УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

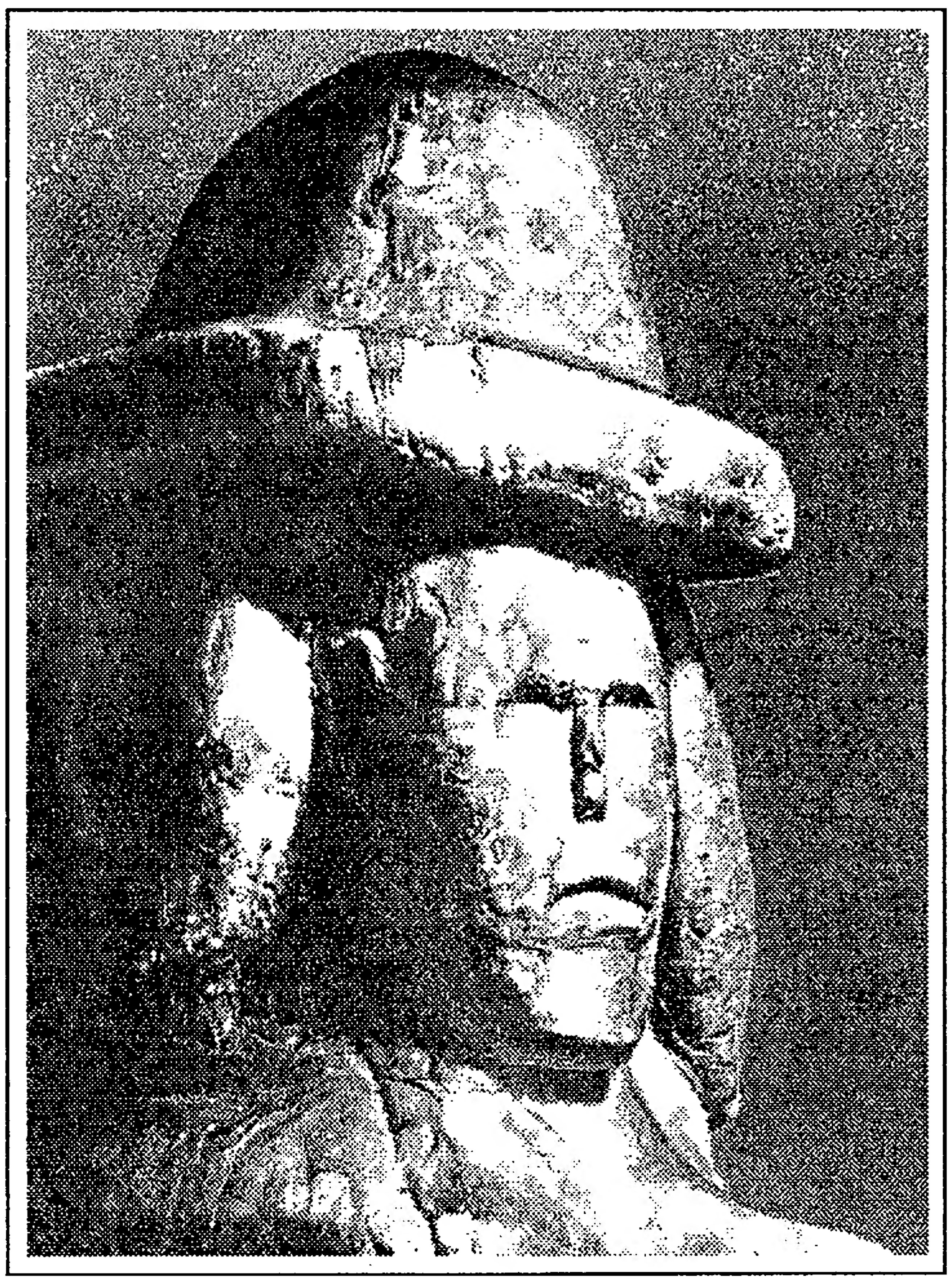

Валерій ВОЙТОВИЧ

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

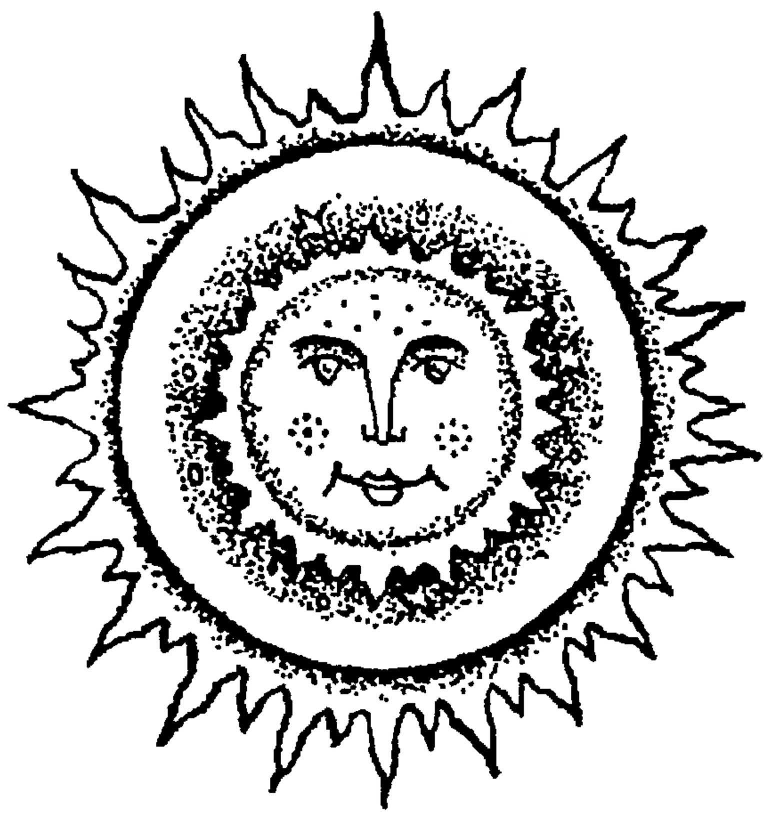

Київ «Либідь» 2002

ББК 82.3(4УКР)я2
В65

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Острозька академія»

Р е ц е н з е н т и:
доктор філософських наук *А.М. Колодний*
(Інститут філософії НАН України);
доктор філософських наук *П.М. Кралюк*
(Національний університет «Острозька академія»);
доктор філософських наук *В.В. Павлюк*
(Рівненський інститут слов'янознавства
Київського інституту «Слов'янський університет»)

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *Світлана Головко*

Редактор *Юрій Медюк*

ISBN 966-06-0273-1

© Валерій Войтович,
текст, сюжетна графіка, 2002

Не секрет, що кожна людина є об'єктом Божого творення, отже, скільки не було, є й буде особистостей у цьому світі, всі вони не тільки подібні поміж себе, але й з неповторним обличчям, голосом, душею й характером, – можна вважати це одним із Божих чуд. Але годі поминути увагою ще одне, не менше чудо: кожен народ у цьому світі також неповторний, це також самостійна, цього разу колективна субстанція зі своїм обличчям, мовою, характером та душею. Відтак одна із питомих рис колективної субстанції, якою є народ, – його стосунок до білого світу, бачення його, розуміння, і це проходить через систему уявлень, що складається із ряду антропоморфованих образів; саме через них людина довгі віки з'єднувалася із невимірною природою, а отже Богом. Так, на мою думку, й постали комплекси народного світогляду, що складають більш чи менш розрослі, уподібнені й неподібні саги того образного світу, які немало впливали на творення ментальності народу, бо саме на цьому підмурівку виростали його духовні первні: бачення себе у світі і світу, пізнання життєвих процесів, – це й був шлях людини до всесвітньої гармонії, тобто до Бога. В первісному періоді розвитку колективної субстанції-народу це духовне бачення складалося із стихійно уладнаної системи духовних бачень та понять, які сприймалися людиною у формі поетичних образів; – саме з такої особливості людської психіки й народилися людські мистецтва – важливий складник душі народу. Ось чому вважаю важливим, ба й необхідним, вивчати міфологію, творену народом у віках, бо саме вона є тим началом, що творить обличчя кожного етносу, стаючи, зрештою, однією з великих ланок пізнання себе в часі; та ж бо народ, котрий себе в часі пізнає, стає свідомим, отже життєздатним, бо тим самим ніби вкладає собі в душу частку вічності.

Валерій Шевчук

Добрий день тобі, Сонечко ясне!
Ти святе, ти ясне-прекрасне;
ти чисте, величне й поважне;
ти освіщаєш гори і долини, і високії могили, –
освіти й мене перед усім миром:
перед панами, перед попами, перед царями,
перед усім миром – добротою, красотою,
любощами й милощами.

Тобі, Місяцю, сповні, мені на здоров'я.
Тобі, Місяцю, насвітитися, мені по світу
надивитися, добре находитися!

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ

А

АБРАКАДАБРА — за стародавніми віруваннями, чародійна, сповнена великої магічної сили пісня відьом. Співається, коли відьми летять на шабаш до Лисої гори. У демонологічному описі вона має здебільшого таку форму:

А
А Б
А Б Р
А Б Р А
А Б Р А К
А Б Р А К А
А Б Р А К А Д
А Б Р А К А Д А
А Б Р А К А Д А Б
А Б Р А К А Д А Б Р
А Б Р А К А Д А Б Р А
А Б Р А К А Д А Б Р
А Б Р А К А Д А Б
А Б Р А К А Д А
А Б Р А К А Д
А Б Р А К А
А Б Р А К
А Б Р А
А Б Р
А Б
А

Чаклуни твердять, що нібито з кожним звуком абракадабри з пекла вилітає по одному духу. Слово «абракадабра», давно відоме в Європі й Азії, прийшло до нас із Німеччини у першій половині XVIII ст. Вважається, що в ньому захована сила зцілення від гарячки.

(Див. ВІДЬМА, ЛИСА ГОРА).

Літ.: В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.71. И.Сахаров, «Сказания...», с.93-94. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.244.

АДАМ — у біблійних оповідях перша людина. В народі побутували дві основні версії створення людини. Перша розповідає про створення Богом чоловіка з праху і Божого духу («І дихнув Бог на Адама і оживився»), а жінки — з ребра Адама. Друге оповідання належить до пізнішого часу і випливає із уявлення про Бога як Творця Всесвіту.

В апокрифі «Сказаніе, како сотвори Бог Адама» ідея співвідношень власних координат людини зі сторонами світу, що визначають організацію простору (Космосу), символічно виводиться з історії найменування Богом першої людини: «И посла господь ангела своего, повеле взяти «азъ» на востоце, «добро» на западе, «мыслете» на севере и на юзе. И бысть человек в душу живу, нарече имя ему Адам».

В українських легендах антропогонічного спрямування домінує мотив створення людини Богом із глини. Однак є й інші версії: скажімо, про створення людини Бідою і Богом. За іншою версією чоловік трактується як частина Божого єства.

У легендах переважає мотив створення Єви з Адамового ребра, який відповідає біблійному. Поряд із цим побутують перекази про походження Єви з галузки дерева, в іншій легенді розповідається про зворотне перетворення — Єви в дерево — «іву» (вербу).

Низка легенд пояснює причини появи шрамів, «Адамового яблука», кашлю, нігтів тощо. Сатана іменується відповідно до місцевої традиції — Пек, Ірод тощо. Ось як, наприклад, в українців Карпат пояснюється причина появи шрамів від віспи: коли Бог виліпив Адама з глини, Пек прибіг і «подюгав» його пальцем.

(Див. СТВОРЕННЯ СВІТУ).

Літ.: Бут. 2: 15-20. Галицько-руські народні легенди, т.12, с.6, 19; т.13, с.218-222. Архів Інституту народознавства НАН

Адам і Єва. Гравюра. Київ, 1627

України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 376, арк. 77. Житє і слово, т. 2, с.179-180. Мифы народов мира, т.1, с.39-43. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.156-157. В.Шухєвич, «Гуцульщина», т. 5, с.4-8. Г.Булашєв, «Український народ...», с.88-144. Г.Дьячєнко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.5-6. М.Чмихов, «Від Яйця-райця...», с.146, 185. В.Горський, «Уявлєння про Бога і Всєсвіт», с.76. В.Сокіл, «Народні лєгєнди та пєрєкази українців Карпат», с.35-37. В.Цодикович, «Сємантика иконографии...», с.34-47. А.Гура, «Символика животных...», с.81, 161, 453, 647 та ін.

АЛАТИР — прадавній символ присутності Бога. Символізує єдність з божеством через жертвоприношення і вдячність Усевишньому. Алатир, латир, алтар, олтар, волтар, алатар, вівтар — це священний «живий камінь», що лежить далеко на сході, у вирії. На ньому росте Дерево життя. З-під каменя по всьому світі поширюється безліч живих пагонів, від нього течуть цілющі ріки. На ньому завжди горить Живий вогонь, до якого боги приносять свої палкі молитви заради минулого, сучасного та майбутнього життя людей. Під священним каменем перебуває Безсмертя душі людської, яким боги засівають землю. Тому-то й моляться на схід, бо там починається життя, там сходить Сонце.

Римський історик Марк Лукан (39—65 рр. до н. е.), описуючи кельтських богів, каже про одного з них, що «його олтар не милостивіший за олтар скіфської Діани». Цим він підтверджує, що за скіфських часів на Наддніпрянщині існували олтарі великої Богині-Матері. Скіфські чотирикутні вівтарі з хмизу й укріпленим зверху мечем були відтворенням світового дерева як центру світу, де проходила світова вісь, у даному випадку — меч-акінак.

Священним місцем у трипільських оселях була піч. Біля печі археологи іноді знаходять вівтарі у формі прямокутника або хреста, поряд з якими розташовані глиняні фігурки, чаші і вкриті орнаментом посудини для зерна.

Алатир-камінь є також метафорою ясного весняного сонця. На цьому камені любить сидіти красна діва Зоря, котра зашиває рани криваві, тобто щоранку просвітляє небо своєю пеленою. У замовляннях говориться: «Під тим каменем схована сила могутня, і тій силі кінця немає»; «Хто камінь-алатир зітре, той мій заговір пересилить». З поверненням весни на алатир-камені пробуджується бог-громовик і, вдаряючи своєю кувалдою по каменю-тучі, креше з нього блискавиці, розпалює грозове полум'я і заварює чудодійний напій Живої води (дощу); добуває вогонь від сонячного кола тертям своєї палиці. Жива вода дощів воскрешає природу і дарує землі врожаї. На алатир-камені перебуває не лише богиня Лада, а й сам Перун зі своїми помічниками — духами весняних гроз, яких у народі називають Божим воїнством, або небесними силами.

У Голубиній книзі говориться, що Латир-камінь усім каменям батько, і на нім спочивав Ісус Христос із дванадцятьма апостолами.

(Див. ВИРІЙ, БУЯН-ОСТРІВ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, СКІФИ, ГОЛУБИНА КНИГА).

Літ.: СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. I, с.203; т. III, с.52. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.38. М.Грушєвський, «Історія української літератури», т. IV, кн.1, с.225. К.Сосєнко, «Різдво-Коляда і Щєдрий Вєчір», с.180, 251-255. Г.Дьячєнко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.13, 869. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния

славян...», т.2, с.74-78, 208, 269, 278; т.3, с.390-393. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.46, 175, 203; «Язычество древней Руси», с.87-88. М.Вязмітіна, «Золота Балка», с.206. Т.Мовша, «Святилищс трипольской культуры», с.202. М.Макаревич, «Об идеологичсских представлсниях у трипольских племсн», с.291. Т.Пассск, «Периодизація трипольских посслсний...» С.Бсссонова, «Религиозныс прсдставлсния скифов», с.48. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.69. В.Иванов, В.Топоров, «Алатырь», с.31. Дж. Купер, «Энциклопсдия символов», с.11.

АМІНЬ (від *гр.* істинно так, хай буде так) — завершальне слово в молитвах, богослужебних текстах і діях, проголошуване на підтвердження і закріплення істини. Часто використовується у давніх сказаннях і повістях, народних замовляннях, у заклинаннях і т. ін. Народне *замінити* — не тільки закінчити що-небудь, проголошуючи амінь, а й знешкодити, замовити хворобу, захиститися від нечистої сили.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.14. Н.Топоров, «Аминь», с.105.

АМУЛЕТ — невеличкий предмет-оберіг, талісман, який носили при собі: це мініатюрні зображення звірів, птахів, мечиків, сокирок, гребенів, ложок і т. ін.

Звичай носити амулет сягає культу предків, коли покійникові в могилу клали речі, якими він володів за життя. Власники амулетів вірили у їхню чудодійну силу, через що такі амулети стали називати оберегами. Оберегами вважаються також віночки, рослини, квіти, орнаменти вишиванок, рушників, писанок тощо.

Сонячні знаки на сокирках пов'язані з уявленнями про небесні явища, коли творцем блискавки визнавалося Сонце. Бронзові, залізні й свинцеві сокирки були предметом культу бога Перуна і мали функцію оберегів.

Емблемою бога-громовика, що охороняв людей від злих духів, були підвіски-бубонці та інші шумові речі, які прикріплювали біля пояса і на грудях. Усередині вони мали металеві кульки і при найменшому порухові дзвеніли, відганяючи нечисту силу.

З культом нічного світила пов'язані підвіски у вигляді кружала — ***лунниці***. Іноді їх носили як сережки. Пора найбільшого їх поширення в давній Україні — X — поч. XI ст. Ці амулети захищали дівчину від злих чарів.

Хрест у давніх українців був символом небесного вогню, сонячного божества. Носіння лунниць із хрестом вважалося засобом, який оберігав від хвороб. Хрест слугував також амулетом, що оберігав його власника з усіх чотирьох боків. Іноді хрест у колі змінювався, перетворюючись на чотирипелюсткову квітку.

Подекуди охоронну функцію виконував залізний ніж. Його клали в колиску немовляті, брали з собою, коли несли дитину хрестити. За повір'ям, подорожньому не страшна ніяка зла сила, якщо при ньому буде ніж. Щоб уберегтися від «уроку», втикали в полу одежі голку. Універсальними амулетами були хліб та сіль. Шматок хліба, як і грудочку солі, зав'язували дітям у поділ сорочки, дорослим у хустку, яку носили на шиї, прив'язували до пояса тощо. Був також звичай на хатніх дверях прибивати залізну скобу або підкову — щоб хвороба не входила до оселі. Щоб оберегтися від малярії, носили на шиї павучка у горіховій шкаралупі, висушену жабу, око ведмедя або шматочок оленячого рогу. Щоб запобігти золотусі, вдягали сережки з жовтого металу («золоті», як кажуть у народі). Вважалося, що обручка має магічну силу, бо замкнуте коло — надійний рятунок від злих духів. На одному зі стародавніх амулетів, які носили в давній Україні, зображений святий, що проганяє бичем диявола. У деяких місцевостях Білорусі обереги зберегли давньоруську назву — *наузи.* За визначенням В.Даля, це частина кінської збруї, найчастіше бляха, яку вішали коневі на шию. У давнину в таких наузах зберігали амулети від «уроку» («призору», «порчі») — коріння рослин, папірці з написами тощо.

Поблизу с. Іваннє на Рівненщині археологами знайдено бурштиновий диск-амулет з округлим отвором у

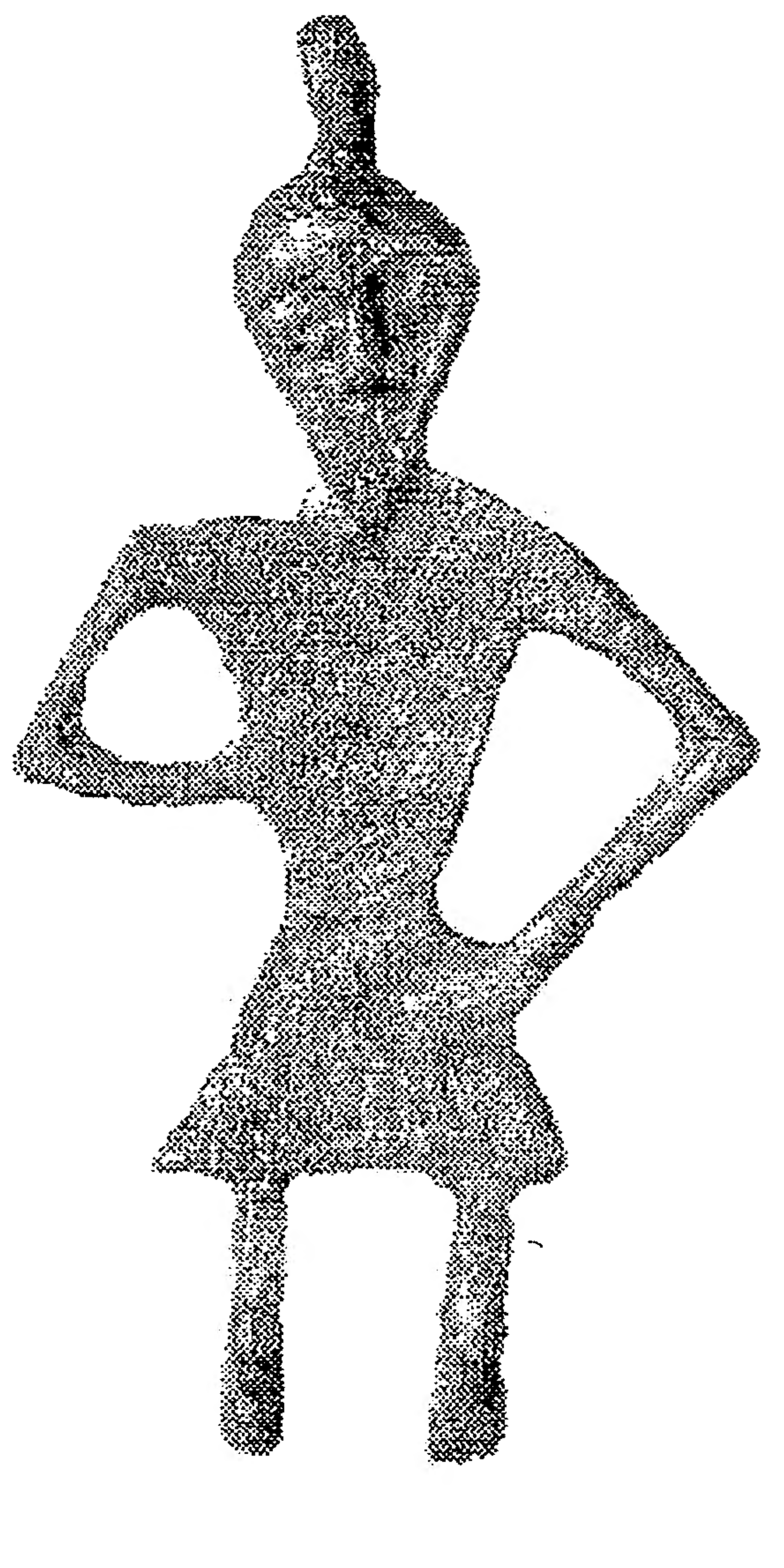

Амулети-обереги давньої України

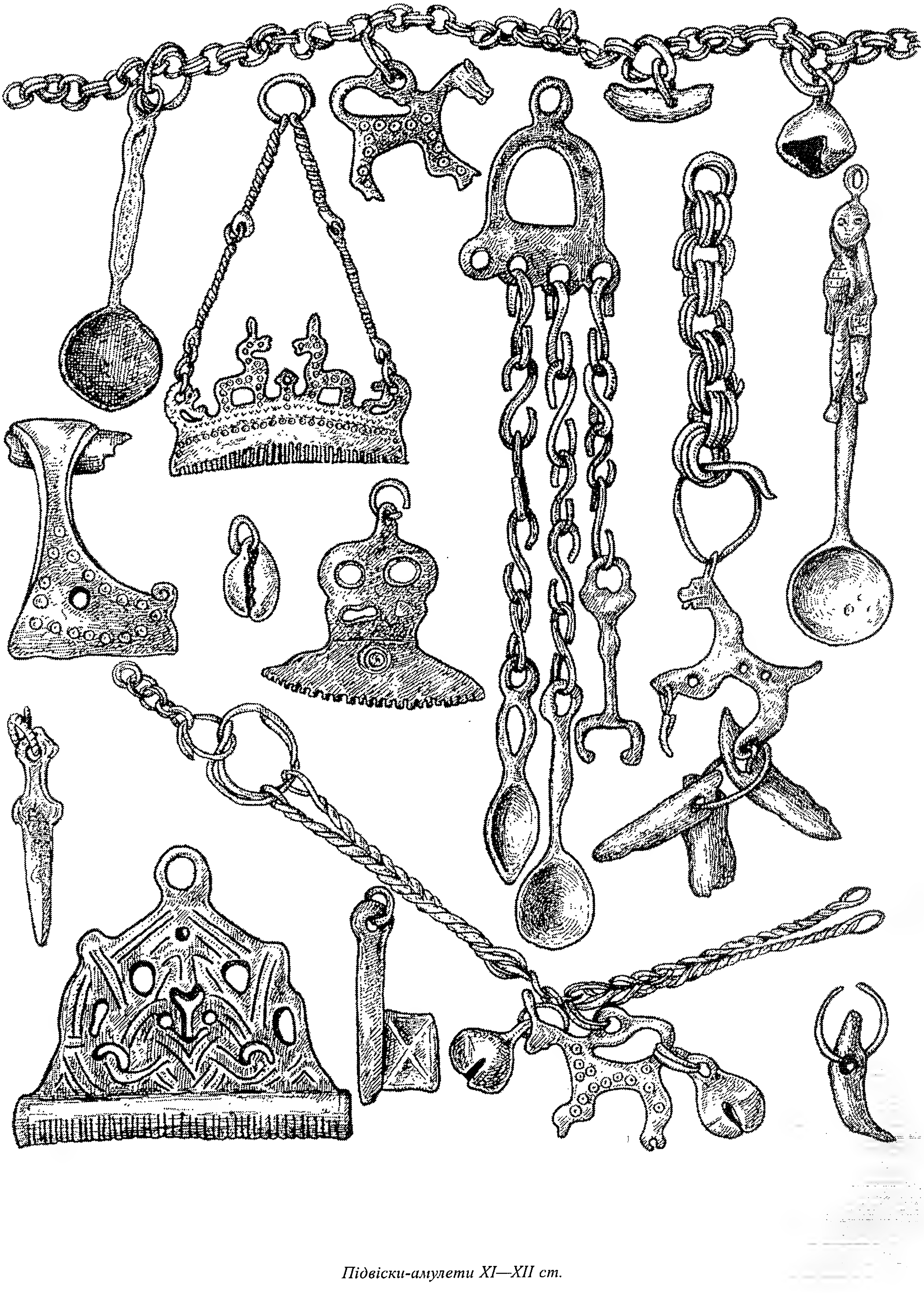

Підвіски-амулети XI—XII ст.

центрі. На одному боці підвіски — солярний знак у вигляді хреста; на другому — схематичне зображення трьох людських фігур з піднятими руками. Бурштин— «сонячний камінь», згідно з уявленнями, мав магічну силу. Дослідники вважають, що ця підвіска являє собою солярний знак і, таким чином, пов'язана з поклонінням Сонцю.

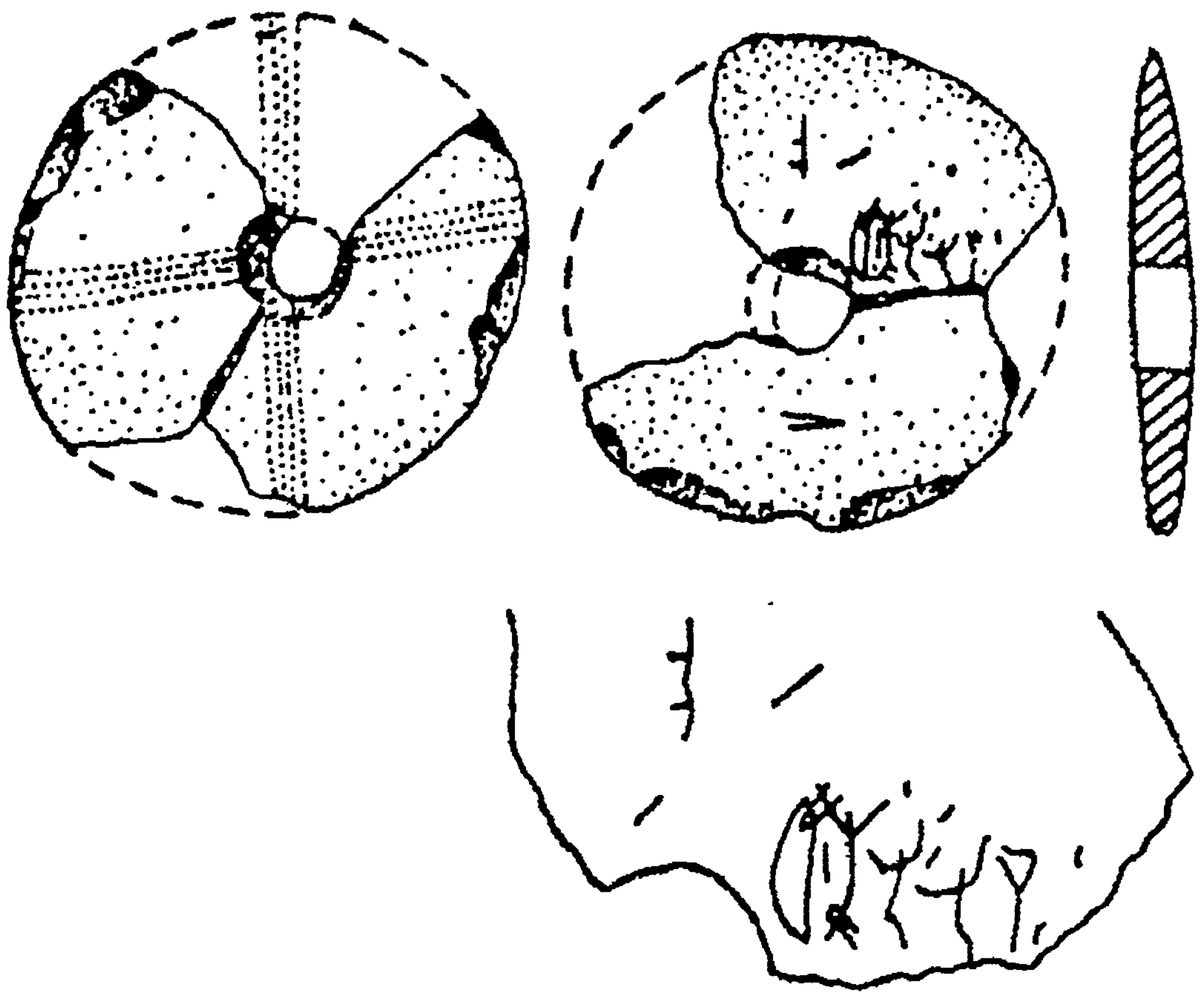

Бурштиновий амулет-підвіска
III тис. до н. е. Рівненщина

Цікавими є амулети-змійовики, де поєднано християнські та язичницькі уявлення давніх українців. На лицевому боці їх завжди розміщено християнську символіку, на зворотному — зміїне гніздо і круговий напис із заклинаннями проти хвороб. Змійовики XI—XIII ст., знайдені на території України, з їхніми антично-скіфськими ремінісценціями, добре узгоджуються, зокрема, з легендами про Александра Македонського, переказами про дніпровсько-чорноморську змієногу діву.

(Див. КОЛО, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, СКІФИ, ЗМІЙОВИК, ОБЕРІГ, НІЖ, НАУЗИ, ПІДКОВА).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.198. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.15. А.Афанасьєв, «Поэтичєские воззрения славян...», т.2, с.286. А.Голан, «Миф и символ», с.108-110. Б.Рыбаков, «Язычество дрєвней Руси», с.520, 654-656. Е. Рябинин, «Зооморфные украшєния Дрєвнєй Руси X-XIV вв.». Т.Николаева, А.Чєрнєцов, «Древнєрусские амулєты-змєєвики». І.Свєшніков, «Новє поховання культури амфор...», с.63-69. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.27, 64, 100, 151, 152. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.82, 109, 113-114, 121-129 та ін. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.114-115. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.66. Н.Толстой, «Амулєт», с.105. А.Гура, «Символика животных...», с.48, 51, 90, 107, 153.

АНАФЕМА (від *гр.* прокляття, відлучення) — народний правовий обряд громадського осуду, відлучення від соціуму. Піддавали анафемі за вбивство, крадіжку, підпал, насилля, блуд, зловживання владою і т. ін. Для анафеми вибирали місце на краю села, на перехресті тощо, а час — найближче до свята: чим свято більше, тим анафема сильніша. На обряді міг бути присутній священик, який освячував воду, кропив нею землю і людей, потім першим кидав камінь на землю і виголошував прокляття. За ним слідом всі кидали камені і розходилися не обертаючись. В анафемі мали брати участь усі жителі села. Після ритуалу вчиняли трапезу.

У церковній традиції анафема — відлучення від церкви єретиків і грішників, що не каються. Обряд у православній церкві здійснюється у Неділю православ'я (перша неділя Великого посту).

(Див. ПРОКЛЯТТЯ).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.16. А.Афанасьєв, «Народныє русскиє сказки» 383. Н.Толстой, «Анафема», с.106-107.

АНГЕЛ, янгол — Божий посланець, що оберігає людей, посередник між ними і небом.

Існує повір'я, що кожне світило має свого ангела: один носить по небу Сонце, інші — Місяць і зірки; ввечері кожен ангел запалює свою зірку, а вранці гасить її. *Архангел* — старший за чином ангел. Архангелам належить третє місце після *серафимів* та *херувимів.* Серафими (*араб.* — полум'яні, світлоносні, пекучі, благородні) і херувими (*євр.* — ангели найвищого ступеня в небесній ієрархії) у християнстві та іудаїзмі зображаються у вигляді людей, що мають три пари крил. Двома крилами вони закривають обличчя, двома — ноги, два ж крила використовують для польоту.

Мотив сотворіння ангелів, як і чортів, у народній творчості існує у кількох варіантах. Наприклад, коли Сатанаїл зневірився у Богові, той створив Михаїла, а Сатанаїл тим самим способом наробив собі чортів: «Умочив палець у воду, махнув і зробив св. Михаїла — се він і днесь, ангел Михаїл, не рожденний, тільки

Архангел Гавриїл. Ікона з Далеви. XV ст.

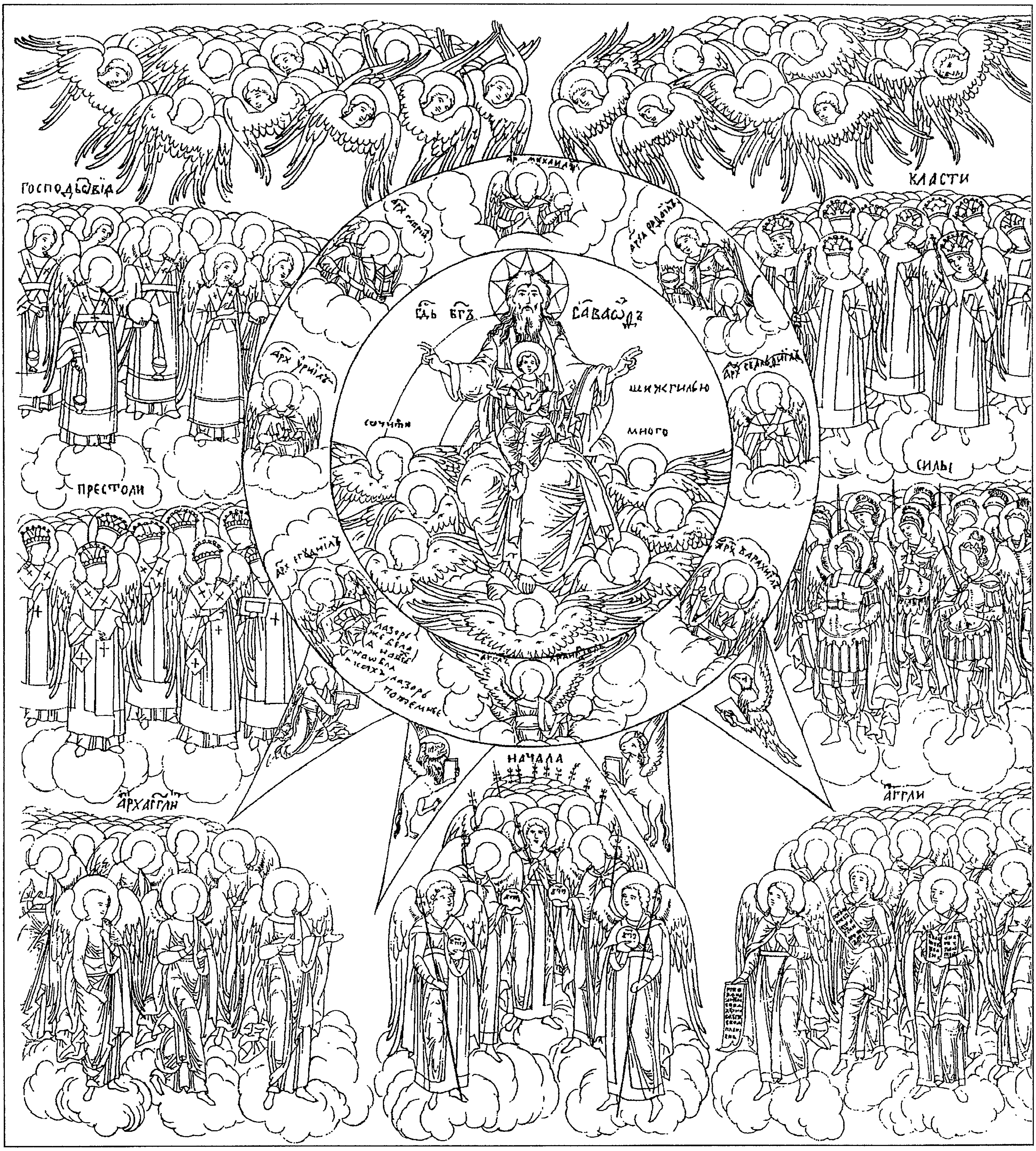

Прорис з ікони «Дев'ять ангельських чинів»

створений. І питається Сатанаїл Бога: «А нащо ти то зробив?» — «Ну а нащо? Та ти не хочеш мене слухати!» А він [Сатанаїл] узяв та пригорщами води як забризкав, і їх ся стільки наробило, злих, як трави. А Бог ся питає: «А ти що робиш?» — «Ге-ге, буду ся з тобою воювати». Як Бог намножив у своїм царстві ангелів, так вони согрішили, збунтувалися, а Бог сказав архистратигу Михайлові скрутити їх з неба, то одні попадали на скали, на ліси, на воду, то всі побилися та й потратилися, але багато впали на землю м'ягку, на подол, то всі були його [Сатанаїла] і стали чортами».

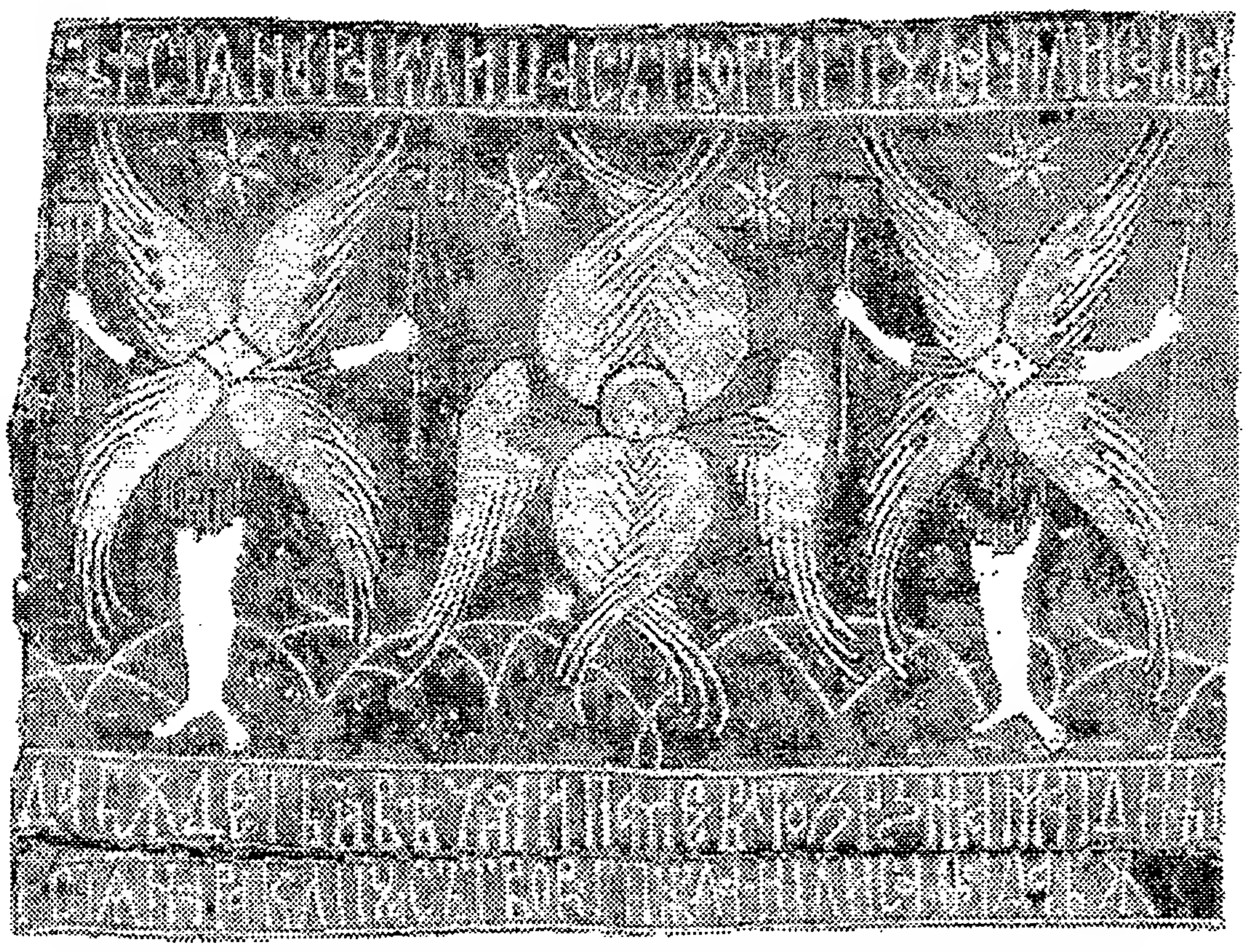

Херувими. Гаптування XVI ст. Волинь

У кожної людини є свій *ангел-охоронець*. Коли дитина усміхається уві сні, то вважається, що на неї дивиться ангел. Коли немовля ще знаходиться в утробі матері, ангел-охоронець учить його всього, що воно повинне знати для свого земного життя. У момент появи немовляти на світ ангел ударяє пальцем над верхньою губою дитини, від чого на все життя залишається заглиблена доріжка, а немовля в ту ж мить забуває все, про що говорив ангел. У подальшому житті людини це поступово має відновлюватися в пам'яті, якщо людина буде вправлятися в роздумах.

Між ангелом-охоронцем і дияволом-спокусником завжди ворожнеча. Кожен із них пильно дивиться один за одним, поступаючись у верховенстві лише залежно від поведінки людини.

Ангел записує добрі діла, диявол фіксує злі, а коли людина помирає, вони сперечаються за її душу. Хто з них переможе — відомо лише Богові.

На всяку пору для заспокоєння людина має таку молитву: «Ангеле мій, охоронцю мій! Збережи мою душу, зміцни моє серце на всяк день, на всяк час, на всяку хвилину. Вранці встаю, росою вмиюся, пеленою втираюся Спасового Пречистого образу. Ворог-сатана, відійди від мене на сто верст — на тисячу, на мені є хрест Господній! На тому хресті написані Лука і Марк, і Микола-мученик: за Христа мучаються, за нас Богу моляться. Пречисті замки ключами замкнені, замками запечатані, нині і прісно, і на віки віків, амінь».

(Див. ЗОРІ, БОГ ВСЕБОГ, ГЕНІЇ, ВЕЛЕТНІ, САТАНА, КРИЛА).

Літ.: Кол. 1: 16; Еф. 1: 21. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.7, 10; т. IV, с.395, 541. Мифологический словарь, с.62, 179, 495, 589. Мифы народов мира, т. І, с.76-78, 110, 362. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.173. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн.2, с.66. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.26-27. П.Иванов, «Народные рассказы о Доле», с.350-354. Ф.Рыльский, «К изучению украинского народного мировоззрения», с.38. В.Милорадович, «Житье-бытье...», с.185. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.4, 17, 592. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.91; т.3, с.32, 180; «Народные русские сказки» 216, 306. Н.Толстой, «Ангел», с.107-109. А.Гура, «Символика животных...», с.57, 62, 103, 155, 281 та ін.

АНДРІЇВ ДЕНЬ — свято 30 листопада/13 грудня, коли дівчата й хлопці, заздалегідь домовившись про збори в якомусь домі, влаштовують гадання про своє майбутнє. Для цього здебільшого використовують спосіб гадання *балабушками* — маленькими булочками. Одна з дівчат, набравши в рот води, приносить її в хату й виливає у тісто. Балабушок роблять за кількістю дівчат і кладуть на ослони парами. Кожну пару називають «жених і наречена». Коли балабушки розкладені, до хати впускають собаку, який зовсім не їв цього дня. Дівчина, чию балабушку собака схопить першою, раніше за всіх вийде заміж. Якщо якусь балабушку собака не з'їв, це означає, що дівчина цього року не вийде заміж. Потім молодь улаштовувала гру «кусання калети» та багато інших ігор, за якими гадали про свого судженого.

Свято Андрія деякі дослідники пов'язують з Ядреєм. У «Слові про ідолів» (XII ст.) говориться про те, що дехто ще молиться «и Ядрею, и Обилухе, и скотну богу, и попутнику, и лесну богу, и спорыням, и спеху».

В Україні вважають, що на Андрія вовки збираються у зграї. Цього дня пастухи постують. Вважається, якщо жінка буде працювати на Андрія, вона швидко завагітніє. Цього ж дня мишам у коморі залишають жменю вареного зерна, аби влітку вони не шкодили посівам.

Андрій — один із дванадцяти апостолів. Був першим, покликаним Христом до числа апостолів, тому в православній традиції його називають Андрієм Первозваним. Згідно з легендою, він проповідував християнство балканським народам і скіфам, завдяки чому пізніше став вважатися патроном православ'я і покровителем Руської Церкви.

(Див. КАЛЕТА, ГАДАННЯ).

Печатка
із зображенням апостола Андрія. XII ст.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.184. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 134, 184. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.52-55. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.142, 174-175. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.17. В.Скуратівський, «Дідух», с.248-253. М.Міщенко, «Народний календар», с.95. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.140. Л.Виноградова, С.Толстая, «Андрей», с.109-111. А.Гура, «Символика животных...», с.133, 137, 169, 172, 412.

АНДРОГІНИ — істоти, які самі себе породжують. Уже з VI—IV ст. до н.е. в Греції, Індії, Сирії та Ірані відомі космогонічні концепції, в основі яких лежав міф про бісексуальне божество Часу. Доречно згадати, що перша людина також була створена старозавітним Богом немовби двостатевою: «І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх». Комплекс андрогіну пояснює стійку парність міфологічних і фольклорних персонажів — від богів ведичного й античного пантеону до давньоукраїнських Купала і Марени та обрядової постаті Коструба-Кострубоньки, яка уособлювала весну і літо. Рештки цього ж комплексу простежуються також у звичаєвій парі Маланки й Василя. Слід звернути увагу ще на одну деталь: у фольклорі коза після воскресіння часто стає козлом.

Пуць, коза впала, нежива стала,
Жили нап'яла, козла нажила.
Ой, побіг козьол на ніженьках
Да на ріженьках...

Не менш цікавим є оповідання, записане В.Милорадовичем на Полтавщині: «Перед Меланками найшовсь хлопчик Василь. Баба пішла додому, а породілля загасила свічку та й заснула. Баба приходить уранці й недодивилась, що воно зробилось дівчинкою. Священик вилаяв бабу, а дитину назвав Малашкою». Як бачимо, перетворення хлопчика на дівчинку відбувається вночі й з нехрещеним дитям. Ця ситуація також нагадує метаморфози з травестованими рядженими, які вважалися тимчасовими «нехристями».

(Див. КУПАЛО, МАРЕНА, МЕЛАНКА, ВАСИЛЯ, КОСТРУБ).

Літ.: Бут. 1: 27. Колядки та щедрівки, с.569. А.Потебня, «Объяснение малорусских и сродных народных песен», с.176. П.Иванов, «Игры крестьянских детей в Купянском уезде», с.80-81. В. Милорадович, «Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии...», с.22. М.Слободянюк, «Міфологічні образи Весни в піснях і обрядах східних слов'ян», с.209-210. М.Попович, «Мировоззрение древних славян», с.130. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.69, 97.

АНДРОНІВ ДЕНЬ — 25 жовтня. Народжений цього дня дивиться на свою зорю: чи не впала вона, чи не змахнув її Андрон-вартівник, котрий «небосхил замітає, ключем височінь відмикає».
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.104.

АНТИ — східнослов'янське плем'я (III—VIII ст.). Так називало наддніпрянську групу слов'ян іраномовне населення Степу. У стародавніх письменах так говориться про антів: «Усі вони високі й надзвичайно міцні. Тілом і волоссям не дуже білі, але блондинуваті». На думку лінгвістів, до назви «анти» причетні слов'янізовані скіфо-сармати. Цей етнонім означає «кінець», «край», «окраїну». Саме ці землі і для скіфо-сарматів, і для слов'ян були «окраїнами». У першій половині VII ст. назва «анти» замінюється назвою «слов'яни». Цьому сприяли і спільні походи на Візантію, і переселенські процеси, і боротьба з аварами.

Найславетнішим царем Антської держави (IV ст.) був Бус (Бож, Боз), підступно вбитий готами, які змушені були платити антам велику данину. Сімдесят воїнів разом із царем та його синами були розіп'яті на хрестах. Військо антів, залишившись без ватажка, не змогло дати відсіч ворогам. Пізніше в союзі з гунами анти приборкали готів і були непереможними, допоки їхню міць зруйнували княжі міжусобиці (X—XIII ст.). Етнограф А.Кринько вважає, що Бус був страчений на р.Рось біля села Синява Рокитнянського району. Місцеве населення до цього часу шанує пам'ять про славетного воєводу і називає місце його страти Бусовою горою або Бусовицею.

Видатний дослідник професор С.Килимник пише: «Углиблюючись у наші веснянки-гаївки, ми мусимо пригадати, що вони створені біля IV—VI ст. (а може, й раніш) нашими прапращурами антами».

Йордан, історик VI ст., багато уваги приділив Антській державі. Та й «Слово о полку Ігоревім» співає славу Бусові. А ось «Велесова книга»: «Се бо антами були по руськолані»; «Се отці наші пішли на них, і Германріх розбив їх, і вбив руса Божа і сімдесят інших християн».
(Див. СКІФИ, СЛОВ'ЯНИ, САРМАТИ).

Літ.: Геродот, IV, 184. Иордан, «О происхождении и деяниях готов», с.90. Літопис Руський, с.343. Велесова книга, д.24б, 32. Велика історія України, т. 1, с.47-51. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.1, с.165, 177-182, 366-372. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.151-154. Г.Василенко, «Велика скіфія», с.6-7. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.9, 30, 118. В.Баран, «Давні слов'яни», с.53-54, 113. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.186-193.

АНТИХРИСТ — противник Христа. За віруваннями, має настати такий час, коли існування людей на Землі скінчиться. Перед цим народиться Антихрист і він буде страшенно мучити християн. Поставить спочатку великий спис: хто його перестрибне, той піде у рай, а хто ні — у пекло. Тих, хто перестрибне, забере з собою і, поклавши на сковороди, прикує до них і буде палити, питаючи: «До кого пристанеш: чи до мене, чи до Христа?» Хто пристане до нього, того відпустить; хто терпітиме, того ще буде мучити, а потім вже та людина піде в рай.

Антихрист стане робити чудеса: сліпим повертати зір, криві будуть ходити, глухі — чути, дияволом обплутані, будуть зцілені, Сонце темнотою оберне, Місяць на кров замінить; і все це він буде хитро й зрадливо чинити, щоб його було обрано, як сказано у Євангелії, що прийде цей нечестивець до Єрусалима і воссідатиме у церкві подібно до Бога.

Діяння Антихриста відображені у ап. Павла (2 Сол. 2: 8) та в Івана Богослова (Об. 13: 2-10).
(Див. СТРАШНИЙ СУД, КІНЕЦЬ СВІТУ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.198. І.Франко, «Літературно-критичні праці», с.275-276. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.19.

АНТОН ПЕРЕЗИМНИК — день 17 / 30 січня. Називали його і «Антоніна Перезимня — зимі половина». До цього дня прагнули закінчити вирубування лісу, «поки дерево спить». Прикмета: біжать небом величезні хмари, вістря яких звернуте на північ, — потепліє.

Св. Антоній, пам'ять якого відзначається у цей день, — християнський святий III—IV ст., що вважається покровителем худоби і цілителем від різних хвороб. У сербів Антоній і його брат Афанасій ушановувалися як «чумні» святі, їхні дні святкували, щоб уникнути чуми. Згідно з болгарськими віруваннями, Антоній і Афанасій — брати-ковалі, яким удалося впіймати і зв'язати Чуму ланцюгами. У Словенії Антоній-пустинник — покровитель шлюбу. Антоній Падуанський у поляків — охоронець худоби від напастей.

(Див. ДЕРЕВА — Чисте дерево).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.13. С.Толстая, «Антоний», с.112-113.

АПОКРИФИ — заборонені християнською церквою стародавні книги, у яких записувалися народні сказання, замовляння, прикмети і різноманітні повчання. Ці книги були доступні тільки посвяченим, їхнє авторство приписувалося або самим богам, або якимось знаменитим героям. Ці книги переховувалися в храмах як «книги таємні». Також вважалося, що їхніми творцями було язичницьке духовенство, яке в народі називали волхвами. Волхви є авторами сотень книг, багато з яких донині не збереглися. Духовна влада постановила «бегать этих книг, аки Содома и Гомора», і якщо вони потрапляли до її рук, то негайно спалювались. До апокрифів належали:

«*Арістотелеві Врата*» — переказ середньовічних письмен, авторство яких приписувалося Арістотелю. Книга, крім моральних настанов, вміщує відомості про астрологію, медицину і фізіогноміку; складається з розділів, які називаються вратами;

«*Волховник*» — збірник народних прикмет, об'єднаних за розділами, наприклад: «Вороноград» — прикмети і гадання за криком воронів, «Куроглашенник»— за криком півня, «Птичник» — за криком і польотом птахів, «Трепетник» — тлумачення прикмет, пов'язаних із тремтінням різних частин людського тіла: «Аще верх глави (челюсть, брова, око і т. д.) потрепещет, лицо або уха горят, длань посвербит, подошви отерпнут...». Збереглася велика кількість південнослов'янських списків з кінця XV ст.;

«*Громник*», або «Громовик» — збірник передбачень, що залежать від того, звідки, коли і з якою силою гримить. Ця книга була широко відома в XV—XVI ст. У ній усе розподілено за місяцями, передбачення погоди, врожаю, хвороб, воєн тощо поєднані з громом і землетрусами. З «Громником» пов'язаний «Молниялник», де передбачення робилися за спалахом блискавки у визначені дні місяця;

«*Звіринець*» — назва походить від знаків Зодіаку (XVI ст.);

«*Зелійник*» — опис чарівних і цілющих трав із вказівкою на замовляння та інші засоби, які використовувалися в народній медицині; у народі подібні зшитки називалися «травники», «цвітники», «лічебники»;

«*Колядник*», або «Коледник», — книга (списки XIII—XV ст.), яка вміщувала прикмети відповідно до днів, на які випадало різдво бога Сонця (свято Коляди); наприклад, якщо різдво буде в середу — зима затяжна й тепла, весна з дощами, жнива добрі, вина багато, старим пагуба. Деякі книги містили й ворожіння за нутрощами тварин;

«*Лопаточник*» описує гадання про майбутнє за допомогою лопаткової кістки вівці. Відомий за єдиним списком XVI ст. Передбачення про шлюб, багатство, війну, долю правителів;

«*Лунники*», або «Лунные течения» — ворожіння за фазами і поверхнею Місяця з урахуванням розташування зірок. Ішлося про вплив Місяця на людину при її народженні; про його вплив на погоду, рослини; про «добрі» і «злі» дні залежно від розташування Місяця. Старші списки — першої половини XV ст., більшість списків — XVII ст.;

«*Мисленик*» (імовірно те саме, що «Розумник») містить апокрифічні сказання про створення світу і людини;

«*Остролог*» («Острономія», «Мартолой», «Звездочот», «Зодій») — збірник астрологічних зауважень про вступ Сонця в різні знаки Зодіаку; про вплив планет на долю новонароджених дітей, а також на долю цілих народів; звідси віщували майбутнє: буде війна чи мир, урожай чи голод, здоров'я чи хвороби;

«*Планетник*» — збірник гадань за планетами і знаками Зодіаку (XVI—XVIII ст.). Відповідно до визначеної планети передбачали характер, зовнішність, заняття людей. Прогнози давалися для чоловіків і жінок;

«*Путник*» — «книга, в ней же єсть написано о стречах» добрих і злих;

«*Рафлі*» — астрологічна книга (XVII—XVIII ст.), у якій з'ясовується вплив зірок на людське життя;

«*Сносудець*» («Сновидець», «Сонник») — книга тлумачення снів;

«*Фізіогноміка*» (друга половина XVII ст.) — посібник для визначення душевних якостей людини за рисами обличчя, кольором очей, волоссям і т. ін.;

«*Чаровник*» складається із 12 розділів, «у них же суть двоєнадесять опрометних лиц звіриних і птичих», тобто сказання про блукаючих перевертнів.

(Див. ЧОРНА КНИГА).

Літ.: І.Франко, «Причинки до історії руської літератури...»; «Літературно-критичні праці». Г.Булашев, «Український народ...», с.32-60. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.20, 22, 27, 198, 241, 877. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.298-300. Н.И.Толстой, «Апокрифы», с.113-115. О.Белова, А.Турилов, «Гадательные книги», с.486-491. А.Гура, «Символика животных...», 118, 281, 287 та ін.

АРЕЙ (Арес, Яровит) — бог війни, син великого бога вогню Неба-Сварги і Матері-Землі, один із найхоробріших титанів, невблаганний до ворогів добра і світла. Земля, на яку вперше ступила нога Арея, спочатку

звалася Арією, пізніше Фракією (Тракією). Наймужнішими і найправеднішими з-поміж усіх фракійців були в давнину гети (скіфи).

Арей брав участь у Троянській війні (XII ст. до н.е.) на боці троянців, тобто сонячних синів, проти греків. Про подвиги Арея багато розповідається в «Іліаді». За віруваннями, Арей навчив людей виготовляти зброю та володіти нею, боронити рідну землю від ворогів. Культ Арея вже існував за часів славетного грецького астронома Гіппарха, який жив у II ст. до н.е. і вивчав явище весняного рівнодення, що припадало тоді на сузір'я Арея (Овна). Спершу Арей був богом рільництва. У пізніші часи стародавні греки стали вважати Арея своїм богом війни, сином Зевса та Гери.

Давньогрецький історик Геродот так пише про поклоніння Арею у давній Скіфії: «У кожнім повіті устроєне святилище Ареса на громадській площі... На сім підвищенні кожний повіт ставить старий залізний меч, і сей зоветься святим образом Ареса. Мечеві щороку приносять у жертву худобу й коні; скіфи більше жертвують йому, аніж іншим богам».

Про один з мечів Арея, який був у володінні Аттили, ватажка гунів, розповідає історик Йордан (VI ст.): «Хоча Аттила вже з природи покладався на щастя воєнне, однак віднайдення Аресового меча піднесло ще його віру в себе; той меч королями Скіфії уважався святим. Меч знайдено в такий спосіб. Один пастух помітив, що серед череди теля закульгавіло: він пішов за слідами крові і наткнувся на меч, об який поранилося теля. Пастух зараз меч викопав і заніс до Аттили. Сей зрадів дарункові і в гордості подумав, що він призначений на володаря світу, бо Аресів меч надасть йому перевагу у війнах».

Про культ цього бога пише й відомий російський славіст XIX ст. О.Гільфердінг: «Богом войовничим здебільшого, слов'янським Марсом, був Яровит. Йому поклонялися як богові війни у Волегощі, де один з храмів був присвячений йому. У цьому храмі висів на стіні щит Яровитів, неймовірних розмірів, вишуканої роботи, вкритий золотими пластинками; він уважався такою святинею, що..., ніхто не смів до нього доторкнутися, і тільки за воєнного часу волегощани знімали його зі стіни й несли попереду війська, упевнені в перемозі під його покровом».

(Див. СВАРГА, АРТАНІЯ, СКІФИ).

Літ.: Гомер, «Іліада». Геродот, IV, 59, 62. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. I, с.113. .О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.25-29, 33. Б.Кравців, «Мітологія...» Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.21. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.138; т.2, с.205. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.31. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с. 330-331; «Язычество древней Руси», с.68. А.Лосев, «Арес», с.58, 101-102.

АРКА — символ небесного склепіння. Ідею руху світила віддавна виражали три Сонця: Сонце, що сходить, Сонце опівдні і Сонце, яке заходить, — ранок, полудень і вечір. Цей образ, пов'язаний із птахами, дожив до Середніх віків. Відома арка напрестольного кіота із Вщижа (роботи майстра Константина середини XII ст.). Вона символізує небесне склепіння; знизу до країв неба наближаються два ящери; рівень земного горизонту позначений двома симарглами, священними язичницькими птахами, захисниками земної рослинності.

У стародавні часи проходження через арку означало нове народження. Через арку (Ворота Слави) у Священних гаях юнаків посвячували у вояки. Через тріумфальну арку крокувало військо після перемоги над ворогом.

Літ.: Літопис Руський, с.278. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.879. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.342; «Язычество древней Руси», с.284, 492; «Русское прикладное искусство X— XIII вв.», с.83, рис.120-123.

АРТАНІЯ (Аратта, Артанія, Оратанія, Оріана) — за припущеннями деяких дослідників, одна із першоназв стародавньої України. Символами її були золотий плуг і ярмо, які згодом стали емблемою скіфів-сколотів. Етнічні ознаки Артанії розвинулися у трипільській культурі (V—III тис. до н.е.). За твердженнями деяких істориків, Артанія вважається прабатьківщиною індоєвропейських народів. Арта («Хлібне місто») — столиця Артанії. Про цю країну повідомляють арабські географи IX—XI ст. як про одне з державних утворень давньої України: поряд з Артанією називають Славію та Куявію зі столицею Куявою. Назва «Артанія» — це ніщо інше, як Ратанія або Оратанія, яка походить від стародавнього слова «ратай» (орач). «Трипільська» Аратта — одна з найбільших областей, охоплених індоєвропейською системою святилищ-обсерваторій, —

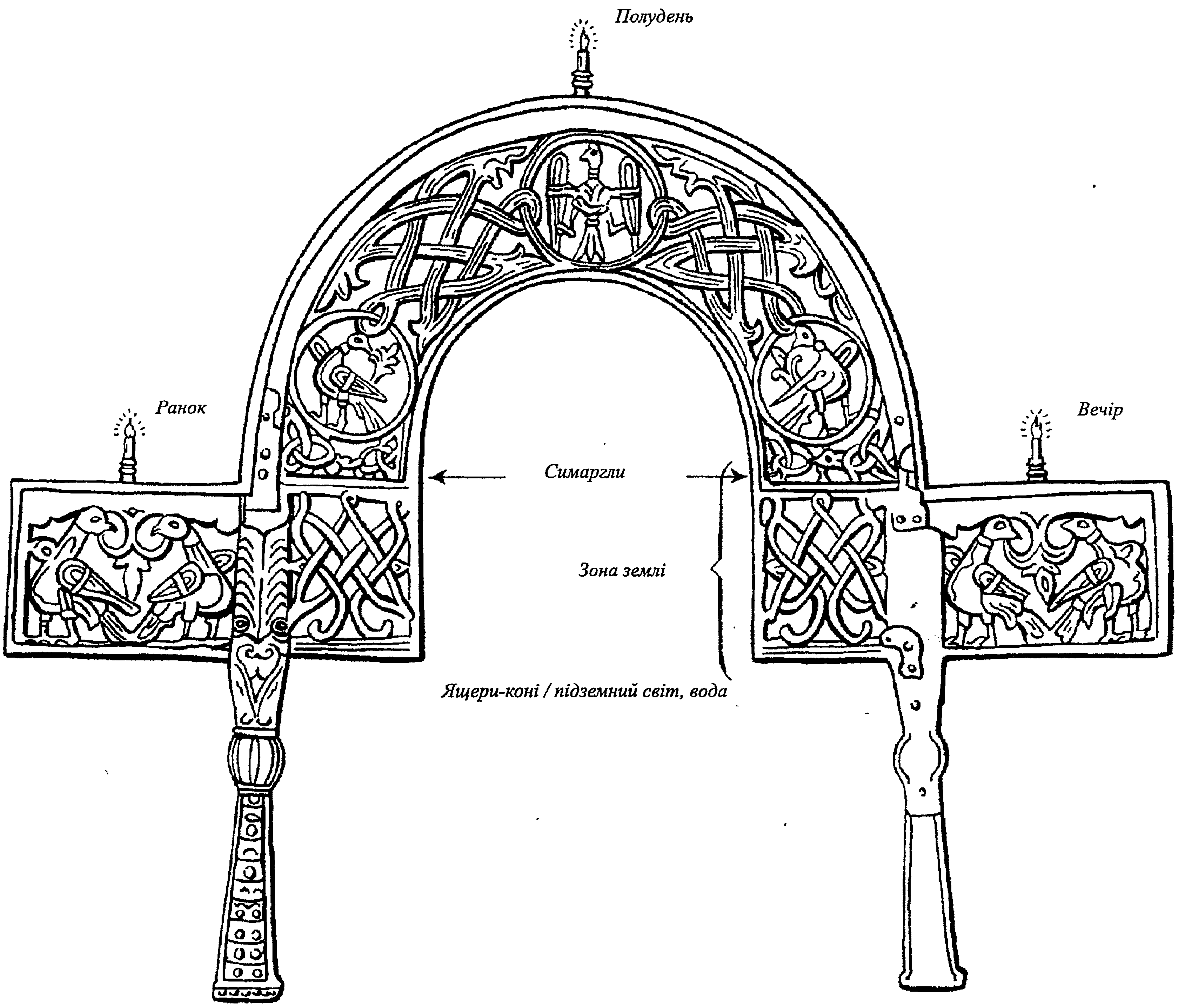

Арка. Кіот XII ст. Шлях Сонця по небосхилу

зберегла і донесла до часів Київської Русі прадавніх богів: Дива, Ладу, Купала, Місяця, Перуна, Трояна, Велеса та ін. До складу Аратти, як свідчить давньоіндійський епос «Магабгарата», входили племена, які зафіксовані античними авторами і на території давньої України. Назву «Аратта» знаходимо також у шумерських клинописних текстах. За орійських часів (III—II тис. до н.е.) давньоукраїнська культура збагатилася іншими богами: Дажбогом, Стрибогом, Сварогом.

(Див. ОРІЙ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, СКІФИ).

Літ.: Геродот, IV, 17. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.255, 306; «Брама Безсмертя», с.292. Ю.Шилов, В.Мітченко, «Арійський календар». С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.54, 216.

АРТЕМІВ ДЕНЬ — 2 листопада. Вважалося, що на захист народженого в цей день стає мати звірів — вовчиця. Іменинник — близький за духом лісові, звірам, птахам.

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Вовк).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.107.

АСТРАЛЬНИЙ КУЛЬТ — поклоніння зіркам і різним космічним явищам, віра у зв'язок усього на землі з небесними світилами.

Астральна міфологія давніх українців — ключ до вивчення їхньої етнічної історії та культури. Дослідження, приміром, культу Місяця на тлі астрального язичництва давньої України засвідчують високий рівень стародавньої науки й культури Наддніпрянщини. Головним астральним богам у давній Україні були присвячені дерева, птахи, тварини: дуб — Перуну й Сонцю, ясен — Перуну й Арею, береза — Ладі, клен — Полелю і т. ін. Започатковані науки — астроетнографія, астрофольклористика, астроархеологія — засвідчують південні етнокультурні впливи під час формування етносу на Дніпрі, етнокультурний зв'язок Наддніпрянщини з Малою Азією, Близьким Сходом та Північним Кавказом у II—I тис. до н. е. — I тис. н. е.

(Див. НЕБО, МІСЯЦЬ, ЗОДІАК).

Літ.: А.Колодний, «Астральні культи», с.25. М.Максименко, «Словник етнографічних термінів», с.309.

Б

БАБА — загальнослов'янське слово зі значенням «жінка», «стара»; використовується у народній культурі також для позначення міфологічних персонажів, хвороб, атмосферних явищ, астрономічних об'єктів, календарних дат, ритуальних предметів та ін.; часто протиставляється *діду* або виступає з ним у парі. Баба — назва соломи, покладеної на покуті, куди у Різдвяну ніч ставиться сніп-дідух. Солома, покладена під скатертину, символізує жіноче начало, а дідух — чоловіче. На застеленому соломою і скатертиною столі з обов'язковим хлібом-сіллю предки справляли магічний обряд, споживали ритуальні страви, що було символом достатку і цілісності родини.

Чому печуть великодні баби (паски)? Баба — то жертва насамперед покійникам. Коли така своєрідна жертва з'їдається, дух покійника продовжує жити в людині, приносячи їй спокій. На Великдень печуть жовті, білі та чорні баби. Жовті присвячувалися небу та Сонцю; білі — повітрю, покійникам, щоб не приносили лихо та смерть; чорні баби з корінням та пахощами — родючій землі, господарям, узагалі людям.

Баба — також одне із найстародавніших божеств давніх українців: мати-предкиня, берегиня, охоронниця, покрова, хранителька родинного вогнища, подайниця всякого добра. З ушануванням баби (кам'яний вік) виник культ Матері, що в подальшому розвитку стає Богинею. Стародавнє слово «бабкати» означає шепотіння, ворожіння. За часів матріархату Мати-Богиня мала свої храми, при яких були засіки з хлібом (тобто життям). Образ предкині-матері дійшов до нас у скульптурних зображеннях скіфських і половецьких баб.

Словом «баба» переважно називають жіночих демонів: *Баба Яга, лісова баба* — жінка лісовика; *банна баба* — міфологічний персонаж, який живе у лазні; *залізна баба* — дух, який знаходиться у кукурудзі; *житня баба* — польовий дух; *дика баба* — істота, яка спокушає молодих чоловіків. Рідше «баба» може означати відьму, знахарку, чарівницю і т. ін.

На Поліссі «Баби» — другий поминальний день після *Дідів*. У болгар Бабин день — день баби-повитухи (8/21 січня). Баби — назва сузір'я Плеяд, яке складається із семи зірок. «Баба» в українських пожнивних обрядах означає останній сніп. «Баба» (разом із «Дідом») — обов'язковий персонаж рядження, а також персонаж або назва різних дитячих ігор.

Словник Б.Грінченка подає 27 значень слова «баба». (Див. БАБА-СПОВИТУХА, БАБИНЕ ЛІТО, ЖИВА, ПОКРОВА, КАМ'ЯНІ БАБИ, ДІДІВ ДЕНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.43-45. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.113, 161. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.31, 883-884. Брокгауз и Ефрон, «Энциклопедический Словарь», т. 2, кн. 4, с.590. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 4, 6, 109, 144, 155,. 171 та ін.; «Народные русские сказки» 136, 157, 212, 215, 313, 565 та ін. О.Терновская, Н.Толстой, «Баба», с.122-123. Н.Толстой, «Баба», с.38-39. Э.Зеленина, И.Седакова, «Бабин день», с.123-125. А.Гура, «Символика животных...», с.97, 172, 341, 352, 365.

БАБА-СПОВИТУХА (баба-повитуха, пупорізка, баба-бранка, бранна баба, баба пупова) — жінка, яка запрошувалася до породіллі, коли народжувалася дитина і справляли рожаничний бенкет. Свято це було своєрідною жертвою Пречистій Діві, богині Мокоші та рожаницям. На цій обрядовій трапезі подавали хліб, сир, мед та вино. Бабу-сповитуху до хати запрошував чоловік жінки. Баба не могла відмовити, бо то, вважалося, Божа праця. До хати, де лежала породілля, вона

приходила з *м'ятличком* — шматочком, відірваним від намітки — і хлібом — символом багатства та щастя. Вінчик-м'ятличок кладуть на голівку немовляти одразу ж після першої купелі, що знаменує завершення утробного життя дитини. По народженні дитини баба-сповитуха перерізувала пупик: у хлопчика сокиркою, а в дівчинки гребенем, щоб прихилити дитину до господарства, та обов'язково обмазувала пупик, аби швидше заживав, відваром чорної тополі. Особливе значення надавалося першій купелі, над якою чаклувала баба-повитуха. Готуючи купіль, вона додавала до неї «свяченого зілля»; у купіль дівчинки клала меду, квітів і трохи молока (щоб була гарною), а в купіль хлопчика — корінь дев'ясилу (щоб сильним був). Кожен, хто приходив до хати під час цього ритуалу, мав кинути у купіль монету на щастя.

Скупану дитину баба-сповитуха обсушувала біля палаючої печі, що символізувало прилучення новонародженого до домашнього вогнища. Потім давала свячену воду матері, кропила хату, обкурювала себе, породіллю та дитину і вже після цього передавала дитину матері. Усі були впевнені, що тим самим повитуха захистила дитину від злих духів, і тому відчували себе зобов'язаними перед нею.

Коли роди проходили тяжко, тоді в хаті відчинялося все, що можна відчинити: вікна, двері, скрині, розв'язувались усі вузли — щоб так само відчинився і розв'язався вихід очікуваної дитини.

Баби-сповитухи знали безліч різних замовлянь від злих людей та проклятих очей. Вони знали зілля, яке клали в постіль породіллі як оберіг від нечистої сили. Протягом шести тижнів після пологів мати повинна була класти це зілля за пазуху, коли виходила на люди.

У народі можна почути оповідь, як баба-повитуха приймала дитину в чорта. Коли закінчила вона своє діло, нечистий сказав: «Підемо в комору, я тобі за працю заплачу». А новонароджений чортик штовхнув бабу і шепнув їй на вухо: «Не бери, бабульо, золота — бери розпечений жар!» Прийшла баба до комори, дивиться — над дверима висить шкура, і який чорт не йде туди, всякий хапається лапою спочатку за шкуру, а потім за свої очі. От і баба так само зробила: доторкнулася рукою до шкури, потім до очей; увійшла в комору — і що ж? Чудо, та й годі! Що в лівому оці бачилося золотом, то у правому здавалося розпеченим жаром, і навпаки: де ліве око бачило розпечене вугілля, там правому видавалися золоті гроші.

В Україні померлій бабі-повитусі клали у труну палицю і прив'язували до пояса хустинку з маком; на тому світі, казали, нападуть на неї діти (душі померлих) за те, що допомагала їм родитися для гіркого земного життя, і якщо вона не встигне відбитися палицею, то щоб розкидала мак; поки діти підбирали макове зерно, повивальна бабка тим часом старалася від них утекти.

(Див. МОКОША, РОЖАНИЦІ, КУПІЛЬ, ВОДА, МОЛОКО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.12; т. III, с.217, 500. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.59-65. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья..., с.120. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.185. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.31. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.164. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.532-536. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с. 442-446. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.176. Э.Зеленина, И.Седакова, «Бабин день», с.123-125. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.102. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.103, 104, 171. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.42. А.Гура, «Символика животных...», с.155, 742.

БАБА ЯГА, Баба-яга, Язя, Йога, Єгера — богиня смерті, мешканка потойбічного світу Нав, родоначальниця і предкиня усіх відьом у світі. Її хатинка на курячих ніжках без кінця «крутиться». Щоб зайти до неї, потрібна своєрідна молитва: «Хатинка, хатинка, — каже Іван, дмухнувши на неї, — стань до лісу задом, до мене передом». Далі бачимо, що герой із хатинки не виходить, а вилітає або на коні, або на орлі, або сам стає орлом. Хатинка відкритим боком стає до тридесятого царства, а закритим — до царства, звідки прийшов герой. Ця хатинка — межа двох світів.

У казках Баба Яга часто виступає дарувальницею. Вона допомагає герою: дає йому свого коня, дарує гуслі-самогуди тощо. Коли Іван приходить до хатинки, вона там лежить: «Попереду голова, в одному кутку нога, в іншому друга, ніс у стелю вріс». Баба Яга — мрець, «інший світ», вона мати і господарка лісових звірів: «Вийшла на ганок стара, крикнула громовим голосом — і раптом, звідки не взялися, прибігли всякі звірі, наприлітали всякі птахи».

У стародавні часи приносили Бабі Язі криваву жертву, вважаючи, що вона годує нею двох своїх онучок. Пізніше Яга постала в образі злої чарівниці, іноді людоїдки: «Огорожа кругом житла із людських кісток, на огорожі стирчать людські черепи з очима; замість дверей і воріт — ноги людські, замість запорів — руки, замість замків — рот з гострими зубами». Як і інші відьми, Яга відвідує шабаші, літає на Лису гору, але не на мітлі, а в ступі, а мітлою слід замітає. Баба Яга знає про все, що робиться на цьому і на тому світі, і не кожного підпускає до себе. Сміливець, потрапивши до неї, виходив зовсім іншою людиною, очищався душею і ставав улюбленцем мудрої Яги, яка оберігала його в разі небезпеки. Вона – мати вітрів, у неї зберігаються ключі від Сонця. Вітри приводять у рух її ступу; коли вона летить — земля стогне, звірі виють, нечисті дідьки ревуть. Ступа — це немовби грозова хмара, а товкач, яким Яга воює зі своїми недругама, як і в Перуна, — вогненна палиця, кара для нечестивців.

Казки нерідко згадують про трьох віщих сестер, які діють разом із Ягою. Вони хоч і сварливі, але добрі й люб'язні бабусі: віщують подорожньому, допомагають мудрими порадами, дають йому богатирського коня, клубок, який показує дорогу в незвідані краї, летючий килим та інші чарівні речі. Своїх дочок (а їх часом буває 12) Яга перевтілює в кобил, а героя, який шукає коня, змушує пасти цей табунець. Чарівний коник, якого шукає і знаходить богатир, — це сліпий коник, син Яги. Герой іноді викрадає коня і рятується втечею, а Яга переслідує його тільки до певної річки, перейти яку вона не в змозі. У сучасній казці це лиха баба, особливо небезпечна для дітей, котрих хоче поїдати, але ті різними способами рятуються від неї. Найбільш

Баба Яга. Худ. І. Білібін. 1900

популярний у народі варіант — казка про Телесика і Ягу.

У билинному циклі про Добриню є епізод бою з «ягою-бабою», аналогічний з його боєм зі змієм. Персонажі, подібні до Яги, відомі в германській, грецькій та інших міфологіях.

Неподалік Житомира на річці Гнилоп'ять у 1964 р. археологи відкрили язичницьке святилище. І можна погодитися з думкою академіка Б.Рибакова про антропоморфну форму цієї споруди: адже в її конфігурації добре позначено голову, жіночі груди, окреслено стегна і ступні ніг. А масивний стовп — це серце велетенської жіночої фігури, розпростертої на березі річки. Учений впевнений, що «перед нами своєрідна форма жертвоприношення якомусь значному жіночому божеству: Мокоші, Живі, а може навіть і богині смерті Бабі Язі (поряд розташований могильник, а сама фігура лежить головою на північ, до царства мороку і смерті)».

(Див. НАВ, ТОЙ СВІТ, ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО, СТУПА, ВІДЬМА, ЛИСА ГОРА).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. IV, с.535. Записки о Южной Руси, т. ІІ, с.48-58. Я.Головацький, «Виклади давньоруських лсгснд, або міфологія», с.53. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.213. М.Грушсвський, «Історія української літсратури», т. І, с.335, 384. В.Пропп, «Историчсскис корни волшсбной сказки», с.52-111. Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.31. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.111, 148, 169, 184 та ін; т.2, с.266, 288-292, 400; т.3, с.227, 230 та ін; «Народныс русскис сказки» 114, 131, 141, 235, 272, 310, 565 та ін. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.256. Б.Рыбаков, «Язычсство дрсвних славян», с.128, 585-587, 589; «Язычсство дрсвнсй Руси», с.219, 221, 319. А.Голан, «Миф и символ», с.165, 186. Б.Успснский, «Филологичсскис разыскания...», с.47, 93-95, 101, 107, 182. Н.Новиков, «Образы...», с.52-56, 159-161. В.Иванов, В.Топоров, «Баба Яга», с.39.

БАБИНЕ ЛІТО — хрононім, що означає декілька погожих днів восени. Пора року, коли в сузір'ї Велеса видно Плеяди, які в народі називають Бабою. За стародавніми віруваннями, ця пора ділить рік на дві частини. Коли навесні Баба вранці з'являється на небі, то починається літо, а коли приходить пора Бабиного літа, Баба вранці заходить за обрій, що є прикметою настання зими. З початком «молодого» Бабиного літа, що припадає на 11 вересня, освячували хліб та нові криниці, а на Пречисту гадали, яка буде погода на «старе» Бабине літо (14—21 вересня). Збереглася легенда, що колись у ці дні сталися великі морози, а врожай у садах люди ще не встигли зібрати. Аби важка праця не пропала марно, баби, зібравшись усі разом, стали молити Бога, щоб повернув тепло. Раптом справді стало тепло, і весь урожай був зібраний. Відтоді цю пору і стали називати Бабиним літом.

«Бабине літо» — це також тонке сріблясте павутиння, яке літає у повітрі від кількох днів до двох тижнів і повторюється в середньому через рік. Його плетуть маленькі павучки, які виповзають зі своїх гнізд у цей осінній час, віщуючи про повернення нетривкого тепла. Без цього тепла, яке не кожен рік буває, вони не наважуються вирушати у свою повітряну мандрівку. За народними віруваннями, ці павутинки були пов'язані з початком жіночих робіт: прядивом, вишиванням, в'язанням тощо, а тому для жінок з цього часу починалася відповідальна пора заготівлі полотна, ниток, щоб обшити та обв'язати всю сім'ю. В осінньому циклі сільських свят перше з них — «Бабине літо» — було відоме багатьом давньоукраїнським племенам, а сам хрононім загальнознаний у Європі.

(Див. ПРЕЧИСТА, ПОКРОВА, ПЕТРІВКА, ВЕЛЕС, ПРЯДКА, ПАВУК).

Літ.: Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.884. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.3, с.138. М.Гоголь, «Заметки по фольклору», с.13. И.Сахаров, «Сказания...», с.299-300. И.Снсгирев, «Русскис простонародныс праздники...», ч. 2, с.57, 62. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.88-105. Б.Рыбаков, «Язычсство дрсвнсй Руси», с.746. М.Міщснко, «Народний календар», с.75, 93. Н.Матвссва, «Солнцсворот...», с.163-167. А.Гура, «Символика животных...», с.672. О.Терновская, «Бабьс лсто», с.126-129. І.Осташ, «Назви бабиного літа...»

БАБИЦІ — шлункове захворювання, причиною якого є переїдання. Бабиці, як свідчить примовка, можуть бути «з води, з суші, з труду, з нужди, з роботи», а також «наслані» або «родимі». Про силу слова відомо з глибокої давнини. «Слово лічить, слово й калічить», — казали в народі. Примовка од бабиць теж ілюструвала процес лікування словом: «Я вас вимовляю, окропом поливаю, пшоном посипаю і ложкою одгортаю, веретеном випрядаю і голкою вишиваю, і гребінцем

розчесала, і на пущі, на нетрі зіслала». Ліки від бабиць заварювали так: у невеликий горщик наливали води, кидали три щіпки пшона, колотили тричі веретеном і тричі ложкою, підігрівали. На живіт ставили миску, в неї кидали гребінь, ніж, голку з ниткою, веретено і ложку, наливали туди воду, супроводжуючи усі дії наведеною примовкою. У цьому обряді, крім примовки, важливу магічну функцію виконувала вода.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.240.

БАБСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ — Провідна субота перед Проводами. Звичай Бабського Великодня з другої половини XIX ст. злився з Проводами. У цей день справляли поминки «дідам», які відбувалися на «гробках». Крім пожертви своїм покійнимріднякам, організовували спільні трапези, які закінчувалися веселими забавами, піснями та хороводами. Бабський Великдень справляли здебільшого жінки похилого й середнього віку. Після спільного обіду жінки розходилися до могилок своїх родичів, де розмовляли з ними, запрошували їсти й пити та бути добрими, милостивими, оплакували їх. Особливо голосили над батьками, чоловіками, дітьми, сестрами, братами. Такі плачі збереглися у віршованій формі до наших днів. Цим святом, як і Проводами, керують виключно жінки, а чоловіки лише прислуговують.

(Див. БАБ'ЯЧЕ ГОЛОСІННЯ, ПРОВОДИ).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.215-219. В.Скуратівський, «Русалії», с.306-308.

БАБ'ЯЧЕ ГОЛОСІННЯ — день 30 вересня. У цей день належало з самого ранку згадувати померлих родичів та виплакатися за себе і за рідних, «щоб на душі полегшало». Тоді всі вшановували померлих, а молодь збиралася з цього дня на вечорниці — «себе показати й на інших подивитися». Дівчата в цю пору моляться про заміжжя, бо прийшла пора весіль.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.305. М.Міщенко, «Народний календар», с.98.

БАГАН — божество, що дбає про домашню рогату худобу, охороняє її від хвороб, сприяє доброму приплодові, а коли розгнівається, робить самиць безплідними або умертвляє овець і телят під час їх народження. Згідно з повір'ям, баган сприяв збагаченню селянина (порівняй: багач, багаття — вогонь). Білоруси відводять для багана у хлівах спеціальне місце, встеляючи його сіном; воно вважається цілющим, і його дають корові, яка отелилася.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.40.

БАДНЯК — 1) поліно, яке спалюють у Святий вечір; 2) головний обряд різдвяного циклу південних слов'ян. Бадняк, тобто дубовий пеньок з «бородою» або сук, символізував частку Світового дерева, у корені якого заховався змій. Бадняк протиставлявся молодому Божичу, як Старий рік Новому: молодий Божич-Сонце знаменував собою Перуна, палія небесного вогню, і просвітлене цим полум'ям життєдайне Сонце. Свято Бадняка — Бадний день — відбувалося в періоди літнього та зимового сонцестояння. У переддень Різдва в лісі вибирали молодий дуб, зі співами зверталися до нього як до помічника в господарстві. Вирубавши з дуба колодку, привозили її на своє обійстя. Як смеркало, господар вносив колодку до хати, високо підносив угору гілки бадняка і вітався з родиною: «Добрий вечір і щасливий вам бадний день! Хай так високо росте пшениця, ячмінь, жито, овес, коноплі і всяке зело». Колодку обмазували по краях медом, господиня обсипала її зерном, хмелем, горіхами і клала в піч на гаряче вугілля. Бадняк залишався в печі і тлів там до Нового року, а в деяких місцевостях — до Водохрещі.

Дуб, як і лісові горіхи, — символ бога Перуна. Поливання бадняка маслом і вином та обсипання зерном виступали знаменням дощів, що запліднюють землю і дарують їй родючість. Після обрядової вечері кожен ніс додому гілку дерева як запоруку щастя. В деяких місцевостях перед тим як покласти бадняк у піч, його обтісували таким чином, щоб він був схожий на людську фігуру. Називали таке поліно «різдвяною бабою». Спалювання бадняка наприкінці року мало символізувати, що лютого змія вже переможено, Сонце пробудилося від зимового сну, загорілося новим вогнем і стало на літню дорогу.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ПЕРУН).

Літ.: Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники, с.87. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.25; т3, с.358-361. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.110-111. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.42-44, 127. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.414. Н.Толстой, «Бадняк», с.127-131. В.Иванов, В.Топоров, «Бадняк», с.150. А.Гура, «Символика животных...», с.266, 267, 349, 456, 464 та ін.

БАЛДА — могутній богатир, наділений якостями слов'янського Перуна, скандинавського Тора. Він може давати такі щиглі, що від них падають мертвими бик і ведмідь, і такі щипки, що у найсильнішого бика злазить уся шкіра. Балда, щоб відібрати у нечистих сил заховані скарби, йде до самого чорта. Переможений в усіх змаганнях, чорт виносить зі своїх нетрів копи золота і віддає їх щасливцеві. О.Афанасьєв висловлює думку, що у цьому переказі приховано міф про перемогу Перуна над злими демонами: золоте Сонце виходить із мороку і знову починає сяяти на високім небі.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.198; т.2, с.376-379.

БАННИК, байник, баєнник, байнушко, лазник та ін. — демонологічний персонаж у подобі чоловічка з довгим волоссям, покритого брудом і листям від віників, а також собаки, кішки, білого зайця тощо. Живе за піччю, часто буває злий: лякає, кидає камені з печі, може навіть здерти з живих шкіру. Входячи до лазні, слід промовити: «Хрещений на лаву, нехрещений під лаву». Є повір'я, що банник з'являється в лазні вперше після того як там побуває рожаниця. Щоб задобрити його, у нову лазню приносять хліб і сіль, хоронять під порогом задушеного чорного півня або курку. Також баннику потрібно залишити віник, шматок мила і воду в цебрі.

Банник любить брати участь у святочних гаданнях. Опівночі дівчата засовували руку у димник або,

повернувшись до дверей спиною, піднімали спідниці: якщо банник доторкнеться волохатою рукою до заду — жених буде багатий, якщо голою — бідний. У лазні молодь улаштовувала й вечорниці.

Банний дух може з'являтися також у жіночій подобі (банниха, байниця, баєнна мітінка, обдериха). Іноді — це страшна патлата баба, часом гола; у вигляді кішки вона живе під лавою.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.341. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.315. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.44-49. І.Крип'якевич, «Побут», с.22. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.76, 93, 101, 104, 140, 142, 154. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.38; «Народные русские сказки» 102, 103, 125, 137, 207 та ін. Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.35-36. В.Иванов, В.Топоров, «Банник», с.162. Е.Будовская, «Банник», с.86. Е.Будовская, И.Морозов, «Баня», с.138-140. А.Гура, «Символика животных...», с.385.

БАТІГ (пліть, плетениця) — символ, що характеризується багатозначністю. Типовою дією ряджених під час новорічних обрядів у багатьох європейських народів є шмагання батогом. Це підтверджують і українські *маланкарі*. У день Василя батоги колядників загрожували кожному перехожому, але особливо вони дошкуляли жінкам і дівчатам. Дослідники доходять висновку про подвійне семантичне навантаження новорічного шмагання. По-перше, воно виконувало охоронну, захисну функцію: характерні «постріли» довгими вівчарськими батогами, як і калатання дзвіночків, мали відлякувати нечисту силу. По-друге, удар батогом, здійснений рядженим, вважався благодійним, таким, що забезпечує щастя та добробут.

Аграрно-магічний підтекст помаху новорічного батога яскраво розкривається у щедрівках-«засівалках», де обрядову функцію маскованого колядника перебирає св. Ілля:

Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житяную.
Де змахне — жито росте.
Роди, Боже, жито, пшеницю,
Всяку пашницю.
У полі ядро,
А в домі добро!

Раніше маланкарі обов'язково «стріляли» батогами на городі в кожного господаря, що, за повір'ям, мало забезпечити багатий урожай. Для підтримання дисципліни батогом озброювалися провідник колядників — *калфа* — та його помічники. У деяких місцевостях обов'язковим атрибутом дружки на весіллі був гарно прикрашений батіг. Ним дружко хльоскав, бажаючи звільнити місце біля нареченої. Удар батогом молодої ніби стимулював її плодовитість, будучи символом підкорення жінки чоловікові.

У чарівних казках і переказах до удару батогом часто вдаються люди, наділені надприродною силою — відьми, ворожбити, вовкулаки та ін.

Обрядова *файда* — батіг із товстою дерев'яною ручкою, з міцним канчуком, зі скрученим на кінці з ганчірок «билом» завдовжки до 15 см. Це типова зброя ближнього бою, подібна до билинних богатирських обушків.

(Див. КОЛЯДА, ВАСИЛЯ, МЕЛАНКА, ЩЕДРІВКИ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.538. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с. 29, 79. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.33. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 158, 197, 578. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.72. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.121, 125, 184-185, 195. Б.Яцимирський, «Маланка», с.50-51. А.Плотникова, «Кнут», с.515-517.

БДЖОЛА. З давніх часів бджола вважалася райським створінням. За народними віруваннями колись вона була, як і пес, людиною. Одного разу бджола попросила собі у Бога смертельне жало для людини; воно було їй дане, але з тим застереженням, що воно смертельне для неї самої.

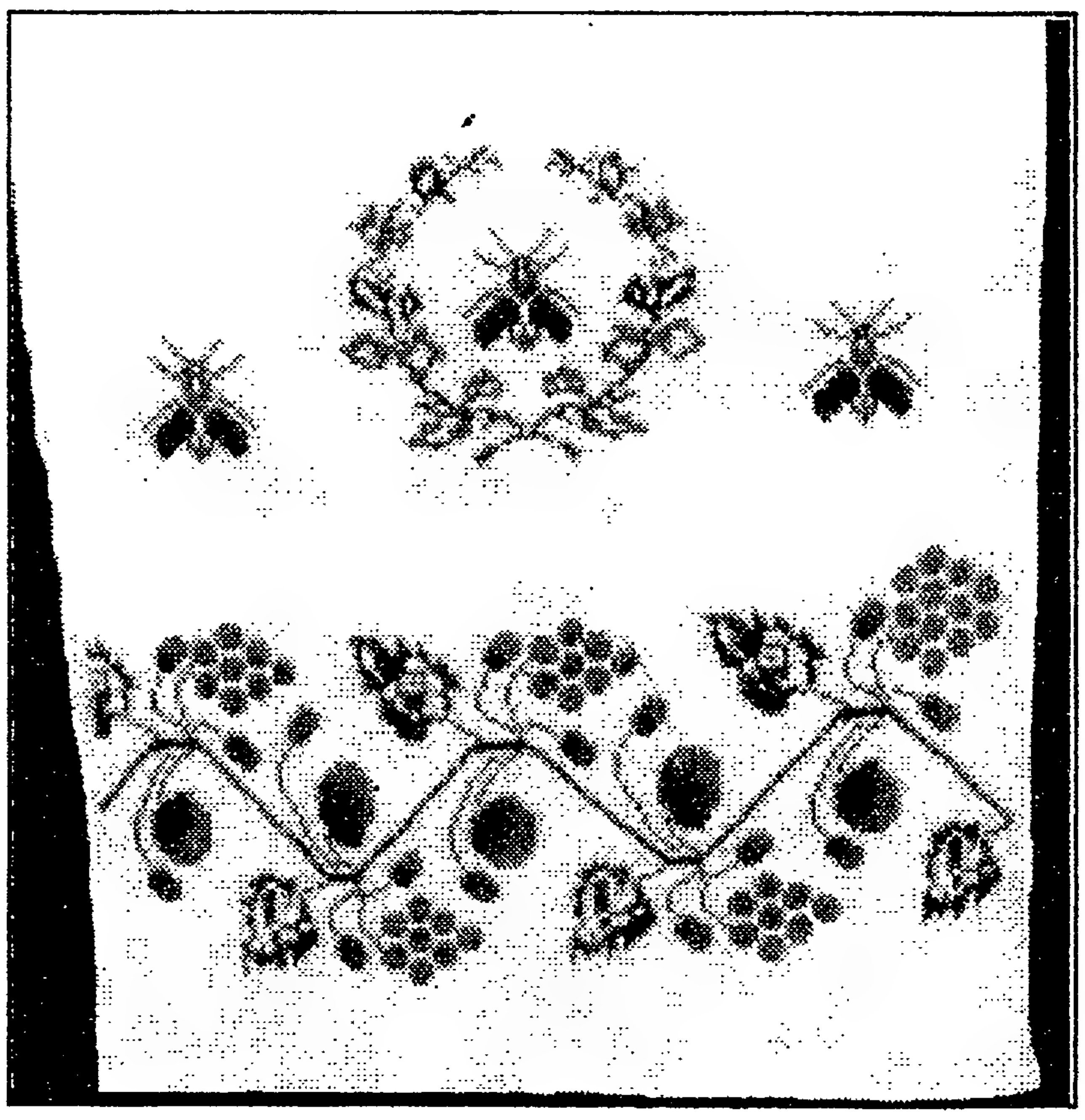

Бджоли. Фрагмент рушника із с. Медведівка. Черкащина, поч. XX ст. Фото В. Захарука

З появою бджоли ще в первопочині світу, коли, як співається у стародавніх колядках, вона винесла «святий воскочок» з-під первісних вод, стали її вважати Божою мухою, слугою Божою, бо вона виконує Божі доручення. Слід берегтися навіть вимовляти про неї погані слова. На бджолу не можна казати, що здохла, а лише як на людину — померла. Живий вогонь воскової свічки є священною жертвою Богові. Коли на Благовіщення приходила пора виставляти вулики на бджільнику, дідусі-пасічники казали, що «Божі мухи також тоді вранці моляться Богу!» Вважається, що саме у цю пору бджоли розкривають соти стільників для заповнення медами перших квітів. За віруваннями, бог блискавки і грому Перун ні за що не вдарить у вулик, навіть якщо там заховається нечистий; коли бджола ужалить когось, та людина напевно грішна; вважалося, що рій бджіл, який залетів на двір, приносить господареві щастя. У народі поширене вірування, що напередодні Нового року можна почути розмову тварин. Однак деякі звірі, птахи, комахи наділяються здатністю говорити не тільки у свято, а й у будь-який час. До таких створінь належать і бджоли. Оберігачами «Божих мух» вважаються св. Зосим і Сава. У день св. Зосима Бджоляра (17/30 квітня) виставляли вулики на

Колодки для бджіл.
Село Борове, Рівненщина. Фото А. Похилюка

бджільнику і просили «бджолиного Бога», щоби бджола злітала до моря й принесла золоті ключі від довгожданого літа. В день Сави (27вересня/10жовтня) пасічники ховали вулики на зиму і заставляли молитися дітей, бо їхня молитва найбільш «угодна» Богові: «Дай, Господи, щоб бджілки водилися, мед носили і не вмирали».

За легендою, Бог створив бджіл, а диявол, скуштувавши меду, задумав те саме і витворив осу, яка меду не дає. Коли оса вже наполовину була зроблена, він вирішив, що коли від оси меду годі чекати, то нехай вона тоді жалить людей, і зліпив дві половинки оси разом. Тому оса і має вигляд, ніби перев'язана навпіл. Походження бджолиного меду у цій легенді пояснюється тим, що св. Павло поранив кинутим куснем сухого хліба руку Ісуса, і краплина Його крові впала на хліб. «Із цього хліба і крові моєї, — немовби сказав Ісус, — буде найбільш солодка їжа для людини», відразу ж хліб став медом.

У фольклорних текстах бджола часто виступає як жіночий образ. У білоруських замовляннях її називають *дзявица-пчалица*. «Яра бджілка» символізує «красну дівицю». Чоловіча шлюбна символіка виразно представлена шершнем. На Покутті перед першою шлюбною ніччю, коли ведуть молоду до спочивальні, співають: «Прилетів шершень з стелі та упав на постелі, де Марусенька спала». Чоловічу шлюбну символіку втілює і джміль: він хоче навесні одружитися з бджолою, але вона відкладає весілля на осінь, коли охлялий джміль помирає.

Завдяки своїй множинності бджоли пов'язуються із зірками. На Поліссі після Святої вечері гадають по зоряному небу: якщо багато зірок, влітку буде багато бджіл і щедрий урожай. Загадка: «Їхав Яшка-семеряжка, за ним бджоли гу-лю-лю!» (Місяць і зірки). В народних уявленнях бджолам приписується вогняна символіка. Коли сняться бджоли, це віщує пожежу.

Медові також надавали певні магічні властивості. Разом з іншими ритуальними стравами він стояв на столі на Свят-вечір. На Прикарпатті новонародженому в першу купіль кидали ложку меду, щоб дитині було солодко жити на світі. У Карпатах з лікувальною метою застосовували так званий «п'яний мед», зібраний бджолами у посушливе літо з квітів отруйних рослин. Відома була й лікувальна дія бджолиної отрути, її вважали ліками від ревматизму (гостець). Широко використовували прополіс як загальнозміцнювальний засіб, а також проти різноманітних захворювань.

(Див. ЖИВИЙ ВОГОНЬ, СВІЧКА, МЕД).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.118. Житє і слово, т. II, с.181. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 35. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.105. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.280-294. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.264. Г.Булашев, «Український народ...», с.394. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.360-361. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.55, 84, 85, 186. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.194-196, 212; т.3, с.384; «Народные русские сказки» 62, 95, 159, 160,. 222. И.Сахаров, «Сказания...», с.98-99. Т.Пархоменко, «Поетичні образи бджоли...», с.70-73. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.215-216. М.Міщенко, «Народний календар», с.101. А.Гура, «Символика животных...», с.44, 448-486.

БЕЗДОННИК — потворна істота, яка живе у глибоких проваллях. На вигляд вона невелика, у неї тулуб із людську п'ядь, зате голова удвоє більша і вкрита довгим волоссям, з кудлатою бородою. Бездонник ніби вайлуватий, начебто неживий, але вельми міцний, злостивий і небезпечний. Близькі родичі бездонників — копальні та земляні духи. Копальні духи живуть у кар'єрах, глинищах і заважають людям копати землю: іноді так трусонуть, що земля аж задвигтить і може провалитися. Земляні духи полюбляють вологі місця під камінням та деревами. Якщо порушити їхній спокій— виривають дерева, перекочують валуни, риють ями або насилають хвороби. Тому люди при копанні криниць, канав тощо висаджували оберегові дерева, переважно вербу чи калину. Це змушувало злих духів полишати освячені місця.

(Див. БЕЗОДНЯ).

Літ.: В.Скуратівський, «Русалії», с.123.

БЕЗОДНЯ, безоднява, бездно, бездонна прірва, зверть, провалля, — за повір'ям, це великий, недосяжної глибини рів, у якому живуть *бездонники.* Все, що туди потрапляє, пропадає навіки. У давнину до таких безодень улаштовували священні шестя, бо в них із-під землі безперестанку б'є джерело, вода якого вважалася чарівною. Ця вода прозора і навіть улітку така холодна, що «аж у зуби заходить»; крім того, іноді клекотить, наче кипить. Подібних безодень із цілющою мінеральною водою у давнину в Україні було чимало. Їх знаходили переважно у лісі, до них важко було під'їхати, а тому хворих туди приносили.

Літ.: Етимологічний словник..., т. І. П.Чубинський, «Ангели на сходах Неба», с.15. Г.Булашев, «Український народ...», с.271. С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. IV, с.408-411. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.36. В.Скуратівський, «Русалії», с.123.

БЕЗПЛІДНІСТЬ — стан, який розцінюється як кара, результат чийогось наслання, прокляття батьків або як веління долі. Жінкам, що не мали дітей, заборонялося брати участь в обрядах, бути кумою, збирати врожай перших плодів. Вважалося, що після смерті вони не

зможуть потрапити у рай і вужі будуть ссати їхні груди. Щоб позбавитися від безплідності, бездітна через огорожу брала у вагітної із рота в рот шматочок хліба; носила одяг багатодітної жінки або рожаниці; з'їдала три бруньки фруктового дерева, яке вперше зацвіло, або перші плоди яблуні, сливи, винограду; «ходила до дуба і просила у лісового духа дітей» (Сумська обл.); пила зварену кору зрослої з дубом берези (Волинь); поспішала сісти на місце, де лежав свіжоспечений хліб (Полісся) або прямо на буханку хліба (Житомирщина). Білоруси вірили, що коли вкрасти шматок весільного короваю, то молоді будуть безплідними. Для попередження безплідності на весіллі молоду саджали на діжу, торкалися молодого хлібною лопатою, вдаряли молодих мішком з-під борошна тощо. Використовували у їжу тварин, які символізують плодючість: підмішували кров зайця, чорного півня, з'їдали серце їжака, статеві органи кабана, зайця, півня. Якщо молода хотіла залишитися бездітною, вона брала з собою на вінчання зміїну шкіру, крило летючої миші.

Символом дітородної сили вважався пояс: проти безплідності підперізувалися гілкою верби, клали на ніч у ліжко пояс священика або носили його при собі. Ефективним засобом від безплідності вважалися предмети з отвором (кільця, монети з діркою, хлібні вироби у вигляді кільця і т. ін.). Для наслання безплідності використовували нитки від покривала покійника, землю з могили, кістку мерця, а також предмети, які складаються з двох частин (замок з ключем, складаний ніж, пряжка ременя тощо). Поширеною практикою було паломництво безплідних жінок до святих місць, джерел, чудотворних ікон.

(Див. ВАГІТНІСТЬ, ПОЯС).

Літ.: А.Плотникова, «Бесплодие», с.166-168.

БЕЗСОННЯ — стан чи хвороба, які приписують впливові нечистої сили, передусім жіночим демонічним істотам. На Галичині вірили, що *безсоння* у жіночій подобі ходить уночі, коли місяць уповні, або у переддень Андрія, нападаючи на малих дітей. Безперервний плач дитини вночі був для білорусів свідченням того, що *нічниці* відвідали дім. В Україні та Білорусі вважали, що відьми можуть наслати на дитину *крикси* і *плакси*. Відомо, що заєць спить з відкритими очима. Через те вагітній не можна їсти м'ясо зайця. Відома і табуїстична назва зайця — *сплюх*, причому наслідок порушення табу пояснюється по-різному: домашні будуть спати з відкритими очима або взагалі не матимуть сну. Поляки не згадують про зайця в той час, коли дитина просинається, в іншому випадку її сон буде коротким, як у зайця. Рання фіксація цих уявлень є у «Каталозі магії Рудольфа» XIII ст. із Верхньої Силезії, де місцеві жінки засуджуються, зокрема, за те, що кладуть у колиску дитини заячі вуха для спокійного сну.

З безсонням пов'язані також уявлення про хробаків. Чорному волохатому хробаку, якого називають *нічницею*, білоруси приписують властивості викликати дитяче безсоння. Якщо він проповзе під колискою, дитина втратить сон і буде кричати вночі. Поляки інколи лікують безсоння за допомогою павутиння. Один чоловік збирає павутиння з усіх кутків хати, а інший запитує, зазираючи в кожен куток: «Що ти там шукаєш?» — «Сон (ім'я дитини)», — відповідає той. Назбиравши павутиння, кладуть його в колиску під голову дитини. Кістка із голови коропа, що, як і лобова кістка щуки, має форму хреста, також використовується у магічних цілях. Болгари пришивають цю кістку до шапочки немовляти як оберіг від дурного ока, знахарки лікують нею дитяче безсоння і нічний крик.

(Див. СОН).

Літ.: Л.Виноградова, А.Гура, «Бсссонница», с.168-171. А.Гура, «Символика животных...», с.87, 197-198, 373, 508, 541, 756.

БЕРЕГИНЯ — богиня добра, захисту людини, оселі, малих дітей від хвороб та інших злих сил. Берегиня — оберіг непорушної вірності подружжя. Символом берегині є родинне багаття, в якому людина знаходить мир, спокій, любов і високу мораль. Рушники із зображенням берегині вивішували над вікнами й дверима. Мідні або глиняні обереги із зображенням богині носили на грудях. Найкраща пожертва берегині — це пахучі трави, особливо полин, любисток, м'ята. Зображення берегині часто подибуємо на вишиванках та писанках. Зображення чотирирукої, навіть шестирукої берегині можна бачити на деяких археологічних знахідках із бронзи.

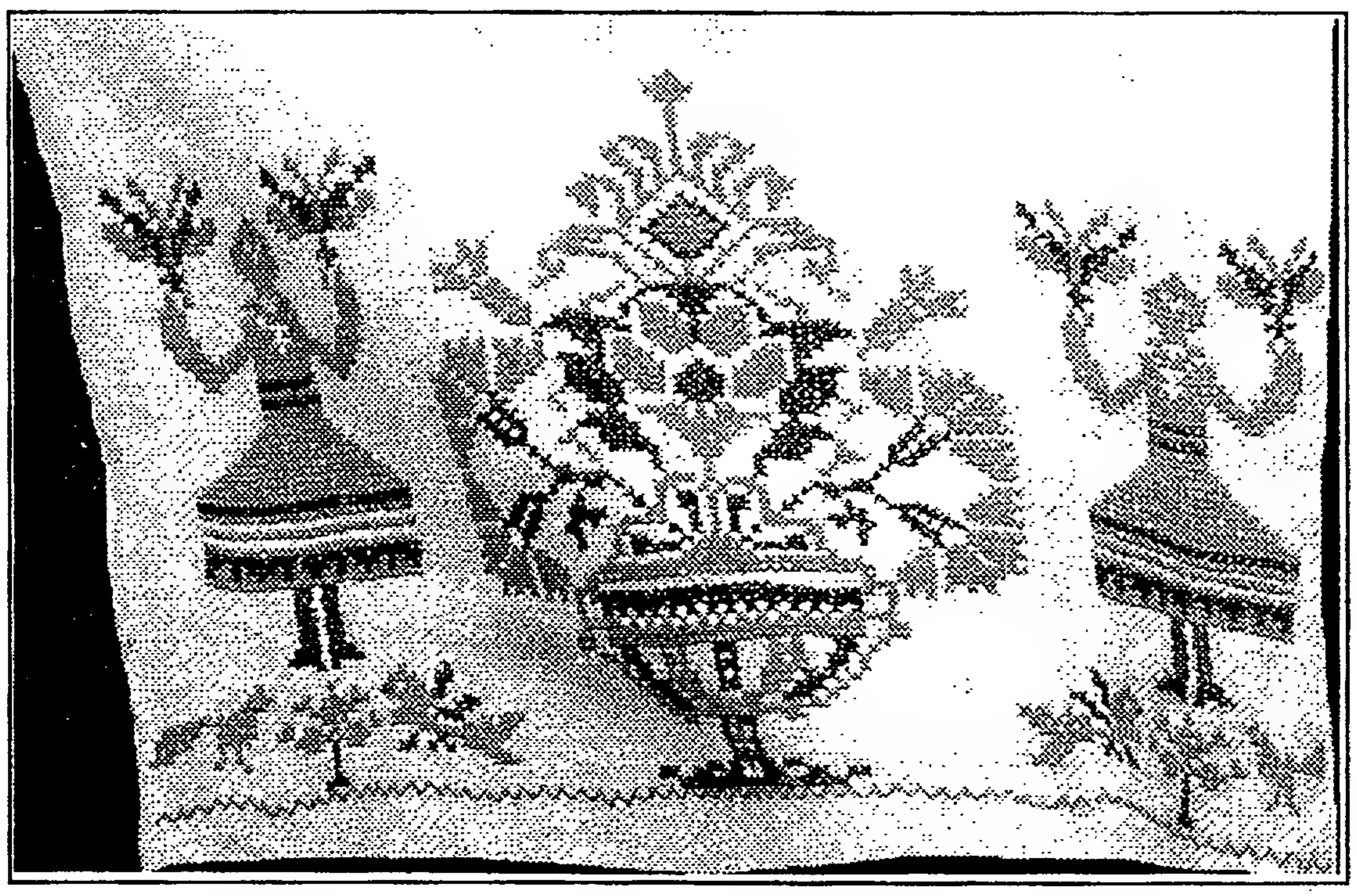

Берегині. Фрагмент рушника. Рівненщина, поч. XX ст. Фото В. Захарука

Ім'я берегині (у формі множини) неодноразово згадується у писемних джерелах XI—XV ст., зокрема у «Слові про ідолів» (XII ст.), відомому також під назвою «Слово святого Григорія»: «Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби [їжу] упирям і берегиням».

Давнє слово *брег* (берег) означає гора; а тому назва «*берегиня*» могла використовуватися у розумінні гірських духів — *горинь*, а також водяних дів. За народними віруваннями, русалки живуть не тільки біля річок, а й у горах, а подібні до них мавки живуть біля вершин гір; чехи називають високі гори babigory, babie gory. На думку О.Афанасьєва, ці бабині, русалчині гори зіставляються з народними уявленнями про положисті береги річок. Учений також зазначає, що у числі велетнів народний епос згадує, крім богатиря Горині, дів-хмар, які називалися *берегинями* (назва, тотожна з «бабагориня»). Про берегиню згадується й у «Велесовій книзі»:

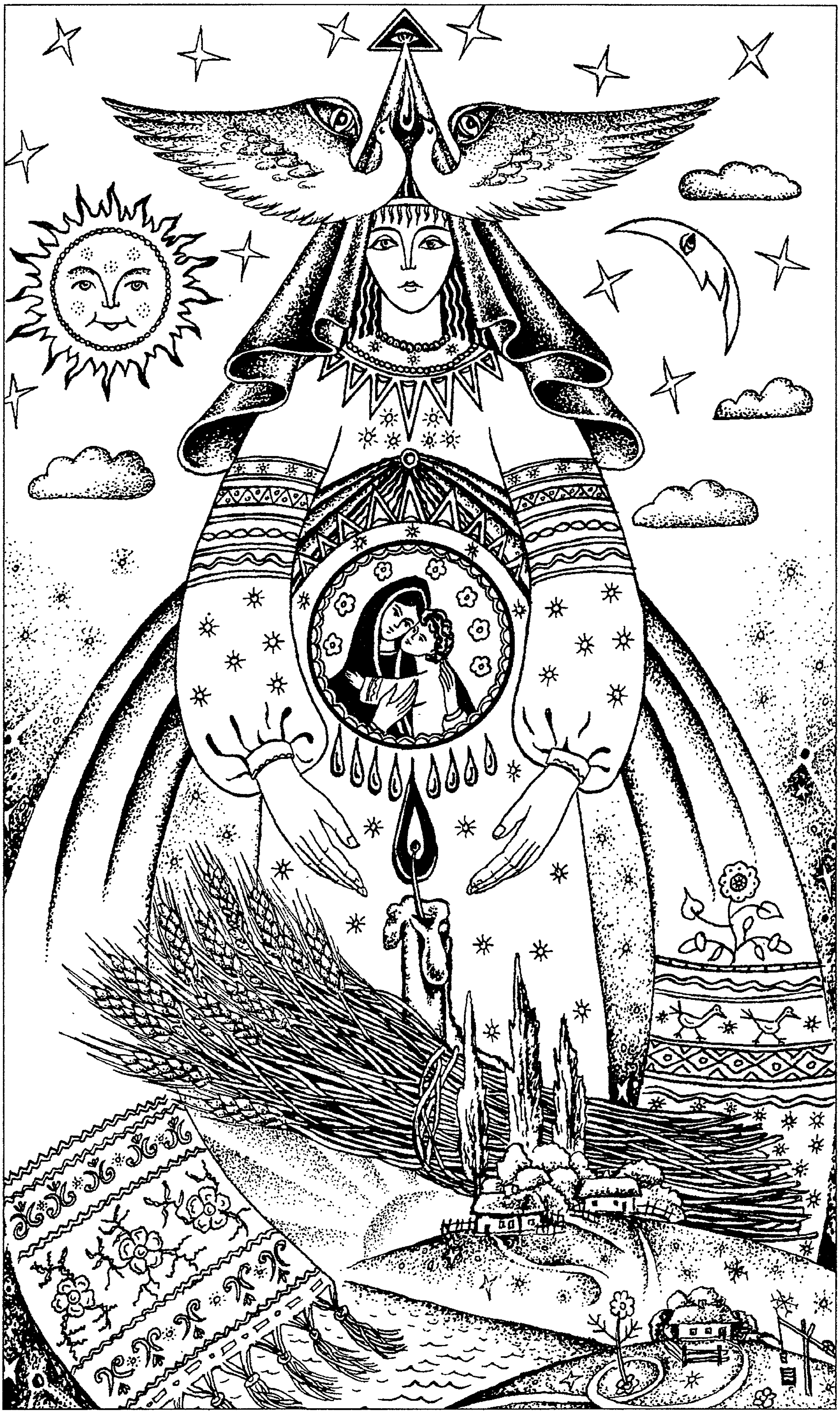

Течуть ріки великі на Русі.
І журчать вони, повноводні,
співи стародавні про тих бояр,
що не боялись до полів проти готів виходити
і багато літ битися за вольність руську.
Ті славні, нічого не берегли, ані життя свого.
Так сказала їм Берегиня.

(Див. ВОГНИЩЕ, ОРАНТА, ВЕЛИКА БОГИНЯ, ЛАДА, РОЖАНИЦІ).
Літ.: Велесова книга, д. 7ж. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.50-51. Історія релігії в Україні, т.1, с.326. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.301. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.269; т.3, с.64-65. Д.Зеленин, «Древнерусский языческий культ...» Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т. II, с.41, 59-60. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.15-18, 126. Я.Боровський «Світогляд давніх киян», с.8-14, 78, 92-96. В.Василенко, «Русская народная резьба...», с.36. Н.Толстой, «Берегини», с.155. В.Иванов, В.Топоров, «Берегини», с.168.

БЕРЕЗАЙ (береза, award, калфа, старший парубок) — провідник і верховода колядників, якому парубоцька громада доручає збирати сало та ковбаси на Різдво, яке збігається з давнім святом зимового Сонця (Коляди). Він вибирає «хлібоношу», «скарбника», який збирав гроші, «звіздаря», що носив «Зорю ясну», «дзвонарів», які весь час дзвонили і цим давали знати, що йде парубоцька коляда. Не минаючи жодної хати, парубоцька коляда бажала кожному дому статку, багатства, врожаю: «щоб клуні-комори були повні, обори плідні, на пасіці рійно».

Береза — також ватажок парубків на вечорницях, заспівувач у хорі. Румунське *брезай* — замаскований, перебраний; він має голову кози, вовка, птаха. Наш *береза* не маскується, але в компанії колядників буває часом «коза» у напнутому навиворіт кожусі або «кінь», що має потішати всіх своєю незграбністю.
(Див. СОНЦЕ, КОЛЯДКИ, ВЕЧОРНИЦІ, КОЛЯДА).
Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.51. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.184. С.Килимник, «Український рік...», т. І, с.47-55; т. III, с.147. Я.Боровський «Світогляд давніх киян», с. 31. В.Шаян, «Постать Берези...», с. 367-428. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.110, 113, 182.

БІЛА ВОРОНА — так зазвичай називають щось дуже рідкісне. Збереглася легенда про віщого ворона: він був створений білим, як сніг, покірливим, як голуб; випущений із ковчега, він кинувся на падло і не повернувся до Ноя з повідомленням про закінчення потопу: з тієї пори він зробився чорним і кровожерливим. Відгомін ще давнішої старовини відчувається у казці про могутнього богатиря, який убив злого духа разом з його коханкою. Прилетіли ворон і ворона і стали клювати трупи; ворон клював тільки нечистого, від того він весь чорний, а ворона буває і біла, і чорна, тому що клювала і нечистого, і його коханку.
(Див. ПТАХИ — Ворона).
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.268.

БІЛА ЗМІЯ. За повір'ям, якщо у білої змії відрізати голову і покласти їй у праве око горошинку, то виросте чарівний стручок; хтоноситиме його при собі, той стане невидимий, а хто з'їсть — почне розуміти мову птахів. А якщо вбити білу змію, старшу над усіма зміями, натопити з неї сала, а потім вимазати цим салом очі, то людина зможе бачити заховані під землею скарби.
(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Вуж. Гадюка).
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.279, 289, 291.

БІЛИЙ ТИЖДЕНЬ (Страсний, Великий, Чистий, Вербний, Жильний, Седмиця) — останній тиждень перед Великоднем. У цей тиждень господині білили хати, мили лави, полиці, столи, двері. Чистим він називається тому, що протягом цього тижня наші предки очищали вогнем та водою все своє господарство, «щоб Господь святим вогнем життєтворящого Сонця-Неба у Великдень освятив хату, обійстя, ліси, поля, ріки, людину». Праця на Білому тижні була розподілена по днях так, щоб до Великодня всі головні справи в полі та на городі були закінчені до Великого четверга.
(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, СТРАСНИЙ ЧЕТВЕР, ВЕРБНА НЕДІЛЯ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ВЕЛИКА П'ЯТНИЦЯ, ВЕЛИКА СУБОТА).
Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 31, 71. С.Килимник, «Український рік...», т. III, с.40. В.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.54. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.360-398.

БІЛИТИ дім, піч тощо — ритуал, пов'язаний з мотивом «білого світу», чистоти і т. ін. Головна у році побілка житла приурочена до календарного періоду, до якого належать хрононіми «Біла неділя», «Біла субота», «Чистий четвер» тощо, переважно до Великодневого циклу, а також до деяких інших свят навесні. Підбілювати можна й до будь-якого свята. Пов'язані з побілкою заборони мотивуються вимогами ритуальної чистоти. Зокрема жінки іноді білять, роздягнувшись догола; згідно з поліськими віруваннями, не можна білити жінкам, у яких місячні, тому що у хаті заведуться павуки, блохи і т. ін. Також не можна білити у понеділок або суботу, тому що у ці дні «снувався світ». Не можна білити, коли Місяць ущерблений; коли «душі померлих виходять на білий світ» (у поминальні дні, на Русальному тижні, на святки і т. д.), а також коли у хаті покійник і поки він зовсім не покине землю, тобто дев'ять днів, чотири, шість тижнів, рік або три після смерті. Вважається, що при побілці мертві сліпнуть, тому що їм замазують очі. Те саме стосується ненароджених дітей: якщо вагітна білить хату, вона замазує очі своїй дитині. Якщо побілка у цей день необхідна, то для мертвих залишають недобілене місце, щоб душа протягом року могла відвідувати дім. Недобіленим залишають місце біля ікон, коли білять новий дім. На Різдво підбілюють біля печі, «щоб бджоли мед замазували». У польських родинах, де є дівчина на виданні, забілюють всі шпари у деревині. Білити уві сні означає смерть у сім'ї.
(Див. ХАТА, ПІЧ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Білий, СВЯТКИ).
Літ.: О.Терновская, «Белить», с.148-149.

БІЛОБОГ (Білбог) — бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я і плодючості. Син могутнього Рода. На своїх святах і бенкетах наші пращури передавали одне одному по колу чашу, проголошуючи молитву-закляття в ім'я доброго і злого богів. Про це читаємо у «Слов'янській хроніці» Гельмгольда (XII ст.). Від доброго бога чекали щасливої долі, а від злого — нещастя. Злого бога називали «чорним богом» (Чорнобогом). Предки вважали, що Білобог живе у золотому сонячному храмі, посеред якого стоїть золота чаша, по вінця наповнена благом. Білобог — захисник людей від зла, він постійно бореться з Чорнобогом. Символами Білобога є вогненний меч, щит та сокіл, якого він посилає в ніч, щоб той вирвав зло з темного мороку, бо скоро має засяяти день.

Про стародавнього Білобога, як зазначає А.Фамінцин, збереглися живі спогади у білоруських переказах про Белуна. Белун уявлявся старцем з довгою білою бородою, у білій одежі і з посохом у руці. Він з'являвся тільки вдень і виводив заблукалих мандрівників з темного лісу. Вважалося, що під час жнив він допомагав працювати. Найчастіше Белун з'являвся там, де колосилося жито, завжди з торбою на носі, заманював якогось бідняка і просив утерти йому ніс; коли той виконував прохання, Белун висипав йому всі гроші з торби і зникав. В Україні були поширені розповіді про старого, білявого і сопливого діда, який блукає світом, і якщо йому втерти ніс, то він одразу розсипається сріблом. О.Афанасьєв вважає, що в цьому божестві уособлюється ясне небо бога-сонця (Дажбога) і бога-громовика (Перуна); як перший проганяє ніч, так другий — темні хмари. В зимову пору це світле божество втрачає свій блиск, старіє, напинає брудний одяг і приходить до людей в образі неохайного Невмийки (сопляки — метафора туманів, і потрібно їх «утерти», щоб золоте проміння змогло засяяти).

Про Білобога згадується у «Велесовій книзі»: «Перун і Світовид — ті обоє удержані в небі. А з обох боків їх Білобог і Чорнобог б'ються — і ті небо тримають, аби світу не бути повергнутому».

(Див. РОД, ЧОРНОБОГ, СВІТОВИД, МЕЧ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Білий).

Літ.: Велесова книга, д. 11а, 14, 22. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.211. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.27. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с. 236. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.141, 167-168. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.32-35, 37. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.910-911. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.48-50; т.2, с.191; т.3, с.291, 381. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.367-371. А.Голан, «Миф и символ», с.221-239. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.12-13. Н.Толстой, «Белый бог», с.151. В.Иванов, В.Топоров, «Белобог», с.167. Е.Левкиевская, «Белун», с.150-151. А.Лосев, «Античная мофология...», с.267-270, 288 та ін.

БІЛОЗЕРКА — річка, оспівана в народних легендах і переказах. Її називали ще Білозіркою, бо «вгорі над нею вночі Чумацький Шлях зірками світився. Одна з тих зірок найдужче біліла-ясніла і, мов срібло, у воді відбивалася». «Набіжать ординці, було, на Україну, — та й давай Білозерку на засапаних конях перепливати. А перепливаючи й потопляться к бісовій матері тисячами». Не злюбили бусурмани річки й вирішили помститися. «Взяли вони овечої вовни сім сотень тюків та й заткнули нею всі сім джерел... Та не перевелася вода й потуга Білозірчина! Пішла вона під землю від хижих розбійників і там безмежним морем розлилася. Кажуть: хто дістанеться того моря й визволить Білозірку з підземелля, тому вона багато срібла й золота подарує». В іншій легенді мовиться про татарський полон, про нескорену дівчину, яку бусурмани прив'язали до кам'яної баби на вершині кургану й почали пускати в неї смертельні стріли. «І почала вона прощатися з білим світом. Підвела голову, глянула в ясне небо — а там, аж біля самого Сонця, ширяли могутні степові орли-білозори... Прийняли орли Білозірку в свою родину, і стала вона їхньою сестрою».

У багатьох народів, від Британії до Індії, існують легенди про таємничу країну — Грааль, Кітеж, Арту, Шамбалу, — населену великими мудрецями, недоступну для смертних. Одна з таких — Білозеро. Археологи, досліджуючи найдавнішу і найбільшу на Запоріжжі між селами Велика й Мала Білозерка могилу, споруджену ще в III тис. до н. е., знайшли чимало підтверджень прадавніх легенд про Білозерку-Білозірку.

(Див. КУРГАН, КАМ'ЯНІ БАБИ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 1, с.107, 143. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 79, 317. Ю.Шилов, «Брама Безсмертя», с.282.

БІС — злий дух, демон. Варіанти: біситель, бісеня, бісиха, бісиця, бісурка. У полемічній християнській літературі назва істот, які колись були ангелами, але не зберегли своїх почестей, відійшли від Бога, зрадивши його, і стали «ангелами сатани». Тому їх почали ототожнювати з чортами та іншою нечистю.

У народній демонології біс, як і чорт, керує всією нечистою силою. У давніх українців «біс» слугував для позначення всіх демонологічних персонажів або як позначення категорій духів: «біс полуденний» — полудниця, «біс на обійсті» — домовик, «біс-волосатик» — лісовик. Заразом — це велетні або духи різних хвороб, які вселяються у людей і тварин. Існує також повір'я про «білих бісів», які живуть у горішньому світі (на відміну від підземних духів — «страхів»).

За стародавніх часів, як вважають деякі дослідники, бісом називався служитель язичницького культу, якому доручали запалювати священне вогнище на жертовнику, коли проводилось богослужіння з магічними заклинаннями, пов'язане з пророкуванням майбутнього. Споріднені слова «біситися», «біснуватися» могли означати ритуальний танець жерця, що супроводжувався пророкуванням під дією священного напою. Ще й досі відомі назви наркотичних рослин — бісина, біс-дерево, які використовуються з певною лікувальною або магічною метою. У давніх єгиптян Біс — бог танців та веселощів.

Літ.: Етимологічний словник..., т. І. с.201. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.40. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.323. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.30. Г.Дьяченко,

БІЛОБОГ

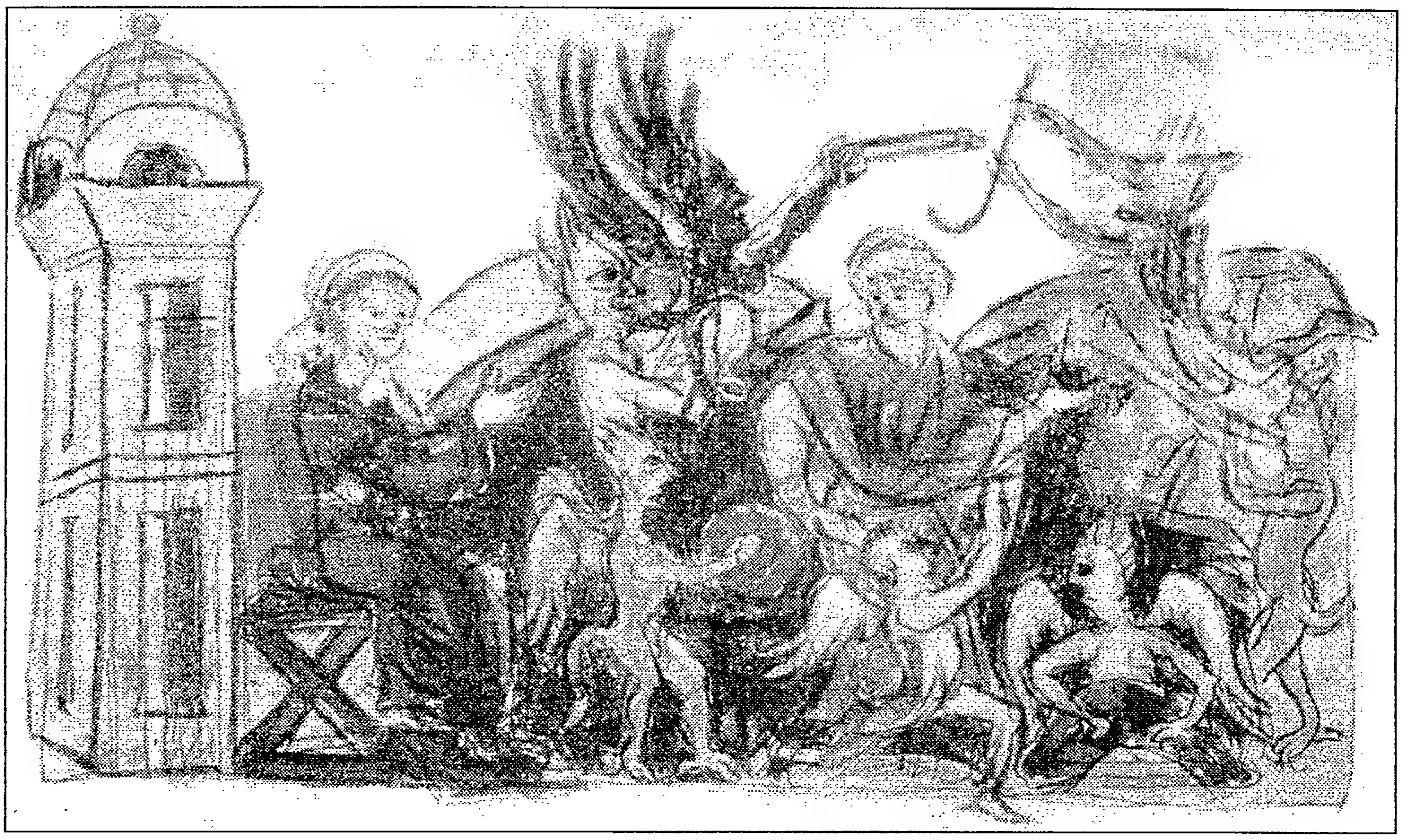

Ісакій танцює під музику бісів.
Мініатюра Радзивиллівського літопису

«Полный церковно-славянский словарь», с.65, 912. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.60; т.3, с.35; «Народные русские сказки» 78, 115, 119, 150 та ін. Ф.Буслаев, «Мои досуги», т.2, с.1-23. Ф.Рязановский, «Демонология в древнерусской литературе». А.Голан, «Миф и символ», с.208. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.34-38. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.192. В.Скуратівський, «Русалії», с.168. В.Иванов, В.Топоров, «Бесы», с.170. О.Белова, «Бес», с.164-166; «Бесы», с.49. С.Аверинцев, «Бесы», с.92-93. А.Гура, «Символика животных...», с.133, 187, 533, 556, 573.

БЛАГОВІСНИК — день після Благовіщення (26 березня / 7 квітня), коли мати-земля пробуджується від зимового сну. Після Благовісника можна розпочинати сівбу, а все, що цього дня народжується, буде «благовісне». На Благовісник суворо заборонялися будь-які роботи; за повір'ям, тоді навіть птахи не в'ють гнізда.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.70. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.16. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. ІІІ, с.327. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.285-287. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.40.

БЛАГОВІЩЕННЯ — християнське свято, а також свято воскреслої землі, пробудження життєвої сили природи. Споконвіку зустріч нового хліборобського року наші предки називали Благовіщенням, яке відзначалося 25 березня / 6 квітня і зустрічалося веснянками-щедрівками. Благовіщення вважається святом суворого, аскетичного характеру: все, що стосується зачинання, роду і т. ін., обставлене різними заборонами. Цього дня, за повір'ям, навіть птиця гнізда не в'є: «зозуля колись ізвила, то нині несеться в чужих гніздах», а якщо якась пташка забудеться і все-таки зів'є гніздечко, то блискавка обов'язково спалить його.

До Благовіщення не можна було копати землю, бо вона відпочиває і набирається сили. У ці дні дух сонячного світла благословляє землю, і все оживає на ній. На Благовіщення кожна птиця і худобина має бути на волі. Навіть пса господар виганяв із буди, аби він відчув весну. На свято Благовіщення дівчата вперше після зими виводили «кривий танець» поміж застромленими в землю вербовими кілочками. У давнину волхви, увійшовши до хати цього дня, проказували: «Щедрик-щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка. З Благовіщенням світла Дажбожого!» Люди вбачали у Благовіщенні поновлення своїх сил, бо відтоді «Богослов зиму руйнує». На Благовіщення спалювали солом'яну постіль, старі личаки, перестрибували через вогонь, обкурювали одежу від хвороб і чар. Вогонь же в хаті старалися не запалювати ні цього дня, ні в переддень, і взагалі, з цього дня вважалося за великий гріх сидіти з вогнем по вечорах.

Благовіщення. Фрагмент ікони «Св. Катерина і Микола». Львівщина, перша половина XVII ст.

Невшанування свята, вважали, може бути покаране тим, що на пшеницю нападе головня, на бджіл — ліниві рої. Щасливим буде той, хто спалить у цей день кілька щіпок солі в печі, бо вона має великі цілющі властивості від гарячки і пропасниці, а також той, хто під Благовіщення починає спати на холоді, бо буде цілий рік здоровим.

(Див. ВЕСНА, ВЕСНЯНКИ, КРИВИЙ ТАНЕЦЬ, ВОЛХВИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.71. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 28, 152. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.318-321. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн 2, с.14. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.196. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.326-327. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.277-284. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.40. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.13; т.3, с.222. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.89, 138, 170, 176. В.Скуратівський, «Дідух», с.86-88. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.30-34. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.95. Н.Толстой, С.Толстая, «Благовещение», с.182-188. С.Толстая, «Благовещение», с.49-51. С.Аверинцев, «Благовещение», с.95. А.Гура, «Символика животных...», с.67, 102, 113, 116, 138.

БЛАГОСЛОВЕННЯ — дуже давній звичай, що означає «висловлення блага» чи «благе словлення», побажання добра з вірою, що так і буде. Під час ритуальних обрядів, зокрема весільних, у батька-матері молоді просять благословення, і вони його дають: «Благослови, Боже, і отець та мати». Старости, що на весіллі грають ритуальну роль, беруть благословення на кожну окрему річ. Часто благословення дається три рази, а іноді робиться хлібом — тоді воно сильніше. Благословитель по благословенні цілує в чоло, а йому цілують руку. У родині обряд благословення виконує старший, тобто батько чи мати.

У Словнику Б.Грінченка знаходимо такі приклади: «Коли хліб благий, то його не жнуть, а косять»; «Благенькі сорочечки»; «Віз у нього благенький». Із таким значенням ужив слово «благий» і Тарас Шевченко у своїм «Невільнику»:

Згадав Степана молодого.
Згадав свої благі літа,
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота...

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.71. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.98. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.44. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 80, 104, 129, 140 та ін.

БЛИЗНЯТА — в народних уявленнях носії однієї долі, втілення подвійності, парності. Ашвіни індійської міфології, Діоскури грецької, Божі сини з литовської казки тощо — незмінний елемент індоєвропейських міфів. В українців відображенням культу близнят є симетричні вершники поряд зі Світовим деревом або його аломорфами (жінкою-деревом, Світовим стовпом), симетричні кінські голови, симетричні птахи. Іншим мотивом індоєвропейської міфології є мотив одруження Бога з власною дочкою і через те специфічна форма культу близнят. Приклад таких персонажів — грецькі Деметра (букв. «мати-земля») і Кора (Персефона; «Кора» — букв. «дочка»). Б.Рибаков переконливо показав загальнослов'янський характер культу богині Лади та її дочки Лелі і близькість цього культу до Деметри і Кори. У слов'янській міфології втіленням води і світла вважаються діти-близнята богині Лади — Леля і Полель.

В українців Карпат є легенда про дівчат-близниць, які є уособленням двох різновидів праці. Дослідники вважають, що ця оповідь — один із найкращих давньоукраїнських міфів про близнят: «Одна жінка не мала дітей. Вона пішла до Чугайстра й попросила, аби він подарував їй розраду та втіху. Лісовий Дід вислухав її і сказав: «Добре, я тобі подарую дві дочки, але вони не будуть належати тобі одній, а всьому світові, й одна без другої нічого не зможе зробити на землі». Жінка зраділа й пішла від білобородого Діда додому. Скоро вона народила двійнят. Але одна дочка була без рук, а друга — без очей. Дочки скоро повиростали, але одна без одної не могла й кроку ступити, й не могли нічого зробити дві дівчини, бо одна бачила все, знала, як щось зробити, але не могла, бо не мала рук, а друга мала руки, знала й уміла, як зробити будь-що, але не бачила, бо не мала очей. І ці дві дівчини належать донині всьому світові. Бо дівчина, що без рук — то сама ідея праці, тобто розумова праця, а дівчина, що без очей, — праця фізична, тобто втілення ідеї».

В українців досить поширена заборона вагітним їсти що-небудь здвоєне, зросле — овочі, яйця з двома жовтками і т. ін. У деяких місцевостях Полісся вважали, що народження близнят приносить радість і прибуток у господарстві, в інших, навпаки, вважали, що «один обов'язково помре», або «батько чи мати помре». Часто це повір'я пов'язували з числами календаря — «якщо близнята народяться в парне число, доля їх буде щасливою, а якщо в непарне народяться дівчинка і хлопчик, одне з них помре». За іншим повір'ям: «Якщо народжуються близнята — хлопчик і дівчинка — щастя їм не буде, вони помруть, а коли народяться близнята-хлопчики і близнята-дівчатка, вони будуть жити довго і щасливо». Негативна міфологічна сутність близнят яскраво виражена у повір'ї, що вони з'являються в результаті зачаття в переддень «дідів», тобто в такі дні, коли заборонялася подружня близькість.

Близнята споконвіку вважалися чимось надзвичайним. Їх народження було віщим знаменням, нерідко загрозливим. Близнята — це «надто багато» людини. Проте відхилення означає певне вирізнення. Тому в процесі культурної еволюції явище близнят поступово стали оцінювати й позитивно.

(Див. ЛАДА, ДІДІВ ДЕНЬ, ЧУГАЙСТЕР, ПОЛЕЛЬ, ЛЕЛЯ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Два).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.47. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 146, 155, 184. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.400; «Язычество древней Руси», с.668. А.Голан, «Миф и символ», с.132-140. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.48. М.Новикова, «Коментар», с.280. С.Пушик, «Чугайстер...», с.57. Н.Толстой, «Близнецы», с.191-193. А.Гура, «Символика животных...», с.92.

БЛИСКАВКА — небесний вогонь, який насилає громовержець Перун, щоб відігнати темні зимові сили, злих демонів, які намагаються заморозити воду у хмарах, щоб не дати їй упасти на землю, аби там утворилася посуха і зійшла мара на людей. Спалахом блискавиці Перун у небі відкриває справжнє Небо — оселю богів, котру показує в мить свого гніву. То грізне знамення для людей, щоб не грішили.

Ламана лінія блискавиці уподібнилася в народі із покрученим змієм або мотузкою. Звідси виникли міфічні перекази про блискавку, по-перше, як про золотий ремінь, на якому гойдаються хмари, і, по-друге, як про батіг, ударами якого бог-громовик карає злих демонів хмар.

В українській фольклорній прозі про грім і блискавку знаємо дві версії. Перша з них дуже архаїчна. У ній з'ясовується причина явища. Легенда відображає міфологічне мислення, коли люди уявляли собі хмари живими організмами, бо чорнокнижник з «хмарами ходить». Він уражає вогняними стрілами свого противника, що перебуває внизу — у скелі. У цьому близькість із давньоукраїнським богом грому і блискавки Перуном. З останнім пов'язується пояснення причини появи грому й блискавки і в польській легенді: то Перун б'є чорта, який заховався у величезний камінь.

А ось інша версія. Сатана залишив на землі своїх слуг. А Ілля з неба почав кидати в них вогняними стрілами, так що Бог змушений був ослабити йому одну руку й ногу, тому тепер не дуже блискає та гримить. В архаїчній поліській традиції термін «меланка» означав небесний вогонь-блискавку. У народі казали, що коли настане кінець світу, то Ілля «так впалить громами, що земля розсиплеться».

(Див. ПЕРУН, НЕБО, МАРА, МЕЛАНКА).

Літ.: Етнографічні матеріали з Угорської Русі, с.147. Житє і слово, т. III, с.218-219. Галицько-руські народні легенди, т.V, с.7-9; т. XIII, с.217-220. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.74. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.26-30. Г.Булашев, «Український народ...», с.258-264. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.144, 92; т.2, с.238. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.300. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.32. В.Скуратівський, «Русалії», с.237-239. В.Гусев, «Вождение...», с.67. Н.Мещерский, «История Иудейской войны...», с.372, 517.

БЛУД, водило — нечистий дух. Блудити, заблудитися — дія і стан, пов'язані з втручанням нечистої сили. Вважалося, що заблукати можна найчастіше вночі, у «глухий час», «до півнів», і це є карою за необережне вторгнення людини у межі місця, яке належить демонам. Вірили, що у лісовика, крім полісуна і страху, є ще один помічник, якого звати блуд, або водило. Але в нього менше сили, ніж у страху. Лісовик може стати вовком чи лисицею, а блуд — совою або іншим птахом, який заманює людину далі й далі за собою, аж поки треті півні не заспівають. Блуд перекидається ще кішкою, собакою, козою, копицею сіна, а то й світлом. Коли людина підійде до світла, воно переміщується в інше місце. Узимку воно заводить у нетрі лісів та боліт, де людина замерзає. Блуд може познущатися з перехожого, набувши вигляду жінки, яка заводить його в рів і там так побиває, що той може вмерти. У хаті блуд сили не має, не чіпає первака (першу дитину) і мізинного (останню). До блуду і страху близька *манея.* Це щось довге, сіре, що мурчить. Перепиняє на вулиці, лігши впоперек. Лягає на плечі тягарем — як мішок у п'ять пудів. Манея звіщає про смерть, голосить за дітьми, які мруть.

Якщо людина збилася з дороги, то їй потрібно помолитися, сказавши «Господи». Допомагають заблукалому знайти дорогу його ж домашні, якщо вони кликали його ім'я у димохід (Полісся). Відомі повір'я про те, що цих духів можна задобрити, якщо їм пообіцяти гроші, хліб з сиром або кашу, то вони самі приведуть заблукалого до самого дому. У білорусів добрим духом, який допомагає заблукалим, вважався *белун.*

У Словнику Б.Грінченка блуд (блуден, дурильце, дурихлопчик, дурибаба, блудяга, блудько тощо) — той, що заблудився, блукає.

(Див. ЛІСОВИК, ПОЛІСУН, СТРАХ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.76. Етимологічний словник..., т. I. В.Гнатюк, «Останки...», с.392. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.47-48. Г.Скрипник, О.Курочкін, «Народні вірування...», с.219. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.166. В.Скуратівський, «Русалії», с.194-195, 200-201.

БЛУКАЮЧІ ВОГНИКИ — частина пекельного вогню. Люди вірять, що такі вогники світяться на могилах лише дуже великих грішників, яких Бог карає пеклом ще до Страшного суду. Походження блукаючих вогників пояснюють тим, що на цвинтарях завжди водиться всяка нечисть, а надто упирі, які намагаються вчинити людям шкоду і лякають їх. Вважають їх також світлом, яке запалюють ангели на могилах праведників, або душами, що вийшли з могил із похоральними свічками. Але найпоширенішим є повір'я, що блукаючі вогники на цвинтарях, могилах, болотах та в інших місцях — не що інше, як скарби, що виходять з-під землі нагору для просушування (або чорт просушує закопані скарби). Бачити вогники може тільки щасливець.

Щоб добути скарб, той, хто побачив вогник, має кинути в нього щось зі своєї одежі або взуття. Тільки-но він це зробить, скарб миттю увійде в землю — на таку глибину, на якій відстані була від землі кинута річ: якщо, приміром, кинуто шапку, то скарб увійде в землю на зріст того, хто її кинув, і т. ін. Тоді треба копати, і скарб буде вирито неодмінно. Блукаючі вогники на болотах вважають також дияволом, який заманює туди подорожніх; вони можуть указувати на місце мешкання чортів. Вогники, що з'являються на могилі (пагорбі), є незаперечним доказом того, що там поховано чаклуна. Білоруси уявляють блукаючі вогники одноокими немовлятами.

(Див. ДІДЬКИ, ЧОРТ, УПИР).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.50-51. Г.Булашев, «Український народ...», с.282. А.Афанасьєв, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.101-102, 120.

БОВА (Вова) — герой давньої літератури. В «Енеїді» І.Котляревського згадано: «Бова з Полканом як водився, один одного як вихрив». Сюжет про Бову-королевича

походить із Франції, де він був відомий уже в добу лицарського роману (XI—XII ст.). У нас Бова з'явився десь наприкінці XVI — на початку XVII ст. як герой повісті. Мав широку популярність, із літератури перейшов у народну творчість, перейнявши риси героя казок. Серед подвигів Бови-королевича — перемога над напівлюдиною-напівсобакою Полканом.

Майже через 100 років після виходу «Енеїди» у київському лубковому виданні 1896 р. Бова зображений у типовому одязі запорізького козака. Тут образ Бови злився з образом козака-нетяги Голоти:

А ще на Бові бідному шапка бирка,
Зверху дірка,
Хутро голе,
Околиця — чисте поле,
Вона травою пошита,
Дрібним дощем прикрита.

Літ.: Українські народні казки, легенди, анекдоти, с.51-61. І.Котляревський, «Енеїда», ч. IV, 40-41 (коментар, с.259). А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 578. В.Кузьмина, «Рыцарский роман на Руси: Бова...», с.99.

БОГ — божество долі, щастя, блага, багатства і т. ін.; протиставляється небогу, знедоленості. Це слово знаходимо у назвах численних давньоукраїнських богів: Білобог, Чорнобог, Стрибог, Дажбог та ін.

Подібно до інших народів давні українці обожнювали небо, вважаючи, що там вічне царство, бо з неба лине сонячне проміння, звідти сяють Місяць та зорі і падає життєдайний дощ. Слова, що означали небо, заразом вважалися переважно і назвами Бога. У стародавніх замовляннях є таке молитовне звернення: «Ти, Небо, чуєш! Ти, Небо, бачиш!..» Іранська форма «Бог» перейшла до наших предків в епоху посилення впливу скіфів, тобто в VI—IV ст. до н. е., а в III—VI ст. н. е. під впливом південних сусідів — готів-християн до нього додалася форма «Господь».

Грецький письменник другої половини VI ст. Прокопій так писав про вірування давніх українців: «Єдиного Бога, творця перунів, визнають єдиним владикою світу, і в жертву приносять йому волів та інших тварин... Вони шанують ріки і вил [німфи, русалки] та інші божества, котрим приносять жертви». Вагомі слова й відомого російського славіста XIX ст. О.Гільфердінга: «Жоден поганський народ в Європі не підходив так близько до єдинобожжя, як слов'яни; то свідчить про глибину і ясність їхньої народної мислі. В міфології грецькій, римській, німецькій земля становила осередок і головну частину світу, а небо залежало від неї; слов'яни чітко уявляли собі всю марність земного світу в порівнянні з небесною безкінечністю, а це вказує на більшу силу мислі і на чистоту морального почуття... Вірячи, що найвищий бог займається лише небесними справами, балтійські слов'яни більше не поклонялися йому. Зате дітям і внукам небесного бога, як земним божествам, поклонялися вони ревно». Про західних слов'ян розповідає історик XII ст. Гельмгольд: «Є багато родів ідолопоклонства у слов'ян. Одні своїх божків містять у будованих святилищах; інші божки мешкають у лісах або гаях. Деяких зображають із двома, трьома і навіть більше головами. Та, незважаючи на багатьох різновидих божків, котрим святять поля і ліси, слов'яни не заперечують одного бога в небі, що панує над іншими богами, а сам лиш опікується небесними справами. Інші боги зродилися з крові його, і вони тим досконаліші, чим ближчі родом і кров'ю до того найвищого бога богів».

М.Костомаров вважав, що слов'янське розуміння Бога — не пантеїзм. Він не погоджувався з тими, хто у слов'янській язичницькій релігії убачав схожість з індійською. Бог слов'ян, стверджував учений, не сам створив світ, не розсіявся у своєму творінні, а тільки випустив із себе духів, які населили матерію і слугують ніби посередниками між мертвою масою і всеоживляючим началом. Слов'яни поклонялися не дубу, не каменю, а тій силі, яка створила і дуб, і камінь, тобто врешті-решт самій природі. Слов'яни не створили людиноподібного Бога-творця, подібного до Брами або Зевса. Їхні боги не одружувалися, не мали дітей, не вели воєн. Вони заселяли поля, ліси, ріки, озера, хати, подвір'я і допомагали або шкодили людям в їхньому повсякденному житті.

Давні українці щиро вірили, що все робиться з Божої волі, навіть у біді немає нічого поганого, коли вона послана від Бога: «Як Бог не схоче, — говорять приповідки, — то хоч би десять голів мав, то нічого не зробиш»; «Бог ніколи не спить: у того щастя відбирає, а тому дає»; «Бог покорить, Бог і простить»; «Бог те знає, а не ми, грішні»; «Хто в Бога просить, тому Бог дає»; «Кому Бог поможе, той все переможе» і т. ін. В жодному разі не слід надіятися на самого себе без поклинання Божої благодаті:

Не вповай, душе, сама на себе,
А вповай, душе, все на Господа!

(Див. БОГ ВСЕБОГ, ДИВ, ДІЙ, БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, СТРИБОГ, ДАЖБОГ, НЕБО).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.54, 897. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.60. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.12-15, 38. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.55-57. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.160-167; «Ангели на сходах неба», с.3. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.246. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.254. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.228; «Історія України-Руси», т.1, с.316-322. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.24-25. В.Січинський, «Чужинці про Україну», с.23-27. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.299, 305, 316. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.33, 68, 128, 138, 217; т.2, с.114; т.3, с.187, 384; «Народные русские сказки» 76. А.Гильфердинг, «История балтийских славян», с.160. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.461, 532. А.Голан, «Миф и символ», с.222-225. В.Шаян, «Великий Бог», с.18-37. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.144. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.47. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.66-73. О.Трубачев, «История славянских терминов родства», с.182-184. Н.Толстой, «Бог», с.203-203. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.6-13, 22, 27, 38-42, 53 та ін. С.Токарев, «Боги», с.177-178. В.Иванов, В.Топоров, «Бог», с.177. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 33, 36, 42, 47.

БОГАТИРІ — люди-напівбоги, кому Бог дарував життя для великих подвигів. Сила богатиря сягає і земного, і підземного царств, їй підкоряються всі земні та потойбічні володарі. Такими напівлюдьми-напівбогами були Котигорошко, Святогор, Кирило Кожум'яка, Стар Ілля Муромець (старий не силою, а мудрістю, витримкою, вірністю), Альоша Попович («наскоком смел»), Добриня Микитич («вежеством силен»), Іван Побиван, Дунай-богатир, Микула Селянинович і його дочки-богатирки та багато-багато інших. Усі вони народжені вищою силою і об'єднані пристрасним бажанням служити батьківщині. З малої горошини приходить на світ Котигорошко — носій надзвичайної сили та мудрості. Івана-Вітра привела царівна, замурована в кам'яний стовп, од Вітру. Ведмідь-Іванко сам говорить за себе. Імена багатьох героїв та їхніх побратимів також промовисті: Розпихайгора, Вернидуб, Об'їдайло, Розімнизалізо, Загативода, Хлопчик-мізинчик, Морозко, Слухало, Стрілець та ін. Сила богатирів — завжди від рідної землі. Пригадаймо казку про Іллю Муромця. Тридцять літ Ілля на печі лежав, не міг уставати, нічого не міг робити. Прийшли до Іллі три діди, подали напитися води, і велику силу відчув він у собі. «Тепер так, Іллюшко, — кажуть вони, — ти своєю силою не хвалися і не розказуй нікому, а роби так, щоб раділи твої тато й мама. Злого нікому не роби, а роби тільки добро». І ще сказали діди: «Ти як будеш на Руській землі, то все будеш од землі сили набиратися».

За сучасними переказами, покликання богатирів — охороняти землю від зміїв чи іншої темної сили. «Богатир як стоїть коло пущів, то йому коня не треба, а вже як поженеться за змієм, то його кінь сам знайде». В іншій оповіді: «Не докажу, чи вони вже помирають, чи як, а тільки виходять з нас: вийдуть йому літа, то він проявить себе та й скриється».

Назва «богатир», «батир», «баатир» (ногайське слово, яке знаходимо у давньоукраїнських актах) стосовно епічного героя не належить до найдавніших. В історичних пам'ятках передтатарської доби вона не трапляється. Щоправда, це слово могло бути відоме і з мови половців та інших кочових тюркських племен (так, половецьким «багатур» називали могутнього, сильного чоловіка). Галицько-Волинський літопис починає вживати це слово від приходу Батия для означення татарських воєвод. В інших пам'ятках кінця XV ст. воно вже набуває значення «герой».

(Див. ВОЛЬГА ВОЛХВ, ВЕЛЕТНІ, ГОРИНЯ, СВЯТОГОР-САМСОН, СВІТОЗОР, ІВАН ЦАРЕВИЧ, КОТИГОРОШКО, ЦАР-ДІВИЦЯ, ДЮКА, ПАЛІЙ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.16, 137; т. IV, с.522. Записки о Южной Руси, т. II, с.27-30. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.209-213. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. I, с.316-322; «Історія української літератури», т. I, с.328; т. IV, кн.1, с.59-76,91. В.Дашкевич, «До питання про заложних тварин...», с.537. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.50, 885. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.390-392; «Народные русские сказки» 123, 129, 137, 139, 155, 190, 578. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.574-596; «Язычество древней Руси», с.314. А.Бичко, «Світоглядні уявлення...», с.131. А.Гура, «Символика животных...», с.164. Н.Новиков, «Образы...», с.52-67, 147, 184.

БОГ ВСЕБОГ (Дідо-Всевідо) — Бог Творець, володар таїн земних і космічних. У давніх українців було своє розуміння єдиносущого Господа, якого називали Великим Богом, Старим Богом чи Прабогом. Ідеї Найвищого Єства і Прадіда засвідчують передусім колядки. К.Сосенко зазначає: «Ідея християнська про народження Спасителя світу скріплює оцю давню віру українців у Бога Творця, що він навідається до своїх людей, принесе їм благословенство і охоронить від зла... Думка про

Богатир на коні. Худ. В. Васнецов. 1878

найвище Єство і віра в нього були старшими, ніж ідея прадіда як Бога. Бо коли народ уявляв собі прадіда Богом, то мусив мати про Бога якусь ідею».

Язичницькі боги, як правило, мали по кілька десятків імен. У річному колі Сварожому, наприклад, весняний бог Ярило дає рослинності ріст і силу, запліднює її, тож він на цій порі і був головним Богом — Господарем буття. Влітку — це Симаргл-Семиярило, що наливає колос зерном, восени — бог Світовид, а взимку — Коляда, бог торжества світла Дажбожого.

Тисячолітні звичаї предків донесли до нас через мову багато виразів зі словом «Бог»: спасибі — спаси, Боже; богзна — Бог знає; помагай, бі — помагай, Боже; боронь, Боже; Бог з тобою, Біг-ма, Біг-має тощо. Інші слова: Богонько, Богочко, Біженько, Біжечко.

Про єдиного Господа Бога згадується у «Велесовій книзі»: «Бо Бог є єдин і множествен. І хай не розділяє ніхто того множества і не говорить, що мали богів многих».

(Див. СВАРОЖИЧ, СВАРОГ, ЯРИЛО, СВІТОВИД, БОГ).

Літ.: Велесова книга, д. 30. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.60. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.12-15, 38. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.I, с.316-322. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.81-84. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.128; т.2, с.114. А.Гильфердинг, «История балтийских славян», с.160. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.461. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.159. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.47-50.

БОГИНКИ — потворні старі жінки з великою головою, звисаючими грудьми, здутим животом, кривими ногами, чорними іклистими зубами. Інколи виступають в образі блідих молодих дівчат. За повір'ям, крадуть і підміняють дітей своїми виродками. Можуть перевтілюватися у жаб, собак, котів, показуватися ніби тінь, але частіше для людини вони невидимі. Богинки приходять до рожаниць, заманюють їх, зачаровують голосом і поглядом та викрадають. Живуть богинки у печерах, норах, в лісах, горах, на болотах, озерах, байраках. З'являються вночі в негоду, тоді мучать людей, душать їх, накликають порчу дітям. Богинки небезпечні й для тварин: лякають їх, насилають падіж, заплітають коням гриви. Богинками можуть ставати жінки, які вмерли при родах; дівчата, які були заручені, але померли до весілля; старі діви, грішниці, прачки, самовбивці; дівчата, які позбавилися від плоду або немовляти (і самі убиті немовлята); клятвовідступниці, нехрещені діти, повитухи, відьми. Найсильнішим засобом захисту від богинок гуцули вважають рослину троян.

Літ.: О.Санникова, «Богинки», с.57-58. А.Гура, «Символика животных...», с.48, 226, 256, 260, 385.

БОГОРОДИЦЯ (Богоматір, Мати Божа, Діва Марія) — символ матері, цариці небесної, життя, світла, мудрості, любові. Богородиця символізує повноту життя, самодостатність, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження.

Сонце в часи свого весняного пробудження наші пращури уявляли дитиною. Серед знахідок трипільської доби (V—III тис. до н.е.) велика кількість жіночих статуеток із дитиною на руках. Це свідчить про наявність у тодішніх хліборобсько-скотарських племен культу Богині-Матері. Культ Роду й особливо рожаниць був поширений в давній Україні, їм приносили в жертву не тільки сир, мед і вино, а й кутю, з ними пов'язували «рожество Богородиці к рожаничній трапезі». Поширений він теж серед інших слов'янських народів (у хорватів — *роженіце* або *судженіце*; у болгар — *судженіці*; у чехів — *судічкі*). Всі ці народи уявляють собі рожаниць у вигляді добрих жінок, гарно зодягнених, у білих хустках на голові. Зображення рожаниць у вигляді глиняних статуеток характерні не тільки для часів дотрипільської і трипільської культур, трапляються вони й у скіфів, слов'ян і навіть за княжої доби. Отож релігійні вірування населення української землі не переривалися упродовж багатьох тисячоліть.

Таїну народження Сина Господнього від Непорочної Діви у духовному значенні не слід зводити до буквального, фізіологічного розуміння. Діва тут означає досконалість, яка зберігає в собі жіночу істоту, що не підкоряється чоловічій, а також носить її в собі. «Непорочне зачаття» символізує священний союз неба і землі, який проявляється через народження Боголюдини, а також народження розуму як прояву найвищих людських здібностей. З постаттю Богородиці пов'язані численні релігійні свята (Пречиста, Покрова, Благовіщення, Успіння і т.д.).

У народних замовляннях часто згадуються Алатир-камінь та Буян-острів. На Алатир-камені перебувають не тільки богиня Всесвіту Лада (у християнстві замінена Богородицею), а й сам бог-громовик Перун (замінений св. Іллею). В іншому заговорі розпові-

Богоматір. Фрагмент придорожного розп'яття. Гуцульщина, XIX ст.

Рельєф із зображенням Богоматері з розкопок біля Десятинної церкви в Києві. X ст.

дається, що на острові Буяні стоїть береза — кроною донизу, корінням доверху, а на тій березі сидить Богородиця. Їй приписували владу над грозою, посиланням дощів і владу над земними врожаями. У переддень Благовіщення (25 березня — початок весни, поява громовниці) палили солом'яні ліжники, стрибали через вогонь і обкурювали димом одежу, щоб прогнати нечисту силу. Також пекли проскури, освячували їх, а потім кожен господар клав одну в засік, де вона залишалася до початку сівби. Був звичай у діжку з зерном ставити ікону Пресвятої Богородиці. Благословенний плід її утроби ототожнювався з думкою про весняні роди Матері-Землі. У колядках співали про Богородицю, що вона засіває землю, а сам Господь водить золотим плугом.

Після утвердження християнства у колядках замість давньої Богині-Матері стали вживати ім'я Діви Марії. Зокрема, оповідається, як Богоматір ховала Христа від ворогів, як вони шукали його то в травах, то в лісі і, нарешті, пішли «море ґатити, Христа ловити»; море їх забрало, попливли вони «в ад головою», а потім занесло їх «під білий камінь, навіки амінь». Подібний мотив відображений і у дитячій казочці про Лисичку і Півника. Християнська Діва Марія асоціюється з кількома символами: обгородженим стіною садом, запечатаним фонтаном, ковчегом, із «Неопалимою купиною» — місцем проявлення божества; із зачиненими воротами чи вратами небес; із хмарою світла, з якої краплями духовного дощу спадає благословення; з невгасимою лампадою. Смерть Матері Божої називається Успінням: вона нібито заснула на якусь хвилину, а тоді, наче сон, скинула з очей мертвотність гробу, побачила безсмертне життя і Господню славу.

(Див. АЛАТИР, БУЯН-ОСТРІВ, ВЕЛИКА БОГИНЯ, ЛАДА, ПРЕЧИСТА, РОЖАНИЦІ, БЛАГОВІЩЕННЯ, РОД, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА).

Літ.: В.Гнатюк, «Колядки та щедрівки», т.1, с.79. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.90. Б.Кравців, «Мітологія...» Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.53. Короткі відомості про свята православної Церкви, с.28-29. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.I, с.168; т.II, с.42-43. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.114-115, 120-123 та ін.; т.2, с.73, 75, 144, 161 та ін.; т.3, с.69, 89, 367-372 та ін. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.468-469, 485, 494; «Язычество древней Руси», с.258. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.37. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.39. О.Потапенко, «Богородиця», с.16-17. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.7-16, 22-25, 71 та ін. Н.И.Толстой, «Богородица», с.217-219. Е.Рабинович, «Богиня-мать», т.1, с.178-180. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 46, 58, 74, 80 та ін. В.Бауэр, «Энциклопедия символов», с.206. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.201.

БОГУМИР — легендарний праотець слов'ян, який мав трьох дочок і двох синів. Його діти дали початок слов'янським племенам.

(Див. СЛОВ'ЯНИ).

Літ.: Велесова книга, д. 9а, 10, 22.

БОЖА ДОРОГА (Молочна дорога, Зоряна дорога, Небесна дорога, Журавлина дорога, Третє небо). Це скупчення зірок нині найчастіше називають Чумацьким Шляхом, бо в недалекому минулому воно було дороговказом для чумаків, які їздили у Крим по сіль. Небесну дорогу, яка ніби всипана зоряним пилом, особливо добре видно, коли немає Місяця або коли він щойно народжується. Пращури вважали, що Божа дорога перетинається посеред неба: одна половина веде праведні душі в рай, друга в пекло. Про тих, хто близький до смерті, кажуть: стає на Божу дорогу. Цією дорогою ходить сам Всебог та їздить на запряженій вогнегривими кіньми колісниці бог Перун. Для птахів — то Журавлина дорога, бо нею вони летять у вирій. Коли сходив Місяць, тоді предки називали цю дорогу ще Молочною, немовби «вужем світу», а Місяць уважався головою цього вужа, яка ковтає зорі.

На думку фахівців, головна святиня скіфів — *Ексамній* (Божа дорога), знаходилася на Поділлі, на берегах річки Бог (Буг). Неподалік неї було знайдено Збруцького Світовида.

(Див. ВИРІЙ, ПТАШИНИЙ ШЛЯХ, ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ, СКІФИ, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, МІСЯЦЬ).

Літ.: Релігієзнавчий словник, с.312. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.22.

БОЖА ЇЖА — їжа для добрих духів бога Лада та душ покійників. Це кутя та вар. Для приготування Божої їжі береться найчистіша — «досхідня» — вода, а кутя має бути готовою до сходу Сонця. Розпалювали піч у давнину «живим вогнем».

(Див. КУТЯ, ВАР, ВОДА, ЖИВИЙ ВОГОНЬ).

Літ.: С.Килимник,«Український рік...», кн.1, т. I, с.19-21.

БОЖА КАРА. За народними віруваннями, проявом Божої кари була насамперед блискавка. Якщо вона розтрощить дерево так, що воно засохне, то до нього не можна доторкатися: адже тут прикутий небесною стрілою злий дух і можна ненароком звільнити нечистого. Якщо таке дерево не засихає — це знак, що злий дух умудрився втекти від Божої кари. Шукаючи собі сховище, чорти ховаються у волосатих тваринах, здебільшого котах і собаках, і тому, коли буває гроза, і тих і інших виганяли з хати, щоб

уберегтися від Божої кари. Предки вірили, що вбита грозою людина очищається від усіх гріхів, у Литві таку людину визнавали святою. Поряд із цим гроза називалася в народі божою ласкою і божим милосердям: «Загорілося від Божої ласки», «Його убило Божою ласкою», «Запаліть свічку та моліться, дітки! Божа милість заходить».

Гадюки іноді також є знаряддям Божої кари. Про те розповідає легенда. Одна мати надто часто ходила провідувати свою заміжню дочку і цим зрештою набридла тій. Раз прийшла вона, коли дочка спала. Прокинувшись і побачивши матір, дочка розсердилася, вилаяла її та сказала: «І чого тільки вона тут вештається!» Мати пішла зі сльозами, а дочка знову заснула. І сниться їй, наче хтось каже: «Піди в сад і візьми там два сувої полотна». Прокинулася вона, пішла в сад — і справді побачила два сувої полотна. Взяла вона їх, повісила собі на плечі й понесла. Раптом із тих сувоїв утворилося дві гадюки, які вп'ялися злій дочці у груди і геть приросли до них. Так вона й померла з гадюками.

Божа кара — також назва звичаю, який був поширений у середні віки. Це випробування винуватця вогнем, водою, залізом або через двобій. Наприклад, підсудний повинен був простояти певний час на розпеченому залізі або доти тримати на ньому два пальці, поки не виголосить присягу на доказ своєї невинності; якщо ж забере пальці раніше, то його звинувачували й страчували. У селах використовували ще такий спосіб: скликали всіх запідозрених і роздавали їм у руки запалені скіпки однакові за довжиною: чия скоріше згорить, той і винуватий. Підозрюваного примушували цілувати дуло зарядженої рушниці, а жінку, звинувачену в чарівництві, кидали у озеро чи річку: якщо вона плавала на поверхні води, то визнавали відьмою, а коли тонула — невинною.

(Див. БЛИСКАВКА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка, ДЕРЕВА — Сухе дерево).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. V, с.8; т. XIII, с.225. Житє і слово, т. II, с.185. І.Франко, «Причинки до історії руської літератури XVIII віку», с.155-156. Г.Булашев, «Український народ...», с.382. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.687-688. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрения славян...», т.1, с.218; т.2, с.101-104, 140-142; т.3, с.19, 252-253. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.50.

БОЖА КОРІВКА, сонечко, ведрик, бедрик, оленка — за повір'ями, райська комаха, яка літає до неба і передає Богові від людей прохання, приносить відповідь, попереджає про небезпеку, прогнозує врожай, тривалість життя людини тощо. У росіян вона має назви «ванюша», «божий барашек», у болгар — «божа кравица», у сербів — «божа овчиця», у французів — «божа курочка». Вона також пов'язана з вогнем: «Божа корівко, лети додому, твій дім горить, твої дітки горять», що вказує на те, що ця комаха не що інше, як перевтілена дружина громовержця, яка, за міфом, зрадила його, за що й зазнала кари. Звідси випливає і зв'язок божої корівки з темою діток. Ця тема розвинута в образі дітей бога Сонця: їх сім, як і днів у тижні; стільки ж плямок на спинці божої корівки.

Розчавити сонечко вважається великим гріхом, і ось чому. За стародавніх часів жили, кажуть, велетні, що звалися королями. Тоді Господь створив невелику людину, звичайну, таку, як ми. Виїхав цей невеличкий чоловік з погоничами у поле й почав орати чотирма парами волів. Прийшов великий чоловік, король, забрав людей і волів у кишеню, пішов до Бога й питає: «Що це, Господи, за корівки такі?» — «Не займай їх, — рече Господь, — це люди такі будуть, а вам зараз смерть настане».

Народні повір'я про божу корівку мають найтісніший зв'язок із Сонцем, зумовлений, мабуть, зовнішнім виглядом і способом життя цієї комахи, яка полюбляє повзати на осонні. Діти звичайно беруть у руки божу корівку, кладуть її на долоню й кажуть: «Сонечко, сонечко! Одсунь віконечко та скажи мені: куди заміж йти?» (або «де я буду женитися?»). В якому напрямку полетить божа корівка, там і живе суджений або суджена.

На Галичині діти, підкидаючи божу корівку, питають: «Чи до неба, чи до пекла?» Якщо комаха розгорне крильця й полетить, значить той, хто питає, піде на небо; а якщо впаде, то той потрапить до пекла.

У Сербії в цієї комахи дівчата питають про своє заміжжя. У чехів вважається доброю прикметою знайти божу корівку. За повір'ям галичан, якщо розчавити її ногою, навіть ненавмисне, то в родині цієї людини хтось помре. За литовськими міфами, у громовержця семеро дітей, з яких особливо відзначений саме сьомий, найменший — тільки він витримує випробування вогнем та водою. Останнє й пояснює, чому саме до божої корівки, яка у цьому випадку виступає уособленням найменшого сина громовержця, звертаються з традиційним питанням про те, чи буде дощ або добра погода — *ведро,* звідси й назва — *бедрик-ведрик.*

Стародавні індійські міфи називають божу корівку «Та, чий пастух Індра»; у них розповідається про викрадення корів у цього бога блискавки і грому, повернення яких викликає запліднення природи дощем і сонцем.

(Див. ВЕДРИК, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Сім).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінчєнка, т. II, с.42. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.51-52. Г.Булашєв, «Український народ...», с.398. А.Афанасьєв, «Поэтичєские воззрения славян...», т.3, с.148-149. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.44. А.Гура, «Символика животных...», с.12, 20, 25, 33, 42, 492-499 та ін. О.Терновская, «Божья коровка», с.221. В.Топоров, «Божья коровка», с.181.

БОЖБА — формула клятви, віднесена до Бога або іншої істоти божественного статусу, а також сам акт виголошення такої формули. Головні варіанти божби: *клянусь Богом; бачить Бог; як перед Богом; Бог свідок; убий мене Бог; хай мене Господь покарає* і т. ін. Часто божаться Христом (*ось тобі Христос*), св. Миколою (*ось тобі Миколо по руках; ось тобі Микола-святитель*), св. П'ятницею тощо. Іноді клянуться Сонцем, громом, землею і т. д.

Формули божби нагадують ритуал присяги (наприклад: *ось тобі істинний хрест*) і пов'язані із звичаєм клястися на хресті. Формули, під якими розуміється Бог-свідок, з'явилися завдяки звичаю присягатися перед *богами,* тобто іконами.

Божба часто оцінюється як щось гріховне: «Не божись, і без божби гріхів за плечима у гаман не знесеш»; «Не божись, кров носом піде». Це пояснюється сакральністю імен потойбічного світу взагалі і Божого імені окремо, а також християнською забороною клятви: «Ще ви чули, що було стародавнім наказане: не клянись неправдиво, але виконуй клятви свої перед Господом. А Я вам кажу не клястися зовсім: ані небом, бо воно престол Божий; ні землею, бо підніжок для ніг Його це...» (Матв. 5: 33-34). Крім того, досить поширені формули божби-самопрокляття: «Будь я проклят! Провалиться мне на этом месте! Лопни мои глаза! Выдь душа!» (Вологодщина).
(Див. ПРИСЯГА).
Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.11, 61, 91, 136, 169. О.Терновская, «Божба», с.219.

БОЖЕ ТІЛО — свято Тіла Господнього; відзначається після Петрівки. У цей день плели з чимбрику віночки, святили їх. Те зілля клали покійнику в подушку, ним підкурювали тільну корову, купали в ньому дитину. Цей день вважався небезпечним, пов'язаним із шкідництвом відьом, які могли, як і в троїцький та купальський періоди, «відібрати» молоко у корів, наслати злі чари на людей і т. ін.
Літ.: Л.Артюх, «Народний календар с.Товстеньке», с.77. Л.Виноградова, Г.Кабакова, «Божье тело», с.219-220.

БОЖИЙ ЗНАК. Вважалося, що в ясну зоряну ніч на Місяці можна бачити знак Творця, котрий навіки поклав його, коли вперше брат убив брата. Цей знак для того, щоб люди завжди пам'ятали про страшний гріх, учинений колись у велику Святу неділю на святі Різдва. Щоб очистити Місяць від людських гріхів, Бог опускає його кожні чотири тижні у пекло, після чого він знову відроджується. Те Боже знамення у Місяці закладено навічно, і він не може давати такого тепла, як Сонце.
(Див. МІСЯЦЬ, ХОРС).
Літ.: Архів Інституту народознавства..., ф. 1, оп. 2, од. зб. 376, арк. 54. Легенди і падання, с.44-45. Матеріали до гуцульської демонології, с.8. Г.Булашев, «Український народ...», с.247. Я.Новицкий, «Духовный мир...», с.161-162. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.31.

БОЖИЧ (тобто належний до Бога) — молоде Сонце, що народжується на Різдво. Дослідники порівнюють Божича зі східнослов'янським Сварожичем — сином Сварога: обидва мають стосунок до поклоніння богові Сонця. Божич часто згадується в колядках поряд із символами (золоторогий олень, ворота, свиня) і обрядами, пов'язаними з початком весняного сонячного циклу. Ототожнюється з молодістю, Новим роком — на противагу Бадняку, Старому року і т. ін.
(Див. СВАРОЖИЧ, БАДНЯК).
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.358, 361-362. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.42-44, 127. В.Иванов, В.Топоров, «Божич», с.181.

БОЖНИЦЯ — священне місце, кіот, «красний кут», прикрашений ритуальними рушниками — *набожниками*, пізніше — іконами. Не так давно православні ікони містилися по сусідству з набожниками, на яких найчастіше вишивали архаїчні язичницькі сюжети: богиню всього сущого Ладу, її доньку — богиню любові Лелю, а також заступницю жіноцтва Мокошу.

В Україні як приклад можна згадати дерев'яний кіот із Лівобережжя. На одній дошці чергуються правильні квадрати зораної землі і великі шестипроменеві сонця. Від верху до низу — хвилясті орнаменти води. Друга дошка складніша: загальним фоном є небо, зображене у вигляді «бджолиних сот» — багатьох шестикутників із шістьма радіусами всередині кожної чашечки (символи бога Рода), що у сукупності означало «білий світ». Типова християнська божниця XIX — початку

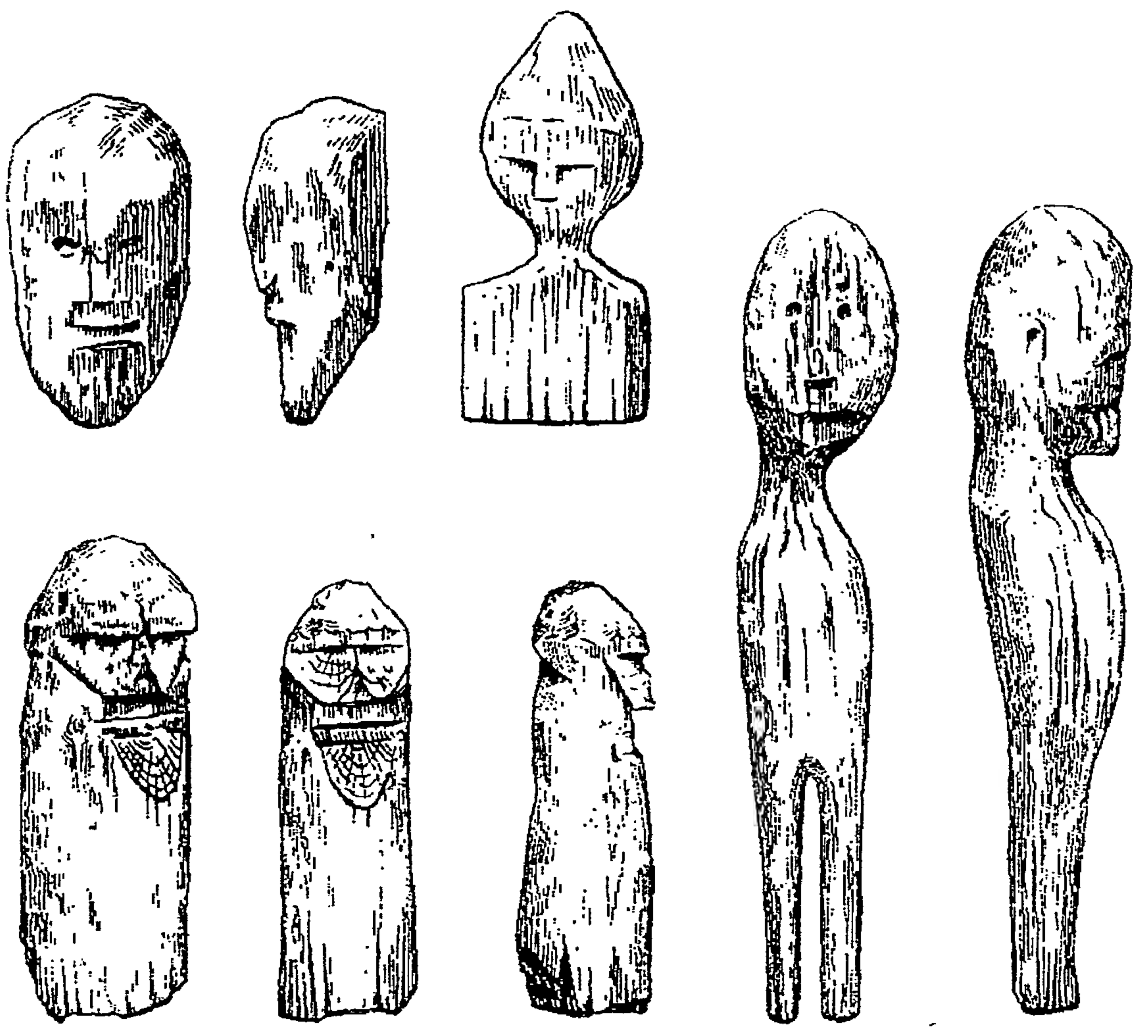

Дерев'яні фігурки домашніх божеств. X—XI ст.

XX ст. є явним свідченням двовір'я: сусідство церковних зображень, запозичених тисячу років тому, з давніми символами, що мають набагато глибші корені.
(Див.: ІКОНА, КУТ, ПОКУТЬ, РУШНИК, ЛАДА, ЛЕЛЯ, МОКОША, РОД).
Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.55. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.321. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.497-498.

БОЛОТО — небезпечне і нечисте місце, де водяться чорти. У легендах білорусів, наприклад, поширений мотив «наплювання» чортом боліт: «От де тільки чорт ригнув, там і зробилося болото».

В апокрифах болото (багнюка, намул, глина) пов'язується з виникненням людини. Зокрема, в апокрифі «Як створив Бог Адама» говориться: «І пішов Господь Бог очі взяти від сонця, і залишив Адама самого лежати на землі, та й прийшов окаянний сатана до Адама і обмазав його багнюкою, намулом... І повернувся Господь до Адама... зняв з нього пакості сатанинські».

Зв'язок чорта з болотом виражений у приказках: «Було б болото, а чорти будуть»; «В тихому болоті чорти водяться»; «Сидить, як чорт на грошах у болоті» і т. ін. Характерні замовляння від злих сил: «Курикуриниці, візьміть Йванкові нічниці, несіть на мохи, на

болота». У східних слов'ян був звичай викидати на болота «нечисті» речі (старий віник, речі покійника) і сміття, яке назбиралося під час Святок, «щоб не було бур'янів у полі». В деяких місцевостях домовину «нечистого» покійника — самогубця — відносили в болотисту місцевість або в ліс, де закопували її поряд зі стежкою, а на могилу накладали купу гілок і каменів.
(Див. АПОКРИФИ, ДРАГОВИНА, САМОГУБЕЦЬ).

Літ: Галицько-руські народні легенди, т. V, с.8; т. XIII, с.218-222; т. XII, с.6. Легенды і паданні, с.38, 46-47. Г.Булашев, «Український народ...», с.89. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 268, 173, 177, 313, 327. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.81, 84, 88, 180. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.31, 36. Н.Толстой, «Болото», с.62. А.Гура, «Символика животных...», с.61, 62, 64, 68, 81 та ін.

БОРИСІВ ДЕНЬ — 6 серпня. Саме цей день вибраний для відзначення пам'яті перших руських святих Бориса і Гліба, яких убив Святополк (Окаянний). На емалевих і черневих зображеннях Бориса і Гліба на жіночих прикрасах XII—XIII ст. бачимо *крини* — символи перших паростків. День пам'яті Бориса й Гліба називали *Баришдень*, а про 6 серпня казали так: «Борис і Гліб — достиг хліб». 15 травня промовляли: «Борис і Гліб сіяли хліб». Цей день

*Борис і Гліб. Князівська печатка XII ст.
З колекції І. Стецюка*

називали *Хлібником*, бо тоді справляли свято перших сходів ярових хлібів, а також *Солов'їним днем*. Вважалося, що тоді солов'ї відспівують душі праведників. Вірили: птах співає, поки ячмінь колоса не викидає. «З'явився колос — у солов'я пропав голос».

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 49, 129. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.286. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.44; «Язычество древней Руси», с.180, 599, 671; «Славянский весенний праздник», с.254, рис.1. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.31. М.Міщенко, «Народний календар», с.47. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.113.

БОРИСТЕН, Борисфен — у скіфській міфології божество однойменної річки (сучасний Дніпро), дочка якого, взявши шлюб із Папаєм, стала матір'ю Таргітая і праматір'ю скіфів. Папай уважався прапредком скіфських царів, а Таргітай — першолюдиною, прабатьком. Персонаж, аналогічний Таргітаю, зветься Гераклом. Божество під іменем Бористен фігурує в описі скіфського семибожного пантеону в «Історії» давньогрецького історика Геродота (V ст. до н. е.).

Сучасний вчений С.Наливайко зазначає, що у назві Борисфен / Бористен міститься компонент «бик». Недарма у водозаборі Дніпра стільки назв типу *Самець, Веприк, Жеребець, Кабан* та ін. Назву Бористен мала не тільки річка, а й давнє місто Ольвія, мешканців якої ще називали борисфенітами. На означення Дніпра давні джерела подають також назви *Вар, Варом* та *Варух*, де компонент *вар* може бути споріднений із санскритським «чоловік», «жених», «мужчина».
(Див. СКІФИ, ГЕРАКЛ).

Літ.: Геродот, IV, 181. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.140. Д.Рухадзе, «Борисфен», с.98.

БОРОДА — у народній традиції ознака мужності, втілення життєвої сили, росту, плодючості. У різних слов'янських племен значення цього слова різне: у богемців борода означає не тільки волосся, що виростає на нижній щелепі, а й верхівку, маківку, звідси brdo — пагорб; у далматинців brada означає вуса. Борода — атрибут різних персонажів, об'єкт деяких ритуальних актів, а також предмет-медіатор, за допомогою якого здійснюють магічний вплив.

Здебільшого борода — атрибут Бога, рідше — сатани, чорта (особливо в іконографії; у народному уявленні чорт, як правило, «лисий», «голенький»), а також інших персонажів божественного статусу (наприклад, святі угодники), деяких казкових героїв і таких популярних персонажів народної культури, як Дід-старик, Хазяїн, Козел / Коза.

Ритуальним субститутом Божої бороди є виготовлений із колосків снопик, який тримали під іконами, в коморах, ставили на полі і т. ін. («Божа», «дідова», «козина», «Спасова», «Миколина» тощо борода). Повір'я: якщо мужчина загляне у діжу, в нього перестане рости борода. У деяких обрядах прикріплювали бороду жінці, дитині. Наприклад, на Святках наряджували Коляду — стару з бородою, яка перевіряла, скільки в кого прядива. Першого тижня Великого посту возили на санях хлопчика з прикріпленою бородою, який робив вигляд, що пряде під пісні непристойного змісту (рос.). Коли загублять що-небудь, «зав'язують чортові бороду» — перев'язують ніжки столу, примовляючи: «Чорт, чорт, пограй і знову віддай». Заборони: якщо залишити на ніч недопрядену куділь, «у діда борода виросте»; якщо куділь намокне, кажуть: «Борода козлина, чортова». У жінки, яка ходить до церкви під час місячних, виросте борода. Прислів'я: «Борода виросла, а розуму не винесла»; «Борода велика, а розуму ні на лико»; «Борода по коліна, а розуму як у дитини»; «У бороді гречка цвіте, а в голові й не орано»; «Шовкова борідка, та розуму рідко» і т. д. За повір'ям, якщо священик не помаже миром підборіддя хлопчика, то у нього, коли виросте, не буде бороди.
(Див. ВОЛОССЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина»,

с. 45, 129, 182. Г.Дьячєнко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.57, 901. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.35, 67, 169, 173-175, 181. О.Терновская, «Борода», с.229-230.

БОРОДАВКИ — прояв злих духів; виникають, за народними уявленнями, від жаб (саме тому їх забороняється брати у руки). В усіх слов'янських мовах це слово звучить майже однаково. У багатьох замовляннях і способах лікування вода, особливо джерельна, вважалася помічною від нечистої сили, тож не дивно, що при виведенні бородавок часто використовували воду, а також людську і свинячу сечу, сиру картоплю, коріння губ'яку, голубину кров.

За повір'ям, як падає зірка з неба, потрібно змахнути пальцем по бородавці: зникаючи з небозводу, вона забере з собою і бородавки. Коли їси хліб і падає крихта з рота, то треба зловити її і поводити по бородавці, а тоді кинути собаці. У знахарів відомий спосіб від бородавок: розрізати яблуко ниткою, натерти бородавку обома половинками, потім скласти їх, зв'язати тією ж ниткою і закопати у гній. Коли яблуко згниє, тоді зникнуть і бородавки. Або натирають бородавки сирим м'ясом або свинячим салом і закопують його чи дають собаці. Або коли Місяць щойно народжується, труть бородавки землею з-під правої ноги і, звертаючись до нього, кажуть: «Місяць, Місяць, ти такий чистий, дай, Боже, і мені чистим бути».

Літ.: В.Даль, «О повєриях, сувєриях и прєдрассудках...», с.74-75. Г.Попов, «Русская народно-бытова медицина», с.395. В.Мойсієнко, «Про дохристиянські божєства...», с.45. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.67. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.207. А.Гура, «Символика животных...», с.87, 401. О.Тєрновская, «Бородавки», с.234-235.

БОРОНИ — землеробське знаряддя, яке використовувалося в ритуально-магічних цілях. Так, щоб уберегтися від нечистої сили, в Купальську ніч обходили село з боронами на голові або ставили борони у хліві біля корови, щоб уберегти худобу від відьом. У руках самої ж відьми борони ставали знаряддям наслання причини: якщо вона сяде під борони, як під корову, і стане «доїти» їх зуби, то у корів пропаде молоко. Щоб перешкодити відьмі відбирати молоко, в Купальську ніч спалювали у вогнищі знайдені де-небудь борони. За допомогою борін вистежують відьом: сідають у хліві під них: відьму бачать, а самі залишаються невидимими. Вважалося також, що крізь три борони, якщо сісти між ними, можна побачити домовика або лісовика. У Білорусі перед поминальною трапезою через борони, поставлені при вході, проганяли душі померлих, примовляючи: «А киш, душечки, на обід: малі через борони, а старі через двері!» Щоб убезпечитися від русалок, потрібно назвати число зубів у бороні. Зуб від борін вбивали в голову покійника, коли боялися, що він може стати упирем. Для убезпечення від нечистої сили, яка душить уночі людину, клали борони зубами вверх на того, кого вона мучить. Після збирання врожаю три рази обходили, боронуючи, кругом села, щоб ніяке зло не шкодило господарству. Під час епідемій боронували або обходили з боронами кругом села.

Символіка борін виражена в обрядах і повір'ях, що мають стосунок до шлюбу і дітонародження. Вважалося, що коли в полі забудуть борони, то до дівчат на селі не будуть свататися женихи. Знайшовши такі борони, дівчата таємно ховали їх в овині чи у кропиві або рубали і розкидали якнайдалі. Відоме прислів'я: «Жінка родить — чоловік пісок боронить» відображає звичай змушувати чоловіка боронувати пісок при муках рожаниці. Зуб від борін клали новонародженому хлопчикові під подушку, «щоб не пересікався рід». Під Новий рік трясли боронами зі словами: «Бороночко, трусися, так і ти, курочко, несися!» На Святках волочінням боронами гадали: де випадуть зуби, там бути весіллю.

З аграрною магією був пов'язаний обряд катання на боронах у весняній обрядовості. У білорусів вибрану дівчину прикрашали вінком, саджали на борони, і парубки возили її по яровому полю. В деяких місцевостях на Благовіщення пекли хлібець у вигляді борін, який з'їдали або давали худобі, або брали в поле, коли починали сівбу чи жнива. Під час засухи об'їжджали на боронах кругом села, боронували дорогу, висохле русло річки або болото.

(Див. ОБОРЮВАННЯ).

Літ.: А.Афанасьєв, «Народныє русскиє сказки» 225. С.Толстая, «Борона», с.238-239. А.Гура, «Борона», с.235-238; «Символика животных...», с.111, 376, 638, 639 та ін.

БОРТНИК (бортняк, дух-пасічник, пасічник) — дух, який охороняв борті (борть — дупло або примітивний вулик — колода-довбанка), а в пізніші часи — пасіку.

Колода-довбанка.
Рівненщина. Фото А. Похилюка

Аби бортник оселився біля бджіл, господар брав галузку, на яку сідав перший рій, виварював її у воді, а відвар виносив до схід сонця на пасіку чи роздоріжжя, там скидав із себе одежу й мився від ніг до голови. Якщо власник бджіл угодний Богові, то тут же народжувався добрий дух-пасічник. Такі галузочки зберігали в тих родинах, де були дочки на виданні. З цього приводу казали: «Як густо сідали тут бджоли, хай так сідають сватачі». Доброго духа-пасічника можна виховати й самому. Для цього треба запастися травою *переступнем*, покласти її в скриню й замкнути. Можна в інший спосіб: напровесні купували дзбанок меду, додавали переступня і підгодовували цим бджіл. Після цього бджоли ставали дуже медоносними — «бо з ними оселився дух-пасічник».

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.56, 901. В.Скуратівський, «Русалії», с.140.

БОРЩ — традиційна страва (переважно у східних слов'ян), символ достатку, який пов'язаний з родючістю. В Україні борщ — одна з головних страв (кажуть: *борщ-хазяїн, борщ — найстарша страва*). Він був обов'язковим на поминальному столі, який називали *гарячим обідом* або *гарячими поминками*: «щоб дідам пара пішла, щоб з парою душа відлетіла». Під час Святої вечері подавали пісний борщ, а на Великдень — м'ясний. Готування борщу у різдвяній та новорічній обрядовості пов'язано з магією першого дня. Вважалося, наприклад, що цей борщ має бути густим, «щоб весь рік густо було». Відомі деякі заборони, пов'язані з приготуванням борщу: не дозволялося квасити капусту для нього в день, коли у селі був покійник, а також різати овочі на день Івана Хрестителя. На Східному Поліссі борщ використовувався в обрядах викликання дощу: під час засухи горщик із борщем «викрадали» з печі й кидали у колодязь. Борщ згадується і у дитячих закличках дощу, де говориться, що борщ, поставлений на вершечку верби або дуба, випивають або забирають з собою птахи.

(Див. СВЯТА ВЕЧЕРЯ, ВЕЛИКДЕНЬ, ПІСНИЙ ІВАН).

Літ.: Т.Агапкина, «Борщ», с.239.

БОСИЙ (босота) — спосіб ритуального оголення, наділений як позитивною, так і негативною семантикою. У деяких календарних обрядах босота — атрибут таких магічних дійств, як оббігання дому, оборювання села, викликання дощу та ін. Подекуди обидві ознаки (голий—босий) розподілялися між учасниками обряду. Так, у південнослов'янському обряді «водіння Додоли» або у білоруському ритуалі «водіння Куста» прикрашена зеленню дівчина мала бути оголеною, а інші учасники — босими.

За повір'ям, у переддень св. Юрія (Єгора, Георгія; 23 квітня / 6 травня) не стають босими ногами на підлогу, аби влітку не зустрічатися зі зміями. Щоб бути невразливим для змій, які переважно кусають у п'ятку, перестрибують босими через вогонь, розкладений на току, стараючись припалити п'ятку. У Східній Сербії селяни, побачивши навесні першу черепаху, стають на неї босою ногою і кажуть: «Моя нога облізе тоді, коли з черепахи спаде панцер!» Не можна бути босим при першому вигоні худоби. У південних слов'ян перед першою оранкою орач увечері роззувається на вулиці, а не в домі, щоб улітку не розплодилися в хаті блохи. За повір'ям, якщо медведюху (рос. медведку) розчавити босою ногою, нога всохне.

Босими ніколи не ховали. Взували личаки або постоли навіть тоді, коли за життя людина їх не носила. Однією з причин, за якою українці напинали померлим м'яке взуття, а не чоботи чи черевики, було те, що в останніх багато «железа» (цвяхів), і на тім світі у них тяжко ходити.

(Див. ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ, ГОЛИЙ, ДОДОЛА, КУСТ).

Літ.: Г.Маслова, «Народная одежда...», с.91. Е. Завойко, «Верования, обряды и обычаи...», с.93. А.Гура, «Символика животных...», с.71, 140, 343, 346 та ін. С.Бушкевич, «Босой», с.240-241.

БОСОРКА (бісурка, бісурканя, босурганя, босирка, пошурканя) — жіночий демонологічний образ, чаклунка, відьма, ворожка. Босоркою можуть стати жінка, у яку вселився дух померлого, сьома за рахунком дівчинка, котра народилася у сім'ї. У найбільш злих босоркунь три душі; ті, хто має дві, — слабші, сфера їхнього впливу за межами села; ті, хто має одну душу, живуть у селі, ходять поблизу води, полів. Удень босорка може бути красивою дівчиною, вночі — старою бабою з червоними злими очима, з курячими лапами і хвостом. Може ставати жабою, кішкою, собакою, поросям, сичем, змією, летючою мишею, колесом, кочергою; може бути й невидимою.

Босоркун — упир. Разом із вітряником робить сильний вітер і літає невидимим у ньому. Хто їх затримує, того вони вбивають силою вітру. Обидва мають здатність перевтілюватися в різних тварин; також можуть накликати посуху, насилати на людей і тварин мару. Босоркуни найбільше шкодять уночі, особливо під час сонцевороту.

(Див. ВІДЬМА, МАРА, СОНЦЕВОРОТ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. І. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.90. В.Усачева, «Босорка», с.241-242. М.Хоппал, «Босоркань», с.184.

БОЧКА — у світовій міфології утроба, яка сприяє магічним силам. Сюжет героя у бочці тотожний сюжетові у череві риби, у коробці, човні. У мотиві бочки простежується і культ дерева. Ймовірно, сюди можна віднести і Ноя, який зачиняє себе у дерев'яний ковчег і виходить звідти родоначальником людей. Слід згадати і про Мойсея, якого знайшли у кошику, що плив. Тема дерева відома і в народній казці, у якій дівчина рятується від батька, ховаючись у дерев'яний стовп. Цей стовп, кинутий у воду, припливає в інше королівство. Його знаходить королевич і наказує забрати у палати, а потім одружується з тією дівчиною. Людина всередині дерева, бочки тощо — як у домовині, тобто у стані тимчасової смерті.

Якщо не зважати на казкові сюжети, то коли бажали від кого-небудь звільнитися, кидали у порожній бочці у воду. Можливо, як вважають деякі дослідники, усамітнення Діогена у бочці є пережитком давнього ритуалу. Бочка належить до символів, що означають

початок тризни. У язичницькому обрядодійстві її наповнювали хмільними напоями. Бочка також використовувалася у рядженнях на Масниці й на Купала.

(Див. ДЕРЕВА).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.243-245. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 163, 165, 237, 283 та ін. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.116.

БОЯН — міфічний поет-співець. У «Слові о полку Ігоревім» читаємо: «Віщий Бояне, Велесів внуче» (співці-поети вважалися онуками бога Велеса). Ім'я Бояна також згадується у написах Софії Київської та в Новгородському літописі.

Образ Бояна, за припущенням, постає у «Слові» під впливом болгарської культурно-релігійної спадщини. Син Сонця і Місяця Боян, згідно з болгарською міфологією, — божество співу. У нього та богині-риби Бойгали народився син Їджик, котрого вважали родоначальником гунів. А срібні монети, якими прикрашали себе болгарки, символізували луску Бойгали. Взагалі предки називали оповідачів билин та казок *баянами* чи *обаятелями*, а давньоруське слово *баять* означало співати, розповідати, заклинати.

Літ.: Слово о полку Ігоревім. Історія релігії в Україні, т. І, с.82. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.447. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.205-206, 355. Л.Махновець, «Про автора «Слово о полку Ігоревім», с.208-215. Шамсі Башту, «Легенда про доньку Шана», с.53-66. Ф.Нурутдінов, «Доля і заклик давньої поеми», с.67-74. Ю.Олійник, «До поеми Шамсі Башту», с.75-79. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.82. В.Иванов, В.Топоров, «Боян», с.184.

БРАТЧИНА — сільська община, релігійно-громадська або міська ремісницька (цехова) корпорація, яка мала свого святого-покровителя і річне свято. Братчини — ритуальні обіди на честь одного з найулюбленіших свят у народі — свята зустрічі бога Ярила. До цього свята, яке відзначалося на Масниці перед Великоднем, усією громадою по селах варили пиво та готували ритуального півня для пожертви Ярилові та іншим сонячним богам. Потім люди йшли разом на обіди в ліс. Напої також розбризкували на трави, посіви, вогонь, бо то була особлива жертва богові плодючості. Братчини влаштовували також і в пору бабиного літа, коли молодь збиралася на вечорниці.

Братчики виготовляли велику свічку, інколи у два пуди, і по черзі домовлялися, кому тримати її щорічно у домі. Таку свічку називали мирською, братською, а також *василівською, благовіщенською, юріївською, микільською, іллінською* тощо залежно від свята, у яке її запалювали. Це робили «на кутю» у переддень свята; господар із родиною, а також братчиками та їхніми сім'ями бенкетували, а наступного ранку свічку несли до церкви для освячення і знову повертали в дім, щоб вона горіла на повторному бенкеті, при «гулянні свічки». Насамкінець її переносили у дім господаря-братчика, черга якого надходила наступного року.

До середини XVIII ст. по всій Україні існували братства, до яких належало чимало населення; братчиками звали себе й козаки на Січі.

(Див. ЯРИЛИНЕ СВЯТО, ПИВНИЙ БОГ, СВІЧКА).

Літ.: М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.357. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.59, 435, 903. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...»,

Боян. Худ. В. Васнецов. 1910

ч.1, с.75; ч. 2, с.63. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.746. В.Сироткін, «Сімейний та громадський побут», с.150, 161. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.45, 46, 49, 153, 154. О.Терновская, Н.Толстой, «Братчина», с.256.

БРАХМАНИ, рахмани — найвища категорія індійських жерців — посередників між землею (матерією) і небом (Богом). Брахмани вчили не боятися смерті, бо разом з нею для людини відкриваються нові радощі: зустріч з богами і предками, переселення душі в нове тіло. Вони є творцями «Рігведи» та іншої ведичної літератури. «Брахмани» — це і назва коментарів до індуїстських молитовних текстів. *Брахма* — найвище божество, творець Всесвіту, який відкриває тріаду верховних богів в індуїзмі. В цій тріаді Брахма протиставляється *Вішну*, який його оберігає, і *Шиві*, який його руйнує.

Відомості про брахманів подає у «Повісті врем'яних літ» літописець Нестор. За стародавніми віруваннями, такі блаженні люди живуть далеко на сході, де вирій-рай і де мешкають душі померлих. За іншими легендами, цей вирій під землею. Ось як про життя брахманів сказано у «Ходінні Зосими до рахманів»:

«...Преподобний Зосима 40 днів не приймав їжі й благав Бога показати йому країну блаженних. Бажання його було здійснено. Спочатку верблюд переніс його через пустелю, потім вітер приніс його до ріки, за якою й жили блаженні. Перебравшись через ріку з допомогою двох дерев-велетнів, що схилилися своїм верховіттям з одного берега на другий, преподобний Зосима увійшов у землю рахманів. Він пробув серед них сім днів і побачив їхнє життя. Рахмани вдень і вночі проводять час у молитві, живляться плодами землі й п'ють солодку воду, що б'є джерелом з-під кореня одного дерева. Немає в них ані винограду, ані залізного посуду, ні ножів залізних, ні хат, ні вогню, ані золота й срібла, нема й одежі. Коли у подружжя народиться двоє дітей, рахмани розлучаються й живуть цнотно, невинно. Вони сплять у печерах на землі, устеленій листям з дерев. Ангели прилітають до рахманів і сповіщають їм про праведних і грішних людей на землі, який кому призначено вік життя... Тому рахмани і моляться за людей, бо, як сказали вони Зосимі: «Ми от вашего рода есми». У піст рахмани замість плодів з дерева живляться манною, що падає з неба. По цьому вони знають і про зміну часу. Рахмани живуть від 100 до 360, а навіть до 1800 років. Вони знають час своєї смерті й умирають без мук і страху...»

В Україні відомі прізвища *Рахманів, Рахманюк, Рахманець, Рахманний, Рахманенко, Рахманченко* тощо. *Рахманів* — назва села на Волині.

(Див. АРТАНІЯ, БРАХМАНСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ВИРІЙ).

Літ.: Ригведа І, 10; X, 33 та ін. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 7. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.218. Г.Булашев, «Український народ...», с.272-274. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.221-223. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.74; т.3, с.140. В.Топоров, «Брахман», с.185. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.66, 145, 146, 160. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.257-260, 414. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.16, 53, 162, 239. Миро Продум, «Нація золотих комірців», с.126.

БРАХМАНСЬКИЙ (РАХМАНСЬКИЙ) ВЕЛИКДЕНЬ — свято на четвертому тижні по Великодні, у середу. По всій Україні поширений був звичай у цей день кидати в річку шкаралупи яєць. Коли пускають ті шкаралупи, то мовчать або тихо проказують: «Плиньте, плиньте у рахманські краї, про Великдень сповістіть...» Шкаралупи припливають до брахманів через три з половиною — чотири тижні, і тоді брахмани вже знають, що воскрес бог життя — Сонце, і святкують свій Великдень. Люди Брахманський Великдень вважають великим святом, а тому нічого не роблять, лише доглядають за худобою. У деяких місцевостях у цей день печуть *баби* (паски) та фарбують яєчка або йдуть до лісу ламати березові гілки, які вважаються помічними від деяких хвороб.

На Півдні України (зокрема на Херсонщині) донедавна зберігався оригінальний звичай. На Великдень (приурочений спочатку до весняного рівнодення, тобто Нового року) ставилася на стіл поміж святкових страв тарілка з ґрудочкою землі, порослою молодим вівсом чи якоюсь іншою яриною. У зелень на схили цієї «моделі степової могили» клали стільки крашанок, скільки в хаті поминають померлих. І стояла таріль на столі разом із паскою аж до Хоминого понеділка, до кінця Великодня, який на Херсонщині називався Навським. Ще одна досить яскрава особливість цього свята. У деяких місцевостях був звичай виходити дорослим людям за село «бити гадюки». За кожного убитого в цей день гада Бог нібито прощає людині 40 гріхів.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, БРАХМАНИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.7. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 61. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.218. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.48-50. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.221-223. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.140. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.160. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.258; «Брама Безсмертя», с.250. В.Скуратівський, «Русалії», с.308-310; «Дідух», с.113-114. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.380-386.

БРІД, як і чотири броди, — символ тернистого шляху, набуття людиною знань, досвіду, символ невідомого, часто небезпечного життєвого вибору. Поетичний образ чотирьох бродів трапляється у народних піснях («Розлилися води на чотири броди»). Брід у значенні дороговказу маємо у прислів'ї «Не спитавши броду, не лізь у воду». Назва населених пунктів Броди, Брідки, Межибродє вказують на місця давніх бродів.

(Див. ДОРОГА, ПЕРЕПРАВА, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Чотири).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.426. А.Потебня, «Переправа через воду...», с.553-556. І.Крип'якевич, «Побут», с.12. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.202-280. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.II, с.267; кн. 2, т. IV, с.394-395. О.Седакова, «Полесское «брод»...», с.78-81. Л.Кожуховська, «Чотири броди», с.140. А.Гура, «Символика животных...», с.180. Т.Агапкина, О.Терновская, «Брод», с.263.

БРОВИ у замовляннях виступають у парі з очима: очі соколині — брови соболині. Звірина атрибутика завжди свідчить про давність образу. В обличчі людини очі співвіднесені з птахами, а брови — зі звірами верхньої

зони Світового дерева (соболь). У казках натрапляємо на могутнього старця з великими бровами і надзвичайно довгими віями; брови та вії у нього такі густі, що зовсім не видно очей. Аби він міг подивитися на Божий світ, потрібно кілька богатирів, які могли б підняти йому брови та вії залізними вилами. Цей старий нагадує відому міфічну істоту — Вія. Існує повір'я: чешеться брова з правого боку — зустріч з другом або родичем, з лівого — з ворогом.

(Див. ОКО, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ВІЙ).

Літ.: Замовляння, с.37. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.88, 96; т.3, с.40, 119. М.Новикова, «Коментар», с.249. А.Гура, «Символика животных...», с.98, 224, 352.

БУДНІТАЙ — божество у деяких західноукраїнських племен, яке своєчасно будило тих, що заспали. За повір'ям: кісточка із північного крила (*бужатка, будильце*), підвішена на шию або пояс, має здатність будити людину у потрібний час.

Літ.: Д.Шеппинг, «Мифы славянского язычества». А.Гура, «Символика животных...», с.51.

БУРІВНИК (Буревій) — один із найгрізніших синів батька всіх вітрів Стрибога. Живе далеко за морями-океанами. Має велетенські вуса. Йому достатньо ворухнути одним вусом, як одразу зірветься сильний вітер, а коли крутоне двома, то може перевернути увесь світ. Однак він цього не робить, бо й одним вусом завдає людям чимало клопоту. Найчастіше Бурівник заважає при заготівлі сіна чи перевезенні снопів. Розгнівавшись, може вчинити велике лихо: зруйнувати будівлю, роздмухати пожежу, повиривати з корінням дерева. Іноді може підхопити людину чи тварину і занести за тридев'ять земель. Бурівник може бути й добрим, тоді він роздмухує бідакові жар, з якого плодяться гроші. Щоб умилостивити Бурівника, предки приносили йому жертви та присвячували окремі святці.

У народі є й інші тлумачення походження бурі. За гуцульськими віруваннями, Арідник-Триюда перебуває в пеклі. Коли він виходить з нього, скориставшись тим, що Алей (Дух Божий) спить, здіймається буря, яка завдає людям багато шкоди.

Літ.: В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.6-7. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.33. В.Скуратівський, «Русалії», с.113-114. А.Гура, «Символика животных...», с.86, 173, 187, 292 та ін.

БУРЯ-БОГАТИР, Іван Бикович — син корови. У казках оповідається, що він убиває багатоголових змій, котрі сиплють з очей іскри. Перемігши змій, він далі бореться з їхніми сестрами, які обертаються одна золотим ліжком, друга деревом із золотими й срібними яблуками, а третя криницею. Богатир вгадує їхні наміри, рубає мечем по ліжку, дереву й криниці, і з них б'є фонтаном червона кров. Далі богатир воює із їхньою матір'ю — страшною зміюкою, яка розкриває пащу від землі до неба. Іван рятується від неї, втікаючи до коваля, і там зміїха, схоплена за язик гарячими обценьками, гине від залізного молота.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.271-272, 323; «Народные русские сказки» 136.

БУС — в українській міфології, як і Бахус (Діоніс) в античній, — божество, з яким пов'язували «зеленого змія» — виноградну лозу. За молдавськими віруваннями, її приніс людям його син Бусел. Лелека-бусел був священним птахом і в українців. Про нього відома така легенда: «Вороги оточили місто. Вони перекрили водогін і пропонували оборонцям здатися. Але відчайдухи вирішили битися до останнього. І коли вже не було ні хліба, ні води, людей охопив панічний страх: хотіли відчинити ворогам городські ворота. Але в цей час надлетів божий посланець — бусел з виноградним гроном і лозою в дзьобі. Він описав коло й сів. Того грона вистачило, аби кожному в оточеному ворогом місті дати по ягідці, а виноградна лоза тут же пустила коріння, зазеленіла, зацвіла й зродила багато грон винограду. Тепер ворог був не страшний, бо городяни мали вино».

Давньоукраїнський Бус, очевидно, був пов'язаний зі світом мертвих, бо на Прикарпатті збереглося таке прокляття: «Буско би тебе взяв!» Там Чортові гори, печери й скелі, а також камені, які називаються Довбушевими та Диявольськими, — це місця, де поклонялися Бусові.

Українській мові відоме таке слово, як *бусуйок.* Запашне зілля називають подвійно: васильок і бусуйок, хоча ботанічна його назва базилік. Ним прикрашали дзбанки, з якими йшли Щедрого вечора по свячену воду. Цю воду зберігали цілий рік, і на свято Юрія-Георгія нею кропили худобу, коли виганяли на пашу. Цією водою кропили й воїнів, коли ті вирушали на ворогів. Половці, які довше залишалися язичниками, ніж русичі, мали назви: бусурмени, басурмени, басурмани. Чайки-човни іноді називали «бусою», таку довбанку використовували і як домовину. Домовика удмурти називали бустурганом, а бусором чи бусаром — пришелепувату людину. «Бус» — це дрібний дощ, пил, туман, пара; бусир, бусор — барахло, дрантя; бусий — темно-сірий, темно-голубий.

(Див. ВИНО, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Васильки. Виноград, ПТАХИ — Лелека-чорногуз).

Літ.: С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.71-77, 85.

БУЯН-ОСТРІВ (Буєвий острів, Курган-острів, Киян-острів) — острів на далекому «морі-окіяні», де на велетенському камені росте могутній крислатий дуб (Дерево життя). На цьому острові розташоване головне царство Змія Горинича. Там стоять три палаци: золотий, кришталевий і діамантовий, а в стайнях — такої ж масті коні, на яких він об'їжджає свої палаци. Колись один сміливець побував там: над золотим палацом летів цілий рік, над кришталевим — два, а над діамантовим — три роки. На острові живе дочка зміїного царя Маринка. До неї звертаються у замовлянні: «На морі, на окіяні, на острові на Буяні, стояв дуб дубнястий; під тим дубом сиділа черепаха, всім гадинам старшаха. Гадино ти, гадино, научай ти своїх племенят, а то я найду такого чоловіка: середу і п'ятницю їсть, та й тебе з'їсть». На цьому острові у дуплі дуба живе й цариця Веретениця зі своїм польовим, водяним, лісовим, гнойовим і дворовим військом.

БУЯН-ОСТРІВ

Назва «Буян» походить від слова *буй* (буяти), що є синонімом слова *яр* і поєднує в собі поняття: весняний, гарячий, палкий, дратівливий, пристрасний, родючий, врожайний. «Острів Буян» — поетична назва сяючого весняного неба, що лежить за хмарами або за дощовим морем; щоб досягнути царства Сонця, Місяця і зірок, треба перепливти повітряні води.

На Буян-острові зосереджені всі могутні сили весняних гроз, всі міфічні втілення громів, вітрів і бур. Тут перебувають і змія, всім зміям старша, і віщий ворон, всім воронам старший брат, який клює вогняного змія, і птиця, всім птицям старша, із залізним дзьобом і мідними кігтями, і бджолина матка, всім маткам старша; тут гніздяться птиці-бурі і рояться бджоли-блискавки, які посилають на землю медову вологу дощу. Від них, як від небесних матерів, виникли всі земні гади, птахи і комахи. Замовляння свідчать, що на цьому острові живуть і діва Зоря (не тільки весняне сонце, а й богиня-громовниця), і пророк Ілля, що «гонить у колісниці грім з великим дощем». Сюди зверталися давні українці з молитвами, прохаючи богів, переможців Зими і творців літньої родючості, зцілити від ран і хвороб, дарувати їм військову звитягу, послати щастя в любові, удачу на полюванні і в домашньому побуті.

З островом пов'язаний міфічний Алатир-камінь. На ньому перебувають громовик Перун та богиня всього сущого Лада. Сюди, на цей святий острів, спрямовуються людські душі. Разом із творчими силами природи там живе і грізна птиця смерті. Смакуючи в райських садах золоті молодильні яблука і грона винограду, блаженні дістають нев'янучу молодість і живуть, не знаючи ні старості, ні хвороб.

(Див. АЛАТИР, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ЗМІЙ ГОРИНИЧ, МАРИНКА, ВЕРЕТЕНИЦЯ).

Літ.: Замовляння, с.150, 158. Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.908. А.Афанасьсв, «Поэтическис воззрения славян...», т.1, с.230; т.2, с.69-74, 153, 303; т.3, с.136; «Народные русскис сказки» 75, 134, 139, 295.

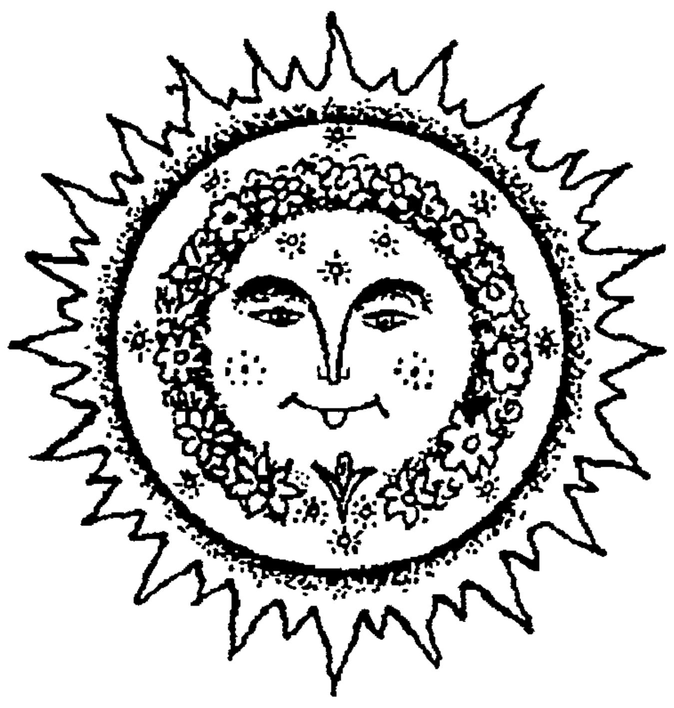

В

ВАГІТНІСТЬ — стан, який має у народній традиції двояку оцінку. З одного боку, народження нащадка визнається головною метою шлюбу, вагітна жінка стає уособленням родючості, їй приписуються оберегові, цілющі та інші благодійні властивості. З іншого боку, вагітність вважається станом небезпечним (іноді нечистим) як для самої жінки, так і для навколишніх і всього життєвого порядку. Це пов'язано з присутністю в ній двох душ та її близькістю до межі життя і смерті.

Чимало профілактичних заходів були виявом піклування про майбутню матір. Її намагалися відсторонити від важких робіт, оберігати від нервових потрясінь. Вагітній, наприклад, заборонялося лазити в піч та витрушувати сажу, бо в дитини буде задуха, носити поперед себе в запасці нарубані дрова, бо тоді в маляти буде грижа, бувати на похоронах, дивитися на потворних людей. Вагітна має бути дуже обережною під час ходьби, остерігатися, щоб не наступити на коромисло, бо інакше і в неї, і в дитини будуть на ногах нариви (Харківщина) чи дитина не триматиме добре голівку (Черкащина). Якщо вагітній жінці змія переповзе дорогу, дитина, яку вона носить, не буде жити. Небажані наслідки для майбутньої дитини можуть бути й тоді, коли вагітна злякається чогось. Побачить вона вогонь і, злякавшись, торкнеться рукою обличчя чи іншої частини тіла — у немовляти на цьому місці буде «вогник» (родима пляма). Злякається собаки, кота чи іншої домашньої тварини і відштовхне її ногою — новонароджений буде вкритий шерстю тощо.

За повір'ям, неродюче дерево починало плодоносити, коли до нього доторкалася вагітна жінка, а щоб корова давала більше молока і приносила добрих телят, то коли її вперше приводили на двір, її мала зустрічати вагітна жінка. Найдієвішим магічним засобом вважалося куряче яйце: якщо носити його за пазухою, то воно попереджує передчасні пологи. (Див. БАБА-СПОВИТУХА, БЕЗПЛІДНІСТЬ, ПЕРЕЛЯК, РОЖАНИЦІ, ДВОДУШНИК, ВОГНИК).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.42. П.Иванов, «Этнографические материалы...», с.24, 40-41. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.249; «Народные русские сказки» 133, 134, 136, 137, 139 та ін. Г.Бондаренко, «Купина неопалима», с.137. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.362. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.27; «Українська народна медицина» с.62-63, 98, 224. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.65, 75, 104, 107, 109. А.Гура, «Символика животных...», с.81, 85, 87, 97 та ін. С.Толстая, «Беременность», с.160-164.

ВАЛЬПУРГІЄВА НІЧ — найбільший шабаш відьом напередодні 1 травня. Головним місцем їхнього зібрання вважається в Україні Лиса гора під Києвом на лівому боці Дніпра, де колись стояли кумири і був центр язичницького культу, тому й відьмам надається епітет *київські*; у чехів і словаків чародійки злітаються на *бабині гори*, і частина Карпат між Угорщиною і Польщею називається поляками Babia gora. За литовським повір'ям, чаклуни і відьми у переддень Купала збираються на вершині пагорба Шатрії (поблизу сучасного м. Шяуляй); у Німеччині це переважно Брокен у горах Гарца. У старому Бостоні (США) відьми збиралися біля «Диявольського ставка», у лісі, якого тепер уже немає. На своїх шабашах відьми з біснуватим насланням танцюють навколо киплячих казанів і чортового требища, тобто жертовника, на якому здійснюють жертвоприношення демонам. Відома в народі і пісня відьом, яку вони вигукують на щорічному шабаші (*абракадабра*).

Повір'я: якщо в хліві у Вальпургієву ніч чути крик жаби, то здохне корова або інша худобина, — це означає,

що там відьма. У цю ніч відьми обертаються на гусей, приходять у двір і насилають причини, закопуючи у стайні гусячі лапки, кістки, шкіру і т. ін. Накликають на село град завбільшки з гусяче яйце, висиджуючи градини у ямці, викопаній у схованці. Лужичани, щоб позбутися мишей і щурів, ллють у всі чотири кутки хліва воду, набрану в першу ніч травня. Щоб блохи не водилися цілий рік, підкидають своє сміття на поріг чужого дому. Відомий спосіб виготовлення батога, від удару якого коні помчать так, що їх неможливо втримати: для цього потрібно піймати у Вальпургієву ніч летючу мишу, умертвити її, не торкаючись руками, висушити, а потім водити по ній батогом узад-вперед. (Див. АБРАКАДАБРА, ЛИСА ГОРА, ВІДЬМА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Жаба. Кажан).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.481. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.60; т.3, с.233-234, 237. И.Сахаров, «Сказания...», с.95-96. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.123. М.Забылин, «Русский народ...», с.236-245. А.Гура, «Символика животных...»,с.386, 409, 429, 609.

ВАР має значення «вода», «син», «жених», «самець». Учені тлумачать це слово також як «бик». Вар — також відварені у воді сушені фрукти (узвар), який у складі «Божої їжі» був обов'язковим елементом поминального обряду. Як пише визначний дослідник-антрополог Хв.Вовк, «одварені у воді зерна пшениці або ячменю з медом та зварені також у воді сушені овочі нагадують ще неолітичну епоху», тобто кам'яний вік. Деякі вчені вважають, що шість тисяч літ тому наші предки вже відзначали народження молодого Сонця.
(Див. КУТЯ, БОЖА ЇЖА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.126. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.374. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.26. Хв.Вовк, «Студії з української етнографії...», с.188. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.67. С.Наливайко, «Трипілля і Халеп'я: дивовижні паралелі», с.166.

ВАРВАРИН ДЕНЬ — 4 / 17 грудня. У народі є прикмета, що цього дня настає зимова погода. Про цей день у М.Грушевського подано дві етнографічні замітки: народна приповідка «Свята Варвара ночі урвала, дня доточила» і те, що це день офіційного приготування пирогів, тобто вареників, які є символом бога Місяця, разом із варенням пива (подвійний «вар»). Обрядове варення пирогів у Варварин день — це одна з первісних культових передсвяткових містерій Щедрого вечора.

У народі ще кажуть: «Варвара зварить (заморозить), Сава (18 грудня) засалить (сало — плаваючі на ріках льодові плівки), Микола (19 грудня) закує»; «Варвара мостить, Сава гострить, Микола цвяшкує». За повір'ям, у цей день не можна прати, білити і глину місити, а тільки вишивати і прясти. Вважається, що вишивати навчила людей Варвара. Гадання на св.Варвару по вариці відоме у сербів, при цьому здуття на каші означало майбутній врожай, а тріщини — поганий врожай і смерть. Якщо в середині вариці була ямка і в ній плавала горошинка — наступного року має вмерти господар, ямки по боках зі сходу і заходу означали відповідно смерть когось із чоловіків та жінок. Табу в день св. Варвари пов'язані із забезпеченням здоров'я, родючості та захисту від хвороб. Македонці у цей день варять на обід квасолю (*грах*), щоб улітку град (*град*) не побив поля. Також запалюють *варварську свічку*; її бережуть і щоразу запалюють у переддень Різдва, Нового року і на Водохрещу, а також коли б'є град, щоб його зупинити. Цю свічку також тримають на випадок тяжких пологів у худоби.

Ім'я Варвара на Заході вимовляється як Барбара. Дослідники вважають, що це ім'я, пов'язане з уявленням про чужоземців, виробилося ще у попередників еллінів — пелазгів — у межиріччі Дніпра—Дунаю, на Балканах та на островах Егеїди. До них воно могло потрапити з Вавилону, де панував жорстокий культ бога Сонця, котрого називали Бар-Баром. Пізніше ця назва дійшла й до Русі.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.126. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.136. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.55. Г.Булашев, «Український народ...», с.349. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.176. К.Сосенко, «Різдво-Коляда та Щедрий Вечір», с.62. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.34. И.Сахаров, «Сказания...», с.323. М.Міщенко, «Народний календар», с.123. В.Скуратівський, «Дідух», с.256. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.60, 75, 87, 95. Н.Матвеева, «Солнцеворот», с.192. А.Гура, «Символика животных...», с.468. Н.Толстой, «Варвара», с.286-291. С.Аверинцев, «Варвара», с.115.

ВАРФОЛОМІЇВ ДЕНЬ — 24 серпня. Вважається завершенням збирання врожаю і початком сівби озимини: св.Варфоломій «відмикає» осінь. У Варфоломіїв день дотримувалися посту. Болгари приписували св.Варфоломію владу над градом і вітром. В Україні казали, що у цей день змії їдуть під землю, а Сонце повертає до зими; якщо бачиш його схід, будеш здоровим і веселим.

Варфоломій, Бартоломей — християнський святий, один із апостолів Христа, культ якого поширився переважно у західних і південних слов'ян.

Літ.: С.Толстая, «Бартоломей», с.142.

ВАРЯГИ — скандинавське плем'я. Були також найманим військом при дворі імператора в Константинополі. Як і греки, виступали проти язичницької віри. Пізніше перебрали владу в Києві, і від них пішов родовід князів Київської Русі. До варягів завжди ставилися як до чужинців. Літописці згадували, що двох варягів було пожертвувано богам — забито киями. Є свідчення того, як воїни-варяги разом із греками-монахами з прийняттям християнства нищили священні гаї, безжально вбивали мечами старих і дітей. Той, хто не приймав хрещення, виряджався в Константинополь на галери. Варяги були воїнами відважними, жорстокими і сильними, вірно служили своїм володарям. Про варязького полководця Аскольда, який князював у Києві (IX ст.), неодноразово згадується у «Велесовій книзі»:

> То бо вперше варяги
> прийшли на Русь.
> Аскольд силою погримів
> князеві нашому і розбив того...
> Аскольд і пізніше Дір

Св. великомучениця Варвара.
Невідомий гравер XVIII ст.

усілися на наших землях,
як непрошені князі,
і почали князювати.
А над ними досі були
отці і зберігали вогнище,
огнебога дому того.
Та відвернув [бог]
своє лице од них,
бо були у греків хрещені.
Аскольд — темний воїн,
а днесь од греків освічений,
що ніяких русів нема, а суть ворове.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.128. Велесова книга, д. 6с, д. 8, д. 29. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.I, с.398. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.914. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.170.

ВАСИЛИСА ПРЕМУДРА. Зображення діви на підвісках (колтах) середини XII ст., як вважає академік Б.Рибаков, є замаскованим язичницьким божеством, відомим у фольклорі та писемних пам'ятках під іменами Лелі або Лялі, дочки богині всього сущого Лади. Обидві беруть свій початок від архаїчних уявлень (Латона і Артеміда, Деметра і Персефона). Анастасія (Настасія) замінила у народних билинах Персефону, можливо, ще тому, що святкування святої мучениці Анастасії припадало на 15 квітня — період, близький і до язичницького *лельника*, і до християнської Паски. Заразом із св.Анастасією 15 квітня церква відзначала і мученицю Василису; імена цих перших християнок увійшли у фольклор як імена героїнь чарівних казок: Настасії Прекрасної та Василиси Премудрої. «Чи не ховається за Василисою Премудрою давня Лада—Латона—Деметра?» — питає Рибаков.

У народній казці розповідається: «Ніде вона із терема не виходила, вільним повітрям не дихала; багато у неї і вбрання кольорового, і каменів дорогих, але царівна нудьгувала: парко їй у теремі, тягарем для неї покрова! Волосся її густе, золотошовкове, нічим не покрите, у косу сплетене, і до самих п'ят, і царівну Василису стали називати: золота коса, непокрита краса». В іншій казці Іван Царевич приходить у підводне царство, де так само, як і на землі, скрізь луки і гаї, течуть ріки і світить сонце. Морський цар вимагає від нього неможливих, як для простої людини, подвигів, усе робить за нього Василиса Премудра. Насамкінець царевич із дванадцяти дочок морського царя вибирає собі за наречену найхитрішу і найпрекраснішу — Василису Премудру.

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.41; «Русская сказка», с.206-210. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.113; «Народные русские сказки» 219, 222, 224, 269, 570. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.594.

ВВЕДІННЯ (Воведення, Воведенія, Введення у храм Пресвятої Богородиці) — у дохристиянську добу свято введення старого господарського року у початок нового року. Зима вводиться у свої володіння. Введіння — ворота зими. Цим днем завершувалися всі основні роботи. Вважалося, що після Введіння (21 листопада / 4 грудня) і до Благовіщення не можна зрушувати землю у будь-який спосіб, бо Земля-Мати в цей час спочиває і набирається сили. Вірили, що перший «полазник», який цього дня вранці прийде до хати, приносить господарям щастя або невдачу. Найгірше, як увійде до хати стара жінка, «то вже добра не жди», бо це може бути відьма. Тому-то старші та бідні люди стримувалися на Введіння заходити до чужої хати навіть удень, так само як і на Різдво чи Великдень. Особливо недобрий знак, коли хтось приходив що-небудь позичити.

Опівночі перед Введінням — сприятливий час для ворожінь, тому жінки вдавалися до магічних обрядодійств. Вважалося, що в це свято Бог відпускає праведні душі на землю, щоб могли подивитися на своє тіло, а тому люди остерігалися в цей день копати землю та збивати на воді білизну, бо в такий спосіб можна було понівечити душу, і тоді вона «зашкодить ниві, а вліті накличе бурю на поля».

За цим святом пророчили погоду на весну: «Скільки на Введіння води, стільки на святого Урай-Рая (23 квітня / 6 травня) трави»; «Як є на Введіння вода, то буде в мисці молоко»; «Введіння прийшло, зиму привело».

(Див.ЗИМА, ПОЛАЗНИКИ, УРАЙ-РАЙ, ВИДІННЯ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.173. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.66-69. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. 1, с.14-17. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.185-187. М.Міщенко, «Народний календар», с.122. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.73. С.Толстая, «Введение», с.293.

ВДОВА — символ жіночої самотності, нещасливої долі. Відомий арабський мандрівник XVII ст. Павло Алеппський після подорожі по Україні писав: «Вдів і сиріт у цій країні дуже багато, чоловіків їх повбивано у безперервних війнах».

За свідченням істориків, громада, особливо сільська, як могла, допомагала вдові. Побутувало повір'я, що найбільший гріх — це скривдити вдову та її дітей. Вдова не мала права вінчатися вдруге. Самітня жінка в темному вбранні викликала острах у дівчат та їхніх матерів. Вдову не кликали пекти весільний коровай, молоді на весіллі вважали недоброю прикметою зустріч з удовою по дорозі до храму. Разом із тим удова найчастіше була господинею хати, до якої дівчата та хлопці сходилися на вечорниці. У цьому випадку її називали *вечерничною* або *досвітчаною матір'ю*, *паніматкою*. Молодь дослухалася до порад господині, а в певні дні працювала гуртом на користь удовиці: пряла для неї, порядкувала в полі, зносила перед святом до хати харчі. Іноді відзначали особливі вдовині свята. На Звенигородщині на Симона Зилота, зібравшись разом, удови вибирали «Симона» — вдову, яку першою купали у діжі з травами, а потім у тій воді купалися всі інші.

У народних піснях образ вдови трапляється досить часто: це або бездушна чарівниця, що розпоряджається чужими долями, або жартівлива красуня, звабниця.

(Див. ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА).

Літ.: Українські народні думи та історичні пісні, с.5. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.II, с.130.

А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 41, 98, 104, 171. Л.Кожуховська, «Вдова», с.19-20. А.Гура, Г.Кабакова, «Вдовство», с.293-297.

ВЕДОГОНЬ (Відогонь). У стародавні часи люди вірили, що в кожній людині живе дух — ведогонь, який може залишати тіло в обіймах міцного сну. Після смерті ведогонь перевтілюється у *нав*, тобто в дух мерця. Найчастіше приходить восени, у пору бабиного літа, тоді заколисує себе на павутинках. Коли людина спить, її ведогонь починає бродити по світі — куди тільки не заходить, на які гори, на які зірки! Під час таких снів він допомагає їй творити, видумувати, складати казки, вірші чи пісні. Ведогоні нерідко сваряться і б'ються між собою, і та людина, чий ведогонь гине у бійці, уже більше не пробуджується: до неї відразу ж приходить швидка смерть.
(Див. НАВ, СОН).
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.100, 107, 119, 179, 283.

ВЕДРИК (щедрик-ведрик, щедрик-бедрик) — маленький хлопчик, який приходить побажати господарям доброї погоди на Новий рік, щоб уродив щедрий урожай:

Щедрик-ведрик, винесіть вареник,
Грудочку кашки, кілечко ковбаски.
Винесіть книш, бо впустю в хату миш.
Винесіть ковбасу, бо всю хату рознесу!

Це слово також є однією із назв *божої корівки* — комахи, яка вважається символом сонячної погоди: «Дай, Боже, і на бедрик!»
(Див. БОЖА КОРІВКА).
Літ.: Колядки та щедрівки, с.523-524. Етимологічний словник.., т. І. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.36; т.IV, с.523. В.Топоров, «Божья коровка», с.182.

ВЕЛЕС, Волос, Вилас, Волосій, Велесій, Власій, Влас, Влес, Улас — один із найзагадковіших богів давньої України, бог мистецтва, краси, щастя й любові; опікун тварин, покровитель волхвів, ясновидців, віщунів. Співець Боян у «Слові о полку Ігоревім» називається онуком Велеса: «Віщий Бояне, Велесів внуче».

У русько-візантійських договорах поряд із громовержцем Перуном згадується Велес: Перун сприймається як бог зброї, а Велес — як бог золота, а тому на знак вірності йому клали перед кумиром-образом золото та «пили воду із золота». У «Повісті врем'яних літ» під 907 р. при укладенні грецько-руського договору повідомляється: «Отож, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межи собою. Цілувавши самі хреста, Ольга і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Велесом, богом скоту. І утвердили вони мир». Під 971 р. автор, наводячи слова клятви Святослава, також називає Велеса «скотій бог», бо для народу худоба була основним джерелом багатства.

Сучасні вчені, зокрема В.Іванов, В.Топоров, розцінюють це як певне «протиставлення» богів одне

одному: «Є деякі підстави для того, щоби розрізняти Перуна як бога князівської дружини і Велес-Волоса як бога всієї іншої Русі. Ця ж відмінність може пояснити і географічну різницю між відомостями про Перуна, приуроченого до крупних адміністративних центрів, і Велеса, дані про якого практично відомі по всій півночі східнослов'янської території, причому вони зберігаються і в той час, коли відомості про Перуна вже відсутні».

В оточенні інших язичницьких богів Велес згадується у християнському повчанні проти язичництва — «Слові, реченому христолюбцем» (XI ст.) за ред. XIV ст. Твір застерігає християн молитися «вогневі під стодолою, вилам, Мокоші, Симу, Реглу, Перуну, Велесу, богу худоби, Хорсу, Роду, рожаницям і всім клятим богам їхнім».

Ім'я Велеса знаходимо в апокрифі «Ходіння Богородиці по муках» (XII ст): «Трояна, Хорса, Велеса, Перуна в богів обернули...» Капище Велеса в Києві розташовувалося там, де зупинялися човни новгородців і кривичів. Те, що кумир Велеса стояв на березі річки Почайни, свідчить: цей бог пов'язувався з водою, яка також вважається символом багатства. Велесу (у християнстві св.Власію) молилися про збереження худоби, і в день його вшанування (11 лютого) вигонили корів до храму, служили молебень, кропили їх святою водою.

О.Афанасьєв припускав, що Велес «завідував» небесними стадами, був їхнім володарем і пастирем. Дослідник пояснював походження імені божества від санскритського *vr*, *var*, що означало шерсть, руно, а також дощові хмари. Тобто цей бог затягує небо хмарним руном і виганяє на небесне пасовище стада. І.Срезневський визнавав Велеса як бога Сонця, порівнюючи його з грецьким покровителем землеробства і божеством музики й пісень Аполлоном. На думку Б.Рибакова, оскільки «скотій бог» на всіх слов'янських кам'яних зображеннях постає у вигляді бородатого чоловіка із «рогом достатку» в руках, він був богом багатства. Історикам давно помічено, що в середньовічній Русі, насамперед на Півночі, культ Велеса був в особливій пошані. У стародавньому Новгороді була Велесова вулиця, на якій пізніше на місці Велесового требища була побудована церква св. Власія. Така ж церква стояла у Пскові на тому самому місці, де колись був ідол Велеса. Поклонялися йому і в Ростові Великому, і в інших містах.

Вшановувати Велеса починали з новорічної ночі. Ці святкування тривали шість днів. Пізніше вони були приурочені до християнського Богоявлення.

Для убезпечення домашньої худоби від злої сили у корівниках ставили образ Власія; під час епізоотії, коли «виганяли коров'ячу смерть», обряд виконували з іконою цього святого. У деяких місцевостях проголошували таке закляття:

Смерть, ти Коров'яча Смерть!
Піди із нашого села,
Із закутків, із двору.
В нашім селі
Ходить Власій святий
З ладаном, зі свічкою,
З горячою золою...

Велес вважався помічником хліборобів. Коли дозрівали хліба, у полі робили *закрутки*, які називали «завивати Велесу бороду», тобто дарували богові-охоронцю межі пучок золотих колосків. На честь цієї «бороди» співали обрядових пісень. Так само на початку жнив перші дозрілі колоски присвячували Велесу — божеству, що доглядає за нивами.

На думку Б.Рибакова, Збруцький ідол (зображення Велеса, знайдене на Тернопільщині у 1848 р.) символізує «нижній світ» і підтримує на плечах увесь Космос. Велес — доброзичливий бог землі, у якій спочивають предки. Він дбайливо тримає на своїх могутніх плечах площину земного простору з людьми на ньому. Три рівні цього підземного ярусу, припускає вчений, символізують численність предків.

З Велесом пов'язане сузір'я Плеяд (народна назва— Волосожари). Ці зірки вважаються дружинами Велеса. Їхнє сяйво віщує мисливцям вдале полювання на ведмедя. Деякі дослідники вважають, що Велес — одне із найдавніших божеств, корені якого виходять ще з ведмежого культу неандертальців.

Слід згадати також «Велесову книгу». Окрім самої назви, в ній вміщена молитва до цього бога: «Молили Велеса, отця нашого, хай потягне в небі комонь Суражіїв, хай зійде на нас сурі вішати, золоті кола вертячи».

(Див. ВОЛОСИНІ, ЗАКРУТИНИ, ВЕЛЕСОВИЙ ТИЖДЕНЬ, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, КОРОВ'ЯЧА СМЕРТЬ, ОБЖИНКИ).

Літ.: Слово о полку Игоревє, с.99. Велесова книга, д. 3а, 4б, 8(2), 11, 16, 26. Повесть временных лет, ч.1, с.25, 52. Літопис руський, с.19, 42. Сказание о построении града Ярославля. Памятники литературы.., с.169. Історія релігії в Україні, т.1, с.327. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.319-323. И.Срезневский, «Об обожании солнца у древних славян», с.52-53; «Словарь...», с.386. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.261-262. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.337-338. В.Гнатюк, «Останки...», с.385. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.209-213. Б.Кравців, «Мітологія...» А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.237-240. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.187, 299. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.92, 928. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.73, 113, 203, 241, 354-357; т.3, с.329. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.310-311. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.27, 64-67. И.Сахаров, «Сказания...», с.241-242. Е.Голубинский, «История русской церкви», с.224-225, 231. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.107, 421-431; «Язычество Древней Руси», с.175, 186, 209, 247, 419-421, 734. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.49. А.Голан, «Миф и символ», с.212-213. М.Чмихов, «Від Яйця-райця...», с.287. Ю.Писаренко, «Волос-Велес...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.4, 31-117, 126-181. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.33, 140, 143. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.121. Д.Крайнов, «Древнейшая история...», с.203, рис.71. В.Иванов, В.Топоров, «Мифологические названия...», с.109, 126-128; «Велес», с.227; «Исследования...», с.32, 67-72, 168 та ін. В.Топоров, «Еще раз о Велесе-Волосе...», с.50-56. А.Гура, «Символика животных...», с.379. В.Чичеров, «Зимний период...», с.75-76, 223.

ВЕЛЕСОВИЙ ТИЖДЕНЬ («страшний тиждень», «чортовий тиждень», «вовчі празники»). Рядження у звірині маски та вивернуті кожухи здійснювалося два рази на рік — на зимові Святки і на Масницю; обидва свята пов'язані із сонячними фазами — зимовим сонцестоянням і весняним рівноденням. Перший раз Велесовий тиждень відбувався протягом шести днів: початок, тобто новорічна ніч, був пов'язаний з ворожінням про майбутній врожай і людську долю; середина і кінець безпосередньо стосувалися худоби. Вдруге подібне обрядодійство відбувалося за тиждень перед Колодієм. Ватаги Велесових жерців, одягнених у вивернуті кожухи, із звіриними масками на обличчях ходили тоді вулицями, заходили у двори, стайні, хліви, проголошуючи замовляння про здоров'я домашніх тварин. А коли наставала пора вигону худоби на пасовища, люди разом зі своїми стадами йшли до святилища, щоб освятити їх та принести жертву опікуну худоби Велесу.

(Див. КОЛОДІЙ, ВЕЛЕС, ВЛАСІВ ДЕНЬ).

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.421-431; «Язычество древней Руси», с.419-421. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.64-67.

ВЕЛЕТНІ — міфічні персонажі, люди-титани, Божі сини, які жили на краю світу і яких Господь покарав за те, що забули Його закони і не змогли позбутися зла, яке

чинили повсякденно, постійно сварилися між собою, проливали кров, як воду. Легенди розповідають, що лише один із титанів в Атлантиді серед усіх її мешканців залишався праведним, а тому боги дозволили своєму улюбленцю побудувати величезний ковчег та врятуватися від Світового потопу. Однак став він уже на зріст таким, як і нинішні люди. Це сталося в долині Тигру і Євфрату, коли вода з'єдналася з небом і ніде не було видно землі. Від того титана і пішов рід людський. Останній з велетнів розповів людям про Світовий потоп, спомин про який протягом тисячоліть передавався від покоління до покоління, аж поки, врешті, не був переказаний Ноєм та записаний у Біблії. Тих велетнів Господь перетворив на скелі, ріки та озера, в чиїх каменях і водах поховані сліди їхнього чародійства й нелюдськості.

Інша легенда розповідає: після того як розмножилися сини людські, у них народилися доньки. І коли сини неба, ангели, побачили їх, то, зачаровані ними, сказали один одному: виберімо собі дружин із племені людей і народімо дітей. Від парування ангелів із земними жінками і народилися велетні. Вони були 30 ліктів заввишки і пожирали все, що виробляли люди, кидалися на птахів, звірів, плазунів, риб. Розбещення поширилося по всій землі, і тоді Земля-Мати повстала проти такого беззаконня. Від тих велетнів в українських степах залишилися вали й високі могили-кургани.

У народі вірять, що були часи, коли жили на землі велетні та карлики, які володіли страшними силами. Велетні, або Адамові люди, жили і в давній Україні. За стародавніми оповідями, «тепер земля заклята; не така, як була раніше!.. У старі часи люди були сильно великі, що жах про це говорити. А потім з року в рік ставали все менш сильними; а доживемо до того, що всі люди зробляться малюсінькими і будуть семеро одну соломинку піднімати. Тоді-то і буде кінець світу!» У легендах Полісся й Білорусі зріст велетнів порівнюється з висотою дерев у лісі, а в карпатських легендах, зрозуміло, поширене зіставлення велетнів з горами. Вони завершують своє життя переважно відходом у землю, гору тощо.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.131. Записки о Южной Руси, т. І, с.172-178. Писана криниця, с.111. Малорусские народные предания и рассказы, с.383. Українські перекази, с.38. Народные русские легенды, с.50. Калинова сопілка.., с.306. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.4, 249-250. Людові вірування на Підгір'ю, с.94. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.., с.216. Мифы народов мира, т. І, с.105, 228. Мифологический словарь, с.660. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.213. Г.Булашев, «Український народ...», с.26, 173-175, 271. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.14, 16. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.80. 143, 148, 161 та ін.; т.2, с.25, 112, 160, 170-172, 231-232, 322, 337, 394 та ін.; «Народные русские сказки» 173, 185, 212, 242, 432. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.215. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.65, 79, 115. О.Дей, «Легенди та перекази», с.16. А.Козирева, «Гіганти», с.78. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.181. О.Белова, «Великан», с.301-302. А.Гура, «Символика животных...», с.289, 298. Л.Бараг, «Асілкі», с.29-40. С.Плужникова, «Образ осилков в беларусских преданиях и сказках», с.80-89. Н.Криничная, «Русская народная историческая проза...», с.118-153; «Персонажи преданий», с.133-138.

ВЕЛИКА БОГИНЯ (Велика Мати, Мати Світу, Родова Мати). Первісне ім'я праматері — богині життя — до нас не дійшло. Умовно її можна назвати Великою Богинею. З різних джерел відомі лише її пізніші назви: Жива, Дана, Діва, Берегиня, Житня Баба, Рожаниця, Лада та ін. Гадаємо, що вона могла називатися Славою і була причетною до походження етноніма *слов'яни* і назви язичницького богослужіння *славлення.*

Великою Богинею шумерів була богиня неба Ана; абхазька Анана і вірменська Анахіт — матері плодючості, дітонародження; греки шанували богиню Ананке — матір мойр, вершительку людських доль. Дещо розмитий образ має римська Анна Перенна — богиня нового року.

Звідси можна зробити припущення, що наша Анна, або Ганна, — близька родичка цих богинь, це наша Велика Мати, і українська казка дуже точно й глибоко відтворює її символічний образ. Анна Престоянна — героїня однойменної казки — така красива, «що вже кращої в цілому світі нема». Але ніхто про неї не знає і нічого сказати не може, а захотів її взяти за жінку «Дурний цар» — утілений сатана, який купує душу в молодого царевича. Бідний царевич іде на пошуки прекрасної дівчини і заходить у такий край, «де людська нога ще не ступала». Там знаходить старезну бабу, яка сповіщає йому, що Анна Престоянна «живе у Вогняному морі на самому дні. А Вогняне море — велике, широке і глибоке. Там співає прекрасних пісень народних. Та дівчину нелегко видіти, ще важче її піймати».

Бабуся радить, як виманити дівчину, і героєві це вдається. Після того як Анна Престоянна була викрадена, у природі сталося диво: Сонце стало сходити дуже червоне. І молодий викрадач красуні вирушає в дорогу

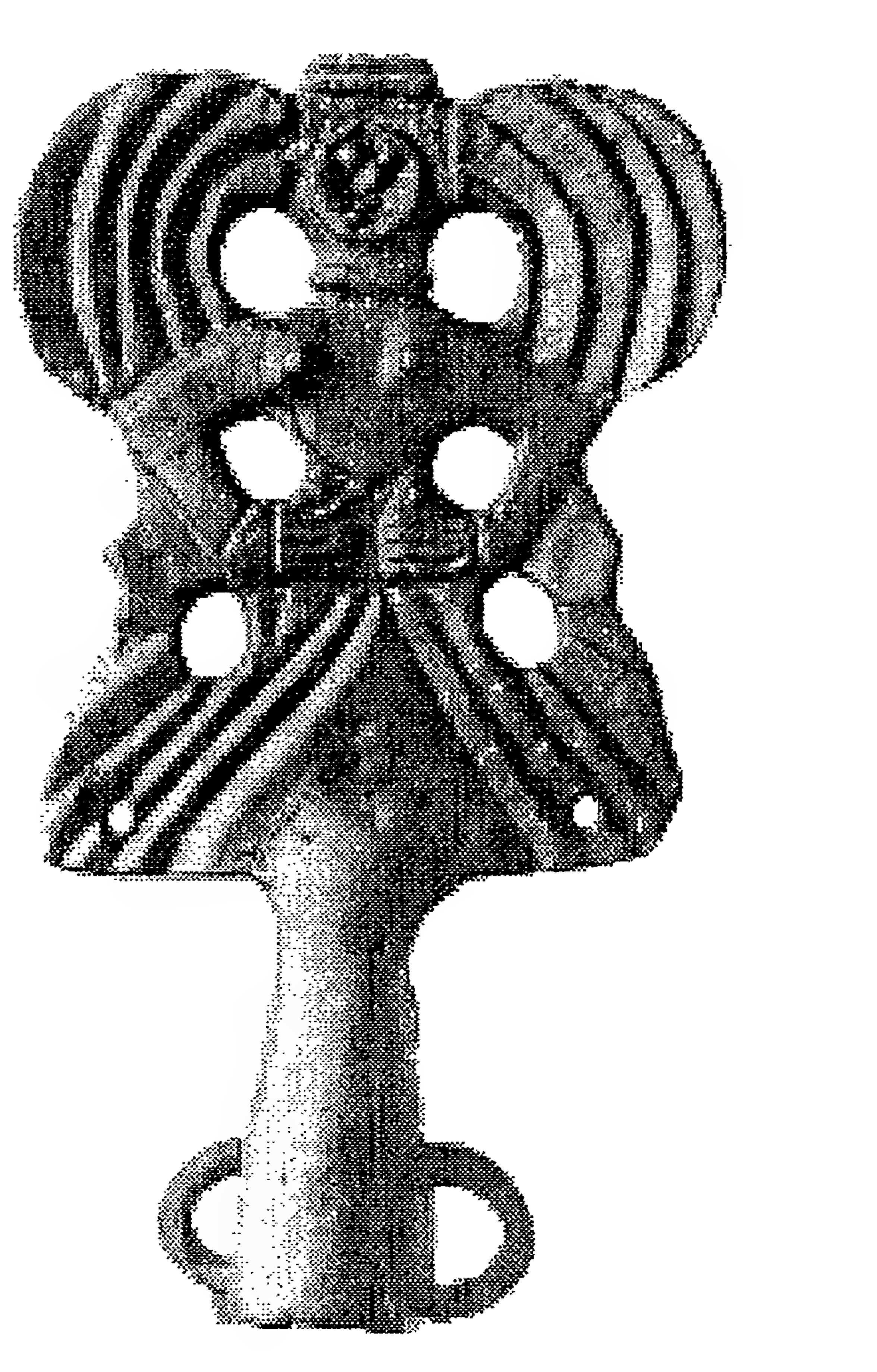

Бронзове навершя із зображенням богині. III ст. до н. е.

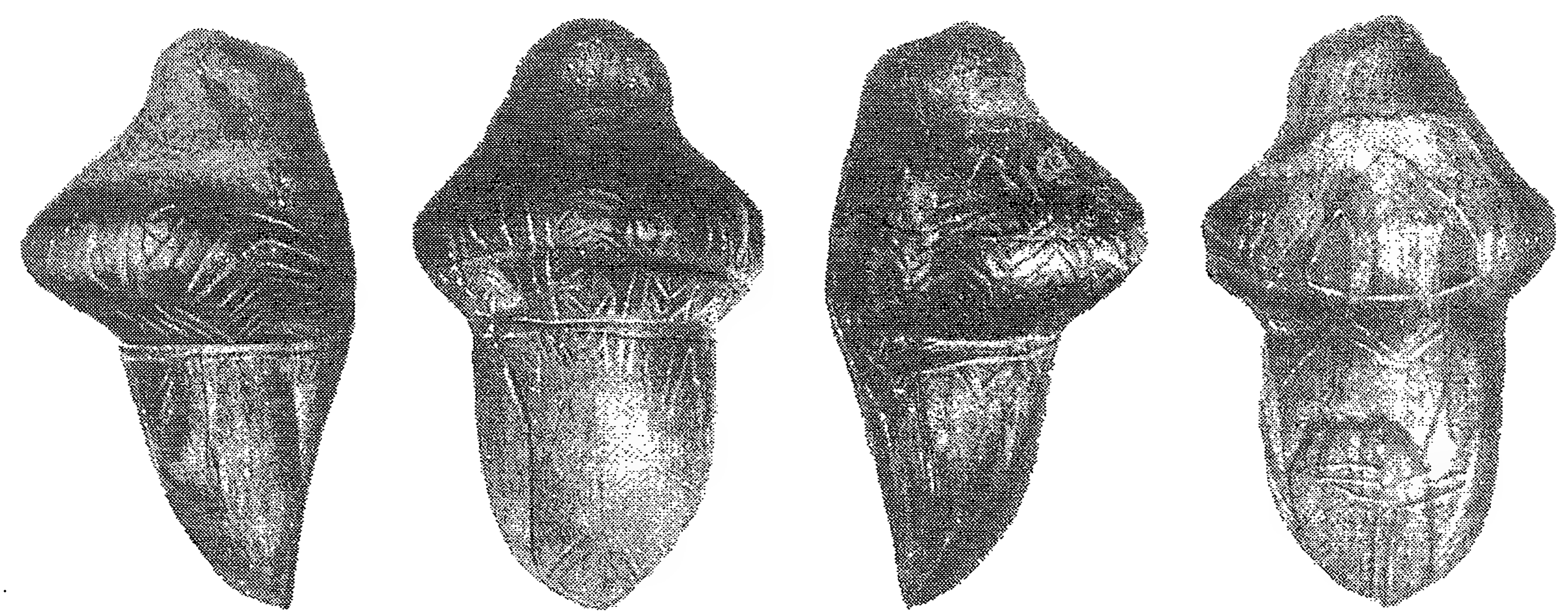

Жіночі статуетки з бивня мамонта з Мізинської стоянки на Чернігівщині. Пізній палеоліт

до Сонця, аби відповісти Анні, в чому причина того дива, і ось яку відповідь дістає царевич від Сонця: «Коли я рушаю з дому, випливаю на схід. Мені переступають дорогу змії. Я з ними держу війну. З пащ зміїв вогнем сапає — ним вони мене і розпечуть. Тому я вранці черлене. Знайшовся чоловік, що забрав Анну Престоянну. А вона жила на дні Вогняного моря. Анна просила милостиню, тому змії не мали моці зі мною зустрічатись. Доки Анна Престоянна жила в морі, доки просила, я не сходило черленим...»

Ось яка могутня Анна Престоянна, володарка Вогняного моря. У її владі — нейтралізувати силу космічних стихій (драконів), вносити гармонію у світовий лад. Це наша Лада, бо вона теж сходить на землю, аби знищити зло, втілене в Дурному цареві, і очистити від гріха, визволити з рабства сатани душу свого судженого. А її суджений — першочоловік, з яким вони дадуть початок людству. Придане Анни — п'ять тисяч золотогривих жеребців і череда золоторогої худоби, отари золоторунних баранів та овець. Усе багатство і розмаїття космічного простору приносить з собою на землю Велика Мати.

Предки з давніх-давен шанували Велику Матір, що дає життя всьому. Казки свідчать, що культ Великої Матері має певну ієрархію: Мати Всесвіту — Небесна Мати (ми пізнаємо її в Анні Престоянні) і Мати Земля, втілена у воді чи в сирій землі, в яблуні чи у вербі. Її образ нам доносять Царівна-жаба, Морська царівна, царівна Оленка та інші героїні українських казок.

Найчастіше зображення Великої Богині трапляється на антропоморфних і зооморфних фібулах VI—VII ст., що їх академік Б.Рибаков пов'язує з культурою полянського племені — «провідного серед подніпровських племен». На таких застібках для плащів у центрі зображено богиню-жінку в довгому одязі, з піднесеними догори руками, тобто в позі благання до неба (Сонця), з сяючими дисками навколо голови. На думку вчених, культ Великої Богині започаткувався ще за матріархату, набув панівного впливу серед землеробських племен, трансформувавшись згодом у християнстві в образ Оранти, Божої Матері. На стародавніх вишивках часто можна бачити Велику Богиню з птахами і Деревом життя, як і на пізніших вишитих рушниках з Північної України, в яких образ богині, на думку дослідника О.Тищенка, «пов'язаний з ідеями плодючості, добра, світла», у ньому «втілені уявлення про землю, що народжується, та про жінку, що продовжує рід».

(Див. СЛАВА, СЛОВ'ЯНИ, ЖИВА, ДАНА, ДІВА, ДИВА, БЕРЕГИНЯ, РОЖАНИЦІ, ЛАДА, ОРАНТА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ).

Літ.: Геродот, IV, 76. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.30-31. Б.Кравців, «Мітологія...» Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.374, 472-473; «Древние элементы в русском народном творчестве», №1, с.91. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.120-121. І.Шовкопляс, «Мистецтво палеоліту», с.23-25. А.Голан, «Миф и символ», с.13-15, 69, 116, 139, 164-188. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с. 92, 93. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.92-96, 115-120; «О названии Великой богини славян». Е.Рабинович, «Богиня-мать», с.178-180.

ВЕЛИКА П'ЯТНИЦЯ (Страсна) — п'ятниця перед Великоднем. У цей день замовкають дзвони, не можна голосно розмовляти, особливо не можна сердитися, комусь докоряти. Господарі продовжували наводити лад біля худоби, на пасіці, в саду, а господині починали пекти білі *баби* (паски), присвячені покійнимріднякам. Готували м'ясні страви: ковбаси, шинку, порали порося, пекли коржі.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.48. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.373-376.

ВЕЛИКА СУБОТА — субота перед Великоднем. Цього дня до пізньої ночі клопоталися господині. Пекли чорні *баби*, які присвячувалися всім живим. Після них ставили в піч порося, шинку, ковбаси. Готували й писанки, вважаючи, що вони набувають чарівних і цілющих властивостей. А пізно вночі все те освячували.

У деяких місцевостях Велику суботу називали *В'юнець*. Цей день присвячувався молодим парам, повінчаним протягом року. Молодь збиралася удосвіта на краю села, і всі разом йшли до осель таких подружжів із піснями. Пісні співали доти, доки не подадуть через вікно вина або грошей. Після того співаки знову ж піснями дякували. Під кінець уся громада за зібрані кошти купувала вина, пряників і веселилася: дівчата

водили хороводи, а хлопці влаштовували кулачні бої. (Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ПИСАНКА, КРАСИЛЬНА СУБОТА).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.37, 71. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.329. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.49. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.І, с.376-378. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.112-114.

ВЕЛИКДЕНЬ — давнє свято весни, родючості, Свята неділя — перша неділя після повного Місяця (весняного рівнодення). Великдень — цілковита перемога весни-літа над зимою, перемога життя над смертю, свято подружньої любові та злагоди в родині. У християн це свято називається Пасхою.

За стародавніх часів рік починався першим місяцем весни — березнем. Саме в березні, згідно з віруваннями предків, у вирії — життєтворчому просторі Ора — зародився з вогняного Яйця-райця світ, де виросло Дерево життя, та прийшли у цей світ бог Ладо — прабатько-першотворець — та богиня Лада — праматір-родиця, берегиня білого світу. Деякі дослідники вважають, що за давнини це свято ще мало назви: свято Великої Лади, подекуди свято Орелі. Великдень вважається найбільшим днем у році, бо тоді воскресає бог життя — Сонце, а весь світ возносить хвалу воскресінню, народженню любові, доброти, надії та радості життя. Предки вважали, що в цей день Господь відчиняє небо і через небесні ворота приносить у людські душі очисний вогонь.

За повір'ям, на Великдень золото горить вогнем. В одній легенді, навпаки, вогонь, узятий в цей день, перетворюється на золото. Не маючи чим запалити, чоловік побачив на горбку вогонь і пішов позичати його. Приходить — бачить діда (Бога) і просить у нього вогню. «Держи, синку, припіл: я тобі насиплю жару», — сказав дід. «Прогорить пола, дідусю!» «Та ні, сину, не прогорить, держи припіл: я тобі насиплю; та дивись неси, та не заглядуй у припіл, аж поки не прийдеш до господи». От той чоловік загорнув жар у полу і пішов додому. Коли дивиться в хаті — аж то не вогонь, а золото.

Або ще одна легенда. «Був, кажуть, колись чоловік Свирид. То як дождався Великодня, то й думає собі: «Кажуть люде Велик-день; а побачу я, чи справді великий день? Чи багато я виору?» І от на самий первий день світлого празника запріг до плуга волів да з наймитом і пішов орать. Люде же у церкві Богу молятця, а він оре. Тілько що почали, може, скибу десяту одкидать, аж під землею щось загуло страшно, страшно, так як часом далеко грім загуркотить, і Свирид разом так і провалився скрізь землю. А на тім місті стала могила. Вона й досі зоветьця Свиридова Могила. То, кажуть, як інколи прийдеш на ту могилу да приложиш ухо до землі, то все неначе хто волів поганяє; так і чутно: «Гей! Гей!»

У стародавні часи жерці на Великдень ходили від хати до хати і сповіщали всіх: «Радуйтеся, син Божий воскрес!» Особливо священною жертвою Богові на Великдень був коровай, посипаний пшоном, що символізує народження і повноту життя. Великодні свята тривають упродовж двох тижнів. Починаються вони ще в період посту днем Вербної неділі, наступне свято — Великдень, і завершуються проводами покійних — Радовницею. У язичницьку пору Великдень був одночасно й святом нового року. Предки вірили, що у Великодньому світлі їхні душі стають безсмертними, а всілякі дідьки в цей день втрачають свою силу. На Великдень молодь обов'язково водила хороводи-танки, співала пісень. Ходіння по колу за Сонцем мало сприяти швидкому пробудженню і розквіту природи. Таке ж значення мали гойдалки. Піднімання вгору, підкидання чого-небудь, підскакування — давні магічні дійства, які, за повір'ям, стимулюють ріст рослинного світу.

(Див. ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ, ОР, КОРОВАЙ, ВОСКРЕСІННЯ, ХОРОВОД, ГОЙДАЛКА, ПАСХА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.131; т. III, с.62. Записки о Южной Руси, т. II, с.30-31. Українські перекази, с.65. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.34-36. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.16-30. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.197. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.11-12. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.5-14, 82-161. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.399-425. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.571. В.Щербаківський, «Основні елементи орнаментації українських писанок...», с.3-4. А.Свидницький, «Велик-день у подолян». А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.343. И.Сахаров, «Сказания...», с.334. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.89. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с. 51-54. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с. 41; «Свято весни — Великдень», с.282-287. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.60. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.106.

ВЕЛИКИЙ ПІСТ (Чотиридесятниця) — сорокаденний піст перед Великоднем. У суботу першого тижня Великого посту предки приносили в жертву богам і померлим ріднякам хліб, коливо і мед. У перший тиждень Великого посту, званий «Неділя збірна», кажуть: «Неділя збір — тече вода з гір». Дівчата ворожать: варять кашу з маком і на деякий час закопують у землю. На четвертому тижні сіють мак і садять розсаду, щоб не боялася морозу. У п'ятий тиждень (Похвальний) нічого не роблять: «на Похвалу сорока яйцем похвалилася». Шостий тиждень — Вербний. Тоді кажуть: «Прийде вербниця, назад зима вернеться». Сьомий тиждень, як і четвер на ньому, мав багато назв, зокрема Великий, Страсний та ін. Упродовж усього Великого посту кожен четвер люди ворожили, щоб у Великий четвер побачити відьму, яка завдає шкоди господарству. Тиждень перед Великим постом називався Масниця або М'ясопуст, коли заборонялося вживати м'ясні страви. То була підготовка до суворих днів Великого посту. В перший день Великого посту і в пісні дні було прийнято їсти всухом'ятку; на Гуцульщині тоді їли один раз на день (*раскували, разували*), таке вживання їжі називали *напісник*. Порушення заборон щодо їжі загрожувало людині хворобами, а в потойбічному світі — пекельними муками. Вірили, наприклад, що такій людині неодмінно потрапить у їжу *нетля* — нічний мотиль, з'ївши його, людина вже ніколи не відчуватиме себе ситою.

(Див. БІЛИЙ ТИЖДЕНЬ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ПОСТИ, МАСНИЦЯ, КОЛИВО, ВЕРБНА НЕДІЛЯ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.309-317. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.І, с.208, 353-355. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.465. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.96. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.107. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.138. А.Гура, «Символика животных...», с.68, 135, 335, 336, 345 та ін. Т.Агапкина, «Великий пост», с.302-306.

ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР (Страсний, Чистий, Навський, Мертвецький) — четвер на останньому тижні перед Великоднем. Це один із переломних етапів зміни сезонів і навіть меж календарного року. З ним пов'язаний культ предків: для них топили лазню (обряд *гріти покійників*) і готували трапези.

Кожного четверга (а цей день у давнину був присвячений богові блискавки і грому Перунові) люди чекали грози і вважали його особливо щасливим, легким для початку справи, що обіцяє успіх. Та особлива шана віддавалася Великому четвергу на початку весни, коли бог-громовержець пробуджувався від зимового сну. До цього дня всі основні роботи в господарстві мали бути закінчені. До обіду в четвер уже не можна було рушити землі, «щоб не присипати душу». У Великий четвер господар із господинею готували «трійцю» свічок: одна на пошану сонцю-небу, друга — землі-воді, третя — на щастя та здоров'я всім живим. До схід сонця матері купали малих дітей, щоб були здорові, а також підстригали дітям і худобі кілька волосин, аби вони краще росли. Вода і вогонь у цей день очищали від усякої нечисті. Цілющою силою наділялися всі предмети, посвячені у Великий четвер. Лікувальні властивості мали «четвергові» сіль, вода та хліб, свічки і навіть попіл. У народі вірили, що хліб, посіяний у Чистий четвер, родить чистим, без бур'янів. Тоді закінчували писати писанки та починали пекти жовті паски. Пізно вночі всі сідали за урочисту вечерю. Велика (Страсна) вечеря подібна до Свят-вечора на Різдво. Традиційними стравами були кутя з медом і маком, вареники з сушеними вишнями-черешнями, капусняк, риба.

(Див. МІСЯЦЬ — Дні тижня. Четвер).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.153. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.322-326. А.Свидницький, «Великдень у подолян», с.413-415. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.46-48. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.360-366. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.45-51. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.391-392. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.159. О.Терновская, «Белить», с.148. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...» Т.Агапкина, «Страстной четверг», с.367-369.

ВЕЛИКОДНЯ НІЧ (Велична ніч, ніч Воскресіння, Всенічна) — чарівна ніч на Великдень, коли воскресає син Божий (у дохристиянську добу — Дажбог-Сонце). У цю ніч душі померлих дідів-прадідів приходять із зоряного неба й вільно ходять по землі свого роду, своєї родини. Перед приходом Великодня на пагорбах, щоб бути ближче до Сонця, колись запалювали вогнища, які палали цілу Великодню ніч. То було символічне єднання людських душ з великою душею зоряного неба предків.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.І, с.64-81. А.Свидницький, «Великдень у подолян».

ВЕЛИЧАЛЬНИКИ (колядники, волочобники) — компанії «веселих людей», з музикою і танцями, з ученими звірами або самі переряджені у звірів, які веселили людей на публічних сходинах, на весіллях, заходили до осель, бажаючи мешканцям багатства, щастя, радості, честі якомога більшої домові хазяїна, його родині й господарству. Основна ідея: величальники ставили дім господаря мовби в центрі Всесвіту, порівнювали його з Сонцем, Місяцем, а його родину з зорями. З тих давніх часів збереглася різноманітна й багата величальна поезія.

(Див. КОЛЯДКИ, ЩЕДРІВКИ, ПОСІВАЛЬНИКИ, ВЕРТЕП).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.І, с.234. Т.Агапкина, А.Гура, Л.Виноградова, «Величание», с.306-307.

ВЕРБНА НЕДІЛЯ (Велика неділя, Вербниця, Ладовиці) — неділя перед Великоднем. Тиждень перед нею має кілька народних накличок: Чистий, Жилавий, Білий, Вербний, Цвітний (Квітний) тиждень, Лазарева субота тощо. У Галичині його називали Шутковим. З нетерпінням чекали останньої неділі посту діти, «бо то їхнє свято». У народі Вербна неділя — свято вшанування прадавнього Дерева життя як символу вічності. В цей день люди при зустрічі злегка били одне одного галузками свяченої верби, зачаровуючи себе від злих сил:

Верба, хлись, бий до сліз!
Не я б'ю, верба б'є:
За тиждень — Великдень!
Будь веселий, як верба,
А здоровий, як вода,
А багатий, як земля!

Бити галузочкою верби — означає пробудити творчу енергію людини. Цей звичай існує в різних народів світу. Виконувався він, як правило, навесні, коли дерева наливалися соком, розпускалися і, самі набираючись життєдайної сили, за повір'ям, могли передати здоров'я, силу і красу людині або тварині.

Освячені галузки верби несуть на кладовище білоруси, де ними тричі хльоскають по могилі. Українці, поляки, словаки, серби застромлюють гілочки у землю біля могильного хреста, «щоб у господарстві все спорилося і ладилося — йшло вгору».

Обряд, коли людину хльоскають свяченою вербою, побутував і у Давньому Римі, однак не мав там народного характеру. Лише під час великих урочистостей, на які запрошували іноземців, спеціальні жерці-феціали святили вербу й, торкаючись нею шановних гостей, промовляли ритуальні слова. Доторкання свяченою вербою для людини означало поєднання живого з безмежним Всесвітом. По суті, відбувався процес символічного оновлення й

відродження. Це акт, вважають дослідники, близький до акту занурення прочан у священні води Бугу (в Україні) або Гангу (в Індії).

(Див. ВЕЛИКИЙ ПІСТ, ЛАДОВИЦІ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.133. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.30. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.27-39. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.355-359. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.76-83. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.48-49. В.Скуратівський, «Дідух», с.56, 94-96. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.62-67. Н.Толстой, «Вербное воскресенье», с.336-338. А.Гура, «Символика животных...», с.148, 149, 267, 304 та ін.

ВЕРЕТЕНИЦЯ — міфічне поєднання змія з веретеном, створіння, за допомогою якого «прядеться» нитка людського життя. Замовляння: «На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Килияна, друга Іліяна, а третя цариця Веретениця. Ти, цариця Веретениця, ти вийди, вигукни, висвисни на своє військо — на польовеє, на лісовеє, на водянеє, на гнойовеє, на домовеє! Закажи ти йому, царице Веретенице, нехай воно так не робить, де не треба, не кусає, зубів своїх не пускає, бо зубам тим не бувати і на землю випадати з нарожденного, хрещеного раба Божого Івана».

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, БУЯН-ОСТРІВ, ЗМІЙ, ВЕРЕТЕНО, ПРЯДКА).

Літ.: Замовляння, с.151. М.Новикова, «Коментар», с.217. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.176. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.127. А.Гура, «Символика животных...», с.301, 302.

ВЕРЕТЕНО — знаряддя прядіння, наділене магічною силою. Широка обрядова символіка веретена є наслідком передусім його обертовості. Звідси веретено посіло одне з провідних місць у релігійно-міфологічній картині світобудови. Веретено як точка повороту, стрижень, на якому обертається небо або земля, виразно представлене в українському етнографічному матеріалі. Так, веретено «закрутілось, завертелось, і вікрутілось небо і земна твердь» (Запоріжжя); «почало крутиться, й викрутилась земля» (Кіровоградщина); «земля наткнута на залєзяку і так крутиця» (Житомирщина).

Ось переказ, записаний на Поділлі: «Сонце взяло до себе на небо дівчину, воно зробило її такою, що вона так само, як Сонце, жила не ївши; та дівчина сидить і пряде без відпочинку, і восени видно, як у повітрі плинуть довгі стрічки павутиння, то це від того, що дівчина пряде, і нитки падуть униз додолу». Істотне значення тут має мотив павутиння. У міфопоетичній традиції павукові приписувалися особливі, «космовлаштовувальні» функції: «паук світ сновав» і т. ін. Про творення світу павуками співається в колядках.

Прядіння було традиційно жіночою роботою. Атрибути ткацтва неминуче пов'язувалися з ідеєю жіночого єства, що знаходило втілення в образі Великої Богині-Матері, покровительки родючості. Так виник образ богині, що пряде на веретені нитку, з якої формується «тканина» Всесвіту, та нитку людського життя (зокрема, давньоукраїнська Мокоша).

Серед багатого поховального інвентаря скіфського кургану Куль-Оба є так званий «скіпетр цариці». З'ясування його призначення значною мірою доповнило уявлення дослідників про прядіння у давнього населення Північного Причорномор'я. Прядінню приділяли значну частину часу не лише прості, а й знатні жінки. Про це свідчить якість веретен: ті, що походять з рядових могил, — прості, частіше дерев'яні, а знайдені в багатших похованнях — грецького типу, виточені з кістки і прикрашені різьбленням. І, нарешті, веретена жінок царського дому були справжніми ювелірними виробами з дорогоцінних металів.

Срібні веретена з скіфських курганів та їхні деталі

Веретено — своєрідний образ «свого» та «чужого», потойбічного світів. У биличках, що описують наслідки порушення заборони на прядіння в табуйовані для цього дні (середу, п'ятницю, неділю) та час доби (вночі), контакт між жінкою-порушницею та антропоморфною істотою — охоронницею норм поведінки — здійснюється саме за допомогою веретена. Певну кількість веретен (7, 9, 12, 27, 40, 50, 60) з пряжею, що мала бути напряденою в покарання, жінка передавала потойбічній істоті обов'язково через вікно («у хвірточку», «дюрку у вікні»). Згідно з традицією нечиста сила (смерть) користується вікном як нерегламентованим входом у внутрішній простір житла. Крім того, охоронниця наказувала передавати їй веретено «тільки гострим кінцем наперед ... бо прохромило б». Веретену надавалися властивості й лікувальної магії. Так, його гострим кінцем обводили навколо хворого, лікуючи в такий спосіб лишай, ним випікали бородавки. При шлункових захворюваннях («соняшниці», «бабиці») купали хворого у воді, яка «збігала» з веретена.

Певне значення мала форма веретена, яка виразно асоціювалася із змієм: «Коли хто хоче побачити багато гадів, змій, то візьміть веретено в руки та на перший день Зелених свят... подержте його і покладіть так, як воно і лежало... тоді куди б ви не йшли, зустрінете гадюку». Побутувало уявлення про те, що веретено

може перетворитися на гада — «веретеницю», що «верекільниця і гадюка — однакові». Про їхню семантичну спільність свідчать тлумачення снів: «Кужель и веретено видеть во сне — означает ужей. Человек, видевший этот сон, непременно будет укушен змеем». Заборона залишати веретено в хаті на Різдво, Благовіщення, Великдень була пов'язана із побоюванням «бачити гад літом». Змій — хтонічна тварина, тісно пов'язана з культами родючості та предків. Веретено-змій, як поєднувальний стрижень традиційного трискладового Всесвіту, виконував також і медіативну функцію стосовно світу людей і світу померлих.

(Див. МОКОША, ПРЯДКА, ПАВУК, ВЕРЕТЕНИЦЯ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вуж, МІСЯЦЬ — Дні тижня. Середа. П'ятниця. Неділя).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.131-132. Полесский этнолингвистический сборник, с.228. Коляди, с.81-82. Б.Гринченко, «Этнографические материалы...», с.318. В.Кравченко, «Звичаї у селі Забрідді...», с.17. Н.Данильченко, «Этнографические сведения о Подольской губернии», с.42. В.Милорадович, «Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице», с.274-275. П.Иванов, «Народные обычаи, поверья, примсты...», с.58. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.68; «Народные русские сказки» 101, 174, 234, 267. Б.Рыбаков, «Ремесло древней Руси», с.188, 196-197, 200-202. Е.Яковенко, «Скіпетр цариці» з Куль-Оби», с.39-43. О.Боряк, «Веретено та пряслиця...», с.30-36; «Ткацтво в обрядах...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.81, 89, 137, 176. М.Павлова, Н.Толстой, «Веретено», с.340-342. А.Гура, «Символика животных...», с.59, 84, 111, 114, 139.

ВЕРИГОВИЙ ДЕНЬ (Петра Вериги) — 16 / 29 січня. У народі кажуть: «На Петра Вериги розбиваються криги»; зима «або поставить, або поломить криги». На Вериговий день люди вирушали на вирубку лісів, бо лише взимку, «як дерево спить», а саме від січня і до середини березня, «дереву в цей час не болить». Вважалося, що будівля, зведена з плах, вирубаних у Вериговий день, убезпечена від блискавок, «бо грім не влучає у чисте». З цим днем пов'язували закінчення зими, а тому прогнозували погоду на майбутнє: «Мороз на Вериги віщує літню спеку», «Якщо напередодні Вериги ніч місячна і на небі видно зорі, літо урожайне буде, а рік щасливий. Якщо ніч понура, то й рік понурий: неврожай, пошесть на худобу».

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.І, с.178-179. В.Скуратівський, «Дідух», с.39. М.Міщенко, «Народний календар», с.13.

ВЕРТЕП, вертебище, печера, яселки, бетлегем, райок — різдвяна лялькова вистава, поширена в Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Словаччині, Словенії у XVIII—XIX ст., а також дво- або триярусна скринька, у якій розміщувалися ляльки.

У міфах різних народів Син Божий народжується, як правило, у печері (гроті, вертепі). Вшановуючи предків роду, люди вірили в чари перевтілення. Тому на новорічних святах, славлячи Різдво світу, ходили колядники, ряджені зайцем, ведмедем, козою тощо, бо тоді їх, мовляв, не впізнає Мара, та розігрували вистави. Робилися також своєрідні дійства з фігурками тварин, вирізьбленими з дерева. Під час вистави свічка давала тінь від фігур, які рухалися по колу, на оригінально зробленій скриньці, заворожуючи не лише малечу, а й дорослих. Тим часом оповідалася казка. Серед персонажів вертепу українці віддавали шану, крім тварин, ще й Бабі Язі та Смерті, Біді й Долі, Дню і Ночі, Зимі й Літу, рослинам і птахам, від яких залежали. Згодом усі ці та інші ляльки стали персонажами театралізованого дійства на два поверхи: на верхньому відбувалися вистави із життя святих на небі, на нижньому йшли сценки з народного життя.

Вертеп виник у слов'янських католицьких країнах, а згодом поширився й у православних регіонах. Він зобов'язаний своїм походженням давній французькій традиції виставляти у храмі під час Різдва ясла та фігурки немовляти Ісуса, Діви Марії, св. Йосифа.

(Див. РІЗДВО, КОЛЯДКИ, ВЕЛИЧАЛЬНИКИ, МАРА).

Літ.: Етимологічний словник.., т. І. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.138. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.138. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.70-103. І.Франко, «Літературно-критичні праці», с.378-402. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.116-126. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.55-57. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.368; «Народные русские сказки» 130. И.Сахаров, «Сказания...», с.325. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.32. Р.Пилипчук, «Дослідник українського вертепу Євген Марковський». Й.Федас, «Український народний вертеп», с.29. Л.Софронова, «Вертеп», с.343-345. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.19, 191. Н.Бондарь, «Поселения среднего Поднепровья...» А.Шафонский, «Черниговского наместничества топографическое описание...», с.28.

ВЕРХ—НИЗ — одна з головних семантичних опозицій народних уявлень про світ. Верх наділений символічними ознаками — «хороший», «благополучний», «плодючий», «багатий», «життєвий» тощо, а низ — ознаками «поганий», «недобрий», «смертельний», «бідний» та ін. Наприклад, на півдні Польщі, в Карпатах, закопуючи послід, клали його пуповиною догори, «щоб не нашкодити здоров'ю рожаниці»; покладання пуповиною донизу призвело би до безпліддя. На Поліссі й Гомельщині дивилися, як павук повзе по стіні: якщо вгору — добра прикмета, якщо донизу — погана: будуть збитки у сім'ї, у господарстві. Побутували й повір'я з протилежним знаком: коли ящірка лежить догори пузом біля дому — бути пожежі; якщо здохлого осла зариють догори ногами — слід чекати засухи. У весільних піснях трапляється мотив розподілення тварин у верхній, середній і нижній частинах чарівного дерева: з кроною пов'язані птахи (досить часто на верхівці буває орел); зі стовбуром — копитні (олені, корови, коні і т. ін.); з корінням — змії, жаби, миші, риби, видри, інколи фантастичні чудиська хтонічного типу.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ).

Літ.: В.Топоров, «Світове дерево», с.181. Н.Толстой, «Верх—низ», с.345-346. А.Гура, «Символика животных...», с.65-66.

ВЕСЕЛИК — журавель навесні, який повертається з вирію; за повір'ям, той, хто у цей час скаже «журавель», буде цілий рік журитися.

Літ.: Етимологічний словник.., т. І. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.141.

ВЕСЕЛКА (райдуга, веселиця, веселуха, боже коромисло, крайка, краса, дуга) — шлях, яким, за повір'ям, ангели сходять з неба набирати воду з річок. Цю воду вони розливають по хмарах, а звідти вода падає дощем. А щоби злі сили, які живуть у хмарах, не закривали сонце, бог-громовержець проганяє їх своїми блискавицями. Від сонячних променів край неба прояснюється і робиться веселим, від того й назва. Всі ті крапельки, що засвічуються світлом одного й того ж проміння, у мить світіння мають одну й ту ж барву. Саме ця барва і споріднює їх. Маленькі краплиночки дощу можна порівняти з душами окремих людей. А промені світла — з гілками родоводу, первісним світлом пращурів.

І.Франко писав, що «народ уявляє собі райдугу як якусь істоту, що випиває воду із якихось джерел, ставків і т. ін., а іноді з водою вона випиває жаб і рибу, які пізніше при великих грозах падають з неба далеко від того місця, де вони були висосані». Існує уявлення, що веселка може всотати в себе і викинути на інший кінець своєї дуги людину. Тому вона викликала забобонний страх, до неї боялися підходити. У хорватів побутує прокляття: «Щоб тебе райдуга всосала!» Серби вважають, що веселка п'є воду біля водяного млина, а тому там не можна купатися. На Закарпатті забороняють показувати на веселку пальцем.

Райдуга — дуга, коромисло, як про те свідчать загадки: «Два моря на дузі висять»; «Поміж двох морів вигнутий мостик лежить». У деяких місцевостях вірять, що веселка — це блискуче коромисло, яким цариця небесна (стародавня богиня весни і родючості Громовниця) черпає з океан-моря воду і зрошує нею поля. Це коромисло зберігається на небі, і по ночах його можна бачити у сузір'ї Великої Ведмедиці, яке тому й іноді називають *Дівка воду несе* або *Коромисло*.

Райдуга — змій. За стародавніми віруваннями, у блискавиці люди вбачали змія, як і в дощовій хмарі. Веселка також своєю хвилястою формою уявлялася велетенським небесним змієм, який випиває моря, ріки та озера і дугоподібний хвіст якого сяє чудовими барвами.

Райдуга — кільце, головна пов'язка, пояс. Напівкругла форма веселки наводила людей на думку про кільце, що охоплює землю. Розкішні барви, якими сяє райдуга, в уявленнях предків були дорогоцінним убранням, у яке наряджається небесне божество.

У прибалтійських слов'ян існує легенда. Одного разу побачила небесна діва на землі прекрасного юнака, полюбила його, розкинула свій блискучий пояс — райдугу — і зійшла по ньому до свого любого. Плодом цього побачення стала дитина; три рази на день сходила вона годувати її, поки про те не дізнався Перкун (Перун). Невдоволений коханням небесної діви до смертного, він схопив дитину і закинув її у віддалені висоти неба; самій діві відрізав груди та порубав їх на дрібні шматки. Відтоді небесна діва зваблює богів і смертних своїм поясом; однак щойно хто захоче до неї наблизитися, вона в ту ж мить ховає його. Болгари розповідають про райдугу як про пояс Пресвятої Діви або міфічної святої Недільки.

Райдуга — міст. Наші предки уподібнювали веселку чарівному небесному мосту, перекинутому з неба на землю. У стародавніх апокрифах говориться: «Дугу же сотвори Бог по потопе»; «По потопе знамення положи Бог на небеси — дугу, еже другому потопу не бити».

За повір'ям, той, хто пройде під веселкою, змінює свою стать. Інший варіант: той, хто захоче поміняти стать, повинен піти під час дощу на те місце, з якого веселка «п'є воду», і напитися собі води, і тоді чоловік стає жінкою, а жінка чоловіком. Ця властивість використовувалась у магії, щоб змінити стать майбутньої дитини. Також вважали, що коли жінка, у якої народжуються тільки дівчатка, піде напитися на тому місці, де «п'є» райдуга, то в неї будуть народжуватися хлопчики.

Поява веселки разом із весняними дощами була знаменням відродження природи, приходу літа, благодатного союзу землі і неба. З приходом зими небесна дуга руйнується і життя завмирає.

(Див. НЕБЕСНІ МОСТИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с. 142; т. IV, с.4. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.32. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.175. Г.Булашев, «Український народ...», с.256. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.536. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.177-184; т.2, с.327, 330; т.3, с.141-142, 384-385; «Народные русские сказки» 401. В.Скуратівський, «Русалії», с.225-228. Н.Толстой, «Радуга», с.330. А.Гура, «Символика животных...», с.289, 290.

ВЕСІЛЛЯ — свято побрання; являє собою цикл обрядів, що йдуть один за одним. Наприклад, на весіллі у гуцулів зафіксовано 22 обряди. Весілля віддавна справляли гучно й весело, з міцними напоями та сороміцькими піснями. У пору весняного рівнодення і літнього сонцестояння, в час пробудження й запліднення землі люди й самі відчувають потяг до кохання, створення сім'ї та продовження роду. Тоді ж відбувалося більшість шлюбів, а весілля в основному справляли восени. У давнину тільки виконання шлюбних обрядів давало право на шлюбне співжиття. Віночок, сплетений у весняно-літню пору, яким дівчина чаклувала на Купала, втрачав свою силу; на весіллі його знімали та розплітали молодій косу. Після весілля дівчина вже не могла йти у хоровод.

Весільні обряди досить численні. Знайомство молодої пари, що приводило до шлюбу, розпочиналося заздалегідь. Парубки та дівчата кожного села, які досягли шлюбного віку, утворювали щось на кштал товариства з *отаманом* та *отаманкою* на чолі, з відповідними внесками. Молодь улаштовувала вечірні збори: влітку на вулиці, взимку — похід колядників із «зіркою» та досвітки й вечорниці — з осені до весни. На цих зборах молодь співала, танцювала, частувалася, а на кінець приносили до хати достатню кількість соломи, після чого зговорені пари лягали спати, як гадають одні, зовсім безгрішно, а на думку інших — не завжди й без

гріха. Вибирали собі пару цілком довільно. Такі збори були місцем ближчого знайомства між молоддю, що й приводило до шлюбу. Коли питання між молодими було вирішене, наречений звертався до своїх батьків з проханням заслати *сватів* (тому і «сватьба») до батьків нареченої. Цей обряд називається *сватанням.* У свати запрошують двох літніх та поважних господарів, і принаймні один із них має бути родичем нареченого. Часто разом зі сватами чи *старостами* йде і наречений зі своїм *дружком.* Дружко — найближчий товариш молодого. Цим кінчається перший акт весільних обрядів; другий — *заручини.*

Заручини відбуваються дуже урочисто, за присутності всіх родичів молодого та молодої. Все це супроводжується ритуальними піснями. Після благословення молодих хлібом дружко або староста з боку молодої, найчастіше її дядько, пропонує молодим узятися за кінці рушника, сам береться за його середину і веде таким способом молодих на *посад,* цебто на найпочесніше місце в хаті — *покуття.* В обряді заручин жіночий «персонал» називають *свахами* або *свашками.* Напередодні весілля, найчастіше в суботу вранці, в хаті молодої починають приготовляти *гільце.* Обряд *вінчання* завжди відбувається рано в неділю. Перед ним розплітають молодій косу, а мати пов'язує їй на голову білу *намітку* або білу хустку, що є ознакою молодиці. Потім молода просить благословення у батьків та у своїх родичів, кланяючись кожному в ноги, цілуючи їм руки й ноги та тричі цілуючись з ними у губи. В давнину все це дійство проводилося без церковного обряду, біля криниці.

Весілля — це третя, остаточна, частина обрядового циклу. Молодий, уже маючи титул *князя,* набирає собі «дружину». Парубки, які товаришують йому на весіллі, — це *бояри*, дружко — *старший боярин*, якому до шапки пришивають «квітку» з барвінку та червоної стрічки. Потім роздають такі самі квітки і всій дружині: *світилкам* (дівчатам, які беруть участь у «поїзді» молодого), *піддружому*, цебто товаришеві дружка, *свашкам, старостам, музикам* та *візникові.* Один із бояр дістає титул *хорунжого.* Перед весільним поїздом має бути *корогва,* звичайно червона. Заміжні жінки, які беруть участь у тих обрядах, що відбуваються після прийняття молодих у хаті молодого, звуться *приданки.* *Придане* — це те, що жених має платити за дівчину. *Перезва* у весільних обрядах — запросини перейти з одної хати до іншої; *пропій* — віддавати щось за горілку.

Слід зазначити, що в давніх українців саме весілля кожен рід справляв лише одне на рік, спільне для всіх пар, які одружувалися. Це відбувалося під час головного річного свята — народження Сонця.

(Див. ШЛЮБ, КУПАЛО, ВІНЧАННЯ, НАМІТКА, ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ, КОСА, ВЕЧОРНИЦІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.142; т. III, с.118, 131, 356, 475. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.78-188. Т.Рильський, «До вивчення українського народного світогляду», с.102-119. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.6-158. І.Крип'якевич, «Побут», с.30. Хв.Вовк, «Студії...», с.195-211, 276-323. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.204. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.72-77. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.8-11.

ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ (вильце, вільце, гильце, ільце, єльце, йольце, йолка, ялинка, деревце, тройчатка, галузка, різка, ріжки, квітка, хвойка) — обрядове

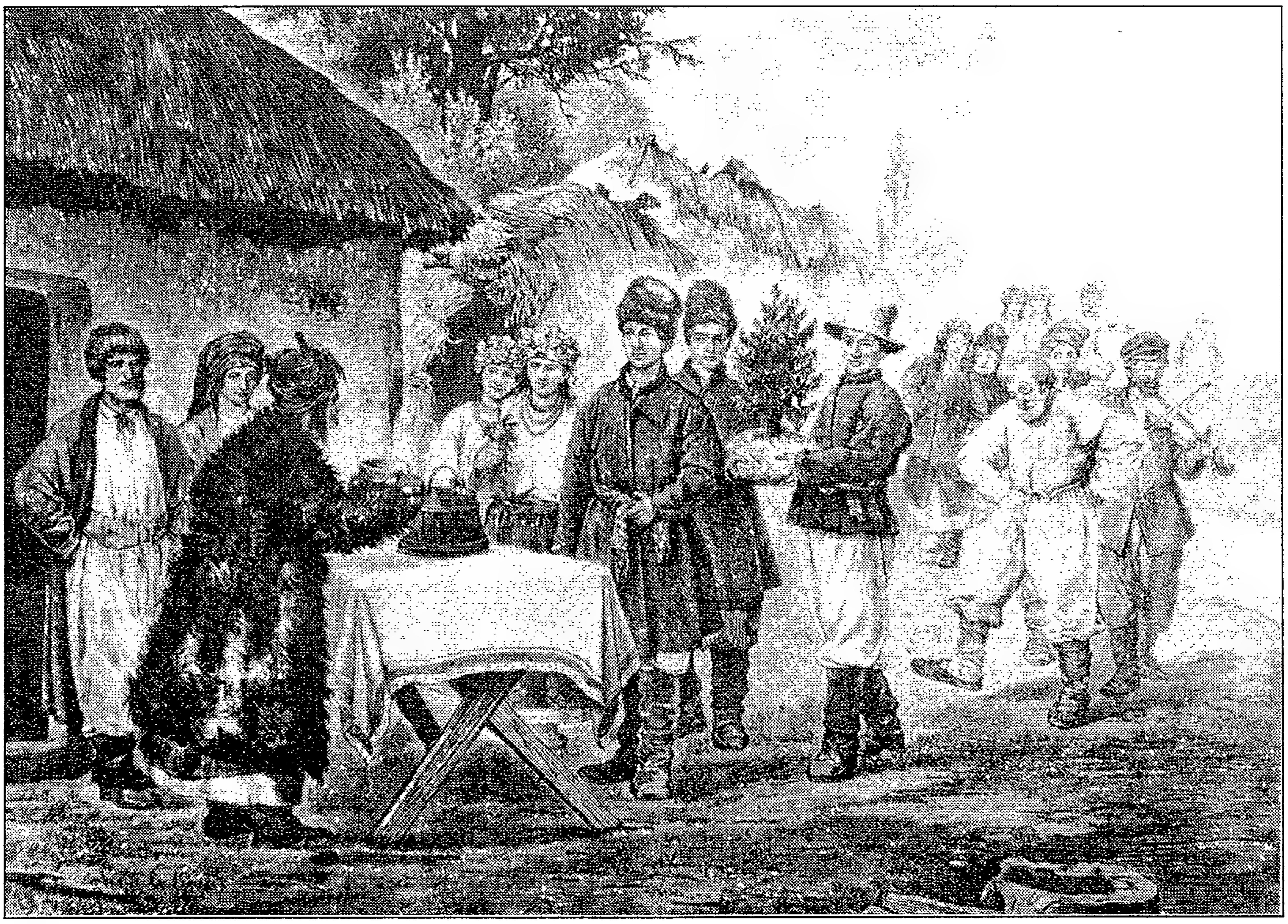

Зустріч зятя з тещею. Худ. І. Їжакевич. 1898

деревце українського весілля, символ бога Рода, праобраз райського дерева, що принесло колись першу прарідню. Іноді воно так і називається *райськоє деревце* або *різка хрещаста.* Світове дерево як прадавній символ життя є водночас символом бога Купала — духа вічної молодості. Найчастіше обрядовим деревом є верба, явір, клен, калина, вишня. Воно зветься *купайлочко, купайлиця* і символізує шлюб вогню і води. Через ушанування Купала в образі Дерева життя як осі Всесвіту відбувається прилучення молодих пар до всеєдиної гармонії.

М.Сумцов описує дуже давній, на його думку, народний звичай вінчати молодих обведенням навколо ялини чи дуба. На підтвердження він наводить приказку, напевно, ранньохристиянських часів: «Венчали вокруг ели, а черти пели». Вчений зазначає, що ходіння навколо дерева було пов'язане не лише з культом дерева, а й з поклонінням Сонцю. Гільце в обрядовому вживанні мало символізувати бога Сонця.

Весільне гільце — це мовби виття гнізда для нової родини. Його прикрашали стрічками, квітами, китицями калини, хмелем, ягодами, горіхами, колосками. Предки були переконані, що сам великий Род присутній тоді на весіллі з благословенням для молодої, а тому біля гільця ставили світильники та у мисочках просо, пшеницю, жито, а також сувій полотна. Весільне гільце стояло на столі протягом усього весілля. По закінченні дружки ділили його між собою. Гільце, як і сонячна жертва хліб-коровай, означає єдність двох родів. Біля весільного гільця дружки сплітали вінок для молодої, співаючи: «Благослови, мати, віночок сплітати, вінок для царівни нашої оселі, для сестри, для внучки праматері Лелі».

Вильце (вільце) — це також прикрашене квітами деревце на могилі юнака або дівчини.

(Див. КУПАЛО, КУПАЙЛИЦЯ, ДЕРЕВО РОДУ, ВЕСІЛЛЯ, РОД).

Літ.: Етимологічний словник.., т. І. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.169, 468. Українці.., с.129. А.Потєбня, «Объяснение малорусских и сродных народных песен», с.227, 233, 671. Я.Головацький, «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.52, 87; «Народные песни галицкой и угорской Руси», с.30; «Русинське весілля», с.26. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.98-124. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.267. Н.Сумцов, «Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы», с.14-15; «Символика славянских обрядов», с.136-138. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.436-438. С.Шелухин, «Назва України», с.52. Хв.Вовк, «Студії...», с.197-198. Н.Здоровега, «Нариси народної весільної обрядовості на Україні», с.87. В.Шевченко, «Символіка весільного гільця», с.82-85. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с.52.

ВЕСНА — за народним календарем початок господарського, а в середні віки і календарного року (1 березня). Ця пора надзвичайно багата віруваннями, ритуалами, гаданнями, прикметами. Весна — торжество на честь богині життя Лади та її доньки — чарівної богині кохання Лелі; це пора воскресіння та відродження життєдайної сили сонця. Весна — немовби красуня, молоденька, рум'яна, з розпущеними косами, у зеленому з барвінку та перших квітів віночку.

Початок польових робіт навесні зображено, наприклад, у такій давній колядці:

Поза столове сидять панове,
Сидять панове та й раду радять.

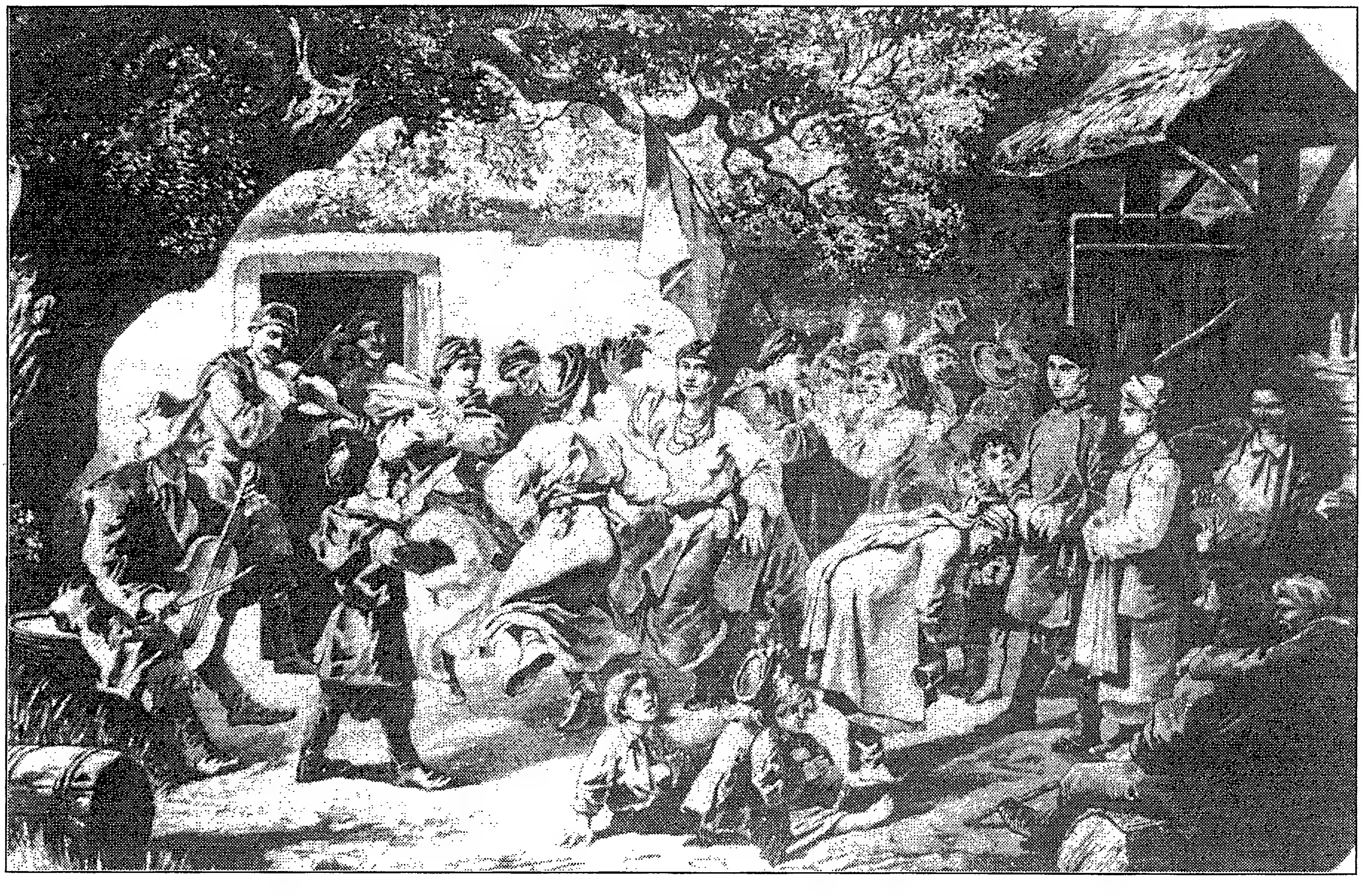

Весілля на Україні. Худ. І. Соколов. 1871

Та й раду радять за святу весну,
За святу весну, за сиві воли,
За сиві воли, за срібні плуги,
Сивії воли впрягати в плуги,
В плуги впрягати, лани орати,
Жито, пшеницю та й засівати,
Жито, пшеницю, всяку пашницю.

Ластівка — вісниця весни. Кажуть: «Ластівка весну починає, а соловей закінчує». У піснях її називають *ключниця*, бо вона з-за моря приносить золоті ключі, якими відмикає літо і замикає зиму. Приліт жайворонків також пов'язується з приходом весни. За народними прикметами, ця пташка прилітає першою. Вважається, що 2 лютого, у день Громничної Божої Матері (Стрітення), жайворонок неодмінно повинен пискнути, навіть якщо він цієї пори може замерзнути. Жайворонок, який прилетів навесні, кричить: «Кочубей, Кочубей, вяди коней паскарей! Ужэ прата-а-алочки, ужэ прата-а-алачки!» (Білорусь). Прикмета: якщо олень затрубить на *Головосіку* (Усікнення голови Івана Хрестителя, 29 серпня / 11 вересня), то весна настане вчасно, якщо раніше або пізніше, то й весна буде рання або пізня (Гуцульщина).
(Див. ЛЕЛЯ, ЛАДА, ВЕСНЯНКИ).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.918. СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. І, с.142. Колядки та щедрівки, с.82, 804. Калєндарныє обычаи и обряды..: Вєсєнниє праздники. І.Нєчуй-Лєвицький, «Світогляд українського народу», с.28-29. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.189-196. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. ІІІ, с.258-261, 321-330. А.Афанасьев, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.1, с.180, 310; т.2, с.162; т.3, с.323-324, 331-333, 337-339; «Народные русскиє сказки» 10, 85, 94,. 331, 406. Е.Аничков, «Весенняя обрядовая пєсня...», т.І, ч.І, с.89. А.Фаминцын, «Богиня весны и смєрти...», с.150. И.Снєгирєв, «Русскиє простонародные праздники...», ч. 1, с.83-90. В.Соколова, «Вєсенне-летниє календарныє обряды...» Б.Рыбаков, «Язычєство древних славян», с.472, 514. М.Слободянюк, «Міфологічні образи Весни...» А.Голан, «Миф и символ», с.113. М.Міщенко, «Народний калєндар», с.31-59. Л.Динцєс, «Древниє чєрты...», с.474-475. Т.Агапкина, «Вєсна», с.348-352. А.Гура, «Символика животных...», с.21, 26, 47, 48, 52, 56, 63 та ін.

ВЕСНЯНКИ — цикл весняних пісень у східних слов'ян. Термін «веснянки» (*веснухи, веснушки* та ін.) відомий на території Східної і Центральної України, на Поліссі і в зах.-рос. регіонах; на Заході України йому частково відповідають численні назви типу *огулки, гаїлки, гаївки, ягілки, ягивки, галагилки, галогивки, лаголойки, рогульки* тощо. У народі використовують також описові найменування, що походять від назв окремих пісень чи хороводів (*весну співать, танка водити, гагулки гуляти, володаря водити, кривого танця водити* та ін.). У Білорусі поширені *веснавыя песні.*

Веснянки — це й міфічні істоти жіночої статі, які з'являються тільки навесні, так само як *зимнянки* взимку, а *осінянки* — восени. Веснянки також — закликання весни, що супроводилися магічними діями й танцями: слово, рух і мелодія символізували початок нового хліборобського року. За повір'ям, усе згадуване у веснянках мало збутися. Веснянки починали співати з настанням Нового літа (1 березня) й аж до Зелених свят. Вознесіння — останній день, коли співають веснянки, і перший день, коли розпочинають співати русальних пісень. Найбільше веснянок співали на Великий піст.

В останній день весілля. Худ. Г. Білащенко. 1889

Весна-красна. Худ. В.Васнецов. 1885

У цю пору дівчата, яким виповнювалося 16 років, поспішали через веснянки повідомити богів про готовність до подружнього життя, аби богиня Лада разом із Долею помітили їх, допомогли знайти судженого та одружитися з ним. У веснянці-гаївці «Перепілонька» розповідається про чарівну весну в образі вісниці неба — перепілоньки:

Зажурилась перепілонька,
Що так раненько з гір вилетіла,
З гір вилетіла, трав не виділа,
Іно виділа сніги, морози,
Сніги, морози, води як лози.
— Ой де ж я буду гніздечко вити,
Гніздечко вити, діти водити?
Ой чув же тоє сив соколенько:
— Цить, не журися, перепілонько!
Ой знаю, знаю долину-луку,
Долину-луку, траву велику.
Там то ми будем гніздечко вити,
Гніздечко вити, діти водити.

Веснянка — це й найвродливіша і найпрацьовитіша дівчина, яка символізувала весну. Таку дівчину колись під час свята Весни ставили на дерев'яні борони і гуртом волокли полем. Кругом неї водили хороводи, співали пісень, закликаючи і прославляючи весну.

Виконання веснянок нерідко осмислювалося як магічна процедура. На Поліссі, наприклад, заборонялося співати веснянки до Благовіщення, оскільки це може зашкодити врожаю, пробудженню сходів і т. ін. «До Благовіщення як заспівають, то корінь не оживе, нельзя перебауночку співати» (Житомирщина). На Могилівщині не можна було співати «на голий ліс» (тобто до тієї пори, аж доки не з'явиться зелень на деревах). Але з цим не радили й запізнюватися: там, де вчасно починають співати веснянки, град не поб'є посівів, дівчата будуть швидше виходити заміж, виросте добрий льон і т. д.

(Див. ВЕСНА, ХОРОВОД, ЛАДА, ДОЛЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.142. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.32. А.Свидницький, «Великдень у подолян», с.444-446. С.Килимник, «Український рік...», кн.І, т.2, с.307 та ін. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.300-340. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.105-107. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.83-90. Т.Агапкина, «Веснянки», с.353-355.

ВЕЧЕРНИК (вечерина) — хрещеник, який приносить вечерю хрещеному батькові або матері на Свят-вечір.

(Див. СВЯТИЙ ВЕЧІР, ПОХРЕСТИНИ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. І.

Веснянки в давній Україні

ВЕЧОРНИЦІ — зібрання, на яких молодь готувала себе до шлюбу. На вечорницях молодь зближувалася, хлопці залицялися до дівчат, розповідали різні небилиці, всі співали пісень, танцювали. Це був своєрідний пробний шлюб — перевірка придатності пар до подружнього життя. Здебільшого вечорниці робили в оселі (*вечорницькій хаті*) самотньої вдови (*вечорницька паніматка*). За таку хату платили хлібом, борошном, полотном, тільки не грошима. До вечорниць готувалися заздалегідь. З-поміж себе юнки вибирали *отаманку* — найповажнішу дівчину, яка керувала всіма дійствами. Вечорниці закінчувалися з першими півнями; коли ж вони тривали аж до третіх півнів, то це вже були *досвітки*. Перші дівочі вечорниці розпочиналися на Кузьминки. Зранку юнки приносили *складку* — різноманітні продукти, серед яких обов'язково мали бути кури. За повір'ям, у того, хто принесе курку, в господарстві водитиметься птиця. Нерідко до цієї акції прилучалися й хлопці, які «полювали» за неприхищеними курми. Загалом таких вечорницьких складчин було вісім: перша, як уже мовилося, на Кузьми-Дем'яна, друга — на Пилипа, третя — на Різдво, четверта — під Масницю на Всеїдному тижні, п'ята — на Масниці, шоста — на Великдень, сьома — на Вшестя (Вознесіння), а восьму робили на Зелені свята. Вечір на Андрія в народі називають ще Великими вечорницями, або Калетою. Вечорниці припинялися у Великий піст, улітку їх теж не було, їх заміняла так звана *вулиця*.

(Див. КУЗЬМИНКИ, КАЛЕТА, ВУЛИЦЯ).

Літ.: Золотослов № 395. Українці.., с.581. СУМ за рсд. Б.Грінчєнка, т. І, с.33, 143. Т.Рильський, «До вивчення українського народного світогляду», с.107. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.190. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.39-50. Н.Марксвич, «Обычаи, повсрья...», с.107. Л.Нидсрлс, «Славянские дрсвности», с.210. О.Шокало, «Всчорниці», с.306-329. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.51. В.Скуратівський, «Русалії», с.628-631; «Дідух», с.233. А.Гура, «Символика животных...», с.675.

ВЗУТТЯ. Роззування чоловіка молодою має глибоке коріння і зафіксовано літописами. Свідчення про цей обряд збереглися і від XVI—XVII ст. Його символіка, що означає перехід молодої під владу чоловіка, доповнюється тим, що в один чобіт іноді клали батіжок. Коли жених ішов свататися, він ніс нареченій личаки, і якщо вона їх приймала, це означало, що вона згідна на шлюб. В народній пісні показане жартівливе ставлення до черевичків: «Лїпша наша Марися, ніж ваші черевички. З буракової гички, папером подбитиї, по солому ходити» (Чубинський). У день весілля молода одягала подароване молодим взуття.

Обряди зі старим взуттям мали інше значення: побажання доброї дороги, найкращого виконання доручення, взагалі всякого благополуччя. У деяких місцевостях, коли сваха відправлялася сватати, їй услід кидали поношений личак; свата закидали личаками, чоботами, черевиками, примовляючи: «на щастя, на добро». Коли женився вдівець, його також закидали личаками, «щоб не був нещасним». Стоптані личаки вішали біля входу. У литовців був звичай прив'язувати до дуги сватового коня декілька пар поношених личаків. Своєрідний обряд був у білорусів. Головна дійова особа — *стовповий*, або *запивало*, який ніби із пічного стовпа благословляв молодих, був у стоптаних личаках, поношеному балахоні, рваній шапці, з кошлатим волоссям. У своїй промові він казав: «...на печь уськинули мене атопкам...». Тисяцький давав йому пироги, вино і обіцяв «козловы боты, руковицы голицы, на шапку куницу». «Атопки» (стоптані личаки) тут, можливо, мали оберегове значення, з побажанням благополуччя. Відомо, що босими ніколи не ховали. Чоботи в домовину не клали, вважаючи їх «модними»: на тім світі, як казали, моди не треба (Завойко). Якщо вдягали черевики або «жолтие чоботи», то без підківок (Гнатюк). Є свідчення про те, що шкіряне взуття не можна одягати померлому. Можливо, тут малося на увазі взуття без цвяхів, бо «на тім світі в них тяжко ходити». Личаки мали неабияке значення в обрядовості, пов'язаній із худобою. Так званий *курячий бог,* якого підвішували у курнику (йому надавалися захисні функції), часто мав у своєму складі і старий личак. В обрядах викликання дощу (*похорони мокриці*) у білорусів також використовувався личак. Старі вдови у випадку бездощів'я брали траву *мокринку*, яка росте біля річок, замотували її у гарну хустку і клали у личак (одягали, як «хорошого покойника»). Учасники обряду з розпущеним волоссям, зображуючи священика, диякона, дячка, везли личак до річки, де, прив'язавши його біля берега, починали «топити» одне одного. В українців личак, як і пояс, використовували під час цвітіння огірків. Квітки перев'язували червоною

Дід з онуком за роботою.
Село Весняне, Центральне Полісся. Поч. XX ст.

ниткою, вирваною з пояса, примовляючи: «Як густо сей пояс в'язався, щоб так і мої огірки густо в'язались у куплянки, в огудині». На думку Д.Зеленіна, охоронна сила ноги переходить на взуття. Старе поношене взуття як частину самої людини приносили у жертву духам, особливо духам померлих. Не випадково відбитки ніг бачимо на давніх наскельних зображеннях.
(Див. ЧОБОТИ, СЛІД, ПОХОРОН, КУРЯЧИЙ БОГ).
Літ.: В.Гнатюк, «Похоронні звичаї и обряди», с.257, 326. П.Чубинский, «Труды...», т.III, с.185; т.IV, с.73, 360. Е.Завойко, «Верования, обряды и обычаи...», с.93. Д.Зеленин, «Русские народные обряды...», с.5, 13, 61. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.66-67, 91, 123.

ВИВОРОТЕНЬ — дерево, вирване з корінням. Міфічні властивості виворотня визначаються уявленнями про причину загибелі дерева — вітер, буря, вихор. Виворотень — результат дії нечистої сили, яка створила бурю і вихор: він з'являється на тому місці, де лісовик справляє своє весілля (рос.), де чорт танцював, женився, ховався (укр.). Дерево вивертає «не свій дух» (Полісся). Виворотень — «грішне дерево» (білорус.), «чортове» (укр.), у корінні якого живе *бісиця* — міфологічний персонаж у вигляді улесливої до чоловіків красивої дівчини. У підніжжя такого дерева поляки ховали вішальників. Чорт використовує таке дерево для переправи через річку. Виворотень небезпечний для людей і тварин. Не можна пити воду з ями від цього дерева, торкатися і особливо переступати через нього, бо людина блукатиме у лісі кругом одного і того самого місця (Полісся, Закарпаття). З такого дерева не можна будувати дім, бо чорти рознесуть його; під час грози у нього буде вдаряти блискавка; в такому домі не буде злагоди між подружжям. У деяких місцевостях заборонялося брати виворотня на дрова. В магії це дерево використовувалося, щоб посварити подружжя; жінка наводила на чоловіка причину, поклавши гребінь під виворотень. Аби відьма не «забирала» у корови молоко, треба молоко від її корови вилити на коріння виворотня зі словами: «Щоб твою корову так само викорчило!» (Закарпаття).
(Див. ВІДЬМА, ДЕРЕВА — Сухе дерево).
Літ.: Левкиевская, «Выворотень», с.466-467.

ВИГЛЯДАННЯ, як і закликання, — головний момент зустрічі весни. 24 лютого / 9 березня — це народне свято Обертіння. В цей день чоловік до жінки обертається, і птахи повертаються з вирію, «обертаються до нас головами, збираються летіти до нас». Тоді наші діди-батьки з нетерпінням виглядали провісників весни, радісно зустрічали їх, ворожили і закликали весну, виходячи рано-вранці на горбки до схід сонця:

Прийди, весно, прийди,
Прийди, прийди, красна,
Принеси нам збіжа,
Принеси нам красок (квітів).

(Див. ВЕСНА, ОБЕРТІННЯ, ВИРІЙ, ПТАХИ).
Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.I, с.196. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.12.

ВИДІННЯ (Видення) — дев'ятий четвер після Різдва. Від Введіння (21 листопада / 4 грудня) до цього дня не годилося бити білизну на воді праником, бо то шкодить ниві та приводить улітку бурю на поле. На Видіння, як і на Введіння, Бог відпускає праведні душі бачити своє тіло: «Душа видить своє тіло, тому й Видіння».
(Див. ВВЕДІННЯ).
Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.17. В.Скуратівський, «Дідух», с.241.

ВИЙМАННЯ СЛІДУ — магічний обряд. Великим нещастям для людини вважаються «уроки», наслані знахарями або чарівниками. Хворобу можна викликати різними шляхами: «підлити» й «підкинути», «пустити по вітру», вдатися до «вирізання тіні», до «перепою» чи «дання», «закруток у житі» тощо. Своєрідним є спосіб виймання сліду. У деяких місцевостях він має назву *забивання кілків*. Для цього брали землю зі слідів людини, якій хотіли наслати недугу, робили з цієї землі «твар» (постать), яка уособлювала названу людину, прокручували в ній дірки, а в них вбивали «кілки» (вистругані з осикового дерева тріски або їжакові колючки), примовляючи:

Я верчу і б'ю стрілу не в глину,
Лише з-під голови в голову,
З-під тім'ї, з-під очей в очи,
В ніс з-під носа, в лице з-під лицьи,
В уха з-під уха, в шию з-під шиї,
В гортанку з-під гортанки,
В груди з-під грудей, в серце з-під серцьи,
В калюхи з-під калюхів,
В стидесять сім шуставок і живок,
В руки і ноги і в мочівник.
Там зіставай, того чоловіка (ім'я) муч, скіпай,
Кости лупай, вік коротай!
Я тобі приказую, я тобі розказую!

Подекуди виймання сліду робили в інший спосіб. Шар землі зі слідом ноги майбутньої жертви знахар підвішував у мішечку в димоході або під стелею чи висушував на вогні. Разом із висиханням землі мала всохнути людина.
(Див. СЛІД, НАВРОЧИТИ, ЗНАХАР, ВОРОЖБИТ, ЗАКЛИНАННЯ, МАГІЯ, МОЛЬФАР).
Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.216. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.20-22; т.3, с.381. И.Сахаров, «Сказания...», с.79-81. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.27.

ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ — магічний обряд. У багатьох місцевостях переляк у дитини «викачували» яйцем. При цьому знахарка, попередньо перехрестивши дитину та помолившись, тричі качала яйцем по її голові, тричі проводила ним уздовж рук та ніг. На завершення знову молилася та хрестила дитину, а яйце кидала собаці, щоби «вибрехала» недугу. В особливо тяжких випадках брали трійко яєць і повторювали процедуру три дні поспіль.
(Див. ЗНАХАР, ПЕРЕЛЯК, МАРА — Лякливиця).
Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.203.

ВИЛИ (самовили, самодіви, сужениці, сивили) — богині долі, переважно у вигляді русалок. Це чарівні дівчата з довгим золотим волоссям, в якому таїлися їхня сила і навіть саме життя; їхнє тіло ніжне й легке, очі ніби блискавиці, голос приємний, солодкозвучний. Одежа біла і прозора, буває й золота, зі срібним поясом. Живуть вили у воді, лісах, на верхів'ях гір. Вили є посланцями Виласа-Велеса — опікуна закоханих, сівача добробуту, обдарованості. За велінням цього бога мистецтва, краси і довершеності людської душі вили вселяються у новонароджену душу, наділяючи її вдачею, умінням і натхненням. Особливо допомагають вони зневіреним і сиротам, уміють виліковувати душу, пророкувати майбутнє. Можуть навіть воскресити померлого, але бувають і зрадливими, призвідцями лихого. Вили улесливі, особливо до тих чоловіків, які своїх коханих називають найвродливішими у світі.

За народними віруваннями, усього вил було 30. Яровила, Демовила, Ліповила, Хвилевила та інші були жрицями Сонця, великими чарівницями, натхненними дівами, які пророчили людську долю. У пелазгів кожне велике місто мало свою сивилу: Самоську, Дельфійську, Кумську і т.д. У «Слові, реченому христолюбцем» (XIV ст.) читаємо, що язичники «вірують у Перуна, і в Хорса... і в вил, їх же число тридесять сестриниць, — називають окаянні невігласи і вважають (їх) богинями, і так кладуть їм треби і короваї їм молять, курей ріжуть». Від стародавніх часів збереглися відомості про згорток папірусу під назвою «Книга пророцтв», або «Книга сивил», що цінувалася вище від усіх скарбів Риму. Ця пам'ятка згоріла в I ст. до н. е.

Подібність між грецькими німфами і слов'янськими вилами дуже значна. Німфи живуть у повітрі й на землі, вили також. Улюбленим житлом тих і інших є джерела, ріки, ліси. Німфи, незважаючи на веселий норов, приносили людям біду, шаленство, сліпоту тощо. Те саме бачимо й у слов'янських вил, і горе людині, зачарованій їхньою красою. Але якщо вили самі запросять молодця у свій хоровод, то вже піклуються про нього, навчають усяким наукам, і стає він мудрим і віщим. Вили повітряні — добрі, водяні — злі, а вили земні бувають і добрими, і злими.

Етимологія слова «вили» не досить зрозуміла. Деякі дослідники виводять його від санскритського bahla — сяяти, блищати, бути білим, підтверджуючи свої аргументи постійним епітетом вили — *білі богині.* Інші припускають, що воно виникло від дієслова *вити* — плести, скручувати, — і вказують на міфічну діву, яка пряде хмарові куделі і тягне з них золоті нитки блискавиць. Різкий вихор болгари називають *вильні ветерушки.* У болгар *самовили* живуть у горах, а *самодіви* — у ріках і колодязях. Разом з ельфами і водяними духами вони вважаються падшими ангелами, яких боги скинули з неба; деякі заселили води, інші залишилися в повітрі і вночі тривожать людей своїми чарівними звуками. Вили співають і танцюють по луках і залишають на траві великі кола. Якщо людина, почувши їхню пісню, насмілиться до них підійти, то вони вбивають її або такий сміливець назавжди залишається німим.

(Див. ОРАКУЛ, РУСАЛКИ, СИРЕНИ).

Літ.: Історія релігії в Україні, т. 1, с.327. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.48. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.I, с. 163-165; т.II, с.41, 59. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.77, 921-922. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.302. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.87, 118, 166 та ін.; т.2, с. 151, 153-154, 172 та ін.; т.3, с.41, 78-95, 121-122 та ін. И.Сахаров, «Сказания...», с.37, 133-147. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.16, 466; «Язычество древней Руси», с.581-582. В.Лобовик, «Вили», с.57. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.34. В.Иванов, В.Топоров, «Вилы», с.236. С.Толстая, «Вила», с.91-92. А.Гура, «Символика животных...», с.136, 749.

ВИЛИВАННЯ ВОСКУ — магічний обряд. Аби позбавити дитину нічного переляку, над її голівкою ставили миску з водою (у деяких місцевостях обов'язково нову), лили в неї розтоплений віск або олово і за формою вилитого визначали, кого злякалася дитина. Іноді одним з атрибутів обряду виступав ніж. Знахарка кілька разів торкалася ним хворого і за кожним разом вбивала його в стіну або кидала ним у землю. Добрим знаком було, якщо ніж устрявав у землю, в іншому випадку хворому віщували поганий кінець. З аналогічною метою використовувався попіл, який насипали в мокру склянку і за формою фігур, що утворювалися, «встановлювали діагноз».

(Див. ЗНАХАР, НІЖ, ПОПІЛ, МАРА — Лякливиця).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.100. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.32.

ВИНО — символ плодючості і міфологічна ознака, пов'язана з людською кров'ю. Ще стародавні хетські воїни, здійснюючи обряд присяги, проливали вино на землю і промовляли: «Це — не вино, це — кров ваша». У християнській міфології Ісус Христос, узявши чашу з вином, говорить: «Це є кров моя» (Матв. 26: 28).

Міфопоетичний образ вина, що символізує радість життя (в тому числі і в обрядах поховання), характерний для багатьох народів. Про зелене вино — «медок-солодок» і «вороне» (чорне) пшеничне пиво співалося у стародавніх колядках:

А в сього пана скам'я заслана,
Святий Вечір!
Да на сій скам'ї три кубки стоять:
У першому кубці — медок-солодок,
У другім кубці — кріпкеє вино,
У третім кубці — зелене вино.
Зелене вино — для пана сього,
Кріпкеє вино — для жінки його,
Медок-солодок — для його діток.

Усі ці напої, бувало, приносили разом у жертву. Виноград і пшениця часто згадуються у щедрівках, вони є символами Райського дерева. Вино як святочний напій було неодмінним атрибутом новорічних обрядів. Коли дівчата ворожили, то ставили на ніч дві склянки — одну з водою, другу з вином — і замовляли, щоб явився суджений і втамував свою спрагу. Якщо до ранку зменшиться у склянці вода, то жених буде бідний, якщо вино — багатий.

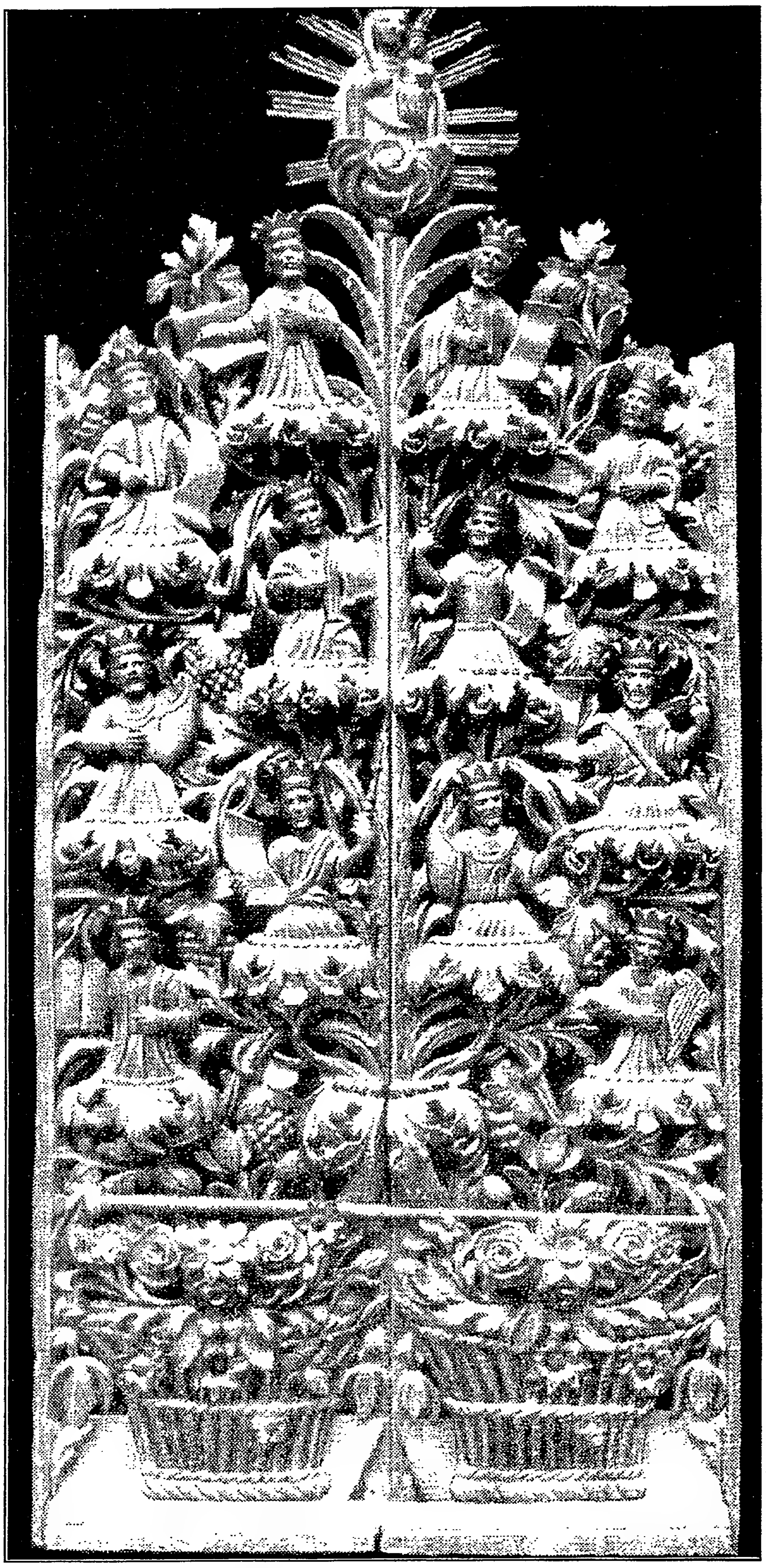

Царські врата у вигляді Райського дерева, оповитого виноградною лозою. Галичина, перша половина XVIII ст.

«Слово о полку Ігоревім»: «Тут кривавого вина недостачало»; «Черпали мені синє вино з горем змішане».
(Див. ЖЕРТВА, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, СВЯТКИ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Виноград, КРОВ).
Літ.: Колядки та щедрівки, с.90. Золотослов № 32. Слово о полку Игоревс, с.109, 112. СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т.І, с.173. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.117-119. К.Сосснко, «Різдво-Коляда і Щедрий вечір», с.175, 229. Л.Нидсрлс, «Славянскис древности», с.222. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.187-188, 193, 234; «Народныс русскис сказки» 124, 313, 388, 390, 419. А.Голан, «Миф и символ», с.201. Н.Толстой, «Вино», с.373-374. В.Иванов, «Вино», с.236.

ВИР (омут, водоворот, коловорот, крутень, чортове коло, чорторий) — у народних уявленнях місце, яке пов'язує «той» і «цей» світи. Етимологічна спорідненість слів «вир» і «вирій» підтверджує символіку виру як входу в інший простір. Вир — місце перебування демонів, переважно водяників, які й створюють його (*вирники, вировники*). Вважається, що воду із виру не можна пити — може скрутити людину; такою водою не можна вмиватися — на тілі будуть прищі. Болгари ж, навпаки, у Юріїв день купалися там, де вир, аби весь рік бути здоровими, молоді жінки — плодючими, а дівчата — щоб женихи крутилися кругом них, як вода у вирі. У вир кидали шматочки хліба: якщо він тонув, це віщувало хвороби й смерть, якщо випливав — здоров'я і життя. Після гада́ння воду із виру ставили на ніч під трояндою, після чого вода вважалася цілющою. У сербів знахарка «закручувала» веретеном воду в казані зі словами: «Наведи, Боже, удачу і плодючість». Білоруські жінки пили воду з виру для викликання місячних.
(Див. ВИРІЙ, ЧОРТОВЕ ДОМОВИЩЕ, ВОДЯНИК).
Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.258. Б.Успенский, «Филологичсские разыскания...», с.145. Е.Лсвкисвская, «Водоворот», с.394-396.

ВИРІЙ (вирай, ирій, ирай, урай, ір, ірей, тепличина) — назва раю, де росте світове Дерево життя, у верхів'ї якого живуть птахи й душі померлих. У вирії Сонце ходить близько від землі. Ця країна животворної благодаті лежить далеко на сході (за іншими джерелами — на заході) біля самого моря; туди прилітають зимувати птахи й комахи і звідти повертаються навесні. У вирії багато теплих джерел, тому цей край і називається *тепличина.* Гадюки лізуть у вирій по деревах подібно до того як душі покійників, перед тим як досягнути цієї країни, спочатку перебувають у кронах дерев. У стародавніх веснянках зберігся мотив відмикання вирію ключем. Золоті ключі від раю, за повір'ям, зберігаються у зозулі, тому вона й найраніше відлітає у вирій. Золотою ключницею називається й галка. Сойка тричі на рік (коли розквітне гречка, коли достигають хліба і коли випаде сніг) відлітає у вирій, однак ніколи не долітає: політає день, і їй одразу хочеться дізнатися, скільки вона пролетіла, а тому й повертається назад. О.Афанасьєв приєднується до думки тих учених, які вважають, що цей ключ — метафора не тільки дощу, а й сонячного світла: коли загоряються скарби, саме тоді й варто кинути ключ — і скарби залишаться на землі.

Давньоукраїнське слово «*ир*» має значення сходу Сонця і теплого місця, куди з початком осені відлітають птахи, як у народі кажуть, прямо на небо. Слово «*вирій*», деякі дослідники пов'язують з лат. viretum (місцевість, завжди вкрита зеленню), яке у видатного римського поета Вергілія (І ст. до н.е.) використано у значенні раю (у деяких районах *вирець* — квітник, купина; *вирчик* — розсадник). Саме там знаходяться ці «блаженні острови». Про зміїного царя Іра і царицю Ірицю згадується у білоруському заговорі: «Царь змеиный Ир, и царица Ирица!... Напусьцицъ на цябя Сам Господзь Бог, Сам Илля Пророк тучу цемну, пелену огненну и пожнець тя, поццнець тя и по веиру разнесець тя». Як зазначає Б.Успенський, ці імена перегукуються зі словом «вирій» у значенні казкової країни, потойбічного царства. Вирій безпосередньо пов'язується зі зміями, які повзуть туди до своєї матері,

де й залишаються до першого грому навесні. Звідси *ір* — отрута, в тому числі зміїна. З іншого боку, *вырить* — нашіптувати, наговорювати, ворожити, чаклувати; *вырей* — знахар, чаклун.

Володимир Мономах у «Повчанні» пише про птахів перелітних, які навесні «из ирья идут» за Божим велінням, щоб наповнилися ліси й поля їхнім співом. Про це знаходимо й у «Повісті врем'яних літ» під 1096р. Вважається, що лоно матері — це той же вирій, із якого приходить життя і куди повертається назад, щоб зародитися знову. Про вирій згадується у «Велесовій книзі»: «І ті світять зорями нам од Іру...»; «Се бо світло Іру йде до нас, і будьмо гідні того».

Навесні, за віруваннями, відчиняється небесна брама, і вісниками богині весни з того осяйного вирію летять на землю пташки-*ириці*. Про це співається у стародавній щедрівці:

Рання пташечка жайвороночка
Святий вечір, щедрий вечір!
Що рано з вир вилітає,
Ще по горах сніженьки лежать.
По долинах річеньки бринять.

В одній веснянці з вирію прилітає й сокіл, але за тим і шкодує:

Бідна ж моя головонька,
що я рано з вир'я вийшов...

Досліджуючи скарби XI—XIII ст., Б.Рибаков звернув увагу на жіночі прикраси — колти, на яких зображення простору між небом і землею, як пише вчений, можна вважати за «ирій». Верхній ярус прикрас подається у вигляді птахів із розпростертими крилами. На нижньому бачимо птахів, що ходять по землі. Середній ярус — це цікаві орнаменти, на яких зображено рослини у процесі запилювання: над ними літає насіння із сходами паростків.

(Див. РАЙ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, СЬОМЕ НЕБО, НЕБЕСНІ ВОРОТА, ПТАХИ — Жайворонок. Сокіл).

Літ.: Колядки та щедрівки, с. 173. Етимологічний словник..., т. І. Велесова книга, д. 1, 7с, 11а, 26, 30,38а. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.180, 182. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.27. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.43-44. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.1, с.336. Г.Булашев, «Український народ...», с. 271-272. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.ІІ, с.214, 218. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.77. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.72-74, 207. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.83. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.276, 603; «Язычество древней Руси», с.634-636. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.59-60, 144, 145. В.Иванов, В.Топоров, «Вырий», с.254. Е.Левкиевская, «Ирей», с.422-423.

ВИХОР — сильний вітряний крутіж, що зненацька виникає в гарячі сонячні дні і викликається дією нечистої сили: «Чорт з відьмою бореться». Кажуть, коли кинути в середину вихора освячений ніж, то на ньому буде кров. Аби вихор ущух, треба перехреститися і промовити: «Щезни, сатано!» За давнішими переказами, вихор — посланець Чорнобога, завжди чорний, у шерсті, з крильми, з хвостом, на ногах та руках у нього великі кігті. Ще кажуть, що він «має свинячу голову і багато рук». Вихор живе в полі, але ніколи не сидить, а все перебігає з місця на місце. У народі його ще звуть *кишкодьором*, бо в нього немає живота, тільки кишки висять. У давнину волхви казали, що при зачатті дитини теж виникає вихор, а коли людина помирає, то він забирає її душу. Без душі-вихора тіло не може існувати.

Деякі сміливці на початку серпня виходили на перехрестя допитувати вихора про зиму. Для цього вони заздалегідь запасалися ножем і півнем. Як тільки вихор з'являвся, кидали у нього ніж і в той же час тримали за голову півня. Люди, які це робили, твердять, що вихор їм говорив усю правду. Якщо людину, яка потрапила у вихор і захворіла, можна вилікувати, то дія *Вітриці* (такої самої істоти, але жіночого роду) була невиліковною. Збереглися перекази про людей, ухоплених вихором і пропалих безвісти, і нині можна почути закляття: «Щоб тебе буря вивернула!»; «Щоб тебе вихрами та бурями винесло!» тощо. У народі омелу називають *вихореве гніздо*. На Закарпатті вихор, званий тут *повітрений, вітерниця,* чітко ототожнювався з нечистою силою.

З тканиною здавна пов'язувалось уявлення про самопочуття людини. Про це свідчить повір'я, що після використання полотна, закрученого вихором, людина захворіє — її «покрутить», «умом помішається». З такого полотна не шили сорочки, воно йшло на мішки, онучі, портянки тощо. Інколи таке полотно роздавали вбогим людям або розрізали його на рушники, вишивали, а потім віддавали у церкву на ікону. В деяких випадках це полотно використовувалось у похоронній обрядовості: ним оббивали труну зсередини, на ньому спускали її в могилу.

(Див. ПІДВІЙ, ЧОРНОБОГ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Омела, НІЖ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.198. Повір'я, с.11. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.45-46. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.39-40. Г.Булашев, «Український народ...», с.265-266. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.164, 166-167, 231, 395; т.2, с.142, 220; т.3, с.222, 249; «Народные русские сказки» 124. И.Сахаров, «Сказания...», с.80, 293. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.416. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.36, 60, 94, 178. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.116. Г.Скрипник, О.Курочкін, «Народні вірування...», с.219. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.173. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.310. Е.Левкиевская, «Вихрь», с.379-382. А.Гура, «Символика животных...», с.76, 77, 86, 188.

ВИШИВАНКА — національна біла вишита сорочка, що є символом здоров'я, краси, щасливої долі, родової пам'яті, порядності, любові, святковості. Характер вишивки залежав від того, кому призначалося вбрання: парубкові-нареченому, чоловікові, хлопчикові, дівчині, заміжній жінці. Виготовляли вишиванку із лляного чи конопляного полотна домашньої роботи. Цікаво, що символіка вишиванок часто збігається з символікою орнаментів трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Виявлені на Черкащині срібні бляшки з фігурками

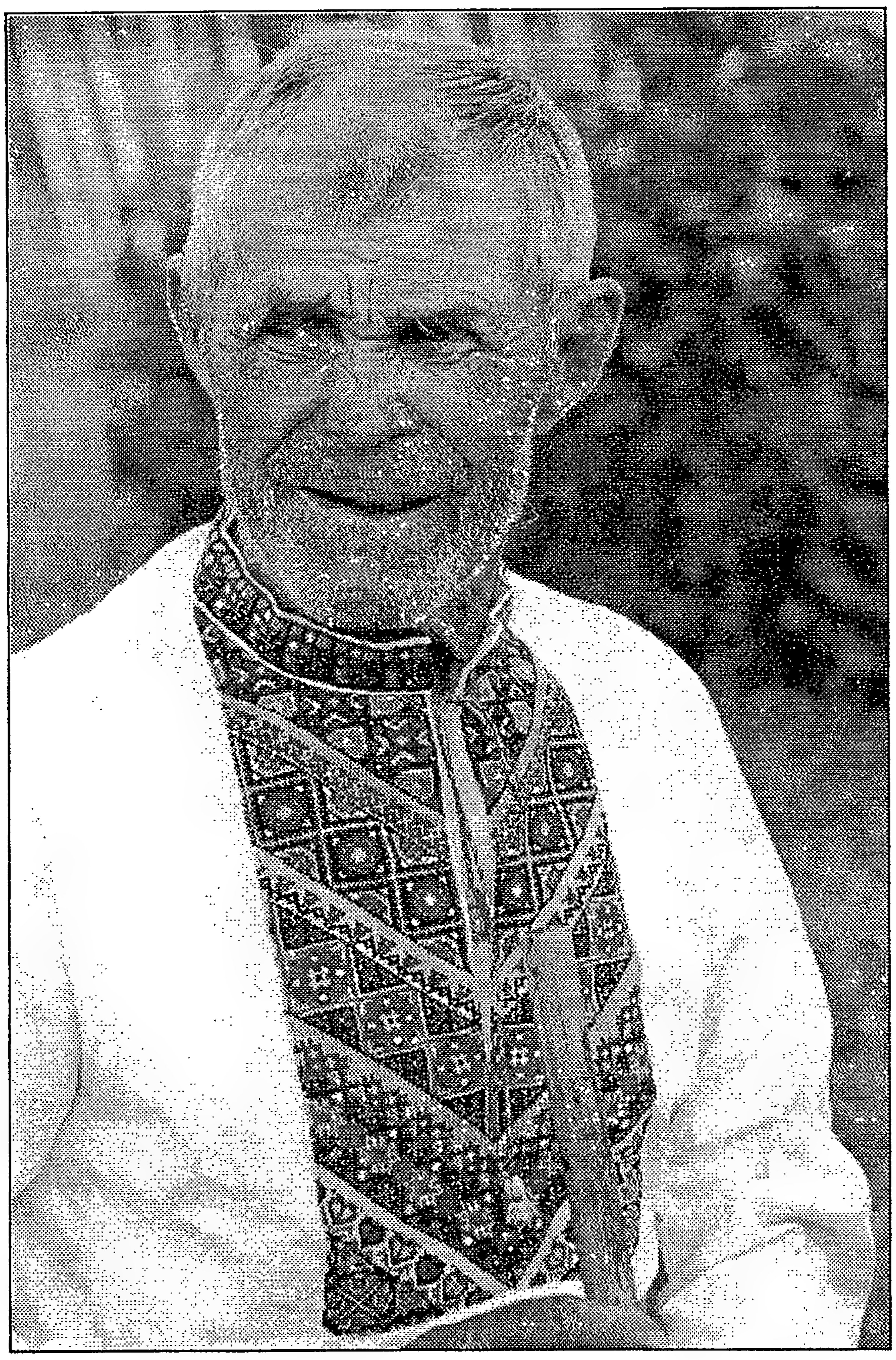

Чоловік у вишиванці. Рівненщина. Фото А.Похилюка

чоловіків (їх датують VI ст.) ідентифікуються з узорами вишиванок XVIII—XX ст. Символіка вишивки переважно складається з двох частин: історичної (родової) і прогнозувальної (загадування майбутнього, продовження роду).

До вишиванок ставились як до святині. Сорочки передавали від покоління до покоління, з роду в рід, берегли як реліквії. Давні узори мали оберігати людину від лихого ока та злих духів. Цьому слугували й мережки на кінцях рукавів та горловині.

Символічний образ вишиванки часто присутній у народних піснях про кохання, сімейне життя, а також соціально-побутових (козацьких, чумацьких, бурлацьких, наймитських та ін.). За традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку:

Шовком шила, шовком шила,
Золотом рубила.
Та для того козаченька,
Що вірно любила.

(Див. СОРОЧКА).

Літ.: Золотослов № 250. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.117. В.Милорадович, «Житьє-бытьє...», с.224. В.Даль, «О поверьях, суеверьях и предрассудках...», с.78. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.370-376. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.362, 465, 470. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.170. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.471-527, 600; «Язычество древней Руси», с.525. В.Скуратівський, «Русалії», с.463-465. М.Дмитренко, «Вишиванка», с.22-23.

ВІВТАР (олтар, алтар) — східна підвищена частина храму, на якій знаходиться св. *престол*. Від інших частин храму вівтар відокремлюється особливою перегородкою або стіною, у якій встановлюються місця для ікон, тому вона називається *іконостасом*. До вівтаря ведуть троє, інколи двоє дверей, із яких середні називаються *царськими,* а бічні: одні — південними, або дияконськими, а другі — північними, або пономарськими. У вівтарі, крім престолу, який вбудований всередині його, на північному боці розміщений *жертовник*, а на східному, в храмах, де служить єпископ,— *горнє місце*. Вівтар означає небо, на якому присутній Бог, а тому є місцем священним, доступним тільки посвяченим на служіння у церкві, а для мирян, і особливо для жінок, недоступним.

Вівтарі, обвиті зміями, неодноразово знаходили при розкопках у Херсонесі. Дослідники вважають, що вони були призначені для відправлення у домашніх святилищах ритуальних служб, пов'язаних з ушануванням божеств підземного світу. Можна припустити, що у деяких випадках вівтарі присвячувалися Діонісу-Сабазію, наприклад, відоме зображення змій, що п'ють. Цікавий вівтар знайдено у підвальному приміщенні дому винороба II—III ст. У вапняковому блоці розміщена продовгувата заглибина, у якій знаходилося п'ять червонолакових світильників і велика кількість кісток домашніх птахів. На думку дослідників, цей вівтар присвячувався якимсь хтонічним божествам, культ яких відправлявся у Херсонесі майже до IV ст. (Див. АЛАТИР, ЦАРСЬКІ ВРАТА).

Літ.: Історія української культури, с.455. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.13, 381.

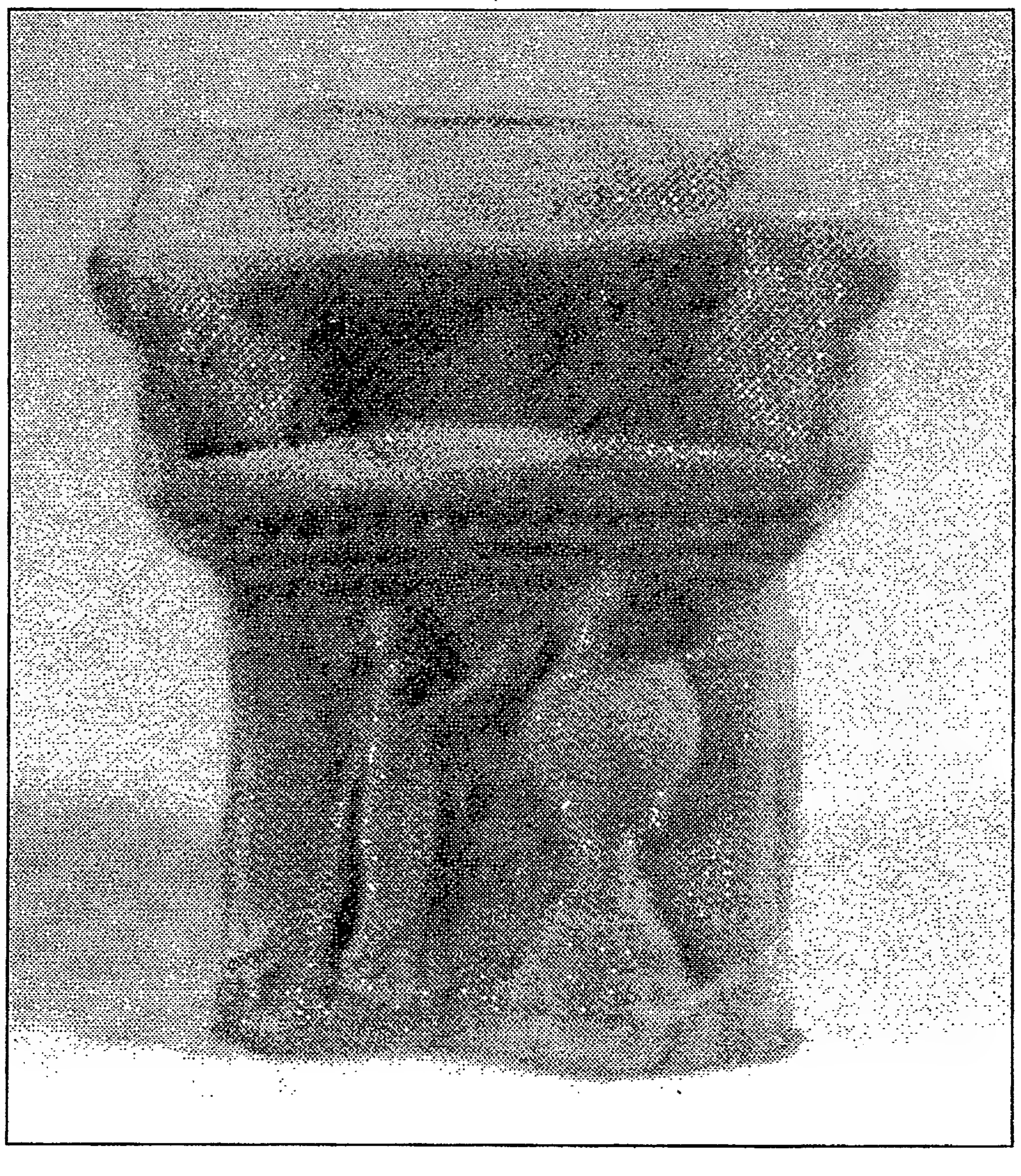

Керамічний вівтар. Ольвія. III ст. до н. е.

Б.Михайлов, «Пстроглифы Камснной Могилы», с. 34, 37, 55. В.Зубарь, «О нскоторых аспсктах идсологичсской жизни насслсния Хсрсонеса...», с.72-73.

ВІДГАШУВАННЯ — спосіб лікування від «уроків». Хворому давали випити трохи води, у якій «відгашували» вугілля «живого вогню», потім обмивали або кропили нею чоло, груди, ноги. У такий спосіб лікували й *нічниці* (неспокійний дитячий сон). Подібними властивостями наділявся й попіл.

(Див. ПРИСТРІТ, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, ПОПІЛ).

Літ.: З. Болтарович, «Українська народна медицина», с.256.

ВІДЛЯКУВАННЯ — магічний обряд. Головними відлякувальними засобами найдавніших замовлянь виступали речі, що мали очисні властивості: вогонь, вода, земля, камінь. Домінуюча роль серед них відводилася вогню: «Гад, гад, земля горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю! Гад, гад, вода горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю! Гад, гад, камінь горить, тебе спалить, і я горю, тебе спалю!»

Поряд із вогнем відлякувальну функцію виконував і той, хто здійснював ритуал: «Їхала баба лісом. Чорна запаска, чорна сорочка, чорний ліс рубати, вугілля палити, вогник затоптувати»; «Ішла баба чорною дорогою. Сама баба чорна, чорна плахта, чорна запаска. Та не руба ні дуба, ні явора, ні берези, тільки руба огник». Дослідники вважають, що така баба — ознака «чорного» світу — якщо не потойбічного, то такого, де відбувається переродження і де попередня якість може обернутися на протилежну.

Відлякуючою істотою у замовляннях міг бути й пес: «Біг собака через міст, ряба шкура, рябий хвіст. Сюди круть, туди верть, втікайте, вроки, бо йде смерть». М.Новикова справедливо зауважує, що «собака замовлянь — це радше сірий вовк магічних казок: ще «не зовсім» собака, «не зовсім» домашня тварина». Це бродячий пес чи мисливський хорт. Функція охорони двору йому ще не притаманна. Навпаки, від його нападу замовляють худобу «Як сим сучкам не розвиватися, так і хортам моєї скотини (такої-то масті) не чіпати».

В образі рудого хорта деякі дослідники вбачають вогняну символіку. Згадка про трьох різномастих хортів (білого, сірого й червоного) в замовлянні спрямована на відведення більма. Як «персонаж пограниччя» вживається й образ коня: «кінь біжить, аж камінь січе». На ньому їздять святі Юрій, Петро.

(Див. ВОГОНЬ, ВОДА, ЗЕМЛЯ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Собака, Кінь, КАМЕНІ).

Літ.: Замовляння, с.67, 119-121, 145, 159. Ф.Колсcса, «Українська усна словссність», с.31. М.Новикова, «Прасвіт українських замовлянь», с.10. В.Давидюк, «Псрвісна міфологія українського фольклору», с.230-232.

ВІДЬМА (відюга, відюха, вириця, лиходійниця, чаклунка, чародійка, обавниця, потворниця, яритниця, карга) — один із головних персонажів нижчої демонології. Це слово походить від *відати*, тобто знати все. *Вириця* — стара відьма. *Яритниця* (від *ярий* — весняний) — молода відьма, схильна до любовних забав. Така відьма, заварюючи чарівне зілля, замовляє: «Терлич, терлич! Мого милого приклич!» Чим сильніше кипить зілля, тим вище і швидше він несеться: «Як дуже зілля кипить — милий над деревами летить; а як не дуже — по половині дерев» — і в цьому випадку може налетіти на стовбур дерева і забитися до смерті.

Образ відьми у різних модифікаціях відомий багатьом народам. В українсько-білоруські повір'я цей образ, на думку С.Токарева, увійшов через посередництво католицької Польщі і тому ввібрав у себе багато західноєвропейських уявлень. У росіян образ відьми-вродливиці не набув такого поширення, як в українців.

Цілком земними постають з українських легенд відьми-красуні. Особливо гарними вони стають опівночі. У народі побутують численні повір'я й легенди про польоти відьом через комин на шабаші аж на Лису гору біля Києва, про викрадення ними райдуги і роси, про підковування їх знахарями або ж звичайними людьми тощо.

У легендах про відьом найпоширенішим є мотив про їхні польоти на шабаш. Засобом переміщення тут слугують найбуденніші предмети домашнього вжитку: кочерга, мітла, тріпачка для обробки льону. Єдиним таємничим засобом можна вважати мазь, добуту відьмою з-під порога. Намазавшись нею під пахвами і промовивши закляття, відьма тут же без усяких перепон вилітає через комин. Інколи вона далі опиняється на коні й подорожує верхи. 29 грудня відьми з усього світу злітаються на Лису гору на шабаш; 1 січня вони розпочинають з нечистими духами нічні прогулянки, а 3-го, повертаючись з гулянок, задоюють корів; 18 січня вони зовсім гублять розум від надмірного бенкету. За повір'ям, відьми на Благовіщення зароджуються, а на Юріїв день (23 квітня) і в Купальську ніч (24 червня) разом з відунами також збираються на Лису гору.

Відьом не треба плутати з чарівниками, які можуть робити й добро. Бувають відьми родимі, які продовжують свій нечистий родовід від народження, і навчені, яких ізмалку вчать чаклувати. Керує відьмами

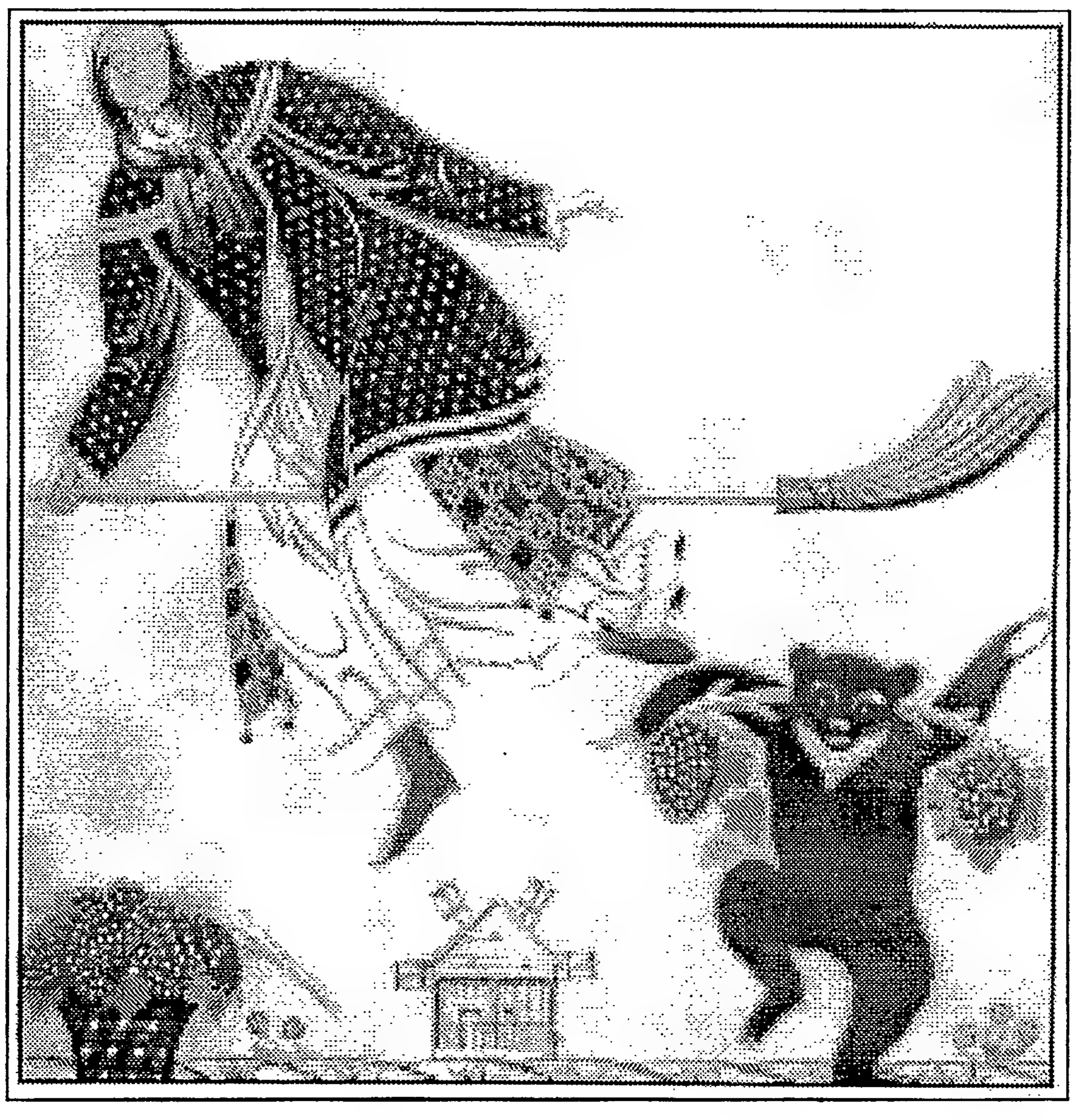

Відьма. Худ. Г. Нарбут. 1917

старий відьмак. Це так само чоловік, який усе знає, але з лиця бридкий. Вовче серце, пазури чорної кішки і гадюки — основні чародійні складові для приготування різноманітних сполук при ворожінні. Вороги відьом — знахарі та знахарки. Відьма здатна тільки на зло. Наприклад, вона може зібрати землю зі слідами людини у торбу; потім, підвісивши ту торбу в димарі, замовляє, щоб людина так само сохла, як і земля.

Популярним в Україні є мотив доїння відьмами чужих корів. Найнебезпечнішою у цьому відношенні вважається ніч на Купала. Задля своєї мети відьми перетворюються на котів, собак. Утім їм і не обов'язково перевтілюватися: достатньо на Юрія зібрати рядном росу з тих полів, де пасеться худоба, яку вони хочуть доїти, і віддати власним коровам чи козам. Від цього їм прибуде чужого молока. Тому на Купала телят не відлучали від корів, аби відьми не могли їх попсувати, під двері клали борону, а іноді сам господар чи наймит-пастух ночували біля худоби.

Багатьом українським легендам властивий мотив поїздки відьом на людях. Десь у дорозі відьми, так само як і демонічні втілення хвороб, сідають на плечі чоловікам і переслідують їх у такий спосіб до самої хати. Та як тільки герой стає на поріг, відьма кудись зникає. На відміну від русалок, які переважно роблять зло родичам, відьми шкодять найчастіше сусідам чи кумам.

Жінка, яка вміє передбачати майбутнє, знає свій вплив на надприродні сили та вміло користується замовляннями, стала негативною постаттю після прийняття християнства в Україні. Тоді ж склалося уявлення про жінку як джерело гріха, а тому кожну «чародійку» засуджували до страти: спалювали, топили, закопували в землю разом з чорним півнем, котом або гадюкою. Коли довго не було дощу і наставав голод, люди приписували це злим чарам, а тому збиралися гуртом, ловили підозрілих баб і вели на річку чи озеро. Далі скручували їх мотузками, прив'язували їм на шию важкі камені та кидали нещасних у глибоку воду: невинні в чарівництві зразу ж ішли на дно, а «справжня відьма» плавала на поверхні води разом із каменем. Перших витягували за допомогою мотузок і відпускали на волю; тих, що були визнані відьмами, топили силою.

Відомий фольклорист і етнограф В.Гнатюк, описуючи народні уявлення про душу, зокрема повідомляє, що «за життя чоловіка душа тримається його постійно. Покидає його лише у сні...» «У «непростих» людей, прим. відьом, душа відлучається від тіла також у сні і йде на «герць». Через це коли б тіло відьми в часі сну обернути головою туди, де воно лежало ногами, душа, вернувшись з «герцю», не могла б втрапити до тіла, і відьма не встала б та не пробудилася б, доки тіло не повернути до попереднього положення».

Багатьом легендам притаманні мотиви роздягання відьом догола, звертання до хатнього порога, перекочування через стіл і, врешті-решт, двобою на межі. Хтозна, чи можна трактувати їх інакше, ніж символи підготовки до переродження: повернення до первісного стану («як мати народила»), прощання з

Відьма верхи на Хомі Бруті.
Ілюстрація до повісті М.Гоголя «Вій» М. Микешина. 1872

родом, корені якого під порогом, момент самого переродження (згадаймо символіку перекочування при перетворенні чаклуна вовкулакою) і відвідини царства мертвих. З культом предків також пов'язаний мотив пошуку відьмами квітки папороті.

У сиву давнину відьомство було досить поширене. В окрему жіночу спілку чоловіків не допускали. Там дівчаток, коли ті підростали, навчали магічних знань — як наслати хворобу, а то й смерть тим, кого вони не злюбили. Пізніше чоловіки, щоб утримати владу, створили свої таємні товариства, куди вступ жінкам був суворо заборонений. Виникла каста жерців, а на долю жінок залишилися хіба що демонічні образи.

(Див. ЛИСА ГОРА, БОСОРКА, АБРАКАДАБРА, ПОРІГ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Терлич-трава. Папороть).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.235, 243. Знадоби до галицько-руської демонології, № 300, т. 2, вип.1, №900, 903, 907; т. 2, вип. 2, № 896, 905-909, 911. Записки о Южной Руси, т. II, с.36-41. Труды общества исследователей Волыни, с.63, № 66, 70. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.116-117. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.199-202. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.60-64. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов...», с.237, 289, 299. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.397-398, 404-407. В.Милорадович, «Казки і оповідання», с.107. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.274. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.113-123. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.II, с.85. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.101; т.3, с.210, 230-231, 234, 236, 240-241; «Народные русские сказки» 114, 171, 265, 365, 366, 369. В.Антонович, «Колдовство...» Д.Шеппинг, «Мифы славянского язычества», с.65-66. П.Иванов, «Рассказы о ведьмах и упырях», с.430-497. Д.Зеленин, «Восточно-славянская этнография», с.421. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.236-245. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.119-124; «Первісна міфологія українського фольклору», с.176, 183. Г.Скрипник, О.Курочкін, «Народні вірування...», с.219-220. М.Попович, «Мировоззрение древних славян», с.78. М.Юсим, «Ведьмы», с.226. С.Токарев, «Религиозные верования восточнославянских народов...», с.23, 29. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.82, 86, 169, 174, 186. Л.Виноградова, С.Толстая, «Ведьма», с.297-301; «К сравнительному изучению мифологических персонажей...»; «Вештица», с.88-90. Л.Виноградова, «Общее и специфическое в славянских поверьях о ведьме». А.Гура, «Символика животных...», с.14-16, 21, 40, 57-59, 77, 155 та ін.

ВІЗ — у гуцульських легендах його сконструював сам чорт. Нечистий зробив його в хаті, але надто великим, і не міг витягти. Господь розібрав віз на частини, відтоді

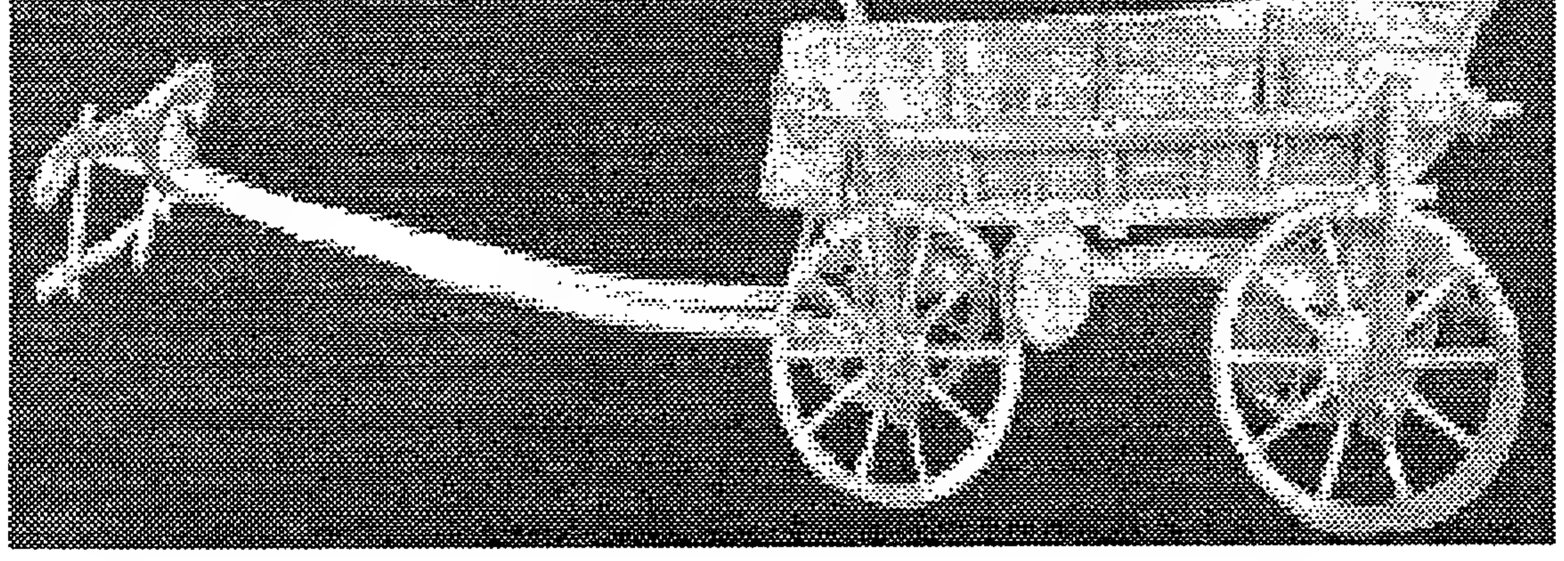

Мажа (чумацький віз). Полтавщина

він і слугує людям. Подібні мотиви спостерігаються і на східноукраїнських теренах. Аби Бог не бачив, чорт робив воза десь у кутку кімнати, а закінчивши, не міг його звідти витягти. Аж потім звелів Господь розібрати віз і віддати його людям.

В інших місцевостях вірять у те, що воза змайстрував біблійний цар Соломон. Розповідають, що коли він їхав на своєму винаходові, то все дивувався, чому задні колеса ніяк не можуть наздогнати передні.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. V, с.13; т. XII, с.68. Труды этнографическо-статистической экспедиции..., с.106. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.115-116. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.118. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.53. А.Гура, «Символика животных...», с.45, 74, 95, 192 та ін.

ВІЙ — найстрашніший і найсильніший представник нечистої сили. Живе під землею. Вій — страшний одноокий песиголовець, призначений сатаною керувати чортами. Хреста й магічного кола не боїться, бо в нього довжелезні повіки, аж до землі. Він сліпий, але коли дідьки піднімають йому повіки, тоді в нього відкривається єдине око. Рідко яка людина витримує, щоб не глянути в те демонічне око, у якому сидить сам сатана. Деякі дослідники вважають, що український Вій близький до індійського бога вітру, війни і смерті Вайю, який є прабатьком усіх богів і міфопоетичних героїв.

На Поділлі Вія уявляли як безжального руйнівника, який своїм поглядом убиває людей і обертає на попіл міста і села; на щастя, його смертоносний погляд закривають густі брови та вії, і тільки тоді, коли потрібно знищити ворожі полчища або спалити вороже місто, піднімають йому повіки вилами.

Чудовим описом образу Вія стала однойменна повість М.Гоголя.

(Див. ШОЛУДИВИЙ БУНЯКА, БРОВИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.237. Легенди та перекази, с.102, 178. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.324. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.73. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.88-89, 279; «Народные русские сказки», т.1, №137. Т.Іванова, «Гоголівський Вій...», с.278. В.Абаев, «Образ Вия в повести Гоголя». В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.49. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.10, 122. Р.Корчів, «Етнографічно-фольклористична діяльність...», с.247. К.Невірова, «Мотив української демонольогії...», с.34. В.Скуратівський, «Русалії», с.190-192. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.178. А.Назаревский, «Вий...», с.42. В.Иванов, В.Топоров, «Вий», с.235. О.Белова, «Вий», с.90-91.

ВІКНО — частина житла, наділена символічними функціями як нерегламентований вхід або вихід, протиставлений дверям. Вікно називали святим, бо воно уявлялося як чарівний отвір, що дає можливість здійснювати «зносини з білим світом». Про сакралізацію вікна свідчать численні народні табу. Зокрема, категорично заборонялося плювати, виливати помиї у вікно, впускати в нього кішку. Це зумовлено віруванням, що саме біля вікна стоять душі покійних. Так, протягом 40 днів на підвіконня ставили воду та

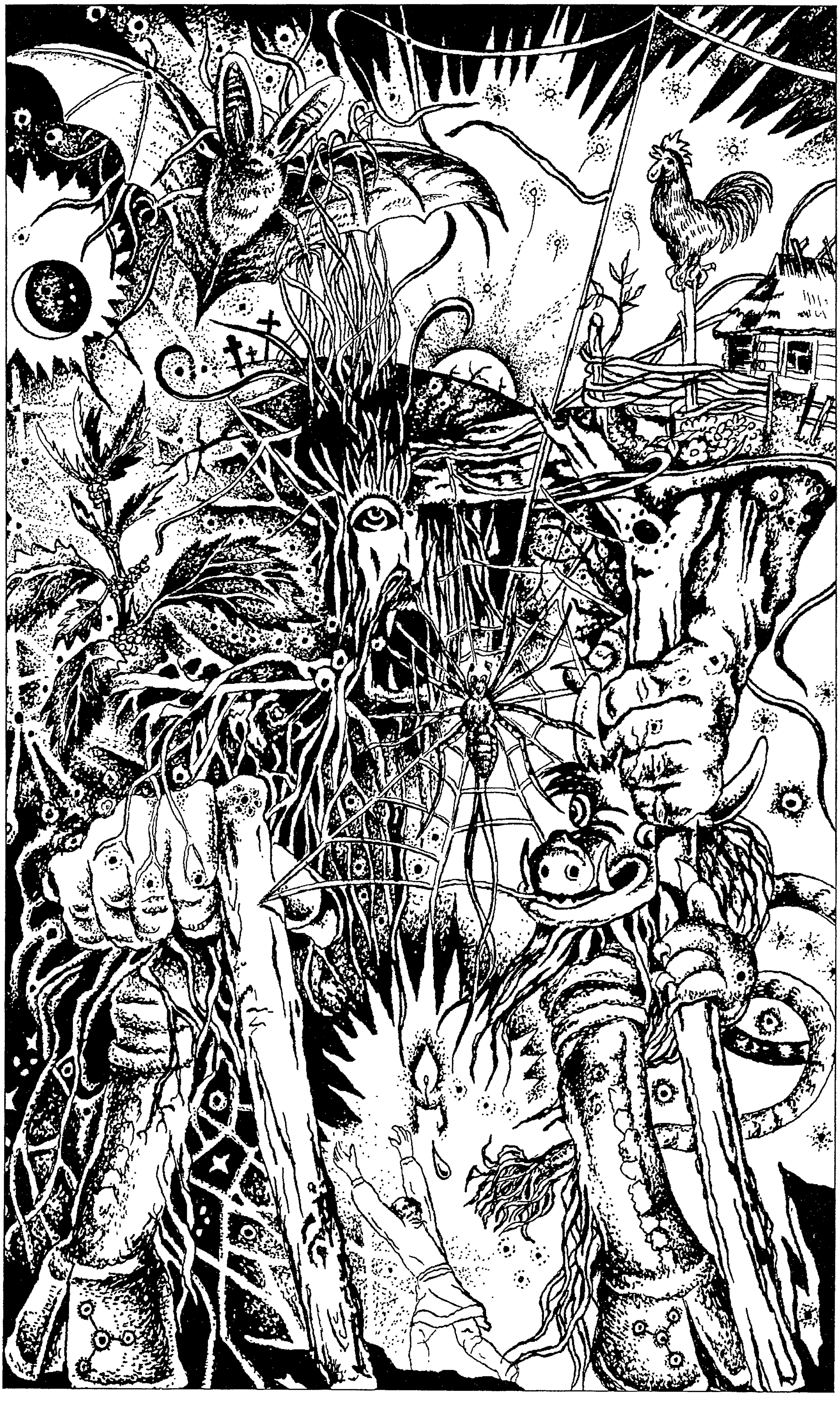

їжу для душі померлого. Там же горіли свічки. За переказами, сам Бог навчив людину робити вікна. Довгий час люди не знали, як себе убезпечити від негоди й холодів; нарешті чорт умудрився і побудував для них домівку: всім стало хороше — і тепло, і затишно, однак темно, хоч око виколи! Скільки не клопотався лукавий, а цій біді не зарадив. Тоді явився Господь і прорубав вікно. З того часу люди стали будувати хати з вікнами.

У стародавніх колядках світила дня і ночі зображені вікнами у небесному храмі:

В першім віконці — ясний місяць,
В другім віконці — ясне сонце,
В третім віконці — ясні зорі.

Коли надворі хмарно, діти, звертаючись до Сонця, кажуть: «Сонечко! Сонечко! Відчини, Боже, віконечко». До Місяця звертаються, коли звечора готують поминальні млинці: «Місяць, ти Місяць, золоті твої

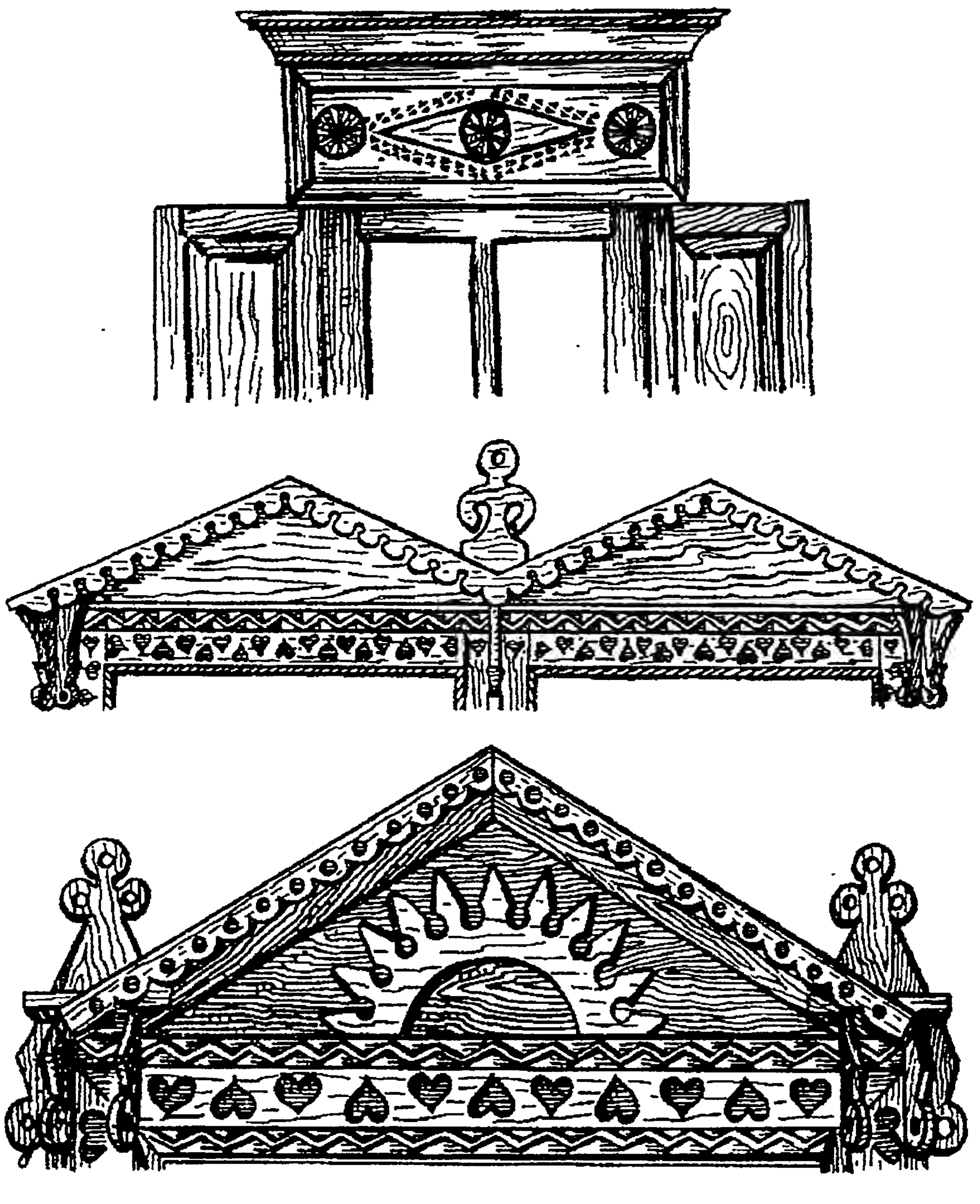

Наличники вікон

рожки! Виглянь у віконце, подуй на опару». Водночас вікно вважалося «небезпечним» отвором, через який до оселі потрапляють зловорожі сили. Щоб завадити нечисті, на ніч хрестили вікно. На Різдво господарі малювали крейдою над вікнами хрести. Подібну функцію оберегів виконували й рушники, які вішали над вікнами. Про небезпечність нічного вікна свідчить заборона дивитися у нього після заходу Сонця (бо болітимуть очі, дитина не спатиме та ін.).

Багато обрядодій було пов'язано з вікном: у Страсний четвер біля вікон питали в хазяїв про наявність скотини; колядки та щедрівки співали під вікнами; гадання не обходилися без вікон: «У комин суджених питали. У хатніх вікон підслухали» (І.Котляревський). У Русалчин тиждень на підвіконня клали осикові галузки, щоб не проникла в оселю відьма, і чар-зілля, полин, аби убезпечитися від русалок.

В Україні глибоко шанували «покутнє» та «застільне» вікна. Біля останнього часто саджали «священні» дерева (калину, вишню, яблуню та ін.). Хата без вікон вважалася сліпою. Не випадково існує крилатий вислів: «Хата без вікон — темниця». Вікна — особливо це стосувалося покутніх — оповіщали односельців, що в родині є відданиця. На Черкащині та Полтавщині у таких випадках підвішували пучки калини або стручки червоного перцю, а на Закарпатті — ставили на підвіконні гарно вбрану ляльку. Молода, прощаючись з батьківською хатою, складала подяку й вікнам, у які заглядали парубки та дівчата, запрошуючи юнку на вечорниці.

Сакралізація вікна зумовлена значною мірою спільністю його функцій з оком, яке викликало побожний трепет і було глибокошанованим символом. (Див. ХАТА, НЕБЕСНІ ВІКНА, ПОКУТЬ, ОКО).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.50. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.111. В.Гнатюк, «Колядки та щедрівки», т.1, с.192. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1068. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.81-82, 83, 84; «Народные русские сказки» 219, 564. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.486-487. М.Миронова, «Мотивація термінів східнослов'янської народної архітектури...», с.24. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», 78-82, 134-145. В.Скуратівський, «Русалії», с.441-443. О.Потапенко, «Вікно», с.24-25. В.Топоров, «К символике окна...» А.Топорков, «Окно», с.286. А.Гура, «Символика животных...», с.63, 66, 81, 129 та ін.

ВІЛІЯ — надвечір'я найбільшого свята — Різдва (24 грудня / 6 січня). Пізно ввечері господиня пекла паляниці, а зі сходом сонця виймала з печі готові книші, книшики та садила в піч калачі разом з пісними пиріжками. А перед цим у хаті все має бути прибране, помите, чисте. Деякі дослідники вважають, що слово «Вілія» походить від імені прадавньої богині Віли (Вили), у якої було тридцять сестриць. Наші пращури приносили їм у жертву хліб та курей.
(Див. РІЗДВО, ВИЛИ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.55-56. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.19-22. В.Скуратівський, «Русалії», с.96.

ВІНИК, мітла — предмет домашнього вжитку, наділений демонічними й захисними властивостями; атрибут міфологічних персонажів, знаряддя наслання і чарівництва і заразом оберіг від них. Для слов'янської традиції характерне визначення старого віника (*деркач, драпак, драпач, дрепак, голик, окорик, комель, карачун* тощо) як об'єкта особливих ритуалів і вірувань на противагу новому вінику, ритуальні функції якого бідніші. Особливо магічні властивості приписуються вінику, що використовується в обрядах: поховальному, колядницькому, четверговому та ін., а також виготовленому у визначені дні (у переддень Масниці, на Купала) або з дотримуванням спеціальних ритуалів (наприклад мітла, яку роблять потроху щодня від сходу сонця від Варвариного дня і до Різдва або від Різдва до Страсної п'ятниці).

Зв'язок з нечистою силою. За повір'ями, деякі міфологічні персонажі, які приносять людині багатство, можуть з'являтися у вигляді летючої мітли (іноді вогненної або іскристої). У народних казках змій обертається на віник або помело. На цих предметах літають відьми, чаклуни, босорки. Чума з'являється, тримаючи перед собою мітлу. Смерть ходить іноді з мітлою. Віником відьма збиває росу, таким чином «відбираючи» у корови молоко. Вірять, що старим віником можна накликати хвороби (особливо безсоння і нічний плач дитини), свари: його підкидають у хату, на город, перекидають через дах, підкладають у «візок» молодого і молодої, «щоб усе життя сварились», кидають услід людині для наведення причини. При переїзді у новий дім на Поліссі брали з собою старий віник, тому що його «любить домовик».

Заборони. Не можна переступати через віник (особливо вагітним і дітям), наступати на нього босою ногою — будуть боліти голова, спина, ноги. Не можна піднімати кинутий на вулиці віник — це призводить до сварки, біди у сім'ї. Дитина після того як її вдарили віником, не буде рости, дівчина не вийде заміж, у худоби «плоду не буде» і т. ін. Вважалося небезпечним залишати віника на ніч у хаті, бо буде безсоння; перевертати мітлу в хаті догори — голова болітиме тощо.

Старий віник спалювали на ритуальному вогнищі (на Купала, Юрія день, Чистий четвер, Великдень, Благовіщення). Виставляння віника на порозі — надійний засіб від ходячого покійника. В Україні для убезпечення від уроків відьми казали: «Деркач тобі під хвіст». Для захисту врожаю від птахів на Поліссі обходили поле за Сонцем з деркачем у руках і махали ним від себе; для захисту від мишей клали у снопи *колядний віник* (або три прутики від нього). При пожежі обходили зі старим віником кругом будинку, що горів. Злодії намагалися дістати собі так званий *покійницький віник*, щоби приспати ним хазяїв «мертвим сном», для того треба було тричі обійти з таким віником кругом дому.

За повір'ям, спалювання старого віника приносить сильний вітер, бурю. На Поліссі, щоб викликати дощ, кидали у колодязь сухий віник або розкидали його лозини на перехресті доріг, або спалювали там. Дівчата крали віник в одного з хлопців, ділили його на прутики, і кожна дівчина клала прутик собі на ніч під подушку; ще робили з прутиків «колодязь» і кликали судженого прийти напитися води. Побачити мітлу уві сні означало смерть. На Поліссі перекидали віник через хату, щоб полегшити агонію того, хто помирає. Українці Карпат вірили, що душа перебуває у вінику, тому його не можна кидати і спалювати, не розв'язавши попередньо, щоб звільнити душу.

Віник, яким мели на Коляду, вважався нечистим, небезпечним, а тому його замінювали новим. Розрубаний такий віник спалювали або розкидали у дворі, у хліві, виносили разом зі сміттям у сад під плодючі дерева. Дівчата часто гадали на ньому про одруження. У деяких районах до свята Купала були приурочені обряди знищення старих віників (заразом із торішніми купальськими травами) і заготівлі нових віників (разом із збиранням свіжих купальських трав). Уважалося, що в ці дні в рослинах немає злих духів. Новими віниками замітали підлогу перед великими святами, щоб захистити дитину від уроків. На Поліссі «нечесній» дівчині замість весільного гільця приносили віник або встромлювали мітлу біля дому.

Важливу роль у ритуалах відігравав *банний віник.* Його називали «зеленим» і заготовляли у день Аграпіни Купальниці (24 червня). Особливе значення він мав у ритуалі бані молодої. Подібно до хатнього, банний віник вважався небезпечним предметом, яким володіє нечиста сила, особливо *банник.*

(Див. СМІТТЯ, КУПАЛЬНИЦЯ, БАННИК).

Літ.: А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 114, 157, 202, 273, 328. Л.Виноградова, С.Толстая, «Веник»; «Веник банный», с.307-313; 313-314.

ВІНО — придане, обумовлена плата жениха батькам дівчини. Цей звичай відомий ще з княжих вінчань. Князь Володимир, як одружувався з царівною Анною, віддав грекам Корсунь «за віно, задля цариці»; князь Ярослав віддав сестру за польського князя Казимира і дістав від нього «за віно» 800 українських бранців. Ще й у теперішньому весільному обряді рід молодого торгує дівчину у батька, матері, брата:

Братчику, намисничку,
Сядь собі на крісличку,
Прав собі червоного
Від пана молодого!

У давні часи небажання нареченої виходити заміж не відігравало ніякої ролі. Жених, тобто той, хто бажав взяти собі дружину, вів переговори про ціну молодої з її батьком. Наречена була у такому випадку товаром, а жених купцем, що збереглося в обрядах сватання і досі. Але те, що тепер вважається алегорією, раніше розумілося буквально. Аби вважати наречену своєю власністю, жених мав заплатити батькові молодої викуп, розмір якого залежав від краси, здоров'я та інших

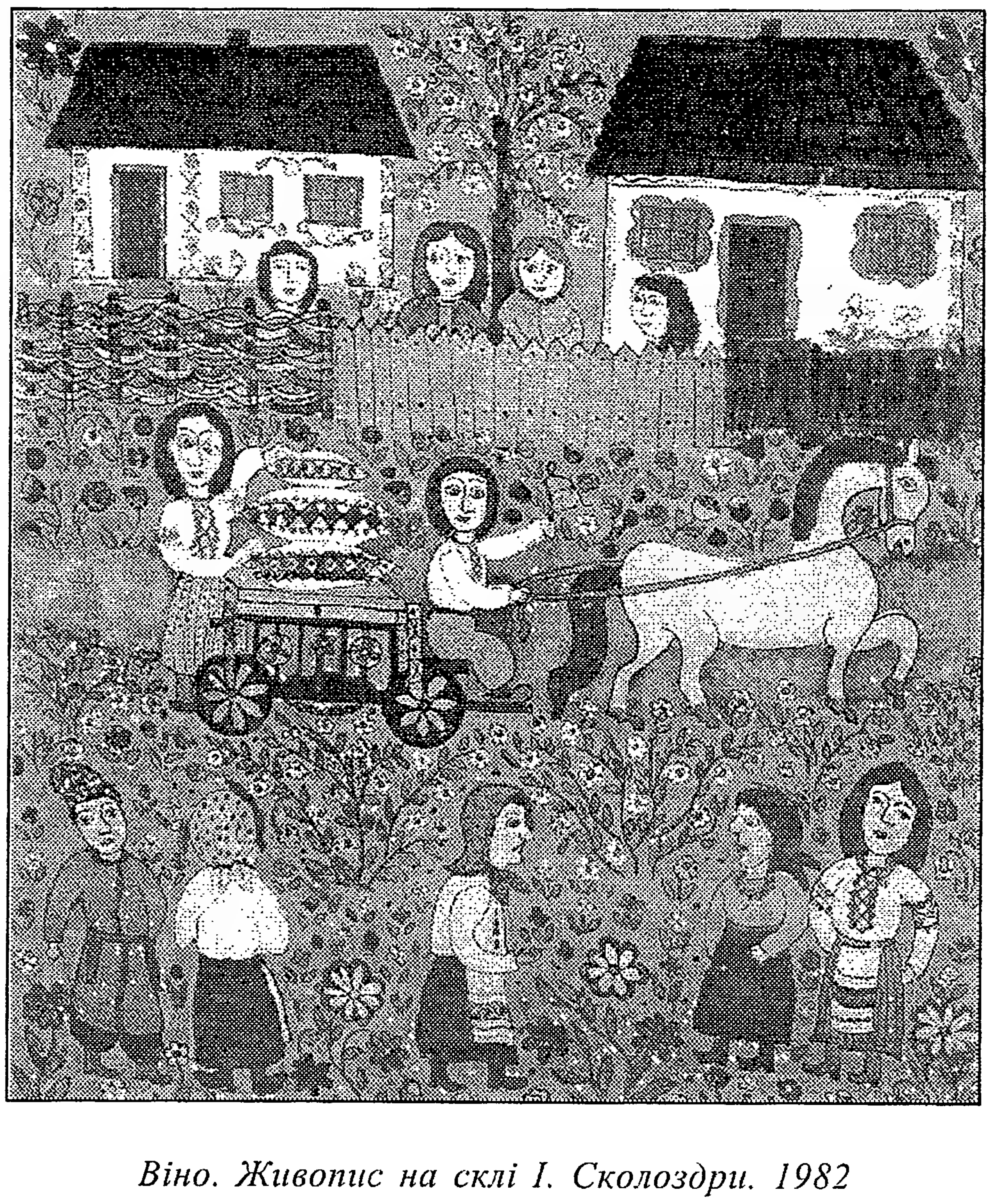

Віно. Живопис на склі І. Сколоздри. 1982

достоїнств нареченої, а також від того, чи належав жених до одного з нареченою роду.
(Див. ШЛЮБ).

Літ.: І.Крип'якевич, «Побут», с.30. Г.Дьячєнко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.115. Л.Нидєрлє, «Славянскиє дрєвности», с.205, 336. Г.Маслова, «Народная одєжда...», с.11.

ВІНОК — своєрідний символ Матері-Землі, її життєдайної сили; ритуальний предмет, елемент убрання виконавців обрядів, апотропей. Барвистий віночок із чарівного зілля на голові дівчини — символ любові і таїни вінчання Матері-Землі зі святим духом зоряного неба. Сама Весна в пору юності дарує дівчині віночок:

Вийди, вийди, Іванку,
Заспівай нам веснянку.
Зимували, не співали,
Весни дожидали.
Весно, Весно, наша Весно,
А що ти нам принесла?
Старим бабам по кийочку,
А дівчатам по віночку.

Вінок — символ продовження роду, його квітучості та багатства. Барвінковий вінок, з яким ходять наречена і дружка просити на весілля, кладеться в колисочку її першого немовляти. Для дівчини, яка стає на рушничок, він — символ очікуваного щастя. Вінок кладуть на хліб, що має форму кола, і несуть його до батьків молодої, щоб вони благословили свою дочку на шлюб. У давнину нареченому клали на голову вінок із дубового листя. Звичай плести вінки — це частина ритуалу зустрічі весни-літа. Згубити вінок означає позбутися незайманості. Прощання з весною, з юністю, з молодими літами уособлює звичай кидання вінків у воду на Купала. Плетіння купальських вінків особливо характерне для українців і білорусів. У вінках обов'язково мав бути полин як оберіг від відьом і русалок. Пустити вінок за водою — ворожити про майбутнє: такий віночок має знайти судженого. Особливістю обжинкових обрядів було плетіння вінків із кращих колосків. В обжинкових піснях співалося так:

Наше село весело —
Ми віночки несемо,
Не з золота — з яриці,
З назімой пшениці...

Вінок із колосків символізував завершення жнив. Житній вінок одягали на голову жниці. Процесія з дівчиною у вінку із колосків, з обжинковим снопом приходила на двір до господаря. Там починали співати:

Ой прочини, наш паночку, ворота,
Несем тобі віночка з золота.
Ой прочини, наш паночку, нові брами,
Несем тобі віночка з перлами.
Ой прочини, наш паночку, віконце,
Несем тобі віночка, як сонце.
Ой прочини, наш паночку, новий двір,
Несем тобі віночка на розвід.

При появі господаря і господині дівчина, віддаючи вінок, казала: «Дай, боже, щоб ми на другий рік дождали жито і вінка вам принести». У відповідь господар давав

Надівають вінок. Худ. Л. Жемчужников. 1861

Гадання на вінках перед святом Купала.
Худ. А. Котляревський. 1891

дівчині гроші, бажаючи їй скоріше одружитися. Жницям виносили горілку, гроші, а на ту, що подавала вінок, виливали відро води.

Із складної символіки вінка, що пов'язана з визнанням неабияких заслуг чи уславленням визначних подвигів, у даному випадку превалює значення символу голови предка. До речі, на ритуальний сніп також напинали вінок і прикрашали його квітами.

Поховальний вінок — ритуальний предмет, який виготовляється із трав і квітів або вічнозелених рослин при похоронах дитини або нежонатої молоді, атрибут «весільного вбрання» померлого. Такий вінок плетуть із тих самих трав, що й весільний. Літнім людям у труну клали паперовий віночок.

Кожна квітка, кожна стрічка різного кольору, вплетена у вінок, є якимось символом: жовта — сонце, зелена — молодість, блакитна — небо, вода, коричнева — земля, фіолетова — мудрість, малинова — щирість, рожева — достаток.

(Див. РОСЛИНИ ТА КВІТИ).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. І, с.239. Золотослов №208, 228-232. М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.67, 103-105, 126-127. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.56, 68-77. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.298-307. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.262, 286-288. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.3, с.346. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.88, 96, 107. В.Скуратівський, «Русалії», с.479. Г.Маслова, «Народная одсжда...», с.52-54, 119, 122. В.Усачева, «Венок жатвснный», с.318-320. Л.Виноградова, «Всνок погрсбальный», с.320-321. Л.Виноградова, С.Толстая, «Всνок», с.314-318. А.Гура, «Всνок свадсбный», с.321-325; «Символика животных...», с.178, 179, 183, 214 та ін.

ВІНЧАННЯ — кульмінаційний ритуал весільного обряду, коли молодих прикрашали вінцем, немов княжою короною, і називали *князем* і *княгинею*. *Церковний обряд* вінчання увібрав у себе і деякі народні ритуали, у тому числі з'єднання молодих (зв'язування рук, обмін обручками, окреме пригощання). Обхід молодих кругом аналоя або вівтаря у церкві у народному обряді відповідає обходу (часто *посолонь*) кругом столу (або печі, колодязя, дуба, дому, комори та ін.); ставанню на пояс перед вівтарем відповідає благословення батьків на кожусі або на поясі; шлюбний вінець аналогічний весільному вінку. *Нецерковний обряд* здійснювався зі священиком і без нього (деякі функції могли передаватися весільному кумові або кумі). У болгар молодих вінчали на білій овечці. У македонців їх ставили перед вогнищем обличчям на схід; батько молодої покривав їх хусткою, благословляв і разом із кумом тричі поливав вином, а кум обсипав солодощами. Молодий з молодою вінчалися під дубом; тричі обходили кругом дуба, куща, ялини. Дослідники припускають, що дохристиянський обряд вінчання у слов'ян проходив біля дерев, які молоді тричі обходили за Сонцем.

Час вінчання визначається народним календарем, днями тижня, часом доби і фазами Місяця. У болгар не вінчаються у *погане дене* — від Різдва до Нового року, у сербів — на Стрітення, бо, за повір'ям, у цей день вінчаються горобці, в яких життя коротке. У поляків вінчання на Масницю загрожує подружжю божевіллям. Сприятливими днями вважаються середа і неділя (ранок). У деяких районах Словаччини та в македонців у значенні оберега вінчання могло бути і вночі. У лужичан вінчання, коли Місяць збільшується, сприяє добробуту, а коли Місяць уповні — пророкує безпліддя.

Заборони. Молода остерігається, щоб вінчання не сталося під час місячних: це пророкує недовге подружнє життя. Весь день до вінчання молоді нічого не повинні їсти. Тільки натщесерце молоді можуть отримати благословення померлих батьків на шлюб. На вінчання не можна їхати на конях, якими везли покійника. Не можна дивитися назад, аби майбутня дитина не хворіла. Молода, одягнена до вінчання, не повинна дивитися у дзеркало, бо буде нещасливою у шлюбі. Хлопець повинен тримати вінець над молодими обов'язково правою рукою, лівою не дозволялося. Під час вінчання молоді не повинні переступати з ноги на ногу, бо наблизиться смерть. У церкві не можна проходити між молодими, бо розлучаться. Під час вінчання молодим не можна мати на тілі хрестів і намиста, бо життя буде бідовим, і т. ін.

Прикмети. Якщо в один день вінчається декілька пар, то третій парі це загрожує смертю; вінчати в один день або рік двох сестер — погана прикмета. Поганим знаменням є зустріч на шляху до вінчання або після нього двох весіль. Зустріч з похоронною процесією загрожує смертю одному з подружжя, їхній першій дитині; зустріч з білою коровою або конем пророкує дитину, а з чорною — безпліддя. Яскраве горіння свічок — щасливе, веселе життя у шлюбі; спокійне, без спалахів — дружнє або коротке; рівне — довге життя; тріскуче — довге життя або сварки у сім'ї. У деяких

місцевостях дощ (сніг) на вінчанні знаменує багатство молодих, в інших — нещасливе сімейне життя. Ясна погода віщує бідність або, навпаки, веселе життя; грім — нещастя, смерть одного з подружжя; вітер — нещасливе життя у шлюбі або свідчить про легковажність молодих; заметіль — «все багатство видує». (Див.КНЯЗЬ, ВЕСІЛЛЯ, ПОСОЛОНЬ).

Літ.: П.Чубинский, «Труды...», т.IV, с.566. І.Крип'якевич, «Побут», с.30. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.100; т.2, с.167. А.Гура,«Венчанис», с.326.

ВІСК — речовина, якій приписувалися властивості оберега; широко використовувався у народній медицині, магії та ворожінні. У замовляннях передусім бджолиний віск (і мед) виконує функцію примноження. У власне магічних застосуваннях віск — аналог серця, що тане від кохання. Оскільки ж тануча свічка дорівнює життю, яке тане, то можна сказати, що м'який, лепкий і горючий віск осмислюється як «сердечне», «душевне» буття людини, а тому на воскові ворожать переважно на особисте життя: «Щоб тебе за мною так пекло, як пече вогонь той віск! Щоб твоє серце за мною так топилось, як топиться віск, і щоб ти мене тогді покинув, коли найдеш той віск!» Передбачають майбутнє за формою воску, який захолов у воді. Існує повір'я: якщо при хрещенні дитини віск з його волоссям плаває в купелі, то новонароджений буде довго жити, а коли потоне, то йому судиться скоро померти.

Віск використовувся як оберіг: для вдалого полювання ним покривали кулі, закопували гроші разом з хрестом, зробленим із воску; зашивали в одежу, щоб уберегти бджіл від відьом тощо. Аби запобігти перевтіленню померлого в «ходячого покійника» чи упиря, поляки обліплювали шию мерця п'ятьма кульками із воску, українці клали на його тіло восковий хрестик, а в руки вставляли свічку. Існували амулети з воску. Це кульки, освячені у Страсний четвер, їх носили як намисто від пропасниці. Досить рідко віск використовувався для злого чарування. На Заході України, бажаючи прихилити парубка або нашкодити йому, кидали у вогонь закатані у віск нитки з його одежі; цими діями супроводжувався заговір, у якому серце хлопця уподібнювалося танучій свічці. У росіян відомі замовляння «на віск» з метою послаблення чоловічої потенції.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, МАГІЯ, ОБЕРІГ, АМУЛЕТ, СЕРЦЕ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, УПИР).

Літ.: Українські замовляння, с.47. Симон Симонід (Шимонович), «Чари», с.99. Г.Дьячснко, «Полный црковно-славянский словарь», с.95. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.2, с.100; «Народныс русскис сказки» 4, 146, 154, 339. И.Снегирсв, «Русскис просто-народыс праздники...» И.Сахаров, «Сказания...», с.120. М.Новикова, «Комснтар», с.260. А.Плотникова, «Воск», с.119. А.Гура, «Символика животных...», с.51, 109, 448.

ВІТЕР — у народних уявленнях демонічна істота. За одним українським повір'ям, вітер — це маленька змія, яка живе такою сім років, наступні сім років вона стає великою змією, а в останні сім років — страшним змієм. Могутність вітру, його руйнівна або благотворна сила викликала необхідність «кормити» його і навіть приносити жертви. Вітри поділяються на «добрі» (наприклад, «святе повітря» — сприятливий, попутний вітер) і на «злі», найбільш яскравим утіленням яких є вихор. Коли немає довго вітру, жниці просять допомоги у журавля.

Вітри мешкають у глухих лісах, на безлюдних островах, «по другу сторону моря», на високих горах, у печерах, ямах, проваллях і т. ін. Такі печери й провалля стережуть летючі змії, одноокі відьми чи сліпий старець, який усе намагається закрити дірку, з якої дме вітер. На Півдні вітер уявлявся сердитим старцем, який живе «за морем». За народними віруваннями, вітрів багато, але головних — чотири; «вони сидять по кутках землі», старшого з них звати «отаман вихорів».

Найбільш поширеним засобом викликати вітер є свист. Пожертвами вітрам вважаються хліб, борошно, крупи, м'ясо, залишки святкових страв. На сході Польщі, закликаючи вітер під час спеки, йому пропонували взамін дівчинку, називаючи її по імені: «Подуй, вітерець, подуй, дамо тобі Ганнусю». Вважалося, що з вітром літають душі великих грішників; сильний вітер означав чиюсь насильницьку смерть. Поява «ходячих покійників» супроводжується поривами вітру. Тихий вітер народжується від подиху ангелів, а бурхливий — результат диявольських сил. Не можна допустити, щоб солому, на якій лежав покійник, забрав вітер; не можна сушити на вітрі дитячі пелюшки, бо разом із ним улетить і пам'ять дитини.

Оберегами від вітру бувають: щіпка солі, кинута в куток двору; попіл, кинутий назустріч вітру; хрестик, прикрашений зеленню, який влітку кріпиться до стовпа для сушіння снопів; вставлені у снопи гілки, якими у день Божого Тіла прикрашали вівтар; різні колючі рослини, підкурені та підкладені під стріху; густий віник, заткнутий під дах хати. Щоб визначити напрямок вітру в наступному році, дивилися на вогонь запаленої на Різдво свічки, на купальське вогнище. Серби вважали, що на *Крстов дан* (переддень Богоявлення) вітри схрещуються, і той, який переможе, буде дути цілий рік. Вірять також, що у цей день вітер хреститься. (Див. СТРИБОГ, ВІТРИЛО, ВІТРОЙКО, ВИХОР, ІВАН-ВІТЕР, СВЯТО ВІТРІВ).

Літ.: Геродот, VII, 189. Слово о полку Игорсвс, с.104. З живого джсрсла, с.451-455. СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. І, с.241-243. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.38. Г.Булашсв, «Український народ...», с.265. С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. IV, с.504-506. Г.Дьячснко, «Полный црковно-славянский словарь», с.941. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.157-160, 199; т.3, с.107, 125; «Народныс русскис сказки» 129, 135, 139, 140, 159, 318. И.Сахаров, «Сказания...», с.78-79. Н.Виноградов, «Заговоры, обсрсги...», вып. 2, с.81. Б.Успснский, «Филологичсскис разыскания...», с.36, 60, 94, 178. А.Плотникова, «Встср», с.86-88. А.Гура, «Символика животных...», с. 38, 86, 100, 130, 194 та ін.

ВІТРИЛО — так у народі називається південний вітер. У нього завжди вологі крила, якими він закриває своє лице, а з його білої бороди потоками струменить вода. Хмари, зустрівши Вітрила, зупиняються в нього на лобі, доки не виллються дощем.

Літ.: Слово о полку Игорсвс, с.125. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.IV, с.504-506.

ВІТРОЙКО — народна назва весняного ласкавого вітерця. Саме він приносить до дівчини так звану «вербову дощечку»: через цей чарівний місточок приходить щастя одруження, родинного життя. Вітройко приносить «три дощі в маї» — той теплий життєдайний дощик, від якого починає все рости. Він роздмухує вогонь сердець закоханим, а творчим людям дарує натхнення.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.ІІІ, с.32.

ВІШАЛЬНИК. Із темою самогубства у народі пов'язано чимало повір'їв. У хатах, де хтось повісився, не живуть, іноді їх навіть руйнують. Вішальника ховали здебільшого на межі полів, клали в рот залізний цвях із борони і пробивали груди осиковим кілком. Без цього покійник, мовляв, може наробити багато шкоди, оскільки наділений силою вставати з могили. Вважали, що вішальником може стати й дитина, яка народилася «у сорочці». Місце, де повісилась людина, вважається осередком нечистої сили, вдень біля нього проходили з молитвою, а ввечері обминали, бо там «подорожнього може погубити чорт в образі удавленика, може удавити або зарізати». Нечистою вважається й могила вішальника, якщо вона викопана на місці його смерті. Подекуди вішальників ховали в канаві поза огорожею кладовища. Серби іноді закопували туди стільця та інші предмети, якими небіжчик користувався за життя. Вішальника ховали у тій одежі, в якій він повісився. У деяких місцевостях домовину ставили у могилу вертикально. Мотузка, на якій повісився вішальник, вважається магічною, приносить успіх, удачу, користь. Сербки розрізували таку мотузку на дрібні шматки й кидали на воду, щоб припинилася засуха; серби-пасічники несли ці шматочки до бджіл, аби ті трималися своїх вуликів. Росіяни берегли шматки мотузки на щастя, особливо у картярській грі. Дерево, на якому повісився вішальник, на Чернігівщині зрубували як нечисте, а у Сербії, навпаки, на його рубання накладалося табу: воно мало саме по собі всохнути і впасти. На могилу вішальника, особливо викопану на місці його смерті, подорожні кидали гілки або каміння. На Волині вважали, що «вішальника, знявши з дерева, треба на тому місці й поховати, бо він не даремно вибрав сам собі місце для смерті, на могилу йому треба зелену гілку кинути, сказавши: «На, і я ще тобі дам!» Бо він з тою гіллякою піде на суд Божий!»

(Див. САМОГУБЕЦЬ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.206. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.402. Н.Толстой, «Висельник», с.377-379. А.Гура, «Символика животных...», с.41, 57, 303, 668.

ВІЩІ ДІВИ (мудрі діви) плавають у морських і річкових водах то білими лебідками, то рибками із золотою лускою. Піймана і кинута на землю така рибина обертається красною дівою, одружується із казковим героєм, усіх зачаровує красою і всіх перевершує силою чародійного бачення.

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.132. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.127.

ВІЩУНИ, відуни — назва давніх служителів язичницьких культів, які вміли передбачати майбутнє, складати своєрідні гороскопи для новонароджених тощо. Користувалися віщуни ворожбитськими книгами «Звездочот», «Острологія», «Сносудец», «Волховник» та ін. Пізніше віщунів стали називати «віщими», тобто мудрими. До таких людей належали кудесники та кощунники. Народні вислови: «Серце віщуна чує добро і зло»; «Коли б чоловік віщим був, то не загинув би».

(Див. АПОКРИФИ, ЯЗИЧНИК, КУДЕСНИК, ВОЛХВИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.243. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.117. Г.Лозко, «Віщуни», с.65.

ВЛАСІВ ДЕНЬ (Велесів) — 11 / 24 лютого. Свято пов'язане з ушануванням охоронця домашніх тварин бога Велеса. Вважалося, що Власові морози — останні потуги сердитої баби Зими, а тому з цього приводу казали: «Святий Влас, збий у Зими ріг». Є й інші приповідки: «Прийшов Влас — з печі злазь», «Пролив Улас олії на дороги — пора Зимі забирати ноги», тобто якщо цього дня відлига, то морозів більше не буде. Власові морози, як кажуть, тривають три дні до нього і три після. У Власів день молодиці колись ходили в шинок і пили горілку, «щоб корови були ласкаві». А як поверталися з шинку до хати, то били, бувало, своїх чоловіків днищем (дошка, яка використовувалася при прядінні льону). Цього дня господар кропив худобу освяченою водою та обкурював ладаном, «щоб скот добре плодився та не хворів». Також цього дня пригонили корів до церкви, відправляли молебень, кропили їх святою водою і давали пампушки з молочною кашею, щоб ті давали багато молока; приносили до храму коров'яче молоко і ставили в дар перед образом св. Власія: «У Власія і борода в маслі», — каже народна приповідка. На іконах цього святого внизу малювали корів і овець, подібно до того, як на іконах Фрола і Лавра — коней. Св. Власій вважався «коров'ячим богом», а корови і взагалі худоба — «Власовим родом», «Власівнами». Ікону св. Власія ставили у корівниках і хлівах та молилися: «Святий Власій, дай здоров'я нашому телятку»; «Святий Власій, дай щастя на гладких телушок, на товстих бичків, щоб із двору йшли — грали, а з поля йшли — скакали».

(Див. ВЕЛЕС, ВЕЛЕСОВИЙ ТИЖДЕНЬ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.144. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.284-286. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.209. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.356. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.419, 428, 420. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.77-78. М.Міщенко, «Народний календар», с.20. В.Скуратівський, «Дідух», с.44. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.53, 128, 151. Н.Толстой, «Власий», с.383-384. А.Гура, «Символика животных...», с.379.

ВНУКИ ДАЖБОЖІ. Згадаймо «Слово о полку Ігоревім»: «Встала обида в силах Дажьбожа внука». І.Срезневський під іменем внука Дажбога розуміє «Владимира, известного и в народных песнях, и сказках под именем «Красного солнышка». Певец мог его

назвать внуком бога солнца, как назвал и Бояна внуком такого же бога солнца, Велеса». Майже так само пише і Ф.Буслаєв: «Под внуком Даждьбога обыкновенно разумеют русь или русских вообще, но, судя по определительности эпических форм, следовало бы ожидать не мужский род *внук*, а женский *внука*, если бы разумелась *русь*, или множественное число *внуци*, если бы разумелись *русские*. Гораздо вероятнее под Даждьбожим внуком разуметь князя вообще и в особенности какого-либо известного русского князя. Если певец стоит в родственной связи с божеством, то и тем более князь, родоначальник своего рода-племени и предводитель дружины».

За стародавніми віруваннями, Сварог — Прабог, Бог-батько усіх слов'ян — мав сина Дажбога — бога Сонця й світла. Автор «Велесової книги» пише: «Се бо Дажбо створив нам яйце, що є світ-зоря, яка нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбо землю нашу, аби тая удержана була. Так се душі пращурів суть»; «Правда така, що ми Дажбожі внуки ко уму, а ум великий божий є єдиний з нами, і тому творимо і говоримо з богами воєдино»; «Ми Дажбожі внуки і не смієм нехтувати славу нашу за віки»; «Се ми слов'яни, бо славимо богів, і се ми внуки богів наших Сварога і Дажбога».

(Див. ДАЖБОГ, СВАРОГ).

Літ.: Велесова книга, д. 1, 6є, 7б, 19, 23, 24б, 25, 36б. Слово о полку Игореве, с.99, 108. И.Срезневский, «Об обожании солнца...», с.51. Ф.Буслаев, «Исторические очерки...», т.1, с.383. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.258.

ВОВКУЛАКА (вовкула, вовкун, вирод, перевертень) — людина, що має здатність перевтілюватись у вовка або стає ним за тяжкі провини чи від чарів злого відьмака. Вовкулаки втікають до лісу й там живуть, як звірі. Потрапляючи до зграї, вони добувають вовкам корм, нападаючи на худобу, але не поїдають її, а тільки душать. Така людина-вовк приречена на тривалі страждання, аж поки знову не стане людиною. Впізнати вовкулаку можна по тому, що в нього задні ноги не такі, як у вовка, а коліньми вперед, як у людини, і завжди в нього на шиї висить мотузка, і як її розірвати, то вовкулака враз стає людиною. Побутують також легенди, за якими людина може бути перетворена у вовка, якщо св. Юрій кине на неї вовчу шкуру; вірменська традиція теж стверджує, що вночі на злісних жінок можуть падати вовчі шкури.

Існує повір'я, що коли жінка на початку вагітності побачить вовка, то в неї народиться син-вовкулака. Вовкулаками стають і «вроджені», тобто ті діти, які з'являються на світ із лона матері не головою, як звичайно, а ногами.

В одній з українських легенд момент перевтілення виглядає так: «Як прийшла до його тая пора, що вже йому треба бігти, то він так стогне! Вийшов за клуню, устромив ножа в землю, почав розбиратися, геть розібрався, голий зостався. Потім перекинувся через той ніж да й став вовком».

Інший спосіб перевтілення описав П.Шейн: «Перед оберненням вовка чарівник вбиває в землю п'ять осикових кілків у якомусь усамітненому місці, але так, щоб два кілки були ніби передні ноги, два — задні, а п'ятий — хвіст, і скачучи вперед через усі, починаючи з заднього кілка, стає вовком».

Вовкулаці чуже все вовче. Він спокійний, часто скавучить, їсть тільки хліб; вовки заїдають його, тому він горнеться до людей, а ті не можуть зрозуміти його. За уявленнями українців та білорусів, вовкулака навіть не виє по-вовчому, а стогне і плаче, як людина.

Доки люди ходять вовками, їх мусить остерігатися й чаклун, особливо коли мине так багато часу, що він і забуде, що пустив їх вовками. Тоді вовча зграя може напасти на нього зненацька і розірвати. Єдиним порятунком для людини, яку переслідує зграя вовкулаків, може стати кинутий позад себе на дорогу пояс. Переступивши через нього, вони знову стануть людьми.

У багатьох легендах у попередній стан перевертня повертають чарівники. Крім випадку з мотузкою, найчастіше це робиться просуванням вовкулаки через ярмо, биттям житнім перевеслом чи трьома різками доти, доки шкура не лусне й не злізе повністю.

Згадка про перевертництво є у «Слові о полку Ігоревім»: «Упав на бистрого коня і скочив з нього сірим вовком»; «Великому Хорсові вовком путь перебігав». Змальовуючи князя вовкулакою, автор не бачить у цьому нічого осудливого, навіть описує цей вчинок з похвалою й доброзичливістю. Подібне ставлення до перевертня присутнє і в билині про Вольгу Волхва, герой якої, перекидаючись у хижого звіра, птаха, рибу, годує дружину.

Вірування про реальне існування людей, які за певних обставин стають вовками, були поширені в усіх слов'янських народів. У росіян вони відомі під назвами «вовкодлак», «вурдалак», у білорусів — «вовкулака», «вовкалека». Полякам відомий wilkolak і wilkolek; чехам — wlkodlak; сербам — влъколек, врколак і влколијек.

Слово «вовкулака», як вважають дослідники, двочленне. Перша його частина не потребує роз'яснення, а друга — dlak, dlaka (у чехів), кодлак (у Галичині), chlaka, chlak (у сербів) — означає вовна, шерсть. Від слова «кодлак» походить в українській мові й слово «кудлатий» (оброслий волоссям, шерстю). Звідси вовкулака може в буквальному розумінні виводитись і як «вовча шерсть». В Україні слово «кодло», яке входить складовою частиною до російської та болгарської назв перевертня, вживається і в значенні рід, плем'я. Тому «вовкодлак» можна реконструювати і як «вовчий рід».

До кінця XIX ст. в українському та білоруському фольклорі активно побутували розповіді про вовкулаків. Про поширення таких оповідок у неврів — племені, яке в V ст. до н.е. населяло верхів'я Дніпра, згадував ще Геродот. Посилаючись на скіфів та еллінів, які жили серед неврів і знали їхній побут і звичаї, він писав, що тут здавна існувало вірування, що, вдаючись до чарів, неври у певні періоди можуть на кілька днів ставати вовками, а потім так само легко набувати людського вигляду. У білоруських повір'ях такими днями вважалися Коляд-вечір і ніч на Купала.

(Див. ВУРДАЛАК, ОБОРОТНИЦТВО, ВОЛЬГА ВОЛХВ, ЛЮДИНА-ВОВК).

Літ.: Українські замовляння, с.225. Слово о полку Игореве, с.124, 126. Етимологічний словник..., т. II, с.491.

СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.245. Б.Гринченко, «Из уст народа», № 205; «Этнографические материалы...», т. 2, № 93, с.125-126. Жите і слово, с.185. Труды общества исследователей Волыни, т. 5, с.67-69. Записки о Южной Руси, т. 1, с.34-36. Знадоби до української демонології, т.II. Представление белорусов о нечистой силе, № 4, с.40. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.203. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.90-93. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.113-114. П.Иванов, «Кое-что о вовкулаках...», с.505-511. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.64-66. Я.Новицкий, «Малорусские народные предания...», с.26-27; «Запорожские и гайдамацкие клады...», с. 27. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.91. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.378, 407; т.2, с.171-172; т.3, с.260-262, 271-272, 287, 291. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.254-255. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.730, 734. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.47-48, 66-70. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.118. В.Иванов, В.Топоров, «Волкодлак», с.242. С.Токарев, «Религиозные верования...», с.44-47. А.Гура, Е.Левкиевская, «Волколак», с.418-420. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 40, 56, 64, 69, 81 та ін. П.Шейн, «Материалы для изучения быта...», т. II, с.253.

ВОВЧЕ ОКО — людина із густими зрослими бровами. Спекотний блиск сонячного ока (сонця) породжував посуху, неврожаї та хвороби; блискотливі погляди Перуна насилали смерть і пожежі; така ж страшна сила дана і людському оку. Звідси народилася віра у пристріт або уроки, загальна для всіх індоєвропейських народів. «Дурне», «зле» око має вплив на все, чого тільки торкнеться: подивиться на дерево — воно враз засихає; гляне на свиню з поросятками — вона неодмінно їх з'їсть; полюбується на виведених курчаток — і вони діб за двоє повиздихають і т. ін. Недобре око спричинює хвороби, збитки і різного роду нещастя, і такі його дії не залежать від волі людини. Недобрими очима вважаються: косі, погляд із-під великих нахмурених брів, чорні («Бійся чорних та карих очей») і очі, надмірно вирячені або глибоко запалі. У відунів і відьом, які керують грозами і бурями, за народним повір'ям, недобре око. Недобрими вважаються й заздрісні очі.

(Див. НАВРОЧИТИ, ПРИСТРІТ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.88-89. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.260-261. В.Скуратівський, «Русалії», с.201.

ВОГНЕБОГ — синонім Симаргла. Наведемо два уривки з «Велесової книги»: «Цьому богу вогнику Семурглю речемо показатися і встати на небі і так бути до блакитного світа. Наречемо його іменем Вогнебога і йдемо трудитися, як і всяк день, молитвою зміцнивши тіло, поївши, йдемо до полів наших трудитися, як боги веліли кожному чоловікові, що повинен трудитися на хліб свій» і «А тут бо наш огнебог Семарг, і овча яре швидко роздане частинами».

(Див. СИМАРГЛ).

Літ.: Велесова книга, д. 3а, д. 116.

ВОГНЕННА РІЧКА — міфологічна річка, що відокремлює світ живих від світу мертвих; перешкода, яку потрібно подолати людині або її душі по дорозі на «той світ». Зображуючи ад пеклом, тобто гарячою смолою, народна фантазія поєднала з ним уявлення про вогняну, киплячу річку. У віршах про Страшний суд розповідається, що тектиме річка вогняна, і горітиме вогонь від землі до неба, і спалить він гори, ліси, птахів і звірів. Грішні душі, очистившись у вогняній річці, діставатимуться з тих вод неводом. Походження вогненної річки приписується сатані.

У казках вогненна річка відокремлює два царства; змій — охоронець межі. Через річку прокладений міст. Сама річка має свою назву: вона називається Смородинка, міст завжди калиновий. Герой чатує на змія під мостом. Перейти через нього можна, тільки убивши змія. Баба Яга у казках стереже «периферію», змій стереже саме серце тридесятого царства. «Приїжджають до річки Смородинки; по всьому березі лежать людські кістки, по коліна навалено. Побачили вони хатинку, зайшли туди — нікого, і вирішили тут зупинитися». І тільки після битви про героя говориться: «Сам пішов через міст на другу сторону».

Річку, яка розділяє два світи, називають також *Забудь-ріка*: вважається, що, перейшовши у сороковий день цю річку, померлий забуває все, що з ним було на цім світі.

(Див. ТОЙ СВІТ, БАБА ЯГА, МІСТ, ЗМІЙ).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.203-263, 350; «Русская сказка», с.203. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.15-16; «Народные русские сказки» 134, 138, 159, 212. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56. А.Топорков, «Огненная река», с.283.

ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ — змієподібний демон, наділений антропоморфними рисами. Цикл міфів про Вогненного Змія відображений у сербських епічних піснях, давньоруській повісті про Петра і Февронію Муромських, билинах, заговорах та легендах. У повітрі Вогненний Змій має вигляд світлого клубка синього кольору, летючого «вогненного коромисла», «вогненного віника». На землі його крила відпадають, і він приймає образ коханого жінки, гарного чоловіка, проте з певними «недоліками»: у нього декілька голів і немає спинного хребта. Як і всі демони, він не може правильно вимовити християнські імена: замість Богородиця каже Чудородиця, замість Ісус Христос— Сус. Подарунки, які він приносить жінці, вранці стають гноєм. Головною причиною любовних домагань Змія є порушення заборони голосити за померлим, нудьга за відсутнім чоловіком. Вогненний Змій також отримує доступ до дівчини, яка втратила невинність. Причиною його домагань тут може бути без благословення піднята дівчиною дорога річ: намисто, хустка, перстень, хрест із загнутими кінцями, якими Змій заманює жертву або у які він сам перевтілюється. Цей Змій насильно вступає у шлюб з жінкою, після чого народжуються істоти зміїної породи.

Вогненний Змій — утілення стихії вогню: ця його роль, як і зв'язок зі скарбами і багатством, яке він приносить у дім, куди літає (*Налітник* або *Літун* у східних слов'ян), зближує Змія з Жар-птицею народних казок. Характерні у цьому плані ворожіння чарівників із яйцем Вогненного Змія, яке має приносити багатство. Відомі уявлення про Змія, із пащі якого виривається

вогонь із золотими монетами. Дитина Вогненного Змія чорна, на ногах у неї копита, а очі не мають повік, вона драглиста і холодна. У деяких переказах син Вогненного Змія вступає у двобій з батьком і перемагає його. У заговорах *золотистий* Вогненний Змій прикликається як чарівна істота, здатна викликати пристрасть жінки. Перевтілюватися у такого Змія мають здатність чарівники. Оберегами від Вогненного Змія є одолень-трава, відвар чортополоху або його гілки, встромлені у стіну.

(Див. ПЕРЕЛЕСНИК, ЗМІЙ — ВОГНЕННИЙ ВОВК).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.184-186. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.41, 62-64, 67, 80, 87 та ін. В.Иванов, В.Топоров, «Огненный змей», с.283-284. Е.Левкиевская, «Змей огненный», с.332-333.

ВОГНИК (огник, вогонь) — хвороба, яка стала наслідком нешанобливого ставлення до вогню. У народі має ще назву *рожа* — від гострого запалення шкіри, яка стає рожевою або яскраво-червоною. Для лікування вогнику повсюдно використовувалося вугілля. Один із варіантів — хворий висовував голову крізь вікно, а хтось із домашніх обводив кругом голови гарячим вугликом, який потім викидали на вулицю.

Небажані наслідки для майбутньої дитини будуть тоді, коли, наприклад, вагітна, злякавшись (кота, собаки чи іншої тварини), побачить вогонь і торкнеться рукою обличчя чи іншої частини тіла — у немовляти на цьому місці може бути «вогник» (родима пляма). За віруваннями, плювати на вогонь не можна, бо буде «вогник» (висип на обличчі). Щоб убезпечитися від нього, вогонь тричі викрешували перед обличчям хворого так, щоб іскри падали на нього. У деяких місцевостях для лікування вогника хворе місце накривали червоною тканиною, на яку клали трохи прядива і запалювали його. Число кульок, зроблених із прядива, завжди мало магічне значення (три, дев'ять); спалювали їх по черзі одна за одною або по три. На магічній дії вогню грунтується і один зі способів лікування вогника підкурюванням солом'яним віхтем, шерстю з котячого хвоста, рушником, змоченим кров'ю поросяти, порохом з рушниці тощо. У деяких випадках при «спалюванні рожі» необхідна була «громнична» свічка. Подекуди використовували святвечірню свічку. Хворий повинен був наблизити до неї відкриті долоні, а потім прикласти їх до себе. Так повторювали тричі.

(Див. ВОГОНЬ, ОБКУРЮВАННЯ, СВІЧКА — Громнична).

Літ.: Українські замовляння, с.119. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.36. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.142. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.105. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.367. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.67. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.62, 254, 260.

ВОГНИЩАНИН — служитель небесного вогню. Небесний вогонь, за віруваннями, був посланий з неба богами як найвеличніший дар людям. З тих далеких часів, коли людина стала володіти вогнем, вогнищанином став називатися старійшина, духовний провідник племені. Тоді сильніші родові вогнища підкоряли собі слабші. Так виникло багато об'єднаних племен: поляни, древляни, волиняни, сіверяни та ін. Всі вони були вогнепоклонниками, будували храми, де горів вічний вогонь, підтримуваний жерцями. У храмах стояли зображення богів, яким приносили жертви. Головним вогнищанином землі орійської вважався Сварожич, побратим Дажбога, син могутнього бога вогню Сварога. У давній Україні провідною верствою були вогнищани, тобто вища каста, на чолі якої стояв цар. «Велесова книга» про це говорить: «Отак відійшли сюди й оселились огнищанами на землі руській»; «І се був у ті часи Оседень, огнищанин, і сей благ був».

(Див. ВОГОНЬ, ЦАР, ЖРЕЦЬ, ХРАМ СВАРОЖИЧ, ДАЖБОГ, СВАРОГ, ОРІЙ).

Літ.: Велесова книга д.2а, 26. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.304. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.30. Г.Лозко, «Вогнепоклонство», с.65.

ВОГНИЩЕ, домашнє огнище — священний вогонь, який підтримувався постійно. За стародавнім міфом, бог-громовержець послав з неба блискавку, запалив нею на землі вогонь і збудував перше вогнище. У тому ж вогні він породив і душу першої людини, призначивши її служити вогнищу, і встановив сімейний союз, домогосподарство і жертовний обряд. Вогнище стало визнаватися сімейним, родовим божеством, що оберігає щастя дому і родичів, верховну владу над якими і господарський нагляд чинив старший у родині.

Символізацію першості в домі господаря *Місяцем* можна пояснити далеким відлунням найвищого соціального стану жерця. Водночас символізація ролі жінки *Сонцем* може означати не тільки розміщення її на середньому рівні в координатах Світового дерева, а й у центрі як охоронниці домашнього вогнища, затишку. У багатьох народів запалював вогнище чоловік, а зберігала його жінка.

У первісні часи в кожній печері, пізніше печері-хаті, зберігалося таке вогнище. Вогонь на ньому можна підтримувати тільки принесенням йому різних речей, що горять; пожираючи їх, він живе і зразу ж гасне (помирає), як тільки вони перетворюються на попіл. Вважалося, коли вогнище погасне — це велике горе, подібне до смерті. У багатьох місцевостях були своєрідні жертвоприношення вогнищу. Коли пекли хліб з нового врожаю, то в розведений вогонь кидали кусок тіста, аби жоден хліб не пригорів. Щоб оберегтися від пожежі, у деяких народів «годують» вогонь, тобто кидають у запалену піч свиняче сало та іншу їжу. На Купала запалений чурбак обсипали хлібним зерном, а взимку спалювали в печі, куди кидали гроші, лили вино тощо. Через поклоніння вогнищу пояснюється і українська гостинність. Усякий мандрівник, чужинець, прийшовши в дім до господаря, вступав під захист його житла; сідаючи біля вогнища, віддаючись під охорону розпаленого на ніч вогню, він тим самим ставав ніби членом родини, — подібно до того як невістка, приведена в дім женихом, тільки тоді приєднувалася до його родини, коли тричі обходила навколо затопленої печі. «Хто сидів на печі, — кажуть у народі, — той вже не гість, а свій». Відмовити чужинцю — значило порушити повагу до святині вогню і кровних, сімейних зв'язків — це найстрашніший гріх щодо предків.

Цікаві дані про священний вогонь наводить білоруський етнограф А.Сержпутовський: «В урочистих випадках, коли необхідно добути давній священний вогонь, який має властивість, за народними віруваннями, охоронити людину від тієї чи іншої біди, вдаються до особливих прийомів, які передаються з роду в рід і досягли нашого часу». При будівництві хати на новому місці «потрібно буде влаштовувати нове вогнище, перевести сюди покровителів-духів, які прив'язані до старого вогнища, а для цього необхідно добути священний вогонь і урочисто перенести його з старого вогнища в нове... Коли на околиці з'являються епідемічні хвороби або падіж худоби... також добувають священний вогонь, розводять по кінцях вулиці з усіх сторін поселення величезні вогнища і підтримують їх і вдень, і вночі, щоб таким чином заперечити вхід небажаних гостей. Крім того, розносять це вогнище по всіх хатах і підтримують його в домашніх вогнищах».

(Див. ВОГОНЬ, БАДНЯК).

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.77-78. В.Пропп, «Историчсские корни волшсбной сказки», с.78. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.75. А.Афанасьсв, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.2, с.6, 12, 13, 18, 228, 238; т.3, с.389; «Народныс русскис сказки» 226, 542, 566,. 566,. 575. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.34, 585; «Язычсство дрсвнсй Руси», с.124. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.38. А.Ссржпутовский, «Очсрки Бслоруссии. Добываниc огня», с.40-41. А.Гура, «Символика животных...», с.114, 148, 198.

ВОГОНЬ — за народними уявленнями, найвеличніший дар сонця-неба (заразом з водою, землею, повітрям), принесений людям сином могутнього бога Сварога — Сварожичем. Вогонь вівтаря — символ і провідник невидимого небесного вогню, об'єднав сім'ю, клан, плем'я і зробив їх центром, в якому проявляється дух Бога, що живе на землі. Освоївши вогонь, пращури стали володарями світу, бо перестали боятися звірів, які, побачивши «ходячий вогонь», почали тікати з долин і печер. За ту найвищу мудрість землі і неба предки почали молитися життєдайному богу Сонця, стали вогнищанами, бо твердо вірили, що вогонь бога Сварожича вбереже і не спалить невинного: він святий, Божий, праведний. Грішних Сварожич страшно карає — вони горять у вогні. «Бог з неба послав гостя», — говорили предки, коли блискавка запалить щось під час грози. Предки сприймали вогонь як живу істоту, яка горить у душі кожної людини. Не можна плювати на вогонь, говорити при ньому непристойності. Домове вогнище береже щастя дому і всієї родини.

Блискавка — небесний вогонь, дар бога Сонця. До кожної пори року предки розпалювали *новий вогонь.* Коли вогонь закручується, тоді має найбільшу силу, а тому через нього стрибали, щоб очиститися. Найсвятіший вогонь — від Сонця, і його берегли над усе. Вогонь, запалений у дереві блискавицею Перуна, вважався чаклунським. Він найчастіше використовувався проти ворогів.

У давнину спостерігали, як від вогнища стелиться дим: чи йде вгору, яким полум'ям горить. Коли зеленим — від цього місця треба тікати геть. Через блакитний і через зелений вогонь ні в якому разі не можна стрибати. Коли горить блакитне полум'я, то до нього приходять люди і скидають усі свої хвороби. Коли від вогнища йде малинове сяйво, то на цьому місці будували святині, хати й робили освячення.

Живий, чистий, святий, новий, цар-вогонь — вогонь, добутий тертям одного шматка дерева об інший або викрешуванням кресалом. Такий вогонь використовувався при спалахах епідемій. Тоді вогні в селах гасили, і ніхто не смів не тільки запалювати піч, а навіть курити люльку. Після епідемії наші предки давнім способом старалися добути «молодий» вогонь, бо «старий» уже нездатний оберегти від злих духів. Із «молодого» вогню розкладали вогнище («пожег»), через яке переходило усе доросле населення, а хворих та дітей переносили. Жінки терпляче чекали по домівках «святого» вогню, щоб затопити печі. Дубовий вогонь знахарі вживали для лікування людей, осиковий — тварин. Викрешуванням вогню лікували «вогник» — хворобу, яка, з погляду народу, була результатом нешанобливого ставлення до вогню.

(Див. ВОГНИЩАНИН, ВОГНИК, СВАРОЖИЧ, СВАРОГ, БЛИСКАВКА, СВЯТИЙ ВОГОНЬ, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, ЖЕРТОВНИЙ ВОГОНЬ, ОЧИСНИЙ ВОГОНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінчснка, т. I, с.246; т. III, с.37. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.48-50. С.Максимов, «Нечистая, невсдомая и крсстная сила», с.165-187. С.Килимник, «Український рік...», т. III, с.9, 30, 72-76, 118 та ін. Г.Булашсв, «Український народ...», с.276-282. К.Сосснко, «Різдво-Коляда і Щсдрий Всчір», с.54-65. Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.374. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.103, 105; т.2, с.6, 13, 238; т.3, с.8, 21; «Народныс русскис сказки» 171, 191, 216, 218, 270. И.Снегирев, «Русскис простонародныс праздники...», ч. 2, с.40-41. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.366. А.Сержпутовский, «Очерки Белоруссии. Добывание огня», с.40-41. Б.Рыбаков, «Язычсство дрсвних славян», с.32-34. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.17-19. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.16. Л.Майков, «Всликорусскис заклинания», с.514. А.Голан, «Миф и символ», с.203-204. С.Токарсв, «Рслигиозныс верования...», с.70. В.Топоров, «Агни», с.35. В.Иванов, В.Топоров, «Огонь», с.15, 409. Б.Успснский, «Филологичсские разыскания...», с.67, 68, 77, 80, 141, 155. А.Топорков, «Огонь», с.284-285. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 15, 38-41, 47, 49 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая вствь», с.711.

ВОДА — за народними віруваннями, найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживлює її та робить плодючою. Вода також виступає як спосіб магічного очищення. Води, за первісними уявленнями, поділяються на чоловічі та жіночі. Чоловічі — це дощові й снігові, «небесні» води, а жіночі — «земні», води криниць, колодязів, джерел. Саме небесні води здатні запліднити землю, поєднавшись із земними водами. Як і вогонь, вода нетерпима до всякої нечистої сили: вогонь спалює, а вода змиває і топить напасті злих духів. Вода у предків була святою, вона обожнювалася. У народі кажуть: «Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!» Вода очищає людину від гріхів. Земна вода поєднана з небесною, а тому є символом морального і духовного очищення. Щоб викликати вологу з небес, їй приносили в дар найсвятіше творіння Матері-Землі — хліб.

Аби задобрити водну стихію (особливо при повенях), селяни приносили їй спеціальні жертви. Ще донедавна існувала віра в те, що річка, розлившись навесні, не спаде доти, доки не прийме офіру (жертву). Отож люди кидали в річку курку чи півня або хоча б мишу. Жертвоприношення часом бували й більші — топили коней, іншу домашню худобу. Водним демонам, крім хліба, кидали грудкову сіль, варену рибу, мертвонароджених дітей, здохлих тварин. Бджолярі топили перший рій у жертву водяному. У велику посуху із землі викопували трупи потопельників (а їх часто ховали на березі річок чи озер, де вони загинули) і кидали у воду.

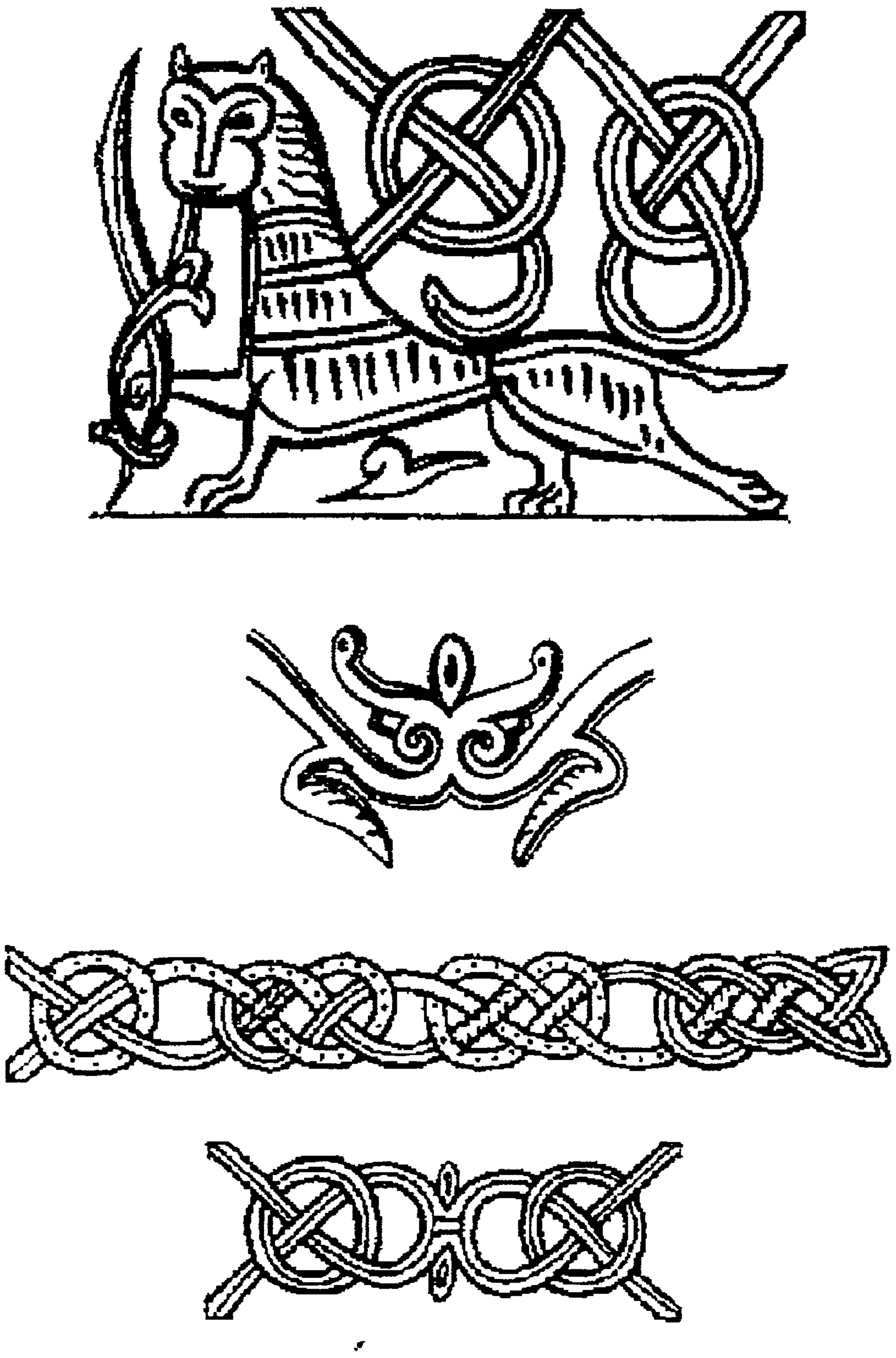

Символіка води і Сонця на ритуальних браслетах XII—XIII ст.

На особливе ставлення предків до води, крім старовинних колядок, указує й українська пісня «Божок». У ній розповідається про божка, який простував собі дорогою. Зустрівши дівку з водою, він попросив напитися, але та відмовила, «бо вода єсть нечиста». Божок на це відказав: «Ой ти, дівко, сама нечиста, а вода єсть завжди чиста». Звичайно, дівчина за таке нешанобливе ставлення до води була покарана:

Стала дівка, налякалась,
Перед Богом заховалась.
Скоро дівка в церкву войшла —
На сім сажень в землю пойшла.

Особливу зцілювальну силу мають орданська, стрітенська, благовіщенська, купальська та непочата вода.

Благовіщенська вода відвертає лихі сили та привертає добро; від людей відганяє лихоманку, від нив — град і непомірні зливи.

Вода «Єлена» називається так за ім'ям своєї винахідниці. Її також треба зачерпнути якомога раніше зранку першим; той, хто зачерпує, має робити це натщесерце; до зустрічних, якщо вони трапляються, не можна мовити жодного слова. Той, хто вживає цю воду, неодмінно має вимовити такий приговір: «Водо Єлено! Очищаєш луги і береги — очисть мене від усього злого: болісти і слабости». «Єлена» допомагає головним чином, як і непочата вода, «від пристріту» (хвороба ця проявляється такими ознаками: позіханням, нудотою, тремтінням і, нарешті, лихоманкою), «од підвію вихра» (хвороба ця походить, за повір'ям, від того, що людину підвіє вітер, а особливо вихор), «від курочки» (курячої сліпоти) та ін.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.48. Г.Булашев, «Український народ...», с.276.

Дощова вода вважається помічною від головного болю, при хворобах очей і при бородавках; особливо корисними вважаються крапельки першого дощу, які залишаються на городині. За повір'ям, якщо вмитися навесні під час першої грози, то та людина ніколи не хворітиме.

Літ: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.368. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.9, 35, 56, 80-83.

Зоряна вода найбільше допомагає корові, щоб прибувало молоко. Для цього беруть двоє порожніх відер і йдуть до схід сонця до першої криниці. Набирають у кожне відро потроху води, ставлять відро на цямрини й приказують так: «Добрий день тобі, водо Уляно й земле Тетяно! Прибуваєш ти, водо, з гір і з долин, і з усіх країн, прибудь же моїй корові рябій в жили і в пажили, в біле молоко, в тлусту сметану і в товстий сир». Від першої криниці йдуть до другої; добирають у відра води більше і приказують ті ж слова. Від цієї криниці йдуть ще й до третьої; там же набирають повні відра, приказуючи ті ж слова, й несуть їх додому.

Зоряна вода має перестояти де-небудь у захищеному місці до вечора, щоб бува хто не напився (пити її не годиться). Коли вже настане ніч зоряна, тоді виставляють ту воду на зорі. Ранком вже, як прийде час доїти, беруть ті відра з водою і йдуть до корови. Першим відром тричі поливають корову й щоразу приказують ті слова, що й до води. З другого відра дають корові пити. Коли всього не вип'є, то що зостанеться, дають у помиях. Від цього часу де й береться молоко!

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.401.

Купальська вода. Вода на Купала має особливі цілющі властивості. Особливо хворим на шкірні хвороби радили в цей день до схід сонця скупатися в річці. Разом із купанням в Україні був звичай вмиватися водою з чотирьох криниць. Цілющі властивості приписувалися й зібраній до схід сонця на Купала росі, котру

використовували при очних захворюваннях. Був також звичай занурювати хвору дитину у воду, настояну на «іванівських травах». Таку «іванівську воду» «черпали», розстеливши в полі (найчастіше в житі) полотно, а коли воно намокало, видушували з нього вологу.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. IV, с.433. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.371.

Наговірна вода — та, над якою проказував замовляння знахар. Її використовували при найрізноманітніших захворюваннях — пристріті, «вроках» тощо, при «виливанні» ляку, «заварюванні бабиць», вона була необхідним атрибутом при лікуванні від укусу гадюки.

Непочата вода (джерельна) — та, що взята з криниці, річки, інших водойм до сходу Сонця. При цьому воду черпали із заходу на схід, проти сонця, а повертаючись з нею додому, не оглядалися назад. Подекуди вважали, що непочату воду для замовляння треба брати і проти течії. Прийшовши, слід привітатися: «Добрий ранок, колодязе Павле, і ти, земле Тетяно, і ти, водо Олено, обмиваєш луги-береги, обмий тіло і кості». Така вода була необхідним компонентом при замовляннях «уроків». Наливши в миску непочатої води, знахар чи знахарка кидали по одному тричі по дев'ять вугликів, рахуючи: «Не дев'ять, не вісім...» — аж до одного. Шепотіли заговір, давали хворому попити трохи цієї води, натирали нею або кропили йому чоло, груди, руки, ноги і виливали її на дерево чи на дев'яту межу, чи на роздоріжжя, чи між двері залежно від місцевості. За повір'ям, хворий сам до схід сонця повинен був принести води з дев'яти криниць або джерел. Знахар виливав її у дерев'яну миску, кидав три зубці часнику, йшов до печі, кланявся їй тричі, брав ніж і виголошував замовляння. За віруваннями, числа три і дев'ять та часник здатні протидіяти нечистій силі.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.48. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.184.

Орданська вода (богоявленська, йорданська). Вода на Водохрещу убезпечує від недуг на цілий рік, а хворим повертає здоров'я. Водохрещенські купелі були в давнину досить частим явищем.

Літ.: Українські замовляння, с.133. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.47. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.55, 225. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.54.

Правдива вода — повертає людині зір, молодість, виліковує різноманітні хвороби. Вода також буває *жива* й *мертва, цілюща* й *безсила* — додає сил або, навпаки, відбирає їх. Жива вода гоїть рани, наділяє міццю, примушує порубане тіло зростатися і повертає саме життя; у народних казках її називають ще *богатирською*, бо вона вважається напоєм богатирів. Вогонь, добутий з дерева тертям, і сьогодні відомий під назвою живого; відповідно до цього дощ, посланий на землю громовиком Перуном, називався живою водою. Цілюща сила води особливо виявляється навесні, коли ріки і джерела скидають із себе льодові пута, сніг перетворюється на дзвінкі струмки, а небо відмикає свої дощові сховища. Мертва вода зцілює тіло, залишаючи його мертвим, допоки жива вода не поверне йому життя. *Молодильна вода* повертає молодість та надає сили.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.128. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.925. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.62, 87, 185; т.2, 87-88, 181-182, 214, 279-280, 288.

Свята вода — освячена богами; вважається символом творчості та божественної сили. Такою водою в давнину священнослужителі освячували як статуї богів, так і віруючих. Свята вода має властивість змивати з людини бруд, очищати від хвороб, зцілювати від усіляких недуг.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.129. Г.Булашев, «Український народ...», с.276-277. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.82. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.9, 45, 47, 131, 153.

Скрізь в Україні побутував звичай купатися або вмиватися у чистій воді у Великий четвер. «Як хто нездоровий чимось, хай у Чистий четвер піде вдосвіта на річку, поки ніхто води не брав, і вмиється — всяка хвороба мине». «Найкраще купатися у Чистий четвер — буде чисте тіло», «Як у Чистий четвер скупаєшся — не буде корости», «У Великий четвер до схід сонця миють хворі очі». Звичаю помитися в річці до схід сонця, на зорі, «до ворона» дотримувалися у багатьох регіонах України. За повір'ям, той, хто побачить купання ворона і дістане хоча б краплину води з вороняти, усе життя буде здоровим, оскільки ворон є володарем живої та неживої води.

Давно відомо, що вода двічі на рік змінює свою полярність: перший раз у період зимового сонцевороту на Водохрещі, другий раз — у період літнього сонцестояння, на Купала. Полярність, яку має вода від Водохрещі до Купала, позитивно впливає на зародження рослинності. Купальська вода здатна розпалювати любовну пристрасть, сповнювати животворною силою. Попивши води з нової криниці, освяченої в переддень свята Купала, дівчата і хлопці безтямно закохувалися одне в одного. І вогонь той не згасав аж до наступних купальських свят. Найбільшої сили в цей період набуває і Перунова влада. За народними прикметами, на Петрівку (християнське свято Петра і Павла) дерева припиняють ріст. А після Перунового тижня (християнське свято Іллі) вода навіть шкідлива для купання та малосприятлива для життєдіяльності. Рівнозначно ранкова роса — корисна, а вечірня — шкідлива.

У казках вода: водиця іде заливати вогонь; женеться по п'ятах за героєм; повертає зір; дає молодість; силу; богатирська; жива і мертва (живуща і цілюща); тече з рук і ніг дівиці; молода і жива; сильна і безсила; жива і говоряща; оживлює героя; зміїна; вірна (випробувана); наче кров; на дорозі, у ямці від ноги, обертає в тварин; свята, що нищить нечистих. Вода з'являється, коли Царівна-жаба, виконуючи танець, махає рукою; у річці Смородині.

(Див. ОРДАН, КУПАЛО, ВОДОХРЕЩА, КРИНИЦЯ, БЛАГОВІЩЕННЯ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ПРИСТРІТ).

Літ.: Українські замовляння, с.133. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.246. Б.Гринченко, «Этнографические

матриалы...» Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.33-34. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.46-48. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.82-86. М.Грушсвський, «Історія української літератури», т. 1, с.268. Г.Булашев, «Український народ...», с.276-282. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.188-208. С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. III, с.117-133, т. IV, с.433, 451. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.54-65, 221-225. Г.Дьячснко, «Полный церковно-славянский словарь», с.82, 925-926. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.62, 71, 87, 185-186; т.2, с.64-128, 181-182, 253, 279-280, 288, 327; Народные русские сказки 60, 115, 122, 140, 155, 265, 288 та ін. И.Сахаров, «Сказания русского народа», с.100. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.450. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.181-189; «Язычество древней Руси», с.136, 698. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.8-14. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56, 62-65, 80-85, 98, 121, 143, 185. В.Скуратівський, «Русалії», с.246-249. І.Грицик, «Символіка образу води...», с.124-126. О.Поріцька, «Ритуальний знак води», с.63-67. С.Аверинцев, «Вода», с.240. Л.Виноградова, «Вода», с.386-390. М.Мендей, «Славянские народные верования о воде...», с.89-97. А.Гура, «Символика животных...», с.9, 14, 19, 33, 48, 51 та ін.

ВОДИТИ ТОПОЛЮ — свято, яке відзначалося у Зелений понеділок. По обіді дівчата з хлопцями йшли до лісу, вибирали там з-поміж себе найжвавішу дівчину. Потім піднімали її вгору з вигуком: «Тополя! Тополя!» У цей момент набігали хлопці, підхоплювали дівчину на руки й деякий час носили. Врешті дівчата перемагали хлопців, ставили її на землю, прив'язували до її рук хустками та зіллям дві рівні високі палиці, прикрашені зеленню та кольоровими стрічками, зав'язували очі і з гучними піснями водили від хати до хати:

Стояла тополя край чистого поля:
Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітроньку не піддавайся.

Взагалі тополя вважалася священним деревом, її рубали тільки для жертовних вогнищ. У деяких місцевостях «водили тополю» також на перший та другий день Великодня.
(Див. ЗЕЛЕНІ СВЯТА, КУСТ, ДЕРЕВА — Тополя).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.67. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III-IV, с.112, 366. Л.Виноградова, А.Плотникова, «Водить», с.390-392. А.Гура, «Символика животных...», с.547.

ВОДОХРЕЩА, Хрещення, Водохрещі, Водосвячення, Водосвяття, Богоявлення, Ордань, Ардан, Йордан, Йордань — у давнину велике свято богині Дани (6 / 19 січня), що прискорює прихід весни; пізніше — одне із найбільших християнських свят, яке завершує святочні обрядовості. У цей період сонце перемагає морок і темряву, освячує своїм життєдайним світлом ріки, озера, джерельні струмки і криниці. Різдвяна вода свіжа й здорова. Кожен господар чи інший член родини в давнину несли орданську воду в свої доми і завжди перед їжею пили її. Предки вбачали у святі Водохреща єднання душі людської з душею природи. Саме в цю пору зима віддає всі свої сили на боротьбу з наближенням літа: починаються люті морози, страшні для садів і озимини, зростають простудні хвороби і падіння худоби. Ось чому напередодні Водохреща колись на всіх вікнах і дверях випалювали вогнем або

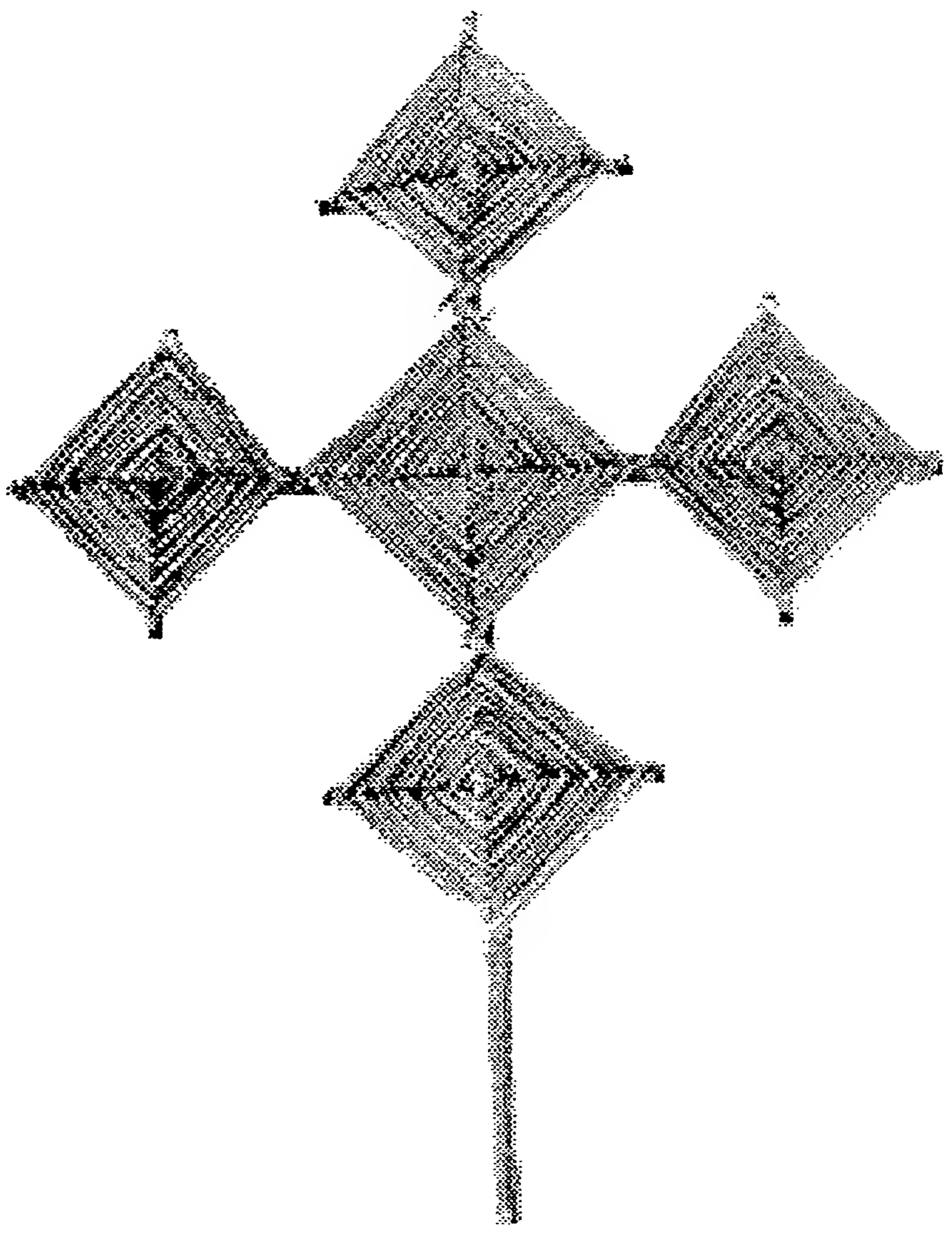

Солом'яний йорданський хрестик.
Львівщина, перша половина XX ст.

малювали крейдою хрести, щоб нечисті духи не мали доступу до обійстя; у деяких місцевостях носили при цьому два пироги як жертвоприношення. Саме на Водохреща волхви молилися біля річок і врочисто співали: «Святіться, святіться, святіться, солодкії води. Моліться, моліться, моліться, всі праведні люди, пора, щоб Великого дня могутнії льоди скресила і світлом небесним сінила». У писемних пам'ятках це слово відоме з XIV ст.

Вода, набрана в посудину на Водохрещу, наділялася особливими лікувальними властивостями за умови правильних заговорів: «Яка ся вода здорова, таки би сме здорові як сеся вода!». На Гуцульщині примовляли, лікуючись від недуги: «Водичко-Йорданичко! Вмиваєш луги-береги, корінє, біле камінє — умий сего хрещеного, чісто вчіненого гніву, ненависти і від усикого лиха». При цьому знахар давав кволому напитися води, принесеної до схід сонця, та обливав нею болюче місце. За свідченням В.Шухевича, дівчина, умиваючись водою з джерела над сухарем із пшеничного борошна (який потім висушувала, товкла й давала до страви хлопцеві, щоб одружився з нею), примовляла: «Добрий день, водичко-арданичко, найстарша царичко! Обмиваєш гори, корінє, камінє, обмий і мене, народжену, хрещену (ім'я) від усякої мерзи, від пагуби».

На обширах України звичай зимового купання масок в обряді «Маланка» на Північній Буковині та Подністров'ї відомий і сьогодні. Обряди Нового року (Василя) і Хрещення зближує культ ушанування води. Відомий письменник і фольклорист С.Пушик від старожилів с.Красноїлів на Івано-Франківщині записав: «Маланку вмивали в Черемоші, а після — всі маланкарі змивали з себе маски».

Обрядове купання масок мало безпосередній стосунок до культу родючості. У давнину було прийнято з нагоди великих свят кидати людей у воду, приносячи цим самим жертву на багатий урожай. Характерно, що ритуальні «вметання» в річку приурочені до трьох кульмінаційних періодів аграрно-сонячного календаря українців: Різдвяні святки (зимове сонцестояння), Великдень (весняне рівнодення), Купала (літнє сонцестояння). Про людські жертви, які приносились воді, починаючи з залізного віку аж до доби середньовіччя, добре відомо з історії Європи.

Ця ж вода використовувалася і в разі хвороби тварин. Зафіксоване таке замовляння: «Пийте, волики, йорданську воду, не бійтесь спою. Сей день Божий — свята середа, будьте сильні, здорові, як йорданська вода. Водиці нап'ється, воно все й минеться». Такою водою захищалися й від нечистої сили, наприклад, щоб відганяти лісниць (лісових духів).

(Див. РІЗДВО, ВОДА, ВЕЛИКДЕНЬ, КУПАЛО, ДАНА, ЗИМА, МЕЛАНКА, СОНЦЕСТОЯННЯ).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.83. Етимологічний словник..., т. І. СУМ за ред. Б.Грінчєнка, т. І, с.247; т. ІІІ, с.62. М.Максимович, «Дні та місяці українського сєлянина», с.142. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.6-8. С.Максимов, «Нєчистая, нєвєдомая и крєстная сила», с.202-204. К.Сосєнко, «Різдво-Коляда та Щєдрий Вєчір», с.225. Ф.Колєсса, «Українська усна словесність», с.33. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.166-173. В.Шухєвич, «Гуцульщина», с.75. В.Милорадович, «Житьє-бытьє лубенского крєстьянина», с.279. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.145-148. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.1, с.56. И.Бєлоус, «Маланка», с.9. А.Голан, «Миф и символ», с.115. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.196-204; «Свята й обряди...», с.190-191. О.Поріцька, «Ритуальний знак води», с.65. С.Пушик, «Пєро золотого птаха», с.147. М.Мандибура, «Полонинське господарство Гуцульщини...» Л.Виноградова, А.Плотникова, «Крєщєниє», с.667-672.

ВОДЯНИК (водяний, водовик, кум Гребінь) — міфічний цар, який володіє всією водою у світі: ріками, озерами, болотами, водориями, морями тощо. За народними уявленнями, водяник голий, рудий, часто волохатий, з хвостом, крильми, часом як свиня, з малими ріжками; він сміється та плескає руками. Дощ для нього — то п'янкий трунок, ніби вино і мед, який він залюбки поглинає в своє велетенське черево. Водяник любить збиратися з нечистими духами в корчмі, де весело проводить з ними час за випивкою та грою в кості чи карти. Він — володар усіх живих істот водяного царства, дух річок та озер. Неодмінним атрибутом водяника є золотий тризуб, котрим він вибиває із землі джерельну воду, щоб живити рослинність та водяних жителів. Водяники майже завжди жонаті і мають багато дітей, одружуючись на утоплеництях і на тих дівчатках, яких прокляли батько чи мати і які через це були забрані нечистою силою в підводне царство. Там вони перетворюються на русалок і стають доступними любові водяника. Водяні діви (моряни, водяниці, дунавки, русалки) — то дочки та дружини водяника, над якими він панує. Коли навесні ріки виходять із берегів, у народі казали, що то водяники повпивалися на весіллі і з веселощами й танцями руйнують усе на своєму шляху.

Водяник спить лише взимку, коли холод замикає дощі і застилає води кригою. З початком весни він просинається голодний і сердитий; з такої прикрості він ламає лід, піднімає хвилі, розганяє рибу. У таку пору люди купували коня за будь-які гроші, не торгуючись, відгодовували три дні, потім спутували ноги мотузками, на голову одягали два жорна, голову обмазували медом, у гриву вплітали червоні стрічки й опівночі опускали в ополонку або топили посеред річки. Три дні чекає водяник такого гостинця, проявляючи своє нетерпіння колиханням вод і глухим стогоном. Задобрений таким жертвоприношенням, водяник заспокоювався. Коли цього не робили, опівночі водяник піднімав воду так високо, що ніби гора виростала. Тоді люди розкладали по берегах вогні й співали пісень. Водяник утихомирювався, і вода знову входила в свої береги. Щоб водяник не зруйнував греблю, мельники раз на рік приносили йому в дар добре відгодовану чорну свиню: Хто цього не робив, того він мордував під час сну, а греблю розмивав. Посеред вересня, коли вже відчутне наближення зими, водянику приносили гуску як прощальну нагороду за те, що він оберігав хатніх гусей і качок протягом літа.

Подібно до домовика, який усе тягне із сусідніх комор та льохів у свій дім, водяник переманює до себе рибу з чужих річок і озер. Так пояснювали в народі зникнення риби в тих чи інших водах. А подекуди казали, що один водяник програв усе своє добро іншому.

В українському фольклорі, на відміну від російського й білоруського, невідомий образ водянихи. Жіночою паралеллю водяника тут часом виступає русалка. Коли у водяника жінка має народити, він стає звичайною людиною, приходить у місто чи село і запрошує до себе бабу-сповитуху, а під кінець щедро нагороджує її за працю сріблом і золотом. Водяника легко можна впізнати, бо з лівої поли його постійно капає вода; де б він не сів, те місце завжди виявляється мокрим. У своїй стихії водяник нездоланний, а на землі він слабшає. Водяник також має здатність перекидатися в сома, щуку, лебедя, в'юна, жабу, в дитя у сорочечці, що сміється та бігає по воді, іноді перетворюється на кота, скаче у вогонь, кричить, рідше — на діда, дорослого чоловіка, на ягня чи пса.

Відомі сюжети, де водяник являється людям високим сивим конем. У Росії подібні повір'я поширені на Оці. Тут у рибалок навіть існував звичай 3 квітня приносити в жертву водяникові спеціально спеченого до цього дня й приправленого медом і конопляною макухою коника. Дослідники переконливо доводять зв'язок коня з культом води у східних слов'ян. З конем часто поєднувалися навіть образи русалок.

У давнину вважали, що водяник безсилий проти ведмедя і через те боїться його. В одній із легенд водяник — це колишній утопленик, що вночі навідується до власного скарбу. Оскільки на тому місці, де водяник закопав його, чоловік збудував хату, дух щоночі виносить усіх членів сім'ї сонними на двір, а сам тим часом порпається в хаті. Це тривало доти, доки господар не покликав до хати ведмежатника.

Потрапивши в лапи ведмедеві, водяник більше не чіпає чоловіка, а зустрівши його на озері, пропонує гроші, а хату просить знести з заклятого місця.

Сом — то «чортів кінь»; пійманого сома не можна лаяти, щоб не почув водяник і часом не накоїв чогось лихого. При денному світлі водяник здебільшого ховається на глибині. У місячну ніч він плескає долонями по воді, і там, де піниться вода, іноді можна побачити його голову. Любить поборотися з лісовиком, тоді в лісі чути тріск падаючих дерев, а на воді чути на всі боки плюскіт.

Одного разу рибалки спіймали в сіті дитинку, що гралася, коли її опускали у воду, і плакала, коли приносили до хати. Вона виявилася донькою водяника, рибалки відпустили її до батька — з умовою, щоб він наганяв у їхні сіті якомога більше риби: цей договір ним свято виконувався. Ще був такий випадок. Один рибалка побачив, що по воді пливе тіло утопленика, узяв його в човен, але той раптом ожив, підскочив, зареготав і кинувся у вир. Так пожартував над рибалкою водяник.

Іноді водяник заважає рибалкам, топить людей, обливає їх водою тощо. Рибалки в давнину приносили водянику пожертвування у вигляді жменьки тютюну, хлібних крихток, а то й виливали на воду трішки вина чи горілки. Водяник також є покровителем бджільництва. У давнину прийнято було перший рій топити в річці чи озері — у жертву водянику: хто так зробить, у того розведеться багато бджіл.

У билинах про Садка та в казках водяник постає в образі водяного царя. Таким виводять його і повір'я білорусів. У міфологічних оповідях («быличках») росіян та схожих легендах українців водяник — жорстокий хазяїн водної стихії. На допомогу водяника можна сподіватися тоді, коли зречешся віри і рідних.

Біля води можна зустріти ще *дикого чоловіка.* Ця істота вміє по воді ходити, спілкується з людьми, бачить те, що люди бачити не можуть. Своєрідним духом води є також *водяний пес.* Він вистрибує з води (криниці) і лякає, сам дуже великий, розмовляє, на добро відповідає добром, на зло — злом. Може також перетворюватися на чоловіка.

(Див. РУСАЛКИ, ЧУДО-ЮДО).

Літ.: Знадоби до української демонології, т. ІІ. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках, с.39-40, 61-64. Б.Гринченко, «Из уст народа», с.90-91. В.Гнатюк, «Останки...», с.392. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.47-48. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов...», с.209. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.55. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.71-85. В.Милорадович, «Казки і оповідання», с.42-45. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.306, 344; «Русская сказка», с.210. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.72, 150, 157; т.2, с.105, 121-128; т.3, с.64, 132, 155, 309, 392; «Народные русские сказки» 125, 151, 222, 219. И.Сахаров, «Сказания...», с.54, 350. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.28. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.416. П.Тутковский, «Озеро Свитязь и народные предания о нем», с.148-149. Э.Померанцева, «Мифологические персонажи...» В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.80-83. М.Довнар-Запольский, «Белорусы: Исследования и статьи», т. І, с.283. Д.Шеппинг, «Мифы славянского язычества», с.110. В.Иванов, В.Топоров, «Водяной», с.240. Е.Левкиевская, В.Усачева, «Водяной», с.396-400. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.81, 87, 136, 172. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 45, 56, 59, 85. А.Колчин, «Верования крестьян...», с.25. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...», с.220.

ВОЗИЛО — дух, заступник коней. Уявлявся у людській подобі, однак з кінськими вухами та копитами. Всякий господар має свого возила, який живе у стайні, піклується, щоб водилися коні, оберігає їх від хвороб, а коли вони ходять табуном — від лютого звіра.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.40.

ВОЗНЕСІННЯ (Знесіння, Вшестя, Шестя) — 40-й день після Великодня. У давнину це свято символізувало торжество природи, її дяку Всевишньому, що допоміг їй воскреснути, а потім і краще рости. У деяких місцевостях до цього дня випікали особливого роду печиво у вигляді драбинок, щоб таким чином допомогти озимим посівам піднятися в небо. Насамперед це щире поклоніння Велесу — богу родючості і рослинної снаги: вважалося, що по таких драбинках йому легше добратися до колоса.

Три доби вважалися «кроком Сонця» на землі. Дев'ять днів — три кроки Сонця. А 40 днів — це один крок Сонця в галактичному просторі. Цим числам надавали особливого значення. На них, зокрема, грунтується чимало обрядодійств: поминки, похрестини тощо. Ось чому саме на 40-й день по Великодню приносили богам своєрідні жертви. Ритуальне печиво несли в жита, кожен на своє поле, і там підкидали щонайвище зі словами: «Щоб хліба мої виростали так само високо», а потім з'їдали. Також випікали млинці, які називали «Божими онучами»; малося на увазі те, що ці онучі допоможуть богові Велесу при його сходженні на небо. За числом «східців» на печиві (найчастіше їх робили сім) також гадали, чи попаде покійник на небо. Якщо всі «східці» після падіння печива на землю залишалися цілими — праведнику пряма дорога до Бога, якщо всі порозбивалися — жодне з небес не прийме грішника. Ще донедавна на 40-й день після чиєїсь смерті на стіл разом із млинцями ставили випечену з тіста драбинку. На Вознесіння ще готують крашанки. Але

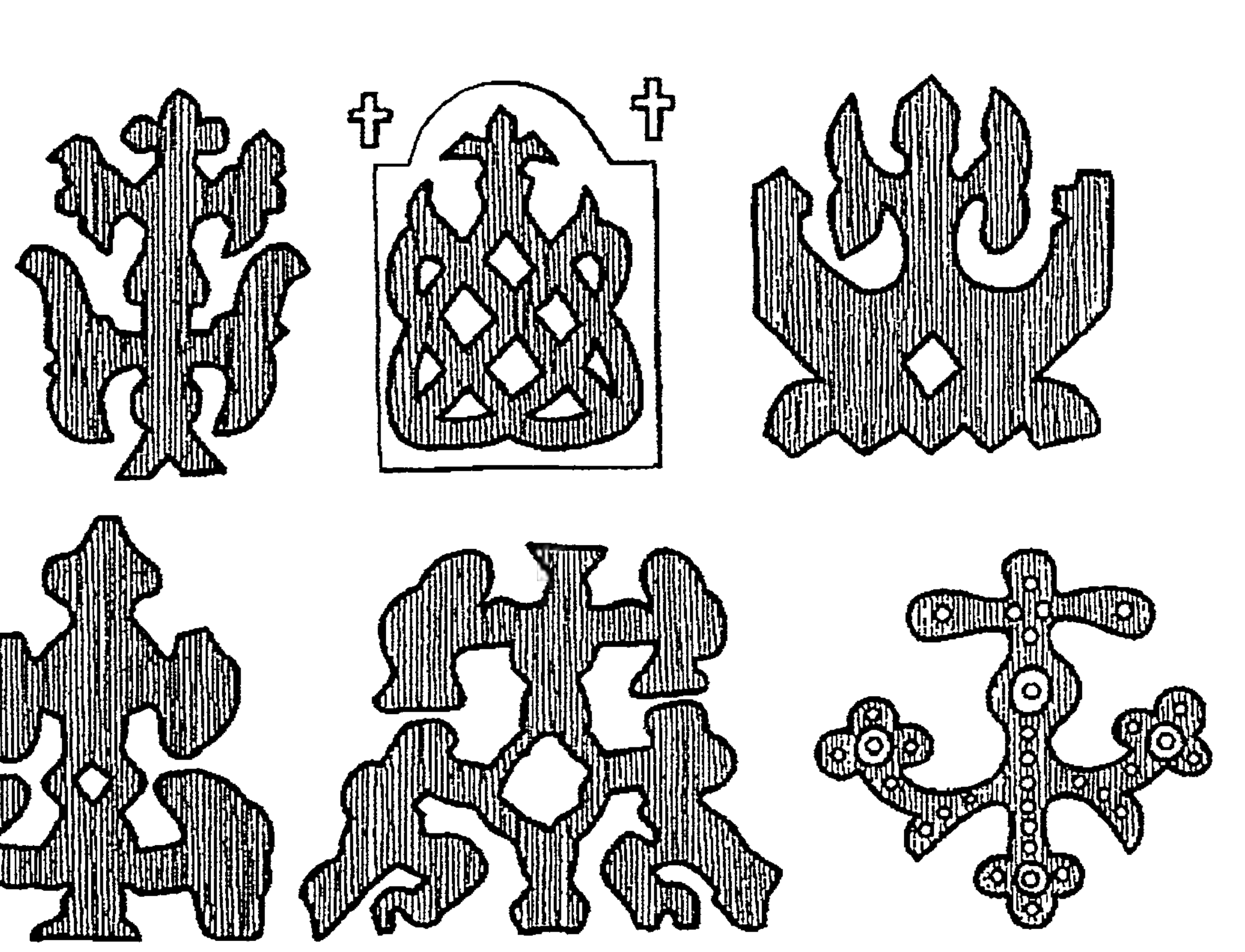

Вишиті символи Вознесіння

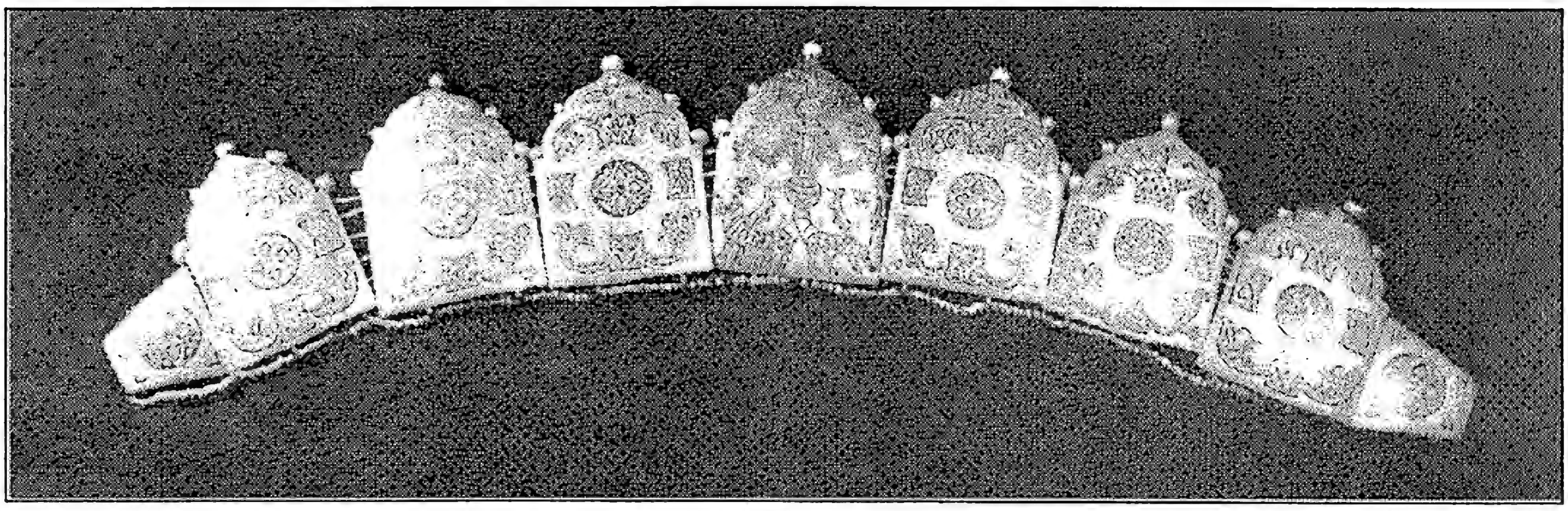

Діадема. Село Сахнівка, Черкащина. XII ст.

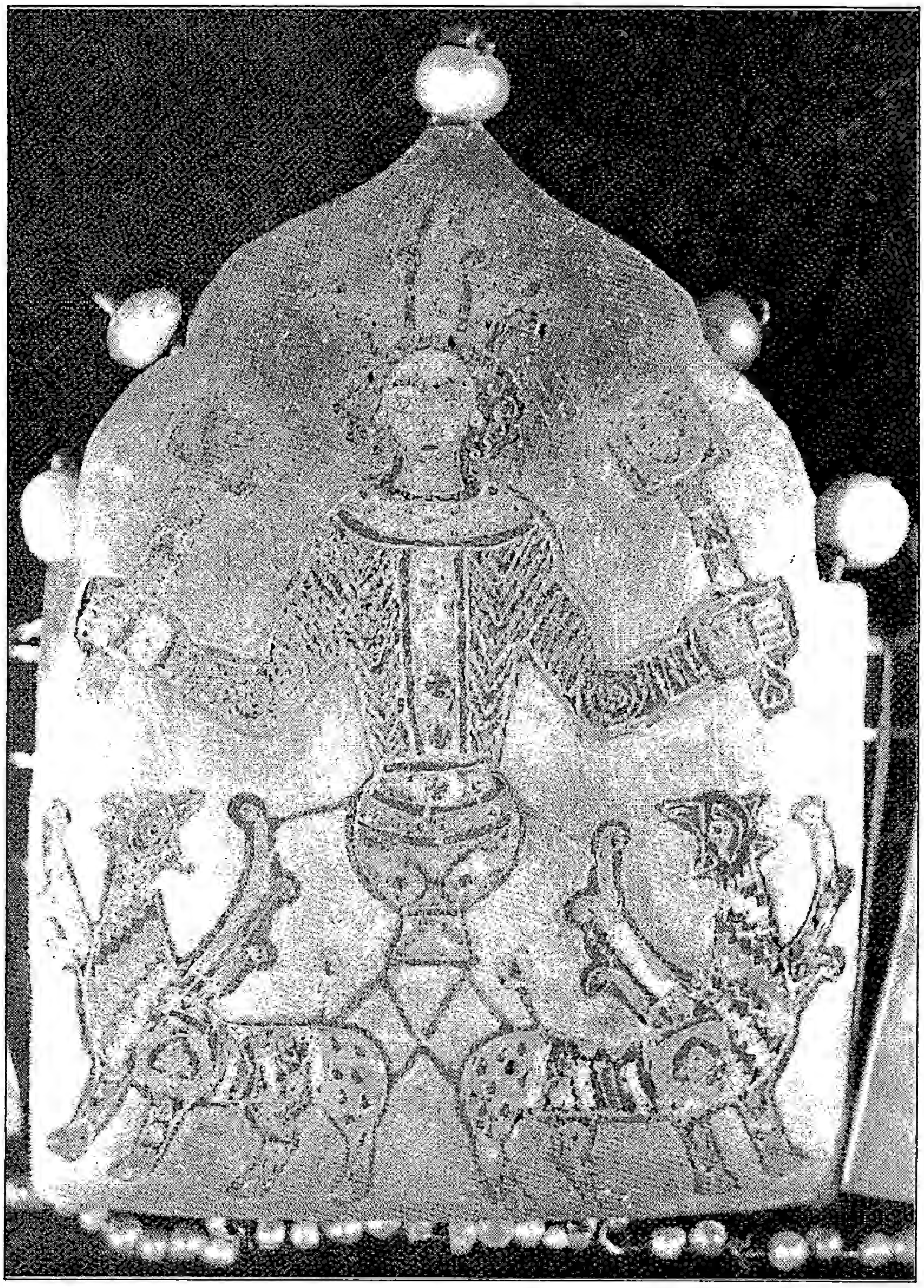

Вознесіння. Фрагмент діадеми

фарбують переважно у жовтий колір на відміну від великоднього червоного. Свято Вознесіння було завершальним у великодній обрядовості і початком Зелених свят.

Дослідникам відоме так зване «Вознесіння Олександра». Ця композиція, судячи по знахідках, користувалася популярністю у другій половині XII ст. «Вознесіння Олександра» стало настільки вдалим маскуванням образу язичницького Даждбога, що поширилося по всій Русі. Юнак Олександр зображений з русальними жезлами — символами родючості. Діадема 1167 р. із Дівич-Гори поблизу Сахнівки складається з дев'яти золотих щитків. У центрі розміщувався щиток з Олександром. Поряд з ним зображені чотири поля, на яких чітко виражена динаміка розвитку рослинного світу. В складі володимирського скарбу 1865 р. збереглися фрагменти тканин зі «сходженням», де чітко видно голову Олександра, розпростерті руки з кормом для грифонів і фігури самих грифонів з повернутими до Олександра головами.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ДРАБИНА, КРАШАНКА, ВЕЛЕС, ТВАРИННИЙ СВІТ — Дивовижні тварини та птахи. Грифон, ЧИСЛОБОГ— Символіка чисел).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.62. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.34. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.377-378. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.155. Б.Рыбаков; «Язычество древней Руси», с.613-617, 643, 781. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.96. С.Аверинцев, «Вознесение», с.127. Т.Агапкина, Г.Кабакова, «Вознесение», с.100-102. А.Гура, «Символика животных...», с.304, 338, 470, 479, 526 та ін.

ВОЛОС — хвороба. Лікують її таким чином: беруть декілька порожніх житніх колосків, зв'язують у пучок, поливають теплою «непочатою» водою і, прикладаючи до хворого місця, промовляють: «Волос, волос! Вийди на колос!» Вірять, що після цього волос виходить із тіла і обмотується навколо колосків. За віруваннями, коли людина помирає, волос не залишається в тілі покійника, а переходить до живої людини. Щоб цього не сталося, той, хто обмиває померлого, повинен три рази сказати: «Волос, ти волос, не виходь ти на голос, живим не являйся, в старому тілі залишайся, з нього не виходь, а з ним разом пропадай». Крім волоса, вірять ще в існування особливого довгого глиста, який, живучи в людині, відіграє якусь важливу роль, бо коли вийде з людини, то вона неодмінно має померти. Аби цього не сталося, такого глиста треба висушити і з'їсти.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.129. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.40. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.296. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.66, 74, 131, 179. А.Гура, «Символика животных...», с.48, 377.

ВОЛОСИНІ — у давньоукраїнській міфології назва сузір'я Плеяд. Згадуються в Афанасія Нікітіна (XV ст.): «На Великий же день Волосині да Кола в зорю увійшли, а Лось головою стоїть на схід» (Кола — Велика Ведмедиця, у вигляді колісниці, а Лось — назва Полярної зірки). Це сузір'я пов'язане з культом Велеса-Волоса, а також з культом ведмедя; сяйво Волосинь віщує вдале полювання на ведмедя. У стародавні часи був ритуал: коли на небі з'являлися зірки, пастухи виходили на вулицю, ставали на руно (шерсть) і співали, закликаючи зірки освітити «вогнем незгасимим білоярових овечок», тобто збільшити їхню плодючість (щоб овець було більше, ніж зірок на небі). У пізніші часи це сузір'я в народі стали називати Волосожари, Весожари, Стожари, Баби. Оскільки душі померлих часто уявлялися нашим предкам у вигляді стад, які пасуться у потойбічному світі, то й образ Волосинь також пов'язаний з мотивом смерті. Згідно зі стародавнім міфом, Волосині — це жінки одного племені, які в часи нашестя ворогів перевтілилися в «небесне стадо», щоб не бути полоненими.

(Див. ЗОДІАК, ВЕЛЕС, ТВАРИННИЙ СВІТ — Ведмідь).

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.107, 424. В.Иванов, В.Топоров,«Волосыни», с.128; «Исследования...», с.49, 57, 65. Н.Воронин, «Медвежий культ...», с.46.

ВОЛОССЯ — в народних уявленнях вмістище людських сил. У давнину думали, що волосся робить чаклуна нечутливим до болю, а тому перш ніж піддати звинуваченого в чарівництві тортурам, йому голили голову. В одній казці є цікавий епізод про старого, який сидить під дубом, а довге волосся його аж вросло землю. Дівчина підрізала йому волосся, а він навчив її як дістати живу воду і воскресити скам'янілих богатирів. У казках спалювання волосся — магічний засіб викликати духів. Досить припалити три волосини, щоб викликати коня.

Зрізання волосся первинно означало жертву богам і було відоме багатьом народам. У давній Україні це була пожертва Роду і рожаницям — богам плодючості. Вважалося, що через зрізане волосся (а також нігті) відбувається взаємозв'язок проявленого життя з потойбічним світом, тобто з предками, які мали опікуватися дитиною. Тому ці «дари» посилали їм через посередництво води (пускали на річку), вогню (спалювали), або землі (закопували під деревом); це була звістка про нову людину в роді.

Знищення волосся.було даниною найдавнішій магії. Волосся і нігті мають сакральне значення як частина тіла людини. Вважалося, що магічний вплив на частину може спричинити зміни у цілому. Тому вірили, що викинуте волосся можуть підібрати лихі люди і зурочити, зачарувати людину, наслати хворобу тощо. У білорусів, стрижучи волосся, клали його у взуття або затикали у щілини хати. Деякі старі жінки збирали волосся, щоб набити ним подушку для домовини. Також ткали собі саван, вплітаючи у тканину власне волосся. У деяких народів власне волосся слугувало амулетом. З цією обереговою функцією, очевидно, і треба пов'язувати використання людського волосся у похоральній обрядовості.

З волоссям пов'язані особливі звичаї та повір'я. В українців відразу ж після народження дитини бабка відрізала у неї три пучки волосся, щоб у неї, коли виросте, не було лисини. Поширеним було гадання: при хрещенні священик відрізав трохи волосся, закочував у віск і кидав у купіль. Якщо волосся спливало, вважалося, що дитина буде жити, якщо тонуло — помре. У гуцулів після хрещення кума відрізала волосся

дитини срібною монетою, яку берегли. Найбільш значні обряди з волоссям здійснювали над дитиною пізніше. До року зазвичай не стригли волосся, навіть у тих випадках, коли воно виростало довгим і заважало, пояснюючи це тим, що, підстригаючи волосся, «можна відрізати язика», тобто дитина довго не вмітиме говорити. *Пострижини* — день, коли підстригали дитину, був справжнім святом. Цей обряд пов'язували з уявленнями про подальшу долю дитини і супроводжували найкращими побажаннями.

За повір'ям, на великі свята не можна розчісуватися, бо пташки кублитимуться в житі чи просі; людина, не стрижена жодного разу зроду — шкодить; не можна топтати ногами своє стрижене волосся, бо голова болітиме тощо. Якщо відьмі потрапить чиєсь волосся і вона запалить його на вогні, замовляючи, то та людина неодмінно піднімається у повітря і летить на її поклик. У багатьох народів дарування пасма волосся закоханими було найвищим виявом довіри, своєрідною присягою на вірність. Відомий також звичай предків на знак перемир'я дарувати одне одному зрізане пасмо волосся.

У народі сонячне проміння уподібнювалося золотим кучерям богині Сонця, блискавка також порівнювалася з золотими пасмами волосся, грозова заграва, що освітлювала хмари, наводила на думку про золоту бороду громовика. Сузір'я Плеяд українці називають Волосожари, тобто світле волосся; у лужичан Коси — назва або Великої Ведмедиці, або сузір'я, відомого як Волос Вероніки. У білорусів Дзетка — охоронець золотих скарбів — має червону вогненну бороду.

За свідченням літописця Нестора, дерев'яний кумир бога Перуна, поставлений князем Володимиром у Києві, мав на срібній голові золоті вуса. У зв'язку з цим стають зрозумілими глибока пошана предків до бороди і ті клятви, про які нагадують стародавні пам'ятки.

(Див. НІМБ, НІГТІ, КОСА, ПОСТРИЖИНИ).

Літ.: Геродот, IV, 34. Повір'я, с.32. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.119-122. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.41, 136, 179, 300, 302, 336. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.61, 71, 76, 113; т.2, с.229; «Народные русские сказки» 136, 182, 211, 315, 336, 382. М.Новикова, «Коментар», с.250. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.47-50, 56, 94, 106-107. Н.Толстой, В.Усачева, «Волосы», с.105-107. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.33, 66-68, 75, 78 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 43, 49, 51, 82. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.263-269.

ВОЛОЧИЛЬНЕ (Волочебне, Обливаний понеділок) — Світлий понеділок після Великодня, коли люди «волочилися» зі свяченим (калачами, писанками та крашанками) від хати до хати, вітаючи одне одного та обмінюючись дарунками. При цьому співали «волочильних пісень, а парубки отримували нагоду ще раз *обзорити* дівку собі на сватання. Взагалі у цей день усі, від найменшого до найстаршого, мусили мати при собі писанку. Цей понеділок називався ще *Обливаним*, бо парубки обливали «своїх» дівчат, аби ті давали їм писанки. На Волочильне іще був звичай кидати людей у воду. Всі ці обрядодійства вважалися жертвою богам на добрий урожай. Проти цього обряду в кінці XVI ст. особливо завзято виступав відомий український проповідник Іван Вишенський. У посланні до князя

Волочильне. Малюнок середини XIX ст.

Острозького він вимагав: «Волочільне по великодні з міст і сіл виволікши, утопіте: не хоче-бо Христос мати при своєму славному воскресінні того сміху й наруги диявольської».

Волочебний обряд становив початкову стадію новорічних обходів на балто-слов'яно-германській території. У молодиків спочатку допевнялися, чи здужають вони волочити борону. І якщо ті виявляють хоча б готовність, то отримують у віддяку символічну плату у вигляді яйця та маленького коржика з сиру, що й досі зветься *мандриком*. Це слугувало своєрідним благословенням на подальшу ініціальну мандрівку.

(Див. ПИСАНКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.252. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.35. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.206. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.26. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.347. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.109-133 та ін. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.426-431, 439-442. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.392. І.Вишенський, «Твори», с.56. Л.Виноградова, «Волочебный обряд», с.424-425. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.210. О.Ошуркевич, «Релікти волочебних звичаїв...», с.351. З.Давидюк, «Весільний сирний обряд...», с.241.

ВОЛХВИ — стародавнє духовенство, жерці, служителі Всевишнього, посередники між Небом і Землею, наближені до божественної істини, чарівники, чаклуни, провісники. За високу духовність та силу пророцтва

волхвів у народі називали віщими людьми (у XVIII ст. знахарів також називали волхвами). Старші волхви звалися *стоначальниками.*

У науці немає єдиної думки щодо походження терміна «волхв». Деякі дослідники схильні вбачати в ньому зв'язки давніх українців з кельтами, інші — з фінами чи навіть з германськими племенами. На думку вчених, риси специфічно волхвівського, жрецького кола можна помітити у культі Велеса — покровителя «віщих» мистецтв. Волхви уміли гадати по Сонцю, Місяцю і зорях, птахах, тваринах тощо, створили вчення про *Око* — пришельця з далеких світів — і пояснили, хто є творець Всесвіту. Вони були авторами стародавніх книг — «Острології», «Звездочота», «Громовика», «Колядника», «Волховника», «Травника», Аскольдового літопису та багатьох інших, які не збереглися. Виконуючи волю Всевишнього, волхви творили справжні чудеса: за легендами, могли зупинити хід Сонця в небі або затемнити його повним Місяцем, уміли зачаровувати блискавиці та грім у небі. Волхви першими за зірками довідалися про народження Ісуса Христа. Поряд із терміном чоловічого роду, як засвідчують історичні джерела (*чародей, кореніту, баяльник, зеленіту, ведун, віщий, гадач, ворожець, врач, кудесник, наузник, шептун*), існував і жіночий рід — *влхва.* Відомі були *ведуньи, чаровницы, обавницы, наузницы, зеленьщицы, кореньщицы.*

Жерці язичницької релігії — волхви, судячи з літописів, не раз виступали проти церковної та княжої влади. Широка хвиля таких повстань прокотилась у містах давньої України протягом XI—XII ст.

Найдавнішу згадку про волхвів знаходимо у літописі під 912 р., де йдеться про те, що один із них напророчив князеві Олегу смерть від його улюбленого коня. Минуло відтоді чотири роки. Повернувся князь із походу на Царгород і згадав на п'яте літо про коня, від якого мав прийняти смерть. Олег дорікнув тому волхвові: адже кінь помер, а він живий. Та пророцтво все-таки збулося: войовничого князя вжалила змія, яка виповзла з черепа коня, на який він поставив ногу.

З волхвами мав справу також Ярослав Мудрий. У 1024 р. в Суздальській землі волхви підняли повстання під час голоду, вбивали багатих людей, вважаючи їх винуватцями нещастя. Дізнавшись про це, Ярослав прийшов з Києва, захопив волхвів, частину відправив у вигнання, а декого стратив. Маємо відомості, що і Гліб Святославович убив волхва, який збурив проти нього новгородців. У списках під 1069 р. розповідається про суперечку Яна Вишатича з волхвами з Ярославля. Вишатич казав, що коли Бог християн живе на небі, то житлом богів чарівників є безодня. У відповідь волхви запевнили Вишатича, що можуть на його очах дістати жито чи рибу, чи щось інше, яке приховують багатії.

Після прийняття християнства волхви подались у хащі. Разом з ними пішли ті, хто не бажав залишати віру предків. Поступово волхви, не маючи можливості вільно виконувати свої ритуали та обряди, ставали знахарями, лікували хворих, пророкували майбутнє, зберігали знання і досвід попередніх поколінь. Вони не втратили свого впливу на простий народ і за будь-якої нагоди вели боротьбу з християнською релігією.

(Див. ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, ЖРЕЦЬ, АПОКРИФИ, ВІЩУНИ, НАУЗИ, ЧАРІВНИК, ЧАРІВНИЦІ, ЗНАХАР, ОБАЯТЕЛЬ, ВОРОЖБИТ, ВІДУН).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.29, 99, 116-121. Літопис Руський, с.85. Етимологічний словник..., т. І. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.278. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.328. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.92, 929. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.324-325. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.174; т.2, с.33-34; т.3, с.211-212, 214-215, 218-219, 250-251, 293-298; «Народные русские сказки» 562. Б.Рыбаков, «Язычество Древней Руси», с.275, 294-305, 734, 741, 770. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.50. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.70-71. Я.Боровський «Світогляд давніх киян», с.41-44, 67. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.100-112. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.64, 65, 140. 174. В.Иванов, В.Топоров, «Волхв», с.108-110. С.Аверинцев, «Волхвы», с.243-245. В.Петрухин, «Волхвы», с.110-111.

Розправа князя Гліба з волхвом.
Мініатюра Радзивиллівського літопису

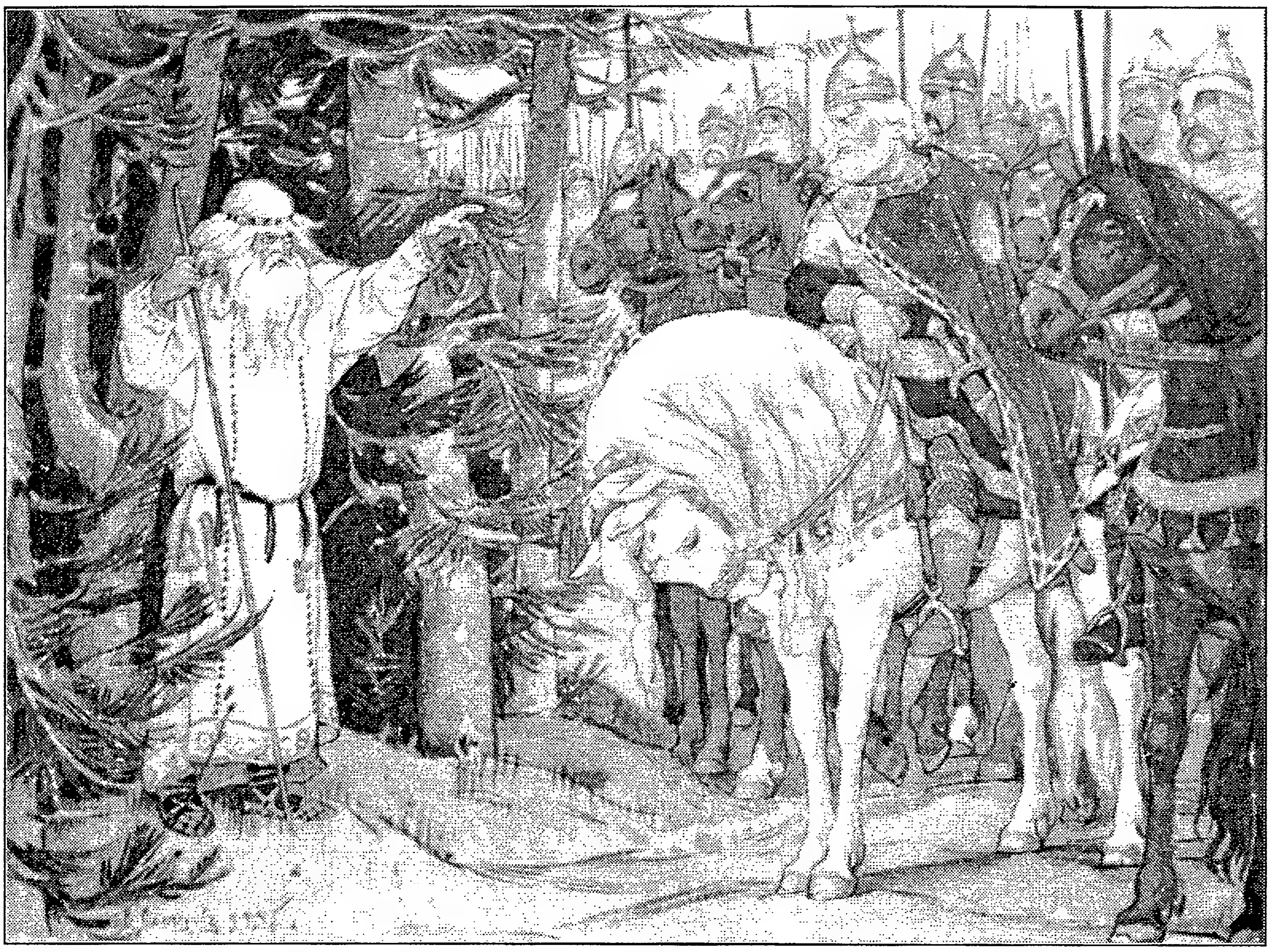

Зустріч Олега з волхвом. Худ. В. Васнецов. 1899

ВОЛЬГА ВОЛХВ — легендарний богатир, наділений віщунськими здібностями та відунськими знаннями. Вольга Волхв народився від змія та земної жінки; при його народженні затремтіла земля і схвилювалося море. Народившись, він просить матір не сповивати його, а вбрати в богатирські риштунки. З восьми років він учиться грамоти і набирається різної мудрості. Великий перевертень Вольга умів, ударившись об землю, обертатися в тура, вовка, сокола, чим наводив жах на ворогів. Коли цар індійський збирався походом на Київ, Вольга запобіг тому. Залетівши птахом до палацу, він підслухав розмову султана з його жінкою. Тоді Вольга, обернувшись вовком, душить коней султана; обернувшись горностаєм, нищить зброю в його арсеналі і, повернувшись птахом назад до дружини, іде з нею на султанове царство. Місто щільно замкнене, але Вольга обертається мурахою, дружину також обертає мурахами, вони проходять до міста через прорізи, знову стають вояками і знищують султанову силу, лишаючи живими тільки тисячу дівчат. З ними Вольга женить свою дружину, сам одружується з царицею, і так вони «заселили Індію багату» і заволоділи нею.

(Див. ПЕРЕВЕРТЕНЬ, ВОВКУЛАКА).

Літ.: Былины, с.165-178. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 1, с.94. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.116. В.Иванов, В.Топоров, «Волхв», с.108-110.

ВОРОЖБИТ — «професійний» знахар, волхв. Ворожбити й ворожки по зорях тлумачать сни про життя і смерть, застерігають від злих людей, відводять лихо тощо. Це ті ж волхви, жерці, які знали Божу волю й уміли по-божому говорити. Слово зле, сказане ворожбитом у відповідний час, конче має збутися, як і добре слово. Словом, яке знали лише ворожбити, можна легко вилікувати людину або, навпаки, наслати на неї хворобу. З віри, що слово неодмінно збувається, від тих далеких часів зберігся звичай: як хто чхає, спішать сказати «Будь здоровий!» Ворожбити знали найрізноманітніші ворожіння: «кінь ірже, трава чи лист шумить, дерево до дерева хилиться» — і по всьому цьому ворожили. Ворожбит може заворожити людину, і вона помре, може приворожити хлопця чи дівчину, щоб любили одне одного; може заворожити й якусь річ.

(Див. ВОЛХВИ, ЗНАХАР, ЖРЕЦЬ, ВОРОЖІННЯ, ВІДУН, ЧАРІВНИК, НАУЗИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.255. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.204. В.Скуратівський, «Русалії», с.504-506.

ВОРОЖІННЯ (ворожба). У давнину ворожили не тільки «фахівці», а й пересічні люди. Ворожили на різні «теми»: який буде рік, коли на Введіння стільки-то води, а на Юрія трави; скільки на Введіння води, стільки влітку молока; хто перший прийде до хати (буде *полазником*) на Новий рік; якою буде доля у дівчини і т. ін.

Ворожіння у стародавні часи було необхідним елементом язичницького богослужіння. Особливо це стосується ворожіння жеребом, суть якого полягала в розгадуванні не надто складних знаків. Інколи для цього використовували трісочки, в яких один бік білий, а другий чорний (білий означав успіх, чорний — невдачу). У скіфів ворожили за допомогою вербових гілочок та липової кори. Цим займалися *енареї* —

жінкоподібні чоловіки, кому мистецтво пророкування, мовляв, дарувала сама Афродита. Під час жертвоприношень також відбувалися ворожіння з метою довідатися про волю богів. Часто-густо вони вказували на жертву. Подібне зафіксоване й у «Повісті врем'яних літ» під 983 р.: жереб кидали на отроків і дівчат; на кого він випадав, того й приносили в жертву, бо нібито такою була воля богів.

(Див. НІЧ ВОРОЖІННЯ, ВОРОЖБИТ, ГАДАННЯ, ДОЛЯ, ВЕЧОРНИЦІ, ПОЛАЗНИКИ, СКІФИ).

Літ.: Геродот, І, 105; IV, 67. Повєсть временных лет, ч.1, с.58. Я.Головацький, «Виклади давньоруських лсгенд, або міфологія», с. 59-60. М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.140-141. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с. 40, 64. О.Бучма, «Рслігії стародавніх спільнот», с.69. Г.Скрипник, О.Курочкін, «Народні вірування...», с.218. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.218. В.Иванов, В.Топоров, «Исслсдования...» Б.Успснский, «Филологичсскис разыскания...», с.55, 56, 62, 86, 104 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.84. М.Агбунов, «Путсшсствис...», с.87-88.

ВОРОН ВОРОНОВИЧ — міфічний персонаж, якому приписується добування живої води, викрадання шляхетних дівчат тощо («Цар наказав нянькам, щоб вони оберігали царівну, на вулицю не пускали, щоб не забрав Ворон Воронович»). У казках діви-птиці вважаються дочками Ворона Вороновича. Про боротьбу темних і світлих сил природи йдеться у веснянках «Ворон», а також у давній грі, яку чудово описав І.Нечуй-Левицький. «У Вороні, — зазначає письменник, — ми бачимо дві сторони: матір з красною старшою дочкою і дітьми, і Ворона. Мати стає проти Ворона, а позад неї красна дівчина і всі діти; вони міцно тримаються рядком одне за одним. Проти матері сідає Ворон і копає паличкою пічку. Ворон хоче гріти окропи, щоб залити дітям очі. Гра починається розмовою між матір'ю і Вороном. Мати просить у Ворона води, що знаходиться десь під вербою. Ворон одказує, щоби вона пішла собі й напилася. «Коли боюся, бо воду стереже вовк та гадюка», — каже мати. Після того Ворон наївся, напився, сидить у високому городі, а за ним стоїть чорт з бородою. Потім мати каже, що і в неї є город; хоч і низько огороджений, та Ворон його не перескочить. Після розмови Ворон починає ловити материнських дітей, хапає їх по одному й переводить у свій город. Потім хапає й красну панну. Зоставшись сама, мати приходить у город Ворона впізнавати своїх дітей». «Ворон, — вважає І.Нечуй-Левицький, — образ хмари, що держить воду під вербою, котра у казках зветься цілющою і живою водою, яку стережуть змії. Та вода— цілющий дощ, що дає живу силу землі. Ворон хоче згубити з світу дітей і красну панну, заливаючи очі не холодною, а гарячою водою».

Літ.: І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.42-43. В.Пропп, «Историческис корни волшсбной сказки», с.44. С.Килимник, «Український рік...», кн.І, т.2, с.311. А.Афанасьсв, «Поэтическис воззрсния славян...», т.3, с.98; «Народныс русскис сказки» 92, 130, 159, 163. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.218.

ВОРОТА — за народними уявленнями, місце, через яке проходять Сонце, весна, щастя, радість, а також душі померлих. Це символ надійної охорони від зловорожих сил, символ початку нового шляху, це вхід на небеса та у земний світ, це оберіг минулого та майбутнього; у

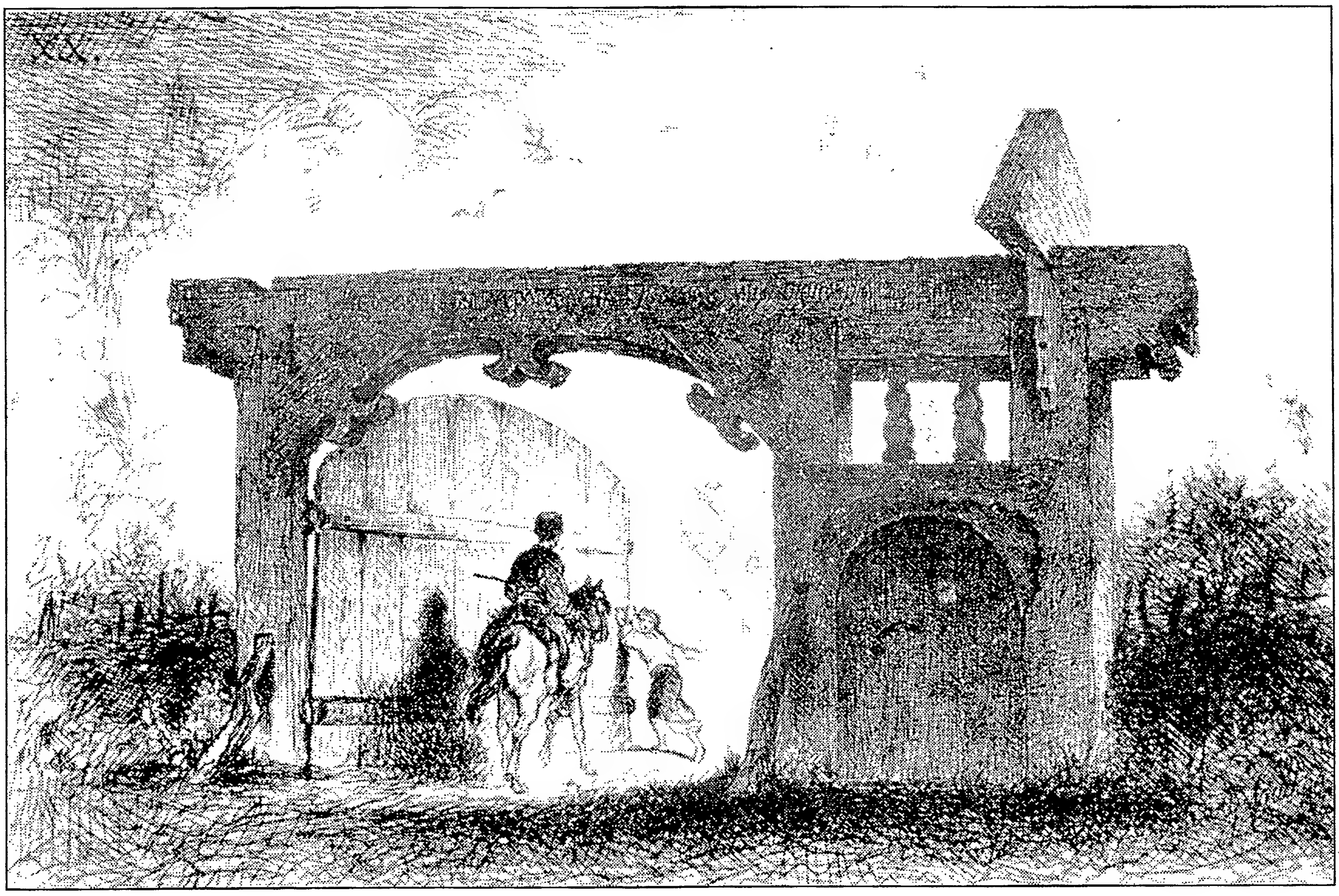

Ворота в Седневі. Худ. Л. Жемчужников. 1861

християнській релігії — це символ входу в рай та пекло.

У народних казках вхід до потойбічного царства іноді має вигляд пащі тварини, яка весь час закривається і відкривається. Знаходимо у казках і двері з зубами, які кусаються. Є також гори, котрі то сходяться, то розходяться.

Земним воротам, як і небесним, надавалося велике значення. Героїні давньоукраїнської міфології Додоли відчиняли ворота дощу, весни. Емблемою весняного бога Божича були золоторогий олень та ворота. Предки створили образ небесних воріт, через які приходять із вирію новонароджені душі та відходять душі дідів.

Напередодні свята Андрія юнки варили в горщиках пшоно, «щоб запросити милого до каші». Готову страву виносили до воріт, ставили на землю, клали ложку, а самі вилазили на них і запрошували: «Суджений, нерозлучений, йди до мене кашу їсти!» Цікаві дії, пов'язані з воротами, відбувалися у свято Калети на Черкащині. Коли батьки не пускали дівчину на вечорниці, то «відкривали ворота» — знімали їх і чіпляли до комина. Коли ж сусіди чомусь не мирилися, то їм обмінювали ворота — мовляв, живіть по-людськи. Тому й кажуть: «Стережи на Калету ворота, а на Купайла колеса».

У деяких місцевостях люди вдавалися до такого дійства. У перший четвер посту йшли в ліс із сокирою та виготовляли там осикові ворота, продовжуючи це і в наступні четверги. До Чистого четверга їх треба було закінчити, принести додому й поставити у глухому місці. Якщо ввечері сісти неподалік і спостерігати, то відьма обов'язково підійде до воріт і почне через них перелазити. Ця магічна дія матиме силу тоді, коли ніхто з сільчан не бачив, як робилися «ворожбиті ворота». Ворота мали вагоме значення й у весільній обрядовості. Перед ними запалювали вогнище із соломи (цей звичай зберігся на Київщині) для «очищення» молодих. Існував також «воротній могорич»: місцеві парубки не пропускали весільний поїзд, доки їх не пригощали. У фольклорі ворота іноді символізують початок якоїсь (здебільшого сумної) події, розлуку, тугу: «Гой, вийду я на улицю, де тисові ворота, стану собі у куточку, як та бідна сирота»; «Скріплиї ворітечка, брехливії люде, на кого ви набрешете, як нас тут не буде».

В усі часи великою цінністю для людини є рідна оселя. Отож здавна великого значення надавалося таким її важливим елементам, як брами, ворота, хвіртки. Найбільш давні з них зведені в кінці кам'яного віку (в Україні це дольмени в горах південного узбережжя Криму). Слід згадати й цікаву архітектуру входу в поховальну камеру царської могили у стародавній столиці Боспорського царства Пантикапеї (нині Керч). Це ніби дольмен, перекриття якого складене з великих горизонтальних кам'яних брил і має висоту 7 метрів. Пізніше ворота зміцнювали спорудженням веж та оздоблювали соковитим декором різьблення, ліплення та малювання. Подібні прийоми характерні не лише для фортечних укріплень. Їх бачимо й у замкових брамах в Олеську, Підгірцях (Львівська область), у багатьох монастирських та церковних комплексах. Багата творча фантазія народних майстрів яскраво виявилася при будівництві в середині XVIII ст. брами Заборовського в Києві. Вона вражала незвичайною красою архітектурних форм, пишністю геометричного і рослинного орнаменту. Вершина склепіння сягала майже чотирьох метрів.

У багатих на ліси районах для зведення воріт традиційно використовували цінні породи дерева (Карпати, Прикарпаття, Східне та Центральне Полісся, частково лісостепові райони). Майже в кожній композиції воріт помітне бажання будівничих органічно поєднати їх з огорожею садиби. У заможних господарів ворота робилися із суцільних дощок, іноді з різьбленням чи розписом. Наявність намальованих червоних квітів чи пташок на хвіртці, воротах або над вікном промовляла про те, що у цій оселі є на виданні дівка чи парубок.

(Див. ДОДОЛА, НЕБЕСНІ ВОРОТА, ЗОЛОТІ ВОРОТА)

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.17-18. В.Пропп, «Историчсскис корни волшебной сказки», с.288. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, с.185. Г.Дьяченко, «Полный црковно-славянский словарь», с.99. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.3, с.244; «Народныс русские сказки» 30, 104, 105, 129, 131, 562. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.11, 27, 28, 58, 77, 78, 95, 178. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвней Руси», с.54, 547. Ю.Гошко, І.Могитич, «Народна архітектура Українських Карпат». М.Катсрнога, «Брами в народному зодчестві», с.50-55. В.Скуратівський, «Дідух», с.57. О.Потапенко, Я.Потапенко, «Ворота», с.31. Л.Виноградова, С.Толстая, «Ворота», с.118-119. А.Гура, «Символика животных...», с.124, 146-148, 383, та ін.

ВОРОТАР (Ворот) — в українському фольклорі злий цар (дослівно *Перегороджувач, Загороджувач*). Про нього так пише І.Нечуй-Левицький: «Слово Володар... переіначене зі словом Воротар, котре ближче до царя Воротаря в колядках, аналогічних з веснянками. Їх аналогія дає право думати, що колядочний цар Ворот змінився у веснянках на царя Воротаря. І Воротар, і Ворот — то царі якогось ворожого города, котрі держать у себе якесь срібне та золоте божество. В них можна бачити давнього індійського лихого Врітру, бога холоду й темних сил, ворога світлого громовика Індри». Аналізуючи весняну гру «Воротар», письменник зазначив, що ця схема звучить і в тих колядках, де громовик Іван-царевич руйнує вороже місто царя Ворота й здобуває собі царівну, заполонену там Воротом. І додає, що дівчина-царівна — то сонце на небі весняної пори. С.Килимник наводить таку веснянку-гаївку, записану етнографом Іваном Колессою:

> Воротай, воротайнички,
> Й отворіть нам воротонька!..

Дослідник припускає, що через ці ворота проходять нові люди (народжені), нові істоти, сонце, весна, новий рік, урожай, добробут, щастя, радість та одруження. «Але хто саме така космічна стать, якій відкриваються небесні ворота? Хто ті ворота саме відкриває? Цей образ так і не розкритий остаточно», — зауважує вчений.

(Див. НЕБЕСНІ ВОРОТА, ВЕСНЯНКИ, КОЛЯДКИ).

Літ.: І.Нсчуй-Лсвицький, «Світогляд українського народу», с.32. М.Грушсвський, «Історія української

літератури», т. 1, с.290. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.2, с.241, 245-248, 311. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.933. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.158, 215, 221, 237.

ВОСТРУХА — домашнє божество, що оберігало корів.
Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтические воззрения славян...», т.2.

ВСЕВИДЮЧЕ ОКО. За стародавніми легендами, Божественне Око прилетіло з далекого Старого світу, аби утворити Новий світ. Одного разу воно своєю всевишньою силою пронизало могутній Хаос і пустило сльозу. З тієї кришталевої чистоти народився птах на ім'я Сокіл. Священний дух першоптаха зародив свідомість та буття. Потім первовічний птах зніс золоте яйце. З того яйця народився блаженний вирій-рай, а з нього — весь білий світ. Про першоптаха — Бога-Творця як духовного єства, з чиїх сліз зродився світ, часто згадують колядки. Одну з них, записаних П.Чубинським, подає К.Сосенко:

Весь двір на горі,
Явор на дворі.
На тім яворі
Сив сокіл сидить.

У багатьох народів світу верховний Бог уявлявся в людській подобі і символізував собою дихаюче бурями грозове небо, з висоти якого Сонце, ніби велетенське всесвітнє Око, оглядає землю. За О.Афанасьєвим, божество у вигляді Всевидючого Ока із сонячними променями навкруги, яке увійшло у церковну символіку в

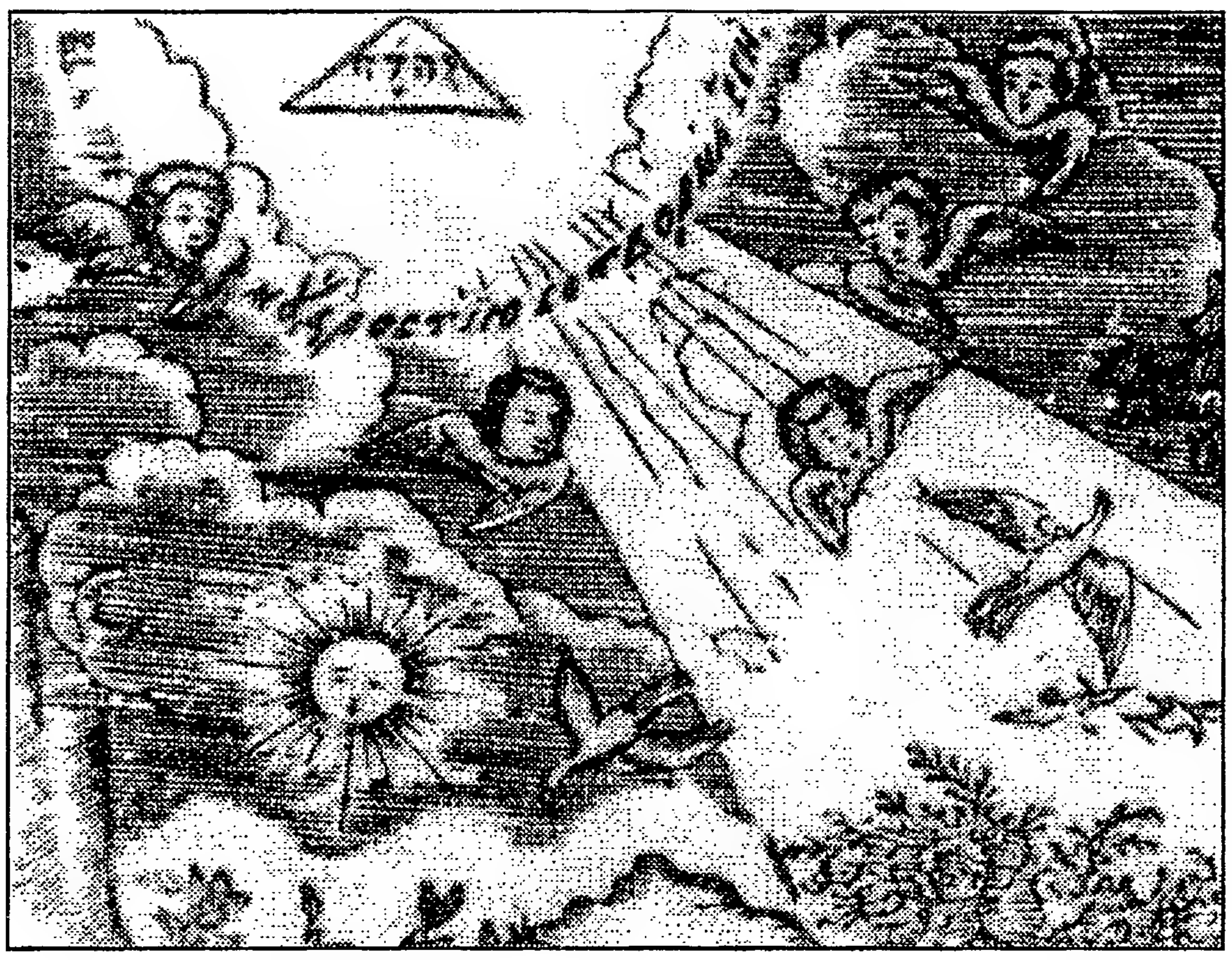

Всевидюче Око. Фрагмент «Гріхопадіння Адама і Єви». Худ. І. Філарет. XVII ст.

середні віки і утрималося до сьогоднішнього часу, було відоме ще давнім індійцям. Другим оком Бога вважається Місяць. Сонце і Місяць призначені Всевишнім «оглядати» всі сузір'я Зодіаку. В одній купальській пісні, записаній на Івано-Франківщині, подибуємо «Око Лада»:

Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.

Тут око — ім'я богині води Дани, котра виходить із води в Купальську ніч. За стародавніми уявленнями, людські очі походять від зіниці Господньої, від Божественного ока — Сонця.

(Див. ОКО, ЗОДІАК, ХАОС, СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, СОКІЛ-РОД, ВИРІЙ, ЛАДО, КУПАЛЬСЬКА НІЧ, ВОЛХВИ).

Літ.: Золотослов №327. Ригведа І, 44, 72, 115. К.Сосенко, «Різдво-Коляда та Щедрий Вечір», с.153, 224, 233, 236, 244, 262. А.Афанасьєв, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.79, 84, 87, 99. А.Голан, «Миф и символ», с.83. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.54.

ВСЕЇДНИЙ ТИЖДЕНЬ — тиждень перед Масницею, коли дозволялося їсти скоромне. Коли на Всеїдному тижні виє хуртовина, то кажуть, що це «Всеїдна в гості їде!» А як хуртовина на Масляну — «Масляна з гостей їде!» А як хуртовина на першому тижні Великого посту, то це «Масляна їде дитину шукати, бо, бач, загубила, коли п'яна з гостей їхала!»

(Див. МАСНИЦЯ, ВЕЛИКИЙ ПІСТ).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.200.

ВСЕСВІТ пов'язувався в давній Україні з вічнозеленим Деревом життя та Яйцем-райцем, що найповніше відбито у колядках та щедрівках, у багатьох легендах та переказах. В українській міфології Лада — богиня Всесвіту, Велика мати всього сущого, а верховним повелителем Всесвіту вважається володар небесного вогню Сварог. З часом свої різнобічні функції Сварог передав у спадок своїм наступникам. Цікаво, що з появою сонця-Дажбога і вогню-Сварожича він іде на спочинок, залишивши їм в управління Всесвіт і надаючи безмежні можливості для творчої діяльності.

Найдавніші космогонічні уявлення на території України Б.Рибаков убачає в культурі трипільської мальованої кераміки (V—III тис. до н.е.). Давні землероби ділили світ на три зони: верхнє небо з запасами води, середнє небо з Сонцем, смугами дощів і хмарами та землю з рослинами й насінням.

Таку ж картину світобудови подає й колядка, записана на Волині. У ній дівчина вишиває картину Всесвіту на сорочці:

А на комірі — місяць і зорі,
А на пазусі — райськії пташки,
На руковайках — шевці-молодці.

В іншій колядці триярусним постає вже саме небо:

Коло ковнірца — [яснії] зорки,
На пазушках — ясний місяць,
А у полах — сиви голуби.

Щодо першої колядки, то подана в ній модель світобудови має форму цілком завершену, оскільки дві небесні сфери доповнені земною, що відповідало уявленням трипільців. Наступна ж, яка членує небо натроє, має дещо інший вигляд. Далі бачимо: дівчина сидить у високому теремі, терем той — на оленях, а олені — на буковому мості. Отже, земна сфера, у свою чергу, теж ділиться натроє. Таким чином, картина

світобудови постає дев'ятикомпонентною. Чи не звідти сакральність числа 9, яке для колядок вважається універсальним?

Існують колядки про деміургів, де змальовується сам процес творення світу. Об'єктами творення постають «чорна землиця» з добутого з дна моря «друбного піску», «ясне небонько», «світле сонінько», «ясен місячик», «ясна зірниця» та «дрібні звіздочки». Синє море, зелений явір та птахи (голуби) постають як уже створені першоелементи. Загальна кількість таких складників і тут становить дев'ять. Уявлення ж про трихотомічну модель Космосу, представлену образом Світового дерева, судячи з текстів колядок, існувало й раніше.

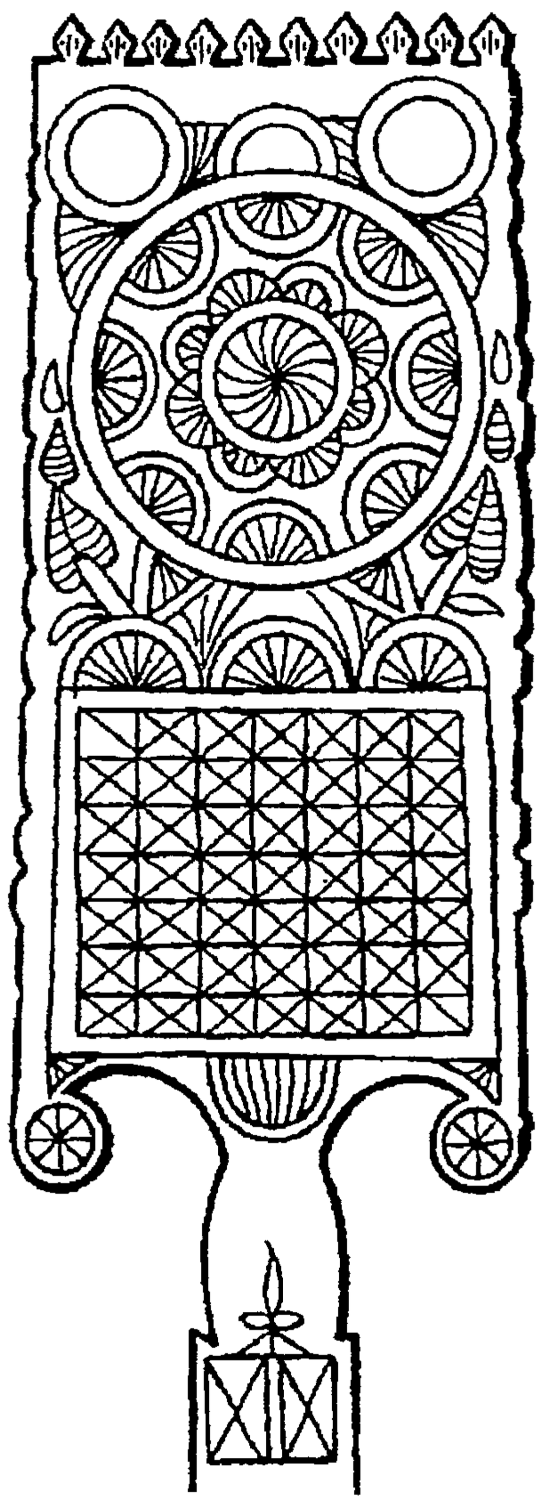

Прядка з зображенням Всесвіту – Землі і небосхилу («білого світу»)

Про поетизацію давніми слов'янами природи яскраво писав В.Келтуяла (1906): «Незмірна небесна сфера, що розтяглась, як шкіра, прикрашена світилами, рухається чудовим чином поволі, завжди зберігаючи одні і ті самі відстані, ні на чому не зосереджуючись. Увінчане зірками, в чудових ризах небо носить один світлий камінь — сонце — на своїх грудях, а інший — біля ніг — місяць; безодню повиває небо як пелена, а землю тримає в середині. Невимовна краса дня і ночі, світанку і сутінок, спеки і грози — все це складає загальне надбання живого. Сонце, як око світу, всеживильний вогонь, дає своє світло і нашому зору, і малій місячній свічці, а саме рухається доброчинно по одвічно встановленому напряму. Четверо стихій, начебто між собою ворожих, гармонійно виконують своє призначення. Поступовість змін пір року підтримує рослинний світ. Повільно рухається час — сімома днями, і також поволі, але неухильно обертається колесо людського життя».

(Див. БОГ ВСЕБОГ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, КОЛЯДКИ, ЩЕДРІВКИ, СОКІЛ-РОД, ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ, СВАРОГ, ДАЖБОГ, СВАРОЖИЧ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Три. Дев'ять, РОД, ДЕМІУРГИ).

Літ.: Замовляння, с. 48. К.Сосенко, «Різдво-Коляда та Щедрий Вечір», с.284. Г.Булашев, «Український народ...», с.68. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.257. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.238; «Народные русские сказки» 123, 129. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.138. Б.Рыбаков, «Космогония и мифология...», с.28; «Язычество древних славян», с.246, 462. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.66-78. В.Роменець, «Філософські ідеї...», с.143-144. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.215-216. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.21. В.Келтуяла, «Курс истории...», с.256. И.Гугалашвили, «О символике цвета...», с.212-213.

ВУЗОЛ має магічну силу: може «зав'язати» те, на що надумано; ось тому молодих у «коморі» свашки пильно оглядають, щоб часом на них не було якого вузлика. Коли роди йдуть тяжко, тоді в хаті відчиняють усе, що відчиняється: двері, вікна, відмикають усі скрині, розв'язують усі вузли, — щоб так само розв'язався вихід дитини. Коли дитина народиться, то їй баба-повитуха пупа відтинає, зав'язує його в сім гудзів і дає мамі, щоб заховала. А коли дитина доросте семи літ, тоді мама дає їй того ремінчика, щоб руками позад себе розв'язала. Як розв'яже, то їй розум розв'яжеться, до «голови впуститься».

Вузол, крім того, символізує безперервність, долю, неминучість. Вузли можуть бути інструментом чарівника або відьми. У такому випадку зав'язувати вузол означає закликати магічних духів, ворожити. Зав'язаний вузол — перешкода, заковика, невдача. Розв'язаний вузол означає волю, спасіння, вирішення питання. Розрізати вузол — це означає вибрати складну, однак найкоротшу дорогу до спасіння, здійснення задуманого. Вузли (фактично замкнені магічні кола) дуже помічні у боротьбі з нечистю. Наприклад, у народній медицині часто використовувалися амулети (нав'язки, вузли, наузи) проти зурочення. У деяких регіонах накидали рибальську сіть чи нитку з сотнями вузликів на молоду, що йшла під вінець. Вірили: відьма чи чародій не зможуть тоді завдати дівчині шкоди, бо будуть зайняті розплутуванням вузлів. Магію вузла використовували для чарування, про що довідуємося із віршів Симона Симоніда (Шимоновича) «Селянки» (1614):

> Оцю шворку потрійним вузлом зав'яжу я,
> Зав'яжу і косу, він добряче відчує,
> Що думки пов'язались, і не розв'язати,
> Аж поки каяття не почне відчувати.
> Сильні чари, ви мужа верніте, благаю,
> Приведіте, бо з жалю я міри не знаю!

Колись на Поділлі, йдучи на сватання, зв'язували ніжки стола («щоб діло швидше в'язалося»). Коли перед весіллям заплітали коси нареченої, то намагалися зробити вузли найміцнішими, щоб союз молодих був довгим і нерозривним. Під час вінчання священик зв'язував руки молодих рушником (знак єднання життєвої долі).

У селах після винесення покійника з двору зав'язували червоним поясом ворота, щоб інші члени сім'ї «не пішли» за ним. До речі, і нині покійникові зв'язують ноги з подібною метою, перед похованням розв'язують, а «пута» знищують, бо ті нібито мають

страшну силу. Існувало вірування в демонічний вплив «закрутів», «завитків», «заломів» (із стебел жита, коноплі; із ниток). Вони символізували змертвіння, їх підкидали на ниви, щоб був неврожай тощо.

Плетений орнамент у формі вузлів широко використовувався у книжкових мініатюрах як декоративне обрамлення. Магію вузла бачимо і в орнаменті Софійського собору у Києві. Символіка цих візерунків — знакове втілення ідеї безкінечності.

(Див. МОТУЗКА, НАУЗИ, ЗАКРУТКИ, КОМОРА).

Літ.: Симон Симонід (Шимонович), «Чари», с.99. А.Афанасьєв, «Поэтическис воззрения славян...», т.3, с.216, 218. О.Потапснко, «Вузол», с.32. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.141, 143. А.Гура, «Символика животных...», с.149, 389, 654, 656 та ін. Дж.Купср, «Энциклопедия символов», с.339. Дж.Фрсзср, «Золотая вствь», с.271-277.

ВУЛИЦЯ (улиця, юлиця) — своєрідні вечорниці дівчат і хлопців десь на зеленому лузі над річкою чи на леваді просто неба. Той, хто брав участь у таких розвагах, звався вуличанином. Починалася вулиця від Великодніх свят і тривала все літо. Збиралися щовечора, а коли починалися господарські роботи в полі, то тільки в неділю та святкові дні. Вулиця проходила з піснями, хороводами, танцями. У давнину такі вечорниці, особливо навесні, проводилися по всіх землях України.

(Див. ВЕЧОРНИЦІ, ХОРОВОД).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. І, с.259, 338; т. IV, с.531. Т.Рильський, «До вивчсння українського народного світогляду», с.102-119. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.161-168. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.51. Леся Українка, «Твори», т.IV, с.452, №3.

ВУРДАЛАК (вуркодлак, вовкодлак) — зла істота з гострими зубами, вампір, упир, ненажера, який, за народними віруваннями, висмоктує кров. Аби вурдалак не зміг заподіяти зла людям, його після смерті проколювали терновим чи осиковим кілком.

Нерідко ставиться знак рівності між вурдалаками-вампірами і вовкулаками (вовкодлаками), тобто перевертнями, що стають вовками. Однак чи можна плутати цих різних демонів? З першими пов'язані уявлення про істоти, які пожирають Сонце і Місяць: «егда убо погибнеть Луна или Слнце — глаголють: влъкодлаци Луну изведоша или Слнце». Перевертні-вовкулаки існують паралельно упирям-вампірам, інколи замінюючи їх, однак у слов'янському фольклорі вони не ототожнюються.

(Див. ВОВКУЛАКА, ПЕРЕВЕРТЕНЬ, ДЕРЕВА — Терен. Осика, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вовк, УПИР).

Літ.: Етимологічний словник..., т. II, с.491. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.91, 101. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрения славян...», т.3, с.260, 283, 286. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.16-17. В.Давидюк, «Українська міфологічна лсгснда», с.47-48, 66-70. В.Иванов, В.Топоров, «Волкодлак», с.242. А.Гура, «Символика животных...», с.49, 99, 124 та ін.

ВХОДИНИ (перехідчини, новосілля). За народними прикметами, «ніхто ніколи не буде входити в нове житище своє на якій іншій квадирі, а тільки на підповні, коли місяць виповнюється, бо то вже так помічають усі, що яка квадира, таке і життя буде: на молодиці — походитиметься і старий, і молодий, на другій квадирі, саме на підповні — це все добром наповнюється, на ущербі — звісно, ущербиться і на всячину.

Хазяйка, або старша дочка, або хто з сусідів покладе хліб і сіль на стіл, і з столом хто двоє, або скільки схоче, внесуть той стіл у нову хату і поставлять на місці на покуті.

Хто є з старших у хаті, то скільки б не було сім'ї, усяке щось вноситиме у нову оселю з старої.

Матері материнщину, батьки батьківщину просять шанувати і передавати своїм нащадкам.

Печиво і вариво рідко коли вносяться зі старої печі, а все готується в новій, після того, як уже ікона й стіл поставлено буде в новій хаті. Як весело, без оказій сей день пройде, то і все життя таке буде».

Літ.: Український світ, с.42. І.Гребінь, «Житло в духовному світі селянина», с.30-31.

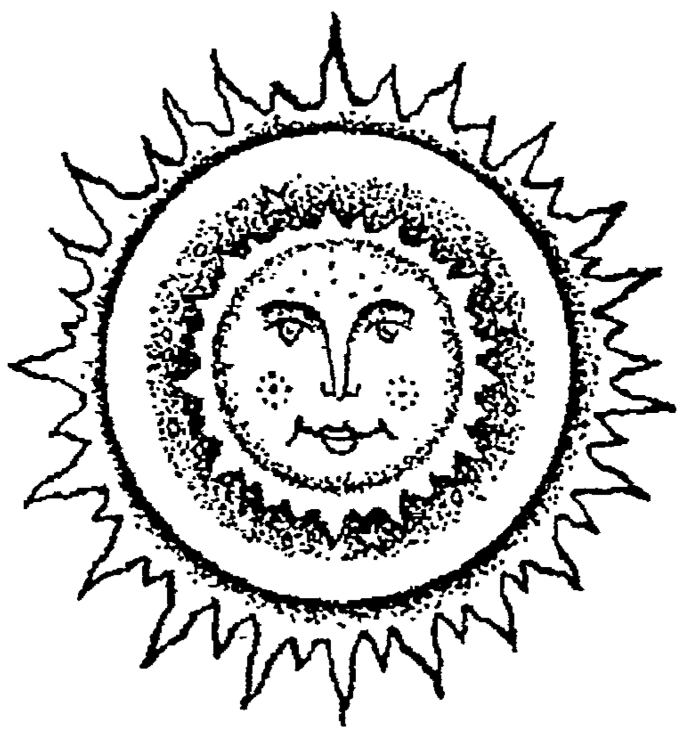

Г

ГАДАННЯ — ритуал, спрямований на контакт з потойбічними силами з метою вгадування майбутнього. Гадання є одним із способів *ворожіння*; перше переважно базується на випадкових, але природних явищах або символах, а друге твориться під впливом надприродних сил на користь одних і на шкоду іншим. Найрізноманітніші гадання описані у стародавніх книжках («Лунник», «Травник», «Сонник», «Чаровник», «Громник», «Молніяник», «Колядник», «Волховник», «Птичник», «Путник» та ін.). Дуже поширені гадання про погоду. Наприклад, коли трава сильно пахне — буде дощ. Коли півень заспіває невчасно — буде зміна погоди, коли свиня несе в зубах сіно чи солому і мостить собі барліг — мороз, кури хвостами махають — на вітер тощо.

Гадання-ворожіння були особливо популярними на Різдвяні свята і особливо на Новий рік: здебільшого дівчата гадали, чи вийдуть заміж. Щоб дізнатися, чи збудеться задумане, розкладають вогонь, і коли дим піде просто вгору — збудеться, а як постелиться землею — не збудеться. Або ще брали зміїне кільце, вішали його на жіночій волосині та чекали, куди його буде хитати вітер: у який бік кільце буде найбільше нахилятися, там живе чаклун, що зачарував свою жертву, про яку загадують.

Також гадали по нігтях. Наприклад, натирали нігті хлопчика дерев'яним маслом та золою і заставляли тримати їх на сонці. По зображеннях, які вимальовувалися, гадали. По білих плямочках, що з'являються на нігтях, судили про життя і здоров'я людини. За бажанням вагітної жінки розгадували зображення на яйці, щоб дізнатися, кого вона родить: хлопчика чи дівчинку. У бузку або конюшині дівчата шукали квітку з п'ятьма листочками: на щастя, коли знайдуть — матимуть пару. Гадали по квітах, дорогоцінних каменях, картах, жеребу тощо.

(Див. ВОРОЖІННЯ, МАГІЯ, ЛЮБОВНА МАГІЯ, НІЧ ВОРОЖІННЯ, ВОРОЖБИТ, АПОКРИФИ, ВОЛХВИ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.267-276. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.65-66. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.942. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.323; т.2, с.99-101, 134-135, 246; т.3, с.189-190, 298, 361-365. И.Сахаров, «Сказания...», с.38-41, 115-132. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.25-31. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.14-34. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.403-406. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.38-43. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.55, 56, 62, 86 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.26, 42, 73, 81, 108 та ін. О.Белова, А.Турилов, «Гадательные книги», с.486-491. Л.Виноградова, «Гадание», с.127-130.

ГАДЮШНИК — день святого Руфа (Родіона) — 4 березня. Якщо на Здвиження (14 / 27 вересня) птахи відлітають у вирій і різне гаддя теж повзе до вирію, то на гадюшник усе в землі зрушується: і трава, і всяка зелень, і все, що посіяно і посаджено в цей день, має піти вгору; птахи летять із вирію, а всяка гадина вилазить зі своїх ям. Святий Руф з'являється із землі. Вважалося, що з його приходом не можна ходити в ліс, бо там повзають гадюки, і вони цього дня дуже кусливі.

(Див. ЗДВИЖЕННЯ, ВИРІЙ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.72. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.350-352; т. ІІ, с.244. В.Скуратівський, «Дідух», с.90; «Русалії», с.104.

ГАЇВКИ (гаїлки, ягілки, ягівки, гагілки, галагілки) — обрядові пісні-веснянки, що супроводжуються дівочими хороводами. Вони є основою найбільшого свята в році — Великодня, воскресіння природи (у давнину — свята зустрічі Гайбога та богині Гаї). Магічно-чарівні гаївки співалися переважно у священних гаях понад річками, де стояли зображення кумирів, яким поклонялися предки. Біля них клали квіти, писанки, рушники і співали гаївки, звеличуючи прихід весни. В обрядодіях відтворювався весь процес посіву, саджання в землю всякого зела, його росту, збирання врожаю. Ось одна з таких пісень:

Ягіл-Ягілонька,
Ягілова донька,
Уставай ранесенько,
Вмивайся білесенько.
Та піду я по Дунаю,
Там собі погуляю,
Як рибка по Дунаю...

(Див. ВЕСНА, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ВЕСНЯНКИ, ВЕЛИКДЕНЬ, ІДОЛ).

Літ.: Гаївки. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.264. А.Свидницький, «Великдень у подолян», с.444-446. К.Сосенко, «Про містику гаїлок». О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.420-425. С.Килимник, «Український рік...», т. II, с.151-163, 167 та ін. А.Афанасьєв, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.166.

ГАНЧИН ДЕНЬ (Тріскуча Анна) — 9/22 грудня: зимове сонцестояння. З наступної доби день починає збільшуватися, зате вступає в силу астрономічна зима. Цікавий звичай побутував у давній Україні: в день сонячного повороту на нове літо за радісне повідомлення дзвонареві видавали із скарбниці 24 срібняки. А в день сонцестояння за звістку про «повернення сонця на зиму» йому доводилося добу відсидіти у в'язниці.

З цього дня («вовчого дня») вовки починають бігати зграями, а пасічники ходили у погріб до бджіл, щоб добре «роїлися». Ніч на Ганчин день вважалась особливо сприятливою для гадання, лікування і магії. За болгарськими віруваннями, у цю ніч чарівниці скидають з неба Місяць, перетворюють його у корову і доять, відбираючи плодючість, насилаючи хвороби і сварки на людей. Для захисту від них господарі обходили поля і робили символічний зажин.

Анна — християнська свята, мати Богородиці, у народній традиції покровителька жінок, особливо вагітних і породіль.

(Див. СОНЦЕ, СОНЦЕВОРОТ, СОНЦЕСТОЯННЯ).

Літ. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.55. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.111, 115, 136. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.221. С.Толстая, «Анна», с.111. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.75. М.Міщенко, «Народний календар», с.96, 124.

Гаївки. Худ. А. Пилиховський. Середина XIX ст.

ГАРУСПІЦІЯ — ворожба і провіщення по нутрощах тварин. З давньої доби зберігся звичай на свято народження Місяця — Щедрий вечір — приносити в жертву богам порося. Кабан, особливо дикий, — символ Сонця. Його довга і гостра щетина символізувала сонячне проміння. Основними об'єктами гаруспіції були печінка, серце, легені, селезінка.

Ворожіння по свинячій селезінці було добре відоме у Галичині. Митрополит Іларіон наводить такий опис цього гадання (1939): «Коли цей, укритий тайною силою передсказувати погоду, орган грубий з одного кінця й тонкий з другого, то це ясне як сонце, що й зима буде ніби тяжка з одного, але жилувата з другого кінця. Як селезінка, скажім, тонка з початку, то снігу може не бути аж до св. Введення, але за те він може лежати на землі аж до св. Юрія, а коли противно, то сніг може впасти коли-небудь зараз по св. Покрові й стопитися перед св. Благовіщенням. Та кінці не грають тут великої ролі, — головно середина, і коли вона покажеться груба на середині з тонкими кінцями, то зима буде тяжка на середині, а кінці будуть м'які, мов розморожена бараболя». «Колії, що колють свиней, завжди вміють гадати по нутрі у свиней, — це традиція з глибокої давнини», — зауважує Іларіон.

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Свиня).

Літ.: Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.224. А.Кондраков, «Этруски — загадка номер один», с.7.

ГЕНІЙ — дух, присутній при народженні людини, який охороняє її протягом всього життя. Тільки смерть перериває зв'язок між людиною та її таємничим покровителем. В народі збереглася віра в генія-оборонця, котрий за християнства перетворився на ангела-охоронця. З тих самих давніх джерел постали віра в домовика, традиція справляти могилки, дев'ятини й т. ін. За стародавніми віруваннями, геній — бог-покровитель роду, втілення його внутрішніх сил і здібностей. Геніїв є два — геній добра і геній зла. Свій божественний дар геній вносить у людину разом з її народженням і спрямовує її на різні вчинки. Геній-охоронець уявлявся у подобі юнака з рогом достатку або в образі крилатого змія. У стародавніх колядках подекуди змій виступає як добрий геній молоді, посередник у женихальних справах, а добрим генієм господаря є сокіл.

(Див. АНГЕЛ, ЗМІЙ, ПТАХИ — Сокіл).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.279. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.148, 150, 152. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.179-180. Н.Яковенко, «Геній», с.68. Е.Штаерман, «Гений», с.145.

ГЕОРГІЇВ ДЕНЬ (Єгорія, Юрія) — день 23 листопада / 9 грудня. Після Миколи Доброго найбільш шанованим від самого початку поширення християнства у народі вважався святий великомученик і «побідоносець» Георгій.

Відомі легенди, у яких розповідається, що всі лісові та польові звірі підкоряються св. Георгієві. Він володар також усіх гадів. Селяни в молитвах зверталися до нього у відповідні дні, щоб убезпечитись від укусів змій і комах. Георгіїв день вважався і днем пастухів, які, щоб оберегти стадо від вовків, клялися тоді не стригти на голові волосся. Св. Георгій — покровитель земних плодів. Вважалося, що у Георгія є ключі від неба і він відчиняє його, даючи силу Сонцю і волю зіркам.

(Див. УРАЙ-РАЙ, ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.362-368. Н.Толстой, «Георгий», с.496-498. А.Гура, «Символика животных...», с.36, 55, 131, 132 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.32, 36, 135, 146.

ГЕРАКЛ — міфічний родоначальник скіфських племен, якого греки ввели до свого пантеону. На деяких

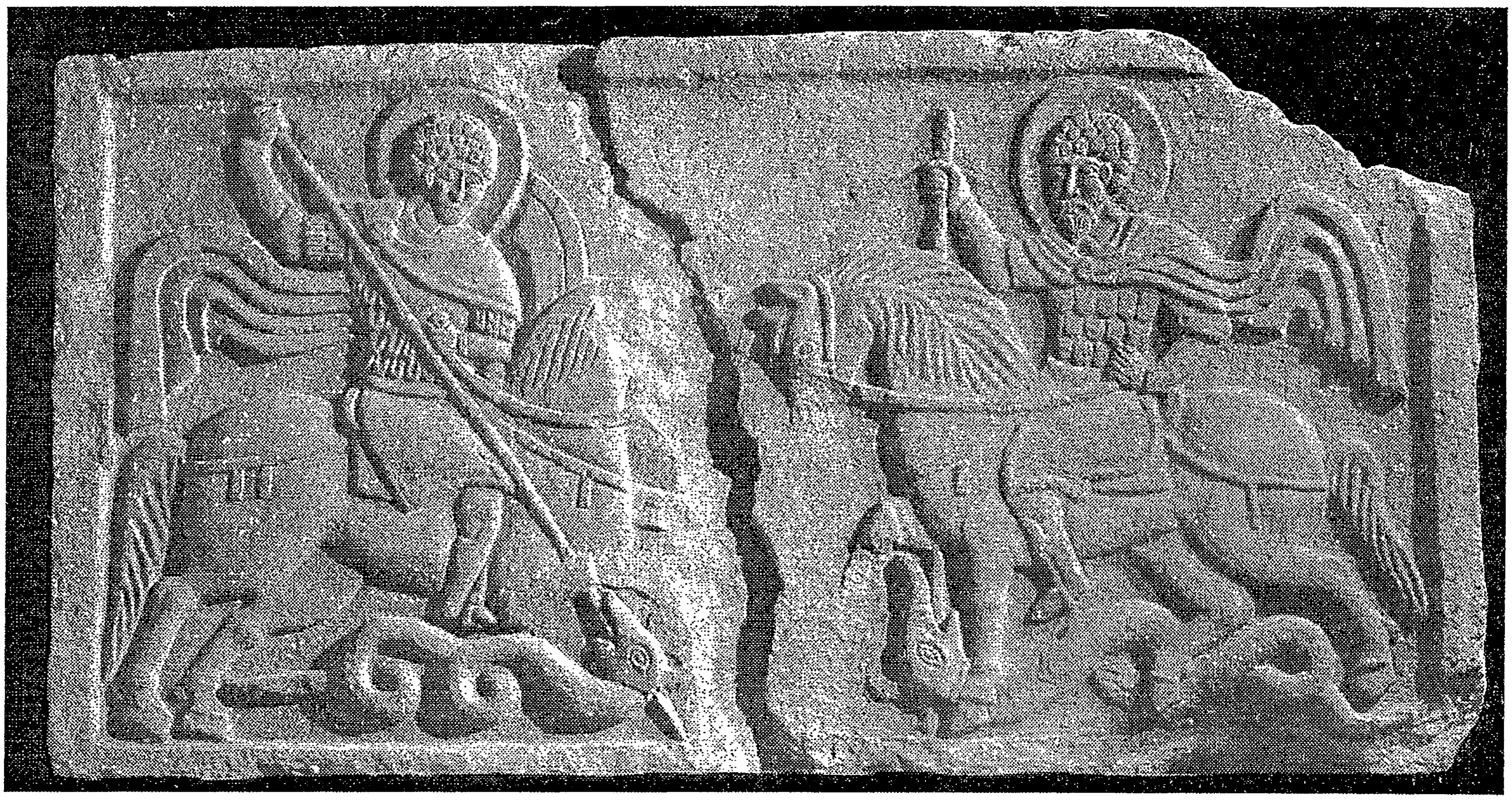

Шиферний рельєф із зображенням Георгія Каппадокійського.
Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві. Кінець XI – початок XII ст.

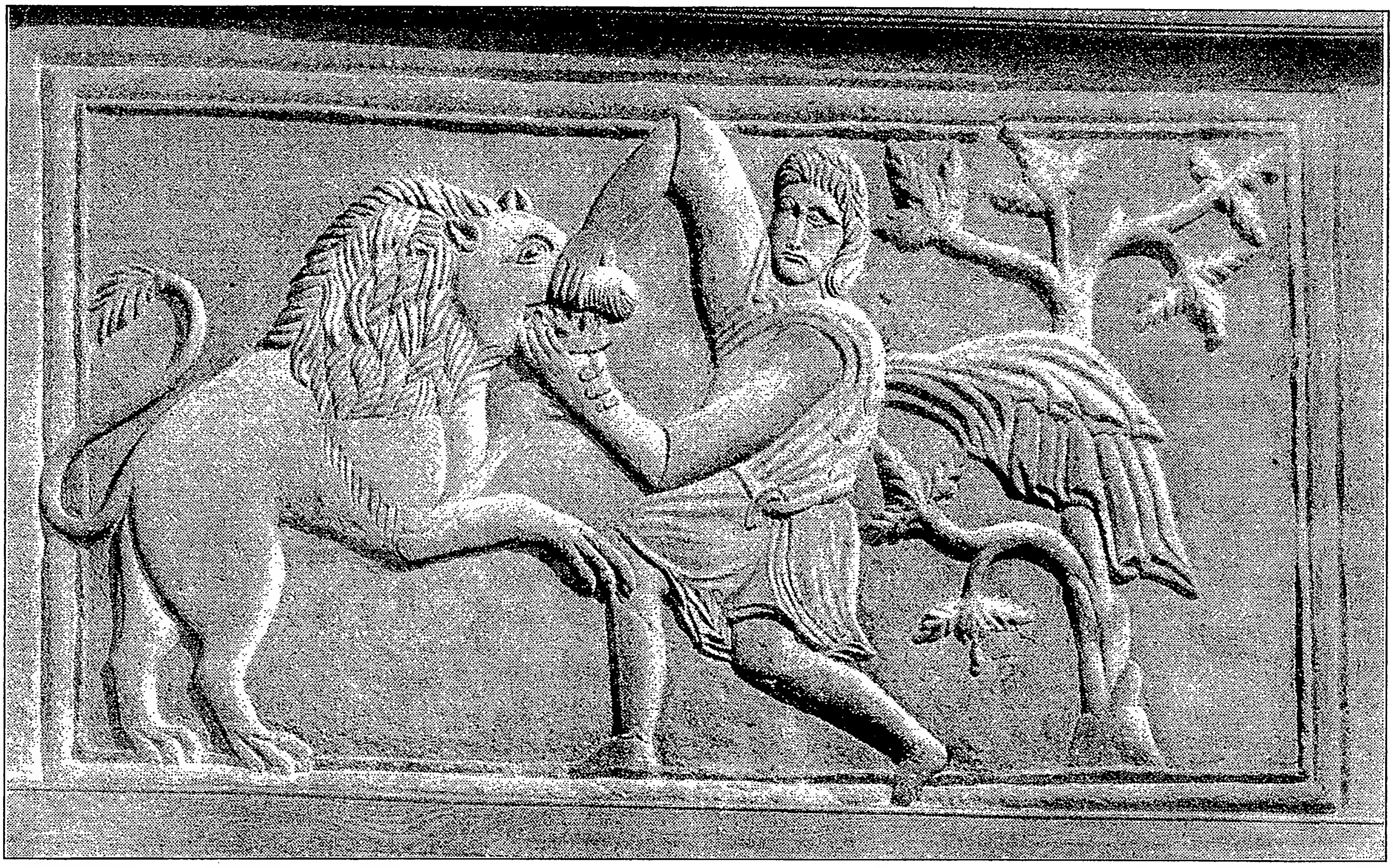

Геракл розриває пащу Немейського лева.
Шиферний рельєф Києво-Печерського монастиря. XI ст.

античних кам'яних пам'ятниках він називається «Гераклес склавенс» (Геракл слов'янський). Деякі дослідники припускають, що Геракл тотожний Таргітаю — прабатькові усіх скіфів-слов'ян. Батьками Таргітая, за скіфськими легендами у переказі Геродота, були Папай-Зевс та Діва-Змія — дочка Борисфена (давня назва Дніпра). Печера Змієного Богині знаходилася на о.Хортиця. Геракл, вирушаючи до греків і залишаючи дружину з синами, дав їй свій лук і пояс з підвішеною до нього золотою чашею і наказав передати тому з синів, хто зуміє підперезатися цим поясом і натягнути тятиву лука так, як це робив сам Геракл. Це завдання виконав лише наймолодший син — Скіф, який і став царем країни.

На становлення східнослов'янської міфорелігійної системи скіфських вірувань вказує Н.Полонська-Василенко: «Скіфи продовжують розробку трипільської міфології в образах фантастичного звіриного стилю і передають її через анто-слов'ян селу: це образи матері-богині, пастуха Геракла, одноокого циклопа, грифона, культового бика, коня, кабана тощо... Ще виразніше традиційний зв'язок дає наша хата з її піччю». Зв'язок грецьких легенд із царськими скіфами підтверджується зображеннями на срібному посуді із Частих курганів під Воронежем. Д.Раєвський зумів розгадати зміст цих сцен за участю трьох синів Геракла. Легенди про Геракла досить близькі до народних казок (похід за золотими яблуками тощо).

(Див. СКІФИ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА).

*Літ.:*Геродот, IV, 22. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.27. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.256, 277-278, 336; т.2, с.149, 160, 262 та ін. Д.Раєвский, «Скифский мифологический сюжет...», с. 91-95. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.559. Л.Славін, «Античне мистецтво Північного Причорномор'я», с.63. А.Козирєва, «Геракл», с.70. Н.Полонська-Василенко, «Історія України», т.І, с.59. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с. 25.

ГЕРМАН, Джерман — у південнослов'янській міфології божество плодючості, чий день (12 / 25 травня) святкували, щоб убезпечитися від грому і граду. Під час обрядодійств викликання дощу робилася глиняна лялька з підкресленими чоловічими ознаками. У заклинаннях говорилося, що Герман вмер від спеки; жінки хоронили його в сухій землі (здебільшого на піщаному березі річки), після чого мав піти життєдайний дощ. У деяких регіонах ляльку викопували на 3-й, 9-й або 40-й день і кидали у річку.

Літ.: М.Арнаудов, «Очерци по българския фолклор». Г.Кабакова, И.Седакова, «Герман», с.499-500. В.Иванов, В.Топоров, «Герман», с.284.

ГЕРОЙ — людина, яка визначається хоробрістю, силою, мудрістю, знаннями, воїнським духом. Герой — прототип Спасителя, який творить чудеса. Він зазвичай або бідного походження, або шляхетного, але до пори про це не знає. Йому доволі рано доводиться випробовувати свою силу, часто самому або з якоюнебудь твариною-помічником. Герой бореться зі злом і звабами, його зраджують, убивають або приносять у жертву. В іншому випадку він може почати справу один, але по завершенні веде за собою весь народ або вибрану групу учнів, які врешті-решт залишають його страждати і помирати одиноким. Відправляється казковий герой добувати живу воду, молодильні яблука, Жар-птицю, золотогривого коня або інші чарівні речі. Під час здійснення подвигу неодмінно сам

герой або його кінь доторкнеться до натягнутих струн, від яких піде по всьому царству сильний дзвін, пробуджується сторожа і спішить у погоню за крадієм... Коли іде розповідь про героя і його безсмертну наречену, йому часто доводиться шукати її в підземному світі або в якомусь іншому таємничому місці. Вона може виявитися гордовитою і повною зневаги або потворною, що символізує егоїстичну сторону людської природи. Життя героя загалом символізує роз'єднання і єднання, падіння і спокуту як дві сторони людської природи, які потрібно примирити, привести до єдиної мети.

Дослідники зазначають, що населенню ямнокатакомбного часу були притаманні уявлення про героя. Зокрема, це змієборчий космогонічний міф про боротьбу з темрявою та водною стихією, уособленими в образі дракона-вешапа. У гроті Кам'яної Могили (поблизу м.Мелітополя) було відкрите скульптурне зображення вешапа зі слідами ударів гострим предметом і відбитком людської стопи. Останнє пов'язане з культом предків і було символом героя, який перемагає вешапа. (Див. КУЛЬТ ПРЕДКІВ, БОГАТИРІ, КРИВИЙ, ІВАН ЦАРЕВИЧ, ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.280. Мифологический словарь, с.662. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.252-256. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.944. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.169. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.131-132, 580. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.35, 53-55, 80, 90, 91 та ін. Б.Михайлов, «Камінна скульптура з гроту Кам'яної Могили...», с.110-114. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.11. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.66. Ю.Соколов, «Русский фольклор», с.321. Е.Мелетинский, «Герой», с.296-297. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.53.

ГЕРЦІ — два тижні після Великодня і після Різдва, коли нема посту. У переносному значенні герць — буйна весела забава, двобій, окрема сутичка перед боєм, яка влаштовувалася для вшанування померлих.
Літ.: Етимологічний словник..., т. І.

ГИКАВКА — результат дії, часто шкідливої, з боку інших людей; нечистий дух, який чаклуни насилають своїм ворогам і противникам; біс вселяється в людину і мучить її. Швидко летить він на крилах вітру, і перший зустрічний робиться його жертвою. Іноді наговорюють гикавку на камені або на тварин, і той, хто спіткнеться об такий камінь або проковтне, скажімо, летючу мошку, стає мучеником злого демона. За деякими повір'ями, «ікоти» — помічники чаклунів — мають вигляд жаб, ящірок, мишей. Людина ніби відчуває, що в її тілі знаходиться тварина, чує, як нашіптує біс, починає марити, подаючи різноманітні звуки. У таких хворих під час нападів починає різко звужуватися діафрагма, внаслідок чого виникає гикавка.

Щоб позбавитися гикавки, людина повинна вгадати, хто її згадує (білорус.), або відпивати воду із чашки, повертаючи її після кожного ковтка так, щоб вийшов хрест (укр.), а також, не зупиняючись, казати: «Пом'яни, Господи, царя Давида і всю покірливість його» (рос.); «Ікото, ікото, йди на Федота, з Федота на Якова, з Якова на всякого, тільки на мене не переходь» (рос.) або «Щикавочко-ікавочко, де-с була? — В млині. — Що їла? — Забула. — Забудь і о мні» (Карпати), а також три рази читають молитву «Богородице Діво, радуйся...» (рос.). Якщо гикавка не проходить, треба зненацька людину налякати, викликати у неї відчуття сорому або змусити зробити щось незвичайне. Замовляння: «Гикавко, гикавко, йди до води, кого хочеш — напади: чи корову, чи вола, аби в мене не була». Згадуючи про відсутню людину, кажуть: «Хай їй легенько ікнеться». І, навпаки, лаючи когось, кажуть: «Щоб йому на тому світі ікалося!»

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.282. Зоряна вода, с.9. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.36, 38. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.481, 486. Е.Левкиевская, «Икота», с.402.

ГІПЕРБОРЕЇ — народ, який жив на північ від Греції, «за Бореєм», предки деяких грецьких і слов'янських племен. За стародавніми міфами, цей народ через кожні 19 років на золотій, запряженій білосніжними лебедями колісниці навідував Аполлон. Гіпербореї — творчо обдаровані люди, які своє життя наповнювали піснями, танцями, музикою, постійно возвеличували Аполлона в гімнах. Навіть смерть приходила до них як порятунок від пересичення життям: вони відходили у море.

Згідно з легендами, рудоволосі, з блакитними очима, освітлені північним сяйвом гіпербореї прийшли на схили Дніпра 7 або 8 тисяч років тому. Спонукані даром яснобачення своїх жінок, їх вели відважні ватажки. Золото волосся і блакить очей — колір символічний: саме цій расі було визначено створити сонячний культ священного вогню. У Геродота можна також довідатися, що еллінська богиня Артеміда разом з Аполлоном прийшла на острів Делос із землі скіфів — країни Гіперборейської. Щорічно гіпербореї привозили дари у храм Артеміди на Делосі. Елліни так поважали послів з батьківщини Аполлона й Артеміди, що урочисто вшановували їх, обдаровували й залишали в себе. Тоді гіпербореї, шкодуючи за втратою кращих представників свого народу, почали надсилати дари без послів. Ці дарунки традиційно обгорталися пшеничною соломою.

Геродот порівнює гіпербореїв із племенами фракійців, кажучи, що фракійські жінки не можуть обійтися без пшеничної соломи в обрядах на честь великої богині. Пшенична солома у предків також вживалася як пожертва для вогнищ на святі Купала, а країна Гіперборейська, як вважають дослідники, була розташована у басейні Середнього Дніпра, де здавна сіяли пшеницю. Гіперборейські дари, пише академік Б.Рибаков, надсилалися саме з території на північ від Чорного моря, тобто із землі слов'ян і сусідніх із ними балтів. На зламі двох ер у Північному Причорномор'ї особливо шанувалися Аполлон та його сестра Артеміда, яка мала культове ім'я *Тавропола*. В ті далекі часи Артеміда була втіленням води, як богиня Дана. Нове ім'я богиня прибрала в еллінів через те, що її запозичили з міста Арти, столиці одного з трьох слов'янських царств — Артанії, про яку писали арабські географи. За давньогрецьким міфом, статую Артеміди принесла до Греції з Таврики (сучасний Крим) юна Іфігенія, донька мікенського царя Агамемнона. В Артанії —

царстві ратаїв — елліни купували пшеничний хліб, який стали звати *артосом.* Там запозичили вони й Дану — Лелю, що стала в них Артемідою — богинею мисливства.

(Див. ОРІЙ, АРТАНІЯ, СЛОВ'ЯНИ, СКІФИ).

Літ.: Геродот, IV, 13, 59, 62. Античная география, с.8, 225-226. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.37. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.409-417. Ю.Шилов, «Брама Безсмертя», с.214, 220; «Пути Ариев», с.290. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.32, 93, 103. В.Трипуз, «Гіпербореї», с.81. А.Лосев, «Гиперборей», с.304. Э.Шюре, «Великие посвящённые», с.19-50, 224-227. Хенниг, «Неведомые земли», т. I, с.178.

ГІРКА. Дослідники пов'язують Купальське свято з початком шлюбного сезону. Оскільки в давнину паралельно з парубочими існували й дівочі об'єднання, то купальська оргія могла виступати єдиною формою зав'язування шлюбних стосунків.

Після Купала молоді пари наймали хату, найчастіше вдови, сходилися туди й жили на пробу як подружжя. На Волині подібний звичай під назвою «гірка» проіснував до кінця 30-х років XX ст. Як свідчить Універсал гетьмана Скоропадського 1719 р., він був поширений і на решті українських земель. В Універсалі, зокрема, говориться: «Нам повідомляють з різних місць, що в наших полках, в містах, містечках і селах багато молодих людей (своєвільних) чоловічої і жіночої статі і неповнолітніх дітей, замисливши собі безчинне гуляння — вечорниці, наймаючи у подібних собі легковажних осіб приміщення для цього і збираючись там по ночах, купали справляють: ігри, танці і пиятики, на яких бувають «галаси» і зачепки до звадок ...до того ж під час таких зібрань чиняться різні ексцеси: гріхи блудні, розтління дівчат, беззаконне прижиття дітей... Тому ми, бажаючи вивести в нашому народі ці безчинні зібрання ... наказуємо... щоб з цього часу... на згадані вечорничні зібрання, а до того, які припадають на Петрівочний піст ... ніхто ніколи і ніде не сходився і жодного безчинства, галасів і звадок затівати не наважувався...».

У цілому «гірка» своєю звичаєво-обрядовою стороною мало чим відрізнялася від практики «лісових братств» та «великої домівки», описаних В.Проппом та іншими дослідниками. У такому середовищі остаточно сформувалася й правова роль весільної дружки, яка до приходу свашок виступає єдиним повноправним «чином» з боку молодої.

(Див. КУПАЛО, ШЛЮБ, ВЕСІЛЛЯ, ОРГІЯ, ВДОВА, ВЕЧОРНИЦІ).

Літ.: Киевская старина, т. 45, с.542-543. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.112-146. Ю.Климець, «Купальська обрядовість на Україні». В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.177.

ГЛИНОВ'ЯЗ — 5 травня. У цей день гончарі пробували глину — чи дозріла — та починали виготовляти посуд. У глину замішували хлібні зерна, щоб вода в такій посудині не застоювалася, а страва довше не скисала.

Глина, за повір'ями, є важливим оберегом і першоелементом творення людини. Маніпуляції з нею у визначені терміни року мали ритуально-магічний сенс і були спрямовані на досягнення родючості, багатства, добробуту. За свідченням О.Кольберга з Покуття, на свято Меланки жінки, обмастивши віник вапном або глиною, мили ним лави і двері. В деяких селах під Коломиєю спеціальна особа — «Меланка» — носила з собою в одній руці горщик з вапном, а в другій — з глиною.

(Див. МЕЛАНКА, ЗЕМЛЯ).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с. 46. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.148. О.Пошивайло, «Етнографія українського гончарства...», с.28-30. А.Гура, «Символика животных...», с.58, 60, 61, 112-124 та ін.

ГЛУХИЙ — ознака, яка приписувалася нечистим духам, грішникам і була пов'язана з потойбічним світом. Глухоту сприймали як Божу кару за гріхи, як результат батьківських прокльонів, як показник неправедності людини і т. ін. З глухою людиною остерігалися товаришувати і ріднитися, укладати угоди, разом відправлятися у дорогу, глухим не дозволялося брати участь у ритуальних і суспільних справах.

Зв'язок глухоти з «чужим світом» простежується у повір'ях стосовно покійників. Українці Карпат вважали, наприклад, що померлий чує все, що відбувається, поки присутній у хаті, і втрачає цю здатність, коли його виносять звідти. Про це свідчить і поширений у Карпатах вислів «глухий ангел», який стосувався померлої нехрещеної дитини, тобто того, хто не до кінця завершив перехід в «інший світ», не сприйняв Слова Божого.

Слово «глухий» означає також найбільш небезпечний період ночі, коли нечиста сила особливо страшна для людини. Глухими вважали і деяких демонічних персонажів, інколи лісовика. В Україні «глухою гілкою» називають гілку з густою хвоєю або листям, схожу на гніздо, де любить селитися нечиста сила. Згідно з південнослов'янським повір'ям, людина може стати глухою, коли почує писк убитої нею жаби, і т. ін.

Щоб не втратити слух, у сербів заборонялося прясти в період від Паски до Вознесіння; болгари забороняли працювати у Глухий вівторок (на першому тижні Великого посту), снувати у день Сорока мучеників, використовувати в їжу м'ясо глухарів як обділеної Богом птиці і т. п. Поширеним був звичай підслуховувати молодят під час шлюбної ночі, щоб їхні діти не були глухими. Серед магічних засобів лікування глухоти найбільш популярним було стояння під дзвоном під час вінчання, на Паску, Благовіщення та ін.

(Див. БОЖА КАРА).

Літ.: Т.Агапкина, «Глухой», с.133-134. А.Гура, «Символика животных...», с.320, 361, 590, 621, 630, 663.

ГНІЗДО — у народній традиції наділене магічними властивостями (наприклад, плодючістю). Вважалося, що гніздо, крім птахів, змій та ін., може бути й осередком хвороби і смерті. «Чортовим гніздом» інколи називають омелу. Гніздо символізує також дім, сім'ю, домашнє вогнище («звити собі гніздо»).

Досить поширений фольклорний сюжет про добування із гнізда птахів чарівної розрив-трави, з

допомогою якої можна відмикати будь-які замки. Існує повір'я про камінь у гнізді ворона, який робить його невидимим. У гнізді чорного дрозда є камінь, що приносить щастя; у гнізді орла — камінь «вогневик», або «орловий камінь», який оберігає від вогню, хвороб і напастей. На Благовіщення жоден птах не в'є гнізда, а той, що зів'є, на все літо «робиться ходячим». Зозуля тому не має гнізда, що колись зробила його на Благовіщення. Забороняється руйнувати гнізда деяких птахів (лелеки, голуба, ластівки). Наслідком порушення заборони можуть бути різноманітні нещастя.

Гніздо використовували у магічних цілях. У гніздо лелеки підкидали курячі яйця, щоб курка несла великі, як у лелеки. Гніздо ремеза, що має один отвір, а не два, підвішували на палицю, якою потім вдаряли сварливе подружжя, щоб більше не сварилися. Аби плодилися кури, у гніздо квочки клали солому, якою підстеляли стіл на Святій вечері; інколи робили з неї гніздо, на яке саджали дітей-полазників, які першими прибігали у дім на Різдво.

(Див. БЛАГОВІЩЕННЯ, ПТАХИ, ДЕРЕВА — Омела, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Розрив-трава).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.II, с.230, 248-251. А.Гура, «Гнездо», с.502-503; «Символика животных...», с.17, 49, 51, 61, 68 та ін.

ГОГ І МАГОГ. У Книзі пророка Єзекіїля Гог згадується як завойовник, що князює у землі Магог. Іван Богослов подає Гога і Магога як два народи, які будуть знищені. За свідченням Плінія (кн.V, с.25), під іменами Гога і Магога малися на увазі іноді царі Ассирії та навколишніх країн. Оскільки обидва пророцтва алегоричні, Отці Церкви прикладають ці назви то до турків, що ведуть боротьбу з християнами, то до скіфів. У деяких джерелах вони згадуються як народи, ув'язнені в горах Александром Македонським.

Наведемо одну з легенд, яка на українському грунті набула ось такого вигляду. «Жив на світі цар: ім'я його було Александр Македонський. Це було за давніх часів, давно-давно, так що ні діди, ні прадіди, ні прапрадіди, ні пращури не пам'ятають. Цей цар був з богатирів богатир. Жоден силач на світі не міг перемогти його. Він любив воювати, і військо в нього було геть чисто з богатирів. На кого не піде війною цар Александр Македонський — всіх переможе. І підкорив він під свою владу всі царства земні. І зайшов він на край світу і знайшов такі народи, що сам, хоч який був хоробрий, вжахнувся їх: жорстокіші від лютих звірів і їдять людей; у декого з них одне око — і те на лобі, а у декого три ока; у декого одна тільки нога, а в декого три, і бігають вони так швидко, як летить з лука стріла. Називали ці народи гоги і магоги. Однак цар Александр Македонський цих поганських народів не злякався; почав він з ними воювати. Чи довго, чи недовго він з ними вів війну — це невідомо; тільки поганські народи злякалися і кинулися від нього навтьоки. Він за ними, гнав-гнав, і загнав у такі нетрища, провалля і гори, що ні в казці сказати, ні пером описати. Отам вони й сховалися від царя Александра Македонського. Що ж учинив з ними цар Александр? Він з'єднав над ними одну гору з другою склепінням, і поставив на склепінні сурми, і пішов назад у свою землю. Подмуть вітри в сурми, і здійметься страшне виття; сидячи там, вони гукають: «О, мабуть, ще живий Александр Македонський!» Ці гоги й магоги досі ще живі і тремтять перед Александром, а вийдуть звідти перед самою кончиною світу.

Коли прийдуть гоги і магоги з гір, то будуть їсти людські тіла і пити кров тварин, як воду. Вони будуть також їсти всілякі нечисті і погань, такі як вужі, ведмеді, собаки, тваринну падаль, тіла померлих людей, немовлят, випоротих з жіночого живота, та інше. Черви, що повзають по землі, будуть для них найкращою їжею. У багатих і бідних людей вони будуть з рук видирати дітей і на їхніх очах різати їх на шматки, а потім оці тіла діток невинних будуть шматками кидати матерям, а ті муситимуть їсти. У цей час велика туга буде на землі, бо вона все винищить, людей повбивають, землю кров'ю християнською поллють і знівечать, нікому не попускаючи, і не буде нікого на світі, хто б міг перемогти їхню жорстоку силу».

Літ.: Єз. 38: 39; Об. 20: 7. І.Франко, «Літературно-критичні праці», с.274-275. Г.Булашев, «Український народ...», с.177-178. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 318.

ГОЙДАЛКА (релиця, орелиця, горелиця) — найулюбленіша весняна розвага молоді, яка мала і магічне значення: позбавляти організм усього злого. Подекуди Великдень мав ще й таку назву: *Орелі* або *Горелі.*

Існує повір'я: хто погойдається на гойдалці на Великдень, той весь рік буде здоровий, а хто не погойдається, у того буде боліти голова. Тут же, біля гойдалки, звичайно грали у крашанки чи писанки. На Русальному тижні також робили гойдалки, але для русалок, щоб вони не чіплялися до людей і не толочили збіжжя. Тоді дівчата в'язали з березового гілля *орелиці* — «аби русалоньки бавилися й не гнівалися». Відгомін цього давнього звичаю зберігся у традиційній формі дитячої колиски, яка, за віруваннями, убезпечує немовлят од злої сили. Гойдалки проводили переважно у дні сонцевороту. Вознесіння — останній день великодньої гойдалки.

Проти гойдалок у кінці XVI ст. завзято виступав український проповідник Іван Вишенський: «Поламайте і попаліть колиски та шибениці в їхній (Петра й Павла. — *Авт.*) день, як це чиниться на Волині та Поділлі». Свято Петра й Павла відзначали 29 червня ст. ст.; *колиски* — гойдалки, *шибениці* — різновид гойдалок.

(Див. ГОРЕЛИЦЯ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.338. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.417-420. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.111, 149. І. Вишенський, «Твори», с.56. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.227. Т.Агапкина, «Качели», с.480-483. В.Скуратівський, «Русалії», с.212-213; «Дідух», с.104. Н.Матвеева, «Солнцеворот», с.84.

ГОЛИЙ (непокритий) — ознака, яка у народній культурі стосується окремих частин тіла — окремо від повної наготи. Обрядова нагота виконувала дві функції: з одного боку, вона мала значення оберегу від злих сил; з іншого — її використовували для спілкування з цими

силами. Звичай голого при сівбі, зафіксований у XIX ст., зберігся до початку XX ст. Молдаванин, сіючи коноплі, роздягався і підскакував угору, молячись, щоб Бог послав йому високий урожай. Естонці оголювали частину тіла, пробуючи, чи готова земля для сівби. При посадці капусти жінка чи дівчина оббігала ділянку без спідниці або зовсім голою, з розпущеним волоссям. При сівбі льону селяни роздягалися, щоби льон вважав їх бідаками, які не мають навіть сорочки на тілі, і вродився добрим. У переддень Купала, «глухої ночі лихі мужики і баби» скидали з себе сорочки і до ранішньої зорі копали коріння. Нагота була одним із основних атрибутів обряду оборювання.

За повір'ям, у Чистий четвер до схід сонця дівчина або маленька дівчинка повинна голою вимести із хати сміття на середину дороги, щоб не було бліх. У Харківській губернії про домовика казали: «В шерсті він буває у тих людей, у кого є кінь і рогата худоба, а у тих, хто не має ні коня, ні худоби, і домовик буває без шерсті, голий». Якщо гадюці покажеш голе коліно, тоді цілий рік не будеш бачити змій. Вугра вважали «голою» рибою, пов'язаною з нечистою силою: вугор — любимі ласощі водяника, а тому його не їдять, а кидають назад у воду. Лужичани використовують вугра для лікування жовтухи: його носять на голому тілі доти, доки він не схудне і не відвалиться. Згідно з хорватською легендою, сова колись була голою і попросила у кожної птахи по пір'їні, але назад не повернула, тому з тих пір вона не показується вдень, бо кожна птаха вимагає у неї повернути своє перо.

Існує сакральна заборона торкатися голою рукою деяких предметів. Українці Східної Словаччини, наприклад, не беруть у руки «крачун», оскільки це «святий» хліб; у сербів остерігалися торкатися голими руками зрубаного у лісі *бадняка*; скрізь відома заборона голими руками зривати рослини, які використовувалися для магічних цілей. Також не можна було залишати у хаті «голий» стіл: на ньому постійно тримали хліб і сіль. Після того як з печі вийняли хліб, кидали у неї декілька трісок, щоб піч ані хвилини не стояла «голою».

(Див. БОСИЙ, ОБОРЮВАННЯ, КОРОЧУН, БАДНЯК).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.388-392. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.113, 116, 118, 119, 122, 128. Т. Агапкина, М.Валенцова, «Голый», с.517-518. А.Гура, «Символика животных...», с.71, 235, 350, 370, 371, 382, 578.

ГОЛКА — предмет-оберіг і заразом знаряддя причини. Символіка голки — у її гостроті, малій величині, здатності проникати крізь або всередину предметів, а також легко губитися. За народними уявленнями, відьма, змора, вогненний змій можуть ставати голкою, тому не можна піднімати знайдену голку — «це нечистий перекидається», особливо ту, що лежить гостряком до того, хто її знайшов, а якщо вже вона піднята, то її потрібно відразу переламати і викинути. Голку використовували, щоб заподіяти зло. Аби позбавити чоловіка статевої сили, нагрівали голку доти, доки вона почне згинатися (серб). Поляки, щоб відьма осліпла, просовували волосок з її голови у голку, а ту голку просовували через око жаби. Жабу клали у горщик і закривали у скрині. Відьма могла що-небудь побачити тільки тоді, коли піднімала кришку скрині (пор. з казковим сюжетом Кощієвої смерті). Щоб зберегти любов жінки, знаходили змію, просовували через її очі голку, при цьому казали заговір, потім робили із жиру змії свічку. Щоб розпізнати відьму, застромлювали у цідилку дев'ять голок з відламаними вушками, щоб у неї почалися «колики» в усьому тілі (Полісся). На святках дівчата запікали голку у хліб, і якщо вона вколе дівчині язика — буде одруження. Вважали, що, позичаючи комусь голку чи булавку, потрібно спочатку злегка вколоти того, кому даєш, бо інакше можна посваритися, або просунути нитку, аби не давати її «голою». Голку не можна красти: на «тім світі» чорти будуть тебе проганяти через вушко.

(Див. ВІДЬМА, ЗМОРА, ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ, КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ).

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.78-79. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 234, 269. М.Валенцова, «Игла», с.370-373.

ГОЛОВА — у замовляннях магічний символ. Передусім тут важливі зуби, очі. Далі, за зниженням частотності, йде рот (вуста, язик); за ними лице (личко); лише окремими випадками репрезентовані вуха, брови, щоки, коси. Відіграє роль просторового орієнтира верх: «хрест у головах», «Мати Божа в головах». З'являється і в самостійній ролі у замовлянні на дитину: «Кури, кури рябенькі! У вас голови маленькі, а у рожденного і хрещеного раба Божого Івана велика голова. Скрикніть ви сон із усіх сторон на рожденного, хрещеного раба Божого Івана!»

Постійний епітет голови — буйна (пор. буяти, буйтур — у значенні сповна сили, життєвої енергії).

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ЗУБИ, ОКО, РОТ, ЛИЦЕ, БРОВИ, ВОЛОССЯ).

Літ.: Замовляння, с.33, 102, 195. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.81, 519. М.Новикова, «Коментар», с.243. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.52, 83, 99. А.Гура, «Символика животных...»,с.12, 33, 35, 38, 45.

ГОЛОВАТИЙ (Іван Головатий) — день 25 травня / 6 червня. Одним із найпоширеніших харчових продуктів в українців завжди була капуста. Крім повсякденного харчування, капустяні страви широко вживали на весіллях, у поминальних обрядах і під час довготривалих постів. Щоб капуста «виросла великою, як голова», висадку її робили з обрядодійствами, присвяченими дню Головатого. Готуючи розсаду, господині у цей день казали: «Іван Головатий капусту святить». На Купала, коли вже капуста підростала, господиня з непокритою головою йшла на город, пов'язувала один із качанів хустиною (щоб капуста добре в головки в'язалася) і розкладала на кущах віночки (аби вродилися такі, як дівоча голова). Щоб убезпечитися від злої сили, капусту притрушували попелом від спаленого на Новий рік снопа-дідуха та обкладали купальськими віночками. Випікаючи хліб, господиня неодмінно саджала його на черінь, підстелюючи під спід капустяне листя.

(Див. КУПАЛО, НОВИЙ РІК, ДІДУХ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.60, 130. В.Скуратівський, «Дідух», с.137.

ГОЛОВНЯ, головешка — недогоріле поліно від ритуального багаття. За допомогою головні сакральна сила вогню може бути перенесена у домашнє вогнище для розведення «нового» вогню, на поле, в город тощо, використана для захисту від нечистої сили, для лікування і т. ін.

В Україні та Білорусі магічні властивості приписували головні від купальського або юріївського вогнища. На Західному Поліссі молодь на Купала діставала із великого багаття головешки, бігала з ними, ніби з факелами, розмахуючи над головою, а потім закидала їх у поле «для захисту врожаю від нечистої сили». На Гомельщині головешки підкидали якомога вище у Юріїв день. У Росії на Масляницю запалювали багаття на озимих полях, а головні та попіл розкидали кругом або закопували, що мало сприяти родючості. Головні від пасхальних багать затикали у посіви, на городні грядки, встромляли під дах будинку, клали на горище для захисту від пожежі; відносили у хлів для захисту тварин тощо. Особливо магічне значення надавалося різдвяному поліну — *бадняку.* Таку головню зберігали до Нового року і до Водохрещі, щоб знову запалити. Вона убезпечувала стадо від чарівниць, а зерно від наслання. На Поліссі заборонялося заливати головню у печі водою, щоб у хаті не було сварок. Серби підкидали головню декілька разів, аби припинити град.

У деяких повір'ях головня пов'язана з нечистою силою. Наприклад, у польських биличках згадується, як головнями, що горять, б'ються «мерники» (душі померлих землемірів). Поляки вірили, що відьму можна розпізнати, якщо від дня св. Люція (13 грудня) до Різдва відкладати по одному недопалку з печі, а на Святий вечір розвести ними вогонь, — тоді відьма неодмінно прийде до такого вогню. У Холмській Русі падучі зорі називалися «головнями диявола».

Згідно з народними віруваннями, лелека карає людей за завдану йому шкоду, приносячи у дзьобі головню і підпалюючи нею дім. Головня використовувалася і як символ відмови дівчини сватам.

(Див. БАДНЯК).

Літ.: Л.Виноградова, С.Толстая, «Головня», с.508-510.

ГОЛОДНА КУТЯ — «друга вілія». Це дійство чаклування господарства, зокрема худоби, від злих сил. Голодна кутя справлялася перед Водохрещами. Після «Голодної вечері» діти тарабанили ложками об макітру з кутею. Це звалося «проганяти кутю», насправді ж проганяли не її, а мороз, зиму, Мару-Смерть, і щиро запрошували добрі сили весни та буйні води. Наприкінці «Голодної вечері» господиня всі святі страви, які вона відкладала по ложці на Багату кутю, на Щедрий вечір та на Голодну кутю, змішувала з сіном і сіллю, що стояли всі свята на столі, і давала кожній тварині по ложці, примовляючи: «На здоров'я й силу, щоб у весну здорова увійшла, щаслива при породі була! Усі лихі сили вже тебе залишили й ніколи не повернуться до тебе!» Якщо Багата кутя на Свят-вечір була зі «святими душами» та з рогом достатку, то Голодна кутя відбувалася без них.

(Див. ВІЛІЯ, КУТЯ, МАРА, СВЯТИЙ ВЕЧІР).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.6. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.142. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.193. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.137-139, 144.

ГОЛОСІННЯ (плачі, оплакування, йойкання, побивання, желенія, причитування тощо) — ритуальне дійство над покійником. За ним голосили тільки рідні і тільки жінки. Голосили звичайно в хаті, але часом і над могилою та коли вчинять тризну. В деяких місцевостях голосіння заборонялися, бо, за повір'ям, небіжчик повірить у цей жаль і повернеться додому. Так само голосили жінки, які прагнули дитини і любові, в день весняного Нового року, 1 березня, коли закликали весну. Вони виходили на пагорб, падали на засніжену землю і голосили, нарікаючи на свої біди, а потім на вершечок пагорба клали віночок із квітів і трав, щоб земля ощедрилася.

Голосіння над небіжчиком зафіксовані етнографами, які називають його дивним, своєрідним і навіть дикунським ритуалом. Джерела його ховаються у глибокій давнині язичництва, коли існувала особлива каста жінок, які голосили над небіжчиками, прибуваючи на похорон за першим покликом. Про звичай дряпати обличчя і завдавати собі ран під час похорону на Русі згадують арабські джерела та «Житіє» Костянтина Муромського (XVI ст.).

(Див. БАБ'ЯЧЕ ГОЛОСІННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.305. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.145-156. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.157-158. Н.Толстой, «Голошение», с.513-515. А.Гура, «Символика животных...», с.319, 402, 426, 445 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.272-277.

ГОЛУБИНА КНИГА, «Голубина» або «Глубинна», тобто премудра книга, — твір давньоруської літератури, у якому йдеться про питання світобудови та походження життя. В «Історії української літератури» М.Грушевського написано, що ця легендарна космогонія — правдива «перлина біблійно-міфологічної билини», невідома досі в українських варіантах, тільки у великоруських і білоруських, але тісно пов'язана з нашою легендою і чимало дає для освітлення її розвитку. У 1880-х роках було понад 20 записів «Книги», видрукуваних тільки в 1890-х роках, коли віднайшли наново її оригінал. Весь її зміст, очевидно, почерпнутий з християнської літератури, і дискусія можлива лише щодо того, де шукати найближчих, безпосередніх джерел епізодів «Книги». Книга вважається написаною Св. Духом, а оскільки голуб є символом Св. Духа, то небесну книгу стали називати *Голубиною.* Походження самої Голубиної книги при тому описується так: «Писав цю книгу сам Ісус Христос, читав цю книгу сам Ісай пророк (вар. Іван Богослов); читав він книгу рівно три роки, прочитав з книги рівно три листи». У житії Авраамія Смоленського, писаному в XIII ст. одним його учнем, оповідається, що вороги Авраамія закидали йому, що він єретик і читає «голубинныя книги». Професор М.Сумцов схильний вбачати в цих «Глибинних книгах» відомий апокриф —

Кутю проганяють.
Худ. М. Ткаченко. 1896

«Питання Івана Богослова». Це можна справді вважати за слід існування коли не нинішньої «Голубиної книги», то її прототипу — наприкінці XII або на початку XIII ст. (Див. МОРЕ, АПОКРИФИ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.947-948. В.Мочульский, «Историко-литературный анализ стиха о Голубиной книге», с.49-50. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.27, 86. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 1, с.221-233. Г.Булашев, «Український народ...», с.44.

ГОНИЛО — дух-покровитель худоби. Історик XI ст. Дітмар Мерзебурзький у своїй хроніці пише, що у слов'ян навесні був такий звичай: пастух ходив по дворах із палицею з навершям у вигляді руки, що тримає залізну кулю. Він вигукував: «Стережи, Гонило, стережи!», тобто пильнуй, доглядай, Боже. А тому люди були переконані, що їхня худоба перебуває під охороною від вовків у Батька худоби. Свято бога чередників та чабанів Гонила в давнину збігалося із святом поклоніння найбільшій світлоносній силі Ярила. У литовців також святкувався день Гонигла, який вважався богом пастухів. Відомий історик М.Костомаров робить висновок: «Я вважаю, що литовський Гонигло є слов'янським Гонилом; і в слов'ян він означав духа-покровителя стад чи, ймовірніше, був одним з найменувань світлоносної сутності. Гонило значить той, що жене, оскільки Купало — «совокупляющий» (рос.). Здається, куля на палиці є символом сонця».

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.238. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.354. А.Фаминцын, «Божества древних славян».

ГОНЧАР (горшечник) — ремісник, якому приписувався зв'язок із пеклом, нечистою силою, потойбічним світом. Відоме прислів'я: «Бути тобі в раю, де горшки обпалюють!», тобто у пеклі. У биличках і казках гончар зустрічається з ходячими мерцями і здобуває над ними перемогу. На Гомельщині казали, що коли людина, яка вкрала горщик у гончаря, зустріне того в іншому світі й попросить забрати горщика назад, то гончар відмовить такими словами: «Гризи сам його замість хліба!» Утім, посуд спеціально крали у гончарів і розбивали для того, щоб викликати дощ або щоб дівчата швидше виходили заміж, а не сиділи на «горшках». Про багатого гончаря казали, що він «щось

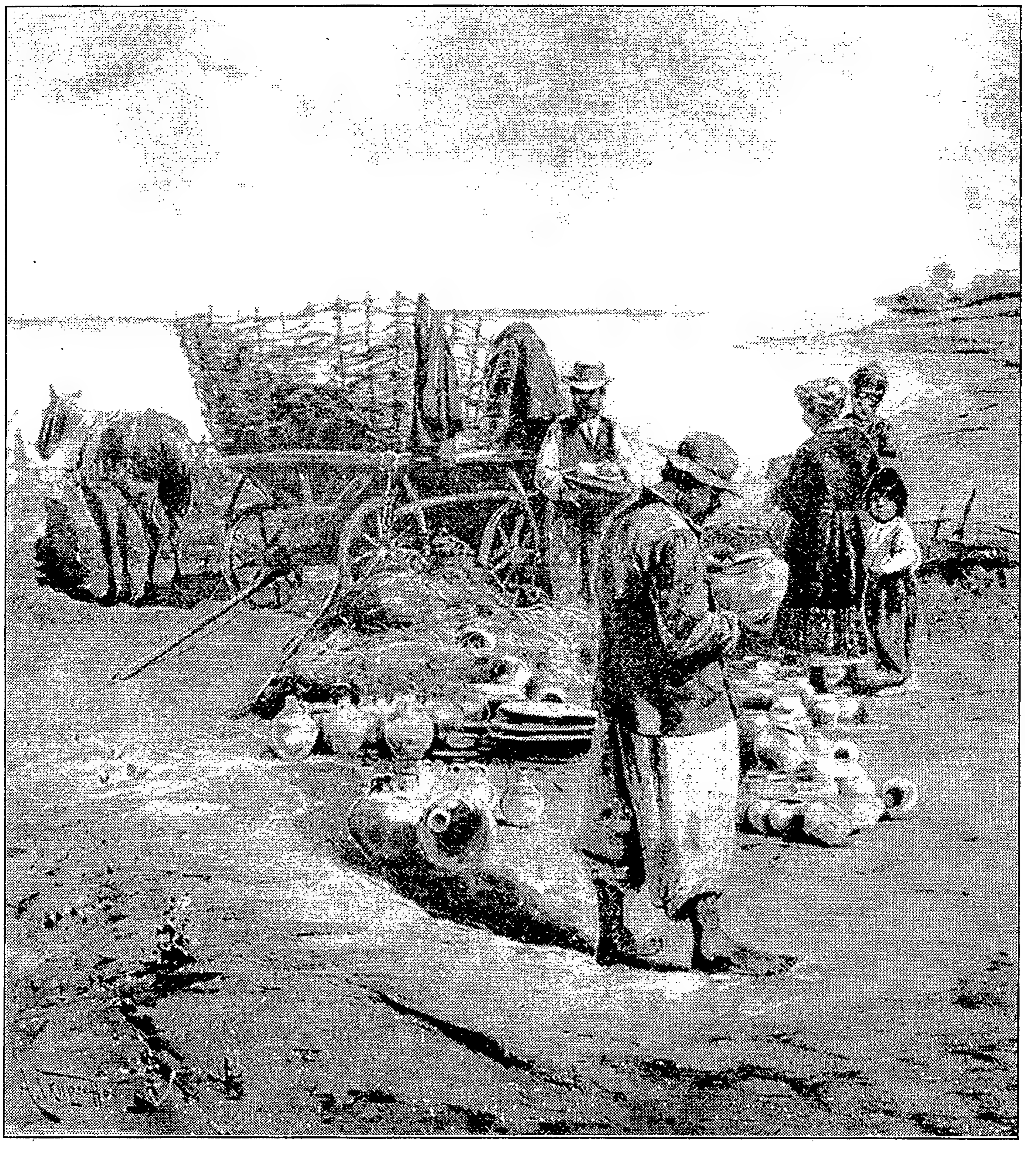

Приїзд гончара. Худ. А. Скиргелло. Кінець XIX ст.

знає» і на нього працює чорт. У народних казках чорт іде в найми помічником до гончаря або коваля. Стороннім і дітям не дозволялося сідати за гончарний круг. Якщо робота не ладилася, то це приписувалося нечистій силі. В кінці дня майстер хрестив гончарний круг або малював на ньому хрест, залишав шмат глини на крузі і робив на ній хрест, щоб нечиста сила не крутила його вночі. Гончарні клейма у вигляді хрестів відомі за даними археологів.

Гончарі, як і інші ремісники, вважалися в народі за пияків. За українською легендою, вони відібрали в апостола Петра його золоті ризи і пропили їх. Якщо на Покрову по селу проїде горшечник, то буде багато весіль, а якщо дігтяр — то дівчата чекатимуть ще рік. (Див. ГОРЩИК).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.948. А.Топорков, «Гончарство: мифология и ремесло»; «Гончар», с.139-140. А.Гура, «Символика животных...», с.412.

ГОРА. У міфології багатьох народів світу гора наділена сакральними якостями. Мотив гори присутній і в українських легендах і казках. Пригадаймо казку про Кирила Кожум'яку, який подолав змія, що жив біля київських гір. Можливо, змія називають Гориничем тому, що він живе під горою. Київ зведений на трьох священних горбах. Узагалі гора недоступна для простих смертних, лише герої потрапляють на неї. У казці «Про Золоту гору» троє братів пішли у світ, аби знайти Золоті гори, відвоювати їх у змія і повернути цареві. І скрізь відбувається вічне протиборство двох сил — Добра і Зла. Коли гори завойовує Зло, вони перетворюються на скляну пустелю, а коли Добро — розквітають райські сади.

Небо також уявлялося величезною горою. Аналогом гори є й Світове дерево, що вершиною сягає неба. На тому дереві живе змій, і на вершині дерева цілий світ, яким він володарює. Згадаймо про свято Красної гірки. На горах запалювали вогні перед Великоднем і в ніч на Купала; у давнину українські степи були всіяні скіфськими й козацькими могилами — цими малими рукотворними горами, до яких так тягнулася душа предків.

За деякими легендами, гори створили чорти. Тут наявні такі мотиви: чорт, виринувши з моря, приховав у пащі землю, котра стала рости, і «наплював» гори; зачинений Господом у хаті чорт так ревів, що земля повгиналася і постали гори; від чортового падіння на землю й метання по ній утворилися гори. Карпатські українці кажуть: «Під Мараморошем дуже сильно розшибався Люцифер, зато там так багато гір».

Гори в уявленні язичників були пов'язані з космічним світом богів і божественних предків і складали один із головних елементів переправи в «інший світ». Звичай відводити (або відносити) старих на вершини гір і залишати їх там (або умертвляти, скидати) відомий народам індоєвропейського походження. Похорони на горах у давніх українців знаходимо у літописних свідченнях: під 882 р. — «И убиша Асколда и Дира, и несоша на гору, и погребоша и на горе...»; під 912 р. — «Умре Олег, и несоша и погребоша его на горе, еже глаголеться Щековица».

(Див. ЗМІЙ ГОРИНИЧ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, КРАСНА ГІРКА).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.20, 30. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.4-5, 18. Легенди Карпат, с.196. Семиліточка, с. 88-94. М.Драгоманов, «Замітки про слов'янські релігійні та етичні легенди», с.359. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.44. А.Голан, «Миф и символ», с.29-30, 83-85, 91, 97. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.949. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.62-63; т.2, с.74, 183-186; «Народные русские сказки» 162, 178, 224, 242, 243. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.133-134. В.Сокіл, «Народні леґенди та перекази українців Карпат», с.30. В.Топоров, «Гора», с.311-314. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.47, 58, 60, 109. А.Гура, «Символика животных...», с.19, 20, 40, 43, 61 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.241-242. М.Чумарна, «Мандрівка в українську казку».

ГОРБ, горбатість — фізична вада, яка (поряд із кульгавістю та ін.) визначає належність до нечистого, демонічного світу. Часто поєднується з іншими демонічними ознаками: кудлатістю, рудим волоссям, аномалією зросту і будови тіла. Росіяни уявляють горбатими русалку, водяника, чаклуна, відьму. У віруваннях українців Карпат «зла» Доля має вигляд горбатої жінки, одягненої у лахміття. Вірили, що відьми народжують горбатих дітей.

Горб — атрибут ряджених. Часто горб із соломи робили тим, хто рядився у «діда» і «бабу». На Святках ходили «старці» зі страшними горбами, так само рядилися «дід», який водив «козу», і «жид» у польських і чеських обходах з «ведмедем». Горбунами рядилися також в останній день Масниці.

Поява горба у людини вважалася карою за порушення ритуальної поведінки (часто родичів щодо дитини). Заборонялося що-небудь передавати через колиску дитини, щоб вона не виросла горбатою, хресний батько не повинен ходити за водою для хрещення немовляти з коромислом. Не можна стояти спиною до печі, коли в ній печуть хліб, щоб не виріс горб. Уважалося, що горбатою може стати дитина, яку два рази відлучали від грудей.

Горб може виникнути (або щезнути) в результаті зіткнення людини з нечистою силою, наприклад, коли вона потрапила у вихор; у моравській биличці босорки рятують парубка, який їм сподобався, від горба, а іншого побили так, що у того, крім горба на спині, виріс горб ще й на грудях.

Зустріч із горбатою людиною приносить невдачу (пол.); у болгар горбатому заборонено бути полазником, брати участь у русаліях.

(Див. РЯДЖЕННЯ, МАСНИЦЯ, ПОЛАЗНИК, РУСАЛІЇ).

Літ.: Е.Левкиевская, «Горб», с.521.

ГОРЕЛИЦЯ. У цю дуже давню гру починали грати від Світлої неділі, коли славили богиню Ладу — покровительку шлюбів і кохання, коли сама Земля вступає у благодатний союз із Небом. Отож парубки і дівчата ставали парами в один ряд, а один із молодців, якому за жеребом належить *горіти*, стає попереду всіх і кричить: «Горю, горю-пень!» — «Чого ти хочеш?» —

питає одна з дівчат. — «Красну дівку хочу». — «Яку?» — «Тебе молоду!» Після цих слів пари розбігаються в різні боки, намагаючись знову зійтися і взятися за руки, а той, хто горить, кидається ловити й собі. Якщо йому вдається спіймати дівчину, перш ніж вона з'єднається зі своєю парою, то вони стають у ряд, а той, хто залишився сам, стає на його місце. Погоня за дівчатами, захоплення їх — усе це відгомін давнього звичаю викрадання жінок. Парубок, що прагне знайти собі суджену, уподібнюється пеньковi, що горить (у деяких місцевостях він називався стовпом), а сама гра в різних місцях називалася гори-дуби, гори-пень тощо.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ГОЙДАЛКА).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.227.

ГОРИНЯ (Вернигора) — казковий велетень, «горний чоловік», «господар гір», який перевертає найвищі гори, кидає їх куди заманеться або котить ногою, як малі кульки; ударом кулака він роздроблює скелі і змушує тремтіти землю. У нього при собі завжди багатопудова палиця; він може одним духом випити ціле озеро. Іноді Гориня рятує героя від погоні, іноді грає роль старшого брата, який обманює молодшого. Йому підкоряються природа, ріки й риба, гори і ліси. У казці Гориня зустрічається героєві випадково. «Під'їжджає до Вернигори; став його просити, а він у відповідь: «Радий прийняти тебе, Іван-Царевич, от тільки самому жити залишилося небагато. Бачиш, поставлений я гори перевертати; як справлюся з цими останніми — тут і смерть моя». Насамкінець герой дістає щітку, яка, коли кидати, перетворюється в гори, таким чином додає Вернигорі нову роботу. Ця метаморфоза досить цікава і вказує на те, що життя господаря стихії має підтримуватися людиною: без цієї підтримки богатир гине.

За стародавнім оповіданням, близнюків Дубиню і Гориню народила в лісі дружина мисливця і відразу ж померла; одного хлопчика вигодувала левиця (чи ведмедиця), а другого — вовчиця. Ці богатирі перемогли колись страшного змія Горинича, який жив під Світовою горою. Гориня кинув на змія велику гору і прищемив тому хвіст, а Дубиня (Вернидуб) розтрощив йому голову кремезним дубом.

(Див. БОГАТИРІ, ДУБИНЯ, ВЕЛЕТНІ, ГОРА, ЗМІЙ ГОРИНИЧ, СВЯТОГОР-САМСОН).

Літ.: Українські народні казки, лсгснди.., с.179-187. В.Пропп, «Историческис корни волшебной сказки», с.183. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.150; т.2, с.269, 337, 356, 391; «Народныс русскис сказки» 141. В.Иванов, В.Топоров, «Горыня, Дубыня и Усыня», с.160.

ГОРІЛКА (горівка). У багатьох місцевостях України побутують легенди про винайдення горілки. Ось одна з них.

«Було це не за нашої пам'яті. Жили собі тихо люди та поживали, проклятої горілки цієї зовсім не знали. Став диявол гадати та вигадувати, щоб таке встругнути людям. Нарешті таки виґадав. Один чорт, що верховодив над іншими чортами, жив собі в невеличкому будиночку, ото він надумав гнати горілку з див-дерева. Якось зайшов до нього Спаситель зі святими Петром і Павлом. Чорт, бажаючи скласти їм шану, став частувати подорожніх винайденою ним горілкою. Спаситель відмовився, а святі Петро й Павло випили по чарці. Після першої чарки св. Павло схотів випити ще і, звертаючись до чорта, сказав: «Га! Добра твоя горілка! Давай-но вип'ємо ще». Чорт дав другу чарку, випивши яку, Павло почав вимагати ще й третю. Урешті-решт Спаситель став прощатися з чортом. А той у цей час зірвав зі св. Павла шапку і каже: «Перша чарка на приїзд, друга — на виїзд, за третю — заплати!» Сталося так, що ні в Спасителя, ні у св. Павла, ні у св. Петра не виявилося грошей. Тоді Спаситель говорить до чорта: «Стривай, віддай шапку, а тобі буде така заплата: душі тих людей, які помруть від горілки, будуть твоїми». Чорт погодився на це і віддав шапку св. Павлові. З тих

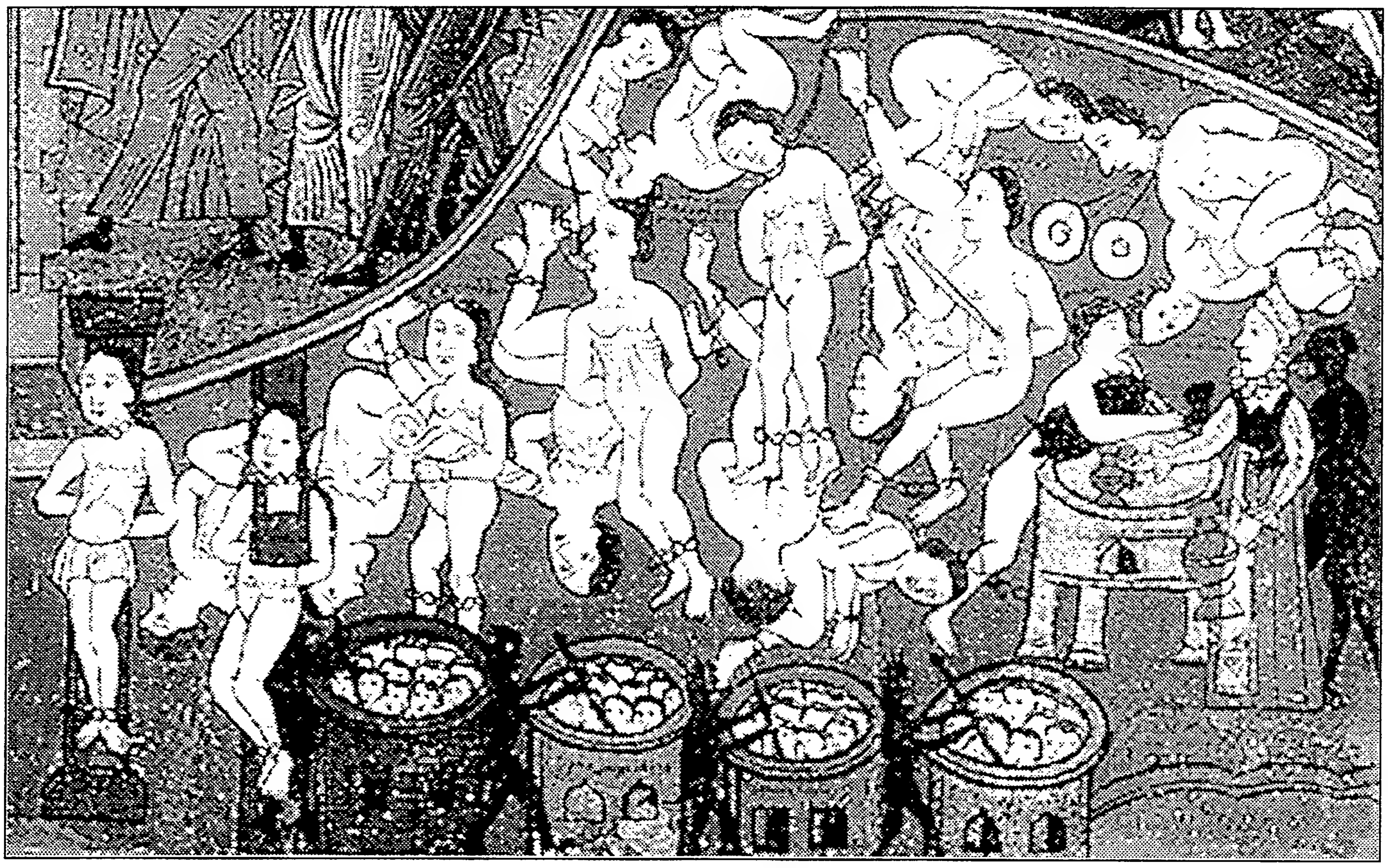

Шинкарка і грішники.
Фрагмент «Страшного суду». Львівщина, кінець XVI ст.

пір чорт завжди проживає в корчмах, де й підбурює людей обпиватися горілкою до смерті, бо в цьому — його прямий прибуток».

Повір'я: коли хрестять дитину, треба дивитися, щоб їй у рот не потрапила вода — інакше дитина стане п'яницею; не став недопитої чарки на стіл, бо спина болітиме. Від пиятики допомагає: затиснути мерцю у ліву руку гроші, потім купити на них горілки, у склянку з тією горілкою вкинути живого щурика і дати випити. Або: покласти гроші покійнику в рот, а потім ті гроші опустити у горілку і дати випити.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.118-119. Г.Булашев, «Український народ...», с. 278-281. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрсния славян...», т.1, с.193. Г.Попов, «Русская народно-бытовая мсдицина», с.400, 419, 469. Н.Толстой, «Водка», с.393-394. Б.Успснский, «Филологичсскис разыскания...», с.45, 46, 166. А.Данилюк, «Українська хата», с.74.

ГОРОБИНА НІЧ (веребина, горобиняча, гороб'яча, грабинова, орабинова, рябінова). Українськими джерелами цей вираз фіксується приблизно з середини XIX ст. Словник П.Білецького-Носенка (1838—1843 рр.) подає варіант *горобинна ничь*, словник А.Афанасьєва-Чужбинського (1835 р.) — *горобина нич.* В останньому випадку дається тлумачення народно-етимологічного характеру: «В продолжении лета бывает несколько бурных ночей, с градом, ливнем и грозою, и эти-то ночи называются воробьиными. Ливень бывает силен до такой степени, что выгоняет воробьев из убежищ, и бедняжки летают целую ночь, жалобно чирикая». За народними уявленнями, у такі ночі нечиста сила справляє весілля. Тоді в небі лунає грім та виблискують блискавиці: то грізний бог-громовержець воює з нечестивцями. Різне птаство не знаходить собі місця, кричить і від страху ховається до землі. У такі ночі несамовито реве худоба, страшно стає і людині, а тому запалюють страсні свічки. У деяких місцевостях вважали, що в кожному році є три горобині ночі: перша — коли цвіте горобина, друга — коли починають дозрівати на горобині ягоди і третя — коли ці ягоди зовсім дозріють. На Поліссі зафіксоване повір'я: «Три ночі є такі, перед Петром, перед другою Пречистою, перед Спасом». На Житомирщині та Київщині горобині ночі приурочують, як правило, до однієї з ночей напередодні Купала (24 червня) або Петра (29 червня), причому у цей час цвіте папороть: «Орабина н'іч, то толді, в тую буру — блискавицю — папороть цьвіте». У записах із поліських архівів прямо вказується, що горобина ніч — це пора, коли цвіте папороть (без календарної прив'язки). Відомі перекази про те, що чоловік, який знайшов папороть у горобину ніч, набув здатності розуміти мову рослин і тварин (такі билички зазвичай приурочують до купальської ночі).

Горобців у народі пов'язують із нечистою силою. Було досить поширене повір'я про те, «буцім то восени буває така одна ніч дуже бурлива, з громами і блискавицями, і тоді злий дух збирає всіх воробців, насипає їх повні чвертки і тільки згортає долонею чуб: що в чвертці, те забирає собі, а що згорнено, те лишаєть ся і плодить ся далі» (І.Франко). Це повір'я пов'язували з днем Симона Стовпника (1 вересня). І дійсно, після таких ночей горобців стає набагато менше.

Вперше згадка про горобині ночі трапляється у Тверському літописі під 1024 р. Тут розповідається про битву між дружинами Ярослава Мудрого та його брата Мстислава: «И бывши нощи рябинной, бысть тма и гром биваше и молния и дождь... И бысть сеча зла и страшна, яко посветяаше моления, тако блещашеся оружие их, и еликоже молния осветяше, толико мечи ведяху, и тако друг друга секаше, и бе гроза велика и сеча силна». У Білорусі «рябинова ночь» осмислюється водночас і як пора розгулу нечестивців, і як пора, коли буря і блискавки вбивають «чаровников».

(Див. КВІТКА ЩАСТЯ, СЕМЕН ЛІТОПРОВОДЕЦЬ, ПТАХИ — Горобець).

Літ.: Тверский сборник, с.144-145. П.Білецький-Носснко, «Словник української мови», с.104. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.232. І.Франко, «Галицькоруські народні приповідки», т.16, с.257-258. А.Семснтовский, «Замстки о народных праздниках Кисвской губсрнии», с.172. А.Афанасьєв, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.2, с.193; т.3, с.233. И.Снсгирсв, «Русскис простонародныс праздники...», ч. 2, с.27. Г.Булашсв, «Український народ...», с. 358. В.Кравченко, «Звичаї в сслі Забрідді», с.109. В.Німчук, «До історії й стимології...», с.236-246. Т.Агапкина, А.Топорков, «Воробьиная (рябиновая) ночь...», с.230-253. А.Топорков, «Воробьиная ночь», с.115. А.Гура, «Символика животных...», с.69, 74, 304, 594, 595.

ГОРПИНИ ДЕНЬ — 6 липня. У день Горпини-купальниці традиційно починали масово збирати цілющі трави і «лихе» зілля, а також коріння. Рослини вже набралися живильної сили, але розкішна природа ще відчуває спрагу. Батько звертався до дітей: «Просіть, діти, дощу до Івана Купала, а після Івана я й сам випрошу». Вірили, що красуня Горпина поспішала зустрітися з Купалом: прикрашала житло вінками з квітів і трав. У місцях, де росте папороть, з'являються жучки-світлячки. Дослідники вважають, що, можливо, вони й стали причиною легенди про те, що папороть цвіте і купальської ночі набирається диводійної сили.

(Див. КУПАЛО, КУПАЛЬСЬКА НІЧ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Папороть).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.100, 107, 115, 178. М.Міщенко, «Народний калсндар», с.67.

ГОРЩИК — найпоширеніший ритуалізований предмет із хатнього посуду. Пов'язаний із символікою печі та землі; осмислюється як вмістище душі і духів. Гончарні вироби були атрибутами великої кількості обрядів і звичаїв, насамперед магічних. Це і розбивання горщика під час хрестин, весілля, похорон, і виставляння на тинах горщиків як оберега від посухи тощо. Каша була символом продовження роду: всі присутні на родинах торгувалися за честь розбити горщика з кашею. Як правило, найвищу ціну давав кум. Тоді він розбивав горщик об ріг столу, а те, що розпадалося, з'їдали або несли додому своїм дітям. Бездітні подружжя намагалися схопити щобільше цієї каші, що ніби допомагало їм народити дитину.

Горщик із кашею присутній і в багатьох інших обрядах, зокрема при ворожінні. Горщик розрізняли за «родом» і «статтю». У Подольській губернії воду

для купання хлопчиків гріли у глечиках, а для дівчаток — у горщиках; у Київській губернії, навпаки, воду для дівчаток гріли у глечиках, «щоб стан тоненький був». Так само у домовину з покійником клали хліб, горщик з кашею і карафку з горілкою. В інших місцевостях у домовину дитини ставили глечик з молоком, а дорослим — горщик з водою. У Росії горщик, із якого обмивали покійника, як і інші пов'язані з ним предмети, відносили на перехрестя, на чуже поле, кидали в річку, вішали на високий тин. Якщо помирав господар, то горщик, із якого його обмивали, закопували під червоний кут, щоб не переводився домовик.

В Україні та Польщі накладали горщик на голову, щоб обманути чорта чи ходячих мерців. За повір'ям, якщо залишити в горщику або на тарілці ложку їжі, то вночі буде мучити безсоння, а тому, щоб добре спалося, треба пустий горщик перевернути й поставити на полицю. Відьмам приписується властивість красти з неба Місяць, зірки, а також росу і дощ і ховати їх у горщиках або глечиках.

Горщик, як і глечик, використовувався у магічних цілях. У білорусів, українців, поляків і моравів саджали летючу мишу у просвердлений новий горщик і закопували його у мурашник; кісточки із її скелета були необхідні для любовної магії. За повір'ям, якщо посадити у глечик жабу і поставити у мурашник, то між її кісточок можна знайти камінчик, яким можна зцілювати хворі місця. Коли справляли новосілля, то переносили в горщику жар зі старої хати, запрошуючи домовика у новий дім; там висипали вугілля у піч, а горщик розбивали і вночі закопували під передній кут.

Відомий письменник Роман Федорів розповідав таку історію з глечиком. Привіз він його колись із

Натюрморт із колосками та глечиком. Худ. К.Білокур. 1958—1959

Миколаївщини — археологи розкопали скіфське поховання. У глеку збереглися навіть рештки їжі. Йому хотілося мати в колекції майже вцілілий скіфський глечик — це ж неабищо. Правда, віддали йому той глечик охоче, принагідно оговорюючись, що «з тим горнцем темна історія» — кури з нього не хочуть пити, і собаки оминають. Привіз він того глечика, і... у його кабінеті почали творитися неймовірні речі. Ночами хтось стукав, ходив, шарудів.

Домашні постановили, що треба позбутися дарунка. І він віддав його відомому знавцеві стародавньої кераміки Петру Лининському. У хаті настав спокій, проте до господаря уві сні став приходити чоловік і дорікати: «Яке ти мав право віддати глечик, він має бути тут! Ти що нас цураєшся?!» Перепросив він Петра Степановича і забрав глечик. Знову хтось почав ходити по хаті. От тоді донька, вона в нього етнограф, і каже: «Тату, він усе-таки з могили, з того світу. На Святвечір, коли ми кличемо душі наших предків і залишаємо для них кутю, давай і в цей глечик покладемо частку, може, тоді хтось заспокоїться». Вони так і зробили, і глечик... замовк. Якась душа тисячолітньої давності вимагала пам'яті... Відтоді кожної Святої вечері вони кладуть їй куті.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.118. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.950. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.325. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.75-76, 78-81, 503. Н.Толстой, «Горшок», с.530-531. А.Топорков, «Горшок», с.526-530; «Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья»; «Горшок», с.141-143. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.42. А.Гура, «Символика животных...», с.145, 265, 317, 321 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.529-530; «Дідух», с.60-62. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.331. О.Ковальчук, «Українське народознавство», с.153-155.

ГОСТИННІСТЬ. Раніше слово «гість» мало декілька значень, у тому числі означало предка-покійника (звідси *гостинець* — не просто шлях, а шлях на «той світ»). Якщо живому відведений «свій вік», то «гість», небіжчик, мислиться у «вечном живленьице». Пращури вірили, що кожен, хто приходить у хату, стає під охорону родинного бога, а тому заборонялося таких людей кривдити. Скривдити гостя («чужий світ») — це скривдити родинного бога («свій світ»). Прийняти подорожнього, помити йому ноги, нагодувати й спати покласти — це обов'язок кожної порядної людини. Не вільно питати гостя, хто він, аж поки він не спочине або сам не скаже. У давнину в кожній хаті на кінці столу, застеленому чистим барвистим рушником, у дерев'яних ночовках завжди лежав хліб, а поряд у дерев'яній або череп'яній солянці — сіль, і тим хлібом-сіллю зустрічали біля порога гостей зі словами «Ласкаво просимо». Гостями могли бути випадкові перехожі й приїжджі, родичі, знайомі. Був звичай їздити одне до одного в гості на Святки, відзначення тих чи інших родинних подій.

Арабський історик X ст. Ібн-Даста, побувавши у слов'ян, зазначає, що там «шанують гостей та добре поводяться з чужинцями, які шукають у них оборони; і тих, які в них часто бувають, не дозволяють нікому із своїх кривдити й утискувати. У випадку, як хто

скривдить або притисне чужинця, допомагають і боронять [скривдженого]».

Літ.: В.Січинський, «Чужинці про Україну», с.20. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.130, 951. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, 35-37; т.2, с.6, 35. И.Сахаров, «Сказания...», с.42. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.32, 43. А.Байбурин, А.Топорков, «У истоков этикета». Т.Агапкина, «Гость», с.145-147. А.Гура, «Символика животных...», с.63, 82, 94, 160, 161 та ін.

ГОТИ — германське плем'я, яке у III ст. примандрувало з побережжя Прибалтики в Україну. За Геродотом, чорноморські готи — народ, споріднений із фракійцями, сусіди скіфів. Ці племена займали величезні простори від Дніпра до низу Дунаю і до Східних Карпат. Їхня східна гілка — «остроготи» творять над Дніпром сильну державну організацію зі столицею Данпарштад (Дніпровий город), у якій дехто з дослідників убачає зародок пізнішого Києва як торговельного осередка. Славний, оспіваний народними піснями був готський король Германаріх (350—375). У боротьбі з ним загинув римський цісар Децій, а двадцятьма роками пізніше готи завоювали римську провінцію Дакію (Румунія). В середині IV ст. готи володіли всіма племенами поміж Балтійським і Чорним морями, торуючи крізь їхні землі «шлях від варягів до греків». Існує т. зв. готська теорія походження назви «Русь»'. Уже в VI ст. готи прийняли християнську віру; одними з перших серед «варварських» народів переклали Біблію своєю мовою. Слідами перебування в Україні готів є плаські скринькові могили з останками зброї, кінської упряжі, прикрас та предметів щоденного вжитку. В орнаментиці тих знахідок бачимо особливий «готський стиль». Це металеві, здебільшого золоті, прикраси, вкриті прорізами та інкрустацією з коштовних і напівкоштовних каменів, нерідко з емалі й скла. Починаючи з IV ст. через Південну Україну стали насувати азіатські кочівники. Під напором гунів готська держава розпалася.

Літ.: Геродот, IV, 93, 94, 118. Велика історія України, т.І, с.41. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.142-149, 156, 546 та ін. М.Голубець «Мистецтво», с.460.

ГРАДІВНИК — людина, яка вміє відвертати град, хмари й дощ. Старі люди пригадують такий випадок. Бувало, під час жнив насунеться темна хмара, усі кидаються складати снопи, збираються додому, а знахар, який був серед них, говорить: «Не буде дощу!» Хмара й справді пройшла. Одного разу зібралася страшна гроза, усе небо почорніло. Але знахар повідомив, що дощу не буде, і продовжував працювати на своїй ниві. Раптом, звідкіль узявся, скаче до нього чорний чоловік на чорному коні. «Пусти!» — просить він знахаря. «Ні, не пущу! — відповів той. — Треба було не набирати так багато!» Чорний вершник зник, грозові хмари поблідніщали, і люди стали ждати граду. Несеться до знахаря другий вершник — весь білий і на білому коні: «Пусти, зроби милість!» — «Не пущу!» — «Ну, пусти, не витримаю!» Знахар глянув угору і сказав: «Та вже іди, та тільки в той байрак, що за нивою». І слідом за тим град зашумів по байраку... Як і хмарник, градівник знає мову тварин і птахів.

Предки вірили, що град — це кара Божа за гріхи, а насилають його злі істоти. Зокрема, відьмаки випускають град із колодязів. Летючий змій також насилає град. Болгари вірять, що градові хмари водить орел, і він їх може відвести від села. Град показує силу Божу, бо може падати й улітку. Для його відвертання і припинення, за повір'ям, викидали на двір коцюбу і лопати, кладучи їх навхрест, або треба було, щоб одинак (один у батьків) чи первак перекусив градинку начетверо й виплюнув. Як іде град, його збирають і протирають ним очі — тоді цілий рік вони не будуть боліти. Так само й від роси.

У закарпатській легенді про походження граду говориться, що це чорнокнижники заморожують воду, розбивають на куски лід, піднімають його в міхах уверх і скидають на землю. Тут відображаються давні уявлення про злих істот — чорнокнижників (градівників), які володіють надприродною силою і здатні вільно переміщатися у просторі між верхнім світом (небом) і середнім (землею).

(Див. ХМАРА).

Літ.: Повір'я, с.13. Легенди та перекази, с.54. Етнографічні матеріали з Угорської Русі, с.148. Записки о Южной Руси, т. II, с.40-41. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.45. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.26-30, 33-36. Г.Булашев, «Український народ...», с.257-258. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.222. Н.Толстой, «Град», с.535-537. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.33. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.119. А.Гура, «Символика животных...», с.51, 86, 100, 277, 286 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.111-112, 234-235.

ГРЕБІНЬ — символ плодючості. Пригадаймо ритуальне розчісування молодої у весільному обряді, а також піднесення нареченій гребеня. Про плодючу

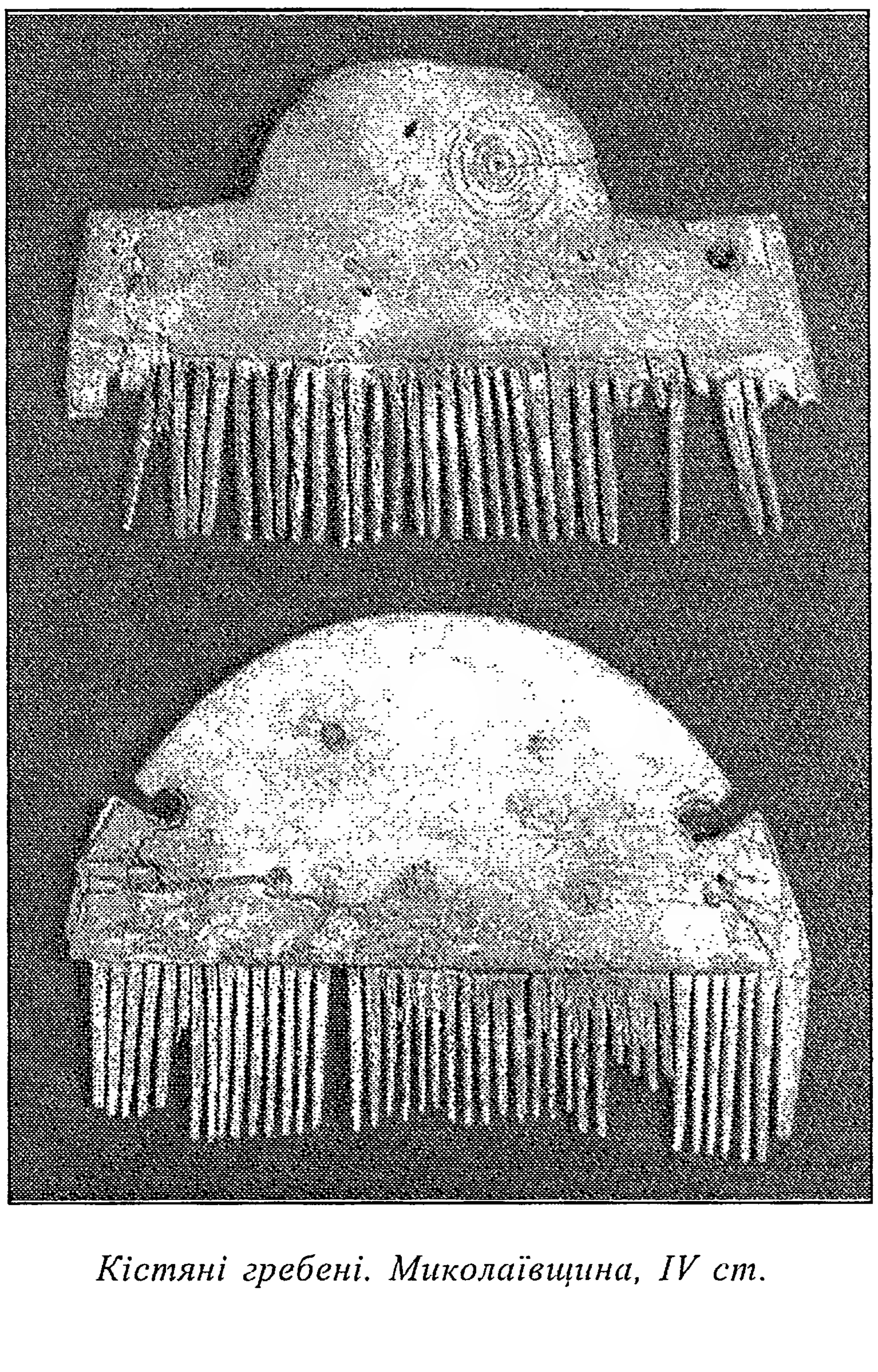

Кістяні гребені. Миколаївщина, IV ст.

силу гребеня часто оповідається у поширених казкових сюжетах: герой кидає гребінь у чисте поле, і відразу на тому місці виростає ліс. На Поліссі «закон велить бабить» новонародженого — мається на увазі обряд, який здійснює повивальна бабка, коли приймає новонародженого, — на чесальному гребені. З іншого боку, гребінь клали у домовину мерця. У зв'язку з ритуальним розчісуванням волосся заслуговують на увагу уявлення про водяника, русалку, лісавку, чортівку тощо, які часто-густо розчісують собі волосся гребенем. Водяника навіть іноді називають *Кум Гребінь*.

У деяких місцевостях Лівобережної України на Різдво до хати вносили гребінь і ставили на покуті, висловлюючи різні побажання. Його прикрашали як дівку — у плахту або запаску, підперезували червоним поясом, хусткою. Через деякий час зі співом урочисто несли до шинку і там «пропивали», тобто залишали з тим, щоб у складку викупити та знову, розібравши, поставити в одній з осель на покуті. Вірили, що коли цим гребенем чесати волосся — за роботою не хилитиме на сон. У селах Середньої Наддніпрянщини у Різдвяний день літні жінки прив'язували до днища з гребенем мотузку та волочили від хати до хати, зупиняючись у кожній на частування. Звичай «уносити гребені до хати» відомий на Полтавщині: він також мав риси колективної трапези. Іноді цьому передувало катання на санях найбільш умілої пряхи («чудодливої Насті»), яка тримала в руках веретено, гребінь, днище, жмути пряжі. Це так само називали «водити гребінь» («прядку утягати», «дядини»). Є відомості, що в останній день Масниці мав місце звичай «гребені водити», подібний до описаного.

(Див. ВОЛОССЯ, ВОДЯНИК, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, КОСА).

Літ.: Л.Нидерлс, «Славянские древности», с.214. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.81, 171, 172. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.47, 76-77, 79.

Золотий гребінь з кургану Солоха під Нікополем. IV ст. до н. е.

ГРЕЦЬ — походження слова невідоме, це ніби уособлення якогось лиха. Вживається, імовірно, замість чорта: «Хай йому грець!», «Грець тебе побий!» Подібним шкідником для людини була й зла недуга — *трясця*. (Див. ЗЛИДНІ, МАРА — Пропасниця, ЛИХО, ПЕК, ЧУР).

Літ.: Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.136.

ГРИБИ в народних уявленнях займають проміжне місце між рослинами і тваринами; наділяються демонічними властивостями, співвідносяться з потойбічним світом, мають сакральну, а також еротичну символіку. Про походження грибів у одній із легенд, записаній на Прикарпатті, говориться, що св. Петро, мандруючи з Ісусом Христом, якось дуже захотів їсти. Але коли він крадькома відкусив шматок хліба, Спаситель щось його запитав. Щоб відповісти, Петро мусив виплюнути хліб, і з того взялися гриби. В іншому варіанті св. Петро нишком ламав хліб із торбинки, розтрясуючи по землі крихти, з яких виросли гриби.

Дослідники, які вивчали значення грибів у різних культурно-історичних традиціях, стверджують, що в багатьох народів гриби виступають своєрідним класифікатором, за допомогою котрого формується опозиція «профанний—сакральний». Профанність виражається в етіологічному зв'язку грибів і хліба, а сакральність — у тому, що вони взялися із святого хліба Ісуса Христа. Принагідно додамо, що, наприклад, греки вважали гриби «їжею богів», а ацтеки — «Божим тілом».

Залежно від вигляду (випуклі чи увігнуті) гриби поділяються на «чоловічі» й «жіночі». Еротична символіка проявляється у сюжетах «війни» чоловічих і жіночих грибів, у весільних і весняних піснях (дівчина приносить із лісу мухомора і кладе із собою спати); з грибами у фольклорі пов'язаний мотив подружньої зради і появи позашлюбних дітей. Коли присниться гриб дівчині — означає жениха, а жінці — вагітність. У народній демонології гриби — живі істоти, які вміють говорити, мають здатність до перевтілення (самі в себе, в демонічні істоти, в монети і золото). Гриби можуть уявлятися зачарованими відьмами або карликами, бути притулком диявола, відбирати у людей силу і здоров'я. Збирання грибів супроводжується численними обрядодійствами і заборонами: аби щастило при збиранні грибів, качаються по траві або перевертаються при першому громі; збираючи гриби, не хрестяться, не моляться, залишають перші гриби у дуплі дерева, виголошують замовляння; деякі гриби не можна збирати вагітним, щоб не зашкодити дитині, і т. ін. По грибах гадають про майбутній урожай. Освячені гриби слугують оберегом від нечистої сили, від уроків.

Ілюстрація до казки «Війна грибів». Худ. Г. Нарбут. 1909

У різних місцевостях зафіксовано вживання у вигляді компресів при наривах, гнійних ранах вареного або розмоченого в молоці білого гриба. Так званий «мухоморовий спирт» знаний як ефективний засіб при ревматичних болях (пропасниці). Для цього мухомори в закритому посуді ставили в тепле місце, і через деякий час вони пускали сік. Оригінальний спосіб лікування використовувало білоруське населення Полісся. Там пляшку з залитими горілкою мухоморами запікали в буханці хліба. Крім того, білоруси вживали мухомори при малярії. У Сибіру, за даними XVIII ст., мухомори застосовували шамани як наркотичний засіб. Їх їли сирими, запиваючи холодною водою, що часто призводило до тяжких наслідків — божевілля, а то й смерті.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. 12, с.69-70. Про говір галицьких лемків, с.489. Легенди і падання, с.77. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.72. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.125, 158. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.86, 138-140. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.48. В.Топоров, «Грибы», т. 1, с.335-336. О.Белова, «Грибы», с.150-151. А.Гура, «Символика животных...», с.58, 338, 340, 385 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.62.

ГРИГОРІЙ ЗИМОУКАЖЧИК — 17/30 листопада. Вважалося, що цього дня Зима на санках з гір котиться. Прикмета: який цей день, така й зима. 23 січня відзначали Григорія Літоукажчика, а на Григорія Двоєслова, або св. Григорія (12 / 25 березня), «жаби починають квакати». 13 жовтня — також день Григорія.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.II, т.4, с.325-326. М.Міщенко, «Народний календар», с.13, 36, 102, 110. А.Гура, «Символика животных...», с.624, 656. В.Усачева, «Григорий», с.551-553.

ГРІМ — за народними уявленнями, посланець бога-громовика, а значить неба й вогню. Разом із блискавицею — наймогутніша божественна сила. *Громовеня* — маленький грім, ніби дитина Грому. Предки порівнювали громові хмари з биками й коровами, а блискавки — з гострими зубами дракона, який полює за нечистою силою. Перший грім навесні

Св. Ілля на колісниці. Фрагмент. Друга половина XIX ст. Із колекції І.Гречка

має цілющу силу, тому коли вперше гримить, притуляються до дерева (дуба), щоб спина не боліла до нового грому в наступному році. У народі 2 серпня / 20 липня називають громовим святом. Саме в цей час безліч злих духів зносять на ниви та поля чорні хмари. У боротьбі за врожай громовержець блискавицями відчайдушно розсікає їх: як змахне вогняною палицею — блисне, як ударить по чортові — то гримить. Грім — то рухається по небу колісниця Перуна. Грім — то летять сини Перуна разом зі своїм батьком-громовержцем, розбиваючи важкими кувалдами хмари. «Буде нас Господь громовим огнем карати. Да за тучами громовими сонечко не сходить», — кажуть у народі. У троїцькій обрядовій пісні співається: Туча з Громом домовилися: «Підем, Грім, погуляємо з тобою!»

Щоб уберегтися від грому, здійснювали попереджувальні магічні дії. На Стрітення освячували спеціальну «громничку» — свічку, яку зберігали на покуті. Під дах хати вішали букетики квітів або віночки, сплетені у свято Божого Тіла; під стріху затикали також кропиву, горіх, різдвяну солому і т. ін. Убезпечували від грому шкаралупи пасхальних яєць і кістки освяченого кабанчика: їх зав'язували у вузлик і зберігали під дахом, а також закопували у полі, городі, саду. Щоб не боятися грому, радили їсти запліснілий хліб або хліб, який гризли миші, їсти крихти хліба з ножа; їсти бруньки верби, квітки жита і т. ін.; дітям підпалювали хрестообразно волосся на голові, ламали над головою дитини дві спечені разом буханки, давали цілувати хлібну лопату.

Головним засобом захисту від грому вважалося вшанування свят і «громових» днів: всі четверги між Великоднем і Вознесінням, декілька днів у пору жнив («Вогненна Марія» та ін.), день Іллі тощо, коли заборонялася всяка робота, особливо на полі та прядиво.

(Див. ПЕРУН, ІЛЛІ ДЕНЬ, НЕБО, БЛИСКАВКА, ГРОЗА, ХМАРА).

Літ.: Геродот, IV, 94. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.327, 330. Етнографічні матеріали..., с.147. Житє і слово, т. III, с.218-219. Повір'я, с.9. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.28. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.45. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.26-30. Г.Булашев, «Український народ...», с.261-264. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.134, 136, 145-146, 151 та ін; т.2, с.174, 335-336, 355; т.3, с.68, 247, 370, 384. Н.Толстой, «Гром», с.558-560. С.Толстая, «Гром», с.151-152. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.60, 62, 63, 74 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.74, 269, 304, 305, 336 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.237-239.

ГРІХ — ціла низка заборон і застережень, яка протягом віків сформувалася в народі. Гріхом вважалося працювати в неділю та свята. Заборонялося їсти яблука до Спаса, бо споживання недозрілих плодів могло викликати захворювання. Не годилося також купатися до Купала, що також, без сумніву, є виправданим, оскільки раніше вода ще недостатньо прогрівається.

Деякі профілактичні засоби від гріха відповідали певним вимогам гігієни. Це такі загальновідомі звичаї, як необхідність закривати посуд з їжею чи відро з водою (щоб туди не потрапив чорт), заборона їсти кільком однією ложкою (щоб не посваритися) або заборона мити посуд після заходу сонця, утиратися братам чи друзям одним рушником (бо обов'язково посваряться). Щоб не зустріти відьму, не можна було, не вмившись, виходити з хати. Перед тим як саджати у піч хліб, треба було дочиста вишкребти діжу і закрити її, бо інакше як у сім'ї хтось помре, то в покійника буде відкритий рот. Заборонялося викидати крізь вікно кістки, щоб вовки не поїли худоби. Гріх подавати милостиню старцеві через поріг. Гріх їсти під час грози, а також палити піч, — може покарати грім. Грішною, вважалося, може бути не тільки людина, а й змія. Змія, яка вкусить кого-небудь у день св. Марини (17 липня), — грішна. Укус її смертельний, вона — проклята, і земля її не прийме до себе. Людей, які зробили великий гріх, також не приймає земля. Після святочних ігор ті, хто рядився «нечистою силою», змивали свій гріх купанням в ополонці.

(Див. ЗАБОБОНИ).

Літ.: П.Иванов, «Этнографические материалы...», с.40-41. Н.Толстой, «Грех», с.544-546. А.Гура, «Символика животных...», с.46, 52, 99, 144, 163 та ін. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.113. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.27.

ГРОЗА — за народними уявленнями то бог Перун женеться за нечистою силою. Щоб грім не вдарив та щоб відігнати страх від людини, під час бурі й грози запалюють громничні (стрітенські) свічки, а комини затикають, аби до хати не потрапили злі сили. А щоб дідьки не вскочили через двері, за поріг викидали навхрест складені коцюбу та вилошник.

Відвертати грозу заклинаннями вважалося великим гріхом. Адже грім та блискавка Перуна знищують нечисту силу та перешкоджають їхнім чарам, а тому вони є щасливим знаменням. Хвороби також визнавалися дією нечистої сили, і їх проганяли «громовими стрілами»; вода, у яку кинуті «громові стріли», використовувалася для обливання хворих. Шумливу грозу предки порівнювали з людиною у нетверезому стані, яка схильна до сварок, лайок і бійок. Так і боги з демонами, що перебувають у хмарах, стають п'яними від небесного напою та віддаються буйствам і бурхливим битвам. Дощ вважався божественним напоєм для Матері-Землі, як для людини мед, пиво, вино.

(Див. ПЕРУН, ГРІМ, ГОРОБИНА НІЧ, БОЖА КАРА,

Покарання Сергія за брехню.
Ілюстрація до «Києво-Печерського Патерика». 1661

ДОЩ, СВІЧКА, ГРОМОВІ СТРІЛИ, ХМАРА).
Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.448. Повір'я, с.9. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.954. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.127, 132, 136 та ін; т.2, с.80-81, 330-331 та ін; т.3, с.89, 126, 240-242 та ін. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.539. В.Иванов, В.Топоров, «Исследования...», с.161, 173. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.28, 29, 35, 40, 70 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.69, 290, 291, 293, 304 та ін.

ГРОМНИК — календар, у якому вказано, коли Сонце вступає у зодіакальні знаки; вміщує різні передбачення щодо грому, землетрусів, змін фаз Місяця і відомості про хвороби та ліки.
Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.954.

ГРОМОВЕ ДЕРЕВО — дерево, вражене блискавкою і тому наділене магічними властивостями. Такими деревами найчастіше вважали дуб, сосну, березу, інколи осику. У болгар розколоте дерево називають проклятим або диявольським, покараним Богом. Громове дерево (громобий) не можна використовувати для будівництва, бо воно притягує грім. У деяких місцевостях його пускали тільки на дрова. На Рівненщині вірили, що в ньому живе нечистий дух і Бог хоче його добити. Однак у Білорусі існує інше уявлення, що розбитого блискавкою дерева чорти бояться, «як свенцоной води». Гілку або тріску громового дерева засовували у кротову нірку, аби знищити цю тваринку. Тріску цього дерева гризли, щоб зуби були міцні, «як грім» (Чернігівщина). На Житомирщині вірили, що у стовбурі громового дерева є «вогненна свічка», якою лікують усяку хворобу. Тріски цього дерева варили у воді, щоб у людини пройшов страх. Шматок громового дерева брали на війну. На Рівненщині казали: «Візьми те дерево, що грім побив, зроби хрестик; носи, коли ідеш на фронт». Трісочки цього дерева закопували у землю, щоб не було бур'янів, і клали у хаті від клопів. (Див. ГРІМ, ВИВОРОТЕНЬ, ДЕРЕВА — Розколоте дерево).
Літ.: Н.Толстой, «Громобой», с.560-561. А.Гура, «Символика животных...», с.266.

ГРОМОВІ СТРІЛИ (Перунові стріли) — грубі продовгуваті камені з отвором посередині, що, за повір'ями, падають із хмар під час грози на всяку нечисту силу. Вони заходять глибоко в землю, а через три або сім років повертаються на її поверхню. Предки були переконані, що на згарищі, яке утворилося після удару блискавки, і взагалі після грози можна знайти громову стрілу. Їй приписувалися магічні (ними чарівниці відвертали грозу і пожежі) та лікувальні властивості. Наприклад, якщо хворому на *задавку* (ангіну) дати напитися води, перелитої крізь такий камінь, йому полегшає. Громову стрілку радили носити при собі як засіб від пропасниці. При болях застудного характеру («кольках») нашкрібали порошку зі «стрілки» і натирали ним болючі місця.

Вважалося, що громові стріли бувають двох видів: від вогненних виникають пожежі, а камінні або чавунні вбивають людей, розтрощують дерева. На випадок грози старалися запастися ладаном, яким посипали вугілля у печі або розжарену сковорідку, тому що «чорт ладану боїться».

Майже повсюдно як оберіг на хвіртці або на хатніх дверях прибивали залізну скобу або підкову, щоб хвороба не входила в хату. А українці Карпат біля входу до гражди вішали пробитий наскрізь посередині камінь (цей отвір, мовляв, від того, що «через камінь веселка воду пила»). Взагалі отворові круглої форми надавався особливий зміст. У ньому вбачали символ Сонця, запоруку всього доброго і радісного, як то веселка-райдуга, що пробилася крізь камінь попити водички. (Див.: МАГІЧНЕ КОЛО, КАМЕНІ, ГРОЗА, ЛАДАН, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Сім).
Літ.: А.Потебня, «О купальских огнях...», т. 1, с.146. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.174. Г.Булашев, «Український народ...», с.261. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.133. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.188, 223. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.357. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.181. Ю.Гошко, І.Могитич, «Народна архітектура Українських Карпат XV—XVIII ст.» М.Каторнога, «Брама в народному зодчестві», с.54. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.290. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.88. Н.Толстой, «Громовая стрела», с.561-563. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.63. А.Гура, «Символика животных...», с.460, 611. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.240, 263; «З народної медицини України», с.30.

ГРУДИ — символ жіночої природи, материнства. Вірили, що за грудьми можна визначити характер майбутньої дружини: великі груди — ознака доброї жінки і матері. У сонниках великі груди вважаються добрим знаком, годувати грудьми уві сні означає здоров'я.

Мотив грудей часто-густо виникає у зв'язку з міфічними персонажами — самодивами, богинками, кугами, нічницями, русалками тощо. Ці духи можуть і самі ссати у сплячих жінок і навіть у чоловіків, звідки їхні груди наливаються молоком. А богинки і русалки своїми кам'яними або залізними грудьми користуються ніби валиком або макогоном, забивають людей до смерті і т. ін. Для інших персонажів, наприклад польських змор, характерна відсутність грудей.

На весіллі та протягом усієї вагітності дотримувалися численних заборон і розпоряджень, щоб забезпечити достатньо грудного молока і убезпечитися від хвороб грудей. Скажімо, у сербів молодому заборонялося у першу шлюбну ніч торкати дружину за груди. Особливо важливий ритуал перших відвідин рожаниці. Гостям забороняли близько підходити до неї, а їй — навіть дивитися на них, побоюючись, що молоко «піде» разом з ними. В Україні гостям заборонено допивати і доїдати все до кінця. Вони повинні залишити рожаниці по шматочку від кожної страви.

Усім відома заборона розпочинати годувати дитину лівою груддю: дитина стане лівшою або скоро помре, або у неї буде дурне око. Вважається, що той, хто ніколи не ссав грудей, буде пам'ятливим.

Годування груддю в народних уявленнях може тривати й після смерті матері або дитини (Полісся).

Дитина, яку вигодовує мати, щоночі приходячи у дім з могили, буде пам'ятливою і набожною. На Поліссі також вірять, що й дитина може повертатися з того світу, а тому мати повинна спати на спині, щоб груди її були напоготові.

Найсприятливішим часом для відлучення від грудей вважається день народження дитини («буде пам'ятлива»), а також: на Страсному тижні, у пору цвітіння вишні, коли Місяць щербатий, коли Місяць уповні, «на ягоди», коли прилітають птахи, коли птахи вилітають із гнізда, коли вони відлітають, коли дозріває жито, у пору сінокосу, взимку.

Сакральний характер грудей і материнського молока виражається й у прокляттях: «Прокляте будь молоко, яким я його скормила». Відомі випадки поїдання грудей: у Псевдо-Кесарія (сер. VI ст.) в оповіді про варварські звичаї слов'янського населення Подунав'я, а також у хлистівській обрядовості. В останньому випадку «вкушання грудей Богородиці» пояснювалося як причастя до її святого тіла.

(Див. БОГИНКИ, ВАГІТНІСТЬ, ЛІСАВКИ, МОЛОКО).

Літ.: Г.Кабакова, «Грудь», с.563-566.

ГУКАННЯ. Багато дослідників зазначали магічну забарвленість так званого гукання. Зокрема, на Чернігівському та Київському Поліссі традиційні обрядові пісні — весільні, веснянки, русальні, пожнивні тощо — наприкінці строфи або пари строф доповнюються розлогим та дзвінким «Гу-у!» Деякі пісенні жанри (наприклад, русальні) називають гуканками або гукавками. Поліське гукання не є поодиноким феноменом: досить згадати пастуше «гоєкання» або «гейкання», поширене в Карпатах та на північному заході Росії. Аукання в лісі — теж явна паралель до гукання.

Призначення гукання — це насамперед зчинення гамору. У русальних піснях Київського Полісся воно часто поєднується з виском, плесканням у долоні. Закарпатське діалектне «гойкати» у значенні кричати, галасувати — теж підтвердження цього. Гукання відіграє роль своєрідного голосового «амулета». Це немовби розпізнавальний сигнал. «Гукати» — «звати». У казці «Ох!» селянин, сказавши це, викликає з-під землі лісового царя Оха. Гукання пов'язується з такими опозиціями, як «свій—чужий», «внутрішній—зовнішній», «живий—мертвий». Воно — омузичений межовий знак між цими протилежностями.

Літ.: О.Чекан, «Семантичні аспекти поліського «гукання», с.31-37. С.Толстая, «Полесский народный календарь», с.199.

ГУРІЇВ ДЕНЬ — 15/28 листопада. Вважалося, що цього дня Гурій приїжджає на рябій кобилі, а Зима з коня злізає, кує сиві морози, стелить по річках, озерах крижані мости, сипле з одного рукава сніг, а з другого— іній.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.110.

ГУСЛІ. У давнину музичні інструменти вважалися священними, забороненими для невтаємничèних, їхні звуки вважалися голосом Духа. Ось чому герой казки

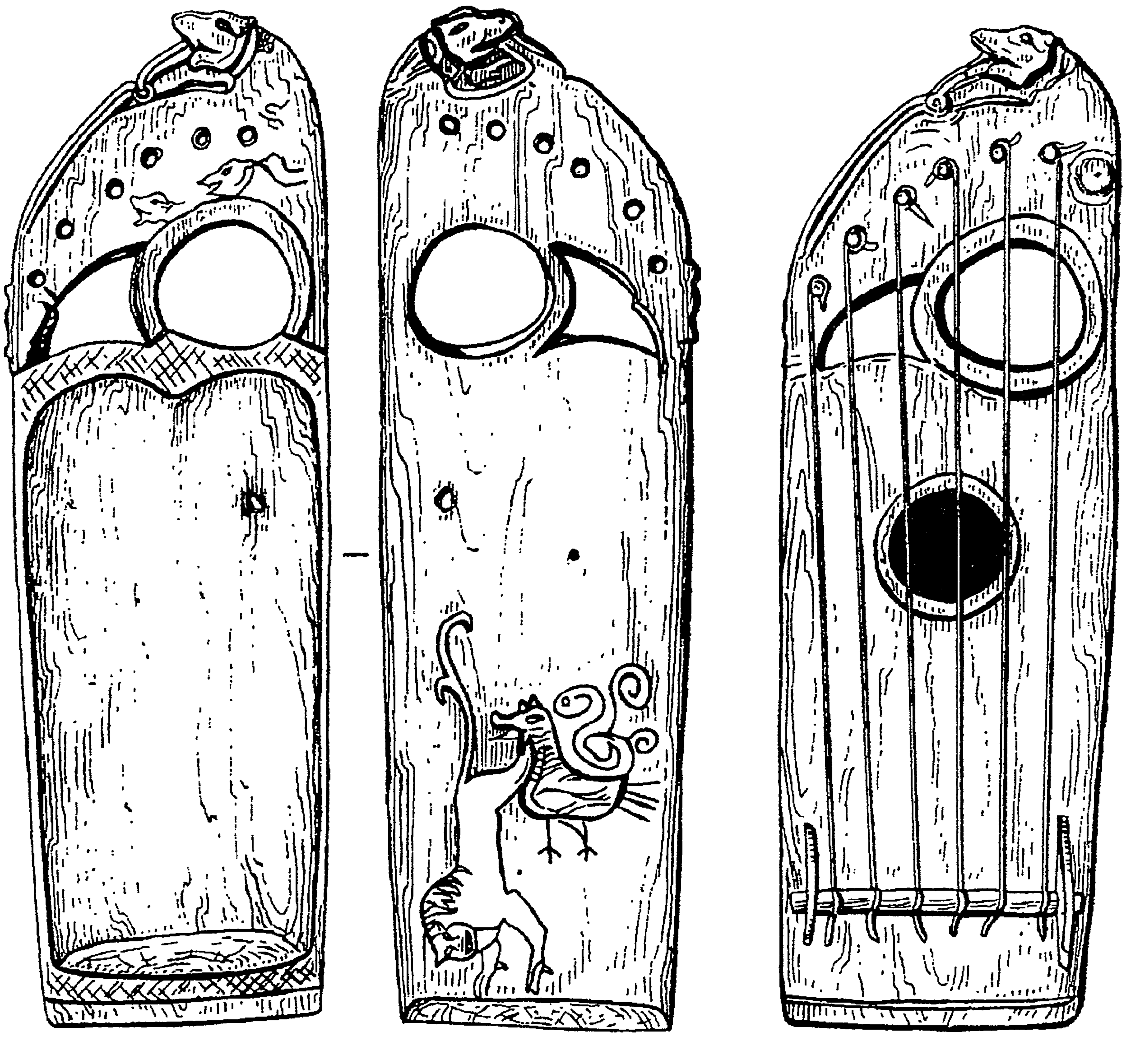

Гуслі – лицевий і зворотний боки. Перша половина XII ст.

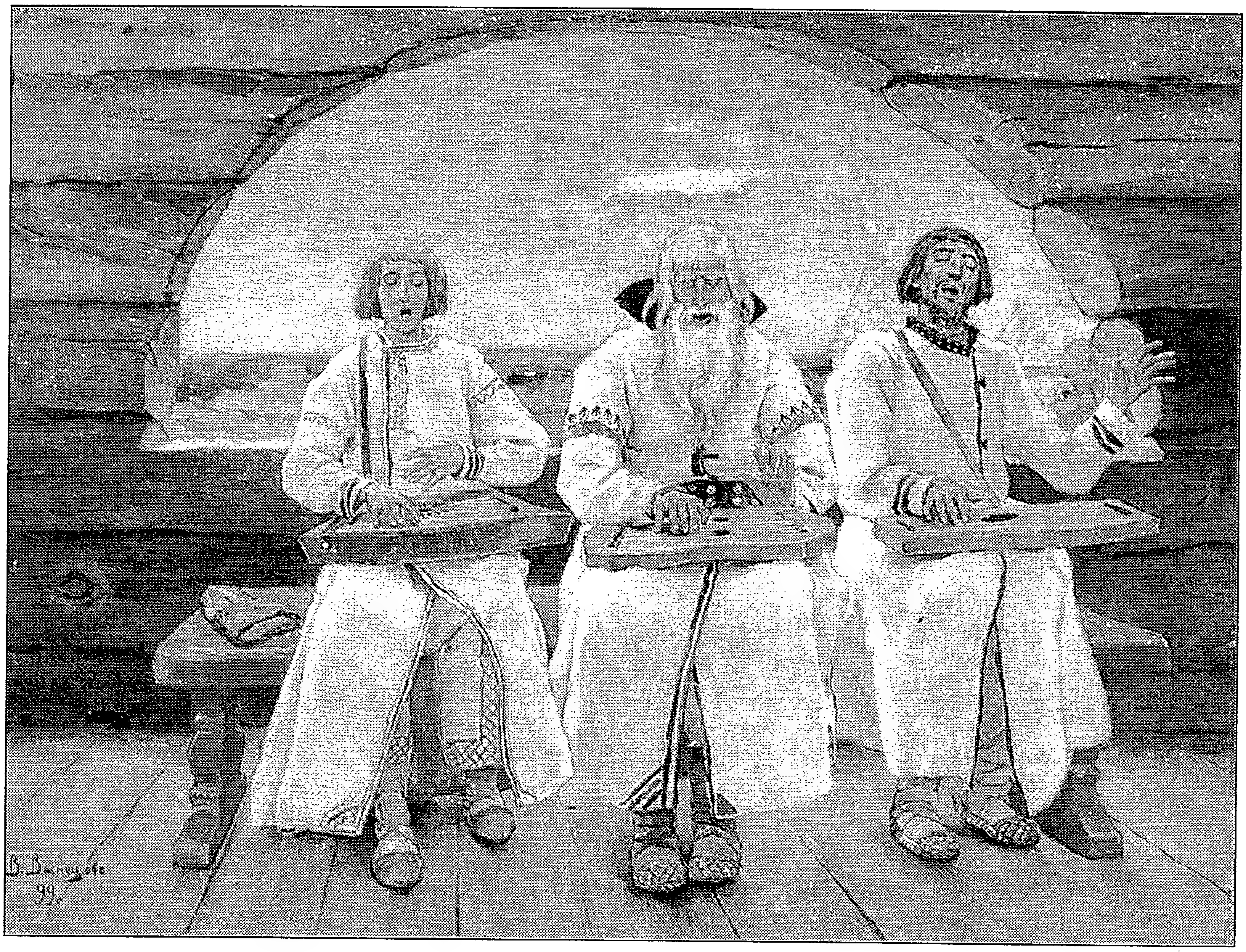

Гусляри. Худ. В. Васнецов. 1899

у чарівній лісовій хатинці часто знаходить гуслі-самогуди, дудочку, скрипку і т. п. В одній із версій казки «Гуслі-самогуди» гуслі зроблені із людських жил. «Повів їх майстер у майстерню, відразу одного чоловіка на машині розіпнув і став із його жил жили тягнути». Про те, що священні інструменти робилися із людських кісток, відомо. «Після того став Микита хатинку роздивлятися, побачив на віконечку невеличкий свисток, взяв його, приклав до губів і давай насвистувати. Дивиться: що за чудо? Сліпий брат танцює, і стіл, і лавка, і посуда — все танцює». На звук приходить Яга. Інколи завдання Яги зводиться до того, щоб не заснути. Для цього вона наказує дістати гуслі-самогуди. Засинання у хатинці Яги веде відразу до смерті. «Дивись, — каже вовк-самоглот, — чур, не спати! Якщо заснеш — відразу тебе проковтну».

Гуслі, як і «чесні пири», були невід'ємною частиною язичницького ритуалу, який зберігся і після прийняття християнства. На гуслях першої половини XII ст. зображений ящір, а на зворотному боці — лев і птах. Таким чином, в орнаменті присутні три життєві основи: небо, земля і підводний світ. Орнаментика гуслів XIV ст. вказує на зв'язок цього культового інструмента з водною стихією. У билинах про Садка гусляр догоджає підводному божеству, і воно обдаровує його, допомагає перехитрити новгородських гостей і припинити суперечку. Коли заграв гуслист, рука Господня торкнулася біблійного царя Єлисея (4 Цар. 3:15).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.80, 105. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.957. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.448-449. С.Максимов, «Нечистая неведомая и крестная сила», с.96. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.169, 171-172; т.3, с.38, 385; «Народные русские сказки» 38, 93, 216, 233. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.262, 272, 274.

Д

ДАЖБОГ (Дажбо, Даждьбог, Богдаждь) — бог світла і Сонця, син могутнього бога вогню Сварога; подавач усякого добра, опікун людської долі та достатку; бог, який дає білий день, щастя та любов. Зі сходом Сонця у предків з давніх давен асоціювалося його відродження, а тому Сварог є божество-батько, який дає життя Сонцю Дажбогу.

За свідченням Б.Рибакова, божества з таким ім'ям ані в Прибалтиці, ані в індоіранському світі немає. Деякі вчені трактують ім'я Дажбог як *Поганий Бог*, маючи на увазі, що він пов'язується з мокрою, дощовою погодою. Інші пояснюють його як *Давець-бог*, тобто той, що приносить добробут, заможність. Існують й інші версії.

У «Повісті врем'яних літ» під 980 р. поряд з іншими Володимировими богами, що стояли на Київській горі, згадується і Дажбог: «І став Володимир княжити у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його була срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога...» Дажбог у пантеоні князя Володимира — божество всеосяжне, пов'язане з сонячною природою, з річним сонячним циклом. Слід зазначити, що у давніх українців міцно вкоренилося поняття про «небесну твердь» (землю), яка ділить усе нижнє царство на два яруси: у верхньому знаходяться «хлябі небесні» (запаси дощової води), а під велетенським куполом тверді ходить Сонце; краї купола опираються на край землі. Верхній ярус над твердю — царство Стрибога (Сварога, Рода). Нижній ярус із Сонцем і землею — царство Дажбога. Обидва яруси разом — «небеса», тобто небо у множині.

За народними віруваннями, Сонце бувало не тільки добрим. Як справжня жива істота, воно іноді гнівалося на землян. У «Слові о полку Ігоревім» Сонце «світле-трисвітле» своїм пекучим промінням губить воїнів князя Ігоря. «Слово» називає русичів внуками Дажбога (Сонця): «Погибашеть жизнь Дажьбожа внука»; «Встала обида в силах Дажьбожа внука». Щаслива втеча Ігоря з полону завершується зустріччю з Сонцем: «Сонце світиться на небесах — Ігор князь в Руській землі». За стародавніми міфами, три сонячні побратими супроводжують Дажбога в небі: Ярило — бог весняного рівнодення, Семиярило — бог літнього сонцестояння та Коляда — бог зимового сонцестояння. Днем породин молодого Сонця вважався день зимового сонцестояння (21-22 грудня). Опікуном цієї світлоносної трійці був бог Троян — владика неба, землі й потойбічного царства. Населення трипільських часів називало Сонце Дажбогом, воду-матір — Даною, а яскраве небо — Дивом.

В одній із весільних пісень, записаній на Вінниччині, розповідається про зустріч князя з Дажбогом:

Межи трьома дорогами, рано-рано,
Межи трьома дорогами, ранесенько,
Там здибався князь з Дажбогом, рано-рано,
Там здибався князь з Дажбогом, ранесенько.
— Ой ти, Боже, ти, Дажбоже, рано-рано,
Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько.
Бо ти Богом рік од року, рано-рано,
Бо ти Богом рік од року ранесенько,
А я князем раз на віку, рано-рано.
А я князем раз на віку, ранесенько.
Раз на віку в неділеньку, рано-рано,
Раз на віку в неділеньку, ранесенько.

Остання молитва у «Велесовій книзі» — молитва до Дажбога, чий струг (човен) сяє в небі, як золото:

Дажбог на струзі своєму був
На небі премудрім, яке синє.

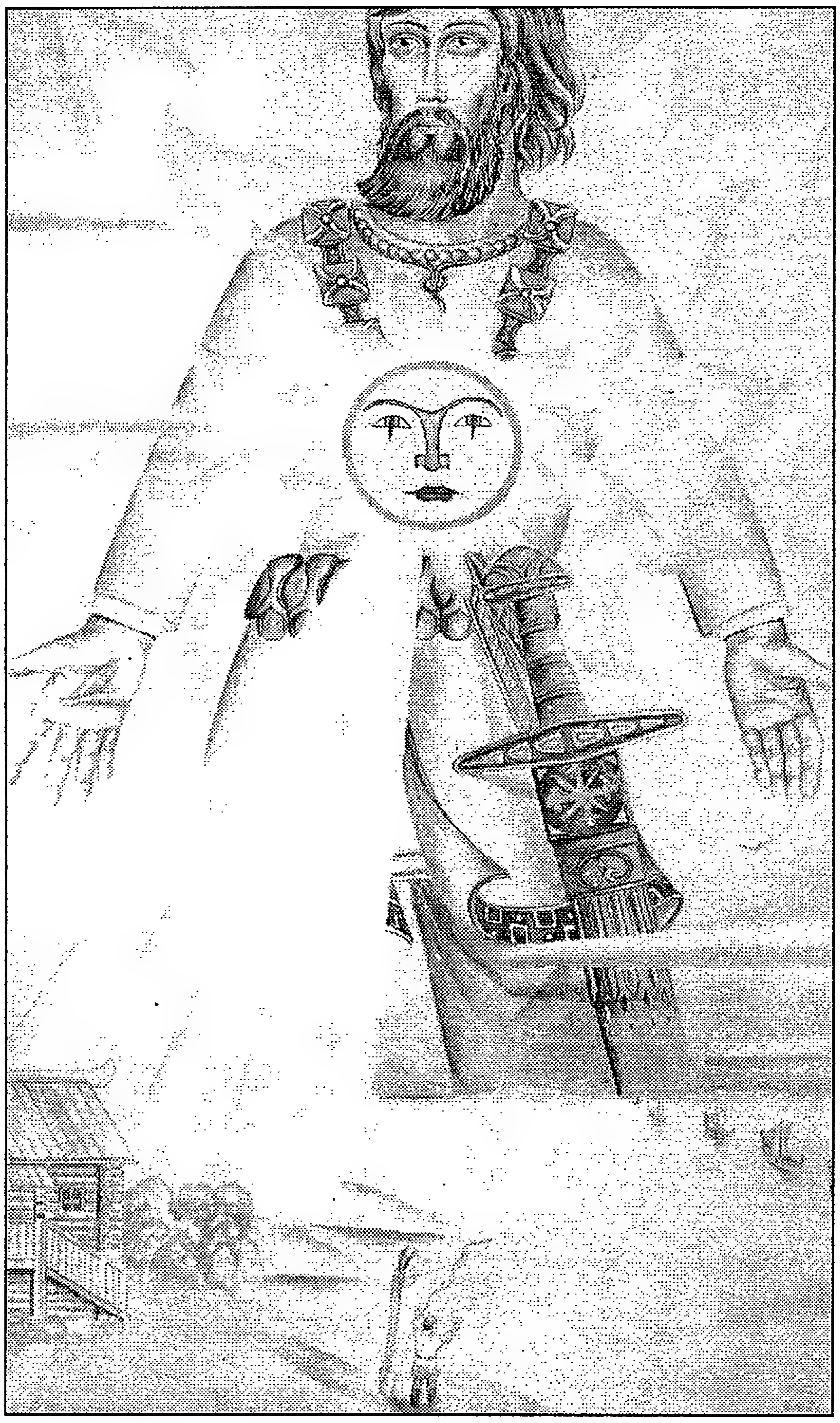

А струг той сяє і виглядає,
Як золото, Огнебогом розпалене.
Його подих — це життя
Кожної істоти і притулок.
Усяк муж благо того
Знати може або зло.
І хто богом не сподоблений,
Той пребуде, як сліпий,
І не матиме з ним частки,
Яко же всяке, що до злого йде,
З ним до кінця пребуде.

В Іпатіївському літописі під 1114 р. подається переклад візантійського хронографа Іоана Малали, де грецький бог Сонця Геліос перекладається як Дажбог: «А після цього царствував син його на ймення Сонце, — що його зовуть Дажбогом…»

З легенди про Сварога довідуємося, що життя людей колись було ніби розділене на дві частини: до Сварога і після нього. За Літописом Руським, до Сварога люди жили дико, «палицями і камінням билися», не знали ні сім'ї, ні законів. Жінки чинили «блуд», і не було порядку між людьми. За Сварога і особливо за сина його Дажбога люди «стали кувати оружжя» і поважати закони. Сварог і Дажбог постановили «одному мужеві одну жону», визначили данину цареві, а тих, хто не підкорявся, скидали «в піч огненну». Дажбог, якого згадує Нестор Літописець, як і автори інших історичних пам'яток, є Сонцем, сином неба, подібно як Аполлон у греків вважається сином Зевса.

(Див. БОГ ВСЕБОГ, СОНЦЕ, СВАРОГ, СТРИБОГ, СВАРГА, СВАРОЖИЧ, ОРІЙ, СОНЦЕВОРОТ, СОНЦЕСТОЯННЯ, ВНУКИ ДАЖБОЖІ, ЯРИЛО, КОЛЯДА, ТРОЯН, ХОРИВ, РІВНОДЕННЯ, ДАНА, ДИВ).

Літ.: Золотослов № 440. Етимологічний словник..., т. II. Повесть временных лет, ч.1, с.56. Літопис Руський, с.47, 173-174. Велесова книга, 1, 4а, 4г, 64, 6є, 8, 12, д. 38б та ін. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.318-323. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.202. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.18, 85-90. Б.Кравців, «Мітологія...» М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.77, 100, 110. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.257-259. И.Срезневский, «Об обожании солнца у древних славян», с.52, 57. С. Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.78-83. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т. II, с.60. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.135. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.34, 37, 68, 99; т.2, с.247. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.309-314. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.56. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.10, 266, 351-352, 434, 500, 604 та ін.; «Язычество древней Руси», с.70, 440, 444, 452, 641. Ф.Нурутдінов, «Доля і заклик давньої посми», с.74. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.76, 79, 80. В.Топоров, «Об иранском элементе...», с.38-43. В.Иванов, В.Топоров, «Дажьбог», с.347. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.91. Г.Маслова, «Орнамент...», с.120. В.Щербаков, «Асгард и ваны», с.134.

ДАНА (Діанна, Діванія, Девонія, Деванна, Діва) — дарувальниця небесної води (дощу), богиня води і річок, жіноче начало Всесвіту. Дана разом із вогнем і світлом прийшла у світ на Водохрещу в часи народження Всесвіту богинею Ладою.

Аби викликати дощ, у давнину водам Дани кидали хліб — найбільшу людську пожертву богам. На думку Я.Головацького, завжди прекрасна й свіжа богиня Дана є Дівою і заразом дружиною бога Сонця. Це їхній шлюб святкують боги і весь світ на Купала. Символом богині Дани є липа, а днем тижня — п'ятниця. Міфічна П'ятниця — богиня весняних гроз. Образки незрівнянної красуні, непорочної Діви вішали над криницями, де завжди мав бути і посуд, щоб подорожній міг напитися води. Вода Дани, особливо джерельна, як і вогонь, — великий очищувач, який просвітляє не тільки тіло, а й розум. Вода Дани буває не лише очисна, а й правдива, жива і мертва, молодильна і свята.

Чоловіча форма імені Дана — Данай — позначала сина грецького водного бога Посейдона. Данай був батьком 50 дочок (данаїд) — богинь джерел і криниць. Згідно з наказом батька данаїди у шлюбну ніч вбили своїх наречених. За свій злочин вони після смерті мусили в царстві мертвих наповнювати водою бездонну бочку. Згідно з міфом, данаїди уособлюють ріки і джерела того царства, які там висихають щоліта. Слово Дунай, що є назвою відомої річки, і сьогодні вживається як

ДАНА

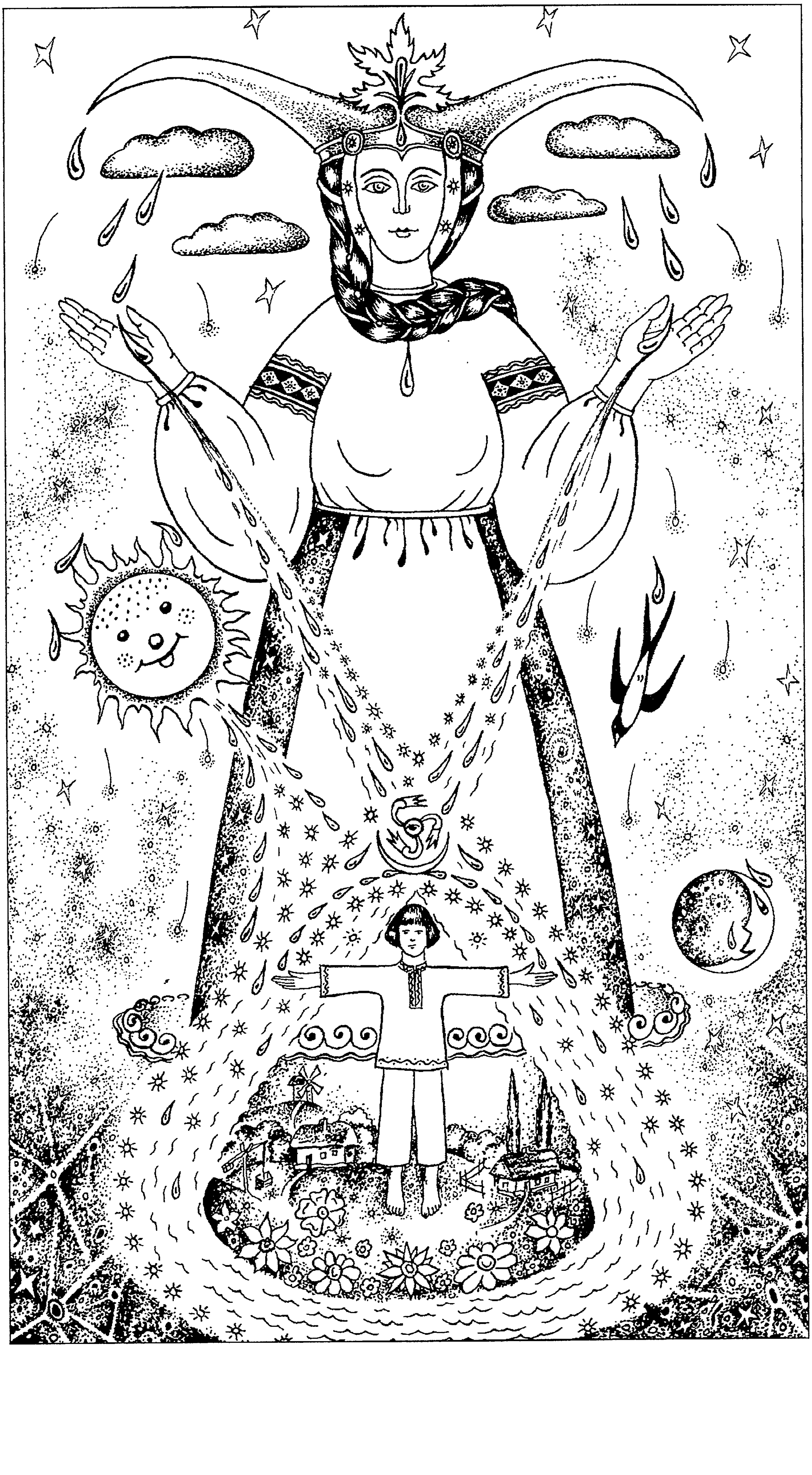

загальне позначення для всіх великих і малих річок; такі приклади можна зустріти у галицьких і польських піснях: «За ріками, за дунаями» .

Ім'я Дана в давніх українців було одним із найпоширеніших. У народних піснях приспівують: «Дана, Дана! Ой, Дана! Річка Дана! Шіді, ріді, шіді, ріді, шіді, ріді — Дана!». У стародавніх колядках та щедрівках своїми широкими та прозорими водами богиня Дана омиває вічнозелене Дерево життя. Дослідники вважають, що слово ДАНА означає: ДА — вода, НА — неня, мати, тобто мати, яка творить річку. В індійському епосі асурка Дану пов'язана з первісними водами і тотожна українській Дані. Є припущення, що чимало індійських міфів було створено на берегах Дніпра, насамперед міф про битву наймогутнішого асура сина Дану Індри з Врітрою, якого пов'язують з Дніпровими порогами. Врітра означає *Загата, Перешкода.* Подібні міфи і досі зберігає український фольклор.

Культ богині Дани, втіленої води, відомий з IV тис. до н. е., вже з III тис. до н. е. й до XX ст. був цілорічним ушануванням і величанням води в ритуальних обрядах. Античний міф про Діану (Артеміду) існував також і в давній Україні. У Деванні (Дані) вбачали Непорочну Діву й дружину, що явила на світ кохання. Я.Головацький зазначає: «Богиню ту запозичено греками в Скіфії разом з Аполлоном і Латоною (Ладою) країни Гіпербореїв».

(Див. ЛАДА, ВСЕСВІТ, ВОДА, ДІВА, ДУНАЙ).

Літ.: Геродот, IV, 5. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.37. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.114-115. В.Абаев, «Геродотовские...» С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.127-132. Ю.Шилов, В.Мітченко, «Арійський календар» (Липень). Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.272-274. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.20, 54-55, 78, 158. Р.Менар, «Мифы в искусстве...», с.38. Н.Гусева, «Индуизм».

ДАХ — у сакральному розумінні межа, що розділяє верх (небо) і низ (світ людей). Як саме житло, так і все, що знаходиться у хаті, повинно бути закрито від впливу зовнішніх сил, причому це стосується не тільки посуду, відер тощо, а й людини, покійника, колодязя на дворі й особливо жінок. Характерні у цьому сенсі прокляття «Щоб тобі ні дна, ні покришки», прислів'я «Дівка не без жениха, горщик не без покришки», замовляння «Батюшка Покров, покрий матір святу землю і мене, молоду!» Звідси і звичай не виходити із хати (із-під даху) без головного убору (особливо без хустинки для замужньої жінки). *Покритка* — «дівчина, яка втратила цнотливість і змушена покривати голову хустиною або очіпком».

Дах осмислювався як «жіночий» елемент житла. Можливо, саме так і потрібно розуміти звичай, коли зривали дах оселі невірної невістки або виставляли на ньому роз'їжджене колесо.

Зв'язок даху з Космосом підкреслювала його солярна орнаментика, подібна до оформлення Світового дерева.

(Див. ХАТА, ПОКРИТКА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ).

Літ.: А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.88-95, 177-180.

ДАННЯ — викликання хвороби в людини шляхом додавання в їжу чи напій трохи стертого на порошок хліба, замоченого гадючою отрутою; у деяких місцевостях — розтертих гадюк, ящірок або жаб; іноді данням була вода, у якій мочили линовище гадюки або корінь *матригану* (беладони). Найбільш використовуваним засобом проти дання був такий: треба було піти в ліс і знайти там корінь, з якого ростуть дуб і береза разом, узяти з першого і другого по пучечці моху, покласти на ліву руку і сказати три рази: «Щоб ти ся мене так тримав, як той дуб березу». Повернувшись додому, мох висушити і, стерши в порошок, випити.

У стародавні часи у січні відзначали свято *Оддання.* Одданням називалося таке ворожіння, за допомогою якого злий чаклун міг зробити так, що в людини всередині заведуться ящірки, змії тощо. Щоб цього не було, і святкувався цей день, тоді ж училися робити дання. Це відбувалося так: чаклун ішов на те місце, де сходилися три дороги, і починав кричати. На цей гвалт мала з'явитися гадюка, яку він убивав. Після того той, хто навчався данню, розрізав руку і капав туди трохи зміїної крові; якщо рана відразу ж загоювалася, то така людина могла робити дання.

(Див. ЛИНОВИЩЕ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка. Вуж. Жаба).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.357. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.139; кн. 2, с.9. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.28.

ДВЕРІ — це насамперед символ межі, а також оберіг від злих духів. Вставляючи дверну раму, казали: «Двері, двері! Будьте ви заперті злому духові і злодію» — і робили сокирою знак хреста. На дверях іноді трапляється сонячна символіка (Гуцульщина). В основному користувалися такими оберегами, як підкова біля порогу і три хрести на одвірку, засмалені «четверговою свічкою». Під лавку біля дверей завжди клали сокиру, яка вважалася магічним засобом від усякого зла. Первісні поховання біля порога зумовлювалися тим, що предки мали оберігати оселю від злих духів; такою ж самою була роль і дверей, і рушників. Майже в кожній хаті при дверях вивішували спеціально виткані завіси чи вишиті полотнини. Така ж функція відводилася й обмащуванню вушаків червоною глиною, різьбленим або випаленим прикрасам на одвірках. Взимку для утеплення дверей виготовляли з соломи або волосіння смужки — так звані «діди», або «баби», які прилаштовували в тих місцях, де двері сходилися з одвірками. Крім утеплення, «діди» стерегли оселю від злих духів. Також малювали на дверях крейдою хрестики, що мали «заступити дорогу нечистій силі». Звідси приказка: «Заступи чортові дорогу, то він вікном улізе».

Двері розташовували переважно між піччю й мисником. Коли випікали хліб, господиня наказувала хатнім «не рипатись», тобто не входити і не виходити з оселі — «бо паляниці підгорять і репатимуться». За повір'ям, якщо на хлібинах з'явилися тріщини або западини, це віщувало недобре для когось із родини — «бо через двері проник нечистий». Коли хтось помирав, двері, як і вікна, годилося відчинити навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника. Небіжчика виносили крізь

двері ногами вперед, тричі постукавши труною об поріг — це для того, щоб покійник попрощався з родиною. При народженні дитини на одвірку робили зарубку. Через поріг не слід було вітатися, передавати чи приймати будь-які речі. Характерні вислови: «як у Бога за дверима», «ломитись у відчинені двері», «не в ті двері піти», «вказувати на двері» тощо. Відомий звичай прощатися з дверима, особливо пошлюбленій. Є й такий вислів: «Не клади пальці в двері». У такий спосіб допитували злодіїв і застерігали їх від майбутніх злочинів, оскільки клятви чи зізнання вважалися найправдивішими саме біля дверей. Хатинка баби Яги «без вікон і дверей» у казці — житло «іншого світу». Відомі так звані «чорні заговори»: «Стану я не благословляючись, піду не хрещачись, ні дверима, ні воротами, а димним вікном...» Давні рекомендації: на ніч вікна і двері хрестити, щоб через них ніяка нечиста сила не ввійшла; на дверях класти хрести смолою — протягом усього року; від пожежі мазати молоком косяки дверей і вікон.

(Див. ПОРІГ, РУШНИК, МИСНИК, ПІДКОВА, ВІКНО).

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.485. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.134-145. В.Скуратівський, «Русалії», с.446. Л.Виноградова, С.Толстая, «Дверь», с.25-29. А.Гура, «Символика животных...», с.38, 142, 145, 146, 149 та ін.

ДВОДУШНИК — людина, яка вміщує у собі «дві душі»: людську і демонічну (або з двома серцями). Число два (на протилежність від один або три) вважалося бісівським, «нечистим» або ж наділеним надприродною силою (два зрослі колоски, подвійний горішок і т. ін.). Дводушник удень поводиться як звичайна людина, а вночі він одразу засинає глибоком сном, так що його не можна розбудити. У цей час він бродить поза своїм тілом або у своїй подобі, або у вигляді пса, зайця, коня і т. ін. Відьма-дводушниця перевтілюється у кішку, собаку, летючу мишу або колесо, кочергу, клубок. Якщо таку людину хтось намагається затримати, вона може вбити, наприклад, силою вітру. Дводушника можна розбудити, лише розвернувши його тіло на 180 градусів. У цьому випадку він буде хворіти не менше двох тижнів. Іноді після смерті душа дводушника стає упирем, який живе то в могилі, то під водою, то в глухих місцях. Такий упир п'є кров, викликає хвороби у дітей, падіння худоби. У Карпатах дводушником є також *вітряник*, який піднімає сильний вітер і летить у ньому невидимо. Особливо небезпечною зброєю дводушників-здухачів є запалена з обох кінців скіпка, якою вони заподіюють рани.

(Див. СПОРИШ, УПИРІ, СИМВОЛІКА ЧИСЕЛ — Один. Два. Три).

Літ.: Н.Толстой «Двоєдушник», с.154. Е.Левкиевская, А.Плотникова, «Двоедушники», с.29-31. С.Толстая, «Два», с.23. А.Гура, «Символика животных...», с.56, 292, 482.

ДВОЖИЛЬНІ ЛЮДИ. У таких людей, за повір'ям, кров іде не по одній жилі, а по двох: звідти в них і сили, і здоров'я удвоє більше. Вони мають два життя і ніколи не хворіють. Двожильна худоба дуже сильна й здорова; її можна взнати по горбу на шиї. Коли вона здохне, то треба її витягати не у ворота, а туди, куди вона лежить головою. Лежить до тину — треба ламати тин; в іншому випадку на тому самому обійсті пропаде ще дванадцять голів худобини.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.54. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.298.

ДВОЗУБІ ЛЮДИ (з двома рядами зубів), так само як і люди з «косими зубами» (що нерівно ростуть), можуть наврочити і накликати на людину тяжку хворобу.

Літ.: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.482.

ДВОРОВИЙ — дух-охоронець і наглядач двору та обійстя. Його ще називали *дворак* або *спориш.* До «обов'язків» дворового входило дивитися, щоб завжди був лад у дворі, щоб завжди була надійна огорожа чи живопліт від нечистої сили. Аби створити дворакові кращі умови, господарям годилося постійно тримати подвір'я в чистоті, особливо дровітню, де він найчастіше облюбовує собі місце, також не тримати речей, що вийшли з ужитку, закривати, особливо на ніч, ворота й хвіртки. Таким господарям дворовий примножує статки. Особливо він любить, коли на дворі росте густа трава — спориш, бо «там, де трава кущує, нечиста сила не ночує». Щоб дворовий не полишав обійстя, йому посеред двору ставили причастунки, найчастіше воду. Першою ознакою відсутності дворового було те, що на обійсті висихала або не росла трава. Ось чому господар дбав, аби на дворі постійно була зелень — «тоді спориш не одіб'ється від господи».

У деяких місцевостях якщо на чиєсь обійстя приходив злий дворовий, тоді брали мітлу, сідали на кобилу, яку не любить дворовий, і їздили на ній по подвір'ю, вимахуючи мітлою та викрикуючи: «Дворовий, дворовий, не губи господи!» Подекуди мітлу вмочували у дьоготь з наміром зробити помітку на лисині дворового. З цією плямою він умить тікав із двору.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.40-43. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.48. И.Сахаров, «Сказания...», с.319. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.412-414. Е.Левкиевская, «Домовой», с.121. А.Гура, «Символика животных...», с.226, 230-232, 235, 236 та ін.

ДЕМЕТРА — богиня землеробства і родючості. Починаючи з VI—V ст. до н.е. її вшановують як добру богиню-опікунку, котра навчила людей оранці, сівбі та обробітку грунту, подарувала зерна пшениці і дбає про наповнення комор збіжжям. Деякі міфи називають Деметру дружиною володаря морів Посейдона, що символізував вологу, без якої неможливе землеробство. У пожертву Деметрі віддавали биків, корів, свиней, плоди, бджолині щільники. Їй посвячували фруктові дерева, хлібне колосся, маки. На території давньої України святилище Деметри було на мисі Гіпполая (Крим). Зображення Деметри (І ст. н.е.) знайдене археологами у склепі кургану Великої Близниці, а також у склепі Деметри (Керч). За висновками істориків, наша Купала — це етруська Церес, римська Церера, грецька Деметра, фрігійська Кібела. Свято Купали з усіма обрядами й ритуалами на честь

матері богів Кібели було дуже поширеним у наших предків.

Легенда про будівництво міста на честь старшого із трьох братів — Куара-Кия згадує про двох ідолів: «І побудували вони там селище і поставили вони двох ідолів: одного по імені Гісанея, другого по імені Деметр». Стосовно згаданої легенди Б.Рибаков

Золота підвіска у вигляді голівки Деметри. Село Велика Білозерка на Запоріжжі. IV ст. до н. е.

наголошує, що «Бог Деметр (чоловічого роду!) античній міфології невідомий, але по суті як бог родючої сили, як двійник грецької Деметри він може співвідноситися з руським Родом».
(Див. КУПАЛО).

Літ.: Геродот, IV, 53, 76. Павсаний, «Описание Эллады...», с.282-283. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.66, 71. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.355, 425, 548. Л.Славін, «Античне мистецтво Північного Причорномор'я», с.66-68. П.Толочко, «Давня історія України...», кн.1, с.228. А.Голан, «Миф и символ», с.179-180. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.225. Н.Яковенко, «Деметра», 88-90.

ДЕМІУРГИ — представники Вищої Творчої Сили. Міфологічний Дажбог-Сонце був сином деміурга Сварога-Неба. Деміурги — герої міфів та казок, народжені жінкою від звіра або від стихійних сил і наділені величезною міццю. Це — Іван-Вітер, Ведмідь-Іванко, Котигорошко, Івасик-Телесик та багато інших.

Згідно з легендою, гігантську борозну, яку Кузьма і Дем'ян виорали змієм, можна бачити біля Києва; у легендах птахи за наказом Бога, який створив землю, прокладають річища, наповнюють моря, озера і ріки дощовою водою; в українських колядках три голуба дістають із дна моря пісок і творять світ; за болгарськими легендами, їжак порадив Богові, як накрити землю небом, а Господь навчив його робити пагорби і долини; за поліськими уявленнями, павук «світ снував»; кріт одного разу вирив у городі величезну кротовину, яку баба взяла у поділ і висипала за город, внаслідок чого постала Бабина гора.
(Див. БОГАТИРІ, ГОРИНЯ, ІВАН ЦАРЕВИЧ, ПАВУК, КОЛЯДКИ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.43. Мифологический словарь, с.662. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.346. С.Риженко, «Деміург», с.89. Е.Мелетинский, «Демиург», с.366. А.Гура, «Символика животных...», с.97.

ДЕМОН (від *гр.* daimon — дух) — за християнськими уявленнями, злий дух, біс. В античних класиків слово «демон» за значенням близьке до слів «бог», «ангел», «геній». Демон Сократа є непорочною часткою внутрішності людини. В усякому випадку Демон (або Даймон) великого мудреця не був демоном християнського пекла. Стародавні греки, особливо філософи Александрійської школи, називали так різних духів — однаково добрих чи поганих, схожих на людину чи ні. Звернення до них часто було таким, як і до богів чи ангелів. Демони живуть серед природи і в «оболонці» померлого. Увійшовши в людину або тварину, злі демони породжують в ній хворобливі напади і шалену лють.
(Див. ДЕМОНОЛОГІЯ, САТАНА, ДИЯВОЛ, ГЕНІЇ, АНГЕЛ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.279, 367, 461. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.140. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.33. Б.Лобовик, «Демони», с.89. А.Лосев, «Демон», с.366.

ДЕМОНОЛОГІЯ — світ надзвичайних явищ, котрий із часом був персоніфікований і одухотворений. Первісна людина бачила навколо себе цілий світ вищих істот, які були сильніші від неї. Вона старалася їм не нашкодити, і це давало їй заспокоєння. Так виникла велика кількість божків та духів: русалки, лісовики, домовики, водяники, мавки тощо. У стародавні часи демонологія була досить розвинута і втілювала своєрідну єдність людини з природою.
(Див. ДЕМОН, МАВКИ, РУСАЛКИ, ЛІСОВИК, ДОМОВИК, ДІДЬКИ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.33-34. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.298-304. Б.Лобовик, «Демонологія», с.90. Е.Левкиевская, «Демонология народная», с.51-56. А.Гура, «Символика животных...», с.12, 14-18, 21, 31, 38 та ін.

ДЕННИЦЯ — ранішня зоря, що запалює сонячний світильник; мати, дочка або сестра Сонця, кохана Місяця, до якого її ревнує Сонце. Разом з іншими Зорями — божественними дівами — Денниця прислуговує Сонцю і дивиться за його білими кіньми. У сербській пісні вранці вставала діва

І Денницю вірну молила:
«О Деннице, о сестрице!
Подай мені світлості твоєї
Для моєї молодості».

Ісус виганяє демонів із біснуватого.
Ілюстрація до «Требника». 1646

В одному з давніх замовлянь читаємо: «Встахом заутра и помолихсе Господу Богу и дьннице». У литовській пісні співається: «Місяць женився на Сонці. Тоді була перша весна — Сонце встало дуже рано, а Місяць засоромився, заховався. Він закохався у Денницю і блукав один по небу; і розгнівався Перкун, розрубав його мечем: «Навіщо ти кинув Сонце!? Чому закохався у Денницю!? Чому шляєшся один уночі!?» Про любов Місяця до Денниці свідчить білоруська пісня:

Перебор-Місячек, перебор!
Всіх зірочок перебрав,
Одну собі зірочку сподобав:
Хоч вона і маленька, да ясненька,
Між всіма зірочками значненька.

За християнськими уявленнями, Денниця — ранішня зоря, її ім'я латиною — Люцифер (світлоносний), на згадку про падшого архангела, який перед тим був найзавзятішим прославителем Бога.
(Див. ЗОРЯ, ЗОРІ, МІСЯЦЬ, СОНЦЕ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.140, 972. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.38-46, 92, 303, 308; т.3, с.381. В.Иванов, В.Топоров, «Денница», с.158.

ДЕНЬ — відтинок часу, овіяний багатьма повір'ями. Зоря Ранішня і Зоря Вечірня — дві божественні сестри; одна передує сходу Сонця, друга проводжає його ввечері на покій, і обидві таким чином постійно перебувають при світлому божестві і прислуговують йому. Ранішня Зоря виводить на небесне склепіння його білих коней, а Вечірня приймає їх, коли вони, закінчивши свій денний шлях, ховаються на заході. Наші предки день і ніч сприймали як брата й сестру. Однак, незважаючи на родинні зв'язки, вони у постійній боротьбі. День уособлює Білобог, ніч — Чорнобог.
(Див. БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, ЗОРЯ, СОНЦЕ, СХІД, ЗАХІД, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Білий).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.367. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.19-20. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.140-141. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.53, 304, 307. А.Гура, «Символика животных...», с.84, 104, 130, 136.

ДЕРЕВА. Давні українці вирізняли окремі дерева серед інших і наділяли їх магічними властивостями. Так виник культ дерева, лісу. Для таких дерев відводилися окремі місця, Священні гаї, де не можна було навіть зламати гілочку, адже вони вважалися житлом богів на землі. Біля кожного храму теж росли священні дерева. Вірили, що боги й духи живуть у деревах та їхніх кронах біля цілющих джерел. Священними деревами переважно були дуб, ясен, береза, тополя, верба, липа, вишня. Коли потрібно було рубати таке дерево на будову храму чи на священні вогнища, це робилося тільки з дозволу волхвів та з особливими ритуалами. Дерево, якому судився довгий вік, ставало священним. Мотив поклоніння дереву має дуже довгу історію і часто виступає в легендах і казках.
(Див. СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ХРАМ, ВОЛХВИ).

Береза — символ чистоти, світла, родючості, дівочої ніжності. За легендою, це дівчина, яка, незважаючи на застереження брата, хотіла перейти через кладку і впала у воду:

Казав брат сестриці: «Не становись на кладку!»
Сестриця не слухала, на кладку ступала,
Кладочка схитнулась, сестриця втонула.
Як потопала — три слова сказала:
«Не рубай, братику, білої березоньки,
Не коси, братику, шовкової трави,
Не зривай, братику, чорного терну.
Біла березонька — то я молоденька,
Шовкова трава — то моя руса коса,
Чорний терен — то мої карі очі».

У берези магія впливу менш відчутна, ніж у дуба. Вона захищає від відьом, відганяє злих духів. Як з дубом пов'язують синів, так з березою — дочок. Вважалося, що в кожній гілці берези живе божество, від якого сподівалися милості. Волхви забороняли вирубувати у Священних гаях березу, надто молоді дерева. Кора берези — береста — використовувалася для написання так званих «берестяних грамот».

Березу як оберіг часто садили біля хати. У переддень Купала березові гілки встромлювали під дверима хліву, щоб перешкодити відьмам; на роги коровам напинали березові віночки для захисту від нечисті. На сьомий день після Купала юнки, які не відшукали свого обранця, опівдні сплітали з березового віття віночки і дивилися через них у глибочінь річки, прагнучи побачити милий образ. Коли навесні бродить сік у березі, хворих напувають ним, примовляючи до білокорої, щоб повертала здоров'я.

Зв'язок берези з нечистою силою і душами померлих має «жіночий» відтінок: про русалок на Поліссі казали, що вони «з берез спускаються» або «на березах гойдаються»; в русальних піснях вони сидять «на білій березі», «на кривій березі». Русалкам належать такі берези, гілля яких звисає аж до землі; на Троїцькому тижні до них боялися навіть підійти. Крива берізка або зросла з іншим деревом була свідченням того, що під нею похована невинно загублена душа.

За повір'ями, відьма могла надоїти молока з гілок берези; вона літає по ночах не тільки на мітлі або хлібній лопаті, але й на березовому кийку; білі коні, подаровані людині чортом, перетворювалися на криві берези, а хліб, який подавали чортові, — на березову кору; жінку, в яку вселився біс, під час нападу «кидало» на березу. На Поліссі забороняли саджати березу біля хати, щоб на господаря не напали хвороби, щоб не вимерла сім'я (або інша причина — береза часто «плаче», в неї часто б'є грім). Українці Карпат вірили, що коли одружений чоловік посадить у дворі березу, то хтось із родини помре.

Віття берези, особливо те, що було використане у троїцьких або інших обрядах, розцінювалося як особливо надійний оберіг. Повсюдно вважалося, що заткнуті під дахом хати чи залишені на горищі березові галузки убезпечують від блискавки, грому, граду; встромлені біля посівів у полі, вони відганяють гризунів і птахів; кинуті на городі, оберігають капусту

від гусені. Одним із засобів захисту від злих сил вважалася березова мітла, яку притуляли до ліжка рожаниці або до колиски новонародженого. У багатьох місцевостях вірили, що після биття березовими галузками хворої дитини хвороба зразу ж покине її. Під березу виливали воду після купання хворої дитини. Відомий заговір від грудної жаби: «Кину жабу під березовий кущ, щоб не боліло, щоб не щеміло». До берези зверталися з проханням про зцілення, при цьому над хворим скручували березові гілки, загрожуючи не відпускати їх до тих пір, поки хвороба не відступить від людини.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.167, 341, 424. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.83-84. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.61, 65. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.55. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.146, 166, 199, 253. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. Д.Зеленин, «Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах...» Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.209. М.Міщенко, «Народний календар», с.40, 66. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...» А.Гура, «Символика животных...», с.201, 266, 290, 327, 548, 549, 640. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.178. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.17.

Буйне дерево росте у соснових та ялинових лісах і має надзвичайно руйнівні властивості. Знайти це дерево можуть тільки знахарі. Коли його зрубати і воно з іншими деревами потрапить на забудову, то такий дім без жодної причини валиться і ховає під уламками всю родину. Навіть тріска такого дерева, якщо її підкласти під млин чи греблю, руйнує всю споруду. Блискавка найчастіше влучає у буйне дерево, а людина, яка знає про нього, ніколи під час грози не стане під сосну чи ялину, а скоріше під березу.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.238. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.377. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.30.

Бук. Мотив любовного залицяння вовка до кози маємо у польській пісні: «Не хотілось козі трудитися, вийшла заміж за вовка, зговорилися біля іви, а весілля біля бука». У хорватських легендах ворог дикого голуба — коза, яка зруйнувала його гніздо. Тепер голуб в'є гніздо на високому букові. Чехи передають крик дикого голуба словами «мій бук!» Польська загадка: «Сидить пані на буку і кричить «ку-ку»!» У гуцулів зозуля перестає кувати, тому що проковтнула буковий горішок.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.127, 615, 682.

Верба — Боже дерево, символ не тільки Світового дерева, а й надзвичайної життєвої сили, бо має здатність розвиватися без коріння. Протиставляється сосні та дубу, які не завжди можуть витримати бурю; вербові ж гілки завдяки своїй гнучкості залишаються цілими. Вербовим прутиком відшукували воду, перш ніж копати криницю. Саме цим деревом обсаджували колодязі, бо вважалося, що воно очищує й відроджує джерелицю, забираючи на себе весь намул і бруд. Раніше відра для питної води робили тільки з верби, а коли з іншого дерева, то обов'язково у відро з водою клали вербове кільце. За повір'ям, із ростом посадженої своїми руками галузочки верби росте і сила людини. Біля верб люблять селитися добрі духи вод, опікуни людського роду. Відваром вербового гілля користувалися знахарі для «склеювання» ран. Гілку верби клали на голову тяжкохворого, і якщо на гілці виступить піт, вірили, що той помре. Гілка верби оберігає від злих духів людину, а також посіви і худобу. Її тримали на покуті, не забували вішати й у клуні. Навесні, коли вперше виганяли худобу на пасовище, господиня легенько вдаряла свою корівку галузкою верби. Вважалося, що після цього корова не потоне в болоті, її не з'їсть вовк. Про вербу кажуть: «Де верба, там і вода, де вода, там і верба». Цвітіння верби для людей — то радісна зустріч Лелі-Весни. Верба також — символ печалі одинокої та бідної дівчини:

Ой не стій, вербо, над водою
Та не пускай гілля до Дунаю;
А Дунай-море розливає,
І день, і ніч прибуває,
В верби корінь підмиває,
З верху верба усихає.
Стань собі, вербо, на риночку
В хрещатім барвіночку,
У запашнім василечку!

Верба вміє говорити і плакати, а коли її рубають, то з неї тече кров. Лозина — символ дівочості, гнучкості, сирітства: «Гнеться, як лоза»; «За густими за лозами плаче дівчина сльозами».

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ВЕРБНА НЕДІЛЯ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.54. Золотослов № 259, 481. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.75-76. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.31, 105, 107-109. Г.Булашев, «Український народ...», с.318. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.199-201, 221, 256; т.3, с.243. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.357, 377. Н.Стаценко, «Рослини й тварини...», с.228. Н.Толстой, В.Усачева, «Вишня», с.333-336. А.Гура, «Символика животных...», с.207, 267, 444.

Вишня — символ взаємної любові, весни, краси, мужності; гілкам вишні приписували й магічну силу.

У народній творчості вишня порівнюється з красою убогої дівчини, її молодістю: «Осталася сиротинонька, як вишенька зелененька». Вишня також — дерево зустрічі з коханим:

Ой в садку вишенька,
Попід нею стежейка,
А староста ся питав:
«Кто ту стежейку витоптав?»
Ой витоптав стежейку
Молодий Івасенько,
З вечора ходючи,
Подарунки носючи.

У стародавніх піснях-щедрівках у вишні золота кора:

Да стояла вишня-черешня,
Щедрий вечір, добрий вечір!

На тій вишні кора золотая.
Кому ж іти кору колупати?
Дівки Настіньки кору колупати.
Наколупала вона да три блюдечка,
Три блюдечка, три полумиска.
Понесла вона до золотарика:
— Золотарику, рідний братику,
Іскуй мені три перстенька:
Первому перстеньку — женихатися,
Другому перстеньку — повінчатися,
Третьому перстеньку — на посаді сидіть,
На посаді сидіть — на милого глядіть.

У карпатських українців і досі живе ось така прадавня новорічна пісня-молитва:

Запалилася вишня-черешня од Сонця,
Гей, од Сонця!
Порозкривай-но, красна Ганнусю, окенця.
Бо прийдуть до тя 120 коней на твій двір,
Гей, на твій двір!
Вибирай собі, красна Ганнусю, котрий твій!

За повір'ям, якщо хвору дитину «проймали» крізь зумисне розколоту вишневу гілку, яку потім зв'язували, щоб зрослася, то дитина видужає. Дівчата, коли гадали про заміжжя, пересаджували молоденькі вишеньки в діжку і ставили її в теплій хаті. Якщо до Нового року вишня зацвітала, то це віщувало щасливу долю. Дуже популярний у предків був вишневий напій, який вживали як ритуальний на Зелені свята, на Купала, Колодія, Калити, Коляди, під Новий рік. Існує заборона їсти вишню до Купала чи Духова дня. За легендою, батькам, у яких померли діти, заборонено їсти ягоди і фрукти, тому що на тім світі їхні діти не отримають цих плодів. Цвітіння вишні другий раз восени віщує смерть у тих родинах, які їли ягоди цієї вишні (білорус.). Дитину відлучали від грудей часто під час цвітіння вишні. За допомогою квітучої вишні можна розпізнати відьму або мару: зробивши з гілки кільце і дивлячись крізь нього, бачать, що відьми стоять спиною до вівтаря. Гілочкою вишні «кололи» зіпсоване відьмою молоко, вважаючи, що відьмі буде боляче. Як оберіг поляки в переддень дня св. Яна застромлювали у дахи домів гілки вишні, а серби, хорвати і словенці прикрашали ними кімнати на Різдво.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.201. Колядки та щедрівки, с.303, 427, 453. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.85-86. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.57. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.157; т.3, с.91. А.Голан, «Миф и символ», с.201. О.Шокало, «Свято весни — Великдень», с.286. Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.51. В.Усачева, «Вишня», с.382-383. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.38.

Вільха — протиставлення двох начал — доброго й злого. На цьому базуються, зокрема, карпатські оповіді про створення вовка, смереки та вільхи. Одну з них записав І.Франко від своєї матері в Нагуєвичах на Львівщині. Бог, мовиться в ній, створив гладку смереку, а дідько вночі понабивав у неї цвяхів, з яких узялися сучки. Нечистий виліпив вовка, а Бог дав йому життя. Тоді вовк накинувся на чорта й укусив його за п'яту. Кров потекла по дереву, через те вільха червона.

Вільха наділяється властивостями оберега: її гілки втикають у землю по краю поля, кладуть трісочки в одежу молодим, щоб уберегти їх від лихого ока; купаються у воді з коренями вільхи, щоб не хворіти, і т. ін.

Літ.: Житє і слово, т. II, с.181-182. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.41. Т.Агапкина, «Ольха», с.287. А.Гура, «Символика животных...», с.71, 122, 123, 158 та ін.

Горіх, ліщина — символ мудрості, натхнення, обожнення, краси та магічної сили; священне дерево, пов'язане з потойбічним світом. Лісовий горіх, як і дуб, вважався деревом бога-громовика. Використовувався для поховання; також символізував красу господині та господаря:

Стоїть світлонька горіховая,
Світи, світи, місяченьку!
А в тій світлонці тисові столи,
За тими столами сидять панове,
Межи тими панами гойний панич,
Гойний панич чом Іванонько.

Гілці горіха приписували здатність викликати дощ і тому з її допомогою в давнину шукали воду. Ліщина вважалася благословенним деревом, у яке «не б'є грім». За віруваннями, громовержець одного разу навесні розлускав два горішки. З одного випав дощ, який став річкою, з другого вдарила блискавка, а від лущення стався грім. Горішок-двійник приносить щастя й багатство, а тому його зберігали у скрині.

У переддень Трійці предки боялися ламати гілки ліщини, щоб не турбувати душі померлих. На Вознесіння та у Духів день гілками лісового горіха прикрашали дім, розкладали по долівці в хаті і в церкві, опускалися на них на коліна, молились і, притуливши вухо до галузок ліщини, ніби прислуховувалися до них. Вважалося, що таким чином можна почути мертвих і навіть говорити з ними. Потім ці гілочки відносили на кладовище, обмітали ними могили, а також роздавали перехожим.

Лісовий горіх широко використовувався у магічних діях: на Юрія ним підгодовували овець перед тим як доїти перший раз; клали гілки у насіння і розсипали горіхи по долівці на Різдво з надією на майбутній врожай; клали у дівочу скриню, щоб «придане прибавлялося»; виготовляли з деревини веретено, на якому дівчинка вчилася прясти.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.101, 143. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.141. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.231; т.2, с.160-161, 164-165, 199-201; т.3, с.235; «Народные русские сказки» 120, 139, 192. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.220. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.165. Т.Агапкина, «Орешник», с.289-290. А.Гура, «Символика животных...», с.58, 65, 303-305 та ін.

Горобина — дерево, яке використовували у магії та народній медицині. При будівництві дому обов'язково саджали поряд молоду горобинку, щоб оберігала від усіляких напастей.

У легенді розповідається, як чоловік, поїхавши на війну, залишив дружину зі своєю матір'ю. Свекруха з нею так суворо поводилася, що невістка від туги перетворилася на горобину. Чоловік, повернувшись, побачив ту горобину, почав рубати, а коли з дерева потекла кров, горобина сказала до нього людським голосом, хто вона є.

У деяких місцевостях, повернувшись із кладовища, вішали над дверима горобинові гілки, щоб покійник не зміг повернутися додому. Відьми також не мають сили над горобиною. Це дерево має здатність передбачати майбутнє. Кидаючи гілки горобини у вогонь, гадали про наміри прибулих іздалека. Коли горобина починає зацвітати, настає справжнє літо, а коли рясно цвіте — буде багато вівса і льону. Вважалося, що користуватися горобиною для розпалювання вогню — великий гріх. Тоді обов'язково в хаті має хтось захворіти і буде немічним доти, доки золу з горобинового дерева не викинуть.

За повір'ям, у того, хто зашкодив горобині, болітимуть зуби. При зубному болю раненько на зорі ставали перед горобиною на коліна, обнімали і цілували її, промовляючи заговір: «Горобино, горобино, візьми мою хворобу, віднині і до віку не буду їсти», а потім поверталися додому не обертаючись і намагаючись ні з ким не зустрітися. Інше замовляння: вийняти серцевину із горобини, що росте на мурашнику, і сказати: «Чи болить у тебе, горобино, коріння і деревина? Так само і в раба Божого (ім'я) щоб зуби не боліли повік».

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.232. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.56. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.200. А.Топорков, «Рябина», с.342-343. А.Гура, «Символика животных...», с.58, 80, 743.

Граб — священне дерево, яке заборонялося зрубувати або заподіювати йому будь-яку шкоду. Відомі ритуали вінчання коло граба. Граб асоціюється з чоловічим началом: рожаниця, щоб у неї народився хлопчик, кидала послід своєї першої дитини на граб. У переддень св. Юрія дівчата кидали у вир вінок, у який були вплетені віночки дев'яти дерев, у тому числі граба. Цей вінок мав привернути увагу хлопців. Вірили, що граб рятує від блискавки, під ним ховали під час грози. Коромисло із граба у період від Благовіщення до Русального тижня оберігає дівчат від самовил, а за болгарським повір'ям — і від зміїв, які їх викрадають. Гілками граба прикрашали дім на Зелені свята, на Трійцю, а також обійстя, поля на Юрія; матері купали дітей у воді, куди клали гілки граба, верби, конопель, кропиви разом із трьома пасхальними яйцями.

Літ.: Т.Агапкина, В.Усачева, «Граб», с.533-534.

Груша — разом із дубом та яблунею посідає чільне місце у будові Світового дерева, але порівняно з яблунею («світлою» і «денною») вона «колюча», а тому символізує «темний», «нічний» бік світотворення. Вважалося: хто зрубає грушу, до того незабаром завітає лиха доля. У піснях груша — покровителька дівоцтва; виходячи заміж, дівчина прощалася з нею, як із подругою. Груша — символ самітньої молодої жінки та її печалі:

Ой у полі, в полі, близько дороги
Стоїть грушечка тонка, висока,
Тонка, висока, вверху широка.
На тій грушечці срібна колиска,
А в тій колисці гречна панночка.
Колишуть її два братця її.
— Та й погодіте, не колишіте,
Заносять мене три голосочки.
Єден голосок: татко мня кличуть,
Другий голосок: мамка мня кличуть,
Третій голосок: миленький кличе.
Татко мня кличе воликам дати,
Воликам дати та й напоїти.
Мамка мня кличуть водицю нести,
Водицю нести, хату замести.
Миленький кличе горівку пити,
Горівку пити, з ним говорити.

Лікувальні властивості груші, як і яблуні, відомі ще з сивої давнини. Чудодійною силою наділена «громова стріла», яка пролежала рік під грушею. Такою ж силою наділений усякий камінь, кинутий через голову на грушу під час першої грози. Гілки, плоди, деревина, попіл від груші використовуються у магії для передання людям і тваринам плодючої сили. Щоб дитина була здоровою, воду після її купання виливали під грушу; клали у першу купіль гілки груші, мед і цукор, щоб у дитини було солодке життя; грушевий напій давали рожаниці. Щоб зачати, безплідна молодиця мала з'їсти грушку, яка найдовше провисіла на дереві. З грушею пов'язують народження дітей («баба з груші принесла»). Коли дитину відлучали від грудей, її несли під грушу. Дівчата, ворожачи про одруження, кидали вінки, обручі, кільця на грушу. У весільний коровай застромляли гілку груші з трьома сучками. Мати осипала молодого грушами, щоб був багатий. У поминальних обрядах клали груші на могильні хрести. На Купала робили великий вінок, основою якого була гілка груші, і через нього перелазили, щоб бути здоровими (болг.). У день св. Андрія серби приносили плоди груші в жертву ведмедеві. Прикмета: хто навесні почує першого зяблика, який співає на груші, — буде здоровий. Якщо під час бурі грушу виривало з корінням, це віщувало смерть господарям. До груші «приносили» хворобу і «забивали» її в дірку, просвердлену у стовбурі.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ГРОМОВІ СТРІЛИ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.133, 317, 473. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.87. В.Усачева, «Груша», с.566.

Дерево Нави — символ Світового дерева. Предки вважали, що посеред лісу росте дерево Нави і своїм гіллям сягає оселі богів. Від землі до неба по цьому дереву бігає білка і приносить Богові звістки від людей. З-під коріння його б'ють золоте і срібне джерела, на ньому ростуть золоті яблука, а з листя падає цілюща запашна роса.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, НАВ).

Дуб — особливо священне дерево, втілення Світового дерева-прадуба, яке росте у вирії. Дуб — дерево бога блискавки і грому Перуна, його шанують за міцність,

красу, довговічність, а в давнину рубали тільки з дозволу волхвів. До нього зверталися:

Гой, Дубе, Дубе,
Наш Діду любий,
Ходи в господу
До нашого роду.
На наших мужів дай свої сили,
Щоб злії духи їх не косили.
На наших мужів дай свої м'язи,
Щоб злії духи не рвали в'язи.
На наших мужів дай свої моці,
Щоб були з Перуном
На кожнім кроці!

Вік дуба — більше тисячі років, але відомі такі, що прожили дві тисячі років. Дуб не гине навіть тоді, коли від нього залишиться пень. Мине час, і один із молодих паростків стане новим деревом. Вважалося, що у дубі живуть душі хоробрих воїв-ратаїв. Дуб — дерево замовлянь, у нього наймогутніша влада над лихими силами. Він оберігає людину від усяких напастей, від злого чародійства, ним лікуються від пропасниці. До нього кожен може йти за здоров'ям. Притулившись потилицею до стовбура та притиснувши долоні, потрібно постояти хвильку, тоді відчується приплив життєвих сил. Вважалося, що в омелі, яка часто виростає на дубі і продовжує зеленіти навіть на безлистому дереві, міститься жива душа дуба. Мандрівники залишали біля священних дубів свої посохи, аби забезпечити собі подальший благополучний шлях. У давній Україні з велетенських дубів робили човни, які вміщували 50 — 60 чоловік. Рукописні книги, написані багато віків тому «чорнильними горішками» (жолудевим соком), донесли до нас стародавні тексти, зберігши первинний колір.

Існує багато згадок про поклоніння предків священним дубам. Саме дубові гаї вважалися улюбленим місцезнаходженням богів, яким під старими дубами приносилися жертви. Свідком ритуалу поклоніння дубові в Криму був візантійський імператор Константин Філософ під час своєї подорожі до Хозарії (IX ст.).

Під самим Києвом стояв якийсь «Добрий дуб», назву якого перебрало урочище, згадуване під 1169 р. в Хлєбниковському та Погодинському списках літопису. Можливо, це один із священних дубів, які стояли на дорогах, що вели до Ки́єва в язичницькі часи. Навіть після впровадження християнства кияни не зреклися давнього звичаю. У житії св. Яцека повідомляється, що кияни таємно збиралися на острові неподалік від міста, де поклонялися священним деревам.

Населення давнього Києва найбільше шанувало могутні старі дуби, а з тварин — дикого кабана (вепра). Яскравим свідченням цього є археологічні пам'ятки, виявлені в околицях міста. Так, у 1909 і 1975 роках із

Запорізький «цар-дуб» (1000 – 1100 років). Черкащина. Фото В. Захарука

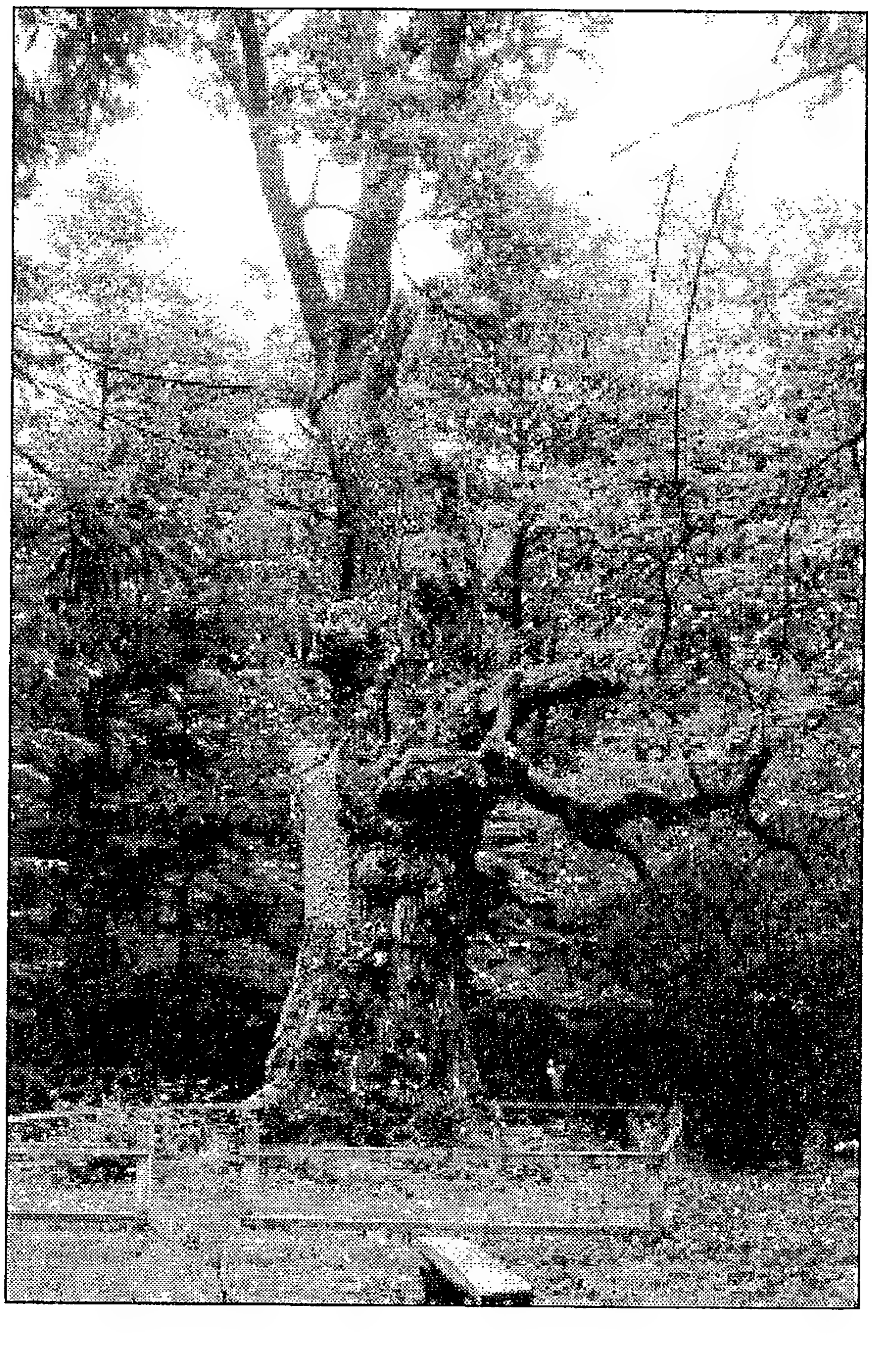

«Цар-дуб» з урочища Юзефин (приблизно 1300 років). Рівненщина. Фото А. Похилюка

дна Десни і Дніпра було піднято два величезні стовбури дубів з кабанячими щелепами, вставленими на значній висоті. Це, а також сліди вогню, дає підстави стверджувати, що знахідки є священними деревами, призначеними для обрядодійств.

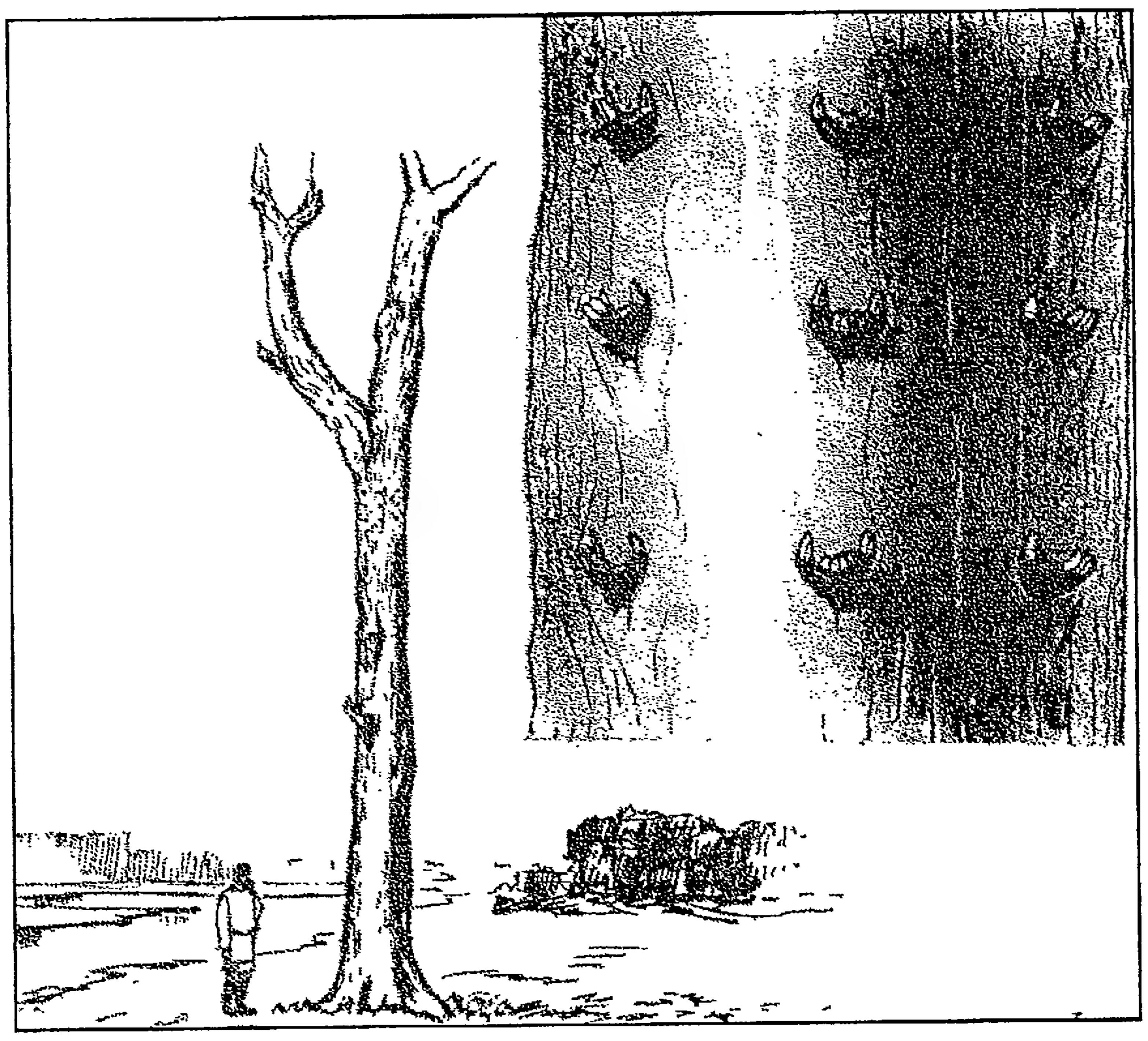

Священний дуб (реконструкція Г.Івакіна). Праворуч — щелепи вепра у стовбурі дуба

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, АЛАТИР, ВИРІЙ, СОКІЛ-РОД, ПЕРУН, КРИВИЙ, ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ, ЖЕРТВА, МАРА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Омела).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.135. Золотослов № 4. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.451. Природа Ровенской области, с.138. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.67-68, 164. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.80-82. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.156, 970. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.156, 263; т.2, с.153-158; т.3, с.235; «Народные русские сказки» 130, 218, 305. И.Сахаров, «Сказания...», с.35. В.Козловська, «Сторінки з обсягу культів...», с.95-104. К.Болсуновский, «Памятники славянской мифологии...» Д.Зеленин, «Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах...» Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.54, 210. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.12-14, 79-88. А.Сокульський, «Життя — то коло», с.38-40. Г.Ивакин, «Священный дуб языческих славян», с.106-115; «Священный дуб Перуна», с.124-136. Р.Забашта, «Священні дуби», с.36-37. Н.Стаценко, «Рослини й тварини...», с.228. В.Иванов, В.Топоров, «Исследования...» А.Топорков, «Дуб», с.169-171. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.92, 143. А.Голан, «Миф и символ», с.201. Т.Агапкина, «Дуб», с.141. А.Гура, «Символика животных...», с.65, 150, 222, 304 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.184-193, 779.

Кедр — символ величі та достатку. При спорудженні нового будинку приносили з лісу маленький кедр, аби нова оселя була такою ж міцною. Волхви прикрашали кедром свої ритуальні посохи.

Клен — дерево, яке використовували в обрядах календарного циклу і в народній медицині. Вважали, що клен приносить щастя, його називали добрим, святим: у нього не вдаряє грім, на ньому з'являється Богородиця. Клен — дерево бога-покровителя мистецтв, співців та музикантів Поленя. Це дерево згадується у стародавніх щедрівках, що розповідають про Дерево життя:

Ой на річці, на Ситниці,
Там плаває з клена листок.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на цей вечір!
А в тому листку — три письмечка.
Одне письмо — ясен Місяць,
Друге письмо — ясне Сонце,
Третє письмо — ясні зірки.
Ясен Місяць в своєму домі —
Сам господар, щедрий вечір!
Ясне Сонце — його жона,
Дрібні зірки — його дітки.

Із деревини клена виготовляли музичні інструменти: сопілки, гуслі, скрипки. На кленовому листі добре випікаються паляниці, коли їх саджати в піч на кленовій лопаті.

У народі кажуть, що коли у клені починає «бродити» сік — прийшла весна. І лише приблизно через два тижні починається рух соку в березі. Люди підмітили, що коли першою розпуститься береза, то треба чекати сухого літа, а коли клен — мокрого.

Найбільш поширений в Україні вид клена — *явір*. Цей побратим клена вважається символом смутку. Про жодне дерево не складено в народі стільки оповідей, як про явір. Явір з тополею виросли на могилі чоловіка й жінки, розлучених злою свекрухою:

Поховали сина та під церквою,
Нелюбу невістку під дзвіницею;
Посадили на синові зелений явір,
На невістоньці білу тополю.
Вийшла тоді мати сина поминати,
Нелюбу невістку та проклинати.
Стали їх могили та присуватися,
Став явір до тополі та прихилятися.
«Либонь же ви, дітки, вірненько любились,
Що ваші вершечки докупи схилились».

У народних піснях явір — священне дерево: на ньому підвішена колиска немовляти Христа; до нього прилітають ангели і будять батька, кличачи на весілля дочки. На Трійцю, день Божого Тіла та на інші свята гілками клена прикрашали дім, обійстя, ворота. У Духів день їх носив на собі головний ряджений в обрядах «водіння куста», «водіння тополі». Зелену гілочку клена вішали біля ліжка, щоб «змора» не душила. Плоди клена закопували під порогом дому, бо «клен відганяє злих духів». Кленовий лист часто зображували на великодніх писанках.

(Див. ПОЛЕЛЬ, КУСТ, ВОДИТИ ТОПОЛЮ, ЗМОРА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.52, 150, 88 та ін. Золотослов №1, 2, 5, 28. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.82. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.55. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.572. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.158. В.Усачева, «Клен», с.507-508. Т.Агапкина, «Клен», с.225. А.Гура, «Символика животных...», с.549.

Липа. З одного боку — це «прокляте дерево». Той, хто зрубає її, неодмінно заблукає в лісі. Заразом вона відвертає прокляття, що їх посилають чоловікам жінки, приймає ці прокляття на себе, а тому на липі й буває більше всього наростів. В одній купальській пісні співається:

Ой на річці, на Дунаї,
Ой там липонька потопає,
Та наверх гілочка випливає.
Вона дубочка проклинає:
«Та подай, дубочку, хоть гілочку!»
«Та нехай тобі кленок дає:
Що він з тобою вірно живе!»

Під розлозі старезні липи батьки приносили своїх хворих дітей. Липа — символ доброти і щирості. Був звичай робити колиску для дівчинки з липи, а для хлопчика — з дуба. Найпоширенішим взуттям у давні часи були постоли, зроблені з липової кори. Їх взували в далекі переходи, на полюванні вони не залишали сліду, і найголовніше — їх не брав нюх вовка. Навіть покійників ховали у постолах, бо вважалося, що в них достойно можна предстати перед Богом.

Коли зацвітала липа, пасічники вклонялися їй найнижче серед усіх інших медоносів.

Літ.: Золотослов № 360. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.81-82. Г.Булашєв, «Український народ...», с.319. М.Міщєнко,«Народний калєндар», с.66. А.Байбурин, «Жилищє в обрядах и прєдставлєниях...», с.28. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 160, 386, 455, 643.

Осика — також «прокляте дерево» і водночас оберіг від злих сил. Загострений кілок з осики символізував Перунову палицю, блискавиць якої страх як боїться нечисть. На осиці наші предки вішали вбиту змію, аби вона не ожила. Щоб злий чаклун, зла відьма чи упир не вилізли з могили, їм у спину або над ними в землю забивали осиковий кілок. «Вбити осикового клина» — метафоричний вислів, який означає викоренити зло в самому його зародку. Колись радили: «Болить голова— поклади під голову осикове поліно. У ногах крутить — поклади в ноги осику».

Щоб уберегти корів і телят від відьом, на воротах і по кутках обійстя ставили осикові дерева, зрубані або викорчувані; під час чуми рогатої худоби, проганяючи *коров'ячу смерть,* били її (тобто махали у повітрі) осиковим поліном. Разом із тим відьма може користуватися осиковим кілком для свого чарування: ударяючи ним у груди сплячої людини, вона робить їй невидиму рану і спрагло упивається кров'ю. Видоївши чорну корову, відьма виливає молоко на землю і забиває на цьому місці осиковий кілок: так вона висушує коров'яче вим'я. Розбитих паралічем заставляли лежачи впиратися в осикове поліно. Осикою лікували від пропасниці та інших хвороб; слабого прив'язували до осики й просили її забрати хворобу, бо «осиці в самий раз трястися». Або прокручували в стіні чи дверях отвір на висоті зросту хворого, стригли йому нігті й декілька волосків, те і друге закладали в отвір і забивали його осиковим кілочком. Читали ще замовляння над осиковим гіллям, яке потім клали на хворого. Коли болить зуб, брали осиковий сучок і тричі промовляли над ним заговір: «На морі на окіяні, на острові на Буяні стоять три високі дерева, під тими деревами лежить заєць; переселись ти, зубна болячко, до того зайця!» Осика не боїться вологи, їй не страшні затяжні осінні дощі, а тому куполи храмів наші предки покривали тільки осикою.

В українців Карпат осика називається *трепета*, тобто така, що тремтить. Це вже ознака її як проклятого дерева. В одній карпатській колядці розповідається про Богородицю, яка з божественним сином йшла через гору:

Стала си на хвильку спочивати,
Хвильку спочивати, сина повивати;
Стало їй ся, стало галуззя кланяти,
Буччя й коріння і всяке творіння;
Лем ся не вклонила проклята осика,
Проклята осика і проклята терня.
Проклята осика! Бодай єсть ся трясла
До суду судного, до віку вішного!
А проклятe терня — бодай єсть кололо
До суду судного, до віку вішного!

Отож осика — це дерево, яке не визнало Ісуса під час його втечі до Єгипту. Воно не вклонилося перед ним і не дрижало від жалю (інші дерева опустили своє листя). У П.Чубинського є також цікавий варіант: на осиці повісився Юда, через те на ній трясеться листя.

Літ.: Архів Інституту народознавства НАН України, ф.1, оп.2, од. зб. 376, арк. 72-73. Труды этнографичєско-статистичєской экспєдиции.., с.76. Галицько-руські народні лєгенди, т. XIII, с.123. Повір'я, с.22. Мифы народов мира, т.II, с.266. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.84. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.65. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крєстная сила», с.107, 238. Г.Булашєв, «Український народ...», с.316-318. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрения славян...», т.2, с.158-159; т.3, с.246, 293. В.Сокіл, «Народні лєгєнди та пєрекази українців Карпат», с.43. Н.Стацєнко, «Рослини й тварини...», с.230. И.Бєнковский, «Осина в вєрованиях...» Т.Агапкина, «Осина», с.292-295. А.Гура, «Символика животных...», с.64, 122, 123, 145 та ін.

Розколоте дерево — дерево, зламане буревієм або розколоте блискавицею. Щоб мати добрих коней («в тілі»), радять класти в стайні шматок такого дерева. Предки вважали, що в період сонцевороту така тріска-талісман наділяє людину *силою.* Знайшовши розколоте дерево, треба голими руками відламати тріску, подякувати *силі* та швидко, не оглядаючись, тікати. Розколотим молодим дубочком лікували хвору дитину, протягуючи її між двома половинками, а потім зав'язували дерево мотузкою, щоб зрослося. Дитину, слабу на сухоти, клали на деякий час у розколоте дерево, потім три рази по дев'ять обходили з нею навколо дерева і вішали на його гіллі дитячу сорочку. Повернувшись до хати, купали дитину у воді, взятій з дев'яти річок або колодязів, і обсипали попелом із семи печей.

(Див. ГРОМОВЕ ДЕРЕВО, ДЕРЕВА — Дуб).

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.2, с.157; т.3, с.136. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.68. А.Гура, «Символика животных...», с.266.

Сосна — благословенне богами дерево, а тому воно вічнозелене й радісно шумить. У стародавніх колядках розповідається про сосну, в якої золота кора:

Що в полі, в полі стояла сосна.
Ягодо, ягодо гожа,
Що повна рожа Оленка.
А на тій сосні золота кора,
Золота кора, жемчужна роса.
Полізла вона й околотила,
Ізлізла вона да й позбирала.
Понесла вона до золотаря:
— Золотарику, мій рідний братику!
Іскуй каблучку на праву ручку,
На праву ручку, середню пучку.

Печеню «соснові шишки» роблять на весілля, бо це символ родючості та плодючості. Іноді на сосні можна знайти «відьмину мітлу», що вважається щасливою прикметою. Цей дивний, переплетений сучковинням клубок приносили додому і підвішували там, де розгулявся домовик. За давнім звичаєм, соснову гілку зберігали в хаті від одного Нового року до іншого; вона слугувала оберегом від злих сил та приносила мир і спокій дому. Сосна, як і ялина, була символом покірності. Вони вважалися також і надгробними деревами:

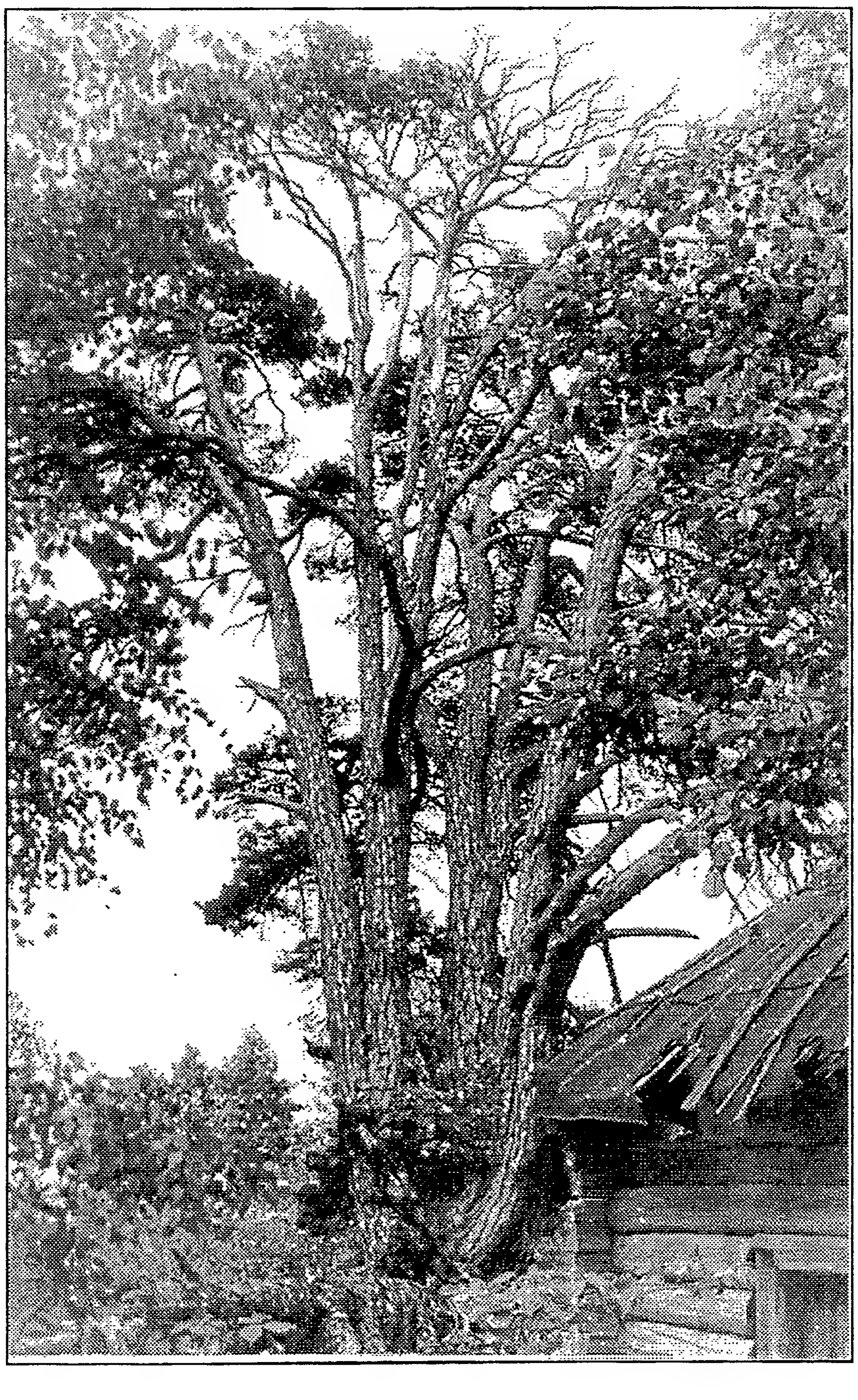

Сосна – «цар-дерево».
Село Вежиця, Рівненщина. Фото М.Колодяжного

Нашла в полі ялину —
Матінчину могилу.

Домовина, за повір'ям, мала бути зроблена із сосни та клена:

Одну доску кленовую,
А чотири соснові́ї.

Саме сосна не дозволяє мерцю встати з могили і бродити по землі. Смола сосни — живиця — гоїть рани, заспокоює зубний біль, допомагає при ломотах, використовується для виготовлення ладану. Живицею лікують і самі дерева. Бурштин — це також соснова смола, яка багато віків пролежала в землі.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.147, 317, 423 та ін. Золотослов № 327. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.85. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.140-141. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.310. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.232. Г.Булашев, «Український народ...», с.318. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.254; «Народные русские сказки» 286, 564. Т.Агапкина, «Ель», с.183-186. А.Гура, «Символика животных...», с.201, 296, 711, 742.

Сухе дерево — «мертве дерево», яке стає сховищем нечистої сили, бо важко вербі всохнути, хіба з допомогою нечистого. Тому-то кажуть, що в дуплах сухої верби чи сухої груші люблять мешкати чорти. Пригадаймо приповідки: «Закохався, як чорт у суху грушу»; «Відчепися від мене, а вчепися до сухої верби» або прокляття: «А щоб ти повісився на сухій гілляці!»

У клечальну суботу (подекуди увечері на Трійцю) переважно на вигоні або на майдані ставили обрядового *дуба*: так називали довгу жердину з прикріпленим угорі колесом, прибрану травою і квітами, під якою у перші дні (а іноді й в усі дні) Зеленого тижня відбувалося гуляння молоді. Цю жердину ще називали *сухим дубом,* до якого, вбираючи, приспівували:

Розвивайся, сухий дубе,
Бо на тебе мороз буде!
— Я морозу не боюся,
Прийде весна — розів'юся!

Сухе дерево, тертям якого добувається «живий вогонь», отримало в замовляннях символічне значення блискавиці, яка в деяких народів так і називається сухою. Вогонь блискавок сушить дощові хмари, а оскільки дощ уявлявся в деяких місцевостях кров'ю, то звідси виникло повір'я: щоб зупинити кров, потрібно запалити сучок на дерев'яній стіні.

(Див. ЖИВИЙ ВОГОНЬ, БЛИСКАВКА, ДУПЛО).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.67-68. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.37. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.132. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.68. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.29.

Тополя — символ жіночої долі. Її цілющі властивості використовують бджоли для виготовлення прополісу.

Біля цих дерев людина відчуває полегкість, бо вони очищують повітря від шкідливих духів. Там, де росли тополі, відбувалися народні зібрання. Свято Тополі відзначалося наприкінці весни. Тоді дівчата обирали найстрункішу поміж себе, підв'язували угору над головою їй руки до палиці, навішували там хустки, стрічки, намисто і водили селом, полем, лугом, співаючи:

Стояла тополя край чистого поля:
«Стій, тополенько! Не розвивайсь,
Буйному вітроньку не піддавайсь!»

Гілки тополі втикали у ворота перед Зеленими святами, щоб відігнати відьом. Чехи носять при собі як оберіг від змій гілочку тополі. Якщо в якійсь хаті народжувалася дівчинка, то на видному місці біля обійстя садили молоденьку тополю. На Купала дівчата також «водили тополю».

Зовсім інше пояснення причини дрижання листя на тополі (порівняно з осикою) дає лемківська легенда: під цим деревом диявол колисав на колінах майбутнього зрадника Юду.

(Див. ВОДИТИ ТОПОЛЮ).

Літ.: Золотослов № 277. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 43. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край.., с.76. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.80. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.67. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.56. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.559. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.43. Н.Стаценко, «Рослини й тварини...», с.231. А.Гура, «Символика животных...», с.351.

Чисте дерево. До 30 січня наші пращури старалися закінчити вирубку лісу — «поки дерево спить». Таке дерево вважалося чистим, його не точить шашіль, не псує грибок. Будівлі з нього краще зберігають тепло, а блискавка не вдаряє в них. Після «перезимки», коли починається в дереві сокорух, рубати його гріх.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.13.

Яблуня пам'ятає ще ті прадавні часи, коли виростало Дерево життя. Ось як про це співається у колядках та щедрівках:

Тече річка невеличка,
Щедрий вечір, добрий вечір!
На тій річці плине листочок.
Плине листочок яблуньовий,
На тім листку написано,
Написано Сонце й Місяць,
А що Місяць — то господар,
Ясне Сонце — господиня,
Ясні зірки — його дітки.

Окремим священним яблуням наші предки поклонялися і приносили жертви. Вважалося: людина, яка зрубала священну яблуню, повинна невдовзі померти.

У легенді розповідається про дівчину, що носила воду та, втомлена непосильною працею, кинула відра і перетворилася на яблуню. Парубок їхав мимо, зрубав яблуню і зробив з неї гуслі.

За свою плодючість (одне дерево своїми кореневими відростками і насінням може породити цілий яблуневий гай) яблуня стала символом кохання, віддання нареченої за любого:

Яблуньо моя зеленая,
Докуль тобі в лузі стояти?
Стою літо і другеє,
На третє розвинуся,
Пущу віти додолу.
Молодая Варочка,
Докуль тобі в батька жити?
Живу літо і другеє,
На третє заміж піду.

Насіння яблуні трипільці використовували в орнаменті на своєму посуді. Із сушених яблук і груш варили узвар, який був обрядовим напоєм на Святій вечері.

Яблуня — дерево замовлянь. В одному з них говориться: «А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні цар Гадюн сидить. Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноєвий, погрібний, загатній, хатній! Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіян стоїть, а під тим Дубіяном гадина Яселуха лежить. Ти, гадина Яселуха, склич свій гад та вийми зуб до землі од жовтої кості, од білого тіла народженого, хрещеного раба Божого Івана». За повір'ям, людина з «дурним оком» не в силі нашкодити тому, в чиїх руках яблунева гілка. У народних казках яблука омолоджують людину і надають їй богатирської сили.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ЯБЛУКО).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.51, 53, 315, 405. Золотослов № 27. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.86-88, 232. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.141-142. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.570. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.65; т.2, с.160-164, 190, 215, 221. А.Гура, «Символика животных...», с.493, 495. А.Голан, «Миф и символ», с.201.

Ясен — «чоловіче дерево», символ війни. Його деревину використовували для озброєння воїнів. Гілку ясена посилали ворогові, що знаменувало початок війни або попередження. Вважалося, що перебування під його кроною допомагає позбутися різних життєвих негараздів. За повір'ям, отруйні змії бояться ясена, особливо його соку. Вважалося, що ясеневе листя, сік, гілки, кора, попіл мають здатність паралізувати гадюку. Для людини в сорочці, намоченій таким соком, змія стає безпечною і навіть дозволяє брати себе в руки. Відваром листя і кори ясена лікували від пропасниці.

Літ.: В.Даль, «О поверьях, суевериях...», с.24-25, 27. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.145-147. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.26. Р.Дражева, «Обряды...», с.115. В.Демич, «О змее...», с.44. А.Гура, «Символика животных...», с.303, 333.

У скрутну хвилину предки приходили кожен до свого дерева «прихилитися». Волхви казали, що це треба робити лише влітку, не бажано навесні та восени і ні в якому разі взимку, коли дерево спить. Дуже добре впливає на людей спілкування з каштаном. Осика й тополя забирають лиху енергію. Наведемо зелений гороскоп, у якому простежується зв'язок людських характерів з деревами і яким користувалися наші прародителі:

Яблуня: 23 грудня — 1 січня; 25 червня — 4 липня.
Ялиця: 2 — 11 січня; 5 — 14 липня.
В'яз: 12 — 24 січня; 15 — 25 липня.
Тополя: 4 — 8 лютого; 5 — 13 серпня.
Кедр: 9 — 18 лютого; 14 — 23 серпня.
Сосна: 19 — 28 (29) лютого; 24 серпня — 2 вересня.
Іва: 1 — 10 березня; 3 — 12 вересня.
Липа: 11 — 20 березня; 13 — 22 вересня.
Дуб: 21 березня (день весняного рівнодення).
Ліщина: 22 — 31 березня; 24 вересня — 3 жовтня.
Горобина: 1 — 10 квітня; 4 — 13 жовтня.
Клен: 11 — 20 квітня; 14 — 23 жовтня.
Горіх: 21 — 30 квітня; 24 жовтня — 2 листопада.
Жасмин: 1 — 14 травня; 3 — 11 листопада.
Каштан: 15 — 24 травня; 12 — 21 листопада.
Ясен: 25 травня — 3 червня; 22 листопада — 1 грудня.
Граб: 4 — 13 червня; 2 — 11 грудня.
Береза: 21-22 червня (день літнього сонцестояння).
Бук: 21 — 22 грудня (день зимового сонцестояння).

Літ.: Таинственные явления человеческой психики, с.525-543. Славянские древности, с.60-86. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.49-53. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.185. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.85-86. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.139-143. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.228-239. Г.Булашев, «Український народ...», с.316-320. М.Голубець, «Мистецтво...», 457. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.144-179; «Народные русские сказки» 76, 100, 220, 288. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.136. В.Скуратівський, «Русалії», с.386-402. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.26-34. С.Токарев, Т.Филимонова, «Обряды и обычаи, связанные с растительностью». Т.Агапкина, «Дерево», с.159-161. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 40, 106, 122, 145, 158 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.129-158, 778-789.

ДЕРЕВИЩЕ — розколоте надвоє дерево, з якого видовбувався човен, котрим, за давніми віруваннями, душа покійника пливе в потойбічний світ. Деревище символізує собою частину Дерева життя, так само як колода, домовина, труна — це скриня для небіжчика. Бувало, у деревищі робили отвір, щоб душа час від часу могла навідатися до свого тіла. Коли несли покійника, тобто виряджали в далеку дорогу, на труну обов'язково клали хліб.

(Див. КОЛОДКА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ДОМОВИНА, ПОХОРОНИ, ЛЕТА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.405, 419. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.73. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.58, 98-109, 113, 312. В.Скуратівський, «Русалії», с.268-270.

ДЕРЕВО ЖИТТЯ (Світове дерево, Небесне дерево, Дерево пізнання, Райське дерево) — дерево, що росте посеред вирію-раю. Воно породило матір Всесвіту — богиню Ладу, а водночас небо, землю та весь світ. На ньому ростуть молодильні плоди, а з-під коріння б'ють золоті та срібні джерела. У його божественному світлі, з якого вийшла і перша людина, поєднався живий та неживий світ зі світом духів та богів; первовічне дерево виражає золоту трисутність життя, вічну, живу й світлу триєдність бога Сонця.

Дерево життя — знамено трьох основ світу. Яв — світ видимий, явний, дійсний; стовбур Дерева життя — то земне існування людей у просторі з Сонцем. Нав — світ невидимий, духовний, підземний, потойбічний, світ предків, коріння Дерева життя. Прав — світ законів, правил, освячених звичаями, досвідом, обрядами; крона Дерева життя, де живуть боги, це їхній духовний світ. Незалежно від того, яким уявляється Світове дерево, його потрійне розчленування по вертикалі завжди підкреслене. З горішньою частиною дерева (віти) пов'язані птахи (часом два — симетрично щодо стовбура — або один на верхівці, часто це буває орел); з середньою частиною (стовбур) — копитні (олені, лосі, корови, коні, антилопи і т. ін.), зрідка — бджоли, в пізніших традиціях — людина; з нижньою частиною (корінням) — змії, жаби, миші, риби, бобри, видри, ведмеді, інколи фантастичні чудовиська, породжені нижнім світом.

Чаша із зображенням птахів по боках священного дерева. XI ст.

Відомий казковий сюжет про три царства, зокрема той епізод, у якому герой, рятуючись у підземному царстві від змія, знаходить велике дерево (до неба, здебільшого — дуб) і рятує пташенят, які сидять на гілках, за це мати (найчастіше — орлиця) виносить героя на землю; герой кидає три яйця, які він здобув у підземному царстві, і з них утворюється три царства: золоте, срібне та мідне. Інший сюжет, в якому обігрується вертикальна будова Світового дерева, розповідає про бога грози, що живе на верхівці дерева (або на вершині гори) і вбиває змія (біля коріння), який вкрав худобу, багатство (середня частина дерева).

Дерево життя. Київ, XVIII ст.

Дощові хмари, потемніле піднебесся зі своїм розлогим, багатогіллястим покривом з незапам'ятних часів уподібнювалися дереву-велетню, що обіймає весь світ, дереву, віття якого обернене донизу, до землі, а коріння простягається до самого неба. Про таке Всесвітнє дерево збереглися сказання у багатьох язичницьких релігіях. У літописі XVI ст. про Світове дерево написано: «А посреди Раю Древо Животноє, еже єсть божество, і приближается верх того древа до Небес. Древо то златовидно в огненной красоті; воно покриваєть вітвями весь Рай, імієть же листья от всіх дерев, і плоди тоже. Ісходить от него сладкоє благоуханіє, а от корня єго текуть млеком і медом 12 істочников».

В українських піснях явором іноді називається дуб. Ось як розповідає стародавня колядка про початок світу:

Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба, ні землі,
А но лем було синеє море,
А серед моря зелений явір.
На яворонньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
— Та спустимеся на дно моря
Та дістанемо дрібного піску,
Дрібний пісок посієму ми:
Та нам ся стане чорна землиця.
Та дістанемо золотий камінь,
Золотий камінь посієму ми:
Та нам ся стане небонько,
Ясне небонько, світле сонінько,
Світле сонінько, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звіздочки.

У деяких піснях те дерево зветься сосною, що стоїть серед двору. На тому дереві золота ряска, золота кора, жемчужна роса; воно називається райським з трьома верхами, пливе по морю, а в тому дереві корабель, а в кораблі — панна. На тому дереві сидять два, часом три голуби. Ті голуби сотворили світ: небо з Сонцем, Місяць і зорі із синього або золотого камінця, а землю з дрібного піску. В одній колядці на тому дереві висить колиска з дитиною, котру колише мати і забавляє яблучком. Але найбільше в колядках говориться про сивого соколонька, що в'є собі гніздечко на вершечку, перевиваючи його барвінком, обкладаючи гострим тереном та вимощуючи цвітом-калиною, а зверху щирим золотом. «Таке Світове дерево, серед широкого моря, з такими міфічними атрибутами переносить нас у давню давнину індоєвропейського міфічного світогляду», — робить висновок І.Нечуй-Левицький. За іншим стародавнім міфом, світ заснував павук. «Ця ідея мало поширена в колядках, але є грунтовною в українському світогляді та є, напевне, ще давнішою, ніж інші колядки про почин світу», — наголошує К.Сосенко. Усі ці образи дістають утілення в орнаментиці хатнього начиння, посуду, керамічних виробів, меблів, у вишивці на тканинах і т. ін. Давність таких композицій не викликає сумніву. Один із яскравих прикладів — відоме зображення на сокирі з оленячого рогу (приблизно II тис. до н.е.), знайденій біля с. Дударкове Київської області (перевернуте дерево, навколо нього коні, свині, змія, солярні знаки; на зворотному боці — чоловіча та жіноча постаті, птах). В.Топоров зазначає, що такі приклади — лише крапля в морі фактів, які торкаються образу Світового дерева та його численних варіантів — «Дерева життя», «Дерева родючості», «Дерева краю», «Шаманського дерева», «Містичного дерева», «Дерева пізнання» і т. ін. Про таке дерево знаходимо у замовляннях: «На Морі, на Океані, на острові Кургані стоїть біла береза, вниз вітами, вверх корінням». У народній міфології «Море», «Море-Окіян», «Киян-Море» символізує світовий простір, а дерево — внутрішню невидиму структуру цього простору. Разом із тим в образі Світового дерева як подальший розвиток теми народження та плодючості виникає тема занепаду й смерті. Мотив дерева на могилі — один із найпоширеніших у поховальних обрядах. У декоративному оформленні надгробних споруд цей мотив проявляється в різних формах «квіткових хрестів», стилізованому зображенні дерева всередині хреста тощо. З огляду на присутність Прадерева на могилі виник і звичай саджати на ній дерево або кущ. У похованні нежонатих чоловіків деревце наявне протягом усього ритуалу — від спорядження покійника і до могили. Деревце, таким чином, — засіб досягнення «іншого світу», переправи душ померлих у рай.

Особливо виразними є спогади про Світове дерево у коровайних обрядах (із тіста ліпиться мало не вся схема Світового дерева, коровай прикрашається зеленими гілками, райським деревцем тощо); так само й коровайні пісні пронизані цими мотивами.

Дерев'яний хрест — найпростіша первісна подоба Дерева життя. Зокрема, на території України зображення Світового дерева можна бачити на кераміці трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Предки вважали, що епосі Світового дерева передувала епоха Хаосу. Вона змінилася епохою Космосу, тобто організованого світу, символом якого і є Світове дерево. Деякі дослідники вбачають у сяючому диску з божеством усередині (т. зв. Слава Господня) своєрідний символ триєдності світу, який виразився у формі тризуба, відомого з часів стародавньої України. Космогонію та міфологію астрального культу розкриває різдвяний обряд, останнім часом перенесений на Новий рік: ушанування Прадерева світу. Нині таким деревом стала ялинка.

(Див. ПРАВ, НОВИЙ РІК, ДЕРЕВА, ХРЕСТ, ЯВ, НАВ).

Літ.: Золотослов № 1-6. Колядки та щедрівки, с.43-45. З живого джерела, с. 290-297. Мифологический словарь, с.666. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.31. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.74-77. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.212, 294. В.Щербаківський, «Основні елементи орнаментації українських писанок...», с.3. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.І, с.232, 235, 267, 299, 361, 380; IV, кн. 2, с.40. К.Сосенко, «Різдво-Коляда та Щедрий Вечір», с.226-231, 251. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.79, 245. Б.Кравців, Мітологія...» Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.154. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.348, 398; т.2, с.74, 144, 160; т.3, с.91. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.248;

«Язычество древней Руси», с.577, 612, 701-703. В.Дяченко, «Унікальна пам'ятка...», с.142-145. Б.Михайлов, «Петроглифы каменной могилы», с.36, 41, 42, 44, 54 та ін. Г.Маслова, «Орнамент...» В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.34-35. М.Скорик, «З джерела писанкового орнаменту...», № 3, с.11-12. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.246. А.Голан, «Миф и символ», с.13, 156-159. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.107, 143. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.31, 60. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.37-40, 149-150. В.Топоров, «Дерево жизни», с.396-397; «Світове дерево». В.Петрухин, «Древо Жизни», с.133-135.

ДЕРЕВО РОДУ. Стародавній звичай зобов'язував кожного члена роду (родини) до набуття зрілості знати свій родовід до сьомого коліна. Дерево роду розгалужується на 32 материнські і 32 батьківські гілки. Перше коліно — я; друге — батько й мати; третє — два дідуся і дві бабусі; у четвертому — чотири прадіди й чотири прабабусі; у п'ятому — вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; у шостому — шістнадцять прапрапрадідів і шістнадцять прапрапрабабусь; у сьомому — тридцять два пращури і тридцять дві пращурки. Дерево роду символізують дідух — обжинковий або зажинковий сніп, виготовлений з житніх пучків, весільне гільце та свічка-трійця.

(Див. ДЕРЕВА, ДІДІВ ДЕНЬ, ДІДУХ, ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, СВІЧКА — Свічка-трійця, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Сім).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.253. В.Петров, «Етногенез слов'ян», с.166. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.34-35.

ДЕСЯТИЙ ПОНЕДІЛОК — святкувався на честь русалок у період Зелених свят. У цей день русалки виходять на землю і дивляться, чи вшановують їх люди. Якщо хто працював у полі, то русалки заважали роботі й насилали на посіви якусь біду. А хто шанував їх у цей празник, то оберігали їхні поля від усякого лиха. Тоді ж люди варили просто неба різні наїдки і разом частувалися; господарки ж сприскували молоком шлях, яким ходила худоба до водопою і на пасовище, а господарі на кожній межі клали для русалок по шматку хліба.

(Див. ЗЕЛЕНІ СВЯТА, РУСАЛКИ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, ПРОВОДИ РУСАЛОК, РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.36.

ДЖЕРЕЛО — за народними уявленнями, несе чарівну й цілющу воду. Відразу після створення землі, щоб наповнити її морями, річками, джерелами, Бог наказав іти дощам, а птахам розносити дощову воду в різні джерела по всьому світі. Обрядові ходіння до джерел відбувалися на день Юрія, в останні дні Страсного тижня, на Великдень, Вознесіння, Трійцю, на Русальному тижні, на Купала, а у зимню пору — на Різдво, Новий рік і особливо на Водохрещу. Біля джерел здійснювали лікувальні та очищувальні маніпуляції: у проточній воді обмивалися жінки, щоб позбутися безплідності; нареченій лили воду через сорочку, «щоб легко рожала»; проточну воду бризкала собі на груди рожаниця, коли у неї пропадало молоко. Повсюдно відомий ритуал водіння молодих до джерела або колодязя після першої шлюбної ночі. Біля джерел влаштовували гадання, обряди викликання дощу, ритуали символічного «годування» води, жертвоприношення і т. ін.

(Див. КОЛОДЯЗЬ, КРИНИЦЯ, ВОДА, ВОДОХРЕЩА).

Літ.: Л.Виноградова, «Источник», с.426-429.

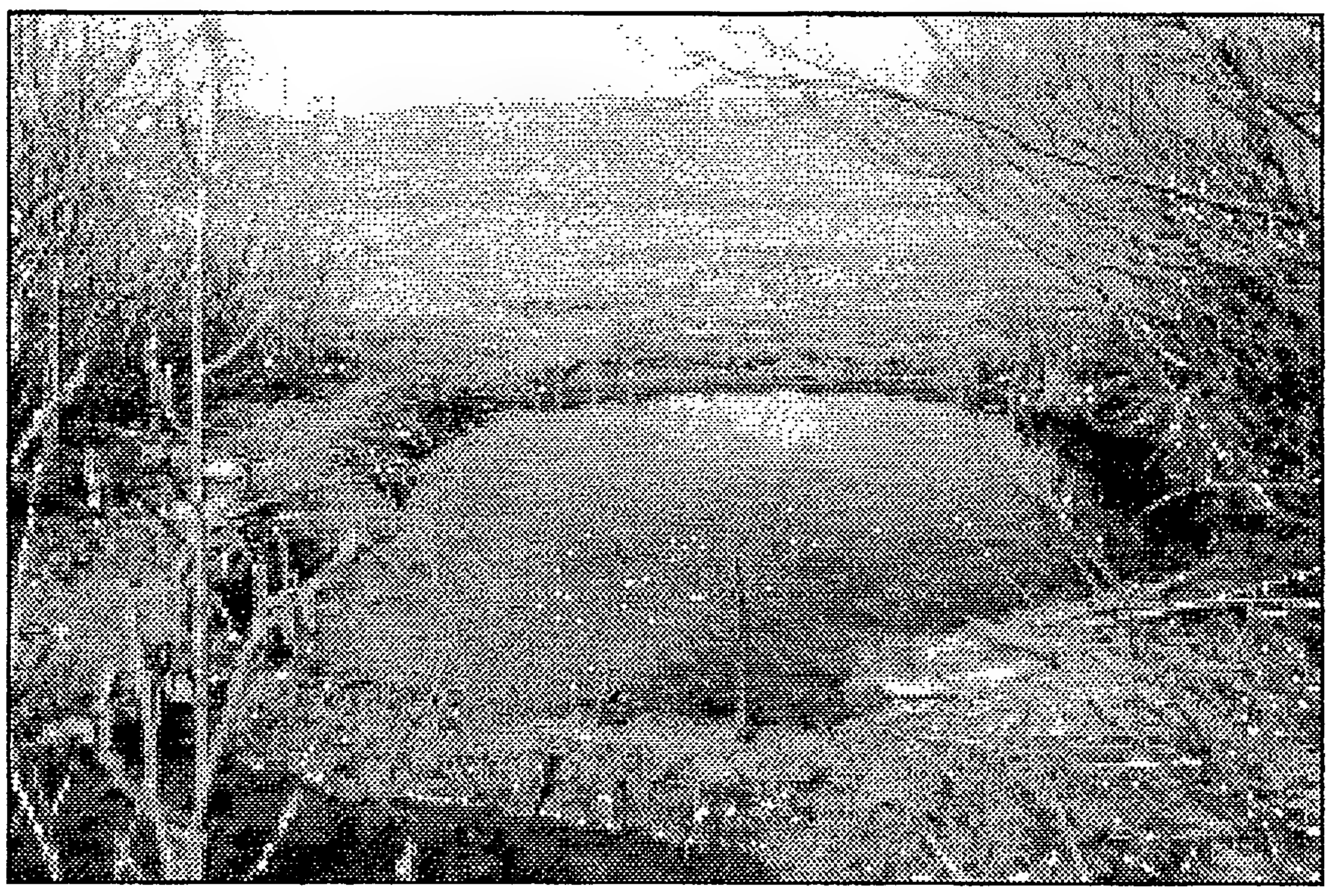

Джерело.
Рівненщина. Фото В. Захарука

ДЗВІН — символ грому, а значить і бога-громовика. Коли виливали дзвін, то навмисне поширювали якусь звістку, щоб він був дзвінкий і чувся скрізь; коли хтось німів («віднімався язик»), то «добували язика на дзвіниці». Обряд відбувався так: язик дзвону поливали водою і, набравши ту воду в посудину, поїли нею хворого. Ритуальний дзвіночок був оберегом від злого духа, він також символізував гармонію між людиною і небом. Дзвін міг означати як пересторогу, так і виклик.

У давнину, коли хмари закривали небо, викликали: «Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий! Нехай хмара на татара,

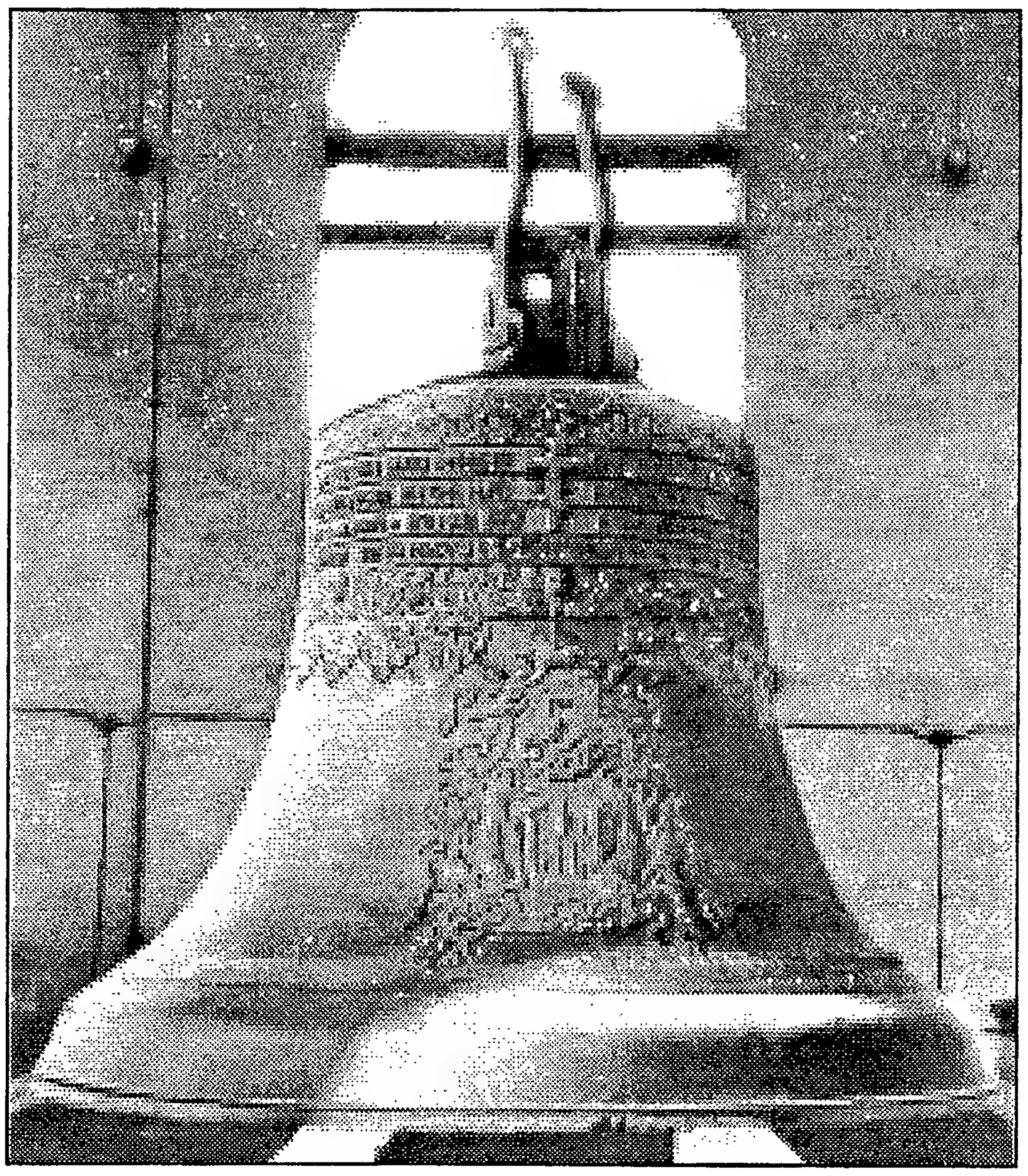

Дзвін головної дзвіниці
Києво-Печерської Лаври. XVIII ст.

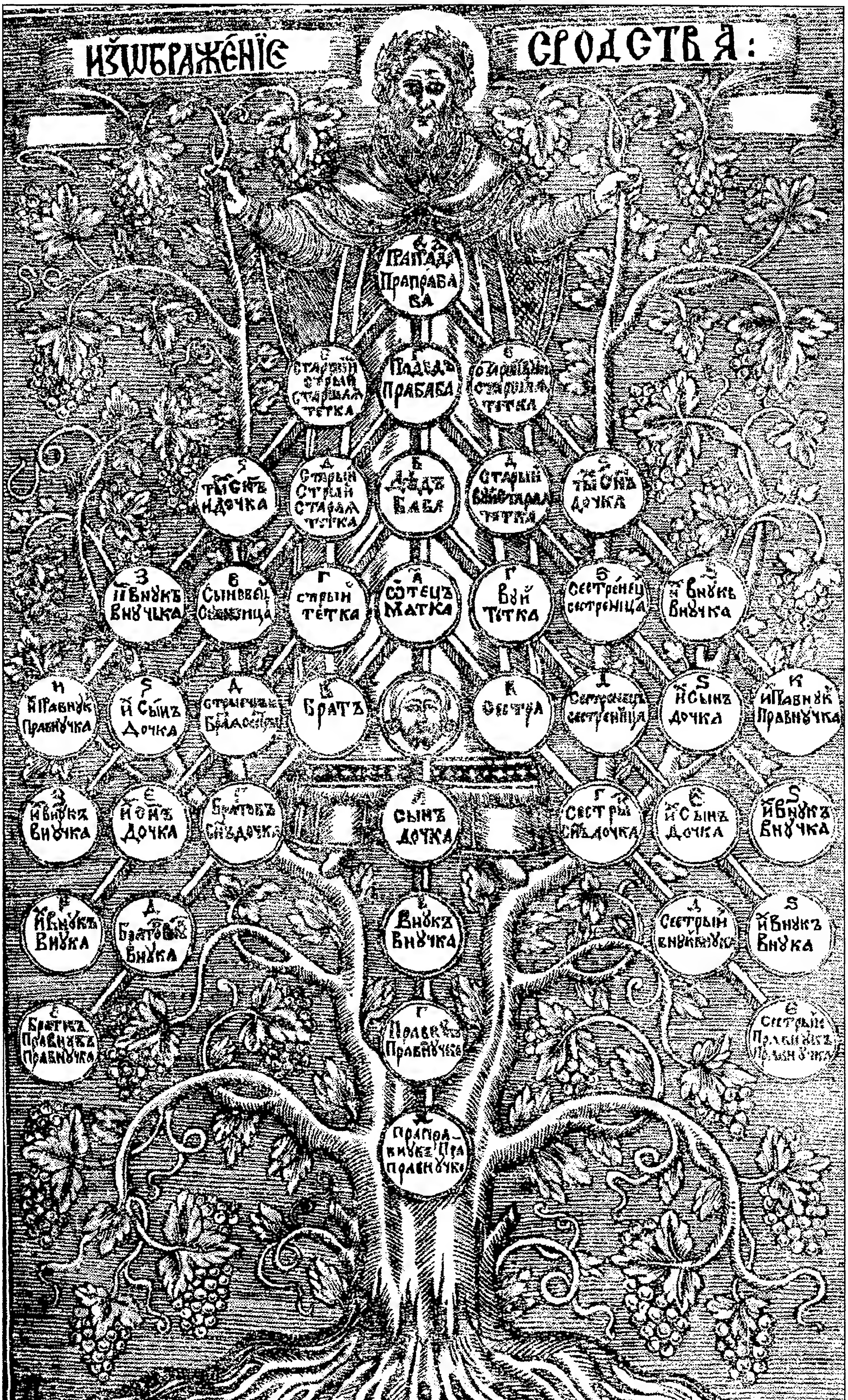

Дерево роду. Старовинна гравюра

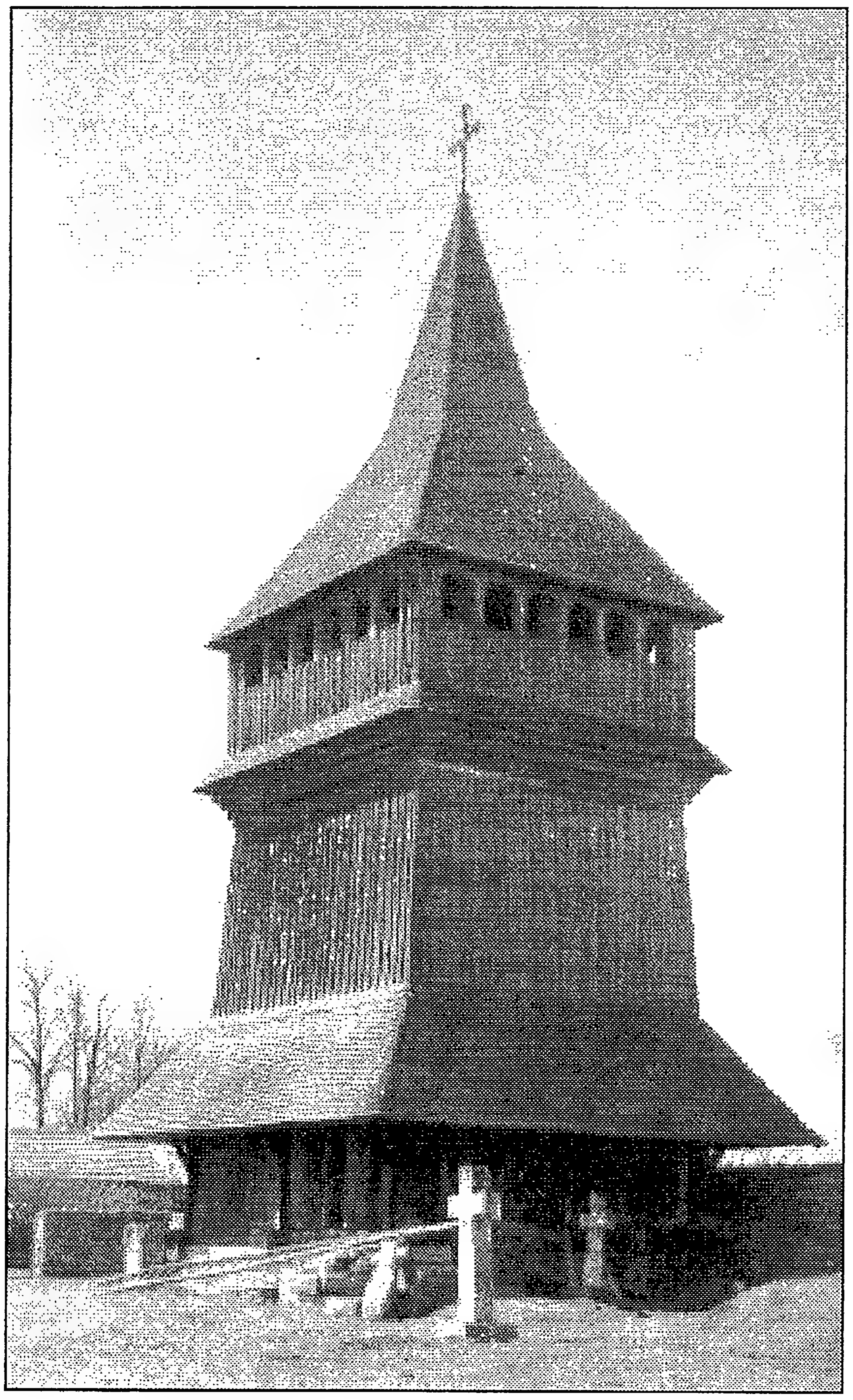

Дзвіниця Троїцької церкви. Львівщина, 1593

а сонечко для нас! Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий!» Під час затемнення Сонця чи Місяця дзвонили, щоб відігнати демонів, що пожирають ці світила, на святі Коляди — для відсторонення тих самих ворожих духів від новонародженого сонця. А навесні, при обрядовому проганянні Мари (Смерті—Зими) люди з галасом бігали по селах, ударяючи в бубни, тази, сковороди, дзвонячи дзвіночками та стріляючи з рушниць. Так само проганяли морову язву (чуму, холеру). Скоморохи— учасники всіх цих обрядодійств — прикріплювали на себе дзвіночки і балабончики.

Нечисті духи та відьми дуже бояться дзвонів і, зачувши їх, летять подалі; якщо дзвін застане їх близько, то схоплює своїм звучанням і крутить у страшному вихорі. У деяких місцевостях, коли нападала на село холера або інша мара, одна з дівиць опівночі пробиралася до дзвіниці і вдаряла у дзвін; налякані мешканці вибігали з домів, а дівиця старалася втекти, щоб ніхто її не побачив: це робилося, щоб налякати мару і відвернути її від села. Звідси й віра в цілющу силу дзвону: на Святій неділі ходили дзвонити, щоб не боліли голова і руки. Дзвін, яким сповіщають про пожежу, збирає Божих ангелів, які розкривають над запаленою будівлею свої крила і не дають вітрам роздмухувати вогонь.

До запровадження християнства у предків не було дзвонів, а тільки *била* та *клепала* — дерев'яні або металеві плити, у які били молотком. Про ливарництво дзвонів говориться у Галицько-Волинському літописі (1259 р.): король Данило до нових церков у Хелмі «дзвони привіз із Києва, другі вилляв тут». У соборі св. Юра у Львові є дзвін княжих часів, датований 1341р. (Див. МАРА, ХОЛЕРА, ЧУМА, ЗАТЕМНЕННЯ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.152. Українські замовляння, с.177. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.377. І.Крип'якєвич, «Побут», с.19. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.411-414. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.197, 259. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.151-152. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.121, 146. Т.Агапкина, «Колокольный звон», с.225-228. М.Валенцова, «Колокольчик», с.550-552. А.Гура, «Символика животных...», с.60, 69, 80, 151, 476, 530 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.143.

ДЗЕРКАЛО — у народних уявленнях символ «подвоєння» дійсності, рубіж між земним і потойбічним світом. Як і інші рубежі (межа, вікно, поріг, водна поверхня і т. ін.), дзеркало вважається небезпечним і вимагає до себе бережного ставлення. Дзеркало слугує замінником неба, засобом заглиблення у небуття. Дивитися у «дзеркало-небо» (напр., в озеро) означало ворожити по небу та його світилах. У казках багато розповідається про чарівне дзеркало, яке відкриває очі всім — і близьким, і далеким, показує і явне, і приховане. Там, де в наших казках заздрісна мачуха допитує чарівне дзеркальце, у подібній албанській казці вона звертається прямо до Сонця. У давнину дзеркала були металеві, а тому зображення Сонця у вигляді дзеркала, відоме ще грецьким філософам, збігалося з уподібненням його золотому щиту. Вважалося, що дзеркало — творіння сатани і що в нього по ночах «відьми милуються». Дзеркала не любить домовик; навіть вірять, що його можна у такий спосіб позбутися..За повір'ям, дзеркало слід завішувати на ніч, бо можна побачити у ньому померлого або чорта. А тому вже увечері не можна дивитися в дзеркало, щоб бува уві сні не побачити свій смертний час. Дзеркало відігравало неабияку роль у весільних обрядах. До вінчання наречена не дивилася у нього. Після ж вінця молоді сідали за стіл і дивилися у дзеркальце. Цей обряд мав сприяти дружнім стосункам подружжя. За допомогою дзеркала гадали про майбутніх дітей. Дивилися у нього по черзі. Молодий казав: «Хай буде хлопчик схожий на мене», а наречена: «Хай дівчинка буде схожа на мене».

М.Ростовцев, проаналізувавши сакральне значення дзеркала у скіфів, зробив висновок, що дзеркало було атрибутом їхньої головної богині. Сармати також наділяли дзеркало магічною силою. На сарматських дзеркалах III—II ст. до н.е. розміщували шестипелюсткову розетку — «громовий знак», символ Рода. Цей знак трапляється і на дерев'яних оправах дзеркал XVIII—XIX ст. Сарматський звичай розбивання дзеркал при похованні був відлунням давніх уявлень, що протиставляли дзеркало як вмістище душі і смерть. І донині побутує звичай завішувати дзеркало у кімнаті, де лежить покійник. Розбите дзеркало віщує біду або смерть. За повір'ям, якщо дівчина розіб'є дзеркало, то не вийде заміж протягом семи років. Чарівники використовували дзеркало в багатьох випадках,

особливо коли ворожили про людину, яка перебуває десь далеко.

Найчастіше ворожіння з дзеркалом проводили надворі при місячному сяйві на святочні вечори. Однак за потреби ворожили і в хаті, причому в будь-який час. Найкращою порою для цього вважалася північ, при тьмяному світлі, загальному мовчанні. Для цього брали два дзеркала — одне велике, друге менше. Рівно о 12-й годині ночі починали ворожити. Велике дзеркало ставили на столі, навпроти нього маленьке; ворожка сідала перед дзеркалом, навколо якого свічки. Усі

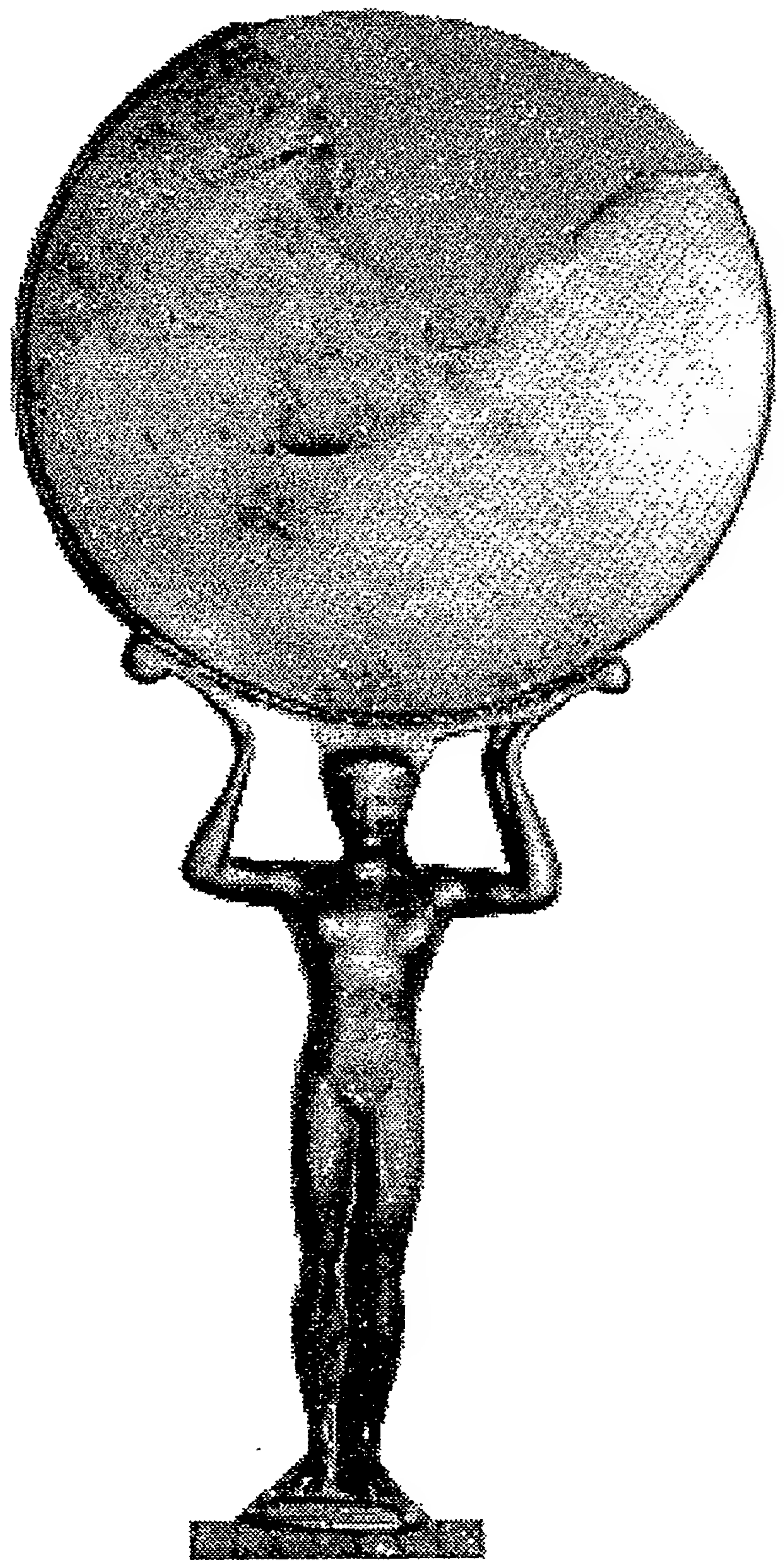

Бронзове люстерко VI ст. до н. е.
Курган поблизу с.Ганнівка, Миколаївщина

присутні сиділи збоку; одна тільки ворожка дивилася в дзеркало. В цей час у великому дзеркалі з'являються одне за одним 12 дзеркал. В останньому з них і має бути задуманий предмет.

У казці «Про сплячу красуню і сім богатирів», яку записав художник Л.Жемчужников на півдні України і про яку згадує письменник П.Куліш, царівна, звертаючись до дзеркала, говорить: «Свічадо, Свічадо!» «В великорусском языке нет этого слова; я не встречал его и в других славянских языках», — пише П. Куліш, а далі називає його «драгоценным».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка. Записки о Южной Руси, т.II, с.16. Повір'я, с.40. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.19. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.322. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.83, 152; т.3, с.109, 247. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.30. И.Сахаров, «Сказания...», с.41, 121. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.23. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.214. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.456. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.73. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.28. Д.Раевский, «Очерки идеологии скифо-сакских племен», с.97. М.Ростовцев, «Символы царской власти», с.191-194. С.Толстая, «Зеркало», с.195. А.Гура, «Символика животных...», с.87, 110, 114, 380, 472, 662. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.220.

ДИВ, Дий, Дій — божество, яке має кілька іпостасей. Передусім це божество неба. Предки надавали небу чоловічого образу, землі — жіночого. Вважали, що літнє небо обіймає землю своїм гарячим вітерцем, як наречену чи дружину, розсипає на неї скарби свого проміння і життєдайних вод, земля від того вагітніє і приносить плоди. У зимову пору вона кам'яніє від холоду і стає безплідною, а з приходом весни «приймається за свій рід». «Не земля родить, а небо!» — казали в давнину.

Див (Дій) нарівні з Перуном і Хорсом згадується у стародавніх джерелах. Історик А.Фамінцин у праці «Божества древних славян» пише: «Ім'я Дія ми надибали в рукописі, що має сліди південного, болгарського походження. Дій наведений там поруч з першорядними слов'янськими богами. Саме про це читаємо в «Слове и откровеніи св. Апостолъ»: «Мняще боги многи, Перуна и Хорса, Дія і Трояна иніи многи. И тако прелість вниде в человеки, и до сего дне есть в поганих. Говорятъ: ово суть боги небесніи, а другіи земніи, а другіи польстіи (польові), а другіи водніи».

У східнослов'янській міфології Див — божество страху і смерті. Ця істота надприродної сили в давнину зображалася у вигляді великої хижої птиці з потворним жіночим обличчям. Живе в лісі на верхів'ї дерев. Лиховісний птах, пугач. Уночі лякає подорожніх страшним виглядом і криком. Деякі дослідники вбачають у ньому лісовика, інші — дракона, змія, велета, страховище (диво). Крик Дива передує грому та бурі і вважається за злу прикмету, як це бачимо у «Слові о полку Ігоревім»: «Див кличеть верху древа»; «Уже вержеся Див на землю». Збірник приказок Номиса подає «Щоб на тебе Див пришов» як заклинання. У стародавніх гаївках Див іноді згадується у парі з Ладом: «Ой, Див-Ладо...». Отже, можна припустити, що Див був не тільки злий, але й добрий.

Літ.: Слово о полку Игореве, с.100, 114. Етимологічний словник..., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.381, 382, 386, 461. Велесова книга, д.4г. Історія релігії в Україні, т.1, с.326. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.40. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.29-32. Б.Кравців, «Мітологія...» М.Номис, «Українські приказки», 3744. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.144, 972. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.66-68, 133. А.Фаминцын, «Божества древних славян». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.532. В.Георгиев, «Тритє фази...» В.Иванов, В.Топоров, «Дый», с.377, 416; «Дева», с.369. С.Токарев, «Дьявол», с.416. О.Белова, «Див», с.91-92.

ДИВА, Дивія, Діва — у давньоукраїнській міфології Велика Мати природи — Ма-Дивія. О.Афанасьєв зазначає, що «стародавнє значення цього слова, затемнене часом, було поновлене епітетом: красна». У замовляннях до богині Діви кажуть: «Зоря-зоряниця, красна дівиця, полуношниця! Покрий мої скорботні зуби своєю фатою; за твоїм покровом збережуться мої

зуби»; «Покрий ти, дівице, мене своєю фатою від ворожих сил, від пищалі і стріл; твоя фата крепка, як горючий камінь-алатир!» Цій фаті надається значення нетлінності, вічності й чистоти. Після прийняття християнства давня богиня Діва злилася з образом Пречистої Діви Богородиці.

Одночасно Дива — богиня смутку, яка, перевтілившись у зозулю, лебідку чи іншу провісницю, оповіщала коханих, матерів, родину про трагічні випадки, що траплялися у житті. Ось як описано цю богиню у «Слові о полку Ігоревім»:

Встала обида в силах Даждьбожого внука,
ступила дівою на землю Трояна,
заплескала лебединими крильми
на синім морі край Дону.

Великій богині Ма-Дивії приносили жертви навіть після століття хрещення Русі. У «Слові святого Григорія» (XII ст.) богиня Дива згадується після Мокоші і перед Перуном, що також свідчить про важливе місце, яке посідала ця богиня в язичницькому пантеоні предків.

Літ.: Історія релігії в Україні, т.1, с.326. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.40. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.23. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.973. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.66, 71, 115. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.374. В.Иванов, В.Топоров, «Див», с.188.

ДИВИТИСЯ — дія, яка відіграє символічну роль у поховальному і весільному обрядах, при ворожінні, спілкуванні з душами померлих і з персонажами народної демонології, у народній медицині. Погляд осмислюється як засіб матеріального контакту, що встановлює магічний зв'язок між людиною і явищем природи, предметом або його символічною сутністю. При цьому погляд уявляється чимось відчуженим від людини; він втілює її страх і печаль та дає змогу позбавитися їх. При виносі покійника із дому або після повернення з кладовища обов'язково заглядали у піч. Заглядали і в пусту діжу, щоб померлий «не стояв в очах», щоб скоріше забути горе.

За повір'ям білорусів, якщо в хаті лежить хвора людина, то потрібно, зайшовши до неї, спочатку подивитися на піч, а потім на покуть, аби хвороба не пристала. А щоб не боятися покійника, треба, прийшовши у дім, де він лежить, подивитися йому на ноги. На Рівненщині заглядання у розпалену піч рекомендувалося як засіб лікування дитини від переляку. З іншого боку, не дозволялося, щоб молода, прийшовши у дім жениха, заглядала у піч.

При ворожінні дивляться у воду або у дзеркало, що дає можливість подолати межу між цим і тим світом та зазирнути у майбутнє. Проте контакт з іншим світом вважається небезпечним, і потрібно цього остерігатися. Наприклад, тоді, коли дівчина ворожила під Новий рік біля ополонки на річці і пильно дивилася у воду, де мав показатися її милий. За повір'ям, суджений міг потягти її у воду; тому, побачивши образ, дівчина повинна була «чуратися», тобто сказати «Чур мене!»

Щоб побачити домовика, лісовика, розгледіти відьму, на них дивилися крізь борони, отвір замка тощо. Особливим видом контакту з іншим світом вважалася заборона дивитися. Наприклад, ворожіння, коли дівчина із замруженими очима шукала на дворі сорок трісок у день Сорока мучеників.
(Див. ПІЧ, ДІЖА, ДЗЕРКАЛО, ЧУР, СОРОЧИНИ, ЗАМОК).

Літ.: Т.Агапкина, А.Топорков, «Смотреть», с.360-361. А.Гура, «Символика животных...», с.66, 70, 104, 152, 153.

ДИВО-КІНЬ. У давніх обрядових піснях часто присутній мотив потоплення в морі (широкій річці) кінського табуна, серед якого вирізняється чудесний кінь, що підпирає вухами небо, лічить очима зорі і т. п. Наприклад:

Угнав Іванко вороне стадо,
Не чорно! Не чорно перо
По коничейку на стайні лежить!
Ой угнав єго на золотий міст.
Став ся мостойко заламовати,
Став Іванонько та й задумався:
— Ой не так ми жаль ворон-стадейка,
Ох но мені жаль того єдного,
Того єдного коня вороного,
Що храпойками звірейки страшив,
Що очейками звіздойки читав,
Що ушейками гірлойки слухав,
Що копитцями біл камінь лупав,
Що огоняйком слідки замітав,
Що гривойкою все поле вкривав.

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ. Золотослов № 79-84. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.17.

ДИКА БАБА. В українців Карпат побутує сюжет про так звану *дику бабу*. Якось один господар зловив її в горосі й привів додому, де вона стала сумлінною служницею. А на Святий вечір газдиня покликала челядь: «Прошу вас усіх до вечері». Відразу позліталися чорти, але господарі їх не бачили, крім дикої баби, яка дуже сміялася. Коли її спитали, чого вона так сміється, відповіла, що треба було сказати: «Прошу вас усіх *хрещених* до вечері».

Дослідники вважають, що мешкання цієї істоти в горосі вказує на зв'язок з полем, тобто вона якоюсь мірою є духом землі. У такій іпостасі дика баба виступає в багатьох повір'ях, поширених у Західній Україні. Наприклад, щоб діти «не йшли в горох, то страшіют їх, що там дика баба стойит з дзелізним макогоном, як лусне котре по хребті, а то лише цяпне». Водночас слід зазначити певний зв'язок дикої баби з *літавицею* — спокусницею чоловіків. Недарма її знаходить господар.
(Див. ЛІТАВИЦЯ).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.6. Н.Вархол, «Жінка-демон...», с.276-277. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.87-88.

ДИМ — у народних уявленнях означає спасіння людини із земного життя у вічність і безкінечність. То

своєрідна молитва у спільності з повітрям і вогнем, прохання до богів, щоб очистили душу. Комин, через який проходить дим, — це символ переходу із тимчасового життя у безсмертя. Люди вірили, що через піч і комин здійснюється безпосередній зв'язок із небесним світом. Як вогонь супроводжується димом, так і душа виходить із тіла *димом* і *парою*.

Відьми вилітають та прилітають знову в хату лише через комин. У народній загадці про дим його прирівнюють до чорта: «Чорт цибатий, вигинаться схильний». У багатьох переказах розповідається, як чорти, перевтілюючись у тонкий дим, миттєво зникають: «Біс же ізиде аки тьма із сосуда». Дим у народі називають ще куревом. Із словника Грінченка: «То гуляла скажена наша недоля… то розстелеться по степу пекельним чадом, і на десятки літ не опом'ятається народ од того диявольського курева».

Стосовно виникнення диму в одній з легенд українців Карпат розповідається про те, як одного разу взимку нечистий прийшов до Господа погрітися біля багаття та й став плювати у вогонь. Від того плювання з'явився дим.

У стародавні часи ворожіння, здійснені над жертовним димом, віщували про початок якоїсь важливої справи. За димом довідувалися, якою буде погода; димом викурювали всякі немочі рогатої худоби.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.383; т. ІІ, с.329. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.3-4. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.161, 972. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.52, 60, 277; т.2, с.20, 23, 30. И.Сахаров, «Сказания...», с.39. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.52. А.Плотникова, «Дым», с.168-170. А.Гура, «Символика животных...», с.341-343, 345, 366, 400, 592.

ДИТИНЕЦЬ — назва частини міста, фортеці чи башти, у підвалини якої — згідно з найдавнішими ритуалами — замуровували дитину, дух якої мав оберігати споруду від ворогів. Якщо цього не робити, то будівля не зможе довго утриматися, розпадеться і провалиться під землю.

Звичаєм «будівельної жертви» протягом століть освячувалося закладання будинку. Спочатку ця жертва була людською, але поступово замінювалась тваринною — від коня до півня чи курки. Про людські «будівельні жертви» говорить цитований Д.Зеленіним уривок із християнського номоканону: «Хто покладе людину у фундамент, тому покарання — 12 років церковного покаяння і 300 поклонів. Клади в фундамент кабана або бика і козла». Спорудження будинку, найважливішим актом якого у глибоку давнину була людська жертва, осмислювалось як відтворення первісного упорядкування хаосу. Так, згідно з індійськими Ведами, Всесвіт виник із тіла первозданної людини Пуруші, яку боги на початку світу принесли в жертву. Цілком переконливо в такому плані пише про природу «будівельної жертви» А.Байбурін: «Як світ у міфологічний час був «розгорнутий» із тіла жертви, так і будинок «виводиться» із жертви».

(Див. ЖЕРТВА, ХАТА).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.163, 974. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.46. Д.Зеленин, «Тотемы-деревья...» А.Байбурин, «Строительная жертва», с.13. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.32.

ДИЯВОЛ — міфологічний персонаж, що символізує сили зла («нечиста сила») і протистоїть доброму началу — Богові. Лукавий — одна з назв диявола (*око лукаве* — заздрісне око; *дні лукаві* — злі, небезпечні дні). Християнський диявол — злий дух, який сварить людей і веде їх до ненависті одне до одного. У «Повісті врем'яних літ» під 1071 р. розповідається, як Бог створив людину: Бог мився в лазні, упрів, обтерся ганчіркою й закинув її з неба на землю. Диявол із тієї ганчірки створив людину, а Бог вклав у неї душу.

Християнський диявол — складний образ, що має давніше походження. Безпосередніми витоками його були, імовірно, різноманітні божества мороку і тьми давньосхідних релігій, духи зла, боги потойбічного світу. Влада над підземним світом грішних душ — пеклом стала однією з найважливіших функцій диявола. Якщо у земному житті диявол — головний натхненник чаклунів і відьом, то в підземному світі він — володар пекла, де мучаться душі грішників.

Диявол любить жити також в урвищах, скелях, покинутих будівлях або ж обезлюднених хащах. Своїх прихильників диявол ощедрює міцним здоров'ям, але вимагає, щоб сила та «йшла не на добро, а на шкоду людям». Розповідають, що диявол полюбляє пишнотілих жінок, особливо легких до кохання. Молодиця, котра хоч би раз відчула його міць, уже не зможе жити з чоловіком, а постійно навідуватиме володіння нечистого. Про таких у народі кажуть: «Її диявол спокусив».

Зустріч із дияволом — вельми рідкісна подія. Але коли вже трапилася така оказія, то закінчується вона або згодою на товаришування, або ж тяжкими наслідками. Відтак люди намагались оминати ті місця, де, на їхню думку, оселився цей грізний нечестивець. У середні віки диявола часто звали пекельним вовком чи вовком, що викрадає душі. Будучи створінням диявола, вовк водночас є його зооморфним образом. Однак і в цій своїй ролі вовк усе-таки підвладний св. Юрію.

(Див. ПЕКЛО, САТАНА, ЧОРТ, ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вовк, ВІДЬМА, ДЕМОН).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.118. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.386, 461. Г.Булашев, «Український народ...», с.241, 337. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.ІІ, с.168, 170. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.145, 288. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.312; т.3, с.33-34. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.62, 82, 90, 99, 143, 144. В. Скуратівський, «Русалії», с.163-164. С.Токарев, «Дьявол», с.416. А.Гура, «Символика животных...», с.36, 47, 57, 76, 93 та ін. А.Леманн, «Иллюстрированная история суеверий и волшебства...»

ДІВА (Діва-Іва) — в українських казках богиня небесних вод. Діва-Іва (у християн Єва) символізує материнське начало, втіленням якого є вода, це так зване Дерево життя. Ось як про те розповідає стародавня колядка:

А в пана Йвана золота верба,
А на тій вербі золота кора,

Диявол. Худ.І.Білібін. 1907

А на тій вербі рожеві квіти.
Ой то ж не верба — Йванова жона,
Ой то ж не кора — Йванова неня,
Ой то ж не квіти — Йванові діти.
А в пана Йвана три столи стоїть:
На першому столі — гірка горілка,
На другому столі — вино зелено,
На третьому столі — медок солодок.
Гірка горілка — для чоловіка,
Вино зелено — для жони його,
Медок солодок — для його діток.

Водночас плакуча іва — символ горя, нещасливого кохання.

У пізніших оповіданнях, які набрали вже суто християнського забарвлення, ангели з наказу Божого засаджують рай різними деревами. Сатаніїл тоді посадив лозу (іву), якою потім спокушає Адама і Єву. Дуже цікава легенда про походження Єви з галузки дерева: «Раз льиг Адам спати. Бог узьив галузку іви та й поклав коло него, а затім Адам проспався, стала вже з тої галузки жінка Йива». Джерелом наведеної сюжетної ситуації, без сумніву, стала співзвучність імені та діалектної назви однієї з порід верби — іви. Ще одна легенда розповідає про зворотне перетворення Єви в дерево — іву.

(Див. ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: Геродот, IV, 103. Колядки та щедрівки, с.54, 417. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.19. Житє і слово, т. 2, с.179-180. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.37. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.96. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.5. Б.Кравців, «Мітологія...» А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.43. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.180. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.36. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.68.

ДІВАННА (Діва, Девана, Дівонія, Діана) — Непорочна Діва, богиня рослинності, ворожби та нічного царства. *Дівани* — давньоукраїнські божества, яким присвячувалися троянди, шипшина і червоні яблука — символ земної родючості. Діванна — богиня дівочої цнотливості, чистоти, покровителька молодих матерів та новонароджених дітей. Ушановували Діванну в ніч на 9 вересня разом із Великою Матір'ю, богинею жіночої долі Мокошею. Опікується ними сам могутній бог Род. У більш віддалені часи Діві-Діванні поклонялись як богині мисливства. Згодом, коли земля опромінилася світлом Дажбога, чарівна Діва стала водночас дружиною бога Сонця.

У західних слов'ян також була богиня мисливства, тотожна грецькій Артеміді. Лужичани вшановували юну і прекрасну Дзівицю, яка любила полювати у світлі місячної ночі на баских конях. У чехів ушановувалася Девана, у поляків — Дзєвона, яку автори хронік порівнюють з італійською богинею родючості і підземного царства Церерою. Саме ім'я свідчить про близькість її до римської богині рослинності Діани.

Про богиню-дівицю збереглося таке повір'я: «Дівицею звалася красна, молода княгиня, що, озброєна луком і стрілами, ходить по лісах. Їй товаришать щонайкращі гончі собаки і виполошують з густих лісів звірину. Вона полює в полудневу пору і по ночах при світлі місяця».

З тих прадавніх часів непрохідні ліси у багатьох місцевостях і досі звуться *дівичими*. Безліч пагорбів і урочищ з назвами *Дівин*, *Дівич*, *Дівингород* знаходимо у Києві, Трипіллі, Каневі, Сахнівці. Поклонялися та приносили жертви богині Діві-Діванні і таври, які населяли Кримський півострів у IX—III ст. до н.е. Херсонесці запозичили цей культ у таврів і еллінізували його. Богиня Діва була покровителькою і головним

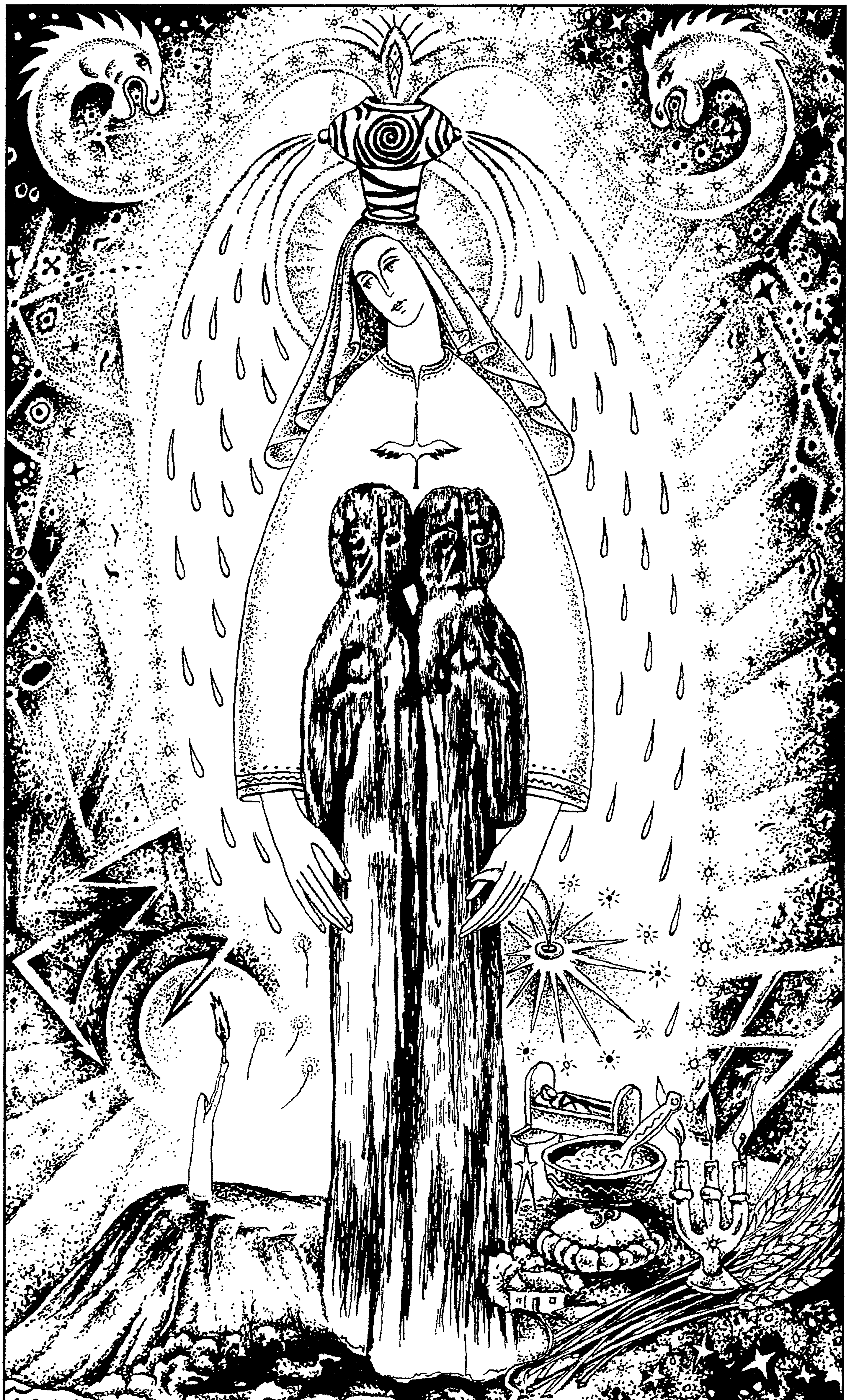

божеством Херсонеса. Поклоніння Діві-Діванні відбилося в таких назвах по всій Україні, як *Дівка, Дівуха, Дівичка, Дівиця, Дівошин, Дівчий, Дівоча,* а особливо багато таких назв у Криму: *Партеніт, Парфеній* (від *гр.* партенос—діва), *Киз-Куле, Киз-Таш, Киз-Кермен, Киз-Аул* (киз — від *тюрк.* дівчина, дівочий) тощо.

Літ.: Геродот, IV, 103. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.30, 37. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.109. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.22, 41-42. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.973. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.375. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.349, 362-366. Л.Славін, «Античне мистецтво Північного Причорномор'я», с.58. Б.Михайлов, «Петроглифы каменной могилы», с.63, 86, 198. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.24. Н.Яковенко, «Артеміда», с.37. В.Басилов, «Дивана», с.188. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.9-18, 164.

ДІВИЧ-ВЕЧІР (вечорини, підвесілки, дружбини, вінкоплетини) — обрядовий акт відокремлення наречених від несімейної молоді. Напередодні весілля влаштовували прощання нареченої та нареченого з дівочою й парубоцькою свободою. Такі вечорини влаштовувалися окремо в оселях молодої та молодого.

У молодої дівич-вечір визначався особливою ліричністю, бо символізував розлуку з рідною домівкою. Дівчата-дружки «вили гільце» — оздоблювали квітами, стрічками та букетами колосків гілку сосни або вишні. Разом із гільцем виготовляли маленьку квітку або віночки для молодої та молодого. Серед гуцулів було прийнято мастити віночки медом і вкривати позолотою.

(Див. ВЕСІЛЛЯ, ВЕЧОРНИЦІ, ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ, ВІНОК).

Літ.: Культура і побут населення України, с.196.

ДІВИЧ-ГОРА — стародавнє святилище біля с.Трипілля на Київщині, присвячене богині Діванні. Жінки молилися Великій богині, щоб вона благословила іменем Творця свою доню та її дитя, маючи з собою невеличку бронзову статуетку на честь рожаниць богині — голої жінки зі складеними на животі руками. Свято Діванни відбувалося в ніч на 9 вересня (9 — число бога Перуна). У центрі Дівич-гори археологами знайдено жертовник-піч із дев'ятьма секціями; число 9 разом із жіночою назвою гори вказують, можливо, на дев'ять місяців вагітності. На Дівич-горі заборонялося перебувати чоловікам, а також чужинцям. Таким загрожувала смерть. Таємниця запліднення свято оберігалася від недоброго ока. Ритуал здійснювався навколо жінки-жриці в образі божества і супроводжувався молитвами-благаннями, щоб минали дитину недуги та лиха доля, а в матерів були повні перса, налиті сонячними щедротами. Під час цього проливалася на землю вода, що є символом небесного запліднення її дощем. Обрядодійство закінчувалося зі сходом Сонця з вірою, що Дажбог-Сонце благословить ще одне сонце на землі — материнське серце.

(Див. РОЖАНИЦІ, ДІВАННА, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дев'ять).

Літ.: Українські перекази, с. 69. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.286-288, 301; «Язычество древней Руси», с.140, 142. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.76-79. Ю.Доматенко, «Преславне місто Трипілля...», с.28-33. Є.Товстуха, «Українська народна медицина», с.300-305. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.9-18, 164.

ДІВЧИНА-ВОЯЧКА. Історик X ст. Ібрагім Ібн Якуб, захоплюючись хоробрістю русів, пише: «И на запад от Русов — город женщин. Оне владеют землями и невольниками. И оне беременеют от своих невольников, и когда кто-либо из них родит сына, то она его

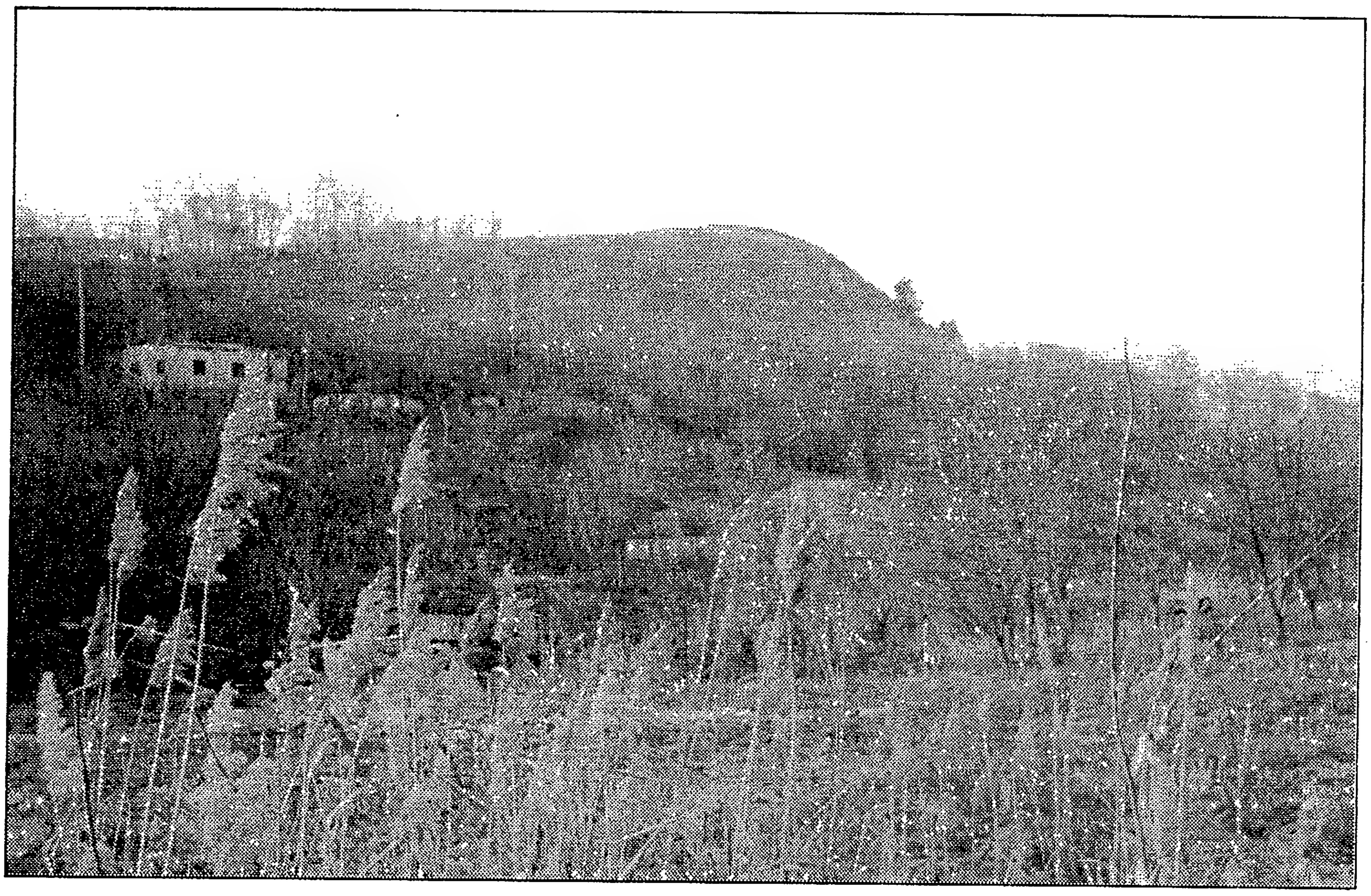

Городище-святилище Дівич-гора біля с. Трипілля на Київщині

убивает. Оне ездят верхом и лично выступают на войну и обладают смелостью и храбростью...»

У богатирських казках часто трапляється жіноче військо: Баба Яга верхи попереду полчищ, які застеляють горизонт, «как облак»; Ягишини-кобилиці (жіноча іпостась кентавра) тощо. Живуть вони біля якихось гір з урочищами і проваллями, біля моря або за морем. Академік Б.Рибаков припускає, що це, очевидно, є дотюркський степовий світ «амазонок» кіммерійсько-сарматського (І тис. до н.е.) походження. У билинах образ жінки-воїна відсутній, але дочки «старших богатирів», так звані *поляниці,* полювали у чистому полі, часто перевершуючи богатирів у спритності та молодецтві.

Доречно згадати і про нащадків амазонок давньої України. Отож у 1609 р. княгиня Софія Ружинська повела шеститисячний загін озброєних людей і взяла приступом замок князів Корецьких у м.Черемошні. При цьому «перебила там та пограбувала людей незгірше хижих татар». А волинська пані Ганна Борзобагата, коли проти неї виступило «посполите рушення» шляхти з цілого воєводства, сміливо одягла панцер, стала на чолі власного війська з гарматами, музикою і знаменами, дала добру одсіч «рушенню» і прогнала його з-під свого замку. Таких вояк було чимало між жіноцтвом XVI—XVII ст.

Українські фольклористи, зокрема В.Антонович і М.Драгоманов у збірці «Исторические песни украинского народа», записали деякі пісні про дівчину-воячку. Подібний сюжет подають І.Франко у статті «Дівчина-воячка» (1908) та Леся Українка у примітці до пісні «Була вдовойка в конець села» («Житє і слово», 1894, №1). Олена Пчілка у своїй науковій розвідці «Украинские колядки», що друкувалася в кількох номерах «Киевской старины» в 1903 р., наводить таку поліську колядку:

Мати дочку уряджала,
Уряджаючи, научала:
— Моє дитє Настусенько,
Поїдь, поїдь на войноньку!
Поперед війська не вибивайся:
Навперед війська — намовонька,
А назад війська — погононька.
Насеред війська — розмовонька.
Вона матінки не послухала,
Наперед війська виїхала,
Ой виїхала, ще й викрикнула,
Шабелькою та й вимахнула.

Відомі колядки про три села, а серед них таке, де мешкають самі дівчата.

Відомості про так звані дівочі кургани (бабині гори) знаходимо в дослідженнях відомих учених (Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси»; Этнографія Белорусі: Энцыклопедыя). Ціле городище з валами (І ст. до н. е. — І ст. н. е.) ховала під собою Бабина гора над Дніпром. Поряд — могильник Дідовий шпиль. «Особливістю цього могильника, — пише академік Б.Рибаков, — є поховання дитячих черепів без ритуального інвентаря. Вони складають 25 відсотків усіх трупопокладень». Деякі дослідники вважають, що це ті хлоп'ята, яких нищили амазонки. У селі Нобель на Поліссі є гора Татарка, курган, де похована надзвичайно войовнича жінка. Пам'ять про «військо дівоцьке» дожила на Поліссі до наших днів в оригінальному обряді «водіння куста». Про свашок, прикрашених «павиним пір'ям з росами», які нагадують амазонок, говориться у весільній пісні, записаній у Березичах Любешівського району.

(Див. ПОЛЯНИЦЯ, ЦАР-ДІВИЦЯ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Дивовижні тварини та птахи. Кентавр, КУСТ).

Літ.: Геродот, IV, 110-117. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. І, с.122. В.Пропп, «Исторические корни...», с.328. О.Левицький, «Єзуїтська преподобиця», с.461. І.Франко, «Зібрання творів...», т.42, с.225-230. Леся Українка, «Твори», т.IV, с.454. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.450. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 173. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.335. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.587-589; «Язычество древней Руси», с.50. І.Денисюк, «Амазонки на Поліссі». В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.37-50. В.Шевчук, «Закон зла», с.331-352. О.Лефтерова, «Амазонки», с.19. А.Тахо-Годи, «Амазонки», с.63. Я.Парандовський, «Міфологія», с.115. Рене Менар, «Мифы...», с.99, 213.

ДІД — предок, патріарх, мудрець, родоначальник, старійшина роду. З давніх-давен українці вшановували своїх пращурів. У кожному селі чи навіть у родині були свої діди-мудреці, які вміли віщувати та прогнозувати різні явища та події. Відтак образ Діда бачимо в різноманітних народних обрядодійствах, у багатьох оповідях та переказах. Старенький дідусь у білому полотняному одязі, підперезаному житнім перевеслом, ходить полем, коли колоситься та визріває збіжжя, та ретельно обласкує колоски, щоб вони швидше наливалися добірним зерном. Нерідко польового Діда можна зустріти і під час жнив, особливо в обідню пору, коли женчики спочивають. Тоді він обдивляється складені в копи снопи, підправляє їх, підворушує, щоб швидше сохли.

Наші предки вшановували покійників протягом усього господарського року. Іменні поминальні обряди відзначалися на 3-й, 7-й, 9-й, 20-й, 40-й, 70-й дні та річницю. Існували особливі методи, за допомогою яких можна побачити померлих родичів. Для цього потрібно опівночі або сісти на печі та дивитися на двері через ярмо, або одягнути на себе спрядений із моху пояс, або дивитися на дім із вулиці через замкову щілину або вікно. Казали, що бачити душі померлих можуть тільки праведні люди або ті, кому судилося померти в цьому році.

Сніп-дідух вважається уособленням Діда-Бога, Бога-Творця, Бога першопочатків.

(Див. ДІДУХ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ДІДІВ ДЕНЬ, ЖНИВА, ОБЖИНКИ, СНІП-РАЙ).

Літ.: Етимологічний словник.., т. ІІ. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.388. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.53. Б.Кравців, «Мітологія...» В.Пропп, «Русские аграрные праздники», с.54. К.Сосенко, «Культурно-історична постать староукраїнських свят...», с.98. С.Килимник, «Український рік...», т. І, с.24. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.42; «Народные русские сказки» 161, 139, 240. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.198-219; «Українська міфологічна легенда», с.109-110. В.Скуратівський, «Русалії»,

с.130, 311. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.110, 124-125, 198-202. А.Баканурський, «Українська різдвяна гра...», с.60. П. Шейн, «Материалы для изучения быта...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.149, 160, 161, 174. В.Иванов, В.Топоров, «Деды», с.363. Л.Виноградова, С.Толстая, «Деды», с.155-156. И.Седакова, «Дед», с.41-43. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 93, 159, 173, 203 та ін.

ДІДІВ ДЕНЬ (вечеря для «дідів», осінні Діди, Дмитрівська субота) — поминальний день восени (субота перед 26 жовтня). Про цей день казали: «На Дідовів день родителі відпочивають». Тоді пекли млинці, ходили на могили рідняків, перший млинець із медом ділили між усіма членами родини. У цей день «діди» приходили до своїх родин на поминальні обіди, а тому промовляли до них: «Пом'яни, Боже, чесних батьків». На стіл ставилася їжа, «щоб пара була», бо «діди» вдихають пару — то їхня їжа, і клали багато ложок — для всіх предків — та приказували: «Діду, йди до обіду!» У Дідів день поминали кожного предка на ім'я. Пригощали наші предки «дідів» і в інші великі свята, зокрема на Різдво. Ось як про цей поминальний обід у Рівненському повіті пише М.Грушевський: «Хозяйка наготує якнайбільше страв, які любили «діди». Обід буває пізніш після полудня або надвечір. За обідом з кожної страви по ложці одкладають в окрему посудину, яку з ложками ставлять на ніч на покуття. Тут ще в посудині ставлять воду і вішають рушник, щоб уночі «душечки умерших» помились і пообідали».

(Див. ДІД, ДМИТРОВЕ СВЯТО, МІСЯЦЬ — Жовтень).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.226. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.42. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.67-72. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.160, 161. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.74. В.Скуратівський, «Русалії», с.311-313. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.178-180. Л.Виноградова, С.Толстая, «Деды», с.43-45.

ДІДО-ВСЕВІДО — Бог-Творець, володар земних і космічних таємниць. Окремі дослідники вважали всеосяжного Рода божеством Всесвіту, Світла, Дідом-Всевідом, якому ставили кумири і присвячували найсакральніший день тижня — неділю. На думку Б.Рибакова, слов'яни поклонялися Роду-Світовиду як найвищому верховному божеству. Знання у давнину називали *відами*. Носіями їх були відуни, віщуни, відьми.

У народних казках Дідо-Всевідо виступає то як бог Сонця, то як бог вогню: уранці прокидається юним, а ввечері повертається додому сивим дідом. Казковий герой приходить до нього, щоб дізнатися, чому всохло джерело живої води, чому яблуня не родить молодильних плодів, хто викрав чарівну царицю або як вилікуватися від тяжкої хвороби. До Діда-Всевіда звертаються як до володаря пресвітлого раю, як до представника суду Божого, що управляє Всесвітом. О.Афанасьєв погоджується з тими дослідниками, які вважають, що одна риса у казці про Діда-Всевіда запозичена із переказів про дракона і перенесена на Сонце: це виривання золотих волосків із голови.

Про те, що золотоволосий Дідо-Всевідо в давнину уявлявся божеством долі, дізнаємося з приповідок: «І в моє віконце засвітить сонце»; «Колись і на нас сонечко гляне» тощо. Діда-Всевіда називають праведним. Відомі закляття: «Щоб ти не діждав сонечка праведного побачити!»; «Щоб над тобою світ не світив і сонце праведне не сходило!» Дідо-Всевідо — творець врожаїв, даватель їжі, заступник усіх бідних і самотніх, особливо дітей-сиріток. До нього звертаються дітки з молитвою: «Сонечко-сонечко! Виглянь у віконечко: твої дітки плачуть, їсти-пити хочуть».

(Див. БОГ ВСЕБОГ, СВІТОВИД, ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, РОД).

Літ.: З живого джерела, с. 473. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.81-84. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.35, 93; т.3, с.193. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.459-460. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.33.

ДІДУХ (Дід, Коляда, Колядник, Корочун) — обжинковий або зажинковий сніп, виготовлений із житніх пучків або плетених пучечків, які обв'язуються кольоровими стрічками або стеблиною. Вважалося, що в ньому живуть дух поля, дух бога Сонця та душі померлих предків, які оберігають земне життя. Сніп-дідух здебільшого ставили на покуті в Різдвяні свята, а також під час освячення дитини і на весілля. Добрий дух-дідух сприяв родючості та добробуту. Після Щедрого вечора над ранок сніп-дідух спалювали, бо вірили, що разом із димом у небо відходить і щедрий бог дідуха. Натомість там, де стояв дідух, клали Сніп-рай. У Галичині вінок, сплетений з останніх колосків, називається Мати-пшениця, Мати-жито або Мати-горох. Його зберігають до весни, після чого частину зернят із вплетених у вінок колосків підмішують до посівного зерна.

Найбільше новорічних обрядодійств присвячено магії родючості. За кількістю обрядів перед нею поступається навіть культ предків, адже за винятком місцевостей, де існує звичай «ходіння дідів», його дотримання обмежується встановленням дідуха та ритуальною вечерею. Безумовно, шанобливе ставлення до снопа, що містило елементи ритуального годування, є даниною культові предків. Значення слова *дідух* К.Сосенко трактує як «прадід», мотивуючи це тим, що аналогічне в живій українській мові *татух* означає «той, що є татом для багатьох». Зрештою, слово *дідух* має цілу низку значень, серед яких: жмут соломи або очерету для загорожі або обшивки куреня; затичка з соломи; гніт, просочений воском. У такому випадку *дідух* може означати вмістище, сховок для діда, тобто місце, де зимує дух предка.

Подібної думки дотримувався С.Килимник, роблячи акцент на тому, що одна з назв колядного снопа — «рай». Він вважав, що вона може походити від того, що рай вважався місцеперебуванням духів предків. Таке саме значення має і колядний сніп. У зв'язку з цим особливий інтерес викликає семантика його спалення. Спалення дідуха викликає асоціацію з принесенням людської жертви з надією, що це сприятиме доброму врожаєві. Свідчення про людські різдвяно-новорічні жертви у давнину не є поодинокими.

(Див. ЗАЖИНКИ, ОБЖИНКИ, СНІП-РАЙ, ДІД).

ДІДУХ

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.389. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.77. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.179. В.Пропп, «Русские аграрные праздники», с.54. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.22-28, 129. К.Сосенко, «Різдво-Коляда та Щедрий Вечір», с.73-85, 88-91. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.198-219; «Українська міфологічна легенда», с.109-110. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.110, 124-125, 198-202. А.Баканурський, «Українська різдвяна гра...», с.60. В.Скуратівський, «Дідух»; «Русалії», с.556-558. Л.Артюх, «Народний календар...», с.75. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.442-456.

ДІДЬКИ — міфічні істоти, добрі або злі духи. За стародавніми українськими легендами, вони з'явилися на світ таким чином. Колись ангели, що хотіли поставити себе нарівні з Богом, були покарані та скинуті з небес на землю. Ті, що впали на людське житло, стали хатніми дідьками — домовиками, на воду — водяниками, в ліс— лісовиками, в безодню — бездонниками тощо.

Болотяник — чорт, який живе в болоті, а тому завжди замурзаний. Уночі вилазить з нього, «вогником заманює чоловіка до себе, а чоловік думає, що там люди, іде туди, а вогник все далі та далі, аж поки той бідолашний чоловік зовсім не загрузне в тій ковбані». Діви-утопleниці, болотниці — це жінки болотяників. Болотяник — родич водяника. У народі такого дідька називають також анцибол, анциболотник, анцибор або антипко безп'ятий.

Літ.: Етимологічний словник.., т. І. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.85. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.324. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.56-57. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.196. С.Килимник, «Український рік...», кн..2, т. IV, с.396. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.122. В.Скуратівський, «Русалії», с.120-122.

Бузничний — дідько, який живе в бузині, тому-то вона така небезпечна.

(Див. РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Бузина).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.107. Г.Булашев, «Український народ...», с.319. В.Скуратівський, «Русалії», с.167.

Гайовик. Пращури вірили, що в лісах живуть лісовики, а в гаях — гайовики та божниці. І коли приходить сердита баба Зима, посилюються холоди, лісовики в таку пору так бісяться, що аж дерева тріщать і ламаються, а гайовики полишають гаї, але перед тим як провалитися крізь землю, полюють на людину, завдають шкоди звірам, які від страху ховаються в нори.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.166. М.Міщенко, «Народний календар», с.103.

Загравниця — злий дух, який прилітав до багаття на ранковій зорі, коли в овині (стодолі й на току) молотили хліб, і якщо люди були необережні — підпалював стодолу. Щоб домовик беріг зерно від загравниці, у жертву овинному вогню приносили червоних півнів.

Лизун — чорт, що живе в лісі та пожирає людей. Ним найчастіше лякають малих дітей. Також лизун з домовиком живуть у підпіллі з мишами. На Гомельщині кажуть, що коли худоба домовому «не по нраву, дак ен лижэ ее». В деяких місцевостях вірять, що коли корова «не до двору», домовик зализує їй шерсть. Відоме прислів'я: «Нехай тебе лизень злиже».

Літ.: Етимологічний словник.., т. III. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.196. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.16. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.374. А.Гура, «Символика животных...», с.243.

Мамун — злий дух, який заманює людей у гибле місце. Людина, яка побачить мамуна, стовпіє. Дідько-мамун манить жінок, а їхнім чоловікам запаморочує розум. Жінки-мамуни, навпаки, манять чоловіків у прірви та підміняють своїх дітей на людські. Ці обмінчуки завжди плачуть. Лісові дідьки-мамуни визначаються ще тим, що вміють провіщати майбутнє новонародженим дітям.

Літ.: В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.393. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.171.

Очеретяник — чорт, який живе в очереті над річкою. Має здатність перевтілюватися у сивого старця з широким жовтим лицем. Коли бачить людину, то ще вибігає з очерету у подобі барана й лякає її. Очеретяник, як і болотяник, посилає потерчат заманювати людей у драговину.

(Див. БОЛОТЯНИК, ПОТЕРЧА).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.196. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.396. В.Скуратівський, «Русалії», с.122-123.

Польовик — дух, який живе на полях, у збіжжі. Коли хліб дозріє і люди починають його жати або косити, польовик тікає від помахів коси чи серпа і ховається в тих колосках, які залишаються при корені; разом з останніми колосками в обжинковому снопі він потрапляє в дім до господаря. Вирощуючи хліб і творячи врожай, житні духи приготовляють запаси і для власного прожитку. Тому предки завжди частину хлібів залишали для житніх духів, щоб вони могли без клопотів перезимувати. Крім того, на полях залишали декілька незрізаних зв'язаних докупи колосків, у саду — декілька яблук, а на току — декілька пригорщ зерна, і за все це чекали на наступний рік багатого врожаю. Хто не дотримувався цього, у того житні духи викрадали хліб із комор.

Польовики люблять викачуватися по хлібах, тоді збіжжя полегле. Побачити польовика можна лише сонним. Часом вони набувають вигляду козла і мчать по житах за вітром. Також з'являються людям у подобі здоровенного бика, який ходить довкола польової криниці, досить смирного, але зловити себе він не дає. Польовик може з'являтися ще зайцем або птицею, чоловіком у червоних чоботях; чорний тілом, з червоними очима, він верховодить польовими русалками. На тілі має шерсть, на руках і ногах — великі кігті, зубатий, окатий, вуха, як у теляти, є маленькі ріжки. Польовий дух в українській демонології — найчастіше істота чоловічого роду, хоча в цій же ролі виступає й *полудниця.*

(Див. ПОЛУДНИЦІ, ОБЖИНКИ).

Літ.: Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1, №448-449. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.68-70. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.196. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.170, 378. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.161. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.172. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.82-83, 166. В.Скуратівський, «Русалії», с.117-118. Н.Толстой, «Полевик», с.445. А.Гура, «Символика животных...», с.202, 319, 362.

Попелюх. У давнину люди викидали попіл із печі у якесь певне місце, а коли було недалеко болото, то в нього. Попелюх — дідько, який любить жити у попелі. Ці біси зароджуються там і лякають людей ночами. Горе тій людині, яка побачить попелюха, бо тоді в неї станеться біда: пожежа, хвороба тощо.

Попелюх — також казковий герой, який дістав своє ім'я за те, що в молоді роки сидів у попелі, а коли став дорослим, то зробив багато подвигів і врешті став царем.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.321, 331. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.246.

Скарбник — чорт, що оберігає багатство людини, яка йому продала душу, за що робить її ще багатшою, але для того треба, щоб та людина написала розписку кров'ю з мізинного пальця.

Літ.: СУМ за ред. Б. Грінченка, т. IV, с. 143. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.196. В.Дашкевич, «До питання про заложних тварин...», с.527-539.

Хитник — чорт, який краде все, що залишається без благословіння. Пізніше хитник — крадій християнських душ.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.295; т.3, с.7.

Хованець — хатній дух, який збагачує господаря, майже ідентичний з домовиком. Його називають ще *щасливець*, *вихованець*, *годованець*. Кажуть, що хованець вилуплюється з курячого знеска, вигрітого під пахвою. Приносить господарям добробут. Виглядає як хлопчик, але дуже малесенький, ходить у червоних штанцях, а ноги має, як у цапа. Стає лихий тільки тоді, коли його ображають, зачіпають. Може з'являтися у вигляді білої корови. Нападає в хаті на чужих. Хованці, як і домовики, збираються на горищах погуляти з музикою. Стережуть хатнє добро від злодіїв. Хованця треба годувати, як і домовика, але не солоними стравами. Тоді він перебиває весь посуд, може вибити хазяїну очі і взагалі йде з дому, забираючи із собою і щастя, або замучить хазяїна так, що він повіситься. Із смертю хазяїна хованця зникає і багатство у домі. Смерть такої людини дуже тяжка: за гуцульським повір'ям, хованець відносить його у пекло найстаршому дияволу, і той запихає його у яйце, з якого вилуплюється ще зліший дух. Позбутися хованця можна, освятивши три рази хату, перекинувши хованця через дах чи віднесши його за дев'яту межу. Хованця, як і чорта, вбиває грім.

Схожий на хованця *інклюзник*. Інклюзники виводяться з яйця чорної курки. Це також хлопчик маленького зросту. Його використовують для того, щоб худобу пасти, бджіл доглядати. Допомагає господарям у бійках, у грі на музичних інструментах, добуває гроші. Інклюзниками звуться і люди, які володіють чарівною монетою. В народних віруваннях є ще один різновид хованця — це чорт, якому дверима відбито п'ятки, а тому він завжди шкутильгає. Такого чортика називають *Антипко*.

(Див. ДОМОВИК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.8, 44. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.168. В.Слащев, «Хованец», с.387.

Щезник — зла істота, яка приносить хвороби й мор. Особливо боялися щезників із приходом зими, коли лісовики в лісі бісяться, а гайовики ховаються під землю спати.

Про одну з етнографічних груп українців Карпат — гуцулів — оповідають, що це чортові діти, які нібито взялися від дівчини і щезника. Згідно з міфологічними уявленнями, щезники живуть переважно у скелях, каменях тощо. Несучи обід косарям на полонину, дівчина потрапила у скелю до нечистого по борозні, яку він проклав. Очевидно, цю мітку слід розуміти як межу між світом людським і демонічним. Далі у легенді проглядається і християнський елемент — хрещення чортових дітей, унаслідок чого він відмовляється від своїх нащадків, котрі потім розселилися по горах.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.524. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.57-58. З живого джерела, с. 473. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.38. М. Міщенко, «Народний календар», с.103.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.389. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.117. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.47, 53. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.194-198. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.55-58. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського світогляду...», с.383-406. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.39, 122; т.3, с.5-60. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.80-86, 96, 155, 168, 232. А.Гура, «Символика животных...», с.12, 14-18, 21, 31, 38 та ін.

ДІЖА — ця дерев'яна кадка для замішування тіста слугувала символом родини, достатку та добробуту. З усього хатнього набутку найважливіша роль належала чотирьом речам — столу, печі, миснику й пічній діжі. Вірили, що саме це начиння тримає хату.

У пічній діжі народжувався хліб. Пічна діжа «брала участь» у весільному церемоніалі, коли молоду символічно садовили на діжу — «щоб була доброю господинею». У випадку виготовлення нової або полагодження старої діжі її виносили до криниці, наповнювали водою і давали напитися з неї корові. Подекуди, якщо не могли відшукати утопленика, брали діжу, ставили в неї свічку й пускали за водою — куди припливе вона, там має лежати мрець.

Майстрували діжу лише з чистих порід дерев, переважно із сосни. Починали роботу на підповні, тобто напередодні нового Місяця — «щоб завжди повно тісто сходило». Доручали цю справу лише тим майстрам, які мали великий досвід і авторитет серед односельців. Найкращою вважалася діжа з дев'яти клепок, «котрі стояли так, як росло дерево». На ній неодмінно мало бути віко, яким прикривали посудину, «щоб нечисть не залізла».

Господиня старалася тримати пічну діжу в ідеальній чистоті. Звідси поговірка: «Діжа, діжа, треба тобі віхтя і ножа!» Аби не оселялася в ній різна нечисть, стінки діжі натирали цибулею та сіллю, випарювали окропом, при цьому залишали на денці шматочок квасного тіста— «щоб хліб не переводився».

Доглядала за пічною діжею лише господиня. Чоловікам заборонялося мати справу з нею: «Якщо заглядатиме у пічну діжу, то не будуть рости борода й вуса». Тим паче парубкам — таких називали *євтухами.*

Хатню обжительку найчастіше тримали в кутку, що з'єднує глуху і загальну стіни, переважно в узголів'ї ліжка.

На Водохрещу, коли обходили обійстя й ставили хрестики, то розпочинали це дійство від пічної діжі. Але найбільше дійств пов'язано з випіканням обрядового хліба — пасок і особливо короваю. Ось один із зразків коровайницької пісні:

Що піч стоїть на стовпах,
А діжу носять на руках.
— Пече наша, пече,
Спечи нам коровай грече.

В обряді «запалення посвіту», або «женіння комина», пічну діжу ставили посеред хати, обмаюовали її хмелем та рутою-м'ятою. Разом із «женінням комина» також «шлюбували» й діжу. Напередодні Андрія справляли «сповідь діжі».

Особливо дотримувалися цього звичаю жінки, у котрих були дочки: якщо знехтувати обрядом, то у них будуть важкі пологи. Вважалося, якщо в хаті часті сварки і прокльони, то не сходитиме тісто, а відтак остерігалися лихословити «у присутності пічної діжі». Нерідко господиня, замішуючи тісто, наказувала хатнім вийти зі світлиці — «бо діжа навіть недобрі думки відчуває». У піснях до діжі зверталися, як до живої істоти. Суворо заборонялося позичати будь-кому цю посудину — «бо хліб переведеться».

За повір'ям, щоб забути покійника, потрібно було, перед тим як його винесуть із хати, відтулити кришку діжі, заглянути у неї і відразу ж закрити. За білоруським повір'ям, якщо у діжу загляне дівчина, то вона почне рости пишно, як піднімається тісто.

(Див. ПАСХА, КОРОВАЙ, ДИВИТИСЯ, ДЕРЕВА — Сосна, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дев'ять, ХЛІБ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.269. В.Скуратівський, «Русалії», с.427-429. Л.Кожуховська, «Діжа», с.45. Т.Агапкина, А.Топорков, «Смотрсть», с.361. А.Топорков, «Дежа», с.157-158.

ДМИТРОВЕ СВЯТО (Димитрій Мироточивий, Дмитрієва субота, Дмитра, Дідів день, Дідова субота) — 26 жовтня / 8 листопада, свято вшанування померлих предків і заразом пам'яті християнського святого Дмитра Солунського. Вважалося, що від цього дня сезон сватання закінчився. «До Дмитра кожна дівка хитра, а по Дмитрі хоч комин нею витри», — каже прислів'я.

Від Дмитра і до весняного Юрія (23 квітня / 6 травня) вовки розлючені й нападають на всяку худобу.

Святий Дмитро. Мозаїка Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Початок XII ст.

В цей день заборонялося стригти овець. У деяких західних районах боротьбі зі зміями присвячували день св. Нестора (27 жовтня / 9 листопада), який є наступним після дня св. Дмитра. У цей день заборонялося відкривати скрині, щоб у змій не розкривалася паща. Згідно з легендою, пастух св. Димитрій на ім'я Нестор убив чудовисько, із тіла якого розповзлося по світу багато змій, ящірок, мишей та ін. У південних слов'ян оберегам від мишей присвячені спеціальні «мишачі празники». День св. Дмитра у болгар має назви: *Нестора ден, Мишин ден, Мишов празник,* у македонців — *Мишолов дан.*

(Див. НЕСТОРА ДЕНЬ, ДІДІВ ДЕНЬ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.226. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.50. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.133. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.964. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.16. М.Міщенко, «Народний календар», с.108. В.Скуратівський, «Дідух», с.228-230. Т.Агапкина, «Дмитрия св. день», с.93-94. А.Гура, «Символика животных...», с.132, 136, 137, 139, 359, 409 та ін.

ДНІПРО. За легендою, Волга була любимою дочкою сліпого батька і сестрою Сожі та Дніпра. Одного разу

батько задумав нагородити дочок чудовими краєвидами і жвавими поселеннями, а від непокірного Дніпра приховав свої наміри, гадаючи залишити йому самі болота. Першою проснулася Волга і побігла до батька. Сліпий попросив її підійти ближче і, переконавшись, що вона справді Волга, бо тіло в неї, як в усіх щасливих, було обросле волоссям, благословив її. Зашуміла Волга і пішла. Проснувся Дніпро і, побачивши, що Сож іще спить, вирішив підманути батька, обгорнув руки клоччям, оскільки тіло у нього було гладеньким, і, наслідуючи голос Сожі, прийшов до батька. Сліпий, помацавши, повірив. Дніпро щодуху кинувся тікати, розривав гори, вигинався коліньми — спішив, щоб часом не встигла прокинутися сестра. Прокинулася Сож: біжить до батька, каже своє ім'я, але старому довелося нагороджувати її тільки болотами.

У билинах Дніпро постає у вигляді красивої жінки на ім'я Непра Королівна, яка сперечається з Доном Івановичем. Дон її перемагає і вбиває розпеченою стрілою, і сам у відчаї падає на кинджалище. З тієї крові й потекла «Непра-ріка» «во глибину двадцять сажень, в ширину сорок сажень».

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.199.

ДОБРИНЯ — богатир билинного епосу, чарівник, гусляр-співець. Відомий цикл билин: «Добриня Чудь покорив» (970 р.); «Добриня дань збирає» (приблизно 981 р.); «Добриня-сват» («Весілля Володимира» — найімовірніше з Рогнедою, 978-980 рр.); «Добриня і Дунай» (близько 985 р.); «Добриня і Змій» (до 988 р.). Найбільш цікава остання билина про перемогу Добрині над Змієм Гориничем, яку історики розглядають як перемогу християнства над язичництвом (Добриня перемагає супротивника «капелюхом землі грецької»). В часи правління князя Володимира сталася ніби секуляризація епосу, в якому надалі вже немає ні Перуна, ні Велеса, ні Хорса, а лише уламки в образі Володимира — Сонце-князя.

Літ.: Былины, с.120-134. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.340, 373. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.351-352. В.Иванов, В.Топоров, «Добрыня Никитич», с.162-164.

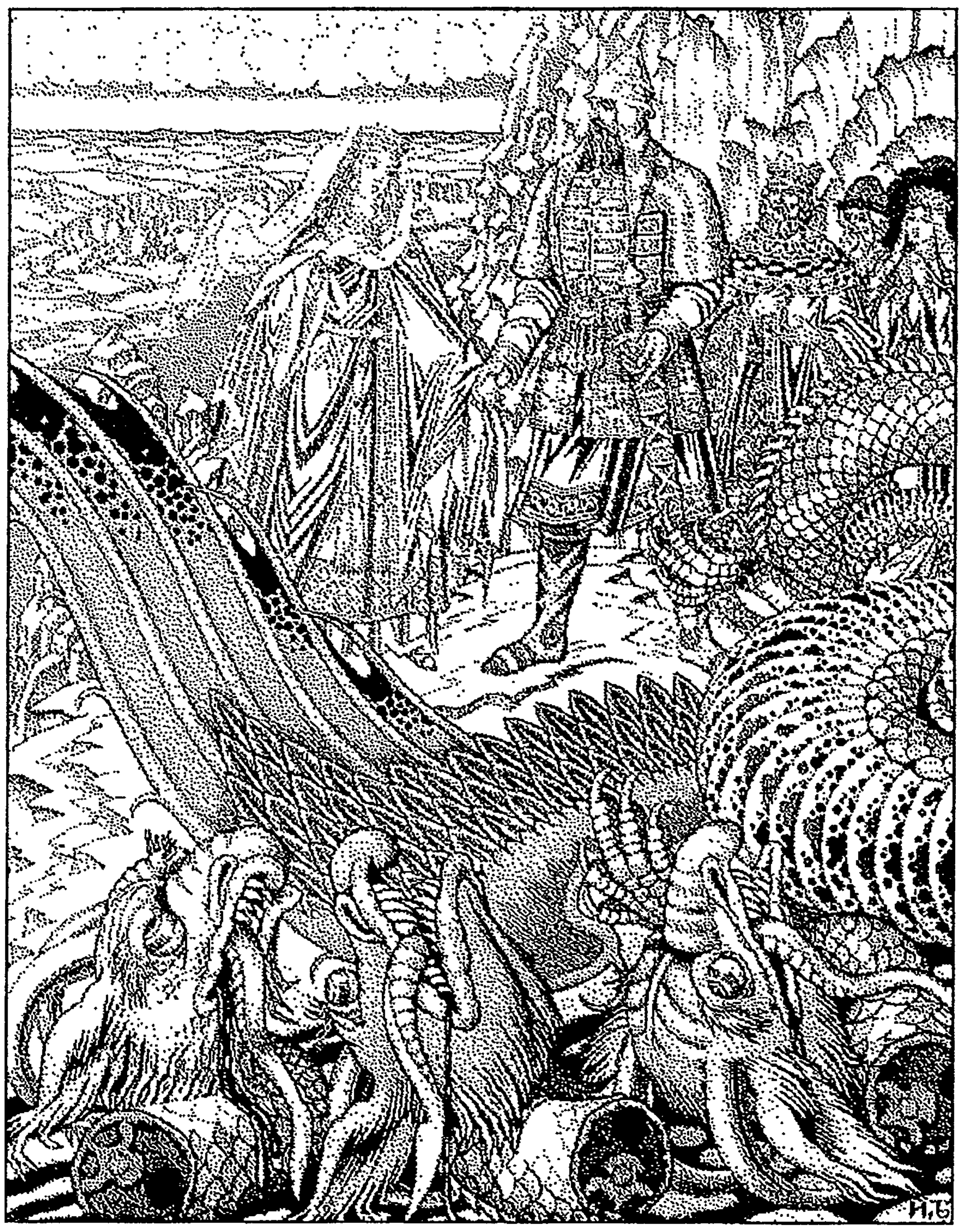

Добриня звільняє від Змія Горинича Забаву Путятичну. Худ. І.Білібін. 1941

ДОДОЛА — весняно-літній обряд викликання дощу. З-поміж сільських дівчат вибирали найвродливішу, яка уособлювала спраглу Матір-Землю. Ця Діва-Додола, або Перунова Діва, мала випрошувати у свого золотосяйного нареченого небесне сім'я — дощ. Дівчину роздягали догола, обв'язували перевеслами трав і квітів так, щоб не було видно лиця, голову прикрашали вінками з живих квітів. Рослинами бога Перуна вважалися калина, борець, вовкобій, чортополох, папороть і насамперед дубове листя. Така «наречена» обходила всі двори, і кожна господиня мала за честь вилити на неї відро води. Усе це дійство супроводжувалося молінням дружок до Додоли, щоб дарувала дощ. По закінченні «наречену» приводили до храму, і волхви вручали їй ритуальну шлюбну обручку. Тоді дівчина мала право на святі Перуна вибрати собі в чоловіки найхоробрішого юнака, який переміг на молодецьких змаганнях.

У зв'язку з цим особливу увагу дослідників привертає знахідка часів трипільської культури (V—III тис. до н.е.). Широкі дощові смуги, зображені на посудині у два яруси, утворюють «ови» (як вважають,

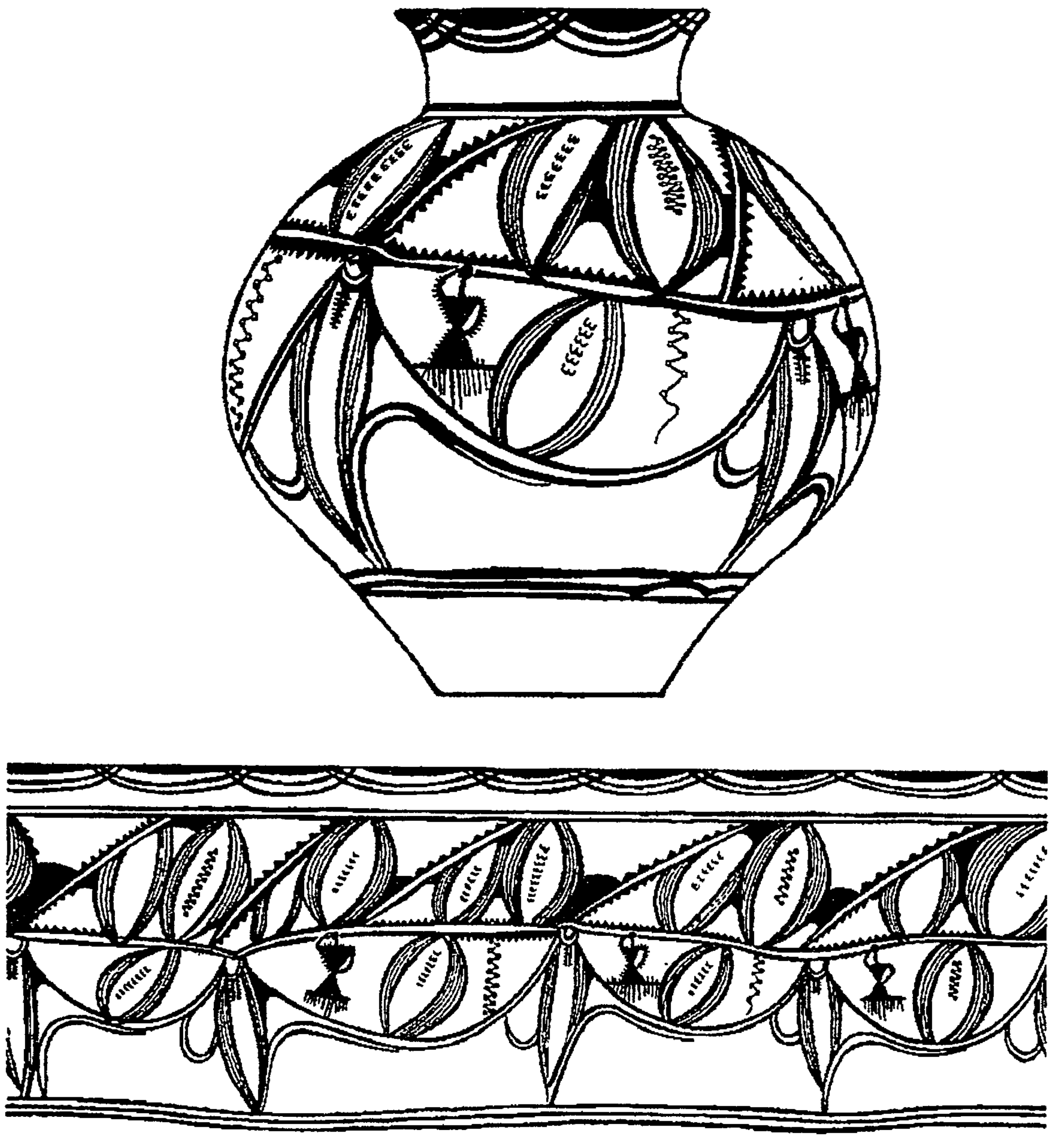

Аграрно-магічне зображення на посудині трипільської культури (Концешти. Молдова). Вгорі – загальний вигляд посудини. Внизу – три дівчини, обвішані зелом (додоли), виконують танець дощу. Кругом них і над ними – колосся, обрамлене дощовими смугами

жіноче начало). У нижньому ярусі, крім того, поряд з овами і колоссям намальовані три жіночі фігури у своєрідному вбранні, що виконують танець. Поєднання колосків, дощових смуг і жінок у кошлатому вбранні нагадує обряд викликання дощу за допомогою додол—юнок, які виконують «танець дощу» під час засухи. Символіка тут зрозуміла: дівчина — земля; її вбрання— рослинний світ, а вода, якою обливають додол, — бажаний дощ.

Літ.: Календарные обычаи и обряды.., с.201, 224-225. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.134, 170; т.2, с.90-92; т.3, с.393. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.188, 602. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.185. В.Иванов, В.Топоров, «Додола», с.391. А.Плотникова, «Додола», с.100-103. М.Арнаудов, «Студии върху българските обреди и легенди». Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.84-85.

ДОЛЯ, за народними уявленнями, — добрий дух, який захищає людину, приносить щастя та багатство усім, однак коли людина лінива або погана, то доля її покидає. Саме уявлення про Бога у давнину було невіддільне від уявлення про багатство, про сукупність усіх життєвих благ, *долю* (від «ділити») яких людина отримувала за сприяння відповідного божества. Кожній людині Бог призначає *долю,* а тому життя її передбачене *долею*, і нічого в ньому не буває випадкового. Людина може відчути *долю* лише інтуїтивно, своїм внутрішнім голосом, який у тяжку хвилину приходить на поміч. Іноді людина вишукує свою *долю*, старається змінити свій характер і поведінку або, як у тій казці, добивається від неї доброї поради чи позбувається різними хитрими способами: забиває в пень, топить або закопує в якому-небудь посуді, бо то може бути *недоля* та її лихі діти — *злидні.* Доля не відходить від людини до самої смерті, вона з нею повінчана. Від долі не можна ні втекти, ні сховатися. Розлучення дівчини із своїм милим — то розставання зі своєю Долею.
(Див. СУДЕНИЦІ, НЕДОЛЯ, ЗЛИДНІ, ФОРТУНА).

Літ.: Золотослов № 35. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.416-418. Мифологический словарь, с.670. I.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.58. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.213. А.Потебня, «О некоторых символах...»; «О доле и сродных с нею существах». М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.340. Г.Булашев, «Український народ...», с.190-204. П.Иванов, «Народные рассказы о Доле», с.342-374. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.966. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.184, 187, 194-197, 199-204. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.240, 384. М.Чмихов, «Від Яйця-райця...», с.264. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.50, 52-53. В.Скуратівський, «Русалії», с.146-152. В.Иванов, В.Топоров, «Доля», с.391. А.Журавлев, «Доля», с.113-114.

ДОМОВИК (домовий, господар, хатник, помічник, хованець, охоронець, сусідко, покутній, пожилець, бабай, доброхот тощо) — дух, що поселяється у новозбудованому домі разом з людьми. Має вплив на добробут сім'ї, бо він господар дому, бог хатнього вогню й печі, охоронець не тільки хати, а й усіх, хто живе в ній. Домовик невидимий, але іноді показується малим дітям. Дехто каже, що в багатія домовик волохатий, а в бідака — голий, бо там одні злидні та нещастя. Іноді має свою господиню, яку ласкаво називає *доманею*, *домасею*, *домахою* або *домцею*. Щоб задобрити домовика, приносять йому в жертву чорну курку, яку впускають під піч. Піч у хаті — то вівтар, бо саме тут живуть боги родинного вогнища. Звуть домовика ще й хазяїном. Такий домовик ходить слідом

Дерев'яні личини домовиків. Середина X — перша половина XIII ст.

за господарем, навіть лишається з ним на ніч пасти коней. До коней має особливу пристрасть, поганих примушує міняти. Щоб не впустити у двір злого домового, господар вішав у стайні ведмежу голову. Існує повір'я: якщо 28 січня господиня забуде залишити гостинець для домовика, то він із доброго перетворюється у злого. З цією переміною на дворі і в хаті все піде навиворіт: біди летять з усіх сторін, худоба чахне, люди хворіють. Тоді для угамування домовика після вечері залишають біля печі горщик каші, обкладений гарячим жаром. Рівно опівночі домовий виходить із-під печі та вечеряє. З тієї пори він цілий рік смирний і послужливий. Так само збіситися він може і 30 березня, тоді домовик не впізнає своїх домашніх, а тому в цей день боялися ходити по двору. Люди кажуть, що тоді з домового спадає стара шкура і він від болю біситься або що в цей день нечиста сила не дає пощади і своєму брату. Хоч він і домовик, а все-таки наб'ють йому спину, як звичайному мужикові. А ще кажуть, що в цей день приходить домовому смертельне бажання одружитися на відьмі.

Домовик не любить солоних страв. В одній легенді мати доручила дітям занести їсти домовикові. Коли діти подали йому посоленої каші, дідько, перекинувши під ними драбину, повипарював їм очі. В іншому сюжеті він зірвав з хати дах і покинув хазяїна, бо наймит постійно носив йому їжу з сіллю.

Цікаве оповідання про розмову двох домовиків, котрі живуть у сусідніх хатах. Один скаржиться на те, що в його господаря нема навіть окропу в печі, щоб горло промочити. «А в мого, — хвалиться другий, — аж два горшки». Ображений неувагою господаря, домовик хоче спалити своє обійстя, але сусідський просить не робити цього, бо в хаті лежить хомут його доброго хазяїна. Невдоволений домовик сам повертає хомут, а свій дім підпалює.

(Див. БАБАЙ, ДВОРОВИЙ, ПІЧНИК, ДІДЬКИ — Хованець).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.419-420. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках, с.16. Знадоби до галицько-руської демонології. № 177. Знадоби до української демонології, т. II, вип. 1. № 72, 73, 426. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.28-39, 40-43. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.198. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.52-55. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.389-390. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.182. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.112. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.157, 198, 322, 366, 374; т.2, с.37-63, 126, 246-247, 365, 368; т.3, с.155, 246, 395. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.245-247. Д.Зеленин, «Восточно-славянская этнография», с.412-414. И.Сахаров, «Сказания...», с.236, 253. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.191; «Язычество древней Руси», с.499. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.107-108. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.96, 148, 154, 161, 163, 170, 179, 184. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.110. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.168. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.83-86, 163. Э.Померанцева, «Мифологические персонажи...» В.Иванов, В.Топоров, «Домовой», с.391. Е.Левкиевская, «Домовой», с.120-124. А.Гура, «Символика животных...», с.17, 18, 56, 78, та ін.

ДОМОВИНА (домовище, деревище, труна, трумно) — один із важливих атрибутів похувального обряду, осмислюваний як дім для небіжчика. У давніх українців були два види похорону: або палили небіжчика, або ховали в землі. В останньому випадку мерця клали в дерев'яній домовині — *корсті* або у кам'яній *раці*, і гріб замазували та привалювали великим каменем, щоб покійник не міг виходити з могили й лякати людей. У Чорній Могилі (X ст.) у Чернігові небіжчиків спалювали у квадратній дерев'яній домовині з дерев'яним перекриттям. Відповідно до давньої традиції чотиристороння споруда символізувала упорядковану безконечність світу (згадаймо, що у казках вітри дмуть завжди на «всі чотири боки»).

Найвизначнішою пам'яткою Неаполя Скіфського (на околиці теперішнього Сімферополя) є мавзолей скіфських царів. Особливу увагу привертає кам'яна гробниця другої половини II ст. до н. е. Вона має вигляд скрині з вапнякових плит, уміщеної в неглибоку прямокутну вирубку в скелі.

У храмі св. Софії в Києві знаходиться велична гробниця (за деякими даними — V—VI ст., за іншими — XI ст.), відома під назвою «домовина Ярослава». На зразок античних гробниць вона має форму «дому». Це величезна скриня з мармурового блока, перекрита двоспадним віком теж із суцільного блока. Стіни гробниці прикрашені зображеннями плоскорізьблених розцвілих хрестів (т. зв. Дерево життя), кипарисів,

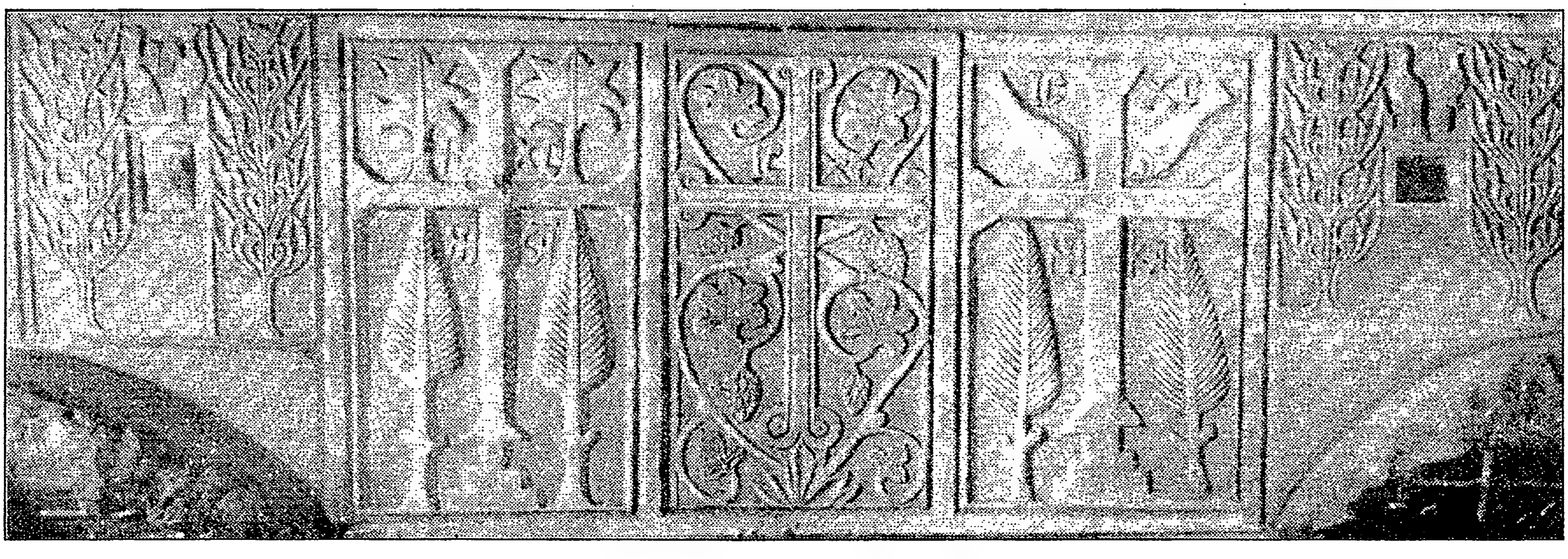

Деталь саркофага Ярослава Мудрого

пальм, виноградної лози, риб, птахів та Христовими монограмами (хризмами). Виноградна лоза — поширений символ у християнському мистецтві. Цей сюжет, який символізував осінь, а також кінець життя, було взято у греків і римлян, котрі широко культивували виноградарство. Кипарис — символ безсмертя, пальма — символ перемоги. Зображення риб іздавна було символом Христа.

З українських поховальних звичаїв, записаних П.Чубинським, відомо, що домовину оббивали всередині серпанком (наміткою) або полотнищем. Старих жінок, кладучи у домовину, замотували у намітку поверх свитки. Під голову клали сіно, стружку (залишену після виготовлення домовини), волошки, інколи мак (який мав ритуальне значення), березове листя; ним набивали і подушку, поклавши у неї запашні трави.

(Див. ДЕРЕВИЩЕ, ЯМА, ПОХОРОН, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Виноград).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.405, 419. П.Чубинський, «Труды...», т. IV, с. 702, 707. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.73. І.Крип'якевич, «Побут», с.34-35. М.Голубець, «Мистецтво», с.470. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.133, 954, 966. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 210, 211, 575. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.58, 98-109, 113, 312. Л.Славін, «Скіфо-сарматське та античне мистецтво...», с.45-47. Г.Мезенцова, «Скульптура», с.226-230. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.33. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.110, 167, 172, 179, 185. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.89, 95. А.Афанасьева, А.Плотникова, «Гроб», с.553-558. А.Гура, «Символика животных...», с.110, 114, 374, 376, 393 та ін.

Мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві

ДОРОГА — символ єднання, блукань, спогадів. Дорога і путь — синоніми: дорога — реальна й коротша, путь — часто абстрактна й довга. Дорога співвідноситься із життєвим шляхом, шляхом душі у потойбічний світ і семантично виділяється у перехідних ритуалах: похоронах, деяких сімейних обрядах. Дорога — місце, де проявляється *доля, вдача* людини при її зустрічі з людьми, тваринами і демонами. Дорога — різновид межі між «своїм» і «чужим» простором; це місце виконання лікувальних або шкідливих магічних дій. Символіка дороги найбільшою мірою проявляється у місцях перехрещення двох або більше доріг, на межі села, на перетині дорогою воріт та на інших рубежах. На краю дороги, особливо на перехрестях, було прийнято ховати самовбивць, нехрещених дітей та інших заложних покійників.

Згідно з легендою, поява доріг відноситься до часів створення світу, коли за наказом Бога у прокладанні доріг брали участь усі звірі, за винятком крота, який не послухався Бога. Отож коли кріт переповзає дорогу, він дохне. Вважалося, що на дорогах мешкає нечиста сила, яка лякає мандрівника вночі, зупиняє коней, знімає з возів колеса (Полісся). Особливо часто на дорогах з'являються демони, які збивають людину зі шляху (*блуд*, *дика баба*, *блукаючі вогники* та ін.). На подорожніх чатує *страх* у вигляді людини чи тварини. Прокляті люди уночі виїжджають на дорогу і пропонують пішоходові підвезти його. Хто до них підсяде, залишається там назавжди. Чорт може з'являтися на дорозі людині у вигляді солдата, лісника, поросятка, півня, барана тощо.

Фрагмент дороги. Львівщина, XII ст.

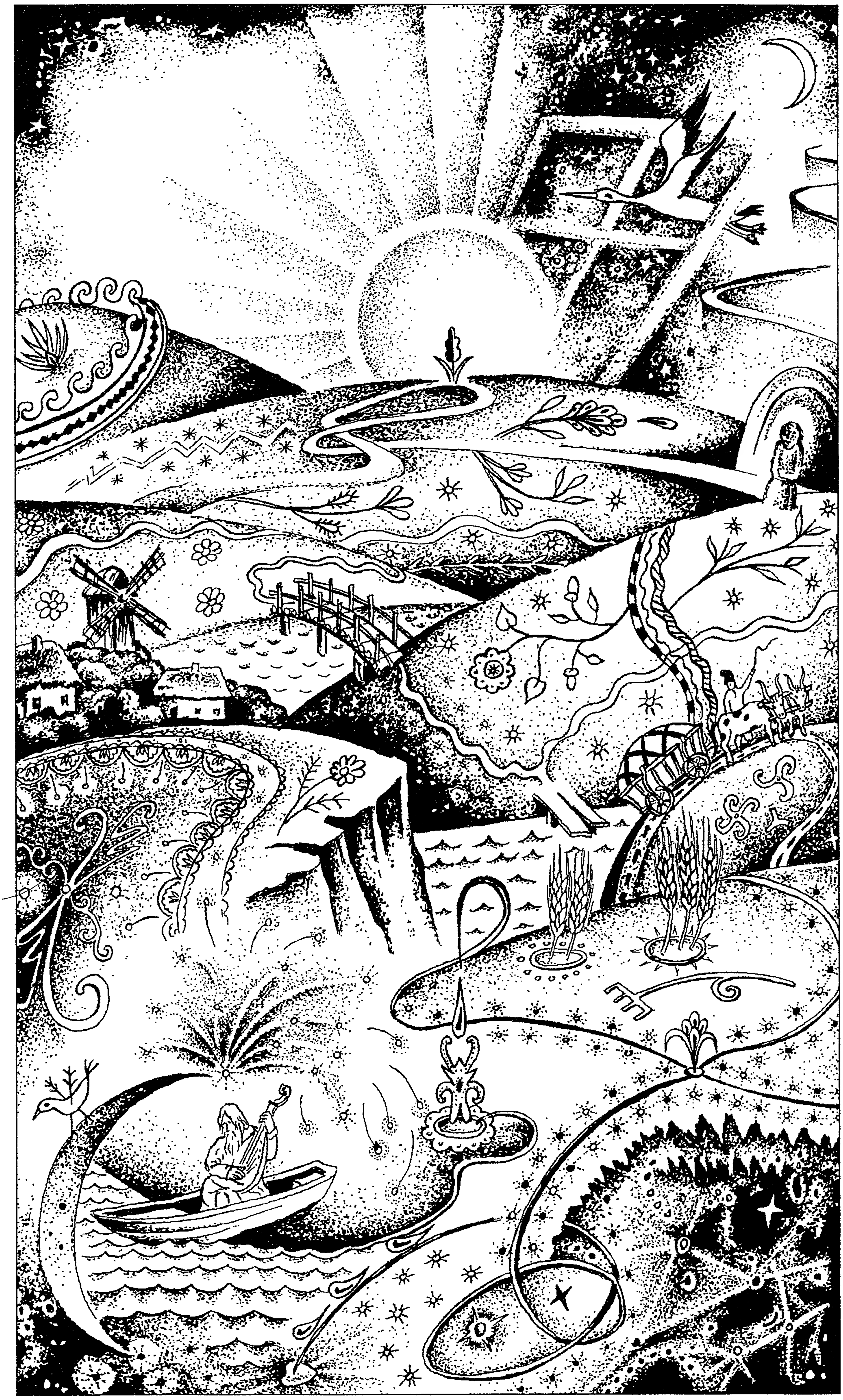

Образ трьох доріг є наскрізним у багатьох переказах і казках: «А в чистому полі стоїть стовп, а на стовпі написані оці слова: «Хто поїде від стовпа цього прямо, той буде в голоді і в холоді; поїде в правий бік, той буде здоровий і живий, але кінь його загине; а хто поїде в лівий бік, той сам буде убитий, а кінь його залишиться живий». У щедрівці молодець із трьох доріг везе три користі:

Єдна дорога та у Литвоньку,
Друга дорога на Україноньку,
Третя дорога в Волощиноньку.
З Литвоньки їде, коника веде,
З України йде, зброєньку несе,
З Волощини йде, волики жене.
Ой кониками в війську служити,
А ясним мечем врага рубати,
А воликами на хліб робити.

Три дороги символізують триєдність буття: перша дорога — пізнання досвіду та мудрості пращурів, набуття власного; друга — уособлення земної сили, духовного надбання, снаги і працьовитості; третя велить шанувати звичаї, батьків своїх, свій рід і нарід. Стежки бога доріг — то серцевинні артерії Матері-Землі. Найголовнішою вважається *Божа дорога*, *Дорога святих*, тобто Молочний Шлях, яким ходить сам Всебог. На Поліссі навесні пекли хлібці, які називали *Богу на дорогу*.

Перехід дороги тлумачився як засіб забирання здоров'я, щастя, родючості. Відьму можна було розпізнати по тому, що вона вночі перебігає дорогу з розпущеним волоссям (Полісся). У корів забирали молоко, переходячи їм дорогу з порожнім відром. Щоб наврочити молодим, чаклуни переходили дорогу весільному поїзду. Не можна будувати житло на тому місці, де раніше була дорога, бо у такому домі життя буде неспокійним. На дорозі, як і на межі, не можна спати, щоб не бути задавленим нечистою силою, не можна сидіти, голосно співати або кричати, справляти природні потреби (як казали, «подавати лісовику на стіл»). Вагітній жінці заборонялося їсти, ідучи дорогою, щоб дитина не була слинявою.

Надзвичайно показовою є семантика полотна (рушника) як дороги. Найбільш поширений варіант тлумачення снів: «полотно бачити у сні пророчить шлях — дорогу». Ця дорога, з одного боку, пов'язана зі світлим, радісним, із початком нової справи, а з іншого — з переходом в «інший світ». Порушення цілісності полотна («рушник коли перерізати», перервати нитку при його виготовленні) асоціювалося з припиненням просування людини життєвим шляхом («умре жінка») або принаймні його щасливим відтинком («той, чиї рушники, не буде щасливий»). Не випадково краяння або шматування полотна супроводжувалося низкою заборон. Наприклад, «покривець» для покійників треба було шматувати тільки руками, «щоб не зарізати іншого члена сім'ї». У цьому плані показовим є звичай класти на вмираючого «вінчаний рушник та хустку». Вважалося, якщо людині судилося вмерти, то це прискорить і полегшить її кінець.

(Див. БОЖА ДОРОГА, ПЕРЕХРЕСТЯ, БЛУД, БЛУКАЮЧІ ВОГНИКИ, СТРАХ, РУШНИК).

Літ.: Золотослов №113. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.426. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.151, 968. Н.Сумцов, «Культурные переживания», с.389. М.Васильев, «Малорусские похоронные обряды и поверья», с.318. С.Килимник, «Український рік...», кн. II, т. IV, с.394-395. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.20-21; «Народные русские сказки» 225, 226, 566. І.Свєшніков, «Звенигород». О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.148. Е.Левкиевская, «Дорога», с.124-129. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 63, 65, 71, 90, 94 та ін.

ДОРОФІЯ ДЕНЬ — 18 червня. Цього дня просять Дорофія «сон наслати, до сходу сонця про загадане сказати». Дорофій гадав вітром по траві, водив уві сні до лісового джерела, розраював, зв'язував травою бажане-задумане.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.63.

ДОЩ — у народній традиції об'єкт поклоніння і магічних дій. Дощові хмари вважалися небесними колодязями й ріками. Холодна зима закривала священні води льодом: усе на довкіллі завмирало, а земля одягалася у сніжний саван. Навесні могутній бог Перун розбивав ці пута своїм важким молотом і звільняв дощові потоки; омиваючи землю, вони повертали їй родючість, укривали її буйною зеленню і квітами, ніби воскрешаючи для нового життя. Звідси, по-перше,

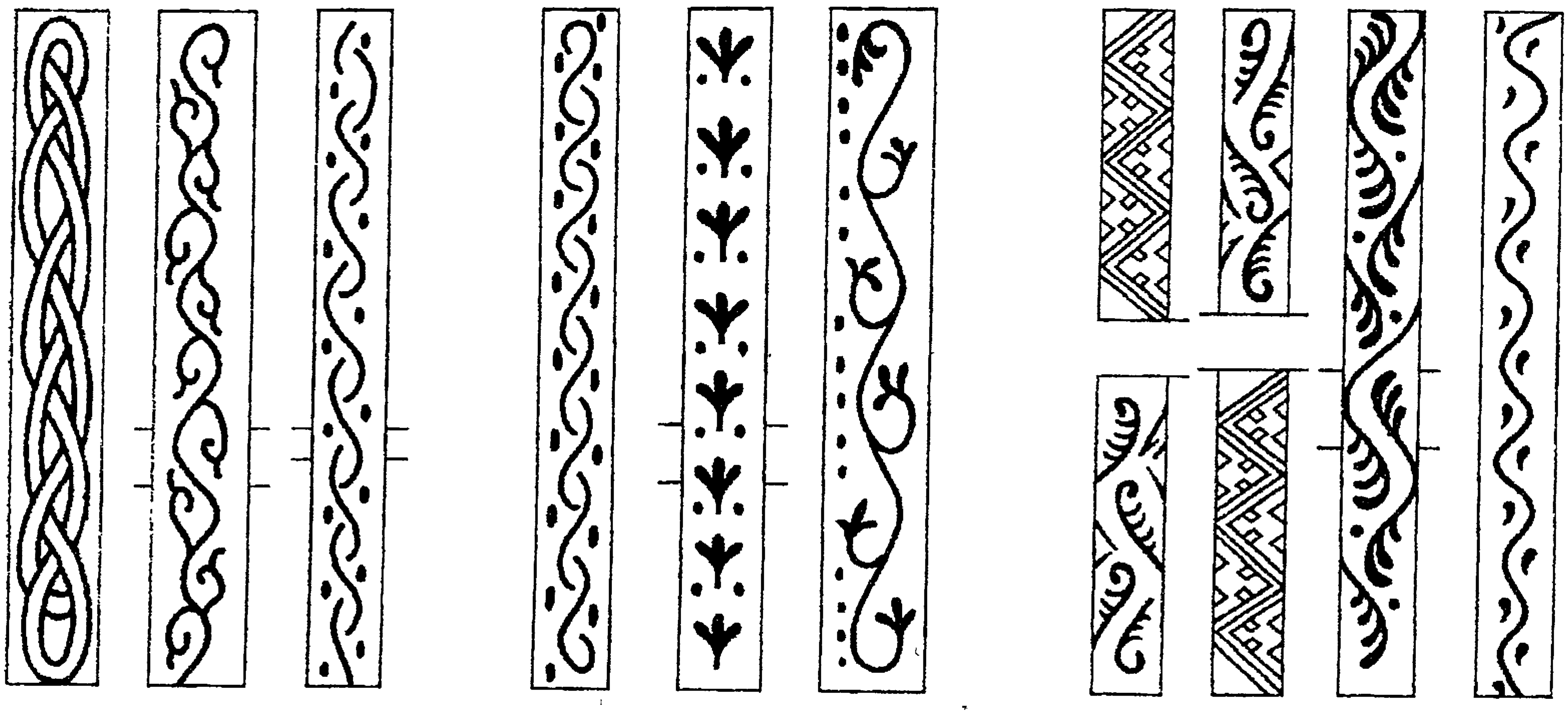

Символічні зображення дощу на браслетах XII—XIII ст.

виникло вірування, що дощ, особливо весняний, дарує силу, здоров'я, красу і дітородство (хворим давали пити дощову воду і радили в ній купатися). Звідси ж, по-друге, виник міф, загальний для всіх індоєвропейських народів, — про *живу воду*, яка повертає життя, зцілює рани тощо. «Три дощі в маї» наші предки називали Божим даром. Дощ єднає небо з землею, а тому і нині дощ у день шлюбу — добра ознака, що молодята будуть щасливі і матимуть багато дітей. Дощ, вважалося, творять ангели: вони по веселці сходять з неба набирати з річок, озер, морів воду у сита і, переносячи її з одного місця на друге, ллють воду на землю. Дощ можна викликати за допомогою чаклування. Приміром, як у цьому дитячому закликанні:

Іди, іди, дощику,
зварю тобі борщику
у новому горщику.
Тобі каша, а нам борщ,
щоб рясніше падав дощ.

Часом дощу нема через те, що відьми ховають воду в льохи у горщиках. У такому разі треба чистити криниці — і дощ піде. Коли різні дідьки сильно наступають на Сонце, закриваючи його чорними хмарами, тоді приходить громовержець і проганяє їх своїми вогненними стрілами. За повір'ям, дощ, зібраний у Перунів день, виліковує від уроків і нечистої сили.

У давнину предки дивилися на природу як на живу істоту. Ось тому й постали персоніфіковані вирази: дощ іде, сніг іде тощо.

(Див. ДАНА, ВЕСЕЛКА, ДОДОЛА, ВОДА, ДРІБНИЙ ДОЩИК, СЛІПИЙ ДОЩ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.427, 438. П.Чубинський, «Мудрість віків», с.32. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.140. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.204-205. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.965. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.70, 185, 340; т.3, с.290, 387. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.169-200, 601. В.Скуратівський, «Русалії», с.249-251. А.Голан, «Миф и символ», с.12-21. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.9, 35, 56, 80-83, 113. С.Толстая, «Дождь», с.165-167. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 48, 53, 74, 82, 86 та ін.

ДРАБИНА — символізує перехід на інший рівень, сполучення Землі з Небом в обох напрямках: сходження людини і спуск божества. Заразом має значення світової осі, а також уособлює перехід від нереального до дійсності, від темряви до світла, від смерті до безсмертя. Первісно драбина була у раю, і між Богом і

Драбина св. Іоана Листвичника.
Невідомий гравер. Київ, 1627

людиною існував безперервний зв'язок, але з гріхопадінням вона була загублена. Сходинки драбини немовби символізують прибуваючу силу людського буття, яка переходить всі ступені пізнання. Їх число змінюється, як правило, від семи до дванадцяти. За кількістю щаблів гадали, чи потрапить покійник на небо. Саме тому на сороковий день після чиєїсь смерті на стіл разом із млинцями ставили випечену з тіста драбинку.

(Див. ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.62. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.213. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 156. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.100-102. А.Гура, «Символика животных...», с.309, 475. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.179-180.

ДРАГОВИНА — засмоктуюче болото, яке і влітку, і взимку вкрите зеленою свіжою травицею. Коли ж у велику хугу й занесе драговину снігом, то він за годину гинув. Дуже важко було рятувати людей чи тварин, які потрапляли у драговину. Вважалося, що господарем драговини було так зване Єство. Щоб задобрити його, треба було спочатку заворожити, зачарувати те Єство, аби воно не чинило зла. Під час обряду «ходити на драговину» приносили жертви Єству — кутю, молоко та крашанки.

Такі походи супроводжувалися співами, грою музик, танцями та іграми, особливими замовляннями. До драговини йшли з гіллям-клечанням, полином, татарським зіллям, квітами, подекуди з благовіщенською водою. Обов'язково насаджували навколо драговини верби (а коли вони вже були, то садили символічно). Драговину обходили з вогнями, саму ж її кропили чарівною водою.

(Див. БОЛОТО, КЛЕЧАННЯ, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», т. IV, с.404-407. А.Гура, «Символика животных...», с.61, 62, 64, 68, та ін.

ДРІБНИЙ ДОЩИК — саме від цього «дрібного» (не громового), найкращого для хлібороба дощу залежить урожай хлібів і трав, що забезпечують прожиття людей і худоби на весь рік.

«Дрібний дощик» — один із найпочесніших гостей на Святій вечері:

Перший гостенько — ясне сонінько,
Другий гостенько — ясний місяченько,
Третій гостенько — дрібний дощенько —
Сам милий Господь Бог.

Небесній трійці господар виділяє найпочесніше місце в хаті — покуть. Про теплий дрібний дощик, який приходить навесні, часто співається в колядках, наприклад: «Як же я піду три рази в маю, то зрадується мені жито, пшениця, всяка пашниця, будуть снопоньки, як повозоньки, будуть копоньки, яко звіздоньки».

Обряд засівання на Щедрий вечір є символічним «дрібним дощиком» на честь Дани, щоби богиня води благословила добрий початок сівби. У замовляннях до дощика звертаються: «Іди, іди, дощику, зварю тобі борщику! Чи на дощ, чи на сонечко одчини, Боже, віконечко! Дай, Боже, дощик цебром, відром, дійницею!»

(Див. СВЯТИЙ ВЕЧІР, ПОКУТЬ, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, ДОЩ, ДАНА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.47, 341. Українські замовляння, с.174. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.427, 438. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.74; кн.2, т. ІІІ, с.6.

ДУБИНЯ. Подібно до того як Крутивус — «чоловік річок», Гориня — «чоловік гір», третім братом-богатирем у казках є Дубиня або Вернидуб чи Вирвидуб — «чоловік лісів». «Бачать: людина вікові дуби з корінням вириває: «Доброго здоров'я, Дубиня! Що це ти робиш?» — «Дуби вириваю». — «Будь ти мені за названого брата, ідем зі мною!» І Дубиня перемагає ворожу рать. В одній казці він названий Дугинею — «Дугиня-богатир, будь-яке дерево у дугу зігне». В іншій казці про Дубиню герой зустрічає чоловіка, що несе у ліс дрова. «Навіщо у ліс дрова несеш?» — «Так це не просто дрова». — «А які?» — «Та такі: коли розкидати їх, так раптом ціле військо явиться». Подібні казки є у багатьох європейських народів.

(Див. БОГАТИРІ, ГОРИНЯ).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.184. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.346; т.2, с356, 390; «Народные русские сказки» 141.

ДУЛЯ — образливий жест, він же оберіг від нечистої сили. Подекуди вважалося, що коли піти у переддень неділі до помешкання відьми, стати спиною до глухої стіни, повернути назад голову, подмухати, плюнути три рази і «дати туди дулю», то вона обов'язково прийде вранці і скаже: «На што ти мені дулю давав?» За повір'ям, щоб розпізнати відьму, треба пройти повз жінок, які зібралися під час свята, одягнувши картуза козирцем назад і склавши дві дулі. Одну дулю засунути в кишеню, а другу за пазуху. Якщо серед жінок є відьма, то вона відразу ж викаже себе, бо почне сваритися. Дуля є характерним мотивом замовляння. В деяких випадках замовляння супроводжується складанням пальців у дулю. Білоруси, показуючи вовкові дулю, кажуть: «Як складзена дуля, так штоб твае скалаліся зубы». У народній медицині дуля використовувалася як магічний засіб при лікуванні деяких хвороб, в основному «ячменя» на оці. Тоді до хворого місця підносили дулю і казали: «На тобі дулю!» або «Ячмінь, ячмінь, на тобі дулю, що хочеш, те і купиш: купи сокирку, рубай собе поперек!»

Літ.: А.Байбурин, А.Топорков, «У истоков этикета». А.Топорков, «Кукиш», с.236. А.Гура, «Символика животных...», с.150, 153.

ДУНАЙ — 1) міфічний образ головної річки; розлив, повінь; великий потік; 2) міфічний образ богатиря у билинах. Зі словника Грінченка: «Ой за горами вода дунаями, ой там козаченько коня напуває. Понад дунаями вода стоянами, ой там козаченько коня напуває. Течуть річеньки, течуть бистренькі із тихого Дунаєньку. Текла вода з Дунаєчка, а другая з моря». *Дунавки*, як і русалки, — водяні діви. Море, озеро, річка, джерело, колодязь, криничка тощо звалися в давнину «дунаєм».

Праслов'янські міфи розповідають про трагічну смерть богів Дани (Діви) — богині небесної води та річок під ім'ям Днепри, або Настасії Королівни, та Перуна, бога блискавки й володаря небесної води. Боги у вигляді богатирів зустрічаються на герці: «Наїздив Дунай-богатир у чистім полі молоду Настасію Королівну. Героїчна, сильна й могутня Діва гасала по світу молодецькою поляницею. Під нею був чудовий кінь — на два постріли з-під копита каміння шпурляв. Крикнула вона гучним голосом по-зміїному — у полі трави зів'яли, квіти обсипались, каміння розкотилось. Почали витязі спитувати свою силу, вдарились палицями — палиці поламалися, вдарили шаблями — шаблі пощербилися, сходилися врукопашну й водилися з ранку до вечора й з вечора до світу білого; нарешті Дунай подолав і звалив на землю свого супротивника, хоче вийняти з нього гаряче серце, але вгледів білі жіночі груди й упізнав Королівну. Тут вони проміж себе поладнали, узяв Дунай Королівну за дружину, й поїхали разом у славний Київ-град. На княжому пиру захмелів Дунай-богатир і став вихвалятися своїм молодецтвом. Говорить йому Настасія Королівна: «Не вихваляйся, тихий Дунаю Івановичу. Якщо на стрільбу піде, то немає ніде супроти мене стрільців. На твою молодецьку голівоньку я кладу свою каблучку срібную.

Тричі з лука калену стрілочку повистрілю,
Пропущу крізь каблучку срібную
Й не скину каблучку з голівоньки».

Виклик було прийнято, і Королівна тричі пропустила свою стрілу крізь каблучку, поставлену на голові Дуная, й жодного разу не скинула каблучку. Схотів випробувати своє мистецтво й Дунай Іванович, поклав каблучку на голову Настасії Королівни й хоче стріляти з туга-лука розривчатого; й почала благати його молода дружина: «Не стріляй, Дунаєчку, в мене в череві дитя посіяне: по коліна ноги в сріблі, по лікті руки в золоті, по косицях часті зірки». Не послухав Дунай, спустив калену стрілу; не вцілив у каблучку, а потрапив дружині в білі груди, убив Королівну й порозмислився: «Чи є в ній із мене, що посіяне?» Розпластав їй черево булатним кинджалищем, а в череві дитя любеє — по коліна ноги в сріблі, по лікті руки в золоті, по косицях часті зірки. Тут на біду йому стало, за велику прикрість іздалося; становив він кинджал у сиру землю тупим кінцем і падав на гострий кінець палким серцем:

Від тієї чи крові гарячої —
Де впала Дунаєва голівонька,
Протікала річка Дунай-ріка,
А де впала Настасина голівонька,
Протікала Настасі-ріка.

(Див. ДНІПРО, ПОЛЯНИЦЯ, ДАНА, ДІВЧИНА-ВОЯЧКА, ВОДА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.66, 81, 169 та ін. Золотослов №356-358. Етимологічний словник.., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.456. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 1, с.143. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.113, 159. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.92 та ін. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір». А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.115, 123. В.Шаян, «Дунай, Дніпро і Дністер», с.777-822. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.356. В.Иванов, В.Топоров, «Дунай», с.198. В.Петрухин, «Дунай», с.146-147. А.Гура, «Символика животных...», с.573, 618, 674, 748.

ДУПЛО. Наші предки вірили, що блискавиця — стріла Божа — завжди цілить у те місце, де під час грози ховається нечиста сила. А найчастіше вона шукає прихистку в горах або ж у дуплах сухих дерев. Разом із тим вірили в цілющу силу дупла: в деяких місцевостях через дупла сосен проймали хворих дітей. (Див. БЛИСКАВКА, ГРОЗА, ДЕРЕВА — Сухе дерево).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.234. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.971. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.135. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.380.

ДУХ — безтілесна істота, яка впливає на життя людини. Духи — це переважно невидимі надприродні явища, які іноді можуть показуватися людині в образах домовика, русалки, мавки, водяника тощо. Вони можуть творити як добро, так і зло, а тому різним духам наші пращури приносили жертви, щоб задобрити їх і відвернути від себе небажаний вплив. У подиху вітрів люди вбачали дивну пісню духів, а в чудернацьких небесних хмарах — їхні танки та весільні хороводи.

Заслуговує на увагу зв'язок духів зі скарбами. У багатьох легендах зустрічі з духами відбуваються поблизу могил-курганів, пагорбів або печер. На думку дослідників, з цими місцями пов'язувалися і уявлення про перебування тотемних предків. У стародавні часи поряд із покійником нерідко клали коштовності. Пізніше гроші на місці поховання могли розцінюватися як плата за це місце. Так, у повір'ї про скарби говориться: «Як найдеш гроші, не бери всі: так не годиться, остав стіко-небудь заплатить за місце...» Щодо уявлень, за якими через деякий час дух померлого знову оселяється в людині, гроші, заплачені за місце, мають перейти тому, в кого він вселився. Може, саме тому скарб має конкретного адресата, і найчастіше його знаходить дитина.

В українських міфологічних легендах духи населених місць (духи-господарі) не дістали такого поширення, як духи природи. Сферою опіки духів-господарів переважно вважалися могили, пагорби, хати-пустки, руїни, де жили чаклуни, та ін. Найчастіше такі духи мають вигляд сивобородих старців, яким добре відомо про все і всіх, з ким вони зустрічаються. Часто легенди змальовують духа у вигляді карлика з білою бородою, котрий стереже не лише скарб, а й саму гору, бо в тій горі, наприклад, знаходиться колодязь, а в колодязі — ключі від моря. В іншій легенді залишена без нагляду дитина перекидається дідусем-карликом з довгою бородою. Багато українських легенд розповідає про зашмарканого білоголового діда, який блукає по світі у зношеному одязі, і якщо втерти йому носа, він тут же розсиплеться сріблом.

Найпізнішим різновидом духів місць можна вважати духів копалень, рудників. Одні з них ближчі до

анімістичних злих духів, інші за своєю поетичною природою тяжіють до образів, пов'язаних з культом предків. Зовні вони як люди. Люблять дратувати робітників своїми грубими жартами, заважають працювати тощо.

Поширені також вірування про добрих духів Лада, які приходять на Святий вечір привітати господаря з народженням молодого божича Сонця-Коляди.

(Див. КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ВИХОР, СКАРБ, КУРГАН, ЛАДО).

Літ.: Етимологічний словник.., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.459. Знадоби до української демонології, т. 1, вип. 1, № 463; т. 2, вип. 2, № 1152. Записки о Южной Руси, т. 1, с.34-35. Легенди нашого краю, с.66-67, 112-113. Славянские древности, с.147-158. Мифологический словарь, с.662. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.44-45, 53. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.312. А.Потебня, «О купальских огнях...», т. 1, с.146. Я.Новицкий, «Запорожские и гайдамацкие клады...», с.10, 20-21, 25, 70-71. Я.Шухевич, «Гуцульщина», т. 4, с.15. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.157-159. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.74; т.3, с.72, 224, 345; «Народные русские сказки» 228, 363, 370, 562. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.299. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.15-16. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.86-91. Б.Лобовик, «Дух», с.100. С.Токарев, «Духи», с.413. А.Гура, «Символика животных...», с.84, 613. Е.Мелетинский, «Первобытные истоки...», с.162-164.

ДУХІВ ДЕНЬ — п'ятдесят перший день після Великодня, або перший понеділок після Зелених свят. Весь період на зеленсвятському тижні до понеділка наступного тижня називають Русальним. У Духів день не можна нічого робити на землі, бо вона «іменинниця і їй болить». Тоді люди каялися в гріхах, молилися богам, зверталися до своїх померлих батьків, готувалися до зустрічі з ними. Існують приповідки: «До Святого Духа не скидай кожуха, а на Святім Дусі знов у кожусі», «Прийшов Святий Дух — берись за кожух». У Духів день освячували криниці, бо вірили, що джерельна вода єднає земне, підземне і небесне царства. Вважали, що в Духів день у криницях переховуються русалки, а тому біля них клали хліб-сіль, щоб русалки не тривожили обійстя. Також приносили жертви іншим духам, які могли чинити зло. Зокрема, на Духів день відьми полюбляли красти дерев'яні мечики, якими поселяни труть коноплі, затикали їх за пояс і, прилетівши на Лису гору, рубалися ними, як шаблями.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, ДЕСЯТИЙ ПОНЕДІЛОК, КРИНИЦЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.64-65. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.36. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.221. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.74; т.3, с.72, 224, 345. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.11-16. В.Скуратівський, «Дідух», с.146. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.115-122. С.Аверинцев, «Дух святой», с.200. Т.Агапкина, «Духов день», с.157-158. А.Гура, «Символика животных...», с.171, 454, 473.

ДУХ ПОЛЯ — з ним пов'язаний добробут у господарстві. Але добрим він буває тільки після чергової офіри. Вислів «Без жертв боги скупі на ласку», як вважають дослідники, походить із часів раннього рільництва, коли вірили, що добрий урожай залежить від жертвоприношень. У давнину вони були досить вагомими: деякі племена у жертву полю приносили бика. Духи полів в усіх індоєвропейських культурах мають однаковий вигляд — зміїний. М'ясо бика, яке розкидалося по полю, і справді ставало здобиччю змій. Виявом заміщення більшої жертви меншою можна вважати коровай, який, до речі, оспівується у весільних піснях як бик: «А піч наша да бика привела». Первісну жертву полю з часом почали заміщати молоком жертовної тварини чи продуктами його переробки. Такими ж функціями наділялися й ритуальні «мандрички», виготовлені із сушеного сиру. Сюжети, в яких вуж ссе корову чи п'є молоко, теж пов'язані з інтерпретацією його як духа поля. Найбільшу небезпеку таїть для хлібороба посуха. Тому, напевне, і виникло повір'я, що як уб'єш вужа — дощу не буде. Інколи дух поля мав вигляд снопа, в іншому випадку — мурашки.

(Див. ЖЕРТВА, ДУХ, КОРОВАЙ, ТВАРИННИЙ СВІТ).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т.12-13, №251. Хв.Вовк, «Студії з української етнографії...», с.199. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.74; т.3, с.72, 224, 345. В.Давидюк, «Вуж...», с.114-117.

ДУША — внутрішня сутність людини, яка входить у неї від народження, а по смерті відділяється від тіла і живе окремим життям; двійник людини за її життя, який наділений рисами міфічного персонажа.

Дощ, за повір'ям, крім молодості, бадьорості й самого життя, дарує людині ще й душу. Душа, як і дух, — вітер, що дає мужність, силу розуму. У подиху вітрів предки вбачали дихання небесного Творця. А тому душа вічна і безсмертна, відчуває радість і біль, плаче і мучиться тощо. Народ уявляв душу як хмаринку, дихання, дим, вітерець, пташку або як маленьку істоту. Якщо людина чи тварина живе і рухається, то це відбувається тому, що в ній сидить чоловічок або тваринка, яка нею рухає. По смерті душа вилітає з тіла і перебуває біля нього перші три дні аж до закінчення похоронного обряду. Сорок днів душа померлого блукає і тільки по цьому йде на той світ. Душа визначає не лише життєвий стан, а й здібності людини. За життя душа покидає людину тільки уві сні.

У Великодню ніч можна побачитися з померлими рідняками. Для цього потрібно заховатися в храмі, коли там нема нікого, із «страсною» свічкою. Душі покійників збираються в храмі, щоб молитися. Але розмовляти з ними не можна: для цього є інше місце — цвинтар. Мотив розставання душі з тілом в українському фольклорі доволі рідкісний. Іноді це звинувачення душі тілу: душа не прощається з тілом, тому що воно тими гріхами привело до пекла:

Що душа із тілом та й розставалася,
Та розставалася та й не прощалася:
Що в п'ятницю рано долю проспівало,
А в суботу рано людей осуждало,
А в неділю рано утреню проспало.
Утреню проспало, службу проснідало.

Але найчастіше душа, вийшовши з тіла, вертається, щоби попрощатися з ним: «Ти прощай, тіло моє! Тобі, тілу, йти в сиру землю, в гробову дошку — твоїм кісточкам сирій землі на додаточок, білому тілу червам на з'їження, а мені, душі, до Господа Бога йти на покуту, на грізну відповідь, на муку вічну, геєнну огненну!» Дослідниками зафіксований цікавий елемент у побуті: підважування верхньої колоди даху, на якій тримаються всі дошки, аби дати душі вийти з тіла, коли вмираючий довго мучився.

За віруваннями предків, душ було кілька. Людина після смерті за невиконання певного поховального ритуалу могла перетворитися на упиря. Він мертвий, але його тіло не позбавлене життєвої сили. Невиразне уявлення про таку силу ще довго зберігалося у селян. Про те пише Н.Велецька: «У худоби такий самий дух, тільки нехрещений». Вірили у переселення душ, у те, що звірі, як і людина, мають душу. Однак українці Закарпаття трималися іншої думки: «Худобина душі не має, лише пару, що тримає кров тай жите. Якби худобина мала таку душу, що чоловік, тоби не було правди на сьвіті».

Мати-Земля, культ якої набагато давніший за культ Неба, шанувалася ще й за те, що приймала у своє лоно душі померлих дідів і повертала їх назад новонародженими онуками. Помре людина — у тому місці душа йде в землю, а де народжується — звідти, із землі, душа діда повертається і переселяється в тіло новонародженого. Звідси вкорінився звичай сина називати по дідові і особливо шанувати місця смерті та народження. Так виникло уявлення про ще один кругообіг, але вже душі людської.

У жайворонків, які прилітають на Сорок мучеників, убачають душі предків, які навідують навесні рідні поля (Україна); у білій змії, яка живе в домі, втілена душа першого господаря дому, а у ласці — душа господині (Словаччина); у вигляді мухи душа померлого приходить у свій дім у першу ніч після смерті (Західна Україна); душа нехрещеного немовляти літає після його смерті чорним птахом (Польща); душа вішальника блукає у вигляді чорного пса (Чехія); метелик може бути душею відьми, яка покинула своє тіло під час сну (Сербія). За повір'ями, коли вночі кричить сова — це вона скликає душі померлих; летюча миша забирає у пекло душу грішника, запродану дияволу, відірвавши людині голову (Польща).

(Див. УПИР, МИТАРСТВА, ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ, ДУХ, ПОХРЕСТИНИ, СВІЧКА — Страсна).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.460. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.64, 67, 70. Велесова книга, д. 11-а, 11-б. Записки о Южной Руси, т. II, с.34. Мифологический словарь, с.663. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.240. Я.Головацький, «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.57-58. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.157-160. П.Иванов, «Народные рассказы о Доле», с.354-374. В.Гнатюк, «Останки...», с.397-398. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.108. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.248. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.159-160. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.62-65, 292-295; т.2, с.41-47, 53-55, 59-60 та ін.; т.3, с.13-14, 16, 19, 43, 100 та ін. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.300. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.278, 603. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.41-42. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.56. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.57, 70, 125, 149. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.15-19. Б.Лобовик, «Душа», с.103. С.Токарев, «Ранние формы религии...», 191-204; «Душа», с.414. С.Толстая, «Душа», с.162-167. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.94. О.Терновская, «Бабочка в народной демонологии...» А.Плотникова, «Душа», с.173-175. А.Гура, «Символика животных...», с.12, 41, 49, 52, 56, 99. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.205-221, 740-752.

ДЮКА (Дюк Степанович) — легендарний богатир, засвідчений у галицькому епосі: «З-за моря, моря синього, з славного Волинця, красного Галича, з Корели багатої не ясний сокіл геть вилітав, не білий кречет геть випурхнув — виїздив удача — добрий молодець, молодий Дюка син Степанович». Бурий кінь богатиря славний був своїми крилами.

У Дюка в колчані триста дорогих стріл, а три такі, що їм «ціни не було і невідомо». «А тому тим стрілам ціни не було, що щипані були ті стрілки з тросlargeть-дерева, стругані ті стрілки в Новгороді, клеєні вони клеєм осетра-риби, перені вони пір'ячком сизого орла. Літав орел над Синім морем, а бігли гості-корабельщики, збирали пера на Синім морі, вивозили пера на Святу Русь, продавали душам красним дівицям, купувала Дюкова матінка по сто рублів і по тисячі. А чому ті стріли дорогі? Тому вони дорогі, що в ухах вставлено по тірону каменю дорогому самосвітному, а коло ушок перевивано стрілки аравійським золотом. Їздить Дюк коло Синього моря, стріляє гусей, білих лебедів, перелітних сірих качечок:

Дюк Степанович. Худ. І.Білібін. 1941

він вдень стріляє, а вночі ті стрілки збирає, бо вдень стрілочок не видати, а вночі ті стрілочки як свічки горять (від тих самосвітних каменів) — як світять свічі з воску ярого».

Інший варіант: Дюк має «тридцять стріл гартованих, а три стріли золочені, перені перами орлиними: не того орла, що літає в чистім полі, а того, що на Синім морі — сидить орел на камені Латирі, як той орел ворухнеться, по селах півні заспівають. Тоді їздять гості-корабельщики, збирають ті пера орлині, привозять їх в дарунках».

(Див. БОГАТИРІ, АЛАТИР).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.127, 293. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.313.

ДЬОГОТЬ — 1) речовина, яка має здатність відганяти нечисту силу різким запахом, заразом лікарський засіб; 2) метафора весняних вод, розталих від променів ясного сонця і весняного дощу. Звідси виникло повір'я, що нечиста сила, вцілена громовою стрілою, розливається смолою, так само як і чорти, коли проспіває півень, віщуючи сонце, що сходить. Як метафора «живої води» дьоготь наділений цілющими властивостями: при пошесті тримали в хаті діжку з дьогтем; щоб убезпечити худобу від нечистої сили, вішали на хлівах личаки, змащені дьогтем; під час чуми хворим коровам мазали дьогтем язик, чоло і крижі. Люди, хворі на курячу сліпоту, нагнувшись над діжкою з дьогтем, промовляли заговір: «Дьоготь, дьоготь! Візьми від мене курячу сліпоту, а мені дай ясні очі». Злого домовика втихомирювали мітлою, змащеною дьогтем. Коли хотіли зганьбити дім, то мазали дьогтем ворота. Злого чарівника, щоб позбавити його сили, опоювали дьогтем, змішаним із конячими відходами. За допомогою дьогтю убезпечували рожаниць і новонароджених протягом 40 днів після родів: ставили біля узголів'я черепок або ріг з дьогтем, змазували ним чоло породіллі; третього дня мазали шию і під руками дитині, малювали на колисці хрест, ставили під неї посудину з дьогтем, клали під дитину просочену дьогтем ганчірку або шкіру; давали породіллі, коли їй треба було вийти з дому, для захисту від демонів коцюбу, змазану дьогтем; обкурювали немовля димом від горілого дьогтю або просто підкладали дьоготь на вогнище, щоб його запах відганяв злих духів.

(Див. КУРЯЧА СЛІПОТА́, ПОКРИТКА, ВОДА — Жива вода).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.405; т.2, с.52, 57; т.3, с.14. И.Сахаров, «Сказания...», с.106. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.324. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.222. С.Толстая, «Деготь», с.39-41.

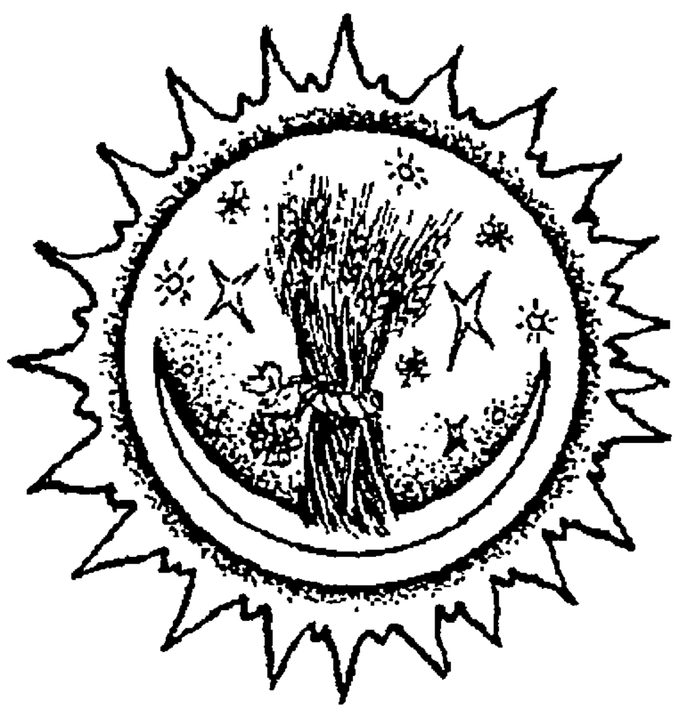

Ж

ЖАР-ПТИЦЯ — чарівний вогнистий птах, який прилітає з тридесятого царства. Інша назва Жар-птиці — *крешана*, яка бере вогонь у бога Сонця, креше ним з неба, посилаючи його всюди — і в дерево, і в камінь. Воскреснути — це саме викресати живий вогонь, жар тієї птиці, що креше з неба блискавиці. Жар-птиця живе у царстві бога Неба в золотому палаці, у золотій клітці, і сама вся з золота. У глибоку північ вона прилітає в сад

Іван-Царевич і Жар-птиця. Худ. І. Білібін. 1899

і освітлює його так яскраво, ніби тисяча вогнів; навіть одному перу з її хвоста ціна ні мало ні багато — більше цілого царства, а самій пташці й узагалі ціни нема!.. Вона їсть золоті молодильні яблука, які дарують красу, вічну молодість і безсмертя. Коли співає Жар-птиця, з її дзьоба сиплються перлини. Вона здатна перевтілюватися в червоного і чорного коня. Червоний кінь — то Сонце, що жаром дихає, з ніздрів у нього пашить вогонь, а чорний, вороний кінь — то нічне небо. Ці коні-птахи переносять душі померлих у тридесяте царство, тобто у вирій. Не випадково в українських казках герой не може окремо здобути ні Жар-птицю, ні вогняного коня, ні царівну-золотоволоску. Це сутності космогонічні й нероздільні.

Що ж до самого зображення птиці, то його разом із Світовим деревом, тваринами, солярними знаками, чоловічою та жіночою постатями, бачимо на лезі бойової сокири з оленячого рогу (II тис. до н.е), знайденій поблизу села Дударкова Київської області.

(Див. КУЛЬТ ПРЕДКІВ, СВАРОГ, СВАРГА, СОНЦЕ, КРИЛА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: Українські народні казки, с.26-28. Вслссова книга, д.7г, 7д, 7є. З живого джсрсла, с.156-161. В.Пропп, «Историчсскис корни волшсбной сказки», с.218; «Русская сказка», с.225. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.260-261; т.2, с.161; т.3, с.386; «Народныс русскис сказки» 168-170, 172, 232. Б.Рыбаков, «Язычсство дрсвнсй Руси», с.713. В.Дячснко, «Унікальна пам'ятка стародавнього мистецтва», с.142-145. В.Иванов, В.Топоров, «Жар-птица», с.439. В.Давидюк, «Чи казка справді нсбилиця?», с.26.

ЖЕРТВА, офіра, повірниця — обряд приношення дарів богам, духам, померлим предкам, іншим потойбічним силам, мета якого — умилостивити їх.

Із однієї з легенд українців Карпат довідуємося, що Бог-Творець постав із роси, а його супротивник (Арідник) — із піни. Арідник був скинутий у потойбіччя, бо ж прагнув заволодіти світом і ув'язнити Творця. Тоді божий народ став множитися на землі. «Коли ж намножилося людей, що давалися (Триюді-Аріднику та його слугам) «юдити», Бог пішов на гору і вибрав собі Повірницю — Жертву. Вона була колись така, як людина, і перебувала між небом і землею — на горі, де росли тільки афини (чорниці). Вона живилася ними й була чистою. Бог посилав її на землю, аби вона йому оповідала, що діється на землі. Її неодноразово посилав Бог карати людей вогнем. І тоді вона перекидалася в гадину з крилами, а на кінці її хвоста була пацьорка (намистина), що світила на весь світ. Одного разу Бог послав її дивитися, що роблять люди на землі. Вона наїлася кардашини (м'яса), не могла летіти, приповзла на гору, і Бог прокляв її, аби, доки віку, лише повзала. Але за давні заслуги все ж довірив стерегти криниці з водою і пускати лишень тоді воду, коли люди принесуть їй живого чоловіка, дівку чи хлопця. Коли Жертва була голодна, то не пускала людям води, поки не кидали їй чоловіка, дівку або хлопця. Але знайшовся такий хлопець-святець, що вбив її...»

Жертовники наших предків стояли у Священних гаях, де перед статуєю Бога завжди горів вічний вогонь. Богам ніколи не жертвували щось бридке — їм потрібні любов, повага і щирість. Перед жертовником ставали на коліна і цілували землю. Несли найкращі дари: писанки, рушники, хліб. Уже згодом виникло поняття «жрати», «жерти»: жертва богам, яка належала і людям, і вони «пожирали» її перед лицем Бога. Деякі згадки маємо від часів князя Володимира, який навіть за християнства ще влаштовував жертовні трапези. Такі трапези закінчувалися іграми, піснями та танцями. Залишки жертвоприношень кидали у вогонь або в річку, закопували в землю або брали з собою як оберіг. Жертовна кров вважалася чудодійною. Усі ці обрядодійства чинилися з відповідними молитвами, що означало подяку богам за зроблене або прохання ласки на майбутнє. Стародавні місця жертвоприношень пізніше стали називати капищами.

Іноді обряд жертвоприношення набирав жорстоких форм, коли богам віддавали живих людей. Так пише Нестор у «Повісті врем'яних літ» під 980 р., згадуючи про Перунів пагорб у Києві: «І приносили їм жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували бісам, і оскверняли землю требами своїми. І осквернилася жертвами їхніми земля Руська і пагорб той». Візантійський письменник X ст. Лев Диякон, описуючи похід Святослава, також звертає увагу на принесення в жертву полонених. Але вже в XI ст. у своєму «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон пише: «Уже не заколюєм ідолам один одного». Досить виразну картину кривавого ритуалу в одному з громадських капищ описано в старовинній колядці:

За річкою, за́ бистрою
Ліси стоять дрімучії,
Вогні горять великії.
Навкруг вогнів лавки стоять,
Лавки стоять дубовії.
На тих лавках добрі молодці,
Добрі молодці, красні дівиці
Співають пісні колядушки.
В середині їх старик сидить,
Він точить свій булатний ніж.
Котел кипить горючий;
Біля котла козел стоїть —
Хочуть козла зарізати.

На Андріївській горі, над пристанню в гирлі Почайни, у 1908 р. видатний археолог та історик В.Хвойка розкопав жертовник, присвячений Дажбогові. Вчений так змальовує видатну пам'ятку, як він пише,

Древляни вбивають князя Ігоря.
Мініатюра Радзивиллівського літопису

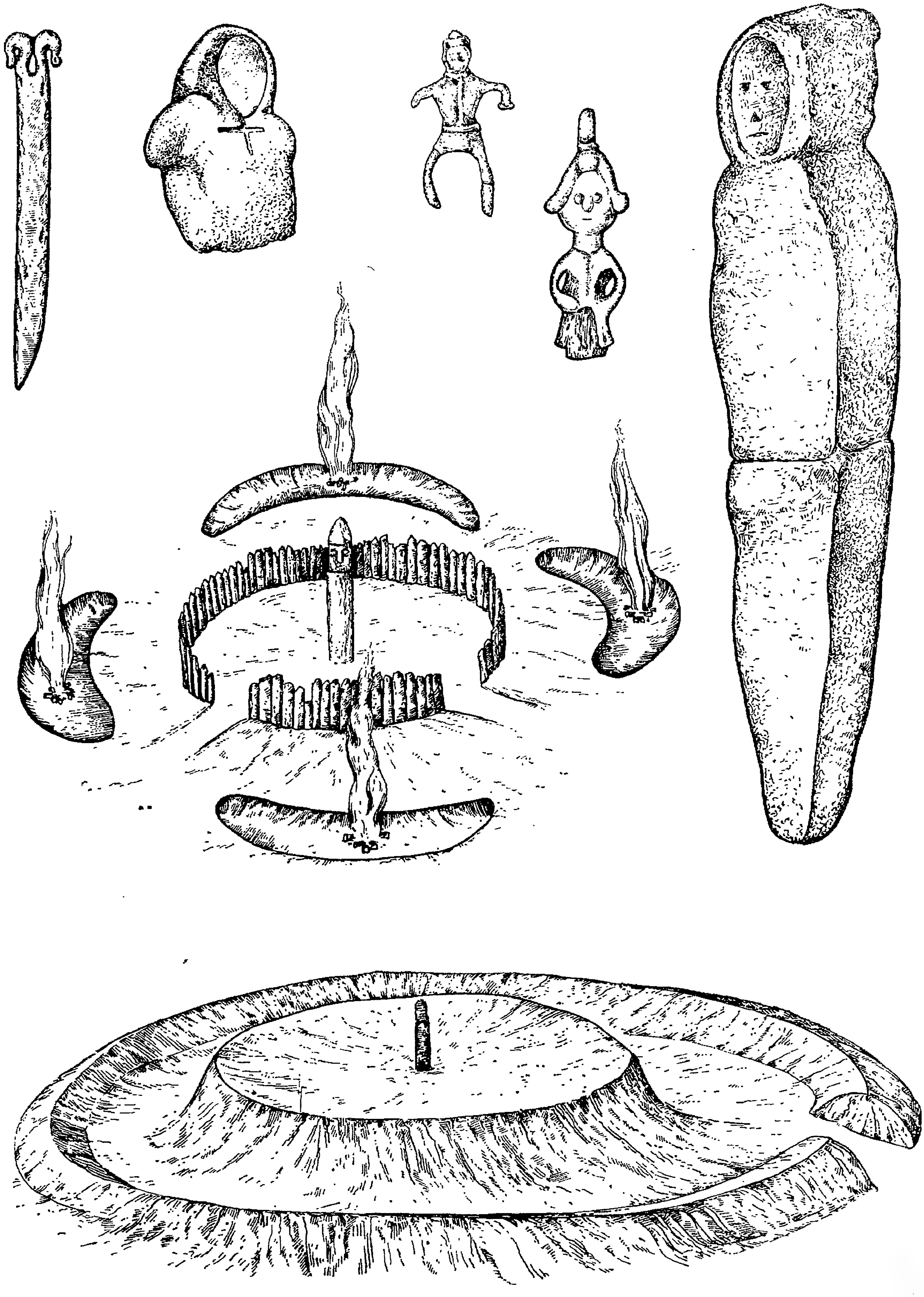

Язичницький жертовник. Деталі та загальний вигляд

«доісторичної» культури Наддніпрянщини: «Серед руїн різних будівель, мабуть, найстародавнішими є руїни кам'яного фундаменту якоїсь загадкової споруди. Фундамент цей складався з різних за розміром каменів сірого пісковика, що набирали іноді химерних примхливих обрисів, а іноді мали наскрізні отвори... Із західного боку цього фундаменту було виявлено масивний стовп, у якому шари сильно обпаленої глини чергувалися з прошарками попелу й вугілля. Навколо — велика кількість кісток та черепів тварин, головним чином свійських».

Учені вважають, що овальний майданчик київського храму зі стовпом для офірувань був святилищем, куди заходили тільки жерці. Жертовник у святилищі був обернутий до народу, який молився на схід, а входив до храму завжди з заходу. Камені примхливих обрисів з отворами, очевидно, мали властивість трансформувати звуки так, начебто вони «йшли з неба» — від богів.

У «Велесовій книзі» читаємо: «А отці наші приносили жертву Дажбогові, і та на небі також святилася многократно»; «Ото греки всяке наговорюють на нас, що приносимо в жертву людей»; «Боги Русі не беруть жертви людські ані животини, єдине плоди, овочі, квіти і зерна, молоко і сур'ю питну, на травах настояну, і мед, ніколи живу птицю ані рибу. І це варяги богам дають жертву іншу і страшну чоловічу. А ми того не маємо діяти, бо єсми Дажбогові внуки і не ходимо стопами чужими».

(Див. КАПИЩЕ, ЖРЕЦЬ, ЖЕРТОВНИЙ ВОГОНЬ, ЖРЕБЦІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.79. Літопис Руський, с.47, 49. Повесть временных лет, с. 56, 58. Велесова книга, д.6є, 7а, 8(3), 24в. Славянские древности, с.208-217. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.76-82. А.Потебня, «О купальских огнях и сродных с ними представлениях», с.3. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.86-100, 156. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.I, с.327. В.Шухевич, «Гуцульщина», ч.5, с.13-14. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.158-175. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.181-182. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.23-29, 119, 126-137; т.2, с.207-209, 377-378, 391-393; т.3, с.211. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.322, 526. К.Болсуновский, «Жертвенник Гермеса-Световида». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.275, 280, 588; «Язычество древней Руси», с.139; «Нестор о славянских обычаях», с.42. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.46, 49, 50-53, 62, 66, 68, 148. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.55-78. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.96, 149, 155, 170 та ін. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.187-191. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.8-14, 39-41, 62-69. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.134. А.Колодний, «Жертва спокутна», с.116. В.Петрухин, «Жертва», с.181-183. А.Гура, «Символика животных...», с.54, 71, 85, 105 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.94-96.

ЖЕРТОВНИЙ ВОГОНЬ — вогонь, який у давнину горів перед жертовником, біля якого приносили священні пожертви богам. Нині жертовник — столик біля вівтаря під північною стороною храму, на якому священик розпочинає літургію — *проскомідію*.

(Див. ЖЕРТВА,ЖРЕЦЬ,ВОГОНЬ).

Літ.: Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.76-82. Б.Кравців, «Мітологія...» А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.211.

ЖИВА, Живана, Живена, Живонія — богиня життя, щастя, любові, яка животворить і воскрешає умираючу взимку природу, робить землю плодючою. Жива символізує не стільки любов між чоловіком і жінкою, скільки світову любов, що є основою життя на землі. Саме цим вона відрізняється від богині всього сущого, а також подружнього життя Лади. Згідно з міфами Жива народилася від Світовида і Ноцени, які символізують день і ніч.

Жива — богиня, що *животворить*. Вона дарує життя незалежно від волі верховного божества. А по смерті душа людини зустрічається з двома богами — Живою і Пекленцем (богом пекла). Жива бере до себе праведників і відправляє їх до раю. Ті душі, які потрапили до Пекленця, проходять крізь адські муки, перетворюються на іскри і летять на небо. Там вони знову потрапляють до Живи. Жива, зібравши іскри, йде у людський світ і вкладає їх у лоно вагітним жінкам. Іскри втілюються у дітей, і з цього часу вони отримують душу. Супутницями богині є Почуття, Чарівність і Любов. Прилітаючи у цей світ на чарівній колісниці, запряженій парою голубів і парою лебедів, Жива розпалює вогонь небесних гроз, проганяє злі сили, виводить з-за холодних хмар світлосяйне сонце.

На честь богині Живи предки запалювали вогні. Рано-вранці у Великий четвер Страсного тижня палили солому і кликали покійників. Чим скоріш богиня весни переможе демонів зими, тим швидше одягне поля, сади і гаї свіжою зеленню і квітами. Прекрасні дні травня і початку червня з давнини присвячувалися цій чарівній богині і знаменувалися загальними ігрищами. Тим, хто приносить їй жертви, вона пророкує майбутнє. На честь Живи, як тільки прилітає зозуля (а ця пташка вважалася атрибутом богині), дівчата йшли в ліс охрещувати її, тоді ж між собою зріднювалися та заплітали вінки на березах. Приносили жертви їй також жінки, які не мали дітей, щоб вона сприяла добрим пологам. Жива прийшла колись уперше до людей з яблуком і виноградом та виростила перше зерно жита. Живі було побудовано капище на горі, назване Живець, де в перші дні травня благоговійно сходився численний люд випрошувати в неї довгочасного здоров'я. Особливі жертви приносили їй ті, хто чув перше кування зозулі, яке пророчило їм кількість років життя. Думали, що то найвищий господар Всесвіту перевтілювався в зозулю, тому її вбивство вважалося злочином і суворо каралося.

(Див. ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ЛАДА, ПТАХИ — Зозуля).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.480. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.214, 227, 230. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.31. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.979. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.52; т.3, с.28, 336-337. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.374, 386; «Язычество древней Руси», с.672. А.Голан, «Миф и символ», с.139. В.Иванов, В.Топоров, «Жива», с.440. А.Бычков, «Жива», с.66-70.

ЖИВИЙ ВОГОНЬ — вогонь, добутий тертям двох сухих шматків дерева. Як же мав здивувати, злякати,

захопити стародавню людину спалах вогню в перетині двох паличок! Не дивно, що люди стали зображати хрест як символ життя, символ вогню і Сонця. Їм здавалося, що небесне світило зійшло на землю і втілилося ось у цих іскрах та язиках полум'я. Пізніше форма хреста як знаряддя для добування вогню змінюється на свастику — ламаний хрест. У схрещенні перекладин робився отвір, куди вставлялася кругла паличка, від швидкого обертання якої спалахувала іскра. Знак свастики відомий різним народам світу.

Священний живий вогонь горів біля стодол, клунь, на току та в печі, ним також запалювали свічки на весіллі. Живий вогонь вважається принесеним на землю Сварожичем — одним з улюблених синів головного вогнищанина бога Сварога. У давнину для розмальовування писанок також треба було здобути живий вогонь, бо то найвищі чари, які «бралися безпосередньо від життєдайного Сонця», а Сонце свою велику силу передавало деревині, яка народилася і виросла під цим Сонцем.

(Див. ВОГОНЬ, СВЯТИЙ ВОГОНЬ, СВАРОЖИЧ, ХРЕСТ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.175. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.52, 204. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.131-132; т.2, с.9, 13-14; т.3, с.360. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.32-34; «Язычество древней Руси», с.168.

ЖИРОВИК (від жирувати, тобто жити багато) — дух, що мешкає в людській оселі та сприяє добробуту, достатку.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.48.

ЖИТТЯ — найвеличніший прояв Бога, дарований усьому світові. Життя — бажання жити в боротьбі за життя та бажання вмерти, щоб жили нащадки. Життя — це зернина; зернина, лягаючи в землю, гине, щоб знову себе відродити в новому колоску. Життя — це досвід, мудрість, розум, творчість, віра, любов. Жити — значить єднатися з Богом. З тих прадавніх часів, коли боги навчили людей вирощувати жито, просо, овес, пшеницю, ячмінь тощо, а значить випікати хліб та виготовляти крупи, бере свій початок слово «життя», і не даремно загальною назвою всіх хлібних зерен стало слово «жито».

У давнину в серпневі дні люди виходили в поле просити «сили». Тоді підібраний після жнив колосочок вважався цілющим, тільки спочатку треба було щиро попросити його в самого поля. У день весілля молода, за стародавнім звичаєм, приносила жертву прародичам, кидаючи у вогнище жменю жита.

«Дерево життя» — досить поширений символ родючості, урожаю, достатку. На Галичині цей мотив модифікувався особливо цікаво. Часто Дерево життя нагадує рогату фігуру з розставленими ногами, що відтворює добре відому з народних вишивок позу рожаниці. Особливу увагу привертає форма Дерева життя на браслеті із Терихова. В арочці, під небосхилом з позначеними краплями дощу зображено дерево з масивним стовбуром і п'ятьма листочками, розташованими так, що разом зі стовбуром вони дуже нагадують літеру Ж. Ця літера мала у слов'янській абетці своє ім'я — «*живіте*», тобто «хай усе живе!»

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ЖНИВА, ВЕСІЛЛЯ, СИЛА, РОЖАНИЦІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.480, 484-486. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.184, 980. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.26, 144, 378-379. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.703-704, 732. А.Гура, «Символика животных...», с.49, 50, 60, 72, 73 та ін.

ЖНИВА — збирання урожаю, початок великого свята на честь бога Спаса. Жниво — те, що зібране у жнива. Жито — головне зерно для хліба. Слово це є в усіх слов'янських мовах. А просо колись називали *пирожитом.*

Жнива складаються з трьох етапів: зажинки, саме жнива та обжинки. До жнив люди готувалися ретельно: ладнали господарський реманент, готували клуні-стодоли, куди складався готовий урожай, гострили серпи, коси, ладнали граблі, упорядковували дороги. Хата мала бути чистенько побілена. Напередодні жнив випікали хліб та приносили у жертву богам порося. Зокрема, про це говорить прислів'я: «Повна бодня сала, мов на Великдень, на Різдво чи на жнива». На свято жнив вирушали всім селом, удома залишалися лише немічні старі та маленькі діти, а також дідусі-пасічники, чиїм обов'язком було вартувати двори від пожежі, дивитися за худобою, яку приганяли чередники, тощо. Женці зі сходом сонця вставали до роботи, а при зустрічі говорили один до одного: «Боже помагай!» чи «помагай Біг», а на ниві господар казав: «Боже, допоможи щасливо день спровадити — святий хлібець зібрати! Пошли всім нам здоров'я в ці жнива, а померлим царство небесне! Збережи хліб наш на ниві від граду, грому, тучі, вітру буйного!»

А потім усі, перехрестившись, починали серпами жати жито. Коли на ниву приходили діти, то хлоп'я чи дівча зверталося до батьків із поклоном: «Благословіть, татуню, і ви, мамуню, жито жати!» Батько чи мати брали тоді дитячий серп і відповідали: «Бог благословить! Іди, дитино, жито жати! Встань навколішки перед хлібом святим!» Синові допомагав в'язати снопи батько, дочці — мати. Ввечері йшли додому дуже повільно, щоб почути, «як нива співає», бо то радіє бог урожаю, який так любить цю урочисту пору.

Український народ іздавна усі свої справи завжди супроводжував піснями. Отож про жнива співали:

Золотії серпики бряжчали,
Поки сього жита дождали;
Тепер вже не будуть бряжчати,
А будуть в коморі лежати.

Або:

Ой жни, дівча, пшеничоньку
Та й не думай собі —
Буде тота пшеничонька
На коровай тобі.

Ті женці, що наймалися в господарстві на роботу, співали:

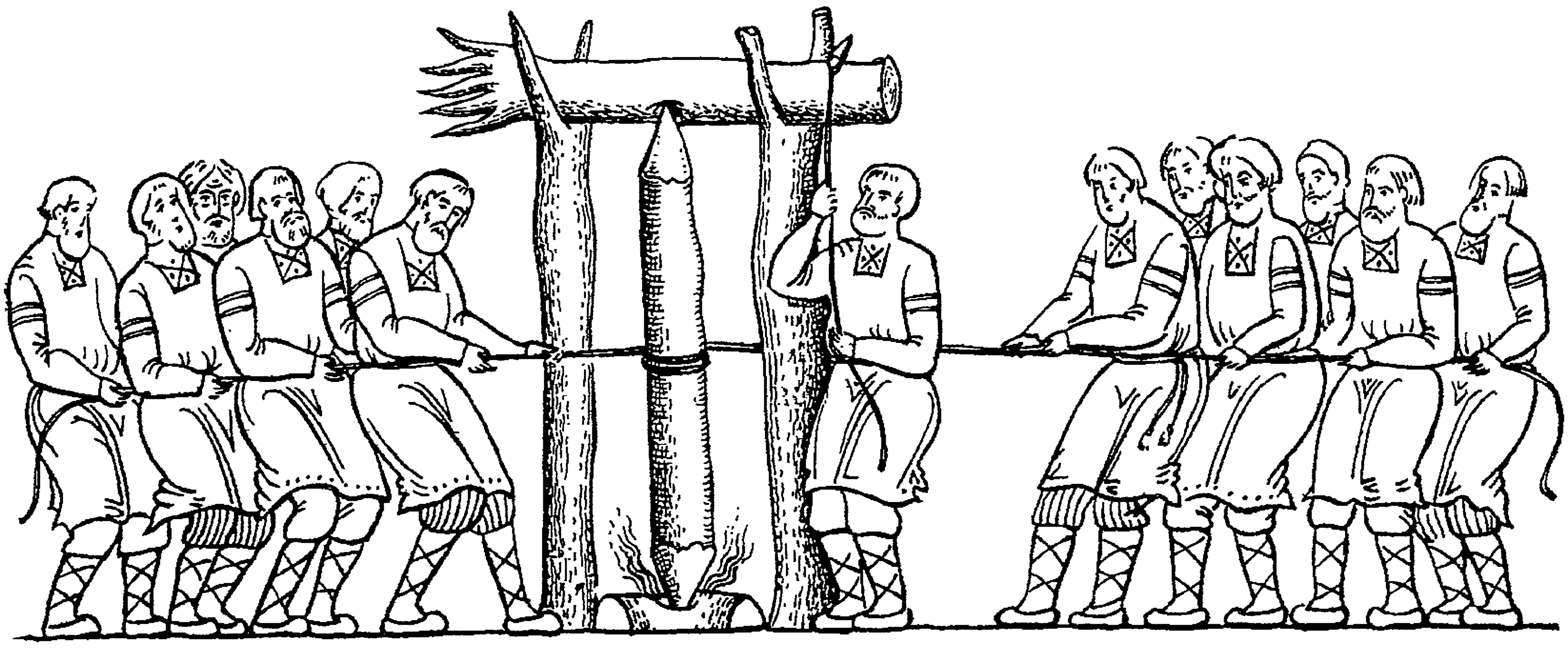

Добування живого вогню. Реконструкція А. Лявданського. 1928

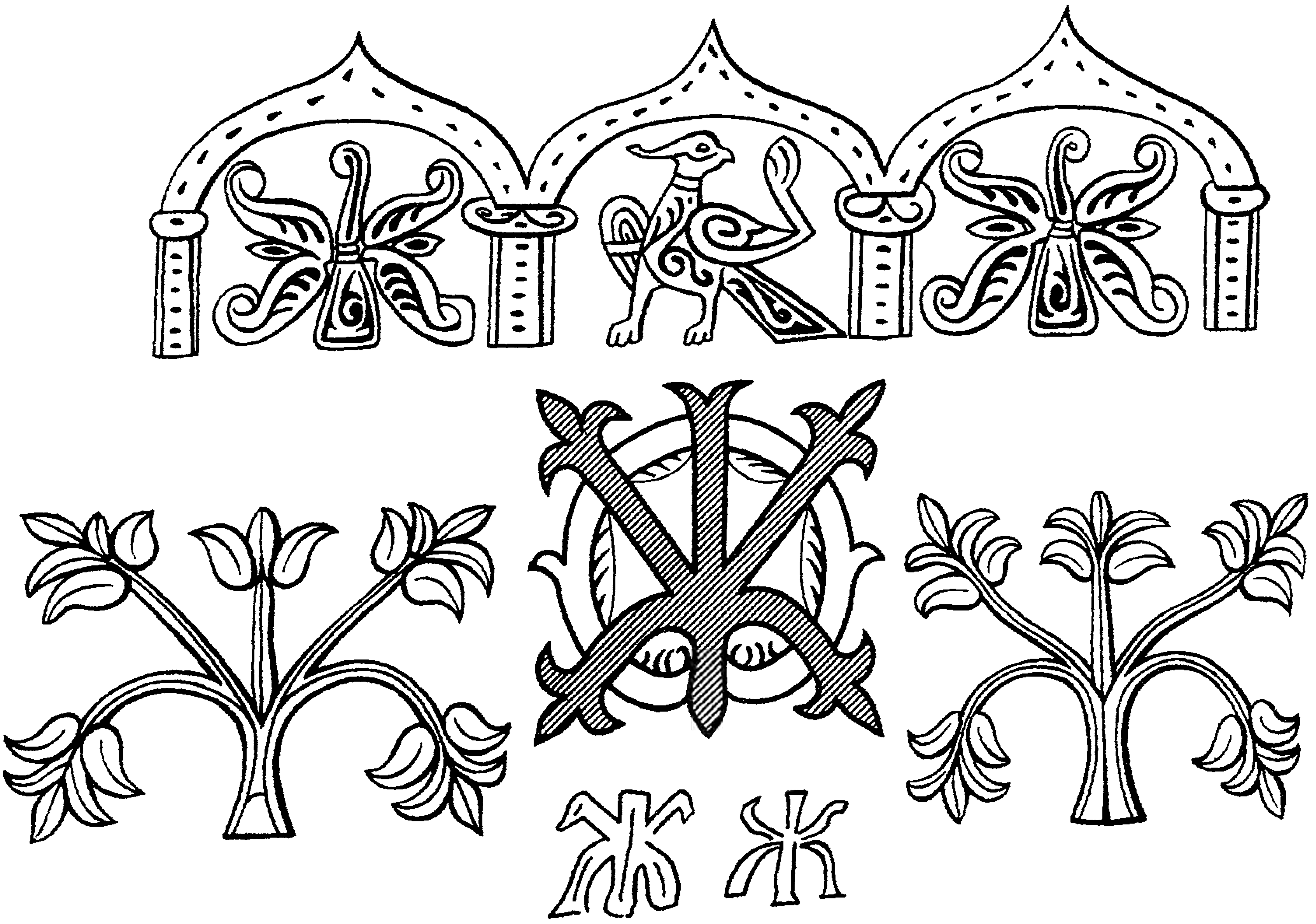

Рослинні символи на браслетах і у білокам'яному різьбленні (внизу по боках), що відтворюють літеру Ж. Внизу букви із написів XII ст.

На жнива. Худ. Г. Левицький. Середина XIX ст.

А сонечко котиться, котиться,
Нам додому хочеться, хочеться.
Хазяїне наш, нам додому час!
Вже сонечко під липкою, під липкою,
Труси, пане, калиткою, калиткою!

Віра в магічну силу землі відображена у пожнивній пісні:

Ой нивонько, нивонько,
Верни нашу силоньку.
Як ми тя зажинали,
То ми силоньку мали,
Тепер ми марнесенькі,
Як лебідь білесенькі.

(Див. СПАС, ЗАЖИНКИ, ОБЖИНКИ).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.490-504. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.215-221. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.379. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.431. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.52, 86, 108, 109 та ін. Л.Виноградова, В.Усачева, «Жатва», с.191-196. Л.Виноградова, «Жнивные песни», с.222-225. А.Гура, «Символика животных...», с.204, 665, 723, 724.

ЖРЕБЦІ (жеребки, бички) — вирізані з дерева мініатюрні зображення Сонця, зірок, коней, корів, овець, курей, дійниць, грабель, плугів, борон, хрестів, трун та інших предметів та явищ, які складали реальний макро- і мікрокосм селянина. Під час обходів дворів на свято Маланки хлопчики пропонували усім бажаючим витягти ці жеребки з торби із традиційним запитанням: «А треба Вам щастя та здоров'я?» За вибраним предметом пророкували, що чекає кожного члена сім'ї у майбутньому році.

Від первісних часів вибір визначеної долі визначався шляхом кидання жереба — як сліпої сили, котра може дати одній людині щасливий, а іншій лихий талан. Синонімом жереба у давньоруській мові є слово *кош*, а Мокоша була богинею доброго врожаю, «матір'ю щастя». У цьому значенні *кош* — виразник долі, частини, яка комусь має дістатися. А оскільки врожай при одних і тих самих зусиллях праці й молитвах до богів кожен рік був різним, обсяг його для первісного хлібороба визначався випадком.

Візантійський імператор X ст. Константин Порфіророджений писав: «Роси приносили в жертву живих пташок під дуже високим дубом. Окреслювали також коло стрілами, а інші клали туди хліб чи що інше, що мали. Потім кидали жеребка й гадали, чи колоти їм пташок і їсти, чи випускати на волю». Ці жертви приносили на Дніпровому острові св. Георгія, тобто на Хортиці. Про кидання жереба згадується у «Повісті врем'яних літ» під 983 р. Жереб випав на християнську родину варяга Тура, і він із сином був страчений.

(Див. ЖЕРТВА, ВОРОЖІННЯ, МЕЛАНКА, МОКОША, ФОРТУНА, ДОЛЯ).

Літ.: Повесть временных лет, с.58. Літопис Руський, с.49. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.186. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.101, 103-104, 110, 135; т.3, с.189-191. Б.Рыбаков,

«Язычество древних славян», с.385. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.135. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.147. И.Белоус, «Маланка», с.13-14. O.Kolberg, «Pocucie», s.15.

ЖРЕЦЬ — людина, яка виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.

У стародавні часи жрець освячував жертовник, розпалював вогонь і висівав у нього символ племені — зуби корів і биків. Жрець відрізнявся від інших людей білим одягом та довгим волоссям, мав право відпускати довгу бороду. Кожне плем'я чи поселення у давнину мало свого волхва. Усіх їх очолював головний волхв — Жрець держави. Головним атрибутом його був жезл із кількома дзвіночками. При ударах жезлом об землю виникав мелодійний звук, який відлякував злих духів. Тільки жрець та волхви мали право входити до святилища храму. Коли потрібно було приносити жертву в родині, її приносив кожен за себе або старший у родині, який виконував роль жерця; він же був і виконавцем усіх обрядодійств.

(Див. ВОЛХВИ, ЖЕРТВА, ХРАМ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Бик).

Літ.: На ріках Вавілонських, с.44-96. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. І, с.134. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.253. Я.Головацький, «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.74. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.187. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.30-34, 137. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.323. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», 231. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.31, 41-44. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.73. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.314. Ю.Шилов, В.Мітченко, «Арійський календар». Л.Филипович, «Жрецтво», с.117.

ЖУК — комаха, наділена міфічними рисами (втілення душі, іпостась відьми) і символічно співвіднесена з худобою. Здавна у народі раділи появі першого *майського жука.* За кількістю крапочок на його крильцях гадали про майбутній врожай. Якщо цих крапок було більше семи, то хліб стане дорогим, а якщо менше, то буде багатий урожай. Якщо в пору сівби під черевцем *гнойового жука* буде багато яєчок — передбачали багато хлібів, і навпаки; якщо яєчка були біля передніх ніжок, то кращий урожай буде для ранньої сівби, а якщо біля задніх — то краще вродять пізніші посіви.

У народних повір'ях жук може виступати в образі душі. На Поліссі вірять, що у вигляді жука, «козулечки» душа сплячого повзе по лезу ножа або коси, яке уві сні уявляється залізним містком. Вірили, що в жука обертається відьма на Купала або у Страсний четвер. На Галичині відома великоднева гра «Жук» або «Жучок». Роль жука у ній виконує маленький хлопчик, якого дівчата передають по черзі із рук в руки, заразом водячи танок. За кольором жучка вибирали масть худоби. У Житомирі, коли закінчувалися Різдвяні свята, з-під скатерки виймали сіно і в залишеній на столі трусі шукали комашку: якого кольору вона буде, такої масті має бути худобина, тільки така худоба буде вестися — «піде в руку». Існувало повір'я, яке ототожнювало душі людей зі *світлячками.* Лужичани вважають, що *жуків-оленів* можна вбивати, але мучити не можна, бо інакше вони принесуть на своїх рогах вугілля і спалять дім. Якщо зловити *жука-водоміра* із річки лівою рукою і носити з собою, то це приносить удачу. Коли чути, як *шашіль* точить дерев'яну стіну або підлогу, то в тій стороні дому хтось помре.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.І, т.2, с.224-229. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.355. А.Гура, «Символика животных...», с.34, 58, 492, 500-503, 746.

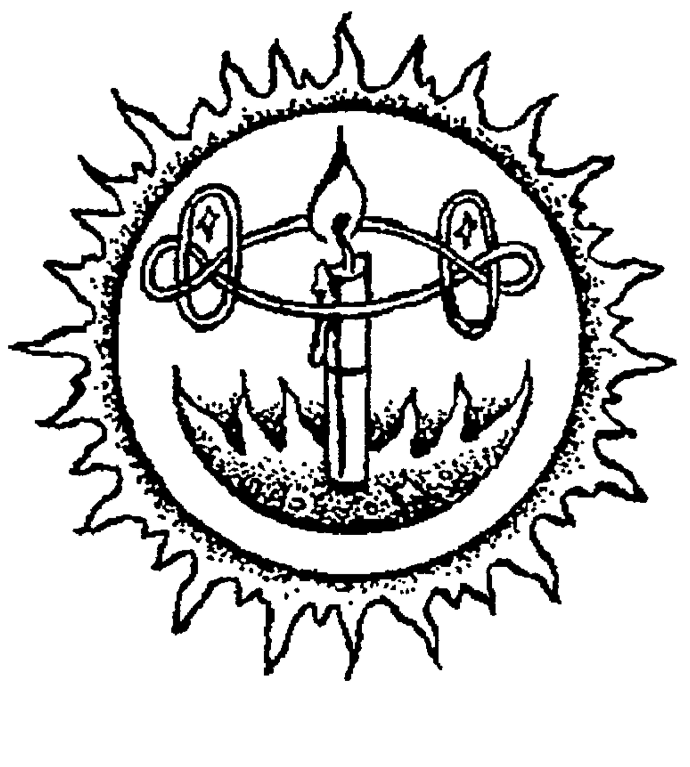

З

ЗАБОБОНИ — буденна назва повір'їв, які існують хіба що за традицією. «Світити волоссям» замужній жінці, тобто зняти очіпок, не можна — «сонце плаче». Як сонце зайде, не перуть пелюшок. Усяку сорочку треба мити налице, а не навиворіт; дитячу сорочку до року не можна вивертати. Як у неділю вранці одягати сорочку — то для Бога, а вдень — для людей, а вночі — для нечистого. Якщо жінка одягне сорочку в понеділок, то чоловік помре або буде цілий тиждень клопіт у хаті. Коли хочеш, щоб велося й щастило, вставай уранці на праву ногу, а встанеш на ліву — цілий день будеш у злому настрої. Взагалі права рука й права сторона важливіші від лівої. Хрестяться правицею, але коли треба відхреститися, то лівицею; якщо хтось встане з-за столу й перехреститься, а їсти ще не закінчили, то можна знову сідати, але відхрестившись лівицею. На «лівшу» дивляться з підозрінням — він може бути нечистим і т. п.

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінченка, т. II, с.7, 9. В.Милорадович, «Житьс-бытьс лубенского крсстьянина», с.218-231. Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.49. Г.Скрипник, О.Курочкін, «Народні вірування...», с.217.

ЗАБОРОНА (табу) — система правил, яка регламентує побутову та обрядову поведінку й господарську діяльність особи і колективу. Заборони на прядіння, чесання шерсті, стрижку овець, вивіз на поле гною, їжу, статеві зносини тощо існували у різних місцевостях як обереги від вовків; у певні дні не користувалися ножицями, щоб у вовка паща була замкнута; подекуди заборонено згадувати про вовка у так звані «вовчі празники», під час їжі або на Різдво, коли вовків замість їхньої власної назви називають *колядниками*; у рибалок вважається, що, пливучи по воді, не можна згадувати зайця або ведмедя, бо можна розсердити водяника; виконання заборони брати що-небудь із млина слугує оберегом від щурів; заборонено відмовляти вагітній, коли вона попросить щось, бо миші погризуть одежу тому, хто відмовить; щоб гусінь не з'їла капусту, жінці під час місячних заборонено полоти і підгортати; у день Всіх святих (1 листопада) не слід шинкувати капусту; щоб убезпечити посіви від горобців, на Різдво не викидають на сміття старого віника тощо.

(Див. ТАБУ).

Літ.: Б.Успенский, «Филологичсскис разыскания...», с.79, 128, 137, 176, 184 та ін. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.113. Л.Виноградова, С.Толстая, «Запрсты», с.269-273. А.Гура, «Символика животных...», с.104, 115.

ЗАБУДЬКО (забудьок) — хлібчик, який знаходили в печі наступного дня, коли розпалювали піч. Такий хлібчик, як правило, стояв збоку або у глибині печі, і коли приходила пора виймати випічку, господиня нерідко забувала про цей недопічок. За повір'ям, людина, яка буде його їсти, забуватиме все. Особливо небезпечний забудько для дітей, бо ростимуть без пам'яті, і для молодих дівчат: старости «забуватимуть» їхню хату. Забудьком відлучають дитину від грудей. Якщо дівчина хотіла, щоб до неї хлопець більше не приходив, то пригощала його забудьком. Щоб розлучити дівчину і хлопця, їм також давали по шматочку забудька. Давали забуту хлібинку й молодій, щоб не журилася за батьковою домівкою; давали й худобі, купленій на ярмарку, аби скоріше забувала колишнього господаря. «Забутний» хліб також зберігали на випадок появи мишей на току, його клали під стіжок («щоб миші забули»), розтирали на порох та обсипали посіви конопель, соняшника або обходили з ним кругом поля, клали на тому місці, звідки починали обхід і, не озираючись, швидко поверталися додому.

Літ.: Українці.., с.604. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.59. Д.Щербаківський, «Сторінки з української демонології», с.548. З.Калинюк, «Забудько». В.Скуратівський, «Русалії», с.544. Г.Кабакова, «Грудь», с.565.

ЗАБУДЬ-РІЧКА — річка, яка відокремлює земний світ від потойбічного. Вважається, що, перейшовши у сороковий день Забудь-річку, померлий забуває все, що з ним було на цім світі.
(Див. ТОЙ СВІТ, ВОГНЕННА РІЧКА).
Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56.

ЗАВИВАННЯ БЕРЕЗИ — обряд ворожіння. Вранці на Зелену неділю дівчата і хлопці з піснями-веснянками та гаївками йшли до лісу «завивати» вінки на березах. Потім несли ці вінки з піснями додому, а пізно ввечері дівчата йшли до ставка чи річки й пускали їх на воду, загадавши бажання, як і на Купала. Довго й тривожно спостерігала кожна за своїм вінком: чи піде під воду, чи буде на поверхні, чи злучиться з іншим віночком, чи перевернеться у воді, чи пристане до берега... Таким чином молодь загадувала собі майбутню долю.
(Див. ЗЕЛЕНІ СВЯТА, ДЕРЕВА — Береза).
Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.364-366. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II,с.146-150.

ЗАВІРЧУВАННЯ (провірчування, вимірювання) — один із способів лікування «уроків». Хвору дитину міряли ниткою вздовж і вшир по простягнутих у боки руках. Ставили її на поріг, на рівні голови робили в дверях дірку, клали в неї нитку і забивали кілком. У деяких місцевостях самої нитки було не досить. Разом із нею «завірчували» обрізані на руках і ногах нігті та трошки волосся: вірили, що хвороба минеться, коли хворий хоч на волосину переросте її. Нитку тричі обносили навколо голови, а потім спалювали. Подекуди нитка мала бути обов'язково червоною, а кілок, яким її «завірчували», — осиковим, бо осика вважалася добрим засобом від усякої нечистої сили.
(Див. НАВРОЧИТИ, ПРИСТРІТ, ДЕРЕВА — Осика, УРОКИ).
Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.267.

ЗАВМИРАННЯ — народна назва летаргічного сну, який розуміють як тимчасову смерть, коли душа заснулого відвідує «той світ». З давніх-давен у народі були поширені чутки про завмирання людей (на три, п'ять, сім або дванадцять днів). Такі люди, коли знову верталися до життя, розповідали, що бачили у потойбічному світі. Наведемо одну з таких розповідей: «Як завмирала одна жінка, то розповідала, що бачила на тім світі свого чоловіка. Дивлюсь, каже, а мій чоловік сидить на лаві і в макітрі табаку тре. Хіба, питаюсь, і тут є такі, що нюхають? Ні, каже, це мені така кара за те, що я на тому світі табаку молов у празник».

У народних казках богатирі, убиті ворогами, воскресаючи при окропленні їх живою водою, промовляють: «Ой, як довго я спав!» — «Спав би ти вічним сном, коли б не жива вода і не моя допомога», — відповідає вірний друг. *Вічний сон* означає смерть, а летаргічний сон називають *завмиранням*. Тварини, впадаючи в зимову сплячку, *завмирають* на цей час. Сонце, що заходить, уявлялося засинаючим, а сонце, що сходить, — таким, що просинається. Померлих називають «*усопшими*» — від спати, або *покійниками*— від спати спокійним вічним сном. Збереглося повір'я: коли заходить Сонце, не можна лягати спати, щоб разом з умираючим днем і самому не заснути вічним сном. Усе це свідчить про близькість сну і смерті, і те вірування, за яким душа під час сну може залишати тіло та блукати в іншому світі, стало причиною, чому снам надається віщого значення.

«Завмирали» переважно люди старшого віку, хоча були випадки і з молодими. «Можна уявити собі, — писав П.Куліш, — як сильно діють на прості уми свідчення старого чи старої, яка тільки що повернулася з того світу. Жах і здивування не дають місця недовірливості. Слухачі на все життя зберігають переконання в справедливості фантастичного оповідання, і якщо з ким-небудь трапиться завмирання, він у хворобливому стані мозку легко може видавати те, що малювало йому колись уявлення, за бачене на тому світі».
(Див. ТОЙ СВІТ, СОН, ДУША, СМЕРТЬ).
Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.65. Записки о Южной Руси, т. 1, с.303. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.208. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.163. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.56. С.Толстая, «Обмирание», с.278-279.

ЗАГАДКА — один із найдавніших жанрів фольклору, який зберіг значний шар загальної праслов'янської спадщини. Тематика загадок, як правило, йде від мотивів створення світу. Хаос — Небо й Земля, Місяць, Зірки — Час — Рослини — Тварини — Людина — Дім та хатнє начиння тощо, аж до загадок про загадки. Новорічний обмін загадками й розгадками можна зіставити з весільними обрядами, які в багатьох традиціях приурочені саме до Нового року і пов'язані з обміном дарами. Загадування дівчині загадок космогонічного змісту відоме в українському календарно-обрядовому фольклорі:

Да й збігла, збігла з поля сторожа,
Святий вечір!
Да й ударила з коня в ворота:
— Молодий Марку, чи спиш, чи лежиш?
— Не сплю, не лежу, стрілочки стружу,
Которі луччі — в пучечки в'яжу,
В пучечки в'яжу, на Дунай пускаю:
Пливіть, стрілочки, до моєї дівочки,
Загадайте їй три загадочки:
Як одгадає, так моя буде,
Не одгадає — не моя буде.
Ой що ж то горить без полум'я?
Ой що ж то росте без кореня?
Ой що ж то біжить без повода?
— Золото горить без полум'я,
Камінь росте без кореня,
Водиця біжить без повода.

Загадки взагалі зберігають стародавні способи організації знань — несуть сліди «священних» дискусій,

що мали вигляд відгадування мудрих загадок. У багатьох архаїчних загадках закодовані уявлення про структуру простору і часу. У загадках на тему Світового дерева воно безпосередньо символізує часову структуру космосу: «Дуб-дуб-довговік, на йому дванадцять гіллів, на кожнім гіллі по чотири гнізда, а у кожному гнізді по сім яєць, і кожному ім'я є». Відповідь: дуб — рік, гілка — місяць, гніздо — тиждень, яйце — день.

Літ.: Золотослов, №339-341. М.Номис, «Українські приказки, прислів'я...», с.639. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.13. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.35. В.Топоров, «Світове дерево», с.191-193. О.Мишанич, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.13. И.Седакова, С.Толстая, «Загадки», с.233-237. А.Гура, «Символика животных...», с.23-25, 34, 44, 48, 65 та ін.

ЗАГОВИНИ, запусти — останній термін для засилання сватів. Після традиційного початку весіль на Покрову наставала пора шлюбів, які завершувалися Різдвяними (Пилипівськими) заговинами. Відтак 28 листопада закінчувалась календарна осінь. Дні ставали коротшими, а ночі довшими. З цього часу молодь починала влаштовувати вечорниці, котрі тривали до Великодня.

(Див. ВЕЧОРНИЦІ, ВЕСІЛЛЯ, ПИЛИПІВКА, ПОКРОВА).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.117, 129, 133. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.17, 22. Т.Агапкина, «Заговенье», с.237-238. А.Гура, «Символика животных...», с.73, 136, 142, 412 та ін.

ЗАГРИЗАННЯ — один із способів очищувальної магії, до якого вдавалися, аби вигнати хворобу. Він полягав у тому, що болюче місце кусали зубами. Загризали *гризь* (різноманітні болі в суглобах, запалення сухожилля), пухлини, нариви, бородавки, грижу в дітей. Ввважалося, що *загризти*, або *закусувати*, різноманітні болячки повинен *мазільник* (наймолодша дитина). При цьому говорили примовку, яку повторювали три або дев'ять разів. Крім загризання, уживалися інші способи — залякування, потоплення у річці, перенесення хвороби на іншу людину або інший предмет тощо. Найпоширеніший спосіб — хворого зненацька обливали холодною водою. У деяких місцевостях психічно хворих шмагали осиковими різками. При гострих болях у дитини мати робила так звану «паринку по пузи», тобто сікла дитину прутом по животі.

(Див. ПРИСТРІТ, ПІДВІЙ, ЗАВІРЧУВАННЯ, ВОГНИК).

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.265, 268.

ЗАЖИНКИ — початок жнив — великого свята на честь бога врожаю. У цей день мили лавки в хаті, стелили чисті скатерки. Господиня, гарно одягнувшись, брала хліб-сіль і громничну свічку та йшла в поле зажинати ниву. Зжавши пучок жита, вона скручувала його і підперезувалася ним, як поясом. Жали в самих тільки сорочках. Пожниві сорочки-породільниці визначалися своїм оздобленням — вишитим або витканим візерунковим подолом. Перший зжатий сніп називався *іменинником*, його господиня несла додому і ставила на покуті, в деяких місцевостях у стодолі, де він стояв аж до кінця молотьби. Пізніше цей сніп обмолочували окремо й зерна перед засівом змішували з іншим насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб не хворіли.

(Див. ЖНИВА, ОБЖИНКИ, СПАС, ЗАКРУТКИ, СВІЧКА — Громнична).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.214. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.481-490. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.375. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.88-105. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.121. В.Конвай, «Трудова діяльність», с.203-204.

ЗАКЛИК. У поховальній обрядовості й голосінні над померлими неабияке значення мали заклики до небіжчика, аби вернувся; докори, що він покинув рідних; нагадування йому про достатки і добро, котрими він тішився за життя, і описування у темних фарбах того, що чекає його в могилі. Коли з'ясовується, що душа не вертається, родичі вважають за потрібне поховати тіло так, щоб не порушити інтересів покійника, не образити його і не залишити потреби по щось вертатися до старого життя і покинутої родини.

(Див. ГОЛОСІННЯ, МЕРЦІ, ДУША).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.146.

ЗАКЛИКАННЯ, заклички — короткі віршовані примовляння-заклинання, адресовані явищам природи, порам року, персоніфікованим святам (Коляди), природним тваринам, птахам і т. ін. Однією з головних особливостей річних свят, до яких належали й Коляди, було закликання предків. Найчастіше символічно прочиняли двері та вікна, після чого предки мали зайти до хати.

Найповніше закликання представлені у народній грі «Куці-баба». Останнім часом вона втратила свою ритуальну основу й виконується без будь-якого приводу, найчастіше навесні. Та майже до початку 40-х років XX ст. на Західному Поліссі її розігрували переважно перед Колядою. Значна частина предметів у грі належить до обрядових атрибутів Свят-вечора. І каша на полиці, і поросятко, яке кололи на Різдво, та й галушки, борошенця, які просить на відхід «Куці-баба», не випадають з розряду традиційних «дідівських», а відтак жертовних страв. Про зв'язок гри з культом можна судити й на основі інших її особливостей. Надзвичайно промовистий факт триразового виходу «Куці-баби» з хатнього порога. Взагалі гра «Куці-баба» виступає своєрідним оповіщенням предків.

Основна прагматична функція закликання — змусити природний об'єкт здійснити відповідні дії, у яких зацікавлений суб'єкт ритуалу. За допомогою закличок можна збити з шляху птахів у польоті і завернути їх у коло («Коршун, коршун, колесом, твої діти за лісом прив'язані поясом»), прояснити погоду («Колода, колода, чи буде завтра погода, гу!»), зупинити дощ («Не йди, не йди, дощику, зварю тобі борщику...», «Радуга-дуга, не давай дощу...») і т. д.

(Див. КОЛЯДА, СВЯТИЙ ВЕЧІР, КАША, РІЗДВО, ДІД, ПОРІГ).

Літ.: К.Соссенко, «Культурно-історична постать...», с.89. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.206-207. Т.Агапкина, «Заклички», с.260.

ЗАКЛИКАННЯ ВЕСНИ — один із найцікавіших давніх звичаїв. Народна уява створила поетичний образ весни у вигляді дівчини-«паняночки», що «десь у садочку шиє сорочку», а інколи й у вигляді молодиці, що вже має або готується мати дочку:

Ой, весна, весна та весняночка,
Ой, де ж твоя донька, та паняночка...

Ця вродлива дівчина або молодиця дуже багата, від неї люди сподівалися щедрих дарів, а тому й виглядали її рано-вранці, до схід сонця: вибігали на горби, ставали на воротах, лізли на дах комори чи клуні і запрошували її піснями. Закликали весну звичайно жінки, дівчата і діти. Це не завжди відбувалося на Сорочини, іноді й на Теплого Олекси, іноді на Явдохи, а то й напередодні Благовіщення. Закликання весни поєднувалося з вигнанням зими — смерті. Навесні відбувалася урочиста тризна з жертвоприношенням на честь померлих. Ще донедавна зберігалися в деяких місцевостях залишки того урочистого свята, коли оспівувався кінець зими і при цьому палили солом'яне опудало.

(Див. ЯВДОХИ, СОРОЧИНИ, ВЕСНЯНКИ, ЗИМА, ТЕПЛИЙ ОЛЕКСА, БЛАГОВІЩЕННЯ).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.270-272. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. ІІІ, с.12-14. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.83-90. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.670. Т.Агапкина, «Заклички», с.260.

ЗАКЛИНАННЯ, закляття — молитовне звернення до Бога; те саме замовляння, але в наказовій формі, наприклад: «Бодай ти пропав!», «Бодай ти світу Божого не побачив!» і т. ін. Спочатку заклинання були на ворогів, як і ворожіння, згодом з'явилося багато заклинань у формі замовлянь на хвороби: на кровотечу, на зубний біль, на укус змії. Ось приклад закляття на ворогів (проголошується уночі на порозі): «Ніч темна, ніч тишна, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному! Замикаєш ти комори, двірці і хлівці, церкви й монастирі! Замкни моїм ворогам губи-губища, щоки-пращоки, очі-праочі, щоб вони на мене, нарожденну, зубів і очей не витріщали, гніва в серці не мали, щоб усе поважали і в добрих мислях мали!»

Є заклинання на плоди, щоб краще родили, на вроки, щоб відурочити, і навіть на смерть. Є також закляття морозу, зими і смерті, що виголошувалися, очевидно, паралельно з очищенням землі вогнем від усякої нечисті. У народі вірили, що злій чарівниці Зимі допомагають чаклуни, відьми і різні демонічні духи. Щоб вона запанувала у небесному царстві, вони накидають на світлих богів звірині шкури, перетворюють їх за допомогою заклять на тварин, у подобі яких і перебувають вони до приходу весни. Цей мотив простежується в огнях Великого четверга і Великодньої ночі та в різних обрядах очищення. Один із таких варіантів:

Смерте, смерте, іди на ліси,
Йди на безвість, йди на море,
І ти, морозе, великий і лисий,
Не приходь до нас із своєї комори!
Смерть з морозом танцювала,
Танцювала і співала
А за море почвалала.

Заклинання доволі часто використовують, щоб приворожити парубка на любов до дівчини, щоб сонце світило, щоб дощ ішов тощо. Найгірше — це закляття батьків на дітей. За повір'ям, закляття тільки тоді здійснюється, коли мовиться заклинателем, у якого всі зуби цілі.

Із сивої давнини дожила до наших днів заклинальна пісня над духами, але що вона значить, досі ще ніхто задовільної відповіді не дав. Ось її «текст»:

С ... А ...Т ... О ... Р
А ... Р ... Е ... Ґ ... О
Т ... Е ... Н ... Е ... Т
О ... П ... Е ... Р ... А
Р ... О ... Т ... А ... С

У народі знають ці слова, але не розуміють їхнього значення. Кажуть, щоб дійти суті, треба переставити слова таким способом, який відомий лише заклинателям духів. Ці слова можна читати: зверху, знизу, справа, зліва, — і все буде так само.

(Див. ВОРОЖБИТ, ВІДЬМА, АБРАКАДАБРА, ВЕЛИКОДНЯ НІЧ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, СМЕРТЬ, МОРОЗ, ЗИМА, ЗАМОВЛЯННЯ, НАВРОЧИТИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. ІІ, с.49-50. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.75, 80-84, 100-103, 120, 136-138. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.135. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.192. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, 216; т.3, с.108. И.Сахаров, «Сказания...», с.92. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.289-297. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.88, 96, 100, 161. С.Толстая, «Заклинание», с.258-260.

ЗАКРУТИНИ — звичай 12 вересня сплітати ячмінні стебла з лляними й вівсяними та замовляти ниву, щоб гарно родила.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.96.

ЗАКРУТКИ, заломи, завивки, завої, закрути, заверти, напасниці — закручування колосків з метою завдати шкоди господарю. Позбутися закруток дуже складно. Закрутку робить знахар або злий сусід у своїй ненависті до сусіда; він сплітає стебла пшениці, заломлює, крутить (завиває) колоски кінцями на захід (сторону, з якою пов'язуються смерть, нечиста сила і бездітність) і робить зав'язку. Інколи у вузлах залому знаходили розпарені зерна і могильну землю: і те, й інше — знаряддя омертвіння. Родина господаря тоді в страху: якщо господар з'їсть хліб з цієї ниви — неминуча смерть чекає його і сім'ю. Тоді потрібно запрягти у віз нев'їжджeного коня, взяти підстилку від поросяти, покласти її на віз і чимдуж мчати на ниву; цією підстилкою накрити закрутку, але обережно, не дай Бог

торкнутися неї — бо знову біда. Зробивши це, знову мчати додому не оглядаючись, інакше нечиста сила зверне голову на бік. Приїхавши додому, запрягти коня їздового, набрати на віз кінського гною і їхати знову в поле. Цим гноєм обкласти кореневища стебел, на яких зроблена закрутка.

Практично на всій території України існував звичай закруток-оберегів. Їх робили для того, щоб уберегти ниву «від бурі, граду та злих очей». Напередодні зажинок господиня ще до сходу сонця чи пізно ввечері, щоб ніхто не бачив, виходила в поле, скручувала на узбіччі кілька жмень стебел і зв'язувала їх у химерне плетиво. При цьому годилося приказувати всілякі заклички і прокльони тим, хто зазіхав на її добробут. Закрутки робили всліпу, тобто так, щоб самій не бачити, як закручуватиметься збіжжя (нерідко до закруток ставали спиною).

У давніх требниках є молитви, які слід читати над зачарованим місцем: після молитви священик виривав закрут хрестом і тим самим знешкоджував його злий вплив. Для зняття закруту запрошували й знахаря, який вирубував з осики клин, розщеплював його навпіл і виривав ним зачароване колосся; потім закрут спалювали благовіщенською свічкою, а на тому місці, де він стояв, знахар вбивав осиковий кілок, який мав спричинити чаклунові страшні муки. Закрут кидали у воду, прив'язавши до важкого каменя, щоб той, хто хотів наврочити, сам потонув; також клали у чиюнебудь могилу, щоб винуватець помер.
(Див. ЗАЖИНКИ, ЗНАХАР).

Літ.: Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.121-122. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.983. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.248, 254. И.Сахаров, «Сказания...», с.105. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.66. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.424. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.318-320. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.171. В.Скуратівський, «Дідух», с.174. Л.Виноградова, С.Толстая, «Залом», с.262-263.

ЗАЛІЗО — магічний символ вигнання зла та його замикання. За повір'ям, із *залізних гір* прилітають зимою Морози, і там вони ховаються влітку. У відповідну пору звідти з'являються пропасниця та інші хвороби, супутниці і помічниці Смерті. Бабу Ягу іноді у казках називають *залізною бабою*. Також дітей переконують, що коли колоситься хліб, то там сидить баба, яка ловить пустунів і душить своїми залізними грудьми. Серби лякають шибеників *цвяхозубою* — бабою з залізними зубами.

У міфології залізо, як мідь і олово, виконує магічну функцію. Воно було необхідним атрибутом у знахарській практиці при замовлянні цілої низки недуг. Залізо поєднується з вогнем у ковальській магії. Перш ніж іти замовляти від укусу гадюки, необхідно було мати біля себе ніж і воду, при замовлянні кровотечі — ніж і яйце. За повір'ям, подорожньому не страшна ніяка сила, якщо при ньому буде ніж. Його брали з собою, коли несли дитину до хреста, зі свяченим ножем ішли по лікарські трави тощо. Гуцули, наприклад, перш ніж приступати до копання *матригану* — рослини, якій приписували магічні властивості, окреслювали навколо себе ножем коло, щоб ніякі злі сили не мали доступу до них. Особливі вірування пов'язувалися з іржавим залізом. Вірили, що воно притягує до себе всяку хворобу, оберігаючи таким чином людину. Біля дверей прибивали клямки і підкови, «щоб хвороба не входила в дім». Рогач і коцюба відігравали неабияку роль в обрядах (особливо на весіллі) як обереги від злих сил.
(Див. ГОРА, ПІДКОВА, НІЖ, КОВАЛЬ, МАГІЧНЕ КОЛО, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Беладона).

Літ.: Замовляння, с.86, 142. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.18, 290. М.Новикова, «Коментар», с.257. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.224-226. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.37. Е.Левкиевская, «Железо», с.198-200. А.Гура, «Символика животных...», с.71, 145, 150, 151, 265 та ін.

ЗАМОВЛЯННЯ, заговір, примовка, примова — молитвослов магічного характеру, основою якого є віра в чудодійну силу слова як засобу впливу на вищі духовні сили. Людина вірила, що мертві могутніші від живих, а тому в замовляннях зверталися до «образу світу», втіленого в них та у природних явищах. Замовляння — це також звертання до темних сил, до «нечисті», а тому їм личить більше ніч, коли такі сили панують. Замовляння має велику чудодійну силу, коли воно проказане в належній формі, у належний час і з належним обрядом. Замовляють рано-вранці, повернувшись лицем до сходу. Замовляннями-заклинаннями заворожують щастя, добру долю, урожай, приріст худоби, бджіл тощо. «Роди, Боже, жито-пшеницю й усяку пашницю. Господарям на диво, людям на добро!». Один із найдавніших типів замовляння — безпосереднє звертання до об'єкта, на який спрямована дія. Замовляння до води: «Добрий вечір, кринице, красная дівице, водо-дочко Уляно,

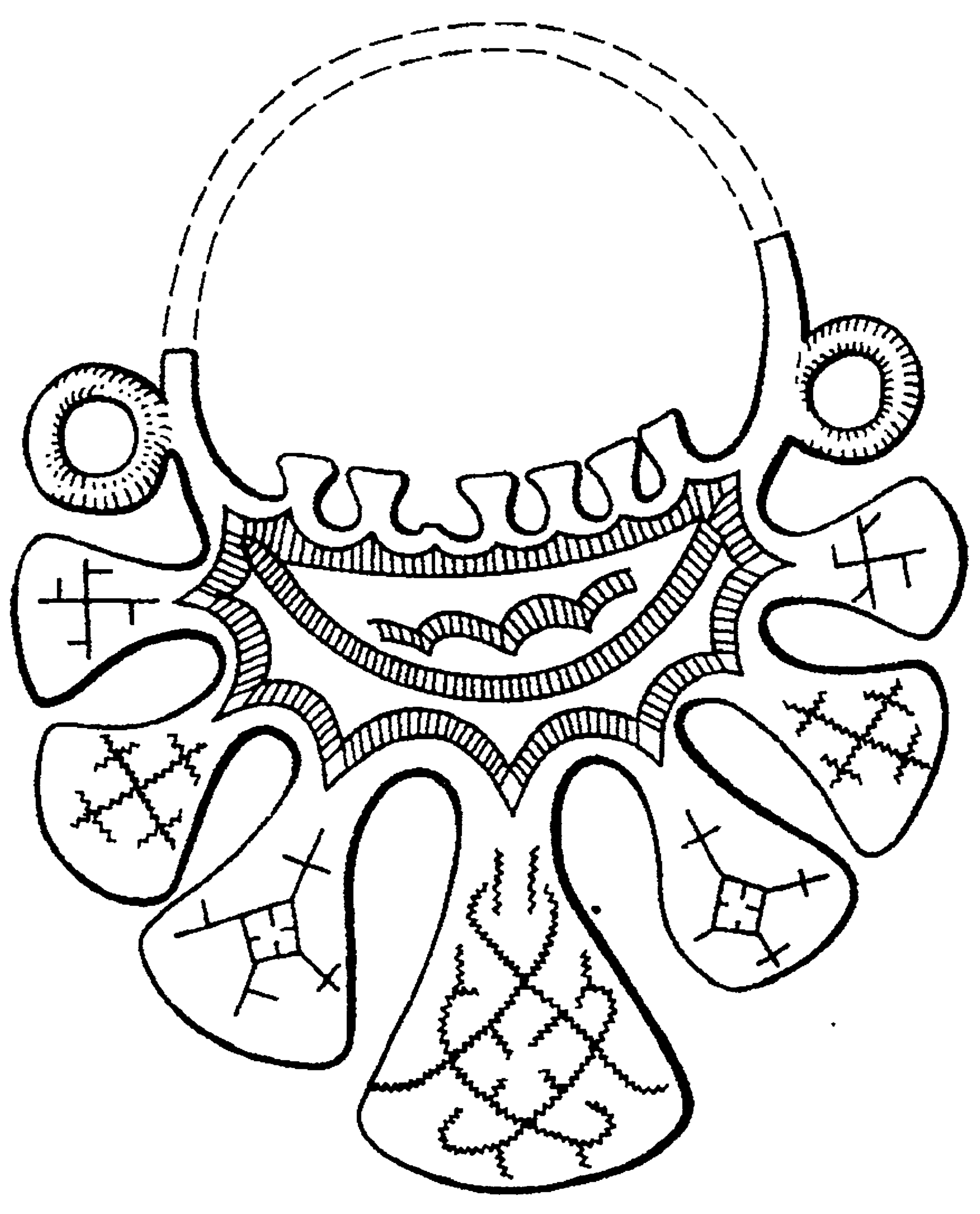

Скроневе кільце із символами замовляння родючості. XII ст.

земле-мати Тетяно, камне-брате Петро. Поздоровляю вас із понеділком, приймайте хліб-сіль, дайте нам водиці на добро». Подібне замовляння супроводжувалося певною ритуальною дією: у криницю опускали окраєць хліба і тримали його там від заходу до сходу сонця. Вірили, що він набуває лікувальних властивостей: коли такий хлібець дати з'їсти породіллі, то прибуде багато молока.

(Див. ЗНАХАР, НІЧ, КЛАНЯТИСЯ, МОЛИТВА, ЗАКЛИНАННЯ, СЛОВО, КРИНИЦЯ, МЕРЦІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.67; т. III, с.427. Українські замовляння. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.132-133. А.Потебня, «О нєкоторых символах...», с.32; «Малорусская народная песня...», с.20-25. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.1, с.23-24; т.2, с.207-208, 286, 292; т.3, с.386. В.Петров, «Український фольклор», с.17-20. Ф.Зєлинский, «О заговорах». І.Гунчик, «Народні молитви та замовляння...», с.48-54. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.289-392. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.485, 488. Б.Рыбаков, «Язычєство дрєвних славян», с.133-145. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.233. В.Топоров, «Заговоры и мифы», с.450. С.Толстая, «Заговоры», с.239-244. А.Гура, «Символика животных...», с.13, 24, 25, 112, 116 та ін.

ЗАМОК — предмет, який використовували для захисту від шкідливого впливу. Як оберіг поширений у весільних обрядах, при епідеміях, похоронах, пошуках скарбів тощо.

Українці при похованні дитини клали їй на груди замкнутий замок, щоб не вмирали інші діти. Замки знаходять іноді в курганах. Та й в XIX ст., щоб смерть не повернулася в дім, при похованні ще кидали замки у могилу. Під час епізоотії над губами впалої худоби замикали замок, а потім закопували його разом із твариною. Під час першого вигону худоби господар виганяв її через ворота, біля яких був покладений замкнутий замок, щоб вовча паща замикалася так само міцно, як він на ключ замикається. Коли домовлялися про весілля, замок клали під поріг і замикали одразу, коли жених приходив у дім до молодої, а потім кидали в річку, щоб шлюб був міцним. Замки і ключі знайдено у давньоруських скарбах XI—XIII ст.: імовірно, вони мали убезпечити їх від злодіїв.

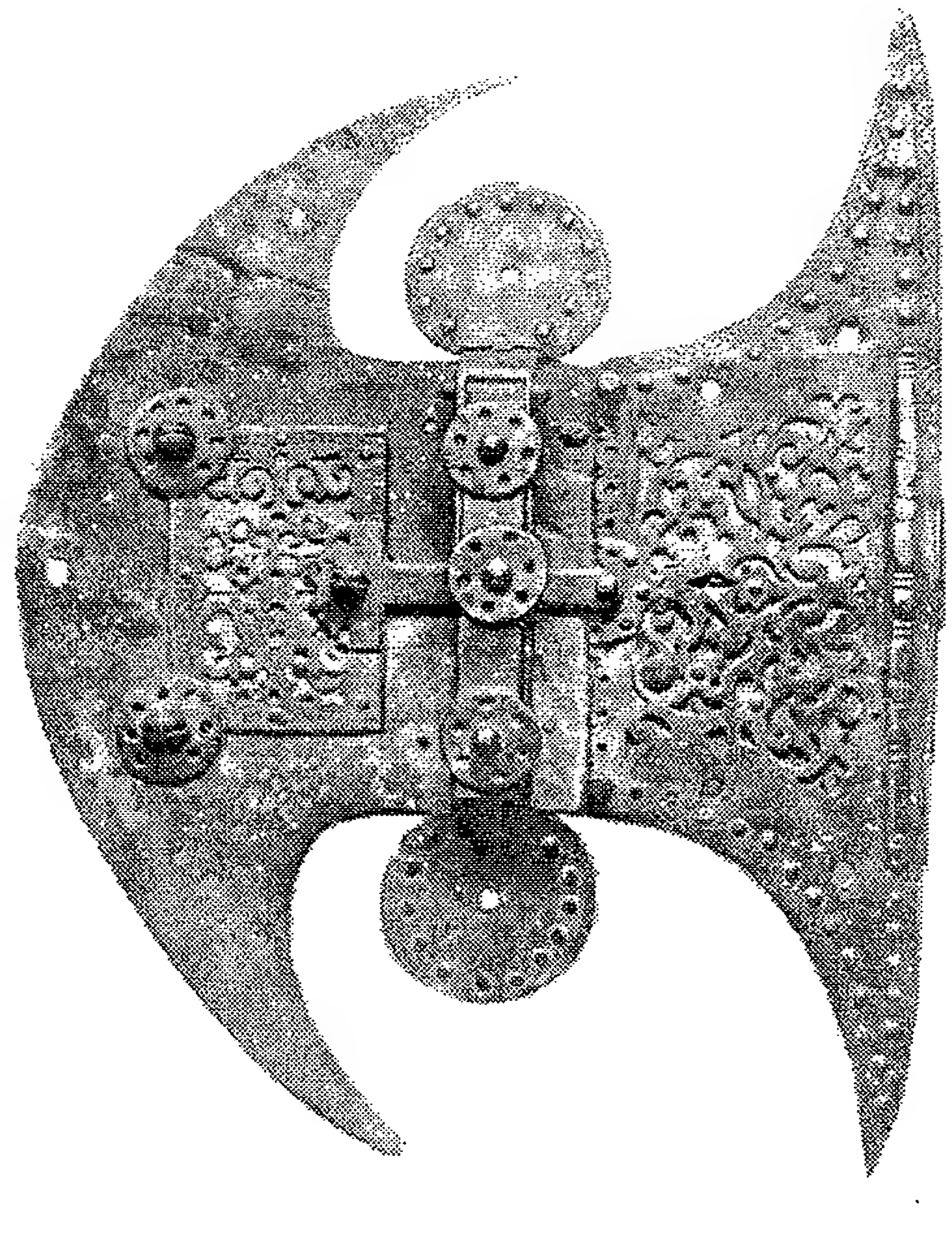

Кований замок «Сокирний». XVII ст.

Мотив замикання замка широко використовувався у замовляннях. Характерні так звані «закріпки» заговорів типу: «Земля — замок, ключ — небо»; «...А до цього мого слова небо і земля — ключ і замок; амінь»; «Замкну замки замками, заключу ключі ключами»; «Ключ та замок, амінь». Кидання замка у морські води, у вогненну річку, а також розлучення ключа і замка надавали замовлянню особливе значення: «...Замок в небі, а ключ в морі; замкнув і в море викинув!»; «До цього мого слова ключ і замок несу я до Окіян-моря; є на Окіян-морі острів великий, на березі лежить камінь Алатир; під каменем стоїть жива щука, з'їсть той мій ключ і замок. Хто кругом Окіян-моря обійде, хто біля Окіян-моря пісок витопче, хто із Окіян-моря воду вип'є, хто ту живу щуку добуде, ключ і замок мій дістане, — той все напортить». Загадки: «Чорненький собачка весь дім стереже»; «Вийшла пані на Ордані, путає коні на долоні, узлик — та не розв'яжеш» (все про замок). Мотив замка і ключа мав і еротичне забарвлення.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, КЛЮЧ).

Літ.: М.Номис, «Українські приказки, прислів'я...», с.652. А.Байбурин, «Жилищє в обрядах и прєдставлєниях...», с.135. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.224-226. Г.Маслова, «Народная одєжда...», с.37. А.Топорков, «Замок», с.188-189. Е.Левкиєвская, «Замок», с.263-266. А.Гура, «Символика животных...», с.70, 115, 140, 144, 148 та ін.

ЗАСУХА — в народному уявленні — кара за гріхи, яка посилається людям зверху. Головною причиною засухи вважали «осквернення землі», тобто поховання нечистих покійників — самогубців, утоплеників тощо, яких «земля не приймає». Звідси і такі давні способи магічного зупинення засухи, як руйнування їхніх могил, викидання трупів у воду і т. ін.

Згідно з віруваннями, земля «спить» від Здвиження до Благовіщення, і торкатися неї заборонялося. Що ж до спорудження будь-яких огорож навесні, до Благовіщення, то вірили, що вони призводять до «загороджування дощів» улітку, тому у випадку засухи такі забори руйнували, щоб «звільнити» дощ. На ткацьких верстатах також заборонялося працювати (вважалося, що можна «заснувати» дощ). Якщо такий гріх викривався, винувату жінку обливали водою, а станок ламали.

Магічний зв'язок вогню, вогнища, печі з засухою лежить в основі повір'їв про те, що пекти хліб чи смажити що-небудь на Благовіщення — гріх, бо наслідком може стати засуха: «буде так пекти, як печеться на сковороді» (Полісся). Винуватцями засухи могли бути також гончарі й черепичники, оскільки їхнє ремесло пов'язане з вогнем.

(Див. ПОХОВАННЯ, САМОГУБЕЦЬ, ЗДВИЖЕННЯ, БЛАГОВІЩЕННЯ, ВОГОНЬ).

Літ.: С.Толстая, «Засуха», 275-276. А.Гура, «Символика животных...», с.48, 66, 71, 74, 86 та ін.

ЗАТЕМНЕННЯ, затьма (Сонця або Місяця) — природне явище, якому приписується негативний вплив на людей; пояснюється переважно зловіщими діями демонів; часто сприймається як Божа кара за людські гріхи або як провіщення біди (війни, голоду, мору і т. ін.). Іноді казали, що затемнення — це бійка між Сонцем і Місяцем, а іноді — що ці світила затуляють свої обличчя руками, щоб не бачити людських гріхів. Тому затемнення Місяця найчастіше буває вночі, коли люди найбільш грішні. У деяких місцевостях вірили: затемнення настає тому, що крилаті вовкулаки хочуть з'їсти Сонце. Про таке вірування згадується у «Повісті врем'яних літ» під 1065 р.: «Солнце премінися, не бисть світло, но аки місяць бисть, его же невігласи глаголють снідаему сущю»; так само і в 1115 р. затьму як вісник нещастя бачимо у «Слові о полку Ігоревім». У тому ж літописі під 1185 р. описано, що коли князь Ігор побачив 1 травня затьму сонця, то запитав своїх бояр та дружину: «Ви бачите? Що се є за знамення?» І сказали мужі: «Княже! Се є не на добро знамення осе».

Хоча затемнення Сонця відбуваються украй рідко, але навіть до недавнього часу вони викликали в народі відчуття жаху: невже благодійне світило загине навіки? При затемненнях був звичай закривати колодязі, щоб уберегти їх від псування й отруювання. Цікаво, що при повному сонячному затемненні (коли на небі, ніби вночі, з'являються далекі зорі) всі тварини стають неспокійними: пташки, які до того спокійно літали в повітрі, припадають до землі; кури нишкнуть і сідають на сідало. А по закінченні затемнення півні починають свою звичну пісню, якою кожного ранку зустрічають Сонце; домашня худоба радісним ревінням вітає повернення денного світла.

(Див. СОНЦЕ, МІСЯЦЬ).

Літ.: Повесть временных лет, ч. 1, с.110, 200. Слово о полку Игореве, с.112. Літопис Руський, с.336. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.105. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.20. Г.Булашев, «Український народ...», с.245. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.343, 347. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.41, 58, 341, 381-388, 393; т.2, с.271; т.3, с.39, 225, 242, 394-395. А.Плотникова, «Затмение», с.276-279. А.Гура, «Символика животных...», с.86.

ЗАХІД — сторона, протилежна сходу, вважалася місцем вічної темряви; з ним пов'язували ідею смерті й пекла. Де вмирало Сонце, туди — уявлялося давній людині — відходили померлі предки. Із заходом Сонця ніби призупиняється споконвічна діяльність природи, мовчазна ніч охоплює світ, і все занурюється у глибокий сон. Зі зникненням яскравих променів Сонця починаються морози, земне життя завмирає, а людина засуджується на тяжку працю: вона змушена будувати житло, селитися біля домашнього вогнища, заготовляти їжу і теплу одежу. А тому з давнини склалося переконання, що морок і холод творяться іншою могутньою силою — нечистою, злою і руйнівною. Отож далеко-далеко на заході, де кінчається земля, є велетенська брама. Вхід до пекельного царства оперізують вогні безвісті, що смердять сіркою. Там, серед чорноти, величезний трон, і на ньому сидить, підпираючи величезним жезлом небо і землю, величезний чорт. Тому-то предки, коли Сонце заходило, проводжали його із тривогою, а коли сходило, то радісно вітали його. Звичай ховати покійників до заходу Сонця пов'язаний із вірою у те, що так воно встигне довести небіжчика до царства мертвих.

(Див. СХІД, ПІВНІЧ, ПІВДЕНЬ, СМЕРТЬ, ЗИМА, ПЕКЛО, ВІЙ, САТАНА).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.194, 984. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.94, 96; т.2, с.71; т.3, с.16. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.24. А.Голан, «Миф и символ», с.32-36. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.35. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.64. В.Скуратівський, «Русалії», с.242-243. Н.Толстой, «Восток—запад», с.120-122. А.Гура, «Символика животных...», с.65, 194, 355, 453, 456 та ін.

ЗАЯН — казковий герой, який народився від отриманого від зайця яблука.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.129.

ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД — триметрова статуя з крем'янистого вапняку, знайдена у 1848 р. на Тернопільщині біля р. Збруч. Городище-святилище, з яким пов'язують цю знахідку, розташоване поблизу с.Городвиця Гусятинського району, в лісі, на найвищому пагорбі. З усіх боків його оточує високий кам'яний вал, який спорудили ще скіфи-землероби. З'ясовано, що Збруцька статуя зображує верховного бога — Світовида.

Унизу статуї — трійця богів, яка символізує три світи: небо — світ Прав, землю — світ Яв і потойбіччя — світ Нав. Вище від них висічені зображення чотирьох богів. Дослідники вважають, що це богиня плодючості Мокоша з рогом достатку в руці (на лицевій стороні кумира); богиня з обручкою (чашею) — Лада; бог війни Перун з мечем і конем і безіменний бог без символів (на тильній стороні кумира). Деякі вчені називають бога без атрибутів Дажбогом. Над ними — чотириликий Світовид, бог природи, бог-життєдавець Род.

(Див. РОД, СВІТОВИД, ПРАВ, ЯВ, НАВ, ЛАДА, МОКОША, ДАЖБОГ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ).

Літ.: Релігієзнавчий словник, с.312. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.19. А.Петрушевич, «О каменном истукане Хорса-Даждьбога», с. 111. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.69. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.408, 459-464; «Язычество древней Руси», с.130-131, 236, 238. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.116-118. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.79. В.Иванов, В.Топоров, «Славянская мифология», с.451. Ф.Гуревич, «Збручский идол». И.Русанова, Б.Тимощук, «Збручское святилище».

ЗВЕРХДУБА — казковий герой, богатир, який жив на деревах.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.129.

ЗДВИЖЕННЯ (у християн — Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього) — 14/27 вересня. За народним календарем — початок осені. У цей день земля «здвигається» ближче до зими, а птахи починають відлітати у вирій. Першою відлітає зозуля, бо в неї ключі від тієї теплої країни. У народі кажуть, що «на Здвиження остання копа з поля двинулась». За повір'ям,

тоді не можна починати важливу справу: вона або закінчиться невдачею, або стане безкорисною. Гадюки також починають повзти до вирію, а тому на Здвиження небезпечно ходити до лісу за грибами. Вірять, що перед тим, як земля «здвигнеться», *підземний* скликає всіх гадів на віче: яка із змій найбільше наробила зла, тій забороняє ховатися на зиму в землю, залишаючи її на погибель. Господарі, знаючи це, наглухо зачиняли всі ворота, закривали всі щілини, щоб жоден гад не вповз на обійстя. На Здвиження змії збираються докупи в ямах, печерах, ярах, і там, де є світлий камінь, вони облизують його скрізь, насичуючись ним, бо це і є білгорюч камінь-алатир.

На Здвиження ведмідь лягає у барліг. Українці Карпат вірили, що рушниця стрілятиме без промаху, якщо застрелити нею змію на Здвиження. У деяких місцевостях в цей день виконували обряд похорону мух. На Здвиження ластівки ховаються у колодязі, щоб таким чином швидше потрапити у вирій.

(Див. ВИРІЙ, АЛАТИР, ЗМІЇНЕ ЦАРСТВО, ПТАХИ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.132. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.50. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.417-418. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.38. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.244. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.278. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.200. Г.Кабакова, «Воздвижение», с.400-401. А.Гура, «Символика животных...», с.170, 297, 329, 338, 445, 568, 628.

ЗДУХАЧ належить до категорії дводушників: під час сну душа здухача покидає тіло і, відправляючись на боротьбу з демонами, веде за собою вітер і жене градоносні хмари. За зовнішніми ознаками здухач — звичайна людина, яка при наближенні негоди впадає в сон, але її душа бореться з бурею, набираючи вигляду вітру, орла, мухи. Прокинувшись знесиленим, здухач бачить на собі рани, отримані під час битви. Про раптово померлу людину кажуть, що вона була здухачем. Від звичайних людей здухачі відрізняються неймовірною силою, властивістю спати глибоким, безпробудним сном; вони часто бувають задумливі, чудні; можуть стати невидимими. У них «легка рука», що приносить процвітання дому й селу. Здухач може бути зачатий у переддень неділі, якого-небудь свята; він обов'язково народжується «у сорочці». Здухачами часто виступають домашні тварини, які під час сну ведуть себе неспокійно перед наближенням негоди. Щоб не «вибити око» здухачеві, не можна кидати у вихор камінь, бо той може розсердитися і вбити кривдника.

(Див. СОН, ДВОДУШНИК).

Літ.: А.Плотникова, «Здухач», с.303-305.

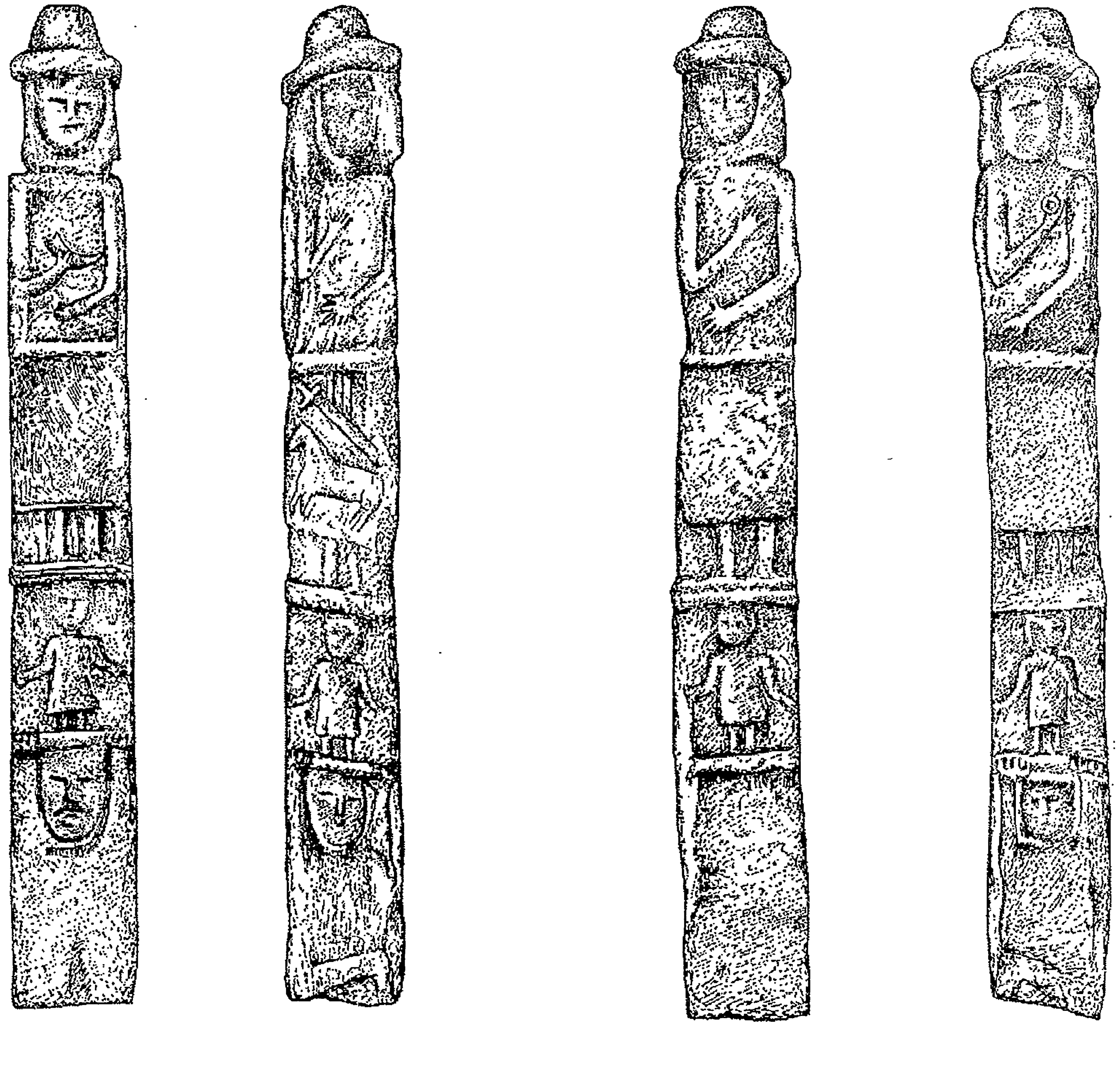

Збруцький Світовид. IX ст.

ЗЕЛЕНІ СВЯТА — три дні перед Святою неділею і три після неї. Цей тиждень називають також *Русальним*, *Клечальним*, *Глетчаним* або *Троїцьким*. Зелена неділя ще має назви *Троянове свято* або *Гряна*:

На Гряній неділі, на Гряній неділі
Русалки сиділи, сорочок просили,
Сорочок просили: «Та дайте, дівочки,
Молодиї молодки, дайте рубашку».

Слова «гряна», «грянути», «грясти» означають передпочаток певних подій чи змін: «грянула злива», «на сон грядущий» тощо. Отож Зелені свята знаменують кінець весни і початок літа. На ці свята покійники вдруге (після Великодня) виходять на світ, і від них залежить плодючість землі, а звідси й урожай. Хати прикрашали клечанням, тобто зеленню, бо покійники люблять у ній поселятися. Від стародавньої обрядовості Зелених свят виник культ дерев і рослин. За народними прикметами, саме в період Зелених свят зацвітає дика троянда. А тому Зелена неділя є водночас і днем пошанування бога Трояна.

Обрядовою стравою на Зелених святах неодмінно була яєчня. Яйце, починаючи від Великодня, проходило через усю весняну обрядовість: воно було символом зародження нового життя; а коли весна закінчувалася, яйце їли вже у вигляді яєчні (зародок мав обернутися у плід). Приготовляли таку трапезу і споживали її здебільшого дівчата. Завершуються Зелені свята у перший день Петрівки. Цього ж дня, крім «Проводів русалок», виконували ще чимало інших обрядодійств: «хоронили» Ярила, Коструба, «проганяли» Шуліку.

(Див. ТРОЯН, КЛЕЧАННЯ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, ПЕТРІВКА, РОЗИГРИ, ЯРИЛИНЕ СВЯТО, КОСТРУБ, П'ЯТДЕСЯТНИЦЯ).

Літ.: Релігієзнавчий словник, с.122. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.34-36. С.Килимник, «Український рік...», т. IV, с.347-389. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.145-175. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.73-74, 346. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.11-23. О.Курочкін, «Свята й обряди...», с.196-197. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.112-115. В.Скуратівський, «Дідух», с.142-146. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с.52. А.Гура, «Символика животных...», с.172, 198, 349, 375, 376 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.142-158.

ЗЕЛІЙНИК — знавець цілющого зілля. Зелійники мали свої травники, у яких були записи про чарівні властивості трав і коріння, з указівкою на замовляння та інші засоби, які використовувалися у народній медицині. Серед зелійників були вмілі костоправи, вони з успіхом лікували від укусу змії тощо, хоч і самі не раз бували безпорадні перед силою хвороб. Користуючись магією слова, через яке примушували сили природи діяти відповідно до людських бажань, вони досягали вражаючих результатів у лікуванні різних хвороб способами замовляння та шептання.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, АПОКРИФИ, ЗЕЛО).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.75. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.128-137, 204-208. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.200, 988. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.298.

ЗЕЛО — цілюще та чарівне зілля, силу якого добре знали чарівниці, відуни та відьми і часто користувалися нею. Та й прості люди щиро вірили в цю силу. Чарівне зело збирали в певні дні й години рано-вранці, «поки роса не впаде», далеко від села, «де не чути півня і собачого гавкоту». Годилося бути гарно одягнутим, у чистій білизні, яку, прийшовши до лісу, обов'язково скидали, бо коли нарвеш в одежі, то не буде допомоги від усякої хвороби. Предки були переконані, що зела поміж собою розмовляють; зіллячко до зіллячка озивається, прихиляється і каже: «Я від голови... а я від любощів». Зело збирали натщесерце. З собою завжди брали хліб і сіль, щоб віддячити землі за чарівний дарунок.

(Див. ЧАРІВНИЦІ, ВІДЬМА, ЗОЛОТИХА, ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.58. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.75. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.128-137, 204-208. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.200. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.298. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.81, 89. Л.Виноградова, В.Усачева, «Зелень», с.308-311. А.Гура, «Символика животных...», с.58, 74, 77, 94, 195 та ін.

ЗЕМЛЕТРУС — природне явище, яке у народній культурі пов'язувалося з космогонічними уявленнями про місце і будову землі, а також тлумачилось як Божа кара за людські гріхи. За повір'ям, віщує нещастя. Так, Іпатіївський літопис під 1295 р. розповідає: «Потрясеся земля по всей области Києвьской і по Києву: Церкви каменния і деревяния колебахуся, і всі людиє, видяще, от страха не можаху стояти: онії падаху ниции, інші же трепетаху. І молвяхуть друг ко другу: Сиі знамения не на добро бивають, но на падение многим, і на кровопролитьє, і на мятежь мног в Руской землі. Єже і сбисться».

Карпатська фольклорна традиція зберегла сліди давньої космогонічної картини, пов'язаної з міфічною рибою, яка тримає свій хвіст у зубах. На Житомирщині теж оповідають, що землю тримає риба із затиснутим у зубах хвостом. Коли вона випускає його, бувають землетруси.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.3. Г.Булашев, «Український народ...», с.269-270. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.347. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.183. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.81. А.Плотникова, «Землетрясение», с.312-314. А.Гура, «Символика животных...», с.86, 289, 757.

ЗЕМЛЯ — одна з основних стихій світотворення (поряд із водою, вогнем і повітрям); центральна частина триєдності Всесвіту (небо — земля — пекло), населена людьми і тваринами; символ жіночого начала, материнства; осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого. Земля — велика берегиня вічнозеленого Дерева життя. Небо і земля уявлялися як безсмертне подружжя, що символізувало чоловіче й жіноче начало, батька і матір. В одному стародавньому рукописі так прямо і записано, що русичі «землю глаголють матір'ю», а «отець їм є небо».

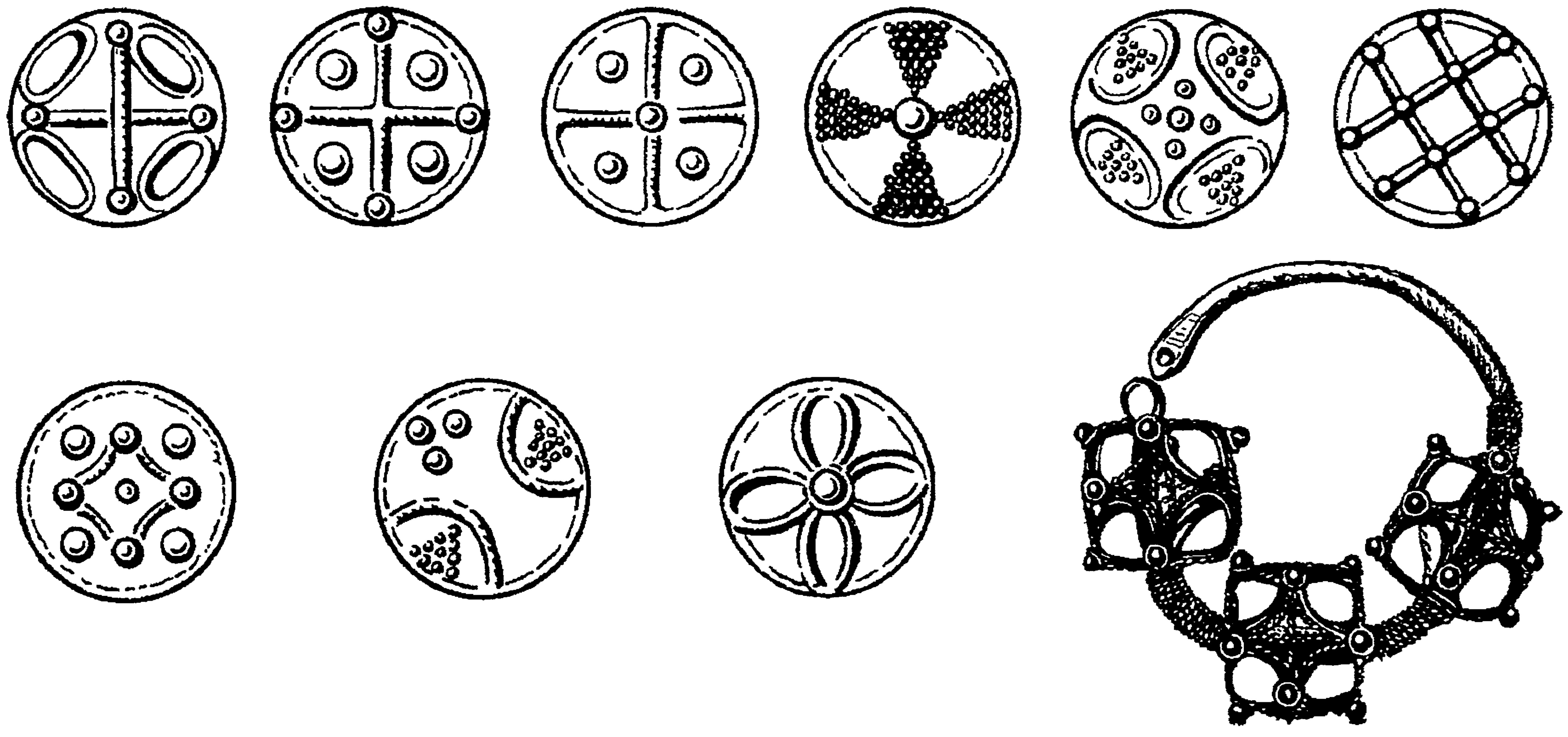

Символи землі на скроневих кільцях XI—XIII ст.

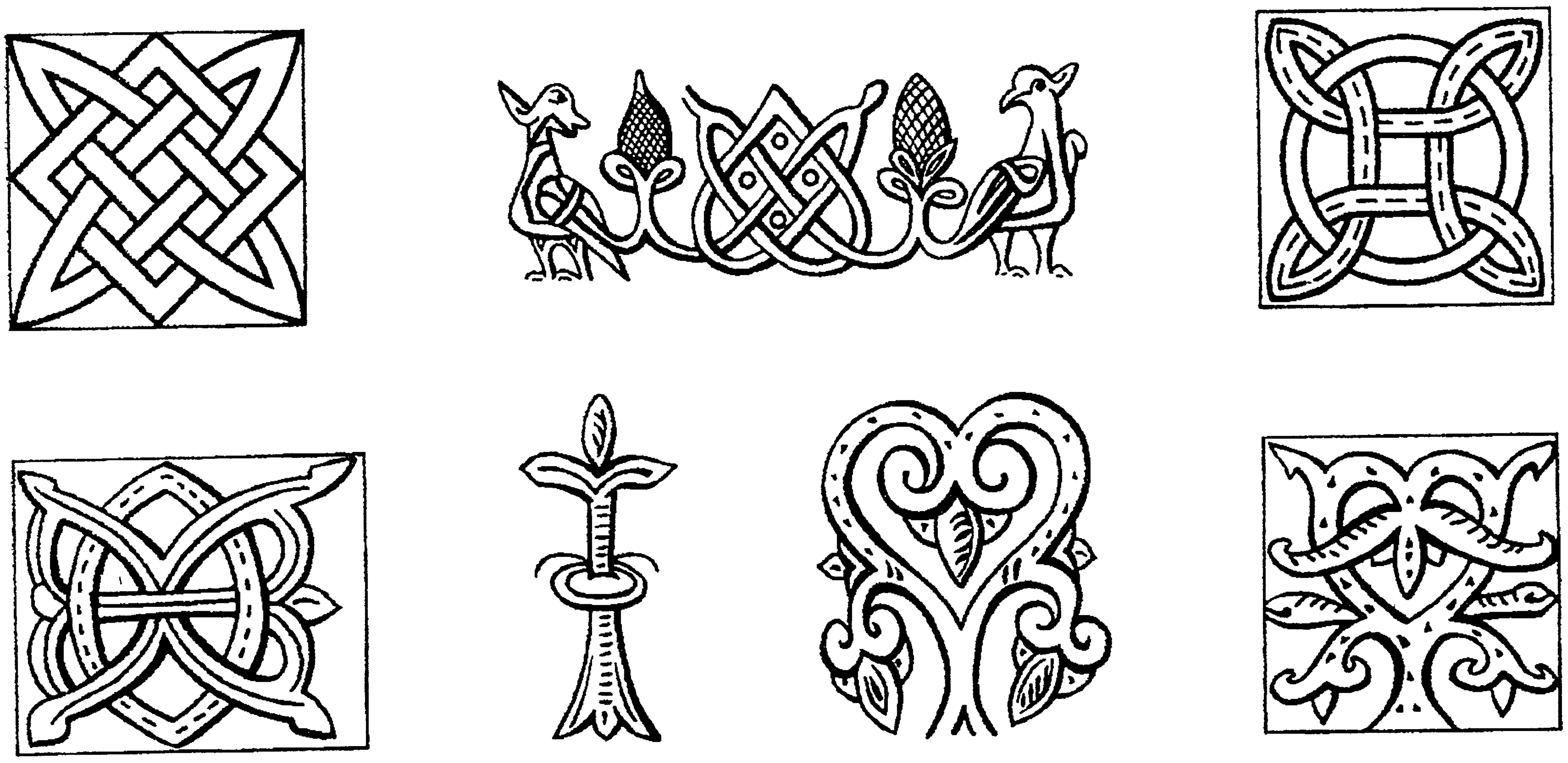

Зображення землі, води і рослин на браслетах XII—XIII ст.

Ідея створення землі у народних віруваннях виходить від Бога: «Розгадав собі Господь за святу землю і плоди, і всякі порядки». Для її виготовлення використовується пісок (глина), котрий сатана дістає із дна моря після триразового пірнання. За іншими джерелами, земля постала шляхом розсіювання її Всевишнім. На Гуцульщині маємо цікаве поєднання теологічного й аграрного мотивів: земля — це зліплена Богом паляниця.

У західноукраїнських колядках є оригінальний мотив створення світу птахами. Голуби спускаються на дно моря за піском, з якого постане земля. Дослідники вважають, що цей мотив має давніше походження, ніж той, що пов'язується з Богом. І.Нечуй-Левицький зробив спробу реконструкції останнього і дійшов висновку: «Господь — то той самий сивий сокіл або два голубойки, бо він створив землю, так само як і вони, з піску. Тут тільки ні з сього, ні з того боку приточений чорт, позичений в іншої системи. Він поставлений тут замість самого мирового дерева й уособлює собою небесні грізні хмари, темні зимові сили, що змагаються нарівні з світлими силами».

Неказкова проза містить цікаві дані стосовно розміру створеної землі. Народ уявляв її невеликою, наприклад у вигляді хлібини, верети, крихти тощо. Такі порівняння, ясна річ, виходили зі звичного місцевого етнографічного середовища.

Культ землі у наших предків був одним із давніх і основних. Він породив цілий сонм земних богів: Триглава, Велеса, Діванну, божеств весни, зими, літа й інших. У Землі-Матері є багато *вищих сил,* яким вона наказує бути посередниками між нею та людьми. Ці сили родять із землі все, що росте на ній. На день святого Урая (Юрія), коли щойно починали зеленіти перші сходи, люди йшли *на жито* у супроводі священика. Після благословення та освячення ниви святою водою одружені молоді люди парами лягали на засіяне поле і перекачувалися по ньому декілька разів, щоб бути *сильними і здоровими*, *як Юрієва роса*, та з вірою, що це сприятиме росту сходів.

Із силами землі особливо споріднена жінка, мати, господиня, бо з лона матері теж приходить усе живе й повертається назад, щоб прибути звідти знову. Власне земля у предків не персоніфікувалася в богиню, але її й без того поважали як праведну, святу, Божу. Невільно без потреби бити києм по землі, бо це гріх і їй болить. Найбільше свято для Матері-Землі — коли вона будиться від довгого зимового сну, а у Духів день земля — іменинниця, і не можна тоді в землі нічого робити, бо їй болить. Давня приповідка говорить: «Держімося землі, бо земля держить нас». Предки до останнього подиху боронили рідну Матір-Землю, бо то було їхнє життя. Повернувшись із чужих країв, воїн насамперед сходив на високий пагорб, кланявся сторонам світу, з піднятими до неба руками промовляв молитву, а потім ставав на коліна і цілував землю. Земля — найвірніший свідок, а тому нею клянуться, бо свято вірять, що Земля-Мати не простить того, хто не дотримує слова. Під час весілля дівчині, бажаючи щастя, кажуть: «Будь квітуча і родюча, як земля». Земля може розступитися й поглинути грішника, а по смерті може й не прийняти, і той вештатиметься неприкаяним, а коли й похований — не згниє. Ще й дотепер збереглися прокляття: «Бодай тебе земля поглинула!», «Бодай тебе свята земля не прийняла!». Коли людина заприсягнеться і з'їсть при цьому землю, то такої присяги ніхто не зламає.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, СОКІЛ-РОД, СТВОРЕННЯ СВІТУ, ЖИТТЯ, УРАЙ-РАЙ, ДУХІВ ДЕНЬ, МАТИ — СИРА ЗЕМЛЯ, ДІВАННА, ПРИСЯГА).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.3, 5, 12, 14-15; т. XIII, с.218, 220. Українські народні пісні.., с.119. Колядки та щедрівки, с.112, 134, 203. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.149. Мифологический словарь, с.664. Славянские древности, с.315-321. Н.Костомаров, «Историческое значение...», с.618-619. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.402-403. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу...», с.79. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.42-43; «Ангели на сходах неба», с.9. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила». А.Потебня, «Объяснения малорусских и сродных народных песен», с.224. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.2. Г.Булашев, «Український народ...», с.268-274. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.200. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с. 34, 65-66,73; т.2, с.182-183, 241-242, 262, 323, 342-343; т.3, с.382. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.118. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.461, 600; «Язычество древней Руси», с.700. М.Алексеев, «Прения Земли и Моря», с.32. А.Голан, «Миф и символ», с.85-96. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.35, 53-55, 84, 98 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.240-241. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.30. А.Топорков, «Земля», с.192-195. А.Гура, «Символика животных...», с.19, 20, 33, 51, 58, 61-63 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.160-161.

ЗЕРНО — найпоширеніший жертовний матеріал, який має стійку семантику плодючості, багатства, пов'язану з вічним оновленням природи. З цією ж метою використовували борошно та хліб. На Новий рік ворожили: чоловік буде багатий, якщо у коморі чути звук пересипання. Розкидали зерно по хаті, стараючись спіймати декілька зернинок, і по їх кількості передбачали майбутній врожай. При обході дому намагалися закинути у вікно зерно пшениці, щоб дізнатися, чи скоро прийде суджений, або таким чином викликали великий врожай; якщо зерно, кинуте у принесену із дев'яти колодязів воду, спливало, можна було чекати жениха. Зерно приносили в жертву духам предків. При будівництві насипали купки зерна на чотири кути дому і стежили: якщо протягом трьох ночей ніхто його не зачепить, значить місце вибране вдало; сипали зерно у ями для стовпів, «щоб Бог послав довгий вік», тощо.

(Див. ЖНИВА, ЖЕРТВА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Пшениця (жито).

Літ.: А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.66. В.Усачева, «Зерно», с.324-327. А.Гура, «Символика животных...», с.93, 102, 105, 111, 114 та ін.

ЗИМА — негода, ожеледиця, буря, мороз, холод; пора року, коли, за народними уявленнями, природа «вмирає» або «засинає», а земля «хворіє», «відпочиває» до початку тепла і світла навесні. Зима у давній міфології, з одного боку — баба з величезними зубами і кістлявими пальцями, з іншого — красуня з крижаним блиском в очах. На відміну від дівчини Літа, яка дуже щедра і багата, баба Зима надзвичайно скупа й бідна. За іншими віруваннями, Зима є фантастичним звіром, їздить на рябій кобилі, краде Сонце й блискавку і тримає їх у себе, з одного рукава сипле сніг, а з другого — іній. У колядках згадується про такого звіра, котрий гадиною лежить у чистім полі під білим каменем. Ту гадину навесні знаходить славний панич (Перун-Громовик) і хоче її застрелити, тобто розбити зимові хмари своєю стрілою-блискавицею. Ще вважалося, що баба Зима ходить у ведмежій шкурі, стукає на дахах, будить господаря топити піч. На Стрітення Зима сходиться з Літом, і вони вступають між собою в суперечку, при цьому Зима одягає на себе сім кожухів, а Літо — у самій лиш сорочці.

Ще один варіант: Зима — стара велика й товста баба. У неї кров біла, як маслянка, хоч на обличчя вона й рум'яна. В неї голова — з діжку, вуста — як відро, замість волосся звисають довгі сопляки; брови — крижинки, а вії — сніжинки; ніс кістлявий, вона завжди холодна-холодна; вуха, мов віхті соломи; одягнена в лахміття, для неї холод — як для нас тепло. Її чоловік — дід Мороз, він робить усе те, що наказує йому баба Зима; її син — Сніговій, що сипле сніг, коли накаже баба Зима. Жінка Сніговія — Завірюха; донька Завірюхи — Метелиця. Онуки баби Зими — вітри-сніговії та приморозки.

(Див. СНІГ, БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, ЛІТО, МОРОЗ, СТРІТЕННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.153. Повір'я, с. 14. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.42, 45. Г.Булашев, «Український народ...», с.246. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.253-258. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.201. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.56-57, 297-301, 383-384, 402, 404; т.2, с.204, 219, 295; т.3, с.324, 331, 338. М.Міщенко, «Народний календар», с.9-29, 119-125. И.Седакова, «Зима», с.327-330. А.Гура, «Символика животных...», с.42, 51, 54, 67, 69 та ін.

ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА, Симон Зилота — володар цілющого зела, царства квітів і рослин. У народі Симона Зилоту називають «Миколиним батьком» і вшановують 10/23 травня. Він надає рослинам найбільшої зцілювальної сили, через яку очищає від скверни душу й тіло, дарує людині палке кохання, завзяту молодість і радість до праці; однак вимагає від людей чуйного ставлення та особливої уваги до всякого зіллячка:

Миколин батько велів,
щоб ти, зілля, було лікарством
од всякої хвороби.

На Симона Зилоту заготовляли трави та коріння, з яких готували цілюще зело. Цього дня сіяли пшеницю, щоб вона вродила і визріла *аки золото*, так само як і посіяна в Чистий четвер: родить чистою, без бур'янистих трав. Симонове зело баби й молодиці старалисяназбирати до схід сонця. Займалися цим не всі жінки, а лише ті, котрі знаються на всякому зіллі. Підійшовши до рослини, ставали обличчям до схід сонця, хрестилися з молитвою, а потім, обернувшись на захід, виривали рослину й приказували:

Травка-травиця, красна дівиця,
Не я тебе садила, не я й поливала:
Господь тебе садив,
Господь і поливав, —
Всякому дажбожичу на поміч давав!

Вважалося, що Симонове зело — найбільший скарб для людини. Засушене зело вживали від усяких хвороб: робили ванни, настої для пиття, жували корінь і листя. Зілля рвали таке: золототисячник, череду (від золотухи), ведмеже вухо (від наривів; його мочили у горілці і як нариває палець, то листочком обкладали ранку, й вона загоювалася); ромашку — щоб діти пили; полин — від живота (настоювали на горілці), також ним мили голову; деревій — теж від живота (його м'яли з сухим пшоном і трішки води вливали, а тоді цідили крізь ганчірку); підбіл — від чиряків, ран; подорожник — від сухот; блекоту — від зубів: підкурювали їх, щоб не боліли; маточник і ракові шийки — від жіночих недуг; стосильник — щоб був апетит; трилисник — щоб у грудях не боліло; материнку — від кольки й від кашлю; сокирки — від живота; корівки — від ревматизму.

Цього дня був у народі звичай «купати Зилоту», а потім купатися самим у відварі з цілющих трав. Це купання входило в обряд весняного очищення водою.
(Див. ЗЕЛО, ЗОЛОТИХА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, МИКОЛА ДОБРИЙ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.58. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.34. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.IV, кн. 2, с.25. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.330. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.II, с.128-137. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.201. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.298. О.Курочкін, «Свята й обряди...», с.194. В.Скуратівський, «Дідух», с.128-131. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.113. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.54.

ЗЛИВКИ — очисний обряд, що проводився на другий-третій день після пологів. В ньому зберігся весь комплекс магічних дій і словесних формул, через які немовля вводилося в систему зв'язків «людина — природа» і «людина — суспільство».
(Див. БАБА-СПОВИТУХА).

Літ.: Г.Бондаренко, «Купина неопалима», с.138.

ЗЛИДНІ — маленькі заморені істоти, домові карлики. Іноді так засядуть у хаті, що чоловік, хоч би він був найбагатший, збідніє. Злидні — діти Недолі: «Не сама біда ходить, а з дітками». Бажаючи людині зла, кажуть: «Бодай тебе злидні побили!» Злидні живуть у хаті в запічку або під піччю, яка вважається центром хатнього господарства, там, де мав би жити домовик. Люблять накликати до хати й іншу злу силу: хворобу, трясцю та ін. Від злиднів оберігають вінки, сплетені з останніх польових трав і квітів. Такі вінки в оселі колись висіли всю зиму. Щоб позбутися злиднів, у хаті не повинно бути жодної краденої речі. Приказки: «Щастя дочасне, а злидні довічні»; «За злиднями світу не бачить»; «Упросились злидні на три дні, та чорт їх і довіку викишкає».
(Див. ДОЛЯ, НЕДОЛЯ, ХАТА, ДОМОВИК).

Літ.: І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.58-60. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.208. М.Номис, «Українські приказки, прислів'я...», №1450, 1536-8 та ін. Г.Булашев, «Український народ...», с.204-211. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.353; т.3, с.201-203. В.Скуратівський, «Русалії», с.197-199. М.Міщенко, «Народний календар», с.74. В.Иванов, В.Топоров, «Злыдни», с.468.

ЗМІЄВІ ВАЛИ — стародавні оборонні лінії, що проходять навколо Києва по обох берегах Дніпра. Ще мають назву Троянових. Подекуди ці величезні споруди сягали 18-метрової висоти й тяглися на сотні кілометрів. На думку істориків, вони використовувалися, напевне, для оборони від сарматів у II ст. до н. е., а далі від готів та гунів у III—IV ст. н. е. В зоні Стугна — Ірпінь — Здвиж — Тетерів оборону не подолала й Римська імперія. Змієві вали можна порівняти з фортифікаційними спорудами Єгипту й Вавилону. Відбудова Змієвих валів була не під силу княжій Русі літописного періоду.

У цих краях побутує легенда, що вали створив Змій, запряжений у плуг святим Кузьмою-Дем'яном. Казка про Сучича оповідає про це так: «Сучич з братами, тікаючи від Змія, сховався в кузні Кузьми-Дем'яна. Як тільки в'їхав до кузні, Кузьма-Дем'ян казав своїм челядникам замкнути всі дванадцять залізних дверей. Тільки що позамикали двері, аж тут прилітає Змій й кричить: «Ей, Кузьмо-Дем'ян, віддай мені Сучича! Бо як не віддаш, то кузню тобі спалю і тебе самого з'їм».— «Добре, — відповідає на те Кузьма-Дем'ян, — пролижи язиком ті дванадцятеро дверей, то посаджу тобі всіх трьох на язик». Лиже Змій двері, а Кузьма-Дем'ян тим часом кує плуг зі своїми дванадцятьма челядниками, вклавши в огонь залізні кліщі. Змій пролизав уже останні двері й висадив язик. А Кузьма-Дем'ян хап його за язик розпеченими кліщами. Ричить Змій, а його молотом гріють по голові, аж злагоднів. Тоді запрягли

його до плуга, а плуг той важив дванадцять пудів. Кузьма-Дем'ян водить Змія за язик, а Сучич керує плугом. Хотіли оборати ним весь світ навколо. До котрої тільки ріки прийдуть, Змій її вип'є, як яку калюжу, а з-під плуга одвалиться скиба, як вал, висока. І йдуть далі, аж прийшли до моря, як зачав пити воду — пив, пив, аж луснув, і з нього порозлазилися по світу різні паскудства: гади, зарази, помори. Коли б був не луснув, були б навколо світу оборали. Скиба та й до сього дня єсть і зветься Змієвим валом. А Стуган-ріка до сього дня сочить, висохла по широких пісках від того часу, як її випив Змій. Тому-то її й назвали Стугною, що Змій, п'ючи з неї воду, стогнав з великого умучення».
(Див. ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, КУЗЬМИНКИ, ЗМІЙ).

Літ.: Українські перекази, с. 66-68. З живого джерела, с.136-147. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.49. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.209. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов...», кн.2, с.8-15. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.538, 542-543. В.Ляскоронский, «Змиевы валы...», т. I, с.200; «Городища, курганы и длинные (змиевы) валы...», т. I, с. 174, 178-179. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.167. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.272-276.

ЗМІЇНА ТРАВА. В одному лікарському порадннику XVII ст. розповідається про траву *припутник*. Їхав одного разу чоловік з товаром на важких возах і переїхав змію, що лежала на дорозі. Приповзла інша змія і принесла в роті припутника, поклала на мертву змію — та й ожила. У народних казках натрапляємо на подібний випадок: йде лісом нещасна мати, несе на руках свою зарізану дитину і бачить — лежить під кущем змійка, надвоє розрубана. Приповзла до неї велика змія із зеленим листком у роті, поклала листок до мертвої — і та враз зрослася й ожила. Жінка підняла той листок, притулила до кривавої рани дитини — і хлопчик відразу ожив та й ще влилася в нього богатирська сила.
(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка. Вуж, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Чорнобиль).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с. 287-288. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с. 69, 78.

ЗМІЇНЕ ЦАРСТВО (Лев'яче, Вороняче, Соколине, Мишаче) — тридесяте царство. У казках викрадачем царівни найчастіше є змій, який забирає її у своє царство, де людей немає. «Довго-довго йшов він за клубочком, багато літ пролетіло, і зайшов у таку землю, де не було ні душі людської, ні птахів, ні звірів, тільки одні змії кишать. То було зміїне царство». В іншій казці розповідається: «Сів Василь-царевич на коня і поїхав за тридев'ять земель, у тридесяте царство; чи довго, чи не довго, приїхав у лев'яче царство». Після чого герой потрапляє у зміїне і вороняче царство. Ще приклад: «В тому царстві жили одні змії та гади. Кругом міста лежала величезна змія, обгорнувшись кільцем, так що голова з хвостом з'єднались». Зміїний цар відрізняється від інших гадюк своєю величиною і має на голові золоті рожки, які світяться. За болгарським повір'ям, зміїний цар має дві голови, на одній голові — корона, а язик із діамантів; якщо вбити цього царя (а це практично неможливо, бо він оточений лютими зміями, які відразу стають на його захист) і заволодіти його діамантами і короною, то та людина може стати володарем світу і отримає безсмертя. У казці «Мар'я Морівна» до трьох дівиць сватаються сокіл, ворон і орел. Брат дівчини відправляється її провідати. «Іде день, іде другий, удосвіта третього бачить чудовий палац, біля палацу дуб стоїть, на дубі ясний сокіл сидить». Це — соколине царство. Слід згадати й про царство мишаче: «Попливли вони морем; переправилися на другу сторону і прийшли в тридесяте царство, у мишачу державу».
(Див. ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вуж. Гадюка).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.287. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.275-280; «Народные русские сказки», 159, 178, 191, 217, 218, 233.

ЗМІЇНИЙ ЦАР. Змії мають свого владику — царя або царицю. У зміїного царя на голові корона або дорогоцінний камінь. Відомі й інші особливі відзнаки: перстень, сережки, зірка, роги, півнячий гребінь. На Чернігівщині вірять — це великий старий вуж із зіркою на голові, з довгими, «як у риби», вусами і блискучими блакитними смужками на тілі. В українців Закарпаття відомі оповідання про «царя гадів», який пожирає людей і худобу. Він живе під білим каменем і любить грітися, оповившись круг того каменя. Існували уявлення і про *підземного*, якого бояться всі змії. Іноді зміїний цар ототожнюється з головним чортом. За іншими повір'ями, це страшна отруйна змія з товстим тулубом, з головою кота, з гребенем на голові, з ногами і очима півня. У замовляннях проти змій згадуються часом й імена зміїного царя (Ір) і цариці (Ириця).

Зміїного царя оточує ціла свита змій, які вірно йому служать. Він збирає всіх змій на Іванів день (24 червня/ 7 липня), в Купальську ніч, восени перед відходом у нори на Здвиження (14/27 вересня) або на Покрову (1/ 14 жовтня), а навесні він пробуджує їх від зимового сну шипінням. На зібранні змій цар дає їм різні накази, призначає кожній змії її жертву, визначає, кого можна кусати, а кого ні, вислуховує від кожної змії сповідь про те, як вона провела літо.

За повір'ям українців Карпат, змії, зібравшись разом, вибирають старшу над собою: шиплять доти, поки на голові однієї з них не з'явиться корона. Потім усі вони повинні переповзти через її тіло.
(Див. КУПАЛО, ЗДВИЖЕННЯ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка. Вуж).

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.293-298.

ЗМІЇНИЙ КАМІНЬ, за повір'ям, володіє магічною силою. Деякі змії мають його на голові або у нутрощах. За допомогою такого каменя вони можуть оживляти подібних собі.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.49.

ЗМІЇНІ НОГИ. Існувало уявлення, що у змій є або були колись ноги. Вірили, що змія показує ноги або коли її б'ють, або коли вона рятується від вогню. Якщо покаже червоні ноги — бути пожежі, якщо білі — покійнику, якщо сині — багатству. Ще зміїні ноги можна

побачити у Юріїв день через розколоте дерево, коли вона гріється на сонці. Серби переконані, що у змії дев'ять або ж цілих двадцять пар ніг, але вона їх не показує. За повір'ям українців Покуття, ноги виростають у змії, яка з'їла курча. Близька до цього одна легенда: коли змія вперше зустрілася з куркою, у змії були ноги, але коли у сварці курка її перемогла, змія стала ховати свої ноги, щоб не соромно було казати, чому курка виявилася сильнішою — бо в курки є ноги і кігті, а в неї немає. Інша легенда розповідає, що коли Бог створив світ, змія ходила рівно, як дівчина, але після того як вона покусала Єву, Бог прокляв її: зробив отруйною і наказав повзати на пузі. Варіант: коли Божа Мати йшла лісом, змія злякала її, виглянувши з-за дерева. За це Богородиця прокляла її, сказавши: «Віднині ти не будеш більше ходити ногами, а будеш вигинатися по землі, як нитка!»

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.305-306.

ЗМІЙ — міфологічний персонаж, неоднозначний за подобою і характером. У щедрівках Змій виступає як добрий геній молоді та посередник у женихальних справах, тому не стріляють у нього, а щадять. Натомість деякі перекази вважають Змія за злу й згубну силу, він гине від руки молодця-лицаря. У щедрівках білий молодець — символ Місяця, а Змій, якого він хоче поцілити з лука, — це сила природи, яку молодець опановує:

Поплинь, поплинь човен,
А в тім човні білий молод;
Струже стрілоньки з малиноньки,
Хоче пострілити люту змію.
Він до неї пострілює,
А вона до нього промовляє:
Не стріляй мене, не губи мене,
Скажу тобі три радости,
Три радости, а три городи:
В їднім городі будеш коня сідлати,
В другім по дівку їхати,
В третім городі жити-мешкати.

На матеріалі казок можна встановити такі типи зміїв: 1) змій, пов'язаний з водою, з горами, він — збирач данини, охоронець кордонів, поглинач, викрадач, цербер тощо; 2) змій, пов'язаний з плодючістю, землею, жіночою силою родів, водою, сонцем, з одного боку, і домашнім вогнищем, вогнем узагалі (особливо небесним), а також із 3) чоловічим запліднюючим началом — з іншого. На зображеннях Світового дерева космічний Змій розташований внизу, біля його коріння. Змій часто згадується у зв'язку з фалічною символікою (змій-спокусник).

Як приклад колишнього культу Змія чи змії, наведемо відомий вислів гуцула-господаря перед Свят-вечором, коли той виходить на своє обійстя з жертовним приносом: «На Свят-вечір родився, на Свят-вечір хрестився! Пречиста Діва на золотім крижмі мя держала, у Змієвім озері мя купала!» Змієве озеро — це містичне, а водночас реальне озеро на Гуцульщині. За переказами, живе в ньому *планета*, цебто нечистий дух, що поневолив грішні душі померлих та тримає їх у цьому озері й наказує їм із льодяної криги град на зиму товкти на шкоду людям. Згадка гуцула про своє народження на Свят-вечір — це прелюдія до Різдва світу і зродження першої людини. Купання новонародженого у Змієвому озері свідчить, що його вода вважалася не лише свіжильною і зміцнювальною, а й містично животворною — з часів, коли Змій був добрим генієм народу.

Змія-дракона, змія-ящера шанували у різних місцевостях давньої України, особливо біля великих рік та озер. Його зображення бачимо на придніпровських фібулах VI—VII ст., на різних предметах побуту з Києва та його округи. Пізніше цей образ набув негативного відтінку і став уособлювати язичництво. Це яскраво відбито на мініатюрах Радзивиллівського літопису та на іконах, де Георгій на коні перемагає змія-дракона, — власне, побиває язичництво. З часом змій-дракон з'явився в билинах, казках, де став істотою небезпечною і ворожою людині.

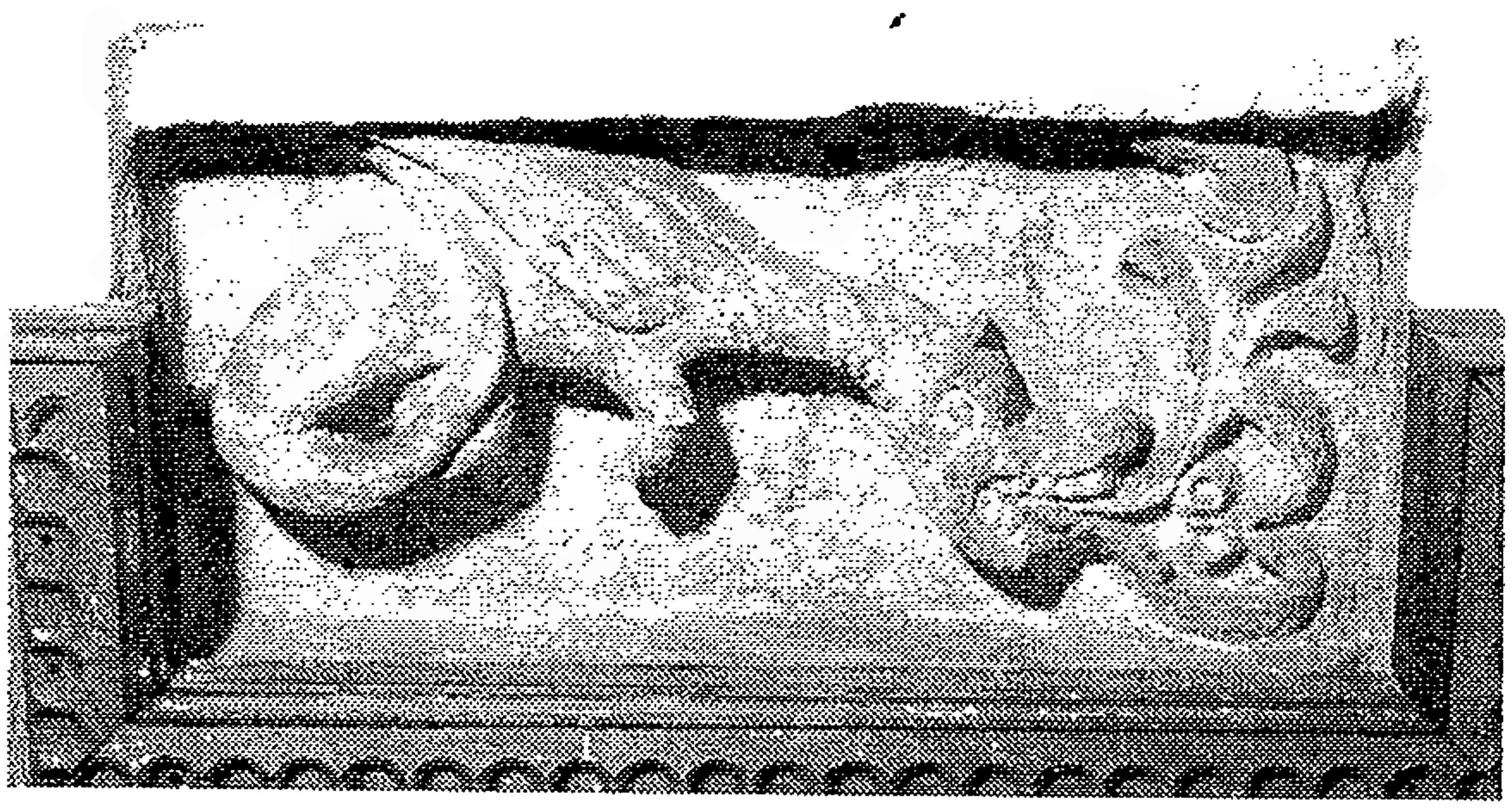

Змій-дракон. Галич, XII ст.

Змій у замовляннях наділений довгим списком імен: *Кропиня, Ярилиця, Килияна, Іліяна, Веретениця, Олена, Савул, Хівря, Гадюн, Яселуха* та ін. *Веретениця* поєднує Змія з веретеном: це так само магічний предмет («пряде» нитку людського життя). *Ярилиця* вказує на зв'язок Змія з вогнем, жаром і любовним запалом. *Іліяна* та *Олена* — імена води, що підтверджують водяну символіку Змія. *Кропиня* — посилання на обрядове окроплення водою (до речі, в поліських ритуалах викликання дощу практикувалося закопування змії живцем — паралельно з окропленням).

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ЯЩІР, ВЕРЕТЕНО, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ЗМІЙ ВАСИЛІСК, КУЗЬМИНКИ, ЗМІЙ

Змій-дракон.
Замок с. Новомалин. Рівненщина, XIV ст.

ГОРИНИЧ, ЗМІЙ-ПЕРУН, ЯРИЛО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка. Вуж. Дивовижні тварини та птахи — Дракон).

Літ.: Золотослов, с.123-124. Записки о Южной Руси, т.II, с.27, 59-96. Галицько-руські народні легенди, № 250. З живого джерела, с. 174-181. СУМ за ред. Б.Грінченка, т.II, с.166-167. Славянские древности, с.330-341. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.I, с.384. А.Потебня, «О мифическом значении нскоторых обрядов...», кн.2, с.8-15. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.216, 246, 264, 287; «Русский героический эпос», с.172-227. К.Соссико, «Різдво-Коляда і Щедрий вечір», с.148-150. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.205. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.107, 140, 143 та ін.; т.2, с.59, 82, 86, 112, 183, 275, 278, 280 та ін.; т.3, с.91, 93, 95 та ін.; «Народные русские сказки», 129, 134, 203-205, 566. К.Болсуновский, «Символ Змия в трипольской культуре». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.129, 190, 200, 538-548 та ін. О.Мишанич, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.14-15. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.35. А.Голан, «Миф и символ», с.81-83, 192-194. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.51, 57, 63, 73-75 та ін. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.43, 79. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.34-38, 111-114. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.62-65. М.Новикова, «Комментар», с.216-217. И.Мещанинов, «Змея и собака...» Н.Новиков, «Образы восточно-славянской волшебной сказки», с.67-69, 181 та ін. Н.Невский, «Представление о радуге как о небесном змее». Ю.Францов, «Змеиный остров...». В.Иванов, «Змей», с.468-470. В.Иванов, В.Топоров, «Исследование в области славянских древностей».

ЗМІЙ ВАСИЛІСК — зооморфна істота, яка свистом і поглядом убиває тварин, а птахів заманює своїм диханням і пожирає або палить. Це зміїний цар із головою і кігтями птаха (півня), а тулуб і хвіст — жаби та змії. Живе він далеко на синьому морі-океяні на острові Кургані і має дочку Маринку, яку називають зміїною царицею. Змія Василіска вшановують 4 червня. У цей день не можна нічого починати робити. Приносили Василіскові в жертву чорного півня, «щоб не всихало все навкруги». За повір'ям, якщо залишити цього півня сім років живим, то після новоріччя він неодмінно відклав би у гною яйце, з якого зродився би цар змій. Коли настає осінь, усі змії збираються до свого царя, який відпускає їх у вирій, щоб вони могли перезимувати. Кожному зміїному стаду цар призначає старшого, який лягає посередині, а інші розташовуються кругом нього. Тих, що кусали людей, він залишає мерзнути, через те не можна ходити тоді до лісу — щоб Василіска не гнівити, бо то його «зміїне свято».

Цар змій відрізняється від простих гадюк великими розмірами і, крім того, має на голові золоті ріжки, що світяться. При зустрічі з ним треба покласти червоний пояс або хустину; побачивши червоний колір, він скидає свої золоті ріжки, і хто зуміє їх схопити — той буде і здоровий, і щасливий, і багатий; багатий — тому, що йому відкриються під землею всі скарби. Розповідають, що ці ріжки треба закопати під двома дубами, які не розпустилися; один дуб всохне, а другий укриється зеленню; ріг, закопаний під першим деревом, — нещасливий, а закопаний під другим — щасливий.

Цілісних сюжетів з цим образом небагато. Основні з них: погоня Змія за чоловіком, під час якої той рятується за допомогою розстеленого на дорозі ременя, через котрий змії не можуть переповзти; годівля змій хлібом, за яку зміїний цар віддячує чоловікові золотом; зустрівши грибника в лісі на Покрівного Івана, змії обирають його своїм царем, а навесні, коли самі розповзаються, залишають його охоронцем скарбів до року; побачивши весняне гульбище зміїного царя, треба розстелити на тому місці чисту скатертину, цар змій розплатиться за неї золотою короною. Західнополіські повір'я містять ще й мотив про вихід Змія з лісової криниці, де пастухи напували худобу.

(Див. ЗМІЙ, ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, МАРИНКА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка, ПТАХИ — Півень).

Літ.: Труды общества исследователей Волыни, т. 5. Полесский этнолингвистический сборник, с.136. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.109. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.68. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.270. В.Перетц, «Новые труды по источниковедению...», т. 16-24, с.77. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.63-65. М.Міщенко, «Народний календар», с.62, 98. М.Юсим, «Василиск», с.218. О.Белова, «Василиск», с.70.

ЗМІЙ—ВОГНЕННИЙ ВОВК — чарівний герой-вовк, персонаж епосу. Він народжується від Вогненного Змія, з'являється на світ у людській подобі, «у сорочці» або у «вовчій шерсті». Має здатність перекидатися вовком та іншими тваринами або птахами, завдяки чому здійснює подвиги.

(Див. ЗМІЙ, ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, ЗМІЙ ВАСИЛІСК, ПЕРЕЛЕСНИК, ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ, ВОЛЬГА ВОЛХВ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.336-338. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.131. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с. 103. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.36. В.Иванов, В.Топоров, «Змей огненный волк», с.471.

ЗМІЙ-ГОРИНИЧ — володар підземного царства вод, син великої богині Дани. Може викликати посуху, насилати на людей мор, коли його не вшановують і не приносять йому жертви. Змій-Горинич — дракон з трьома або шістьма, дев'ятьма і навіть дванадцятьма головами. Називають його Гориничем тому, що він живе під горою в корінні Дерева життя. Щоб дерево цвіло і давало вічні плоди, треба людям-богатирям якимсь чином подужати цього змія. Але це непросто зробити: у Змія-Горинича безліч змій-слуг, які стережуть колодязь із цілющою водою, викидають вгору полум'я, яке спалює все, що насмілюється наблизитися. Злий змій може ставати перелесником, приносить чарівникам і відьмам гроші, змагається з людьми, а програвши, платить. Його легко можна обдурити, але він мстивий і на зло відповідає злом — палить хату. Змій — володар усякої хвороби й пристрасті. Більшість замовлянь пов'язує Змія із загоєнням зміїних укусів або їх запобіганням. Колись для викликання дощу в жертву приносили змій. Зміїними замовляннями відвертають лукавство від «щирого серця», а також наводять на серце любовний жар. Змій — то вогонь, чий політ «ліси

Змій Горинич. Худ. І. Білібін. 1906

палить, землі сушить, трави в'ялить». Це вогонь як для довкілля, так і для людини.

У казках зі Змієм-Гориничем пов'язані такі сюжети: Змій-Горинич полюбився царівні; він навчає як позбавитися брата-царевича, але сам гине; Змій-Горинич служить кухарем в Івана — сина купця і зваблює його дружину Олену Прекрасну, але також гине.

(Див. ЗМІЙ, ЗАМОВЛЯННЯ, ДАНА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, БОГАТИРІ, КУЗЬМИНКИ, ПЕРЕЛЕСНИК, КОЛОДЯЗЬ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка. Вуж).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.195. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.336-338. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.263-269, 278, 293, 300. И.Мещанинов, «Змея и собака...» Н.Невский, «Представление о радуге...» Ю.Францов, «Змеиный остров...». В.Иванов, «Змей», с.468-470. В.Иванов, В.Топоров, «Змей Горыныч», с.197.

ЗМІЙОВИК — амулет, який носили поверх одягу на грудях. На лицевому боці зображався той або інший християнський сюжет: архангел Михаїл, Богородиця, Федор Стратілат, змієборець Федор Тирон, Борис і Гліб, цілителі Козьма і Даміан, хрещення, розп'яття та ін. Зображений у центрі святий був або цілителем, або борцем зі злом, уособленим у вигляді змія, або сприяв перемозі на полі бою; круговий напис був прямим зверненням до покровителя всього неосяжного Космосу. Особливо цікавий зворотний бік змійовика, що прилягав до грудей власника і був невидимий для оточуючих. Тут переважають два сюжети: відрубана голова горгони Медузи зі зміями, які виростають із неї, і змієнога прародителька скіфів, також оточена зміями.

На найбільш знаменитому з усіх змійовиків — так званій чернігівській гривні, що належала, напевне, князю Володимиру Мономаху, на лицевому боці у центрі подано зображення архангела Михаїла (покровителя Києва), далі йде по колу грецький напис «Свят, свят, свят...», далі зображення кругової хвилястої лінії (Світовий океан?), а по зовнішньому краю бачимо рослинні сили («крини»), звернені до середини. На зворотному боці — поширене заклинання від «истеры» і напис: Г[оспод]И, ПОМОЗИ РАБУ СВОЕМУ ВАСИЛИЮ. АМИН (Василій — хрещене ім'я Володимира Мономаха). Серцевина зворотного боку змійовика вміщує складну композицію із десяти драконів-змій, що оточують фігуру, у якої «до сідниць тіло було жіночим, а нижче — зміїним» (Геродот). Руки і ноги у фігури на змійовику переходять у зміїні вигини, які завершуються головами драконів. Б.Рибаков вважає, що подібні композиції (голова зі зміями і діва-змія) на території Русі трапляються частіше, ніж у грецьких землях. Можливо, що сприйняття античного

Чернігівська гривня XI ст. Лицевий і зворотний боки

міфу і скіфської міфологічної традиції проходило завдяки грецькому і слов'янському населенню дунайсько-дністровського кута «Руського моря».

Змійовики XI—XIII ст. вважаються чудовим прикладом двовір'я, що вбирали в себе християнські зображення, православну «трисвятую песнь» во славу Саваофа, античну Горгонію та змієногу скіфську Єхидну. Зіставлення християнського і язичницького мотивів на змійовиках-амулетах, очевидно, осмислювалося у дусі слов'янського «головного міфу». Його зміст — боротьба бога-громовика з супротивником (нерідко втіленим в образі Змія). При цьому на лицевому боці змійовиків — саме ті святі, які замінюють громовержця у християнстві.

(Див. АМУЛЕТ, ГОРГОНА, СКІФИ).

Літ.: Геродот IV, 9. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.654-656. Т.Николаева, А.Чернецов, «Древнерусские амулеты-змеевики». Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.113-114.

ЗМІЙ-ПЕРУН — крилатий змій з трьома головами. Стародавні літописи оповідають, що з прийняттям християнської віри князь Володимир наказав усіх язичницьких богів кинути у води Дніпра. Тоді статую Перуна хвилею викинуло на скелястий острів, на якому була глибока печера. На ідолі золота три пуди, а сам образ зроблений з дерева. Отож і острів став зватися Перун. Там, за переказами, бог Перун перетворився на крилатого змія. Став він «гарбати» під себе жінок та дівчат, а мужів пожирав. Той змій як летів, то освічував весь світ, а вогонь його так і палав. Одного разу приніс він у ту глибоку нору царівну — і тільки хотів її збезчестити, як з'явився богатир. Він убив страшного змія, а царівну взяв собі в жони. І народилося в них три соколи-сини. На тому острові ще й досі є нора, яку звати Змієвою. Кажуть, що там зберігається скарб, але заклятий.

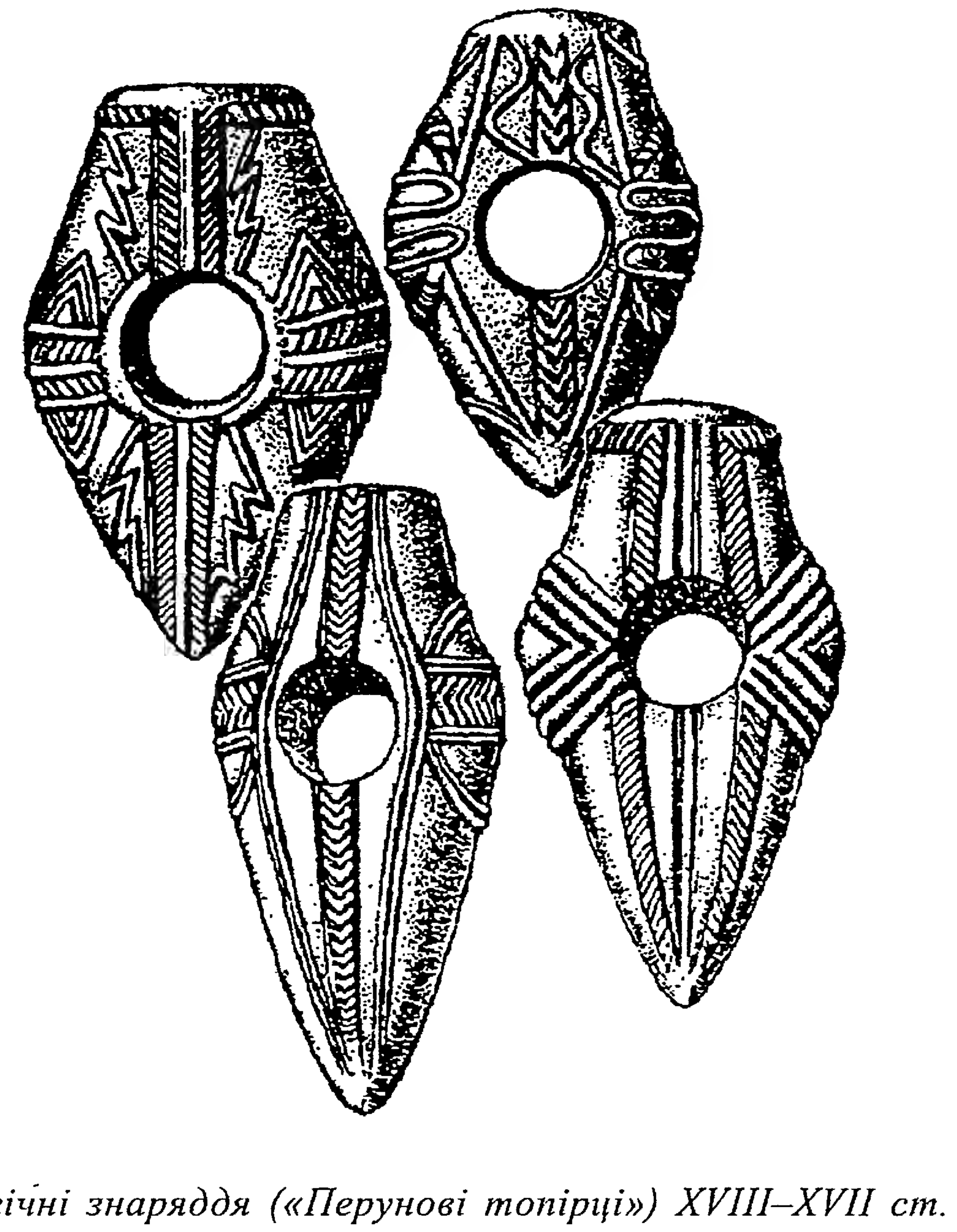

Магічні знаряддя («Перунові топірці») XVIII–XVII ст. до н. е., знайдені біля витоків р. Молочної. Нижня Наддніпрянщина

В усіх цих легендах є якась частка правди, бо на острові, який має назву Перун, знайдені залишки не тільки гіперборейського поселення початку II тис. до н. е., але й унікальна майстерня з виготовлення гранітних «громових топірців». Прикрашені рельєфами блискавиць і символами води, діонісійськими масками і небесними світилами, колосками і календарями, вони розходилися звідси по низу Дніпра, потрапляючи також на Кавказ і Балкани.

(Див. ЗМІЙ, ГІПЕРБОРЕЇ, ПЕРУН, ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, ГРОМОВІ СТРІЛИ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с. 209. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с. 288.

ЗМІСЯЧЕННЯ — дитяча недуга, пов'язана з місячним світлом. З давніх-давен було вірування, що в час переміни, коли Місяця на небі не видно, він на тому світі світить померлим. До Місяця-молодика зверталися: прохали зцілити хворого, забрати від нього хворобу. Водночас вірили в те, що місячне світло приносить шкоду. Остерігалися, щоб Місяць не світив на людину, що спить, бо та захворіє. Аби запобігти такій недузі, радили не виливати на місячне світло воду, в якій скупали дитину. Також у хаті, де було немовля, цілий рік увечері завішували вікна. Подекуди ставили на вікно посуд з водою, щоб Місяць утопився і не шкодив дитині.

(Див. МІСЯЦЬ, МІСЯЧНИКИ).

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.248. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.32. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.18.

ЗМІУЛАН — персонаж, який доповнює образ Вогненного Змія. У казках цар Вогонь і цариця Блискавиця спалюють худобу царя Зміулана, який ховається від них у дуплі старого дуба. В одному заклинанні говір змія порівнюється з шумом вітру: «то не дуб стоїть — Зміулан сидить, то не вітер шумить — Зміулан говорить».

(Див. ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.336-338. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.156. В.Иванов, В.Топоров, «Змиулан», с.471.

ЗМОРА — міфологічна істота, яка душить і мучить людину, що спить. Вважається, що людина може стати зморою незалежно від свого бажання. Якщо жінка під час вагітності пройшла між двома іншими вагітними, її дочка стає зморою. Якщо у сім'ї народжувалося шість або сім дочок, то остання стає зморою. Зморою стають діти, народжені з зубами; у «сорочці» кривавій або синій. Зморою можна стати й за власним бажанням: якщо дві дівчини хочуть стати зморами, вони йдуть опівночі на кладовище, викопують там людський череп і над ним ворожать. Найчастіше змора — невидима істота, у неї прозоре тіло, але при місячному світлі можна бачити її ребра. У неї сонний вигляд, рухи повільні, вона часто облизує губи. Змора може ставати метеликом, летючою мишею, котом, жабою, куркою, конем; може проникати у житло навіть через маленький отвір. Обереги від змори: ніж, голка, встромлена в одежу, сокира або

інший залізний предмет, часник, пояс, який кладуть поверх ковдри, хліб, дзеркало, свята вода, освячені трави, хрест на дверях, Євангеліє та ін. Щоб піймати змору, над людиною, яка спить, замикали замок.
Літ.: Е.Левкиевская, «Змора», с.341-344.

ЗНАХАР, шептун, баняс, яритник, наузник, примівник, химорода — на відміну від чарівника носій добрих сил. Знахарям відомі замовляння й цілющі трави, якими вони намагаються робити людям користь. Водночас можуть наслати хворобу, заселити в людину ящірок та гадюк, черв'яків тощо, але й лікують від усього того. Беруть участь, як і чарівники, у любовних приворотах, перешкоджають чи сприяють при полюванні та рибальстві; загалом їхня сила обмежень не знає. Знахарі часто живуть у лісі, а між людей мають авторитет і пошану. Свої таємниці знахарі й знахарки передають із роду в рід, через що замовляльне лікування хвороб доступне не кожному. Ніяких зв'язків з нечистою силою у них нема. З чарівниками і відьмами знахар бореться за допомогою замовлянь та оберегів. При замовляннях та шептаннях звертаються до Сонця, Місяця, вогню, води, вітрів, грому, бурі, дощу тощо. Також виправляють зло, вчинене людині чарівниками. Знахарем або знахаркою стають лише ті, хто народиться й буде відлучений від грудей у понеділок, через що знахарі й знахарки «понеділкують», тобто постяться у понеділок.

Цікавий той факт, що знахар, який в легендах і міфологічних оповідях допомагає людині позбутися будь-якого виду «нечистої сили», сам виявляється безпомічним проти русалок, домовика, лісовика. У жодному з відомих сюжетів у протиборство з ними він не вступає.

(Див. ВОЛХВИ, ЧАРІВНИК, НАУЗИ, ПЕРВАК, ПОТВОРНИК, ЗЕЛО, ПЕРЕЛЯК, ВИЛИВАННЯ ВОСКУ, ВИЙМАННЯ СЛІДУ, ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ, ЧАРІВНА ПАЛИЦЯ).

Літ.: Етимологічний словник.., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.12; т. II, с.171; т. III, с.426; т. IV, с.398.Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1, №511. Знадоби до галицько-руської демонології, № 324. Українці.., с.584. Українські чари, с.22, 23. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.206. Г.Булашев, «Український народ...», с.214. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.145-155. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.207. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.210. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.311. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с. 42. А.Богданович, «Пережитки древнего мировоззрения...», с.195. П.Шейн, «Материалы для изучения быта...», т. 2, с.253-254. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.47, 114. Г.Скрипник, «Народні знання», с.212-213. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.48. В.Шевчук, «Мислення дерево», с.104, 179. Е.Левкиевская, «Знахарь», с.347-350. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 23, 276, 327 та ін.

ЗОДІАК (*гр.* zodiakos — звірине коло) — уявно проведене на небі коло, поділене на 12 частин, кожна з яких має ім'я сузір'я, що знаходиться у цій частині, — переважно назву тварини. Зодіак, за народними уявленнями, викував небесний коваль — бог вогню Сварог. Відтоді богиня усього сущого Лада разом зі своїм Ладом піклуються про сузір'я, а Сварог пильнує господарський рік, бо то є його Коло Свароже. Звідси й виникло прислів'я: «Помагай, Дажбоже і Коло Свароже!»

В народі сузір'я уявлялися в образі хлопчиків, які невтомно прислуговують Сонцю та Місяцю. Тож за рік ці Божі дітки обслуговують 12 зодій («небесні помешкання» Місяця), які пропливають над головою кожної людини і справляють вплив на неї. Сузір'я в народі мають різні назви: Коза, Водяник, Русалки, Баран, Тілець, Ворота, Дід, Ворон, Панна, Доля, Громовик, Господар і т. д.

Сузір'я Тільця (Волопас, Воляр) — це Волосожар, жар великого Волоса, або Велеса. «Волосожар» — це ще волосся Вероніки (у лужичан). Плеяди в сузір'ї Велеса-Тільця називають ще Качиним Гніздом, Квочкою або Бабою. Це сузір'я складається з семи зірок, скупчених так, неначе курчата навколо квочки, — звідси й народна назва. Золотозір, каша — так казали про зірки, уявляючи золоті крупинки розсипаного по небу пшона, яке дзьобає квочка з курчатами. В яскравих зірках Плеяд вбачалися вовчий хвіст чи золоті яйця, які несе ця чарівна курка або качка. Плеяди ділять рік на дві частини — літо і зиму.

Саме там, високо на небосхилі, де простягається Чумацький Шлях, сузір'я Плеяд уявлялося ще й Петровими золотими ключами від просвітленого раю, якими відмикалося небо навесні. В давнину у Петрів день (29червня/12 липня) на пагорбах перед сходом Сонця розпалювали вогні, бо цього дня сонце «грає». В одній білоруській пісні співається:

А Юрью, мой Юрью!
Подай Петру ключі
Землю одомкнуци,
Траву выпуцици,
Статок накормици.

Оскільки богиня Лада — мати всіх небесних світил, а Сварог — їхній батько, то жодне із сузір'їв не мало їхніх імен. Однак у Сварога є надійний помічник — громовержець Перун. Біля Перуна-Громовика (у цьому сузір'ї предки вбачали центр Всесвіту) часто зображали Козу — другу за яскравістю зірку, яку нині називають Капеллою. Під знаком Перуна, вважається, народився Місяць.

За давньогрецьким істориком Геродотом, скіфи щорічно відзначали свято на честь золотого плуга, ярма, сокири і чаші, які упали з неба, а саме із сузір'я Косарі (Оріонів пояс). Час падіння золотого плуга на землю (24 грудня, в день зимового сонцестояння, це сузір'я вранці заходить за обрій, ніби падає з неба) став називатися у народі святом Сварога. Вважали, що початок Молочного Шляху складається з чотирьох косарів, які молотять чарівний небесний вогонь ціпами. Ці косарі січуть і рубають ворогів, особливо бусурманів, які трапляються на їхньому шляху. За цим сузір'ям лічили час. Воно має ще назву «Кичиги». В народі кажуть, що кичиги всі разом уп'ятеро їздять по небу на колісниці, по тисячу верст за годину. Там, де вони зупиняються на відпочинок, на землі у цю пору співають півні. Кажуть ще, що ці кичиги

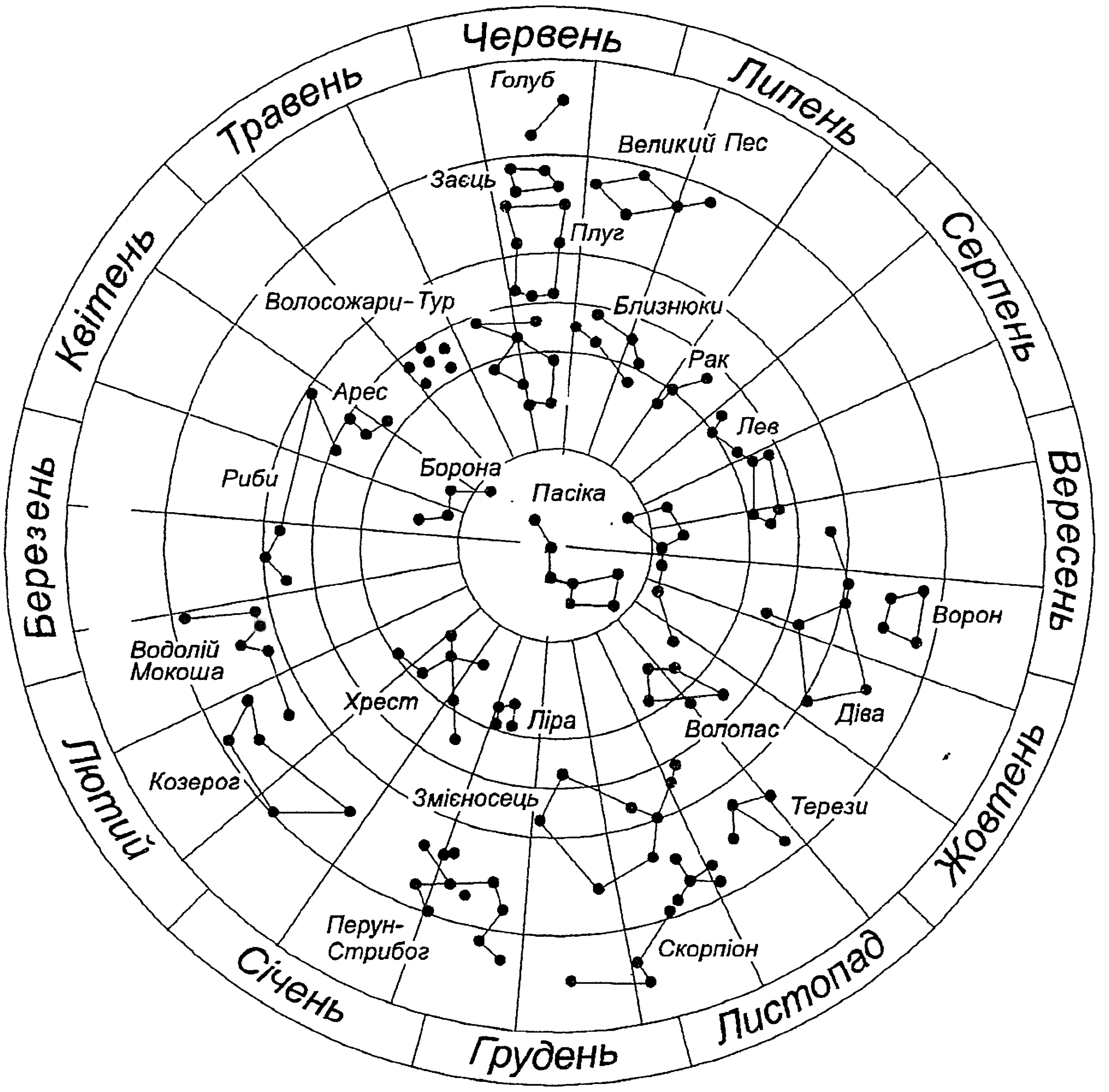

Карта зоряного неба з астральними назвами головних богів давньої України

відрізняються від людей тільки зростом і огрядністю.

У давнину Кассіопея називалася Борони, сузір'я Великої Ведмедиці — Возом або Візницею (Колісницею). Малу Ведмедицю називали Пасікою. Гадали, що на небі є три сестриці-зоряниці (вечірня, північна і ранішня), яким доручено стерегти пса, прикутого біля Малої Ведмедиці залізним ланцюгом; коли ланцюг увірветься — тоді настане кінець світу.

Полярна зірка — вісь зоряного неба, єдина нерухома зірка, за якою завжди можна визначити напрямок на північ. Не даремно однією з найпізніших назв північного сузір'я є Стожари. Стожар — центральний стовп скирти, встромлена в землю жердина, кругом якої накладається сіно. Саме такою серединою круговороту зірок і є альфа Малої Ведмедиці. Полярну зірку називали Квочкою, Кілком-зіркою, Прикол-зіркою. Три маленькі зірочки неподалік Малої Ведмедиці, що направлені в бік Полярної зірки і утворюють собою немов дугу, уявлялися за аркан, прив'язаний до кілка. Наступні за ними дві зірки другої і третьої величини вважалися двома конями, а сім великих і малих зірок у складі Великої Ведмедиці — це сім вартових, які оберігають коней від диявола-вовка. Болгари також у цьому сузір'ї вбачали вовка, який загрожує смертю двом волам, запряженим у візок. В деяких місцевостях Велику Ведмедицю називали Сажари. Мисливці вважали, що це сузір'я сприяє їм знаходити ведмедів, на яких, за їхнє злодійство, це сузір'я наводить сон на всю зиму. Коли ці зірки дивляться на землю, тоді ведмеді спокійні й не нападають на людей. Мисливці виходили на полювання тільки з появою Сажар.

Сузір'я Лебідь називали Хрест, а сузір'я Діви-Панни (Терези) — Дівчина з відрами, або Дівка воду несе. Венера має цілу низку народних назв (Світова, Вечірня зірниця, Денниця, Порання зоря, Чигир-зірка, Зорявістунка та ін.), але найчастіше її називають просто Зорею. Вважається, що ця зірка приносить людині щастя або нещастя, вказує на те, що варто робити, а що ні.

Чимало можуть розказати назви знаків Зодіаку. Наприклад, Іоаникій Галятовський у XVII ст. записав переказ про походження козаків: «Козаки названы суть от Козорожца, бо Козорожець єсть знак в Зодіяку небесном».

(Див. ЛАДА, ЛАДО, СВАРОГ, КОЛО, ЗОРЯ, ЗОРІ, МІСЯЦЬ, БОЖА ДОРОГА, ДАЖБОГ, ВЕЛЕС, ВОЛОСИНІ, ПЕРУН).

Літ.: Геродот, IV, 5, 7. Антологія української поезії, т.1, с.55. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.12, 251. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.45. Г.Булашев, «Український народ...», с.250. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.207, 432, 884. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.113, 147, 271, 311-312, 378, 392; т.3, с.206, 297, 382. И.Сахаров, «Сказания...», с.314-316. І.Галятовський, «Ключ розуміння», с.347. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.54, 318-328; «Язычество древней Руси», с.55. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.229, 253-261, 279, 300; «Зодіакальний принцип...», с.98-109; «К семантике орнаментальных схем...», с.14-31. Г.Бондаренко, «Купина неопалима», с.136. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.164-168. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 174. Э.Шюре, «Великие посвящённые», с.43-44.

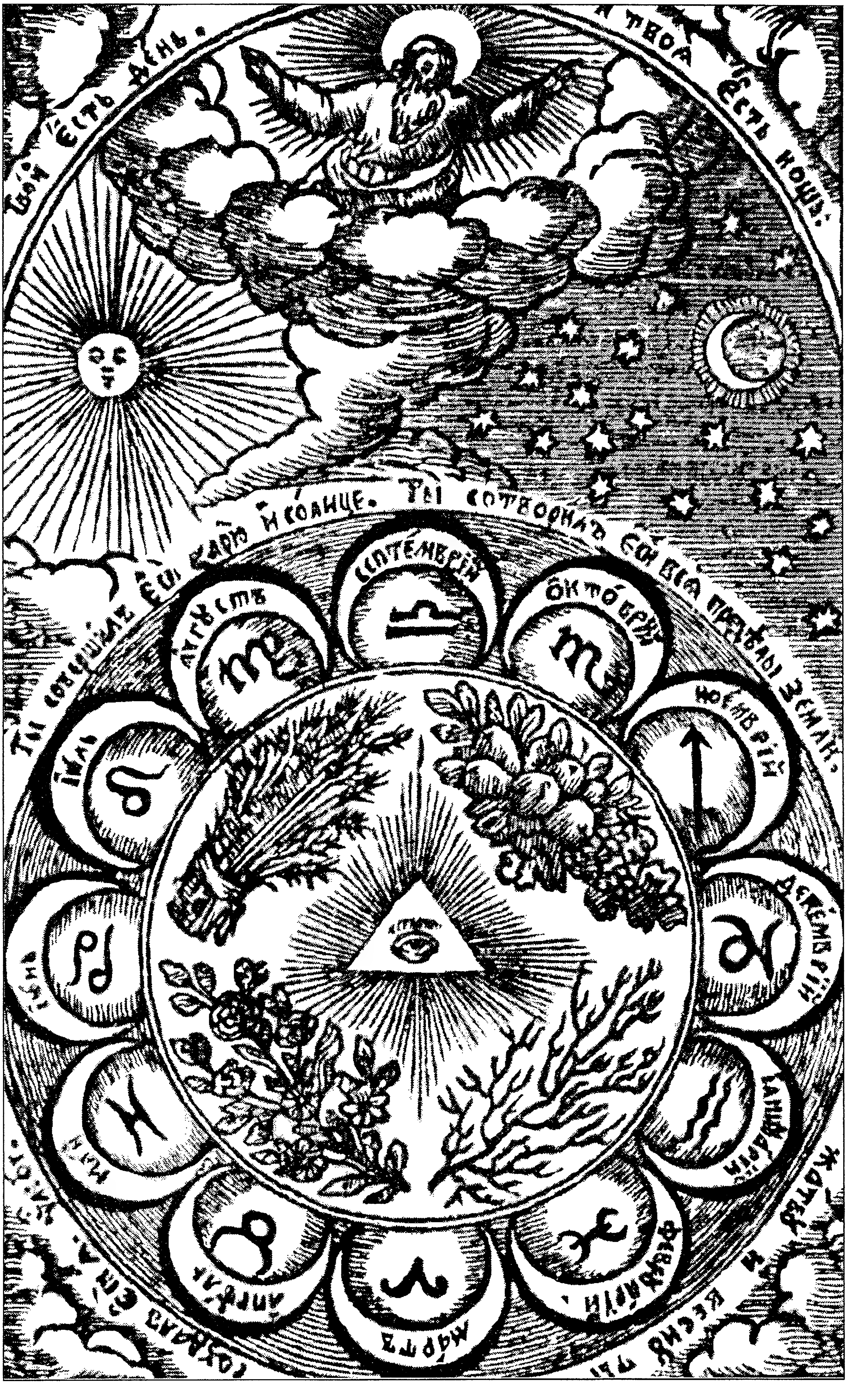

Символи – пори року. Гравюра середини XVIII ст.

ЗОЛІННЯ — вибілювання полотна. У жлукто — видовбану дерев'яну колоду без дна — вкладали сувої полотна, попередньо пересипані попелом із соняшника, березової або дубової кори, картоплиння, кукурудзяних качанів тощо, та заливали окропом; частіше у жлукто з полотном одразу заливали гарячий луг. Зоління вважалося заняттям особливо відповідальним та небезпечним, оскільки в ньому вбачали магічний смисл: мали справу з такими значущими елементами, як попіл (землю створив Бог із попелу), вода, вогонь, вогнище (піч, багаття) та ін. За повір'ям, сухої білизни в «зольницю» кидати не слід: від того можуть захворіти діти. Обличчя, вимазане золою, вважалося знаком належності до світу мертвих. Зола і попіл пов'язані з родючістю, а тому часто використовувалися у ворожінні. Поряд із «четверговою сіллю» зберігали і «четвергову золу» (зібрану у Великий четвер); четверговій золі і четверговій солі приписували цілющі властивості та плодоносну силу, зокрема, четвергова зола має здатність оберігати посіви від черв'яків.

(Див. ПОПІЛ, СІЛЬ, ОДНОДЕННИЙ РУШНИК, ВОДА, ВОГОНЬ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР).

Літ.: Українці.., с.597. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.112. В.Милорадович, «Малорусские народные поверья...», с.376-381. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.132. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.62, 65, 67, 142, 143. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.30, 111-114.

ЗОЛОТИХА (Симониха) — жінка-чарівниця, знахарка, яку Зільник Зилота у свій день (10/23 травня) наділяє силою відчувати таємниці цілющого зела і користуватися його чарівними властивостями. Перед днем Зільника Зилоти жінки (а це свято насамперед жіноче), які знаються на зіллі, збиралися в однієї вдови. Звечора зносили сюди кури, яйця, рибу, млинці, вареники, сало, масло, ряжанку. Горілку заправляли корінням рослин. А коли вже заготовлять усякого зілля та раненько повернуться з лісу, то готували обрядовий обід. На стіл клали хліб, накривали його рушником, бо то жертва для самого бога — покровителя зела.

Потім вибирали котрусь удову, приспівуючи, роздягали її, садовили в діжу й обливали водою. Далі «Золотиху», як вилізе з води, витирали рушником починаючи з рук. Потім роздягалися та купалися в тій воді по черзі всі інші баби й молодиці. У цей день весняна вода, у яку клали пахуче зілля, що підсилює її очищувальну силу, має великі цілющі властивості.

(Див. ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА, ЗЕЛО).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.128-137. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.330. В.Скуратівський, «Дідух», с.128-131. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.77-78.

ЗОЛОТІ ВОРОТА — один із давніх символів України. За стародавніми переказами, під час облоги Києва 1151р. син половецького хана Боняка похвалявся: «Буду рубати Золоті ворота, як мій батько». Тоді татари «лізли до міста, як муравлі», і кияни вирішили піддатися, але один «лицар Михайлик» не пристав на це, забравши Золоті ворота з собою до Царгорода. В одній з легенд, які були дуже поширені у другій половині XVII ст., мовиться: «А лицар Михайлик і досі живе в Цариграді: перед ним стоїть стаканчик води і проскура лежить; більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Цариграді. І буде, кажуть, колись таке время, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місто. І як, ідучи хто мимо, скаже: «О Золоті Ворота! Стоять вам ізнов там, де стояли!», то золото так і засяє. А як же не скаже або подумає: «Ні, вже не буть вам у Києві», то золото так і померкне». За іншими переказами, Михайлик принесе Золоті ворота назад до Києва на старі «ставні» аж тоді, коли настане кінець світу.

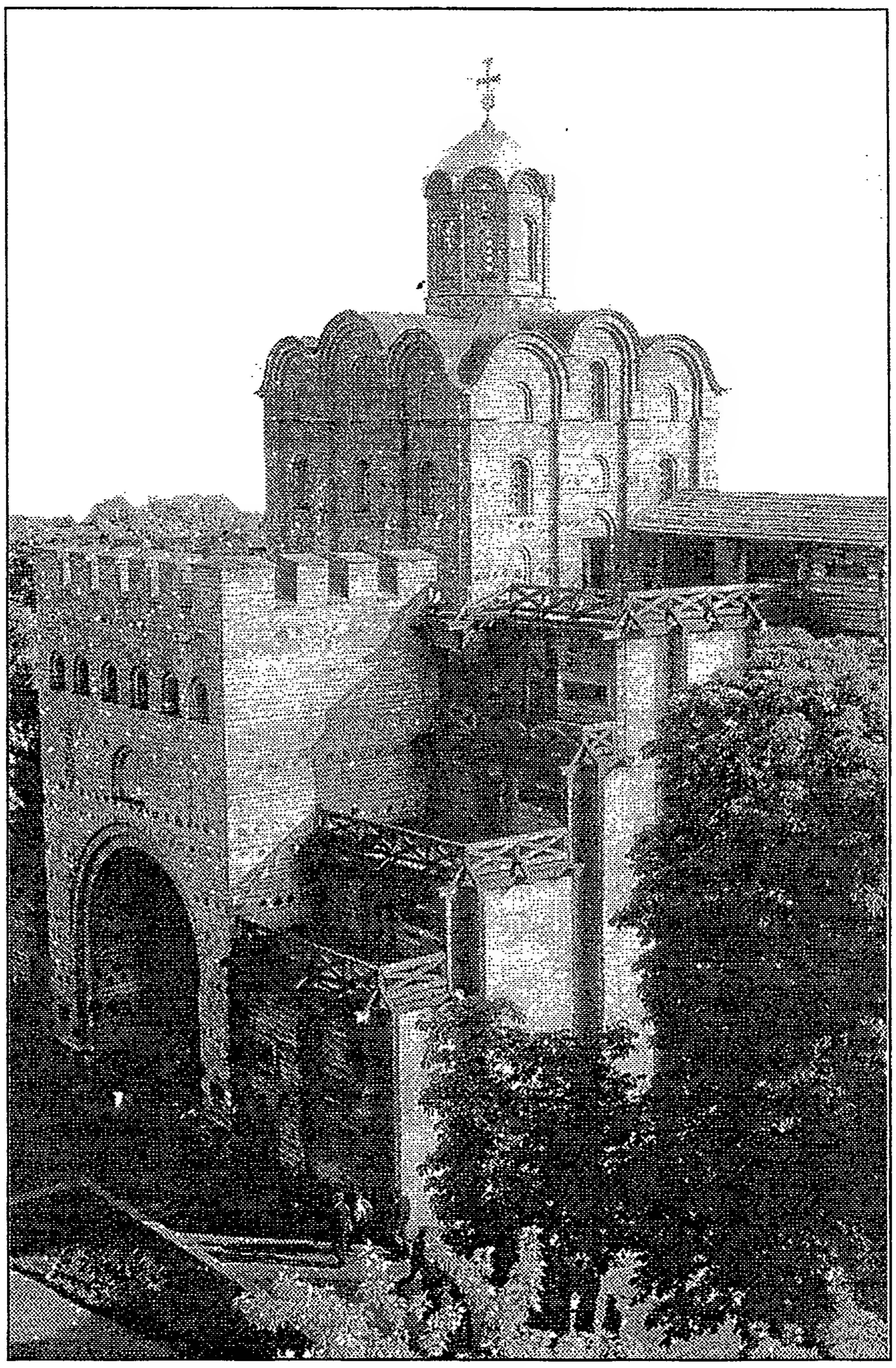

Золоті ворота у Києві.
Початок XI ст. Реконструкція

Про Золоті ворота, що постали за князя Ярослава Мудрого, коли розбудовувався «град великий Київ», розповідає літопис під 1037 р. Від головних воріт Ярославового міста ішли шляхи на Білгород і далі на південь і на захід. Над воротами були церква Благовіщення, про яку є згадка в літопису, та бойова площадка для залоги. Свою назву ворота могли дістати за аналогією з головними ворітьми Царгорода (Константинополя).

(Див. ЗОЛОТО).

Літ.: Українські перекази, с. 39-44. Повесть временных лет, ч.1, с.102. Історія української культури, с.844. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 1, с.242-243. Ю.Асєєв, «Архітектура Київської Русі...», с.152-155. С.Высоцкий, «Золотые ворота в Киеве».

ЗОЛОТО — символ Сонця, величі, багатства, життєдайності, безсмертя, мудрості. Усіх своїх світлих богів предки наділили золотими і срібними атрибутами, тому що боги ці жили на небесах і уособлювали яскраві світила і блискучі хмари. Золотий дощ символізує проміння великого світила, а значить, і світло, день на противагу сріблу (Місяцю). Золотий плуг, золоте ярмо, золоту чашу та золоту сокиру скинули боги з неба скіфам. У народній творчості особливо відчутний цей мотив: золота роса-ряса, золота кора, золоті чобітки, зоря золотить небо, золотий перстенець, золотошкірі дерева, золота ряска, золоте яблуко, золотий палац, золотоверхі стоги, золотий лучок, золотий човничок, золотий міст, золоте зерно, золотий колос, золота гора тощо. Ось одна з колядок:

У нашого ж хазяїна
Хорошенько у дворі.
Стоять стовпи золоті,
А за тими стовпами
Стоять столи з коврами...

Красна дівиця Зоря, згідно з замовляннями, сидить на золотому стільці, тримаючи в руках срібну тарілку (Сонце). Сонце живе на сході в золотих палатах; на свято бога Купала виїжджає на небосхил на трьох конях: золотому, срібному, діамантовому.

Із стародавніх рукописів видно, що русичі при укладанні договорів з греками, поклавши золото перед Перуном і Велесом, клялися, що не порушать клятви, що «будут золоти яко золото». Про це говорить і приповідка про щось, що має збутися: «З твого слова, ніби з золотого блюда». Золото, навіть обмазане багном, зберігає свою чистоту; з одного боку, воно є символом духовних скарбів, але з іншого — ідолопоклонства та світського багатства.

(Див. СКІФИ, ВЕЛЕС, ПЕРУН, ЯЗИЧНИК, ЗОРЯ, СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ—Жовтий).

Літ.: Геродот, IV, 5. Колядки та щедрівки, с.65. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.178. Записки о Южной Руси, т. I, с.3-5. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.303-305. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.66, 134. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.67. М.Голубець, «Мистецтво», с.472. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.202, 992.А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.54, 102-104, 133, 383. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.284, 297. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.26. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.43, 51, 59. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.60, 67, 68, 70 та ін. Т.Агапкина, Л.Виноградова, «Золото», с.353-355. А.Гура, «Символика животных...», с.39, 46, 83, 123, 162 та ін.

ЗОРЕПАД — 5 березня. У цей день не можна дивитися на зорі, що падають-котяться з неба, бо «скотишся з життя». Пекли колобки на коров'ячому маслі. Принесений до оселі вогонь із кузні наче скріплював союз землі, сохи і борони.

(Див. ЗОРІ, ПАДУЧІ ЗІРКИ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.259-260. М.Міщенко, «Народний календар», с.33.

ЗОРІ (зірки) — у народному уявленні — це ангели, які сидять на сходинках неба із запаленими свічками в руках. У кожної людини є свій ангел-охоронець, і він пильнує із зоряного царства за душею, щоб чогось лихого не сталося. Було таке повір'я, що при народженні дитини богиня Пряля починала прясти нитку її життя, прив'язавши її до запаленої Богом свічки-зорі. Коли людина вмирає, богиня перерізує цю нитку, і тоді зірка падає. Зорі — діти Сонця і Місяця, як про те співається в давніх колядках, і кожна з них має вплив на людину. Коли зірка яскраво світить, то і душа людини правдива, а котра тьмяніє, то душа грішна. Вірили, що, вказуючи на зірки пальцем, можна нашкодити живим людям. У деяких місцевостях зорі вважали душами померлих, які визначалися на землі добрим, безгрішним життям, а також дітей, що померли маленькими, не встигши нагрішити, і старих, що завершили подвиг земного буття своєю неганебною християнською кончиною. Ще донедавна про Місяць та зорі в Україні казали: «предок Дідух та його рідня», «цап на полі басує з цапенятами».

Крім нерухомих сузір'їв, у зоряному небі є сім зірок, так званих «блукаючих». Ці зірки вважалися божественними, бо кожна з них керує своєю годиною. Першою годиною неділі господарює Сонце, а тому неділя — це Сонячна панна, донька святої П'ятниці. Понеділок починається годиною Місяця, тому він присвячений Місяцю; вівторок — захиснику воїнів Арею; середа присвячувалася богині води Дані; четвер став днем громовика Перуна; п'ятниця — день богині роду Мокоші (святої П'ятниці), субота — жіночий день. Божа дорога (Чумацький Шлях) означає: скільки на цій дорозі зірок, стільки повинно родитися людей. Зіркам приписувалося творіння людських очей, як то читаємо у замовлянні: «Господи Боже, благослови (отримати) від синя моря — силу, від сирої землі — жвавість, від чистих зірок — зір, від буйних вітрів — хоробрість». Як стародавні греки були переконані, що зорі виходять уночі з океану і потім зі сходом Сонця знову в нього занурюються, так само вважали і наші предки, про що свідчать такі загадки: «Ковзалися ковзанки по липовому мосточку (міст — небосхил), побачили зорю — поїхали у воду» або «Бігли овечки по калиновому мосту, побачили зорю — попадали у воду».

Не тільки небесні світила, а й сама блискавка здавалася давнім людям зрячою. Блимаючі зірниці уподібнювали моргливому оку, яке то гляне, то закриється повіками. Таку зірницю називали *моргавкою* і, дивлячись на її відблиск, говорили: «Моргни, моргни, моргавко!»

У замовляннях зорі — це не зірки взагалі, а — осібні іпостасі. Часто це «зоряна трійця»: три зірки, диференційовані в часі (*вечірня, світова, полунічна*) або за станом, над яким вони володарюють (*нудна, привітна, печальна*). Зорі замовлянь — жіночі й, сказати б, молодші божества порівняно з Місяцем. Це не означає їхньої меншої магічної сили — але сила ця більш обмежена, «спеціалізована». Якщо Місяць часто відіграє свою магічну роль сам-один, то зорі найчастіше діють разом з Місяцем, а інколи ще й із Сонцем. В останньому випадку замовляння збирають «усю королівську рать» небес. Зорі — «помічниці»: постійна

рима «*зірниці-помічниці*» — свідчення постійної функції. Зірки, подібно до Сонця, *ясні*, а також *красні*. Ідея краси, «збирання» та «наведення» краси пов'язує їх з Сонцем, але не з Місяцем. Зате з Місяцем пов'язана їхня роль у вибавленні від недуг, а ще більше — насланні любовної пристрасті, туги й томління. Жіночі божества-зорі відають переважно емоційно-психологічними станами людини: *уроками*, *примовками*, *всякою неміччю*. Замовляння: «Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, горове каміння, бийте його і печіть, паліть і нудіть; не дайте йому ні спать, ні лежать, ні їсти, ні пити — других любить. Тягніть до мене нарожденного, хрещеного і молитвяного Івана до нарожденної, хрещеної, молитвяної Божої Марії».

(Див. ПАДУЧІ ЗІРКИ, ЗОРЕПАД, АНГЕЛ, ЗОДІАК, МОКОША, СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, ДУША, ДАНА, ПЕРУН, ДІДУХ, АРЕЙ, БОЖА ДОРОГА, ЗЕМЛЯ, НЕБО, ЗОРЯ, ДЕННИЦЯ, ЗАМОВЛЯННЯ, УРОКИ, НІЧ ВОРОЖІННЯ).

Літ.: Замовляння, с.38, 39, 94, 117, 135, 143. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.21; «Ангели на сходах неба», с.6-7. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.141. Г.Булашев, «Український народ...», с.249-252. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.198, 987. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.38, 41-43, 84, 99, 143, 211, 311, 378 та ін.; т.2, с.69, 259-260, 295, 382; т.3, с.383. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.659. А.Голан, «Миф и символ», с.148-153. М.Новикова, «Коментар», с.202-203. М.Міщенко, «Народний календар», с.33. А.Плотникова, «Звезды», с.290-294. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 174, 262, 293 та ін.

ЗОРЯ — найпрекрасніша богиня багатьох народів Східного Середземномор'я. Зоря — вістунка наповненого величезним містичним змістом моменту народження тріади астральних богів: Місяця, Сонця і Зорі. Сповіщаючи про народження богів, Зоря сповіщає і про початок творення Всесвіту. Вона має цілу низку народних назв: Вечірня Зоря, Вечорова, Вечорниця, Рання, Світова Зірниця, Зоряниця, Денниця. Є чимало міфів про прекрасну богиню. Відомий український дослідник О.Потебня працював над розшуками і тлумаченням одного з найдавніших міфів «Зоря, ключі, роса і мед». Цей міф зберігався в народі ще донедавна. Отож Зоря на світанку ключем відмикає небесні ворота й випускає Сонце на небо. Сонце наздоганяє красуню-дівчину Зорю, що втікає, і вона стає криницею. На землю падає свята роса, яка запліднює землю. Бджоли п'ють росу й приносять мед. Народжується життя.

Згідно з іншими уявленнями, Зоря — це гарна панна, яка живе там, де сходить Сонечко, і як тільки воно просинається, вона його вмиває, утирає гарненько, через те Сонечко з кожним роком стає все краще і краще. Ця чарівна пані запалює Сонцю вогонь, а вечірня гасить його і стелить Сонечку постіль. Живе богиня Зоря посеред неба, сидить собі на золотому ослінчику, убрана в червоне намисто, у жовті чобітки, чекаючи на миленького: а то ходить собі по саду, збирає павине пір'я, кладе собі в рукав і з того пір'я робить кожен день вінок і кладе собі на голову. Червоне намисто на пані — то червоне небо на сході Сонця. Вінок на Зорі — з трепіток, і він усе тріпочеться при сході. Особливо богиня Зоря вбирається у неділю рано, до схід Сонця, щоб миленький побачив її в усій красній одежі. Вона тоді так і сяє, чекаючи милого: садить виноградні сади, мостить у небі мости, сіє по полю дрібними перлами-росами, від яких, особливо навесні, усе починає рости і розвиватися.

У щедрівках Зоря є товаришкою Місяця, а разом з ним — символом животворної й родючої природи. Свято бога Місяця — Щедрий вечір — тісно пов'язане з улюбленою богинею народу Зорею:

Йшов-перейшов Місяць по небі
Та стрівся з ясною Зорею.
— Ой Зоре, Зоре, де в Бога була,
Де в Бога була, де маєш стати?
— Де маю стати?
В пана Івана.
У пана Івана на його дворі,
Та на його дворі, та в його хаті.

У щедрівках ясну Зорю називають Паранею. Можливо, це найдавніша її назва, коли, як то згадується в іншій щедрівці, королівна-Зоря їздила ще до славного молодця Михайла, щоб стати його жоною:

За горою зоря сходить
Там Параня в злоті ходить.
Ой Параню, Параненько,
Хто тя прибрав хорошенько?
— Прибрав мене мій батенько,
Святий вечер, вечеренько.

«Велесова книга»: «Тут бо Красна Зоря іде і коштовності нанизує на прикраси свої, і ту вітаємо од серця...»

(Див. ДЕННИЦЯ, ЗОДІАК, ЗОРІ, СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, СХІД, ДЕНЬ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.49, 288, 361, 413. Велесова книга, д.8(2). СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.143, т. II, с.154, 181. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.14-15. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.116. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.314. П.Чубинський, «Ангели на сходах неба», с.6. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.46-52. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.70-72. Г.Булашев, «Український народ...», с.241. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.43-46, 54, 139, 262, 269, 303, 311, 337, 378, 400; т.2, с.66, 75, 391; т.3, с.381. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.57. Ю.Шилов, В.Мітченко, «Арійський календар». В.Скуратівський, «Русалії», с.220-222. О.Лефтерова, «Аврора», с.9. В.Иванов, В.Топоров, «Вечорка», с.235,367.

ЗУБИ. З ними пов'язано чимало повір'їв. Вважається, що в того, хто завжди роззувається з лівої ноги, ніколи зуби не болять. Як випаде зубок у дитини, то вона закидає його і проказує: «Мишко, мишко, на тобі мого зуба, а ти дай мені свого!» (у миші зуби дуже міцні). Коли у дитини довго не ріжуться зуби, потрібно проколоти чорному півню гребінь кістяним або дерев'яним гребенем, і тією кров'ю помазати десна. За

народною легендою, славний запорізький кошовий Іван Сірко народився на світ уже з зубами, і тому пророкували, що він буде гризти все своє життя ворогів, головно татар і турків.

У давнину знахарі лікували зубний біль так: ловили крота і умертвляли його вказівним пальцем правої руки, замовляючи пошепки: «Кротик ти, кротик! Я пальцем своїм з тебе всю кров випускаю і їм хворі зуби виліковую». Потім знахар цей вказівний палець клав на хворі зуби, після чого змушував полоскати рот уранці і ввечері кислим оцтом. Знахар, який втратив зуби, більше не в змозі лікувати: «Нема зубів, тому і не пристає». За повір'ям, у кого рідкі зуби, той довго не житиме. А якщо жінці видрати зуби, вона втратить владу над чоловіком.

У народі вірили: кому зуби болять, то треба взяти небіжчика за палець, і біль мине. У замовляннях зуби асоціюються з мертвими (а тому і з Місяцем — «князем» нижнього царства). Тріада «зуби—мертві—Місяць» — постійна. Безумовно, у мертвих зуби не болять, а звідси і звернення до світу предків: прикликають їх або розігрують подорож до них для порятунку від зубного болю.

Інші замовляння пов'язані зі зміями та зміїними укусами, злобою і ворогуванням як «укусом» словами, усяким «лихом»; нерідко ці замовляння ототожнені з відмиканням дверей, проникненням у таємницю і входженням у чудесне царство. Тому «вийняти» зуб у змії, «скаменити» зуби ворогам означає позбавити їх можливості «увійти» в людину. А вийняти «три лихі зуби» в кінському замовлянні — це не дати жодному злу увійти в коня.

При болю зубів народна медицина рекомендує: полоскати ротову порожнину відваром висушеного полину; відваром кореневища кропиви; відваром шавлії; відваром деревію на молоці; настоєм ромашки; горілчаним настоєм материнки; відваром дубової кори (використовували і жолуді, які сушили, подрібнювали на порошок і палили в люльці); відваром кореня сливодноліток (клали також на хворий зуб сливку з перцем); споживати по дев'ять вербових бруньок; прикладати листочок м'яти і т. ін. В дупло хворого зуба клали печений часник (а також уживали варений часник з чистим дьогтем і горілкою), гарячий житній хліб, примочки з прополісу. Дихали парою вареної пом'ятої нечищеної картоплі; парою гарячого відвару вівса; парою насіння конопель. Робили зігрівальний компрес із гарячих пшеничних висівок, а також полоскали рот солоною водою.

(Див. ЗНАХАР, ЗАМОВЛЯННЯ, КЛЮЧ, МІСЯЦЬ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кріт. Миша).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.187. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.95, 129-132. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.327, 330. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.68, 99, 102. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.201, 215, 397-398; т.2, с.29, 157, 159; т.3, с.280, 391. И.Сахаров, «Сказания...», с.105. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.396, 468, 485. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.542. М.Новикова, «Коментар», с.247. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.15-18, 219. В.Усачева, «Зубная боль»; «Зубы», с.356-362. А.Гура, «Символика животных...», с.32, 39, 48, 50, 70 та ін.

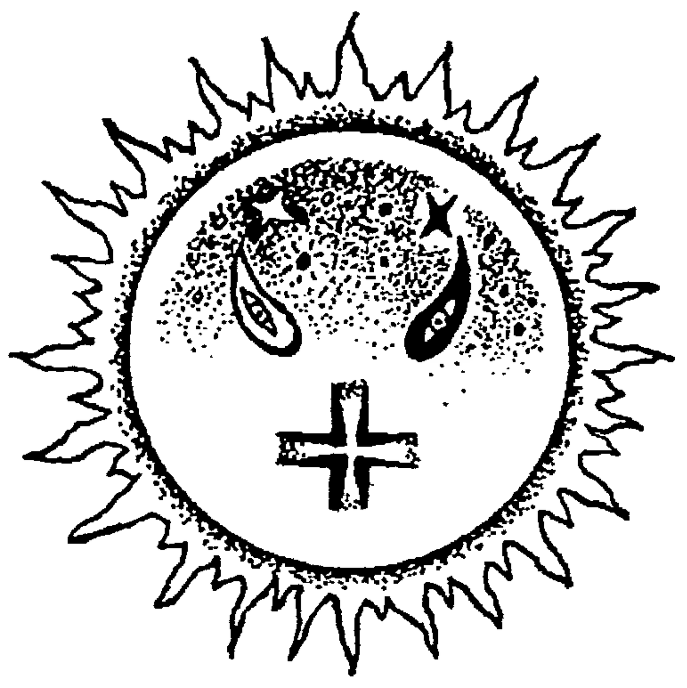

І

ІВАН-ВІТЕР — у народних казках Божий син. Досить часто божество або змій викрадають дівчину, а потім приходять до неї у темницю. У грецькій міфології відомий міф про Данаю. Так само в наших казках дівчина стає вагітною від вітру: «Він боявся, щоб не пустувала. І посадив її у високу вежу. І двері камінні зробив. В одній цеглині була дірка. Щілина, одним словом. І стала царівна одного разу біля тієї щілини, і надув її вітер черево». Іван-Вітер вважається помічником Яги: «Вийшла стара баба на ганок, крикнула гучним голосом, свиснула молодецьким посвистом, повіяли вітри буйні, тільки хатинка трясеться». В інших казках Яга є матір'ю вітрів, існують також перекази про батька Вітра.
(Див. БАБА ЯГА, ВІТЕР).

Літ.: Українські народні казки, с. 172-175. В.Пропп, «Историчсские корни волшсбной сказки», с.42, 76. А.Афанасьсв, «Поэтичсские воззрения славян...», т.1, с.159, 160; «Народныс русскис сказки» 272, 304, 565.

ІВАН ЦАРЕВИЧ (Іван Королевич) — міфопоетичний образ героя. Його справи — зразок досягнення найбільшого успіху. Універсальність цього образу в тому, що, з одного боку, він «Іван», тобто проста людина, яка не має якихось надприродних здібностей; водночас це «першолюдина», засновник традицій, деміург у тому розумінні, що його дії ніби прирівнюються до космогонічних актів, продовжуючи їх на людському рівні. Ціла низка «Іванів» об'єднують у своєму імені різні ознаки: Іван Богатир, Іван Бурлака, Іван Селянський син, Іван Солдатський син, Іван Дівиці син, Іван Дурник, Іван Нещасний, Іван Безчесний, Іван Голий, Іван-Злодій, Іван Горох, Івашка Біла рубашка, Іван Запічник; або тваринні: Іван Сученко, Іван Бикович, Іван Коров'ячий син, Іван Кобилячий син, Івашко Медведко. Одні з них виступають як друзі й помічники, інші — як явні або таємні недруги, ще інші стають іпостасями Івана Царевича, особливо Іван Дурник. Нерідко композиція казки будується так: у батьків (царя і цариці, селян і т. ін.) було три сини: двоє розумних, а третій дурник; Іван Дурник може бути царевичем ще до народження або стати ним пізніше. Іван Дурник уміє

Іван Царевич на сірому вовкові.
Худ. В. Васнецов. 1889

загадувати й відгадувати загадки, тобто вміє те, що робить жрець. Часто виступає в ролі поета або музиканта, грає на чарівній сопілці або гуслях, змушуючи танцювати стадо. Завдяки поетичному талантові досягає багатства. В деяких сюжетах він з допомогою шерстинки чи волосинки викликає до себе коня, звірів, птиць або перевтілюється в них. А здобуття коня — це вже проникнення в інші світи, інші виміри.

В усіх казках про Івана Царевича він піддається тяжким випробуванням. Удача і щастя до нього приходять тоді, коли він готовий принести себе в жертву, коли фактично перебуває в царстві мертвих. Завдяки своїй хоробрості, силі, сміливості, кмітливості він знаходить вихід із підземного світу і повертається до життя оновленим. Урешті-решт одружується з царівною, яку рятує, отримує багатство та царську владу.

(Див. ДЕМІУРГИ, БОГАТИРІ, ГЕРОЙ, ЦАР-ДІВИЦЯ, ЦАРІВНА ЖАБА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.456. Українські народні казки, с.176-178, 188-197. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки». Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.554-574. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 129, 156, 161, 267, 283. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.587-588, 593. Н.Новиков, «Образы...», с.159-166. В.Иванов, В.Топоров, «Иван Дурак», с.228-229; «Иван Царевич», с.203-204.

ІГРИЩА — місця, де проводилися масові ігри, забави; самі ці забави. Ігрища супроводжувалися змаганнями, піснями, танцями: молодь давала вихід своїй енергії. Таке розпруження було конче необхідне для подальшої щоденної праці й зазвичай чергувалося з буднями.

Різноманітні ігрища здебільшого були пов'язані зі зміною пір року, а також з весняно-літнім вибором пари (одруження). «Вечорничні» ігри відбувалися восени — свято Калети (Андрія) та свято Дівочої долі (Катерини) — та взимку: різдвяні та новорічні гадання, колядки, щедрівки та вітання; навесні — весняно-великодні ігри; улітку: на Зелені свята й Купала. В усіх цих іграх славили Сонце, сили природи та віддавали шану покійникам, бо все це мало великий вплив на подальше життя.

Про ігрища повідомляється у «Повісті врем'яних літ»: «Сходились вони на ігрища, на танці і на всякі бісівські витівки». До речі, вони не зникли і після прийняття християнства. Під 1015 р. літописець застерігав: «Горе місту тому, в якому юний князь, що любить пити вино з гуслями разом із молодими радниками». Картини князівських ігрищ та забав відтворені на стінах Софійського собору в Києві. На одній із фресок зображені танцюристи і музиканти, акробати і ряджені, на інших — поєдинок людини з ряженим звіром, свято Коляди, змагання вершників.

Ігрища були неодмінною складовою богослужіння язичників. Їх починали після жертвоприношень. І чільну роль відігравали тут скоморохи, які під час свят, народних ігор та різних обрядів були головними учасниками і виконавцями пісень і танців. «Повість врем'яних літ» згадує про них уже 1068 р., хоча, певна річ, це явище виникло набагато раніше. З билин ми знаємо про славетні бенкети Володимира Святославича в Києві, на яких обов'язково були й скоморохи. Церква вела затяту війну з ними, принаймні починаючи з середини XI ст., бо дивитися їхні вистави вважалося одним із найбільших гріхів у християн.

У простого люду хлоп'ячі ігри були переважно бурхливі, дівочі — спокійніші. Кулачні бої, ігри в боротьбу родів, у війну, перестрибування через вогонь, через воду, метання списа, стрільба з лука — це забави хлопців. Приміром, на Масницю, під час кулачних боїв, був звичай «витрясати млинці» один в одного. Дівчата прикипіли до ігор, пов'язаних з чаруванням, ганням-ворожінням про майбутнє одруження. «Грища» та «вечірки» переважно засуджувалися родинною мораллю, про що дізнаємося з етнографічних записів П.Чубинського:

Скоморохи на ігрищах. Мініатюра Радзивиллівського літопису

Ой сидись, дівочко, на возі
та покидай свої норови:
Первиї норовки — вечорки,
Другиї норовки — попрядки,
Третії норовки — ігрища:
Коло тебе нагаєчка засвище!

Головною грою було водіння хороводів у великодні та зеленосвятські дні, пов'язане з ритуалами плетіння та пускання вінків на воду.

«Велесова книга»: «В той день мали також ігрища перед лицем старотців і силу юну показували».

(Див. КАЛЕТА, ВЕЧОРНИЦІ, НІЧ ВОРОЖІННЯ, КОЛЯДКИ, ЩЕДРІВКИ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, КУПАЛО, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ВЕЛИКДЕНЬ, МАСНИЦЯ, ЗАВИВАННЯ БЕРЕЗИ, ХОРОВОД, СКОМОРОХИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т.І,с.327. Повесть временных лет, ч.1, с.95, 114. Велесова книга, д. 7а. Славянские древности, т.2, с.380-388. П.Чубинський, «Труды...», т.ІІІ, с.401. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.І, с.285. І.Крип'якевич, «Історія України», с.25; «Побут», с.33. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.209. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. ІІІ, с.133-156. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.171. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.682. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.10-11. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.110. В.Дашкевич, «Церковь и языческие игрища».

ІДОЛ — статуя язичницького божества, виготовлена з дерева, каменю чи іншого матеріалу, що зображує істоту, яка не має реального прообразу.

З дохристиянських часів зберігся так званий Збруцький ідол (Світовид-Род), знайдений 1848 року на Тернопільщині. Маємо відомості ще про дві аналогічні, але досі не опрацьовані знахідки. У 1850 р. з річки біля Рогатина був піднятий кам'яний ідол з чотирма головами й стількома ж ногами. Місцева влада звеліла переробити його на хрест, що й донині стоїть на чотирьох ногах у с.Лопушці. Інша знахідка: у стіні дрогобицького костелу вмуровано фрагменти (голову й руки) якогось дохристиянського божества. Поза тим український історик і археолог В.Антонович відкрив у печері біля с.Буші на Зазбручанщині так званий *плоскоріз*, зробивши висновок, що то є залишок язичницького культу. На плоскорізі зображене безлисте дерево з чотирма розсохами. На одній з них — півень. Під деревом — чоловік навколішках із молитовно піднятими руками. Позаду на підвищенні стоїть олень.

В одній із давньоруських пам'яток, присвяченій тлумаченню П'ятикнижжя Мойсея, на запитання: «Идол и подобие какое иметь различие?» — дається таке роз'яснення: «Идол оубо не бывши вещеи есть идол, подобие же бывши вещеи есть подобие. Преже бо творяхоу елини образныя образы, то соуть идоли. Не соуть бо бывши вещеи подобие, но излияно или выдолото, а не писано, якоже по подобию написаны образ».

Наближені за значенням до слова ідол староукраїнські слова *балван, бовван, буван, кумир, модла, соха, кап.*

У «Повісті врем'яних літ» під 980 р. розповідається, що коли почав князювати Володимир у Києві, то

Кам'яний ідол IV—VI ст.
Село Іванківці на Хмельниччині

«поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним», поставив аж шість ідолів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші. А коли Володимир охрестився, то наказав поскидати всіх цих ідолів — одних посікти, а інших попалити, а статую Перуна наказав прив'язати до хвоста коня, звезти його Боричевим узвозом і приставити дванадцять мужів, які били його жезлами. Робилося це, пояснює літописець, не тому, що дерево щось відчує, а для поругання «біса», який у цьому образі дурив людей.

(Див. ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, КАМ'ЯНІ БАБИ, ЖЕРТВА, ПЕРУН, ХОРС, ДАЖБОГ, СТРИБОГ, СИМАРГЛ, МОКОША, СТОВП, КАПИЩЕ, ЯЗИЧНИК, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Олень, ПТАХИ — Півень, ХРАМ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. ІІ, с.78, 104. Повесть временных лет, ч.1, с.56, 80. Літопис Руський, с.47. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.72-73. М.Голубець, «Мистецтво...», 464-465. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.209, 231, 898-899. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.320, 438-441. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.137-139. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.138, 231-236. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.115-118. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.49-56, 72-88. В.Горський, «Мудрість, знання і одкровення», с.84. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.112-114, 119, 182, 186. В.Петрухин, «Идолы», с.388-390. А.Гура, «Символика животных...», с.510, 536.

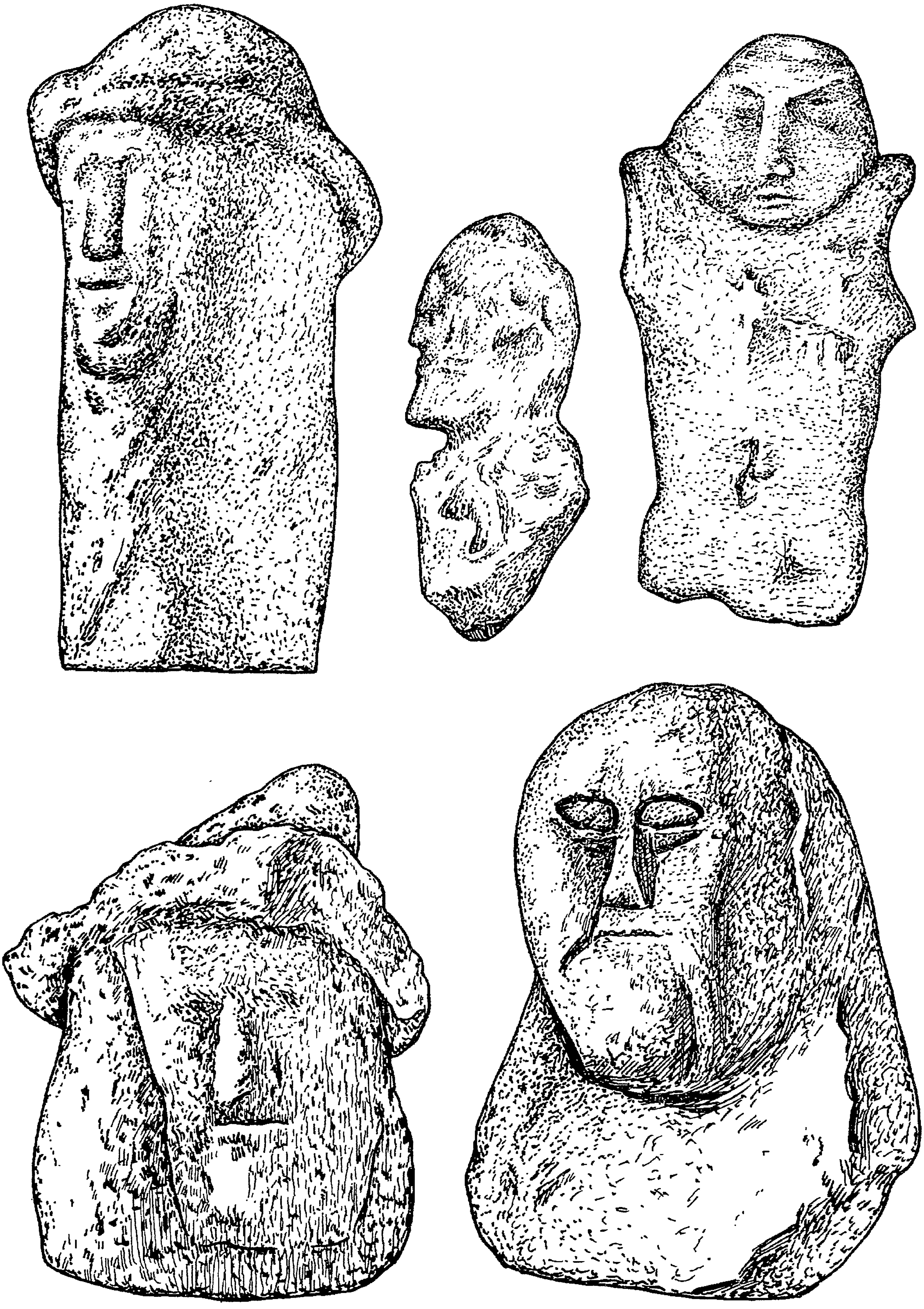

Кам'яні ідоли

ІКОНА — живописне зображення Богоматері, Спасителя, святих та інших надприродних істот, яке слугує предметом релігійного поклоніння і вшанування. Раннє християнство не знало ікон, їх розглядали як ознаку язичництва. Культ ікони був визнаний лише на VII Вселенському соборі (787р.). Деякі ікони церкви оголошують чудотворними. У православ'ї ікона визнається святинею, рівнозначною Біблії, і вона має бути в оселі кожного віруючого.

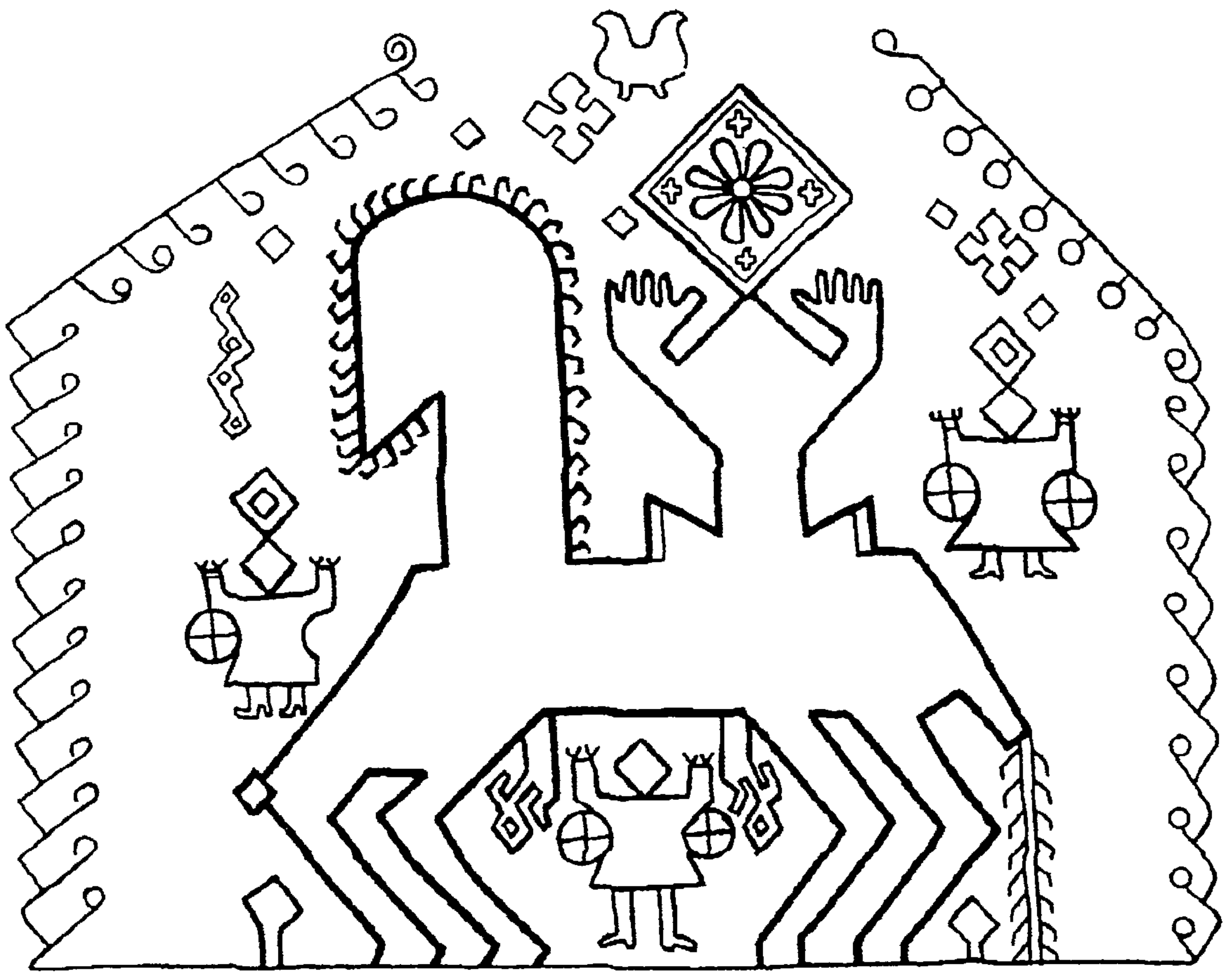

Дажбог. Рушничок XVIII — початку XIX ст.

Академік Б.Рибаков стосовно віри стародавніх українців зазначає: «Імовірно, красний куток (покуть) — споконвіків стародавнє місце для язичницьких обрусів (рушників, скатертин), а полотно відігравало у свій час роль іконної дошки, і там зображалися язичницькі образи, що були попередниками ікон. Тому ми повинні з особливим розумінням ставитися до вишивок на рушниках, до цих язичницьких іконостасів, сповнених глибокої архаїчності. Основною традиційною схемою стародавніх ритуальних вишивок були, як відомо, триярусні композиції: жіноча фігура (богиня, жриця) в центрі і два вершники по боках неї». Досить цікавим є зображення на рушнику XVIII — початку XIX ст. із колекції В.Харузинової. «Перш за все, —

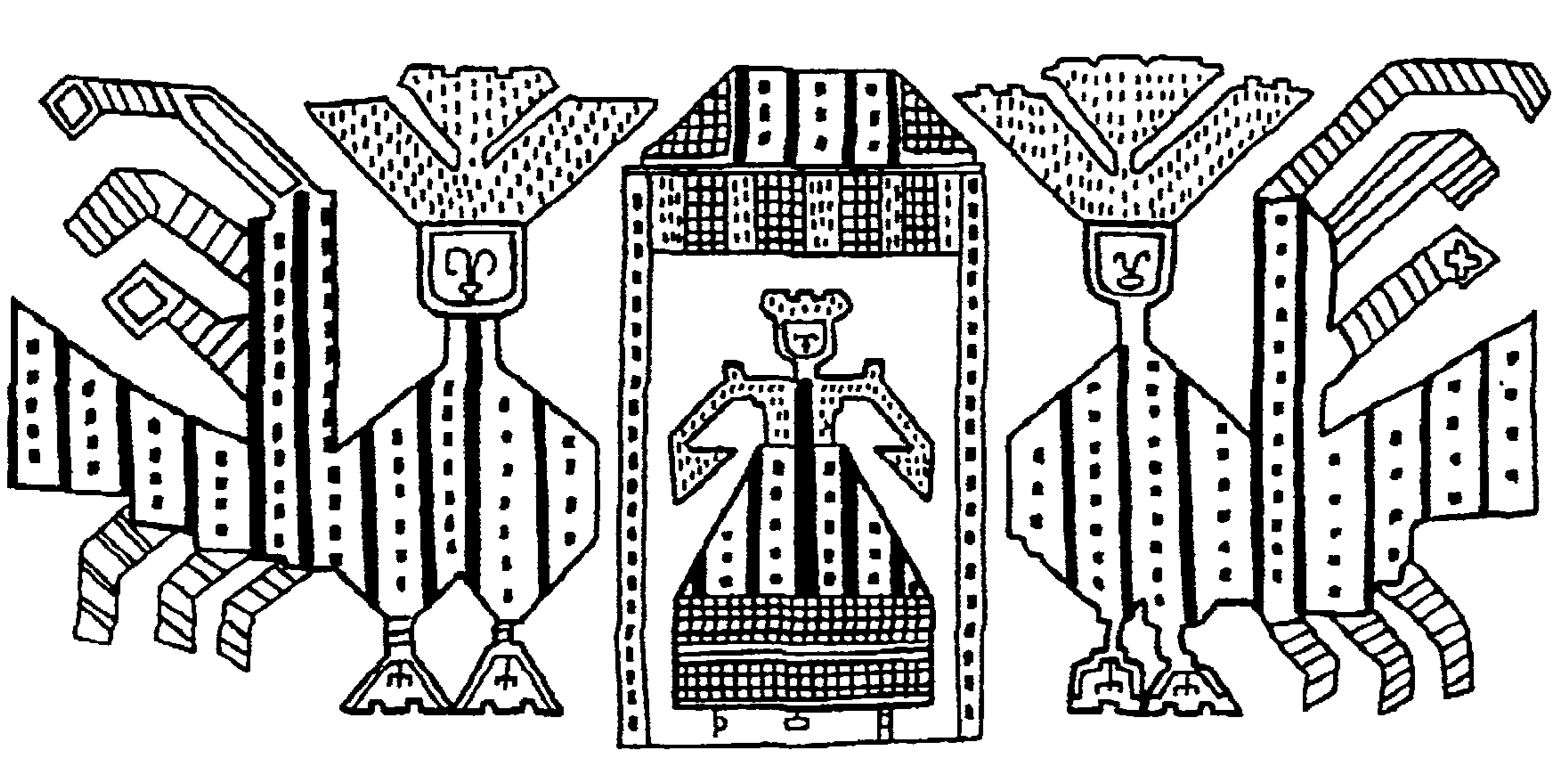

Капище Мокоші. Вишиванка XIX—XX ст.

зазначає Б.Рибаков, — треба сказати, що перед нами не простий вершник, а вершник божественний, небесний, немов піднятий над небесним склепінням. Друге, що варто зазначити, — це сонячність вершника. Бога оточують жінки з сонячними дисками...» Можливо, що полудень, апогей Сонця, уособлений самим сонячним богом — Дажбогом, а дві жіночі фігури — це Ранішня та Вечірня Зорі. У багатьох випадках центром вишитої композиції є жінка, яка звертається до неба або піднімає вгору птахів, ніби випускаючи їх на волю, або оточена виразними солярними знаками. Характерними є також зображення Мокоші, заступниці жіноцтва, Великої Богині, крилатої богині Весни, рогатих рожаниць. З давніх-давен рушники-обруси (скатертини) були ритуальними атрибутами: ними прикрашали гілки священних дерев, на них подавали хліб-сіль, рушниками замість віжок утримували коней весільного поїзда. Важливо, що рушники-«набожники» зберегли своє почесне місце у красному кутку хати, на полиці для ікон (божниці), і вишиті на рушничках язичницькі богині ужилися з християнськими святими.

(Див. КУТ, РУШНИК, ХЛІБ, МОЛИТВА, ПОКУТЬ, БОЖНИЦЯ, ВИШИВАНКА, ВЕЛИКА БОГИНЯ, МОКОША, РОЖАНИЦІ, ВЕСНА, ЗОРЯ, СОЛЯРНИЙ КУЛЬТ).

Літ.: І.Франко, «Літературно-критичні праці», с.446-449. М.Голубець, «Мистецтво...», 457. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.219. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.76-77, 487, 493, 503 та ін. Г.Маслова, «Орнамент...», с.120. В.Роменець, «Філософські ідеї...», с.138. А.Коваль, «Ікона», с.126. Г.Лужицький, «Словник чудотворних Богородичних Ікон», с.99-104. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.14-16, 22-25, 112-116, 118 та ін. О.Белова, «Икона», с.399-402. А.Гура, «Символика животных...», с.32, 50, 390, 754.

ІКОНОСТАС — 1) місце для розміщення ікон; 2) стіна, яка відокремлює вівтар від корабля храму і прикрашена іконами, що розміщені переважно в декілька рядів. Направо від Царських воріт — ікони Спасителя, храмового празника або святого. Наліво від них перше місце займає ікона Божої Матері. У нижньому ярусі, по обидві сторони Царських воріт, за рядами ікон знаходяться бокові двері — північні та південні. На цих дверях зображуються лики св. ангелів, а саме: на північних — херувим з вогненним мечем, на південних — Гавриїл, благовісник Христового зачаття; або лики святих дияконів. Другий ряд іконостасу призначений для ікон найбільших християнських празників. У третьому ряді розміщуються зображення св. апостолів, між якими посередині, над Царськими вратами — зображення Господа Ісуса Христа. Четвертий ряд призначений для ікон св. пророків, між якими центральне місце над Царськими вратами займає ікона Божої Матері з Предвічним Немовлям. Зверху іконостасу ставиться св. хрест. У храмі роблять ще й окремі іконостаси, наприклад на стінах між вікнами, біля стовпів, за кліросом і т. ін. Такі невеличкі іконостаси називаються *кіотами*, що означає ящик або раму, у якій розміщується ікона.

(Див. ВІВТАР, ХРАМ, ІКОНА, АНГЕЛ).

Літ: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.219-220.

ІЛЛІ ДЕНЬ — 20 липня/2серпня. На Іллю-пророка перенесені всі атрибути бога-громовика Перуна. Старозавітний пророк Ілля користувався великою повагою, оскільки, згідно з християнськими джерелами, був грізним святим, викривачем неправди й несправедливості, розпоряджався як помічник Бога

Вишгородська Пресвята Богородиця.
Перша половина XI ст.

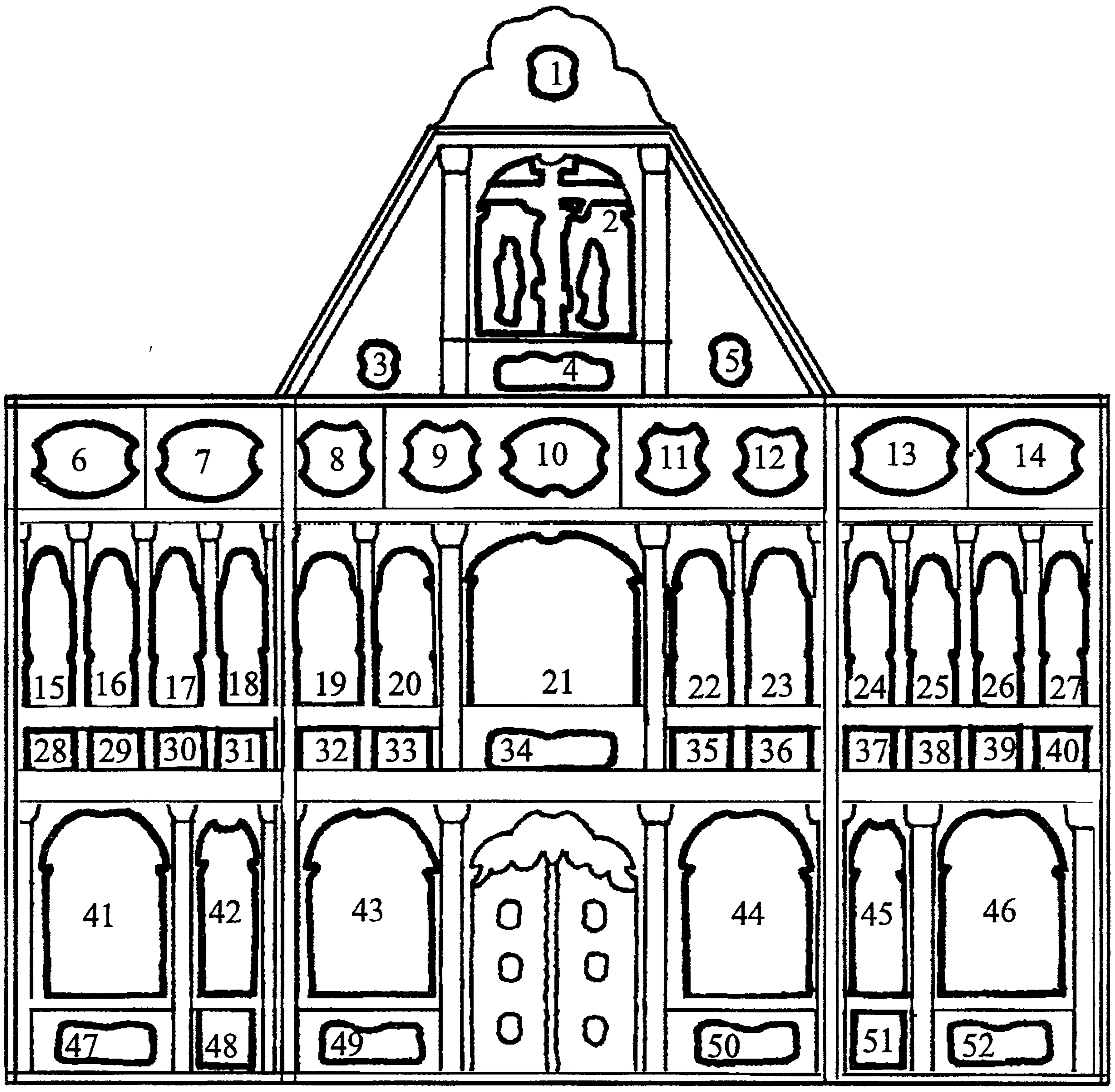

Іконостас-складень Успенського собору
Києво-Печерської Лаври. Графічна схема:

1. Саваоф. 2. Розп'яття. 3. Христос несе хрест. 4. Зображення втрачено. 5. Христос у хламиді знущання. 6. Пророки (?) та Єремія. 7. Пророки Єзекіїль та Єремія. 8. Пророк Давид. 9. Пророк Аарон. 10. Знамення Богородиці. 11. Пророк Захарія. 12. Пророк Соломон. 13. Пророки Ісайя та Яків. 14. Пророки Гедеон та Данило. 15. Апостол Пилип. 16. Апостол Варфоломій. 17. Апостол Андрій. 18. Євангеліст Матвій.19.Євангеліст Марко. 20. Апостол Петро. 21. Деісус. 22. Апостол Павло. 23. Євангеліст Іван. 24.Євангеліст Лука. 25. Апостол Яків. 26. Апостол Симон. 27. Апостол Фома. 28. Різдво Богородиці. 29.Введення. 30. Благовіщення. 31. Різдво Христове. 32. Стрітення. 33. Богоявлення. 34. Нерукотворний Спас. 35. В'їзд до Єрусалима. 36. Зішестя до пекла. 37. Вознесіння. 38. Сходження Святого Духа. 39.Преображення. 40. Здвиження Чесного Хреста. 41. Преподобні Феодосій та Антоній. 42. Архангел Михаїл. 43. Богородиця. 44. Спас. 45. Архангел Гавриїл. 46. Успіння. 47. Зустріч Єлисавети і Ганни. 48-52.Сюжети не визначені.

Вогняне сходження Іллі Пророка. Село Городець, Рівненщина. XVIII ст.

громом і блискавками, дощем і зливою, міг дати людям дощ, урожай, життя або, навпаки, наслати посуху, голод, смерть. Однак уже в житії Андрія Юродивого, візантійського святого, заперечувалося, що «Ілля на хмарах у колісниці гримить і блискає, гонячись за драконом». За легендою, Бог призначив Іллю завідувати поживою і хлібом. Ось один із мотивів, як то сталося: «Ілля був плохенький, усяк з його сміявся: «Ще й Ілля чоловік? Він тума, він не зна, який і день». Став Богу молиться, став пісникать, у п'ятницю і середу раз у день їв, як сонце зайде. А Господь ангола зослав: «Ілля пророка, хочеш до Господа Бога? Ти знаєш Понеділок? — «А як же не знаю, ми з ним в однім монастирі сповідались і причащались, і велів преосвященний не їсти скоромного». Господь його, як він заволів, узяв на небеса: «Будь святим і пророком, хто тобі буде молитись, носити святою пищою». Ілля пророка завідує, щоб хліб родив».

У день св. Іллі намагалися утриматися від господарських справ. За порушення заборони вибирати коноплі в день Іллі одного разу «з млина залишився один стовп, а те згоріло від грому». Подекуди вважають, що коли гримить у день Іллі, горіхи будуть пусті або чорні всередині. За іншим повір'ям, ластівки відлітають в день Іллі; долетівши до моря, вони чекають лелек і летять з ними через море, сівши їм на крила, щоб відпочити. Найсмачнішими раками вважаються раки, зловлені в «Іллєвий місяць». Українці Карпат, крім Здвиження, називають й іншу дату зникнення змій — день Іллі. У казках оводи-музики проводжають св. Іллю і докоряють Спасові, який їх заморозити хоче. На Іллі перший раз вирізають соти і пригощають ними всіх присутніх.

(Див. СПАС, ПЕРУН, ПЕРУНІВ ДЕНЬ, ПЕРУНІВ ТИЖДЕНЬ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.538. Золотослов № 184, 185. Славянские древности, т.2, с.403-407. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.123, 129. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.44. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.395-400. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.115, 144, 154, 195, 238-245 та ін.; т.2, с.7, 70, 75, 89, 132 та ін; т.3, с.389. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.80-105. Т.Макашина, «Ильин день и Илья-пророк...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.31, 32, 34-36, 40, 82, 130 та ін. В.Скуратівський, «Дідух», с.181-187. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.71. Т.Агапкина, «Илья», с.204-206. А.Гура, «Символика животных...», с.73, 304, 338, 446, 479 та ін.

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ — образ героя-богатиря у билинному епосі. Велика кількість сюжетів, пов'язаних з Іллею Муромцем, складають єдиний цикл. Ілля очолює всіх руських богатирів і виступає у трійці найбільш знаменитих героїв — Ілля Муромець, Добриня Микитич, Олексій Попович. Саме він здійснив найбільше подвигів, що і надає йому право відповідати за всіх богатирів і виступати від їхнього імені перед князем Володимиром Красним Сонцем. Він один перемагає всіх ворогів; його подвиги — пересторога проти набігів на Київ. Основний епітет Іллі Муромця в билинах — «старий» (зображується сивобородим старцем, який їде полем на білому коні) передає глибоку народну пошану до нього.

(Див. БОГАТИРІ, СОЛОВЕЙ-РОЗБІЙНИК).

Літ.: Українські народні казки, с. 126-131. Былины, с.49-119.І.Котляревський, «Енеїда», ч. 4, 40-41. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.64, 111-113.

Ілля Муромець та Соловей-розбійник. Худ. М. Туровський

В.Пропп, «Русский героический эпос»; «Илья Муромец». А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.154-156, 296, 314, 317; т.2, с.337-341, 343-344. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.35, 54. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.296-331. В.Иванов, В.Топоров, «Илья Муромец», с.206-210.

ІМЕНИНИ ЗЕМЛІ — святкуються на другий день після Миколи, тобто 10 травня. Напередодні вночі селяни згадували Миколу як покровителя землеробства, а Матір — Сиру Землю прохали, щоб уродила людям хліб, для коней — овес, а корівкам — травку.

(Див. МАТИ — СИРА ЗЕМЛЯ, МИКОЛА ДОБРИЙ).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.53.

ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ — стародавній звичай, який пов'язувався з переконанням, що гарно вибране ім'я має сприяти щастю та добробуту людини. Цей звичай також відтворював норми моралі та звичаєвого права: наприклад, дитині, що народжувалася поза шлюбом, давали негарне ім'я.

В українському фольклорі *нав'я* — русалки, потерчата, мавки — не можуть померти, оскільки вони нехрещені. Ясно, що в язичницький час ішлося не про хрещення, а про ініціацію — обряд, пов'язаний із присвоєнням імені. Таким чином, «душа», або життєва сила, асоціюється з іменем. Лише після ініціації та отримання імені людина ставала повноправним членом суспільства, особистістю.

Досить цікава у цьому плані українська легенда про зміну імені: у ній розповідається, як у перших людей народився син, і дали йому ім'я Петро; це ім'я не сподобалося батькам, і воно було замінене на Миколай. Відомі й інші сюжети, коли спочатку дається ім'я Ілля, потім Петро і, насамкінець, Христос.

Звичай ім'янаречення виявлявся у різних варіантах: на Київщині та Волинському Поліссі зберігалася найдавніша його форма — вибір імені бабою-повитухою до хрещення дитини; на Полтавщині ім'я вибиралося бабою разом із кумами; на Наддніпрянщині та Півдні в обряді ім'янаречення брали участь тільки куми.

(Див. ДУША, ПОКРИТКА, ХРЕЩЕННЯ, ДЕРЕВО РОДУ, БАБА-СПОВИТУХА).

Літ.: Культура і побут населення України, с.193. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки». І.Крип'якевич, «Побут», с.27-28. Д.Зеленин, «Очерки русской мифологии». В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.41-42. А.Пономарьов, «Сімейні звичаї та обряди», с.167. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.37, 121, 172. В.Топоров, «Об одном способе сохранения традиции...» Т.Бернштам, «Молодежь в обрядовой жизни...» С.Толстая, «Магия против смерти»; «Имя», с.408-413. Т.Агапкина, «Имя», с.210-213. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 23, 33-35, 65 та ін.

ІНІЙ (морозок) — за повір'ям, утворюється від пари, яка падає із хмар, або від дихання старезного діда. Ходячи довкіллям, дід від утоми важко сопе, і пара, осідаючи на гілках, перетворюється на іній. Якщо він наростає у вигляді «остюків» — то на врожай ячменю, коли «шишками» — вродить гречка, а як «наросте квітами» — защедрить садовина. Вірили: якщо напередодні Різдва чи Нового року дерева вкриваються пухнастим інієм, то це добра ознака для селянина.

(Див. СНІГ, РІЗДВО, НОВИЙ РІК, МОРОЗ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.446. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.38. Г.Булашев, «Український народ...», с.258. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.222. В.Скуратівський, «Русалії», с.251. А.Плотникова, «Иней», с.413-414. А.Гура, «Символика животных...», с.194.

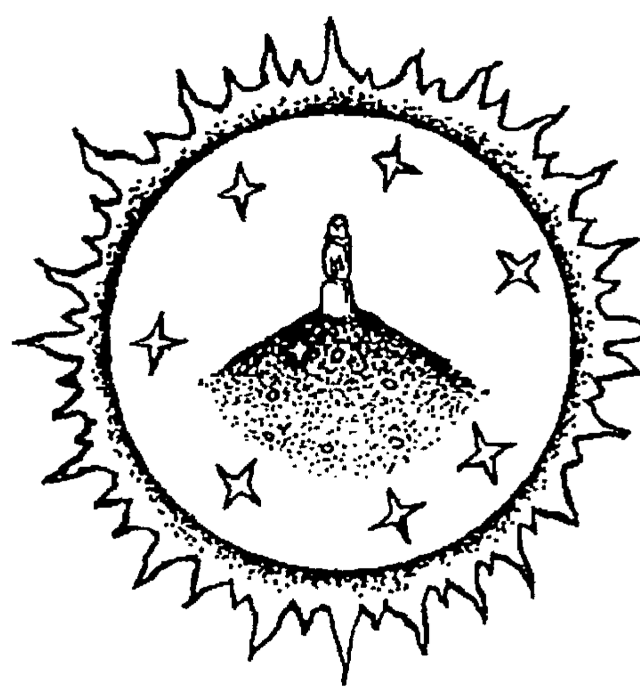

К

КАГЛА (комин) — за народними уявленнями, місце перебування чортів і відьом. Ось чому оселя домовика завжди біля печі. Він там ретельно стежить, щоб, бува, до хати не пробрався нечистий. Зустрівши непроханця, він учиняє з ним бійку. Існує багато приповідок про ці нечисті місця: «Кайся, та в каглу не пхайся»; «У старій печі сам чорт палить» і т. ін. Як хочете, щоби хтось прийшов, викликайте його ім'я в комин — і він неодмінно прийде. Наведемо кілька фрагментів із народних оповідань: «Повна хата [відьом] назбиралась. Вийняли вони із печі черепок чогось та й стали мазать ним під руками. Помаже оце під руками та й полетить у бовдур»; «Послала жінка чоловіка каглу затикати, та й каглянка вбила».

У деяких місцевостях у день Посвіту (1/14 вересня) в наперед обраній хаті проводили обряд під назвою «Женіння комина». Надвечір до такої хати збиралися чоловіки й молодиці. Комин прибирали стрічками й квітами, ставили також соснове гільце. «Свати» видобували вогонь, і розпочиналося веселе обрядове дійство.

> Ой прийшли ж ніченьки довгенькі,
> посвіти ж нам, Комину біленький,
> ми ж тебе квітами убрали,
> барвіночком-рутою оперезали.
> Ми ж тебе будемо женити,
> горілочку-мед, пиво пити.

Взагалі комин уявлявся нашим предкам немовби містком у потойбічний світ. Зокрема, у поховальному обряді, щоб швидше забути покійника, треба було зазирнути в піч.

(Див. ПОСВІТ, ДИМ, ПІЧНИК, ДОМОВИК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.78; т. ІІ, с.206. О.Седакова, «Поминальные дни», с.126, 129. А.Гура, «Символика животных...», с.77, 110, 145, 146 та ін. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.149. В.Скуратівський, «Русалії», с.439-440.

КАЗКА — за стародавнім скіфським міфом, дружина бога Маная. Богиня Казка навчила людей мови, розуміння світу тварин і птахів. Для людини Казка творить інший світ, і хто приходить сюди (особливо діти), то почувається, як у казці. Тоді для людини сонечко, ясний місяченько, дрібен дощик, вогонь, вода, рослини, камінь, зілля й т. ін. — усе живе, має душу, мислить і спілкується між собою. Казка не лише навчає, але й застерігає, тільки шкода, що не кожній людині дано Богом до неї прислухатися, а тим більше зрозуміти.

У народній творчості казка є оповіданням, у якому дійсність поєднана з чудесами, і така цілість є своєрідним виплодом фантазії. У сучасному значенні слово «казка» стало вживатися не раніше XVII ст. Старшим за нього, вважають дослідники, є його слов'янський синонім «баснь» (від «баяти», тобто розповідати про незвичайне).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.330. В.Пропп, «Русская сказка», с.33. Митрополит Іларіон, «Етимологічно-семантичний словник української мови», т. ІІ, с.171. А.Гура, «Символика животных...», с.13, 14, 16, 21, 22, 24 та ін. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.86. М.Чумарна, «Мандрівка в українську казку», с.60.

КАЛАЧ — ритуально-весільна хлібна жертва богові Сонця у вигляді кільця. На святвечірній стіл обов'язково клали дві хлібини або плетений калач, або три хлібини, і вони залишалися там аж до Нового року. Дві хлібини — це, безперечно, символи Місяця і Сонця

(вони подібні до них за формою); три хлібини — це Місяць, Сонце і Зоря. Калач — також символ прародителя, який нагадує про себе першими рільничими продуктами: золотою пшеницею і плетеним прядивом (калачем), що є найкращим добром, яке людина отримала від Бога. Про це й стародавня щедрівка:

Сидить собі наш пан господар
По конець стола єворового,
Ой на тім столі чисті скатерти,
На тих скатертях круті колачі.
Де вни кручені? В тура на розі
Де вни печені? У печі Божій!
Ой на тім газді шовкові шати,
На нім сорочка — як біл біленька,
На нім чобітки саф'яновецькі,
На нім шапочка соболевая.

Круті роги тура — символ Місяця, як і біла сорочка (білий молодик). Тому-то бере господар ці хлібини і калач як святощі й обходить з ними хату, подвір'я та стайні з худобою. І святощі ці подвійні: раз як символи небесної трійці, другий раз як жертви, піднесені Господові.

Пшеничні калачі випікають також на Великдень, Вознесіння та інші великі свята. Основна обрядова страва на Першу та Другу Пречисту — калачі з калиною. Коли молоді брали шлюб, їм на весіллі підносили калач, у якому зверху був запечений перстень молодої, що символізував добробут, щастя й здоров'я для зміцнення роду.

Словник Г.Дьяченка: «Орфографія колач правильніша, ніж калач. Нема сумніву, що слово колач походить від *коло* — круг, колесо». Словник митроп. Іларіона: «Калач — рід печива круглої форми, з білої муки; із староукр. колачь (від слова «коло»). Слово це є у всіх слов'янських народів. В українській мові в Галичині це слово зберегло свою оригінальну (староукр. й старосл.) форму: колач».

(Див. ХЛІБ, КОЛО, ШЛЮБ, ВЕСІЛЛЯ, ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ, БАБА, СОНЦЕ, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ВЕЛИКДЕНЬ, ПРЕЧИСТА, ВОЗНЕСІННЯ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1015. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. ІІ, с.267. Колядки та щедрівки, с.78. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.196-197, 242. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.130. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.19-22; т. ІІІ, с.111, 113 та ін. А.Свидницький, «Великдень у подолян», с.425. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.219. А.Гура, А.Плотникова, «Калач», с.439-441. А.Гура, «Символика животных...», с.125, 149, 185, 260 та ін. С.Творун, «Стінянські колачі», с.109-115. В.Скуратівський, «Русалії», с.522.

КАЛЕНДАР — в аграрно-магічному розумінні — розподіл празників і святих протягом року; назва — від лат. *календи*, тобто перші числа місяця. У досолярний період календарних уявлень рік вважався триступеневим. На думку Я.Боровського, три пори року — весну, літо і зиму (народження, розквіт і відмирання) — розрізняли навіть не такі вже й далекі предки українців, як поляни, втілюючи їх у триєдиному божестві, що звалося Трояном. Ця думка знаходить підтвердження і в символіці українських писанок, де поряд із звичайною чотирикінцевою свастикою, яка була уособленням сонячного знака, трапляється й трикінцева. Вона має всі підстави вважатися давнішою.

Дослідники вважають, що чотирифазовий вегетативний календар почав складатися у період утвердження солярної міфології. За деякими астрономічними розрахунками, п'ять-шість тисячоліть тому у місцях сонцестоянь і рівнодень знаходилися чотири яскраві зірки, які, за припущенням А.Голана, могли слугувати космічними орієнтирами такого поділу. Одначе археологічні матеріали свідчать не на користь такого припущення. Зображення розділеного начетверо кола набуває загального поширення з епохи бронзи. Наскельне зображення Сонця (перехрещене коло), знайдене у Кам'яній Могилі неподалік Азовського моря, датується ще мезолітом. Відтоді походить і традиція орієнтування культових споруд за основними солярно-лунарними напрямками. Зображення начетверо розділеного кола виявлені в Прибалтиці та Румунії (IV тис. до н. е.), на бурштиновій підвісці, знайденій на Рівненщині (остання чверть III тис. до н.е.). І лише один синхронний календар зафіксований у ранньоземлеробському Єгипті. Проте, як і зображення з Румунії, він не може вважатися солярним. І в тому, і в іншому випадку на цих календарях відображені господарські процеси.

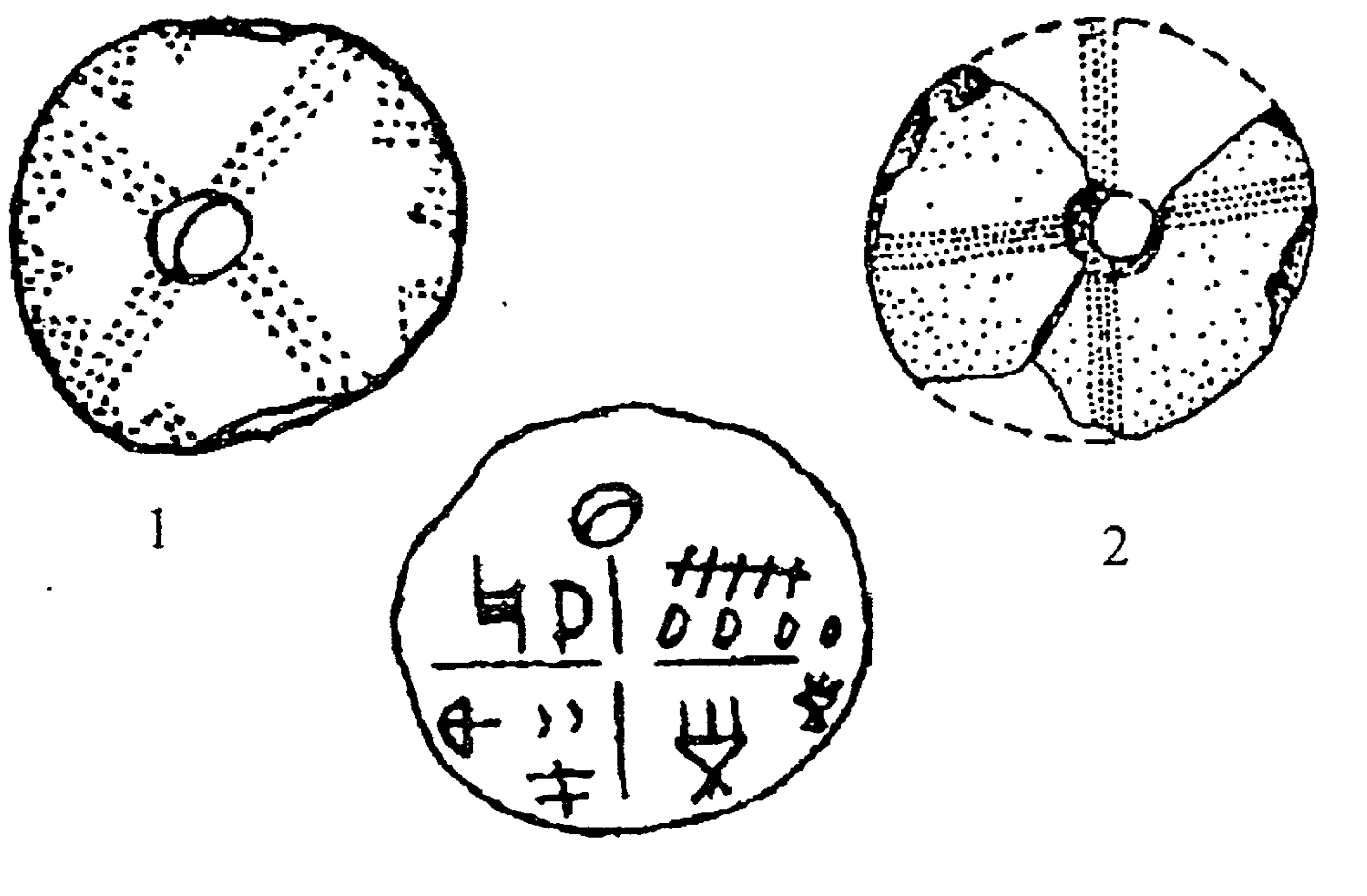

3

Найдавніші календарі:
1 — Прибалтика; 2 —Рівненщина; 3 — Румунія

Дорогоцінним свідченням часової регламентації язичницьких аграрних молитв є календар IV ст. із Київщини. Відштамповані на посудині для священної води орнаменти цього календаря визначали дні свят і молінь про дощ протягом усього життя ярових на полі:

Свято перших сходів — 2 травня. З часом замінене святом Бориса і Гліба («Бориса-Хлібника», «Борисів день»).
Моління про дощ — із 20 по 30 травня.
Ярилів день — 4 червня.
Моління про дощ — з 11 по 20 червня.
Свято Купала (пізніше Івана Купала) — 24 червня.
Моління про дощ — з 4 по 6 липня.
Відбір жертв до свята Перуна — 12 липня.
Моління про дощ — з 15 по 18 липня.
Свято Перуна (день Іллі) — 20 липня.
Початок жнив — 24 липня. Моління, щоб дощі припинилися.

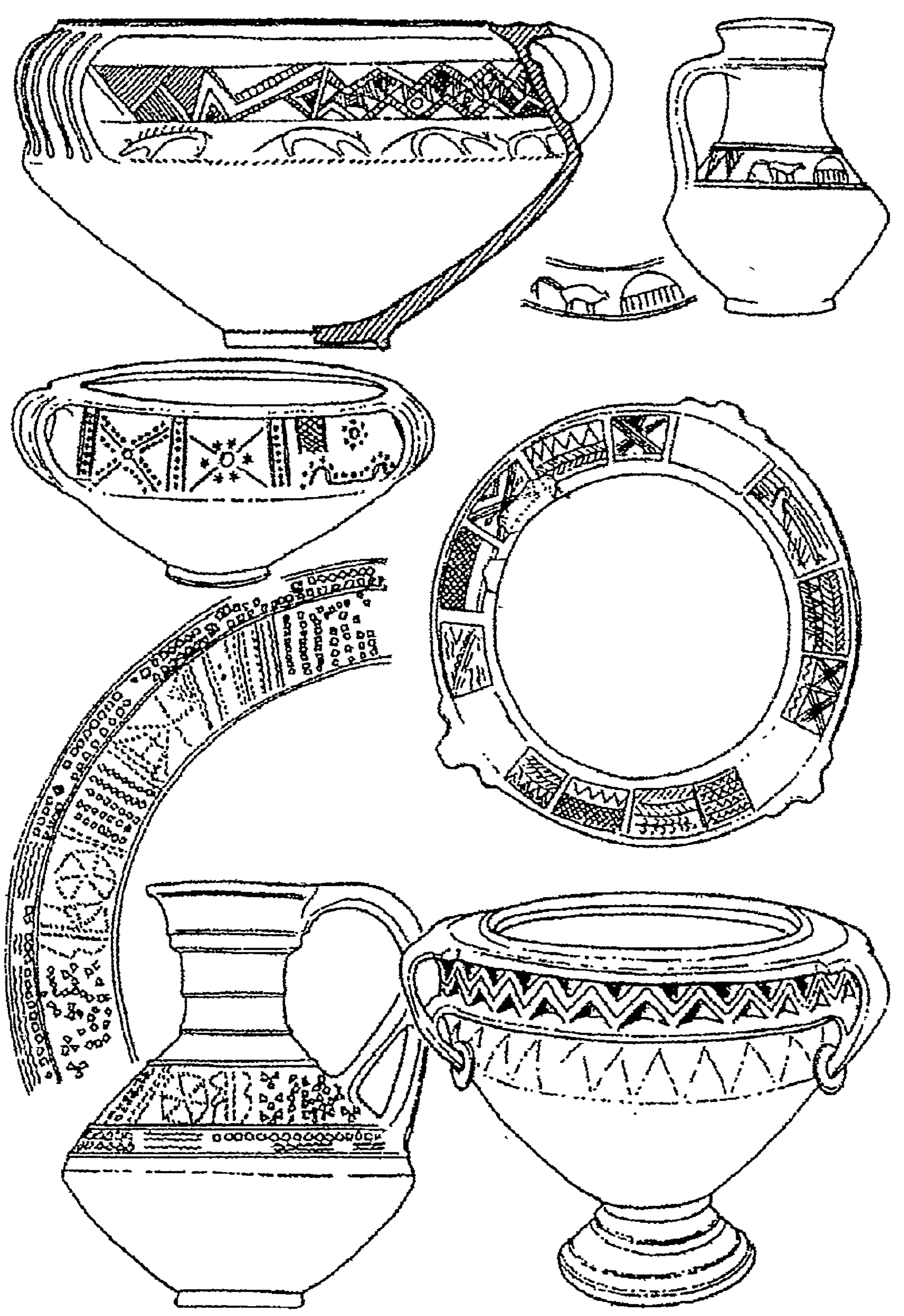

Ритуальні посудини-календарі черняхівської культури (III—IV ст.)

Зажинки, кінець жнив — 7 серпня. Свято перших плодів (Спас, 6 серпня).

Складання такого детального і точного календаря, яким у народі користувалися аж до XIX ст., було результатом багатовікових спостережень, які привели орачів Середнього Подніпров'я до визначення оптимальних строків дощів для ярових хлібів. Оформлення аграрно-язичницького календаря було, безперечно, справою жерців, які акумулювали усі знання про природу і на практиці зіставляли їх з урожайністю своїх полів.

(Див. КОЛО, ТРОЯН, ВОЛХВИ, ЯРИЛО, ПЕРУН, КУПАЛО, СПАС, БОРИСІВ ДЕНЬ, ЗАЖИНКИ).

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.165-167, 189-190, 320-328, 657, 663, 672, 681; «Язычество древних славян», с.318-328. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.332. А.Голан, «Миф и символ», с.108-118. І.Свєшніков, «Нове поховання культури...», с.63-69. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.17. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.453-454. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.241. С.Толстая, «Календарь народный», с.442-445. А.Гура, «Символика животных...», с.12, 23, 72, 136, 144 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.230. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.114-115. Э.Шюрс, «Великие посвящённые», с.39.

КАЛЕТА (Калита, Колита, Андрія, Великі вечорниці)— велике свято на честь божества людської долі, вічного помічника бога Сонця у боротьбі зі злими темними силами. Саме у цей час, коли активність Сонця найменша, а новий Місяць тільки починає народжуватися, найбільш сприятлива пора для тих, хто мріє про одруження. Початок її календарного епіцентру припадає на свято Введення (21 листопада/4 грудня), а кінець — на свято Непорочного зачаття Ганни (9/22 грудня).

Калета посланий на землю, щоб уберегти той святий Божий дар — тепло людських сердець. І людина причащається до цього вселенського дійства саме кусанням калети (обрядового коржа, що має круглу сонячну форму), бо то є іскра Божа, живий вогонь, спрямований на розбудження еротики та ворожіння на злюб. К.Сосенко зазначає, що «кусання калети як нареченої, ще й до того з солодким медом... дуже ладиться з містеріями на св. Андрія, які відносяться по більшій частині до женихань і будучої долі, про яку мріє молодіж».

Свято Калети відбувається впродовж тижня. Містерії цього культу розпочинаються опівночі на святі Катерини і пов'язуються з проханням до Всевишнього пробудити і закликати Долю. Обов'язково потрібно було, аби хлопець чи дівчина перед початком вечорниць виконали молитву чи заспівали пісню. С.Килимник зазначає: «Кожна дія, кожний народний твір, як коляди, щедрівки, побажання, гаївки, купальські пісні та звичаї Андрія-Калити... все це колись було молитовними-магічними діями й словами; все це розкриває, бодай частково, душу, чуття, віру, вірування, бажання, прагнення, життя та ідеали пращурів». Добрий знак, якщо близько опівночі, коли «закликають» долю, вона «обізветься». Наприклад, як заспіває півень, але ніщо не озветься, — доля «спить» або «оглухла», значить вона як слід не «пробудилася», не «умилостивилася». Тоді чоловічій долі дають «борщу», а жіночій — «каші». Ці своєрідні жертви немовби матеріалізують почуття світової гармонії, якій сприяє Калета — білий молодець на вороному коні, тобто молодий Місяць, який воює зі спадаючим Місяцем. Вороний кінь — це зоряне нічне небо, що є царством душ померлих. Червоний кінь уособлює вогонь і переносить душі померлих у вирій. Білий кінь — уособлення божественного світу. Отже, ніч на Калету є чарівною, доленосною.

Пресвітлий празник Калети відзначають у багатьох регіонах України, зокрема, на Черкащині, Поділлі, Поліссі, Волині. Мистецтвознавець В.Щербаківський це свято поставив в один ряд з основними святами сонячного культу: Колядою, Колодієм, Великоднем, Купайлом. Дослідник Уманщини Б.Безвенглинський писав: «Доводиться дивуватись, що доісторичні люди, які встановили на пошану сонця свято Купайла (розквіт животворних сил) та Калити (напад на сонце «нечистої сили»), без жодних засобів наукового спостереження, чуттям вгадали місяці найбільшого і найменшого напруження сонячної енергії». Вчені встановили, що й справді найбільше у році світлових годин має червень, а грудень — у сім разів менше. К.Сосенко відносить символіку Калети до «більш первісної». Вчений вважає, що надкусування калети має стосунок до солярного культу предків і означає зменшення Місяця, а відтак— народження нового, відновлення його астральної сили, що сприяє життєдайності землі. К.Сосенко засвідчує:

«Що в обряді калети маніфестується культ місяця, виходить також з розмови, яку проводять при забаві в калету, або короля. Один каже: «Їду, їду калети кусати!» Другий відповідає грізно: «А я буду по зубах писати!» — «Ой, чи будеш, чи ні, а я їду на воронім коні!» — «Засмійся!» — «Не буду!» Вершнику обов'язково потрібно не засміявшись витримати це дійство три рази, тоді його пропускають».

Розпочиналося свято з випікання калети. Її треба було зробити так, щоб вона сяяла, мов Сонце. Дівчата з господинею місили тісто, додаючи в нього яйця, мед, мак, «аби калета смачною була». Якщо корж робили з начинкою, тоді його змащували варенням чи тертим маком з медом або цукром і накривали ще одним коржем. По ньому викладали узори: зубці, качалочки, колосочки — все у вигляді сонечка. Обтикана калиною калета сяяла на столі весь вечір. Інколи її поливали буряковим квасом, аби червоніла, мов на сході Сонце.

Дрова в печі розкладали навхрест, оскільки навкісний хрест є символом Сонця й вогню. Коли піч натопиться, починали садити калету. Перед цим котрась із дівчат брала кропильце і, побризкуючи долівку, приказувала: «Водице-студеннице, окропи калеті дорогу до печі від порогу, а від печі до столу, щоб ми були гарні та веселі!». Розпаливши дрова, промовляли: «Гори, вогонь, ясно, спечи нам калету красну! Щоб ми її кусали і горя не знали!» Коли ж посадять калету, дівчата в одній мисці мили руки й витирали одним рушником. Цією ж водою господиня вмивала кожну дівчину, промовляючи: «Аби ви були красні-прекрасні, як наша калета! Щоб вона так славно спеклася, як ви потрудилися!» Тут же, у печі, вариться й пшоняна каша. До неї додають ще й мак. Це пояснюють так: «Маку для смаку! Дрібного та багато і для усіх стане» Коли калета спеклася, господиня велично виймає її з печі. Кругла, запашна, вона переходить з рук у руки аж до причільного вікна. До калети прив'язують червону стрічку, і хлопець з дівчиною прикріплюють її до сволока так, щоб можна було підтягувати чи опускати залежно від зросту того, хто буде кусати. Дівчата заспівують, і їх підтримують усі присутні:

Ой Калета, Калета,
Із чого ж ти вилита?
— Ой я з жита сповита,
Ой я сонцем налита
Для красного цвіту
По білому світу.

У деяких місцевостях, бувало, під час кусання калети хтось із хлопців перевдягався в усе чорне, подерте, начіплював на себе віхті з соломи й намагався накидатися на калету й тих, хто її кусав. Ця дія символізувала напад нечистої сили на Сонце. Охоронці ж калети пильнували, аби ряджений навіть пальцем не торкнувся обрядового хліба, і старалися якнаймасніше заквецяти його сажею. Цей вечір називають ще Великими вечорницями. Вражає розмаїття ворожінь: тут і вигукування під вікнами, і відгадування снів, і сидіння вночі перед дзеркалом, і випікання балабушок, і зачерпування намулу, щоб угадати заняття судженого, і лічіння кілочків, аби вгадати вроду судженої, і перекидання чобота через тин — аби угадати сторону судженого... Особливого значення надавалося обсіванню насінням конопель, під час якого напівголосно промовляли слова молитви-ворожби:

Андрію, Андрію,
На тебе конопельки сію,
спідницею волочу,
бо заміж вийти хочу.
Приснися уві сні,
з ким буду брати по весні.

Подекуди, коли хтось із батьків не пускав дочок на гуляння, тому «відкривали ворота» — знімали їх і чіпляли до комина. Тому кажуть: «Стережи на Калету ворота, а на Купайла колеса».

Кожна місцина в Україні має свою форму випікання калети. Одна калета — зубчасто-промениста, друга — немов ружа, третя — зоря восьмипроменева. Ці символи є основним елементом майже в усіх жанрах народного мистецтва. А так звана ростова калета являла собою справжнє п'ятнадцятипроменеве сонце. На кожному зубчикові-промені — по ягідці калини. Від центру відходять вісім колосочків, а поміж ними — трикутні зубці з двома калиновими ягодами.

(Див. ДОЛЯ, КАТЕРИНИ, АНДРІЯ, КОЛЯДА, КОРОЧУН, ВЕЧОРНИЦІ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Коноплі).

Літ.: Етимологічний словник..., т. II. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.52. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.190-191. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.175. К.Сосєнко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.64. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.І, с.12-16, 57-61, 66-67, 126. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.22-32.В.Щербаківський, «Основні елементи орнаментації українських писанок...». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.242. М.Катернога, «Брама в народному зодчестві», с.52. В.Скуратівський, «Русалії», с.537. Н.Матвеєва, «Солнцеворот...», с.188-191. В.Мицик, «Красне свято Калити», с.37-43.

КАЛІКИ ПЕРЕХОЖІ — у билинах — богатирі-мандрівники, що відвідували святі місця у доволодимирську епоху: «шуба на них соболиная, лапти семи шелков, шитые серебром и золотом, сумка рытаго бархата, шляпа в девять пуд, посох в сорок пуд; под шагами их мать-земля подгибается; а зычний голос их действует пуще грома». Назва «каліки» походить від їхнього взуття (каліги); чимало з них були перехожими старцями і живилися Христовим іменем.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.242, 1005.

КАМІННЯ — один із першоелементів світу (поряд із землею, водою, вогнем, повітрям); у народній традиції об'єкт поклоніння. Каміння, скелі, гори, дерева — усі ці поняття символічно взаємопов'язані. У священних місцях каміння символізувало вічність — на відміну від дерева. У стародавній колядці співається:

Ой у чистім полі камінець стоїть,
Калино! Калино, вино, винная моя ягода!

На тім камінці три прутки ростуть:
Єден ми пруток чом калиновий,
Другий ми пруток чом малиновий,
Третій ми пруток горіховий.
На калиновім сив соколенько,
На малиновім сива зозулька,
На горіховім ярі пчілоньки.

За народними віруваннями, каміння може народжувати людей, а люди перетворюються на каміння. Деяке дорогоцінне каміння має власну символіку. Високе, поставлене вертикально каміння вказує на верховну підтримку всього сущого. Сферичний камінь означає жіноче начало. Зламаний камінь означає смерть, розруху.

Особливою силою наділяла народна уява каміння незвичайних форм — велике, із заглибленнями на поверхні. Такі заглиблення вважали слідами Богородиці, а вода, яка збиралася в них під час дощів, вважалася цілющою. Такому камінню приносили жертви, біля них відправляли молебні. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю. Дуже часто каміння набувало антропоморфних та зооморфних рис, а гори завжди були традиційним місцем жертвоприношень, які супроводжувалися ігрищами.

(Див. ГРОМОВІ СТРІЛИ, ГОРА, КРАСНА ГІРКА, КАМ'ЯНІ БАБИ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.115. Українські народні казки, с. 229. Літопис Руський, с.161. Народ про Довбуша, с.260-261. Писана криниця, с.143. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.230. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.242. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.71-72; т.2, с.75, 184-185, 276, 342, 345; «Народные русские сказки» 141, 155, 334, 361. И.Сахаров, «Сказания...», с.147. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.52-55. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.674. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.107, 416. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.134-135. В.Иванов, В.Топоров, «Исследования...». Н.Макаров, «Камень Антония Римлянина». Н.Макаров, А.Чернецов, «К изучению культовых камней». И.Дубов, «Культовый «Синий камень». А.Топорков, «Камень», с.219-221. Е.Левкиевская, С.Толстая, «Камень», с.448-453. А.Гура, «Символика животных...», с.32, 33, 49, 51, 62, 65 та ін. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.132-133. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.44, 217. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.125.

КАМ'ЯНІ БАБИ. Завдяки своїй вазі й твердості камінь іздавна став предметом поклоніння. Так з'явилися кам'яні баби, у чудодійну силу яких вірили. Кам'яні баби, або як їх ще називають, «мамаї», дуже часто знаходять на півдні, у степовій Україні — це так звані половецькі намогильники (XII—XIII ст.). Вони дуже подібні до старотурецьких намогильних статуй VIII ст., і саме слово «баба», на думку деяких учених, походить із тюркського «бабал» — намогильник. Інші вчені

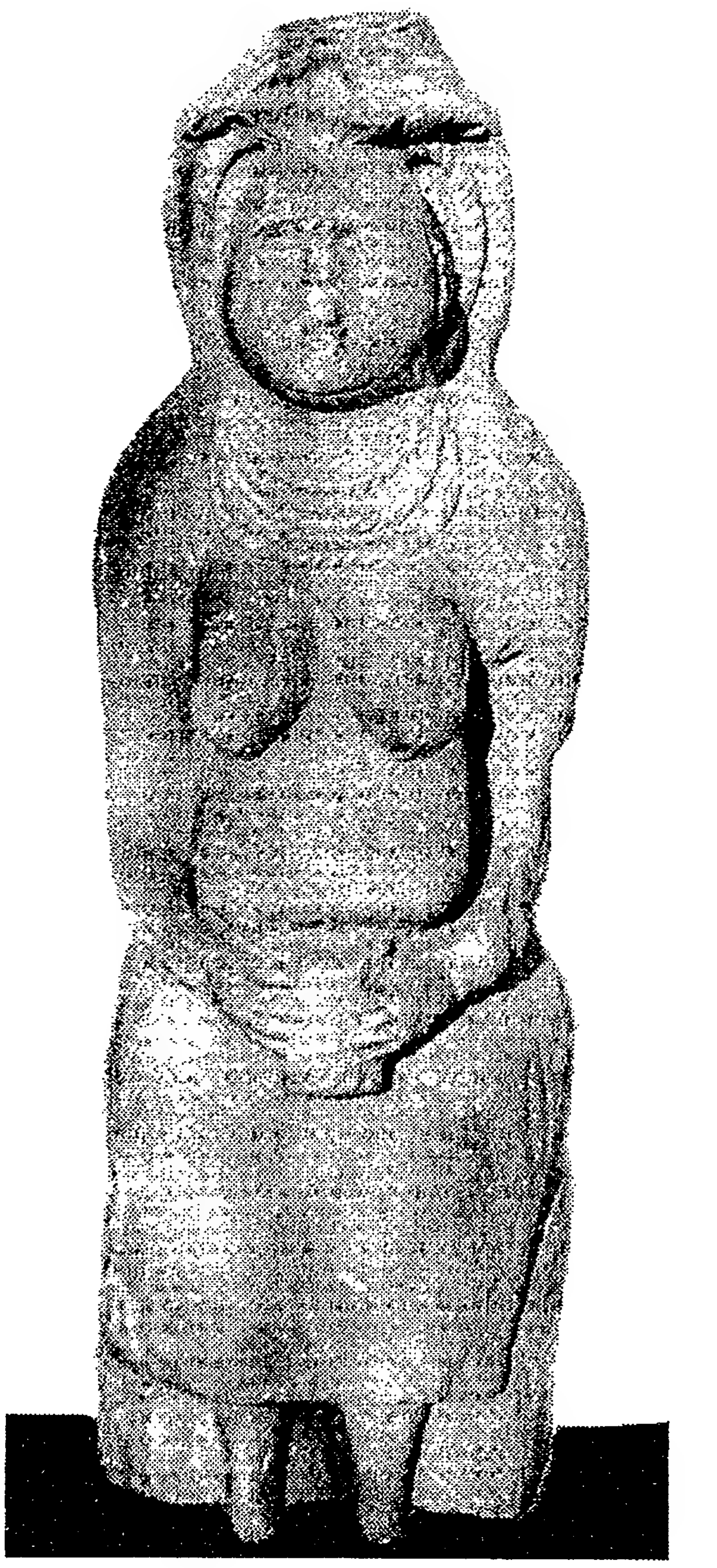

Кам'яні баби з південноукраїнських степів. XII—XIII ст.

вважають, що кам'яні баби — це зображення предків східних скіфів. Ці статуї описав у XIII ст. монах-мандрівник Вільгельм Рубрук.

Кам'яні баби, тобто кам'яні стовбури, які нагадують людські постаті, у більшості пов'язані з поховальним обрядом кочовиків. На просторі поміж Доном і Дніпром знайдено багато кам'яних баб із підкресленими ознаками жіночої статі у позі сидячи або стоячи, з посудиною в руках. Інколи це мужчини з гостроконечними шапками чи шоломами на голові. Трапляються кам'яні бовдури із загадковими малюнками й знаками. Вони нагадують кам'яних баб Центральної Азії, а зображення на них — це так звана «тамга» — ознака власності.

Збереглося багато переказів про кам'яних баб. Ось деякі з них.

Кам'яні баби — то були колись люди, їх називали *великдонами*, а інші *велетнями*. Бог створив їх ще перед Сонцем, вони жили в пітьмі, мали кам'яні корита, доїли у них корів, і з того жили. Як послав Господь Сонце, насипали великдони високі могили — до неба — і почали з тих могил плювати на праведне світило. Господь розгнівався та прокляв їх. З того часу вони здрібніли й скам'яніли.

Трапилось чоловікові їхати верхи повз ті могили, і захопив його дощ. Виїхав на могилу, скинув з коня сідло, половиною його накрив бабу, а сам під другу сховався. Дивиться — із сусідньої могили йде баба. Підійшла та й говорить сусідці: «У тебе, сестро, і гості є?» Тоді обидві почали розпитувати чоловіка, як і що робиться на світі: «Чи носять на різдвяні свята вечерю? Чи ходять у гості кум до куми, кума до куми, брат до брата, сестра до сестри? Чи співають півні?» Усе так, відповів чоловік. Тоді баба, яка прийшла, задумалася і каже: «Довго, довго ще нам доведеться стояти, сестро!» Сказала — та й пішла до своєї могили.

(Див. ІДОЛ, ВЕЛЕТНІ, БАБА, КАМЕНІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.403. Українські перекази, с.67. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн.2, с.208. Б.Кравців, «Мітологія...». М.Голубець, «Мистецтво», с. 461. М.Брайчевський, «Мистецтво народів південноукраїнських степів...», с.89-91; «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.115.

КАНДИЛО — свіча, підсвічник, посудина для запалення оливи, лампада. У церквах використовується, крім звичайного кандила, ще *полікандило* — багатосвічник. Полікандило, що має сім свічок, знаменує сім дарів Св. Духа, а те, що має дванадцять, знаменує дванадцятьох апостолів. У *панікандилі* (подоба люстри) свічки розміщені колом, у декілька рядів. Цей світлий круг — твердь небесна, над якою горять зорі.

(Див. СВІЧКА).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.243.

КАНУН — 1) кутя і напій для поминання небіжчиків; 2) переддень якоїсь важливої події; 3) наповнений жертовною їжею кошик, який приносили у Священні гаї під неділю чи свято. Коли в канун Різдва (24 грудня) вістунка Зоря з'являється на небі, вона, за народними віруваннями, сповіщає про те, що молодий Божич приходить у головне сузір'я Перуна. Тоді починали їсти кутю — жертовну страву на честь бога Сонця та небесного коваля Сварога.

(Див. КУТЯ, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, СВАРОГ, ЗОРЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.117. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.244, 1053. А.Гура, «Канун свадьбы», с.454-457; «Символика животных...», с.178, 211, 261. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.43, 89, 230.

КАПИЩЕ, кап, жертвище — язичницький храм; вівтар, жертовник. Це були здебільшого дерев'яні культові святилища у вигляді круглого майданчика, де стояла статуя божества, яку вшановували жертвоприношеннями.

Найдавніше капище в Україні відкрите на Старокиївській горі в Києві відомим археологом і вченим В.Хвойкою в 1908 р. Академік Б.Рибаков, виходячи з масштабів вівтаря, схилявся до того, що це — залишки величезного язичницького храму, де еліпс із каменів з наскрізними отворами (для стікання крові) призначався для заклання, а круглий жертовник — для спалення жертв. Учені датують київське капище VIII—X ст. і припускають, що тут присягалися й творили жертвоприношення князі Олег, Ігор і Святослав. Припускається також зв'язок капища із слов'янським богом Світовидом. Цю споруду було зруйновано, найімовірніше, 988 р., хоча «Повість врем'яних літ» обходить мовчанням ставлення Володимира до цього язичницького храму.

(Див. СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ЖЕРТВА, ІДОЛ, ХРАМ, СТОВП, СВІТОВИД).

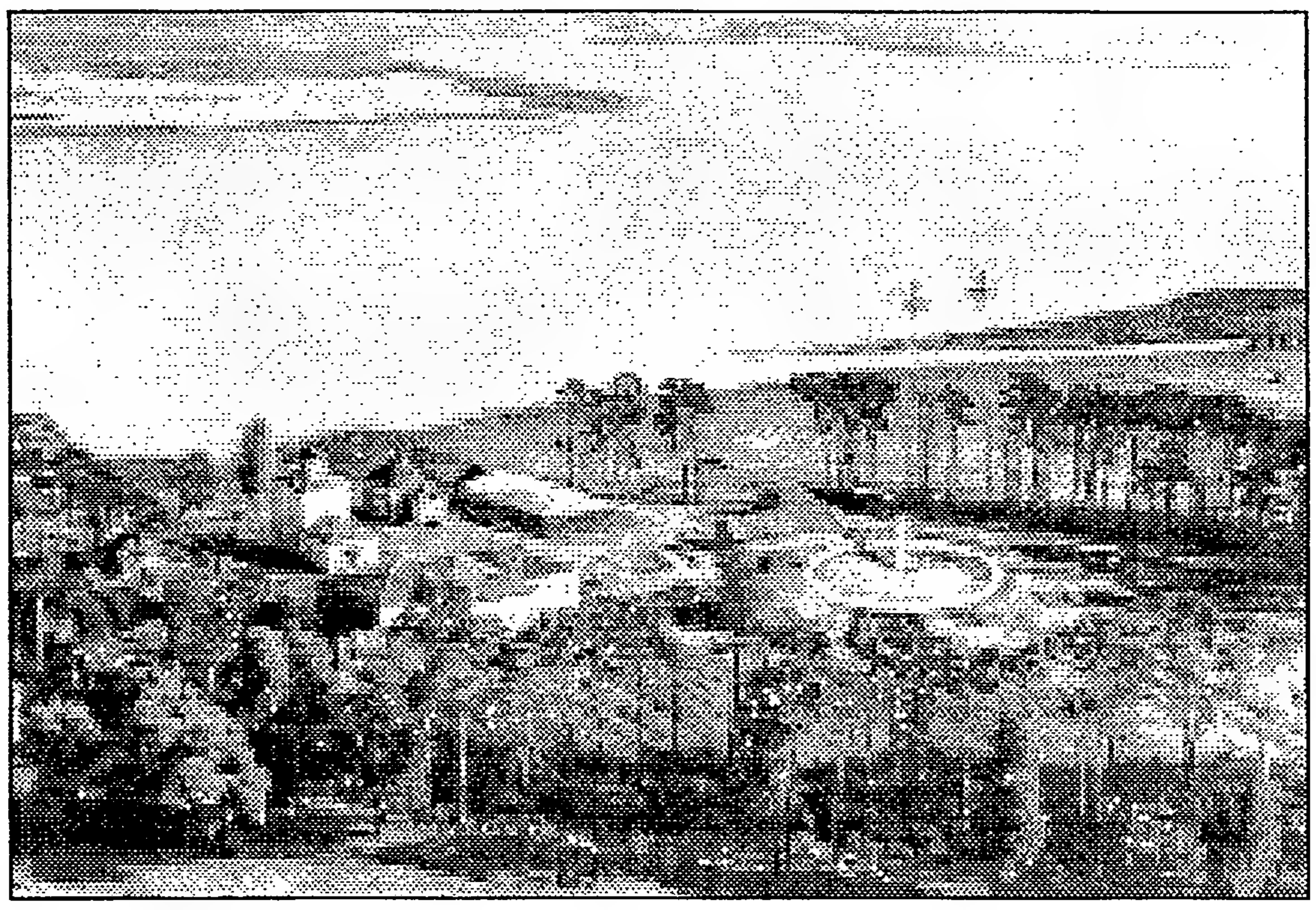

Капище Перуна у Священному гаї «Периня». Реконструкція

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.80. Етимологічний словник..., т. II. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.182, 245. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.139. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.490; «Язычество древней Руси», с.226. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.114-115. Л.Динцес, «Дохристиянские храмы...», с.70-71, 85. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.49-69. Ю.Павленко, «Дохристиянські вірування давнього населення України», с. 281-298.

КАПЛИЦЯ — невелика молитовна споруда або церква без вівтаря. У стародавні часи над могилою героя

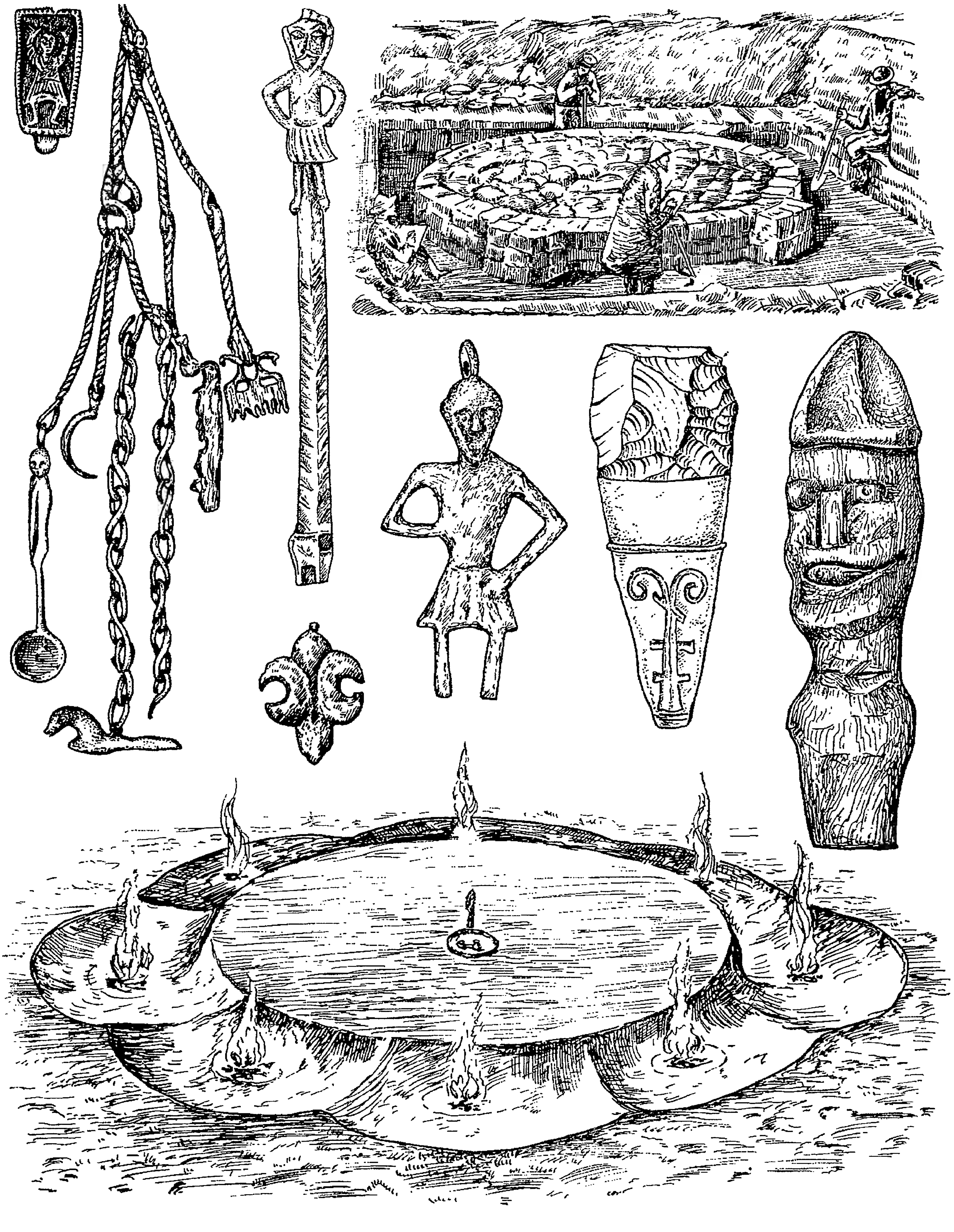

Капище Дажбога в Києві. Розкопки 1908 р.

будували каплицю, її завжди оточував Священний гай, де під страхом суворої кари не можна було зламати бодай галузку. Героєм ставала після смерті видатна людина, яка заслуговувала на особливу вдячність співвітчизників. Біля могили стояв жертовник, оточений канавою, у якій збиралася кров жертв. Жертвоприношення відбувалися вночі або в сутінках. Убивали тварин з чорною шерстю і цілими спалювали їх. Із кожного третього келиха вина відливали кілька крапель на землю — лишали героям. Героям найпалкіше молилися в небезпечні часи, бо ці найближчі покровителі найшвидше могли стати на поміч. Багатьох героїв зображали у вигляді змії. Змія, що повзе і ховається в розколинах, немовби символізувала підземний характер цих напівбогів. На могилах героїв будували храми й влаштовували ігри.

Каплиці споруджували й на кладовищах над входом до склепів, де вони слугували надгробними пам'ятниками, а також у пам'ять різних подій церковного і державного життя, з приводу громадських будівництв (т. зв. обітні каплиці), біля святих місць — джерел, озер, місць явлення чудотворних ікон тощо.
(Див. СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ГЕРОЙ, ЖЕРТВА, ВИНО, ХРАМ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.245. М.Філоненко, «Каплиця», с.147. Ян Парандовський, «Міфологія», с.9-10.

КАПУСТЯНИКІВ ДЕНЬ (Сергій Капустяник) — 8 жовтня. Колись цього дня сікли «найкращу квітку», тобто капусту, пекли пироги й млинці на капустяних листках. Аби в оселі був достаток, перший пиріг призначався Матері-Землі. На Сергія починається, а з Мотрини (22 листопада) встановлюється зима.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.101.

КАРЛИК — казковий герой, який живе по сусідству з людьми і вступає з ними у різні стосунки, характер яких залежить від ставлення до них людей. В українських казках Хлопчик-Мізинчик такий малесенький, що йому легко сховатися у хвості чи гриві коня, у його ніздрі або під копитом. Він зручно влаштовується під грибом, ніби під дахом; мишача нірка для нього — цілий дім. Але Мізинчик — могутній силач. Із першого дня народження він уже ходив, на другий день став говорити, на третій — довідався про долю своїх братів і сестер і вирушив на поєдинок з чортом. Коли стали вони мірятися силою, чорт підкинув меч так високо, що його півдня не було, а Мізинчик підкинув — меч через півроку повернувся. Стали боротися. Мізинчик ухопив чорта, закинув у чашу з оловом і став розпитувати про братів. Потім він визволяє братів і сестру. Подібний мотив маємо і в казці про Котигорошка. Названий він так тому, що народився від горошинки, яку його мати проковтнула, коли йшла брати воду. Дізнавшись ще в дитинстві, що сестру його схопив змій і заніс у гори, а старших братів повбивав, Котигорошко велів ковалям викувати собі семипудову булаву (в іншій казці — булаву в п'ятсот пудів) і, випробовуючи її на міцність, кинув за хмари: ніби грім загримів — понеслася булава високо-високо в піднебесся і не стало її видно; через дві години по третій вернулася. Коли падала, Котигорошко підставив коліно — і булава зігнулася. З цією булавою і виступає він проти змія.

В одній українській легенді розповідається про карлика з білою бородою, котрий стереже гору, в якій знаходиться колодязь, а в колодязі — ключі від моря. Досить у пошуках скарбу зруйнувати гору — і море заллє землю. Інший міфічний дід — сам на лікоть, а борода на сім ліктів. Він краде дівчат і переховує їх у підземеллі, а всіх, хто намагається їх визволити, безжально вбиває.

Цікавий сюжет перекидання дитини дідусем-карликом: «Пішла жінка в поле, а знахарка притаїлась у куточку да й дивиться. Коли ж дитина скік із колиски: гляне, аж то вже не дитина, а дід. Сам низенький, а борода отакезна! Зараз за вили, цупить із печі горшки, аж кректе, і почав уплітать страву. Як усе вперав, тоді знов став дитиною». Потрапивши в руки знахарці, яка почала його бити деркачем, дідок змушений був розкрити їй таємницю: «Вже я, бабусю, перекидавсь не раз і не два: був я спершу рибою, потім ізробивсь птахом, мурашкою, звірюкою, а се ще попробував буть чоловіком».

Українці карлика називають також *курдупель.*
(Див. ДУХ, ДЕМОН, КОТИГОРОШКО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.328. Українські народні казки, с. 179-187. З живого джерела, 195-199. Записки о Южной Руси, т. 1, с.34-35. Легенди нашого краю, с.112-113. Мифологический словарь, с.665. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.81, 118, 131, 142-143 та ін.; т.2, с.43-44, 52-55, 79-80, 361-394 та ін.; т.3, с.395; «Народные русские сказки» 128, 140, 214. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.86, 133. Е.Левинтон, «Карлики», с.623. Е.Левкиевская, «Карлик», с.470-472. А.Гура, «Символика животных...», с.55, 226, 319. Дж. Купер, «Энциклопедия символов», с.129. O.Kolberg, «Pokucie», s.104.

КАРНА — богиня-плакальниця, сестриця *Жалю.* Коли воїн помирав далеко від дому, Карна перша приходила його оплакувати. Приходила в чорній довгій одежині на поле битви і проводила там цілу ніч, виплакуючись за всіх матерів і жінок. У «Велесовій книзі» читаємо: «І се Жаль жаліє над ворогами, і Горинь горює в смерті їхній, що од рук божих се вержуть. Се Карна плачеться о мертвих тих, що стали на тропу божеську і померли». Про слов'янську богиню Zela, яку, очевидно, можна зіставити з Желею «Слова о полку Ігоревім», згадує чеський хроніст XIV ст. Неплах. Желя (Жля, Жельня, Жальниця) ідентична зі старогерманською богинею померлих і Геллою визначає у «Слові» супутницю померлих. Про Желю є згадка і в Іпатіївському літописі під 1185 р.

Субота на Колодія — день оплакування Колодки. Ці плачі, мабуть, також пов'язані з богинею жалю, бо колись був звичай випікати в кінці сирного тижня *жалованики, желяники.* Їли їх також у перший день Великого посту, що називається *Жилавим* (*Желяним*) *понеділком.* Слово «жаль» у старослов'янській мові визначає часом і труну, могилу, як то бачимо у Маріїнській Євангелії, Клоцовім Збірнику та інших пам'ятках XI ст.
(Див. КОЛОДКА, КОЛОДІЙ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.474. Велесова книга, д.25. Б.Кравців, «Мітологія...». Л.Нидерле, «Славянские древности», с.228. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.179, 186, 246. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.146. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.374-375; «Язычество древней Руси», с.113-114. В.Миллер, «Взгляд на Слово о полку Игореве». В.Иванов, В.Топоров, «Карна и Желя», с.624. Е.Штаерман, «Карна», с.278. В.Скуратівський, «Русалії», с.93-94.

КАСІЯНІВ ДЕНЬ (Касіян, Касян Немилостивий, Касян Злопам'ятний) — 29 лютого/13 березня. Кажуть: «Касіян високосний, біду приносний»; «Касіян все косою косить»; «Касіян — на народ, народу тяжко». А про тих, хто народився цього дня: «Хоч не родися, а родився — не помилився». Кажуть люди: хоч і недобрий Касіян, та все ж святий. Існує легенда: святий Касіян три роки сидить із чортом і лупцює його по голові, щоб у нечистого не було часу на обдумування, як нашкодити людям. Цю роботу Касіян залишає тільки в день своїх іменин — один раз на чотири роки — і тоді йде молитися, щоб додав Бог сили боротися з чортом. У той час, коли святий молиться, чорт вилазить із безодні на поверхню землі, і все, на що він подивиться, гине. Гляне на людей — помирають люди, подивиться на тварин — теж гинуть, піде полем — усе сохне, усе пропадає від його сатанинського погляду.

Є й інша легенда: Касіян має такі довгі брови та вії, що за ними нічого не бачить. Лише один раз на чотири роки піднімає свої важкі вії та дивиться на світ похмурим поглядом. Горе тому, хто впаде йому в очі в цей час! Він господар усіх злих вітрів, які скуті двадцятьма ланцюгами і заховані за двадцятьма замками, і може випустити будь-який з цих вітрів і наслати на людей мор. За іншою легендою, Касіян спочатку був світлим ангелом. Та нечиста сила одного разу його спокусила, а коли розкаявся, Бог зглянувся над грішником, однак наказав ангелові-хранителю закувати Касіяна в ланцюги і бити його три роки поспіль важким молотом, а на четвертий відпускати на волю.

Касіян рідко наділений позитивними якостями. Але відома й така легенда. Касіян був сином бідняків, багато працював, за що був узятий Богом на небо. Касіян вважається покровителем дівчат, батьки моляться йому, щоб він оберігав дочок у чистоті й цнотливості. Вважалося: наступний рік у подружжя буде мирним, якщо провести 29 лютого у сімейній злагоді.

(Див. ВІЙ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.224. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.288-290. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.226-228. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.324. О.Белова, «Касьян», с.475-477. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.160. М.Міщенко, «Народний календар», с.20. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.231-235. В.Скуратівський, «Дідух», с.46.

КАТЕРИНИ — свято Долі (24 листопада / 7 грудня). Дівчина чи парубок пов'язували Долю передусім із можливістю пошлюбитися. Хлопці цього дня постували, щоб Бог послав їм добру дружину. Існував звичай: рано-вранці до схід сонця дівчата йшли в садок і зрізали гілочку вишні. У хаті дівчина ту гілочку ставила у воду і чекала свята Меланки. Якщо вишня зацвіте — добрий знак, бо й доля дівоча цвісти буде; засохне — доля відвернулася від дівчини. Або ще так ворожили: опівночі перед «півнями» дівчата брали горня з вечерею, обгортали його новим рушником і йшли «закликати Долю». Беручи по черзі горня, виходили до воріт і, вилізши на них, тричі гукали: «Доле, доле, йди до мене вечеряти!»

Якщо на Катерини закликають Долю, то на свято Андрія намагаються вгадати її.

(Див. ДОЛЯ, АНДРІЯ, МЕЛАНКА, КАША, НІЧ ВОРОЖІННЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.134, 184. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.51-52. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. 1, с.18-22. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.187-189. В.Скуратівський, «Дідух», с.241.

КАЧАЛЬНИК — день 3 квітня. *Качатися, котитися, перевертатися* — ритуальне дійство, яке має чимало значень і практикується у календарних і господарських обрядах, ворожінні, народній медицині, магії. У цей день качалися по полю, благаючи його, щоб родило чисте зерно, а не кукіль-траву, що підкошує худобу. Просили гарної паші і щоб ніякий звір не внаджувався. Качалися по землі ще й на Вознесіння або на Юріїв день, тобто в пору «ходіння у жито». Часто після молебня жінки просили священика покачатися по полю або самі валили його на землю, щоб снопи були такими ж огрядними, як священнослужителі. Інколи це обрядодійство мало більш складний характер: молебень на полі, сімейна трапеза, а також магічні дії (закопування у землю залишків обіду, підкидання вгору яєць, ложок тощо, аби хліб був високим). На Житомирщині «перекидалися женці, боролися на Юрія баби з мужиками, перекочувалися два рази один через одного, щоб добре жито родило». Качання по росі (переважно юріївській) використовувалося у народній медицині. Вважали, що від того у дівчат волосся буде густішим і довшим. Також качалися, щоб під час жнив не було болю у спині і щоб здоров'я не покидало протягом року.

(Див. УРАЙ-РАЙ, РОСА).

Літ.: Т.Агапкина, «Качать(ся)», с.471-480. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.67. М.Міщенко, «Народний календар», с.40.

КАША — своєрідна жертва богам і Сонцю. Споживання каші під час висаджування розсади, частування молодят кашею на весіллі символізували плодючість; закопування горщика з пшонянкою — пошанування землі; закопування каші в борозну, коли оборювали місце для майбутнього поселення, — «щоб лад був у хаті» тощо. Горщик каші присутній у багатьох обрядах. Аби закликати дощ, жінки готували цю обрядову страву й виносили за село, прохаючи вишні сили зволожити землю. Так чинили й коли прикликали весну-красну. Але найбільше обрядодій, пов'язаних із кашею, стосувалося дівочих ворожінь. Напередодні Андрія дівчина виносила на подвір'я горщик із

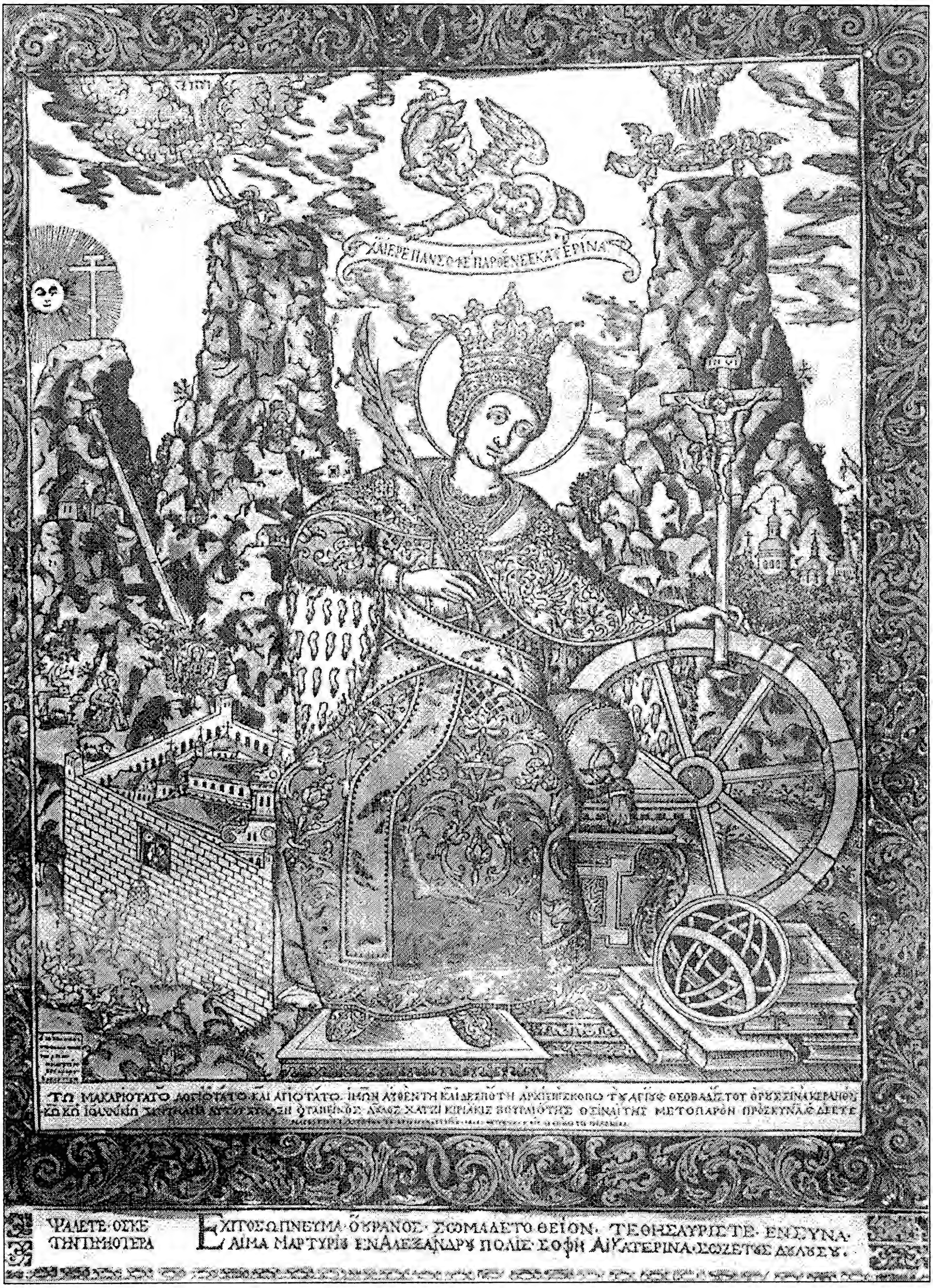

Св. Катерина. Худ. Н. Зубрицький. 1688

пшонянкою, ставила його на землю, клала поруч ложку, а сама вилазила на ворота й кликала: «Суджений, нерозлучений, йди до мене кашу їсти!» На тих місцях, де мали збиратися «на колоди», дівчата ввечері, щоб ніхто не бачив, закопували в землю горщик з кашею, приспівуючи:

Закопали горщик каші
Ще й колком прибили,
Щоб на нашу та улицю
Парубки ходили.

Цю страву готували також для домовика, щоб у господарстві постійно жив хатник-охоронець. Ставлячи на припічок горщик з кашею, господиня казала: «Хай домовик живиться та хати глядить!»

Варіння каші було не простою справою. Її варили до схід сонця. Старша в сім'ї жінка рівно о другій годині ночі приносила з комори крупи. Старший з чоловіків приносив води з річки або колодязя. Крупи й вода стояли на столі доти, доки витопиться піч; до них ніхто не мав права доторкатися, бо то вважалося поганою прикметою. Коли потрібно було *затирати* кашу, вся сім'я сідала за стіл, а господиня, замовляючи, розмішувала кашу: «Сіяли, вирощували гречку все літо; вродила наша гречка і велика, і рум'яна; звали-позивали нашу гречку в Царград побувати, на княжий бенкет бенкетувати; поїхала греча в Царград побувати з князями, боярами, з праведним вівсом, золотим ячменем; ждали гречу, дожидалися біля кам'яних воріт; зустрічали гречу князі і бояри, саджали гречу за дубовий стіл пир пирувати; приїхала наша греча до нас на гостини». Після цього всі вставали з-за столу, а господиня з поклоном ставила кашу в піч. Потім знову всі сідали за стіл у чеканні каші. Коли каша допріє, тоді, виймаючи горщик із печі, господиня говорить: «Милостиво просимо до нас у двір зі своїм добром». Передусім дивилися: чи повний горщик? Не було більшої біди, коли каша вилізе з горщика. Погана прикмета, коли горщик трісне. Потім знімали ножем плівку: каша червона, повна — значить, щастя буде всьому дому, майбутній урожай і роботяща дочка. Каша дрібна, біла грозила бідами. Погану кашу викидали в річку. За повір'ям, щоб дитина росла здоровою, першу кашу для неї варять на молоці матері.

(Див. КАТЕРИНИ, ЗАМОВЛЯННЯ, ДОМОВИК, КАЛЕТА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Пшениця).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.228. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.98-99, 189. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1008. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с. 466. И.Сахаров, «Сказания...», с.227. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.103. М.Валенцова, «Каша», с.483-488. М.Міщенко, «Народний календар», с.12, 18. В.Скуратівський, «Русалії», с.529-530; «Дідух», с.60-62.

КАШЕЛЬ. Якщо людина перед сном не перехрестила свого рота, їй нічний дух, подібний до домовика, «надихає кашель у самий рот». Звідси виникає й сухотка. Відмітна риса такого кашлю в тому, що ввечері він сильніший, ніж уранці чи вдень. Схожий кашель з'являється і в того, хто пройде босими ногами по долівці, а саме по слідах домовика, який вночі любить бігати по хаті і гратися зі своїми дітьми.

Літ.: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.306, 308.

КВІТКА ЩАСТЯ — звичайно розквітає раз на рік; для одних — раз на три-п'ять років, для інших — раз у житті. Лише в Купальську ніч бог Перун запалює на папороті цю вогненну квітку, або, як її називають ще в народі, *кочедижник*. Рівно опівночі в темній глушині, там, куди не доходить курячий голос, із тріскотом, наче грім з неба, вона спалахує, умить виростає вгору і горить блакитним вогнем, але зараз і осипається. Добрі духи навколо неї радіють, а пахощі від її цвітіння ідуть по всьому лісі. Сміливцю, який встигне зірвати цю блискучу, наче полум'ям охоплену квітку, відкриваються всі таємниці світу. Але квітка щастя дається лише молодим хлопцям, дівчатам вона не трапляється. Щасливець, який відшукає квітку щастя, у змозі причарувати найкращу дівчину, яка, одружившись з ним, буде вічно молода й гарна, а діти — здорові та роботящі. За ту квітку завжди буває страшенна боротьба між злими і добрими духами. Людина споконвіку шукає на землі це чарівне зело кохання. Та нечиста сила не допускає її до чудодійної квітки, краде цвіт папороті собі, тому й вона така всезнаюча й усемогутня.

Здобувши чарівну квітку, треба враз розрізати шкіру на мізинці лівої руки і закласти туди цвіт, щоб квітка вросла в тіло. Тоді лихі сили підіймають страшний гвалт, вишкірюють на сміливця страшні зуби, щоб перелякати його і забрати цвіт. Але той, хто його втримає, усе на світі знатиме, розумітиме мову всякого створіння, зможе бачити, де в землі закопані скарби, навіть закляті; не боятиметься злих сил та відвертатиме від своєї ниви всяке лихо.

(Див. КУПАЛЬСЬКА НІЧ, ПЕРУН, ДОЛЯ, ДІДЬКИ, СКАРБ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Папороть).

Літ.: Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства.., ф.29-3, од. зб.87, арк.14-15. Архів Інституту народознавства.., ф.1, оп. 2, од. зб. 376, арк. 10, 80. Матеріали до гуцульської демонології, с.45. А.Потебня, «О купальских огнях...» М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.121. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.141. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.441-444. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.204-208. Г.Булашев, «Український народ...», с.285-286. Леся Українка, «Купала на Волині», т. IV, с.450-464. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.382; т.2, с.192; т.3, с.234. М.Забылин, «Русский народ…», с.66-80. Ю.Климець, «Купальська обрядовість...». В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.84-86.

КИЙ — легендарний герой, «божественний коваль». Згідно з легендою, про яку розповідається у «Повісті врем'яних літ», Кий разом з молодшими братами Щеком і Хоривом став засновником Києва. Н.Марр уважав, що ця легенда відома також у давньовірменській версії, де Київ названий Куаром. В античній літературі згадується про Кия, друга Геракла, який, повернувшись із Колхіди, заснував місто й назвав його своїм ім'ям. Це місто Кіос й нині існує на території

Туреччини. Але деякі дослідники вважають, що саме в той час (VII ст. до н. е.) відбулося переселення мешканців Кіоса на чолі з Києм у район сучасного Києва. Дехто називає Кия (Куяву) родоначальником скіфів, а Хорива — кіммерійців. Сестрою легендарних братів була Либідь (ім'я кіммерійське, означає «жінкадитя», тобто «дівиця»). Ім'я «Щек» перекладається як «змій» (Щекавиця — «Зміїна гора»). Можливо, ім'я Кия слід розуміти у значенні божественного коваля, помічника громовержця у його боротьбі зі Змієм. Українська легенда пов'язує походження Дніпра з Божим ковалем: коваль переміг Змія, запряг його в плуг і зорав ним землю; із борозни постали Дніпро, дніпровські пороги і вали вздовж Дніпра (Змієві вали).

Інша легенда розповідає про людей, які, прийшовши на схили Дніпра, скинули свої палиці (киї) в одну купу, яка горіла сорок днів і ночей. Тому місто назвали Київ. У Львівській області відома гора Києвець. Вважається, що назва гори — від запалювання на ній київ.

У «Велесовій книзі» Кий, Щек і Хорив — сини праотця Ора: «Се бо Ор-отець іде перед нами, і Кий іде з русами, і Щек веде плем'я своє, а Хорев хорватів своїх. І Земебог радіє з того, які-то ми внуки божі».

(Див. ЗМІЄВІ ВАЛИ, КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА, ОР, СКІФИ, КРИВИЙ, ХОРИВ, СЛОВ'ЯНИ, ДІВИЧ-ГОРА, БРІД, ЗМІЙ).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.12-13. Писана криниця.., с.116. Українські перекази, с.34-35, 51. Житє і слово, т. IV, с.189. Велесова книга, д. 4г, 22, 33, 34, 36а. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1010. Б.Рыбаков, «Древняя Русь», с.26, 37. А.Голан, «Миф и символ», с.218. Н.Марр, «Книжные легенды...». В.Иванов, В.Топоров, «Кий», с.648. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.125. Ю.Олійник, «До поеми Шамсі Башту», с.78. Р.Кирчів, «Фольклор», с.26. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.94, 193.

КИЛИНИН ДЕНЬ — 20 квітня. Опівдні цього дня ходять русалки, просячи у людей тканини — прикрити голе тіло. Вірили, що коли обдарувати русалок хлібом, тканиною, сорочкою або рушничком, то вони убережуть від глибокої води господаря і дітей.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.41.

КИРИЛІВ ДЕНЬ — 31 березня. Тоді щільно закривали ворота, щоб несподівано не повернулася зима. 22 червня, у день літнього сонцестояння, коли на красу довкілля саме Сонце задивляється, казали: «Кирило весну проводжає, а на осінь позирає».
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.36, 63.

КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА. Розповідають, що у далекі часи був біля Києва Змій, якому щороку давали або молодого парубка, або дівчину. Прийшла черга й до дочки самого князя, а дочка була така хороша, що й сказати не можна. То Змій її не з'їв, а полюбив. От вона до нього підлестилася і запитала: «Чи є на світі такий чоловік, щоб тебе подужав?» — «Є такий у Києві над Дніпром. Як затопить хату, то дим аж під небесами стелеться, а як вийде на Дніпро мочити кожу (бо він кожум'яка), то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюсь за них. Чи витягне-то він їх? А йому байдуже: як поцупить, то й мене з кожами трохи на берег не витягне. От того чоловіка тільки мені й страшно». Княжна вирішила подати про те вісточку додому. А при ній був голубок; написала до батька грамотку, прив'язала під крильце голубові та й пустила у вікно. Голуб злинув під небо та й полетів на подвір'я до князя. Діти умовили Кирила Кожум'яку іти проти Змія; обмотавсь він коноплями, обсмолився смолою, взяв булаву пудів десять і пішов на битву. «А що, Кирило,

Заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. Мініатюра Радзивиллівського літопису

Кирило Кожум'яка.
Худ. І.Їжакевич та Ф.Коновалюк

— запитав Змій, — прийшов битися чи миритися?» — «Де вже миритися? Битися з тобою, з іродом проклятим!» От почали вони битися — аж земля гуде. Що розбіжиться Змій та вхопить Кирила, то так кусок смоли й вирве; а той його здоровенною булавою як улупить, то так і вжене у землю. Жарко Змієві, і поки збігає до Дніпра, то Кожум'яка вже й знову обмотався коноплями і смолою обсмоливсь. Убив Кирило Змія, визволив князівну й віддав батькові. З того часу те урочище, де жив богатир, почали називати Кожум'яками.

А Змієві вали навколо Києва пояснюють так: коли Кирило переміг Змія, то запряг його до плуга вагою в триста пудів і проклав ним скибу до самого моря; після того загнав Змія у воду та утопив його. В іншій казці Кирило вчинив трохи нерозумно: Змія спалив та й пустив за вітром попіл, а з того попелу завелася всяка погань — мошки, мухи, комарі.

(Див. БОГАТИРІ, ЗМІЙ, ЗМІЄВІ ВАЛИ).

Літ.: Українські народні казки, с. 123-125. З живого джерела, с.375-379. Записки о Южной Руси, т.2, с.27-30. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.336-338. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, 285; т.2, с.299-300.

КІЛ — предмет, використовуваний переважно як оберіг. У магії та обрядовості вживали кілки, витесані з дерева, яке вже саме по собі вважається оберегом (осика, бузина), або із колючих порід (терен).

Кіл, вбитий у груди, у горло покійникові, у могилу чи домовину, вважається ефективним засобом проти ходячих мерців і вампірів. Кілок також оберігав людину від нечистої сили (відьом, босорок і ін.). Кілком «заколювали» хвороби. Поширений мотив замовлянь, наприклад від «черв'яків»: «...Сірий черв'як, піди за море... під кіл», або: «Нічниці, нічниці, ідіть на вечорниці, на кіл настроміться, на веретені сколіться...» У народній медицині відомий звичай забивати кілочком у косяк дверей або в дерево нігті і волосся дитини, яка слабує на епілепсію, з надією, що дитина «переросте» хворобу; застромлювали кілок у те місце, де помочилася корова, яка дає молоко з кров'ю, і т. ін. Відомі перекази й про те, як відьма відбирає молоко у корів: вона доїть молоко з кілка, стовпа, мотузки та ін.Радили: «У той день, як сіють коноплі або льон, не годиться кілок у землю вбивать», що, як уявлялося, може зашкодити сходам.

(Див. ДЕРЕВА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, МЕРЦІ, УПИР, ВІДЬМА).

Літ.: О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.68. Т.Агапкина, «Кол», с.527-528.

КІНЕЦЬ СВІТУ. Найбільш цікаві оповідання про це походять з Підкарпаття (записи кінця XIX — початку XX ст.). Ось одне з них. «Півтретя року перед кінчиною світу має урватись той прикований Горгон (Сатана), і Ілія зійде на землю. Два роки вони оба ходитимуть по сім світі і не здибатимуться — аж у тім (останнім) півроці. Горгон тоді буде намовляти, аби люди не вірили Ілії. Тоді буде голод, люди будуть падати з голоду, мерти; він (Сатана) буде возити питє й їду: хто буде у нього їсти і пити, той буде його. Ілія буде казати людям: «Перетерпіть, будете збавлені, як умрете — будете щасливі; абисьте не відважилися їсти!» В тім півроці здибається із Ілією. Горгон уб'є Ілію, заріже, а тоді настане темнота від 6-ї до 9-ї; то стане ся у велике пущення. Від крові (Ілії) світ займеться і перегорить, громи загримлять, земля потрясеться... Горгон піде до свого «раю», де пекло народ збудував, і нарід його сам розширює й звужує. Тоді кип-кип (метушня) наступить, впаде Сонце, Місяць, зорі, стане темнота — а ніхто не знає, що потім». Найбільше таких переказів надруковано у збірках В.Гнатюка та В.Шухевича.

Карпатські легенди стверджують, що природа сама віщує загибель світові, бо перестане родити хліб, повсихають джерела, «сим років ни будет жадного плоду, ни межи людьми, ни межи маржинов, ни межи збіжом, хлібом, ни паші, будет голод ужесний». Одначе кінець світу має й морально-етичні причини, на які свого часу звернув увагу М.Грушевський: занепад родинних стосунків, розклад громадської солідарності: «...буде ворогувати цар на царя, брат на брата, отець на сина, син на вітця і всі люде зненавидяться».

Що ж до мотивів затримання планетарної катастрофи, то вони пов'язуються в основному з весняною обрядовістю, зокрема Великоднім циклом. Гуцульська легенда повідомляє: кінця світу не буде за умови, якщо діти ходитимуть у кожний четвер за кукуцами. У нашому випадку йдеться про обрядовий хліб, яким обдаровували дітей у Живний четвер. Етнографи зафіксували його роздачу не тільки в цей день, а й у Великодню суботу. Обдаровування кукуцами у названі дні відбувається не даремно, адже Великдень — це давнє свято весни. З її приходом набирає сили Сонце, яке дає все, що так необхідне рільникові, для котрого настають «великі дні». Отож доки уславлятимуться Сонце, хліборобство, доти не буде кінця світу.

До великодньої обрядовості належить також інший мотив затримання кінця світу. Знову ж на Гуцульщині вірять: катастрофи не станеться, якщо люди писатимуть писанки. Цей момент потребує деякого пояснення. Дослідники, які студіювали писанки, зійшлися на тому, що саме яйце є давнім символом джерела життя, джерела Всесвіту і сприймається як міфопоетичний образ плодючості. Етнографи зазначають, що основним у розписах гуцульських писанок було і, зрештою, залишається зображення Дерева життя. Останнє слід розцінювати як опозицію до Дерева смерті, набагато менше поширеного в народі. Таким чином, писанка як символ родючості стоїть на перешкоді кінця світу.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ПИСАНКА, ВЕЛИКА СУБОТА, ПЕКЛО, САТАНА, СТРАШНИЙ СУД).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.63-83. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. IV, с.228-229; т. V, с.11, 14-20. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.IV, кн. 2, с.254. В.Щербаківський, «Основні елементи орнаментації українських писанок...», с.3-4. Н.Сумцов, «Очерки истории...», с.130-144. Ф.Буслаев, «Изображение Страшного суда...». В.Сахаров, «Эсхатологические сочинения...». А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.227-228; т.3, с.15-17. А.Соболев, «Загробный мир...». М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.346, 350. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.55-56, 59-61. М.Скорик, «З джерела писанкового орнаменту...», № 3, с.11-12. В.Цодикович, «Семантика иконографии...». К.Кутельмах, «Календарна обрядовість», с.295.

КІРОМАНТІЯ — спосіб ворожіння. У посудину з водою виливали розплавлений віск; якщо виходило якесь зображення, то вірили, що з людиною станеться саме те, на що воно вказує. З цією метою інколи виливали на воду розтоплене золото.

(Див. ВОРОЖІННЯ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1010.

КІСТКА — дуже поширений символ, один із найархаїчніших у світовій міфології. Тісно пов'язаний з поховальними обрядами, з культом мертвих, але, з іншого боку, зі збереженням та відтворенням життя (згадаймо казкові сюжети про чудесне народження дитини від кісточки, принесеної з могили). Замовляння допомагають зрозуміти цей зв'язок. Кістки в них регулярно входять до семантичних пар «кості—кров», «кості—тіло». Таким чином, кістка — необхідний, але сам по собі недостатній компонент життя, живої істоти. Тільки разом з кров'ю, тілом (в інших замовляннях — животом, душею) кістки оживають, а тим самим оживає людина. Мертва вода у казках зрощує кістки, відновлює «архітектуру» людини, але безсила повернути її до життя без живої води — міфологічного еквівалента крові. Кістка в замовляннях — найчастіше жовта, рідше — біла. Нарешті, кістка — єдина частина тіла, яку в замовляннях видно зсередини (кістковий мозок).

Кістка пов'язана також із фантастичним «кістяним царством». Можливо, тут чути відгомін тих часів, коли кістка як природний матеріал для знарядь праці, полювання тощо відігравала не лише магічну, а й господарську роль. Адже до освоєння каменю, заліза, міді, золота усі ці речовини людина просто не могла символізувати. Лише згодом у фольклорі постають такі образи, як «кам'яне небо», «залізні люди», «кістяне царство» та ін.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, КРОВ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ).

Літ.: Замовляння, с.70,75,78,88. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.141. М. Новикова, «Коментар», с.252,259.

КЛАДОВИЩЕ, могилки, моглиця — місце поховання покійників, з яким пов'язані повір'я про перебування душ померлих і демонів; «святе» місце, де здійснюються

Кладовище. Рівненщина. Фото О. Нагорнюка

поминальні обряди. Особливе значення мають ворота кладовища — вхід у світ померлих. Поза кладовищем (тобто на «неосвяченій» землі) ховали самовбивць, утоплеників, нехрещених дітей, іновірців, чаклунів, бо в іншому випадку в селі можна чекати град, засуху, мор, хвороби тощо.

Рослини і дерева, які знаходяться на кладовищі, вважаються власністю покійників, тому ламати гілки на кладовищі забороняється, а також рвати квіти і навіть вдихати їхній запах, бо може прийти покійник і цілу ніч ходити під вікнами. За повір'ям, душі померлих виходять із кладовища переважно на Великдень і на Зелені свята; у цю пору для них розпалювали вогнища. На кладовищах улаштовують проводи — поминальні трапези. Для душ на могилах залишають їжу, приносять їм одяг, вітають, як живих, прикрашають могили і т. ін.

Вогники, які іноді бачать на кладовищі, вважаються душами померлих. Злі душі нападають на перехожих біля кладовища уночі до перших півнів, показуючись у тому вигляді, у якому були поховані. Упирі страшно виють і качаються у білому одязі над могилами. Різні злі духи можуть набувати подоби всяких живих істот, щоб збити людину з дороги; напускають із могил на людину злі чари у вигляді вітру; злітаються на свист, щоб укласти угоду з людиною, і т. ін. На Поліссі іноді купальське вогнище розпалювали на кладовищі. Крім того, на кладовищі часто завершувався обряд «проводів русалок»: з рядженої «русалки» зривали вінки і кидали їх у вогонь або вішали на ворота кладовища. На Поліссі варили у воді пісок із кладовища і купали хворих дітей, після чого його знову заносили на те місце, звідки брали. Щоб приворожити хлопців, дівчата прив'язували до дерев, що ростуть на кладовищі, клаптики тканини. Землю з кладовища недоброзичливці кидали на шлях молодим, щоб зашкодити їм і викликати смерть.

(Див. ДОМОВИНА, ПРОВОДИ, ВОРОТА, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, ПОХОРОН, ВЕЛИКДЕНЬ, ФОМИН ТИЖДЕНЬ, ПРОВОДИ РУСАЛОК).

Літ.: А.Плотникова, «Кладбище», с.503-507.

КЛАНЯТИСЯ (схилятися, «бити чолом») — стародавня форма, в якій людина виражала свою покірність перед богами, благоговійне *поклоніння* їм; молилися на схід, туди, де сходить верховне божество світла — ясне Сонце. У замовляннях і молитвах цей священний обряд описується докладно: «Встала я, раба Божа, в красну ранішню зорю, умилася ранішньою росою, втерлася білим полотном, пішла із дверей в двері, із воріт у ворота — в чисте поле. В чистому полі одобрилася, на всі чотири сторони поклонилася...»; або: «Встану я, раб Божий, благословившись, піду, перехрестившись, із хати дверима, із двору ворітьми, вийду в чисте поле, стану до сходу обличчям, на захід хребтом».

За повір'ям, грішники та хворі могли сподіватися на допомогу не інакше як з тієї сторони, звідки сходить Сонце: там схована сила могутня, яка може протидіяти всякій нечисті. Тому вважалося, що замовляння себе виправдовує лише тоді, коли його проголошують натщесерце та в ранішню пору. Разом із тим кланялися і нічним світилам — Місяцю та зіркам. Захід Сонця викликав у людини особливі емоції; вона молила світило не покидати її назавжди, прогнати демонів ночі і дарувати на ранок благословенний день. Замовляння проголошувалися сильним, звучним голосом: «Ти, Небо, чуєш! Ти, Небо, бачиш!.. Зірки ви ясні! Зійдіть в чашу шлюбну, а в моїй чаші вода із загорного джерельця... Місяць ти красний! Зійди в мою хижу... Сонечко ти просторе! Прийди на моє обійстя... Гой єси ти, Зоря Рання, і ти, Зоря Вечорова! Впади ти на моє жито, щоб воно росло — як ліс, високе, як дуб, грубе!»

(Див. ХРАМ, МОЛИТВА, ЗАМОВЛЯННЯ, СВАРОГ, ЗОРІ, ЗОРЯ, СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, СХІД, ЗАХІД).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.209-218.

КЛЕЧАННЯ — зелене молоде гілля як окраса житла під час Зелених свят. Саме в Клечальну суботу, за давнім звичаєм, десятого дня після Вознесіння й п'ятдесятого після Великодня, перед Святою неділею, обрізають зелені гілки священних дерев, стрижуть зеленотрав'я: любисток, м'яту, лепеху, півники, шовкову траву; скошують лугові трави, якими, коли починає смеркати, *умають* вікна й двері хати, образи, стіни, перелази; посипають долівку й стежки біля обійстя, у давніші часи — і вулиці; та й самі люди уквітчуються зеленню. У кожній місцевості є свої улюблені дерева та квіти для умаювання хати. Вважається, що у клечанні люблять поселятися душі померлих, які приходять на Зелені свята і ховаються там, щоб оберігати рідняків від злих духів.

(Див. КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ВОЗНЕСІННЯ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, П'ЯТДЕСЯТНИЦЯ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.250. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 64. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.353-362. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.151-158. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1011. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.344-347. И.Сахаров, «Сказания...», с.349. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.11-16.

КЛЬОЦНИК — домовик, охоронець хатніх комор та засіків.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.48.

КЛЮЧ — предмет, наділений символікою замикання-відчиняння, використовується у магії замість замка або разом із ним. У замовляннях губи і зуби уподібнюються замку, а язик — ключу в тому значенні, що таїна людини

Підвіски-амулети X—XII ст.

доти закрита, доки не буде виказана язиком: «Мій рот — замок, мій язик — ключ: ключем замкну, ключем запру, замок у море викину, а ключ на небо закину»; «Замикаю свої словеса замками, кидаю ключі під біл-горючий камінь-алатир»; «Замкну аж за тридев'ять замків, вийму з тридев'ять замків тридев'ять ключів, кину ті ключі в чисте море-океан; і випливе із того моря щука золотопера, луска мідна, і проковтне тридев'ять моїх ключів, і піде в глибину морську. І нікому ту щуку не зловити, і тридев'ять ключів не знайти, і замків не відімкнути, і мене, раба Божого, не зіпсувати»; «Ключ у небі, замок на морі!».

Як язик — ключ до таїн душі, так і блискавка — вогненний язик бога-громовика — ключ, за допомогою якого відкриваються вуста Перунові і лине його громове слово. Таким чином, для освячення і затвердження закляття прикликався громовик; скріплене його небесним ключем, замовляння отримувало нездоланну міцність: «Тим моїм словам небо — ключ, земля — замок віднині і до віку!»

Коли дівчина хотіла приворожити хлопця, то, лягаючи спати, ховала у свою косу замок, замикала його і примовляла: «Суджений-ряжений! Прийди до мене ключа просити». Те ж саме примовляла вона над відрами, перевесла яких замикала на ніч. Якщо присниться дівчині, що хтось із хлопців приходив до неї з ключем, то це прикмета скорого з ним шлюбу. Про ключі досить часто згадується у стародавніх колядках:

Ой сіни мої, мурованії,
Світличка моя, мальованая!
Ходить ми по ній статечна жона,
Статечна жона ой Марунечка.
Ой ходить, ходить, ключі си носить,
Носить си ключі при правому боці:
— Ой ключі мої, дрібні, золоті!
Ой ви стихенька та подзвоняйте,
Мого милого не побуждайте!
Бо мій миленький барзо трудненький,
Ходив ми в гори за воликами,
Пригнав волики половенькії,
На них рожечки золотенькії.

Щоб застерегтися від небажаних сил (пожежі, повені, злодійського нападу чи завидющого ока), наші предки знайшли оригінальний вихід: вони почали носити із собою маленькі предмети — копії тих, якими вони зачиняли свої оселі, господарські будівлі, ворота. Виготовлялися ці копії з різного металу, навіть із золота. Мініатюрні замочки і ключики не лише своїм виглядом нагадували справжні охоронні пристрої, але й мали діючий механізм. Наприклад, такою була бронзова підвіска ритуального призначення з язичницького поховання на Старокиївській горі. Ключик мав рухоме фігурне кільце, а на майже квадратній борідці було чотири наскрізні круглі отвори.

(Див. АМУЛЕТ, ЗАМОВЛЯННЯ, ЗАМОК, ПЕРУН, АЛАТИР).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.113-114, 116. Золотослов №139-141, 172, 174, 179, 227. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.68. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.213, 232; т.2, с.205, 207-210. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.543. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.128. Е.Левкиевская, «Ключ», с.511. А.Гура, «Символика животных...», с.148, 150, 182. Б.Успенский, «Филологические разыскания...»,с.26, 28, 51, 58, 127, 139.

КЛЯТВА — божба, присяга; клятва церковна — прокляття, відлучення від церкви. Клятва, присяга як правовий звичай фіксується писемними джерелами з IX ст.

(Див. ПРИСЯГА).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.254. О.Белова, «Клятва», с.512-514.

КНИГА у народних уявленнях пов'язана з писемною і книжною («чужою») культурою, і цим визначаються ставлення до книги і користування нею. Книзі (особливо у її ранній формі — *сувої*) приписується божественне походження. За книгою ворожили про долю дитини: після хрещення відкривали книгу з духовними піснями, намагаючись відгадати за їхнім змістом майбутнє. Щоб визначити здібності дитини, на першу річницю або у день відлучення від грудей перед нею клали книгу, хліб, монету тощо і дивилися, який предмет вона схопить першим. Аби дитина стала розумною та ученою, пуповину відрізали на книзі; при першій купелі немовляті вкладали у руки, крім інших предметів, книгу.

(Див. АПОКРИФИ, ЧОРНА КНИГА, ГОЛУБИНА КНИГА).

Літ.: А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 134, 154, 273. О. Белова, «Книга», с.514-515.

КНИШІ. Коли на Різдво несли хліб, зверху накладали маленьке хлібенятко, яке називали його «душею». Такий книшик, а чи бублик, яблуко, горішок, господарі давали маленьким хлопчикам, які ще до схід сонця віншували зі святом Різдва своїх родичів, сусідів. У стародавній колядці співається:

Ци дома, дома господинечка?
Єсть вона дома, в новій світлонці.
Що ж вона робить? — Колачі плете.
Ходімо ми їй заколядуймо,
Чей вона дасть нам по калачеві,
По калачеві і по книшеві.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.78. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.19-22, 37-38 та ін.

КНЯЗЬ — 1) засновник роду, вождь, повелитель; 2) у народних піснях та обрядах — назва нареченого. У давнину князь — головний жрець, священна особа, що справляла жертвоприношення, віща людина, наділена надприродними здібностями, представник вищих сил. В Україні, як і в усіх інших країнах Європи в середньовіччі, волостями (уділами) володіли удільні князі на правах широкої автономії: вони мали свої військa, свої закони і т. д. У Києві, столиці держави, сидів великий князь, якому підлягали удільні князі. Про князя (доброго молодця, королевича, світлого пана) співається у колядках та щедрівках:

Матеріали до княжої іконографії:
1 – колт із київського скарбу 1876 р.; 2 – колт із київського скарбу 1949 р.; 3 – Святослав Ігоревич на троні (мініатюра рукопису Скилици); 4 – діадема із київського скарбу 1889 р.; 5 – печатка Давида Ростиславовича із Вишгорода; 6 – дерев'яна чаша XIII ст. із Новгорода

Гой питалася зоря в моря:
— Чиї ж то двори на шкляній горі?
Тесовий камінь як мак леліє,
Як мак леліє, як жемчуг сіє?
— Гой є ж то двори світлого пана,
Світлого пана в лицарськім стані.
У него воля — як у короля,
У него паня — угорська краля,
У него діти — як райські квіти,
У него челядь — паволок стелить,
У него стайні — на весь світ славні,
У него коні — у сріблі дзвонять,
У него воли — як ті соколи,
У його лани в сто полон доли.

Літ.: Золотослов № 37, 104-106, 254-260, 440. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.257-258. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.I, с.370. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.255. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.31. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.25. Р.Орлов, «Язычество в княжеской идеологии Руси», с.101-114. А.Гура, «Символика животных...», с.212, 295, 436, 463 та ін.

КОБИЛЯЧА ГОЛОВА — в українських народних казках фантастичне страховище, близьке до кістяка-Кощія. Згадується в «Енеїді» І.Котляревського: «Приїхала, загримотіла, Кобиляча мов голова». Цей персонаж трапляється і в народній поезії: наприклад, вона приходить до дівчини разом із «марою» і пропонує з нею танцювати. Інший приклад: «Стукотить, гуркотить... «А що там?» — «Кобиляча голова лізе!» (Див. КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ).

Літ.: З живого джерела, с. 205, 210. І.Котляревський, «Енеїда», ч.2, 71. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 57. П.Чубинський, «Труды...», т.II, с.65. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.I, с.339. М.Номис, «Українські приказки...», с.231.

КОВАЛЬ (ковач, кузник, кузнець) — чаклун, наділений надлюдською творящою силою, пов'язаною з небесним вогнем. Легенди про божественного коваля, який викував перший плуг у сорок пудів, переміг «чорноморського» Змія і тим Змієм виорав цілий оборонний вал, що став захисною спорудою Середнього Подніпров'я з півдня, широко відомі в українському фольклорі. Близьким до них є й літописне сказання про бога Сварога, який почав кувати залізо. Це свідчить на користь зарахування ковалів до «жрецької» сфери, оскільки для праслов'янського світу первісне «kovati» означало мистецтво взагалі, зокрема магічне.

За народними віруваннями, коваль може виробляти не тільки всяке знаряддя з різних металів, але й чарівну зброю. Коваль і героїв-богатирів загартовує у вогні, роблячи їх невразливими, і сам є таким — переважно завдяки своїй здатності ставати невидимим. Такими рисами наділяє він і виготовлені ним речі. Коваль може викувати пісню, весілля, слово. Він також кує людську долю, як і небесний бог Сварог. Ось чому в давнину приходили до коваля, щоб благословив шлюб та викував золоту обручку на щастя.

В одній казці Микула Селянинович, зустрівши Святогора, запитав того: «Ти скажи-повідай, як мені взнати доленьку Божу?» — «А ти до гір їдь; біля тих

Стара кузня.
Село Познань, Рівненщина. Фото А.Похилюка

гір під великим деревом кузня стоїть, і ти зайди туди і спитай коваля про свою доленьку». Їхав Святогор цілих три дні, приїхав до кузні і бачить — кує коваль дві тонкі волосинки. «Що ти куєш?» — питає богатир. «Кую доленьку: кому на кім женитися».

(Див. ДОЛЯ, ОБРУЧКА, ЗМІЄВІ ВАЛИ, СВАРОГ, БОГАТИРІ, ГЕРОЙ, СВЯТОГОР-САМСОН).

Літ.: Золотослов № 40. Українські народні казки, с. 225. Українські перекази, 66-68. Повесть временных лет, ч.1, с.198. Мифологический словарь, с.665. И.Срезневский, «Словарь древнерусского языка», т.1, с.1242. І.Крип'якевич, «Побут», с.19. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.256. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.142-143, 150-151, 234; т.3, с.186. Б.Рыбаков, «Ремесло древней Руси», с.485-490; «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи», с.12-14; «Язычество древних славян», с.528-548. А.Голан, «Миф и символ», с.203, 218. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.51. С.Боньковська, «Ковальство на Україні». А.Шахматов, «Повесть временных лет», с.350. В.Миллер, «Очерки арийской мифологии», т. 1, с.162, 278-291. В.Иванов, «Кузнец», с.21. В.Петрухин, «Кузнец», с.234.

КОВТУН — сплутане густим клубком на голові волосся; хвороба, що має демонічне походження; наслідок причини або дії вселеного у тіло людини злого духа. Ковтун приписується домовикові, а тому його поважали як на голові людини, так і на конячій гриві. Вірили, що ковтун — це істота, яка живе в усьому тілі та шукає виходу із нього, залазить людині на голову і поселяється у волоссі, сплутуючи його. Ковтун також зіставляли зі жниварською «бородою» («бородою Велеса») або з чаклунськими закрутками (зв'язаними чи сплетеними пучками колосків на полі); небезпечність торкатися ковтуна відповідала небезпечності торкатися жниварської «бороди» або закрутки. Поляки ковтун на голові людини вважали ознакою особливої святості, а коневі з ковтуном на гриві приписували особливу витривалість і сміливість; причому уявляли, що коли відрізати в такого коня ковтун, то він або загине, або збіситься, або осліпне чи стане кульгавим. За повір'ям: не можна прясти на Святки, бо дитина може народитися з ковтуном на голові. Слабому на цю хворобу радили їсти варене м'ясо їжака. Коли ковтун «пороблений» відьмою, то зрізування його може призвести до осліплення, глухоти або втрати розуму. Ковтун може скрутити голову, руку, ногу, все тіло, викликати смерть. Ковтун не можна розчісувати, бо людина буде мучитися до самої смерті, не можна відрізати, коли Місяць уповні, — знову відросте. Щоб не було ковтуна, не слід мити голову на Івана Головосіку. Щоб не дратувати ковтуна, не можна їсти горох і квасолю (він їх не любить).

(Див. ОБЖИНКИ, ЗАКРУТКИ, ГОЛОВОСІКА, СВЯТКИ).

Літ.: В.Усачева, «Колтун», с.556-559. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.171, 177.

КОЖУХ — символ достатку, заможності, сімейного щастя, здоров'я. Крім повсякденних, кожен господар і господиня мали й святкові кожухи, прикрашені нашивками, гаптуванням і перлами. Особливо цінувалися білі кожухи. Щоб знати, який колір «йде на руку», господар, прийшовши зі «Страстів» (у Чистий четвер), вилазив із свічкою на горище, щоб побачити домовика. Якого кольору його шерсть, таких і овець потрібно тримати; коли ж домовик був голий, «то родину обсядуть нестатки».

При народженні немовляти його відразу клали на вивернутий кожух — «щоб щастя не цуралося»; молодята також сідали під час весілля на кожусі — «аби багатими були»; ставили на вовну й діжу, коли готували коровай — «щоб був пишним і повним». Вирушаючи в дорогу, неодмінно сідали на вивернутий кожух — «то поталанить у путі».

Колядницькі ватаги мали у своєму складі таких персонажів, як Коза та Ведмідь, котрих наряджали у вивернуті кожухи; всі учасники дійства вбиралися також у святочний вовняний одяг, оскільки зичили односельцям щасливого нового року.

Кожух був обов'язковою частиною приданого дівчини. У весільному обряді зустрічі молодого теща вбиралася «в овчини» і, стоячи на порозі своєї хати, намагалася «зятя злякати, щоб дочки не дати». Це

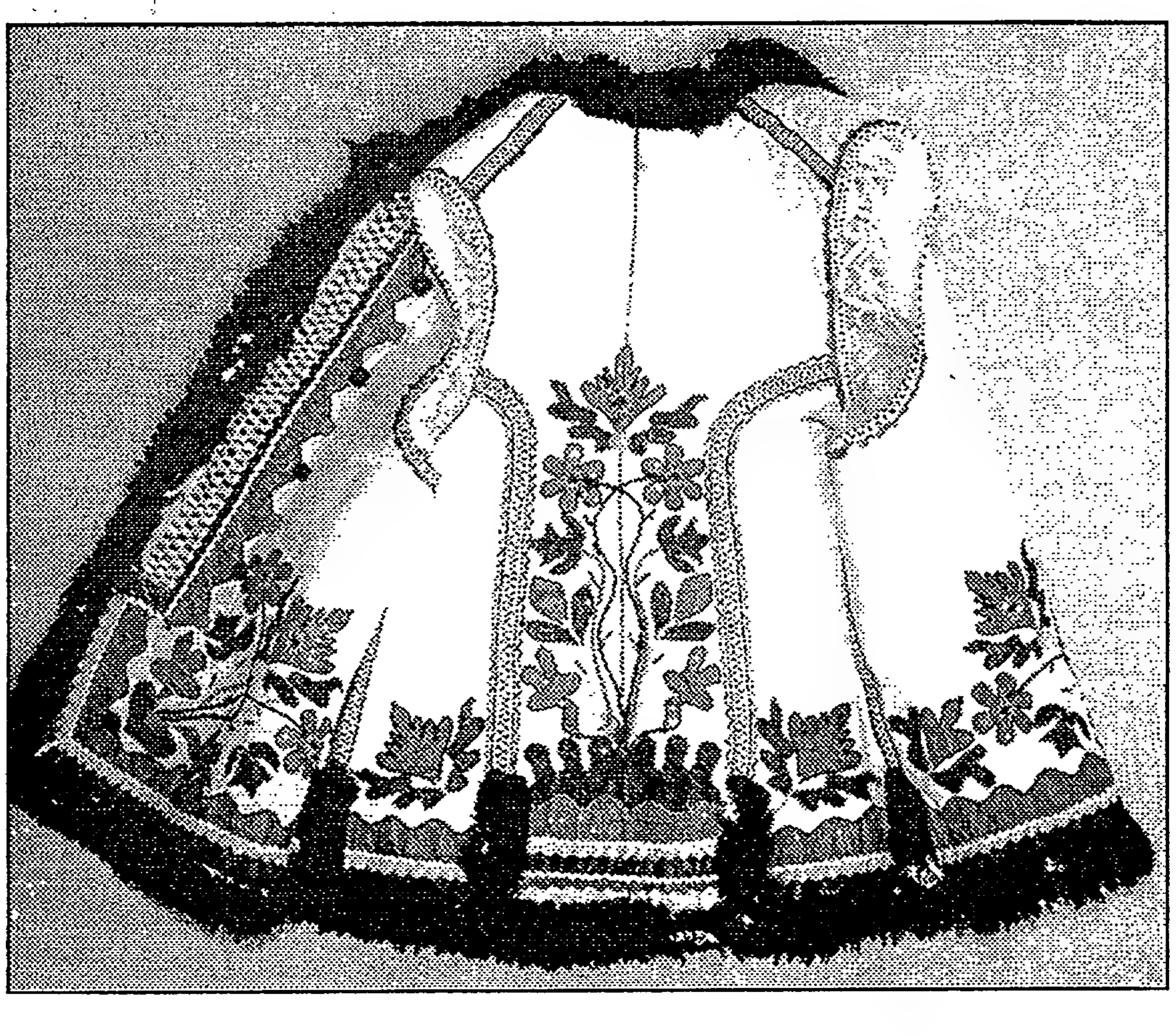

Бойківська бунда і гуцульський жіночий кожушок

символізувало прадавнє верховенство жінки-прародительки. Під час заручин дівчину садовили на кожух. На ньому благословляли молодих, кожух розстеляли у передньому куті хати на лавці, куди саджали молодих, ним накривали діжу. Відомий звичай тримати кожух над головою матері молодого, коли вона благословляє сина на поїздку за нареченою, обсипаючи його вівсом, горохом і дрібними грошима. Обсипання, як і одежа із хутра, мало подвійний зміст: щоб хліб родився колосистим та щоб здоров'я не полишало молодих. Шерсть із кожуха підкладали під кінці зрубу по кутках майбутньої хати. Кожухом обгортали сволок, оскільки голий сволок міг принести лихо.

Про виготовлення кожухів оповідають давні пам'ятки, зокрема Іпатіївський літопис під 1252 р., а також «Слово о полку Ігоревім». У Студійському уставі 1193 р., зокрема, мовиться: «Зроблений із шкіри, має різи і мантію, а зветься кожух».

Прислів'я та приказки: «Що то за Хома, що й кожуха чортма»; «От такі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки»; «Від Святого Духа не скидай кожуха, а по Святому Дусі ходи далі в кожусі».

(Див. ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ДОМОВИК, ДІЖА, ОБРУЧЕННЯ).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.393-398. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.257. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.404. М.Білан, Г.Стельмащук, «Український стрій», с.34-37. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.62-64. А.Гура, «Символика животных...», с.101, 126, 128, 161 та ін. М.Валенцова, Л.Виноградова, «Кожух», с.520-522. Л.Кожуховська, «Кожух», с.68. В.Скуратівський, «Русалії», с.488-489.

КОЗАК МАМАЙ — легендарний герой-захисник. Дослідники вважають, що це половецько-татарське ім'я походить від ідолів на вершинах курганів, яких в давнину називали мамаями.

Козак Мамай — своєрідне втілення українського характеру, образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу. Протягом століть, од нападників усяких одбиваючись, плекав він одвічну мрію: не воювати, не гарбати, не ярмити нікого, а в себе вдома риштувати, мурувати, будувати. Козак Мамай — мандрівний запорожець, вояка і гультяй, жартун і філософ, бандурист і співак, бабій і заразом чернець, простодушний і мудрий чаклун, безстрашний лукавець, що його і в ступі товкачем не влучиш, — справжній народний герой, котрого чи не споконвіку знають між людьми на Вкраїні.

А прославили Козака простолюдні художники. Обабіч славного Дніпра, по старезних козацьких та селянських хатах — на кленових та дубових полотнищах дверей, на кахляних грубах, на мальованих олійними фарбами полотнах, навіть на липових колодах вуликів частенько можна було бачити розмаїті парсуни Мамая, тисячі відмін його поличчя з новими раз по раз подробицями пригод, з новими щораз підписами, які вільно трактували діяння і вдачу героя, тисячі сюжетів, що підносили в народі славу Козака. Його портретний канон — лубки, а то й картини — нерідко прикрашали не тільки хати селян і садиби старшин, а й палаци панів. На передньому плані зображували сидячого «по-турецьки» вусатого, з чубом-оселедцем і сережкою козака при зброї, з сулією-пляшкою і люлькою. На задньому плані, під деревом або курганом малювали коня, іноді й інші, менш значущі символи: ворона, собаку, вбитого або підстерігаючого козака турчина. Ці портрети нагадували ікони (причому не стільки християнські, скільки буддійські), що відбивало намагання людей канонізувати свого улюбленого героя.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.403. Українське народне малярство.., с.120-131. О.Ільченко, «Козацькому роду нема переводу...», с. 57-59. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.262-264.

КОЛЕСО — предмет, наділений символікою круга і кругового руху, а також захисними і демонічними властивостями. У Купальську ніч ритуальний вогонь добували тертям сухого дерева об старе колесо. Хворого на «курячу сліпоту» змушували дивитися на старе колесо з надією, що колесо в подобі Сонця вилікує його, — так само як і весь світ, — від нічної сліпоти. Від гарячки накидали на шию хворого обруч, знятий з відра, обкурювали його стружками з цього ж обруча, давали пити вино, настояне на попелі, і промовляли замовляння: «Во ім'я Отця і Сина і Св. Духа! Тітко-бабо (гарячко), покинь раба Божого (ім'я)». Коли вино випите, натирали попелом, який залишився, обличчя і груди там, де серце. Запалене навесні колесо було символом відродження Сонця після зимової смерті; так само як і на Купала, коли Сонце, сягнувши своєї найвищої точки, повертало з літа на зиму. На Купала кожна родина вважала за обов'язок принести на вершину найближчої гори, куди сходилися на Купальську ніч юнаки і старі люди, в'язку соломи; цією соломою обмотували величезне колесо так, «щоб не було видно дерев»; із залишеної соломи робили факели, і коли запалювали і спускали це колесо з гори в річку, усі поспішали слідом за ним. Цей прадавній обряд символізував поворот Сонця на зиму, а з ним — надію, що Сонце збереже своє світло для прийдешнього дня.

На Закарпатті колесо котили в день Юрія, у центральних районах — на Купала, у деяких місцевостях — у Петрів день. Старе колесо (дерев'яний обруч, обв'язаний соломою або травами; колесо, сплетене із старих віників; величезне колесо-віник і т. ін.) запалювали і котили з гори кругом села, інколи катали на таких колесах дівчат. На Гуцульщині у день Юрія запалене колесо пускали «проти чередінниць», тобто відьом. Мотив захисту спостерігається і в обкатуванні колеса кругом хати напередодні Юрія і Купала.

Солярна і місячна символіка колеса проявляється у фольклорних текстах, віруваннях, народному орнаменті. Поширений пісенний образ Сонця-колеса: «Колесом, колесом сонечко в гору йде». На Поліссі співають про Сонце як колесо, котре «вище тину стояло, багато дива бачило». Меншою мірою ця метафора характерна для Місяця: «Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як млиновеє коло».

На Житомирщині на купальському вогнищі спалювали борони і колеса, аби «знищити ті засоби, на яких приїжджає відьма по молоко». На Поліссі поширені оповідки про перевтілення відьми у колесо: «Якщо побачиш на Купалу, як біжить колесо, дак взяти і на

Українська народна картина «Козак Мамай».
Перша половина XIX ст.

вірьовку і повісити — та відьма і умре!»; «Відьма може перетворитися в колесо, а якщо бити колесо, то вона перетворюється в жінку».

(Див. ОБРУЧКА, КОЛО, КУПАЛО).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.20; т. II, с.184. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.109, 361, 399; т.3, с.53. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.520, 539. Т.Агапкина, Л.Виноградова, «Колесо», с.534-536. В.Иванов, «Ритуальное сожжение конского черепа и колеса в Полесье...», с.79-87.

КОЛИВО — кутя, сочиво, пшениця або рис, зварені та приправлені медом або цукром, іноді змішані з яблуками, чорносливом, родзинками та ін. Готують це коливо або на честь якогось святого, або у пам'ять небіжчику. Пшениця і плоди означають, що померлий воістину воскресне із гробу, бо і пшениця, посіяна в землю, і плід, покладений в землю, спочатку зотлівають, а потім дають багатий врожай. Мед і цукор додають на означення того, що після воскресіння чекає на праведних солодке, щасливе і блаженне життя у небесному царстві.

(Див. КУТЯ, ВАР).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.268. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.258. С.Килимник, «Український рік...», кн..2, т. III, с.211-215.

КОЛИСКА (люлька, зібка, колибка, колубель) — перша земна обитель людини, вмістилище магічних оберегів, спрямованих на захист життя і здоров'я дитини, символ безсмертя роду й родоводу; у своєму символічному значенні співвідноситься з материнською утробою (на Поліссі колиску називають *плацентою*), житлом і домовиною. Гойдання у колисці, за повір'ям, стимулює ріст і розвиток дитини. Її відсутність робила оселю сиротливою і нещасливою. У народних піснях на яворі підвішена колиска з немовлям Христом.

З колискою пов'язана ціла низка обрядових дій та вірувань. Традиційно колиску виготовляли лише з «чистих», тобто благородних порід дерева (клена, калини, ясена, ліщини, горіха та ін.). Підвішували колиску до сволока або до стелі на спеціальному гачку. Вона мала знаходитися біля ліжка батьків.

За звичаєм, кожна родина користувалася однією колискою, змінюючи лише *попінки*, тобто тканину, яку підшивали до основи. Усі інші деталі мали «відслужити родоводові». При народженні немовляти в колиску клали посвячений часник і хліб та деякі інші речі, що виконували оберегові функції. Якщо подружжя вже не здатне було народжувати дітей, колиску виносили на горище, де вона зберігалася доти, доки господарі мешкали в оселі. Святотатством вважалося нищити, а особливо спалювати її — «тоді в роду не буде дітей». Заборонялося також колисати порожню колиску — «бо можна приколихати чорта, який позбавить дитину сну»; не можна колихати колиску удвох, залишати її на дворі після заходу Сонця, ставати до колиски спиною (дитина буде глухою), сідати на колиску і т. ін. Поламана колиска ставала небезпечною для дитини, і від неї відмовлялися. Коли немовля вмирало у колисці, то її виносили туди, куди викидають усі «смертні» предмети (у проточну воду, на дерево або під який-небудь пліт), або ж її потрібно продати, щоб наступних дітей захистити від смерті. Іноді немовля хоронили у колисці або залишали колиску на могилі. Вірили, що смерть немовлят у сім'ї можна зупинити краденою колискою.

Коли дитину вкладали спати в колиску, обов'язково виконували колискові пісні. Співати їх матері й бабусі навчали дочок та онучок ще з підліткового віку, адже нерідко обов'язки доглядачів за меншими братиками й сестричками лягали на плечі старших дівчаток. Ось один із зразків колискової науки: «Для донечки-зіроньки матрацик у люлечку клади з соломи пшеничної, для синочка — з житньої. Про квіти не забувай. Під подушечку клади чебрецю, м'яти, безсмертника, материнки, полину. Вони, доню, чудасію творять: з очей знімають, сон дитини оберігають. Може, десь хмелю бачитимеш, що розвивається над річкою, то промов до нього слово й зріж квіти-шишечки, але небагато — сім, дванадцять. Зрізуй і приказуй: «Хмелику-хмельовий, служнику Землі-Матері! Прошу тебе шишок дати, сон в колисоньку з вечірньою зорею накликати!»

Символічне навантаження мала і вишивка на простирадлах, наволочках, вона слугувала як окраса і надійний оберіг: «Кладу ниточку на щастя, на здоров'я сину: щоб ріс міцним та красним, як зоря довіку. Жовту нитку з сонця візьму, а зелену — у трав. Подарує небо синю, зіронька — багряну».

(Див. СВОЛОК, ЛІЖКО, ГОЙДАЛКА, ДОМОВИНА, КРАЖА, СХІД, ДЕРЕВА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.158. С.Толстая, «Колыбель», с.559-562. О.Потапенко, «Колиска», с.71. В.Скуратівський, «Русалії», с.433-434.

КОЛІСНИЦЯ — у народній традиції символ божества. Сонце їздить на колісниці, запряженій трійкою коней. Перун виїжджає на небо у громовій колісниці, запряженій крилатими вогнедихаючими кіньми. Так само й Ілля-пророк, який пізніше заступив громовержця Перуна, спускається з неба на колісниці з ангелами. «Ти, Ілля, — сказав Господь, — володій цією колісницею доти, поки я не прийду на землю, і нехай у твоїх руках віднині будуть грім і блискавиця». За повір'ям, на цій колісниці Ілля перед кінцем світу спуститься на землю і три рази об'їде з одного кінця в інший, попереджуючи всіх про Страшний суд. На лубковій картині Ілля-пророк зображений на колісниці, з усіх боків якої виривається вогонь; колеса також вогняні. Кіньми править ангел; Ілля-пророк тримає в руці меч. У замовлянні читаємо: «На морі-окіяні, на острові Буяні жене Ілля-пророк на колісниці грім з великим дощем...» Їздили на колісницях і «негативні» міфологічні персонажі. У казках бачимо, наприклад, Чуму на високій чорній колісниці у супроводі великого натовпу чудовиськ, зі зграями сов і упирів.

(Див. СОНЦЕ, ПЕРУН, ІЛЛІ ДЕНЬ, ЧУМА).

Літ.: Словник-довідник з археології, с.124-125. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.20, 79. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.399. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.46, 112, 113. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.257-258. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.219, 238, 309; т.3, с.58, 142-143; «Народные русские сказки» 236, 272, 290. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.139-140.

КОЛО — геометрична форма, якій споконвіку надавалося магічного значення. Безпосередньо пов'язана з головними небесними світилами (у колядках співається: «Ой колом, колом до гори сонце іде»; «Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млиновеє коло»). Коло Свароже знаменує зодіакальний сонячний рік. За прадавніми віруваннями, бог небесного вогню Сварог живе у цьому зоряному царстві дванадцяти зодій. Коло Свароже — найбільше його творіння, над яким йому найдовше довелося потрудитися, щоби здолати непроникний морок хаосу й пітьми. Там, серед прекрасних зодій, високо в небі стоїть розкішний храм, на вершині якого обертається Вогонь-Сварга. Звідти бог Сварог пильнує господарський рік на землі та в небі, бо то є його Свароже Коло (нагадаємо давнє прислів'я: «Помагай, Дажбоже, і Коло Свароже!»). Саме за рік Сонце обходить усі дванадцять сузір'їв у своєму видимому русі. Ось чому на Свят-вечір заготовляють із найкращого дерева дванадцять полін і запалюють їх Живим вогнем та готують дванадцять жертовних страв дванадцяти сузір'ям Сварога, тому що протягом року «місяць оббігає землю дванадцять разів». Весняно-літні хороводи відбуваються лише в колі.

Коло — символ єдності, цілісності, безкінечності, завершеності. Захист від зовнішньої стихії мислився у вигляді магічного кола, яким обводили себе і житло так, як Хома Брут у повісті М.Гоголя «Вій». Аналогічна роль приписувалася поясу, перев'язі, ланцюгу, персню, вінку тощо.

(Див. КОЛЯДА, КОЛЯДКИ, СВАРОГ, ЗОДІАК, ХАОС, СВАРГА, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, СОЛЯРНИЙ КУЛЬТ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дванадцять).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.274. Велесова книга, д.36а. Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники, с.275-276. Б.Кравців, «Мітологія...». С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.20; т. II, с.184. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.255-258. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.92, 104, 106-109, 399; т.2, с.189, 360; т.3, с.361-362, 383-384. А.Голан, «Миф и символ», с.108-110, 120-121. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.33. Т.Агапкина, Л.Виноградова, «Колесо», с.534-536. А.Гура, «Символика животных...», с.115, 145, 161, 302 та ін.

КОЛОДІЙ — сонячний бог, який щороку воскресає навесні, він же бог шлюбу, примирення та взаєморозуміння. За народним календарем Колодій приходить до людей на Стрітення. Свято Колодія (Масниці, Туриці) триває сім днів. Саме ця пора, коли Сонце звершить десять обертів навколо власної осі, а Місяць удев'яте омолодиться, — найсприятливіший час для народження потомства. Ось чому з Колодієм пов'язуються здоров'я та розгалуження родоводу, добробут, лад у господарстві й урожай на полях. Саме тому маленьку колодочку предки вважали галузкою родового Дерева життя.

На думку деяких дослідників, це свято прямо пов'язане з ушануванням бога достатку Велеса, культ якого виник у III—II тис. до н.е. Можливо, саме з тієї прадавньої пори у дні святкування Колодія вшановували й Турицю — дружину бога Велеса (Бика-Тура), яка, за народними віруваннями, приходить у цю пору на землю разом із богом кохання Ярилом. Це — веселе свято з різними ігрищами, коли люди запрошують Велеса, Ярила, Турицю, Колодія та інших сонячних богів до себе на гостини, а жіноцтво справляє своєрідне обрядодійство — *колодку*. Колодій — це також бог, який допомагає після довгої зими повернути втрачене здоров'я, бо саме тоді людина відчуває загальну втому, безсилля, адже не вистачає свіжої садовини та городини. А тому до цієї пори наші предки готували *колодієві напої*. Тоді ж, у так звану Прощену неділю, ходили на могилки просити прощення у своїх рідняків. Вважалося доброю прикметою, коли принесена на могилу на третій день їжа зникала.

Перші відомості про стародавній звичай *колодка—колодій* знаходимо у писемних джерелах XVI ст. Особливо докладно описав його І.Нечуй-Левицький. У понеділок зранку, заздалегідь домовившись, жінки збиралися в шинку, «щоб поколодувати». Одна з них клала на стіл невеличке полінце або палицю. Інші жінки пеленали її полотном і знову клали на стіл. Це означає, що «колодка» народилася. Після цього, замовивши горілки і сівши навколо колодки, вітали одна одну з її народженням. Після цих урочистостей ішли додому, а сповита колодка мала лежати в шинку до наступного дня. Справляли колодку аж до суботи. Таким чином, вважалося, що колодка в понеділок «народилася», у вівторок «хрестилася», в середу — «похрестини», в четвер «помирала», у п'ятницю її «хоронили», а в суботу «оплакували». У неділю, останній день Масляної, молодь «волочила колодку». Жінки ходили по домівках і прив'язували дівчатам та парубкам невеличку паличку як кару за те, що ті не «взяли шлюб в останній М'ясоїд». За традицією «винуватці» заздалегідь готували почастівок, щоб у такий спосіб відкупитися від Колодія.

Свого часу Леся Українка записала дві пісні, присвячені цьому звичаєві:

Ой упала колодойка з неба, —
Ой чого ж бо нам та й до пані треба?
Ой треба ж нам та й до пані воза,
Ой наша пані, як червона рожа.

Ой упала колодойка з неба, —
Ой чого ж бо нам та й до пані треба?
Ой треба ж нам та й до пані дишля,
Ой наша пані, як червона вишня.

Інша пісня — дещо жартівливого змісту:

Ой а колодко, й а колодойко,
Ой а що ж ти нам та й наробила,
Ой а що ж ти нам та й наробила, —
Що серед будня свято зробила.

Народний цілитель Є.Товстуха, досліджуючи загадкові Колодієві напої, зазначає: «Згадане свято довге. Воно триває протягом тижня. Першого дня відзначають родини Колодія. У ритуалах цього свята багато дійств. У діалогах та монологах його імпровізованих мізансцен звучать гадки: «Пошануймо, люди добрі, наше Сонечко повесніле, яке прибуло до нас в

образі Колодія». З Колодієм обходять учасники свята тричі кругом стола, славлять Колодія, сонце, весну, світло. Після урочистого пошанування учасники свята запрошують Колодія до гостин. Тут починається багато гумористичних ритуальних дійств. Учасники свята п'ють напої та смачно закушують різноманітними вишуканими стравами... Та головна увага у нас на Чернігівщині зверталась на Колодієві напої». У багатьох селах дослідник «зустрічав відьом, ворожбитів, чаклунок, які вельми неохоче і лише у загальних рисах згадували ці напої, вважаючи їх «особливими», «знахарськими», які здатні повертати здоров'я навіть приреченим смертельною недугою хворим». У дійствах, пов'язаних із святом Колодія, брало участь багато ворогуючих людей (сусіди, заздрісники, свекрухи, невістки, зяті, тещі). І цим особам «по колу» давали напої, які «гасили колючі нерви». Далі Є.Товстуха пише: «Діяла глибока народна філософія: на Колодія обов'язково годиться помиритися, бо якщо ні — тоді за весь рік (до нового Колодія) зло серце та душу так сточить, як шашіль конає тверду деревину, робить її крихкою, і згодом вона розпадається на порох. Напої давали пити протягом семи днів. Сьомого дня Колодій умирав, і з ним повинні були умерти зло, плітки, заздрощі, наклепи, ворожнеча». Люди від радощів того перемир'я співали:

Я на тебе, Колодію,
Маю всю надію,
А без тебе, Колодію,
Нічого не вдію.

Ворогуючі затягували хором:

Ой спасибі, Колодію,
Що зібрав до купки,
Гостювали, цілувались,
Аж злипались губки.

Розходячись по домівках, співали:

Я тобою, Колодію,
Куди їду, то радію:
Чи раненько, чи пізненько —
Чи хутесенько — помалесенько.

Уживання Колодієвих напоїв, вважає дослідник, заспокоювало нервову систему людини, адже невдовзі мав настати час виснажливої господарської праці та обробітку землі, коли доведеться працювати «у поті чола свого».

(Див. СТРІТЕННЯ, ВЕЛЕС, МАСНИЦЯ, КОЛОДКА, ПРОЩЕННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.271. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.І, с.193, 227. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.13. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.46. Леся Українка, «Купала на Волині», т.9. С.Килимник, «Український рік...», т. III, с.15-26, 315-326. А.Свидницький, «Великдень у подолян», с.411, 446. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.289. Брокгауз и Ефрон, «Энциклопедический Словарь», т. 15-А, кн. 30, с.718; т.18-А, кн.36, с.755. Є.Товстуха, «Українська народна медицина», с.322-327. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.23. В.Скуратівський, «Дідух», с.47-50; «Русалії», с.657-660.

КОЛОДКА — полінце, яке на свято Колодія прив'язували дівчатам і нежонатим хлопцям як знак покарання за те, що вони не взяли шлюб у відповідну пору; це й символ продовження роду, маленька часточка міфічного Дерева життя. Колодочку, оздоблену кольоровим папером та стрічечками, прив'язували до лівої руки дівчини, яка перебирала женихами і не встигла пошлюбитися, а парубкам дещо скромнішу колодку прив'язували до ноги. Таким божество шлюбу нагадує: «Не женився єси, то колодку носи!» Робилося це саме на початку весни, коли статевий потяг особливо сильний, мовби нагадування про стримування статевих пристрастей, поки вони не знайшли шлюбного врегулювання. Тому-то цей обряд і виконувався старшими заміжніми жінками, бо на них лежав обов'язок охороняти громадську мораль. Це було переважно жіноче святкування, яке в народі жартома називали ще *Знайдибабою*, а С.Килимник вважає його «цілковитим виявом матріярхату». Іноді на це свято проводили обряд *виборонювання дівок*, коли тягали борони кругом хат дівчат, які «засиділися», щоб скоріш заміж виходили. У перший день Великодня був звичай, коли дівчата йшли з писанками на цвинтар і несли з собою колодку, — це означало *віддати колодку*. Дівчина часто віддавала колодку кільком хлопцям, але «своєму» віддавала найкращі писанки, ще й з вишитою сорочкою. Усі ці обрядодійства вважалися запорукою одруження.

В'язання колодки парубкам на Масляну.
Худ. А. Скиргелло. 1896

В українській народній казці «Телесик» колихання бабою полінця, з якого народився Телесик, є нічим іншим, як відображенням цього давнього матріархального обряду.

(Див. ПИСАНКА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, КОЛОДІЙ, МАСНИЦЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б. Грінченка, т. II, с.270-271. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.46. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.15-26, 41, 92. А.Свидницький, «Великдень у подолян», с.411. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.258-259. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.289. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.87. Т.Агапкина, «Колодка», с.541-544. А.Гура, «Символика животных...», с.194, 259, 379, 402 та ін. М.Міщенко, «Народний календар», с.124. В.Давидюк, «Чи казка справді небилиця?», с.25-26.

КОЛОДЯЗЬ — джерело із цілющими водами, шлях до вирію і спосіб зв'язку з потойбічним світом. До води і до колодязя звертаються з такими замовляннями: «Добридень тобі, колодязь Іване, водо Уляно! Даєш водиці із креміння, із каміння, із гір, із долин, із джерел, щоб так народжений сірій корівці Господь послав із жил, із пажил»; або «Добривечір, колодязь! Дай води набрати. Я буду воду брати і буду хліб упускати. Земле Уляно, водо Тетяно! Тут тобі негоже стояти, іди до мене половій шерсти дійва прибавляти. Матір Божа на олив'яній горі, на приданській землі там сина Божого зродила і з того колодязя воду брала і святою водою обливала». Шлях до джерел із цілющою, живою і мертвою та молодильною водами такий небезпечний і недоступний, що Іван-царевич у казці «Іван-царевич та залізний вовк», отримавши наказ роздобути цілющу воду для відьминої дочки, аж заплакав: «Тепер уже, — каже, — я пропав». Бо стережуть колодязь вогненні змії, які спалюють усе навкруги. А спустившись у колодязь, герой потрапляє на «той світ». Персонажі народних казок (Яга, багатоголовий Змій) володіють чарівним колодязем із живою і мертвою водою. Рятуючись від переслідування, Василиса Премудра обертається колодязем.

(Див. КРИНИЦЯ, ВОДА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.271. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.289. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.196. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.679-680. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.64, 94, 99; т.3, с.132; «Народные русские сказки» 135, 219, 564. М.Валенцова, Л.Виноградова, «Колодец», с.536-541. А.Гура, «Символика животных...», с.23, 62, 86, 103, 289 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.76, 145.

КОЛТИ — стародавні жіночі обереги. Золоті колти з вилами і рогами турів (XI—XII ст.) — святкові прикраси княгинь, з якими вони приходили на урочистості та навіть до церкви. Автор «Слова про ідолів» (XII ст.) засуджує своїх сучасниць за поклоніння якомусь жіночому божеству. Академік Б.Рибаков трактує зображення дівочих голівок з гірляндами квітів на колтах середини XII ст. як лики язичницьких богинь, зокрема Лади та її доньки Лелі. У кінці XII ст. ці

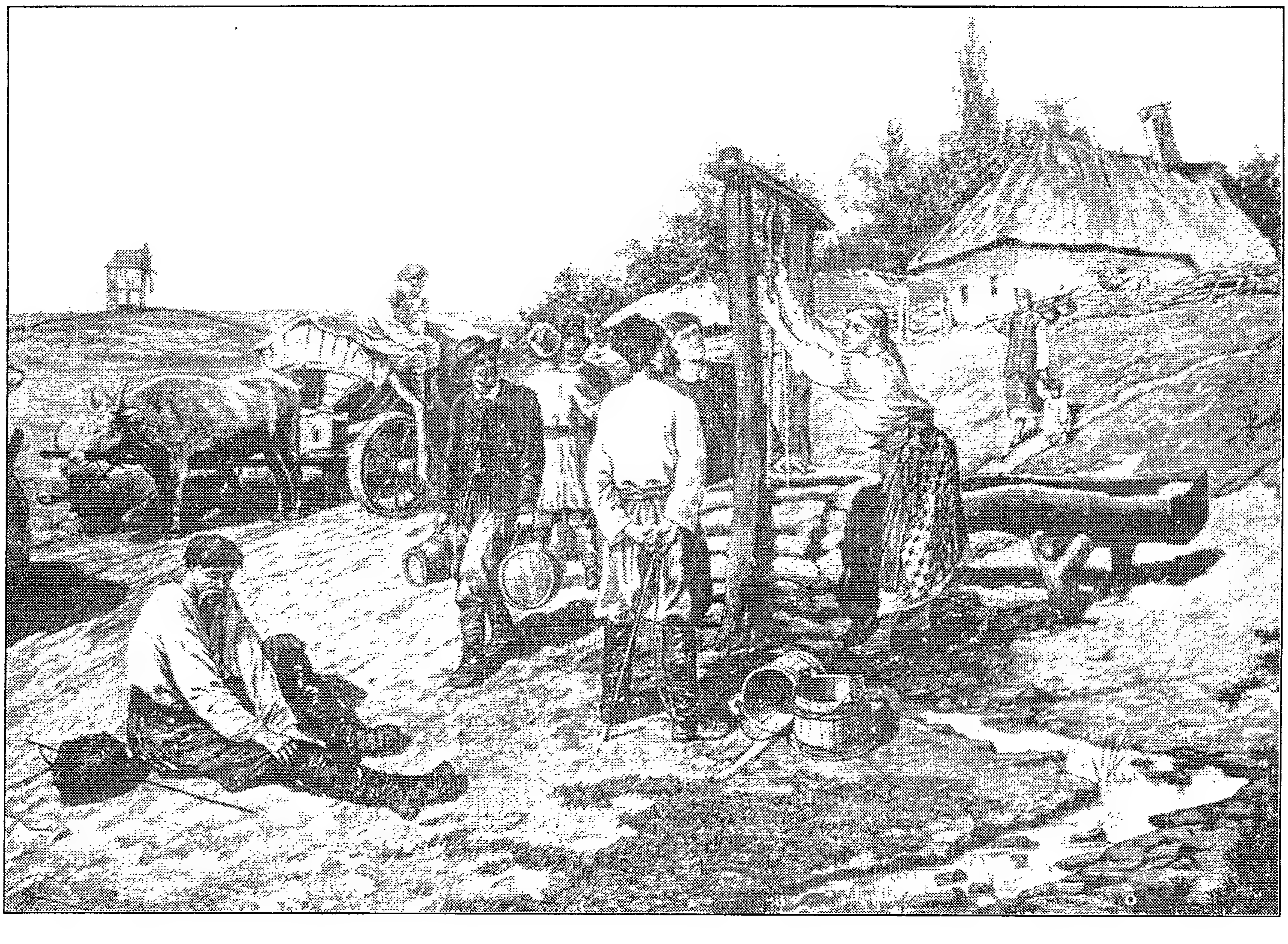

Чумаки в дорозі (Біля колодязя). Худ. К. Трутовський. 1892

Колти із зображенням птахів-сиринів з Михайлівського скарбу в Києві. XI—XII ст.

зображення на діадемах великих княгинь замінюються християнськими святими.
(Див. ОБЕРІГ, ЛАДА, ЛЕЛЯ).
Літ.: Б.Рыбаков, «Язычсство древнсй Руси», с. 592-597.

КОЛЯДА — 1) бог, який розпочинає Коло Свароже, тобто новий господарський рік; 2) стародавній обряд уславлення богів піснями (колядування) та винагорода за нього; 3) богиня-мати молодого Божича-Сонця.

Славлячи молодого Божича, бог торжества світла, бог перемоги добра над злом приходить у кожну оселю на Свят-вечір.

Коляда — велике свято Різдва (народження) молодого Божича-Сонця — відзначається в час, коли зимове Сонце повертає на літо, а день починає прибувати. 24 грудня вшановували також батька всіх богів — Сварога. Обряд колядування досить простий: колядники ходять від хати до хати, співають замовляння і побажання всіляких гараздів кожному дому та збирають пожертви у загальний «міх», які потім усією ватагою споживають.

Фольклор зберіг цікаві архаїчні описи зимового новорічного обряду, пов'язаного з божеством Коляди:

За горою крутою,
За рікою бистрою
Стоять ліса дрімучі,
В тих лісах вогні горять,
Кругом вогнів люди стоять,
Люди стоять, колядують.
Ой, Коляда, Коляда!
Ти буваєш, Коляда,
Напередодні Різдва.

В іншій колядці, записаній О.Афанасьєвим, співається:

Їхала Коляда
В мальованому возочку,
На вороному конику!
Заїхала до Василя у двір.
Василь, Василь! Подаруй Коляду.

«Їхала Коляда» — це Сонце, поворот якого радісно святкують люди. Цей виїзд предки вшановували символічним обрядом, про який згадують Судебник 1627 р. і царська грамота 1648 р.: на святі Коляди вони «одягали на себе машкари і одежу скоморошу і поміж себе бісовську кобилку водили». На Поділлі під Новий рік на честь богині Коляди також водили по дворах коня, прикрашеного пучками сухих квітів і вівса. А в Синопсисі 1647 р. згадується, що на святі Коляди вшановували «Тура-сатану». Це говорить про те, що свято Коляди тісно пов'язане з культом громовика (Перуна). У Галичині на святі Коляди ходили з чучелом вовка, зупинялися перед хатами і виголошували колядки, а також бігали селом з вовчою шкурою (вовк вважався охоронцем від злих духів). Учасники цих обрядодійств наряджалися биками, баранами, козлами, ведмедями, собаками і вовками, а також відьмою і чортом. Найчастіше використовувалися вивернуті кожухи і довга борода із льону. Той, хто уявлявся чортом, натягував на себе щось волохате, обличчя вимазував сажею, до голови прикріплював роги, а в зуби брав гаряче вугілля.

З поворотом Сонця на літо в давнину народилася думка, що мертві води (скуті льодом ріки та озера, снігові хмари) перетворюються у живі, які приносять землі оновлення і силу родючості. Тому на святі Коляди було прийнято здійснювати релігійне обмивання. Цей обряд у християнську епоху був перенесений, за твердженням О.Афанасьєва, на день церковного водосвяття (Водохрещу).

Проти обряду Коляди в кінці XVI ст. особливо завзято виступав український проповідник Іван Вишенський: «Коляди з міст та з сіл ученням виженіть, не хоче-бо Христос, щоб при його різдві диявольські коляди мали місце, але хай їх у прірву занесе».

Про свято Коляди згадує Густинський літопис (1670 р.): «Коляда, йому ж свято препогане буває 24-го. І хоча благодать Христовим Різдвом осіяє нас і ідолів губить, але й досі в пам'яті божевільних диявол живе: на честь цього біса збираються простолюдини напередодні Різдва Христового і співають пісень, в яких

і про Різдво Христове згадують, але передусім біса Коляду величають». Етнографічне святкування Коляди пов'язане взагалі з зимовими Святками (25 грудня — 6 січня), але і в церковному календарі, і в народному відчуваються сліди більш частого його святкування: на Великдень (Паску) і 1 березня.

Відомий дослідник народної творчості «віщун-гуцул» Ю.Федькович так писав про Коляду: «Божеством наших праотец було світле Сонечко. Звали єго Лад, і святкували єму кождого року три великі праздники. Перший праздник святкували тогди, коли сонечко зачинало змогати ея в силу і день рости, то єст при кінци місяця Декемврія, і звали той праздник «Ко-Ладу», с чого походить слово Коляда. І святкували той праздник дуже весело і торжественно, світили світло, укривали стів, клали на стів убрані колачі, мід і солодку кутю з маком, на покутю ставили убраний сніп пшениці, робили годи, гостилися, а жерці (священики бога Лада) ходили з легінями (парубками) і з образом дикої кози хата від хати, співаючи пісень Ко-Ладу, котрі то пісні і на нас перейшли і котрим ми поважати повинні, бо так роблять усі чесні народи, аби свою старовіччину не забути».

Цикл різдвяно-новорічних обходів завершувала колективна трапеза молоді, що відбувалася звичайно ввечері на Водохрещу. Цей звичай у різних місцевостях відомий під назвами «розщедрування», «розмеланки», «коляду пити», «розколяда», «латки», «ардан» тощо. До наших днів він побутує на Прикарпатті та Буковині. Для святкової вечірки парубки винаймали велику хату й запрошували музик. На оплату йшли кошти, зібрані під час колядування й щедрування (маланкування). На ці кошти купували горілку, пиво й необхідні продукти.

Після утвердження християнства свято на честь Коляди було приурочене до Різдва Ісуса Христа. У піснях-колядках Господь означає Сонце, Пречиста Діва Марія заступила стародавню Ладу, а св. Петро — Перуна.

(Див. КОЛО, РІЗДВО, СВАРОГ, ЗОДІАК, ЛАДА, ЛАДО, СВЯТИЙ ВЕЧІР, СВЯТКИ, КОЛЯДКИ, КОРОЧУН, ОВСЕНЬ, НОВИЙ РІК, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, ВОДОХРЕЩА, МЕЛАНКА, ОБДАРУВАННЯ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. II. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.274. Велесова книга, д. 31, 33, 36а, 37а. Історія релігії в Україні, т.1, с.329. Календарные обычаи и обряды... М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.249. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.90. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.39-41. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.137. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.264. І.Вишенський, «Твори», с.56. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.73, 91-98. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.77-115, 180-185. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.45-54. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.327. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.260, 1016-1017. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.108, 152, 192, 310, 340, 368, 393, 400; т.2, с.189; т.3, с.233-234, 356-358, 360-361, 365-372. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.10-36. И.Сахаров, «Сказания...», с.325. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.4-14. В.Шаян, «Постать «Березі» у староукраїнському культі «Різдва», с.372-373, 380-428. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.516; «Язычество древней Руси», с.138, 658-659. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.30-31. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.205-208. Б.Завітій, «Ходіння з конем в селі Кримно на Західному Поліссі», с. 74-84. А.Голан, «Миф и символ», с.112, 117. В.Чичеров, «Зимний период...», с.128. В.Иванов, В.Топоров, «Коляда», с.665. Г.Кабакова, «Коляда», с.568-570.

КОЛЯДКИ — календарно-обрядові пісні, які виконувалися переважно у святкові періоди під час ритуальних обходів осель. Колядки звеличували народження молодого Божича-Сонця та найважливіші складники творення Всесвіту — Вогонь і Воду, а значить Бога — Творця всього сущого.

Аби злі сили їх не розпізнали, колядники одягали на себе маски і ходили від хати до хати з восьмикутною зіркою («звіздою»), славлячи господарів-трудівників, бажаючи їм урожаю і багатства в новому Колі Сварожому на щастя і добро богам і людям. Співали й про те, що самі колядники — прибульці з потойбічного світу, які, переправившись через річку чи перейшовши міст через море або річку, потрапили на двір до господаря. У піснях колядників називають «дорогими, добрими, бажаними гостями», «святими, непростими гостями», «Божими слугами», «посланцями з неба, які приходять тільки один раз у році», і т. ін. Свій прихід у

дім колядники порівнюють з відвідуванням його самим Богом. Відгомін міфу першотворення бачимо у карпатських колядках, де птахи, поринаючи на дно моря, беруть участь у творенні земної суші. В усіх колядках молодий Божич-Сонце порівнюється з золотом як найвищим земним виміром краси. І все біля нього теж із золота: золотий човник, золоте зерно, золота кора, золотий перстенець, терем, місточок. Ось одна з колядок найстародавнішої доби:

Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба й землі,
А но лем було синє море.
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки.
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати:
— Та пустимося на дно моря,
Та дістанемо дрібного піску —
Дрібний пісочок посіємо ми,
Та нам ся стане чорна землиця.
Та дістанемо золотий камінь —
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам ся стане ясне небонько,
Ясне небонько, світле соненько,
Світле соненько, ясний місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звіздочки...

У 1877 р. М.Драгоманов писав: «Надруковані в III т. «Матеріалів» п.Чубинського колядки — цілі Веди південноруські, за котрими можна простежити відтінки релігійних уявлень від древніших часів до пізніших. Ось, наприклад, колядка, яка своїми образами нагадує гімни Індрі та багато псалмів, що описують бога, який проявляється у громі:

Ой із-за гори, з-за зеленої
Виходить нам чорна хмара,
Але не є то чорна хмара,
Але но є то Напередовець,
Напередовець, красний молодець,
Заперезався чорною ожиною,
За тою ожиною та три трубоньки:
Перша трубонька та роговая,
Друга трубонька та золотая,
Третя трубонька та жубровая,
Та як затрубить та в роговую,
Та врадується весь звір у полі;
Та як затрубить та в золотую,
Та врадується вся риба в морі;
Та як затрубить та в жубровую,
Та врадується весь мир на землі.

У більшості регіонів України колядували перші три дні Різдва (25—27 грудня), на заході — від Святого вечора, а щедрували напередодні Нового року і в день св. Василя. Дорослі колядники починали обходи у вечірню і нічну пору. Заразом поширена практика ранішнього колядування, яка має деякі відмінності від нічного: ранком ходили по хатах діти або дорослі, але вже не ряджені колядники, щедрувальники, полазники, посівальники і т. ін., які здійснювали відповідні ритуально-магічні дії, супроводжуючи їх короткими піснями з побажанням добра і щастя господарям. (Див. РІЗДВО, СВЯТА ВЕЧЕРЯ, ПОЛАЗНИКИ,

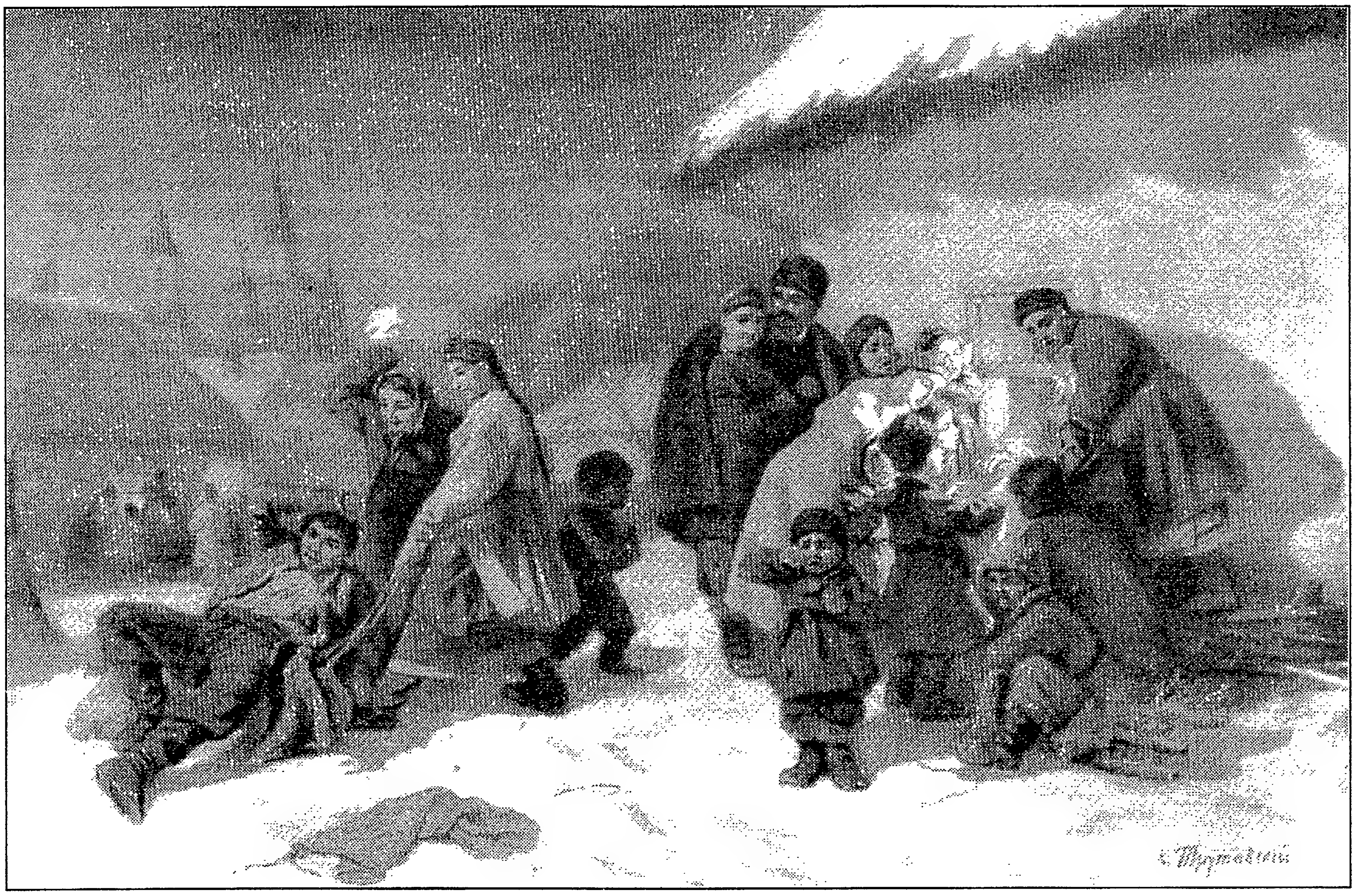

Колядки. Худ. К. Трутовський. 1864

ПОСІВАЛЬНИКИ, КОЛЯДА, БЕРЕЗАЙ, ЩЕДРІВКИ).

Літ.: Колядки та щедрівки. Золотослов. Народні пісні з-над Дністра..., с.203. Українські народні пісні, с.119. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.274. Космос Древньої України, с.100. Н.Костомаров, «Историческое значение...», с.145, 224, 618-619. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.250. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.6, 79. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.139. Н.Сумцов, «Научное изучение колядок и щедривок». С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.45-54, 69-114. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.I, с.77-115. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.215-235, 262. Ф.Рыльский, «К изучению украинского народного мировоззрения», с.37-42. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.66-70. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.298, 367-372. И.Сахаров, «Сказания...», с.325. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.23, 32. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.516. В.Чичеров, «Зимний период...», с.128. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.30-31. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.29. І. Сеньків, «Різдво в народних віруваннях...», с. 60-69. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.216, 221. Л.Виноградова, «Колядование», с.570-575; «Колядные песни», с.576-579. А.Гура, «Символика животных...», с.64, 97, 399, 512, 614.

КОЛЯДНИЦЬКА ЗІРКА («звізда») — один із символів святкування Різдва, атрибут колядницьких обходів. Мотив нової зірки, яка спалахнула у час появи на світ Божественного Немовляти, відомий із євангельської легенди про прибуття зі Сходу для поклоніння Христу волхвів, шлях яким до Віфлієму вказувала надзвичайно яскрава зірка. Вважалося, що до Святого вечора всі господарські роботи мають бути закінчені; сигналом до початку вечері була поява першої на небі зірки, а до цього часу потрібно було строго виконувати піст. Тільки тоді, «коли засяяла вечірня зоря», можна було відправлятися з ритуальною їжею до худоби, переносити кутю з печі на стіл, запрошувати «мороз» і т. ін.

Спеціально виготовлений макет «звізди» був атрибутом колядників або виконавців вертепних вистав. «Звізду» переважно робили із сита, до якого прикріплювали декілька «ріжків» (5, 6, 7, 9, 12), обклеювали промасленим папером, всередині сита прикріплювали свічку, настромлювали «звізду» на палку і вставляли у верхній ярус вертепного ящика. Колядницька зірка слугувала також оберегом від нечистої сили.

(Див. РІЗДВО, КОЛЯДА, КОЛЯДКИ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.138. Л.Виноградова, «Звезда Рождественская», с.288-290.

КОМАР — комаха, наділена у народних уявленнях чоловічою символікою; за деякими ознаками близька до мухи (у фольклорі часто виступають разом). Згідно з повір'ям, «мошки, комарі, мухи... завелися з попелу». Вважають, що комарі з'являються 13/26 травня, тобто у день Лукерії-комарниці. Найбільш кусючими комарі бувають у Петрівський та Успінський пости. Відомий вислів: «Як прийде Спас — комарам урветься час», тобто настане кінець. Найчастіше комар — це гумористичний персонаж. Особливо поширені жартівливі пісні про одруження комара з мухою, наприклад: «Ой, що ж то за шум учинився, / Що комар та й на мусі

Сучасні колядники із «звіздою». Рівненщина. Фото А.Мізерного

16*

оженився. / Та й взяв він собі жінку невеличку, / Що не вміє шити-прясти чоловічку, / Що не вміє шити-прясти і варити / І не вміє комарику догодити» (Волинь). Чоловіча символіка комара і еротичний підтекст комариного кусання присутні й у деяких ліричних піснях (комар не дає дівчині заснути, уві сні вона бачить милого, який приходить до неї у спальню тощо).

(Див. ЛУКЕРІЯ-КОМАРНИЦЯ).

Літ.: А.Гура, «Комар», с.579-580.

КОМЕТА — в уявленні предків — вогненний меч, зірка з хвостом, віха або мітла, на якій літає найстарша відьма, що керує всіма відьмами на землі. За повір'ям, комета з'являється на небі за велінням Божим, може запалити землю, спонукує людей до каяття і завжди віщує якесь лихо. Комета червоного кольору віщує війну, білого— голод або мор.

(Див. ВІДЬМА, БАБА ЯГА, ПЕРЕЛЕСНИК).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», ч. 1, с.26. Г.Булашев, «Український народ...», с.252. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрения славян...», т.1, с.39, 43, 125. Н.Вслецкая, «Языческая символика...», с.24.

КОМОРА — частина весільного обряду: зустріч молодої в хаті молодого.

Насамперед молода підлягає очищенню: її та весь її поїзд переводять через вогонь, який розкладають перед ворітьми двору молодого. Біля дверей хати молоду зустрічають батьки її чоловіка з хлібом-сіллю, але вона не повинна жодного слова говорити; потім її заводять до хати, де вона передусім випускає привезену з собою чорну курку під піч, а всі присутні уважно дивляться, щоб молода туди не зазирнула, бо тоді свекруха може вмерти. Посадивши молоду на покуті, паличкою знімають з неї намітку та закидають на піч. Це зветься «пригощати молоду», щоб вона скоріше звикала до нової хати. Тим часом у коморі вже готують постіль для молодих; неодмінно на соломі, яку приносить дружко, зі снопом жита в головах; зверху солому вкривають рядном, а на нього вже стелять постіль, що привезла з собою молода, або кладуть кожух чи якусь іншу одежину. У голові завжди ставлять хліб-сіль. Підійшовши до комори, дружко та молодий залишаються перед дверима, а молода входить туди разом зі свашками, які починають одразу її роздягати. Скинувши з молодої всю одежу, її старанно оглядають, щоб на ній де-небудь, наприклад у волоссі, не було яких-небудь колючих речей (*проторга*) або вузликів. Так само обстежують і молодого. Залишивши обох на самоті, радять їм, щоб вони не примушували гостей довго на них чекати. Коли мета перебування молодих у коморі здійснена, молодий стуком у двері дає про це знати старшому бояринові та свашкам. Свашки входять до комори, скидають з молодої сорочку, надягають на неї іншу; одягнувши її, виводять молоду до гостей, несучи перед нею докази її дівоцтва. Заключним акордом весілля є *перезва,* коли матері молодої повідомляють про щасливе завершення шлюбної ночі. Батьки молодого наливають послам горілки, забарвленої червоним, затикають пляшку колосками жита, прив'язують до неї пучечки червоної калини, додають ще до цього пшеничний хліб та відсилають усе це до матері молодої почесною депутацією з родичів; часом цю місію беруть на себе всі присутні на весіллі гості зі старшим боярином на чолі; він несе, між іншим, і згадану сорочку молодої. На хаті ставлять *корогву,* цебто червону запаску, прикріплену до дрючка, а бояри прив'язують собі через плече червоні пояси; на всіх мають бути червоні стрічки — одне слово, червона барва на всьому. Весільні гості знімають з даху корогву

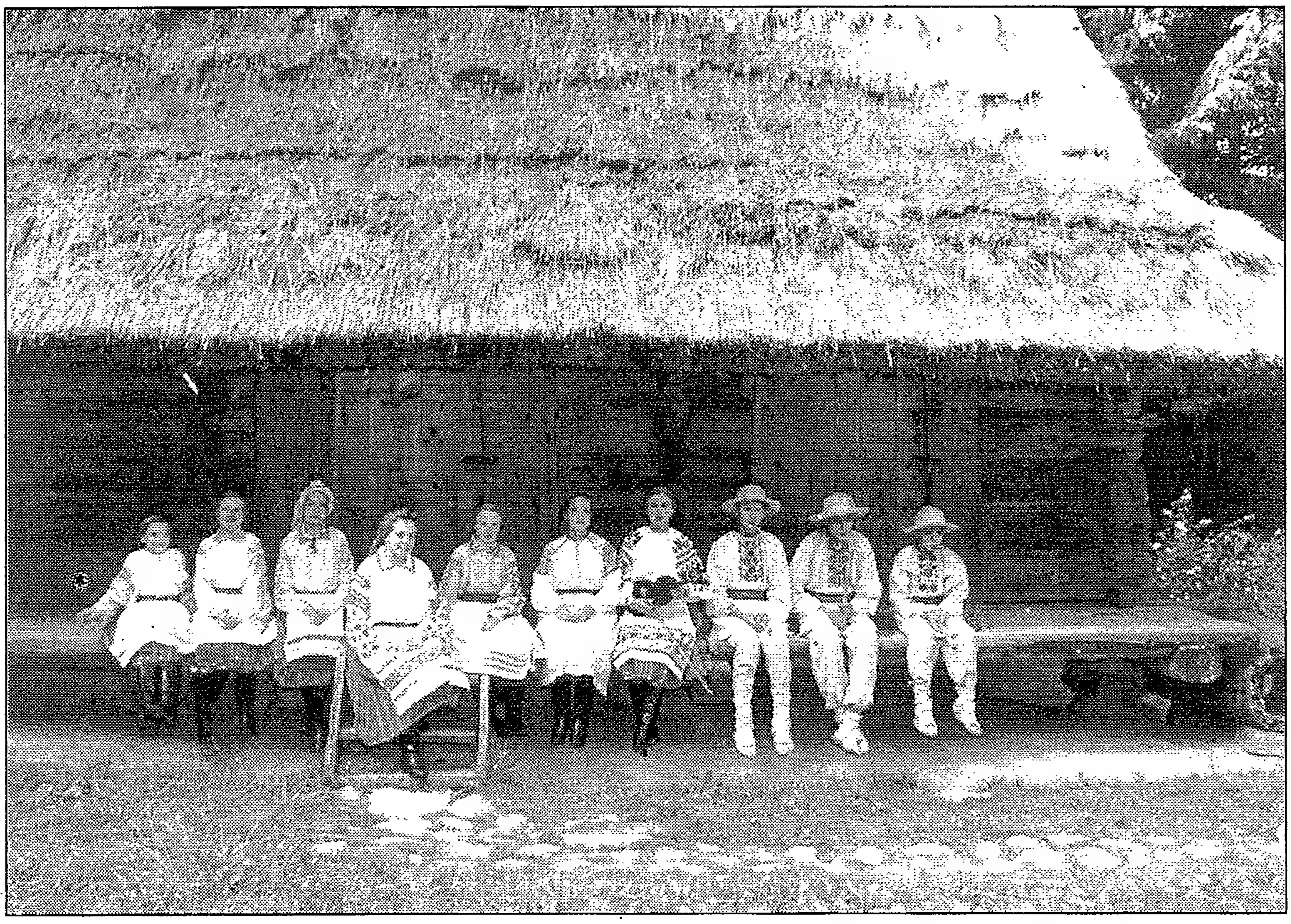

Учасники обряду «Комора». Рівненщина. Фото В.Ковальчука

та починають цілим натовпом ходити від хати до хати з музиками, танцями, співаючи веселих еротичних пісень.

Якщо молода виявилася «нечесною», не зізнавшись у тому наперед, на неї сиплються всі можливі образи, співають непристойних пісень, радощі з весілля зникають та всі розходяться, часом знаходячи задоволення в тому, що на батьків ославленої молодої надівають солом'яні хомути, частують їх горілкою зі склянки з пробитим дном тощо.

Звичаєве право українців засуджувало свободу статевих взаємин. Недодержання певних норм натрапляло на осуд з боку громади та родичів, який особливо суворо виявлявся при порушенні дівочої честі. Таких дівчат навіть били шнурами від дзвонів, намоченими у соляній ропі. В Українських Карпатах ще на початку XX ст. можна було спостерігати суворий звичай кари «на горло» — фізичної розправи за перелюбство дівчат та парубків. Особливо ж негативно сприймалося народження позашлюбної дитини, оскільки неслава падала не лише на дівчину, її матір та родину, а й на все село. Вважалося, що за цей гріх його мешканці будуть покарані неврожаєм або мором. Отже, село намагалося позбутися дівчини та її дитини.

У казках часто трапляється мотив *забороненої комори.* У казці «Чарівна сорочка» орел дає героєві ключі від будинку, «дозволяє скрізь ходити, на все дивитися, тільки одного ключа, який на стіні висить, брати не бажав». Відкривши комору забороненим ключем, Іван побачив там коня. Після цього він засинає і спить непробудним сном цілий рік. Іноді в коморі знаходяться жінки (зв'язані красуні, які просять пити, і т. ін.).

(Див. ШЛЮБ, ШЛЮБНА НІЧ, ВЕСІЛЛЯ, ВУЗЛИК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.276, 286. Українці.., с.588. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.176-184. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.140-145. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.І, с.268. Хв.Вовк, «Студії...», с.206-211, 276-292. Т.Рильський, «До вивчення українського народного світогляду», с.119-120. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.149-152. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 159, 209. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.43, 66. В.Скуратівський, «Русалії», с.408-410.

КОНОН — покровитель коней і конюхів, свято якого відзначалося 5/18 березня. За народними віруваннями, бога Перуна (Іллю-громовика) возить Конон по небу білими кіньми. Цього дня господарі пили міцні напої і за Конона, й за коней, щоб були здорові та робочі; також чіпляли сороку в стайні, щоб дідьки вночі на конях не їздили та щоб у косиці гриви не заплітали. Божество, що охороняло коней від хижаків на випасах, давні українці називали *табунником.*

(Див. ПЕРУН, ІЛЛІ ДЕНЬ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.324. М.Міщенко, «Народний календар», с.35. В.Скуратівський, «Дідух», с.69-70.

КОНЮШНИК — домовик, який охороняє коней від усякого лиха, а також примножує приплід. Народні повір'я приписують цьому домовику особливу пристрасть до коней; по ночах він любить їздити верхи, так що нерідко вранці бачить господар коней у милі. Коли кінь щойно куплений, його приводять у двір і пускають без вуздечки: «нехай домовий сам знайде для нього місце!» Де кінь зупиниться, там і має бути стайня. Бувало, що через це її переносили на нове місце.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.40.

КОПИТО — цій частині тіла тварини приписуються магічні властивості; у ритуальній практиці часто виступає замінником самої тварини. Наявність копит у демонічних персонажів — головна ознака нечистої сили. У випадку хвороби домашньої худоби її обкурювали димом підпаленого копита; так само лікували пропасницю у людей: хворого чоловіка обкурювали димом з копита кобили, жінку — з копита жеребця. За білоруським повір'ям, після смерті чаклуна від нього залишаються свинячі копита. Демони намагаються приховувати цю свою відзнаку: копита або «конячі ноги» чорта можна побачити тільки випадково або на дуже близькій відстані. У народній метеорології грім і блискавка пов'язуються з уявленнями про удари копит коней, які несуть по небу колісницю св. Іллі. Виникнення цілющих джерел у билинах приписується копитам коня Іллі Муромця («Куда падают копыта лошадиные, тут становятся колодцы ключевой воды»), про це співається в обрядових піснях («Розгулявся Юр'їв кінь, розбив камінь копитом...»). У місцях, де кінь Іллі Муромця вибивав копитом джерела, ставили каплички на честь Іллі-пророка.

(Див. ПІДКОВА, ІЛЛІ ДЕНЬ, ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ, СЛІД).

Літ.: А.Плотникова, «Копыто», с.594-595.

КОРІНЬ — частина рослини, пов'язана з підземним світом і наділена магічними, лікувальними та захисними властивостями. Коріння дерев, особливо тих, які ростуть, «де сонце не світить», вважалися місцем, де водиться нечиста сила. Особливу небезпеку становило коріння повалених бурею дерев: під ним можуть бути «бісиці»; у таких місцях ховали самогубців. Люди боялися викорчовувати дерева, намагалися рубати їх вище коріння, залишаючи його духам. Перш ніж зрубати дерево або гілку з нього, до його коріння клали як жертву хліб, сіль, гроші або лили вино. Вірили, що корінь *переступня* має «голову», «очі», «вуха», «тулуб» і т. ін. Люди боялися його викопувати, щоб не стати калікою, втратити розум чи вмерти. Викопаний з великими пересторогами такий корінь використовували як оберіг, який приносить у дім щастя і багатство. Магічні властивості приписували кореню *красавки*: коли дівчина доторкнеться ним до свого судженого, то він любитиме її до самої смерті; кореню *ятришника*, форма якого нагадує кисть руки з п'ятьма пальцями. Його використовували як засіб від вагітності. Корінь *плакун-трави*, викопаний напередодні Купала, має здатність оберігати від відьом і чарівників. Корінь *валеріани,* або *мар'їн корінь,* оберігає від укусу змії. Корені деяких рослин використовували у любовній магії (*приворотне зілля*). Корінь *любистка,* викопаний на Покрову (1 жовтня) вранці, має здатність скріплювати подружжя; відвар коренів *дуба* і *берези*, що ростуть разом, давали пити молодим для взаємної

любові. Корінь *зозулиних сліз* підмішували у питво молодій парі, щоб жили у мирі та злагоді. Корінь *тройзілля* дівчата носили при собі, щоб скоріше вийти заміж. Щоб відьма не шкодила худобі, виливали молоко від її корови на коріння викорчуваного бурею дерева із замовлянням: «Щоб твою корову так само викорчило!» Аби новонароджений виріс сильним, його купали у воді з коренем *дивосила,* викопаним у день Купала.

(Див. ЛЮТЕ КОРІННЯ, ЗЕЛО, ДЕРЕВА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ).

Літ.: В.Усачева, «Корень», с.595-598.

КОРНИЛІЇВ ДЕНЬ — 26 вересня. Вважалося, що цього дня припиняється ріст рослин: «Коріння не росте, а мерзне».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.98.

КОРОВАЙ — ритуальний священний жертовний хліб богові Сонця, а тому завжди має сонячну, круглу форму. Коровай — один із найважливіших магічних засобів замовляння плодючості, а також образ небесного весілля, де Сонце — наречена, а Місяць — молодий. Тому на короваї зображені небесні світила:

— Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
— Єсть на нім зорка і місяць ясненький.
— Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
— Єсть на нім райськії пташеньки.
— Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
— Єсть на нім житнеє колосся.
— Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
— Єсть на нім вишні і черешні.
— Ладо моє, Ладо моє, що є на тім короваї?
— Єсть на нім білії обруси.

Великодні короваї споживалися разом з обрядовими яйцями-крашанками, які також є символом життя. Обов'язковим на випеченому короваї має бути знак Сонця — хрест.

На весіллі коровай — це причащання всього роду до головного зернового тотема, до головної жрекині всього обрядодійства — матері, яка благословляє всі весільні дії. У піснях співається, що воду для святого короваю беруть із семи криниць; муку принесено у семи міхах; змелено її із пшениці, що виросла на семи полях; у тісто покладено сім кіп яєць, знесених сімома білими курками; масло для короваю взято із семи кадовбів, а збито його з молока від семи молодих корів тощо. Коровай — символ зріднення, змішання двох родів. Рід молодої та рід молодого мололи окремо на жорнах зерно, потім усе змішувалося в одній діжі. У діжу лили воду з криниць молодої та молодого, давали на смаки-присмаки двох родів масло, сіль, яйця, пахощі. І дружки від найменшої до найстаршої вимішували коровай у широкій низькій діжі, співаючи: «Дівчина, як сонце, а козак, як місяць, а небо — дорога. Зійшлися два роди до милої згоди в ім'я Дажбога та й біля порога всі пообнімались, що кровно змішались — дітьми обмінялись. Коровай росте-сходить, нову силу плодить, бабусі-дідусі близькі і далекі, з раю завітайте, внукам дари дайте, щоб множились роди багаті-завзяті. Ну просто як рай чарівний коровай!»

Існувало уявлення про те, що молодий хлопець чи дівчина, які померли неодружені, повинні на «тім світі» мати чоловіка або жінку. Їм улаштовували своєрідні похорони-весілля. Зокрема випікали весільний коровай, клали його на кришку домовини, а на кладовищі роздавали рідним. Коровай також приносили на найвищу гірку в день народження весни і піднімали

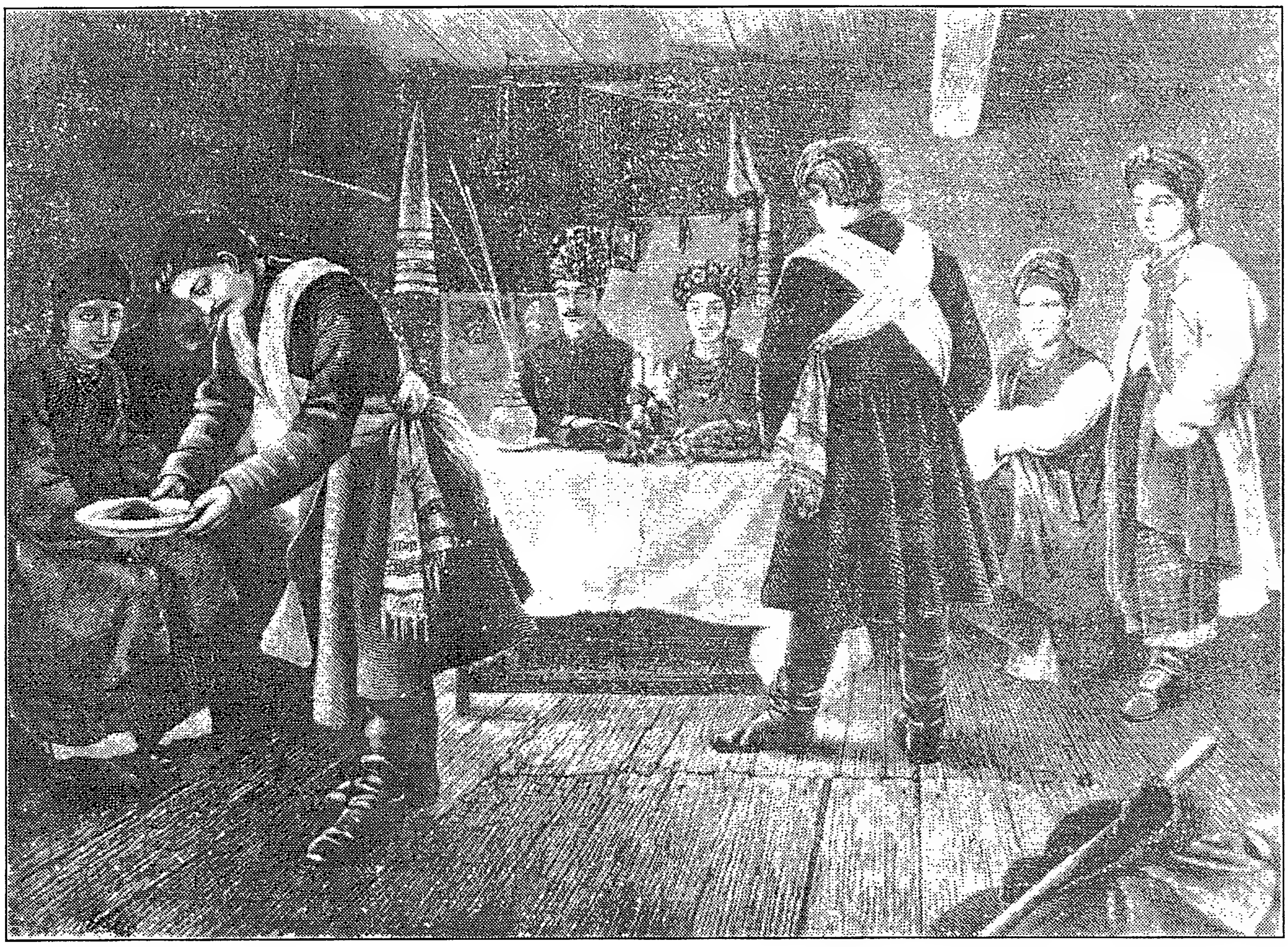

Роздача короваю. Худ. М. Зінов'єв. 1881

його до Сонця на вишитому рушнику. Потім ділили між собою та пригощали ним птахів.

(Див. ШЛЮБ, ВЕСІЛЛЯ, ПАЛЯНИЦЯ, ПИСАНКА, ХЛІБ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Сім).

Літ.: Золотослов № 394. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.285. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов...». Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.99-100, 108-116, 241. П.Чубинський, «Труды...», т.IV, с.700, 708; «Мудрість віків», кн. 2, с.124-132, 165-170. В.Шухевич, «Гуцульщина», т.3, с.3, 243. В.Гнатюк, «Похоронні звичаї і обряди», с.268, 332, 339, 348. Хв.Вовк, «Студії...», с.198-199. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.126-128. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.176. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт...», с.14. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.264. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.205, 206, 219. Н.Никольский, «Происхождение и история...». В.Иванов, В.Топоров, «Исследование...», с.243-258; «Каравай», с.622. А.Гура, «Каравай», с.461-466; «Символика животных...», с.26, 196, 184, 185, 216. В.Скуратівський, «Русалії», с.519-522.

КОРОВ'ЯЧА СМЕРТЬ (Чорна Неміч) — міфічна потвора у вигляді старезної кістлявої баби, в якої «руки з граблями». За повір'ям, 5 лютого (або ж на початку чи наприкінці осені) вона з'являється до худоби. Сама в село не заходить, а завжди мужики її з собою завозять. Коли вже забереться кудись ця гостя, то досхочу потішиться: переморить усе поголів'я до кінця. Прогнати її можна тільки оборюванням села та іншими обрядодійствами. Від цього вона ховається в ліс і болото доти, доки худоба не вийде на сонце грітися. Тоді вона, заморена, бігає по селах і врешті утікає в степ, якщо не зуміє пробратися до хліву. Люди завбачливо тоді зачиняють свої хліви та вішають на них личаки, змочені в дьогті, як оберіг від цієї немочі.

(Див. ВІДЬМА, ОБОРЮВАННЯ, ДЬОГОТЬ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.27, 60, 258, 286. И.Сахаров, «Сказания...», с.240. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.65. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.22.

КОРОЧУН, карачун, кречун, крачун, керечун — у народній традиції термін, закріплений, головним чином, за різдвяним циклом обрядів і вірувань.

Над етимологією слова *корочун* працювало досить багато видатних етнологів та лінгвістів: О.Потебня, А.Веселовський, А.Петрушевич, К.Сосенко, С.Килимник, Ф.Мікльосіч та ін. На жаль, питання залишилося відкритим. Російський історик М.Карамзін виводить це слово від «коротать» («укорачивать») — на тій основі, що у грудні бувають найкоротші дні; а з середини грудня Сонце повертає на літо і дні чимраз стають довшими. Як зазначає С.Килимник: «Свято «Корочуна» у дохристиянські часи було найбільшим, найсвятішим, найбагатшим стравами, найрізноманітнішими обрядами, магічними діями та магічними (чарівними) словами... Після об'єднання родів у племена й свято «Корочуна» набрало ширшого характеру та змісту — вся суспільність через своїх членів бере участь у святі. Усі молитви-коляди, усі магічні дії, усі бажання — скеровані до всіх членів племені чи поселення... Назву Корочун трактують порізному: як свято дня, що ступнево збільшується (ніч скорочується), як назву сонячних променів, що входять з цього часу під земну кору і т.д. Це свято є нашим документом глибокої доісторичної дійсності не лише вірувань, світогляду, але й наших культурних, політичних та економічних зв'язків і взаємин із всесвітом».

Найближчим до вирішення цієї проблеми, на нашу думку, є дослідження видатного українського теолога Ксенофонта Сосенка. Зокрема, вчений стверджує, що важливу роль у культурно-релігійних традиціях українського народу відіграє постать *прадіда*, яка ідентична з *Дідом, Дідухом,* узагальнена назва якого — *Корочун*: «Це полубоже єство і незабутній культурний лицар — доброприносець народу і міфологічна астральна поява: небесна, велична, з найкращих небесних світил, — богоподібна... Постать прадіда — Дідуха — Корочуна виступає сильно не лише в святі Різдва-Коляди, але так само сильно й визначено в інших релігійних і побутових святах. І так: виступає вона в Щедрім Вечорі в культі місяця молодика... приходить і в староукраїнському гаїлковому великодному святі...» К.Сосенко вважає, що вірування у Корочуна належать до сонячного культу і безпосередньо стосуються української міфологічної системи, а не іранської чи єгипетської, як вважають деякі дослідники. Ця гіпотеза вченого виникла на основі спорідненості даного образу з ідеєю Дідуха. Різниця тільки в тому, вважає К.Сосенко, що культ Корочуна «загубився у пам'яті народу», на противагу традиційному і чисто народному культу Дідуха, який залишився з прадавніх часів незмінним. Святочною жертвою для Корочуна вважається обсипання його зерном. Для Дідуха подібною жертвою є хліб і кутя з медом, які ставлять перед ним на покуті. Жертвою для Корочуна є також настільний хліб. З цим святочним хлібом, медом та маком, як тільки зійде вечорова зоря, що має сповістити людям про велике чудо — народження Сина Божого, люди спочатку обходять тричі «за сонцем» навколо столу, а згодом — усе обійстя, з вірою «щоб увесь рік ми жили багато». С.Килимник твердить, що: «малі Крачуни в округ великого хліба-Крачуна — це образ прадіда з ріднею, а заразом символи астральних світил, хоч не означених поосібно так, як в українських колядках про місяць, сонце і зорю (зорі). В цім, мабуть, є різниця або захитання мітологічної української орієнтації, бо *хліб-Крачун* і малі *колачі-Крачуни* — це, мабуть, сонце посеред астральних світил... Сніп збіжжя й осипане на нього зерно характеризують, безперечно, Корочуна як культурного лицаря, першого сподвижника культури збіжжя та взагалі як першого господаря; подібно як сніп пшениці, хліб і кутя з медом характеризують Дідуха як першого господаря і пасічника».

Полемізуючи з тими дослідниками, хто вважав культ Корочуна надбанням лише Закарпатської України, М.Грушевський, зокрема, зазначав: «Се ім'я (Коляда — *В.В.*) вигнало стару тубильчу назву «Корючуна», що досі начебто заховалась в Західній Україні, у волохів і болгарів, а для XII в. засвідчена новгородським літописом, що се була назва загальна. (Назва, одначе, не зовсім ясна щодо свого значення: одні розуміють се як найкоротший день, інші — такий, що вже наступив, «покрачував»; в обох випадках ся назва властиво

належить попередньому, воведенівсько-варвариному, циклові і перенеслася на коляду разом з різними святочними церемоніями)». Болгари і словаки називають Різдвяні святки *Крачун, Крачунець*. У Болгарії *Крачуном* називають всякого, хто народився 25 грудня. У білорусів *корочун* — раптова смерть у молодому віці. Міфологічний образ Корочуна знаходимо в гуцулів, у яких передріздвяний піст називається *Корочуном*. Сучасний дослідник В.Скуратівський зазначає, що гуцули робили обрядовий хлібець-корочун так: «жінка, щоб спекти карачуна, одягалася в гуню і натягала рукавицю, бо «гола рука — це бідність, а карачун — символ достатку». Обрядовий хліб стояв на столі впродовж усіх святок, символізуючи *зимове сонцестояння*. Куштували його тільки після Василя, а один зберігали до весни, щоб вийти з ним на перший засів яровини... На Закарпатті, після того, як хліб спечено, батько з сином йшли до току з веретою, нав'язували в неї соломи і заготовляли два снопи — один, щоб розіслати на столі, а інший правував за Дідуха. Потім направлялися до водойми, вмивалися джерельною водою, змочували з трьох сторін карачуна і поверталися додому».

Саме обрядодійство досить виразно описано Терещенком: «В переддень Різдва (день Св. вечора) займає в Карпатській Русі головне місце посеред хлібного їства величезний хліб, що називається *крачуний* або *крачун*. Його саджають в піч коло 3-ї години й обставляють доокола колачами. Під вечір приступають, щоб привітати Крачуна. Від сінешного порога до головного стола, вкритого полотном, устелюють дорогу чистою соломою. На столі кладуть велику миску, повну домашніх овочів і хлібного зерна; відтак вносять страву, а посередині ставлять великого Крачуна, окруженого маленькими крачунами. З появою вечірньої Зірки звіщають *похід Крачуна*. Двоє вносять з повагою великий ячмінний або вівсяний сніп і ставлять його в куті кімнати; прочі вітають його посівом зерна, взятого з миски. В часі входу Крачуна всі, що є в хаті, засідають за стіл, не виключаючи слуг».

(Див. РІЗДВО, КОЛЯДА, КОЛЯДКИ, КАЛЕТА, СОНЦЕСТОЯННЯ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. III. Календарные обычаи и обряды... М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.337; «Історія української літератури», т. І, с.177. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.11-16, 37, 57-61, 67. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.85-91, 272-276. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.327. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1007. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.372. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.22. И.Сахаров, «Сказания...», с.325. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.11. В.Иванов, В.Топоров, «Карачун», с.623. М.Валенцова, «Карачун», с.468-469. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.114. М.Фасмер, «Этимологический словарь...». А.Десницкая, «К вопросу о балканизмах...». Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.197-200. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.275. В.Скуратівський, «Русалії», с.533-534; «Дідух», с.15.

КОСА — вид зачіски, наділений шлюбною символікою; одну косу носили дівчата (в тому числі старі діви), дві коси — одружені жінки. Коса — символ дівочої краси, честі, чистоти, гідності, вірності та кохання. Перше заплітання коси дівчинці означало перехід її у нову вікову категорію. Доки їй підрізували волосся, вона була «дівчинкою», а щойно їй заплели косу, то вона ставала «дівкою», дівчиною на виданні. З давнини зберігся звичай для дівчини чи жінки розчісувати волосся й заплітати косу перед тим як братися за будь-яку роботу. Про охайність дівчини дізнавалися по косі. Тому дівчата особливо причепурювали та прикрашали косу найрізноманітнішими прикрасами, насамперед квітами та кольоровими стрічками. У веснянках-хороводах заплітання квітів у вінки та заплітання коси — символ пробудження природи та життєдайного Сонця, а з ними й людського життя. Коса запліталася з трьох частин, бо то є золоте трисуття: Сонце, урожайність та шлюб. Та коли дівчина врешті вибирала собі милого, коса втрачала свою силу, її розплітали. За весільним звичаєм наречений купував косу у батьків молодої. Розплітання коси — особливо хвилююче обрядодійство. Молоду часто садили на кожух, щоб була плідна й багата, і молодий розплітав косу, а всі дивилися, чи вона чиста й гарна. Іноді косу розплітав найменший брат чи сестра або разом по черзі, коли коса довга. Збезчещеній дівчині косу привселюдно відтинали, іноді покритку били мотузками, намоченими в солоній ропі.

Легенда, записана на Поліссі, розповідає про те, як дівчина у ніч на Купала, рятуючись від нечистої сили, наказала чортам заплести їй косу по одній волосинці, що вони й робили, доки півні не заспівали. Щоб оберегтися від нечистої сили, у четвер на Русальному тижні дівчата влітали в косу полин; від чорта, від ходячого мерця вплітали донник, тою, руту; від чаклуна на весіллі рятувала богородська трава.

(Див. ВОЛОССЯ, ШЛЮБ, ПОКРИТКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.289. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.164-165. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.23, 28, 30, 119-120. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.290-297. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.122, 232. В.Усачева, «Коса», с.615-618. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.48-50. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.167, 168, 178. В.Скуратівський, «Русалії», с.476-479.

КОСТРУБ (Кострубонько, Нечепура, Кострюб, Кострубань, Кострубач, Коштрубань, Кострубка, Весняк) — солом'яне опудало у вигляді чоловіка, яке заздалегідь виготовлялося молодицями наприкінці Ярилових свят, коли відбувалися проводи бога Ярила. Вже на святі чоловіки несли це опудало, ніби покійника, у ліс чи до води. Дорогою співали сумних пісень, а молодиці підкреслено голосили: «Помер Ярило, нема Ярила!..» Коли Коструба вкидали в яму й засипали землею чи топили в річці, жінки жартома оплакували його, приказуючи, який він хороший та послужливий і що то за життя буде без нього:

Бідна моя головонько, нещаслива годинонько!
Що я собі наробила, щом Коструба не злюбила.
Приїдь, приїдь, Кострубоньку,
станем рано до слюбоньку,
Рано-рано, пораненьку на білому каміненьку!

Коли ж Кострубонька поховають, усі разом водять хороводи, співають жартівливих пісень, бо то велика радість, що він знову на цвинтарі. Отож Кострубонька закопували, щоб він передав свою невгамовну дітородну силу землі для майбутнього врожаю. Цього дня, крім «проводів русалок», «похоронів» Ярила та Коструба, «проганяють» Шуліку. В усіх цих обрядодійствах Ярило — коханець-орел, Коструб — нелюб-яструб, а Шуліка — коханець, що чинить перелюб із заміжніми жінками. Таким чином, у цьому святі наші предки уявляли смерть і воскресіння рослинного світу. Подібний ритуал є в багатьох народів.

Ще на початку XX ст. був звичай узимку ставити вздовж шляхів солом'яні снопи, щоб можна було знайти занесені снігом дороги. На перехрестях, які вважалися «нечистими місцями», ставили великий сніп («геть із руками, із головою, а чуб з колосків»), одягнений в кирею, з брилем на голові, мітлою в руках і люлькою в роті. «Як, було, їдем проз нього, то треба уклониться і сказать: «Помагай-бі, діду кострубатий!» ... Як не сказать йому, то він зіб'є з дороги, чи вдень, чи вночі, і та людина мусить блудить по полі цілий день або ніч. Після цього... другим разом як іде коло Кострубонька, надягає на того солом'яного діда свитку чи кирею, чи чемерку: — Нате вам свитку та не збивайте мене більше з дороги!», — пише відомий дослідник А.Кримський. Навесні Коструба урочисто спалювали, а солому, з якої його робили, вважали цілющою і використовували для лікування дитячих хвороб. А.Кримський звернув увагу на звичай кидати Кострубові тютюн, що, можливо, замінив давніше принесення йому жертв. У піснях згадується також звичай жертвувати йому одяг, годувати Коструба борщем тощо. Часто в текстах фігурує білий камінь, на якому дівчина воліє брати шлюб із Кострубом. Гаївковий «білий каміненько» перегукується з загальнофольклорним «каменем» замовлянь, казок, билин, який дослідники пов'язують з народними уявленнями про смерть. Він немовби позначає межу між царством живих і царством мертвих, і в той же час він є центром, навколо якого скупчуються всілякі магічні сили.

Серед багатьох записів гри «Коструб» цікавим є варіант із Херсонщини. У ньому Коструб у полі оре, волочить, сіє, косить, в'яже, возить, молотить і меле зерно, після чого вмирає. Хлопчик, вибраний за Коструба, паличкою розкопував землю і показував рухами все, про що співалося в пісні. По закінченні гри Коструба брали за руки-ноги й несли «ховати» до яру.

Спалення навесні «діда Коструба», подібне до ритуалу спалення Дідуха по закінченні різдвяно-новорічних свят, який має назву «гріти предків» і пов'язаний з віруванням про «повернення» померлих на землю в сакрально визначений час. Гуцули в Чистий четвер палили у дворах ватри, навколо яких бігали діти і кричали: «Грійте діда, грійте діда, дайте хліба, грів би вас Бог всяким добром!»

(Див. ЯРИЛИНЕ СВЯТО, РОЗГРИ, ПЕРЕХРЕСТЯ, ГАЇВКИ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, ПТАХИ — Яструб, ДІДУХ).

Літ.: Золотослов № 167-169. Етнографічні матеріали, зібрані В.Кравченком на Волині.., с.10-11. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.291. Славянские древности: Этимологический словарь, т. 1, с.544. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 81-86, 165-166. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.44. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.І, с.198. І.Крип'якевич, «Побут», с.38. А.Кримський, «Звенигородщина...», с.321-325. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.420. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.186, 196-200, 303; кн.2, т. IV, с.369-371. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.355, 373. Б. Рыбаков, «Язычество древних славян», с.378. О.Чебанюк, «Релікти архаїчних вірувань і ритуалів...», с.88-95. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.94. В.Иванов, В.Топоров, «Кострубонька», с.11. Т.Агапкина, «Кострома», с.633-635. В.Ястребов, «Материалы по этнографии...», с.33-35. Е.Демиденко, «Значение и функции общефольклорного образа камня», с.86. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.123-128. В.Скуратівський, «Дідух», с.157. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.355.

КОТИГОРОШКО (Покоти-Горох, Іван-Горох, Горох) — один із головних героїв казкового фольклору XVIII ст., якого дослідники назвали «українським Геркулесом».

У казці про Котигорошка розповідається: у селянській сім'ї багато синів (7 або 12 братів) і сестра. Брати самі зробили плуг, ярмо і орють; сестра носить їм обід. Одного разу напав на них Змій і всіх забрав у полон. Після цього в матері, яка проковтнула горошину, чарівним способом народжується син, який швидко виростає у богатиря. Цей Покоти-Горох просить виготовити йому залізну булаву (кий, палицю) у 50 (150) пудів. Отримавши булаву, богатир підкидає її далеко за хмари: булава летить кілька днів. Після цього Покоти-Горох іде на пошуки братів і сестри. На тому шляху його чекають випробування: він з'їдає вола (бугая, кабана), випиває 100 бочок вина, перескакує через 12 коней тощо. Змій, одружений з сестрою богатиря, зустрічає його, пригощає мідним горохом, мідними горіхами, залізним хлібом. Тут знову чекають на Гороха випробування: він знищує величезну колоду, табун коней і залізний брус. Після цього «видуває тік», і починається змагання Гороха із Змієм, яке закінчується тим, що Горох убиває Змія, звільняє сестру і оживлює братів. При поверненні назад у Гороха виникає сварка із братами, і він іде з дому «куди очі дивляться».

Богатир Горох тут виступає в ролі вождя племені. Однак у цій казці ковалі, які кують палицю богатиреві, ще не підняті до тих висот, які ми бачимо у міфі про Сварога—Кузьмодем'яна. Не згадується тут і про оборонні системи «змієвих валів». Очевидно, що казковий час царя Гороха старіший за часи кузьмодем'янських легенд, про що говорить і народна приповідка: «А було то при царі Горосі!» Пора царя Гороха — це, напевне, час перших кіммерійських наїздів (приблизно X ст. до н. е.), коли не укріплені ще поселення лісових племен були спалені степовиками. Саме завдяки кіммерійцям залізо поширилося не тільки у Східній, але значною мірою і в Центральній Європі. Крізь казку проходить протиставлення мідних речей залізним: усе архаїчне — мідне, усе нове — залізне. Причому у Змія є великі запаси заліза.

(Див. БОГАТИРІ, ЗМІЙ, ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, ЗМІЄВІ ВАЛИ, КУЗЬМИНКИ).

Літ.: СУМ за ред. Б. Грінченка, т. II, с.292. З живого джерела, с.19-21. Українські народні казки, с. 179-187. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрения славян...», т.2, с.68, 380-381. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.576-577, 590. Н.Новиков, «Образы...», с.28-43.

КОЦЮБА (кочерга, клюка, ковеня, ожег, ватраль) — предмет пічного начиння, наділений магічними властивостями завдяки зв'язку з вогнем і вогнищем.

До коцюби ставилися шанобливо. Її не можна кидати, а слід ставити у кутку біля печі. Коцюбу і рогачі клали «на відпочинок»; якщо цього не зробити, вони будуть «сварити» господиню. На Поліссі, щоб відвернути хмару, град, хлібну лопату і коцюбу виносили на двір, клали хрестом і читали молитву. При переїзді у нову хату господар вносив туди ікону, а господиня — рогач і коцюбу, якими хрестила усі кутки хати, «щоб ніякі комахи не водилися у ній». Верхи на коцюбі проганяли з хати цвіркунів і бліх, з поля — гадюк і кротів. За допомогою коцюби позбавлялися горобців: «Щоб горобці не їли соняшників, перед Новим роком рано встає стара баба, сідає на коцюбу і до сходу сонця оббігає кругом весь город» (Дніпропетровщина). За повір'ям, ручкою від коцюби не можна торкати вогонь — коршун буде хапати курей.

Коцюба виступає також атрибутом нечистої сили. Верхи на коцюбі відьма відправляється на Лису гору, а на Купала об'їжджає свій дім: «Сіла на ковеню і по хаті їздить кругом. То на Купалного Івана. Відкрила окно і полетіла» (Київщина). Відьма-босорка сама може ставати коцюбою. Верхи на коцюбі їздили хлопці, коли грали з коржем («Калита») у день св. Андрія. Дівчата під час Святок кидали коцюбу через пліт, щоб дізнатися, звідки чекати судженого. Щоб не боліла спина під час жнив, на Поліссі «топтали спину», опираючись при цьому на коцюбу.

(Див. ПІЧ, ВОГОНЬ, ВОГНИЩЕ, ЛОПАТА ХЛІБНА, КАЛЕТА, СВЯТКИ).

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.147. О.Белова, «Кочерга», с.635-637.

КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ — мешканець потойбічного світу, котрий, як і Яга, може впливати на земне життя. Мотив Кощія досить поширений у легендах та казках. Кощій — скупий охоронець скарбів і небезпечний викрадач красунь, — так само, як і Змій-Горинич; обидва вони ворогують з казковими героями і замінюють один одного; отож в одній і тій же казці може діяти в одному випадку Змій, а в іншому — Кощій. Фантастичний образ безтілесного кістяка, чия душа захована в яйці, яке лежить у скрині під правічним Деревом життя, що росте «в окіяні, на острові Кургані», — то символ самого безсмертя, невмирущості душі, котра без упину оновлюється кожен рік із воскресінням весняного сонця.

(Див. БАБА ЯГА, ЗМІЙ-ГОРИНИЧ).

Літ.: Українські народні казки, с. 62-68. Семиліточка, с.94-109. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.53. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.338, 385. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.266. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрения славян...», т.2, с.301-306; «Народные русские сказки» 156, 269. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.253, 317-323, 329, 355, 771. В.Иванов, В.Топоров, «Кащей Бессмертный», с.629. А.Голан, «Миф и символ», с.219. Н.Новиков, «Образы...». В.Скуратівський, «Русалії», с.176-177. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.744-747.

КРАДА (скрада, скврада) — вогняне кільце, яке влаштовували предки кругом поховання покійника. Це слово трапляється у літописця Нестора. У ньому злилися поняття «вогонь» і «круг»; можливо, як вважає Б.Рибаков, крім вогняної основи жертовника, суттєву роль відігравала тут і кругова форма. Підтвердження цього знаходимо у давніх курганах. Вогняне коло мало захистити прах покійника від ворожих сил. Слово «крада» означає також святилище, жертовник, капище.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.267. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.88-89, 226-227.

КРАЖА — у народній традиції ритуальне дійство, що надає добутим таким чином предметам сакральність і магічну силу. Кража широко застосовувалася у різноманітних обрядах оберігального характеру. Це — спосіб «відсторонення» предмета, виведення його із звичайного ряду, надання йому рис чужого, випадкового, знайденого, надісланого з іншого світу.

Здорова мораль народу гостро засуджувала крадіжки. Однак ще зовсім донедавна побутувало повір'я про те, що крадене зерно дає кращий урожай. Поряд із цим отримані без дозволу власника предмети одягу, хатнього начиння тощо використовувалися для насилання добрих і злих чарів. Щоб завоювати серце коханого, цей ворожбитський прийом застосовували дівчата й жінки, і хлопці-колядники добре знали про нього. Будь-яка річ, таємно винесена в новорічну ніч із хати дівчини-відданиці, могла послугувати талісманом майбутнього одруження з нею. Молодь, готуючи купальське вогнище, викрадала для спалювання у ньому старі речі, одежу, взуття, колеса від возів і т. ін.; у новорічних обрядах крали вози, сани, човни, хвіртки тощо; ряджені колядники крали із дворів і хат усе, що вдавалося.

Додатковим засобом сакралізації предмета була його кража в осіб, які мають високий сакральний статус: удів, вагітних жінок, гончарів, інородців, людей з якимись магічними іменами і т. ін. Поліщуки кидали під час засухи у колодязь глиняні горщики, які треба було вкрасти у гончара або жида.

Не ритуальне, а цілком реальне злодійство також оточене у народній традиції забобонами і магічними уявленнями. Відомі магічні засоби, як стати вмілим у злодійстві; способи розпізнання злодія і пошуку вкраденого. Подекуди вважали, що потрібно покликати цигана, який, дивлячись у сито, «побачить» злодія. Заборонялося красти вагітним жінкам, щоб народжена дитина не стала злодієм або щоб у неї не було на тілі вроджених плям у формі вкраденого предмета. Злодії вважали своїм покровителем св. Миколу (іноді св. Михайла) і молилися йому.

Аби не бути спійманим, злодій обводив уночі заснулих господарів «мертвою рукою» (тобто

відрізаною у мерця) або запалював свічку, зроблену з жиру покійника. Свіжі сліди, залишені злодієм, радили збирати у мішок і вішати в димар, щоб висохли. У білорусів відоме повір'я: якщо в момент народження дитини раптом погасне вогонь — маля стане злодієм або розбійником.

(Див. ЗЛИДНІ, МАГІЯ, МЕЛАНКА, НОВИЙ РІК, НІЧ ВОРОЖІННЯ, ВОРОЖІННЯ, СВАТАННЯ, ГОНЧАР, ВАГІТНІСТЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.160. Українські народні прислів'я та приказки, с.212-213. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.344. Т.Рильський, «До вивчення укр. народного світогляду», с.110-111.Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.931. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.23, 371, 384; т.3, с.256, 381. С.Толстая, «Кража», с.640-643. А.Гура, «Символика животных...», с.54, 75, 82, 88, 89, 108 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.72, 73, 125, 126, 142. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.168-169.

КРАСИЛЬНА СУБОТА — велика субота. У цей день заготовляли крашені яйця для Світлого дня. Крім того, *красили,* тобто прикрашали, своє житло.

(Див. ВЕЛИКА СУБОТА, ВЕЛИКДЕНЬ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1023.

КРАСНА ГІРКА (Червона гірка, Ляля) — перша неділя після Великодня; також одна з назв *красної весни* в образі великої богині Лади та її чарівної доньки Лелі. Від 22 квітня/5 травня дівчата починали хороводи, ігри на горах і долинах, задобрюючи своїх покровительок, бо розпочинався весняно-літній сезон весіль. Одразу по обіді в день Красної гірки юнки на сільській леваді вибирали з-поміж себе найсимпатичнішу, прикрашали їй шию, руки, ноги й талію всілякою зеленню, на голову покладали вінок зі свіжих квітів і урочисто всаджували на «трон», зроблений з кількох плиток свіжого дерну. Поруч ставили глечик з молоком, сир, масло та інші молочні продукти. До ніг «Лялі» кожна присутня дівчина клала свіжосплетений віночок. Довкола «Лялі» водили хороводи і співали пісень. Переважно це були веснянки:

А в правую середу, середу,
Пасла дівка череду, череду.
Та загубила корову, корову,
Та запалила діброву, діброву.
Та дібровонька палає, палає,
Дівка корови шукає, шукає.
Та цебром воду носила, носила,
Та дібровоньку гасила, гасила.
Та кілько в цебрі водиці, водиці,
Стільки хлопцям правдиці, правдиці.
Та скільки в небі зірочок, зірочок,
Стільки хлопцям дівочок, дівочок.

Після цього «Ляля» пригощала подруг їжею та кидала їм по віночку. Юнки ловили їх на льоту і берегли вдома до наступної весни. У деяких місцевостях дівчата з вінками йшли до річки і, прикріпивши до них запалені свічки, пускали за водою. Це свято справляли до «третіх півнів» (приблизно до третьої години ночі), а потім всі розходилися по хатах, тому що гуляти після цього часу вважалося гріхом.

Споконвіку гори сприймалися за оселю богів, а тому були священними і правили за місце богослужінь і молитов; там стояли боги-кумири, яким приносили жертви, творився суд і відбувалася кара над злочинцями, хоронили покійників, здійснювали різноманітні обряди та ігрища. Саме на узвишшях збиралася молодь під час урочистих подій, а ці гірки називали *красними.* На Красних гірках якраз навесні найвідчутніше воскресіння Сонця. Вважалося, що з цього часу починає ходити серед людей бог Ярило. Разом із тим, за стародавніми віруваннями, на Красних горах люблять збиратися духи чоловічої статі: упирі, перелесники, характерники, відьмаки, як на Лисих горах — духи жіночої статі: відьми, чарівниці, русалки, мавки.

За православним календарем, 5 травня — день святого апостола Луки. У народі з християнським Лукою не пов'язано будь-яких обрядодій. Але і на це свято, яке наклалося на стародавнє свято покровителів родинного життя — Леля і Лелі, народ відгукнувся дотепними прислів'ями: «Сьогодні в нас Луки — ані хліба, ні муки»; «До весняного Луки нема хліба й муки, а прийшов осінній Лука — з'явились хліб і мука» (осінній Лука відзначається 31 жовтня).

(Див. ЛАДА, ЛЕЛЯ, ЯРИЛО, ХОРОВОД, ЛИСА ГОРА, ГОРА, КРАСНИЙ).

Літ.: Велесова книга, д. 7а, 37а. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.239. П.Чубинський, «Мудрість віків», ч. 2, с.30. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.349-350. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.21-27. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.185; т.3, с.344. И.Сахаров, «Сказания...», с.342. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.93-108. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.51-54. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.138. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.65. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.88-93. В.Скуратівський, «Дідух», с.118-119, 225-226.

КРАСНИЙ — світлий, яскравий, блискучий, вогненний. А тому кажуть: красне Сонце, красна зоря, красний день, красний Місяць, красна весна, красне літо, Красна гірка — весняне свято. Красити — значить світити, сяяти. Природно, що у значенні сонячного світла присутня ідея краси: *пре-красний.* А скільки у народі пісень та приказок: «Не родися красна, та родися щасна», «Ой я знаю, ой я знаю, чого мила красна: перед нею й поза нею впала зоря ясна», «Ти, козаче молоденький, слова твої красні», «Красний сей світ!» і багато-багато інших.

(Див. КРАСНА ГІРКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.300. Велесова книга, д.7а. П.Чубинський, «Мудрість віків», ч.2, с.30. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.21-27. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.268, 1023. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.51. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.95. О.Белова, «Красный цвет», с.647-651. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.60, 67, 74, 172 та ін.

КРАСНИЙ КАЛАЧ. У день Іллі та в день іменин наші предки ходили в гості «на красний калач». Багаті святкували три дні. Гості сходилися, пили, їли і співали; потім ламали на частини красний калач, спечений із пшеничного тіста на дріжджах і обсипаний проскурником.
(Див. КАЛАЧ, ІЛЛІ ДЕНЬ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1023.

КРАШАНКИ — пофарбовані у різні кольори яйця. Вітаючи один одного у Великодні свята, обмінюються крашанками (найчастіше червоними), а ще частіше — писанками. Цей обряд сягає своїм корінням у прадавній звичай ушановувати предків. Яйця, як крашанки, так і білі, відігравали важливу роль у весняних обрядах: виїзд на першу оранку проходив «з сіллю, з хлібом, з білим яйцем»; яйце розбивали об голову коня чи вола; яйце і хліб були атрибутами обрядів при посіві. Нерідко яйця закопували в землю, качали по полю, засіяному житом; клали під ноги худобі при вигоні на Юріїв день, клали у воротах хліва, щоб худоба переступала через них; з яйцями обходили худобу і дарували їх пастухам.

За народними прикметами, на Вознесіння (40-й день по Великодню) птахи завершують відкладання яєць і сідають на гнізда. Образно — птах зніс яйце, що з нього має народитися новий світ. Отож на Вознесіння теж готують крашанки, але фарбують їх переважно у жовтий колір. До прийняття християнства це був останній день, коли віталися словами: «Дажбог воскрес!»
(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ВОЗНЕСІННЯ, ПЕРШИЙ ПОСІВ, ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ, ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ, ПИСАНКА).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.345-346. М.Номис, «Крашанка в старовину», с.124-126. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.273. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.517. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.83. В.Скуратівський, «Русалії», с.457.

КРИВИЙ — ознака причетності до нечистої сили. Стосовно людини причиною тих чи інших фізичних вад вважалося порушення заборон на деякі види діяльності, особливо пов'язані зі скручуванням, згинанням, плетінням, вишиванням у «небезпечний» час — на Святки, на Масляному і Русальному тижнях, а також в окремі дні, особливо часто — середа на Русальному (Троїцькому) тижні, перший понеділок Великого посту, четвер на Масниці, четвер і п'ятниця на Троїцькому тижні. У «криві» тижні й дні особливо дотримувалися всіх заборон і повір'їв. Наслідком їх порушення могло бути не тільки народження потворного нащадка, а й «кривизна» городини тощо: «Після Трійці Кривий четвер. Не можна працювати, капусту сапувати — капусту покривить, понаростає мульма, варгулі, бородавки великі на капусті» (Полісся, Чернігівщина).

Слова «кривий» і «кривда» — споріднені. У казках той, хто спокушає героя, кладе на дорозі камінь, на якому написано, що пряма дорога веде до смерті. Слабкий завжди вибирає криву дорогу і потрапляє в руки Кривди. А герой іде прямоїжджою, і його оберігає Божа Істина. Кажуть: «Кум красно говорить, але кривий писок має»; «Криве дерево не дужо випрямитись» тощо.

Але не завжди кривизна має негативне забарвлення. Пригадаймо хоча б найпоширенішу веснянку-гаївку «Кривий танець», у якій за нехитрим текстом відчувається глибока народна мудрість.
(Див. КРИВИЙ ТАНЕЦЬ, КРИВИЙ ТИЖДЕНЬ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: Золотослов № 59. З живого джерела, с. 208-209. СУМ за ред. Б. Грінченка, т. II, с.303-304. Мифологический словарь, с.666. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.7. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.50. В.Иванов, В.Топоров, «Криве», с.15. С.Толстая, «Кривой», с.674. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.177. М.Чумарна, «Мандрівка в українську казку», с.40, 62.

КРИВИЙ ТАНЕЦЬ — веснянка-гаївка. Як Сонце по небі то сходить — іде вверх, то йде вниз — заходить, так і людське життя. Ця веснянка-гаївка — символ того, що лютого Змія-напасника вже поборено, як день поборює ніч, а зиму — весна-літо. Ця тисячолітня грамістерія єднає небо, землю і воду; народження, життя та смерть; батька, матір і дитину. «Кривий танець» — символ вічності. Виконують його таким чином: вийшовши на зелен-луг, юнки вибирають з-поміж себе найвродливішу — «Лелю», прикрашають її зеленню, а на голову покладають вінки зі свіжих квітів. Садовлять на землі трьох діток або встромлюють у землю три кілки, які утворюють ніби трикутник. Леля веде довгий ключ дівчат, які весь час підіймають та опускають руки поміж цих дітей. Таким чином, у тому «кривому танці» людина без упину намагається знайти кінець, пізнати смисл життя і таїну народження та смерті. «Кривий танець», за твердженнями багатьох дослідників, вважається найстародавнішою веснянкою-гаївкою:

А ми кривого танцю йдем, танцю йдем,
А ми йому кінця не знайдем, не знайдем!
Та вода по каменю, та вода по білому
Стиха йде, стиха йде.

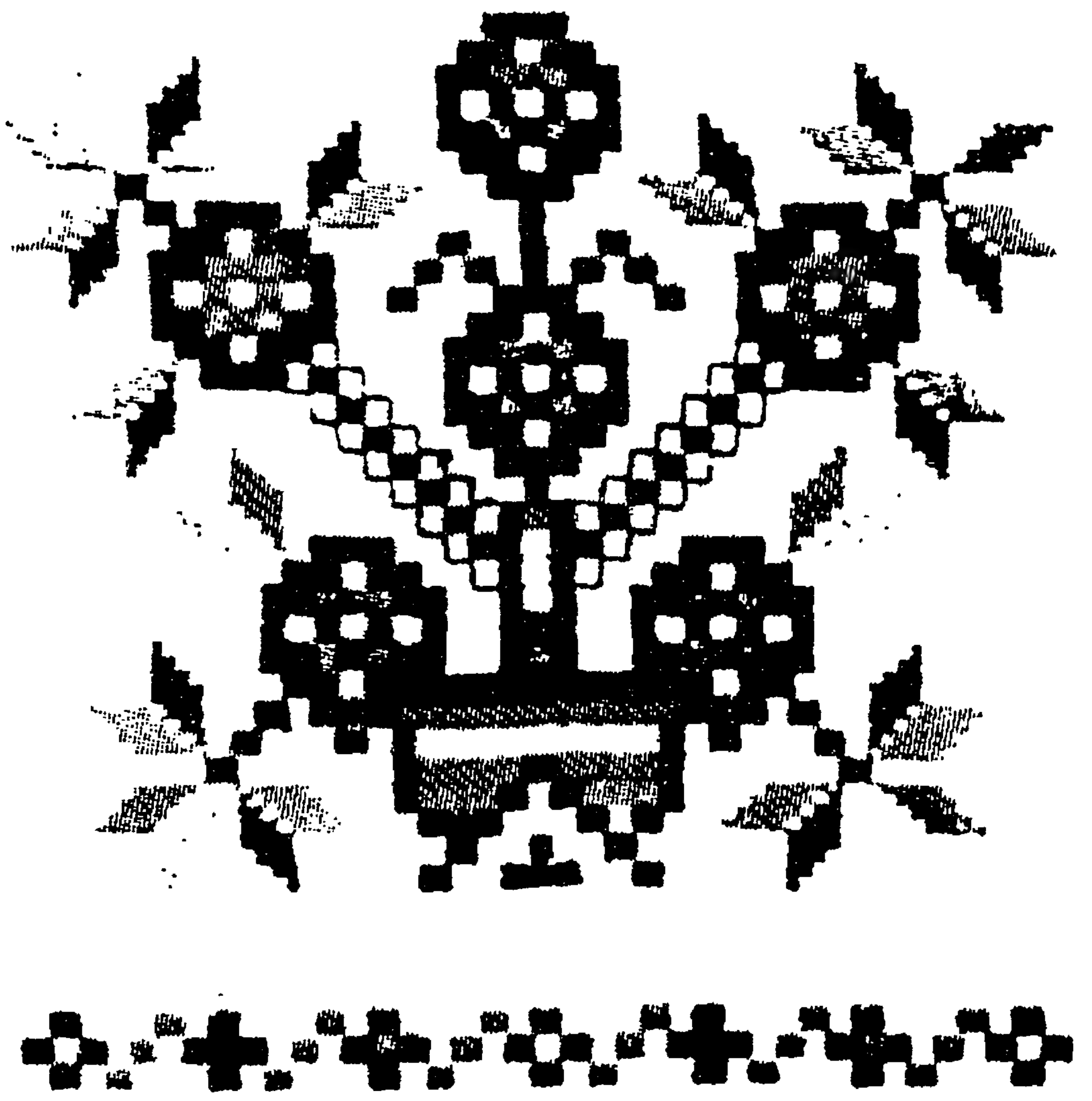

Символічне зображення «кривого танцю» на вишиванці

Ішли дівчата через двір, через двір,
На них хусточки, як мак цвів, як мак цвів!
Та вода по каменю, та вода по білому
Стиха йде, стиха йде.
Стали хусточки маяти, маяти,
Стала діброва палати, палати.
Та вода по каменю, та вода по білому
Стиха йде, стиха йде.
Стали дівчата гасити, гасити,
Цебрами воду носити, носити.
Та вода по каменю, та вода по білому
Стиха йде, стиха йде.
Скільки у цебрі водиці, водиці,
Стільки у дівчат правдиці, правдиці.
Та вода по каменю, та вода по білому
Стиха йде, стиха йде.
А ми кривого танцю йдем, танцю йдем,
А ми йому кінця не знайдем, не знайдем...

(Див. ВЕСНЯНКИ, ГАЇВКИ, ЛЕЛЯ, КРИВИЙ, ХОРОВОД).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.303-304. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.30. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.131; т. II, с.294. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.158. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.208. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.160, 185. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.283.

КРИВИЙ ТИЖДЕНЬ — Русальний тиждень. За повір'ям, діти тих батьків, які не вшановують русалок, у ці дні народжуються потворними, а приплід худоби у таких господарів буває недужим.

(Див. КРИВИЙ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.177.

КРИК — у народній традиції наділявся смисловим значенням. Скажімо, щебетання ластівки сприймається як прояв веселощів, безтурботності; крик пугача розцінюється як злісний, ворожий, лякальний; бекання барана — як прояв тупості; у крикливості горихвістки вбачають її зазнайство; у криках чайки — тривогу і цікавість тощо. Перед початком Святої вечері діти кудахчуть, як квочки («кво-кво-кво!»), пищать, як курчата («цяп-цяп-цяп!»), а потім гудуть, як бджоли («дз-дз-дз... ш-ш-ш-ш...»), щоб кури добре плодилися і неслися, а бджоли роїлися; при появі першого джерельця під час копання колодязя нявкали, щоб воно скоріше пробилося. Особливу групу фольклорних текстів становлять лексико-фонетичні звуконаслідування: «Пора жати, пора жати!» — кричить перепілка на початку жнив. «Оце клопоти, оце клопоти», — кудахче квочка. «Чи довго будуть? чи довго будуть?» — переживає індик. «Тиждень! тиждень!» — відповідає гусак.

Зі співом жайворонка навесні починали оранку. Крик ведмедя — ознака сівби пшениці. Крик тварин використовували для ворожіння. Так, за гавканням собаки дівчата ворожили, звідки їм чекати судженого. За куканням зозулі визначали, скільки років жити. Гуцулки, побачивши навесні жабу, називають її *панною*, на що вона відповідає таким самим компліментом: «Та й ти панна». Якщо ж назвуть жабою, то у відповідь почують: «Ти ше не така жаба!»

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ, ПТАХИ).

Літ.: А.Гура, «Крики животных и птиц», с.675-677; «Символика животных...», с.102-103.

КРИКЛИВИЦІ (кликуші) — «пороблені» чарівниками люди, які страждають на падучу або інші тяжкі недуги, що супроводжуються маренням, піною біля рота й корчами; вони кричать диким голосом, проклинають тих, кого підозрюють у своїй біді. Нещасний, якого схопила ця хвороба, носить її скрізь, куди б не ступала його нога. Це відбилося в повір'ї, що злі духи вселяються в людину (роблять її біснуватою) або змушують людину возити їх на собі, виснажуючи та ламаючи її.

У давнину хворобливе марення крикливиць чи крикливців часто сприймалося за правду. За одним окриком біснуватого обмовлену людину піддавали тортурам і витягали з неї зізнання у невчиненому злочині. Більше того, крикливиці ставали знаряддям користолюбців, які навмисне намовляли їх обмовляти заможних людей і потім забирали собі чуже добро.

З літературних джерел: «Була оце, але вмерла жінка крикливиця»; «Як воно, на вашу думку: чи то од Бога оті крикливиці, чи воно з дання, чи з нечистою силою накладають?»; «Прийшла я до вас з крикливицями і безсонницями. Кури-куриці, нате вам крикливиці».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.306. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.144. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.124-133. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.28. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.252. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.36, 42, 256, 311-312. Е.Левкиевская, «Кликушество», с.508.

КРИЛА — солярний символ, який означає божество, духовну природу, дію, силу волі, силу розуму, швидкість, оберіг, всеосяжність, здатність вийти за межі реального світу. Крила — атрибут духовного спілкування верховних богів з духами землі. На крилатому коні їздять богатирі, герої. У казках чоботи-скороходи з крильцями вказують на посланця богів. У крилатого «собаку-птицю» має здатність перевтілюватися охоронець земних плодів Симаргл. Чарівна Жар-птиця, або Крешана, бере вогонь у бога Сонця і «креше» ним блискавиці в небі. У небесного Отця для охорони душі людини є сім крилатих ангелів.

(Див. ЖАР-ПТИЦЯ, СИМАРГЛ, БОГАТИРІ, АНГЕЛ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.306. Б.Кравців, «Мітологія...». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.271, 1026. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.274; «Народные русские сказки» 213, 237, 312. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.164.

КРИНИЦЯ, керниця, кирниця — символ єднання небесних та підземних вод. *Кирничина* — джерельна холодна вода. Давня назва лілеї — *крин,* у ній закладена магічна жіночність, енергія вологості. Лілея — улюблена квітка русалок, а тому її, особливо юнкам, не можна

рвати, бо русалка за руку схопить і потягне у вирву. Вірили, що на Зеленому тижні на зрубах колодязів люблять удосвіта сидіти чарівні діви з розпущеним волоссям, яке все розчісують гребенем. Ці діви називалися *криницями* і *русалками*. Ріки та криниці в народних легендах обожнювалися, а тому у воду не можна було плювати («Не плюй у криницю — доведеться води напиться», «Плювати у воду — все одно що матері в очі»).

Святим обов'язком кожної людини вважалося посадити дерево і викопати криницю. І ніхто не смів називати себе власником криниці чи джерела, бо вода — священна, вона дана Богом усім, хто живе в цьому світі. Вірили, що криницю охороняють добрі духи-опікуни людського роду та що в кожній криниці живе дід — *криничник*. Криниця — символ здоров'я, сили, багатства, родючості, святості, чистоти. Для дівчат та хлопців — символ краси, вірності, але й розлуки, суму, туги, жалю. До криниці, особливо у водохрещенську, благовіщенську, купальську та спаську ніч, стараються проникнути лихі сили, де вони справляють свої «розгри», після чого люди й тварини можуть захворіти. Аби запобігти цьому, криниці кропили водохрещенською, благовіщенською, купальською та спаською водою попереднього року. У певні святкові дні (перед Великоднем, на Зелені свята, на Купала) переважно дівчата чистили джерела й криниці, прикрашали їх квітами. Чоловіків до цього дійства не допускали. Також робили священні походи до криниць усім селом — із танцями та піснями, заклинаннями та обкурюванням.

За давнини біля жертовної криниці будували капличку, біля якої проводили ритуали поховання та жертвоприношення. 19 березня обходили довкола криниць, освячували їх, щоб ті гіркими стоками не наповнювалися, щоб вода була добра, чиста й солодка, змивала всі хвороби. 22 квітня обходили криниці й джерела, поклоняючись живильній воді. 21 червня вшановували Федора-колодязника, на грози щедрого. На Федора копають криниці — вода тоді буде чиста, світла й п'янка, від усяких пристрітів корисна.

(Див. ВОДОХРЕЩА, БЛАГОВІЩЕННЯ, КУПАЛО, КОЛОДЯЗЬ, ВОДА, РУСАЛКИ, ОБКУРЮВАННЯ, ПРИСТРІТ, КАПЛИЦЯ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Лілея, ДОЩ).

Літ.: Золотослов № 480. Етимологічний словник .., т.III. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.239, 306. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.I, с.268. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.414-420. Г.Булашев, «Український народ...», с.256. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.271. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.108, 114; т.3, с.66. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.552-554, 618, 637. М.Міщенко, «Народний календар», с.35, 41, 63. В.Скуратівський, «Русалії», с.413.

КРИХТИ — залишки хліба або іншої їжі (особливо ритуальної, освяченої), наділені сакральними і магічними властивостями. Крихти, будучи частиною «цілого», передусім хліба, зберігають його символіку. Хліб вважається даром Божим, тому крихти, що впали зі столу, старанно збирали, кидали у вогонь або ж давали домашній птиці, худобі. За народною прикметою, якщо впала крихта з рота — до смерті. Українці Закарпаття вважають, що паска, яка у печі розкришилася, віщує смерть господаря або господині. Заборонялося губити крихти або шматки хліба поблизу покійника, що лежить у хаті, бо хліб і зерно «помруть». На Поліссі поминальні страви (канун, коливо, кутя, мед), що призначаються душам, готуються із хліба, накришеного в солодку воду. За повір'ям, щоб убезпечитися від демона, потрібно висипати на нього крихти хліба. Від злих духів крихти залишали під порогом. Народні цілителі змішували воду з трьох криниць із крихтами з дванадцяти одяганок або із сумки старця, після чого давали корові, щоб у неї з'явилося молоко.

(Див. ХЛІБ).

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.242. А.Плотникова, «Крошки», с.685-687.

КРОВ — осереддя і символ життя, субстанція життєвої сили, оселя душі. Кров має багатогранні ритуально-магічні функції, складає основу найголовніших соціальних інституцій і концептів (кровна рідня, кровна помста, кровний союз, кровна жертва), вона є магічним символом у замовляннях. Символічними замінниками крові (головним чином за кольором) виступають вино, червоні нитки й полотно, калина та ін.

Сонце — святе й праведне: воно не терпить крові, особливо невинної, і карає вбивцю, коли він проллє кров у нього на виду. «Людська крівця не водиця, розливати не годиться», — каже приповідка. Пролиту на землю кров треба мерщій засипати, щоб не побачило її Сонце. Є багато стародавніх оповідань, де невинно пролита кров кличе собі у свідки щось із того, що було під час убивства. Наприклад, оповідання про чудесну дудку з калини, що виросла на могилі вбитого й видає вбивцю. Часом невинно вбиті дають знати про себе за допомогою своїх речей, залишених удома: вони змінюються або покриваються кров'ю.

При лікуванні *чорної хвороби* (епілепсії) застосовували кров. Один із способів передбачав накрити хворого чорною хусткою і розрізати йому навхрест мізинець, інший — хворому при першому нападі слід було проколоти мізинець під нігтем і кров'ю зробити знак хреста на чолі. На Волинському Поліссі хворому давали випити або з'їсти з чимось крові крота, але так, щоб він цього не знав; на Східному Поділлі — свіжої крові ягняти. Кров'ю зозулі лікували рак, кров'ю голуба виводили бородавки. При лікуванні астми знахарі рекомендували пити разом з водою кілька крапель крові, узятих з мізинця правої руки батька й матері.

У народних казках кров — джерело незвичайної сили, зокрема омолодження. У замовляннях кров — буйна, червона, але може бути чорна, люта; буває не лише людською, а й трав'яною і водяною; це означає, що люди, очевидно, зближували кров з усяким «соком життя». Вона пов'язана з «червоним» царством-антисвітом, чорним каменем-олтарем, тобто з найбільш священними символами. Цілком логічним є зв'язок крові-живоносиці з Сонцем-життєдавцем: «Де Сонце ходить, там кров знімається; де Сонце заходить, там кров запікається». Проте кров у замовляннях не несе життєтворної функції безпосередньо: «Було собі красне

море. Їхав чоловік красним возом, красними волами, красні колеса, красне ярмо, красна війя, красні притики, красне море рубати, хрещеному, нарожденному, молитвенному Іванові кров замовляти». Набагато більше в замовляннях ідеться про кров, пущену зброєю, запалену, кров, що тече з ран. Кров украй важлива й дорогоцінна, але завжди з'являється у тривожному, лиховісному і смертоносному контексті. Цим вона протиставляється мирній і спокійній воді, зате зближується з загрозливим вогнем.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ЖЕРТВА, СОНЦЕ, ВОГОНЬ, ВИНО, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ, ЛЮТА КРОВ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.309-310. З живого джерела, с. 203-208. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.132-133. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.140. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.97, 300-301. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.14. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.272, 1026. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.71, 76, 114, 198, 200, 401; т.2, с.29, 46, 56, 287; т.3, с.384-385; «Народные русские сказки» 135, 225, 296, 354. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.111. О.Белова, «Кровь», с.677-681. М.Новикова, «Коментар», с.258. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.62. А.Гура, «Символика животных...», с.43, 49, 50, 57, 60, 61, 89 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.159. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.259-262. Э.Тайлор, «Первобытная культура», с.469.

КРОПИЛЬЦЕ — колосяна квіточка з трьох колосочків. Виготовляється зі снопа-Дідуха і є символом води, вогню й повітря або, по-іншому, землі, води й неба. Наливши в макітру свяченої води, господар таким кропильцем освячував хату, обійстя, худобу, пасіку. Цим кропленням-освяченням він чаклував своє господарство та Дідуха на Свят-вечір від злих сил, а на Щедрий вечір «проганяв зиму». Кропильце зберігалося у бджільнику (темнику), де бджоли відпочивають, разом з «трійцею» — пахучим зіллям з купальської ночі та пляшечкою суміші різних чарівних вод: купальської роси, стрітенської, благовіщенської, водохрещенської та ін.

(Див. ДІДУХ, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.22, 139-140; кн.2, т. III, с.281.

КРУТИВУС — казковий персонаж, якого герой зустрів біля річки: «На березі стоїть чоловік, запрудив річку ротом, рибу ловить вусом, на язиці варить і їсть»; в іншій казці — посеред дороги, «по один бік якої шість вітряків і по другій — шість. По цей бік поверне вусом — ці шість вітряків мелють, поверне по другий бік вусом — ті шість вітряків мелють».

(Див. БОГАТИРІ, ДУБИНЯ, ІВАН-ВІТЕР).

Літ.: Українські народні казки, с. 179-187. Семиліточка, с. 94-109. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 141. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.182.

КРУТИЛЬНИК. За народними віруваннями, ворожбити, чарівники, знахарі вміли в повітрі «прикрутити» до себе людину з великої відстані. За їхнім научінням «кручення» могли робити і сама жінка або чоловік. Для цього потрібен був спідній одяг (спідні штани, «опліча», «онучки» тощо) або сорочка з тієї особи, яку хотіли «прикрутити». Сорочку, обов'язково невипрану, використовували також для здобуття відомостей про віддаленого чоловіка. «Ворожіля», напустивши якісь чари, повертала її жінці, яка спала на ній дев'ять ночей. Коли їй снився чоловік, то він мав повернутися додому, а якщо ні — то він десь загинув. Оскільки вважалося, що «крученням» установлювалася висота польоту в повітрі, то «крутити» потрібно було дуже обережно, повільно, «бо кедь високо здвигне дуже — недобрі, бо перемерзне в вздухе, а кедь низко — заз недобрі, бо по лісах розоб'є, по стромах. Мусить так даяк середину найти, жеби і лісом не шкодило, по лісі не хопило чоловіка і високо до вздуху жеби не вийшов». «Крученням» можна було також викликати мерця з гробу. Для цього використовували чарівне зілля та варену кістку або череп мерця.

(Див. ВОРОЖБИТ, ЧАРІВНИК, ЗНАХАР, МЕРЦІ).

Літ.: Н.Вархол, «Крутильники».

КУВАННЯ ВІДЬОМ. Був звичай: у Світлий вівторок перед Великоднем улаштовувати ритуальне «кування відьом», коли хлопці ловили дівчат і молодиць за ноги й кулаками імітували це кування.

Літ.: С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.24.

КУДЕСНИК — у давні часи служитель язичницького культу. Кудесник умів пророкувати майбутнє, скажімо, перемогу над ворогом, як про це свідчить «Велесова книга»: «Чарівниці, які в лісах були, взяли мечі і пішли з раттю. І побачили кудесниць, які чудеса великі творили. І із праху, кинутого до небес, раті встають небесні, і ті течуть на ворогів і могилюють їх. І тамо бачимо птахів великих, що летіли на нас, а кинулися на ворогів». Кудесник мав менші знання, ніж волхв, від якого він отримував благословення. Пізніше від волхвів і кудесників пішли інші ворожбити: знахарі, відуни, чарівники, чародії, шептуни та ін.

(Див. ВОЛХВИ, ЯЗИЧНИК, ЗНАХАР, ВІЩУНИ, ЧАРІВНИК, ХАРАКТЕРНИК).

Літ.: Велесова книга, д.14. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.210-211. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.23-24.

КУЗЬМИНКИ (Кузьми-Дем'яна) — день святих Безморозників (1/14 листопада). Вважається, що ці святі відають морозами, засухою, заметіллю. В цей день господар виходив до сходу Сонця з хлібом-сіллю та страсною свічкою на поріг запросити своїх покровителів: «Святі Безморозники, вітаємо вас хлібом-сіллю, Сонцем праведним і ласкаво просимо завітати до нас, у наше обійстя, у наші стайні, обори, кошари, на стебник до бджілок та до нашої хати — з нами вечеряти. Хай відійде мороз-морозище, люте холодище від нас, від нашого двору».

Пізніше це свято стали називати одним іменем — «Кузьма-Дем'ян, Божий коваль». За стародавнім звичаєм, цього дня готують ритуальні страви: курей і кашу. Це — жертви Сонцю і Сварогу-зодіаку, котрий навчив хліборобства. Саме цього дня, за міфами, Божий коваль піднімає сузір'я і починає кувати небесний Золотий Плуг.

Кузьма і Дем'ян. Острозька іконописна майстерня.
Перша половина XIII ст.

Особливо чекали Кузьминок дівчата. Першого ж дня листопада просили Кузьму-Дем'яна (Сварога) скувати ще й весілля і водили хороводи на його честь:

Ти Кузьма-Дем'ян! Скуй свадебку
Крепко-накрепко, довго-надовго!

Із цього дня, власне, починалися дівочі вечорниці, коли організовували першу «курячу складку». Закликаючи до себе в гості «курячих опікунів» Кузьму і Дем'яна, дівчата приносили на вечорниці курей, різали їх, смажили, а хлопці приносили горілку і відбувався почастунок — «чия курка смачніша». Найслабшому в сім'ї діставалося куряче серце. Тому цих святих називають *курятниками*, а саме свято — *курячі іменини*. Господар цього дня також освячував та обкурював курятники.

Зберігся давній український міф про небесних ковалів Кузьму і Дем'яна. Їхня кузня, розповідається в ньому, розкинулася на 12 верст, у ній 12 дверей, 12 молотів та 12 помічників. До просторої кузні може в'їхати вершник, часом у ній знаходять своє спасіння люди. Кузня буває золотою; золотими бувають і кувалди. Ковальські кліщі, якими Кузьма і Дем'ян схопили Змія, важать 12 пудів. Число 12, яке багато разів повторюється, пов'язує кузьмодем'янські легенди з річним циклом і надає чарівним ковалям космічного відтінку.

Старі люди кажуть: «Кузьма-Дем'ян був первий чоловік у бога, як світ очинявся. Цей Кузьма-Дем'ян первий був коваль і первий плуг зробив у світі». Тому найурочистіше цей день відзначають ковалі. У давнину ця професія була найповажнішою, коваль навіть міг давати згоду на шлюб. Про це співали:

Благослови, господи, Кузьма-Дем'ян,
Ладо моє!

(Див. СВАРОГ, ЗОДІАК, КОВАЛЬ).

Літ.: Українські перекази, с.61-62. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 48-49, 133. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.429-431. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.250. В.Гіппіус, «Коваль Кузьма-Дем'ян...». В.Петров, «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі». Б.Рыбаков, «Ремесло древней Руси», с.485-490; «Древняя Русь...», с.12-14; «Язычество древних славян», с.390-392, 541-542. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.285, 297; т.2, с.57. И.Сахаров, «Сказания...», с.318. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.82. А.Гура, «Символика животных...», с.97, 137, 288, 481, 534, 594. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.92, 134. 140, 154-156. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.181-183. М.Міщенко, «Народний календар», с.109. В.Скуратівський, «Дідух», с.232-234.

КУЛИНКА — первовічна дружина Ясен-Місяця на небі. Якщо Місяць для людей — володар женихальних почувань, то панна Кулинка сприяє плодючості та врожайності на землі.

У щедрівках часто згадується дівчина Кулинка, яка стереже плоди райського Дерева життя. То — перша грішна панна, яка завжди нагадує нам про первородний гріх людської пари. Кулинка — чудотворна жінка, до неї промовляють вишиті нею ангели, називаючи її рідною ненькою, та жадають від неї, щоб вона спекла для них пшеничну паляницю. Із Ранішньою та Вечоровою зорею, з князем Місяцем Кулинка приходить до людей то теплим дощиком, то золотавою росою.

Літ.: К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.265.

КУЛЬТ ПРЕДКІВ — віра в те, що людина живе й по смерті. Небіжчик, переходячи до іншого світу, стає людиною надзвичайною і робиться охоронцем свого роду, чужому ж може шкодити. Наші предки вірили в чудодійну силу воскресіння. Уся природа навесні воскресає разом із всеоновлюючим Сонцем. Птахи повертаються з вирію, і душі предків, що також відлітали у вирій, повертаються. Усе відбувається з волі могутнього духа Нава — духа померлих прародителів.

Візьмемо для прикладу скіфів. Найсвятішим місцем у них були могили, які заміняли їм храми. Цар у скіфів був ніби батько народу і коли ішов у потойбічний світ, то там, за віруваннями, він мав більшу, ніж при житті, силу, а тому був спроможний обдаровувати свій народ

Надгробкова стела із зображенням «потойбічної трапези». Херсонес, II ст.

щастям, достатком та оберігати від усякого лиха. Близькі до царя люди добровільно йшли в могилу за своїм володарем, щоб служити йому далі. Відтак небіжчиків зовсім не вважали померлими: їм просто справляли «проводи». З найдавніших часів наші предки влаштовували поминальні обіди, які мали назви «Діди», «Вечеря для Дідів», «Дідівська субота», «Баби» тощо.

Народні картини загробного світу майже цілком копіюють реальність. Там мешкають конкретні особи: родичі, близькі, сусіди, знайомі. Вони продовжують громадське й сімейне життя, займаються тим, чим колись займалися. Відтворюється у потойбіччі місцевий ландшафт. «Ідемо ми дальше лісом, — говорить одна оповідачка, — аж вийшли ось на нашу струтинецьку гору... Сиджу я сама та розглядаюсь по нашій горі. На противнім горбі, виджу, сидить Н. — дівка, що недавно померла, та сидить, ні словечка до мене не кажучи».

За легендами, місця прийдешнього життя, приготовлені для доброчинників і грішних, розташовані біля колодязів. Для перших призначені джерела з чистою водою, біля яких ростуть запашні квіти, зріють смачні плоди і співають райські пташки; грішники ж будуть загнані в колодязі, наповнені зміями, жабами та іншими гадами.

(Див. НАВ, ВИРІЙ, СКІФИ, ДІД, ДІДІВ ДЕНЬ, МЕРЦІ, ПОХОРОНИ, КОЛОДЯЗЬ, ПРОВОДИ).

Літ.: Геродот, IV,127. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.64-74. Труды этнографичсско-статистической экспедиции.., с.195. Мифологический словарь, с.668. М.Грушсвський, «Історія України-Руси», т.І, с.315-337. В.Пропп, «Историчсские корни волшсбной сказки», с.153. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.320. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.224-227. Л.Нидсрлс, «Славянскис древности», с.301-304, 326. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.1, с.5-13. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідсї Спасителя», с.124, 131. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.262-284. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.139-160. Н.Вслецкая, «Языческая символика...», с.11, 27. В.Сокіл, «Народні легснди та перекази українців Карпат», с.58. О.Бсссмертная, А.Рябинин, «Прсдки», с.333-335. Дж.Фрсзср, «Золотая вствь», с.413-418.

КУМАСЯ — міфологічний персонаж, пов'язаний з жіночими домашніми роботами, зокрема прядінням. Відомо, що кожний вид господарської діяльності традиційно регламентувався, особливо щодо часу та місця його виконання. Для української традиції була характерною заборона прясти «під п'ятницю», протягом п'ятниці, у середу та неділю.

У фольклорних сюжетах на цю тему імена міфологічних істот здебільшого називаються нечітко, хоча подеколи згадується про прихід П'ятниці (відповідно у п'ятницю), Середи, Неділі. В інших випадках трапляється назва (чи ім'я) Кумася. У світ людини епізодично вторгалися та всю ніч пряли також відьма, «нечистий», «лихий дух» і навіть Доля. Є сюжет, у якому охоронниця регламенту була на гусячих ногах з кінськими копитами. Її вік можна визначити лише приблизно, виходячи зі слів «дівка», «молодиця», «стара». Іноді вона «суха, суха, об кісточки знати», іноді — «розплетена жінка, в білому убрана і босі ноги». Вона могла бути і голою або прикритою лише на грудях. Вона могла бути вдягнена у «білу довгу полотняну сорочку», «у плахту, як у старі годи ходила», «у довгу спідницю», «у свиту на голе тіло». Головний убір: дівчина могла бути у «биндах та квітах», молодиця — в очіпку, пов'язана «по-бабському».

Спосіб покарання значною мірою залежав від того, на який вид робіт було порушено заборону. Проте в багатьох випадках воно рівною мірою стосувалось як охоронниці, так і порушниці: «як печете хліб — у мене робляться пухирі, як золите сорочки, то я позоляна, як чешетесь, то я подряпана, як прядете — то все одно що мене колете: оце я поколота. Як будете це робить, то на тім світі будете кипіти у смолі, і будете ви терпіти, як я терплю».

До жінки-порушниці (ткала весь тиждень) приходить Кумася — ніби допомогти їй у роботі. Угледівши, що в «куми» не людські ноги, а кінські копита, жінка мерщій до сусідки, яка порадила тій, «щоб бігла додому, і коли вбіжить у хату, щоби щосили крикнула: «Ой, Кумасю, синє море горить!», то та Кумася так і побіжить додому, то щоб у хаті похрестили все: і двері, і комин, і вікна, і стіни, і сволок, і кочерги, і навіть світло, і, помолившись Богу, щоб відразу лягала спати».

(Див. МІСЯЦЬ — Дні тижня. Середа. П'ятниця. Неділя).

Літ.: М.Зубрицький, «Народний календар...», с.34. А.Онищук, «Народний календар...». П.Чубинский, «Труды...», с.217. М.Васильев, Н.Сумцов, «Антропоморфические представления...». П.Иванов, «Народные обычаи...», с.58. В.Ястребов, «Из народных уст...», с.147. В.Милорадович, «Малорусские народные поверья...». О.Боряк, «Міфологічні персонажі...», с.32-37.

КУМИР — статуя божества. Кумирня (кумирниця) — святилище-молитовня (капище). Кумирослужіння — воздання божественної слави кумирам.

Стела-кумир.
Село Керносівка, Дніпропетрівщина. III тис. до н. е.

(Див. ХРАМ, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ІДОЛ, КАПИЩЕ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. III. Я.Головацький, «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.72. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.415-416.

КУМУВАННЯ (Маргоскина неділя) — обряд, який виконувався в пору Зелених свят на святі Семик і тільки дівчатами. Це — друга неділя після Великодня, яка мала ще назву — *неділя жінок-мироносиць*. Ідучи кумуватися, розбившись парами, дівчата співали:

Ой, кумочки і голубочки,
ми у ліс ідем, ми кумиться йдем.
І покумимося й поголубимося!
А на дубчику — два голубчики, —
вони кумляться і голубляться,
обнімаються й пригортаються.

Прибувши на умовлене місце, юнки вибирали для завивання вінків одне або кілька дерев: берізку, вишню, дубочок, якщо в лузі — вербовий кущ. На них вішали намисто, кісники. Потім, розділившись попарно, робили собі вінки, приспівуючи:

Ой зів'ю вінки та на всі святки,
ой на всі святки, на всі празники.
Да рано, рано — на всі празники.

Вінок, як правило, вили з гілок дерева, не відриваючи їх. До нього вплітали васильки, м'яту, гвоздички. Коли вінок був готовий, кожна пара «кумувалася»: тричі цілувалися через нього, а потім обмінювалися хрестиками; коли ж «розкумлялися», то повертали свій оберіг назад. Обмінювалися також жовтими крашанками, намистом, хустками. При цьому виконували пісні. Потім вибирали старшу куму: скручували свої хустки, тобто знову звивали віночки, кидали їх угору, і чия хустка підлетить вище — та з дівчат і стає старшою кумою. Затим приступали до спільного пригощання. Для цього приносили з собою різні наїдки та напої. Обрядова страва — яєчня. Покумившись, жили як посестри, називаючи одна одну кумою, сестрою, обіцяли одна одній дружити все життя. Дівчата, які кумуються, повинні були досягти пори зрілості. В деяких місцевостях обряд кумування доповнювався обрядом *хрещення зозулі.* Тоді дівчата робили «Зозулю». Нею могла бути просто гілка з дерева, стромлена в землю, або подорожник, інколи — велика лялька, зшита на гроші, зібрані всіма жінками в складчину. Ряджену ляльку з хрестиком на шиї клали в ящик, зроблений у вигляді домовини. Яка-небудь бабка починала голосити, як за покійником, а всі інші сміялися, співали, танцювали. На другий день цю ляльку несли в ліс, «хрестили», а в кінці «хоронили». Зозуля вважалася віщим птахом, могла накувати як добро, так і зло, а тому старалися її «перехрестити», убезпечуючи таким чином себе від прикростей. Зозулі приписувалася магічна сила — утримувати судженого. Повертаючись з оберегами (гілочкою полину, любистку чи м'яти) до своїх домівок, дівчата співали русальних пісень, у яких мовиться про народжену дитинку, про її колисання на дереві.

У пізніші часи кумування стало важливим чинником опікунства. Мати і батько, щоб якоюсь мірою захистити дитину, вибирали їй «накликаних» (названих, хрещених) батьків. Доки підростали діти, накликані батьки (куми), як і баба-сповитуха, постійно цікавилися ними. У випадках, коли рано помирали рідні батьки, опікунство над похресниками нерідко брали на себе названі батьки. (Див. ПОХРЕСТИНИ, ВІНОК, СЕМИК, ПТАХИ — Зозуля).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.324. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 66. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.353-356. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.275. Л.Виноградова, «Крестить кукушку», с.672-674. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.71, 73. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.119. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.107. В.Скуратівський, «Русалії», с.642-646.

КУПАЛО, Купайло, Купайла, Купала, Купалбог, Іван Купала — бог молодості, шлюбу, краси. У пору літнього сонцевороту, коли Сонце в небі найвище, предки відзначали свято Купала (з 23 на 24 червня) — великий шлюб бога літнього розквіту вогню-сонця Семиярила з життєдайною богинею води Даною. Вірили також, що в Іванів день (24 червня) богиня Сонце виїжджає назустріч своєму судженому Місяцю, танцює і розсипається по небу яскравим промінням.

У Купальську ніч, а це якраз середина літа, коли вся природа буяє зеленню, бог Купало благословляє зрілість усього сущого, а серця молодих і юних скріплює любов'ю. На цьому святі Земля-Мати має найбільшу чародійну силу, яку віддає всім, а вогонь і вода — велику життєдайну, всеочищувальну й цілющу силу. Дівчата, святково одягнені, оповсані чорнобильником і духмяними травами, з вінками квітів на головах, разом з неодруженими хлопцями, похапавшись парами за руки, скачуть через вогонь і за тим скаканням ворожать про щастя і одруження. Потім пускають свої віночки за водою, приліпивши до них воскові свічки, і по цих вінках ворожать про свою долю. На Волині і Поділлі юнки приносять із собою прикрашену квітами вербу, ставлять її в землю і кругом цього деревця, яке називають Купайлом, водять хороводи і співають пісень. У відповідний час хлопці вступають у символічну боротьбу з хороводом, забирають вербу і ламають її. Це обрядодійство ототожнюється з літнім поворотом Сонця, початком завмирання плодючих сил природи; таким чином проводжають богиню Сонце у далеку зимову дорогу. Вважається, що скакання через купальський вогонь убезпечує від хвороб, злого чаклування і безплідності. На Купала відкривається Небесна брама, і всі моління людей чують боги. Роса, яка випадає у Купальську ніч, вважається життєдайною і цілющою. За повір'ям, лікарські трави тільки тоді мають велику силу, коли будуть зірвані в Іванову ніч або на зорі Іванового дня — перш ніж висохне з них роса. У чарівну Купальську ніч бог Перун запалює на папороті Квітку щастя, а в лісі можна зустрітися з добрими духами. Але тоді блукають у лісі й відьми, вовкулаки, мерці, лісовики, домовики, потерчата, мавки... Щоб вони не приставали, юнки носять під пахвою полин.

У «Стоглаві» (1551 р.) досить докладно описується поклоніння Купалові. У Густинському літописі (1670 р.) мовиться: «Купало... був богом достатку, як у греків Церера, йому божевільні задля добробуту подяку приносили перед жнивами. Цьому Купалу, бісові, ще й досі подекуди божевільні складають шану, починаючи з червня 23 дня, увечері напередодні різдва Іоана Предтечі, навіть до жнив і далі, таким чином і звечора збирається простолюд обох статей, плетуть собі вінки з духмяних трав або з коріння і, підперезавшись перевеслом, розпалюють вогонь, інколи ж ставлять зелену гілку і, взявшись за руки, бігають навколо вогню, співають пісень, примовляючи Купалом; потім через той вогонь скачуть, тому бісові віддячуючи себе».

У християнські часи цей бог замінився Іваном Хрестителем, до імені якого стали додавати народне прізвисько: Іван Купало. Деякі дослідники, серед них і автор «Синопсису» (1674 р.), вбачають у Купалі чарівну богиню вогню та води, яка володарювала над усіма польовими проростаннями. Те, що під цим божеством розуміли в давній Україні істоту жіночого роду, підтверджується обрядовими іграми, на яких богиня уособлювалася в дереві — вербі, берізці чи тополі, про що є згадки в купальських піснях. Та й з'являється богиня час від часу під своїм власним іменем — Купала, осібно від Івана:

Купала Івана на вулицю звала:
Ходім, Іване, на вулицю
Та підемо в чисте поле,
В чисте поле — жито глядіти
Від змії, від злої відьми.

З історичних джерел відомо, що богу Купалу приносили в жертву хліб — головний плід землі. Також на купальському вогнищі спалювали навіть коней, а також інших тварин, які символізували Сонце. З пом'якшенням культу офірували кішку або лисицю, про що співається в купальських піснях:

Горішняни, долішняни,
Сходьтеся до нас на соботку,
Спечемо вам сліпу кішку.

Запалене колесо на святі Купала — це символ повороту Сонця на зиму. Те саме значення надається і скочуванню запаленого колеса в річку: після свого повороту літнє Сонце починає спускатися з вершини небесної гори, і палюче проміння гаситься в дощових потоках осені, яка скоро настане. Вогонь в Іванову ніч нерідко добувався тертям сухого дерева об старе колесо. Кострища завжди запалювалися *живим вогнем*; пошановані старші люди добували його тертям і поки продовжували цю роботу, всі, хто зібрався навкруги, стояли у благоговійній тиші, але щойно вогонь спалахував — одразу ж юрба збуджувалася і починала співати радісних пісень.

Про давнє походження цього свята може свідчити одна з купальських пісень, записана на Івано-Франківщині, в якій звертаються до богів Перуна та Лади:

Гей, Ладо! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочекати, Ладе Купала.
Гей Купала!

Українці-карпаторуси, як і литовці, сходячись на Купальське свято, вшановували богиню життя Ладу, приносячи їй в жертву білого півня. Лада — мати Купала, як і всіх давньоукраїнських богів. Історики зазначають, що свято Лади, яке відзначалося цілий місяць — від 25 травня до 25 червня, закінчувалося великим торжеством Купала. Пізніше богиня всього сущого замінилася у світогляді народу Пречистою Дівою Марією.

Проти обряду Купала в кінці XVI ст. особливо завзято виступав український проповідник Іван Вишенський: «Купала на Хрестителя утопіте і огненне скакання відкиньте, гнівається-бо Хреститель на землю вашу, що в день пам'яті його попускаєте дияволу глумитися вами з вас же самих».

Про бога Купала знаходимо у «Велесовій книзі»: «...коли Купало прийде у вінку, що покладений на голові його, сплетений із віття зеленого, і квітів, і плодів»; «Се бо Купало прийшов до нас і говорив нам, що повинні стати горді і чисті тілами і душами нашими»; «І се Купало покаже для нас знамення на перемогу над ворогами, і те маємо творити»; «...славу співати... і Купалбогу, який до митнищ правитиме і всяке омовіння».

(Див. СОНЦЕСТОЯННЯ, ЛАДА, ЯРИЛО, ДАНА, КУПАЛЬСЬКА НІЧ, КУПАЛЬНИЦЯ, НЕБЕСНІ ВОРОТА, КВІТКА ЩАСТЯ, МАРЕНА, СОБОТКА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Полин).

Літ.: Золотослов № 194-221. Етимологічний словник.., т. III. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.326. Велесова книга, д. 8, 21, 28, 38а. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства.., ф. 29-з, од. зб. 87, арк. 115. Архів Інституту народознавства.., ф. 1, оп. 2, од. зб. 376, арк. 10, 80. Труды общества исследователей Волыни, с.63, № 70. Історія релігії в Україні, т.1, с.328-329. Календарные обычаи и обряды... Летне-осенние праздники, с.201, 224-225. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.33-38. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.36, 88. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 100-122. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.208-209. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.141-142, 388-392. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.37-44. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.70, 268. І.Вишенський, «Твори», с.56. Леся Українка, «Купала на Волині», т. IV, с.450-464. А.Потебня, «О купальских огнях и сродных с ними представлениях». Г.Булашев, «Український народ...», с.285-286. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.431-480. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.179-210. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.209, 328. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.208, 275, 1029. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.40, 108-109, 382; т.2, с.67, 75, 204, 209, 212, 223; т.3, с.233-234, 348-354, 356. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.34; ч. 2, с.38-52. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи...», с.66-80. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.396-400. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.275-283; «Язычество древней Руси», с.127, 294, 525, 676, 681, 742. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.10-11, 30. В.Иванов, В.Топоров, «Исследования...», с.217-242; «Купала», с.29. Ю.Климець, «Купальська обрядовість на Україні». В.Камінський, «Свято Купала на Волинському Поліссі», с.11-23. Л.Виноградова, С.Толстая, «Иван Купала», с.362-368. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.95, 101-102. А.Гура, «Символика животных...», с.13, 134, 165, 240, 280 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.10, 43, 70, 71. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.173-198, 218. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.84-86. М.Міщенко, «Народний календар», с.13, 18, 41, 48, 62, 63, 67, 101, 110. Дж.Купер, «Золотая ветвь», с.355, 695,722, 783.

КУПАЛЬНИЦЯ (Купайлиця) — переддень свята Купала. Красуня Купальниця в цей день поспішає зустрітися з Купалом, а тому допомагає дівчатам прикрашати житло вінками з квітів і трав. 23 червня хлопці та дівчата йшли за околицю села до лісу чи річки. Вибирали з-поміж себе найвродливіших «молодого» з «молодою»; молодий низько кланявся родичам своєї нареченої, яких представляли інші дівчата з хлопцями. Потім, узявшись за руки, починали водити хороводи навколо нареченого і нареченої — то в одну сторону, то в іншу. Цього ж дня ворожили: збирали дванадцять трав, серед яких обов'язково були чортополох і папороть, і клали під подушку зі словами: «Суджений-ряджений, прийди в мій сад погулять!» Батьки на Купальницю зверталися до дітей: «Просіть, діти, дощу до Купала, а після Купала я й сам випрошу». Також напередодні Купальниці ввечері дівчата збиралися в якійсь хаті «товкти в ступі ячмінь»; на другий день уранці з того ячменю варили кашу, яку називали *кутею*, і ввечері того ж дня з'їдали з маслом. Після цього, узявши передні колеса від воза, деякі з них сідали на вісь, інші, ухопившись за оглоблю, каталися по селу, а потім по полях з піснями до ранішньої зорі. У деяких місцевостях купальське вогнище розпалювали

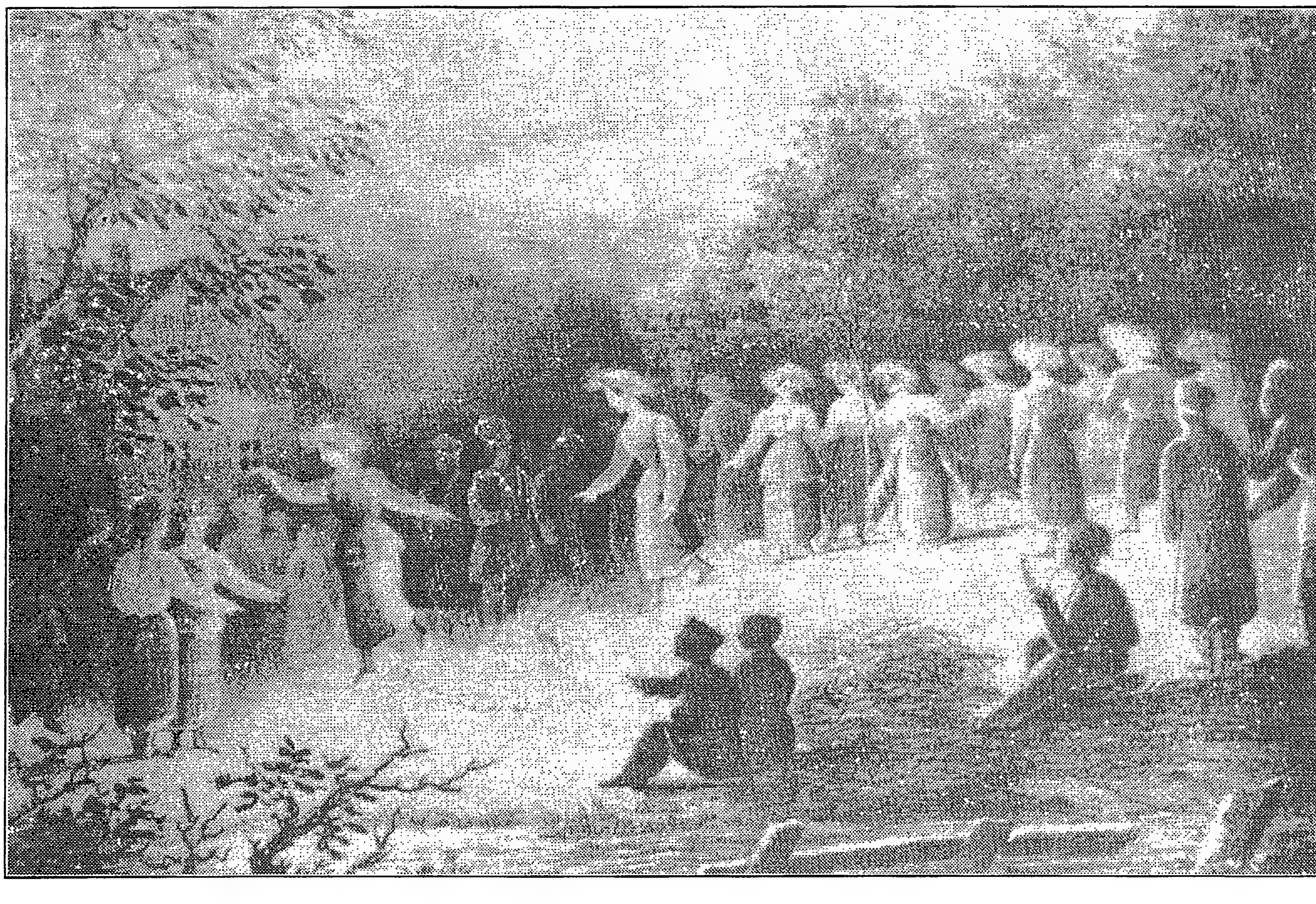

На Івана Купала.
Худ. І. Соколов. 1856

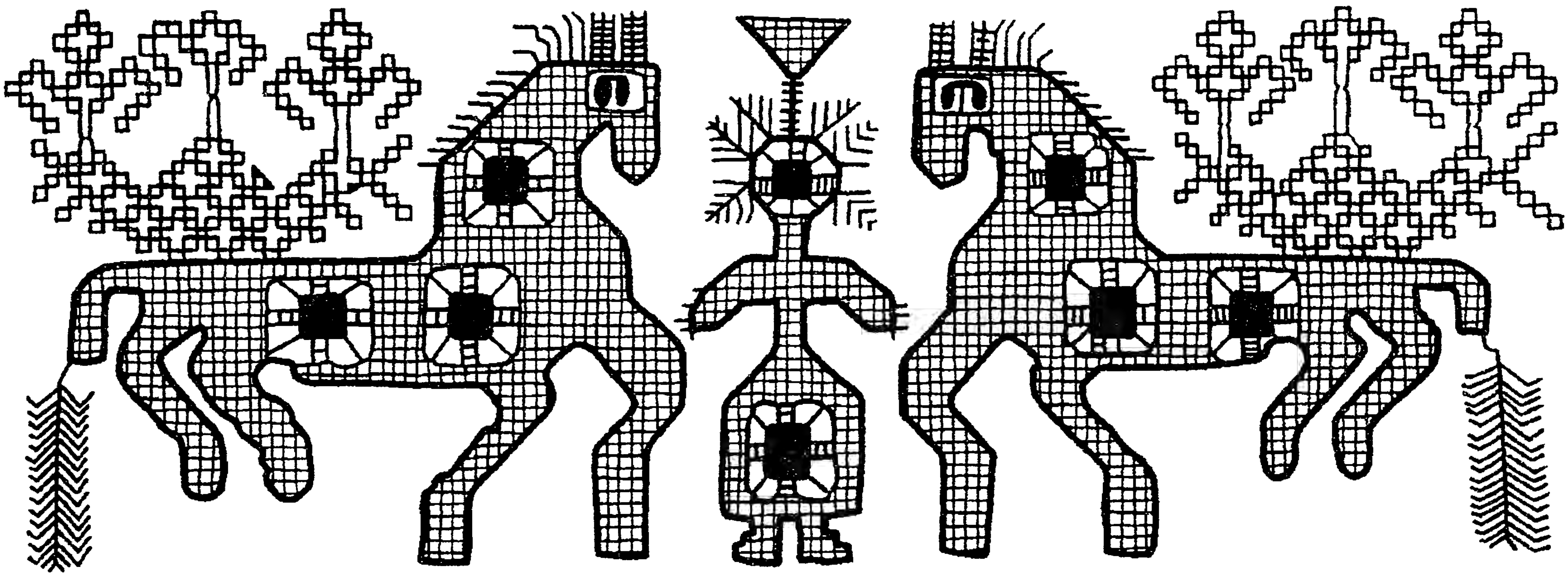

Вишивка. Початок XX ст.
Багатство сонячних знаків вказує на «маківку літа» — свято Купала

молодиці-первачки — ті, котрі живуть перший рік у заміжжі:

Ой молодая молодице,
Ой вийди, вийди на юлицю,
Розпали дівкам купалицю!

Завжди біля Купала, який поєднався із прийняттям християнства з Іваном Хрестителем, у народних переказах виступає Купальниця, яка поєдналася з ім'ям св. Аграпіни, оскільки пам'ять останньої припадає на 23 червня за ст. ст. Колядки приписують Богородиці посилання дощу і обробіток полів. 24 червня, при сході Сонця, зібравшись біля вогню, співали:

Іван та Мар'я
На горі купалися;
Де Іван купався —
Берег колихався,
Де Мар'я купалась —
Трава розстелялась.

О.Афанасьєв вважає, що це громовержець Перун і богиня всього сущого Лада цього дня купаються у дощових потоках на небесній горі, причому Перун хитає землю громовим гуркотом, а Лада вирощує трави на полях. Підтвердження цього висновку знаходимо в іншій купальській пісні:

З тієї верби капля упала —
Озеро стало:
В озері сам Бог купався
З дітками-судітками.

Під час купальських ігор та забав дівчата ходили з розпущеним волоссям, що символізує смуток та жалобу: природа вмирає, щоб народитися для нового життя. У деяких місцевостях *купальницями* називали галявини, де дівчата збирали цілющі трави. *Купальницею* також називали «люте коріння», а *купалом* — «хороші трави». В день Аграпіни-купальниці парилися цим «лютим корінням» (трава *лютики*), зелом *Іван-та-Мар'я* та іншими цілющими травами в лазні з надією на омолодження та щоб позмивати з себе всякі болячки. Траву купальницю збирали вранці, коли вона була ще в росі, і зберігали як ліки. З цієї трави дорослі робили віники і парилися з ними. Хворих і немічних заносили в лазню на пекучій кропиві, а після миття пригощали сліпців та старців ячмінною кашею, славлячи «убогу вдовицю Купальницю».

(Див. КУПАЛО, ЛЮТЕ КОРІННЯ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Папороть, КАНУН).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.326. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 178. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.386. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.275. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.242; т.3, с.353. И.Сахаров, «Сказания...», с.277-280. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.38-52. М.Забылин, «Русский народ...», с.66-80. Леся Українка, «Твори», т. IV, с.452. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.10-11. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.71. М.Міщенко, «Народний календар», с.66. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.128-138.

КУПАЛЬСЬКА НІЧ — чарівна ніч на Купала, коли по землі ходить людське щастя, запалюється на папороті *Квітка щастя*, Бог відкриває *Небесну браму*, і всі моління людей будуть почуті. У цю загадкову ніч ходять по землі і Купало, і Ярило, і Марена. Тоді ж можна зустрітися з добрими духами Лада — опікунами господарства і роду. Тоді мають волю всі таємничі сили лісів, полів, вод, скель, у тому числі нечисті. Відьми збираються летіти на свій шабаш до Лисої гори. Напередодні Купала гріх лишатися в хаті: люди прагнуть опромінитися зоряним царством духа предків своїх. У цей час сила вогню і води, землі і неба купає все навкруги, даруючи найбільшу родючу силу. Роса набирає чарівних властивостей, зілля-квіти теж набирають цілющості. Добрі духи змагаються за долю людини зі злими силами аж до третіх півнів. Охоронити себе і своє господарство можна лише в Купальську ніч— тоді буде добре весь майбутній рік.

Обрядовість Купальської ночі була спрямована на виявлення відьом та їх знешкодження. Відомі повір'я про те, що відьми у цю ніч злітаються «на деревину, на тополю високу». В українській і білоруській традиції поширений мотив «у нашої відьми живіт болить», який

Папороть. Худ. М. Ткаченко. 1901

близький до повір'я про те, що коли у Купальську ніч кип'ятити на вогнищі «цідилку» або палити речі, які вважаються символами або атрибутами відьми, то це викликає у «відьомських» сільських жінок нестерпні муки, болі у животі, і вони змушені прийти до вогнища просити пощади. Вважалося, що на купальському вогнищі «відьму знищують», так само і всіх злих чарівників. Погрози і прокляття на адресу відьом характерні, наприклад, для купальського пісенного репертуару Волині:

Ой на вигоні огонь горить,
У нашой відьми живіт болить,
Ой на вигоні огонь тухне,
У нашой відьми живіт пухне.
Наше Купайло до місяця,
Юрковські відьми повісяться,
Нехай повісяться, нехай знають,
Нехай чужих корів не займають.

Для «пізнання відьом» у Купальську ніч намагалися піймати жабу (тобто відьму, яка обернулася жабою) і вилами «зробити їй яке-небудь каліцтво». Якщо з'являлася собака або кішка, хлопці ловили її з криками «Відьма прийшла!» і забивали насмерть.

(Див. КУПАЛО, КВІТКА ЩАСТЯ, НЕБЕСНІ ВОРОТА, МАРЕНА, ВІДЬМА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.326. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.100, 120, 173, 178. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.440. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.233. Л.Виноградова, «Фольклор как источник...», с.109.

КУПІЛЬ — один із найпопулярніших оберегів від хвороб та злих сил. Перша купіль немовляти входила в обов'язки баби-сповитухи. Як правило, купелі були довготривалими й дуже гарячими. За повір'ям, якщо після занурення дитина чхне, то буде щасливою; якщо заплаче — буде жити, якщо ні — помре. Сама вода вживалася рідше, частіше — відвари лікарського зілля (певної рослини або суміші кількох компонентів, число яких часто було магічним — 3, 7, 9 іноді 12). У деяких випадках до купелі входили тваринні або мінеральні складові — сіль, глина, земля. Скрізь при захворюваннях простудного характеру використовували так звані *сухі купелі*. Гарячу після випікання хліба піч вистеляли всередині вівсяною чи ячмінною соломою або сіном, поливали квашеним борщем. Хворого клали на солому, затуляли піч, і він лежав, доки витримував. Так повторювали два—три дні поспіль. Інший варіант сухої купелі: у посуд з гарячою водою або відваром лікарських трав кидали розжарену цеглу, хворий сідав поруч і вкривався з головою рядниною.

За народними уявленнями, маланкарі по закінченні свят обов'язково повинні прийняти купіль в «орданській» воді, «щоб не виросли хвости», тобто щоб не перетворилися на чортів. Традиція купання маскованих ще й досі зберігається в окремих селах Подністров'я та Північної Буковини. Якщо раніше це відбувалося на свято Водохрещі (Йордан), то тепер купання ряджених приурочують до свята Василя, воно має характер своєрідного спортивного видовища, де юнаки демонструють свою відвагу і загартованість. Біля річки і в самій воді (якщо великий мороз, то вирубують ополонку) протягом кількох годин ряджені розігрують різноманітні сценки: обливаються і штовхають одне одного у воду, плавають у дірявій балії, «Дід» миє ноги «Бабі», купають «Дитину» — ляльку, «П'яниця» щохвилини падає, здіймаючи фонтани бризок, пускають за водою «покійника» у труні тощо.

(Див. БАБА-СПОВИТУХА, ПЕРЕБЕРІЯ, МЕЛАНКА, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.276. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.461. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.226. О.Курочкін, «Буковинська новорічна «Перебєрія», с.30.

КУПРІЯНІВ ДЕНЬ (13 вересня) — так зване журавлине віче. Птахи змагаються, чиї крила міцніші, хто поведе за собою зграю у теплі краї. До цього дня журавлину не збирали, щоб не тривожити птахів, дати їм спочити перед далекою дорогою. 15 жовтня — просили вберегти від злих чар: дівчата — Устину, юнаки — Купріяна.

(Див. ПТАХИ — Журавель).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.96, 103.

КУРГАН — стародавня рукотворна могила в степах; високий земляний насип, який несе в собі символіку гори.

За народними віруваннями, гори насипали велетні, які колись жили, а кургани — могили цих велетнів. Створення курганів приписували також богатиреві на ім'я Буняк, який, пройшовши весь світ, на місцях свого

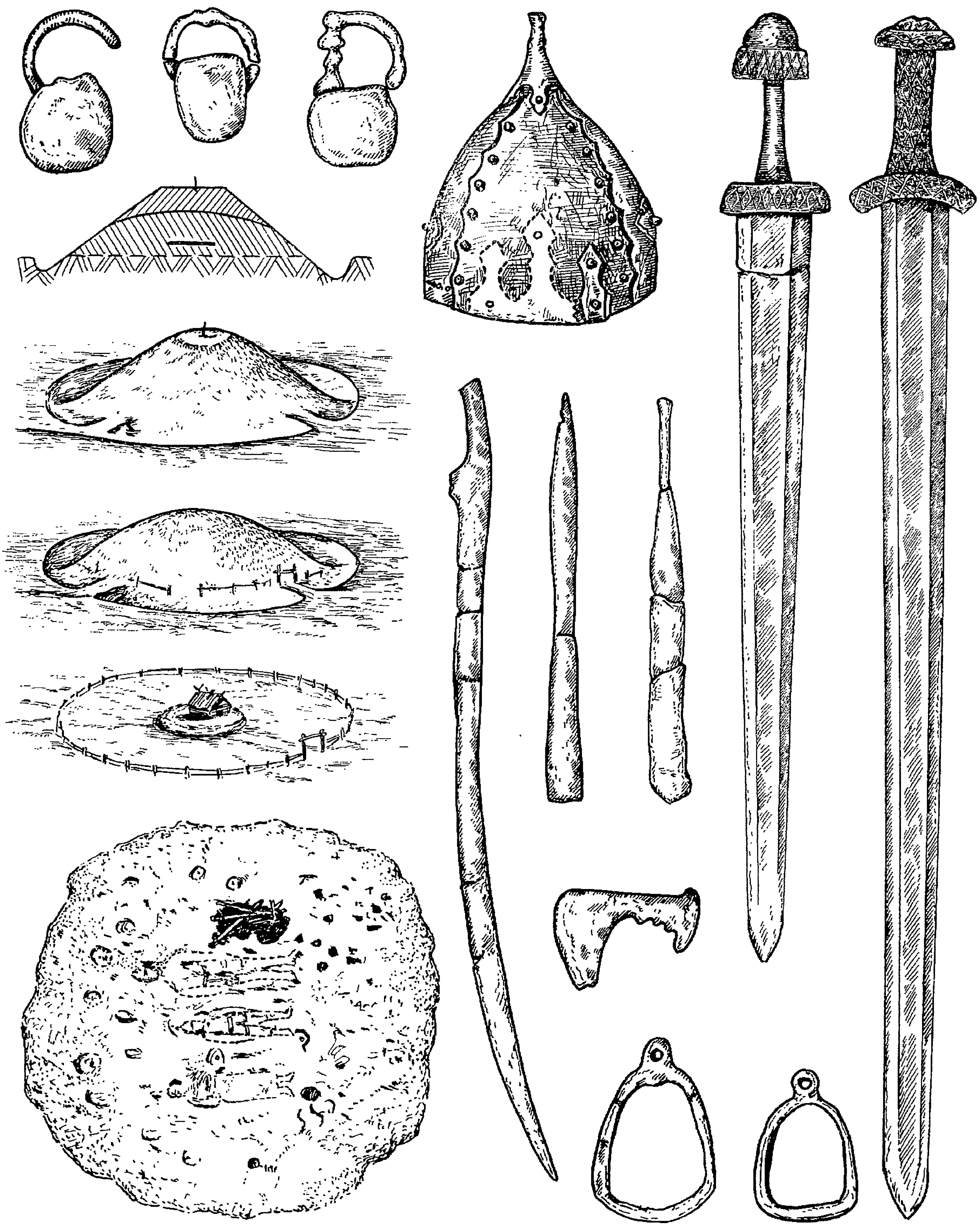

Реконструкція князівського кургану
Чорна Могила та речі з цього поховання

перепочинку робив кургани, насипаючи землю своїм взуттям. Кургани набули розквіту в епоху енеоліту і є найпоширенішим видом давніх поховань в усьому Старому Світі.

У середині II тис. до н.е., напередодні раптового згортання будівництва курганів, у Степовому Подніпров'ї з'явилися так звані «довгі кургани». В одній із таких споруд біля Білозерки (Запорізька область) удалося простежити образ всесвітнього змія з головою-Сонцем, хвостом-Місяцем і тілом у вигляді Чумацького Шляху. Подібне виявлено також на півострові Чонгар у Сиваській затоці Азовського моря: це курган Гарман завдовжки 500 метрів! Один із найцікавіших «довгих курганів» досліджено біля Кічкасу (в районі Дніпрових порогів). Ця споруда могла використовуватися для календарно-астрономічних спостережень.

Першим, хто спробував описати й пояснити виникнення курганів Причорномор'я, був давньогрецький історик Геродот, який вважав, що кургани біля гирла Дністра належать кіммерійцям. На території України, за деякими даними, налічується близько 150 тис. курганів. Особливо багато їх у Північному Причорномор'ї, де ще в IV тис. до н. е. виник курганний обряд поховання. Значна кількість курганів має висоту 1—2 м з діаметром 20—30 м. Чимало курганів зберегли висоту 3—5 м, а найбільші з них (переважно кургани скіфської доби) сягають 20 м зі 100-метровим діаметром: Чортомлик, Нечаєва Могила, Огуз, Солоха, Олександропіль. Їх видно на рівнині на десятки кілометрів. Дослідники вважають, що на цих могилах-курганах були якісь споруди, де час від часу відбувалися поминальні тризни, які справляли нащадки на честь і в пам'ять спочилих.

У 1872—1874 рр. в Чернігові проводилися розкопки княжого кургану Чорна Могила, який пов'язують з народною легендою про засновника Чернігова «князя Чорного». Курган являє собою велетенську споруду висотою 11 м. Всередині його могли би розміститися чернігівський Спаський храм та ще й дві церковки. Чорна Могила дає нам відомості про залишки досить складного ритуалу: спорудження домовини; принесення жертв; насипання кургану до половини висоти; перенесення на вершину напівнасипаного кургану обладунків і зброї покійників для обряду тризни; кінцеве насипання кургану на висоту 11 м; встановлення стовпа на вершині кургану. Найбільш імовірною датою Чорної Могили можна вважати 960-ті роки, епоху Святослава.

До часів перших зіткнень з печенігами належить чернігівський боярський курган «Гульбище», в якому немає таких княжих регалій, як роги тура, але тут з великою шаною похований якийсь знатний богатир. Його речі вражають: меч довжиною 126 см (при 96 см типового меча); стремена у півтора раза ширші від звичайних; дерев'яне відро для меду із залізними обручами діаметром 40 см (при нормі 25—30 см). Це примушує згадати билинну «чару зелена вина в полтора ведра».

(Див. ПОХОРОН, СКІФИ, ГОРА, СВЯТИЛИЩЕ, САВУР-МОГИЛА, ТРИЗНА, ВЕЛЕТНІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.329. Геродот, IV, 71, 72. Легенди та перекази, с.160. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.238. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.44. Я.Волошинский, «Киевские курганы». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.275-279; «Язычество древней Руси», с.50, 96, 102-108, 305-314; «Языческое мировоззрение...», с.17. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.33, 129, 140-143, 389. Мозолевський, «Скіфський степ». Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.131, 144, 148. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.33. М.Агбунов, «Путешествие в загадочную Скифию». В.Шапошник, «Розрита могила», с.27-31. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.90-92, 132-160. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.59-62. В.Иванов, В.Топоров, «О древнеславянских этнонимах», с.37. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.62-63.

КУРЯЧА СЛІПОТА — захворювання, коли з настанням темряви людина погано бачить. Тоді хворий мав піти на перехрестя, там сісти на землю і вдавати, ніби щось загубив. На питання подорожнього «Що шукаєш?» повинен відповісти: «Що знайду, то тобі віддам!» — і при цих словах витерти очі рукою і махнути на допитливого. Цього досить, щоб хвороба залишила одного і перейшла на іншого. При цій недузі в деяких місцевостях використовували печінку чорної курки, в інших — чорного поросяти, ще в інших — волову або телячу. Також радили різне: нагнутися над мазницею з дьогтем і просити його, щоб він відізвав курячу сліпоту; заміряти ниткою страсну свічку, спалити нитку і напитися води, змішаної з попелом нитки. Курячу сліпоту передавали й самим курям: ходили в курник,

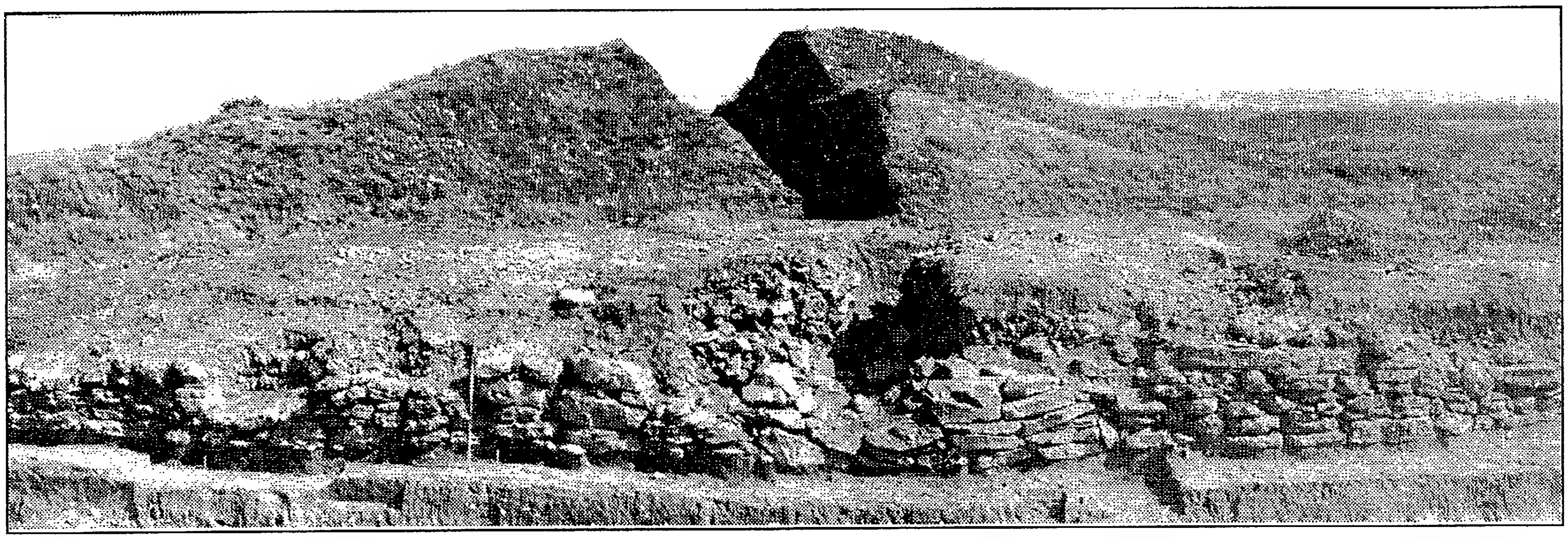

Курган Чортомлик IV ст. до н. е. під час розкопок

де обливалися холодною водою або їли там варену яловичу печінку. Також ходили рано-вранці вмиватися весняними дощами. Дуже корисною вважали також воду, взяту з того місця, де річка бере свій початок. За повір'ям, не можна ступати на попіл чи сажу, бо нападе куряча сліпота.

(Див. ПЕРЕХРЕСТЯ, ДЬОГОТЬ, СВІЧКА — Страсна).

Літ.: Зоряна вода, с.24. П.Чубинський, «Мудрість віків», ч. 1, с.122. Н.Марксвич, «Обычаи, поверья...», с.121. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.75. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрения славян...», т.1, с.109. И.Сахаров, «Сказания...», с.106. М.Забылин, «Русский народ...», с.425. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.368-369, 397. А.Гура, «Символика животных...», с.124, 508. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.204, 271.

КУРЯЧИЙ БОГ (Боглаз) — ритуальний предмет, оберіг домашньої птиці. Роль курячого бога могли виконувати камінчики з наскрізним отвором, горщик, глечик без дна, горловина від розбитого кухля, зношені постоли та ін. Зазвичай їх розміщували в курятнику біля сідала або над ним, під стріхою у хліві, вішали на жердину у дворі. Робили це для того, щоб кури добре неслися, щоб домовик не лякав, не душив і не крав їх. Горщик або глечик на жердині вважався також оберегом від хижих птахів. Старі постоли вішали в'язками на подвір'ї або біля дверей житла, щоб уберегти худобу від уроків.

Назва «курячий бог», напевне, має аналоги із «скотьим богом» (так іменується Велес у давньоруських текстах). Курячими опікунами називали святих Кузьму і Дем'яна.

Камінчики з діркою застосовувалися і в народній медицині. При зубному болю ворожка вела людину в курятник, шептала щось там курячому богові і потім шість разів хрестоподібно прикладала його до щоки.

(Див. КУЗЬМИНКИ, ГРОМОВІ СТРІЛИ, ПТАХИ — Півень).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.57. Д.Зслснин, «Магическис функции примитивных орудий». Б.Успенский, «Филологическис разыскания...», с.151-153, 182. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.123. А.Топорков, «Куриный бог», с.238-239.

КУСТ. Гаї, ліси та дерева давні українці обожнювали, вірячи, що там живуть духи предків. Особливо навесні у Священних гаях відбувалися ритуальні обрядодійства, пов'язані з зустріччю весни. У воскресінні природи прародителі вбачали прихід добрих духів Лада. Різноманітні танці-хороводи імітували вхід у вирій, де перебувають душі померлих. Поклоніння Кусту — це відгомін тих далеких часів. Так, у селі Сварицевичі, розташованому серед лісів Рівненщини, пам'ять про добу матріархату, коли мати була господинею родового вогнища, дожила в унікальному обряді «Водіння Куста». Жінки, які супроводжують на Зелених святах оповиту квітами та листям найвродливішу дівчину, називають себе дівочим військом або гвардією. Ватага строєвих жінок на чолі з живим Кустом ходить від хати до хати, вітаючи односельців, щоб жили всі люди щасливо й багато. Наведемо одну з пісень цього обряду:

Ой, ми були й у великому лісі,
Нарадили Куста із зельоного кльону.

Обряд «Водіння Куста».
Рівненщина. Фото В. Ковальчука

Нарадили Куста із зельоного кльону,
Вийди, господаре, із нового покоя.

Вийди, господаре, із нового покоя,
Винесь Кусту да хоч пув-золотого.

Ваша хата стоїть при дорозі,
Нарадили Куста з білої берьози.

А в нашого Куста да й нужки невеличкі,
Треба йому, треба, панчішки-черевички.

Наший Куст поїде да й до батенька в гості,
Треба йому, треба, черевички на помості.

А наши Куст даром зілля не носить —
До того заходить, да хто добре запросить.

Ой ми водим Куста да й од хати до хати,
Щоб жили всі люде і щасливо й багато.

Ой а в етий хаті да хазяїн хороший,
Ми прийшли й у Куста, а він винесе гроші.

Після завершення обряду Куста «роздягали»: зелені галузки розкидали на поля, городи. Жителі Сварицевичів трактують це як дійство, спрямоване на те, «щоб йшов дощ, а нива була родючою». У багатьох регіонах України майже аналогічне робили з купальським деревцем.

Вже у літописах періоду Київської Русі маємо згадки про язичницькі вірування, пов'язані з ушануванням Куста. Зокрема, у «Софіївському першому літописі» під 1145 р. зазначено: «Ни поклонися Кусту, ни Идолом их». Іпатіївський літопис під 1246 р. також згадує про цей звичай: «...прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кущу, і тобі кланятися». І одказав йому [Данило]: «Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє».

Офіційна церква різко негативно ставилася до звичаю Куста. Через багато років, у другій половині XIX ст., білоруські фольклористи першими звернули серйозну увагу на кустові пісні та звичаї. Цей унікальний пласт народно-побутової культури знайшов відображення у публікаціях П.Шейна, М.Никифоровського, М.Довнар-Запольського та ін. У 1889 р. на сторінках часопису Краківської академії наук «Zbior wiadomosci do antropologii krajowej» польський етнограф і фольклорист Оскар Кольбер умістив запис кількох кустових пісень («Вийди, пане, з покою», «Ми ходили под гай зелененький»), що походили із Погоста (нині Заріччя) і Борова Рівненського Полісся. До них дослідник подав короткий опис обряду: «Одна з дівчат убиралася за Куста (має то означати корч, або кущ). Клали їй на голову вінок з берези, а її всю обв'язували аїром або іншим зіллям. Так в зелень убрану, її вели інші дівчата і молодиці по селу. Підходячи до двору і до кожної хати, співали». Як засвідчують численні матеріали, найбільше вживаним у троїцькій обрядовості є клен — «священне дерево». Саме віттям клена прикрашали церкви, будинки, та й у пісенній творчості народу часто використовуються образи «кленового листа». Натомість в аналогічних звичаях та жанрах пісенної творчості Білорусі, Росії надавалася перевага березі.

Функціональне призначення обряду Куста полягало в накликанні багатого врожаю. В інших місцевостях схожі обряди мали назви «Тополя», «Верба», «Вільха», «Горю-горю дуба», «Завивання берези» тощо. У деяких областях Росії в день святого Єгорія (23 квітня) листям і квітами оздоблюють юнака. Тримаючи в одній руці запалений факел, а в другій пиріг, він у супроводі дівчат, які співають відповідних пісень, відправляється в поле. Потім запалюють хмиз, розкладений у вигляді кола, а в середину ставлять пиріг. Подібний обряд є в румунів та в інших народів.

Літ.: Літопис Руський, с.405. Культура і побут населення України, с.169. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.82-83, 232. С.Срезневский, «Материалы для словаря древнерусского языка...», т. І, с.1381. Е.Аничков, «Весенняя обрядовая песня...», ч.1, с.158, 208-209. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.345. С.Кітова, «Водіння куста на Поліссі». А.Гура, «Символика животных...», с.547, 548. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.119. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.156. О.Ошуркевич, «Звичаї водіння Куста на Волинському Поліссі», с.103-110. Р.Тишкевич, «Зелені святки...», с.79. В.Скуратівський, «Дідух», с.145. В.Ковальчук, «Ой, дай, Боже, за рік Куста діждати». Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.142-158. Zbior wiadomosci do antropologii krajowej, т.ІІІ, s.238.

КУТ (кутниця) — місце або лавка для сидіння під червоним вікном; частина хати або іншої господарської будівлі, що відокремлює «свій» (замкнутий) простір від «чужого» (відкритого, не засвоєного людиною). З історичних джерел відомо, що давні українці будували житла на півнячій голові, яку разом із хлібом-сіллю і медом покладали у передній кут. На ніч господар у чотири кути клав по шматку хліба; якщо вранці пропадав хоч один — те місце вважалося нещасливим і його потрібно залишити. Після того як дім побудований, вся сім'я переходила на новосілля і приносила з собою свій священний вогонь. Опівдні з горщиком, у який клали гаряче вугілля, повернувшись до заднього кута (до печі), свекруха або старша бабця говорила: «Милостиво просимо, дідусю, до нас на нове житло!» Потім відправлялися з цим горщиком у двір, де запрошували домовика вже самі господиня з господарем. Після того йшли в хату; бабуся знімала скатерку і трясла по всіх кутах, ніби випускаючи домовика, потім висипала вугілля з горщика у піч. Сам горщик розбивали і вночі закопували під передній кут.

У сімейному побуті кути означали ті чотири головні пункти, у яких сходяться зовнішні стіни житла і таким чином визначають межі, які мають бути під охороною родинних пенатів. Вислів «теплий кут» вважається синонімом рідної оселі. Слово «кут» означає передній кут житла і місце перед хатньою піччю. Так само простір, який займає двір, визначається кутами, у яких сходяться елементи огорожі. Ось чому обряди, пов'язані з домовиком, який оберігає межі сімейного господарства, здійснюються по кутах житла і двору. Для задобрювання домовика, щоб у хаті був мир і спокій, обкурювали в хаті і на дворі всі кутки ведмежою шерстю або обмітали

їх, обприскуючи кров'ю півня. Передній кут, навпроти якого стоїть піч, називали великим і красним; тут ставили стіл, за яким відбувалася щоденна трапеза. Домашні пенати (діди) грали постійну роль у цій сімейній трапезі, і, напевне, їх священні образи (малі кумири) стояли десь неподалік — біля вогнища або на полицях переднього кута. Красний кут, божницю прикрашали ритуальними рушниками — «набожниками», на яких переважно вишивали архаїчні язичницькі сюжети, пов'язані з богинями Ладою, Лелею та Мокошею. Нині у великому куті розміщують ікони; тут на свято Коляди ставлять кутю з узваром. Приходячи в дім, кланяються спочатку передньому куту або розміщеним на ньому іконам як головним господарям житла. Місце на лавці в цьому куті називали великим, або княжим, і воно найпочесніше: сюди саджали іменних гостей, старших родичів, священика, знахаря, «молодого князя» і «молоду княгиню» після вінця. Коли сім'я сідала обідати або вечеряти, то «велике місце» займав господар. Лягати в передній кут ногами — великий гріх. Вважали, що душа померлого, доки тіло ще не поховане, сидить у хаті за образами, а тому ставили їй там пожертви. За повір'ям, якщо тріщить передній кут, то господарю загрожує нещастя або скоро у сім'ї буде покійник; якщо тріщить задній кут — хтось залишить дім.

(Див. ДОМОВИК, ПІЧ, ПОКУТЬ, ЛАДА, ЛЕЛЯ, МОКОША, ІКОНА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.280. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.183. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.143. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.276. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.21; т.2, с.58-61. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.487. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.497, 499, 515-516. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.59, 63. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.184. Т.Агапкина, «Угол», с.379. А.Гура, «Символика животных...», с.63, 111, 346 та ін.

КУТЯ — 1) переддень зимових свят Різдва, Василя, Водохрещі; 2) головна звичаєво-обрядова страва бога багатства Велеса та бога урожаю Спаса, а також покійників. Обтовчену набіло пшеницю з найдобірнішого зерна замішували з медом і маком. Традиційно кутю готували тричі. Перша кутя — Багата — у переддень Різдва. Першу кутю, або Вілію, у народі ще називають Колядою. Друга — Щедра (Щедруха) — переддень Василя. У стародавній щедрівці співається:

Чи є дома пан господар?
Щедрий вечір, святий вечір!
Ой я знаю, що є вдома:
Щедрий вечір, святий вечір!
Сидить собі конець стола.
Щедрий вечір, святий вечір!
Коло його жена його,
Щедрий вечір, святий вечір!
Коло неї дітки її.
Щедрий вечір, святий вечір!
А їсть кутю пшеничную,
Щедрий вечір, святий вечір!
А п'є воду кринишную.
Щедрий вечір, святий вечір!

Третя кутя — Голодна (у деяких місцях — Багата)— у переддень Водохрещі. Варять кутю у глиняному горщику на непочатій воді. Непочата вода — це вода, яка набрана з колодязя або з іншого джерела до сходу Сонця.

На Свят-вечір готують Багату кутю. На Багату кутю богу врожаю Спасу та богу сонця Дажбогу приносять також безкровну жертву з усієї городини та садовини; це магічні дії — показати достаток на Багату вечерю, бо коли боги це побачать, то дадуть ще більший урожай. Кутю, жертовну страву на честь прабатька всіх богів Сварога, дозволялося їсти напередодні Різдва. Під час вечері багато розмовляти та виходити з-за столу не годилося. Першим причащався господар, а за ним по колу вся родина. Першу ложку куті господар підкидав до стелі — «щоб так ягнята стрибали, як ця пшениця скаче від землі до стелі!» Другу ложку підкидав, «щоб телята рикали так, як це зерно стрибає від землі до стелі», а третю — «щоб бджоли роїлися...» Причащали священною кутею також домашню худобу і птицю. Горщик з кутею мав стояти на покуті впродовж усього періоду свят Коляди.

На Лівобережній Україні був звичай варити кутю ячмінну, а не пшеничну.

(Див. РІЗДВО, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ВАСИЛЯ, ВІЛІЯ, ВОДОХРЕЩА, ВАР, КОЛИВО, КОЛЯДА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.57. СУМ за ред. Б.Грінченка, т.II, с.333. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.137, 142. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.262. Хв.Вовк, «Студії...», с.188. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.I, с.156-165. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.I, с.19-35. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.276. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.363-364, 367. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.21. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.567. А.Гура, «Символика животных...», с.420, 443, 465, 466 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.105, 130, 156. В.Скуратівський, «Русалії», с.532-533.

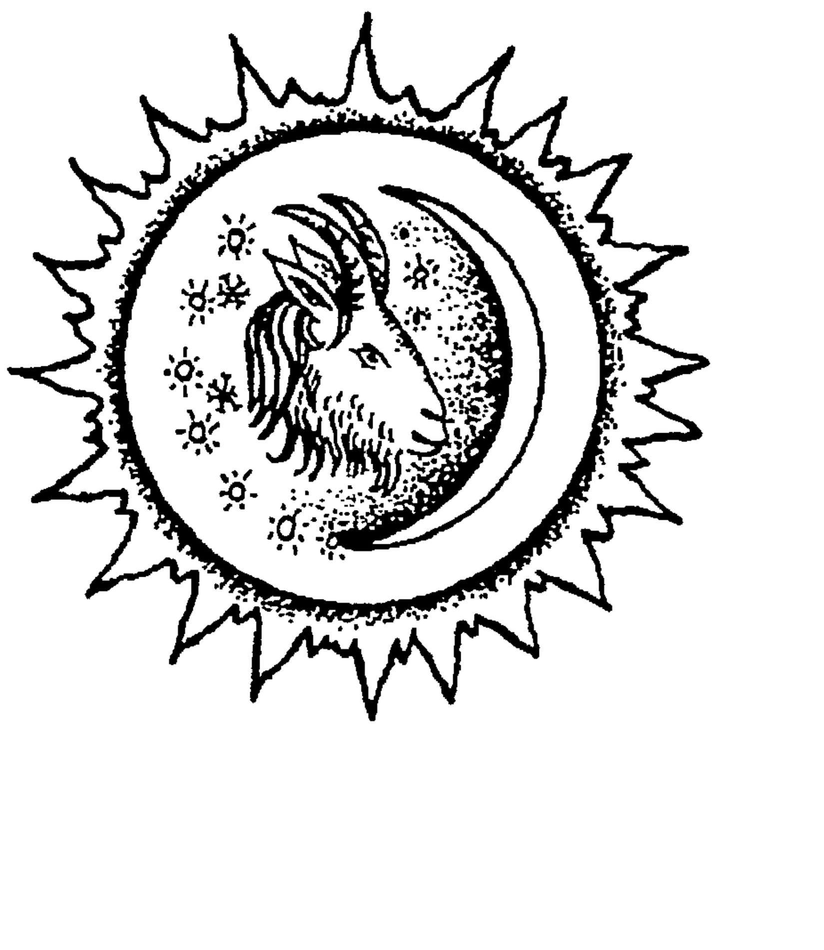

Л

ЛАБІРИНТ — один із найбільш поширених меандрів-орнаментів на керамічному посуді часів трипільської культури, у якому зашифрований міф про перехід душі людини з одного світу в інший. Лабіринт — це важка й небезпечна дорога до вирію, у ньому одвічна таїна життя і смерті, умирання—воскресіння. Здебільшого перед входом у лабіринт зображалася жінка або символ її у вигляді трикутника. Предки вірили, що смерті взагалі немає; після поховання у лоні Матері-Землі виростає нове життя. Деякі вчені вважають, що лабіринт відтворював розміщення внутрішніх органів людини. Давні могили знатних людей іноді робилися у вигляді спіралі, що є також знаком лона матері.

(Див. МЕАНДР, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ВИРІЙ, СЛИМАК).

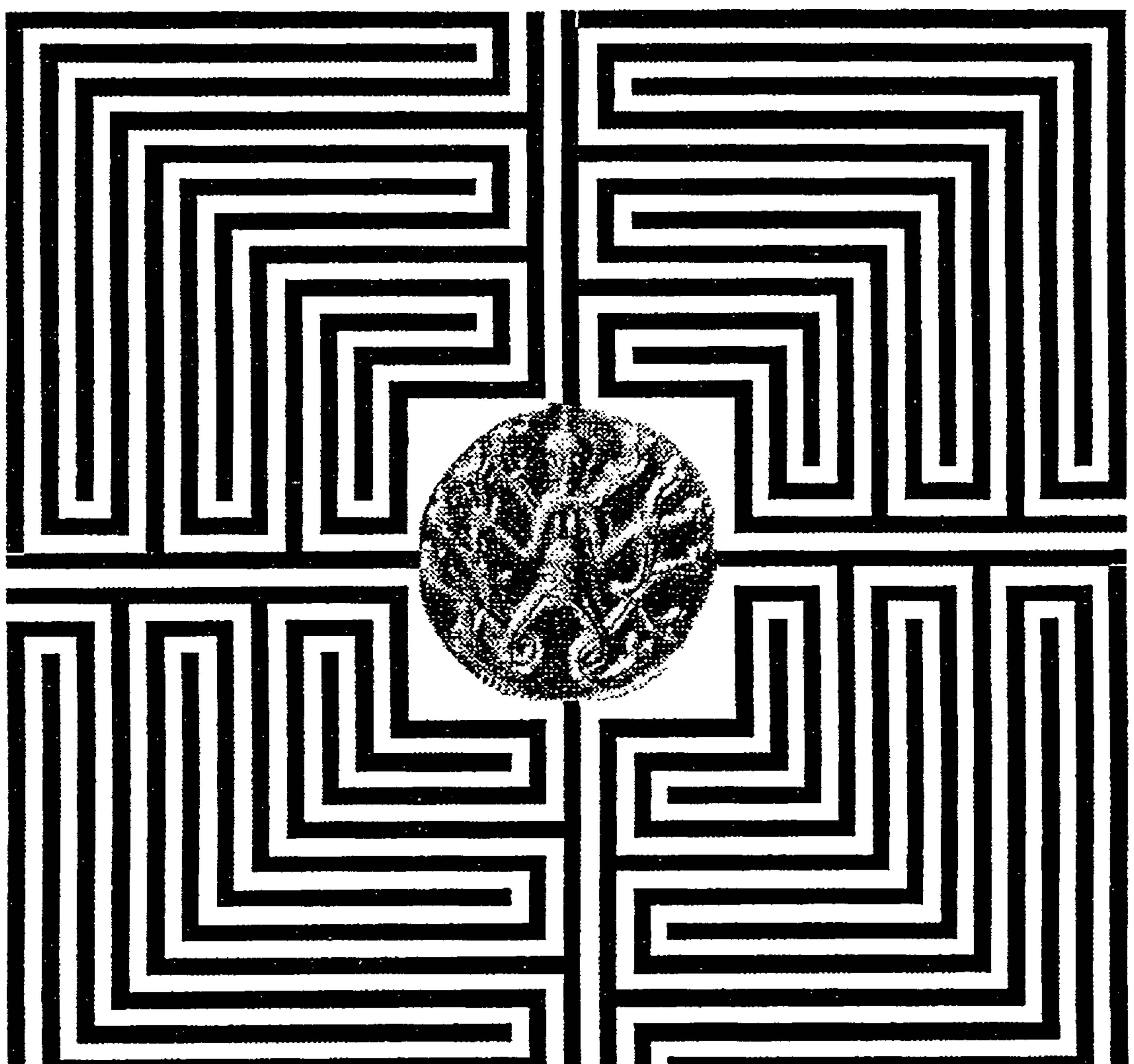

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінчєнка, т. II, с.337. А.Голан, «Миф и символ», с.125-131. В.Трипуз, «Лабіринт», с.167.

ЛАВА — символ гостинності. Якщо стіл вважався «господарем оселі», то лава — її «господинею». Якщо бачили, що до хати мають зайти гості, хазяйка поспіхом прибирала лави, витирала їх чистою ганчіркою або рушником; коли зненацька заходили, тоді робила це в їхній присутності й тут же виправдовувалася: «Вибачте, гостоньки, що лави не в славі, бо яка господиня, така й лавиня». За давнім звичаєм, гостям спочатку пропонували присісти на лаву під «красним вікном», а вже потім запрошували до столу.

В оселі обов'язково мали бути декілька лав. Розташовувалися вони вздовж стін. Основною вважалася та, що з'єднувала мисник з покуттю; потім застільна, що простягалася вздовж стола. Це було важливе обрядове місце, де пеленали й робили купелі немовлятам; на нього запрошували сідати шанованих гостей (небажаним, як правило, казали: «Твоє місце під лавою»), садовили молодят на весіллі і, нарешті, обмивали покійника й ставили труну для прощання. На різдвяно-новорічних святах на лаві біля покуті робили кубельце із сіна і ставили в нього обрядову (Багату, Щедру або Голодну) кутю, яка мала стояти протягом усіх трьох празників (Різдва, Нового року й Водосвяття), тут же перебував і Дідух. Вважалося, що протягом усіх свят щовечора навідуватимуться родаки, а тому після заходу Сонця не годилося витирати лави — «щоб не покалічити їхні душі». Пращурам залишали страву, ложки, рушник і воду. Так само вчиняли і на «бабські» та «дідівські» суботи, котрі влаштовували напередодні роковин. Подекуди на лаві ставили коливо при відзначенні шостого, дев'ятого чи сорокового дня по небіжчикові.

Українці Карпат на Різдво затикають сухою осінньою травою дірку в лавці, у яку вставляють прядку, — таким чином *роти вуйкам затикали.* У деяких місцевостях, коли мисливець збирався іти у ліс на вовка, клали сокиру під лавку зі словами: «А ти, куме, заходь по правий бік».

Вірили, що нечиста сила ховається здебільшого під лавою. Тому був звичай класти туди сокиру, що виконувала оберегову функцію. З тією ж метою обмащували червоною глиною підвалини, розташовані під лавою. Побутував вислів: «Щоб тебе й лава не прийняла». Ідеться про похоронний обряд, згідно з яким самогубцям та злочинцям не влаштовували традиційних ритуалів, — їх навіть не рядили біля покуті.

Оберегом слугував і ослін. На ньому «піднімали до стелі» немовлят на похрестинах, «гутали» іменинників, усаджували молоду, коли робили їй вінець і розплітали косу, на нього ставили труну, коли несли покійника через село і зупинялися на перехрестях. При цих та інших обрядах ослін прикрашали тканими виробами або ж накривали вивернутим кожухом, який виконував певну магічну роль.

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.276. А.Гура, «Символика животных...», с.112, 146, 150, 185, 195 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.435-436.

ЛАВРЕНТІЯ-ПОГОДОУКАЖЧИКА ДЕНЬ — 23 серпня. Цього дня опівдні дивилися на ставок: коли вода тиха, то й осінь буде тиха, а зима — без великих хуртовин.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.75.

ЛАДА (Жива) — богиня світової гармонії, краси та любові, Велика Мати всього сущого. А.Фамінцин вважав, що Лада — богиня шлюбу і веселощів, пов'язана з весняними і весільними обрядами. У стародавніх колядках та щедрівках співається, що богиня Лада

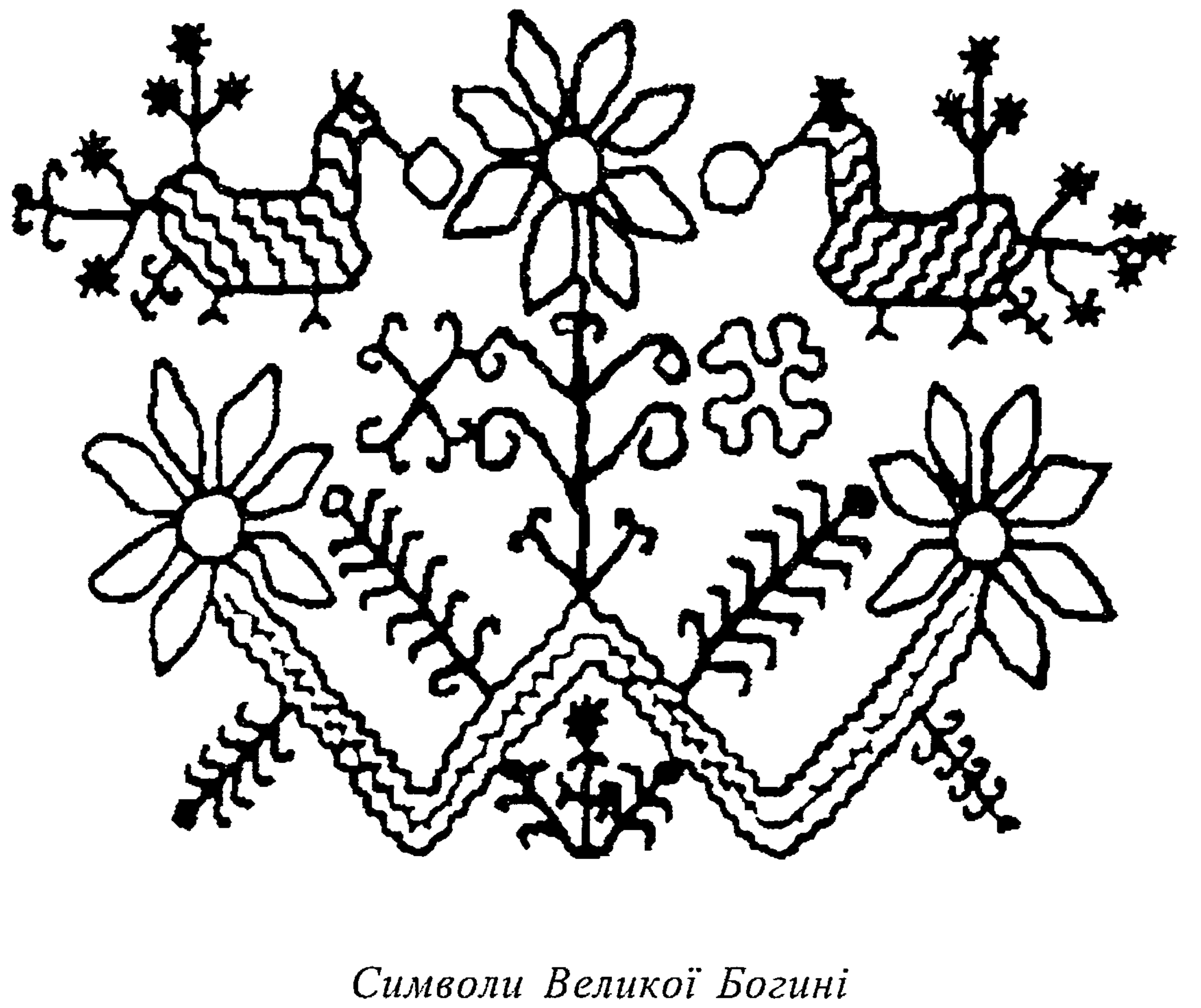

Символи Великої Богині
та Дерева життя на жіночій вишиванці

принесла світові живу воду, прийшовши до людей по веселці з немовлям на голові, з пшеничним колосом та квітами. У руці вона тримала червоне яблуко з виноградною ягодою. Немовля означало втілений світ, а яблуко, як і яйце, — початок усього сущого. У богині Лади двійко нерозлучних дітей-близнят: Леля, чарівна богиня кохання, та Полель, бог світлого дня. Лада — не лише богиня Всесвіту та мати Сонця, а й Жива — живителька та подателька благ, богиня радості, розваг і всілякого добробуту. Щорічно богиня Лада, коли зустрічаються перші зорі в сузір'ї Перуна (Стрільця), народжує нове Сонце — Сонце зимового сонцестояння. Цей день (24 грудня) є також святом Сварога-Зодіака. 12 ночей творили вони разом Всесвіт. Свято Великої Лади відзначалося з піснями цілий місяць — від 25 травня до 25 червня.

В усіх обрядах, пов'язаних з дощем, згадується ім'я Лади. У деяких веснянках прямо звертаються до неї як до богині родючості, кохання і шлюбу:

Благослови, мати,
Ой мати Лада, мати,
Весну закликати!

При зустрічі весни (починаючи з 1 березня) співали обрядові пісні-веснянки про любов, що її запалює Лада у серцях дівчат та хлопців. У цих піснях часто повторюється приспів зі словами *Лада* або *Ладо.* У багатьох місцевостях велику богиню називають *царівною* або *королівною.* Цар-дівицю народні казки зображують богинею зорі і богинею-громницею. Далеко, у країні вічного літа, в золотому палаці Цар-дівиці зберігається жива вода або, згідно з іншим переказом, вода ця витікає з її білих рук і ніг. Шлях до країни Цар-дівиці лежить через широке море (небо), а вхід туди охороняє дванадцятиголовий змій. Світла діва, богиня зорі і разом з тим богиня-громниця (Лада-Фрея), розганяючи нічний морок, відмикає небесні ворота на світанку, посилаючи на землю росу і дощ. В холодну зимову пору Лада ув'язнена густими хмарами і туманами — до того часу, коли не розквітне по весні полум'яна квітка Перуна.

Як Ілля-пророк замінив у народних повір'ях і міфічних переказах Перуна, так само вшанування язичницької богині весняних гроз і земної родючості Лади перенесене на Пречисту Діву Марію. В піснях про неї іноді співається як про сестру Іллі Громовика; при розподілі Всесвіту він дав їй грому небесного, а на весіллі Місяця їй дістався живий вогонь.

Виходячи з фольклорних даних Лада була загальним балто-слов'янським божеством. Також «ладо» — це слово, яким називали дорогу любу особу — не тільки чоловічої, а й жіночої статі. Наприклад, у казці звертаються до царівни: «Царівно, ладо моє, мостіте мости!» А царівна до царя: «Цареньку, вже й помостили, ладо моє, вже й помостили!»

(Див. ВЕЛИКА БОГИНЯ, ЛЕЛЯ, ПОЛЕЛЬ, КРАСНА ГІРКА, ЖИВА, СОНЦЕ, ЗОРЯ, ЗОДІАК, НЕБЕСНІ ВОРОТА).

Літ.: Слово о полку Игоревє, с.124. СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. II, с.340. Календарныє обычаи и обряды... Зимниє праздники, с.275-287; Вєсєнниє праздники, с.252-262. Я.Головацький, «Виклади давньоруських лєгєнд, або міфологія», с.31-32. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.215, 241, 246. М.Максимович, «Дні та місяці українського сєлянина», с.83. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.45-46, 58. А.Потєбня, «Объяснения малорусских пєсєн...», т.I, с.23. О.Партицький,

«Давня історія Галичини», с.39. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.212; кн.2, т. III, с.79, 245. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.27-47. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.278. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.116, 118, 245; т.2, с.67, 75, 204, 209, 223; т.3, с.337-338, 352-354, 374. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...»,ч.1, с.97, 138; ч.2, с.39. Е.Аничков, «Весенняя обрядовая песня...», ч.1, с.40, 111, 145 та ін. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.I, с.35; т.II, с.295-297. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.254-274, 304 та ін.; «Богиня весны и смерти...», с.150, 153. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.393-408, 524, 601; «Язычество древней Руси», с.158, 247, 668. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.291, 293. Н.Тихоницкая, «Русская народная игра...», №1, с.145, 152, 161 та ін.

ЛАДАН — ароматична смола, якою обкурюють під час богослужіння; вважається субстанцією душі, порівнювалася зі «слізьми Великої Матері». Сосна і кедр, з яких добувається ладан, наділені великою життєвою силою. Ця смола — немовби засіб спілкування з божествами; це «аромат обожнюючий», молитва-звертання до неба; запах доблесті й чистоти. Спалення ладану символізує принесення жертви вогню. Він має здатність наводити страх на демонів і проганяти злих духів.

Ладанка (ладонка) — мішечок з ладаном або якимсь талісманом, які віруючі носять на шиї разом з іншими оберегами від нещастя. У такий мішечок зашивали здебільшого голову змії або шматочок зміїної шкури: хто носить таку привіску, того всі будуть любити і бажати йому всякого добра. Після пострижин кума передавала волосся дитини матері, його зашивали в ладанку. А хто носить при собі язик, відрізаний у живої змії на Юріїв день, той буде сильний. На ладанках вишивали зміїні голови — числом дев'ять або дванадцять; подекуди вони приєднувалися до круглого обличчя, яке нагадувало голову горгони Медузи.

(Див. ОБКУРЮВАННЯ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дев'ять. Дванадцять, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка, ПОСТРИЖИНИ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.278. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.340. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.24, 210-211. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.58; т.3, с.215. И.Сахаров, «Сказания...», с.305. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.361. А.Гура, «Символика животных...», с.281, 349, 404, 460 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.173.

ЛАДО, Лад, Ладобог, Жив — бог всеєдиного ладу, чоловік богині Лади. Ладо — бог вірного подружжя, родинної злагоди, шлюбу, кохання, усяких насолод та добробуту. Вірили, що Ладо навесні перетворюється в зозулю, аби провіщати людині довге життя. Разом із Дідухом, добрими духами, пресвятим Сонечком, ласкавим Місяцем, ясними зорями, рясним теплим дощиком Ладо — шанований гість на Святій вечері. Бог Ладо — доброприносець, посередник між богом Сонця і людьми. Добрі духи Лада вселяються в кожну людину, а по смерті знову відходять у сонячний край, доки знову не покличе їх Дажбог.

У пісенних приспівах Лада прозивають дідом, так само як і бога-громовика. Його ім'я фігурує також у піснях про варіння пива, котре, як зазначає О.Афанасьєв, є метафорою дощу. Коли закликали весну, дівчата водили хороводи з піснями, в яких досить часто повторюється: «*Ой, дід, ой Ладо!*», «*Ой, Ладо! Ой, Ладо! Ой, дідо!*» Ось фрагмент купальської пісні, записаної на Івано-Франківщині:

Гей, око Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить,
Ладове свято нам приносить.

Тут Ладо — Сонце. В одній литовській пісні, що є яскравим виявом балто-слов'янських взаємин у фольклорі, до Лада звертаються:

Пасу, пасу мої овечки,
Тебе, вовк, не боюсь!
Бог з сонячними кучерями
Вірно тебе не допустить.
Ладо, Ладо — сонце.

За переказами, записаними у «Синопсисі» (1674 р.), богу Ладу приносили жертви «готовящіїся к браку, помощію єго мняше себе добро, веселіє і любезне житіє стяжати... Ладу поющу: Ладо, Ладо. І того ідола ветхую

прелесть діавольскую на брачних веселіях, руками плещуще і о стол біюще, воспівають». За Густинським літописом (XVII ст.), «Ладо — бог женитви, веселія, утішенія і всякого благополучія. Сему жертви приношаху хотящія женитися, даби єго помощію брак добрий і любовний бил».

У «Велесовій книзі» про бога Лада знаходимо: «Володарі наші єдино є Хорс і Перун, Яр, Купало, Лад і Дажбо»; «А тому Ладо, до нього прийшовши, сказав йому залити меди водою й усуріти їх на сонці, себто суру творити»; «І тому Ладобогу, який править лади родинні і благості всякі».

(Див. ЛАДА, ЗАКЛИКАННЯ ВЕСНИ, ПТАХИ — Зозуля).

Літ.: Золотослов №194. Велесова книга, д. 8, 38а. Слово о полку Игоревс, с.124. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.339-341. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.28. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.27-47. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.212; кн.2, т. III, с.79, 245-246. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.1, с.117-118, 222; с.247. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.88, 138. А.Фаминцын, «Божсства дрсвних славян», с. 266, 274. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.398-408.

ЛАДОВИЦІ — дівчата, які виконують пісні навесні на честь покровительки шлюбу Лади. Саме обрядодійство-святкування з різноманітними іграми, хороводами та піснями мало назву *ладування.* Крім весняного календарно-обрядового періоду, пісні зі згадкою Лади співали під час ворожіння про одруження або на весіллі. Для ворожіння діставали «німу воду» (тобто взяту мовчки), ставили її на ніч під зорі, а потім кидали у неї перстеньки. При діставанні перснів співалися пісні з приспівом «Тай-Ладо!». Рефреном багатьох пісень є *Лада, Ладо* і *Леля.* Перші пісні у році із зверненням до Лади співаються під час «закликання весни». Дозвіл закликати весну питали у Лади або у Богородиці, або у Бога. Пісні на честь Лади виконували: 9 / 22 березня (Сорок мучеників), 24 березня / 7 квітня (Благовіщення), 23 квітня / 6 травня (Юріїв день), 1-2 травня / 14-15 травня (свято Лади), 24 червня (Купало), 29 червня / 12 липня (Петрів день). Дівоче свято називалося *Ляльник.* Дівчата вибирали з-поміж себе найгарнішу, і вона виконувала роль Лялі (Лелі). Цей обряд виконувався напередодні дуже важливого свята — першого вигону худоби.

За довге історичне життя класичний приспів «Ой дід-Ладо!» видозмінювався, втрачаючи первісний зміст. Маємо, наприклад, такий варіант, узятий з веснянки-гаївки «А ми просо сіяли»:

— А ми нивку виорем, виорем,
Ой дід-Ладо! виорем, виорем.
— А ми в поле виїдем, виїдем,
Ой дід-Ладо! виїдем, виїдем!
— А ми просо посієм, посієм,
Ой дід-Ладо! посієм, посієм.
— А ми просо витопчем, витопчем,
Ой дід-Ладо! витопчем, витопчем!

Дослідники вважають, що подібні пісні відображають, по-перше, магічний обряд, пов'язаний з оранкою і сівбою, по-друге, сватання і заміжжя дівчат.
(Див. ЛАДА, ЛАДО, ЗАКЛИКАННЯ ВЕСНИ, ХОРОВОД, ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.339-341. Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники, с.275-287. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.II, с.208; кн.2, т. III, с.12-13, 242. А.Фаминцын, «Божсства дрсвних славян», с. 255-258. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.400-408.

ЛАЗАРЕВА СУБОТА — субота шостої седмиці Великого посту; у цей день церква вшановує одне із чудес Спасителя Ісуса Христа, здійснене ним незадовго до своєї хресної смерті, — воскресіння Лазаря.
(Див. ВЕЛИКИЙ ПІСТ, ХРИСТОС).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.278.

ЛАЗНИК — дідько, споріднений з домовиком. За повір'ям, живе в оселі, дуже любить купатися і паритися, особливо опівночі, а тому люди остерігалися митися в цей час. В іншу годину допомагає членам родини потерти спинку. Найбільше тішиться лазник, коли купаються дівчата та жінки. В одному селі розповідали, що вдовиця, як тільки надходила північ, ставила посеред хати ночви й милася. Оскільки голосно сміялася й гиготіла, селом поповзли чутки, що вона «бавиться з лазником». Лазник дуже полюбляє пахуче зілля, заготовлене для купелі. Люди називають його ще чистюхою або охайником. Найбільше його дратує людський піт. Він вельми сердитий, коли домочадці лягли спати, не помивши ноги. Тоді він посеред ночі злісно шарпає взуття, міцно зав'язує вузли на шнурівках і може навіть послинити пальці на ногах, від чого з'являються пухирі-водяники. Про господинь-нечупар кажуть: «Вона така, що й лазник їй не допоможе».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.341. Г.Дьячснко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1032. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.2, с.38. В.Зиновьев, «Мифологичсские рассказы...», с.81-85. А.Гура, «Символика животных...», с.385. В. Скуратівський, «Русалії», с.139.

ЛЕЛЯ (Ляля) — дочка богині Лади, володарка краси, кохання та весни. Після довгої холодної зими Весна-Леля приносить юнкам любов та веселощі, а згодом одруження; тепле літечко господарям на добро-працю та добрий урожай, а бабусям з дідусями — приємне тепло та відпочинок. Леля приходить навесні з далекого вирію, де живуть душі родителів, звідки приходять і новонароджені дітки. Через Небесні ворота разом з Лелею прилітають і птахи — вісники неба. Переддень свята Юрія Змієборця (23 квітня / 6 травня) називають *Ляльником* або *Красною гіркою.* Цього дня молодь зустрічає свою осяйну Лелю веснянками, гаївками, веселими іграми. Зібравшись десь на лузі, юнки вибирають з-поміж себе найкращу — ту, що має бути віддана Змієві. Обраницю Лелю (Лялю), як весільну наречену, заквітчують і вбирають стрічками та різним зіллям, біля її ніг кладуть віночки з квітами на ознаку чистоти й незайманості та різні молочні страви: сир, масло, молоко. Леля сидить на підвищенні, а довкола неї дівчата ведуть хоровод:

Ой, Лелю, молодая, о Лелю!
Ти в'юная, о Лелю!
Ти по горниці пройди, о Лелю!
Покажи своє лице, о Лелю!
Та в віконечко, о Лелю!
Покажи нам молодая, о Лелю!
Свого-то вьюнця, о Лелю!
Та пожалуй-ко яєчко, о Лелю!
Щоб на красному блюді, о Лелю!
При добрих людях, о Лелю!

По закінченні танку Леля обдаровує всіх дівчат віночками й молочними стравами, що означає: Змія-напасника вже поборено св. Юрієм. Ці віночки зберігають до наступної весни.

У веснянках ім'я Леля згадується часто і в різних формах: Лелю, Лельо, Леле, Лелі, Люлі. Як припускають дослідники, слово *леля* має загальнослов'янське походження. Так колись називали ляльку у значенні «мала дитина», «пестунчик», «улюбленець». *Лельо* також — батько, отець. Слово це збереглося у гуцульському діалекті. *Леліяти* — плекати щось у своїх мріях: *мати сина леліяла, потіхи ся надіяла.* Давнє значення цього слова — «заколихувати», «убаюкувати», «няньчити», «холити». *Леління* — тиха течія, тихоплин.

(Див. ЛАДА, ЛАДО, ЛАДОВИЦІ, НЕБЕСНІ ВОРОТА, ПОЛЕЛЬ, ВЕСНЯНКИ, ГАЇВКИ, СОБОТКА, ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ, КРАСНА ГІРКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.392. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.33-34. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.28-29. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І-ІІ; кн.2, т. III, с.259-261 та ін. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.27-47. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.281. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.332. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.296-297. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.101, 108; ч. 2, с.39. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с. 295. В.Соколова, «Весенние-летние календарные обряды...», с.211. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.393-408, 601.

ЛЕТА (Лето, Лато, Літо) — мати Білобога; також річка, яка тече у потойбічний світ, де розташований вирій, через неї богиня Марена перевозить душі померлих. Ось чому Марену-Мареночку на Купала топлять у воді. Минається літо не лише для довкілля, але і для людини. Приходить Лета — межа, коли сиплеться листячко, настають холоди, але десь там жевріє, а згодом стає дедалі глибшою віра людини у безсмертя її душі. Того потойбічного раю, де вічний спокій, де стоїть висока крем'яна гора, можна дістатися, перейшовши Лету по кленовому чи калиновому мосту, через який повезуть душу померлого «коні воронії». Пригадаймо українську народну пісню:

Із-за гори крем'яної голуби літають —
не зазнала розкошоньки, вже й літа минають.
Запрягайте коні в шори, коні воронії,
та й поїдем здоганяти літа молодії...

Цей міст замикає коло людського життя, про Лету якого мусить думати кожна людина ще з молодих літ.

Лета ще називається Забудь-річкою: існує повір'я, що померлий, перейшовши на сороковий день цю річку, забуває все, що з ним було на цім світі. Звідси вислів «кануги в Лету» — бути забутим.

(Див. ЗАБУДЬ-РІЧКА, БІЛОБОГ, МАРЕНА).

Літ.: Геродот, II, 59, 83, 152, 155-156. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.371. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.37. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.284. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.72. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.360-364, 409-417, 601. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56. А.Лосев, «Античная мифология...», с.356, 510. Н.Кун, «Легенды и мифы древней Греции», с.31.М.Чумарна, «Мандрівка в українську казку», с.36.

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ — у казках подібно до птахів може носитися повітряним простором з неймовірною швидкістю. Він перебуває у володінні старезного діда («такий сивий, а борода біла аж до пояса»), характерними ознаками якого були велетенські брови і вії (образ бога блискавки Перуна). Щоб викликати появу корабля, герой казки вдаряє в дуб — священне дерево громовержця. «Йди, — каже дід, — в ліс та підійди до дерева та й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить: тоді, — каже, — тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, тільки по дорозі бери кого б там не стрів». То що ж це за корабель, який будується сам, поки герой лежить сонний під деревом? Повітряний океан, по якому плавають кораблі — хмари, відокремлює живих людей (землю) від царства мертвих,

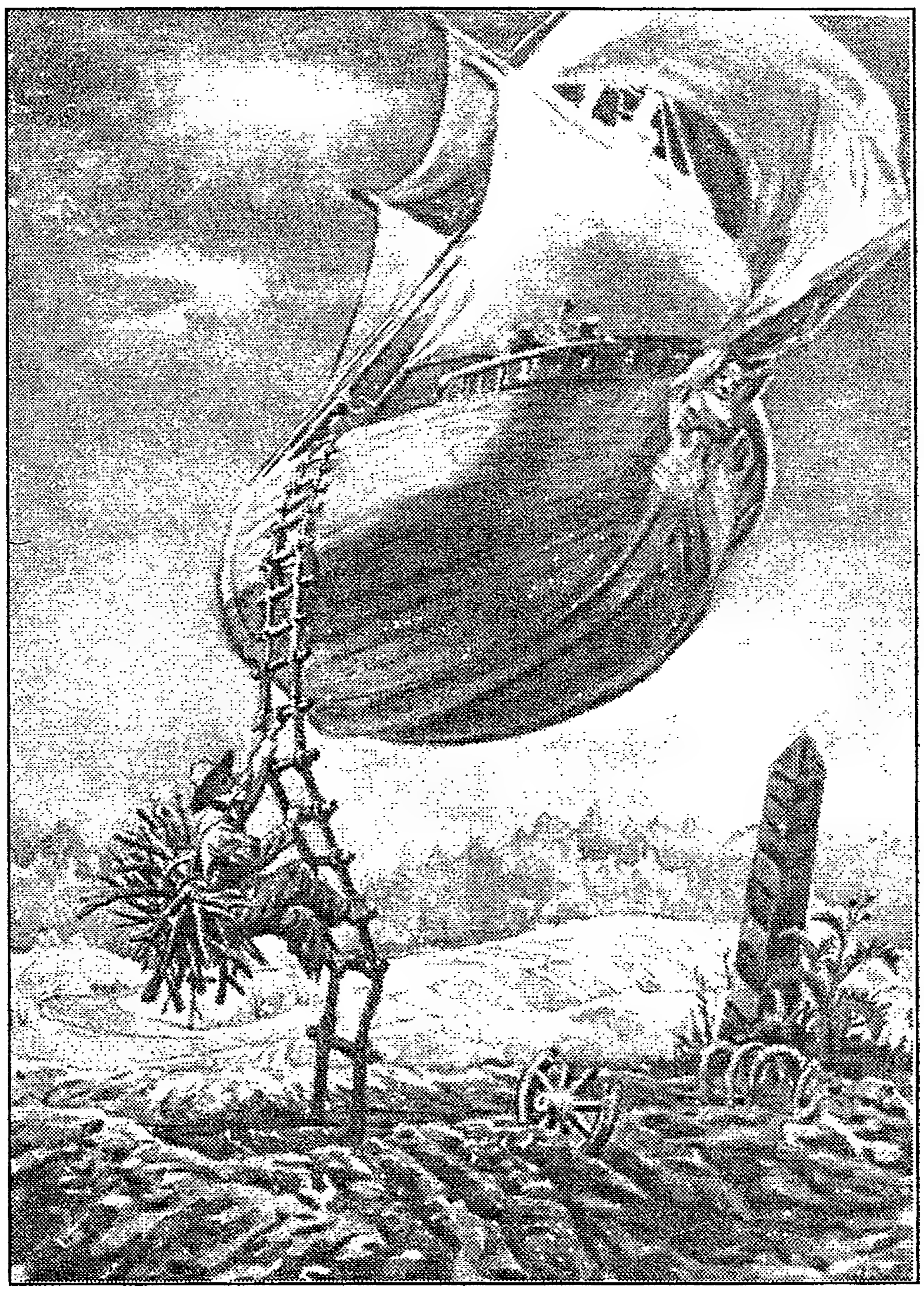

Летючий корабель. Худ. О. Довгаль

блаженних предків (від світлого неба). Душі померлих повинні були переправлятися у країну вічного спокою через неспокійні води цього океану, і перепливали їх на хмарових човнах і кораблях. У світовому фольклорі збереглося багато сюжетів про перевезення душ на летючому човні або кораблі міфічними керманичами.

Літ.: Українські народні казки, с.112-122. З живого джерела, с.86-91. Семиліточка, 133-144. В.Пропп, «Историчсские корни волшебной сказки», с.211. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.281-283. В.Давидюк, «Чи казка справді нсбилиця?», с.21.

ЛИБІДЬ — сестра трьох братів — родоначальників племені полян: Кия, Щека і Хорива. Давньоруська легенда про походження полян (у «Повісті врем'яних літ») близька до міфологічного сюжету, в якому беруть участь троє братів і сестра (у народній казці — богатирка Біла Лебідь, володарка живої води і молодильних яблук). Це ім'я, можливо, виникло під впливом міфологічного сюжету перевтілення богатирки у птаха.
(Див. КИЙ, ПТАХИ — Лебідь).

Літ.: Повсстъ времснных лет, ч.1, с.12-13. Українські перекази, с.34, 51. В.Иванов, В.Топоров, «Лыбедь», с.248.

ЛИСА ГОРА — місцевість у Печерському районі Києва, якій приписується зв'язок з нечистою силою. В інших місцях така гора називається Чортовою, ще в інших — Бусовою, тобто бісовою. Усі ці горби здебільшого мають піщане узвишшя, не поросле деревами, а тому й називаються лисими. Можливо також, що верхню частину цих гір розчищали під «требища». Існують гори з назвами «Соборище», «Ігрище»: це говорить про те, що на них відбувалися ритуальні зібрання, на які сходилося все плем'я. У межах давнього Києва «Повість врем'яних літ» називає язичницьке святилище Капич, яке згадується під 980 р. Академік Б.Рибаков розміщує його ще на одній Лисій горі — Хоревиці, поряд з якою було виявлено величезний язичницький ритуальний могильник. Ритуальний характер іншої Лисої гори — поблизу Дніпропетровська — засвідчує знамените навершя скіфських часів, знайдене на ній. Учені вважають, що на ньому зображено головного бога скіфів Зевса-Папая. На Лисих горах переважно біля жертовних криниць проводили ритуали поховання та жертвоприношення, а також відбувалися купальські «соботки».

На Лису гору відьми летять на «нараду» з головним відьмаком та нечистою силою. То буває в Купальську ніч. Підвладні чарам, хмари тоді згущуються, закривають небесні світила, перетворюючи білий день на темну ніч. Звідси й виникло вірування, що чаклуни й відьми крадуть Сонце, Місяць і зірки. Здійснивши магічні заклинання, уся ця нечисть, перетворившись на різних тварин, влаштовує на Лисій горі оргії. Якийсь козак, потрапивши на Лису гору, підслухав пісню відьом, але збіговисько, дізнавшись про це, утопило козака в річці. Ця пісня передається чаклунами одним тільки відьмам. Зміст її простим людям не зрозумілий:

Кумара,
Них, них, запалам, бада.
Ешохомо, лаваса, шиббода.
Кумара.
ааа — ооо — ііі — еее — ууу — еее
Ла, ла, соб, ли, ли, соб, лу, лу, соб!
Жунжан.
Вихада, ксара, гуятун, гуятун.
Лиффа, пррадда, гуятун, гуятун.
Наппалим, вашиба, бухтара.
Мазитан, руахан, гуятун.
Жунжан.
Яндра, кулайнеми, яндра,
Яндра.

На Лисій горі відьми вирішують, коли насилати біду на людей та худобу. Найбільші шабаші влаштовуються напередодні першого травня, у так звану Вальпургієву ніч, щоб під керівництвом самого сатани перешкодити розквіту весни.
(Див. ЧОРТ, ВІДЬМА, АБРАКАДАБРА, СОБОТКА, КАПИЩЕ, ГОРА).

Літ.: Повесть времснных лст, ч.1, с.54. Історія релігії в Україні, т.1, с.181. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.117. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.23. А.Афанасьєв, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.60; т.3, с.233-234, 237. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.296-297. И.Сахаров, «Сказания...», с.95. И.Снегирев, «Русскис простонарод. праздники...», ч. 1, с.94; ч. 2, с.44. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.66-80. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.286-291, 398, 554. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.70-71. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.97-108. В.Скуратівський, «Русалії», с.178-179.

ЛИСИЙ — ознака, наділена як позитивним, так і негативним смислом. У народі Місяць називали лисим старим дідусем. Небо також уявлялося лисим батьком. Повір'я: щоб «мороз тріснув», треба нарахувати якнайбільше плішивих і лисих. Як уламки давніх міфічних уявлень, вціліли назви «лисий біс», «лиса гора» та ін.
(Див. ВОЛОССЯ, ЛИСА ГОРА).

Літ.: М.Номис, «Українські приказки, прислів'я...», 174, 358, 386. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.60, 72.

ЛИСТОПАДНИК — 5 жовтня. Цього дня замовляли лихоманку й зубний біль. Дивилися: якщо листя з берези ще не впало, — сніговий покрив утвориться пізно. Коли вчасно ляже — наприкінці січня буде тривала відлига, що прихопить і початок лютого.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.101.

ЛИХО — страшна одноока істота у вигляді старої баби ростом вище дерев. Разом із бідою, нещастям, горем увесь час чатує на порозі, прагнучи заволодіти людиною при кожному необережному її кроці. У народі кажуть: «Лихо його принесло», «Лихо мене засліпило», «Лихо б тебе побило» й інше. У Лиха немає жалю ні до тварин, ні до людини. Живе Лихо у старих забутих млинах і спить там на ложі з людських кісток. Щоб

убезпечитися від нього, треба посипати попелом землю біля воріт, на доріжках біля хати, під вікнами поставити цебра отвором на обійстя, а на вікнах поставити миски також лицем надвір.

У збірці П.Чубинського розповідається про одноокубабу-людоїдку з Київського Полісся, до якої заблукав коваль. Він їй «вибрав» єдине око, а потім утік, змішавшись у вивернутому кожусі з баранами. Осліпла баба «полапала за спину, баран, — каже, — і пропустила», а коваль, вискочивши, ще й поглузував з неї. Тоді баба кинулася на нього з сокирою.

Досліджуючи древлянську ритуальну споруду XI ст. в Шумську, академік Б.Рибаков зробив висновок, що «перед нами вирізане в дерні велетенське зображення якоїсь жіночої фігури, казкового велетня... Чучело велетенське...» Всередині воно було наповнене жертовними тваринами, птахами, речами людей і багатьма іншими предметами. «Кругом її голови позначена тільки одна точка на місці правого ока — там покладено чотири великих камені. Шумське антропоморфне кострище, ймовірно, могло бути загальним жертвоприношенням злісному божеству смерті і зла в особливо страхітливих умовах». Б.Рибаков зазначає, що голови принесених у жертву відокремлювали і виставляли кругом на кілках-«тичинушках». У багатьох казках хатина Яги також обставлена такими жердинами з черепами на них: «на кожній тичці — по голові, і тільки на одній голови немає» (вона призначена для героя казки).

(Див. БАБА ЯГА).

Літ.: З живого джерела, с.256-258. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.61; т. II, с.364. П.Чубинский, «Труды...», т.II, с.85. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.I, с.339. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.90. Г.Булашев, «Український народ...», с.184, 399. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1036. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.352-353; т.3, с.196-197, 201, 400. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.216-222. В.Иванов, В.Топоров, «Лихо», с.66. В.Скуратівський, «Русалії», с.199-200.

ЛИЦЕ — своєрідне «сонце» людського тіла. Зв'язок зі світилом підкріплений «сонячними» епітетами («ясне-красне» тощо). Це — «найестетичніший» елемент анатомічної символіки. Разом із серцем лице є іпостасєю милого в любовних замовляннях.

Замовляння: «Сонечко ясне-красне, освіщаєш гори, долини, освіти моє личко, щоби моє личко було ясне-красне, як сонечко». *Лице явити* — звернути увагу, лагідно подивитися, помилувати.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, СОНЦЕ, СЕРЦЕ).

Літ.: Замовляння, с.35, 11. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.285. М.Новикова, «Коментар», с.250. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 101, 106, 174, 286, 328 та ін.

ЛИШАЙ — струп на голові, а також місце, де зім'ята трава. У народі говорили: «Як зійдеш на лишай — те місце, де кінь покачався, то приговорюй: «Як кінь лоша приведе, тоді мене лишай нападе; а як кінь лошати не приведе, мене лишай не нападе». Після того треба було плюнути тричі на сторону. Від лишая є й інший засіб: взяти «піт» з вікна або слину, обвести ними сучок деревини житла, а потім лишай, і сказати: «Ні ширше, ні дальше, тут тобі і бути, на цьому місці і пропасти».

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с. 143. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.75. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.131. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.285. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.56.

ЛІВИЙ—ПРАВИЙ — одне з головних протиставлень у стародавній міфології. Місяць пов'язувався з поняттям «лівий», тоді як Сонце — з поняттям «правий»: «То праве личко — світле сонечко, а ліве личко — ясний місяцю». З давніх давен людина завжди молилася до сходу Сонця і, отже, з правої руки мала південь, а з лівої північ. Правий бік пов'язаний з уявленням про «праведне» життя, правою рукою завжди здійснюються найгідніші справи. В літописній розповіді про вибір релігії Володимиром повідомляється, що «філософ», який викладав князеві основи православного світорозуміння, показав йому «запону», на якій зображувалося «судилище господнє», де «направо» були розташовані праведники, що «в веселії» прямують до раю, а «наліво» — грішники, які йдуть на муки. Володимир, побачивши це, багатозначно підсумовує: «Добро сим о десную, горе же симъ о шююю» («Добре тим, хто справа, горе ж тим, хто зліва»). З правої руки людини стоїть добрий ангел, а з лівої — злий; не плюй направо, щоб не відігнати від себе ангела-охоронителя; плюнеш наліво — попадеш у чорта, і тому радять, встаючи вранці з ліжка, плювати в ліву сторону і розтирати слину ногою: таким способом проганяють нечистого і в такий день він уже не буде записувати за тобою гріхи. Спати на правому боці вважається за гріх, бо можна задавити ангела-охоронителя. Переступати поріг дому свого судженого молода повинна правою ногою. Уставати з ліжка потрібно правою ногою; встанеш на ліву — весь день будеш не в дусі; взуваючи і скидаючи взуття, потрібно починати з правої ноги; хто, заходячи в дім, стане наперед правою ногою, той буде жаданим гостем; при стародавніх ворожіннях дивилися, якою ногою переступить священний кінь через покладені жердини — правою чи лівою: у першому випадку пророкували успіх, у другому — невдачу. Хто впаде на правий бік — тому не буде перешкод у справах, а хто на лівий — того чекає біда. Чешеться праве око — на милого дивитися, ліве — будеш плакати; чешеться права долоня — отримаєш прибуток, ліва — борги; праве вухо горить — слухати добрі вісті або похвалу, ліве — погані вістки і лайку; у правому вусі дзвенить — згадують друзі, в лівому — недруги. Годувати хлопчика молоком матері радили правою груддю, а дівчинку — лівою. Для того, щоб дитина не вередувала, перший раз неодмінно клали її на правий бочок і т. п.

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.74. Мифологический словарь, с.666. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.26. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.474. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.95-96. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.433, 466, 468. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.76-77. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.67. В.Иванов, «Левый и правый», с.43. А.Гура, «Символика животных...», с.65, 90, 150, 175, 235 та ін.

ЛІЖКО — символ міцного подружнього життя, добрих сімейних взаємин. «На своєму ліжку, — казали з цього приводу, — простягай і ніжку» чи «Як хто собі ліжко простелить, так і вигріється». Первинним місцем для спання був «піл» — збитий з дощок широкий настил. На ліжку спали переважно найстарші члени родини, а також хворі та породіллі. У деяких місцевостях одразу після пологів ліжко, на якому перебувала породілля, завішували рядниною. Це тривало доти, доки похрестять дитину, убезпечуючи породіллю та немовля «од лихого ока».

Якщо хтось із сім'ї відчував кволість, слабнув, то такого обов'язково клали на ліжко — «щоб спокійно відійшов з цього світу». Біля нього збиралися родичі та сусіди, вибачалися і прощалися; коли ж людина помирала, їй давали в руку свічку. За звичаєм, тіло небіжчика мало перебувати на ліжку кілька годин, і його не можна було переносити. Ліжко, як правило, розміщували біля глухої стіни. Щоб «не турбували злі духи», у підголів'я клали оберегові квіти. Домовик постійно стежив, щоб жінки не лягали в ліжко з розпущеним волоссям чи роздягненими; в таких випадках він вельми сердився та розхитував піл. Чимало повір'їв пов'язано з «ліжковими пристрастями» нечистої сили — упирів та чортів. Перші, проникаючи вночі до оселі, непомітно залазять у ліжко й висмоктують кров у сонної людини. Другі під виглядом симпатичного юнака чи померлого чоловіка заграють з дівчатами та молодицями і зваблюють їх. Якщо не убезпечитися охоронними амулетами, ліжко може стати прихистком чорних сил. Тому на билах вирізали різноманітні стилізовані зображення, а жінки оздоблювали подушки, наволочки чи простирадла узорами, які виконували оберегові функції. Для виготовлення ліжок добирали певні породи дерев (здебільшого ясен або дуб). У давніші часи їх робили з тису, який називали «негний-дерево».

Колись ліжко належало до предметів розкоші, бідні лягали на рогожі й накривалися *рубом*, тобто простим полотном. Постіль бувала різна. Волинський князь Володимир Василькович мав у ліжку просту солому. В оповіданні про Лазаря ложе багача прикрашене слоновою кісткою, з перинами, застелене м'якими покривалами з витканими узорами. Данило Заточник згадує покривала соболеві й подушки шовкові.

Літ.: І.Крип'якевич, «Побут», с.23. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.286. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 134, 171, 566. А.Гура, «Символика животных...», с.87, 102, 213, 229, 246 та ін. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.80-81. В.Скуратівський, «Русалії», с.432.

ЛІС — одне з основних місць перебування надприродних сил; через ліс проходить шлях у потойбічний світ. У народних казках богатирі Дубиня, Гориня, Усиня і Медведко — помічники бога-громовика. Дубиня вириває з корінням столітні дерева, а тому називається інколи Лісиня (від слова ліс); він вирівнює ліс: які дерева малі — верхівки витягує, які великі — у землю заганяє. Згинати вікові дерева в дугу йому допомагає богатир Дугиня. У казках натрапляємо на ліси мідні, срібні й золоті.

У замовляннях слово «ліс» за значенням близьке до слова «гора», що приводить до розуміння триєдності світів «небо — гора (на якій росте ліс) — вода», де гора, пов'язана з удачею під час мисливства, як і ліс, відіграє роль «середнього царства». Разом із численними духами лісу в міфології виступає головний господар лісу і звірів. Нерідко добрими духами лісу вважали померлих знаменитих мисливців.

(Див. ЛІСОВИК, ЛІСОВІ ЛЮДИ, ПОЛІСУН, ШУМ-ШУМЛЯЧИЙ, ГОРА).

Літ.: Етимологічний словник.., т. III. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського світогляду...», с.393-394. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.147-149, 152-153, 165-168, 390. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.131. Н.Новиков, «Образы...», с.136. В.Иванов, «Лес», с.49-50. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 19, 20, 23, 34 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.41, 62, 84, 87 та ін.

ЛІСОВИК (лішак, лісун, боровик, пастух, ліс праведний) — дух лісу, його господар; не даремно в деяких місцевосцях його так і називають — *ліс*. Вірний слуга лісовика — *полісун*, з яким вони пильнують звірину, випасають її, бо то їхня худоба, а вовки та ведмеді — їхні вірні пси. Живе лісовик на густих деревах або в дуплах сухих дерев. Людей старається заманити в хащу, де їх лякає. Предки вшановували лісовика на Третього Спаса. У цей день (16/29 серпня) йому клали на галявині скибку хліба з сіллю, пиріг або іншу жертву, щоб він не робив зла та не «водив» людей. У лісовика є ще помічники, яких звати *блуд* і *страх*. Ніхто ніколи не бачив, щоб вони коли-небудь залишали сліди від своїх ніг, а це тому, що вони вихором замітають свій слід, так само, як і відьми. У серпні люди стежили за снопами, оберігаючи їх від забав лісовика, який розкидає їх, піднімаючи вихори, — через це в давнину ходили на тік з вивернутими кожухами і окреслювали магічне коло коцюбою. Вважалося, що лісовик боїться жару, тобто вогню, що є символом бога блискавиці та грому Перуна. За народними віруваннями, 4 жовтня лісовик перестає бродити. Прощаючись з лісом, він від тієї прикрості починає ламати дерева, на галявинах риє землю на сім п'ядей, заганяє звірів у нори, а сам провалюється в землю. Люди старалися цього дня не ходити в ліс.

(Див. ЛІС, ПОЛІСУН, ЧУГАЙСТЕР, ШУМ-ШУМЛЯЧИЙ, БЛУД, СТРАХ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.370. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.51-52, 55. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.195. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.60-67, 162-164. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.57. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.390-391. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1039. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.72, 365, 367; т.2, с.121, 125, 168-179, 362, 364; т.3, с.42, 154-156, 394. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.247-248. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.414-415. И.Сахаров, «Сказания...», с.311. В.Зиновьев, «Мифологические рассказы...», с.10-49. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.128. Э.Померанцева, «Мифологические персонажи». В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.77-80, 163. В.Иванов, В.Топоров,

«Леший», с.52. А.Гура, «Символика животных...», с.55, 108, 130, 131 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.99, 184. О.Поріцька, «Ритуальний знак води», с.65. С.Пушик, «Чугайстер...», с.53-63. В.Скуратівський, «Русалії», с.114-116.

ЛІСОВІ ЛЮДИ — звичайні люди, тільки з великими сивими бородами. Ходять без одягу і без взуття і завжди «засморкані». Узимку вістряки під носом замерзають аж до землі, як сопляки зі стріхи. У такому незручному становищі лісові люди проводять усю зиму. Від холоду такий скоцюрблений дід сильно тремтить. Людина, яка його вгледить, вважається щасливою, бо коли до нього доторкнутися, то дідок розсипається купою срібла. Улітку лісових людей краще остерігатися, бо тоді вони їдять усе, навіть людей.

(Див. ЛІС, ШУМ-ШУМЛЯЧИЙ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.208. Г.Булашев, «Український народ...», с.188. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в марорусских сказках», с.571. Я.Новицкий, «Запорожские и гайдамацкие клады», с.11. В.Милорадович, «Казки і оповідання», с.89-90. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.89.

ЛІСУНКИ (лісові діви, лісниці, лісовиці, бісиці, нявки, мавки) — жінки лісовика; мають такі здоровенні груди, що змушені закидати їх на плечі. Вони дуже полюбляють, особливо навесні, гойдатися на гнучких гіллях дерев, несамовито сміючись, залоскочують насмерть необережних мандрівників, побачивши яких, приваблюють до себе улесливими голосами. Особливо полюбляють погрітися голими біля залишених у лісі багать. Можуть нагадувати своєю подобою дівчину, яку кохає легінь, чи жінку, яку покинув молодий газда та думає про неї. Але бісиці тільки спереду нагадують коханих, бо ззаду мають у спині отвір, крізь який видно нутрощі.

На лісових дів полює лісове божество чугайстер. Яку він зловить, незважаючи на її крик, то одну ногу притисне своєю велетенською лапою, а другу візьме й розчахне — за те, що ці лісові панни заманюють у гірські пущі й нетрі молодих пастухів та лісорубів. Таку лісовицю чугайстер нерідко приносить до пастушої чи лісорубської колиби, або ловить у колибі, душить, настромлює на рожон, пече на ватрі та їсть.

Щоб захиститися від лісових дів, як і від іншої нечистої сили, використовували орданську воду.

(Див. ЛІС, ЧУГАЙСТЕР, ШУМ-ШУМЛЯЧИЙ, ПОЛІСУН, ВОДА — Орданська вода).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.370. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.51-52, 55. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.195. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.390-391. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.176-179; т.3, с.63, 74. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.247-248. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.414-415. И.Сахаров, «Сказания...», с.311. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.77-80, 163. О.Поріцька, «Ритуальний знак води», с.65. В.Иванов, В.Топоров, «Леший», с.52. С.Пушик, «Чугайстер...», с.53-63. В.Скуратівський, «Русалії», с.114-116.

ЛІТАВИЦЯ, летавиця — дух кохання, добрий або ж злий. Злітає з неба на землю падучою зіркою і перевтілюється в людський образ — жіночий чи чоловічий, але завжди молодий, прекрасний, з довгим золотистим волоссям. Це також казкова жіноча істота, що зваблює молодих чоловіків. Збереглася легенда про трьох віщих сестер, яким по смерті судилося весь вік горіти зірками поблизу Чумацького Шляху — на дорозі, що веде у царство небесне; ці зірки називаються *дівочі зорі.*

Маємо й іншу легенду, в якій літавиця народжує дитину, котра невдовзі помирає. Але літавиця тішиться, бо малятко забрали ангели. А коли помирає свекор, вона плаче, адже по нього прийшло багато дідьків. Після того літавиця зникає.

(Див. БОЖА ДОРОГА, ЗОРІ, ПАДУЧІ ЗІРКИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.12; т. II, с.371. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.7-8. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.106. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.88. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.134.

ЛІТНИК (літавиця) — син бога вітрів, бог теплих літніх вітрів. Відповідає за спокій та злагоду у природі. Це вічно юний засмаглий легінь із довгим солом'яного кольору волоссям. Він ніжний, прохолодний та вологий. Узимку пом'якшує морози, а навесні сприяє росту квітів і трав. Уособлює середину літа: пору дозрівання плодів та зернових, коли дерева спиняються в рості, а на луках іде косовиця.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.106.

ЛІТО — друга (після зими), найвеличніша пора в річному Колі Сварожому. Літо уявлялося нашим пращурам у вигляді молодої, щедрої і багатої дівчини-красуні. Коли приходить богиня Літо, то йде супроти Зими і несе квіти Лелі-Весні, та такі гарні-прегарні, що коли Зима вгледить ці квіти, то враз весь лід у її казані розтає. Особливо змагаються Літо з Зимою навесні; тоді Літу на допомогу приходять грім і блискавка бога Перуна та теплий дощик, які разом з добрими світлими богами проганяють темні злі сили. У замовляннях говориться: «Ой вилинь, вилинь, гоголю! Винеси літо з собою, винеси літо, літечко і зеленеє житечко, хрещатенький барвіночок і запашний васильочок!» Колись у давнину в час Стрітення, коли ще лютує баба Зима, бо вже відчуває, що її сили слабнуть, молодь йшла на гори зустрічати Літо-Весну. Одні були вдягнуті в кожухи — це Зима, інші — у зелене вбрання — це Літо. Молодь мірялася силою, тягнучи мотуз, і завжди перемога була на боці життєдайного Сонця. Підбадьорена молодь тоді казала: «Стрітення, благослови Матір-Землю теплим литієм», тобто дощем — дарителем життя, сім'ям неба, що запліднює землю.

(Див. ПОЛІТТЯ, ДРІБНИЙ ДОЩИК, СВАРОГ, ЗИМА, КОЛО, СТРІТЕННЯ).

Літ.: Українські замовляння, с.172. Повір'я, с.14. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.371. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с. 43. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.70, 86-130. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.258. Г.Булашев, «Український народ...», с.245. Г.Дьяченко,

Літо. Фрагмент гравюри до народного календаря. XVII ст.

«Полный церковно-славянский словарь», с.291, 1039. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.324, 331-333, 338-339. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.83. А.Голан, «Миф и символ», с.111. М.Міщенко, «Народний календар», с.61-91. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.348-355.

ЛОВИТИ ЗМІЙ — таємничий обряд, який переходив з роду в рід, можливо, протягом тисячоліть. Для того, щоб ловити змій, потрібно було випрати одежу в лузі з ясеневого попелу, обкропитися відваром кори, листя, стружки ясена, натерти тим відваром руки і сміливо підходити до гадюки: у неї кудись пропадає здатність кусати, вона стає зовсім нерухомою, тремтить, притискується до землі і, нарешті, коли капнути на неї ясеновим настоєм — і п'яти хвилин не переживе.
(Див. ПОПІЛ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка).
Літ.: Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.122.

ЛОГИНА-МИСЛИВЦЯ ДЕНЬ — 29 жовтня. Цього дня одяг виносили надвір: «сонячне світло хоч і недовге, а корисне».
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.104.

ЛОЖКА — символ ситості, добробуту і достатку; часто слугувала амулетом та оберегом. Найпоширенішим було покриття всього черенка ложки плетивом, у просвітах якого розміщені сонячні знаки — кружечки з крапкою в центрі. Таких кружків завжди сім. Відома ложечка, на якій зображений ромб із чотирма крапками всередині, тобто знак землі. Унікальною є знахідка у Кветуні на Десні: ложечка-цідилка, верхня частина якої прикрашена людською фігуркою.

На Україні та Білорусі в ніч перед Різдвом учасники Святої вечері залишали свої ложки на столі, склавши їх віночком на краї миски із залишками куті; вважалось, якщо ложка за ніч упаде, то її власник у цьому році помре. Повір'я: за допомогою ложки померлого господаря можна позбутися вродженої плями, бородавки, нариву, пухлини в горлі і т. ін. Ложку парубка або дівчини використовували в любовній магії: її припалювали, щоб приворожити до себе людину.

Перед їжею ложки клали виїмкою доверху, що означало запрошення; після трапези їх перевертали, показуючи тим, що наїлися. За повір'ям, під час поминального обіду ложку треба кожен раз класти на стіл виїмкою доверху, в іншому випадку покійник у могилі перевернеться обличчям донизу. Коли одна ложка, залишена на столі на поминках, символізувала, як правило, одного померлого члена родини, то багато ложок — усіх померлих родичів або всю сім'ю, в тому числі живих і померлих.
(Див. ОБЕРІГ, АМУЛЕТ, СИМВОЛІКА ЧИСЕЛ — Сім).

Літ.: Л.Нидерле, «Славянские древности», с.221. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 159. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.543. В.Седов, «Восточные славяне...», с.267. А.Топорков, «Ложка», с.245. А.Гура, «Символика животных...», с.111, 112, 408, 438 та ін.

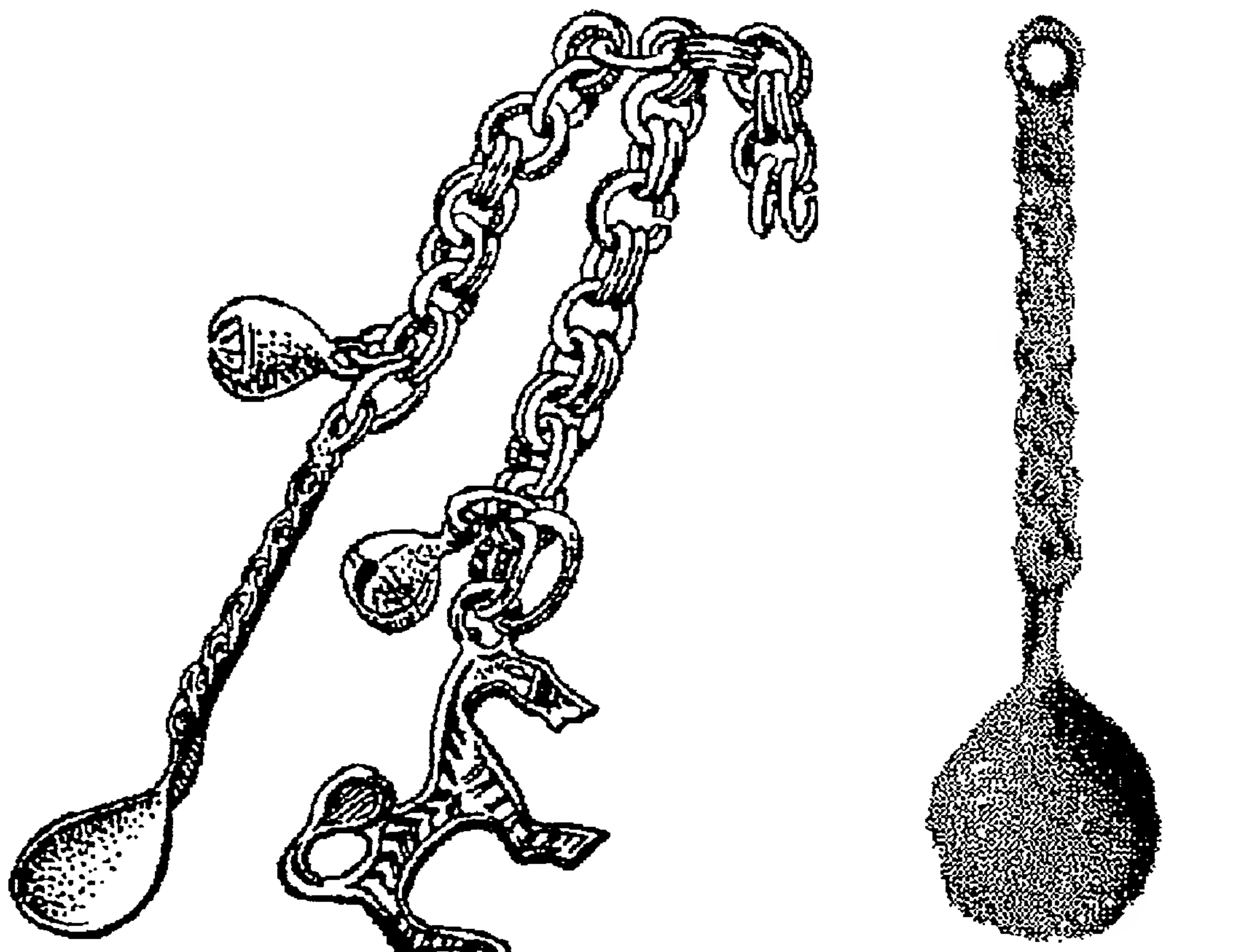

Підвіски-амулети у вигляді ложечок. X—XII ст.

ЛОСКОТАТИ. За повір'ям, кожна корова має свою «ласку-хранительницю»: якої масті корова їй не підходить, ту вона залоскоче. Домовик також вважається мучителем тварин: він заплітає коням гриви, лоскоче їх і т. ін. Русалки лоскочуть людей, які потрапляють їм; *лоскотів* зазнає людина, підхвачена вихором. Якщо поблизу людини, що спить, появиться змія, ящірка залазить людині за пазуху і лоскоче доти, доки вона не прокинеться. Іноді лоскотання має еротичне забарвлення: «Соловей калину лоскотав, а Михайлушка Мар'юшку цілував».
Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.233, 241, 245.

ЛУК — зброя, що вважається як жіночим, так і чоловічим символом. Чоловічим у розумінні надійності в досягненні мети; жіночим тому, що він схожий на дворогий Місяць (лук Діванни). На давніх надгробках

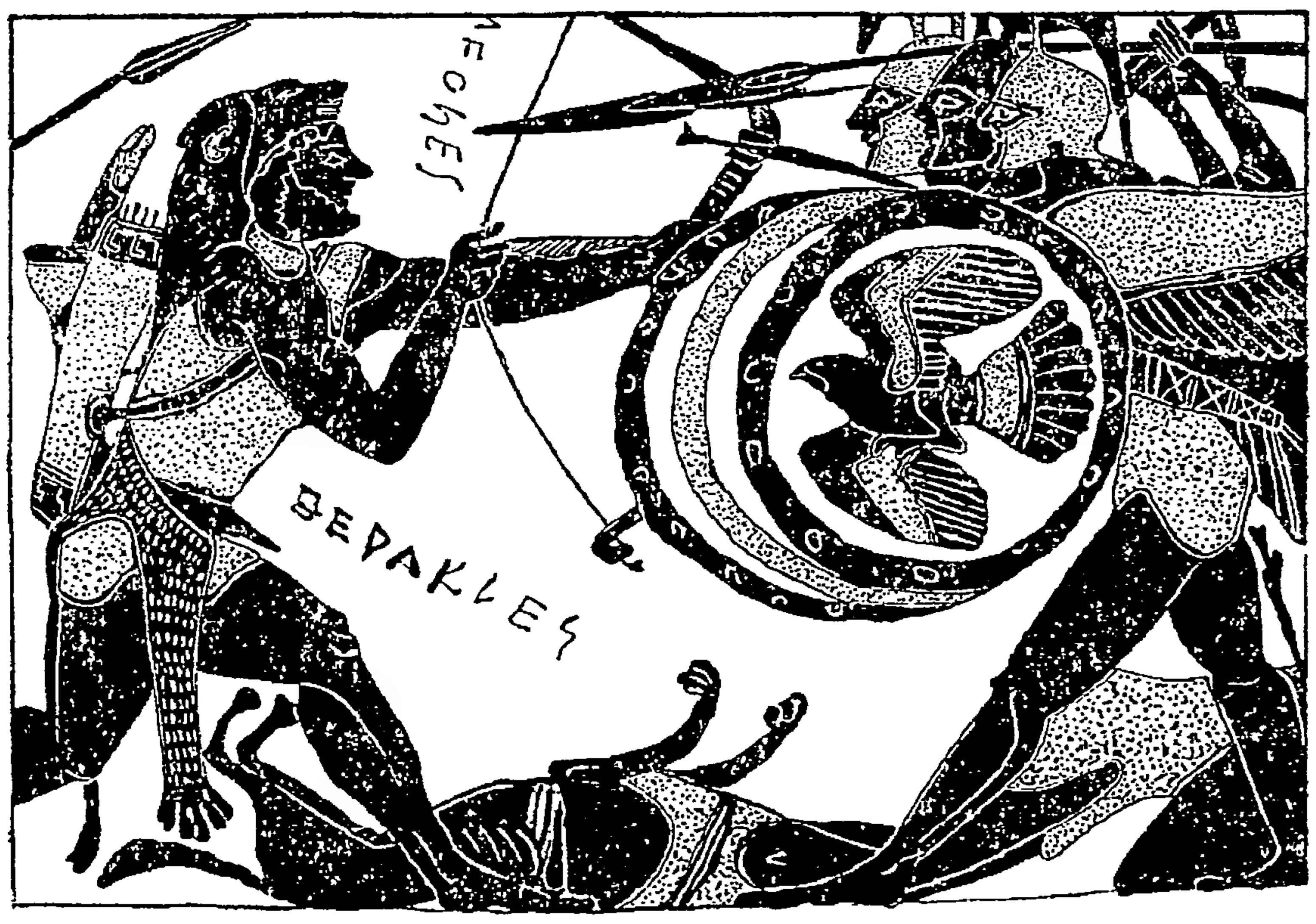

Геракл із луком.
Малюнок на вазі. Нижнє Побужжя, VI ст. до н.е.

форма вираження космічної ідеї — це стріла, спрямована до неба. Лук і стріли — атрибути богів, зокрема громовержця Перуна, який за допомогою їх повертає втрачене Сонце, плодючість, худобу, душі людей і т. ін.

Лук — також атрибут божеств кохання, які стрілою вражають свою жертву, вселяючи в неї любов. Мотив стрільця досить часто простежується у стародавніх щедрівках:

> Красний молодець, премудрий стрілець,
> Лук натягає — сокола стріляє.
> А він ся в него хороше просить:
> Не стріляй мене, красний молодче,
> Красний молодче, премудрий стрільче!
> А тобі стану я в пригодоньці...

Лук — улюблений вид зброї у скіфів. Геракл, — по суті, єдиний грецький герой, наділений казковим умінням володіти цією зброєю. Скіфи в уявленнях греків настільки добре володіли стрільбою з лука, що це вміння їм міг передати тільки Геракл. Цей герой міг досягати найбільш віддалених місць ойкумени і вважався сакральним колоністом багатьох областей, у тому числі «країни Скіфії». Вирушаючи назад до греків і залишаючи свою Діву-Змію з синами, Геракл дав їй свій лук і пояс з підвішеною до нього золотою чашею і наказав передати тому з синів, хто зуміє підперезатися цим поясом і натягнути тятиву лука так, як це робив сам Геракл. Це завдання виконав лише наймолодший— Скіф, який і став царем країни.

(Див. ПЕРУН, МІСЯЦЬ, СКІФИ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.158, 162, 167. Геродот, IV, 22, 52, 81, 94. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.320. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.344. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір»,с.149,190. М.Грушевський, «Історія української літератури», кн.1, т. IV, с.293. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.288. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.126, 233, 249; т.3, с.38, 386; «Народные русские сказки» 199, 200, 206. А.Голан, «Миф и символ», с.234. С.Пустоволов, «Деякі близькосхідні елементи...», с.28-29. Б.Тимощук, «Зустріч з легендою», с.17. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.66. Р.Кирчів, «Усна поетична творчість», с.334. А.Русяева, «Идеологические представления древних греков нижнего Побужья...», с.51. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.22. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.12, 28, 77, 78. К.Ураи-Кехальми, «Некоторые фольклорные данные о роли лука и стрелы в свадебных обрядах». Н.Веселовский, «Роль стрелы в обрядах и ее символическое значение». Н.Ерофеева, «Лук», с.75-77. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.190.

ЛУКА-ВІТРЯНИК — 16 червня. Цього дня визначали: якщо дув південний вітер — то на врожай ярини, якщо північний або північно-західний — на вологе літо, яке лише зрідка тішитиме красними днями, східний — на різні хвороби. 18/31 жовтня — Лука-осінній лікує всі недуги.

Лука — один із 12-ти апостолів, лікар, іконописець, автор одного з Євангелій.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.287. М.Міщенко, «Народний календар», с.63, 104.

ЛУКЕРІЯ-КОМАРНИЦЯ — 13/26 травня. Якщо цього дня з'являються комарі — наступного дня чекають прильоту ластівок і стрижів.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.48.

ЛУННИЦІ — прикраса у формі півмісяця. Б.Рибаков припускає, що лунниці XI—XIII ст. зображували небозвід з його двома небесами, які нависають над землею, яка представлена розміщеними хрестом п'ятьма квадратиками або у вигляді самого хреста. На лунницях можна бачити і три позиції Сонця, символіку дощу у вигляді рисок, а також землю. Синтез трьох елементів міфу являють підвіски-кільця, у яких всередині кола-Сонця розміщені лунниці-небосхил, а під ними хрестоподібно розташовані квадратики землі.

(Див. СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, ХРЕСТ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.288. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.535. В.Даркевич, «Символы небесных светил...», с.61.

Лунниці та хрестик. XI—XII ст.

ЛЮБОВНА МАГІЯ. Наведемо декілька прикладів. До схід сонця на Юрія ловлять рибу *внересник* і дають їсти тому, кого хочуть приворожити; кісточку летючої миші, що має вигляд гачка або вилки, кріплять до коханого, щоб не втратити його; свіжий відвар із сушених ящірок дають випити хлопцю, якого хочуть приворожити до дівчини, а якщо дати перестояний відвар, то він утратить розум і скоро помре; щоб чоловік сильніше любив, дружина розрубує надвоє куницю і примушує чоловіка пройти між її частинами;

дівчина, щоб її покохав хлопець, має проштрикнути веретеном серце крота; дають з'їсти хлопцеві зварене серце крота, щоб він любив дівчину так сліпо, як кріт; палкою, якою роз'єднали двох змій або ящірок, вдаряють закоханих, після чого в них втрачається любов одне до одного; воду після вмивання виливають на дорогу, по якій гонять худобу на пасовище: жоден хлопець не встоїть перед таким ворожінням і покохає дівчину; дівчата вмиваються водою, у яку клали бджолину матку, щоб хлопці линули до них, як бджоли до матки; дівчата в переддень Юрійового дня залишають на вуликах свої сорочки, а вранці одягають їх, щоб хлопці стогнали за ними, як гудуть бджоли у вулику; коли хлопцю і дівчині дати по половинці серця голуба, то вони будуть любити одне одного вічно; хто носить при собі серце ластівки, буде завжди любимий, особливо жінками; відвар кореня зозулиних сліз дають пити молодим, щоб вони жили у любові тощо.

(Див. ВОРОЖІННЯ, МАГІЯ, ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ).

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.50, 51, 72, 106, 107, 167 та ін.

ЛЮДИНА-ВОВК (воїн-вовк, воїн-пес). У глибоку давнину індоєвропейської спільноти йде традиція виділення воїнів-професіоналів, створення спеціальних загонів із культом вовка, що визначались особливою войовничістю (можна припустити, що сліди цих загонів залишилися в уявленнях про людину-вовка — «вовкулаку»). Археологічні та фольклорні джерела свідчать про поширення образу воїна-вовка у міфології багатьох народів. Відомий він і в давній Україні. По два вовки чи собаки зображені на кам'яних стелах, знайдених у степу біля сіл Сватове та Керносівка. Сліди культу вовка як тотема-пращура збереглися на Поліссі до XX ст. Саме тут, за Б.Рибаковим, були поширені казки про богатиря, народженого собакою, — Сучича, Сученка. Під час зимового сонцестояння проходили так звані «вовчі свята» — колядування у вовчих шкурах. Під час цих свят юнаків посвячували у воїни-вовки.

У казках про вовкулаків зустрічаємо св. Юра. Він вожак і годувальник вовків, роздає їм здобич і навіть сам готує їжу. Що стосується образу воїна-вовка в українському фольклорі, то він не тільки дружинник-перевертень, що чесно служить царевичу, а й ворог всякої нечисті. Прямим доказом цього є стародавнє ім'я Вовк, Вовчик, Волчко, що пізніше стало побутовою формою імені Володимир. Воно уособлювало мужність, силу, нещадність до ворогів і давалося хлопчикам — майбутнім воїнам.

У билині про Волха Всеславича знаходимо: «Учився Вольга да всяким премудростям: сірим вовком рискати по темних лісах, щукою-рибою да виринати у синіх морях». У «Слові о полку Ігоревім» про князя Всеслава дізнаємося, що він «сам вночі вовком бігав: із Києва добігав до півнів у Тмуторокань, великому Хорсові вовком путь перебігав».

(Див. ВОВКУЛАКА, ПЕРЕВЕРТЕНЬ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вовк).

Літ. Геродот IV, 105. Слово о полку Игореве, с.122. Былины, с.172. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 139. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.583-584. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.24-25. Л.Залізняк, «Образ воїна-звіра», с.40-43. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.47-48, 66-70. А.Иванчук, «Воины-псы», с.38-48.

ЛЮТЕ КОРІННЯ. Вечір дня Аграпіни-купальниці (23 червня) присвячували збиранню цілющих трав. У деяких місцевостях цей день називали *люте коріння*. Особливим зелом були *купаленка*, або купальниця, і квітка *Іван-та-Мар'я*. Цього вечора, а також рано-раненько на Купала (24 червня) чаклуни і відьми, не пивши і не ївши, також відправлялися на поля, луки і ліси і шукали «сорок трав», які використовували на шкоду людям. У народних говорах отрута позначалася словами *порча*, *портеж*, а чаклуна і чаклунку називали *порчельник* (*портежник*) і *порчельниця*; для дурманного зілля існувала одна загальна назва — *бісиво*. Народні пісні розповідають про дівиць-чарівниць, які приготовляють отруту по краю моря синього, по зелених луках:

Тут ходила-гуляла душа — красна дівиця,
А копала вона коріння — зілля люте;
Вона мила ті корінця в синім морі,
А сушила корінця в муравлиній печі,
Розтирала те коріння у срібному келиху,
Розбавляла ті корінця медом солодким,
Заправляла коріння білим сахаром
І хотіла витравити свого недруга...

Люте зілля було страшне: тільки «капнула крапля на гриву коня, у коня грива загорілася».

(Див. КУПАЛЬНИЦЯ, КУПАЛО, ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.257, 353. И.Сахаров, «Сказания...», с.88, 277. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.381.

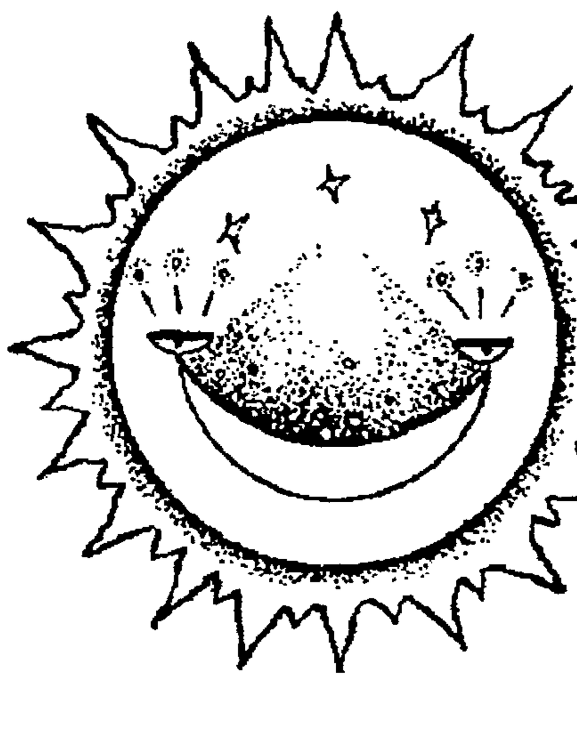

М

МАВКИ (мявки, нявки, навки, бісиці) — душі померлих дітей; живуть на деревах, у полях, іноді у гірських печерах. Там, де танцюють мавки, трава росте краща й густіша. Як і русалки, знають про все на світі, а тому їм, особливо на Зелені свята, приносять жертовний хліб і кладуть на ниву, щоб вони разом з іншими польовими духами сприяли родючості полів. Мавки — вродливі молоді дівчата, високого зросту, з довгим волоссям, яке завжди уквітчане. Одяг у них тонкий та прозорий, спереду виглядають як дівчата, але безтілесні. Через те нема в них тіні, а коли бігають по траві, то вона під їхніми ногами не колихається. Мавок називають ще нявками, навками, бо їхні душі, як і душі русалок, випускаються на волю, і вони перетворюються на справжніх людей у «навій» день, тобто в день померлих, а саме в Чистий четвер (Навський Великдень).

В українських легендах часто виступають мавки-повітрулі. Своєю пристрастю до танців і веселого безтурботного життя вони нагадують південнослов'янських вил. Одна з них зваблює на полонині молодого вівчара-музику. Три дні хлопець забавляв мавок чарівними мелодіями біля гірської ватри і спостерігав їхні несамовиті танки. За те, що славно повеселив їх, мавки відпустили парубка додому, але попередили: «Не смієш говорити, легіню, де був, кого бачив і що чув, бо буде лихо». В іншій легенді йшов хлопець «полем, зеленою скатеркою трави шовкової, піднімаються вгору і вгору... і полем, і лісом, і знову полем». А біля самої вершини — ще й густий туман. «Він нічого не бачив — ні дівчини, ні поля, не відчував запаху зілля, яке росло довкола. Тільки розумів, що хтось його веде, тримаючи за руку». Мавки знають про все, зокрема про кохану дівчину вівчара, але пропонують забути її та полюбити котрусь із них.

(Див. РУСАЛКИ, ВИЛИ, ДУША, НАВ, НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. III. Легенди нашого краю, с.32-34. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.395, 573. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.276. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.394-395. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.203. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.47. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.382-383. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.122, 182. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.27. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.121-122. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.102-109, 155. В.Иванов, В.Топоров, «Мавки», с.87. J. Scnaider, «Wsrod mar», с.183-187. J.Turczunski, «Karpatach ponad gorna Lomnika».

МАГІЧНЕ КОЛО — давній спосіб уберегти себе і сім'ю від нечистої сили. Ці кола бувають різного розміру: коли чоловік боронить себе самого, то обводить навколо «скільки хватить». Коли обводять обійстя, поле або село, то, звичайно, й коло значно більше. Іноді буває досить накреслити чарівне коло паличкою на землі чи навіть провести його в думці. У цьому випадку вся сила чарів лежить у замові; тільки завдяки тій замові коло, проведене в думці, може оборонити чоловіка або його обійстя. «Коло нашого двору, — говориться в одній замові, — камінна гора, осиковий кіл, огненна вода; що лихьи иде на гору, сі уб'є, на кіл сі проб'є, у ріці згорить. Обійде та козачка докола нашого дворочка й сьиде собі на воротьих у червоних чоботьих з огненним мечем: шо добре — пускає, шо лихьи — стинає». Аби нечиста сила залишалася за цією межею, обходили дім і подвір'я з замовляннями, тримаючи в руках амулети, в їх числі була і верба. Обходили зі свяченим (коли це буває на

Великдень) чи з хлібом, іноді з хлібом першим, який виймає господиня з печі, чи навпаки — із хлібом-«забудькою», який господиня забуде в печі (його вважають особливо помічним проти горобців). У деяких місцевостях обписувалися навколо себе свяченим роговим ножем. Інколи там, де має спати чоловік, робили коло свяченою крейдою, на цьому колі клали кілька кіс так, щоб вони лягли навкруги ліжка: крім того, на подушку клали сокиру, серп і ніж, читаючи при цьому молитву.

Магічне коло (борозну) в давнину проорювали навколо села темної ночі. Це робили дівчата з жінками. Жінки знімали з себе хустини, а дівчата розпускали волосся, після чого волочили плуга. Потім, як борозна була проведена, до них приєднувалися парубки і починалися вечорниці аж до третіх півнів. Магічного кола не боїться лише Вій.

(Див. ХЛІБ, АМУЛЕТ, ВІЙ, ГРІХ, ОБОРЮВАННЯ, ЗАБУДЬКО, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: Д.Щербаківський, «Сторінка з української демонології», с.540-553. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.72, 93.

МАГІЯ — віра в можливість впливу на довколишній світ через надприродне — фетишів, духів тощо шляхом чаклунського дійства. Зі стародавніх часів чаклунство поширювалося у вигляді чорної та білої магії. *Біла магія,* або «Благотворна магія», — це «божественна» магія, позбавлена користолюбства, прагнення наживи та влади; спрямована тільки на те, щоб робити добро для всього світу і кожного ближнього. Використання людиною своїх надприродних можливостей для власної вигоди перетворює ці сили у чародійництво, або *Чорну магію.*

У книзі «Чорна магія» зібрані найрізноманітніші прокляття, заклинання, замовляння, які завдають шкоди людині. Того, хто пройметься таким ученням, називають *чорномагом,* і від нього слід чекати чогось лихого, адже він продав свою душу пекельним силам. Не кожному варто читати цю книгу, бо коли людина не сприйме «науки чар», то може збожеволіти, лихо може торкнутися її родини. Чорномаг не зможе померти доти, доки не передасть свою науку іншому. Є й інші види магії. *Сіра магія* — суміш білої та чорної. Це мистецтво керувати волею інших людей. *Червона магія* — сила, яка допомагає талановитим людям. *Очищувальна магія* (катартична) зводиться до того, щоб вивести хворобу з організму людини, очистити його від неї. *Імітативна магія* базується на схожості між уявленням про причини хвороби та засобами її лікування, тобто на аналогії «подібне лікує подібне». *Контактна магія* пов'язана з вірою в те, що шляхом дотику до носія магічної сили можна здобути здоров'я, достаток тощо. *Парціальна магія* заснована на магічних діях, що здійснюються не над самим хворим, а над предметами, що йому належать (принцип «частина замінює ціле»). *Часова магія* (ініціальна) — магія «першого дня». Народна свідомість наділяє магічними властивостями явища, предмети з порядковим номером перший. Віра в магію «першого дня» грунтується на переконанні: усе, що відбувається на рубежі років чи у перший день свята, має вплив на весь рік, місяць тощо. *Вербальна магія* (словесна) заснована на замовляннях, вірі у зв'язок слова і дії та передбачає обов'язкове вживання певних традиційних словесних формул.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ЗАКЛИНАННЯ).

Літ.: Українські замовляння. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.324-326. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.II, с.171. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.137. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.80, 97. Б.Лобовик, «Магія», с.183. М.Максименко, «Словник етнографічних термінів», с.309. Е.Елеонская, «Сельскохозяйственная магия». Н.Виноградов, «Заговоры, обереги...», вып.2. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.20-61.

МАКАРІЙСЬКІ ОСТРОВИ — міфічні блаженні місцини, де ріки медові і молочні, а береги кисільні. Відоме лубкове видання під назвою «Книга, глаголемая Козмографія, переведена бысть с римскаго языка», в якій зображено рівнинну землю, що омивається з усіх боків рікою-океаном; на східній стороні позначено «остров Макарійський», що є найпершим під сходом Сонця, поблизу блаженного раю; залітають сюди птахи райські гамаюн і фініст і «благоуханіе износят чудное... тамо зимы нет». У середні віки склалася легенда, що Александр Македонський під час своїх походів на схід дійшов до Макарійських островів.

(Див. ОСТРІВ, СХІД, РАЙ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Дивовижні тварини та птахи).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1041. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.292-293; т.2, с. 71-72, 74.

МАКОВІЙ (Маковей) — день 1/14 серпня (також свято Першого Спаса). З приходом Маковія розпочинається пора качати мед, бо пізніше, коли відцвітуть медоноси, бджоли не встигнуть запастися на зиму; тоді ж збирали мак, бо Маковій саме в цей день наділяє його магічними властивостями. На свято Маковія деякі жінки ще й нині сиплють у криниці мак, щоб викликати дощ. Його давали їсти худобі, щоб краще плодилася. Маковія, бога врожаю, люди називали ще медово-маковим Спасом, а тому цього дня освячували мед, мак і квіти. Квіти, освячені на Маковія, дівчата вплітали у коси на свято Благовіщення. Вода на Маковія також вважається цілющою, а тому хворі на пропасницю купалися в річці. Також купали тварин, щоб відігнати злих духів, та ще чіпляли на шиї коровам, коням вінки із цибулі або часнику.

Був звичай на це свято виготовляти «маковійську квітку», або «маковійку». Цей букет мав бути з чебрецю, чорнобривців, кудрявців, настурцій, рути-м'яти, васильків, нагідок, маточника, польових сокирок, лугової материнки, ромен-зілля тощо. Додавали й голівку соняшника, а весь букет обвивали червоною стрічкою. В деяких місцевостях голівки маку в'язали в окремий букет.

До кожного зела господиня проказувала спеціальні примовки. Після освячення «маковійську квітку» підвішували до сволока або до божниці, де вона висіла протягом року. Із її квітів при потребі готували ліки, купелі, дівчата вплітали їх у коси, «щоб не випадало волосся». З макових голівок робили навар від безсоння, маковим зерном начиняли дітям «кукли» (соски-

смоктунці) і обсипали обійстя — «щоб відьми не доїли корів і не приносили вроків».

У християнських віруваннях Маковеї (Маккавеї) — сім братів, замучених Антіохом Єпіфаном.
(Див. СПАС, РОСЛИНИ ТА КВІТИ).
Літ.: З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.77. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.400. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.130. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.46. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.335. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.236-237. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.296. М.Міщенко, «Народний календар», с.74. А.Гура, «Символика животных...», с.400, 420, 421, 430, 493, 495. В.Скуратівський, «Дідух», с.189-192; «Русалії», с. 453. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.152. О.Шокало, «Свято літа — Маковія», с.287-289.

МАКСИМІВ ДЕНЬ — 11 травня. Зірвана у цей день до схід Сонця перша трава (кропива, подорожник, підбіл та ін.) вважалася особливо цілющою.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.47.

МАНУЇЛІВ ДЕНЬ — 30 червня. Вважалося, що в цей день Мануїл стриножив Сонце, а Земля рухається своєю орбітою з найменшою за весь рік швидкістю.
(Див. ТИХОНІВ ДЕНЬ, СОНЦЕ, ЗЕМЛЯ).
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.65.

МАРА — богиня зла, темної ночі, ворожнечі, смерті. Мара — донька Чорнобога, яка сіє на землі чвари, брехню, недуги. Удень її ніхто не бачить, а вночі вона творить свої темні справи, ходить з мертвою головою під пахвою попід хатами й вигукує імена господарів — хто відгукнеться, той умирає. У Мари замість очей — гнилі запалені очиці. У неї є дочки-маренята, які народилися внаслідок злягання з лютим Змієм. Вони також приносять людині неймовірні душевні страждання, численні хвороби і смерть. Темні душі Мара провалює в підземне царство, де вони стають слугами Чорнобога. Ще й досі в народі можна почути лайку: «Іди до мари! Щоб тебе мара взяла!» або «А, нема на тебе мари!» У «Велесовій книзі» читаємо: «Се б то Мар іде на них і Мор. Се двоє візьмуть сили їхні і змечуть їх під мечі наші».

Дочки та сестри Мари

Віспа — потвора у вигляді жінки з волячими пухирями замість очей. На язиці у неї отрута: як тільки когось оближе тим язиком, та людина і захворіє на віспу.
Літ.: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.303. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.67,70.

Вогневиця (Вогниха, Вогнея, Огневиця, Пропасниця) — потвора у вигляді кістлявої баби з великими палаючими вогнем очицями. Приносить до людей жар усередину, холеру та інші страшні хвороби. Говорить про себе: «Якого чоловіка піймаю, той розгориться аки вогонь в печі».
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.46. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.62, 69.

Глуханя (Глохня, Глухея) — потворна баба без вух і рота, яка відбирає в людей слух і мову; тисне на голову, ломить її і закладає вуха, від чого хворий глухне.
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.47. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.24.

Гостець (Ковтун) — злий дух чоловічої або жіночої статі. Поселяється у різних місцях людського тіла: в очах, шиї, плечах, грудях, серці, животі, кістках тощо.
Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.219. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.31, 221.

Гризачка (Грижа) — хробакоподібна істота з гострими зубами, що виглядають із-під синьої верхньої губи. Приносить людям хворобу серця. В одному чорному заговорі («Слово грыжу напущать») до неї звертаються, як до змії: «О еси ты лютая змея тяжелая белезнь красная грыжа...».
Літ.: Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.120. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.52. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.69.

Жовтяниця (Жовтачка, Жовтуха, Жовтільниця) — геть суха немічна баба з жовтими очима і лицем. Приносить до людей жовчну хворобу, жовтить людину, «аки цвіт у полі». Для лікування жовтяниці треба було йти на грядку за морквою із закритими очима, рвати, теж заплющивши очі та читаючи молитву, і обов'язково освятити моркву на Спаса.
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.47. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.67. В.Усачева, «Желтуха», с.201-202. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.35, 68, 95, 271 та ін.

Журба (Жура, Нудьга, Нужда, Туга, Гнітея) — злі духи, які вселяються в людину, печуть її та сушать, а то й на смерть можуть засушити. Проганяти їх приходили у хлів, де сідалом для курей слугували 12 кілків чи жердин, і зливали-скидали з себе «нудьгу», виливали в чашу «пагубну» воду й вихлюпували. Гнітея любить «під ребром каменем лежати».
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.12.

Завійна (Завій, Завійниця) — нечиста сила, яка на холоді може завіяти. Приносить до людей різкий біль у грудях або животі. У народі кажуть: «Скиглить, наче його завійна ухопила».
Літ.: Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.137.

Зараза — страшна чорна баба, вічно зла. Кидає на людей і тварин отруйні стріли, від яких з'являються страшні рани, виразки. Її називають у деяких місцевостях також *смерть, хороба, мор* або *морова баба.* Ця пошестна недуга «разить», тобто нагло спадає на своїх жертв.
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.54-55.

Зло — чорний дух, який утримує біля себе всіх цих та багато інших маренят. Він є все те, що поборює добро. Найбільше Зло тішиться, коли людина стає злодієм.

Переносщиками Зла є вітри всіх напрямків, всі «сімдесят сім вітрів», полуденних і полунічних. Зло може загрожувати звідусіль, джерелом його можуть бути будь-який предмет, людина, будь-який «лихий погляд» тощо.

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.202. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.145. В.Пєтрухин, «Добро и зло», с.99-100. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.34.

Кикимора — злий дух житла, бліда діва-потвора, невидима і дуже мстива. Завжди сонлива, любить жити в комині чи запічку. Приходить до людей уві сні. Знає про все на світі, відає про всі людські гріхи. Без одягу та взуття бродить вона і влітку, і взимку. Товаришує зі злими чарівниками та відьмами. Від цієї біди хата стає пусткою, подвір'я заростає травою-муравою. Проганяють Кикимору 5 березня, коли прилітають із вирію шпаки. Цього дня з самого ранку поселяється в покинутій оселі знахар, заглядає в усі кутки, обмітає піч і читає замовляння. За іншими повір'ями, Кикимора — дружина домовика. Їй треба годити, інакше може порозбивати посуд, заховати потрібну річ, зробити дірку в бочці з водою, нашкодити здоров'ю господаря. Споріднені з Кикиморою ***шишиги***. Вони люблять збиткуватися з людини, коли та кудись поспішає або щось робить без молитви. Сюди належить й ***ігош*** — безрукий, безногий невидимий дух, який також любить пустувати, а тому його задобрювали шматком хліба.

Літ.: С.Максимов, «Нєчистая, нєвєдомая и крєстная сила», с.54-59. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1009. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.2, с.53, 54. И.Сахаров, «Сказания...», с.248-250. В.Иванов, В.Топоров, «Кикимора», с.222. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.102, 107, 152, 168. Е.Лєвкиєвская, «Кикимора», с.222-223.

Коркуша (Корчея) — коростява, конопата баба, тіло якої вкрите струпами та виразками. Заражає людей коростою, обкидає чиряками, корчить руки й ноги тощо.

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.47.

Куга — страшна потвора з козлиними ногами. Блудить уночі від хати до хати, зупиняється під вікнами і напускає всередину житла нечистий дух, від якого гине вся родина. Багато людей бачили її власними очима, а деяким доводилося носити її на собі. За таку послугу вона змилується як над тією людиною, так і над усіма її родичами. Той, хто носить кугу, або зовсім не відчуває втоми, або знесилюється під її тягарем.

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.57.

Лідниця (Лідея) — зледеніла баба, у якої замість очей крижини. Відморожує людям кінцівки, приносить простуду тощо. Людина тоді не може зігрітися навіть у печі.

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.47. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.24.

Ломота (Ломиха, Знобиха, Ломея) — потворна баба з повернутою назад головою та з вивернутими кінцівками. Приносить людям хвороби кісток, нарости на суглобах тощо.

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.47. Г.Попов, «Русская народно-бытовая мєдицина», с.310. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.24.

Лоскотухи — злі духи, які прилітають до дитини, лоскочуть, мучать її та забирають від неї сон. Хлопчику в таких випадках клали під голову лук зі стрілою, а дівчинці — пряслице, примовляючи: «Лоскотуха-будиха! Ось тобі лучок (або пряслице), грайся, а немовля не буди».

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.41. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.25.

Ляклива́ця — страшна баба, яка приносить людям переляк, боязкість тощо. У народі вірили, що переляк приходить від людської ненависті, а тому знахар неодмінно мав перемогти ненависника, навіть коли б він був за тридев'ять земель; в іншому випадку людина буде перелякана все життя.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.144. И.Сахаров, «Сказания...», с.101. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.31, 74.

Мана — тінь злого духа, потвора з блискучими божевільними очима. Ходить разом з іншими сестрами, бліда і страшна. Запаморочує людині розум так, що та робить все собі на шкоду.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.51. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.134.

Манія (Манея) — це щось високе, біле, ходить, як людина або ж як кінь. Летить вихором, з'являється біля цвинтарів, часом робиться така височенна, як верста. Навалюється на сонних людей і душить їх.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.199. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.2, с.54-55; т.3, с.40. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.135, 150, 237. В.Шєвчук, «Мислєннє дєрєво», с.164, 166.

Марухи (нічки) — старі маленькі істоти жіночої статі, сидять біля печі, прядуть і все шепочуться та підскакують, особливо по п'ятницях, а в людей кидають камінцями. Жінки бояться, щоб вони не випряли весь льон, і ховають від них кужелі.

Літ.: А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.2, с.54; т.3, с.70.

Морока (Моровиця) — сестра *Морока* — злого духа підземного царства. Виходить із самої темряви пекла морочити людину. Приносить хвороби, а то й смерть. Це здоровенна потвора у подобі коня, але без шкури, одні кості; як пройде по селу вночі — корови ревуть нестерпно, а собаки від страху мовчать. Де зупиниться, там худоба гине. Часом це великий, як віл, білий пес, а часом і жінка. В одній з легенд Моровиця з'являється

до чоловіка під виглядом рябого хорта з вогненними очима. Хорт жадібно дивиться на свіжоспечений хліб, і чоловік розуміє — він голодний. Розламав і кинув йому одну паляницю, потім другу. Хорт проковтнув і вийшов. Невдовзі моровиця припинилася. «Зв'язок моровиці з голодом, — писав О.Потебня, — тут очевидний: моровиця припиняється, коли хорт (вовкулак, вовк, собака, Юрова собака) вгамував свій голод хлібом; під час моровиці годував себе... людьми».

«Велесова книга»: «Ані Мара, ні Морока не сміємо славити. Ті бо диви є нашим нещастям».

Літ.: Велесова книга, д.4г. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.199. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.44. Митрополит Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.137, 150. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.72. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.164-165.

Навія (Нівея) — найстарша з сестер, потворна істота, яка завжди несамовито регоче, закотивши очі під лоба. Якщо вселиться у людину — приносить їй смерть або божевілля.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.47. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.24.

Нежить — демонічна істота, котра уособлювала поняття хвороби і взагалі всякої нечистої сили. Наприклад, вона може прийти до людини, яка вночі нап'ється води не перехрестившись.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.36. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.307.

Очниця — брудна баба з гнилими очима. Не дає спати людині, приносить хвороби очей. Зводить з розуму або зовсім осліплює людину.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.47. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.91-93, 133.

Пропасниця (Трястя, Трясуха, Трясея, Трясовиця, Лихоманка, Напасниця) — кістлява потворна істота, яка, вибравши між людьми жертву, починає м'яти й трясти її, кидати то в жар, то в холод. Коли вже кого схопить, то до пропаду заводить, людина тоді ніяк зігрітися не може. Очима її не можна бачити; лише уві сні. Лихоманки бувають сухоребрі, сліпі, безрукі; коли голодні, то смирні, ніби сирітки, стоять біля одвірків, вичікуючи, чи не вийде хто подати їм милостиню. Тому передбачливі бабусі на зорі (а це буває, за повір'ям, 2 січня) омивають наговірною водою одвірок, щоб загородити вхід непроханим гостям.

Пропасниця також уявлялася в подобі вродливої дівчини, що легко, як подих вітру, входить до хати і розносить хворобу. Часом вона ходить від хати до хати, просить води напитися. Хто після неї нап'ється — захворіє. За повір'ям, записаним на Херсонщині, Пропасниця ходить по хатах у «святі п'ятниці» і тих, хто зайнятий у цей день роботою, карає хворобою.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.126-127, 220. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.72. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.41, 44, 46. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.296, 302, 343. И.Сахаров, «Сказания...», с.229. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.23-24.

Хвороба — потворна жінка з розплетеним волоссям, у білому, яка до кого торкнеться, той хворіє. Ходить по річці біла, як сніг, і плескається; іноді являється у подобі голого чоловіка. За повір'ям, хвороби живуть між небом і землею, у помешканні із заліза, з мідними дверима, 12-ма замками, накладеними на них Богом печатками і з ключами у диявола. Коли Господь прогнівається на людину, то посилає ангела випустити одну із хвороб. Ангел знімає печатку, а диявол відчиняє двері. Після того як хвороба вселяється у людину, якій призначено захворіти, ангел повертає її у дім хвороб та накладає на двері печатку.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.40. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.300-301. Н.Толстой, «Болезнь», с.60-63. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.164.

Черевуха — зла потвора, що приносить людям хворобу шлунка та інших нутрощів.

(Див. ЧОРНОБОГ, КРИКЛИВИЦІ, ЧУМА, ХОЛЕРА, ПЕРЕЛЯК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.12, 54, 443; т. ІІ, с.18, 88, 190, 306, 364, 403, 404-406, 446; т. ІІІ, с. 19, 191, 475; т. IV, с. 168, 292, 394, 398. Знадоби до української демонології, т. 2, вип.1, № 443. Велесова книга, д. 4г, 23, 28. Релігієзнавчий словник, с.185. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.51, 126-127, 139-144, 199, 220.

Г.Булашев, «Український народ...», с.36,211-219. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий», с.281. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.119-122. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.54-59. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.202, 268, 317, 1047. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.51, 53-54; т.2, с.54-55; т.3, с.40-51, 54-56, 70, 158. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.86-87. И.Сахаров, «Сказания...», с.101, 229, 248-250. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.296, 300-304, 310-343. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.248-249, 269. В.Зиновьев, «Мифологические рассказы...», 85-95. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.327-328. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.145, 378. А.Голан, «Миф и символ», с.96, 181. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.71-75. В.Иванов, В.Топоров, «Кикимора», с.648; «Мара», с.109. А.Журавлев, «Болезни скота», с.222-225. Т.Агапкина, В.Усачева, «Болезнь человека», с.225-227. А.Юдин, «Имена персонифицированных лихорадок...», с.53-64. А.Гура, «Символика животных...», с.225, 226, 240, 241 та ін. В.Шевчук, «Мисленне дерево», с.164. В.Скуратівський, «Русалії», с.124-125. М.Міщенко, «Народний календар», с.12. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.19, 23, 24, 35, 62, 83, 271 та ін. I.Wahylewic, «O upiorach a widmach», s.244.

МАРЕНА (Морена, Марина) — богиня, пов'язана із сезонними ритуалами умирання і воскресіння природи, а також обрядами викликання дощу. Марена сильніша за вогонь, для нього вона смерть. Ця панна буває водночас і сердитою царицею-водицею, і прекрасною супутницею богині води. Особливо навесні, коли її починає зігрівати небесний Сварожич, Марена лагіднішає, благословляє життя, і на землі все починає розквітати і рости. Тоді Марена очищає людські душі від гріха, бо інакше до людини обов'язково прийде Мара, а з нею смерть і пекло.

В Україні з давніх часів зберігся обряд, у якому напередодні Купальського свята роблять із соломи ляльку Купала — часом у зріст людини, одягають на неї жіночу сорочку, плахту і вінок із квітів. Також рубають деревце (переважно чорноклен, вербу, вишню або тополю), прикрашають його стрічками, вінками і встановлюють на місці ігрищ. Це деревце називають Мареною; під ним ставлять ряджену ляльку, а біля неї почастунок. Навколо Марени водять хороводи. Потім запалюють вогнище, перескакують через вогонь парами (хлопець з дівчиною), тримаючи в руках купальську ляльку. Другого дня ляльку і Марену приносять до річки, зривають з них прикраси і топлять у воді. На святі співають таких пісень:

...Ой на Йвана на Купала,
Там Марія в воду впала,
Ой на Йвана на Купала,
Там Марія купалася,
Ой на Йвана на Купала
Там з Іваном вінчалася...

А потім журливо приспівували:

Потонула Мариночька, потонула,
Наверх кісонька зринула.

Марену пошановували двічі на рік: перший раз — 1 березня, коли вона проганяє злу Зиму-Мару, і в ніч з 23 на 24 червня, коли вона стає найпрекраснішою супутницею бога Купала.
(Див. МАРА, МАРИНКА, СВАРОЖИЧ, КУПАЛО, КУПАЛЬНИЦЯ).

Літ.: Золотослов №214. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.406. Календарные обычаи и обряды... Весенние праздники. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.51, 115. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.36, 57-58. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.268-269. А.Потебня, «О мифических значении некоторых обрядов и поверий», с.289; «О купальских огнях...», с.160. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.33-38. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.IV, с.436-438. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.182-200. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.298, 1047. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.53, 152; т.2, с.127; т.3, с.21-22, 28, 104, 339-340, 344, 352-353. А.Фаминцын, «Богиня весны и смерти...», с.688-695. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.327-328. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.86-87. М.Старицький, «Як зустрічали кияни Новий рік у минулі віки», с.5. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.378. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.97. В.Иванов, В.Топоров, «Марена», с.111. А.Гура, «Символика животных...», с.495, 499.

МАРИНКА — коханка Змія-Горинича, дочка зміїного царя, хранителька потойбічної та земної мудрості. У замовляннях її прохають не лише щось зробити, але й чогось навчити: скажімо, щоб гадюка не вкусила, хвороба зникла.

Билина про Маринку починається з поради матері Добрині не ходити тою вулицею, де живе Маринка, бо вона вже перевела дуже багато народу. Добриня не послухав і, заблукавши на цю вулицю, стрілив у голубів, а втрапив у Маринчиного коханця — «Змія лютого». Розгнівана Марина хоче відомстити Добрині, кличе його до себе «на любов», але Добриня на це не піддається. Тоді Маринка, щоб приворожити Добриню, викопала його сліди. І коли богатир сам прийшов шукати її любов, вона обернула його золоторогим туром. Маринка обіцяє Добрині повернути його між люди, якщо він з нею ожениться. Добриня виконує цю умову, але Марина далі його мучить, обертаючи в різних звірів, поки Добриня, нарешті, не знайшов-таки нагоди покінчити з нею.

У народі Маринкою також називали Марену — чарівну супутницю бога Купала.
(Див. МАРЕНА, ЗМІЙ ГОРИНИЧ, ПЕРЕВЕРТЕНЬ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.324. Золотослов №196. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.IV, кн.1, с.105. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.237, 272. М.Новикова, «Коментар», с.218. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с.52.

МАРКІВ ДЕНЬ — 11 квітня. У цей день прислухалися, чи бродить сік у березі. Примовляли до білокорої: «У цьому дереві — чотири дари: хворим на здоров'я, людям — криниця, від зими світло, старим — утіха». Прикмета: якщо йде дощ, то овес зійде й на камені.

Марка вшановували також 8 травня. У цей день обходили оселі з кропивою — виганяли нечисту силу, а також старанно вимивали підлогу, замітали від порога аж до дороги.
(Див. РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Кропива, ДЕРЕВА — Береза).
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.41, 47.

МАРКО БАГАТИЙ. Цей казковий герой одного разу запросив до себе Бога, але не прийняв, не впізнавши його у бідному мандрівникові. За це Бог покарав Марка, нагородивши сина бідняка, який щойно народився, його багатством. Не бажаючи підкоритися Божому суду, Марко купує хлопчика і кидає його у відкритому полі в кучугуру снігу; їхали біля того місця купці, дивляться: із кучугури пара піднімається, підійшли і бачать, що посеред замету проталина, на ній трава зеленіє і квіти повиростали, а у квітах лежить дитинча і усміхається. Купці взяли його і повезли з собою. Коли про це дізнався Марко, то другий раз купив хлопчика, перерізав йому черевце, поклав у ящик і пустив за водою. Хвилі викинули ящик на берег, на якому стояв монастир; ченці дістали дитину, вилікували її рани, вигодували і виховали. Трапилося Маркові Багатому через п'ятнадцять років заїхати в той монастир; дізнався він про Івана Нещасливого, взяв його до себе служити і послав з листом до дружини, а в листі дав наказ, щоб зацькували його собаками (або зварили у киплячому казані). На півдорозі стомлений юнак заснув; а в той час пролітав ангел-охоронець, взяв у нього лист Марка і замінив іншим, у якому тією ж рукою було написано, що Марко знайшов жениха для своєї єдиної дочки і наказує віддати її за Івана Нещасливого. Весілля відбулося, і після того що не робив Марко, а багатство його все-таки дісталося синові бідняка. Казка про Марка Багатого заснована на давніх віруваннях про Долю, яка від самого народження дитини уже наперед вирішує її майбутнє, і ніхто не в змозі змінити це рішення людськими зусиллями.
(Див. ДОЛЯ).
Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.361. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.167-168.

МАР'Я МОРЕВНА — казкова переможниця Кощія Безсмертного: могутній Кощій, як лантух, висить у Цар-дівиці в коморі, прикований дванадцятьма ланцюгами. «Лежить у полі рать-сила побита. Питає Іван-Царевич: «Якщо є тут живий чоловік — відгукнися! Хто побив це військо велике?» Відгукнувся йому живий чоловік: «Все це військо побила Мар'я Моревна, прекрасна королівна». В іншій казці Кощій викрадає і забирає з собою Мар'ю Моревну. У билинах Мар'я Лебідь Біла — дочка царя, чаклунка-перевертень, що може обертатися у птаха.

Ім'я Мар'ї Моревни близьке до загальнослов'янської Марени. У давніх переказах супутницею Купала, який в християнську епоху злився з Іваном Хрестителем, виступає Купальниця (Мареронька), ім'я якої стало епітетом християнської св. Аграпіни. Власне, і богиня всього сущого Лада в уявленні народу стала Пречистою Дівою Марією. Так і Мар'я Подолянка,

Іван-Царевич і рать-сила побита. Ілюстрація до казки «Мар'я Моревна». Худ. І.Білібін. 1901

героїня іншої билини, при хрещенні дістає ім'я Лебідь Біла Авдотія Лиховидівна. В одному випадку Мар'ю-змію богатир розрубує на шматки, в іншому вона воскресає під великодні дзвони.
(Див. ЦАР-ДІВИЦЯ, МАРЕНА, КУПАЛЬНИЦЯ, КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ).
Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.IV, кн.1, с.139-140. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.353; «Народные русские сказки» 159. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.327-328, 402-409.

МАСНИЦЯ (Масниці, Масляниця, Масляна, Сиропуст, Колодій, Колодка, Загальниця, Сиропусний тиждень, Масляна неділя, Пущення, Сирне пущення, Ніжкові заговини) — тиждень перед Великим постом, протягом якого заборонялося споживати м'ясо, однак дозволялося сир, масло і рибу. Масниця — свято зустрічі та проводів Масляниці, супутниці бога Колодія, після чого Колодій забороняє робити весілля, бо ще з сивої давнини наші діди-батьки засвоїли, що найкраща пора для народжень — кінець зими, коли починає воскресати природа. Породіллі до початку польових робіт одужували, дітки трохи підростали, і не було особливих ускладнень у хліборобську пору.

На Масницю протягом цілого тижня справляли «колодку», а в останній день «волочили колодку». Заборона м'ясної їжі була карою тим, хто не одружився, а спокутували цей гріх усі. Тому вживали переважно молочні страви, передусім вареники з сиром, або, як їх ще називають, *варені пироги*. За повір'ям: «Для Пущення сир збирали, а на Пущення треба весь сир з'їсти, щоб хробаки не замножили». Вважалося, що такими пирогами можна задобрити злі сили, бо саме в

цю пору вони особливо небезпечні. Тиждень перед Великим постом був розписаний по днях: понеділок — зустрічі, вівторок — загравання, середа — на столі ласощі, четвер — бучний бенкет, п'ятниця — тещині вечірки, субота — зовицині вечорниці-досвітки, неділя — проводжання, цілування-прощання. Тиждень Масниці вважається найсприятливішим для всяких випробувань, обношування нового одягу і т. ін. Тоді ж об'їжджали молодих коней та волів.

На Масницю був звичай «виганяти зиму» та зустрічати весну спаленням Масляниці або її проводами. Для цього обрядодійства хлопці й дівчата збирали по дворах різні непотрібні речі, складали все це на льодяній гірці і потім розпалювали багаття, яке символізувало весняне Сонце.

Словник Брокгауза і Ефрона: «У Малоросії Масляна закінчується полосканням зубів тому, що існує повір'я, що чорти щоночі потрохи можуть витягти сир, який залишився на зубах, доки всього не витягнуть разом із зубами...»

(Див. КОЛОДІЙ, КОЛОДКА, ВЕЛИКИЙ ПІСТ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.408. З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.76. Календарные обычаи и обряды... Весенние праздники. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.13. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.295-308. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.15-26. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.201-207. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.299, 1042.А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.283; т.3, с.341. Брокгауз и Ефрон, «Энциклопедический Словарь», т. 18, кн. 36, с.755-756. И.Сахаров, «Сказания...», с.328-334. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.67-76. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.34-48. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.406-409. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.376, 431; «Язычество древней Руси», с.668,

Масляну везуть. Худ. М. Ткаченко. 1897

742-743. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды ...» Т.Агапкина, «Масленица», с.253-254. В.Петрухин, «Масленица», с.351. А.Гура, «Символика животных...», с.84, 114, 157, 166, 170 та ін. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.78, 95. В.Скуратівський, «Дідух», с.51-53. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.16-27. М.Міщенко, «Народний календар», с.18. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.157, 338-344.

МАТИ — СИРА ЗЕМЛЯ — богиня Землі, яка не мала чіткого антропоморфного втілення. Відоме народне закляття: «Ти, Небо, — батько, а ти, Земля, — мати!» Небо виступало як чоловіча запліднююча сила, що проливає на землю своє тепле проміння і життєтворний дощ, а Земля приймає ту теплінь навесні у своє лоно і згодом народжує плід. Мати — Сира Земля — вона й дружина всемогутнього Рода, який надає їй життєдайної сили. За деякими віруваннями, Род «кидає на землю груди» (росу, дощ) — тому й народжуються діти. Велике свято Матері-Землі предки відзначали 10/23 травня збиранням цілющого зела. Земля-Мати — годувальниця, вона — джерело сил і здоров'я. Той, хто починав збирати лікарське зело, мусив упасти на коліна і молити Матір — Сиру Землю, щоб дозволила нарвати з себе зілля. Щоб нечиста сила не селилася на нивах, господар виходив у серпні раненько на поле з конопляною олією і, звертаючись на схід, казав: «Мати — Сира Земля! Вгамуй ти всяку гадину нечисту від приворотного і лихого діла». Потім виливав частину олії на землю. Повернувшись на захід, продовжував: «Мати — Сира Земля! Поглинь ти нечисту землю у прірви киплячі, в смолу гарячу»; на південь: «вгамуй ти усі вітри полуденні з непогодою, зупини піски сипучі із заметілями!» і, нарешті, на північ: «Мати — Сира Земля! Зупини ти вітри полуночні з тучами, стримай морози із заметілями». За кожним звертанням він лив олію, а в кінці й саму посудину кидав на землю.

Частковим уособленням Матері — Сирої Землі у слов'ян була богиня Мокоша. Мати — Сира Земля вважається не лише втіленням родючості, але й символом святої пам'яті предків. Вважається, що у потойбічному світі зусиллями покійників вона наповнюється життєдайними силами. Повір'я: земля не приймає в свої надра єретиків, чаклунів, великих грішників. Тому бажають покійнику, «щоб йому земля пухом (лежала)!» Є й інші клятви землею: «Щоб тебе сира земля пожерла!»; «Щоб під ним земля горіла на косий сажень!»; «Щоб над тобою земля тряслася!» В Україні збереглася клятва цілувати землю або класти собі грудочку землі на голову, і така клятва вважається священною. До Матері-Землі звертаються: *земелька, земленька.*

Для зцілення від «громниць» людину закопували у вологу землю і тримали нерідко кілька діб, доки «сировиця не витягне з тіла блискавки». У сиву давнину мудрий волхв, ударившись об сиру землю, міг стати навіть мурахою. Чародії таким чином без жодної допомоги можуть стати хижим звіром, птахом чи рибою. Для цього потрібно знати особливе замовляння і виконати певне обрядодійство.

(Див. ЗЕМЛЯ, НЕБО, ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА, ЗЕЛО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.149. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.209-227. М.Номис, «Українські приказки...», 401, 2081, 2247, 2937 та ін. Н.Гоголь, «Заметки по фольклору», с.18. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.II, с.132. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.300. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.34, 65-66, 71-77, 334-335; т.3, с.382. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.374, 480. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.461, 600. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.68.

МАШКАРА (маски) — один із головних елементів святочних обрядів рядження. Маска — це передусім обличчя предка, а тому маски клали у могилу або на обличчя померлого. Ритуальні маски зображували на срібних браслетах (маска лева); відомі й оригінальні маски, зроблені зі шкіри. Маскаради тривали усі зимові Святки, набираючи особливого розмаху від 1 по 6 січня, у «страшні» Велесові дні. З часом ці обрядодійства обернулися на веселу гру сільської молоді. Відомі підвіски з головою бика і сімома дівочими фігурками, які відображають давній обряд «Туриці», де головну роль грав хлопець, ряджений биком, а дівчата ухилялися від його «охальних рогів». Прикладом може бути і святочна гра «в гусака». С. Максимов описує її так: «Гусак приходить також (як і бик) під покривалом, з-під якого видніється довга шия і дзьоб. Гусак дзьобає дівчат по голові (інколи сильно), і в цьому суть його призначення». У житлах X—XIV ст. знайдено чимало дерев'яних палиць із пташиними головами зверху. Можливо, вони слугували реквізитом якогось обряду, під час якого учасники наряджалися птахами. Рядження з використанням масок застосовувалося взимку й навесні; після появи сходів на полях, судячи з етнографічних матеріалів, його уже не проводили.

(Див. ПЕРЕБЕРІЯ, СВЯТКИ, ТУРИЦЯ, ВЕЛЕСОВИЙ ТИЖДЕНЬ, СКОМОРОХИ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.298. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.665-666. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...».

МЕАНДР — спіралево-хвилястий орнамент. Поклоніння Великій Матері — родоначальниці богів було поширене вже у верхньому палеоліті (близько 10 тис. років тому): зображення її було знайдене при розкопках Мізинської стоянки на Чернігівщині у 1974 р. На давньому малюнку чітко видна вишита сорочка Матері Богів. Її візерунок — це відома трипільська спіраль, названа пізніше *меандром.*

Меандровий орнамент на виробах із Мізинської стоянки — найдавніший не тільки на території України, а й в усьому світі. Він з'явився на кілька тисячоліть раніше, ніж у Стародавній Греції, де, як відомо, був досить поширений і довго вважався за найдавніший. Подібних зразків поки не знайдено на жодній із пізньопалеолітичних стоянок.

Хвилястий орнамент бачимо також на глиняних посудинах X—XIII ст., як і на підвісках-качечках, пізніших вишивках: він символізував собою воду. Його наносили найчастіше на верхню частину посудини, під вінцем, тобто до того рівня, на який наливають рідину. Цей орнамент, на думку академіка Б. Рибакова, міг висловлювати побажання «Хай буде ця посудина завжди повна». Суцільний лінійний орнамент на горщиках (до

плічок) виконував охоронну функцію. Трапляються й інші мотиви: гусенички, солярні знаки (хрест у колі) тощо. Цей стиль і нині в Україні широко використовується при малюванні писанок.

Елементи світу на трипільських виробах:

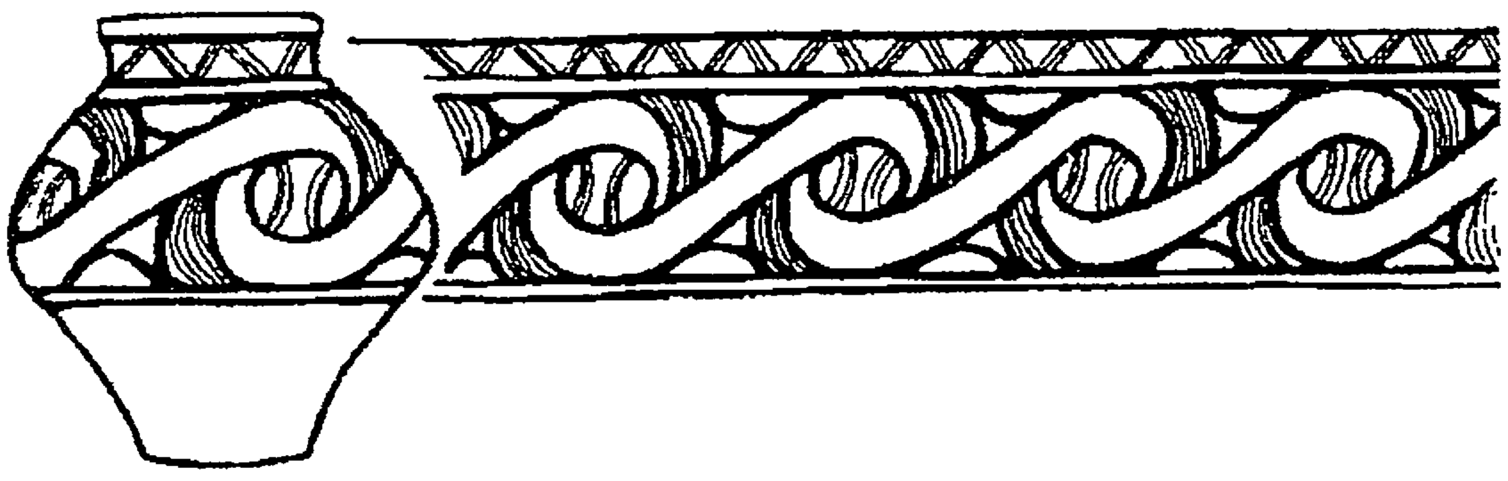

запаси води («верхнє небо»);

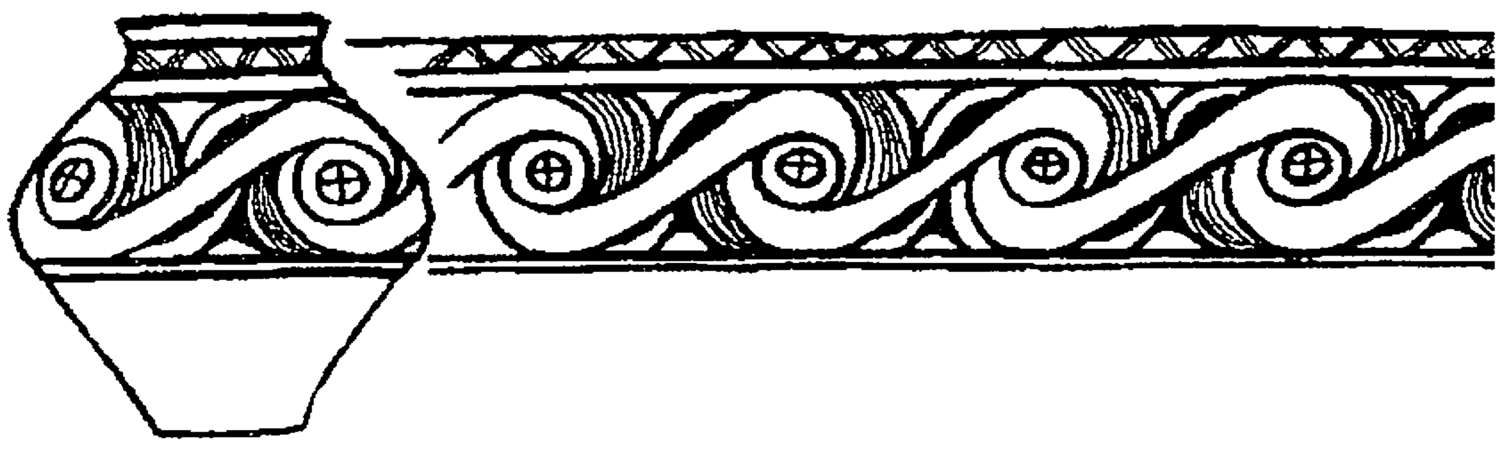

рух Сонця і дощові смуги;

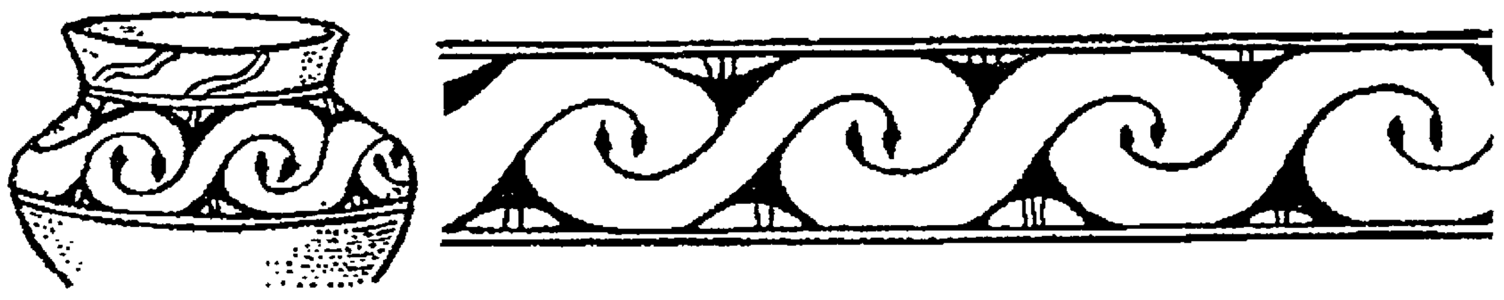

зміїний узор;

змія (вуж) як символ дощу

(Див. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ПИСАНКА, ВЕЛИКА БОГИНЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.34. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.89-94, 157-172 та ін. І.Шовкопляс, «Мистецтво палсоліту», с.26. М.Драган, «Українська дскоративна різьба...», с.15, 26-27. А.Голан, «Миф и символ», с.123-124, 239-242, 247.

МЕД — продукт, з яким пов'язано чимало повір'їв та прикмет. Походження меду одна з українських легенд пояснює так. Колись св. Павлó поранив шматком кинутого сухого хліба руку Ісуса, і краплина крові впала на хліб. «Із цього хліба і крові моєї, — сказав Ісус, — буде найсолодша їжа для людини». Прикмети: велика кількість червоних і жовтих метеликів — багато буде меду; грім на Благовіщення прогнозує те ж саме. Щоб бджоли давали більше меду, їх обкурювали кінчиком вовчого носа. Медом змащували вим'я і губи корів, щоб убезпечити їх від змій. На Поліссі: якщо молода є «чесною», батько жениха пригощає всю родину невістки медом. Щоби бджоли добре роїлися і давали багато меду, жінки мастили вулики залишками тіста від різдвяних обрядових випічок. Якщо відьми крадуть мед із вуликів, господар колов чорного барана або вівцю без єдиної світлої плями, виймав нутрощі і залишав їх на пасіці, щоб сморід відлякував відьом. Бджолярі нікому не дають і не продають мед старих бджіл, побоюючись, що вони повмирають. Навесні перший раз бджолам дають мед, змішаний зі стертою в порошок лобовою кісткою щуки або з освяченою богоявленською водою, взятою із трьох чи більше місць. Мед на св. Прокопія (8/21 липня) вважається цілющим, також цілющі властивості має мед іллінський і зібраний на Здвиження. Вважається, що Богородиця сама колись займалася бджільництвом і спеціально зробила Богородичний (Успенський) піст для продажу меду. У ніч на Преображення деякі бджолярі у жертву водяникові кидали у ставок свіжий мед. Вірили також, що єдиний спосіб вилікуватися від укусу павука — намаститися медом, який споживали на Різдво.
(Див. БДЖОЛА).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный црковно-славянский словарь», с.301. Л.Нидерлс, «Славянские дрсвности», с.221, 223. М.Валснцова, «Мед», с.64-67. А.Гура, «Символика животных...», с.47, 153, 163, 290, 317, 349, 448-450.

Мед (празник, храм) — свято, яке справляли у жовтні три рази: на Покрову (1 / 14 жовтня), Божої Матері (22 жовтня / 4 листопада), Параски (28 жовтня / 10 листопада). До цього свята готувалися більше тижня. Жінки білили хату, прали, мили, місили, варили самогонку. Чоловіки мололи борошно, кололи кабанів, різали баранів, прибирали на подвір'ї, коло худоби, рубали дрова. За день до «меду» заквітчували в хатах, вішали рушники, різали птицю, напікали паляниць, калачів. Десь в одному місці варили мед із хмелем у казанах або в горщиках.

Уранці на свято, коли жінки ще поралися коло печі, чоловіки йшли на шляхи і відбирали головні убори в тих людей, котрі йшли на «празник» з іншого села, незважаючи на те, яка була погода. Старалися якнайбільше набрати в чоловіків шапок, а в жінок — хусток. Тоді йшли додому, а за ними всі люди, в яких забрано шапки. Приведуть, покажуть свою господу. В такий день у храмі своїх людей не бувало, крім «мироносиць» (жінок, котрі вже дітей не родять). «Мироносиці», назбиравши по селі всього, чого треба, варили коло храму обід. Після богослужіння застеляли скатерки, ставили їжу і сідали обідати. А ті люди, у яких шапки та хустки забрано, йшли туди, де їхні шапки, входили в хату, кланялися і казали: «Добрий день! Будьте здорові з Парасками та медом». Господарі кланялися і відповідали: «Дякуємо! Будьте і ви здорові. Дякуємо, що вступили в нашу хату! Просимо сісти». Частували спочатку медом, потім горілкою, запіканкою і різними наливками. Гість, коли брав від господаря чарку, приказував: «Дай же, Боже, здоров'я! Нехай вам Бог поверне десятерицею! Щоб ви мали в коморі й у оборі, і ваші діти! Прибав Господи-Боже віку і здоров'я, а приставшим душам царство небесне, щоб їм земля пером була!» Господар кланявся і відказував: «Дай Боже!» Господиня кланялася і припрошувала: «Поживіться, люди добрі!» Під кінець обіду казала: «Та розпережіться ж бо та поживіться!» Гості відказували: «Душа не з возом». По обіді давали кожному калач або паляницю. Гості брали свої шапки і виходили; і зараз-таки їх просили до іншої хати. І так разів зо три садовили за стіл обідати чужих та бідних.

Після цього сідали всі хатні й родичі. Обідали вже без «побожного духу»: розмовляли про господарство, про те, що кому траплялося, а далі — співали всяких пісень, і все веселіше й веселіше. Жінки брали рублі, відра, затулку від печі, ложки — грали і танцювали, приспівуючи. У котрій хаті більше гостей, туди й сусіди сходилися і гуляли до ранку. Уранці розходилися, трохи відпочивали і починали готуватися, щоб запросити на «урочистий попразент». Так за співами й танцями проводили цілий день до пізньої ночі, гостюючи то в одній хаті, то в іншій. «Мед» святкували один день, а «попразенти» — два—три дні, декотрі — цілий тиждень.

Літ.: А.Кримський, «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектичного», с. 49—50.

МЕЛАНКА (Маланка, Миланка) — вечір напередодні Нового року. Меланка-Вода приходить на Щедрий вечір разом із Василем-Місяцем сповістити господарів про наступні торжества та справити гостини, які в народі так і називають — *гостини Меланки*. Колядники (маланкарі) тоді співають:

Наша Меланка малесенька,
Як конопелька, тонесенька.
В ополонці ложки-тарілки мила,
Шовковий фартух замочила.

За давньою традицією, новорічні обходи маланкарів, як і різдвяних колядників, відбувалися після заходу Сонця, тобто тоді, коли володарює усяка нечиста сила. Раніше ходили від хати до хати, не обминаючи жодного господаря; нині провідують переважно тих, хто має дочку «на порі». На Буковині під вікнами виконують новорічну пісню про Маланочку-Подністряночку — молоду господиню, яка в одних варіантах випасала качурів або коней, в інших — шовки пряла, у третіх — біль білила тощо. Поряд із Маланкою часто згадується і Василь: він виступає то в ролі дбайливого господаря, який оре ниву й сіє, то в іпостасі ритуальної квітки — «Черчика-васильчика». Загалом маланкова коляда, очевидно, належить до культових пісень-поздоровлень давнього походження. На Буковині співають:

Маланочка світом ходить
Та й з дороги людей зводить,
Та й з дороги християнства
Навертає до поганства...

Батьки дівчини вважають почесним для себе прийняти й пригостити «Маланку». Хлопці в масках висловлюють добрі побажання, веселять піснями, танцями, жартівливими сценками.

У театралізованому дійстві одна з головних ролей належить хлопцеві, перебраному «Маланкою». На ньому традиційний жіночий костюм. Типові елементи цього строю: рясно вишита (іноді бісером) сорочка, горботка, підпоясана баєрком, кептар або кожух, велика хустка з френзями чи старосвітська біла перемітка, на грудях коралі й дукачі. «Маланка» обов'язково підводить брови і рум'янить щоки. У неї в руках різні атрибути «бабського діла» — кужіль, веретено, віник, горнятко з розведеною глиною, лялька, квіти. Відповідно до ритуального сценарію костюмований хлопець кумедно пародіює звичайні жіночі заняття. «Маланка» робить усе навпаки: сміття підмітає від середини хати під стіл; прибираючи ліжко, розкидає подушки і перевертає ковдру; мастить глиною лави, а мокрою ганчіркою обмиває піч.

«Карнавальні безчинства» здійснювали, як правило, «некрасиві маски». Вони могли, наприклад, заплутати й обірвати нитки на кроснах. Це було своєрідне покарання господині за те, що вона порушила давній звичай, за яким на великі свята треба було виносити з хати усі знаряддя ткацького ремесла. Об'єктом збиткування, як і на весіллі, часто була піч. Під час візитів «маланкарі» могли щось розбити, розлити, розкидати і навіть украсти. Якщо господарі були скупі на обдарування — вони розплітали тин, розкидали дрова, знімали ворота, обмащували дьогтем або кізяком хату тощо. Жадібній господині могли кинути в комин собаку, а пихатій дівчині заводили в дім цапа, попередньо напоївши його горілкою.

Закінчивши ритуальний обхід, перебрані вранці йшли на роздоріжжя палити «Діда», або «Дідуха», — снопи соломи, що стояли на покуті від Святого вечора до Нового року. Спочатку «Маланка», а потім й інші ряджені перестрибували через багаття. Це мало захистити їх «від уроків», очистити від спілкування з нечистою силою.

За стародавнім міфом, окрім сина, у всеєдиного Лада, вірного побратима бога Місяця, була ще донька, яку всі називали Миланкою, бо вона така мила й чарівна:

Ой красна-рясна в лузі калина,
А ще красніша дівка Миланка.
По світлоньці ходить, як сонечко сходить,
На поріг ступає, як золото сяє.
Парубки стояли — шапки поскидали:
— Ой чи ти царівна, чи ти королівна?
— Ой я не царівна і не королівна.
Я батькова дочка — дівка Миланочка.

Одного разу, коли князь-Місяць був на полюванні, лютий змій викрав із срібного терема Миланку й запроторив у підземне царство. Визволив її славний богатир Безпальчик-Васильчик і з нею одружився. Ось чому на Щедрий вечір ще святкують Василя, у жертву приносять свиню, яка вважається місячною твариною, а Васильчик став покровителем цих тварин. Тому, за народними звичаями, на Меланку (Миланку) готували свинячі нутрощі, по них ворожили, який буде врожай, а з свинячих ніжок варили «дриглю», щоб у людей не боліли ноги. Вшановували Меланку-Миланку за якомога багатшими столами, бо то є продовження Щедрого вечора з усіма його добрими богами і душами предків.

(Див. ВАСИЛЯ, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, НОВИЙ РІК, ДІДУХ, ПЕРЕБЕРІЯ, ЛАДО, МІСЯЦЬ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Свиня).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.576-597. З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.76. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.140. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.58. В.Шухевич, «Гуцульщина», ч. 4, с.199-200. В.Гнатюк, «Знадоби до української демонології», т.II.

В.Милорадович, «Рождественские святки...» С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І,с.114-124. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.141-146. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...». В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.202. А.Гаврищук, «Подільська Маланка на Дністрі», с.56-59. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.111.

МЕНГІРИ — мегалітичні пам'ятки, що мають вигляд окремих вертикально поставлених каменів. Наприкінці III тис. до н.е. поширюються у Північному Причорномор'ї. За скіфських часів монументальна скульптура досягає розквіту. Скіфські статуї є узагальненим або реалістичним зображенням людини, рідше — її семантичного еквівалента у вигляді стовпоподібної (фалломорфної) стели. З плином часу менгіри ототожнюються з образом родоначальника, солярного героя-творця (деміурга), земним заступником якого виступав видатний член суспільства — воєначальник або цар. Функціонально менгіри були надгробками, культовими символами, які встановлювали на вершинах

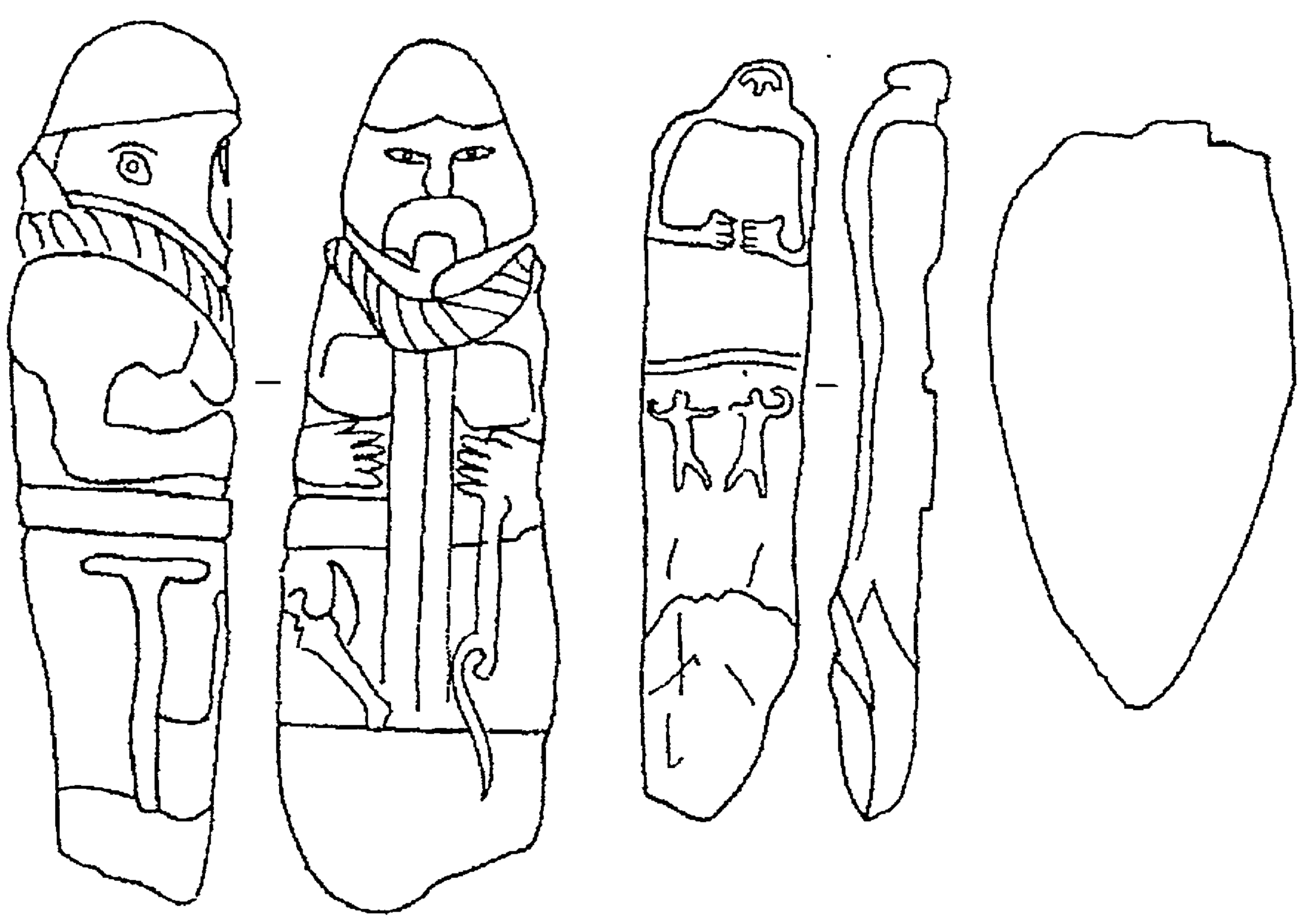

Менгіри

курганів або у центрі святилищ. Скіфські стели датуються VII—VIII ст. до н.е. Потім цей вид скульптури зникає і з'являється у степах Північного Причорномор'я лише у середньовіччі (так звані половецькі баби).

(Див. СКІФИ, ДЕМІУРГИ, КАМ'ЯНІ БАБИ, СТОВП, СВЯТИЛИЩЕ).

Літ.: В.Ольховский, Г.Евдокимов, «Скифские изваяния...», с.185. Н.Чмыхов, Н.Довженко, «О древнейшем индоиранском компоненте...», с.130-140. А.Халиков, «Древняя история Среднего Поволжья», с.94. Н.Гаврилюк, «Менгір», с.158-159.

МЕРТВА ГОЛОВА у народних казках не стирчить із землі, а лежить. Ішов герой і «запнувся за мертву богатирську голову. Взяв і пхнув її ногою. Та й каже: «Не пихай мене, Іван Туртигин! Краще поховай у піску». Іван хоронить голову, і та каже, де знайти чарівні ягоди. Отож похований мрець стає дарувальником — дарує меч, коня тощо — або порадником, який вказує шлях. В одній казці герой заходить у хатинку і бачить там череп. Він його миє, а череп показує йому дорогу.

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.151-152. А.Гура, «Символика животных...», с.488.

МЕРТВА РУКА. За повір'ям, якщо заснулу людину обвести рукою покійника, то вона спить непробудним, мертвим сном. Отож злодії носили з собою руку мерця і присипляли нею тих, у кого крадуть.

Літ.: В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.110.

МЕРЦІ, за народними віруваннями, продовжують існувати в матеріальному світі, перебуваючи у постійному контакті з близькими, однак у більш-менш зміненому вигляді. Вважалося, що мерці вночі виходять у пошуках їжі, звідки і звичай залишати їжу та напої в домовині. Окрім їжі, небіжчиків оточували ще й іншими звичними для них речами, закопуючи разом з ними предмети вжитку, а в давнину — зброю, тварин, жінок, рабів. За повір'ям, усі мерці воскресають на Мертвецький великдень і в такому стані перебувають аж до Спаса. До мерців, які відвідують цей світ, належать також упирі, боговідступники, вовкулаки, самогубці. Щоб оберегтися від них, житло обсипали і обкурювали зерном зі снопів, що стояли на покуті перед Різдвом, а долівку посипали попелом. Найпевніший засіб, щоб покійник не вийшов з труни, — пробити його осиковим кілком. У деяких місцевостях мерців прив'язували канатами або мотузками, а домовину обковували сталевими обручами. Оповідають: один мрець протягом 30 років відвідував боржника, доки той не поклав на могилу позичені гроші.

У давнину широко використовували так звані «трупні засоби», тобто частини тіла покійника або предмети, з ним пов'язані (земля зі цвинтаря, тріски з домовини, порох із хреста тощо). Кістки, як і волосся, наділялися особливою магічною силою, бо мали здатність зберігатися, не руйнуючись. Скрізь, наприклад, було прийнято болюче місце натирати або обводити знайденою на дорозі чи на цвинтарі кісткою. До такого засобу вдавалися, щоб позбутися бородавок. Коли боліли зуби, торкалися до них рукою покійника; горло — зав'язували на шию хустку від покійника, п'яниць поїли водою, у якій мили покійника, давали пити горілку, у яку опускали монету із рота покійника. Вважалося, що той, хто доторкнеться покійника, не має права сіяти, тому що насіння, кинуте його рукою, не вродить; якщо хтось помирав під час сівби, то не насмілювалися сіяти, доки не завершаться похорони. Оскільки зерно, насіння — символ життя, то після виносу мерця лавку, де він лежав, і всю світлицю посипали житом.

(Див. НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ПРОВОДИ, ПОХОРОНИ, УПИР, ПОТЕРЧА, ВОВКУЛАКА, САМОГУБЕЦЬ, СКАРБ).

Літ.: Записки о Южной Руси, т. II, с. 42-44. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.146-154. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с. 218; кн. 2, с.207. В. Милорадович, «Українська відьма», с.9. В.Гнатюк, «Останки...», с.398-400. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.303. Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.20, 126; «Народные русские сказки» 179, 349, 354, 361. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.255-260. А.Гура, «Символика животных...», с.124, 129, 157, 189, 202 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.278-283. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.278.

МЕТАЛЕЦЬ — фантастичний змій, який, беручи хвіст у рот, котиться колесом і свистить перед дощем.
Літ.: Етимологічний словник.., т. III.

МЕТЕЛИЦЯ — молода дівчина у білому вінку, зі стрічками білими, у керсетці, має 10—12 разків дорогого перлового намиста, з розпущеними косами, дуже весела, гарно танцює, у блискучих чобітках зі срібними підковками. Коли танцює, грається снігом: то підкидає його, то мете ним, то крутить, то кидає в очі людям.
Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.258.

МЕЧ — у міфології наділений специфічною символікою, яка зводиться переважно до протиставлення «життя — смерть». Згадаймо Дамоклів меч, що висить над людиною на одній волосинці, або вогненний меч, з яким поставлений біля воріт раю після «гріхопадіння» Адама і Єви херувим, щоб стеріг дорогу до Дерева життя (Буття 3: 24). Мечем відсікається все непотрібне і безплідне, «всяке древо, не приносяще доброго плоду». Меч символізує вищу справедливість, у міфах він зближується з одним із найбільш значних символів — хрестом. Меч — також символ єдності, союзу (посвячення у лицарське братство в середні віки). Поклавши руку на меч, виголошували клятву. На цій зброї клялися русичі, підписуючи угоди з греками (X ст.). Меч ототожнювався з блискавкою — символом бога-громовержця; він пов'язаний з іншими світами: його дістають герої зсередини каменя, з-під води або з дерева. Він часто величезний (меч Кощія важив п'ятсот пудів), виготовлений з небесного вогню, служить зброєю сонячним богам і героям, які воюють з багатоголовими зміями. У казках меч наділений різними якостями: чарівний меч, меч-самосік, меч, який робить свого володаря невразливим, невидимим, одним махом побиває вороже військо; меч, що говорить і здатний зачарувати і вичарувати, приспати, переносити по повітрю і т. ін.

Геродот пише, що скіфи, вшановуючи бога війни Арея, на високому пагорбі накладали велику купу хмизу і встромляли туди старий залізний меч. Давні українці також поважали цю зброю; нерідко вона була шедевром ковальського та ювелірного мистецтва. Меч із кургану Чорна Могила (Чернігів) сягає 126 см. За словами Б. Рибакова, він «невільно викликає у пам'яті образи билинних богатирів». Одним з оригінальних видів підвісок були амулети-обереги у вигляді піхов і мечів.

До атрибутів українського весілля належать дерев'яні шаблі або меч. Їх прикрашали барвінком, васильками, калиновим квітом, колосками пшениці, звіробоєм, пов'язували хусткою і прикріплювали до неї запалену свічку. Символіка тут багатозначна: вогонь — очисне; калина, васильки, барвінок — символ любовного зв'язку; колоски пшениці — багатий врожай, а все разом — щасливе життя.

Про мечі, які кує Перун, розповідається у «Велесовій книзі»: «Ось що бачив отець наш Ор, як до хмар ходив, узятий будучи і взятий силою до Перунькової кузні. А бачив там Ор, як Перунько мечі кує на ворогів і, куючи, казав тому: «Се стріли і мечі маєте на воїнів тих, і не смійте боятися їх, бо знищу їх до поду».

Мечик — дерев'яний меч, на якому літають відьми на Лису гору; звідти склався в народі вислів, що означає швидке повернення кого-небудь: «Ти, мабуть, на мечику літав».
(Див. АРЕЙ, ГЕРОЙ, БОГАТИРІ).
Літ.: Геродот, IV, 62. Велесова книга, д. 24 в. СУМ за ред. Б. Грінченка, т. II, с. 421. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.304, 1045. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.133, 137, 140; «Народные русские сказки» 156, 176, 216, 270. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.330; «Язычество древней Руси», с.67; «Древности Чернигова», с.38. А.Кирпичников, «Древнерусское оружие», с.28, 35-37, 48, 56-59. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.149. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.98, 134. П.Толочко та ін., «Давня історія України», кн.2, с.163. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.75. М.Мейлах, «Меч», с.149. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.203.

МИКИТИН ДЕНЬ — 10 червня. Цього дня Микита-гусятник наганяє на небо сизо-білі кошлаті хмари-полуденниці; ті водять хороводи, виношують свіжу воду гусям — «з Микити їм хочеться небесної води спити, скупатися в ній».
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.63.

МИКОЛА ДОБРИЙ (Николай, Миколай). Вчені вважають, що в середині I тис. н. е. в образі Велеса — одного із найзагадковіших богів давньої України — поєднувалися різноманітні уявлення, котрі з плином часу отримали власних носіїв, а ще пізніше прийняли образи різних християнських святих. Передусім це стосується Миколи Доброго (Милосердного, Милостивого). О. Афанасьєв зазначає, що на Миколу перенесені давньоязичницькі уявлення про морського бога (власне, господаря дощового моря). Оскільки він помічник і охоронець на воді, його називають ще Морським і Мокрим.

Святкують Миколу Зимового (6 / 19 грудня) і Весняного (9 / 22 травня). Колись Холодний Микола (а він славився приморозками) вважався одним із головних зимових свят. Він був немовби нашим Дідом Морозом. Усіляко сприяв молодятам, був улюбленцем дітлахів: коли вони спали, він тихенько роздавав їм подарунки. На Зимового Миколу варили пиво: на Варвари вчиняли суміш, а на Миколу заварювали та скликали гостей. Вважалося, що від Зимового Миколи до свята Різдва Божича-Сонця — найсприятливіша пора для варіння пива. В одній колядці це представляється як один із тих сакральних звичаїв, на яких «держиться світ», і всі біди в світі від того, що цей звичай люди забувають:

> Чому так нема, як було давно,
> Як було давно, а з первовіку:
> Святим Миколам пива не варять...

Св. Миколай опікується не тільки людьми, а й дикими звірами та домашніми тваринами. Наведемо одну з оповідок. Чоловік їхав лісом, і захопила його ніч. Мусив ночувати. Випряг воли, дав сіна. Коли дивиться: недалечко від нього на пустирі звіряче збіговисько. Злякався чоловік, ще б пак! Вовки, лисиці, зайці, ведмеді... таке назбігалося — страх глянути! Сидить

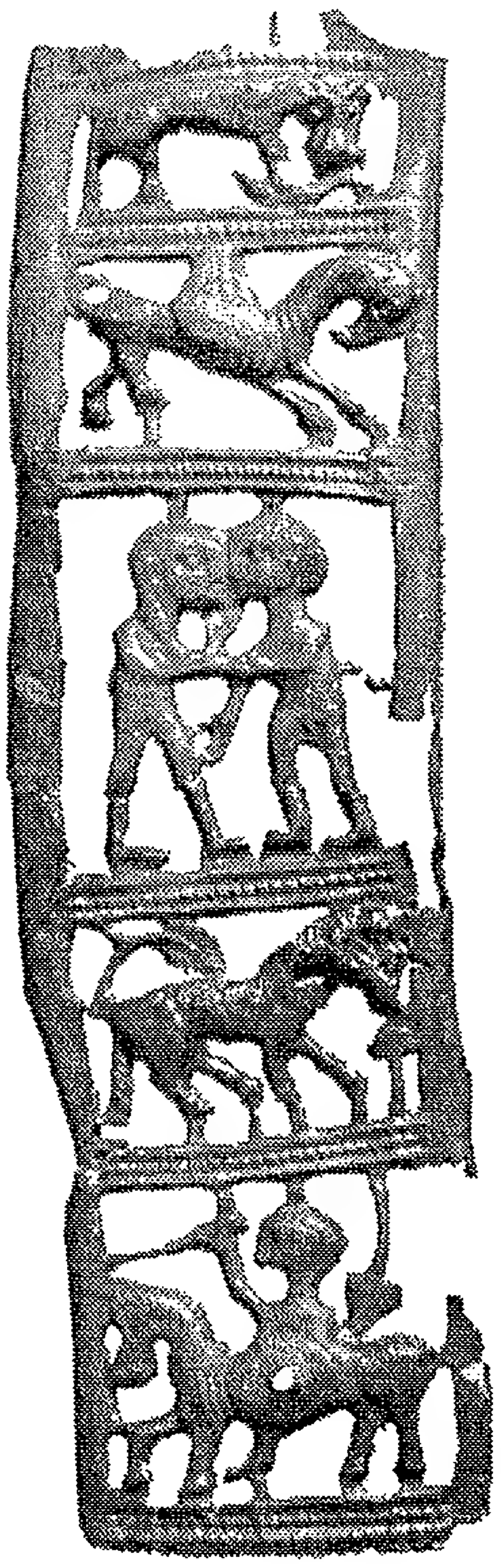

Бронзове окуття піхов меча.
Львівщина, I ст.

Руків'я меча зі звіриним орнаментом.
Полтавщина, X—XI ст.

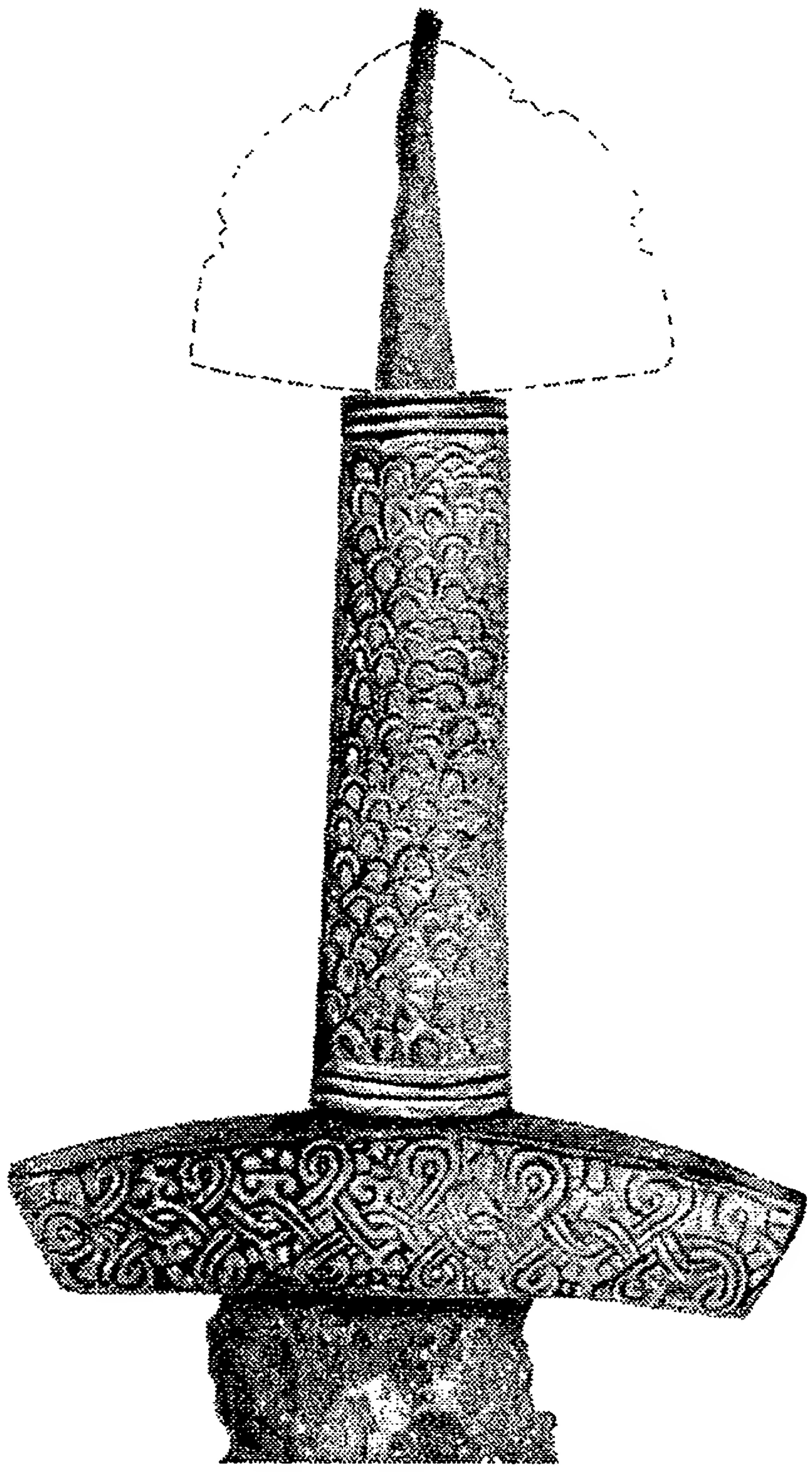

Руків'я меча з рослинним орнаментом.
Київщина, X—XI ст.

Руків'я меча з рослинним орнаментом.
Поділля, перша половина XI ст.

заєць поруч з вовком і не боїться його. «Що за дивовижа?» — думає собі чоловік. А коли йому вже від серця відлягло, пильніше придивився і побачив: сидить поміж тією звіриною святий Микола — старий сивий чоловік. Сидить і щось звірам розповідає, а вони слухають, розвісивши вуха.

В одній українській казці розповідається: «Послав пан козака з листом, і йому випала дорога через ліс, і він як їхав тим лісом, то надибав св. Миколая, який в'язав лико — єдне добре, а друге кепське. Але св. Миколай показався йому в постаті [образі] старого діда. Той козак під'їжджає ближче до св. Миколая, дивиться на те і питає: що то ви, дідуню, отто робите; а св. Миколай відзивається до нього: а що ж? ти бачиш добре, що я роблю? Лико в'яжу. — Та я, дідуню, бачу, що ви лико в'яжете, тільки не знаю, на що? — Ото-так, козаче! Тиї лика, які я в'яжу до купи, то вони свідчать людську долю! — А чого ви в'яжете єдно лико добре, а друге кепське? — Бо так треба; бо і люди такі на світі: є добрі і недобрі, то треба їх вінчати, щоб були злі з добрими, а добрі зі злими. — А то для чого? — Для того, бо як би звінчалися самі злі, то вони би не могли в світі жити, а як би повінчалися добрі, всі робочі, то вони з великого добра забули Бога».

На Весняного Миколу був звичай уперше виводити коней на пашу, про що говорять народні приповідки: «Прийшов Миколай — коней випасай»; «Юрій корів випасає, а Микола коней»; «Прийшов би Микола, а літо буде». Вірили: «На полі Микола — для всіх бог». І ще: «Попроси Миколу, а він Спасу скаже». У цей день господарі кропили коней свяченою водою та їздили в полі верхи — «щоб нечиста сила коней не мучила». Робили також заздоровні обіди, які звалися *нікольщиною,* звідси й приповідка: «Понаставляли тих мисок, як на нікольщині!»

Св. Миколая разом з іншими поважними святими господарі запрошують на Святий вечір кутю їсти. Пригадаємо ще одну давню колядку:

Сидить Миколай в кінці престола,
Голову схилив, слізоньку вронив;
А із тої сльози Дунай розлився.

У давнину для вшанування покровителя худоби св. Миколая розпалювали на пагорбах «живий вогонь», який мав горіти до кінця пастушого сезону, тобто до глибокої осені.

У християнській традиції Микола Добрий ототожнюється зі святим Миколою Чудотворцем.

Замовляння від злих чарівників: «Михайло-архангел, Гавриїл-архангел, Микола Милостивий! Зійдіть з небес і принесіть ключі, і замкніть чарівнику і чарівниці, відуну і відунці і упирцю накрепко і твердо. І зійде Микола Милостивий, і принесе заліза, і поставить від землі до небес, і замкне трьома ключами позолоченими, і ті ключі викине в окіян-море; [в окіян-морі] лежить камінь алатир: тобі б, каменю, не відлежатися, а вам, ключам, не виплисти на моє слово».

(Див. ВЕЛЕС, ВАРВАРИН ДЕНЬ, ДУНАЙ, ЖИВИЙ ВОГОНЬ).

Літ.: З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.75. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.55-56, 136. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.174-176; кн. 2, с.33. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.375-376. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.35-38; т. ІІ, с.125-127. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.194. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.241-242, 293, 357; т.2, 111, 152, 208; т.3, с.185-186. А.Голан, «Миф и символ», с.212. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.50. Б.Успенский, «Филологические разыскания...». В.Иванов, В.Топоров, «Никола», с.217. М.Міщенко, «Народний календар», с.19, 123. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.50-52, 194-196. В.Скуратівський, «Дідух», с.126.

МИКОЛИН БАТЬКО. Досить характерним було напередодні Миколиного дня відзначати «Миколиного батька» (8 травня і 5 грудня). Стосунки Миколиного батька і Миколи можуть зіставлятися із відносинами старого Бадняка і молодого Божича, які у свою чергу виражають певне «тертя» між Перуном і Велесом. Показове у цьому плані є уявлення про сварку Миколиного батька з Миколою, що знайшло своє відображення у легендах. Слід зазначити, що Святки, які знаменують Різдвяний піст, у багатьох місцевостях починаються не з Різдва, а саме з Миколиного дня, тобто на цей день переносяться усі функції Різдва Христового. На цих «Миколиних святках» їдять кутю з узваром, тобто ритуальну їжу, яку споживають тільки на Святий вечір.

(Див. МИКОЛА ДОБРИЙ, РІЗДВО, БАДНЯК, ПЕРУН, ВЕЛЕС, СВЯТИЙ ВЕЧІР).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.42.

МИКУЛА СЕЛЯНИНОВИЧ — міфічний плугатар. У билинах про Микулу і Вольгу селянин Микула

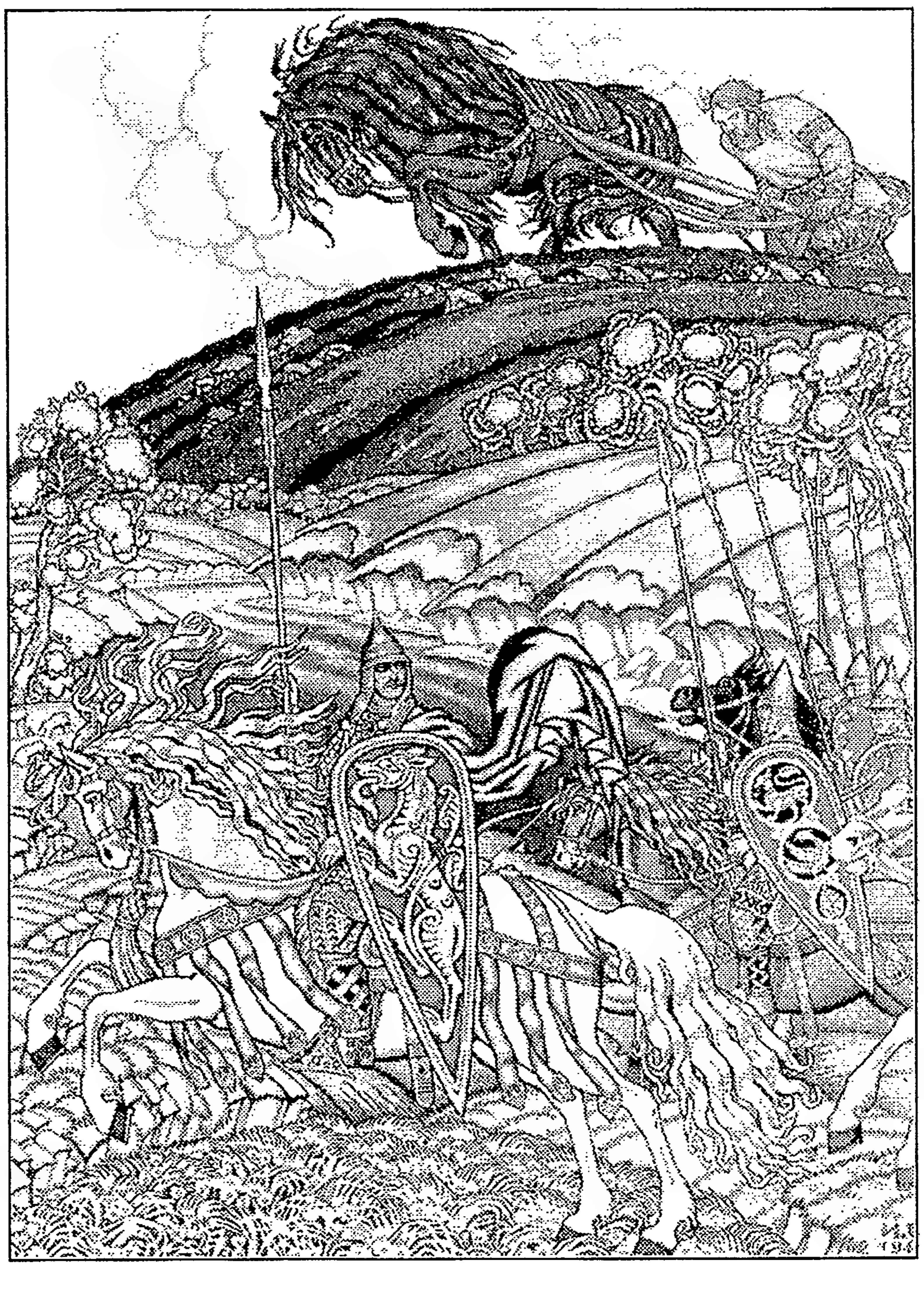

Вольга і Микула. Худ. І. Білібін. 1940

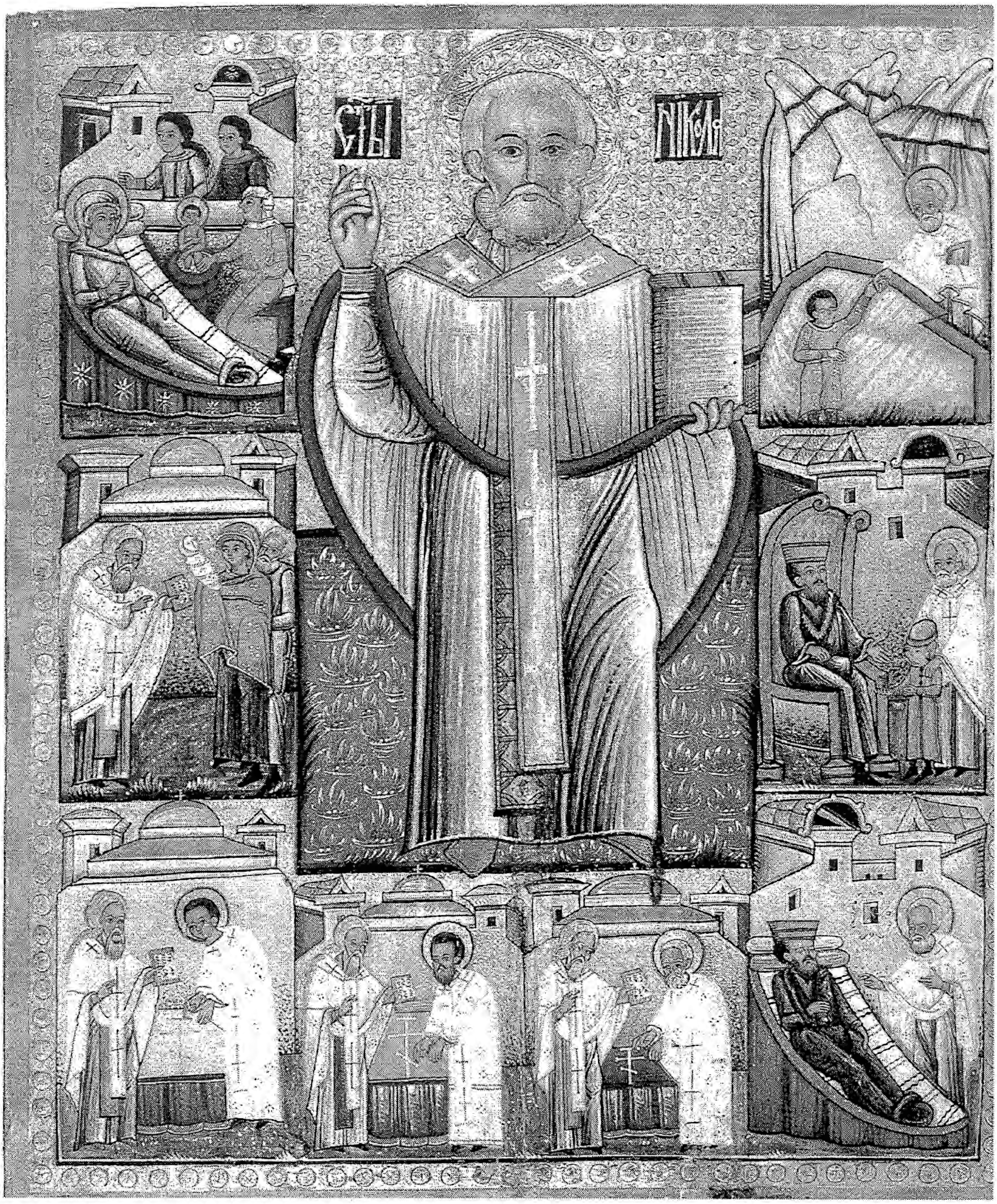

Св. Микола з житієм.
Бойківщина, остання чверть XVI ст.

соромить князя і його дружину, які на конях не можуть встигнути за його плугом, не можуть витягнути залишене ним рало і т. ін. В іншому сюжеті Святогор не може підняти із землі торбинку, яку носить Микула Селянинович: у торбинці — «тяга земна». Інші богатирі не можуть перемогти Микулу Селяниновича, тому що його любить сама Мати — Сира Земля. Б.Успенський припускає, що протиставлення Перуна як бога княжої дружини і Велеса як народного, селянського бога стало основою билини про Вольгу і Микулу.

Образ Микули Селяниновича часто ототожнюється з образом св. Миколи-землеробця, який ходить по межах для посилання родючості. Відповідно Микола виступає як селянський святий, покровитель народу. Досить характерні фольклорні назви Миколи: «Батюшка Микола — бурлацький бог», «Микола-ікона, бурлацький бог».

(Див. БОГАТИРІ, ВОЛЬГА ВОЛХВ, СВЯТОГОР, МАТИ — СИРА ЗЕМЛЯ, МИКОЛА ДОБРИЙ, ПЕРУН, ВЕЛЕС).

Літ.: Былины, с.172-178. В.Пропп, «Русский героический эпос». Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.35, 53-55, 80, 100. В.Петрухин, «Микула Селянинович», с.261.

МИЛО. Мило, яким обмивали покійника, називається у знахарів *мертвим*; цим милом окреслювали в людини хворі місця (виразку); ним натирали нитки, з яких робили петлі для ловлі зайців; мастили капкани, приготовлені на вовків та іншого звіра. Це означало, що від дії *мертвого мила* хвороба вмирає, а петлям і капканам надається сила, що умертвляє.

У магічній практиці вода є не тільки силою очищувальною — вона використовувалася і як засіб перенесення хвороб, заклять на людей чи худобу. Для цього використовували мило, обтикане шпильками, яке кидали у воду чи закопували в землю.

Мило мало велике значення у весільній обрядовості. Милом нареченого повинна митися молода у лазні; ним милися дівчата-подружки, щоб скоріше одружитися.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.23. З.Кузеля, «Причинки до народних вірувань з поч. XIX ст.», с.123. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.28, 109. О.Порідька, «Ритуальний знак води», с.63.

МИСНИК — місце для зберігання обрядового і повсякденного посуду. Господині старалися тримати мисник у чистоті й порядку. Вважалося найбільшим нехлюйством, якщо на полицях були речі випадкові або брудний посуд. За таких випадків про жінок казали: «У них у полиці чорти кубляться». Побутує чимало переказів про те, що нечиста сила найчастіше облюбовує місця, де зберігають віник та збирають сміття, — цебто неподалік мисника. З нечестивцями постійно веде бійки домовик; якщо вночі чули брязкіт мисок чи тарілок — «то хатній охоронець виганяв бісоголовців». Люди тоді кропили мисник свяченою водою. Первинно ж полиця була місцем, де харчувалися душі небіжчиків (тіла рідняків ховали біля хатнього порога). З цією метою робили й мисник. Якщо на поминальні дні або у великі свята обрядову їжу — коливо — ставили на покуті, столі чи підвіконні, то в будні вона мала постійно стояти

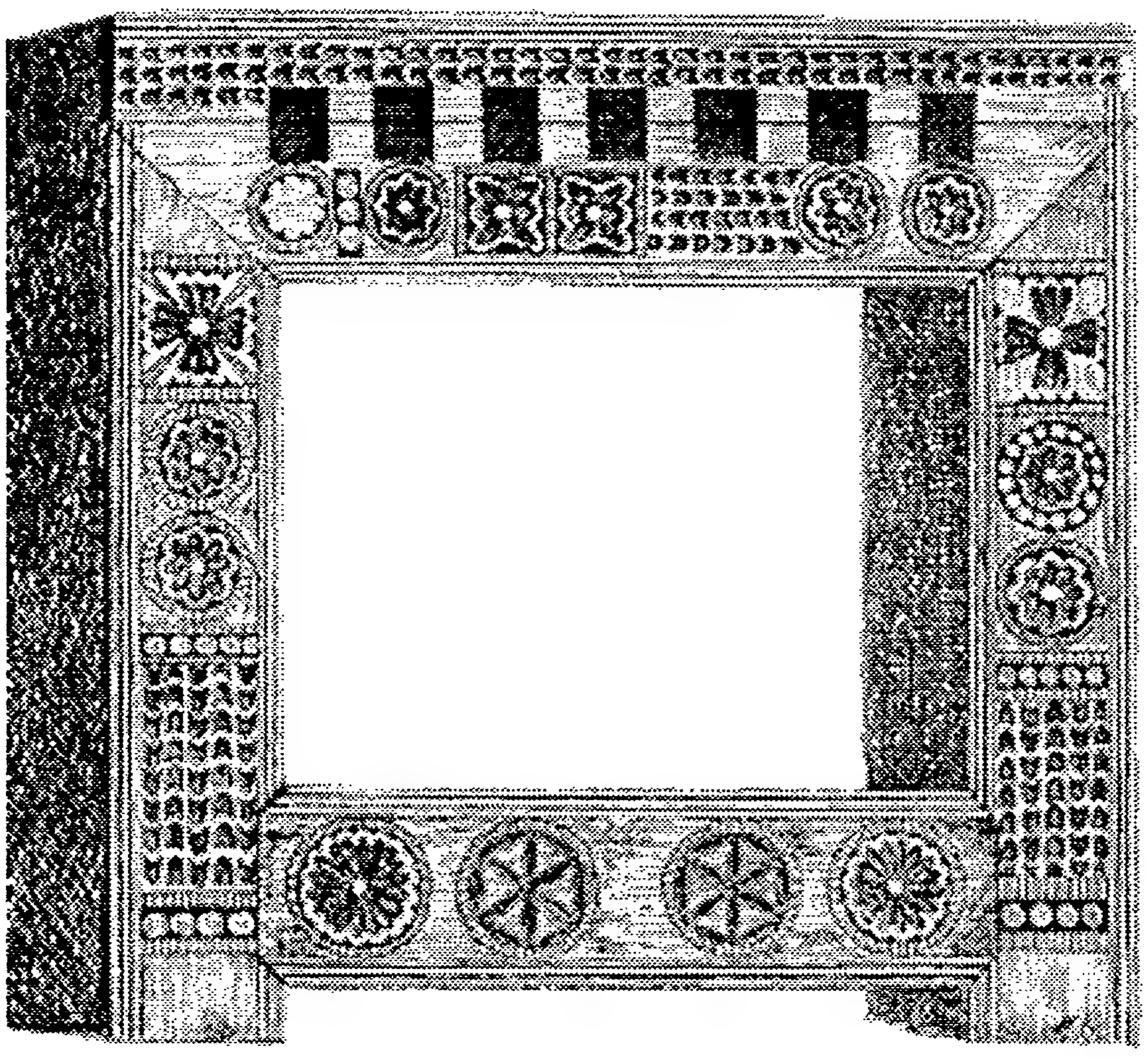

Різьблений мисник. Київщина

на полиці — «щоби нав'є живилися». Якщо родаки не дотримувалися традицій, душі покійників могли помститися за неувагу до них. Звідси звичай тримати в миснику свячену воду, стрітенську свічку, пучки обрядового зілля.

(Див. СТРІТЕННЯ, СМІТТЯ, ПОРІГ, ДОМОВИК, НАВ).

Літ.: В.Скуратівський, «Русалії», с.443-444. А.Данилюк, «Українська хата», с.37.

МИТАРСТВА — перешкоди, які трапляються душі, коли та возноситься на небо. В переносному значенні митарства вживаються для вираження ідеї «життєвий шлях терпіння». На третій день, за народними віруваннями, Бог забирає душу до себе і наказує ангелам завести її до раю, де повно зелені і пташки солодко співають. На дев'ятий день Бог наказує ангелам показати душі пекло, де серед високих чорних скель течуть вогняні ріки, де чути пронизливий плач і стогін. На сороковий день, коли блукаюча душа втретє возноситься до Бога, Бог призначає їй рай чи пекло. Подорож душі на той світ довга й небезпечна. На шляху її митарств — митні застави, де стоять грізні митники-демони, котрі показують ангелу-охоронцю всі гріхи, за які, щоб попасти на небо, треба заплатити добрими вчинками. За незаплачену навіть найменшу дрібницю демони забирають душу до себе. І лише та душа, яка пройде кожен окремий гріх, потрапить до раю. Усіх митарств двадцять: гріхи язика; брехня; осуд і обмови; об'їдання та пияцтво; лінощі; крадійство; грошолюбство; лихварство; неправда; заздрощі; гордовитість; гнів; злоба; убивство; злі чари; блуд; перелюбство; мужолозтво і скотолозтво; єресі й немилосердя.

(Див. РАЙ, ДУША, НЕБО, АНГЕЛ, ЧИСТИЛИЩЕ, ПЕКЛО).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.322. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.261-266. В.Цодикович, «Семантика иконографии...», с.48-62. С.Аверинцев, «Мытарства», с.189. В.Скуратівський, «Русалії», с.292-293.

Митарства. Фрагмент «Страшного суду» із с. Волча. Друга половина XVI ст.

МИХАЙЛО (Михаїл Архангел, Миха). За давніми переказами, саме він скинув воїнство Сатанаїла з небес, і потрапило воно у «різні місця»: таким чином з'явилися водяники, лісовики, домовики тощо. Подібні легенди відомі також з апокрифів. Заміна громовика Перуна Михаїлом Архангелом, вважає О.Афанасьєв, сталася під впливом 12-ї глави Апокаліпсису.

У народній традиції Михайло — опікун звірів та захисник мисливців. Ще у стародавні часи він допоміг людині добувати для прожиття їство, мед, хутро, а також приручити дикого собаку, котрий, як казали ще волхви, «вивів людину в люди». Миха навчив звірину розуміти людську мову, а вибраних людей розуміти мову звірів і птахів. Про славного молодця Михайла згадується у стародавній колядці, в якій чарівна королівна-Зоря прибуває до свого молодця, щоб стати жоною:

Славен, славен молодець Михайло,
Як був славен да й прославився,
Написав листа до королівни.
Вона йому одписує:
«Ой гордуй, не гордуй, коня не мордуй,
Та я до тебе сама прибуду.
Буду йти лісом та з лютим звірем,
Буду йти полем та з буйним вітром,
Буду йти водою та з ютонькою,
А під село прийду — чорною хмарою,
В село войду з дрібним дощиком,
На подвір'я зійду з ясним Сонечком,
А в сінечка войду з ясним Місяцем,
У світилку войду з ясною Зорею,
За столом сяду красною панною
Та допіро буду твоєю жоною».

Миха — покровитель сміливців. Він непримиренний войовник з усякою нечистою силою. Це йому Господь доручив вогненний меч — символ нового Місяця. На початку холодів (8/21 листопада) Миха приїжджає до людей на білому коні — «справжню зиму приводить». На Миху господар гарно припрошував домовика, ставив йому кухоль пива, просив не залишати оселю.

У народній поезії Михаїл Архангел виступає в ролі перевізника душ:

Протікала тут ріка, да ріка огнена
Від сходу да і до заходу.
Від заходу да і до сівера;
По тій ріці та по огненій
Їздить Михайло-архангел-свєт,
Перевозить він душі, душі праведні.

Архангел Михаїл.
Мідний рельєф із Київської ратуші. 1697

В одному з апокрифів є цікаве відлуння легенди про походження вогню: то архангел Михаїл запалив його від зініці Божої, тобто від Всевидючого ока, і приніс на землю; так і вогонь, викрадений Прометеєм, був запалений від сонячної колісниці. Наші предки молилися спочатку Перунові, а потім його наступникові Михайлові, прохаючи убезпечити від ворожих зазіхань: «Михаїл-архангел! Закрий ти мене залізними дверима і замкни тридев'ятьма замками-ключами. І рече мені, рабу божому, Михаїл-архангел: закриваю я тебе, раба божого, залізними дверима і замикаю тридев'ятьма замками-ключами і дам ключі зіркам… візьміть ключі, понесіть на небеса!»

Про те, що св. Михайло пов'язаний з громовиком, розповідає ще така легенда: *простріл-трава* такою раніше не була, а була як усі інші. Коли Бог прогнівився на сатану і на його прихильників та наказав Михайлу Архангелу вигнати їх із неба, злі духи поховалися у траву. Тоді архангел кинув громову стрілу і прострілив ту траву від самого верху до кореня. З тієї пори нечиста сила боїться простріл-трави і тікає від неї на дванадцять верст.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.288. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.432-434. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.84. Г.Булашев, «Український народ...», с.75-77. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.61. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.253-264. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.293, 297, 392; т.2, с.8, 208, 213, 235-236, 301; т.3, с.31-32. Ю.Катрій, «Свято на честь святого Архистратига Михаїла», с.79-82. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.18-31. М.Міщенко, «Народний календар», с.109. В.Скуратівський, «Дідух», с.234-237.

МІДНИЙ ЛОБ (Лісове Чудо) — істота, яка живе глибоко в лісі; заступник мисливців. У казках часто виступає як дарувальник: дарує героєві хустинку-самобранку, чарівні пір'їнки, гуслі, а також силу, живу воду і т. д.; досить про нього згадати або назвати його, щоб сам явився. О.Афанасьєв припускає, що цей персонаж є сторожем скарбів. Ніякого зв'язку з металами він не має: «мідний» — це синонім «жовтого». І дійсно, є казки, у яких це лісове чудовисько уявляється золотим. Від його дотику в царевича золотіє волосся.

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.157-164. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 123, 125.

МІСТ — у народних віруваннях сполучає цей світ з «тим світом». Під ним — страшенна безодня. У казках знаходимо калиновий, волосяний або «адський» міст. Одне із найважчих завдань у казках — побудувати за ніч великий чарівний міст — одна половина срібна, друга золота. Баба Яга зустрічається героєві на початку мосту, змій — у кінці. Міст — перехід у зміїне царство, і його сторожують змії.

У білорусів існує звичай робити на спомин про померлого місток через канаву або струмочок. В українських колядках по калиновому мосту відходять від людини її молоді роки і щаслива доля. У святочних ворожіннях міст і вода пов'язані із символікою кохання і шлюбу. Дівчина ставила на ніч біля ліжка посудину з водою, а потім зв'язувала із гілочок місток і клала його зверху; уві сні до неї мав явитися наречений і перевести через міст.

(Див. НЕБЕСНІ МОСТИ).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.339; «Русская сказка», с.203. Л.Виноградова, «Зимняя календарная поэзия...». А.Топорков, «Мост», с.267-268.

МІСЯЦЬ — календарний період обертання Місяця навкруг Землі. Східні народи вели відлік за лунними місяцями, західні — за сонячними. Лунний місяць складається з 28 діб, сонячний — із 30 (31). У предків були свої назви місяців — відповідно до змін у господарстві протягом року, а також відповідно до погоди.

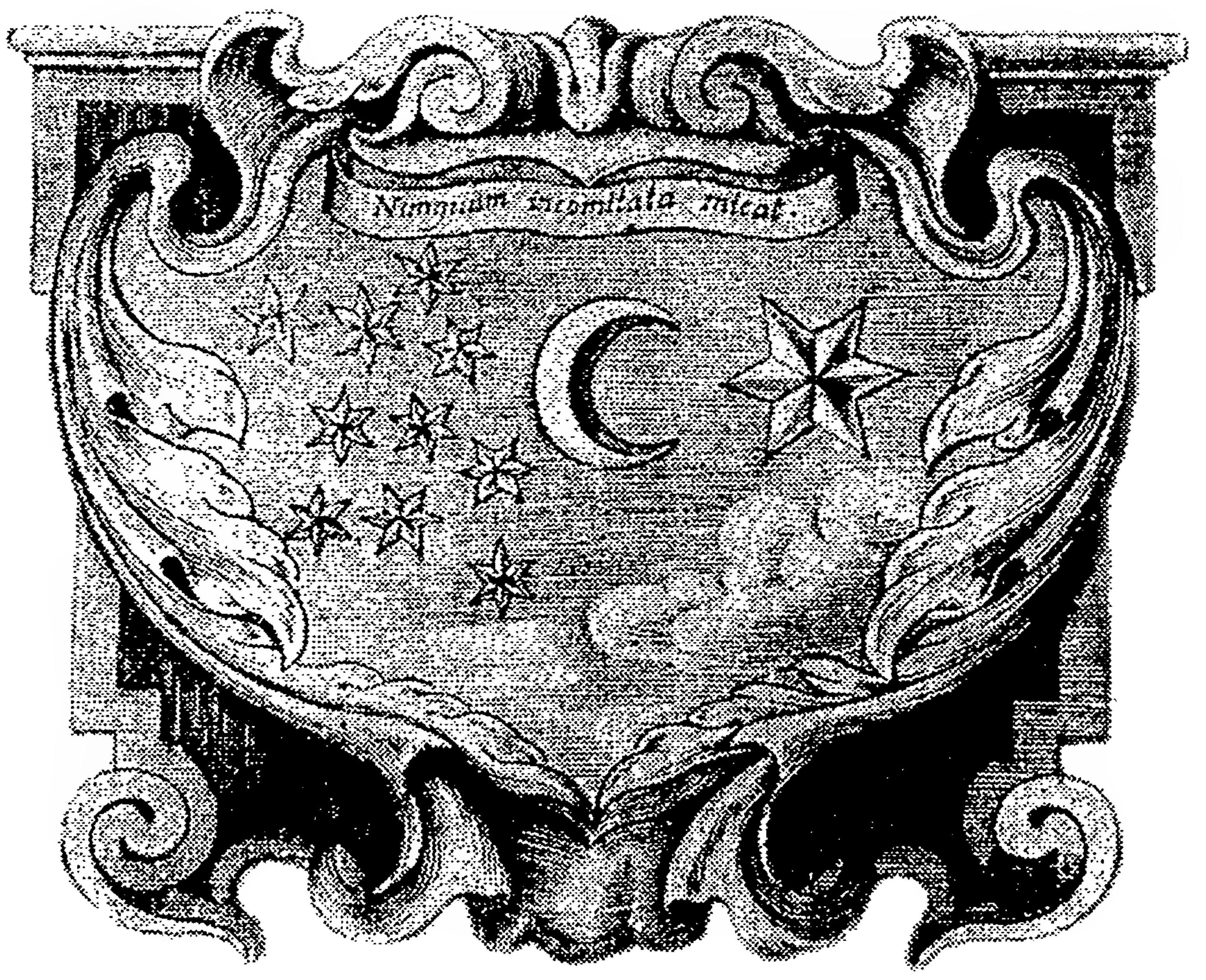

Місяць на небі.
Худ. І. Щирський. 1689

Місяць як світило — це «Око Лада», дитя Лади, що приходить з води і приносить свято Ладі — Купалу. Місяць і зірки, ці мешканці небесного склепіння і представники священної для язичника світлоносної стихії, були вшановані в особливих божественних образах. В Україні ще донедавна Місяць вважався богом. Галицьке прислів'я каже: «Місяць наш божок, а хто нам буде богувати, як його не стане».

Сонце і Місяць колись уявлялися у родинних зв'язках: або як сестра і брат, або як подружжя. 24 червня спостерігали за грою Місяця, у якого тоді буває свій празник: то ховається за хмари, то випливає з них, то змінює свій колір, і це вважалося знаменням доброго врожаю. За давніми переказами, від божественного подружжя Сонця і Місяця народилися зірки. Колядки, змальовуючи небесне склепіння великим чертогом або храмом, називають Місяць — владикою, Сонце — його дружиною, а зірки — їхніми дітками:

Ясен місяць — пан господар,
Красне сонце — жінка його,
Дрібні зірки — його діти.

Та з плином часу уявлення про Місяць і Сонце змінюються. Стали шанувати Місяць як нічне Боже Око. Він — пан-володар у своєму зоряному царстві. Предки вважали Місяць «побоженьком», небесним чоловіком,

своїм прапрадідом. Культ Місяця проіснував з IV тис. до н. е. до XII ст. н. е. Народження молодика (1 січня) пов'язане зі святкуванням 12-ти священних ночей творення Всесвіту, коли молодий Божич-Сонце приходить у сузір'я Перуна. Відображенням цього культу є, зокрема, привіски у вигляді півмісяця («лунниці»). На території Русі їх знайдено чимало, в тому числі в межах стародавнього Києва. Лунницям приписувалися чудодійні властивості.

В одній із легенд, зафіксованих у Чернівецькій області, є мотив виникнення Місяця з людської голови. Очевидно, круглий, червонувато-жовтий Місяць нагадував людям закривавлену голову, тому цей момент вплітається у сюжетну канву про братовбивство. Небесне світило уособлює не лише людську голову, а й чисту душу вбитого брата. В одному з варіантів легенди тими братами були Авель і Каїн — сини Адама та Єви. Одного разу Бог зажадав від них

Божество Місяця.
Мініатюра із «Київського псалтиря». 1397

жертву. Авель приніс бджіл, а Каїн — найгірші плоди землі. Авелів дарунок був прийнятий Богом, а Каїнів ні, за що Каїн розсердився і вбив брата. «І за того, кажуть, щоби світ каявся і такого більше не повторилося, появилися на місяци пляма, що брат убиває брата». Без сумніву, джерелом цього сюжету стала біблійна версія, за винятком того, що Авель став пасічником. Тут дається досить оригінальне тлумачення імені Каїн (від слова «каятися»), що безпосередньо пов'язане з появою плям на Місяці.

Місяць, коли сяє вночі, розбуджує на землі зерна життя та надає їм плодючості, творить перлисту росу, яка під час посухи рятує врожаї. Тим світлом животворить ріки і моря, кожну рослинку й травичку. При старіючому Місяці, так само як і в день місячного чи сонячного затемнення, не починали посівів. «Добре сіяти при повному Місяці»; якщо сіяти на молодика, то хліб росте і визріває швидко, але колос буде не багатий зерном, а хліб, посіяний уповні Місяця, хоча росте тихо і стеблом коротким, зате ярий і багатий на зерно. З появою молодого Місяця предки конче мусили помолитися, аби щастило цілий місяць. Та найбільшу увагу Ясен-Місяцю приділяли в замовляннях: «Місяць ти красний! Зорі ви ясні! Сонечко ти привільне! Зійдіть і вгамуйте раба Божого (від запою)»; «Місяць ти місяць! Забери ти мій зубний біль» тощо. Чаклуни особливо звертаються до нього, коли той уповні. За повір'ям, кістка зайця, яким розговлялися на Різдво, має цілющу силу в перший тиждень нового Місяця; перед народженням молодика в ніч на п'ятницю дівчата ворожили з павуком про одруження; на молодий Місяць риба добре клює. Стародавні волхви ворожили за поверхнею Місяця та зміною його фаз за так званими «Лунниками». Коли кажуть «Місяць відквасив черево» — слід чекати непогоди, на землю може прийти розруха і війна; коли він синій — недуга і мор нападуть на людей; якщо щербатий — незабаром задощить; круті ріжки у молодика — невдовзі чекати мокви, а положисті віщують гожі дні. За давнім уявленням, Місяць народжується, виростає, старіє і помирає, а потім знову відроджується. Народна загадка так змальовує це світило: «Коли я молодий був — світив ярко, коли старим став — марніти став». Загадки уподібнюють неповний Місяць скибці хліба: «Постелю рогожку (небесне склепіння), посиплю горошку (зірки), положу окрайчик хліба (Місяць)» або: «У нас на дворі краюха висить».

У ясного Місяченька дванадцять братів: Березень, Квітень, Травень, Червень, Липень, Серпень, Вересень, Жовтень, Листопад, Грудень, Січень, Лютий. Оскільки кожен місяць мав 28 днів, то щоб завершити Свароже Коло, був у предків тринадцятий місяць, що називався Змієносцем. З нього й починався рік. За народними віруваннями, небесна дорога є символом змія, «вужа світу», головою якого є Місяць. Уявлення про Місяць у подобі змія, який періодично скидає свою шкіру й тим відновлюється, є не лише в українського народу.

У весільному ритуалі Місяць вважається символом молодого, а вечорова Зоря — молодої. Любов Місяця до «зіроньки вечірньої» оспівується у народних піснях:

Перебор — Місячек, перебор!
Всіх зірочок перебрав,
Одну собі зірочку сподобав:
Хоч вона і маленька, да ясненька,
Між всіма зірочками значненька.

Місяць завжди шанувався як предок роду, а тому його називають ще *Дідухом, Василем* або *Колядою.* Вважається, що все, розпочате в день народження Місяця, завершиться щасливо. І давньоукраїнський Дідух, і римський Янус як боги доброго початку кожної справи мали благословити наступну сівбу. Януса у давньоукраїнській міфології нагадує Семен Літопроводець.

Аби Місяць сприяв добробуту людини, йому приносили жертву у вигляді вареників, або, як їх ще називають, варених пирогів, котрі за формою нагадують Місяць. Начинка вареників символізувала продовження роду. Вареники з пшоняною кашею сприймалися як символ майбутнього життя. Вареники з маком уособлювали множинність зоряного світу. Великою життєтворною силою наділялися посічені в начинці яйця. Начинка з грибів сприяла чоловічій сназі, з риби — жіночій.

Предки вірили, що у Місяці світлі боги заклали їхній символ — рівносторонній хрест, промені якого становлять чотири тижні місяця. Кожен тиждень має сім днів, на сьомий день відбувається зміна фаз Місяця. Ось чому неділю стали називати святим днем. З давніх

давен дні тижня уособилися в яскравих образах, особливо виразних для понеділка, неділі, п'ятниці.

(Див. ЗОРЯ, ДІДУХ, СЕМЕН ЛІТОПРОВОДЕЦЬ, ЗОРІ, СОНЦЕ, ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, ЛАДА, ЛАДО, ХРЕСТ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.50, 263. Матеріали до гуцульської демонології, с.8. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології..., ф. 29-30, од. зб. 206, арк. 30. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 376, арк.54. Легенди та перекази, с.45. Легенди і падання, с.44-45. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.236, 406, 433. Історія релігії в Україні, т.1, с.326. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.45. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.41-46. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.421-425. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.16-19. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.262. Г.Булашев, «Український народ...», с.246-249.Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.324, 381, 591, 818 та ін. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.38, 97-98. Я.Новицкий, «Духовный мир...», с.161-162. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.24. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.31. А.Гура, «Символика животных...», с.73, 134-136, 139, 141 та ін. В.Иванов, «Лунарные мифы», с.78-80. Н.Яковенко, «Янус», с.311. В.Скуратівський, «Русалії», с.214-220, 663-705. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.9-18, 190-193.

ДНІ ТИЖНЯ

Неділя – дівчина-красуня з золотим волоссям, якою опікується саме Сонце, а тому її називають Сонячною Панною. Колись Бог подарував цей день Неділі і при тому сказав: «На тобі цей день, тільки дивися ж сама, щоб люди тоді не працювали». Відтоді Неділя вже в суботу ввечері пильно стежить за кожним, а грішників карає так, що й Господи! Старалися в цей святий день нічого не робити, бо неділя — «не діля». Наше традиційне весілля завершується теж у неділю, і це не випадково. За повір'ям, якщо молода дружина зачне у шлюбну ніч, то хлопчик має родитися у вівторок, а дівчинка — в суботу. Збереглося повір'я, що відрубане цього дня поліно навіть через сім років неодмінно саме спалахне. Згідно з християнськими віруваннями, Христос воскрес у неділю, на Великдень.

Понеділок — день народження Ясен-Місяця. З тих прадавніх часів він приходить кожного понеділка до людей завжди світловолосим, струнким, блідолицим юнаком. Місяць хоча і вважається предком людини, бо вже старий як світ, та він має чарівну здатність змінювати свій вигляд. Зокрема, Святий Понеділок уявлявся в образі сивого діда, який проводжає душі померлих до потойбічного світу. Святий Понеділок також спостерігає, щоб якусь важливу справу люди не наважувалися починати цього дня, бо буде невдача. Ще й досі існують приказки: «Понеділок — важкий день»; «У понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай». Волхви вважали, що народжені в ніч під понеділок обов'язково вмітимуть віщувати майбутнє та стануть знаменитими знахарями.

(Див. ПОНЕДІЛКУВАННЯ).

Вівторок — щасливий день, вважається сприятливим для початку всякої роботи. У колядці співається:

> Я маленький пахольчик,
> Родився в вівторчик,
> А в середу рано
> Мене в школу оддано.

На Харківщині для початку будівництва дому вибирали вівторок, причому такий, коли церква відзначала пам'ять преподобних, а не мучеників. У гуцулів, навпаки, вівторок вважався несприятливим днем, його називали слабким, нещасним, тяжким. Зокрема, вірили, що померлий у вівторок може викликати («повтóрити») смерть у селі наступного вівторка. У вівторок Великодневого тижня молодь вибирала зі свого середовища нових ватажків для ігор і розваг. А за ще давнішими віруваннями, вівторок уявлявся в образі чоловіка, призначеного богом війни посилати народженим у цей день їхню долю. Волхви за зірками віщували їхню майбутню вдачу: «Тяжела биті нравом, яра же і гневлива, і дерза во бранях».

Середа — середній день тижня, день Лади. За стародавніми легендами, богиня Лада створила світ за 12 космічних ночей. Добродій Понеділок тоді прийшов до людей на день народження Ясен-Місяця, а панна П'ятниця — у день народження Дани — богині кришталево-чистої джерельної води. «Третійник» уособлюється в образі прекрасної жінки, якій сприяє сам Велес — бог мистецтва та багатства людської душі. Тому це день любові і вважається жіночим, коли дозволялося все робити як у хаті, так і на обійсті. Тільки дівчатам не слід було мити голову та заплітати коси, бо волосся перестане рости і коса буде погана.

(Див. ЛАДА, ДАНА, ВЕЛЕС).

Четвер — четвертий день по неділі, день бога Перуна. Постає в образ чоловіка, який шанобливо запрошує людей саме в цей день щотижня у Священні гаї, де завжди горить непогасний вогонь. Там, біля велетенських дубів, люди приносили світлим богам жертви. За те боги наділяли мужчин чоловічою снагою, хоробрістю, відвагою, а в бою ставали їхніми захисниками. Ідучи обороняти рідну землю, воїратаї у четвер клали біля статуї Перуна мечі та щити і клялися, що на полі брані не посоромлять рідної землі. Повернувшись із походів, вони разом зі своїми нареченими покладали квіти Перунові. Особливо сприятливий останній четвер місяця, коли людина до сходу Сонця примовляє чи замовляє: тоді добре допомагає. У четвер дозволялося робити майже все, заборонялися лише надмірні веселощі. Однак усі четверги починаючи від Чистого четверга перед Великоднем вважалися несприятливими для початку важливого діла. Також не варто цього дня виїжджати в дорогу. Оскільки четвер — день чоловічий, то жінкам не радили зачинати прясти, снувати, ткати; це краще було робити у жіночі дні.

(Див. ПЕРУН, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР).

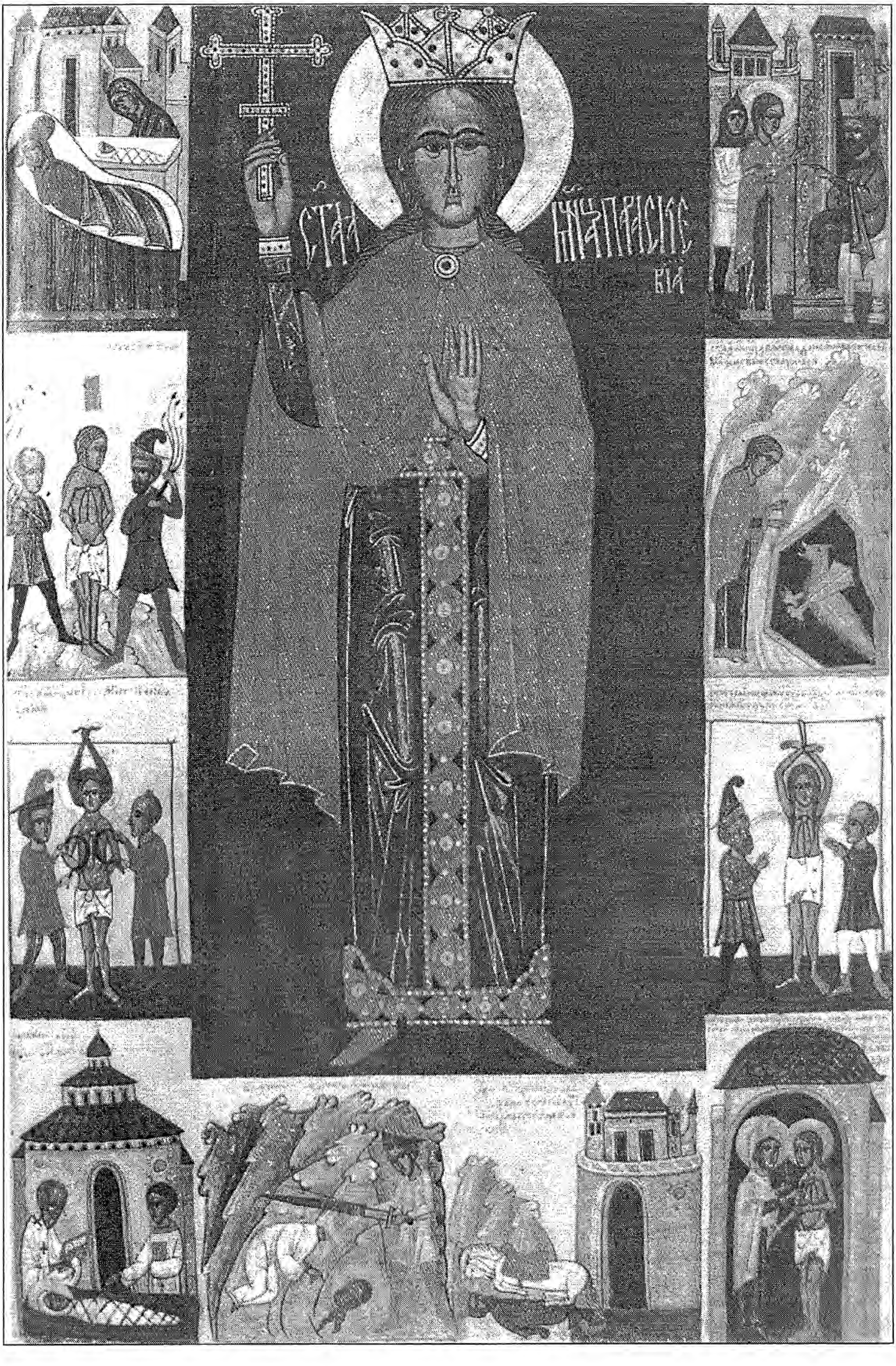

Свята Параскева П'ятниця з житієм. Село Жогачин, Перемищина. XV ст.

П'ятниця — п'ятий день по неділі, день богині води Дани. Свята П'ятниця (П'ятінка Парасковія, Свята П'ятничка, П'ятонька) — покровителька шлюбу та хранителька роду. У році 12 п'ятниць, які в народі називали «дванадесятницями», — дні заступниці породіль та покровительки пологів богині Мокоші. Вони в особливій пошані серед жінок:

Перша п'ятниця — на першому тижні Великого посту. Винагорода: людина убережеться від «скверності і болісності», не помре наглою смертю.
Друга — напередодні Благовіщення (25 березня / 7 квітня). Винагорода: убезпечення від наглої смерті.
Третя — на Страсному тижні Великого посту. Винагорода: «не будеш смутку мати», убережешся від розбійників, а також «мук вічних і нечистого духу».
Четверта — перед Вознесінням. Винагорода: убережешся від утоплення, від великих нестач «спасен буде».
П'ята — перед сходженням Св. Духа. Винагорода: убереження від лихоманки, зубного болю, смерті непокаянної, смертних гріхів, потопу.
Шоста — перед днем строгого посту на Пісного Івана. Винагорода: убереження від сухот, лихоманки.
Сьома — Спасівська, Перунова, перед днем Іллі-пророка. Винагорода: убереження від блискавки, голоду, лихоманки, потопу, усіх гріхів.
Восьма — Здвиженська (14/27 вересня). Винагорода: охорона в дорозі, від головного і зубного болю (варіант: перед смертю людина побачить Пресвяту Богородицю).
Дев'ята — перед Покровою (1/14 жовтня). Винагорода: охорона від ворогів, нестатків, суму, бідності; від великого гріха.
Десята — перед Введінням (21 листопада). Винагорода: охорона від усякого звіра (варіант: душа людини перенесеться через вогненну ріку).
Одинадцята — перед Різдвом світла Дажбожого (Різдвом Христовим). Винагорода: порятунок від напасті (варіант: ім'я людини буде записане на самому престолі Пресвятої Богородиці).
Дванадцята — перед Водохрещами (6/19 січня). Винагорода: охорона від вітру і лютих морозів.

В уявленні народу всі ці п'ятниці — живі істоти, до них можна звертатися з молитвами та проханнями. Вони мали подобу дівиць, причому десята п'ятниця приносить Богові всі людські молитви першою, бо стоїть ближче до Бога, святих і Богородиці. До тих жінок, котрі в день святої П'ятниці працюють, богиня обов'язково з'являється в образі бідної жінки: її тіло проштрикане голками, понівечене веретенами, порізане ножами та попроколюване цвяхами. Обов'язок святої П'ятниці — ходити землею, благословляти людей на добрі діла і карати тих, хто вчинив провину. Жінкам, котрі дотримуються її обітниць, свята П'ятниця у потрібний час допоможе вилікуватися від злих чар, відверне намовляння, прийме пологи, навчить рукоділлю, позбавить вад. Покровителькою святої П'ятниці, крім Мокоші, у давнину була ще предкиня всіх жінок Баба Яга. Своїм богиням люди вирощували Священні гаї на Дівич-горах, де жінки веселилися та виконували ритуальні танці з покладанням жертовних дарів. Інші п'ятниці вважаються найлегшими днями для початку роботи, от тільки проти п'ятниці на заході Сонця не можна мити посуд, бо тоді ворожі люди будуть так тарабанити язиками, як тими ложками. Та ще застерігають у четвер, що є днем для всяких робіт, від веселощів: «Хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче». Також, за повір'ям, сон проти п'ятниці неодмінно здійсниться.

У нього «сім п'ятниць на тиждень» – кажуть про людину несталу, що міняє свої переконання або настрої. (Див. ПІСНИЙ ІВАН, ПЕРУНОВА П'ЯТНИЦЯ, ПОКРОВА, ВВЕДІННЯ, МОКОША, РІЗДВО, БАБА ЯГА, БЛАГОВІЩЕННЯ, ДІВИЧ-ГОРА, ВОДОХРЕЩА, ПАРАСКИ ДЕНЬ).

Субота — найтяжчий день для роботи. Уявлялася жінкою, якою опікується бог часу, що відраховує години, дні, роки, — Числобог. Переддень неділі — найкраща пора для моління, а тому в суботу не займалися важливими справами, а йшли до святинь на молитву. «Соботка» у предків мала значення «свободи» (відпочинку) для Матері-Землі. Дозволялося лише гарно поприбирати на обійсті і в хаті («Субота — не робота: помий, помаж та й спати ляж»), можна переодягнутися, покупатися, поспілкуватися з іншими людьми. За повір'ям, молодята, які одружуються і народжені обидва в суботу, не матимуть дітей.
(Див. СОБОТКА, ЧИСЛОБОГ, ЧОРНА СУБОТА).

У народі відома така молитва на всі дні тижня:

Святий Понеділок, Божий помошничок,
прости мою душечку грішну!
Святий Вівторок, прости мою душечку грішну!
Свята Середочка, прости мою душечку грішну!
Святий Четвержок, прости мою душечку грішну!
Святая П'ятинка-матінка,
прости мою душечку грішну!
Святая Суботонька, прости мою душечку грішну!
Святая Неділенька, прости мою душечку грішну!

БРАТИ-МІСЯЦІ

Березень — найстарший син Матінки-Весни та один із 12-ти братів Ясен-Місяця на небі. Чарівна Весна доручає Березню розпочинати господарський новий рік. Слов'яни по-різному називали цього місяченька: *зимобор, крапельник, марець, протальник, свистун, весновій, новачок, красовик...* Наприклад, кажуть: «В марець ще мерзне старець». Ранньої весни старалися його задобрити, бо боялися, щоб він, бува, не розгнівався — тоді Березень сильно сердиться, так вітром бурхає, аж голі дерева стогнуть та гнуться. Інколи Березень називають ще *сухієм*, бо минули снігопади, а теплий дощик ще не прийшов. Буває, що Березень удень землю замерзлу дощем мочить, а вночі морозом дужим стискає так, що їй боляче стає. Звичайно, Березень сердиться тому, що скоро йому доведеться своє королівство віддати меншому братові — Квітню квітчастому. Березень благословенний від

дня свого народження небом. Прийде, не забарившись, 22 березня (а то є день весняного рівнодення), сонечко Дажбога з чарівною богинею кохання Лелею та її милим Ярилом до нього на гостини. Розбудять пташиним співом поля і діброви, річки та озера. Задзюркотить струмочок, біля нього другий, третій... Просить тоді Березень богиню Хмару втримати їх. Зайде сонечко за хмарку, призупиняться струмки на мить, а як вигляне — знову голосу набирають. Тоді небо стає ніби шовковим від синіх, блакитних, фіолетових променів Сонця. Молодь не дуже зважає, коли Березень сердиться, виходить на горби закликати Весну, бо знає, що прийде незабаром весняночка-паняночка, вродлива та багата, і принесе з собою щедрі дари. Дивиться Березень на молодь, проясниється його лице. Прохає Березень тоді і собі Сонце на небі, щоб Дажбог своїм життєдайним великоднім світлом єднав молодих, дарував їм шлях у Життя. Кажуть: березень зиму ламає. У першу неділю після весняного рівнодення, коли Місяць уповні, приходить він до людей. Тоді Дажбог із усіма світлими богами, як і всі люди, справляють свято пробудження довкілля. То найвеличніше свято — Великдень Дажбожий, який нагадує Перуну, що скоро настане пора будити від зимового сну свій грім та блискавицю.

За народними віруваннями, Бог створив світ і першу людину в березні.

Квітень — менший брат місяця Березня, середульший син Матінки-Весни. Дажбог при народинах Квітня зігрів його своїми ласкавими променями, тому він такий сонячний. Квітень призначений приходити до людей Землю-Матір будити. Богиня Весна повінчала свого квітчастого сина з чарівною богинею кохання Лелею. Слов'яни квітень називали ще *цвітень, дзюрчальник, водолій, красенець, лелечник, вередун, обманщик, пустун, крапельник...* Ранній квітень — оманливий, а тому хліборобам треба бути найбільш обачливими. Квітень тоді частенько заїжджає в гості до Березня на санях. Поспішати з сівбою особливо ризиковано в низинах, бо там старший брат Квітня ще тисне нічними морозами страшенно. За сонечко на небі Квітень частенько вклоняється життєдайному Дажбогу. Тоді сонечко вкриває землю травицею, первоцвітом. Квітень і собі надягає зелені шати, покидає сани, виганяє на пашу коней, запрягає їх у чумацький віз, бо вже соловейком у лузі озивається менший брат Травень. Час ладнатися в дорогу та вирушати йому назустріч. У квітні предки вшановували велику Берегиню-Матір — покровительку врожаїв. На честь премудрої Лади і чарівної Лелі на Красних гірках водили хороводи і співали пісень. Бо то вони, чарівні богині, разом з іншими світлими богами та з квітчастим місяцем Квітнем творять лад не лише на довкіллі, а й в душі.

Травень — молодший брат місяця Квітня, найвродливіший син Матері-Весни. Про місяць травень кажуть: «Буває май — під кущиком рай, а то май — коню сіна дай, а сам на піч залягай». У нього очі синьо-блакитні, як небо. Шати на ньому — із квітів веселих. Коли заступає він брата свого Квітня, то вже так гарно віють від нього пахощі, а на пишній осяйній короні перлисті росинки виграють на сонці, немов самоцвіти. Як тільки вгледить чарівна богиня Майя свого любого, то так квітчастими травами землю замаює, листям дерева вкриє, що любо скрізь стає. Травень тоді соловейком витьохкує. Зустрічайте, люди, Травень-Розмай! Не даремно називали люди цього вродливого молодця

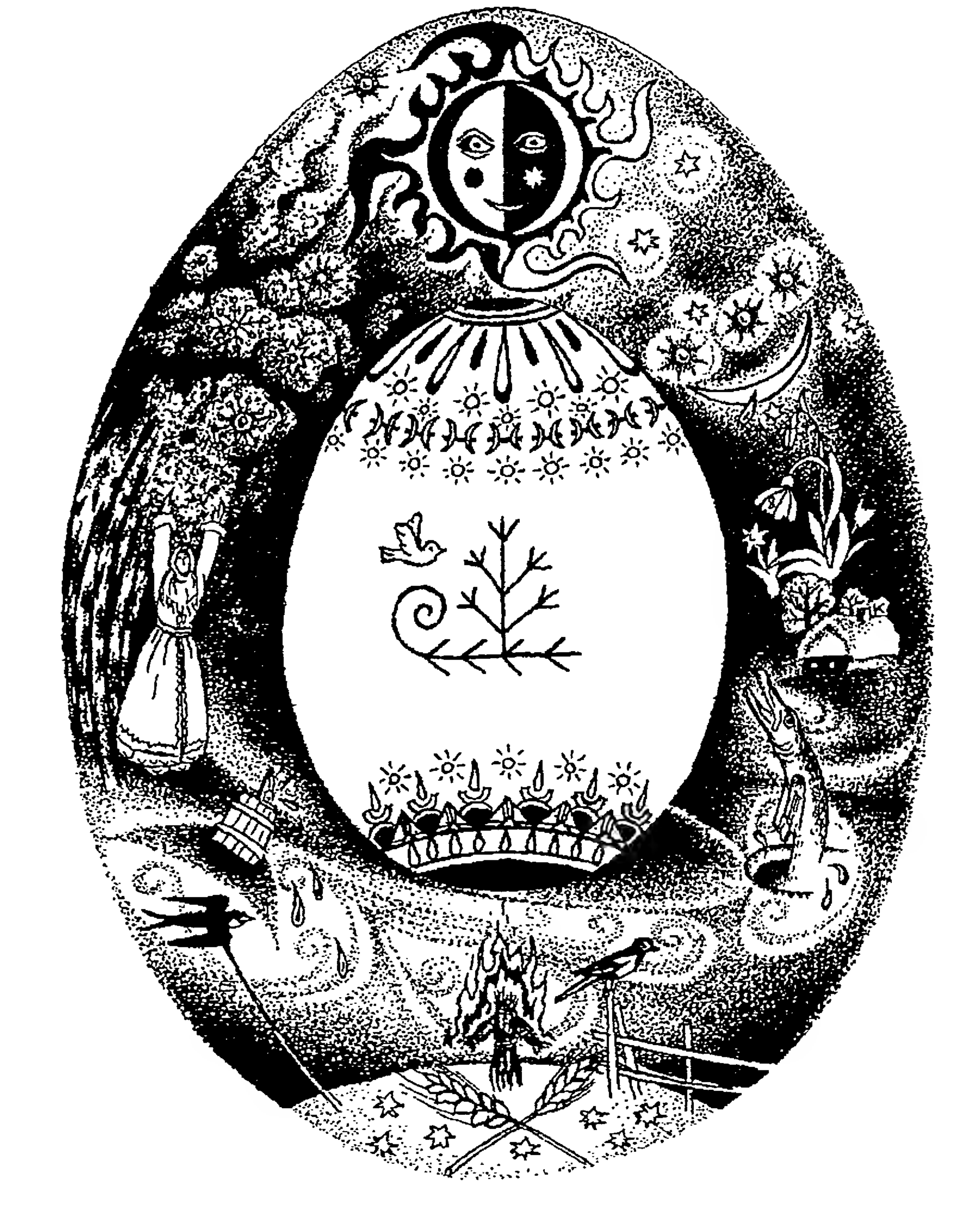

Березень

Квітень

пісенником. З його грудей пісня так і ллється, плине через поля, ліси, луки, понад озерами та річками. У травні люди справляють *Солов'їний Великдень* та слухають, скільки літ накує їм зозуля. У свої дні Травень запрошує прийти до людей Зільника Зилоту — дарителя чарівної цілющої сили травам — та справляє на Зелених святах разом із людьми та русалками Русальний тиждень. Місяць Травень благословляє все на довкіллі заради любові та краси. Дівчат Травень кличе жити коханням, щоб уміли любити і були хорошими матерями. Травень завершує весну і розпочинає прихід своїх літніх братів.

(Див. ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ).

Червень. Якщо Березень, Квітень і Травень — вродливі юнаки, то наступні три місяці — сини Матері-Літа — середнього віку. Найстарший з них та найпрекрасніший із братів Ясен-Місяця на небі — Червень. Його в народі називають ще *полудень, рум'янець, різноцвіт, сінокісник, першоліто, кресник, світозар, сонцекрес...*

Рум'янець-Червень народився в ті прадавні священні часи, коли під червленими стягами боги-титани святкували свою перемогу над огидним мороком пітьми. Відтоді його золотосяйний трон перебуває на Семияриловій вишині Купальської ночі. З тих безхмарних висот приходить він до людей на Купала разом із світлими богами єднати все суще на землі небесним шлюбом вогню і води. Первісток літа Червень пов'язувався насамперед із буянням молодості людини, бо саме в цю пору брали шлюб, а юнаки, які досягли 15 літ, у Священних гаях переходили через Браму Богів. Місяць Червень заколошує пшеницю, пишно заквітчує калину, шипшину, білу акацію, бо обожнює зелень Матері-Землі. Саме Червень з богом Купалом запрошує людину під зоряний храм неба очиститися душею і тілом. І людина поспішає з молитвою до Сонця, ще раз поклонитися Літу красному, щоб богиня обдарувала любов'ю — цією вершиною життя.

(Див. КУПАЛЬСЬКА НІЧ, КУПАЛО, СЕМИК).

Липень — молодший брат Червня, середульший син богині Літа. Він у народі і *страдник,* і *косень*, бо саме в цей час розпочинається найважливіша пора для господаря — хлібозбір. А ще й *дощовик*, бо Липень — найспекотніший, найдощовитіший, найгрозовитіший з усіх братів Ясен-Місяця. Коли старший брат Червень для людей — полудень року, то Липень — маківка літа. Щедре серце Липня так і палахкотить соковитим різнотрав'ям, що пахне медом. Із запахом різнотрав'я красень Липень приносить від Червня до людей чарівні мелодії птахів. Запрошує ще раз послухати спів соловейка, жайворонка, посвистування синиці, бо невдовзі замовкне зозуля, а там і пісня солов'я. У пору, коли до Липня вже приходить його менший брат Серпень, ушановували бога Перуна, тому Липень іменували ще *громовиком.* Особливо в день Перуниці-Блискавиці (22 липня) остерігалися працювати в полі. У Перунів тиждень бог Перун так і крає небо блискавицями, нагадуючи людям, що осінь не за горами. Полює громовик за дідьками в небі, розбиває кудлаті хмари, — лупить щодуху, а дощу може й не бути. У народі тоді кажуть: «З великої хмари — малий дощ». Коли місяць Липень уже збирається на відпочинок, люди моляться до Ясен-Місяця на небі, щоби підказав своїми кольорами, яка буде погода на жнива. Якщо липневий молодик, мов той човник — то пірнає у хмари, то знову виринає, — буде хороший урожай. Тоді в жертву йому

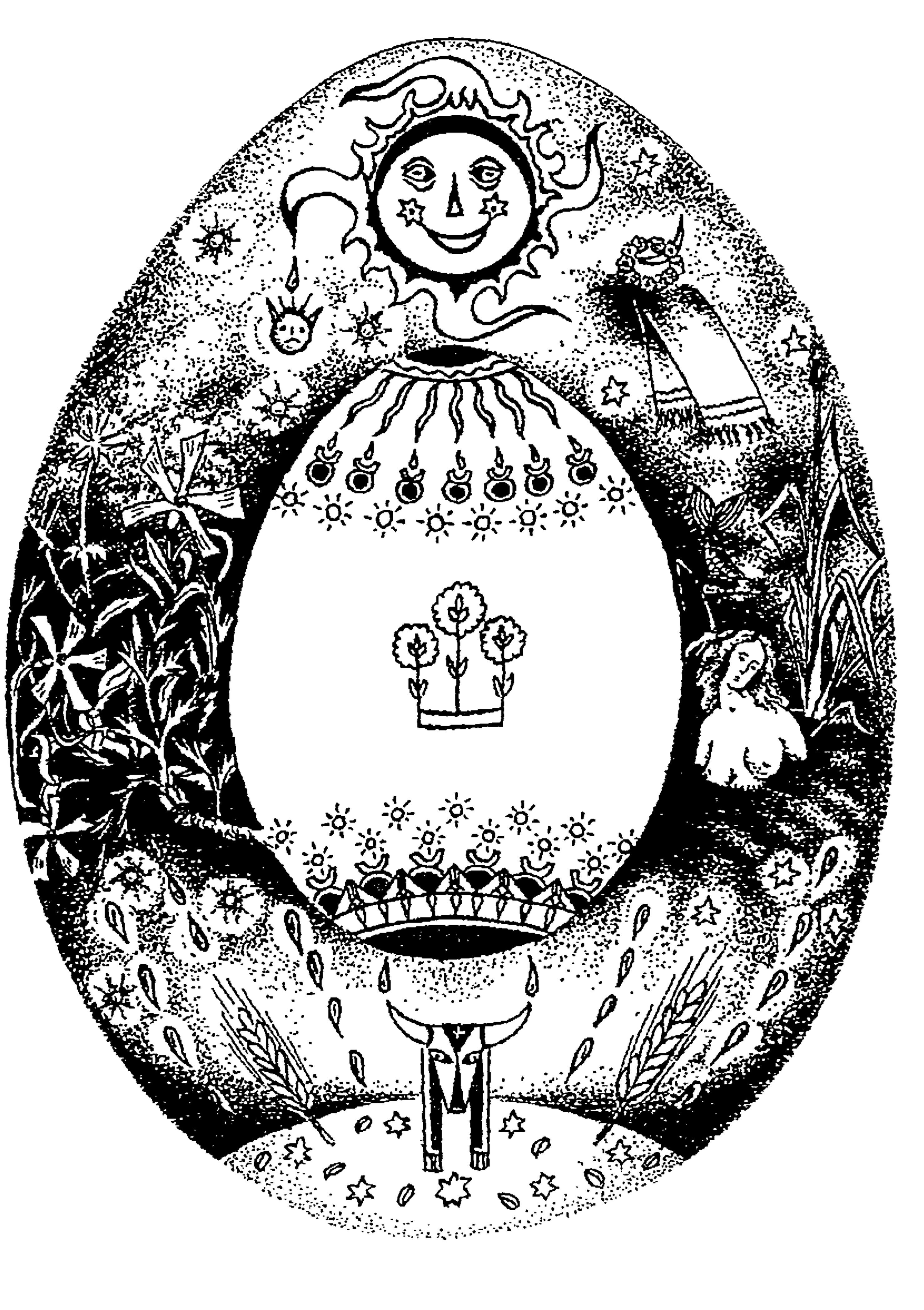

Травень

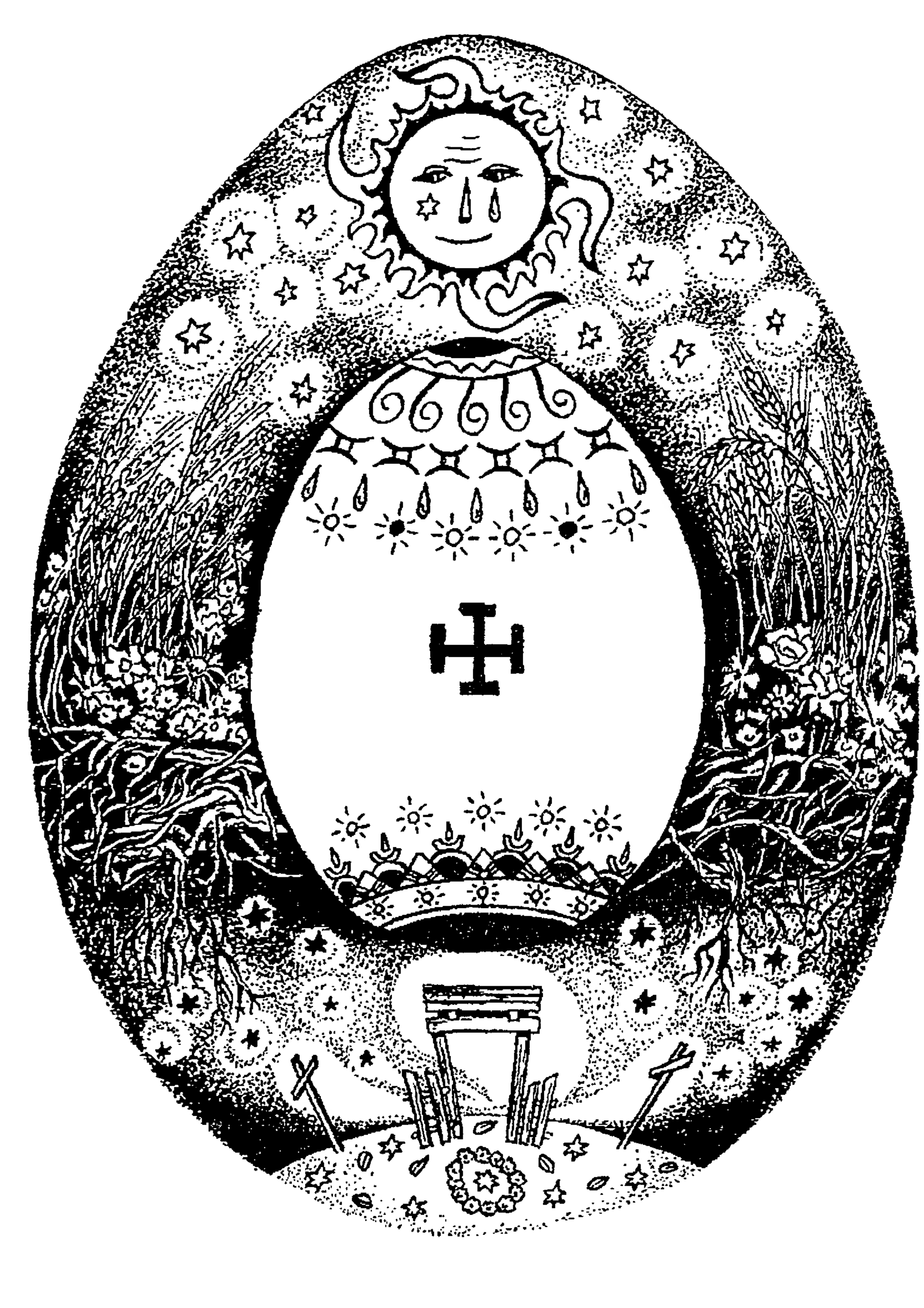

Червень

приносять вареники, і дякують люди своєму страднику, що піклувався за них і надихав на життєтворчу працю — собі на славу, на здоров'я і дітям на життя.
(Див. ЛІТО, ПЕРУНІВ ТИЖДЕНЬ).

Серпень — наймолодший із синів Матері-Літа, найщедріший серед братів Ясен-Місяця, найбагатший на дари Матері-Землі. То він подає їх до столу господаря. У Серпня очі напрочуд яскраві та блакитні, як і в його днів-діточок. Прізвиська Серпня в народі різні: *жнивець, хлібосол, зарев, зорничник*... Він ще посилає людям ласкаві сонячні промінці, однак з кожним днем йому робити це складніше, бо дні починають скорочуватися, ночі стають холоднішими, зате зірок на небі ніби побільшало, і все вони чомусь то спалахують, то тьмяніють. Нагадує Серпень людям, що літо «вибриком пробігло, немов нагадало: у Зими — великий рот». А тому час заготовляти плоди. Про Зиму нагадує і бог урожаю Спас, бо саме на Спасівку приходить до людей допомагати пожинати врожай. Наближається Вересень, а з ним Осінь зі своїми важкими сизими туманами, холодними росами, пронизливими дощами та вітрами. Дякують люди Серпневі за почервонілі ягоди горобини, за припаси різнотрав'я худобі, за те, що милосердні боги послали їм і жито, і пшеницю. Бо саме в ньому і тепло Дажбога, і світло небес, і дихання Матері-Землі.
(Див. ОСІНЬ, СПАС).

Вересень. Сини Матері-Осені трохи молодші від синів Баби-Зими — дідів із сивими бородами. Вересень — найстарший з братів, від нього по-осінньому вже повіває сумом і пахне яблуками. Коли він приходить з посохом до своєї матері, то падає з дерев листя і вітер жене його по сухій, пожовклій траві. Кажуть тоді люди: «Настав вересневий час — прийшло сім погод до нас». Саме з Вереснем приходить і його дорога матінка — Золота Осінь зі своїми ранковими туманами. Однак сонечко на небі ще м'яке і приємне. Вересень — наймальовничіший з братів Ясен-Місяця. Він розмальовує свої дні блакиттю неба та спалахами осіннього різнобарв'я. Але чарівна пора падолисту ще попереду. А поки Місяць запалює рожево-бузковими кольорами своє найулюбленіше зело — *верес*, бо вересень — місяць цвітіння вересу. Під час Бабиного літа буває так тепло, як навесні, тому називають його ще *маїк*. А сам вересень називали *хмурень, руєн, зарев, сівень*... На рівнодення (22 вересня) приходить він до людей з жовтим листям, відлітаючими журавлями та павутинками Бабиного літа. Люди проводжають птахів до вирію, моляться, щоби ті передали звістку предкам від живих родичів. Справляють своє свято пасічники: скоро й «Божій мусі» пора на відпочинок. Першою відправляє до вирію місяць Вересень зозулю, бо в неї ключі від вирію. Усе ближче й ближче до зими. Щасливий Вересень у своїй любові до людей. Бо в його світлі Дажбожому — вогонь душі хлібороба. Любить він людей працьовитих, і своїм спокоєм після спекотного літа заспокоює людину після тяжкої праці. Доцвітають останні квіти, залягають у зимову сплячку звірі, настають холодні дні з дощами. Не за горами вже брат-Жовтень. То він принесе рум'янець для своєї чарівної матері.
(Див. БАБИНЕ ЛІТО, БОЖА МУХА, ВИРІЙ).

Жовтень — рум'янець Матері-Осені, лебедина пісня господарського року. У давнину називали його *листобій, древопилець, весільник, передзимник, грязень*... Побачити цього красеня можна в туманні дні

Липень

Серпень

або в дощі, які не ллють, як у брата Вересня, а мжичать з обважнілих хмар. Він здається трохи дивним: їздить на рябій кобилі, бо не любить ні колесами, ні возом, ні саньми, та все плаче жовтими сльозами. Кажуть, що Березню він сват, бо за день так само «сім жінок міняє: сіє, віє, крутить, мутить, рве, зверху ллє, ще й знизу мете». Хоч землю вже вкриває де листком, де сніжком, а дозволяє помилуватися останніми квітами: айстрами, чорнобривцями, хризантемами, які так і сяють золотом. У жовтні завершується пора заготівлі цілющих рослин: калини, горобини, шипшини, брусниці, бузини... Підганяє брата-Жовтня Листопад-брат, бо старезна Баба-Зима вже чекає. Тому-то й плаче брат Жовтень жовтими сльозами і пахне не яблуками, як Вересень, а капустою. Приходять до людей у поминальний день (21 жовтня) діди-прадіди. А сам місяць Жовтень приходить до людей на весілля, бо любить дивитися, коли сестриця Покровонька не лише землю покриває листям, а й дівчину — шлюбним вінцем. Дівки, яким надокучило дівувати, моляться в цю пору богині Ладі, щоб дарувала їм шлюбну золоту обручку, бо в золоту пору жовтня дівчатам, благословенним світлом Дажбожим, потрібно не лише добре слово, а й палке кохання. Щасливий той, кому місяць Жовтень приносить цю любов, у якій і терпіння, і щастя, і вірність.
(Див. ПОКРОВА).

Листопад — наймолодший син Матері-Осені, найстрокатіший у своєму розмаїтті кольорів серед братів Ясен-Місяця. Чого вартий листок клена зі своїми численними відтінками! Так уже любо братові Жовтня розфарбовувати листя дерев та кущів! Люди називали його по-різному: *листогній, полузимник, перезимник, коваль, сонцеворот...* Мати-Осінь доручає Листопадові зустріти Бабу-Зиму та її сивобородих синів. А тому Листопад називають скоріше братом Грудня, ніж братом Жовтня. Йому до вподоби, коли сувора Зима вабить його своїми білими снігами, з підбадьоруючим морозцем, безоднею синього неба і сонцем, таким не схожим на сонце спекотного літа. Тому Листопад старається задобрити Бабу-Зиму своїми останніми яскравими барвами, прозорою далечінню і пташиним гамором. Та й Мати-Осінь прагне відпочинку. Коротить вона осінні дні, запрошує дівчат на вечорниці ворожити про свою долю. Дивиться хлібороб у небо і коли бачить Ясен-Місяць червоненький — значить незабаром випаде сніг. Багато в народі прикмет та передбачень. Питає хлібороб у Осені про Весну, про майбутній урожай. Бо як Мати-Осінь накаже, так і Мати-Весна скаже. На безмежних просторах Осені теж живе таїна Любові й Краси, не даремно Осінь каже: «Усіх озолочу!»

Грудень. Серед трьох синів суворої Зими крижаний Грудень сидить на троні найвище, на найпочеснішому місці. Волосся й борода в нього білі-білі як сніг, а в руках завжди посох. За те що Грудень студить землю, називають його *студнем*. Ох і круту має вдачу, за що його й полюбив Дід Мороз, але він і добрий, людям око милує. Люди його називають ще *мостовик, стужайло, вітрозим, зимник, лютовій, хмурень...* Грудень приводить з собою Бабу-Зиму, а з нею й Діда Мороза. День зимового сонцестояння (24 грудня) — найбільше свято для землі — народини молодого Божича-Сонця. І хоча Зима буває часто лихою, але і вона з нетерпінням чекає цього свята і може дуже образитися, якщо її разом з Дідом Морозом не запросять до Різдвяної вечері кутю їсти та ще потеревенити з Колядою. У перший день Різдва приходить до людей місяць Грудень на свято

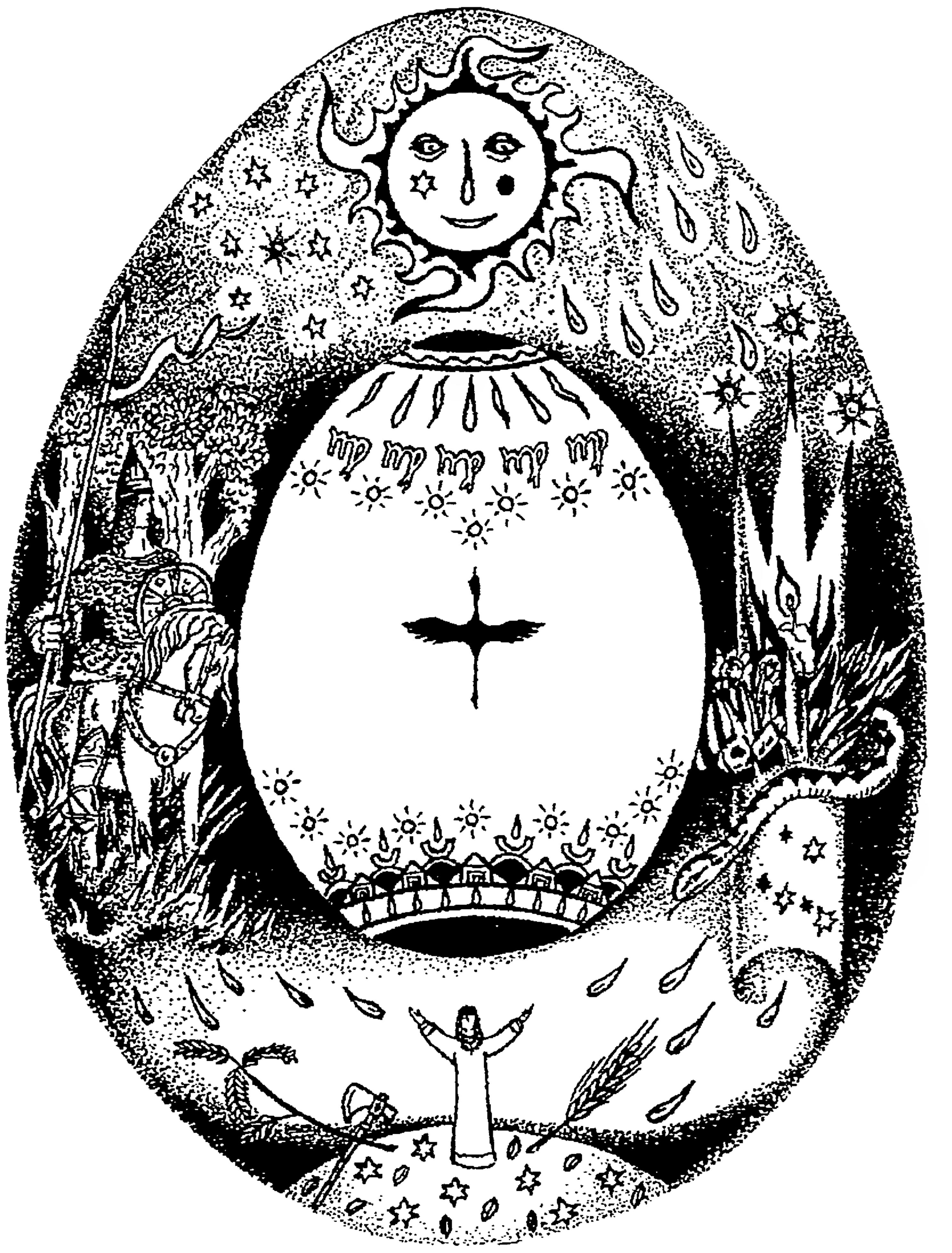

Вересень

Жовтень

Рода — бога, який подарував життя всім істотам на землі. І собі п'є мед-пиво разом з іншими почесними гостями та все примовляє: «Хай все добре народжується». Скоро й Новий рік народиться, а з ним люди і весь світ святкуватимуть на Щедрий вечір породини найстаршого з братів — Ясен-Місяця. Від Різдва день починає збільшуватися, 25 числа місяць Грудень збільшить його аж на «горобиний скік» — одну хвилину, а на Новий рік буде вже на «заячий скік» — шість хвилин. Але до кінця зими ще далеко.

Ясен-Місяць називає свого брата *Грудень-просинець*, бо люди завжди в нього просили-випрошували снігу: як у грудні сніг заляже, так у серпні жито виляже. Сухий грудень — на суху весну й сухе літо. Коли грудень холодний та сніжний — хліб буде пишний. Дуже любить місяць Грудень, коли снігурі-птахи, не забарившись, прилітають до нього в гості. А для людей то прикмета суворої зими.

Січень — мічень: у нього що ні день, то примічень. Так про нього кажуть брати-місяченьки. Люди теж вважають, що нема кращого місяця, як Січень: хай буде сніжно, тільки б не холодив, бо як дощами змочить — увесь рік зурочить. Про нього кажуть: «Січень холодний — рік хлібородний», а тому він *сніжень, сніговик, льодовик, просинець, щипун, тріскун...* А найстарший брат — Ясен-Місяць — називає середульшого сина Баби-Зими, який відсікає прожитий рік від наступного, Царем морозів. Дуже до вподоби він йому, бо сам колись у цю пору народився. Люди прозвали Ясен-Місяця своїм предком, а тому й запрошують на Щедрий вечір з усіма братами-місяченьками разом із Дідухом, Велесом та добрими духами Лада до себе на гостини. А рівно опівночі виходять усі надвір слухати, як Новий рік проганяє Старий і свариться з ним. З приходом Січня частенько люди дивляться в небо, бо коли Ясен-Місяць щербатий — весна на воду буде щедра, коли уповні — буде теж багато води, а то й сильна повінь. Люблять потішитися місяць Січень з Дідом Морозом. Як почнуть тріщати, то людина відразу й бере собі це за прикмету: восени тріщатимуть од хліба засіки. А як поначіплює Січень з Морозом багато довгих сопляків зі стріх — то вже й справді урожай буде щедрий. Тільки треба людям догодити сердитій Бабі-Зимі в цю пору, щоб не тримала на них зла. Любить вона слухати під вікнами, коли гарно і колядують, і щедрують, бо коли щось не так, то тисне морозами аж до весни.

Лютий, як і його зимових братів, люди називали *вовчим часом*, тому що Зима, як вовк, нападала тоді на світ і старалася умертвити його своїми гострими зубами. Інша назва місяця Лютого — *бокогрій*. Бо й справді, хоча сонечко на небі стоїть набагато вище, ніж у брата-Січня, але гріє лиш один бік, другий при цьому мерзне. «Лютий корові вдень бік нагріє, а вночі — ріг зіб'є». Баба-Зима з нетерпінням чекала на свого сина: так їй вже кортіло скоріше стрітися з Весною, щоб посваритися. І хоча вже ледве веде її попід руки Дід Мороз, однак вона ще ой-йо-йой як потріскує своїми льодяними теревенями. Люди називають лютий *сніговієм*, а то й *скаженим*, бо цей норовистий місяченько так і казиться: то раптом засніжить й захурделить, що світу Божого не видно, то так затеплієт, що люди вже й раді. Та все ж Лютий Весну кличе, запрошує господаря прикмети дивитися, якою буде погода та врожай. Коли Лютий запрошує брата Березня до себе, люди помітили, що в цю зустріч лютневий сніг

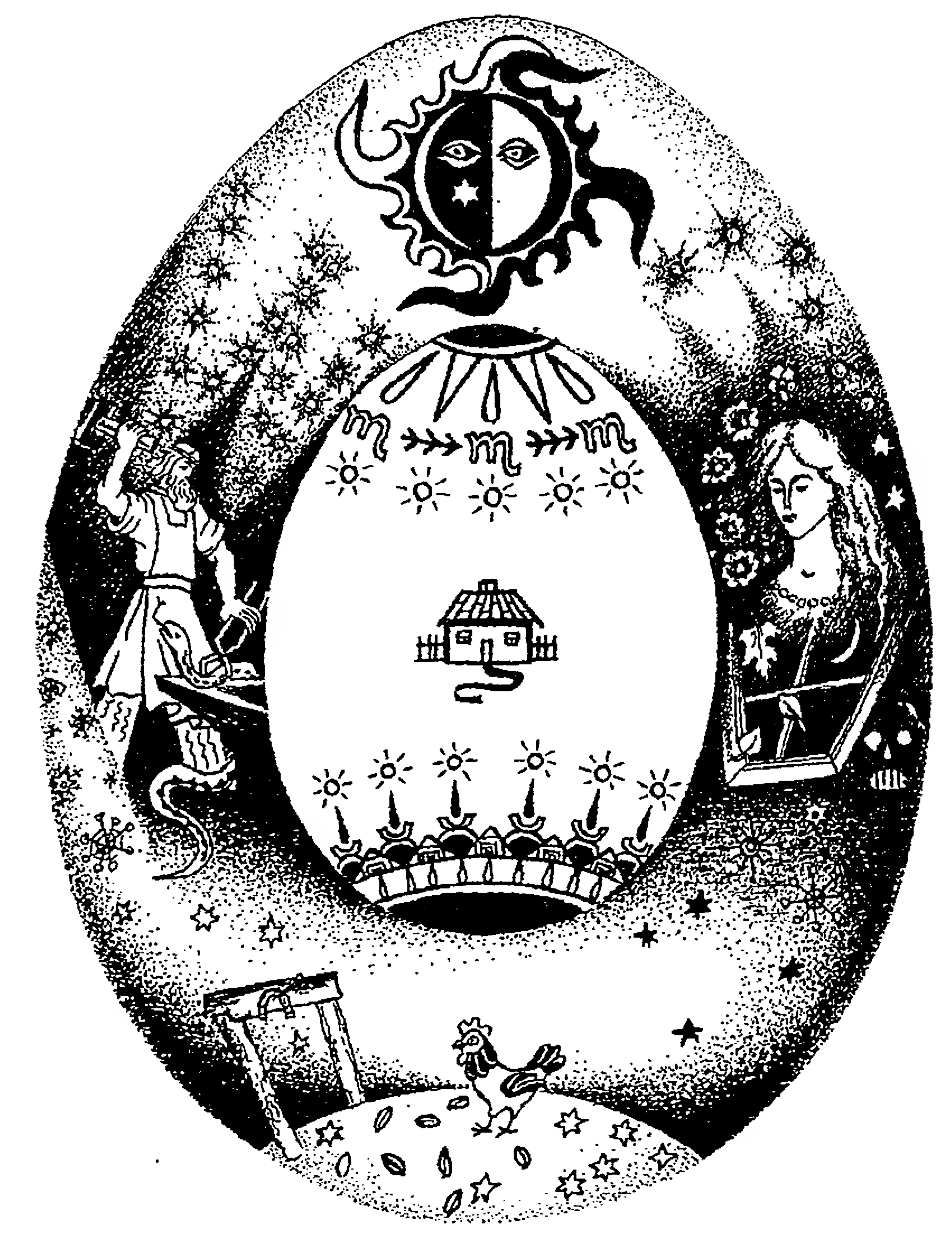

Листопад

Грудень

Січень

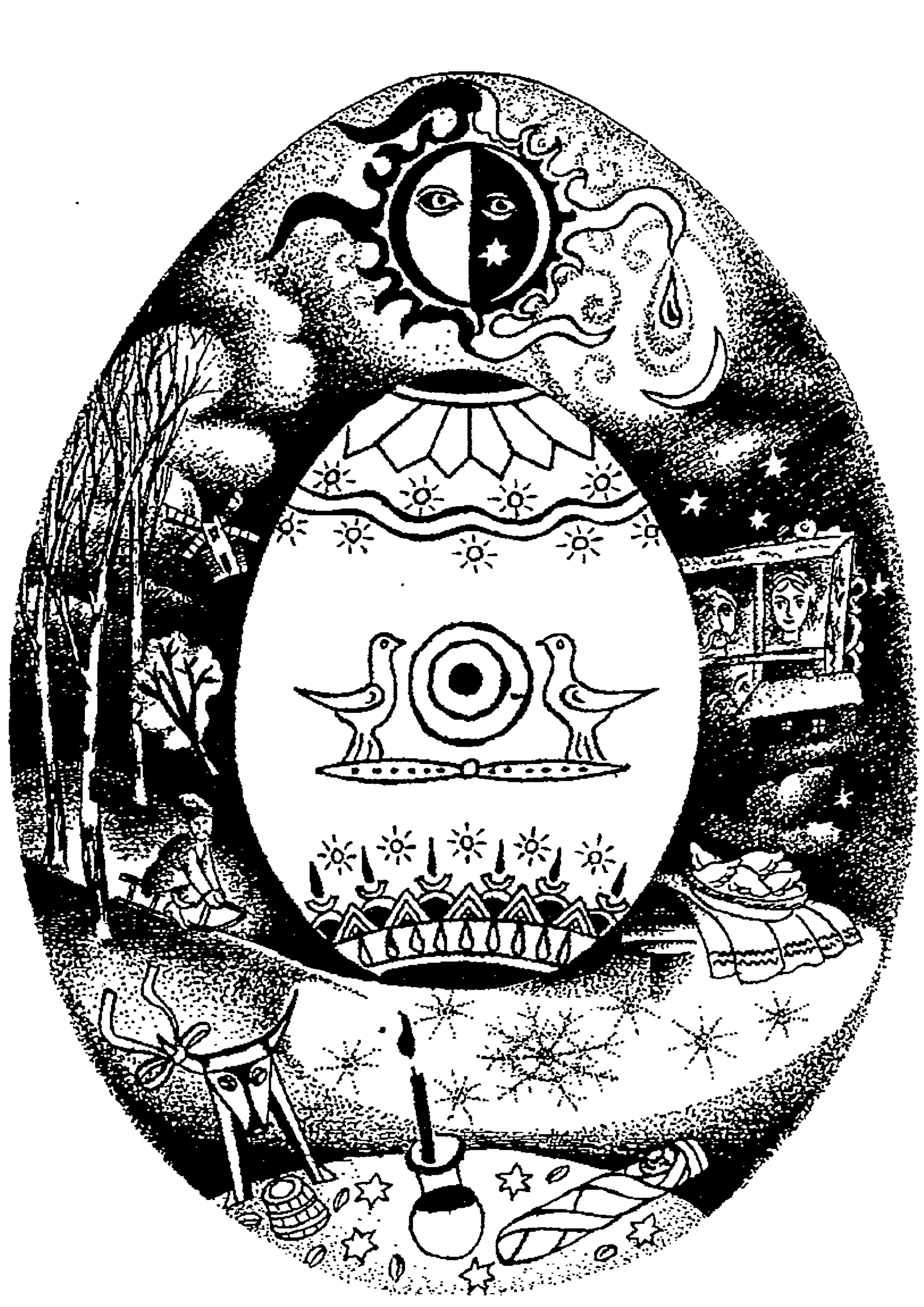

Лютий

має запах весни, тоді можна бачити вночі зорепад, що є прикметою тихої весни, а коли багато інію — то на врожайний рік. «Тож, брате Лютий, — каже місяць Березень, — як не лютуй, а на Весну брів не хмур». Тому-то й люди, помолившись на Стрітення про тепло до Сонця Дажбожого, розпочинають з цього дня пригадувати веснянки і писати писанки з вірою, що воскресне, пробудиться Мати-Весна і життєтворний Дажбог на Великдень гляне з чистого неба в кришталеву синь річок і озер богині Дани, освятивши серця людей духом вічності життя.

(Див. СТРІТЕННЯ, ЗОРЕПАД).

Літ.: Повір'я, с.18. Колядки та щедрівки, с.528. Записки о Южной Руси, т. II, с.30. Житє і слово, т. II, с.185. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.225. Легенди Карпат, с.268. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.506. Велесова книга, д. 11 б. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.26, 33, 47, 123, 130, 132, 141, 146. І.Франко, «Причинки до історії руської літератури XVIII віку», с.155-156. Б.Гринченко, «Этнографические материалы...», с.9-10. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.56-61. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.214. Г.Булашев, «Український народ...», с.219-236. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.421-425. В.Милорадович, «Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице», с.375-382; «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.189. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.2, 196, 237, 298, 774 та ін. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.38, 92, 97, 118-124 та ін.; т.2, с.113-114, 311-312; т.3, с.67-68, 128, 134-136 та ін. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.389-390; «Язычество древней Руси», с.658, 659. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.92, 95, 106, 113 та ін. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.48. С.Толстая, «Воскресенье», с.444-445; «Вторник», с.455-458; «Дни добрые и злые», «Дни недели», с.94-99. Г.Кабакова, «Декабрь», с.49-51; «Июнь», «Июль», с.431-435. Г.Кабакова, С.Толстая, «Август», с.87-89. Т.Агапкина, «Апрель», с.115-117. А.Гура, «Символика животных...», с.73, 136, 171, 263 та ін. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.51.

МІСЯЧНЕ (місячні) — у народному уявленні період, коли жінка вважалася «нечистою» і підлягала ізоляції. Відомі перекази, які пояснюють походження місячних. Богородиця, народивши Христа, поклала свою закривавлену сорочку в горщик і наказала служниці, не відкриваючи його, кинути у річку; служниця не послухалася, відкрила і відразу ж захворіла сама; з тих пір всі жінки раз на місяць стають хворими.

У деяких місцевостях при перших місячних до дівчини збиралися жінки всім селом на гостини. Розстеливши на підлозі сорочку дівчини, танцювали на ній або влаштовували символічне весілля — із старших дівчат вибирали для неї «жениха» і залишали на ніч разом — «молодитися». Був звичай, коли мати обмазувала дівчині кров'ю щоки або брови, щоб була щасливою, красивою, щоб її любили парубки, і т. ін.

Кров від місячних, як і післяродову, а також жіночу білизну ретельно ховали від стороннього ока, щоб їх не використали для ворожіння і наведення причини. «Нечистій» жінці заборонялося відвідувати церкву, ходити на кладовище; прощалася вона з покійником в останню чергу; не дозволялося запалювати свічки, пити воду, освячену на Водохрещу; їсти проскури, носити натільний хрестик (його на цей час вішали до образів); заборонялося бути кумою, а також брати участь у святкових трапезах і обрядах, які влаштовували у перші дні життя новонародженого; вона не мала права брати участь у посіві й оранці, полоти, збирати плоди («бо черви і гусінь заведуться»), сидіти у коморі на мішках із зерном; переступати через хатніх тварин і птахів;

підходити до пасіки («вулики загниють»); пекти святкові пироги (особливо на Різдво і Паску), квасити капусту, солити сало; прати чужу одежу (людина, надівши її, захворіє); переступати через рибальські сіті («бо миші погризуть») тощо.

У магії за допомогою сорочки, котру жінка носила під час місячних, або води, у якій прали цю білизну, запобігали вагітності (лили цю воду на кам'янку в лазні або у розтоплену піч), приворожували чоловіків (давали їм декілька крапель у їжу чи питво), наводили порчу (підливали під плодові дерева або в хліві) і т. ін.

Літ.: Т.Бернштам, «Молодежь в обрядовой жизни...». Н.Сокольников, «Болезни и рождение человека...». Т.Агапкина, «Месячные», с.258-260. А.Гура, «Символика животных...», с.115, 376, 406, 475.

МІСЯЧНИКИ — міфічні істоти, які при зміні фаз Місяця міняють стать із жіночої на чоловічу і навпаки, але ходять у чоловічому вбранні. Можуть бути тим чи тим годину, дві, тиждень, півмісяця.

Літ.: Етимологічний словник..., т. III, с.484. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.433.

МІФ. Відомий вчений О.Лосєв грунтовно доводить відмінність міфології від релігії. Він зазначає, що міф — це не «релігійний символ, тому що релігія є віра в надчуттєвий світ і життя згідно з цією вірою, включаючи певного роду мораль, побут, магію, обряди і таїнства, культ узагалі. Міф же нічого надчуттєвого в собі не має, не вимагає ніякої віри. Віра передбачає якусь протилежність того, хто вірить, і того, у що вірять. Міфічна свідомість розвивається ще до цього протиставлення, і тому в ній — і не віра, і не знання, а своя власна свідомість. З погляду первісної людини, яка ще не дійшла до розмежування віри і знання, всякий міфічний об'єкт настільки вірогідний, що тут має йтися не про віру, а про повне ототожнення людини з навколишнім середовищем, тобто з природою і суспільством... Магія, обряд, релігія і міф становлять собою принципово різні явища, які не тільки часто розвиваються цілком самостійно, а й навіть ворогують між собою... Міф — це узагальнене відображення дійсності у вигляді чуттєвих уявлень або, точніше, у вигляді тих чи інших одухотворених істот».

За тематикою міфи можна поділити на кілька циклів: 1) *космогонічні* — про походження життя (сотворіння світу); 2) *антропогонічні* — про створення людини; 3) *тотемічні* — про тотемічних предків окремих племен, в основі яких лежать фантастичні уявлення про походження племені від певних тварин; 4) *теогонічні* — про походження богів; 5) *календарні* — про річні цикли природи та обряди, пов'язані зі зміною пір року і господарською діяльністю; 6) *есхатологічні* — про потойбічний світ та передбачення майбутнього; 7) *історичні* або *культово-біографічні* — про життєві випробування і діяння окремих героїв (тобто перехідні від опису міфічних божеств до подвигів героїв-людей).

Часто названі теми тісно переплітаються. Наприклад, розповіді про створення світу обов'язково пов'язані з діяннями божеств, а в міфах про добування вогню персонажами виступають як боги, так і люди. Характерно, що космогонічні міфи, якими так багата слов'янська, в тому числі українська, міфологія, є ознакою високого рівня культурного розвитку народу. (Див. МІФОЛОГІЯ, ВСЕСВІТ, СТВОРЕННЯ СВІТУ, ТОТЕМ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ГЕРОЙ, ДЕМІУРГИ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. III. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.27-35. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.21-34. А.Лосєв, «Мифология», с.458. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.127. А.Гура, «Символика животных...», с.57, 62.

МІФОЛОГІЯ — вчення про міфи, сукупність міфів того чи іншого народу, сприймання їх як реальні події. Відомі міфології давньоіндійська, давньогрецька, давньоримська, давньокитайська, шумерська та ін. На відміну від інших міфологій давньоукраїнська міфологія більш приземлена, її міфопоетична краса досить сильно виявилася в народних обрядах і фольклорі, велику кількість міфологічних персонажів знаходимо у народній творчості: піснях, казках, легендах, загадках тощо. «Будучи протягом багатьох тисячоліть формою усвідомлення буття і природи, — зазначає О.Лосєв, — міфологія розглядається сучасною наукою не як нісенітниця і пусте марновірство, а як давня і піднесена мрія людини про оволодіння природою, незважаючи на весь свій зв'язок з примітивною цивілізацією первісної епохи».

(Див. МІФ).

Літ.: Етимологічний словник..., т. III. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.27-35. А.Лосєв, «Мифология», с.459. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.127.

МЛИН — найулюбленіше місце перебування чортів. Там вони замулюють воду, крутять колесо та жорна вночі без мельника, мелючи собі тютюн. Своїм співом, гудінням, свистінням докучають усім навкруги.

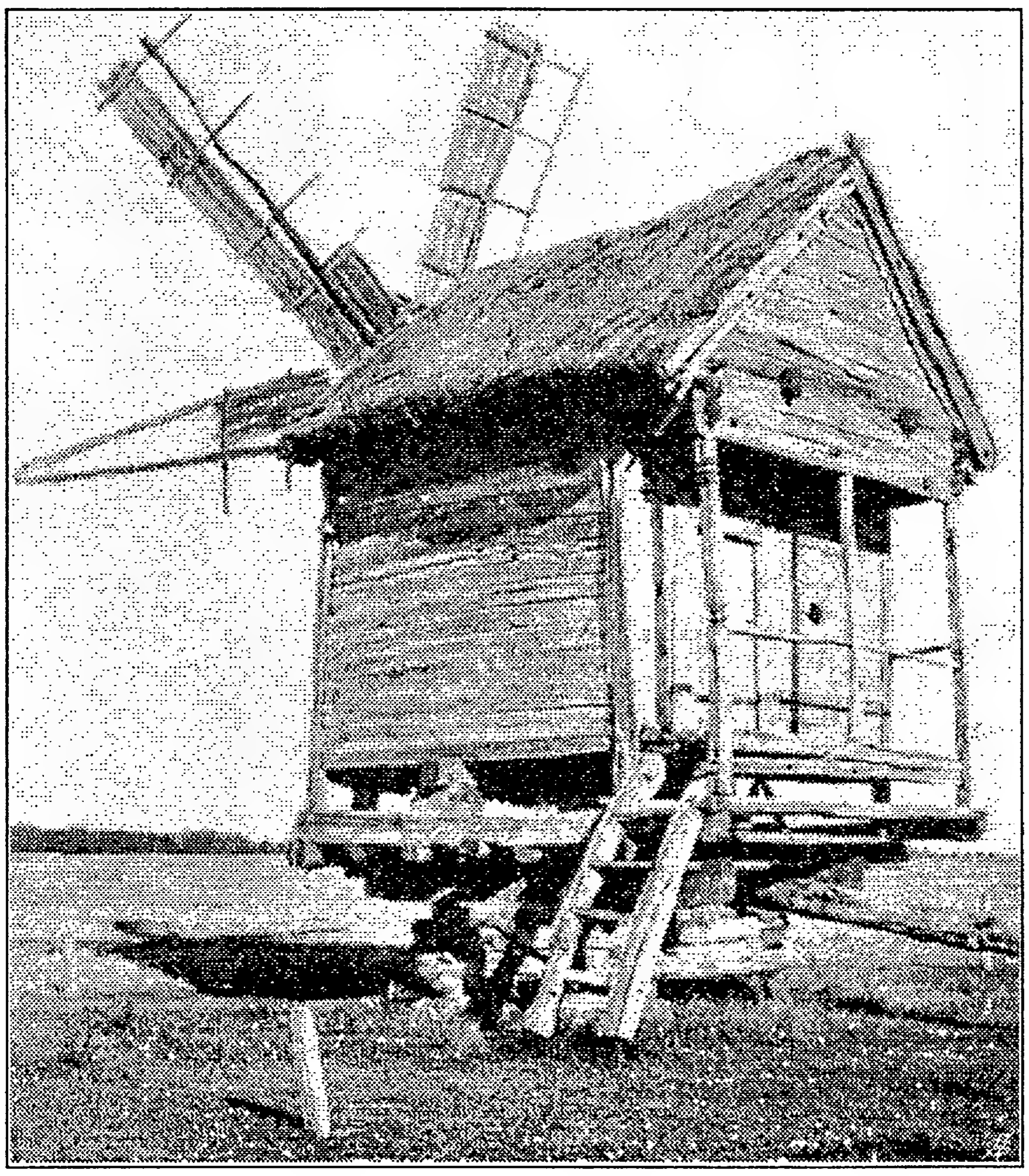

Вітряк. Полтавщина

Дияволу (Триюді, Явидникові) належить, крім воза, також винайдення млина, а старозавітному Богові чи Христові — його налагодження. При цьому нечистий потрапляє в комічні ситуації: не знає, як закласти паличку, щоб оберталося млинове колесо, ловиться у капкан, який ставив на Бога, носить у решеті воду і ллє на млин. Дещо відмінні моменти проступають в інших легендах. За однією з них, млин зробив також чорт, котрий «все поставив, тільки крил, шо вони хрестом, не почепе та каміння не насаде, бо й там хрест. То вже Бог благословив та й насадив». З тих пір млин — *чортів вівтар*.

Найголовнішого чортяку, який греблю рве, люди так і прозвали — «Той, що греблю рве». Він та інші дідьки, які вміють перекидатися у всяку звірину: пса, кота, свиню, а то й цапа — у ніч під Купала, під Великдень, у Великий четвер та на Зеленому тижні мелють ночами аж до третіх півнів. Люди стараються стороною обходити ті місця; кажуть, що мельники всі ворожбити, продалися чортам, бо завжди тримають у себе чорну кішку. Коли ж приїжджали до млина з зерновим хлібом, то частину змеленої з нього муки кидали у воду русалкам і вилам як жертву. Вважалося, що мука, яка піднімається курявою й осідає на стінах млина, — то *чортів хліб*...

Якщо мельник зуміє догодити водянику, то млин буде завжди справний і приноситиме значні прибутки; і навпаки, якщо не поладити з ним, то млин постійно буде зупинятися та ламатися. Один мужик побудував млина, не запитавши на те дозволу у водяника, і за те той підняв води навесні з такою силою, що зруйнував споруду. При будівництві млина досить покласти зарік на живу тварину: свиню, корову, овечку (бо то є своєрідна жертва), а вже водяник рано чи пізно сам знайде, як то забрати. Для водяника млин — що для домовика жиле помешкання.

(Див. ВОДЯНИК, ЧОРТ, РУСАЛКИ, ВИЛИ, ДІДЬКИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.435. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.68. Записки о Южной Руси, т. II, с.45-48. Малорусские народные предания и рассказы, с.17. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.114. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.15. Г.Булашев, «Український народ...», с.166-167. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.150; т.2, с.122. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.53. В.Петрухин, «Мельник», с.258. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 56, 99, 105, 115 та ін.

МЛИНЦІ — обрядова страва. Основна символіка млинців пов'язана з уявленням про смерть і потойбічний світ: млинці присвячували померлим, символічно годували ними душі предків, клали у домовину з покійником і т. ін. Посередником між дійсним і потойбічним світами виступали особи, які прийшли «ззовні»: старці, мандрівники, колядники, яким і роздавали млинці. Млинці призначалися також судженому, першому, хто зустрінеться, пастухові, худобі, Христу, св. Василю, чучелу Масляниці, Морозу та ін. Особливе значення в обрядах мали гарячий перший млинець і млинець, спечений останнім, а у ворожіннях— солоний.

Млинці вважалися символом Сонця, а їх виготовлення і колективне поїдання на Масницю означало перемогу дня над ніччю, світла над пітьмою. У посе-

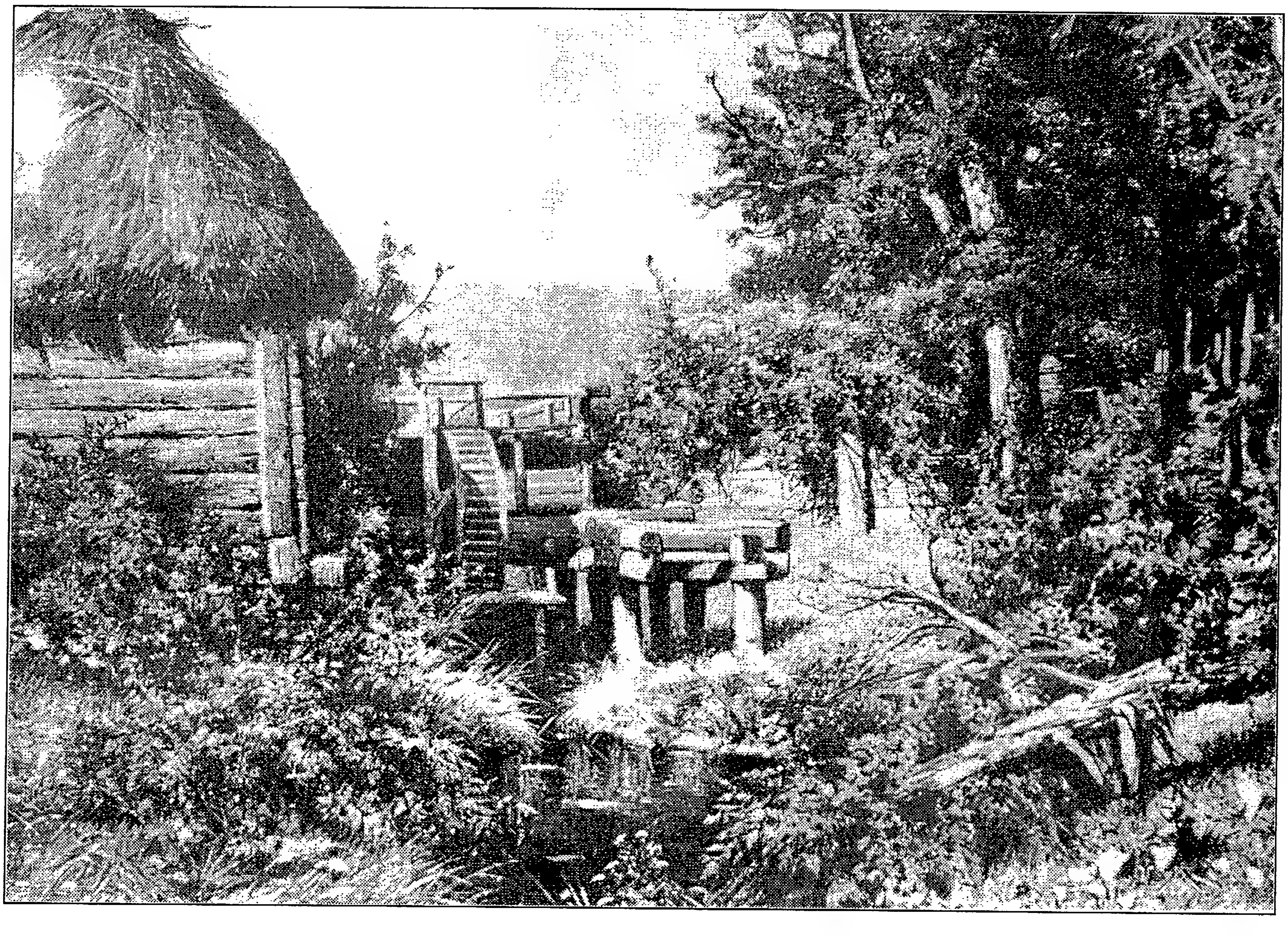

Водяний млин у Голосієвому біля Києва. Худ. К. Крижицький. 1887

леннях IX—X ст. знайдено круглі глиняні сковорідки з зубчиками по краях і накресленим ще по сирій глині хрестом — знаком Сонця. Імовірно, вони слугували для випікання масляничних млинців. Така невеличка сковорідка (діаметром 20 см) з її променистими краями була ніби моделлю Сонця.

(Див. МАСНИЦЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.62. А.Афанасьсв, «Народныс русскис сказки» 97, 446. Б.Рыбаков, «Язычсство дрсвнсй Руси», с.668. А.Гура, Л.Лаврснтьсва, «Блины», с.193-194.

МОВЧАННЯ — форма ритуального поводження. Ритуальне мовчання особливо стосується поховально-поминальних обрядів: заборонялося говорити під час агонії, щоб не зашкодити душі прощатися з тілом; у цілковитому мовчанні проходив і поминальний обід, під час якого, за повір'ям, душа покійника невидимо присутня за столом. Заборонялося говорити під час ворожіння, при любовній, лікувальній та інших видах магії. Таким чином людина убезпечувала себе від впливу потойбічних сил. Не можна було говорити при викопуванні скарбів, які охороняє нечиста сила (бо відразу можна оглухнути); під час грози (коли диявол, якого переслідує Бог, може заховатися у людині через рот); під час жнив. Останній пучок колосків так і називався — *мовчальний, мовчанушка.* Вважалося, що у дівчини, яка порушить заборону мовчання, буде сліпий жених. Чоловік, який зробив домовину, відносив її у дім померлого, зберігаючи повне мовчання, інакше це могло зашкодити тому, хто з ним заговорить. Навесні, вперше виїхавши у поле сіяти, дотримувалися мовчання; мовчали й жінки, замішуючи тісто для обрядового хліба. Особливу магічну і лікувальну силу мала набрана до сходу сонця *мовчальна вода.* Ряджені — люди, які вважалися на деякий час пов'язаними з нечистою силою, повертаючись у свою звичайну подобу, також зберігали мовчання.

Літ.: Г.Дьячснко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1047. Т.Агапкина, «Молчанис», с.265-266. А.Гура, «Символика животных...», с.114, 147, 150, 153 та ін. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.67.

МОГИЛА — місце перебування тіла покійника, «вічний дім» людини після смерті. Могила вважається святинею, яку не можна паплюжити і тим більше розкопувати, щоб украсти із неї якісь речі. Заборонялося не тільки брати щось залишене на могилі, а й кидати на неї, наприклад, землю з іншої могили. При копанні могили заборонялося бути присутній дружині померлого. Домовину опускали на мотузках або на довгих рушниках, щоб дорога на «той світ» була широка, як полотно. Тоді ж кидали у могилу гроші (щоб покійник викупив собі місце на «тому світі»), одяг, полотно, а також нитки (щоб ними не скористалася відьма); туди ж змітали і зерно, яким посипали домовину, коли виносили її з дому. В могилу, як і в домовину, іноді клали дорогі для померлого предмети (наприклад, інструменти ремісникам). В Україні та Білорусі був поширений звичай «печатати могилу»: або креслити лопатою знак хреста над нею, або по насипаному вже горбку стукати лопатою хрест-навхрест. Поховання без

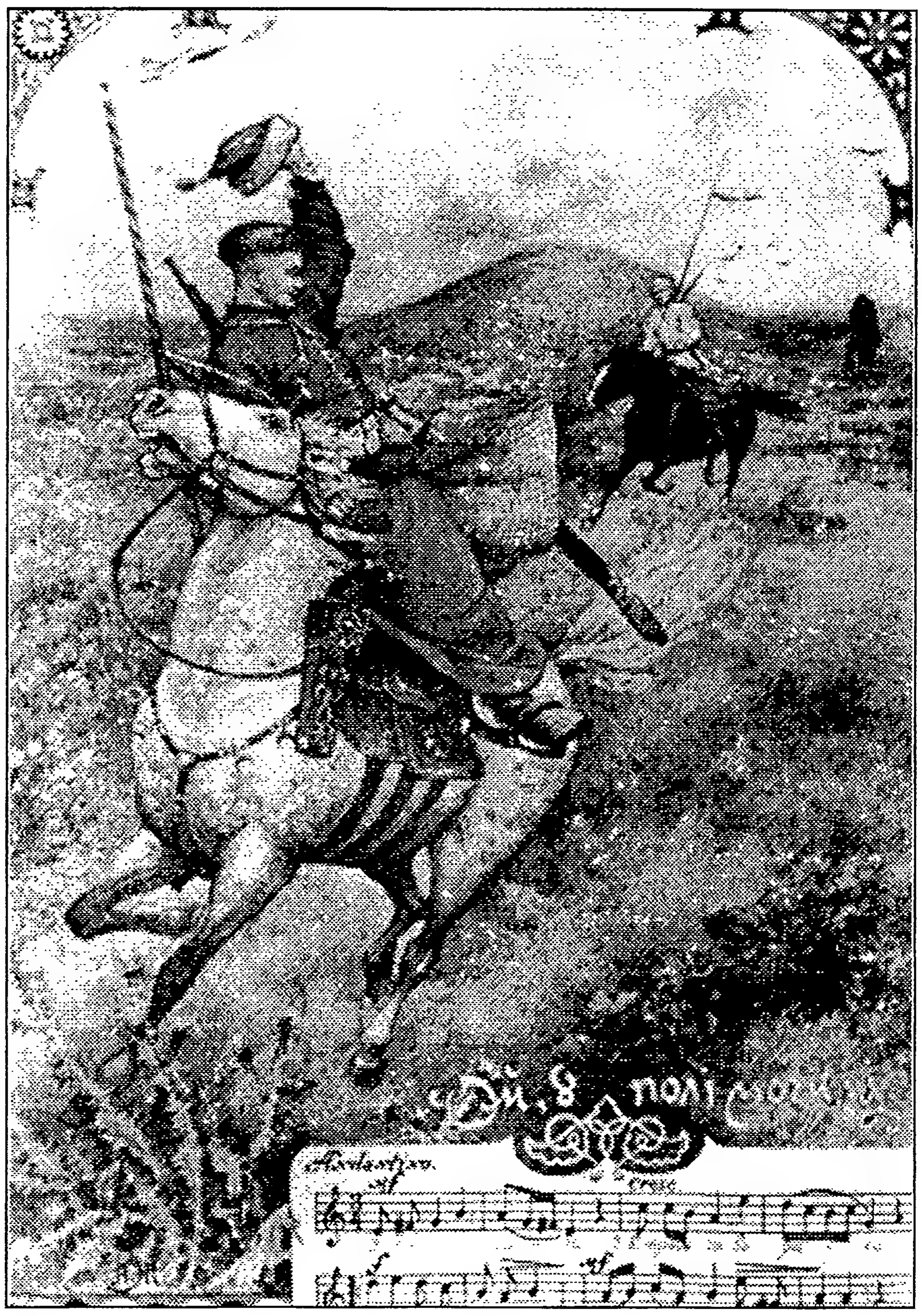

«Ой у полі могила». Худ. А. Ждаха. 1911

такої «печатки» вважалося неповним: саме воно не дозволяло покійнику виходити із могили.

Про походження могил (курганів) розповідається в одній легенді. Сестра одного богатиря, полюбивши Змія, захотіла звести брата зі світу. За невірність сестри брат узяв її за коси, прив'язав дикому коневі до хвоста і пустив... «Як поніс її кінь, як поніс! Оце вдариться вона головою — там могила, де вдариться задом — там долина!.. Оббіг той кінь півсвіту, розніс маслачки до одного і вернувся. З того часу, кажуть, стали могили і долини...»

(Див. МЕРЦІ, ДУША, ТОЙ СВІТ, САМОГУБЕЦЬ, ПОХОРОН, МОГИЛЬНА ЗЕМЛЯ).

Літ.: Українські перекази, с. 62. М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.47. Г.Дьячснко, «Полный црковно-славянский словарь», с.1046. Л.Нидсрлс, «Славянскис дрсвности», с.237-242. Д.Зсленин, «Восточнославянская этнография». А.Плотникова, «Могила», с.262-264. А.Гура, «Символика животных...», с.78, 114, 202, 271, 272 та ін. Б.Успснский, «Филологичсскис разыскания...», с.57, 66, 71, 73 та ін.

МОГИЛЬНА ЗЕМЛЯ використовувалася при зубному болю, пропасниці та гарячці. Землю брали обов'язково з могили тезки і втирали у хворе місце, а при зубному болю клали на хворий зуб. При пропасниці землю брали з могили так, щоб ніхто не бачив, зашивали в ладанку і вішали на шию хворому. При гарячці землю, взяту з-під могильної плити або каменя, опускали у воду і давали пити хворому зі словами: «Мати земля-сира, ріднесенька, від тебе берем

і тобі віддаєм: забери хворобу від раба (такого-то)». Вважалося, що земля зі свіжої могили зменшує страх перед покійником, а також не підпускає смерть до житла. На Поліссі хвору дитину купали у воді з піском з могили родича. Могильну землю відьми використовували у магічних діях. У багатьох слов'янських народів ця земля вважалася досить небезпечною: так, серби стереглися приносити її додому; людей, які копали могилу, примушували роззуватися і витрушувати із взуття землю; ніхто із домашніх не наважувався до неї торкатися.
(Див. МОГИЛА, МАТИ — СИРА ЗЕМЛЯ).

Літ.: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.376. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.66. А.Плотникова, «Могила», с.262-264.

МОКІЙ — 11 / 24 травня. Тоді завбачували, якою буде погода влітку. Якщо в цей день іде дощ, то чекай мокрих жнив: «Мокіїв день мокрий — все літо буде мокрим», «Якщо на Мокія впаде дощ, то буде сорок днів падать». Це ж віщує і туманний день. Святого Мокія Мокрого вважали «царем граду», «наглядачем за громом», намісником верховного бога блискавки та грому Перуна на землі. Щоб його задобрити, цього дня не працювали, молилися. Винятком була лише праця на городі, бо «хто на Мокія поле грядки, матиме добрий пожиток». Особливо пильнували за тим, щоб у день святого Мокія висіяти соняшникове насіння. Увечері господиня, наголо роздягнувшись, тричі обходила грядку, примовляючи: «Як не можна голо по світу ходити, щоб так не могли горобці моїх соняхів їсти!»

У народі існувало чимало способів відвороту граду. Більшість їх пов'язана із замовляннями, молитвами й шептаннями. Не кожен ворожбит міг зупинити стихію або відвести її. Окрім замовлянь, люди вдавалися до інших дійств. На Житомирщині, як насувалася чорна хмара, жінки брали лопату, якою саджають хліб у піч, й тричі оббігали посіви або ж викидали її на поріг; під час грози запалювали громничну свічку, посвячену в Чистий четвер. Дехто, «щоб град зупинився», викидав із хати свячену вербу. Але найбільше вірили у силу «царя граду» — Мокія.
(Див. ГРАДІВНИК, СВІЧКА, ПОРІГ, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.330. В.Скуратівський, «Дідух», с.131-132. М.Міщенко, «Народний календар», с.48, 68.

МОКОША — велика богиня милосердя, жіночої працелюбності та майстерності, родючості та животворної жіночої сили. Мокоша — посередниця між небом і землею, а тому на весняних ритуальних рушниках вона завжди зображувалася з піднятими руками до неба, до джерела тепла і вологи — на відміну від літніх, де руки опущені до землі, що породила зерно, яке готове до нового врожаю. Мокоша — покровителька дощів та весняних обрядодійств, пов'язаних з ними, покровителька пологів і заступниця породіль. Символами богині є прядка і веретено.

Протягом середньовіччя Мокоша поступилася місцем християнській Параскеві-П'ятниці. Їй присвячували 12 празників у році (їх називали

дванадесятницями), із яких головними були дві сусідні п'ятниці (у проміжку між 25 жовтня і 7 листопада). Свята народження і смерті Пречистої Богородиці у християн відповідають язичницьким святам на честь Мокоші.

Автор «Повісті врем'яних літ» під 980 р. поряд з іншими Володимировими богами, що стояли на Київській горі, згадує і Мокошу: «І став Володимир княжити у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його була срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Мокош». Ім'я Мокоші входить майже в усі повчання проти язичництва XI—XIV ст. Майже скрізь вона нарівні з вилами-русалками. У «Слові святого Григорія» (XII ст.) богиня Мокоша згадується перед Дивою і Перуном, що свідчить про чільне місце, яке займала ця богиня в язичницькому пантеоні: «треби кладуть... Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду і рожаницям...»

(Див. ВЕРЕТЕНО, МІСЯЦЬ — Дні тижня. П'ятниця).

Літ.: Етимологічний словник.., т. 1. Повесть временных лет, ч.1, с.56. Літопис Руський, с.47. III. Записки о Южной Руси, т. І, с. 177. Памятники древнерусской.., вып. III, с.320. Історія релігії в Україні, т.1, с.327. В.Даль, «Толковый словарь...», т. II, с.291. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.266, 313-314. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.36. И.Срезневский, «Материалы...», т. І, стб. 1306,

1415; т. II, стб. 1540. Б.Кравців, «Мітологія...» С.Максимов, «Нечистая, неведомая, крестная сила», с.513-514. Л.Нидерлс, «Славянские древности», с.311-312. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.138. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.128, 133, 204, 247, 419, 437, 485, 506-512, 695; «Язычество древних славян», с.357, 379-392, 488, 599 та ін.; «Русалии и бог Симаргл-Переплут»; «Київські колти і вілирусалки». Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т. I, с.33-34; т.II, с.23, 24, 28, 275, 276, 300. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.11, 27-28. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.231-243. А.Львовский, «Пятница...», т.II, с.198. Г.Маслова, «Орнамент...», с.120, 160. С.Токарев, «Религиозные верования...», с.119-120. С.Смирнов, «Бабы богомерзкие», с.224. Е.Аничков, «Язычество и древняя Русь», с.276. В.Иванов, В.Топоров, «Мокошь», с.169.

МОКРИНА — донька богині осені. Приносить із собою дощі. У давні часи чарівну Мокрину дівчата виглядали біля віконця, щоби панна подивилася, яке в юнки гарне плаття, а на ногах атласні туфлі. У дар за її доброту приносили Мокрині з поля колоски жита і перев'язували червоною стрічкою, бо дуже любить цей букетик Мокрина. Коли Мокрина прийде з дощем, то сій жито: буде врожай. З цього приводу побутувала така примовка:

Не розгинаймо спини —
Жнімо до Мокрини,
Бо Мокрини без дощу,
Як обід без борщу.

Ті колоски своєї доньки богиня осені зачаровувала, і взимку цими розпареними колосочками вмивали хворих, знімали жар. В останню п'ятницю літа вшановували також богиню Мокошу, щоб вона відвертала посуху, а тому жінки і дівчата в цей день купалися одягнутими, а чоловіків обливали водою.

(Див. ОСІНЬ, ДОЩ, МОКОША).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.230. М.Міщенко, «Народний календар», с.72. В.Скуратівський, «Дідух», с.180-181.

МОЛИТВА — це своєрідний код, який відкриває шлях до висот духовного пізнання. Оживлення й одухотворення природи наші предки поєднували з думкою про те, що всі стихії — Сонце, Місяць, Вітер, Вогонь, Вода тощо — людиноподібні і мають божественну душу. Налагодження добрих стосунків з ними досягалося молитвами, замовляннями, заклинаннями, жертвоприношеннями. У повсякденному житті особливо сувора кара чекала на того, хто не благословляється вранці й увечері молитвою.

Молитва-код досить часто трапляється у фольклорі. Пригадаймо казку «Про богатиря Сухобродзенка Йвана та Настасію Прекрасну», що збереглася в записі П.Чубинського. Довго героєві доводиться шукати шляхів до білого Полянина, заїжджає він по дорозі до трьох бабусь, голови їх збиті обручами: у першої — одним, у другої — двома, у третьої — трьома. Та не так просто увійти до хатини — для того потрібно мати певний рівень знань. І от наш герой «сотворив до цієї хатки молитву, баба одчинила двері...» Власне, він сам «сотворив молитву», а не проказав кимось навчене. Тобто йде мова про духовне вдосконалення.

(Див. КЛАНЯТИСЯ, ІКОНА, ЗАМОВЛЯННЯ, ЗАКЛИНАННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.440. Історія релігії в Україні, т.1, с.326. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.322. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.76-79. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.137. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.129-131. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.240-241. А.Потебня, «О некоторых символах...», с.32; «Малорусская народная песня...», с.20-25. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.92-93. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.314. В.Петров, «Украинский фольклор», с.17-20. Ф.Зелинский, «О заговорах». І.Гунчик, «Народні молитви та замовляння...», с.48-54. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.133-145; «Язычество древней Руси», с.512. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт...», с. 35. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.19, 24. А.Гура, «Символика животных...», с.137, 149, 152, 171, 174, 249, 469, 485 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.122-125, 170, 172, 173 та ін. Н.Виноградов, «Заговоры, обереги...», вып.2.

МОЛОКО — символ примноження. У хмарах убачали не лише демонів, а й божественних дів, що живуть у небесному океані та зі своїх материнських грудей напоюють землю дощем. Цих міфічних дів називали матерями, дружинами, рожаницями і поважали як коханок безсмертних богів.

У замовляннях і казках «молочна ріка з кисільними берегами» символізує неможливий світ, земний рай. Кобиляче молоко таїть у собі силу перевтілення, омолодження і безсмертя. Коли йдеться про богатиря, то найближчим опікуном його є кінь: він нахиляє голову до казана і, вдихаючи в себе жар, охолоджує молоко, що кипить, а потім, щоб знешкодити злого ворога, видихає жар назовні. Героїня теж має своїх опікунів, і найчастіше це корова. Її молоко — це не просто їжа, а космічна енергія, що несе в собі велику життєву силу. Народні легенди розповідають про чорта, який варив у молоці немічних старих і робив їх молодими.

У багатьох місцевостях вірили, що Вогненний Змій літає до молодих жінок і ссе в них з грудей молоко. Як блискавка «доїть» хмари і вони помалу стають рідшими, так і жінка, у якої Змій забирає силу, з кожним днем слабшає, чахне і врешті помирає. А тому з Вогненним Змієм потрібно поводитись обережно, не гнівити його і, коли він прилітає на двір, ставити йому молоко, інакше спалить хату. За повір'ям, пожежу, яка сталася від удару блискавки, можна погасити тільки молоком. Є в народі прикмета: якщо молоко залишити ненакритим, то його п'є нечиста сила. І ще розповідають, ніби до людей, які звикли спати з відкритим ротом, заповзають змії, і нічим іншим не можна їх звідти виманити, як тільки запахом молока.

За твердженням знахарів, зміїне молоко може легко зруйнувати всяку греблю, треба тільки влити це молоко у воду. Аби викрасти бджіл, знахарі збирали макові головки і варили їх у козиному молоці. Цим молоком, всмоктаним прилітною бджолою, вони спонукали чужих бджіл до переселення. За повір'ям, 30 липня відьми впиваються коров'ячим молоком усмерть, і їх нічим не можна розбудити, хіба що палити їхні п'ятки соломою.

Кажуть старі люди, що коли від того вогню відьма пробуджується, то вже ніколи не торкається корів і не дивиться на молоко.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.442. Ригведа I, 23, 121, 166 та ін. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.118. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.340-341. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.343, 344; т.2, с.149, 172, 284-285; т.3, с.19, 242-244, 388; «Народные русские сказки» 130, 158, 204, 283. И.Сахаров, «Сказания...», с.84, 99, 291. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.466. С.Толстая, «Молоко», с.68-71. А.Гура, «Символика животных...», с.33, 47, 51, 73, 83 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.115, 145. М.Новикова, «Коментар», с.260.

МОЛОЧНА РІЧКА — річка, яка тече у царстві мертвих. Молочний (Чумацький) Шлях також асоціюється з річкою, яка відокремлює потойбічний світ, тобто ця річка може осмислюватися і як підземна, і як небесна. Заразом Молочний Шлях уявляється як дорога на той світ.

(Див. ТОЙ СВІТ, ВОГНЕННА РІЧКА, ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.145.

МОЛЬФАР — чарівник, злий дух. Мольфівниця — відьма. Мольфарити — чаклувати. У ніч на Купала старенькі бабусі та господині, ворожбити та ворожбитки, відьми та мольфари — всі поспішали до лісу крадькома, щоб хто інший не побачив їх... Кожний збирав зело згідно зі своєю потребою: бабусі — від переполоху, від «уроків», від домовиків, відьом, перелесників, до викликання статевої сили, до злагоди в родині, зілля, від бездітності, від перелогів тощо. Господині збирали зілля для купелі дітей, від живота, від голови, від всякої нечисті і т. д. Чарівниці — щоб прихилити чи відхилити когось у коханні; відібрати молоко від корови; заворожити, щоб капуста не завивалась у головки, не вилися б огірки і т. д. Мольфари-чарівники збирали зілля для відвертання грозової тучі, граду; для причарування чужої жінки; для відхилення чоловіка від жінки і т. д.

(Див. ЧАРІВНИК, ЧАРІВНИЦІ, ЗЕЛО, ВІДЬМА, КУПАЛЬСЬКА НІЧ).

Літ.: Етимологічний словник.., т. III. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с. 445. В.Шевчук, «Мислення дерево», с.178.

МОРЕ в народних уявленнях символізує світовий океан — простір, посеред якого росте Дерево життя. Усі ріки, усі моря до Океан-моря збігаються, Океан-морю поклоняються і з нього нікуди не виходять. На Океан-морі, на білому камені, живе *Страфіль-птиця* (страус) — усім птицям мати, яка тримає білий світ під правим крилом, «плід плодить» у синє море і Богові молиться за нього. Як ця птиця стрепенеться, усе синє море схвилюється, топить кораблі з товарами дорогоцінними. Коли стрепенеться о другій годині ночі, співають півні, розвидняється тоді по всій землі. А посеред моря лежить *Латир-камінь* — усім каменям батько; коло того каменя корабельники спиняються, беруть з нього багато наробу, посилають по всьому світу білому. В Океан-морі живе Кит-риба — усім рибам мати. На трьох китах-рибах стоїть *Мати-Сира Земля.* Кит-риба не ворухнеться, а коли ворухнеться, тоді білий світ скінчиться, весь мир-народ жахнеться, буде «врем'я останнє». Так записано у Голубиній книзі — «загадковій» пам'ятці східнослов'янської легендової поезії.

За народними віруваннями, у дні морському є отвори, куди просочується вода і викликає дощ у підземному царстві. Богом моря вважався *Морун.* Озера і ставки утворилися здебільшого там, де вчинені якісь великі злочини і жахливі беззаконня. Джерела виходять із землі і, злившись воєдино, утворюють ріки, які впадають у море; вода, проходячи крізь землю, очищується, ось чому вона в річках, озерах і колодязях не гірка, як у морі.

В історичній пам'ятці «Прение Земли и Моря» у відповідь на твердження Землі, що вона — мати усьому — людині, Богородиці, апостолам, пророкам і раю, «плодящему цвет и овощь», Море відповідає, що воно — мати самої Землі, оскільки Земля, не напоєна вологою, — ніщо. В апокрифі «Сказання про Тіверіадське море» саме до моря віднесені сцени початкової історії світотворення: «Егда не бысть неба ни земли, и тогда бысть одно море Тивериадское, а берегов у него не было».

Вислів «житейське море» виражає ідею життя, що часто буває «схвильоване напастливими бурями». У прислів'ї «Материнська молитва з дна моря вирятує» — не тільки віра в надприродну силу матері, а й переконання, що людині з дна моря врятуватися неможливо. Інше подібне прислів'я: «Як Божа воля, то виринеш з моря».

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, АЛАТИР, ВОДА, ДЖЕРЕЛО, ДУНАЙ, ГОЛУБИНА КНИГА, ЗЕМЛЯ).

Літ.: Замовляння, с.150. Геродот, IV, 36. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.375. Мифологический словарь, с.667. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.44-46. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 1, с.223. М.Номис, «Українські приказки, прислів'я...», 18, 145, 395 та ін. М.Алексеев, «Прение Земли и Моря», с.32. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.181, 230, 317. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.64, 66, 105. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.74. В.Топоров, «Океан мировой», с.250. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 33, 39, 61, 62 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56, 62, 80, 81, 105. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.272.

МОРОЗ, Дюдя, Зюзя, Дід Мороз, Морозко, Тріскун, Студенець — міфічний персонаж, який морозить усе навкруги своїм подихом. Як піде в розжарену лазню: в один кут дмухнув, у другий плюнув, дивись — скрізь уже й іній та бурульки висять. В народі кажуть: «Змерз, як зюзя»...

За повір'ям, Мороз приходить 9 листопада з Залізної гори. Найчастіше уособлюється в образі сивого сердитого діда, у сніговому вбранні, у крижаних чоботях і зовсім обмерзлого «сосулями». У нього великі червоні губи і такий же ніс. Мороза часто подибуємо у закляттях:

Ілюстрація до казки «Морозко». Худ. І. Білібін. 1932

Смерте, Смерте, іди на ліси,
Йди на безвість, йди на море,
І ти Морозе, великий і лисий,
Не приходь до нас із своєї комори!
Смерть з Морозом танцювала,
Танцювала і співала
А за море почвалала.

Мороз — родич Сонця і Вітру, але могутніший за них. Він — бог зими й морозу, ворог усіх літніх небесних сил. У нього в руках могутня зброя — довгий льодяний костур-булава. Баба-Зима призначає взимку Діда Мороза воєводою, і він бере всю землю у своє володіння. Як дихне помалу, то й мороз невеликий, а як дихне дуже — усі хукають у руки. Дід Мороз дуже злий на тих, хто не кличе його на кутю у Свят-вечір. Щоб того не сталося, його запрошують: «Діду Морозе, діду Морозе, йди до нас куті їсти! Коли не йдеш, то не йди й на жито, пшеницю і всяку пашницю!» У деяких місцевостях Морозко — низенький дідусь із довгою сивою бородою; взимку бігає по полях і вулицях і стукає: від його стукоту починаються тріскучі морози і вкриваються кригою ріки; як стукне об край хати, то деревина трісне.
(Див. ЗИМА).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.1049. СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. ІІ, с.190, 445. П.Чубинський, «Мудрість віків, кн. 1, с.36-38. І.Нєчуй-Лєвицький, «Світогляд українського народу», с.40. В.Пропп, «Историчєскиє корни волшєбной сказки», с.181-182. М.Грушєвський, «Історія української літератури», т.1. с.135, 181. Г.Булашєв, «Український народ...», с.265. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. ІІ, с.299; кн.2, т. ІІІ, с.256. А.Афанасьев, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.1, с.56, 60, 158-159, 161-162, 297-298; т.2, с.332-333, 355, 357, 378; «Народныє русские сказки» 137. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.425. В.Иванов, В.Топоров, «Мороз», с.176. А.Гура, «Символика животных...», с.156, 184, 222, 414, 435 та ін. Б.Успєнский, «Филологические разыскания...», с.116, 130, 131, 141.

МОРСЬКА ПАНІ — у казці про Котигорошка кохана Сонця-царя. За допомогою свого віщого вороного коня Котигорошко здійснив чимало дивних справ, з яких особливо незвичайною була та, коли він, наставивши на березі моря всілякого краму, в тому числі зелені черевички, виманив ними з моря Морську Пані небаченої вроди; а завдяки зеленому вину, яким упилася Морська Пані, Котигорошко схопив її й привіз до себе додому. На догоду їй він мусив спочатку дістати з морського дна її скриню, повну перлів і коралів; потім він повинен був пригнати з-за моря дванадцять кобилиць та огиря, що належали Морській Пані. Нарешті він змушений був піти за тридев'ять земель, туди, де Сонце ночує, і дізнатись: чому воно колись сходило червоно, а тепер стало сходити біло? Коли ж Котигорошко прийшов до господи, де Сонце ночує, то застав він там лише Сонцеву мати; і коли розповів він їй, чого прийшов, то Сонцева мати йому сказала: «Підлізь же ти під золоті ночви і слухай!» І коли Сонце-цар повернувся на ніч до своєї господи, то Сонцева мати спитала його: «Чому ти, сину мій, сходив колись червоно, а тепер став сходити біло?» — «Тому, мати моя, що раніше, сходячи, зустрічав я в морі прекрасну Морську Пані, і як побачу її — червонію; а зараз вже не бачу її в морі, і тому я сходжу тепер біло».
(Див. КОТИГОРОШКО).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 76-77.

МОРСЬКІ ЛЮДИ — істоти з риб'ячими хвостами. Їх у народі називають ще *фараонами*, *сиренами*, *вилами* чи *милюзинами*. Такі напівлюди-напівриби, коли по суботах «море грає», випливають на поверхню й починають співати різних пісень. Пісні й казки саме вони і складають. Бувало, чумаки стоять у цей час на березі й навчаються від них пісень, які потім і виспівують всюди по містах і селах. У морських людей до пояса груди, голова, волосся — усе жіноче: «жінка по всій формі», а нижче пояса — усе, як у риби. Коли на морі шторм, тоді сирени вистрибують з води і пливуть поблизу корабля. Морські люди часто виходять на берег і якщо когось зустрінуть, то неодмінно погублять. Морські жінки надзвичайно вродливі і мають знадливі голоси. Підпливаючи до кораблів, починають співати, і якщо їх не відігнати, то вони так захоплюють своїм співом, що всі на кораблі засинають, і тоді морські люди перекидають його.

В апокрифічній легенді про перехід Мойсея через Чермне море говориться: «Люди фараонові перетворилися на риб; у цих риб голови людські, а тулуба немає; тільки сама голова; а зуби й ніс людські; а де вуха — там пір'я, а де потилиця — там хвіст, і не їсть їх ніхто. І коні і зброя перетворилися на риб, і на рибах з коней шерсть кінська, і шкура на них завтовшки з палець; ловлять їх і шкури з них здирають, а м'ясо коптять; а із шкур тих переди й підошви шиють: води ті шкури не терплять, а по сухому носити на рік стане».
(Див. СИРЕНИ, ВИЛИ, АПОКРИФИ).

Літ.: Записки о Южной Руси, т. II, с.36. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с. 208. Г. Булашев, «Український народ...», с.186-188. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.566. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.128. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.17.

МОТРЯ-НАСТАВИЦЯ — 9 квітня. Цей день називали ще Полуріпниця. Половину ріпи відбирали на насіння. Коли хлібні запаси закінчувалися, ріпа й капуста допомагали селянам дожити до зеленої цибулі, щавлю, кропиви. 22 листопада — Зимова Мотря. Якщо вона поставить зиму на ноги, Федір Студита (24 листопада) землю застудить, а сніг випаде вночі на мокру землю, то відкрито зимовий шлях до весни.

(Див. ФЕДІР СТУДИТА).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.40, 110.

МОТУЗКА. Ритуальні функції, обряди і заборони, що стосуються мотузки, досить різнорідні.

Опоясування або обв'язування мотузкою — один із засобів створення магічного кола, яке робить недоторканною людину, яка знаходиться у ньому. Мотузкою (поясом, рибацькою сіттю) обв'язували молоду і молодого перед вінчанням, щоб убезпечити від уроків. З тією ж метою обмотували ліжко рожаниці і дитини. Червону мотузку (стрічку, шнурок) для захисту від причини прив'язували на руку дитині, вагітній жінці, просто гарній дівчині.

Мотузка допомагає знешкодити нечисту силу. Від мари, що душить людину вночі, можна позбутися биттям її мотузкою або поясом; мотузкою, сплетеною із дев'яти ликових стрічок, можна впіймати водяника. Мотузку від дзвона використовували як лікувальний засіб. У Білорусі винних у перелюбстві карали на дзвіниці ударами мотузки від дзвону. Використовування мотузки у народній медицині пов'язано з магією зав'язування вузлів. Плести мотузку, а також брати її в руки і навіть згадувати про неї заборонялося у деякі календарні свята, щоби влітку людину не тривожили змії. Заборонялося плести мотузки вагітній, щоб дитина не повісилася. Хворому на пропасницю вішали на шию тасьму, якою зв'язували ноги покійнику. Особливе місце відводилося мотузці вішальника: вона приносить удачу у грі в карти, убезпечує худобу від наслання, допомагає видати заміж дочку у багатодітній сім'ї, допомагає знайти злодія.

(Див. МАГІЧНЕ КОЛО, ПОЯС, ВУЗЛИК, НИТКА, СІТЬ).

Літ.: Т.Агапкина, Е.Левкиевская, «Веревка», с.338-340.

МОША (бабуся, баба-повитуха) — жінка (не кума), яка тримала дитину під час обряду хрещення. Слово «мошити» означає чаклувати, ворожити. У давнину рідного дідуся також називали *мошул*.

(Див. ХРЕЩЕННЯ, ПОХРЕСТИНИ).

Літ.: Етимологічний словник.., т. III.

МУЗИКА — митець, за яким визнаються чарувальні здібності. У давній Україні музиками зазвичай були скоморохи, лірники.

Згідно з пов'ір'ям, щоб оволодіти музичною майстерністю, потрібно укласти договір з нечистою силою. Людина, яка бажає стати музикою, повинна до схід сонця піти на перехрестя і, роздягнувшись догола, заграти на скрипці; також для цієї мети слід уночі закопати на перехресті наповнену горілкою сопілку. Через сім днів її треба відкопати: якщо чорт прийняв захід, горілки виявиться наполовину менше, а ще через сім днів сопілку знову дістають — якщо там зовсім не

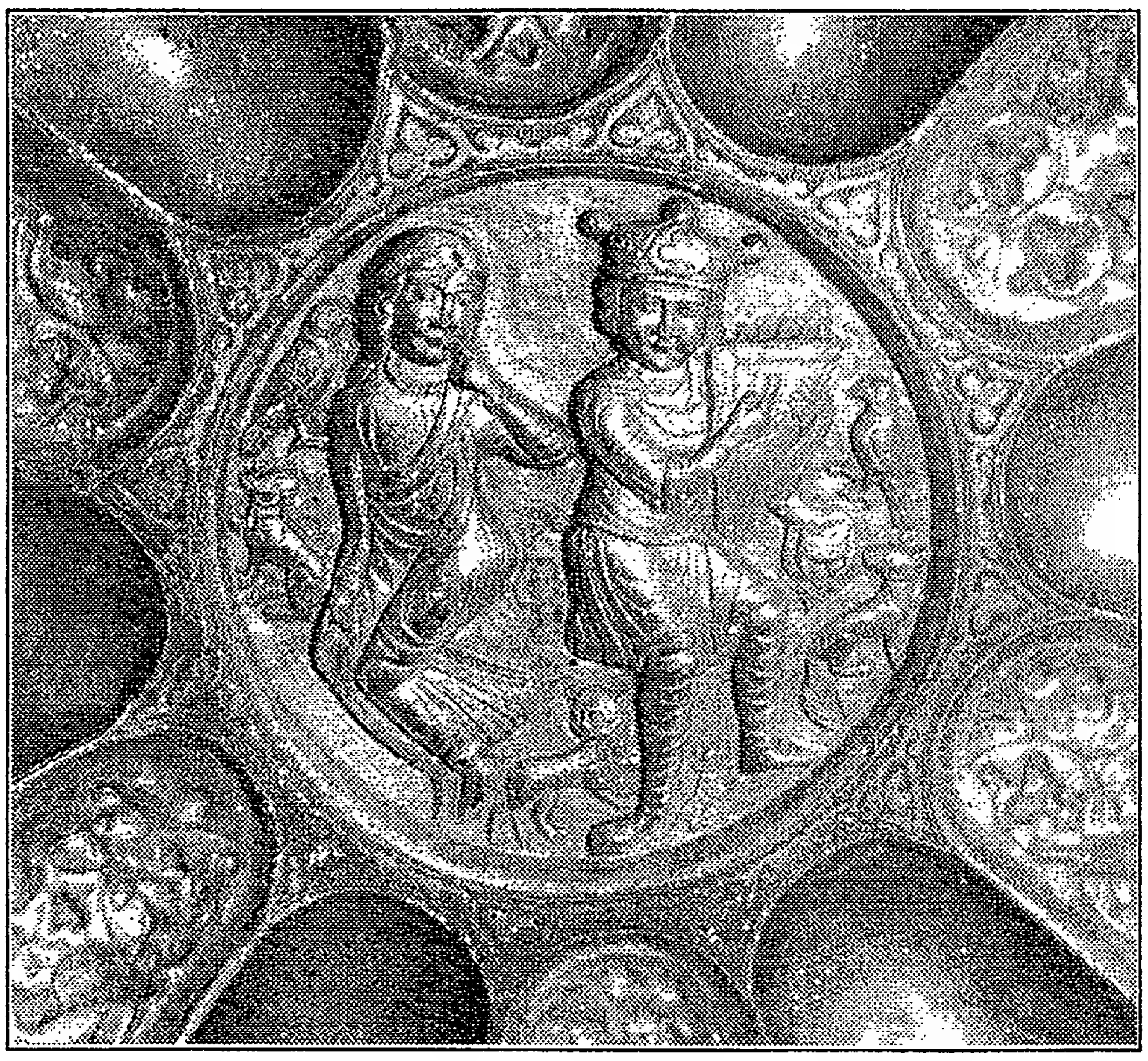

Фрагмент чаші зі скарбу XII ст. Чернігів

буде горілки, людина буде досконало грати на сопілці навіть уві сні. Уявлення про магічні властивості музик особливо відчутні у карпатській традиції, де вважається, що деякі мелодії музикант підслуховує у лісового демона чугайстра або у чорта. Сюжетом багатьох оповідей є те, що чорти під виглядом компанії, яка повертається з весілля або вечірки, просять когось пограти на скрипці за хорошу плату. Музиці ввижається, що він знаходиться у гарному будинку і під його музику кружляють дами і кавалери. Він грає декілька діб поспіль, але йому здається, що пройшли якісь години. Тільки випадково (перехрестившись або згадавши ім'я Боже) музика дізнається, що сидить у лісі на пеньку або у болоті, а кругом танцюють чорти.

Музика — один із обов'язкових присутніх на весільному обряді, зокрема коли молоду виводять із дому, коли виносять коровай, коли просівають борошно для короваю, коли голять молодого тощо. Музика отримує за свою гру нагороду: коли ділять коровай, йому дають нижню скоринку із вміщеною у ній монетою; хліб, у який встромлене весільне гільце; скатерку, на

Пророчиця Маріам і три музиканти. Невідомий художник. 1397

якій стояв коровай; рушник, хустинки, які дружки виносили музиці на кийках. Музики беруть участь у багатьох календарних і сімейних обрядах, зокрема супроводжують *волочебників* — виконавців великодніх пісень.

У багатьох місцевостях функції музик виконували пастухи, обов'язковим атрибутом яких був ріжок, інколи бубон, а у Карпатах — флейта і трембіта. Грі пастуха приписували захисні властивості. Наприклад, у словаків напередодні Нового року пастухи мали якнайгучніше грати на своїх інструментах, щоб відганяти нечисту силу.

(Див. СКРИПКА, СКОМОРОХИ, ПЕРЕХРЕСТЯ, ЧУГАЙСТЕР, КОРОВАЙ, ВЕСІЛЛЯ, ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ, ВОЛОЧИЛЬНЕ).

Літ.: Літопис Руський, с.9, 105. 117, 400. Історія української культури, с.826-835. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.126-129. Е.Левкиевская, «Музыкант», с. 64-65.

МУРАШКОВА НІЧ. Існує повір'я про те, що у Купальську ніч мурахи збивають масло і воно виходить на поверхню мурашника. Це повір'я пов'язується також із горобиною ніччю.

(Див. ГОРОБИНА НІЧ, КУПАЛЬСЬКА НІЧ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.121. Т.Агапкина, А.Топорков, «Воробьиная (рябиновая) ночь...», с.248.

М'ЯСНА НЕДІЛЯ (М'ясопуст) — неділя перед Масницею. Існував такий звичай: тесть ходив звати зятя «доїдати барана», тобто покуштувати м'яса. Цього дня останній раз перед Масницею дозволялося їсти м'ясні страви. Також у цю неділю запрошували одне одного до себе на Масницю.

(Див. МАСНИЦЯ, КОЛОДІЙ, ВЕЛИКИЙ ПІСТ).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.200. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. ІІІ, с.20-21, 325. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.324. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.17.

М'ЯСО ГАДА. Про властивості «гадючого м'яса» є таке оповідання: «Трапилося так, що під час набігу кримських татар один козак опинився у полоні. Попався він до знахаря. Одного разу поїхали вони в ліс збирати трави, і там вночі козак став свідком татарської вечері, для якої татарин, спіймавши живу гадину, став варити її в десяти водах. Після того варива татарин став їсти порізану «гадюку», і козак з'їв кусочок того м'яса. Повертаючись назад, козак почув, як рослини стали говорити. Чорнобиль казав: «Я від чорної хвороби», тирлич кричав: «Я оберіг любові». Козак засміявся. Почувши це, татарин догадався, що козак про все знає. Вважаючи його за суперника, відпустив на волю, і з тих пір козак став знаменитим знахарем».

(Див. ЗНАХАР, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Полин. Терлич-трава).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.207.

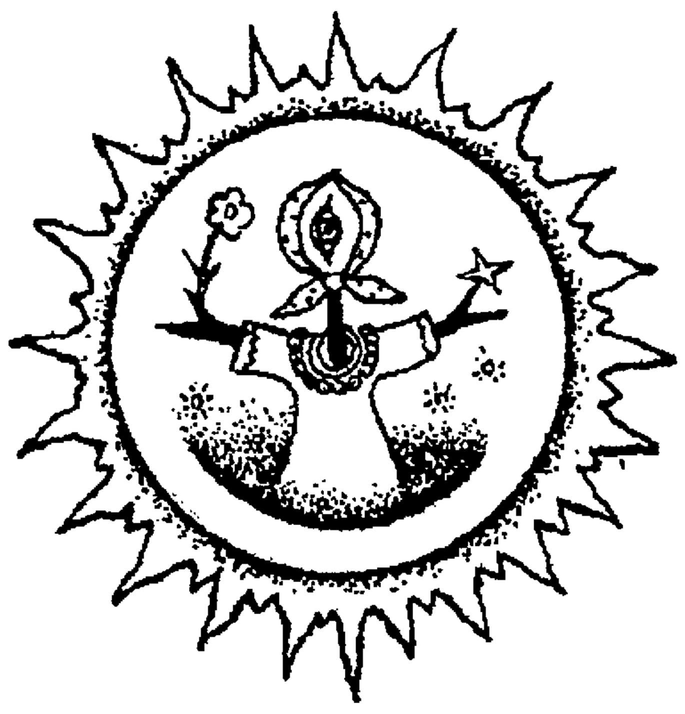

Н

НАВ, Нава — підземний, невидимий, духовний чи взагалі уявний світ («той світ»). Світ царства духу предків, коріння Дерева життя. Бог Світовид пильнує, щоб у світі не тільки Явному, а й Навному здійснювалися Правила Дажбожі. У «Велесовій книзі» читаємо: «Се русич і залишиться ним, бо взяв землю до рани своєї і несе її до Нави».

Навський Великдень, що значить мертвий, називався також *Проводами, Могилками* або *Бабським святом* — можливо, тому, що на ньому бували тільки жінки. Присвячувався він *навам* або *навкам* — жіночим духам-покійникам, які з'являлися, за повір'ям, при *Навові-молодикові.* Цим обрядом задобрювали місячних духів, аби вони не зашкодили хліборобській ниві. Свято поминання предків ще називали *Радуницею,* бо покійники *радуються,* що їх поминають і приходять до них «христуватися».

У «Слове о посте к невежам» (XIII ст.) звичай топити лазню для «навья» описаний детально. У четвер на Страсному тижні «поведають мрътвым мяса и млеко и яйца. И мыльница топят и на печь льют и пепел посреде сыплют следа ради. И глаголют: «Мыйтеся!» И чехли вешають и убруси и велят я терти. Беси же смиются злоумию их и вълезше мыются и порплются в пепели том, яко куры след свой показают на попеле... И проходят топившеи мовници и глядают на попеле следа и егда видять на попели след и глаголють: «Приходили к нам навья мытся...»

Навать — провідник душ на той світ. Зберігся давній звичай вкладати в руку покійнику гроші, призначені для сплати загробному провідникові — *Водцю* — і перевізнику через підземну річку чи повітряне море — *Плавцю.*

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ДАЖБОГ, СВІТОВИД, НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ТОЙ СВІТ, СМЕРТЬ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ПРОВОДИ, ПЕРЕПРАВА, ЯВ, ПРАВ, РАДУНИЦЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.395, 474. Велесова книга, д.1, 7д, 11а, 13, 15а, 19, 22, 26, 37б. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.231-232. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.327, 1052, 1057. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.294; т.3, с.35, 119-120, 140, 154. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.109. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т. II, с.5-6. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.34-35; «Язычество древней Руси», с.462-464. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.41. В.Иванов, В.Топоров, «Навь», с.195. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.66, 159.

НАВРОЧИТИ (вроки, уроки, навроки, зурочити, причина, призор, пристріт). За О.Афанасьєвим, віра у вроки насамперед пов'язана з давнім культом Сонця і грози: те, що раніше приписували Небесним Очам (посуха, неврожаї, хвороби, пожежі), з часом було перенесено на людину. «Без сумніву, є люди, — пише В.Даль, — наділені якоюсь темною, незрозумілою для нас силою і владою вражати дотиком або навіть одним поглядом своїм інше, у певному сенсі підкорене слабше створіння, впливати на весь його склад, на душу і тіло, благотворним або руйнуючим способом... Відомо, що вчені назвали це тваринним магнетизмом, а народ уроками».

Наврочити людина може словами або очима. Таку злу людину можна пізнати по очах. За переказами поліщуків, небезпечно зустрічатися з людиною, у якої косі очі; різнокольорові очі; вилупаті очі; низько опущені брови; очі віддзеркалюють не пряме, а обернене зображення.

Шкідливим вважається погляд того, хто двічі ссав материні груди (такі люди найчастіше стають знахарями,

чарівниками). На Поліссі їх називають *завернутими*. Завжди небезпечна зустріч із *планетниками* — людьми, на яких находить певна пора (планета), коли вони мають підвищену енергію. Тому і ховають дітей від злого ока, так само й немовлят при купанні. Для впевненості потрібно знати замовляння проти вроку. Навіть предмет, що буває на людських очах, може бути наврочений, наприклад, добра скрипка може від цього легко тріснути, а щоб цього не сталося, треба зачарувати її від пристріту. Проганяють уроки замовлянням: «Помагаєш ти, вода явленая, очищаєш ти, вода явленая, і луги, і береги, і середину. Очищаєш ти, вода явленая, народженого од прозору: надуманого, погаданого, встрічного, водяного, парубоцького, дівоцького. Підіте, уроки, на сороки, на луги, на очерети, на болота, на моря». Пам'ятаючи про небезпеку зустрічі з людиною, котра має «урочливий» погляд, у багатолюдних місцях намагалися вберегти себе, використовуючи різноманітні обереги.

Дослідники вважають, що поняття про вроки постало тоді, коли люди вірили в магію слів (від *ректи* — казати). А згодом уроками почали називати й проклинання поглядом очей. Лихий погляд може бути в будь-кого, коли на людину находить несприятливий час. Проте цю пору ніхто не відає, крім знахарів, відьом, які і використовують свої знання та вміння саме тоді. Прислів'я та приказки: «Від уроків і Бог не заховає»; «Як ся убрав, так го урочили», «Не вроку їм». Повсякденна побутова примовка «Нівроку він дужий» та інші подібні до неї теж пов'язані з уроками.

Тварини і птахи також володіють магією впливу на людину. Заєць викликає сонливість або безсоння; ластівка карає руйнівника її гнізда тим, що у нього з'являються веснянки або пігментні плями; летюча миша викликає появу ковтуна або безумство; собачу шерсть, змішану з котячою, підкладали для наслання причини у шлюбне ложе молодим; ящірка може зурочити, тому вагітній небезпечно її бачити; демон-«клубок» у вигляді кота може осипати людину вошами.

(Див. НАСИЛАННЯ, МАГІЯ, ЗНАХАР, ЧАРІВНИК, ПЛАНЕТНИКИ, ПРИСТРІТ, ЗАКЛИНАННЯ, ВОВЧЕ ОКО, ПРОКЛЯТТЯ).

Літ.: Українські замовляння, с.90, 93. П.Чубинський, «Труды...», т.І, с.135; «Мудрість віків», кн. 1, с.131, 136-138. М.Сумцов, «Личные обереги от сглаза», с.1, 5. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.38-46. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.46. М.Номис, «Українські прислів'я, приказки...», с.56, 375, 497. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.89-90. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.326. И.Иванов, «Знахарство, шептания и заговоры...», т.13, с.734. А.Гура, «Символика животных...», с.87, 153, 175, 194 та ін. В.Мойсеєнко, «Поліські вірування...», с.155-161.

НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ (Мавський, Мертвецький) — Великий четвер перед Великоднем, точніше — Великдень покійників, день мерців. За народними уявленнями, Бог дозволяє три рази покійникам повертатися з потойбічного світу на землю: перший раз — у Великий четвер, другий раз — коли цвіте жито на Зелені свята, і третій — на Спаса. У Навський Великдень покійники відпускаються, аби ще раз покаялись у гріхах. У цей день вони не бояться ні хреста, ні молитви, іноді приходять до своїх ворогів, щоб порахуватися з ними. Тому саме в такі дні їм конче треба догоджати.

(Див. НАВ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, МЕРЦІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.395, 474. І.Крип'якевич, «Побут», с.37. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.50-63; т. IV с.372-373. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.367-370. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.327. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.140, 145-146. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т. II, с.5-6. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.34-35. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.159. В.Скуратівський, «Русалії», с.305-306.

НАМИСТО. Звичай оздоблювати жіночу шию простежується з доісторичних часів. Уже в могилах зі спаленими трупами доримської епохи в місцях, заселених предками, були виявлені металеві та мінеральні шийні оздоби у вигляді окремих намистин або цілих разків.

У староукраїнських літературних пам'ятках намисто під назвою «бисьр» або «биср» трапляється у X ст. На території України в похованнях, датованих XI ст., археологи знаходять намистини довгастої форми; ті намистини виготовлялися з прозорого скла, на поверхню клали срібну або золоту платівку, а потім знову заливали скляною масою. Цей вид намиста був найбільше поширений у Київській Русі. Бурштинові намистини також не були рідкістю в той час, оскільки бурштин добували не тільки на узбережжі Балтійського моря, а й у середній течії Дніпра. Мешканці Східного Полісся, щоб запобігти головному болю, носили

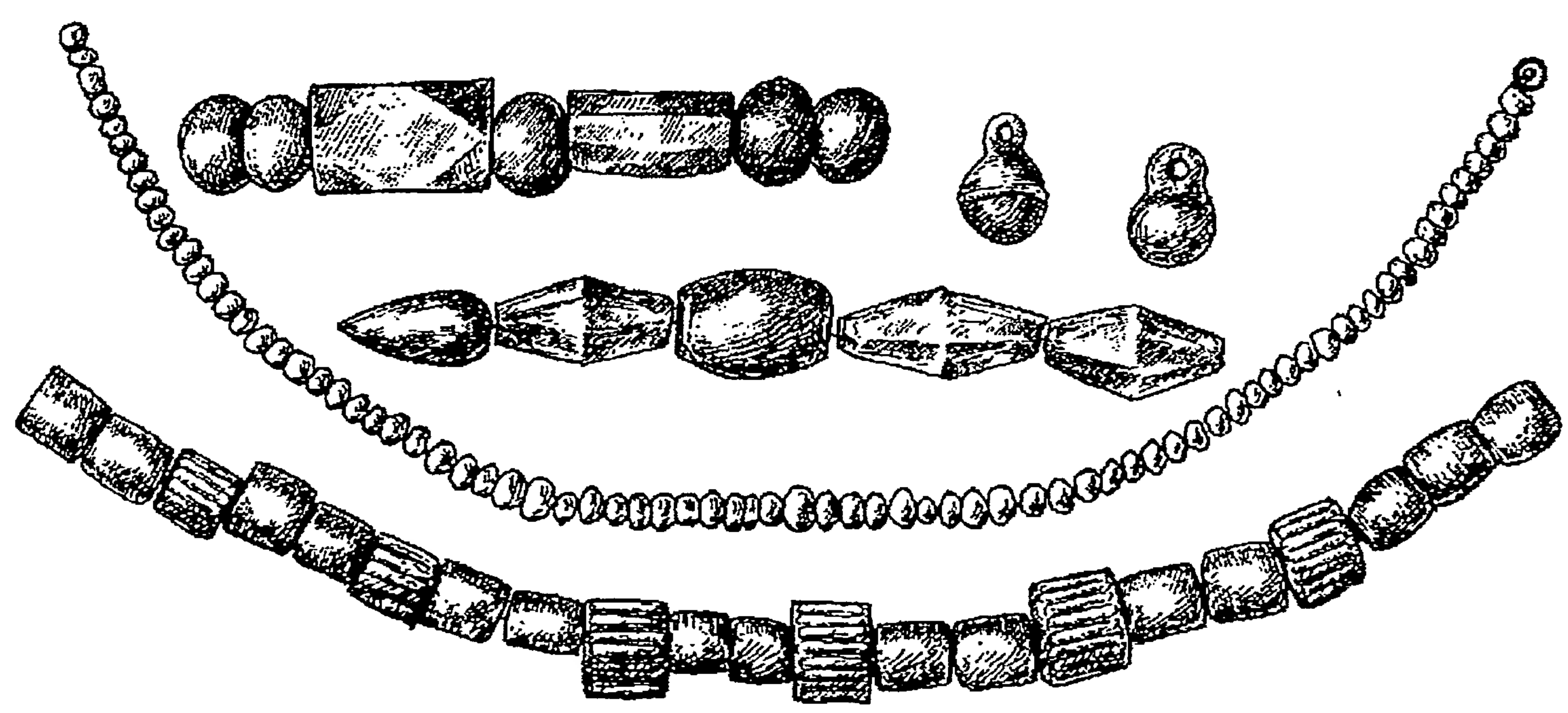

Намисто XI—XII ст.

бурштинове намисто; на Волині його використовували як амулет; у Карпатах носили, щоб попередити утворення зобу. У деяких місцевостях намисто вважали незамінним профілактичним засобом від жовтяниці. Намисто робили з гарних овочевих коробочок, зерен, кісточок ягід або й самих ягід. За козацьких часів були поширені справжні коралі, а в дочок козацької старшини та шляхти не бракувало й перлів.

За повір'ям, намисто оберігає дівчину від застуди, а тому завжди треба було мати бодай один разок намиста на шиї. Зовсім без намиста бути дівчині не можна було навіть у будень. Колись у разок намиста засилали один або два вовчі зуби, «щоб берегли від злої напасти». У неділю або на свято дівчата рясно оздоблювали себе намистом. Намисто і тепер слугує оздобою не тільки дівчат, а й молодих заміжніх жінок; лише бабусі якщо й носять намисто, то дуже небагато — один-два разочки темних кольорів. Дівчата ж і молодиці, навпаки, захоплюються зеленим, блакитним, а найбільше червоним намистом. Якщо молодиця має багато гарного намиста, то це ознака того, що вона тішиться пошаною свого чоловіка. Про це знаходимо у Тараса Шевченка:

А жіночку свою любив —
І Господи єдиний!
Як те паня, як ту дитину,
У намистечках водив.

Літ.: Матеріали наукової експедиції на Поліссі.., с.17. В.Милорадович, «Житье-бытье...», с.219. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.308-312. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.189. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.123-126. Н.Здоровега, «Нариси народної весільної обрядовості...», с.97. П.Тутковський, «Нариси з природи України», с.20. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.68. З.Болтарович, «Народне лікування українців Карпат», с.90; «З народної медицини українців», с.30.

Жінка в намітці.
Село Люхча, Рівненщина. Фото А. Похилюка

НАМІТКА, серпанок, очіпок — стародавнє вбрання заміжніх жінок, яке зав'язували навколо голови. Ранком перед вінчанням урочисто розплітали молодій косу, а мати пов'язувала їй білу намітку. Один із обрядів українського весілля називається *намітка свекрусі.* На

Одягання намітки. Рівненщина. Фото А.Мізерного

другий день весілля молоду, саджаючи на стіл, покривали наміткою. Дружко ніби прицілювався у молоду палицею і тричі вдаряв нею по стіні, кажучи: «Поможи, Боже, лисицю застрелити». Потім кінцем палиці знімав намітку з молодої, тричі розмахував нею над головами наречених, а потім віддавав свекрусі зі словами: «На тобі од молодої невістки гостинець». Цей обряд ніби пов'язував молодих між собою та свекрухою.

Наміткою, рушником або червоною хусткою з'єднували руки молодих на знак побажання щасливого життя, щоб їхня совість була так само чиста, як весільне полотно. На родинах і хрестинах обмінювалися подарунками. Рожаниця дарувала кумам по рушнику або намітці, особливо щедро обдаровувала бабку-повитуху. Із опису українських поховальних звичаїв відомо, що домовину обгортували ізсередини серпанком (наміткою). Старих жінок, кладучи в домовину, обмотували наміткою поверх свитки.

Літ.: Весілля, т.II, с.264. П.Чубинский, «Труды...», т. IV, с.3, 460, 702. Л.Нидерлс, «Славянскис дрсвности», с.205. Е.Бєлова, «Сучасні свята і обряди...», с.30. Г.Маслова, «Народная одсжда...», с.24.

НАРУЧ — жіночий браслет-застібка для рукавів. Двостулкові срібні наручі багаторазово знайдені у скарбах XII—XIII ст. Б.Рибаков наголошує, що на всіх цих браслетах ніколи не зображалося чогось християнського. Наручі бувають і парні, на них зображено сюжети казкового танку Царівни-Жаби. На одному — стилізовані дерева і символи води; він відповідає правій руці танцівниці («стали ліси і води»). На другому — шість птахів і два симаргли; він відповідає лівій руці («стали літати різні птахи»). На браслетах широко відтворений світ реальний і фантастичний. Тут і птахи різних видів, звірі, схожі на собак або вовків, грифони, леви, русалки, кентаври, леви з людськими головами та ін.

(Див. ЦАРІВНА-ЖАБА, СИМАРГЛ, ДИВОВИЖНІ ТВАРИНИ ТА ПТАХИ).

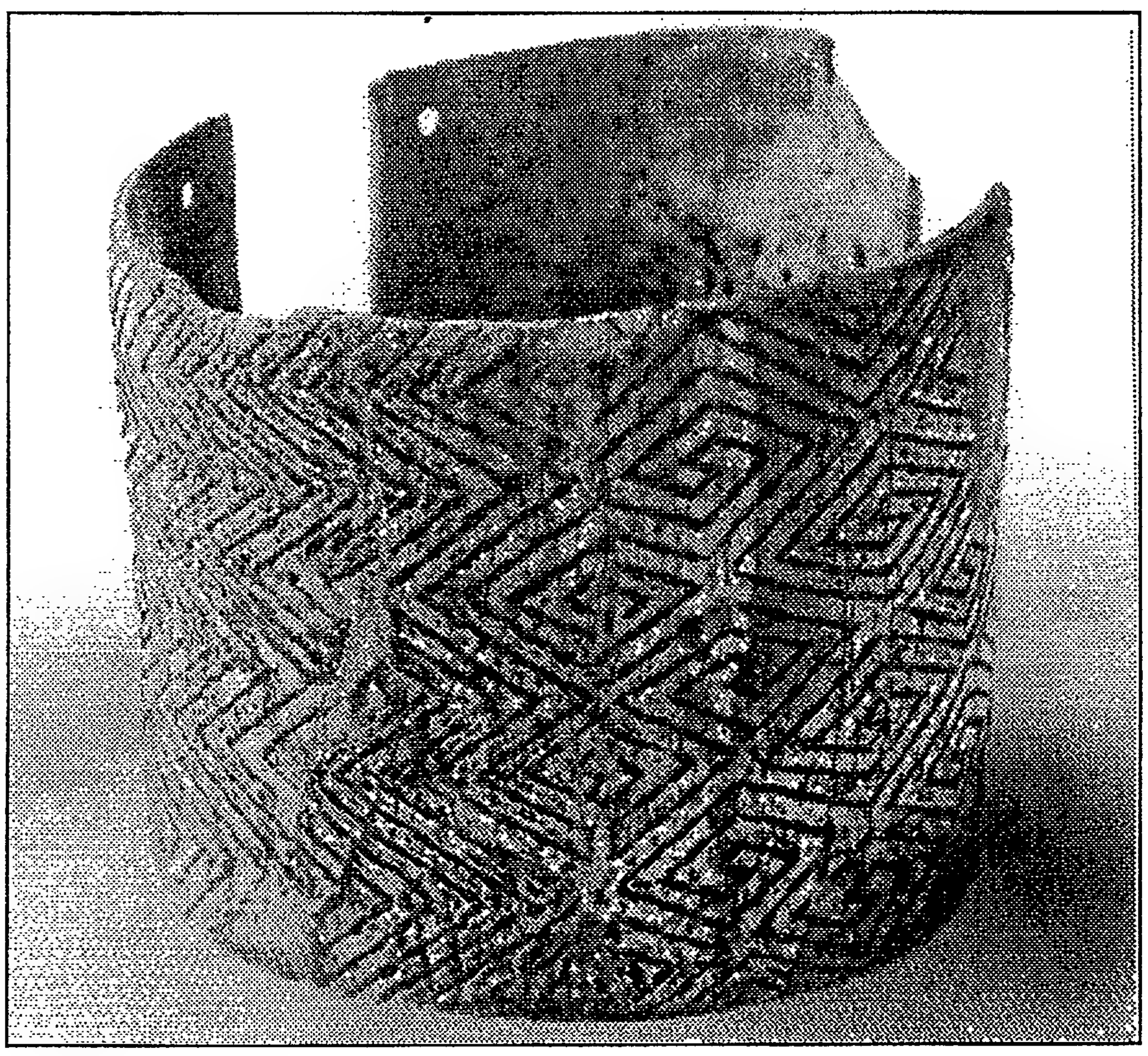

Браслет з ікла мамонта. Мізинська стоянка на Чернігівщині

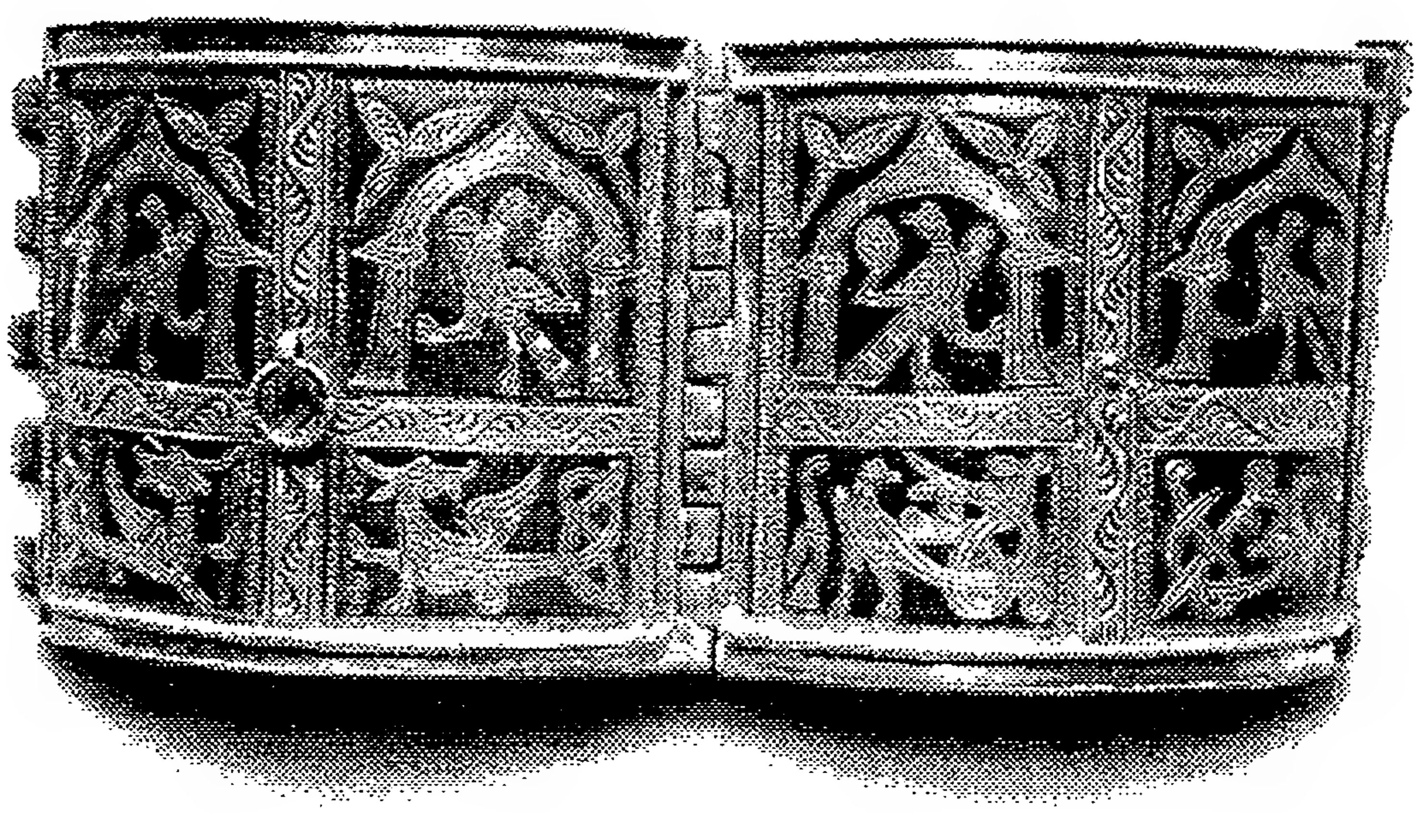

Наруч. Київ, XII ст.

Літ.: Літопис Руський, с.9, 118, 263, 419, 428. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.334. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвнсй Руси», с.692-705; «Русскос прикладнос искусство...», с.40-42.

НАСИЛАННЯ — спричинення лиха. Відьма може наслати вовків у перший день Різдва (Гуцульщина), чаклуни насилають їх на худобу (Україна, Росія); підкидають клопів, тарганів сусідам, священику; пічник насилає цвіркунів у дім; наслана жаба сіє в оселі ненависть (Закарпаття). На Поліссі розповідають про відьом, які насилають вужів на корів або самі в образі вужа або змії забираються у хлів і викрадають молоко. Це повір'я відоме і в гуцулів. Чаклуни насилають причину, підмішуючи висушених і розтертих у порох жаб у їжу. На Покутті крадькома стрижуть трохи волосся з голови людини, на яку хочуть наслати причину, кладуть це волосся у собаче лайно, після того один волос простромлюють через око жаби, від чого вона дохне, а заразом з нею помре і людина, якій належить волосся. Щоб наслати мишей кому-небудь, потрібно, щоб хтось із домочадців йшов до нього з недоїдком хліба і там його доїдав. За допомогою бліх насилали причину на весіллі: підкладали під сидіння молодим тридев'ять бліх у соломинці жита, вкладеній у старий віник. У лужичан закопували ворона під порогом чийогось дому, насилаючи причину на його мешканців. Вірили, що чорти насилаються на коней сорокою або відьмою, яка у неї вселилася, через те потрібно вбивати сороку і вішати її над кіньми тощо.

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ, ПТАХИ, НАВРОЧИТИ).

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.113, 114, 128, 129, 277, 292, 315, 348 та ін.

НАТАЛЧИН ДЕНЬ — 8 вересня. Наталія — «мати вівсяна». Щоб не було у клуні пожежі, гнилизни, щоб трударі почали працю добрим словом, несли цього дня у стодолу вівсяну кашу, вівсяні млинці і там споживали.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.95.

НАУЗИ — амулети-обереги, які носили на шиї для убезпечення від хвороб і вроків. Знахарів, які займалися нав'язуванням таких амулетів, називали *наузниками.* Наузи складалися з різноманітних прив'язок: у більшості це були трави, корені та інші речовини (сіль, сірка, засушене крило летючої миші, зміїні голови, зміїна або вужача шкіра тощо), яким приписували цілющі властивості. Інколи замість цілющих засобів зашивали папірець із замовлянням і підвішували до

хрестика. У замовляннях, скажімо, на ворожу зброю чародійним вузлам надавалася така могутня сила, яку можна дорівняти до сили багатоголового Змія. У народі вірили, що деякі з відважних воїв так уміли «зав'язувати» ворожу зброю, що їх не брали ні шаблі, ні стріли, ні кулі. Такими були Іван Сірко, Іван Богун... Після запровадження християнства всі ці прив'язки стали називатися *ладанками* — навіть тоді, коли в них не було ладану.

За визначенням В.Даля, науз або наузи — частина кінської збруї, найчастіше бляха, яку вішали коневі на шию як оберіг. У деяких місцевостях Білорусі обереги й досі зберегли давньоруську назву — наузи.
(Див. АМУЛЕТ, ОБЕРІГ, УРОКИ, ЛАДАН).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.337. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.286; т.3, с.214-218, 254-255, 272-273, 400. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.66; «З народної медицини українців», с.29.

НАУМ — 1 / 15 грудня святкували день святого Наума— покровителя розуму, знань і доброчинства. Наум був чоловік мудрий, а тому вважалося, що прийшла найзручніша пора навчати з цього дня дітей уму-розуму: «Прийшов Наум — пора братися за ум».

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.136. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.І, с.33. И.Сахаров, «Сказания...», с.322. М.Міщенко, «Народний календар», с.123. В.Скуратівський, «Дідух», с.253-255.

НЕБЕСНІ ВІКНА — один із найважливіших міфопоетичних символів. Не тільки з Сонцем, а й із Місяцем і зірками в давнину була пов'язана думка про небесні вікна. Небо — терем Божий, а зорі — вікна, з яких дивляться ангели. Предки були переконані: як тільки народиться людина, то Всевишній прорубує в небі віконечко і садовить до нього ангела дивитися за ділами народженого протягом усього його життя; ангел дивиться і записує в книгу, а людям здається, що то зірка світиться. А коли людина помре — вікно зачиняється і зірка падає з неба. У стародавніх колядках співали:

Одне віконце — ясне сонце,
Друге віконце — ясний місяць,
Третє віконце — ясні зірки.

У перший день Святого тижня (на Великдень), зустрічаючи весну, предки ходили дивитися з пагорбів на гру променів Сонця, яке сходить і, як тільки воно з'явиться на краю небосхилу, починали приспівувати: «Сонечко! Сонечко! Виглянь у віконечко!» Приспівували до сонечка і тоді, коли темні хмари закривали небо: «Сонечко! Сонечко! Відчини, Боже, віконечко!» Приготовляючи ввечері опару для поминальних млинців, господиня ставала навпроти Місяця і замовляла: «Місяць, ти, місяць, золоті твої рожки! Виглянь у віконце, дмухни на опару».
(Див. СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, ЗОРІ, ВІКНО).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.50. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.88. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.83. В.Топоров, «Окно», с.250.

НЕБЕСНІ ВОРОТА — брама, яку відчиняє Бог у небі, через неї у Святу ніч перед Великоднем до своїх нащадків приходять духи-душі померлих дідів-прадідів. Ними ж приходить весна, чарівна богиня кохання Леля, та новонароджені діти-душі, а також нові істоти та явища, здоров'я, урожай, тепло. Через ці ворота добрі боги несуть дари і благодаті людям. Небесні ворота відчиняються на магічні дії, а тому в ці дні чаклували. До таких обрядодійств належить і дещо загадкова веснянкова гра «Ворота»:

— Воротаре, воротаре, вітвори воротонька!
— А хто воріт кличе? — Князеві служеньки.
— А що за дар везуть? — Ярії пчолоньки!
— Ой ще ж бо нам мало! — А ми вам додамо.
— А що ж нам додасте? — Молоду дівоньку
В рутянім віночку!

Цими ж ворітьми відходять душі померлих у вирій. Улітку, коли спека, закликали небесні ворота відчинитися, дати землі воду, а за негоди просили Сонце зійти на землю.
(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ВОРОТА, НЕБЕСНІ МОСТИ, ЛЕЛЯ).

Літ.: Золотослов № 156-158, 232. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.92, 256, 258. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.200. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.241-248 та ін. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.79. М.Міщенко, «Народний календар», с.48. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.46.

НЕБЕСНІ МОСТИ символізують зв'язок між небом і землею, божеством і людиною. Два береги, які з'єднуються мостами, — це два світи: земного існування і смерті, вічного життя і безсмертя. Міст — це перехід від реального до нереального.

Предки вірили, що коли Бог-Творець відчиняє небесну браму, то нею по калиново-кленово-сонячному мосту приходить до людей весна, чарівна богиня Леля. Для молоді теж існував міст — вербовий, міст кохання, любові, одруження. У веснянковій грі «Мости» дівочий «полк» добивається перепустки від парубків, які стережуть «міст», а поскільки ті не хочуть пропускати їх за жоден викуп, то мусять дати одну дівчину з-поміж себе. Так урешті-решт парубоцька громада одну за одною виловлює всіх дівчат:

— Королі, королі, пустіть нас до гір воювать.
— Не пустимо, не пустимо — мости поломите.
— Як ми мости поломимо, ой то ми вам заплатимо
Срібними рублями, срібними рублями.

В обряді вінчання вербова дощечка заступає кладку чи міст, по якому дівчина символічно переходить від дівочого життя до родинного.

Доречно згадати і про ритуальні бої, які відбувалися переважно на мостах. Отож під час ритуальних новорічних змагань у буковинських Вашківцях традиційна «борінка» велася на кладці через потік. Масковані хлопці приходили сюди опівночі, тобто в кульмінаційний момент зміни старого року новим. Суть

змагання полягала в тому, що обидві команди «тручали» (витісняли) одна одну з кладки, не вдаючись до рукопашного бою. Під час «тручання» у хлопців тріщали ребра, й траплялися випадки каліцтва при падінні у воду. Переможцем вважалася «Маланка», якій вдалося зіштовхнути суперників з кладки. Їй належало почесне право розпочинати колядування на чужій території.

Небесний міст подибуємо у загадках: «Золотий міст на сотню верст» (промені Сонця); «Простягнувся міст на сім верст, а в кінці моста золота верста» (дні тижня, неділя); «Намощений міст на сім верст, на мосту яблуня, на яблуні цвіт на весь вільний світ» (сім тижнів Великого посту і Паска).

(Див. МІСТ, НЕБЕСНІ ВОРОТА, ПЕРЕПРАВА, ЛЕЛЯ, МЕЛАНКА, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: А.Потебня, «Объяснения малорусских и сродных народных песен». В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки» (розділи: «Переправа»; «У огненной реки»). М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.287-289. С.Килимник, «Український рік...», т. II, с.240-248; т. III, с.32, 50 та ін. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.253. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.189-196. Л.Кун, «Всеобщая история физической культуры и спорта», с.104. В.Топоров, «Мост», с.176. А.Топорков, «Мост», с.268.

НЕБО — вважається місцем перебування Бога і ангелів. Небо *повітряне* — простір від землі до тверді, тобто місце, де царюють птахи. Там бувають повітряні явища і знамення: блискавки, грім, вітер; звідти падає дощ, сніг і град. Небо *вишнє* — там, де, за народними уявленнями, знаходиться престол Божий і де Бог показує свою велич і славу ангелам та угодникам своїм.

В українських колядках Господь сперечається зі св. Петром про те, що більше — земля чи небо. Цікаво те, що Петро стає переможцем у цій суперечці:

Господь каже, що небо більше,
А Петро каже, що земля більша.
....
Як зміряли,
То повірили:
Небо меншеньке,
Бо все рівненьке;
Земля більшенька —
Гори-долини.

Найархаїчнішим космогонічним протиставленням було протиставлення «Небо — Земля». На якихось дуже ранніх стадіях існував культ Неба і його дружини — Матері-Землі. Небо у міфології різних народів — храм богів, найвища і найсвятіша їхня сила; світ Прав. Слова, що означають небо, переважно є і назвами Бога. У стародавніх замовляннях чуємо таке молитовне звернення до Сварога, його дітей та внуків: «Ти, Небо, чуєш! Ти, Небо, бачиш!.. Зорі ви ясні! Зійдіть в чашу брачну, а в моїй чаші вода із загорного студенця; Місяць ти красний! Зійди в мою кліть... Сонце ти привільне! Зійди на мій двір». Небо вважалося «нетлінною ризою Господньою». Предки боготворили небо, вважаючи його вічним царством, з якого ллються сонячні промені, світять і Місяць, і зірки та падає животворний дощ. Небо не одне, а їх багато, гадали предки. Усі небесні світила — це одна родина: Сонце колись було в образі жінки; Місяць — чоловік, а зорі— то їхні дітки, як про те співається в колядках. Головним божеством неба вважався Сварог, бо він саме небо і його світло. Бог Сварог живе на Сьомому небі. Пізніше Сварога заступив Перун, бог війни і миру. У небесному царстві живуть сини Сварога — Сварожичі. Там живе божественний його син Дажбог-Сонце. Разом із Сонцем Дажбожим приходять на землю і життя людини, урожай, приплід худоби. Для всеплодючої Матері-Землі Небо— це вогонь і вода, які є найбільшими чистителями і святителями. Але видиме

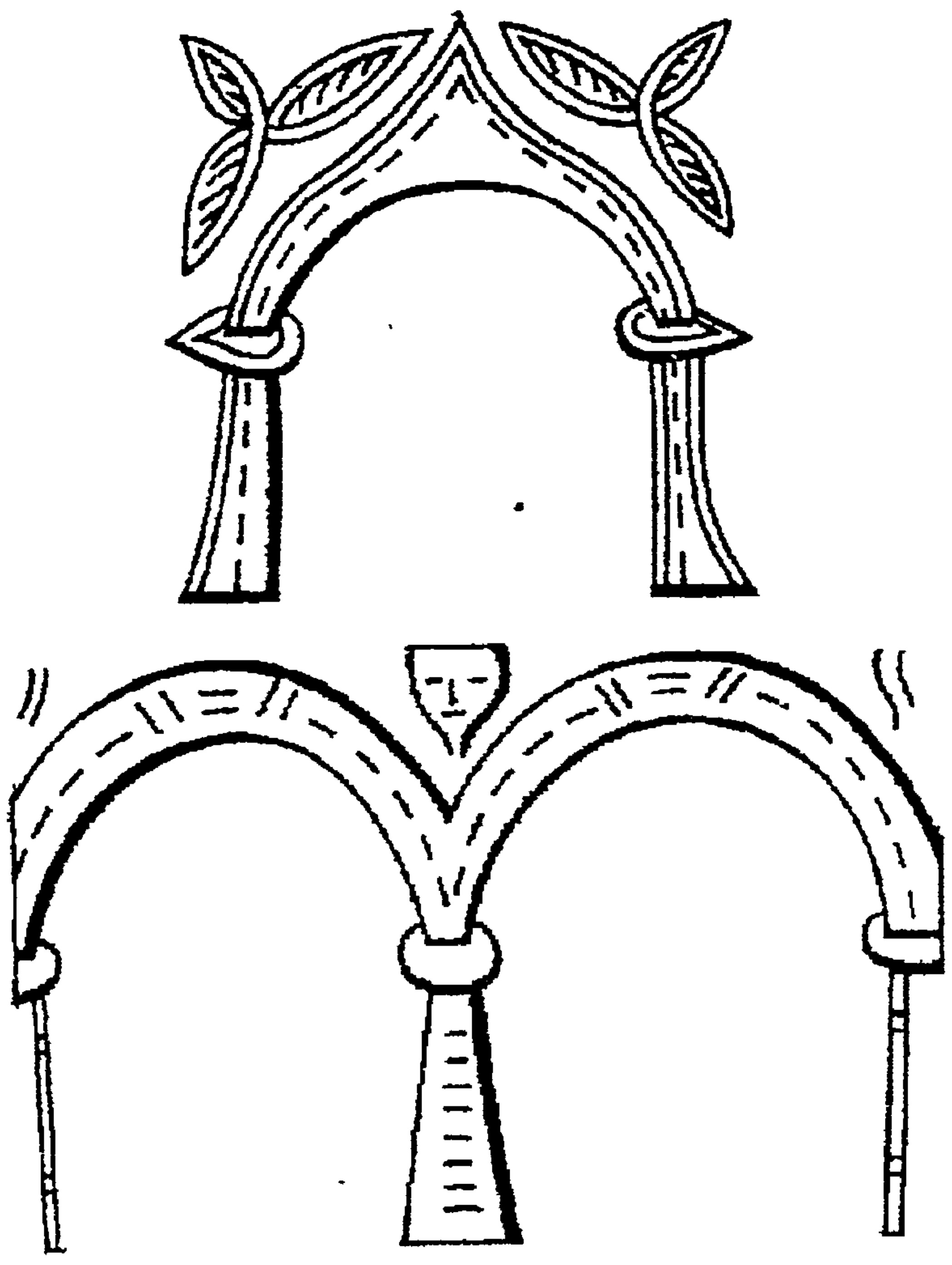

Символічне зображення небосхилу на браслетах XII—XIII ст.

небо — то лише частина всього безмежжя. Спалахом блискавиць бог Перун на мить відкриває його, і лише під час Страшного суду Всебог відкриє все небо: тоді вогонь Сварога спалить усе навкруги.

Небо також уявлялося горою. Ця міфічна гора, яка часто згадується у переказах, називається скляною або кришталевою. На ній стоять золоті палаци, ростуть дерева з золотими яблуками, шкірка яких миттю заживляє рани; жива вода б'є ключем, а золота, срібла і дорогоцінних каменів не злічити. Нічне небо, усіяне такими скарбами, уявлялося божественним покровом. Світло-голубе, яскраве небо, вважалося, знаходиться за хмарами або за дощовим морем; щоб досягнути царства Сонця, Місяця і зірок, треба перепливти повітряні води. Таким чином, небо уявлялося островом, оточеним з усіх боків водами. Про такий чарівний острів Буян згадують народні замовляння.

Народні прислів'я говорять: «Бачить Бог з неба, що кому треба»; «До Бога високо». У народній пісні є слова: «А йому, як Богові, що живе високо на небі!»

(Див. ЗЕМЛЯ, ПРАВ, СВАРОГ, ПЕРУН, СЬОМЕ НЕБО, ВОДА, АНГЕЛ, СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, ЗОРІ, ДАЖБОГ, СВАРОЖИЧ, ВОГОНЬ, ЖИТТЯ, БОГ ВСЕБОГ, СТРАШНИЙ СУД).

Літ.: Золотослов № 1-20; Колядки та щедрівки, с.43-45. СУМ за ред. Б. Грінченка, т. II, с.537. Мифологический словарь, с.666. Я.Головацький, «Народные песни...», II, с.32, №44; «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.14, 23. П.Чубинский, «Труды...», III, с.307, №38-Г; с.344, №75-А;

«Мудрість віків», кн. 1, с.11-12; «Ангели на сходах неба», с.3. Г.Булашев, «Український народ...», с.238-252. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.340. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.33-34, 42, 59-60, 62-67, 211; т.2, с.69-72, 193, 382; т.3, с.136, 233-234, 388. В.Богданов, «Народная космография». Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.633-637. А.Голан, «Миф и символ», с.12-21. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.47. Н.Брагинская, «Небо», с.206-208. А.Гура, «Символика животных...», с.19, 20, 62, 82, 88 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.75, 98, 126, 145 та ін.

НЕВИДИМКА. Предки вірили в те, що ті чи інші речі здатні зробити свого господаря невидимим, хоча б за ним дивилися сто очей. Наприклад, кісточка-невидимка, яка, мовляв, є в чорній кішці. У такої кішки вся шерсть має бути чорною, без жодного білого волоска. Коли знаходилася така кішка, знахар варив її у чавунному котлі багато (іноді до двадцяти) ночей поспіль доти, доки не розваряться всі кістки, крім однієї. Ця кісточка і є невидимка. Коли знахар або та людина, яка замовила кісточку-невидимку, не витримувала: засинала або згадувала про свою сім'ю, чи знахар не так прочитав замовляння, то нечиста сила викрадала її. Кому з роду написано знайти кісточку, той і з першого разу знайде; а кому ні, той хоч сто кішок виварить, а не буде нічого.

Коли хто бажає мати шапку-невидимку, то повинен знайти на Благовіщення (24 березня/7квітня) вужа, відрубати йому голову, взяти три горошини і закопати їх з головою вужа під покуттю. До Великодня ці горошини мають прорости. Вирвавши їх, треба піти з ними до храму. У цей час у храмі ходить дідько в золотій шапці і всіх смішить, а його ніхто не бачить, тому що ця шапка — невидимка. Тоді треба підкрастися до нього і зненацька схопити ту шапку. Дідько буде давати за неї великі гроші, та брати їх не годиться, тому що за допомогою цієї шапочки можна дістати все, чого забажаєш. Невидимкою стає і той, хто знайде цвіт папороті і закладе собі за щоку.

Добувається шапка-невидимка ще таким чином: під час Христової утрені, коли обходять церкву хресним ходом, треба бігти додому, зустріти надворі свого домовика, зірвати з нього шапку, одягнути на нього свою і хутчіше бігти назад до церкви, щоб встигнути до закінчення хресного ходу.

У народних оповіданнях роль шапки-невидимки часто належить чарівному колу, яке обводить парубок у третю ніч — найстрашнішу, щоб сховатися від відьом. Першу ніч його закриває образ Божої Матері, другу— сковорода в печі. За білоруським повір'ям, відьма, обмотуючись ниткою із прядива, робиться невидимою. (Див. МАГІЧНЕ КОЛО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кіт, КВІТКА ЩАСТЯ).

Літ.: З живого джерела, с.479-481. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.14. Д.Щербаківський, «Сторінка з української демонології», с.550. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.142. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.130. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.278; т.2, с.195; т.3, с.234. И.Сахарев, «Сказания...», с.108. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.438-470. А.Гура, «Символика животных...», с.37, 51, 75, 78 та ін.

НЕДОЛЯ — злий дух, ворог долі. Якщо людина не ладить з долею, то треба чекати недолю в гості. В українських казках та легендах недоля, злидні — фантастичні злі істоти, тісно пов'язані з життям людини, її душею. В інших випадках доля чи недоля зливаються з образом домовика, спорідненим, очевидно, з ідеєю предків, роду. Буває, що недоля карає людину за гріхи її предків.

Словник Б.Грінченка: «Його жінка кляла-проклинала: «Бодай тебе, козаче сіромахо, побило в чистому полі три недолі: перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав, друга недоля — щоб ти козаків не догнав, третя недоля — щоб тебе козаки незлюбили і в курінь не пустили».

(Див. ДОЛЯ, ЗЛИДНІ, ДОМОВИК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.544. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.58. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.340. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.196, 200, 201.

НЕЗНАЙКО. Суть цього казкового мотиву в тому, що герой повертається додому та або удає, що нічого не пам'ятає, або й насправді забув своє ім'я, своїх батьків, свій дім. Тепер він — нова, інша, переороджена людина з іншим іменем.

(Див. НЕУМИЙКО).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.135-136.

НЕОПАЛИМА КУПИНА — терновий кущ, оберіг від пожежі. 4 вересня у завершальне свято на честь Перуна, який у цей день замикає блискавку й грім та їде в свої небесні палати відпочивати, предки палили вогнища з тернового гілля, яке горить і не згоряє. Перед вогнищем проголошували замовляння проти пожежі, приносячи щедрі жертви богові. Неопалима купина — терновий кущ, бачений Мойсеєм на горі Хорив, прообраз Пресвятої Діви Марії; таку назву має одна з чудотворних ікон Божої Матері, свято якої відзначається також 4 вересня.

Літ.: А.Кримський, «Звенигородщина...», с.45. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.275, 346.

НЕСТОРІВ ДЕНЬ — 27 жовтня/9 листопада. Якщо в домі хтось хворів, у цей день брали на себе його роботу й мовчки її виконували. Найчастіше пряли ряднину й наступного ранку освячували її в церкві.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.108.

НЕУМИЙКО — казковий герой, що уклав угоду з чортом, який забороняє йому митися. За це чорт дає йому багатство, після чого герой одружується. Протягом 15 років він «не стрижеться, не голиться, носа не втирає, одежу не міняє», після чого каже: «Ось служба моя і закінчилася». Далі чорт рубає його на дрібні шматки, кидає у казан і давай варити; зварив, вимив і склав знову, як потрібно. Потім покропив живою і мертвою водою.

Заборона вмиватися була майже обов'язковою частиною деяких обрядових заходів. Строк заборони

Неопалима Купина. Гравюра. Київ, 1624

складав 30 днів, 100 днів, п'ять місяців і т. д. Посвячений не тільки не вмивався, але й обмащувався сажею і так ходив до початку збору врожаю. Вважалося, що від перебування у стані невмитості, невпізнаності, чорноти залежав урожай. Невмивання також якимсь чином було підготовкою до шлюбу. В одній казці розповідається, як привели героя, всього оброслого мохом. Дівчина обстригла його, поголила і вийшла за нього заміж. Таким чином, невмивання є досить складний за семантикою обряд, пов'язаний з невидимістю і сліпотою, з тваринним образом і з невпізнанністю, також із перебуванням в країні смерті.

(Див. НЕЗНАЙКО, ВОДА, ПОСВЯЧЕНИЙ).

Літ.: В.Пропп, «Историчсскис корни волшебной сказки», с.133-135. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.2, с.191, 388-389; «Народныс русскис сказки» 278.

НИЙ (Ния) — провідник душ на той світ. Один з найстрашніших демонів царства мертвих: величезний горбатий дідуган з довгими волосатими руками-лапами. Вічно злий та ниє, тому що доводиться працювати і вдень, і вночі — приймати грішні душі померлих.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.396.

НИКОНІВ ДЕНЬ — 24 грудня. Казали, що цього дня «Никон стоїть біля вікон». Вірили, що Сонце опускається на землю золотою драбиною, бо наступного дня має прийти Спиридон Сонцеворот.

(Див. СПИРИДОН СОНЦЕВОРОТ).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.124.

НИТКА пов'язана здебільшого з темою життя і смерті. Так, на Гуцульщині існувало повір'я: «Є така нитка, і ніхто її не видить, а вона вночі тихенько приляже до християнина і ссе... то кажуть: тихе, спокійне, як ниточка». Через нитку відбувається сполучення між землею і небом. Згадаємо казковий сюжет про «дурня», який спускався з неба по мотузці; повір'я про те, що пряжу, випрядену на Святий вечір, можна закинути на небо і стягнути нею зірку; що з талькою, залишеною на мотовилі на ніч із суботи на неділю, «в ясну літню ніч відьма летить у небо, обв'язує зорі і, спустившись на землю, стягує їх обережно». Показовим є повір'я, записане на Бойківщині І.Франком: «Там, де земля кінчить ся, а небо починає ся» лежить прірва, через яку перекинуто кладку, «таку вузеньку, як ниточка, то душа мусить іти по тій кладці».

За допомогою нитки (мотузки, шматка полотна) здійснювався зв'язок між землею і «нижнім світом». На Поділлі вірили, що позичати голку треба з ниткою: «щоб було чим витягти з пекла». Нитки вважались атрибутом потойбічного світу: «за грішником котяться клубки і тягнуться нитки». Слід згадати і поширений фольклорний сюжет про те, як юнака поховали, а згодом він прийшов до своєї дівчини. Аби він повернувся на той світ, дівчина дає йому «колодочку полотна»: «ти котись, а я за тобою».

Для захисту посівів від горобців «четверговою» ниткою обводили навкруг поле. «Четвергова» нитка також вважалася лікувальною — нею перев'язували руку, яка боліла, чіпляли на шию від лихоманки — «ходи, поки загубиться». Нитку випрядали до схід сонця на порозі хати, спосіб прядіння відрізнявся від звичайного — пряли лівою рукою, а нитку закручували зліва направо. Для розпізнання «відьминої» корови використовували нитки, випрядені на Андрія, в Чистий четвер і особливо на Купала. При захворюванні дитини нитку пряли за одну ніч, запарювали її водою і до схід сонця протягом трьох днів купали в ній дитину. Нитка, випрядена в Чистий четвер і взята на «могилки» на Великдень і на «діди» (поминальні суботи), давала змогу побачити померлого «діда».

Вирізняли також нитку, що випрядалася дівчинкою-підлітком, яка вперше сіла за веретено або пряжу. На Закарпатті такій нитці приписувалися магічні властивості: «добра на суд — таку людину не осудять»; у Русальну п'ятницю такою ниткою можна схопити в хліві відьму («бусурканю»).

У численних прикладах нитка виступає агентом різного роду перетворювань, при цьому виразно відчутний її зв'язок з «нечистою силою». Згадаємо хоча би відоме повір'я про здатність відьми (чорта) перекидатися клубком ниток.

(Див. МОТУЗКА, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ВУЗОЛ, ПРЯДКА).

Літ.: Б.Гринченко, «Этнографичсскис матсриалы...», вып.1, с.221. І.Франко, «Людові вірування на Підгір'ю», с.163. В.Гнатюк, «Знадоби...», с.136, 164-166. Я.Пастсрнак, «Звичаї та вірування...», с.329. К.Шсйковский, «Быт подолян», с.24, 41. Н.Сумцов, «Культурные персживания», с.268. Д.Ефимснко, «Сборник малороссийских заклинаний», с.21. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.50, 53, 56-57, 80, 94, 138-143.

НІГТІ. Мотив покарання за гріхопадіння першопредків проглядається у легендах, де з'ясовується походження нігтів у людини. Ще як чоловік не був грішний, він мав рогове тіло. А після порушення Божого заповіту втратив його, хіба що залишилось воно на нігтях.

За повір'ям, як відріжеш нігті, то треба їх у пазуху забрати, бо коли чорт їх познаходить, то пошиє собі шапку, і тоді його ніхто й не побачить, бо шапка та зветься невидимка. Зрізані нігті не можна кидати будь-де: на тому світі доведеться лізти на круту гору, і нігті знадобляться. Це треба робити й тому, що на Страшному суді ангел буде переводити душі померлих через місток, тонкий, як соломинка, і спитає: «Де нігті?» Якщо їх не буде, то та людина повинна буде шукати їх до тих пір, доки всі не познаходить. Також, за повір'ям, дитині до року не можна стригти нігті — буде злодієм. Старовірці обов'язково вимагали, щоб зрізані нігті клали разом із тілом у домовину, а також носили такі обрізки у перснях. Подекуди знахарі обрізали з рук і ніг хворого нігті, вміщували їх у спеціально зроблений в яйці отвір, заліплювали його воском і заносили яйце в ліс із надією, що якийсь хижий птах забере його разом із хворобою.

(Див. НЕВИДИМКА, ВОЛОССЯ).

Літ.: Труды этнографичсско-статистичсской экспсдиции в Западно-Русский край.., с.146. Галицько-руські народні лсгснди, т. XII, с. 21. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.95. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.96, 98. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1,

с.62; т.2, с.389; т.3, с.52, 382. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.469. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.95, 109, 110, 170, 179-181, 185. А.Гура, «Символика животных...», с.378, 608, 648. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.37. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.144.

НІЖ — символ сили, боротьби, захисту, жертвоприношення, справедливої помсти. Якщо ніж окропити святою водою і кинути у вихор, то він упаде на землю почервонілий від крові нечистого. У руках лиходія ніж набуває символічного значення наглої смерті, зла, несправедливості.

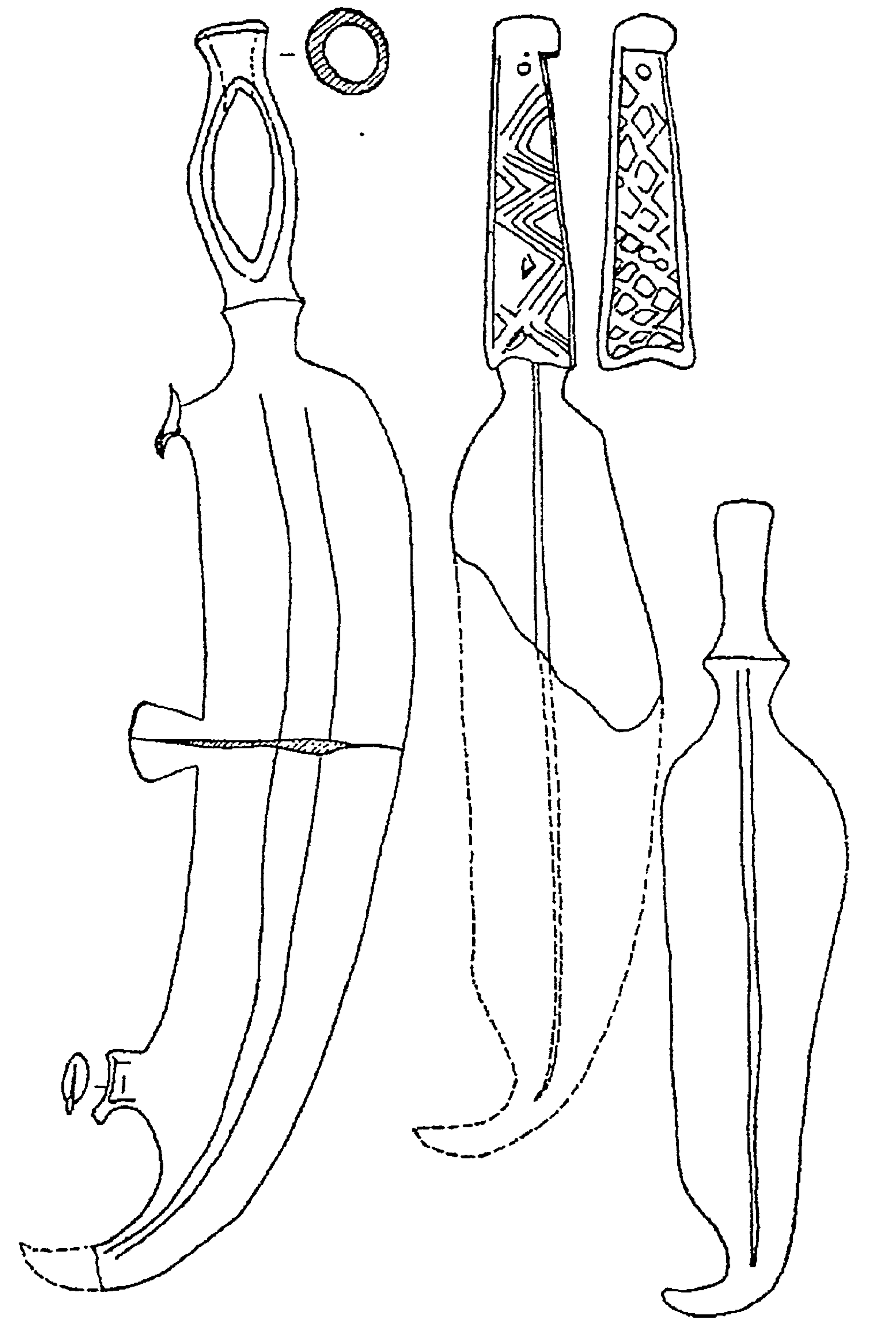

Бронзові жертовні ножі XVI—XII ст. до н.е. (за А. Таллгреном та В.Бочкарьовим)

Ніж часто виконував оберегову функцію. Його клали в колиску немовляті від уроків, брали з собою, коли несли дитину хрестити. Коли дитина вперше піде, то щоб багатою була, треба було умовно черкнути ножем між ніг, що значить перерізати пута. За повір'ям, поширеним на Закарпатті, подорожньому нічого не загрожує, якщо при ньому буде ніж. За допомогою ножа здійснюються чарівницькі дії, ворожіння. З ним пов'язано низку звичаїв, наприклад, ножа не можна залишати на ніч на столі, на Головосіки взагалі не брали до рук ножа, навіть хліб ламали. Ножем припікали виразки, лікували рани від укусу змії. На Поліссі, виходячи із житла після родів, жінка затикала за пояс ніж. Мати клала під себе ніж, коли годувала дитину грудьми. Коли кум з кумою йшли до церкви хрестити дитину, то переступали через ніж, покладений на порозі, аби до ще не хрещеної дитини «не міг підступити нечистий дух». Разом з вогнем ніж є містичним охоронцем життя праведної людини, її заступником і другом.

(Див. АМУЛЕТ, УРОКИ, ВИХОР, ЗАЛІЗО, ЧАРІВНА ПАЛИЦЯ).

Літ.: В.Милорадович, «Житье-бытье...», с.222. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.99. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.133; т.3, с.245. Ф.Злоцкий, «Из суеверий и обычаев...», с.210. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.545, 712. В.Отрощенко, «Идеологические воззрения племен...», с.13. А.Топорков, «Нож», с.274-275. А.Гура, «Символика животных...», с.136, 141, 145, 147 та ін. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.66; «З народної медицини України», с.30. Л.Кожуховська, «Ніж», с.85. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.254-259.

НІМБ (гало) — у стародавні часи символізував сонячне коло, осяйну корону, яка увінчує голову небесного бога. Промені Сонця уявлялися золотим божественним волоссям: майже в усіх індоєвропейських народів стосовно Сонця вживається епітет «золотокудре».

Німб — круг навколо голови при зображенні святих, ангелів, пророків, що символізує випромінювання від них Світла Божого. Християни почали використовувати німб з IV ст.

(Див. АСТРАЛЬНИЙ КУЛЬТ, СОЛЯРНИЙ КУЛЬТ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1060. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.47, 102, 112. М.Драган, «Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст.», с.12, 24-26. Дж. Купер, «Энциклопедия символов», с.215.

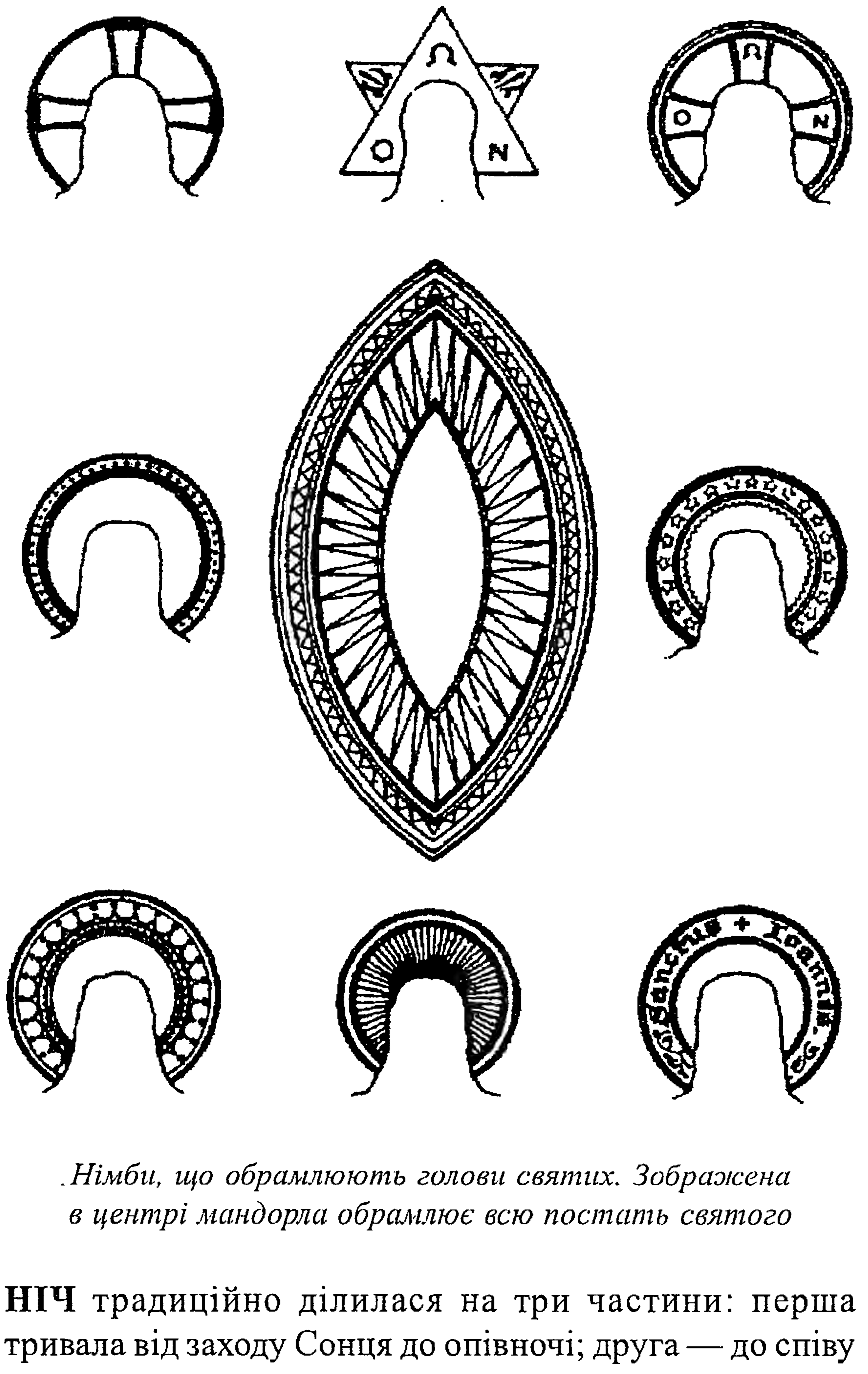

Німби, що обрамлюють голови святих. Зображена в центрі мандорла обрамлює всю постать святого

НІЧ традиційно ділилася на три частини: перша тривала від заходу Сонця до опівночі; друга — до співу півнів; третя закінчувалася зі сходом Сонця.

За народними уявленнями, ніч — мати смерті та сну. Живе на протилежній від вирію стороні, на далекому заході, де кінчається земля. Коли на землю приходить богиня ночі, богиня смерті Мара теж приходить із царства мертвих, щоб забрати з собою наступну жертву. У багатьох народів богиня ночі уособлювалася в жіночому образі з вуаллю, посипаною зірками. Ніч — це пора, коли мерці (а вони, за повір'ям, сильніші за живих) запалюють своє світило — Місяць. Глупа ніч символізує первісну пітьму, яка була на початку світу. У міфології давніх українців Чорнобог — бог ночі, ворог світла; його царство — ніч на землі.

Іноді день і ніч уявлялися братом і сестрою. Народна загадка, що означає «рік», так про це говорить: «Я старий, від мене народилось дванадцять синів (місяців), у кожного по тридцять синів красних, по тридцять дочок чорних (дні і ночі)»; інша загадка означає «ніч і день»: «Сестра до брата в гості їде, а брат від сестри в ліс ховається».

Ніч, вечір, смерк — охоронці людини, замикачі зла. У замовляннях ніч, на відміну від християнського світосприймання, де вона випускає на волю ворожі сили, — час особливо дійовий, особливо магічний. Стихійний атрибут ночі — кінь: ніч (вечір) сидить на коні. «Вечір на коні» прикликали для того, щоб «нудити» людину любовною тугою. У деяких замовляннях «ніч на коні» відіграє заспокійливу роль. Ночі присвячено істинно язичницький гімн, що вражає своєю емоційністю і поезією: «Ніч темна, ніч тишна, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному, замикаєш ти комори, дворці і хлівці, церкви й монастирі і київські престоли: замкни моїм ворогам губи і губища, щоки й пращоки, очі й праочі, щоб вони на мене, нарожденну, хрещену і молитвяну рабу Божу Марію, зубів і очей не витріщали, гніва в серці не мали, щоб усе поважали і в добрих мислях мали».

Народні прикмети: коли Сонце закотилося за обрій — не кидай на вулиці сміття: сваритимешся; не починай тоді цілої хлібини, бо «господарство піде не на лад». Віддавати тоді позичені гроші також не добре, бо не будуть водитися, так само на ніч не дають із хати якісь речі. Дивитися у вікно до самої ранішньої зорі — гріх; не залишають на столі ніж — «дідько заріже». Коли мати купає дитину на ніч, то не повинна виливати воду до ранку, щоб не нашкодити дитині. На ніч потрібно накривати діжку з водою і глечик з їством, щоб не напаскудив туди нечистий.

(Див. СМЕРТЬ, СОН, МАРА, ЗОРЯ, ЧОРНОБОГ, СМІТТЯ, ХЛІБ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: Замовляння, с.193. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.567. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.19-20. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.357. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.53-55, 86-87, 93, 276-277, 304-305, 337-338, 349-350, 377-378; т.2, с.99, 323, 325-326; т.3, с.35, 390. М.Новикова, «Коментар», с.203. А.Гура, «Символика животных...», с.36, 45, 87, 113 та ін.

НІЧ ВОРОЖІННЯ — ніч перед Новим роком. Тоді Всебог відкриває зоряне небо, Ясен-Місяць веде розмову з богом Колядою і зірками, тоді ж Коляда призначає кожній зірці новонароджену душу. У цю чарівну ніч треба бути обережним, бо всі злі духи лісів, вод, ярів, скель чатують на людину і теж святкують і веселяться аж до третіх півнів. Відьми в цей час летять на кочергах на Місяць — виганяють туди Старий рік.

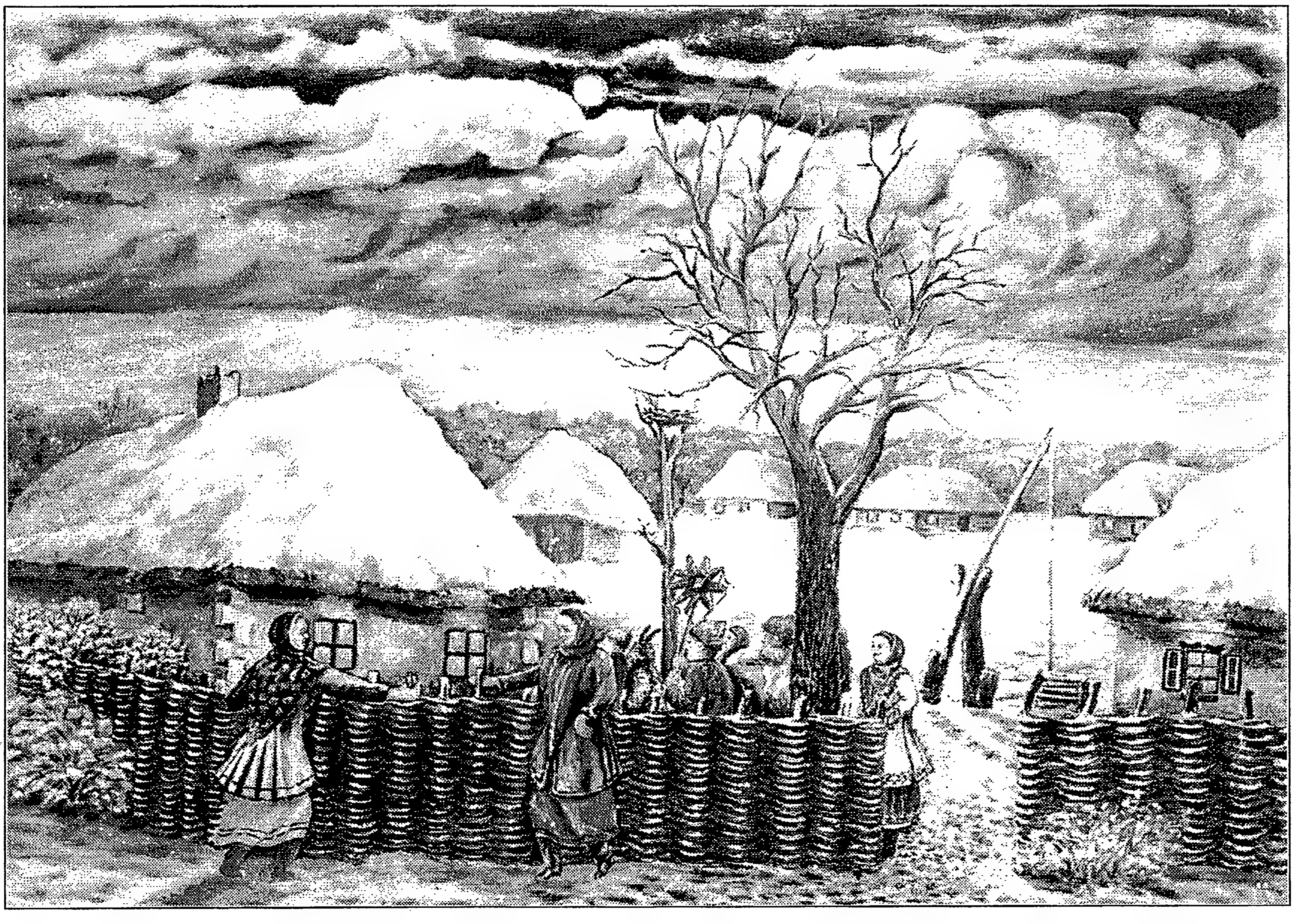

Гадання на кілках. Худ. І. Лисенко. 1987

У давнину рівно опівночі 12 волхвів ходили урочисто ставити біля своїх святинь снопи збіжжя, а раненько йшли дивитися: на якому з них найбільше інію, тим зерном і засівали більшу частину поля. Рівно опівночі вода в річках перетворюється на вино, а перед першими півнями горять зачаровані скарби. Тоді, найчастіше вселившись у корову, бика, коня чи козу, ходить по хатах людська Доля...

У цю ніч молодь збирається на вечерю. Вона проходить дуже весело — із щедрівками, танцями, музиками. Під час такої спільної вечері проводять і спільні гадання-ворожіння на майбутній рік. Часто виходили на вулицю й питали в першого стрічного ім'я — таким чином відгадували ім'я нареченого або нареченої. Іще рахували поліна, принесені в хату. Якщо їхня кількість парна, то скоро бути весіллю. Потім, заплющивши очі, брали навмання одне з них: якщо поліно має кору та пряме, буде багатий, гарний і добрий чоловік, а якщо без кори та криве — бідний та поганий. Також витягали солому зі стріхи: якщо вона з колоском, то й з достатком буде життя. Ще насипали на купки жито, біля кожної купки ставили воду, приносили півня з курми та дивилися, чия курка або півень що почне робити: їсти, пити, співати, битися або ховатися. Лягаючи спати, клали під подушку гребінця і нашіптували: «Суджений-ряджений, розчеши мені голову». Хто присниться, з тим і випаде пошлюбитися. Перед сном клали на тарілку з водою кілька цурупалків з віника, приказуючи: «Суджений-ряджений, перевези через місток!» Якщо вранці цурупалки приставали до вінця тарілки, то дівчина побереться з тим, хто приснився. То все ворожіння про судженого або суджену. А ще вранці на Новий рік міряли воду: коли вода прибула, то корови будуть давати більше молока, ніж у минулому році, і навпаки. Жінки виходили до хліва і дивилися, куди головою лежить корова: якщо на схід, то отелиться вранці, на південь — удень, а на північ — то ввечері. Діти клали батькові в один чобіт шматок хліба, у другий — вуглину. Він просив подати якийсь один чобіт: якщо випадала вуглина, то рік буде голодний, а хлібець — щедрий. На Гуцульщині в цю ніч господиня вдягає чоловічу шапку і з хлібом та коновкою виходить до води. Там вона тричі занурює хліб у воду і примовляє: «Не хліб купається у воді, але я — в здоров'ї і силі!» Набираючи води в коновку, вона примовляє: «Я не беру воду, але мед і вино!» Повертається газдиня до хати, всі сплять — ніхто нічого не чує. Вона навшпиньки підходить до дітей і торкається їхніх голівок мокрим хлібом, промовляючи: «Аби були такі величні, як святий Василь величний». Потім у коновку кидає кілька срібних монет. Ранком на Новий рік уся родина вмивається тією водою. Дівки-чарівниці у цю ніч збирають зілля *нечуй-вітер*. Хто його знайде, — а росте воно в таких місцях, що тільки чарівниці знають, — той може зробитися «нечуваним і небаченим».

(Див. НОВИЙ РІК, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, ВОРОЖІННЯ, ДОЛЯ, ЩЕДРІВКИ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Нечуй-вітер. Новорічна трава).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.121-128. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.146-148. В.Скуратівський, «Дідух», с.24. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.11.

НІЧНИЦІ (полуночниці, мари) — демони, які нападають уночі на малих дітей і змушують їх кричати від болю. Всіх їх — дванадцять сестер. Замовляння проти них читали у лазні: «Нічниця ти, мати, не грай ти над дитиною, грай над собою, над парком, над жарком і над кам'янкою». Замовляння супроводжувалися діями: дитину ніжками направляли у піч, ніби засилаючи туди хворобу. Під час лікувального обряду знахарка тупотіла ногами, проганяючи нічниці у відкритий димохід. Кращий засіб від безсоння: класти під подушку траву, яка росте на солом'яних дахах, або вмиватися водою, відкривши заслінку в печі і засунувши туди голову.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, СОН).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.42, 126. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.308, 400, 481, 487. С.Толстая, «Ночницы», с.275. А.Гура, «Символика животных...», с.242, 373, 732.

НОВИЙ РІК — перше число першого місяця року; свято народження Місяця (1/14 січня). Новий рік розпочинається напередодні Щедрого вечора. Усі дії цього святкування спрямовані на вблагання бога врожаю та багатства Спаса та бога приплоду Велеса, щоб вони прийшли до господаря і, переконавшись, що він працьовитий, послали в Новому році добрий урожай та гарний приплід. Первинна назва Місяця загубилася протягом тисячоліть і змінилася на ім'я Василь. Василь-Василечко став символом високоморального, працьовитого, ніжного й розумного юнака. Для дівчини то вимріяний милий, який після «благословіння-поради» матері та батька вирушає на «Місяці-човнику» в подорож по свою майбутню дружину.

Існує традиція, згідно з якою на Василя всі перебрані вдень збираються в умовленому місці, переважно на перехресті доріг, де ще в дохристиянські часи відбувалися різні колективні церемонії. Поступово сюди сходяться люди, охочі до розваг. Такі загальносільські свята відомі на Північній Буковині під назвами *схід*, *пляс*, *данець*. Класична форма їх організації — коло. У центрі його розташовуються музики й парубки, на певній відстані від них стоять дівчата. Танці відбуваються між внутрішнім і зовнішнім колом. Специфіка новорічного «данцю» полягає в тому, що хлопці приходять перебраними. Вони не тільки танцюють, а й змагаються у лицедійстві, кожна маска старанно розігрує свою роль.

Василя згадували і в інші дні року: 13 березня — Василь-крапельник; 4 квітня — Василь-сонячний; а 24 серпня на честь Василя старалися прибрати стайні, кошари, клуні, стодоли, повітки.

У давній Україні рік спочатку починався 1 березня, з 1348 р. — 1 вересня, з 1699 р. — 1 січня.

(Див. МІСЯЦЬ, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, МЕЛАНКА, СПАС, ЩЕДРІВКИ, ВЕЛЕС, НІЧ ВОРОЖІННЯ, ВАСИЛЯ, ПЕРЕХРЕСТЯ, ПЕРЕБЕРІЯ).

Літ.: З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.76. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.141. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с. 5. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.267-276. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.І, с.79, 125-134.

О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с. 149-155. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.256. А.Афанасьєв, «Поэтичєские воззрения славян...», т.2, с.200; т.3, с.357-358, 364, 366. С.Толстая, «Василий», с.291-292. А.Гура, «Символика животных...», с.71, 105, 107, 115, 125 та ін. Б.Успєнский, «Филологичєские разыскания...», с.44, 88, 105, 129, 176. М.Міщенко, «Народний календар», с.12, 34, 40, 75. О.Курочкін, «Буковинська новорічна «Перебєрія», с.30.

НОВОЛІТУВАННЯ — 31 грудня. Цього дня різали порося і палили «колоду» (ночви, видовбані зі стовбура дерева). У вогонь кидали виметене з хати сміття, і горів він у Новому році шість днів. Предки починали новий трудовий рік або з весни, коли готувалися до сівби, або восени, коли закінчували збирання врожаю.

(Див. НОВИЙ РІК).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.5, 124.

НОВОНАРОДЖЕНИЙ. Існує повір'я, що новонароджених дітей приносить птах (найчастіше лелека). Рідше це корова або порося: «корова на рогах принесла» (Кіровоградщина); «паця принесла» (Закарпаття). Буває, що дітей «знаходять» у капусті. Коли перший раз кладуть немовля у колиску, кладуть разом і кота, щоб дитина добре спала. Новонародженого не можна називати зайчиком, бо буде погано спати (Рівненщина). Нерідко оберегом слугує згадування вовка або змії. Поляки змащують вулики першим лайном новонародженого теляти, болгари пришивають кістку із голови коропа до чепчика немовляти як оберіг від лихого ока.

(Див. ОБЕРІГ, ТВАРИННИЙ СВІТ, ПТАХИ).

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.91, 98, 100, 154, 155, 217 та ін.

НОГИ — у замовляннях знак просторової орієнтації, який означає «позаду», а також «внизу». Пара «в ногах» — «у головах» стійко закріплює саме останнє значення. Тому «підняти ноги» означає змінити напрям знизу вгору: «Ілля ноги підняв, кров уняв» (магічний жест).

«Між ногами» — традиційний фольклорний евфемізм для статевих органів. Звідси — «нездійсненні» завдання: відсилання якогось лиха нечистій силі «між ноги»; наказ вистригти шерсть «між ногами» у магічного барана тощо. «Тілесний низ» — особливо пильнована зона, куди не можна дістатися, і невиконання завдання тягне за собою зникнення лихих істот, що напали на людину.

Повір'я: «Як сидиш на лаві або на стільці, то не можна гойдати ногою; кажуть, чорта гойдаєш»; «Не годиться п'ятою крутити в землі, бо як хто-небудь ступить у ту ямку, то зразу короста нападе»; «Якщо хто притисне собі дверима ногу, — прикмета, що будуть гості».

Літ.: Замовляння, с. 61, 97, 140. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с. 96. М.Новикова, «Комєнтар», с. 253-254. А.Гура, «Символика животных...», с.39-41, 45, 46, 66, 73-75 та ін.

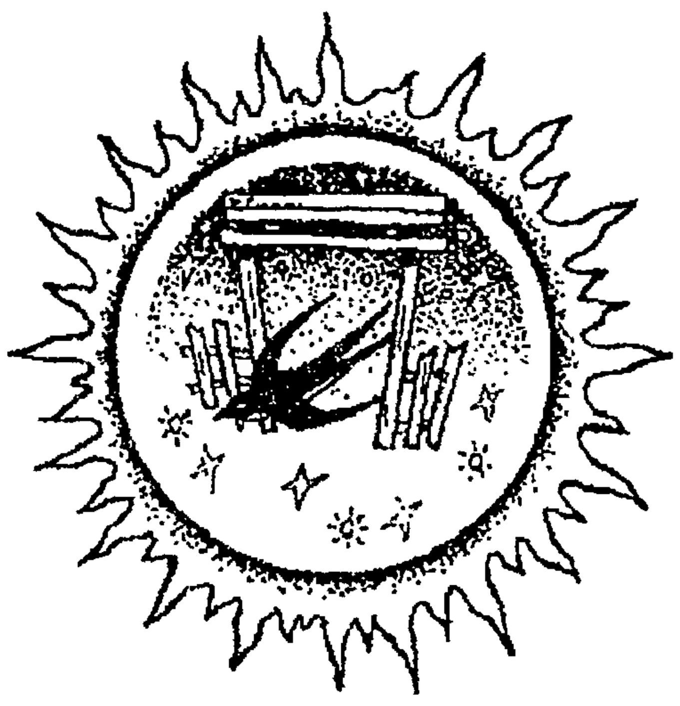

О

ОБАЯТЕЛЬ (від *баяти* — говорити) — заклинатель, казкар, чародій. Народні лікарі із давнини замовлянням і шептанням лікували різні хвороби. У народі склалося повір'я, що перевертню, якого обаянням (заклинанням) чародій обернув у вовка, можна повернути людський вигляд, якщо оперезати його знятим із себе ременем з вузлами, при зав'язуванні яких кожен раз повторювали: «Боже, поможи!»

(Див. СЛОВО, ЗАКЛИНАННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.359. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.207.

ОБДАРУВАННЯ — умилостивлення богів, демонів, стихій природи, померлих предків тощо. Всі вони, отримавши через, наприклад, посередництво колядників свою частку трапези, немовби укладали з господарями угоду, що базувалася на магічному принципі «дар за дар», «добро за добро». Ритуал маланкування, як і колядування взагалі, передбачав обов'язкову винагороду його учасників. Це не жебрацтво, а освячена віками традиція гостинності, заснована на уявленні про те, що Бог у людській подобі ходить по землі. Святочних величальників так і називали — «від Бога гості», «Божі ангели». Учасники новорічних обходів на Поділлі просили Маланці «прядива на намітку, святому Миколі на очкур». В інших місцевостях використовувалися подібні ідіоми: «підкувати Маланку», «підлатати шапку», «гуцулу на люльку», «дідові на зуб», «бабі на постоли» та ін. З особливою щедрістю маскованих парубків приймали в хатах, де була доросла дочка — майбутня наречена. Серед гостинців, якими наділяли маланкарів, були збіжжя, кукурудза, сало, ковбаси, вареники, пиріжки, оладки, яблука, горіхи, цукерки тощо. Найпочеснішим даром уважався новорічний хліб — калач або книш. Отримана колядниками їжа мала дістатися «померлим родичам», які сприймалися як опікуни сім'ї, здатні вплинути на врожайність полів, добробут господарів та приплід худоби. Залишаючи дім, маланкарі дякували за «честь і шану» і ще раз проголошували традиційні побажання на зразок «Вінчуємо Вас щастям, здоров'ям, Новим роком, абисьте дочекали від тепер за рік цієї днини» (Буковина).

(Див. КАЛАЧ, КНИШІ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ТРАПЕЗА, ВЕЛИЧАЛЬНИКИ, НОВИЙ РІК, МЕЛАНКА).

Літ.: В.Гнатюк, «Знадоби до української демонології». І.Свєнціцький, «Різдво Христове в поході віків», с.112. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір». О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.175-180. Б.Яцимирський, «Маланка», с. 47. Л.Виноградова, «Зимняя календарная поэзия...», с.147-148. В.Еремина, «Проблемы поэтики...». А.Байбурин, А.Топорков, «У истоков этикета», с.122.

ОБЕРІГ — невеличкий предмет, який носили при собі з охоронною метою. До оберегів належали наузи, нав'язи, амулети. У кінці XIX — на початку XX ст. вони ще широко застосовувалися в народній медичній практиці. Обереги завжди відігравали велику роль у житті людей, оскільки на них покладали великі надії: вони заспокоювали серце, стримували налаштовану на містичний лад уяву, охороняли найближче і найдорожче.

Б.Рибаков називає обереги XI—XIII ст. «язичницькими письменами». Серед різноманітних амулетів-оберегів (які носили на грудях, *біля серця*) є набори, скріплені металевими ланцюжками і підвішені до напівкруглої дужки, що гарантує цілісність комплексу. Один із таких комплексів складається із пташки, двох ложок, пилкоподібного предмета (спрощене зображення

Прикраси-обереги XI—XII ст.

щелепи звіра), ключа. Ложка як символ ситості, добробуту добре відома у народному фольклорі. Пташка дуже часто є символом сім'ї (не даремно до наших днів зберігся вислів «сімейне гніздо»). Ключ у даному випадку може бути символом збереження сім'ї.

Щоб уберегтися від малярії, рекомендували носити на шиї павучка у шкаралупі горіха, знайдену на дорозі жабу, око ведмедя, ріг оленя тощо. Тваринні амулети сягають, очевидно, тотемічних уявлень наших предків: іще в кам'яному віці люди носили як обереги зуби та кігті хижаків. Є відомості й про використання як оберегів підвісок із кісток покійника.

Найпоширенішими оберегами проти вроків були дрібні металеві предмети, вуглинки, сажа, попіл, свячена вода, сіль, сеча, слина тощо. Особливо популярною серед металевих предметів була шпилька. На Поліссі матері намагалися дітей до року чужим людям на очі не показувати. Коли ж доводилося це робити, то в одяг заховували шпильку, причому з лівого боку і щоб торкалася голого тіла.

(Див. АМУЛЕТ, НАУЗИ, ЗАЛІЗО, ЗАМОК, КЛЮЧ, НАМИСТО, ЛАДАН, НАВРОЧИТИ, ПАВУК, ТОТЕМ, ПОПІЛ, СЛИНА, ВОДА, СІЛЬ, СЕЧА, ОКО, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Жаба. Ведмідь. Олень).

Літ.: Н.Сумцов, «Личные обереги от сглаза», с.1, 5, 19. И.Иванов, «Знахарство, шептания и заговоры...», т.13, с.734. А.Фаминцын, «Древне-арийские и древне-семитские элементы в обычаях...», с.17. Б.Рыбаков, «Язычество Древней Руси», с.197-208, 540-542. В.Седов, «Восточные славяне...», с.266-268. Е.Рябинин, «Зооморфные украшения Древней Руси...». А.Гура, «Символика животных...», с.23, 32, 47, 48, 50 та ін. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.36-39. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.29. В.Мойсієнко, «Поліські вірування...», с.157. П.Демидович, «Из области верований и сказаний белорусов», с.128.

ОБЕРТІННЯ (Обернення, Оборотення, Обретіння) — день 24 лютого/9 березня. Від цього часу з вирію починають прилітати птахи. Першими повертаються в рідні краї жайворонки. Разом із журавлями, лелеками, граками вони несуть ключі, щоб відімкнути Небесні ворота для весни. Тоді кажуть: «На Обертіння птиця обертається до свого гнізда, діти — до хліба, хлібороб — до плуга, а чоловік — до жінки».

(Див. НЕБЕСНІ ВОРОТА, ПТАХИ, ВЕСНА, ВИРІЙ, ВИГЛЯДАННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.25. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.194. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.216-225. В.Скуратівський, «Русалії», с.580; «Дідух», с.65.

ОБЖИНКИ — кінець жнив. Предки вірили в те, що дух поля живе в останньому снопі, тому, дожавши до кінця, залишали недожатим жмут колосків жита. З них зав'язували «Спасову бороду» (то жертва богові урожаю Спасу), верхні колоски надламували, щоб вони нахилилися донизу, виминали з них зерно і сіяли між корінням залишених рослин, примовляючи: «Роди, Боже, на всякого долю — і на бідного, і на багатого!» Біля «бороди» клали хліб і воду, а в деяких місцевостях лягали на ниву й качалися, щоб Мати-Земля повернула втрачені сили. «Спасову бороду» називали ще «бородою Перуна», «дідовою бородою», «Дідухом» тощо.

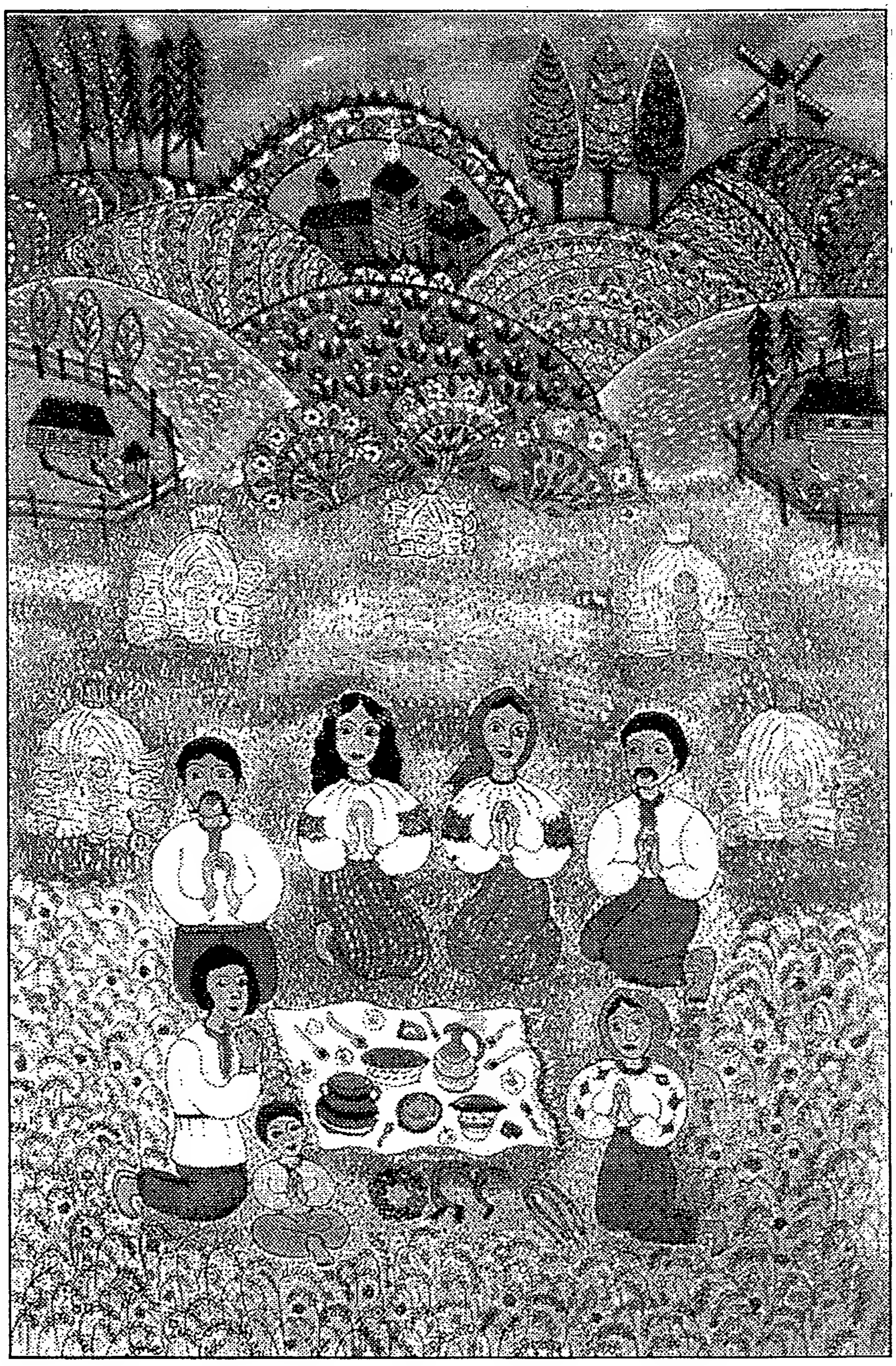

Обжинки. Живопис на склі І.Сколоздри. 1986

Дух поля уявлявся у зміїному вигляді. Сліди уявлення про змію як володарку поля В.Гнатюк зафіксував на Наддніпрянщині. *Гадина* не дає хлопцеві забрати з поля останній сніп: «Тота гадина наставилася на него кусати, а він на хуру, вона за ним. А на хурі зробилася з гадини панна». Повіз хлопець її додому, взяв за дружину. Поклявся, що довіку не назве гадиною. З тих пір став великим багатієм. А за роботою й забув про свою обіцянку. Названа гадиною жінка перетворилася на змію і обвилася навколо шиї, а коли знахарі стали знімати її звідти, перед смертю вона вкусила чоловіка, після чого він теж помер.

У деяких місцевостях обжинки називають *овином, іменинами*. Ранком господар збирає молотильників і пригощає їх кашею. Після сніданку перед початком роботи затикають в усі кутки клуні по жмуту колосся— щоб урожай був багатий. Молотити починають з так званого «іменинного» снопа.

(Див. ЗАЖИНКИ, ЖНИВА, СПАС, ДІДУХ, ОВИН, ДУХ ПОЛЯ).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т.12-13, №251. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.248. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.126, 182. П.Чубинский, «Календарь», с.59. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.221. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.211, 216.

С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.411-413. Н.Гоголь, «Замстки по фольклору», с.20. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.222-229. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.375-376. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.59. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.88-105. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.52-53; «Вуж у народних віруваннях...», с.115. С.Токарев, «История изучения календарных обычаев и поверий», с.13. А.Гура, Символика животных...», с.724. В.Скуратівський, «Русалії», с.549-552. Г.Лозко, «Українськс народознавство», с.156. Дж.Фрезср, «Золотая ветвь», с.442-468.

ОБІД (гобід, вобід, горячина, комашня) — поминальне застілля у поховальному обряді з уживанням ритуальних страв. Запалювали свічки, а після виголошення «вічної пам'яті» гасили. Обід улаштовували в день похорону, на дев'ятий, сороковий день і через рік по смерті. Обов'язковою стравою на поминках було коливо. У ніч перед похоронами було заведено не спати. Звичай забороняв залишати мерця одного, бо «лихий дух увійде в нього і буде турбувати людей». Інакше кажучи, такий небіжчик може стати упирем.

(Див. ПОХОРОН, УПИР, МЕРЦІ, КОЛИВО).

Літ.: Культура і побут населення України, с.145, 200.

ОБКУРЮВАННЯ (підкурювання) — один із найдавніших засобів позбутися нечистої сили. Для обкурювання брали ялівець і верес і запалювали їх: потрібно було перескочити через дим, щоб зняти з себе гріхи і не хворіти. Гілками ялівцю обкурювали житло під час епідемічних захворювань, цілі вогнища розкладали на дорогах, що вели із зараженої місцевості. Підкурювали димом також при найрізноманітніших недугах. Широко побутувало підкурювання зубів димом із насіння блекоти, рідше — чорнобилю. Підкурювали й іншими засобами: димом висушеного кажана, гречкою, яку сипали на розпечене каміння, линовищем гадюки, висушеною жабою, димом з різок віника, сорочкою з померлого, висушеною кров'ю півня, ремезовим гніздом, димом із шерсті тварин. Сіно, що лежало у Свят-вечір на столі, уживали для підкурювання при різних хворобах. Таку ж роль відігравала солома, якою притрушували в цей день долівку. Дим з листя дуба очищує повітря, його боїться чорт. Димом з гілок ясена під час епідемії холери або чуми обкурювали житло.

Літ.: А.Афанасьсв, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.2, с.59. А.Гура, «Символика животных...», с.114, 149, 153, 154, 165 та ін. З.Болтарович, «Українська народна мсдицина», с.58, 254. Н.Матвссва, «Солнцсворот...», с.72.

ОБМАН, одурювання — магічний засіб від нечистої сили, хвороб та інших небезпек.

У південнослов'янській традиції широко побутували мотиви обману для захисту новонародженого у сім'ях, де «не живуть» (тобто вмирають немовлятами) діти. Для того щоб зла доля не забрала дитини, її намагалися одурити: удати, що народилася не дитина, а вовчик чи бісенятко; що дитина не родилася, а була знайдена або куплена (тобто це не той, кого повинна забрати смерть); що дитина народилася не у цьому домі, а в іншому, в інших батьків. Всі ці мотиви отримали втілення в обряді: протягом семи днів біля рожаниці лежав сповиток, що замінював дитину, яку відразу після народження баба-повитуха або мати виносила на дорогу, на перехрестя, на міст, до церкви тощо і залишала там, вичікуючи у схованці, поки хтось із перехожих підбере її. Ця людина проголошувала себе родителем, а мати ставала за покупця, і т. ін.

За допомогою обману захищали також близнюків і так званих одноденок та одномісячників (родичів, що народилися в один день або в один місяць) від смерті, яка, за народними віруваннями, їм загрожує у випадку смерті їхнього «двійника». Того, хто залишився в живих, вели на кладовище і символічно ховали, тобто частково присипали землею, а потім його «звільняв» хто-небудь і таким чином ставав братом замість померлого.

В усіх слов'ян відомий мотив обману власної смерті. На Поліссі розповідають про те, як один чоловік, бажаючи підманути смерть, зробив собі ліжко, яке крутиться: коли смерть приходила і ставала в ногах, він крутив ліжко, і смерть опинялася біля голови. Але врешті чоловік зрозумів: «крути не крути, а треба помирати».

Словесний обман був одним із засобів відганяння грозових хмар. Подекуди жінки з одного краю села, з однієї гори кричали жінкам, які жили на другій горі, і питали, у який день тижня був, скажімо, Юріїв день. Відповідь мала бути неправильною (потрібно назвати один із попередніх днів), тоді хмара буде одурена і поверне в інший бік.

У фольклорі св. Микола обманює Бога, заступаючись за бідних, подібно до того, як він обманює Іллю-пророка, рятуючи корову бідної вдови, причому характерно, що Микола виступає тут як захисник худоби. Коли, навпаки, Бог обманює Миколу і рятує врожай мужика, Микола виступає як грізне начало, ніби не залежне від Бога.

(Див. ПЕРЕХРЕСТЯ, БЛИЗНЯТА, МИКОЛА ДОБРИЙ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1063. С.Толстая, «Обман», с.277-278. Б.Успснский, «Филологичсские разыскания...», с.40, 41, 139, 140.

ОБОРОТНИЦТВО — магічне перевтілення. Великої різниці між людиною та звіром у давнину не бачили, а тому легко постало вірування в оборотництво. Легенди розповідають, що чарівник за потреби міг стати орлом, соколом, вороном, дятлом, совою, риссю, вовком, летючим змієм. Чародій також мав силу обертати людей у звірів чи птахів. Збереглися перекази про те, що часто мачуха-відьма обертає у птахів своїх нерідних дочок. Одна вдова, втративши чоловіка, так за ним тужила, що обернулася чайкою. Оборотні живуть то як люди, то як звірі. Часом вони дуже шкідливі, і людина, звичайно, не може знати, що перед нею: чи справжній звір, чи злісний оборотень. Оборотнем може стати й нежива річ, наприклад скарб. Розказують, що скарби часом самі вилазять з-під землі, перекинувшись у старого шолудивого діда або в миршавеньке козеня чи дохлу кішку. У закарпатських баладах трапляються мотиви оборотництва, які мають дуже архаїчне коріння:

Ішов синок молоденький
Тополю рубати,
А з тої тополиці
Яла кровця лляти...
А як рубав у другий раз,
Вона одпросилась:
«Ой не рубай, не обрубуй
Тоту галузочку,
Бо не знаєш, що рубаєш
Мою головочку...
Ой не рубай, не обрубуй
Тоті білі сучки,
Бо не знаєш, то рубаєш
Мої білі ручки...»

У казці про сімох Сімеонів «цариця обернулася білою лебідкою і полетіла з корабля». В іншій казці герой схопив Мар'ю-царівну, а вона «обернулася скакухою, потім ящіркою і всякою гадиною, а після всього веретенечком». У казці «Хитра наука» учень, утікаючи від чарівника, обертається в коня, обручку, зерно, яструба, а чарівник — у вовка, щуку, іншу людину, півня.

Великим оборотнем був легендарний отаман Іван Сірко. Він умів перевтілюватися в хорта (гончого пса) і таким чином дізнавався про таємниці ворога. Його не брала ні куля, ні шабля, ні смерть. Він тричі помирав і двічі воскресав. У третій раз, помираючи, наказав відрубати свою праву руку і сім років носити її попереду війська в тяжкі години, а потім повернути йому ту руку в могилу. Хто буде цілий рік поливати із рота його курган-могилу водою, принесеною з Дніпра, той знатиме те, що знав сам отаман-характерник, який вийде до такого сміливця з могили.

За повір'ям, ластівки обертаються у жаб під водою, а летюча миша стає звичайною мишею на сьомому році життя. Вуж або змія у дванадцятому поколінні стає в'юном, а вовчиця стає риссю, коли принесе потомство п'ятий раз. Горобці обертаються в мишей, а миші у горобців залежно від погоди. За поширеним уявленням, з Петрового дня (29 червня/12липня) зозуля після року життя перевтілюється у яструба-перепелятника, після двох — у звичайного яструба, а потім в орла. Чаклун найчастіше перекидається вовком. Піймана щука стає чорною хмарою, що нагадує своїми рисами бика; летючий змій, прилетівши у двір, розсипається іскрами вогню. У казках ведмідь з горя стає каменем, а рак, скинувши панцер, стає красенем. Відомі і часткові перевтілення: відірваний хвіст ящірки стає змією. У билиці заєць, якого не беруть кулі, з кожним пострілом стає більшим і досягає розмірів сливового дерева; курка, з'ївши крихти свяченої паски, починає співати, як півень, тощо.

(Див. СКАРБ, ПЕРЕВЕРТЕНЬ, ВОВКУЛАКА, ХАРАКТЕРНИК, ВОЛЬГА ВОЛХВ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вовк).

Літ.: Золотослов № 282-284, 441-443, 406, 408. Колядки та щедрівки, с.288. Слово о полку Игореве, с.96, 122, 126. Народні балади Закарпаття, с.18-19. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.221-222. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.67-74. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.344. В.Пропп, «Русская сказка», с.243. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.554-574. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.90-93. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.184-187. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.366. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.408-409; т.2, с.171-172, 314-317; т.3, с.151, 240-241, 259-274, 276-277; «Народные русские сказки» 101, 145, 249. С.Неклюдов, «Оборотничество», с.235. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.423. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.33-34. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 35, 40, 45, 59, 64, 69, 76, 103 та ін. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.19-20. Л.Виноградова, «Оборотничество», с.279-280.

ОБОРЮВАННЯ — магічний ритуал. Пошесні недуги в народі персоніфіковані — передусім холера, чума. У давнину ці хвороби масово косили людність, і для боротьби з ними використовували різні магічні дії. Такими були звичаї оборювати село, обходити його хресним ходом, ставити в чотирьох його кінцях осикові хрести, виготовляти за одну ніч або день «одноденний рушник» — своєрідну жертву демонові хвороби тощо. Власне оборювання полягало в обведенні села замкнутою лінією. Вважали, що простір, обведений «магічним колом», ставав недоступним для злих сил. В оборюванні села брали участь, як правило, жінки. Подекуди вони мали бути голими, але частіше робили це «в чистих білих сорочках без поясів». В одних випадках тільки молоді жінки, в інших — старі баби і молоді дівчата, інколи — дівчата і вдови, рідко також хлопці та вдівці збиралися всі разом уночі. Кілька чоловік тягнули плуг або рало, решта супроводжували їх, інколи зі співом тужливих пісень. Процесія тричі обходила село. Бувало, у плуг впрягали бика і корову від однієї матки, за плугом ішов парубок, а поганяла його сестра. В одному селі під час великої пошесті одна дідичка звеліла обората село маленьким плугом, у який запрягли півня.

Подекуди обряд оборювання закінчувався добуванням «живого вогню», яким обкурювали домашню худобу. Таким вогнем запалювали свічки, відправляли молебень і після цього розносили його по хатах, у яких перед обрядом оборювання було погашено всі вогні. У багатьох місцевостях будували каплички на честь св. Власія — заступника худоби, свято якого відзначали 19 січня. Як на свято Фрола і Лавра приводили коней до святилищ для окроплення їх святими водами, так і до капличок св. Власія (колишнього Велеса) приводили корів, особливо під час пошесті, і виконували своєрідні обряди моління.

Інколи, оборавши село, жінки розпалювали вогонь і роздирали чорну кішку. Звичай офірувати в період епідемії чорного кота, півня або щеня тримався аж до кінця XIX ст.

(Див. МАГІЧНЕ КОЛО, ВЕЛЕС, ОДНОДЕННИЙ РУШНИК, ХОЛЕРА, ЧУМА, ПОШЕСТЬ, ФРОЛКИ, ОБКУРЮВАННЯ).

Літ.: Легенди Карпат, с.262-263. Писана керниця.., с.112-113. Славянские древности, т.2, с.23. Н.Сумцов, «Культурные переживания», с.87. Д.Щербаківський, «Сторінка з української демонології», с.546-553. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.216-317. С.Килимник,

«Український рік...», кн.2, т. III, с.231. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.271. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.152-153, 287-292; т.3, с.387-388. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.363. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.65. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.119. З.Гудченко, «Однодениий рушник», с.94-98. В.Городцов, «Этнографические заметки. Обычаи при погребении...», с.186. В.Демич, «Легенды и поверья...», с.35. Н.Высоцкий, «Очерки нашей народной медицины», с.109. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.122. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.65, 99-102, 128, 133, 163, 176. А.Журавлев, «Охранительные обряды...», с.72. Т.Агапкина, «Опахивание», с.287-288. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.63; «З народної медицини українців», с.28. А.Сержпутоускі, «Прымхі і забабоны беларусау паляшукоу», с.269-270. A.Nowosielski, «Lud ukrainski», с.155.

ОБРУЧЕННЯ (заручини, полюбини, хустки, рушники, сватанки, мале весілля) — обряд, що символізує любов, згоду, єднання, вірність. Відомості про нього сягають XI—XII ст.

На заручинах відбувалося ритуальне з'єднання рук молодих на хлібі, зерні (звідси й назва обряду), батьківське благословення. До молодої на заручини приходили разом з молодим його батьки та родина. Сідали до столу, а молодих виводили на посад. Старший староста клав на накритий рушниками хліб руку нареченої, зверху — руку нареченого і перев'язував їх рушником. Молода пов'язувала старостів рушниками, які сама вишивала, а всіх присутніх обдаровувала полотном, хустинками або сорочками.

На Західній Україні на обрученні головувала мати нареченої: вона обсипала молодих пшеницею і подавала їм мед, що символізує єдність пари. Відтоді молоді вважалися зарученими і мусили брати шлюб. Відмова від нього вважалася за безчестя та глибоку образу. Як ознака того, що хлопець та дівчина засватані, вони отримували певні атрибути: наречений — барвінкову хустку, наречена — стрічку, квітку або вінок. Дівчина не знімала його аж до шлюбу. Існувало повір'я: якщо вінок пропаде — не буде щастя в подружньому житті. (Див. РУШНИК, ШЛЮБ, ВЕСІЛЛЯ, ВІНОК).

Літ.: С.Марчук, «Обручення», с.343.

ОБРУЧКА, перстень, каблучка — символ вінчання і шлюбу, а також амулет-оберіг від нечистої сили. На цих маленьких за розмірами давніх прикрасах виступає ідея макросвіту, який має оберігати мікросвіт дівчини. Відомі персні з трьома хрестами або з трьома Сонцями, або з двома хрестами і Сонцем посередині. Це не що інше, як рух Сонця від сходу до полудня і від полудня до заходу. Обручка — символ єднання родів. Золота обручка — символ Сонця, що поборює демонів мороку. Вмивання водою, у яку покладена золота обручка, за народними віруваннями, оберігає від грому. Для лікування від уроків, а також для зупинення кровотечі використовували каблучку, викопану з могили. При важких пологах баба-повитуха знімала з рожаниці обручку та інші прикраси, розв'язувала вузли, розкривала скрині і двері, обливала перстень водою і давала пити її рожаниці. Відоме прислів'я: «Нема ні хліба, ні муці, був би перстень на руці».

Обручка могла використовуватися і у шкідливій магії. Вважалося, що підняті дівчиною на дорозі без благословення обручка, намисто, хустка тощо стають причиною любовних домагань Змія, який заманює цими речами жертву або сам у них перевтілюється. Щоб «відворожити» серце дівчини, їй клали у кишеню глиняну каблучку і вдаряли по плечу осиковою гілкою. В обручці або у старому черевику відьма тримає свою нечисту силу. Чарівники і відьми можуть обертатися у звірів, накидаючи на себе обручку або перевертаючись через обруч.

У ворожіннях обручку клали серед різних предметів (хліб, вода, вугілля) і пускали півня, дивлячись, до якого із них він підійде; або пускали його в коло, складене із дівочих перснів, спостерігаючи, чий він клюне першим — та й одружиться протягом року. Через перстень лили воду, розплавлене олово або білок яйця, роблячи передбачення на основі отриманих фігур. Перед сном каблучку надягали на безіменний палець, щоб уві сні побачити судженого.

(Див. ВІНЧАННЯ, МАГІЧНЕ КОЛО, ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ, КУПАЛО, СВАРОГ, ЛАДА, КОЛО, ВЕСІЛЛЯ, КУРЯЧА СЛІПОТА, ЗОЛОТО, КОВАЛЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.26. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.67-68. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.20; т. II, с.184. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.109, 361, 399; т.3, с.53. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.520, 539. М.Валенцова, «Кольцо», с.563-566. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.68.

ОВИН (підовинник, овинний, жихар, овинний батюшка, цар овинний) — демон, дух домовика, який живе в овині (у клуні, на стодолі чи на току). Має вигляд

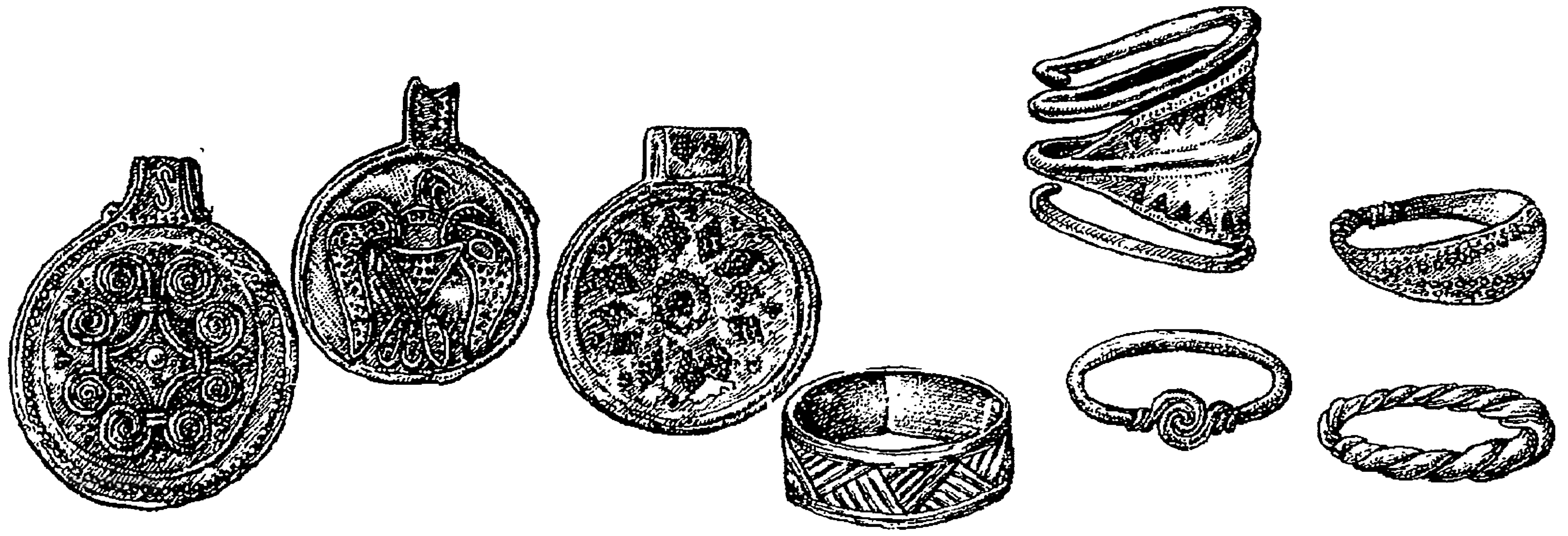

Обручки і персні X—XII ст.

старця, весь чорний, зарослий, як і домовик. Одна рука в нього довша, нею він карає вогнем тих господарів, які не встигли зібрати в снопи урожай. Очі в нього різнокольорові, горять жаром, як у кота, та й сам на нього схожий, але більший. Коли вітру немає — спить, коли сердиться — приводить на зорі *Теклю-Загравницю* і може кинути жаринку між хлібами, і весь овин спалахує. День, коли всі хліба були вже змолочені, називали *іменинами овина.* Тоді варили для нього домолотну кашу. Овин любить, коли в жертву йому приносять ще й півня. Таким господарям він береже збіжжя і зерно. За повір'ям, коли овин доторкнеться до дівчини голою рукою — за бідного заміж піде, коли зарослою — багатою буде. Однак зарослу руку він протягає рідко, і лише тим дівчатам, які вміють добре господарювати. 30 вересня увечері молоді жінки спалювали свою солом'яну постіль — одні в печі, інші в овинах (від недобрих очей). 7 жовтня — день Теклі-Загравниці. Тоді дівчата ворожили і запитували в овина про судженого.
(Див. ДОМОВИК, ДІДЬКИ — Загравниця).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.253. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.50-53. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1065. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.39; 3, с.277-278. Е.Аничков, «Язычество и Древняя Русь». И.Сахаров, «Сказания...», с.310. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.58. Н.Гоголь, «Заметки по фольклору», с.19. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.389. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.34. А.Байбурин, «Жилище в обрядах і представлениях...», с.36. А.Гура, «Символика животных...», с.193, 271, 408, 409 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.141, 154, 161. Э.Померанцева, «Мифологические персонажи...». С.Токарев, «Религиозные верования...», с.70. Н.Толстой, «Овинник», с.409. М.Міщенко, «Народний календар», с.101. А.Сержпутовский, «Очерки Белоруссии», с.70.

ОВСЕНЬ, Авсень, Усень, Ясень, Таусень, Говсень, Овсянич — божество плодючості, статків, поліття й осені. Свято Коляди у північно-східних слов'ян відоме ще під назвою *Овсень,* або *Таусень.* Овсень — бог, який проторює шлях до Різдва і Водохрещі, а там і до наступного літа.

Вшановувати Овсеня починали одразу після закінчення всіх господарських робіт у полі і аж до Різдва. У народів, де головним посівним зерном був овес, ним засівали на Різдво і при цьому закликали Овсеня. Він уособлювався в образі вершника на коні з багатими плодами та пучками сухих квітів у руках. Заразом він і божественний суддя — розподіляє дари земні між смертними: одним дає багато, з надлишком, а в інших забирає навіть найнеобхідніше. І.Сахаров зазначає, що в день Василя відбувався на Русі якийсь незрозумілий обряд: «Із слів пісень ми взнаємо його назви: це авсень, або овсень, усень, таусень, говсень». Про нього згадують стародавні джерела, зокрема грамота царя Олексія Михайловича 1649 р.: на свято Коляди люди «накладали на себе машкару і одіж скоморохів і між собою, причепурившись, бісовську кобилку водили». Одна з обрядових пісень закликає доброго молодця Овсеня приїхати на свині:

На чім йому їхати?
На поросячій свинці.
Чим поганяти?
Живим поросятком.

В іншій пісні він має їхати по місточку:

Мосточок містила,
Сукном вкривала,
Цвяхами прибивала,
Ой, Овсень, ой Овсень!
Кому ж, кому їхати
По тому місточку?
Їхати там Овсню
Та Новому року.
Ой Овсень, ой Овсень!

Овсень згадується у Велесовій книзі: «І ті свята: перше — Коляда, а друге — Яр і Красна гора Осіння, велика і мала»; «І се інші є — Сивий Яр і Дажбо. І се інші є — Білояр, Ладо, Купало... Овсянич...»
(Див. ОСІНЬ, ПОЛІТТЯ).

Літ.: Велесова книга, д. 11б, 37-а. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.265. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.23. В.Даль, «Толковый словарь...», т.I, с.9. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. 3, с.13. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.372, 866. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.327. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.310; т.3, с.365-366. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.21. А.Фаминцын, «Божества древних славян». И.Сахаров, «Сказания...», с.227, 388-390. В.Чичеров, «Зимний период ...», с.69-70, 128. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.430, 516. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.293. И.Худяков, «Великорусские сказки...», с.60. А.Голан, «Миф и символ», с.112, 117. Г.Ільїнський, «Що таке Овсень?» В.Иванов, В.Топоров, «Авсень», с.29.

ОВСІЇВ ДЕНЬ — 7 травня. Цей день вважали придатним для сівби вівса, а також закликали землю і воду «відвідати муки-хвороби від кожної утроби».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.47, 95.

ОВСЯНИЦІ ДЕНЬ. М.Гоголь у «Замітках по фольклору» пише: «...У Волинському окрузі в серпні і вересні закінчується збирання хлібів. Після пшениці, жита і ячменю жнива завершуються вівсом в основному перед Наталією Овсяницею [у християн свято Адріана та Наталії 26 серпня / 8 вересня]. Тоді женці несуть сніп вівса, супроводжуючи своє шестя піснями. Цей сніп ставлять в *сутки*, тобто в головний кут під образи. Потім сідає господар з господинею за стіл, на якому головною стравою є *Дежень,* тобто толокно, замішане тоді ж на кислому молоці або на воді. На цьому святі нараховують всі жнива *суслонами* (суслон має в собі різну кількість снопів, в одних місцях по 6 снопів у суслоні, в інших — більше 10), запрошені гості, подякувавши господарям за солодкий *Дежень,* розходяться по хатах».

Наталія — мати Овсія. Наталія несе в стодолу млинець, а Адріан — толокно: щоб не було в клуні пожежі, а трударі починали працю добрим словом.
(Див. ОВСІЇВ ДЕНЬ).

Літ.: М.Гоголь, «Заметки по фольклору», с.18-19.

ОГЛЯДИНИ. Через кілька днів після сватання батьки дівчини йшли до хати молодого, щоб оглянути його господарство і пересвідчитися, в які руки віддають свою дочку. Якщо батьки були обізнані з майновим станом молодого, то оглядини зводилися переважно до застілля та обговорення деталей весілля. Подекуди оглядини робила рідня нареченого в домі дівчини, яку хлопець збирався сватати. На оглядинах призначали і час заручин.
(Див. ВЕСІЛЛЯ, СВАТАННЯ).
Літ.: Г.Маслова, «Народная одежда...», с.110-111. Г.Лозко, «Українськє народознавство», с.299.

ОГНЕННИЙ БУГАЛО. Замовляння: «Добривечір тобі, огненний бугало!» — «Здорова, хрещена, нарожденна, молитвяна раба Божая дівчино!» — «Куди ти летиш?..» — «Полечу ліса палить, а землі сушить, а трави в'ялить». — «Не лети ж ти, огненний бугало, ліса палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір. Де ти його спобіжиш, де ти його заскочиш: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи у вечері, чи у постелі — учепися ти йому за серце, затоми ти його, запали ти його: щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною нарожденною, хрещеною, молитвяною дівчиною Марією, щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене, нарожденної, хрещеної і молитвяної дівчини Марії нарожденного, хрещеного і молитвяного козака Івана!».

М.Новикова вважає, що функції огненного бугала— палити, сушити і т. д., а також прикликати любовну гарячку — зближують його з символікою «вогняного змія», спокусника, що літає до жінок (одне з розгалужень купальського міфу).
(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ЗМІЙ, КУПАЛО).
Літ.: Замовляння, с.41. М.Новикова, «Комєнтар», с.203.

ОГОРОЖА — межа «свого» і «чужого» простору, що захищає (реально і символічно) дім і двір від зовнішніх небезпек, від ворожих сил. У різних місцевостях зводили різні типи огорож — дерев'яні, кам'яні, глинобитні чи живоплітні. Найпоширенішим типом огорожі вважається частоколовий: кремезні деревини (дуб чи сосна) кололи навпіл і вертикально вкопували в землю одну біля одної. Така огорожа пов'язана з віруваннями. Дівчата, ворожачи, чи бути

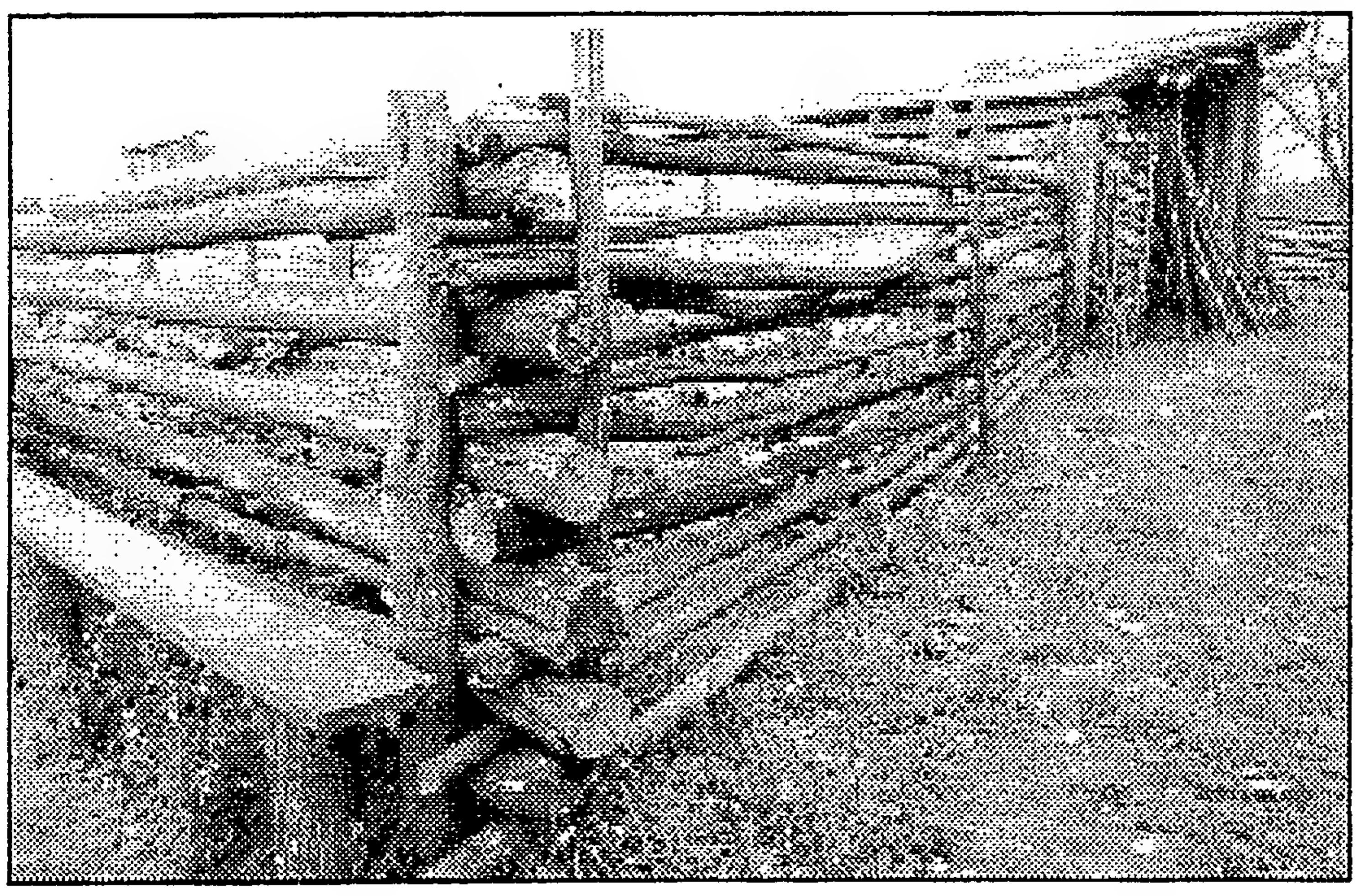

Фрагмент огорожі.
Село Хіноч, Рівненщина. Фото А.Похилюка

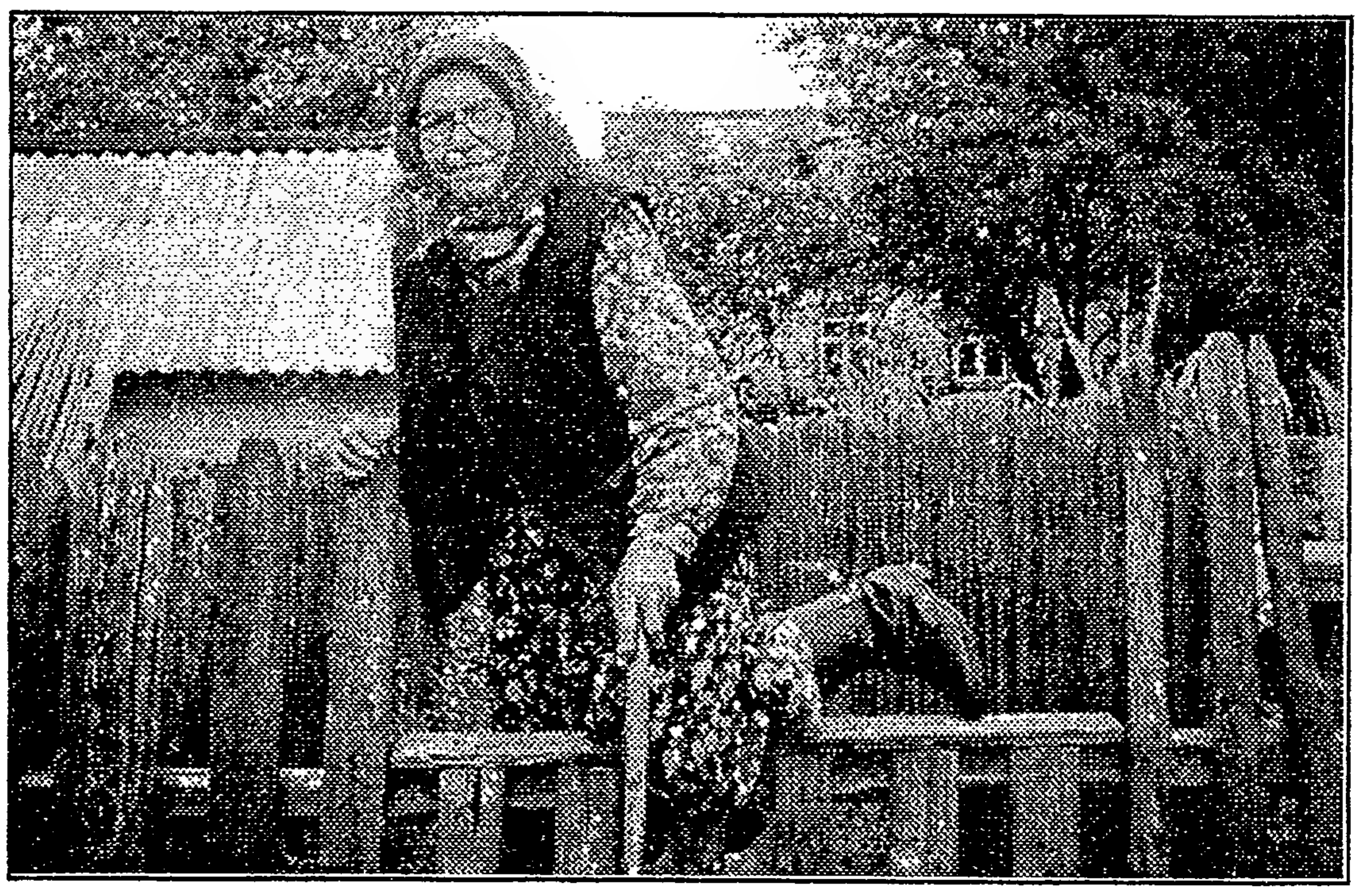

Перелаз.
Село Познань, Рівненщина. Фото А.Похилюка

їм у парі в новому році, міряли частокіл розмахами рук. Якщо в останній змах втрапляла парна кількість деревин, це віщувало заручини, а коли непарна — сватів доведеться чекати ще рік; якщо це були штахетини, то визначали майбутнє за їхнім виглядом: крива штахетина — чоловік буде кривим чи горбатим, а пряма — струнким.

Якщо виникала потреба оповістити сільчан про якесь лихо, їх скликали на сход монотонними постуками в частоколову огорожу. Заборонялося ставити огорожу до Благовіщення, напередодні Великодня та в Русальний тиждень. Це начебто провокувало посуху— «бо відгороджували небесну вологу»; якщо находило бездощів'я, сільська громада йшла до «грішника» і розвалювала тин, «зведений не в пору».

Обов'язковим елементом огорожі були ворота (брама), а при потребі — хвіртки й перелази. Вважалося святотатством самовільно відчиняти ворота без згоди господаря. Руйнування огорожі або воріт, та й ще на початку року, сприймалося як лихий знак. У ролі оберега житла огорожі належить першій зустрічати непроханих гостей, а тому й мати відворотну силу, як ось у цьому прислів'ї: «Біля двору залізний тин; щоби через цей тин не міг попасти ні лютий звір, ні гад, ні злий чоловік, ні дід лісовий». Відсутність огорожі була ознакою украй занедбаного господарства.
(Див. БРАМА, ВОРОТА).
Літ.: Л.Виноградова, С.Толстая, «Забор», с.230-232. В.Скуратівський, «Русалії», с.418-421. А.Данилюк, «Українська хата», с.93-99.

ОДАРЧИН ДЕНЬ — 1 квітня. Тоді знахарки могли «вилити» з людини причину. Вранці черпали з дванадцяти ополонок весняної води і ставили в хаті на лавку з дерев'яним хрестом: він «творив» у воді спокій, беріг весняну цілющість. Знахарка виймала пучок будяків та легко торкалася ним тіла хворого. Потім розбризкувала воду віником із кропиви, примовляла до світлого Сонця і чистої Води, просила їх перебороти хворобу, очистити тіло від причини. У цей день Одарка-Дарія дарує людям літо.
Літ.: М.Міщєнко, «Народний калєндар», с.40.

ОДНОДЕННИЙ РУШНИК — рушник, виготовлений за один день або одну ніч жінками всього селища у випадку епідемії. Тканина для нього мала бути бездоганно чистою, ніби наділеною особливою силою

опору хворобі. Ось як відбувався цей обряд: у призначений день, до схід сонця, жінки збиралися в одній хаті, взявши кожна із собою по жмені льону. Вони пряли, снували і ткали, зберігаючи глибоку мовчанку. Коли полотно було готове, несли його над головою, з тужливим співом обходячи село. Всі його мешканці виходили на вулицю та розпалювали вогнище із трісок, принесених з кожного дому. Потім всі проходили під полотнищем через вогонь, переносячи дітей і хворих; по закінченні полотно спалювали. Одноденному рушнику надавалися очисні властивості, які, з'єднуючись із очисною силою вогню, підсилювали його захисне значення.
(Див. ОБОРЮВАННЯ).

Літ.: Д.Щербаківський, «Сторінка з української демонології», с.546-553. Д.Зеленин, «Обыденные полотенца...», с.1-20. А.Богданович, «Пережитки...», с.168. А.Журавлев, «Охранительные обряды...», с.72. З.Гудченко, «Одноденний рушник», с.94-98. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.125. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.80, 131-132, 137.

ОКЛИЧКИ — закликання душ на землю, пробудження їх від зимового сну. Тиждень після Великодня присвячувався вшануванню предків і називався *Радуниця*, або *Тризниця*. Тоді влаштовувалися обіди на могилках родичів, моління про рід; найархаїчнішим обрядом були *тризни* — кінні змагання на честь померлих, адже кінь (символ життя) мав сприяти воскресінню їхніх душ. Вважалося, що з приходом весни душі предків впливають на врожай і добробут своїх нащадків. З самого ранку приходили в цю пору на могилки і з належним причитанням окликували своїх батьків. Ось одна з таких окличок:

«Ріднесенькі наші родителі! Чим то ми вас, ріднесенькі, прогнівили, що нема від вас ні вісточки, ні радості, ні тієї теплоти батьківської? Гей ти, Сонце, Сонце ясне! Прийди, зійди з опівночі, освіти світлом радісним всі могилки, щоб нашим покійничкам в темноті не бути, з бідою не тужити, з журбою не вікувати. Гей ти, Місяць, Місяць ясний! Ти зійди, зійди звечора, ти освіти світлом радісним всі могилки, щоб нашим покійничкам не краяти в темноті свого серця ретивого, не тужити вночі по світу білому, не проливати вночі гарячих сліз по милих діточках. Гей ти, вітер, вітер буйний! Ти прийди, прийди з полуночі, ти принеси вістку радісну нашим покійничкам, що по них всі рідні в журбі переживають, що по них всі дітки жаліють плачучи, що по них всі невісточки з горя зажурилися».

Окличками називалися також ворожіння, коли хлопці та дівчата ходили слухати під вікна чужих хат і, судячи про почуте, веселе чи сумне, передбачали собі щасливе або нещасливе одруження.
(Див. РАДУНИЦЯ, ТРИЗНА).

Літ.: Історія релігії в Україні, т. І, с.142. И.Сахаров, «Сказания...», с.257. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.27, 86. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.141, 158.

ОКО — об'єкт численних вірувань і повір'їв: За його допомогою людина може вплинути на долю іншої людини. Найчастіше очі пов'язані з можливостями зурочити, нашкодити живій істоті. Інші вірування стосуються хвороб очей, сліпоти, бачення мерців і т. ін.

Оком дня називали наші предки Сонце, а небесними очима — Місяць і зірки; і, навпаки, людські очі порівнювали із Сонцем і Місяцем, а лоб — з небесним склепінням. Вірили, що людські очі утворилися від Сонця, про що дізнаємося із замовлянь. У повсякденному розумінні вікно як отвір, що пропускає світло, ототожнюється з оком: вікно, отже, є оком житла. Народна загадка про око говорить: «Стоїть палата, навколо мохната, одне око, і те мокре». Різнокольорові очі — ознака належності до нечистої сили. За повір'ям, чарівник, утративши зір, більше не в змозі чарувати, а тому стає безпечним.

Особливі властивості приписують очам деяких тварин: заворожувальну силу має погляд вовка, коли він першим подивиться на людину; силою свого погляду вуж-покровитель, що живе у хліві, заманює найбільш дійну корову і ссе у неї вим'я; погляд жаби наводить причину або викликає випадання зубів; магічну силу мають косі очі зайця: вони можуть зурочити, наслати безсоння або ж сонливість, викликати пожежу.

Очі, особливо «карі очі», дуже часто згадуються в українських піснях. Народний афоризм «Очі не бачать— серце не болить» виражає силу впливу зорових вражень на почуття людини.
(Див. ДИВИТИСЯ, ВОВЧЕ ОКО, ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, СЛІПИЙ, ВІКНО, НЕБЕСНІ ВІКНА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.47. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.85, 89-90; т.2, с.253. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.485. Н.Толстой, «Глаза», с.500-502. А.Гура, «Символика животных...», с.33, 39, 49, 50, 65, 74, 87-90 та ін. М.Новикова, «Коментар», с.248. В.Скуратівський, «Русалії», с.201-203.

ОКСАНИН ДЕНЬ — 6 лютого. Оксана-весно-провісниця, напівзимниця, напівгодувальниця. Вважалося, що з цього дня до нового врожаю корму худобі потрібно менше з'їденого. Сіно давали вже тільки ягнятам, телятам, а коровам — тільки перед доїнням. Прикмети: Якщо на Оксани гарна погода, то й весна буде на славу: яка Оксана, така й весна.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.17.

ОЛЕНИН ДЕНЬ — 24травня/3 червня. В народі його назвали *льоносійкою*. Цього дня св. Олена «радить» сіяти льон, гречку, ячмінь, пізню пшеницю. Вважалося, що льон вродиться дуже добрим, коли його сіяти із фартуха. Отож господар одягав жіночий фартух, із якого сіяв насіння, а жінка йшла за ним слідом, одягнена вся у червоне. У деяких місцевостях при посіві льону роздягалися і качалися по землі — щоб льон стелився. Ще один «співпорадник» — св. Костянтин: «сійте ранні льони, а вівси вже напилися роси». У цей день, крім висівання й пересаджування розсади, не виконували інших польових робіт, особливо остерігалися орати, «бо Костянтин обов'язково виб'є градом посів на таку відстань, куди донесеться окрик погонича». За святцями прогнозували й погоду: якою буде «льоносійка», такою видасться й осінь — сонячною або дощовою. У народі ніколи не починали сівбу льону раніше, бо знали, що «Олена з Костянтином льон сіють». Цього дня юнки

збиралися біля трьох доріг і символічно пряли — ніби льонок вже вродив.

Літ.: П.Чубинский, «Труды...», т.III, с.185; «Мудрість віків», кн.2, с.34. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.60. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.385. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.60, 116. М.Міщенко, «Народний календар», с.62. В.Скуратівський, «Дідух», с.136.

ОНИСИМ-ВІВЧАРНИК — 26 лютого. Тоді виносили під світлі зорі прядиво, «щоб гарно вівці окочувалися-ягнилися».
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.20.

ОНИСІЯ-ШЛУНОЧНИЦЯ — 31 грудня/13 січня. Готували потрохи, ворожили по них, який буде врожай.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.12.

ОНУФРІЙ ПРЕПОДОБНИЙ — 25 червня. Це свято ще називають Онупрієм чи Оноприєм. З кінцем червня збігається літнє сонцестояння, і дні більш ніж удвічі перевершують ніч. Тому й кажуть: «Оноприй — небо підіпри».

На Онуфрія дівчата в обідню пору вирушали на околиці, щоб нарвати букетики польових квітів і прибрати ними хатні образи, заплести в коси. Маковими пелюстками натирали лице, «щоб рум'янець не сходив». Дослідники з цього приводу вважають, що Онуфрій був покровителем квітів. Це підтверджує легенда, яку записав на Поділлі О.Воропай: «Одного разу польові квіти довідались від вітру, що злий дідуган Мороз збирається їх поморозити. Квіти поскаржилися Онуфрієві Великому. Преподобному жаль стало квітів, і він пішов до Мороза просити, щоб той не зачіпав їх, але Мороз був такий впертий, що Онуфрій не витримав: розсердився, схопив сокиру і вдарив Мороза обухом по голові. Відтоді Мороз хворів аж до самого Спаса, а квіти в цей час спокійно цвіли й одцвітали».

У цей період заморозків практично не буває. А на ознаку Онуфрійового доброчинства селяни, незважаючи на розпал сінокосу, в цей день не косять траву, щоб не розгнівити святого. У деяких регіонах України на Онуфрія вже закінчували першу косовицю сіна, «бо Сонце йде на зиму, а літо — на спеку». Це був останній термін сівби гречки. Натомість надходив час розпочинати косовицю раннього ячменю. У гаях вже не чути пташиних трелей, не до співів — інші клопоти, а тому казали: «На Онуфрія соловей ячмінним колосом удавився».

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.99. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.49. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.176. В.Скуратівський, «Дідух», с.138-139.

ОПАНАС-ЛОМОНОС — 31 січня. Кажуть: «Опанас-ломонос швидкий на мороз». 18 липня також Опанаса. Заразом свято Місяця. Дивилися на нього — сил набиралися.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.13, 68.

ОР — легендарний праотець слов'ян. За переказами, Ор багато років стояв з піднятими до неба руками і молив Всевишнього, щоб послав йому синів. І от став він батьком Кия, Щека і Хорива. У «Велесовій книзі» про це так сказано:

У давні часи був муж,
Який був благ і доблесний,
І, як кажуть, у пошані в Русі.
І той мав жону і дві дочки.
Мали вони худобу —
Корови і багато овець;
І були ті в степах.
І не було чоловіків
Для їхніх дочок.
Так молив богів,
Аби згасання роду присікли.
І Дажбо почув мольбу ту
І по мольбі дав йому прошене,
Як було провіщано те.
Се бо гряде межи нас
І маємо бути готові.
Се бо Ясна йде до нього.
Тут бо Велес отроча несе йому.
Грядемось і прийдемо до бога нашого
І тому речемо хвалу.
Буде благословен завжди,
Нині і прісно,
Від віку й до віку.

Літ.: Велесова книга, д.2а, 4г, 6в, 8, 16, 22, 24в, 29, 33, 34. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.386. А.Голан, «Миф и символ», с.29. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с.40.

ОРАНТА (дослівно: та, що молиться) — Велика Богиня-Мати. Її походження дуже давнє: як і більшість жіночих богинь, вона була відома ще за трипільської доби (V—III тис. до н.е.). Жіночі фігурки з каменю і кістки, інколи дуже реалістичні, знайдені в Мізині над Десною, доводять, що вже в цю найранішу добу людського життя на території України існував культ жіночого божества плодючості. Зображення власне Оранти у молитовній позі, значною мірою стилізовані, дійшли до

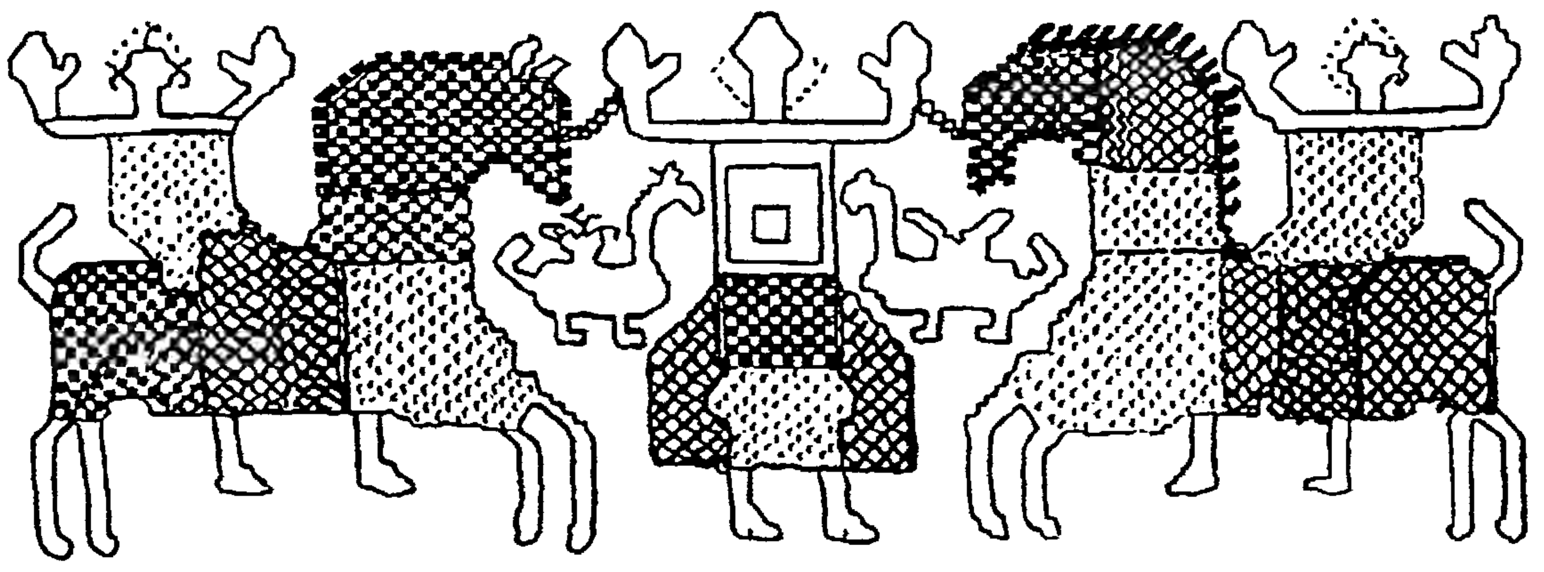

Зустріч весни. Мокоша і дві вершниці. Вишивка. XIX – початок XX ст.

нас переважно на рушниках: Богиня (в ній дослідники вбачають Мокошу) стоїть під куполом святилища з піднятими вгору руками. Обабіч неї — два вершники на конях. На деяких вишивках під кіньми зображені свастики, іноді головний убір Богині нагадує квітучий кущ. Імовірно, що і в Київській Софії предки бачили свою правічну Богиню. Мозаїчне зображення Пресвятої Богородиці-Оранти має назву Нерушима Стіна. Пресвята Діва зображена на золотому мозаїчному тлі

Богородиця-Оранта. Мозаїка храму св. Софії в Києві. XI ст.

у велетенський зріст. Вона стоїть на чотирикутному золотому камені з піднесеними руками. Протягом більш як дев'яти століть ця чудотворна ікона залишалася непошкодженою. Непереможна заступниця землі нашої і в найтяжчі часи надавала їй благодатну допомогу. На великій дузі напівзводу, на всю її довжину і майже на всю ширину нанесено грецький напис: «Бог посеред неї і не подвигнеться: допоможе їй Бог перед ранком рано». Цей образ Оранти набув великого поширення в іконографії Русі-України.

У давній будівельній традиції символом небосхилу слугував дах хати. На найвищій його точці у багатьох регіонах України кріпили стилізоване зображення богині з піднятими догори руками, а по боках розташовували голови коней чи птахів або турячі роги як атрибут верховного бога і символ достатку. Нижче набивали вирізані дошки, які нагадували хмари.

(Див. ВЕЛИКА БОГИНЯ, БОГОРОДИЦЯ, МОКОША, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА).

Літ.: Б.Кравців, «Мітологія...». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.600; «Язычество древней Руси», с.461. Н.Полонська-Василенко, «Історія України», т.І, с.259. Б.Мозолевський, «Скіфський степ», с.77. С.Снесерова, «Земне життя Пресвятої Богородиці...», с.99-104. А.Колодний, «Ладовірство», с.176. В.Ісаков, «Космогонічні символи...», с.81.

ОРГІЯ. Поряд з іншими культами (предків, вождів та ін.) в давній Україні існував культ, пов'язаний з віруваннями у вплив статевих зносин на природні явища. Землеробські весняні та літні оргії символізували фізичне єднання бога Неба з Матір'ю-Землею, благотворне для природних родючих сил, і люди намагалися уподібнитися богам. Елементи оргії були присутні у Купальську ніч і в так званій *перезві* — епілозі весілля, перед котрим, як пише М.Грушевський, спинялася рука найбільш пильних збирачів пам'яток словесної творчості. До дуже давніх форм гуртового флірту належали сутички двох громад, молодецької й парубоцької, до котрих часто долучалася третя — громада молодиць. Були й вульгарні співанки:

Бігла сука ровом, ровом,
А за нею хлопці ройом,
Та й зачали суку ссати,
Бо казали, що то мати,
Сука взяла скавуліти,
Вни казали, що ї діти.

Нерідко оргіастичної форми набирали й масові гуляння на великі свята.

(Див. ТРАВЕСТУВАННЯ, КОМОРА, КОСТРУБ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, КУПАЛЬСЬКА НІЧ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.277, 294. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.240. Л.Скорина, «Оргія», с.205. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.228.

ОРЕСТІВ ДЕНЬ — 23 листопада. Цього дня казали: «Орест вдався, як хрест: і на холод, і на голод, і на бездоріжжя, та не біда, аби було збіжжя і вода». З Ореста чекали міцного насту. В цей день ушановували Родіона Криголома.

(Див. РОДІОН КРИГОЛОМ).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.110.

ОРІЙ — сонцепоклонник, вогнищанин, орач. Згідно з поширеним фольклорним сюжетом, орачі витіснили з землі первісних гігантів — утілення диких, некерованих сил природи. У міфах про походження Зміїних валів (давніх укріплень у Середньому Подніпров'ї) оратай взаємодіє з іншим культурним героєм — ковалем. За гіпотезою деяких дослідників, орійська спільнота, що зародилась у Степовому Подніпров'ї в середині IV тис. до н.е., замкнула собою Циркумпонтійську (навколо Чорного моря) зону формування індоєвропейців. Стрижнем формування орійців став шлях із придніпровської Аратти (ототожнюється з трипільською археологічною культурою) до месопотамського Шумеру. Цей шлях був позначений орійськими святилищами й курганами, які почасти використовувались як обсерваторії. Аратти користувалися здебільшого місячно-сонячним календарем, але знали також і Зодіак, у тому числі найдавніший — у вигляді Небесних Оленів. Основний календарно-обрядовий канон араттів шанував Матір-Землю та Батька-Небо (Тельця); нерідко цю пару уявляли єдиним божеством.

(Див. АРТАНІЯ, ЗМІЄВІ ВАЛИ, КОВАЛЬ, КУРГАН, ВОГНИЩАНИН, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ЗОДІАК).

Літ.: Велесова книга, д.36-а, 38-а. На ріках вавилонських, с.44-96. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий». Леся Українка, «Первісні арійці», с.101. Т.Елизаренкова, «Ригведа», с.427-457. Г.Пструшко, «На магістралях світової цивілізації», с.106-114. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.255, 306; «Брама Безсмертя», с.222. Ю.Шилов, В.Мітченко, «Арійський календар». С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.20, 216. В.Пструхин, «Пахарь», с.301-302. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.28, 106-110, 213.

ОСІНЬ. Навдивовижу чарівна своїми яскравими барвами, з пташиним гамором і прозорою далечінню в очах прийшла Мати-Осінь до людей уже в пізніший час, бо раніше у предків було лише три пори року. Тож Земля-Мати породила Осінь, а боги призначили Світовида бути опікуном Сонця Дажбога в цю пору, щоб таким чином остаточно утвердити всеєдиний лад богині Лади та всіх світлих богів над колись могутнім хаосом. Мати-Осінь приходить після чарівної сестриці — красуні Літо в останній її день, який називають святом Мокрини. Мокрина — то донька Осені, яка так любить умиватися слізьми неба. За народними прикметами, прихід панни Осені в цей день віщує мокрі дощові дні, а коли Мокрина десь забариться і цілий день буде сухо і світитиме сонце, то такою ж буде погода восени. Але прозору далечінь очей Матері-Осені поступово заволокують непроглядні тумани, і в очах з'являються сніжинки-перлинки. Від них очі в Осені стають таємничо-прекрасними. Тільки після зустрічі з Зимою в тих очах уже лише сум.

(Див. МОКРИНА, ОВСЕНЬ, МІСЯЦЬ — Брати-місяці. Вересень. Жовтень. Листопад).

Осінь. Фрагмент гравюри до народного календаря. XVII ст.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.240; т. III, с.66, 67. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.310; т.3, с.224-225, 331-333. А.Гура, «Символика животных...», с.53, 70, 86, 156 та ін. М.Міщенко, «Народний календар», с.93-117.

ОСТРІВ символізує надійну убезпеченість від моря хаосу. Щоб досягнути небесного царства, яке з усіх сторін оточене глибокими водами, потрібно було переплисти повітряні води царства Сонця, Місяця і зірок, як то говориться в замовляннях про чарівний острів Буян. Буян — від слова «буй», яке споріднене зі словом «ярий», тобто весняний, палкий, урожайний. «Острів Буян» — міфопоетична назва весняного неба. Цей острів має важливе значення в народних переказах; чародійне слово замовлянь, звернене до божеств довкілля, здебільшого починається зі слів: «На морі на окіяні, на острові на Буяні». На цьому острові перебувають усі могутні сили весняних дощів, гроз, громів і бур; тут і змій, усім зміям старший, і віщий ворон, усім воронам старший брат, який клює вогненного змія, і птах із залізним дзьобом і мідними кігтями, і бджолина матка, усім маткам старша, і черепаха, усім гадинам старша. Від них народилися всі змії, птахи і комахи. На цьому острові живуть діва Зоря та бог Перун. Сюди зверталися наші предки, прохаючи богів вилікувати їх від ран і хвороб, дарувати снагу, принести щастя в любові. Перекази розміщують рай на фантастичних островах, де ріки медові та молочні, а береги кисільні, де царює Сонце і квітує вічна весна. (Див. КУРГАН-ОСТРІВ, РАЙ, АЛАТИР).

Літ.: Українські замовляння, с.158. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...»,т.1, с.292-293, т.2, с.71-72, 74. А.Гура, «Символика животных...», с.62, 75, 473. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56, 66.

ОСЬМИЙ ДЕНЬ — восьмий день: день оновлення. Якщо у земному світі рахунок днів тижня ведеться «по седмиці», то «восьмий день» розпочинає інший вимір часу, який є знаменням воскресіння і життя вічного. В осьмий день був обрізаний Ісус Христос і в осьмий день воскрес. В осьмий день християни повинні робити цілу низку ритуальних справ, зокрема приносити новонароджену дитину в храм для позначення на чолі й вустах зображення хреста і для надання християнського імені; молодим потрібно приходити до священика з проханням на молитвенне благословення зняти із них вінці; тим, хто прийняв причастя св. Таїн у перший день Великодня, треба сім днів провести в духовному «веселії», і тільки після восьмого дня вони можуть займатися житейськими справами; ті, хто повернувся до віри після відречення від неї, повинні приймати очисні молитви протягом семи днів, а у восьмий можуть «омиться», тощо.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.390.

ОХ уявлявся дуже різним: то він лісовий цар, то звичайний дідько. Живе на могилах та пеньках і затягує до себе необережних людей. Часом це підземний цар, такий собі «маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж до колін». У будь-якому випадку не вільно говорити голосно «Ох!» біля таких місць, бо явиться Ох. У казках чоловік тоді змушений віддавати йому свого неука-сина, щоб навчився уму-розуму. І що ж то за навчання? Наука в Оха неабияка. Коли герой засинає «богатирським» сном, Ох підпалює дрова і спалює на них сонного наймита. «Ох тоді взяв попілець, по вітру розсіяв, а одна углина випала з того попелу. Ох тоді і приснув живущою водою — наймит знову став живий, тільки вже моторніший трохи». Тричі дідок спалював його, тричі розвіював по вітру попілець — усе те дріб'язкове, мізерне, непотрібне, що заважає душі хлопця світитися чистим жаром. Лише тоді він стане козаком, «що ні задумать, ні згадать, хіба в казці сказать». Та не кожному такий дід стрічається та дає добру пораду — усе залежить від самого героя. Іноді в казках подибуємо таємничого Хо. Є ще казка «Гай-гай», герой якої тотожний з лісовим Охом. Вигуки «Ох-хо-хо!» чи «Гай-гай!» в українських обрядах є засобом викликання душ небіжчиків. Скажімо, на Свят-вечір, як свідчать етнографічні записки Б.Грінченка, у деяких місцевостях баба вносила кутю до хати і перш ніж поставити її на стіл, совалася на лаві, приказуючи: «Ох, ох, ох!» Цим оханням запрошувалися до куті душі померлих рідняків.

Літ.: З живого джерела, с.92-99. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.362. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.557. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.103. В.Шевчук, «Мислене дерево», с.142.

ОХРІМІВ ДЕНЬ — 10 лютого. Тоді казали: «Прийшов Охрім — каяття в дім», а також задобрювали цього домовика кашею. Прикмета: «Охрім приніс вітер — на сире, прохолодне літо, увесь рік буде сирий».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.18.

ОЧИСНИЙ ВОГОНЬ. На початку кожної пори року особлива шана віддавалася «найвищим чистителям і святителям» — вогню і воді. Скажімо, на початку весни існував ритуал очищення вогнем та обливання водою. Здійснюючи ритуал очищення, дівчина вірила, що одружиться з омріяним хлопцем, а хлопець знайде свою «княгиню», і будуть вони чисті, здорові, сильні та розумні. Очисні вогні запалювали напередодні Великодня, напередодні Великого четверга, напередодні Купала. Після шлюбу молодята, повертаючись додому, мали пройти через вогонь, розкладений біля воріт обійстя. Такий вогонь розкладали і в лісі, і на лузі, і біля річок. Через нього стрибала молодь парами — очищалася для щасливого одруження, ним відганялися всі лихі та злі сили.

(Див. ВОГОНЬ, ВОДА, СВІЧКА).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. III, с.77, 121, 126.

ОЧИСНІ МОЛИТВИ — особливі молитви для жінок у 40-й день після пологів. Вони прохали Бога, щоб дозволив їм приходити знову до храму, зробив їх гідними причастя Тіла і Крові Господніх і щоб народження дитини прийняв, освятив і благословив.

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.401.

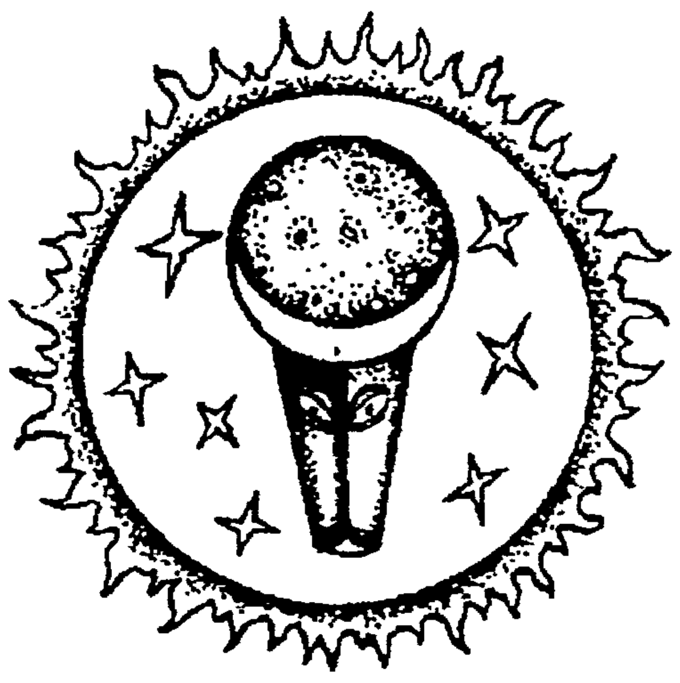

П

ПАВУК у центрі павутини — символ Сонця, від якого відходять промені життя, водночас символ великої Матері-Прялі — місячної богині, яка пряде павутину часу, а для кожної людини її долю. За давніми переказами, Бог-Творець в образі павука заснував світ. Павук вважається пророчою істотою, очищувачем світу. З ним також пов'язують символіку лабіринта. Про заснування світу павуками — Божими посланцями — так говориться у стародавній колядці:

Ой як то було в початку світа,
Ой як не було святої землі —
Ой-но на морі павутиноньки.
Ой там братоньки радоньку радять:
— Як би нам, братове, світ обснувати?
— Пустися, брате, в глубокі води,
Тогди ми, брате, світ обснуємо,
Світ обснуємо і наситимо,
Світ наситимо і наповнимо.

Згідно з міфом, колись із неба спустився павук і заснував гніздо, у яке впав камінчик завбільшки з перлину. Відтак він розрісся до небесних просторів, і на ньому постала земля. «Ця ідея мало поширена в колядках, але є грунтовною в українському світогляді та є, напевне, ще давнішою, ніж інші колядки про початок світу», — наголошує К.Сосенко. Ще й нині на Гуцульщині кладуть камінь під святвечірній стіл та ставлять на ньому тліючу ладанку.

В українців Карпат є цікавий переказ апокрифічного характеру. У ньому дається пояснення, звідки взявся пояс, який підтримував розіп'яте тіло Христа. Отож саме павук наснував павутину, яка послугувала за пояс, «щоби син Божий не висів на жидівське посміховисько».

Найбільш поширений звичай не велить забивати павуків, які, мовляв, приносять у дім багатство і добробут. Зокрема, на Поліссі заборонено вбивати павука, бо «він снує, як Бог небо, снує паутицю для мухей». Проте, скажімо, гуцули вважають, що тому, хто задавив павука, будуть відпущені гріхи. Павук — посередник між людьми і Богом в українських та білоруських легендах про хлібні крихти, які люди кидають, а павук, піднімаючись по павутині на небо, відносить їх до Бога, щоб він пересвідчився, що люди не шанують дар Божий, і не посилав їм багатий врожай. За те, що павук наводить таку оману, його називають «брехуном».

Отруйні властивості павука використовували для різноманітних чарів. Наприклад, щоб отруїти когось, павука закривали в банці. «Він там мав вирости, як кулак. Як такий тарантель укусить, нема од його дохтора, чоловік той помре».

У лужичан дівчина, бажаючи добитися хлопця, мала видушити павукові яйця на шию своєму вибраному, тоді він буде прив'язаний до неї, як павук, що сидить на яйцях. Прикмети: якщо павук спускається з голови— щастя, прихід гостей, отримання подарунків, узагалі добра ознака. Павук, який спускається до порога, провіщає у домі покійника; павук, який спускається вниз після опівдня — радість на третій день. У болгар побачити чорного павука — нещастя, а білого — щастя. Людина буде багата, якщо восени до неї вчепиться літаюче павутиння. Майже повсюдно вважають: якщо павуки плетуть багато павутини, дім невдовзі стане пусткою.

(Див. ЛАБІРИНТ, ПРЯДКА, АПОКРИФИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.85. Колядки та щедрівки, с.43. Житє і слово, т. II, с.181. Коляди, с.81-82. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.116. Українські

чари, с.46. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.75. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.242-243, 251. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.68. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.275. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.72. О.Боряк, «Веретено та пряслиця у слов'янській міфологічній традиції», с.30-36; «Ткацтво в обрядах...», с.96, 143. А.Гура, «Символика животных...», с.504-510. В.Топоров, «Паук», с.295. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.42, 582.

ПАДУЧІ ЗІРКИ вважаються душами грішників. Падуча зірка ніби сама просить того, хто побачить її, перехреститися, і тим самим душа очищається від своїх гріхів. За іншими віруваннями, це душі людей, які помирають, а відьми крадуть їх, щоб чаклувати: на чий двір упаде зірка, там неодмінно помре дитина. Кажуть також, що це ангели проганяють злих духів; що це блукають прокляті люди доти, доки не будуть прощені; що це зірки втікають від злих демонів у віддалені місця на небі; що це чорти, які хочуть уподібнитися до добрих ангелів, а коли ангели скидають їх на землю, вони розтікаються смолою, і хто ступить на таке місце, захворіє на сухоти, від яких нема порятунку.

Падучі зірки — це і вогненний змій, перелесник, що спішить на любовне побачення до одиноких жінок і дівиць; у деяких місцевостях вважалося, що зірка завжди впаде на те обійстя, де є дівчина, яка втратила невинність та зробилася вагітною. Жінка, до якої літає вогненний змій, отримує чарівну силу, а плодом цього зв'язку стають богатирі-чарівники або ж кикимори. В одній казці так і говориться: «Не даремно мені щаслива зірка дала силу богатирську». Де упаде вогненний змій, те місце вважається житлом нечистих духів. Дітям узагалі заборонялося дивитися на таке. Коли хтось захворіє 20 лютого, тобто в день перелесника, то йому клали під пахву кусок хліба і дивилися: якщо на ранок хліб засохне, то хворий неодмінно помре.

У деяких місцевостях падучі зірки називають ще *маніяками*. Ця назва стосується і перелесника, а шлях, що описує така зірка в небі, називався *білим шляхом*.
(Див. ЛІТАВИЦЯ, ПЕРЕЛЕСНИК, МАРА — Кикимора, ЗОРЕПАД).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.99. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.46. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.22-23. Г.Булашев, «Український народ...», с.250. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.214-215. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.39; т.2, с.259-260. И.Сахаров, «Сказания...», с.245, 316.

ПАЛИКОПА (Палій) — вартовий святкових днів (у християн св. Пантелеймон). Він блискавицею бога-громовика карає тих, хто не шанує богів та не дотримується звичаїв. У день св. Палія (27 липня / 9 серпня) не можна жати, звозити в копи тощо; також постилися й молилися, щоб зберегти копи хлібів, які ще на ниві, а тому такі ниви тричі обходили. Вшановуючи Паликопу, запалювали свічку-громничку, освячену на Великдень, «щоб і оселю, і копи в полі зберіг від пожежі», розкладали священний вогонь, стрибали через нього, а дітям роздавали ритуальне печиво — *сончата*. Цього дня знахарі заготовляли цілющі трави.
(Див. БОРИСІВ ДЕНЬ, СВІЧКА — Громнична).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.89. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.129. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.45. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.26. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.235. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.243. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.31, 32. В.Скуратівський, «Русалії», с.110; «Дідух», с.187-189. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.346. М.Міщенко, «Народний календар», с.73. А.Гура, «Символика животных...», с.627, 658.

ПАЛІЙ — легендарний герой кінця XVII — початку XVIII ст. Цей богатир народжується чудесним чином із попелу або з велетенської мертвої голови, знайденої селянином. Здивований її величиною, селянин сказав: «Мабуть, ся голова багацько хліба переїла», а голова відповіла: «Буде вона ще їсти!» Селянин зрозумів, що це недобра голова, і спалив її, але донька, лизнувши того попелу, завагітніла і народила хлопця-безбатченка. Своє ім'я він дістав через те, що спалив чорта-змія. За це він отримав від святого, що перед ним з'явився, чудесний меч і обіцянку безсмертя: оновлюватися разом із Місяцем. Воював Палій «ангельським чином». «Їздить по чужому війську — ніхто його не бачить, а як гляне кому в вічі, то зроду не видержить». Міг також підніматися в повітря. Чарка в нього була завбільшки з піввідра, а шабля важила п'ять пудів. Звичайний кінь не може його вдержати: він перебрав усіх царських коней і вибрав того, що воду возив: «Оцей тільки мене вивозить». В інших легендах Палій пострілом спалює гетьмана Мазепу. А коли цар Петро зламав свою обіцянку — віддати Україну Палієві за те, що може перемогти Мазепу, Палій пішов «на острови» і там живе й досі — відмолоджується з кожним новим Місяцем: «Як місяць народжується, то і він молодіє; а як місяць старіє, то і він старіє. Житиме він так до кінця світу, а колись ще розпочне війну з царем за простий люд».

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.71-72. В.Милорадович, «Заметки о малорусской демонологии», с.417.

ПАЛЯНИЦЯ — пшенична хлібина, символ щастя і добробуту господи, гостинності, прихильності; ритуальний та обереговий знак. Хліб віддавна вважався священним продуктом. Люди вірили, що Бог наділяє людину хлібом разом із долею. Ці уявлення і визначали правила поведінки під час куштування паляниці. Не дозволялося, щоб одна людина доїдала шматок після іншої — забереш щастя й силу. Якщо залишив шматок, то цілу ніч снитимуться старці, будеш худнути. Не дозволялося їсти за спиною іншого — «з'їси його силу». Християнська символіка ототожнювала хліб з Тілом Божим. В Україні будь-яке свято чи обряд не обходилися без паляниці. У будень перевагу віддавали житньому хлібові. У неврожайні роки паляниці доводилося пекти з домішками ячмінної муки, висівок тощо.
(Див. ХЛІБ, КОРОВАЙ).

Літ.: Л.Кожуховська, «Паляниця», с.90-91.

ПАНАХИДА — всенічне священнослужіння; молебний спів за небіжчиками. Коротка молитва про померлих

називається *літією*. Церква творить панахиди за небіжчиками як до їх поховання, так і після — на третій, дев'ятий, сороковий дні, а також у дні їх народження, тезоіменитства і смерті. У відповідні дні року поминаються і всі небіжчики. Такі панахиди називаються *родительськими* і *вселенськими*. Вони здійснюються у суботу м'ясопусну, троїцьку, дмитрівську (26 жовтня), другу, третю і четверту седмиці Чотиридесятниці, а також у Фомин понеділок або вівторок і 29 серпня.

Див.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.406.

ПАРАМОН. Цей святий приходить 12 грудня. Тоді спостерігали ранкову зорю: ранок червоний — «грудень красний, сніговий — нещасний, хуртовинами напасний».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.123.

ПАРАСЧИН ДЕНЬ. Восени є два свята Параски. Перше — 14 / 27 жовтня («Преподобниці», «Параски-болотяної»). Тоді робили тільки легку роботу; а де в сім'ї була Параска, то там робити взагалі не можна було. Друге свято Параски — 28 жовтня / 10 листопада («Мучениці»). У цей день ніхто не працював, усі святкували. Бо хто на Параски робитиме, тому буде тяжко переносити якусь біду. Особливо заборонялося прясти. Освячена в церкві ряднина давала здоров'я, відганяла намовляння, позбавляла вад, нею витирали хворих. Цього дня дівчата ворожили.

У давні часи на схрещенні доріг будували каплиці й церкви, присвячені св. Параскеві П'ятниці, в образі якої академік Б.Рибаков убачає дохристиянську богиню Мокошу. Параскева вважається покровителькою води і має особливу близькість до неї. Образ св. Параскеви чудно з'являється іноді на воді, на річці або в колодязі, внаслідок чого вода наділяється особливою силою. Вона також уважається покровителькою головної жіночої зимової роботи — прядіння. У народі Параскеву називають «льнянистею» і від дня її вшанування скрізь починають м'яти льон. Відомий етнограф С.Максимов писав: «З опущеною головою, із зігнутою дугою спиною повзає під образами мучениці Параскеви вся жіноча селянська Русь. На колінах до пекучого болю і до крові обповзають вони численні каплиці біля джерел, присвячених її імені». За повір'ям, від Параскеви залежить кількість років, які має прожити людина; вважали, що вона пряде нитку життя кожному. Параскева-П'ятниця також покровителька душ померлих. Її уявляли у вигляді високої худої жінки з довгими розпущеними косами. У народі кажуть: «З Богом, Параню!»

(Див. МОКОША, МІСЯЦЬ — Дні тижня. П'ятниця).

Літ.: А.Кримський, «Звенигородщина...», с.43-44. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.192-195, 421-428. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.532. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.119; т.2, с.113. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.387-388; «Язычество древней Руси», с.659, С.Токарев, «Религиозные верования...», с.119. И.Калинский, «Церковно-народный месяцеслов...», т. VII, с.308-309. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.34, 75, 92, 113, 135, 136. А.Львовский, «Пятница...», т.II, с.198. В.Слащев, «Параскева Пятница», с.297-298. В.Чичеров, «Зимний период...», с.57, 59. С.Куликов, «Нить времен», с.43-44. М.Міщенко, «Народний календар», с.104, 108. 727. А.Гура, «Символика животных...», с.138-140, 310, 379.

ПАСТУХ. Селяни зазвичай вибирали у пастухи людину безземельну, за здоров'ям не здатну до рільничої праці. Вірили, що коли пастух слабий тілом, то взамін цього він володіє таємничою силою, за допомогою якої впливає на стадо і оберігає від всякої напасті: «лютого звіра чорного, від широколапого ведмедя, від перехожого паскудника-вовка, нишпорки-вовчиці, від рисі і росомахи, від змії і всякого звіра, і гада, і від злого і лихого чоловіка». Вважали, що досвідчені пастухи знаються з лісовиками; навіть у деяких місцевостях самих лісовиків називали «пастухами».

«Пасітеся, сірі воли».
Худ. А. Ждаха. 1911

Коли приходила пора виганяти худобу на пасовище, пастух зрізав у кожної тварини жмут волосся і закочував його у віск. Ці кульки він ховав під камінь біля того місця, куди ходить стадо на водопій, і говорив замовляння, причому кульку тримав в одній руці, а в другій — висячий замок. Насамкінець пастух обходив стадо з освяченою на Світлому тижні свічкою. Частину свічки він вставляв у берестяний ріжок: на звук такого ріжка худоба скоріше сходиться, а дикі звірі розбігаються геть.

Захисником пастухів уважався бог Велес, який пізніше був замінений християнським св. Власієм.

(Див. ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ, ЗАМОК, ВЕЛЕС).

23*

Святі Юрій та Параска П'ятниця.
Село Корчин, Львівщина. Кінець XV — початок XVI ст.

Літ: С.Максимов, «Нсчистая, нсвсдомая и крестная сила», с.162-164. Б.Успснский, «Филологичсскис разыскания...», с.13, 53, 95, 98, 151, 185. А.Плотникова, «Пастух», 66-68. А.Гура, «Символика животных...», с.39, 71, 85, 96.

ПАСХА (Паска) — слово єврейське, змінене греками, і в такому вигляді перейшло у нашу мову. Заразом це — 1) християнське свято Воскресіння Христового. Паскою завершується семитижневий Великий піст, який готує віруючих до гідної зустрічі свята; 2) кислий чи солодкий хліб, який готують на Великдень. Паска з медом називається медовою; без меду і цукру — кислою.

Митрополит Іларіон (Огієнко) пише: «Українці паскою звуть великодню булку, освячену в церкві по великодній службі, що кінчається зо сходом сонця. Патріарх константинопольський Єремія, перебуваючи в Україні, звернув увагу на наш звичай святити паски й м'ясо на Великдень і назвав його єретичним; із цього приводу в 1591 р. цілий український єпископат випустив був грамоту до українського народу». Цей звичай був заборонений під карою прокляття, але це не вивело стародавніх традицій. Незабаром грамоту 1591 р. було відмінено.

Свято вмираючого і воскресаючого бога з причащанням його тіла і крові, з улаштуванням священної трапези задовго до християнства відзначали у Греції, Ассирії, Вавилоні, Єгипті, Фінікії, Палестині. Наприклад, навесні греки вшановували воскреслого бога Діоніса. Жерці розривали живого бика, який мав зображати вмираючого бога, і віруючі з'їдали шматки м'яса, таким чином причащаючись кров'ю і тілом Діоніса та врятовуючись цим від смерті.

(Див. ПРИЧАЩАННЯ).

Літ.: С.Максимов, «Нсчистая, нсвсдомая и крестная сила», 327-348. Н.Марксвич, «Обычаи, повсрья...», с.162. В.Милорадович, «Житьс-бытьс лубснского крсстьянина», с.204. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.83-85. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.410. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.3, с.342-344. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.51-54. Д.Зслснин, «Восточнославянская этнография», с.392-394. А.Голан, «Миф и символ», с.68. Б.Успенский, «Филологичсскис разыскания...», с.38, 96, 127. В.Соколова, «Весеннс-лстнис калсндарныс обряды...» О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.63. А.Гура, «Символика животных...», с.59, 71, 81, 107, 145 та ін.

ПЕК (Пекун, Пек-Осина, Щезби) — старий, кровожерливий син Чорнобога і Мари, хитрий і підступний чортисько кривавих бійок та всякої біди. Вирізняється величезними розмірами. Живе глибоко під землею, сидить на троні, що височіє над пеклом, і ретельно стежить, як туди провалюються душі грішників, де їх мучать чорти. Достатньо Пекунові стукнути своєю ковінькою, як миттю збігається слухняна прислуга — *пекельники.* Найбільшу насолоду він отримує, якщо його підопічні чинять над грішниками найжорстокіші тортури. Тоді Пек задоволено сміється, поплескуючи себе по одвислому животі. Пекельна «вистава» триває постійно, тому нечестивці, щоб догодити своєму кумирові, щораз придумують нові й нові катування людських душ. Хоча Пек дуже

Дорога до пекла.
Фрагмент ікони «Страшний суд». XVII ст.

нещадний, та все ж лякливий. Надто боїться животворящого світла бога Сонця та ще Чура.

(Див. ЧОРНОБОГ, МАРА, ПЕКЛО, ЧИСТИЛИЩЕ, ПЕКЕЛЬНИКИ, ЧОРТ, ЧУР).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.105. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.40. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрсния славян...», т.2, с.369. В.Скуратівський, «Русалії», с.159-160.

ПЕКЕЛЬНИКИ — чорти — виконавці пекельних тортур над душами грішників. Особливо опікуються тими, хто за життя їм продався. До таких грішників приставлені «іменні» чорти. Якщо на цьому світі нечисті змушені хитрувати, перевтілюватися, а то й зазнавати кривди, то там їм воля вольна: вони шмагають неслухів сировицями (виплетеними з сирої шкіри нагаями), їздять верхи на грішниках, допоки ті вкриються милом, тощо.

Зовні пекельники майже не відрізняються од своїх «світських» братів. У них такі ж хвіст, роги, чорна шерсть. Але, маючи необмежену владу, вони надмірно войовничі та жорстокі й здатні вигадувати найрізноманітніші тортури. Там, де правують пекельники, постійний розгардіяш, несусвітній галас, сморід, бруд. Це їхня стихія. За всім цим ретельно стежить Пек — їхній грізний старійшина, якому вони безвідмовно підкоряються.

(Див. ПЕК, ПЕКЛО, ЧИСТИЛИЩЕ).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. III, с.105. Галицько-руські народні лсгснди, т. XIII, с.67-68,72. Г.Дьяченко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.412. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.369. В.Скуратівський, «Русалії», с.160.

ПЕКЛО (геєна, ад) — місце покарання душ померлих за неправедне земне життя. Апокриф «Ходіння Богородиці по муках» (XII ст.) так визначає «координати» пекла: починається на «полудне», продовжується до «полунощи» й завершується на сході. В Ізборнику 1076 р. на питання «Де перебувають душі, які відійшли від світу цього?» дається відповідь, що жодна душа з того світу не поверталась і не повідомляла, де перебувають душі, які відійшли з цього світу, але, спираючись на свідчення святих книг, можна сказати, що грішні душі перебувають у пеклі «под вьсею землею и под морем», де панує «тьма вічна», а праведні душі — в раю.

Пекло в легендах зображується традиційно: вогонь, смола, сірка, плач, стогін, скрегіт зубів, зойки тощо. А панує в пеклі сатана. В одній із карпатських легенд постає надзвичайно колоритна картина: «Я дивлюси на другі двері, а там крізь двері видко ще більший страх и то великий страх! А то видко було спіжову піч, а в тії печі велика вогненна кєпінь, коло тої печі сидит черлений страшний дідо, а в того діда велика зелізна довбня». В інших легендах докладно деталізовано муки грішників. Отож братів, що побилися до смерті, перетворено на собак, а багачів — на вовків; «люди у файних крисанях з павами стоят на зелізних горичих плитах»; у жінки капає кров з очей, бо в неділю чесалася; в огні горять ті, «шо на сім сьвіті грішили, горівкою п'єнчили, блуцтво провадили, людей шахрували, ненавиділиси оден з другим» тощо.

(Див. МИТАРСТВА, ПЕКЕЛЬНИКИ, ЧИСТИЛИЩЕ, СТРАШНИЙ СУД, ПЕК).

Літ.: Памятники литературы древней Руси, с.167-183. СУМ за рсд. Б.Грінченка, т. III, с.105. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.67-68, 72. Записки о Южной Руси, т. I, с.306. В.Гнатюк, «Казки Закарпаття», с.95-100. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.198. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.121, 412. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрения славян...», т.2, с.296, 369; т. 3, с.12, 14-15. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всссвіт», с.77. В.Цодикович, «Ссмантика иконографии...», с.26-33. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.57-58. И.Морозов, Н.Толстой, «А», с.93-94. С.Аверинцсв, «Ад», с.36.

ПЕЛАГІЇН ДЕНЬ — 17 травня. Пелагія — заступниця вороння. Що скаже, те й буде. Услід їй казали: «Прийшла, накаркала».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.47.

ПЕРВАК — старша дитина у родині. В українців, як і росіян та білорусів, здатністю зціляти деякі недуги наділяли наймолодшу (*мізин, мазільник*) або найстаршу (*первісток*) дитину. Уявлення про первістка як утілення надприродної сили тотемістичного походження збереглися в багатьох повір'ях: «Мене нич не пуджіє, бо я первак; а хто первак, то нігди його сі не бере ані блуд, ані жоден страх, ані нічо їму сі не покаже зле». Вважалося, що чаклуном міг бути лише первісток. Така людина мала волосся на грудях, а часом і на спині, червоні очі та зведені докупи брови.

Певний час у предків існував звичай принесення первістка в жертву. Відомий польський культуролог К.Мошинський убачав у цьому уявлення про виняткову якість усього першородного, внаслідок чого воно мало належати Богові. Український вчений М.Попович пов'язує цей звичай з культом предків, за яким первісток відходить на той світ за волею громади, щоб «підтримати колообіг буття».

(Див. ЧАРІВНИК, ЗНАХАР, ТОТЕМ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ).

Літ.: Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1, №511; т. 2, вип. 2, № 761. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.47, 132, 138. П.Шсйн, «Матсриалы для изучения быта...», т. 2, с.253-254. А.Богданович, «Персжитки древнего мировоззрения у белорусов», с.195. М.Попович, «Мировоззрение древних славян», с.74. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.204. З.Болтарович, «Українська народна мсдицина», с.50, 265. K.Moszynski, «Kultura ludowa slowian...», т. 2, cz. 2, s.245.

ПЕРЕБЕРІЯ (ряджения) — обрядові та ігрові перевдягнення з використовуванням масок та інших засобів зміни зовнішнього вигляду. Ряджения у давній Україні засвідчено документами X—XI ст. і пізніше; церква намагалася боротися з ним, але воно продовжувало існувати, доживши до наших днів. Перебраних називали *окрутниками, нарядчиками, шуліконами, кудесниками*. Рядилися тваринами, покійниками, «нечистою силою», персонажами побутового характеру. Основні зооморфні образи — кінь (кобилка), бик, ведмідь, коза, журавель, гусак, курка. Вивернуті кожухи використовували в усіх іграх. Маски із липової кори з вусами і бородою із овечої шерсті називалися *діди*.

Новорічні маски

Новий рік в Україні здавна зустрічають як свято Маланки і Василя. Уособлюючи саме свято, традиційні Маланка і Василь виступають як антропоморфні персонажі-маски у новорічних обходах і як постійні герої супровідних пісень. Крім того, у південно-західних областях України словом «Маланка» визначається весь гурт ряджених. Звідси й вислови: «Маланка йде селом», «маланкують під хатою» тощо.

За кілька тижнів до Нового року парубки сходяться, щоб вибрати свого ватажка — *березу*, або *калфу*, якому належить керувати протягом зимових Святок. Одночасно розподіляють ролі інших учасників дійства. На «Маланку» вибирають симпатичного хлопця з тонкими рисами обличчя, роль «Ведмедя» доручають найсильнішому, «Смерті» — худому і високому, «Чортом» перебирається швидкий і спритний тощо. Підготовка обрядового реквізиту здійснюється таємно.

Подекуди розмежовують дві категорії карнавальних персонажів: «чистих» і «нечистих», або «красивих» і «некрасивих». До перших належать перебрані без масок, костюм яких характеризується підкресленою охайністю, а поведінка — ритуальною ввічливістю. Це — «Козак», «Улан», «Шандар», «Турок», «Генерал», сама «Маланка». Іншу групу складають переважно образи давнього походження: «Ведмідь», «Коза», «Кінь», «Дід», «Баба», «Чорт» та ін. Призначення «красивих» ряджених — танцювати, співати, тоді як «некрасиві» покликані веселити, «робити збитки».

Після закінчення ритуального дійства перебрані йшли на роздоріжжя «палити Дідуха». У деяких місцевостях кидали в новорічне багаття маски. Вони вважалися пов'язаними з потойбічним світом, і зберігати їх протягом усього року було святотатством.

Переберію влаштовували, щоб люди, згадуючи про неї, раділи весь рік, а тому тут панувала атмосфера справжніх веселощів. Кожний, хто одягав маску (а їх бувало іноді більше сотні), намагався подивувати, викликати усмішку. «Чорту», наприклад, нічого не варто вилізти на дах і сісти на трубу, щоб дим пішов усередину помешкання. Якщо, приспавши пильність господарів, йому вдається прослизнути до хати, він перекидає відра й лави, стрибає, передражнює, лізе у запічок чи лідник, намагаючись поцупити щось їстівне.

Особливий вид переберії — рядження на весіллі. Найчастіше воно відбувалося після шлюбної ночі й полягало у перевдяганні жінок у чоловіків і чоловіків у жінок; одягали також вивернуті кожухи і під співи й танки вирушали з дому молодого до батьків молодої на млинці. Часто маралися сажею, що вважалося прилученням до домашнього вогнища. Хлопець з обв'язаною головою називався туром; він намагався сісти на місце молодої біля її матері, коли йому це вдавалося, його поїли вином. Рядження биком на весіллі й на Масницю має еротичне забарвлення і символізує плодючість. Рядилися у покійників, у «Смерть»: одягали жіночу сорочку, робили собі горб, мазалися білою глиною. Все це зустрічалося сміхом. Один з ігрових епізодів весілля — рядження циганами. «Цигани» випрошували овес, просо, сало; намагалися вкрасти «що погано лежить». Потім продавали свою «циганщину», купували горілку і веселилися всю ніч. Відомим по всій Україні був обряд *фальшивої молодої*. Гостей у молодого зустрічав дружко, вдягнений у лахміття, з вінком із кропиви на голові і обличчям, вимазаним сажею. Він доводив матері молодої, що є її дочкою, доки не з'являлася справжня молода. Іноді живу людину підмінювали опудалом у жіночій одежі.

(Див. РІЗДВО, НОВИЙ РІК, ВЕРТЕП, МЕЛАНКА, МАШКАРА, МАСНИЦЯ, ВАСИЛЯ, СВЯТКИ, БЕРЕЗАЙ).

Літ.: Весілля, т.І, с.266; т.ІІ, с.243. Писання Осипа Юрія Федьковича, с.657-658. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.566. В.Чичеров, «Зимний период...», с.166-312. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.89, 98, 106, 129, 234. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...»; «Буковинська новорічна «Перебєрія», с.25-33; Новорічні свята українців, с.19-21. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.76-79, 111-114. Л.Виноградова, «Зимняя календарная поэзия...», с.149-153; «Ритуалы...», с.24-30. А.Ґура, «Символика животных...», с.24, 31, 101, 117, 156 та ін. М.Валенцова, «Кобыла», с.517-520. М.Валенцова, Л.Виноградова, «Ряженис», с.343-345.

ПЕРЕВЕРТЕНЬ (оборотень) — людина, що веде подвійне існування: то як людина, то як звір. Геродот у своїй «Історії» згадує про неврів — сусіднє зі скіфами плем'я. Один раз на рік кожний з неврів міг ставати вовком на деякий час, а потім знову повертався в

людську подобу. Людину, для якої перевертництво є внутрішньою потребою, іноді називали *дводушником*, оскільки у неї нібито два серця: одне людське, а друге— вовче. У легенді «Дводушник» перебування героя вовком триває лічені хвилини. За цей час у більшості сюжетів єдине, що встигає вовк, — це напасти на свою дружину.

Чародій, ударившись об сиру землю, политу дощем, легко стає вовком, птахом, конем, мурахою, а за потреби може перевтілити іншу людину в звіра чи птаха. Перевертень у легендах і казках одружується або виходить заміж і веде подвійне життя, поки не стане зовсім людиною. Однак коли потайки знищать його звіриний покрив (наприклад, спалять жаб'ячу шкіру, котру носить жінка), це розриває подружжя. Здобути над перевертнем владу можна, підгледівши і вкравши зі схованки його крила або щось інше, що є його єством. В епосі міф про перевертня представлений у найдавніших билинах («Волх Всеславович», «Вольга і Микула»), у «Слові о полку Ігоревім» (риси перевертня тут властиві і Всеславу Полоцькому, і самому Ігорю в момент втечі), а також у деяких текстах календарного і весільного фольклору. Ось один із фрагментів таких мотивів, де Іванко написав «листонька до дівоньки»:

А вона йому одписує і одказує:
Не присилайся, не утрачайся,
Я до тебе сама прибуду.
Я до тебе на двор — дробним дощем,
А в сіни — ясним сонцем,
В хату — панянкою,
А за стол — миленькою.

(Див. ЧАРІВНИК, ДВОДУШНИК, ВОВКУЛАКА, ВОЛЬГА ВОЛХВ, ОБОРОТНИЦТВО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вовк, СКІФИ).

Літ.: Геродот, IV, 105. Золотослов №282-284, 441-443, 406, 408. Колядки та щедрівки, с.288. Слово о полку Игоревє, с.96, 122, 126. Знадоби до галицько-руської демонології, т. 15, с.175, № 283. Легенди нашого краю, с.20-21. Легенди та перекази, с.58-59. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.344. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.90-93. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.408-409; т. 2, с.171-172, 314-317; т.3, с.151, 240-241, 259-274, 276-277. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.254-255. Д.Зеленин, «Восточно-славянская этнография», с.423. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.118. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.69. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.19-20. С.Токарев, «Религиозные верования...», с.44-47. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 21, 44, 59, 60 та ін.

ПЕРЕГОНЯ — стародавній обряд накликання врожаю. Згадаймо «перегоні» на козу, бо ж коза є символом урожаю, як співається у щедрівці:

Де коза рогом —
Там жито стогом,
А де не буває —
Там вилягає.

Не так давно ще, коли пололи буряки, то дівчата й хлопці водили «перегоню», тобто найпрацьовитішу дівчину. Її обмотували червоними поясами, що їх з себе познімали, так, щоб упізнати її не можна було: видно тільки очі, ніс і рот. Зверху вставляли зелену «квітку», роблячи подобу буряка, який сам червоний, а гичку має зелену. На голову одягали вінок із стрічок і польових квітів; за вінок застромлювали дві ложки — це наче роги, а вся дівчина на козу схожа. Далі вибирали двох хлопців; вони ставали поруч тієї дівчини, пригиналися до неї, й «перегоня» ставала одному з них на праве плече одною ногою, а другою — другому парубку на ліве плече. Так вони й ідуть поміж рядків бурякового поля. Руками дівка «чудує» — робить різні рухи, здіймаючи їх над головою. Потім усі гуртом приходять до господаря, який дає «перегоні» подарунки.

(Див. ВОДИТИ ТОПОЛЮ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Коза, КУСТ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с. 113. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.138-144. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.124.

ПЕРЕДАННЯ ХВОРОБИ — один із знахарських засобів. Щоб позбутися корости, брали шмат полотна, втиралися ним і кидали на дорогу; хто підніме полотно, на того й перейде хвороба. Хворі на пропасницю робили на кийочку стільки надрізів, скільки було нападів цієї хвороби, і потім кидали його на дорогу або йшли на перехрестя в тій одежі, у якій захворіли, і, залишивши її там, поверталися додому голими; той, хто піднімав кинуту паличку або одежу, наражався на хворобу, а хворий виліковувався.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.22. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.29.

ПЕРЕЛЕСНИК (Обаясник) — найзліший повітряний дух. На відміну від інших духів, має вогненний хвіст. Він — посланець Великого чорта, прикутого величезними ланцюгами за руки й ноги до кам'яної стіни. Його називають ще Чорним, бо робить він тільки зле. Коли, бува, змій-перелесник пролітає над чиєюсь хатою, то в ній пропадає добробут, гине худоба, всихає сад. Перелесник дурить людину й зводить її на лихе, а гарних дівчат заманює і губить. Літає високо в піднебессі, дихаючи вогнем; над хатою розсипається іскрами і через комин з'являється перед вибраною подругою у вигляді молодця незрівнянної краси. Якщо очарує якусь любовними чарами, то це на все життя: «Вміє він приморочити, злодій, душу красної дівиці привітаннями; усолоджує, губитель, мовою лебединою молодицю; заграває він, ненажерливий, ненаглядну в гарячих обіймах; розтопить він, варвар, вуста червоні. Від його поцілунків горить красна дівиця рум'яною зорею, цвіте красним сонечком. Без змія красна дівиця сидить у журбі; без нього вона світу Божого не бачить, без нього вона сушить-сушить себе!» Викрадаючи красуню, змій приносить її у своє підземне царство, замикає у скелі чи теремі і тримає до тієї пори, коли прийде за нею богатир-рятівник. За повір'ям, жінка, з якою живе вогненний змій, стає відьмою, а самі відьми літають до своїх коханців, перетворюючись на вогненних змій. «Коли б не терлич, був би я твій панич», — каже

перелесник дівчині, коли вона має проти нього зілля *терлич*. Є прикмета: як побачиш на дорозі стрічку або поясок — ніколи не бери, бо то може бути змій-перелесник. У «Лісовій пісні» Лесі Українки «Перелесник — гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима». Перелесниця — аналогічний дух жіночої статі, яку в народі називають ще Літавиця.

(Див. ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, ПАДУЧІ ЗІРКИ, ЛІТАВИЦЯ, ОГНЕННИЙ БУГАЛО, ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Терлич-трава).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.2, 124. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.195. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.184. И.Сахаров, «Сказания...», с.233. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.417. В.Иванов, В.Топоров, «Огонь», с.409.

ПЕРЕЛОГИ (різі) — як нападуть на скотину, то вона б'ється, падає, качається, дригає ногами. Перелоги бувають від крові, води, з вітру, з людей. Нападають і тоді, наприклад, коли худобина перейде те місце, на якому качалася яка-небудь сліпа тварина: собака, кіт, заєць або вовк. Від перелогів допомагають різні шептання, як-то: «Перелоги вітряні і водяні, надумані, нагадані, наслані! Я вас визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тобі тут не ходити, кості не сушити, червоної крові не ялити. Піди ти туди, де люди не ходять, де людський голос не заходить!»

Літ.: Українські замовляння, с.99. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.123. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.280. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.140.

ПЕРЕЛЯК, ляк, переполох, страх — хворобливий стан та дух, який його викликає. Ось замовляння від ляку, записане на Рівненщині: «Ішов ляк, ішов страх: з восковою головою, штеретяними ногами, з коноплявими руками. Восковою головою розол'ю, штеретяні ноги поламаю, конопляні руки.потрощу — і ляк вижену! Ти, ляку-ляковит! Чи ти громовик, чи ти батьків, чи ти материн, чи ти дівочий, чи ти парубочий, чи ти собачий, чи ти дитячий — виходь, виходь! Як я тебе не знала, то я й не виговоряла, Господа Бога милосердного не прохала. Першим разом, луччим часом, і не я шептала— Пречиста Свята Божа Мати в помочі стояла, хрещеної, рожденної Тані помоч давала».

Також уважається, що переляк може вилікувати знахарка, викачуючи хворого яйцем, яке потім віддає собакам. При цьому вона нашіптує таке замовляння: «Переляк-перелячище! Я ж тебе яйцем викачую, а водою виливаю, на пущі і на сухий ліс висилаю, тут тобі не бувати, червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати»; або: «Ой ти страшиську-перелячиську, чи ранній, чи пізній, чи денний, чи вечірній! Я ж тебе вимовляю, яйцем викачую, водою виливаю, на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти-буяти, сухі дуби вивертати, жовті піски пожирати...» Після того знахарка має три рази плюнути і розірвати сорочку хворого. Подекуди переляк підкурюють чортополохом або палять над головою свячені *паклі* (оброблений на терниці й витіпаний тріпачкою льон).

(Див. ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ, СЛИНА, ЗНАХАР, ЗАМОВЛЯННЯ, ОБКУРЮВАННЯ, МАРА — Лякливиця).

Літ.: Зоряна вода, с.8. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.135. Т.Пархоменко, «Використання воску в народному знахарстві», с.29, 30, 35. В.Усачева, «Испуг», с. 424.

ПЕРЕПІКАННЯ СУХОТ (перепікання дитини) — один із обрядів лікування *сушецю* (рахіту). Хвору дитину саджали на лопату і всовували в піч, попередньо вигорнувши з неї жар. При цьому хтось стояв за дверима і запитував: «Чи можна дитину в піч саджати?», на що отримував відповідь: «Чи можна сухотам на дитину нападати?» І так тричі. Іноді батько, стоячи біля порога, питав жінку: «Що ти робиш?» — «Сухоти печу». — «Печи, печи, а я з хати втечу». Виходив, тричі оббігав навколо хати і знову запитував. Так повторювалося тричі. За кожним разом дитину виймали з печі та обтирали водою, яку мати зібрала з діжі, де розчиняла хліб. У деяких місцевостях хлібну лопату посипали висівками, ставили на неї дитя, щоб залишився слід від ніжок, і лопату з цими слідами всовували в піч. Процедуру проводили дев'ять разів, рахуючи: «Не один, не два...» і т. д.

(Див. ПОРІГ, СУШЕЦЬ, ЛОПАТА ХЛІБНА, ДІЖА).

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.258. А.Топорков, «Перепекание ребенка», с.303-304.

ПЕРЕПЛУТ — божество рослинності. На його честь відзначали русалії. У це свято хороводами і різноманітними танками закликали розквіт природи, танення рік і водоймищ, оживлення рослинності, повернення птахів.

Особливу зацікавленість дослідників викликав знайдений у 1906 р. браслет, на якому зображено танок на честь Симаргла-Переплута і жертвоприношення йому. Із цього зображення можна припустити, що Переплут — підземний дух, божество грунту, коріння, плодючої сили.

Переплут досить часто згадується у народних оповідках. Кажуть, що жінці, яка грішить у святу п'ятницю, він може так поплутати пряжу, що цілий тиждень не дасиш їй ладу. За іншими уявленнями, Переплут — це щось безформне, така собі драглиста маса. Як починає сутеніти, воно з'являється перед мандрівником, перекочується і розтягується, і так триватиме, допоки не «переплутає дорогу»; якщо їдеш кіньми — відчіплюватиме посторонки, стягуватиме вуздечки, втикатиме в колеса гілляки...

(Див. РУСАЛІЇ, СИМАРГЛ, МІСЯЦЬ — Дні тижня. П'ятниця).

Літ.: Історія релігії в Україні, т.1, с.326. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.417. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.78. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.301. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.435-436, 454, 459; «Язычество древней Руси», с.695, 739. В.Скуратівський, «Русалії», с.195-196. В.Иванов, В.Топоров, «Переплут», с.436.

ПЕРЕПРАВА — подолання водної перешкоди, що символізує межу між світом живих і світом мертвих або

між дівоцтвом і заміжжям. Осмислюється як найбільш відповідальна і небезпечна частина дороги, пов'язана з випробуваннями, результат яких не можна передбачити. Образ переправи знаходимо переважно у казках і в обрядовій поезії — весільній, поховальній і календарній.

У веснянках небесні мости символізують зв'язок між небом і землею, перехід від смерті до безсмертя. Для молоді існував чарівний вербовий або калиново-вербово-сонячний міст — міст кохання та одруження. У весільних піснях переправа через річку символізує переміну долі і зв'язок з милим. Дівчина гуляє у саду біля річки; він кличе її до себе, а вона боїться: «Ой я б рада перейти, переходу не знайшла, / Переходець знайшла — кладочка тоненька, / Річка глибока, водиця мутненька...» В іншій пісні дівчина приходить до стрімкого берега і кличе перевізника; наречений спочатку пропонує прислати за нею золотий корабель, потім коней і, нарешті, сам прилітає за нею соколом.

У духовних віршах про Страшний суд шлях на «той світ» зображений як переправа через вогненну річку. Архангел Михайло стереже переправу або перевозить душі у човні.

(Див.: РІЧКА, МІСТ, ЧОВЕН, НЕБЕСНІ МОСТИ, ВОГНЕННА РІЧКА, СТРАШНИЙ СУД).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.202-280; «Русская сказка», с.242. А.Потебня, «Переправа через реку...», с.553-566. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.ІІ, с.240-248; т.ІІІ, с. 32, 50 та ін. О.Седакова, «Полесское «брод»...», с.78-81. А.Топорков, «Переправа», с.304-305. А.Гура, «Символика животных...», с.180, 751.

ПЕРЕХРЕСТЯ (роздоріжжя) — місце, де любить збиратися нечиста сила. *Хресний* — злий дух, який перебуває на перехресті доріг. У казках на перехресті богатир вибирає свою Долю. Подекуди над кволою дитиною здійснювали такий обряд: виносили на роздоріжжя і лишали там, поки хтось із сусідів не принесе батькам. Вважалося, що після цього така *найда* набере сили і здоров'я. У перший день Нового року йшли на перехрестя, малювали на землі хрест, притуляли до того місця вухо і слухали: якщо чути, що хтось їде на санях з вантажем, рік буде врожайний. А в Чистий четвер, коли в народі кажуть, що до схід сонця ворон носить своїх дітей купати в річці, хворі люди купалися навіть уночі — «поки ворон дітей не купав». Викупавшись, набирали відро води, несли на перехрестя і виливали — «щоб там всі хвороби залишилися». Знаючи такий звичай, люди в Чистий четвер обходили перехрестя десятою дорогою, щоб хвороба не вчепилася. На Великдень існував такий засіб нашкодити нечистій силі: потрібно лише вийти з великоднім яйцем на перехрестя і покотити яйце вздовж дороги — усі дідьки відразу побіжать зі своїх схованок навтікача. У Новорічну ніч дівчата з хлопцями ворожили на перехресті про свою долю. Сідали всі разом, окреслювали магічне коло, накривалися білою скатертиною й уважно прислухалися до довкілля: з якої сторони буде прикмета. Наприклад: гавкіт собаки хриплий — наречений буде старий, дзвінкий — молодий; далеко чути — з далеких країв буде суджений, близько — неподалік живе. Важливо, щоби ніхто з тих, хто ворожить, не вийшов із кола, інакше передбачення не збудеться.

Аби не допустити в село холеру, на перехресті доріг закопували ладан. Це робили під час обряду оборювання села.

(Див. ЛАДАН, ОБОРЮВАННЯ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ВЕЛИКДЕНЬ, ПИСАНКА, НІЧ ВОРОЖІННЯ, МАГІЧНЕ КОЛО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. ІІІ, с.143. Гуцульщина, с.246-247. А.Котляревский, «О погребальных обычаях...», с.102, 251-252. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.20; т.3, с.244, 392. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.180-188. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.29. В.Плотникова, «Перекресток», с.302-303. А.Гура, «Символика животных...», с.64, 125, 146, 375 та ін.

ПЕРУН — бог наймогутніших сил неба і землі, блискавки та грому. У предків культ Священних гаїв був культом Перуна, ототожнюваного з дубом. Середньовічний історик Прокопій Кесарійський (VI ст.) свідчив, що слов'яни «бога блискавки вважають єдиним господарем усього».

За народними віруваннями, після створення світу, коли бог вогню Сварог пішов на відпочинок, Перун заступив його місце в небі. Його уявляли у вигляді літнього чоловіка зі срібною головою та золотими вусами. За іншими даними, особливе значення мала борода громовержця, що знайшло відображення у фольклорі стосовно «бороди Іллі», образ якого замінив Перуна в епоху двовір'я. Перун народився з каменю, одухотворений та благословенний у світ Білобогом, а вигодувала громовержця коза. Колись попереду війська везли постать Перуна, голову якого вінчали козині роги: військо кожного племені виступало з тотемом-предком на чолі. За свідченням О.Афанасьєва, у предків існував звичай водити в день сонцевороту (12 грудня) ведмедя одного або з козою. Як «представник» бога-громовика ведмідь відіграє неабияку роль у народному епосі. У казках Перун виступає іноді у вигляді богатиря Івана Медведки: по пояс він людина, а нижня половина — ведмежа. Можливо, тому й донині на Щедрий вечір (1 січня) ходять по хатах із символічною зіркою та водять козу чи ведмедя. На думку дослідника, ім'я Перуна з часом замінилося історичним іменем Іллі Муромця. У ратних подвигах Ілля уподібнюється Перунові, він використовує його зброю — всерозтрощуючі стріли — і виїжджає на такому ж чарівному коні, як і бог-громовик.

Так званий «громовий знак» (шість променів у колі) широко використовувався в давньоруському різьбленні та гончарстві. У календарі IV ст., знайденому на Київщині, величезним колесом із шістьма спицями позначене 20 липня (Перунів день).Такі знаки часто розміщували на будівлях для захисту від блискавиць. Їх вирізували на сільницях (сіль була найдорожчим продуктом), на скринях для приданого, ткацьких верстатах, дитячих колисках, ритуальних ковшах — одним словом, на тих предметах, які мають найбільшу цінність і потребують особливої охорони. Ці знаки на мисливських порохівницях прямо пов'язані з «громом» і «блискавкою», які робить порох у момент пострілу.

Бог Перун безжалісний до темних злих сил Чорнобога і Мари. Він — «той, що робить вогонь, кидає вогонь, стріляє вогнем». Перун на колісниці вражає своєю зброєю змієподібного ворога, який ховається від нього в дереві, камені, у людині, тваринах, у воді. Після перемоги над ворогом на землю проливається дощ. У «Велесовій книзі» читаємо: «Слава Богу Перуну вогнекудрому, який стріли кидає на ворогів і вірно вперед веде по стежці. Тому що єсть той воїнам суд і честь, і яко златорун — милостив, всеправеден єсть!»

У Перуна дев'ятеро синів, з якими він летить у небі на золотій колісниці, запряженій дев'ятьма вогнегривими кіньми. Троє синів уражають злі сили стрілами, троє розбивають хмари важкими кувалдами, творячи грім, решта правлять колісницею. Дев'ять — число Перуна, а тому особливо опікується він тією родиною, що має дев'ятеро дітей; у таку сім'ю бог приносить добробут і щастя.

Восени Перун замикає небо і йде на відпочинок. Всю зиму він відпочиває на Алатир-камені. А першим весняним громом знову розводить полум'я грози і, заварюючи чудодійний напій з живої води, воскрешає землю, проганяє Мару і холод.

Предки, ідучи обороняти рідну землю, клялися Перуном, богом своїм, що не осоромлять слави вітчизни. Перун — бог, який не лише дарує життя, але й карає людину за її провини. Грім і блискавка Перуна — найстрашніша кара для тих, хто порушує клятви богам. «Велесова книга»: «Се ворогам казали: зникніть, яко тьма по сонцю. І се Перун найде на вас і розтрощить вас, як овець. І багато разів тремтіли, і небесних воїнів убоялися».

Деревом Перуна вважався дуб, бо в нього найчастіше влучає грім. На честь громовержця горіли вічні вогні, які постійно підтримували деревиною дуба; якщо такий вогонь гаснув, його знову запалювали тертям шматків священного дерева. Щоб був добрий урожай, чоловіки приносили жертви дубам, а жінки — липам.

Світло, Сонце, вогонь у предків, крім Дажбога, уособлювалися ще двома Сварожичами — Перуном і Хорсом. Але з усіх Сварожичів Перун — найпопулярніше божество серед слов'янських племен. Не даремно він очолив пантеон Володимира. У часи хрещення Русі саме культ Перуна зазнав найбільших переслідувань. Його статуя була скинута у Дніпро. Характерно, що культ Перуна був сильніший на півдні

Русі, ближче до центру державності, що проявилося пізніше у більшій популярності в Україні св. Георгія, на якого частково перенесено риси Перуна, порівняно зі св.Миколою, надзвичайно шанованим на півночі східнослов'янського світу.

Згадку про Перуна знаходимо у «Слові, реченому христолюбцем» (XI ст.), «Повісті врем'яних літ» (XII ст.) та в Іпатіївському літописі (XIII ст.) під 907 р. при укладенні грецько-руського договору. Грізному богу приносили клятви, і хто їх порушить, на того чекала страшна помста, про що довідуємося з договору Святослава з греками під 971 р. За Густинським

Данило Еколюк. Сволок хати з громовим знаком.
Село Білоберізка, Івано-Франківщина. 1836

літописом (XVII ст.), кумир тримав у руках коштовний камінь. Перед ним завжди горів вогонь, і коли з недогляду жерців трапилося б тому вогню погаснути, людину ту карали на смерть, «яко ворога Богу своєму». Для запалення вогню, що згас, висікали його із каменя, який тримав кумир. Про Перуна також згадується у «Слові про ідолів» (XII ст.): «І словенський люд Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду... і вогневі Сварожичу моляться... Почали греки ставити трапезу Роду і рожаницям, також римляни, навіть і до словен дійшло. Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям, раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирям і берегиням. По святому ж хрещенню відкинули Перуна, а до Христа Бога припали; але й нині по українах їхніх моляться проклятому богу їхньому Перуну, Хорсу і Мокоші і Вилам; але це творять таємно, цього не можуть позбутися з часів язичництва...»

В одній із купальських пісень, записаній на Івано-Франківщині, говориться:

Гей, Ладо! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочекати, Ладе Купала.
Гей Купала!

Багато місць в Україні і по всіх слов'янських землях пов'язано з іменем Перуна: Перунове урочище на лівому березі Дніпра; острови Перуна, де, за легендою, він «повеселився», також є Перунова річка біля Києва. Українці Карпат називають ліс на південному схилі цих гір Перуновою хащею, бо саме тут «Перун ударив дерево». У легенді про Бубнищанський замок (його залишки біля с.Бубнище на Івано-Франківщині) мовиться: «Перун кидав блискавки, бив громами, а коли вже добре змучиться, то сходить з хмар, лягає на зеленій мураві перед тими каменями, по яких бубнив блискавками, і відпочиває». Від того, що він «бубнив» блискавками, й пішла назва скель і села поблизу них. За Несвіжем, у Білорусі, є старий замок, у який стріляв Перун і розбив його. Тепер це місце називається Перуновою горою. У прислів'ях та повір'ях Перун згадується до нашого часу: «Перун ударив і вбив дві вівці на полі. Треба взяти вбиті вівці, поки ще теплі, повернути ногами, де були голови, а головами, де були ноги, й присипати глиною. Тоді вівці оживуть». Прислів'я: «Після дощу росте всіляке зілля, а Перун святкує весілля»; або прокляття: «Бодай тебе Перун побив темненької ночі!».

(Див. ГРІМ, ПЕРУНІВ ДЕНЬ, ПЕРУНІВ ТИЖДЕНЬ, ІЛЛІ ДЕНЬ, СВАРОГ, БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, МАРА, ГРОМОВІ СТРІЛИ, ДЕРЕВА — Дуб, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дев'ять, ТВАРИННИЙ СВІТ — Ведмідь. Коза).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.25, 52, 66. Літопис Руський, с.19, 42, 47. Золотослов № 194. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.147. Велесова книга, д. 7а, 28, 30, 31, 32 та ін. Легенды і паданні, с.349. Легенди та перекази, с.123-124. Калинова сопілка, с.332. Коломийський музей народного мистецтва, с.22-23. Історія релігії в Україні, т.1, с.326-327. Прокопий из Кесарии, «Война с готами», с.23-24. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.209. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.23. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.18-20, 23, 24. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.317-323. Б.Кравців, «Мітологія...». О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.ІІ, с.233-234. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.418-419. Л.Нидерле, «Славянские древности»,

Перунів герб. Мініатюра Радзивиллівського літопису

с.307-308. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.126, 131, 148, 154, 197, 358 та ін.; т.2, с.67, 75, 184, 191, 392; т.3, с.386. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.27, 64, 94. Я.Стрипский, «Где документы старшей истории Подкарпатской Руси?», с.11. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.15-20, 417-420; «Язычество древней Руси», с.36, 434; «Календарь IV в. из земли полян», с.74-79. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.289, 384. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.48-49. В.Шаян, «Про Перуна знання таємне», с.265-316. А.Голан, «Миф и символ», с.234-235. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.13, 19-28, 39-41, 122. В.Седов, «Новые данные о языческом святилище Перуна». В.Даркевич, «Топор как символ Перуна...». В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.120-121. В.Иванов, «К этимологии балтийского и славянского бога грома». Е.Аничков, «Язычество и древняя Русь», с.319. А.Шахматов, «Повесть временных лет», с.149. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.32. В.Иванов, В.Топоров, «Мифологические названия...», с.109; «Исследования...», с.4-30, 158; «Перкунас», с.303; 306. Дж. Фрезер, «Золотая ветвь», с.186.

ПЕРУНІВ ДЕНЬ — четвер. Щотижня в цей день люди сходилися до святилищ, біля яких горів непогасний вогонь. Тут же під велетенськими крислатими дубами приносили богам жертви, влаштовували ритуальні обрядодійства, а воїни клялися своєю зброєю і Перуном.

За народними віруваннями, навесні, у Великий (Страсний, Чистий) четвер, пробуджується Перун від зимового сну. Дівчата в такі дні довколо багаття співали величальні пісні про бога-громовика. Тоді ж обирали Діву — наречену Перуна — найвродливішу з дівчат. Їй вручали чашу зі священною водою, набраною з дев'яти криниць Священного гаю, цією водою Перунова Діва очищала людей від гріхів і молилася разом з волхвами до доброго і грізного володаря дощів та злив, щоб напоїв спраглу землю, щоб не завдавав горя бурею, градом чи громом, а проганяв Мару з іншими темними силами, аби вони не шкодили людям. Перунова Діва (Діва Вогню, Додола) уособлювала собою богиню землі, яка прагне шлюбу з Небом, аби запліднитися його дощем-сім'ям. Та найбільше молилися богу-громовику в липневі дні, коли дуже часті грози і зливи, які можуть зашкодити початку жнив. З цим пов'язані криваві жертвоприношення верховному небесному Богу: майже до початку XX ст. на далекій Півночі у Перунів день різали бика, вигодовуваного всім миром, і урочисто з'їдали його в сільській каплиці.

(Див. ПЕРУН, ЖЕРТВА, ДИВ, МАРА, ДОДОЛА, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ІЛЛІ ДЕНЬ, МІСЯЦЬ — Дні тижня. Четвер, ДЕРЕВА — Дуб).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.538. Релігієзнавчий словник, с. 128. Календарные обычаи и обряды..., с.201, 224-225. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.63. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.IV, с. 201. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.134, 170, 238-245; т.2, с.90-92. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.137. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.188, 296, 602; «Календарь IV в. из земли полян», с.74-79. В.Иванов, В.Топоров, «Додола», с.391. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.84-85.

ПЕРУНІВ ТИЖДЕНЬ — велике свято влітку, коли бога Перуна вшановували аж трьома святами. В день Перуна — 20 липня (у християн день св. Іллі) — молилися біля великих старезних дубів. Тоді громовержцю приносили в жертву вепра, бика та червоного півня. Освячували воду «перуновими топірцями». Ці камінчики, пробиті блискавкою, називають ще «громовими стрілами», а вода, перелита крізь них, набирає цілющої сили. Дівчата сплітали вінки з дубового листя і накладали їх на голови чоловіків для міцності та здоров'я. 22 липня справляли свято *Перуниці-Блискавиці* (Летениці). Про Перуницю мовиться у «Велесовій книзі»: «А загиблому на полі бою Перуниця дає воду живу попити, і, попивши її, йде [той] до неба на коні білому». Не дай Бог працювати в цю пору в полі чи на городі, бо Перун може вельми розсердитися. 27 липня вшановували Паликопу — вартового святкових днів.

(Див. ПАЛИКОПА, ГРОМОВІ СТРІЛИ, ДЕРЕВА — Дуб).

Літ.: Велесова книга, д.26. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.126, 243. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.345-346.

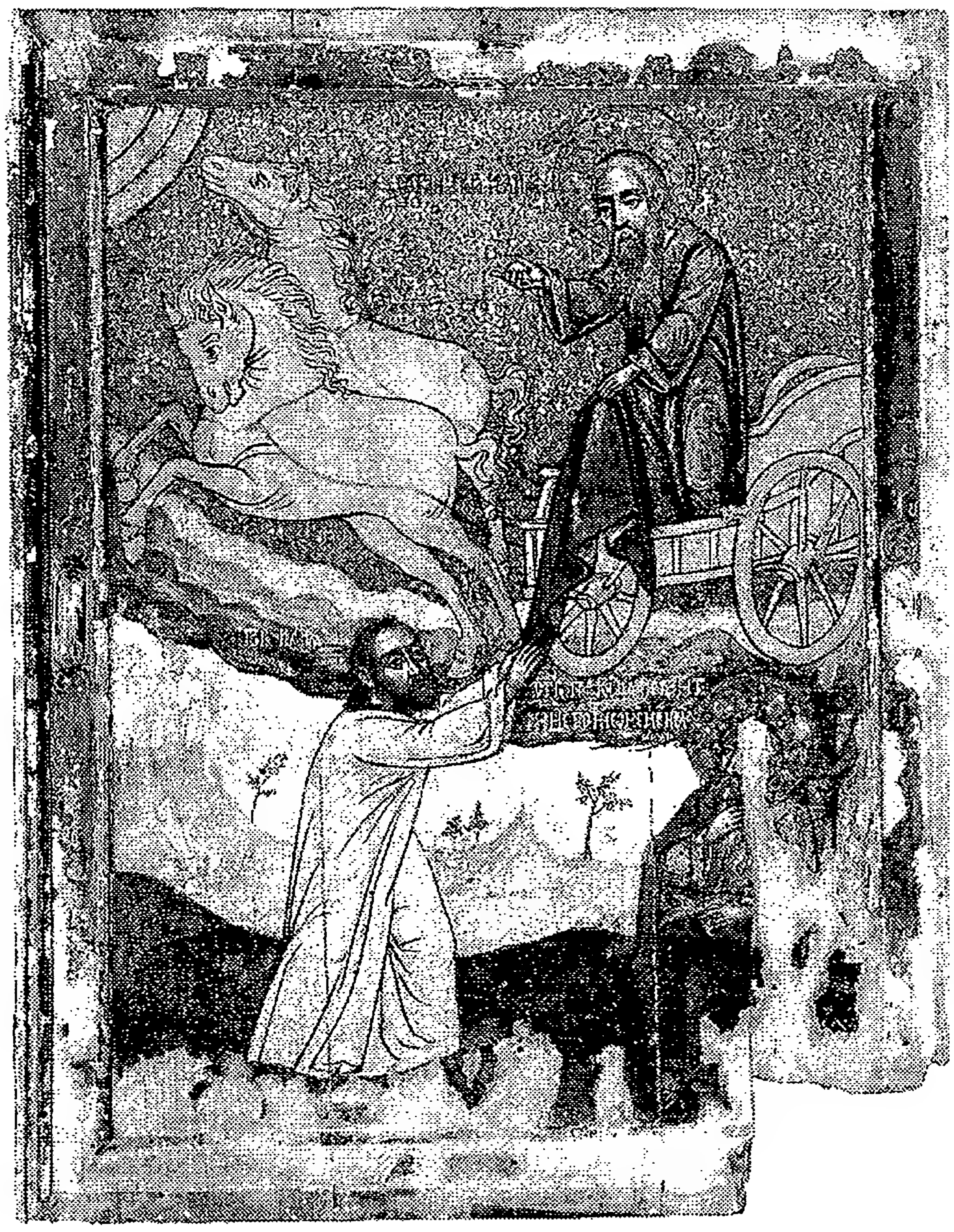

Св. Ілля на колісниці.
Львівщина, перша половина XVII ст.

ПЕРУНОВА П'ЯТНИЦЯ. За народними віруваннями, всі п'ятниці небезпечні і вимагають посту, але найжорстокіша — сьома, перед Спасом, Перунова, яка оберігає від блискавки, граду і голоду. В цей день у давнину творили суд та карали злочинців.

(Див. ПЕРУН, МІСЯЦЬ — Дні тижня. П'ятниця, СПАС).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.114. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.176.

ПЕРША БОРОЗНА — давній обряд, який виконували у ніч на Новий рік та навесні. У першому випадку молодіжні громади, перевдягнуті та замасковані, разом з «Конем», «Козою», «Ведмедем» брали з собою плуг та на подвір'ї в господарів проводили «першу борозну» по снігу, а потім перший посів. Цей ритуал символізував вчасну і вдалу підготовку до оранки та посіву.

Перша борозна навесні була великою урочистістю, це день радості, надії, бо «що навесні посієш — восени збереш». Перед святом годилося звечора гарно помитися, раніше лягти спати і щиро помолитися до своїх «дідів», бо й вони завтра поїдуть на першу оранку. Прийшовши на ниву, треба ще раз помолитися до них: «Святі душечки, родителі наші! Свята нивко, благословіть орати, сіяти, дайте дорід, як той рік, зародіть і для небесних, і для земних, і для всіх людей, для худібки!» Після цього треба зняти з воза плуга, поставити посеред поля, запрягти волів, розстелити близько межі скатерку, покласти паляницю зі свічкою, горщеня каші, воду, цілушку зі свяченої паски, писанку та свячене пшоно. Потім узяти в руки пляшчинку зі свяченою водою, покропити навхрест поле, віз, плуг, волів, себе і лише тоді взятися за оранку. Дооравши першу борозну, господар виголошував молитву — звернення до Сонця і до «родителів, душ-духів». Після повернення з поля всією родиною справляли святочну вечерю. У деяких місцевостях на день Першої борозни пекли хрести з тіста, брали їх у поле, частину їли, частину давали волам чи коням, а частину приорювали в першій борозні.

(Див. НОВИЙ РІК, ХРЕСТ, ПЛУГ).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с. 12; кн.2, т. III, с.262-269. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.340-350.

ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ — весняний обряд, урочисте свято на честь бога родючості, сторожа полів та врожаїв Урай-Рая (св. Юрія). Специфіка вигону худоби на пасовисько пов'язана з магією першого дня, коли особливо велике значення надається продуційним і охоронним діям. У цей день (23 квітня) дорослі не мали права їсти, не їв і пастух, аж поки не виженуть худобу. Перед вигоном її потріпували галузками верби, освяченої у Вербну неділю, щоб вовк не з'їв, а худоба була здоровою та молочною. Потім люди йшли в поле «на жита», де спільно просили Бога послати їм добрий урожай. Посеред вигону виставляли застелений білою скатертиною стіл із двома відрами води. Тут же розстеляли ряденце для дарів-приносів пастухам. У складі хресного ходу з хлібом-сіллю хлопці та дівчата йшли в поле з хороводами і танцями, співом веснянок. Коли процесія робила обхід череди, господар обливав священнослужителя, а молодиці — пастухів та підпасичів водою, бо вода очищує і сприяє доброму приплоду: щоб телятко привелося і ягнятко щасливо покотилося. Особливу очищувальну силу має вогонь, а тому худобу переганяли поміж кількома вогнищами або тліючими головешками. Потім золу розтрушували на сінокосах та посівах — на щедрий урожай.

Ще вдосвіта господиня підгодовувала корівок «урочками-квіточками» з сіллю та свяченим, щоб і молока багато давали, і теляток привели. А щоб відьма не відібрала в корівок молоко, підпасичі плели віночки з лотаю і перед тим як гнати череду додому, надягали їх на роги.

(Див. ПАСТУХ, УРАЙ-РАЙ, ВЕРБНА НЕДІЛЯ).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.311-320. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.243. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.334. А.Плотникова, «Выгон скота», с.467-474.

ПЕРШИЙ ПОСІВ, як і Перша борозна, — святкове обрядодійство з різними прикметами та чаклуваннями. Для Першого посіву готували насіння, домішуючи до нього зерно зі снопа-дідуха, снопа-раю, з останнього снопа чи вінка, з посівання на Новий рік, з посвяченого на Спаса вінка.

Звичайно, поле перед сівбою вже виоране, земля оброблена. На ріллі розстеляли білу скатертину, клали хлібину, поруч сіль, запалювали громничну свічку. Перехрестивши ниву і повернувшись на схід, молилиблагали Сонце та душі-духи предків зростити врожай, «внести до рук хліб святий». Після того господар із сином, якщо той у нього був, засівав поле. Потім сідав з хлопчиною за урочисту їжу, запросивши до неї добрих духів, сонечко, рясний дощик, легенький вітерець. Потім заклинали град, грім, тучі бути милосердними й минати це поле. Після всіх цих урочистостей, ще раз перехрестивши своє поле, господар повертався додому і пильно стежив, хто йому перейде дорогу, як це робив, коли їхав на поле. Коли дорогу перейде хлопчик чи чоловік — усе гаразд, коли ж хтось жіночої статі — лиха прикмета. Удома сівачів зустрічала господиня з готовою вечерею.

Перший посів, як і Перша борозна, — найбільше господарське свято у предків; від дотримання звичаїв залежав урожай — найголовніше багатство хлібороба.

(Див. ХЛІБ, ПЕРША БОРОЗНА).

Літ.: Золотослов № 183. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.270-276. О. Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.340-350. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.334.

ПЕСИГОЛОВЦІ — за стародавніми віруваннями, людожери велетенського зросту, які мешкають десь далеко на пустельному острові. Вигляд у них собачий або лев'ячий. З цими людьми живуть крилаті змії з дівочими личками — Василіски. У песиголовців не два ока, а лише одне — «здорове-здорове, більше, ніж у вола, і то серед лоба». Ці тварюки захоплюють у полон людей, закидають їх до ями, відгодовують волоськими горіхами, а то й цукерками та пряниками, поки ті не обростуть салом, як угодоване порося. Тоді лізуть до ями, мацають, чи багато сала. Якщо промацати до кісток не можна, то роблять надріз на тілі: з'явиться кров — ще відгодовують, а як не з'явиться — тоді людину ріжуть.

(Див. ЛИХО ОДНООКЕ, ВЕЛЕТНІ, ЗМІЙ ВАСИЛІСК, СИРОЇДИ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Дивовижні тварини та птахи).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.148, 496. Українські перекази, 72-74. Легенди Карпат, с.200, 208. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.339. Г.Булашев, «Український народ...», с.172-186.

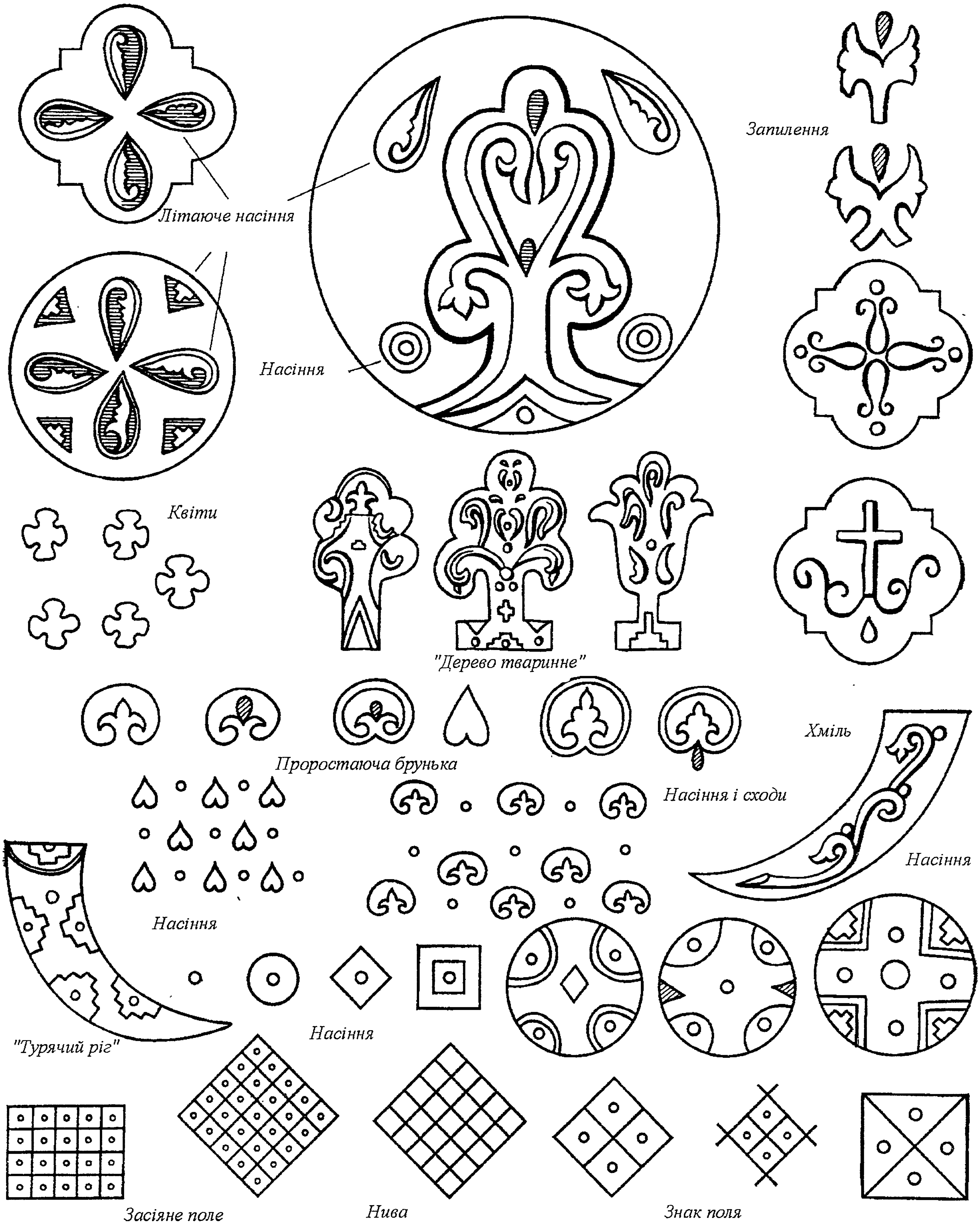

Аграрно-заклинальна символіка на золотих виробах XII—XIII ст.

А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.371-372; т.2,с.331. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.98. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.16.

ПЕТРІВКА, або Петрів день — 29 червня/12 липня (у християн свято Петра й Павла); останнє свято перед жнивами. Його називають «Петрівочка-голодівочка», а приповідки говорять: «Спасівка — ласівка, а Петрівка — голодівка»; «З Петрів дня красне літо, зелений покіс, зірниця зорить хліб» тощо. «Жіноче літо, — мовить прислів'я, — по Петрів день», від якого розпочинаються жіночі роботи в полі і біля хати. Вважається за великий гріх косити траву до цього дня; порушника буде покарано хворобою, і йому «ніяке лікарське зело не допоможе».

Перший тиждень по Зелених святах започатковує Петрівку — нетривалий літній піст. На Петрівку ласують першим збором бджолиного меду. У скрутні часи дозволялося їсти й молочні страви. Першого понеділка Петрівки відзначали похорони Ярила або Кострубонька. Ці забави мали назву «гонити шуліку», і брати участь у них мали право лише заміжні жінки. Вони сходилися у шинку, де пили горілку, танцювали та співали соромільких пісень, чого в інший час, звичайно, не роблять. Дівчата в цей понеділок ворожили про свого судженого: пускали на воду вінки, виплетені ними у перший день Зелених свят. Вважалося, якщо хтось у ніч на Петрів день знайде розквітлий *петрів хрест* та вирве його з корінням, того він приведе до зачарованого скарбу. Цей день знаменує початок збору зернових — *зажинки*. Існує вірування, що першого дня Петрівки відбуваються *звірячі розгри*, а тому до лісу ходити небезпечно. За народними уявленнями, святі Петро та Павло виступають у ролі «вовчих святих».

(Див. ПОЛУПЕТРА, ПОСТИ, ЯРИЛИНЕ СВЯТО, КОСТРУБ, ОБЖИНКИ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Петрів хрест).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.303; т. III, с.148. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.81, 84, 97, 122-123. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.44. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.393-394. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.II, с.177. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.207. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.420. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.326; т.2, с.132, 206; т.3, с.354, 370-372, 387. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.35-37. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.83. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.381. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.54-55; «Язычество древней Руси», с.648. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.32-34, 58, 111, 123-127, 139. В.Скуратівський, «Русалії», с.602; «Дідух», с.152-153. М.Міщенко, «Народний календар», с.11, 13, 64, 67. А.Гура, «Символика животных...», с.131, 450, 452, 686-690 та ін.

Апостол Павло.
Фрагмент фрески Софійського собору в Києві. XI ст.

Апостол Петро. Князівська печатка XII ст.
Із колекції І. Стецюка

ПИВНИЙ БОГ. Св. Микола у фольклорі іменується «морським богом», «бурлацьким богом», «пивним богом». Пиятика у Миколин день була майже обов'язковою: звідси й слово *наніколитися* — «напитися, празнуючи Миколин день». Братчини мали яскраво виражений релігійний характер: відомо, що у допетрівській Русі відлучення від церкви тягнуло за собою заборону брати участь у загальних бенкетах.

(Див. МИКОЛА ДОБРИЙ, БРАТЧИНИ).

Літ.: В.Даль, «Толковый словарь...», т.II, с.444, 546. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.10, 46.

ПИГАСІВ ДЕНЬ — 15 листопада. Цього дня, кажуть, Акундин поспішає у млин, а Пигасій сонце гасить: світловий день дуже короткий. Молотять хліб — аж Сонцю жарко. Ціп будь-кого змусить рухатися, кожного розігріє. Надвечір звозили до млина збіжжя.

Вели веселі розмови на дозвіллі та в гурті: як не порадіти, коли ситі будуть діти.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.109.

ПИЛИПІВКА — з 14 / 27 листопада заступають Пилипівчані дні, і для дівчат втрачаються будь-які надії на заручини. Відтоді починається один із найтриваліших постів — Пилипівський (40 днів), або просто Пилипівка, Заговини чи Запусти на Пилипівку. Він завершується напередодні Різдва. Дівчата готувалися до Пилипівських вечорниць, що, як правило, тривали за північ, а коли наставала пора розходитися по домівках, жіноцтво зголошувалося на сходки — з цього дня всі починали прясти кужіль на полотно. Пилипівський піст збігається з найкоротшим сонцестоянням, а тому кажуть: «У Пилипівку день до обіду».
(Див. ПОСТИ, ЗАГОВИНИ, СОНЦЕСТОЯННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.150. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.133. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.208. В.Скуратівський, «Дідух», с.237-238. М.Міщенко, «Народний календар», с.110.

ПИР, бенкет — щедра жертва богам, що завжди справлялася гучно, з піснями. Особливо багаті пири були на великі свята. На такі трапези люди приносили не тільки свої молитви, але й хліб, мед, крашанки, рушники, баби (паски), плоди, ковбаси тощо. Відомі знамениті пири князя Володимира. Про них розповідають і билини, і літописи, зазначаючи, що князь іноді по вісім днів пирував. До хрещення Русі княжі пири, які продовжували традицію язичницьких жертвоприношень і требищ, були важливим елементом суспільного життя. А в часи боротьби язичництва з християнством вони виступали своєрідною зброєю в руках волхвів, оскільки пири були і формою засідань боярської думи київського князя, до якої ті входили.

Літ.: Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.172, 347. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.221, 223, 235. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.409.

ПИСАНКА (крашанка, галунка) — символ-вшанування прародителя світу могутнього бога Рода, який має здатність перевтілюватися в сокола. У предковічні часи Сокіл-Род зніс золоте яйце, з якого народився Всесвіт. За легендою, писанки принесли людям птахи. Було це дуже суворої зими. Божі створіння не встигли вилетіти у вирій та стали гинути. Люди позабирали птахів до своїх осель, відігріли, а навесні відпустили у вирій. Звідти птахи, не забарившись, повернулися, а на крилах своїх разом із чарівною весною принесли дивні яєчка. Відтоді з приходом Великого весняного дня люди почали писати писанки. Вони вірили, що птахи знають більше від них, знають таїну життя, бо в собі носять яєчко — символ народження, Сонця, воскресіння. У писанці зосереджена чарівна магічна сила, яка наділена особливою святістю приносити добро, щастя, любов та достаток.

Крашанка червоного кольору присвячувалася богові Сонця й означала радість життя, для молодих — любов та надію на одруження. Жовтий колір присвячу-

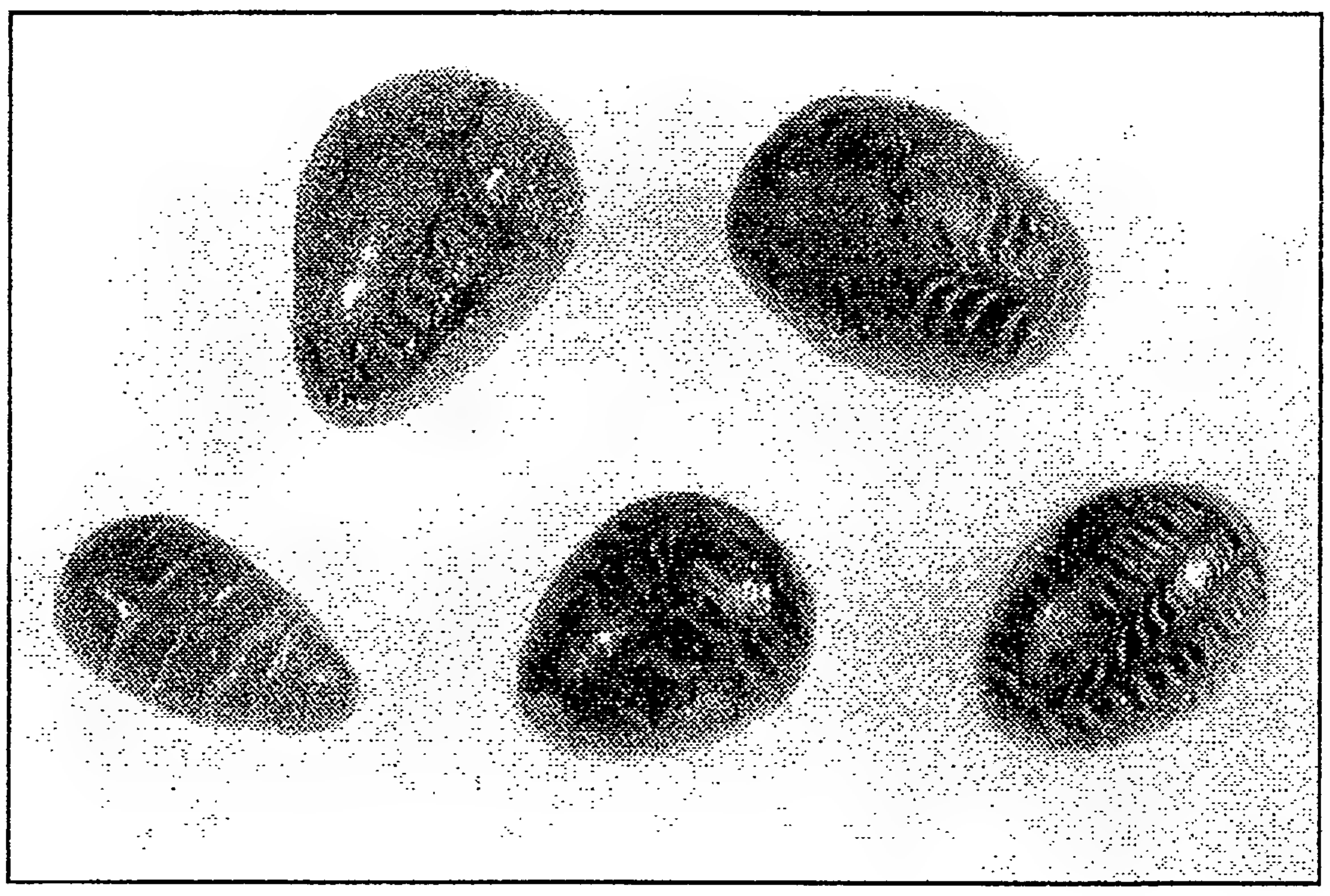

Керамічні писанки — уособлення сил відродження. XII—XIII ст.

вався Місяцю й зіркам, а в господарстві означав урожай; блакитний колір присвячувався небу, повітрю, а значить здоров'ю; зелений — весні, воскресінню природи; бронзовий означав плодючість та багаті дари Матері-Землі; чорний з білим — пошану душ померлих, подяка їм за опікунство. Чорний колір знаменував пору досвітків та ночі до третіх півнів, а тому така писанка особливо зачаровувала злі сили. Писанка з зображенням Дерева життя — символ безсмертя людини, бо дерево — то диво з див: восени помирає, а навесні знову оживає.

Трикутник завжди символізує три стихії — воду, повітря й вогонь, а ще матір, батька і дитину. Також він є заповітом батьків-предків, пересторогою для нащадків. Писанка, яка має сорок клинців-трикутників, пов'язана не лише з чарівним числом три, а й з усім життям. Кожен клинець має свій зміст і молитвоприсвячений Сонцю, Місяцю, зорям, воді, повітрю, оранці, посіву, проростанню, дозріванню хлібів, збиранню урожаю, молотьбі, саду, пасіці, приплоду худоби... Далі клинці присвячувалися родині: народженню, добру, щастю, одруженню...

Писанки.
Живопис на склі І. Сколоздри. 1986

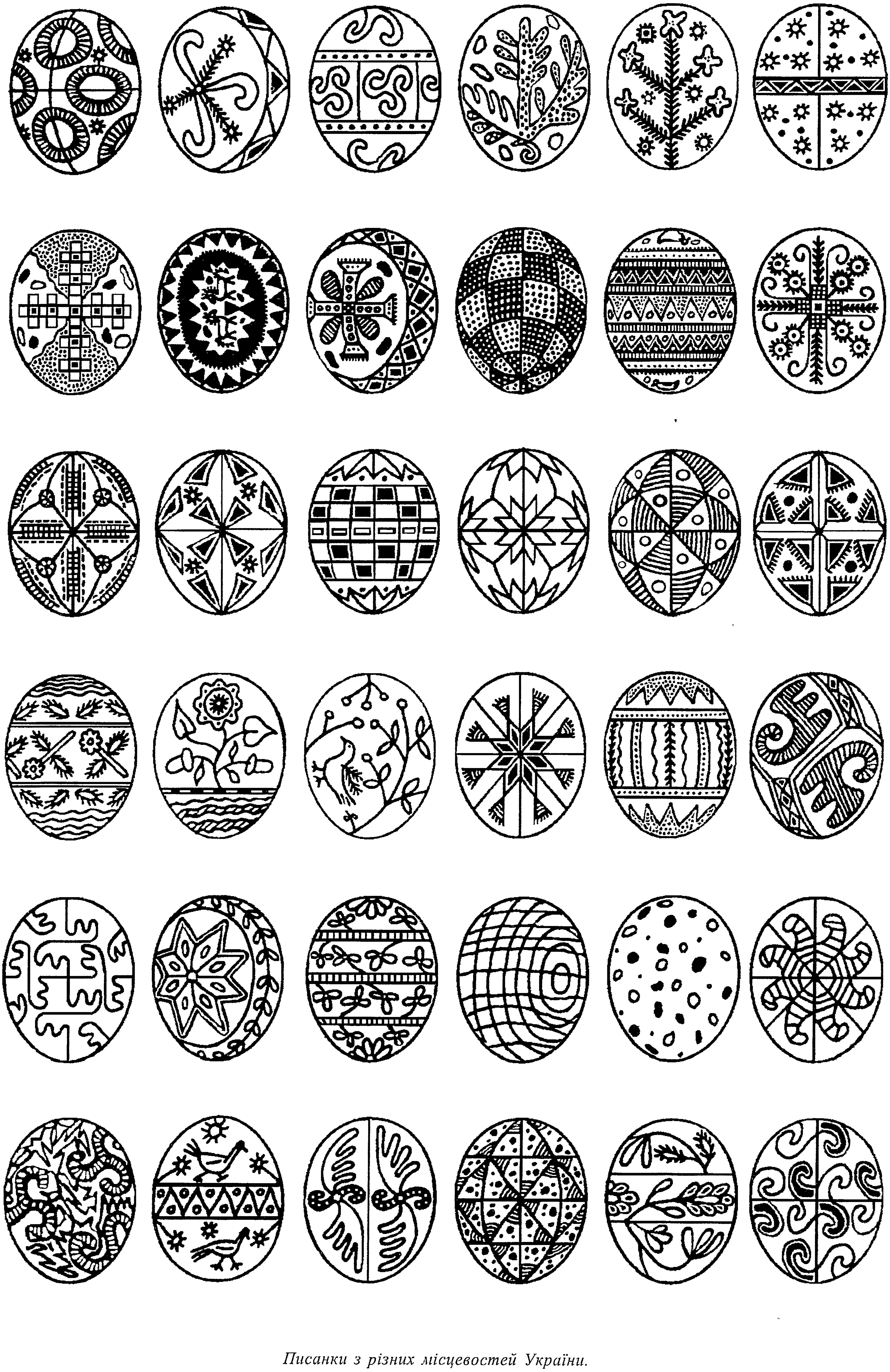

Писанки з різних місцевостей України.
З колекції Я. Еліїва

Писанка з кружечками, від яких відходять короткі рисочки, що нагадують сонячні промені чи ніжки жучків, символізує природу, зокрема ліс-шум, та чаклує скорий прихід весни з її розмаїттям. Пташина писанка, на якій не обов'язково було малювати цілого птаха, а частіше лише очко, крильце, пір'ячко, гребінчик, голівку, теж промовляла про прихід весни та була оберегом від усього лихого. Півень відвертає блискавку і грім, тому писанку з зображенням півня клали під кут хати. Пишне колосся на писанці чаклувало на високі врожаї. Бджоли — це умилостивлення душ предків. Кладучи таку писанку під перший вулик, пасічник плекав велику надію на роїння бджіл. Писанкою «худібка» чаклували добрий стан та приплід поголів'я. «Молодечі» писанки знаменували кохання, одруження та здійснення мрій. «Дитячі» були символом народження та продовження роду людського й світу тваринного.

Писанка «Сонце» вважається чи не найстарішою й найголовнішою, бо присвячувалася богові Сонця. Символом його був кінь. Така писанка причаровує Сонце для добра і життя на землі, возвеличує його в різноманітній символіці триног, рож, променів, восьмираменних зірок тощо.

Писанки-«пояси», що мали навколо себе дев'ять смуг різного кольору і які здебільшого писали старенькі бабусі-знахарки, відмовляли «вроки», відганяли злих духів та лихі хвороби-недуги. «Безконечник», або «кривулька», — цей орнамент символізував вічність небесних тіл, Місяця; безконечну зміну дня ніччю та безконечну зміну пір року. Писанка «ворота» символізувала той чарівний кленово-калиново-вербовий міст, яким приходять із вирію новонароджені душі та відходять у вирій діди-батьки.

У стародавні часи знахарі та волхви вміли готувати настій, таємниця якого була відома небагатьом. Згідно з переказами, якщо яйце опустити в такий настій і сховати в темному місці, то на ньому з'являються різні узори.

На Великдень дарували писанки на знак побажання-заворожіння. Дітям давали здебільшого писанки з яскравими фарбами; молоді — з символами Сонця; господарям — «сорок клинців»; старцям — з червоним зафарбуванням та з поясами «небесних воріт». Такі ж писанки приносили на могили батьків. На могили дітей писанки малювали переважно з білішим фоном. Писанки також клали покійникам у домовину, коли людина помирала під час великодніх свят. З покійниками христувалися, розбиваючи писанку об надмогильний хрест. Під час великих свят писанки підкладали у ясла корів та коней, щоб телилися та добре давали молоко корови, а кобили жеребилися. З писанками та посвяченими галузками верби вперше виганяли худобу на пасовисько. Писанки розкидали по грядках, щоб була гарна городина, та клали у гніздо квочки.

Здебільшого для писанок відбирають яєчка «первісток» — молодих курочок, що перший рік почали нестися. Коли в господині не було півня, то яєчка міняли в сусідів. Вважалося, що незапліднені яєчка на писанку вживати не годиться, бо в господарстві буде все неплідне.

У Великий день весни писанка привертала парубкові кохання дівчини, а тому він ховав цю писанку, щоб ніхто не наврочив. Бездітні жінки, щоб діждатися дитини, три роки поспіль писали по дванадцять писанок, розмальованих квітами, та роздавали їх дітям. Квіти, за віруваннями, — то обличчя ненароджених дітей. Узагалі в перший-другий день Великодня всі, від найменшого до найстаршого, мали при собі писанку і без неї нікуди не виходили. Здавна дітей вважали посланцями неба й вирію, а тому їх найперших ще вдосвіта обдаровували на Великдень. «Червоному яєчку» діти завжди особливо раді. «Цокання», або «товкання», яєць тоді чути звідусіль. Побиту писанку чи крашанку отримує той, хто її «витовкав». Дорослі зрідка «товкалися», деінде старі бабусі загадували: чия писанка чи крашанка розіб'ється раніше — та раніше й помре.

З розвитком кераміки в Київській Русі пов'язане виготовлення теракотових писанок з декоративним розписом. У X—XIII ст. вони пропонувалися для широкого ринку. Найбільше їх знаходять у язичницьких курганах. Усередині деяких з них були глиняні кульки-брязкальця. Орнамент має вигляд фігурних дужок жовтого кольору (зрідка жовто-зелених) або кругових чорних смужок. На думку дослідників, ці дужки є знаком життя, різновидом замкнутої спіралі.

Сплетіння жовтих і зелених смуг передає красу і свіжість вічнозеленої травички, що мережиться по вологій землі і має в Україні назву «сосонка». З великою шанобою ставилися предки до неї, використовуючи її мотив для зображення міфічного небесного змія, який, згідно з тодішніми уявленнями, запліднював яйце.

(Див. РОД, СОКІЛ-РОД, ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ, ВЕЛИКДЕНЬ, РАЙ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.152. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.11-12. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.34. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.205-206. І.Франко, «Вибрані твори...», т.29, с.32-36. В.Щербаківський, «Основні елементи орнаментації українських писанок...», с.3-4. К.Болсуновский, «Писанки как предмет языческого культа». Н.Сумцов, «Писанки». О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.378-382. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.173-208. Брокгауз и Ефрон, «Энциклопедический Словарь», т. 5, кн. 10, с.843-844. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.273. М.Скорик, «З джерела писанкового орнаменту...», № 3, с.11-12. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.51-52. Г.Шовкопляс, «Давньоруські писанки». М.Селівачов, «Домінантні мотиви...», с.68-76. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.109-111. К.Кордуба, «Писанки на Галицькій Волині». В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.60. А.Адруг, «Писанки Чернігівщини». П.Романець, «Писанка і прадавні джерела українського народного мистецтва». Т.Кара-Васильєва, «Писанка — культурний символ України». О.Курочкін, «Свята й обряди...», с.193-194. В.Скуратівський, «Русалії», с.455-457. Б.Прищепа, «Західнослов'янські елементи у культурі населення Волині IX—XIII ст.», с.108-111. А.Гура, «Символика животных...», с.25, 65, 118, 186, 748. J. Bukowska, «Pisanki X—XIII wieku», s.45-49.

ПІВДЕНЬ у народній традиції символізує полудневе Сонце, тепло, літо, молодість. З цієї сторони віють теплі весняні вітри. «Поверни ж, Господи, невільників наших, як потоки води теплим вітром. Ті, що сіють сльозами, будуть жати з радістю» (Пс. 125: 5-6).

(Див. СХІД, ЗАХІД, ПІВНІЧ, ЛІТО).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.749, 842. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.94.

ПІВНИК — ЗОЛОТИЙ ГРЕБІНЕЦЬ відіграє важливу роль у народних казках. Одна з них розповідає про дуб, який виріс до самого неба; поліз старий на те дерево, ліз-ліз і виліз на високе небо, а там сидить Півень — Золотий Гребінець, який ні у вогні не горить, ні у воді не тоне (кинутий у колодязь, він випиває всю воду, а кинутий у піч — заливає цією водою вогонь), і стоять золоті жорна, що дарують землі родючість, а людям — хліб насущний. В іншій казці на Дереві життя сидять три півні: мідний, срібний і золотий.

(Див. ПТАХИ — Півень, ДЕРЕВО ЖИТТЯ).

Літ.: З живого джерела, с.147-149, 290-297. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.267; т.2, с.153.

ПІВНІЧ — сторона, якою ніколи не йде Сонце, а тому стала символом холоду, ночі, зими, для землі — смерті, а для людей — пекла, старості. У тій стороні живуть сили зла й пітьми. Повір'я: не можна ставити двері на північ, так само як і на захід, бо нечиста сила виживе з хати.

(Див. СХІД, ЗАХІД, ПІВДЕНЬ).

Літ.: В.Пропп, «Историчсскис корни волшебной сказки», с.60. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.94; 16-18.

ПІДВІЙ (вихор, завій, завійниця, вітер, вітерка, вітриця, сплічник) — хвороба, яка настає, коли людину продме злий вітер, особливо вихор. Від «підвіювання» може вилікувати тільки баба, і тільки викачуванням хворого яйцем. Заклинання проти цієї хвороби описує письменник Б.Харчук: «Звичайнісінький підвій у вас, свахо, — і качала яйцем по спині, по руках. — Не думайте нічого. Слухайте, що я говоритиму. Вітер припав нічний, північний, припав з роботи, за сухоти, за їдання, за пиття, з гуляння, з буяння, з поклику, з помислу, з погляду. Припав з хмари, з вітру, із сонця нічний, північний, полудневий, сходовий, нудяний і сердешний! Я ж тебе вимиваю, водою виливаю, яйцем викачую, на кущі і на сухий ліс відсилаю. Там тобі гуляти і буяти, гнилі колоди вивертати, жовті піски пожирати, синє небо попивати. Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синіх жил не витягати, жовтої кості не ламати! Тьху, тьху, тьху!

Розбила Мар'яна яйце. Вилила білок на тарілку, а жовток пустила у склянку на воду. Богу помолилася, над склянкою щось довго бурмотіла».

(Див. ЗАКЛИНАННЯ, ВИХОР, ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. III, с.161. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.136. В.Мойсієнко, «Про дохристиянські божсства...», с.47. З.Болтарович, «Українська народна мсдицина», с.310.

ПІДКОВА. Знайти підкову — на добро. Вона приносить щастя, тому її бережуть у хаті або прибивають до порога. Часом вішають у крамниці, щоб була жвавою торгівля. Пастух-ватаг у гуцулів, прийшовши до роботи, спершу кидає свою підкову із заклинанням на вогнище.

В новорічному обряді «Маланка» один із персонажів — «Циган» — часто виступав у ролі коваля, пропонуючи підкувати коня або дочку «на щастя»; при цьому до чобітка дівчини він прикладав величезну кінську підкову.

(Див. ПОРІГ, КОВАЛЬ, МЕЛАНКА).

Літ.: И.Срезнсвский, «Матсриалы для словаря древнерусского языка», с.186. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.30. Ю.Гошко, І.Могитич, «Народна архітектура Українських Карпат XV—XVIII ст.». М.Катернога, «Брама в народному зодчсстві», с.54. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.155. А.Кирпичников, «Снаряжснис всадника...», с.83. А.Гура, «Символика животных...», с.145.

ПІДМІНОК (одміна, обміна) — дитина, народжена від нечистої сили та підкинута людині замість вкраденої дитини. Вважалося, що підмінювали дітей жіночі істоти — богинки, мамуни, полудниці, русалки, дияволиці, інколи лісовик, карлик тощо. Підмінена дитина відрізнялася від звичайної надмірно великою головою, здутим животом, тонкими кривими ногами і руками. Обличчя потворне, вуха відтопирені, тіло покрите волоссям, замість нігтів гострі кігті. Головною ознакою того, що це дійсно підмінок, був невпинний плач і вередливість. Підростаючи, підмінок довго не може говорити, завжди голодний, похмурий, не вміє ходити до семи років, веде себе як недоумок. Таке дитя досягає 15-ти років і зрештою іде в ліс та гине там безвісти.

Найнадійніший спосіб повернути свою дитину — це бити підмінка різками (горіха, берези або гілкою, якою перед тим побили жабу), доки демон забере свого виродка, одночасно повернувши матері її дитину. Бити підкидька слід було при заході Сонця біля розпаленої печі, на порозі хати, на купі сміття, на мосту, на межі, на перехресті. З відповідними замовляннями і заклинаннями це могли робити тільки мати вкраденої дитини, знахарка, пастух або хлопчик, народжений від неодруженої дівчини.

Щоб запобігти підміни, немовляті зав'язували на руці червоний шнурок або вдягали червону шапочку. Старалися ні на хвилину не залишати дитину без нагляду; під час сну мати не наважувалася повертатися до новонародженого спиною; стежили, щоб на його обличчя не падало місячне сяйво; обкурювали на ніч колиску або клали у неї рослини-обереги.

(Див. БОГИНКИ, УРОДИ, СМІТТЯ, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т.І, с.219. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.135, 196. В.Даль, «Толковый словарь...», т.ІІ, с.604. С.Богдан, «Світ поліської дитини», с.194. Л.Виноградова, «Подмсныш», с.315-316.

ПІР'Я. Те, що півень вдало провіщує погоду, пояснювали тим, що в нього є особлива «ангельська» пір'їна, яка крутиться, коли півневі настає час прокинутися на світанку, а також крутиться на погоду. За повір'ям, якщо в гусака вирвати з крил навхрест по три пір'їнки, то він пропаде. Голуб'яче пір'я не годиться класти в подушки: болітиме голова. Павич уважається поганою птицею, тому не прийнято прикрашати його пір'ям ікони. А ще кажуть, що ніби пава (очевидно, чортиця) вбирала свого павича,

причому собі ледь устигла начепити на голову жмут пір'я, як заспівав півень. Так пава й лишилася зі жмутком різнобарвного пір'я тільки на самій голові. На Поділлі до хати, де збиралася ватага маланкарів, усі жінки повинні були принести бодай кілька пір'їн. Ними ряджені прикрашали свої карнавальні убори. Казкове пір'я є прикметою іншого світу. Прикладом може бути перо Жар-птиці: «Це перо було таке чарівне і яскраве, що коли його принести в темну кімнату, то воно так сяяло, що ніби в світлиці було запалено велику кількість свічок». Фініст Ясний Сокіл дарує дівчині пір'їну зі свого крила: «Махни ним по праву сторону — відразу перед тобою з'явиться все, що душі потрібно».

(Див. ЖАР-ПТИЦЯ, ПТАХИ — Півень. Гуси. Пава).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.112. Г.Булашев, «Український народ...», с.349, 350, 352. В.Пропп, «Историчсские корни волшсбной сказки», с.192, 285. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.69, 197; «Народные русские сказки» 168, 235. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.118, 205. А.Гура, «Символика животных...»,с.33, 39, 46, 47, 49, 51.

ПІСНИЙ ІВАН, Головостення, Головосіка — день 29 серпня / 11 вересня (у християн це свято має назву Усікновіння голови Івана Предтечі). В цей день остерігалися ходити в ліс, бо вважали, що тоді змії ховаються на зиму у свої нори. Отож Пісний Іван показує різним гадам зручні місця для зимівлі, де вони ховаються і засинають на Здвиження (14 / 27 вересня). Цей день — день суворого посту: нічого не варять, а до обіду взагалі не їдять; заборонялося також брати в руки будь-що гостре, тому хліб ламали руками. Пісний Іван вважається хрещеним батьком Матері-Осені. Саме він з почестями проводжає красне Літо.

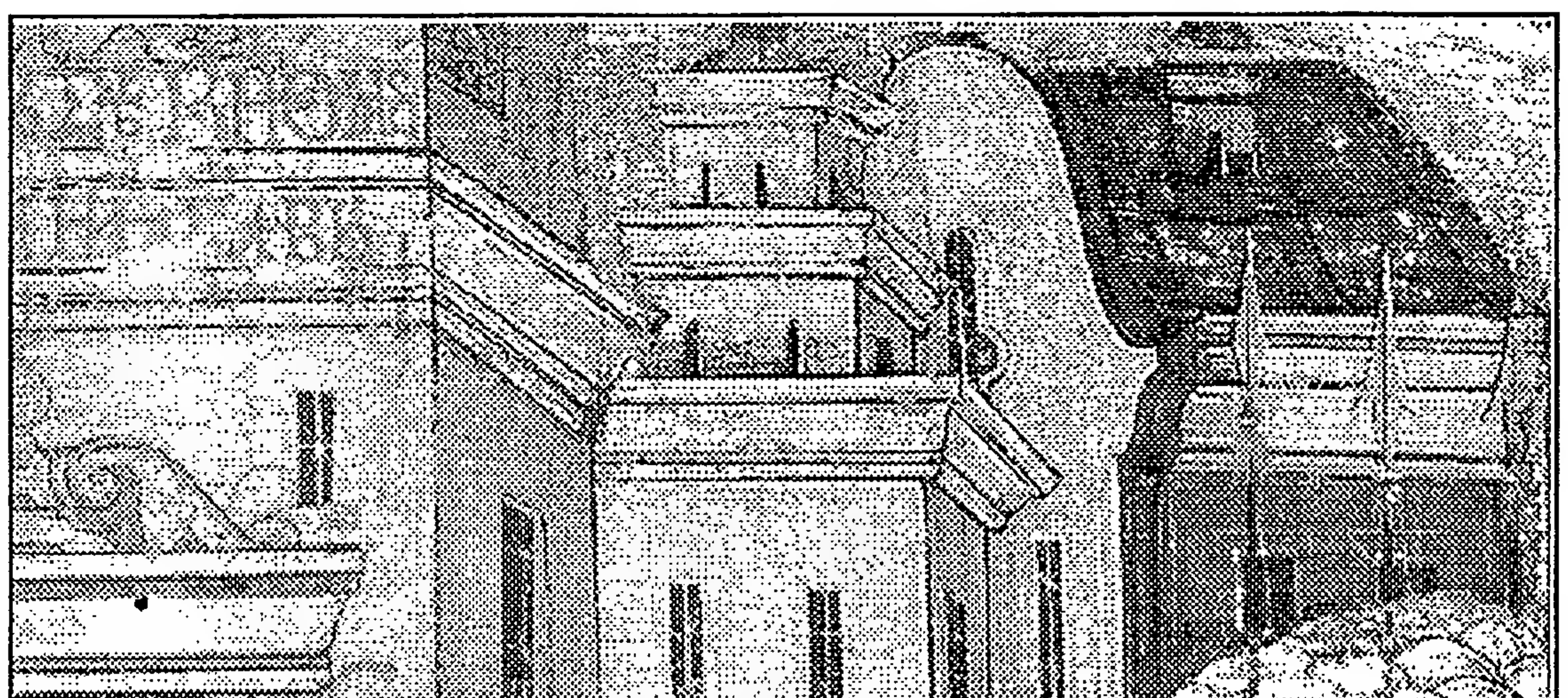

Усікновіння голови Івана Предтечі. Середина XVII ст.

Дослідник Полісся Ч.Петкевич писав: «Це свято люд поліський святкує тільки вдома, тоді як поза ним, особливо у дворі, не вважається гріхом і дозволяється, не боячись святого, виконувати всяку роботу, аби тільки не користуватися сокирою і іншим великим знаряддям. У хаті остерігалися різати все, що нагадує голову, наприклад, картоплю, цибулю, буряк і т. п. Дівчата у цей день не розчісувалися (щоб волосся не сіклося). У цей день не можна мити голову, щоб не викликати ковтун, лупу або хронічний головний біль».

Подекуди у це свято ходили збирати лікарське коріння, тоді як зілля збирали на Івана Купала, або ягоди калини, журавлини — від головного болю.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.48. С.Максимов, «Нечистая, нсведомая и крсстная сила», с.406-408. М.Міщенко, «Народний калсндар», с.96. В.Скуратівський, «Дідух», с.204. С.Толстая, «Головосск», с.135-136.

ПІЧ — символ материнського начала, непорушності сім'ї, неперервності життя, рідної хати, батьківщини. «Піч — наче мати рідна», — казали в давнину. Ще трипільці обожнювали піч, саме біля неї вони розташовували свої вівтарі. Пізніше народилося прислів'я: «Піч у хаті — те саме, що вівтар у церкві».

Пов'язаному з піччю вогнищу предки приписували чудодійні сили покровителя роду. Тому піч була тим священним місцем, де жінка має народжувати дитину. В той же час піч — обитель померлих членів родини. За повір'ям, піч може взяти хвору дитину і повернути її здоровою.

М.Коцюбинський описує випадок, коли вогнище стало на захист честі дівчини, кинутої хлопцем. Вона таємно проникла в хату жениха, а потім в усіх на очах сіла на піч. У такому разі ні хлопець, ні його батьки не могли відмовити у весіллі. Про очищення вогнем згадує і М.Гоголь («Вій»): люди, які несли тіло панночки до церкви, прикладали долоні до печі. В одній казці хлопчика віддають навчатися до «дідуся лісового». Його дочки розпалили піч. Дід і кинув хлопця в ту піч — там він по-всякому крутився. Дід вийняв його з печі і питає: «Чогось навчився?» — «Ні, нічого не знаю» (тричі піч розпалювалася дочервона). — «Ну, а тепер навчився чомусь?» — «Більше тебе знаю, дідусю», — відповів хлопець. Тоді лісовий дід і сказав батькові, щоб той забрав сина.

В Україні існував справжній культ печі. І не тільки тому, що в ній варили їжу, пекли хліб, сушили збіжжя, на ній спали, лікували простуди тощо. Піч була живою покровителькою і членом усякої родини. З великою пошаною наречена вклонялася передньому куту хати, порогу і печі, а потім уже іконам. Відомий обряд, коли засватана дівчина колупала піч. Деякі дослідники вважають, що таким чином вона виконувала символічний акт: під нігті потрапляли часточки батьківського домашнього тепла, які дівчина хотіла взяти в дім жениха. Подекуди наречена при переході в оселю молодого брала з собою жарини з печі. Цікаво

також, що коли знахарка проводить лікування в хаті, то проказує замовляння лише в *баб'ячому кутку*, біля печі. Цей куток вважався місцем невістки. Вихід із нього у *красний кут* (світлицю) був значним символом і використовувався у весільному обряді.

Піч була неодмінною учасницею багатьох обрядодій. У ній випікали святиню — весільний коровай. З нею пов'язані обряди «женити комина», «посвіт» та ін. Піч часто білили, прикрашали декоративними розписами, витинанками, розмальовками з паперу тощо.

Категорично заборонялося плювати в палаючий вогонь, лаятися біля печі. Поширений вислів: «Сказав би, та піч у хаті». Піч була оберегом від різної нечисті. Лучину, жаринки, попіл використовували при ворожіннях, лікуванні хвороб. На знак пошани до віковічної годувальниці на Рівненщині споруджено пам'ятник печі.

(Див. БІЛИТИ, ДОМОВИК, КАГЛА, ВОГОНЬ, ВОГНИЩЕ, ХЛІБ, КОРОВАЙ, ПОСВІТ, БАБИН КУТ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ХАТА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.189. Н.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.180-185. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.147. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.100, 112. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.292. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.19. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.487. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.175-176; «Язычество древней Руси», с.80. Т.Мовша, «Святилище трипольской культуры», с.202, 204. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.110-111, 160-168. О.Потапенко, «Піч», с.93. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.65, 70. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.102, 141, 162, 179, 184, 185. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.25, 27. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.160, 170. В.Скуратівський, «Русалії», с.137, 437-439. А.Топорков, «Печь», 310-312. А.Гура, «Символика животных...», с.37, 67, 71, 105, 142 та ін.

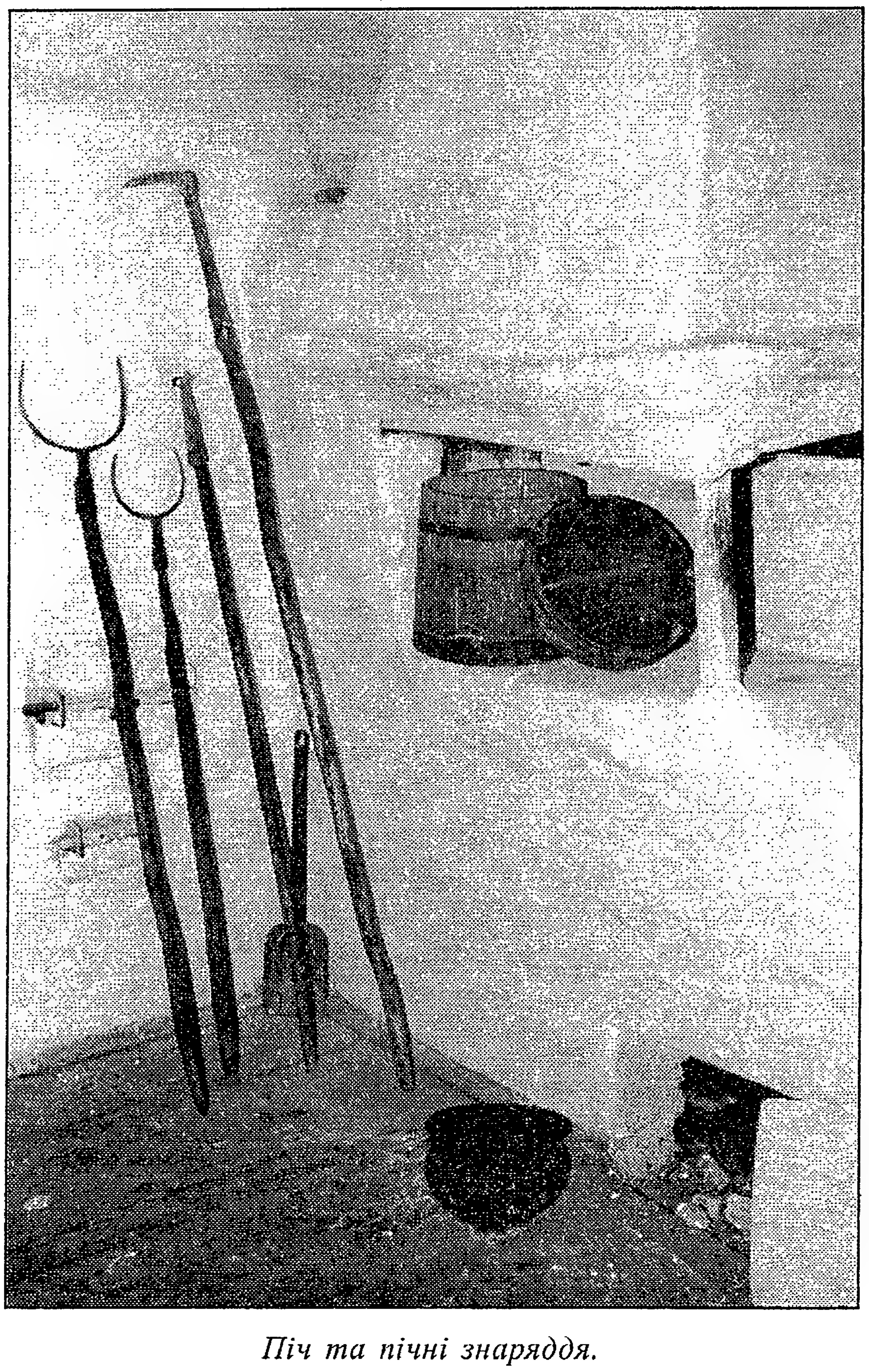

Піч та пічні знаряддя.
Село Познань, Рівненщина. Фото А. Похилюка

ПІЧНИК, як і домовик, є охоронцем домашнього вогнища. Пічник постійно перебуває в печі, на печі чи під нею. Коли домочадці лягають спати, тоді для нього безліч клопотів: дбайливо замести піч, припічок і долівку, ретельно перевертати сніпки зі збіжжям чи перемішувати зерно на черені, щоб добре висохло. Якщо, бува, господарі забули причинити на ніч комин закривачкою, то пічник вартує, аби димарем не залізла в хату нечиста сила. Зустрівшись з нею, він зчиняє бійку. Якщо господиня охайна, пічник допомагає їй у хатній роботі. Непутящій жінці може зробити так, що сажа в печі почне тліти, а то й спричинить пожежу. Раз на рік, за повір'ям, піч має піти в танок: для пічника це велике свято, і він сам пританцьовує. А коли в хаті нова господиня, пічник уважно придивляється до неї. А іноді так розгнівається, що покидає домівку разом з домовиком, перетворюючи її на пустку, де одразу оселяються злі духи.

(Див. ДОМОВИК, КАГЛА, ЧУР, ВОГНИЩЕ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.189. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.156-161. Н.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.180-185. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.56-58. В.Скуратівський, «Русалії», с.137, 437-439.

ПЛАНЕТНИКИ. З виникненням у первісні часи культу Матері та богинь долі Рожаниць пов'язане і поклоніння зіркам (планидам). Планетниками стали називати тих, хто народився під якою-небудь планидою, котра й визначає їхню долю. Хто народиться під доброю планетою, той піклуватиметься про свою душу і буде робити людям добро. Хто народиться під поганою планетою, буде знатися з нечистою силою і шкодити людям. Рожаниці-планиди дарували людям їхню «власну» зірку і наділяли (або не наділяли) їх силою, розумом і талантом. Усі планетники без винятку можуть віщувати майбутнє. Планетниками називали і звичайних людей, які вміли передбачати погоду і відганяти грозові хмари від села.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.191. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.75. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.43. В.Мойсієнко, «Народна медицина поліщуків», с.121-128. С.Толстая, «Планетники», с.443.

ПЛАЧ. Ритуальний плач був частиною церемонії, пов'язаної з умираючим богом. Плачі за померлими були досить різноманітними і насиченими поетичними образами і глибокою архаїкою. У слов'янській демонології існувало два збірні образи, які уособлювали горе й тугу, — Карна і Жля (Желя). Вони згадані у «Слові о полку Ігоревім»:

О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, — к морю!
А Ігоря хороброго полку — не воскресити!
За ним кликнули Карна і Жля,
поскакали по Руській землі,
вогонь людям мечучи в полум'янім розі.
Жони руські заплакали...

Плакали в основному жінки і діти; чоловікам голосити не личило. Голосили вдома за мерцем; як приносили з церкви; як приносили домовину до житла; як обмивали мерця; як приходили люди по тіло; при виносі; по дорозі до кладовища і коли «спустять труну до гробу».
(Див. ГОЛОСІННЯ, КАРНА, ТРИЗНА).

Літ.: Слово о полку Игоревe, с.110. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.145-156. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.113-114. А.Гура, «Символика животных...», с.38, 42, 59, 79 та ін.

ПЛУГ. За Геродотом, у скіфів-орачів існував культ Золотого Плуга. Від того часу минуло майже 3500 років. День падіння Золотого Плуга на землю (24 грудня) став святом Сварога. Мабуть, відтоді на свято Щедрого вечора, у день народин Місяця виник обряд ходіння з плугом. Цей день вважався найсприятливішим для започаткування всіляких справ. Колись плугом предки символічно орали сніг навколо обійстя, зустрічаючи таким чином Новий господарський рік. У деяких місцевостях України, коли водили Меланку, парубки вносили до хати і чепіги, створюючи враження, ніби орють ниву і сіють зерно. При цьому хлопчики співали, наприклад, таку жартівливу пісню:

Гей! Гей! Ци спиш, ци чуєш,
Пане господарю!
Прийшли коло твої хати орати.
Гей! Гей! Дві синиці в колісниці,
Два ведмеді у переді,
Дві курці в ярмурці.

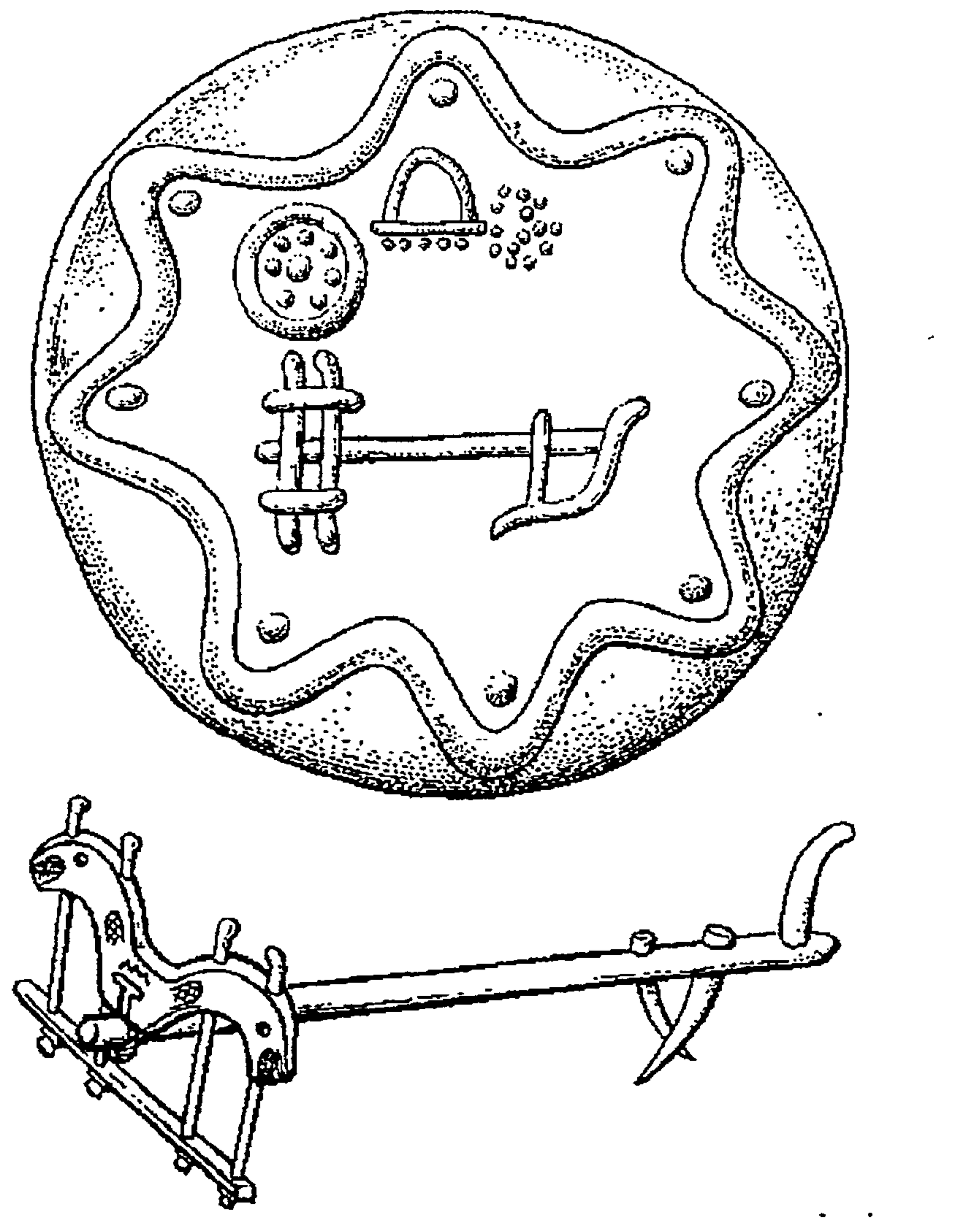

Коровай із зображенням «плуга Сварога». Внизу — волове ярмо і рало

У Карпатах досить поширені легенди про початок землеробства. Вони мають низку збігів із біблійним сюжетом, особливо коли йдеться про вигнання першопредків з раю та покарання Адама важкою працею рільника. Однак фольклорні твори йдуть далі. Отож Адам копав землю, але не було ніяких наслідків праці, аж поки він за порадою ангела не сказав перед початком роботи: «Боже, помагай!» А ось легенда з іншої української території. Адам орав поле, але сатана перевертав усе догори травою доти, доки першочоловік не промовив: «Помагай, Боже!»

У стародавні часи жінку ототожнювали з борозною, а чоловіка — з плугом. «Без ковальської справи, яка створює плуг і сприяє благополуччю, — зазначає М.Брайчевський, — в давнину було немислимим весілля». Фалічне зображення плуга спостерігається у мистецтві багатьох народів.
(Див. ПЕРША БОРОЗНА, МЕЛАНКА, СВАРОГ, СКІФИ, КУЗЬМИНКИ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ).

Літ.: Геродот, IV, 5. Колядки та щедрівки, с.158-161, 598-599. Золотослов № 190-191. Малорусские народные предания и рассказы, с.92. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.19, 21; т. XIII, с.236. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.48, 152. Я.Головацький, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», с.144. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.265. П.Чубинский, «Малоросы Юго-Западного края», с.437. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий». В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.5. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.1, с.144. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.168. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.434. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.220, 283, 287, 286; т.3, с.366. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.279. М.Брайчевський, «Походження Русі», с.32-33. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.108, 137. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.52. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.53, 99, 100, 101. В.Петрухин, «Пахарь», с.301-302. А.Гура, «Символика животных...», с.84, 126, 186, 266 та ін.

ПЛЮЩИХА (Явдоха-Плющиха, Явдоха-Свистуха) — 1/14 травня. За народними віруваннями — свята помічниця богині весни. Як тільки в цей день сонечко пригріє, то сніг починає танути, ніби сплющується. Вірили, що на Явдоху всі підземні джерела закипають. То весняночка-Плющиха відмикає весняні води для майбутніх урожаїв. У цієї панни зберігаються ключі від весняних вод: розгнівається — затримає води, а то ще й гірше — морози нашле. Щоб не прогнівити таку гарну помічницю весни, в цей день старалися не працювати. Приносили на високі пагорби заготовлене ще з осені сухе ломаччя і запалювали його, щоб весна була теплою. Жінки, які прагнули любові і дітей, опівдні виходили на пагорб, падали на засніжену землю і голосили-нарікали на свої біди. Потім клали на вершину вінок із квітів і трав: одягали землю в щедроту, щоб і їм щедрилося.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.291. М.Міщенко, «Народний календар», с.34. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.27-28.

ПОВІР'Я — народні уявлення про природу, її явища, пори року, про людину та її різноманітну діяльність, які базуються на міфологічному мисленні, віруваннях,

заборонах і передбаченнях. Численні повір'я наших предків свідчать про їхню високу поетичну й творчу духовність. На основі повір'їв створено чарівний, захоплюючий і мудрий світ казок, легенд, переказів, оповідок, звичаїв, обрядів, морально-етичних настанов.
Літ.: В.Пропп, «Историчсские корни волшебной сказки», с.43. М.Дмитренко, «Дивоквіти народу», с.3.

ПОВІТРУЛЯ (повія, вітерниця, вітрениця, чортова дівка, мавка, нявка, лісниця, бісиця). На Закарпатті є така оповідка: «Пішов хлопець по гриби, і його застала ніч. Вирішив він розложити ватру і до ранку переночувати. Десь близько дванадцятої години знявся вітер, і перед його очима прокотився клубок. Подивившись назад, побачив діда. Дід спитав у нього щось незрозуміле і побіг далі за тим клубком. Через кілька хвилин вертається дід. Хлопець помітив, що в руках діда була повітруля. Дід її надів на рожен, над ватрою спік, з'їв і попросив тютюну. Хлопець йому дав закурити. Дід став його розпитувати, як він попав у той ліс. Говорить: «Тобі ще пощастило, що я тебе побачив, а то б ти до ранку не дожив. Була б тебе повітруля заманила в ліси. А тепер забирайся — я тебе виведу на дорогу». Пішов він за тим дідом і опинився недалеко від своєї хати».

Друга легенда нібито доповнює першу, бо вже деталізує, яка та повітруля і що вона робить з тими хлопцями, у яких закохується. Так, мельників син мав дев'ятнадцять років, батько посилав його на ніч молотити. Туди внадилася ходити й ночувати з хлопцем повітруля. Якийсь чоловік побачив, що млин меле, а хлопець спить. Коло постелі стояла ніби прозора дівчина, що через спину було видно всю утробу. Чоловік цей розказав про те, що бачив, батькові. Батько заборонив синові ходити до млина. Але той почав зустрічатися з повітрулею на горі карпатській, а через короткий час помер.

Вогонь — оберіг від повітруль, він смерть для них. А дід, з яким зустрівся хлопець, — чугайстер.
(Див. МАВКИ, ЧУГАЙСТЕР).
Літ.: С.Пушик, «Чугайстер...», с.61-62. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.134.

ПОВІТРЯ — стихія, сфера перебування душ і різних невидимих демонічних істот, які можуть шкодити людині або ж приносити їй користь. Простір, заповнений повітрям, вважався ширшим і більшим, ніж земля; на повітрі «тримається» небо. Люди здавна молилися й приносили жертви різним божкам повітря. Про вітер склалося багато різних повір'їв. Символом вітру при замовляннях завжди слугує *дмухання.* Апостол Павло згадує про «князя, що панує в повітрі, духа, що діє тепер у синах спротиву» (Еф. 2: 2). У «Каноні молебному на ісход душі» (пісня 4) згадується «воздушний князь». Багато демонів повітря, у тому числі хвороби, мають образ пари, повітряного стовпа, густого диму і т. ін. Самовили будують свої фортеці у повітрі (болг.). Відьма, випивши чарівний напій, стає легкою, як пір'я, і носиться у повітрі (білорус.). Злі духи, які викликають вихор, смерч, можуть підняти людину в повітря і кинути донизу, роздерти у повітрі тощо.
(Див. ВІТЕР).
Літ.: В.Пропп, «Историчсские корни волшебной сказки», с.43. Н.Афанасьева, А.Плотникова, «Воздух», с.401-402.

ПОГОДА (Догода) — божество гарної погоди і ніжного приємного вітерцю. Уявлялося в людській подобі, однак із-під гостроверхої шапки його висовувалися роги бика. Тримав Погода у своїх руках палицю і ріг достатку. Дружиною Погоди вважалася богиня світанку Зімцерла.

У деяких народних говірках слово «погода» було синонімом негоди і використовувалось у значенні громова хмара, вітер, хуртовина, буря.

Словник Б.Грінченка подає таку характерну фразу: «Погода у вікно б'є, — зачиніть».
(Див. ВЕДРИК).
Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. II, с.542; т.III, с.233; т.IV, с.378. Л.Нидсрлс, «Славянскис дрсвности», с.315. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.69, 438. А.Афанасьсв, «Поэтичсские воззрения славян...», т.1, с.162-163; 384-385. А.Фаминцын, «Божсства дрсвних славян». А.Гильфсрдинг, «История балтийских славян», с.187. М.Чулков, «Краткий мифологичсский лсксикон». И.Снегирсв, «Русскис простонародныс праздники...», ч.2, с.56. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.375. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 25, 47, 53 та ін.

ПОГОПИНИ. У Галичині та південно-західній частині Волині побутував звичай «справляти погопини». Мається на увазі те, що коли зовсім немічного старця, прив'язаного до саней, спускали з гірки в ущелину, то в селі тільки й чули, як «гопнуло».

Погопини — суто індивідуально-родовий архаїчний ритуал. Відвезти батька за село брався лише один із синів. Мешканці села довідувалися про цю подію уже в момент її скоєння. Реагували на це дуже буденно. «Вже хтось нині погопини справляє», — казали, почувши своєрідний стук від провалля.
(Див. ПОЇЗД).
Літ.: Волинськс Надбужжя, с.329. В.Давидюк, «Пєрвісна міфологія українського фольклору», с.170. Н.Велецкая, «Языческая символика...»

ПОГРІБ (підвал, запілля) пов'язаний з уявленнями про домовика, який іноді там ховається. Взагалі він символізував периферію, низ, біду, а заразом і культ предків. Запілля було місцем поховання нехрещених немовлят. У загадках запілля означає нижню частину обличчя: «Повне запілля гусей, лебедів» (рот і зуби).
Літ.: А.Байбурин, «Жилищс в обрядах и прсдставлениях...», с.181-182.

ПОГРІТИ ПРЕДКІВ. Відомий етнограф і фольклорист Д.Зеленін відзначав подібність новорічних багать українців з різдвяними багаттями південних росіян, що розпалювали їх зі спеціальною метою «погріти предків». За його словами, «селяни переконані, що біля таких багать разом з ними невидимо гріються і їхні предки». Вірили також, що після цих відвідин має добре родити яра пшениця.
Літ.: В.Милорадович, «Малорусскис народныс поверья...». Д.Зеленин, «Народный обычай «греть» покойников», с.256; «Восточнославянская этнография», с.401. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.204.

ПОДЗВІННЯ (подушшя) — дзвін за померлими. Як хто конає, то неодмінно в руку йому давали запалену

свічку і взагалі пильнували, щоб не помер без свічки. Коли людина вже помре, то душа відходить від тіла, і про це треба сповістити всіх церковним дзвоном. «Бодай подзвонилося!» — побажання смерті.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.240. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.258.

ПОДОЛЯНОЧКА — гра-танок, що виконувалася навесні. У цій грі «Подоляночка», що знаходиться в колі інших дівчат, імітує відродження якогось культового божества. Дівчата ж оспівують зміст того, що відбувається. Спочатку йдуть «пошуки»: «Десь тут була Подоляночка, десь тут була молодесенька». Потім бачимо завмирання цієї уявної істоти: «Тут вона впала, до землі припала...» Далі, як у грі «Коза», відбуваються магічні дії, скеровані на її реанімацію: «Ой устань, устань, Подоляночко, умий очка, як ті скляночки, та візьмися в боки, поскачи навскоки». Якщо «Коза» встає на ноги, коли довкруг неї починає танцювати «Чарівник», то «Подоляночка» підводиться, бо навколо неї ходять дівчата. Мабуть, це живе коло і слугує рушієм відродження, символізуючи рух Сонця.

Подальший розвиток подій ритуалізованого міфу такий: відсилання «Подоляночки» до Дунаю і вибір крайньої (тобто першої або ж останньої) дівчини: «Піди до Дунаю, бери дівчину скраю». Це асоціюється з принесенням жертви воді, куди має відійти і саме міфічно-ритуальне божество — «Подоляночка».

Жертви воді приносили в різну пору і з різної нагоди, та найчастіше — від засухи. «Крайня» — це краща жертва. Про вибір для жертви найкращої дівчини свідчать і деякі ігрові веснянки. «Бери дівча скраю та й веди до раю», — співали на Волині.

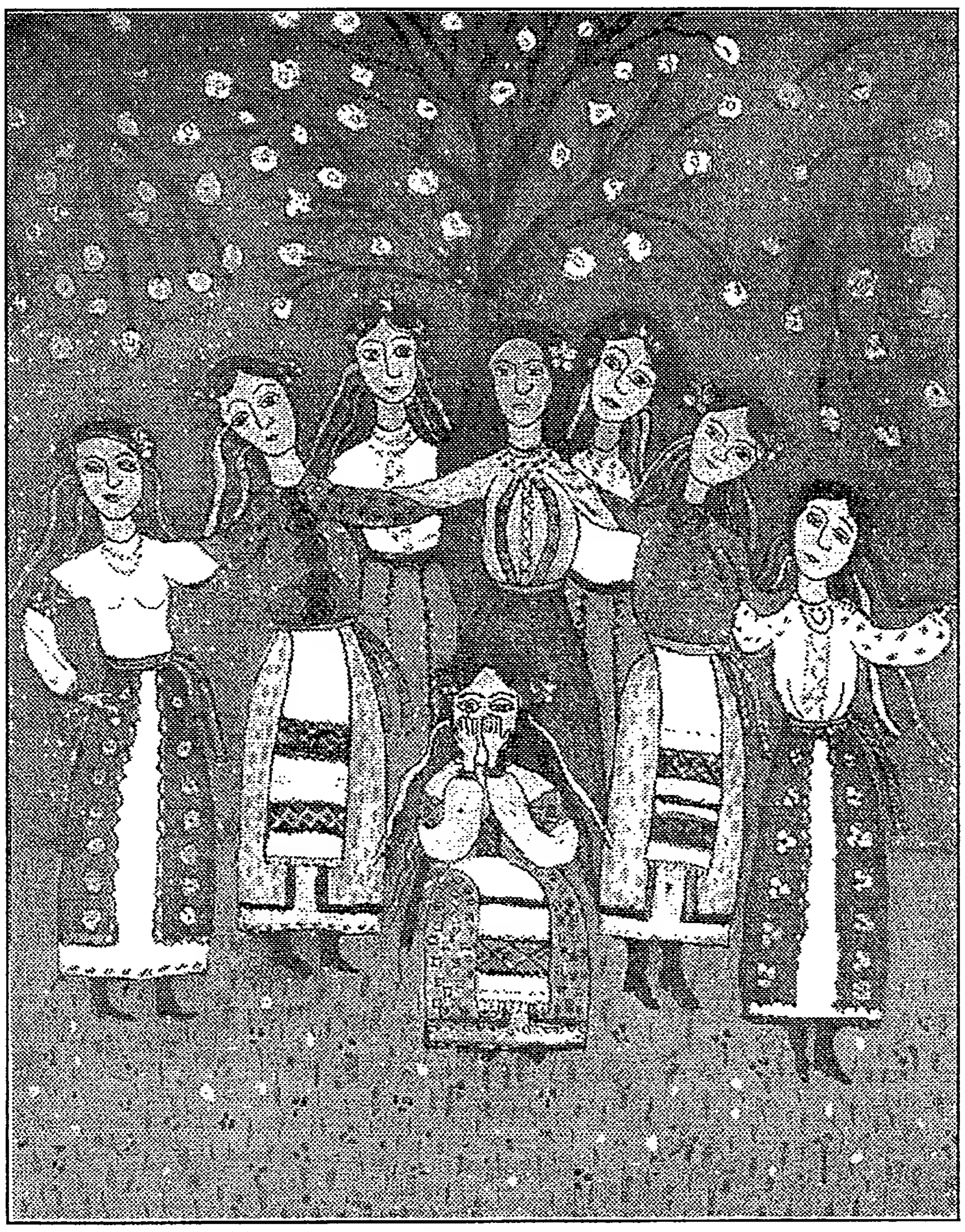

Подоляночка. Живопис на склі І. Сколоздри

У південних слов'ян подібне божество називалося *Додолою.* Свято в його честь — *Додола-Пеперуда* — відзначалося наприкінці травня. Щось подібне відбувалося і в чехів, де веснянки-хороводи називають *дудуліцами.*

У подолянках, додолах, дудуліцах впадає в око спільний корінь — *дол.* Отож можна припустити, що всі ці ігри відбувалися у низинах — долах, де рівень поверхневих вод вищий, і мали викликати наближення до коріння рослин живильної вологи. Могли починати водити їх з горбочків, де сніг сходив раніше, і поступово спускалися усе нижче додолу.

(Див. ДУНАЙ, ВОДА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Коза, ЖЕРТВА).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.I, с.312. С.Килимник, «Український рік...», кн. 1, т.II, с.216-218. В.Давидюк, «У весни імен багато», с.17-20; «Первісна міфологія українського фольклору», с.122-126. О.Кондратович, «Калиновий квіт...», с.17.

ПОДОРОЖНІЙ СТОВП трапляється і в казках, і в билинах. Герой читає на ньому: «Хто поїде від стовпа цього прямо, той буде голодний і холодний; хто поїде в праву сторону, той буде здоровий і живий, а кінь його мертвий; а хто поїде в ліву сторону, той сам буде убитий, а кінь його живий і здоровий залишиться». Справжній герой їде дорогою смерті, зустрічає небезпеку і перемагає її. Відомі й інші варіанти напису на стовпі, скажімо: «Хто поїде вправо, той одне щастя знайде, хто вліво — той два щастя знайде, а хто прямо — той нещастя знайде». Розумні брати їдуть по щасливих дорогах, а молодший — по дорозі нещастя, але саме він і знаходить щастя.

Літ.: В.Пропп, «Русская сказка», с.225-226. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 168.

ПОЖЕГ — «молодий», «новий» вогонь, через який переходило усе доросле населення під час пошесті, а хворих та дітей переносили. Вважалося, що «старий» вогонь уже не здатний оберігати від злих духів. А тому там, де виникала епідемія, весь вогонь у селі гасили і добували давнім способом тертя новий — «самородний».

(Див. ВОГОНЬ, ПОШЕСТЬ, ОБОРЮВАННЯ).

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.254.

ПОЖЕЖА — Божа кара людині за порушення заборон, правил поведінки і морально-етичних норм. Пожежа може виникнути як від блискавки, тобто небесного вогню, так і від вогню земного.

Щоб убезпечитися від пожежі, предки зберігали в хаті священні предмети: гілки верби, «четвергову» свічку, а також головешку від пожежі, запаленої блискавкою. Оскільки пожежа уявлялася карою згори, гасити її вважалося великим гріхом. Пожежу від блискавки можна було гасити тільки молоком, інколи квасом, але ні в якому разі водою; за повір'ям, тоді вогонь ще більше розгоряється. При гасінні пожежі від грози використовували також освячені предмети: кидали у вогонь пасхальні яйця або вербу, обходили палаючу хату із запаленою «четверговою» свічкою або з іконою Неопалимої Купини, стояли обличчям до вогню з іконою св. Миколи, запалювали печі у сусідніх хатах і т. ін.

(Див. ВОГОНЬ, БОЖА КАРА, БЛИСКАВКА, ГРІМ, СВІЧКА, ДЕРЕВА — Верба).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.165-187. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.41, 74, 80, 114, 115 та ін. А.Топорков, «Пожар», с.316. А.Гура, «Символика животных...», с.50, 63, 66, 90 та ін.

ПОЗІХАТИ — дія, що осмислюється у народній культурі як небезпечна для самого позіхаючого і для присутніх; пов'язується з уявленням про передання причини через відкритий рот. Отож колиску з немовлям закривали ситцевою тканиною, щоб людина, яка зайшла в дім, «не позіхала на дитину». За повір'ям, чаклуни, знахарі, відьми, бажаючи навести причину, починають позіхати та кривлятися так, що аж сльози котяться в них з очей. Саме позіхання символічно «відганяли спати» подалі від людей: «Чіпа, чіпа! В солому спати!» Щоб знешкодити небезпеку від позіхаючого, йому казали: «Оце зіхає!.. Нехай сам здихає». Заборонялося позіхати, не прикривши рота рукою, і сонливо потягуватися, бо та людина, що поруч, може захворіти і померти. На Поділлі вважали, що коли людина позіхає, значить хтось її осуджує.
Літ.: А.Плотникова, «Зевать», с.305.

ПОЇЗД — дуже давній звичай відправляти у «кращий світ» старих немічних людей. Для «поїзда» залежно від пори року використовували вози чи сани, які протягували вздовж села. Стара баба і солом'яне жіноче опудало в голові процесії свідчили про її призначення. У вози чи сани впрягалися молоді парубки. Дійство супроводжувалося ритуальними круговими танками (хороводами). У супроводі всього селища «поїзд» направлявся до гірки. Взимку вона була льодяною, і шерег прив'язаних одне до одного саней з бідними старцями миттю зникав у глибині урвища. Навесні або на початку літа останки предків спалювали з відповідним ритуалом.

Що ж до звичаю везти покійника на санях до могили, то його дотримувалися не тільки зимою, а й літом. У 1015 р. так поховали князя Бориса, так ховали й інших князів. Цей звичай побутував у західних регіонах аж до початку XX ст.
(Див. ПОГОПИНИ).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.89. Літопис Руський, 171. И.Сахаров, «Сказания русского народа», с.331, 333, 361. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.86, 115, 119.

ПОКРИТКА — дівчина, яка втратила невинність і мусила покривати волосся хусткою, як молодиця.

Ще в недалекому минулому честь дівчини свято оберігалася в родині. Мало того, за неї заступалося все парубоцтво села. Майже в кожному селі існувало побратимство, дівчина-сирота обирала собі побратима-оборонця, і вони двоє присягали богам і людям на вірність. Таку дівчину люди при зустрічі обдаровували хлібом, одягом та бажали стати щасливою і багатою. Дівчина, яка втратила цноту, не мала права носити вінок. Згубити вінок — позбутися незайманості. Таку дівчину хлопці обстригали, а ворота до її двору обмазували дьогтем чи смолою. У деяких місцевостях саму дівчину обмазували дьогтем, обтикали пір'ям і так водили голою по селу.
(Див. ВІНОК, КОСА, ДЬОГОТЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.278. Т.Рильський, «До вивчення українського народного світогляду», с.118. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.216, 361. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.448.

ПОКРОВА — свято 1/14 жовтня, коли земля «вкривається» на зиму і «лягає відпочивати». Покрова накриває траву листям, землю снігом, воду льодом, а дівчат — шлюбним вінцем, бо вважається покровителькою шлюбів. На Покрову небо все частіше вкривається хмарами. Саме тоді просить Покрову Мати-Земля: «Покровонько, Покровонько, накрий мені головоньку, накрий в'ялим листячком, червоним платочком, накрий в'ялою квіткою, білою наміткою. Покрий, покрий нивоньку, щоб не боліла їй спинонька, ні спина, ні голова, щоб на весну здорова була». Покрова вважається сестрою богині Мокоші.

Для дівчат Покрова — найбільше свято: розпочинається сезон вечорниць, весіль. Юнки, які ніяк не діждуться сватів, у цей день потайки просять її: «Покрів моя, Покровонько, покрий мою головоньку, як не платком — ганчіркою, аби не зосталася дівкою». Коли Покрова приносить сніг — то на щастя молодій і молодому. Не даремно так вичікують її люди. Як говориться, «Настали жнива — лежить баба нежива, а прийшла Покрова — стала баба здорова».

Християнське свято Покрова Пресвятої Богородиці було запроваджене в середині X ст., і родительку Христа стали називати Покровою. У козаків вона була у великій пошані. На день Покрови відбувалися вибори нового отамана. Також вірили, що у Пресвятої Діви є опікун *Покров,* якого просили: «Батеньку Покров, накрий нашу хату теплом, а господаря — добром», або: «Батюшка Покров, натопи нашу хату без дров».
(Див. МОКОША, БОГОРОДИЦЯ, ПОКРИВАЛО, ШЛЮБ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.278-279. Весілля, т.І, с.340. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.50. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.132-133. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.419-420. А.Кримський, «Звенигородщина...», с.48. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.245-246. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.447-448. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.122-123. И.Сахаров, «Сказания...», с.311. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.88-105. Ю.Катрій, «Свято Покрови Пресвятої Богородиці», с.54-57. Н.Стишова, «Свято Покрови в народних уявленнях українців», с.60-66. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.66. В.Скуратівський, «Дідух», с.220-224. М.Міщенко, «Народний календар», с.102. А.Гура, «Символика животных...», с.205, 297, 304, 337, 444, 658.

ПОКРИВАЛО (фата, хустка, рушник, намітка, шаль)— частина головного убору молодої. Від дня просватання наречену покривали хусткою, а коли везли її під вінець, то нерідко покривали також шаллю, скатеркою і навіть ковдрою. У церкві з неї знімали покривало, але після вінчання знову зав'язували хустку чи фату. Закривання молодої, за давніми уявленнями, було одним із головних засобів

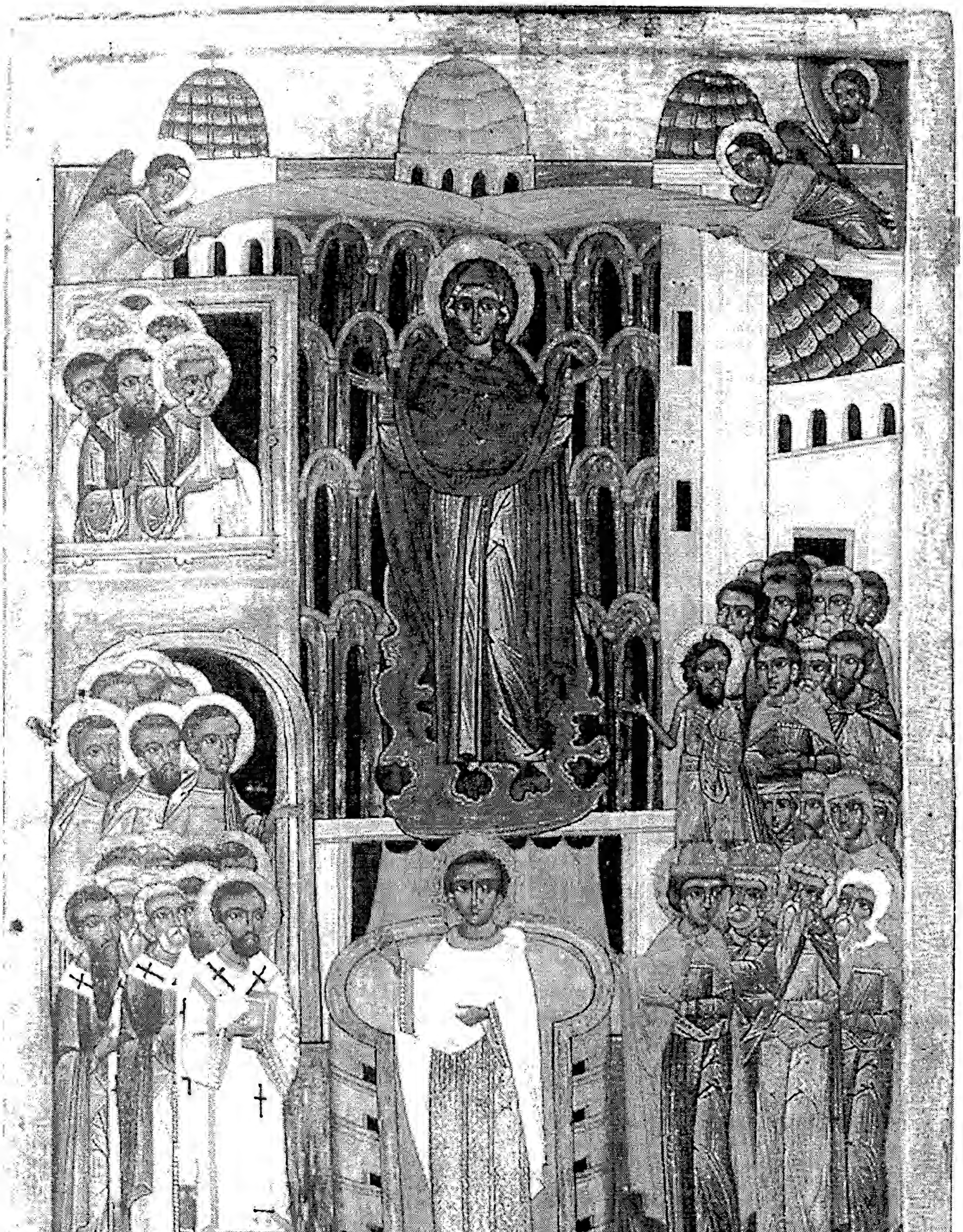

Покрова Богородиці.
Село Річиця, Рівненщина. Кінець XV ст.

охорони від злих людей, а знімання покривала— одним із головних обрядів на весіллі. Прилучення молодої до домашнього вогнища чоловіка здійснювалося таким чином. Привезену наречену саджали на покуті, свекор рогачем знімав намітку з голови молодої і кидав її на піч, молода пускала під піч курку або клала куряче яйце. Свекор пропонував молодій глини від печі та сирий буряк; усе це вона кидала під стіл. На Поліссі покривало інколи знімав музика скрипковим смичком і накидав його на свекруху, яка, потанцювавши, кидала його в піч.

(Див. ВЕСІЛЛЯ, ВІНЧАННЯ, ПОКРОВА, НАМІТКА, ПОКУТЬ, ПІЧ).

Літ.: Н.Здоровега, «Нариси народної весільної обрядовості...», с.122. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.54.

ПОКУТНИКИ — небіжчики, котрі через гріхи, яких допустилися на цім світі, не можуть на тім світі мати спокою, доки або самі їх не спокутують, або хтось із рідні чи знайомих. До того часу вони тиняються по землі і терплять різні прикрості. Покутники близькі до упирів. В одній з оповідок покутник приходить уночі до дружини і вмовляє її не тужити, бо від цього йому тяжко спочивати на тім світі. А в деяких сюжетах покутники мучать своїх рідних через недотримання ними тонкощів поховального обряду. Але причини неспокою покутників на цьому не закінчуються. Вони спокутують і те, що залишили малолітніх дітей, тому померлий батько приходить уночі гойдати колиску; їх мучить невиконання їхньої останньої волі, і про неї доводиться нагадувати.

(Див.УПИР, МЕРЦІ).

Літ.: Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1, № 660, 662, 667. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.400. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.98.

ПОКУТНІЙ — охоронець покуті. Він оберігає святий кут у хаті, щоб у ній не поселялися злі духи, убезпечує її від пожежі, відводить грозу. Особливо стежить, щоб це почесне місце господарі завжди тримали в чистоті, не клали там зайвих речей, дбає, щоб завжди там був пучечок пахучих трав, зажинковий або обжинковий віночок і особливо галузочка свяченої верби та писанка з обереговими символами — «бо він те любить». То йому разом з Дідухом перед Різдвом господарі вили кубельце з сіна для горщика з кутею. Усе це робилося для частування праведних душ, які чотири рази на рік провідували людей. Покутній запрошував ці душі завжди через вікно. За повір'ям, у кожної людини при народженні має бути свій покутній. Коли в родині сварки, покутній може залишити оселю, а до родини приходять хвороби та інші біди. Щоб усе було гаразд, заходячи в новозбудовану хату, господарі знімали головний убір і чемно кланялися своєму опікунові. Зберігся прокльон: «Щоб тобі на покуті чорти кубло звили».

(Див. ПОКУТЬ, ДІДУХ, КУТЯ, ВІКНО).

Літ.: В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.400. В.Скуратівський, «Русалії», с.138.

ПОКУТЬ (красний, Божий, перший, старший, святий, верхній кут) — священне, найпочесніше місце в хаті, справжній домашній вівтар. Тут тримали найбільші

Внутрішній вигляд хати (покуть). Село Огіївка, Київщина. Початок XX ст.

цінності: ікони, Біблію, молитовні книги, хрест, свічки, а пізніше фотографії померлих членів сім'ї. Ще й нині зберігся звичай класти покійника на покуті; а в давнину під нею навіть ховали рідняків. Вона завжди розташована по діагоналі від печі, де сходяться краями дві лавки. Ритуально це найцінніша частина внутрішнього простору хати, своєрідна орієнтація житла, один кінець якої вказував на схід (Божу сторону). Вважається, що на покуті перебувають хатні боги. Господар хати у свята сідає на покуті, там же садовить найпочеснішого гостя, тут сидять наречені, а на Свят-вечір ставлять ритуальний сніп-Дідух. Покуть завжди прикрашали рушниками. Поставити на покуті віника — смертний гріх, так само як класти шапку на столі.

(Див. ХАТА, КУТ, СХІД, ПОКУТНІЙ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.280. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.183. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.143. Г.Булашев, «Український народ...», с.165. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.149-160. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.75, 184. В.Скуратівський, «Русалії», с.424-425. А.Гура, «Символика животных...», с.462, 533, 583.

ПОЛАЗНИК — у новорічній обрядовості дух щедрого бога Лада, який приносить людині щастя; втілений в образі «благовісника» — маленького хлопчика, який в перший день Різдва ходить до схід сонця вітати родичів чи найближчих сусідів зі святом. Полазник — той, хто першим увійде на двір або в хату. У деяких місцевостях полазників буває два: на Введіння (21 листопада / 4 грудня) і на Різдво. У різдвяну ніч такі полазники ходили по селу з яблуком — символом родючості. Увійшовши в хату і привітавшись, хлопчик показував яблуко, а господарі дякували й щиро обдаровували полазника ласощами. До хлопчиків щедрий бог Ладо найбільш прихильний, бо це вони колись, маленькі колядники, як пише поетеса С.Майданська, піймали чарівним неводом найяскравішу зірку і, викувавши в чарівній кузні срібні дзвіночки, вирушили в далеку путь. Небесна зірка світила їм дорогу, щоб вони не заблукали, не збилися з путі, бо несли людям радісну звістку: «Ясен світ засвітився!»

Щоб у дні великих свят не сталося якоїсь неприємної оказії, до хати неодмінно мав прийти мужчина, особливо хлопчик-полазник, тоді хата-господарство буде щаслива, — і горе, коли «всунеться» першою жінка.

(Див. ВВЕДІННЯ, РІЗДВО, КОЛЯДА, ЯБЛУКО, ЛАДО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.281. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.138. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.133. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.359, 366. А.Белкин, «Русские скоморохи», с.191. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.43. В.Скуратівський, «Русалії», с.144. В.Иванов, В.Топоров, «Полазник», с.318. А.Гура, «Символика животных...», с.312.

ПОЛЕЛЬ (Полеля, Лель) — бог шлюбу й подружжя; син могутнього бога вогню Сварога та богині Всесвіту Лади, брат богині небесної краси і весни — Лелі. Полель — пробуджувач великих почуттів: радості, доброти, закоханості. Він — покровитель бджолярів і бортництва. Воскресіння Полеля пов'язується з приходом весни, тепла і світла. Тому його ім'я часто трапляється поряд з іменами великої богині Лади та її доньки Лелі у веснянках. Він сприяє квітуванню зела та паруванню тварин. Лелека, яка є символом родинного щастя, — птах Полеля. Полель — покровитель мистецтв, співців та музик. Він виростив на землі клен-явір, із деревини якого виготовив чарівну ліру і подарував людям. Свято Лелі і Полеля відзначали напередодні Юрія Змієборця (22 квітня / 6 травня), а взагалі предки вшановували богів-близнят ще з VI—V тис. до н. е.

Ім'я Леля подибуємо у віршах Тараса Шевченка («Царі»):

> Перед богами Лель і Ладо
> Огонь Рогніда розвела...

У поемі «Руслан і Людмила» О.Пушкін двічі згадує Леля:

> ...слушают Баяна:
> И славит сладостный певец
> Людмилу-прелесть и Руслана
> И Лелем свитый им венец.

І далі:

> Огни погасли... и ночную
> Лампаду зажигает Лель.

(Див. ЛАДА, ЛЕЛЯ, ДЕРЕВА — Клен, ПТАХИ — Лелека).

Літ.: Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.33. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.II, с.31-32. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.450, 1034. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.165. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с. 296-297. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.367, 399-400; «Язычество древней Руси», с.76.

ПОЛІЗУН — казкова істота: велетень, одна рука якого величиною з людину; він не ходить, а лазить коліньми.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.284.

ПОЛІСУН — служко лісовика, з яким разом пильнує звірину. На відміну від лісовика, який буває заввишки з дерево, полісун не вище трави. У полісуна, як і в лісовика, є жінка і діти. Коли полісунка не має своєї малечі, то краде в людей, особливо тих дітей, яких проклинають рідні. Дитина, яка побувала в полісунів, уміє ворожити. Вони випасають всяку звірину, бо то їхня худоба, а вовки та ведмеді — вірні пси. Особливо ганяє полісун вовків своєю великою пугою, у яку свистить. Де війна, то він туди й турить їх на прокорм. Полісун, як і лісовик, живе зі своїм сімейством на деревах і в хатах-пустках. Вподобляє і дупла сухих дерев, де ховається всяка нечиста сила, з якою він компанує. Особливо любить грати в карти на зайців. Людей старається разом зі своїм напарником *блудом* налякати, а потім заманює в хащі. Тоді він на радощах плескає в долоні, свище, регоче, перекидається совою, вовком і т. д. Позбутися полісуна можна, вивернувши

ПОЛЕЛЬ

на собі сорочку або вдягнувши черевики не на ту ногу. (Див. ЛІСОВИК, БЛУД).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.284. Б.Гринченко, «Из уст народа», с.10-12, 15. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.77-80.

ПОЛІТТЯ — сприятлива погода, урожайне літо; час проростання і дозрівання хлібів. У стародавні часи три весняні місяці також називали *політтям,* або *пролíттям*, тобто передлітньою порою. Слово «поліття» вживалося також у значенні щастя, успіху, а «безліття» означало, по-перше, неврожайне літо, по-друге, нещастя та невдачу.

Словник Б.Грінченка: «Не поліття, а лихоліття»; «Як сніг випаде, тоді поліття ходити на зайця»; «Інший рік раніше, а інший пізніше краще сіяти — як яке поліття. Бо не земля родить, а літо; не похіття, а поліття».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.284. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.258. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.510. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.331. И. Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.83.

ПОЛОСКОЗУБ — перший день Великого посту, коли *полоскали зуби*, щоб між ними не залишилося чого-небудь скоромного; тобто, коротше кажучи, випивали в корчмі.

(Див. ПОСТИ, ВЕЛИКИЙ ПІСТ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.287.

ПОЛУДНИЦІ — польові духи, втіленням яких є сонячний удар. Літають у куряві вихорів у вигляді дівчат з довгим волоссям, одягнених у біле. Полудниць уявляли також косматими старими бабами, які з'являються в полі разом з іншою нечистою силою, щоб відзначити чортяче весілля. Вони можуть викрасти малу дитину, звернути шию людині тощо. Цей образ подекуди зливається з образом русалок. Людина, яка зустрілася з полудницею і врятувалася, зазнає великого переляку. На неї нападає безсоння, вона постійно жахається всього. За таких випадків зверталися до бабусь-шептух, аби «викачати переляк». Замовляння: «Цьому младенцеві ізжени... крикливиці, плаксивиці, ночниці, полуночниці, денниці, полуденниці і несплячки».

(Див. ВИХОР, РУСАЛКИ, ПЕРЕЛЯК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.288. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.48. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.228. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.54, 69. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.167; т.3, с.41-42, 70-71, 155. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.417-418. Э.Померанцева, «Межэтническая общность поверий и быличек о полуднице». В.Скуратівський, «Русалії», с.512. В.Иванов, В.Топоров, «Полудницы», с.322. А.Гура, «Символика животных...», с.202, 241, 242.

ПОЛУПЕТРА — 30 червня/13 липня, другий день після Петрівки. Деякі дослідники вважають, що свято назване на честь Петрового батька, інші пов'язували його з тим, що свято «наполовину менше, а тому й Полупетра». В цей день ушановували пастухів і худобу. Різали трьох півнів і готували борщ у трьох горшечках — на ознаку того, що св. Петро тричі відрікся від Христа. Сільські пастушата тоді не пасли худобу, тому казали: «На Полупетра щаслива дітвора». Також цього дня прощалися із зеленою нивою — докошували трави.

(Див. ПЕТРІВКА).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.43. М.Міщенко, «Народний календар», с.68. В.Скуратівський, «Дідух», с.175.

ПОЛЯНИЦІ — билинна назва дочок «старших богатирів» (напр. Микули Селяниновича), амазонок давньої України. Поляниці «полюють» у чистому полі, часто перемагаючи богатирів спритністю і відвагою. Виходячи заміж, вони стають відданими, люблячими дружинами і тільки у виняткових випадках проявляють своє богатирство (як Василиса Микулична). Гасаючи на коні у пошуках пригод, беручи участь у княжих бенкетах, граючи у шашки-шахмати, поляниці користувалися всіма правами нарівні з мужчинами, і в народі поважалися як жінки, що вміли за себе постояти. У билині поляниця поборола навіть богатиря Добриню. Це Непра (Ніпра)-Королівна, або Настасія-Королівна. Звідси стародавній міф виводить походження назв річок Дніпра й Дунаю.

В іншій билині про Добриню згадується баба-поляниця Латин-гірка. Баба встигає на поле битви вже по її закінченні і перемагає Добриню у двобої. «Не було Божої милості, не було Добрині щастя: права рука його похибнулася, впав Добриня на сиру землю, сіла йому баба Латин-гірка на білі груди». Хоч наспів Ілля Муромець і скинув з нього бабу, хоч Добриня порубав її на дрібні шматки та розкидав по чистому полю, проте він не пережив такого безчестя: вбив у землю свого списа і кинувся на нього серцем.

(Див. БОГАТИРІ, ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ, АМАЗОНКИ, ЦАР-ДІВИЦЯ, ДУНАЙ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн.1, с.107, 143-145. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.450.

ПОМИНКИ (поминальні дні) — давній звичай, спрямований на полегшення душевних мук небіжчиків. Зв'язок смерті і одруження безпосередньо пов'язаний з уявленнями про «Красну гірку», яка збігається з Фоминою неділею, тобто поминальним днем. Деякі дослідники вважають, що «Красна гірка» — це день весіль, а інші визначають його як «пору поминок родителів». Цей день відомий і як *радуниця*, присвячена покійникам. Поминальні дні ще називали *Паскою мерців, Мертвецьким Великоднем, Навським Великоднем.* Тоді належну шану віддавали й домовикам як уособленню роду. Отож домовиків інколи називали *родителями*, а поминальні дні — *родительськими.*

(Див. КРАСНА ГІРКА, ТРИЗНА, ГОЛОСІННЯ, ДІДІВ ДЕНЬ, ПРОВОДИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.295-296. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.42. В.Даль, «Толковый словарь...», т.II, с.187; т. IV, с.8. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила»,

с.349-350. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.454. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.65, 71-74, 107, 136, 159, 160. А.Гура, «Символика животных...», с.172, 439, 474, 528, 749.

ПОНЕДІЛКУВАННЯ — одноденний піст, який сягає ще часів матріархату. Вважалося, що хто в понеділок постить, тобто не їсть скоромного, той не лише добре житиме на землі, але тому не страшно й помирати. Перша зустріч на тому світі — зі святим Понеділком, який розпитує про гріхи: чи була душа «на дрімливому полі», тобто чи не спала біля небіжчика, що заборонялося, тощо. У давнину дружина, згідно з шлюбним договором, зобов'язана була зберігати в цей день цнотливість, а також утримуватися від важких жіночих робіт. Мало того, право понеділкувати на все наступне життя застерігалося нареченою ще до шлюбу; дівчина, до якої хлопець засилав сватів, запитувала його: «Ти дозволяєш мені понеділкувати?»

Подекуди понеділкування мало більш вільний характер: жінки, здебільшого літні й заміжні, у цей день звільнялися від будь-якої праці й розважалися як заманеться.

Словник Б.Грінченка: «Понеділкував сім понеділків, восьмую неділечку»; «Що бішена кішка, що понеділкова жінка, що чоловік з Боришполя — все їдно»; «Іди, небого, не журися, попонеділкуй, помолися».

(Див. МІСЯЦЬ — Дні тижня. Понеділок, ОСЬМИЙ ДЕНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.310, 334. Г.Булашев, «Український народ...», с.219-223. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.146. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.455. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.127. В.Скуратівський, «Дідух», с.58-60.

ПОПИ (*гр.* паппас) — давня загальна назва богів і духів. Так іменували скіфи статуї чи фігурки своїх богів. Ще з часів Нестора Літописця зустріч з попом, ченцем або черницею вважалася нещасливою: вона пророкувала раптову біду, втрату, неуспіх у розпочатій справі. Тому, зустрівши духовну особу, поспішали повернутися додому, де тричі плювали на долівку.

Літ.: Б.Кравців, «Мітологія...» Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.457. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.31; т.3, с.240.

ПОПІЛ — зола; у народних ворожіннях особливо в пошані. Чарівник завжди мав при собі попіл із семи печей і посипав ним людський слід, коли починав чарувати. Попелом проганяли з річки чи озера злого водяника. Розгніваний сусід кидав у двір свого сусіда пригорщами попіл, аби винищити все, що росте на його землі. Щоб уберегти городину від злої сили, по грядках розтрушували попіл спаленої верби. У народній медицині попелом зі зміїної шкури посипали рани. Якщо посипати таким попелом голову — вороги будуть боятися; якщо змішати попіл з водою і змочити очі — ніякий злий чарівник не нашкодить. Попіл спалених раків із водою радили випивати при водяниці. Попелом і сажею вимащували обличчя (мовляв, хвороба до брудних і неохайних не чіпляється). На Житомирщині лікування від уроків називалося «скиданням угля». Воно зафіксовано, зокрема П.Чубинським: воду зливають у глечик і кидають туди дев'ять вуглинок. Якщо вони не тонуть, хворий виживе, якщо тонуть — помре. Народна казка про Кирила Кожум'яку: «Він же, Кирило, зробив трохи й нерозумно: взяв змія — спалив та й пустив по вітру попіл; з того попелу з'явилася вся та гидота — мошкара, комари, мухи. А коли б він узяв та закопав той попіл у землю, то нічого б того не було на світі». За повір'ям, відьма завжди зберігає воду, заварену разом із попелом купальського вогнища. Коли вона хоче летіти, то кропить себе цією водою — і відразу ж піднімається в повітря. У купальському обряді спалювали солом'яну ляльку чи деревце і розсіювали попіл по полях, щоб краще родило жито.

У деяких казках трапляються імена: Іван Поп'ялов, Запічний Іскр, Богатир Іскринка, Матюша Пепельний тощо. Всі вони виражають ідею домашнього вогнища. У побуті іскри вогню обов'язково зберігали до наступного дня в попелі, а вранці господиня роздмухувала з них вогонь. Таким чином, ім'я богатиря пов'язане з новим вогнем — вогнем серед ранішньої тьми. Жіночим еквівалентом цих персонажів у казках виступає Попелюшка, якій допомагає з того світу мати-покійниця.

(Див. ВОГОНЬ, ВОГНИЩЕ, КУПАЛЬСЬКА НІЧ, ЗОЛІННЯ, ДІДЬКИ — Попелюх, БОГАТИРІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.321, 331. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.147. А.Потебня, «Заметки этимологические...». В.Милорадович, «Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице», с.381. В.Пропп, «Русская сказка», с.231. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1089. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.12, 13, 20, 21, 158, 199, 245-246; т.3, с.53, 253; «Народные русские сказки» 143, 575. И.Сахаров, «Сказания...», с.41, 84. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.585; «Язычество древней Руси», с.170. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.137. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.121. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.208, 223. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.66. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.111-114. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.62, 65, 142. А.Гура, «Символика животных...», с.58, 135, 261, 276, 282 та ін. Н.Новиков, «Образы...», с.61, 69, 163, 164. В.Иванов, В.Топоров, «Попел», с.323.

ПОРІГ — межа хати, за нею — все чуже, небезпечне. Під порогом перебувають духи предків, які охороняють родину. У давнину померлих ховали під порогом, найчастіше дітей. Ось чому, виносячи покійника з дому, тричі постукують об поріг. Порогові віддають шану молоді, йдучи до вінця. Був звичай прибивати до порога шматок осики, щоби зла сила не потрапила в хату. Через поріг не можна нічого давати, бо сам будеш просити; не можна перемітати сміття, бо не вийде дівка заміж або виметеш когось із сім'ї; не можна цілуватися. На порозі підрізували волосся, щоб росло довге, вмивали і втирали дітей при небезпеці *пристріту*. Повір'я: «Не можна стояти на межі або на порозі, як грім гримить, а то вб'є»; «Гостя зустрічай за порогом і пускай попереду себе через поріг»; «Через

поріг не вітаються і не подають руку». В деяких місцевостях вважалося, що «нежонатий мужчина, коли сяде на поріг, то не жениться», а тому його попереджували: «Не сідай на поріг — наречені порозбігаються»; подібне казали й дівчині. Поширеною була заборона ступати на поріг ногою. Тільки в день похорону матері чи батька заставляли сиріт сісти при заході Сонця на порозі та з'їсти шмат хліба із сіллю. Після того діти не будуть відчувати великої туги за померлим, і їм не буде страшно в хаті, де був покійник.

Уявлення про поріг як місце перебування духів небіжчиків збереглося і після прийняття християнства. За його канонами, люди, які не були прилучені до нового віросповідання, не могли бути поховані на кладовищі. Їх ховали за старими «поганськими» звичаями — біля порогу хати.

В одній легенді відьма в образі свині, білого пса, копиці сіна і т. д. довго переслідувала парубка. Проте щойно він ступив на поріг своєї хати, відьма ніби розтанула. Багатьом легендам притаманний мотив звертання до хатнього порога як символу прощання з родом та переродження в нову якість.

(Див. ХАТА, ПОКУТЬ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, СМІТТЯ, ПРИСТРІТ, ДЕРЕВА — Осика).

Літ.: Повір'я, с.42. Труды общества исследователей Волыни, № 66. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.344. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.111. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.147-148. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.60. П.Иванов, «Народные рассказы о домовых, леших, водяных...», с.52. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.60, 120; т.3, с.392. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.137. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.63. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.57. А.Данилюк, «Українська хата», с.69. О.Чекан, «Семантичні аспекти поліського «гукання», с.33. В.Скуратівський, «Русалії», с.447. А.Топорков, «Порог», с.318. А.Гура, «Символика животных...», с.37, 105, 145.

ПОСАД. Цей фрагмент весільної обрядовості складався з кількох частин. Перший посад молодого і молодої проводили окремо для кожного в його хаті. Цей обряд символізував шанування культу домашнього вогнища, культу предків.

Молодих виводили на посад, подавши до рук хустку, і садовили на кожух на покуті. Перед цим кожного з них благословляли батьки. У деяких місцевостях молодій, яку вели на посад, встеляли дорогу сувоями полотна. Другий посад був спільним для обох молодих на весіллі. Третій — це посад молодої після шлюбу, так звані *очіпини*, що символізували перехід із дівочого стану до стану молодиць. На посад, як правило, заводили мати, брат, староста, боярин або така поважна особа на весіллі, як маршалок.

(Див. ВЕСІЛЛЯ, КОЖУХ, ХУСТКА, ПОКУТЬ, ШЛЮБ).

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.119-122. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.505. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.301. А.Гура, «Символика животных...», с.400.

ПОСВИСТАЧ (Посвист) — бог вітрів, вихору, погоди, який постійно змінює свій «настрій». Особливо любить, коли його кличуть свистом. Хто сильно свище, до того Посвистач приходить з великим вітром. Вирушаючи в далекі походи, предки молилися Посвистачу, а щоб, бува, не роздратувати грізного бога, суворо заборонялося свистіти під час походів. Ушановували Літнього Посвистача (19 серпня), тоді гадали, чи буде гарний урожай вівса; і Осіннього Посвистача (20 вересня), якого звали ще *Позвизд* або *Похвист.* У цей день передбачали, якою буде погода в кінці літа та молилися до батька вітрів Стрибога. З Посвистачем треба бути обережним, бо на свист неодмінно збігається нечиста сила.

(Див. СТРИБОГ, ПОГОДА, СВИСТ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.357. Записки о Южной Руси, т. I, с.172-178. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.46. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.460. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.162-163; т.3, с.384-385. В.Скуратівський, «Русалії», с.88-89. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.347.

ПОСВІТ — стародавній обряд гасіння «старого» вогню в оселях, а зі сходом Сонця — запалювання «нового», «живого» вогню. Саме 1/14 вересня, у пору зустрічі осені-зими, з настанням півночі справляли обряди «Весілля свічки», «Женіння комина», «Запалювання посвіту» (у християн свято Семена Стовпника). Свято Вогню припадає на період між Першою і Другою Пречистою, який вважається найсприятливішим для сватання. У стародавні часи саме в цю ніч спалахувало безліч запалених у хатах скіпок або свічок. Надвечір господар знімав з горища спеціальний пристрій — *кабицю* (*коминок, світач*), на якій мала горіти в хаті скіпка, і прилаштовував її до стелі. Потім, убравшись у святковий одяг, видобував за допомогою тертя сухих паличок чи кресива з губкою «живий» вогонь. Присутні члени родини та гості ретельно стежили за дійством. Кожна свічка знаменувала велику радість, особливо коли у сім'ї був юнак на порі, адже у світлиці відтепер «житиме живий дух». Запалений посвіт означав прийняття юнака у парубоцьку громаду. У цей день господиня мастила хату й прихорошувала піч як охоронницю посвіту. Родина, де був такий парубок, улаштовувала святкову вечерю, а гості вітали господарів з запаленням ще одного родинного посвіту, піднімали чарки й приспівували:

Світи ж, комину, ясненько,
Пробуджуй челядоньку раненько
Шити, прясти, ткати молодим,
А подарунки збирати старим...

Удень та вночі, коли не було потреби освітлювати житло, жар тримали у пічурці, присипаючи його товстим шаром попелу. Якщо жарини гаснули, то це було лихою ознакою для родини. Тому жінки — а саме в їхні обов'язки входило оберігати родинний вогонь — постійно пильнували, аби в помешканні «жив посвіт». Вогонь посвіту підтримувався аж до Великодня, щоб «не темні, а світлі сили були в оселі». Перед Великоднем, коли світлого часу було вже достатньо, скалку гасили, а кабицю виносили з хати аж до наступного «Запалювання посвіту».

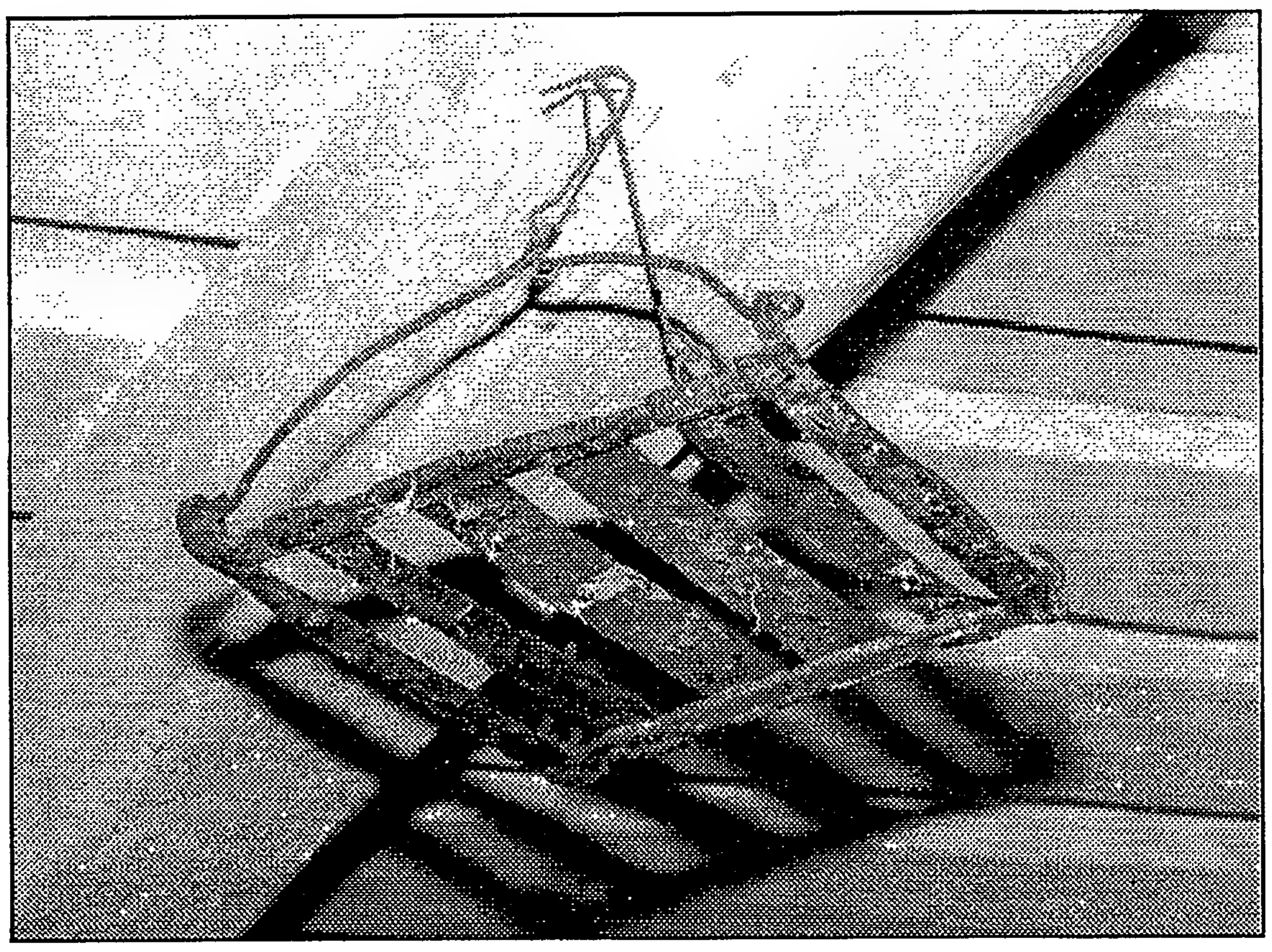

Посвіт.
Село Познань, Рівненщина. Фото А.Похилюка

Словник Б.Грінченка: «Ідуть вони дальше, аж здалека вздріли посвіт. Старший брат вирядив найменшого, чи би не взяв з тої хати посвіту».

(Див. ПРЕЧИСТА, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, СЕМЕН ЛІТОПРОВОДЕЦЬ, КАГЛА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.358. А.Кримський, «Звенигородщина...», с.43-44. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.62-63. М.Міщенко, «Народний календар», с.96. В.Скуратівський, «Русалії», с.451, 626-628.

ПОСІВАЛЬНИКИ — маленькі хлопчики, які в новорічну ніч ходять по хатах «засівати» чи «посівати», з Новим роком вітати. Діти — це символ здоров'я, добра, продовження роду. До хлопчиків найбільше прихильний щедрий бог Ладо, ось чому «посівати» ходять саме вони та ще й удосвітка, бо над ранок цей бог відійде разом із димом «Дідуха» в небо. Посівальники бажають господарям у Новому році щастя, здоров'я, щоб «жито-пшениця вродило краще, як той рік!» Хлопчикам дякують, дають ласощі, а зерно, посипане ними, залишається в хаті. Уранці сюди закликають свійську птицю — лише вона має з'їсти «посівне», бо в її яйцях зародок життя, згусток Сонця Дажбога, що в цю ніч обдаровує всякими щедротами.

(Див. ДАЖБОГ, ПОЛАЗНИКИ, ВЕДРИК, НОВИЙ РІК, ДІДУХ, ЛАДО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.360. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.5. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.141. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.І, с.37, 128-134. И.Сахаров, «Сказания...», с.228.

ПОСОЛОНЬ — рух Сонця в небі (схід — південь — захід — північ), який осмислювався як «добрий», «правильний» і відігравав значну роль у стародавніх звичаях та повір'ях. На весіллі жених і наречена, їхні родичі та гості виходили з-за столу «за сонцем»; дівчата виконували хороводи «за сонцем»; куплену скотину покупець тричі обводив навколо стовпа «за сонцем», щоб вона прийшла до нього «на щастя». Ворожачи про що-небудь, піднімали на пальцях житній хліб і дивилися, у яку сторону стане він обертатися. Якщо «за сонцем»— задумане здійсниться, і навпаки.

(Див. СОНЦЕ, КОЛО, СХІД, ЗАХІД, ЛІВА СТОРОНА, ХОРОВОД).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.20; кн.2, т. II, с.184. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.462. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.93. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.35, 36.

ПОСТИ — період часу, коли не лише не вживають м'ясо, масло, молоко, сир і яйця, а й утримуються деякою мірою від іншої їжі. У християнстві пости бувають багатоденні й одноденні. Багатоденні: 1) *Великий піст*, або *Свята Чотиридесятниця.* Він починається за сім тижнів до Великодня і складається власне із *Чотиридесятниці* і *Страсної седмиці.* Чотиридесятниця встановлена в наслідування 40-денному посту Спасителя, а *Страсна седмиця* — про спомин останніх днів земного життя Ісуса Христа; 2) *Петрів*, або *Апостольський, піст* — називається так тому, що він триває завжди до дня святих апостолів Петра і Павла. Встановлений на честь апостолів, які були покликані Святим Духом іти по світу проповідувати Євангеліє. Починається цей піст не завжди в одне й те саме число, а залежно від того, коли буває Великдень; 3) *Успенський*, або *Спасівський.* Установлений на честь Божої Матері, яка, готуючись до вічного життя, безперестанку постилася і молилася. Цей піст триває з 1 по 15 серпня, до дня Успіння Божої Матері; 4) *Різдвяний*, або *Пилипівський*: від 15 листопада до 25 грудня — до Різдва. Піст установлений на згадку про те, як Син Божий, визволивши нас від зазіхань диявола, примирив з Отцем і дарував нам спасіння.

Одноденні пости: 1) *середа і п'яток* кожної седмиці. В середу постяться зі згадкою про зраду Юди, а у п'яток — на спомин про страждання і смерть Спасителя. Піст середи і п'ятниці дозволяється у седмицю після Великодня і після Трійці; дозволяється також у свята Різдва і Хрещення; 2) день *Воздвиження Хреста Господнього* — 14 вересня; 3) *день Усікновіння голови Івана Предтечі* — 29 серпня; 4) *надвечір'я Богоявлення Господнього* — *Свята вечеря* (*сочельник*)

(Див. РІЗДВО, ВЕЛИКИЙ ПІСТ, ВЕЛИКДЕНЬ, ПЕТРІВКА, ПИЛИПІВКА, СПАС, СВЯТА ВЕЧЕРЯ, УСПІННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.370. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.16-30. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.21. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.208. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.465-466. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.87, 127, 184. А.Гура, «Символика животных...», с.73, 137, 160, 163 та ін.

ПОСТРИЖИНИ (пострижчини, постриг, обстрижчини) — урочисте перше постриження дитини, яке відбувалося в Чистий четвер. Цей ритуал мав уберегти дитину від хвороб. У цей же день вистригали шерсть на лобі тварин, підрізали хвости у коней, курей, щоби плодилися. Пострижини робили через рік або й більше по народженні дитини. Малюка садовили на розстеленому вовною догори кожусі, а кум відстригав трохи волосся спереду, ззаду та з обох боків біля вух. Після пострижин батько кидав на кожуха трохи жита й

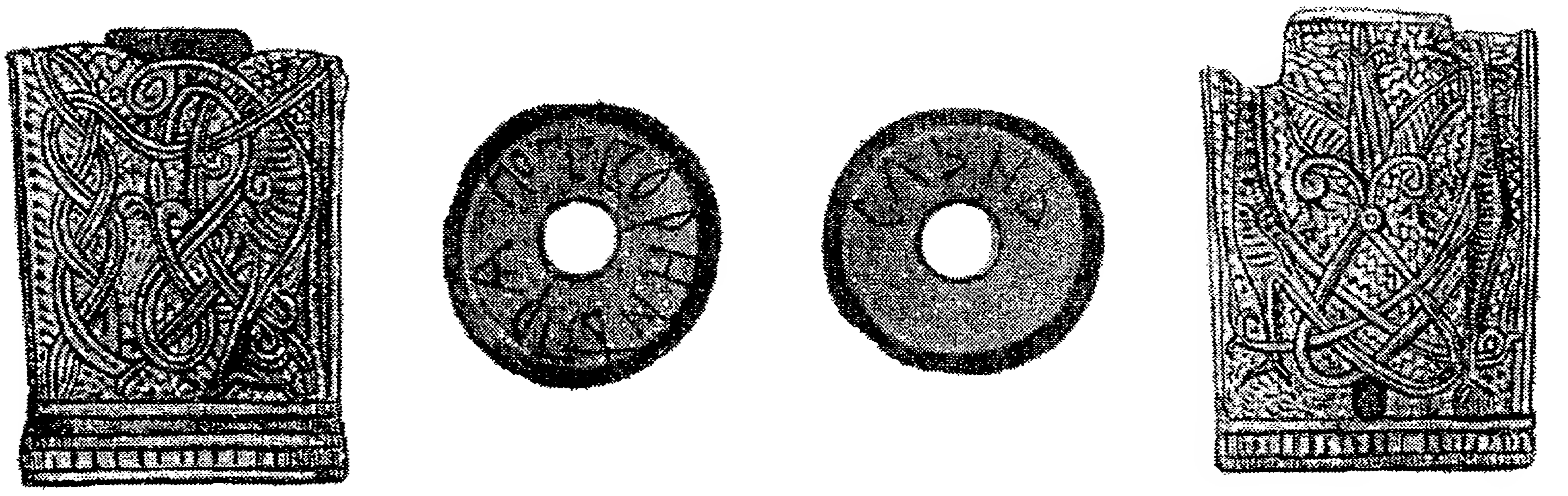

Пряслице для веретена і ніж для прядива чарівниці Потвори. Київ, XII ст.

грошей, «щоб дитина багата й щаслива росла». Хлопчика стригли на сокирі, а дівчинку — на коноплях. Відрізане волосся зберігали до наступної стрижки, а потім кидали у чисту проточну воду.

Ритуал постриження проводили й на сьомому році життя дитини, коли мінялися зуби, а також при посвяченні молоді у зрілий стан (тоді ж юнаки відбували обряд першого гоління). Парубків підстригали особливим чином, дівкам заплітали коси. В Україні майже до XX ст. існувала така соціально-вікова ієрархічна структура. Серед хлопців: до 10 років — *хлопець* (йому доручали пасти гусей і телят); від 10 до 12 — *хлопчище* (він уже допомагав батькові); від 13 до 16 — *підпарубок* (працював нарівні з батьком); за 16 років — *парубок*, або, за карпатською термінологією, *легінь* (міг працювати самостійно). Серед дівчат: до 10 років — *дівча*; від 10 до 13 — *дівчина*; від 13 до 16 — *дівчище*; за 16 — *дівка.*

Збереглося досить багато повір'їв, пов'язаних з волоссям людини. Обстрижену чуприну не годиться викидати на сміття, бо її заберуть жаби на кубло, а голова буде боліти: треба викинути в піч. Щоб коса росла довга, як вода, слід, як обстрижешся, кинути волосся на воду. Дівочу косу від чужого ока захищала стрічка-оберіг. У давній Україні обряд пострижин княжих дітей відбувався при досягненні ними двох-трьохлітнього віку і був пов'язаний з садінням хлопчика на коня.

(Див. ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ВОЛОССЯ).

Літ.: Повір'я, с.32. Українці..., с.581. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.372. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.248. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.107. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.348-359. І.Крип'якевич, «Побут», с.28. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.202. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.443. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.208. И.Сахаров, «Сказания...», с.305. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.390. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.106. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.104, 109, 141, 167, 168, 179. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.50.

ПОТВОРНИК — чарівник, чаклун. *Потворний* — чарівний, зачарований, отруйний. *Потворство* — чародійство, чари. Окрім волхвів-чоловіків, у давній Україні були жінки-волхвині, які присвятили себе служінню богам, та стариці, які віджили своє подружнє життя. Жінок, які вміли чаклувати й передбачати майбутнє, називали *потворами* або *потворницями,* бо вони вміли «творити» чудеса.

Відгомоном глибокої язичницької старовини є напис на київському пряслиці XII ст. «Потворин пряслень». Можливо, так називали жінку, яка була відома в Києві своїми волхвуванням і ворожбою. Після запровадження християнської віри слово «потвора» стало вживатися з негативним забарвленням. Потворниць разом з волхвами і відунами згадує Никонівський літопис (XI ст.).

(Див. ВОЛХВИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.376. І.Крип'якевич, «Побут», с.37. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.467. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.300. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.297, 695, 712. П.Толочко та ін., «Давня історія України», кн.2, с.161. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.42.

ПОТЕРЧА (потороча) — немовля, яке померло одразу після народження без хрещення і стало потойбічною істотою. Як і русалки, ці персонажі незлостиві, хоча й мають магічну силу. Потерчата живуть по озерах або на болотах, ходять у темряві з каганчиками і тим світлом заманюють людей. Уміють літати у подобі кажана чи сороки, кричать, як коти. До людей озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання. Їм кидають шматок полотна або глини. У новорічну ніч потерчата переслідують своїх бабок-повитух, тому повитухи в цю ніч ходять із різкою. Коли нікого з дорослих немає в хаті, потерчата можуть вилазити з-під печі та колихати своїх молодших братиків і сестричок.

На відміну від інших заложних мерців потерчата приходять на допомогу своїм родичам тоді, коли виникає пряма загроза їхньому життю або у переламні моменти долі: народження дитини, шлюб, смерть. У деяких сюжетах вони допомагають членам роду, котрі випадково потрапили у потойбічний світ, повернутися до попереднього життя. Таким чином, у природі потерчат поєднуються різні уявлення: про духів предків, що виступають охоронцями роду, і про «нечисту силу». Однак саме вони найчастіше виявляються захисниками й помічниками людини.

У Карпатах потерчатами («опирями») називають хлопчиків з довгим волоссям і в довгих білих сорочках. На Зеленого Юрія вони нібито збирають з посівів росу, що призводить до посухи.

(Див. БАБА-СПОВИТУХА, ХРЕЩЕННЯ, МЕРЦІ, УПИР).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.377. Знадоби до галицько-руської демонології, № 330. Знадоби до української демонології, т. 2, вип. 1, № 502. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.208. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.122. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.109-111, 166. В.Шевчук, «Мислення дерево», с.164. Г.Лозко, «Мавка», с.183.

ПОТІК (Поток) — богатир Михайло (Миха), герой билин та народних легенд. За билиною, Потік веде боротьбу з власною жінкою, котра має лиху вдачу: перетворюється то на лебідь білу, то на змію, то на чарівницю, яку він, нарешті, убиває. В іншій легенді Потік б'ється з військом Кощія, який зажадав його жінку. На третій день богатир його переміг. Кощій утік, а Потік спішить до Києва: скаче через стіну, приходить додому, але ніхто його не зустрічає; виходять слуги дворові, кажуть вісті недобрі, що його жінка переставилася. І тут Потік, цілуючи померлу жінку, клянеться, що виконає укладену між ними заповідь: якщо хтось із них піде перший у сиру землю, то другому йти за ним через три місяці. І хоч як його умовляють, він стоїть на своєму. На жаль, із давніх записів билини не відомо, чому ставлення Потока до жінки набирає такого самовідречення. До того ж існують інші варіанти билин про цього богатиря (див. ПОХОРОН). З іншого боку, деякі дослідники вважають, що легенда про чоловіка, який поборює жінку, уже позбавлена природного язичницького змісту, і тут відчутні християнські нашарування.

(Див. БОГАТИРІ, ЗМІЙ, КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ, ЧУРИЛО).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.137-143. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.467-468. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.113, 288. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.393-398, 406. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.30.

ПОХОРОН — обряд, який мав допомогти покійникові легко й спокійно прожити на тому світі. Основними способами похорону у давній Україні були спалення та закопування в землю. Розкопки стародавніх могил показали, що на Лівобережжі померлих переважно палили, а на Правобережжі ховали. Тіло в могилу клали або лежачим, або зігнутим. У давнину був звичай ритуально умертвляти немічних людей, бо гадали, що вони будуть кращі як потойбічні покровителі общини та сім'ї. Жінки, як вважалося, створені задля втіхи чоловіків, а тому лише разом з ними можуть потрапити туди, де вічний спокій і блаженство. Звичай наших предків приносити в жертву жінок або наложниць засвідчений в IX—X ст. арабськими і грецькими авторами (Аль-Масуді, Ібн-Фадлан, Лев Диякон та ін.). Та й давньоруська билина про богатиря Потока прямо вказує на те:

> Його, Потока, похоронили,
> А його молоду жону Авдотію Лиховидівну
> З ним же живою зарили в сиру землю.

Арабський дипломат Ібн-Фадлан у 922 р. спостерігав слов'янський поховальний обряд. Тоді ж записав діалог арабського перекладача з одним із руських купців. Як тільки розгорілося полум'я величезного вогнища, поверх якого встановили човен з покійником (купець помер під час плавання), русич звернувся до араба: «Ви, о араби, — безглузді! Воістину ви берете наймилішу для вас людину і найшанованішу та кидаєте її в

Похорон князя Бориса (1015 р.).
Мініатюра Сильвестрівського збірника. Друга половина XIV ст.

землю, де з'їдають її прах, і хробаки, і черв'яки... А ми спалюємо її вмить, таким чином вона приходить до раю зразу і в цей же час».

На Південній Волині й на Поділлі померлих не закопували, а клали на поверхні землі, насипаючи могилу зверху. У Галичині ховали у скринях, складених із кам'яних плит. У київських язичницьких некрополях небіжчиків розташовували головою на захід чи з незначним відхиленням. Це безпосередньо пов'язане з давніми віруваннями. У щоденному русі Сонця людина вбачала ціле життя живої істоти, подібне до власного. Сонце народжувалося (схід), поступово старіло і вмирало (захід). Смерть людини уподібнювалася смерті Сонця. Завершивши свій шлях на заході, Сонце згоряло. Місце, де воно щезало, уявлялося людині оселею, яка чекає її саму після смерті. Туди відійшли раніше її предки, де вони насолоджуються новим життям. І обов'язок живих — допомогти тим, хто вмер, переселитися в цю блаженну країну, тому й вибирають для цього напрямок у бік заходу Сонця. Ці погляди пізніше збіглися з канонами християнської релігії.

За звичаєм, ховаючи небіжчика в землю, клали разом із ним речі, потрібні йому на тому світі. Водночас кидали в могилу гроші, щоб він заплатив за переправу через вогняну річку. Це зазначив ще араб Ібн-Даста, який писав, що знатному русу в могилу клали «карбовану монету».

Звичаї похорону були різноманітні залежно від місцевості. До могили мерця везли чи несли на санях, які потім палили чи ховали в землю разом з ним. У давнину сани були єдиним способом їзди як узимку, так і влітку: віз з'явився значно пізніше.

Одяг померлим напинали не так, як живим. Наприклад, онучі закручували не в правий, а в лівий бік. Старі люди старалися сорочку «на смерть» вишити суцільною — без вставок. В українців така сорочка називалася *додільною*, і вона не застібалася, а зав'язувалася тасьмою. Пояс був важливою деталлю — навіть дитину хоронили обов'язково у підперезаній сорочечці. Старих, кладучи в домовину, загортали у намітку поверх свитки. Чоботи у домовину не клали, вважаючи їх «модними»: на тім світі, як казали, «моди не треба».

Традиційними елементами давнього поховального обряду, збереженими християнством, є три поминальні дні — третини, дев'ятини, сороковини. Сенс трауру першого дня — це прощання з *життям* людини. На третій день змінюється *образ* померлого, на дев'ятий — *розпадається тіло*, на сороковий — *стліває серце*.

(Див. ГОЛОСІННЯ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ПРОВОДИ, МЕРЦІ, ПОГОПИНИ, ПОЇЗД, ПОТІК, ЗАХІД, САВУР-МОГИЛА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.388. Записки о Южной Руси, т. II, с.281-290. Путешествие Ибн-Фадлана

Обряд похорон. Ілюстрація до «Требника». Київ, 1646

на Волгу, с.83. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.225-242. П.Чубинский, «Труды...», с.699-702; «Мудрість віків», кн. 2, с.189-208. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.330-337. Н.Беляшевский, «Сани в похоронном обряде». А.Котляревский, «О погребальных обычаях языческих славян», с.129-130. І.Крип'якевич, «Побут», с.34-35. В.Гнатюк, «Похоронні звичаї та обряди». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.438. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.125. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.561-567. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.273-279; «Язычество древней Руси», с.73, 94, 110-111; «Древности Чернигова». А.Моця, «Трупосожжение и трупоположение...», с.144-154; «Некоторые сведения о распространении христианства...», с.114-133. С.Бессонова, «Скифские погребальные комплексы...», с.17-39. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.132-160. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.133. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.42. І.Щербак, «Давній український обряд поховання...», с.109-113. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.30, 114, 139, 142-155. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.84-93. В.Топоров, «Заметки о похоронной обрядности»; «Исследование в области балто-славянской культуры...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.41, 175, 185. В.Петрухин, «Погребение», с.314-315. А.Гура, «Символика животных...», с.13, 130, 201, 286, 287 та ін. С.Толстая, «Похороны животных», с.319-320.

ПОХРЕСТИНИ (продирини, очередини) — частування на честь кумів та баби-сповитухи, яке роблять родичі породіллі на другий день хрестин. Це нагадує ще ті часи, коли дитину зараховували до роду матері, а не батька.

(Див. ХРЕЩЕННЯ, БАБА-СПОВИТУХА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.389. Хв.Вовк, «Студії...», с.194.

ПОЦІЛУНОК — символ злиття людських душ, кохання, знак поваги і привітання, прощання і прощення. У фольклорі поцілунок — символ знищення зловорожих чар. Поцілунок мав вагоме ритуальне значення. Зокрема, на Закарпатті після вінчання молода цілувала свекруху під серце, а та — невістку, що символізувало майбутню злагоду й порозуміння. На ознаку глибокої поваги до батьків діти цілували їм руку. Поширеним було «святе цілування» на Великдень. Перед смертю люди цілували близьких, кажучи: «Прости мене, ради Бога, якщо я у чомусь согрішив проти тебе». Материнське поцілування дитини, котра вирушає з батьківського дому, символізувало благословення і побажання щастя-долі. Поцілунок молодих під час шлюбного ритуалу означав єднання їхніх душ.

Коли клялися землею, то землю цілували. Цілування долівки при поклонах у церкві також осмислювалося як обрядовий акт, звернений до Матері-Землі. На Житомирщині при щоденній молитві до Бога цілували землю зі словами: «Земля, мати наша, помилуй нас!» Під час тяжких пологів жінки цілували завіси і замки у церковних і хатніх дверях, щоб не жінки, а чоловіки мучилися родами.

У казках поцілунок має подвійне значення: з одного боку, він звільняє від заклинання і перериває чарівний сон, а з іншого — накликає забуття.

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.132. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.222; «Народные русские сказки» 219, 276, 564. А.Голан, «Миф и символ», с.167. О.Потапенко, «Поцілунок», с.99. А.Байбурин, А.Топорков, «У истоков этикета...». А.Топорков, «Поцелуй», с.320-321. А.Гура, «Символика животных...», с.90, 168, 178-180, 184 та ін.

ПОЯС — символ дороги через міфічні та реальні перешкоди; символ мужності, високих моральних якостей, магічного захисного кола, соціального стану тощо. Пояси тісно пов'язані зі сферою обрядовості, народної моралі. З'явитися на людях без пояса означало скомпрометувати себе. Білий або червоний пояс-рушник був символом дівочої чистоти, краси, сімейного щастя. На Поліссі дружина дарувала чоловікові червоний пояс, який був оберегом від зурочень, наговорів, чужих жінок. Наречена на Полтавщині вишивала судженому пояс, який був символом чоловічої сили. Крім того, пояс підкреслював святковість одягу, був ознакою достатку.

Пояси виготовляли з вовни, льону, конопель, тканини, шкіри. Заможні використовували шовк-сирець різних кольорів, срібну та золоту нитку. Пояси були ручного і машинного ткацтва та плетені. Викінчувалися вони різнокольоровими торочками або кулястими китицями.

У давніх похованнях трапляються рештки шкіряних поясів із мідними або срібними пряжками. У XII—XV ст. дорогоцінні пояси прикрашали одяг князів та бояр. Золоті або позолочені, зі вкрапленнями коштовного каміння, пояси передавалися в спадок, вважалися сімейними реліквіями.

Повір'я: пояс, знятий із хворої людини, кидали на дорогу: хто його підніме і надіне на себе, до того хвороба й прив'яжеться, а хворий видужає; при тяжких родах кличуть батька і заставляють розв'язати або ослабити свого пояса; вагітні жінки за відсутності своїх чоловіків, лягаючи спати, оперізуються чоловічим поясом, щоб убезпечитися від злої чарівниці. Червоний пояс розстеляли, щоб через нього переступила рожаниця. Поясом священика підперізували рожаницю. Померлу дитину обов'язково старалися підперезати. На Купала дівчата підперізувалися полином, щоб відігнати русалок і відьом. Коли перший раз доїли корову, клали на неї пояс, щоб не брикалася; подоївши, доярка підперізувалася ним. Розповідають: одна відьма для того, щоб обернути весільний поїзд на вовків, закрутила свій пояс і поклала його під порогом хати, де йшло весілля, і всі, хто переступав через пояс, обернулися вовками.

(Див. ОБЕРІГ, УРОКИ, ЗОЛОТО).

Літ.: Українська минувшина, с.123. Вбрання. Українське народне мистецтво, с.322. П.Чубинский, «Труды», т. IV, с.4, 195, 700. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.151-152. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.97, 99. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.182; т.3, с.218, 255, 272, 288; «Народные русские сказки» 128, 418. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.24, 25, 45-47, 96, 105, 123-124. Т.Ніколаєва, «Історія українського костюма», с.103-105. К.Матейко, «Український народний одяг», с.122. Л.Кожуховська, «Пояс», с.99-100. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.61, 86. А.Байбурин,

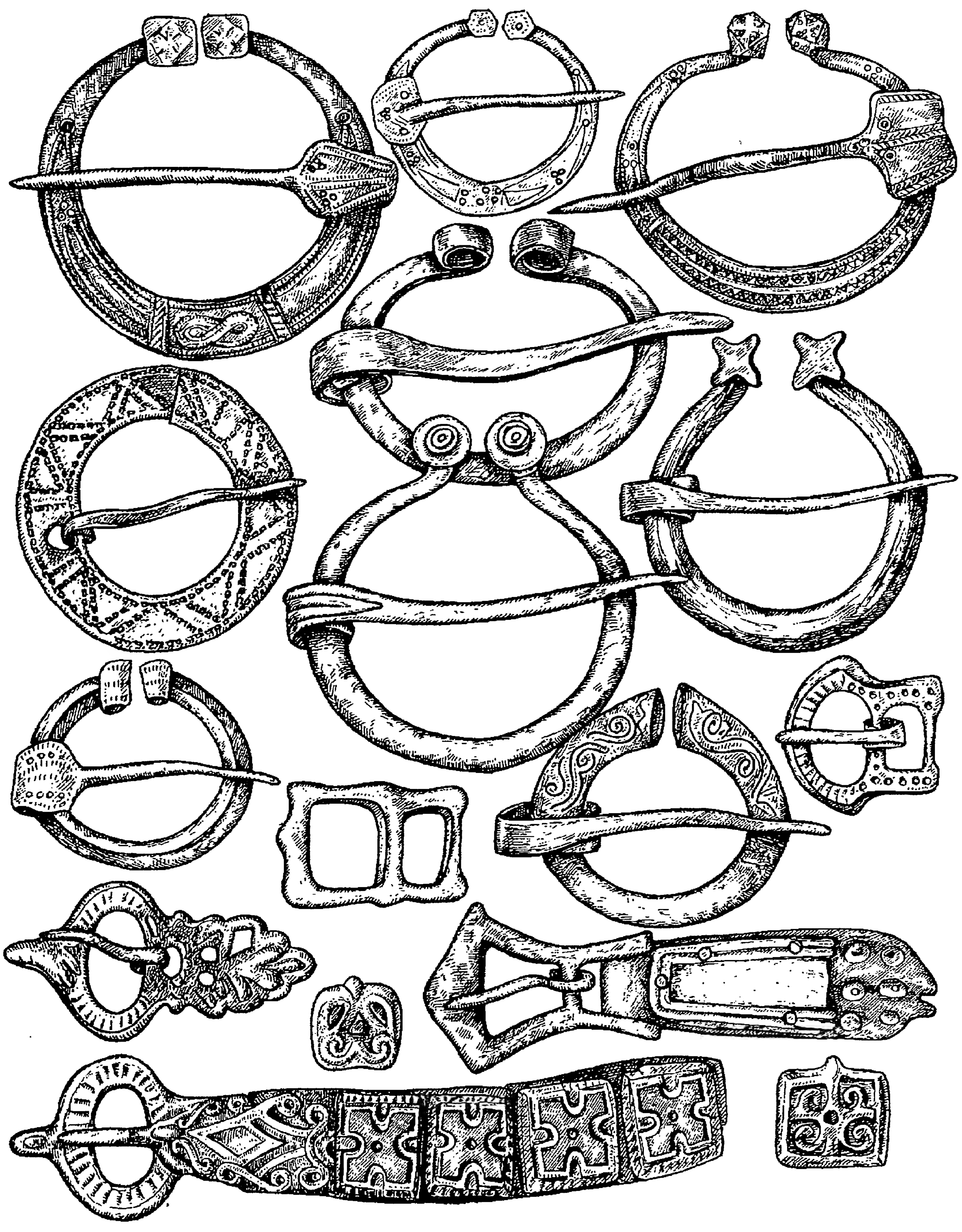

Пряжки XI—XII ст.

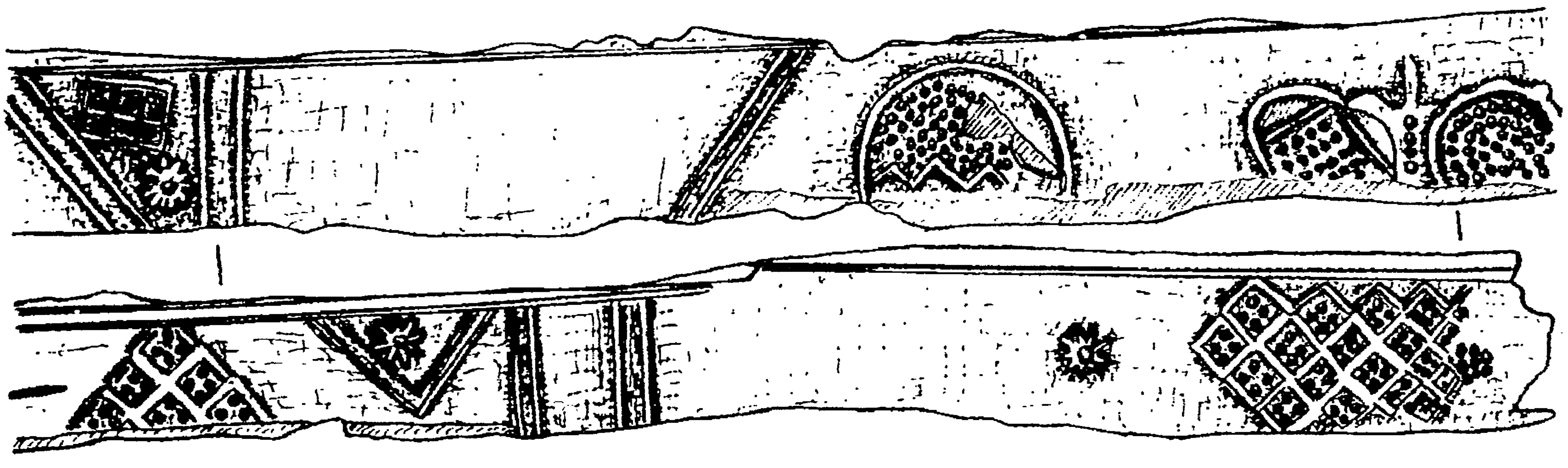

Шкіряні козацькі пояси, знайдені під час розкопок на місці битви біля с. Пляшева Рівненської області

«Пояс». А.Плотникова, «Пояс», с.321-322. А.Гура, «Символика животных...», с.89, 145, 150, 154 та ін.

ПРАВ (Права) — духовний світ богів, крона Дерева життя; одна з іпостасей сущого (Прав, Яв, Нав), яка надає всьому гармонію та порядок, тобто закони (правди). Звідси — праведний: той, хто живе за законом Божим. Згідно з деякими віруваннями, Права — бог правосуддя, мудрий старець у довгій білій одежі з золотим ланцюгом на грудях, який жодну справу не залишає незавершеною. Грізним Права буває до тих, хто приймає несправедливе рішення. У «Велесовій книзі» сказано:

Права бо є таємно уложена Дажбогом,
а по ній, як пряжа, тече Ява,
і та створила життя наше.
А тоді, коли одійде, смерть наступає.
Ява тече і твориться в Праві.
Нава бо є після них.
Доти є Нава і по тому є Нава,
а в Праві ж є Ява.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ЯВ, НАВ).

Літ.: Велесова книга, д.1, 7д, 11а, 15а, 26. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.398-400. Г.Лозко, «Санскрит і Українська Віра», с.13.

ПРАВДА І КРИВДА — одне з основних виражень віковічного протиборства Долі — Недолі. В українських колядках маємо такий давній сюжет:

Ой в ліску, в ліску на жовтім піску
Росте деревце, високе, тонке,.
Високе, тонке, в корінь глибоке,
В корінь глибоке, в листок широке,
В вершок кудряве, а в цвіт багряне.
А на тім кудрі сам сокіл сидить,
Ой сидить, сидить, далеко видить,
Далеко видить до краю Дунаю.
А на тім Дунаї кораблі плавають,
А в тих кораблях самі панове,
Самі панове і старі люди
Судочку судять, радочку радять,
Та й раду радять первовічную,
Первовічную, довговічную,
Що не так тепер як стародавно,
Похилилося, посмутилося.
Що син на вітця руку здіймає,
Донька матері не послухалась,
Щоб брат на брата міч витягає,
Сестра на сестру чарів шукає.
Що кум до кума звечора не йде,
Сусід сусіда у біду тягне.
Ой уся правда тепер пропала,
Правда пропала, кривда настала.

Цей сюжет відомий у багатьох слов'янських та інших народів (наприклад, у «Голубиній книзі»: «Правда Кривду переспорила. Правда пошла на небеса... А Кривда пошла у нас по всей земли»). У народних казках Кривда, як, правило, бере гору, а Правда — сліпий, кинутий чоловік, який тиняється у лісі. Але тріумф Кривди тимчасовий. Настає ніч, Правда сідає на пеньок (або лягає під дуб, або лізе на нього). Сюди злітаються чорти і починають вихвалятися своїми чорними справами. Виявляється, що людина все може поправити: зір можна повернути, якщо потерти очі росою з-під дуба або травою, яка росте під ним, або вмити їх водою із джерела. Царівну також можна вилікувати (наприклад, спіймати жабу, засмажити і дати з'їсти). Також чорти розповідають про те, як можна захиститися від інших кривд, які вони навидумували. Правда все це чує. Він повертає собі зір, виліковує царівну, у багатьох випадках отримує її руку, але інколи відмовляється від царівни, щоб мати багато грошей. Правда повертається додому зціленим і багатим, зустрічає Кривду і про все йому розповідає. Кривда йде до того самого дуба, де збираються чорти, але вони його розривають на дрібні шматочки. «Так виходить, що правдою жити краще, аніж кривдою».

(Див. ГОЛУБИНА КНИГА).

Літ.: Золотослов № 59. З живого джерела, с. 246-255, 400-403. В.Пропп, «Русская сказка», 227-230. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.472, 1091. Афанасьев, «Народные русские сказки» 115-122. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.16. В.Иванов, В.Топоров, «Правда и кривда», т.2, с.328-329.

ПРЕОБРАЖЕННЯ — у християнських віруваннях — зміна зовнішнього вигляду Христа: «І він перед ними преобразився: обличчя Його, як те сонце, засяяло, а

Преображення Господнє.
Малюнок до «Антологіону». Київ, 1619

одежа Його стала біла, як світло» (Мат. 17: 2). У день Преображення (6 серпня) освячують плоди.
(Див. СПАС).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.488.

ПРЕПОЛОВИННЯ (Переполовиння, Переплавна середа, Права середа) — 25-й день після Великодня, середина між Великоднем і Зеленими святами. Тоді освячували воду на річках, озерах, у колодязях, після чого вода ця, подібно до благовіщенської, вважалася цілющою. Нею окроплювали поля, щоб Бог дарував добрий урожай. «Мак святять у Праву середу». На Преполовиння шкаралупи з яєць, кинуті на воду у Великдень, допливають до якихось людей, які живуть за далекими морями і називаються *рахманами.* При водосвяченні люди обливали одне одного водою з надією облити відьму, щоб вона не сміла після цього затримувати дощ, і тоді прийдешнє літо буде сприятливим. Тоді ж перепливали річку, аби судома ніколи не причепилася.
(Див. БРАХМАНСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, ВЕЛИКДЕНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.132, 399. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.30. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.338. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.358-359. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.490. В.Скуратівський, «Дідух», с.113-114. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с. 98. А.Гура, «Символика животных...», с.465.

ПРЕСТОЛ — трон; військова колісниця; царська влада і достойність; *престоли* — один із дев'яти образів ангельських. У церкві престолом називається чотирикутний стіл, нерухомо утверджений посеред вівтаря, з особливою молитвою омитий благозапашною водою, окроплений освяченою водою, помазаний священним миром і убраний священним одягом, стіл, на якому приноситься велика Жертва Тіла і Крові Христових. Як вівтар є головним місцем у храмі, так престол є головним місцем у вівтарі. Він називається *святим престолом*, тому що знаменує престол Царя слави, Судді і Бога; він називається *святою трапезою* на пам'ять про Тайну вечерю; він називається *святим жертовником,* тому що на ньому Ісус Христос Сам Себе приносив у жертву заради спасіння світу.
(Див. ВІВТАР).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.491-492.

ПРЕЧИСТА — свято на честь Пречистої Богородиці, покровительки рожаниць. Саме в пору Бабиного літа, коли закінчувалися в селі тяжкі роботи, у ніч з 8 на 9 вересня майбутні молоді матері, прикрашені вінками та гірляндами з квітів, із запаленими смолоскипами підіймалися на Дівич-гору, щоб ушанувати Пречисту Діву та востаннє попрощатися з дівочим віночком — символом безтурботного життя. У цей день молилися також бездітні жінки або, бувало, справляли обід для бідних, «щоб молилися Богородиці за її діти».

У народі є три свята Пречистої Богородиці. Напередодні Третього Спаса, коли завершується Спасів піст (15/28 серпня), настає Перша Пречиста (у християн — свято Успіння Богородиці). Це пора осипання зернових, тому до цього дня годилося завершити їх збирання. На Успіння чоловіки приносили до церкви колоски нового хліба, щоб «Успіння-Матушка» благословила їх на працю і допомогла успішно справитися з молотьбою. Жінки ж, закінчивши жниварські роботи, «купалися» у цей день по зжатій полосі, промовляючи: «Жнивка, жнивка, віддай мою силу на товкач, на колотило, на молотило, на криве веретено». День Успіння вважається не тільки пісним, а навіть траурним днем: старі жінки любили тоді вдягатися в усе чорне, таким чином ушановуючи останній земний шлях Богоматері.

Друга Пречиста (8 / 21 вересня) святкується через 24 дні після Першої. Це останній період, коли ще можна заготовляти лікарські та чарувальні трави. Вважається, що яблука, зібрані між двома Пречистими, найкраще зберігаються. Час від Першої до Другої Пречистої (у християн — Різдво Богородиці) — найсприятливіший для сватання, а також для сівби озимини. Свято Третьої Пречистої (у християн — Введення Пречистої Богородиці у храм) відзначається знову ж через 24 дні (21 листопада / 4 грудня) після Другої Пречистої. Ці числа не випадкові. Саме 48 днів становить період між Введенням (Третя Пречиста) та святом Богоявлення, або Водохрещею (6/19 січня). Ці два свята знаменують час явлення Бога-Спасителя на землі.

Словник Б.Грінченка: «Благослови, Боже, Пречиста Госпоже»; «Ой там ішла Пречистая, Пречистая Мати Божа»; «На Йордані тиха вода стояла, там Пречиста свого сина купала».
(Див. ДІВАННА, СПАС, ПОСТИ, БАБИНЕ ЛІТО, ДІВИЧ-ГОРА, ВОДОХРЕЩА).

Літ.: Золотослов № 221. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.405. Я.Головацкий, «Народные песни...», ч. II, с.40, №60; с.609, №47. П.Чубинский, «Труды...», т. III, с.344, №75-А; «Мудрість віків», кн. 2, с.47-48. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.102, 130. А.Кримський, «Звенигородщина...», с. 47. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.404-405. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.336. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. III, с.239, 243, 265. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.493. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.57. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.9. В.Скуратівський, «Дідух», с.199-202, 211-212, 240. А.Гура, «Символика животных...», с.137, 138, 330, 337.

ПРИВИД (мора, кошмар, привиддя) — за повір'ям, душа людини, передусім самогубця і грішника, вмерлого неприродною або передчасною смертю, яка бродить по ночах і не має тіні. Привид тісно пов'язаний зі світом заложних покійників. Він може бути розпливчастим або ж приймати образ конкретної людини (знайомого, музики, солдата, інородця), дитини, дівчини або жінки в білому з розпущеним волоссям, з тілом змії, гусені; людини з ногами індика, старця у білому з бородою до пояса, чорного чоловіка, покійника і т. ін. Привид іноді з'являється у похоронній процесії або під час весілля. Часто набирає подобу курки, собаки, кішки, барана, зайця, гадюки. Привида можна зустріти на кладовищах або там, де захований скарб, а також у

Успіння Богородиці. Малюнок до «Тератургіми». Київ, 1638

покинутих домівках, на перехрестях доріг, на болотах тощо. Після зустрічі з ним людина забуває куди й за чим ішла. А коли вже така зустріч відбулася, то заборонялося говорити, обертатися, повертати назад; потрібно було вивернути одежу навиворіт або надіти задом наперед головний убір, закрити ним обличчя, мати при собі оберіг. Від привида можна позбавитися, вдаривши його чи насваривши, обкропивши святою водою, перехрестившись та помолившись.

(Див. МЕРЦІ, САМОГУБЕЦЬ, ТІНЬ).

Літ.: Етимологічний словник.., т. III. СУМ за ред. Б.Грінчєнка, т. III, с.381, 408. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.120. Г.Булашєв, «Український народ...», с.231. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.108. В.Слащєв, «Привидєния», с.324-325. А.Гура, «Символика животных...», с.190, 229.

ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ — таємничий чарувальний напій. Дівчина, щоб привернути до себе парубка, вважала за потрібне напоїти його відваром особливих трав, наділених магічною силою. Великою популярністю користувалася квітка первоцвіту. Сік первоцвіту входив до складу любовного напою, який варили опівночі з вербени, чорниці, моху, пшениці, конюшини й меду. Досить було випити кілька крапель цього зілля, щоб запалитися коханням до того, хто його підніс. Силою привертати наділяли папороть, барвінок, любисток, приворотень. У давнину під час Зелених свят хлопці й дівчата бігали одне за одним зі стеблами полину, намагаючись вдарити ними суджену або судженого: полин уважався добрим засобом для привороту.

(Див. ЛЮБОВНА МАГІЯ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського сєлянина», с.116-118. А.Афанасьєв, «Поэтическиє воззрения славян...», т.3, с.227, 229. С.Мацюцький, «Нєприворотнє зілля». А.Топорков, «Любовная магия», с.249-250.

ПРИДАНЕ (посаг, віно) — викуп за молоду, про який домовлялися за угодою. Молода, у якої добре придане, називалася *приданиця*, а в якої погане — *безприданиця*. Придане складалося з натільної білизни, вбрання, постелі, деяких знарядь праці (коси, серпа, граблів, прядки, мотовила, кросен), рушників, полотна, у деяких місцевостях — килима. Більш заможні мали серед приданого комод, дзеркало, самовар, чайний посуд і т. ін. Привозили придане з піснями. Так, на Чернігівщині співали:

Вийди, матюнко, подивись,
Що тобі бояри привезли:
Скриню і перину
І кохану дитину.

На Волині символом молодої у весільному обряді була *тетеря* — фігурка із вареника, пір'я і паличок, яку виготовляв брат молодої. Привізши придане в дім жениха, він клав тетерю у дзбан і ставив на піч, а родичі молодої, які приїжджають до подружжя на другий день після весілля, шукали її та розбивали — *ловили тетерю*. За повір'ям, якщо миші погризуть одежу із заготовленого дівчиною приданого, то вона вийде заміж за багатого. Білоруси тягли через дорогу на ниточці таргана, співаючи про те, що везуть молоду з багатим приданим у новий дім.

(Див. ВІНО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Миша. Таргани).

Літ.: Г.Маслова, «Народная одежда...», с.11-20. А.Гура, «Символика животных...», с.211, 414, 428, 721.

ПРИЗЬБА — зовнішня частина хати. Її застеляли домотканими доріжками, обводили червоною (рудою) глиною — саме цей колір символізував очищувальну силу вогню. Призьба виконувала не тільки господарські функції (утеплювала хату, була місцем, де сушили мак, провітрювали часник, цибулю), а й відігравала роль об'єднувального начала: там збиралася родина разом. Тому вислів «сісти на призьбу» означав насамперед духовну злагоду. Крім того, призьба, «оперізуючи» хату, оберігала її від злих сил. Призьбу, змащену глиною, нерідко називали *ладою*. «Піти на ладу» означало сісти на призьбу, а «злізти з лади» — померти.

(Див. ХАТА, ПОРІГ).

Літ.: В.Скуратівський, «Русалії», с.459-461. О.Потапєнко, «Поселення та житла українців», с.97.

ПРИСТРІТ (порча, призора) — шкода, завдана людині злим оком, наговором тощо. Таке псування можуть «відшептати» чи «віділляти» тільки ворожбит чи ворожка. Широко застосовували також метод «викачування»: яйцем, хлібним м'якушем та ін. Від пристріту рекомендували вмиватися святвечірніми помиями. Особливо оберігали «от стрітенія лукавого» новонароджених дітей, закриваючи їх від чужих очей. Пристріт можна викликати різними шляхами: «підлити» чи «підкинути», «пустити по вітру», вдатися до «виймання сліду» чи «вирізання тіні», до «перепою» чи «дання», «закруток у житі» тощо. Ось одне із замовлянь проти цієї хвороби: «На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами розгрібає, хвостом розмітає, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристріт одганяє». Особливо допомагає проти пристріту стрітенська вода.

Словник Б.Грінченка: «Чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то й коневі не минеться».

(Див. ВОГНИК, ДАННЯ, ВОРОЖБИТ, ПЕРЕДАННЯ ХВОРОБИ, ЗАВІРЧУВАННЯ, ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ, ВІДГАШУВАННЯ, ВИЙМАННЯ СЛІДУ, ЗАКРУТИНИ, ВОДА — Вода «Єлена». Непочата вода).

Літ.: Українські замовляння, с.108, 111. СУМ за рєд. Б.Грінченка, т. III, с.442. М.Максимович, «Дні та місяці українського сєлянина», с.28. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.138-139. Г.Дьяченко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.1094. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.260-261. Б.Успєнский, «Филологическиє разыскания...», с.62-64, 67-69, 75, 96, 230 та ін. В.Скуратівський, «Русалії», с.510. З.Болтарович, «Українська народна мєдицина», с.27, 275. В.Мойсієнко, «Про дохристиянські божєства...», с.47.

ПРИСЯГА — клятва, урочиста обіцянка перед Богом і людьми. Оскільки у давнину металеві вироби, і передусім зброя, наділялись особливою силою, часто присягалися на зброї. «Повість врем'яних літ»: «А Олега з його воїнами водили на присягу за руським звичаєм: клялись ті своєю

зброєю і Перуном...» У повсякденному житті клялися менш урочисто, і це називали *божбою*: «Бий мене сила Божа»; «Щоб я з місця не встав»; «Щоб я крізь землю провалився»; «Щоб я пропав»; «Щоб мої очі повилазили, коли скажу неправду» й т. ін.

Клятвою називався і обряд, яким майже до кінця XIX ст. вирішувалися земельні суперечки селян — обхід межі з дерном на голові. Один із таких обрядів описує М.Макаров: «Трапляється, що хазяї двох суміжних пожнин, забувши граничну рису, або просто з метою захоплення чужої сіножаті заведуть спір про межу. Для вирішення суперечки... вибирають у судді між собою Мати — Сиру Землю... Якщо на це вийде згода іншого суперечника, то один з них вириває шматок дерну з землею, кладе його на голову і йде по тому місцю, де, на його думку, має бути справжня межа покосів...» Найдавнішу згадку про таку клятву містить «Беседа св. Григория Богослова об избиении града» (XI ст.). Перекладач доповнив грецький оригінал переліком слов'янських забобонів, серед яких і присяга під дерном: «Ові же дрьні віскроущь (викроєний) на главу покладая, присягоу творить...» У XVI ст. офіційна церква, викорінюючи язичницькі вірування, замінила ходіння з дерном «іконним ходінням». Проте присутність ікони (як правило — Богородиці) не змінила суті обряду.

Словник Б.Грінченка: «Ти божився, присягався — не покину я тебе»; «Присягалися сліпці, що своїми очима бачили»; «Ой, матінко моя, вже ж бо я не твоя: ой, вже ж бо я того пана, що я з ним присягала».

(Див. БОЖБА, ЗЕМЛЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.444. Повесть временных лет, ч.1, с.25. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.209-214. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.502. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.73, 75-77, 139, 218; т.3, с.18. Е.Аничков, «Язычество и Древняя Русь», с.94. М.Макаров, «Древние и новые божбы, клятвы и присяги...», с.197. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.599-600; «Язычество Древней Руси», с.439, 447. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.44. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.77-78.

ПРИЧАЩАННЯ — цей обряд бере початок від тих часів, коли багато родів і племен вірили, що вони походять від тих чи інших тварин. Ці тварини (тотеми) вважалися уособленням їхніх предків-духів. До священних тварин не можна було доторкатися, їх не можна було знищувати. Первісні люди вірили, що коли вони з'їдають яку-небудь тварину чи рослину, то в них вселяється її дух і вони набувають її сил і властивостей. Так, вважалося корисним з'їсти серце вбитого лева чи ведмедя, щоби стати хоробрим і міцним. Через це ж дітям забороняли їсти м'ясо зайця, аби вони не стали боягузами. Проте дуже часто, коли перед племенами поставала необхідність напружити всі сили, вдавалися до того, що з'їдали свого тотема, причому «пожирання бога» відбувалося дуже урочисто і супроводжувалося різноманітними церемоніями. Беручи участь у цьому жертвоприношенні, кожний член громади був переконаний, що з'єднується з божеством і набуває рис цього божества.

У християнстві причастя — таїнство, під час якого віруючі під виглядом хліба причащаються істинним Тілом Христа, а під виглядом вина — істинною Кров'ю Христовою і таким чином приєднуються до Бога.

(Див. КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ТАБУ, ПАСХА, ВЕЛИКДЕНЬ, ТОТЕМ, ПРОСКУРА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.451. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.504. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.532-548.

ПРИЯ — богиня весни, плодоношення, кохання, шлюбу, родинного вогнища. Одежа в неї сяє сліпучими сонячними променями, краса її чарівна, а краплі ранішньої роси називають її слізьми; разом із тим вона — войовнича дівиця: носиться в бурях і грозах по небесних просторах, розганяючи дощові хмари. У весняну пору прекрасна богиня вступає в шлюбну спілку з могутнім богом блискавки і грому Перуном, стелить на землю благодатне сім'я дощів і оживлює природу. Жінка, на яку спускається Прия, стає матір'ю богатирів, заступників Батьківщини. Прихід Приї — це перші весняні квіти: проліски, ряст, первоцвіт, сон-трава. Коли в господині все в полі й на городі гарно доглянуто, Прия забезпечить багатий урожай.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.505. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.71, 116-118, 137 та ін.

ПРОВОДИ (гробки, могилки, бабине свято, поминки, батьківський Великдень) — перша неділя після Великодня, «Великдень для померлих», коли люди врочисто справляють поминки своїмріднякам. Таку

Хрест на могилці.
Село Вежиця, Рівненщина. Фото М.Колодяжного

неділю називають ще *Радуниця* (пізніше — *Фомина неділя*). За стародавніми віруваннями, у ці дні всі покійники вважалися присутніми серед живих як члени роду. Вони мали у Великодній четвер свій Мертвецький Великдень, від якого перебували до Спаса. Але найвеличніше вшанування покійників відбувалося саме на Проводи. Протягом цього Світлого та Чистого тижня не можна було називати їх покійниками. На перший день Великодня члени роду та родини розговляються разом з покійниками, а на Проводи урочисто виряджають їх до вирію та на ниви, щоб ті охороняли їх. Головна обрядова страва на Проводи — коливо, яке вважається їжею покійників.

Словник Б.Грінченка: «То було на самі проводи, і треба було через кладовище йти, де на гробах у той день усі поминають своїх родичів».

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, РАДУНИЦЯ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, СПАС, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, РОЗГОВИНИ, ВИРІЙ, КОЛИВО, КУЛЬТ ПРЕДКІВ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.460. З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.76. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.239. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.42. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.29-30, 206. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.114, 209-220. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.9-20. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.506. И.Сахаров, «Сказания...», с.342. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.105-114. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.127. В.Скуратівський, «Русалії», с.177-178; «Дідух», с.110-113. Н.Матвеева, «Солнцеворот...». с.94.

ПРОВОДИ РУСАЛОК (Русальний Великдень) відбувалися у перший понеділок після Русального тижня. Люди вбиралися у цей день у трави, квіти та гілки дерев і всім селом ішли до лісу, співаючи:

Ой проведу я русалочку до бору,
А сама вернуся додому.
Рано, рано!
Ідіть, русалоньки, ідіте
Та нашого житечка не ломіте.
Рано, рано!
Бо наше житечко в колосочку,
Бо наші дівоньки у віночку.
Рано, рано!

Після таких веселощів у лісі селяни пізно ввечері поверталися до села з квітами, бо через тиждень русалки відлетять у небо і вже не шкодитимуть їхнім синам і дочкам. Деякі сміливці в цю пору, коли наставала ніч, бігали по галявинах з мітлами, махали ними і кричали «Доганяй! Доганяй!», а потім розповідали, як русалки втікали за ліс із плачем і криком. На Чернігівщині сільські жителі надягали в цей день вінки з трав, яких боялися русалки, йшли до річки і врочисто з піснями «проводжали» русалок до лісу. Вважалося, що після цього можна було безпечно купатися в річці чи озері.

Подекуди дівчата в самих сорочках і з розпущеним волоссям зображали русалок, а селяни, озброєні палицями, косами, батогами, виганяли їх за село. В інших місцевостях русалку зображала солом'яна лялька, яку насамкінець спалювали чи розривали на шматки, залишали в полі чи кидали у воду.

(Див. РУСАЛКИ, РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ДЕСЯТИЙ ПОНЕДІЛОК, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.460. Б.Гринченко, «Этнографические материалы...», т. 3, с.116. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.373-374. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.171-173. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.76-77. И.Сахаров, «Сказания...», с.350. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.57-66. Д.Зеленин, «Очерки русской мифологии», с.253. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.525; «Язычество древней Руси», с.680. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.150-151. В.Скуратівський, «Русалії», с.608-610. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...», т. I, с.96.

ПРОКІП-ЖНИВАР — 8/21 липня. Цього дня св. Прокіп велить кланятися житньому колосу: врочисті зажинки. Треба в поті лиця трудитися. Як мовиться у прислів'ях, якщо «Петро жито зажинає», то «Прокіп нав'язав сім кіп»; «На Прокопа приготуй плечі для снопа»; «На Прокопа жита копа», тобто жнива досягли апогею. Хоча Прокопів день у народі практично не святкувався, але люди з шанобою ставилися до нього: зодягалися в чисту білу одіж, а жінки випікали свіжі перепічки з нового врожаю. З цієї нагоди приповідкували: «Добрий Прокіп приніс у хату новий хліб». 12 березня називали днем Прокопа-перезимника, бо тоді він дорогу руйнує: то заметами, то потічками. У води ніс гострий — пробивається всюди.

(Див. ЗАЖИНКИ).

Літ.: В.Скуратівський, «Дідух», с.176-178. М.Міщенко, «Народний календар», с.34, 68. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.70.

ПРОКЛІВ ДЕНЬ — 25 липня. У народі кажуть: «Прокл — великі роси»; «На Прокла поле від роси промокло». Знахарки вважають ці роси цілющими. Особливо росяними бувають ясні й безвітряні ночі.

(Див. РОСА).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.68.

ПРОКЛЯТТЯ — покликання Божого гніву на когось, побажання зла і нещастя. У народі прокляття вживається настільки часто, що стало навіть буденним. Ось його «взірчики»: «Іди під три чорти і чотири відьми!»; «Щоб ти не діждав сонця праведного побачити!»; «Щоб ти прахом розпався!»; «Бодай тобі дихати не дало!»; «Щоб тебе лиха година не минула!»; «Щоб тебе покорчило й посудомило!»; «Хай тебе на нарах винесуть!»; «Хай тобі ноги всохнуть!»; «Бодай же ти оглухла!»; «Хай тобі очі повилазять!»; «Щоб ти не діждав!»; «Купа чортів твоїй матері!»; «Трясця тобі в душу (в печінки, в пуп)!» і т. д.

На Підгір'ї і в Карпатах існувало повір'я, яке І.Франко назвав «фатальною годиною»: «Є такий час в році, що якщо когось заклясти, то сповниться, переважно люди не знають того часу, але бувають такі, що знають».

Про метаморфози, спричинені прокляттями, співається і у піснях українців Карпат:

Бодай ти ся, жоно, стала озеречком,
А в тім озеречку синім камінечком!
Як він то мовив, її ся так стало.

А ось козацька пісня:

Як не будем батьку й матері
Правди казати,
То буде нас батьківська й материнська
Молитва карати!

За повір'ям, якщо батько чи мати скаже своїй дитині, особливо в недобрий час: «Чорт тебе візьми!» — бути їй між заклятими, кого забере нечиста сила. Є багато розповідей про те, як пропадали таким чином знехтувані діти. Цим пояснюють походження різних каменів, які мають людиноподібну форму. Іноді казали, що проклятих дітей, особливо нехрещених, забирає якийсь старець, але куди — невідомо. Кажуть ще, що він годує їх тими наїдками, котрі зберігаються в людей без молитви; беручи їх, він стає невидимим; так само він поцупляє і вбрання, в яке одягає дітей.

За давніми віруваннями, аби прокляття здійснилося, треба, говорячи, плюнути на свій слід. Необережно сказане зле слово ніколи не залишається без поганих наслідків. «Щоб тебе буйним вітром понесло!» — говорить у казці красна дівиця, не добудившися свого милого, — і в ту ж хвилину підхопив його вихор і поніс у далекі краї.

У «Повісті врем'яних літ» під 971 р. наводиться клятва воїнів князя Святослава, і хто таку засторогу порушить, на того чекала страшна помста невмолимих богів: «Якщо ж ми не дотримаємося чогось із сказаного, то хай буду я і ті, хто зі мною і піді мною, хай будемо прокляті від бога, в якого віруємо, — Перуна і Волоса, бога худоби, і хай будемо жовті, як золото, і своїми мечами посічені будемо».

Навіть похвала, якщо вона сказана нещиро, із заздрістю, прихованою злістю, може наврочити; ось чому мати, коли чує похвалу своїй дитині від чужої людини, спльовує, щоби відвернути шкоду. Проголошене прокляття сім років носиться в повітрі і будь-коли може впасти на того, кого проклято.

(Див. АНАФЕМА, НАВРОЧИТИ, ЗАКЛИНАННЯ, БОЖБА, ПРИСЯГА).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.52. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.469. Записки о Южной Руси, т. I, с.80. Легенди Карпат, с.193-194. Народ про Кобилицю, с.134. Писана керниця,с.111-112. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.30. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.98. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.308. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.560. І.Франко, «Людові вірування на Підгір'ю», с. 217. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.509-510. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.216; т.3, с.103, 156-158, 162. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.249-254. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.117. А.Гура, «Символика животных...», с.25, 59, 64, 74, 75 та ін. Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie, s.82.

ПРОСКУРА — невелика кругла булочка із квасного пшеничного тіста, що вживається для причащання. Символізує хліб, приготовлений апостолами для Святої вечері. Проскура та чаша з вином, з якої тепер причащаються православні, і облатка, яку кладе ксьондз у рот віруючим католикам, — це відгомін колишнього споживання тіла і крові людської в жертву богам. Сучасні священики вимагають від пастви віри в те, що, здійснюючи обряд причащання, вони поїдають справжні Тіло і Кров Христові, а не їхні символи.

Особливо цілющою силою наділяли благовіщенську проскуру. Крихітки від неї підсипали бджолам — «щоб роїлися»; сіяли у чотирьох кінцях ниви — «щоб дощова хмара не минала»; давали худобі, щоб плодилася, а також немічним і хворим. Шматочок благовіщенської проскури зберігали впродовж року.

У народній казці Фініст говорить дівчині: «Якщо захочеш шукати мене, то шукай за тридев'ять земель, в тридесятому царстві. Спочатку три пари черевиків залізних стопчеш, три палиці чугунні зламаєш, три проскури кам'яні згризеш, ніж знайдеш мене». Те саме каже Царівна-Жаба: «Ну царевич, шукай мене у сьомому царстві, залізні чоботи стопчи і три залізні проскури згризи».

(Див. БЛАГОВІЩЕННЯ, ПРИЧАЩАННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.479. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.49. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.322-323. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.514, 516. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 215, 234, 268. А.Гура, «Символика животных...», с.235, 398, 473, 477, 557.

ПРОЩЕННЯ (Прощений день) — останній день Масниці. Існував звичай: напередодні Великого посту в Прощальну неділю, коли протягом року хтось когось образив, мусили неодмінно привітати одне одного поцілунком і земним поклоном. Прощатися приходили рідні до старшого у роду, бідні до багатих. Прощення між рідними відбувалося після вечері, перед сном. У давні часи на прощення приносили пряники. Один говорив: «Прости мене». Другий на те відповідав: «Бог тебе простить!» Богом примирення у предків уважався Колодій. На Масниці ходили також на кладовище «прощатися з родителями». У деяких місцевостях перед сповіддю просили прощення у Матері-Землі. Бувало, що й зверталися до усього «хрещеного люду». Тоді кланялися «на всі чотири сторони», примовляючи: «Красне-ясне світ-сонечко, млад-світлий владика місяць, ви часті звізди підвосточні, зорі ранішні, вітри буйні, ви простіть мене грішну, вдову горюшну, нерозумну...»

(Див. ВЕЛИКИЙ ПІСТ, КОЛОДІЙ, МАСНИЦЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.492. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.191, 235, 307-308. И.Сахаров, «Сказания русского народа», с.333. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.159. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.125-126. А.Байбурин, А.Топорков, «У истоков этикета». А.Топорков, «Прощание», с.326-327.

ПРЯДКА (візок, пряля, пряха, німецька куделя, коловорот, коловоротка, ковртука, самопрядка) — найголовніша частина прядильно-ткацького інструментарію. Всі жіночі роботи, пов'язані з льоном, прядивом і ткацтвом, здавна перебували під заступництвом богині Мокоші, яку замінила християнська свята

Ткаля. Село Великі Телковичі, Рівненщина. Фото А.Похилюка

Параскева-П'ятниця («П'ятниця-Льонарниця»; її день 28 жовтня/10 листопада). У зв'язку з цим культом особливий інтерес викликають короткі валки для льону і білизни — так звані «мокоші», прикрашені зображеннями Сонця, «білого світу» (дня, ночі, їхнього кругообігу) і символів землі: заштрихованих квадратів

Днища до кужеля. Полтавщина, XIX ст.

та ромбів, що означали родючість. Свою символіку мали також інші ткацькі пристрої. Як правило, це парні фігурки коней та солярні знаки.

. Людство навчилося прясти волокнисті рослини ще в неоліті. Рибалки кам'яного віку ловили рибу сітями, зробленими з ниток; мисливці тенетами-«перевеслами» ловили птахів, зайців. Прядка і веретено вже тоді були необхідними знаряддями праці, і, прядучи, жінки просто не могли не зіставити у своїй уяві довгі-довгі нитки і людський життєвий шлях. Так постали вірування у божество Долі, яке пряде «нитку життя». За давніми переказами, Бог-Творець в образі павука заснував світ, а прядка є даром Божим, врученим першій жінці Єві. (Див. НИТКА, МОКОША, ПАВУК, ВЕРЕТЕНО, ДОЛЯ, НЕДОЛЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.494. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.66. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.240-248; «Язычество древней Руси», с.506-512. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.261. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.45, 92, 94, 106 та ін. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.30. А.Гура, «Символика животных...», с.101, 111, 146, 218 та ін.

ПТАХИ. Незліченна кількість приказок, легенд, прислів'їв, казок пов'язана з птахами. Особливо любили предки перелітних птахів, які прилітають із вирію-раю: вони були вісниками весни, приплоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя. Бог-Творець вселив у таких птахів душі дідів-прадідів та надприродні сили. Тому вони прихильні до людей і завжди приносили їм радість буття. Птахів поділяли на *чистих* (святих, добрих) і *нечистих* (диявольських, злих). До нечистих належали всі вороннячі (ворон, ворона, галка, грак), сорока, шуліка, яструб і нічні хижаки (сова, сич, пугач), а також горобець, одуд, гагара, качка, кулик і... летюча миша. До чистих — голуб, ластівка, жайворонок, журавель, лебідь, клест, дрізд і чайка. У казках птахи виступають *чоловічими* і *жіночими* персонажами. Крім того, птахи у народних уявленнях є *образами душ*. Так, на Поліссі відома легенда про те, що ходячий мрець дістав рукою із рота людини, яка спала, душу — білу блискучу пташку.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.496-497. Мифы народов мира, т. II, с.3, 245, 254, 346-349. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.248-280; «Народные русские сказки» 76, 128, 216, 236, 273. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.64-69. Г.Булашев, «Український народ...», с.348-372. М.Білан, Г.Стельмащук, «Український стрій», с.260. В.Скуратівський, «Русалії», с.346-385. А.Гура, «Символика животных...», с.527-745.

Вівсянка. Коли ця маленька пташечка починає співати, скоро потепліє. А тому з початком весняного Нового року (1 березня) пекли з вівсяного борошна пироги-вівсяники. У день весняного рівнодення (22 березня), коли жайворонок славить перемогу весняного Сонця, вівсянка теж веселиться і радить усім: «Покинь сани, візьми віз, викинь шубу, з печі злізь».

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.27. М.Міщенко, «Народний календар», с.35.

Волове око (волове очко, воле очко, биче око) — маленька пташка, яка в народі користується особливою

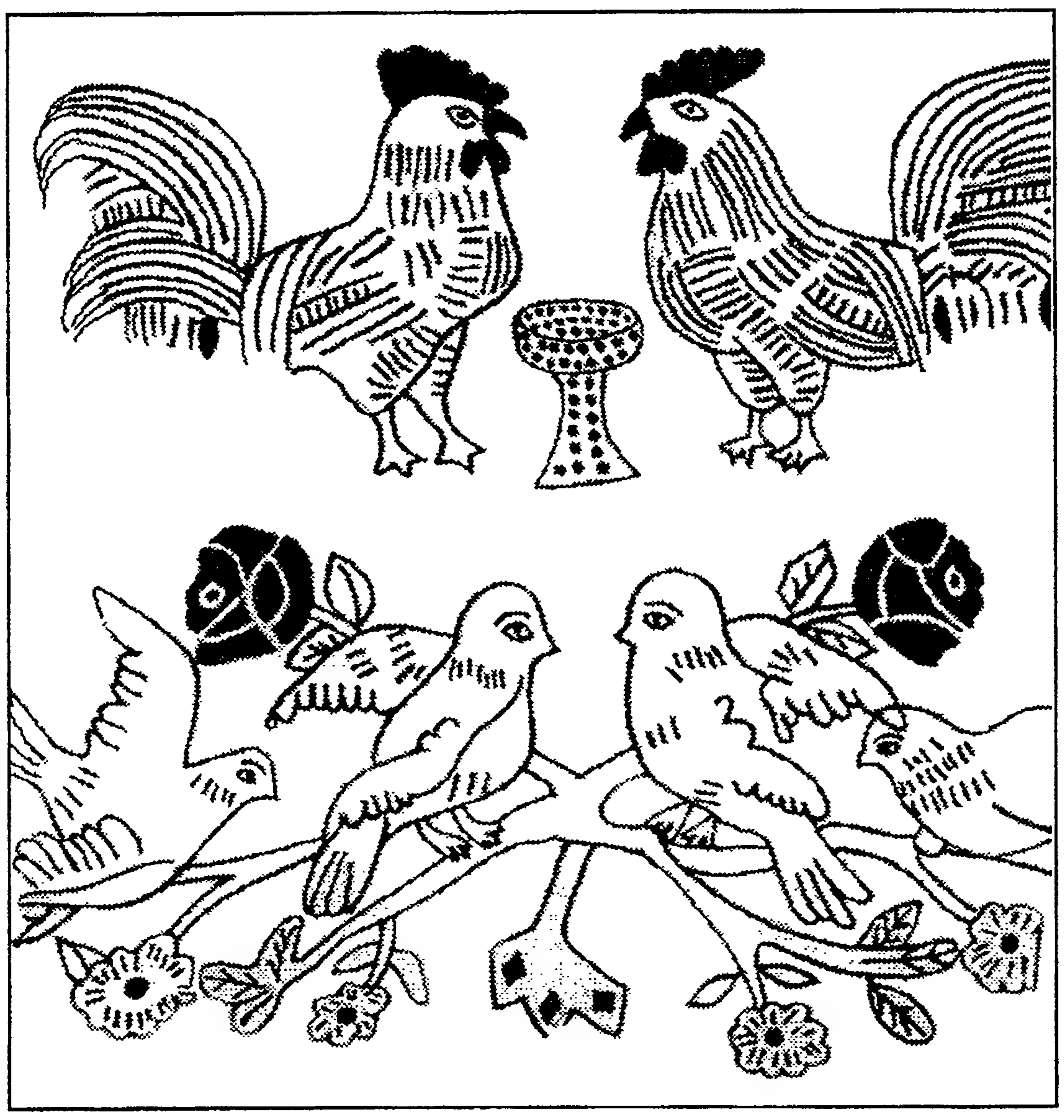

Пташки й півники.
Перемальовка з вишитих рушників. Херсонщина

пошаною, бо розуміє людську мову, і коли хтось покривдить людину, жорстоко мстить за те. За легендою, у цю пташку перевтілилася дитина, батька якої вбили татари, а голову закопали десь під кущем. Тому волове очко і досі стрибає під кущі, розшукуючи голову. І тільки коли знайде, знову стане людиною.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, с. 191. Г.Булашев, «Український народ...», с.359. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.127. А.Гура, «Символика животных...», с.709-711.

Ворон, ворона, гайворон, грайворон — нечисті зловісні птахи, пов'язані зі світом мертвих. Разом із тим ворон вважався мудрим віщуном. Він живе сто або триста років і володіє таємницями: передбачає смерть, нашестя ворогів, у билинах дає поради героям, у казках показує, де закопано скарб, у піснях приносить матері звістку про загибель сина і т. ін. У гнізді ворон зберігає золото, срібло, дорогоцінне каміння. Ворон-крук є володарем живої і неживої води та золотих яблук. Опівночі в Чистий четвер, коли настає весна, ворон зі своїм сімейством спішить викупатися у воді, що має в ту пору цілющу силу. Ворон, Сокіл, Орел женихаються в казках до прекрасних царівен, викрадають їх і забирають у свої далекі країни. В народному епосі Ворон Воронович часто ототожнюється з Вітром. У складних ситуаціях казкові герої звертаються до Сонця, Місяця і до Ворона або Вітру. Ворон кряче на нещастя, ворона — на дощ. Коли ворон кине з гори камінчик, то хтось помре, а коли сяде близько хати та тричі закряче — ждати недоброго. «Ворон-птиця» — вісник смерті, горя. У козацьких піснях він — вірний страж убитого:

Чорний ворон прилітає, тіло об'їдає,
Біле тіло об'їдає, кістки покидає.

Ворони відчувають зміну погоди. Разом із гайворонами та кречетами іноді влаштовують зловісні хороводи, які віщують загальну біду. За повір'ям, ключі від вирію були колись у ворони, але вона якось прогнівила Бога, й ключі передали зозулі, а всі птахи і звірі відтоді перестали розмовляти людською мовою. Кажуть ще, що той, хто носить при собі як амулет серце ворона, може зовсім не спати. У замовляннях чорний ворон виконує роль жерця, який творить обрядодійство. Сідаючи на мертвого, випиваючи кров, він те життя продовжує в собі, а тому фігурує у замовляннях від кровотечі.

Народні уявлення чітко виявляють диявольську природу сімейства воронячих. Наприклад, вважають, що ворона чорна тому, що вона створена дияволом. Чорт може приймати подобу чорного ворона або ворони. В образі ворона чорт літає вночі по дворах і запалює стріхи. Вірили, що чорти у подобі воронів злітаються і кружляють над будинком чаклуна, який помирає, щоб допомогти його душі вийти з тіла. Душі злих людей уявлялися у вигляді чорного ворона і ворони. Вважалося, що відьму можна розпізнати по чорному ворону, який прилітає до її хати.

(Див. ВОРОН ВОРОНОВИЧ, БІЛА ВОРОНА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.298. З живого джерела, с.173, 205. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.100. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.52. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.100. Г.Булашев, «Український народ...», с.370. Н.Сумцов, «Ворон в народной словесности». В.Милорадович, «Казки і оповідання». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.273, 1007. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.252-255, 268, 380, 389; т.2, с.182, 349; т.3, с.239, 385, 386; «Народные русские

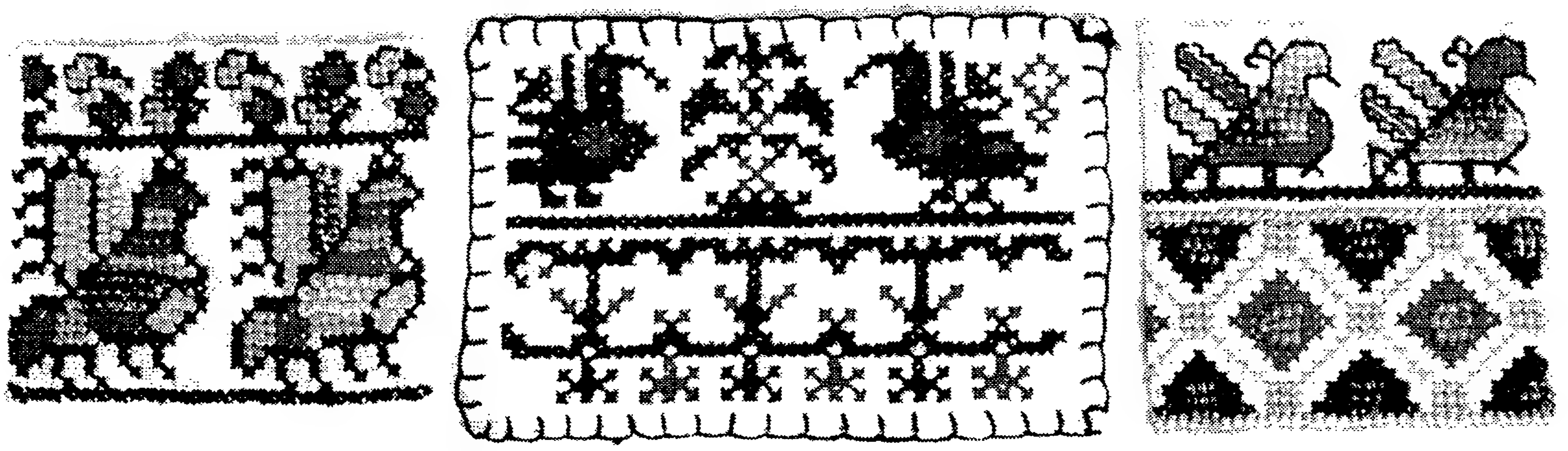

Фрагменти буковинських вишиванок із зображенням чарівних птахів.
Кінець XIX — початок XX ст.

сказки» 134, 137, 156, 243, 295. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.137. М.Новикова, «Коментар», с.221. Н.Стаценко, «Рослини й тварини в народній уяві», с.232. А.Гура, «Символика животных...», с.530-542; «Ворон», с.116-118.

Галка в деяких народних піснях — дівчина, яка даремно тужить за любим:

Чорна галочка, невеличечка,
По дороженьці скаче,
Дурна дівчина, нерозумная,
За козаченьком плаче.

В іншій пісні зграї галок порівнюються з козаками:

Ой галочки-чорнопірочки
Та крутую гору вкрили,
Молодії та козаченьки
Та жалю наробили.
Ой галочки-чорнопірочки,
Піднімітесь угору!
Ви, молодії козаченьки,
Вернітесь додому!
Ой раді ми та піднятися, —
Так туман налягає,
Ой раді ми та вернутися, —
Та гетьман не пускає.

Схильність граків і галок до зграйного життя породила в Україні вірування, що в них є громадський суд, причому іноді всі вони гуртом убивають свого співчлена, який завинив.

У замовляннях *галочка* пов'язується з небесними символами: Сонцем, Місяцем, зорями-зоряницями. У «Слові о полку Ігоревім» *галич* — символ смерті. Пов'язані зі світом мертвих, ворон і галка на якомусь ранньому етапі міфологічної еволюції, наймовірніше, не дуже розрізнялися.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.142. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.40. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.101. Г.Булашев, «Український народ...», с.370. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.259. М.Новикова, «Коментар», с.224. А.Гура, «Символика животных...», с.530-542.

Голуб — «Божа птиця», жертовний птах, символ чистоти, очищення, а також шлюбно-ритуальних обрядодійств. Фігурками голубів оздоблюють коровай. Зберігся вислів «голуб без очей», що означає позбавлення когось верховенства влади, магічної сили. В народних піснях голуб змальований в образах, сьогодні не досить зрозумілих. Чим, наприклад, є такі слова, як не залишком якогось міфологічного сюжету:

...два голубочки,
Знялися вони, полетіли,
Крилечками весь світ вкрили,
Голосочками весь світ звеселили...

Деякі віруючі і тепер вважають за гріх стріляти і їсти голубів. За повір'ям, хто уб'є цього птаха, у того не народжуватиметься худоба. І навпаки, в якому домі водяться голуби, там будуть удача та щастя і не буде пожежі. А коли займеться якась будівля, треба в неї кинути білого голуба. У сказаннях голуб — птах, присвячений грому, блискавці й вогню. Це — посередник між Богом і людьми. Це — дух святий. Голуб приносить і пожираючий вогонь, і дощові потопи, і полум'я грози. У стародавніх колядках розповідається, як священні голубоньки допомагають Всевишньому створювати світ. «Бог був голубом» (Волинь): Ось одна цікава колядка карпатських русинів:

Колись то було з початку світа,
Подуй же, подуй, Господи!
З духом святим по землі!
Втоді не було неба, ні землі,
Неба, ні землі, — ним синє море,
А серед моря та два дубойки:
Сіли-упали два голубойці,
Два голубойці на два дубойки,
Почали собі раду радити,
Раду радити і гуркотати:
«Як ми маємо світ основати?
Спустиме ми ся на дно до моря,
Винесемо си дрібного піску,
Дрібного піску, синього каменьце.
Дрібний пісочок посієме ми,
Синій камінець подунеме ми.
З дрібного піску — чорна землиця,
Студена водиця — зелена травиця;
З синього камінця — синєє небо,
Синєє небо, світле сонейко,
Світле сонейко, ясен місячок,
Ясен місячок і всі звіздойки».

«Два голуби, які злетіли — символи двостатевої творчої сили — кохання, творення. Пасивне положення води в природі стало для людини приводом бачити в ній жіночу істоту. Без животворної сили світла непорушна вода наповнює простір у вигляді снігу, льоду, мертвої маси; але коли світло і тепло пробуджують її, вона розтоплюється, і під впливом світла народжує і живить світ. І на цій основі слов'яни-світлопоклонники вшановували воду», — пише Я.Головацький. Це чарівне створення світу, яке приписується голубам, безперечно, є набутком саме давньоукраїнської міфології.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.305. Колядки та щедрівки, с.43-45. Золотослов № 475. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.88-91. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.37, 51. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.209. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.563. Г.Булашев, «Український народ...», с.351. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.275; т.2, с.207; т.3, с.113, 129, 147; «Народные русские сказки» 136, 249, 226. А.Голан, «Миф и символ», с.174. М.Новикова, «Коментар», с.224. А.Гура, «Символика животных...», с.612-617.

Горобець — пташка, якій притаманна шлюбна символіка, а також символіка спритності, моторності, злодійства. Горобець у народній традиції зажив недоброї слави. Якщо б'ється в шибку, то в родині буде мрець чи якісь погані вісті. За народними віруваннями, очеретяний

дідько (або св. Семен) восени згуртовував грішників-горобців і вітром проганяв їх на Лису гору, де нечиста сила використовувала їх як їжу взимку. Щоб захистити посіви від нашестя горобців, які завдають великих збитків, люди вдавалися до молитов і заклинань та виставляли різноманітні опудала.

За народною легендою, коли Христа розіп'яли, то горобці літали над ним і кричали: «Жив, жив, жив!» — і це спонукувало мучителів Христа катувати його далі. Господь прокляв горобця, заборонив летіти у вирій, зробив його маленьким і приробив на ніжках невидимі пута, через те горобець не ходить, а скаче. Згідно з іншою легендою, птахи закували йому ноги за злодійство.

Горобець — єдиний із птахів, що не святкує Благовіщення і в'є у цей день гніздо. На Рівненському Поліссі існує уявлення про ходячого покійника в образі горобця. Подекуди спійманих під Новий рік горобців спалювали і розминали у порох, а навесні цей попіл змішували з зерном і використовували при першому посіві, щоб убезпечити ниву від горобців. Інколи оббігали голими грядки соняшників, промовляючи: «Як не може по світу голе ходити, так щоб не могли горобці соняшників пити!» У деяких місцевостях обходили поле з міркою, якою заміряли покійника, і казали: «Прийди, [ім'я покійника] і горобців відмов, щоб летіли на лісиболота, щоб оминали просо, пшеницю і це твоє поле...»

У народних сонниках XVIII ст. ловити горобця означає мати любовні стосунки. Щоб дружина любила чоловіка, їй дають з'їсти горобине серце. Вважається, що тим, хто страждає від імпотенції, корисно їсти горобців. Горобець уві сні пророчить жінці вагітність. У випадку тяжких пологів рожаниці дають проковтнути з водою горобиний послід, а послід, настояний на горілці, пили для очищення шлунку. Укус змії або шаленої собаки лікували, натираючи його горобиним жиром. Поведінка горобців може передбачити епідемію, тому-то люди не боялися ніяких хвороб, коли у селі і біля дому багато горобців.

(Див. ЛИСА ГОРА, БЛАГОВІЩЕННЯ, ДІДЬКИ — Очеретяник).

Літ.: З живого джерела, с.206. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.159. Г.Булашев, «Український народ...», с.358-359. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.193; «Народные русские сказки» 4, 74, 137, 220. Л.Тульцева, «Символика воробья в обрядах і обрядовом фольклоре». Н.Стаценко, «Рослини й тварини в народній уяві», с.233. А.Гура, «Символика животных...», с.586-598; «Воробей», с.430.

Грак — у цього птаха є своє свято. Вважалося, що 17 березня граки заселяють ліс, і хто народився цього дня, буде турботливим господарем. А коли хтось хоче вгадати своє майбутнє, має піти подивитися, як граки будують гніздо. Втримається воно на вітрах та дощах— добре, а коли буря скине гніздо — погана прикмета. Гілка з грачиного гнізда, коли її поставити в оселі, вважається, додає світла, зберігає тепло, виліковує від нудьги та висушує сльози. Підібрана на ріллі грачина пір'їнка — кращий оберіг від лихого ока та нечистої сили.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.35. А.Гура, «Символика животных...», с.530-542.

Гуси у народних уявленнях близькі до журавлів і лелек. Покровителем гусей вважається св.Микола. В його день (15/28 вересня), відомий як «празник гусятників», б'ють гусей і стрижуть овечок. Прикмета: за скільки тижнів до Коляд (Святок) гуси полетять у вирій, стільки ж тижнів триватиме зима. День відльоту гусей звичайно приурочується до дня св. Микити (рос. Никиты-гусепролета, Никиты-гусаря, Никиты-гусятника), а в українців Карпат — до дня св. Мартина, коли з відльотом гусей випадає перший сніг. Люди підмітили, що буває ще земля мерзла, сніги на полях, а дикі гуси вже повертаються з вирію. Зграя гусей часто згадується разом із лебедями:

Не метіль з моря піднімалася,
А то гуси сірі та лебеді білі.

Тоді підкидають угору трохи соломи і кажуть: «Гуси, гуси, нате вам на гніздечко, а нам на здоров'ячко». Потім, позбиравши ту солому, робили з неї гнізда для квочок; квочка вилупить тоді стільки курчат, на скількох яйцях була підсаджена — жодного розбовтку не буде. Коли відлітають восени гуси, то кажуть, що то вони на хвості зиму несуть.

Образ гуся присутній у народній демонології. Відомі легенди про появу нечистої сили місячної ночі у вигляді гуся. Подобу гуся може приймати дух, який приносить своєму господарю багатство. За деякими повір'ями, відьма плаває по воді у вигляді гуся, за іншими — відьми обертаються в гусей у Вальпургієву ніч. Вірили, що гуси все літо живуть під наглядом водяника. Щоб задобрити цього невмолимого дідуся, селяни вночі під 15 вересня, відкрутивши голову в гуся, кидали тулуб у річку. Водяник за таку жертву стереже гусей і нікому не дає їх кривдити. Інакше він замучує гусей і геть виводить їх. Залишену голову відносили на пташиний двір з острахом, щоб, бува, домовик не дізнався про скоєне. Бо ж відомо, що турботливий домовик веде

Срібна позолочена амфора із зображенням птахів. Курган Чортомлик, IV ст. до н. е.

рахунок по головах. Є голова — він спокійний; нема голови — господар винний. Нерідко гусак виступає у ролі молодого. Приснившись удові, він натякає на нове одруження. У весільних примовках гусак — досить фривольний образ нареченого: «Наша куна зі значком та забігла за вашим гусачком». Відомі дівочі ворожіння на св. Андрія або під Новий рік: впускають у дім гусака, і до якої дівчини він підійде або котру ущипне, та першою вийде заміж. В українців Карпат під час Різдвяного посту на вечорницях *запікають гусака* (кладуть змочену у воді куделю у пічний попіл) і цим *гусаком* мажуть обличчя тієї дівчини, яка відмовляється цілувати всіх. Відома заборона на різдвяній трапезі вставати із-за столу і пити воду, бо не будуть гуси вестися. Садовлячи гусиню на яйця, беруть хлопчика за волосся, примовляючи: «Щоб гусі були вухаті, волохаті, бородаті». На Благовіщення старалися квочку-гуску не турбувати, щоб вона несла яйця великі, як у лелеки. Гуси, на яких наслано причину, здатні задовбати один одного на смерть, і коли це буває, їх посипають землею із свіжої могили. Молодим гусеням торкаються обличчя, щоб зникли веснянки. Якщо новонароджений не дихає, спалюють гусяче перо, щоб привести його до тями.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.171. Українські народні казки, с.198-202. П.Чубинський, «Ангели на сходах Неба», с.29. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.103. Г.Булашев, «Український народ...», с.350. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 107, 113, 256. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.536. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.101. М.Міщенко, «Народний календар», с.98. А.Гура, «Символика животных...», с.670.

Дрізд — «свята» пташка. Разом з іншими птахами вона співала Діві Марії в її Успіння. Згідно з повір'ям, у гнізді чорного дрозда лежить камінь, який має здатність приносити щастя тій людині, яка ним заволодіє. Свою молоду дружину дрізд восени доручає шурину, щоб той піклувався про неї взимку, а навесні просить шурина повернути її назад, бо влітку йому й самому легко прогодувати її. Прикмети: якщо співають дрозди в низу ялини — рік буде сприятливий; якщо вище — ціни на хліб будуть середні, а якщо на верхівці, то ціни піднімуться так, що «сам заспіваєш і сам заскавучиш так жалібно, як дрізд той».

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.644-646.

Дятел (клюй-дерево, клюй-дуб) — священний птах небесного вогню; він в'є своє гніздо у хмарнім дереві, і гніздо це, закуте зимовими холодами, відкривається навесні гілкою-блискавицею. Згідно з повір'ям, якщо дятел стукає в кут чийогось дому, то це — передвістя смерті. Дятла вважали пророчим птахом, бо нібито був раніше людиною, та Бог за якийсь гріх його покарав; є й інший переказ, ніби дятел виник із землі. Кажуть, що коли цей птах спить, то стогне. Це від того, що безперестанку цілоденно довбає дерево. А ще кажуть: «Чортби дятла знав, якби не його ніс».

В українців Карпат зі святом Великодня пов'язана легенда про походження дятла. Одного разу на Великдень рушив чоловік до лісу по дрова. Зустрів його старий дід і порадив повернутися. Прийшовши додому, він побачив повно грошей. Розбагатів чоловік. Наступного року також на Великдень знову пішов по дрова, щоб стати ще багатшим. Як і торік, з'явився той самий дід і сказав: «Відтепер будеш, чоловіче, цюкати по дереві до кінця світу». І з нього зробився дятел.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.462; т. II, с.254; т.IV, с.545. Легенди Карпат, с.268. Г.Булашев, «Український народ...», с.360. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.203. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.51. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.128. А.Гура, «Символика животных...», с.711-715.

Жайворонок — чистий «Божий» птах, що приносить весну на ниви й поля. Жайворонок — один із перших птахів, який прилітає з вирію:

Рання пташечка, жайвороночка
Святий вечір, щедрий вечір!
Що рано з вир вилітає,
Святий вечір, щедрий вечір!
Ще по горах сніженьки лежать,
Святий вечір, щедрий вечір!
По долинах річеньки бринять.
Святий вечір, щедрий вечір!

Про жайворонка казали, що навесні він бере соломинку у дзьобик, летить угору до Сонця й співає: «Урожай, урожай, теплий дощ на врожай!» Потім сідає на полі й показує, де має бути врожай та падати дощ. У багатьох місцевостях із прилітом жайворонків починали оранку і сівбу. Жайворонок своїм співом запрошував до польових робіт: «Сійте, оріте, боронуйте!»; «Кидай сани, бери воз та поїдем по навоз, будем гній возити, картоплю садити!» 9 березня на честь жайворонків, що цього дня прилітають з вирію, пекли до схід сонця «сорок пташків», виходили з ними на горбки, у сад чи в поле і закликали весну. Жайворонок згадується у замовляннях на врожай льону: «Як жайворонок високо літає, так щоб і льон твій високий був!»

У давньоруському «Сказании о птицах небесных» жайворонок розповідає про себе: «Я високо літаю, пісні співаю, Христа прославляю». Згідно з легендою, жайворонок, як і ластівка, виймав колючі терни із вінка розіп'ятого Христа. Піднявшись у небо, жайворонок весь час молився. Потім раптом замовк, піднявся ще вище і полетів сповідатися до самого Бога. На Галичині відома легенда про походження жайворонка: Бог підкинув високо вгору грудочку землі, із якої і стала ця сіра, як земля, пташка. Ці маленькі створіння живуть лише в полі.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.173. Б. Рыбаков, «Язычество древних славян», с.276. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...». А.Гура, «Символика животных...», с.633-639; «Жаворонок», с.179-180.

Журавель — «Божа птиця», птах Сонця. Ще Арістотель писав, що журавлі «зі скіфських рівнин» відлітають на зимівлю до боліт Єгипту. Це наклало свій відбиток на рясноту «журавлиних» назв у Північному Причорномор'ї. О.Трубачов тлумачить назву *Канкит* (лівобережжя Нижнього Подніпров'я, місцевість річки Конки, здавна відома як країна журавлів і чапель) як «Прогнані журавлями», посилаючись на міф про битву

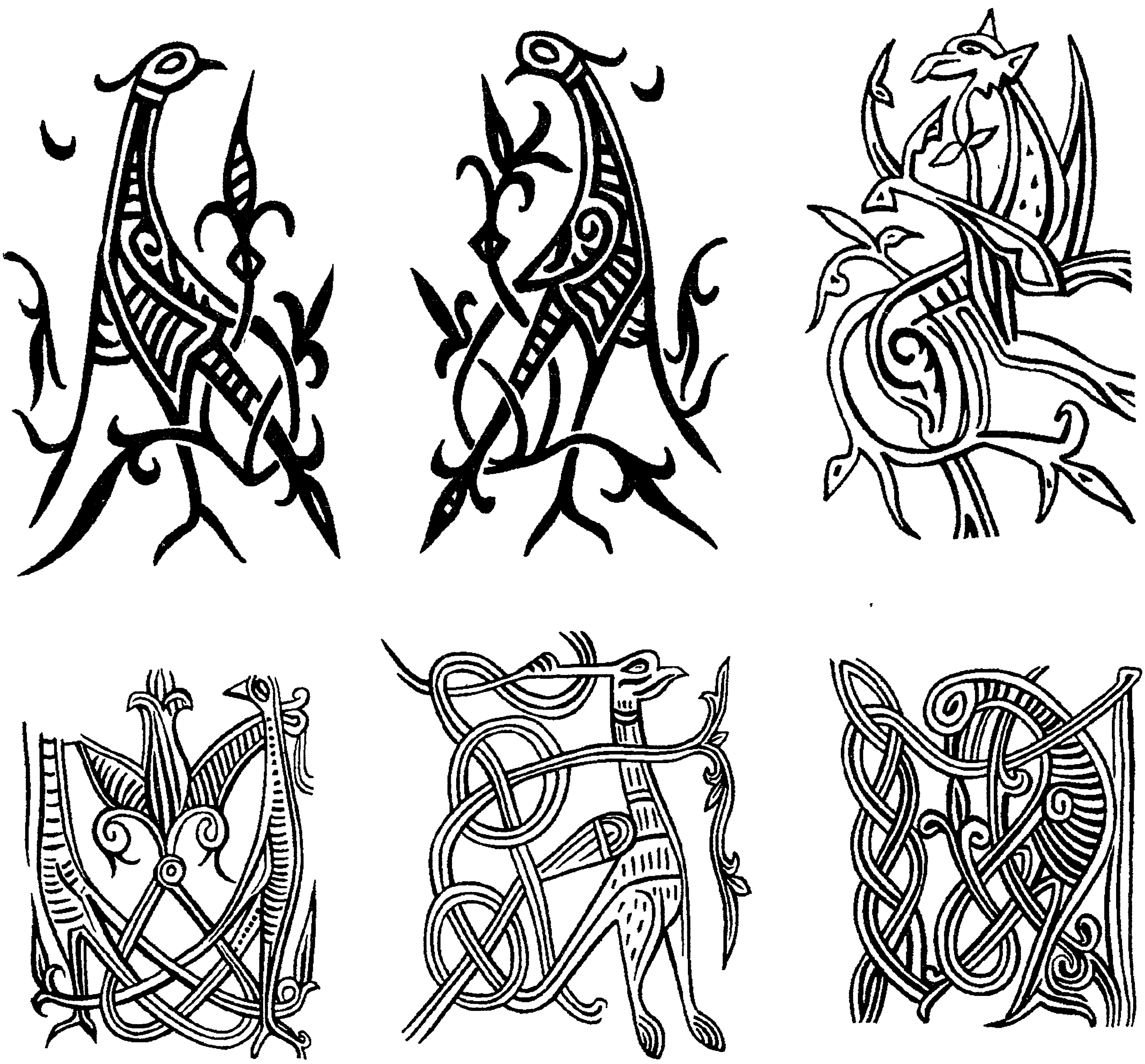

Зображення журавлів та грифонів на браслетах XII—XIII ст.

журавлів, тобто племені, тотемом якого був журавель, з пігмеями, прив'язаний саме до Надчорномор'я. Римські автори також розповідають про місто у землі скіфів-орачів під назвою *Какитон* (Канкитон), подаючи його у латинізованій формі *Геранія*, тобто Журавлине. Біля Полтави під культовим зольником виявлено зображення журавлиної чи лебединої зграї. У Давній Греції відомі так звані «журавлині» танці, є вони і в українців: «Журавель», «Журавлиний ключ» тощо.

За народними віруваннями, з веселим «кру-кру» повертаються навесні журавлі, бо несуть із вирію душі, що будуть навесні та влітку знову народжуватися. Тому, щоб весело і щасливо жилося цілий рік, треба, побачивши журавлів, які летять «ключкою», казати, що то летять не журавлі (бо *журба* прийде), а «веселики». З сумним «кру-кру» відлітають у вирій журавлі, бо несуть з собою грішні душі. До цього часу не збирали *журавлину*, щоб не тривожити птахів перед далекою дорогою. За польотом журавлів волхви віщували майбутнє.

Літ.: З живого джерела, с.207. Г.Булашев, «Український народ...», с. 367. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.251-252, 264; «Народные русские сказки» 33, 186, 419. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.709. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.184-185. А.Гура, «Символика животных...», с.646-667. О.Трубачев, «Indoarica...»

Зозуля — одна з найбільш «міфічних» пташок. Зозуля-ворожка віщує весну і пророкує людині, скільки років та буде жити. Кажуть у народі, що зозуля кує тільки навесні від Благовіщення до Купала, а як викинеться ячмінний колос, вона ним «давиться» і перестає кувати. Коли навесні людина вперше почує кування зозулі і має при собі гроші, то їй щаститиме цілий рік. Вірили в те, що в зозулі-золотоключниці зберігаються ключі від вирію, а тому вона летить туди першою і останньою прилітає звідти. Молодь, коли вперше чує зозулю, звертається до неї:

Зозульо, зозульо, закуй мені,
Скільки років жити буду!

За іншими віруваннями, зозуля на сьомому році свого життя перетворюється на яструба, а то й орла і стає ворогом людини, ховається під стріху і нападає на свійську птицю. Також проникає у гнізда ластівок і горобців, тому ті пташки, угледівши зозулю, збираються в зграю і мстять їй. Колись зозуля запитала

їх, чому вони це роблять, адже вона не хижий птах, то почула у відповідь, що вони бояться в ній майбутнього яструба.

Про походження зозулі маємо низку легенд. Зокрема, в одній із них говориться, що діти не слухали своєї матері. Не витримавши неповаги, вона залишила їх і перетворилася в зозулю. У другому варіанті зозулею стала дочка, котра насміхалася з матері. Зозуля під давньою назвою *зегзиця* згадується у «Слові о полку Ігоревім».

Літ.: Колядки та щедрівки, с.353. Золотослов № 346, 473. Слово о полку Игореве, с.124. Семиліточка, с.269-270. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.177, 188. Архів Інституту народознавства.., ф. 1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 45. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.91-94. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.51, 56. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.164. Д.Лепкий, «Людові вірування про птахи», № 10, с.117. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.319. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.300. Г.Булашев, «Український народ...», с.362-363. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.556, 573. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.127-129. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.200. А.Голан, «Миф и символ», с.173-174. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.45. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.37. Е.Мелетинский, «О генезисе...», т. 5, с.77. Н.Стаценко, «Рослини й тварини в народній уяві», с.234. А.Гура, «Символика животных...», с.586, 682-709; «Кукушка», с.236-238.

Зяблик. Цього птаха запрошували найчастіше 5 квітня поклювати біля ганку зерно і крихти — щоб хліб не виводився, то буде й добро в родині.

Індичка — найслабша і «вриклива» (та, що боїться пристріту) птиця. Аби індички не пропадали, їх слід загодовувати свяченим і кропити святою водою, а пташенятам, які тільки-но вилупилися, треба, як і гусенятам, припалити на чолопочку пушок страсною свічкою. Голову індички не годиться їсти: «вона дурна і схожа на гадючу».

(Див. ПРИСТРІТ, ВОДА, СВІЧКА).

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.351.

Качка у переказах належить до первовічних птахів. У багатьох міфах серед космічного моря плавають двоє каченят, чорне і біле, — це Бог і диявол. У стародавніх колядках качка завжди служить вищому єству: навіть її пасивне, на перший погляд, плавання серед праморя приносить добро світові. У весільних піснях качка означає наречену, а селезень — жениха:

Де був селезень?
Де була утінка?
Утінка на ставку,
Селезень на плавку;.
А тепер же вони
На однім плавку,
Та їдять же вони
Дрібную ряску.

Весняний обряд «А ми просо сіяли» має цікаве продовження: після «проса» на шляху до пагорба виконувалася друга обов'язкова пісня — «качка». Популярний мотив випасання Маланкою качура виразно передає міфологічне світобачення предків:

Наша Маланка зночі, звечора,
Зночі, звечора пасла качура.
Заким єго вна напасала,
Сім пар чобіт вна рознесла.
Заким єго напоїла,
Сім пар чобіт закроїла.
Заким єго вона загнала,
Сім пар чобіт розідрала.

Випасши качура, Маланка його вбиває і поїдає:

Заким його зарубала,
Сімсот сокир виламала.
Заким його ізварила,
Сім фур дровець іспалила.
Заким його замішала,
Сімсот ложок виламала.
Заким його поживила,
Сімсот виделок зломила...

У давньому мистецтві та міфології образ качки співвідноситься з рухом Сонця, а саме з тією фазою, коли світило неначе пливе нічним морем. Звідси Маланка асоціюється з нічним часом, а також зі світом померлих.

На території Києва археологами знайдені різні предмети з зображеннями качок, які уособлюють водну стихію та її животворні властивості. Це дерев'яний черпак із голівкою качки; керамічні скульптурки, вкриті жовтою поливою: качка з двома каченятами; качечка-свистулька та ін. У земляному шарі X ст. знайдено кістяну підвіску-качечку. Відомі амулети XI—

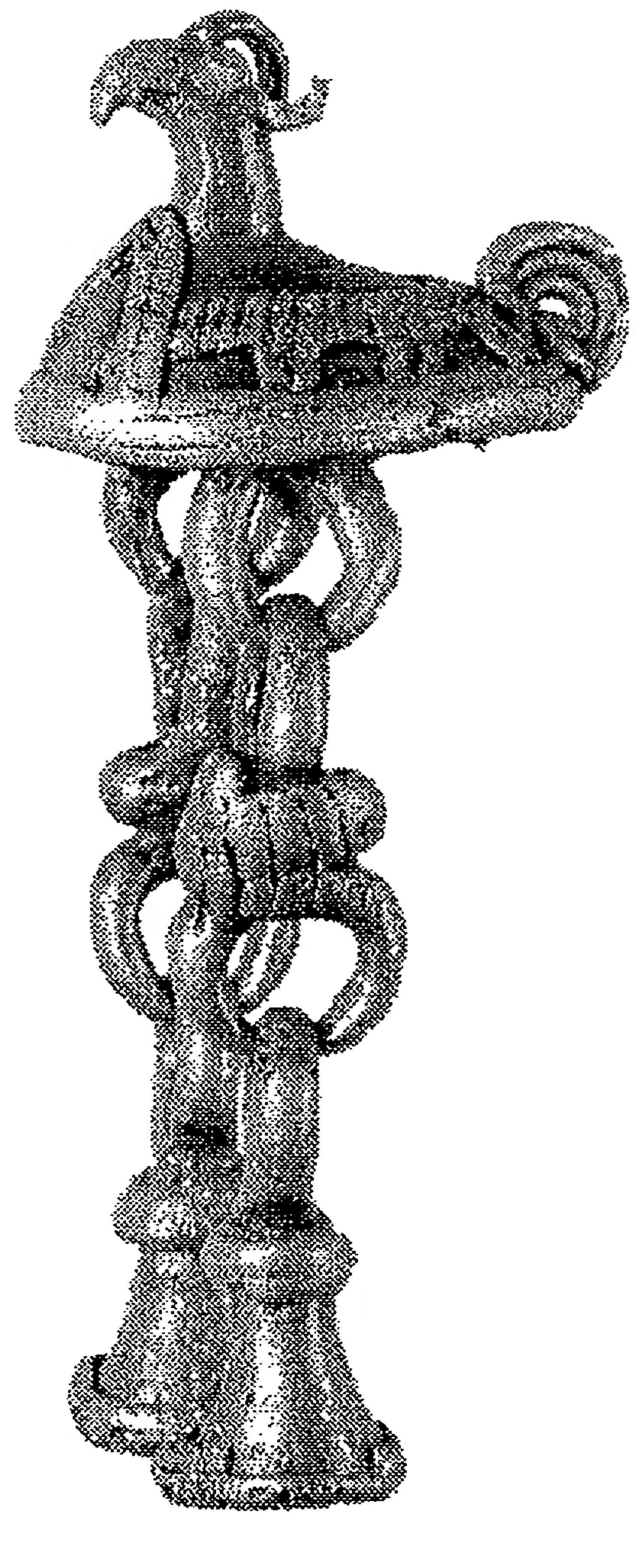

Бронзова привіска-амулет у вигляді качечки. XIV ст.

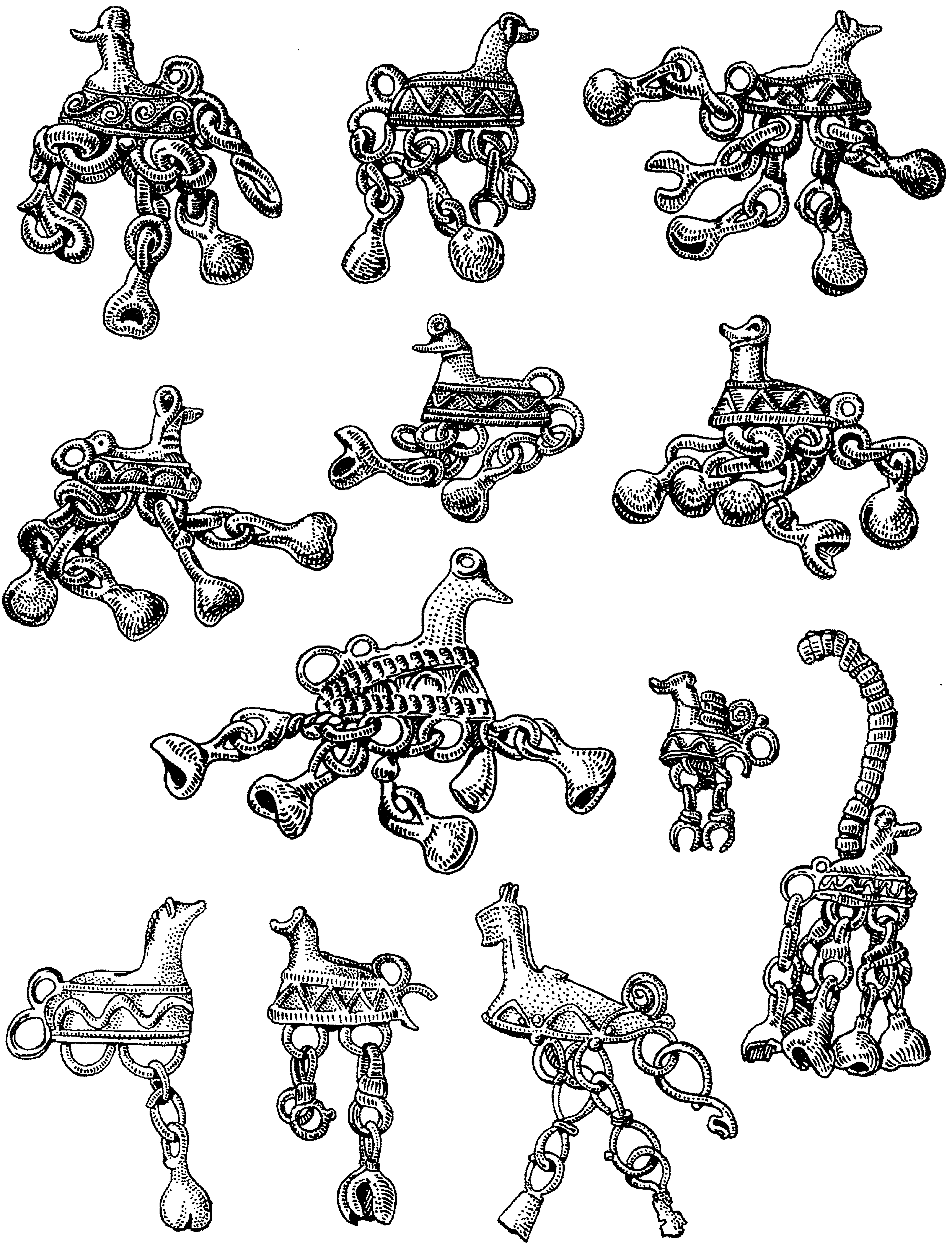

Птахоподібні прикраси XI—XII ст.

XII ст. у вигляді качок з конячою головою. Академік Б.Рибаков вважає, що качка була символом зв'язку з потойбічним світом. Тільки вона могла проникнути у води підземного моря і повернутися звідти. Лише водоплавні птахи можуть вільно пересуватися у трьох стихіях — суші, воді й під водою, у повітрі.

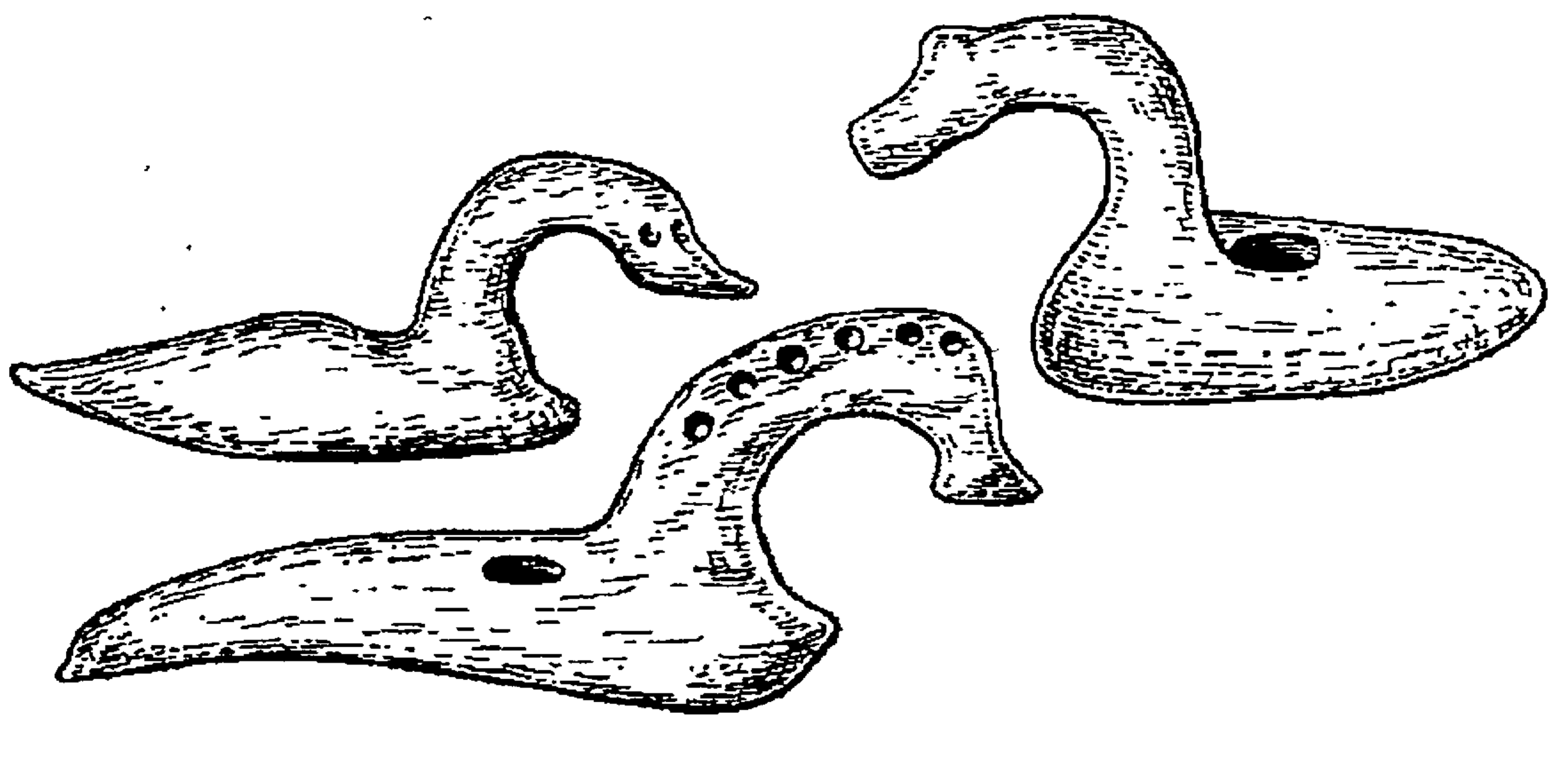

Підвіски-амулети у вигляді «качкоконей»

Літ. Колядки та щедрівки, с.588-589, 594. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.104. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.563. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.209. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.238. І.Верхратський, «Про Маланку», с.71. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 195, 213, 219. Б. Рыбаков, «Язычество древних славян», с.52, 236, 248, 504, 516. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с. 100. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.71. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.130-131. Н.Тихоницкая, «Русская народная игра...», с.149.

Крук — вісник лиха, трупожер. Крук віщує смерть і має найближчий зв'язок з душами померлих. Подекуди цей птах користувався повагою. Пташенят своїх крук висиджує не пізніше березня, поки нема ще мурашок, бо м'ясо молодих кручат є для них особливими ласощами. Кажуть, що колись крук узяв своїх маленьких діточок, поніс їх до річки й посадив одного на березі, а з другим злетів понад річкою й питає його: «Годуватимеш мене хлібом? Якщо годуватимеш — перенесу». — «Годуватиму, але своїх дітей», — відповіло кручатко. Тоді крук кинув його в воду, а пташа, що сиділо на березі, саме втопилося.

У багатьох місцевостях України вважають, що чорт літає у подобі крука, підпалює дахи і взагалі завдає людям багато шкоди. Коли кричить крук, дехто спльовує, як і в тих випадках, коли боїться зурочення чи пристріту.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.369.

Ластівка — «чиста» пташка, наділена жіночою символікою. Вона приносить на своїх крилах радість-весну, як про те співається у стародавній щедрівці:

Прилетіла ластівонька,
Сіла собі край віконця,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати:
— Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару,
Чи всі вівці покотились,
Чи ягнушки породились.
А ягнушки-карнаушки
Та скакали вище грушки,
А баранці круторогі
Та скакали вищ' обори.

Закликаючи весну, дітки, вибігши на пагорби, казали: «Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки, летіть, сизокрилі, — ви всі нам милі...»

Вважали, що там, де оселиться ластівка, неодмінно буде щастя, бо, крім весни, з вирію вона приносить кохання-парування молоді, приплід худоби. В одній із щедрівок ластівка є Богородицею. Часто вона слугує символом жінки — сестри і особливо матері:

Матінко-ластівко! Головка болить.
В тій маківці ластівка,
Ой вивела двоє дітей.

За повір'ям, не слід брати ластівку в руки, а хто візьме, того обсяде ластовиння. Казали: «Хто має ластовиння на виду, то, побачивши вперше ластівку, умивається, щоб не було того ластовиння». Коли ж хтонебудь зруйнує її гніздечко, та ластівка неодмінно принесе вогонь і підпалить хату. Якщо ластівки залишають яку-небудь місцину, то там слід чекати мору на людей. Восени ластівки ховаються в криницях. Предки вважали, що звідти через підземне царство їм ближче летіти до вирію. Ось чому в цю пору не вичищали криниць, аби не турбувати ластівок. За повір'ям, ластівка, яка влітає в оселю, де недавно був покійник, — це його душа.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.73. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.346. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.94. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.27, 70. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.51. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.99. Г.Булашев, «Український народ...», с.354-357. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.264. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.279. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.230, 342-343; т.3, с.335, 356. А.Голан, «Миф и символ», с.174. М.Новикова, «Коментар», с.224. Н.Стаценко, «Рослини й тварини в народній уяві», с.235-236. А.Гура, «Символика животных...», с.618-633; «Ласточка», с.242-243.

Лебідь — «святий» птах. Його краса породила безліч легенд про дів-лебідок. Вони володіють таємницею безсмертного напою; танки, музика і співи є їхнім улюбленим заняттям. Особливо зворушливою є легенда про лебедину пісню, це — остання пісня лебедя перед його кончиною. О.Афанасьєв порівнює цю пісню з бурхливою грозою, серед якої лебедина діва помирає у полум'ї блискавиць і зливах дощу. У деяких казках аналогом Василиси Премудрої виступає «Лебідь-птиця, красна дівиця». Дружина легендарного богатиря Потока в образі білої лебідки являється своєму судженому при першій зустрічі: через перо лебідь золотая, а голівка повита золотом, усипана перлами. З дівами-лебідками люди пов'язували свою долю:

Там по сніжкові, по порушкові,
Там походило три лебеджойці.

То їх послідив пан Іванейко.
Як їх послідив, хтів постріляти.
— Не стріляй ти нас, пане Іванейко,
Маємо для тебе аж три радості.
Першая радість — Бог тебе кличе,
Бог тебе кличе, здоровля ті дає.
Другая радість — кріль тебе кличе,
Кріль тебе кличе, крілевство ті дає.
Третяя радість — пан тебе кличе,
Пан тебе кличе, панну дає,
Панну ті дає, коника в сідлі,
Коника в сідлі, нагайку в руці.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.171. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.103. П.Чубинський, «Ангели на сходах Неба», с.29. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.106, 112-113, 162, 259, 288, 384; т.3, с.81, 95-99. И.Сахаров, «Сказания...», с.308. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.536. А.Голан, «Миф и символ», с.174. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.101. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.66, 70, 93. А.Гура, «Символика животных...», с.677-680.

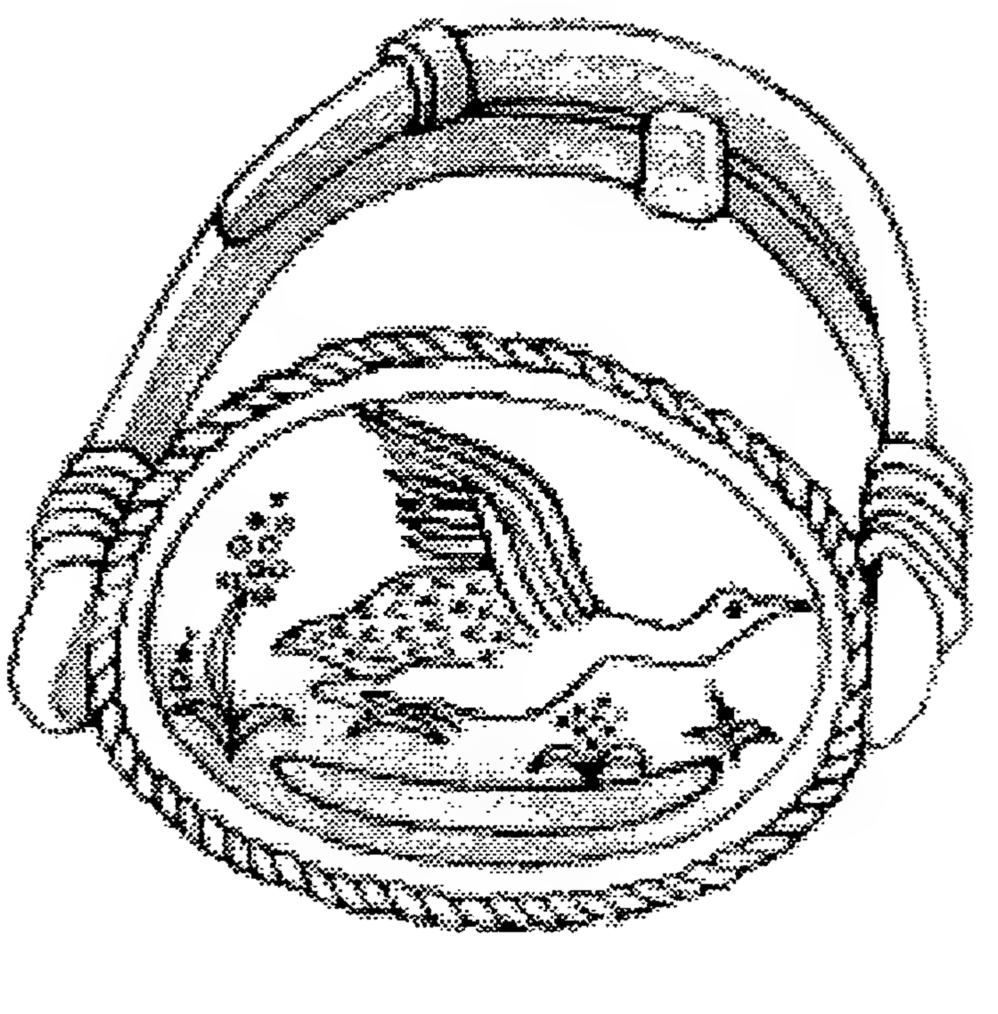

Золотий перстень з царського поховання «Товста Могила». IV ст. до н. е.

***Лелека-чорногуз** (бусел, бузько, бусля, боцян, гайстер, жабоїд)* — «Божа птиця», символ добра. Колись вірили, що іскри небесного вогню принесені на землю лелекою. Лелека завжди прилітає з наближенням бурі і грози, а тому вважається символом вогню і сонячного світла. Із вирію лелека-чорногуз приносить душі новонароджених дітей. Господарі були раді, коли на їхнє обійстя завітає лелека, бо тоді буде в родині щастя. Цей розумний птах знає, що людина не зробить йому зла, а тому вже через кілька днів спокійно розгулює по подвір'ю. Але якщо хтось зруйнує його гніздо, тому не уникнути кари: лелека неодмінно підпалить хату. Коли дівчина навесні вперше побачить лелеку, що летить, значить вийде того ж року заміж; коли побачить бусла в гнізді — буде ще рік сидіти з батьками. Коли народиться немовля, дітям пояснюють, що то «лелека приніс». Убивати лелеку суворо заборонялося: буде засуха або ж затяжний дощ (про зливу кажуть: «Після своєї смерті лелека три дні плаче за своїм убивцею»).

Давнє космогонічне підгрунтя має легенда про походження лелеки. Колись це був чоловік, якому Бог дав міх з «усякими плюгавими створіннями» і наказав кинути його у багно, при цьому застерігши, щоб той не розв'язував міх. Чоловік із цікавості заглянув у нього, а звідти повилізали жаби, гадюки, ящірки і розповзлися по полю. Тоді Бог сказав: «Тепер тобі вже чоловіком не бути. А будеш бузьком, дістанеш довгі ноги і довгий дзьоб, аби-сь міг скоріше зібрати все те, що з мішка повипускав». І.Нечуй-Левицький, досліджуючи цей сюжет, зауважив: «Се оповідання дуже нагадує грецький міф про скриньку Пандори».

У народній медицині м'ясо або жир лелеки використовували для лікування ревматизму, очей, ковтуна, пили з горілкою, щоб відвести чари.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.107, 266, 469. Легенди Карпат, с.269-270. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.71. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.556. Г.Булашев, «Український народ...», с.366-367. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.47. Н.Стаценко, «Рослини й тварини в народній уяві», с.236. А.Гура, «Символика животных...», с.646-667; «Аист», с.96-100.

Одуд — нечистий птах. Його називають *смердюха, смердюх, воняк, гидко.* В'руки одуда не беруть; птахи також його не люблять. В українців Карпат є повір'я, що у людини протягом року буде смердіти з рота, якщо вона почує навесні перший раз одуда натщесерце. До того ж одуд пов'язаний з нечистою силою, зокрема з лісовиком. На Поліссі відома легенда про одуда. Колись він був царем птахів, навіть орел йому підкорявся. Тоді захотілося йому стати пташиним богом. Але Бог покарав нахабу: «Бути тобі смердючим одудом. Лети і кричи: «Худо тут!» Подекуди вірили, що одуд знає, як добути *розрив-траву.* Хто хоче мати її, повинен затулити дупло з пташенятами одуда. Тоді одуд принесе траву, яка звільнить вхід у дупло. З одудом пов'язані прикмети. Стук одуда в кут хати — смерть. У людини виросте зоб, якщо буде дивитися на одуда. Крик одуда «Худо тут, худо тут!» пророкує неврожай, а крик «Буду тут, буду тут!» — урожай. Якщо одуд стукає у вікно чи двері — наступного дня буде мороз або дощ. (Див. РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Розрив-трава).

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.598-603.

Орел — цар птахів і господар небес. Однак у фольклорі займає ранг нижчий від сокола. У замовляннях — проміжний персонаж між соколом і вороном. В одному замовлянні говориться: «Летів орел із-за Хвалинського моря, розкидав кремінь і кремниці по стрімких берегах, кинув громову стрілу в сиру землю, і як зродилась від кременя і кремниці іскра, від громової стріли вогонь, і як виходить хмара, і як проливається дощ...» Звідси народилося повір'я про «орловий камінь», який оберігає від пошесті, порчі й усякого лиха. У давнину вірили, що після смерті мужній воїн стає орлом. Предки, наслідуючи птаха, дивилися на Сонце не моргаючи. Таким чином вони гартували свою волю й характер.

У веснянках співали:

Що в полі, полі, близько дорозі,
Ой там Іван орлами оре.
Орлами оре, стрілкою сіє,
Стрілкою сіє, лучком волочить,
Лучком волочить да й Бога просить:

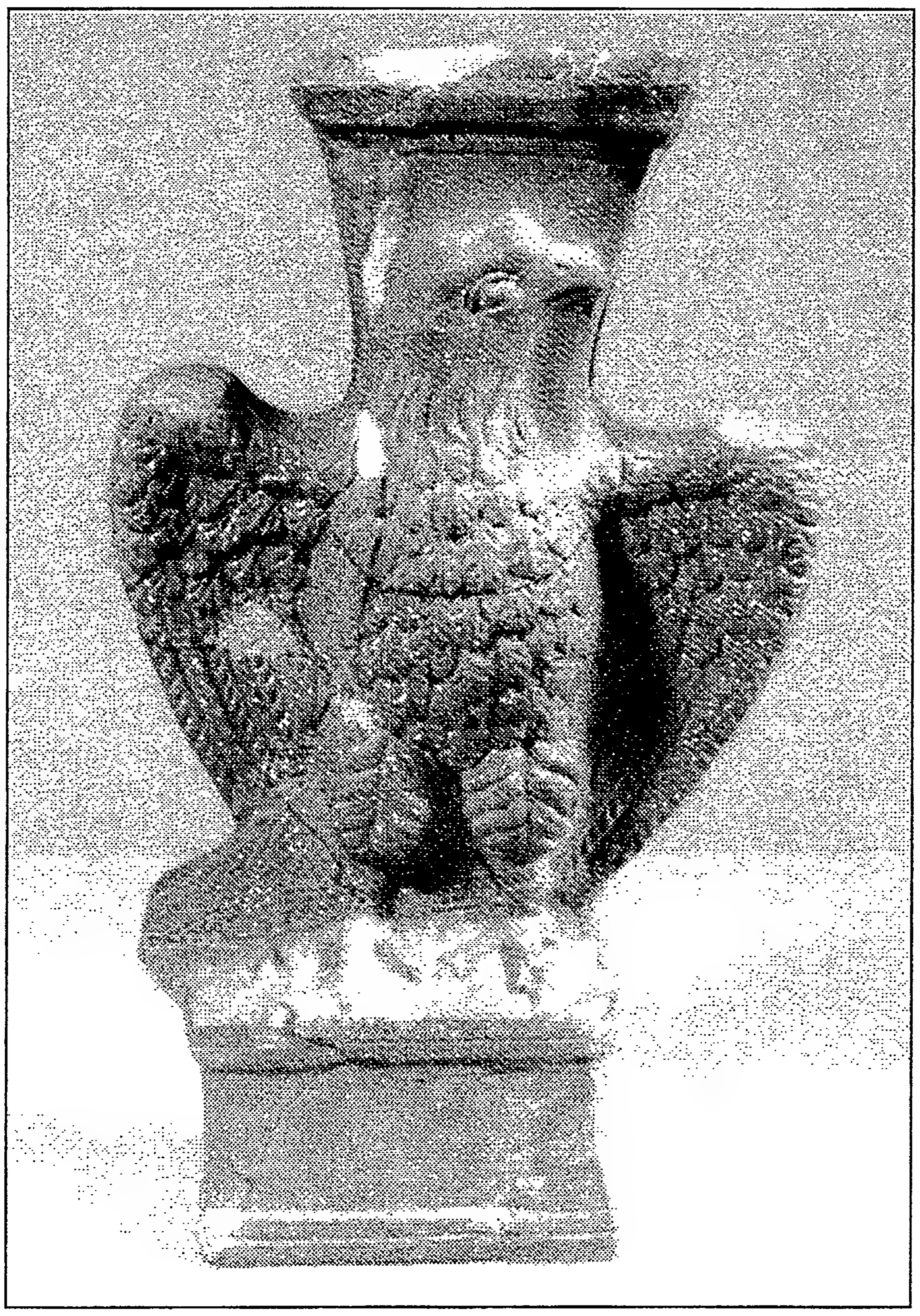

Теракотова фігурка орла. Ольвія, II ст.

— Й уроди, Боже, жито густеє,
Жито густеє, волосистеє.

А в купальських піснях:

Та зорімо поле орлами,
Та засіємо жемчугами...

Це, напевне, відгомін найстародавніших міфів про створення світу.

У розповіді про орла у «Фізіолозі» (писемна пам'ятка XVII ст.) йдеться про те, що живе він сто років, а наприкінці життя у нього відростає дзьоб і сліпнуть очі. Тоді орел здіймається у височінь, падає додолу, щоб відломити дзьоб, потім купається в золотому озері, сідає грітися проти Сонця, звільняється від пір'я та знову стає пташеням.

Бували випадки, коли орли прилітали зимувати. Тоді ледь не половину своєї худоби господар віддавав для годівлі орлу. Вважалося, що коли орла годувати, він віддячує господарям і вони швидко багатіють. Від часів імператора Марія, який ще у II ст. до н. е. зробив двоголового орла емблемою Риму, цей символ дожив до наших днів.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.84. Золотослов № 189. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.62. Пам'ятки мови та письменства..., т.4, с.60. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.99-100. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.167-169, 210. Г.Булашев, «Український народ...», с.371-372. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.250-251; «Народные русские сказки» 128, 159, 209, 220, 237. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.622, 630. А.Голан, «Миф и символ», с.200. М.Новикова, «Коментар», с.220. А.Гура, «Символика животных...», с.610-612; «Орел», с.288. Дж. Купер, «Энциклопедия символов», с.228.

Пава за красу свого пір'я стала символом розквітлої молодості. Про струнку, гарно одягнену дівчину кажуть: «ніби пава пливе». Павине пір'я використовували для прикрашення головного убору. У колядці співається:

По горі, по горі пави ходили,
Пави ходили, пір'я губили.
Красная панна пір'я збирала,
Пір'я збирала, в рукавець клала.
З рукавця брала, віночок плела.

За легендою, пави — перевертні чортів, які в ніч перед Благовіщенням стали вдягати на себе різноманітне кольорове вбрання й так захопилися, що незчулися, як заспівали півні, а тому й залишилися в тому пір'ї.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.354. Золотослов № 478. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.101. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.557. Г.Булашев, «Український народ...», с.352. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 39, 40, 46 та ін.

Пави. Фрагмент мозаїчної підлоги. Херсонес, X ст.

Півень (кур, будимир) — чарівна птиця бога Сонця, яка своїм співом будить його; присвячувався також богу-громовику і домашньому вогнищу. За півнем дізнавалися, скільки пройшло ночі. Спів півня навдивовижу регулярний. Першим співом (приблизно о десятій вечора) він проганяє злих духів, другим (о дванадцятій) — мерців, третім (о другій ночі) — відьом і злих ворожбитів. Особливо небезпечний для нечисті *початун,* або *почакун,* — півень, про якого кажуть, що він пищить ще в яйці. Навіть лев, цар звірів, боїться цього птаха. Доброю прикметою вважається саджати півня в новозбудовану хату, перш ніж оселяться там люди. Коли господиня біля курей триматиме чорного півня, то відьми будуть минати цей двір.

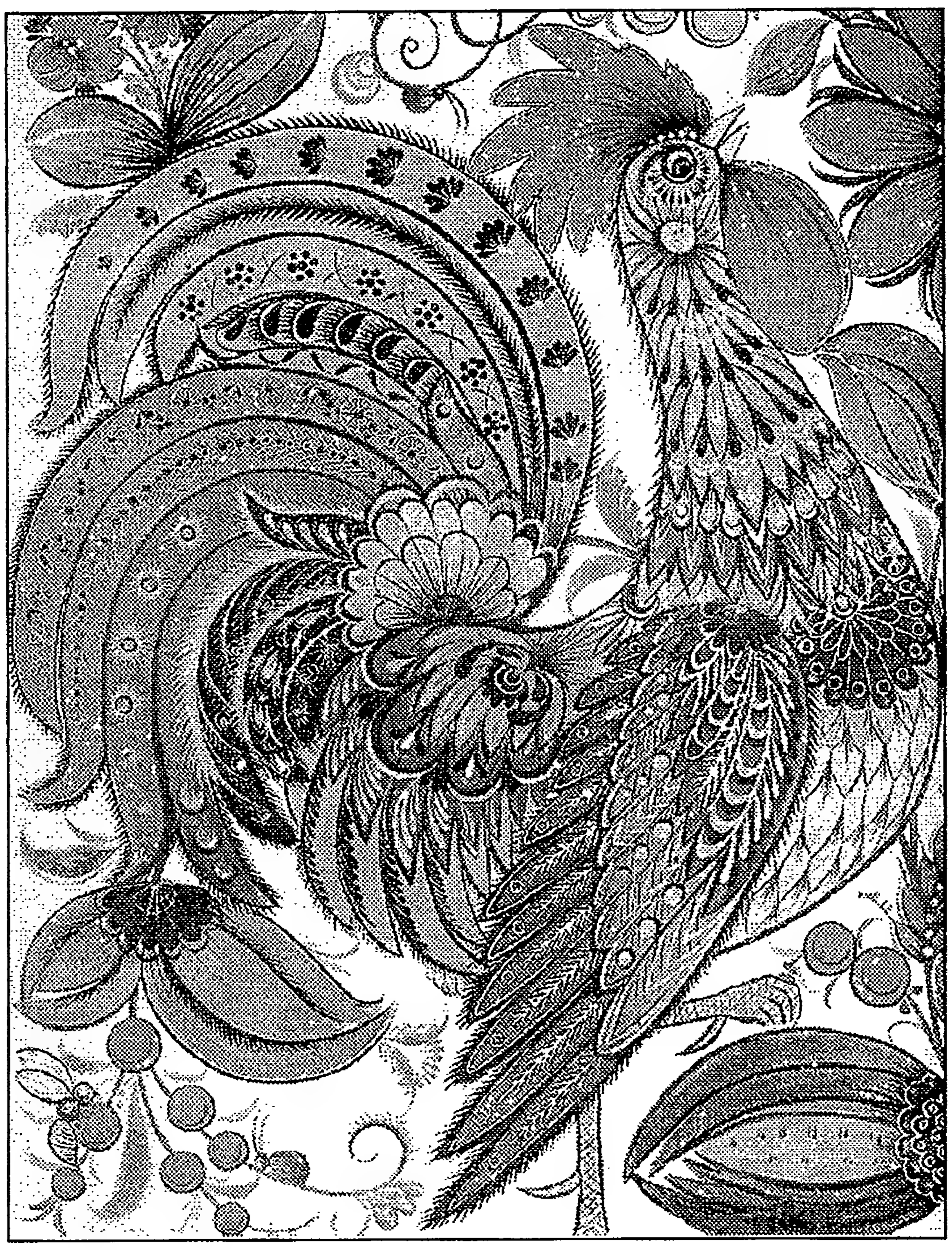

Фрагмент картини «Все для тебе, кохана». Село Петриківка, Дніпропетрівщина. Худ. В.Глущенко. 1967

У легендах і міфах курка відокремлена від півня. Це домашня птиця на відміну від півня, який вважається вартовим Всесвіту, його всеєдиного ладу. Чорною куркою користувалися для викриття злодійства в такий спосіб: увечері збирали в одну хату і винних, і невинних, гасили вогонь і впускали курку, вимащену попелом. Курка, обходячи людей, торкалася їх, а підходячи до злодія, кидалася геть. Отож усі невинні були у попелі, тільки злодій не удостоювався такої шани.

Чорний півень — символ ночі, смерті, підземного царства та його вогню; сірий — досвітку; червоний — ранкової зорі; білий — Сонця і «живого вогню». За повір'ям, якщо чорному півню більше семи років, його не можна тримати в хаті, тому що він знесе яйце, з якого народиться вогненний змій. Коли півня позбавити хвоста, він стає слабший за курку, тому це пір'я стараються за всяку ціну виривати відьми. Злякану дитину кропили водою, у якій був викупаний півень.

Казка «Півень і жорна» передає дуже архаїчний сюжет: старий по величезному дереві піднявся на саме небо і взяв там півня з золотим гребінцем і чарівні жорна, які відразу виробляли млинці й пироги. Стародавня легенда розповідає про велетенського півня, який живе на морі і в якого риб'яча луска: «Єсть кур, єму же глава до небеси, а море до коліна; він же з сонцем омивається в кияні, коли ж окіян всколебається і начнуть хвилі кура бити по пір'ю; він же зупинивши хвилі і рече: кокореку!.. Коли ж заспіває, то тоді і всі кури починають співати в один год [час] по всій вселенній». На зиму громоносний півень замовкає, тумани і снігові хмари закривають Сонце, але з поверненням весни знову лунає його спів...

Півня найчастіше приносили в жертву. Богині Ладі офірували білого півня. Як повідомляє Лев Диякон, воїни Святослава після поховання загиблих побратимів занурювали у хвилі Дунаю живих півнів. Приносили їх у жертву й на острові Хортиця. Ще до недавніх часів в Україні зберігався звичай ритуального поїдання півня на вечорницях, що мало на меті помножити чоловічу силу парубків.

Ще з X—XI ст. відомі підвіски із зображенням півнів. На рубежі XI—XII ст. було виготовлено кістяний виріб у вигляді шпильки, один кінець якої загострений, а другий прикрашений півнячим гребенем. Скульптурку півня з глини знайдено під час розкопок житла XIV—XV ст. На одній з київських будівель початку XX ст. зображено дві чудові фігурки півнів з обох боків Дерева життя. Хвости у них завершуються ромбами — традиційними солярними знаками. У християн півень вітає сходження Сонця-Христа; він символізує також пильність і використовується як флюгер, який повертається в ту сторону, звідки загрожують сили зла.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.180, 232. З живого джерела, 147-149. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.105, т. III, с.156. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.104-105. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.209. И.Сахаров, «Сказания...», с.122. Г.Булашев, «Український народ...», с.348. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.299-303. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.530. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.236, 263, 265, 270, 353; т.2, с.56, 58, 61, 134; т.3, с.56, 379, 386; «Народные русские сказки» 214, 251, 364, 577. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.33. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.257, 392. А.Голан, «Миф и символ», с.200. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.99-100. М.Новикова, «Коментар», с.223. С.Бушкевич, «Пєтух», с.307-308. Г.Бондаренко, «Від хлопчика до мужа...», с.247. Н.Стаценко, «Рослини й тварини в народній уяві», с.236. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.243.

Посмітюх. На відміну від горобців, схожа на них пташка посмітюх користується в народі особливою пошаною, хоча чому — невідомо. Можливо, тому, що коли на Сорочини жайворонки не встигають прилетіти, тоді за них співають посмітюхи, за що жайворонки, коли вродить збіжжя, мають дати їм мірку пшениці.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.359.

Ремез — вид синиці, дуже рідкісний птах, який в'є своє гніздечко не на суку чи в дуплі, а підвішує на гілці. Вважалося, що людина, яка знайде ремезове гніздечко, особливо коли в ньому два отвори, буде щаслива, бо воно чарівне, лікує від пропасниці та інших «лісових» хвороб. Гніздо звичайно святили на Великдень і тримали в хаті як оберіг. У веснянках співали: «Ой, ти, ремезе, ремезоньку, та не вий гнізда на ледоньку, бо ся ледонько буде розбивати, твоє гніздонько буде потопати; вий сі гніздонько на яворонньку...»

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 11. Колядки та щедрівки, с. 270. Українці..., с.594. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.230, 248-251. А.Гура, «Символика животных...», с.742-743.

Синиця — вісниця добра. Ця невеличка пташка небагато їсть-п'є, а весело живе, а тому люди

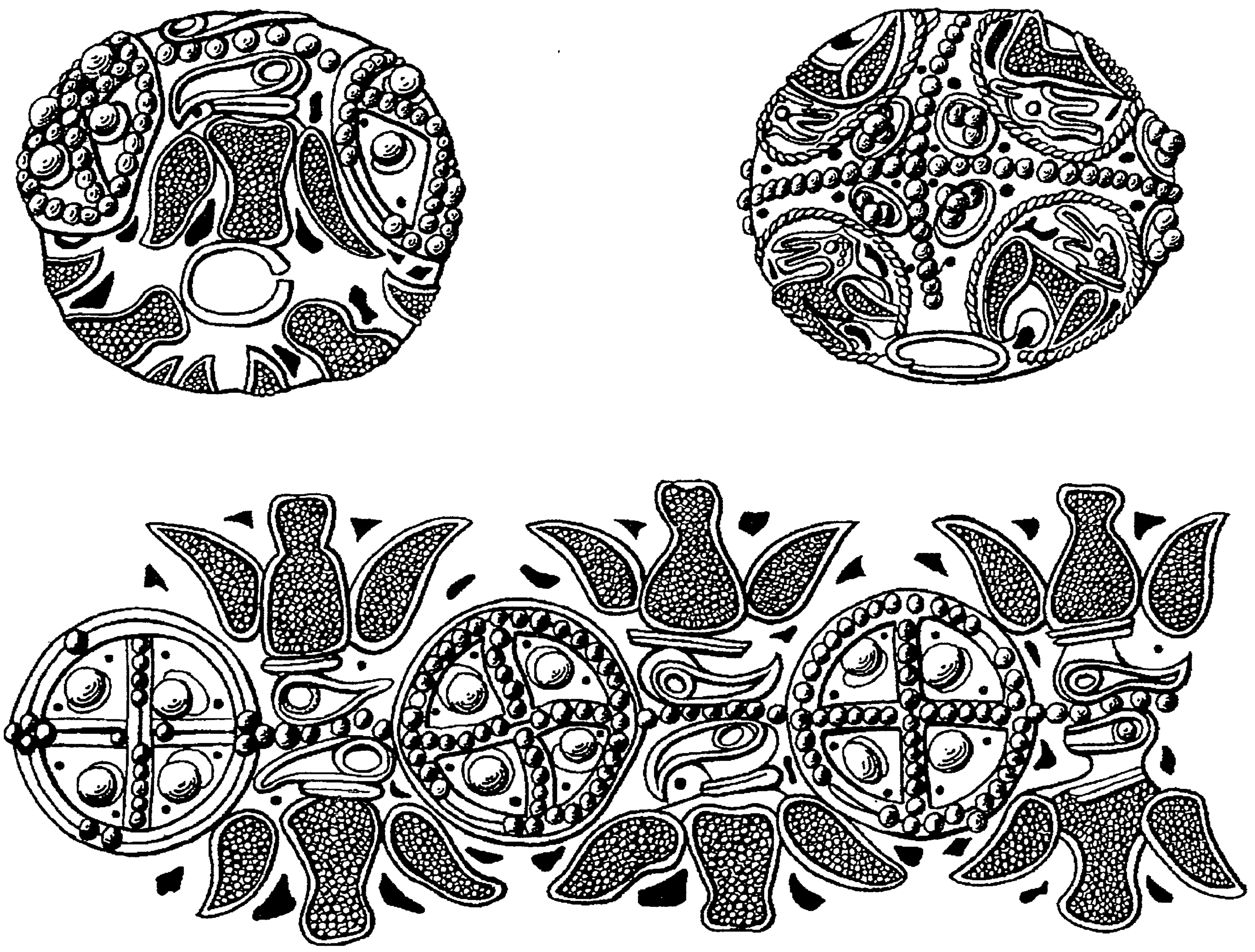

Зображення птахів на прикрасах XII ст.

принаджують синицю до своїх вікон годівницею. Тоді її запитують про майбутнє, щоб ця «чарівна птаха висвистувала слово зрозуміле». Коли стукне синиця в шибку — будуть гості.

Сова, пугач, сич — вісники небезпеки, символи страху. Ці птахи пов'язуються з душами померлих, особливо маленьких дітей. На Полтавщині забороняли ховати на кладовищі нехрещених дітей, бо душа такої дитини переходить у пугача, який найчастіше робить там гніздо. На Поліссі у совах убачають втілення чортів або напівптахів-напівчортів. Диявольська природа сови виражена у приказці: «Сова не родить сокола, а такого ж чорта, як сама». Убитих сов вішають у стайні, щоб на них їздив домовик, а коней не мучив. Сови своїм лукавим сміхом дурять нічного подорожнього і часом віщують йому швидку смерть:

Сидить пугач на могилі
Та як пугу! Пугу!
Дотягайте, славні чумаченьки,
До темного лугу...
— Ой раді б ми поспішати,
Та чумак занедужав.

На свою жертву сова нападає несподівано вночі і цим також віщує біду і смерть. Однак сова бачить у темряві, що є ознакою обережності. Вважається, що коли сова сміється — заміж хтось вийде, а коли кричить — дівчина приведе дитину. Кажуть, коли серце сови покласти на груди сплячому, то та людина розповість усі свої секрети. Легенда розповідає, що сич колись був ангелом. Одного разу Бог послав його за живою водою. Взявши золоту посудину, ангел відправився за водою, але назад так і не повернувся. Розгніваний Бог обернув його на сича. Існує сюжет про страшного *птаха Кука*. В давні часи, до потопу, жив величезний птах Кук (іноді Крук). Він був царем, сидів на трьох дубах і пожирав багато птахів. Пташки йому самі залітали в рот, а сова була за служницю, за «поліцая — заганяла пташок у чергу». І ось птахи вирішили убити Кука. У розвідку до нього посилають зозулю, яка кличе Кука: «Кук-Кук! Кук-Кук!» Кука убиває сокіл. А сова як почула, що Кук помер, то стала ховатися від усіх птахів. Тому вдень вона не літає.

У Києві на Подолі нещодавно було знайдено невеличку кістяну пластинку X ст. з вирізаною на ній голівкою сови, яка, можливо, мала віщувати нещастя якійсь людині.

Літ.: Я.Головацький, «Виклади давньоруських лсгенд, або міфологія», с.52. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.105. Г.Булашсв, «Український народ...», с.368. А.Афанасьсв, «Поэтическис воззрсния славян...», т.1, с.255, 260. А.Голан, «Миф и символ», с.174. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.102. А.Гура, «Символика животных...», с. 568-586.

Сойка. 11 грудня відзначають день сойки, підгодовують її й питають про свою долю, бо ця «птаха всюди багато буває, про все добре знає, мало спить, про все сповістить».

Літ.: М.Міщснко, «Народний калсндар», с.123.

Сокіл — уособлення хоробрості, молодості, сили, розуму. За віруваннями предків — символ бога Рода, охоронець «живого вогню» та Дерева життя; золотокрилий птах, що приніс на землю іскри небесного вогню. На Галичині співають таку колядку:

Ей у полі, в полі, в чистенькім полі,
Там же ми стоїть зелений явір,

На яворойці сів соколойко,
Сів соколойко, віє гніздойко,
Ей, віє, віє, перевиває,
Барвіночейком го підкладає,
А в середину кладе тисину,
Завертує го сухим золотом.

Мимо їхав панич і хотів стрілити його, але сокіл сказав йому:

Не стріляй мене, молодий пане!
Бо як ти підеш за тихий Дунай,
За тихий Дунай по красну панну,
То я тобі її перепроваджу,
Перепроваджу і перенесу.

Сокіл вважається посередником між світами, оскільки переносить мертвих у потойбіччя. У казках він за допомогою живої води рятує багатьох героїв. Сокіл здатний розповісти «всю правду й неправду», бо всюди буває і все бачить. Часто він — єдиний свідок, від якого мати дізнається про долю сина, збитого буйними вітрами, виснаженого голодом або холодом. Фігурує в замовляннях від кровотечі. Сокіл, ворон і півень у замовляннях належать до істот «верхнього царства».

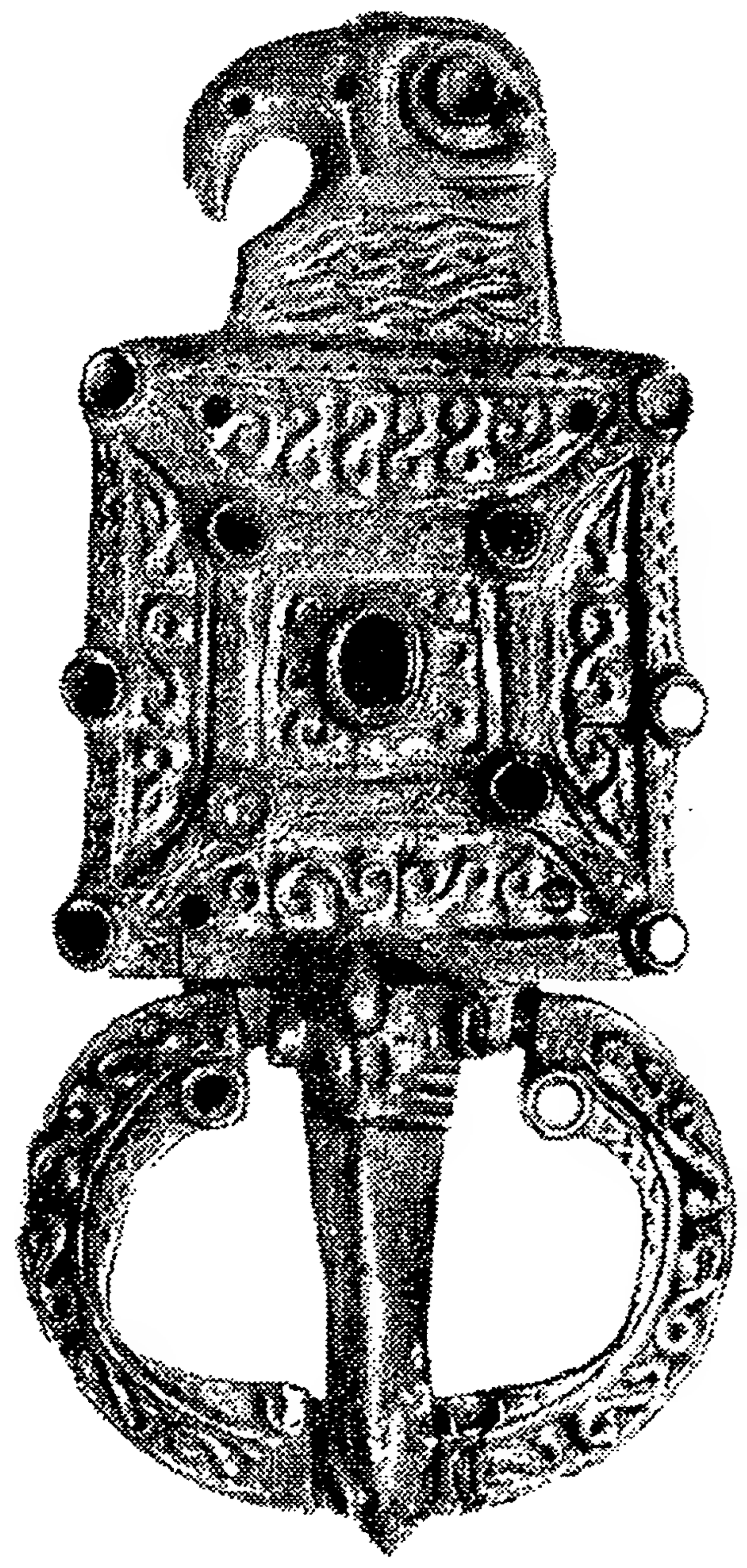

Пряжка з голівкою сокола з Керчі. V ст.

Словник Б.Грінченка: «Пошлімо, громадо, сокола-винозора! Найпридатніший це птах: має він яснії очі і бистрії крила».

(Див. СОКІЛ-РОД).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.88, 142-143. Золотослов № 31. Слово о полку Игоревє, с.98, 102, 112, 126, 128. СУМ за ред. Б.Грінченка, т.І, с.173. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.96-99. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.240-250. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.250-251; «Народные русские сказки» 159, 162, 176, 219. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.276. М.Новикова, «Коментар», с.220. А.Гура, «Символика животных...», с.681-682.

Соловейко — «Божа», «свята» пташка, символ бога-громовика навесні. Соловейко, як зозуля й горлички (лісові дикі голуби), приносить весну в гаї та ліси. Цілими родинами ввечері виходили до саду, щоб тільки послухати соловейка — співця добра та кохання. Соловей також є символом волі, у народних піснях його часто називають «вільною пташкою». У деяких місцевостях твердять, ніби в солов'я колись був великий хвіст, але його відірвав кліщ. Отож, боячись, аби кліщ не відірвав у нього ще чогось, соловей не спить ночами і весь час співає: «кум кліщ». Соловей, як і інші птахи, відігравав велику роль у волхвуванні. Дівчина, бажаючи знати, що робить її милий,

Соловейка та піймала,
Та принесла та додому,
Та впустила в клітку нову,
Сама сіла на кроваті:
«Соловейко маленький!
В тебе голос тоненький,
Скажи, де мій миленький?»
«Твій миленький на риночку,
П'є він вино-горілочку».

Кажуть, що соловейко починає співати, як нап'ється води з березового листя. Соловейко — найулюбленіший птах богині Лелі, бо він приносить тепло і розвиває сади, а коли сади перецвітають, затихає помалу й пісня солов'я. Погана прикмета, коли соловей співає у пізню пору року: буде велике нещастя в господарстві. На Закарпатті є легенда про походження соловейка. В однієї жінки за чоловіка був вуж. Діти не любили його і, скориставшись відсутністю матері, вбили. Дізнавшись про це, мати закляла їх, унаслідок чого син став соловейком, а дочка перетворилася на кропиву.

Літ.: Золотослов № 141. Архів Інституту народознавства НАН України, ф.1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 29. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.95-96. Г.Булашев, «Український народ...», с.361-362. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.635-636. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.51. А.Гура, «Символика животных...», с.640-644.

Сорока, кажуть, створена чортом і править йому за коня, а тому вбиту сороку вішали у стайні, щоб оберегти коней від нечистого. Сорока огидна домовикові. У сороку найчастіше обертаються відьми, які прилітають доїти чуже молоко. Щоб захиститися від відьми, вбиту сороку також вішали на воротах хліва. Вбита сорока слугує і оберегом домашньої птиці від хижаків. Відоме замовляння від уроків: «Уроки на сороки». На весіллі про неї так співають:

Летіла сорока, сіла на березі,
Напилися хазяї, а гості тверезі.
Летіла сорока, сіла на помості,
Як напились хазяї, то й нап'ються гості.

Сорока на своєму довгому хвості приносить новини, а як кричить на хаті або біля хати, то це означає, що господаря хтось лаятиме або він отримає якусь звістку, або ж будуть гості. Кажуть, що на Сорочини сорока будує гніздо і кладе в нього сорок гілочок. За повір'ям, якщо на подвір'ї скрекоче сорока, то вагітна жінка не повинна виходити з хати, інакше відьма викраде з її черева дитину. Якщо сорока нап'ється води із шкаралупи яйця, то на того, хто кинув цю шкаралупу, нападе пропасниця. Якщо вбити сороку і вийняти з неї серце, настояти його на горілці, а потім дати випити цей настій невістці, то та втратить здатність говорити: «залоскоче сорокою». Деякі повір'я пов'язуються із сорочиними яйцями. Плямистість яєць сороки, як і деяких інших птахів (ластівки, перепілки, індички), асоціюється з веснянками. Вірили, що коли торкнутися сорочиних яєць, веснянки позникають; іноді мастили обличчя сорочиним яйцем. На Житомирщині вважали, що пам'ять покращується, коли їсти яйця сороки.

У весільному обряді *сороку скакати* — танцювати на лавках. Коли вносять із комори сорочку молодої, всі присутні разом зі старшим дружком, який тримає цю сорочку, танцюють з відповідними піснями по лавках навколо столу і по всій хаті, обходячи її тричі проти руху Сонця.

(Див. СОРОЧИНИ).

Літ.: Ссмиліточка, с.160. СУМ за рсд. Б.Грінченка, т. IV, с.167. Повір'я, с.31. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.56, 58, 81. Г.Булашсв, «Український народ...», с.370. А.Афанасьсв, «Поэтическис воззрения славян...», т.1, с.57, 307; т.3, с.253, 264; «Народные русскис сказки» 265. Г.Попов, «Русская народно-бытовая мсдицина», с.321. А.Гура, «Символика животных...», с.556-568.

Яструб (коструб) — символ хижацтва, як і шуліка. Про яструба розповідають таке. Колись він поклав знесене ним яйце під ворону. Ворона висиділа яструба, дбайливо годувала його й, милуючись, весь час кричала: «Пан! Пан!» Одного разу ворона, полетівши за кормом, довго не поверталася, а коли повернулася, то зголоднілий хижачок почав шарпати її. Та вирвалася й закричала: «Кат! Кат!»

У перший день Петрового посту жінки, збираючись до корчми, обіцяли яструбові десятину курчат; при цьому запрошували одна одну до корчми так: «Ходімо на шуляка». Такого звичаю дотримувалися для того, щоб уберегти курчат від очей яструба. З цією метою жінка, яка виносила уперше на двір курчат, неодмінно мала зав'язати собі очі та промовити: «Як не бачу я, де випускаю курчат, так щоб не бачив їх шуляк». У народі відомий обряд *гонити шуляку*, тобто відганяти від села «чорну птицю» — смерть. Найчастіше в обряді страти «шуляки» голову відрубали не яструбу, а вороні. Також убитих яструбів і ворон виставляли у полі як пугала для горобців.

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінченка, т. II, с.290, 312; т. IV, с.545. З живого джсрсла, с.284-285. Г.Булашев, «Український народ...», с.366. С.Килимник, «Український рік...», кн. II, т.4, с.420-430. А.Гура, «Символика животных...», с.542-556.

ПУПЕЦЬ — міфопоетичний символ центру. Посередині Землі є «пупець», тобто дірка, з якої витікає вода і розходиться по Землі жилами — річками й морями, джерелами й криницями. Як мине сім років, вода знову повертається у той «пупець». Пуп Землі слугує опорою іншим символам центру (наприклад, світовій осі) або їх вершиною (він означає вершину Світової гори або місце, біля якого зупинився ковчег, коли спали води Світового потопу). Пуп першолюдини і є пупом Всесвіту. Пуп Землі можна уявляти і як вхід у лоно, черево, пекло. Вважається, що нечиста сила укорінює в людині хвороби і вади саме через пуп.

У недалекому минулому при народженні дитини пуповину перев'язували «суровою» ниткою або пряденою з льону, найчастіше звитою разом із волоссям матері. Волосся брали з правої коси або правої скроні, «щоб дитина була прив'язана до матері». Перерізували пуповину хлібним ножем або ножицями і змащували дерев'яним маслом. Іноді у дівчаток її відрізали на гребені, щоб дівчина добре пряла, а у хлопчиків — на сокирі, щоб хлопець вправно нею користувався. Бувало, що пуповину просто перегризала баба-сповитуха.

Літ.: Ригведа I, 43; II, 3; III, 17 та ін. Хв.Вовк, «Студії...», с.176. Г.Булашев, «Український народ...», с.269. Г.Дьяченко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.525. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.456. В.Топоров, «Пуп змли», с.350. А.Гура, «Символика животных...», с.89, 269, 461, 508, 526.

П'ЯТДЕСЯТНИЦЯ (Клечальна неділя) — 50-й день після Великодня. Ось як описує О.Терещенко це свято в українському селі XIX ст.: «Там куди не подивишся— все і скрізь зеленіє. Біля порогу хати поставлені зелені дерева; перед вікнами — зелень, тини також уквітчані зеленим гіллям. Увійдеш у білу чисту хату — і там запашна зелень. На покуті стоїть кленове дерево, що відтіняє собою стіл, накритий білою скатеркою. На столі хліб-сіль, за образами — бузок і гвоздика; на стінах і на стелі теж бузок і гвоздика. Долівка вистелена травою, а серед трави є запашний чебрець і гіркий полин від чародійства. В полив'яних горнятках і глечиках, що стоять на вікнах і на столі, красуються півонії, лілеї, фіалки, пижма і боже дерево. Перед іконами жевріє лампадка або воскова свічечка, тьмаве світло якої ледве пробивається крізь густу зелень рослинності. Все це навіває на серце почуття радості і почуття благоговіння. Випаливши в печі та попоравшись, що треба в хаті, мешканці села вбираються в святковий одяг; потім сідають по лавках і, склавши руки, з чистою набожністю чекають благовісті. Вдарив дзвін, всі повагом встали і перехрестилися. Дзвін пробив тричі: народ зашумів і повалив до церкви. Біліють сорочки, радують око барвисті запаски, іскряться дукати на запалених сонцем дівочих шиях, блищать кольорові намиста, розвиваються по вітру барвисті стрічки, вплетені в коси дівчат. Дівочі голівки, крім стрічок, уквітчані ще й барвінком та іншими квітами. В руках кожної дівчини жмутик полину, барвінку і любистку. Парубки в чорних і сірих суконних свитах, підтягнуті червоними, зеленими, чи білими поясами, в чорних і сивих смушевих шапках, з суконними або плисовими верхівками; ідуть чинно, весело ступаючи. Всі вони, порівнявшись з поважними людьми, скидають перед ними шапки, а ті

їх вітають: «День добрий, будьте здорові з святою неділею!» Старші люди одягнені простіше, але теж чисто і охайно. Набожність просвічується в їхніх лицях; до церкви вони наближаються поважно. Жінки похилого віку, в білих довгих свитках, з намітками на голові, ідуть скромно, подаючи собою приклад дітям і внукам.

Після обідні піднімається радісний шум і говір. В стороні стоїть висока тичка, яка знизу догори прикрашена зеленим гіллям і квітами; біля тої тички насаджені в коло кленові, липові та березові деревця. Сюди сходяться веселі гурти молоді, чути пісні й починаються хороводи. Веселощі продовжуються до темної нічки».

У день П'ятдесятниці ходили хресним ходом до криниць і кропили їх свяченою водою. На зворотному шляху священик обходив усе село й теж кропив усі будівлі, що були в господарстві, хто того бажав. Таке посвячення було пов'язане з віруваннями селян в існування русалок.

(Див. ДУХІВ ДЕНЬ, КЛЕЧАННЯ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, КРИНИЦЯ, РУСАЛКИ, ПОЯС).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.64. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.ІІ, с.155-158. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.531. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.160. А.Терещенко, «Быт русского народа», ч. IV. В.Скуратівський, «Дідух», с.142.

Р

РАДА (Радиця) — персонаж слов'янського фольклору. Про Раду співається у колядках про створення світу: «Нова Рада стала, яка не бувала, над землею Зоря ясна на весь світ засіяла». У народі Різдво ще йменується Радою, а Проводи — Радуницею.
(Див. РАДУНИЦЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 1-2. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.536. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.80, 116.

РАДУНИЦЯ, Радовниця, Родониця — масове поминання померлих після Великодня. На Святому тижні у Великий четвер «кликання мертвих» супроводжувалося загальним запалюванням вогнищ. А у 12-й день після цього на Фоминому тижні у вівторок справлялася Радуниця. Тоді покійників поминають добрим словом живі свояки, а ті радуються. Був звичай приносити на могилки їжу та питво; відливши частину вина з чарки на могилу, говорили про добродійства покійника, а решту допивали самі: «Їжте, пийте, споживайте і нас, грішних, споминайте». Жінка в цей час жалібним голосом перераховувала добрі вчинки прародителів та прохала їхнього заступництва. Спільна тризна переходила у веселі забави, а найчастіше — у пісні та хороводи, бо покійники тоді теж «радуняться». Це свято згадується у давніх літописах, зокрема у Стоглаві (1551 р.) засуджуються ті, хто по «Велице дни», тобто після Великодня, *оклички на Радуниці творять* і *в'юнець*. В'юнцем у деяких місцевостях називалася субота на Святому тижні. Б.Рибаков вважає, що слово «Родониця» пов'язане з верховним богом Родом.
(Див. ПРОВОДИ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ТРИЗНА, РАДА, РОД, ФОМИН ТИЖДЕНЬ).

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.239. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.352. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.9-20. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.535. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.236. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.6; т.3, с.389, 391. И.Сахаров, «Сказания...», с.342. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.108-112. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.54-57. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.80, 116. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.65. В.Сапіга, «Радуниця», с.270. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.94-98.

РАЙ — 1) місце перебування перших людей — Адама і Єви; 2) блаженна, вічнозелена сонячна й тепла країна, у якій мешкають праведні душі померлих; потойбічний невидимий світ, уявлення про який утверджує віру в невмирущість. Ця країна далеко-далеко на сході — там, де вирій, куди дорога дуже далека й тяжка і, щоб полегшити покійнику туди шлях, треба його належно вирядити. Володимир Мономах у «Повчанні» пише «про птахів перелітних, які навесні «из ирья [раю] идут». Там завжди спокій, цвітуть луки, по яких течуть річки з медом й молочними берегами, райських плодів там завжди повно, і покійники там постійно бенкетують.

На відміну від пекла, описові раю в есхатологічних легендах приділяється менше уваги. Мав рацію М.Сумцов, зауважуючи, що «у змалюванні раю і райського блаженства народна фантазія не виявила тієї сили і зображувальності, що в змалюванні пекла і пекельних мук».

У карпатських легендах домінує мотив раю як саду: «Трава рясна та висока. Навкруг доріжки й стежки. Вишневий сад, а вишні кучеряві-кучеряві». Маємо також мотив змалювання раю як хати-саду: «У тій хаті був зелений столик, а на нім був полумисок, в полумиску було шось таке пахнюще, шо на цім світі,

Гріхопадіння Адама і Єви. Худ. І. Філарет. XVII ст.

певне, такого нема. Так пахло, гейби цвіт з садовини, єк сонце на него по дощи загріє».

Літ.: Колядки та щедрівки, с.60, 91. Повесть временных лет, ч.1, с.156. Труды этнографическо-статистической экспедиции.., т. I. — XXX, с.195. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.64, 73-74. СУМ за ред. Б.Грінченка, т.IV, с.4. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.198. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.224, 267. Г.Булашев, «Український народ...», с.96-106. М.Сумцов, «Очерки истории...», с.135. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.300. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.541. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.93-94; т.2, с.70-74, 78, 152-153 та ін.; т.3, с.117-118, 128-141 та ін. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.26. В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.77. С.Аверинцев, «Рай», с.363-366. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 66, 81, 94, 150 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.25-28, 56, 58, 60 та ін. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази укр. Карпат», с.58-59. В.Скуратівський, «Русалії», с.295-298.

РАНОК — час, відколи стає Сонце, і до полудня. Весна вважалася ранком нового господарського року, подібно до Зорі, що виводить ясне Сонце з темного царства ночі. Навесні богиня Зоря проганяє зимові сутінки, темні льодові хмари. Тільки викупавшись у ранковій росі, Сонце повертає втрачений блиск і сходить на небо у своїй неповторній величі.

(Див. ЗОРЯ, РОСА).

Літ.: СУМ за ред. Б. Грінченка, т. IV, с.6. І.Крип'якевич, «Побут», с.30. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.92-93. В.Шаян, «Богиня Світання», с.337-366.

РАРОГ — вогненний дух, генетично пов'язаний зі стародавніми Сварогом і Рахом (Страх-Рах замовлянь, втілення вогненного вітру — суховію). Уявлявся у вигляді хижака-птаха або дракона з блискучим тілом і сяйвом, що виривається з рота. За переказами, Рарог з'явився на світ з яйця, яке дев'ять днів і ночей висиджував чоловік на печі.

Хоча це божество було відоме своєю дратівливістю, однак предки вважали його корисним і вірили, що воно приносить везіння в іграх. Тому Рарог став покровителем гри на гроші. Дуже малий ріст цього божка, якого можна було покласти у кишеню або гаманець, поставив його у тісний зв'язок з грошима. Загадковий напис на давніх монетах (*рарах*), можливо, близький до імені Рарог.

(Див. СВАРОГ, СВАРОЖИЧ, СТРАХ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1098. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.51. В.Иванов, В.Топоров, «Рарог», с.465. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.110-111. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.162. О.Потапенко, «Піч», с.93.

РИБА — протиставляється птахам, які належать до верхнього царства, тваринам — середнього, і знаменує нижній ступінь космічного царства. Функції риб-деміургів проявляються у двох варіантах — активному, коли риба приносить із дна первісного океану мул, з якого твориться земля, і пасивному, коли риба (кит, три кити, дельфін і т. ін.) є опорою Землі. Відомі легенди, коли при необачному русі риба-опора, плаваючи по океану, викликає землетрус або, коли

опускає голову, настає паводок. У міфах, де Світовий океан заступає Всесвіт, Сонце об'їжджає землю вгорі на сонячному човні, а внизу — на рибині.

Риба символізує не тільки плодючість, багатство, сексуальну силу, мудрість, але й жадібність, байдужість, дурість. У казках діють не лише безіменні риби або риба-чудо (Чудо-Юдо), а й щука, карась, окунь та ін.

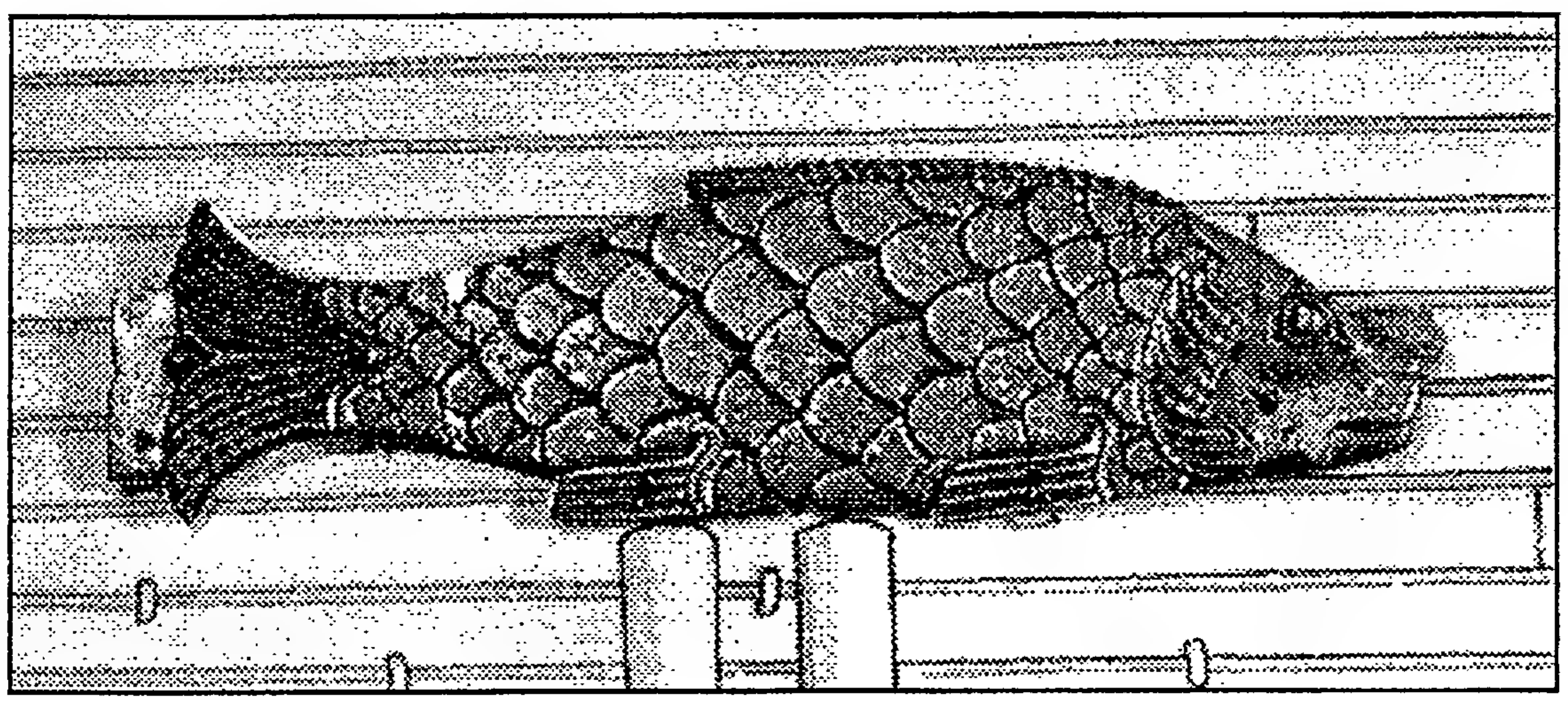

Бронзова прикраса щита ранньоскіфської доби. Дніпропетрівщина

На святвечірньому столі риба має ритуальне значення і є символом Місяця. Культ риби близький до культу змії, яка є теж символом Місяця. У стародавніх колядках риба серед космічних вод моря або Дунаю, як і Місяць, що плаває на небі, манлива та невловима; і риба, і Місяць сприяють людям. Сокіл з райського дерева, далекозорий приятель господаря, побачивши рибу на далекому морі, ловить її та приносить на Святу вечерю:

Весь двір на горі,
Явор на дворі.
На тім яворі
Сив сокіл седить.
На море гледить.
Зобачив рибу чечуру:
Ой рибо, рибо, чечуро,
Побратаймося, посватаймося...

Коли не можна було дістати на Свят-вечір живу рибу, то брали засушену, оселедці і т. п., аби тільки не лишитися без цієї чародійної та одухотвореної страви.

Деякі види риб наділялися особливим значенням. *Форель* асоціюється зі священними водами і джерелами, символізує передбачення, мудрість і пізнання інших світів. *Лосось* — фалічний символ, який означає плодючість. *Щука* сприймається як нечиста істота. У народі є прикмета, що коли вона вдарить хвостом перед рибалкою, то він невдовзі помре. Відомі перекази про водяника, який перевтілюється страшною щукою. У неї телячі очі, вона стрибає на спину рибалці, а потім зникає у вигляді чорної хмари. У народі вважають, що у черепі щуки відображено знаряддя, якими мучили Христа: хрест, на якому Він був розіп'ятий, спис, яким був пронизаний, та ін. Українці використовували хрестоподібну кістку щуки у бджолярській магії: клали її під освячену паску, потім розтирали кістку на порох і, змішавши з медом, годували навесні бджіл. Зуби щуки носили при собі, щоб не вкусила змія, голова щуки слугувала оберегом худобі. Також ворожили по нутрощах щуки: велика ікра провіщала врожай. *Короп* вважався рибою, присвяченою св. Миколі, і був ритуальною стравою у Миколин день (6/19 грудня). *Лящ* і *язь* вважаються розумними рибами. У них є цар, який оберігає своїх підданих і виводить їх із неводів. *Плотву*, згідно з лікарським порадником, не можна їсти людині, хворій на пропасницю. За повір'ям, чотири освячені голови *оселедців*, покладені під кути в овині, оберігають зерно від мишей. У казці про мужика, який взяв за дружину дочку чорта, вона, рятуючись від переслідування батька, перетворює чоловіка на море, а сама стає *йоржем*. Злих і непокірних людей у народі називають йоржами. Про тих, хто втопився, кажуть: «пішов у йоржову слободу». Про *камбалу* відома така легенда: дізнавшись, що риби вибрали собі королем оселедця, вона так скривила рота, що він назавжди у неї кривим і залишився. Дві чорні плями на зябрах *тріски* — сліди апостола Петра: він взяв її двома пальцями, коли виймав із рота цієї рибини монету. Українці-русини показують цю «рибу з грошом» на зоряному небі.

(Див. ДЕМІУРГИ, ЧУДО-ЮДО, ВОДЯНИК, МІСЯЦЬ, ПОТОП).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.175. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.3. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.74. В.Пропп, «Русская сказка», с.202. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.145-156. Г.Булашев, «Український народ...», с.269-270, 374-376. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1100. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.79-84, 211. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.454. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.94, 103, 116. И.Мещанинов, «Каменные статуи рыб...» В.Топоров, «Рыба», с.391-393. А.Голан, «Миф и символ», с.176-177. А.Гура, «Символика животных...», с.9, 19-21, 746-758 та ін.; «Рыбы», с.339-342. В.Евсюков, «Мифы о Вселенной», с.59, 74. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.81. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.183, 350.

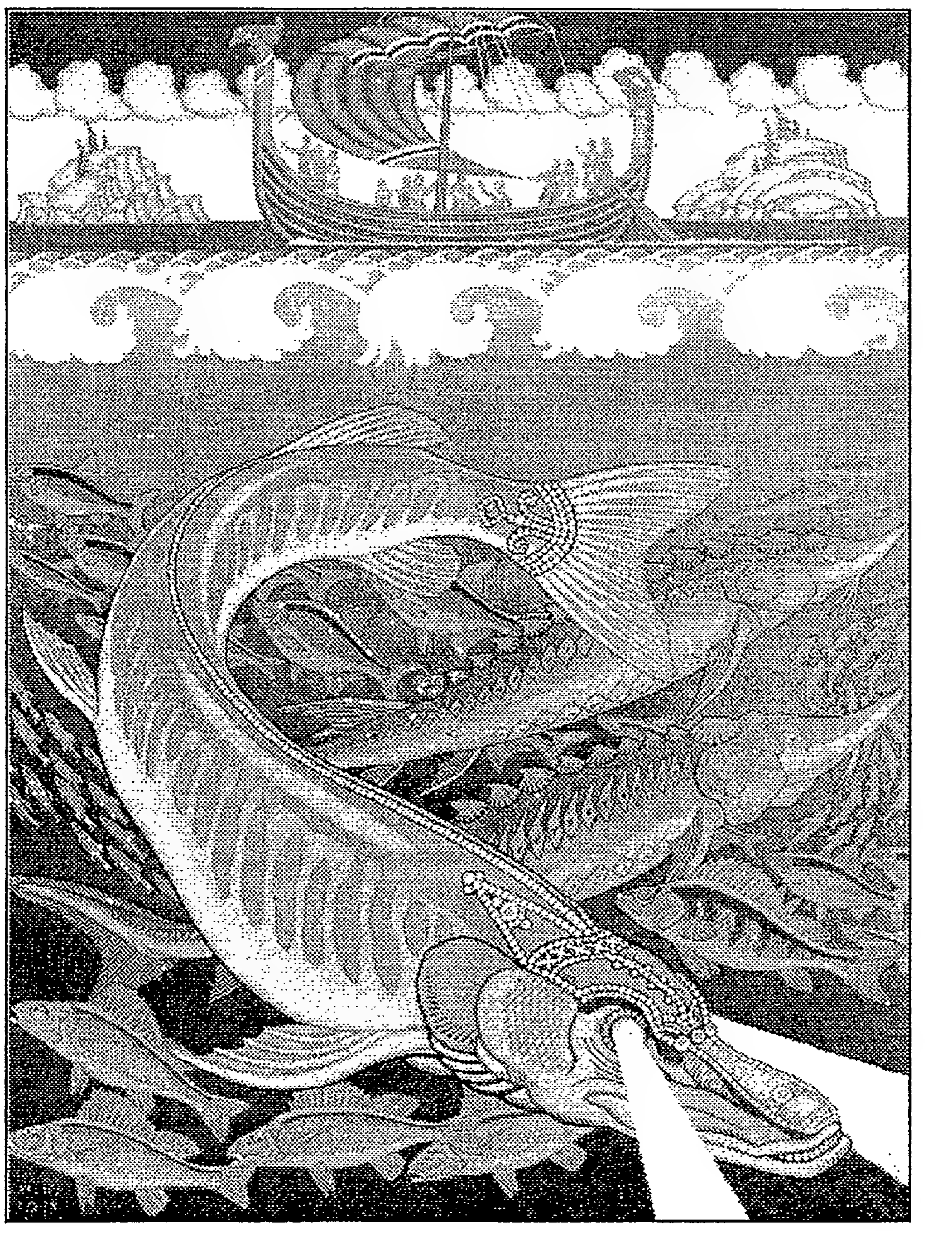

Підводне царство. Худ. І. Білібін. 1928

РИНДЗІВКИ — ті ж колядки, з однією лише різницею — великоднім приспівом. Тут обов'язковий великодній мотив — мова йде про писанки:

Тобі, Касюнейко, красная пісня,
А нам писаночок сто тридцять шість,
Тобі, Касюнейко, риндзівка,
А нам писаночок ціла кобілка,
Поза дебри, поза студинець,
Винеси, Красюню, писанок горнець,
Як не з горців, то з кобівков,
Щоб бись не сиділа трийцять літ дівков.

Риндзюванням називається ритуальне подавання дівчатами писанок хлопцям. Кожна дівчина заздалегідь готувалася до приходу риндзівників, заготовляючи багато писанок, які дарувала не кожному окремо, а всім разом в один кошик.

Традиційно риндзівки належать до обрядових пісень весняного циклу. Проте побутують і зимові риндзівки. Так, у Яворові та в деяких інших місцевостях хлопці риндзують дівчатам на Коляду та під Новий рік.

Дослідники вважають, що риндзювання є пізнішим і вужчим за значенням обрядом порівняно з волочебництвом. Його специфіка — те, що об'єктом величальних дійств є лише дівчата, тоді як у волочебних піснях, як і в колядках, — це господар і господиня, а також інші члени сім'ї.

(Див. ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ, КОЛЯДКИ, КОЛЯДА, НОВИЙ РІК, ВОЛОЧИЛЬНЕ).

Літ.: В.Гнатюк, «Гаївки», т. 12, с.8, 11, 228. Є.Луньо, «Риндзівки»,с.47. В.Топоров,«Яйцо мировос», т.2, с. 681.

РІВНОДЕННЯ — час, коли довгота дня зрівнюється з довготою ночі. Тобто день, який почав зростати від Різдва, збільшуючись щодня на кілька хвилин, стає рівним 12 годинам. Наступний день становитиме уже 12 годин 1 хвилину, а ніч — 11 годин 59 хвилин. У природі існує осіннє (23 вересня) та весняне (21 березня) рівнодення.

У стародавні часи був добре відомий сонячний Зодіак з його 12 сузір'ями. Сузір'я, у якому жерці визначали весняне рівнодення, ставало головним божеством на довгу добу. В III тис. до н.е. головним божеством багатьох народів було сузір'я небесного Тельця-Тура. Весняне рівнодення в зодіакальному сузір'ї Волоса-Тельця визначалося з 4400 по 1720 р. до н.е. Україна успадкувала від індоєвропейської цивілізації знак верховного божества Бика (Тельця). Це сузір'я (сучасна назва — Плеяди) має народні назви: Тур, Волос, Волосожар, Стожари, Квочка, Квочка з курчатами, Курочка, Баби, Баби-звізди. Дві тисячі років тому весняне рівнодення припадало на сузір'я Арея (сучасна назва Овен; народні назви — Варан, Баран, Скоп), але вже з 20 р. н. е. перемістилося в сузір'я Риб (народні назви — Рибалка, Русалка, Цвітана), де перебуває й донині. Таким чином, приблизно через кожні дві тисячі років «точка весни» переходить на наступне сузір'я, яке раніше вважалося другорядним божеством. Відтак воно ставало головним і починало відігравати провідну роль в астральній міфології. Сузір'я й окремі зірки мали назви земних тварин, а ці тварини часто вважалися предками народу. Тепер Земля входить в епоху Водолія (народні назви — Мокоша, Мокош, Водник, Водяник, Янгол). За 25 870 років точка весни переходить через усі сузір'я і починає нове коло.

Сонце осіннього рівнодення у давніх українців зображалося у вигляді старця, який мав чотири обличчя й звався Святовит або Світовид. Свята осіннього рівнодення не було із зрозумілих причин: рівновага сил між світлом і темрявою починає схилятися в бік темряви, день починає меншати. Це час смерті — в'янення, час, коли вогонь переноситься в сімейне вогнище, коли від землі беруть силу, качаючись по полю, коли не люди ховають мару, а мара, дивись, і поховає Сонце. Тоді люди виявляються наодинці зі своїми небіжчиками (осінні поминання відбувалися вдома уночі). Восени укладалися всі угоди, зміцнювалися соціальні зв'язки.

Весняне рівнодення — теж драматичний, але оптимістичний момент. Всесвіт починає прагнути до поєднання сил Древа із силами Вогню. Настає бажана рівновага, і Сонце простує до перемоги. Вогонь виноситься з сімейних вогнищ на узвишшя, назустріч Сонцю. У першу неділю весняного рівнодення святкували Великдень.

Цей великий закон колообігу й відродження життя у природі добре знали наші предки. Його уособленням було Сонце, відзначене сімома знаками Зодіаку. Сонце змінювало образ і зміст у кожному знакові. Це породило богів рівнодення і сонцестояння. Сонцем весняного рівнодення був бог молодості та мужності Ярило.

(Див. ЗОДІАК, ВОГНИЩЕ, АРЕЙ, ВЕЛЕС, ЯРИЛО, СОНЦЕСТОЯННЯ, СВІТОВИД).

Літ.: М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.309. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.54. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.40. В.Цыбульский, «Календари и хронология...», с.6.

РІГ — символ достатку. У міфології та фольклорі багатьох народів коза (козел) виступає символом родючості й життєвої сили. Ось одна з українських новорічних пісень:

Ой пішла коза за круті гори,
Принесла — тільки одні роги.
А в однім ріжку пивця варила,
А в другім — гості садила...

Волячий ріг — символ продовження роду. Удари ним об двері, за давніми уявленнями, приносили людям добробут й життєву силу. Волячий ріг у новорічному дійстві наповнювали горохом. Ця культура часто виступає у значенні аграрного і любовно-еротичного символу.

Відомі легенди про вужа з золотими рогами, які, за народними віруваннями, можуть принести щастя. Золота шишка на голові змія — чарівна ознака духа поля. На Поліссі розповідають: «Є такі вужі, що вже сім років живуть. Кажуть, що через сім років у нього вушка зростаються докупи. І на голові стають, як корона. Коли він повзе по траві, то вона так блистить, що, здається, ніби горить. А те вушко так сяє, так сяє... Ніби золото».

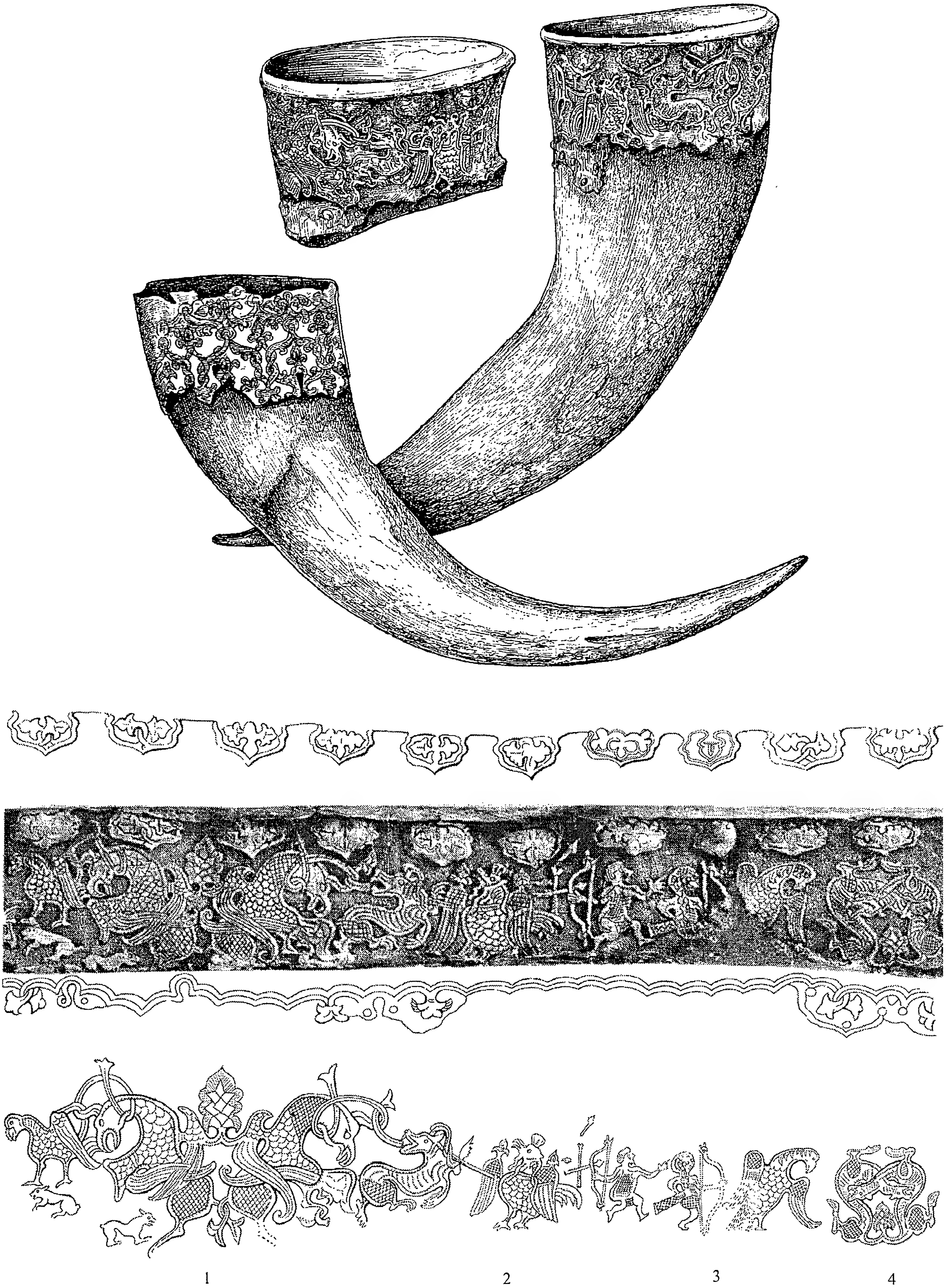

Ритони з турячого рогу із кургану Чорна Могила, X ст. Загальний вигляд і прорисовка зображень: 1 — казковий сюжет: пошуки Кощієвої смерті; 2 — символ перемоги: півень, що співає; 3 — билинний сюжет: смерть Кощія; 4 — символ протиборства: вовки, що гризуться

Показовою у цьому сенсі є чоловіча фігура V ст. до н. е. з рогом, знайдена О.Шапошніковою у с.Ново-Василівка Миколаївської обл. А ось як пише Б.Рибаков про іншу знахідку: «Найбільш тріумфальним зображенням жінки слід вважати зображення на рельєфі з Лосселя. На окремих великих каменях первісного скульптора висічені три жіночі фігури і одна чоловіча. Всі три жінки виконані як мініатюрні статуетки, з підкресленими ознаками народжувальної сили; одна з них (центр композиції?) тримає ліву руку на своїй неосяжній утробі, а в правій руці урочисто піднімає ріг-ритон, який наповнювався в реальнім житті, як вважають, звіриною кров'ю. Роги і черепи тварин були в палеоліті єдиним видом посудини. Священний козячий ріг, увіковічнений лоссельським рельєфом, можна вважати родоначальником безконечного ряду ритуальних «рогів достатку» всіх часів і народів. Античний міф про Амалтею — священну козу, яка вигодувала Зевса, говорить про те, що ріг цієї кози мав властивості благодійствувати його власнику, був для нього саме рогом достатку. Міф зберіг якісь відлуння далекої палеолетичної давнини. Ріг достатку був атрибутом Геї і Тіхе (Долі). Роги турів на скіфських надгробках, у слов'янських язичницьких богів, роги турів із кургану «Чорної Могили» так само, як і роги-ритони на сучасному грузинському весіллі, — все це ланки одного тисячолітнього ланцюга, починаючи від рога в руці палеолітичної Афродіти, якому без всяких сумнівів тоді надавався чаклунський, заклинальний зміст, інакше він не був би зображений на рельєфі з такою підкресленою поважністю». Далі Б.Рибаков пише: «У класичній міфології богинями, які сприяли людській долі, були грецька Тіхе і римська Фортуна. Атрибутом обох богинь був ріг достатку, який пов'язував абстрактне розуміння щасливої долі з конкретним розумінням багатства. Такою, виходячи з усього, була слов'янська Мокоша. У Володимировому пантеоні, створеному для войовничого дружинного середовища, богиня достатку опинилася на останньому місці, але на більш ранньому Збруцькому ідолі, з його складною теологічною композицією, богиня з рогом достатку в руці виконана на головній, лицевій грані ідола, а озброєний Перун відтиснений на бокову грань від лівої руки богині з рогом, яку ми з повним переконанням можемо назвати Мокошею».

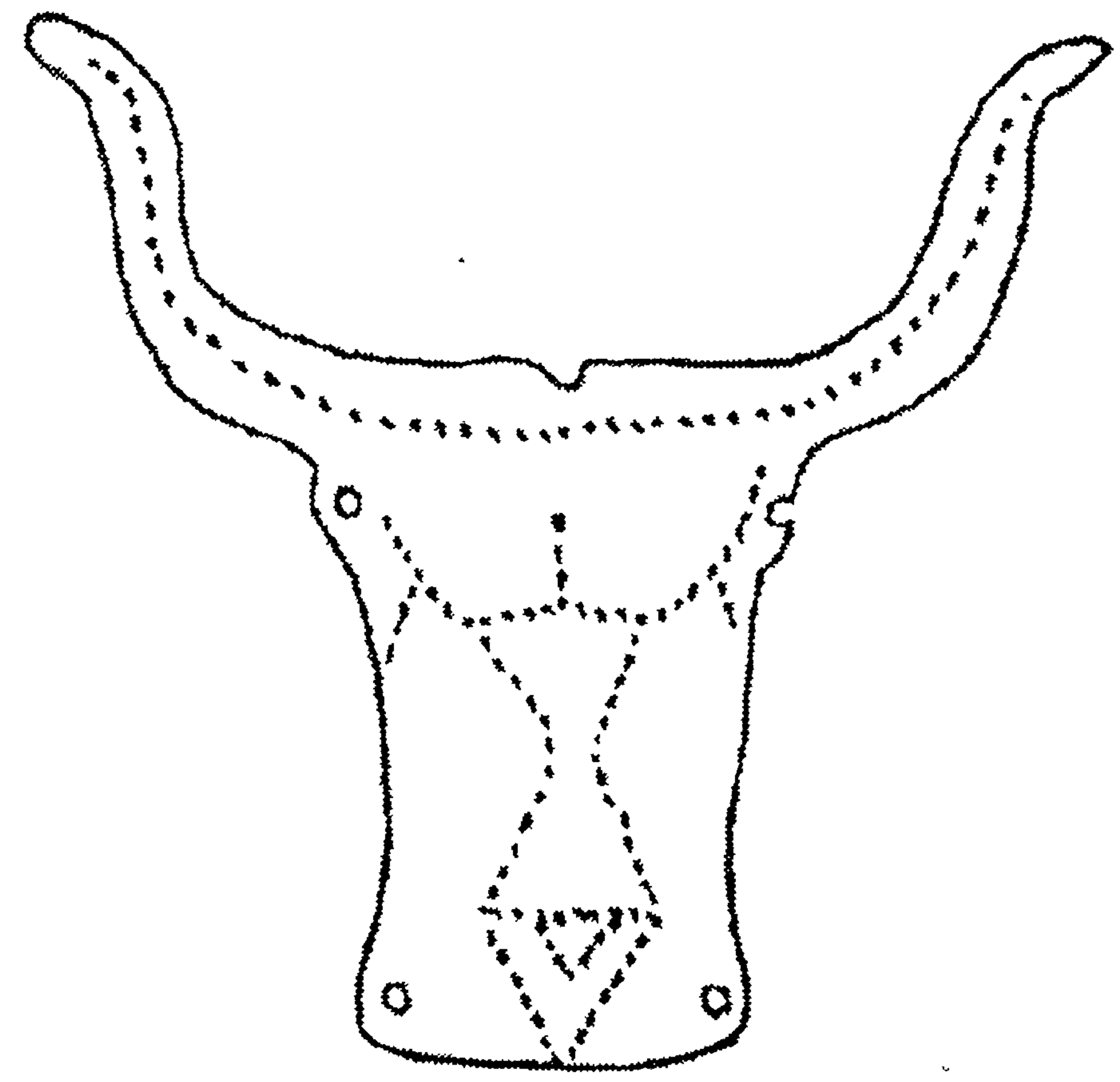

Пунктирне зображення Великої Богині-Матері. Неоліт

Роги — дуже поширений сюжет у трипільській образотворчості. Про це свідчать численні роги-наліпи на посуді, ручки ложок і черпаків у вигляді рогів. На річці Рось знайдена глиняна модель храму, прикрашена бичачими рогами. Кістяна пластинка, що має вигляд бичачої чи коров'ячої голови, містить пунктирне зображення Богині-Матері з рогами. Роги зображено й на спинках кріселець, де сидить Богиня-Мати. Трипільці закопували під долівками черепи биків або корів з рогами чи просто тримали їх у хаті на почесному місці. Весільний коровай теж рогатий, що засвідчують і сучасні пісні.

(Див. ДОЛЯ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ВЕЛИКА БОГИНЯ, МОКОША, ФОРТУНА, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, КОРОВАЙ, ДУХ ПОЛЯ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Баран. Бик, Тур. Коза. Вуж, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Горох).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.349. В.Милорадович, «Житье-бытье...», с.395. Б.Кравців, «Мітологія...». М.Голубець, «Мистецтво», 462. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.164, 192, 350. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.112, 386; «Язычество древней Руси», с.67, 330. П.Толочко та ін., «Давня історія України», с.102. А.Голан, «Миф и символ», с.36-47, 168. М.Мандибура, «Полонинское господарство Гуцульщини...». С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.36. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.23. А.Гура, «Символика животных...», с.33, 46, 48, 51, 86, 88 та ін. В.Давидюк, «Вуж у народних віруваннях...», с.117. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.59, 212-213; «Растительная символика...», с.149-151.

РІЗДВО — у давнину свято на честь могутнього бога Рода — творця Всесвіту. Від прадавніх часів так стало називатися велике свято різдва світла, яке за 12 священних ночей творення Всесвіту (25 грудня — 6 січня), кожна з яких тривала 1000 років, подарувала нам богиня всього сущого Лада. Тоді народилися життя і весь земний світ: золоте Сонце на Святий вечір, ясен Місяць на Щедрий вечір та богиня кришталевої води Дана на Водохрещу. Тому на честь творця Всесвіту готували 12 священних страв, які є жертвою 12-ти сузір'ям Зодіаку, бо приготовлені від їхнього Живого вогню.

Свято Різдва Христового було запроваджене у 30-х роках II ст. в Александрії. Давні римляни урочисто вшановували тоді народження небесного світила в день зимового сонцестояння. Щоб протидіяти цьому давньому звичаю, християнський Рим на місце Сонця-бога поставив свято Сонця-Богочоловіка. Від 354 р. Католицька Церква називає Ісуса Христа Сонцем правди, Сонцем справедливості. У Православній Церкві прихильниками свята Різдва Христового 25 грудня стали святі Василій Великий, Іоанн Златоуст. Нині Православна Церква відзначає це свято за юліанським календарем, тобто 7 січня.

(Див. РОД, СВЯТИЙ ВЕЧІР, МІСЯЦЬ, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, ЛАДА, ДАНА, ВОДОХРЕЩА, ЗОДІАК).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.43-45. Золотослов №1-11.

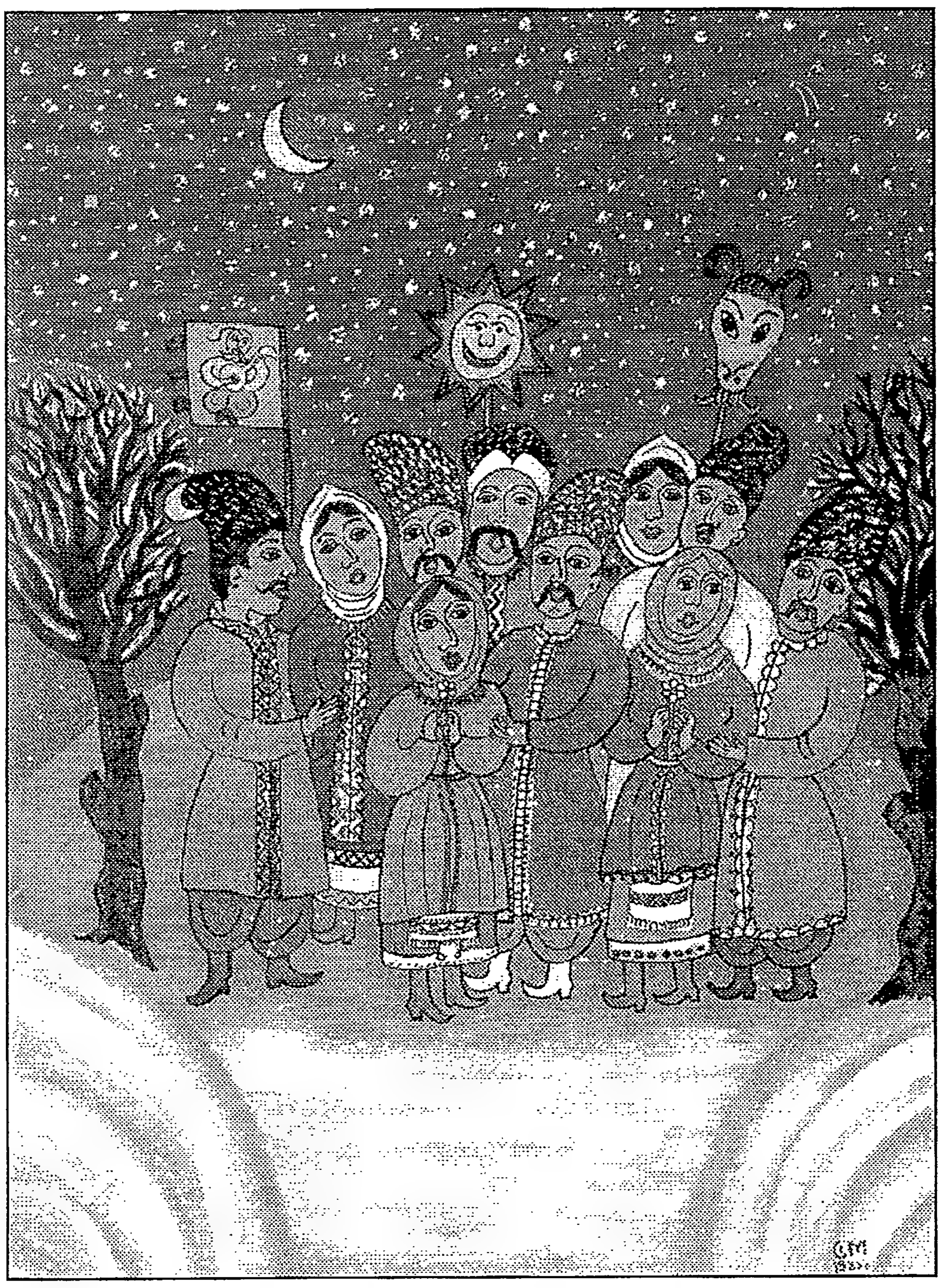

Радуйся, земле!
Живопис на склі І.Сколоздри. 1988

48-53. З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.75. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.22. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.57. К. Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.54, 236-250, 255-272. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.45-46. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.236. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.137-138, 184. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.262-266. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.9-20. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.17-45. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.554. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.161, 368-369. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.16-36. Д.Зеленин,«Восточнославянская этнография», с.400-403. В.Шаян, «Постать «Берези»...», с.380-428. І.Сеньків, «Різдво в народних віруваннях і обрядах гуцулів», с.60-69. А.Гура, «Символика животных...», с.54, 59, 70, 71, 73 та ін. О.Шокало, «Свято зими...», с.290-292. А.Немеровский, А.Харсекин, «Этруски», с.123. Э.Шюрс, «Великие посвященные», с.39. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.396-402, 713.

РІЧКА — об'єкт ушанування і місце проведення багатьох обрядів. Ще Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав, що анти і склавіни вшановують «і ріки, і німф, і деякі інші божества і приносять їм жертви». Лев Диякон (X ст.) згадує про те, що воїни «задушили декількох немовлят і півнів, топлячи їх у водах Істру», тобто Дунаю. Про обожнювання річок свідчить слов'янська вставка у перекладі «Слова» Григорія Богослова (XI ст.); серед язичницьких повір'їв тут згадується і таке: «ов реку богыню нарицаеть и зверь, живущь в неи, яко бога нарицая, требу творить».

Архаїчний характер мають ритуали пускання по воді різних предметів (вінків на Купала) і «годування» річок. Відомі перекази про сперечання річок між собою: Дніпра і Десни, Волги і Вазузи, Дону і Шата. У «Слові о полку Ігоревім» люди звертаються до річок як до живих істот, які можуть бути і милостивими (Донець і Дніпро Славутич), і ворожими (Каяла, Немига, Стугна). У казках, билинах і духовних віршах у річці, морі або біля них живуть змії або дракони, з якими вступають у

Різдво Христове. Село Колодрібка, Тернопільщина. XIX ст.

боротьбу Іван Царевич, Кирило Кожум'яка та інші богатирі.

Річка — заразом і поетичний образ. Вона осмислюється як дорога в інший світ, який знаходиться на другому березі або на острові посеред моря, у яке впадає річка. Вона символізує також течію часу, вічність і забуття. Казали, що померле немовля три дні тужить за матір'ю, а потім ангели несуть його «на забутню річку» і дають там напитися води, після чого дитина забуває про матір. За повір'ям, цей світ віддалений від іншого Забудь-річкою: перейшовши через неї на 40-й день після смерті, людина забуває про все, що з нею було на землі.

Річка пов'язана з ідеєю долі, смерті, страху перед потаємним, з природним відчуттям холоду і темноти, емоційними переживаннями втрати, розлучення, чекання. У народній ліриці дівчина з горя іде до річки і плаче, сидячи на березі, а її сльози течуть у воду або уподібнюються течії річки. У казках і замовляннях у потойбічному світі течуть молочні ріки, причому це молоко, можливо, і призначене для померлих немовлят. (Див. ЖЕРТВА, ВОГНЕННА РІЧКА, ВОЛХВИ, МОРЕ, ДУНАЙ, МІСТ, ІВАН ЦАРЕВИЧ, КИРИЛО КОЖУМ'ЯКА).

Літ.: Українські перекази, с.61-62. Повесть временных лет, ч.1, с.120. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.565. А.Топорков, «Река», с.332-334. А.Архипов, «Об одном древнем названии Киева», с.224-240. Б.Успенский, «Филологические разыскания...». И.Клейн, «Донецк и Стикс», с.64-69. Д.Мачинский, «Дунай» русского фольклора...», с.110-171. А.Гура, «Символика животных...», с.45, 53, 58, 61, 64 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.56, 64, 145, 149, 234 та ін. Г.Мальцев, «Традиционные формулы...», с.94-104. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.272-273.

РОД (Рожай, Рід) — творець Всесвіту, бог Життя, Долі, володар Вирію, батько Білобога і Чорнобога, опікун Дерева життя. Має здатність перевтілюватися в сокола. Академік Б.Рибаков, посилаючись на О.Гільфердінга, вважає, що «єдиним Богом у небесах» для східних слов'ян був Род. За народними віруваннями, Род кидає на землю «груди» (росу, дощ) — тому й народжуються діти. Земля-Мати — то дружина Рода, якій він надає життєдайності. Свято Рода відзначалося у перший день Різдва. У пошану йому приносили в жертву найвеличніший дар земних плодів — хліб-коровай. То велика вдячність богові та ще більше зобов'язання перед ним. До зустрічі з Родом на Свят-вечір люди готувалися за 12 днів наперед. Дід-Ладо на цьому святі — найстарший опікун родини, а Господь-Род — почесний гість для всіх родичів. Число дев'ять освячене Родом. Ось чому жінка-мати виношує дитину дев'ять місяців. Великого Рода вшановували також у тріаді свят бога врожаю Спаса, котрий є земним утіленням раю. Могутній Род у давнину зображався чотириликим у вигляді фалічного ідола, що є символом творчої чоловічої сили. Збруцька статуя, знайдена на Тернопільщині у 1848 р., яскраво це підтверджує.

Слово *род* у стародавніх пам'ятках означає родичів і нащадків, земляків і цілий народ, який утворюється внаслідок *народження*. На це вказують слова *родити, родитель, родильниця, рідний, родич* та багато інших. Культ єдиного чоловічого божества — Рода — виник не раніше II тис. до н. е., панував досить довго і продовжував існувати в Київській Русі, незважаючи на введений Володимиром культ Перуна, а потім і Христа. Його відповідником був землеробський культ Сварога — бога неба, володаря всього живого. У стародавній пісні, яку виконували у весільному обряді, майже немає нашарувань пізніших часів:

Голова Збруцького Світовида-Рода. IX ст.

...Ой, Роде, Роде, багатий,
Подаруй товарець рогатий...
Ви дайте, таточку, волики,
А ви, матінко, корови,
А ви, сестрички, ягнички...
Бо наш рід великий,
Щоб було чим обділити...

Автор «Слова святого Григорія» (XII ст.) писав: «треби кладуть... Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду і рожаницям... Почали греки ставити трапезу Роду і рожаницям, також римляни, навіть і до словен дійшло. Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирям і берегиням». Рода часто згадували церковні проповідники християнства, що вели запеклу боротьбу з культом життєдайного божества, якому населення Русі поклонялось і приносило жертви («а ще Роду і Рожаницям крають хліби, і сири, і мед»). Характерним є те, що церковні письменники XI—XIII ст. порівнюють Рода зі своїм верховним божеством, Богом-Отцем Саваофом (звичайно, на користь останнього): «Род, седя на воздусе мечеть на землю груды и в том рождаются дети... всем бо есть творец Бог, а не Род!»

Підсумовуючи дослідження істориків, Б.Рибаков робить такі висновки:

Род — творець Всесвіту.

Род вдихає життя в людей.

Род — бог неба і дощу.

Род пов'язаний з земною водою («родники», «родища»).

Род пов'язаний з вогнем.

Род пов'язаний з підземним пеклом («родьство огненное»).

Род пов'язаний з червоним кольором («рдяний», «родрий»).

Род пов'язаний з шаровою блискавкою («родіа»).

З ім'ям Рода пов'язується й назва стародавнього міста Родня, яке в VII—VIII ст. було культовим племінним центром всемогутнього божества. Це місце вважається найдавнішим у вшануванні Рода серед слов'янства. Та з плином часу, з приходом на Русь багатобожжя, а також в епоху двовір'я Род став покровителем сім'ї, родини і духом-привидом, про що залишилися згадки у давніх пам'ятках літератури. Символом цього божества родючості і снаги був бик. (Див. ПЕРУН, БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, СОКІЛ-РОД, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, СВАРОГ, РОЖАНИЦІ, РІЗДВО, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дев'ять. Дванадцять).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 20, 28. Велесова книга, 15а. Історія релігії в Україні, т.1, с.326-327. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.45, 79. Б.Кравців, «Мітологія...». М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.266. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.40-45; кн.2, т. IV с.467. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.81, 87, 228, 240-255, 262 та ін. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.552. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.159-160, 183, 192-193, 206-207. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.I, с.153, 168-169; т.II, с.38, 42-43, 60, 97-98. И.Срезневский, «Материалы...», т.III, ст.139; «Рожаницы у славян...» А.Гильфердинг, «История балтийских славян», с.160. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.36, 138. Е.Аничков, «Язычество и древняя Русь», с.69-75. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.15, 20, 23-24, 438-470, 604; «Язычество древней Руси», с.246-247, 423, 462-463, 474, 763; «Святовит-Род», с.390-394. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.291. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.148, 149, 180, 181. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.18-19, 33-34, 76. О.Смирнов, «Древнерусский духовник», с.46, 331. П.Ефименко, «О Яриле...». Е.Кагаров, «Религия древних славян», с.16. Л.Седов, «Рождение», с.385-386. О.Трубачев, «История славянских терминов...», с. 152-153. В.Комарович, «Культ рода и земли...». Л.Клейн, «Памяти языческого бога Рода». В.Иванов, В.Топоров, «Род», с.469.

РОДІОН КРИГОЛОМ — день 21 квітня. Тоді ходили на річку дивитися, як скресає крига. Кидали у воду торішні трави. Прикмета: який день, таке й літо. Ясний день — і літо гарне, непогожий — і літо хмурніше. Вважалося, що цього дня Сонце зустрічається з Місяцем.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.41.

РОЖАНИЦІ (роджаниці, родиці, планіди) — богині дітонародження, жіночої долі, а заразом і долі новонародженої дитини. За віруваннями, вони оберігають кожну матір та її немовля від нечистої сили як удень, так і вночі, аж поки дитину не похрестять. Коли народжувалася дитина, як жертву цим богиням у давнину справляли рожаничний бенкет. Покровителькою рожаниць вважали богиню родючості й плодючості Діванну. Вона й богиня жіночої снаги. Спочатку рожаниць було дві, згодом три, пізніше стало сім, що відповідало дням тижня. Свято Рода і рожаниць відзначалося у тріаді свят бога урожаю Спаса.

Образи Рода і рожаниць пов'язані з символікою зоряного неба. Доля асоціювалася з зіркою кожної людини; цей зв'язок відобразився у ворожінні по зірках, яке називалося «родопочитанням» («и по звездам смотрити и строити рожение и бытие человеческое» у Йосифа Волоцького, XV ст.). «Род» означало «доля», «призначення». Однак семантика зірок не зводиться до долі й смерті, до культу предків: у колядках образи зірок зіставлені з дітьми, зерном, урожаєм, достатком.

У стародавні часи культ Великої Богині склався раніше від культу Перуна та інших богів. Корені його сягають так званих палеолітичних «венер», різьблених з каменю, дерева, кістки або ліплених із глини. Дітонародження, за первісними уявленнями, вважалося лише жіночою справою. Причетність мужчини до цього таємничого акту ще не усвідомлювалася. Це сталося лише в епоху землеробства.

Особливо багато жіночих статуеток належить трипільській культурі (V—III тис. до н. е.). Вони невеличкі, виготовлені із глини, замішаної на муці або зернах пшениці. Це зовсім не дебелі матрони епохи палеоліту, а стрункі діви з легкими ознаками вагітності. Трипільці створили й образи перших чарівниць — жінок, що підносять до неба великі чаші, прикрашені зображенням жіночих грудей. Можливо, вони зверталися до Великої Матері, щоб дарувала вологу, дощ.

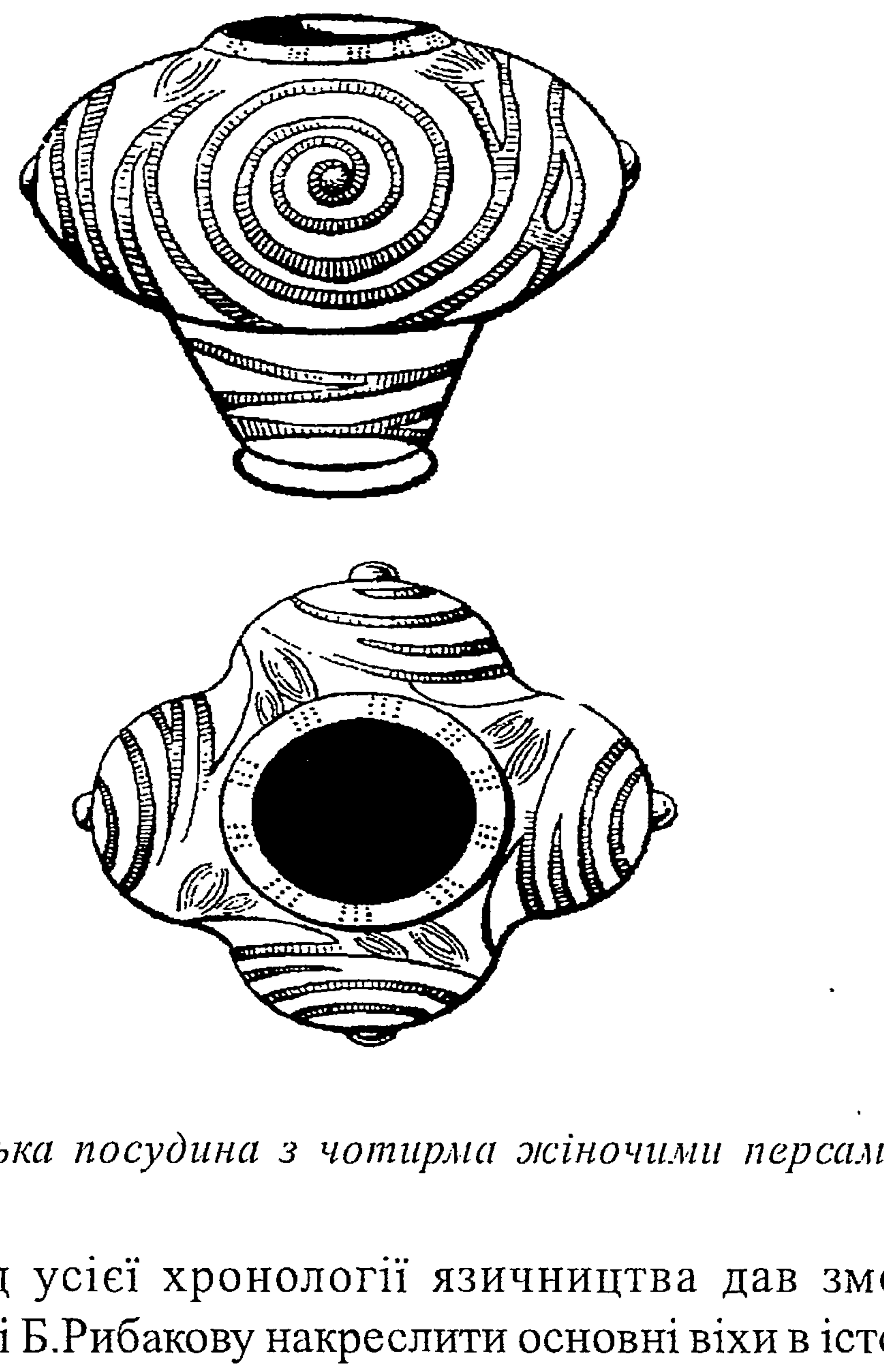

Трипільська посудина з чотирма жіночими персами

Розгляд усієї хронології язичництва дав змогу академікові Б.Рибакову накреслити основні віхи в історії дохристиянської релігії. Після первісного мисливського анімізму постають первісні аграрні культи, пов'язані з

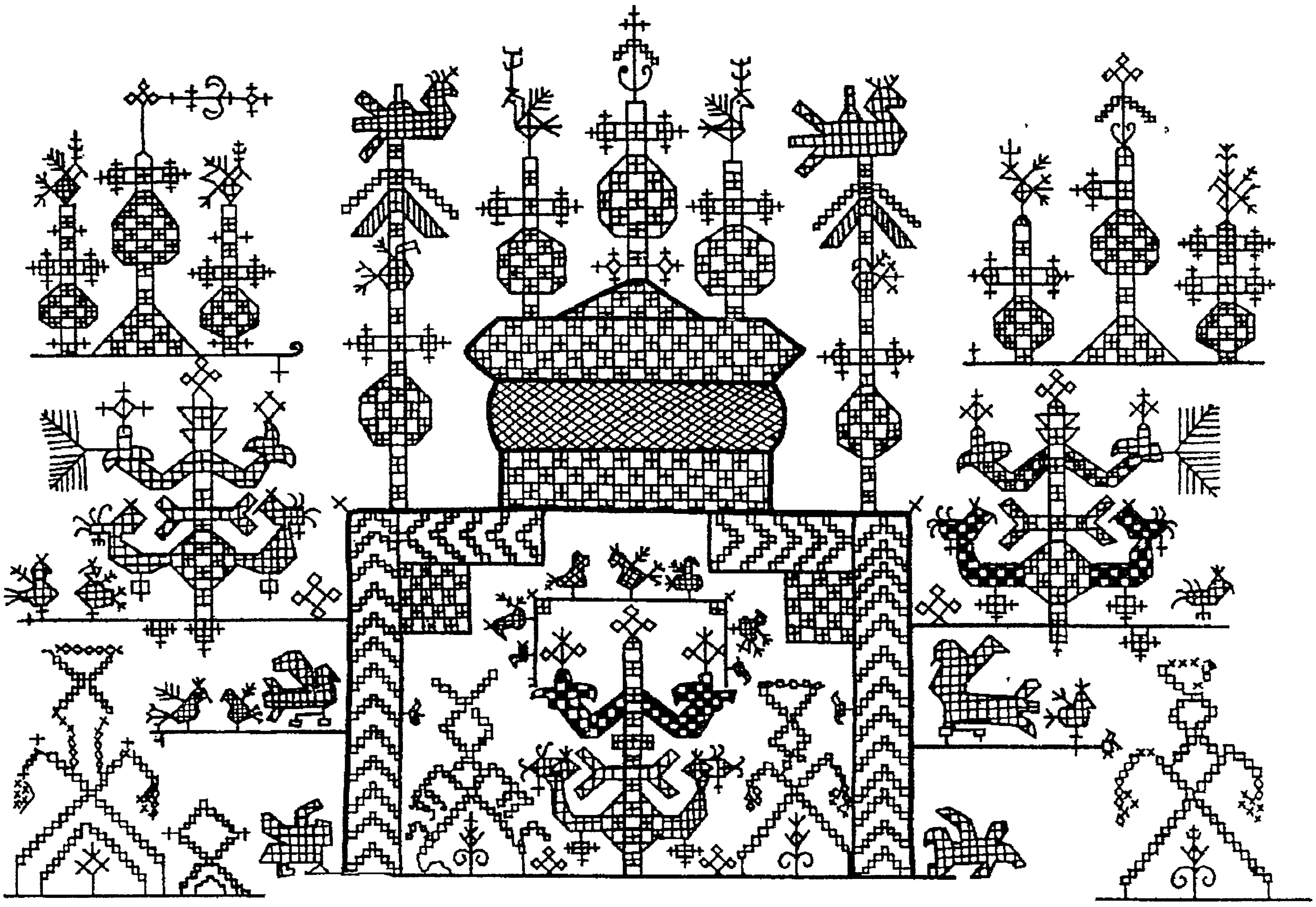

Вишивка XIX ст. із зображенням рожаниць у храмі

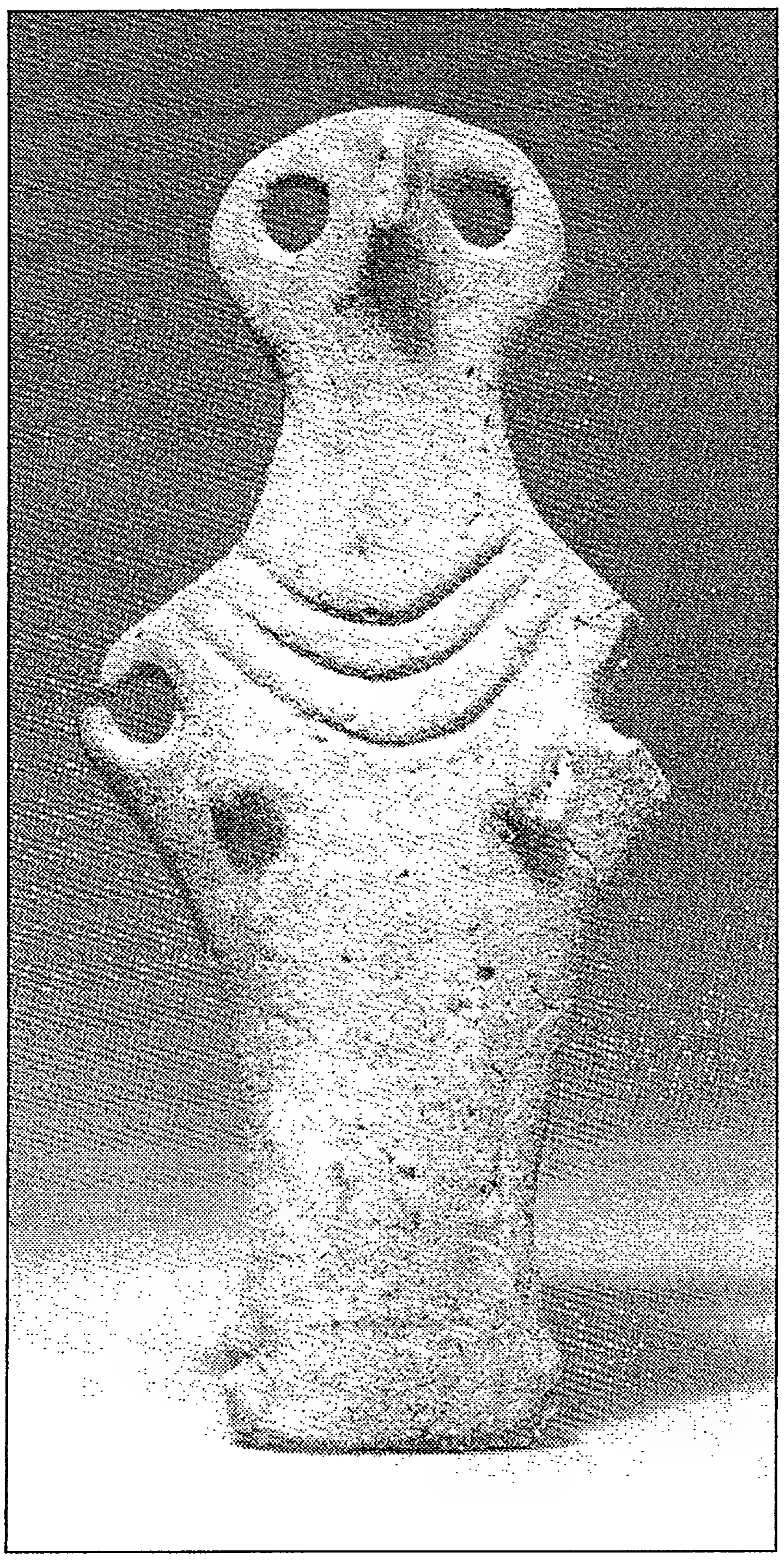

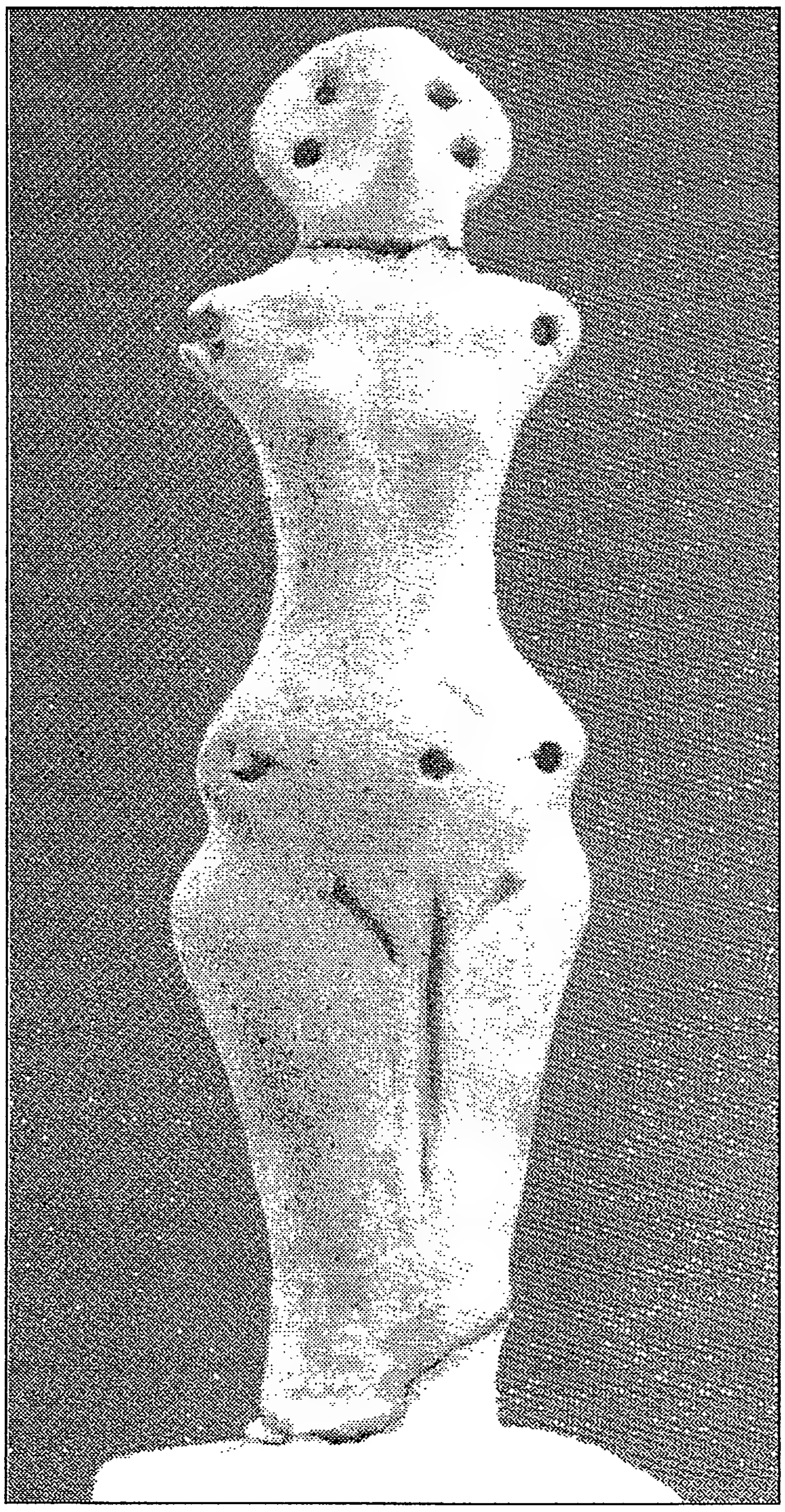

Жіночі статуетки трипільських часів

Богинею-Матір'ю (чи з двома богинями). Можливо, рожаниці й замінили собою давню богиню життя. У «Слові святого Григорія» (XII ст.) є вже відомий нам фрагмент: «треби кладуть... Вилам і Мокоші, Диві, Перуну, Хорсу, Роду і рожаницям... Почали греки ставити трапезу Роду і рожаницям, також римляни, навіть і до словен дійшло. Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям, раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирям і берегиням». Згадку про рожаниць знаходимо і у «Слові, реченому христолюбцем» (XI ст.): «Моляться вогневі під стодолою, вилам, Мокоші... Роду, рожаницям і всім клятим богам їхнім...»

(Див. ВЕЛИКА БОГИНЯ, БЕРЕГИНЯ, ДІВАННА, ПЛАНЕТНИКИ, СПАС, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, РОД).

Літ.: СУМ за ред. Б. Грінченка, т. IV, с.20, 28. Історія релігії в Україні, т.1, с.326-327. П.Чубинский, «Труды...», т.IV, с.3-4. Б.Кравців, «Мітологія...». И.Срезневский, «Материалы...», т.III, с.139, 141; «Рожаницы у славян...». Л.Нидерле, «Славянские древности», с.304. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.552. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.159-164, 166-169, 183, 192, 206-208. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.І, с.25, 163-166; т.ІІ, с.25, 38, 43, 81, 90-91, 94. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.73-74, 438-470, 599. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.50. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.101, 107. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.148. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.33-34.

РОЖДЕННИК — книга, у якій вказано «добрі» й «злі» дні та години та описано їхній вплив на долю новонароджених.

(Див.АПОКРИФИ, ЧОРНІ ДНІ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.554.

РОЗГОВИНИ — сидіння з усією родиною за спільним свяченим. За спільним, тому що живі родичі розговляються, скажімо, ще вдосвіта на Великдень разом з душами дідів-прадідів, що в цей день не вважаються за покійників. Отож старший у родині сідає на покуті— святому місці, де перебувають у цей час і душі предків, а решта за старшинством сідає на застелених рушниками лавках. Поруч «сидітимуть і душі», а коли Сонце зійде, вони сидітимуть «по кутках». Під час розговин споживають усе свячене, а першу чарку підіймають, звертаючись до душ небіжчиків: «Дажбог воскрес! Святії родителі, їжте, пийте, вживайте й нас, грішних, споминайте» або: «Нам життя на здоров'я, а вам, святії душі, раювання в небі та легко душенькам вашим!» Шкаралупи зі свячених яєць, кістки з поросяти, пориб'я та крихти бережно збирали, а потім закопували на межі ниви, щоб охоронити врожай від бурі, зливи, граду.

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, ПОКУТЬ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.408-411. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.85.

РОЗГРИ — свято, коли молодиці справляють похорони Кострубонька (солом'яної ляльки) і співають йому пісень. У деяких місцевостях розграми називають проводи весни. Називають такі свята і проводами «дреми», бо настає літо й треба працювати, а не дрімати. Подекуди у цей день молодь ішла до лісу, вирубувала кілька гілок берези, прибирала квітами і несла їх з піснями в село, обходила його, а потім кидала те гілля в річку.

(Див. КОСТРУБ, ВЕСНА).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.333-334. В.Скуратівський, «Дідух», с.160.

РОЗИГРИ (русали) — останній день проводів русалок, з якого починається Петрів піст. Це також останній понеділок перед Купалом. У цей день, за давніми віруваннями, звірі «грають», а тому небезпечно ходити в поле чи ліс.

З літературних джерел: «На русали купаються, щоб не було посухи»; «Зараз у Петрівку як заговіли, на самі розигри, тільки що повиймали хліб з печі, Тихон і позабирав його увесь до себе».

(Див. ПРОВОДИ РУСАЛОК, КУПАЛО, ПЕТРІВКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.45, 88. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.43, 81. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.107.

РОЗПЛЕТИНИ — цей обряд проводили перед весіллям або в день весілля. Молоду садовили на діжу, вкриту кожухом. Розплітали її брати або всі члени материнського роду по черзі. Потім на голову молодій клали вінок. Цей звичай символізував дівочу чистоту: розплітали косу рідні, а не чужі руки.

(Див. ВЕСІЛЛЯ, ВІНОК, КОЖУХ, ДІЖА).

Літ.: Г.Лозко, «Українське народознавство», с.301.

РОСА — цілюще сім'я, що подає на землю богиня небесної води Зоря. Свято роси наші предки відзначали на Купала (24 червня). Цього дня казали: «З роси вам!», тобто бажали одне одному всіляких гараздів. Отож святкування Купала було пов'язане не тільки з Сонцем, на честь якого запалювалися від «живого вогню» знамениті купальські кострища, а і з росою, яка щоденно зрошує хліби, що колосяться в ту пору. Сучасні слова «зрошувати», «зрошення» також виражають ідею поливання посівів. У купальську ніч збирали росу, вмивалися нею і навіть тягли скатертину по росі. До схід сонця ті, хто недобачав, збирали з трави росу і цією росою промивали очі.

Роса має безпосередній зв'язок і з русалками. Головні русалії відбувалися на Купала, але були й інші терміни проведення русалій: згідно з календарем IV ст., це остання декада травня, середина червня, початок липня і переддень Перунова дня. Перли, які посилає на землю красна панна Зоря з відчинених Небесних воріт, мають великі цілющі властивості. На Урай-Рая долонями збирали з озимини в посудину росу й зберігали її в домі цілий рік, тримаючи на покуті. Не даремно дівчата до схід сонця вмивалися цілющою росою, бо вона надає краси обличчю. По росі качалися, бо вважали, що від неї передається плодючість. За словами казки, Добрині з малих літ не давали проспати зорі ранішньої і змушували качатися по росі: від того зробився він таким міцним, що з шести років міг виривати старезні дуби з коренем.

У народній приповідці говориться: «Діти — то Божа роса». Росу Бог посилає і з землі, але тоді, коли земля волога й досить зігріта. Тоді з росою добре косити, в'язати жито. Особливо корисна вона для скошеної гречки: тоді її зерно повніє. Молоко теж «Божа роса». За прикметами, коли роса — буде гарна погода, коли її нема — буде дощ. На Купала збирають чарівну росу з капусти, бо вона вважається «помічною від усього».

В народі росу називали сльозами богині Зорі й споріднювали її з сонячним оком. У піснях знаходимо порівняння плачу з течією річки, падаючим дощем або росою. Над убитим добрим молодцем тужать мати, сестра і дружина:

> Його матінка плаче, ніби річка ллється,
> А рідна сестриця плаче, що струмочок в'ється,
> Молода дружина плаче, що падає роса...

У казках добрі коні п'ють ранішню росу або качаються по ній і здобувають надзвичайну силу й швидкість. Свого богатирського коня герой випасає кілька днів на росі; з того виростають у коня крила і летить він у піднебесся. У народі кажуть: «За Божу росу [молоко] не беруть грошей».
(Див. СЛЬОЗИ, БОГАТИРІ, РУСАЛІЇ, УРАЙ-РАЙ, ЗОРЯ, НЕБЕСНІ ВОРОТА, ПЕРУНІВ ДЕНЬ, КУПАЛЬСЬКА НІЧ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: Золотослов №362. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.65. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.44. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.32. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.366. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.478. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.69-77. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.136. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.556. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.86-87, 304-308; т.2, с.145-146, 152, 253; т.3, с.242-243, 388-389. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.368. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.675. А.Гура, «Символика животных...», с.313, 477, 640. В.Скуратівський, «Русалії», с.245-246.

РОСЕННИК (Горошник, Огірковий день) — 19 травня. Вважалося, що цього дня Росенник роси випускає. Босими ногами ходити — сухостою в ногах не мати. З трави росянки, як із зеленої чарочки, пили ранкову росу. Це найкраща пора висівання бобових. Казали: «Сію-сію цар-горох: уродися, мій годувальнику, і крупний, і білий — старим на втіху, молодим на радість». Прикмета: чим більша роса і ясніша погода в цей день, тим кращий урожай на горох та огірки.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.47.

РОСЛИНИ ТА КВІТИ. Найпрекрасніша з богинь — богиня світової гармонії Лада-Жива, за легендами, прийшла до людей по веселці з немовлям на голові та з оберемком квітів у руках. З тих предковічних часів творення світу і виник у людей культ Великої Богині. Ця світла пам'ять збереглася насамперед в обрядодійствах з квітами й травами. Без перебільшення можна говорити про сотні тисяч легенд, переказів, казок, складених у народі про квіти та рослини.

Одвіку свято Маковія освячувало збирання, споживання і дарування стиглих плодів землі і Сонця. Великим гріхом вважалося зривати й дарувати квіти, а також незрілі плоди, бо то означає смерть (квіти несли тільки на похорони: встеляли останню земну дорогу покійній людині, клали на могилу). Зірвана й подарована квітка — знак заподіяння зла, тобто людині бажають того самого, що вчинили з рослиною. Можна було зривати рослини тільки освячені обрядом: на Зелені свята клечанням прикрашали житла, що слугувало оберегом від злих духів; на Купала дівчата плели з квітів вінки й пускали по воді — так визначали свою долю. Навіть зріле дерево рубали з дозволу духовного розпорядника роду.

Фрагмент вишивки. Бойківщина, XIX ст.

(Див. ЛАДА, КУПАЛО, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, МАКОВІЙ, ЖИВА).
Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.152; т. III, с.95; т. IV, с.94. Мифологический словарь, с.393, 443, 669. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.61-72. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.86-95. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.138-139. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.388-392. Г.Булашев, «Український народ...», с.284-314. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.426-438. И.Сахаров, «Сказания...», с.89-92. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...», с.103. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.24-31; «Українська народна медицина». О.Шокало, «Свято літа Маковія», с.288-289. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.288. С.Мацюцький, «Неприворотне зілля». Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.135. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.730-740.

Аїр, або ***татарське зілля*** (лепеха, татар-зілля). Хрест із цього запашного зілля, м'яти і любистку, розміщений на покуті в Зелені свята, — надійний оберіг від злих сил. Добре відомі й ранозагоювальні властивості аїру. Ще запорожці гоїли рани й вереди, прикладаючи компреси, зволожені горілкою і присипані сушеним коренем аїру.

Легенда розповідає, що рослина ця прийшла в Україну з татарськими ординцями, які завжди брали це зілля з собою в походи, вважаючи, що воно очищує воду. Татари кидали в незнайомі річки та озера шматки кореня, щоб спокійно пити воду та напувати коней. Зілля з довгими, мечеподібними листками скоро прижилося понад берегами річок, озер та ставків. Ця рослина займала в народній медицині Полісся особливе місце. «Скільки паху, стільки помочі», — так казали про лікувальну силу лепехи поліщуки. Відваром кореня рекомендували мити голову, вживали проти зубного болю, жували під час епідемії холери. Для лікування брали лепеху тільки ту, якою встеляли долівку на Зелені свята, мили голову в певні дні — середу та п'ятницю, а використану воду виливали через межу на чужий город і бігли не оглядаючись до хати.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.356. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.113-116. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.288. О.Ковальчук, «Українське народознавство», с.141.

Аконіт (тоя, нетоя, нетота, ходачки) здатен охороняти від хвороб, нещастя, усякого зла. У коломийці співається:

Ой я ходжу, куди хочу, нічо си не бою,
Бо я ношу за поєсом зелененьку тою.

На Бойківщині відвар тої давали на «данє», тобто тому, на кого хотіли наслати якусь хворобу.
(Див. ДАННЯ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.90. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.193.

Арніка (арник, гарнітка, скусівник). Легенда розповідає, як Данило Галицький вилікувався від «дихавиці». Знахар з далеких Карпатських гір дав князеві трунок, який за 40 днів і ночей поставив його на ноги. Цими ліками була арніка. Хотів князь щедро нагородити цілителя. Кинулися шукати його, та не знайшли. Казали люди, що подався в Карпати зілля шукати.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.118.

Барвінок — символ дівоцтва, молодості, єднання вічного життя людей з небесним царством предків. Його форма вже сама говорить за себе: це хрест чи перехрестя. Барвінок, посаджений на могилах, — вічна пам'ять про померлого, а квітучий барвінок — освідчення в коханні. Барвінок — найголовніше зілля для весільних вінків. Не даремно кажуть: «Стелися, барвінку, аби любов з любов'ю зустрілась». Він і хрещатий, бо росте в усі сторони світу; він і запашний:

Ой вінку, мій вінку! Хрещатий барвінку!
Та коли б я знала, що за милим буду —
Я б ще кращий звила!

Вінки з барвінку плетуть ще на похоронах і на родинах. Хрещатим зіллям прикрашають і обжинковий вінок на святі бога врожаю. Барвінок відомий і як приворотне зілля. Досить хлопцеві й дівчині з'їсти листок барвінку, як між ними спалахне кохання. Віночок з барвінку вішають над дверима і вікнами, щоб злі духи не проникали в дім. Вінки з барвінку також одягали на голову злочинців, яких вели на страту, щоб таким чином відігнати нечисту силу. Дітям барвінок слугує оберегом від уроків. Корову обкурюють барвінком, щоб їй не нашкодила відьма. Молоко, зіпсоване відьмою, три рази проціджують через вінок із освяченого барвінку. Як чарувальне зілля барвінок може використовувати й нечисть. Відваром коренів барвінку, які настоюють протягом дев'яти днів, відьми поливають місце, яке хочуть зачарувати: людина, пройшовши через нього, буде сохнути і помре. Відьма варить корінь барвінку, щоб прикликати до себе якусь людину: коли вода закипить, вона називає ім'я людини, і та відразу піднімається у повітря і прилітає до відьми. Сама відьма, щоб летіти, натирається соком барвінку.

З літературних джерел: «Ой не стелися, хрещатий барвінку, та по крутій горі!»; «Ой ти, козаче, зелений барвінку, прийди до мене хоть у недільку»; «Пусти ж мене, мати, барвіночку рвати, а вже ж наші вороженьки полягали спати».
(Див. ХРЕСТ, ПЕРЕХРЕСТЯ, ВІНОК, ОБЖИНКИ, ПРИВОРОТНЕ ЗІЛЛЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.29. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.64-65. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.118, 179. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. А.Гура, «Барвинок», с.40-41.

Багно болотяне застосовували у вигляді відвару разом із чемерицею і копитняком або як мазь, до складу якої входив ще й свинячий жир, при ревматизмі та короcті. Цим відваром обливали рани від укусу скаженого собаки, рекомендуючи одночасно приймати його і як внутрішнє. Настоєм багна болотяного на кукурудзяній олії змазували голову при ковтуні.
(Див. КОВТУН).

Літ.: З. Болтарович, «Українська народна медицина», с.138.

Беладона (матриган, недрагуля). Однією з рис народної фітотерапії було вживання з лікувальною метою отруйних рослин — дурману, беладони, купини лікарської, очитка їдкого (розхідника), багна болотяного, чемериці, рясту, чистотілу, блекоти, папороті, ранника шишкуватого та ін. Уже сам процес збирання їх оточений магічними діями. Гуцули, наприклад, копаючи беладону, кидали навколо неї гроші, імітували танець. Вірили: усе, що робить той, хто копає цю рослину, буде робити і той, кому дадуть напитися відвару з неї. Бойки, викопавши корінь беладони, клали на це місце хліб і сіль — своєрідну жертву Матері-Землі. За віруваннями, поширеними на Буковині, якщо рослину копають зі злим наміром, то при цьому сваряться, кричать, називають її «матриганом», якщо ж із добрим, то, йдучи копати, несуть з собою частування — хліб, горілку, мед. Копаючи, пестять її, обнімають, звуть «царичкою». Знаючи про їхню отруйність, з такими рослинами поводилися обережно. Як правило, їх рекомендували для зовнішнього вживання (компреси, ванни, підкурювання).

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.135.

Беха (віха, вомога) — «чортове насіння». Розповідають, що якось чорт чимось завинив перед козаком Савкою. Савка, аби покарати чорта, посадив його в очерет, прив'язавши до пня догори ногами. Нічого було робити, свиснув чорт — і ось злетілась сила чортів, а Савці він звелів тим часом зібрати козаків. Притьмом чорти принесли з пекла насіння й посіяли його в балці над ставком, де паслися коні ляхів, і відразу з того насіння поросло зілля. Коні йдуть, а воно стогне: бех, бе-ех, бе-ех, бех! І тепер, якщо кінь ступить на це зілля або стане його скубти, то воно думає, що це коні ляхів, і починає стогнати: бе-ех! — тому його й звуть бех. Коні ляхів, поївши його досхочу, відразу ж поздихали. Тоді Савка з козаками — на ляхів. Ті до коней, зирк, а вони лежать, черева розперло їм, як колоди. Козаки пов'язали ляхів, безліч потопили їх у ставку і тоді, гарно погулявши, вирішили відпустити чорта на волю.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.51. Г.Булашєв, «Український народ...», с.288.

Билина — символ бідності, самотності, сирітства. Дівчина говорить хлопцеві:

> Ти не вітер, ти не буйний, а я не билина,
> Є у мене отець-мати і уся родина.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.72.

Біждерево несе в собі міфологічний сюжет. Карпатська колядка розповідає, що воно з м'ятою і барвінком виросло з посіяного попелу трьох дівчин, убитих злою мачухою за те, що не зуміли встерегти золотої ряси на коноплях:

> Посіяла ленку на загуменку;
> Ленок ся не вродив, лем конопельки:
> На тих конопельках золота ряса;
> Обдзюбають ю дрібні прашкове.
> Оганяли єї три сиротойки:
> Іще ге! ге! ге! Дрібні пташкове.
> Не обдзюбайте золоту рясу:
> Ей бо ми мали люту мачуху;
> Она нас спалить на дрібний попелець,
> Она нас посіє в загородойці,
> Та з нас ся вродить трояке зілля:
> Перше зілейко — біждеревочок;
> Друге зілейко — крутая м'ята;
> Третє зілейко — зелений барвінок.
> Біждеревочок — дівкам на кісочок;
> Крутая м'ята — хлопцям на шап'ята;
> Зелений барвінок — дівчатам на вінок.

Літ.: М. Костомаров, «Слов'янська міфологія», с. 68.

Блекота. Насінням цієї рослини підкурювали хворі зуби або клали разом з іншими травами у болюче місце. На Закарпатті в аналогічних випадках курили цигарки, які виготовляли з суміші блекоти, дурману і шавлії. Такі самі цигарки рекомендували при астматичних нападах. На Поліссі відвар листя блекоти застосовували для лікування ран від укусу змій.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.137.

Братки польові, або ***Іван-та-Мар'я*** (братики, брат-і-сестра, удодів чобіт, полуцвіт). Якщо ці квіти покласти в кожен кут хати, злодій ні за що не увійде в дім, злякається голосів, думаючи, що то господар з господинею розмовляють, а то будуть голоси брата і сестри. Жовтий і синій кольори квітки символізують вогонь і воду, а тому є одним із символів купальського обрядодійства. У давнину ці квіти разом з іншим цілющим зелом навесні використовували для парення в лазнях, щоб змити з себе зимову хворобливість. Вірили, що купіль із братків охороняє сім'ю від сварки. Тому ця квітка стала ще емблемою богині світової гармонії Лади.

Літ.: Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.56. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.232. Хр. Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.560. Г. Булашєв, «Український народ...», с.296. А.Афанасьєв, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.257; т.3, с.353. З.Болтарович,«Українська народна медицина», с.128. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.71.

Бузина — у народних уявленнях втілення і вмістище чорта. За повір'ям, посадив її чорт і постійно сидить під нею, а тому її не годиться навіть торкатися, а тим більше викопувати — все життя докучатимуть хвороби. За іншим повір'ям, викопування її кореня викликає спазми кінцівок, а спалювання — нариви на спині. Коло бузини не можна відпочивати, не можна нічого будувати. У багатьох народів ця рослина — символ чаклунства, магії. Гілку бузини носили у так звану Вальпургієву ніч. Нею не можна бити худобу, бо та всохне.

Відомі замовляння до бузини: «від напасті», «щоб суд не засудив», «для сміливості», «для позбавлення від усякої біди» та ін. Наприклад: «Добривечір тобі, бузю, як тому було, як син батька вбив, а з матір'ю гріх творив? — Там так було: терлось та м'ялось, та більш того, що й так миналось». Під бузиною закопували ковтун, виливали під неї воду, в якій купали хвору дитину, — в надії на те, що хворобу забере дух, який живе під бузиною; обв'язували бузину нитками з одежі хворого і т.д. На Святках дівчина йшла до куща бузини, трясла його і говорила: «Трясу, трясу бузину, відгукнися, пес, з тієї сторони, де живе мій милий», і прислуховувалася, де гавкають собаки. Вважали, що під час ворожіння можна побачити судженого у кущі бузини. Гілки бузини використовували як оберіг. Ними прикрашали хати, плоти, ворота для захисту від відьом у переддень Юрія і Купала.

Літ.: Г.Булашєв, «Український народ...», с.319. Т.Агапкина, В.Усачева, «Бузина», с.67-68. А.Гура, «Символика животных...», с.409, 592. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.83, 156.

Бузок білий (без, буз, боз) означає скромність, молоде родинне життя. Купелі з цієї рослини вважалися дуже ефективними при радикулітах і поліартритах. У деяких місцевостях залиті нафтою квіти білого бузку, закривши щільно, закопували на місяць у землю. Потім цей настій у вигляді примочок застосовували при ослабленні зору.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.191.

Буркун-зілля — символ вірності; має чарівну силу з'єднувати розлучене подружжя. Про чумачиху, яка не може заспокоїтися під час розлуки з чоловіком, співали, що вона «б'ється, як буркун-зілля в'ється». Дівчина, попереджуючи свого милого, каже йому:

... бурковина стеле:
Не ходи, козаче, на улицю без мене!
Косарики косять — бурковина в'яне:
Не люби іншую, бо серденько в'яне!

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.66.

Васильки (зільє Василья, базилік) — символ святості, чистоти, привітності, чемності:

Посію я василечки, буду поливати:
«Ходи, ходи, Василечку, буду привітати!»

Ці квіти завжди старалися розводити в городах та садах. Васильки освячували на Маковія та на Великого Спаса. На Зелених святах з них плели вінки, які зберігали в хаті. Васильки застосовували у поховальній обрядовості: їх клали в труну, кропили ними лаву, на якій лежав померлий, а також яму на кладовищі. Іноді на весіллі мати кропила ними молодих. Назва походить від хлопчика Василька, якого, за повір'ям, русалка на Зелені свята заманила в поле, залоскотала, і він перетворився на цю рослину. Ритуальним настоєм із васильків кропили галявини, де сходилася молодь у ніч на Купала. Перед тим як збирати чарівне зело, дівчата роздягалися, протирали настоєм з васильків обличчя й тіло, проказували замовляння до Місяця. Потім збирали зілля, купалися, знову змазували себе тим настоєм, одягалися, кропили зілля і несли його додому. Там сушили на горищах і зберігали протягом року як оберіг від злих духів, лихої долі, різного чортів'я.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.148. Українці..., с.593. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.118. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.66. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.118, 179. Г.Булашев, «Український народ...», с.294. В.Усачєва, «Васильки», с.131-133. Є.Товстуха, «Кришталєва чара...», с.48.

Вербена — приворотне зілля. Викопувати корінь вербени знахарі рекомендували у той нетривалий час, коли не бачать ні Сонце, ні Місяць. Перш ніж зробити це, треба було обвести навколо рослини магічне коло золотим або срібним предметом, оскільки залізо вбивало чудодійну силу вербени. Вербену називали також сльозою Ізіди, жилкою Венери, кров'ю Меркурія.

Виноград наділений у народній культурі ознаками святості; це символ життєвої ниви, радості і краси новоствореної сім'ї. За давньою легендою, людина врятувалася від потопу, піднявшись лозою, яка виросла до неба. Інша легенда пов'язує виноград з іменем Ноя, який посадив першу лозу та поливав її кров'ю лева, мавпи і свині (натяк на стадії поведінки людини, яка п'є вино). Раніше назва «виноград» означала не тільки рослину, а й сад узагалі. У щедрівці співається:

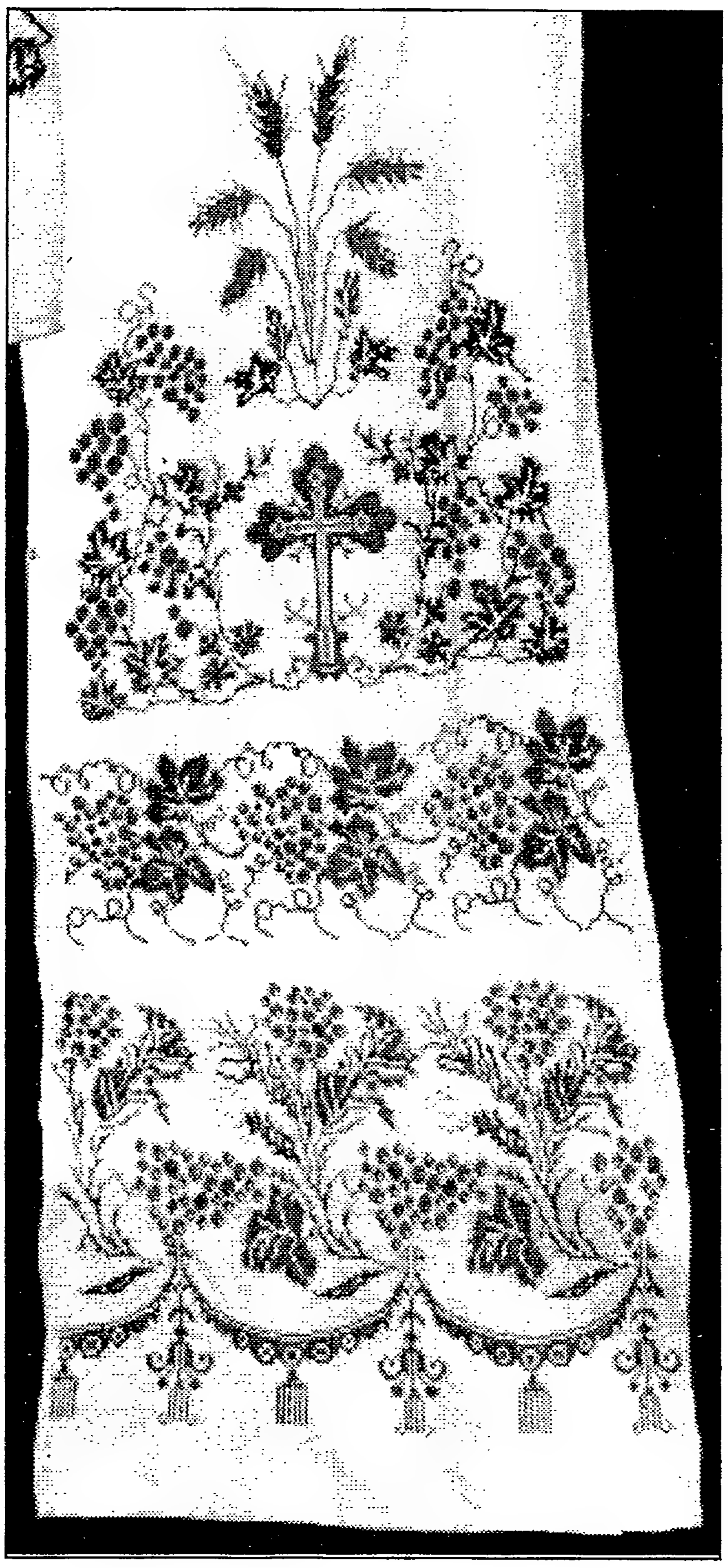

Рушник. Село Медведівка, Черкащина
Початок XX ст. Фото В.Захарука

Що в пана дядька да на його дворі,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Там сад-виноград да посажений,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Райські пташки да принажені.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Наїхали гості да непрохані —
Щедрий вечір, добрий вечір!
І непрохані, несподівані.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Попускали коні непутані —
Щедрий вечір, добрий вечір!
І непутані й негнуздані.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Вони сад-виноград, да поламали,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Райські пташки да розігнали.
Щедрий вечір, добрий вечір!
— Не гнівайся, пане господарю!
Щедрий вечір, добрий вечір!
Ми сад-виноград да посадимо,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Райські пташки да принадимо.
Щедрий вечір, добрий вечір!

Зображення грон винограду часто використовувалися у декоративній різьбі царських врат XVI—

XVIII ст. Виноградний сік — «кров Божа». Кісточки та шкірки винограду не кидали на землю, щоб випадково не наступити на них. Вірили, що людина може заховатися під виноградом від переслідування диявола, вовкулаки і т. ін. Виноград уважається символом плодючості. З виноградної лози виготовляли весільні вінки, нею прикрашали весільні хліби. Наречену обсипали сушеним виноградом, горіхами і зерном, щоб у неї були діти. На Купала у вогнище кидали лозу: хто перескочить через неї, того чекає скоре одруження. Чоловік, аби повернути собі статеву силу, мав розплутати у винограднику декілька лозин. Гілки винограду освячували у Вербну неділю; з них робили лозинки для ритуального биття, яке, за повір'ям, приносило щастя, удачу, а також плодючість худоби.

(Див. ВИНО, ЦАРСЬКІ ВРАТА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.76. Золотослов №33. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.173. М.Драган, «Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст.». Т.Агапкина, В.Усачева, «Виноград», с.374-377.

Волошки — символ хлоп'ячої краси і доброти, дівочої скромності та ніжності.

Вороняче око — трава, яка росте у лісі, зверху на ній чорна ягідка, яка виростає тільки одна. Якщо її проковтнути, то чиряків, за повір'ям, не буде цілий рік, якщо дві — їх не буде два роки і т. д.

Літ.: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.382.

Гадючник. Запашні квітки гадючника шестипелюсткового наділені потужними силами. Вони пильнують вроду, чари та розкішні принади красунь. У ніч на Купала дівчина «на порі» клала коханому духмяну квітку гадючника за пазуху, до кишені, за стрічку солом'яного бриля; залишала її на воротах чи на стежці, якою ходить парубок. Вважалося, що запах цієї рослини надихає жагу великого й пристрасного кохання, а по одруженні приносить юрбу гарних і слухняних дітей.

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.53.

Гарбуз — ознака відмови. Вживання гарбузових страв заспокійливо діє на організм, стримує статевий потяг. Імовірно, що юнак, якому судився гарбуз, мусив якось і пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно й мудро.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.62. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.143.

Глід, гліг, малай, лога — еліксир бадьорого духу та здоров'я, який активізує розум і додає обачливості. Щоб міцним було кохання, радили пити чай із квіток глоду. Секрети напоїв з глоду століттями приховували відьми, чародії, знахарі, ворожбити. Такі напої вживали на свята Нового року, Коляди, Калити, Колодія тощо.

Вважалося, що за допомогою глоду можна зашкодити покійнику стати упирем. Отож його тіло проколювали колючками глоду, встромлювали їх у могилу тощо. Якщо це не допомагало, тіло відкопували і пробивали серце кілком із глоду. Вірили, що прогнати диявола можна палицею із глоду, а вбити — ножем, рукоятка якого зроблена із глоду. Із нього виготовляли амулети (найчастіше хрестики). Від уроків гілки глоду клали під подушку, так само убезпечувалися від відьом, мари, полудниць. На Благовіщення і на Купала знахарки ходили в ліс за глодом, яким заговорювали рани від укусів отруйних змій. Колючку глоду встромлювали у хвіст хворій худобі, яку попсувала нечиста сила.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.319. Т.Агапкина, В.Усачева, «Боярышник», с.242-244. Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.55. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.158.

Горох — рослина, яка використовувалася в різноманітних обрядах та ритуалах, пов'язаних зі шлюбом і дітонародженням. Горох — одна з найдавніших культур. Пригадаймо приповідки: «За царя Гороха, як було людей троха»; «Не йди в горох, бо там залізна баба сидить»; «Як бачились у горосі, та й досі». За повір'ям, коли змію вбити, розрізати їй черево і, поклавши туди три горошини, зарити в землю, то виросте квітка-провидіння: поклади її в рот — і читатимеш людські думки. Горох використовували у шкідливій магії. Коли гороховий стручок з 10-ма зернинами покласти на воза, котрим наречені мають їхати до вінця, то коні не рушать з місця. З горошини, що котилася до криниці, народився богатир Котигорошко. У народних обрядах на честь Перуна (20 липня / 2 серпня) носили молот, обмотаний гороховою соломою. Сіяли горох також у день Перуна — Світлий четвер. Саджаючи хліб у піч, господиня кидала туди три горошини або стручок, бо вірила, що це охоронить хліб від усякого псування. У п'ятницю на Страсному тижні господар ішов у сад з мішком гороху і вдаряв ним плодові дерева: щоб на них було стільки ж плодів, скільки у мішку зерен. Горох — одна з основних страв на Свят-вечорі в переддень Різдва.

За повір'ям, людина, котра з'їла горох натщесерце, набуває здатність зурочувати. Щоб накликати на когось хворобу, потрібно було закопати горщик з горохом під дику грушу, коли настає менший Місяць: у людини тоді з'явиться стільки чиряків, скільки горошин у стручку.

Походження гороху легенда пояснює так: вигнаний із раю Адам перший раз орав землю і плакав, і там, де падали його сльози, виріс горох. За іншою версією, коли Бог покарав людей за гріхи голодом, Богоматір плакала, і її сльози перетворювалися у горох.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.53-54. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.380-381. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.83, 683. А.Плотникова, В.Усачева, «Горох», с.140-141.

Гравілат. Гравілатовий настій відганяє злих духів, знімає пристріт. Ним кропили обійстя, світлиці, повітки, поля і лани від шкідників та від моровиць на худобу. Мазали дійки коровам, козам та вівцям, щоб відьомське поріддя не «висисало» молока. Цей настій додавали в ритуальне тісто на великі свята, ним частували молодят, коли ті ставали на рушник.

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.60.

Гречка — втілення добробуту, достатку, а також асоціюється з бідністю та незгодами. «Топтати гречку» — блудодіяти. Найкращим часом для посіву гречки вважався кінець весни. Переважно це робили на Лукерію Комарницю — 26 травня. Гречаний мед уважався найбільш цінним як за смаковими, так і за лікувальними властивостями. На Різдво заборонялося вимовляти слово «гречка», бо у домі з'являться блохи завбільшки з насіння. Прислів'я: «Бліх багато — гречиха буде чорна». За легендою, гречку, як і виноградну лозу, Бог дарував людині, яка врятувалася від потопу.

Гречишниця — міфічна істота, від якої залежав урожай. У полі, де росте гречка, живуть малята-мавки — *гречухи*. Для отримання кращого врожаю у посівне зерно додавали гречку, освячену в день Успіння. Сіяли гречку опівдні або вранці в суботу, враховуючи напрям вітру, фазу Місяця, погоду. Подекуди вважали, що зірниці (блискавки без грому) опилюють цвіт гречки, що приводить до неврожаю. На Різдво, коли подавали кашу на стіл, усі піднімали своє волосся вгору, щоб так само високо росла гречка, просо і т. ін. Або вдаряли ложкою об ложку чи по лобі сусіда зі словами : «Киш, голуби, із проса, із гречки, киш!»

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.53. В.Усачева, «Гречиха», с.546-548. М.Міщенко, «Народний календар», с.48.

Деревій (деревань, кровавник, кровник, серпник, серпоріз) — давній кровоспинний засіб, на що вказують народні назви. Сік свіжої рослини пили при сильних болях шлунка («завійна», «сонці»). У деяких місцевостях ним лікували пропасницю, кашель, запалення легенів. Відвар деревію рекомендували породіллям після родової гарячки.
(Див. МАРА — Завійна. Пропасниця).

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.102-103.

Дивина (коров'як). Особливо цю рослину цінували в Карпатах, наділяючи її магічними властивостями. Лікували дивиною захворювання простудного характеру: кашель, біль горла, «гарячки». У відварі дивини купали дітей, «аби були товсті та великі». На Волині соком цвіту дивини виводили бородавки, на Київщині — гоїли рани.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.126.

Дивосила (дев'ясила, оман високий, дикий соняшник, болячковий корінь, велике зілля, старий хліб, старівник). Лікарський порадник XVII ст. рекомендує потовчений і змішаний з медом корінь оману як засіб від кашлю, варений у вині — як такий, що полегшує дихання, мочений у житньому квасі — як ліки при серцевих захворюваннях. У «Лічебній книзі» XVIII ст. про оман говориться як про ефективний засіб від корости. Освяченим у храмі листям оману посипали хижу та обійстя, щоб уберегтися від усякого зла.

Літ.: Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.382. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.91-92.

Дій-дерево (див-дерево, дурман). За легендою, коли зняли з хреста тіло Спасителя, то змастили його запашними мазями, оповили чистими пеленами і поховали у печері. А мучителі Ісуса звеліли пречесний хрест Господній закопати, місце над ним розрівняти, навалити на нього всякого сміття і посіяти там насіння дій-дерева та блекоти. Бачить Бог ту злобу, дав Василеві насіння пахучого зілля, щоби посіяв його на тому місці, де дій-дерево та блекота. І стало те місце святе, а навколо нього — мерзота запустіння. Коли прийшла пора відшукати хрест Господній, пішли люди на гору Голгофу, знайшли серед сміття місце, яке поросло васильками, почали там копати — і відрили три хрести; два з них поклали, вийнявши з ями, на сміття, а третій, хрест Господній, — між васильками. З тих пір і прикрашають хрест васильками.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.295.

Дягель. Знахарі радили носити при собі шматочок кореневища дягелю, яке оберігає від чарів і допомагає в дорозі, особливо купцям. Тому торгові люди нерідко клали в ладанку дягель. У багатьох місцевостях був такий звичай: щоб увійти в Новий рік очищеним від всяких бід і невдач минулого року, треба кинути в піч в'язанку сухих стебел дягелю.

Живокіс (гав'єз, живокість) застосовували при вивихах і переломах; купали дітей, щоб були здоровими і не вразливими до захворювань; лікували розсіяний склероз.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.132.

Забий-круча (синій ломонос, циганка). За легендою, колись билися козаки з татарами, і татари почали їх перемагати. Козаки навтікача, а отаман козацький, розлютившись, ударив себе з усіх сил списом у тім'я і, як сніп, звалився з коня додолу. Зненацька знявся сніговий вихор, підняв усіх невірних козаків угору, розшматував їх на клоччя і розкидав кістки далеко-далеко. З тих кісток і поросла забий-круча. О тій порі була страшенно сувора зима, і св. Панько (Пантелеймон) вже зглянувся над козаками, які ганебно накивали п'ятами, і дав їм кожухи. На чужині, певно, не дуже солодко було, і ось козацькі душі почали просити Бога, щоб Він засіяв їх на Україні. Бог змилостивився над ними:

Посіяв на Україні
Попід лісами,
Попід скирдами,
Щоб дівчата рвали,
В вінки заплітали,
В вінки заплітали,
В коси затикали,
Щоб всі люде знали,
Яку козаки ганьбу мали.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.297.

Загадка — трава, яку дівчата рвуть проти Іванової ночі і, заткнувши її під стріху, дивляться вранці: якщо за ніч розпустилися квіти, то задумане збудеться. У деяких місцевостях цю траву називають *богатенкою*.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.119.

Звіробій (плакун-трава, іванове зілля, іванок, іванів цвіт, зілля йван, іванок крещатий, святоянське зілля, божа крівця, молодецька кров, діравець, пожарниця) — всім травам мати. Згадується у Голубиній книзі. Найдавніша назва — *прозірник* (той, що розростається самочинно).

Українці Східної Словаччини називають його *перелесник*: він допомагає від безвзаємної любові. Ліками від дев'яноста дев'яти (ста) недуг називають його у Карпатах. Звіробій збирали на Купала, викопуючи без заступа чи ножа. Використовували при чаклуванні як засіб влади над духами. Корінь звіробою носили на грудях як оберіг від ворожих чар. Викопавши плакун-траву з коренем, дивилися на схід і замовляли: «Плакун, плакун! Плакав ти довго і багато, а виплакав мало. Нехай не котяться твої сльози у чистім полі, не розноситься твоє виття по синьому морі. Будь ти страхітливим злим бісам, напівбісам, старим відьмам київським. А не дадуть тобі покорища, втопи їх в сльозах; а як утечуть від твого позорища, замкни в ямі пекельній. Будь моє слово міцне і крепке. Вік віком!» Потім слід було почепити замовлений корінь на шию на червоній нитці й носити цілий рік. У легендах згадується плакун-трава, яка нібито виросла зі сліз Богородиці, що ридала під час хресних тортур Ісуса Христа. Особливу магічну силу має синій звіробій (ісоп). Його застосовували від злого чарівництва.

Про звіробій говорили: «Як без борошна хліба не спечеш, так без звіробою зілля не звариш», або: «Всяке зілля без звіробою, як страва без солі».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.47. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.428-429. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.211-212. В.Мочульський, «Историко-литературный анализ стиха о Голубиной книге». В.Усачева, «Зверобой», с.294-296. В.Кобилюх, «До питомих джерел», с.41. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.93-94.

Змієвона (стародуб альпійський). Цю рослину особливо цінували горяни. Про її чудодійну силу ходили легенди. Вважали, що рослина ця, тонкий, змієподібний корінь якої втікає, коли, копаючи, не покласти біля неї окраєць хліба, здатна вилікувати сорок недуг, у тому числі тяжкі нервові.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.119.

Золотий корінь (радіола). На Буковині вважали, хто відшукає золотий корінь, той до кінця своїх днів буде здоровий і щасливий.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.119.

Золототисячник (центурія, сердечник, рута, цвінтура, цвенторка, зарка). У відварі золототисячника купали дітей, «щоб були спокійними та добре спали».

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.120.

Калина — символ дівоцтва; через яскраво-червоні ягоди асоціюється з кров'ю; у деяких традиціях вважається нещасливим деревом, в інших, навпаки, належить до святих; символ вогню, символ Сонця. Калина — символ духовного життя жінки: її дівочість, краса та кохання, заміжжя, радість і горе, родинні почуття. Через *калиновий міст*, через цю заповідну межу, повинна пройти кожна дівчина, бо на тому боці живуть три нерозлучні сестри: Віра, Надія і Любов. *Цвіт калини* — пора кохання для дівчат. Цвітом калини на весіллі оздоблюють убрання нареченої, коровай та гільце. Червоні кетяги калини вплітають дівчата у вінки на святі обжинків. Коли калина одцвітає — це знак печалі, а коли хитається без вітру — то дівчина тужить за милим; коли опускається віття — сумує. У купальській пісні про Ганну, яка втопилася в Дунаї, говориться, що вона перевтілилася в калину:

Не ламайте, люди, по лугах калини,
У лугах калина — то Ганнина краса.

Калиною називали червону стрічку молодої, саму наречену, а також її сорочку після втрати невинності. Якщо після першої шлюбної ночі на сорочці не було слідів, присутні на весіллі викидали з короваю калину, топтали її, а замість неї встромлювали гілку сосни або руту, пояснюючи: «Наша молода не принесла калини— їй прикраси не треба». У такому випадку співали:

Ой, щоб тобі да морозоньку!
Що зморозив калиноньку,
Да засмутив да родиноньку.

Ходити по калину — шукати милого, судженого. Достиглі ягоди калини — то зріла жінка, а зламана калина — покинута. Калина має чарівні властивості все чути, бачити, думати і говорити. З китиць калини люблять звивати собі вінки мавки. Калину садять на могилі. Настоєм із калини закохані дівчата кроплять усі стежки, де ходить милий, і роблять це поспішно й таємниче, щоб не помітили сусіди та рідня парубка і не підняли їх на глузи. Такий настій дівчата заздалегідь заготовляли і зберігали у скрині до ночі на Купала.

З літературних джерел: «Та висип же, мила, високу могилу, та посади, мила, червону калину»; «Темного лугу калина, доброго батька дитина: хоть вона по ночах ходила, та калину при собі носила: купували купці — не продала, прохали хлопці — вона не дала, шовком ніженьки зв'язала, за всіх тому Іванку держала»; «Ой у лузі калина, там дівчина походила, калинойку поломила»; «Да зацвіла калинонька к Роздву... У нашої Мар'юхни на подолі».

Літ.: Колядки та щедрівки, с.104, 125, 307. Золотослов №257. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.210. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія»,с.72-75. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.55. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.141. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.253. В.Усачева, «Калина», с.446-448. Є.Товстуха, «Кришталева чара...»,с.72. З.Болтарович,«Українська народна медицина»,с.153.

Калина, Малина, Шипшина — три сестри, персонажі замовлянь. Їхня колючість ототожнюється з уколом як формою магічного контакту, коли з'являється кров. «Калиновим мостом ішло три сестри: Калина, Малина і Шипшина. Не вміли вони ні шити, ні прясти, тільки

вміли сікти-рубати, ріки пропускати: одна ріка водяная, друга ріка огняная, третя ріка кров'яная. Водяною огонь заливати, кров'яною кров унімати». Із пелюсток рожевої шипшини варили мед для очищення крові, а товчені пелюстки вживали для загоювання ран, наривів, знеболювання. Шипшина, за народними віруваннями, і глід створені лукавим для того, щоб люди лаялися і грішили, коли вколються ними.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.125, 404. Українські замовляння, с.60. Г.Булашев, «Український народ», с.319. М.Міщенко, «Народний календар», с.63. М.Новикова, «Коментар», с.238.

Капуста. Саджаючи капусту, приказували: «Дай, Боже, час добрий, щоб моя капусточка приймалась і в головки складалась»; «Щоб моя капусточка була з кореня коренистая, а із листу головистая!»; а посадивши і придавивши коліном, примовляли: «Щоб була глуха, як коліно!» У деяких місцевостях молоді жінки саджали капусту, оголивши сідниці, щоб капуста була такою ж білою, круглою і цупкою. У Галичині на Святий Вечір, коли на стіл подавали капусту, господар казав: «Їжте, діти, капусту!», а діти відповідали хором: «Не хочемо!» Діалог повторювався тричі і закінчувався словами батька: «Ну коли не їсте, то нехай її в літі і гусениця не їсть!» Вважалось, що капуста не буде боятися морозів і дасть великий врожай, якщо на розсаду її посіяти у день св. Явдохи чи Теплого Олексія; якщо насіння капусти взяти з собою на благовіщенську Всеношню, а повернувшись, відразу посіяти її на грядці. Вірили, що із розсади, посіяної на Похвальному (п'ятому) тижні Великого посту, вироста *рахманна* (велика, біла, тверда) капуста, яку гусінь не чіпатиме. Сіяли капусту в останні дні Страсного тижня, переважно у суботу, після того як посадять паску в піч, — «щоб капуста була здорова, як паска».

Повір'я: дітей знаходять під листком капусти; їх приносить зайчик і саджає на грядці з капустою.

(Див. ЯВДОХИ).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.138-139. В.Усачева, «Капуста», с.457-461.

Картопля, бараболя — культура, відома слов'янам з кінця XVII ст. Довгий час вважалася рослиною «нечистою», «чужою». Іноді походження картоплі пов'язували з боротьбою між Богом і дияволом. Останній, наслідуючи Господа, створив яблука, схожі на райські, але, прокляті Богом, ці плоди пішли під землю, як і сам нечистий. За іншими переказами, картопля з'явилася із сім'я тютюну чи з диявольської слини, коли нечистий плюнув з досади, що не вдалося йому спокусити Христа. Ще одна цікава версія: Бог створив картоплю заради своєї любові до бідака, щоб і той мав з кого здирати шкіру. Відома також загадка: «Між гір, між ям сидить птиця холуян, несе яйця — Божий дар». На Закарпатті у Святий вечір хлопчики качалися по соломі, розкладеній на підлозі хати, щоб восени мішки з картоплею були такі ж великі, як і вони. На Полтавщині, саджаючи картоплю, примовляли: «Дай же, Господи, щоб було під сим коренем картопельок, як на небу хмарок, щоб така ся картопля була рясна, як на небі хмара густа!» Час садіння картоплі пов'язували з днями тижня (сприятливі — середа і п'ятниця, несприятливий — субота). Вважалося, що коли саджати картоплю у перші дні після Місяця уповні — згниє. На Полтавщині не саджали картоплю у Вербну неділю — «буде як верба». На Поліссі як закінчували копати картоплю, різали півня, робили «бороду»; засипали у погріб у той день тижня, на який припадали Різдво, Голодна кутя або Петрів день. Прикмета: картопля буде гнити, якщо перед садінням побачити сидячого чоловіка.

Літ.: В.Усачева, «Картофель», с.473-475.

Конвалія. З давніх давен використовувала народна медицина конвалію при серцевих недугах. Квітам конвалії приписували також снодійну та протисудомну дію, їх застосовували від пропасниці, епілепсії, ревматизму, при захворюваннях очей. На Волині віддавали перевагу горілчаному настою конвалії, рваної з коренем у «святу середу».

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.128.

Коноплі використовували в обрядах річного циклу і в народній медицині; це і символ зради милого. Їх порівнювали з життям бідної жінки на чужині:

> Ой як тяжко конопельці в сирій воді гнити,
> А ще тяжче молодиці на чужині жити.

Ванни з насіння конопель застосовували при запальних жіночих недугах, уживали його для інгаляцій при зубному болю, а подекуди при лікуванні венеричних хвороб.

Коноплі, що мають бути висіяні для ворожіння ввечері на Андрія, вранці зав'язували в сорочку і носили весь день. На Галичині, посіявши, дівчата боронували своєю сорочкою, примовляючи: «Сію, сію, не знаю, з ким буду збирати». Розтерте сім'я конопель варили з корою бузини і пили для позбавлення вроків: разом із блювотиною повинні були вискочити три мертві змії. За народною легендою, пшениця виросла зі сліз Адама, змішаних із землею, взятою прабатьками за велінням Божим біля райського порога; а із сліз Єви виросли коноплі. Сіяли коноплі босоніж, інакше горобці поклюють насіння або воно не зійде. Щоб майбутнє полотно було білим, а головки з сім'ям великими, разом із насінням закопували три варених яйця, через три дні викопували, а натомість встромлювали три гілочки білої верби, зв'язані червоною ниткою, яйця з'їдали, а шкаралупу розкидали по коноплянику. Закінчивши сівбу, випивали сире яйце, щоб горобці «не пили» насіння конопель. Аби влітку птахи не клювали коноплі, у новорічний вечір пекли чи варили горобців, а після посіву оббігали поле три рази, зажмурившись. В українців Карпат голий знахар опівночі з заклинаннями тричі обходив засіяне коноплями поле, тягнучи за собою тернову гілку, щоб загородити шлях нечистій силі. Посіявши коноплі, перевертали борони доверху зубами — від уроків. Коноплі освячували разом з іншими травами на Маковія. Поліщуки запрошували Мороз на кутю: «Хадзі, морозько, куцця смачная, з канапелькамі!»

Коноплі відігравали неабияку роль при народженні дитини. Новонародженого купали і перев'язували *матками* (коноплі з насінням вважалися жіночими), бо коли обв'язати *плоскунами* (коноплі без насіння — чоловічі), він буде безплідний; пуповину також перев'язували ниткою із «жіночої» коноплі. Для викликання дощу подекуди дев'ять удів збирали по селі коноплі, ткали одноденний рушник і вивішували його у церкві на царських воротах. На Поділлі на Введіння насінням конопель обсипали корову, щоб давала багато молока; на Купала збирали конопляний цвіт (так звану *кашку*) і розсипали біля входу, щоб перешкодити дорогу відьмі. На Поліссі конопляну нитку протягували через вулицю: якщо корова, переступивши її, поверталася додому, то вважали, що це корова відьми, яка відбирає чуже молоко.

(Див. АНДРІЯ, МАКОВІЙ, ОДНОДЕННИЙ РУШНИК, УСПІННЯ, ВВЕДІННЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.52. В.Усачева, «Конопля», с.583-588. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.185.

Котики (польові квіти) — символ родючості, зростання та плодоношення.

Кріп. Запах цієї рослини запобігає злим чарам, а тому його бояться відьми. Кропом очищали організм та обійстя від усякої нечисті. Навесні, побачивши ластівку, кидали на грядку грудку землі й приказували: «Там виросте кріп, кріп сію».

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.138. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.158.

Кропива (жалива, жаркуха, жижкуха, джигушка, жигавка, покрива, коприва) — у народній культурі відіграє роль оберегу, а також наділена лихою силою, співвідноситься з «чужим» світом; заразом символ родючості. З кропивою порівнюють злу свекруху. Як і в будяку (чортополосі), у кропиві любить ховатися нечиста сила. У деяких місцевостях для викликання дощу сікли кропиву. В інших місцевостях вважали, що її посіяно сатаною («диявольська рослина»), і за те кропиву прокляв Бог. В одній легенді українців Карпат говориться, що за вбивство батька-вужа мати закляла дітей: син став соловейком, а дочка — кропивою. З тих пір соловей із самісінького ранку не знає спочинку, а кропиви остерігаються люди — отаке покарання за скоєний злочин. У казках дівчина звільняє своїх братів від закляття, сплітаючи їм одяг із кропиви.

Кропиву використовували як оберіг від русалок, відьом та іншої нечистої сили, розкладаючи її на вікнах, на порозі дому. На Купала перед купанням у річці на воду кидали кропиву. Для очищення у купальське вогнище кидали кропиву разом із шипшиною та іншими колючими рослинами. На Полтавщині чучело Купала обкладали кропивою, клали на неї солому, підпалювали і перестрибували через вогонь, при цьому верховода хльостав по ногах кропивою тих, хто не міг перестрибнути вогнище. На Поліссі в обрядах проганяння нечистої сили стару жінку, яка уособлювала відьму, що хоче вкрасти вогонь із купальського вогнища, били кропивою; інколи, навпаки, ряджені (русалки, відьми) ганялися за учасниками обряду і хльостали їх кропивою.

Літ.: Архів Інституту народознавства..., ф. 1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 29. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.69. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.65, 121. Г.Булашев, «Український народ...», с.294. А.Афанасьев, «Поэтическиe воззрения славян...», т.3, с.246. В.Усачева, «Крапива», с.643-647. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.46. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.98-101. М.Міщенко, «Народний календар», с.64.

Кукіль-трава. У давнину молилися Матері-Землі, приносили жертви на поле, благали його, щоб родило чисте зерно, виростала гарна паша, а не кукіль-трава, яка шкодить та підкошує корів, телят, ягнят. Поле, де росте кукіль, називають чортовою нивою, бо то нечистий його і засіяв. Побутує легенда, що з куколю сатана викурив першу горілку на світі, підпоїв нею нашу праматір Єву і дав їй закусити яблучком.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.51. М.Міщенко, «Народний календар», с.40. Г.Булашев, «Український народ...», с.290.

Кульбаба (молочай, подуйчики, сліпота). Сумішшю тертого кореня кульбаби з медом лікували екзему, соком рослини — грибок. Горілчаним настоєм квітів або кореня кульбаби лікували ревматизм. Квіти і листя цієї рослини наділяли магічними властивостями.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.124.

Купина (адамове ребро) — надійний засіб від ревматизму та радикуліту. Мазь із кореня купини вважалася добрим косметичним засобом.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.141.

Лілея водяна (латаття, крин) — символ дівочих чарів, чистоти, цноти. У стародавній щедрівці розповідається:

В райськім садочку росла лелія.
— Хто ж її садив? — Панна Марися.
Як садила, так садила,
Лелія ся розвила,
Красна лелія.
...Прийшов до неї миленький єї:
— Дай мені, Марисю, листок лелії.
Ой дам, ой дам хоч листочок,
Бо мій, бо мій коханочок,
Красна лелія.

Лілею, за легендою, породили Мати — Сира Земля з богинею води Даною, тому ця рослина має силу на водяницю (водяну нечисть) і поляницю (польову нечисть). У лілеї закладено магічний символ жіночності, вона є суттю вологої енергії. Лілея — улюблена квітка русалок, а тому її, особливо юнкам, не можна рвати, бо русалка за руку схопить й потягне у вирву. Кореневищу рослини приписувалася здатність

охороняти людей, які йдуть у чужі землі. Його вкладали в ладанку і носили біля серця як амулет. Лілея також вважалася оберегом від недуг. Висушені кореневища підвішували біля хворих. З водяними ліліями обходили пасовища, щоб уберегти худобу. Дрібне жовте латаття, яке ранньою весною густо вкриває мочарі та вологі сінокоси, по-народному називають «маленькі лілійочки».

Давня назва квітки — *крин,* що має один корінь зі словом «криниця». У Чорній Могилі в урочищі Гульбище (Чернігів) знайдено квадратні застібки від шкіряної одежі. Вони прикрашені рослинним орнаментом, головним елементом якого є паросток, що розпускається. Цей паросток іноді називають крином, але вивчення багатьох подібних зображень на різних предметах підводить до висновку, що в основі малюнка лежить, імовірніше, брунька, що лопається. Загалом крин і його обрамлення утворюють серцеподібну фігуру з паростком посередині. Б.Рибаков уважає це символом зародження життя, оскільки орнамент, у який закладена ідея життєвого початку, направлений гостряками середніх листочків «на всі чотири сторони». Цю предковічну ідею можна висловити так: «Хай скрізь буде життя!» Подібна композиція є також на рогах турів із Чорної Могили, які, без сумніву, використовувалися для магічних дій. Так звана «тема замовляння простору» відображена також на скроневих кільцях XI ст. у вигляді хрестиків, які жінки носили як намисто. Вважається,

Рушник. Село Медведівка, Черкащина. Початок XX ст. Фото В.Захарука

що ці знахідки з язичницьких поховань із трупоспаленням зовсім не пов'язані з християнством. На кожній пелюстці хреста ми бачимо зверху типовий сюжет «Сонця у трьох позиціях» (схід, полудень і захід). Від

Застібка із зображенням кринів. Село Пересопниця, Рівненщина. Із колекції І.Стецюка

небосхилу з «трисвітлим» Сонцем униз ідуть лінії крапель. Отож вища форма захисту з допомогою «білого світу» із Сонцем у русі, із струменями дощу і землею тут співвідноситься з ідеєю замовляння «на всі чотири сторони».

(Див. ДАНА, КРИНИЦЯ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.402. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.552-554, 618, 637. М.Міщенко, «Народний календар», с.64.

Ліпиця (ліпок) — зілля, яким чарівниці допомагають дівчатам у любовних справах: «щоб хлопці липнули». Про ліпок згадується у Нестора Літописця під 1074 р.: «Побачив [Матвій] біса в образі ляха, який ходив, носячи в полі квітку, що називається ліпок; і, обходячи зблизька братію, брав з пелени ліпок і кидав на когонебудь».

Літ.: Повесть временных лет, с.126. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.118.

Лобода — символ нужди та вбогості: «Постав хату з лободи, — до чужої не веди!»; «Ото ласа їда — з часником лобода!»

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.373. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.64.

Лопух, зірваний на Купала, охороняє від хвороб, нещасть та злих духів. З глибокої давнини його вживають при шкірних захворюваннях. У деяких місцевостях з метою запобігти пошесті носили на шиї корінь лопуха. У стародавній колядці співається:

Родися, лопух, жеби ти живіт опух.
Родися, кукілиця, за пецом дітей копиця!

Літ.: Колядки та щедрівки, с.527. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.25; «Українська народна медицина», с.110-113. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.188.

Льон — символ дівочої краси. У народі празничок, який припадає на 3 червня, відомий як *льоносійка.* Це найкращий час висівати льон, просо та огірки. Особливо намагалися «заплодити ниву» льоном, щедрий урожай якого забезпечував родину олією та полотном. Посіваючи, приспівували русальську пісню:

А в льонку на клинку
Висіла колиска на шнурку.
— Колишіть же мене високо,
Щоб було видно далеко.
Ой де моя миленька походжає,
Де шитими рукавами помахає.

За народними уявленнями, льон має схожість із волоссям. Очевидно, використання льону при розчісуванні волосся молодої мало значення для врожаю. Наречені носили льон, зашитий у сукно як оберіг. Прикметна «див'я красота» — коса із льону, прикрашена стрічками. Цю косу спалювали на весіллі: на другий день дружко прикріплював до древка куделю і прядку, які молода під час танку з молодим підпалювала лучиною; потім, залишивши чоловіка, вона танцювала з дружком, а той під час танку передавав їй палаючу куделю, за що молода його цілувала. Запалений льон, напевне, виконував очисні функції. В інших обрядах льон символізував єднання молодих: і волосся буде шовковистим, і врожай льону буде на славу.

У народній медицині вивихи (*звихи*) лікували, прикладаючи компреси з клоччя льону, опареного окропом або намоченого в солоній воді. Вживали його і в лікувальній магії — «спалювали» рожу, підкурювали хворих «од вітру» тощо.
(Див. ОЛЕНИН ДЕНЬ).

Літ.: П.Чубинский, «Труды...», т.III, с.185; «Мудрість віків», кн.2, с.34. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. А.Потебня, «О некоторых символах...», с.94. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.385. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.60, 116. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.185.

Любисток («люби-зілє», «люби мене») — оберіг хати, обійстя, ланів та садів, повіток, криниць, річок, сіножатей, гаїв та дібров; символ любові, злагоди, «чар-зілля на любов». «Купати в любистку» — будуть дівчата любити, як у тій пісні:

Чи ти в любистку купався,
Що так мені сподобався?

Любисток має особливу чарівну силу, коли зібраний під Купала. Дівчата носили траву під пахвою, вважаючи, що так вони швидше сподобаються юнакам. У купальській пісні розповідається, як «Івана» порубали «на капустоньку» за те, що він перейшов дівчатам дорогу, і посіяли його «в трьох городцях», і виросли «три зіллєчка»: барвінок, васильок і любисток:

Зелененький барвіночок
На віночки для дівочок;
Василечек для запаху;
Любисточок для любощів.

Любисток, напої, настої та відвари з нього зажили великої популярності у праукраїнців. Настоєм умивалися, щоб лице було чистим, білим. Він «фіксує» увагу хлопця на звабі дівчини, її цноті, вірності та відданості. Хлопець, який цілує дівчину, скупану в любистку, гладить її шовковисте волосся з пахощами цієї рослини, накликає на себе повагу добрих сил.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.65-66. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.118, 180. Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.85. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.192.

Любка — символ юнацької краси та снаги. Запорізькі козаки носили особливий амулет — підвішені на шворці корені нашої «орхідеї» — любки дволистої. Народ вірив у надзвичайні властивості цієї рослини, любив її (звідси й ніжна пестлива назва), і це знайшло відображення у багатьох легендах.

Бувало, запорожці потрапляли в полон. На допитах вороги прагнули вивідати таємницю незвичайного намиста. Але марно. Та все ж татарам якось удалося дізнатися про дивні чари любки. Нападаючи на українські землі, вони шукали в лісах чарівну рослину. Однак залишалися ні з чим. Любка допомагала тільки оборонцям рідного краю.

Знахарі вважали любку чудодійною. Причина того — у неї не зовсім звичайна бульба. Вона має дві бульбочки: одна біла, тверда і гладенька, друга — бура та зморщена. Бура бульбочка — торішня, вона дає стебло, а біла — цьогорічна, вона утворилася влітку і чекатиме у грунті весни, щоби прорости. Ось тому й вважалося, що кореневище любки — діло рук потойбічної сили. Знахарі говорили людям: «Біла бульба добру силу має і від всякої хвороби зціляє. Навхрест проведеш по болячці — згине вона. А торкнешся бурою бульбою свого недруга — люта хвороба вразить його».

Мак-видюк. Мак, освячений на Маковія, використовували дівки-чарівниці як засіб від наврочення та від хитрощів відьми. Зокрема мак-видюк бачить усі злі сили й має властивість не допускати їх до хати й на обійстя. Квітки маку юнки вплітали на Благовісника у косу, «щоб голова не боліла і волосся було пишним та не випадало». Кажуть, коли довго нема дощу, треба піти до кринички, посипати там маком — то буде дрібний дощ. А коли чарівниці всі разом сипнуть у криницю жменею — то буде злива. Мак-видюк додавали до їжі покійників — куті, такою кутею чаклували на Святій вечері. Мак-видюк — головна приправа до пісної їжі. Висіваючи мак, треба почухати голову і приказати: «Щоб головки в моїм маку були такі великі, як моя голова, і щоб маку було так багато, як багацько на голові волосся».
(Див. МАКОВІЙ, БЛАГОВІСНИК).

Літ.: Повір'я, с.21. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.158. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.29,

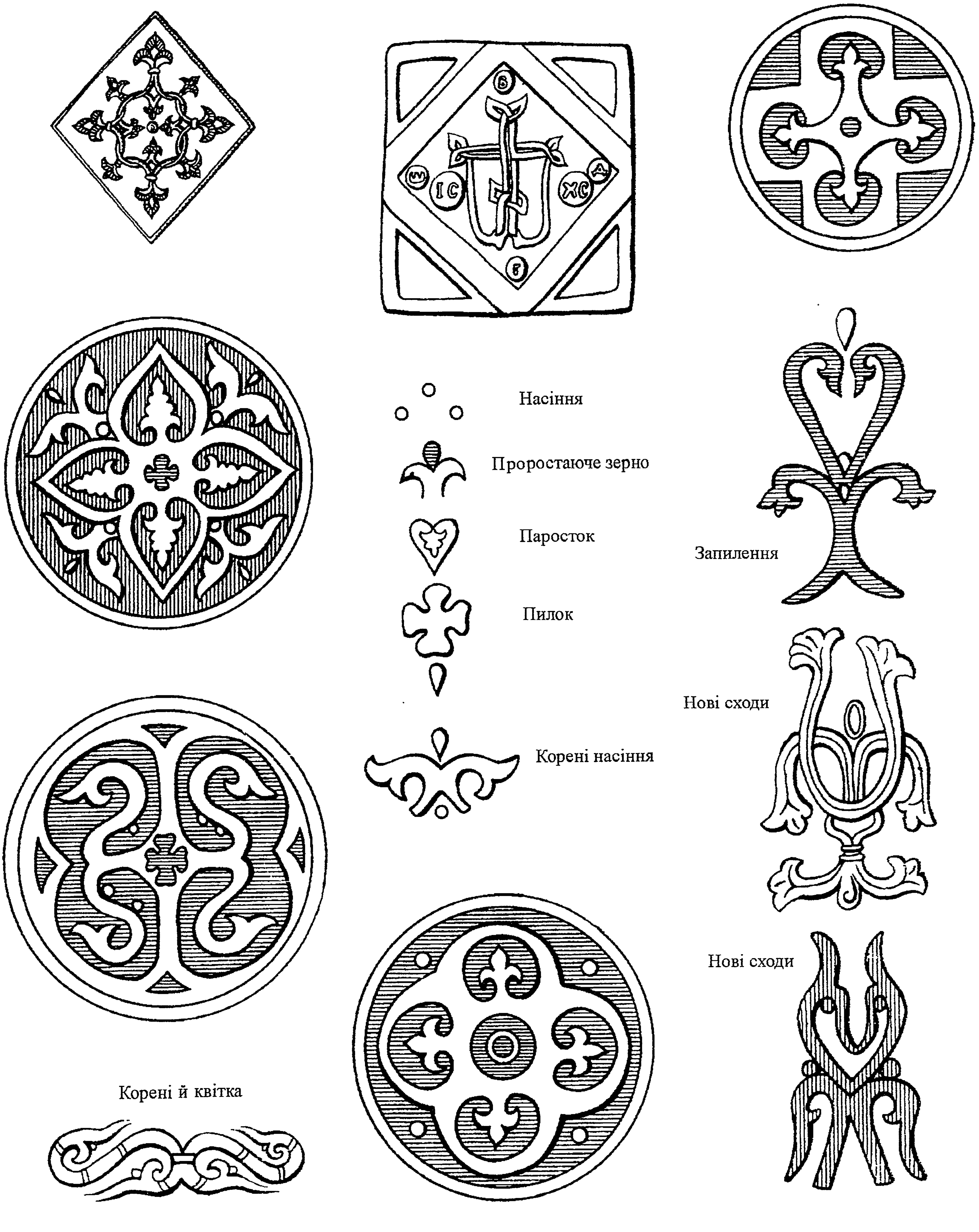

Варіанти композицій «заклинання простору»
і зображення стадій росту рослин на прикрасах XI—XIII ст.

38, 152, 157, 182. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.138. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І-ІІ, с.60, 203. В.Усачев, «Мак», с.60-63.

Мак червоний означає красу, молодість та їхню скороминущість. Вінок із червоних маків — символ дівочої чистоти, його порівнюють з білим світом:

Ой мій світку, білий світку, як маковий квітку,
Нащо тебе зав'язали в білую намітку.

З квітучим маком порівнюють і юнака-молодця. Незрілий мак дурманить голову, а тому став натяком на глупоту: «Їж, дурню, бо це з маком». Мак має чарівну силу, яка захищає від усякого зла (див. *Мак-видюк*). «Як мак незчисленний — так рої бджіл вкриватимуть усі дерева», — кажуть, коли подають страви з маком.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.199, 342. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.399. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.68. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.142.

Материнка — символ материнської любові та здоров'я дітей. За зіллям ходили три рази до схід сонця, а, викупавши дитину, воду виливали на три плоти, три дороги, три межі.

Материнковий напій — давній ритуальний трунок. Ним кропили хлопці дівчат у ніч на Купала, щоб до тих не причепилася ніяка нечиста сила, щоб дівчата мали працьовиту вдачу. Вважалося, що та дівчина, яка вирощує та доглядає материнку, буде мати неабиякі таланти у ткацтві, вишиванні, малюванні. А що вже співатиме, то не наслухається її ні родина, ні сусіди, ні навіть сам соловейко. Коли мати зі сльозами на очах виряджала сина чи дочку в далеку дорогу, то як оберіг давала вишиваний рушник, у який загорнуто пучечок висушеної материнки. Вважалося, що материнка зберігає людям пам'ять про матір, батька, родину, нагадує про дитинство, юність та незабутнє перше кохання.

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.90. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.123.

Меліс (маточник, рійник, кадило). Медичні пам'ятки XV ст. характеризують цю рослину як засіб, що загострює розум, веселить серце, зігріває шлунок і зміцнює печінку. Тільки їсти треба трошки (близько трьох грамів) свіжого листя, якщо ж забагато, це викличе головний біль. За повір'ям, хто постійно носить при собі висушену рослину (корінь, листя й насіння), загорнуту в ганчірку, а зверху ще в шовкову тканину, того шануватимуть люди, і радість буде супроводжувати його. До кого така людина не звернеться, кожен радо допоможе їй.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.190.

Молодило застосовували для охорони будівель від грози. Ця рослина вважалася улюбленицею бога-громовержця.

Морква вживалася для лікування жовтяниці. Щоб вона мала цілющі властивості, треба було йти на грядку з закритими очима, рвати, теж заплющивши очі та читаючи молитву, і обов'язково освятити її на Спаса.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.183. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.83.

Мох ісландський (грань, границя, плюцник, легківець, радіола) — вживали при легеневих недугах.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.118, 131.

М'ята — оберіг дитини та її здоров'я. Вважалось, що аромат м'яти створює життєрадісний настрій та активізує роботу мозку. У піснях м'ята є символом самотності й строгості. Жінка садить м'яту і говорить, що від неї «родинонька одріклася». М'ята фігурує у піснях разом з рутою:

По городу ходжу,
Руту-м'яту саджу.

На Гуцульщині дим спалюваної м'яти використовували для підкурювань при болю у вухах. У Галичині її рекомендували як профілактичний засіб при епідеміях, особливо холерних.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.69. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.107-110.

Нагідки (крокош) — добрий засіб від безсоння. З цією метою квіти рослини добавляли дітям у купіль, клали під голову, давали пити з молоком, вживали для підкурювання. Щоб вивести веснянки, пропонували мазь зі смажених на сметані нагідок. На Гуцульщині напар квітів давали замість чаю золотушним дітям, купали новонароджених, «аби були ладні», мили голову, коли боліла, лікували очні захворювання, рани, виразки та ін.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.187.

Надрагуля — отруйна рослина, яку використовували при лікуванні ревматизму. На Закарпатті існував обряд, пов'язаний з копанням надрагулі. Копаючи її, клали під перший корінець хліб-сіль. Це робили, щоб не «банувала» (тужила) земля: «Не бануй, землице, що ми тебе оголили, ми тобі, землице, хліба положили». Подекуди вважали, що треба покласти дев'ять монет під дев'ять кущиків надрагулі: «Як під дев'ять поклали, то можна копати, хоть сто зіллів».

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.82.

Нарцис — оберігає дівчину від «напасті».

Нечуй-вітер — чари для відвертання зазіхань іншої дівчини; охорона від водної стихії; з допомогою цієї трави можна зупиняти вітер і ловити рибу без невода. Рослину шукали в ніч з 31 грудня на 1 січня на берегах рік та озер. Видющі не можуть знайти нечуй-вітер; для цього потрібно просити сліпих, які відчувають присутність цього зела, наближаючись до нього, — їм «в очах коле». Якщо їм удавалося схопити цю траву не руками, а ротом, тоді вони отримували її силу.

Літ. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.92. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...»,с.117. С.Килимник, «Український

рік...», кн.2, т.III, с.355. В.Воропай, «Звичаї нашого народу», т.I, с.148. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.79.

Одолян, або ***одолень-трава*** (валеріана), названа так тому, що «долає» всяку нечисту силу. Використовували її як оберіг сім'ї та дому. За свідченням народного «травника», хто знайде одолень-траву, той «вельми себе талант обрящет на земли»; відвар її допомагає від зубного болю, а також визнається за любовний напій, що пробуджує ніжні почуття в серці жорстокої красуні; з коренем одолень-трави обходили стадо, щоб жодна тварина не загубилася. Ті, хто відправлявся на чужину, мали запастися цією травою: «Куди не піде, багато добра знайде». Збираючись у далеку дорогу, обережні люди заклинали себе: «Їду я в чисте поле, а в чистім полі росте одолень-трава. Одолень-трава! Не я тебе поливав, не я тебе породив; породила тебе мати-сира земля, поливали тебе діви простоволосі, баби-самокрутки [тобто віщі діви]. Одолень-трава! Одолей ти злих людей: лихо б на нас не думали, погано не мислили: прожени ти чаклуна, ябедника. Одолень-трава! Одолей мені гори високі, долини низькі, озера сині, стрімкі береги, ліси темні, пеньки і колоди... Заховаю я тебе, одолень-трава, біля самого серця, на всім путі і на всіх дороженьках».

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтическиe воззрения славян...», т.2, с.212-213. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.85.

Огірок. Побачивши перший цвіт на огірках, господиня перев'язувала його червоною ниткою, вирваною зі свого пояса, й примовляла: «Як густо цей пояс в'язався, щоб так і мої огірки густо в'язались у пуп'янки в огудині!» Коли ж, незважаючи на це, буває багато пустоцвіту, тоді дбайлива городниця намагається знайти де-небудь загублений личак і волочить його ногою, приказуючи: «Як густо цей личак плівся, щоб так і мої огірки густо в'язались в огудині!» А щоб молоді огірки та й взагалі всяку зелень не поїдала гусінь, городину садили натщесерце.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.60.

Омела — ця цікава й містична рослина росте як паразит на деревах: яблуні, дубі, вербі. Кельтські жерці-друїди вважали, що немає нічого святішого від омели — цієї золотої гілки земного Дерева життя, що скріплює союз божественного і людського. Назва рослини перекладається як «всезцілитель». Особливими цілющими властивостями наділена омела, що виростає на дубі, бо вважається його душею. Але трапляється на ньому омела досить рідко. Рослину зривали обов'язково на новолуння, без допомоги заліза, і при цьому вона не повинна була торкнутися землі. Зірвана таким чином омела лікувала від пропасниці, жінкам допомагала завагітніти, заживляла виразки тощо. Але найціннішою вважалася властивість омели оберігати людину від будь-якого чаклунства.

Літ: А.Афанасьев, «Поэтичесские воззрения славян...», т.2, с.215, 218-219.

Осот (відьмине зілля, наголоватки, молочак) знахарі рекомендували носити торговим людям: куди не підеш, там багато добра знайдеш і від людей честь буде, і велика слава на ту людину чекає. Про те, як сатана розсіяв по нивах осот, розповідають таку казку. Коли було вже створено землю і все пішло на ній своїм чином, побачив сатана, що мужик сіє на ниві, і питає: «Що ти сієш?» — «Овес». — «А де ти його взяв?» — «Бог дав». Тоді сатана прийшов до Бога та випросив і собі вівса і побіг з ним на землю, повторюючи, щоб не забути: «Овес, овес...» А святий Петро каже: «Господи! Поніс сатана на землю овес; а то зілля добре, що згодилось би людині і для коней її, і для неї самої. Дати б сатані якого-небудь іншого, непотрібного зілля!» І сказав Бог: «Добре!» Тоді святий Петро, догнавши сатану, зненацька гримнув на нього: «Що несеш?» Оторопівши, сатана відповів: «Тьбру! Ось уже й забув». — «Чи не кропиву?» — «Ні, ні, то таке, що як його вимовляти, то сичить!» — «Може, осот?» — «Так, так!» — сказав сатана і побіг на землю, повторюючи, щоб не забути: «Осот, осот...»

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.51. Г.Булашев, «Український народ...», с.290.

Очерет хоч і насаджений Богом, проте ним заволоділи чорти, і очерет, як і осот, є їхньою господою. Кажуть, ніби чорт і по цей час ніяк не може згадати, що саме йому подарував Творець.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.288.

Очиток (розхідник, заяча капуста) вживали як протималярійний засіб. У вигляді компресів його прикладали до старих ран або лишаїв; один із найпопулярніших засобів при бронхітах.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.138.

Папороть, як і розмай-зілля, привертає та причаровує хлопців. Цвіте тільки раз на рік опівночі на Купала і охороняється нечистою силою. Кому пощастить зірвати квітку, той має підкинути її вгору і, коли вона потім упаде на землю, сміливо треба починати там копати: під тим місцем буде скарб. Папороть знімає втому, додає бадьорості. Чарівну рослину називають також Перуновим вогнецвітом, вовчою травою, кочедижником.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.120-121. Г.Булашев, «Український народ...», с.285. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.141. С.Килимник, «Український рік...», кн.12, т.IV, с.441-444. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.192-199, 381-382; т.3, с.392, 394. В.Соколова, «Весенне-летняя календарная обрядность». З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.140.

Парило разом з підмареником використовували для приготування «сонячного» напою. Його вживали на свята Калити, Коляди, Колодія, Купала. Ним частували і людей, виснажених тривалими недугами та довгим віком. На Купала цим напоєм молодь кропила три чи дев'ять кіл (через кожні три кроки від вогнища), які робили для того, щоби різне чортів'я не наблизилося до святого вогнища, де дівчата й хлопці веселились і очищали свої душі вогнем, напоєм та любощами.

(Див. КАЛЕТА, КОЛЯДА, КОЛОДІЙ, КУПАЛО, МАГІЧНЕ КОЛО).

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.105.

Перстач (підойма, поперечник, золотник, калган, дубравка, піддубник, кровляник). Про використання цієї лікарської рослини свідчать уже її вдалі народні назви. Поперечник — бо лікує біль у попереку; золотник — тому що вживався для лікування хвороби шлунка з однойменною назвою; підойма — бо мав властивість «піднімати силу», за що був прозваний ще «козацьким жень-шенем».

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.120.

Петрів хрест (петрів батіг, сонцева сестра) проганяє ворожу силу, вберігає від чарів. Його схований глибоко під землею масивний корінь деякою мірою нагадує хрест, тому цій рослині приписували божественне походження. Ось одна легенда про цю рослину, у якій св. Петро виступає в ролі якогось язичницького бога полів. Св. Петро взагалі був дуже до всього цікавий: знав назву будь-якої польової комашки, чим кожна з них годується і т. д. Коли він ходив по полях, жучки, бджілки, мушки, метелики барвистими роями оточували його. От іде, бувало, св. Петро межею, візьме прутик дикого цикорію і хльоскає ним, як батіжком. А жучки та мушки тоді й не сміють переводити хліба. Пройде межу, кине свій батіжок на землю, а він прийметься там і росте. А всі жучки й мушки вже добре знають, що ту ниву, де росте петрів батіг, треба обминати.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.120. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.84, 391. Г.Булашев, «Український народ...», с.298-300. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.211.

Петрушка, як і полин, оберігає від мавок і русалок на Русалчин великдень.

Півники оберігають обійстя від нечистих сил, як і півень, від якого походить назва квітки.

Підмареник має силу в боротьбі з нечистою силою та недугами, коли лихий дух проник глибоко в груди і не дає людині жити, коли він паморочить свідомість та виводить її з душевної рівноваги. На свята Калети, Колодія, Щедрого вечора, Купала той, хто бажає комусь щастя, здоров'я, кохання, дітей повну піч, кропить його напоєм підмареника і дає його пити. Старі повітки, млини, занедбані місця, на яких панують сичі, також кроплять цим напоєм та замовляють, щоб нечиста сила не поширювалася на села, поля та на добрих людей.

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.114.

Півонії — символ дівочої краси, зрілості.

Подорожник. Віддавна народна медицина застосовувала подорожник. «Домашній лічебник» XVIII ст. радить: «Кто кров плюет, листье ж его [подорожника] столкти мелко и совокупить с медом и варить добре, з того зделать пластер и прикладывать ко всякой злой ране — загоится»; «тот сок пускать в уши, у которого уши болять»; «тот же подорожник столкти и смешать с яичным белком и прикладывать на жжено тело — загоится».

Повсюдно свіжим листям рослини гоїли рани, нариви, опіки, прикладали при укусах бджіл та гадюк. Застосовували як засіб від пропасниці, а соком закапували очі, коли боліли.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.105.

Полин — оберіг від відьом і дідьків, а також від русалок та мавок на Русалчин великдень, як і петрушка. Символ печалі, гіркоти життя:

Лучче мені, мати, гіркий полин їсти,
Аніж мені, мати, із нелюбом сісти.

Полин використовували як засіб, що лікує жовтяницю, пропасницю, гоїть рани та зміцнює пам'ять. Широке застосування мав також різновид полину, званий у народі *чорнобилем* (чорнобильник, нехворощ, бильник, билиця). Тяжкохворого купали у відварі чорнобилю, і якщо людина не видужувала на третій день, то помирала. Чорнобилем підкурювалися, щоб уберегтися від уроків. Під коренем чорнобилю шукали вуглики, які треба було проковтнути, а на їхнє місце покласти монету: тоді вбережешся від малярії. Розповідають, що одного разу чумак варив кашу з гадюк. Приготувавши кашу, поїв її і наказав наймитові вимити казанець і ложку. «Дивись тільки, — каже, — не пробуй моєї каші!» Наймит не втримався, нашкріб повну ложку гадючої каші і з'їв. Дивно йому стало: бачить він, як травичка хитається, одна до одної прихиляється і шепоче: «Я від такої хвороби помагаю!»; «А в мене інша сила!» Захотілося підійти до воза, а воли кажуть: «Ось іде запрягати нас у ярмо!» Чумак помітив, що наймит не послухався наказу і попробував гадючої каші. Став він із воза, вирвав стеблину чорнобилю, облупив її і каже: «На, з'їж!». Наймит з'їв і перестав чути, що кажуть трави, і розуміти мову тварин. Тому чорнобиль називають ще *забудьком.* У лікувальній магії як оберіг уживався ще один вид полину — «боже деревце», яке вирощували у квітниках біля хати.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.59, 65, 74, 119, 120, 178. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.391. Г.Булашев, «Український народ...», с.287. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.392. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с. 95.

Приворотень. Цікавою особливістю цієї рослини є виділення краплин води, які збираються біля основи черешка. Знахарі збирали цю вологу і вважали її за приворотний напій.

Прикрит-зілля, знане як оберіг від чарів та уроків у весільній обрядовості, збирали з 15 серпня по 1 листопада.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.79.

Прострів-трава. Хто хотів, щоб дім був безпечний від грози та пожежі і щоб життя в ньому було щасливим, той мав зірвати прострів-траву і підкласти її під хату. Вона рятує від уроків і заліковує рани, завдані гострою зброєю. Коли домашня худоба хворіла на прострів (падучу), то знахарі радили цю траву

прив'язувати її до рогів. Узагалі назву «простріл» давали різним травам, яких за формою можна було б назвати *простріляними*.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.1, с.136; т.2, с.213-214.

Пшениця у весільних піснях — наречена, а ***овес*** — жених. Під пшеницею розуміється образ дівчини, як під ***житом*** образ вдови:

Не буду я жита жати, іно пшениченьку,
Не буду я вдови брати, іно дівчиноньку.

Щодо хлібних злаків, то, за народними віруваннями, одразу ж після створення світу ні жита, ні пшениці не було, а пшениця виникла вже після *кукіль-трави*, а жито — із *стоколосу*. Житній колос раніше був удвічі більший за нинішній. Богородиця, бажаючи пересвідчитися в милосерді людей, прийшла в село під виглядом жебрачки просити милостині. Жінка пекла млинці й відмовилася дати їй шматочок, відказавши: «Їди геть, стара карго! Я краще дам собаці!» Богородиця, розгнівавшись, вийшла в поле, взяла колос і обірвала його вершечки, скільки захопила рука, а решту залишила на згадку, й то лиш завдяки заступництву Христа.Також розповідають, що пшениця виросла зі сліз Адама, змішаних із землею, взятою біля райського порогу, а зі сліз Єви виросли коноплі.

У деяких місцевостях відвар вівса додавали до першої купелі немовляти, «щоб було багатим і плідним, як овес». Дуже поширеним був спосіб лікування скарлатини: хворого поїли юшкою з вівса і вигрівали на печі, яку вистеляли соломою і поливали відваром вівса. Порошком перепаленого жита присипали сухий лишай, а житнє борошно разом із бузиновою корою застосовували при набряках. Лікувальні властивості приписували і хлібові. На Київщині та Полтавщині свіжі рани заліплювали хлібним м'якушем, ним викачували опухлі залози при золотусі. Гарячий хліб притискали до лишаїв, бородавок, клали у дупло болючого зуба. На Волині вважали, що якщо матигодувальниця з'їсть окраєць хліба, який після заходу сонця кинули до криниці і вийняли до схід сонця, то в неї буде багато молока.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.51-52. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.169. Е.Аничков, «Всссння обрядовая песня...», с.359. Г.Булашев, «Український народ...», с.300-304. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.180. З.Болтарович, «Українська народна мсдицина», с.181.

Рожа-троянда — квітка, що нагадує собою Сонце, квітка богині кохання Лади та її доньки — богині весни Лелі. Вона лідирує серед квітів і є символом доброзичливості, достатку. Червона рожа — дівоча краса та чистота. «Цар-квітка» асоціюється з кров'ю і є символом Тільця-Тура, тобто неба.

Рожею, напевне, називалася якась богиня, близька до водяного божества Дунаю, як про те співається у веснянках:

Усі дівочки в танку,
Тільки Рожі немає;
Мати Рожу чесала,
А чешучи, навчала:
«Донько моя, Роженько!
Не становись край Дунаю!
Дунай зведе з ума:
За рученьку іздавне,
Золот перстень іздійме».

Рожею, або ружею, крім троянди, називають шипшину, мальву, іноді руту. Але троянда панує над усіма. Її зелень — це радість, колючки — печаль, квіти— слава. Вінок із троянд символізує життя: як квіти в'януть, так і людина никне.

Візерунок «рожі» на жіночій сорочці з Харківщини

(Див. ДУНАЙ)

Літ.: Колядки та щедрівки, с.312. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.62. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.177. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. М.Білан, Г.Стсльмащук, «Український стрій», с.95.

Розмай-зілля — любовне зілля, символ забуття, безнадії, розлуки. Його шукали в день Зільника Зилоти. Отож дівчина, яку парубок перестав любити,

Побігла до гаю
Копать зілля розмаю;
Ще й до гаю не дійшла —
Розмай-зіллячко знайшла;
Полоскала на льоду,
А варила на меду;
Приставила до жару:
«Кипи, корінь, помалу!»
Іще корінь не скипів.
А вже козак прилетів.

(Див. ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА).

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с. 66.

М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.118. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.131.

Розрив-трава (ключ-трава, скакун-трава) розриває всякий метал на дрібні шматки, вказує, де заховані скарби, і відмикає всі замки, замкнені нечистою силою. Якщо ж пучок її вкинути в горно кузні, то коваль більше не зможе працювати. Ця рослина дуже рідкісна, і самі знахарі дуже дорого за неї платять. Щоб дістати розрив-траву, потрібно опівночі, перед Купала, забратися в дикий чагарник і косити траву доти, доки переломиться залізна коса: це є знак, що лезо вдарилося у розрив-траву. В тому місці, де впав уламок коси, потрібно все зрізане зело зібрати і кинути у струмок або річку: звичайна трава плаватиме по воді, а розрив-трава — проти течії; тут треба її і хапати. Для того щоб знайти розрив-траву, при собі потрібно мати плакун-траву і папороть.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.141. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.118. Г.Булашев, «Український народ...», с.391-392. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.252; т.2, с.203-204, 210, 277.

Роман-зілля лісове — викликає кохання у хлопців, а *ромен-зілля,* або просто ромашка, — то дівоча скромність, простота, дружба і довіра. Дівчата копають ромен, щоб чародійна його сила наганяла кручину на молодців:

На гору! Копать зілля ромену:
Ой моє зілля-ромену,
Нащо я тебе копаю,
Що я чарувати не знаю?
Підгорни крилля під себе:
Щоб тобі важко без мене!

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.66.

Ромашка (рум'янок, рум'янець, романок) — символ кохання. У «Зільнику» XVI ст. про неї мовиться як про засіб, що посилює зір і слух, зміцнює пам'ять та оберігає від чарів. Ромашку вживали при жовтяниці, як протималярійний засіб, також у вигляді купелі.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.66. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.106.

Рута — символ дівочості; також символізує тугу та гірке життя. Дівчина говорить: «Посію я рутоньку, буду підливати», тобто вона берегтиме свою дівочість, а вислів «Загубила віночок з зеленої рути» означає зворотне. У весільних піснях згадується про рутяний віночок, який наречена має зняти назавжди; вона припадає до ніг батька і просить:

Не дай же мене ти, мій батеньку, од себе:
Най же я сходжу з рути віночок ще в тебе.

А батько відповідає:

Не єдин — єсть, не два з рути віночки сходила;
Не раз — єсть, не два добрими людьми згордила.

Дружки заспокоюють молоду, співаючи:

Чого, Мар'єчко, смутненька?
Твоя рутонька зелененька!

У замовляннях від кровотечі рута займає проміжне місце між м'ятою-рутою і ружею. Її так само вирощує Пречиста Діва, однак заорює для цього не землю, а небо. У легенді про дівчину і нечистого, який намагався її спокусити, рута виступає як оберіг. Від лихого її врятувало лише те, що мала біля себе руту і тою.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.62-64. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.182. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.192-193.

Ряска та інша зелень, що плаває на поверхні ставків, вважається шкірою убитого водяника.
(Див. ВОДЯНИК).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.126.

Ряст (первоцвіт); ***пролісок*** — один із видів рясту. За традицією, коли вперше побачиш навесні ряст, треба зірвати його, кинути під ноги і потоптати, примовляючи: «Топчу, топчу ряст, Бог здоров'я дасть», або: «Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!» «Топтати ряст» означає просити в Бога здоров'я, «не топтати рясту» — померти. З цими квітами пов'язано чимало повір'їв. Зокрема, первоцвіт вважається провісником дівочої долі. Якщо на Благовіщення дівчина, йдучи по воду, побачить цю квітку, то цього літа вона вийде заміж. Знайшовши в день свята пролісок, слід покласти його за пазуху, а принісши додому, поставити за оберег — «матимеш щастя». Проліски також кладуть у миску з водою і потім цією водою вмиваються — «на красу».

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.27. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.138.

Самартин трапляється у повір'ях. Ця трава нібито має чотири листочки: один синій, другий жовтий, третій червоний, четвертий багряний. Самартин годиться для приворотних чарів. Правда, де росте така рослина і що вона собою являє, одні знахарі знають.

Собача кропива виліковує сердечні рани, на що вказує одна з її місцевих назв — сердечник.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.130.

Сокирки — польове зілля, символ охорони полів та нив.

Сон-трава — символ таїни, снобачень і передбачень майбутнього, здебільшого нещасливого. Перші весняні трави, за повір'ям, аби бути здоровим, треба добре потоптати. На сон-траву приказують: «Щоб на той рік діждати сону топтати!»

Народні казки згадують про чарівне зілля чи корінь, за допомогою якого засинають на цілу зиму. Розповідають: одного разу на початку зими ведмідь викопав невідомий корінь, лизнув його кілька разів і пішов у барліг; побачив те чоловік і сам лизнув, після чого зразу ж заснув і проспав у лісі до самої весни. Коли

пробудився, люди вже орали землю і сіяли хліб. Сон-трава в народі пов'язується з тими рослинами, сік, відвар чи запах яких діють на людину запаморочливо: *дурман, білена, дрема, горицвіт.* Вважалося, щоб уві сні дізнатися про якусь таїну або побачити власну долю, то цю квітку треба класти під подушку.

У пісні про гетьмана Виговського розповідається:

Молода сестра сон-траву рвала,
Старую питала, старую питала:
«Чи той сон-трава козацькая сила?
Чи той сон-трава козацькая могила?»
«Ой той сон-трава, голубонько, зростився у полі,
Та піймала ту траву недоля та дала моїй доні.
Ой ти доню ж, доню, моя доню! Годі сумувати,
Що нашого молодого Йвана в могилі шукати».

Чарівники заготовляли сон-траву у травні, при її жовто-голубому цвітінні, з різними замовляннями та обрядами.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрения славян...», т.2, с.214-215, 221. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с. 68. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.138.

Соняшник (сонячник). Щоб уберегти від горобців великі грядки з соняшниками, його сіяли до схід сонця або — ще краще — по його заході. Крім того, деякі господині вдавалися до такого способу: після сівби, коли стане вже зовсім темно, вони скидали з себе сорочку і тричі оббігали довкола своїх грядок, примовляючи: «Як не може по світу голе ходити, щоб так не могли горобці моїх соняшників пити!» При цьому треба було тримати в руках хлібчик-забудько, що його іноді забувають у печі, вибираючи спечені паляниці.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 59.

Терен. У пісні терновими ягодами стали очі дівчини Ганни, яка втопилася:

Не ламайте, люде, по лугам терну,
У лузі терен — Ганнині очі!

Коли ховали людей, яких підозрювали у зв'язках із нечистою силою (упирів, вурдалаків та ін.), їх проколювали терновими або осиковими кілками, після чого вони вже не могли заподіяти зла.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.342, 347. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.55. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.85. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.149.

Терлич-трава (тирлич-трава), як і мак-видюк, відганяє від обійстя нечисту силу. Цю рослину нібито створив сам Бог, і тому її бояться чорти. Росте тільки в Києві перед Купалом на Лисій горі; у цю ніч туди злітаються всі відьми, але добути терлич можуть лише ті, хто раніше добув плакун. «Тирлич та жаб'яча кістка смиряють гнів властей», — говорили знахарі. Крім того, ця трава наділяє здатністю літати на мітлі — головному засобі пересування відьом. Варто лише натертися тирличем попід пахвами. Чарівниці виготовляють з нього сік, що привертає любов, змиває з обличчя зморшки тощо. Скільки дівчина навесні відшукає кущів тирличу, стільки матиме женихів. Щоб причарувати собі гарного хлопця, дівчина опівночі або вранці на самого Купала йшла до лісу й шукала тирлич-зілля. Вириваючи його з коренем, приговорювала: «Тирлич, тирлич, ти до мене хлопців поклич!» Мати, варячи це зілля, також примовляла: «Тирлич, тирлич! Ти до моєї доні дев'ять хлопців поклич: з дев'ятьох — вісім, з восьми — сім, з семи — шість... з двох одного — то їй суджений, нерозгуджений».

У Карпатах були дуже популярні високогірні полонинські трави — тирлич жовтий (джинджура, гінсура, свічурник жовтий) і тирлич хрещатий (джинджура, свічівник, свічка). Про цілющі властивості цієї рослини складали пісні й легенди. Ось така коломийка:

Ой, хто чічков джинджуровов
Собі личко миє,
То той буде найфайніший
На всю Коломию.
А хто випив того зілля,
Що із Чорногори,
Він забуде тую хижу,
Де живуть дохтори.

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.142. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.116. Г.Булашев, «Український народ...», с.286. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.332; т. IV, с.474. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.117. А.Афанасьев, «Поэтическские воззрения славян...», т.3, с.227, 229. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.116. М.Міщенко, «Народний календар», с.67.

Трава-мурава часто згадується у стародавніх колядках та щедрівках, наприклад:

Там за садами трава-мурава,
На тій мураві біла береза,
На тій березі золоті роси.

Нерідко трави наділялися загадковими ознаками. За порадою травника, щоб не боятися «ні диявола, ні єретика, ні злої людини», треба знайти траву, яка «росте при великій річці, зривати її треба через золоту або срібну гривню, а носити її при собі». Інше зілля «росте на пагорбах, верхнім кінцем у землю пнеться. Коли хтось траву ту риє на Іванів день і дає худобі, то худоба того року від пошесті не загине». Відома в народі також *трава-ревенька,* яка реве і стогне під зірками; вона росте у воді і має червону квітку.

Літ.: Колядки та щедрівки, с.382, 425. Золотослов №363. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрения славян...», т.1, с.202, 203.

Трой-зілля росте за морем і може відвертати людину од відчаю. Щоб здобути його, треба мати троє коней:

Перший коник, як ворон чорненький,
Другий коник, як лебідь біленький,
Третій коник, як голуб сивенький.

Першим конем до моря доїду,
Другим конем море переїду,
Третім конем трой-зілля достану.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.69.

Тютюн. Легенда розповідає, що коли Бог розгнівався на чортів і почав скидати їх з неба, то один чорт летів-летів та й нахромився на суховерхий дуб. Висів на ньому чорт доти, доки почала з нього порохня сипатися, а з тієї порохні зросла тютюнова розсада. Люди її стали брати, палити й нюхати, а потім і в себе на городах розвели. Інша легенда: зупинились у степу чумаки й почали варити вечерю на могилці, яка поросла якоюсь особливою травою. Коли трава ця від вогню підсохла й загорілась, один чумак, вражений невідомим доти ароматом, з подиву вигукнув: «Ти ба!» Не розчувши як слід, другий чумак перепитав: «Табак?» — «Тю-тю» — затюкав на нього перший. — «Тютюн?» — спантеличено перепитав той, знов не розчувши. З того часу і стали називати те зілля табаком і тютюном.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.305-314.

Фіалки — радість, однак лілові фіалки — це невтішна туга за померлим. Вінок із цих весняних квітів не могла носити дівчина, яка втратила невинність:

На долині ходять паняночки
Та збирають хвіалочки
На неділю на віночки;
А я свій утратила
Під явором зелененьким
З козаченьком молоденьким.

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.64. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.357-358.

Хамеріон. Ритуальний напій з хамеріону вузьколистого трапляється у легендах, притчах та казках як «молодильна вода». Його пили на свята Калити, Коляди, Колодія, Зелені свята, Купала, аби відігнати злих духів, відьомські наврочення тощо.

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.132.

Хміль — символ родючості, молодого буяння. Мати питає сина, на якого скаржаться «молодиці, що він шкоду робить»:

Де ти, хмелю, зимував?
Де ти, синку, ночував?

Парубок увивається біля дівчини, «як хміль біля тичини». Козака-гуляку також порівнюють з хмелем:

Ой рости, хмелю, над водою,
Врівні з тичиною!
Ой далеко чути та козака орла,
Що їде з кобзиною.

Хміль є символом війни, хоробрості та відваги, гнучкості та розуму, як і інші повзучі рослини: горох, квасоля, льонок. У козацькій пісні питається:

Чи не той то хмель,
Що коло тичини в'ється?
Гей то наш козак Нечай,
Що з ляхами б'ється!

З давнини зберігся звичай: коли молода іде на вінчання, мати обсипає її хмелем.

Словник Б.Грінченка: «Хміль — не вода: чоловікові біда»; «Жили за царя Хмеля, як було людей жменя, чоловік та жінка».

Літ.: Золотослов № 416. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.406. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.67. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.193. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.12.

Хрін, посвячений на Великдень, має здатність охороняти родину від усяких захворювань та забезпечувати добрим здоров'ям.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.178.

Цар-зілля росте «у глибокій долині, на високій могилі», а над ним «сива зозуля кує», як про те співається в пісні. Коли трава буде вже «на сіно покошена і зелена діброва спустошена», тоді залишиться одне «цар-зіллячко». Дівчата його обполюють, але до тих пір, поки не знайдуть собі милого; в іншому випадку милий буде бити свою дівчину:

Осталося цар-зіллячко:
«Обполи мене, моя дівочко!»
«Ой рада я обполоти,
Та стоїть милий у ворот:
Держить киї тоненькії
На мої плечі біленькії».

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.69.

Цибуля, як і часник, вживалася як охоронний засіб від пошесті, мору. Цибулю рекомендували вішати в хаті під стелею, вважаючи, що вона очищує повітря. Щоб зашкодити злим діям чаклуна по дорозі до вінця, мати молодої або близький родич зав'язували у ганчірку головку цибулини або часнику і клали у кишеню молодої. За повір'ям, якщо цибулина у кишені почорніла, значить цибуля врятувала молодого і молоду від напущеної причини.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.305. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.57; «З народної медицини українців», с.24-25. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.188. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.38.

Чай. Про походження чаю є така легенда. Жив один пустельник. Рятувався він у пустелі, і став його диявол спокушувати, та нічого з його підступів не виходило. Тоді диявол став йому «вії напускать»; так напустив, що несила йому й на світ Божий глянути. Пустельник узяв та й поодривав ті вії та закопав їх у землю: «Якщо,— каже, — Богу треба буде, то з цих вій щось добре виросте». Пішов він згодом через якийсь там час подивитися; дивиться, а з них виріс чай. Ось чому чай не гріх пити, — робить висновок легенда, а тютюн палити — гріх.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.319-320.

Чаполоч. З цього зілля за тиждень до Купала готували ритуальний напій і пили його в ніч на Купала, щоб відігнати нечисту силу. Після того як закохані пари пострибали через вогонь, відтанцювали та наспівалися, дівчата групками усамітнювалися, роздягалися і мазали одна одній цим напоєм перса та живіт, щоби майбутнього материнського лона не торкнулися злі сили. Цієї ночі напоєм із чаполочі замовляли хворих дівчат, а на світанку ті качалися голими у купальській росі. Такі процедури повторювали упродовж десяти днів після свята.

Літ.: Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.136.

Часник, як і полин та любисток, є оберегом від відьомських зазіхань, а також проти чарів та вроків, оскільки «всю заразу відганяє». Його вплітали у коси молодої перед вінчанням. Ним натирали тіло, носили на шиї, вішали над колискою немовляти. Перед тим як нести дитину хрестити, мати жувала зубець часнику і «хукала» на неї. У Свят-вечір був звичай класти перед кожним по головці часнику і по 12 цибулин у сіно, яким встеляють стіл; робилось це для того, щоб уберегтися від хвороб і злих духів та «забезпечити щасливе розмноження рідні». Для успіху в судових справах знахарі й чарівники радили: «Убий змію чорною шаблею або ножем, вийми з неї язик і поклади в лівий чобіт і надінь на тому місці... А коли буде потрібно, у той чобіт поклади три зубочки часнику... і бери з собою, коли ідеш на суд». Ще в Київській Русі часник використовували як охоронний засіб від «морового повєтрія». У давнину пили на честь язичницьких богів, кладучи в чашу часник: «І огню [Сварожичу] моляться, і чесновиток — богом же його творят — єгда оу кого будет пир, тогда же кладут у ведра і в чаши, і пьют о ідолех своих, веселащись...»; «Словене же на свадьбах, въкладивающе срамоту і чесновиток у ведра, пьють».

Відомі уявлення й про те, що часник походить із зубів баби-чаклунки. Коли померла ця баба і її поховали, то з зубів, які в неї випали, на могилі виріс часник, через що його гріх їсти. Часник не годиться їсти особливо проти ночі, бо тоді ангел обминатиме хату за дванадцять дворів, а хто наїсться цибулі, від того ангел відступиться на десять днів.

Літ.: П.Чубинский, «Труды», т. IV, с.252. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.142. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.276-279. Г.Булашев, «Український народ...», с.305. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.289-290. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.57; «З народної медицини українців», с.24-25. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.188. Н.Богоявленский, «Древне-русское врачевание в XI-XVII вв.», с.57. Л.Минько, «Знахарство», с.70.

Чебрець (євшан-зілля) — забезпечує добробут родині, його використовували стародавні жерці під час богослужінь. Ним також обкурювали обійстя, лікували жовтяницю, брали з собою, коли від'їжджали на чужину, як символ рідного краю. Чебрець називають ще «богородицькою травою». З нього виготовляли напій, який вживали на Зелені свята, коли поминали небіжчиків, а також від пристріту, відьомських сил, на Купала, у горобині ночі тощо. Цим напоєм дівчата причаровували хлопців, які охололи до них; а ті, що «на порі», змазували ним себе, аби злі сили не зашкодили майбутньому зачаттю.

(Див. ГОРОБИНА НІЧ).

Літ.: Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.58. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.127. Г.Лозко, «Українське народознавство», с.287. Є.Товстуха, «Кришталева чара...», с.138.

Черевички зозулині (зозулині сльози) відганяють всяку нечисту силу. Відвар із коренів давали молодому подружжю, щоб жили у злагоді. За цим коренем ворожили, хто буде в жінки: хлопчик чи дівчинка.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.115, 147.

Чистотіл (бордун, розтопасть, цинедонія, путинник, плодисток, цвінталія, бринзолія, бородавник, ластовичник, простудник, ранник, кривавичник). Про популярність цієї рослини свідчить багата кількість її народних назв. Деякі з них вказують на лікувальні властивості рослини, етимологію інших пояснити важко. Широке побутування мала ця рослина як засіб від шкіряних недуг — висипок, бородавок, лишаїв, грибка, екземи тощо. Використовували чистотіл і як протималярійний засіб.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.136. В.Кобилюх, «До питомих джерел», с.41-42.

Чорнобривці — юнацька краса.

Чортополох (бодяк, будяк, колючка, чортогон) — трава, якою можна сполохати чортів; надійний засіб для заспокоєння тих, хто дуже бідкається за померлим; цю рослину називають ще *дідовник*, тому що вона присвячена «дідові» Перуну. Чортополохом проганяли злі сили, оберігали домашню худобу, стримували дівоче кохання. Зброя, натерта травою-колючкою, стріляє так влучно, що жодна пташка не ухилиться від того пострілу і жоден чаклун не спроможний замовити його.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.391. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.212; т.3, с.392. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.382.

Шавлія. У «Салернському кодексі здоров'я» про неї є такі рядки: «Зміцнює нерви шавлія, вспокоює руки тремтливі, люта пропасниця — й та перед нею одразу відступить. Дана природою нам, рятівниця й розрада — шавлія». Шавлію вважали засобом, що сприяє довголіттю.

Літ.: З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.188.

Ялівець уживали як профілактичний засіб від епідемії. Гуцули обкурювали житло гілками ялівцю і розкладали з нього вогнища на дорогах, що вели до заражених місць. Те ж саме робили й на Поліссі. У деяких місцевостях обкурювання ялівцем приурочували до «чистого четверга», аби відігнати усі недуги. Іноді через палаючий ялівець переступали або перестрибували.

Ястер (жостер) використовували для дитячого лікування. Копаючи його корінь, залишали шматок

хліба і монету. Без цього ястер ніби може покалічити людину, яка порушує його спокій, — викрутить руку або ногу.

РОТ — символ мовлення, слова як першоджерела життєстверджуючої або ж поглинаючої сили; межа внутрішнього і зовнішнього світів. З найдавніших часів відомий знак рота з диском усередині, що був символом Сонця. У міфології багатьох народів діють чудовиська з відкритою пащею, котра дихає полум'ям. У середньовіччі на іконах часто зображали пащі драконів або великих риб, що відкривали доступ до підземного царства. Закритий рот є символом мовчання, таємниці («рот на замку»). Образ людини з розкритим ротом — це символ неуважності, незібраності або надзвичайного захоплення, здивування.

У замовляннях ще одним «передавачем» є язик. Зурочити можна не лише поглядом, а й словом. Ворогам зичать «не роззявляти» рота, «затикають» їм рота, «одвертають» їм язики; звідси ж формули «щоб став їм язик колом», «каменія на язик».

Прислів'я: «На чужий роток не накинеш платок»; «Хто мовчить, той двох навчить».

Літ.: Замовляння, с.185-186. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.150. М.Новикова, «Коментар», с.249. А.Гура, «Символика животных...», с.54, 57, 66, 68, 81 та ін. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.104. Л.Кожуховська, «Рот», с.107. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.278. Х.Керлот, «Словарь символов», с.441.

РУДИЙ ЛУППА — 5 вересня. Цього дня Рудий Луппа по спині лупить: «нагнися, до брусниці придивися: дозріла — то й овес до діла». Тоді в осики вже починається падолист. Прикмети: листя лягає долілиць— зима буде тепла, горілиць — холодна; нема ранкових приморозків — увесь місяць мине без них; відлетіли журавлі — на ранню зиму.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.95.

РУКИ в замовляннях — це інструмент магічної жестикуляції. Найпоширеніші жести: *триматися за руки* — магічний контакт, знак любові; *передавати щось із рук до рук* — контакт через предмет-посередник, передання магічних сил; цікава варіація мотиву «чаші св. Грааля»: виконавець замовляння просить дати йому «кубочок», у якому мив руки Ісус Христос, — це так само передавання магічного предмета, подвоєне водяною символікою; *розвести руки*: втратити здатність щонебудь робити. Вислів «рука Божа» — символ небесної дії, сакральної влади, присутності божества.

Рукавиці відіграють роль ритуального заступника руки: їх незмінно дарують, віддають. По-перше, таким способом установлюється контакт через річпосередник. По-друге, в обрядах багатьох народів рука є заступником людини; отже, віддаючи рукавиці, людина передоручає магічному заступництву себе саму. По-третє, якщо йдеться про лихі сили, людина так само відкуповується від них, віддаючи руку як еквівалент себе самої, а рукавицю — як еквівалент руки.

У казках досить часто натрапляємо на накладання *тяжкої руки.* Царевича попереджують: «Тільки дивіться, ваша величність, пильнуйте. Перші три ночі стане вона вашу силу випробовувати, накладе свою руку і стане дуже-дуже тиснути; вам ні за що не втерпіти». Чарівне накладання рук — не просте випробування сили: «Поклала королівна на нього руку, поклала другу, потім схопила подушку і стала його душити».

Замовляння: «Зірочко вечірняя і світовая! Позичте мені того кубочка, що Сус Христос руки миє, а я вам тоді верну, як хрещеного, нарожденного і молитвяного козака Івана до себе приверну».

Літ.: Замовляння, с.33, 38, 43 та ін. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.325. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.559. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 76, 104, 116а, 265, 279. А.Голан, «Миф и символ», с.153-155. М.Новикова, «Коментар», с.252. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 70, 87, 90 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.278-281.

РУСАЛІЇ — язичницькі ігрища: Русальний тиждень, Русальна неділя, Русальні святки, Русальний Великдень, Русальні розгри, Русаля, Русавні, Коструб тощо. Сьомий тиждень по Великодні, тобто тиждень перед Зеленими святами. Свято переходу від весни до літа. Свято на честь бога Сонця. Свято квітів, коли юнки плетуть вінки й несуть додому, а з зеленим гіллям, клечанням справи не мають. Русалії — свято веселе, з піснями й танцями. Молодь прикрашала зрубане дерево різнокольоровими стрічками і несла його до Священного гаю або лісу. Те дерево було символом життя й здоров'я, уособлювало матір Ладу-Природу. Русалії — велике свято Лади, яке завершувалося днем Купала. Було ще й свято зимових русалій, коли Сонце світить найслабше. У русаліях дозволялося брати участь лише дорослим жінкам (молодицям), які втратили дітей; це було їхнє поминальне свято.

Академік Б.Рибаков зазначає, що русалії — це загальнослов'янське аграрне свято, пов'язане з родючістю полів, molінням про дощ і проростанням нового колосу.

На срібних браслетах XII ст., призначених для ігрищ, відтворено цілий комплекс язичницьких символів: ідею родючості подано через рослини та їхнє коріння, що зрошується водою; прагнення вологи уособлюють папороть і хміль як священні рослини. На одному браслеті головною фігурою є так звана «коханка диявола і наречена сатани» — танцююча дівчина, яка розмахує рукавами-крилами, наслідуючи русалку-вилу, зрошувальницю полів.

(Див. РУСАЛКИ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, НАРУЧ, РОЗИГРИ, ЛАДА, ВЕЛИКДЕНЬ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, КЛЕЧАННЯ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, КОСТРУБ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.86. Я.Головацький, «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.88. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.379-382. С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. IV, с.359. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.236, 329. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.561. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.72-74. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.11, 24-30. А.Веселовский, «Разыскания в области русского духовного стиха...». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.255, 472; «Язычество древней Руси», с.674-682, 736; «Русалии и бог Симаргл-Переплут». А.Голан, «Миф и символ», с.50.

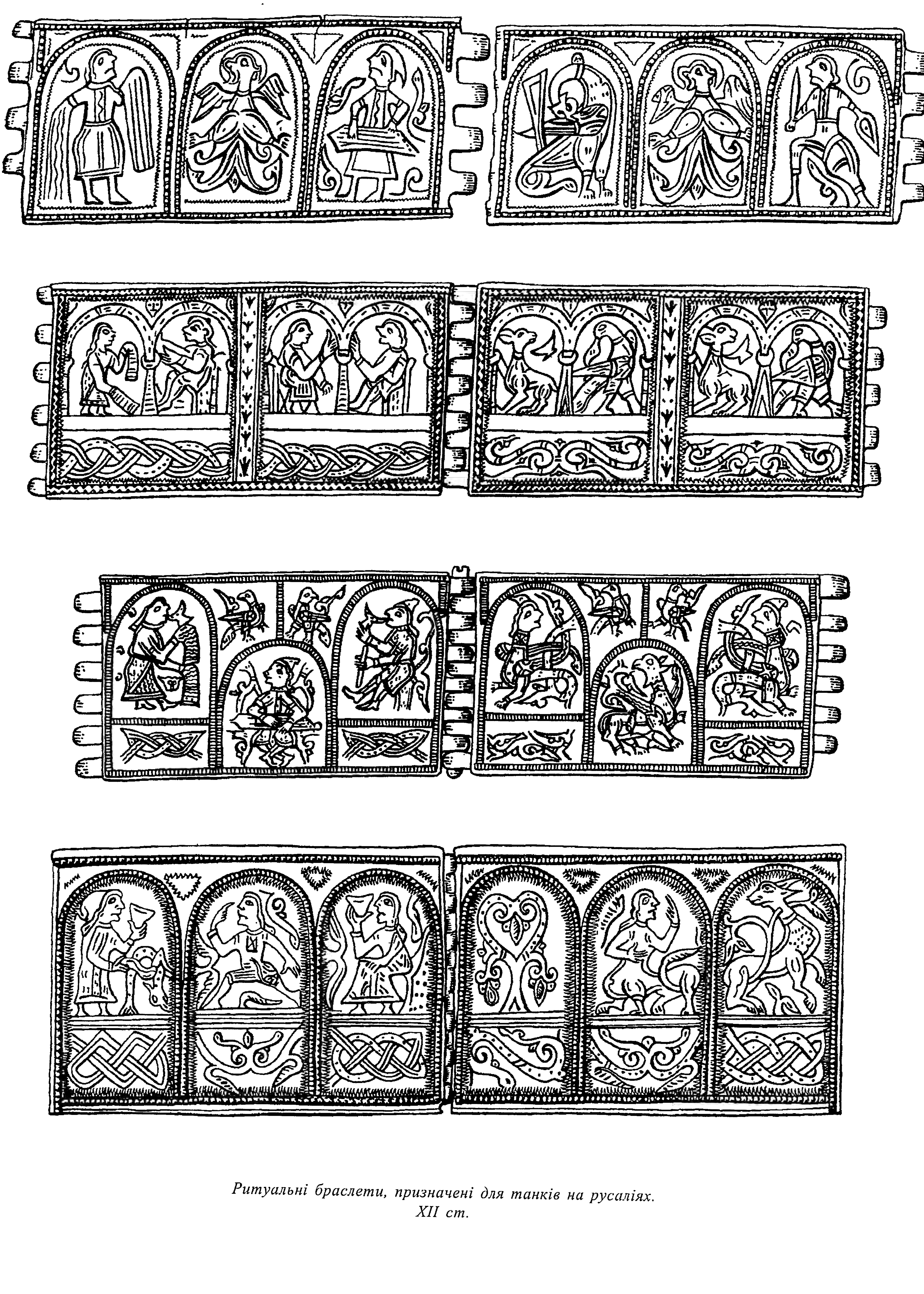

Ритуальні браслети, призначені для танків на русаліях. XII ст.

Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.116. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.117-118. Т.Златковская, «Rusalia — русалии...», с.210-226. Л.Виноградова, «Русалии на Балканах и у восточных славян», с.59-64; «Русалии», с.336-337. А.Гура, «Символика животных...», с.547. В.Скуратівський, «Русалії», с.313-318; «Дідух», с.148.

РУСАЛКИ, русавки, купалки, водяниці, лоскотухи — богині земної води, які живуть на дні водоймищ; неназвані маленькі дівчатка, мертвонароджені чи приспані матерями. Русалки дуже гарні з лиця, тіло в них блакитне чи синє, зелені або чорні очі та довгі пухнасті вії. На перший погляд, русалки радісні, безтурботні, а насправді доля їхня сумна. Вони одягнені в довгі білі сорочки або ж голі, з розпущеним чорним або зеленим волоссям до самих колін. За повір'ям, у русалок пальці на ногах з'єднані перетинкою, як у гусей, що видно по їхніх слідах. Сліди ці можна бачити тільки тоді, коли русалки, захоплені зненацька, поспіхом кидаються у воду; звичайно перед тим, як покинути берег, вони ретельно загладжують пісок. За повір'ям, русалку може побачити тільки щаслива людина, але якщо вона комусь розкаже про це, з нею станеться велике лихо.

Місяць — то їхнє сонце. Найбільше русалок — ясної місячної ночі на Святому тижні, перед Зеленими святами у так званий Сухий, або Зелений, четвер. У цю пору, коли квітує жито, виходять вони на берег, щоб трохи просохнути. Особливо полюють тоді за гарними парубками, заманюють їх чудовими піснями, а спіймавши, лоскочуть попід руки; залоскотавши до смерті, тягнуть у воду. Душі вони не мають, а тільки серце. Мавки — то їхні подруги. Вважалося: якщо в русалки є гребінь, то вона може затопити будь-яке місце, розчісуючи своє хвилясте волосся; однак коли її коси висохнуть, вона відразу ж помирає. Ось чому русалки бояться відходити далеко від берега, не захопивши з собою гребеня... Злі вітри та зливи — робота русалок. Щоб хліба визріли і дали багатий урожай, погода потрібна тиха, тепла, з невеликими дощами; а тому в деяких місцевостях проводили обряди проганяння або проводів русалок.

У «Слові, реченому христолюбцем» (XIV ст.) знаходимо, що язичники «вірують в Перуна, і в Хорса... і в вил, їх же число три-дев'ять сестриниць, — називають окаянні невігласи і вважають [їх] богинями, і так кладуть їм треби і короваї їм молять, курей ріжуть; і вогню моляться...» З цього тексту бачимо, що вили — те саме, що й берегині: їх, як і берегинь, три-дев'ять сестриниць (27), а вили у південних слов'ян — це ті самі русалки у східних слов'ян.

Знання про «три-дев'ять сестриниць»-русалок в Україні живе ще й досі. Так, на початку XX ст. Юрій Миролюбов записав у кількох селах Подніпров'я імена 17-ти сестриниць: *Сенява, Сана, Овсяниця, Житниця, Пшениця, Травниця, Катраниця, Березиця, Вербиця, Вишниця, Сливиця, Яблуниця, Грушениця, Осиниця, Дубиця, Терновиця, Дивовиця.* Пізніше він знайшов ще сім імен: *Росяниця, Розовиця, Любистиця, Канусперниця, М'ятниця, Жалиця, Краса.* Цей перелік, вважають дослідники, можна доповнити ще відомими в українській фольклористиці *Полудницею, Нічкою-Марухою* та *Гречухою.* Кожна з цих русалок має свої обов'язки. Наприклад, Росяниця — опікунка роси, насичує трави живлющою силою, дає корм коровам, козам, які, в свою чергу, дають молоко. Тому кажуть: «Росяниця годує дітей молоком». Русалка Нічка (або Маруха, подібна до Кикимори) стежить, щоб жінки не пряли вночі, не залишали без догляду в хаті куделі (особливо в п'ятницю). У тихі нічні години в хаті інколи бувало чути шум, схожий на прядіння, а часом

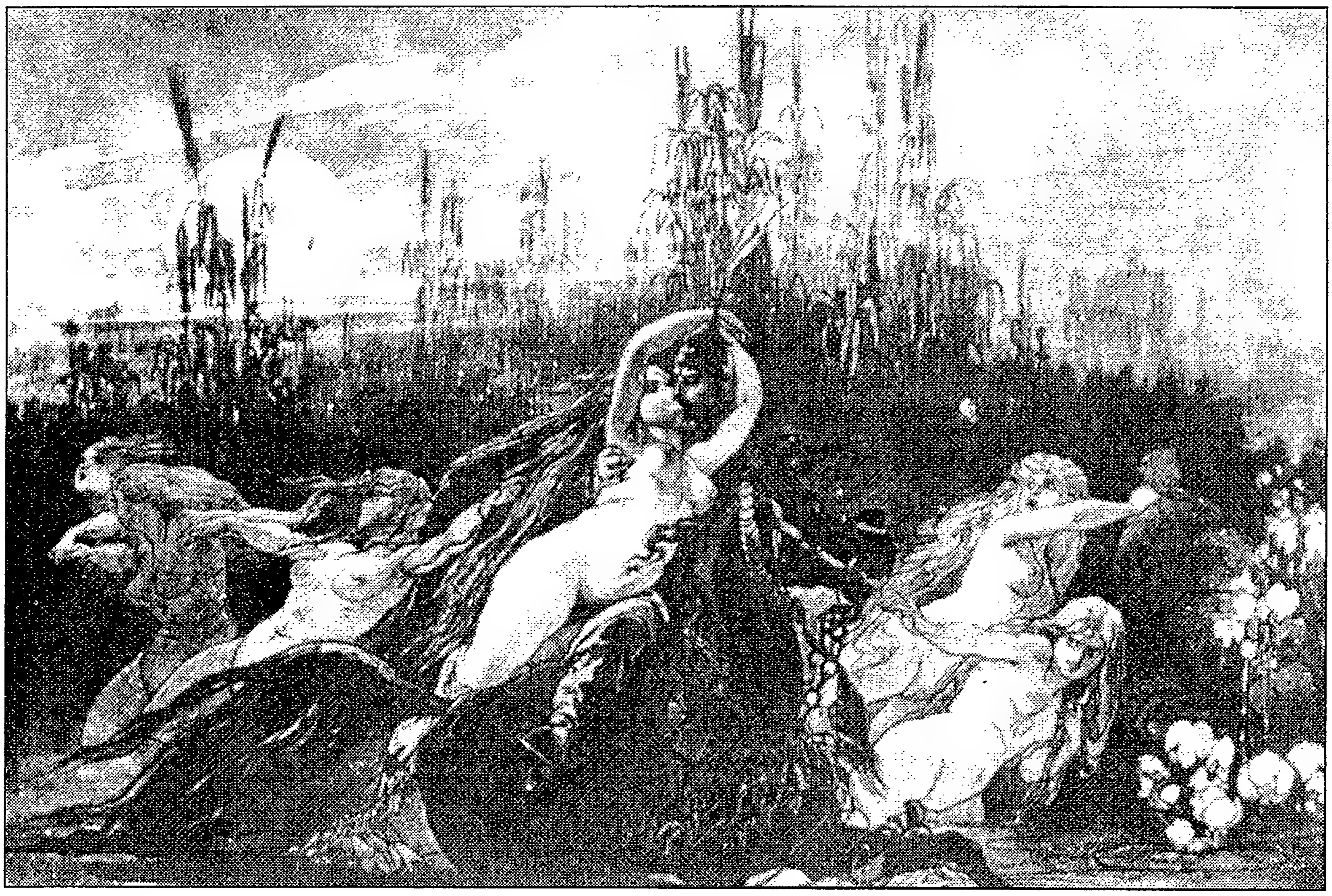

Русалки. Худ. М. Микешин. 1875

стукіт — вважалося, що то пряде Нічка-Маруха. (Див. СУХИЙ ЧЕТВЕР, МАВКИ, ВИЛИ, РУСАЛІЇ, РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.378; т. IV, с.86. Полесский этнолингвистический сборник, с.117-118. Історія релігії в Україні, т.1, с.327. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.47. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.73-76. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.47-51. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.203. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.347-382. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.114-115. В.Гнатюк, «Останки...», с.395-396. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.86-89. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.159-175. В.Милорадович, «Казки і оповідання», с.36-37. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.57. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.72, 294; т.2, с. 112, 123, 126-128 та ін.; т.3, с.41-42, 63-66, 71-78, 83-84 та ін. В.Аничков, «Весенняя обрядовая поэзия...», ч. 1, с.305-306. В.Иванов, «Русалки», с.390. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.24-30. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.57-66. Б. Рыбаков, «Язычество древних славян», с.16, 255, 488; «Язычество древней Руси», с.674-682, 736. Я. Боровський, «Світогляд давніх киян», с.117-118. А.Гура, «Символика животных...», с.17, 31, 40, 55, 202 та ін. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.98-109. Л.Виноградова, «Русалка», с.337-339. Г.Лозко, «Берегиня: Богиня чи Русалка?», с.17-20.

РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ (Навський Великдень) — Світлий четвер на Русальному або, як ще кажуть, Клечальному тижні перед Зеленими святами, коли поминають покійників. У цю пору русалки люблять залазити на дерева і просять у дівчат полотна, рушників, хусток, сорочок, а потім уночі забирають їх з дерев. Нитки — то для них найкращий дарунок, бо їхнє улюблене заняття у кришталевих палатах на дні водоймищ — шити й прясти. На Русальний Великдень русалки виходять з води на землю, щоб цвітом бралися посіви, щоб жита родили, бо де русалки танцюють, там врожай кращий. Можуть бути добрими і злими, а тому вимагають від людей шанобливого ставлення до себе. На Русальний Великдень ніхто не працює далеко від хати, бо можуть напасти русалки і залоскотати насмерть.
(Див. ЗЕЛЕНІ СВЯТА, РУСАЛКИ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, СУХИЙ ЧЕТВЕР, КЛЕЧАННЯ, НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.86. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.372. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.562-563. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.72, 140. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.24-30. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.159-175. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.159.

РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ (Кривий тиждень) — тиждень Зелених свят, який починався з Зеленої суботи. Головне свято — четвер на тижні (Навський Великдень), що передує празнику св. Трійці. Вірили, що цього тижня не можна ходити поодинці молодим хлопцям та дівчатам, бо польові русалки залоскочуть, а водяні — потоплять. Також не можна купатися, бо,

Русалочка. Худ. М. Мурашко. 1873

по-перше, на Зеленому тижні сильно «важить вода з землею», а по-друге, — небезпека від самих русалок. Тому дівчата протягом тижня носили при собі любисток, бо його бояться русалки, а хлопці — полин.

На Центральному Поліссі проводили такий обряд: обирали русалкою найкращу дівчину, прикрашаючи її лише зеленими гілками та квітами. Побравшися за руки, ставали навколо неї, а потім, співаючи пісень, водили по полях, лугах та гаях. Такі обходи тривали до півночі. Хлопці в цих забавах участі не брали, щоб не прогнівити русалку. При виборі найкращої дівчини змагалися у відгадуванні загадок. У багатьох міфологічних сюжетах загадки загадують саме русалки:

Ой біжить, біжить мала дівонька,
А за єю русалонька.
— Ти послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадоньки,
Як угадаєш — до батька пущу,
Не угадаєш — до себе візьму:
— Ой що росте без коріння,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?
— Камінь росте без коріння,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте да без цвіту.

Протягом усього Русального тижня на Волинському Поліссі в обідню пору залишали на столі хліб, масло, ставили відро з водою і вішали свіжий лляний рушник. Залишивши двері прочиненими, самі виходили з хати, а деколи навіть забиралися з подвір'я, щоб не наполохати русалок, коли вони прийдуть обідати. Удосвіта на тичку під стріхою вішали свіжу сорочку. Особливо дотримувалися цього звичаю в тих хатах, де протягом року були покійники.

На Ратнівщині (Волинь) від русалок не відхрещуються, бо вважають, що вони святі. На Чернігівщині кожен дівочий гурт міг мати свою русалку. На Гомельщині русальні тижні відзначають аж тричі на рік: на Великдень, Трійцю та на Різдво.

(Див. РУСАЛКИ, РУСАЛІЇ, ВЕЛИКДЕНЬ, КРИВИЙ ТИЖДЕНЬ, ПРОВОДИ РУСАЛОК, РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ДУХІВ ДЕНЬ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ— Любисток. Полин).

Літ.: З живого джерела, с.336-341. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.86. П.Чубинский, «Труды...», т. III, с.190. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.72. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.86-89. І.Крип'якевич, «Побут», с.37. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.159-175. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.IV, с.371-372. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.562-563. А.Афанасьев, «Поэтическиє воззрєния славян...», т.1, с.172; т.3, с.72, 145. И.Снегирєв,«Русскиє простонародные праздники...», ч. 2, с.11, 24-30. Б.Рыбаков, «Язычєство дрєвнєй Руси», с.674-682, 736. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.177. Г.Маслова, «Народная одєжда...», с.117. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.113. В.Давидюк, «Пєрвісна міфологія українського фольклору», с.141-172. Л.Виноградова, «Мифологичєский аспєкт полєсской русальной традиции», с.110.

РУСЬ — руська земля, руський народ. Назва «Русь» і сьогодні лишається чи не найбільшою загадкою нашої історії. Незважаючи на численні гіпотези, особливого успіху тут не досягнуто. У «Слові о полку Ігоревім» кілька разів ужито слово *русичі*: «З вами, русичі, хочу голову свою положити»; «Русичі великії поля червленими щитами перегородили, шукаючи собі честі, а князю — слави»; «Тут пир докінчили хоробрі русичі». Деякі історики вважають, що автор «Слова» розглядає русів як нащадків легендарного предка — Роса або Руса. Академік Б.Рибаков зазначає: «Пошук предків Русі завершився тим, що починати історію древніх русів як передової частини східного слов'янства слід із середини І тисячоліття до н. е., коли праслов'яни-сколоти утворили в Середньому Подніпров'ї три «царства» та створили свою, багато в чому схожу, але багато в чому й відмінну від скіфської, культуру, свій етнос, свої язичницькі обряди». Скандинавські князі, які княжили в Києві з другої половини IX ст., називалися варягами. Русь і варяги ототожнювалися. Норманська династія князів Рюриковичів, запрошена слов'яно-угро-фінським об'єднанням Поволжя, вже у другому поколінні перебирається на Дніпро і об'єднує північну прибалтійську і південну причорноморську торговельно-економічні зони в одну державу — Київську Русь. Слов'янізуючись, вона в X—XI ст. переважно силою поширює свою владу на всі східнослов'янські племінні групи. Приблизно столітнє існування Києво-Руської держави з центральним великокняжим управлінням порушило природний хід етнокультурних процесів, що визначились у результаті великого розселення слов'ян у V—VIII ст. Однак місцеві етномовні і культурні відмінності різних східно-слов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишилися і, мабуть, найбільше спричинили розпад Київської держави, що фактично була імперією Рюриковичів.

Інша теорія спирається на такі міркування. Відомий археолог В.Баран пише: «Якщо до приходу норманських князів з династії Рюриковичів не існувало слов'янської русі, ні руської землі, а це беззаперечний факт, то ніколи не існувало в додержавний період слов'янської етномовної єдності, а в період Київської держави — і давньоруської народності. Прихильники всеохопної етнічної єдності вдаються до створення міфічних слов'янських русів, які нібито, починаючи з кінця IV ст. н.е., поглинули всі інші східнослов'янські племена, надавши їм і свою назву — «русь»... Тому поняття «Русь», «Руська земля», що нібито означає майже споконвічну етнографічну, мовну, політичну єдність і свідчить про існування східнослов'янської, а пізніше — давньоруської народності на величезному просторі від Карпат до Дону і від Ладоги до «Руського моря», надумане і нереальне. Воно створене на штучних комбінаціях. Писемні джерела кінця IV — початку VII ст. засвідчують слов'янських антів, а не русів, які, за Б.О.Рибаковим, мали становити ядро майбутньої літописної Руської землі у Середньому Подніпров'ї». Що руссю справді були варяги, важливим доказом є те, що й тепер західні фіни називають Швецію Routsi. Крім цього, у давній Україні було чимало імен варязького походження: Рюрик, Олег, Ігор. Багато варязьких прізвищ згадує Літопис Руський. У давнину Дніпрові пороги мали й варязьку назву. Грек Константин Багрянородний (X ст.) відокремлює у своєму творі русів від слов'ян.

Багато вчених не приймають варязької теорії походження слова «русь», виставляючи теорію слов'янську. Варяги, прийшовши на Київщину, до полян, вже застали там русь і незабаром самі порусилися, стали русами, як їх звали греки, араби та інші чужинці вже в VIII—IX ст. Густинський літопис

Золота гривна.
Перша половина XII ст.

XVII в. твердить, що назва «русь» походить «от реки глаголемия Рось». Були варяги й на півночі, у землі Новгородській, проте та земля за давніх часів Руссю не звалася, можливо, що назва «русь» пристала до варягів на Київщині.

У «Велесовій книзі» (IX ст.) досить часто згадується «русь»: «За часів злославних і бусих русь була потята рукою ворожою»; «Отак відійшли сюди й оселились огнищанами на землі руській»; «І Дажбо нас народив од корови Замунь, і були ми кравенці і скіфи, анти, руси, боруси, і сурожці. І тако стали діди русове»; «І тому мусимо знову відкинути їх до моря і гнати до їхнього краю, тому що (це) руська земля, і руська кров лилася на ту землю».

(Див. ВНУКИ ДАЖБОЖІ, ВАРЯГИ, СЛОВ'ЯНИ).

Літ.: Геродот IV, 17. Повесть временных лет, ч.1, с.23. Літопис Руський, с.14, 41. Велесова книга, д.2а, 4а, 4б, 6а, 7є, 18б та ін. Слово о полку Игореве, с.101, 103, 109. Історія української культури, с.675-988. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія». А.Потебня, «О происхождении названий...», с.258. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.306-365. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.556-557, 563. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.158-164. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.8-40, 522. С.Шелухин, «Назва України», с.50-63. А.Голан, «Миф и символ», с.50. В.Баран, «Давні слов'яни», с.62-68, 132, 248-250. О.Пріцак, «Походження Русі», с.32-33. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.76. Д.Хвольсон, «Известия о хазарах...», с.34.

РУШНИК — символ злагоди, подружньої вірності, працьовитості, гостинності, надії, прощання. Рушник має не тільки утилітарне призначення: це ритуальний предмет, уживаний під час обрядових дійств і церемоній. Колись рушник був важливим елементом оздоблення капищ, храмів, культових місць; в Україні ікони в церквах і в хатах завжди прикрашали рушниками; традиційний хліб-сіль підносять на рушнику. Традиція ця надзвичайно стійка; так само стійка й традиція зображень на рушниках, кращі з яких є взірцями українського народного образотворчого мистецтва.

Білий колір рушників, їхня вишивка мають глибоку символіку. Рушник виконував неабияку роль при будівництві оселі. Головним атрибутом під час закладин дому був рушник, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль та чашка води чи вина. Старший майстер брав рушник з хлібом, цілував його, примовляючи: «Господи, допоможи!» У новозбудовану хату входили також з іконою, вишитим рушником, хлібом-сіллю. Усе це символізувало надію на добро і щастя в житті. По тому, скільки було рушників і які вони були, судили про господиню та її дочку.

Найкращий рушник вішали у передньому куті хати. З рушником приходили в дім породіллі, ним благословляли на самостійне життя дітей. На весіллі рушниками пов'язували молодих, старостів, сватів, прикрашали гільце, вистеляли дорогу від порогу до столу. Перший танець молоді танцювали з рушником.

Відомий своєрідний обряд, присвячений підготовці весільних рушників, — *торочини.* Молодий і молода за кілька днів до весілля йшли збирати собі дружб і дружок. Прийшовши додому, наречена саджала дівчат за стіл і давала їм голки, нитки, два-три рушники кожній і по шматку тороків (тороками називалися кінці полотна, залишені при тканні, з довгими висячими нитками основи). Дружко тричі просив благословення «торочити рушники». Від пришитих тороків рушники ставали довшими і здавалися кращими.

В останню путь проводжали людину також із рушниками (пов'язували руки учасникам траурної процесії, на рушниках опускали у домовину). Значення рушника у поховальних обрядах дуже велике. Рушник, хустку, шмат тканини вивішували у вікні як знак, що у домі покійник. Заразом вивішування рушника у вікні пов'язувалося з уявленнями про те, що душа небіжчика не покидала землю протягом 40 днів і кожен день відвідувала своє житло. На вікно ставили склянку з водою, вішали рушник біля переднього кута, на божницю або спускали у вікно. Отож душа приходила вмиватися і витиралася рушником. Рушником зав'язували ворота після виносу тіла, щоби смерть не повернулася назад.

Рушник. Село Медведівка, Черкащина. Початок XX ст. Фото В.Захарука

Рушник і полотно використовували для переносу домовини на кладовище, вішали на ікону і несли попереду процесії, а потім пов'язували на могильному хресті.

За повір'ям, не можна втиратися братам чи друзям одним рушником, бо обов'язково посваряться.

(Див. ХАТА, ХЛІБ, СІЛЬ, ІКОНА, ВЕСІЛЛЯ, СТІЛ, ВЕСІЛЬНЕ ГІЛЬЦЕ, ОБОРЮВАННЯ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Білий).

Літ.: П.Чубинский, «Труды...», т.IV, с.95-96, 310, 708. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.152-154. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.3, с.139; «Народные русские сказки» 136, 224, 228. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.76; «Язычество дрсвней Руси», с.670. М.Брайчсвський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.121. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.25, 78-79, 94-95. Т.Лупій, «Обрядовий рушник і міфологічна картина світу», с.104-109. А.Гура, «Символика животных...», с.445, 544. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.131, 145-146. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.27. О.Потапенко, «Рушник», с.108.

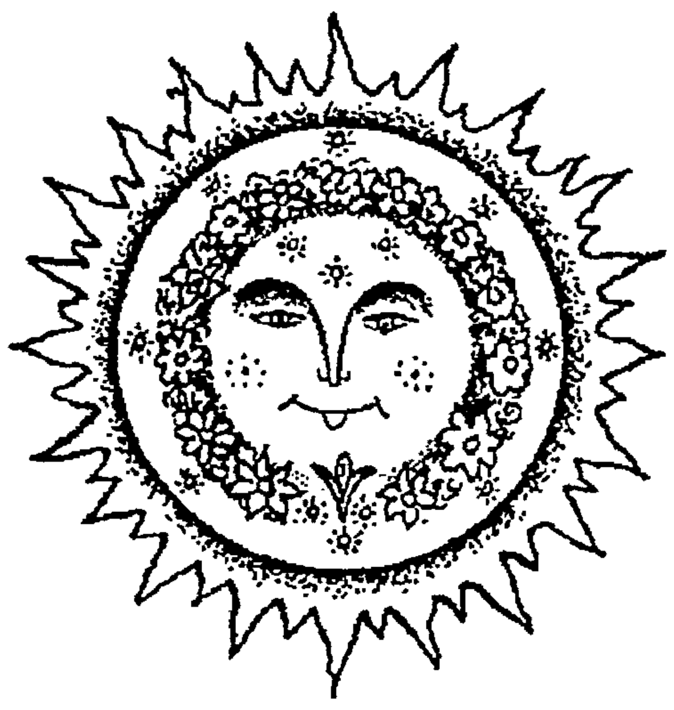

С

САВА — веселе свято для пошлюблених, яке відзначалося 5/18 грудня. Приповідки: «На Сави зима цвяхи гострить»; «На Сави зима ріки засалює». У тих родинах, де був чоловік з таким іменем, справляли жартівливий обряд «похорону Савки». Іменинника садовили на ослін і піднімали на ньому, приспівуючи:

Савка вмер, бо слабий був,
Жінку бив, бо дурний був.
Ой вип'єм по чарочці,
Заспіваймо по Савочці.

У такий спосіб, як вважають деякі дослідники, здійснювався ритуал «ховання зими». День св. Сави вважався головним знаменням, якою буде погода влітку: грозовою чи сонячною. Хмари — то худоба Сави. Коли вони насуваються, до святого звертаються з проханням «отвести своих говяд от села». Піст на день Сави називався *савицею*. У цей день не їли м'яса худоби, щоб уберегти її від вовків.

Відоме також свято 10 вересня, коли вшановували скиртувальника Саву і скиртувальницю Анну, які допомагали збирати снопи й складати їх біля стодоли. В цей день люди славили врожай, починали влаштовувати ярмарки. 27 вересня / 10 жовтня справляли Сави Пасічника. Цей день вважається останнім днем Божої десятини (встановлення вуликів у зимівники), початої 2 жовтня Зосимою. Обряди, пов'язані з майбутнім урожаєм конопель, проводили також у день св. Сави. «На Варвари варять гречані вареники з юрдою, на Сави — печуть гречані оладки з олією, щоби родила гречка та коноплі». На Закарпатті заборона прясти у дні св. Сави та Варвари була особливо суворою.

(Див. ВАРВАРИН ДЕНЬ, ЗОСИМІВ І САВИН ДЕНЬ).

Літ.: И.Сахаров, «Сказания...», с.323. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.84, 118. В.Иванов, В.Топоров, «Сава», с.395. С.Толстая, «Святые», с.255. А.Гура, «Символика животных...», с.480. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.60, 75, 87, 95. В.Скуратівський, «Русалії», с.652; «Дідух», с.258. М.Міщенко, «Народний календар», с.96, 102, 123.

САВАН — біле покривало, яким накривають тіло покійника. Він означає, що померлий до кінця виконав обітницю, дану ним при хрещенні. Похрещену дитину також загортають у біле, що означає появу чистої нової людини. Інколи для цього використовували покрив жертовника або престолу.

(Див. ПРЕСТОЛ).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.567.

САВУР-МОГИЛА. Як для Єгипту піраміда Хеопса, так для України Савур-Могила на Запоріжжі. Легенда пов'язує походження найвідомішого в Україні кургану зі старим характерником Савуром, який колись порятував своє поселення від чужинських зайд. Він і воду для своїх добув, він і ворогів примусив самих себе перебити... А насипана Савур-Могила, або Савурюга, ще задовго до цього.

Жив у тих краях вершник, предок Козака Мамая. Коли ж постарів і відчув наближення смерті, став звозити на купу камені і доручив коневі поховати себе в тій могилі, що вірний кінь і зробив. І тепер іноді бачать, як вистрибує золотий кінь зі своєї Савурюги і скаче вздовж Конки-ріки... Коли ж одного разу вона пересохла і люди стали покидати її береги, то з'явився раптом козак-характерник на рахманському коні, золоті копита якого вибили з пересохлого берега джерело. Ожила Конка, воскрес нарід! А козак той десь пропав — до нової біди...

(Див. КУРГАН, ХАРАКТЕРНИК, КОЗАК МАМАЙ).
Літ.: Українські перекази, с.62-63.

САМОГУБЕЦЬ — один із найбільш небезпечних заложних покійників. Таких людей вважали великими грішниками, бо вірили, що їхня душа загинула навіки, і скільки не молитися за неї, молитва тільки ще більше гнівить Бога. Самовбивць ховали окремо: на перехрестях доріг, біля кладовищ, часто під порогом родинної оселі. Кожен приїжджий обов'язково мав кинути на могилу те, що попаде під руку: жмут сіна, гілку дерева, жменю землі і т. ін.; для чого це робиться, досі не знають і завжди в таких випадках відповідають: «Так треба». Могили самогубців посипали ще маком, вірячи, що покійник, вийшовши з могили, передусім повинен визбирати мак до останньої зернинки, а поки він це робитиме, то заспівають півні, і він не встигне зробити зло. А щоби мрець не виходив, у могилу забивали осиковий кілок, калічили труп, протикали голкою або вбивали в рот залізний цвях, закривали рот монетою. Раз у рік, на Семик (сьомий четвер після Великодня), відправляли по самогубцях похорони.

Повісельник ходить по світі сім літ, лякає людей, співає і плаче, з'являється у вигляді хорта або й неживих предметів. *Потопельник* з'являється білим привидом у місячні ночі, притому здебільшого там, де втопився. Потопельник гарний тілом, довговолосий; він манить людей до води і ганяється за ними, але в межах, доки сягає скресла вода. Перевтілюється в коня, дитину тощо. Такі мерці можуть навіть женитися, і весілля в них відбувається, як у живих.

(Див. МЕРЦІ, ПРИВИД, ВІШАЛЬНИК, СЕМИК, ДЕРЕВА — Осика).
Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.207. В.Дашкевич, «До питання про заложних тварин...», с.527-529. В.Милорадович, «Заметки о малорусской демонологии», с.410. В.Гнатюк, «Останки...», с.401-402. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.124-125; т.3, с.122. Д.Зеленин, «Очерки...», 58, 59, 103. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.142, 143. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.149. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.141. В.Слащев, «Самоубийца», с.346. А.Гура, «Символика животных...», с.297, 457, 668.

САМОЗАКЛЯТТЯ — згода загинути від власної зброї у разі невиконання якогось договору. Подамо два найстаріші самозакляття, зафіксовані в угодах князів Ігоря і Святослава з греками (944 і 971 рр.):

> Да не имут помощи от Бога ни от Перуна,
> да не ущитятся щиты своими,
> и да посечени будут мечи своими,
> от стрел и от иного оружья своего,
> и да будуть раби в сий век и в будущий.
>
> Да имеем клятву от Бога, в него же веруем,
> в Перуна и Волоса, скотья Бога,
> и да будем золоти яко золото,
> и своим оружьем да посечени будем.

(Див. ПРИСЯГА).
Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.145.

САРАЙНИК — дух, який любить жити в сараї та оберігає господарство від хвороб та злодіїв. Допомагає підтримувати в сараї порядок, але може й покарати господаря за лінощі, наприклад, сплутати кінську збрую, завалити погано складені дрова. Близькими родичами сарайника є *хлівник, овинник, дворовий.* При будівництві сараю передусім намагаються дізнатися, чи не зайняте це місце дідьком. Для цього перед початком роботи кладуть на ніч у чотирьох кутках вибраного місця хліб і зерно. Якщо вони залишаться незрушеними, то місце придатне для забудови.

(Див. ОВИН, ДВОРОВИЙ, ХЛІВНИК).
Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.114. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.40.

САРМАТИ — могутні індоєвропейські племена, що мешкали на території України від II ст. до н. е. до II ст. н. е. За легендою, походили від союзу амазонок зі скіфами, яких підкорили і перебрали їхній спосіб життя. Врешті були витіснені гунами та готами. До сарматів історики зараховують такі споріднені племена, як роксолани, алани й язиги.

У XVII ст. турки називали Юрія Хмельницького «сарматським гетьманом».

(Див. СКІФИ).
Літ.: Геродот, IV, 21, 110-117. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. I, с.111, 122. Л.Славін, «Скіфо-сарматське мистецтво», с.41-51. С.Шелухин, «Назва України», с.50-63. В.Баран, «Давні слов'яни», с.67, 68.

САТАНА (Сатанаїл, Люцифер, диявол, лукавий тощо) — у біблійних переказах злий дух, противник Бога. На відміну від християнських постулатів, у народі склалося уявлення про те, що Бог створив тільки духовний світ, рай та душу. Усе ж видиме й матеріальне створив сатана: землю, рослини, каміння, звірів, птахів, людей. Від сатани пішло все зле і темне. З початку світу між добром і злом точиться постійна боротьба.

Подібні міфи майже до XX ст. зберігались в українців: сатана — мешканець первісного океану (у вигляді водоплаваючого птаха; в деяких переказах Бог створює сатану зі своєї тіні); Бог наказує йому пірнати за землею (іноді сатана сам пропонує Богові створити землю). Сатана тричі пірнає, але тільки на третій раз, згадавши Боже ім'я, дістає землю, заховавши її у роті. Бог творить землю, яка починає рости на морі і в роті у сатани; той випльовує заховану частину, із неї виникають пагорби і гори. За іншим варіантом, Бог засинає на створеній землі, сатана намагається скинути його у воду, тягне його в одну сторону, потім в іншу — так по всіх сторонах світу, але земля збільшується, і сатані не вдається втопити Бога; навпаки, він мимоволі здійснює обряд благословення землі, накресливши хрест під час своїх намагань. Один із міфів переказаний у «Повісті врем'яних літ» під 1071 р.: Бог мився в лазні, впрів і втерся «ветошкой», яку скинув з небес на землю. Сатана став сперечатися з Богом, кому із них створити людину (сам він створив тіло, Бог вклав душу). З тих пір тіло залишається на землі, а душа після смерті відправляється до Бога. І.Нечуй-Левицький, який досліджував народні легенди, зазначав, що і Бог, і сатана вічні й рівні між собою. Тільки з першим пов'язується

все духовне, а другому належить матерія. «Бог знав усе на світі, але нічого не міг зробити, а Триюда мав силу до всього».

Згідно з християнськими пророцтвами, вплетеними в канву народних творів, наприкінці світу на землю прийде Антихрист — противник Ісуса Христа, посланець сатани. У легендах українців Карпат повідомляється, що «Анцихрист буде ходити помежи хати та частуватиме людей хлібом і водою. Але се буде не хліб, ані вода, лише камінє і вода». У записах П.Чубинського знаходимо, що Антихрист мучитиме людей, змушуючи перестрибувати через спис («піку»), і смажитиме їх на сковороді.

Одна гуцульська легенда надзвичайно колоритно подає образ сатани: «...сам такий великий, такий чорний, такий страшний, такий поганий, що пуду давало! Люди гадали, що вже світ кінчається. Він як летів, то ліс упав, як від коси трава падає... Де йшов поверх хат, цілком дах як урвало в хаті, та занесло Бог знає куди. На Красноїлі є на вігоді така маленька церковця, що називають каплиця. Отже ж, як він йшов, то з тої каплички з обрубини урвало дах та й занесло до Білоберезки з хрестами зовсім».

Сатані приписується походження вогненної річки: вона потекла там, де він упав з неба зі своїм воїнством. Потім вогненна річка за Божим велінням провалилася під землю, де з тієї пори постало пекло, в якому мучаться грішники після смерті.

(Див. СТВОРЕННЯ СВІТУ, КІНЕЦЬ СВІТУ, СТРАШНИЙ СУД, ВОГНЕННА РІЧКА, ЗАХІД, ДЕМОН, ДЕМОНОЛОГІЯ, ДИЯВОЛ).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.118. Етимологічний словник.., т. III. Малорусские народные предания и рассказы, с.89-91. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.79. Легенди та перекази, с.39. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.103. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.79. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.51. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.12. Г.Булашев, «Український народ...», с.70. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.374. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.158, 231, 298, 388-389; т.2, с.233-236, 242, 306. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II, с.187. А.Веселовский, «Разыскания...». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.430, 569. А.Голан, «Миф и символ», с.60, 66, 90, 182. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.28-29. С.Аверинцев, «Сатана», с.412-415. В.Петрухин, «Сатанаил», 347-348. А.Гура, «Символика животных...», с.157, 187, 189, 240, 241 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.143, 144. В.Скуратівський, «Русалії», с.165-167.

САШОК — зоряний собака, який стереже трьох зірок-сестер. Сашок перегризе свій ланцюг лише тоді, коли вже світові прийде кінець. Таке повір'я існує в Україні про сузір'я Малий Віз.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 116.

СВАРГА — за давніми уявленнями, вхід до неба, до дванадцяти зодій могутнього бога вогню Сварога. Найвеличніша таїна його творіння — зодіакальний сонячний рік. Сварга — символ влади бога світла над пітьмою. Хрест-сварга (сонячний диск, від якого відходять в чотири сторони світу рівнобічні промені) — знамено Сварога. Сварга-свастика до дня Купала несе всьому живому позитивну енергію, а після найбільшого в році дня починає обертатися в іншу сторону. Ось чому, щоб «зварганити», викресати живий вогонь тертям палиці об палицю, дерево перехрещують. У небесному царстві Сварога живе син бога неба — Дажбог-Сонце.

(Див. ЖИВИЙ ВОГОНЬ, ХРЕСТ, КОЛО, ДАЖБОГ, СВАРОГ, ЗОДІАК).

Літ.: Велесова книга, д.8 (2). А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.117. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.276. А.Голан, «Миф и символ», с.119-122. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.88.

СВАРОГ — бог вогню, прабог усіх богів, владика світу. Він періодично скидає старих богів і породжує нових. Час народження кожного бога припадає на 24 грудня— зимове сонцестояння. Із Сварогом пов'язані уявлення про Рарога — злого духа, здатного перетворюватися на тварин, птахів, драконів. Сини Сварога звуться Сварожичами. Новонародженому богу отець-Сварог передає свої атрибути влади, а сам віддається спокою. З початку творення Всесвіту богинею Ладою Сварог викував за 12 космічних ночей (12 000 років) Сонце, Місяць, вечірню та ранню Зорі та ще зірки. Свято Сварога — це Різдво світу (25 грудня). Уособлюючи середовище Всесвіту, Сварог постає в образі зоряного неба. Він всечутливий і всевидющий. 12 титанів бога Сварога — це 12 сузір'їв Зодіаку. Від імені цих божеств владика керує небесним вогнем та врожаєм на землі. На гостряку храму Сварога обертається могутня сварга-хрест — знамено Сварога, яке приносить людям у їхні світлиці вогонь Сварожича, креше іскри для блискавиць богові Перуну, лагодить колісницю Сонця Дажбога. Ранкове сонце, як і Різдвяне, вважається сином Сварога

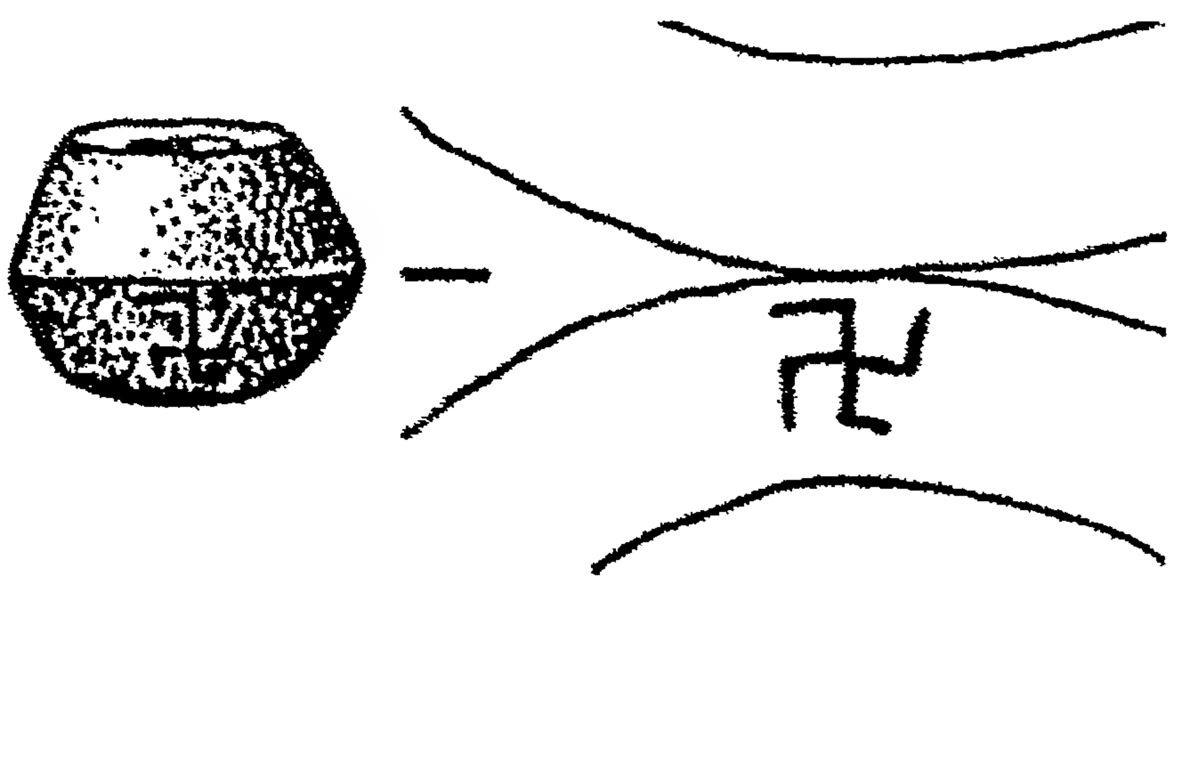

Ритуальне зображення свастики на пряслиці VI—VII ст.

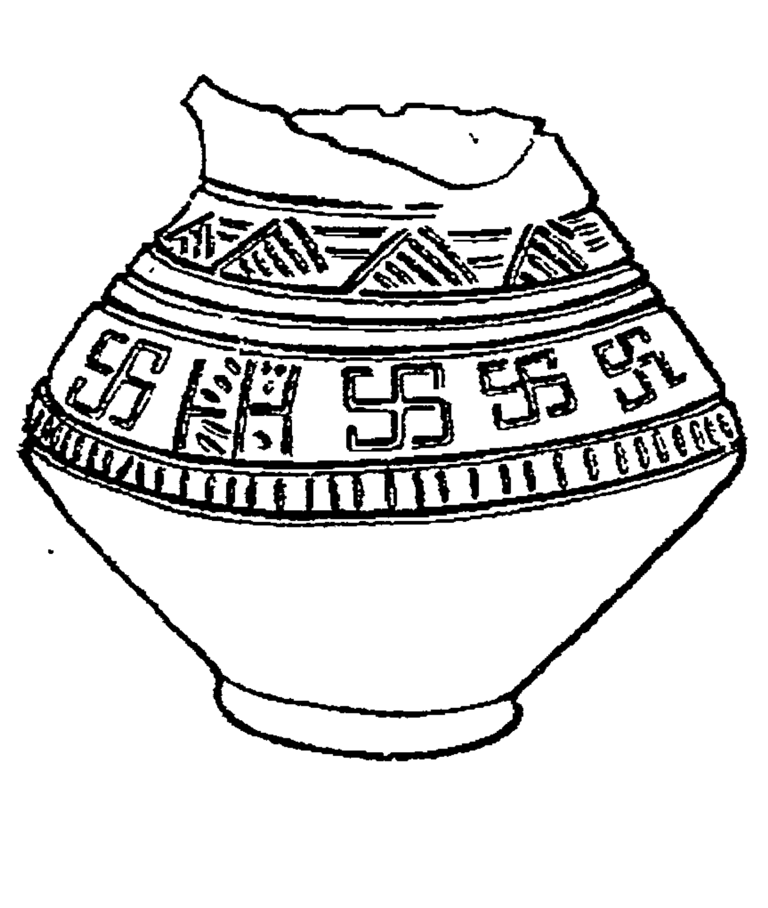

Посудина скіфських часів із календарними знаками

Вишивка зі свастикою. Східне Поділля, XIX ст.

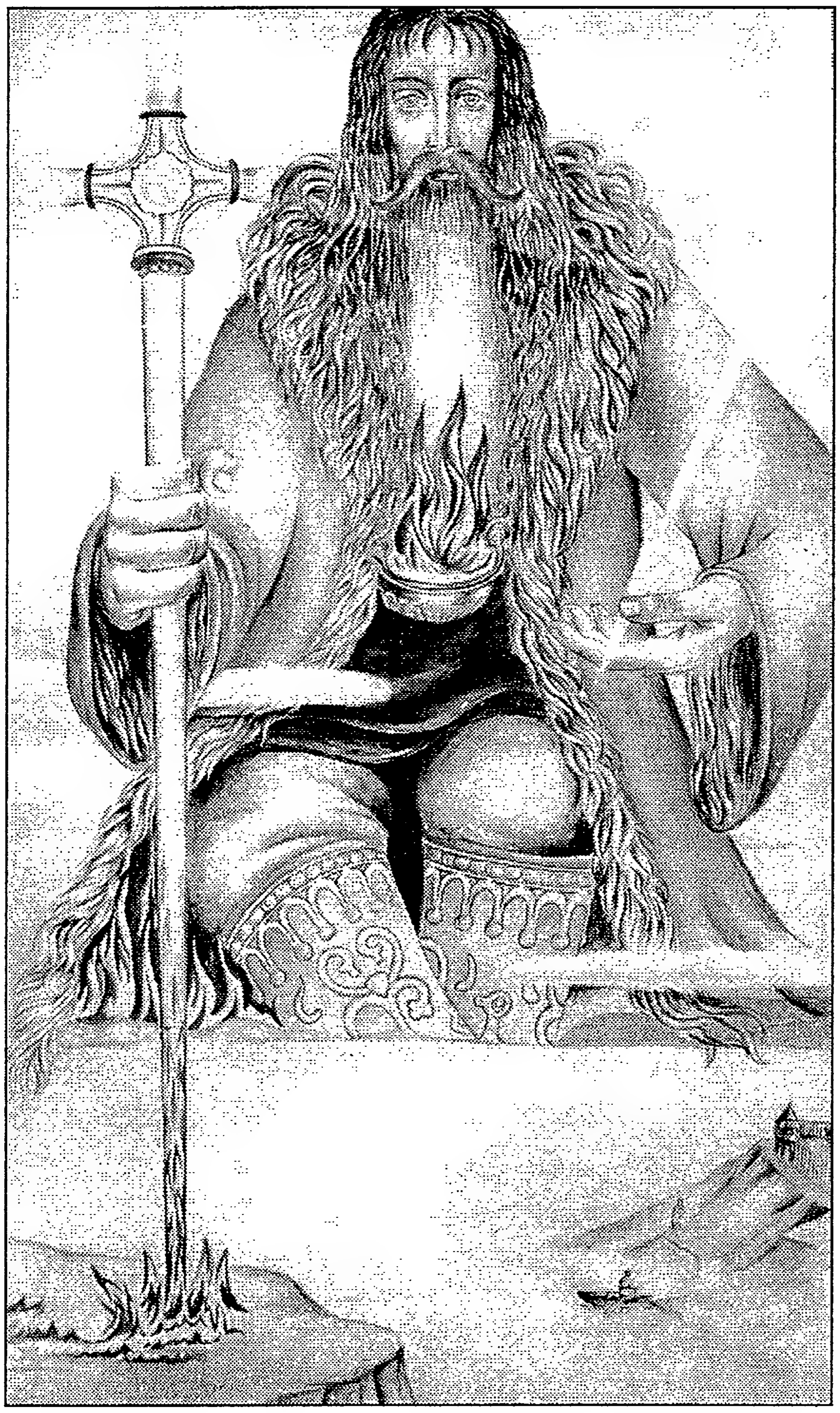

Дажбогом. Владика світу навчив людей користуватися вогнем, виготовляти мідь та залізо, він викував перший плуг і першу шлюбну обручку. Тому Сварог вважається богом шлюбу, ковальства і хліборобства. Він наділяє людину мудрістю, спокоєм, рівновагою, допомагає оволодіти будь-яким ремеслом.

У «Повісті врем'яних літ» говориться: «Цар Сонце, син Сварогів, цебто Дажбог, був же мужем сильним». Автор літопису виділяє у віруваннях слов'ян три періоди. Перший — найстародавніший — до Сварога, коли люди «палицями і камінням билися». Це був кам'яний вік. Люди не сплачували данини, не знали сім'ї, «жени блудяху», тобто народжували дітей від того, хто їм був любий. Другий період пов'язаний з появою Сварога. За нього стало відоме залізо. Люди «стали ковати оружжя». Виникає сім'я. Сварог, таким чином, стає винахідником металу, ковальського ремесла і опікуном сім'ї, оскільки він постановив «жінці за одного чоловіка виходити заміж». Нарешті, за сина Сварога Сварожича (він же Дажбог) настає третій період, коли «стали його [царя] прославляти», тобто з'являється державне правління, порядок.

На думку дослідників, на час християнізації слов'янства Сварог був уже забутий, тому він і відсутній у пантеоні Володимира.

У «Велесовій книзі» написано: «А захистить нас од ворогів на Русі могутній Сварог наш, не інші боги. А крім Сварога, не маємо нічого, лише смерть»; «Сварог, що створив світло, — це бог світла і бог Прави, Яви і Нави, се маємо їх во істину»; «І так величаємо пращура нашого Сварога, який був, є і пребуде завжди з нами з віку у вік до кінця»; «Се мовив Ору Сварог наш: «Як мої творіння створив вас од перст моїх. І хай буде сказано, що ви — сини Творця, і поводьтесь як сини Творця. І будете як діти мої, і Дажбог буде Отець ваш». У «Велесовій книзі» ім'я Сварога подано у різних варіантах: Сварог, Сварг, Сварець, Свареж, Сваржець. Згадуються також Кола Сварожі, Боги-Сварожиці, Сонце-Сварожіє.

(Див. СВАРГА, РІЗДВО, ДАЖБОГ, ВНУКИ ДАЖБОЖІ, РАРОГ, ПЕРУН, СВАРОЖИЧ, ЗОДІАК, ОР, ЛАДА, КОЛО, БОГ ВСЕБОГ, НАВ, ПРАВ, ЯВ).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.198. Велесова книга, д.7г, 7є, 11а, 14, 15а, 24г, 25 та ін. Історія релігії в Україні, т.1, с.327. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.202. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.317-323. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.17. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.259-260. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.262. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.575. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.309-310. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.34, 67-69; т.3, с.117. А.Фаминцын, «Божества древних славян». Б.Рыбаков, «Ремесло древней Руси», с.485-490; «Древняя Русь...», с.12-14; «Язычество древних славян», с.10, 266, 351, 547, 603. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.208. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.51. В.Шаян, «Сварог, Небо, Найвище світло», с.148-181. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.17-19. В.Иванов, В.Топоров, «Сварог», с.420.

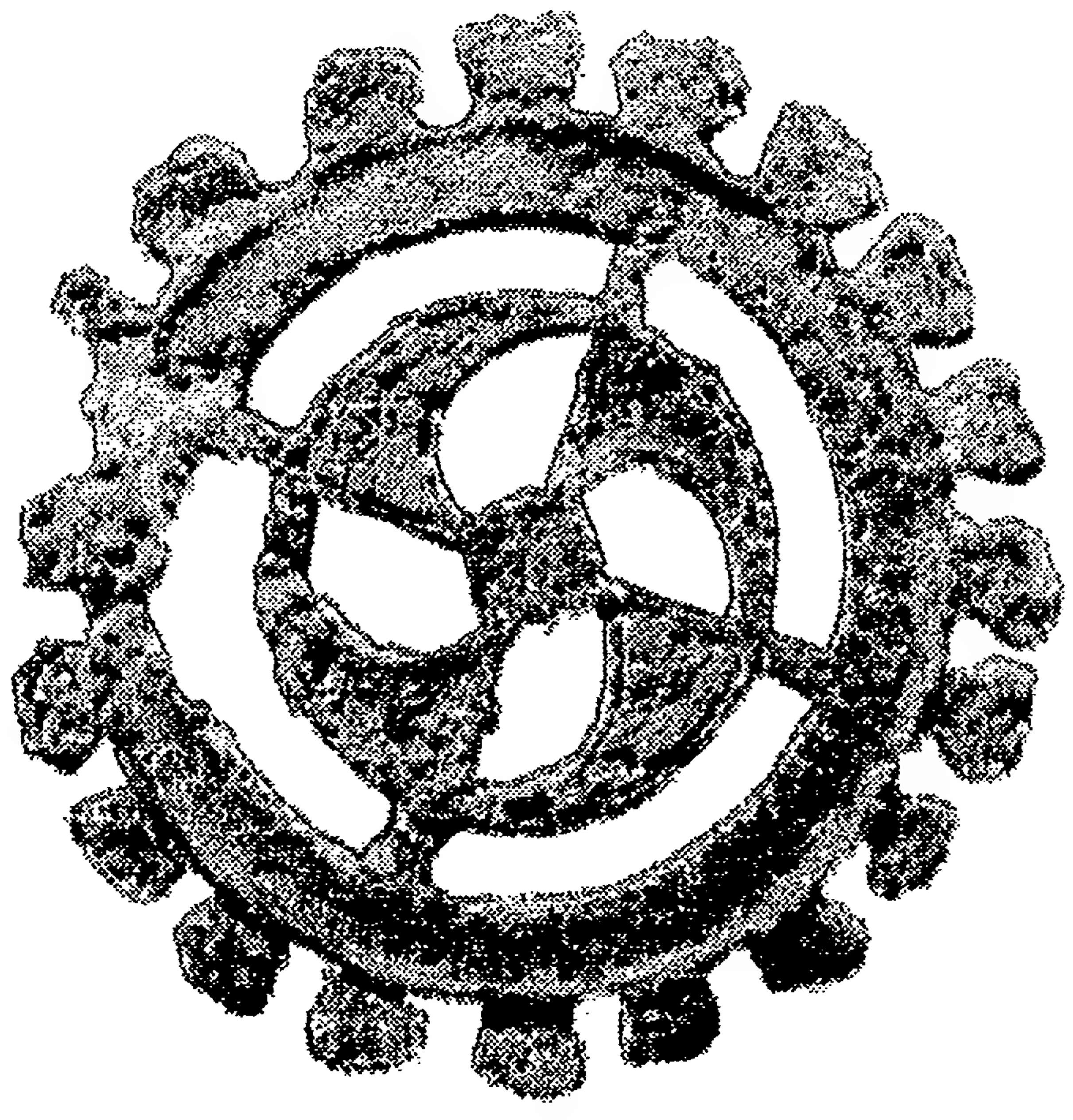

Хрест-сварга

СВАРОЖИЧ — син бога вогню Сварога, повелитель вогненної стихії на землі, бог світового добра.

З початку світу люди були беззахисні перед природою. І тоді Сварожич узяв вогонь свого батька і приніс його людям. Вогонь Сварожича горить у душі кожної людини, запалює Божу іскру творіння і любові. Блискавицею і громом карає бог Перун тих, хто не шанує вогонь Сварожича. Про цей вогонь кажуть: «Ми шануємо його, як Бога, бо він наш дорогий гість».

Ім'я Сварожич досить часто згадується в давньоруських писемних джерелах. У «Слові про ідолів»

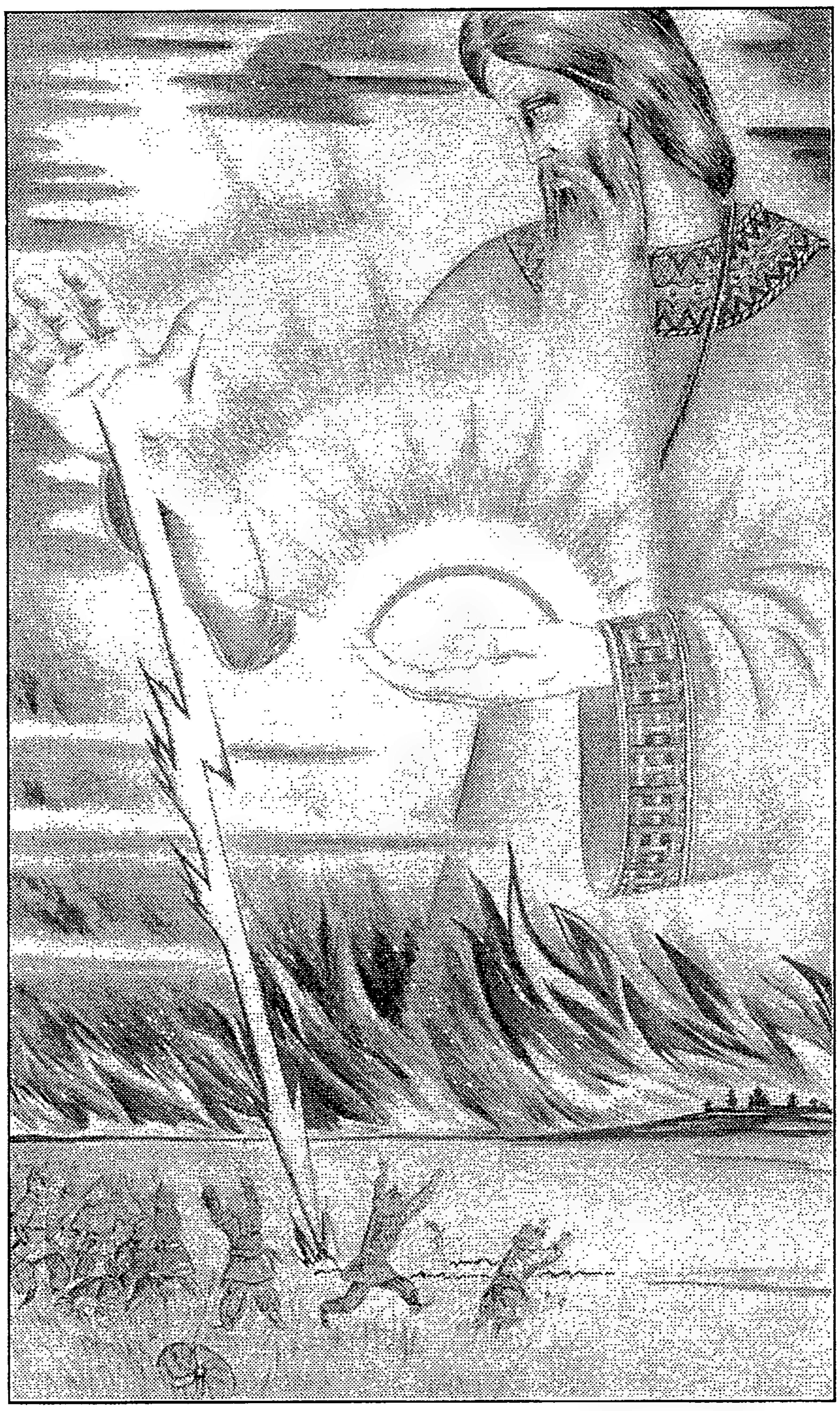

(XII ст.) знаходимо «і Сварожичу моляться». У «Слові, реченому христолюбцем» (XIV ст.) також іде мова про поклоніння Сварожичу. Про сина Сварога написано у «Велесовій книзі»: «Се бо Сварожець дивився на нас із небес своїх чудових і, дивлячись на раті наші, рахував їх на пальцях, і не мав їх достатньо; рахує їх на пальцях ніг своїх і говорить пращурам нашим, що ми — велика сила і не зможуть подолати нас вороги наші».

(Див. СВАРОГ, ПЕРУН, ДАЖБОГ).

Літ.: Велесова книга, д.23. Історія релігії в Україні, т.1, с.326. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.202. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.17. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.317-323. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.259-260. И.Срезневский, «Об обожании солнца у древних славян», с.56-57. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.313-314. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.34, 47, 68, 99, 138, 396; т.2, с.6. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.10, 33, 266. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.17-19.

СВАТАННЯ. «Прийміть мене, мамо, я ваша невістка», — такими словами ще два-три століття тому українська дівчина починала сватання, бо хлопець тоді лише інколи наважувався свататися до дівчини, яка впала йому в око. Що ж стосується більш традиційного звичаю, то старости (посли від нареченого) приходять у хату до дівчини і просять її батьків видати дочку заміж. Розмова ведеться у жартівливому тоні: старости називають себе мисливцями, які гоняться за *куницею*, або купцями, що просять віддати товар. Дівчина в цей час має колупати піч, якщо вона згодна вийти заміж за того, кого розхвалюють старости. Коли ж дівчина відмовляє парубкові, вона виносить гарбуза. Якщо ж дівчина та її батьки погоджуються на шлюб, то дівчина подає рушники, старости обмінюються хлібом та випивають могорич. Від того, як старости будуть оповідати про молодого, як домовляться з батьками молодої, залежало дуже багато, тому старостами обирали літніх, поважних людей, котрі добре знали обряд, уміли гарно говорити. Це були найчастіше хрещені батьки або родичі. Існував звичай прикрашати ті хати, у яких були дівчата на виданні: вікна, стіни розмальовували візерунками або просто червоною глиною. Це було добрим орієнтиром для старостів, які приходили з іншого села.

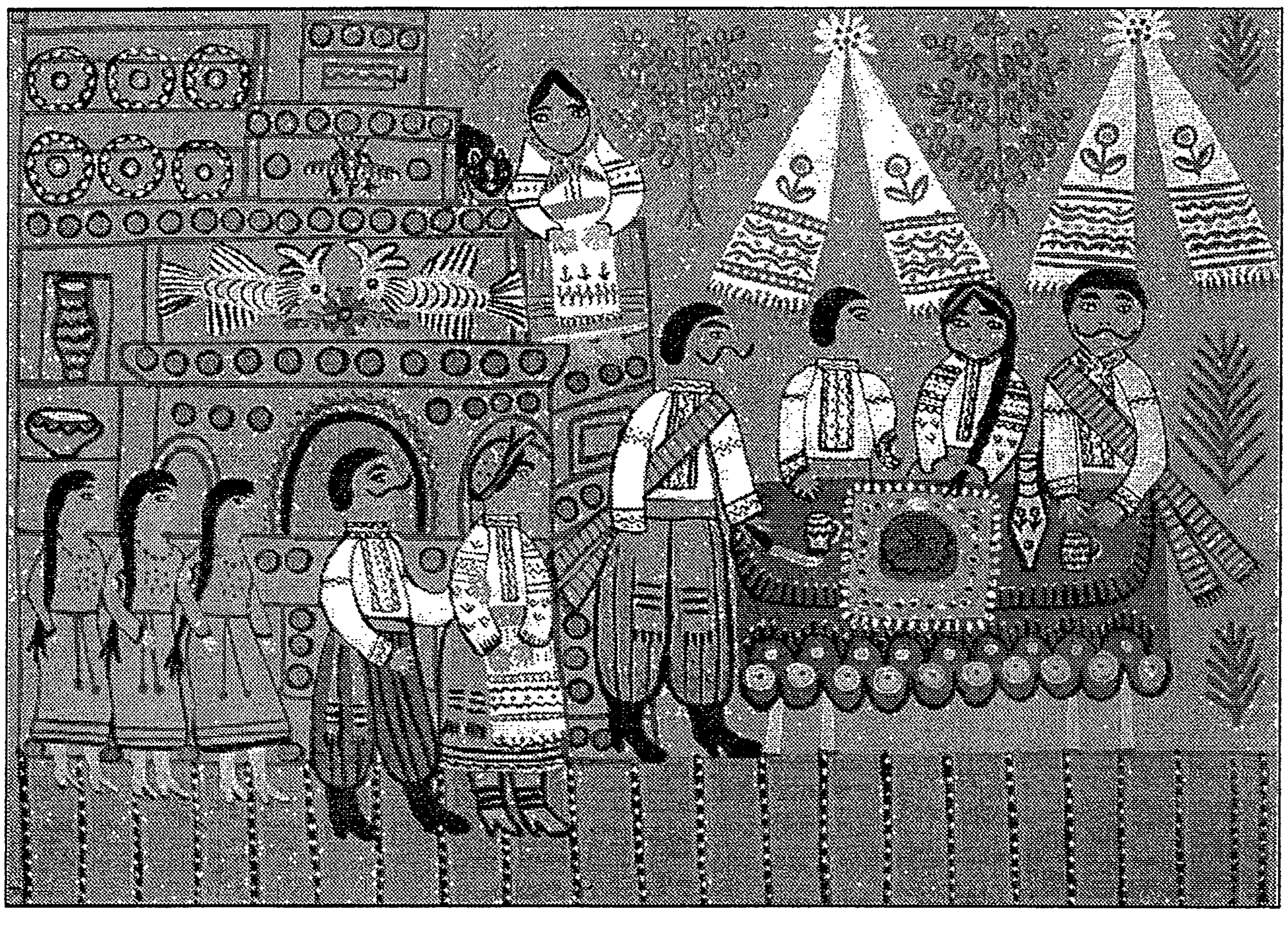

Сватання. Худ. М. Приймаченко. 1961

(Див. ОГЛЯДИНИ, ПІЧ, РУШНИК, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Гарбуз, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Червоний, ШЛЮБ).

Літ.: Золотослов № 373, 486-488. Т.Рильський, «До вивчення українського народного світогляду», с.114. Г.Боплан, «Опис України», с.73-74. Г.Лозко, «Українськс народознавство», с.298. А.Гура, «Символика животных...», с.126, 167, 446, 447, 462 та ін.

СВИСТ. У моряків досі існує повір'я, що свистом можна накликати бурю; при затихаючому попутному вітрі плавці стараються свистіти за вітром. Про водяного в народі розповідають, що він не любить, коли тривожать його сон свистом, і перевертає за те човен, а плавця забирає на дно річки. З 1 березня починають дути весняні вітри, а тому в цей день кажуть: «Приїхала свистуля Євдокія». Свистіти в хаті вважається поганою прикметою і гріхом; від таких відвертається Богородиця. Житло, у якому свистять, скоро стане пусткою — усе висвистиш! Не годиться свистіти під час весняної сівби, бо зерно буде вивіяне з ниви вітрами і не ростиме. Поширеним було порівняння вітрів, що дмуть, із хижими птахами; ось чому в билині діти Солов'я-розбійника обертаються на воронів із залізними дзьобами. Вітер, який свистить, називають *Посвистачем.*

Голоси тварин метафорично ототожнюються з різноманітними людськими звуками, у тому числі свистом. За повір'ям українців Карпат, свистить «гадячий цар», наводячи жах на довкілля; вовк, який свистить під вікнами, притуливши палець до губів, як людина, є вовком-перевертнем. На Поліссі вважали, що в полі свище цар-вуж із золотими рогами. Свистом можна і приманювати змій, як це робили чаклуни.

Словник Б.Грінченка: «Змій своїм свистом за 40 верстов людей побивав»; «Як розвернеться на весну лист, то підемо всі у свист».

(Див. ВОДЯНИК, ПОСВИСТАЧ, СОЛОВІЙ-РОЗБІЙНИК).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінченка, т. IV, с.107. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрения славян...», т.1, с.156, 163; т.3, с.384. Б.Успснский, «Филологические разыскания...», с.72, 140. А.Гура, «Символика животных...», с.49, 78, 86, 109.

СВІТИЛКА — сторожиха домашнього вогнища і його мирного життя. Це — дівчина з роду молодого, яка приходить немов заложниця на чолі поїзду молодого, гарантуючи, що рід, що віддав свою дівчину, отримує взамін іншу. Обов'язок світилок — тримати дерев'яний мечик і хрест, які встромлювали у пучок волошок та інших квітів разом зі свічкою. Обряд цей проводили вдома.

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.270. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.20. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.76.

СВІТЛО символізує першотворення світу, життя, істину, знання, джерело достатку. За народними уявленнями, божественне світло має владу над злом і пітьмою. Там, де вирій-рай, ніколи не буває тьми. У «Велесовій книзі» сказано: «Се бо світло Іру йде до нас, і будьмо гідні того» — тут ідеться про постійне спілкування слов'ян з душами предків, яким свято вірили. Світло Сонця — то життєдайний дух Дажбога та горіння небесного вогню Сварога, а наші предки називали себе внуками Дажбожими. Світло і тьма завжди у нескінченній боротьбі.

Боротьба цих двох начал досить цікаво показана у «Слові о полку Ігоревім». Тут є два місця, з яких зрозуміло, що Сонце є джерелом не тільки світла, але й тьми: Ігор «глянув на світлеє сонце й побачив, що воно тьмою всіх його воїв прикрило»; «сонце йому тьмою путь заступило». Автор «Слова» в розуміння світла вкладав красу і радість, а з тьмою пов'язував горе, смуток і нещастя. Тріумф світла над тьмою, радості над горем виражений у кінцевій частині поеми, де розповідається про повернення Ігоря на батьківщину: «Сонце світиться на небесах — Ігор князь в Руській землі».

Обожнювання нашими предками світла і Сонця зафіксоване багатьма давніми авторами. В одному з апокрифів написано: «Свет на всю Вселенную есть свет неосяжаем, неисповедим, ником же где ся водворяеть... Никто же бо можеть указати образа свету, но токмо видим бываеть».

(Див. ВИРІЙ, РАЙ, БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, ДАЖБОГ, СВАРОГ, СОНЦЕ, КОЛО, СВІТОВИД, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Білий, НІМБ).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. I, с.74; т. IV, с.108-109. Слово о полку Ігорсвім, с.10, 63. Вслесова книга, д.30. Історія релігії в Україні, т.I, с.327. Мифологический словарь, с.669. Я.Головацький, «Виклади давньоруських лсгенд, або міфологія», с.16. Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.580-582. А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.1, с.30-58; «Народные русскис сказки» 135. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.455-459. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.75. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т. II, с.78. А.Топорков, «Свст», с.349-350. А.Гура, «Символика животных...», с.47, 72, 88, 124.

СВІТОВИД, Святовид, Всевид — «бог богів», а заразом бог осіннього сонцевороту (23 вересня) та бог війни. Це чотириликий бог сучасного і майбутнього, якому доручено пильнувати, щоб на землі, у небі та підземному царстві священно здійснювалися закони добра та світла. Воїни вважали Світовида своїм покровителем як у мирні будні, так і в бою. Вірили, що Світовид (син бога Сонця) на білому коні приносить на землю світанок, воює з ворогами дня. Широко відома статуя Світовида-Рода — бога природи, життя і родючості, знайдена в 1848 р. на Тернопільщині. Головний же храм чотириликого Світовида знаходився у столиці західних слов'ян Арконі на острові Рюген. Арконський Світовид мав при собі здоровенний меч. У храмі тримали білого коня, а біля статуї сідло і вудила. Їздити на Світовидовому коні суворо заборонялося, вирвати хоча б один волосок з його гриви або хвоста оберталося великою бідою. Тільки жрець мав право виводити і годувати його. Вважали, що вночі Світовид сідав на коня і воював з ворогами.

У святилищі Світовида виконували обряд на честь божества, який мав сприяти врожаю. Щорічно після жнив люди збиралися біля храму і влаштовували урочистий бенкет. Жрець брав з руки статуї ріг і коли бачив, що напою в ньому набагато зменшилося, це

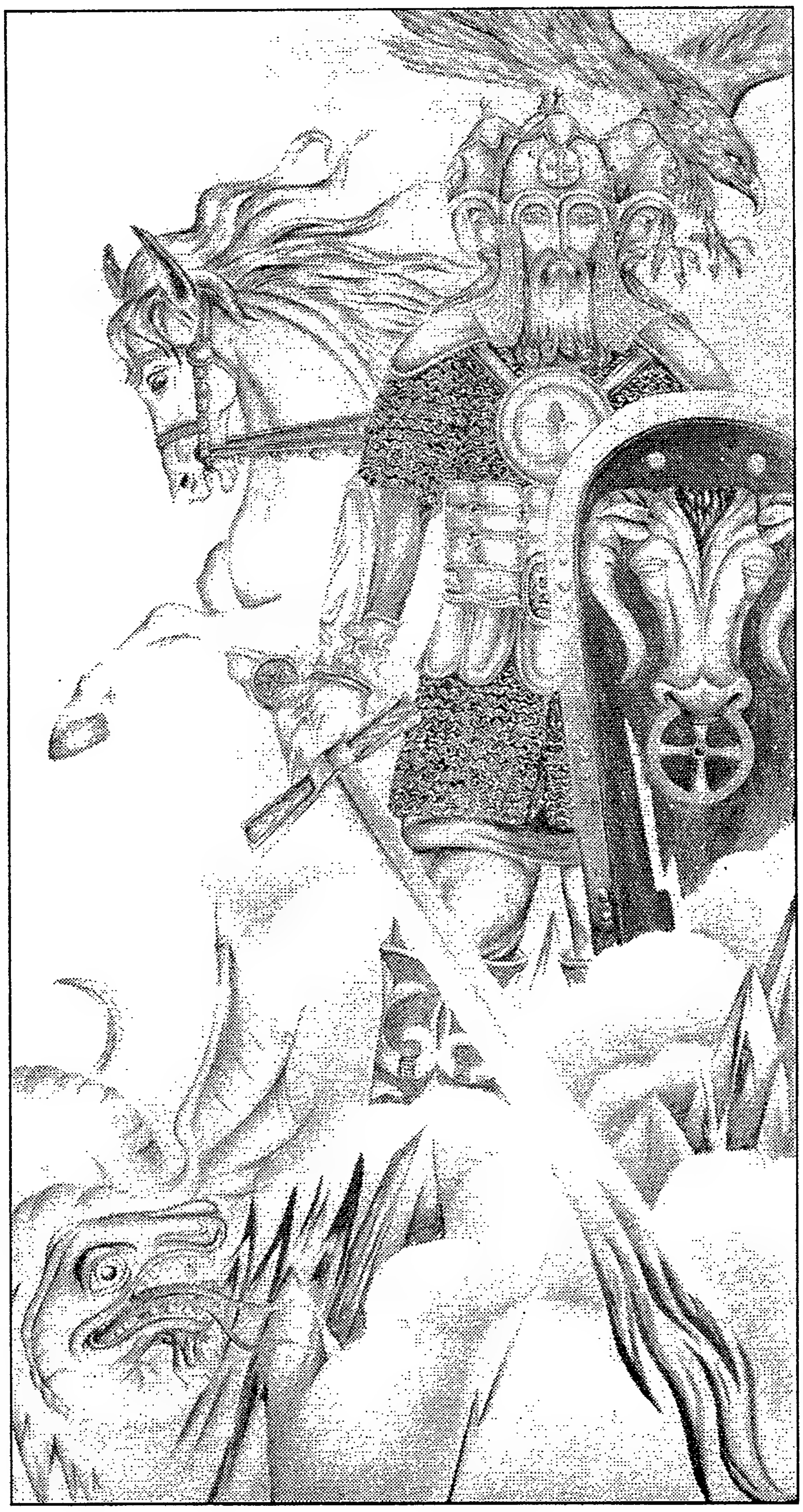

віщувало врожай. Згідно з переказами, він радив людям бути щедрішими або більш економними у використанні хліба; потім виливав старе вино до ніг статуї і наповнював ріг свіжим, голосно вимолюючи у бога щастя, перемог і багатства для народу. Далі приносили в жертву круглий медовий пиріг заввишки майже з людину. Жрець ставив пиріг між собою і людьми і питав, чи видно його за пирогом. Якщо відповідали, що не видно, то жрець бажав усім, щоб і наступного року ці ж самі люди не могли його бачити за пирогом. Це не означало, що він бажав смерті собі чи своїм землякам, це було побажання ще більшого врожаю у наступному році. Такий своєрідний обряд дожив майже до XIX ст. Він відомий в Україні та Білорусі, але вже як родинний, а не суспільний: глава сім'ї, що виконував роль жерця на Щедрий вечір, ховався за пиріг і питав рідних, чи видно його за ним. По розмірах пирога ворожили про наступний рік.

За припущенням Я.Боровського, Світовиду вклонялися у Святошинському лісі на західній околиці Києва. Птахом Світовида вважався півень. У «Велесовій книзі» читаємо: «І богові Світовиду славу проголошуємо — се бог Прави і Яви, і йому співаємо пісні, яко свят є... І світ міцний творить славу Світовидієву велику. Слава богові нашому!»

(Див. ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, РОД, СОНЦЕВОРОТ, ЯВ, ПРАВ, РІГ).

Літ.: Велесова книга, д. 11а, 26. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.206, 211. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.16, 20. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.20. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.38. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.260-261. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.240, 314. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.581. И.Срезневский, «Об обожании солнца у древних славян», с.57-58. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.50, 68-69, 138, 192, 266, 322, 350,; т.2, с.88; т.3, с.364, 379. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.116; ч. 2, с.55. В.Шаян, «Найвища святість», с.237-252. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.260, 294, 438-470, 604; «Язычество древней Руси», с.467. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.291. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.75, 79.

СВІТОЗОР (Світозар) — бог, народжений Зорею, з надзвичайно гострими і всеспалюючими очима. Це ім'я вказує на те, що вранішнє Сонце предки уподібнювали велетенському розплющеному оку. В народних казках Світозора називають ще Зорькою, він найсильніший серед своїх братів Вечірника і Напівнічки, названих так за часом свого народження. Світозор має здатність опускатися на той світ, у підземне царство, де, упившись «сильною водою», кожної ночі воює з бородатим карликом, звільняючи красунь, занесених туди вихором. В одній казці про Котигорошка серед таких полонянок є дочка царя Світозара Василиса—золота коса, непокрита краса (золоті коси — метафора сонячного проміння).

(Див. ЗОРЯ, СОНЦЕ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.383, 391; «Народные русские сказки» 140, 560. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.605.

СВІЧКА. Вогонь воскової свічки — священний і є найвищою жертвою Богу, богам та царству небесному предків. У кожній родині наставала найвідповідальніша пора, коли годилося робити з воску страсні свічки, великодні, громничні, сирітські, удовині, орданські та для роздачі бідним. Запалюючи якусь із цих свічок, господар обов'язково побожно приказував: «Світи, праведне сонце, святим душечкам і нам, живим, грій землю-матінку, наші ниви, нашу худібку!» Запалену свічку на Свят-вечір не вільно гасити, бо це символ життя, тобто «сонця праведного», вона має догоріти до кінця. Коли ж випадково хтось погасить свічку, то вірили, що в родині наступного року буде мрець.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.110. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.181. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.25, 34. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.231-232; т.3, с.102; «Народные русские сказки» 136, 228, 314. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.123-124. А.Гура, «Символика животных...», с.49, 145, 147, 150, 404 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.83-85, 167, 168, 179. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.243. В.Скуратівський, «Русалії», с.449-451. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.292. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.70.

Благовіщенська свічка — нею злегка підпалювали волосся: на щастя й здоров'я.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.1, с.11.

Братська (мирська) свічка виготовлялася всією общиною і, бувало, важила під два пуди. Цю свічку по черзі зберігали усі мешканці села. За повір'ям, бджоли дають багато меду і воску тому, хто у цей рік тримає в себе братську свічку. Таку свічку називали також *василівська, благовіщенська, юріївська, микільська, іллінська* тощо — залежно від свята, у яке її запалювали. Свічку запалювали «на куті» у переддень свята, і господар з родиною, а також братчиками та їхніми сім'ями бенкетували з горілкою, а наступного ранку свічку відносили у церкву до обідні для освячення і знову повертали в дім, щоб вона горіла на повторному бенкеті, при «гулянні свічки»; насамкінець її переносили у дім господаря-братчика, чия черга надійшла.

Літ.: О.Тсрновская, Н.Толстой, «Братчина», с.256-257. А.Гура, «Символика животных...», с.476, 482.

Великодня свічка вважається оберегом від кротів. Вранці до схід сонця господар з непокритою головою ніс у зубах на поле половину великодньої свічки, щоб кроти вимерли. Селяни, які мають бджіл, у Велику суботу старалися вкрасти у церкві воду для освячення і віск від великодньої свічки. Водою кропили бджіл, а воском обкурювали, щоб були здорові і давали багато меду. Шматочок воску такої свічки клали у вулики, щоби бджоли також раділи, як люди радіють Великодню.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.267, 468.

Вінчальна свічка. Помітне місце у давніх шлюбних обрядах займали «свєшники» — молоді люди, які носили великі воскові свічки молодої та молодого. Кожний «свєшник» мав перекинутий через плече (інколи підвішений на двох поясах) «кошелик», куди заправлявся нижній кінець свічки. Свічка нареченого була вагою «пуд с четвертью», молодої — «пуд без четверти». «Свєшники» під час заручин у церкві стояли навпроти молодих, були присутні при вінчанні і по закінченні обряду несли ці свічки у спальню молодих. Там їх встановлювали у діжку для пшениці, де вони горіли впродовж ночі.

Літ.: Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.941.

Громнична свічка. Коли вмирає людина, в її руках має горіти вогонь громничної свічки, щоб освітлювати дорогу на той світ. Відсутність свічки вважалася великою бідою: померлий буде блукати в темноті, не зможе знайти інших покійників, стане упирем тощо.

Вогонь громничної свічки має велику очисну й чарувальну силу. Громничну свічку ставили на покуті; нею світили під час бурі та зливи; її запалювали, коли породілля не могла «розрішитися», коли в селі пожежа, коли починалася війна тощо.

У західних українців на св. Миколу (6 грудня) цей святий відмикає зуби вовкам і випускає їх з лісу, доки на Стрітення (2 лютого) Громнична Божа Мати не махне своєю свічкою, щоб вовки йшли назад. За легендою, Божа Мати врятувалася колись від вовків за допомогою громничної свічки, і з тієї пори вовки бояться вогню. Тому в день Громничної Божої Матері (теж 2 лютого) таку свічку виставляли у вікні. Нею ж підпалювали волосся дітям, щоб ті не боялися вовків. Вірили, що домовика у хліві можна побачити тільки тоді, коли зайдеш туди з запаленою стрітенською або громничною свічкою.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.181. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрсния славян...», т.1, с.11. О.Терновская, С.Толстая, «Агония», с.91. А.Гура, «Символика животных...», с.133, 152, 158, 230. Б.Успенский, «Филологичсские разыскания...», с.168.

Орданська свічка надає дитині розуму й сміливості. Вогонь орданської свічки благословен Сонцем Дажбога та богинею води Даною, яка колись на Водохрещу прийшла у світ, а тому така свічка відводить бурю, грім, пожежу, усякі напасті та страхи. Вона також є символом плодючості, а тому її запалювали на весіллі. Вогнем такої свічки підпалювали біля скроні волосся, щоб росло густе і красиве, щоб голова просвітлювалася розумом, а людина була щасливою.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.12.

П'ятисвічник означає цілісність людського буття, духовну піднесеність, душевний спокій, багатогранність; також символізує союз землі і неба.
(Див. ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. П'ять).

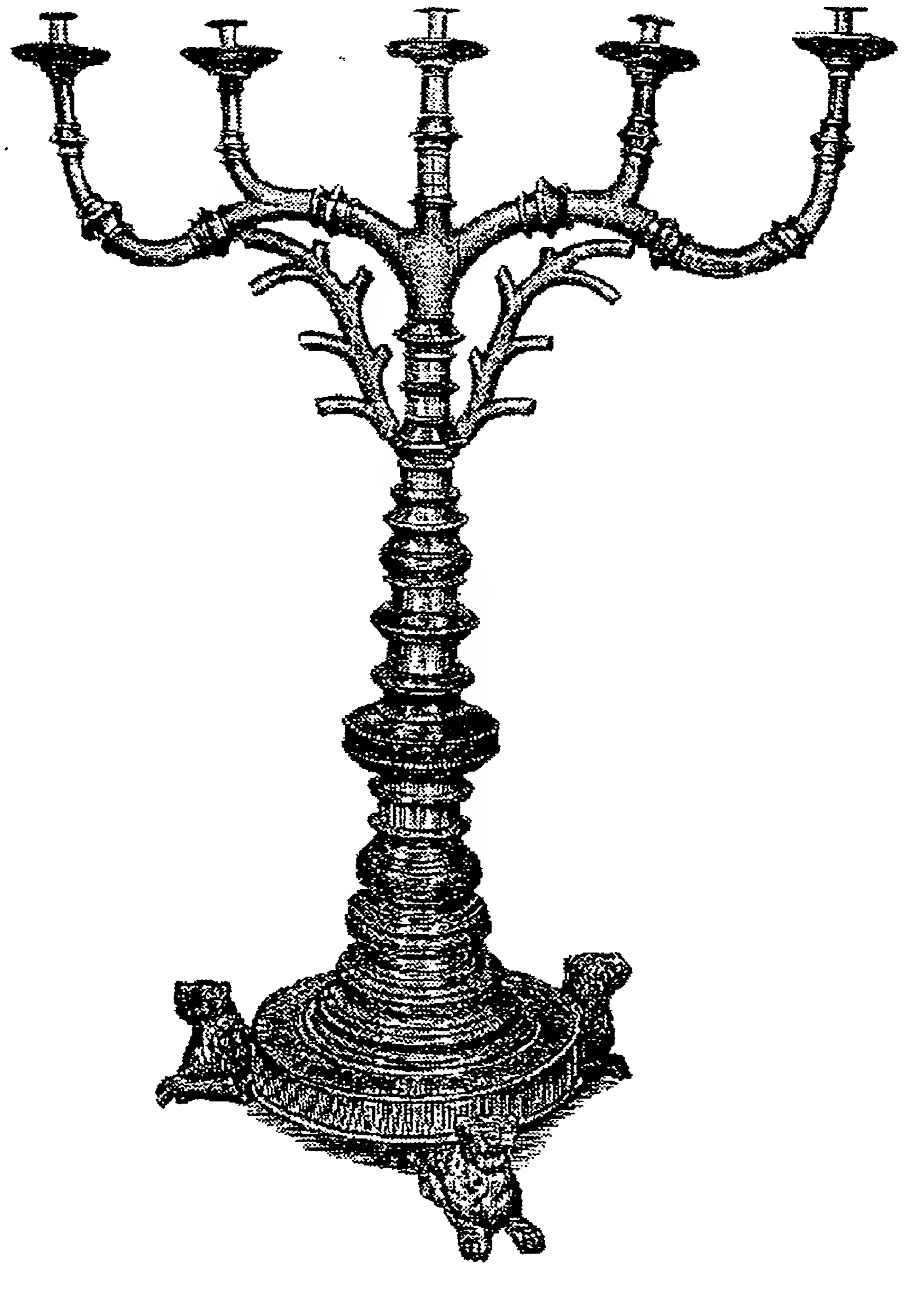

Мідний п'ятисвічник князя Костянтина Острозького. Рівненщина, 1575

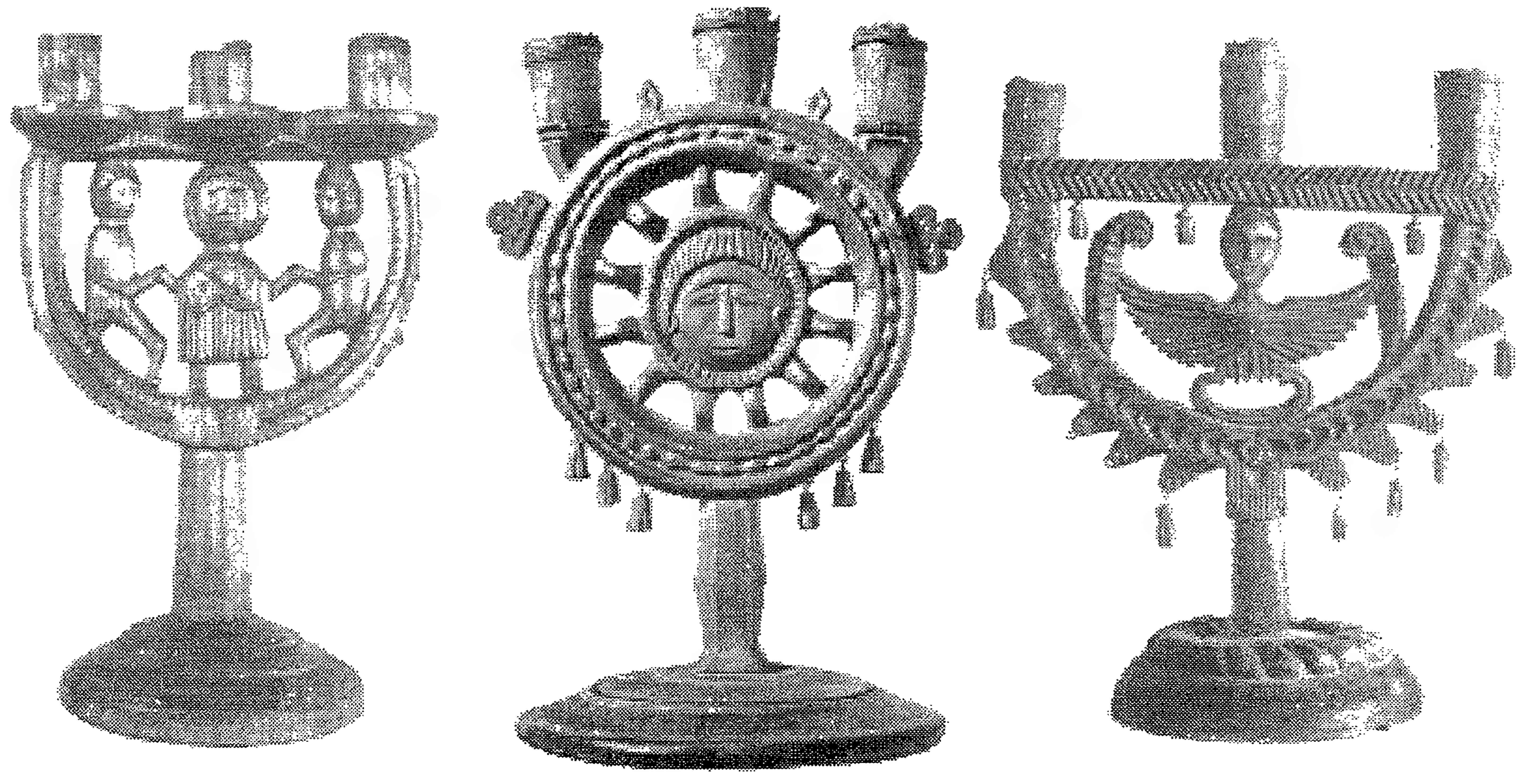

Свічники-трійці. Гуцульщина, XIX ст.

Свічка-трійця є оберегом від злих сил та всіляких напастей. Першу робили Матері-Землі; другу — всеправедному Сонцю, небу, Місяцю та зіркам ясним; третю — довкіллю всеправедного Господа, усім на добро та пожиток. Готували трійцю так: сукали три грубі й великі свічки, обов'язково з воску власної пасіки; потім їх складали в китицю з сухих «маковійських», «купальських» та «зеленосвятських» квітів, до яких додавали пучечки зеленої калини, колосочки з «дідуха» та перев'язували барвистими стрічками. Свічки-трійці сукали перед полум'ям «живого вогню», заразом віск освячувався цим вогнем. У цей час проказували магічні слова. Трійцею випалювали над дверима хрести, котрі очищали від усього злого й лихого, виганяли «сили супротивні». З такою свічкою-трійцею після освячення її на Водохрещу господар робив перший візит до бджіл. У деяких місцевостях свічку-трійцю робили після медозбору на Спаса, в інших — перед святом Ордана; але в більшості — у Великий четвер. Така свічка вважалася святою, чарівною, її запалювали при пожежі в селі, при громі та бурі, при освяченні господарства, нею відводили напасті та страхи. А коли господар умирав, то свічку-трійцю вставляли йому в руки, щоб вона праведним вогнем освітила йому шлях до потойбічного світу. Також свічка-трійця символізує трьох богинь долі, яким випадає особливий труд. Одна з них відає минулим, друга — теперішнім, третя — майбутнім (учора, сьогодні, завтра; народження, життя, смерть).

(Див. ТРІЙЦЯ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, СЛАВА, СПАС, МАКОВІЙ, КУПАЛО, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, ДІДУХ, ВОДОХРЕЩА, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ЗЕЛЕНІ СВЯТА, БОЖА МУХА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.123. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.142; кн.2, т. III, с.57-62, 235. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.240-248.

Страсна свічка (четвергова) — символ очисного вогню. Це також громнична свічка: вона відводить пожежу від обійстя, її також вкладають у руки вмираючій людині. Вогонь свічки «проганяє смерть» у Великий четвер. Це — закляття морозу, зими і смерті, яким очищується земля від усякої нечисті. Благочестиві люди старалися запастися страсною свічкою, яку запалювали під час «Страстей» упродовж 12 років. У кого є така свічка, у того господарство йтиме на лад, і ніяке зло не зашкодить, коли обкурити її димом усі пожитки.

На Поліссі відомий звичай у Чистий четвер із освяченою четверговою свічкою іти у хлів, щоб побачити «ласицю» (ласку) і за її кольором визначити, якої масті треба тримати худобу. На Харківщині, «щоб побачити домовика, треба перед Великоднем, прийшовши із страстів, полізти із страсною свічкою на горище, і побачиш його у червоній сорочці». Або: «Вернувшись з паскальної заутрені, треба полізти на горище із страсною свічкою, і там на боровку побачиш велику собаку, це — домовик. Він може сказати, якої шерсті коні і худоба у дворі».

(Див. ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.181. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.45-47. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.12. А.Гура, «Символика животных...», с.229, 230. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.70.

Шестисвічник, хорос — знаменує зорі на тверді неба. Стародавні язичницькі символи (сонячні знаки, різні зооморфні зображення) вільно співіснували з християнськими, про що засвідчують ливарні вироби XII—XIII ст., зокрема бронзові панікандила-хороси. Одне з них знайдене в Києві. Унизу воно мало напівсферичну чашу, яку утворювали кілька ажурних пластин трикутної форми, куди могла вміщуватися велика лампада. Зверху чашу покрито ажурною решіткою, по краях якої закріплено широкі платівки з мереживним візерунком. По колу розміщувалося шість свічників, прикрашених завитками і птахами. Хорос підвішувався на трьох ланцюгах, прикріплених угорі до ажурної напівсфери. На кожному з них було по два диски з хрестом посередині, які символізували Сонце і вогонь. Ця та інші подібні знахідки навели дослідників на думку про те, що у давньому Києві працювала досить

велика ливарна майстерня, де ремісники виготовляли бронзові хороси.

Літ.: Г.Дьячснко, «Полный церковно-славянский словарь», с.791. Л.Нидсрлс, «Славянскис дрсвности», с.295. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.111-112. В.Гончаров,«Художні рсмссла». М.Каргср, «Древний Кисв».

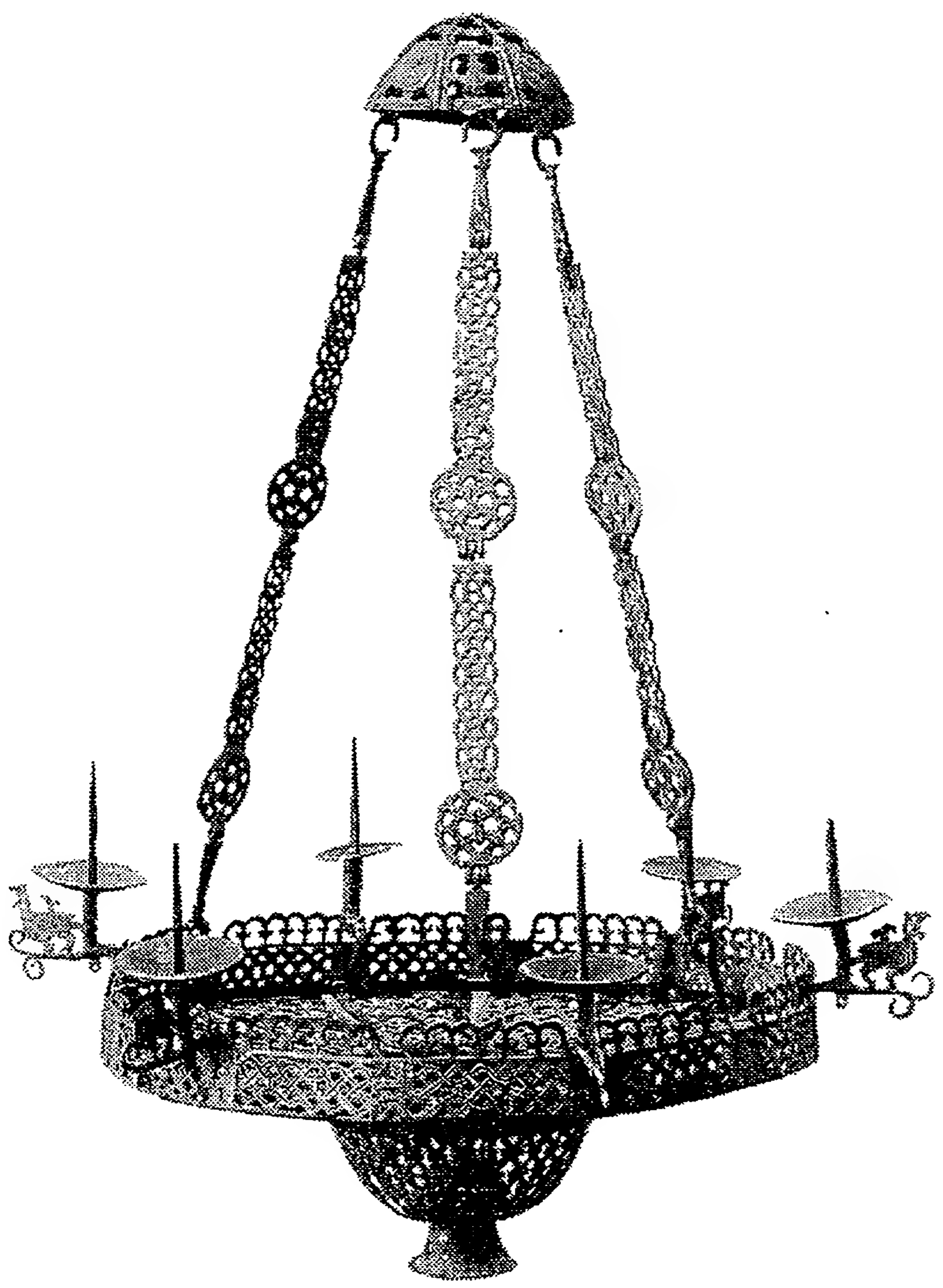

Хорос. Київ, XII —XIII ст.

Фрагмент хороса

СВОЛОК, матиця, бальок, трам, грагар — брус, на якому тримається стеля в хаті. Сволок завжди символізував міцність оселі, багатство, родючість, ним завжди вихвалялися перед гостями. Сволок виробляли з найкращих порід дерева — дуба або липи. На ньому вирізьблювали дату спорудження будинку, а також рік народження її господаря. Нерідко вирізали й невеличкий текст молитви чи влучні народні побажання щастя, добра та статків ріднякам. На брусі зображали Сонце, Місяць, зорі, птахів, квіти, Дерево життя, хрест, жіночі постаті з піднятими руками та риб'ячими тулубами. Вірили, що душа померлого сорок днів бродить по хаті, а ночує під сволоком. Повернувшись додому з відправи в Чистий четвер, на сволоку накопчували свічкою один або кілька хрестиків, які мали оберігати від грому, а на Водохрещу малювали їх крейдою чи виліплювали з тіста, замішаного на свяченій воді. Під сволоком зберігали зілля, зібране на Зеленому тижні. Вважалося, що «пустий» сволок ставав прихистком чортів, котрі провокують слабодухих людей на самогубство. Звідси й приказка: «Не сам повісивсь, а чорт зробив йому зашморг над сволоком».

Сволок пов'язували з Деревом життя. Загадки: «Лежить брус на всю Русь: у тому брусі 12 гнізд, у кожному гнізді 12 яєць, а у кожнім яйці по 12 курчат»; «Лежить брус на всю Русь, встане — до неба дістане». Приказка: «Матиця — золотий міст на сім верст».

Було непорушною традицією напередодні свят білити чи мити сволок. Під ним підвішували лампадки, іноді й колиску. Вірили: якщо присниться, що в хаті відсутній або тріснутий сволок, то це на лиху звістку. При закладанні хати нерідко сволок підіймали на рушниках — «як найповажнішу персону». Його ж переносили зі старої оселі в нову: це означало, що зі сволоком перейдуть статки, злагода й добробут. Про сволок знаходимо такі етнографічні записи у П.Іванова: «Як оце стануть класти сволок у хаті... то обгорнуть його хустками та рушниками, щоб було тепло у хаті; потім тягнуть сволок, покладуть його на місце, а тоді хазяїн кличе близьких сусідів або родичів і п'ють з теслярами горілку. Потім теслярі розгортають сволок і беруть собі ті хустки». Якщо господар не пригощав теслярів і не дарував їм рушників, то вони при встановленні сволока перев'язували його своїми кожухами, і тоді хата «буде до того холодна, що скільки б її не топили, в ній і душі не нагрієш». Сволок «піднімали» і «обсипали» за всіма обрядами і звичаями, які побутували із давніх давен. С.Максимов так описує піднімання сволока: «Господар ставить у краснім куті зелену галузочку берізки, а потім із громади теслярів виступає той, хто спритніший і легкий на ногу. Це — «сіяч», ніби жрець якийсь, гонитель всякого ворога і нечистого супостата. Він починає священослужити: обходить верхній брус, або «черепний вінець», і сіє кругом хлібні зерна і хміль. Господарі у цей час моляться Богу. Потім сіяч-жрець переступає через сволок, де біля самої середини його прив'язана ликом овчинна шуба, а в кишені її покладені хліб, сіль, шматок смаженого м'яса, качан капусти, а в скляному посуді зелене вино (у бідняків горщик з кашею, закутаний у кожух). Лико перерубується сокирою, шуба хапається знизу на руки, все, що було в кишені, споживається і випивається».

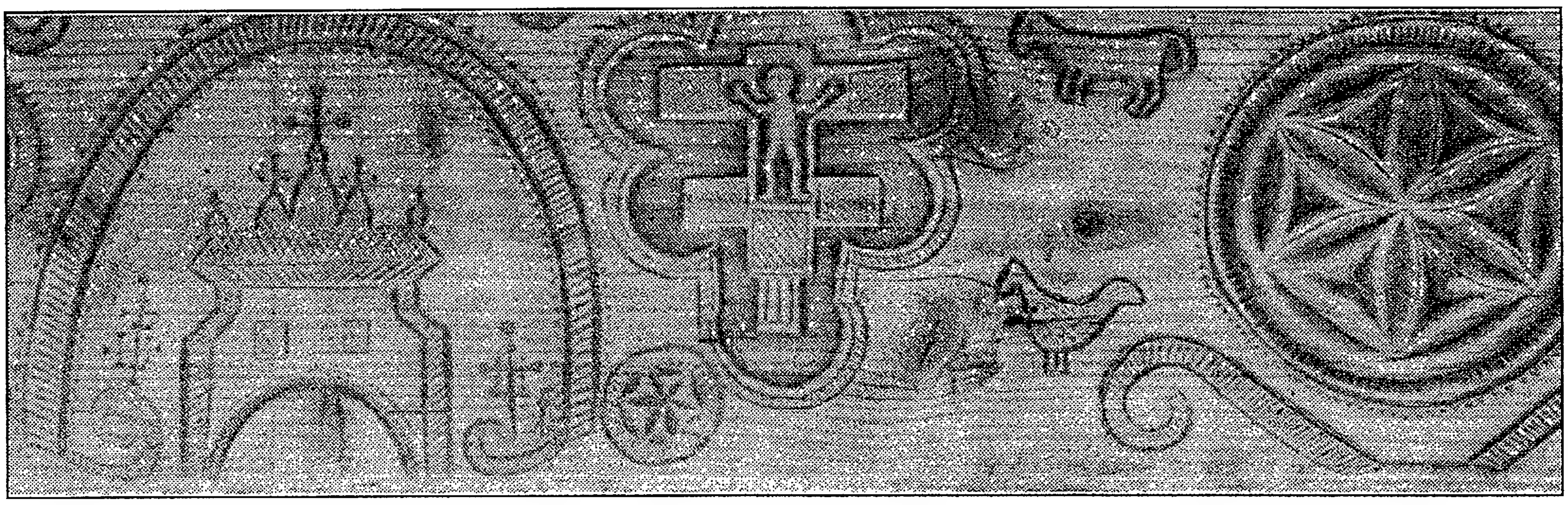

Данило Еколюк. Фрагмент сволока. Івано-Франківщина, 1836

Сволок часто згадується у замовляннях: «Стою на порозі, вижу сволок, а зо сволока на клямку, а з клямки на Іванку. Як мати моя за мною побивається, так би за мною убивалась Іванка»; «Ви, стіни, не будьте німі, ви, сволоки, підімітесь: лихі речі, лихі мислі, на добре перевернітесь, бо Іван їде чорним волом, щоб став моїм ворогам язик колом». Побутував вислів «підняти до сволока», тобто побажати міцного здоров'я і довголіття. Так учиняли хрещені батьки з немовлятами, а родичі — з іменинниками чи батьками, якщо влаштовували їм обряд «вінця» («весілля для батьків»). Дорослих усаджували на застелене вивернутим кожухом кріселко або ослін і тричі піднімали (гутали) до цього святого місця.
(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, КОЖУХ, КОЛИСКА, ХРЕСТ).

Літ.: Коломийський музей.., с.22-23. П.Иванов, «Народные обычаи...», с.42. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.160-161. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.497. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.82-88, 145-149. Л.Кожуховська, «Сволок», с.111. А.Данилюк, «Українська хата», с.36, 59-64. В.Скуратівський, «Русалії», с.431-432.

СВЯТИЙ ВЕЧІР (Свята вечеря, Свят-вечір, Багатий вечір) тому і називається святим, що в час Різдва все суще на землі: людина, весь рослинний і тваринний світ зустрічають народження світла Дажбожого Святою вечерею і святою єдністю душі. Свято світла Дажбога — свято предків, свято щастя і волі. На Святій вечері бог Коляда приходить у кожну оселю. Разом з ним господарі запрошують кутю їсти пресвяте Сонце, Місяць ласкавий, дрібний Дощик. Таких колядок дуже багато. Наведемо хоча б таку:

Пан господар, уставай з постелі!
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Уставай з постелі, застеляй столи,
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Застеляй столи, клади калачі,
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Клади калачі з ярої пшениці.
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Будуть до тебе з неба гості.
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Перший гостю — ясне Сонінько,
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Другий гостю — ясний Місяченько,
Славен, ясен, наш милий Боже
На небесах!
Третій гостенько — дрібний Дощенько
— Сам милий Господь Бог.

Небесній трійці господар виділяє найпочесніше місце в хаті — покуть. На Святій вечері має бути на столі 12 страв у пам'ять творення богинею Ладою Всесвіту за 12 священних ночей (12 000 років). На Святій вечері не повинно бути страв із животини. Усі ритуальні страви, пов'язані з Різдвом, вважалися цілющими. Святвечірній мед радили вживати від головного болю. Часник був незамінним засобом від простудних захворювань. Кличем до початку Святої вечері є перша вечірня зоря. Свята вечеря святкується ще з часів трипільської культури, і тільки згодом вона отримала християнський смисл.
(Див. РІЗДВО, КОЛЯДА, ДАЖБОГ, КУТЯ, ДРІБНИЙ ДОЩИК, ПОКУТЬ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ЛАДА, ЗОРЯ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.137, 142. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.58. Хв.Вовк, «Студії...», с.188. К.Соссюко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.70-72, 100-130, 262 та ін. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.63-75. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.28-34. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.274.

СВЯТИЙ ОСТРІВ. Дуже популярним у народі було уявлення про святі озера та міфічний острів серед моря, аналогічний вирію. У західних поліщуків побутував міф про важкодоступний острів серед боліт, якого можна дістатися лише після смерті, вимостивши гатку нігтями, зібраними протягом усього життя.
(Див. МАКАРІЙСЬКІ ОСТРОВИ).

Літ.: В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.144.

СВЯТИЛИЩЕ — священне місце для давніх богослужінь. Кам'яна Могила, що височить у

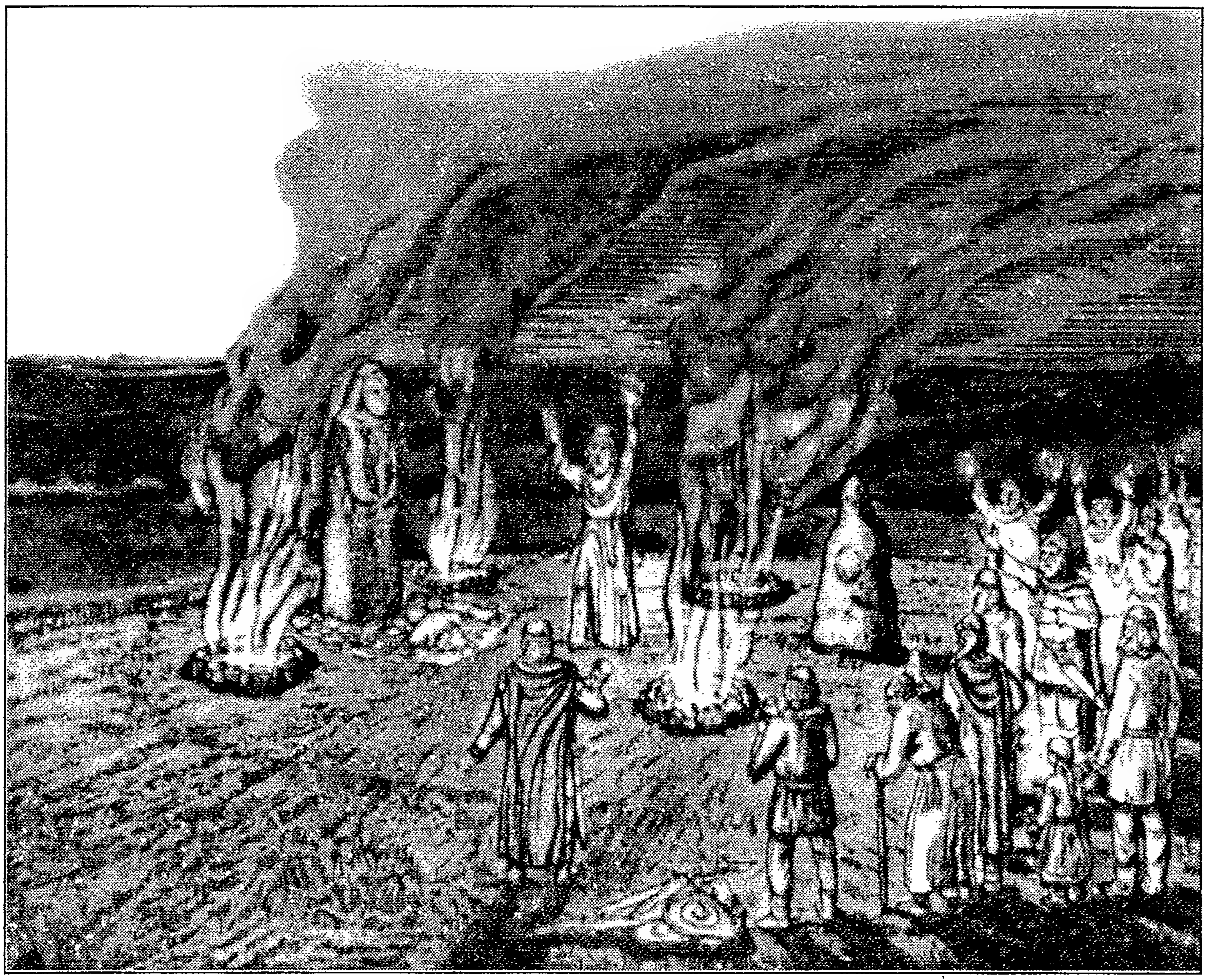

Реконструкція святилища на поселенні черняхівської культури. Село Загаї, Волинь

приазовському степу поблизу Мелітополя, протягом тисячоліть виконувала роль «світової гори». Це своєрідна модель Всесвіту, котра віддзеркалювала сутність космічного ладу. Унікальний храм об'єднував три світи — небесний, земний і підземний. Кам'яна Могила давніша й за Стоунгендж, і за піраміди Єгипту, й за зіккурати Близького Сходу. Тому й була меккою тодішніх жерців з усіх усюд. За сенсаційним висновком російського шумеролога А.Кіфішина, перші написи тут залишили протошумери 4250 року до Христа. На північно-західному схилі·Кам'яної Могили виявлена графіка епохи неоліту (VI—IV тис. до н.е). У так званій «печері Артеміди» давній митець створив образ жінки-богині — свого роду пра-Артеміди. Вона розташована перед фігурами двох биків. На голові богині — оленячі роги, а поблизу бачимо оленя і трьох водоплавних птахів. На особливу увагу заслуговує «чуринга-риба» з двома головами. За уявленням давніх, «кам'яна риба» одним ротом ковтає Сонце, а із другого випускає його на небесний простір.

(Див. ХРАМ, КУРГАН, КАПИЩЕ, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ).

Літ.: А.Кифишин, «Дрсвнсс святилищс Камснная Могила». Б.Михайлов, «Пстроглифы Камсенной Могилы»», с.41, 134, 145. В.Довгич, «Дс початки віків». Ю.Павлснко, «Дохристиянські вірування давнього населення України», с.281-298.

СВЯТІ — персонажі християнського культу, засвоєні народною традицією. Діяння, які стали основою вшанування святих, продовжують жити у літературних текстах і близьких до них фольклорних жанрах (духовні вірші, легенди). В обрядовому фольклорі (колядках, щедрівках, жниварських піснях і т. ін.) та віруваннях образи Христа, Богородиці, ангелів, святих зазнали суттєвої трансформації і наблизилися до міфологічних персонажів.

Багато християнських святих замінили у народному уявленні язичницьких богів, зайнявши їхнє місце у пантеоні: св. Ілля заступив громовержця Перуна, св. Микола та інші — «скотьего бога» Велеса, св. Параскева П'ятниця — богиню Мокошу і т. д. Відповідно до язичницької схеми за кожним святим закріплялися певні «сфери діяльності». Св.Георгій визнавався покровителем худоби. Св. Ілля керує громом і дощами, розпочинає жнива — «зажинав золотим серпом, правою ручкою». Богородиця — заступниця вагітних і рожаниць.

До святих зверталися з молитвами, їм приносили жертви, на них гнівалися за невиконання прохань і навіть карали — повертали ікону з зображенням святого до стіни, розбивали її, кидали у воду і т. ін. Форми поведінки зі святими у повсякденному житті мало чим відрізнялися від способів звернення до домовиків, лісовиків, водяників або русалок. У замовляннях їхні імена співіснують з іменами міфічних персонажів, а у «завітних зошитах» звернені до них молитви могли змішуватися з рецептами чорної магії. На Різдвяні свята Бога, Богородицю, святих, ангелів запрошували на вечерю разом з Морозом, Вітром, вовками, птахами тощо.

Часто люди укладали зі святими «угоду» про обмін благами. Закінчивши жнива, на полі залишали незжатий

пук колосків — «на бороду» Христу (або Велесу, Миколі, Іллі, Кузьмі-Дем'яну). Приносили в жертву святим курей, поросят, овець під час родинних і календарних свят. На Поліссі казали: «Ми святкуєм Михайлу, щоб грім не побив хату. В цей день не колемо дров, не перемо, ножем нічого не ріжемо, кросна не тчем. Щоб не гнівався Михайло». Культ святих лежить в основі народного календаря. Імена святих (часто у трансформованому вигляді) слугують назвами свят, а самі святі сприймаються як персоніфіковані празники.

У легендах святим іноді приписують дії, зовсім далекі від благочестя. Наприклад, святі Петро і Микола пропивають гроші, які дає їм Господь для купівлі коня; Ілля, Микола і Бог приходять до чорта, коли він жене горілку, і пробують її; св. Петра побивають на весіллі або в корчмі за відмову танцювати і т. ін.

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.584. С.Толстая, «Святыє», с.355-357. А.Гура, «Символика животных...», с.14, 68, 130, 131, 134 та ін.

СВЯТКИ — 12 священних днів і ночей, які розпочинаються від Різдва (24 грудня / 6 січня) і закінчуються напередодні Водосвяття (6 / 19 січня).

Коли в господаря належним чином усе приготовлено до Святого вечора, то він кликав з собою старшого сина внести до хати «святки». Хлопчак одягався, брав шапку, рукавиці й поважно виходив зі своїм батьком надвір. Батько брав сина за руку й поволі вони йшли в клуню. Це була дуже урочиста година в селянській родині. Батько ніс свячену досхідню воду, а син — «квіточку» з трьох колосочків. Увійшовши в клуню, обидва знімали шапки, вклонялися «Дідухові», батько брав колосяну квіточку в сина й кропив «Дідуха», потім побожно молилися і запрошували «Дідуха» у хату.

Святки — найбільш очікувана пора для дівочих ворожінь про судженого. Святочні ворожіння відбувалися у Святі вечори (25—31 грудня) і у так звані Страшні вечори (1—6 січня). Саме тоді нечиста сила влаштовує різні розваги — відьми літають на шабаш, чорти крадуть Місяць, зірки. Бажання угадати свою долю (а про неї можна довідатися тільки під час Святок) у юнок таке велике, що вони влаштовують ризиковану гру з «нечистою силою».

Подекуди святками називали також Зелені свята: *Зелені святки.*

(Див. РІЗДВО, НІЧ ВОРОЖІННЯ, ВОДОХРЕЩА, СТРАШНІ ВЕЧОРИ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.143. В.Пропп, «Русскиє аграрныє праздники». С.Максимов, «Нєчистая, нєведомая и крєстная сила», с.240-261. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.22. М.Номис, «Різдвяні святки», с.108-112. Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.584. А.Афанасьєв, «Поэтическиє воззрєния славян...», т.1, с.232, 353, 367; т.2, с.100. И.Сахаров, «Сказания...», с.125-130, 325. И.Снєгирєв, «Русские простонародныє праздники...», ч. 1, с.10-47. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.1-34. Б.Рыбаков, «Язычество дрєвних славян», с.508-511. Б.Успєнский, «Филологическиє разыскания...», с.10, 43, 62, 89, 230. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.111. В.Чичеров, «Зимний пєриод...» Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.75. А.Гура, «Символика животных...», с.84, 133-135, 138-140 та ін. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.76. Н.Матвєєва, «Солнцеворот...», с.205. Л.Виноградова, «Святки», с.351-353.

СВЯТО ВІТРІВ (вітрогон) — 15/28 липня. В етнографічних матеріалах знаходимо: «Сей день святкується задля вітру: можна все робити, лиш ні коло сіна, ні коло оборога, бо вітер порозмітує». М.Грушевський зазначає, що це свято належало до громових, «сердитих» свят. 20 липня закінчувалися жнива. Збіжжя, складене в копи чи скирти, вимагало великої уваги, бо в цю пору особливої небезпеки можна було чекати від бурі й блискавиці. Вірили, що існує чотири вітри під проводом головного «вітродуя». Під час свята як своєрідну жертву цим вітрам підкидали в повітря жменьки муки, благаючи, щоб були милостиві, не навівали «повєтрія», туч, граду, хмар, не перешкоджали згрібати сіно тощо. За повір'ям, хто цього дня жне, той багато мороки собі нажене, бо тоді літають *полудниці*. За давнім календарем, цей день вважався серединою літа.

(Див.СТРИБОГ, ВІТЕР, ХМАРА, ГРАДІВНИК, ОБЖИНКИ, ПЕРУНІВ ТИЖДЕНЬ, ПОЛУДНИЦІ).

Літ.: М.Грушєвський, «Історія української літєратури», т.І, с.220. Б.Кравців, «Мітологія...» С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. IV, с.504-506. М.Міщенко, «Народний календар», с.68.

СВЯТОГОР-САМСОН — билинний богатир. Його ваги не витримує Мати—Сира Земля, але й він не може осилити землю. Святогор хвалиться: «Якби землі тягу знайшов, я б усю землю підніс». При тому наїздить на якусь торбу. Пробує її, не сходячи з коня, «пога-

Ілля Муромець і Святогор. Худ. І. Білібін. 1940

нялкою» — торба не рухається. Хапає рукою — не зрушити. Злазить з коня, бере обома руками — підносить її вище колін, але сам угрузає в землю. По обличчю його не сльози течуть, а кров. Як угруз, так і встати не міг, «жили й сустави його розійшлись», і тут йому кінець прийшов. В іншому варіанті Святогор похваляється: якби був стовп до неба, а в стовпі кільце, повернув би я всю землю «підвселенну». Ледь це вимовив, як побачив двох перехожих. Вони несли по торбі, і коли Святогор їх догнав, поклали торби на землю. На запитання Святогора, що в тих торбах, відповіли, що в них тяга землі, і сказали йому попробувати. Святогор попробував перстом, рукою — не рухається. Став тягнути цілою силою — по коліна в землю вгруз, а торби не підняв. Тим його серце й заспокоїлося.

При першій зустрічі з Іллею Муромцем Святогор кладе цього богатиря до своєї кишені разом з конем. Возив їх у кишені два дні, третього дня кінь Святогора став спотикатися і на запитання господаря пояснив, що він уже тепер возить на собі двох богатирів, а третього — коня. Тоді Святогор зацікавився Іллею, вийняв його з кишені та побратався з ним. Одного разу Ілля і Святогор знайшли на шляху кам'яну домовину, стали приміряти. Вона виявилася якраз в пору Святогору, але той не зміг підняти її віко. Каже Іллі, щоб рубав віко Святогоровим мечем, але Ілля не годен піднести меча. Тоді Святогор дихнув на Іллю раз і другий, від того прибуло в Іллі сили, він рубає Святогоровим мечем, але за кожним ударом усе нові обручі вискакують на віку. Тоді Святогор ще раз кличе Іллю прийняти його дух, але Ілля побоявся, що земля не буде його носити. Святогор похвалив його за це, бо цей останній дух був мертвий. Святогор віддає йому свій меч, а коня велить прив'язати до труни, бо тому коню ніхто не дасть ради. Ілля виконує ці розпорядження та їде в чисте поле зі Святогоровим мечем.

У билинно-легендарному епосі надлюдські велети Самсон, Коливан і Святогор трактуються як одна особа. Однак ці мотиви поділяються на дві групи: одні пов'язані з Самсоном і Святогором (Самсон-Святогор), інші належать тільки Самсону. Історія із Самсоном доволі близька до біблійної. Його жінка довідалася, що він хотів її вбити ще дівчиною. Стала вивідувати в нього, у чому його сила, і Самсон зізнався, що сила його в «семи волосах ангельських» на голові. Тоді жінка, напоївши, обстригла його і по цьому скликала своїх приятелів, а ті вирвали йому очі і вигнали його з одною «кріпачкою служкою» «блукати між дворами». За три роки відросло Самсонове волосся і повернулася його сила. Тоді він велить своїй служці провести його до колишнього його дому, де жінка забавлялася з приятелями. Там зрушив він головний стовп і задавив усіх і себе. Образ Самсона з «ангельським волоссям» на голові, що робить його непоборним, належить до особливо популярних в Галичині.

Частина легенд про Саксона (так звучить ім'я богатиря у карпатській версії) змальовує його як реальну особу, що народилась у звичайній сім'ї. Єдине, що відрізняло його від решти, — це золотий волос на голові: якщо його вирвати, герой загине. Мотив виривання золотого (срібного) волоса використовувався також пізнішими циклами українського фольклору, зокрема опришківським: Дзвінка виривае в Довбуша срібні волосини, внаслідок чого він втрачає силу.

(Див. БОГАТИРІ).

Літ.: Былины, с.47-59. Етнографічні матеріали з Угорської Русі, т. III. — XX, с.19-21. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.34-36. Малорусские народные предания и рассказы, с.399-401. В.Гнатюк, «Казки Закарпаття», с.22-43. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.194-199. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.154, 296; т.2, с.88, 320, 337-340, 343-344, 373. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с. 67-68. В.Топоров, «Русский Святогор: свое и чужое...». В.Иванов, В.Топоров, «Святогор», с.421. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.47. Дж.Фрэзер, «Фольклор в Ветхом завете», с.302-303.

СВЯЩЕННИЙ ГАЙ — об'єкт ушанування, місце здійснення сакральних обрядів, аналог храму. З багатьох джерел відомо, що наші предки поклонялися гаям. «Культ дерев», особливо дерев на узвишшях, дослідники пов'язують з культом Перуна. Назви багатьох священних пагорбів підтверджують це. Причому статуї громовержця робили саме із дерева. Поклонялися не лише гаям, а й усьому, що росте на землі. У Густинському літописі (XVII ст.) згадується про жертвоприношення «рощеніям», Іпатіївський літопис під 1150 р. також оповідає про цей звичай: «...прийшов чоловік Ярослава [Всеволодовича] Сонгур [і] він сказав: «Брат твій Ярослав кланявся кущу, і тобі кланятися».

Заповідні ліси, гаї, байраки в давнину мали назву *гайбог* або *божниці*. На західній околиці Києва розташована лісиста місцевість, яка згадується в грамоті короля Сигізмунда III 1619 р. як «Святошинський борок». Сосновий ліс був тут і в дохристиянські часи, а на мальовничому пагорбі над річкою височіло капище. Дослідники вважають, що у Святошинському лісі вклонялися Святовиду, або Світовиду, який і дав назву місцевості.

Вважається, що Священний гай за часів язичництва ріс також біля монастиря Пустинного Миколи, оскільки у цих місцях було знайдено стовбур священного дуба. Згодом тут звели будівлі християнського призначення. В часи утвердження нової релігії це було звичайним явищем. «Повість врем'яних літ» під 988 р. прямо сповіщає про це: «І звелів Володимир будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де раніше стояли ідоли».

Для наших предків храмом була вся природа. Вони приходили у такі священні гаї на Великдень і приносили з собою писанки, квіти. У священних гаях стояли кумири богів, перед жертовником яких завжди горів вічний вогонь. У священних гаях юнаків посвячували у воїни, а прославлених у боях героїв обдаровували зброєю. У священних гаях вирішувалися і доленосні для народу справи. На високому київському пагорбі побудував Володимир і свій пантеон, куди, за словами літописця, приходили люди, приводили своїх синів і дочок і приносили богам жертви.

(Див. ДЕРЕВА, ХРАМ, СВІТОВИД).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.295. Повесть временных лет, ч.1, с.56, 81. Літопис Руський, с.405. Історія української

культури, с.637-640. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.61-64. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.228-239. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.119, 156. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.166. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.8-14, 75, 79-83. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.48. Т.Агапкина, «Дерево культовое», с.67-70.

СЕДМИЦЯ — церковний тиждень, який починається з вечора суботи і закінчується дев'ятою годиною наступного суботнього дня. Річний відлік седмиць ведеться від П'ятдесятниці. П'ятдесятницю називали *празником седмиць*, оскільки відзначали її через сім тижнів після Великодня.

(Див. ВЕЛИКИЙ ТИЖДЕНЬ, П'ЯТДЕСЯТНИЦЯ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.588.

СЕМЕН ЛІТОПРОВОДЕЦЬ (Семенів день, Симона Стовпника) — день 1/14 вересня. З Літопроводця, кажуть у народі, починається пора Бабиного літа. Літопроводець, ніби руський Янус, проводжає старе і зустрічає нове літо. В оселях напередодні Семена дня гасили «старий» вогонь, а зі сходом Сонця запалювали новий. Це свято називали *запалюванням посвіту.*

Мало не в кожній хаті цього дня «женили каганця» або «женили свічку». Зранку посходяться було гості, засвітять каганця, заквітчають квітами і поставлять на столі. Потім сідають за стіл і проводять усе так, як на весіллі. Другого дня запрошують в іншу хату і переносять того каганця; отак «женять каганця» цілий тиждень, переносячи з одної хати до іншої. Так само робили й зі свічкою.

З цього дня приходить осінь, починали *засиджувати вечори*, у селах починали прясти. За народними прикметами, якщо до 1 вересня не встигали зібрати хліб, то насіння з колосків «випливає» на землю. Жінки в цей день висипали для горобців конопляне насіння, а в кого не було, то сипали пшоно, просо, пшеницю. «Горобці в Симона обідають», визбируючи зерно. Від Семена ж таки починає чорт міряти четвериком горобців, і міряє цілий місяць старшим чортам на вечерю. Саме з цього дня і починаються *бабині роботи*: жінки терли і тріпали коноплі, мили їх, стелили льон, а в самий Семенів день затикали вузьке полотно, або *кросна*.

Від Семенового дня в селах, крім вечорниць, робили братчини, коли всією громадою варили пиво та їжу для загального бенкету. Було повір'я, що цей день шкідливий для мух, бліх, тарганів і клопів. У деяких місцевостях влаштовували *похорони мух* — справжні свята, коли молоді дівчата несли комах у гробиках з редьки або буряків, на всі боки удаючи, як їх їм шкода; у той час хлопці приглядалися до них, вибираючи собі майбутніх дружин. Таким чином, Бабине літо ставало початком весіль.

(Див. БАБИНЕ ЛІТО, ПОСВІТ, ВЕЧОРНИЦІ, БРАТЧИНА, МІСЯЦЬ — Брати-місяці. Вересень).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.358. А.Кримський, «Звенигородщина...», с.43-44. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.225. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.409-410. Н.Гоголь, «Заметки по фольклору», с.13-14. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.61-67. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.73, 75. М.Міщенко, «Народний календар», с.96. В.Скуратівський, «Русалії», с.451, 626-628; «Дідух», с.206-210.

СЕМЕН-ОРАЧ — день 10 травня. Тоді виганяли із двору духів, що вийшли з відкритої землі й прибрали звірячу чи пташину подобу.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.132. М.Міщенко, «Народний календар», с.47.

СЕМИК — давній празник; сьомий четвер по Великодню. Тривав від дня зішестя Св. Духа до наступної неділі. У деяких місцевостях це свято збігалося з Навським (Русальним) Великоднем, коли, за народними уявленнями, душі покійників повертаються на землю, щоб їх поминули родичі. Незгадувані ж покійники часто сваряться з русалками і навіть б'ються з ними, а русалки за таку прикрість мстять живим. Тому в цей день поминали покійників.

Семик святкували так само весело, як і Масницю (не даремно в народі її називають Семиковою племінницею). Це було *дівоче* свято, подібне до Святок. Про те, що Семик вважався одним з головних літніх свят, промовисто свідчить старовинна пісня:

Як у нас в році три празника,
Перший празник — Семик чесний,
Другий празник — Троїцин день,
А третій празник — Купальниця.

До цього дня фарбували яйця, готували короваї, пекли пироги. Удосвіта хату, обійстя, вулиці прикрашали галузками берези, або, як її ще називали, *семицьким деревом*, або *кумою*. Головним обрядодійством було *завивання вінка*. Гарно одягнувшись, дівчата йшли до лісу. Там вибирали берізку, нахиляли гілля до землі і сплітали з травою — щоб життєдайна сила передалася землі. Вінки «завивали» на кінцях гілочок, не ламаючи їх. Через кілька днів дівчата відокремлювали ці вінки від берези і йшли з ними до річки, де ворожили про наречених: куди попливе вінок — там і доля. Потоне вінок — цього року дівчина не знайде судженого. Але коли вінок попливе, та ще проти течії — прикмета дуже добра.

(Див. РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, КУПАЛЬНИЦЯ, МАСНИЦЯ).

Літ.: М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.241. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.85. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.64. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.379-382. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.368. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.590. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.73-74. И. Сахаров, «Сказания...», с.347-349. И. Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.130-144. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.57-66. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.394-396. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.143, 524.

Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.70, 71, 74, 136, 230. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.102-108.

СЕМИЛІТОК — казковий персонаж, ідеал народної сили, яка не старіє, вічно молодіє й оновлюється. Герой-семилітка (Котигорошко, Чабанець, Іван Богодавець, Сученко, Іван—Мужичий син та ін.) вибирається на подвиги — чи то з власної волі, чи то через якусь біду, яка насувається на батьківщину і з нею не можуть дати ради старші, випробовані вояки. Мотив цей присутній також у легендах про київського оборонця Михайлика, який є семилітком (іноді йому більше років, але суть полягає, власне, у молодості героя). За аналогією, мудра дівчина-семилітка (казки «Семиліточка», «Семилітка», «Казка про мудру дівку-семилітку» тощо) рятує близьких своїм розумом, розгадуючи складні загадки або виконуючи тяжкі роботи. Врешті на ній жениться цар. Пізніше він її проганяє, але дозволяє взяти з собою те, що їй найдорожче. Вона забирає з собою царя, якого присипляє. В іншій казці семиліток плете сіть за одну ніч.

До семи років, кажуть у народі, є надія врятувати душі дітей, вкрадених русалками, — особливо щорічними панахидами в перший понеділок Петрівки. Але якщо до семи років дітей не буде викуплено молитвами, то вони назавжди залишаються русалками. Цей різновид русалок народ уявляє собі дівчатками з кучерявим волоссям, у білих сорочечках без пояса.

(Див. БОГАТИРІ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Сім, ПЕТРІВКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.113. Семиліточка, с.88-94, 265-269. З живого джерела, с.36-39. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.340, 386. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.72-73. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.79-81; т.3, с.122; «Народные русские сказки» 139, 328.

СЕРЦЕ — у народному уявленні центр людської життєвої сили; це мовби Сонце всередині людини. Променисте Сонце і палаюче серце — ці образи часто стоять поряд.

Принесення в жертву серця символізувало засівання нового життя. У замовляннях про серце так говориться: «На морі, на лукомор'ї стоїть купа, а на тій купі лежить гадюка: я тую гадюку посічу, порубаю і щиреє серце Іванка замовляю». Постійні епітети: «добре», «щире», «ретиве» — вказують на те, що серце в замовляннях «відповідає» за почуття, за прихильність до інших людей — усе те, що згодом поглибиться, ставши моральністю людини. «Медична спеціалізація» серця — любовні замовляння і гарячкові стани: воно *тане, як віск, сохне, нудиться* тощо.

У легендах українців Карпат магічними властивостями наділяється не тільки срібний волос, але й серце. За переказами, один із карпатських ватажків мав два серця: коли працює одне, друге відпочиває.

З літературних джерел: «Від серця до Бога навпростець дорога»; «Від серця до неба шляху не треба»; «Скажи мені, серце, що маєш на мислі?»; «Не той сильний, що камінь верне, тільки сильний, що серце в собі вдержить».

(Див. СВЯТОГОР-САМСОН).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.116. Українські замовляння, с.157. Ходили опришки, с.268. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.592. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 127, 207, 211. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.102. А.Гура, «Символика животных...», с.43, 51, 61, 87, 90 та ін. М.Новикова, «Коментар», с.251. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.297.

СЕЧА — оберіг від уроків. На Поліссі вважали, що сеча — також надійний засіб лікування бородавок.

Ефективність «низових» засобів народної медицини майже не фіксується у писемних джерелах. Речовини «тілесного низу» найчастіше фігурують у замовляннях з метою відганяння лиха та в магії на «зло». Типова гомеопатична магія: нечисте виганяється нечистим.

(Див. МАГІЯ, ЗАМОВЛЯННЯ, БОРОДАВКА).

Літ.: Українські замовляння, с.98. Н.Сумцов, «Личные обереги от сглаза», с.12. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.354. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.701. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.201, 327, 343-344. А.Гура, «Символика животных...», с.79, 154, 158, 197, 261, 303 та ін. М.Новикова, «Коментар», с.262. В.Мойсеєнко, «Поліські вірування...», с.158.

СИЛА — день 12 серпня, коли найбільше відчувається животворна сила Матері-Землі. День св. Сили — найкращий для сівби озимих культур: вважалося, що жито, посіяне в цей день, дасть великий врожай, бо родить «сильно». Також у цей день по щойно скошеній ниві качалися — сил набиралися.

Зі стародавніх часів слово «сила» вживається у значенні «багато»; «сила силенна» — надзвичайно багато.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.119. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.596. М.Міщенко, «Народний календар», с.73.

СИМАРГЛ (Сімаргл, Семургл, Семиярило, Сим і Регл, Сим і Єргл). За припущенням О.Фамінцина, Єргл— Єрил— Ярило: отже, Семиярил — це «сім Ярил-

Жертвоприношення Симарглу. Зображення на ритуальних браслетах XII—XIII ст.

сонць», тобто це бог Сонця літнього сонцестояння. Деякі дослідники вважають, що Симаргл — це Сонце, яке проходить сім зодіакальних сузір'їв за весняно-осіннє півріччя. Симаргл — охоронець коріння Дерева життя, посередник між верховними богами неба і духами землі. Має здатність перевтілюватися у крилатого собаку. Б.Рибаков зазначає: «Можливо, що у зв'язку з іпостасями Симургла-Семаргла нам потрібно розпочати пошук в образотворчому мистецтві не тільки істот із двома лапами і крилами, але й інших фантастичних тварин, близьких до грифонів, яких називали «собаками Зевса». Симаргл — охоронець земних плодів, посівів, урожаю. У повчаннях проти язичництва ім'я Симаргла стоїть поряд з іменем «матері врожаю» Мокошею. Для книжників XII—XIII ст. ім'я цього божества вже було незрозумілим, писалося по-різному, а іноді ділилося на дві частини, що дуже вподобали пізніші дослідники, які стали говорити про

Зображення собакоптаха з Борисоглібського собору у Чернігові. XII ст.

двох загадкових богів. Знавець іранської міфології К.Тревер, здається, знайшов рішення загадки, зіставивши руського Симаргла з іранським Сенмурвом — крилатим собакою, священним псом Агурамазди, покровителем зародків і сходів. Але за всієї схожості перед нами цілком автохтонні образи, зокрема, жоден із багатьох перських варіантів імені Сенмурва не збігається зі слов'янською формою. У трипільських розписах (V—III тис. до н. е.) трапляються пси, що скачуть і перевертаються (ніби летять) навколо молодих рослин. Симаргл ніби є уособленням «озброєного добра»: при мирних аграрних функціях він був наділений кігтями та іклами.

Симаргла називали також Переплутом. Культ Симаргла-Переплута тісно пов'язаний зі святом на честь вил-русалок, які були божествами зрошення полів, вологих світанкових туманів. Сам же Переплут — божество грунту, коріння рослин, вегетативної сили.

Особливий інтерес викликав знайдений у 1906 р. браслет, де, крім вигадливого танцю на честь Переплута, зображена сцена жертвоприношення йому. Пес Симаргл ніби вирізьблений з дерева, що росте в землі (показані його корені). Дослідники вважають, що саме Симаргла зображено на капітелі Борисоглібського собору в Чернігові та на різних предметах ужитку і прикрасах.
(Див. ЗОДІАК, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ПЕРЕПЛУТ, ЯРИЛО, МОКОША, СОНЦЕСТОЯННЯ).

Літ.: Велесова книга, д. 3а, 11б, 31. Літопис Руський, с.47. Історія релігії в Україні, т.1, с.327. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.319. М.Кравців, «Мітологія...». В.Гнатюк, «Останки...», с.384. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.312. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.597-598. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.138. А.Фаминцын, «Божества древних славян». К.Тревер, «Сэнмурв-Паскудж, собака-птица»...», с.127-132. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.357, 432-437; «Язычество древней Руси», с.415, 434, 442, 620-633, 722; «Русалии и бог Симаргл-Переплут». Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы»», с.98-101. В.Топоров, «Об иранском элементе...», с.36-38. В.Иванов, В.Топоров, «Семаргл», с.424. Г.Бонгард-Левин, «От Скифии до Индии», с.98. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.27, 36, 117. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.419.

СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ. Центр світу в давнину уявляли жовтим або золотим: це символ вічного вогню, в який все повертається і з якого все походить. З координатами Світового дерева пов'язані не лише основні небесні символи, а й кольори (див. схему). Кольори та їх поєднання відігравали значну роль у ворожіннях і замовляннях.

Білий — колір чистоти, невинності, радості. Він пов'язаний з денним світлом, а значить із життям. «Білий світ» символізує усе видиме, осяяне небесним світлом. «Білий Місяць» — це світлий, ясний; у замовляннях згадується «біл-горючий камінь Алатир»; колісницю бога Сонця возять білі коні. Це колір могутнього бога Білобога на протилежність володарю царства тьми та ночі Чорнобогу. Це колір ангелів, святих, праведників. Білу одежу носили стародавні жерці-волхви. Під час першого посіву предки одягали чисту білу сорочку; клали в зерно, освячене на Великдень, яйце чи шкаралупу, щоб і зерно було таке ж чисте й біле.

Однак білий колір пов'язаний і з образом смерті. Це стародавній колір жалоби, коли вдягали покійників у біле та покривали білим саваном. У білій одежі з'являються людям примари та мерці. Деякі міфічні персонажі пов'язані з так званими *білими днями* (від Різдва до Водохреці) — порою розгулу нечистої сили. Білий колір виконував і маркувальну функцію, виокремлюючи особливо визначених персонажів серед їм подібних: білий цар змій, білий цар вовків, біла ластівка, ворона, куниця, лисиця і т. ін. Сама Русь розрізнялася за кольорами: Біла, Чорна, Червона. Білий колір породив велику кількість давніх імен: Білоборол, Білогруд, Білозор, Білоног, Білоус, Білява, Біляна та ін.
(Див. ДЕНЬ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, БІЛОБОГ, ЧОРНОБОГ, СВЯТІ, СВІТЛО, СМЕРТЬ, ПИСАНКА, ПРИВИД, ВОЛХВИ, ЖРЕЦЬ, МЕРЦІ).

Жовтий, жовтизна — ознака, що має суперечливе значення. З одного боку, це колір Сонця, золота, немовби застиглого сонячного світла. З іншого — це колір опалого листя та зрілого жита, що означає смерть, тобто життя в потойбічному світі. За повір'ями, поява жовтих плям на руці віщує смерть; хто навесні побачить жовтого метелика, буде у цьому році нещасливим і хворим. Вважається, що душа заснулої відьми може

перевтілюватися у жовто-чорного метелика. Міфічні істоти, які водять душі на «той світ», мають жовтуваті тони. У домовиків та повітруль волосся жовтого кольору. Одна із пропасниць називається *жовтяницею*. Жовті кола з'являються на траві, де ворожить чаклун або де старша у сім'ї жінка покумилася з відьмами; місця хороводів русалок позначені пожовклою травою. У жовтий колір фарбували яйця у пасхальних, семицьких, троїцьких обрядах. Учасники ритуалу «хрещення зозулі» обмінювалися на кладовищі жовтими яйцями, розбивали їх і залишали на могилах. У суботу напередодні Трійці, коли поминали померлих не своєю смертю і дітей, померлих без хрещення, жовті яйця роздавали дітям.

(Див. ТРІЙЦЯ, ЗОЛОТО, ПОВІТРУЛЯ, ДОМОВИК, ВЕЛИКДЕНЬ, СЕМИК, МАРА — Жовтяниця).

Зелений (гряний) — у народній культурі зіставляється з рослинністю, незрілістю, мінливістю, заразом це колір весни, краси природи. Символізує перемогу над злими силами, воскресіння, надію та радість, однак інколи наводить тугу. В народі кажуть, що людина від злості «зеленіє». У поминальних обрядах зелений виступає як колір «того світу». Поліщуки на Великдень фарбували яйця у зелений колір, якщо у домі протягом року був покійник. Зелений колір — атрибут «чужого» простору, де живе нечиста сила, куди у замовляннях проганяються злі духи. Він характеризує персонажів народної демонології: лісовика, русалку, водяника. Дитина із зеленими очима може стати відьмою. У замовляннях однією з ознак пропасниці є її колір — *зелена, яко трава зелена*. «Зелені дні» у народному календарі відповідають Страсному тижню, Великодню, Трійці й пов'язані із захисними і очищувальними обрядами. Зелений Юрій — головний персонаж однойменного молодіжного обряду, який проводили напередодні св. Юрія. З цим кольором пов'язані язичницькі імена Зеленя, Зеленой, Зеленко та ін.

Словник Б.Грінченка: «На Гряній неділі [Зелені свята], на гряній неділі русалки сиділи, сорочок просили».

Рябий, — власне, не колір, а тип забарвлення, у замовляннях є знаком обраності, сакральності. Ряба курка так само священна, як і білий півень. Згадаймо Курочку-Рябу із казки з космогонічним мотивом Світового яйця. З цим кольором пов'язані язичницькі імена Рябець, Рябий, Рябуха, Рябчик та ін.

Словник Б.Грінченка: «А я ряба родилася, чорнявому судилася»; «Ти, голубе сивесенький, ти на крильця рябесенький».

Синій — колір небесного простору і моря. У ньому — таїна пізнання світу. Символізує чесність, добру славу, вірність. Разом із тим викликає почуття холоду та нагадує про тінь (*«А моя могила край синього моря»*). Синій колір символізує також блискавку, яка порівнюється з синіми вогниками, що перебігають по червоних жаринах догоряючого вогнища. У «Слові о полку Ігоревім» є вислів «тріпотять сині блискавиці». На Галичині під час жалоби пов'язували голову чорними або синіми хустинками.

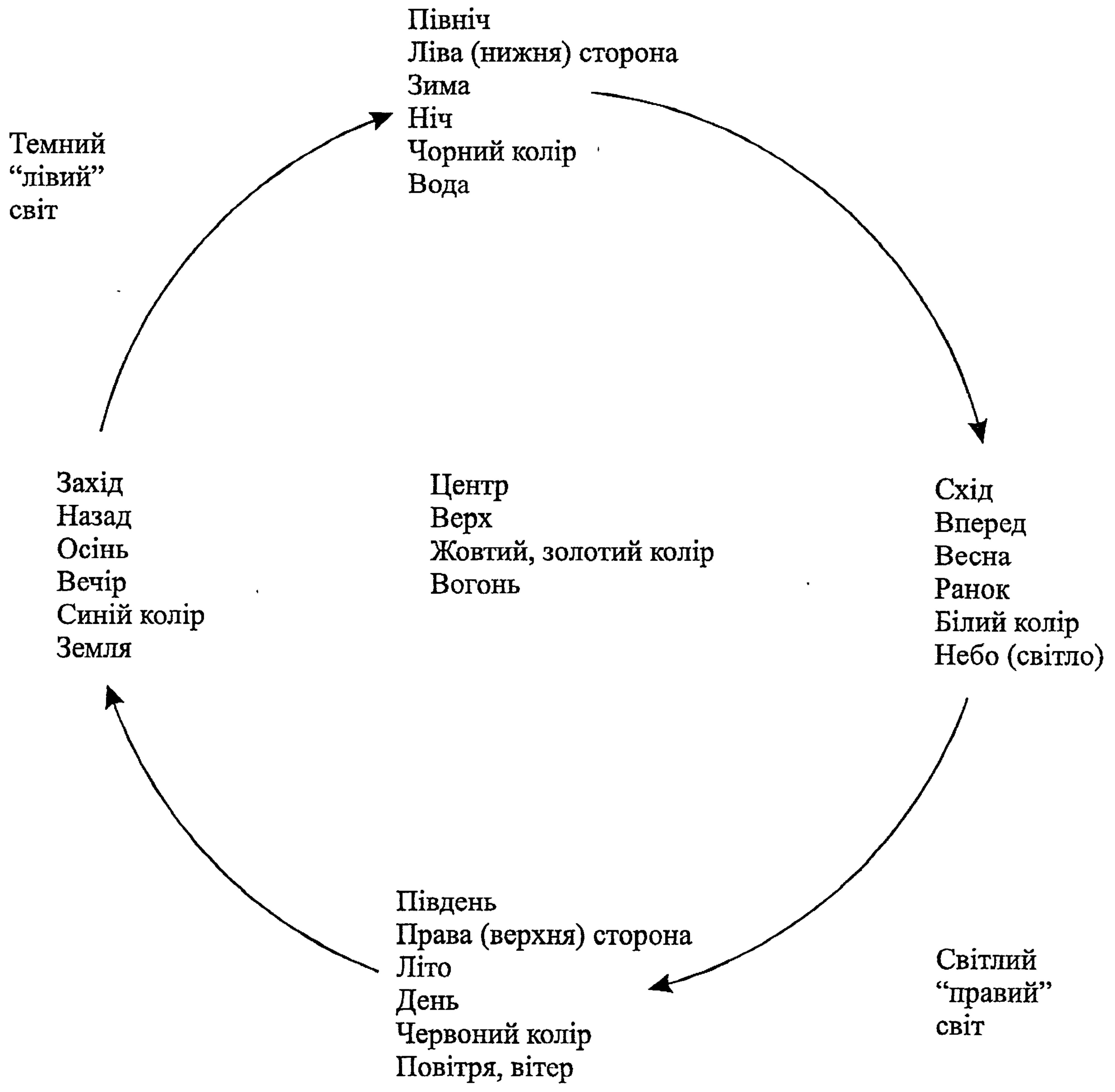

Схема В.Шинкарука, М.Поповича

З синім кольором пов'язані язичницькі імена Синець, Синиця, Синька, Синявка та ін.

Червоний — колір крові й вогню. З одного боку, він символізує красу, радість та любов до життя, з іншого — мстивість та розруху. Червоний колір використовується при замовляннях, має властивість протидіяти злим чарам. Від них допомагають великодні червоні крашанки, червоні нитки, намисто, квіти та рослини, з них найбільше рожа, гвоздика, калина. У любовній магії використовуються червона нитка, червоне насіння рослин, червоний виноград, червоний камінь, червона матерія тощо. Найкращий спосіб оберегти дітей від злих духів — прив'язати до руки дитини що-небудь червоне. Велика кількість червоних або жовтих метеликів навесні віщує багато меду, а білих — молока. Червоний дзьоб і лапи у журавля — від сорому, що він не виконав завдання Бога і випустив гадів із мішка; червоні лапи у голуба — ще від часів всесвітнього потопу, коли він, випущений із ковчега, знайшов землю і ступив там у кров; червона кров у риб тому, що вони скуштували хліба, замішаного на крові Христа і кинутого у море. Червоною вохрою розписували посуд епохи неоліту на нашій території, нею ж посипали покійників. Для захисту від граду використовували червоні крашанки. При лікуванні від укусу змії знахарка прикривала місце, куди вкусила змія, червоною ганчіркою, а при замовлянні страху хворого ставили поряд з вогнищем і накривали йому голову червоним фартухом. «На весіллі червоний колір кидався всім в очі» (П.Чубинський). На другий день весілля вивішували на високій тичці червону запаску. Коровай розфарбовували у червоне, прикрашали червоною калиною; також фарбували червоні шишки, особливо дві, найбільші, які призначалися для молодої та молодого. Червону стрічку молода вплітала всім, хто був запрошений на весілля.

Червоного кольору бувають очі, зуби, шкіра, волосся у відьом, чортів, іноді русалок. Червоний ковпак носять домовик, лісовик, чорт, карлики, відьми; «жінка у червоному» — вісниця нещастя; червоного кольору шарф чорта, накидка упиря.

Від цього кольору пішли язичницькі імена Краснець, Красинець, Краска, Красно, Красний, Красун. З ним пов'язані Руда, Рудак, Рудий, Рижий, Рижко та ін.
(Див. КРАСНИЙ).

Чорний — колір ночі, Чорнобога, а значить смерті, трауру та горя — загибелі всього, що живе і дихає. Крім Чорнобога, відомі й інші чорні божества: Мара, Морок, Див. З чорнотою ночі пов'язані зло й чаклунство. Однак чорні хмари у спеку віщують спасіння, дощ, а тому в такі часи молилися громовержцю та приносили йому в жертву тварин чи птахів. Тоді стародавні жерці одягали *чорну свиту.* У замовляннях часто фігурують чорна курка, чорний ворон, чорна гадина, чорний вовк, чорний пес, чорний рак, чорний віл і т. ін. У любовній магії використовували *чорну шовковицю.*

Чорний шлях — дорога, якою татари зненацька нападали на західноукраїнські землі, підпалюючи хліби, грабуючи, беручи людей у полон.

З чорним кольором пов'язані язичницькі імена Чернець, Черник, Черниця, Чорнобой, Чорногуз, Чорний, Чорномаз, Чорнота, Чорновус, Чорниш, Чорняй та ін.

З літературних джерел: «Він назвав мене чорними словами, каже: сякий-такий сину, та й по-матерному»; «Мене мати не пустила, що в чорному ходячи, скажуть ледащиця».
(Див. НІЧ, ЧОРНОБОГ, ЧОРНА ДЕРЖАВА, ЧОРНА НЕДІЛЯ, ЧОРНА КНИГА, ПТАХИ — Півень. Ворона).

Поєднання *червоного* та *блакитного* кольорів означає вірність та кохання. *Жовтий* колір із *червоним* — недовір'я. *Білий* з *червоним* — нагорода і повага. У дівочий вінок вплітали стрічки різного кольору, кожна з яких — символ: світло-коричневі — Матері-Землі;

«Зажурилась дівчинонька...»

жовті — Сонця; світло-зелені — краси та молодості; голубі й сині — неба і води; оранжеві — хліба; фіолетові — мудрості; малинові — душевності, щирості; рожеві — достатку. На лівому кінці білої стрічки золотими нитками вишивали Сонце, а на правому срібними — Місяць. У замовляннях часто поєднувалися три кольори: св. Микола їде на синьому, червоному та білому коні; з'являються три дівиці — чорна, синя і біла; дмуть три вітри — білий, синій, червоний; є три хвороби — біла, червона, синя.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.334; т. IV, с.91. Славянские древности, т.2, с.202, 305-306, 647-651. П.Чубинский, «Труды...», т.IV, с.455. А.Голан, «Миф и символ», с.44-47, 171-172. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.36-37. Л.Раденкович, «Символика цвета в славянских заговорах», с.122-148. Г.Маслова, «Народная одсжда...», с.40-41, 97. А.Гура, «Символика

животных...», с.33, 43, 47-48, 60, 126, 128, 152 та ін. М.Новикова, «Комснтар», с.272. В.Сокіл, «Народні легснди та перекази українців Карпат», с.90. K.Moszynski, «Slovensky folklor», с.701.

СИРЕНИ — міфічні істоти, верхня половина яких жіноча, а нижня — пташина або риб'яча (останніх іноді ототожнювали з русалками, вилами, самовилами тощо).

Письменник, фольклорист та етнограф П.Куліш у своїх «Записках» (1856 р.) наводить легенду «Превращеніе в сирен»: «Пісні не народ складує, а морські люде. В суботу грає море; на море випливають морськії люде, що половина чоловіка, а половина риби, випливають і співають усяких пісень; а чумаки стоять на березі да й учатця». Подібні істоти з дівочими

Сирени. Худ. І. Білібін. 1900

обличчями та крилами добре відомі в давньоукраїнському мистецтві. Такі образи трапляються на срібних браслетах поряд з русальною символікою біля Дерева життя і дуже часто на золотих колтах XII — початку XIII ст.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ВИЛИ, РУСАЛКИ, КОЛТИ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Дивовижні тварини та птахи. Алконост).

Літ.: Записки о Южной Руси, т. II, с.36. Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.601, 1104. А.Гура, «Символика животных...», с.136, 749. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.117.

СИРОЇДИ — міфічні істоти з однією рукою, ногою і оком. Вони дуже швидко бігають, бо чіпляються один за одного, а тому від них важко утекти. Якщо когонебудь зловлять, то ріжуть і з'їдають. Сироїди живуть у «Туреччині за Дунаєм».

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. IV, с.123. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.209. Г.Булашсв, «Український народ...», с.180.

СИТО, решето — предмет хатнього начиння, що втілює ідею багатства і родючості та пов'язується з мотивами дощу, неба і Сонця. Використовувалось у ритуалах як вмістище дарів, а також чудес і безглуздя; в народній медицині відігравало роль оберега і роль оракула — у ворожінні. У казках відьма змушує дівчину носити воду решетом. Перед тим як гадати на Святках решетом, «просівали» крізь нього сніг. У давнину пророкували перемогу, якщо, зачерпнувши в сито води, встигали донести її до воїнів; таким же чином виправдовували звинуваченого. Іноді з метою викликання дощу обливали водою дівчину («перепугу») і при цьому кидали сито: якщо воно падало дном догори — прикмета убозтва, а якщо іншим боком — родючості. Подекуди, щоб викрити зловмисника, знахарка брала решето на два пальці й називала імена підозрюваних; при чийому імені решето починало обертатися — той винний. Так само робили, щоб угадати майбутнього судженого.

Одним із найбільш архаїчних є уподібнення сита небесному склепінню, як-от у загадці «Сито вито, решетом покрито» (небо і земля). За повір'ям Житомирщини, веселка «тягне воду із моря на небо; на небі влаштоване ніби сито, але воно завжди засунуте; коли веселка натягне води, воно відсовується і падає дощ».

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.290-291; т.3, с.372-373. А.Топорков, «Рсшето», с.334-335; «Почему «решетом свету наношено»?»; «Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья». А.Гура, «Символика животных...», с.102, 408, 443, 448.

СИТОВРАТ — божество, перша половина імені якого вказує на сито, яке прирівнюється до колеса і самою назвою спрямовує думку до сівби і земної родючості (у сербів *ситар* — сіяч). Таким чином, Ситоврат повертає сонячне колесо до літа і відроджує родючість землі.

Відоме повір'я, що дощ з неба падає через сито, що уподібнює краплі дощу хлібним зернам. Українці, коли «посівали» на Новий рік, примовляли:

Сито, сито
На нове літо!
Зароди, Боже, жито-пшеницю,
Усяку пашницю.

Літ.: А.Афанасьсв, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.1, с.290-291; т.3, с.372-373.

СІВЕР — холодний пронизливий північний вітер. Це біляве похмуре божество сильне й галасливе. Йому підкоряється сама богиня Хмара, він ламає дерева і посилає на землю град, сніг і, зрештою, приводить Зиму. Чорні хмари Сівера віщують лиху долю тим, хто погано господарює. Сівер має таку міць, що повітря, коли він дме, аж свище і вихоплюється з-під темних хмар спалахами. Могутній Сівер навіть пробирається у глибини земних печер, турбує там темних духів і змушує тремтіти землю.

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. IV, с.125. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.698. А.Афанасьсв, «Поэтичсские воззрсния славян...», т.1, с.94.

СІЛЬ. Разом із хлібом сіль входить до числа обов'язкових предметів, заздалегідь приготовлених для посіву з магічною метою. Не випадково вони стали також головним атрибутом зустрічі гостей. Ще в стародавні часи люди помітили, що соляний розчин, залишений на сонці, висихаючи, залишав на дні чисту сіль, яку стали вважати даром бога Сонця. Вважалося, що чарувальні та цілющі властивості має *четвергова сіль*. Її готували у Великий четвер на тижні перед Великоднем у такий спосіб: сіль змішували з густою хлібною закваскою, клали в полотно і кидали у вогонь. Потім перепалену суміш товкли, просіювали і використовували в лікувальних цілях. Очищена вогнем четвергова сіль вважалася помічною чи не від усіх болячок. Іноді нею

солили хліб, страви на Великдень, давали худобі. Мешканці Карпат натирали сіллю місце укусу гадюки. Захищаючись від уроків, мазали обличчя сіллю, примовляючи: «Сіль у очі, камінь на груди, що має бути, то буде. Хай сіль не сиплеться у очі, а мене щоб ніхто не зурочив». Грудочку солі, як і шматок хліба,

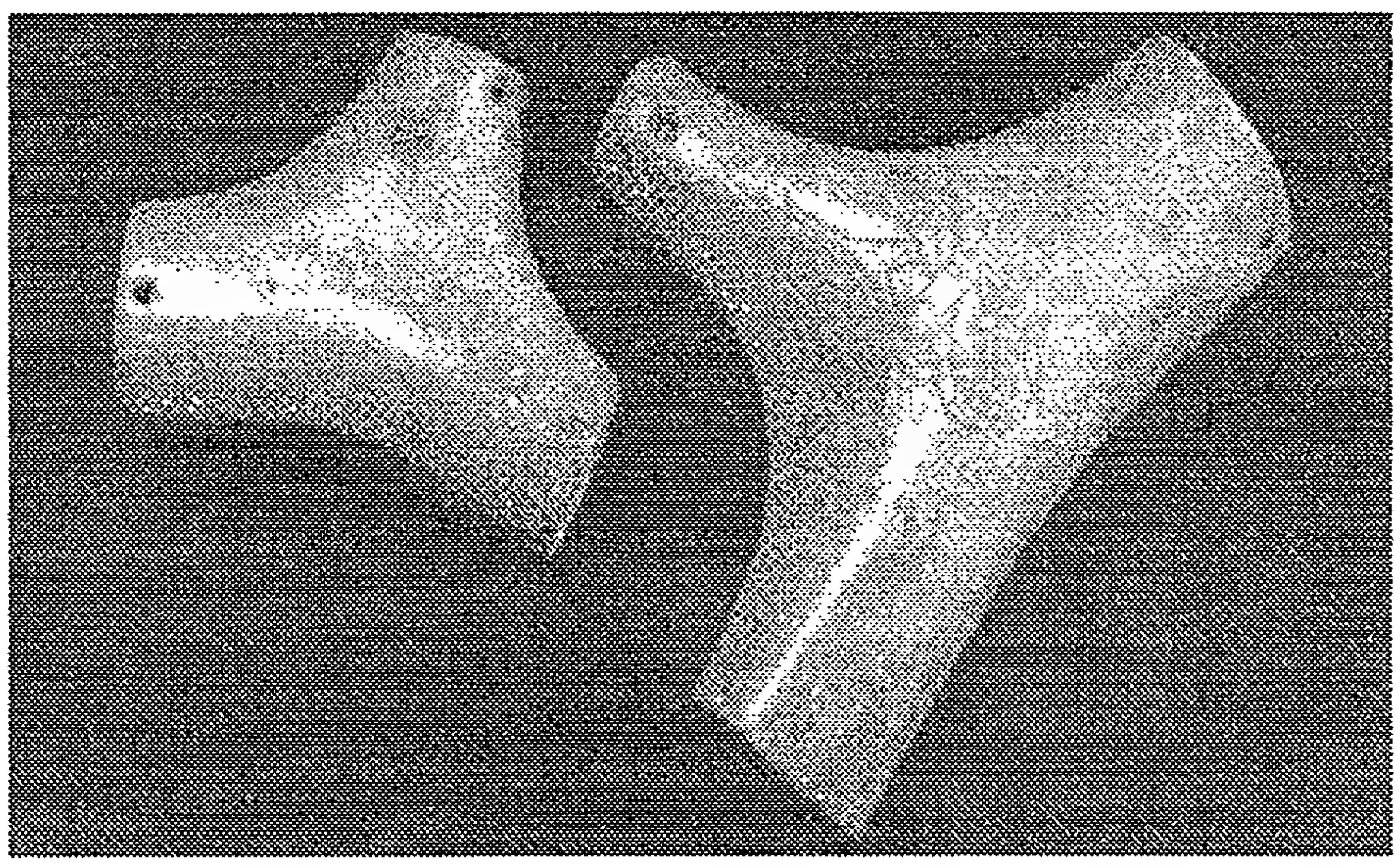

Кістяні сільниці. Черкащина, XII—XIII ст.

зав'язували дітям у поділ сорочки, дорослим у хустку, яку носили на шиї, прив'язували до пояса тощо. То був оберіг від злих духів та чар, символ багатства і щастя. Якщо в хаті було ще не хрещене немовля, на вікно обов'язково клали трішки солі. Сіль разом з іншими продуктами святили на Великдень. Вважали за гріх ставати на неї ногою. Коли садили городину, у першу ямку клали дрібку солі, щоб був добрий урожай. Її додавали до розчину, коли мурували піч, бо «яка сіль солона, така буде й піч тепла». За повір'ям, якщо хворому дати хоча б трохи хліба з сіллю, він не помре.

У народі кажуть: «Недосол на столі, пересол на голові». Тому солі до страв додавали трішки — боялися пересолити. Також береглися, щоб не розсипати сіль, інакше чекай ворожнечі або сварки. А щоб уникнути цього, зверху треба посипати цукром, а потім швидко позмітати. Коли ворожили, то дівчина пізно ввечері з'їдала трішечки солі, щоб викликати спрагу, і, лягаючи спати, замовляла: «Хто мій суджений, хто мій ряджений, той мене напоїть!» Тоді суджений является уві сні і приносить їй пити. *З'їсти з кимось пуд солі* означає глибоко пізнати людину.

Літ.: Повір'я, с.34. СУМ за ред. Б. Грінченка, т. IV, с.126. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.116-117. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.322. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.636. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.232; т.3, с.36. И.Сахаров, «Сказания...», с.104. Г.Попов, «Русская народная медицина», с.458. З.Болтарович, «З народної медицини українців», с.30; «Українська народна медицина», с.219-221. В.Мойсієнко, «Поліські вірування...», с.158. Е.Мелетинский, «Соль», с.461. Л.Минько, «Знахарство», с.71. А.Гура, «Символика животных...», с.79, 145, 149, 261 та ін. А.Топорков, «Соль», с.364-365.

СІМ'Я — чоловіче або рослинне запліднююче начало; у переносному значенні — низка поколінь, що походять від одного родоначальника. Сім'я-зерно, сім'я-дощ символізує торжество життя, плідність усього сущого. У стародавніх легендах часто говориться, що небо проливає на землю своє життєдайне сім'я. За народною прикметою, якщо дощ змочить молоде подружжя в день весілля або станеться гроза під час вінчання, то це віщує їм дітей. При такому погляді на дощ зрозуміло, що і у блискавці, що пронизує хмари, внаслідок чого падають на землю небесні води, фантазія наших предків уявляла чоловічу субстанцію. Запліднююча сила неба майже переважно надавалася богам весняних гроз — у германців Водану і Тору, у слов'ян — Перуну: до них зверталися з молитвами про урожай, на їхню честь здійснювалися обрядодійства на нивах, від їх безпосередньої участі залежало успішне землеробство. (Див. ДОЩ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, ПЕРУН, ЯРИЛО, ЯРИЛИНЕ СВЯТО).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.70; «Народные русские сказки» 162, 272. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.611. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 52, 146, 213, 231 та ін.

СІНО. За народним звичаєм, місце, де має стояти ритуальний горщик з кутею та узваром, устеляли сіном. Сіно на покуті під Різдво символізує пробудження світу для нового буття. Тому всі діти в хаті мають на ньому качатися — «щоб котилися вівці й худібка плодилася». Міфологічно будь-яке народження є пробудженням від сну. А тому в колиску традиційно кладуть сіно. «Косити сіно» — значить умирати й народжуватися:

Ой у лузі край дороги
Щедрий вечір, Святий вечір!
Там Іванко сіно косить,

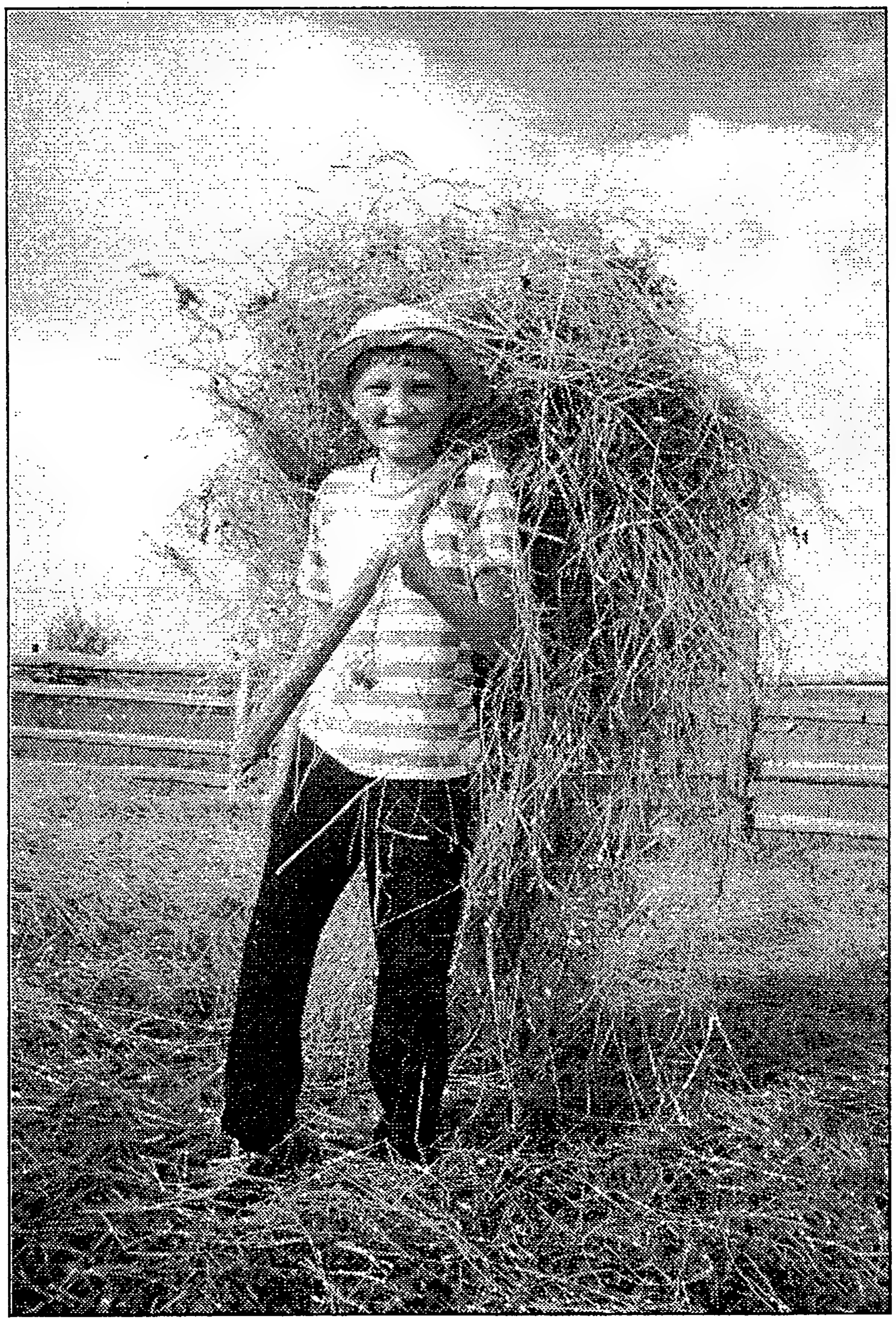

«Сіно косить, коню носить...»

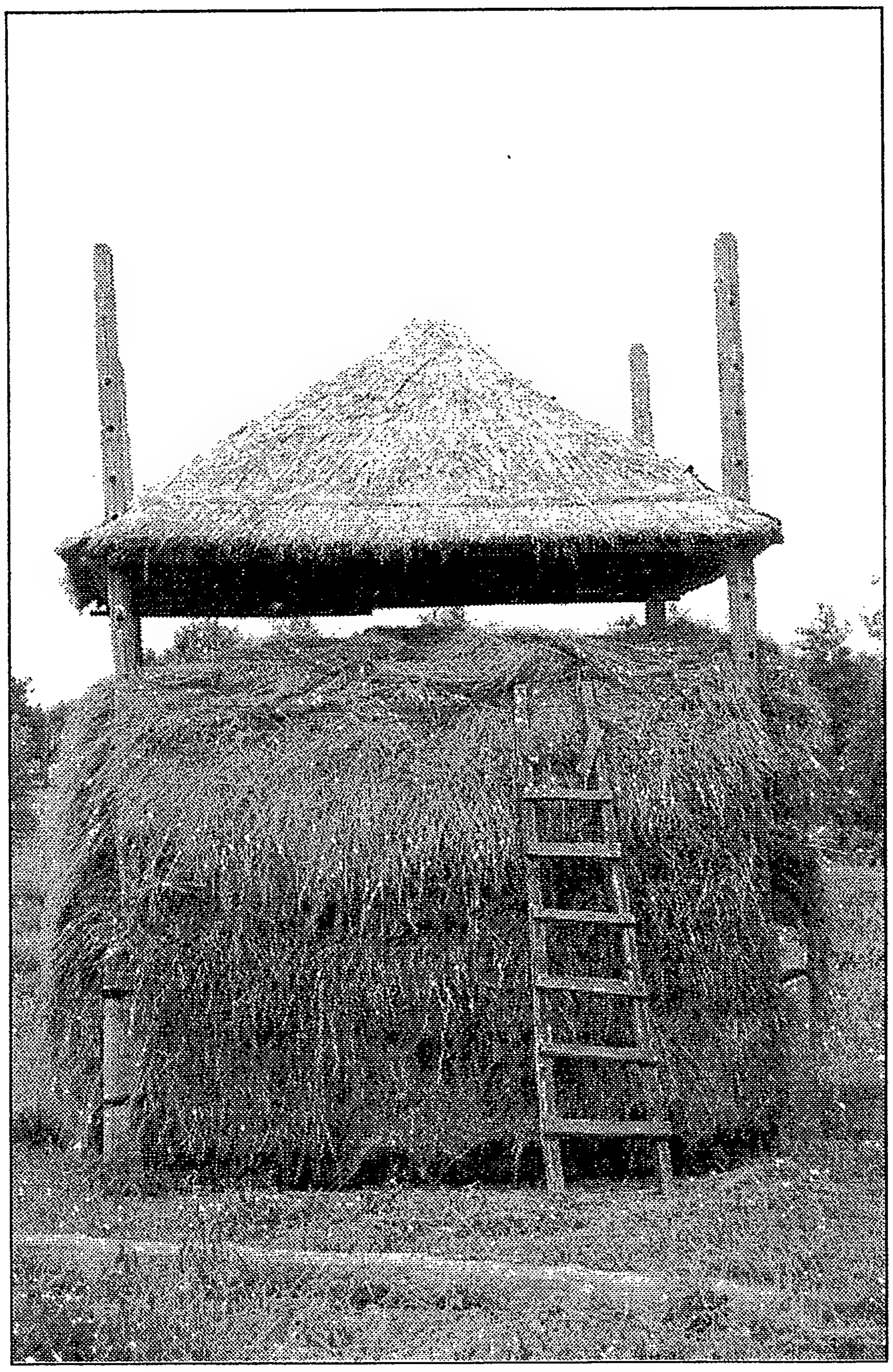

Спосіб зберігання сіна.
Село Кам'яне, Рівненщина. Фото А. Похилюка

Сіно косить, коню носить:
— Ой їж, коню, теє сіно, —
Буде тобі три дорозі.
А перша — до батенька,
А другая — до матінки,
А третяя — до дівчини.
До батенька — по шапочку,
До матінки — по сорочку,
До дівчини — по хусточку.
Добрий вечір!

Кінь — доля юнака. Сінокіс — символ смерті й водночас народження.

Косовиця була відповідальною і тяжкою роботою. Її проводили в липневі сонячні дні і працювали від зорі до зорі: «Коси, коса, поки роса». Ця обрядово-ритуальна примовка мала і практичний сенс — по-перше, Сонце не засліплювало очі, по-друге, прохолодного ранку працювати було трохи легше. У перший день сінокосу косарям клали в торбинку варені яйця («щоб солодким було сіно»). Завершуючи косовицю, на кінці лану обов'язково залишали жмут нескошеної трави. Його перев'язували перевеслом, клали окраєць хліба, дрібочку солі, прикрашали духмяними квітами. У народі цей жмут трави називали *трав'яним дідом*, що символізував завершення сінокосу.

Українці Карпат лікували простудні захворювання «цвітом сіна верховного» (сіна полонинських трав). Метод цілком виправданий: серед полонинського зілля було чимало цінних рослин.

(Див. КУТЯ, ГОЛОДНА КУТЯ, ДІДУХ, СОЛОМА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.127. Архів Полісько-Волинського народознавчого центру, ф. 2, од. зб. 93, арк. 18. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.180. В. Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.251-256. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.143. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.20. А.Гура, «Символика животных...», с.81, 127, 186, 192, 294 та ін. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.205. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.88. О.Потапенко, «Сінокіс», с.116-117.

СІТЬ. З одного боку, сіть символізує пастку й неможливість вирватися з неї. Потрапити в сіті — дозволити комусь обдурити, перехитрити себе; розставляти сіті — ловити когось, намагатися перехитрити кого-небудь, піймати когось на чомусь. З іншого боку, сіть символізує надійний захист від нечистої сили, оскільки ніде немає стільки вузлів, як у ній. Загалом це й символ заплутаності.

Цікаві зразки переплетення християнської та народної символіки сіті знаходимо в обрядах і віруваннях українців Карпат у записах І.Франка. Наприклад, жінки, витягуючи коноплі з річки, одне перевесло кидали за течією. Це робили тому, що «Божа Мати ловить ці перевесла, сушить їх, пряде та із випрядених ниток робить сіть. Перед Страшним судом ці сіті вона буде три рази закидати у пекло: того, хто порівняно менше грішив, вона витягне з пекла».

«Я тобі на вірність клявся, до серденька пригортав, в сіті власні я попався і за правду жарт прийняв» (Леся Українка).

Літ.: Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.150-151. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.217. А.Голан, «Миф и символ», с.85-96. Л.Довбня, «Сіть», с.117. Н.Толстой, «Сеть», с.357-358; «Этнографический комментарий...». А.Гура, «Символика животных...», с.173, 187, 387, 389 та ін. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.37. Х.Керлот, «Словарь символов», с.461.

СІЯЧ. Через 60 діб після зимового сонцевороту наближається весна (Масляна), а розташування на небі головної зірки сузір'я Волопаса вказувало на початок весняних сільськогосподарських робіт. Хлібороб — це втілення мужа Матері-Землі, а тому йому в цю пору треба бути вже в полі і дотримуватися належних ритуалів. За повір'ям, сіячем може бути тільки мужчина: «Жінці сіяти пашні не подоба, не резон, не годиться. Якби жінкам дозволено сіяти, то й у вівтар можна ходити».

Новий хліборобський рік у предків починався 1 березня. А ще задовго до цього дня орій-хлібороб гадав про майбутній урожай. За прикметами, якщо в новорічну ніч звечора зорі на небі яскраво сяють, а опівночі з'являться хмари, то буде врожай тих хлібів, звідки хмари: хмари з півночі прогнозують урожай озимини, з півдня — ярових. Коли хлопчики «засівали» на Новий рік, дивилися: яких зерен упаде більше на стіл, на такий сорт і буде врожай. Господар старався уникати сіяти на третій чверті Місяця, а обсівався на інших, особливо на другій; заборонялося висівати на

Притча про сіяча.
Гравюра до Євангелія. Київ, 1731

Вербному тижні, по понеділках та четвергах, крім Чистого. У суботу також не слід було починати, але вже коли почато, то потрібно й закінчити в один день. Найкращими днями для весняного сіяння вважалися вівторок, середа і п'ятниця. Починали посів навіть з 17/30 березня (Теплий Олексій), але здебільшого при кінці місяця, від Благовіщення: «тоді Бог благословив».

Перед сівбою милися в лазні, одягали чисту білизну, стіл застеляли чистою скатеркою. Обов'язково молилися й виконували низку магічних обрядів: клали яйця у сівалку, підкидали їх (щоб жито і пшениця росли високими), насамкінець сіяч з'їдав їх на полі. На початку сівби затикали сокиру за пояс, що, мабуть, у давнину виконувало оберегові функції. Сіяч старався виїхати в поле якомога раніше: «Як сонечко схвачується, щоб ще не ходили баби, щоб дороги не переходили». Розсіваючи зерна, він обов'язково примовляв: «Господи, поможи! Дай, Господи, час добрий. Роди, Боже, на всякого долю — і на кривого, і на сліпого, і на бачущого, і на видющого. Щоб було людям дать і подать». Був звичай, що господар, посіваючи, скидав з себе кожуха, а іноді й чоботи. Орати, сіяти і жати, за стародавніми звичаями, вважалося ліпше взагалі голим — тільки так можна успішно завершити всяку справу.

(Див. СІМ'Я, ПОСІВАЛЬНИКИ, БЛАГОВІЩЕННЯ, ВЕРБНА НЕДІЛЯ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ПЕРШИЙ ПОСІВ, ПЕРША БОРОЗНА, ОРІЙ).

Літ.: СУМ за рсд. Б.Грінчснка, т. IV, с.129. В.Милорадович, «Житье-бытьс лубснского крсстьянина», с.25-26. Б.Рыбаков, «Язычество дрсвних славян», с.173-189. Г.Маслова, «Народная одсжда...», с.115-116. Ю.Шилов, «Брама Бсзсмсртя», с.285. А.Гура, «Символика животных...», с.329, 593, 625, 703 та ін.

СКАРБ у фольклорі має чудодійну силу. Найчастіше скарбом є коштовні метали. Звичайно скарби пов'язані із заложними тваринами, тобто тими, хто загинув неприродним чином. До них не належать ті, що загинули від інших тварин, бо така їм призначеність від Бога. Заложними також не стають тварини, забиті для людського спожитку. В оповіданнях про скарби ці тварини фігурують, по-перше, як охоронці, по-друге, у вигляді тварини скарб з'являється на поверхні землі, але це буває рідко. Доступ до скарбів дається не кожному, а тільки відунам. Правда, у ніч під Купала цвіте папороть, і тому, хто дістане її цвіт, він розкриває земні скарби. Їх відшукують у час від Великодня до Вознесіння — в інший час їх не відшукати. Нечиста сила, у володіння якої переходять скарби, буває у вигляді коня, вовка, ведмедя, кота, козла, пса, є розповідь і про чорного півня-чорта. Нечистий, що стереже скарби у подобі людини, зветься *скарбник* або *лукавий*.

Чому певні тварини пов'язані зі скарбами? У давнину існував культ тварин-охоронців. Про це свідчать звичаї влаштовувати поминки по тваринах. Також на поминках заложних людей після поминального «обіду під стіл» (в таких випадках їжу ставили не на столі, де обідають живі, а під ним) клали мерцям їжу спеціально для тварин і закликали їх. Причину цього можна вбачати у закопуванні скарбу в шкурі цих тварин. Досить часто, коли клали скарби, то забивали при цьому тварин або птахів і закопували їх або їхні голови разом зі скарбом, щоб цей скарб давсця лише тоді, коли при здобуванні його буде покладена така сама кількість і тих самих забитих тварин. Цей звичай називається *зароком*. Зарок, або примовка, — це тужіння вголос, замовляння: коли, кому і як може повернутися цей скарб.

Без виконання умов, яких вимагає зарок, скарб неможливо дістати; чим завзятіше людина копатиме, тим глибше він ховається в землю; іноді шукачеві здається, що заступ ударився у кришку плити або скрині, але в той же час скарб зі страшним гуркотом провалюється ніби в пекло, а з-під землі чується несамовитий сміх нечистої сили. Навіть якщо кому пощастить дістати

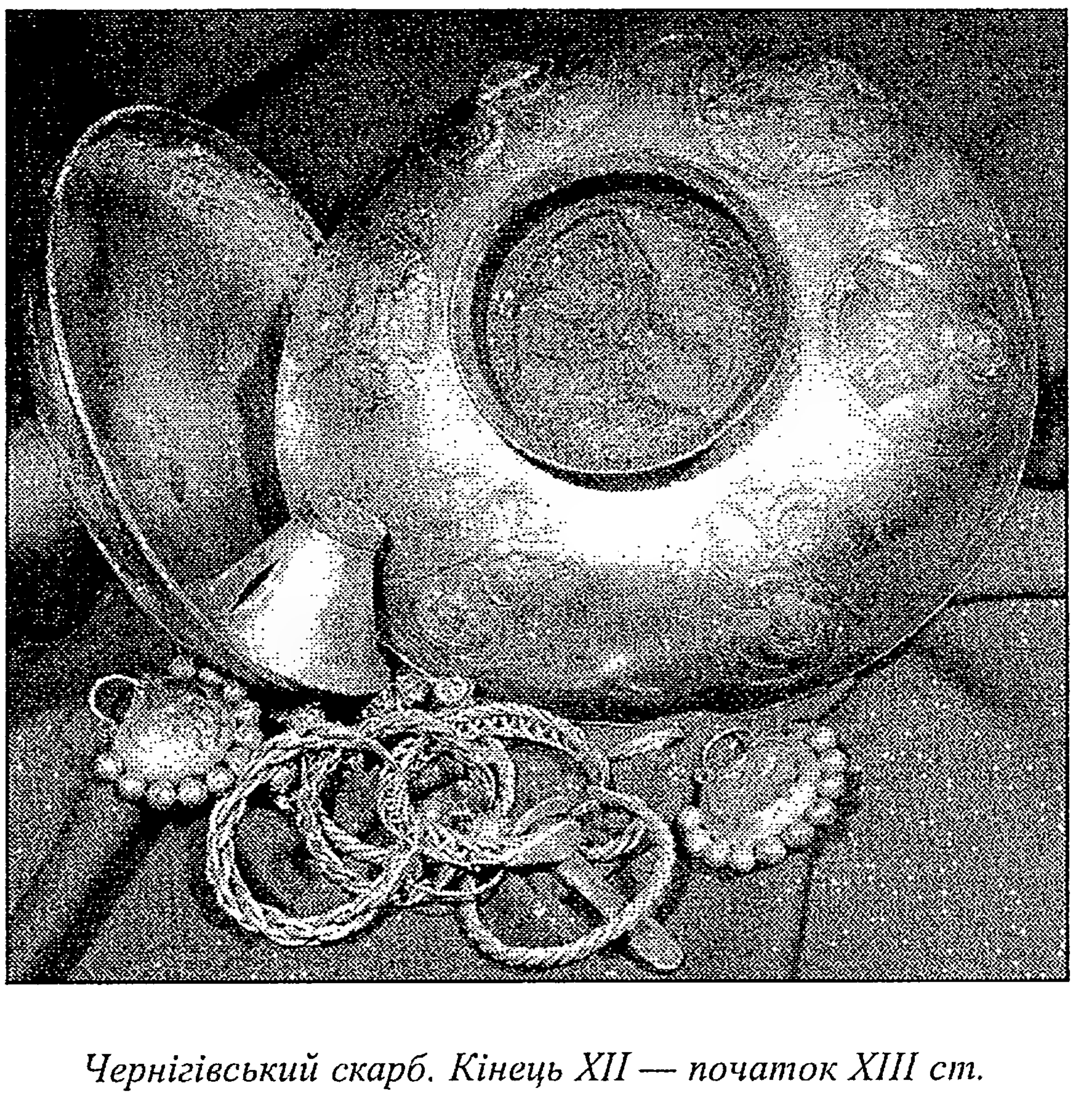

Чернігівський скарб. Кінець XII — початок XIII ст.

скарб, все одно він не в силі буде ним скористатися: тільки доторкнеться до нього, відразу ж відчує в усьому тілі слабість — ніби руки і ноги хтось поперебивав; або, узявши золото, буде блукати з ним навколо ями і доти не знайде дороги, доки не покладе знайдене на старе місце або не вилізе із зачарованого підземелля; при намаганні піти звідти не з порожніми руками земля починає стулятися, а залізні двері ладні з грюкотом зачинитися; самі ж гроші падають з рук, стрибають поміж пальців.

Слід згадати звичай замордовувати на смерть тварин — найчастіше барана — над заклятим скарбом, щоб і з тим, хто спробує здобути його, сталося те саме. «Як вийде строк, тоді вони [скарби] і з'являються: який свічкою, який ведмедем, який жереб'ям». У деяких оповіданнях говориться, що біля грошей під землею є жеребець, прив'язаний на ланцюгу; є й прикуті люди. В одному записі розповідається: чумаки, їдучи одного разу повз богатиреву могилу, бачили, як з неї «вискочив дикий жеребець і заіржав. Побачив чумаків та як подався, як подався — мов та птиця. Добіг до лісу, став на диби й подався поверх лісу... Де пробіг — там слід: скрізь поламав верхи на дубах. Це він, кажуть, одвідував могилу свого богатиря». У переказах про появу скарбів подекуди скарб з'являється у вигляді коня з вершником разом.

(Див. МЕРЦІ, ДІДЬКИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.132. Записки Южной Руси, т. 1, с.34-35. Писана криниця, с. 102. Легенди та перекази, с.94-97. Легенди нашого краю, с.66-67, 112-113. З живого джерела, с.133-134. Ходили опришки, с.306, 330. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.108-110. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.134-144. В.Дашкевич, «До питання про заложних тварин...», с.527-539. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.396-398. Я.Новицкий, «Запорожские и гайдамацкие клады...», с.20-21. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.104; т.2, с.186-203, 211, 272-275, 319, 370. Д.Зеленин, «К вопросу о русалках...»; «Очерки русской мифологии». Е.Левкиевская, «Клад», с.500-502. А.Гура, «Символика животных...», с.92, 100. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.10, 134. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.86-87. О.Седакова, «Поминальные дни...». Л.Виноградова, «Заложные покойники», с.186-188. H.Ilkewicz, «Starozytnosti krajowe».

СКАТЕРКА — символ достатку. Коли справляли новосілля, господиня передусім накривала стіл білою скатертиною, ставила на нього хліб-сіль і тільки після того запрошували до господи домовика.

Скатеркою накривали стіл не завжди, а тільки у ритуально визначених випадках. При пожежі із сусіднього дому виставляли стіл, накритий скатеркою, на якому ціла хлібина і сіль, і жінка, щоб угамувати полум'я, намагалася з цим столом обійти кругом будівлі, яка горить. Скатерку клали «наопашку», щоб «не було порчі новобрачним». На «щедрі» вечори стіл накривали плахтою, яку готували на випадок смерті. Існує повір'я: якщо скатерка застелена вдвоє, можуть народитися близнюки.

У казках скатерка-самобранка миттєво розстеляється за вимогою свого господаря і наділяє його смачною їжею та напоями. Уявлялося, що на «тім світі», де течуть молочні ріки між кисільними берегами, ніколи не закінчується їжа. Якщо звідти принести таку їжу, то вона і на землі ніколи не закінчиться. Звідси — скатерка-самобранка.

(Див. СТІЛ).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.291. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.279-280; т.2, с.61. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.155. А.Гура, «Символика животных...», с.374, 376, 421, 464 та ін.

СКІПЕТР — атрибут вищої влади, звичайно прикрашений якимись зображеннями (головами орлів, грифонами) або коштовним камінням. Притаманний матеріальній культурі давніх степовиків починаючи з раннього енеоліту. Племінний вождь, який був і жерцем, і священиком, мусив мати видиму для людей відзнаку, символ своїх магічних та військових функцій, який уособлював і його зброю, і його право милувати й карати. Таким символом були *скіпетр, жезл, посох, булава,* які невіддільні від понять «ватажок», «вождь», «князь», «цар». Російський письменник В.Тредіаковський у XVIII ст. констатував: «*Кий* есть жезл по-славянски: а слово сие и доныне в употреблении у малороссиян сим знамением».

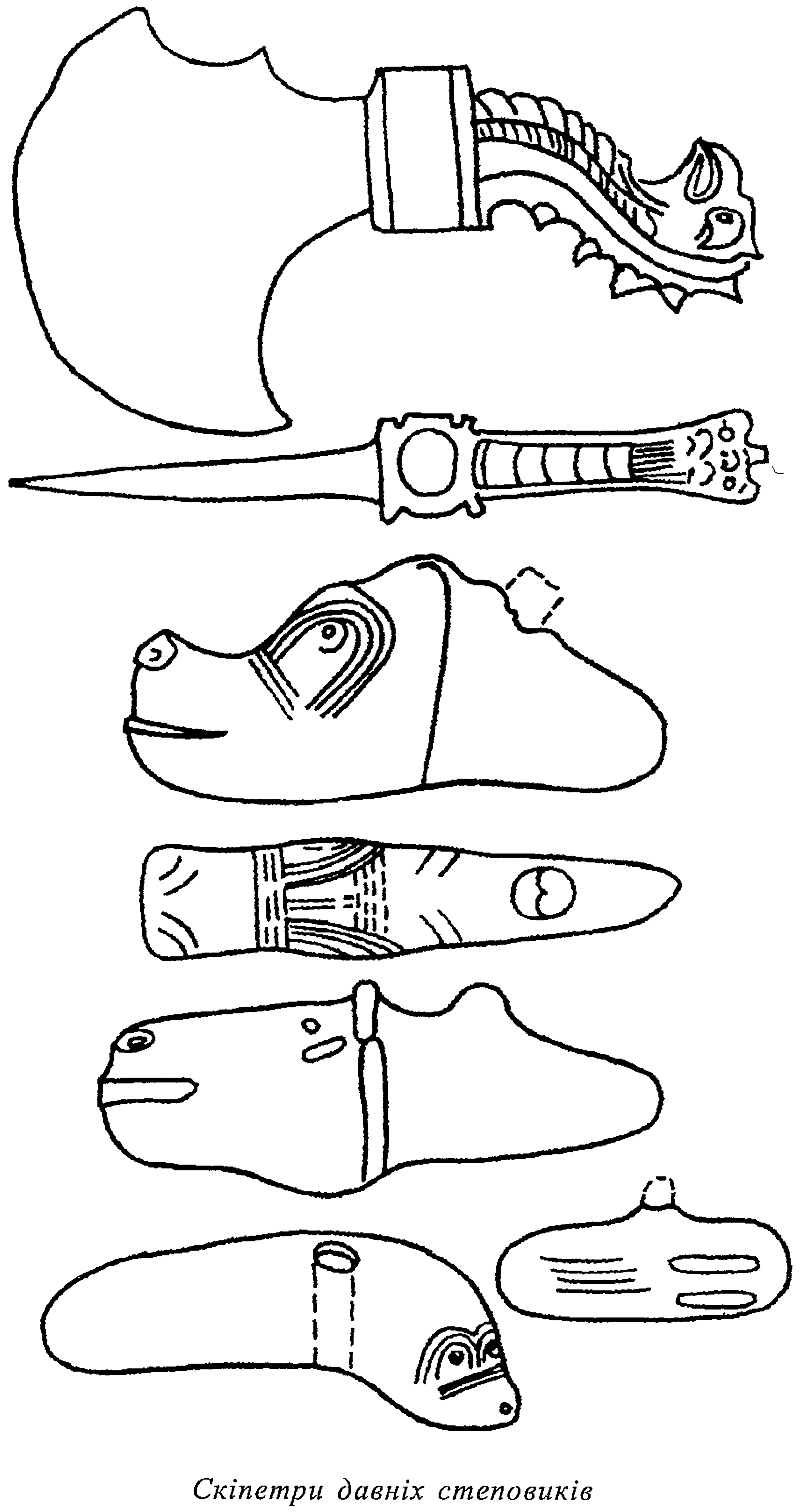

Скіпетри давніх степовиків

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ—Дивовижні тварини та птахи. Грифон).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.131-132. Б.Рыбаков, «Язычсство дрсвних славян», с.255. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.21-22. Н.Гаврилюк, «Скіпетр», с.251. В.Трсдиаковский, «Три рассуждения...», с.122. Б.Граков, «Скифы», с.94.

СКІФИ — степові племена, які населяли південну частину сучасної України у I тис. до н. е. Скіфська мова належить до іранської групи індоєвропейських мов. Античність знала дві Скіфії, названі Великою Скіфією (Південна Україна), і Малою Скіфією — на території сучасної Румунії.

Скіфській космології притаманні такі уявлення: по вертикалі Всесвіт розподілявся на три космічні зони, з якими співвідносилися верхній світ (світ богів), середній світ (людей) та нижній (підземний). Трьом космічним зонам відповідали персонажі етногонічних легенд, сини першої людини — Ліпоксай, Апроксай та Колаксай. Вони ж були засновниками трьох основних верств скіфської спільноти — жерців, хліборобів-скотарів та воїнів, із середовища яких походили царі. Скіфський вождь уособлював земного бога. Його смерть ототожнювалася з загибеллю частки Всесвіту.

Щодо космогонічних образів та сюжетів, то до них належали популярні у скіфському мистецтві сцени перемоги героя над чудовиськом, а також жертвоприношень або роздирання копитної тварини хижаком. Двобій героя та чудовиська символізував акт створення Космосу, перемоги добра над злом.

За давньогрецькою міфологією, Геракл, син Зевса, прибув у Північне Причорномор'я, де воював з амазонками. Тоді він здобув для доньки царя Еврістея Адмети чарівний пояс цариці Іпполіти, подарунок бога війни Ареса. За легендою, яку розповів Геродот, Геракл одного разу заночував серед степу, закутавшись у левову шкуру. Коли пробудився, побачив, що вся земля вкрита білим покривалом, холодним і легким, яке тане на долонях. Такого чуда він ще ніколи не бачив. Коли став шукати коней, зустрів жінку, нижня частина тіла якої була зміїною. Від змієногої діви-богині народилося три сини, молодшого було названо Скіфом, що означає чаша. Скіфи гордилися таким могутнім родом. За іншою легендою, скіфи походять від самого Папая-Зевса та дочки Бористена (давня назва Дніпра). Саме їм боги скинули з неба Золотий Плуг, Золоте Ярмо, Золоту Чашу та Золоту Сокиру.

За Геродотом, до пантеону скіфів входило сім богів. На верхній сходинці ієрархії перебувала *Табіті,* на

Золота пектораль із кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

середній — *Папай* (батько) і *Апі* (дружина Папая), на нижчій — *Ойтосир* (Гойтосир), *Аргимпаса* (Артимпаса) і два божества, імена яких Геродотом не названі. Культ Табіті-Гестії, «цариці скіфів», виник, очевидно, з шанування божества — охоронця вогнища та житла, втілення єдності всіх скіфських вогнищ навколо головного правителя (царя). Імена Папая і Апі, а також їхні шлюбні стосунки свідчать про те, що вони — божества неба і землі. Папай — головний бог скіфського пантеону — тотожний слов'янському Сварогу, грецькому Зевсу та ін. Найімовірніше, саме Папая зображено на бронзовому навершi, знайденому в урочищі Лиса Гора. Він постає як божество грому, повелитель усіх небесних світил, а також віщун, що перебуває на Світовому дереві зі своїми помічниками — птахами та звірами. Щодо божества Апі, то відомі міфологічні сюжети, в яких діють її породження та персоніфікації. Це насамперед «народжена землею діва» з легенди про походження скіфів, а також ніпіврослинні змієногі істоти — духи землі та води.

Скіфи — мудрий, волелюбний, але водночас жорстокий народ. Про страх перед навалою з півночі (не виключено, що скіфів) пише Біблія: «Його сагайдак, як відчинений гріб, усі хоробрі вони» (Єр. 5:16). Грецькі, арабські, німецькі історики навіть у X ст. називатимуть русичів грізним іменем «скіфи». Та скіфський воїн умів не лише тримати меч і лук, але й робити дивні за красою витвори мистецтва. Знаменита пектораль з Товстої Могили — це доказ духовної величі зниклого народу. Це своєрідна космограма, де виразно протиставлені верхній і нижній яруси (людський світ з його мирними клопотами та обитель смерті й хаосу, де хижаки роздирають копитних тварин), права і ліва сторони, а також чітко позначений центр з емблемою Світового дерева.

(Див. ДІВЧИНА-ВОЯЧКА, ГЕРАКЛ, БОРИСТЕН, АРЕЙ).

Літ.: Геродот, IV. Історія української культури, с.269-380. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. І, с.89, 110. А.Афанасьев, «Поэтическиe воззрения славян...», т.1,

Золота пластинка від скіфського наголовного вбрання.
У центрі цар Колаксай схиляється перед богинею, тримаючи два із трьох священних предметів — сокиру і чашу.
Черкащина, IV ст. до н.е.

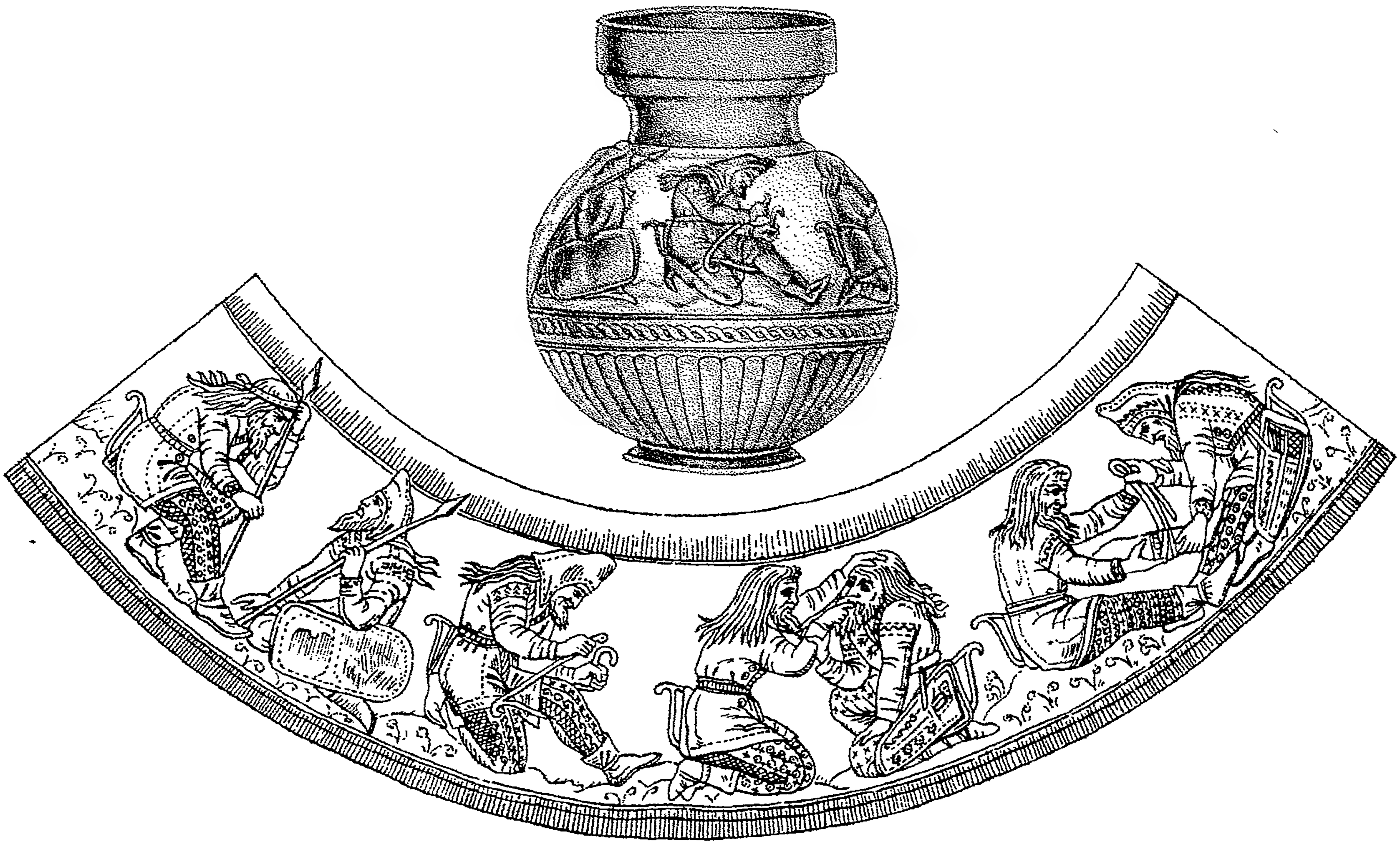

Скіфський келих із зображенням побутових сценок. IV ст. до н. е.

с.43; т .2, с.10, 18. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.214-230, 554, 570; «Язычество древней Руси», с.40-72. Л.Славін, «Скіфо-сарматське мистецтво», с.41-51. Б.Мозолевський, «Скіфський степ». А.Русяева, «Идеологические представления...», с.40-61. М.Болтенко, «Herodotcanea», с.13-32. М.Ростовцев, «Новая книга о Белом острове», с.177-197. В.Абаев, «Культ «семи богов» у скифов». М.Артамонов, «Антропоморфные божества в религии скифов». Э.Грантовский, «Индо-иранские касты у скифов». И.Толстой, «Черноморская легенда о Геракле и змееногой деве». Д.Раевский, «Скифо-сарматская мифология», с.445-450.

СКЛАДЧИНА. Крім звичайних вечорниць, була колись і складчина. Вона збиралася лише чотири рази на рік: на третій день Різдва, на Великдень і на заговини — перед Пилипівкою і Великим постом. Назва походить від того, що дівчата та хлопці «складались» і влаштовували спільну забаву з вечерею, музикою і танцями. Завданням дівчат було приготувати вечерю, і для цього вони зносили до паніматки хто що мав: одна— муки на вареники, інша — сиру, ще інша — масла — усього, що треба. Хлопці теж складалися, але не харчами, а грішми. На них вони купували вино або горілку, солодощі для дівчат, а також наймали музик. Інколи на складчини запрошували парубків з іншого села або з інших «кутків» свого села.

(Див. ВЕЧОРНИЦІ, ВЕЛИКДЕНЬ, ПИЛИПІВКА, РІЗДВО, ВЕЛИКИЙ ПІСТ, ЗАГОВИНИ).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.51-53.

СКОМОРОХИ — бродячі гурти «веселих людей», які грали, співали, показували вчених звірів (собак, ведмедів), мімічні й маріонеткові вистави, загалом — творили всякі «глуми». Без скоморохів не обходилося жодне народне свято; бажаними гістьми були вони й у князівських дворах. Християнська церква ставилася до скоморохів не дуже прихильно. У літописі під 1068 р. читаємо: «Но сими дьявол лстить и другыми нравы,

Шкіряні маски скоморохів. Початок XIII ст.

всяческыми лестьми превабляя ны от бога, трубами и скоморохы, гусльми и русальи». Проте, хоч як це парадоксально, у головному храмі України-Русі — Святій Софії в Києві — є фреска, присвячена цим народним улюбленцям.

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.114. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.185-186. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.607-608. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.446-450. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.152, 171-174, 176; т.3, с.385. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.262, 272-275.

Скоморохи.
Фреска Софійського собору в Києві. XI ст.

СКОРОХІД у казках на одній нозі ходить, бо друга до вуха прив'язана; якщо захоче двома скористатися, то одним кроком може весь світ переступити.

Літ.: Семиліточка, с.136. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.355.

СКОЧИЩЕ — місце, де в давні часи відбувалися свята, ритуали з танцями і «плесканням у долоні». За народними уявленнями, на Новий рік танцюють не лише люди. Серед гуцулів побутувало повір'я, що навіть піч зрушує з місця і йде в танець. У цю ніч старалися не спати на печі.

Найдавніші форми магічного танцю — пантоміми — були спрямовані на те, щоб забезпечити добробут і багатство в господарстві. Вірили, що швидкі танці й високі стрибки ряджених у святкову ніч благотворно впливали на посіви. Що вищі стрибки — тим кращий урожай. Промовисті в цьому плані й самі маланкові пісні: «Пустіть до хати, будемо плясати», «Пустіть до хати, ми мем скакати».

(Див. НОВИЙ РІК, ПІЧ, ВАСИЛЯ, МЕЛАНКА).

Літ.: В.Гнатюк, «Колядки та щедрівки», с.324. В.Шухевич, «Гуцульщина», с.290. І.Крип'якевич, «Побут», с.30.

А.Онищук, «Народний календар...», с.23, 25. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. 1, с.144-145. О.Курочкін, «Українські народні обряди...», с.160-166.

СКРИНЯ — символ майбутньої сім'ї, заможності, родового батьківського вогнища, працелюбності нареченої. В одній пісні співається:

Скриня моя мальована!
Да не рок, не два пряла,
Да не зімочку ткала,
Да не літо білила,
Весь род обдарила.

До весілля кожна юнка мала наготувати певну кількість рукодільних виробів — сувоїв домотканого полотна, рушників, вишитих сорочок, наволочок,

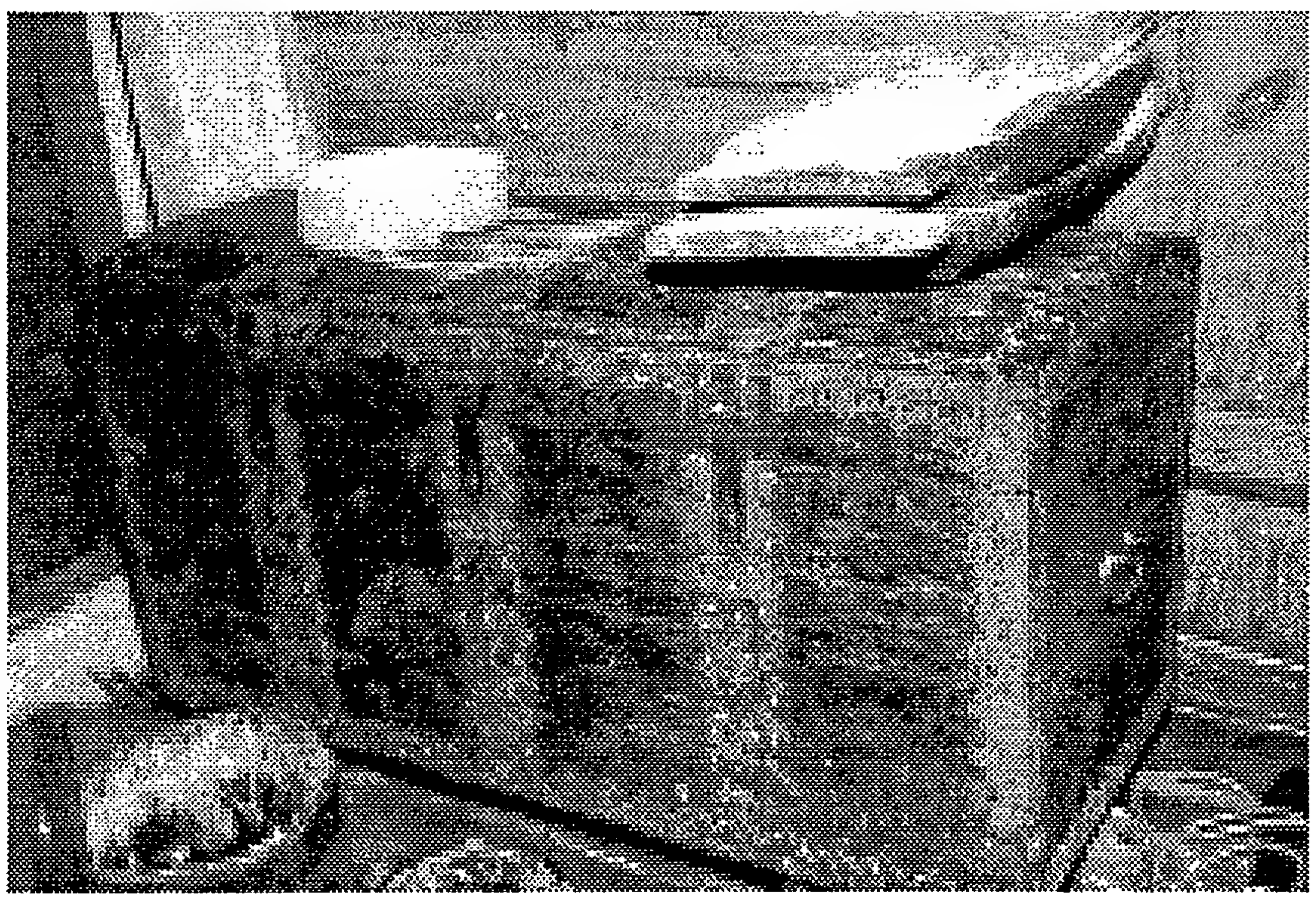

Скриня та інші побутові речі. Рівненщина. Фото А. Похилюка

блузок тощо. Вважалося особливою чеснотою, якщо в дівчини було багате придане. Казали: «Як повна скриня, то й лиш господиня». На весіллі після обряду пов'язування молодих скриню урочисто везли до нареченого. Її супроводжували брати й свахи, які дорогою показували посаг гостям та односельцям.

Згідно з традицією, скриня мала стояти в коморі, інколи в хаті, неподалік столу. В ній тримали переважно жіночі речі: весільний одяг і зокрема вінець (їх зберігали до кінця життя), святкові рушники, вишивки, обрядовий серпанок, празникове вбрання, «одяг на смерть» та ін. У прискринку — обов'язковому елементі традиційної скрині — зберігали амулети, прикраси (коралі, сережки, намисто), обручки, муліне, цінні папери, книги, свічки-трійці та багато іншого.

Літ.: Українська минувшина, с.177. Свадьба в селе Курозванах, с.120. П.Чубинский, «Труды...», т. IV, с.405. І.Крип'якевич, «Мистецтво», с.470. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.503. А.Гура, «Символика животных...», с.136, 141, 148, 268, 341 та ін. А.Данилюк, «Українська хата», с.64-66. Л.Орел, «Украинские свадебные скрыни», с.48. А.Будзан, «Українські народні скрині», с.112-116. М.Юр, «Типологія весільних скринь...», с.68-74. В.Скуратівський, «Русалії», с.429-430. Л.Кожуховська, «Скриня», с.117.

СКРИПКА. Чимало народних легенд присвячено винайденню музичних інструментів. До найпоширеніших належать оповіді про скрипку. Зокрема, в українців Карпат існує два перекази. Перший стосується Бога і чорта: скрипку зробив Триюда, а Господь украв її в нього. Варіант: чорт змайстрував скрипку, але без «віконець», а Господь доробив їх. Друга версія прикладається до біблійного царя Соломона. Отож Соломон був змалку німий. Але Бог сказав, що він промовить тоді, коли дерево заговорить. Невдовзі премудрий Соломон зробив скрипку. Пречиста Діва почала просити Господа, аби той «рознімив» його, що, звичайно, й сталося. Бойківська традиція приписує Соломону також виготовлення гуслів.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. 12, с.69; т. 13, с.230. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. 5, с.2. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.54, 70. Е.Левкиевская, «Музыкант», с.64-65.

СЛАВА — богиня перемоги; Прослава — Велика Слава.

Первісним етапом виникнення язичницьких культів було поклоніння берегиням рідної землі. У наших предків Велика Богиня-Праматір могла називатися Славою та мати неабиякий стосунок до походження етноніму *слов'яни*, які славили її під час богослужіння.

Про богиню Матір-Славу сказано у «Велесовій книзі»: «Б'є крилами Мати наша Слава і говорить нам о труднім часі засухи і мору худоби»; «Б'є крилами Мати наша Слава і велить нам іти до січі, і маємо йти. І нам ні до банкету, ні до їства борошняного, ні до м'яса смачного, і маємо спати на сирій землі і їсти траву зелену, доки не буде Русь вільна і сильна...»

У стародавніх слов'ян було досить багато імен з цим коренем: Слава, Славибор, Славимир, Славич, Славка, Славний, Славолюб, Славомил, Славомир. Ще більша кількість імен є з цим закінченням: Богуслав, Болеслав, Борислав, Всеслав, Вишеслав, Горислав, Ізяслав, Любислав, Мирослав, Ростислав, Судислав, Святослав, Ярослав. Літописи згадують також аналогічні жіночі імена: Болеслава, Предслава, Ярослава.

У старовину великою популярністю користувались величальні пісні, що прославляли князів. Закінчувалися вони подібно до «Слова» — «Слава Игорю Святославличу, буй-туру Всеволоду, Владимиру Игоревичу, здрави князя и дружина». Ці величальні пісні безперечно споріднені з колядковими та щедрувальними й, очевидно, від них походять. Адже колядки мають такі ж поздоровчі кінцівки, а слава — в усьому сюжеті їх, часто підкреслена ще й словом «славен».

Козацькі думи також завершувалися славою, побажанням добра та многоліття — тільки вже не певній особі, а цілому народові, всьому військові. З іменем Слави пов'язана стародавня назва найбільшої річки східного слов'янства — Дніпра, який обожествлявся та вважався її сином, тобто Славутою, Славутичем.

На деяких православних іконах можна бачити Ісуса Христа в оточенні так званої мандорли або Слави Господньої — сяючого кола чи еліпса (до речі, це слово дуже близьке до санскритського «мандаола», яке означає сяючий диск із божеством усередині). Цікаво, що подібний малюнок знаходимо в ритуальному мистецтві трипільської культури (V—III тис. до н.е.). Саме таке обрамлення у вигляді двох дотичних кінцями дуг і

Спас у Славі. Галичина, XVI ст.

дожило до середньовіччя як обов'язкове оточення Сина Божого. Сам же вислів «Слава Господня» часто є аналогом Бога у численних стародавніх пам'ятках.

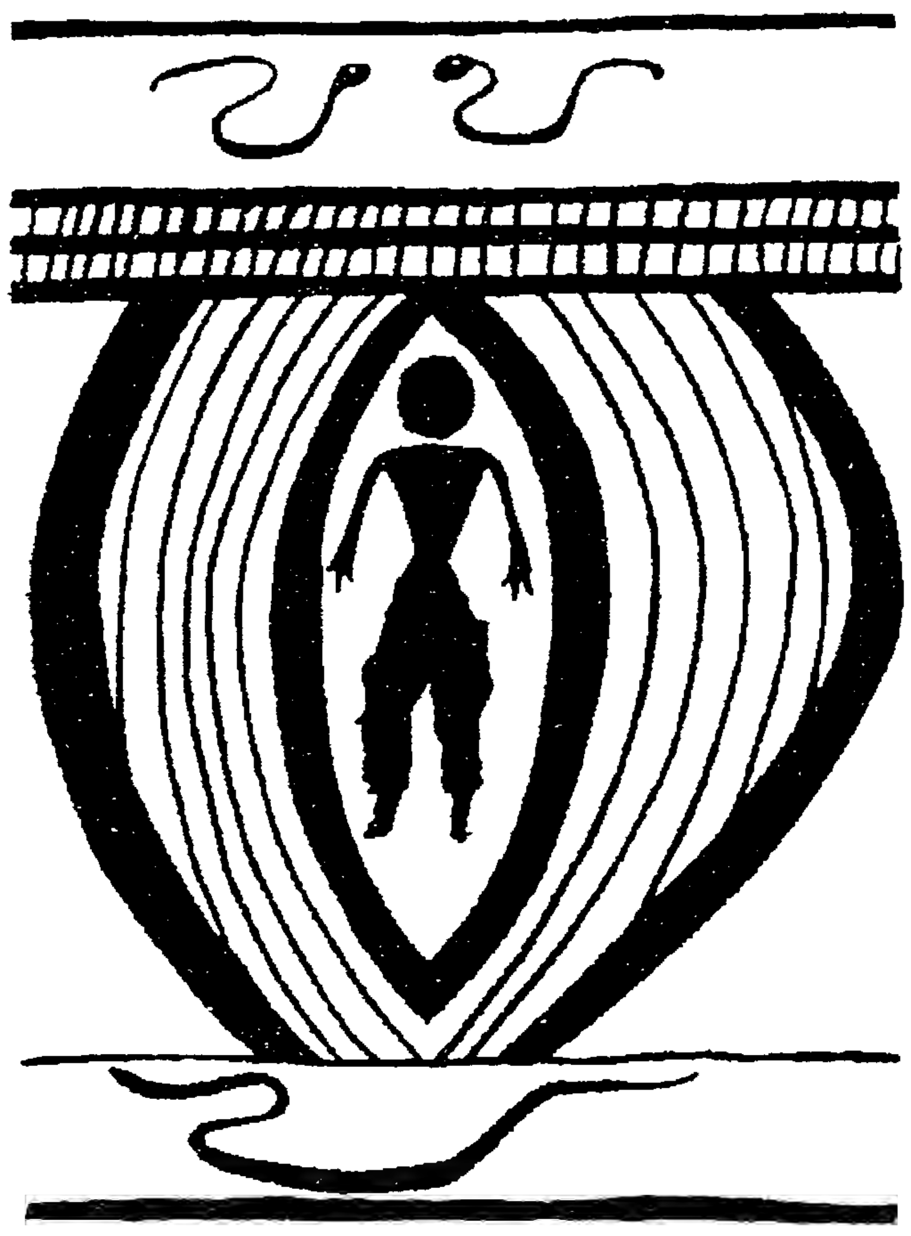

Народження бога неба і води в оточенні дощових потоків і змій. Трипільське зображення

Словник Б.Грінченка: «Про того Сірка слава, слава і прослава!»; «Полягла Кішки Самійла голова… Слава не вмре, не поляже! Буде слава славна поміж козаками, поміж друзями, поміж рицарями!»; «Високу могилу висипали і прапірок у головах устромили і премудрому лицареві славу учинили».

(Див. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, СЛОВ'ЯНИ, ВЕЛИКА БОГИНЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.479. т. IV. Велесова книга, д. 6г, 7с, 7є, 7ж, 8, 13, 14, 19, 28, 29. Слово о полку Игореве, с.102, 112, 114, 116, 120, 122. М.Сумцов, «Старі зразки української народної словесності», с.5. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.37. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.612-613. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.32. О.Дей, «Величальні пісні українського народу», с.29-30. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.205. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.140. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.93-96; «О названии Великой богини славян», с.89. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.240-248. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.6, 241. В.Шаян, «Віра Предків Наших», с.41. А.Гура, «Символика животных...», с.148, 480.

СЛИМАК. Мушля слимака — природний символ лабіринту, спіралі, підземної печери. У геральдиці слимак означає витривалість, поміркованість, розважливість.

Згідно з легендою, слимак виник із плювка Богородиці чи Христа. Він носить свій дім на собі, бо був покараний, що не зміг знайти собі якесь житло. Українці Покуття пов'язують слимака із іменами Петро і Павло: «Петре, Павле, вистав роги на чотири пороги...» Ці та інші імена використовуються і в назвах слимака: *петрик, павлик, іванка, іванька, іваник, лаврик.* Більшість із них збігаються з назвами божої корівки. З наявністю рогів пов'язана і діалектна назва слимака *чортик.* Мотив ріжок широко представлений у закличках. Діти просять слимака виставити роги, причому обіцяють дати пирога або борошна для пирогів, масла на пироги, монетку на пироги тощо; якщо він не покаже ріжки, то загрожують убити його або кинути воронам. У деяких південних районах слимаків використовували у пісні дні для споживання. На Гуцульщині хворим на грижу давали з'їсти живого слимака або смажили з яйцями дев'ять дрібно посічених слимаків і не казали хворому, що саме він їсть.

(Див. ЛАБІРИНТ, СПІРАЛЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.150. В.Копалінський, «Словник символів». А.Гура, «Символика животных...», с.51, 58, 73, 396-398. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.340.

СЛИНА, за народними уявленнями, має магічне значення. Щоб удар був сильніший, треба в руку поплювати. Приповідки: «Не все той б'є, хто в жменю плює»; «Хоч і дощ іде, а він у долоню плює»; «Не клени, бо шкода слини». Слина виходить з нутра людини, вона дуже плодюча й має чарівні властивості. Як дощ промиває небо, так слина очищує від усього злого, ось чому ворожбити у своїх замовляннях користувалися нею. Плювати треба три рази, коли хтось хоче відурочитися; замість цього можна три рази стукнути пальцем об щось дерев'яне. Коли зла людина хоче наврочити або пристріти, то проти цього треба вміючи поплювати ліворуч, і чари не візьмуть. У замовляннях поєднано дві функції слини: одворотну і лікувальну. Як слина пропадає в землі, так має зникнути й напасть. *Злизування* — також досить частий оберіг проти вроків. Слина тут — символ живої води (дощу). Слина, як і слово, має здатність проганяти нечистих духів і всякі недуги.

За народним висловлюванням, плювати у воду — те саме, що матері в очі; це гріх, якому радіє нечистий. Земля, змочена слиною, вважається помічною від ран. В одному із стародавніх рукописів замовляння закінчується словами: «і замість рукопису кровного я віддаю тобі [нечистому духу, з яким укладається угода] слину».

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ЗАКЛИНАННЯ, ВОДА, НАВРОЧИТИ, ЧАРІВНИК, ПРИСТРІТ, ЛІВА СТОРОНА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.150. Українські замовляння, с.261. Н.Сумцов, «Личные обереги от сглаза», с.5. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.74, 200, 203, 221; т.2, с.108; т.3, с.53, 385. В.Мойсієнко, «Поліські вірування...», с.158. А.Гура, «Символика животных...», с.32, 51, 78, 203, 204 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.80, 85, 176, 177. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.30. Дж. Фрезер, «Золотая ветвь», с.269-270.

СЛІД. Чарівник може творити чари «по сліду»; «зруйнувати» або «знищити» слід означало відібрати в людини можливість рухатися, прикувати до ліжка. Вирізавши ножем із землі слід свого ворога, чаклун спалював його в печі або вішав у комині: як сохне земля, так висохне і той нещасний, на чий слід творяться чари; кінь може скульгавіти, коли в його свіжий слід втикнути цвях. Подібно до того як мисливець знаходить по слідах звіра, так ворог може дістатися по свіжих слідах людини і спричинити їй загибель; тому, рятуючись від чарівника чи відьми, слід бігти задом наперед, щоб обманути їх зворотним напрямком ступні. Вислів «перейти дорогу» й досі означає перешкодити чийомусь успіху. Звідси прикмета, що тому, хто відправляється з дому, не можна переходити дорогу; коли ж це станеться, то не жди добра. Вірили, що багато хвороб настає тому, що людина переступила слід нечистої сили, яка, зустрівшись з нею, «опахнула» її своїм духом. Можливо, тут ховається суть того, що перехрестя вважається постійним місцем нечистої сили. На Поліссі існує повір'я: ні в якому разі не можна ступати на слід, залишений на землі від відра з водою, на те місце, де вовк загриз козла, де був зарубаний півень, де валялися коні або собака дер землю лапою; в іншому випадку необачний може тяжко захворіти. У той день, коли хто-небудь з рідних виїжджав, старалися в хаті не мести, щоб не замести слідів, по яких він міг би знову повернутися в рідні краї.

(Див. ВИЙМАННЯ СЛІДУ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.151. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.112. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.20-22, 352; т.3, с.39, 381. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.306, 320. А.Голан, «Миф и символ», с.123-124. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы»», с.30, 41, 106, 107, 134. А.Гура, «Символика животных...», с.80, 82, 96, 149 та ін. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.27. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.56-57.

СЛІПИЙ. Від давнини недоброю прикметою вважалася зустріч зі сліпцем. Сліпота нерідко сприймалася за ознаку зв'язку людини з нечистою силою: від сліпого знахаря убезпечувалися закляттями; про нечуй-траву розповідають, що її можуть знайти тільки сліпі від народження — у глуху ніч під Новий рік, коли нечисті духи, розгулюючи по ріках і озерах, розкидають цю чарівну траву.

У народних казках Яга не бачить героя, а дізнається про нього по запаху. Стосовно Яги, робить висновок В.Пропп, живі не бачать мертвих, так само як мертві не бачать живих. Аналогічно у «Вії» М.Гоголя чорти не бачать козака; натомість вони добре бачать мертвих, яких звичайні люди не бачать. Інколи у казках Бабу Ягу осліплюють подібно до того, як Поліфема осліпив Одіссей. Тимчасова сліпота подекуди символізує перехід до смерті. Після того відбувається прозріння — набуття нового зору, так само як посвячені дістають нове ім'я.

(Див. ОКО, ВОВЧЕ ОКО, ГЛУХИЙ, БАБА ЯГА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Нечуй-вітер).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.72-74. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.117. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1107. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.89-90; «Народные русские сказки» 106, 302. А.Гура, «Символика животных...», с.46, 65, 75, 79, 87 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.51, 89-94, 133, 136, 235 та ін.

СЛІПИЙ ДОЩ (курячий дощ, свинячий дощ, грибний дощ, циганський дощ, заячий дощ, дівочий дощ, теплий дощ, рудавина) — дощ при незахмареному Сонці, який може розпочатися без грому й блискавки. Це буває здебільшого в середині літа. Вірили: *коли дощ йде крізь сонце, то чорт дочку заміж віддає, чорт жінку б'є, відьма масло б'є* або *молоко забирає.* Також вважали, що сліпий дощ — це *сльози святих, удів, сиріт, царівни, сонця*; що це *Божа Мати плаче, відьма плаче, сонце сльозиться, ангели купаються, Матір Божа купається, русалки купаються, душа утопленика сушиться.* Такому сліпому дощику кажуть: «Іди туди, де тебе просять, а він пішов, де сіно косять». Йому також кажуть: «Іди туди, де тебе ждуть, а він пішов туди, де жнуть». Вірили, що полотно погано вибілювати, якщо потрапить під рудавину, — «руда з'їсть».

Замовляння: «Дощику, дощику! Зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку; дубочок схитнувся, а дощик линувся — цебром, відром, дійничкою над нашою пашничкою. Ой, дощику-накрапайчику, накрапай!»

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.426. І.Франко, «Людові вірування на Підгір'ю», с.162. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.221; т.3, с.11. В.Усачева, «Дождь грибной», с.111-113. М.Міщенко, «Народний календар», с.74.

СЛОВО — мова, проповідь, розум. «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку» (Ів. 1: 2). Видатний грецький поет VIII ст. до н. е. Гомер дає слову епітет *крилате.* З уст слово вилітає, як швидка пташка, і карає ненависного ворога, ніби гостра стріла. Наврочити — напустити на кого-небудь хворобу недобрими або невчасно сказаними словами. Прокляття — слово, що несе з собою хвороби, біду, смерть.

З найвіддаленіших часів слово як вираження духовних прагнень людини різко відокремилося від буденної розмови епічним тоном і віршованим

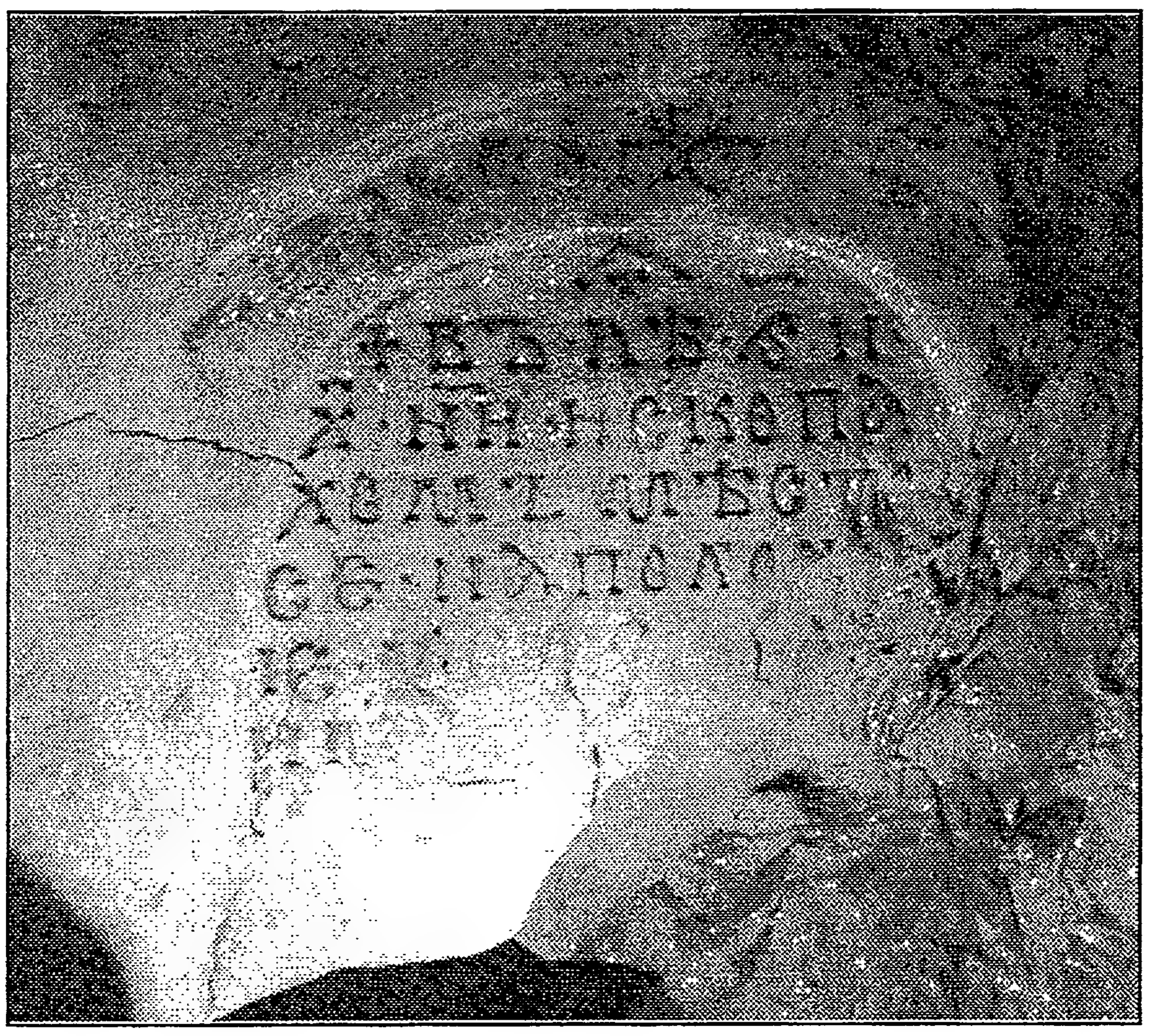

Напис на стіні Дальніх печер. Київ, XII ст.

розміром. Священне значення мови, зверненої до божества, вимагало урочистості, гармонії; більше того, усі народи на початку свого розвитку любили пісенний склад, який дзвінкіший, приємніший і легше запам'ятовується. Перші молитви народу були і першою його піснепоезією. Українські замовляння сповнені тонкої поетичності, як і вся наша народна творчість.

Поетичні вислови, викликані в якийсь момент благоговійним почуттям, невільно повторювалися багатьма, тому що мали таку вдалу форму, що не потрібно було ні виправлень, ні пояснень. Віще слово поетів, за уявленнями, мало надприродні, чародійні властивості; молитва переходить у замовляння або заговір, тобто в таке могутнє, сповнене непереможної сили благання, що боги не можуть йому відмовити. Разом із тим народжувалося переконання, що закляття своїми заповідними формулами може творити те саме, що творять небесні владики. Слово всесильне: воно може і умертвити, і вберегти від лютої смерті, і навіть воскресити; воно ранить і загоює рани, зупиняє кров, накликає сон; воно втихомирює вітри і схвильоване море, насилає бурі й град, розриває кайдани; воно робить зброю міцною і слабкою, насилає і виганяє злих духів, в'яже руки злодіям, викликає з могили мертвих... З чим порівняти слово? — усі порівняння блякнуть перед його божественністю.

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ОБАЯТЕЛЬ, НАВРОЧИТИ, ПРОКЛЯТТЯ, МОЛИТВА, ПРИСЯГА, РОТ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.152. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.171. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.616-617. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.205-218. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с. 241.

СЛОВ'ЯНИ. Період становлення слов'янства можна умовно поділити на два етапи. Перший — виділення праслов'ян із сукупності староєвропейського населення, другий — формування слов'янських етнічних груп з елементами культурно-мовної диференціації.

Існує чимало припущень стосовно локалізації слов'янської прабатьківщини. Найбільш ранньою є дунайська теорія, пов'язана з іменем літописця Нестора, який пише: «По довгих же часах сіли слов'яни на Дунаєві, де є нині угорська земля і болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми — [од того], де сіли на котрому місці».

На сьогодні чітко визначені чотири групи (культури) слов'янських старожитностей VI—VII ст.: колочинська, пеньківська, празька та дзєдзіцька. Найбільшою та найяскравішою з перелічених культур є празька, яка займає територію від Прип'яті та Середнього Дніпра на північному сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході.

На думку М.Костомарова, сутність слов'янського язичництва полягала в обожненні природи, визнанні мислячої сили за предметами та явищами довкілля, у поклонінні Сонцю, небу, воді та землі, вітру, деревам, птахам, каменям тощо, у різних байках, віруваннях, святах та звичаях, створених і впроваджених на підставі обожнення природи. «Релігійні уявлення слов'ян частково втілилися в формі ідолів, — пише історик, — але у них не було ні храмів, ні жерців. Вони мали досить неясні уявлення про людину після смерті, потойбічний світ вважався їм продовженням справжнього життя».

М.Грушевський зазначав, що «релігійний світогляд нашого народу в предхристиянські часи мав в своїй основі культ природи. Перед ним відступив та поблід старий культ предків, одначе культ природи не вийшов з примітивних, слабо вироблених форм». «Судячи по всьому, — писав дослідник, — слов'янське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчості». На

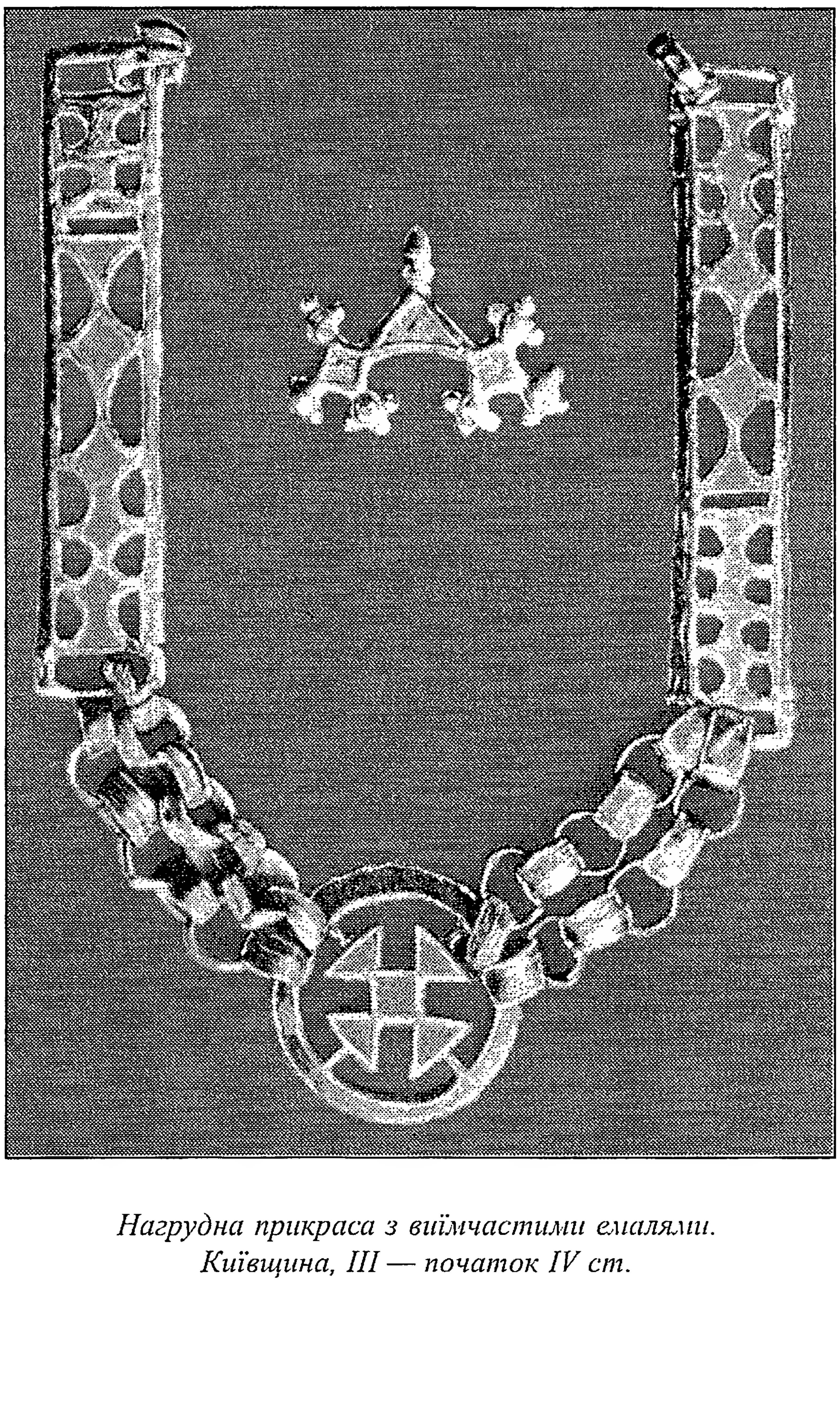

Нагрудна прикраса з виїмчастими емалями. Київщина, III — початок IV ст.

думку М.Грушевського, у давніх слов'ян, як і в інших індоєвропейських народів, «для молитов, жертвоприношень, взагалі культу, служили місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, де він вважав можливим зблизитися до тієї таємничої сили якнайближче». Особливе значення мало обожнювання неба і небесних світил, що уособлювали вищі сили. Слов'яни молилися на полі до неба, в лісі або біля води, приносили жертви таємним силам природи біля криниць і боліт, дерев. З літописів відомі слов'янські божества Сонця — Сварог, Дажбог, Хорс. Деякі дослідники вважають, що у слов'ян існував культ богині Землі. Богом худоби і багатства був Велес. Певну роль у хліборобському культі відігравав Стрибог — бог вітру. Безпосередньо з аграрним культом пов'язаний Переплут-Симаргл — бог рослинності й родючої сили. Найважливішими язичницькими святами у слов'ян були свята Ярила, Купала, Перуна та ін.

Цінним джерелом для вивчення слов'янських вірувань є поховальний обряд, а для вивчення міфології — ідоли, які ставилися на святилищах. Найвідомішим з них є так званий Збруцький ідол. Історичні джерела також повідомляють про існування «храмов идольских», «капищ», «требищ». Однією з таких споруд було величне святилище у Києві, розкопане В.Хвойкою у 1908 р.

(Див. ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, РУСЬ, СВАРОГ, ДАЖБОГ, ПЕРУН, ВЕЛЕС, ХОРС, СТРИБОГ, СИМАРГЛ, ЯРИЛО, КУПАЛО).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.23. Літопис Руський, с.2, 8-9, 14. Велесова книга, д. 22, 36а, 36б. Історія української культури, с.559-672. Н.Костомаров, «Исторические произведения», с.198-199. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. 1, с.125, 154-157, 315. Л.Нидерле, «Славянские древности», с. 442-462. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1-3. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.146-153. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.14, 24-25, 95. В.Баран, «Давні слов'яни», с.65, 80, 84, 87, 132, 137, 212-218. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення східнослов'янських племен», с.23-54. В.Иванов, В.Топоров, «Славянская мифология», с.450-456.

СЛЬОЗИ — у замовляннях проміжна ланка між водою і кров'ю; мають велику очищувальну й цілющу силу. У них найсильніше очищуються провини людини. Крім того, сльози фігурують у незрівнянних за своєю експресією любовних замовляннях. У найдавніших міфах різних народів сльози, плач — знак глибокого зворушення, без розрізнення «доброго» чи «лихого», кохання чи туги, жаху чи захвату.

Дослідники вважають, що різні способи ворожіння з водою — це контакт зі світом померлих. Так, чарівне дерево, яке виростає на могилі, щоденно поливається або водою, або, більш образно, — сльозами, як у відомому сюжеті «Попелюшка», де саме сльоза здатна оживити померлу людину. З іншого боку, існує вірування, яке йде з глибокої давнини: померлих не слід оплакувати; сльози рідних не дають їм спокою в могилі, вони тривожать їх закликами до землі й земного життя, закликами, на які не можна відповісти, сльози рідних палять їх.

Замовляння: «Місяце Владимире, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш, як невольники й невольниці плачуть за батьком та за матір'ю, за дітками маленькими; як корова за телям, як лошиця за лошам, як ослиця за ослям, як море за морем. Даруй же, Господи, щоб так за мною нарожденною, хрещеною і молитвяною рабою Божою Іван плакав».

(Див. ЗАМОВЛЯННЯ, ВОДА, КРОВ).

Літ.: Українські замовляння, с.261. Замовляння, с.36. В.Пропп, «К вопросу о происхождении волшебной сказки», с.133. А.Котляревский, «О погребальных обычаях языческих славян», с.218. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.86, 306; т.3, с.131-132. Г.Попов, «Русская народная медицина», с.469. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.118. М.Новикова, «Коментар», с.261. А.Гура, «Символика животных...», с.38, 83, 249, 322 та ін. О.Поріцька, «Ритуальний знак води», с.64-65.

СМЕРТЬ — одне із головних уявлень міфологічної картини світу, протиставлене розумінню життя; момент переходу людини із «цього» світу на «той» світ, межа між ними і одночасно — головний зміст і характеристика того світу. За стародавніми віруваннями, смерть — це сон. Ведмідь і гаддя засинають на всю зиму. Так само усопший, хоч його сон дуже довгий, може колись прокинутися. Стародавні жерці-волхви вірили у воскресіння з мертвих, бо на те є воля Божа. Вони говорили: хіба то смерть, коли людина переходить у світ богів чи до тіла своїх нащадків? Як і земля: коли в неї падає зерно, то з її лона виростає нове життя. За похованням іде воскресіння, і ніякої смерті взагалі нема. Волхви казали, що в людини є одна маленька

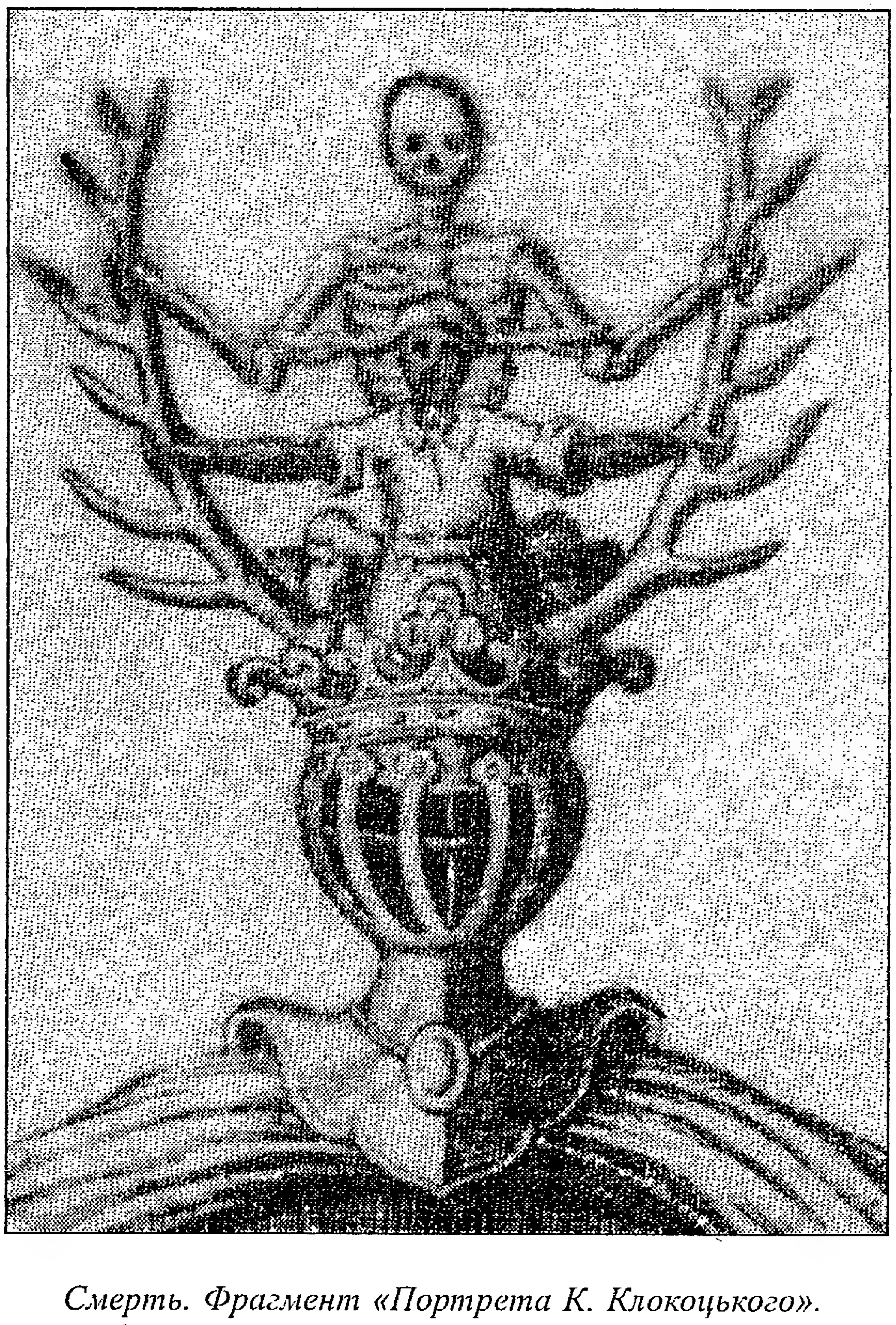

Смерть. Фрагмент «Портрета К. Клокоцького». Худ. О. Тарасевич. 1685

кісточка, яка і після смерті залишається цілою, бо не горить навіть у вогні, і що вона відродить наше тіло, коли настане час воскресіння з мертвих. Дівчата, ворожачи на Новий рік, сипали на долівку зерно, ставили воду, кидали шматки глини і впускали до хати півня й курку. Якщо вони пили — бути в прийдешньому році сльозам; якщо клювали зерно — чекати багатства, а коли їли глину — то «закликали» в оселю смерть. За традицією «на смерть» вишивали сорочку — щоб на ній було небагато квіток і здебільшого чорними нитками. Крім одягу, готували рушники, хустки, свічки.

Смерть приходить при народженні дитини невидимою дружелюбною гостею — подібно до того як до ложа породіллі приходять діви долі — рожаниці, які не тільки прядуть нитку життя, але й перерізають її, не тільки запалюють вогонь душі, але й гасять його. Смерть глуха до людських благань, недарма її подекуди уявляли із зав'язаними вухами.

Заслуговують на увагу легенди, що пояснюють причини незнання людиною часу її смерті. Їхній сюжет пов'язаний з новозавітними оповідями про земні мандрівки Христа. Отож колись люди знали, коли помиратимуть, тому були ліниві. Один чоловік, наприклад, збудував хату з будяків, інший — пліт із чорнобилю: мовляв, до кінця життя вистачить, бо скоро помре. Подивився на це Бог і так зробив, щоб люди не знали часу своєї смерті.

У багатьох переказах смерть персоніфікується, найчастіше вона виступає в жіночій іпостасі: це страшна кістлява баба з косою, вдягнута у біле.

Цікавий текст, пов'язаний зі смертю, наводить М.Грушевський. Вона вихваляється своїм всесиллям: «Слухай, пане! Адама і Єву, праотець ваших, до потопа, людей перших я узяла. По потопі знову Ноя славного і його синів узяла... Був єдин Самсон сильний; на всім тім світі під сонцем сильнішого не було, він сам так повідав: аби, мовить, такий майстер, аби ми колце у землю управив, аби ся не вирвало, то бим усім світом так повернув, як жорнами, — я і того узяла. Цар Давид Псалтир виложив через Духа Святого — я і того узяла. Цар Соломон був премудрий, котрий 46 літ Святая Святих церков будував і три роки дияволами робив — я і того узяла. Навуходоносор, цар вавилонський, грозний був на увесь світ — то я і його взяла. Троян цар, Юліан цар, Максіміян король, Дафіян король славні були — я і тих узяла з того світу. Ну ж який був цар Дарій перський, цар Пор індійський — котрі богами земними писались, то я і тих побрала. Ну ж іще — який був цар Олександр Македонський — цар над царі і всьому світу господар був, я і того узяла. Іще, чоловіче, був такий витязь хоробрий Бова король — я і того узяла. Іще був такий, як ти, витязь Бронствік король, що знайшов Салвом під зелену сторону — я і того узяла. І многих королів, царів, гетьманів потужих, вищих людей різних вір і язиків, і єретиків, поганих мучителів, гонителів немилосердних. Що ж тепер гадаєш з своїм немічним рицарством?»

Біблія: «Але з дерева знання добра й зла — не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевне помреш» (Бут. 2: 17). Тобто коли б людина не вкусила від забороненого плоду, вона б не знала смерті.

Словник Б.Грінченка: «Не смійсь, не смійсь, вражий сину, горе тобі буде: хорітимеш, болітимеш, смерти бажатимеш»; «А за мною молодою ходе смертонька з косою»; «Там смертня тінь, непоряд, руйнування».

(Див. ТОЙ СВІТ, ВОЛХВИ, РОЖАНИЦІ, ДОЛЯ, МЕРЦІ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Білий).

Смерть. Фрагмент «Чотирьох вершників». Худ. Н. Зубрицький. 1717

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.61; т. IV, с.157. Велесова книга, 37-б. Архів Інституту НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 376, арк. 74. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.74, т. XIII, с.32-35, 38-44, 325. З живого джерела, с.164-166. Казкарі одного села, с.5. Легенди і падання, с.52. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.57-58. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.214-218. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.220. В.Пропп, «Легенда», с.386; «Исторические корни волшебной сказки», с.248. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.228-233. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.238-252. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.621. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.287-288; т.2, с.187; т.3, с.24-33, 54-58, 104, 124, 137-138, 167-168 та ін. И.Беньковский, «Смерть, погребение и загробная жизнь...». Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.13-14. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.100. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.40, 56, 61, 64-66, 235 та ін. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.38, 89-90. С.Токарев, «Смерть», с.457. С.Толстая, «Смерть», с.358-360. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 31, 37, 44, 56, 57 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.344-358.

СМІТТЯ — не лише атрибут житла, але й вмістище душ предків. За повір'ям, сміття, яке назбирається від Свят-вечора до Нового року, не можна викидати, щоб не викинути з ним і доброї долі; сміття це палили, а димом обкурювали дерева, щоб добре родили. У деяких місцевостях сміття спалювали на городі, промовляючи молитву на врожай. Подекуди при переселенні в нову хату переносили туди і сміття. Сухе й чисте сміття, наприклад, биті горшки, кістки, можна було закопувати: це не шкодить святій землі. Нечистоти ж виносили на поля. Сміття також використовували у лікувальній магії.

Заборона підмітати і особливо виносити сміття на Святки, Купала і в деякі інші дні пояснюється, очевидно, присутністю в цей час удома душ предків. Після закінчення свята, навпаки, необхідно було підмести в хаті, а сміття спалити, кинути в річку, винести за село, розсипати у саду, тим самим «випроводити» душі.

Словник Б.Грінченка: «Чи я в мужа не жона, чи не господиня? Сім день хати не мела, сміття не носила».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.158. Календарные обычаи и обряды... Летне-осенние праздники, с. 46, 144. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.149. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.290; т.2, с.63. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.315. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...», с.143-144. М.Валенцова, «Мусор», с.268-269. А.Гура, «Символика животных...», с.198, 341-345, 375.

СМІХ — символ життя. Національні стереотипи мислення, зафіксовані в явищах сміхової культури, сягають доземлеробської доби. Первісний фольклор засвідчує ритуальну спрямованість сміху, який ототожнювався з буттям. Магія сміху, за твердженням В.Проппа, грунтувалася на уявленні, що мертві позбавлені здатності сміятись: це можуть тільки живі. Якщо до царства мертвих потрапив живий і якщо він хоче повернутися, то він має пройти своєрідне випробування, симулюючи смерть: не спати, не їсти, не говорити і не сміятися. Численні приклади цього спостерігаємо у казках, мовчанках, іграх тощо. Ритуальні веселощі займали в ритуалі проводів на «той світ» одне з головних місць. Різноманітні обрядодійства («Водіння кози», «Колодка», «Кострубь», весільна драма і багато інших) неодмінно містять сміховий елемент.

Розмаїттям форм сміхової культури було сповнене повсякденне життя українців, їхнє спілкування, пересипане дотепами, влучними слівцями. Побутові казки, жартівливі та соромiцькі пісні, анекдоти, коломийки відображали своєрідну українську ментальність, визначальними рисами якої є гумор та оптимізм. «Українська душа не схильна до такої активно-рефлексивної настанови, як аскеза — послідовне тривале зречення будь-якої втіхи, насолоди життя. Нація, попри релігійну формацію душі, що йшла з Візантії, а також трагічний історичний досвід, демонструє величезну життєлюбність і життєздатність з орієнтацією на сьогодні, а не на трансцендентну далечінь», — пише В.Храмова.

За повір'ям, коли дитина усміхається уві сні, її колишуть ангели, а коли плаче — її турбує злий дух або вона має якийсь гріх.

(Див. ІГРИЩА, КОЛОДКА, КОСТРУБ, ВЕРТЕП, ТРАВЕСТУВАННЯ).

Літ.: В.Пропп, «Проблемы комизма и смеха», с.9-12; «Ритуальный смех в фольклоре», с. 174-204. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.400; т.2, с.174. Г.Попов, «Русская народная медицина», с.469. М.Яценко, «На рубежі літературних епох...». О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.81-88. Д.Лихачев та ін., «Смех в Древней Руси», с.45-57. І.Кімакович, «Сміхова культура...», с.48-53. В.Храмова, «До проблеми української ментальності», с.29. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.90, 93. А.Гура, «Символика животных...», с.76, 81, 188-190, 377 та ін.

СМОЛА. Чорти, за народними віруваннями, ховаються від грому і блискавки у лісі. Та й там їх знаходить кара Божа: грім і дуба розтрощить, і чорта вб'є. Ніхто не може знайти вбитого чорта тому, що він розливається смолою, а смола входить у землю.

(Див. БОЖА КАРА).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.135.

СНІГ, за повір'ям, виникає з дощу або пари, яка виходить з димом та зберігається на небі ангелами. Коли скупчуються особливо великі запаси снігу, вони скидають його на землю, прочищаючи собі шлях. За іншими віруваннями, то великий чорт, зібравши багато снігу, святкує своє весілля: тому й бувають сильні хурделиці.

Весняним снігом, що випав у березні, лікували хворих, окроплювали пасіки і плодові дерева, щоб рої роїлися і гусінь не напала. Вода з орданського снігу вважалася цілющою, нею лікували судоми, запаморочення, затерпнення ніг та інші хвороби; влита в колодязь, вона робила його невичерпним протягом цілого літа, навіть коли не випаде краплі дощу. У деяких місцевостях на Водохрещу жінки збирали сніг з копиць; за повір'ям, тільки він міг вибілити полотно так, як не зроблять цього сонце чи попіл.

(Див. ВОДОХРЕЩА, ВОДА, КОЛОДЯЗЬ, ПОПІЛ, ІНІЙ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.161. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.36. Г.Булашєв, «Український народ...», с.258. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.122-123, 161; т.2, с.334; т.3, с.385. И.Сахаров, «Сказания...», с.232. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 51, 53, 156, 181 та ін.

СНІГУРКА — дівчинка, яка народилася із снігу. Не було, розповідається у казці, у старого зі старою дітей; вийшов старий на вулицю, стиснув грудочку снігу, поклав її на піч — і явилася чарівна дівчинка. Одного разу на Іванів день дівчата взяли із собою Снігурку рвати квіти, а ввечері розклали вогнище і стали через нього стрибати. Побігла і Снігурочка, але як тільки піднялася над вогнем, в ту ж мить

Снігурка. Худ. В. Васнецов. 1899

почувся жалібний стогін, і стала Снігурка легкою парою, з'єдналася з тоненькою хмаринкою і понеслася у піднебесся. В іншій казці подружки вбили Сніжовинку і закопали під сосонку; на тій могилі виріс очерет, із якого бурлаки зробили дудочку. Дудочка дісталася в руки осиротілим батькові й матері; вони розламують її — і звідти вискакує їхня дочка (варіант: із дудочки випадає рожева квітка, яка обертається дівчиною).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.252-253, 324-325.

СНІП-РАЙ («квітка») — це п'ять-шість невеличких снопиків або пучечків. Коли жнива закінчені, женці обходили ниву, збирали незрізані колоски жита, сплітали з них вінок і робили «квітку». Вінок, переплетений з польовими квітами: синіми волошками, червоними маками, білим ромен-зіллям — клали на голову найкращій дівчині. «Квітку» давали в руки хлопчикові, який ішов попереду гурту дівчат, що верталися з поля, співаючи пісень. Господар, вийшовши на ганок, зустрічав женців із хлібом-сіллю, а потім запрошував до хати на почастунок. Вінок і сніп-рай давали господареві в руки зі словами: «Дай, Боже, щоб і на той рік уродився хліб!» Сніп-рай і вінок зберігали на покуті цілий рік аж до Спаса, коли пекли хліб із борошна нового врожаю.

(Див. ОБЖИНКИ, ДІДУХ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ, СПАС).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.227. А.Гура, «Символика животных...», с.724. В.Скуратівський, «Дідух», с.184.

СОБАЧА СТАРІСТЬ (сухотка, стень) ніби нападала на дітей-одноліток перед тим, як починали різатися зуби. Для лікування хвороби шукали маленьку собачку-однолітку, білошерсту; топили на ніч піч «жарко-на-жарко» і зі співом перших півнів бралися за справу. Знахарка зв'язувала собаці ноги і клала її в натоплену піч, потім брала з поли від матері хвору дитину і клала поруч із собакою. Коли парення закінчувалося, дитину передавали матері так само в полу, а собаку старалися в ту саму ніч утопити.

(Див.ТВАРИННИЙ СВІТ — Собака).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.12-13. И.Сахаров, «Сказания...», с.114.

СОБОТКА. Я.Головацький у своїх «Викладах» пише: «В пісні карпаторуській згадується: Грім-Собота, гора висока чи Громова Собота, таким чином гора Собот є гора Сонця чи Грому-Перуна. Соботкою називається обряд купальського свята, під час якого палять на горах ватри з дерев. На нашій Русі зберігся обряд палення вогню, що зветься соботка, ще тільки в горах Саноцького та Ясільського округів та на протилежних горах Угрів, де до цих пір напередодні святого Іоанна вночі збираються селяни, особливо молодь обох статей, ставлять Віху із смерекового дерева на високій горі і закладають із сушняку вогнище, підпалюють великий вогонь і, взявшись за руки, підперезані чорнобилем, танцюють, співаючи:

Горішняни, долішняни,
Сходіться на Собітку,
Спечеме си чорну китку, і т. д.

Потім скачуть через вогонь і переганяють через нього худобу. В інших сторонах Галичини не обходять того звичаю, тільки тоді ж надвечір обтикує кожна господиня стріху хати та інших будівель лопухом та чорнобилем, яким наостанку і підперізуються в той день, щоб (як кажуть) крижі не боліли».

Про гору Соботу згадується в колядці:

На оней горі, оней високій —
Собота, Собота, гора висока!
Там же ми оре золотий плужок.
Там же ми оре сам милий Господь.
А святий Петро єму поганят,
Божия Мати насіння носит...

На Купала *соботки-собутки* святкували незалежно від дня, на який припадало це свято. При цьому запалювали «живий вогонь» тертям. Ян Кохановський у 1639 р. видав святособотські пісні, у яких розповідається:

... Суботка, як була в давнину,
Запалала в Чорнім Лісі,
Так нам передали матері,
Самі також занявши від інших,
Щоб на день св. Іоанна
Завжди горіла суботка...

Соботка, або суботка, — ще й назва святок, коли неодружена молодь збиралася в хаті якоїсь бідної вдови. До цього готувалися заздалегідь. Для жіноцтва робили лавки сходинками, ніби амфітеатр; посеред світлиці ставили великий ліхтар із кольорового паперу, прикрашений стрічками і свічками. По боках світлиці ставили лавки для чоловіків. Коли всі місця в амфітеатрі були зайняті дівками, відмикали ворота і починався «приїзд холостяків». Кожного гостя дівчата зустрічали піснями, які з давніх часів співалися на суботках, із приспівом до кожного вірша:

Дунай, Дунай! Многая літа
Із твоєю любкою!

Гості мали платити за таку честь, а зібрані гроші залишалися удові. На цьому святі хлопці видивлялися наречених, а дівчата женихів. Жонатим і заміжнім бути присутніми на суботках не дозволялося.
(Див. КУПАЛО, СВЯТКИ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.115. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.23-24. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.70, 171. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.333. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.31. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.682-683. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.209. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.348. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.24; ч. 2, с.42. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.66. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.294; «Язычество древней Руси», с.127.

СОКИРА вважається чоловічим символом. У стародавньому капищі, яке розкопав 1908 р. відомий археолог В.Хвойка, знайдено бойову залізну сокиру — ознаку Перуна. На сокирі з оленячого рогу, знайденій біля с. Дударкове Київської області, є зображення Світового дерева. Навколо нього — коні та свині, солярні знаки; на зворотному боці — чоловіча та жіноча постаті, птах. Така сокира поєднувала в собі зброю та знаряддя праці, а також могла використовуватися для забивання жертовних тварин. У житті наших предків сокира відігравала ще й роль оберега. Наприклад, у Чернівецькій області під час археологічних розкопок знайдено сокиру з отвором для мотузки, на якій її носили. Тому мають рацію деякі дослідники, що традиційний топірець у руках гуцула є чимось більшим, ніж звичайна зброя чи доповнення до одягу.

Сокира — досить поширений символ у весільній обрядовості. Нею відсікали молодій косу та знімали з молодої вінець (фату). Брат молодої, проводжаючи сестру до вінця, хрестив сокирою двері у сінях, в хаті, в хоромах. Перед від'їздом до вінчання сокиркою віддавали шану порогові. Коли молоду приводили в дім нареченого, дружка вдаряла сокиркою по печі, щоб молода скоріше звикала до хати. Символіка малюнків на сокирках часто пов'язана із весільною обрядовістю: це птахи, коні, змії, які вважалися благотворними істотами.

За повір'ям, якщо на Великдень станеш на сокиру — будеш міцним тілом (навіть дівчина робиться сильною: «хоч об дорогу її бий — а їй все одно»).

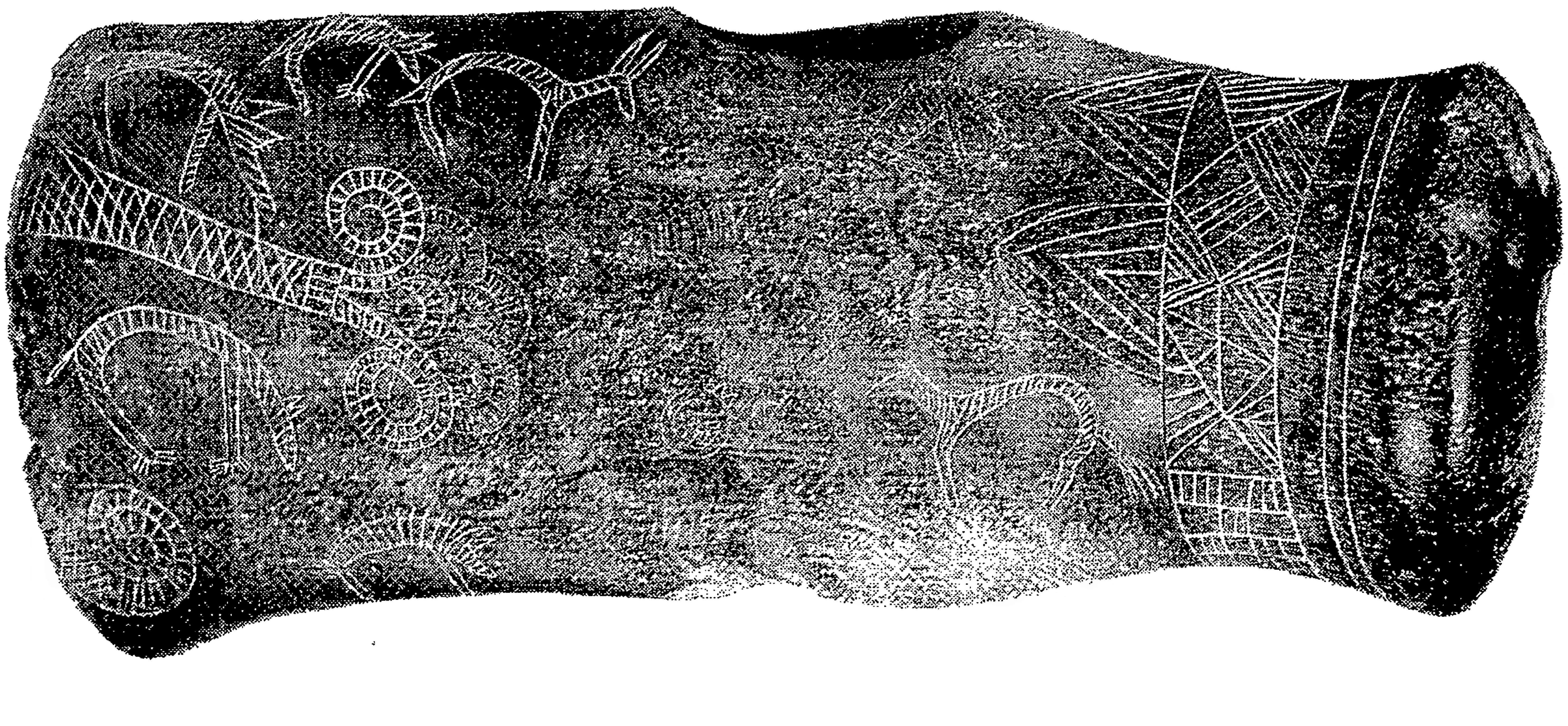

Рогова сокира-молот II тис. до н.е. з ритуальними зображеннями. Село Дударкове, Київщина

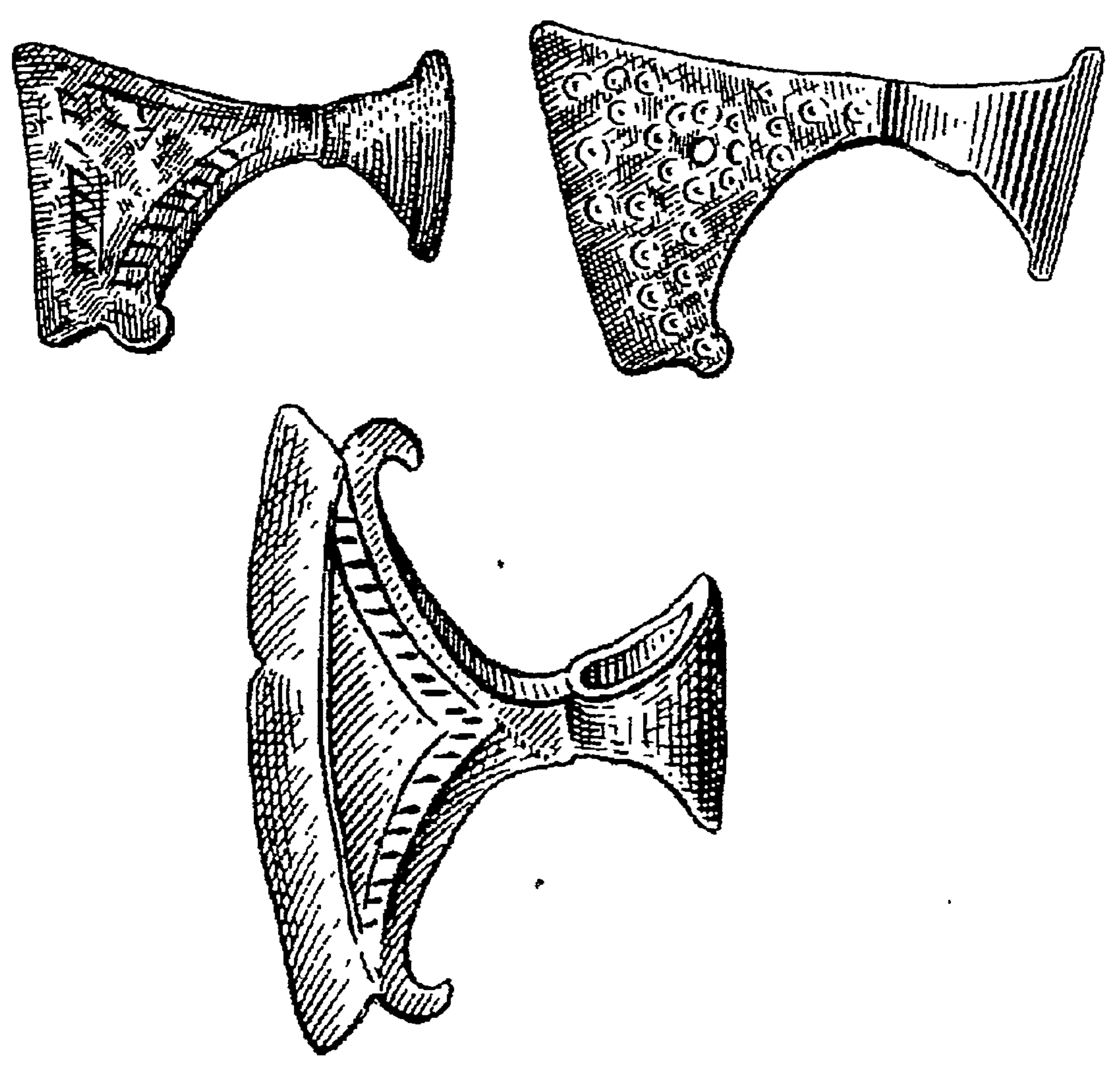

Сокирки-амулети XI—XII ст.

Літ.: Весілля, т. II, с.246. В.Дяченко, «Унікальна пам'ятка стародавнього мистецтва», с.142-145. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.416-417. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.545, 712. В.Топоров, «Світове дерево», с.178, 181. Д.Телегін, «Мистецтво періоду неоліту...», с.37. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.63. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы»», с.79. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.133. Н.Здоровега, «Нариси народної весільної обрядовості...», с.100. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.73-75.

СОКІЛ-РОД — першоптах, що народився із сльози, яку зронило Всевидюче око. Культ сокола широко відображений у колядках та щедрівках. Причому він виступає як незалежне єство, а не як посередник між Богом і людьми. Сокіл-Род, Сокіл-прадід є символом Місяця, що притаманне первісним віруванням. У колядках, де описується початок творення світу, часто говориться про те, що на Світовому дереві сидить сивий соколонько і в'є собі гніздо на вершечку; перевиває знизу барвінком, іншим зелом, обкладає тереном, у середині вимощує цвітом-калиною, а зверху — чистим золотом. Серед гілля того дерева роїться бджоли, а під деревом живуть бобри та лисиці. На гілках сидять зозуля та ластівка. З дерева капає роса, а з тієї роси стають криниці. У «Піснях Галицької та Угорської Русі», виданих більш ніж сто років тому Я.Головацьким, подано такий опис Світового дерева:

Ой там за двором, за чистоколом,
Стоїть ми, стоїть зелений явір,
А в тім яворі три користоньки:
Єдна ми користь в верху гніздонько,
В верху гніздонько, сив соколонько;
Друга ми користь, а в середині,
А в середині, в борти пчолоньки;
Третя ми користь у коріненька,
У коріненька чорнії бобри.

Щире золото, котрим покриває сокіл своє гніздо — символ світла і Сонця. В колядках сокіл служить господареві як добрий геній. В одній із колядок розповідається про сокола, який сидів над Дунаєм, а потім кинувся в його води і вийшов аж за «три літа», винісши з первісних вод «три пожитки: яру пшеницю, запашний ладань та святий воскочок». Саме цей здобуток і є найцінніша жертва Богу-Творцю на Святій і Щедрій вечері.

(Див. СТВОРЕННЯ СВІТУ, ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, МІСЯЦЬ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, РОД, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР).

Літ.: Я.Головацкий, «Народные песни...», ч.II, с.51-52. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.152, 223-224, 240-250, 262 та ін. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.75-76, 79. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.29. В.Топоров, «Світове дерево...», с.178.

СОЛОВІЙ-РОЗБІЙНИК — у східнослов'янській міфології та билинному епосі страшний супротивник героя, який убиває одним своїм свистом; символізує темні сили природи. У билині Ілля, питаючи дороги до Києва, дістає відповідь: «Пряма дорога на Київ — на ліса Бринські, на грязі топучі, на калинів міст, на ріку Смородину», тільки та дорога залягла рівно тридцять літ: ні один кінний нею не проїздив, ні піший не проходив — а все через Соловія-Розбійника. Ілля пускається цією дорогою. На річці Смородині заступив йому дорогу Соловій і свиснув так, що під Іллею кінь спіткнувся. Ілля вилаяв коня і стрілив Соловія у праве око, той упав зі своїх десяти дубів, як вівсяний сніп. Ілля сів йому на груди, щоб видерти серце, але той випросився, обіцяючи йому все добро. Ілля з Соловієм їде в його села по майно; тут 12 синів Соловія хочуть його відбити, але Соловій стримує їх. Їдуть далі до князя Володимира, котрого Ілля дивує тим, що приїхав з Мурома одним днем, коли його гінці їздять щонайменше місяць. Ілля оповідає про свої пригоди і показує Соловія. Володимир велить Соловію свиснути. Ілля, знаючи, що значить такий свист, велить Соловію свиснути півсвистом. Але Соловій свище повним свистом, від котрого попадали верхи з теремів, під богатирями лавки підломилися, а Володимир лежав «без душі» три години. За це Ілля вбиває Соловія.

Інший сюжет дійшов до нас в уривках усних переказів мешканців Київщини. Селяни Зазим'я, Княжичів, Броварів оповідали про реальну особу — вождя на ім'я Соловей, який у XII ст. володів під Києвом Бринським (Броварським) лісом, через котрий пролягав шлях із Києва на північ до Чернігова і далекої Суздалі. Соловей контролював на Дніпрі й Десні переправи, мав свої укріплення, звідки нападав на княжих дружинників і християнське духовенство. За те й прозвали його Розбійником. Соловей збирав своїх воїнів у зазимському Добрянському яру, де поряд на Лисій горі було язичницьке капище. І донині зазимці пам'ятають уривки давнього епосу: Соловей ходить по Лисій горі, над Добрянським і Земляним ярами; як свисне, то на його свист збігаються звірі та злітаються птахи. Київські князі та православне духівництво наслали на Солов'я Іллю — сильного воїна з міста Морова, що на Десні. У тому двобої

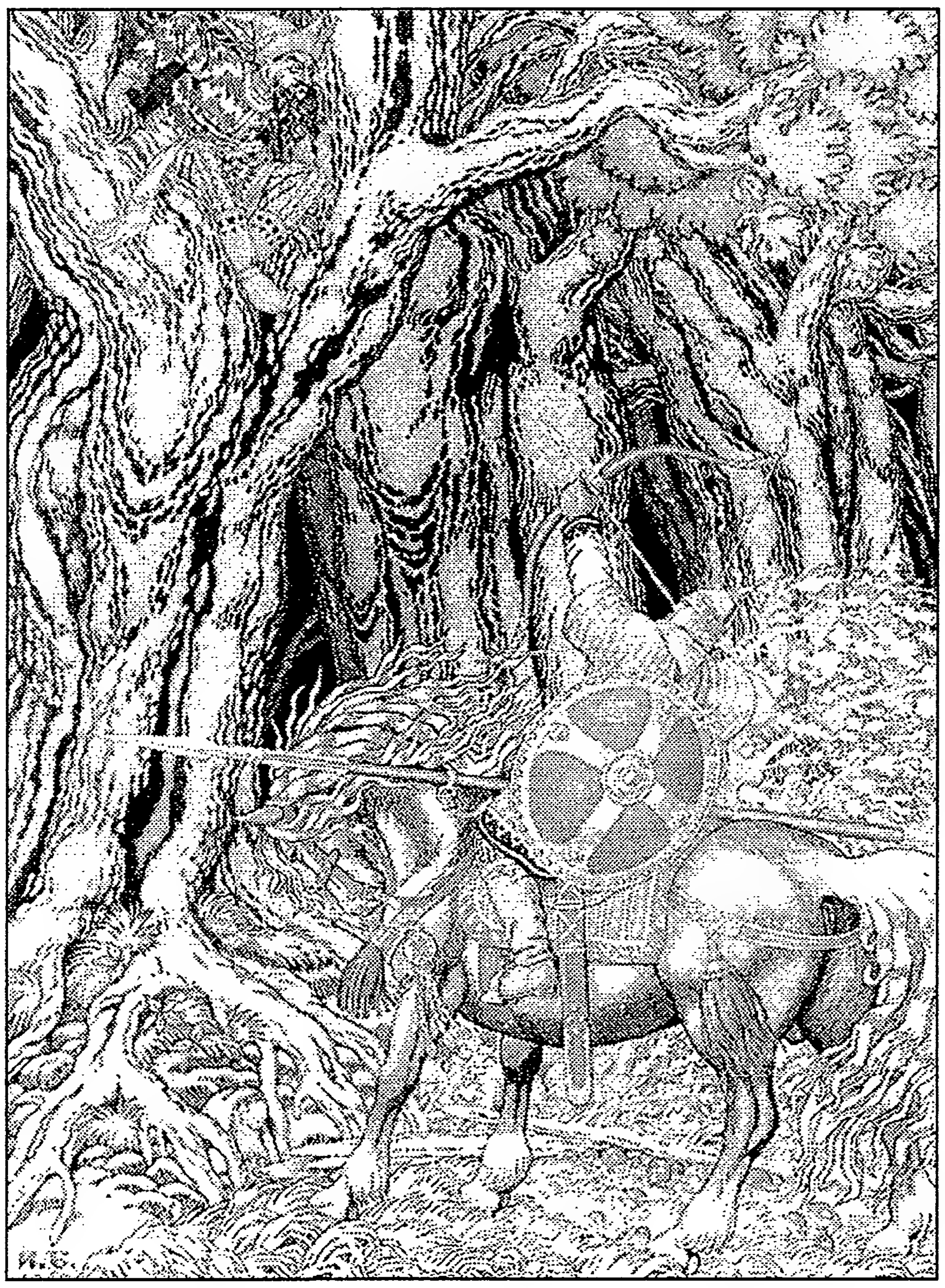

Ілля Муромець і Соловій-Розбійник. Худ. І. Білібін. 1940

Ілля переміг Солов'я — вождя язичників, але й сам зазнав тяжких поранень. Із Броварського лісу його забрали ченці Києво-Печерської Лаври.

Про могилу богатиря Іллі поблизу Софійського собору згадує Еріх Лясота, який за дорученням австрійського імператора їздив у 1594 р. на Січ Запорізьку: «В іншому приділі, з зовнішнього боку церкви, була гробниця Іллі Морова; він був знатний герой чи, як кажуть, богатир. Розповідають про нього багато побрехеньок. Гробниця ця нині сплюндрована, але така сама гробниця його товариша ще ціла в тій же каплиці». Пізніше мощі Іллі були перенесені до Лаври.

Як вважають деякі дослідники, могила Солов'я знаходиться у Броварському лісі. Його тіло спалили у дубовій колоді брати-язичники, а над могилою насипали курган заввишки більше семи метрів. Після смерті Солов'я його терем-фортецю було пограбовано на користь київських князів і спалено разом із дітьми, дружинами і челяддю.

(Див. БОГАТИРІ, ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ, ЯЗИЧНИК, СВИСТ, КАПИЩЕ, ЛИСА ГОРА).

Літ.: Былины, с.68-74. З живого джерела, с.193-203. Записки о Южной Руси, т. II, с.48-59. Сборник для исторической топографии Киева и его окрестностей, с.17. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.111-113. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.636. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.153, 155-156. В.Миллер, «Очерки русской народной словесности». В.Иванов, В.Топоров, «Соловей-разбойник», с.460. А.Гура, «Символика животных...», с.320. М.Барбон, «Знайдено могилу Солов'я...»

СОЛОМА — обов'язковий елемент усіх річних обрядодійств, символ відродження творчих сил природи, які просинаються з поворотом Сонця із зими на літо. Перша солома нового врожаю була ритуальною підстилкою в обряді Маковія. Сніп-рай з необмолоченим зерном (уособлення духа врожаю), що його збирали наприкінці жнив, фігурував у різдвяному циклі. Цей сніп обмолочували лише навесні під час вшанування Ярила, і його зерном справляли ритуальне засівання ниви. А в купальському обряді той обмолочений сніп уособлював Марену. Разом із спалюванням Марени й соломи в ритуальному вогнищі спалювали старий сільськогосподарський реманент, чим одночасно складали подяку минулорічному врожаєві й очищалися для нового врожаю. На Новий рік у хаті підвішували величезну гірлянду, вив'язану з соломи (павука). Корові — як священній худобині — постеляли виключно солому. Її постеляли і молодим під кожух, і подорожнім, аби славно перепочили й очистилися від усякої скверни.

З «Історії» Геродота відомо, що гіперборейці (населення Північного Причорномор'я) посилали дари у святилище бога сонця Аполлона на острів Делос загорнутими у пшеничну солому. За рішенням Стоглавого собору 1551 р., рано у четвер, на сьомому тижні Великого посту слід було палити солому і кликати мертвих.

(Див. СНІП-РАЙ, СПАС, ЯРИЛО, МАКОВІЙ, СІНО, МАРЕНА, КУПАЛО, ЖНИВА, ДІДУХ, ГІПЕРБОРЕЇ, ВЕЛИКИЙ ПІСТ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Пшениця).

Літ.: Геродот, IV, 33. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.143. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.262. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.144-145. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.315; «Язычество древней Руси», с.115-116. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.141, 154. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.122-123. А.Гура, «Символика животных...», с.95, 102, 170, 176, 179 та ін. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с.52.

СОЛЯРНИЙ КУЛЬТ — поклоніння Сонцю, одна з давніх форм релігії. На сакралізацію Сонця істотно

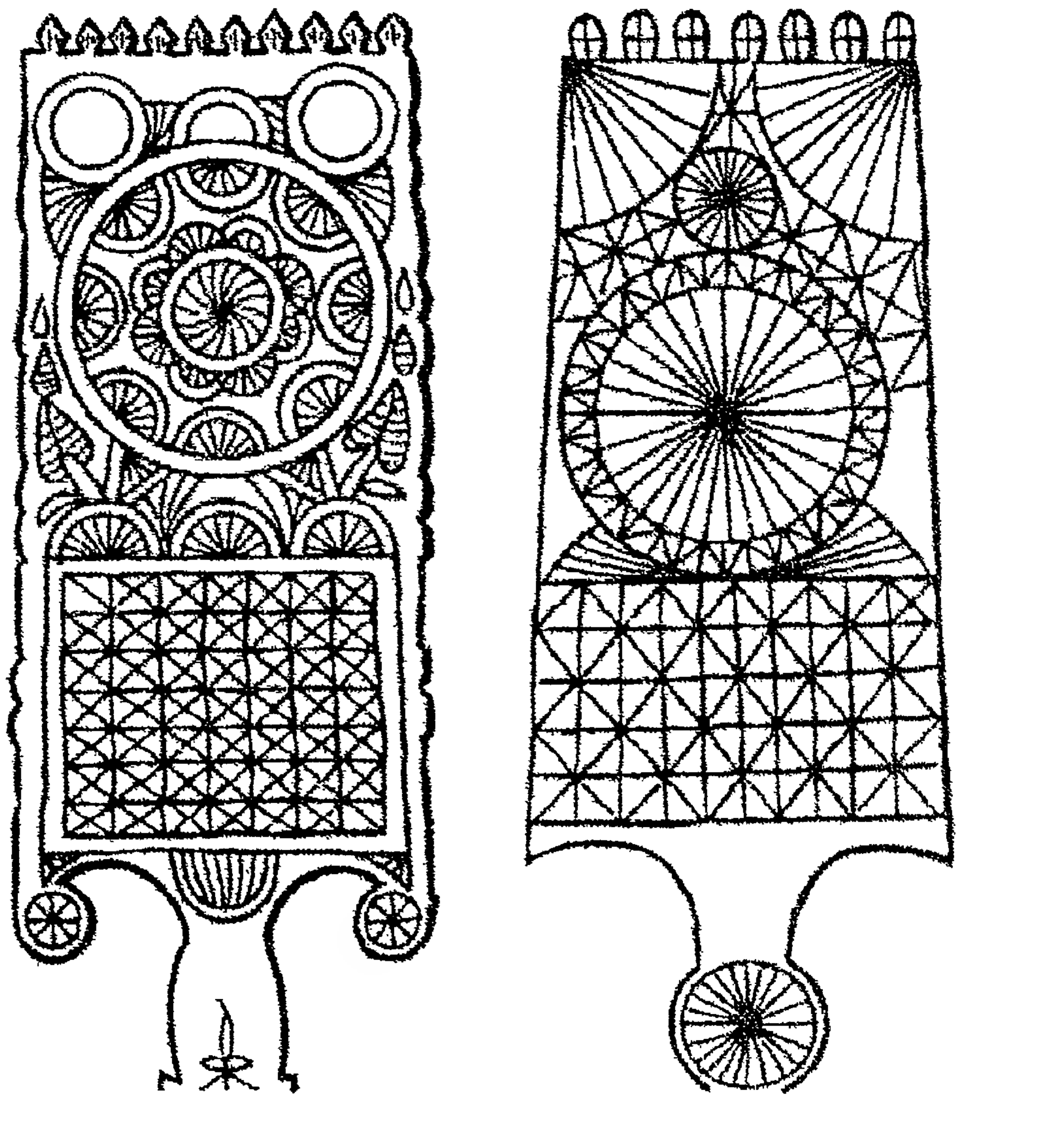

Прядки з зображенням Всесвіту, Землі і небосхилу в поєднанні з Сонцем. XVIII–XIX ст.

вплинули розвиток землеробства, залежність праці селянина від природних стихій. Культ Сонця особливо помітний в обрядах, пов'язаних з чотирма важливими явищами року — осіннім і весняним рівноденням, зимовим і літнім сонцестоянням. У ці дні палили багаття, немовби єднаючись із сонячним теплом, пекли млинці (короваї), які символізували Сонце.

(Див. РІВНОДЕННЯ, СОНЦЕСТОЯННЯ, КОРОВАЙ, ВЕЛИКДЕНЬ, АСТРАЛЬНИЙ КУЛЬТ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.35-34, 55-58, 93-97 та ін.; т.2, с.24-25, 65-69 та ін.; т.3, с.368-370, 381 та ін. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.233-248. А.Колодний, «Солярний культ», с.313. В.Петров, «Мітологема сонця...»

СОН, за народними уявленнями, — «кудлатий чоловік з чотирма очима», добрий і зовсім не страшний. У нього є ще помічниця — *Дрімота* — та помічник — *Здухач*. Під час сну людини із нього виходить дух, який приводить за собою вітер, що розганяє грозові хмари, воює з іншими духами. Здухач оберігає від стихійного лиха посіви та поля. Вночі у вигляді дівчаток прилітають у хати *нічниці*. У народі кажуть: «Нате вам ночниці, оддайте нам сонниці». Вони забирають сон у людей, але й присипляють; інколи бувають мстиві, нападають на дітей. До літніх людей найчастіше приходить дух *безсоння*.

Мандри душі в іншому світі — це і є сон. Коли душа вертається до тіла, сон припиняється. Коли душа відлітає від тіла назавжди, настає смерть. Від того спілкування з іншим світом уві сні постали віра у сни й ворожіння по снах.

Чарівники розрізняли такі сни: вечірні, північні, ранішні. За ними пророкували майбутнє людини. Вечірній сон не мав ніякого значення, йому мало вірили, по ньому навіть не ворожили. Сон опівночі вважався значним; про нього піклувалися більше всього; він особливо приваблював жінок до ворожіння. У сон ранішній насамперед вірили молоді у перший рік шлюбу. Сон дівчини був значущим лише в пору Святок. Сон, який присниться з неділі на понеділок, не можна нікому розказувати; з понеділка на вівторок — збувається до обіду; з вівторка на середу — «сон в руку», тобто неодмінно сповниться; з середи на четвер — пустий сон; з четверга на п'ятницю — віщий. Сон у ніч на суботу вважається найважливішим сном тижня. У замовляннях говориться: «Понеділок з вівторком, середа з четвергом, п'ятниця з суботою, неділенька — удовиця, — який сон мені присниться? Дай мені, Боже, того повидать, з ким мені вік вікувать». Вважається, коли хворому присниться зілля, воно обов'язково допоможе йому. Наведемо для прикладу коротке тлумачення деяких снів.

АНГЕЛ — щастя, радість і душевна рівновага.
БОЛОТО: якщо причепилося — хвороба; бродити по ньому — наговір; гниле болото — багатство.
БДЖОЛА — прибуток і багатство.
БЕЗОДНЯ — попереду великі труднощі.
БЕРЕГ — досягнення наміченої мети.
БАРВІНОК — щира приязнь.
БЛИСКАВКА — новина.
БУРЯ — погані новини.
БІЛКА — знайомство з хитрою і брехливою жінкою.
ВЕРБА — піднесення, успіх у справах.
ВІТЕР: сильний поривчастий — перешкода, рівний — сприяння, легенький — незабаром надійде звістка; шелестить листя на деревах — розлука.
ВОДА — несподівані перешкоди; пити чисту воду — на щастя; каламутна — невдача, на хворобу; іти в каламутній воді — розчарування; занурюватися у воду — потрапити в скруту, спокуса, ризикована справа; поливати — на втрату, черпати — новина; плавати — цікаві звістки; кипляча вода — сварка; тепла — слабість; водоспад — жахлива зустріч.
ВИШНІ — зрадливе кохання.
ВОРОНА — нещастя, утрата в господарстві, злі чари.
ВЕДМІДЬ — злий і страшний ворог.
ВОВК — ворог і неприємності; зрада і обман.
ВИХОР — труднощі й невдачі у справах.
ГАДЮКА — хитрі й злі вороги.
ГРАД — досада, велика шкода.
ГРІМ — несподіване благополуччя; далекий грім — застереження; удар грому — бажання збудуться.
ГРОЗА — клопоти.
ГОРИ: голі — тривога; вкриті лісом — зрада; підніматися на гору — успіх; бачити гору — ускладнення; спускатися з гори — невдача.
ГНІЗДО — одруження, заручини; гніздо із пташенятами — великий прибуток; з яйцями — родинне щастя; знімати гніздо з дерева — недовга радість; спустошувати, розбивати — на лихо.
ДОЩ — марнування часу; тихий дощ — виправдання; злива — велика невдача; промокнути — хвороба; сліпий дощик — приємна зустріч.
ДВІР: чистий — радість, брудний — нудьга.
ДУБ — багатство і приємне життя.
ДЕНЬ: сонячний — радісне повідомлення, хмарний — небажана пригода.
ДЕРЕВО: зелене — здоров'я; сухе — невдача; квітуче — несподіване щастя; з плодами — добрий заробіток; саджати дерево — успіх.
ДОРОГА: вузька — багатство; роздоріжжя — розлука; рівна — щастя.
ДЖЕРЕЛО: чисте — багатство і здоров'я; каламутне — слабість.
ДИМ — небезпека або легка хвороба.
ЇЖАК — зустріч зі старим другом.
ЖИТО — радість, прибуток і багатство.
ЖАБА — честь.
ЗОРЯ — щаслива звістка.
ЗОРІ: яскраві — щастя, вірна любов; тьмяні — небезпека; вечірні — марне кохання; одна-дві — радісні вісті.
ЗАТЕМНЕННЯ СОНЦЯ — хвороба близької людини.
ЗАХІД СОНЦЯ — щастя може відвернутися від тебе.
ЗЕМЛЯ: вкрита зеленню або мохом — багате одруження; копати землю — незабаром похорон; лежати на землі — невеликі неприємності.
ЗІЛЛЯ — довге життя.
ЗИМА: не за сезоном — хороші вісті; тріскучий мороз — зла дружина (для молодих), переляк (для одружених).
ЗОЗУЛЯ — здоров'я, щастя.
КАМІННЯ — перешкоди; сидіти на камінні — великі сподівання.

КРАПЛІ — на достаток.
КАЛИНА — весілля, хрестини.
КОНІ — щастя, одруження; падають — зміни в житті.
КІТ — невдачі, хитрі й зрадливі друзі.
КРИНИЦЯ — успіхи у справах; упасти в криницю — тривога.
КВІТИ — задоволення.
ЛІД — неприємність; багато труднощів, утрата, невдача.
ЛІС — чужий край; дубовий — надія на краще; палаючий — несподіванка; зелений — задоволення; ходити лісом — одруження.
ЛІТО (не за сезоном) — хороші вісті.
ЛАСТІВКИ — добрі новини, дарунок.
ЛЕБІДЬ — несподіванка в дорозі.
ЛИСТЯ: зелене — здоров'я; жовте — слабість; велике — радість; дрібне — клопіт.
МУРАХИ — успіх і сімейні втіхи.
МОГИЛА: копати могилу — втрата через свою вину; бачити могилу — новини здалека; бачити розриту могилу — недобрі вісті; бути в могилі — на багатство (залежно від товщини землі над тобою).
МІСЯЦЬ: молодик — великий прибуток; уповні — небезпека, серйозні зміни, для дівчини — сватання; місяць у воді — велике захоплення. Ясний — кохання, червоний — сварка, блідий — слабість; у хмарах — нездійсненні мрії.
МОРЕ: йти берегом — дорога; дивитися на море — звістка здалека; синя вода — зустріч; плисти — важливі переміни.
МУХИ — надокучливі друзі.
НЕБО: світле — успіх; блакитне — чекати добра; червоне — сварка; зоряне — сповняться бажання, буде велика спадщина; темне без зірок — небезпека; у вогняних хмарах — велика радість, у червоних — важка хвороба.
НЕГОДА — сподівання на краще.
ОЛЕНЬ — знайомство і дружба з доброю і розумною людиною.
ОСІНЬ (не за сезоном) — зміни в особистому житті, розлука, утрата, для заміжніх — розлучення.
ОЗЕРО — небезпека; плисти озером — розлука для закоханих.
ОРЕЛ — пошана, слава і багатство.
ПОЛУМ'Я — нервове потрясіння.
ПОВІТРЯ: чисте, прозоре — минуть біди, тривоги; клубочиться темне повітря — печаль, хвороби, втрати; стоїть темне повітря — великий біль; кружиться — несподівані зміни.
ПІСОК — багатство; сидіти на піску, йти піском — зустріч з давнім другом.
ПОЛЕ — доля, успіх у господарстві, прибуток, багатство.
ПИЛ — обдурювання; хтось упав у пил — на смерть.
ПЕКЛО — бенкет.
ПАВОДОК: вода чиста — тимчасові перешкоди; каламутна, яка заливає, — дивне становище в дивному місці; вода оточує — будеш у розкошах.
ПАВУК — зміни в житті.
ПАЦЮК — небезпека.
ПЕС — увага, вірна дружба; укусив — обман, зрада.
ПОЖЕЖА — щасливий випадок.
ПІВЕНЬ — радісні звістки, спокій, задоволення.
ПТАХИ — радість.
РОСА — благодать.
РІЧКА: плисти нею — прибуток; бачити річку, бути на березі — далека дорога; переходити вбрід, іти у воді — перешкода, відстрочка.
РИБА: ловити — удачі в справах; мертва риба — витрати.
СОНЦЕ — слава, кохання; укрите хмаркою — добрі часи попереду; схід Сонця — подарунок, зміна в житті, хороші вісті.
СТАВОК: у лататті — придбання через утрату, в рясці — подорож сушею.
СНОПИ — багатство.
СНІГ: падає на землю — даремні сподівання, слабість; іти снігом — приємне здивування.
СТРУМОК — переміна місця, радість.
СОВА — самота, печаль.
СІНО — прибуток у господарстві, успіх у справах.
СОКІЛ — погана вістка, помста ворога.
СМОРОДИНА — раптова зустріч, любовне захоплення.
ТУМАН — невідомість, нерішучість.
ТРЯСОВИНА — серйозна невдача у житті.
ТРАВА — підступність; бачити в'ялу траву — бідність, невдача; косити чи збирати зелену — радість у сім'ї, успіх у справах.
ТРОЯНДА — весілля.
ХВИЛІ — несподівана дорога, мандри.
ХМАРИ: темні, чорні, загрозливі — поганий вплив, небезпека; хмари вночі — неприємне відкриття; хмари при заході Сонця — легке життя.
ЧЕРЕПАХА — довге і щасливе життя.
ЦАП — небезпека.
ЦВІТ — одруження; зривати цвіт — нищити своє щастя; сплетений вінок — заручини.
ЧОРТ — знайомство з людиною, яка прагне спокусити тебе на злочин.
ЧЕРЕШНЯ — плітки про тебе.
ШУМ ВОДИ — мир із сусідами.
ШУМ ВІТРУ — недобрі вісті.
ЯБЛУКА — щастя.
ЯГОДИ — щасливе кохання.
ЯЙЦЕ — успіх.
ЯМА — побоювання, знахідка.

Словник Б.Грінченка: «Питається сон дрімоти: де ти будеш ночувати?»; «Сон мара, Бог віра»; «Ходи, сонку, в колисочку, приспи нашу дитиночку!»; «Вже ж бо я свого соненька та не відгадаю».

(Див. ЗДУХАЧ, ДУША, НІЧ, ГАДАННЯ, БЕЗСОННЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.445; т. II, с.571; т.IV, с.167. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.99-100. В.Милорадович, «Житье-бытье...», с.175. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.638. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.90; т.3, с.22-25, 30-31, 43, 150. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.80. И.Сахаров, «Сказания...», с.130-132. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.355, 481. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт...», с.34. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.11, 26, 89, 109, 146, 235 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.48, 50, 98, 118, 184, 206 та ін. З.Болтарович, «Українська

народна медицина», с.54. О.Ковальчук, «Українське народознавство», с.89-97.

СОНЦЕ, Око Боже, Дід-Всевід, Сонце Праведне, Сонце Красне, Сонце Трисвітле; теоніми: Дажбог, Божич, Білобог, Ярило, Ладо, Купайло, Припікало, Світовид — світило; символ Всевидючого божества, Вищої космічної сили, центру буття, Матері Всесвіту, осяяння, слави, величі. За стародавніми уявленнями, — це найвеличніше творіння богині Лади і бога Сварога, що було дароване всьому живому. Богом Сонця вважається Дажбог, а опікунами божественного кола — Ярило, Семиярило та Коляда.

У казках говориться, що Сонце ввечері приходить до матері, замурзане й стомлене, вона його заспокоює, голубить, а вранці знову посилає на небо чистим і вимитим, у нових ризах. Зі стародавніх часів збереглася приказка: «Чекай сонцевої матері божого суда!» Сонцева мати — вона й віща пряля, що на золотій прядці пряде золотий куділь. Сонце сходить там, де починається життя, а тому люди моляться на схід. Замовляння: «Добрий день тобі, сонечко яснеє! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високі могили, — освіти мене, рабу Божу, перед усім миром: перед панами, перед царями — добротою, красотою, любощами й милощами; щоб не було ні любішої, ні милішої од раби Божої народженної, хрещеної, молитвяної Марії. Яке ти ясне, величне, прекрасне, щоб і я така була ясна, велична, прекрасна перед усім світом. На віки віків. Слава тобі»; «Зійди, зійди, сонечко, на наше полечко, на бабине зіллячко, на наше подвір'ячко!» Галицька поговірка: «Перед богом Сонцем судиться й цариця».

Сонце, за народними віруваннями, зродилося з золотого яйця, а тому від тих прадавніх часів і по сей день бог Сонця творить у кожному яйці життя. На Великдень сонце воскресає: «гуляє», «грає», «скаче». В цей день усе веселиться на небі й на землі. Ось чому писанки на Великдень найчастіше фарбують у червоний колір та розписують при «живому вогні», бо то найвищі чари від злих духів. З незапам'ятних часів Сонце є символом моральної чистоти і духовного світла, тому й традиція зображати ангелів і святих із золотим німбом навколо голови.

Сонце — цар денного неба, як і Місяць уночі. Родина Сонця — Місяць і зорі. А яскраве Сонце через те, що воно — відблиск лиця Божого. Часто Сонце і Місяць уявляли як сестру і брата або як подружжя:

Ясен місяць — пан господар,
Красне сонце — жінка його,
Дрібні зірки — його діти.

Сонце — святе і праведне, і призначив його Всебог освітлювати та зігрівати землю й давати їй плодючість. Сонце — то велике коло або колесо, і коли воно котиться небом, то в цей час буває день, а коли ховається за гору, настає ніч, а для інших людей, що живуть «під землею», — день. У полудень воно трохи спочиває, під вечір іде зовсім на спочинок, уночі спить, а раненько встає. На сході живе чепурна панна з рожевими пальчиками — Зоря, і як тільки Сонечко просинається, вона вмиває і втирає його гарненько, через те воно завжди таке свіже й рум'яне. Але чому Сонечко світить — ніхто й досі не знає, бо то є таїна з таїн Господа Бога.

Найбільшою жертвою Сонцю вважався хліб-коровай. Сонцю наші предки поклонялися з давніх давен. Недарма арабський письменник X ст. Аль-Масуді

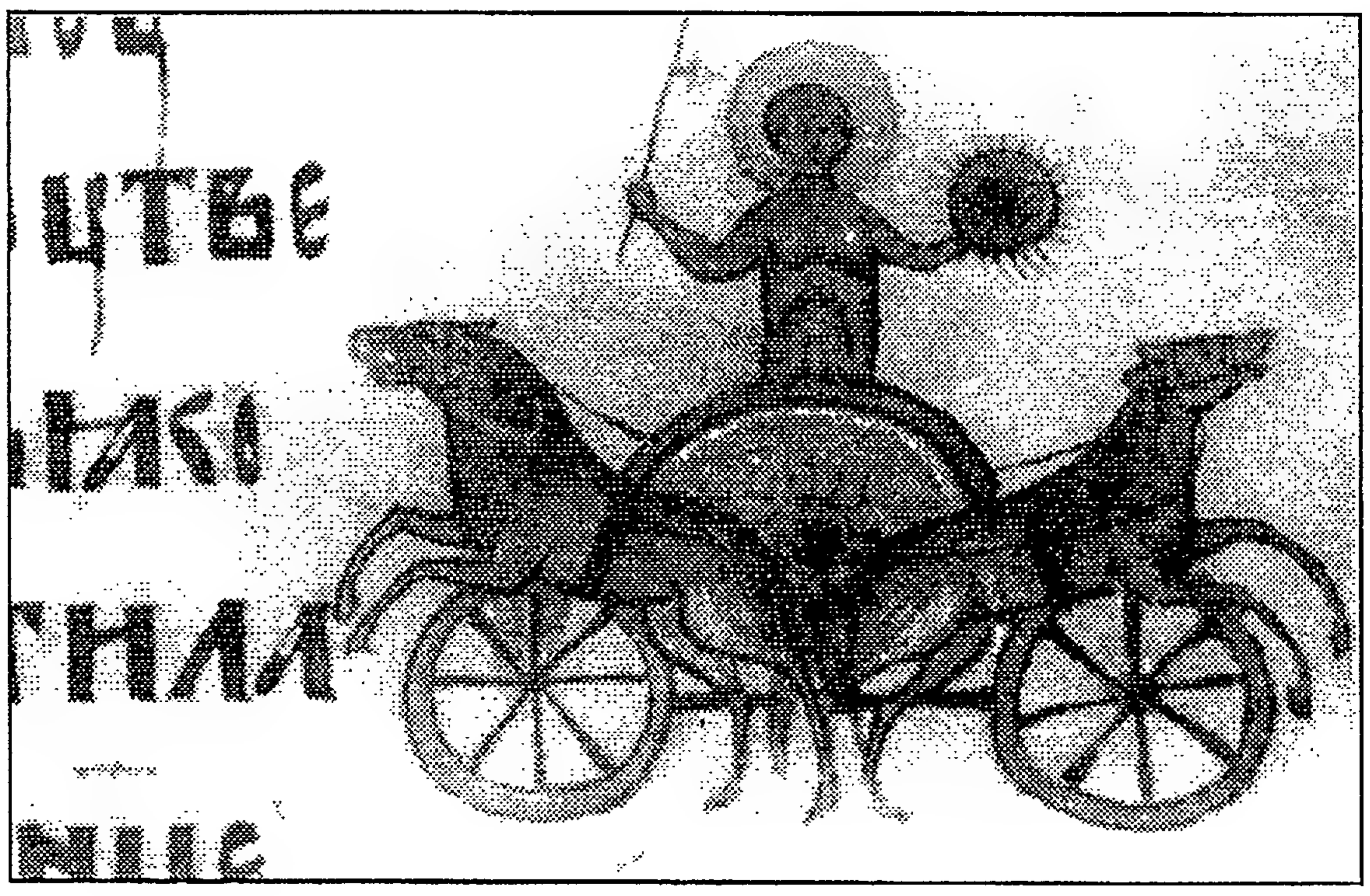

Божество Сонця.
Мініатюра із «Київської псалтирі». 1397

називав їх сонцепоклонниками. В апокрифі XII ст. «Ходіння Богородиці по муках» серед слов'янських богів згадується і Сонце. До Сонця як божества звертається дружина князя Ігоря Ярославна:

Парад небесних світил.
Худ. І Щирський. 1689

Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«Сонце світле, трисвітле!
Для всіх ти тепле і красне єси.
Чому ж, Сонце-господарю,
Простерло проміння гаряче своє
На воїнів мого милого
У полі безводному,
Спрагою їм луки посушило,
Тугою сагайдаки склепило!»

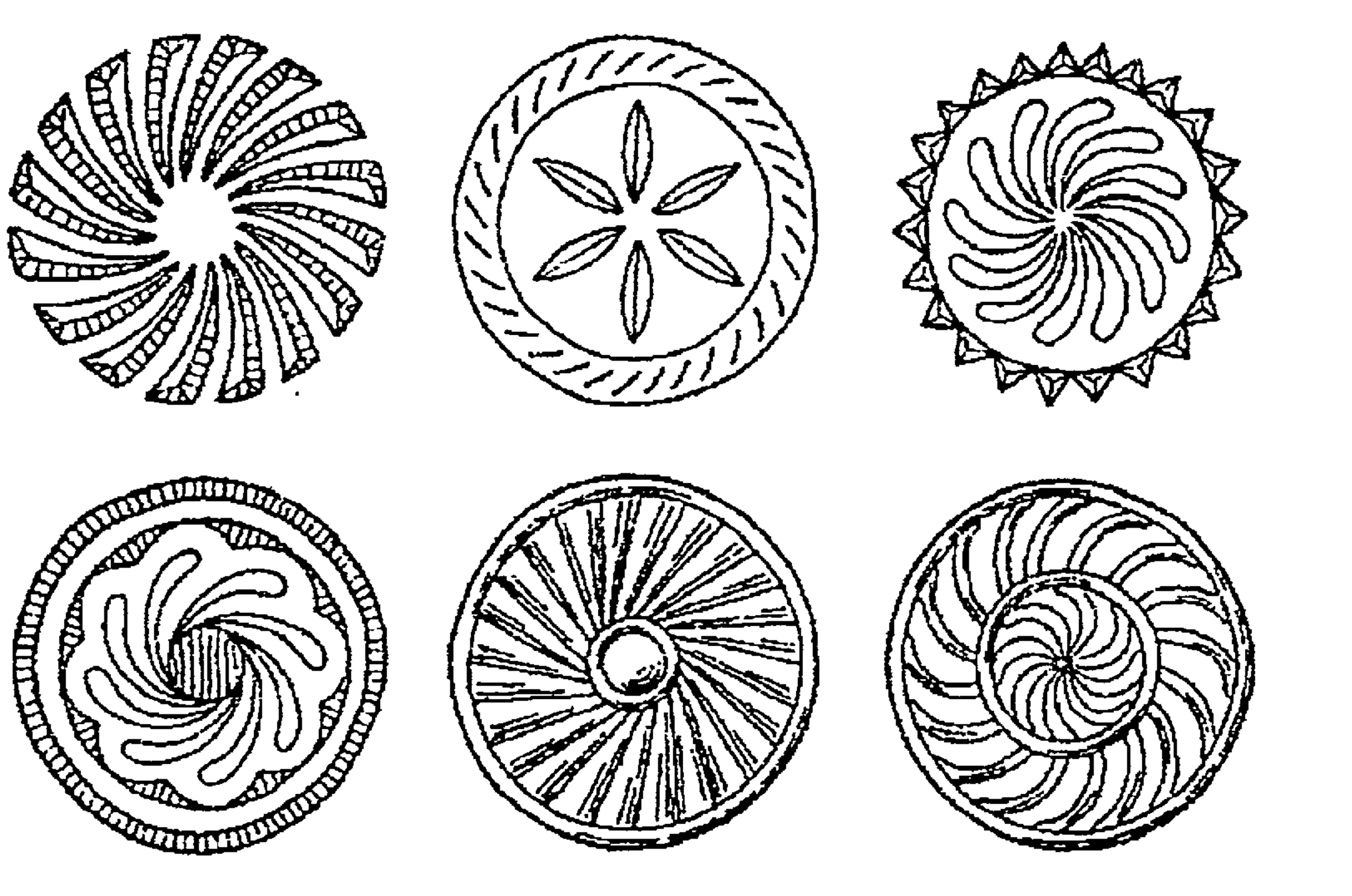

Різноманітні зображення Сонця

Та й герої «Слова о полку Ігоревім» Олег та Ігор вважали себе онуками денного світила. Нащадками сонячного Дажбога називає автор безсмертної пам'ятки і весь руський народ.

В українських піснях Сонце прямо називається богом:

Ой піду я темним лугом:
Оре милий своїм плугом,
Чужа мила поганяє,
Ік сонечку промовляє:
«Поможи, боже, чоловіку,
Щоб так орав покіль віку».

Сонцем присягалися під час укладання різних угод. Часто жерці, волхви та інші служителі верховного божества виголошували від його імені: «Я Бог твій, я той, що одягає поля травою, ліси листям; в моїй владі плоди дерев, приплід стад і все, що служить на користь людям. Все дарую я шануючим мене і забираю у тих, які відвертаються від мене». Красному Сонцю, яке оживляло всю природу, присвячувалися великі свята — Різдво, Купала, Коляди та ін. Вони супроводжувалися іграми, танцями і піснями, в яких люди славили Сонце, благали в нього дощу та врожаю.

На деяких трипільських посудинах бачимо зворотну спіраль, направлену зверху направо вниз. Іноді це пов'язують із чорним сонцем. Судячи з пізніших матеріалів, тут, можливо, відображено уявлення предків про підземний рух Сонця від заходу на схід. В.Петров наводить такі етнографічні записи кінця XIX ст.: «Сонце, що заходить, опускається в інший світ, який знаходиться під землею»; «Сонце опускається в море, яке охоплює землю. Під землею ж знаходиться інший світ»; «Сонце вночі перебуває на тому світі і там воно бачить людей, засуджених за різні гріхи...»

(Див. СОЛЯРНИЙ КУЛЬТ, ЛАДА, СВАРОГ, КОЛО, ДАЖБОГ, КУПАЛО, КОЛЯДА, СХІД, КОРОВАЙ, ВЕЛИКДЕНЬ, ПИСАНКА, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ, РОД, РІЗДВО, ЗОРІ, ЗОРЯ, МІСЯЦЬ, БОГ ВСЕБОГ, НЕБО, ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, ЗЕМЛЯ, СВІТЛО, СПІРАЛЬ, СВІТОВИД, СВЯТІ, ОКО, ЗОЛОТО, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, НІМБ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.50. Українські замовляння, с.34, 173. Повір'я, с.6. Памятки литературы..., с.168. Літопис Руський, с.173-174. Слово о полку Игоревс, с.104, 112, 124. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.167. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.12-16; «Ангели на сходах неба», с.3-4. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.10-13. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. 1, с.140. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.III, с.87, 173-176. В.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.414-417. Г.Булашев, «Український народ...», с.241-245. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.77. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.39-46. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.254. И.Срезневский, «Об обожании солнца у древних славян», с.38, 50-58. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.619, 635. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.35-34, 55-58, 93-97, та ін.; т.2, с.24-25, 65-69

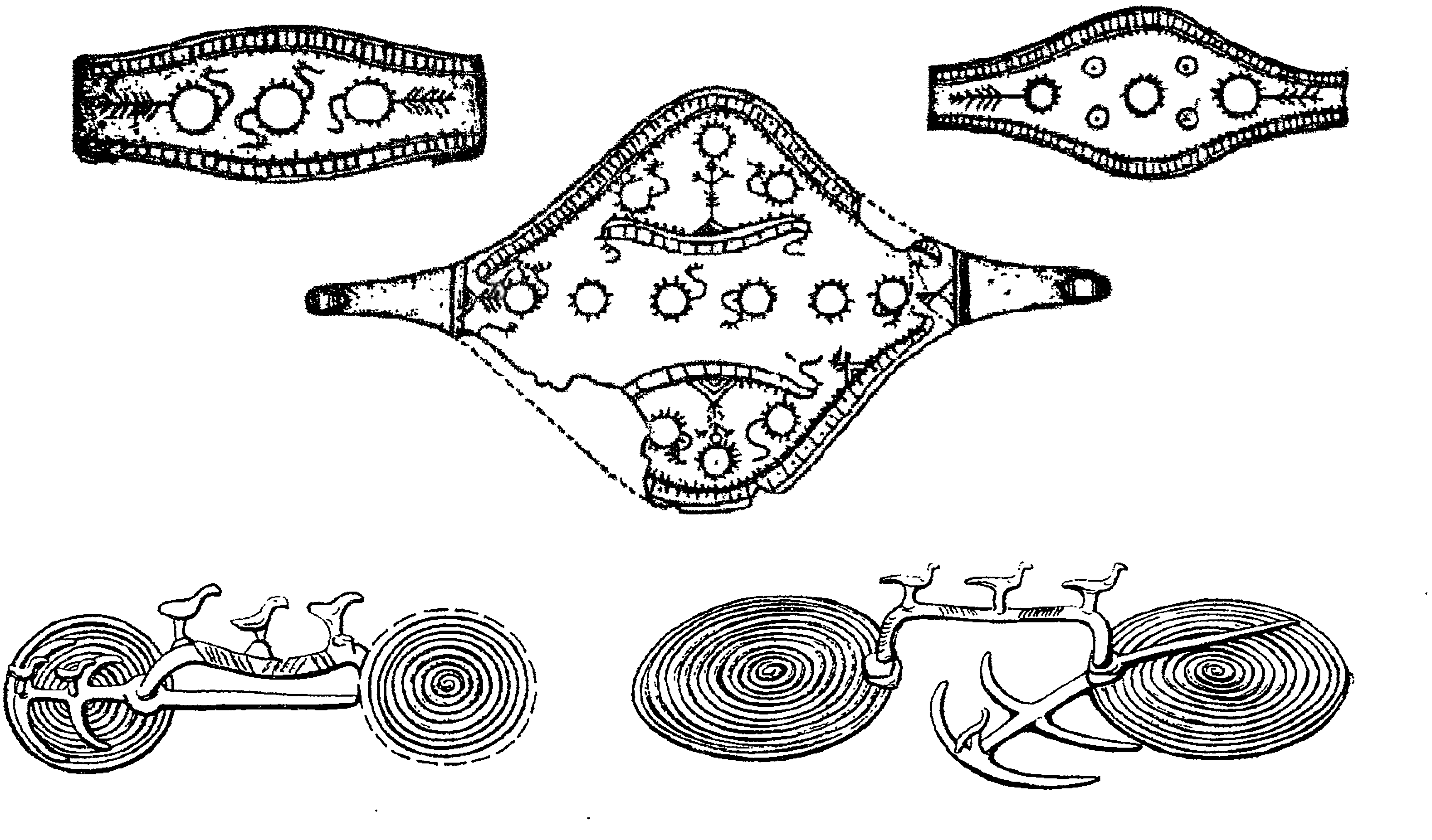

Бронзові прикраси із зображенням сонячних дисків. VII ст. до н.е.

та ін.; т.3, с.368-370, 381 та ін. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.І, с.96. В.Петров, «Мітологема «сонця»...». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.10, 199, 346-351, 434, 569, 602, 604. А.Голан, «Миф и символ», с.22-32, 41, 100. В.Шаян, «Сварог, Небо, Найвище світло», с.157-160. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.74. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.14-17. В.Даркевич, «Символы небесных светил...». Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.11, 75, 169, 170. А.Гура, «Символика животных...», с.43, 47, 67, 69, 71, 72 та ін. А.Робинсон, «Солнечная символика...». А.Колодний, «Солярний культ», с.313. В.Петров, «Мітологема сонця...», с.103. А.Лосев, «Античная мифология...», с.271. В.Иванов, «Солярные мифы», с.461-462. А.Топорков, «Солнце», с.361-363. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...», с.229, 253. М.Міщенко, «Народний календар», с.124. Ю.Мільошин, «Сонце», с.122. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.93-96.

СОНЦЕВОРОТ. Коли наставали найкоротші дні й найдовші ночі, предки думали, що зима (Мара) перемогла Сонце, що воно постаріло і готується до смерті. Але справді це переддень великої перемоги. Настає поворот до весни, крик Світового півня пробуджує сили світла, і починаються дні великого чаклування — зимові Святки. Панування злих сил триває не далі 12 грудня, коли Сонце повертає на літо, і цей день у народі називають *сонцеворотом*. Після цього Сонце мало-помалу починає брати гору над демонами мороку: день до Нового року прибавляється на «курячий крок» або на «гусячу лапку», а на початку лютого сонячні промені вже «нагрівають у корови один бік», тому цей місяць називають ще *бокогрій*. Аби допомогти Сонцю, люди розпалювали вогнища в ніч на 12 грудня, починали варити пиво і з цього часу кожного дня відкладали по одному поліну — так, щоб напередодні Різдва їх було дванадцять; цими полінами і розпалювали піч на Свят-вечір. Вогонь виносили із родинних вогнищ на узвишшя, назустріч Сонцю. Нарешті настає вирішальний момент — весняне рівнодення, повне торжество Сонця.

(Див. РІЗДВО, СОНЦЕ, СОНЦЕСТОЯННЯ, НОВИЙ РІК, СПИРИДОН СОНЦЕВОРОТ, РІВНОДЕННЯ, СВЯТИЙ ВЕЧІР, МІСЯЦЬ — Лютий).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.99. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.347, 350-351, 354, 356-357. И.Сахаров, «Сказания...», с.324. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.241, 521-522. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.40. М.Білан, Г.Стельмащук, «Український стрій», с.91-92. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.43, 134.

СОНЦЕ ГРАЄ — вірування, згідно з яким у дні великих свят (зазвичай один або два рази на рік) Сонце на сході (рідше на заході) переливається різними кольорами або підскакує, миготить, зупиняється і т. ін. Про це явище кажуть: Сонце *грає, скаче, купається, стрибає, танцює, гуляє, дрижить, тріпоче, двоїться, кружляє, кланяється, міняється, квітне, красується, до вінця іде* тощо. Нерідко дієслово пов'язується з назвою або символікою свята: на Купала Сонце *купається*, на Здвиження — *здвигається*, на Великдень або Різдво — *радіє*. За поліськими повір'ями, це явище не кожен може бачити: воно відкривається тільки праведній людині; його можна бачити, наприклад, тільки крізь сито, стоячи на порозі, крізь щілину і т. ін. Мотив сонячної гри відображений у купальських піснях: «Грало сонечко на Івана», «Проти Івана сонце грало», «Рано на Івана сонце грало» і т. д. Переважно це явище пов'язують зі святом Івана Купала. Іншою поширеною датою є перший день Великодня. С.Килимник пише: «Віра в народі, що сонце на Великдень «грає», була так велика, що всім уважалося, що дійсно грає, що воно чатує, радіє, заглядає всюди, щоб принести щастя й добробут. На Великдень «сонце грає», тому ранком, уже перед сходом сонця, відкриваються віконниці, щоб воно заглянуло до хати. Дівчата вижидають його з молитвою в садочку, а хто побачить його, як сходить, побожно здіймає шапку, кланяється до сходу й

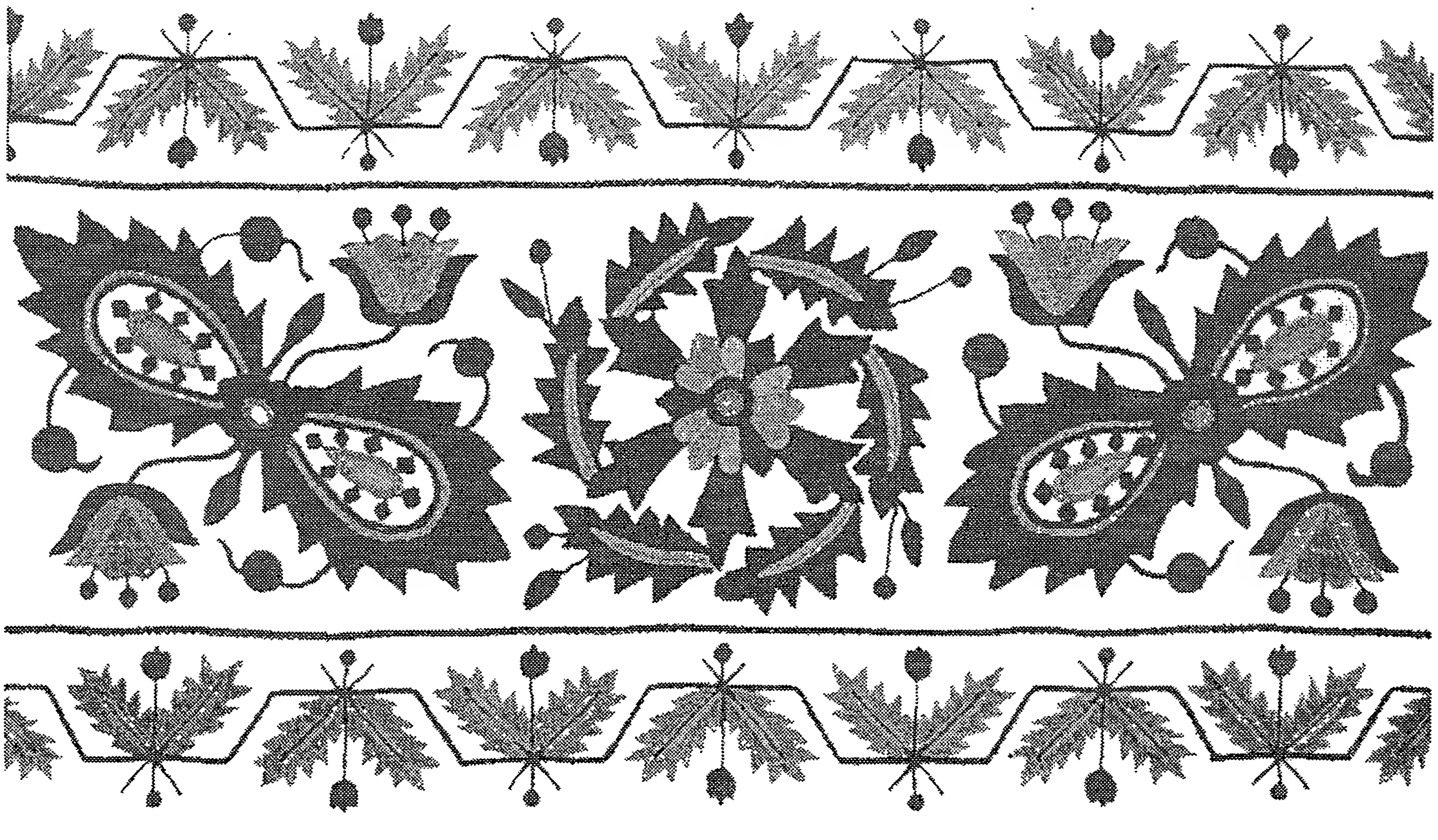

Весняний сонцеворот. Сонячна символіка у народній вишивці

32*

говорить приписану молитву. В цей день відчиняються двері раю, й грішні душі звільняються з пекла».

(Див. ВЕЛИКДЕНЬ, КУПАЛО, ЗДВИЖЕННЯ, СОНЦЕ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.106, 122. С.Килимник, «Український рік...», кн. II, т.3, с.87-88. С.Толстая, «Игра солнца», с.376-377.

СОНЦЕСТОЯННЯ. У природі існує зимове сонцестояння (22 грудня), коли день становить 8 годин, а ніч 16; та літнє (22 червня): ніч 8, а день — 16 годин. За віруваннями предків, у день зимового сонцестояння богиня Всесвіту Лада народжує сина світла — молоде Сонце. У цей час на сході сходить зоря Великої Діви і відкриваються в сузір'ї Кози небесні ворота («Брама богів»), які символізують воскресіння сили Сонця. Бог зимового сонцестояння мав вигляд новонародженого немовляти на голові своєї матері Лади або яблука в її руці (втілення світла).

Літнє сонцестояння називали «Воротами пекла» або «Воротами людей». Тоді ховається Мара, та в цей чуттєвий гімн перемозі, коли навіть вода стає очищеною і заплідненою вогнем, вплітається тривожний мотив: день починає скорочуватися, темні сили знову підкрадаються до світового вогню. Одначе цей вогонь підтримуватимуть сімейні осередки Космосу — і всі дружними силами відстоять Сонце.

Вогняне Сонце літнього сонцестояння у нашій міфології — це бог Семиярило (літописний Симаргл). У ніч на Купала предки відзначали одруження Семиярила з богинею води Даною.

(Див. СИМАРГЛ, ЛАДА, ДАЖБОГ, КОЛЯДА, СОНЦЕВОРОТ, ЗОДІАК, НЕБЕСНІ ВОРОТА).

Літ.: Г.Дьячснко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1027. А.Афанасьев, «Поэтическис воззрсния славян...», т.3, с.193, 387. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлсння...», с.40. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.45-47. Р.Дражсва, «Обряды...». Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.690-701, 705.

СОНЯЧНИЙ ХРЕСТ — символ життя, весни, воскресіння. Великдень — це пробудження світлоносної сили Сонця. Саме в цей час, за народними уявленнями, бог Сонця переносить тепло з півдня на північ. Настає літо. Це наші предки уявляли у вигляді космічного сонячного хреста, який символізував одвічний духовний сенс життя.

Що ж до своєрідного природного явища — «сонячного хреста», то його дуже рідко, але можна бачити на Новий рік, що є прикметою неврожаю, чварів. Тому вважалося краще скоріше сховатися від цього дива, ніж бодай зиркнути на нього.

(Див. ВОСКРЕСІННЯ, ВЕЛИКДЕНЬ, ЛІТО, НОВИЙ РІК, ХРЕСТ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ).

Літ.: М.Міщенко, «Народний калсндар», с.11.

СОРОЧИНИ — свято жайворонків, які славлять перемогу бога Сонця над зимовими силами зла. Цих вісників весни люди особливо виглядали 9/22 березня. На Сорочини ворожили дівчата й хлопці, господарі та господині. Аби прискорити прихід весни, пекли до схід сонця з тіста 40 пташок і роздавали дітям, які йшли з дорослими у поле, сади чи на пагорби і закликали, підкидаючи пташок якомога вище: «Весна, весна красна, прийди, весна, з радістю, з великою милістю: з льоном високим, коренем глибоким, з хлібами пишними». Зокрема дівчата закликали соловейків та жайворонків, а хлопці — ластівок та зозуль. На Сорочини також варили галушки, і кожен мав з'їсти 40 галушок. Цей день для ткаль був особливим: «до сонця» треба було виткати 40 цівок, і тільки після цього можна було ткати, не боячись нічого! Загалом свято Сорочин — це своєрідна жертва польовим духам, опікунам нив, рожаницям, душам дідів-прадідів, що саме в цю пору прилітають на рідну ниву.

(Див. КУЛЬТ ПРЕДКІВ, РОЖАНИЦІ, ВЕСНА, ПТАХИ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського сслянина», с.28. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.14. С.Максимов, «Нечистая, невсдомая и крсстная сила», с.293-294. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.238-245. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.301. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.105. В.Скуратівський, «Дідух», с.70-73. М.Міщснко, «Народний калсндар», с.36. А.Гура, «Символика животных...», с.35, 56, 68, 70, 102.

СОРОЧКА, особливо чоловіча — символ кохання, вірності. У давньому замовлянні сказано: «Якою білою є сорочка на тілі, таким щоб і чоловік до жінки був». «Випрати сорочку» означає в чумацьких піснях полюбити чумака під час його мандрів, навіть якщо він одружений. Характерно, що чумак не дозволяє абикому «прати сорочку», хоч і пішла їй «сьома неділя». Таким чином, він зберігає вірність коханій, до якої має повернутися. Особливу увагу приділяли вмінню молодої ткати, прясти, виконувати інші господарські роботи:

Не уважай, пане-брате,
Чи гладко в таночку ходить;
Оно пуйди,
Питай луди,
Чи сорочку зробить.

Найкращою дниною для шиття вважався четвер. Побутує вислів: «Доживеш до старості, якщо матимеш четвергову сорочку». Їх виготовляли жінки для своїх чоловіків. Годилося протягом дня покраяти і пошити таку сорочку, на якій нав'язували чимало вузликів, тим самим бажаючи господареві прожити якомога більше років. За звичаєм, коли дівчина виходила заміж, то мала виготовити не менше 10—12 святкових і повсякденних сорочок, що засвідчувало її вдатливість і працьовитість.

Чимало вірувань пов'язано з одяганням сорочки. Особливо це стосувалося дітей. Новонародженого сповивали у батьківський одяг: хлопчика — у старий убір тата, а дівчинку — в мамин, «бо вони вже випробувані». Коли малюк навчався ходити, то йому змінювали білизну «під неділю». На Полтавщині вважалося: коли зодягти чисту сорочку в неділю вранці — «то для Бога», вдень — «для людей», а по заході сонця — «на нечистого». Перевдягали дітей до року в суботу — «то буде лучче рости». Великим гріхом було

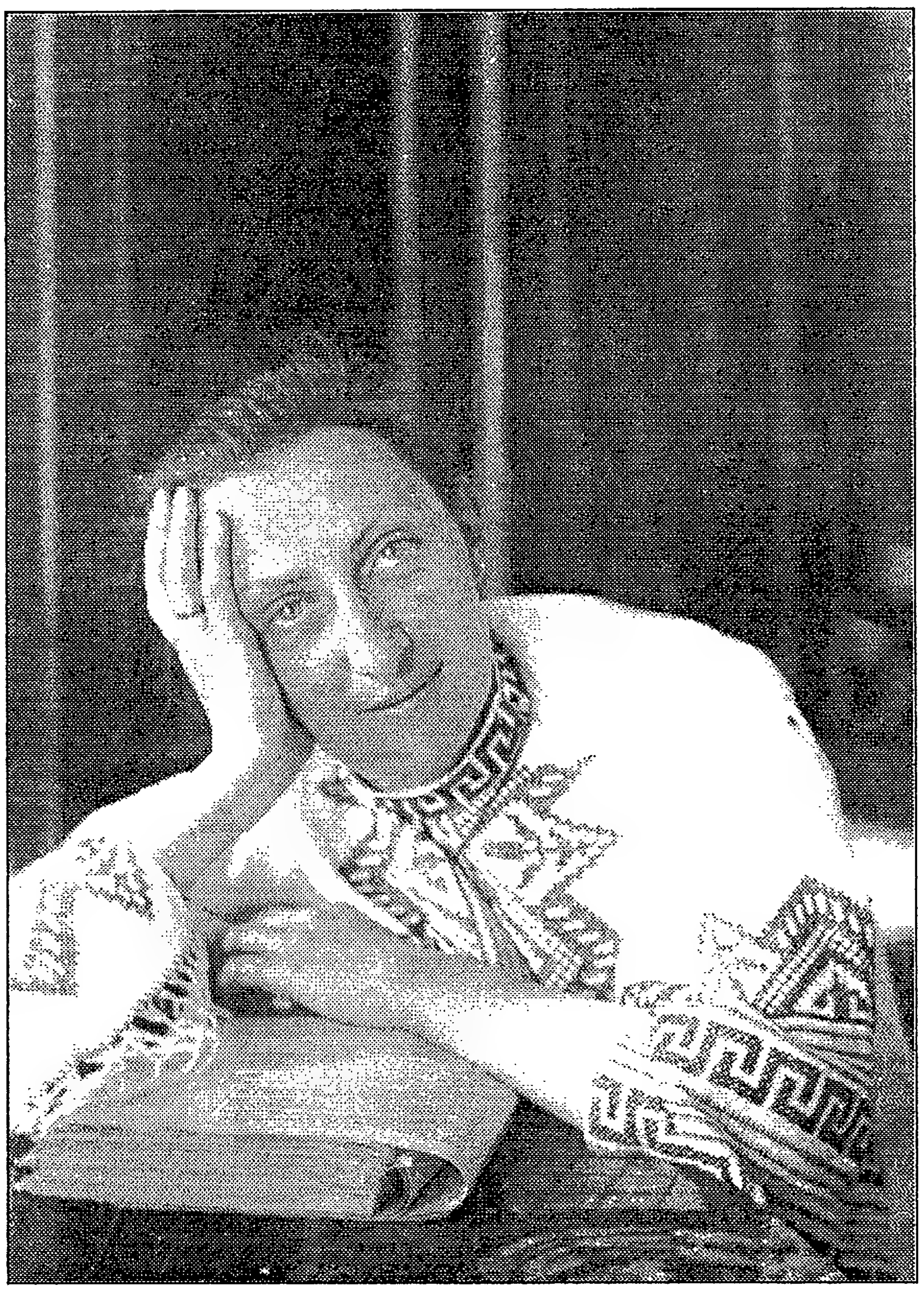

Жінка (баронеса В. Штенгель) у сорочці, вишитій меандровим орнаментом. Рівненщина, початок XX ст.

надягати свіжу сорочку в понеділок: то на смерть когось із подружжя. Зодягнена навиворіт натільна сорочка — вірна ознака, що її власник зіткнеться з неприємностями. Дітям казали: «Зодягни вивернуту сорочку — будеш битий».

З натільним одягом пов'язані вірування про «лихе око» і різні хвороби. Щоб до дитини не «пристав пристріт», на Чернігівщині, виходячи на люди, надягали їй сорочку «пазухою назад»; якщо все-таки пристала хвороба, то дитину садовили на хлібну лопату, розривали сорочку на шматтяі спалювали в печі. Коли пропасниця тільки-но починалася, хворий скидав надворі сорочку, навершував її якимсь грузилом та біг, не оглядаючись, до хати, щоб одягти нову; стару можна було використовувати лише через день. На Поділлі вірили, що хвороба може перейти з людини на людину, «коли жінки перуть білизну на одному камені».

Про тих, хто *у сорочці вродився*, кажуть: «той щастя в пазусі носить». Таку «сорочку» висушували, зашивали у ладанку і старанно зберігали з роду в рід, бо, крім тієї людини, яка в ній вродилася, вона приносить щастя всьому дому. Хоч би куди поїхала людина з такою сорочкою, хоч би що робила, завжди їй таланить.

Повір'я: при першому співі солов'я витрушували сорочки, щоб не було бліх. Вірили, що домовик ходить у червоній сорочці. На Житомирщині оберігали посіви льону і капусти від гусені й жуків, «боронуючи» їх жіночою сорочкою із слідами місячних, а також освяченою пасхальною скатеркою. Не можна прати сорочку в четвер і уповні Місяця, щоб не нападали воші. Не можна змінювати білизну, крім понеділка, ще у перший день триденних свят (Різдва, Великодня і Трійці), бо «блохи не покинуть білизну до наступної зміни». Аби утримати рій на пасиці, його накривали сорочкою. Сорочку ототожнювали із сорокою. Саме цим пояснюється поява сороки у весільному обряді Східного Полісся, коли присутнім показували сорочку молодої після першої шлюбної ночі. На Чернігівщині, коли із спальні виносили сорочку молодої, гості починали *сороку скакати*: на чолі зі старшим дружком молодого, тримаючи у руках сорочку, танцювали кругом столу і всієї хати, обходячи її тричі проти сонця.

Прислів'я: «Тоді вдома Великдень, як сорочка біла»; «Не тоді мені неділя, як сорочка біла, а тоді, коли мала час її узяти».

(Див. ВИШИВАНКА, ЧИСТИЙ ЧЕТВЕР, ГОЛИЙ, ПТАХИ — Сорока).

Літ.: Золотослов № 250. П.Чубинский, «Труды...», т. IV, с.53, 183-185; «Мудрість віків», кн.1, с.117. В.Милорадович, «Житье-бытье...», с.224. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.150. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.78. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.370-376. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.170. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.362, 465, 470. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.471-527, 600; «Язычество древней Руси», с.525. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.24, 41-45, 86, 102. В.Скуратівський, «Русалії», с.463-465. М.Дмитренко, «Вишиванка», с.22-23. Т.Ніколаєва, «Різновиди традиційного одягу», с.111-112. А.Українець, «Народний одяг...», с.10-27. А.Гура, «Символика животных...», с.95, 230, 376, 424, 432, 461, 466, 566, 593, 630.

СПАС — покровитель урожаю. Його вшановували у цілій тріаді свят. Період, що його обіймають ці свята, вважається явленням Царства Небесного на землі. За народними віруваннями, у Спасівку так само треба постити, як і у Великий піст. Спаса — день поминання мертвих родичів. Це третій прихід покійників на світ у весняно-літньому сезоні: вони з'являються на Страсний четвер, на Зелені свята і на Спаса.

Коли на Симона Зилоту знахарки зривали чарівне зело, вони примовляли:

Святий Авраам на це зілля орав,
А Бог садив, а Спас родив,
Мати Божа поливала
І на поміч це зілля давала.

Перший Спас (1/14 серпня; *Маковія*) називали *Спасів день*. Перший день Успенського посту. Цієї пори був звичай ходити всім людом до річки чи озера освячувати воду, після чого всі купалися і купали худобу, щоб очиститися та уберегтися від хвороб, особливо пропасниці.Тоді ж освячували квіти і мак, а дівчата-чарівниці — ще й *мак-видюк*. Цим маком обсипали дім, аби всі вроки та хитрощі відьом пропали безслідно. Протягом тижня гадали, яка буде погода починаючи з вересня. Казали: «У Спаса все в запасі: і дощ, і вітер, і погода, і сіропогіддя».

Особливо вшановували другий прихід Спаса (6/19 серпня; *Преображення Господнє*). Його називали *Другим Спасом, Середнім Спасом, Великим Спасом.* В цей день освячували груші, мед, обжинкові вінки або жмути колосся жита й пшениці, а також яблука. Існує

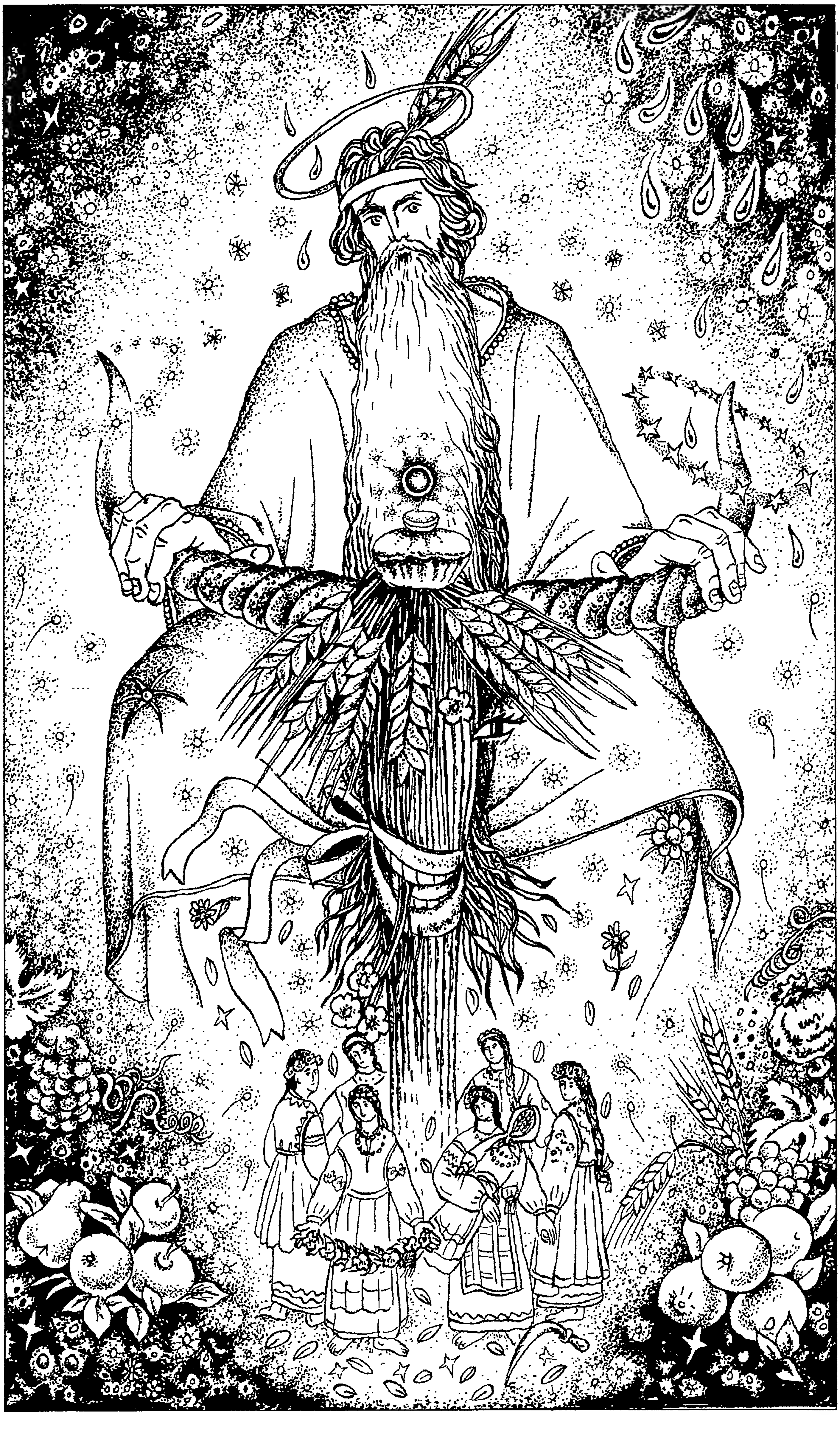

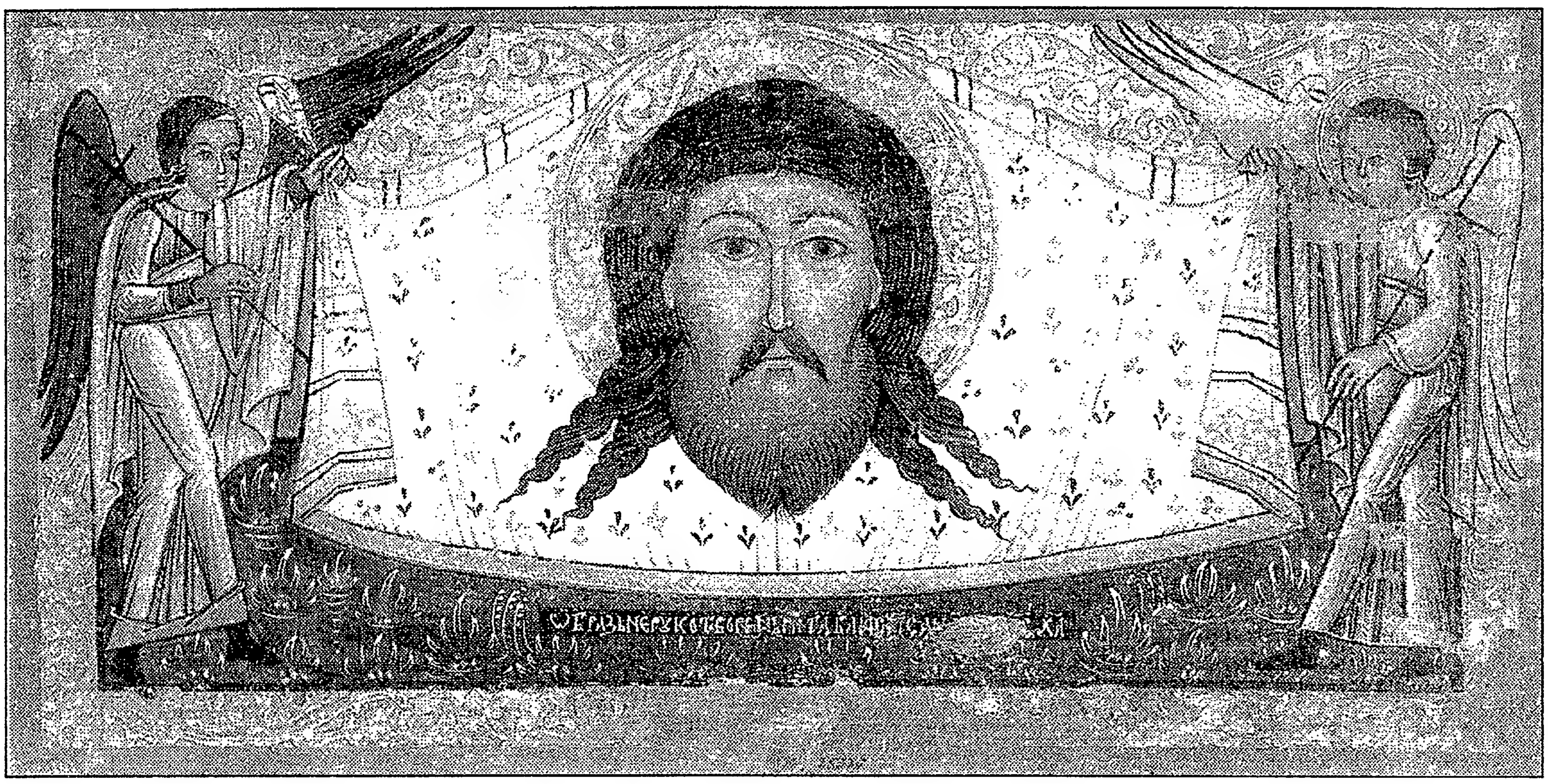

Спас Нерукотворний. Бойківщина, остання чверть XVI ст.

повір'я, що до Спаса яблука «нечисті». Подібно до цього і вода в озерах та ставках в певний період вважається нечистою — від свята Перуна (Іллі) (20 липня/2 серпня) до Водохрещі (6/19 січня). Тільки після освячення на Другого Спаса яблука стають придатними (преображаються) для споживання. Кусаючи перше освячене яблуко, примовляли: «Думу міцну надумую, думу трудну заклинаю, по Другому Спасу хай збудеться...» Тож традиційно свіжі плоди в народі споживали лише в період від Спаса до Різдва або Водохрещі. Після Водохрещі і освячення всіх водойм, коли вода переймається Святим Духом, свіжі яблука викидали, а натомість сушені заливали «живою» водою. Саме в цю пору, взявши з кожної копи по колосочку, жниці виробляли «Сніп-рай». Вважали, що у ньому Спас любить поспілкуватися з душами покійників. Також при завершенні жнив залишали в кінці ниви пучок незжатих колосків, який називали по-різному: *Спасова борода, борода, людська доля, цапова борода, дідова борода, Перуну на бороду, прокіп'я, перепелиця* тощо. Особливо вшановували Спаса пасічники, бо він є спаситель і опікун бджілок. День земних плодів, друга зустріч осені — так іще називали це велике свято. Казали: «Прийшов Спас — держи рукавиці про запас. Прийшов Спас — усьому час». Після Другого Спаса сіяли озимину.

А після третього вшанування Спаса (16/29 серпня), який називали *Третім, Малим Спасом,* настає пора Спасові повертатися до вирію. Цей день вважається початком осені, тому намагалися перед ним змолоти весь хліб. Тому й мовили: «Прийшов Спас — пішло літо від нас».

Узагалі наші предки називали усіх своїх головних богів Спасами, тобто спасителями. Згодом це найменння перейшло на Христа — Спасителя світу.

(Див. ВЕЛИКИЙ ПІСТ, МАКОВІЙ, ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА, СНІП-РАЙ, ЖНИВА, ВОДОХРЕЩА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Мак-видюк).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.87. Золотослов №179. З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.77. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.130. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.46. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.401-403. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. ІІ, с.131-132, 215-221, 236, 238. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т.ІІ, с.21, 22-28. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.648. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.161; т.3, с.343. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.88-105. М.Міщенко, «Народний календар», с.74, 75, 76. В.Скуратівський, «Русалії», с.56-59; «Дідух», с.193-199. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.151-157. Г.Кабакова, С.Толстая, «Август», с.87-88. А.Гура, «Символика животных...», с.69, 446, 479, 641, 658, 690.

СПИРИДОН СОНЦЕВОРОТ — святий, який опікується найкоротшим в останньому місяці року днем. 22 грудня Спиридон плечима підпирає небо, щоб Сонце повертало на літо. Садівники цього дня струшували яблуні й промовляли: «День, піднімися догори! Сонечко, повернись, жаром наберись! Красне сонечко, в дорогу вирушай, зимовий холод забувай!» На честь Сонцеворота цілу ніч палили вогнища, а вдосвіта, вийшовши на околиці, з радісними вигуками зустрічали перші промені Сонця.

(Див. СОНЦЕ, СОНЦЕВОРОТ).

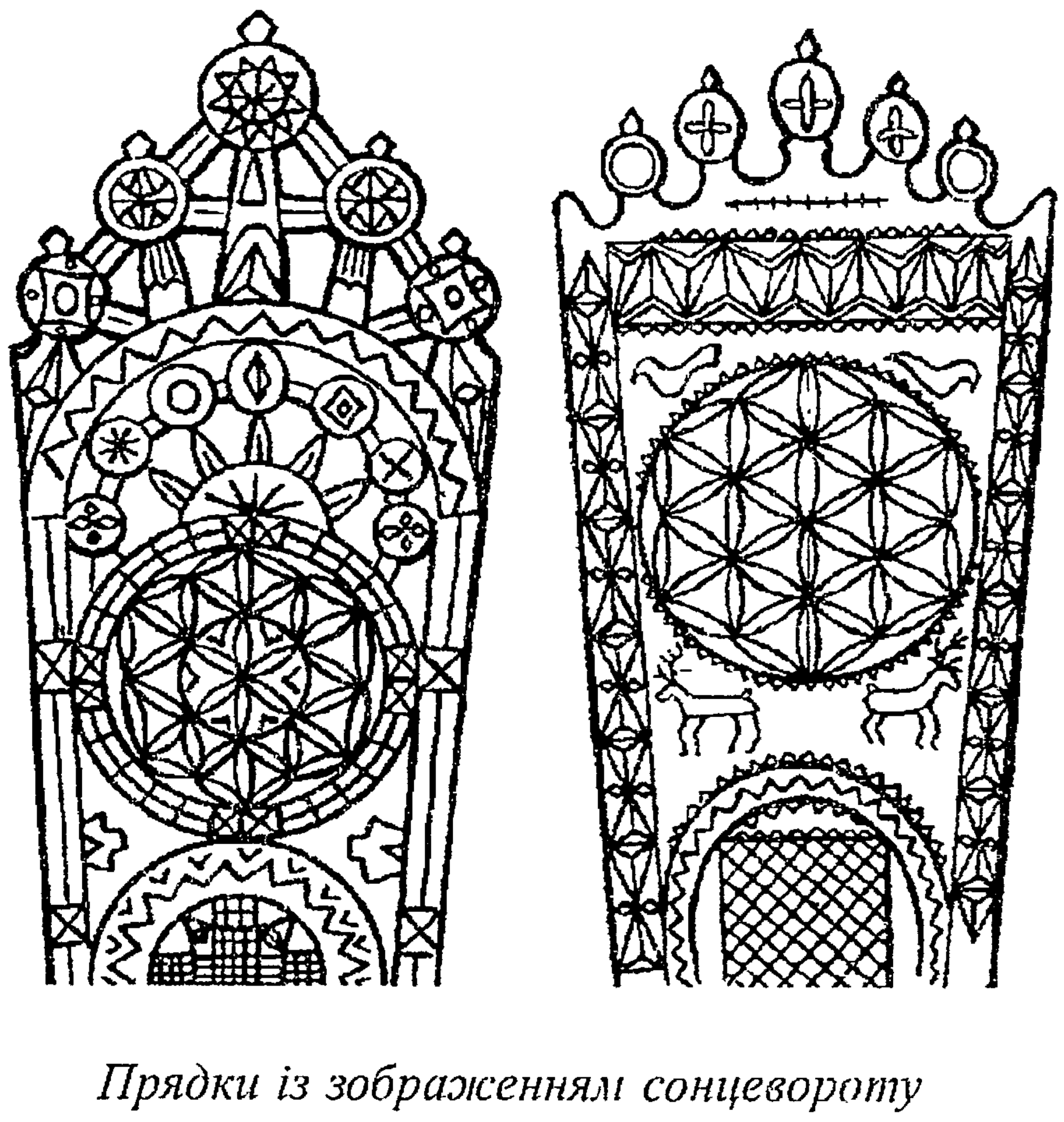

Прядки із зображенням сонцевороту

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.137. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.262. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.61-62. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.48, 134. В.Скуратівський, «Дідух», с.265-267. М.Міщенко, «Народний календар», с.124.

СПІРАЛЬ — давній багатозначний символ. Це сила Сонця й Місяця, повітря, води, вогню, вітру — взагалі природна енергія. Спіралі, як і вихори, ототожнюються з прядінням і ткацтвом, плетенням павутини життя Богинею-Матір'ю, розпорядницею долі. Спіраль, крім цього, означає те саме, що й лабіринт: блукання душі на життєвому шляху та її кінцеве повернення до центру.

Один із заключних епізодів новорічного свята на Поділлі полягав у тому, що перебрані з різних кутків села сідали на перехрещенні доріг, утворивши собою велику спіраль, і гуртом співали традиційну пісню про Маланку. У цей час їх обсипали горіхами, цукерками, зерном. На Центральному Поліссі двері й вікна інколи оздоблювали прямокутниками і квадратиками, розташованими по спіралі, що мало боронити хату від злих сил. Надвіконня часто прикрашали зображенням Сонця у вигляді двох спіралей, що, напевно, означає зростання сили Сонця до полудня і спад після нього. Крім того, спіралі, очевидно, мали зачаровувати злі сили— «щоб забули, чого прийшли».

Символіка спіралі є в усьому, що має гвинтоподібну форму: у мушлях слимаків, морських черепашках, вухах, щупальцях восьминога, рогах тварин, у скрученій у кільце гадюці, повзучих рослинах тощо. Вона пов'язана також із пупком як «центром» сили і життя. Спіраль досить часто трапляється в орнаментах давніх культур — трипільської, тшинецької та ін.

(Див. ПАВУК, ЛАБІРИНТ, ВЕРЕТЕНО, СЛИМАК, ВИХОР, ПУПЕЦЬ).

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.199, 253; «Язычество древней Руси», с.522-523. А.Голан, «Миф и символ», с.70-74. О.Курочкін, «Українські народні обряди...», с.184. В.Ісаков, «Космогонічні символи...», с.83. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с. 316-318.

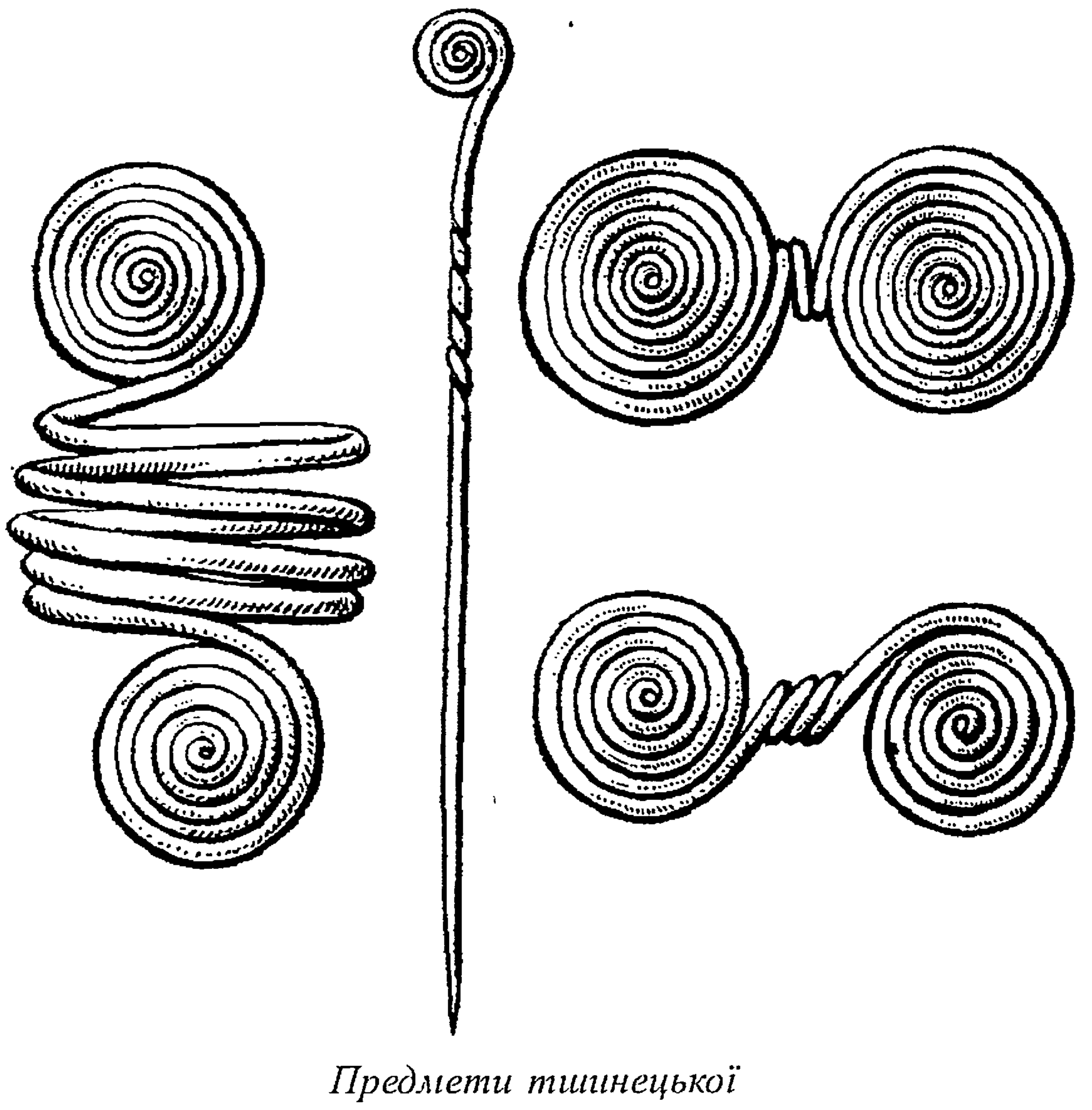

Предмети тшинецької культури у вигляді спіралі

СПОРИШ — одне з божеств родючості. Уявлявся білим кучерявим чоловіком, який ходить по полю разом із Богом і Раєм. Це й назва подвійного колоса, також символу родючості («цар-колос»). З подвійних колосків плели обрядові вінки, варили «братське» пиво. Із них робили й обжинкову «бороду» на честь «святих близнят» — покровителів сільського господарства Флора і Лавра, Кузьми і Дем'яна, Зосима і Сави.

(Див. ОБЖИНКИ, ДІДУХ, ФРОЛКИ, КУЗЬМИНКИ, САВА).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. 12, с.77-78. Б.Рыбаков, «Язычество Древней Руси», с.495. Н.Тихоницкая, «Спорина». О.Терновская, «Словесные формулы...». В.Иванов, В.Топоров, «Спорыш», с.467. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.44.

СТАРИЙ ЯРИЛО — свято, яке відзначалося перед днем Купала. За тиждень до Іванового дня святкували «молодого Ярила».

(Див. КУПАЛО, ЯРИЛО).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.43.

СТВОРЕННЯ СВІТУ. За стародавніми міфами, білий світ виник із вогненного яйця. З того першочасу Прабатьком-Першотворцем всеєдиного ладу на небі й на землі вважається бог Ладо. З Дерева життя, що виникло з первовічних космічних вод, народилася богиня Лада — Праматір-Родиця, богиня Всесвіту. Таємницю виникнення і народження людини предки пояснювали творчою силою бога-громовика, завдяки якій і постав весь видимий світ. Відгомони таких уявлень збереглися у купальських піснях:

Шла Мар'юся в поле, знайшла синє море,
Споткнулась і впала, думала, що встала,
А де вона впала, там церковка стала,
Де голова впала, там одправа стала,
Де косоньки впали, там зороньки стали,
Де ручоньки впали, там свічечки стали,
А де впали ноги, там стали пороги.
Усі люди знають, що Мар'ї немає:
Вона зашуміла, Мар'юсю покрила.

Взагалі версій походження світу, людини, тварин тощо в українського народу безліч. Задовго до прийняття біблійного канону побутували численні легенди, перекази, пісні. У давніх колядках на яворі посеред моря сидять два голубочки і, діставши з моря пісок, творять світ (Закарпаття). Качка також бере участь у створенні світу. За народними віруваннями, чорт створив вовка із болота, бруду, намулу або вистругав із дерева, а Бог дав йому життя; Бог створив бджіл, а чорт теж намагався зробити щось подібне; нарешті зробив осу, але, поспішаючи, ледве зліпив дві її половинки (Львівщина); павук «світ сновав» (Полісся) і т. ін. Поширені були й сюжети запозичені, за участю вогненних китів чи зміїв.

Десь на зорі індоєвропейської міфології поряд з міфами про народження богів складалися оповіді про боротьбу богів з титанами, а також про походження титанів. Трипільське мистецтво подає у цьому плані прецікавий матеріал. На одній посудині з Петрен

зображено два незвичайного вигляду велетні: поряд із виверженою з небес лавою і Сонцем, що сходить, стоїть з кожного боку триярусна фігура, в декілька разів більша за Сонце. Ноги титана входять у землю, у нього два торси — один над одним, чотири руки з довгими пальцями і голова, що майже впирається у небо. Цей образ, на думку деяких дослідників, дуже нагадує індійського титана-деміурга Пурушу, з тіла якого був створений світ. Тим більше що періоди постання ведичної міфології та існування трипільської культури датуються приблизно однаково.

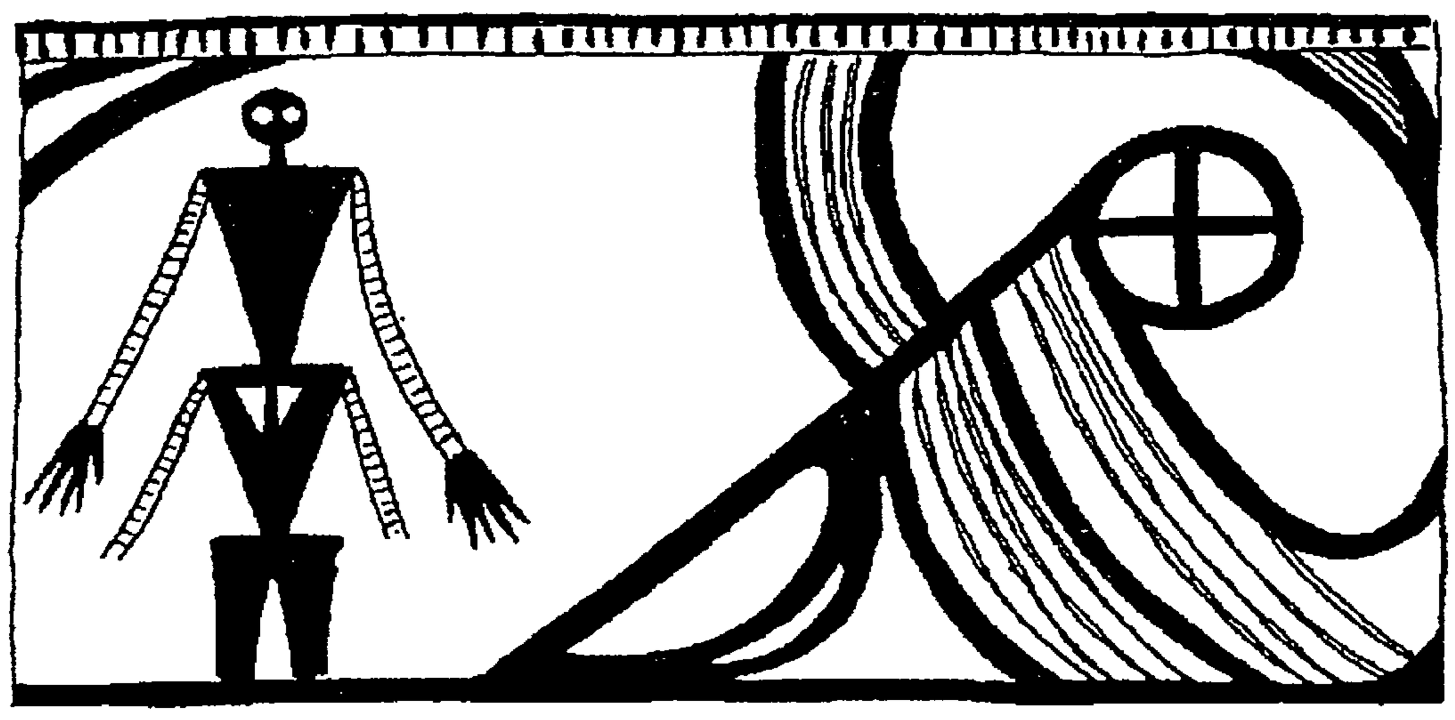

Зображення титана-деміурга на трипільській посудині. Фрагмент

(Див. ОР, ОРІЙ, РОД, СОКІЛ-РОД, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, АДАМ, ВСЕВИДЮЧЕ ОКО, ДЕМІУРГИ, АЛАТИР, ВСЕСВІТ, ЛАДА, ЛАДО, ПАВУК, ВЕЛЕТНІ, ПТАХИ, ЗЕМЛЯ).

Літ.: Золотослов №1-6, 209-213. Рігведа, X, 90. Колядки та щедрівки, с.43-44. Колядки і щедрівки, т. XXXV-XXIV, с.112. Народні пісні з-над Дністра..., с.203. Українські народні пісні..., с.119. Малорусскис народныс прсдания..., с.91. Записки о Южной Руси, т. II, с.31. М.Драгоманов, «Замітки про слов'янські рслігійні та стичні лсгснди», с.266-399. Я.Головацький, «Виклади давньоруських лсгснд, або міфологія», с.35-36. М.Грушсвський, «Історія української літератури», т. IV, кн.2, с.34-82. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.8. Н.Костомаров, «Историчсскос значснис...», т. XXI, кн. 8, с.618-619. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.145-157. І.Нсчуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.74-80. А.Потебня, «Объяснения малорусских и сродных народных псссн», с.224. Н.Сумцов, «Очерки истории...», с.21-29. Г.Булашсв, «Український народ...», с.68-94. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрения славян...», т.2, с.233-247; т.3, с.233. Б.Рыбаков, «Язычство древних славян», с.204, 368, 371; «Язычсство дрсвнсй Руси», с.76-77. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідсї Спаситсля», с.178. Б.Михайлов, «Пстроглифы Камснной Могилы», с.106. Ю.Шилов, «Пути Арисв», с.418. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.72. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.246. М.Москалснко, «Фольклорний алфавіт...», с.12. В.Сокіл, «Народні лсгснди та псрсказн українців Карпат», с.10, 28-29. В.Топоров, «Пуруша», с.351. А.Гура, «Символика животных...», с.60, 65, 97, 257, 258, 451.

СТЕПАН-СІНОКІС — 15 серпня. Цього дня косили траву-отаву й старалися якнайшвидше сховати її від дощу. Всією сім'єю плели вінок з польових трав і квітів та заносили до оселі. Він висів всю зиму, оберігаючи від злигоднів. Коли підступала біда, з вінка відривали трішки трави з квіткою та обливали окропом. Добрий дух квітучої луки відганяв хвороби, допомагав душі повірити, що настане світлий день. 10 квітня цей вінок утрачав силу. Степанів день відзначали також 26 липня. Тоді говорили: «Як у полі пан, то і вдома не гість».

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.139. М.Міщенко, «Народний календар», с.12, 40, 68, 74.

СТІЛ. По-перше, це царський або святительський престол. По-друге, *великим столом* у давній Русі називався стіл, за яким сидів правитель під час пирів, — на відміну від *кривого столу*, який його оточував і мав форму півмісяця; за ним сиділи з однієї сторони так, щоби бачити царське обличчя. І нарешті, це хатній обідній стіл — символ єдності, родинної злагоди, гостинності, шаноби. Постійне місце столу — біля святого місця в хаті — покуті. За сніданком, обідом, вечерею всі члени сім'ї гуртувалися навколо столу. Існувала чітка непорушна ієрархія цього обряду: першим, як правило, сідав господар або найстарший член родини — на покуть, за ним відповідно сідали інші рідняки. Кожен знав своє місце і не порушував звичаю навіть за відсутності інших. Лише коли з'являлися поважні гості, їх годилося запросити «на покуть» — це було виявом особливої уваги й честі. Стіл пов'язувався із главою дому (прикмета: якщо стіл хитається, то господар помре).

Укладаючи угоди, їх завершували традиційним «сісти за стіл». Згадаймо обряд заручин: якщо дівчина давала згоду на шлюб, сватів запрошували до столу; коли ж відмовляла, то посланці мусили сидіти лише на лаві біля столу. Впродовж усього життя людина була «прив'язаною» до столу: тут відзначали народини, весільні церемоніали, справляли похоронні обряди. Кульмінацією будь-якого свята була колективна трапеза: різдвяна Свят-вечеря з дванадцятьма пісними стравами, щедра та голодна; великодні празникування, коли розговлялися посвяченими крашанками, писанками та паскою; молодіжні дійства з варениками-пирхунами, калитою тощо. Тут же розбивали горщик каші хрещені батьки на честь новонародженого, ставили Дідуха, застеляли сіном у різдвяний Свят-вечір, залишали їжу і клали ложки для покійників, щоб їхні душі приходили на почастівок. На Свят-вечір люди залишали на столі гроші, посипали зерном на краєчку, «щоб добро водилося у хаті, дякуючи Богові». Аби відігнати від родини нечисту силу, у Свят-вечір господиня клала на чотири кути столу по головці часнику.

Хоч би як скрутно жили господарі, на столі обов'язково мали лежати буханець і дрібок солі. Символіка стола особливо яскраво проявляється в українському звичаї заставляти стіл хлібом різної величини так, щоб він нагадував небо з головними і другорядними світилами. Святість стола визначалася і тим, що на ньому ставили хліб, свячені свічки, святу воду та ін. Прислів'я: «Хліб на стіл, тоді стіл престіл, а хліба ні куска — так і стіл дошка». У деяких випадках стіл служив домашнім вівтарем.

У народі побутувало чимало повір'їв, пов'язаних зі столом. Не годилося виносити з оселі чи заносити в неї голий стіл без скатертини чи окрайця — «бо в господі стане голо»; не можна сідати на стіл, бо коли буде весілля, то коровай трісне; не можна сидіти за столом у шапці; не годиться стукати по столу ложкою

або ножем, бо буде сварка; не можна частувати на незастеленому столі, особливо дівчину, бо її чоловік буде лисим; не можна їсти на розі стола, бо не вийдеш заміж чи не оженишся; не можна виходити з-за столу іншим боком, ніж сідав, а то дружина помре; не годиться класти на стіл ключі, бо будеш забудькуватим чи сварка вчиниться; не слід залишати на столі на ніч ніж, бо нечиста сила буде ним воювати; вважалося гріхом стукати по столу, таким казали: «Не бий стола: стіл — Божа долоня». На столі завжди має лежати цілий буханець, особливо вночі. За необхідності на ніч можна почати цілий хліб, але у такому випадку залишали скибку, яка би принаймні мала вигляд цілісності.

Стосовно столу цікаві міркування О.Фрейденберга: «Стіл — спочатку камінь, дерево або просто насип; на ньому споживають їжу не тому, що він споконвіку створений для цього; первинно ця річ нічого не значила і могла б зовсім не використовуватися у побуті; але стіл — божество, стіл—небо—земля, пізніше — місце перебування божества; стіл має свій культ, його вшановують. Так само священний і вівтар (жертовник), його пізніша різновидність, функції якого виконувала священна плита; жертовник, вівтар, стіл — варіанти божества. Перебування на столі означає божественність, перемогу життя над смертю; на спеціальних агоністичних столах лежать вінки, якими нагороджують переможців. Із столом як перемогою над смертю пов'язується і уявлення про владу; так, носій божественної ідеї, цар або король, отримує владу в акті сидіння на столі. Як небо, стіл — святиня храму, свята святих, престол, де здійснюється євхаристія і де лежить божество у вигляді вина і хліба».

Сакральним значенням наділялося і місце під столом. У поминальні дні його місце відводили вішальникам, утопленикам, згорілим — тобто померлим не своєю смертю. Особливого значення надавали переміщенню стола. У весільному обряді молода, відправляючись під вінець, тягнула за собою стіл до порогу, «щоб подружки повиходили заміж». (Див. ПОКУТЬ, СКАТЕРКА, ГОСТИННІСТЬ,

Різьблений стіл. Переяславщина

ВЕЛИКДЕНЬ, СВЯТИЙ ВЕЧІР, ДІДУХ, ХЛІБ, СІЛЬ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Часник).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.112. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.148. В.Милорадович, «Житье-бытье...»,с.182. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.666. А.Данилюк, «Українська хата», с.47-51. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.154-155. Л.Довбня, «Стіл», с.122. А.Топорков, «Стол», с.366-367. В.Скуратівський, «Русалії», с.425-427. А.Гура, «Символика животных...», с.145, 148, 181, 213, 216 та ін.

СТОВП — елемент архаїчної космології, символ Дерева життя, центра світу, вічного вогню. Якщо рухатися «посолонь» (схід — південь — захід — північ), що семантично відповідає рухові згори вниз, то розташування елементів світу цілком природне для давніх уявлень: небо — повітря — земля — вода; при цьому кожний «вищий» елемент «сильніший» наступного, «живе його смертю» (див. схему до статті СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ). Все це доволі просто й образно передає старовинна колядка:

Ой, позволь нам, пане-хазяїн,
та й колядочку сказать.
Навкруги твого двора
Та й залізнії тина.
Посеред твого двора
Стоїть стовп золотий.
А на тім стовпі
Сидить птиця орел.

Ця колядка заслуговувала на винагороду з боку господаря вже тому, що підносила його скромну особу до вищого рівня, осмислюючи дім як Космос і Космос як дім. З координатами Світового дерева пов'язані і значення основних солярних символів — Сонця, Місяця, зірок.

Особливо важливим символом в обрядодійствах був стовп, на якому розміщували колесо. Колесо як символ Сонця (наприклад, на купальському святі) означає напрямок у космічний світ. Відома гра «Стовп», коли брали деревину заввишки 6—8 метрів, а на верху прикріплювали вузол з горіхами, цукерками, калачем-паскою або писанками. На того, хто долізе до верху, чекав презент. Переможця з великими урочистостями обносили навколо стовпа. На Масляницю в деяких місцевостях улаштовували обрядовий поїзд, попереду якого був віз зі стовпом усередині; на стовпі саджали чоловіка з вином і калачами. Стовп у народній символіці має різноманітне значення, в тому числі смерті. Існувало багато форм такої символізації: сухе зрубане дерево; стовп на кургані або стовпчики на могилах старовірців; надгробки у вигляді зрубаного дерева з обрубаним верхом і сучками тощо. Стовп як поховальна споруда виразно відображений на картині М.Реріха «Житло смерті», де невеличка хатинка стоїть на чотирьох лапах; цей сюжет навіяний казковим образом Баби Яги — уособлення смерті. Слово «стовп» часто трапляється у пам'ятках XI—XIII ст. у значенні вежі, невеличкої хатинки, келії,

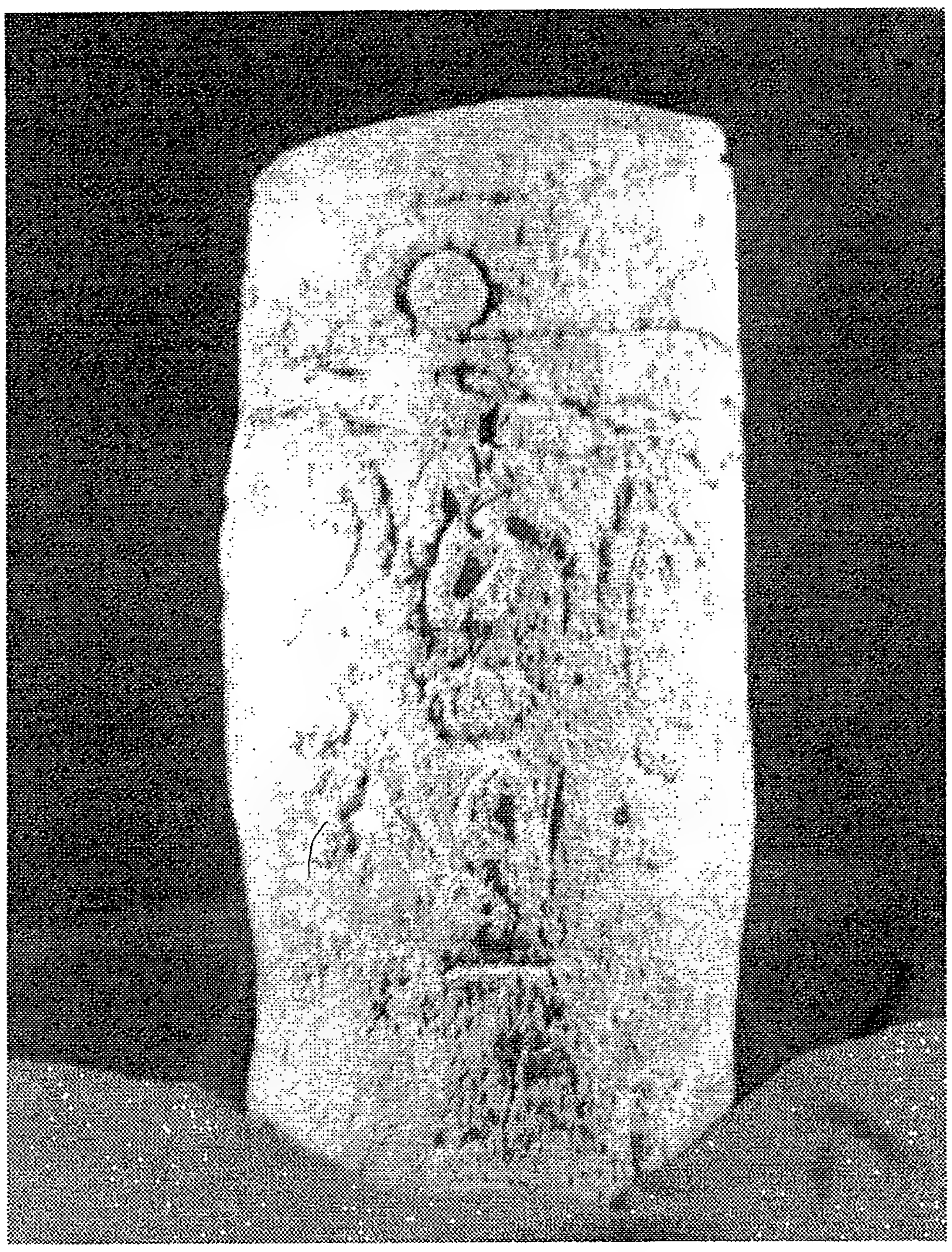

Кіммерійська надмогильна статуя-стовп. Миколаївщина

сторожки, надмогильника. Надмогильні домовини-стовпи являли собою дерев'яні зрубні хатинки із двопохилим дахом і маленьким віконцем.

Головним у купальській обрядовості було вогнище, через яке перескакували попарно. Його основою подекуди слугував *стовп* або *кілок*, вбитий в землю. Інколи його обгортали соломою з вимолоченими колосками, конопляником, а зверху клали жмут, який називався купалом; ним запалювали купальське багаття.

Археологи, розкопуючи Чорну Могилу, знайшли на вершині кургану сліди давнього *стовпа*. У літописі про княгиню Ольгу розповідається про виготовлення стовпа («бдын деяти»).

На території найдавнішого київського городища виявлено великий глиняний *стовп*, який, очевидно, був постаментом для якогось божества. Арабський письменник X ст. Ібн-Фадлан писав, що русичі мають святилище, де головне зображення бога оточене «людиноподібними стовпами», на які навішували черепи жертовних тварин.

У с.Іванківцях на Хмельниччині відкрито залишки давньослов'янського святилища, яке було пізнішим нашаруванням на залищках поселення черняхівської культури. Цікаво, що одна з культових фігур стояла на тому самому місці, де була поставлена в давнину. Це великий чотиригранний *стовп* з місцевого вапняку, увінчаний з трьох боків схематичними зображеннями людських облич.

Слід сказати про масивні підпорні *стовпи*, що нагадували людську фігуру зі здійнятими руками. Ці «рукасті» стовпи у просторих трапезних, які вміщували не одну сотню людей на бенкетах, символічно зображали, як вважають історики, тих двох рожаниць, на честь яких 8 або 9 вересня наповнювали черпала і співали тропар Різдва Богородиці.

Подекуди кутовий *стовп* печі називали «дідом» і ототожнювали його з домовиком. А самого домовика часто іменували «стовповим». Так казали про себе й дворяни, що пишалися давністю свого роду.

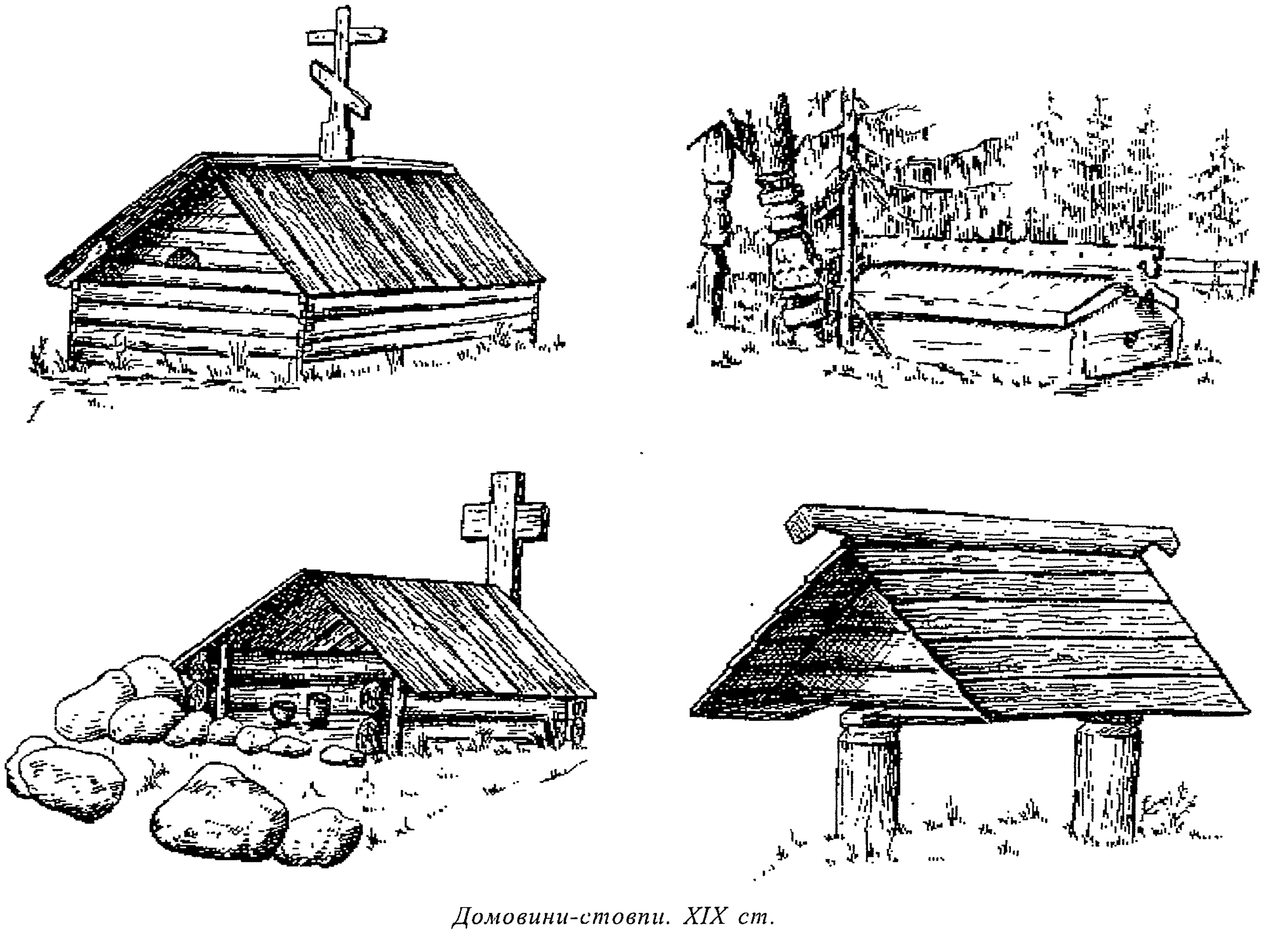

Домовини-стовпи. XIX ст.

(Див. КАПИЩЕ, ІДОЛ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ПОЇЗД, БАБА ЯГА, КУРГАН, КУПАЛО, ПОСОЛОНЬ, РОЖАНИЦІ).

Літ.: Семиліточка, с.157. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.164-165. С.Килимник, «Український рік...», кн. II, т.3, с.149-150. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.665-666. Л.Нидерлє, «Славянские древности», с.227, 228, 238. И.Сахаров, «Сказания русского народа», с.331. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.89-92, 102, 128, 389, 496, 751. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.114-115. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы»», с.117. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.36-37. А.Голан, «Миф и символ», с.159. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.116, 121. А.Гура, «Символика животных...», с.287, 467, 550, 567. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.10.

СТОДОЛА (на Поліссі це *тік, ток,* у Карпатах — *боїще*, на Київщині — *клуня*, а на Поділлі — *гарман*). Казали: «Якщо в стодолі колотиться (молотять зерно), то в хаті веселяться, а коли тихо, то гостює лихо». Основне призначення стодоли — зберігання снопів, їх обмолот і віяння зерна. Тут тримали збіжжя, з якого виготовляли обрядовий хліб (паски, коровай), а також посівне зерно. Перший обмолот припадав на переддень Успіння, тобто на Першу Пречисту. Отож господар натщесерце (у цей день не годилося їсти до обіду та позичати щось сусідам) йшов до стодоли, несучи з собою свічку-трійцю чи посвячену маковійську «квітку», розминав кілька колосочків із зажинкового снопа і розкидав їх, приказуючи: «Благослови, Боже, і отець, і мати, і всі святі, насіння молотити!» Обмолот робили лише чоловіки. У підобідню пору господиня приносила харчі, і, всівшись на сніпках, усією родиною починали їсти, виголошуючи найкращі побажання. Намагалися не лаятися між собою — «щоб не розгнівити ниву і праведних душ», бо за збіжжям постійно вели догляд «діди» — душі предків. Остерігалися згадувати про грім, град, вітровії, посухи, мороз. У деяких місцевостях вважалося доброю прикметою, коли в клуні на снопах, з яких молотили зерно для посіву, приголубить чоловік свою дружину, — «то насіння гарно проростатиме».

(Див.ОВИН, УСПІННЯ, ПРЕЧИСТА, ЗАЖИНКИ, СВІЧКА — Трійця).

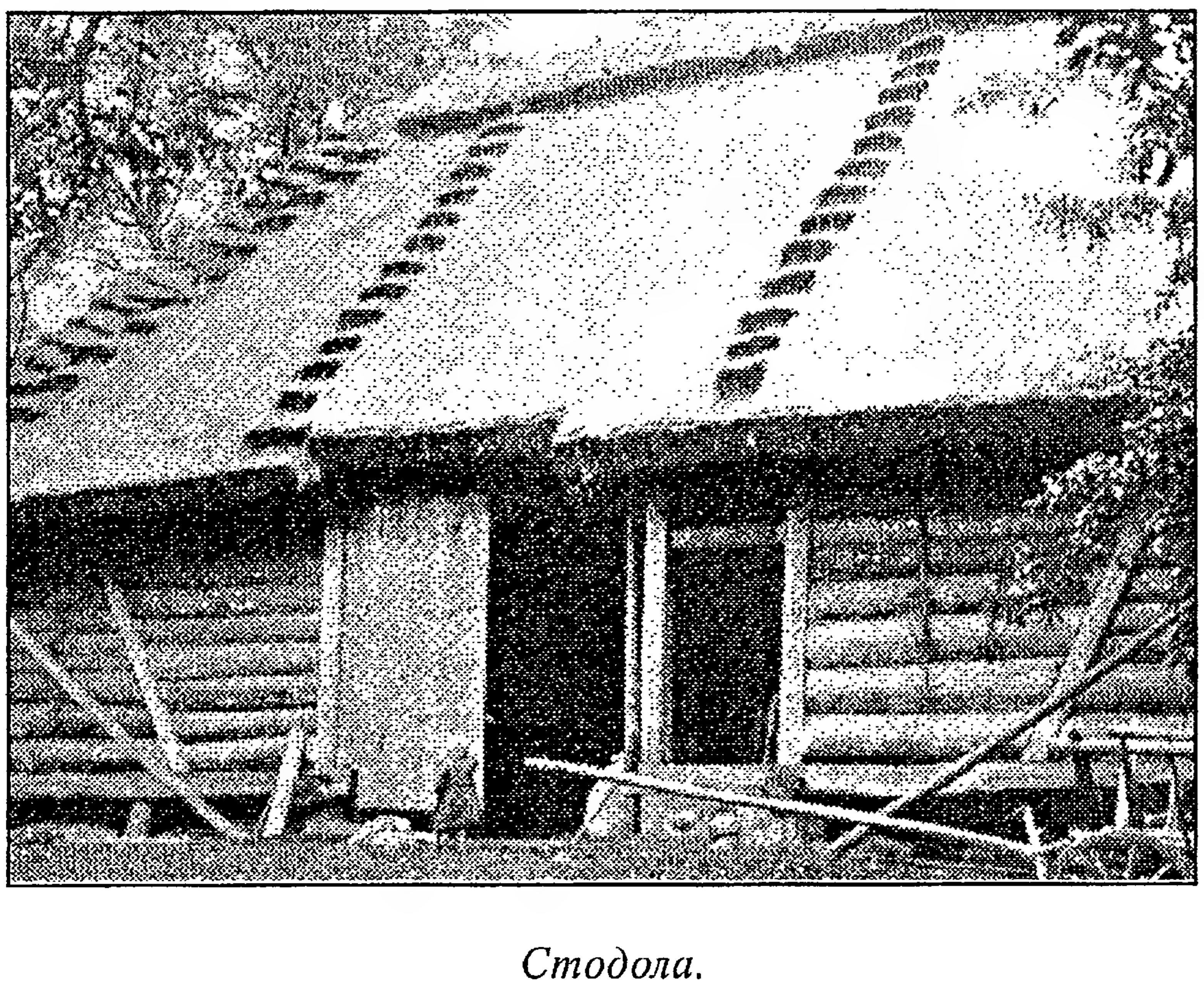

Стодола.
Галичина, початок XX ст.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.664. В.Скуратівський, «Русалії», с.410-411. А.Данилюк, «Українська хата», с.78-86.

СТРАСНА ВЕЧЕРЯ. У Великий четвер, коли відбуваються «страсті», тобто коли все на довкіллі очищається від усякої нечисті — морозу, зими і смерті, люди сідали за урочисту вечерю, подібну до Святої вечері. Традиційними стравами були кутя з медом і маком, узвар, вареники з сушеними сливами, вишнями-черешнями, капусняк, риба. Страсну вечерю влаштовували на пошану покійників, які, за віруваннями, справляли тоді свій Великдень.

(Див. ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, КУТЯ, ВАР).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», т. III, с.46.

СТРАХ (Пуд) — за народними уявленнями, потворна істота, рідний брат Стриги, богині суховіїв. Живе в самому центрі лихих вогненних вихорів, а тому жодній людині не доводилося його бачити. Коли вже нападе на людину, то нема їй спасу. Може з'являтися у вигляді юрби, що танцює під музику, привида, мерця, жінки, хлопчика, коня, теляти, кози, червоного пса, який росте на очах, півня, курки тощо. Може перевтілюватися з тварини в людину чи в іншу тварину, може ставати стільцем, бочкою, пнем, полотном, сипати вогнем, топити човна, хитати дерева без вітру, їздити верхи на людині тощо. Він насилає хворобу — переляк, з якою не так просто боротися. Він скрізь — удома, на вулиці, у полі, в лісі, на воді. Він усюдисущий і різноликий. Не встигнуть люди й охнути, як його тільки й бачили.

(Див. СТРИГА, ВИХОР, МАРА — Лякливиця).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. III, с.498. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.44. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.121. В.Гнатюк, «Останки...», с.388. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.672. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.162. А.Гура, «Символика животных...», с.55, 70, 74, 78, 80 та ін.

СТРАШНИЙ СУД (Судний день). За віруваннями, як настане Страшний суд, тоді вся земля горітиме, вода кипітиме, а небо скотиться в клубочок і впаде додолу. Всі мертві повстануть із ям своїх, і всі вони будуть тридцятилітками: і старе, і мале, хто б яким помер. Про Страшний суд складено чимало пісень та оповідок. Ось одна з таких:

Ой вийду я на високу гору
Та й подивлюся на свій вічний гроб.
Горять огні все огненнії,
Біжать ріки все медовиї,
Ідуть душі все спасеннії,
Попереду їх архангел Гавриїл.
«Ідіть, душі, не вбояйтеся,
До царствія приближайтеся:
Вже ж вам мости помощениї,
Царські врата поодчинювані,
Чаші ваші понаповнювані».
Ой вийду я на високу гору
Та й подивлюся на свій вічний гроб:
Горять огні огненнії,

Біжать ріки кровавиї,
Ідуть душі все грішниї,
Попереду їх архангел Гавриїл.
«Де ви, душі, забарилися —
Понеділками опізнилися.
Ідіть, душі, та й бояйтеся,
До царствія не приближайтеся:
Вам мости не мощениї,
Царські врата позачинювані,
Вам чаші не доповнювані,
І вам свічі не запалювані».
Царські врата зачинилися,
Пекельниї одтворилися.
Зійшов би я, зійшов би я
На святую гору
Та й глянув би, та й глянув би
А з-під сонця на восток.
Завидів би, завидів би,
Де престол Спасителя стоїть.
Стоїть престол, стоїть Спаситель
А на святих облаках,
Сидить Господь, сидить Спаситель
А на святих воздухах.
Поклав руки пресвятиї
А на святий воздушок,
Поклав ноги пресвятиї
А на святу рай-дугу.
Рече Господь, Рече Спаситель
Святим божим ангелам:
«Ви, ангели, архангели,
Затрубіте у трубу,
Ви збудіте, пробудіте
Усіх мертвих у гробу:
Уставайте, уставайте,
Всі праведні і грішні,
Буде Господь, буде Спаситель
Со святими суд судить!
Ви, праведні, становіться
Одесную сторону,
А ви грішні, недостойні,
Становіться о̆-шую!
Вас горою насуну.

Страшний суд. Гравюра. Київ, 1627

За праведні, за праведні
Я сам Бога помолю!
Заслужили христолюбці
Заслужили правовірні
Царство, всепресвітлий рай,
А ви, грішні, недостойні,
Всепекельний смрадящ ад».

Вогненний потік в іконографії Страшних судів XV—XVI ст. виконує функції Світового дерева, яке з'єднує небесний, земний і підземний світи. Його різновиди — змій, стовп, річка, які мають свою специфічну символіку, пов'язану з очисними властивостями вогню та води.

(Див. КІНЕЦЬ СВІТУ, ПЕКЛО, САТАНА, РАЙ, ЧИСТИЛИЩЕ, МИТАРСТВА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ВОГНЕННИЙ ЗМІЙ, СТОВП, ВОГНЕННА РІЧКА).

Літ.: Труды этнографическо-статистической экспедиции.., с.221. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.79-83, 253 та ін. Релігієзнавчий словник, с.322. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.220. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.259. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.672. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.391; т.2, с.296. Ф.Буслаев, «Изображение Страшного суда...». С.Аверинцев, «Страшный суд», с.469-470. В.Цодикович, «Семантика иконографии...». Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.25, 27, 58, 59, 109, 112, 144. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.61-62. А.Гура, «Символика животных...», с.557.

СТРАШНІ ВЕЧОРИ. Вважалося, що ворожіння у Страшні вечори (1—6 січня, під час Святок) найчастіше збуваються, якщо, звичайно, гадальник виконує всі необхідні умови: ворожить без хреста, без паска і без молитви. Саме у пору зимового сонцестояння, за повір'ям, найбільше буянять ворожі сили. У ці Страшні вечори, розповідає народна легенда, Бог від щастя, що в нього народився Син, відчинив усі двері й випустив чортів погуляти. А ті чорти, яким наскучило в пеклі, навидумували на загибель людського роду незчисленну кількість гріховних розваг, до яких так тягнеться легковажна молодь.

(Див. НІЧ ВОРОЖІННЯ, СВЯТКИ, СОНЦЕСТОЯННЯ).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.267. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.215.

СТРИБОГ, Похвист, Посвист — цар-батько вітрів, небесний владика грози, бурі, ураганів. У Стрибога з дружиною шість синів і шість дочок та безліч підвладних вітрів — то все їхні онуки. Найвідоміші із них: Ласкавець, Дмухач, Степовий, Грозовий, Буревій, Смерч, Бирса, Вихор, Бігун, Верховник, Горішній, Долішний, Шарпун, Крутій, Помірок, Труба, Посвистач, Польовий... Вітри допомагають богу-громовику в його битвах з демонами і користуються його вогненними стрілами. За розпорядженням головного вітродмуха з чотирьох сторін світу дмуть чотири велетні з величезними вусами та губами. Котрий з них дме сильніше — з того боку і буває вітер. Це Сівер — бог холодних північних вітрів, Літник — бог теплих літніх вітрів, Стрига — бог східних сонячних вітрів, Вітрило — південний вітер. Крім них, є Моряк (Морян) — південний вітер з моря; Легіт, як і Ласкавець, — легенький ніжний вітерець, головно в лісі, над річкою або на озері, та ін. Одну з доньок Стрибога також називають Стригою, а найлихішим повітряним духом є Перелесник.

Якщо дослідники деякою мірою зіставляють Дажбога з сонячним Аполлоном, то Стрибог залишається не уповні розгаданим. На думку Б.Рибакова, для розуміння значення Стрибога можна згадати слова «стрий», що означає брата батька; і «стий» — батьківський. У такому випадку Стрибог є не стільки власним ім'ям, скільки епітетом, визначенням цього божества як отця Всесвіту. Сварог («небесний»), Стрибог («Бог-отець») і Род («народжуючий») — усі ці імена могли позначати одне патріархальне чоловіче божество.

У «Повісті врем'яних літ» під 980 р. поряд з іншими Володимировими богами, що стояли на Київській горі, згадується Стрибог: «І поставив він кумири на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його була срібна, а вус — золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Мокош». За «Словом о полку Ігоревім», це дід — родоначальник усіх вітрів: «Ось вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві». Останній мотив дає підставу говорити про Стрибога і як про божество війни. Це підтверджує і пояснення першої частини імені, — де «стри» походить від «стрити» — нищити. Отже, Стрибог — руйнівник на противагу доброму Дажбогу. Таким же є і Позвизд — бог вихору й повітря. Свято бога вітрів відзначали 14 липня (день св. Курика, або Курика-вітрогона).

«Велесова книга»: «І там Стрибог свистів у степах, а Борей гундів до полуночі, тривожачи нас»; «А за тими обома — Хорс, Велес, Стрибог держать...»; «Нам Сварогу славу співати і Дажбогу, які же суть у небі пречистім; Перуну і Стрибогу, які громами і блискавками повелівають. А Стрибог вітри ярити на землю візьметься».

З культом Стрибога пов'язані назви річок: Стрий, Стрибозька. Відомі Стрибоже озеро, Стригород, а також село Стрибіж на Житомирщині.

(Див. РОД, СІВЕР, ЛІТНИК, ПОГОДА, СТРИГА, ПОСВИСТАЧ, ВІТРИЛО, ВИХОР, ПЕРЕЛЕСНИК, ВІТРОЙКО, СВАРОГ, ПЕРУН, ДАЖБОГ, СВЯТО ВІТРІВ).

Літ.: Геродот, VII, 189. Повесть временных лет, ч.1, с.56. Слово о полку Ігоревім, с.104. Велесова книга, д. 5б, 11б, 38а. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.57, 86, 140, 241—243; IV, с.215. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.46, 53. П.Чубинський, «Ангели на сходах Неба», с.13-14. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.322. Б.Кравців, «Мітологія...» С.Килимник, «Український рік...», кн. 2, т. IV, с.504-506. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.311. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.673. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.48, 162. И.Сахаров, «Сказания...», с.309. Н.Гальковський, «Борьба христианства...», т.II, с.60. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.432, 454, 603; «Язычество древней Руси», с.249, 439, 443. Я. Боровський, «Світогляд давніх киян», с.26. А.Голан, «Миф и символ», с.60. В.Иванов, В.Топоров, «Стрибог», с.471. В.Топоров, «Об иранском элементе...», с.38-43.

СТРИГА — божество східних сонячних вітрів, донька Стрибога. Вона миттю поїдає вологі тумани й гнітючу отруйну духоту. Стрига — заступниця знахарів, однак ця володарка суховіїв та повені є ще й богинею чвар. Вона насилає злі лихі вітри, які або навівають зливи, або висушують землю та паплюжать хліби.

«Стригою» називали також дівчину, яка втратила свою чесність.

(Див. СТРИБОГ, ПОКРИТКА, ТУМАН).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.56; т.3, с.264. А.Гура, «Символика животных...», с.490, 523.

СТРІЛА — усталена метафора блискавки чи проміння. У народних говірках слово це і до сьогодні вживається у значенні блискавки: «Стріла б тебе побила!» Загадка: «Летить мідна стріла, ніхто її не спіймає — ні цар, ні цариця, ні красна дівиця», а в замовляннях блискавка прямо називається вогненною, громовою стрілою. Сонячні промені уявлялися предкам стрілами Дажбога, а блискавки — стрілами Перуна. Інколи стріла означає всезгубну пошесть, інколи — голод.

(Див. ДАЖБОГ, ПЕРУН, ГРОМОВІ СТРІЛИ, ЛУК, БЛИСКАВКА).

Літ.: Слово о полку Игореве, с.124. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.677. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.249, т.3, с.38-39, 41. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.12, 28, 35, 78, 86, 93.

СТРІЛЕЦЬ. В одній із давніх колядок змальовано образ стрільця:

Спереді церковці біл камінь стоїть
Та на камені дві галузоньки,
А при вершечку два голубоньки.
Та іде нею білий молодчик,
Білий молодчик, то пані стрільчик.
Ой іде собі та й несе собі
По правім боці все тугий лучок,
По лівім боці все сніпок стрілок.
На голубонька все позирає,
По одній стрілці все набиває
Та наміряє – недокигає.
Й промовляють два голубоньки:
Ой стій, не стріляй, білий молодче,
Та не стріляй нас, не погубляй нас.
Ой бо ми не є два голубоньки,
Але бо ми є два ангелоньки.

К.Сосенко зазначає, що ця колядка свідчить «про велику старину з життя і думок українського народу: образ стрільця з луком і сніпком стрілок належить до пракультурного періоду життя народів. «Біл камінь» перед церквою, символом неба ідеального і астрального — це місяць; а на камені «дві галузоньки і при вершечку два голубоньки» зображують райське дерево в почині світа».

У народних казках Стрілець за тисячу верст влучає у ціль; стрілою б'є муху в око; добуває Жар-птицю і т. д.
Літ.: Ссмиліточка, 125-130. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.18, 78. К.Сосснко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», 149, 180, 190, 271. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.355, 358; т.3, с.567; «Народные русские сказки» 169, 213, 567.

СТРІТЕННЯ, Стрічення, Стріщення, Громниці, Зимобор — зустріч Зими з Літом. Головним дійством у цей день (2/15 лютого) було освячення вогню і води; стрітенські свічки вважалися чарівними й мали назву *громничних*. Їх за потреби запалювали під час грому, «щоб весняна повінь не зашкодила посівам і щоб мороз дерев не побив», та від усякого іншого лиха. Таку свічку ставили в руки померлому, щоб її вогонь освітлював дорогу в потойбічний світ. Вода на Стрітення помічна від хвороб, особливо від пристріту. Цією водою кропили та поїли худобу. Кажуть: «Коли на Громницю півень не нап'ється водиці, то на Юрія віл не наїсться травиці»; «Як зі стріх висять великі сомплі (бурульки), то на великий урожай». На Стрітення Зима одягає на себе сім кожухів, а Літо — у самій лиш сорочці, і тоді вони змагаються, хто кого переможе. Літо тоді говорить:

— Помагай Біг тобі, Зимо.

— Дай, Боже, здоров'я, — відповідає Зима.

— Бач, Зимо, — каже Літо, — що я наробило і напрацювало — ти поїла і попила.

На Стрітення Зима дуже лютує, бо відчуває, що слабне. У цей день предки молилися богові Сонця, розпочинали розучувати веснянки і писати писанки. На високих пагорбах запалювали вогонь, ушановували богів і змагалися в перетягуванні мотуза.

(Див. ЛІТО, ЗИМА, ГРІМ, ВЕСНЯНКИ, ПИСАНКА, СВІЧКА — Громнична).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.330, т. IV, с.217-218. З колекцій, фондів та рідкісних видань, с.76. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.98, 143. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.12; «Календарь», с.11. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.194. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.283. Г.Булашев, «Український народ...», с.245. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.197-199. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т.ІІІ, с.247-249. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.365. И.Сахаров, «Сказания...», с.238. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.168. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.62. А.Гура, «Символика животных...», с.67, 68, 72, 133 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.354.

СТУПА — предмет хатнього начиння, в обрядах — еротичний символ, утілення жіночого лона. Відоме жартівливе пояснення, звідки беруться діти: «З неба упав да у ступу попав, а з ступи виліз — і ось який виріс». У весільних обрядах ступу використовували у різних комічних епізодах. На Рівненщині в понеділок після весілля гості випробовували характер молодої: наливали у ступу воду і давали їй товкти доти, доки вона звідти не вихлюпається. На Поліссі під час весілля ступу наряджали у жіноче вбрання, а товкач — у чоловіче. На Житомирщині в останній день весілля «вінчали» батьків молодих навколо ступи.

За повір'ями, у ступі можна «перетовкти» хвору тварину на здорову, під ступою можна «заморити» пропасницю. У казках та оповідках Баба Яга і відьма їздять або літають на ступі, а відьма-сорока (вещиця) залишає своє тіло під ступою, а сама летить у димар сорокою.

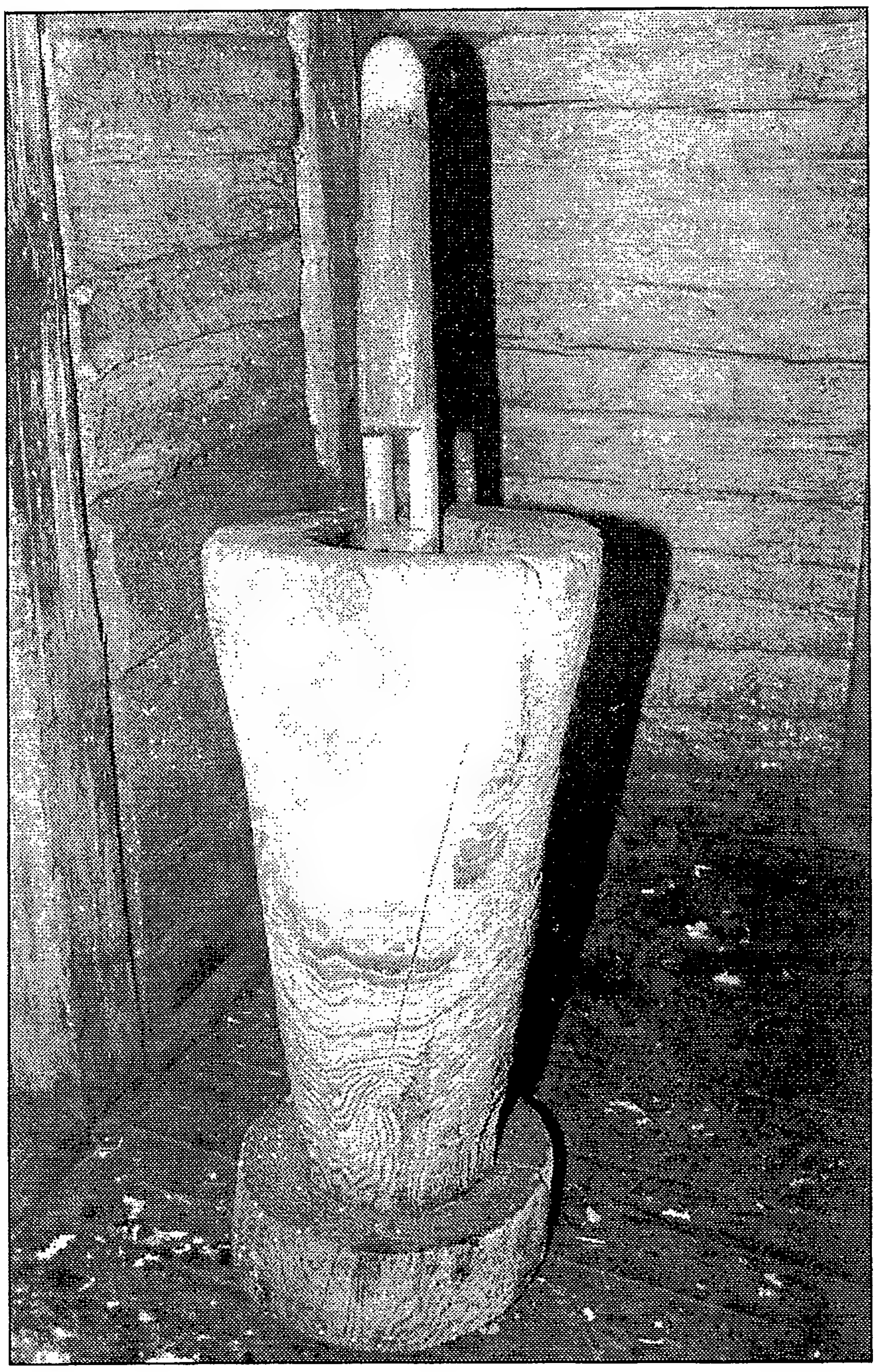

Ступа.
Село Біле, Рівненщина. Фото А. Похилюка

(Див. ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, БАБА ЯГА, ВІДЬМА).
Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.725. А.Топорков, «Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полєсья»; «Откуда у Бабы Яги ступа?»; «Ступа», с.369. А.Гура, «Символика животных...», с.84, 564.

СУДЕНИЦІ (судиці, судички, живиці) — діви життя і долі. Їх завжди три. Ці безсмертні сестри завжди разом. У білій одежі із запаленими свічками вони приходять опівночі на третій (рідше на перший або сьомий) день по народженні дитини і пророчать їй долю. Одна з дів-судениць — володарка смертного часу, друга — фізичних вад, а третя каже, скільки жити, коли під вінець іти, з ким доведеться в житті зустрітися. Наприклад, присудить діва-судениця загинути у воді, і ніби навкруги далеко до неї, а людина все одно захлинеться — навіть у калюжі. Вірили, що суйдениці пишуть долю людини на чолі («так йому на роду написано»).
(Див. ДОЛЯ, БОЖА КАРА).
Літ.: СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. IV, с.225. М.Номис, «Українські приказки, прислів'я...», 35. А.Потєбня, «О нєкоторых символах...». Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.687-688. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.83, 208, 216; т.2, с.120-121, 216, 290, 320; т.3, с.166, 203-204, 208. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.25, 38, 58, 76, 144, 148. В.Иванов, В.Топоров, «Суд», с.471. Н.Толстой, «Суденицы»; «Судьба». с.370-371.

СУХИЙ ЧЕТВЕР (Мавський Великдень, Навський Великдень) — Зелений четвер. Найстрашніший, найнебезпечніший день на Русальному тижні. У цей четвер уранці, до схід сонця, а також увечері русалки справляють свій Великдень. Лише в Сухий четвер їхні душі вільні, і їм дозволено виходити на землю, де вони трохи просихають. Тоді на берегах водойм русалки водять хороводи, співають та ловлять поодиноких дівчат і хлопців, хитрощами заманюють до себе і залоскочують до смерті. У цей день їм можна їсти ті страви, які вони їли до того, як стали русалками, а тому на межах нив люди розкладали їм їжу й питво. До цього дня русалки пили пахощі квітів, їли мед з рослин, умивалися росою. Люди шанували це свято: нічого не робили, лише пекли паски-баби, фарбували крашанки та веселилися.
(Див. ЗЕЛЕНІ СВЯТА, РУСАЛКИ, НАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ).
Літ.: СУМ за рєд. Б.Грінченка, т. IV, с.232. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.70. С.Килимник, «Український рік...», т. III, с.372-374.

СУШЕЦЬ (сухоти, сухотка, стень) — народна назва туберкульозу, який «висушує» легені й увесь організм людини. Хвору дитину в давнину купали разом з кішкою чи собакою, вірячи, що недуга перейде на тварину. Іноді її купали у воді, в якій перед тим мили чорну вівцю. Подекуди обмежувалися тим, що воду, в якій купали дитину, виливали на кота чи собаку зі словами: «Втікайте, сухоти, на пса (кота) і стічні плоти». А ще брали землю, яку вирив кріт, змішували з курячим послідом, ліпили з неї вареники, варили і в цій юшці купали дитину. Або стругали землю з долівки, додавали до неї пшеничного або гречаного борошна, ліпили дев'ять вареників і купали дитину у воді, в якій їх варили.
(Див. ВОДА, ПЕРЕПІКАННЯ СУХОТ, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Дев'ять).
Літ.: СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. IV, с.233. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с. 129. М.Максимович, «Дні та місяці українського сєлянина», с.152. А.Афанасьев, «Поэтичєскиє воззрения славян...», т.2, с.96. И.Сахаров, «Сказания...», с.103. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.271.

СХІД — блаженна сторона, країна вирію, де сходить Сонце й розпочинається життя. Сонце Дажбога у предків було завжди у великій пошані. Тому й їхні молитви богам були спрямовані на схід, особливо вранці, бо ранішнє Сонце завжди милостиве. Різні заговори й заклинання також проказували обличчям на схід. У народних легендах мовиться, що світанок народжує Світовий півень — Священний птах, Божий посланець. Після першого співу Сонце прокидається, після другого снідає, а коли втретє півень прокукурікає, воно вирушає в дорогу. З цього часу втрачає свою силу вся нечисть, «бо боїться, що воно попалить їх».

Якщо схід народжує днину, то захід завершує її. За народними віруваннями, з початку світу Господь та чорт творили разом. Бог творив світ там, де сходить Сонце, а чорт — у протилежній стороні. Ось чому, коли стомлене Сонце йде на спочинок, у цей час починає оживати нечиста сила. Чорти і відьми щосили зіштовхують

світило з горизонту, і тому воно так швидко заходить. Червоний його колір від того, що Сонце гнівається, бо не в змозі вернутися назад і відомстити кривдникам.

У культурах різних народів переважає визнання сходу як «найкращої» сторони, хоча бувають і винятки. Згідно з християнською символікою вівтар у широтно орієнтованому храмі розташовують на сході, головою на схід ховають небіжчиків тощо. Численні дані дають підставу твердити, що опозиція «схід — захід» у предків була важливішою, ніж «південь — північ».

(Див. СОНЦЕ, ВИРІЙ, ХРАМ, ЗАХІД).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.236. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.97. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.43, 55, 93, 94; т.3, с.16, 139-140. А.Голан, «Миф и символ», с.32-36. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.35. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.151. В.Скуратівський, «Русалії», с.242-243. Н.Толстой, «Восток—запад», с.120-122. А.Гура, «Символика животных...», с.65, 194, 355, 453 та ін.

СЬОМЕ НЕБО. За стародавніми віруваннями, небо має сім «оболок». Є такі щасливці, котрі бачили, як уночі розкривається видиме небо, а за ним проглядає справжнє — восьме. На справжньому небі перебуває сам Бог. Боже небо ясне, як Сонце, воно не синє, а червоне. Коли воно розкривається, то на якусь оказію: на війну або на голод. Справжнє небо проглядається у блискавицях бога Перуна. Іменем громовержця позначається царство громоносних дощових хмар. В одному з рукописів XV ст. на питання «Коліко єсть небес?» дається відповідь «Перун єсть мног». На видимому небі перебувають ангели зі святими.

Ідея про множинність небес відома з перших віків християнства. Нагадаємо слова ап. Павла про Ісуса Христа, який «був узятий до третього неба» (2 Кор. 12 : 2). «Заповіти 12 патріархів» і «Сходження Ісаї на небо» описують сім небес. Вчений-проповідник Симеон Полоцький (XVII ст.) визнає «троє небес: емпірейське, нерухоме найвище, кришталеве, яке рухається з невимовною швидкістю, і твердь, розподілену на два пояси — пояс зірок нерухомих і пояс планет». А його сучасник Іоаникій Галятовський у творі «Душі людей померлих» налічує одинадцять небес.

(Див. НЕБО, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Три. Сім).

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.240. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.145; т.2, с.205.

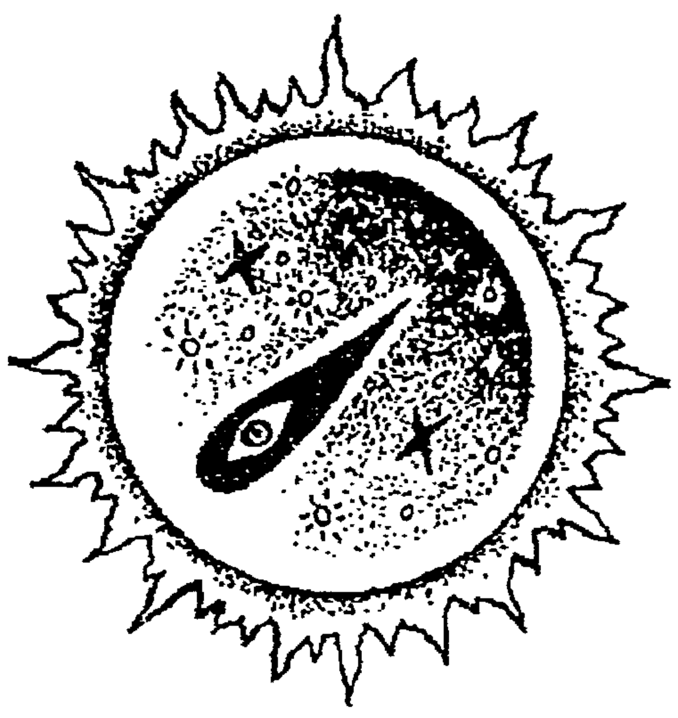

Т

ТАБУ — первинно: заборона вживати ті чи інші слова, які позначають священні або ж шкідливі поняття. Наприклад, верховинці називали ведмедя «вуйком» або «тим, що мед їсть». Замість «ведмідь» часто казали: бурий, господар, хазяїн, звір тощо. Так само люди боялися вимовляти слово «чорт», натомість уживаючи займенник «він»; інакше нечистий одразу з'явиться і наробить великої біди. Ще один приклад. Євреї ніколи не вимовляють ім'я свого Бога Ягве, а замінюють його іменем Адонай. Тільки Первосвященик раз на рік у Святая Святих вимовляв істинне Ім'я Бога, і тоді всі євреї падали ниць. Згодом поняття табу поширилося зі словесної сфери на дії, речі, вчинки тощо.
(Див. ТОТЕМ).

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.344. А.Гура, «Символика животных...», с.11, 13, 14, 71, 98.

ТАНОК. «Від Великодня, — писав М.Максимович, — до звичайних пісень-веснянок додаються й дівочі ігри, що супроводжуються особливими піснями й мають загальну назву «танки». Ці українські ігрові веснянки — те саме, що у Великій Русі хороводи, про які й там у народі кажуть «танки водять»... Великоросійськими танками керує окремо *хороводниця*, переважно літня жінка, нерідко вдова; українські ж танки водять самі дівчата, з яких попереду стає більш показна з себе чи більш спритна в іграх. Одну з таких дівчат оспівано минулого століття в окремій пісні, досі улюбленій обабіч Дніпра: це прекрасна Бондарівна:

В славнім місті у Каневі
Дівок танок ходить;
Молодая Бондарівна
Усім перед водить...

Дівочі танки за зовнішніми ознаками бувають: 1) *круговими*, що їх водять, рухаючи за колом («Мак сіять», «Кріп», «Перепілка», «Заюшка», «Ящур», «Король», «Нелюб», «Переборець» та інші); 2) *ключовими*, які водять, зімкнувшись в *один ключ* («Галка», «Чечітка», «Горобей», «Лісаниця», «Кривий танець» та інші); або ж — у *два ключі*, як у танку «Просо сіять» та в «Шумові».
(Див. КРИВИЙ ТАНЕЦЬ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с. 36-37.

ТАРХ ТАРАХОВИЧ — казковий цар, старець-богатир, який живе на «Сіянській горі» і воює з Бабою Ягою, але не тією, що живе у хатинці на курячих ніжках, а зі степовою: верхи на коні вона виступає попереду жіночого кінного війська або ж літає в ступі. Академік Б.Рибаков вважає, що Тарха Тараховича слід віднести до південного слов'янського світу (пшеничні поля, степові пасовища, сусідство з дівочим військом сарматів) приблизно І тис. до н. е. Не виключено, що казки за участю Тарха Тараховича є залишками скіфського міфу про родоначальника Таргітая — сина Зевса від шлюбу з дочкою Бористена (Дніпра).
(Див. БОРИСТЕН, ДІВЧИНА-ВОЯЧКА, САРМАТИ, СКІФИ).

Літ.: Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.77-78.

ТВАРИННИЙ СВІТ. Передусім тваринний світ давніх українців поділяється на «чистих» і «нечистих», що відповідно уособлюють позитивні або негативні риси з огляду тогочасної культури. В «Києво-Печерському Патерику», наприклад, згадується жаба, яка потрапила до діжки, в якій ченці замішували тісто для хліба, і «осквернила» сам хліб. Так само миша, що влізла в

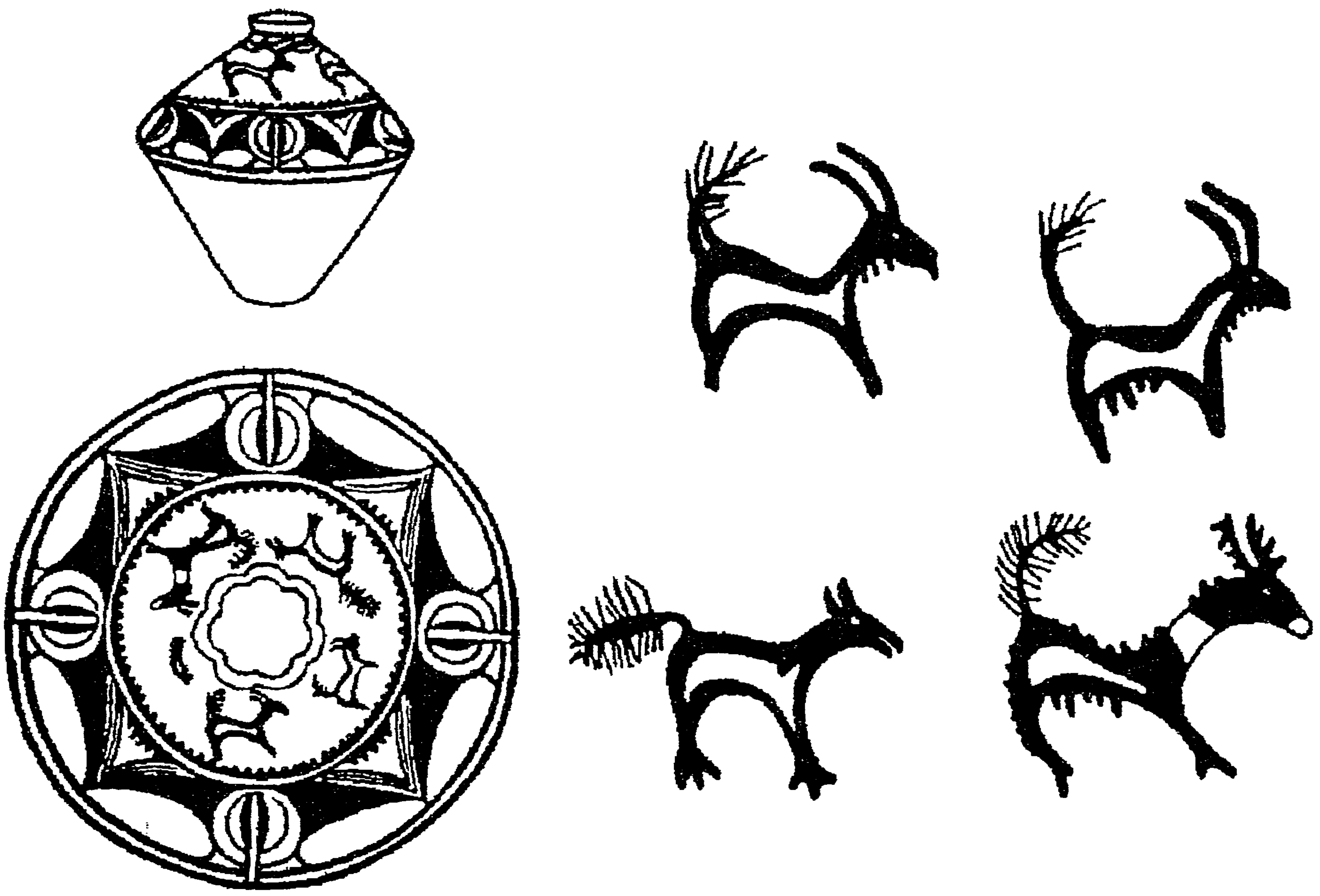

Зображення тварин на посудині трипільської культури. Село Крутобородинці, Уманщина

посудину з олією, яку мали залити у лампади на свято Успіння Богородиці, зробила її непридатною. Оповіді про «чистих» тварин поєднують фантазію з реальністю і обов'язково мають нести певне символічне, морально-повчальне навантаження.

За давніми віруваннями, богиня невинності й чистоти Діва (Діванна) колись була покровителькою ночі, ворожби і чаклунства. Тоді по ночах при світлі Божого ока богиня-діва незмінно була на ловах і наказувала звірам «добровільно» ловитися, щоб людина приручала їх і мала що їсти. Вона була особливо безжалісна до темних сил мороку в образі диких потвор, яких пізніше стали називати *дивами*. Предки особливо вшановували цю господиню, а великих та сильних диких звірів та тварин стали обожнювати. Вони вбачали в них своїх предків, охоронців роду-племені. Кожен такий звір міг бути або братом, або батьком у звіриній подобі, а тому їм приносили жертви.
(Див. ДІВАННА, ТОТЕМ).

Баран (овен) — символ чоловічого начала, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства, достойності; водночас це уособлення глупоти й упертості.

Зображеннями голови барана або його рогів у давнину прикрашали ножі, поясні бляхи, гудзики, керамічний посуд. Баранячі роги — емблема земної рослинності, її пробудження і розквіту навесні. На кераміці вони зображені як такі, що виростають із чотирикутника, яким позначали землю, і торкаються зигзагу — знака води. Баранячі роги уявлялися рослинними пагонами подібно до того, як, наприклад, у серпі півмісяця бачили бога-бика або у гребінці — символ дощу. У багатьох народів існувало міфологічне уявлення про чарівне баранячe руно, а символіка баранячого кожуха пронизує чи не всю українську обрядовість.

У пізніші часи дерев'яну фігурку тварини носили поряд із зображенням Христа. На ранньохристиянських малюнках Ісус зображувався у вигляді ягняти. Жіноча фігурка, яка народжує барана, є знаком народження матінкою-природою земної рослинності. Баран, особливо з «великими рогами», часто виступає персонажем замовлянь.
(Див. КОЖУХ).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.298, 349-352, 366-371, 391; т.3, с.240-245. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.156. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.305. М.Новикова, «Коментар», с. 229. А.Голан, «Миф и символ», с.62-70. А.Гура, «Символика животных...», с.18, 23, 33, 34, 36 та ін. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.45, 87. В.Куйбіда, «Баран», с.11. Э.Шюре, «Великие посвящённые», с.43.

Бик, ***Тур*** — символ сили, мужності, хоробрості. Бик-Тур — могутня творча сила Всесвіту, носій плодючості. Так називали предки священного золоторогого бика, а Турицею — його дружину. У давнину в Галичині на Подністров'ї було свято «Туриці» на честь бога Тура, коли водили по селу бичка й приспівували: «Ой Туре,

Підвіски з курганів XI—XII ст. Зображено обряд «Туриці»: бик і сім дівчат

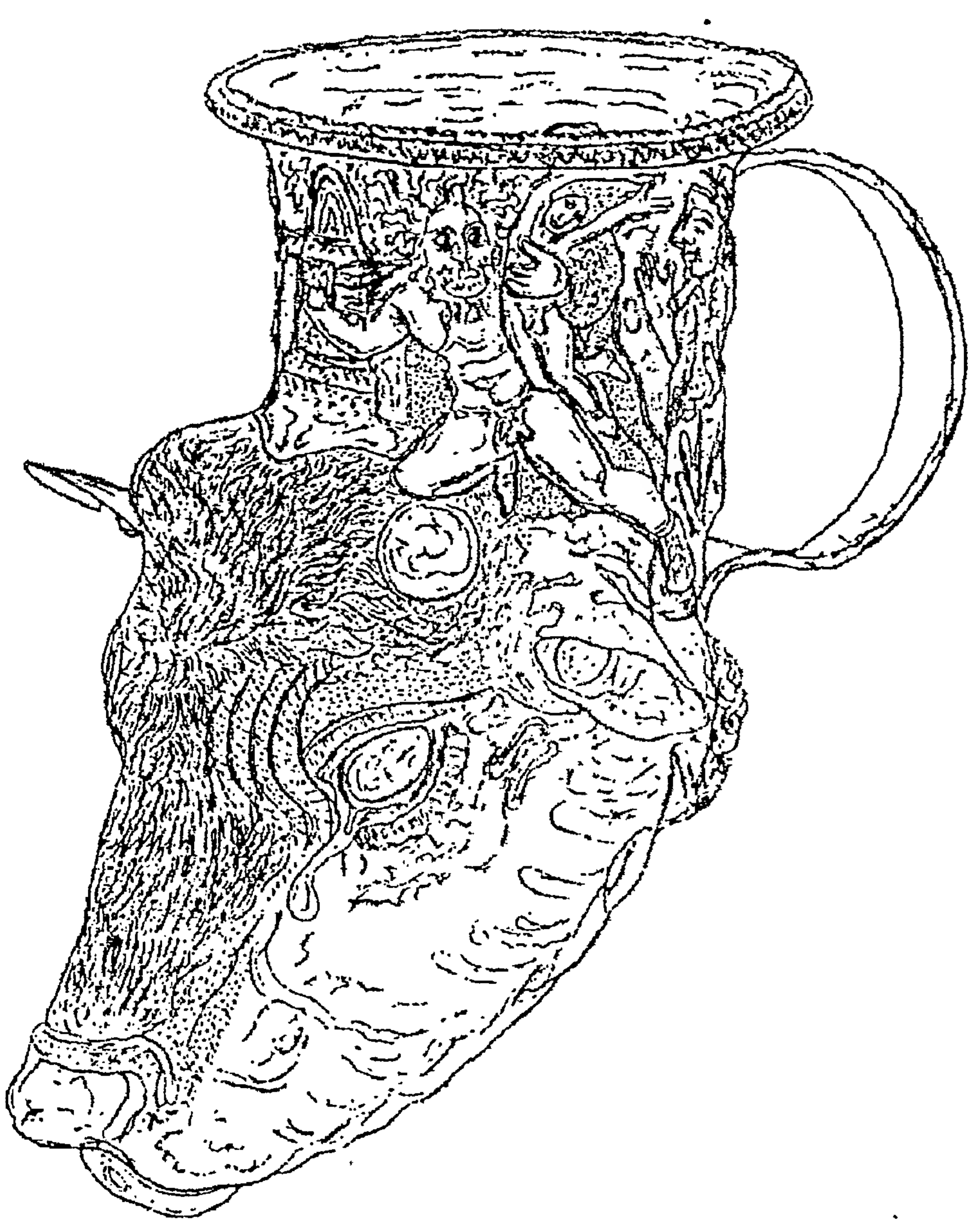

Ритон у вигляді голови бика. Пантікапей, III—II ст. до н. е.

Туре небоже, ой обернися та й подивися». Самі тури, чорні лісові бики, були широко знані в Україні аж до XVI ст.

Неподалік Високої Могили на Запоріжжі археологами знайдено кам'яну посудину із зображенням бичачих голів. Курган біля Новоолексіївки на Херсонщині всуціль викладено бичачими кістками. Дуже давній культ Сонця-бика — бога скотарів і воїнів — виявлявся не лише в тому, що люди приносили в жертву биків, побожно споживали їх чи виліплювали з тіста бичків чи корівок. Вони уявляли світ як велетенського бика. Українські колядки згадують турів золоторогих, корів золотохвостих із зірками по боках. Бик у нашому фольклорі — символ творіння, парубок, віл — чоловік, телиця — дівчина, корова — жінка, земля.

З виникненням культу бика до нього зверталися як до тотемного предка: «Бику-боже! Царю-батьку!» З тих часів і склалося уявлення про бога-чоловіка, який керує блискавкою і громом, запліднює сім'ям-дощем землю, дає жінкам вагітність. Жінка-богиня виконувала роль самиці і зображувалася з коров'ячими рогами. Вважалося, що в шкірі корови зосереджена чудодійна сила, а тому нею освячували хату та обійстя. Шкурою бика присягалися скіфи, коли племені потрібна була допомога. Кожен, хто хотів допомогти, ставав правою ногою на шкуру і частувався м'ясом. Так збирали в похід військо, яке вважалося непереможним, бо пов'язане присягою.

У казках бичок (волик, теличка, корова) — добродій і опікун. Такий бичок сам велить себе зарізати, аби продовжити служити тим бідним створінням, котрих він узяв під свою опіку і захищає від лютої мачухи, нечистої сили, змія і т. ін. «Я вже, — каже бичок, — не хочу жить на світі: заріжте мене, м'ясо поїжте, а кістки в стріху заткніть, то виростуть з моїх кісток Чуйко і Бачко (собаки), вони вам стануть у великій пригоді». В інших варіантах його наказують убити вороги дітей, і він повчає, що чинити з його останками, щоб з них відродилось нове благодійне для них єство (криничка, верба, яблунька). Болгари називають вола (кастрованого бика) «ангелом», поліщуки — «святою кісткою», а русини Закарпаття вважають найчистішою твариною. В уявленні предків на волові, як і на бикові, «земля стоїть». Віл у легендах — свята тварина. В одній із них розповідається, що коли Богородиця ховала немовля Христа від убивць, віл кидав сіно на Христа, щоб йому було тепло, а кінь відкидав його і їв. Тому м'ясо вола можна споживати, а конина вважається поганою (Полісся).

В Руському літописі під 1146 р. згадується Турова божниця. Учені майже одностайні в тому, що колись ця культова споруда розташовувалася на Подолі в Києві. Згадки про культ Тура відомі за багатьма писемними джерелами. В Україні він зберігався ще в XVII ст., що засвідчує «Київський синопсис», називаючи Тура-сатану, якому вклоняються на «законопротивних соборищах». Про цей культ нагадують і географічні назви: річка, озеро та урочище Турець у межах Києва, урочище Туровище біля с. Лютіж на Київщині, Турова гора в Карпатах та ін. Шанування Тура підкріплюється археологічними матеріалами. На Київському Подолі в 1972 р. розкопано зруб IX ст., під яким знайдено два турячих роги. Крім того, знайдено віконний різьблений наличник із зображенням шести голів тура. Турячі голови трапляються і в орнаменті подільських дерев'яних будинків починаючи з X ст. (а можливо, й раніше) і майже до XX ст.

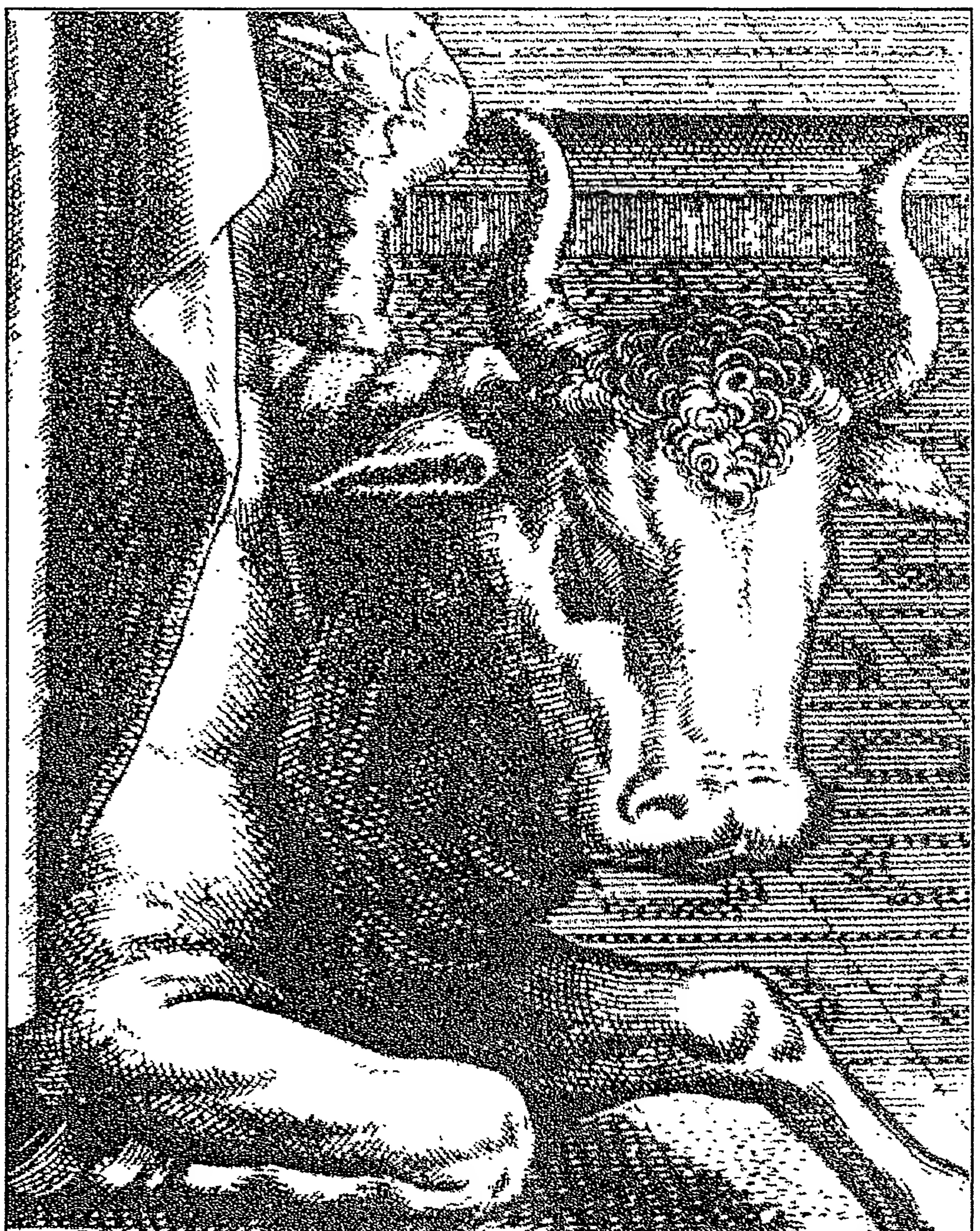

Крилатий бик. Фрагмент. Худ. А.Козачівський. 1733

Бик у давніх загадках — це Місяць і Сонце, день і ніч, небо і земля.

(Див. РІГ, ТОТЕМ, ТУРИЦЯ, ПРИСЯГА, МОЛОКО, СКІФИ).

Літ.: Золотослов № 88-90. Слово о полку Игоревє, с.98, 104, 116, 130. Літопис Руський, с.199. СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. II, с.284. Галицько-руські народні легєнди, т. XIII, с.80-81. Я.Головацький, «Виклади давньоруських лєгенд, або міфологія», с.52. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.343. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.14. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.99. В.Милорадович, «Житьє-бытьє лубенского крестьянина», с.274-283. А.Афанасьєв, «Поэтическиє воззрєния славян...», т.1, с.140-141, 190-191, 194-195 та ін.; т.3, с.240-245. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.156, 583; «Язычєство дрєвнєй Руси», с.537. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.72-75, 103. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.287, 304, 319. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.30, 40, 92, 97-100, 136. Т.Мовша, «Святилища трипольской культуры», с.202. А.Голан, «Миф и символ», с.52-62. Б.Успєнский, «Филологичєские разыскания...», с.45-48, 57, 73, 87, 228. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт...», с.33-34. В.Сокіл, «Народні лєгенди та перєкази українців Карпат», с.62. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.239-243. Н.Толстой, «Вол», с.409-411; «Бык», с.68-69. С.Кітова, «Фольклорні паралелі до вишивки...»

Білка — у народних уявленнях «нечиста» тварина. Вона є провісницею пожежі, коли бігає поблизу житла, по городі, по даху хати. Білка наближена до домовика, русалок та іншої нечистої сили. М'ясо білки їсти не можна. Зустріч з білкою на дорозі — погана прикмета.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.35-37, 42, 44, 252-253 та ін.

Блоха — «нечиста» комаха, котру треба нищити, як мух, тарганів і т. ін. За повір'ям, не можна бити бліх на Різдво, інакше вони будуть сильно кусати влітку. Коли багато бліх улітку, то добре вродить гречка. Вірили, що блохи плодяться від того, що розливали воду по хаті, коли вмивалися на Різдво й на Великдень. У легендах українців Карпат поширений такий сюжет: Бог сипнув бабі, що «ни, мала в негілі та свьитки шьо робити», пороху із землі й попелу, з чого постали блохи і воші. Отже, це кара за неробство.

У деяких місцевостях вважають, що бліх не можна вбивати, тому що інші паразити жорстоко відомстять. Щоб не було бліх, 1 травня вимітали віником із глухої кропиви сміття за межі села. На Волині горілку, настояну на блохах, клопах або зміях, давали п'яницям від запою.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.419-421, 423-428, 430-437 та ін. О.Терновская, «Блоха», с.196-197.

Ведмідь (від *старосл.* мед-ведь, тобто той, що знає, де є мед). Колись були люди, які жили в лісі і не хотіли ні з ким знатися. Одного разу зайшов до них чоловік, обійшов усіх, прохаючи нічлігу, але ніхто його так і не впустив. За цей гріх Бог і покарав їх, обернувши на ведмедів. За іншою легендою, ведмідь постав із чаклуна, а тому подібно до людини здатний лазити по деревах і споживати однакову з нею їжу. В українців Карпат поширені легенди, що цей звір постав із мірошника. Причини перевтілення різні: мірошник настрашив Бога; молов зерно на Великдень; брав від людей велику мірку за змелене збіжжя.

У замовляннях ведмідь належить, як і вовк, лев, лисиця, заєць, куниця, соболь, до тварин «середнього царства». З-поміж хижаків займає центральне місце, як і вовк. У день сонцевороту (12 / 25 грудня) ведмідь повертається у своєму барлозі з одного боку на другий, і з цього часу «Зима починає ходити у ведмежій шкурі». Він символізує також воскресіння, нове життя, бо виходить навесні зі свого барлогу з ведмежатами. Народні прикмети і забобони: перебіжить ведмідь дорогу — удача; в морі не можна згадувати ведмедя, а то здійметься буря; бачити ведмедя уві сні — на вітер, непогоду. Аби щастило, мисливець мив рушницю у крові вбитого ним ведмедя. Вважали, що ведмідь знається з нечистою силою, що лісовик для нього рідний брат або служить йому як своєму господарю. Сам чорт боїться ведмедя; ведмідь може прогнати водяника або зняти чари, якщо його перевести через дім, на який накликано причину. Щоб присмирити злого домовика, ведмедя обводили навколо обійстя або обкурювали його шерстю дім та господарство з відповідними заклинаннями; те саме значення мала і ведмежа голова, підвішена у стайні. Гадали: коли вагітна дасть ведмедеві хліб з руки і він рикне — то дівчинка буде, а якщо мовчить — хлопчик. Праве око ведмедя вішали дитині на шию «для сміливості». Той, хто з'їв серце ведмедя, мав зцілитися від усіх хвороб разом.

З ведмедем пов'язані певні календарні дні. На Здвиження (14 / 27 вересня) ведмідь лягає у барліг. Серед зими на Оксану Веснопровісницю (24 січня / 6 лютого) або на Спиридона Сонцеворота (12 / 25 грудня) він повертається в барлозі на інший бік, а встає на Благовіщення (25 березня /7 квітня) або у день Водяника (11 / 25 квітня). За уявленнями гуцулів, ведмідь виходить із барлогу на Стрітення (2 / 15 лютого) подивитися на Сонце, що «народжується». Якщо у цей день (або на Явдоху Плющиху, 1 / 14 березня) він побачить свою тінь,

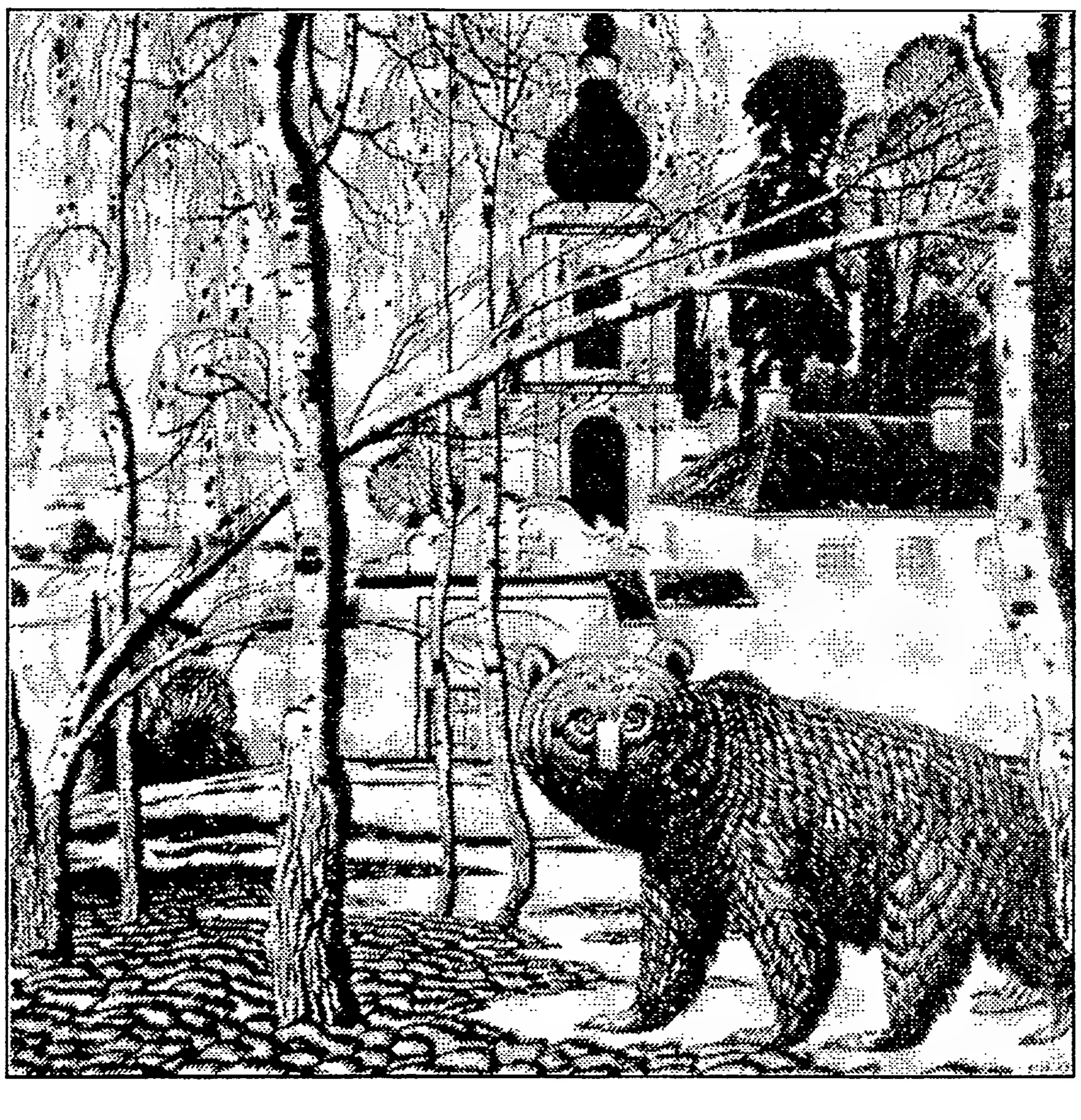

Ведмідь. Худ. Г. Нарбут. 1917

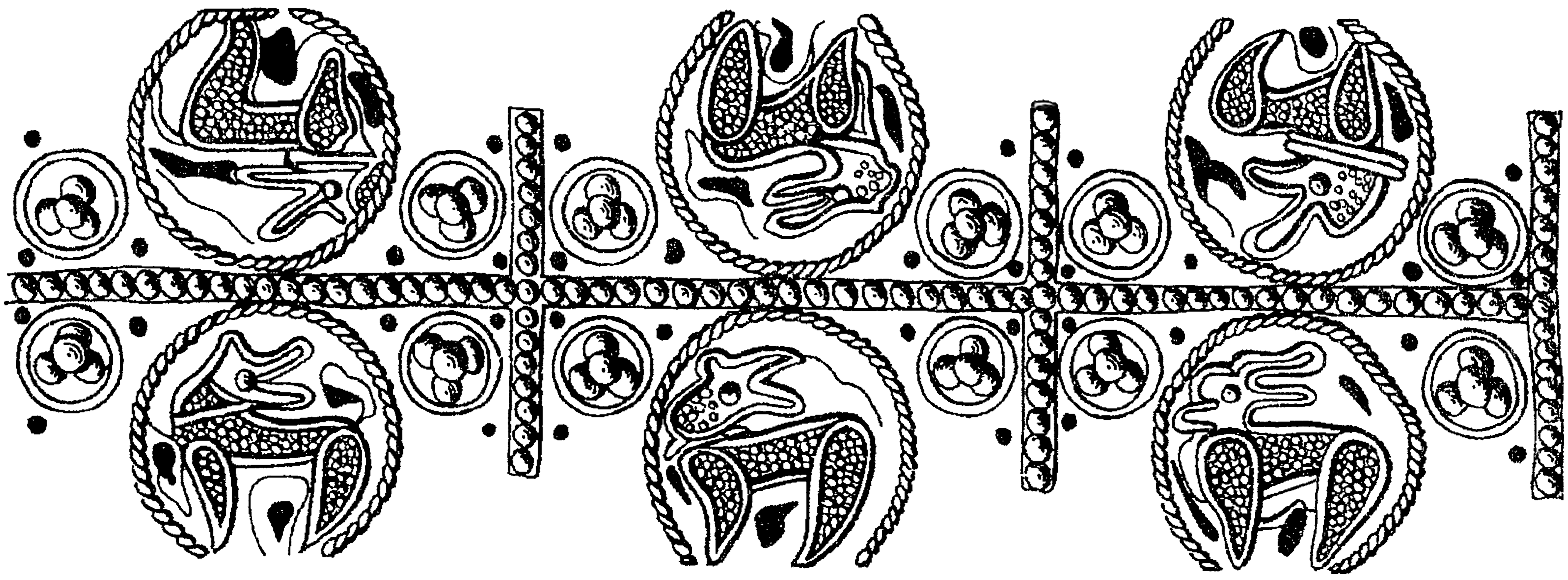

Орнамент «Звірі люті». XII ст.

то повертається у барліг і спить ще шість тижнів (до Теплого Олексія, 17 / 30 березня), тому що ще сорок днів буде холодно.

(Див. ЗИМА, МЛИН).

Літ.: Матеріали до гуцульської демонології, с.23-24. Галицько-руські народні легенди, т.XII, с.69. Архів Інституту народознавства.., ф. 1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 15. Календарные обычаи и обряды... Весенние праздники, с.203, 212, 216, 223-224, 238, 246-248. Календарные обычаи и обряды... Зимние праздники, с.206, 220, 227, 236, 257-258, 266-267, 276, 279. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.556. Г.Булашев, «Український народ...», с.341. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.196-198, 234-235, 408; т.2, с.390-392; т.3, с.229-230, 272. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.98-108, 363, 377, 583. А.Голан, «Миф и символ», с.93-95. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.78, 102. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.56. А.Столяр, «Натуральное творчество...», с.118-164. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.49, 57, 63, 77, 228. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.239. М.Новикова, «Коментар», с.225. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.49. Н.Новиков, «Образы...», с.44-53. Б.Васильев, «Медвежий праздник», с.83, 84. Н.Воронин, «Медвежий культ»,с.48-50, 58,59. А.Гура, «Медведь», с.255-258; «Символика животных...», с.159-177. A.Melicherсik,«Slovensky folklor», s.356.

Вовк — символ хижацтва, невгамовного голоду, швидкості. Вважається їздовою твариною відьом і чорнокнижників. З вовками пов'язаний особливий тип людей — чаклуни, які могли змінювати свою зовнішність, отримуючи здатність творити те, що роблять боги і герої. Такі люди могли ставати не тільки вовком, а й будь-якою твариною чи птахом, навіть перевтілювалися в дерево, камінь тощо. Предки, наприклад, вірили, що вовки — не що інше, як вовкулаки, вурдалаки, тобто люди, перетворені у вовків за допомогою ворожіння.

На ікла вовків неодноразово натрапляли під час розкопок язичницьких курганів, зокрема в Києві 1939 р. Тут було виявлено намисто з 32 вовчих зубів. Зображення цього хижака часто вирізьблювали на наличниках будинків. Очі, серце, зуби, кігті, шерсть вовка часто слугували амулетами і лікувальними засобами. Вовче ікло давали гризти дитині, у якої різалися зуби. Вовчий хвіст носили з собою від хвороб.

В українців Карпат існує така версія стосовно походження вовка, якого Арідник (чорт) у пику Богові зробив надзвичайно великим. Бог узяв сокиру та й став обрубувати звіра: що впаде тріска на землю, зробиться кінь, корова, порося, а з меншої — муха, черв'ячок тощо. Ця легенда має аналоги у Східній Україні.

За народними віруваннями, вовк підвладний св.Юрію — опікуну та захиснику мисливців. Заразом вовки підвладні і лісовику (він їх годує, як своїх собак, хлібом). Щоб задобрити лісовика, пастухи залишали у лісі для вовка одну овечку.

Про вовків розповідають ще таку легенду. Колись жило плем'я добричів, які не воювали, не вбивали тварин, не їли м'яса і шанобливо ставилися до довкілля. Знали цілющі трави та вміли тим зелом лікувати людей. Одного разу їм зустрілося військо варварів, яке захотіло зробити з добричів своїх вояків. Та мирне плем'я відмовилося брати зброю, за що ті стали нищити добричів. Побачив це з неба бог-громовик, змахнув своєю вогненною блискавицею та й перетворив варварів на вовків, наказавши їм довічно поїдати чортів. І якби грім не бив та вовки не поїдали того кодла, то їх би стільки розплодилося, що й світу Божого не було б видно.

На Поліссі біля колиски дитини ставили зроблені з дерева фігурки тварин, яких вважали охоронцями від злих духів. Найчастіше зображали вовка. Збереглися також балади про «вовків-наньок». У народі не називали вовка по імені — боялися, щоб він, бува, не наробив лиха на подвір'ї: краще називати його *дядьком.*

Відомо багато замовлянь від вовків. У старі часи вовки нерідко переходили дорогу череді, яка поверталася додому. Пастухи носили з собою соснові скалки і при зустрічі з вовком запалювали їх, промовляючи: «Якщо хочеш їсти, то йди додому. Якщо хочеш пити, то йди до річки. А якщо хочеш зла мені й моїй худобі, то йди туди, де люди і звірі не бродять, де птахи не літають. На тобі світло і мене не чіпай». Вважалося, що тоді вовк відступить.

У давнину імена Вовк, Ведмідь та подібні до них символізували довге життя і нарікалися людині як побажання.

(Див. ТАБУ, ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ, ПЕРЕВЕРТЕНЬ, ОБОРОТНИЦТВО, ВОВКУЛАКА, ВУРДАЛАК, ТОТЕМ).

Зооморфні прикраси-обереги X—XIV ст.

Літ.: Труды этнографическо-статистической экспедиции.., с.52. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.25. Повір'я, с.24. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.3. Б.Гринченко, «Этнографические материалы...», № 92. Г.Булашев, «Український народ...», с.333. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.364, 377-378, 380-391, 394; т.2, с.261-262, 300. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.583-584; «Язычество древней Руси», с.726, 728. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.127. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.48; Зоряна вода, с.8. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.41. Л.Семенюк, «Традиційні форми побутування народної легенди...», с.233. С.Богдан, «Світ поліської дитини», с.195. П.Шейн, «Материалы...», т. 3, с.352. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.49, 93, 97, 138, 165, 169, 176. А.Голан, «Миф и символ», с.196-198. А.Гура, «Символика животных...», с.122-159; «Волк», с.103-104. В.Вилинбахов, «Волх...», т. 13, с.215. Н.Кравцов, «Проблемы славянского фольклора».

Воші — «нечисті» паразити, однак, за повір'ям, мають здатність приносити щастя людині. Якщо їх немає — це прикмета «великого нещастя». Пошук вошей предки вважали корисним і богоприємним заняттям. На знак доброзичливості прийнято було шукати воші у гостей, у мандрівних старців — «людей Божих» тощо.

Згідно з легендами, воші, як і блохи, виникли із куряви, праху, попелу і дані людині, щоб вона не перебувала у лінощах і безробітті. За іншими уявленнями, воші виходять із тіла людини, з-під шкіри. Таким чином, вони — невід'ємна частина людини і навіть характеризують її: вшивий — значить щасливий.

Щоб не було вошей, їх не можна рахувати, не можна прати сорочку в четвер і коли Місяць уповні, не можна їсти, коли шукають у голові. Не можна класти на стіл шапку, інакше у її господаря буде стільки вошей, скільки на столі хлібних крихт. Якщо на покійнику багато вошей, це значить, що він праведник і душа його піде у рай. Поява вошей уві сні — до багатства. Звідси й прислів'я: «Їж вош, а буде грош»; «Багата, як вош рогата»; «Чужа вша якщо за комір не залізе, не розбагатієш» і т. п.

Літ.: В.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.354, 394. Е.Павловский, «Паразитологические мотивы...». А.Гура, «Символика животных...», с.419-421, 423-428, 430-437 та ін; «Вошь», с.122-123.

Вуж. На відміну від гадюки вуж є символом багатства, щастя, яке він приносить дому, де живе і плодиться, а тому вбивати його не вільно. У стародавніх оповіданнях вуж-добродій годується молоком разом з дітьми. Він є також символом плодючості. На глиняних жіночих фігурках часів трипільської культури на місці грудей зображені вужики, що є небесним символом — запліднення сім'ям-дощем землі-матері. На інших скульптурках вужі охороняють черево матері, яка виношує плід. Захисними смужками чи змійками обвитий був і посуд. Охоронця змія-вужа можна вбачати у паску, яким підперізувалися, у захисних талісманах: кільцях, намистах, сережках; в орнаменті писанок та вишиванок.

Початок року в наших предків припадав на час весняного рівнодення. Саме тоді вужі виходять на поверхню землі, а в осіннє рівнодення — ховаються. Протягом доби вони також ритмічно ховаються і

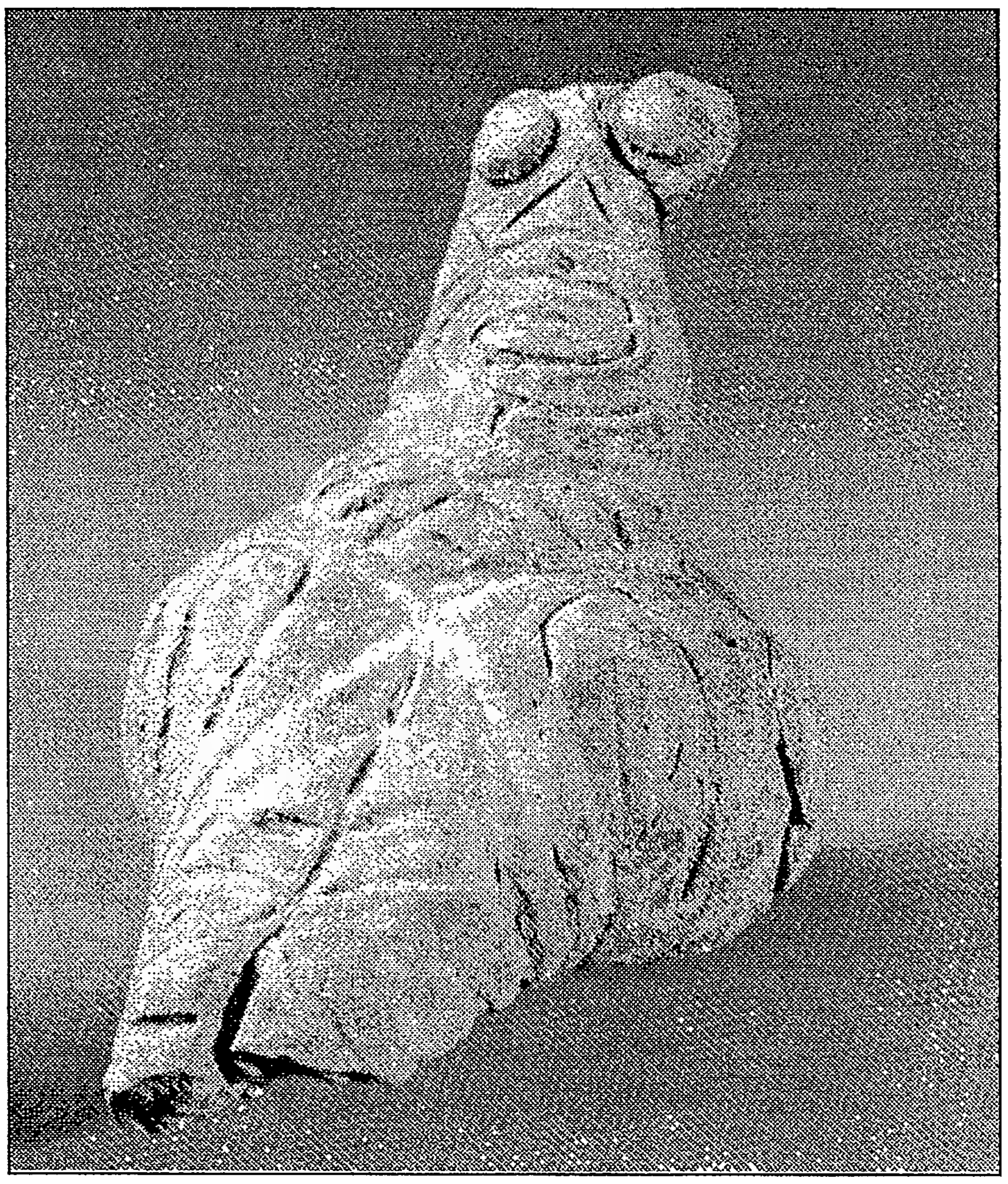

Трипільська жіноча статуетка із зображенням вужиків

виповзають. Вважалося, що вужі допомагають хліборобові вимолювати дощ. Зміїний цар збирає всіх змій два рази на рік — на Іванів день (24 червня / 7 липня) та восени на Здвиження (14 / 27 вересня) або на Покрову (1 / 14 жовтня). Навесні ж, 23 березня, в день весняного рівнодення, він пробуджує їх від зимового сну. Досі вважається щасливою прикметою, коли в хаті поселяється вуж, і залюбки лишають для нього молоко; убити такого вужа — найстрашніший гріх. За зміїними й вужиними головами і шкурами визнається цілюща сила. За повір'ям, корова, яку ссуть вужі, буде добра на удій. Наречену вуж вибирає виключно біля води, через воду переправляє її до свого обійстя, що цілком збігається з давніми уявленнями про шлюб, де об'єднавчим началом виступає Дунай. У багатьох сюжетах вуж має репутацію багача. Щаслива коло нього й дружина. Живуть вони якнайліпше, мають спільних дітей. Незважаючи на це, рід дружини сприймає їхній союз зловороже. Врешті-решт щасливе, хоч і нерівне, подружжя терпить трагедію: чоловіка-вужа вбиває хтось із родичів, а дружина стає зозулею чи кропивою. (Див. ЗДВИЖЕННЯ, ЗМІЇНИЙ ЦАР, РОЖАНИЦІ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка, ДУНАЙ).

Літ.: Архів Інституту народознавства..., ф. 1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 29. Галицько-руські народні легенди, т.12-13, № 250, 251. Легенди та перекази, с.80, 82. Розвідки Михайла Драгоманова..., т.2, с.1-24. И.Трусевич, «Поверья и предрассудки», № 111. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.191, 601. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.63, 81. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.158, 320-321. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.46. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.51, 140; «Вуж у народних віруваннях...». Л.Минько, «Знахарство», с.9. Ю.Смирнов, «Этика Полесья», с.252.

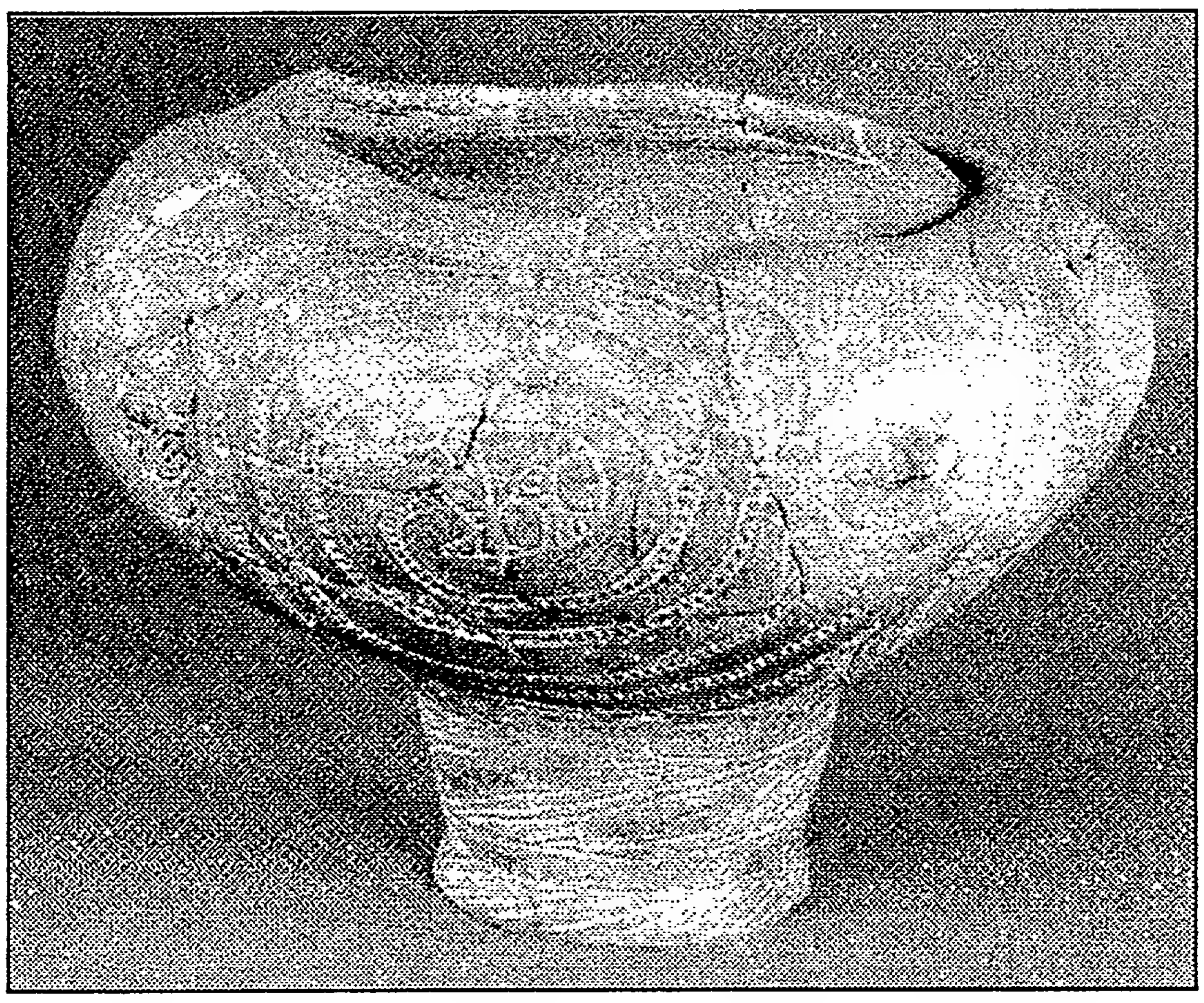

Трипільська посудина із зображенням змій

Гадюка. Давній культ змії простежується у віруванні про її роль в оволодінні знахарським мистецтвом. Кажуть: якби зловити білу гадюку та зібрати з неї отруту, то хто б перший покуштував тієї юшки з м'ясом, той знав би усе: як звірі розмовляють, як птахи, трави перешіптуються. Адже саме змії навчили людину пізнавати цілющі властивості рослин, розуміти мову квітів і трав. Колись було два «зміїні» свята. Змій зустрічали навесні 23 березня (в день весняного рівнодення), бо вірили, що вони сприятимуть господарським роботам, та проводжали під землю на Здвиження (14 / 27 вересня). Та змія, котра протягом літа когось укусила, залишалася мерзнути на морозі. За віруваннями, чорти іноді народжуються від гадюк, а тому не гріх їх убивати, бо вони шкідливі та нечисті. Якщо людина вб'є *полоза* («зміїного царя»), їй відпускається сім тяжких гріхів.

Змій постає з тієї гадюки, що сім літ не чула людського голосу. Тоді в гадюки виростають крила і за сім літ вона стає змієм. Гадюка іноді є знаряддям кари Божої. Від її укусу пастухи лікували себе та худобу, підкурюючи гадюче линовище. За повір'ям, линовище сприяє росту волосся, тому дівчата мили в його відварі голову. Однак застерігали, що це робити небезпечно, бо таке волосся дуже швидко росте і, обкрутившись навколо шиї, може задушити дівчину. Линовище використовували і з магічною метою. Давши комусь напитися води, у якій була намочена шкура гадюки, можна було наслати на нього хворобу («дання»). Міцні напої, у яких від новолуння до новолуння мочили гадюку, пили хворі на пропасницю. Вірили, що гадюче м'ясо зцілює буквально всі недуги, омолоджує організм, а попіл спаленої гадюки охороняє від укусів змій, відвертає чари. Щоб уберегти сім'ю і господарство від гадюк та всякої нечисті, у квітниках садили зілля з гострим запахом — любисток, полин, валеріану. З цією ж метою хату на Великдень обсипали свяченою сіллю.

Існує повір'я, що змія-*медяниця* (або *медянка*) цілий рік буває сліпою і тільки на Купала отримує зір; тоді, кидаючись на тварину чи людину, вона пронизує свою жертву наскрізь — ніби стрілою. Закляття проти хвороби (родимця) підсилювали зверненням до *мідної медяниці, закладеної в мідний стовп*; у замовляннях від ран говориться: «В моїх вузлах сила могутня, сила могутня зміїна прихована — від змія дванадцятиголового, того змія страшного, що прилетів з моря-окіяна, з острова Буяна, з мідного дому, того змія, що убитий дванадцятьма богатирями під дванадцятьма дубами. У моїх вузлах зашиті зміїні голови». В іншому замовлянні гадюка зветься царицею Лагою: «На синім морі озираємна, на озираємні грушевина, на грушевині гніздище, на гніздищі цариця Лага».

(Див. ЗМІЇНИЙ ЦАР, БІЛА ЗМІЯ, ЗМІЇНА ТРАВА, ЗМІЇНІ НОГИ, ГАДЮШНИК, ДАННЯ, ЗНАХАР, ЛОВИТИ ЗМІЙ, СІЛЬ, БОЖА КАРА).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1, с.140. Г.Булашев, «Український народ...», с.378-389. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.183, 269-270, 272-273, 287-288, 316. Б Рыбаков, «Язычество древних славян», с.129, 170-172, 200. А.Голан, «Миф и символ», с.81-83. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.28, 35, 60, 69, 228. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.53, 212. А.Гура, «Символика животных...», с.36, 39, 57, 78, 93 та ін. В.Демич, «О змее в русской народной медицине».

Жаба — символ підземного царства, пов'язаний з вологою, дощем. Жаба водночас — мудрість, як у тій казці, коли, скинувши шкуру, вона перевтілюється в царівну. У замовляннях жабу, як і іншу нечисть, проганяють плювком через плече. За повір'ям, коли жаба перелізе дорогу — на шкоду, її не можна брати в руки — мати помре; не можна показувати на жабу пальцем — заболить спина; а коли багато жаб лізуть через поріг у хату і кумкають — на смерть. Жаби дуже часто заводять бійку з вужем, який ними переважно

Іван-царевич і жаба-квакушка.
Худ. І. Білібін. 1930

годується. Хто побачить жабу і гадюку, які б'ються, повинен розняти їх палицею і тоді зберігати її, мов коштовний талісман: така палиця приносить у дім прибуток, рятує людину від покарання, розганяє градові хмари. Амулетом є також жаб'яча кісточка, яку здобувають у такий спосіб: кидають жабу в мурашник; коли мурашки об'їдять на ній м'ясо, тоді й беруть з кістяка приворотну загнуту кістку. Ця кістка вживається у присушках, коли хочуть пробудити в комусь кохання. На свято Купала жабу в обряді жертвоприношення пробивали осиковим кілком. Жаба-ропуха, за віруваннями, — основний образ перевтілення відьом. У такому вигляді вони проникають у хлів і відбирають молоко в чужих корів, висмоктуючи його із вим'я. Жабу вважали берегинею річок, озер, ставків та криниць, володаркою води. Ось чому, щоби викликати дощ, підвішували жабу за ніжку. Існує також прикмета: коли жаба проспіває — бути дощу.

За повір'ям, жаб'ячий погляд може зурочити. Коли жаба дивиться на людину, вона перераховує їй зуби, і вони потім випадають. Жаба може плюнути людині в очі, і та осліпне. Жаба здатна оживити мертвого вужа, а шматки розрубаної ящірки зростаються під дією жаб'ячої сечі. Жаби вважаються ядовитими. Отрута їхня сильніша від зміїної, але кусати людину їм заборонено від створення світу. Вони здатні поглинати зміїну отруту і очищати отруєне змією джерело. На Черкащині при рожистих запаленнях шкіри («парикожа») прикладали посічену жабу. На Гуцульщині від пропасниці мочили в горілці зелену жабку («кумку») і рекомендували пити невеликими порціями. На Бойківщині таким настоєм натирали ноги, щоб не боліли. На Західному Поділлі жаб кидали в кисле молоко перед тим, як змочувати ним рани від укусу гадюки.

Жабі властива жіноча символіка. Через подібність жаб'ячих лапок до людських рук вважали, що жаба колись була жінкою. Побачивши навесні вперше жабу, називали її «панною». Тіло мертвої жаби не смердить, тому що жаба втішила Богородицю, яка тужила за розіп'ятим Христом. За іншими переказами, жаби — колишні люди, затоплені всесвітнім потопом, або ж колишнє військо фараона, яке переслідувало євреїв і було потоплене у водах Червоного моря. Прийде пора — вони стануть людьми, а всі інші люди стануть жабами. Тому бити їх — гріх.

Як і зміям, жабам у деяких місцевостях приписують роль домашнього покровителя. В образі жаби може з'являтися домовик. В жабу обертається «змора», яка душить сплячих. У вигляді величезної жаби можуть показатися водяник і лазник. Жіночі духи «богинки», які підмінюють немовлят, теж іноді приймають вигляд жаб. Проклята батьками або нехрещена дівчина, за повір'ям, перетворюється у «лягушку-коровницю», яка по ночах виходить із води доїти корів. Якщо корова доїться з кров'ю, кажуть, що вона наступила на жабу або спала на зміїному місці. Жабу клали за пазуху, щоб не боятися лоскоту.

За допомогою жаб насилали причину. Щоб осліпити кого-небудь, натирали тій людині двері жаб'ячим жиром або закопували під порогом жаб'ячі очі, а потім діставали їх, розтирали в порошок і підмішували у питво.

Літ.: Повір'я, с.25. Житє і слово, т. 1, с.147. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.316, 469. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.70. Г.Булашев, «Український народ...», с.390. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.562. С.Максимов, «Нечистая, неведомая, крестная сила», с.513-514. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.316; т.3, с.223-234. И.Сахаров, «Сказания...», с.87. Ф.Миловидов, «Жаба и лягушка в народном миросозерцании...» Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.387, 492. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.16. Т.Судник, Т.Цивьян, «О мифологии лягушки». В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.48. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.68, 69, 81. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.211. А.Гура, «Символика животных...», с.80, 380-391; «Лягушка», с.250-252. Г.Маслова, «Орнамент...», мал.75. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.88.

Заєць символізує народження нового Місяця; у замовляннях перебуває, як і ведмідь, поміж «Місяцем у небі» та «рибою у воді», тобто є посередником між людиною і місячними божествами. Символ плодючості, яким виступає у численних обрядових піснях, пов'язаних зі шлюбом. За надзвичайну рухливість зайця порівнюють із миготінням світла. Й досі відображення сонячних променів від води або дзеркала називають *зайчиками*; *зайчики* — це й сині вогники, що перебігають по вугіллі, що горить. Подекуди зайця називали *чортогоном*. За повір'ям, його створив чорт, а тому коли заєць кому-небудь перебіжить дорогу, то з тим трапиться нещастя або невдача. У такому випадку треба викинути з воза віхоть сіна, тоді заєць повернеться назад. Той, хто пливе по воді, не повинен згадувати зайця, тому що його не любить водяник і, розгнівившись, викликає бурю. Вагітній жінці не можна їсти заяче м'ясо, бо дитина буде ляклива. Корінь рослини під назвою *заячий холодок*, підвішений на шиї, надає людині сміливості. Якщо дитину купати у *заячій капусті*, то це надійний спосіб лікування від безсоння і нічних зойків. На Поліссі є легенда, чому в зайця таке маленьке серце. Бог виліпив йому дуже довгі вуха, а на серце глини не вистачило. Тоді Бог відірвав йому хвіст (залишився тільки куций відросток) і з нього зробив сердечко.

Літ.: Повір'я, с.25. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.38, 156-157. Н.Сумцов, «Заяц в народной словесности». С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.263-265. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.327-328; т.3, с.129, 389. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.717-718. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.162. М.Новикова, «Коментар», с.226. А.Гура, «Символика животных...», с.22-22, 26, 27, 177-199 та ін.; «Заяц», с.190.

Їжак, за повір'ям, наймудріший з усіх тварин, тому що найдовше живе на світі. Він ніколи не старіє, тому що знає де дістати *молодильну траву*. Інколи їжаку приписуються деміургічні функції: він порадив «дідові Богу» як накрити землю небом. Їжак знає, де росте не тільки молодильна, а й «розрив-трава», яка відкриває всі замки й засуви. Щоб дістати її, потрібно загородити нору з дітками їжака камінням. Їжачиха не зможе подолати перешкоду і відправиться шукати «розрив-траву», а коли знайде її, повернеться до нори і визволить їжаченят, а чарівну траву кине.

Відома легенда про походження їжака. Чорт розчісував собі чуприну і те, що вичесав, кинув на

колоду, на якій рубають дрова. Це волосся й перетворилося на їжака. Існує повір'я про два види їжаків — з поросячою мордою і з собачою. Перших можна їсти, а другі — неїстівні.

Шкірку їжака, зокрема, використовували як оберіг від «богинок», які душать людей по ночах. Прикмети: коли їжак бігає, це віщує смерть або тяжку хворобу; якщо у погожі дні їжак часто згортається у клубок — зима буде морозна, а коли восени носить собі у нору яблука — чекай голоду.

(Див. ДЕМІУРГИ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Розрив-трава).

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.27, 34, 38, 48, 122, 257-261 та ін.

Кажан (летюча миша, нетопиря, пирхач, ночниця, нічвид, лилик) — «нечиста» істота. За повір'ям, у летючу мишу обертається проста миша, яка з'їсть чогось свяченого у церкві на Великдень.

Летюча миша боїться людей і тварин та з'являється тільки вночі. Перед тваринами видає себе за пташку, показуючи свої крила, а перед птахами — за тварину, показуючи голову і ноги. Це — злий дух, який літає в пошуках тих, хто продав душу дияволу. Вірили, що відьми, взявши під пахви листя, можуть робити з них кажанів. Якщо летюча миша вчепиться людині у волосся, вона може вкрутитися їй у голову і з'їсти мозок. Її не можна відірвати інакше, як разом зі шкірою. За повір'ям, летюча миша вириває у людини волосся і відносить його на дерево; якщо дерево молоде і зелене, людина буде здоровою, а якщо сухе, то вона захворіє. Коли летюча миша сяде на підлітка, він більше не ростиме, а назавжди залишиться *кажаном* — низькорослим. Засушених кажанів носили на собі від лихоманки. А коли ними нагодувати худобу, то вона швидко товстішає, але то великий гріх: така худоба скоро пропаде. Людина, яку вкусить кажан, помирає, а якщо «опакостить» голову, то буде лисина.

Оскільки летюча миша вдень майже не бачить, то вважалося, що й лихе око не зможе зурочити людину, яка носить летючу мишу. У гуцулів летюча миша виступає в ролі домового духа. Якщо на день св. Юрія відрізати голову летючої миші, загорнути її у полотно і закопати під порогом, то господар буде мати успіх у грошових справах, а якщо покласти її у скриню з грошима, то гроші почнуть прибувати самі по собі.

Летючу мишу широко використовували у любовній магії. Коли зварити кажана й розібрати по кісточках, то поміж них можна знайти «грабельки» й «вилки». Варто ними зачепити яку завгодно дівчину, і вона буде твоєю, однак житиме після того лише один рік. Щоб не померла, треба, коли минає рік, відштовхнути її тими вилками. Іноді кістки летючої миші спалювали, розтирали у порошок і підмішували у горілку для дівчини, щоб хлопець перестав думати про неї.

Літ.: Повір'я, с. 27. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.121. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.69. А.Гура, «Символика животных...», с.603-609.

Кінь — символ вірності, відданості, швидкості, витривалості. Він — незмінний порадник свого господаря і служить йому до останньої хвилини. У замовляннях кінь — і вороний, і буланий, і сивий, і сірий, і білий, вогненний, вогнедихаючий, крилатий, з ясним сонцем або місяцем на лобі, з зірками по

Наконечники золотої скіфської гривни.
Курган Куль-Оба. IV ст. до н. е.

боках, золотогривий-золотохвостий або просто золотий, нерідко червоний; належить до «центрального» світу і уособлює небо, Космос. Побратим-кінь може летіти між світами туди, де живуть предки. Ось чому в казках він передається героєві як батьківський спадок. Кінь віщує майбутнє, знає всі таїни світу; з допомогою його шерстинки чи волосинки герой може стати звіром або птахом і проникнути в інший

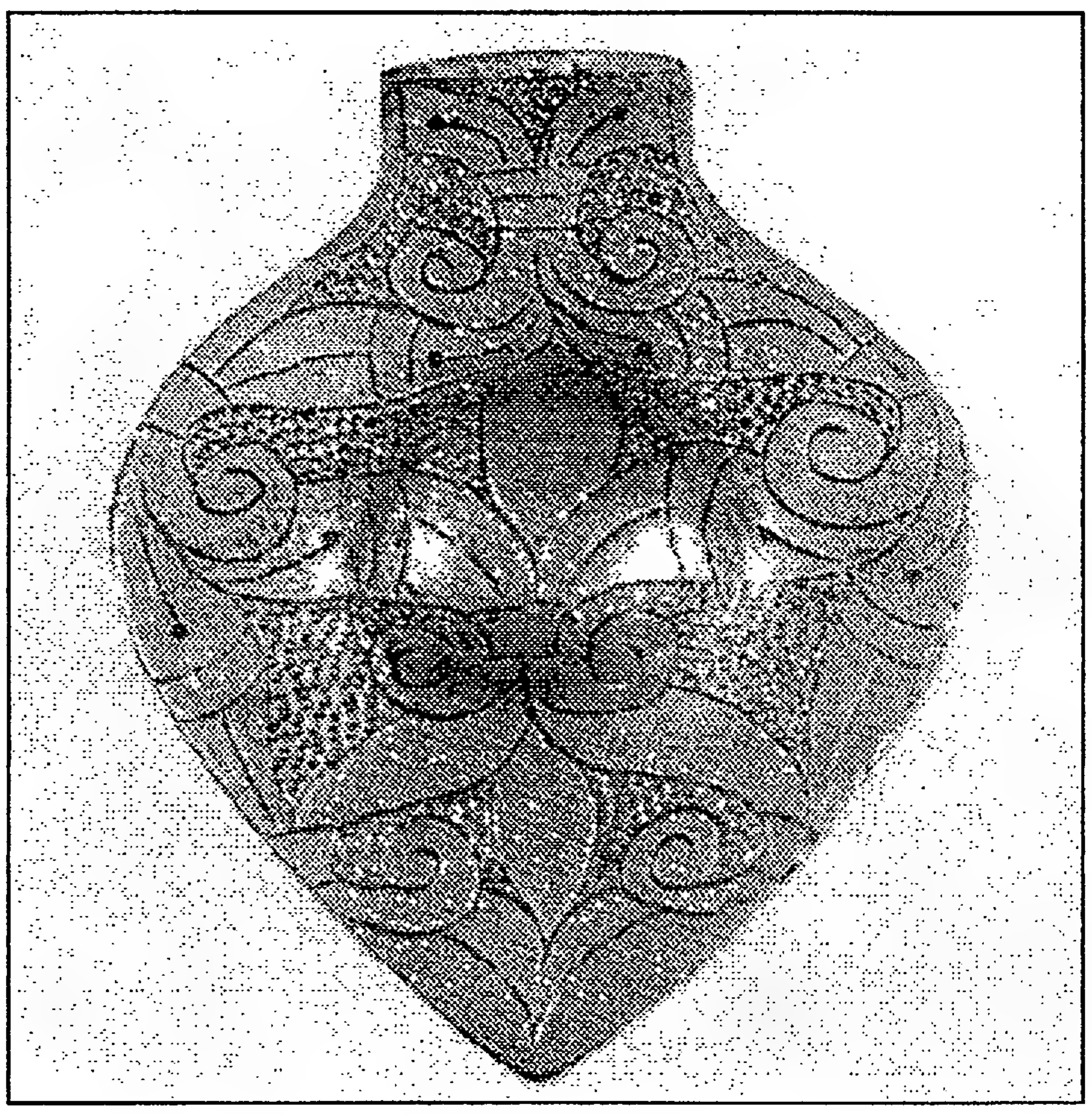

Прикраса кінської збруї.
Чернігівщина, середина X ст.

світ. Роль провідника тут часто виконує чарівний кінь — помічник казкового героя (Сивка-Бурка, Коник-Горбунець та ін.).

Одним із найбільш архаїчних у нашій міфології є образ вершника (святого, билинного героя і т. ін.), що поборює змія. Замовляння: «На морі на Кияні, на острові Буяні, на біл-горючому камені Алатир, на хороброму

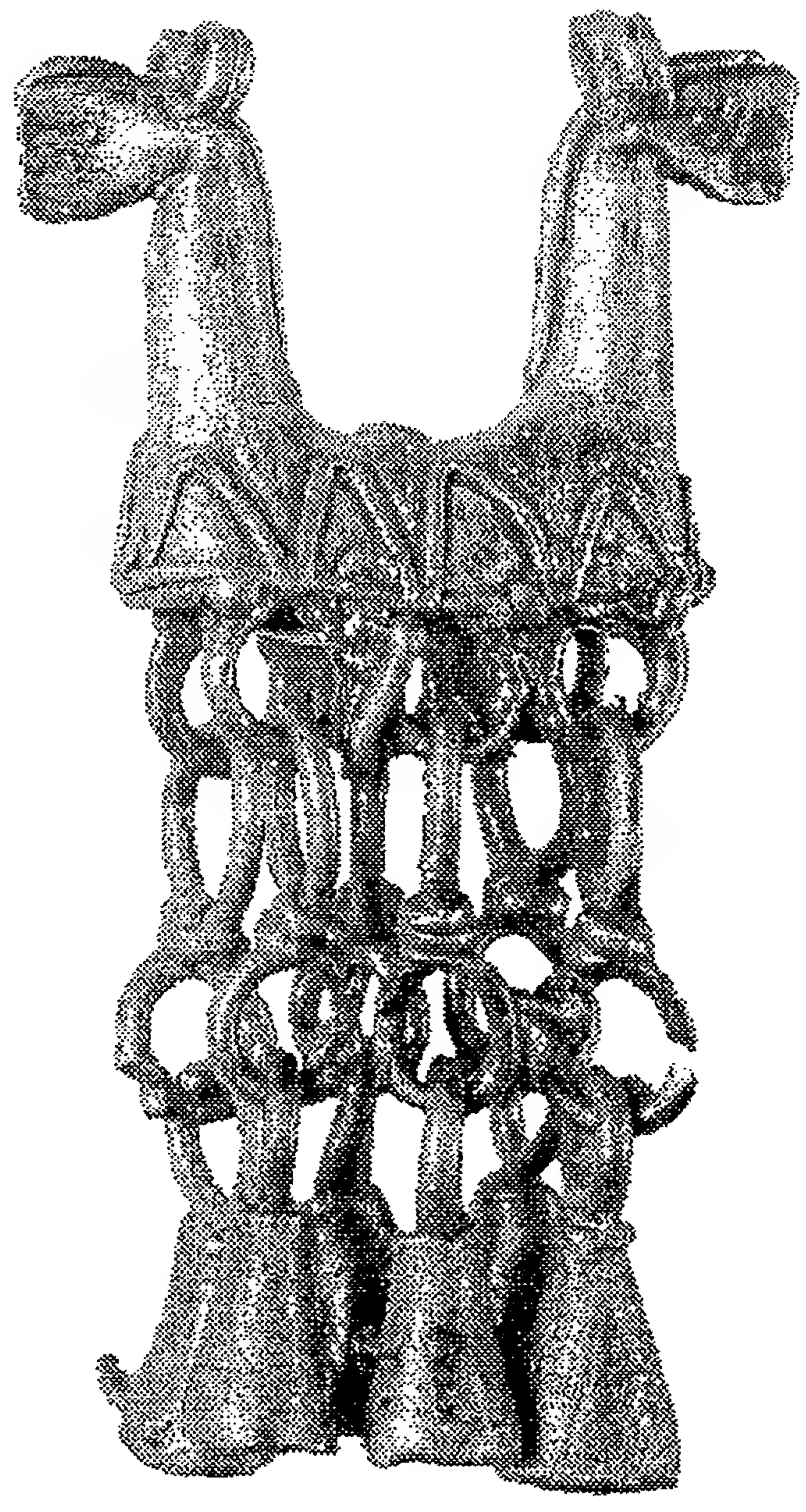

Бронзовий амулет-підвіска у вигляді коників. Кінець XII ст.

коні сидять Єгорій Побідоносець, Михайло Архангел, Микола Чудотворець, перемагають змія лютого, вогненного, який літав до невірного царства пожирати людей, убили змія лютого, вогненного, визволили дівицю царську і всіх людей...» Крім св. Георгія та Іллі-пророка, який роз'їжджав по небі на колісниці, запряженій кіньми, покровителями коней були святі Микола і особливо «лошадники» — Флор (Фрол) і Лавр.

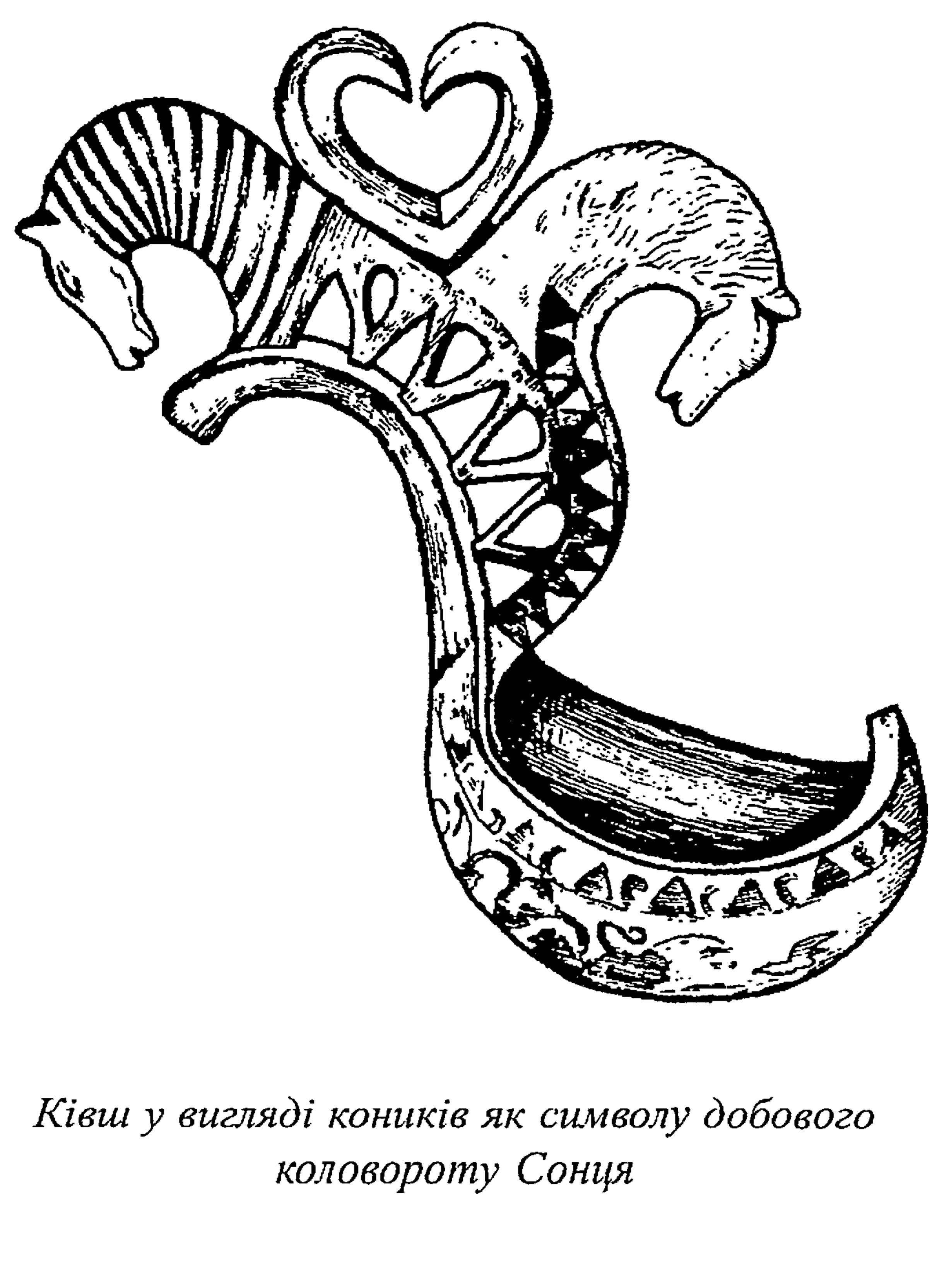

Ківш у вигляді коників як символу добового коловороту Сонця

Кінь — атрибут вищих богів та святих і водночас хтонічна істота, пов'язана з культом родючості й смертю. Червоний кінь уособлює вогонь і переносить душі небіжчиків у вирій. Вороний кінь — це нічне зоряне небо, що є царством душ померлих. Білий кінь — уособлення божественного світу предків. При храмі бога Світовида тримали білого коня, з яким ворожили, підводячи до трьох рядів списів: якщо кінь спотикався на ліву ногу, це вважалося поганою прикметою, на праву — доброю. Під час святочних ворожінь у селах коневі зав'язували очі, сідали на нього задом наперед і дивилися, куди він піде: у тій стороні дівчину чекає суджéний.

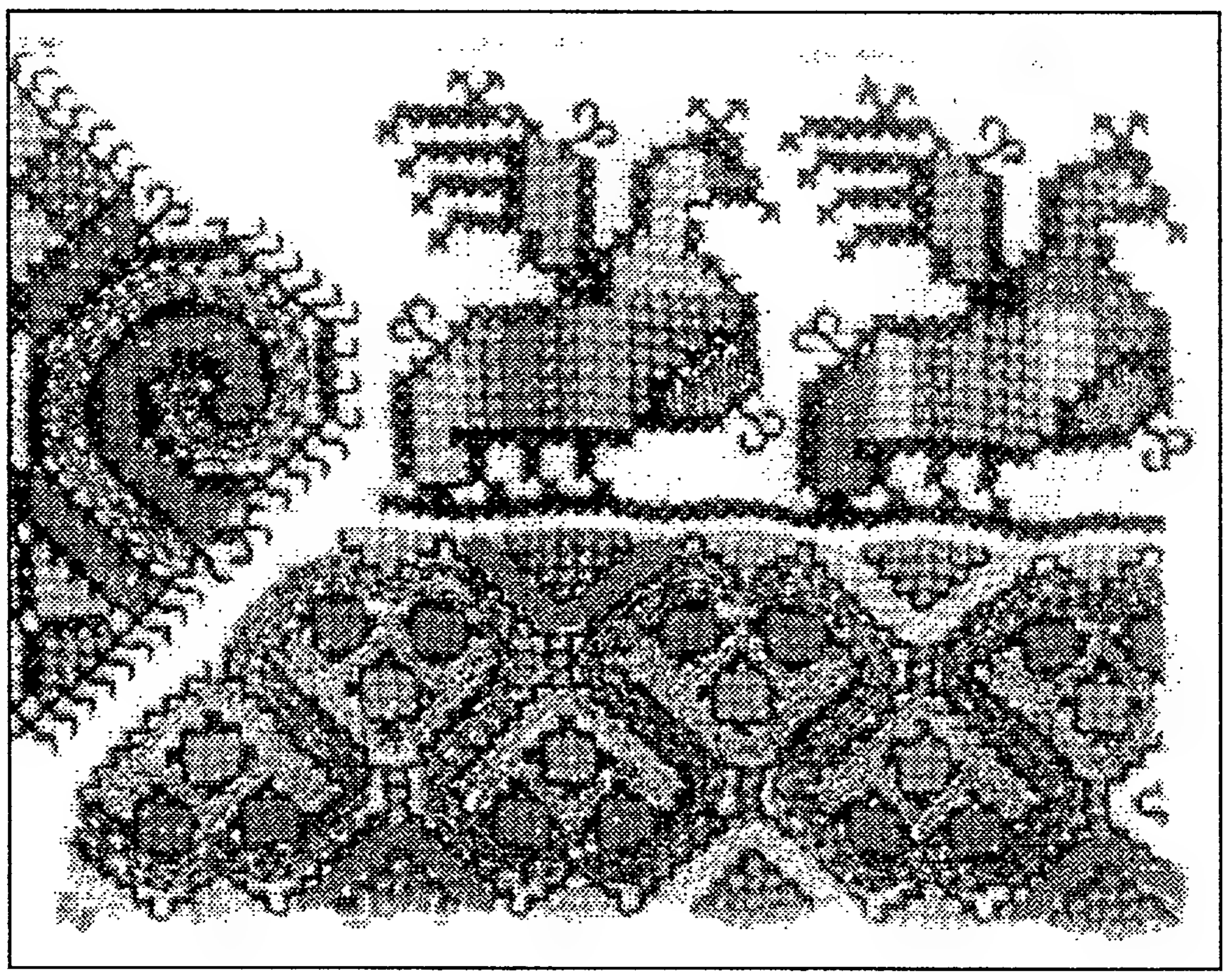

Фрагмент буковинської жіночої сорочки із зображенням крилатих коней. Кінець XIX — початок XX ст.

Найулюбленішою твариною у скіфів був кінь. З надзвичайною любов'ю скіфи прикрашали своїх коней: від вуздечки до сідла все було оздоблено неймовірно щедро і багато, і вершник на такому коні відчував себе мужнім і непереможним.

Зображення коня — один із провідних мотивів народного мистецтва. Коні красуються на прядках, ковшах, гребенях, дитячих іграшках, на покрівлях осель тощо. З розкопок Пастирського городища (Середня Наддніпрянщина) походять підвіски VII—VIII ст. у вигляді двох коней з головами в різні боки (так звані протоми). Часто трапляються мініатюрні стилізовані коники з вигнутими вушками і скрученим у кільце хвостом, які датуються X—XII ст. Про шанування коней киянами-язичниками повідомляють давньоруські писемні пам'ятки, зокрема «Повість врем'яних літ». Загиблих у битві бойових коней князі хоронили на спеціальних помостах і насипали над ними кургани, наче над воїнами. Часто коні супроводжували в потойбічне життя своїх господарів: відомо чимало поховань дружинника з конем.

(Див. ФРОЛКИ, ЮРІЙ-ЗМІЄБОРЕЦЬ, СКІФИ, СВІТОВИД, ДИВО-КІНЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.245. Колядки та щедрівки, с.108, 185 та ін. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.67-69. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.52. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.369-374. В.Пропп,

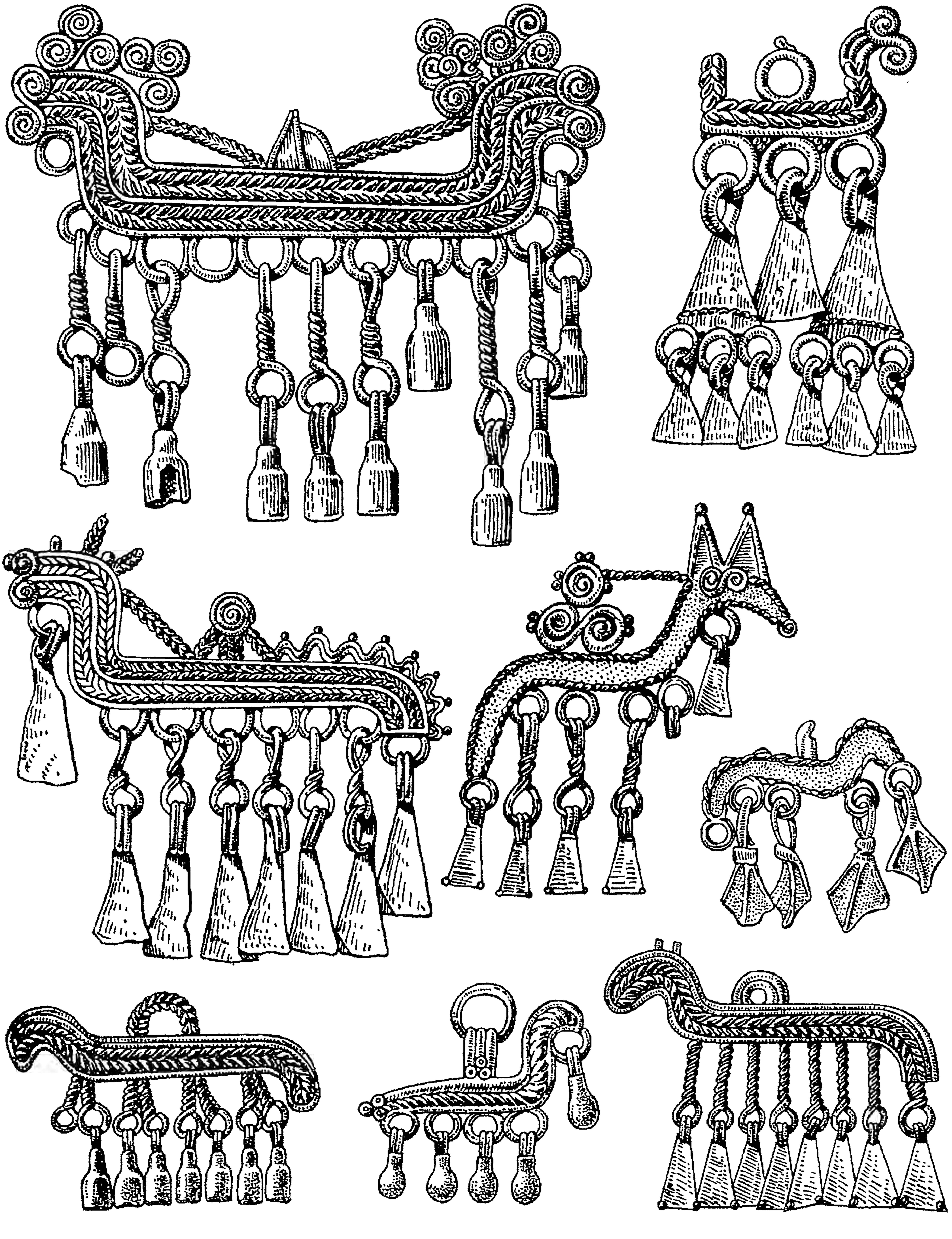

Зооморфні прикраси-обереги X—XIV ст.

«Исторические корни волшебной сказки», с.169. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.267-274. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.557. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1018. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.165, 194, 238, 305, 312-313, 316-319, 321-325; т.3, с.240-245, 387-388. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.583. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.125-127. В.Иванов, «Ритуальное сожжение конского черепа и колеса в Полесье...», с.79-87. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.96-99, 154. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.30, 39, 47, 55, 110, 112. М.Новикова, «Коментар», с.226. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.57. Н.Новиков, «Образы...», с.65. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.36, 45-48, 52-54, 228. А.Голан, «Миф и символ», с.48-52. В.Петрухин, «Конь», с.228.

Кіт. Цю тварину переважно вважали за небезпечну істоту, що стоїть на грані двох світів — реального і потойбічного: на неї обертаються відьми, її поява віщує нещастя чи невдачу. Кіт створений Богом, однак усе-таки «нечистий», бо колись з'їв чорта. Кажуть, що в нього у хвості є отрута, і коли кіт нап'ється води з посудини, з якої п'є людина, то в неї з'являється нежить, — так само, коли сплять з котом. До кого приблудиться кіт, той неодмінно зубожіє. Коли кішка перебіжить дорогу, то чекай невдачі, а щоб її не було, треба через слід кішки кинути навхрест паличку. Кажуть, якої масті кіт, такої має бути й худоба. Однак якщо масть кота не до вподоби домовикові, то він одразу задушить кота. Триколірна кішка оберігає дім від пожежі. Після 12 років кіт перестає муркотіти і стає таким лютим, що може задушити людину. У давнину ямщики неохоче погоджувалися везти кішку, бо від неї коні страшенно стомлюються і худнуть. Існує повір'я, що з абсолютно чорної кішки можна виварити кістку-невидимку. Для цього потрібно сісти напроти дзеркала і класти по черзі всі кісточки в рот; як натрапиш на невидимку, то сам станеш невидимим у дзеркалі. Або просто варити кістки доти, доки залишиться одна невидимка. На кого потягнеться кішка, тому щаститиме. А хто вб'є кота, тому сім років не буде життя. Відомо, що гадюка не боїться найзлішого пса, але тільки до неї підійде кішка, вона враз скручується у клубок, не захищається, і кішка сміливо її гризе. Коли кішка грається своїм хвостом — чекати вітряної погоди. Тепла або холодна лапа у кішки означає добрих або недобрих гостей. Щоб убезпечитися від грози, потрібно кішку чи собаку вигнати з хати. Кішка приходить до хворого, який видужує, і вперто тікає від того, хто помирає.

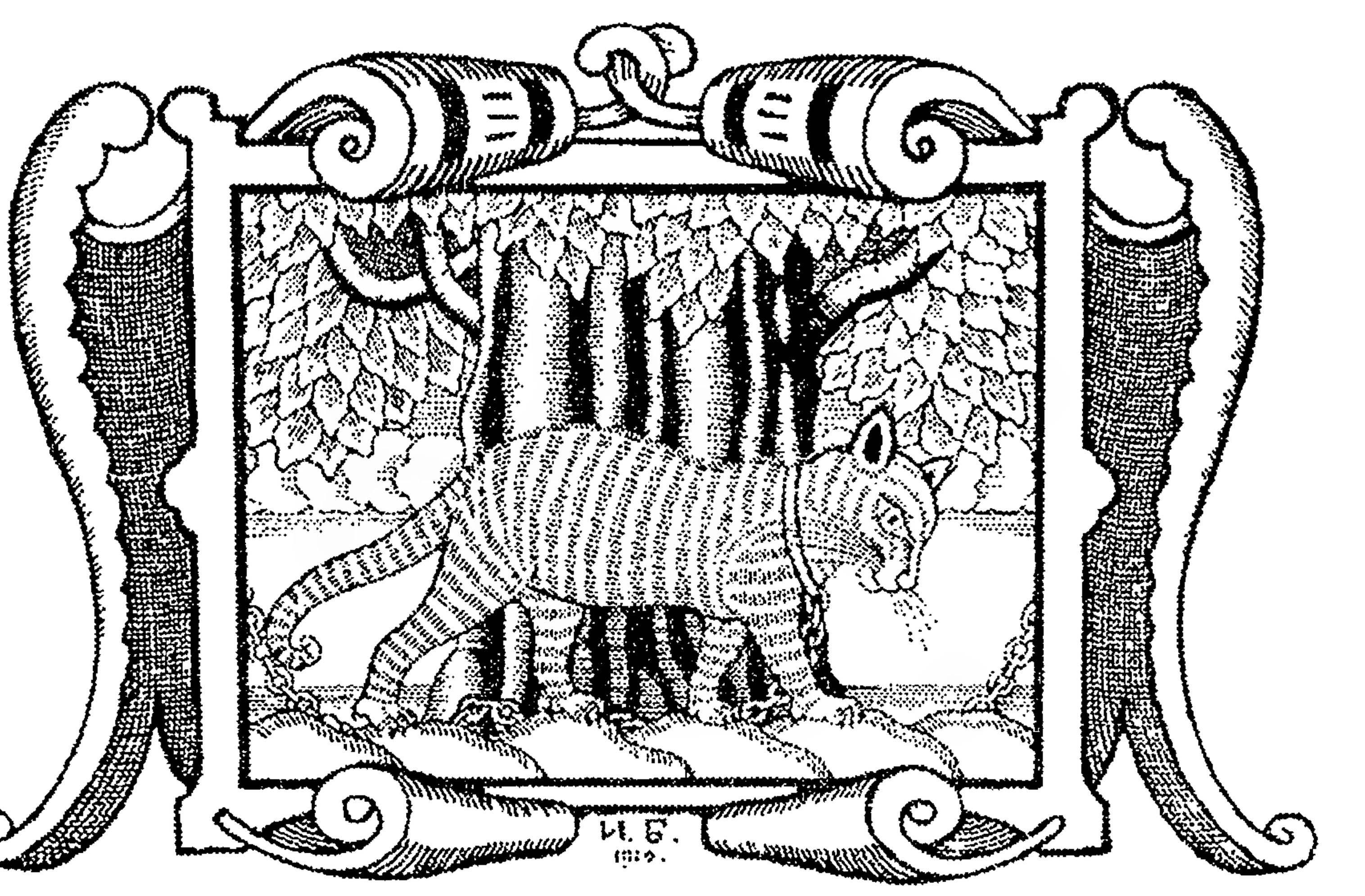

Кіт учений. Худ. І. Білібін. 1910

(Див. НЕВИДИМКА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.241. Легенди Карпат, с.261-262. З живого джерела, с.119-122. 126-133. Г.Булашев, «Український народ...», с.330. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.58, 87, 92, 96, 104, 228. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.136, 330-332; т.2, с.62; т.3, с.229-230, 263, 386, 388. В.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.354-355, 394. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.156. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.125. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.68. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.88. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.102, 131, 186. А.Голан, «Миф и символ», с.199. А.Гура, «Кошка», с.637-640. І.Заянчковський, «Пам'ятники тваринам», с.107-108. Г.Потапенко, «Кіт»,с.67.

Коза. За стародавніми переказами, Пречиста Діва по Різдві Сонця Коляди перевтілила новонародженого Божича, щоб оберегти його від проклятої Мари, у козу, яка паслася на землі. І допоки не скінчиться боротьба світлих сил з темними, Божа Мати знов і знов обертатиме його на козу саме в це свято. У перший тиждень Великого посту, на святі Коляди, а також у дні Різдвяних святок ходять ряджені, з яких один представляє козу, а інший — пастуха. Одне із сузір'їв Зодіаку названо «Козоріг». Охоронцем цієї зодії вважається бог-громовержець Перун, котрого, як і Зевса в античній міфології, вигодувала коза.

За повір'ям, коли Бог створив людину, то дияволу стало заздрісно, і він намісив глини та зліпив свою подобу — з бородою, хвостом і рогами; але скільки не дув — не міг вдихнути у неї життя. Тоді дмухнув Господь — і відразу скочив цап, кинувся на чорта і став його лупити рогами. З тих пір чорт нікого так не боїться, як цапа, а відьми остерігаються відбирати у кіз молоко. У фольклорній традиції Карпат вівцям протиставляються кози як щось зле, нечисте, непорядне. Існують легенди про походження кіз та основну їхню прикмету — куцохвостість. Сюжет цих легенд простий: Бог створив кіз із довгими хвостами, а чорт, пастушачи, пообдирав їм хвости. В одній гуцульській легенді пояснюється, чому в кіз на колінах жовта шерсть та чому вони всюди «лізуть». Коли чорт пастушив, Бог викрав у нього кіз. Та нечистий схотів відібрати худобу. Виганяючи кіз із двору Господа, він бив їх буком по колінах так, що потекла кров. А лізе коза на кущі, дерева та куди завгодно, бо в неї «дідькові ноги». Козли та кози викликають у людей негативні емоції, оскільки зовні нагадують чорта, який, згідно з християнськими уявленнями, покритий шерстю, з рогами, хвостом і копитами. Звідси й козячий послід називали «чортовим насінням».

(Див. РІЗДВО, КОЛЯДА, МАРА, ЗОДІАК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.153. Архів Інституту народознавства.., ф. 1, оп. 2, од. зб. 373, арк. 30, 40. Колядки та щедрівки, с.545-575. Легенди Карпат, с.264-265. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.221-222. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.2-3. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.572. А.Афанасьев, «Поэтические

воззрения славян...», т.1, с.366. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.156. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.40. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.48, 129. О.Белова, «Коза», с.522-524.

Корова — джерело добробуту та багатства; найбільш ушановувана домашня тварина, яка потребує особливого захисту від нечистої сили, що намагається відбирати в неї молоко. Корів, як і биків, приносили в жертву найвищим богам. Забивати корів дозволялося тільки на весілля, поминки і в деяких випадках на свята. Вірили, що велика рогата худоба плаче за померлим господарем. У деяких місцевостях домашні тварини супроводжували домовину з тілом господаря до церкви. За поведінкою корови передбачали смерть у домі. За повір'ям, пожежу від грози можна гасити тільки молоком від чорної корови. Коли чорна корова звечора йде з пасовиська попереду, то завтрашній день буде похмурий, коли біла — сонячний. Червона або чорна корова сниться перед смертю. Існує заборона підходити до вогню відразу після доїння: спершу потрібно вимити руки.

У весільному обрядодійстві та у відповідному фольклорі корова асоціюється з жінкою, нареченою. Корова — обов'язкова частина приданого молодої. Про молоко казали «Божа роса». Відьми, збираючи росу (у Юріїв день, на Трійцю, в день Купала), таким чином відбирають у корови молоко. Вода — основний магічний засіб для збільшення молока у корови. При першому вигоні худоби на Юріїв день, на Різдво та інші свята корову обливали водою, кропили святою водою, проганяли між повними відрами. З тією ж метою обливали пастухів. Господиня кожен раз, набираючи воду з колодязя, зверталася до води із замовлянням, у якому просила прибавити молока корові.

Широко відомий спосіб лікувати молоком місце, куди вкусила гадюка. Існує вірування, що вуж ссе молоко в корови, а тому його вбивати не можна: корова буде тужити по ньому і загине. Не можна бити корову палкою, якою вбили вужа, бо худобина «всохне».

Корова може бути й демонічною істотою. Предки іноді уявляли холеру в образах жінки з коров'ячими рогами, чорної корови, жінки, яка сидить на чорній корові. У корову може перевтілюватися відьма, у вигляді корови може показатися скарб. Гуцули вірили в існування «полуберка» — корови з коротким ребром. Якщо вона здохне, то у господарстві здохнуть ще дев'ять корів.

(Див. ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ, КОРОВ'ЯЧА СМЕРТЬ, ВІДЬМА, МОЛОКО).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.240-242. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.45-48, 57, 73, 104, 228. Т.Агапкина, «Корова», с.608-609. С.Бушкевич, «Корова», с.229-230.

Кріт символізує темні сили. У деяких місцевостях вважали, що ці невеличкі земляні сліпці («зінські щенята» — жіночі щенята) народжуються від жінки за її гріхи. Вони страшенно злі й дуже отруйні, через що Бог позбавив їх зору, аби вони не завдавали надто багато шкоди. Якби у них були здорові очі, вони б їли людей. Колись давно найстарше зінське щеня просило в Бога таких очей, як у вола. Бог сказав йому: «Нарий стільки купок, скільки зірок на небі, тоді дам». З того часу кріт і намагається нарити якомога більше купок, роблячи це навіть узимку. Ось чому люди, побачивши кротовину, затоптують її ногами, а нірки заливають водою. Той, кого вкусив сліпець, нібито неминуче помирає. Існує повір'я: якщо кроти покротять землю біля хати, то хтось у тій хаті скоро помре. Коли кроти у дворі або в саду чи на грядці кротять, «то город спустіє». Натомість коли хто зловить сліпе звіренятко, притисне його до землі палицею і задушить двома пальцями — великим і мізинним, той з успіхом лікуватиме «грізь у грудях» або зубний біль. Щоб позбутися кротовиння, достатньо, мовляв, дотримуватися прадідівського звичаю — не класти на стіл шапку чи кашкет.

Про крота є така оповідка. Один багатій надумав стати мудрішим за самого Бога. Для цього він прикрив свого сина соломою і спитав Бога: «Вгадай, що тут загорнуто?» Господь відповів йому: «Кріт». Багатій розгорнув і побачив, що його син справді зробився кротом.

Літ.: Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 376, арк. 11. Легенди та перекази, с.80-90. Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.119-121. Повір'я. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.153, 310. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.60. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.557. Г.Булашев, «Український народ...», с.343. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.47. В.Скуратівський, «Русалії», с.339. А.Гура, «Символика животных...», с.261-272.

Куниця — пухнастий звір, пов'язаний з еротичною символікою. У народі куницю нерідко називали іменами її найближчих родичів — ласкою, білкою, горностаєм, навіть борсуком. Назагал ласка-куниця, лисиця і білка — один і той самий персонаж у різноманітних варіантах того чи іншого казкового сюжету.

Як і жаба чи вуж, куниця відбирає молоко у корів або робить так, що в молоці з'являється кров. У деяких місцевостях куницю називали «домовиком», вірячи, що вона живе у кожній хаті під землею, під порогом стайні, у хліві. Як і домовика, куницю можна побачити, коли зайти у хлів зі свічкою у Страсний четвер. Кожна корова має свою куницю тієї ж масті: якщо вбити куницю, здохне й корова. Подібність між куницею і домовиком ще в тому, що вони по ночах мучать худобину.

У весільних обрядах і піснях молоду називали *ласицею*, а найпотаємнішу жіночу принаду — *куною, кункою, куночкою*. Ласку використовували у любовній магії: щоби зміцнити любов чоловіка, дружина розрубувала навпіл ласку і заставляла його пройти між частинками її тільця. Любовна символіка горностая і куниці простежується у різних варіантах сюжету, де вони бігають по сплячому подружжю. Білка, побачена уві сні, віщує мужчині знайомство з кокеткою, переслідування білки — витрати внаслідок захоплення нею і т. ін.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.61. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.97, 98. А.Гура, «Символика животных...», с.205-257; «Ласка», с.240-242; «Ласка (Mustela nivalis)...»

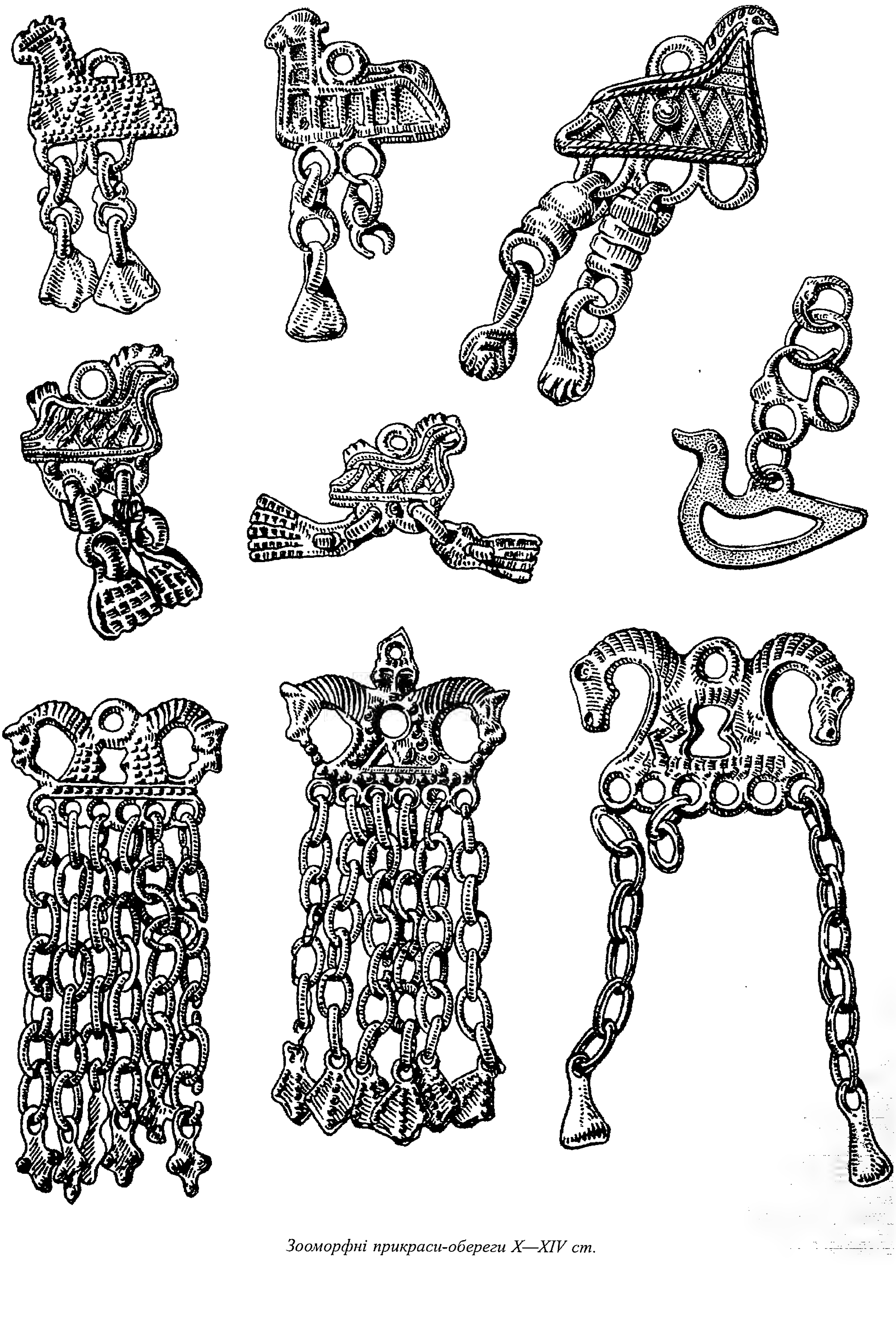

Зооморфні прикраси-обереги X—XIV ст.

Лис. Хитрість як психологічна прикмета цієї тварини відома у фольклорі багатьох народів, тому «лис» завжди означає «хитрий». Лисиця, як і заєць, перебігши дорогу, віщує нещастя.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.361. З живого джерела, с.77-79, 83-85, 215. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.330; т.3, с.388.

Миша — «нечиста тварина», створена дияволом. Мишей і щурів народна традиція відносить до «гадів»: їх називають «гаддю», «гадиною», «поганню» і т. ін. Кажуть, що всякій тварі Бог дає хлібця, тільки такій нечистій, як миша, не дає. Згідно з легендою, під час світового потопу миша прогризла дірку у ковчезі, яку кішка заткнула своїм хвостом. В образі миші уявляли душі померлих злих чарівників. За повір'ям, коли залишити на столі недоїдки хліба, вночі у вигляді мишей його прийдуть їсти душі покійників. Якщо кіт зловить таку мишу, це вважається поганим знаменням для всіх домашніх. Миші покидають дім — бути пожежі. Тому, кому миші погризуть одежу або взуття, загрожує смерть. Якщо миша під час вінчання пробіжить у церкві, то це на щастя. Якщо миша упаде в колодязь — станеться біда. Жінкам не можна брати в руки мишу чи вбивати її, інакше хліб не буде сходити. Вагітній жінці не можна ні в чому відмовляти, інакше у того, хто відмовить, миші погризуть одежу.

Виганяли мишей із хати шкаралупами освячених великодніх яєць, які розкидали по кутках. Від мишей залишали в овині палицю, за допомогою якої розділяли вужа і гадюку. Кажуть, що коли зловиш мишу, треба її підсмалити й відпустити: тоді всі вони покинуть двір.

Миші давали селянам прикмети про майбутні врожаї: якщо польова миша зробить на ниві нірку на височині, це віщує недород і високу ціну на хліб, і навпаки: низька нора обіцяє низькі ціни. Коли миші вилазять зі схованок і пищать — буде голодний рік.

На Уманщині під час різдвяних обходів викрикували під вікнами: «Дайте нам книш, бо пустимо в хату миш». Там же побутувало повір'я, згідно з яким вважали, що на зимові Святки не можна працювати, а треба пити й гуляти — «топити мишей». Якщо не додержуватися цього правила, миші все погризуть. У народній медицині відоме *щурине масло* (маса, вичавлена із дощових черв'яків), яким лікували грижу в дітей. Від зубного болю їли хліб і сир, який гризли миші. Хворого на сверблячку (коросту) натирали попелом від спаленої мишачої голови. Коли в дитини випаде молочний зуб, їй треба кинути його туди, де часто буває миша, і сказати: «Мишка, мишка, на тобі зуба кістяного, дай мені залізного!»

Літ.: Повір'я, с. 27. З живого джерела, с.100-107. Труды этнографическо-статистической экспедиции.., I—VII. Н.Сумцов, «Мышь в народной словесности». В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.16. Г.Булашев, «Український народ...», с. 345. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.328-330; т.2, с.146, 164; т.3, с.150, 250. И.Сахаров, «Сказания...», с.40. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.484. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.68, 79, 91, 95, 96, 147. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.175. А.Гура, «Символика животных...», с.403-416; «Мышь», с.269-270.

Мурахи пов'язані зі смертю. Згідно з повір'ям, людина після смерті спочатку стає мурахою, потім птахом, звіром і знову людиною. Поява у хаті мурах може бути як доброю, так і поганою прикметою. Все залежить від їхнього кольору. Чорні мурахи — смерть. Згідно з гуцульським повір'ям, якщо на місці, вибраному для будівництва житла, буде мурашник з рижими мурахами, це віщує дому щастя, з чорними — нещастя. Коли побачиш уперше навесні мурашок, добре набрати їх у пригорщу й потерти себе по обличчю: не будеш потрапляти в шкоду. У деяких місцевостях варили мурашок в окропі й тим відваром парилися від ревматизму (гостецю), а також парили волам хворі шиї. Вважали, що лікувальну силу мають «подушечки» (мурашині кокони), які містять мурашине масло. По таке масло треба було йти на Купала, бо тільки тоді мурашки викидають його. Ще виготовляли такі ліки, як «мурашиний спирт» (заливали спиртом мурашок) та «муравлиний сік» (банку з мурашками ставили в теплу піч). Проте на більшій території України поширені були купелі із запареного мурашника. Для цього мурашник разом з опалим листям просто опускали в посуд з окропом.

Аби розпізнати відьму, на Полтавщині у Юріїв день варили мурах і цим відваром обливали дорогу. Коли вигонять стадо, всі корови підуть по дорозі спокійно, а корова відьми стане, зареве і буде облизувати полите місце. У мурашник закопували живу летючу мишу або жабу, щоби потім дістати із скелета кісточки у вигляді гачка або вилки, якими можна прихилити до себе судженого або відштовхнути нелюбу людину.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.121. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.136. А.Гура, «Символика животных...», с.510-516. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.209.

Олень вважався предком, який допомагає людині та вміє творити різні чудеса. Коли в нього відкрутити ріг, то з нього посиплеться всяке добро, а коли треба, то олень заговорить людським голосом. У найдавніших колядках олені, як і коні, переносять душі покійників у потойбічний світ. Оленя часто порівнювали з Сонцем і на його голові бачили 10, 18 ба навіть 70 променів-рогів. На 10-му розі небесної тварини стоїть терем, а в тому теремі живе красна панна. Коли богиня Хмара шинкує, то з хмар випадають маленькі оленятка (іде

Золоте зображення оленя. VI ст. до н. е.

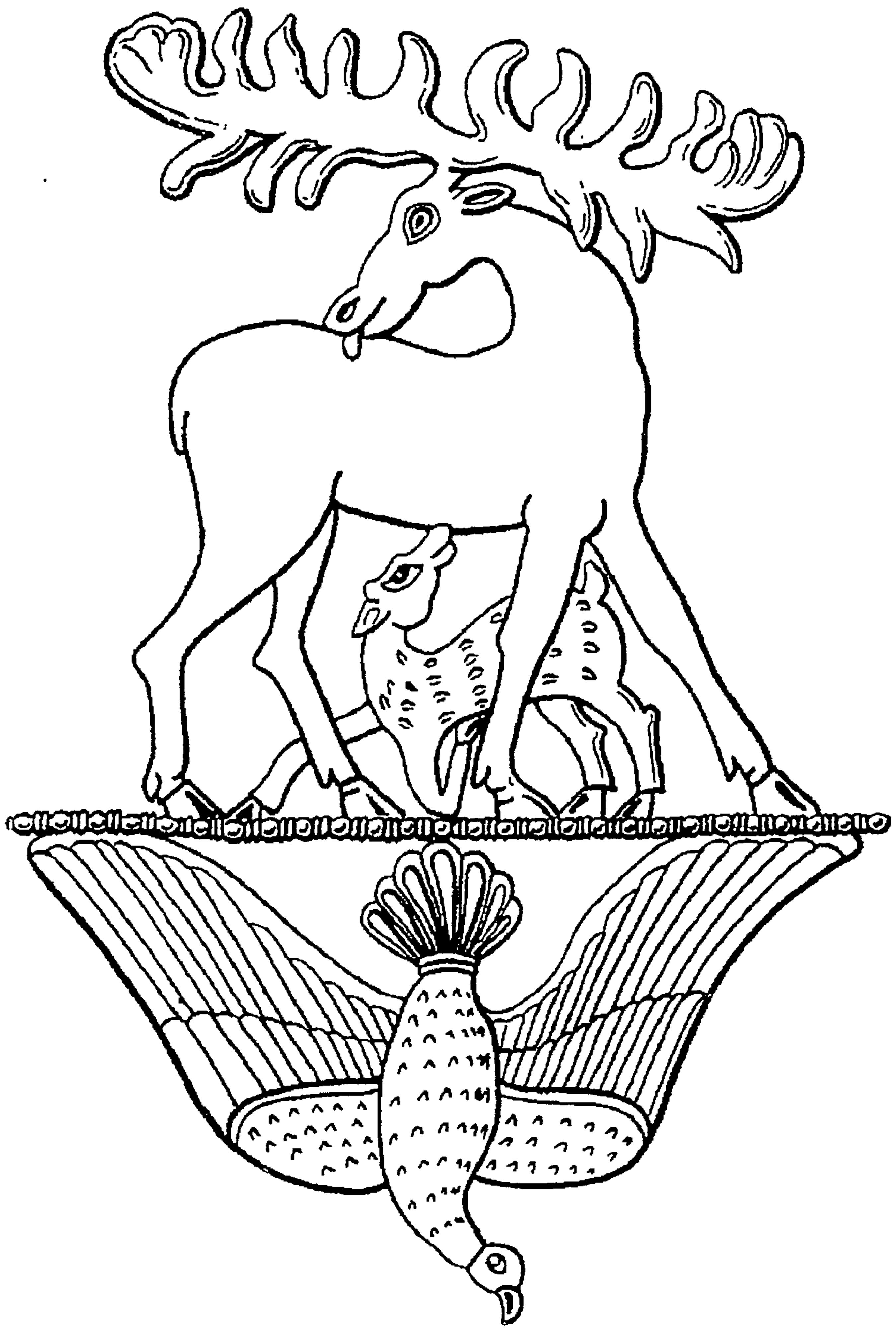

Скіфський небесний олень. Кубань

дощик) і розбігаються по землі. Оленя відносили до найверховніших тварин: він царює над усією рогатою живністю.

Не можна не згадати унікальний рельєф у селі Буші поблизу Могилева-Подільського. Ця скульптура, точна дата створення якої невідома, входила до комплексу храму, вирубаного у скелі. На рельєфі зображено композицію, про зміст якої існують різні припущення. Центром її, безперечно, є людська постать у молитовній позі. Об'єктом моління є дерево з півнем на одній з гілок. А позаду людини зображено оленя з великими гіллястими рогами.

Етнографи зафіксували пережитки принесення в жертву оленів (архаїчних олениць-рожаниць) — переважно на святі Різдва Богородиці. Небесних оленів часто зображали на великодніх писанках.

Літ.: Замовляння, с.229. Золотослов № 269. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.16-18. А.Афанасьев, «Поэтичсские воззрения славян...», т.1, с.326-327; т.2, с.146; т.3, с.230, 387. Б.Рыбаков, «Макрокосм в микрокосме...», №1, с.30-33, 53; №3, с.38-43; «Язычсство древних славян», с.52-81, 469, 474-478. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.44, 49, 56, 63, 70. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.119. Б.Успенский, «Филологичсские разыскания...», с.133. А.Голан, «Миф и символ», с.36-47.

Рак. За повір'ям, якщо у бездощів'я рака закопати в землю, то він через 12 днів «випросить у Бога дощу». На Рівненщині робили йому могилу, ставили хрест і голосили за ним як за покійником: «Наш раченьку да наш батеньку да наш соколеньку, да як ми тебе похоронимо — да так плачимо, кричимо, як людину як плачуть. Да віночки плетем, да і віночки положимо, і хрестика йому поставимо. Казали, як закопаєте рака, то піде дош, а як пустите на воду, то не буде дошчу».

Коли Господь створював на землі всяку живність, — розповідає легенда, — то одразу й наділяв її очима, а про рака якось забув. Довго повзав той сліпцем, аж доки Господь не згадав про нього. Ото взяв він пару очей, приніс до горопахи та й каже: «Раче, на тобі очі!» А той чи то сердитий був, чи вирішив, що вже й без них обійдеться, і мовив, показуючи на зад: «Уткни їх отуди!» Бог і уткнув.

Рельєф із с. Буша на Могилівщині

За повір'ям, якщо повісити живого рака на дерево, то можна прогнати з нього гусінь.

Літ.: З живого джерела, с.173. Г.Булашев, «Український народ...», с.375. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.76. В.Скуратівський, «Русалії», с.340. А.Гура, «Символика животных...», с.398-402.

Сарана вважається Божою карою. На крильцях у неї є напис, щоразу новий, про те, за які саме гріхи людські цього разу послано Господом сарану. Як кара Божа, сарана жодними фізичними засобами не може бути винищена; навпаки, чим більше вбивати її і гнати, тим більше завдає вона шкоди. А звільнитися від сарани можна тільки молитвою.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.516-522.

Свиня — символ плодючості й достатку. Свиноматка порівнювалася в давнину з Великою Богинею-Матір'ю і мала місячну та сонячну символіку. Кабан, особливо дикий, — символ Сонця взагалі. У багатьох легендах та казках «золота щетина» уподібнюється сонячним променям. В одній обрядовій пісні добрий молодець Овсень вирушає в путь на свині. Це вказує на тотожність Овсеня зі світлоносним богом у німців — Фрейром, який у пору зимового сонцестояння виїжджав на небо на золотощетинному борові.

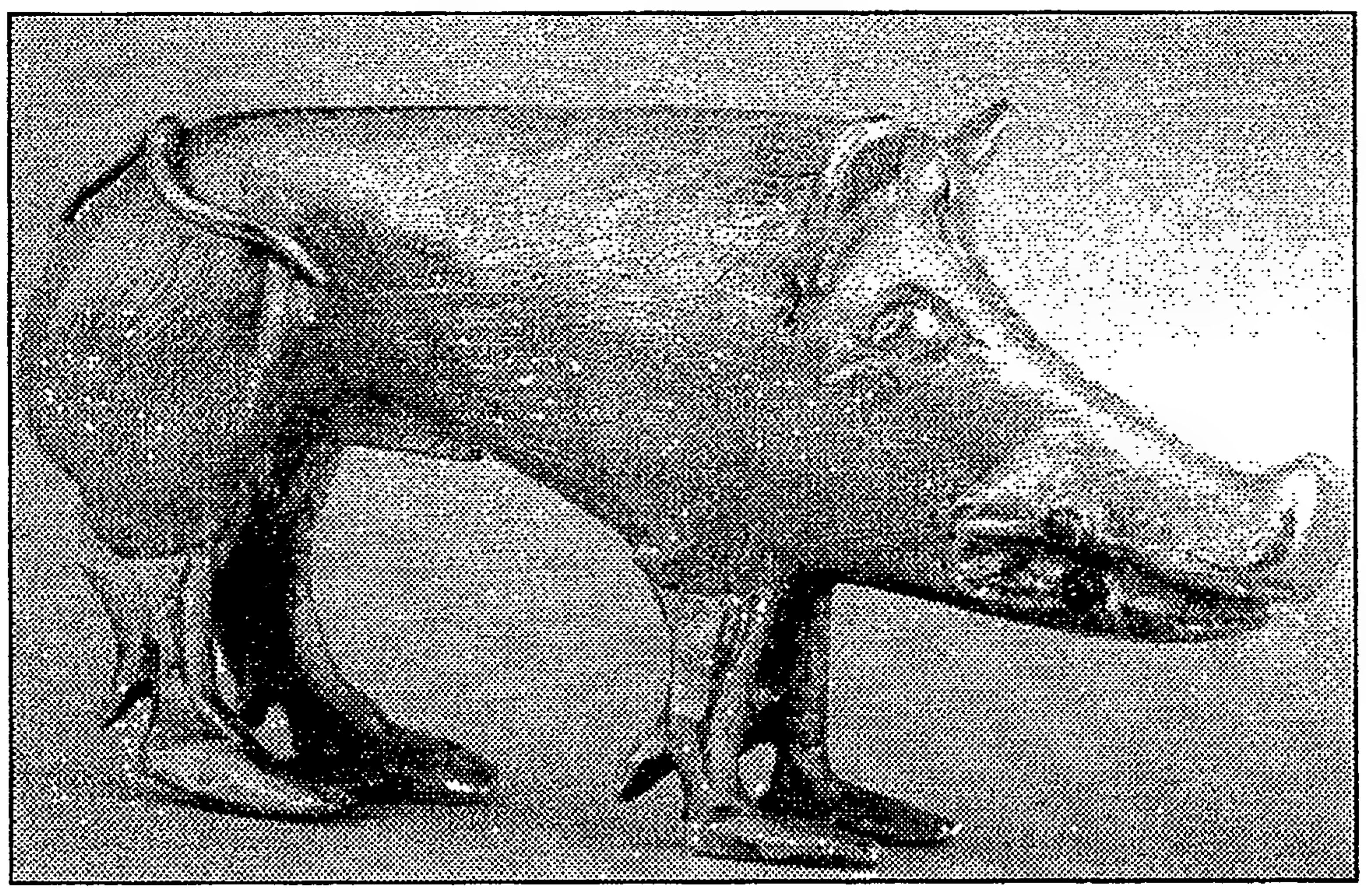

Золота статуетка вепра. Хомина Могила на Дніпропетрівщині. IV ст. до н. е.

Кабанячим іклам надавали магічного значення, їх кріпили у деревині дубів — то була своєрідна жертва богові Перуну. Кабанячі ікла з отворами предки вважали священними речами, які мали оберігати від злих сил. Подібні амулети використовувалися і після прийняття християнства в Україні, про що свідчить знайдене у Вщижі кабаняче ікло з написом: «Боже, допоможи рабу своєму Фомі». Та все ж пізніше ця тварина у фольклорі набрала негативного забарвлення: нечистоти, розбещеності, злоби, ненажерливості; на ній стали їздити чорти та різні дідьки.

(Див. ОВСЕНЬ, ГАРУСПІЦІЯ).

Літ.: Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.556. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.310. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.286, 395, 401, 404, 406-407; т.3, с.230, 366. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.261. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.79-88, 101. А.Голан, «Миф и символ», с.199. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.88, 129-131, 134.

Собака — символ вірності, непідкупності, мудрості. Важко сказати, хто був прапрабатьком сьогоднішнього собаки і чи він насправді є найближчим родичем вовка. Від сивої давнини людина знайшла в ньому справжнього помічника, завжди відданого своєму господареві. Собака своїм гострим слухом розпізнавав небезпеку, а тому навіть найхитріший звір не міг заскочити людину зненацька. Собака вивів людину з дрімучого лісу, де вона змушена була ховатися від хижаків на деревах, у світ, де людина відкрила для себе небачені простори.

Ще трипільські митці створювали цілі композиції, у яких собака займає головне місце. В основному собаку зображували не на рівні землі, а у вищому ярусі, ніби на «небесній землі». Небесні собаки мають підкреслено злий вигляд: витягнуті вперед кігтисті лапи, насторожені вуха, піднята сторч шерсть. Собаки завжди або готові до стрибка, або вже летять над землею.

У давній міфології у крилату «собаку-птицю», яка має крила, міцні кігті і зуби, міг перевтілюватися бог Симаргл. Предки вірили, що душі померлих утілюються в собак; вірили і у віщий дар цих тварин, які виттям передчували покійника, пожежу, нещастя. У замовляннях собака виступає в ролі «сірого вовка»; це ще не зовсім собака, не зовсім домашня тварина. Він і не добрий, і не злий, і не корисний, і не шкідливий. У багатьох випадках це просто бродячий персонаж.

Повір'я: як приб'ється чужий собака до обійстя — то дуже добре, на щастя. Якщо собака виє, задерши голову, то десь неподалік чує вовка, а коли головою донизу, то віщує смерть людини. Собака навпроти тебе біжить — добра ознака. Прислів'я: вивченого пса нічим не підкупиш.

(Див. СИМАРГЛ, СОБАЧА СТАРІСТЬ).

Літ.: Повір'я, с.28. Хр.Ящуржинский, «О превращениях в малорусских сказках», с.556. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.626. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.370, 377, 393; т.3, с.34, 55, 388. К.Тревер, «Сэнмурв-Паскудж, собака-птица», с.44. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.156, 207, 583. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.42, 50, 100, 164. М.Новикова, «Коментар», с.228. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.90. О.Потапенко, В.Куйбіда, «Собака», с.120-121.

Таргани заводяться, як і інша погань (багатоніжки, рогатки, мокриці тощо), якщо пізно ввечері проти неділі чи свята прибирають у хаті: то на кару; а також від того, що підмітають віником припічок. Як заведуться, то чекай лиха. Щоб знищити тарганів, треба взяти старий личак або черевик, прив'язати до нього дві нитки, посадити туди кількох тарганів і, взявшись удвох за нитки, витягти його на роздоріжжя і там кинути. При цьому хтось має супроводжувати тарганів і жартома тужити за ними. Кажуть, тоді таргани тікають з хати.

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.299.

Хрущ. Дуже поширеним при ревматичних захворюваннях був спиртовий настій травневих хрущів («майок»). На Волині хрущів використовували для лікування людей і тварин від укусу «скаженюкою». Гуцули спиртовим настоєм хрущів заливали рани. На Полтавщині лікували плеврит у такий спосіб:

травневих хрущів сушили, товкли в ступі, просіювали, додавали до житнього борошна і пекли коржі. Прикмета: якщо багато хрущів — це на добрий урожай проса.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.74. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.210.

Черв'яки. Широко побутувало повір'я про існування зубних черв'яків, які спричиняють біль. Очевидно, це пов'язано з самим виглядом каріозних зубів, що нагадують червоточини. А переконання, що підкурювання болючих зубів насінням блекоти виганяє з них черв'яків, основане на тому, що дим рослини тамує біль, а з розпеченого насіння випадають дрібні зародки, подібні до черв'яків. Наявність глистів в організмі людини була відома здавна, і багата народна уява легко припускала можливість проникнення в людське тіло й жаб, ящірок, гадюк, які з водою, їжею чи «данням» заповзали до рота. За повір'ям, щоб була густа ряжанка, на дно глека клали черв'яка. В народі відоме замовляння проти черв'яків. Перед тим як його казати, йшли в поле, шукали траву чортополоху або мордвинника, підходили до неї так, щоб тінь не впала, і промовляли: «Ти трава, Богом народжена; вижени черв'яків із сірої (білої, чорної) корівки. Коли не виженеш, з коренем вирву». Інколи цю траву пригинали до землі, але так, щоб не переламати. Якщо черви вивелися, то знахар на другий чи третій день знаходив ту саму траву і «відпускав» її з приповідкою: «Ти мені послужила, і я тобі відслужу». Якщо цього не зробити, то трава більше не послухається. Чародій може наслати порчу великими білими черв'яками, які заводяться у бочці з-під вина. Варто висушити їх, перетерти на порошок і всипати комусь у їжу — і ця людина піде в запій.

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.74. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.39. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.362-363; т.3, с.40, 110. В.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.314. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.136. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.68, 79, 111, 143, 182. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.15. А.Гура, «Символика животных...», с.372-377.

Черепаха в замовляннях — один із символів змії. Ця «всім гадам старшиха» живе серед моря під дубом, вона володарка «нижнього царства». За повір'ям, черепаха походить від найхитрішого чорта, бо знає всяке зілля. Одного разу хлопці загородили кілками гніздо з черепашиними яйцями, і черепаха принесла в роті розрив-траву, від якої палички порозліталися в різні боки. За іншими переказами, черепаху створив Бог, але вже після створення світу. Розповідають, що одна скупа й хитра дівчина, бажаючи приховати від свого батька приготовлене м'ясо, поклала його у миску й зверху накрила тарілкою. Щоб покарати дівчину, Бог перетворив заховане нею м'ясо на черепаху. Цю тварину вважали дуже корисною для корів і тому часто тримали черепах у ночвах з помиями, які давали пити худобі; черепаху також давали лизати корові, причому після того молоко ставало значно густішим і смачнішим і корова давала його більше.
(Див. РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Розрив-трава).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.70-71. Г.Булашев, «Український народ...», с.390-392. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.44. А.Гура, «Символика животных...», с.392-396.

Ящірка, за народною традицією, належить до «гадів». Сіра ящірка відома під назвою «хлоп'ячої», а зелена — «дівчачої», причому кажуть, ніби «хлоп'яча» ящірка кусає дівчат, а «дівчача» — хлопців. Коли вперше побачать навесні ящірку, то відбивають у неї хвоста, зберігають його й носять на шиї від пропасниці. Якщо на відбитий у ящірки хвіст не наступити ногою, то з нього виросте гадюка. Брати ящірку в руки — гріх, а хто візьме, то мусить мити їх доти, доки піде кров.

Ящірку використовували у магічних цілях, часто для наведення причини. Коли шматочки ящірки підмішати в їжу, то з них народяться маленькі ящірки, які задушать людину, коли, клубками будуть виходити через горло. Відьми сушать ящірок, розтирають їх на порошок, підмішують кому-небудь у горілку, і людина помирає. Відвар із сушених і розтертих ящірок дівчата давали випити парубкам, коли хотіли приворожити. Але коли відвар простоїть більше доби, він стає отрутою, від якої людина втрачає розум і гине.

У ящірках убачали душі померлих, тому при зустрічі з ними бажали душі вічного спокою. Вбивати ящірку вважалося гріхом. Якщо вбити ящірку-самця, помре батько, а якщо самицю — мати. Кажуть, що Сонце плаче, коли бачить убиту ящірку, тому її треба закопувати у землю. Існує повір'я, що коли розігнати паличкою двох ящірок, які борються, то такою паличкою можна розганяти й хмари.

Прикмети: якщо ящірка лежить біля хати пузом доверху — станеться пожежа; побачивши навесні першу ящірку, треба розстелити пояс і перегнати через нього ящірку, а потім надіти на себе — не буде боліти поперек. Від головного болю саджали ящірку за пазуху або в шапку, яку разом з нею надівали на голову. Хворих на пропасницю обкурювали шкірою ящірки. Живих ящірок підсмажували у горщику і тим жиром змазували вулики для приманювання чужих і диких бджіл.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. XIII, с.225. Жите і слово, т. II, с. 185. Б.Гринченко, «Этнографические материалы...», с.9-10. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.52-64, 70-75, 128. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.162. Г.Булашев, «Український народ...», с.322-346, 378-402. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.150-151, 278-279, 399-400. Н.Никифоровский, «Простонародные приметы и поверья...». Н.Заглада, «Побут селянської дитини». В.Горський, «Уявлення про Бога і Всесвіт», с.75. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.202. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.51. О.Уманський, «Український космос...»,с.219. В.Скуратівський, «Русалії», с.320-345. А.Гура, «Животные», с.217-220; «Ящерица», с.399-400.

ДИВОВИЖНІ ТВАРИНИ ТА ПТАХИ

Алконост — напівжінка-напівптах. Він має різнобарвне пір'я, дівочу голову в золотій короні з ореолом, а в руках тримає райські квіти. Той, хто почув

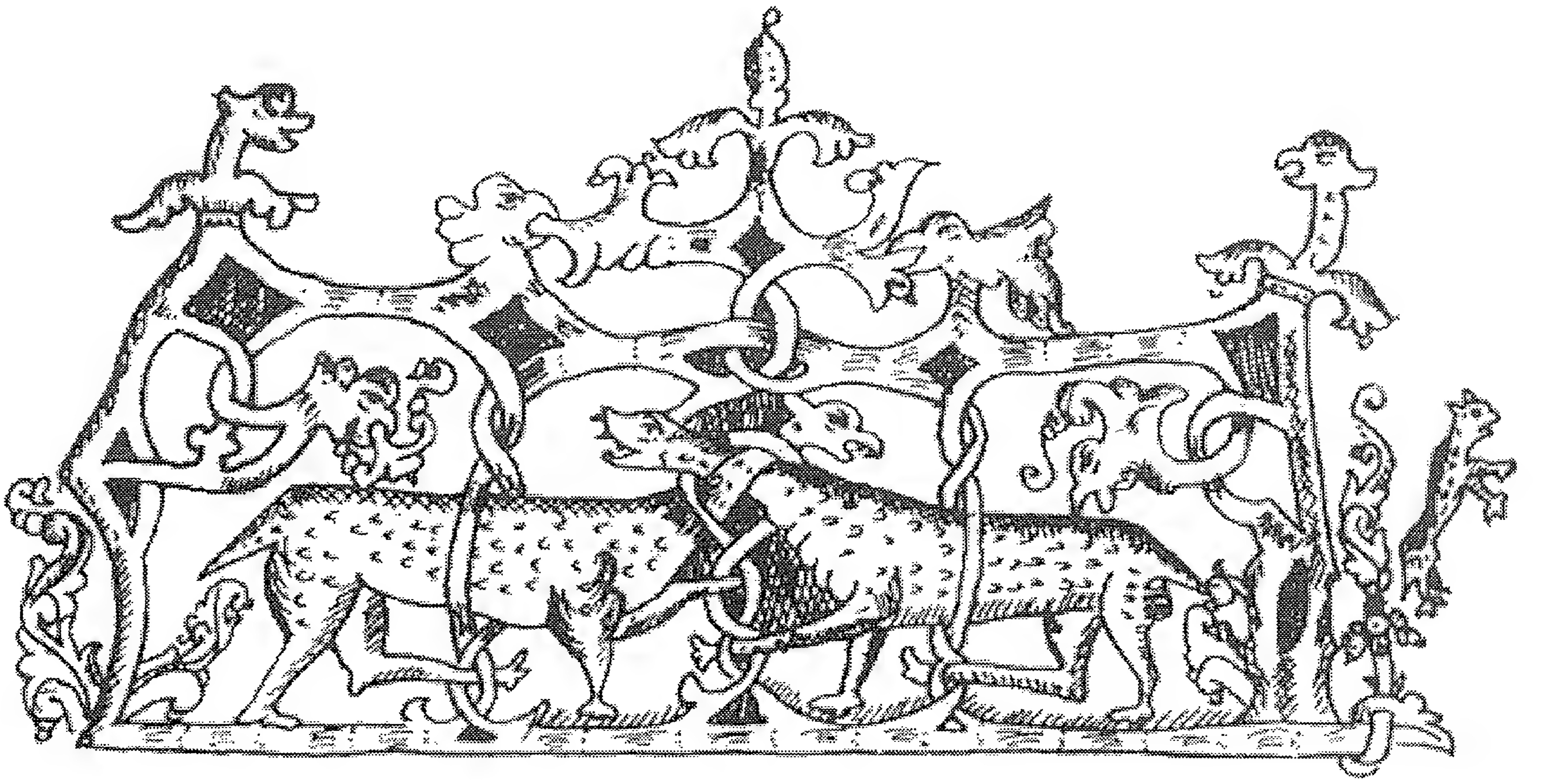

Заставка з чернігівського рукопису XVI ст.

Грифон. Керамічна плитка XII ст.

Кентавр. Керамічна плитка початку XVII ст.

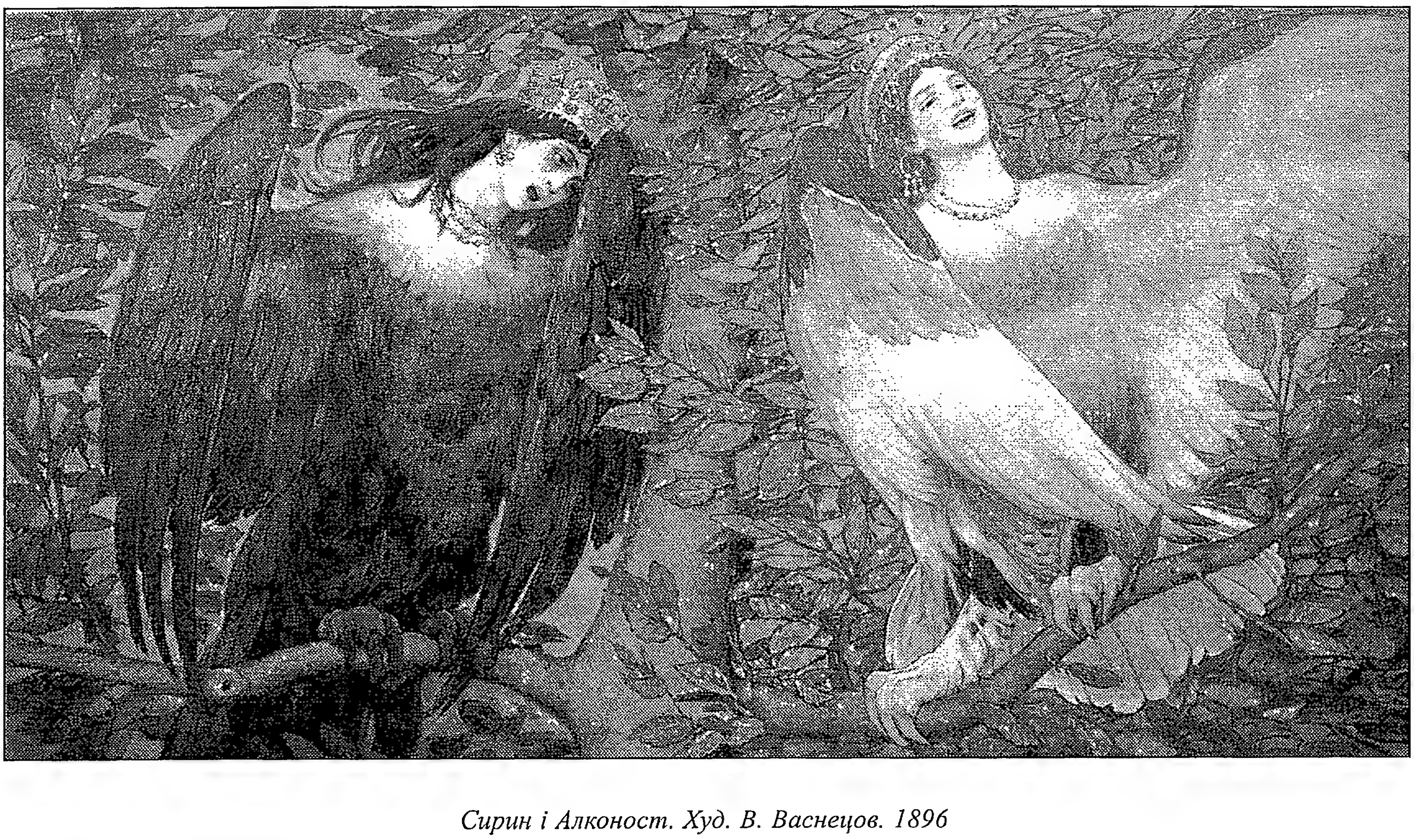

Сирин і Алконост. Худ. В. Васнецов. 1896

спів Алконоста, забуває про все на світі. До цього образу дещо подібні Жар-птиця та птиця Сирин. (Див. ЖАР-ПТИЦЯ, СИРЕНИ).

Гамаюн — посланець богів, що співає їм божественні слави та віщує майбутнє тим, хто вміє почути його таємну мову. Він знає про все: і про створення світу, неба і землі, і про богів, духів і героїв, людей і звірів. Може принести бурю і смерть, якщо летить зі сходу.

Грифон — істота з головою, крильми й кігтями орла, а тілом лева. Символізує Сонце, силу, мудрість, а також пильність і покарання. На одній з керамічних плиток XII ст. з Галича зображено грифона в профіль: шия і грудна клітка енергійно вигнуті, лев'ячий тулуб спирається на міцні лапи. Від плечей відходять розгорнуті серповидні крила. Такими плитками оздоблювали внутрішні стіни багатих будівель, у тому числі князівських палаців.

Дракон — досить складний символ, який об'єднує змія і птаха, матерію і дух. Дракон може бути і сонячним, і місячним, і чоловічим, і жіночим образом — добрим або злим. Він символізує надприродну силу, приховану мудрість; виступає то як покровитель дощу, то як його ворог. Часто дракон є охоронцем скарбів, і битва з ним символізує ті перешкоди, які необхідно побороти, щоб заволодіти таємницями знань.

В українців Карпат ця істота має назву «гадина з крилами». Бог послав її на землю подивитися, чи моляться люди. А то було після потопу, і гадина нажерлася «мерші» й не могла летіти. Тоді Бог зобов'язав її стерегти криниці з водою. Але гадина давала воду хіба тоді, коли їй приносили жертву — людину. Нарешті знайшовся чоловік, що вбив її.

Золота ритуальна посудина із зображенням фантастичних звірів. V ст. до н. е.

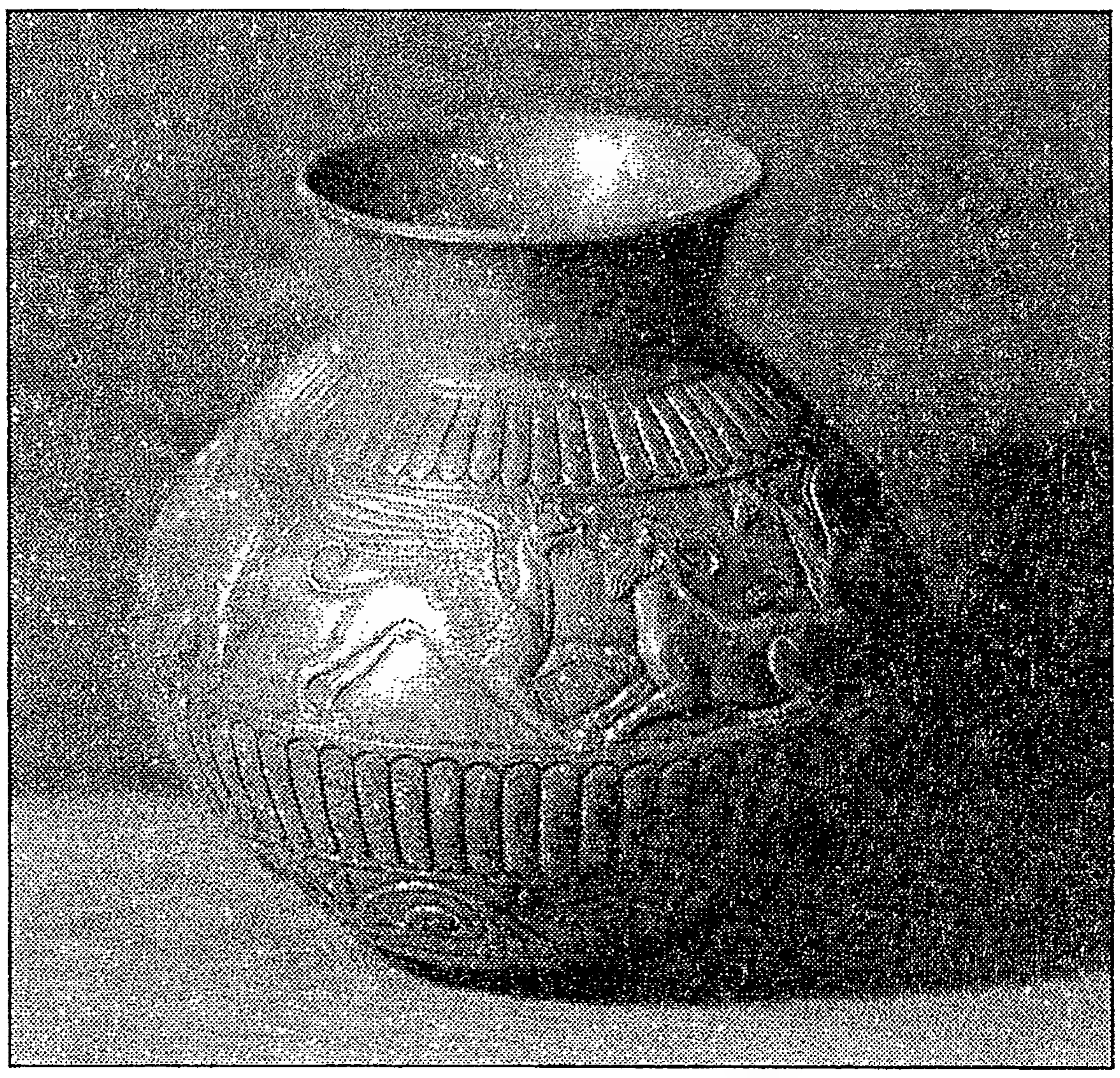

Скіфська срібна посудина із зображенням грифонів. IV ст. до н. е.

У наведеному сюжеті чітко простежується символіка цієї міфічної істоти. Дракон, як і будь-яка змія, пов'язується з плодючістю, а тому Бог посилає його

Дракон. Фрагмент гравюри. 1626

після потопу на землю не просто подивитися, чи люди моляться, а, очевидно, з метою відновлення роду. Крім того, він пов'язується з водною стихією, стає фактично її володарем («застав ї Бог стеречи кирниці з водов»).
(Див. ЗМІЙ, ЗМІЙ-ГОРИНИЧ, ЗМІЙ ВАСИЛІСК).

Кентавр. В епоху великого переселення народів (XV—XIII ст. до н. е.) войовничі кочові племена хвиля за хвилею прокотилися по землях давніх цивілізацій. Летючі загони першої кінноти світу були нездоланною силою. Їхній вигляд настільки приголомшив сусідні племена, що вони породили міфічний образ кентавра — напівлюдини-напівконя. Традиція наділяла їх диким норовом, хтивістю і жадобою до вина. В українському письменстві XIV ст. згадується назва потвори *китоврас.* Дослідники впевнені, що це слово походить від грецького kentauras.

Кук. У давні часи, до потопу, жила величезна птиця Кук — цар птахів. Він сидів на трьох дубах, «пташки йому самі залітали у рот, а сова була за служницю, за поліцая — заганяла птахів згідно з чергою». Одного разу Кук захотів побудувати із пташиних кісток палац. Тоді птахи домовилися між собою вбити Кука. Для цього послали до Кука зозулю, яка кликала Кука: «Куку!» (нагадаємо, що зозуля вважалася вісницею смерті). Нарешті Кука вбиває сокіл.

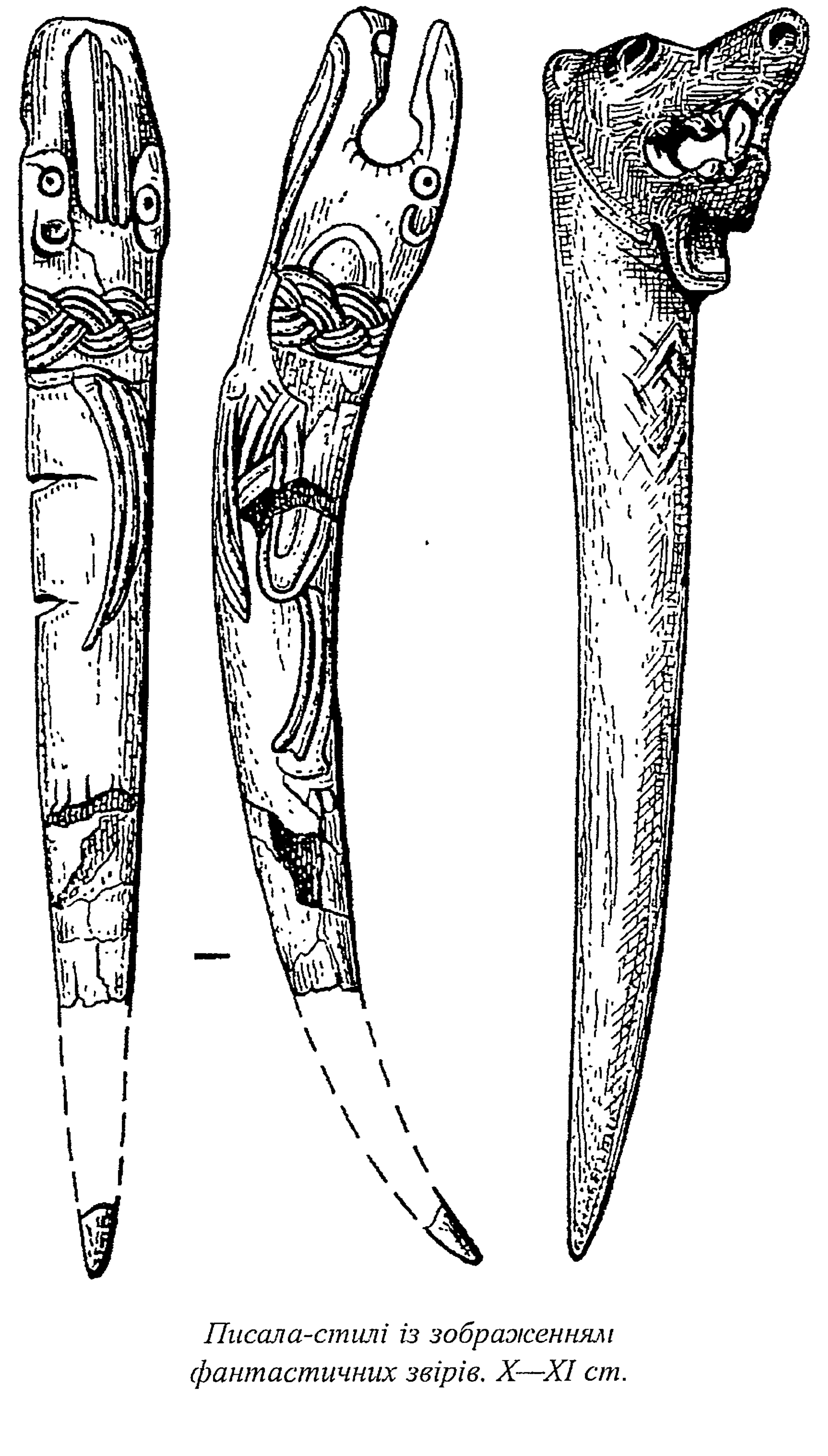

Писала-стилі із зображенням фантастичних звірів. X—XI ст.

Різьблені капітелі із зображенням фантастичних звірів. Чернігів, XII ст.

Мінотавр — міфічна людина з головою бика. Символізує дикі пристрасті природи. Шлях до неї тяжкий і небезпечний для життя. Щоб пройти той лабіринт, потрібне особливе відчуття (згадаймо клубок тоненьких ниток) — певне божественне навіювання.

Одноріг. Різні культурні традиції по-різному відтворювали цей образ. В одних він виступає у вигляді бика, в інших — коня, цапа, але обов'язково з рогом на лобі. Українці Карпат, наприклад, вважали однорога звіром, який не захотів піти під час потопу до Ноєвого ковчега, покладаючись на власну силу. Однак на нього понасідали птахи і він потонув. Спільним для всіх легенд про однорога є уявлення про те, що вмістилищем його надзвичайної сили є саме ріг.

Стрефіль — у духовних віршах про Голубину книгу — «всім птахам мати». Живе серед моря, подібно до Алконоста. Вранці, після того як стрефіль «стрепенеться», по всій землі починають співати півні.

Струфокаміль — міфічний птах, який водиться у «лівійській країні», завбільшки з собаку, має шкіряні крила і голе тіло.

Сфінкс означає загадковість, таїну, владу, мудрість. Має голову чоловіка або жінки, тіло бика, лапи лева і орлині крила. Символізує людський дух, який перемагає тваринний інстинкт, єдність природної та духовної сил.

Тритон — морське божество, що викликало або втишувало бурю на морі. Зображалося у вигляді напівлюдини-напівриби.

Фенікс (Фініст) — символ воскресіння і безсмертя, смерті і народження у вогні. Цей птах, старіючи, через кожні 500 років приносить себе в жертву, залишається мертвим три дні новомісяччя, а потім знов ніби відроджується з попелу. Хоча фенікс вважається місячною істотою, його треба розуміти і як сонячний символ. Будучи вогненним птахом, він означає божественну владу царя, шляхетність, єдиність. Символізує також покірливість, оскільки не ламає те,

на що прилітає сісти, і не споживає нічого живого, тільки п'є росу. У жіночій іпостасі фенікс означає вишукану красу і спокій. Подібно до дракона, у деяких народів фенікс символізує весь Космос: у нього голова півня (Сонце), спина ластівки (символ збільшення Місяця), його крила — вітер, хвіст — дерева і квіти, його ноги — земля.

Фініст Ясний Сокіл — досить поширений персонаж народних казок. Фініст каже дівчині: «Якщо захочеш мене знайти, то шукай за тридев'ять земель, в тридесятому царстві. Спочатку три пари черевиків залізних стопчеш, три палиці чугунні зламаєш, три проскури кам'яні згризеш, перш ніж знайдеш мене».

Химера — «коза, спереду лев, а ззаду змій, а в середині химера». Назагал химера — символ фантастичних, нездійсненних мрій.

Цець — міфічна риба: «цець рыба морская. Егда учнет игратъ, то кричитъ голосом, аки лют зверь, а на носу у ней вверху, что две трубы дымныя, и как приснет в те трубы и от того прыску корабли потопают».

Літ.: Геродот, IV, 13, 27, 79, 179, 188. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.31, т. XIII, с.3, 249. Труды этнографическо-статистической экспедиции.., с.211. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.440, т. III, 41, т. IV, с. 397. Малорусские народные предания и рассказы, с.95. Мистецтво найдавніших часів.., с.65, 240, 382. Русское декоративное искусство, с.173, 184-191, 266. Мифы народов мира, т. I, с.129, 153, 189, 203, 240, 336, 394, 638, 660; т. II, с.479, 479 та ін. Мифологический словарь, с.143, 163, 196, 205, 284 та ін. Антична література. Велесова книга, д. 8, д. 28. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.208. І.Крип'якевич, «Побут», с.11. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.16. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.48; «Русская сказка», с.219, 222. В.Мочульский, «Историко-литературный анализ стиха о Голубиной книге». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.11, 223, 250, 676, 776, 804, 870, 944, 969. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.256, 261, 270, 376; т.2, с.71, 265, 282, 354; т.3, с.142, 386; «Народные русские сказки» 234, 235. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.339-340, 554, 568, 627-630. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.125-127. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.57, 105. Ю.Шилов, «Пути Ариев», с.265. М.Сагайдак, «Великий город Ярослава», с.60. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.82-83. В.Гончаров, «Художні ремесла», с.388. Н.Толстой, «Алконост», с.100. О.Белова, «Единорог», с.178-180. А.Гура, «Символика животных...», с.54, 528, 577, 578, 585, 586. Дж. Купер, «Энциклопедия символов».

ТВЕРДЬ, за Біблією, означає видимий простір небес, який з'явився після другого дня творення; у цьому просторі утверджені «тела мира». Блаж. Феодорит: «Второе небо наименованіе тверди получило от самого состава; ибо оно составилось из жидкаго существа вод, которое сгустилось и сделалось твердым».

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.711.

ТЕПЛИЙ ОЛЕКСА — так називають день святого Олекси, чоловіка Божого (17/30 березня). Тоді пасічник виставляє бджіл на пасіку, вівсянка свище свою пісеньку «Покинь сани, бери віз!», а щука-риба хвостом лід розбиває. Рибалки святкують цей день, сподіваючись «на добрі лови», бо «хто не почитає святого Олексу, чоловіка Божого, тому риба на руку не піде». На Теплого Олексу існують такі прикмети: тепла сонячна погода віщує врожай на хліб і багаті рої. Якщо ранок ясний, рої будуть виходити вранці, а як вечір ясний — то вечорами. Якщо хочеш, щоб ярова пшениця вродила, то на Явдохи, Сорочини і Теплого Олекси йди до комори і вибирай кращі зерна для посіву: «вродить добре і буде чисте, як золото». Кажуть, що в день Теплого Олекси лисиці переселяються зі старих нір у нові і що в перші дні свого переселення вони сліпі й глухі: «ходять, як у мареві; їм, бач, кури сняться». (Див. БОЖА МУХА, ЯВДОХИ, СОРОЧИНИ, ПТАХИ — Вівсянка).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.28. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.14. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.249-267. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.280-290. М.Міщенко, «Народний календар», с.36. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.80, 140. В.Скуратівський, «Дідух», с.73-75. С.Толстая, «Алексей», с.100.

ТЕРЕМ — у фольклорі збірна назва величної житлової споруди. Переважно вона пов'язана з жіноцтвом («в клетках птицы, а в теремах девицы»). «На той же на левой стране гор у терема великого сошита пазуха златом». Під теремом великим тут розуміється купол храму. За народним уявленням, небо — Божий терем, а зірки — очі ангелів, які дивляться з вікон терема. У щедрівках та колядках Космос зображений теремом, а небесні світила — сім'єю, що живе у нім:

А в тім саді три тереми:
А в першому — красне Сонце,
А в другому — ясен Місяць,
А в третьому — дрібні зірки.
Ясен Місяць — пан господар,
Красне Сонце — жінка його,
Дрібні зірки — його діти.

У деяких веснянках у теремі шинкує богиня Хмара, ніби красна панна, а той терем стоїть на десятому розі

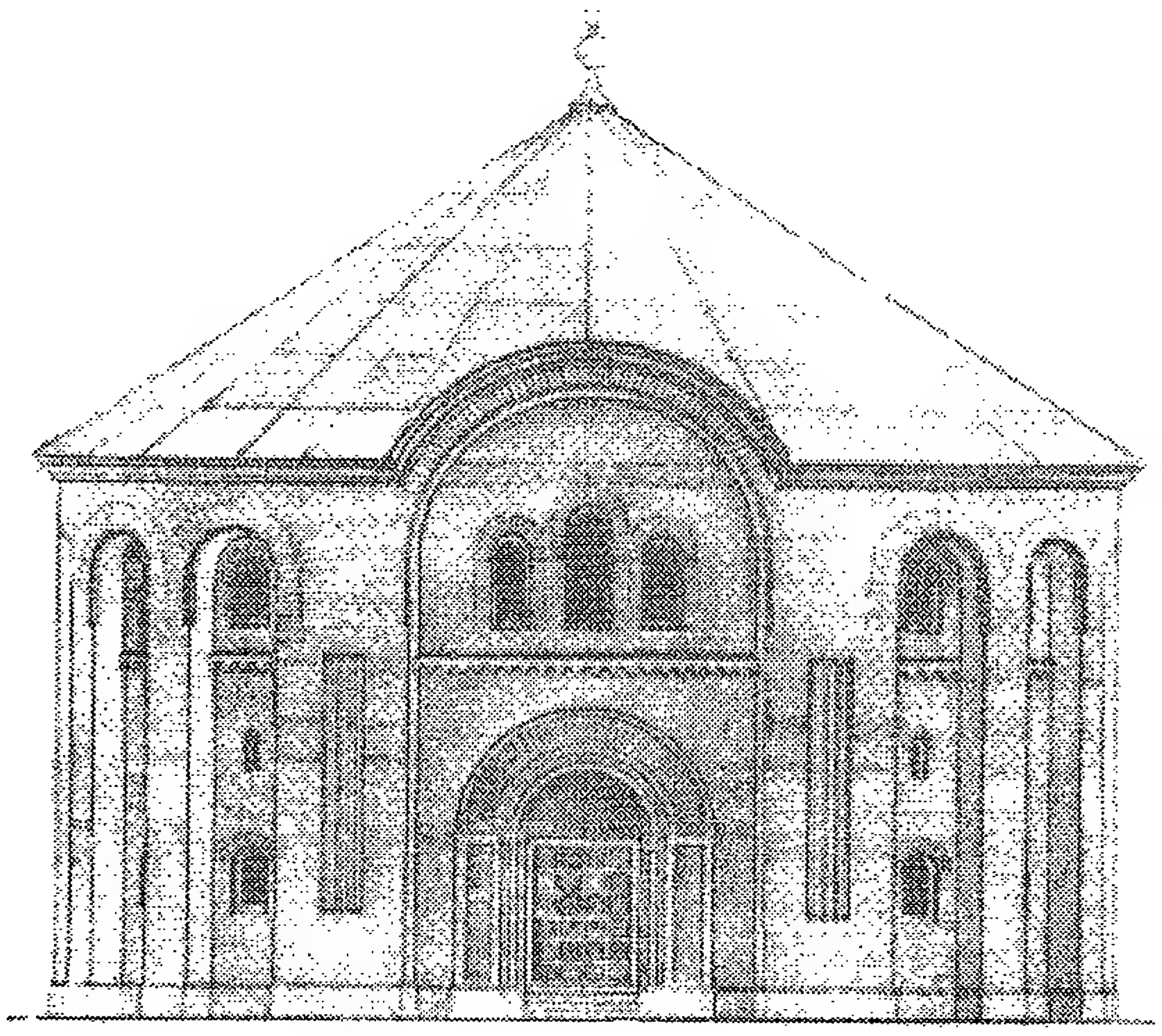

Золотоверхий терем князя Святослава (реконструкція)

дивного тур-оленя. У замовляннях терем знаходиться на високій горі: «Їду на гору високу, далеку, по хмарах і водах, а на тій горі високій стоїть терем боярський, а у тім теремі сидить красна діва (Зоря)...» У народній казці Іван Царевич, утікаючи від злої відьми, скаче до терема сестри Сонця і просить заховати його: «Сонце, Сонце! Відкрий віконце».

(Див. СОНЦЕ, МІСЯЦЬ, ЗОРІ, ВІКНО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Олень).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.50. Золотослов № 14, 15, 275, 346, 476. Слово о полку Игореве, с.112. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.16. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.715. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.59, 63, 83. Л.Махновець, «Про автора «Слова о полку Ігоревім», с.166-171.

ТИМОФІЇВ ДЕНЬ. 4 лютого: Тимофій Напівзимник. Півзими минуло. Тимофіївські морози. Початок сильних заметілей. Цієї пори морози бувають сильніші, ніж у січні. 6 березня — Тимофій Весновій — провісник тепла: «теплом віє — старих гріє». З печі злазили, з лавок піднімалися — на призьби перебиралися. Вважалося, що 22 червня Тимофій по землі примари розпускає, і тоді можна дізнатися про те, що принесе тобі літо. Та коли свій заговір-замову забудеш, то примара нічого тобі не повідає, а то й поміняється з тобою життям.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.17, 33, 64.

ТИТ ЛИСТОПАДНИК — 7 вересня. Тит Листопадник несе останній літній гриб. Хто цього дня народиться, той буде щасливий у зрілому віці.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.95.

ТИХОНІВ ДЕНЬ — 16/29 червня. Кажуть: «З Тихіна дня сонце іде тихіш». Учені встановили, що справді з 16 червня і до кінця місяця Земля зменшує свої оберти навколо Сонця порівняно зі швидкістю в січні. На Тихонів день завмирає Мати-Земля; «На Тихона птахи співати перестають». І вся рослинність наливається до країв життєдайним соком і аж до Купала в тому цілющому соці стоїть. За повір'ям, вогню в цей день з дому не дають — щоб не пропала худоба. Гріх прогавити ранішню росу в цю чарівну пору. На Тихіній росі потрібно рвати трави, копати корені, збирати квіти, нема на сирій землі тоді ні стеблинки, яка б не була на користь людині. Не можна рвати тільки лататтяя, бо русалка за руку вхопить і затягне у вирву.

(Див. СОНЦЕ, ЗЕМЛЯ, РОСА, НЕБО, КУПАЛО).

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.64. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.128. А.Гура,«Символика животных...», с.68.

ТІК — місце обмолоту зерна. Обходячи на Новий рік хати, маланкарі співали:

В нашій Маланці музика грає,
Наша Маланка током гуляє...

Типовість зазначеної деталі фіксує й інший запис:

Наша Маланка током, током,
За нею хлопці скоком, скоком.

Зв'язок масок з місцем хліборобсько-виробничого призначення дуже красномовний. У пісні відлунюють пережитки вірувань у те, що танці-стрибки колядників на току сприяли пробудженню землі. Сакрально-магічна функція току простежується й в інших ритуалах. Наприклад, на Великдень током проводили дитину, аби вона швидше почала ходити, на току танцювали під час весілля молоді. У казках тік слугує межею цього та іншого світів і «сценічним майданчиком» для поєдинків та інших подій з міфологічним навантаженням.

(Див. МЕЛАНКА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.582. Семиліточка, с.86-88. Н.Сумцов, «Хлеб в обрядах и песнях», с.132. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.144-145. Т.Цивьян, «К мифологической интерпретации восточнороманского колядного текста...», с.107.

ТІНЬ — символ душі людини, непорозуміння, тривоги, смутку, невиразності, підозри. Образ померлого зберігається в людській пам'яті, а тому вона може викликати його перед наші внутрішні очі; однак цей образ не більш як тінь. Тінями уявлялися безтілесні примари — привиди. За повір'ям, хто після триденного посту відправиться в ніч поминальної суботи на кладовище, той побачить тіні не тільки усопших, але й тих, кому написано померти протягом року. Слово *тінь* вживається в значенні привида і в значенні темного відображення, яке відкидають тіла і предмети, заступаючи собою світло. Звідси виникли прикмети і повір'я, що єднають ідею смерті з людською тінню або відображенням силуету в воді або дзеркалі. Коли гадають, то *тінь людини* має два значення: закоханим указує на зустріч, а тим, хто втратив майно, — на вічну пропажу. *Тінь від житла* завжди пророчить: багатим — щастя, бідним — чекання, щедрим — раптове збагачення. *Тінь від землі і рослин* вказує на вічні тривоги, розлучення, невдачі в справах, скорботу. *Тінь тварин* прогнозує небезпеку від злих людей, несприятливу дорогу, тривогу за друзів і закоханих.

На Житомирському Поліссі казали: «Трави брати треба до 12-ї години, пізніше не можна, бо тінь пішла. Видно чоловіка — зілля не в помощ».

(Див. ПРИВИД).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.266. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.108-109. И.Сахаров, «Сказания...», с.117. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.80. А.Гура, «Символика животных...», с.67, 284, 351. Л.Довбня, «Тінь», с.126-127. Х.Керлот, «Словарь символов», с.509. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.131, 217-221.

ТОВКАЧ — предмет хатнього начиння, в обрядах виступає як еротичний символ поряд зі ступою; у фольклорі і повір'ях фігурує як атрибут відьми і Баби Яги.

У казках Баба Яга «їздить у ступі, товкачем поганяє, впереді мітлою дорогу розмітає» або їздить у ступі, «товкачем впирається, мітлою побивається, себе саму ззаду хлистає, щоб швидше бігти». На Чернігівщині відома казка, у якій найстарша, київська, відьма приїжджає на шабаш верхи на товкачі. Українські

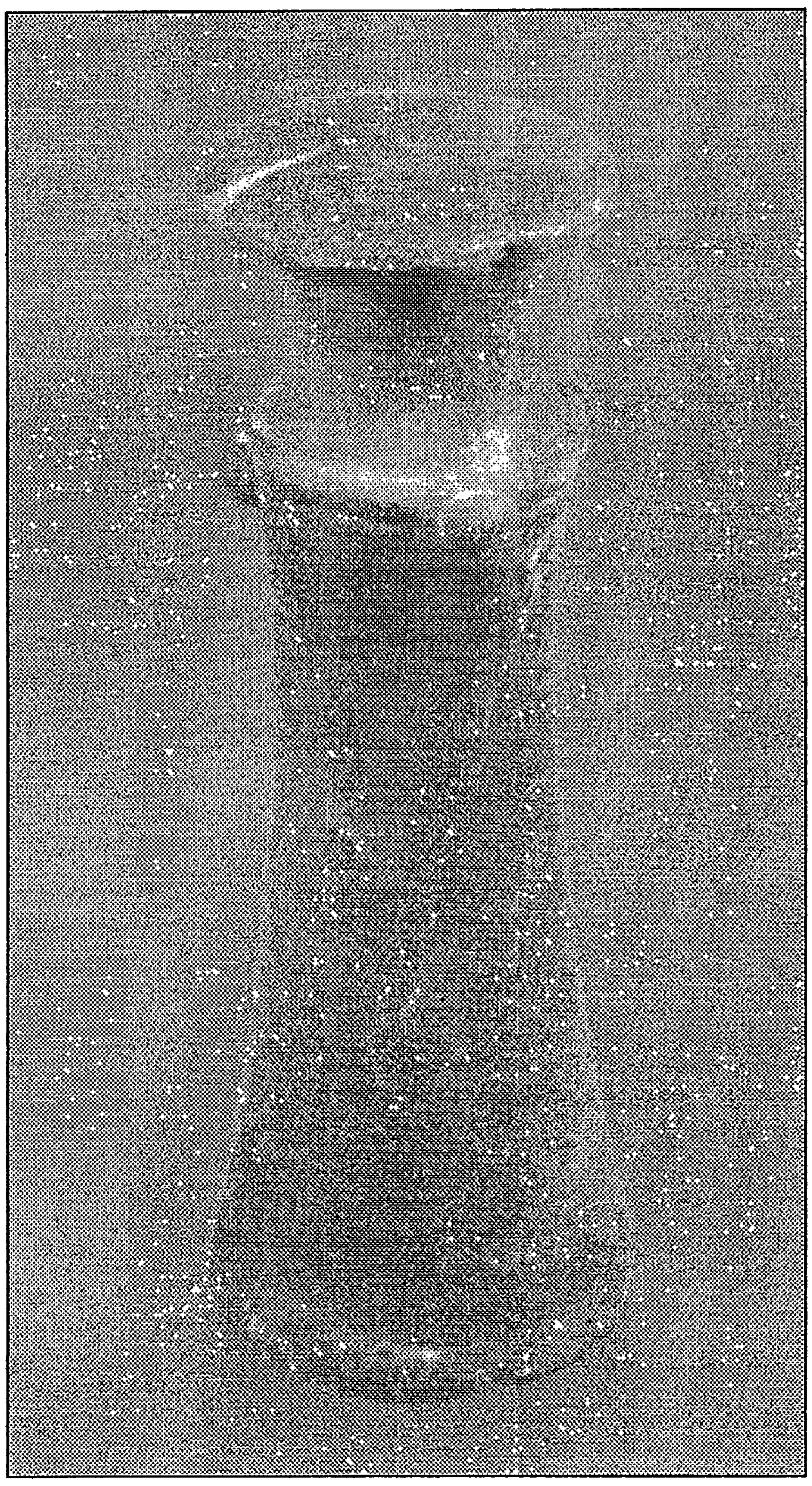

Кам'яний товкач.
Полтавщина, кінець II тис. до н. е.

відьми під час шабашу «влаштовують ігри у вигляді війни на мечах і тому, відправляючись на такі зібрання, беруть із собою товкач, яким товчуть коноплі». У зв'язку з цим домогосподарки у суботу на сьомому тижні після Великодня «виймають із терниць дерев'яні мечики, якими труть коноплі; бо саме у цю ніч відьми люблять їх красти, щоб потім рубатися ними, коли злітаються на Лису гору».

За повір'ям поліщуків, русалки живуть на дні річок «і в травні місяці до сходу сонця раненько у гарну погоду виходять із річок і голяком з товкачами танцюють у житі і співають». На Могилівщині дітей лякали Залізною Бабою: вона хапає дітей, які ходять самі по полях і городах, кидає їх у залізну ступу, товче та їсть.

(Див. СТУПА, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ, ВІДЬМА, БАБА ЯГА, ЛИСА ГОРА, ЗАЛІЗНА БАБА).

Літ.: Історія української культури, с.206. А.Топорков, «Откуда у Бабы Яги ступа?»; «Пест», с.306-307.

ТОЙ СВІТ — місце перебування душ померлих людей, а також божественних і демонічних сил. Сліди царства мертвих найвиразніше виявляються у богатирських сюжетах. Зустрічаючись у двобої зі Змієм, і Чабанець, і Іван—Мужичий Син, і Іван-Побиван, і Котигорошко пропонують супернику бити їх першим, хоча часто саме перший удар і вирішує долю будь-якої бійки. Та саме таким способом герої потім здобувають перемогу. Розгадкою цього мотиву слугує уявлення про «той світ». Після змієвого удару богатир виходить у позапростір, де стає вічним, безсмертним. Для перемоги йому тільки цього й бракувало.

У предків ритуал проводів на «той світ» припадав на період весняного рівнодення, тобто на Масницю. Н.Велецька наводить розповідь очевидця щодо наближення смерті до однієї старої людини. Обряд здійснювався на початку XX ст. «Хворого старця повели під руки в поле; на своїй ділянці став на коліна, перехрестившись, зробив чотири до землі нахили на всі чотири сторони; піднявшись, сказав: «Ну, тепер несіть мене вперед», тобто в хату на лавку, в передній красний кут. Прощаючись з землею, кажуть: «Мати — Сира Земля, пробач мене і прийми!», а зі світом: «Пробач, вільний світ-батюшка!» Напевне, і цей звичай потрібно розглядати як рудименти проводів на «той світ».

Відоме уявлення про потойбічний світ як пасовище, де один із богів випасає душі мертвих. Відгомони його проступають у казкових сюжетах про діда і козу. З ним добре узгоджується й загальна оцінка ряджених як вихідців з «того світу». Наприклад, в одному з новорічних обрядів «Коза» і «Маланка» оповідається про те, як «еврей» найняв «діда» пасти козу за плату — «півтори копи жита, і осьмушку тютюну, і чвертку горілки». Парубки-актори представляли, як на пасовиську «дід» заснув, а «коза» потрапила в чужу царину, за що і була вбита господарем. Далі розігрувалася класична сценка сварки між «евреєм» і «дідом», після чого останній оживлював тварину «зеленим любастером».

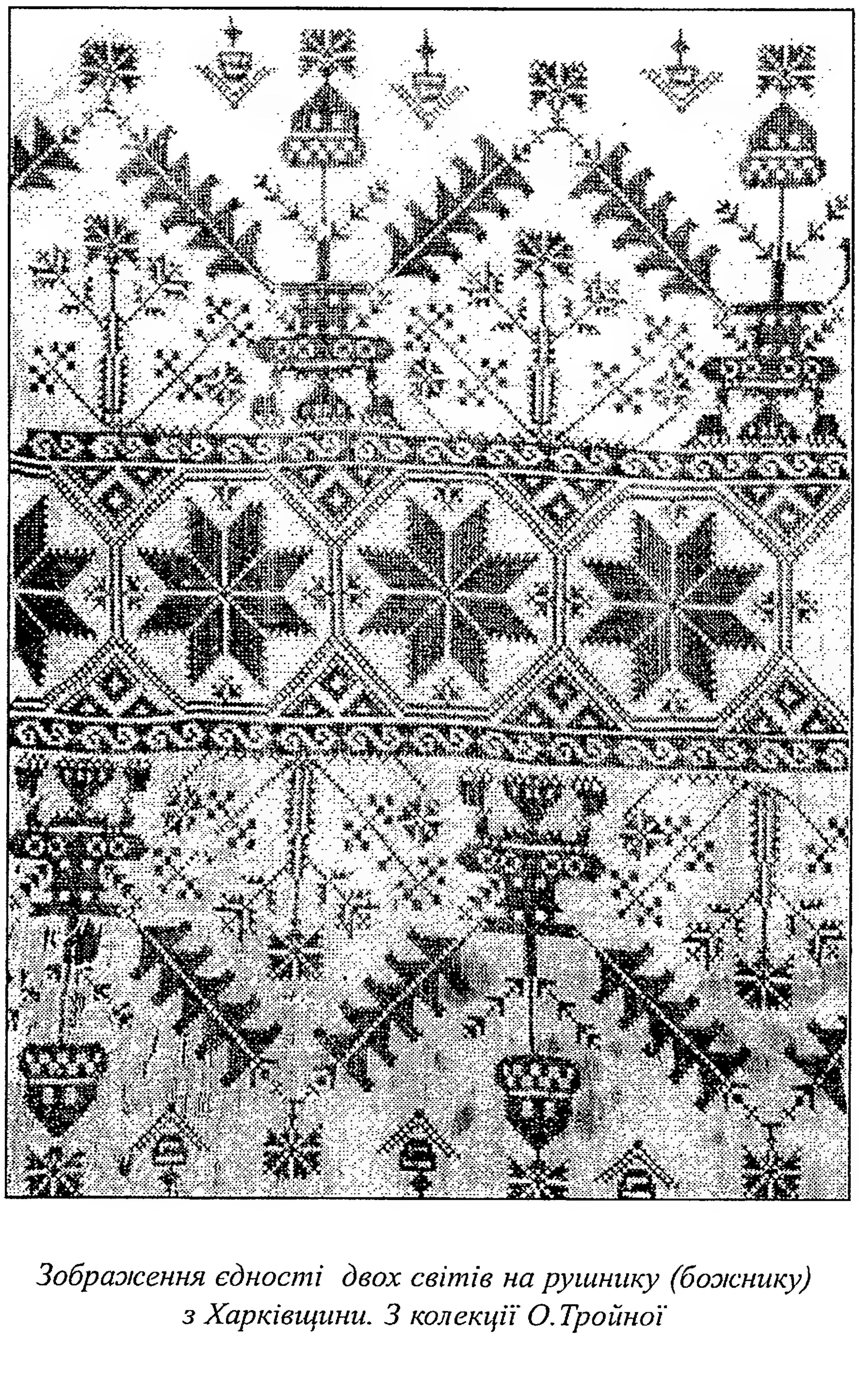

Зображення єдності двох світів на рушнику (божнику) з Харківщини. З колекції О.Тройної

Існувало уявлення про те, що неодружені хлопець або дівчина обов'язково на «тому світі» повинні мати жінку або чоловіка. Якщо повінчані не встигли відбути весілля і хто-небудь із них помирав, то ховали їх як хлопця або дівчину. Дівчину клали з розпущеним волоссям, як на весіллі, з вінком на голові; квітами прикрашали домовину, ставили дві вінчальні свічки. На Гуцульщині один вінок одягали на голову, другий — великий (із барвінку, волошок і інших квітів) — клали кругом тіла. Вибирали старост, бояр, свасі давали у руки свічку і меч. Дружки пов'язували голови чорними стрічками. Вибирали одного парубка за вдівця. Коли хлопець помирав, йому також робили похорони-весілля. Одягали його в «кращу одіж, як до вінця». Парубку, як і дівчині, одягали на праву руку перстень з воску (позолотивши його). До дня похоронів випікали весільний коровай, клали його на кришку домовини, а на кладовищі роздавали бідним.

(Див. ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО, БОГАТИРІ, МАСНИЦЯ).

Літ.: З живого джерела, с.19-21, 86-92. Українські народні казки, с.188-197, 203-204. Казки про тварин, с.346-359. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.287-297. А.Соболев, «Загробный мир...» Е.Елеонская, «Представление «того света»...» Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.131-132. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.99-102. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.81. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.20-21, 69, 101, 104, 115, 169. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.92. Н.Новиков, «Образы...», с.136. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.57. В.Иванов, В.Топоров, «К вопросу о происхождении этнонима...», с.67, 69. Л.Виноградова, «Тот свет», с.372-374. А.Гура, «Символика животных...», с.105, 112, 124, 153, 157 та ін.

ТОЛОКА (клака, поміч) — дуже давній звичай, особливо під час жнив, коли більшість селянських нив «стояло у копах», а деякі були недожаті. На заздалегідь умовлений день збиралися женці і йшли на ниву дожинати. На сирітську і вдовину допомогу, вважалося, не потрібно ніякого утримування, тому що сиротам і вдовам світ дає все, що потрібно для такого свята, — їм не тільки без користі допомагали збирати сіно і хліб, але й запасали на цілий рік дровами і лучиною. Хоча поселяни і вважали за гріх працювати у вихідні дні, однак на вдовину допомогу з охотою йшли після обідні, дотримуючись старої приповідки: «На вдовий двір хоч тріску кинь». З того часу виникло й прислів'я: «З миру по нитці — голому сорочка». Люди йшли працювати без усякої плати, лише коли то був заможний господар, то мав бути гарний полудень з чаркою та пишна вечеря з «доброю чаркою», а часто з музикою. На толоці часто працювали й до пізньої пори. Так само при закладанні хати, збираючи на толоку людей, господар чи господиня ходили від хати до хати, де є здорові руки. Зайшовши в дім, казали: «Добрий вечір! Просимо на толоку». Чимало таких звичаїв та обрядів збереглося і до наших днів.

Літ.: С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.499. В.Сироткін, «Сімейний та громадський побут», с.159-160. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.2, с.60.

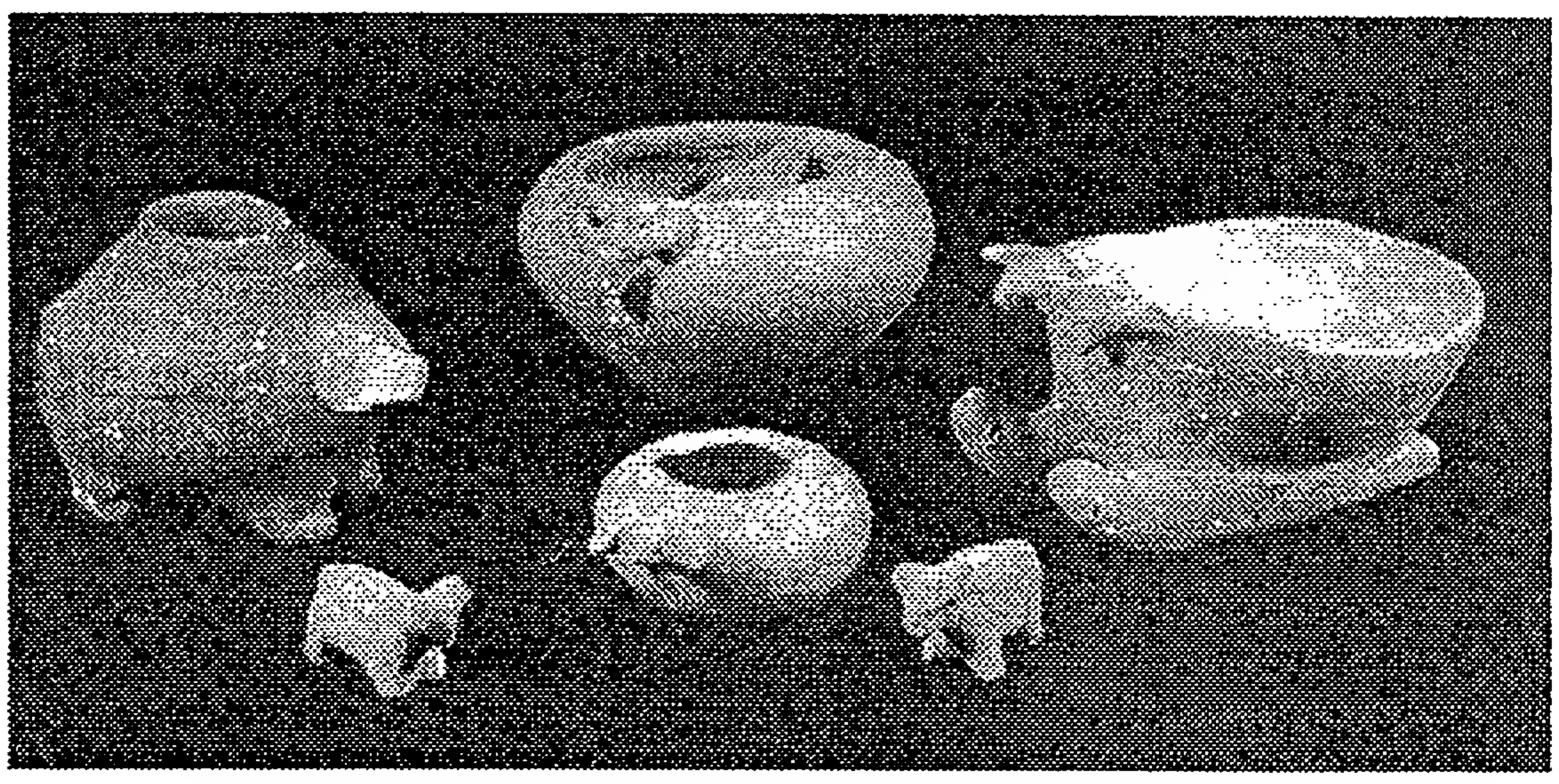

Дрібна пластика трипільської культури із зображенням тотемів

ТОТЕМ — предмет-оберіг, якому надається містичний зміст, або звір чи птах як захисник певного роду чи племені, вірний покровитель людини. В уявленні предків тотем — їхній співродич, котрого шанували як брата чи сестру, йому треба завжди годити, за що він допомагає або хоч не шкодить. Тому тотем людина могла вбивати на м'ясо лише в певний період і тільки дотримуючись певного ритуалу. Ще й досі залишився відгук тих стародавніх часів, коли кажуть: батенько-соколенько, матусенько-ластівонько, братику-орле сизий, сестричко-перепілочко.

Символом ритуального співжиття з предком-тотемом може вважатися й садіння молодої під час весілля на кожух, що є символом плодовитості для молодої пари. Бо ж родовід ведеться від тотему роду, а він — запліднювач, опікун, і добре відомо всім, що душа його сидить у шкурі і через спілкування-дотик з ним дасть молодим могутню силу.

За уявленнями багатьох народів, після смерті людина перевтілювалася в ту тварину, яка за життя була її тотемом. Нерідко тіло покійника загортали у шкуру тварини-тотема, що, власне, і слугувало символом такого переродження.

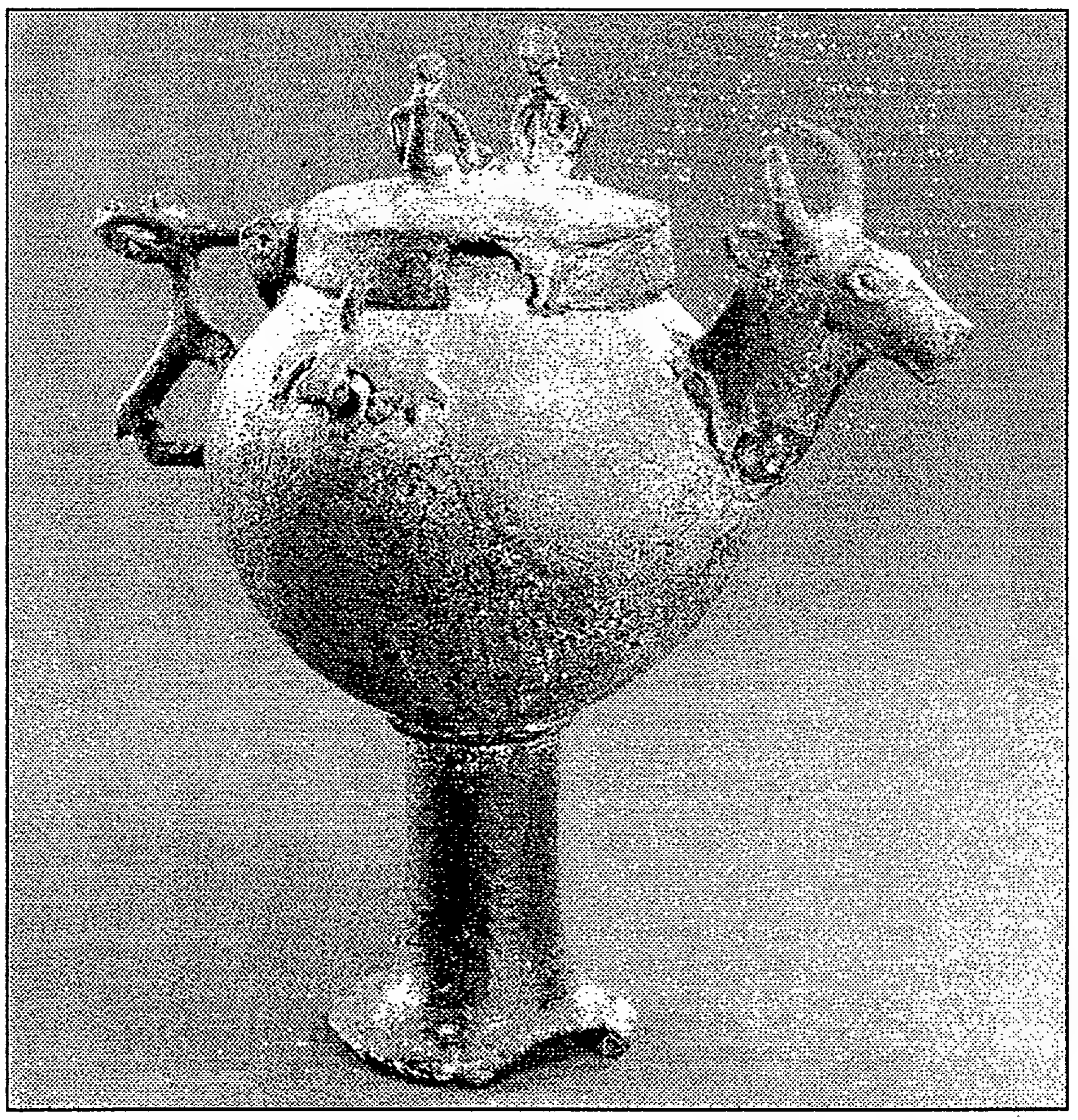

Бронзовий сарматський казан із зображенням тотемів. I ст. н. е.

Найчастіше тотемом виступав олень. За повір'ям, олень з багатьма (часом з 70) рогами та золотою гривою був посередником між землею і небом і переносив душі на той світ. Крім оленя, тотемами були й інші тварини, які привертали увагу людини якимись особливими рисами (ведмеді, вовки, орли, тигри), а також рослини (наприклад, калина стала символом крові або зрілої повносилої жінки). У народних оповіданнях дерева, як і інші рослини, живі і навіть розмовляють, а різні лісові сили розуміють їхню мову. Щоб забезпечити собі успіх у ратній чи мисливській справі, зброю зачаровували святими знаками та образами тотема. Вірили, що коли тотем населить кожну вуздечку, кожного ремінчика в збруї коня, то вони добре послужать. Тотемами прикрашали рукояті мечів, окуття сагайдаків, пояси, чаші тощо.

(Див. ЖЕРТВА, ОБЕРІГ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Олень. Вовк, ТАБУ).

Літ.: Релігієзнавчий словник, с.339. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.155, 204, 288. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.160, 187; кн.2, т. III, с.298. Д.Зеленин, «Обрядовое празднество...»,вып.2, с.233-246. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с. 45-48. М.Шахнович, «Первобытная мифология и философия», с. 8. Н.Кравцов, «Проблемы славянского фольклора». Л.Штернберг, «Эволюция религиозных верований», с.477. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.554-575.

ТРАВА — символ добрих чи злих сил природи. У міфах народів світу трава вважалася волоссям богів, Матері-Землі. Вважали, що після смерті людини її душа перетворюється у траву. У багатьох міфологіях є образ мандрагори — «трави-напівлюдини», яка сприяла плодючості. В Україні вірили, що мандрагора (переступень) виростає з померлих нехрещених дітей. За даними західноєвропейського хроніста Дітмара (X—XI ст.), жмут зірваної трави (як і волосся) символізував у слов'янських племен перемир'я, клятвений союз.

Трави, зілля широко використовувалися як обереги у народній медицині, обрядодіях. На Зелені свята ними встеляли долівку. Оселю заповнював п'янкий запах полину, м'яти. У домовину клали сухе різнотрав'я, квіти. Навесні існував звичай качатися по молодій росяній траві, що нібито сприяло здоров'ю. У народних назвах трав і поезія, і гумор, і тиха печаль: нечуй-вітер, сон-трава, зозулині черевички, плакун-трава, трава-мурава, розмай-зілля, чорнобривці та ін.

(Див. СПОРИШ, ОБЕРІГ, ЗЕЛО, СІНО, СОЛОМА, РОСЛИНИ ТА КВІТИ, ЗЕЛЕНІ СВЯТА).

Літ.: О.Потапенко, «Трава», с.128. А.Гура, «Символика животных...», с.78, 82, 84, 94, 101, 146 та ін.

ТРАВЕСТУВАННЯ — зміна статусу за допомогою одягу та інших засобів маскування. З часів первіснородового суспільства його застосовували в різноманітних релігійно-магічних церемоніях. На території України культова травестія простежується з часів скіфів. У них, за свідченнями давньогрецьких письменників, існувала своєрідна верства ворожбитів, що вдягалися в жіночий одяг і навіть говорили по-жіночому. У новорічному обряді «Маланка» в багатьох регіонах України «Василя» зображувала дівчина, а «Маланку» — парубок. Щоки обох «наречених» натирали червоним буряком, а «Василю» ще підмальовували сажею вуса, завдяки чому посилювався ефект «святкового інобуття». Травестійне перевдягання було суттєвим моментом весілля й обрядів перехідного циклу. Такі забави мали сприяти родючості землі й худоби та позитивно впливати на майбутнє наречених.

Згідно зі світоглядом предків, на третій день змінюється «образ» померлого, на дев'ятий — «розпадається тіло», на сороковий — «стліває серце». Третини (прощання з «образом») проходили за строгим ритуалом як система оргіастичних дійств, що включали сміх, хмільне пиття, музику, пісні, ігри, сексуальну свободу — тобто ритуалізовані форми асоціальної поведінки, життя в «суспільстві навпаки» з «заборонами навпаки». Травестійний характер підготовки до прощання на третій день підтверджує припущення про те, що цей день був днем відходу не лише образу, а й особистості, що розумілася як соціально визначений шляхом ініціації індивід. Оргіастичні дії напередодні третього дня немовби «прокручували» стрічку життя назад, звільняючи померлого від імені, а відтак і від соціальних зв'язків.

(Див. ОРГІЯ, СМІХ, МЕЛАНКА, ВАСИЛЯ).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.120. М.Забылин, «Русский народ...» О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.216-219. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.42. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.145-146. В.Ястребов, «Материалы по этнографии...», с.24. А.Хазанов, «Скифское жречество», с.41-50. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.76-79.

ТРАПЕЗА — 1) стіл з їжею; 2) престол у вівтарі; 3) пир. Давні українці справляли символічні трапези для душ предків чотири рази на рік. Спершу навесні, коли починало кущитися жито; вдруге влітку — у пору його цвітіння, на Русальному тижні; утретє — восени, коли весь урожай звозився з поля на обійстя; і вчетверте — після повного обмолоту, на Коляду. Кожна з цих трапез називалася відповідно сніданком, обідом, полуднем і вечерею по предках. Здійснюючи в такий спосіб чотириразове протягом року ритуальне годування предків, нащадки були впевнені, що цим забезпечують їм постійне сите життя.

(Див. ПРЕСТОЛ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, ДІДІВ ДЕНЬ, ПРОВОДИ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.728. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.273-275. В.Давидюк, «Чи казка справді небилиця?», с.24. А.Гура, «Символика животных...», с.102, 111, 125, 149, 171 та ін.

ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО — царство мертвих. Відомий давній звичай зашивати покійників у шкуру тварин. Так і в одній казці герой зашиває себе у шкуру корови, аби потрапити у тридесяте царство. У казках про Бабу Ягу хатинка на курячих ніжках завжди повернута відкритою стороною до тридесятого царства, а закритою — до царства, доступного Івану Царевичу. Ось чому Іван не може обійти хатинку, а повертає її. Ця хатинка — сторожова застава. За те пограниччя він потрапить не раніше, як буде підданий

допиту і випробуванням, чи вартий він продовжувати шлях. Інколи це царство знаходиться *під землею*: «Довго чи коротко, набрів Іван на підземний хід. Тим ходом спустився в глибоке провалля і попав у підземне царство, де жив і царював шестиголовий змій». Інколи воно лежить *на горі*: «Раптом човен піднявся у повітря, ніби стріла, із лука випущена, привезла їх до величезної кам'яної гори». І, нарешті, воно може знаходитися і *під водою*: «Іван-царевич відправився у підводне царство; бачить: і там світ такий самий, як у нас: і там поля, і луки, і гаї зелені, і сонечко грає».

Незалежно від того, де це царство знаходиться, там є сади, дерева, і ці дерева родять. Цікавою рисою цього царства є те, що воно має зв'язок з *Сонцем*. В одному тексті знаходимо, що герою наказано добути гілку з золотої сосни, «яка росте за тридев'ять земель, в тридесятому царстві, у підсонцевій державі». Це царство пов'язано з *горизонтом*: «Їдуть-їдуть між небом і землею, нарешті зупинилися біля невідомого острова». У цьому царстві чути *грім*. На питання, звідкіля такий шум, Баба Яга каже: «То у нас на горах стук стукає і грім гримить, то красна краса чорна коса цар-дівиця катається».

(Див. ТОЙ СВІТ, ТРИ ЦАРСТВА).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.24, 59, 281-284. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.47, 58, 60, 66, 78, 90, 91, 181. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 129, 138, 146, 222, 237, 564.

ТРИЗНА — язичницьке поминання небіжчика, що закінчувалося військовими іграми, поєдинками, які були символом боротьби життя зі смертю. Вірили, що душа покійника ще була тут, а тому тішилася цими іграми. Визначних осіб ховали з почестями та часто верхи на коні, щоб конем скоріше дістатися до раю. Тому на тризнах відбувалися й кінні змагання. Кінь символізував перехід людини від смерті до воскресіння.

«Повість врем'яних літ» під 945 р. розповідає, що після смерті князя Ігоря Ольга звертається до древлян, аби вони наготували багато меду: «Хай поплачу на могилі його і влаштую тризну мужу своєму». Коли ж була насипана над ним могила, то сіли древляни пити. Як бачимо, тризна вчинялася після насипання кургану і полягала в тому, щоб пити мед на честь Ігоря. Та й за свідченням інших писемних джерел, після похорону живі п'ють за померлого прощальну чашу і виливають її на могилу (такою є прощальна чаша дівчини в нотатках Ібн-Фадлана). Як гадає О.Котляревський, помста Ольги-язичниці древлянам була не просто карою, а релігійною обрядовою дією: вона принесла жертву душі свого чоловіка.

Тризни за покійником справляли першого року кілька разів, але перші, щоб задобрити небіжчика, були найпишніші. Арабський письменник X ст. Ібн-Русте згадує, що на такі поминки брали з 20 кухлів меду, несли на могилу й там родина пила та їла. При кожних поминках могилу над покійником досипали.

У київських курганах неодноразово натрапляли на численні кістки жертовних тварин і птахів. Залишками тризни, безумовно, є також уламки битого посуду. Напевно, сенс розбивання горщиків по закінченні тризни мав символізувати те, що домашня власність і далі належить своєму господарю. Подібне явище

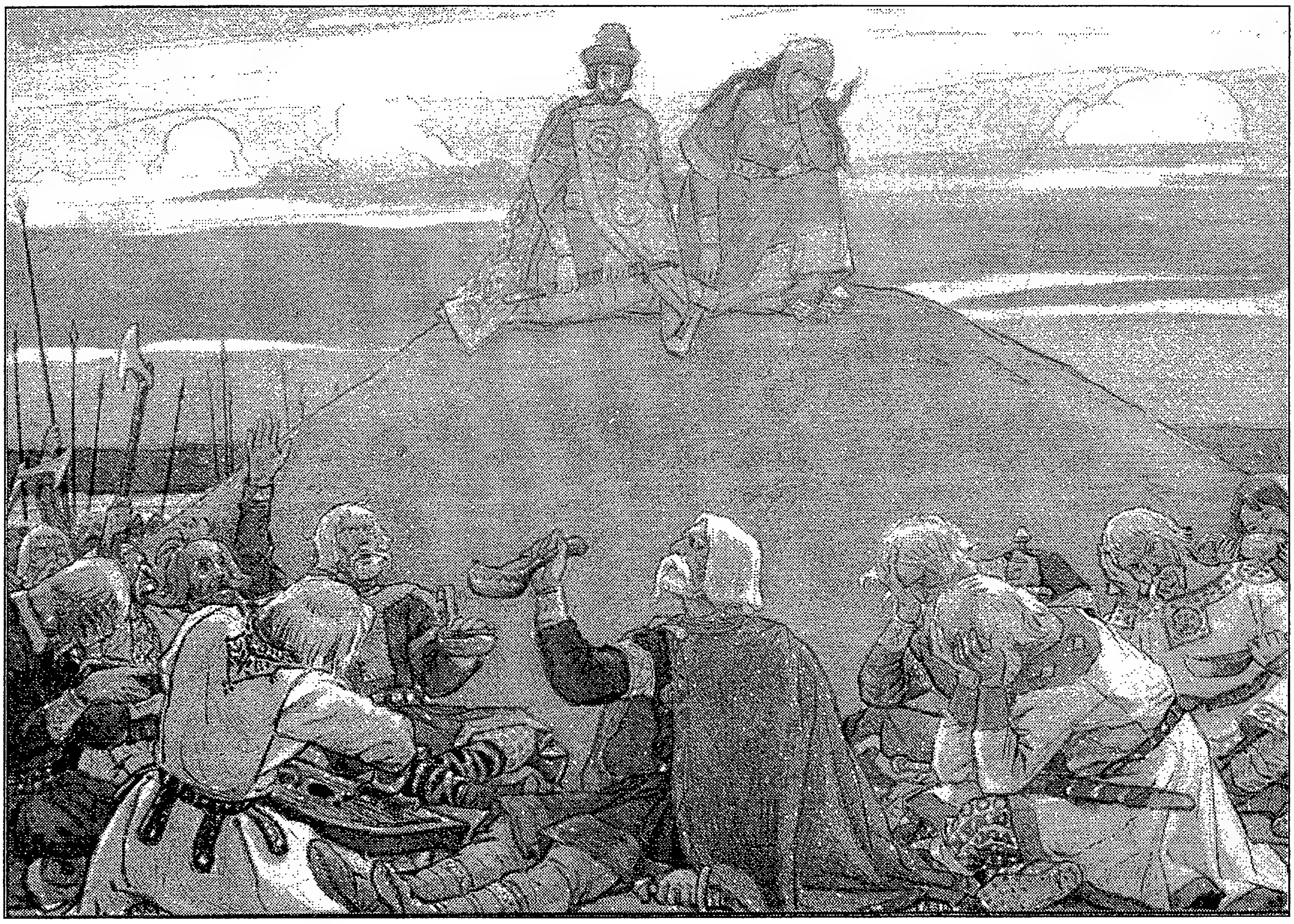

Тризна за Олегом. Худ. В. Васнецов. 1899

спостерігалося і в Подністров'ї: при винесенні померлого чоловіка з хати жінка била нового горщика і розсипала зерно.

(Див. ІГРИЩА, ГЕРЦІ, КУЛЬТ ПРЕДКІВ, РАДУНИЦЯ, КУРГАН, ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: Повесть временных лет, ч.1, с.41. Велесова книга, 7д, 11а. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.147. А.Котляревский, «О погребальных обычаях...», с.129-130. В.Милорадович, «Житье-бытье лубенского крестьянина», с.206. И.Срезневский, «Материалы для словаря...», т.І, ст.1311. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.138. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.234. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.732. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.221, 223, 232. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.140. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.109. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.275; «Язычество древней Руси», с.87. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.152-153. В.Скуратівський, «Русалії», с.285-287.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА. Найбільший духовний розквіт стародавніх племен, які жили на території України, припадає на добу так званої сонячної віри, яка стала основою трипільської культури (найбільше знахідок, які датуються V — III тис. до н. е., виявлено у Середньому Подніпров'ї та Галицькому Поділлі). Головним господарюванням трипільців було хліборобство. Рештки стародавніх возів археологи також датують тим часом. Найбільший інтерес становлять трипільські житла. Вони були видовженої форми, прямокутні, з дво- або чотирисхилою покрівлею. Вхідні двері мали високий поріг. Цікавою архітектурною деталлю було вікно, яке мало округлу форму. У глиняних трипільських хатах знайдено шкаралупи писанок, дивовижні скульптури богів, керамічні вироби, різьблення на кістці та рогу тощо. Трипільці розмальовували стіни житла, вирізьблювали орнамент на кам'яних брилах поховальних споруд. У трипільців склалася своя манера малювання тварин і людей, контури яких, вписані в орнамент, не тільки не порушували ритму, а й підкреслювали і доповнювали його. Мотиви орнаменту трипільської кераміки надзвичайно різноманітні, але загалом тут переважають спіраль і меандр. Образ Світового дерева притаманний традиціям багатьох народів світу. На території України зображення Світового дерева, як і меандрові узори, можна бачити на кераміці трипільської культури. Звертає на себе увагу надзвичайна різноманітність типів трипільського посуду, досконалість, а нерідко й витонченість його форм та орнаментації.

Серед первісних скульптурних творів, знайдених на території України, найцікавішими є трипільські статуетки, що найчастіше зображають жінок. За своїми художніми якостями, наприклад, статуетка з Володимирівки, що на Кіровоградщині, вважається одним з кращих зразків образотворчого мистецтва Європи IV—III тис. до н. е. Унікальні скульптурні вироби виявлено у Висоцькому могильнику на Львівщині. Звідти ж походять глиняні зображення птахів. Фігурки, що супроводили поховання, мали культове призначення. На деяких із них нанесено загадкові знаки у вигляді кола, а також схематичні зображення бика. Тоді верховним божеством вважався Бик-Тур. До визначних пам'яток мистецтва неоліту та епохи міді-бронзи належить також сокира-молот із цілою групою зображень, вирізаних на ній (с. Дударкове поблизу Києва).

Наприкінці III тис. до н. е., коли народи світу тільки освоювали бронзу, трипільці вже орали землю плугом з залізним лемехом, обробляли її залізними боронами, а дерево тесали залізною сокирою. У II тис. до н.е. з'явилися залізна зброя, знамениті двосічні мечі та бойові риштунки.

(Див. ОРІЙ, АРТАНІЯ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, МЕАНДР, СОКИРА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Бик).

Літ.: Історія української культури, с.129-180. М.Голубець, «Мистецтво», с.458. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.146-212. Д.Телегін, «Мистецтво періоду неоліту...», с.30-40. П.Толочко та ін. «Давня історія України», кн. 1, с.47-56. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.82, 116, 388. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.240-248. В.Паїк, «Корінь безсмертної України», с.20-25.

ТРИФОНІВ ДЕНЬ (Перезимник, Зірчастий) — 1/14 лютого. Вночі не слід дивитися на зорі — можна присмалитися «мишачим вогнем», а тому тільки цього дня можна заклинати мишей — губителів скирт і копичок. Зірки цієї ночі, як світлячки, — ознобом б'ють. Тільки тим, хто народився на Трифона, дозволялося гадати про весну. У цей день не можна прясти. Прикмети: Місяць народжується перед полуднем — на щедрий рік, а грім гримить — на вітряний; якщо цього дня іде сніг, то цілий рік буде роїтися багато бджіл. 21 жовтня — Трифона і Пелагії. Казали: «Трифон кожуха латає, Пелагія рукавиці шиє».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.18, 103. А.Гура, «Символика животных...», с.134, 135, 139, 141, 149, 267, 412, 457.

ТРИ ЦАРСТВА — мідне, срібне і золоте. Відомий історик і фольклорист В.Пропп вважає, що ці три царства у казках можна уявити як небесне, земне і підземне. Однак вони знаходяться не одне під одним, а одне за одним. Оскільки тридесяте царство є останнім для героя, після чого потрібно повертатися назад, то два царства стають ніби перехідним етапом, а золоте — місцем прибуття. У казках хатинка Баби Яги є переходом в інший світ. Цікаво, що у багатьох випадках одні елементи цих трьох царств виходять від тридесятого царства і царівни, а інші — від Яги. У казці, записаній О.Афанасьєвим, Іван приходить у мідне царство. Там його зустрічає «дівиця, прекрасна із себе». Зрозуміло, що це не Баба Яга. Однак вона «не нагодувала, не напоїла, а стала новини питати». Цей елемент ніби від Баби Яги. Потім дівиця дарує перстень, тобто виступає як дарувальниця. Але герой вінчається тільки з третьою дівицею із золотого царства. На основі цього В.Пропп робить висновок, що всі ці три царства — внутрішньоказкове нашарування. Якихось інших матеріалів, які вказували б на зв'язок з уявленнями про залізний, срібний і золотий вік або з первісними обрядами, досліднику не вдалося виявити.

Розписна посудина. Буковина, IV тис. до н. е.

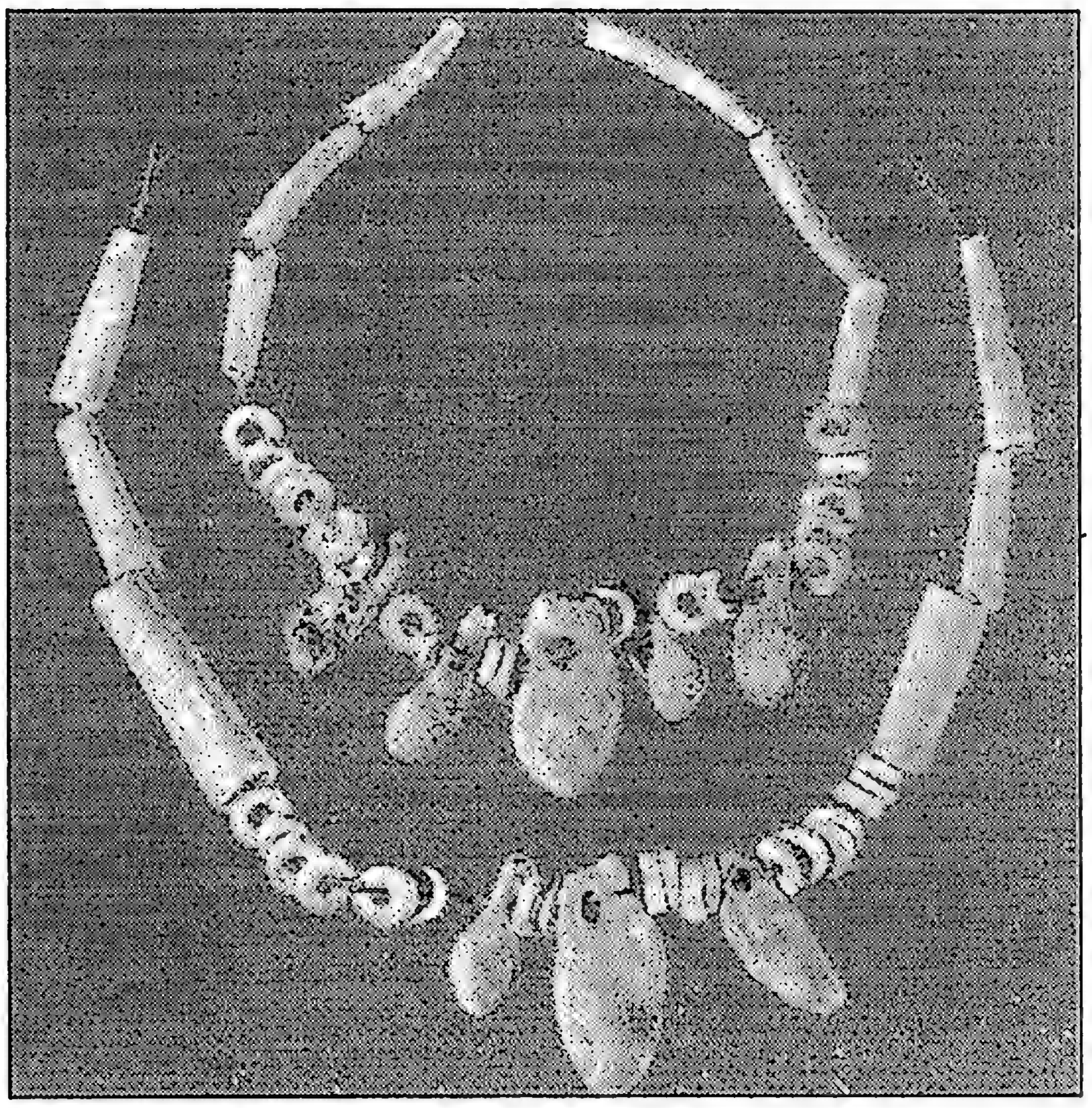

Намисто із зубів оленя, вапняку та черепашок. Хмельниччина, III тис. до н. е.

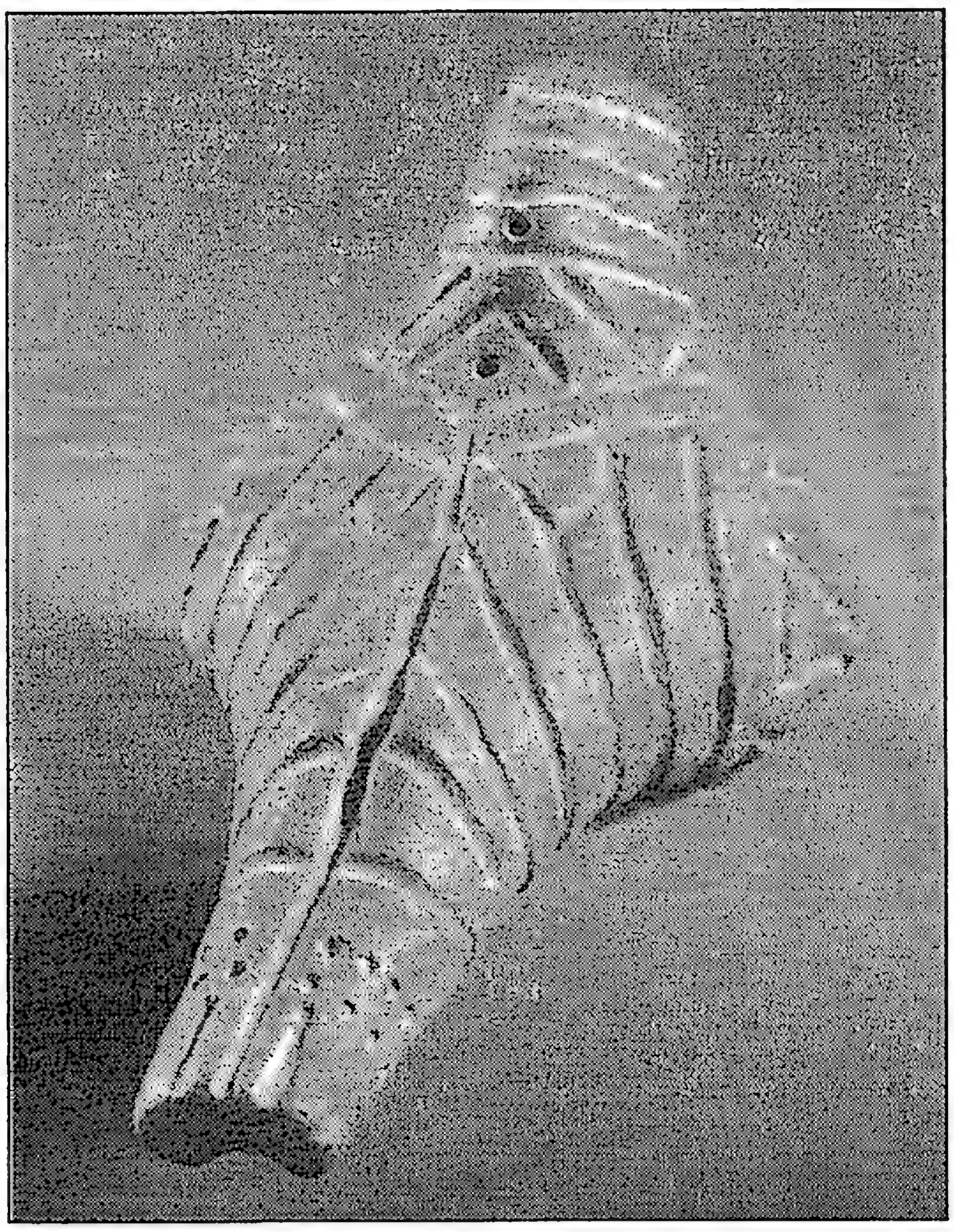

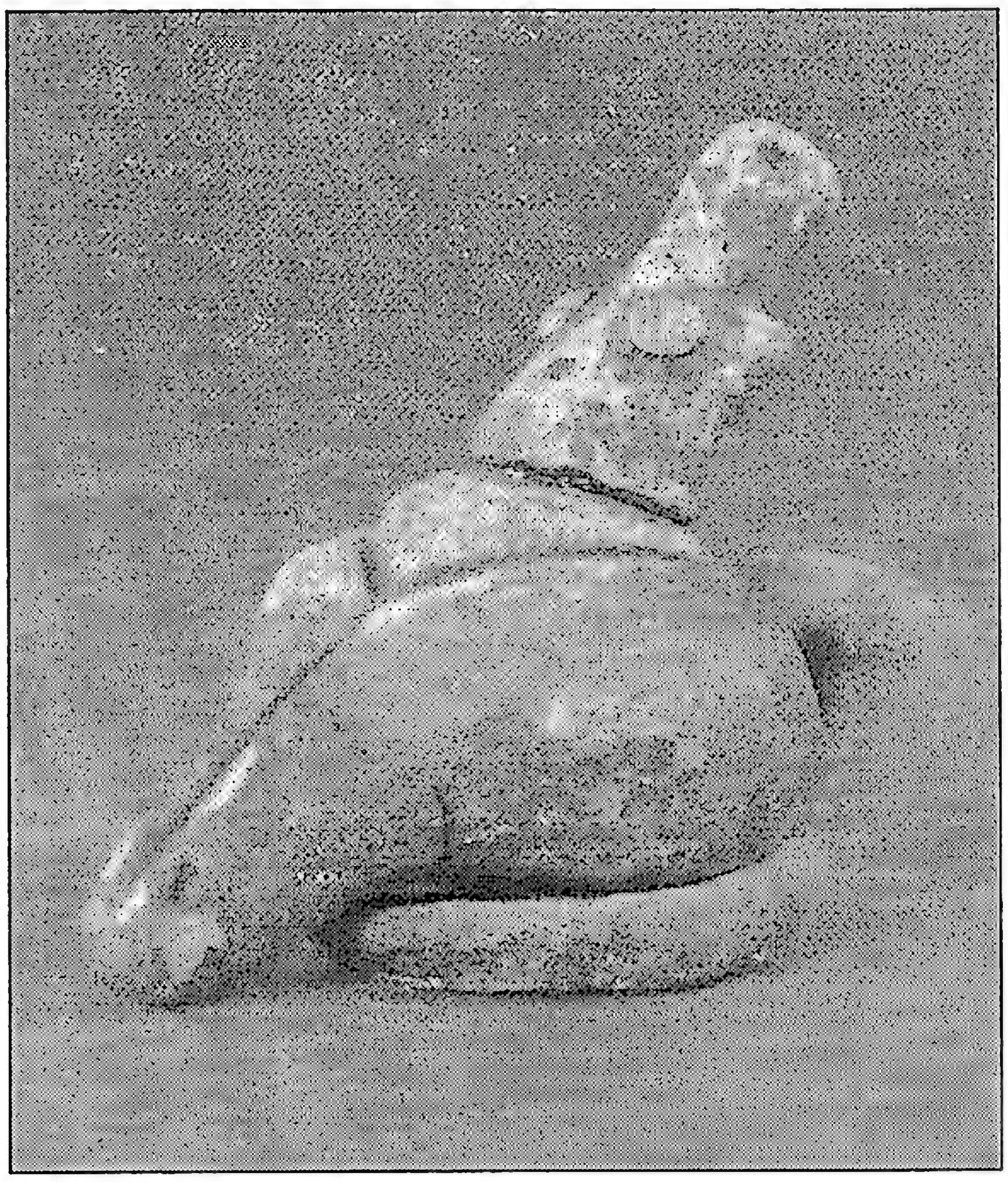

Жіночі статуетки. Одещина, перша половина V тис. до н. е.

(Див. ТОЙ СВІТ, БАБА ЯГА, ДЕРЕВО ЖИТТЯ).

Літ.: В.Пропп, «Историчсские корни волшебной сказки», с.286. А.Афанасьсв, «Народные русскис сказки» 128. Б.Рыбаков, «Язычество древнсй Руси», с.48. В.Топоров, «Світове дерево...», с.182.

ТРІЙЦЯ — символ, що виражає триєдність. За давніми уявленнями, Трійцю складали Яв — світ явний, земний; Нав — світ невидимий, духовний і Прав — світ законів матеріального і духовного буття. Золоте Трисуття (Тризуб) — символ бога Трояна, який тримає три Сонця. Воскова свічка-трійця, запалена «живим вогнем» на Різдво молодого Божича-Сонця та на Водохрещу, — то Божа пам'ять про творення трьох небесних світил: Сонця, Місяця і Зорі, що їх принесло первовічне Дерево життя.

Вивчаючи стародавній епос, учені зробили висновок, що епоха Хаосу змінилась епохою Космосу, тобто організованого світу, символом якого і є Світове

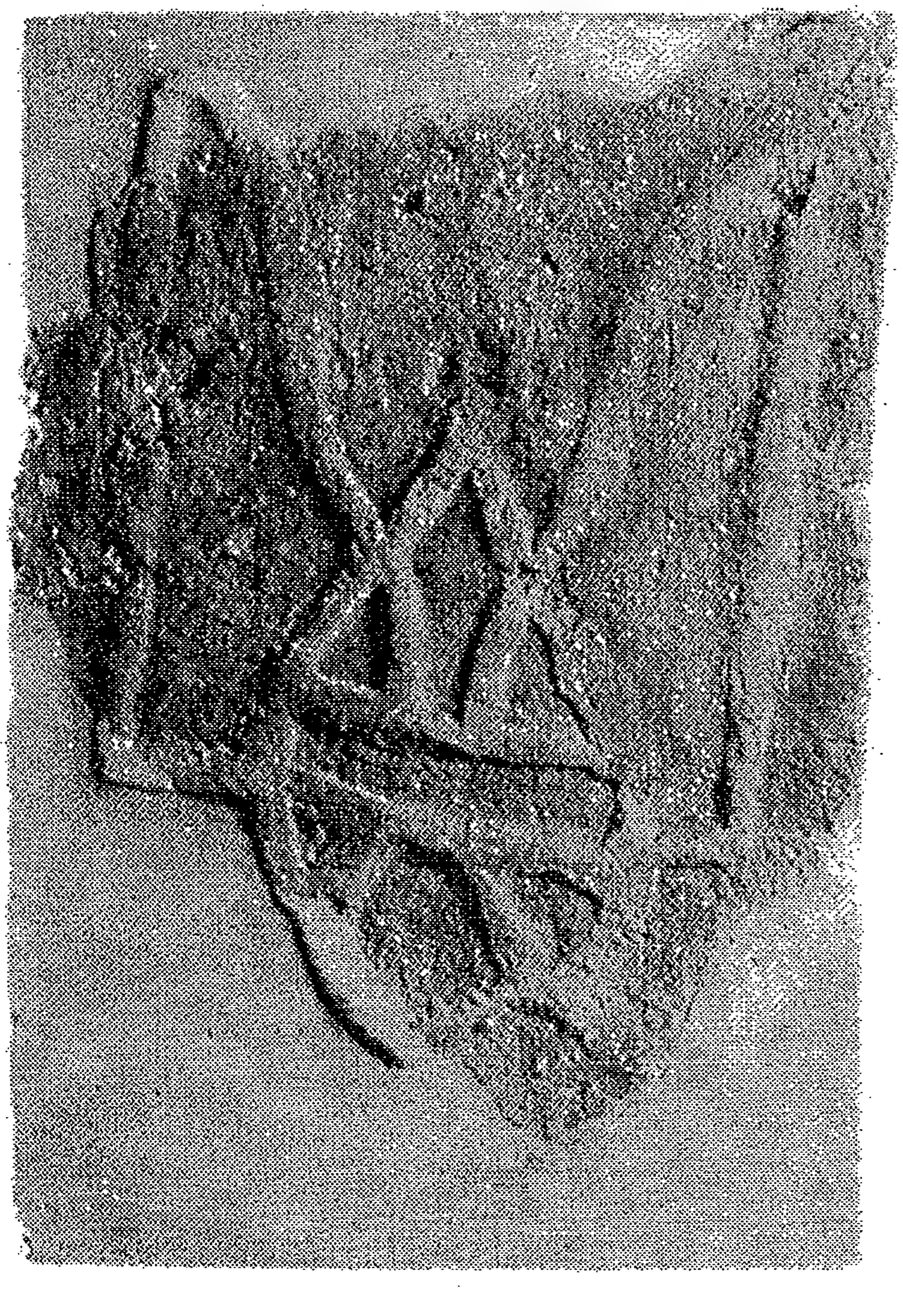

Плінфа із зображенням Трисуття. Київ, XII—XIII ст.

дерево. Схема переходу від Хаосу до Космосу закладена і в композицію шедевра світової культури — славнозвісної скіфської пекторалі (IV ст. до н. е.). Зображення на ній складають три пояси, або яруси: підземне царство, населене чудовиськами-грифонами; рослинний світ; світ тварин і людей. На думку Б.Мозолевського, що відкопав цю пектораль, середній пояс якраз і символізує Світове дерево — символ Трійці, тобто родючості й вічного життя. Людина також уособлює триєдність, проживаючи три життя: у лоні, на білому світі, в могилі. Природа кожного з давніх богів була також троїстою, у тій чи іншій мірі мала зв'язок з потойбічним, земним і небесним світами.

Трійця — одне з найголовніших свят православного церковного календаря, яке відзначається на 50-й день після Паски (звідси друга його назва — П'ятдесятниця). В народній традиції день Трійці входить до циклу пов'язаних між собою святкових днів, які починаються з четверга сьомого тижня після Паски, який має назву Семик. Наступна помітна дата Троїцького циклу —

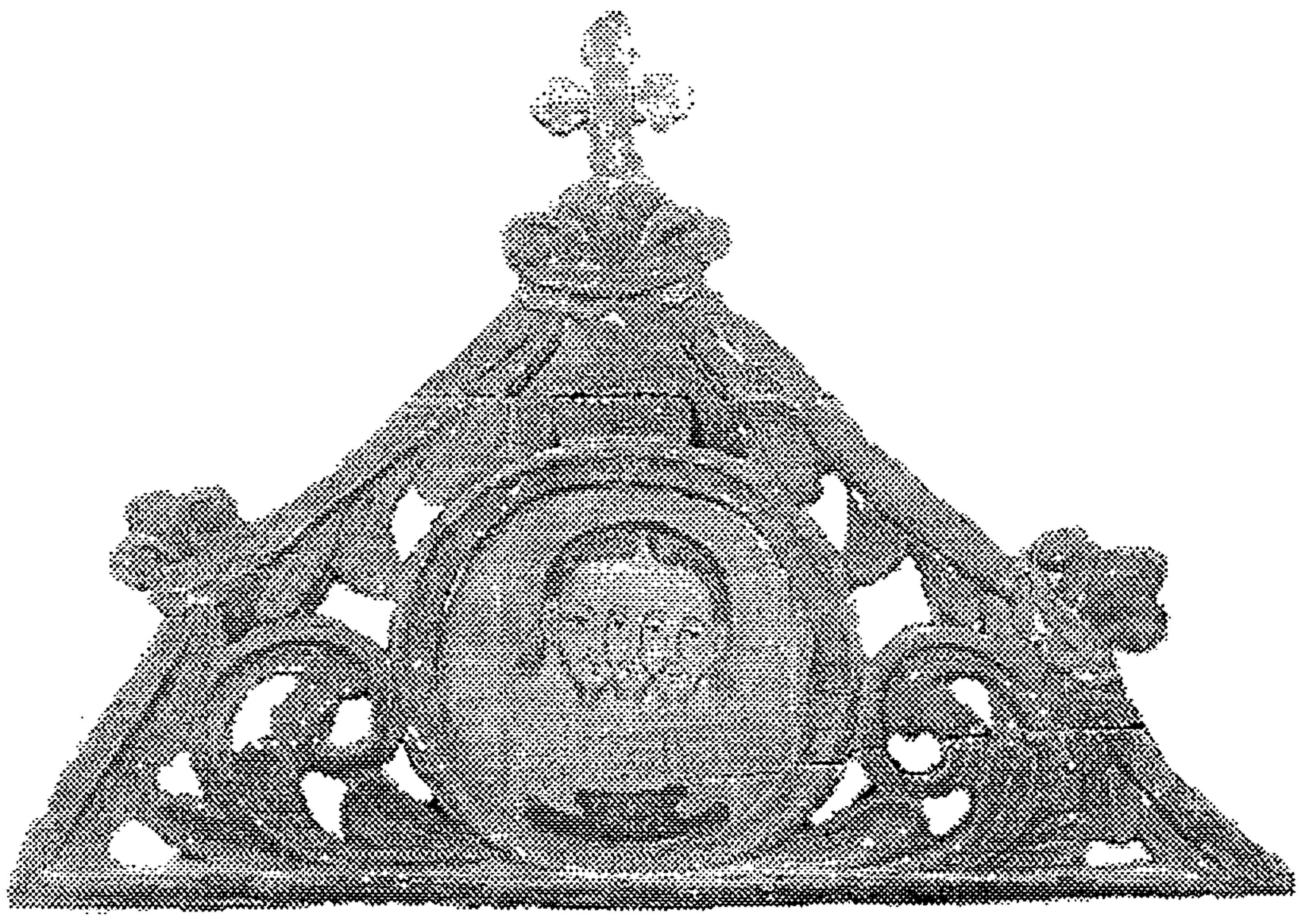

Триликий Спас. Волинь, XVIII ст.

субота в переддень Трійці, один із головних поминальних днів у році («родительська субота», «задушна», «троїцькі діди»). Після Троїцької неділі починався Троїцький тиждень (або Русальний, Проводи), у складі якого виділяються дві дати: Духів день (понеділок) і четвер, який має назви Навська Трійця, Трійця умерлих, Сухий день, Кривий четвер.

Старозавітна Трійця і Спас Нерукотворний. Рівненщина, кінець XVII ст.

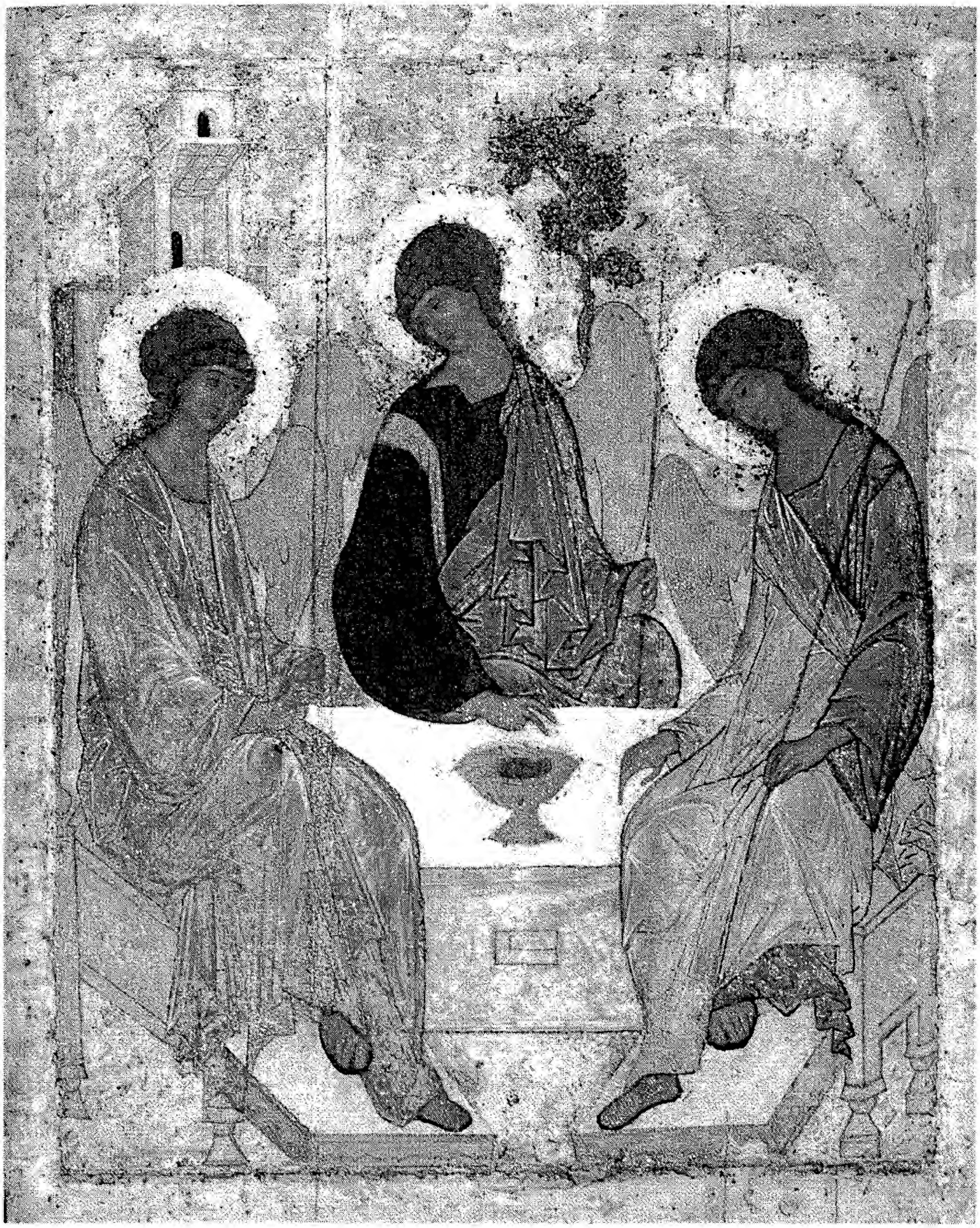

Трійця.
Худ. А.Рубльов. XV ст.

Трійця — тріпостасьне Божество: Отець, Син і Св. Дух. Характерним для предків було уявлення й про те, що Трійця складається із Спасителя, Богоматері і Миколи. Трійцю знаходимо у багатьох інших народів, і навіть окремі міста вважали обов'язком мати свою Трійцю.

(Див. ТРОЯН, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, СКІФИ, ПРАВ, ЯВ, НАВ, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, П'ЯТДЕСЯТНИЦЯ, КРИВИЙ ЧЕТВЕР, МИКОЛА ДОБРИЙ, СВІЧКА — Трійця).

Літ.: Г.Дьячєнко, «Полный церковно-славянский словарь», с.734. СУМ за рєд. Б.Грінчєнка, т. IV, с.284. Этнография восточных славян... М.Максимович, «Дні та місяці українського сєлянина», с.66-67. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.208. С.Максимов, «Нечистая, нєведомая и крєстная сила», с.383-384. К.Сосєнко, «Різдво-Коляда і Щєдрий Вечір», с.122-127. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.141-147. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрєния славян...», т.3, с.344-347. И.Сахаров, «Сказания...», с.352-356. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.394-396. А.Голан, «Миф и символ», с.140-148. Р.Фурдуй, «Скільки тисячоліть тризубу», с.240-248. Г.Маслова, «Народная одєжда...», с.117. Б.Успєнский, «Филологичєскиє разыскания...», с.7. В.Соколова, «Весенне-летние календарныє обряды...» С.Авєринцев, «Троица», с.550. А.Гура, «Символика животных...», с.172, 198, 349, 375, 376 та ін. Л.Виноградова, «Троица», с.375-377; «Мифологический аспект...»

ТРОХИМІВ ДЕНЬ — 2/19 жовтня. Особливо щасливий день: колись саме на Трохима на вечорницях парубки й дівчата після заручин домовлялися, чи братимуть шлюб поточного року, а чи ще парубкуватимуть-дівуватимуть на вечорницях та досвітках. Трохим начебто стояв на півдорозі між двома святами: Семена (14 вересня), коли вже можна було засилати сватів, та Покрови (14 жовтня), коли годилося справляти весілля. Звідси й поговірка: «На Трохима не проходить щастя мимо — куди Трохим, то й воно за ним».

(Див. СЕМЕН ЛІТОПРОВОДЕЦЬ, ПОКРОВА, ВЕЧОРНИЦІ, ШЛЮБ, ВЕСІЛЛЯ).

Літ.: М.Міщєнко, «Народний календар», с.101. В.Скуратівський, «Дідух», с.216-217.

ТРОЯН — владика неба, землі та підземного царства, минулого, теперішнього і майбутнього. Іноді виступає як ворог Сонця: за однією з легенд, він гине від сонячного проміння. Як утілення ночі і туманів, Троян приходить до людей з заходом Сонця і обіймає любощами Землю, чарівну дружину світлого Неба; але на світанку, коли богиня Зоря виганяє небесних корів (хмари), він розтає, залишаючи на полях свої сліди у краплях ранішньої роси.

Але найчастіше Трояна уявляли братом Дажбога та опікуном світлоносної трійці: Ярила, Семиярила та Коляди, які допомагають Дажбогу котити Золоте Коло по небу. У пізніші часи Троян доручив богу Світовиду бути опікуном Сонця в день осіннього рівнодення (23 вересня). Навчив людей теслярства, різьбярства та будування міст. У народі збереглися звичаї: тричі кланятися, тричі цілуватися, тричі вибачатися, тричі благословляти в далеку дорогу, тричі піднімати іменинника і труну з покійником. Троян ділить рік на три частини: весну, літо, зиму, тобто творить у житті довкілля початок, середину і кінець.

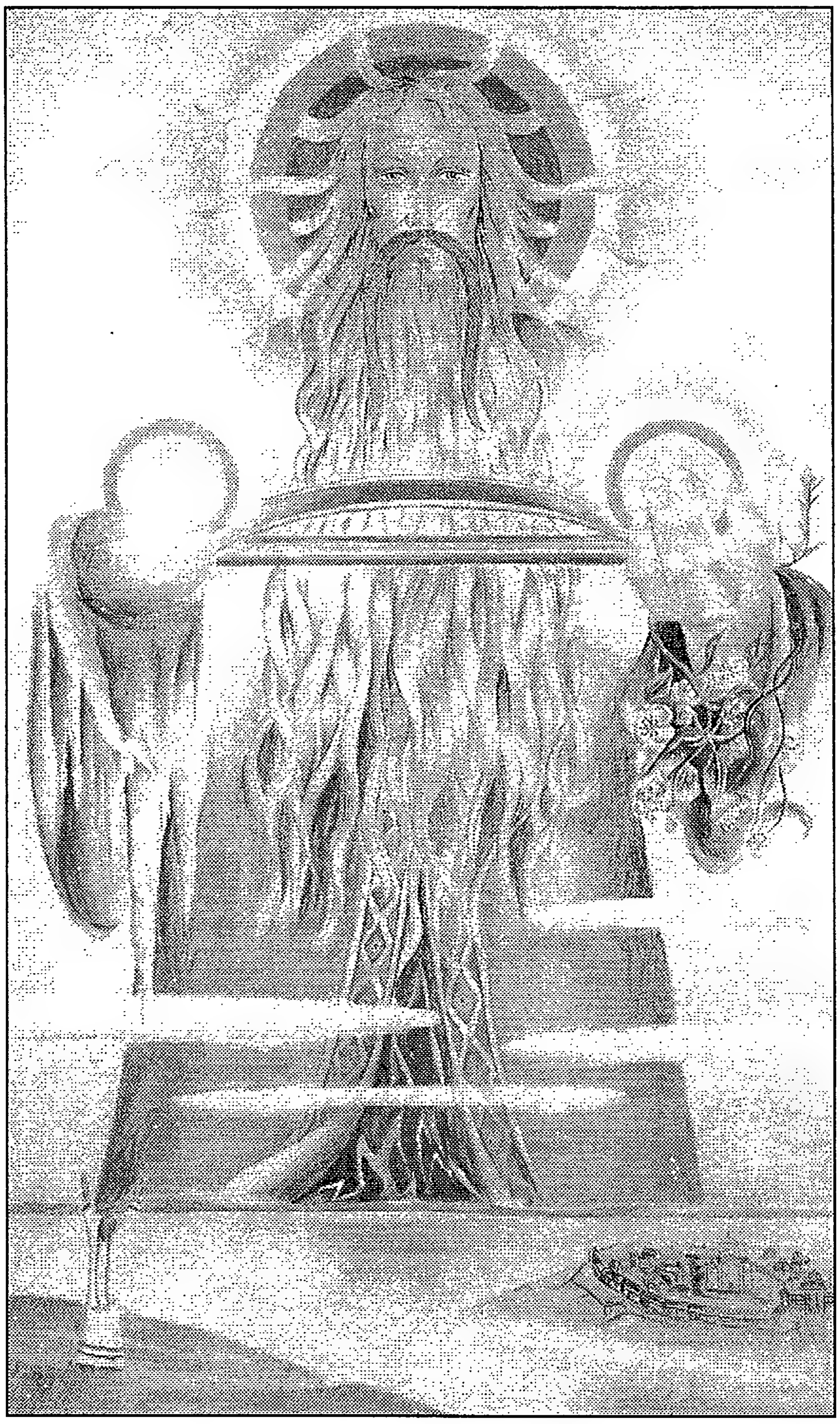

У «Слові о полку Ігоревім» Сонце названо «трисвітлим». Саме в язичницькі часи і навіть пізніше божество Сонця уявлялося триєдиним. Літописи часто занотовували надзвичайне явище, коли на небі з'являлося три Сонця. Цитуємо Іпатіївський літопис під 1104 і 1141 рр.: «Стояло сонце в крузі, а посередині круга — хрест, а посередині хреста — сонце, а поза кругом обабіч — два сонця»; «Предивне знамення було на небі: було три сонця, що сіяли межи собою, і три стовпи, що стояли од землі до неба, а над (ними) усіма вгорі був, як дуга, місяць, що окремо стояв». В давній Україні відома була книга під назвою «Знамення місячне і сонячне, як три бувають сонця».

У «Слові» ім'я загадкового Трояна згадується чотири рази: «біжучи тропою Трояна через поля і гори», «були віки Трояна», «ступила дівою на землю Трояна», «на сьомому віці Трояна».

Як давньоукраїнський бог, Троян присутній у пам'ятці писемності XII ст. «Ходіння Богородиці по муках», а також в інших творах викривально-християнської літератури. Ось уривок із «Ходіння...»: «прозвавши богами: сонце і місяць, землю і воду, і звірів і гадів, все це ті люди зробили з каменів, — Трояна, Хорса, Велеса, Перуна в богів обернули». Він засвідчує, що кожен із цих богів мав певні функції. Так, Велес — бог тварин, Перун — бог грому і блискавки, володар землі і води, Хорс — божество Місяця, Троян

— бог Сонця. Але з часом Троян міг сприйматися і як напівбог, епічний герой, видатний слов'янський вождь, батько, що мав трьох синів-близнюків.

Слід сказати, що так званий *Троянів вік* здавна привертав увагу дослідників, які трактували його і як певну умовність, і як проміжок часу у кілька століть чи тисячоліть. Найбільш знаними у світовій історії були три ери: від створення світу до 5501 р. до н. е. (Олександрійська), до 5969 р. до н. е. (Антіохійська) і до 5508 р. до н. е. (Візантійська). Сучасна ера веде відлік від народження Христа. Відомо також, що у Вірменії літочислення велося від 552 р., а в Болгарії — від утворення держави. Кожна система літочислення, таким чином, має свій початковий момент, який ніби «узаконює» історію народу. Безумовно, такою була і Троянова ера у предків.

П'ятирічна аваро-антська війна залишила по собі чимало пам'яток у Степовому Причорномор'ї. Окремі з них, зруйновані під час аварського нашестя в VI ст., відкриті у басейні Південного Бугу. Таким чином, можна говорити про існування великого політичного об'єднання антів у Північному Причорномор'ї. Закінчення війни з аварами і перехід антів на нове місце поселення у 561—562 рр. і можна вважати за початок язичницької ери предків за Трояном, — тим більше що ця дата найближча до 564 р. — умовного початку Першого віку Трояна (за деякими обчисленнями).

Уточнити місце, яке залишили племена антів, допомагає топоніміка. Це, зокрема, назви поселень Херсонської та Кіровоградської областей: Троян, Трояни, Троянка, Троянівка, Троянове. Подібні назви відомі і в інших місцевостях України. Та найбільше їх, звичайно, у межиріччі Дніпра та Південного Бугу, на межі Степу і Лісостепу. Тут був, очевидно, центр антського політично-військового об'єднання.

Про бога Трояна згадується у «Велесовій книзі»: «А Ясна й Інтра йдуть за нами, як ходили за отцями нашими на римлян до Трояні землі»; «Говорить тая птиця про героїв боруських, які від рук римлян упали коло Дунаю біля Троянь-валу»; «І се згадаємо, як Троян був дідами нашими розтрощений».

(Див. ДАЖБОГ, ЯРИЛО, СВІТОВИД, СОНЦЕ, АНТИ).

Літ.: Велесова книга, д. 7в, 7ж, 29. Слово о полку Ігоревім, с.98, 106, 108, 120, 125. Літопис Руський, с. 160, 193. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 288. Памятники литературы.., с.169. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.25, 85. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т. I, с. 130. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.735-736. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.312. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.325-326, 364. А.Голан, «Миф и символ», с.126. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.14-17, 161-167. В.Петрухин, «Троян», с.377.

ТУГАРИН — у билинах і казках міфічний образ у вигляді злого змія. Інші його імена: Змій Тугарин, Змій Тугаретин, Тугарин Змієвич, Зміїще Тугарище та ін. Головний текст, у якому виступає Тугарин, — билина про бій з ним Альоші Поповича. При виїзді Тугарина на поєдинок його кінь ірже по-звіриному. Кругом Тугарина кружляють змії вогненні. Він погрожує Альоші Поповичу задушити димом, засипати іскрами, опалити вогнем-полум'ям, застріляти головешками. Тугарин пов'язаний із водною стихією, і бій звичайно відбувається біля річки Сафат. Заразом Тугарин літаючий змій. Він літає у піднебессі на своїх паперових крилах, які відмовляють йому, коли на них падає дощ. Переможець Альоша Попович розрубує Змія і розкидає у чистім полі.

В окремих билинах помітний мотив любовних зв'язків Тугарина із дружиною князя Володимира: коли вона дізнається про вбивство Тугарина, то тужить і докоряє Альоші Поповичу, який розлучив її з «другом милим».

Саме ім'я Тугарин співвідноситься із згаданим у літописі половецьким ханом Тугорканом (XI ст.).

Літ.: Былины, с.135-146. В.Иванов, В.Топоров, «Тугарин», с.377-378.

ТУМАН. Нічні тумани уявлялися давній людині небесними джерелами, відмикаючи які, боги посилають на землю росу і дощ. Роса, яку розсипає богиня Зоря, у народних загадках називається *ключами* — словом, яким позначаємо джерела, колодязі, криниці. В народі про туман кажуть, що він стелиться шматками; за повір'ям, небесні відьми (хмари) прядуть туман і розвішують кругом гірських вершин своє прядиво.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 294. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.1, с.31. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.277, 305-306.

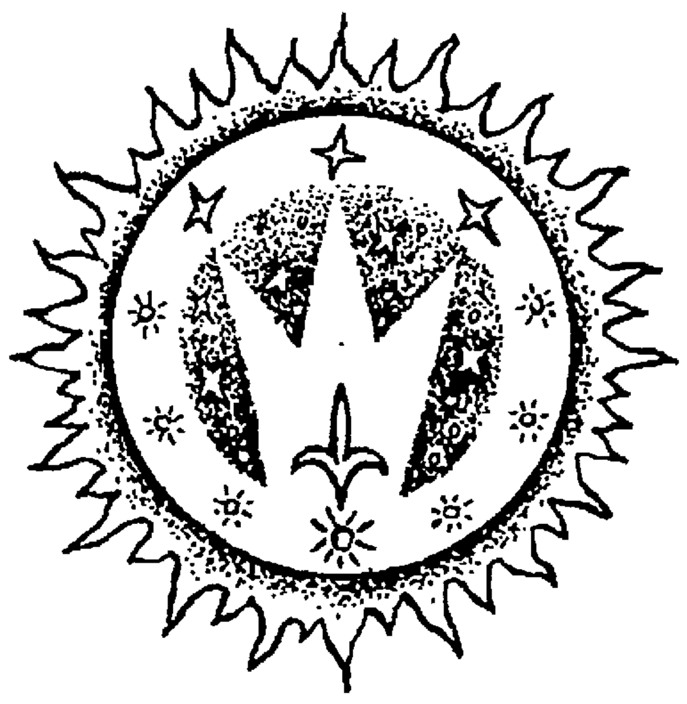

У

УЛЯНИН ДЕНЬ — 5 липня. Перед цим днем «Улян Уляну кличе в поле рано, бо хто схід сонця проспить, тому добре не жить». А також: «Уляна сторожко ночує, голос Уляна чує, часу літнього не марнує».

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.66.

УМИВАННЯ. За повір'ям, умивання з золотої чи срібної посудини оберігає від удару блискавки; також при першому ударі грому вмивалися водою, де плавало червоне яйце, або втиралися чимось червоним. Ритуальне умивання з золота чи срібла (для багатства і здоров'я) або з червоного яйця також здійснювалося у Великий четвер. Заразом мили худобу і житло.

(Див. ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, ЗОЛОТО, КРАШАНКА).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.62, 63, 67, 74, 140, 141, 142, 156.

УМИКАННЯ — 1) викрадання нареченої; 2) ритуальне вмивання молодих. У давні часи дівчину «на порі» обов'язково охороняли (найчастіше брати) під час виходу зі стадом у поле або на річку за водою. Та все ж нерідкими були випадки викрадання дівчат — нічні збройні напади на дім батьків зі зв'язуванням по руках і ногах тощо. На захист, як тільки дізнавалися про таке викрадення, повинні були прибігти всі мешканці села, з якого походила дівчина.

З давніх давен подружнє життя освячувалося водою: вода «пророчить» доленьку дівчини, її майбутнє родинне життя; вода — вінець шлюбу. З мрією про заміжжя юнка в'є вінки і пускає їх на бистру воду. Шлюб біля води чи в лісі, особливо в Купальську ніч, вважали сонячним проявом «умикання-поривання», дозволеного богами неба і землі. Кожна дівчина, як і юнак, адже так склався звичай від предків, неминуче на основі ворожіння мусили брати той пророчений шлюб. Особливо в давнину, незважаючи навіть на ворожі стосунки з іншими родами, ризикуючи життям, юнак міг «умкнути», «пірвати» дівчину з іншого роду. І рід юнака зобов'язаний був урочисто прийняти до себе «умкнену» біля води чи в лісі дівчину. Ось чому на Водохрещу молоді йшли до води. Умитися молодим разом — це обіцянка побратися. Це дійство залишилося в ритуалі весілля: молоді вмивають одне одного біля річки або криниці.

Сліди давнього умикання і досі зберігаються в деяких місцевостях. Виправи молодого по дівчину мають вигляд воєнного походу. Бояри молодого ніби нападають на рід дівчини, обступають хату довкола:

Кіньми грають, двір рубають,
Шабельками витинають,
Марусі шукають...

Дівчина не дається, рід борониться, аж згодом починають миритися.

Духовенство завжди гостро виступало проти звичаю викрадання дівчат; також князі за «умикання» призначали високі кари: коли хто викрав доньку великого боярина, платив дівчині «за сором» п'ять гривень золота і стільки ж на церкву; за біднішу платили одну гривню. Була і інша форма шлюбу — через *купно*. З історичних джерел дізнаємося, що поляни «мали обичай тихий і спокійний, знали сором перед нареченими, й сестрами, й матерями своїми і мали шлюбні обичаї: жених не ходив силою по дівчину, але приводили її вечером, а другого дня приносили те, що давали за нею». Про шлюб жених умовлявся з батьками дівчини й давав за неї плату — *віно*.

(Див. ШЛЮБ, ГОРЕЛИЦЯ, КУПАЛЬСЬКА НІЧ, ВЕСІЛЛЯ, ВОДОХРЕЩА, КРИНИЦЯ, ВОДА, ВІНО).

Літ.: М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.272. І.Крип'якевич, «Побут», с.28. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.9-24. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.465, 468. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.756-757. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч.1, с.101. А.Гура, «Брак», с.64-66.

УПИР, вампір, опир, мара, мана, змора, босоркун, вурдалак — злий дух, який по ночах виходить із могили і п'є у сплячих кров. Упирі — дводушні: по смерті одна душа покидає тіло, а друга залишається. Упирі родяться від чорта й відьми або стають такими від їхньої порчі. У дитини-упиря два ряди зубів. Упирями стають частіше нечисті («заложні») покійники, самовбивці, померлі неприродною смертю, чаклуни. До худоби упирі сили не мають, тільки до людей. Можуть сідати людям на плечі й переслідувати їх аж до хатнього порога, а самого порога вони бояться.

Упирями можуть бути також знахарі та вовкулаки. Коли розкопати могилу й заглянути до гробу, то в упиря лице дуже червоне, неначе налите кров'ю, звідки й поговірка «Червоний, як упир». Упирі по смерті не гниють, а коли упир умирає, то довго мучиться: кілька днів то лежить уже зовсім мертвий, то знову лупає очима, розкриває рота, дихає і знову завмирає. Упирі бувають і за життя. Живого упиря легко впізнати: у нього лице червонощоке, і він дуже любить горілку. Кажуть, щоб упир скоріше вмер, треба зірвати дошку зі стелі. Тоді здіймається коло хати страшенний вихор: то чорти приходять по упиреву душу і несуть її в пекло. Як поховають упиря в домовині, то у нього виростають пазурі та довге волосся. З могили в темну ніч упир вилазить через щілину ящіркою або мишею. Може ходити через зачинені двері або прогризає залізними зубами дірку в дверях. По ночах блукає у вигляді хлопчика, свічки, ліхтаря, кота, білого пса. Найбільше полюбляє упир кров маленьких дітей. Щоб не шкодив упир, кидають у могилу мак-видюк: упир почне збирати й рахувати мак і не встигне в потрібний час вийти з могили. Упирі дуже бояться співу півня, і як тільки він заспіває, то чимдуж тікають на кладовище в домовину. Упирі не тільки ссуть кров з людей, а й тримають у своїх руках дощ, насилають засуху і неврожай. Щоб упир перестав виходити з могили, забивають у неї осиковий кілок або, відкопавши упиря, пробивають таким кілком йому груди чи спину. Коли упир і далі не перестане ходити, то його викопують і спалюють.

(Див. РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Мак-видюк, ПТАХИ — Півень, ДЕРЕВА — Осика, МЕРЦІ, ВОВКУЛАКА, ВУРДАЛАК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.90; т. IV, с.344. Знадоби до галицько-руської демонології, № 227, 267, 269-271, 709-710; т. 2, вип. 1, № 575, 644, 710, 719; т. 2, вип. 2, № 575-576, 642. З живого джерела, с. 62-75. Історія релігії в Україні, т.1, с.326. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.64-66. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.202. В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.402-403. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов...», с.287. И.Франко, «Сожжение упырей...», с.512-526. В.Милорадович, «Казки і оповідання», с.10-12, 15-18. Н.Маркевич, «Обычаи, поверья...», с.113. П.Ефименко, «Упыри», с.498-511. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.759. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.158-159, 208-209, 252; т.3, с.23, 71, 234, 274-288. Д.Зеленин, «Очерки русской мифологии», вип. 1,с.21, 68 та ін. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.I, с.68-71.т. II, с.17-35. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.15-18, 126, 142-143. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.91-98, 166. Т.Лукінова, «Лексика слов'янських мов...», с.95-100. В.Седов, «Происхождение и ранняя история славян», с.33. Е.Левкиевская, «Вампир», с.283-286. С.Токарев, «Религиозные верования...», с.41, 96. Т.Агапкина, В.Усачева, «Боярышник», с.242-244. А.Гура, «Символика животных...», с.49, 99, 124, 129, 130 та ін. В.Петрухин, «Упырь», с.563.

УРАЙ-РАЙ (Юрій, Юрай, Ір'я, Єгорій, Георгій) — бог родючої сили землі й плодючої сили тварин, володар полів, урожаїв, бджолиного медозбору. Коли навесні цей Божий ключник уперше засурмить у свої «золоті, срібні і мідні сурми», то все навкруги починає зеленіти. Урай-Рай відмикає небесні ворота, щоб тепло йшло, та випускає на землю цілющу росу. Небесна роса надає здоров'я і худобі, яку саме на Юрія (23 квітня/6 травня, сімнадцятий тиждень після Різдва) виганяли на пасовище, а тому ніяка відьма не може нашкодити

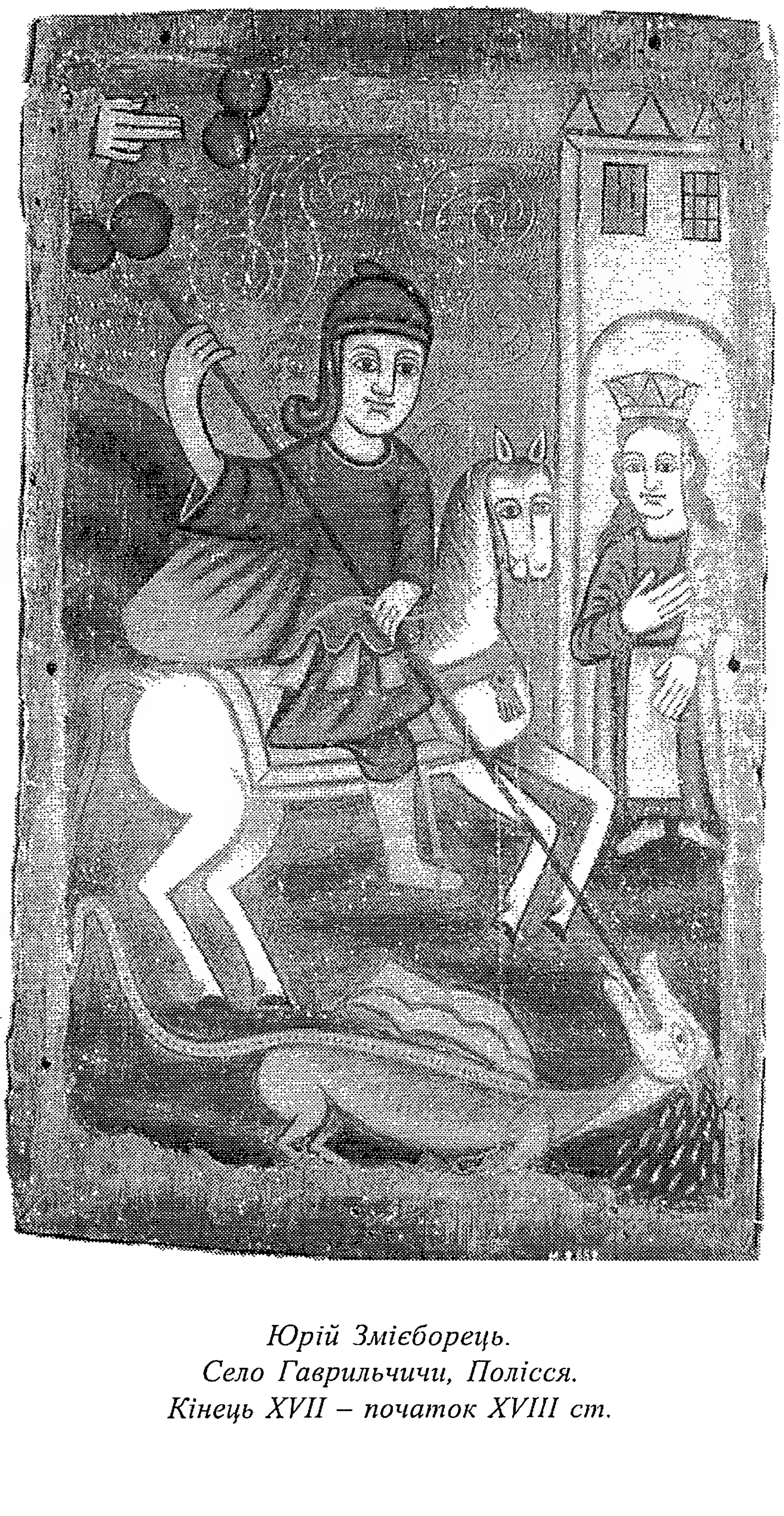

Юрій Змієборець.
Село Гаврильчичи, Полісся.
Кінець XVII – початок XVIII ст.

скотині. «Ходи» на поля в день св. Юрія відбувалися навіть у XVI—XVII ст. і мали дохристиянський характер.

Свято Урай-Рая — свято весни уповні розвиненої: трави уже виросли, збіжжя посходило. Не даремно св. Юрія називали ще Раєм, бо він для людей — вічнозелений вирій, де росте Дерево життя, у верхів'ї якого перебувають птахи й душі прародителів, де спочиває животворне Сонце. Ось стародавня веснянка:

Та Урай матір кличе:
— Та подай, матко, ключі відімкнути небо,
Відімкнути небо — випустити росу,
Випустити росу — дівоцьку красу,
Та дівоцька краса, як літня роса:
В меду потопає, з вином виринає.
Та Урай матку кличе:
— Та подай, матко, ключі відімкнути небо,
Випустити росу — парубоцьку красу.
Та парубоцька краса, як зимня роса:
В смолі потопає, з дьогтю виринає.

Святий Урай-Рай — опікун молодих жінок і дівчат. Дівчатам, які моляться до нього, він посилає добрих женихів та робить подружнє життя щасливим. Він також покровитель пастухів. А тому в день святого рано-вранці в деяких місцевостях господар брав пиріг із запеченим у ньому яйцем, запалював свічку та оперізувався широким поясом, за який затикав два обереги: спереду галузку свяченої верби, а ззаду сокиру. У такому вигляді він обходив худобу за сонцем три рази, а господиня в цей час обкурювала її. Особливо після Великодня вважалося, що св. Юрай в такий спосіб допоможе оберегти худобу від хвороб та від лютого звіра. Культ Урая пов'язувався з культом Місяця, бо Місяць, за народними віруваннями, має вплив на родючість тваринного і рослинного світу.

В одній галицькій колядці св. Юрій пов'язується зі св. Дмитром (свято «осінні діди»; у християн день св. великомученика Димитрія, 26 жовтня / 8 листопада). Перший з них проводить зиму, другий — літо:

В святого Дмитра труба із срібла,
В святого Юра труба із тура.
А як затрубив ще й святий Дмитро,
Та й покрив зимков (снігом) всі гори біло.
Святий Юрію як се затрубив,
Всю кригу розбив, дерева розвив.

В іншій колядці «ефект від труби» змальовано ширше:

Як май затрубив пресвятий Юрій,
Зазеленіли гори, долини,
Гори, долини, ще й полонини.
Пішли голоси по всіх низинах,
По буковинах, по всіх річинах,
Та по річинах, по кирничинах.
Усі низини зазеленіли,
Всі буковини сі зашаріли.
Та зозулечки повилітали,
Повилітали, защебетали.
І всі сі річки порозмерзали,
Всі сі кринички повиповняли,
Пообцвітали все лотадами.
Та всі овечки та заблеяли,
Всі ся вівчарі ізрадували.

Св.Юрій і поле обробляє:

Святий Петро за плугом ходив,
Святий Павло волоньки водив,
А сам господь-Бог пшеничку сіяв,
А святий Юрій заволочує...

Свято Урай-Рая в давнину справлялося урочистим обходом полів з освяченням їх водою. Після обходу на полі відбувалася трапеза, причому вживали наїдки, які залишилися від великоднього свяченого, а по закінченні дещо приносили в жертву польним духам та «рожаницям», закопуючи остатки під межами з молитвою, щоб зачарувати багатий врожай та відвести град-тучі. Деякі етнографічні джерела вказують, що це свято було суто чоловічим. У жертву богові приносили півня і споживали його без жінок. За свідченням П.Чубинського, цього дня господарі качалися по засіву на всі боки, щоб причаклувати буйний врожай. Інші чаклування були пов'язані з худобою. На Юрія тварин очищали «живим вогнем», годували свяченим, а виганяючи, потріпували свяченою вербою. На основі етнографічних досліджень М.Грушевський підводить підсумок цьому празнику: «В зв'язку з тим, очевидно, стоїть погляд на се свято як свято звірини і спеціально — вовків: се їх весняне свято, як осіннього Юрія — свято осіннє. Юрій — «полісун» (ловець). Він «звіря пасе», призначає йому здобич. Тому в сей день не годиться відбирати від звіря, що він вхопить, бо се йому призначене. «Звірята з одного гнізда» в сей день сходяться і розмовляють, а «потім розходяться світами».

На іконах Юрій Змієборець завжди зображений молодим красенем-воїном на білому, червоному або чорному коні. Він перемагає дракона-змія не словом і хрестом, а «списом у руках». За народними віруваннями, червоний кінь уособлює вогонь і переносить душі померлих у вирій. Вороний — це зоряне нічне небо, що є царством душ померлих. Білий кінь — божественний світ.

Образ Юрія Змієборця овіяний численними переказами, легендами, казками та прислів'ями, як у давній Україні, так і в добі християнській. В народі кажуть: «Св. Юрій по полю ходить, хліб-жито родить»; «Якщо на Юрія ворона в житі сховається, то буде врожайне літо, а коли воно горобцю по коліна — на лихе»; «Як піде дощ на Юрія, то буде хліб і у дурня»; «Коли зозуля закує на Юрія на голому дереві, то буде голодне літо»; «Коли на Юрія дощ і грім — буде радість людям усім» і т. д.

(Див. ВИРІЙ, РАЙ, ЮРІЙ ЗМІЄБОРЕЦЬ, НЕБЕСНІ ВОРОТА, РОСА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.4. Літопис Руський, с.174. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.30-32. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.266. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.21-23. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина»,

с.163. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.211-212; т.IV, кн.2, с.211-212. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.236. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.61. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.58-95. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.305-311; т. IV, с.489. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.I, с.361-365. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.584. В.Скуратівський, «Дідух», с.119-125. А.Плотникова, «Зеленый Юрий», с.306-308. А.Гура, «Символика животных...», с.68, 70-72, 131, 132, 135-137 та ін.

УРОД (вирод). За народними віруваннями, уроди народжуються тоді, коли чоловік з жінкою согрішили у велике свято. Коли вагітна жінка білить хату перед святом, то вона замазує очі своїй дитині, і та народиться сліпою; коли чоловік рубає щось у свято, то дитина буде калікою. Вагітній не можна дивитися на зайця, бо дитина народиться із заячою губою. За повір'ям, гусяче яйце, знесене на Благовіщення, квочці не підкладають, бо з нього вилупиться урод. Прислів'я: «Нема роду без виродy».
(Див. ПІДМІНОК).
Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. I, с.182. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 2, с.75. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.760. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.279. А.Гура, «Символика животных...», с.104, 189, 190, 197, 663, 676.

УСЛАД (Ослад) — божество бенкетів, гулянь, веселощів. Для вшанування цього божества вибирали найбільш красивого парубка, який і представляв бога веселощів. Ідол Услад стояв у Києві, а згодом був повалений князем Володимиром.
Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.761.

УСТИНІВ ДЕНЬ (Устин—Харитін) — 14 червня. Цього дня заборонялося городити тин, щоб не відгородити когось від себе. «Устин і Харитін жито то красять, то квасять». Устин і Харитін плекають жито, а Лук'ян — ярі. Устин і Харитін будуть такими, якими велів їм бути старший брат Григорій (24 січня). Прикмети: добрий ранок цього дня — гарно наливається жито; хмарний — ярі культури, коноплі та льон; почався дощ — не вгаватиме до кінця місяця.
Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.63.

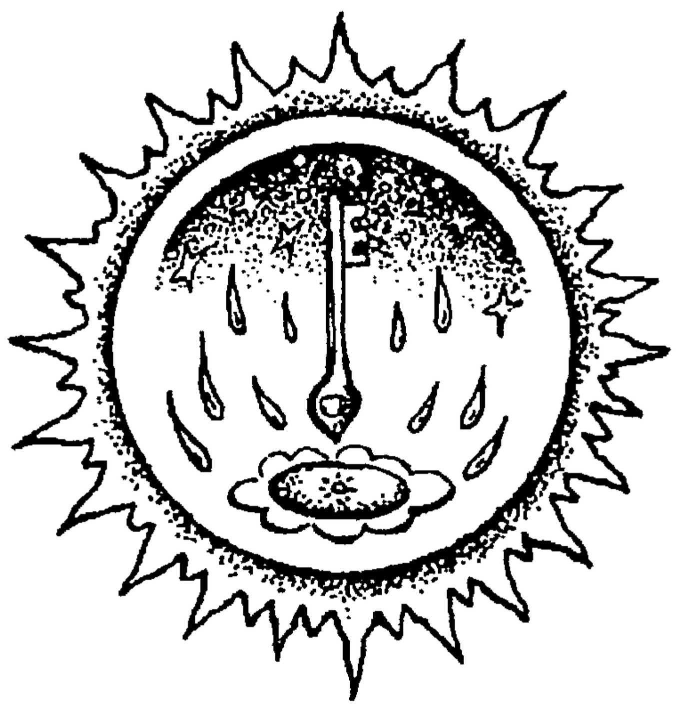

Ф

ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ — віра в особливу силу чоловічого статевого органа, що символізує плодючість природи. Ця віра відобразилася в магічних діях — молитвах до фалоса, у поклонінні його зображенням, у ритуальних танцях з імітацією статевого акту, у принесенні в жертву фалосу цноти. У багатьох стародавніх народів обеліск (стела) — фалічний символ, уособлення плодючості, творення. Крім того, це і Світова вісь, і Дерево життя, ритуальний центр Всесвіту, «палець Сонця».

Б.Рибаков вважає, що статуя чотиригранного Збруцького Світовида пов'язана з дуже давніми уявленнями про необхідність берегти себе «з усіх чотирьох сторін». Чотиригранні і чотирилик слов'янські ідоли відомі уже в IV ст. Якщо три горизонтальні яруси об'єднують три частини Всесвіту (небо, землю і підземний світ), то чотиригранність ідола також має світове значення: сила божества має розподілятися на всі сторони Всесвіту. Що ж об'єднує три зони і чотири грані Збруцького Світовида? Дуже ймовірно, що вся композиція підлягає образу саме фалоса (свого часу статуя була пофарбована у червоний колір) як виразника ідеї життя, розмноження, плодючості. Фалічні ідоли трапляються у східних слов'ян і в інших місцях, а фалічні обряди, описані в руських джерелах XI—XII ст., підтверджені археологічними знахідками.

Образ зайця у народному уявленні має чітко виражений зв'язок з фалічною символікою. Це відчувається, зокрема, у поліських обрядових приговорах-побажаннях молодому і молодій під час поділу весільного короваю. З фалічною символікою пов'язані також різні магічні дії із змією, яка має сприяти заплідненню. У деяких весільних текстах представлена фалічна символіка черв'яка. Так, на Чернігівщині, коли вели молоду на шлюбне ложе, співали: «А мамочка, балазе, повзе чарвяк па назе. А мамочка, баюся, йон жа мяне укусе». Уявлення про стосунок журавля до дітонародження пов'язані з фалічною символікою його дзьоба, яка проявляється, зокрема, у поведінці рядженого журавлем у різдвяній (рідше у весільній) обрядовості.

Прояви фалічного культу відомі і в купальській обрядовості. На Волині дівчата тоді робили з квітів вінки й вішали їх на кілок. Близьким до цього символу можна вважати й дерево з настромленим зверху колесом. У ході імпровізованої вистави «Маланка» сцени еротичного характеру виконували «дід» і «баба» з атрибутами фалічного звучання (палиця, буряк, морква тощо), «баба» охоче демонструвала глядачам заголене тіло, а «дід» «лякав» дівчат своєю ключкою. Діалоги цього обрядового дуету були густо пересипані сороміцькими жартами і натяками, які звеселяли публіку.

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, МЕЛАНКА, ОРГІЯ, КОЛОДКА, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, ТВАРИННИЙ СВІТ — Заєць, ЧИСЛОБОГ — Символіка чисел. Три. Чотири, СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ — Червоний, КОМОРА).

Літ.: Геродот, IV, 87. «Хождение игумена Даниила, с.25-116. Павсаний, «Описание Эллады...», с.282-283. Б.Кравців, «Мітологія...» Л.Нидерле, «Славянские древности», с.205, 206. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.221-222; т.2, с.209. Н.Гальковский, «Борьба христианства...», с.40. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.36-41, 100, 463; «Язычество древней Руси», с.245. А.Голан, «Миф и символ», с.193. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.65, 74, 132, 150-153, 171. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.67, 102, 104. Ю.Шилов, «Брама Безсмертя», с.250. В.Давидюк,

«Первісна міфологія українського фольклору», с.197. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.151. І.Велицька, «Театральні елементи в традиційній обрядовості...», с.19. Ю.Гошко, «Населення українських Карпат...», с.173. А.Гура, «Символика животных...», с.184, 279, 374, 661. Дж.Купер «Энциклопедия символов», с.345.

ФЕДІР ЖИТНИК — 29 травня. Кажуть: «Федір Житник суворий, його турбота — озимину плекати, ярину доглядати». 21 травня — Федір Колодязник.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.48.

ФЕДІР СТУДИТА — 24 листопада. Від «Студита стає холодно й сердито». Покійники за землею тужать. «Студень — пече вже груденъ». «Федір — не Федора: морозить без розбору». До цього дня спеціально відгодовували свиней, гусей, і смачна смаженина прикрашала святковий стіл.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.110.

ФЕДОРА ЗАМОЧИ ХВОСТИ — 11/24 вересня. Вважалося, що з цього дня починаються дощі, мряка. Не кожне літо й до Федори дотягне, навіть Бабине. Дві Федори на рік — осіння і зимова: одна з болотом, друга — з морозами. Осіння Федора спідницю підтикає, а зимова хусткою щоки закриває.

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.414-416. М.Міщенко, «Народний календар», с.97.

ФЕДОТІВ ДЕНЬ — 15 березня/2квітня. Приносить вітри. Кажуть: «Припас Федот-вітронос селянину турбот: вітри, заметілі звідусіль налетіли: то дах зірвали, то дровітню розметали. Явдоха Федота не спитала — весну спорядила, ось і гнівається він. Та це — ненадовго». Прикмета: на Федота замети — довго трави не буде. 31 травня — Федот Вівсяник. Казали: «Прийде Федот — останній дубовий лист розів'ється». 20 листопада — «Федот кригу на кригу наганяє, недбайливого господаря хоч тепер до праці підганяє».

Літ.: М. Міщенко, «Народний календар», с.35, 48, 109.

ФЕДУЛІВ ДЕНЬ — 18 квітня. Межівник між холодом і теплом. Тоді кажуть: «Прийшов Федул — теплом подув»; «Негода — Федул губи надув». У цей день широко розчиняли віконниці, просили їх берегти хату від нечистої сили, впускати добрі вітри, а недобрі — гнати геть. 1 липня казали: «Федул у двір зазирнув. Пора серпи гострити». Цього дня юнки сплітали з березового віття вінки-круги, ставали біля річки й вдивлялися крізь отвір у далечінь, прагнучи визорити образи милих, котрі не повернулися з далеких доріг.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с. 41, 66.

ФІГУРА — поминальний хрест. Поминальні ігрища предків за участю масок відбувалися на перехрестях доріг. Там же встановлювали капища й жертовники на честь різних богів, хоронили померлих родичів. За давньою традицією, що збереглася аж до XX ст., на роздоріжжях ховали померлих не своєю смертю («заложних мерців»). Щоб уберегтися від злих духів, бо саме тут любить збиратися нечиста сила, на перехрестях встановлювали поминальні *фігури*. З ними

Фігура в с. Білому, Рівненщина.
Фото А.Похилюка

пов'язано багато вірувань. У народній магії широко використовувалися життєдайна сила фігур, їхні зцілювальні властивості. Недужий мав не тільки помолитися на хрест, а й залишити біля нього якийсь особистий предмет, який символізував хворобу. Наприклад, жінки, в котрих боліла голова, пов'язували на фігуру хустку, від безпліддя мав рятувати пов'язаний фартушок, від болю в грудях — залишена на хресті сорочка хворого. А ще хрести прикрашали традиційними рушниками. З прийняттям християнства придорожні хрести стали засвідчувати культ Чесного Хреста, тобто віру в чудотворну силу споруди, на якій прийняв муки й смерть Спаситель. Проходячи повз фігуру, кожен православний мав перехреститися і промовити молитву до Чесного Хреста, яка водночас вважалася молитвою проти злого духа.

(Див. ПЕРЕХРЕСТЯ, КАПИЩЕ, МЕРЦІ, РУШНИК, ХРИСТОС, ХРЕСТ).

Літ.: Гуцульщина, с.246-247. А.Котляревский, «О погребальных обычаях...», с.102, 251-252. Д.Зеленин, «Древнерусский языческий культ...» О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.180. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.135. А.Гура, «Символика животных...», с.318. С.Куликов, «Нить времен», с.43-44.

ФОМИН ТИЖДЕНЬ — перший тиждень після Великодня, коли спалювали солом'яні опудала, закликали весну, «качали» крашанки. Саме на Фоминому

тижні, у вівторок, на 12-й день від поминальних вогнищ Великого четверга на Святому тижні, справляли Радуниці — масовий молебень предкам. Магічне число 12 було пов'язане з ушануванням 12-ти місяців зодіакального Кола Сварожого. Неділя — перший день Фоминого тижня і останній день Великодня — у народі називалася Красною гіркою; у деяких місцях так називався весь Фомин тиждень.

Фомину неділю звали ще «в'юничною», тому що в цей день після полудня сільська молодь цілим натовпом приходила у той дім, де жило молоде подружжя, з криком: «Молодая, молодая, подай в'юнця (молодого), а не подаси в'юнця, будеш вітрогонкою». Кричали до тих пір, поки молода через вікно подасть крашані яйця і пироги.

(Див. КРАСНА ГІРКА, МАСНИЦЯ, РАДУНИЦЯ, ПИСАНКА, ВЕЛИКДЕНЬ, ВЕЛИКИЙ ЧЕТВЕР, КОЛО).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.351. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.138. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...» Т.Агапкина, «Фомина неделя», с.381-383. А.Гура, «Символика животных...», с.478, 656.

ФОРТУНА — божество долі. Був звичай на Купальські свята з-поміж дівчат вибирати найвродливішу і найдобрішу. Цю дівчину називали «Купалочка-Фортуна». Дівчата прикрашали її квітами, зеленню, скроплювали водою і з магічними примовками урочисто опускали у приготовлену хлопцями в лісі яму. Очі «Купалочці-Фортуні» зав'язували. У ямі саджали її на «трон», біля якого розставлені численні вінки — і зів'ялі, і свіжі. При цьому співали:

...Вийди, вийди, Фортуно,
До нашого Лада — гай!
Подаруй віночки нам,
Подаруй віночки нам!
...Купалочко-Фортуно, ти є там, —
Подай сюди вінець щастя нам...

Одна з учасниць дійства підходила до ями й простягала руку. «Купалочка-Фортуна» брала один вінок і подавала догори. Вона не бачила, який брала — свіжий чи зів'ялий. Коли свіжий — дівчина, якій подано вінок, скоро вийде заміж; коли ж зів'ялий, то «зів'ялим» і безнадійним буде рік дівчини.

Словник Б.Грінченка: «Ой я б, мамо, не тужила, а Бога молила, щоб моєму козаченьку хвортуна служила»; «Ой хвортуно, хвортунино! Що ти учинила?»; «А потеряв я хвортунину через молоду дівчину»; «Ой хортуно зрадливая, що ж ти виробляєш? Дала серцю зізнатися, з милим розлучаєш»; «Хортунило йому, — чоловік і піджився».

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.378, 394, 411. М.Грушевський, «Історія української літератури», т.1. с.360. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.447. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.206. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.281. Л.Скорина, «Фортуна», с.299. В.Скуратівський, «Дідух», с.170.

ФРОЛКИ — 18/31 серпня: день Флора (Фрола) і Лавра — покровителів коней. Відома така легенда. На другий день Третього Спаса орав чоловік свій «пар», щоб посіяти озимину. Кінь заноровився і зупинився. Почав чоловік його бити батогом, а потім з усієї сили кийком. Кінь впав на коліна і заіржав. Господар став його клясти і погрожувати, що зоре ним цілу десятину в один день. Раптом з'явилися два мандрівники з посохами. «Чого ти б'єш коня? — запитали вони того чоловіка. — Прийдеться тобі відповідати за нього перед Богом, всяка тварина на рахунку у Бога, а кінь і сам уміє йому молитися. У вас ось кожного тижня має бути для відпочинку свято, а в твого коня за цілий рік ні одного. Завтра наш день — Флора і Лавра: ось ми і прийшли заступитися і порадити, щоб ти повів свого коня у село до церкви і сусідам сказав про це свято, тоді коні їхні будуть здорові і в роботі крепкі. Ми приставлені їх захищати. Бог велів нам бути їх заступниками і відповідачами перед Ним».

У день Флора і Лавра приводили коней до святилищ і окроплювали освяченою водою. Вважалося, що з цього часу вже пора дати їм спочити. Коней купали, чистили, вплітали їм у хвіст та гриву квіти, кольорові стрічки, годували хлібом з долонь. Також випікали особливе печиво з зображенням кінського копита. Цей день вважався останнім для озимої сівби.

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Кінь).

Літ.: С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.369-374. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.325. М.Міщенко, «Народний календар», с.76. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.161-162. А.Гура, «Символика животных...», с.56.

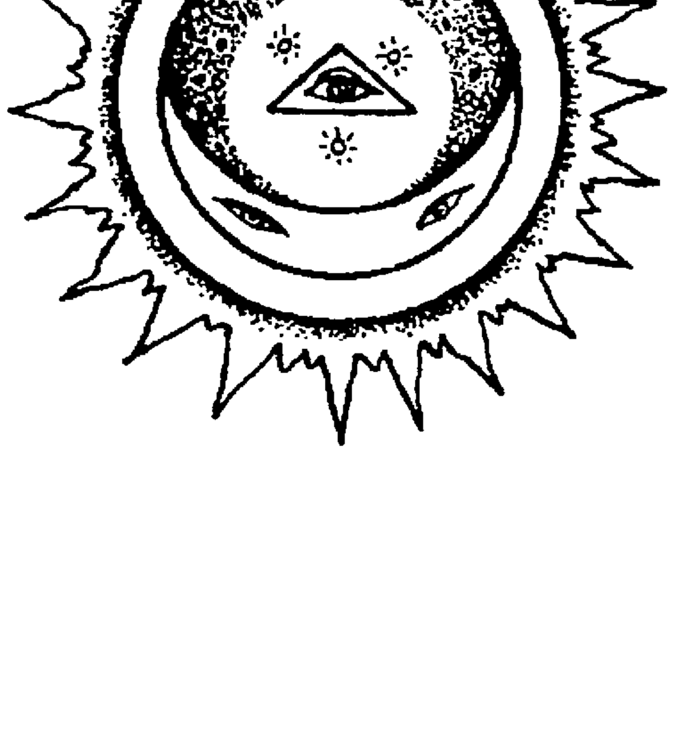

Х

ХАМБОГ — чоловік богині Живи. Іноді стародавні джерела називають їхніх дітей — це Перун, Водан, Пекленець. Міф розповідає, що коли Бог відрубав голову Триглаву, то із шиї першої голови побігла чорна кров — із цієї крові постав Чорний Бог. Із другої шиї побігла біла кров — постав Білий Бог. Коли ж була відрубана третя голова — полилася кров червоного кольору. Із неї явився Хамбог, який об'єднує ці два протилежні начала. При тому богиня Жива робить так, що дівчатка схожі на неї, а хлопчики — на Хамбога. Тому слов'яни і схожі між собою.

(Див. ПЕРУН, ЖИВА, ЧОРНОБОГ, БІЛОБОГ).

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.781. А.Бычков, «Жива», с.67-68.

ХАРАКТЕРНИК — чарівник, чаклун, для якого не існує жодних перешкод. Характерник не боїться ніяких небезпек, бо знає багато замовлянь. У пізніші часи — козак-чаклун. П.Куліш у книзі «Чорна рада» так описує його: «Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників та й самих туркень іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає від татар, розстеле на воді бурку та й попливе, сидя, на другий берег». Або: «Характерник намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по Лиману!» Характерника можна вбити хіба що срібною кулею, над якою попередньо прочитано дванадцять літургій.

У народних переказах чаклуном-характерником зображений запорізький кошовий Іван Сірко, про якого казали, що він руками ловив у повітрі турецькі кулі.

З літературних джерел: «Вони беруть однією хистю, а в нашого брата про запас і характерство єсть»; «Став я шукати знахарів та усяких характерників»; «Вже ворожить, характерствує».

(Див. ЗНАХАР, КОЗАК МАМАЙ, САВУР-МОГИЛА, ЧАРІВНИК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.386. Записки о Южной Руси, т. I, с.284. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.206. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.421-423.

ХАТА — матеріальне і духовне осереддя сім'ї, родинне вогнище, місце перебування душ предків — охоронців від темних сил. Хата була малим відтворенням Космосу, а тому мала чітку орієнтацію на сторони світу. З північної сторони, де ніколи не буває сонця, вікон не робили, її часто навіть не білили.

Взагалі людське житло вважається дуже давньою забудовою. Відомо, що вже за трипільської культури (V—III тис. до н. е.) робили двоповерхові хати з коробовим покриттям.

Хата, як і світ на довкіллі, має три частини. Верхня— то небо, де живуть божества. Найпоширенішим елементом даху була жіноча фігура з піднятими руками і з птахами по боках (відома у предків уже в VII ст. до н. е.). Середня частина (власне житло) — то замкнутий світ, який захищає родину від злих сил та людей, від хвороб та нещасть. Підвальна частина житла — то зв'язок людини з душами померлих предків.

Хату не можна було будувати: там, де раніше була дорога або лазня; на спірній ділянці землі; там, де були знайдені людські кістки, де вовк або ведмідь загриз тварину, де хтось колись поранив когось до крові, де перевернувся віз, зламалася оглобля і т. ін.; на місці дому, спаленого блискавкою, залишеного внаслідок хвороб, паводку. У свою чергу щасливим місцем вважалося те, на якому ляґає рогата худоба.

Козак-характерник. Чернігівщина. Початок XIX ст.

З цією метою випускали худобу із-за загорожі й залишали ходити на волі доти, доки вляжеться.

Місце для житла визначали і гаданням. Наприклад, по кутах майбутньої хати господар насипав чотири купки зерна. Робив це звечора. Вранці дивився: якщо зерно не було порушене, місце вважалося вдалим, і навпаки.

Покуть — священний олтар родини, як і *піч* та *комин,* через які здійснюється безпосередній зв'язок з небесним світом. *Поріг,* як і двері, завжди був межею між зовнішнім світом та внутрішнім, бо там, за порогом, — світ чужий, ворожий, особливо вночі. *Вікно* — також межа між світами, через яку можуть проникнути в дім як світлі сили, так і темні. Через вікно людина спілкувалася з небесними богами. На Великдень відчиняли всі вікна, щоб життєдайне Сонце і добрі духи принесли добробут та багатство в дім. Вікна — очі хати, а тому зачинялися на ніч. Ранньої весни молодь співала веснянки: «Сонечко-сонечко, виглянь у віконечко!» Під вікнами колядували і щедрували; до вікна підходили, коли запрошували Мороза до хати кутю їсти. На вікно ставили склянку з водою і хліб для душі покійника. Однак коли несуть покійника, у вікно не можна дивитися. Від нечистої сили люди оточували себе магічними оберегами, які вирізьблювали над вікнами і дверима. Особливим оберегом був хрест — знак вогню і Сонця. Цей символ вишивали і на рушниках, які вішали в хаті.

За повір'ям, при переході в нове обійстя першим у двір пускали півня, а в дім — кішку. Без півня у дворі й худоба вестися не буде, а коли корови і доїтимуться, то молоко і масло від них будуть не смачними, «порожніми». Кішка ж першою зустріне свого господаря на тім світі. Коли пускали півня, чекали, чи заспіває; якщо заспіває, то у новім домі житиметься весело, а як не заспіває, то сумно. Іноді пускали у кімнату чорного півня і курку і залишали їх ночувати; якщо переночують благополучно, то чорта боятися не варто, а «якщо десь подінуться... тоді чорта потрібно виганяти якимсь іншим методом». Вважалося, що необжитий дім є нечистим, а тому коту, курці й особливо півню приписували очисні функції.

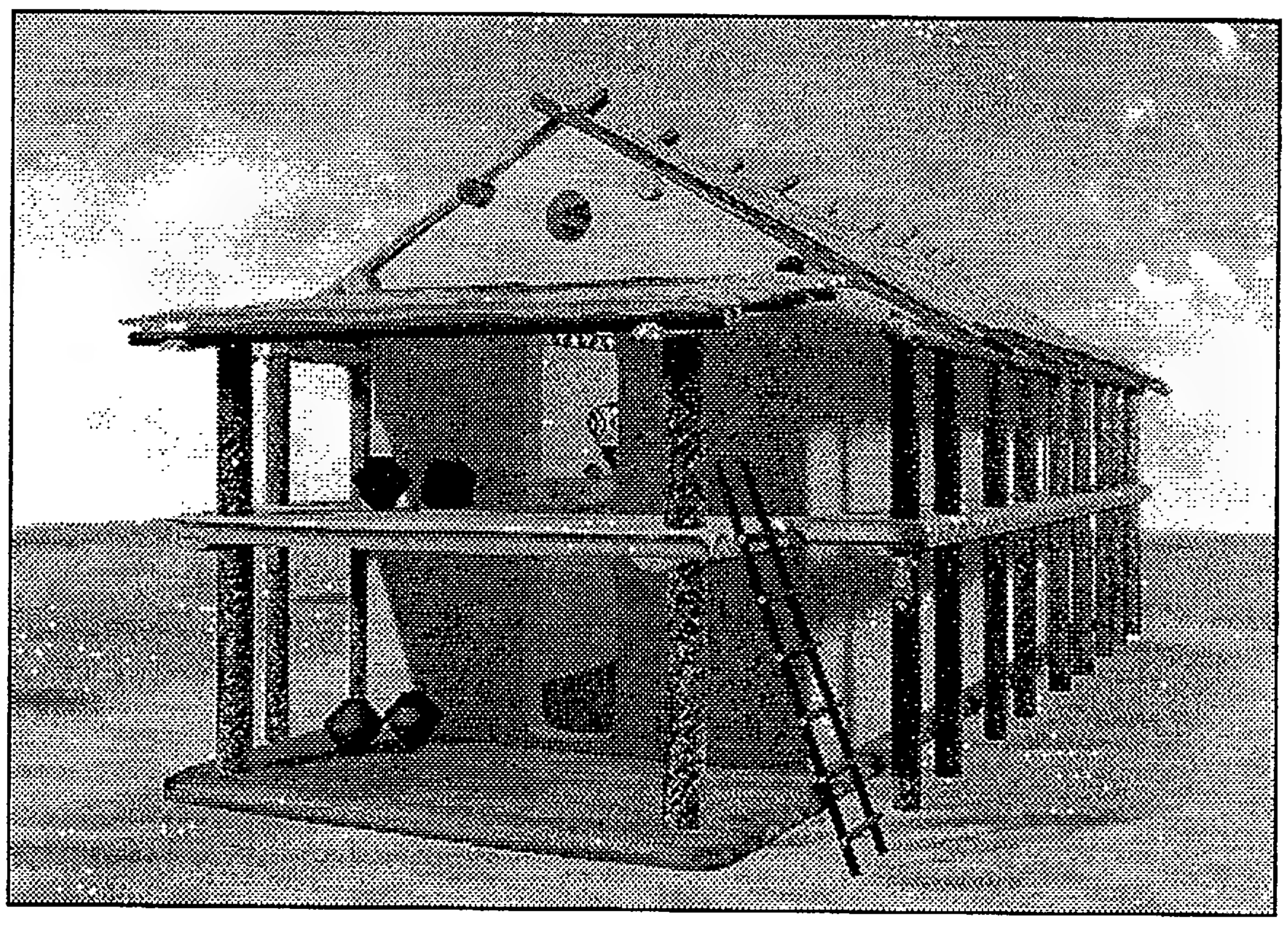

Реконструкція двоповерхового житла трипільців на Черкащині (за М.Корбутом)

Існують легенди стосовно появи першої хати. Її збудував чорт (Триюда, Біда), а Бог тільки доробив — «поклав вікна». У гуцульських легендах є також своєрідна метафорична деталь: Арідник (Біда) носить у міху «днину», щоб було видно в хаті. Йому, звичайно, не вдається нею скористатися, бо ж він — уособлення темної сили.

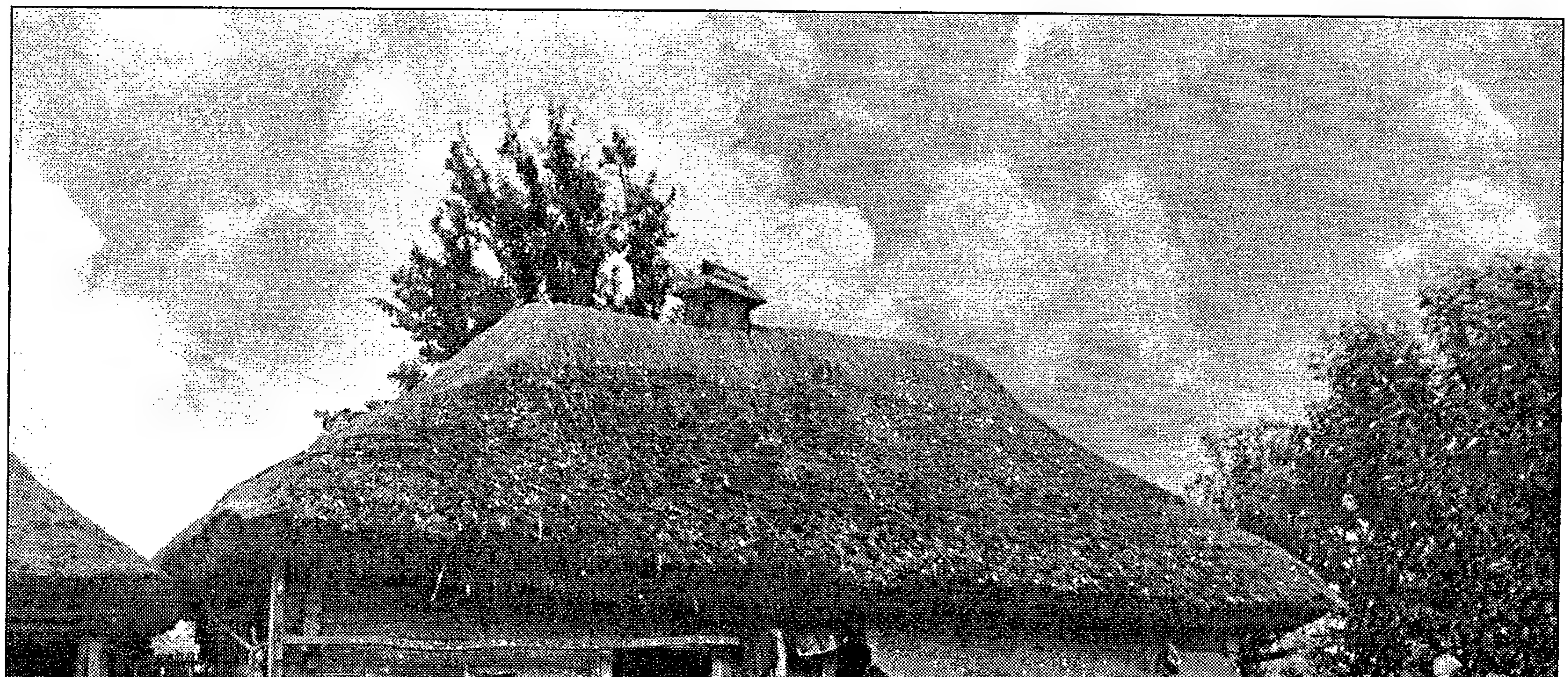

Хата в селі Шишаки, Полтавщина. Початок XX ст.

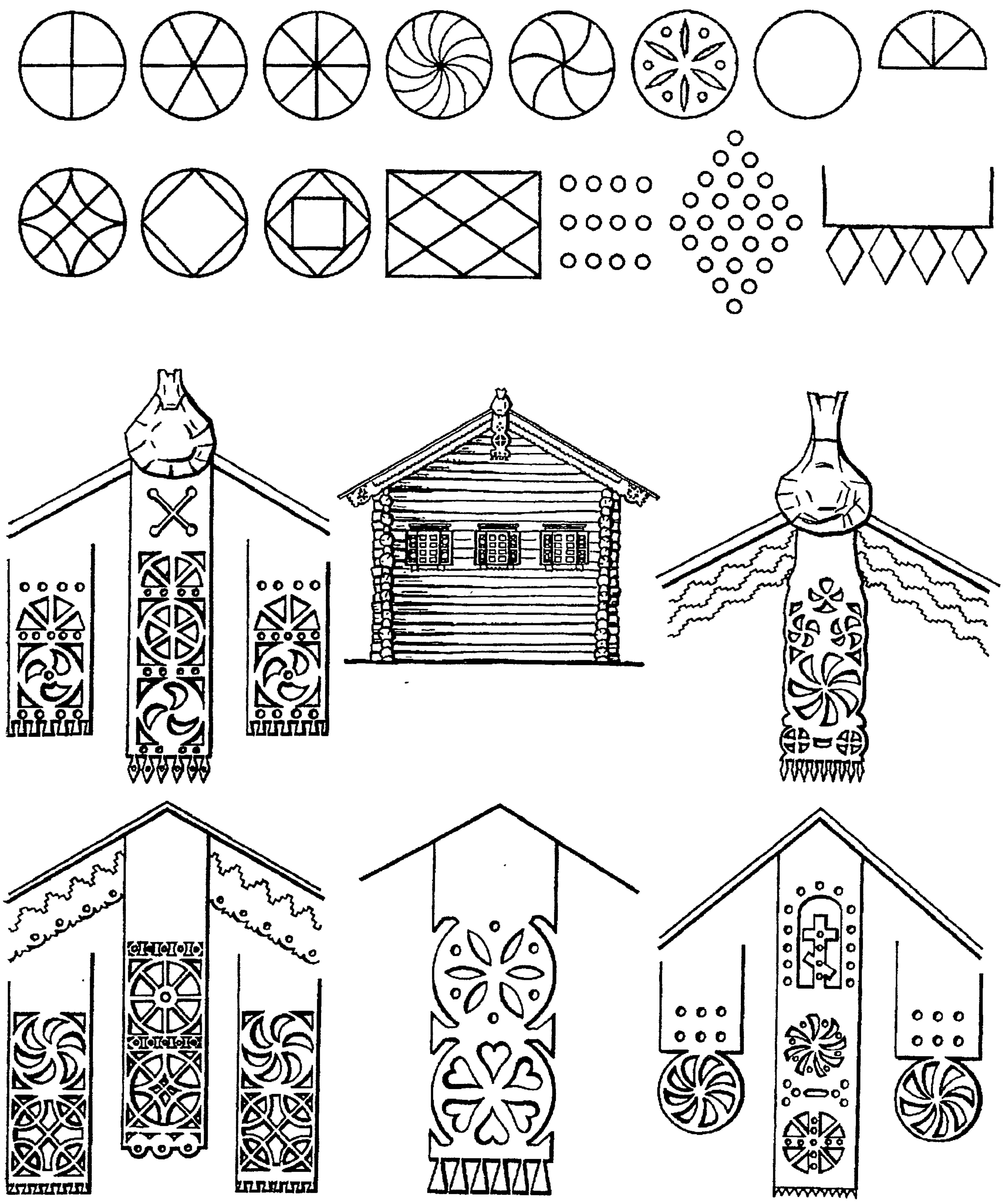

Символи Сонця і Землі в оздобленні хати

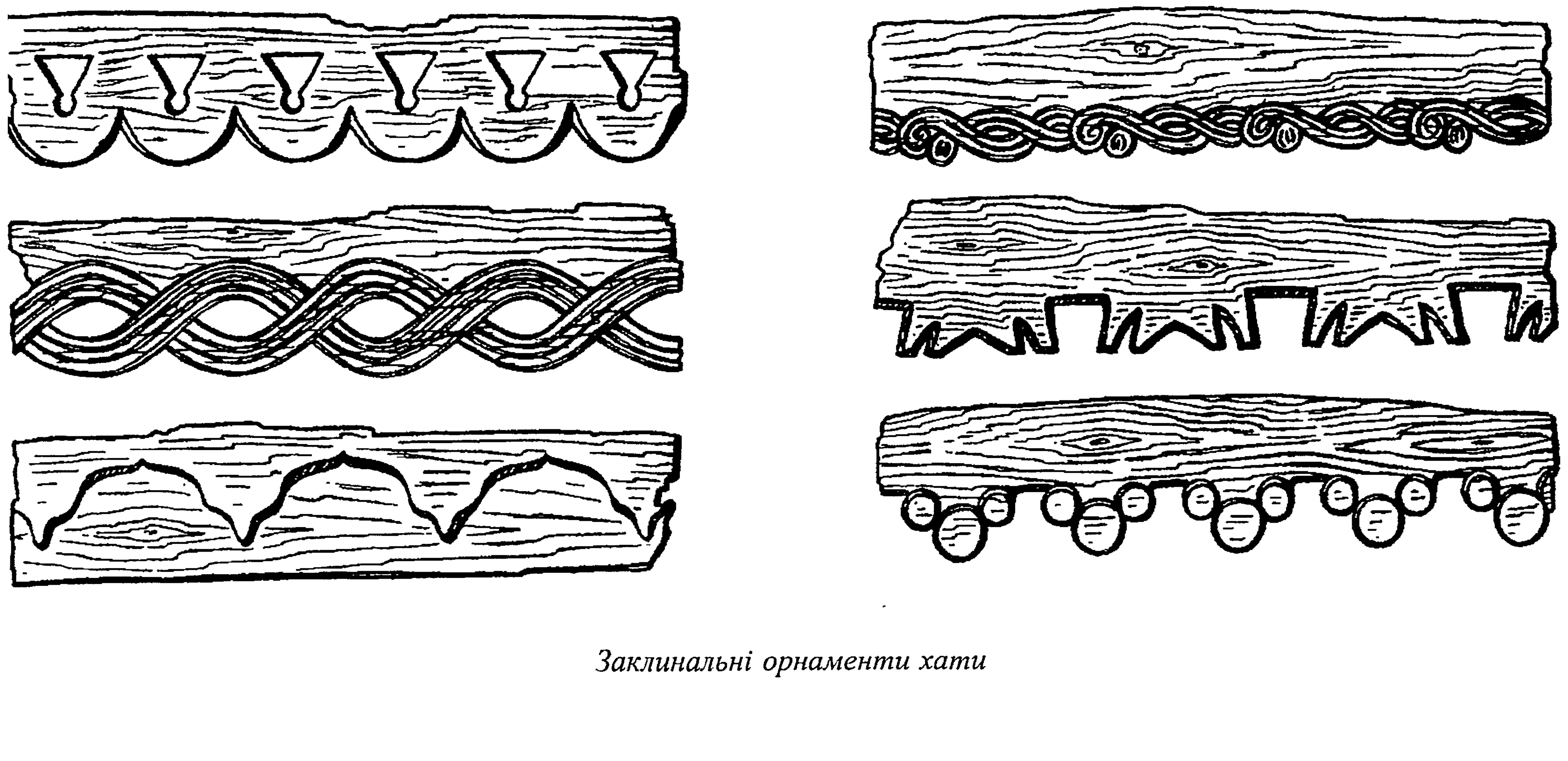

Заклинальні орнаменти хати

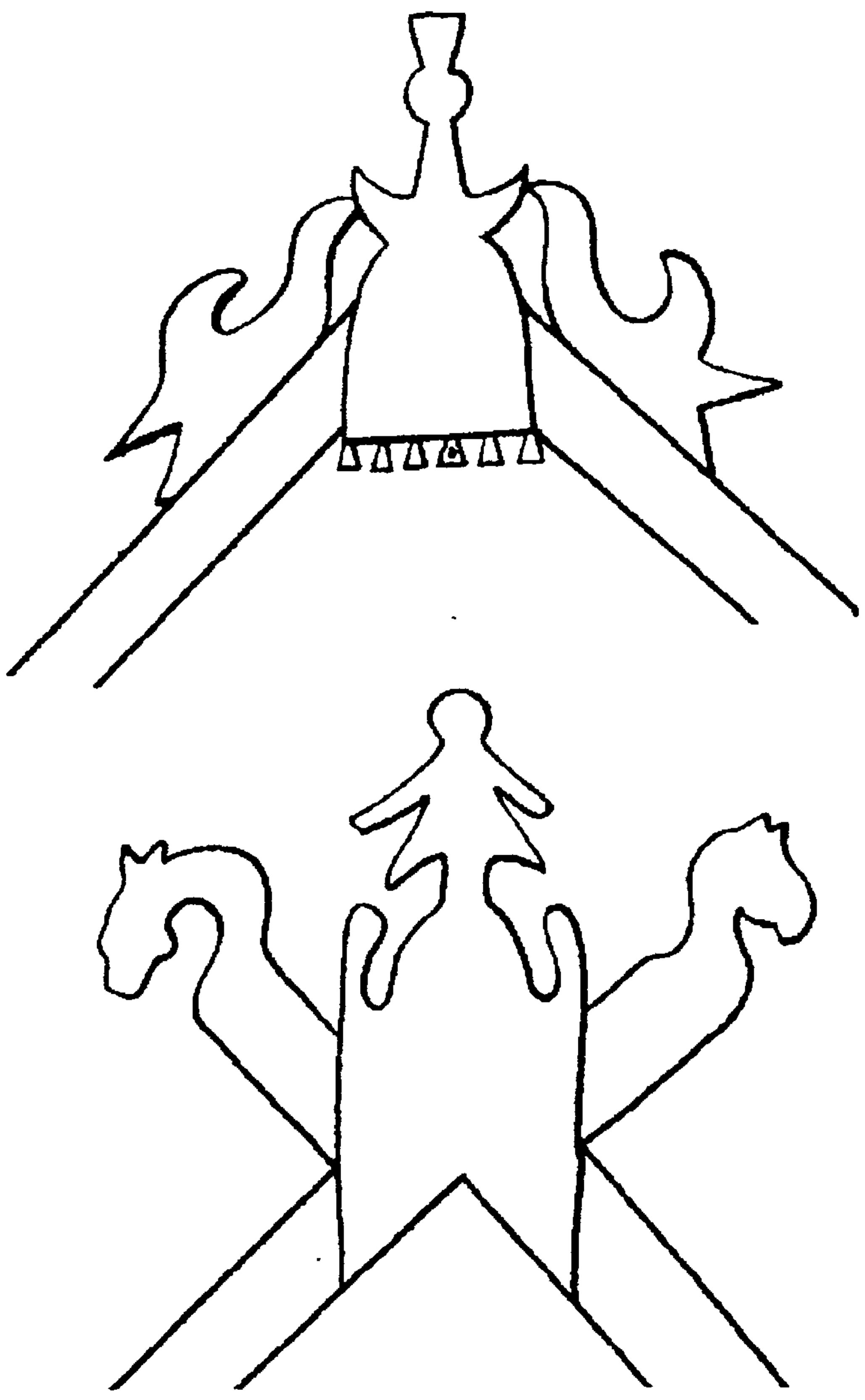

Давні заклинальні прикраси даху

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ПІВНІЧ, АЛАТИР, ПІЧ, БІЛИТИ, ПОРІГ, ПОКУТЬ, КАГЛА, ХРЕСТ, ПІЧНИК, ДОМОВИК, ВІКНО, БРАМА, ВОРОТА).

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.3; т. XIII, с.219, 222. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.388. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.110. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.112-117. Г.Булашев, «Український рік...», с.164-166. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.3. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.150, 210. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.274. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 199, 203, 211, 222. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.161-164; «Язычество древней Руси», с.496. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.129. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.53. В.Скуратівський, «Русалії», с.406-408, 424-462. А.Данилюк, «Українська хата». А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.34-48, 104-121. А.Плотникова, В.Усачева, «Дом», с.116-120.

ХЛІБ — символ життя, йому поклонялися так само, як і Сонцю. Споконвіків людина молилася до неба, землі, Сонця і Місяця, щоб вони сприяли врожаю, бо то основний харч для тіла і душі, бо то є видимий світ Божого життя. Хліб є символом єдності, у ньому безконечна вічність єднання живих з душами предків, єдина доля всіх людей. Для кожного селянина Земля-Мати — земля-годувальниця. Земля народжує хліб, майбутній врожай якого залежить від погоди. Яким буде завтрашній день, якою буде зима чи літо — все це особливо хвилювало хлібороба. Ще з найвіддаленіших часів люди пекли хліб у формі, що нагадує Сонце. Це був священний хліб, найвеличніша жертва світлим божествам. На Свят-вечір народження хліба в печі сприймалося як народження молодого Божича-Сонця.

На Прикарпатті до Різдва випікали два обрядових хліби під назвою «Маланка» та «Василь». На святковому столі один хліб покривали другим, підклавши під них сім'я конопель та мідну монету. Все це обв'язували вінком із часнику. Недоторканим хліб лишався до Нового року, коли «Маланку» з'їдали, а від «Василя» відрізали окраєць і потроху годували ним худобу. Засушений шматок «Василя» зберігали до того дня, коли вперше виходили в поле сіяти. «У гуцулів, — повідомляє М.Грушевський, — господар або господиня в чоловічій шапці виходить [на Василя] з хлібом до води, окунає тричі хліб у воді, промовляючи: «Не купався хліб у воді, але я в здоров'ю й силі». Набираючи води до коновки, приказує: «Не беру воду, але мед і вино». Прийшовши з тим до хати, покладає хліб на голову домашнім, приказуючи: «Абисьте були такі величні, як Василь величний».

Переломити хліб, поділити вже готовий коровай означало забезпечити їжею душі померлих. Ще й донині зберігся весільний звичай садовити молоду на хлібну діжу, щоб завжди був достаток у сім'ї. Без хліба і солі не обходиться жодне свято. У гості, як і на весілля, ідуть з хлібом; коли народжується дитина, також провідують з хлібом. Мати з батьком благословляють дитину в далеку дорогу хлібом, як і молодят на спільне життя. А коли людину проводжають в останню путь, то на віко домовини обов'язково кладуть хліб з сіллю.

Однією з яскравих ознак випікання весільного короваю є хлібна магія. Коровай — жертовна страва, яка замінила ритуальну тварину (наприклад, корову — «коровай багатий, коровай рогатий»). Обряд випікання короваю кількома жінками (сімома, пізніше трьома) дуже архаїчний. Кожна з коровайниць виконує певну роль в обряді. Крім короваю, на весілля випікають шишки, що є символом родючості, весільні калачі — символи Сонця та обручки, печиво у вигляді корівок, коників, півників і т. ін. Печиво у вигляді птахів використовували у весняних обрядах, що мали сприяти прильоту птахів з вирію.

Священним місцем у трипільських оселях була піч. Особливий інтерес являє комплекс, розкопаний у Сабатинівці на Південному Бузі. Це споруда площею 70 кв. м, яка ділиться на дві половини: перша, ближча до входу, зовсім пуста; це, так би мовити, «нартекс» язичницького храму. Глибинна половина містить три елементи: велику піч на круглому постаменті, глинобитний вівтар довжиною 6 м і великий глиняний «рогатий трон». На вівтарі знайдено 16 глиняних фігурок, які зображають дебелих жінок; є й моделі «рогатого трону», спинка якого імітує бичачі роги. В середині приміщення виявлено п'ять жорен-зернотерок і біля кожної з них — по жіночій фігурці. Безперечно, робить висновок Б.Рибаков, правильно вважають дослідники, називаючи цю споруду святилищем. Перед нами — своєрідний жіночий дім, пов'язаний з випіканням ритуального хліба.

Словник Б.Грінченка: «Нам Бога не вчить, як хліб родить. Роди нам, Боже, щоб нам було гоже»; «Хто дав зуби, дасть і хліб до губи»; «От і поженилисе да й думают, у який хліб кинутись: у столяри прийти — хліб треба купувать. — Підемо у хлібороби, каже»; «Я по вашій хліба-соли прийшла до вас дітей доглядати, бо здавна знаю вас, а до кого инчого, то б зроду-віку не прийшла»; «Сагайдашний наш батько, хлібодарник і гетьман»; «Святий хлібусь».

(Див. РІЗДВО, ВАСИЛЯ, МЕЛАНКА, ПІЧ, КРИХТИ, КОРОВАЙ, ПАЛЯНИЦЯ, СІЛЬ, ТРИПІЛЬСЬКА

КУЛЬТУРА, КАЛАЧ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Пшениця. Конопля. Часник).

Літ.: СУМ за ред. Б. Грінченка, т. IV, с. 401-402. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.118. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.269. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.158-248. Ф.Колесса, «Людові вірування...», с.91. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.130-131. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.481-490. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.789. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.219. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.11,62; т.3, с.373-374. И.Сахаров, «Сказания русского народа», с.388-390. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.175-177. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...»,с.96, 202. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.44-45. А.Байбурин, А.Топорков, «У истоков этикета...» А.Топорков, «Хлеб», с.384-387. А.Гура, «Символика животных...», с.50, 61, 81, 111, 130, 141 та ін.

ХЛІВНИК — охоронець домашньої худоби, покровителем якої був бог Велес. Хлівник не завжди дружно співіснує з домовиком. Господар, коли чув постуки та пищання на горищі, казав: «Це домовик з хлівником борсаються». Хлівник завжди намагається сприяти, щоб плодилася свійська худоба, а тому господар мав визначитися, якої масті заводити тварин, щоб догодити хлівнику. Щодосвіта, посіпуючи півнів за хвости, хлівник змушував їх подавати голос — «щоб будили господарів до праці». При переїзді на інше помешкання господар завжди припрошував з собою, крім домовика, ще й хлівника.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.39-40. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.412-414. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.100, 128, 131, 151. В.Скуратівський, «Русалії», с.142. А.Гура, «Символика животных...», с.226, 230, 235, 236.

ХМАРА — 1) туман, облако, туча; 2) німфа небесної води. Богиня Хмара — білява дівчина-шинкарочка, чий терем — на рогах дивного тура-оленя. Це той самий олень, який переносить душі померлих в інший світ. Богиня любить літати на своїх звірах-хмарах і поливати землю безсмертним сім'ям-молоком, котре люди називають то медом, то вином, то кучерявим пивом. Тоді ж громовик Перун розбиває темні тучі-хмари, у яких ховаються різні дідьки, і богиня Хмара щезає в небеснім просторі. Легенькими хмаринками пливе тоді вона по безкрайньому небу, беручи воду з Дунаю, а набравши води, заливає дощем пожежу в хмарах, що виникає від блискавок, або гарячу землю від палкого проміння Сонця. До людей богиня Хмаронька приходить в образі небесної русалки.

Хмари вважаються джерелом плодючої сили. Походять вони з неба, це збірня небесних вод, повітряний океан. Воду з річок подає до неба веселка: вода йде у хмари, а звідти падає дощем. Невеличкі хмарки називали *молоди,* а білі хмарки — *молодки.*

Туча дуже відрізняється від хмари. За стародавніми уявленнями, дощова туча уподібнювалася величезному змієві, що випиває моря, ріки і озера, дугоподібний хвіст якого сяє всіма барвами. Тучі робляться з диму, який чорти зносять по маленьких шматочках під небеса. Велетенськими градовими тучами керують відьми. А як буває в нечистої сили весілля, так тоді вони збирають багато снігу і крутять ним на землі — того й завірюха. Щоб розвіяти такі тучі, з хати викидали надвір кочергу чи лопату, думаючи таким чином догодити сердитій відьмі. Тучу предки уявляли у вигляді студня, драглів: коли на неї гріє Сонце, вона розтає і тоді йде дощ. У народних думах війна порівнюється з тучею: «За тучами громовими сонечко не сходить, за вражими ворогами мій милий не ходить».

Словник Б.Грінченка: «Це, що ми бачимо над собою синє, то це ще не небо, а це облаки; а те, що ходить попід оболоками, до то хмара»; «Смутно мені та смутно мені, мов я в чорну хмару ввійшла»; «Ясні зірочки — то світилочки, чорні хмарочки, до то свашечки»; «Ой ясненьке сонце сходить, хмарненько заходить».

(Див. ГРІМ, ВЕСЕЛКА, ТВАРИННИЙ СВІТ — Олень, ДУНАЙ, СІВЕР).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.405. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.15-18, 37. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.30-31. Г.Булашев, «Український народ...», с.254. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.789. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.281; т.3, с.66. В.Скуратівський, «Русалії», с.232-234. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.28, 29, 35, 36, 94. А.Гура, «Символика животных...», с.51, 77, 86, 96, 100.

ХОВАЛО — дух з дванадцятьма очима, які палахкотять, неначе вогонь, коли він іде при заході Сонця, освітлюючи собі шлях. Тоді здається, що то — велетенська пожежа, яка може розвіяти небо на шматки, щоб настав кінець світу. У часи посухи Ховало випалює все на довкіллі. Ховається він у темних тучах, подібно до того, як Сонце закривають хмари.

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.279.

ХОЛЕРА — простоволоса жінка, яка блукає селами й містами в самій сорочці. Вона постійно плаче, і там, де почують її виття, неминуче починається мор. Буває, вона кладе на роздоріжжі біля села дві хлібини і доки вони лежать, у селі мруть люди. Іноді це пані з коров'ячими ногами, інколи — білий хорт. У народі її ще називають «біла пані». Уже сам колір одягу цієї міфічної істоти асоціюється з кольором смерті, з потойбічним світом. Невід'ємним атрибутом Холери є червона фарба — «любарка» (гвоздика), якою вона мітить уночі хати, де на ранок мають умерти люди.

В українському фольклорі образ Холери належить до найпоширеніших персоніфікацій хвороб. Часті епідемії регенерували старі сюжети й народжували нові протягом багатьох віків. Так, у холерний 1892 рік побутувала оповідка про те, як дід перехитрив і зарубав сокирою «холеру», яка явилася в село в образі баби; усе її тіло було начинене пляшечками з отрутою. В іншій оповідці Холера приходить до людей у вигляді неохайної дівчини. Люди рятуються від непроханої гості колядуванням. «То та дівка побаче, що вже люди колядують, подумає собі: «Що ж це я так довго вже тут ходжу. Забарилася я, коли люди вже колядують». І піде собі, а люди перестануть хворіти». Під час сильного спалаху холери вдови й дівчата, убравшись по-святковому, ходили селом «щедрувати» — наче під Новий рік; на «защедровані» гроші замовляли молебень і ставили спільну свічку. За повір'ям, щоб холера не

ввійшла до села, шлях перед ним зачаровували «заставом» (дошкою від млинового шлюзу).

Помітною в українських легендах про Холеру є їхня відносна новизна. Порівняно з легендами про чуму, де люди втихомирюють демона офірами, у сюжетах про Холеру її просто обдурюють, що з художньо-історичного боку є явищем більш пізнім і свідчить про занепад віри у всесильність надприродної істоти.

(Див. МАРА, ЧУМА, ОБОРЮВАННЯ, ПЕРЕХРЕСТЯ, КОРОВ'ЯЧА СМЕРТЬ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.408. Знадоби до галицько-руської демонології, № 206-207. Труды общества исследователей Волыни, с.8, № 14. Легенди Карпат, с.259-263. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.126, 220. Д.Щербаківський, «Сторінка з української демонології», с.540-553. Г.Булашев, «Український народ...», с. 217. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.59. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина...», с.19-21, 304. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.71-75. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.88-89. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.22. В.Скуратівський, «Русалії», с.514-516. А.Гура, «Символика животных...», с.192, 541, 597. П.Трутовский, «Озеро Свитязь...», с.150.

ХОРИВ — міфічна гора у центрі світу, навіть Всесвіту. Вершина її сягає Полярної зірки, низ указує вхід у потойбічний світ. Основа гори на землі, там, де проходить її вісь, тобто це «пуп землі». Давні перекази донесли до нас: коли у світ прийшов Дажбог, щоб дарувати людям білий день, то спочатку називали його Хор. З тих найвіддаленіших часів бог світла став опікуном божественного Кола, яке викував батько Дажбога — могутній бог вогню Сварог. Премудра мати Лада, богиня Всесвіту, обдарувала молодого Божича в час його породин долею віщувати майбутнє Сварожих онуків. Тоді ж світлі боги до підніжжя високої гори скинули страшного змія-дракона, що правив злом з гори і перетворював усе на скляну пустелю. Коли вперше молодий Божич здолав непрохідні хащі мороку і тьми, переплив три могутні ріки, то переміг те зло, бо створив Небо-Сонце. Відтоді скляні гори стали золотими, а гора, що сягає неба, на якій став жити молодий Божич-Сонце, стала називатися Хорив — горою Сонця. Сварог збудував там своєму золотоликому сину дивний терем:

На небі сонце — в теремі сонце,
На небі місяць — в теремі місяць,
На небі зоря — в теремі зоря,
На небі зірки — в теремі зірки,
І вся краса піднебесна.

Посеред терема на золотому троні сидить сам світлоносець: спереду в нього на чолі Сонце, ззаду Місяць, а по боках зорі. Там, на золотій горі, серед музики білого світла росте райський сад, родить усяка садовина, якої можна тільки зажадати. А від садовини пливуть такі чарівні пахощі, що вже ними можна жити. На горі течуть чисті джерела з цілющою водою; напившись тієї води, людина стає розуміти мову всякої звірини, комах і птахів. На тій горі живе золотоволоса красуня — Зоря ясна. Як тільки встає красне Сонечко, вона розпалює йому вогонь, личенько вмиває, гарненько втирає. Тому Сонечко таке ясне, таке святе й прекрасне.

(Див. ВСЕСВІТ, ДАЖБОГ, КОЛО, СВАРОГ, ЛАДА, ПУПЕЦЬ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ЗОРЯ, ГОРА).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.50. Золотослов №14, 15, 275, 346, 476. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.16. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.715, 791. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.59, 63, 83-84.

ХОРОВОД — стародавній масовий народний танець. Перші весняні хороводи розпочиналися за тиждень перед Великоднем і тривали до настання хліборобської пори; другий цикл розпочинався від Зелених свят і

Хоровод. Фото А. Мізерного

закінчувався з приходом зими. Магія ритмів, рухів, міміки, співів та особливої вібрації голосів найбільш відчутна в обрядодійствах, пов'язаних з веснянками-гаївками. Взірцевими веснянками були «Подоляночка», «Жучок», «Шум», «Білозорчик», «Зайчик» та багато інших. Наведемо текст «Подоляночки»:

Десь тут була Подоляночка,
Десь тут була молодесенька.
Тут вона впала, до землі припала,
Сім літ не вмивалась, бо води не мала...
Ой, встань, встань, Подоляночко,
Умий личко, як ту шкляночку,
Візьмися у боки, поскачи трохи...
Пливи до Дунаю, бери дівку скраю...

Призначення хороводу — символічна допомога Сонцю, підтримка його руху власним рухом по колу. Під час запалювання священного вогню предки спрямовували свої молитви до неба і водили коло за ходом Сонця зі співом: «Гори, гори ясно!..», доки не запалає багаття.

Давні хороводи найкраще збереглися в українців Карпат — їх називають *гагілками*.

(Див. КРАСНА ГІРКА, КРИВИЙ ТАНЕЦЬ, ГАЇВКИ, ВЕСНЯНКИ, КОЛО, ПОДОЛЯНОЧКА).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.36-37. С.Килимник, «Український рік...», кн.І, т. 2, с.216-221. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.321-337. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.171; т.3, с.93. И.Сахаров, «Сказания...», с.336-340. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.98-108. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.137, 680. А.Гура, «Символика животных...», с.102, 108, 110, 168 та ін.

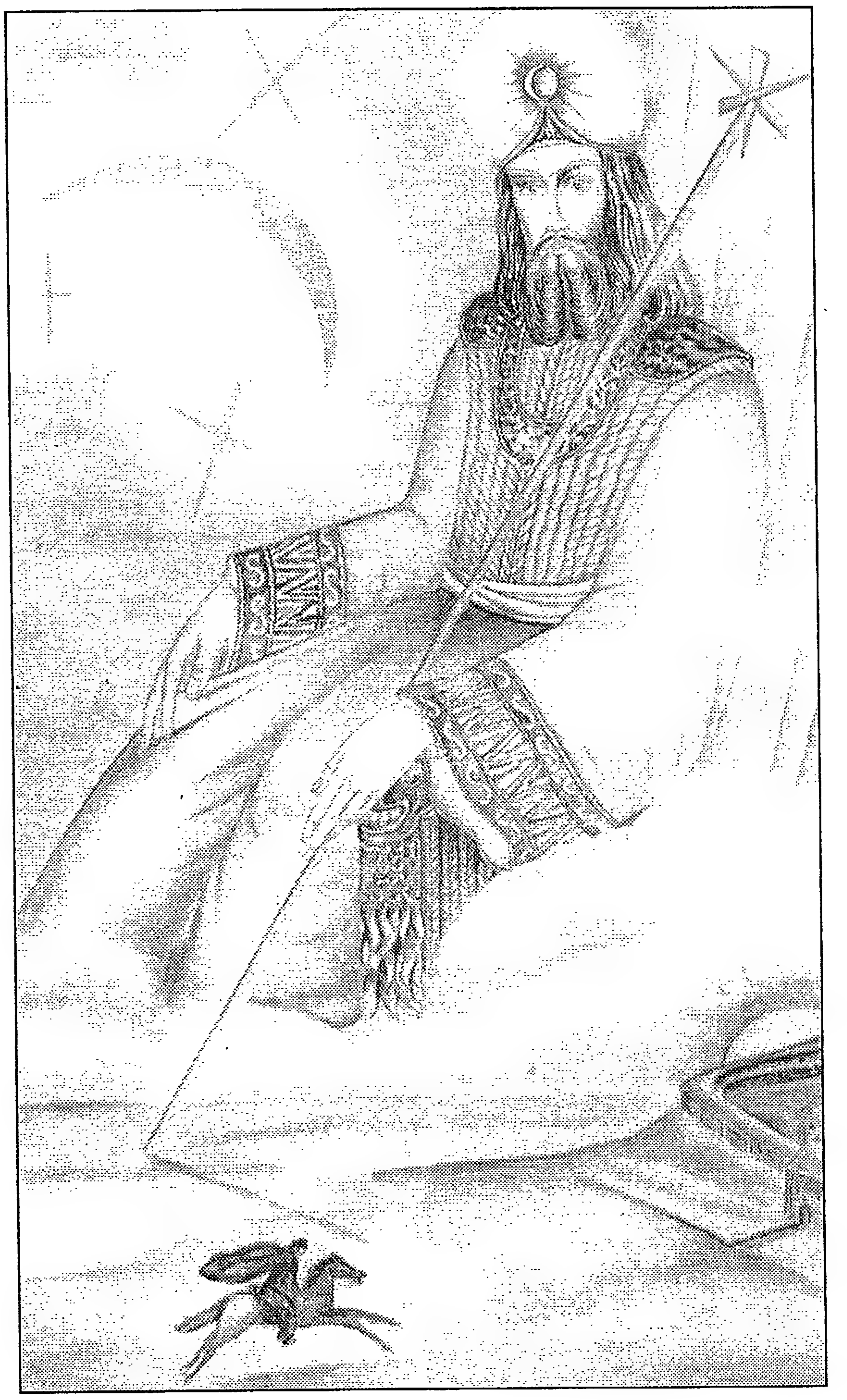

ХОРС — божество життєдайного сонячного світила, віддзеркаленого в Місяці. Хорс — син Дажбога. З початку творення світу він призначений богами бути охоронцем сонячного світила вночі, і Місяць від тих часів став служивцем у Хорса. Коли місячна ніч — то Місяць веде розмову з Сонцем. Місяць — покровитель шлюбних обрядів. Ясний Місяченько — серед почесних гостей на Свят-вечорі, на кожнім великім і малім святі. Кожні чотири тижні, щоб очиститися від людських гріхів і відродитися, Місяць спускається в пекло. На Місяці в ясну ніч можна бачити знак Творця, котрий поклав його тоді, коли брат вперше убив брата. Цей Божий знак для того, щоб люди завжди пам'ятали про той страшний гріх. Уночі Бог приводить до людей Сон, а коли Місяць після ночі йде на спочинок, срібноликий Хорс починає споряджати золотогривих коней свого золотоликого батька Дажбога, а душа людини, умиротворена сном, пробуджується, бо настає світанок — початок нового дня.

Походження імені Хорс іздавна цікавило вчених, які висували різні гіпотези. Відомий історик-славіст XIX ст. О.Гільфердінг уважав, що корінь, з якого воно походить («крес»), означає світло, вогонь (кресити — сяяти, кресати — висікати вогонь). О.Потебня, досліджуючи слов'янський фольклор, зазначив зв'язок слів *хорош* і *Хорс*. Деякі дослідники дійшли висновку, що Всесвіт має таке саме відношення до Сонця, як Дажбог (бог світла і Сонця) до Хорса (бога тільки одного світила), як в античній міфології Аполлон до Геліоса. «За роз'ясненням щодо цього руського божества, — писав М.Гальковський, — нема потреби звертатися до східних народів. Хорс міг означати сонце в його щоденному круговороті». Він витлумачував ім'я Хорс від грецького «хорос», що означає коло. Відомо, що круглий підсвічник у храмах називався *хоросом*. В українській мові *хоровод* — круговий рух, *хорошуль* — круглий ритуальний пиріг-курник, *хороми* — кругова забудова з замкнутим подвір'ям.

Автором «Повісті врем'яних літ» під 980 р. поряд з іншими Володимировими богами, що стояли на Київській горі, згадується і Хорс: «І став Володимир княжити у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його була срібна, а вус — золотий, — і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Мокош» .

Академік Б.Рибаков припускає, що у слов'янській міфології Хорс самостійного значення не мав, а уявлявся невід'ємним доповненням образу Дажбога-Сонця. Врешті-решт у пантеоні Володимира маємо три розряди богів: на першому місці — загальнодержавний бог Перун, який сприймається не як бог грози і грому, а як бог зброї, воїнів і князів. Другий розряд складають давні боги неба, землі і «білого світу» — Стрибог, Мокоша і Дажбог. До третього розряду належать боги

такого змісту: Хорс доповнює Дажбога, Симаргл — Мокошу. Б.Рибаков наголошує на тому, що в літописі під 980 р. ієрархійність цих богів дещо порушена.

У давній болгарській поемі «Легенда про доньку Шана» (882 р.) згадується Хурса — божество вогню та ковальської справи, в якому можна вбачати слов'янського бога Сонця Хорса. За священною традицією, перебігати дорогу Хурсі було заборонено:

Остерігалися усі
Перебігати путь Хурсі —
Інакше сила зброї геть
Щезала, а без неї — смерть.

Цей мотив, як вважають деякі дослідники, присутній у «Слові о полку Ігоревім»: «Всеслав князь людям суд чинив, князям гради рядив, а сам вночі вовком бігав: із Києва добігав до півнів у Тмутаракань, великому Хорсові вовком путь перебігав». У даному випадку порушення Всеславом одвічної традиції використовується для підсилення його негативної характеристики.

Про Хорса неодноразово згадується у писемних пам'ятках XI—XII ст. — «Слові, реченому христолюбцем», «Ходінні Богородиці по муках», «Слові святого Григорія» та ін. «Велесова книга» (IX ст.): «А і то всякий день звертаємо погляд свій на богів, які є світ, його ж звемо Перун, Дажбо, Хорс, Яр та іншими іменами»; «Володарі наші єдино є Хорс і Перун, Яр, Купало, Лад і Дажбо»; «А за тими обома — Хорс, Велес, Стрибог держать»; «Проголошуємо славу велику Хорсові, що крутить златорунні кола»; «І великі там бо суть луки Хорса».

(Див. ДАЖБОГ, СОН, СВІЧКА — Шестисвічник).

Літ.: Велесова книга, д. 4г, 8, 11а, 12, 31. Слово о полку Ігоревім, с.122. Повесть временных лет, ч.1, с.56. Історія релігії в Україні, т.1, с.326-327. Памятники литературы..., с.169. Шамсі Башту, «Легенда про доньку Шана», с.54. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.17. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.I, с.318-323. А.Потебня, «О некоторых символах в славянской народной поэзии», с.7, 29. П.Чубинський, «Ангели на сходах неба», с.4-5. И.Срезневский, «Об обожании солнца у древних славян», с.50-51. А.Потебня, «О происхождении названий...», с.235-257. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.65. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.791-792. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.312. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.66, 128; т.3, с.265. Е.Аничков, «Язычество и Древняя Русь». А.Фаминцын, «Божества древних славян». Н.Гальковский, «Борьба христианства...», т.II. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.432-437, 533; «Язычество древней Руси», с.228, 440, 444; «Русалии и бог Симаргл-Переплут», с.91-116. Ю.Павленко, «Дохристиянські вірування давнього населення України», с.256-272. А.Голан, «Миф и символ», с.50. Ю.Олійник, «До поеми Шамсі Башту», с.77. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.82. В.Топоров, «Об иранском элементе...», с.26-38. В.Иванов, В.Топоров, «Хорс», с.594.

ХРАМ. У колядках оспівується спорудження храму як відтворення космічного акту впорядкування світу: «церкву мурують з штирма углами, з штирма углами, з трьома верхами». Але дверей до церкви троє: «єдні двереньки до схід соненька, другі двереньки до полуденька, треті двереньки до західненька». Це й зрозуміло: вхід з північної сторони може бути тільки в житлі смерті. В іншій колядці співається:

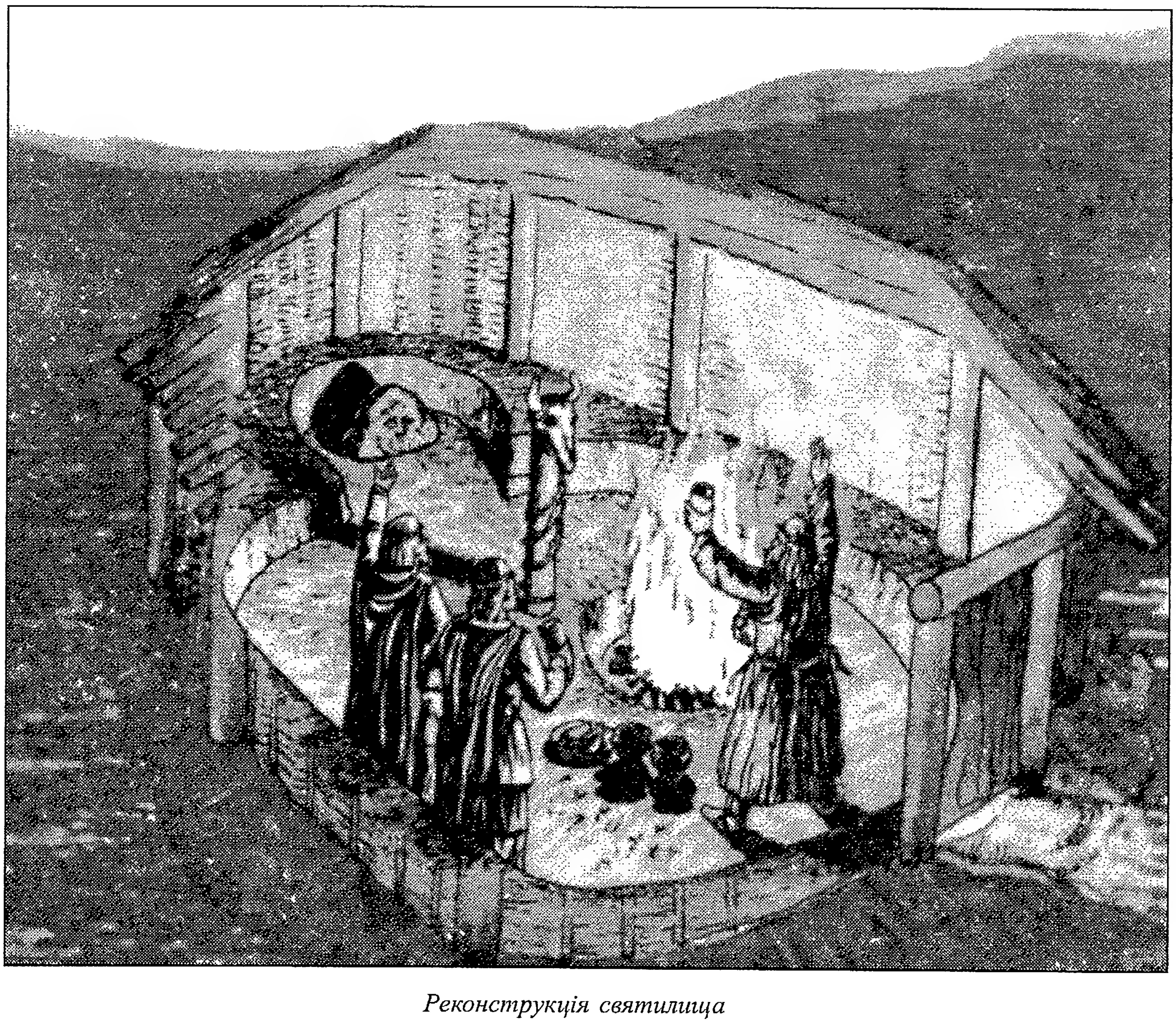

Реконструкція святилища з поселення зубрицької культури. Волинь

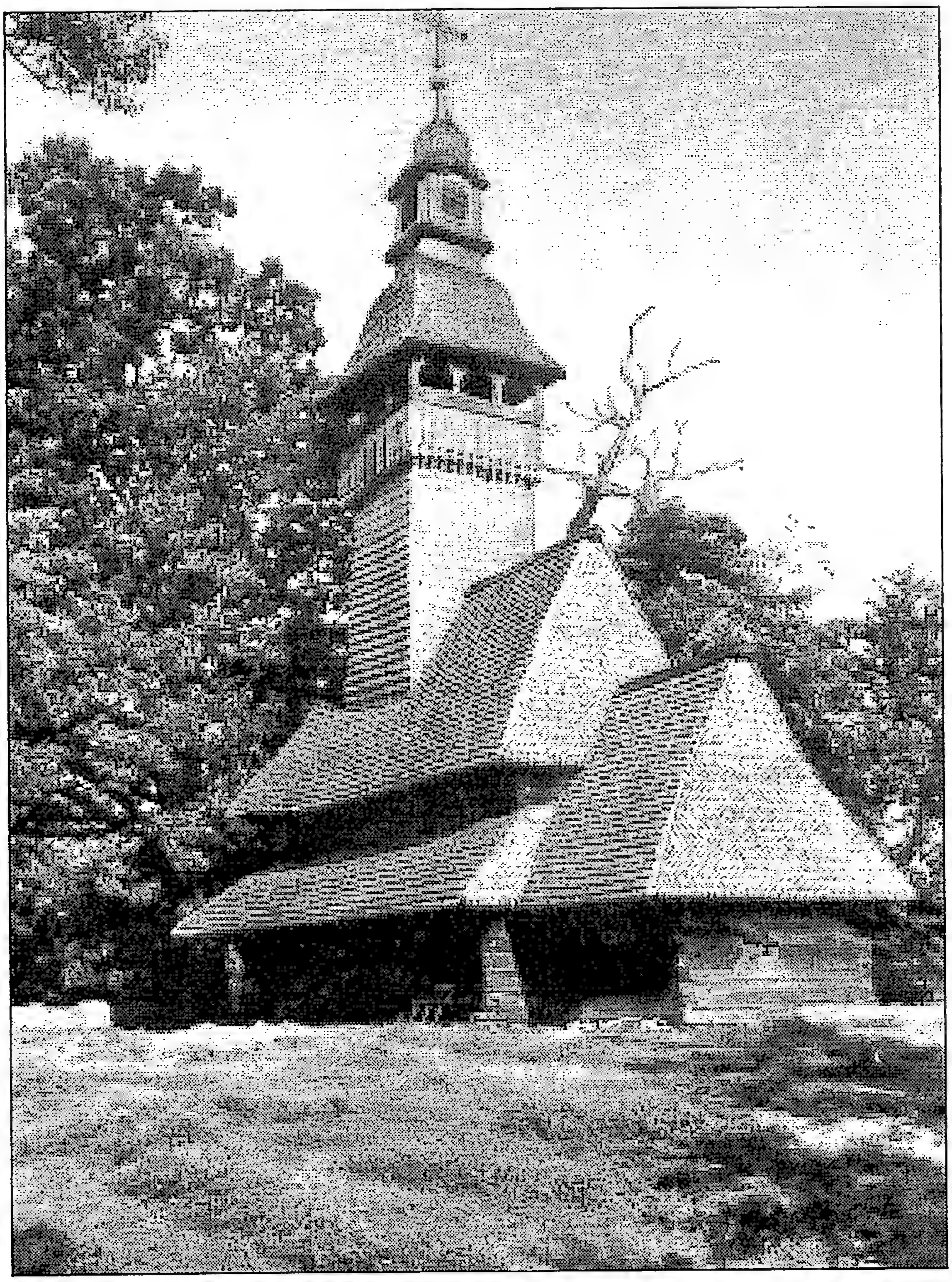

Миколаївська церква. Закарпаття, 1470

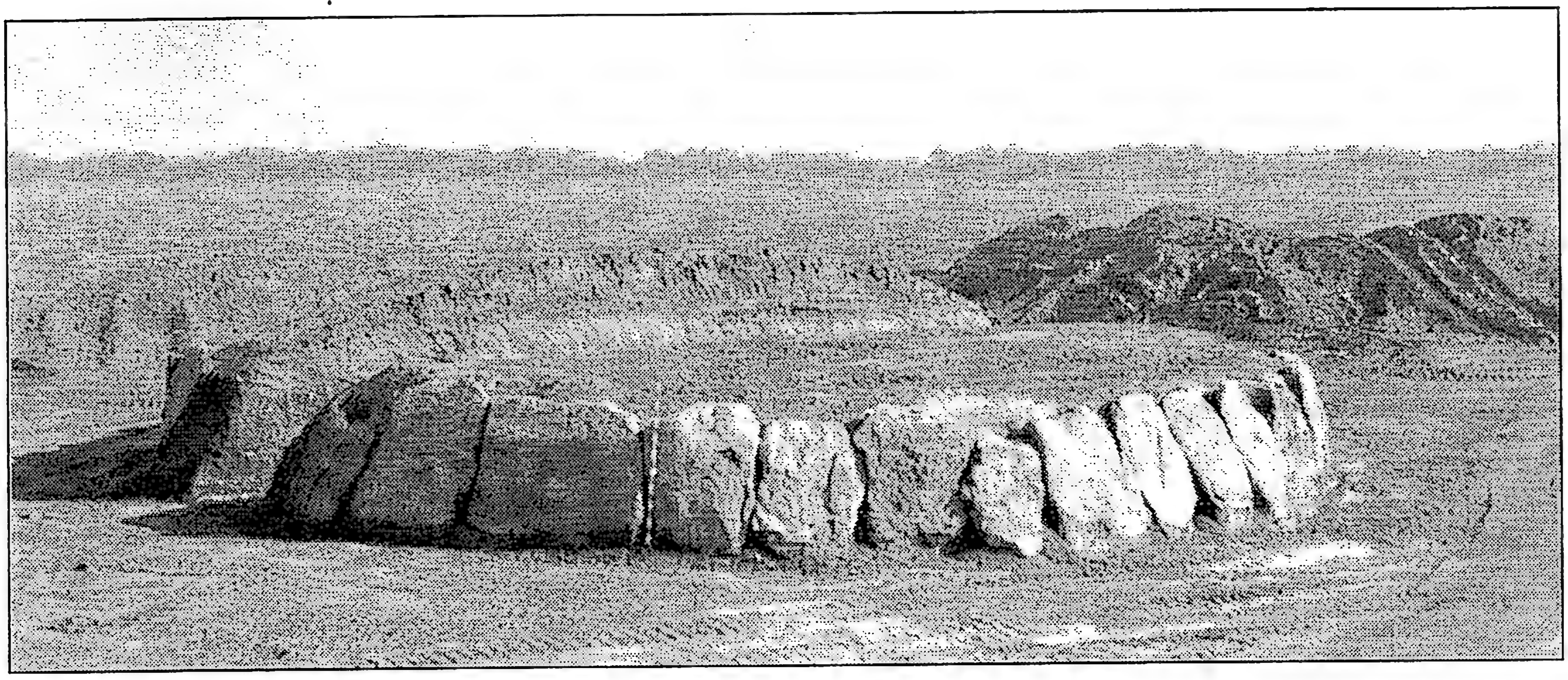

Кургани-святилища — предтечі храмів.
Кромлех кургану поблизу Запоріжжя. IV ст. до н. е.

Вишивка із зображенням храму. Село Медведівка, Черкащина. Початок XX ст. Фото В.Захарука

На горі, на кам'яній
Щедрий вечор, добрий вечор!
Волохи куют, церкву будуют,
З трьома верхами, з трьома вікнами.
В первім віконці — яснеє сонце,
В другім віконці —ясний місяченко,
В третім віконці — яснії зірки.
Ясний місяць — сам господар,
Яснеє сонце — господинька,
Яснії зірки — єго дітки.

У давніші часи роль храму виконували Священні гаї, печери. Печера-святилище, за твердженнями деяких учених, тісно пов'язана з ідеєю лабіринта. Пройшовши таку велику й небезпечну дорогу, душа покійника потрапляла на «той світ», у вирій. На думку М.Грушевського, у слов'ян для молитов, жертвоприношень, взагалі культу слугували місця, де людина особливо живо відчувала на собі вплив природи. Тому наші далекі пращури молилися у полі, в лісі або біля води, приносили жертви біля криниць і боліт або дерев, поклонялися Сонцю, небу, воді та землі, вітру, деревам, птахам, каменям тощо. «Релігійні уявлення слов'ян частково втілилися в формі ідолів, — писав М.Костомаров, — але у них не було ні храмів, ні жерців». «Судячи по всьому, — вторив йому М.Грушевський, — слов'янське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчості».

Проте археологічні знахідки ставлять наведені тези під сумнів. До найпомітніших архітектурних споруд, пов'язаних з давньоукраїнським язичництвом, безумовно належать святилища, тобто місця молінь та жертвоприношень. Кургани-святилища просто неба, жертовники, кладовища — це предтечі пізніших храмів. Академік Б.Рибаков, виходячи з масштабів олтаря, на який натрапив відомий археолог і учений В.Хвойка в 1908 р., схилявся до того, що це залишки величезного язичницького храму. Київське капище дослідники пов'язують з культом Світовида або Перуна. Є підстави гадати, що рештки таких святилищ могли бути використані князем Володимиром для спорудження християнських храмів. Про храми в давній Україні повідомляється в «Пам'яті і похвалі» князю Володимиру Іакова Мніха, де пишеться, що князь «храми ідольські всюди розкопав і посік, а ідолів сокрушил». Існували й невеличкі ритуальні споруди, які зводилися у селищах або поблизу них, скажімо, такі, як жертовник VI—VIII ст. біля с. Городок на Хмельниччині.

Харківський професор Ф.Шміт у книзі «Мистецтво старої Русі-України» (1919 р.) пише: «Український стиль є ніщо інше, як старовинний українськоруський дерев'яний стиль, форми якого відходять ще в глибину дохристиянських часів». Цей стиль цілком сформовано виглядає у XVII ст., як це видно в численних варіантах, які повторюються по всій Україні від Карпат до Слобожанщини. Відкриття останніх десятиліть дозволяють не лише підтвердити наявність у предків спеціальних місць для молінь, а й відтворити їхній вигляд. Мова йде про дослідження у Києві, на Буковині та Житомирщині, на Поділлі та Західній Волині.

(Див. СВЯТИЛИЩЕ, КАПИЩЕ, ДИТИНЕЦЬ, СХІД, СТОВП, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ПІВНІЧ, ХРЕСТ, ІКОНА, СВІТОВИД).

Літ.: Золотослов №15. В.Гнатюк, «Колядки і щедрівки», с.189. Історія української культури, с.620-637. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.68-72. М.Костомаров, «Исторические произведения», с.198-199. М.Грушевський, «Історія України-Руси», с.125. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.737, 794. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.437. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.6, 137-140. В.Хвойка, «Древние обитатели Среднего Приднепровья...» Б.Рыбаков, «Язычество Древней Руси», с.125-126, 228, 303, 424, 767; «Язычество древних славян», с.175, 486, 490. В.Седов, «Древнерусское святилище в Перыне». Л.Динцес, «Дохристианские храмы Руси...», с.67, 94. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.123, 127. П.Толочко, «Древний Киев», с.29. Д.Козак, Я.Боровський, «Святилища восточных славян», с.99. П.Толочко, Я.Боровський, «Язичницьке капище в «городі» Володимира». Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.54, 60-61, 70-79. Ю.Павленко, «Дохристиянські вірування давнього населення України», с.281-298. В.Топоров, «Світове дерево», с.187.

ХРЕСТ — один із найдавніших сакральних знаків; культовий предмет; знак Сонця і вогню. Основним символом давніх українців був так званий орійський хрест — хрест з чотирма променями і колом

посередині. Він є відображенням пов'язаних із Сонцем головних географічних координат: південь, північ, схід, захід. Разом вони складають певну цілісність — «всі чотири сторони». Хрест — це й символ вічного життя. Вертикаль орійського хреста означала батьківське начало, горизонталь — материнське, а сам хрест з колом-Сонцем утворював третю силу — синівську. В українських космогонічних легендах розповідається, що Земля (центр світобудови) розташована на двох рибах, які лежать хрест-навхрест. Хрест-сварга (свастика) був символом бога вогню Сварога. Хрест

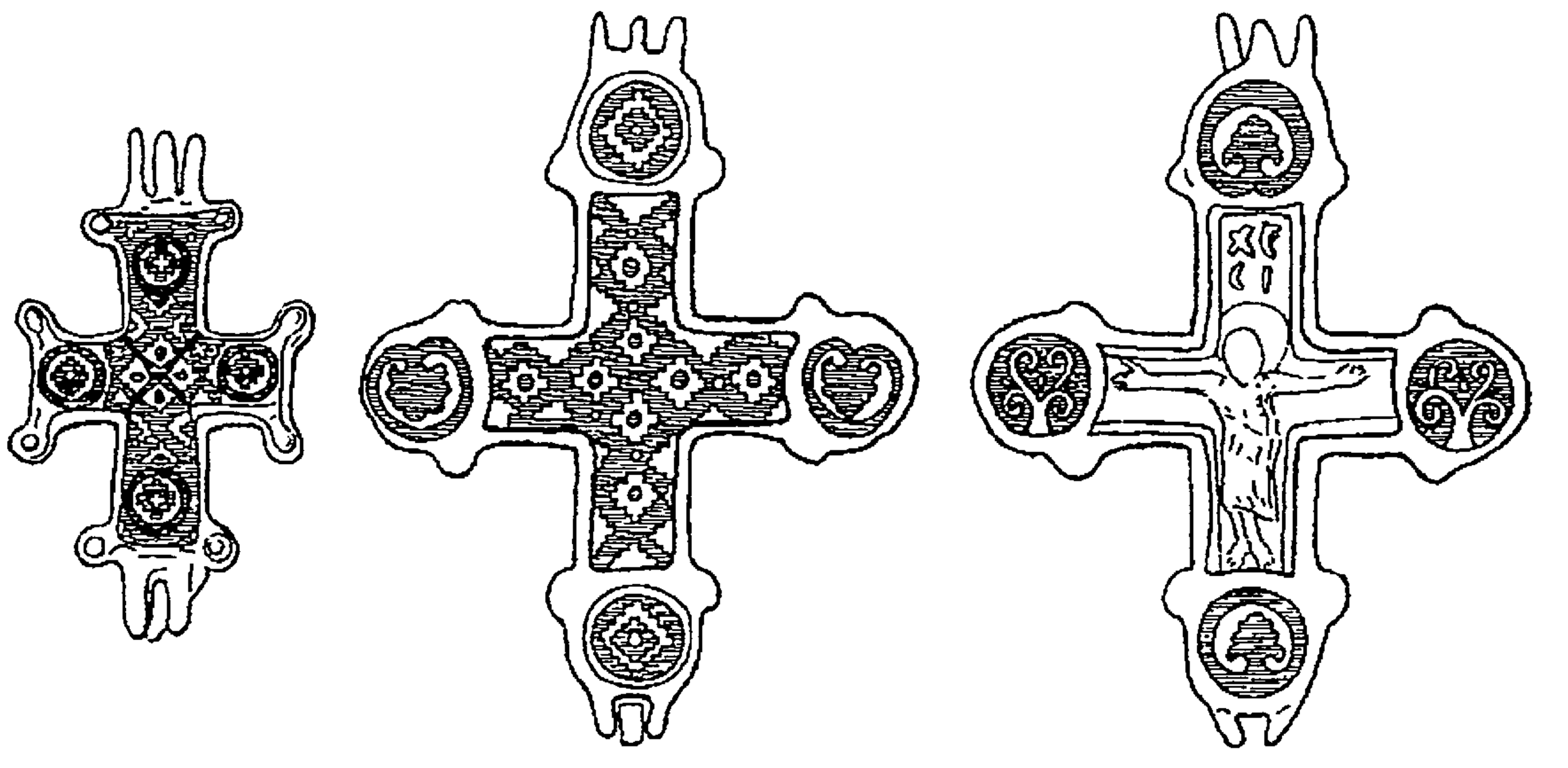

Язичницькі символи на хрестах XIII ст.

— оберіг від темних сил. Хресне знамення має також охоронне значення. При запалюванні світла ввечері треба конче перехреститися, бо до хати входить бог вогню. Перехреститись треба, коли п'єш воду, щоб нечиста сила не влізла до нутра разом з водою. Так само хреститися треба, входячи в ліс, щоб лісовик не причепився і не збив з дороги; коли заходиш у воду, щоб водяник не нашкодив і не утопив; коли позіхаєш,

Християнський хрест IX—X ст.
з триярусним розташуванням святих

Язичницький кам'яний хрест

щоб на здоров'я було, тощо. Дітей на сон хрестить мати. Хрестяться перед початком роботи і в кінці її. Конче треба хреститися, коли гримить, а особливо вперше. Сила хреста уживалася при кожній життєвій потребі. Хрест-навхрест ранньої весни переходили поле, а потім гілками розпалювали навхрест багаття, щоб Сонце побачило кожну ниву й розігнало злі сили. 29 березня відзначали день *Хрестопоклоніння.* У давнину натільний оберіг у вигляді хрестика називали *хрещик.*

Навесні, перед сівбою ярових, предки випікали печиво у формі хреста. Це робили у дні весняного рівнодення, тобто на язичницьку Масницю, про що свідчить рівносторонність хрестів. У такі хрести запікали зерна, монети. Спечені хрести кришили в козуб з посівним зерном, по запеченій монеті визначали, хто першим має почати сівбу. Хрести з'їдали в день випікання, частину залишали на день сівби, щоб з'їсти в полі, а частину давали худобі, часом ними годували коней і худобину на Юрія при першому вигоні. Знак навскісного хреста трапляється на глиняних чарах, які, мабуть, слугували для чаклування. На глиняному посуді мешканців трипільських поселень хрест був позначений за два-три тисячоліття до нашої ери.

З формою хреста пов'язано кілька знахідок язичницького некрополя на Кирилівських пагорбах у Києві. Це плоскі підвіски, вирізані з листового срібла у вигляді хреста з розширеними кінцями. Інша підвіска — бронзова хрестоподібна пластинка з приклепаним вушком. На її лицевій

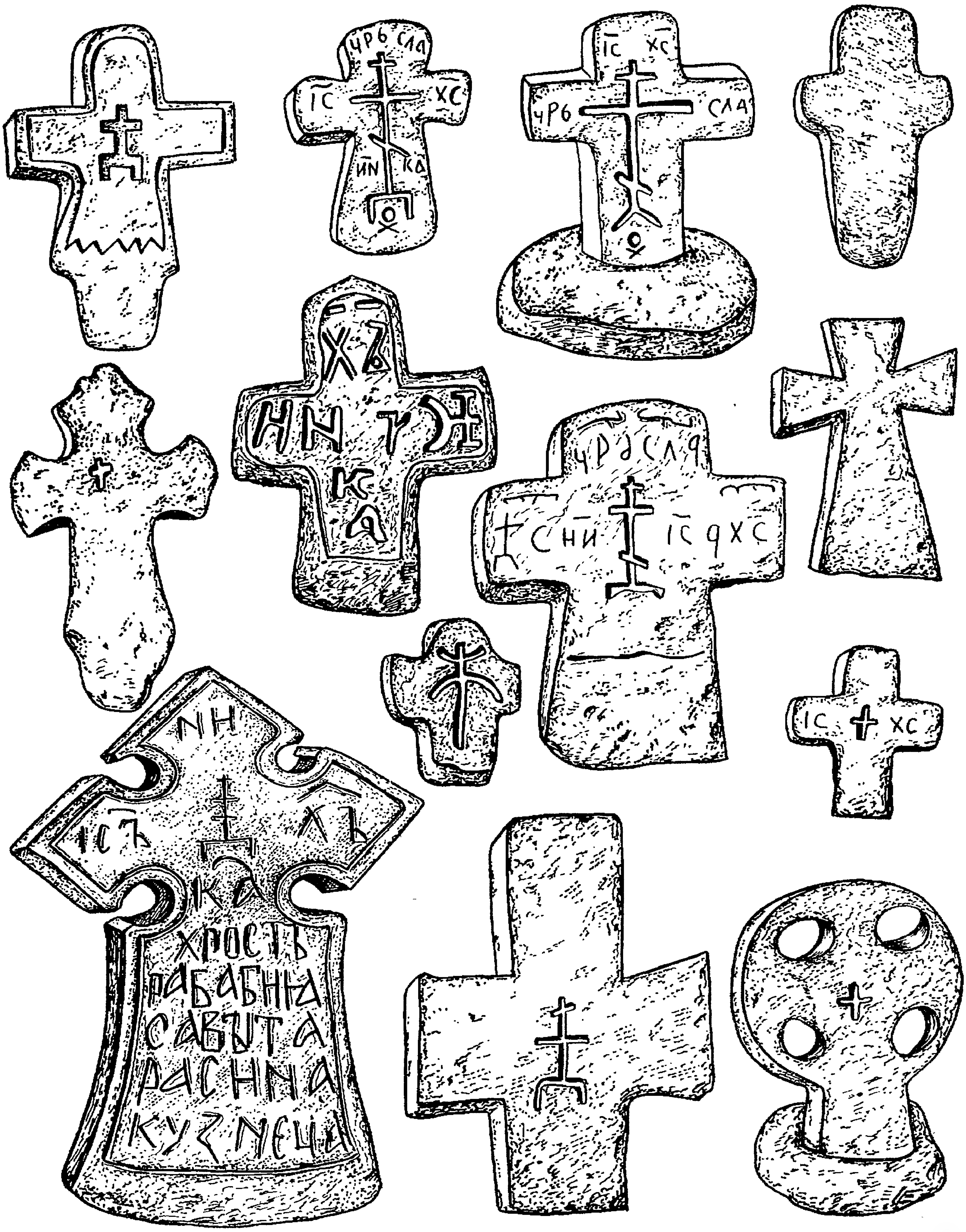

Різні форми давньоукраїнських хрестів

поверхні — очковий орнамент по краях — символ Сонця, яке так шанували язичники-поляни.

«Мальтійський хрест» відомий як доброзичливий символ у народному мистецтві тих областей, де мисливство і скотарство відігравало важливу роль. Як приклад — скриня для приданого молодої із гуцульських районів Карпат. Тут замок оберігають різноманітні символічні знаки, серед яких почесне місце належить «мальтійському хресту».

Унікальна лунниця X ст. знайдена в Києві на території Десятинної церкви. Ця свинцева підвіска відрізняється від інших тим, що її вушко зроблено на видовженому стрижні у вигляді невеличкого хреста. Деякі круглі підвіски мають прорізи, у середину яких вміщено хрести. Хрест слугував предкам також амулетом, що оберігав його власника з усіх чотирьох боків. Лунниці з хрестом могли мати і ширше тлумачення. Шанування Сонця й Місяця як покровителів шлюбу було дуже поширеним явищем. Ці небесні світила уявлялися божественним подружжям — взірцем людських сімейних стосунків. Як гадає В.Даркевич, композиція на лунниці могла означати нерозривність, єдність чоловічого і жіночого начал, символ освяченого шлюбу.

Дохристиянська рослинна символіка зовсім не втратила свого релігійного значення і в XII—XIII ст. Прикладом є хрест із зображенням у центрі символу засіяного поля, а в медальйонах — зображенням самого насіння. Не менш показовим є й хрест із розп'яттям та

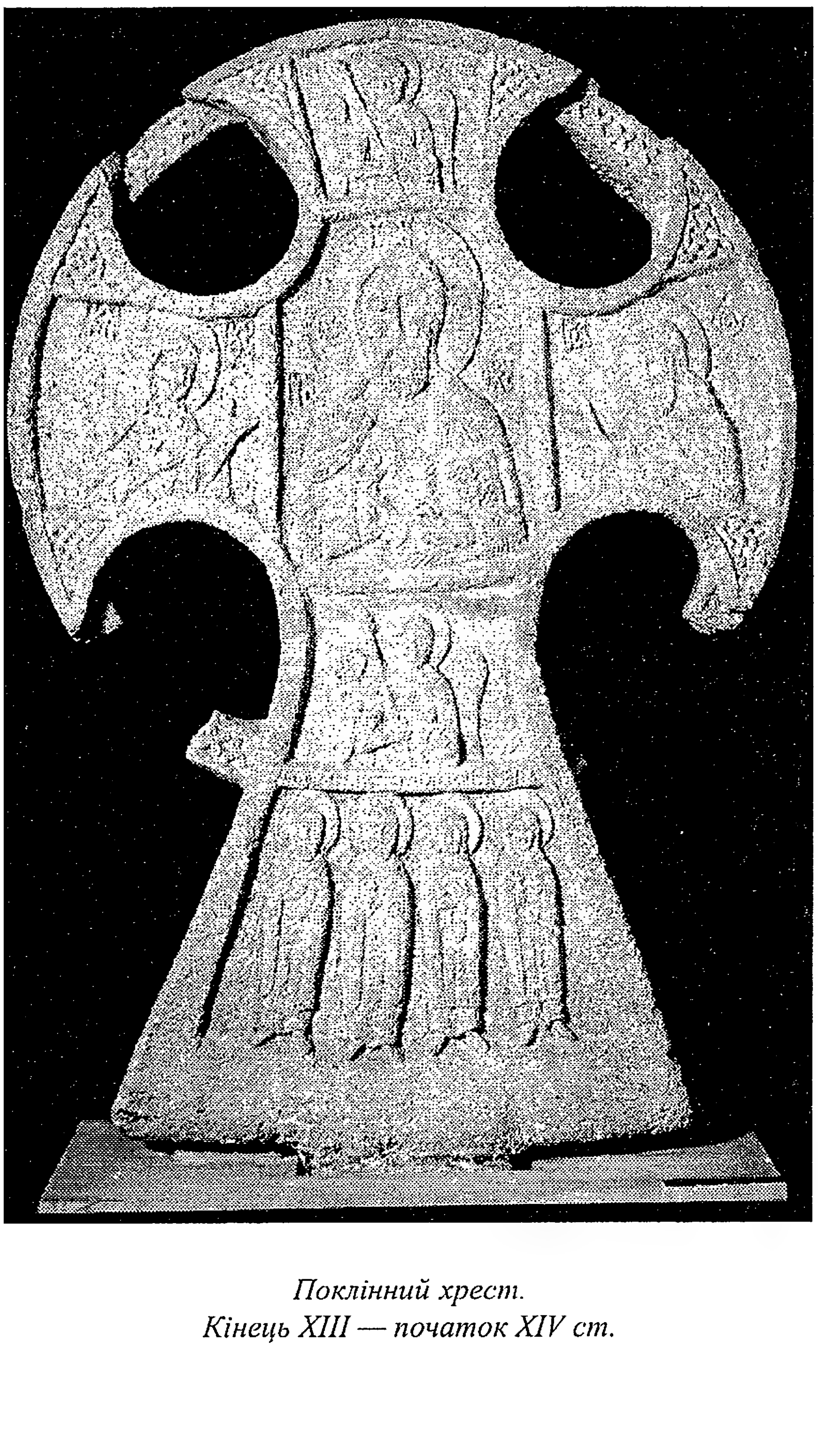

Поклінний хрест.
Кінець XIII — початок XIV ст.

рослинними символами: внизу і вгорі паростки, а на бокових гілках хреста — розквітлі рослини. Язичницькі символи життєтворчої сили розміщували у тих медальйонах, де мали бути зображення архангелів, апостолів чи святих. На іконках і хрестиках часів прийняття християнства трапляється своєрідна вертикальна композиція, що нагадує лицеву сторону Збруцького Світовида: зверху Ісус Христос в імператорському вінці, з розпростертими руками, під долонями яких — рослини і сім'я. В середині композиції, можливо, Богородиця, внизу — невідомий персонаж.

Словник Б.Грінченка: «Учора ізвечора сина вродила, ік білому світу у хрест увела»; «Хрест одвезти на ниву, що печуть на хрестці»; «Нема Гонти, нема йому хреста, ні могили»; «Віру християнську під нозі підтопчи, хрест на собі поламни»; «Гостинці виймала: і хрестики й дукачики, й намиста разочок».

(Див. СВЯТИЛИЩЕ, ВОГОНЬ, ОРІЙ, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, СОНЦЕ, СВАРГА, ХРЕСТЯ, ПЕРШИЙ ПОСІВ, ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.413-414. Нащадки святої трійці, с.54. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.132. Б.Кравців, «Мітологія...» Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.797, 1024. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.94, 334, 369; «Язычество древней Руси», с.130, 609-610. М.Брайчевский, «Утверждение христианства на Руси», с.21-23. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.123-125. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.37, 41, 45, 126. В.Даркевич, «Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси». А.Голан, «Миф и символ», с.97-108, 118-119. И.Плешанова, Л.Лихачева, «Древнерусское декоративно-прикладное искусство...» Ю.Шилов, «Брама Безсмертя», с.260, 286. В.Скуратівський, «Русалії», с.270-272. М.Міщенко, «Народний календар», с.13, 35, 36. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.60-62. О.Белова, «Крест», с.651-658. В.Похлебкин, «Международная символика и эмблематика», с.285. А.Гура, «Символика животных...», с.33, 46, 129, 149, 152 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.155-158.

ХРЕСТОПОКЛІННА НЕДІЛЯ — третя неділя Великого посту. Назва пов'язана з церковною практикою, коли у кінці утрені в неділю із вівтаря на середину храму виносять Животворящий хрест, який залишається там весь тиждень до п'ятниці і є об'єктом поклоніння. Хрестопоклінна неділя — середина Великого посту, тому її ще називали *Средопосною.* Відомі й інші назви: *Хростна неділя, Хресцова неділя, Крижова неділя, Перехресна неділя.* Хрест, покладений у церкві, прикрашали квітами; у п'ятницю селяни забирали їх і пізніше використовували у лікувальних цілях.

(Див. ВЕЛИКИЙ ПІСТ, ХРЕСТЯ).

Літ.: Т.Агапкина, «Крестопоклонная неделя», с.663-664.

ХРЕСТЯ (Хрестці). Третя неділя Великого посту називається *Хрестопоклінною,* четвертий тиждень — *Хрестопоклінним,* а середа Хрестопоклінного тижня — *середопістям.* У цю пору пекли хлібини у формі хреста («хрестопоклінний хліб»). Одну частину тих хлібин споживали, а другу зберігали в коморі, зариваючи в зерно-насіння аж до сівби. Коли приходив час сіяти, то брали ті «хрести» та їхали в поле. У полі

обходили ниву навкруги, ставали обличчям до Сонця, молилися, а тоді кожен брав з воза один «хрест», ламав: у кого «хрест» з грішми, той щасливий, йому й треба починати сівбу. Цей хліб закопували на ниві, щоб «краще та земля хліб родила, щоб не заростала бур'яном», а також заривали череп'яний посуд зі свяченою водою — «щоб посухи не було». А ще в народі вірили, що той, «хто чесно постує у Великий піст, той на Хрестопоклінному тижні, опівночі з середи на четвер, може почути шум і тріск — це піст переламався»; «На Хрестя ворон хрест кладе, починає гніздо вити. Скоро буде нестися».

(Див. ВЕЛИКИЙ ПІСТ, ХЛІБ, ХРЕСТОПОКЛІННА НЕДІЛЯ, ПЕРШИЙ ПОСІВ, ХРЕСТ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.413. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.29-30. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», с.246-248.

ХРЕЩЕННЯ (хрестини) — прилучення новонародженої дитини до родового культу. З народженням дитини запалювалося нове життя, що символізувалося запаленням свічки, яка на знак чистоти була з білого воску. За стародавнім звичаєм, новонароджену дитину брали на руки, клали на землю, на поріг, тоді піднімали і обходили з нею тричі навколо хати. Викупавши дитину, бабка-сповитуха сповивала хлопчика у сорочку батька, розрізуючи її у трьох місцях, а дівчинку — у сорочку матері, зав'язавши у рукав кусок печини, вуглик, монету; потім передавала дитину куму, а кум кумі. Хлопчика передавали на порозі, дівчинку — через грубінь, після чого йшли до церкви хрестити. Поріг вважався межею двох світів: свого і чужого, і господарю-батьку доручалося підняти дитину, тобто прийняти її чи ні у свій рід. За стародавнім обрядом дитину охрещували в орданській воді, щоб очистити від первородного гріха. Голу дитину занурювали в котел з крижаною водою. Вихопивши з води, клали в теплий кожух. Після хрещення справляли хрестини. На них батьки вибирали дитині хрещеного батька і матір, які поручалися за її виховання в разі смерті батьків. На хрестини хрещений батько і матір приносили хліб, бублики і *крижмо* — декілька аршинів полотна, а хрещена мати ще й *хрещик*. На обряді хрещення запрошені гості кидали на кожух, де лежав сповиточок, жито-пшеницю, трохи грошей, щоб дитина «росла щасливою, здоровою та була багатою». Баба-сповитуха тоді почесний гість, вона виконує обряд «*квітки*»: усім присутнім дарує букетики з квітучих трав — барвінку, калини, м'яти й житнього колосу. При цьому промовляє: «Даю вам квітку, щоб добре жилося, щоб дитина цвіла, як квітка, та була велична, як ця квітка на хрестинах. Скільки квіточок, щоб стільки було діточок». Ці букетики зберігали і використовували при купанні та лікуванні.

До родильних обрядів також належить промовляння імені дитини «в шапочку». Коли з певних причин

Таїна Святого Хрещення.
Ілюстрація до «Требника». Київ, 1646

немовля не могли понести до священика, то посилали кумів та родичів, які просили його почитати молитви та проговорити ім'я новонародженому в шапочку. Тоді її, міцно тримаючи або зав'язавши, «щоб не вилетіло ім'я», приносили додому і одягали на голову дитини. Це вважалося порушенням церковних норм, тому священики дуже неохоче здійснювали такі ритуали.

За свідченням М.Костомарова, у стародавні часи був звичай давати дитині кілька імен. Тайне ім'я знав тільки той, хто його носив, а також близькі. Робилося це для того, щоб зла людина не змогла нашкодити. Бували випадки, що людину, яку всі знали при житті Дмитром, після смерті поминали Федотом. Більшість населення давньої України мали два—три імені і не мали прізвищ. Навіть у XIX ст. не кожен мешканець України міг похвалитися прізвищем.

(Див. ПОРІГ, ПОХРЕСТИНИ, ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ, ВОДОХРЕЩА, БАБА-СПОВИТУХА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.414. П.Чубинский, «Труды», т. IV, с.9; «Мудрість віків», кн. 2, с.66-74. І.Крип'якевич, «Побут», с.27. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.269. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.167. Г.Кабакова, «Крестины»; «Крестные родители», с.658-663. Г.Лозко, «Двовір'я в українській релігійності», с.286. А.Гура, «Символика животных...», с.183, 206, 215, 250, 497, 524, 660. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.278.

ХРЕЩЕННЯ ЗОЗУЛІ — весінній обряд, що містив елементи календарних ритуальних «проводів», символічних похоронів, кумування. Народні назви: *хрестити зозулю, хоронити зозулю, зозулю носити (водити, проводжати), зозульки.*

(Див. КУМУВАННЯ).

Літ.: Л.Виноградова, «Крестить кукушку», с.672-674.

ХРИСТОС (*грец.* — помазаник) — ім'я Спасителя. Характер українських народних легенд про життя Ісуса Христа і святих, як пише М.Костомаров, — це дитяча простота, фантастичність і живість відчуття. Мукам і воскресінню Ісуса Христа присвячено низку легенд, з яких бачимо, що вони складені людьми духовних знань, але трансформовані народом, а на інших лежить відбиток чисто народної лірики. Ось, скажімо, як співається про воскресіння Спасителя:

З-за тамтой гори, з-за високої
Виходить там золотий криж.
Славен си, славен си!
Наш милий Боже!
На високості,
В своїй славності
Славен си!
А під тим хрестом сам милий Госпід;
На йому сорочка та джунджовая,
Та джунджовая, барз кервавая...
Ой ішло дівча в Дунай по воду.
Та й вно виділо, та же руський Бог,
Та же руський Бог із мертвих устав...

Багато інших колядок стосується Різдва Христового, і всі вони містять залишки стародавніх міфів; хіба що в цих піснях іменем Ісуса Христа замінено язичницьке

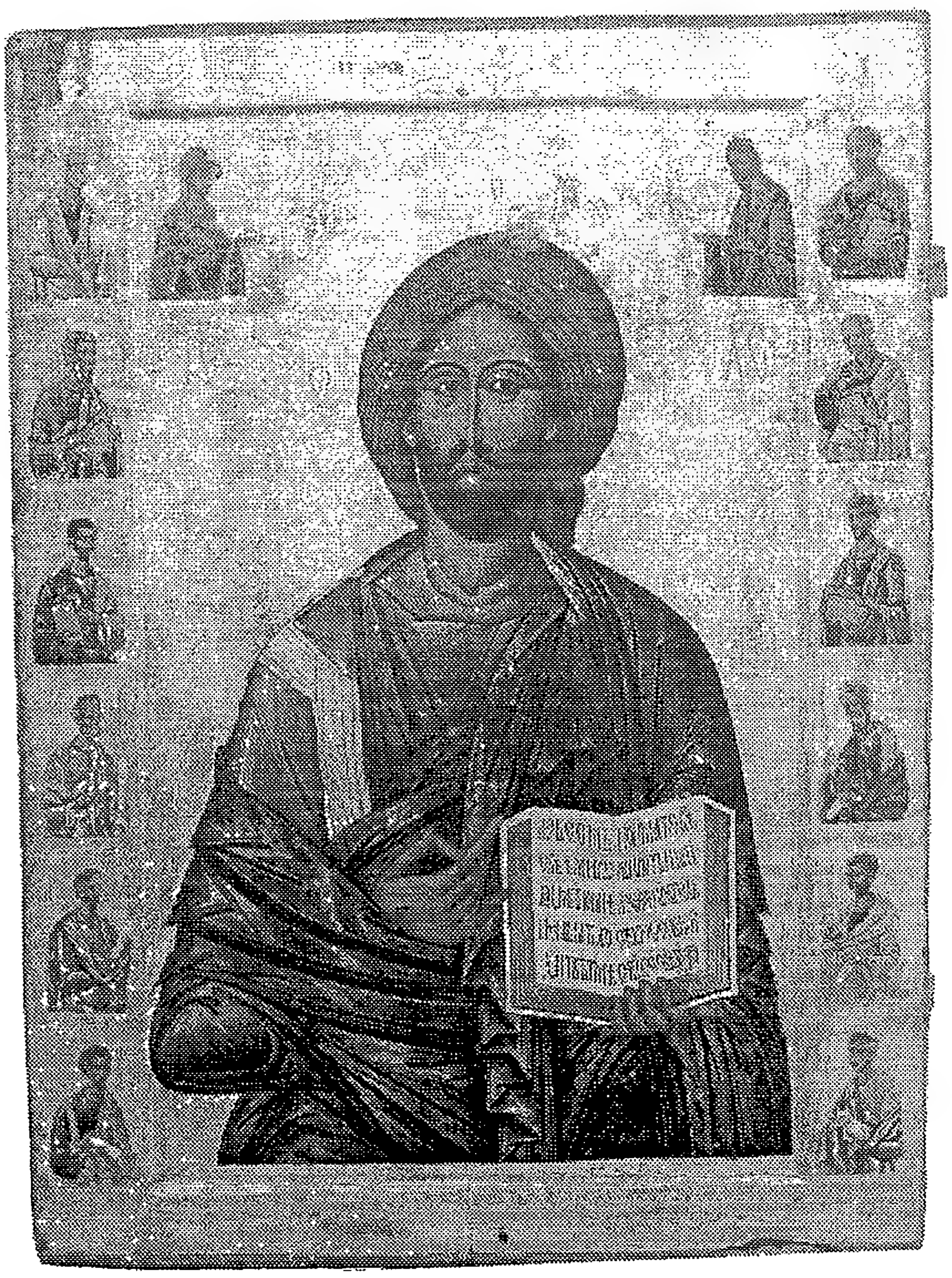

Христос Пантократор (Вседержитель). Рівненщина, кінець XV ст.

божество народжуваного Сонця, а іменем Пресвятої Діви Марії — давню матір Сонця.

Популярними були легенди, пов'язані з мандрівками Ісуса Христа та апостолів по землі. Основний їхній висновок: де побував Спаситель, там краща земля. Наприклад, у Карпатах він не був, тільки паличкою махнув у цьому напрямку, тому там і не родить. Наділення Христа здатністю оплодотворяти поля є показовим, оскільки християнство найбільше успадкувало від попередніх релігій магію, у цьому разі господарську.

З-поміж легенд про походження окремих свят і пов'язаних з ними обрядів зазначимо оповідку Західної Бойківщини, у якій пояснюється, чому на Великдень так рано починається відправа. Злий чорт, що готував для Ісуса Христа ланцюги, випадково сам закувався і тепер увесь час гризе їх. Але коли на Великдень зазвучить «Христос воскрес!», кайдани знову стають неушкодженими. Ця легенда, вважають дослідники, як і багато інших, має глибші корені, що сягають язичницьких часів.

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т. 12, с.68, 77-78 та ін.; т. 13, с.63-83, 236 та ін. Житє і слово, т. 2, с.181. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.51, 265. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.160-166. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.236, 796. М.Яценко, «М.І.Костомаров — фольклорист і літературознавець», с.19. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.44, 52, 54 та ін. А.Гура, «Символика животных...», с.46, 48, 58, 61, 65, 75 та ін.

ХРИСТОСУВАННЯ. Язичницьке походження обрядів з пасхальними яйцями обумовлює неоднакове до них

ставлення: поряд з ушануванням пасхальних яєць натрапляємо й на інший погляд. Так, у 1659 р. священик Микита звинувачував архієпископа Стефана у тому, що той, «собрав своей области всех попов и дьяконов на поучение... проклинал их [тобто заклинав], чтоб на светлое тридневное воскресение Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа с яицы никому христианом не целоватися и на завтреню в самую неделю Пасхи в церковь не пускали б, и сами бы также не целовалися с яицы; и многие то ево учение приняли для ево проклинания». Монастирські укази XVI ст. також забороняли селянам цокатися крашанками, бо це, мовляв, суперечить вірі.

Відомий звичай класти пасхальні яйця на могили. Він осмислюється як христосування з предками і нерідко супроводжується зверненими до небіжчика словами «Христос воскрес!» У четвер перед Вознесінням («Рахманський Великдень») або на Переполовиння П'ятдесятниці, тобто у середу на четвертому тижні після Великодня, також христосувалися з мертвими за допомогою яєць. Христосувалися і з домовиком та іншими міфологічними персонажами. Цікавим є обряд христосування священика з овинником на Паску, коли ікони приносили у клуню, господар ховався в овині і на триразовий вигук священика «Христос воскресе!» відповідав: «Воістину воскрес!» Після того вважалося, що овинник не буде шкодити хазяїну.

(Див. ПИСАНКА, ВЕЛИКДЕНЬ, БРАХМАНСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, РУСАЛЬНИЙ ВЕЛИКДЕНЬ, ОВИН, ДОМОВИК).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.157, 158-160, 161.

ХТОНІЧНІ ІСТОТИ (від *гр.* chtonos — земля) — міфологічні персонажі, пов'язані одночасно з діючою силою землі (води) і смертоносною потенцією пекла. До таких істот передусім належать гади і тварини, пов'язані із смертю та потойбічним світом, у тому числі ворон, вовк та ін. Хтонічною істотою був також змієподібний супротивник громовержця — Велес. Двоїстістю наділялися багато домашніх тварин — коза, кінь тощо; їхня ритуальна смерть (жертвоприношення) мала сприяти родючості землі.

(Див. ЗЕМЛЯ, ВОДА, ПЕКЛО, СМЕРТЬ, ВЕЛЕС, ЖЕРТВА, ТВАРИННИЙ СВІТ).

Літ. В.Петрухин, «Хтонические существа», с.388-389.

ХУСТКА — символ прихильності, любові, вірності, прощання, скорботи. Колись в Україні хустки вишивали сріблом, золотом, шовком. Веселкові, мережані, вони символізували квітучу душу українки. Водночас хустка позначала перехід дівчини під владу чоловіка. Заміжній жінці категорично заборонялося «світити» волоссям — це прирівнювалося до зради. Злочином вважалося також зривання хустки з голови жінки. Даючи згоду на шлюб, дівчина пов'язувала сватів рушниками, а хлопця вишитою хустиною.

На Поліссі обдарування повитух, зокрема хустиною, ще в середині XIX ст. мало яскраво виражений ритуальний характер. Так, на родинах під час пригощання голову «бабки» запинали хусткою,

Жінка у хустці із с.Мушня, Рівненщина. Фото А.Похилюка

призначеною їй у подарунок: «під сим покривалом п'ють горілку... куточок сего покривала замочують у тому, що п'ють, і тоді випивають за здоров'я породіллі та новонародженого, після чого бабка знімає з голови покривало і забирає його для себе, дякуючи породіллі».

Був звичай дарувати хлопцям вишиті хустини як своєрідні обереги. На Великдень кожна юнка дарувала своєму обранцеві пару писанок, зав'язаних у хустину. У хустках давали в дорогу хліб із сіллю, носили на свята рідним та близьким обрядові речі тощо. Найчастіше дарували хустини матері та кохані тим, хто йшов на війну. Цей амулет мав оберігати козака на чужині; коли ж його підстерігала нагла смерть, то хустину використовували в похоронному обряді. Труну загиблого воїна покривали китайкою (шовкова тканина синього кольору, що завозилася з Китаю), а обличчя — хустиною, «щоб хижі птахи очей не довбали, козацької крові не випивали». У пісні про це співається:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, в бою де загину —
Накриють очі темної ночі,
Легше в могилі спочину.

Хустка відігравала велику роль у похоральних обрядах, асоціюючись з горем і слізьми. Хустинку або косиночку давали в руки покійнику для того, щоб

він міг утерти сльози, коли скінчаться його митарства. Хустку кидали у могилу, щоб позбутися туги; за іншими віруваннями, щоб не боятися покійника.

У весільних обрядах свашки пов'язували молодій хустку, а потім, ставши на лавку, співали:

Я ж тебе, сестрица, покриваю,
Щастям — здоровийом наділяю,
Щоб ти була здорова, як вода,
Щоб ти була богата, як земля,
Щоб ти була весела, як весна,
Щоб ти була так гожа,
Як у саду повная рожа.

(Див. ВОЛОССЯ, ОБЕРІГ).

Літ.: Вссілля, т.II, с.409. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.316-320. Г.Маслова, «Народная одсжда...», с.79, 95, 138. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.146-147. В.Скуратівський, «Русалії», с.485-486. М.Білан, Г.Стельмащук, «Український стрій», с.55. Г.Потапєнко, «Китайка», «Хустка», с.66, 136. А.Гура, «Символика животных...», с.26, 89, 102, 148, 178 та ін.

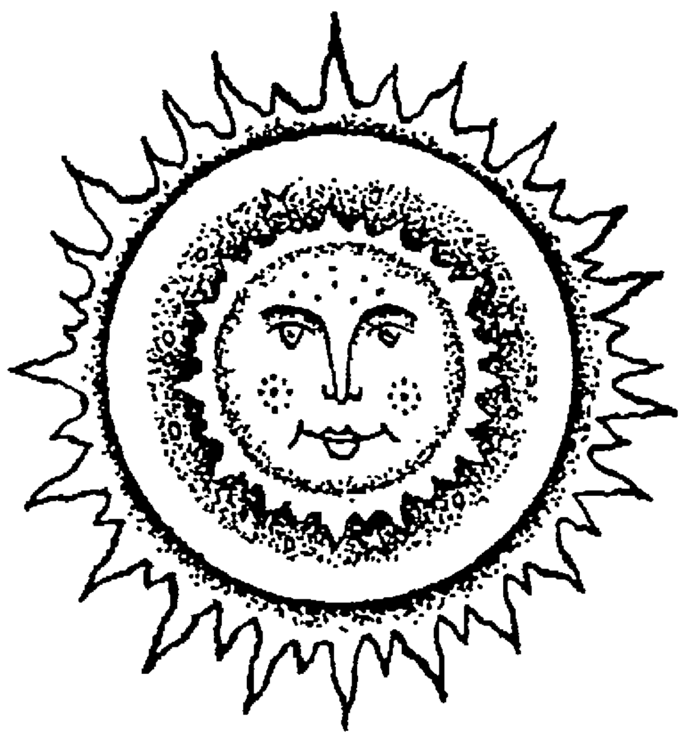

Ц

ЦАР. У давнину цар був священною особою при житті, бо то була своєрідна жертва, яка сполучала землю і небо, світ земний і світ небесний, жертва, призначена божеству, що мала людський вигляд. Жертва мала бути найдосконаліша. Вважалося, що цар не вмирає, як інші люди, а просто переходить до потойбічного світу, де й далі служитиме тому ж богу. Тому цар помирав, як і його слуги, з вірою, що смерті немає. Це була урочиста подія, бо цар — предок роду, і з «того світу» він матиме ще більшу силу, ніж на землі, якою обдаровуватиме свій народ всілякими благами та вбереже від біди та напасті.

У своїй «Історії» Геродот пише про скіфів: «Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів, у тому місці, до якого Борисфен судноплавний, пливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів... Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. У просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим... Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися... з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих... Після того п'ятдесят задушених юнаків саджають кожного на коня... Цих вершників розміщують навколо кургану і йдуть геть».

У Неаполі Скіфському (околиця теперішнього Сімферополя) — скіфській столиці — була поширена кам'яна скульптура. На одному рельєфі з мармуру збереглися зображення літнього чоловіка зі спокійним обличчям — скіфського царя Скілура — та його сина Палака. Найвизначнішою пам'яткою архітектури Неаполя Скіфського є мавзолей, відкритий під час розкопок у 1946 р. Серед 72 поховань вищої знаті, розміщених у мавзолеї ярусами, привертають особливу увагу кам'яна гробниця (можливо, скіфського царя) та поховання в дерев'яному саркофазі, очевидно, цариці. Тут знайдено близько 800 золотих прикрас, а саркофаг увінчували позолочені фігурки сфінкса та крилатого грифона з лев'ячою головою.

Цар, за народними уявленнями, є і у вовків, змій, жаб та інших тварин. При зустрічі з царицею-вовчицею ставали на коліна і прохали: «Вовчице, матінко, помилуй мене!» Зміїний цар — це великий, з сліпучою короною на голові змій, який два рази на рік збирає підлеглих на віче. У замовляннях згадується й мурашиний цар: «Мураха, мураха, не кусай ти мене, розчавлю я тебе, весь рід і плем'я, і вашого царя». Лев вважається царем

звірів, а царем птахів називають орла; сова колись була царем птахів, але її скинули з престолу, заборонивши бачити денне світло; «птиця одуд хвалилася, що буде богом птахів», і Бог покарав її огидним запахом; згідно з легендою, пташиним царем колись була велика міфічна птиця Кук, якій птахи самі залітали у дзьоб. Є повір'я про тарганову матку завбільшки з овечку, яка живе у кожному домі і яку не можна проганяти, щоб не вимерла худоба.

(Див. ТОЙ СВІТ, ЖЕРТВА, ДОМОВИНА, ЗМІЇНИЙ ЦАР, СКІФИ).

Літ.: Геродот, IV, 71, 72, 73. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.424. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.115. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.333. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.800. Л.Славін, «Скіфо-сарматське та античне мистецтво...», с.46-50. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.112, 128, 130. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.164. А.Гура, «Символика животных...», с.20, 33, 39, 45-47, 51-56 та ін. Дж.Фрезер, «Золотая ветвь», с.18-20, 123. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.356.

ЦАР ГОРОХ. Із стародавніх часів у народі збереглися перекази про царя Гороха. Відомий вислів: «За царя Гороша, як було людей троша». В одній з легенд українців Карпат розповідається, що на горі Городищі жив колись Цар Горох. Він мав тут великий замок-палац, але дні й ночі проводив у льосі, бо мав лихі очі. Як гляне на людину — людина помирає; як на будинок — розіб'є. Надвір його виводили із зав'язаними очима. Але одного разу Цар Горох розпорядився, аби очі йому не зав'язували, бо він хоче глянути на світ. Та люди не дозволили йому цього: поставали за одвірки й, коли цар спробував вийти, йому відрубали голову. Місто пропало, пішло під землю, на тому місці утворилася трясовиця, а сусіднє село назвали Горохолиним.

Літ.: Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.950. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.380-381. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.577. С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.65.

ЦАР-ДІВИЦЯ (Біла Лебідь, Настя Прекрасна, Дівиця-красавиця, Дівчина-воїн) — у народних казках живе далеко, «за тридев'ять земель, за тридев'ять морів», за «огненним морем» у дівочому царстві, яке називають Підсонячним. Є в цьому полуденному царстві місто, огороджене кам'яною стіною або залізним тином. Підступи до нього оберігає сестра Баби Яги Цар-дівиця. Івана Царевича, який хоче туди потрапити, попереджають: «Багато їхало туди різних богатирів, і жоден звідти не повернувся. Усі їхні голівоньки на тичках, і тільки одна тичинка стоїть окремо — чи не для твоєї голівоньки?»

У Цар-дівиці є ціле військо удатних поляниць, з якими вона тішиться на зелених луках. Їздить Цар-дівиця верхи на богатирському коні, під яким гнуться мости, а

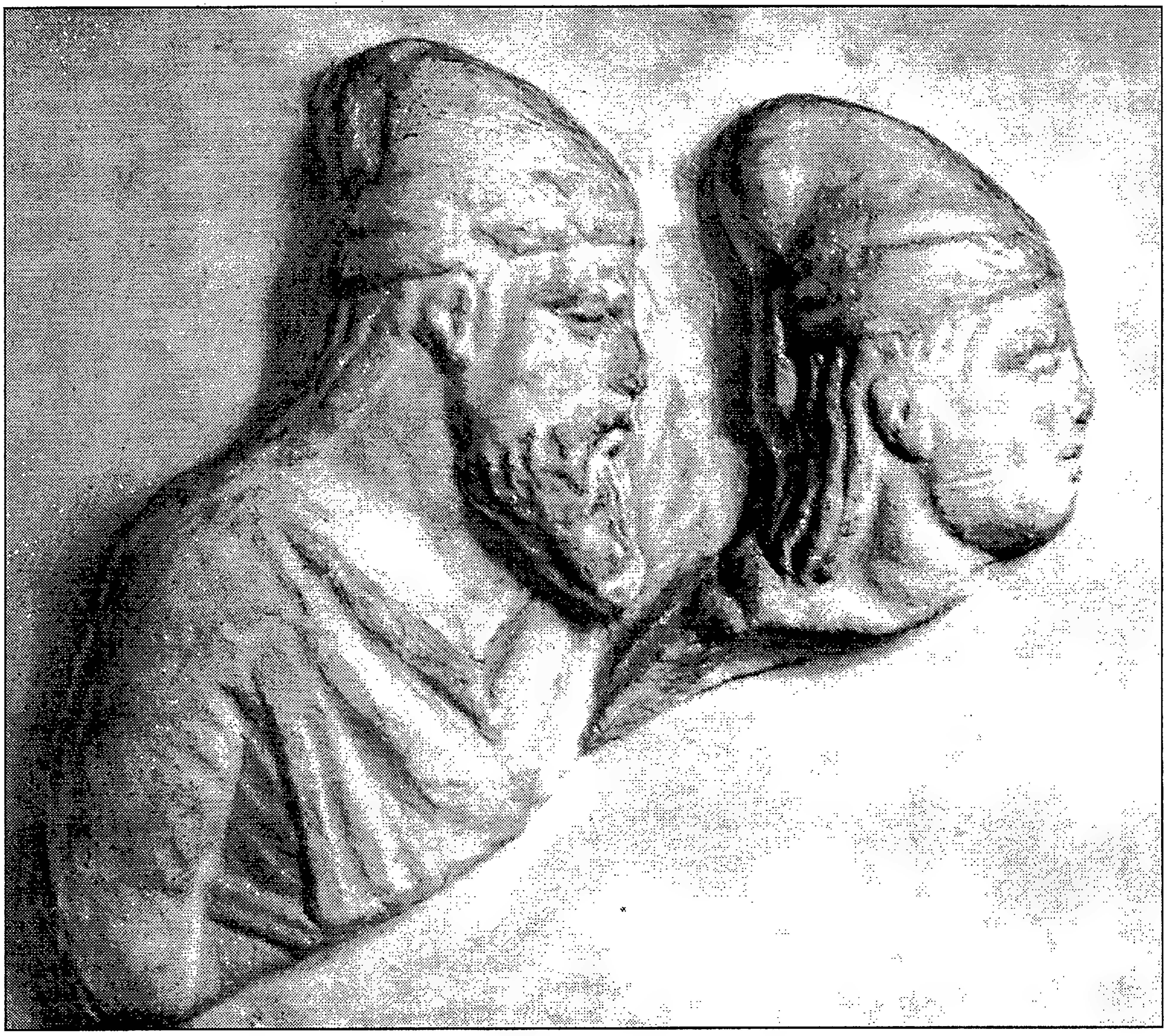

Рельєфне зображення скіфського царя Скілура і його сина Палака. I ст. до н. е.

Царівна-Жаба. Худ. В. Васнецов. 1918

в його слідах грузнуть звичайні коні. Цар-дівиця — господарка живої та мертвої води, молодильних яблук, «глечика о дванадцяти рильцях». За цими чудесами і посилає старий цар своїх синів у «Дівиче царство». Герой добирається до Цар-дівиці і, заставши її сплячою в наметі, здобуває її. Богатирка народжує синів і змушує Івана одружитися, загрожуючи його батькові: «Я все царство переб'ю, усіх у полон візьму, голови постинаю».

Про Дівчину-воїна згадується у стародавній колядці, записаній Лесею Українкою та Оленою Пчілкою на Ковельщині. Про зв'язок цієї балади з обрядом колядування свідчить рефрен «Рай-Рождество».

За Геродотом, таври (тубільне населення Криму) в жертву Цар-діві приносили людей. Майже через тисячу років після Геродота римський історик Амміан Марцеллін писав: «Умилостивлюючи богів людськими жертвами і заколюючи чужинців в жертву Діані, яка у них називається Орсілохою, вони укріплювали на стінах капища голови зарізаних...»

(Див. ДІВЧИНА-ВОЯЧКА, МАР'Я МОРЕВНА, БОГАТИРІ, ІВАН ЦАРЕВИЧ, ПОЛЯНИЦЯ, БАБА ЯГА).

Літ.: Геродот, IV, 76, 103. Вестник древней истории, с.288. Леся Українка, «Твори», т.4, с.454. О.Пчилка, «Украинские колядки», с.173-174. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.116; т.2, с.66-68, 162-163. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.587-588. Н.Новиков, «Образы...», с.70-75.

ЦАРІВНА-ЖАБА, тобто Василиса Премудра, іноді виступає у казках божеством, подібним до Мокоші — покровительки хатньої жіночої справи і особливо ткацтва (жаба обертається веретеном). Килимок, виготовлений Василисою, «прикрашений златом-сріблом, хитрими узорами». Країна Царівни-Жаби — це болота, глухі ліси з поодинокими хатинками, де живуть чарівниці. Царівна є родичкою цих чарівниць, які схожі з Бабою Ягою. Брати Івана Царевича одружуються на руських дівицях, а стріла Івана впала у болото, і повернула йому стрілу не руська дівиця, а зачарована Царівна-Жаба.

На браслетах-наручах XII—XIII ст. зображені весняні русалії, зокрема танки зі спущеними довгими рукавами ритуального одягу. Язичницький характер подібних танців досить чітко відображений у казці про Царівну-Жабу, де подарована долею дружина Івана Царевича обертається то жабою, то змією, то білою лебідкою, то зозулею, то красунею Василисою Премудрою. На бенкеті у царя Василиса ховає у свої рукави лебедині кісточки і виливає туди вино. Дійшла черга танцювати; цар посилає невісток (дружин старших царевичів), а вони посилаються на Жабу. Та відразу підхопила Івана-Царевича і пішла. Як вона вже танцювала-танцювала, крутилась-крутилась — усім на диво! Махнула правою рукою — стали ліси і води; махнула лівою — стали літати різні птахи. Цей танок чарівниці-потворниці, як зазначає Б.Рибаков, дуже нагадує обрядодійства на честь бога рослинності

Переплута і зрошуючих цю рослинність вил-русалок. (Див. ВАСИЛИСА ПРЕМУДРА, МОКОША, РУСАЛІЇ, ПЕРЕПЛУТ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Жаба).

Літ.: Семиліточка, с.71-80. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.41; «Русская сказка», с.205, 206, 227. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 267-269. Б.Рыбаков, «Язычество древней Руси», с.490, 694-696, 717.

ЦАРСЬКІ ВРАТА (Святі врата, Великі врата, Райські врата, Царські двері, Святі двері) — брама в середині іконостасу, що веде у ту частину вівтаря, де знаходиться престол. Царськими ці врата називаються тому, що на літургії через них у вигляді Святих Дарів проходить Цар слави, Цар царюючих і Господь господствуючих Ісус Христос для насичення вірних Своїм божественним Тілом і Своєю божественною Кров'ю. Царські врата — це теж своєрідна ікона, яка має декоративний профіль і поділ на дві половинки. З найстаріших пам'яток XVI ст. в галицьких церквах збереглося вісім царських врат.
(Див. ПРЕСТОЛ, ВІВТАР, ІКОНА, ІКОНОСТАС).

Літ.: М.Драган, «Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст.», с.16-17 та ін. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.799.

ЦЕЦИН. На Буковині вірили, що на горі Цецин (тепер околиця Чернівців) стояв колись великий замок і в ньому жив велетень на ім'я Цец, або ж Цецин. Він був вищий за дерева, а руки сягали землі. Під велетенськими віями були сховані такі очі, як дві кам'яні брили. Коли Цецин їх розплющував, то вії доводилося підпирати вилами. Поведе він тими очима навкруги, то сім років поля й городи не родять. Багато лиха наробив він людям, а вбити його ніхто не міг: не було на світі такої сили.
(Див. ВІЙ).

Літ.: С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.61-68.

ЦМОК, смок-сосун. Про блискавку предки казали, що вона висмоктує молоко у небесних корів. Веселку, що п'є воду з криниць та ставків, також називали цмоком. Однак найчастіше це змій величезних розмірів, який має ноги з пазурами і крила, голова його подібна до кінської, а тіло вкрите лускою. Коли він летить, то здіймається такий вітер, що ломить дерева й зриває дахи. Основне його заняття — «тягнути воду аж до хмар». Іноді це великий звір, подібний до крокодила: «він своїм смоком тягнув воду, навіть людей їв». Одного разу цмок ледь не проковтнув людей, коли вони йшли на відпуст (храмове свято). Але, на щастя, вони його вбили, вціливши в пуповину.

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.435. Архів Інституту народознавства НАН України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 354, арк. 71. Житє і слово, т. IV, с.189. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.46. Г.Булашев, «Український народ...», с.256. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.623. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.39, 172, 222, 274-275, 284-285, 320-321. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.83-84.

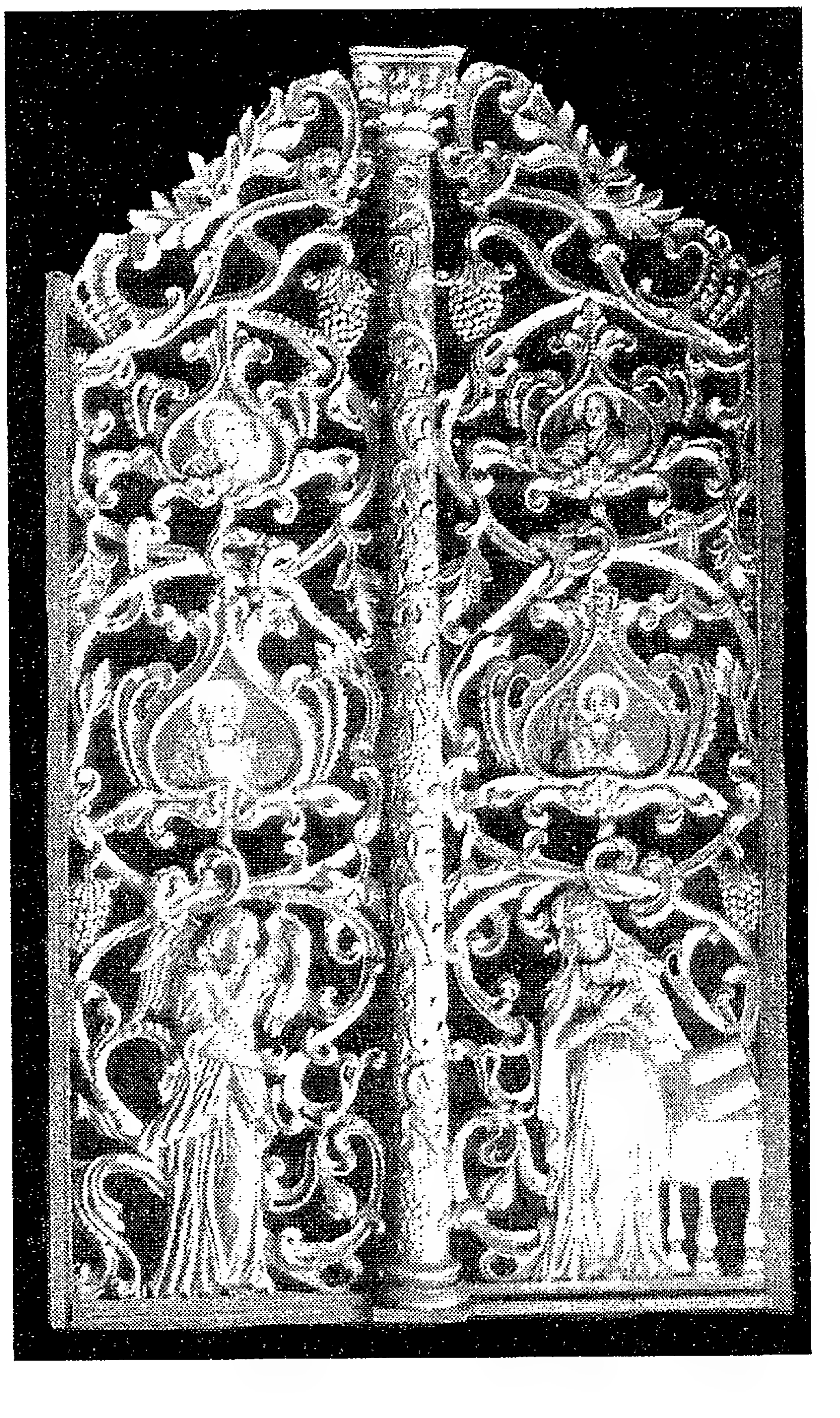

Царські врата. Галичина, перша половина XVIII ст.

Ч

ЧАРІВНА ПАЛИЦЯ передається знахарями з роду в рід. Її здобувають так: коли знахареві випаде нагода побачити, що гадюка їсть жабу, то він відламує однорічний паросток будь-якого дерева і ним розбороняє їх, намагаючись не зачепити ні тієї, ні іншої. А далі до справи. Якщо, наприклад, потрібно відвернути градові хмари, якими правлять, за народними віруваннями, відьми і відьмаки, то відразу ж на «гряницю» (межу місцевості) вирушає знахар, беручи з собою цю чарівну палицю і освячений сім разів (протягом семи літ при освяченні паски) роговий ніж. Тут він устромлює ножа в землю і починає читати різні молитви, причому вимовляючи їх від кінця до початку: «Амінь. Духа Святого і Сина Отця во ім'я» тощо. Потім виймає із землі ножа, бере його разом з палицею у правицю, повертається в той бік, куди хоче прогнати градову хмару, махає в тому напрямку руками і вимовляє таке заклинання: «Граде лукавий, рабе лукавий! Нехай тебе хмари не носять, бо тебе люде не просять. Буйні вітри! Візьміть ви цю хмару на свої тонкі крила, занесіть її за Окіян-море, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб він там розтав і пропав нині, прісно і вовіки віків, амінь. Амінь, амінь, амінь! Тьху, тьху, тьху! Щезни, пропади од лиця Божого і од мене грішного!»

(Див. ЗНАХАР, МОЛИТВА, НІЖ, ЗАКЛИНАННЯ, ГРАДІВНИК, ТВАРИННИЙ СВІТ — Гадюка. Жаба).

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.257. А.Афанасьев, «Поэтическое воззрения славян...», т.2, с.200.

ЧАРІВНИК (чаклун, чародійник, кавник) — персонаж нижчої міфології, реальна особа, яка наділена демонічними властивостями і здатна впливати надприродним чином на долю інших людей. Розрізняють шкідливе чаклунство і таке, що приносить користь. Для своїх магічних цілей чарівники використовують заклинання, привертання, відвертання тощо. Чарівник, наприклад, легко може нашкодити людині, якщо встромить у відбиток її ноги щось гостре. Вони вміють передбачати майбутнє, відвертати або насилати хвороби на людей і шкодити худобі; відвертати чи викликати дощ. Залежно від стосунків з природою чарівник постає як ворожбит, чорнокнижник, хмарник, градівник. Він також може змусити жінку загавкати по-собачому, занявчати по-котячому і коли накладе на неї зачинений замок, вона викликає всіх своїх недругів. Наврочити злий чарівник може тимчасово або на все життя. Також здатен нашкодити людині за тисячу і більше верст, випускаючи з-за пазухи гадюку чи вужа, які залазять у черево, і тоді крикливиця відчуває, що наслання підібралося аж до серця.

Чорнокнижник, незважаючи на свою злість до людей, ніколи і нікому сам не шкодить. Він усе робить на прохання людей, які ворогують, скажімо, коли хлопець захоче наслати на дівочу красу сухоти. Чарівник також може перевтілювати людей у тварин тощо. Про чародійників і чарівниць розповідають, що вони, засинаючи, можуть випускати з себе повітряного демона, тобто душу, яка здатна приймати різні образи і блукати по найвіддаленіших місцях, а залишене нею тіло лежить абсолютно мертвим.

За народними уявленнями, чаклуни поділяються на дві категорії: природжені («природні») та навчені. «Природними» чаклунами передусім вважалися позашлюбні діти. Існувало повір'я: якщо хрещена мати під час хрещення такої дитини пов'яжеться шкіряним ременем, то цей ремінь потім матиме магічні властивості. Способи народження чаклунів описувалися по-різному, наприклад, так: дівка родить дівку, ця друга приносить

третю, а народжений від третьої хлопчик стане з часом чарівником.

У легенді, записаній на Чернігівщині, говориться, що навчитися чародійства можна зробившись на рік вовком. Тому коли хлопець попросив товариша, що займався чаклунством, навчити і його свого незвичного ремесла, той, не задумуючись, посилає його на рік походити вовком.

Побутувала думка, що чаклунами ставали й мимоволі, перебравши знання від помираючого чаклуна. Перед смертю він обов'язково намагається накинути своє вміння іншому, бо без цього не може спокійно померти. Таке передання відбувається несподівано: через яку-небудь річ, слово, дотик і т. ін. Такі «невільні» чаклуни, як і природжені, вважалися менш винними, ніж ті, хто осягнув чорні таємниці навмисне.

Словник Б.Грінченка: «Як поїхав козаченько яром— перелита доріженька чаром»; «Ми його кочергою вигорнули із комори, думаючи, що то які чари»; «Дала вона якесь дання йому, якісь чари чарувала»; «А в мене чари, чари готові: білеє личенько і чорні брови»; «Живе на острові цариця Цирцея, люта чарівниця»; «Коли місяць в серп, то чарівниці ідуть на гряниці».

(Див. ЗАМИРАННЯ, ВОРОЖБИТ, ЧОРНА КНИГА, ЗАКЛИНАННЯ, ВОВКУЛАКА, ЗНАХАР, ВІДЬМА, СЛІД, ГРАДІВНИК, МАГІЯ, МОЛЬФАР, ВИЙМАННЯ СЛІДУ, КРИКЛИВИЦІ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.444. Легенди нашого краю, с.19-21, 48, 54. Знадоби до галицько-руської демонології, № 312, 563; т. 2, вип. 2, № 962-963, 1000-1005. Труды общества исследователей Волыни, т. 5, № 24. Релігієзнавчий словник, с.376. Б.Гринченко, «Из уст народа», с.69-70. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.204. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.111, 115. В.Милорадович, «Казки і оповідання», с.107-108. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.808-809, 1004. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.208; т.2, с.272; т.3, с.210-211, 298-299; «Народные русские сказки» 138, 249, 350, 354. И.Сахаров, «Сказания...»,с.23. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.393-417. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.421-423. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.48, 115-119. В.Скуратівський, «Русалії», с.501-504. С.Токарев, «Религиозные верования...», с.20. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.82, 86, 169, 174, 186. Е.Левкиевская, «Колдун», с.528-534.

ЧАРІВНИЦІ (чарівки) — дівчата і жінки, без втручання яких нічого не станеться. Щоб закликати весну, врожай, щоб забезпечити ріст чарівного зела, викликати дощ тощо, потрібні чарівниці. Аби чарування мало більшу силу, вони роздягалися догола. Скажімо, щоби причарувати дощ, у давнину голу дівчину обв'язували перевеслами квітів так, щоб не видно було її лиця. Коли вона обходила двори, кожна господиня виливала на неї відро води, а дружки в цей час співали мольби до Додоли — нареченої бога Перуна, аби та дала дощ. Під час посухи жінки справляли старовинні жрецькі обрядодії голяка. Також, посадивши розсаду і ум'явши ямку коло рослини, жінка притискувала її голим коліном.

Зображення жінок-чарівниць сягають часів трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Зокрема, відома глиняна статуетка сидячої жінки-«чародійки» (с.Незвисько) з розписаною чарою і черпалом: усе це — атрибути ритуалу заклинання води, моління про дощ, глиняні моделі справжнього обряду.

Досить виразно оспівує чарівниць у своїй поемі «Роксоланія» польсько-український поет XVI ст. Себастіан Кленович:

Зілля росте чудодійне повсюдно на землях русинів,
Різних ти там чарівниць стрінеш у кожнім селі.
Бачив і я, як старі чарівниці по ночах літали,
Як, наче вихор, неслись швидко на крилах своїх.
Часто вони чудодійним закляттям із ясного неба
Нам насилали дощі, — сам я це видів, клянусь!
Вітром розбурхують ріки, наповнюють хмари громами,
Градом толочать хліба, — ось яка сила їх слів!
Сам я був свідком, як кров із шнурка вони білу пускали,
Вим'я корови ніяк стільки не дасть молока.
Чари їх часто дівчатам, що розум втрачали з кохання,
Милих вертали назад, хоч би й за море втекли.

(Див. ЗЕЛО, ЗІЛЬНИК ЗИЛОТА, КАЛЕТА, ДОДОЛА, ДОЩ, МАГІЯ, НІЧ ВОРОЖІННЯ, ГАДАННЯ, ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА, ЧАРІВНИК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.444. Симон Симонід (Шимонович), «Чари», с.98-100. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.116. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.85-89. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.445. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.809. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 260, 264. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи...», с.393-417. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.73-74, 184, 202, 334.

ЧАРІВНІ РЕЧІ. Саме на краю світу казковому героєві дістається чарівна річ, за допомогою якої він згодом долає складні перешкоди. Серед таких предметів часто є *клубок* — символ життєвого шляху, визначеного силами, які дають цей клубок; це й символ зв'язку з потойбічними силами, нитка, яка в'яже героя з агентами роду на «тому світі». Клубок показує шлях і туди, де герой здобуває чарівну дружину, наймається до змія на службу, тощо. *Перстень* і *рушник* слугують прямим натяком на наближення шлюбу й дорогу до нього. *Перстень*, що пітніє, та *ножик*, що іржавіє, указують, що діється з тим, хто їх лишив, і що йому потрібно допомогти. *Чудесна дудка* — свідок та викривач учиненого злочину. *Сорочка*, отримана в лісі від дівчини, робить юнака непереможним героєм. *Яблучко* вказує йому дорогу до чарівної лісової хатки. *Чарівний кінь, килим-самоліт, шапка-невидимка, чоботи-скороходи, столик, що сам готує їжу, торбинка-волосянка*, яка ніколи не буває порожня, *торбинка-дротянка*, що робить усяку роботу, *бичок-самоходик, коза, що розсипається золотом,* — усе це атрибути «того світу», необхідні для подолання шляху до нього. *Три волосинки з чарівного коня, гребінець, щітка, рушник* — із цих чарівних предметів за необхідності постають гори, ліс, міст і т. ін.

(Див. НЕВИДИМКА, КОБИЛЯЧА ГОЛОВА, КОТИ-ГОРОШКО, ОХ, ЧАРІВНА ПАЛИЦЯ, СЕМИЛІТОК).

Літ.: З живого джсрсла, с.67-189, 194-211, 218-225, 227, 241, 277-281. М.Грушсвський, «Історія української літсратури», т. І, с.330-368. В.Пропп, «Историчсскис корни волшсбной сказки», с.343; «Русская сказка», с.221. А.Афанасьсв, «Поэтичсскис воззрсния славян...», т.1, с.101, 140, 160, 166, 169, 276; т.2, с.252; «Народныс русскис сказки» 93, 103, 114, 225. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.72-102.

ЧЕРЕП — символ смерті, невідворотності, замкнутості в часі. *Алхімія*: разом із вороном та могилою череп символізував почорніння і умертвління. *Індуїзм*: череп, наповнений кров'ю, символізує відречення від життя; череп — емблема Ями, бога покійників. *Християнство*: символ самітництва. Череп і хрест — це вічне життя після смерті Христа на Голгофі і «місце черепа», де, за легендами, був закопаний череп Адама. Емблема святих Марії Магдалини, Павла, Ієроніма, Франциска Ассізького. *Греко-римська традиція*: атрибут Кроноса (Сатурна) як уособлення Часу. *Майя*: поряд зі скелетом череп — символ бога смерті й підземного світу.

Геродот у своїй «Історії» так пише про скіфів: «... А з головами не всіх ворогів, але найненависніших, вони роблять таке. Кожен з них, відпилявши все, що нижче брів, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачою шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатий, то він також обтягує шкірою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати і господар вийшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг». А ось Геродотові свідчення про таврів (тубільне населення Криму): «Кожний, відрубавши ворогові голову, приносить її додому, потім, настромивши її на велику жердину, виставляє її над своїм будинком якнайвище на даху, щоб вона там стирчала, і найчастіше ставить її над димарем. Вони кажуть, що ці голови, що височать над дахом, є охоронцями всього дому».

Щоб застерегтися від лісових хижаків, наші предки використовували різноманітні обереги, одним із найдійовіших серед яких вважався козячий череп. Відомості щодо цього, зокрема, знаходимо в матеріалах І.Крачковського: «Коли вовк заріже козу, то, кажуть селяни, голову її закопують у землі. Жителі того села, звідки коза, неодмінно намагаються відшукати її голову, щоб на майбутнє уберегти свою худобу від вовків. Але тут треба додержувати деякої обрядовості: знайшовши шукану голову, до ріг її прив'язують пояс; пояс цей, у свою чергу, одягає хто-небудь із селян, попередньо вклавши в нього замкнений замок. У такому вигляді селянин йде по межі землі свого села і тягне за собою голову. Обійшовши межі полів, селянин відв'язує голову і кидає її; сам йде додому. Після цього, вважають, вовки вже не будуть красти худобу».

На Поліссі відомий обряд спалювання прикрашеного зеленню черепа коня чи корови, який можна вважати реліктом глибокої давнини, коли під час принесення в жертву коня його голова присвячувалася богові вогню.

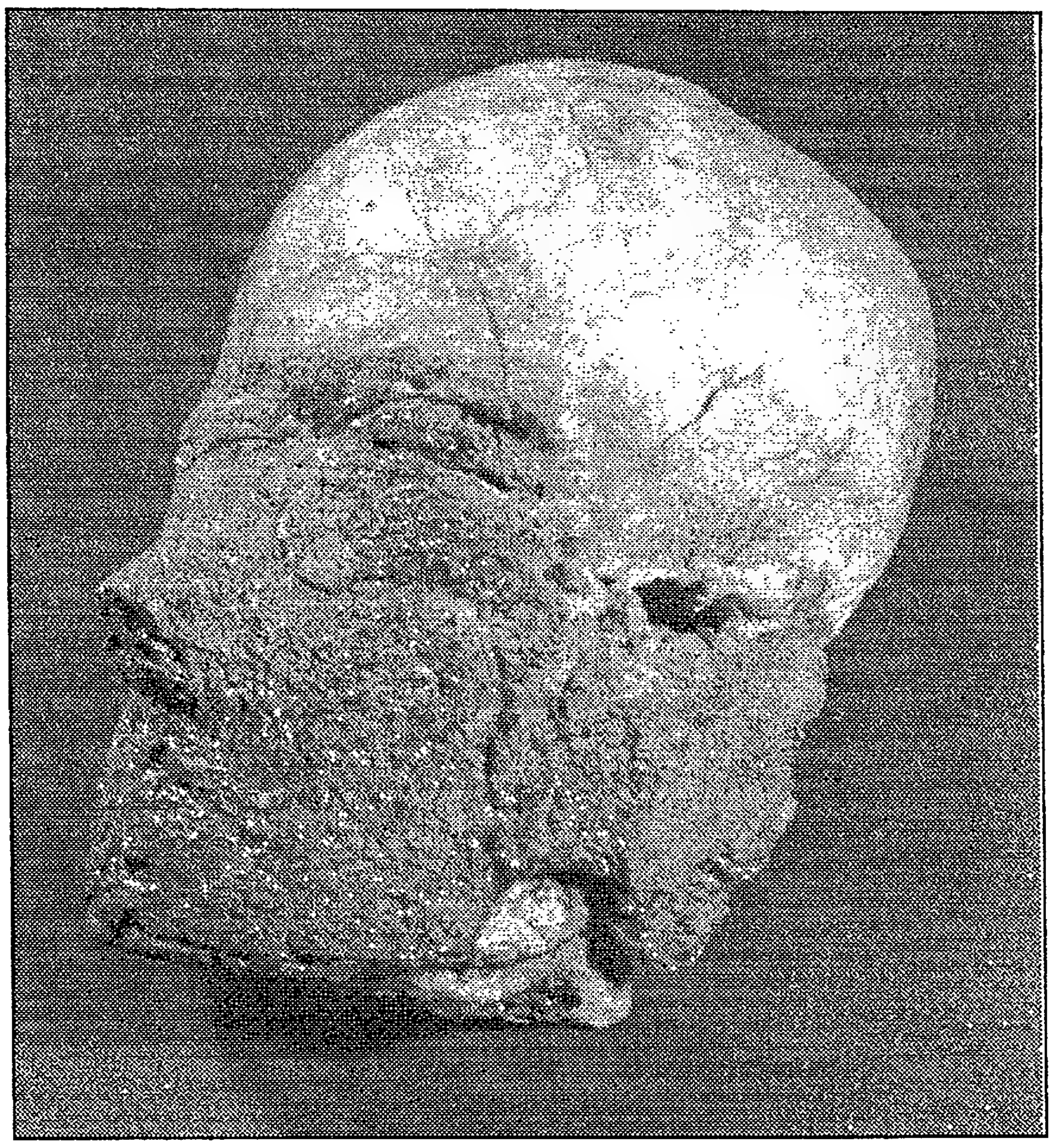

Череп, лицева частина якого модельована глиною. Село Жовтневе, Запоріжжя. Бронзова доба

Напередодні Купала спалювання кісток коней, корів і овець символізувало «поховання відьми». Молодь заздалегідь відшукувала череп коня чи корови і, прикрасивши його квітами та вінками, вішала на найближчий до вогнища сучок. Коли вогонь ставав досить великим, кожен із присутніх кидав у підвішену голову чим-небудь, намагаючись скинути її із сучка, щоб вона впала у вогонь.

Наведемо цікаве зауваження О.Афанасьєва: «Українські знахарі ставляться з особливою повагою до тієї трави, що проростає крізь очні ямки кинутого кінського черепа, і стараються зібрати її для своїх чар». В давній Україні кінь або кінський череп був традиційною жертвою, що її приносили «водяному». Варто згадати і так звані будівельні жертви, які також приносили у вигляді кінських черепів. Підкладання кінського або коров'ячого черепа під фундамент або піч нової хати, на думку західних українців, відвертає біду — «нещастя та хвороби падають на цей череп, а не на мешканців дому». У центральних районах України селяни клали кінські черепи в основу гребель, аби вони були міцніші. Дослідники звернули увагу на те, що у XII—XIV ст. кінські черепи закопували неглибоко, а раніше, у X—XI ст. — на досить значну глибину. Це свідчить, на їхню думку, про стосунок цих жертв до якогось підземного божества, котрим міг бути Велес, зображений на Збруцькому ідолі під землею.

(Див. ГОЛОВА, ПОЯС, ЖЕРТВА, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД, ВЕЛЕС, ТВАРИННИЙ СВІТ — Коза. Кінь, КЛЮЧ).

Літ.: Гсродот, II, 33; IV, 65, 103. СУМ за рсд. Б. Грінчснка, т. IV, с. 456. В.Пропп, «Историчсскис корни волшсбной сказки», с.152. С.Максимов, «Нсчистая, невсдомая и крсстная сила», с.83. Г.Дьяченко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.279, 815. В.Иванов, «Ритуальнос сожжснис конского чсрспа в Полссьс...», с.79-87. А.Афанасьсв,

«Поэтические воззрения славян...», т.1, с.198, 324, 366; т.3, с.236; «Народные русские сказки» 99, 105, 225, 575. И.Крачковский, «Быт западнорусского селянина», с.197. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.118; «Язычество Древней Руси», с.272. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.49-50. О.Бучма, «Релігії стародавніх спільнот», с.77. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.63. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.83. Н.Велецкая, «Языческая символика...», 98. В.Седов, «К вопросу о жертвоприношениях...», с.22. А.Гура, «Символика животных...», с.33, 89, 106, 165 та ін. Дж. Купер, «Энциклопедия символов», с. 368-369.

ЧЕРЧИК-ВАСИЛЬЧИК — людина-квітка. У новорічних піснях «Василь» виступає то в образі дбайливого господаря, який оре ниву і сіє, то в іпостасі ритуальної квітки:

Весна-красна Маланочка,
А ще кращий Василюню.
Ой Черчику-Васильчику,
Посію я ті в городчику,
Буду я ті шанувати,
Три рази на день підливати
І вершечки зщипувати,
Маланочку затикати.

Іменник «черчик» як означення «Василя» у різних варіантах календарної пісні трансформується у *ченчик*, *чинчик* тощо. В деяких районах Гуцульщини чинчиком називають колядника, звідси — *чинчикувати* — колядувати. «Васильчик» тут означає квітку м'ятолистого базиліка, що широко використовувався у багатьох обрядах, у тому числі в обряді «Маланка». Запашні васильки — один з аксесуарів убрання центрального жіночого персонажа, з його стебел виплітали вінок і для хлопця, який зображував «Василя». Про це говориться в пісні:

Де ти, Маланка бувала,
Як діброва палала?
Решетом воду носила,
Нім діброву вгасила,
В городечку сиділа,
Два віночки увила
Васильковi з васильку,
А Маланці з барвінку.

Мотив людини-квітки в українському фольклорі змушує пригадати класичні божества вмираючої та воскресаючої природи, а також античні легенди про перевтілення людей у рослини, зокрема міфи про Адоніса, Нарциса, Дафну та ін.

(Див. МЕЛАНКА, ВАСИЛЯ, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Васильки).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.591. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.133, 235; «Растительная символика...», с.147-148. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.129-134. Г.Мах, «Адоніс, Нарцис», с. 11, 194. О. Єрьоміна, «Дафна», с.86.

ЧИСЛОБОГ — бог лічби, достатку. Числобог об'єднує у своєму образі денне небо-Сонце і нічне небо-Місяць. Сонце відраховує денний час, а Місяць — нічний. Числобог навчив людей ділити рік на пори, а місяці — на дні, а також допоміг зрозуміти, чому все це відбувається. Людський час ототожнювався з природним (відома всім загадка «Вранці на чотирьох, опівдні на двох, ввечері на трьох»: людина у дитинстві, зрілому віці і в старості). Зоряне небо було своєрідним годинником. Вважалося, що «добрий» час приносить людині здоров'я, щастя, багатство, успіх, «поганий» — хвороби, невдачу, біду. Одна і та сама дія може бути успішною і благочинною або невдалою і небезпечною залежно від того, у який час вона робиться. Цим пояснюється багато магічних обрядів: ворожінь, передбачень, приурочених до «першого дня», початку (року, весни і т. ін), до найбільш важливих днів календаря тощо. Для всякої справи намагалися вибрати «добрий» час — це було умовою успіху будь-якого почину (сівби, жнив, вигону чи спарювання худоби, спорудження будинку, сватання і т. ін). Час народження людини може, за народними віруваннями, визначати її життєвий шлях, її долю. Народжений у неділю вважається щасливим, тому що це день воскреслого Сонця. У суботу — має здатність бачити нечисту силу, упирів, вил. Народженому восени не дозволялося щеплювати дерева, для цього запрошували людей, народжених навесні, і т. ін.

Числобог ототожнюється з римським богом землеробства та врожаю Сатурном та грецьким Кроносом. На його честь відзначали щорічні свята, що припадали на другу половину грудня і тривали цілий тиждень. В образі Числобога вбачали вічний спокій, упорядкованість, всеєдиний лад. У ці дні відбувалися веселі карнавали, відкладалися суди й виконання вироків над засудженими. Під час свята обмінювалися подарунками.

У «Велесовій книзі» читаємо: «І Числобог рахує дні наші і говорить богові числа свої, чи бути дню небесному, чи бути ночі».

СИМВОЛІКА ЧИСЕЛ

Нуль означає простір, безконечність. Символізує неподільний світ, як Космічне яйце, що поєднує в собі два начала: чоловіче й жіноче, вогонь і воду. Завдяки їх паруванню відбувається зв'язок між світами.

Літ.: Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.371-372.

Один означає центр, від якого певною мірою протиставлені «ліве — праве», «верх — низ». Центром Всесвіту вважається Сонце — єдине у своєму роді світило. Одиниця — початковий, верховний, божественний, царський, княжий. «Один» — це той, хто має звідати долю, яка рокована багатьом. Першого дня Нового року гадали, яким буде весь рік, яким буде врожай, що чекає рідних та близьких. Якщо перший день у році буде веселий, щасливий — таким буде і весь рік. Борги в Новий рік старалися не віддавати — весь рік будеш у боргах. Іще «Один» — це проникнення в інші світи, інші виміри. У казках герой висмикує з коня по волосинці, і вони стають його ключем, кодом для сходження на інший щабель. Так само з допомогою шерстинки чи волосинки богатир скликає до себе звірів, птахів або перевтілюється в них.

Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.76, 123, 135, 149 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.372.

Два означає пару, двоїстість, протиставлення одному непарному, збільшення, дроблення, залежність, позірність; вважається небезпечним, диявольським числом, асоціюється зі смертю. Подвійні або здвоєні

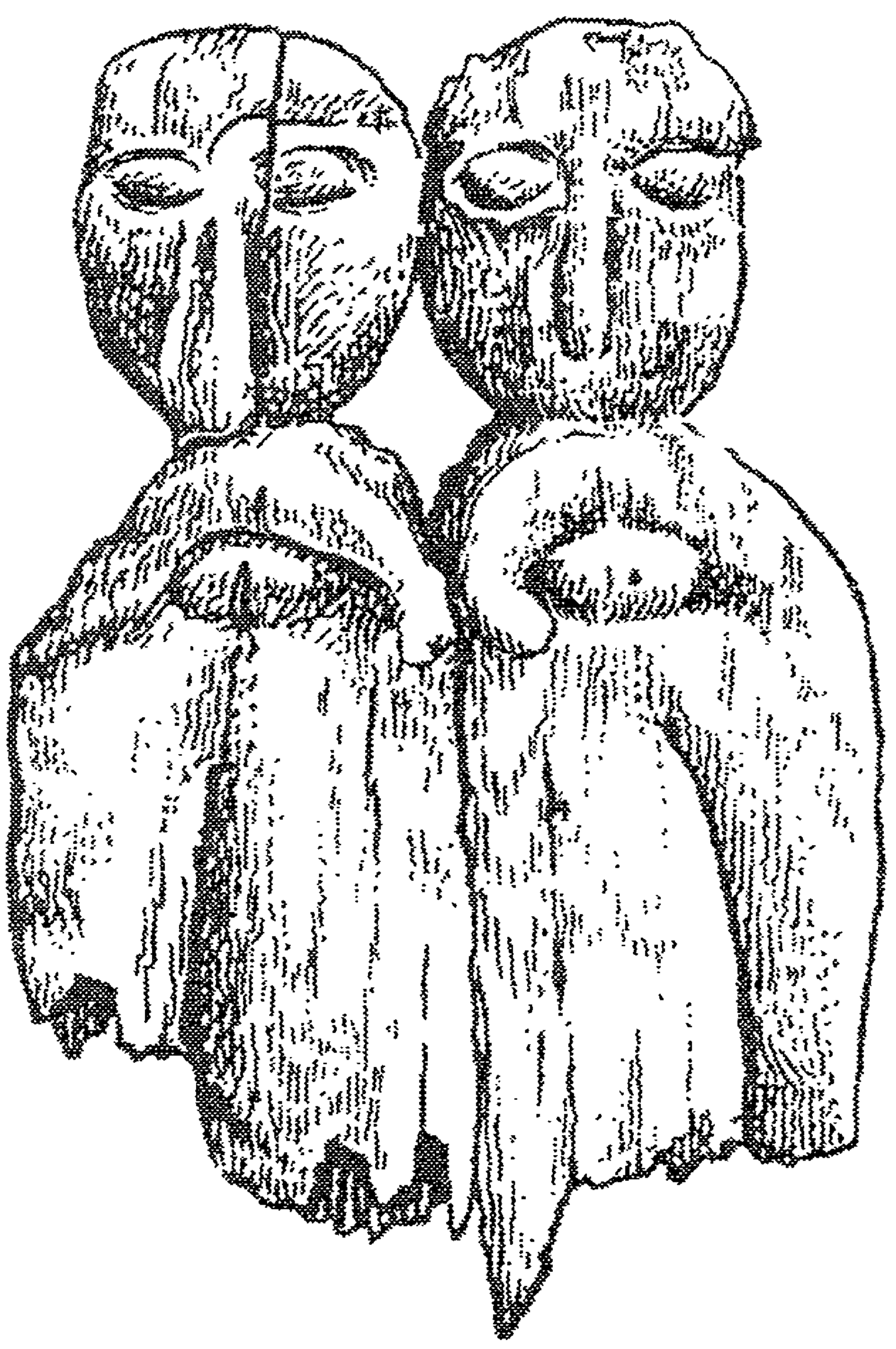

Парні божества-рожаниці

предмети могли, за повір'ями, приносити нещастя і смерть. Подібно до того як одиниця символізує центр, двійка означає продовгуватість. Два — перше число від одиниці, а тому символізує також гріх, порчу, жіноче начало. Символ землі. Пара тварин, наприклад, два леви або лев і бик (обоє — сонячні) означає подвійну силу. В українських казках двійко голубів — вічний символ чистоти, вірності, Божого духа, який єднає душі хлопця і дівчини, щоб очистилися для життя на білому світі. Поняття близнят також співвіднесене з чимось надзвичайним, вважається віщим знаменням, нерідко загрозливим. Звідси й архаїчний звичай виганяти, убивати, приносити в жертву одного чи двох близнят. Але нерідко це знамення добре: звідси легенди й міфи про близнюків — засновників людського роду взагалі або певного роду-племені, міста, царської династії. Пригадаймо богиню всього сущого Ладу. На Водохрещу небесна мати народжує близнят Лелю і Полеля, тобто воду і світло. Нероздільність небесно-земних та вогненно-водних стихій убачається в часи їх найвищого божествління — у купальських дійствах. Поняття «життя» і «смерть» також означали одвічну єдність. У замовляннях усяке збільшення числа розуміється як збільшення буття. Певною мірою мотив двійництва і двійника поєднується з уявленнями про перевертництво, вовкулацтво, дводушшя.

Демонічний характер двійництва яскраво проявляється у віруваннях про те, що чорта та іншу нечисту силу можна перемогти тільки одним ударом: якщо вдарити другий раз, він знову оживе і навіть подвоїться. У билинах богатирі воюють із «силою нетутешньою», і їх перемагають, тому що від кожного удару вороги подвоювалися; богатирі змушені були втікати в гори, де і перетворилися на каміння: «з тих пір і перевелися богатирі на Святій Русі». Заразом число два наділене вогненною силою і використовувалося для захисту від демонів. Чорти бояться півня тому, що він двічі народжений: «Два рази родиться, ні разу не хреститься, а чорт його боїться». Якщо у сім'ї «не трималися» діти, новонародженому слід було давати два імені або двічі охрестити його. Небезпечною вважалася поява на небі одразу двох світил — Сонця й Місяця, тоді заборонялося сіяти, щоб не загинув урожай.

(Див. БЛИЗНЯТА, ДВОЖИЛЬНІ ЛЮДИ, ЛАДА, ЛЕЛЯ, ПОЛЕЛЬ).

Літ.: С.Толстая, «Два», с.21-25. А.Гура, «Символика животных...», с.2, 36, 40, 41, 52 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.373.

Три означає «весь світ» у напрямку до неба; сукупність царств верхнього-середнього-нижнього; світи Нав-Яв-Прав; небо-земля-вода; ранок-день-ніч; батько-дитина-мати, дитинство, юність-зрілість, старість. У числі три закладене розуміння боротьби та єдності протилежностей. У народній приказці говориться: «Один син — не син, два сини — півсина, а три сини — ото син». Двоє синів — це лише природне відтворення батька й матері, і тільки третій стає новим пагоном, з якого розростеться дерево роду, виросте духовний плід, відкриється шлях у третій вимір. У магії числа три власні закони. Пригадаймо: «за тридев'ять земель,

Срібник Володимира Святославовича. Рубіж X—XI ст.

у тридесятому царстві»; три богатирі; трикратне випробування героя; трикратне плювання через плече при ворожінні; три рази кланяються; три рази цілуються при зустрічі й розлуці; три дороги; три знадоби; три подарунки; три міста; три користі і т. ін. Коли людина помирає, на третій день Бог забирає її душу до себе, наказуючи ангелам показати їй рай. У замовляннях одна з трьох рослин, істот, речовин нерідко буває основним магічним засобом, а дві інші йому лише акомпанують. *Триклятий* — тричі проклятий.

Трисуття — родовий герб київських князів — трапляється вже на монетах доби князя Святослава і головно його сина Володимира, різниця лише в тому, що у Святослава має два зубці, а у Володимира— три.

У предків три Сонця виражали ідею руху світила: схід, південь і захід — ранок, день, вечір. Деякі дослідники вважають, що Сварог (небо), Стрибог (Бог-отець) і Род — це одне верховне божество, отець Всесвіту.

(Див. СВАРОГ, СТРИБОГ, ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО, СВІЧКА — Трійця, ТРОЯН, РОД).

Літ.: Золотослов № 32-35, 53-56, 113, 263-267, 361-363, 370. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.174. А.Голан, «Миф и символ», с.140-148. В.Топоров, «Світове дерево...», с.187. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.45, 53, 57, 105, 236. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.104. А.Гура, «Символика животных...», с.45, 46, 57, 58, 68 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.374.

Чотири означає землю, цілісність, повноту, справедливість. Чотириєвангеліє написане чотирма апостолами. Чотири сторони світу; чотири стани буття: ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима; дитинство, юність, зрілість, старість; чотири фази Місяця; чотири стіни, чотири кути; чотири кінці в хреста. Мальований ромб, перехрещений на чотири ділянки на лоні невеличких жіночих фігурок часів трипільської культури, — символ плодовитості. Трипільські жертовники були чітко орієнтовані своїми чотирма хрестовинами по сторонах світу, навіть коли це не збігалося з орієнтацією стін будинку. Хрестоподібні були не тільки жертовники — хрестоподібно розташовувалися листя в орнаменті, чотири сонця на посудині і т. ін.

У колядках і щедрівках натрапляємо на чергування «три-чотири», що характерне для архаїчної поезії: «Кладе ж воли та у три плуги, а молодички та у чотири; кладе ж клячи у три борони, а жеребчики та у чотири; кладе стоженьки та у три шароньки, кладе шапоньки та у чотири» і т. д. (пор. пізніше «Ішли ляхи та у три шляхи, а татари — у чотири»). Все, що розкладається на три, може бути розкладене й на чотири: пори року, частини доби, стани життя тощо.

(Див. ХРЕСТ, ЗБРУЦЬКИЙ СВІТОВИД).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.45, 149. В.Гнатюк, «Колядки та щедрівки», с.112, 142, 192. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.819. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.58. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.48. А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.75-76. В.Топоров, «Світове дерево», с.186. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні

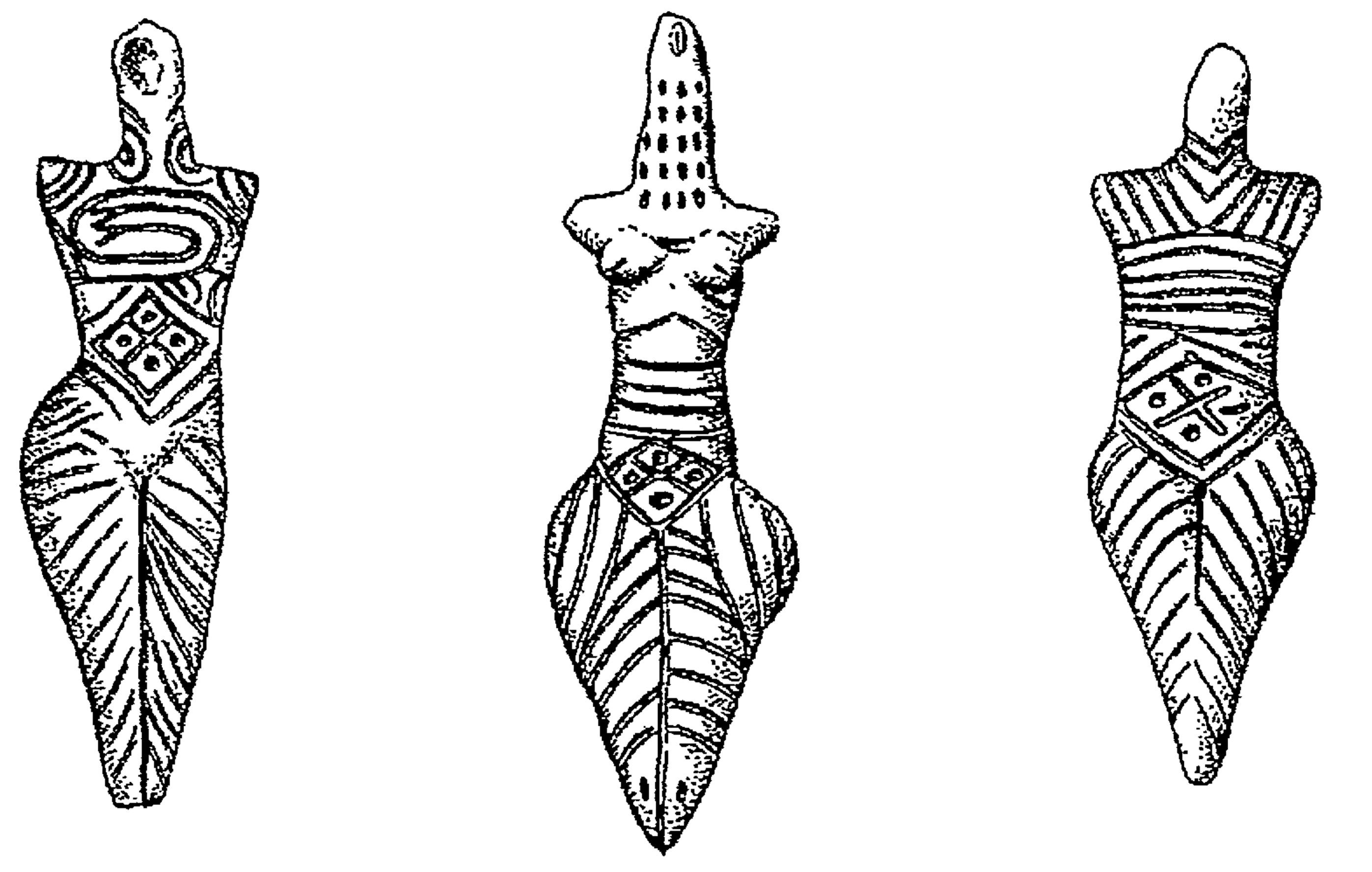

Трипільські статуетки з відбитками зерен

уявлення...», с.33. А.Гура, «Символика животных...», с.283, 287, 375, 397 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.375.

П'ять означає мікрокосмос людини, цілісність людського буття. Символ священного шлюбу Землі і Неба, оскільки є сумою жіночої (парної) двійки і чоловічої (непарної) трійки. Символізує самопізнання, спокій, медитацію, багатогранність. П'ятикутна зірка, повернута вершиною вгору, означає духовну цілісність; вершиною донизу — це символ чародійства і чорної магії. Дослідники вважають, що число п'ять пов'язане з богом Велесом, оскільки віщування його жерців-волхвів збуваються на «п'яте літо». Протиставлення числа п'ять числу чотири можна порівняти з протиставленням дня богині Мокоші — п'ятниці — дню бога Перуна — четвергу, причому Мокоша через свою опозицію до Перуна ближча знов-таки до Велеса.

Літ.: А.Голан, «Миф и символ», с.149. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.51. А.Гура, «Символика животных...», с.60, 76, 93, 195 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.376.

Шість означає рівновагу, гармонію. Стародавні мудреці вважали його досконалим числом, тому що 1x2x3 і 1+2+3 дають однаково 6. Найплодовитіше із усіх чисел. Це два переплетені трикутники, один із них, повернутий вершиною вгору, символізує чоловіче

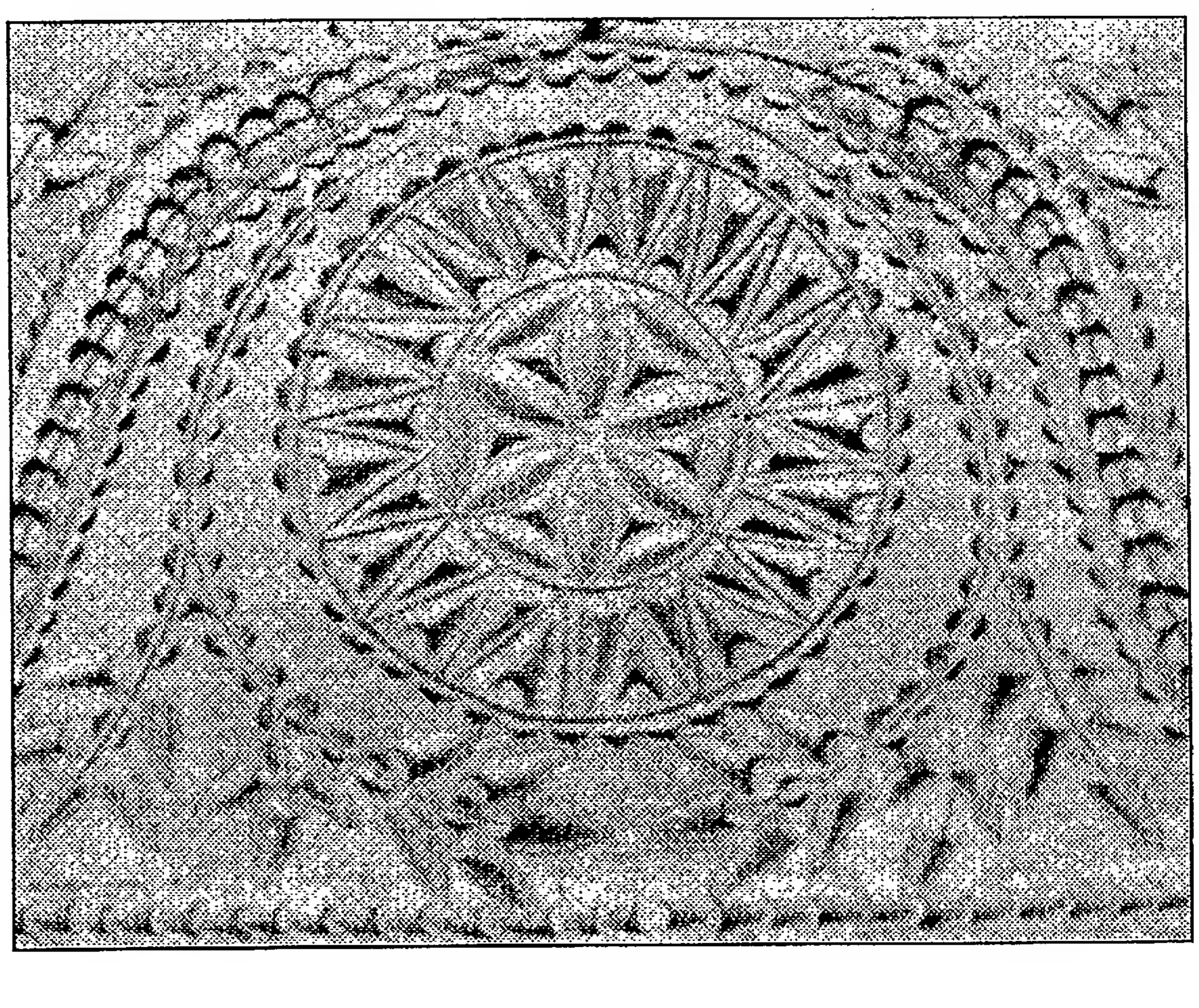

Фрагмент спинки саней.
Село Веремiївка, Полтавщина. Початок XX ст.

начало, вогонь і небо, а повернутий донизу — жіноче начало, воду і землю. Шістка означає любов, здоров'я, красу, удачу. За шість днів був створений світ. Бог творив світ шістьма словами, і давньослов'янський книжник, автор «Шестиднева», мислить себе як такого, що здійснює акт, аналогічний божественному. Не випадково в передмові до «Шестиднева» Йоана, екзарха Болгарського, праця письменника порівнюється із будівництвом храму, адже світ у цілому мислиться не чим іншим, як храмом, створеним задля слави Бога.
(Див. СВІЧКА — Шестисвічник).

Літ.: М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.315. А.Голан, «Миф и символ», с.149-150. В.Горський, «Мудрість, знання і одкровєння», с.81. Б.Михайлов, «Пєтроглифы Камєнной Могилы», с.104. А.Гура, «Символика животных...», с.39, 93, 163, 170 та ін. Дж.Купєр, «Энциклопєдия символов», с.377.

Сім — божественне число Всесвіту. Складається з трійки як символа неба й душі і четвірки як символа землі і тіла. У ньому — образ бога блискавки і грому Перуна. Дослідники пояснюють семилітній період повернення громової стріли як метафору семимісячного періоду, на який ховається в темні хмари блискавка Перуна. У легендах скарб, якщо нема згадки, на скільки часу він заклятий, являється через сім років. Це також пов'язується з повір'ями про громову стрілу.

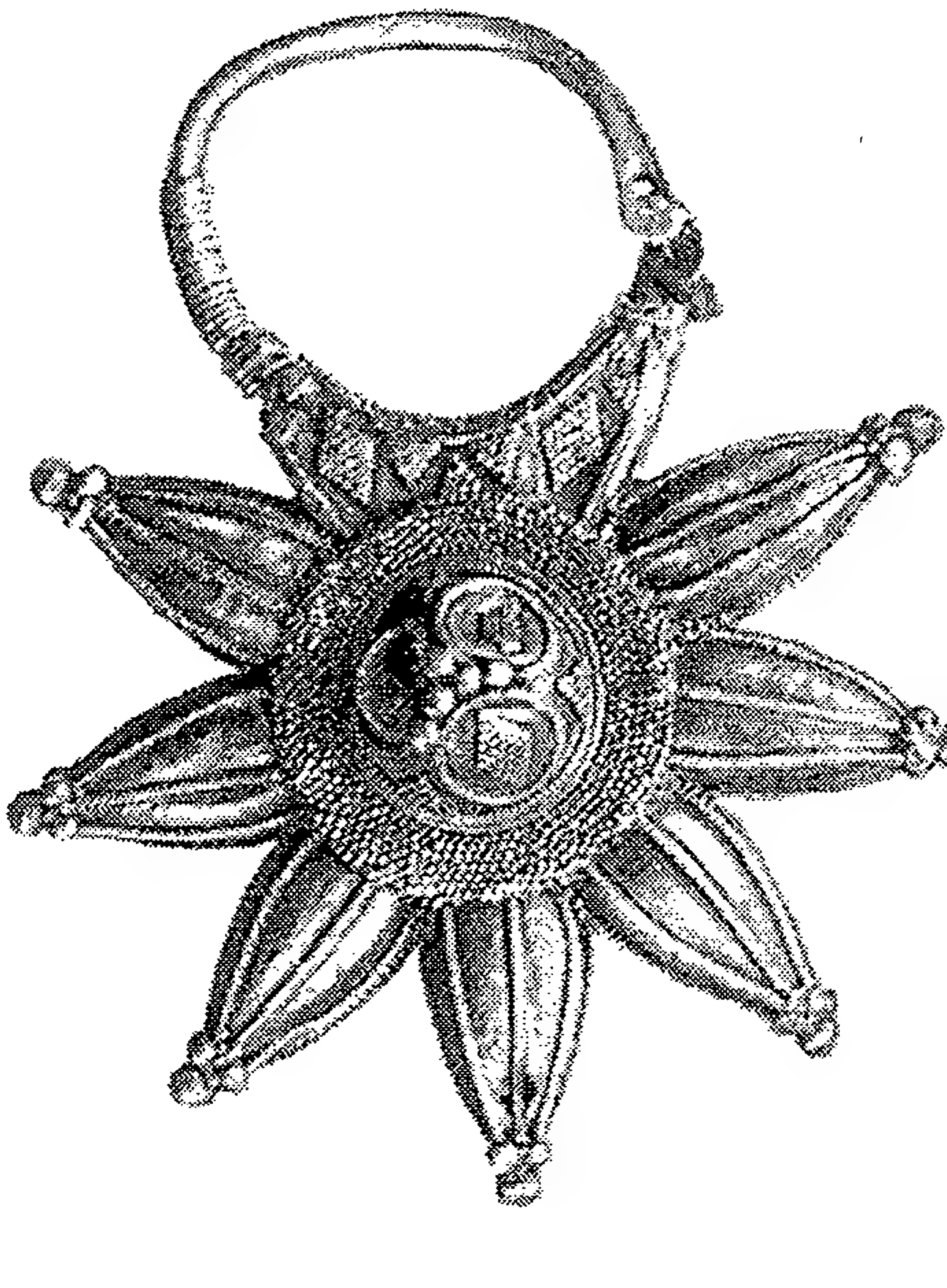

Зірчастий колт. XI—XII ст.

Сім кольорів райдуги; сім днів тижня; сім днів посту; сьомий день після створення світу — день відпочинку; сім небес; сім променів Сонця; сім братів-вітрів; семикратне повторення заклинання; сім гілок Дерева життя з сімома листками на кожній і т. д. Земля — сьомий рівень досконалості. Сьомий промінь Сонця — це шлях, яким людина переходить в інший світ. Сім Сонць — Семиярило. Сім зірок Великої Ведмедиці вважаються «нероздільними», оскільки їх видно протягом року.

Героїня казок Семиліточка втілює живий досвід і мудрість народу. Кожен повинен знати своє походження, своїх батьків-дідів до сьомого коліна. Дитина до семи років — невинна душа, при ній, кажуть старі люди, ангели стоять, а тому при таких дітях згадувати про чорта не можна. За давньою традицією, ім'я, надане дитині, зберігалося в таємниці до набуття нею семи років, аби зла людина не нашкодила. А в сім років проводився обрядовий постриг дитини і обнародувалося її справжнє ім'я. Після сімки всі інші «великі числа» несли значення «багато», «дуже багато», «всі, скільки б їх не було».

Відома легенда, у якій бабуся принесла гречану зернину на Русь та закопала її в землю; сім'я зійшло і породило стеблинку, на якій було 77 зернин; повіяли буйні вітри і рознесли ці зерна на 77 полів; з того часу гречка стала рости скрізь. Заговір на любов красної дівиці починається словами: «За морем за Хвалинським у мідному місті, у залізнім теремі сидить добрий молодець — ув'язнений, закутий 77 ланцюгами, за 77 дверима, а двері замкнуті 77 замками, 77 крючками». У колядках часто зустрічаємо епічну компанію — «сім сот молодців», також відомий мотив 700 коней, серед яких шкода лише одного:

— Ой, не жаль мені та й сімсот коней,
Тільки жаль мені одного коня.
З рота у коня золото текло,
Він копитцями камінь розбиває,
Він і хвостиком сліди замітає,
Він і вушками небо підпирає,
Він і очками зірки помічає,
Він і дівоньку шукає.

Семикутна зірка кругом німба зображується на іконах Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа; під цим символом можна розуміти і сім таїнств, у яких проявляється божественна благодать Церкви Христової.
(Див. ГРОМОВІ СТРІЛИ).

Літ.: Золотослов № 89. М.Грушєвський, «Історія української літєратури», т.1, с.251, 249, 273. К.Сосєнко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вєчір», с.138, 186. Г.Дьяченко, «Полный цєрковно-славянский словарь», с.987. А.Афанасьєв, «Поэтичєскиє воззрения славян...», т.1, с.160; т.2, с.224, 250; «Народныє русские сказки» 170, 213. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спаситєля», с.315. А.Голан, «Миф и символ», с.151-152. В.Топоров, «Світовє дерєво», с.188. В.Давидюк, «Українська міфологічна лєгєнда», с.88. А.Гура, «Символика животных...», с.38, 60, 76, 82, 92, 134 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.378-379.

Вісім у духовному розумінні — це шлях, пройдений через сім сходинок небес до задуманої мети; вважається, що тим самим досягається досконалість. Вісімка — подвійний хрест, «престол Господа». Після семи днів посту і каяття на восьмий настає духовне очищення. Восьмий день народжує нову людину. Якщо вдатися до індійських джерел, то бачимо там вісім частин тіла, вісім благородних наук, вісім душевних настроїв, вісім уславлених гір, вісім богинь-захисниць, вісім утілень Шиви, вісім ступенів йоги, вісім розділів медицини тощо. Індійська міфологія налічує вісім божеств — хранителів сторін світу. У скіфів також саме вісім богів. Скіфське ім'я *Октамасад,* яке наводить Геродот,

означає щось на зразок *Восьмибожий, Той, що шанує вісім богів*. Платон наводить цікавий міф щодо *октави*. Хтось на ім'я Ер побував на тому світі, а коли повернувся, то розповів, що бачив там веретено Ананке — богині невідворотності. Вісь того веретена — вісь Всесвіту, що його утворюють вісім напівсфер, вкладених одна в одну. Кожна напівсфера має свій колір і своє числове значення — співвідношення цих чисел і творить гармонію світу. На кожній напівсфері сидить сирена, яка видає звуки певної висоти. Послідовна низка цих восьми звуків і дає музичну октаву.
(Див. СКІФИ).
Літ.: Геродот, IV, 80. А.Голан, «Миф и символ», с.152. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 284. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.75. В.Топоров, «Світове дерево», с.187. А.Гура, «Символика животных...», с.615, 730. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.380.

Дев'ять складається з трьох трійок, що означає могутність, вищу духовну силу. Це число небесне й ангельське. Дев'ять місяців мати виношує в утробі дитину; бог Перун особливо опікує ту родину, що має

Жіночі прикраси XI—XII ст.

дев'ятеро дітей. Дев'ять днів і ночей треба для осягнення людської мудрості. Пригадаймо казку «Про дурня Терешка». Помираючи, батько заповів своїм синам приходити до нього на могилу протягом дев'яти днів. Старші сини не дотримали слова, а наймолодший — «дурень» — відчитав на могилі за всіх. Йому батько передав три палички, з яких сини дістали в дар коней: вороного, гнідого і золотого. На золотому коні Терешко й доскочив до палацу царівни і став царем. За віруваннями скіфів, місце перебування душ під землею огороджене плотом з дев'ятьма воротами. На дев'ятий день Бог наказує ангелам показати душі пекло. 12 травня був звичай замовляти від дев'яти напастей: щоб кров не сушили, по жилах не ходили, пухлин не наводили, кісток не ломили, суглобів не крутили і т. д.
(Див. РОД, АНГЕЛ, МИТАРСТВА, ПЕКЛО, ДУША, ПЕРУН, ЯРИЛИНЕ СВЯТО, ЯРЧУК, РОСЛИНИ ТА КВІТИ — Парило).
Літ.: К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.138. А.Голан, «Миф и символ», с.152-153. А.Гура, «Символика животных...», с.45, 115, 167, 227, 283 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.381.

Десять — священне число Всесвіту, бо має в собі всі інші числа. Це досконале число, бо означає повернення до цілісності. Символізує Дерево життя, навколо якого за Сонцем водять хороводи.
(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, КОЛО, ХОРОВОД).
Літ.: А.Гура, «Символика животных...», с.45, 115, 167, 227 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.382.

Одинадцять означає гріх, небезпеку. Оскільки число десять священне, то наступне за ним символізує порушення його досконалості.
Літ.: Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.383.

Дванадцять означає вселенський і одночасно духовний лад. Це число знаків Зодіаку і місяців у році (шість чоловічих і шість жіночих). У культі Мокоші-П'ятниці — це віра в існування 12-ти п'ятниць у році та особливого п'ятницького календаря. Щоб розвести священний вогонь і приготувати трапезу для Святої вечері, був звичай заздалегідь заготовляти «з доброго дерева» 12 полін. Страв, які готували на це свято, також було 12. У новорічній обрядовості часто трапляється

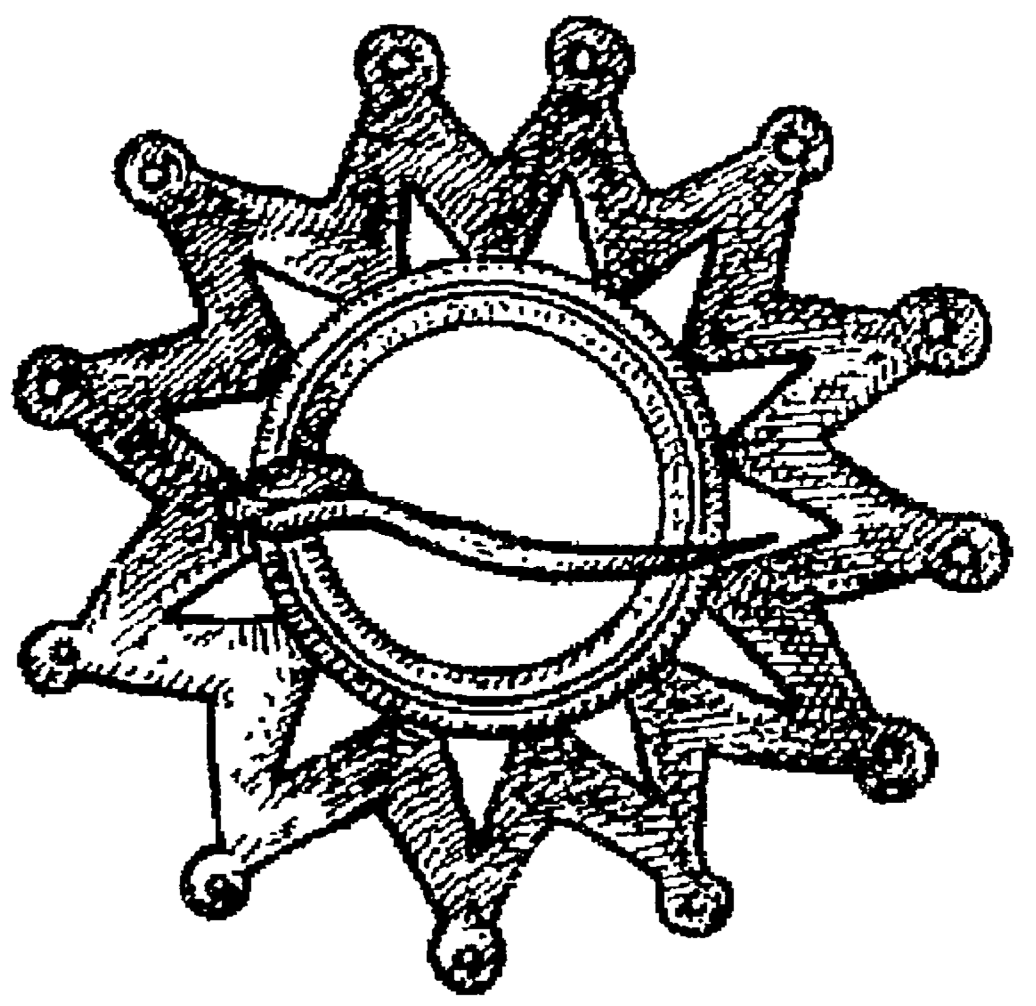

Жіноча прикраса XI—XII ст.

число 12: 12 «старців», які керують ритуалом, 12 снопів, за якими гадають про майбутній врожай, вода із 12-ти колодязів для гадань, священний вогонь «бадняк» горить 12 днів (шість днів у кінці старого року і шість на початку нового). По 12 годин мають день і ніч. На Світовому дереві 12 плодів, сучків, гнізд і т. д. Крім того, маємо 12 днів повернення до мороку в час зимового сонцестояння, тоді ж на землю повертаються й покійники. 12 днів після Різдва молодого Божича-Сонця впливають на погодні умови 12-ти місяців наступаючого року. За 12 космічних ночей богиня Лада створила світ. 1 квітня в давнину вранці черпали з 12-ти ополонок весняну воду, ставили в хаті на лавку з дерев'яним хрестом: він творив у воді спокій, беріг весняну цілющість. Заговір: «Візьми ти, красна дівиця (Зоря), в праву руку 12 ключів і замкни 12 замків, і опусти ці замки в окіян-море, під алатир-камінь».
(Див. ЛАДА, БАДНЯК, МОКОША, МІСЯЦЬ—Дні тижня. П'ятниця, СОНЦЕВОРОТ).
Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.208; «Народные русские сказки» 20, 156, 167. Б.Рыбаков,

«Язычество древних славян», с.184, 389; «Язычество древней Руси», с.171. А.Гура, «Символика животных...», с.45, 60, 86, 135 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.383.

Тринадцять — нещасливе число, що порушує повноту й досконалість дванадцятичисельного ряду. Символізує морок. Використовується при гаданні та ворожінні («чортова дюжина»). За повір'ям, не можна сідати за стіл по 13 чоловік, а тим більше подавати одне одному сіль.

Літ.: В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.98. В.Топоров, «Світове дерево», с.188. А.Гура, «Символика животных...», с.700. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.383.

Сорок. Сорокового дня по Великодню відзначається свято Вознесіння. Числом 40 окреслюється період очищувального посту. На 40-й день після народження дитини рожаниця читає так звану *сорокову молитву*, дякуючи Богові за спасіння та прохаючи прощення гріхів. Давньогрецький математик і філософ Піфагор не брав до себе в науку жодного, хто б не пропостив 40 днів. У циклі обрядового поминання покійника, окрім третього та дев'ятого днів, значиться також 40-й день по смерті. 40 днів вважається одним кроком Сонця в галактичному просторі. За повір'ям, хто вб'є гадюку, тому прощається 40 гріхів. Хто 40 покійників проведе в останній шлях, тому відпускається три тяжкі гріхи. В день 40 мучеників, 9 березня, прилітають сороки і жайворонки, тому в цей день пекли з тіста 40 жайворонків.

(Див. ВОЗНЕСІННЯ).

Літ.: Геродот VII, 114. Велесова книга, д. 11б. Мифологический словарь, с.671-672. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.86, 89, 95, 109. А.Потебня, «О купальских огнях...», т. 1, с.146. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.138. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.640, 810-811, 821, 823-824. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.77-213; т.3, с.13, 169. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.48, 184, 390; «Язычество древней Руси», с.171. А.Голан, «Миф и символ», с.140-153. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.51. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.88. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.135. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.75. В.Топоров, «Числа», с.629-631; «Світове дерево...», с.186-187. С.Толстая, Время», с.123-125. А.Гура, «Символика животных...», с.67, 68, 150, 170, 174 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.384.

ЧИСТИЛИЩЕ — місце, куди потрапляють душі покійників «не зовсім злих» і «не зовсім добрих», де вони очищають свої гріхи вогнем, аби потім опинитись у раю. Чистилище існує тільки до Страшного суду, після якого засуджені попадуть навіки в пекло, а обранці Божі — до раю. Грішній душі, яка перебуває в чистилищі, можна допомогти молитвами або роздачею її майна бідним. За стародавніми віруваннями, чистилище висить з південної сторони земної кулі величезною горою. У чистилищі сім кругів, у кожнім крузі з душі змивається печать одного із семи смертних гріхів; таким чином, досягнувши вершини гори чистилища, душа возноситься на небеса.

(Див. РАЙ, ПЕКЛО, ПЕКЕЛЬНИКИ, ДУША, МИТАРСТВА, СТРАШНИЙ СУД).

Літ.: Мифологический словарь, с.614. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.824. Д.Щедровицкий, «Чистилище», с.632. А.Гура, «Символика животных...», с.312.

ЧИХАННЯ (чхання) приносить людині хворобу, а тому з давніх часів вважається необхідним зараз же побажати: «На здоров'я!» Інакше буде зле. В Іпатіївському літописі під 1078 р. записано: «Друзий же чиханію вірують, же биваєть на здравьє голові». Кажуть, що це упир лоскоче по носі і якщо той, що чхнув, хоч сам собі не скаже «На здоров'я», то неодмінно скоро помре. За повір'ям, якщо дитина під час своїх хрестин чхне, це віщує їй довге і щасливе життя. На Львівщині відома легенда про тютюн. У чорта померла мати, але ніхто за нею не плакав. Потім нечистий запросив на «погребову гостину» людей і дав на кінець тютюну. Люди почали чхати аж до сліз, а чорт тішився, що то вони плачуть за його матір'ю. Премудрий Соломон побачив це і дав людям тютюн та люльки, щоб вони курили і спльовували за чортовою матір'ю. І досі вірять, що коли при суперечці чхнути, то це підсилює істину того, хто говорить.

Літ.: Житє і слово, т. III, с.374-375. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.96. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.103. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.174. Г.Попов, «Русская народно-бытовая медицина», с.468. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.42.

ЧОБОТИ — символ достатку, родинної злагоди, могутності, волі. У літописних уривках про похід князя Володимира на болгар і на Корсунь знаходимо оповіді про перемогу князя над ворогами. Але побачивши, що вони в чоботях, він ладен їх відпустити, а шукає собі підлеглих серед тих, хто у личаках, бо Добриня йому

Жіночі чоботи, оздоблені металевими бляшками. Покуття, початок XX ст.

сказав: «Подивився я полонених (колодників), а вони всі в чоботях. Ці данину нам не платитимуть». І хоч болгари присягли на мир, але в залежність до Володимира не потрапили.

Сап'янці (чорнобривці) — святкові жіночі чоботи з особливої шкіри — сап'яну — червоного, зеленого, жовтого кольорів із трохи задертими носами, невисокими халявками і вищими, ніж у чоловічих чоботях, підборами. Виразно оформлені орнаментом сап'янці носили дуже заможні жінки. Прості ж селяни іноді чинили для чобіт шкіру свиней, але «свинячі чоботи» погані, вони пропускають воду, а зимою в них мерзнуть ноги. Існує поговірка: «Не дай, Боже, з Івана пана, з кози кожуха, а з свині чобіт!» У бідноти коли й були які чоботи, то нерідко одна пара на всю родину. І вдягали їх хіба що на свята.

У багатьох обрядах чоботи виконували помітну роль. Напередодні Нового року в них клали дві устілки з сіна і соломи. Хтось із хатніх мав витягти одну з них: якщо втрапляла сінна, то рік мав бути вдатливим для худоби, а коли солом'яна — то заврожаяться зернові. Дівчата ввечері вибігали на подвір'я, ставали спиною до воріт і перекидали через них чоботи або черевики — у який бік указував носок, звідти варто чекати сватів.

Чимало повір'їв стосувалося носіння взуття. Якщо взути чоботи не на ту ногу, це віщувало сварку, бійку. Коли з-під халяви визирала онуча, то казали — «цей чоловік буде сонливим». Остерігалися також ходити в одному чоботі — «бо мати або батько помре»; дехто вірив, що цим самим можна викликати *гандж*, тобто така людина невдовзі стане кривою. Напередодні весілля наречений мав пошити теші ялові чоботи.

Чоботи вважалися дорогим подарунком. На Полтавщині одарювання у хаті молодої після вінця відбувалося так: теща, отримавши чоботи, кланялася і казала: «Дякую сватові, свасі, пану молодому й дружбі за послугу». Потім виходила на середину хати, піднімала чоботи вгору і, тримаючи їх над головою, починала танцювати і співати:

Отце ж миї чоботи,
Що зять дав;
А за ції чоботи —
Дочку взяв...
...Уже тиї чоботи
В коморі,
А вже моя донечка
В неволи...

(Див. СІНО, СОЛОМА, ВЗУТТЯ, КОМОРА).

Літ.: П.Чубинский, «Труды...», т.IV, с.360; «Мудрість віків», кн. 1, с.117. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.49-50. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.388-392. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 240, 268, 272. Д.Зеленин, «Русские народные обряды...», с.5, 13, 61. М.Білан, Г.Стельмащук, «Український стрій», с.72-73. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.29, 66-67, 91, 123. В.Скуратівський, «Русалії», с.489-490. Л.Кожуховська, «Чоботи», с.139.

ЧОВЕН. Вважалося, що царство мерців було далеко за морем, куди веде річка. Ось тому часто клали мерця в човен чи у видовбане дерево, щоби він легше дістався раю. Взагалі домовина і човен здавна були поєднані. Деякі стародавні історики описують обряд спалення в човні. Про золотий чи мальований човен, у якому пливе красний молодець первісними водами, згадують численні колядки та щедрівки:

Ой плавле, плавле мальован човнок,
Святий Вечер!
А в тім човночку злишний паничу,
Злишний паничу — молодий Михалю
Струже стрілочки усе калиночки.
Которії прямії, ле себе кладе,
Которії кривії, на Дунай пускає.

(Див. ПОХОРОНИ, ДЕРЕВИЩЕ, ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.478. Золотослов № 338. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV. В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.210. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.295; т.3, с.59; «Народные русские сказки» 109, 138, 230. А.Голан, «Миф и символ», с.51. Д.Анучин, «Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда». Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.104. Н.Ерофеева, «Ладья», с.33. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.147.

ЧОРНА ДЕРЖАВА. У казці «Про Кам'яну державу» бідний парубок Юрко пішов у світ, аби здолати зло. У дорозі він мудро розсудив, як леву, орлу та мурашці поділити між собою вбитого коня. За це вони дарували йому здатність перевтілюватися в кожного з них. Краса й розум Юрка полонили царську родину, і став він царським зятем. Якось у лісі натрапив Юрко з жоною на яму, з якої йшов страшний сморід. Над тією ямою росла чарівна квітка, царівна хотіла зірвати її, і тут вхопив її страшний дідуган та потягнув під землю. Юрко, ускочивши в яму, пішов на пошуки судженої. «Тут ліс, поле, трава... А немає ні людей, ні звірів і ні птахів — усе обернено на камінь». Володар країни — дідусь віком понад дві тисячі років. Його держава колись давно скам'яніла і пішла під землю. А сам він не скам'янів, бо держава мала колись пробудитися. Вийти на білий світ Юркові можна було тільки єдиним шляхом: відчинивши діамантовим ключем залізні ворота. А ключик — у *Чорній державі*, вхід до якої такий вузький, що лише комаха може пролізти. І Юрко пролазить, перетворившись у мураху. Потім він убиває лютого змія і забирає в нього діамантовий ключик. Коли герой врятував Чорну державу від сваволі змія, прохід у Кам'яну державу розширився і зникла всяка небезпека. Як тільки Юрко вклав ключ у залізні ворота, Кам'яна держава вийшла з-під землі. Усе в ній ожило — і природа, і люди, а пустеля стала квітучою.

Літ.: М.Чумарна, «Мандрівка в українську казку», с.59.

ЧОРНА КНИГА. Ця загадкова книга, за народними віруваннями, зберігалася на дні моря, під горючим каменем-алатирем. Одного разу, ще в незапам'ятні часи, якийсь злий чорнокнижник, ув'язнений у Мідній країні, отримав заповіт від старої відьми знайти книжку. Коли була зруйнована Мідна країна, чорнокнижник, звільнившись від ув'язнення, спустився на дно моря і дістав Чорну книгу. Відтоді вона й гуляє по білому світу.

За іншим давнім переказом, вона існувала з початку світу і була збережена після потопу Хамом. Книжки цієї зараз немає, бо вона знищена небесним вогнем. Кажуть, що вона зв'язана якимось страшним прокляттям на десять тисяч років. Ще кажуть, що в ній вміщені чортівські наслання, написані чарівними символами. До чорнокнижжя зараховували такі книги: *Рафлі, Шестокрил, Вороногай, Остромий, Зодій, Альманах, Звездочот, Арістотелеві ворота.* Сьогодні ніхто не може нічого сказати про ці книги.

За народними віруваннями, чорнокнижники навчаються від чортів, а тому все своє життя залежні від них. Уклавши з бісами угоду, вони отримують від них Чорну книгу, списану замовляннями та чарами. Всякий чорнокнижник, помираючи, повинен передати цю книжку або родичам, або знайомим. Збереглися повір'я, що померлий чорнокнижник приходить опівночі, одягнений в білий саван, до хати своїх родичів. Це буває з тими, хто забув передати по смерті Чорну книгу. Розповідають, що вони тоді нишпорять по всіх кутках, сідають за стіл і з'їдають геть усе. Для того, щоб чорнокнижник не виходив із могили, треба його викопати, перевернути у домовині іншим боком, підрізати п'ятки і, замовляючи, вбити осиковий кілок межі плечі. Розповідають, що один хлопець вирішив прочитати залишену чарівником книжку. У цей час прийшли до нього чорти і стали вимагати роботи. Спочатку він пропонував їм легкі роботи, потім важчі; але чорти приходили все за новими та новими роботами і врешті задушили хлопця. Відтоді, кажуть, ніхто не сміє наблизитися до Чорної книги. За повір'ям, одні тільки чаклуни знають, як розважити чортів. Вони посилають їх в'язати мотузки із води і піску, переганяти хмари-тучі з однієї землі в іншу, трощити гори, засипати моря і дратувати слонів, що підтримують землю.

(Див. АПОКРИФИ, АЛАТИР, КНИГА).

Літ.: В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.35, 37. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.816. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.299. И.Сахаров, «Сказания...», с.22, 36. А.Гура, «Символика животных...», с.292, 293. О.Белова, «Книга», с.514-515.

ЧОРНА СУБОТА. Українці Карпат вірять у так звані східні суботи, тобто ті, коли на небо сходить молодий Місяць — «показується мара». Якщо хтось комусь чинить зло, а людина не знає, хто саме, то вона східної суботи оголошує ворогові прокляття — *східну суботу*, або ж *чорну суботу*. Буває сім чорних субот, коли гуцулка роздягається, язиком доторкається солі, засвічує свічки і з появою молодого Місяця проклинає ворога, проказуючи вголос молитви. Це повторюється сім разів протягом семи місяців. Як правило, такого «тиску» на психіку зловмисник не витримує й зізнається у своїх вчинках, або ж з ним щось станеться.

(Див. МАРА, ПРОКЛЯТТЯ, СІЛЬ, МІСЯЦЬ — Дні тижня. Субота).

Літ.: А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.162. С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.153.

ЧОРНА ХВОРОБА (чорна болість, чорна слабість, зла болість, падуча, нечистий біль, епілепсія) — вселення в людину злого духа. Під час нападу таких хворих накривали чорною хусткою. Якщо в руку забивалося скло чи якийсь інший предмет, прикладали линовище гадюки. За народним повір'ям, скло так само легко вийде з тіла, як гадюка скидає шкіру. Один зі способів лікування чорної хвороби полягав у викачуванні її яйцем у перший четвер місяця. З першим четвергом пов'язане також лікування пропасниці.

Від чорної хвороби відомий ще такий спосіб. Як перший раз кине вона людину і хто-небудь догадається про це, то має розрізати собі на лівій руці мізинний палець, кров'ю помазати хворому зуби і швидко втекти, щоб той, коли прийде до тями, ніколи не дізнався, хто це зробив; тоді лиха хвороба минеться назавжди. Також радили випивати з молоком висушені й стерті на порошок серце, легені й печінку летючої миші; підкурювали голову: чоловікові — чорним півнем, жінці, відповідно, чорною куркою. Потім птицю розривали над хворим так, щоб на нього впало кілька крапель крові, після чого її закопували в землю.

(Див. ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ, КРОВ, ПТАХИ — Півень, МІСЯЦЬ — Дні тижня. Четвер).

Літ.: Зоряна вода, с.23. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.125. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.120. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.20, 34, 207-208, 274.

ЧОРНІ ДНІ — календарний час, наділений негативним значенням. Люди вірили, що існують особливі дні, коли нечиста сила може заподіяти велике лихо. Таких днів у році начебто сімнадцять. Як відомо, понеділок і п'ятниця, також вважалися важкими, або чорними, днями. Тоді треба бути обережним, «бо про що подумає людина — обов'язково здійсниться: скаже хто, що здохне кінь, і він здохне, подумає, що хотів би повіситися — повіситься, утопитись — утопиться». За народними віруваннями, людина, що захворіла у такі дні, скоріше всього помре, а народжений буде нещасливий. Несприятливим уважався і останній день Масниці — *чорна неділя*, після котрої починається Великий піст.

(Див. МАСНИЦЯ, ВЕЛИКИЙ ПІСТ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. II, с.13. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила», с.223. В.Даль, «О повериях, суевериях и предрассудках...», с.35, 37. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.14. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.162-163. В.Скуратівський, «Русалії», с.308-309; «Дідух», с.52. С.Толстая, «Дни добрые и злые», с.94-95.

ЧОРНОБОГ — бог ночі, ворог світла. Його царство — нічне сонце потойбічного світу, підземний морок, чорнота на землі й на небі. Згідно з Густинським літописом (під 1070 р.), волхви були переконані («два суть бози, един небесный, другой во аде»), що Чорнобог живе в пеклі. Стародавні жерці навчали: душа людини, яка тримає зв'язок зі злим духом, стає по смерті слугою Чорнобога. Волхви намагалися запобігти діям таких людей. Вони вважали, що лише світло може протидіяти цій смертоносній істоті, яка на своїх крижаних крилах розносить холод і сніг, голод або якусь іншу холеру. Як день завжди змінює ніч, так і Чорнобог вічно змагається з Білобогом.

Чорнобог уявлявся переважно людиною з лев'ячими рисами. Його вшановували, як і інші подібного роду божества, кривавими жертвами і вірили, що всяке зло перебуває під його безпосередньою владою. Згідно зі «Слов'янською хронікою» Гельмгольда (XII ст.), предки молилися до Чорнобога, а заразом і до Білобога, аби вони не чинили їм шкоди на цім, а також і на тім світі.

Сучасний дослідник С.Наливайко вважає, що запорізькі козаки більше поклонялися Чорнобогові, ніж Білобогові, тому що Чорнобог — воїнське божество, а Білобог — землеробське. Козаки мали прізвиська Чорний або Білий не через свою чорнявість чи русявість, а тому, що їхні предки поклонялися Чорнобогові чи Білобогові.

Про Чорнобога згадується у «Велесовій книзі»: «Перун і Світовид — ті обоє удержані в небі. А з обох боків їх Білобог і Чорнобог б'ються — і ті небо тримають, аби світу не бути повергнутому»; «...і сказав нерозумне про Чорнобога, а інший, теж у радогощах,— і про Білобога».

(Див. БІЛОБОГ, ХАМБОГ).

Літ.: Велесова книга, д. 11а, 22. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.27, 40. М.Номис, «Українські приказки...», 3742. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.141, 167-168. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.816. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.48-49; т.3, с.381. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», 369. А.Голан, «Миф и символ», с.188-221. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.12-13. В.Иванов, В.Топоров, «Чернобог», с.611.

ЧОРТ (нечистий, дідько, біс, щезник, бицівник, клятий, лукавий, рогатий, хвостатий, халабудник, явида, куцак та ін.) — злий дух. Відомий дослідник В.Гнатюк вважав образ чорта фольклорним за походженням, але дуже потерпілим під впливом християнства, через що він утратив свої первинні ознаки. За деякими дослідженнями, чорт — первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магічною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом (*чертами* і *різами*). П.Рибніков розрізняє у фольклорі два різні за походженням персонажі: диявола і чорта. Не зараховує чортів до образів нижчої міфології Е.Померанцева: «Це образ, який хоч і спирається на давні, дохристиянські уявлення, але явно значно пізніший, забарвлений біблійними мотивами». А в тих сюжетах, де він відрізняється від інших духів, на думку вченої, «можна вбачати запозичення візантійських і західноєвропейських мотивів». У більшості сюжетів, виявлених наприкінці XIX — на початку XX ст., чорт уже виступає в ролі красеня, який доводить до нестями молодиць і дівчат.

Назагал чорт — родове поняття, яке обіймає всю нечисть. Чорт може приймати людську зовнішність, але його чортячу подобу видають ріжки, рило, ратиці, шерсть, хвіст. Чорти водяться у безлюдних, запущених місцях: в очереті, бур'янах, болоті, біля млина, в руїнах, на перехрестях доріг тощо. Постійним їхнім мешканням вважається пекло, де чортами керує Вій. Чорт може перевтілюватися у будь-яку тварину, крім пса, бо пес — найщиріший друг людини. Чорти

Фрагмент «Страшного суду» із с. Долина. Львівщина, друга половина XVI ст.

вигадали пиятику, куриво, лайливі слова і всяке таке інше. Дідьки ще гірші за чортів, бо вже такі оброслі, що видно лише червоні очі. У них пальці залізні, і ходять вони з залізною палицею, а в зубах — люлька з довгим цибухом. Чорти, як і люди, родяться, одружуються, от тільки що не вмирають, однак, кажуть старі люди, що є таке зілля, що коли його зварити та покропити тим відваром чорта, то він згорить. Усі ці злі духи не терплять хресного знамення, тому люди при кожній потребі використовують силу хреста. Чорти мають свою чарівну силу тільки вночі. Дуже лякає їх спів півня, якого вони удосвіта бояться та кидаються куди попало, аби їх не застала ранішня зоря.

У деяких стародавніх казках чорт навіть заступає бога-громовика Перуна. Він іде в найми до коваля і там кує не залізо, а різні хвороби і каліцтва: приставить кульгавому ногу в жаровні, ударить молотом, побризкає водою — і нога ціла, хоч у присядку танцюй! Багато перекував він старих дідів і старих баб у молодих, калік у здорових, потвор у красенів.

(Див. ВІЙ, САТАНА, ПЕКЛО, МЛИН, ДІДЬКИ, ПЕРЕХРЕСТЯ, ПТАХИ — Півень).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. II, с.334. 380; т. IV, с.472, 534. Труды этнографическо-статистической экспедиции..., с.191. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства..., ф. 14-3, од. зб. 945, арк. 2. Знадоби до галицько-руської демонології, № 6. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.4-6, 18. Легенди нашого краю, с.100-102. Легенди та

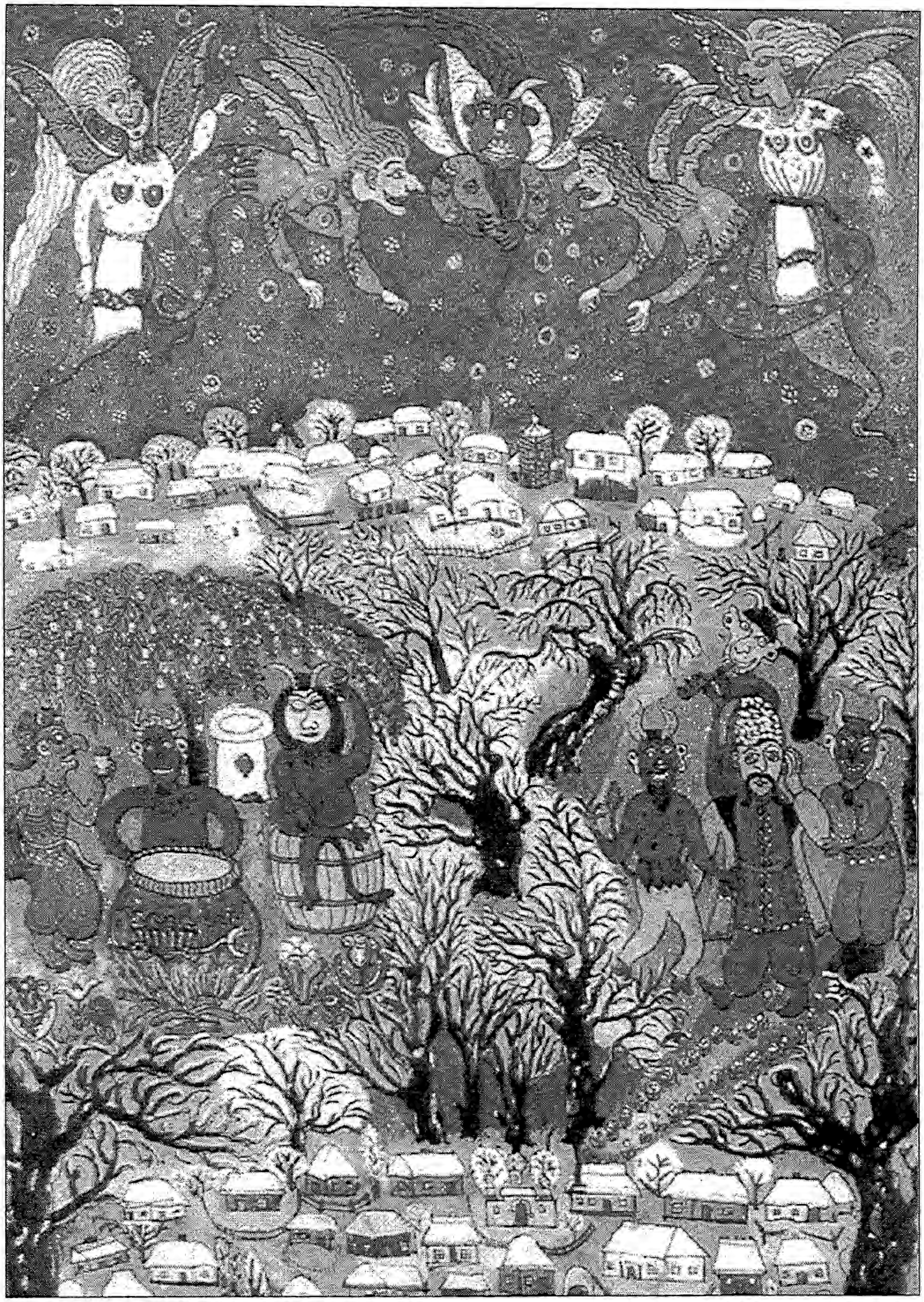

Композиція на теми творів М. Гоголя.
Живопис на склі І. Сколоздри. 1985

перекази, с.39-40. Записки о Южной Руси, т. II, с 44-48. Песни, собранные П.П.Рыбниковым, т. 3, с.185. Матеріали до гуцульської демонології, с.65. В.Гнатюк, «Казки Закарпаття», с.306-309, 322-326. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с. 188-198. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.66. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.55. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.5-9. В.Гнатюк, «Переднє слово...», т. 33, с.VIII; «Останки...», с.386-388. В.Милорадович, «Казки і оповідання»; «Заметки о малорусской демонологии», с.415-429. С.Максимов, «Нечистая, неведомая и крестная сила». Хв.Вовк, «Студії...», с.182-185. Г.Булашев, «Український народ...», с.164-170, 278-282. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.132, 221, 298; т.2, с.336, 345-347, 376-380, 392-393; т.3, с.7, 156-158, 390; «Народные русские сказки» 118, 214, 228, 371. Я.Новицкий, «Духовный мир...», с.163-164. Д.Зеленин, «Восточнославянская этнография», с.423. А.Онищук, «Матеріали до гуцульської демонології», с.84-85. В.Шевчук, «Мислене дерево», с.166. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.136-137. В.Скуратівський, «Русалії», с.153-158. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.34. Г.Бондаренко, «Купина неопалима», с.136. В.Петрухин, «Черт», с.611. Э.Померанцева, «Мифологические персонажи...», с.116, 119-120, 124-125. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 18, 33, 36, 45.

ЧОРТОВА ГОРА. Священним місцем в українців Карпат є рогатинська Чортова гора поблизу сіл Бабинці та Пуків. Легенда про її походження така ж сама, як і про Каполну гору, що поблизу Тиси. Тільки якщо там, на Закарпатті, чорти несли гору на носилках, спіткнулися й покинули її серед поля, то рогатинську Чортову гору ніс один чорт, аби кинути на Рогатин, де жінки дуже грішили. Землі й каміння набрав чорт коло села Лопушна, де є великі нетрі й тепер. Ніс гору опівночі, але дзвонар сидів тоді у церкві і, почувши шум, бамкнув. Це перелякало чорта, і він випустив із рук цю гору. За іншою версією, закукурікав півень і чорт утратив силу, тому й кинув гору серед поля.

(Див. ЧОРТ, ПТАХИ — Півень).

Літ.: З живого джерела, с.472-476. Українські перекази, с.97. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.345. С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.78.

ЧУГАЙСТЕР (очугайстер, чугайстрин, лісовий чоловік, лісовий дід, ночник, гай, снігова людина) — заклята людина, мешканець лісів і гір. Він волохатий, голий, з рогами. Ніяка звірина не може його з'їсти, ані людина вбити, бо так йому «пороблено». Люди розказують, що особливо чугайстра бояться повітрулі. Він на повітруль чатує, заховавшись у листя, а коли та підійде, то вбиває її, смажить та їсть.

Чугайстер, як і лісовик, — істота загалом безневинна. Він мужньо зносить людські жарти, любить сидіти біля вогнища, віртуозно грає на сопілці, а танцюрист із нього шалений: може статися так, що не всяка людина витримує темпу його танцю. Якщо помре, то засмучений чугайстер піде собі далі, а добрих танцюристів він нагороджує.

Чугайстрові підвладні всі звірі в лісі. По воду він посилає лиса, вовка, а сам не ходить. Ведмедя посилає проти багачів, аби вони пам'ятали, що й над ними є сила страшна. Не можна кривдити слуг чугайстра — «звірів лісових».

За переказами, чугайстер може мати від двох до семи метрів росту. Може з'являтися танцюючим вітром-вихором. Є оповідки, з яких чугайстер постає схожим на змія, тому що вміє звитися у велетенське колесо довкола ватри й так грітися. Шерсть на ньому біла або чорна; біла й борода, очі сині. Лісоруби вірили, що взимку чугайстер залазить у димник колиби й там співає.

Чугайстер безсилий перед металевою сокирою, але може зі своєї ноги зробити сокиру. Чугайстра називають ще «сніговою людиною». У Гімалаях це *йєті*, на Північному Кавказі — *алмасти*, у Дагестані — *каптар*, у Монголії — *алмас*. У Каліфорнії начебто існує *бігфут*, що означає «великостопий». Розміри його стопи, мовляв, становлять 37 сантиметрів у довжину й 16 у ширину. Приблизно такі ж «сліди» збереглися на Писаному та на інших великих каменях у Карпатах.

Закарпатські легенди наділяють чугайстра вищим «статусом», ніж звичайного лісовика. «Нас є три таких, як я», — говорить чугайстер устами оповідача. Правда, в іншій легенді мовиться, що «люди старі сказують, що чугайстрини є чотири». Дослідники вважають, що корінь «стр» може мати стосунок до Стрибога. Якщо чугайстер говорить про трьох істот, то йдеться, мабуть, про володарів неба, землі й потойбічного світу. Чугайстер — антипод Перуна, пов'язаний з ніччю, вогнем, співом, музикою, танцями, тобто має всі ознаки Пана античної міфології.

Чугайстра ще тлумачать як нічну й земну іпостась буська-гайстра (лелеки). І священний птах лелека, і цей напівзвір-напівлюдина були колись добрими людьми, але прокляті Богом. Гайстер-бусел посланий знищувати гадюк, вужів, жаб, мишей та іншу нечисть, а чугайстер має очищувати землю від лихих істот, що виникли із нехрещених дітей, самогубців тощо. Якщо бусько — охоронець дому, то чугайстер — охоронець людини далеко від дому (у лісі, на полонині). Правда, чугайстер може прийти вночі до хати й перевірити, чи є вода, а коли нема в запасі води, то візьме дитину й піде. Він — захисник пастухів і лісорубів. Якщо з ним добре повестися, то попередить, коли ведмідь нападе на стадо.

Збіг «гайстер» і «чугайстер», мабуть, не є випадковим: лелеки (гайстри) теж полюбляють кружляти. «Чуга» образно осмислюється як завихрення. А «стир» — потік, стріла, струмінь, стрижень.

(Див. ЛІСОВИК, ПОВІТРУЛЯ, ПТАХИ — Лелека).

Літ.: В.Гнатюк, «Останки передхристиянського релігійного світогляду...», с.391. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.383. Б.Кравців, «Мітологія...» В.Скуратівський, «Русалії», с.127-128. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.79. С.Пушик, «Чугайстер...», с.53-63. С.Наливайко, «Таємниці розкриває санскрит», с.184-185.

ЧУДО — диво, дивина, знамення, небачене. Чудо — один із поширених сюжетів українського фольклору. В релігійному розумінні чудо — результат втручання надприродних сил. Чудо — надзвичайне явище або подія, яка вражає уяву і не може бути пояснена в світлі відомих законів природи, єства і тому сприймається як їх порушення. Це можуть бути природні

явища (Сонце «грає», на небі три Сонця, з неба падає каміння, риба і т. ін., земля розламується, поглинаючи грішника, річка відступає перед праведником тощо); можуть бути предмети, наділені надприродними властивостями (церква або місто будуються або руйнуються самі по собі, церква тікає від грішника, двері самі відчиняються, свічки самі запалюються, дзвони самі дзвонять і т. ін.); і всякі метаморфози: перевтілення людини у тварину, птаха, змію, зірку, камінь, а тварин, рослин чи предметів — у людину; чудесне оживлення померлих, зцілення хворих, чудесне запліднення (від подиху, плювка, запаху квітів); створення людини із дерева, каменя і т. ін. Властивість робити чудеса приписується Богові, святим, демонічним істотам, казковим героям і використовується для покарання за гріхи або для захисту людей від злих сил. Чудо може бути попередженням гріха. Наприклад, коли вінчаються брат із сестрою, в'яне ліс, пересихає вода, вода стає кров'ю, Євангеліє перетворюється на камінь, ікони падають і т. ін. У середньовічній літературі чудеса широко представлені у житійному жанрі (чудо Георгія зі змієм, чудеса св. Миколая і т. ін.), у переказах про чудотворні ікони та ін.

За народним календарем 19 вересня відзначали «Чудо». В цей день намагалися не працювати, бо хто порушить закон, того неодмінно спіткає лихо.
(Див. СОНЦЕ ГРАЄ).

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.132. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.144, 206, 827-828. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.111-112, 150-151, 277, 295, 313. М.Міщенко, «Народний календар», с.97. В.Щедрін, «Чудо», с.379. С.Толстая, «Чудо», с.392.

ЧУДО-ЮДО, чудо-юдо-цар-морський — міфічний змій (дракон-туча). В давнину слово «чудо» (чуд, щуд, чудище, дивище) означало велетня, а, як відомо, могутні сили природи уособлювалися тоді в образах велетнів. У переказах про зміїв і велетнів вони перебувають у дуже близьких родинних зв'язках, і Морський цар часто приймає образ змія.

Чудо-юдо — Морський цар, Водяник, Океан-Море. Цей давньоукраїнський Нептун згадується у багатьох казках. Морський цар володарює над усіма рибами і тваринами, які тільки водяться в морях. Дружиною царя Водяника є цариця Водяниця. Як бог грому і блискавки Перун поєднував у собі благотворні сили і разом з тим демонічні риси, так само дволикий характер мав і Морський цар. Звідси нерідка заміна Морського царя чортом.

У народних казках Змія, який перебуває під калиновим мостом біля вогненної річки, часто називають Чудом-юдом. Чудо-юдо своїх ворогів не кусає, а «вбиває в землю» або б'є хоботом. Самого його вбивають (крім чарівного меча) стрілами, списами і розжареним камінням, яке

Чудо помноження хлібів.
Ілюстрація до «Учительного Євангелія». Київ, 1637

кидають йому в пащу. Після перемоги над Чудом-юдом його тіло спалюють на багатті.

(Див. ЗМІЙ, ВОДЯНИК, МОРЕ, РИБА).

Літ.: В.Пропп, «Исторические корни волшебной сказки», с.217, 221; «Русская сказка», с.204. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.827, 843. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.110-112, 150-151, 277, 295, 313; «Народные русские сказки» 136, 225, 313. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.129.

ЧУЖА ЗЕМЛЯ в казках завжди ставиться вороже до прибульця, і на ній він змушений проявити усі свої якості повною мірою: битвою, чарами, чудодійними перетвореннями, вмінням зберегти таємницю чарівної речі. За допомогою такої речі, отриманої в подарунок чи знайденої на краю світу, герой долає всі випробування тридев'ятого царства. Разом узяті вони й становлять суть тих основних якостей, які треба продемонструвати чужому родові після одруження. Але героєві не вдається лише одне — вберегти таємницю своєї вразливості, закладену в чарівній речі. Після цього героя або вбивають на поєдинку, або замуровують у стовп без вікон і дверей, або ж власний чарівний меч стинає йому голову, або ж його, безборонного без чарівної сорочки, січе-рубає, а порубаного прив'язує до кінського хвоста приймак, який спокусив його жінку.

Після зцілення-воскресіння герой виявляється настільки безсилим та безпорадним, що й кочерги не може зрушити (казка «Про Гришу і змію»). Не можуть повернути йому сили й сестри-чарівниці, бо здоров'я двічі не дається. Але причину його втрати вони пояснюють не перенесеною смертю, а тим, що він «оддав силу своїй жоні». З утратою чарівної сорочки, якою підступно заволоділа жінка, починається повний крах колись невразливого героя. Останнє випробування настало аж тоді, коли чоловік прожив із жінкою-царівною «років з двадцять». Дослідники вважають, що мотив знімання чарівної сорочки перед купіллю через стільки часу може сприйматися і як певний віковий ритуал.

Тож і подібна послідовність казкових мотивів, де йдеться про вивідування після багатьох років спільного життя таємниці чарівної сили чоловіка, і згодом заволодіння його сорочкою під час купелі асоціюються з практикою давніх передсмертних ритуалів сповіді та омовіння перед відходом у той світ. Відгомоном їх є шлюбна сорочка, яку вдягали й на смерть.

Термін «чужа земля» вживається в казках і на позначення чужоземців: «Найшла на нашого царя чужа земля, не може цар сам одбитися, а виклика богатиря, щоб його царство одвоював». Або: «Тільки ті поснули, біжить чужа земля. — Звертай! — кричить» (казка «Нещасний Данилко»).

(Див. ЧАРІВНІ РЕЧІ).

Літ.: З живого джерела, с. 90, 159-160, 303. Семиліточка, с.147. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.74-76.

ЧУЙ-ЛІС — правічний ліс на межі світів. У ньому є джерела з живою і мертвою водами, народжуються і випасаються коні неземної сили, зберігаються великі тайни, недосяжні для земного світу. Богатиреві випадає важка і відповідальна дорога обов'язково через ліс. Цей ліс перебуває під владою нечистої сили і перетворюється на райську місцину зусиллями героя.

Літ.: М.Чумарна, «Мандрівка в українську казку», с.60.

ЧУМА (Чумище, Морова діва, У́мітка, Вимітка, Поморок) — уособлювалася в образі багатої панянки, яка роз'їжджає в екіпажі, запряженому шісткою білих коней. За кіньми неодмінно біжать хорти. Наближаючись до міста чи села, Чума точить свої стріли, і кому випадається на ту пору вийти в поле — у того і стріляє; а потім уже входить у саме місто чи село. Тому першими хворими на страшну недугу найчастіше бувають приїжджі й мандрівники. Аби ввести Чуму в оману, по хатах виймали віконні рами, начебто тут ніхто вже не живе. Але Чума дуже хитра. Уміє перевтілюватися в кішку, коня, корову, пташку, клубок прядива тощо. Розповідають, що Чума, перекинувшись кішкою, шкрябає у вікно, і той, хто побачить її і впустить у хату, помирає. Коли приходить Чума, півні хрипнуть і замовкають, собаки перестають гавкати, а тільки гарчать і зі скавучанням кидаються на страшну гостю. Чума розкидає по дорозі усілякі цінні речі, навіть гроші; але тільки-но хтось підніме їх, то відразу ж занедужує. Іноді її уявляли жінкою, оточеною громадою мар і відьом.

Чума майже ідентична з персоніфікаціями *моровиці* й *болячки*, але, на відміну від згаданих образів, вона може перетворюватися в кого завгодно. Іноді ходить по селах дівчиною-жебрачкою. Коли з нею діляться останнім шматком хліба, вона спокійно залишає дім, а там, де її намагаються виштовхнути з хати чи обдурити, вона нещадно всіх умертвляє.

Повір'я про демонів чуми та холери були дуже поширені серед сільського населення ще на початку XX ст. Оскільки обидва демони вгамовують свій голод людьми, у багатьох українських селах під час епідемій знову і знову відновлювався жертовний ритуал, найчастіше у вигляді хліба, залишеного на перехресті вулиць, рідше — у вигляді курей, собак, котів та ін.

(Див. КОРОВ'ЯЧА СМЕРТЬ, ОБОРЮВАННЯ, ПЕРЕХРЕСТЯ, МАРА — Моровиця, ХОЛЕРА, ВІДЬМА).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.477. Легенди Карпат, с.259-263. Легенди нашого краю, с.10-11. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.133, 221. В.Даль, «О поверьях, суевериях и предрассудках...», с.98. А.Потебня, «О мифическом значении некоторых обрядов...», с.281. Д.Щербаківський, «Сторінка з української демонології», с.540-553. Г.Булашев, «Український народ...», с.217-219. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.52; т.3, с.54-60. В.Давидюк, «Українська міфологічна легенда», с.71-75. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази...», с.88. В.Скуратівський, «Русалії», с.516. З.Болтарович, «Українська народна медицина», с.23. С.Токарев, «Религиозные верования...». Н.Высоцкий, «Народная медицина», с.109. А.Гура, «Символика животных...», с.33. I.Wahylewyc «O upiorach a widmach», s.244.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ. Наведемо одне із повір'їв про походження Чумацького Шляху: «Украв циган костриці з конопель, зв'язав в'язку та й поніс, як він ніс

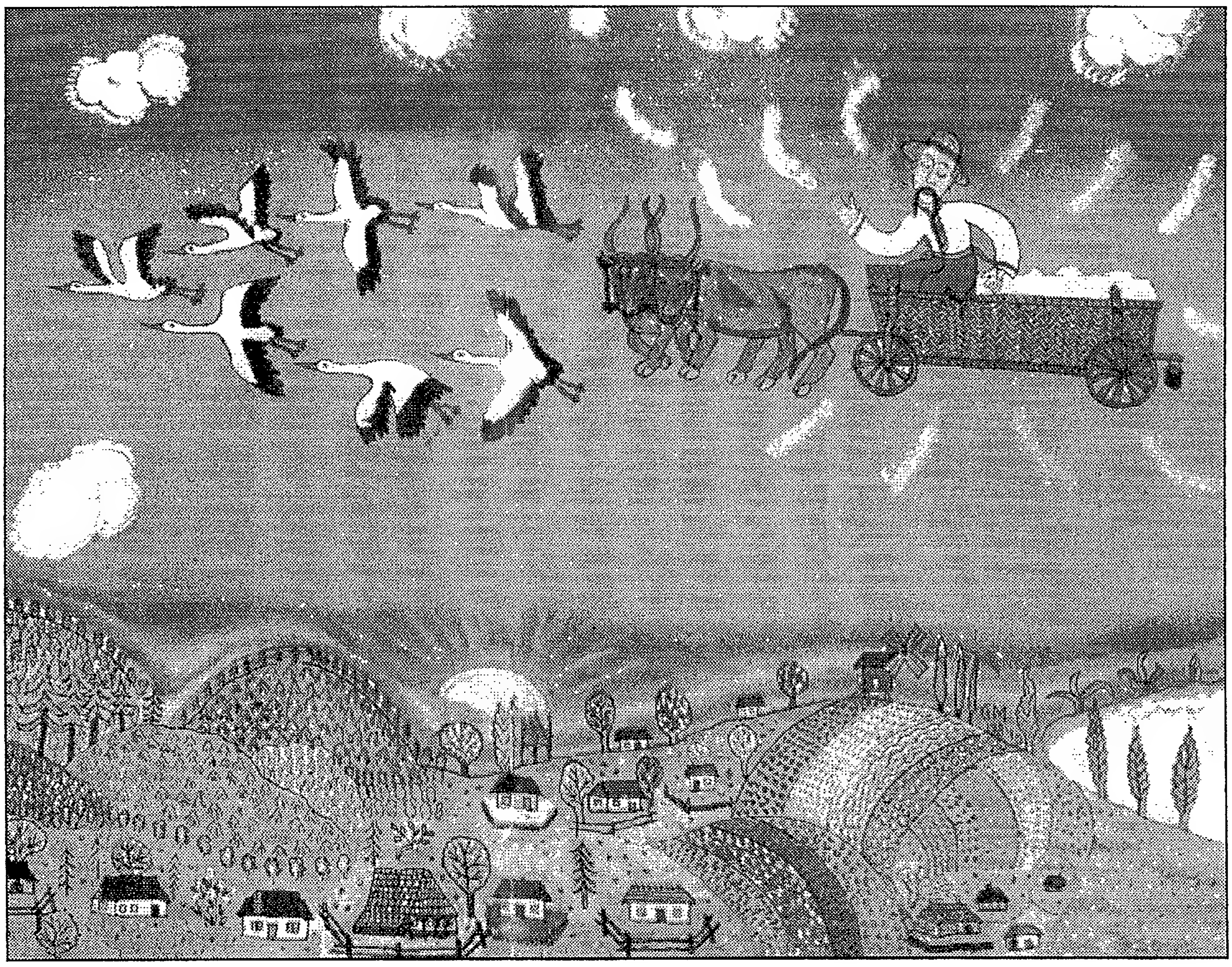

Чумацький Шлях.
Живопис на склі І. Сколоздри. 1984

кострицю, вона трусилася і падала». Чумацький Шлях вважали дорогою в Єрусалим. Хто лише іде до Єрусалима, мусить обрати для себе дороговказом Чумацький Шлях, і ніколи не зіб'ється на манівці. В Єрусалимі Чумацький Шлях і закінчується. На тому шляху протікає ріка Дунай, про яку склалося прислів'я: «Пішов на Дунай, та й додому не думай». Через Дунай-річку ведуть полотняні мости, які озиваються, коли хтось хоче перейти або переїхати на інший бік. Мости ці кожен завдовжки у п'ять верст. Чумацький Шлях вважали також Божою дорогою, якою Всевишній ходить або їздить на колісниці; дорогою, що вказує птахам шлях у вирій; дорогою, яка веде душі померлих на небо; дорогою, одна половина якої (до перетину посередині) веде в рай, а друга — в пекло. Врешті-решт, у деяких місцевостях Чумацький Шлях вважали ще дорогою, яка означає, що стільки має народитися людей на землі, скільки на цій дорозі зірок, перш ніж настане кінець світу.

(Див. БОЖА ДОРОГА, ПТАШИНИЙ ШЛЯХ).

Літ.: Г.Булашев, «Український народ...», с.250. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.523. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.142. Н.Велецкая, «Языческая символика...», с.25. В.Ястребов, «Материалы по этнографии...», с.6.

ЧУР (цур) — хатній дух, охоронець домашнього вогнища та заступник роду. Любить жити у *чурі* — деревині, якою розпалюють піч. У давнину на високих пагорбах люди ставили величезних кумирів, виліплених з глини, усередині яких, мов у печі, завжди палав вогонь, котрий постійно підтримувала сторожа. І коли в когось в оселі пригасало вогнище, за ним ішли «ко чуру». Ось чому піч у хаті стала святинею, бо це родинний вівтар, а господиня для чура — то постійна берегиня домашнього вогнища. У разі небезпеки кажуть закляття: «Чур тобі, пек!», і тоді хатній бог вступає в боротьбу із страхітливим пеком. Деякі дослідники вважають, що цей вислів виник із часів людських жертвоприношень. Коли починали ворожити, щоб знайти скарб і щоб бува не зашкодила нечиста сила, обводили навколо себе запаленою скіпкою або восковою свічкою магічне коло із замовлянням: «Чур! Наше місце святе!» До чура і сьогодні звертаються як до божества, який оберігає права власності: «Чур, пополам!», «Чур, моє!» Не менш поширена і форма «цур»: «Цур, міньки не розміньки! Мертвого з гроба не вертають»; «Е, ні, стривайте, цур не грать, а то не буду й танцювать, пока барвінку не нарву та не уквітчаюсь»; «Таке робила, що цур йому вже і казать» тощо.

Вважаючи чура охоронцем власності, предки вбачали в ньому джерело всякого багатства, початок усякого примноження, шанували в ньому немовби старійшину, прабатька. Тому, мабуть, не даремно це ім'я співзвучне з коренем «щур», який зберігся у слові «пращур».

(Див. ВОГОНЬ, ПЕК, ПІЧНИК, ВОГНИЩЕ, ЖИВИЙ ВОГОНЬ, МАГІЧНЕ КОЛО).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.437. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.829-830. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.48-50; т.3, с.392. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.281.

ЧУРИЛО — билинний та пісенний герой. Відомі й інші варіанти його імені: Цурилушка, Щурила, Щурилушка, Чурилище, Журило (Журило — ім'я богатиря в галицькому билинному циклі). У піснях натрапляємо на батька Чурили Пленка (Пленчище, Плень), що є вже пізнішим російським нашаруванням. По батькові Чурило зветься Пленкович, Щапленкович, Щепленкович, що тлумачиться як красень, франт. Таємничо-чарівний вплив Журила на жінок і плодючість злаків — це риса, яка наближує його до язичницьких божеств («Куди Журило ішов, туди ячменник зійшов»). Тому-то Журила ототожнювали з Ярилом:

Волочився Ярило по всьому світу,
Полю жито родив, людям — діток плодив.
А де він ногою — там жито копою,
А де він походить — колос уродить...

У Чуриловому замку світять Сонце, Місяць і зорі, очі в нього — як у ясного сокола, а брови — мов у чорного соболя. Пісня Чурила полонить красних дівиць, заміжніх молодиць і навіть княгиню:

Ішов Чурило з міста,
За ним дівочок триста.
Ішов Чурило ледом,
А за ним дівочки з медом.
Ледом, Чурило, ледом,
Добра горілочка з медом.

Про Чурилів замок є згадка у Львівському літописі під 1524 р.: «Татаре були на Подолю і Чурилова замку доставали».

(Див. ЧУР, РОД, ЯРИЛО, БОГАТИРІ, ПЕРЕЛЕСНИК).

Літ.: Золотослов № 170, 171, 173. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, с.132-137. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.430-431, 828-829. А.Афанасьев, «Народные русские сказки» 576. Б.Рыбаков, «Древняя Русь...», с.135-138; «Язычество древних славян», с.606-608. О.Бевзо, «Львівський літопис...», с.100. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.28

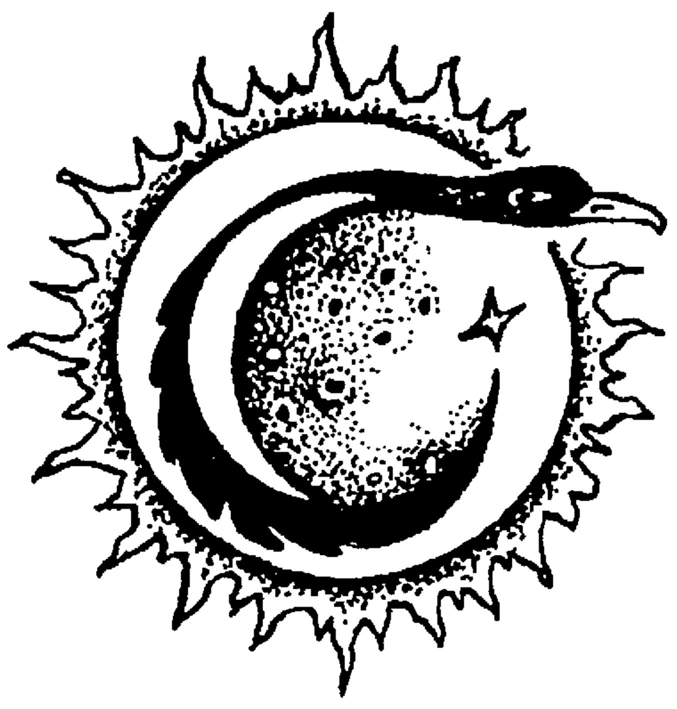

Ш

ШАЛЕНСТВО (сказ, скажениця) — народна назва різних нервових і психічних розладів. Шаленство пов'язують із злим духом, бісом, який вселяється у людину чи тварину, найчастіше у собаку, а тому можна сказитися від її укусу, погляду, дихання. Навіть вітер, який дме з боку такої собаки, небезпечний. Казали, що шаленство передається від собаки людині, якщо вони народилися в один день або місяць. За повір'ям, скажені собаки з'являються на селі, коли Свята вечеря припадає на п'ятницю; якщо не виконуються заборони: хтось рубає дрова біля дверей або у воротах хліву, викидає на двір головешки, після заходу Сонця виливає воду на двір, виносить сміття із дому, пере білизну, тче у перший понеділок Великого посту тощо.

Щоб не напав шалений собака, потрібно дати йому трохи тіста або шматок першої свіжоспеченої хлібини; самому з'їсти серце шаленого собаки; носити при собі амулет-мішечок, у якому зашиті магічні формули і освячені трави. При зустрічі з шаленим собакою треба повернути направо, бо у нього праве око закрив Христос і ним він не бачить, а в лівому сидить чорт і цим оком дивиться. Іще зрізували у покусаної тварини жмут шерсті з місця укусу і затикали його у дверні петлі, вірячи, що при відкриванні і закриванні дверей отрута буде виходити з рани. Як ліки, використовували часник, тис, фасолю, поїли відваром полину, черемухи, чортополоху, бузини, коріння молочаю і т. ін. Використовували і мух. Їх настоювали на горілці з медом і поїли хворого або змащували рану.

Прикмета: якщо шалений, заглянувши у колодязь, побачить своє відображення, він вилікується, а коли ні — його чекає смерть.

Літ.: Г.Дьячснко, «Полный цсрковно-славянский словарь», с.831. В.Усачсва, «Бешснство», с.175-177.

ШАПКА — головний убір, якому надавалося ритуального значення. Зокрема, наречений протягом усього весілля мусив бути у шапці. Дружко викуповував у старшого дружки шапку жениха. Тоді дівчата співали:

Ой дай, мати, голку
І ниточку шовку
Пришити квіточку
К зеленому барвіночку,
І до квітки, і до китайці,
І до Іванової шапці.

На весіллі був ще такий звичай: коли молодій одягали очіпок, вона його скидала двічі, а втретє жених сам одягав на неї свою шапку, і наречена залишалася у ній. Відомий звичай класти шапку у шлюбне ліжко. На Чернігівщині сваха одягала молодій шапку молодого, з якою та спала. Це було ніби символом її переходу до роду чоловіка.

Вважалося негарним виходити на вулицю з непокритою головою. У таких випадках казали: «Без шапки, як злодій»; «На голій голові нечисті закубляться». Коли нападала якась мара, спльовували й говорили: «Чорт, бери шапку, аби голова була ціла».

Народна мораль суворо засуджувала тих, хто, заходячи в хату, на цвинтар, у храм, сідаючи за стіл, не знімав головного убору. Предковічні звичаї нагадують: «Скинь шапку, бо теща глухою буде»; «Не їж у шапці, бо твоя жінка буде мати дурного чоловіка». Раніше повсюди молодші, вітаючись зі старшими, знімали шапку, а коли це була поважна людина, то притискали головний убір до грудей і кланялися. Це ж саме вчиняли, коли зустрічали гостей або прощалися. Проводжаючи людину в останню путь, також годиться

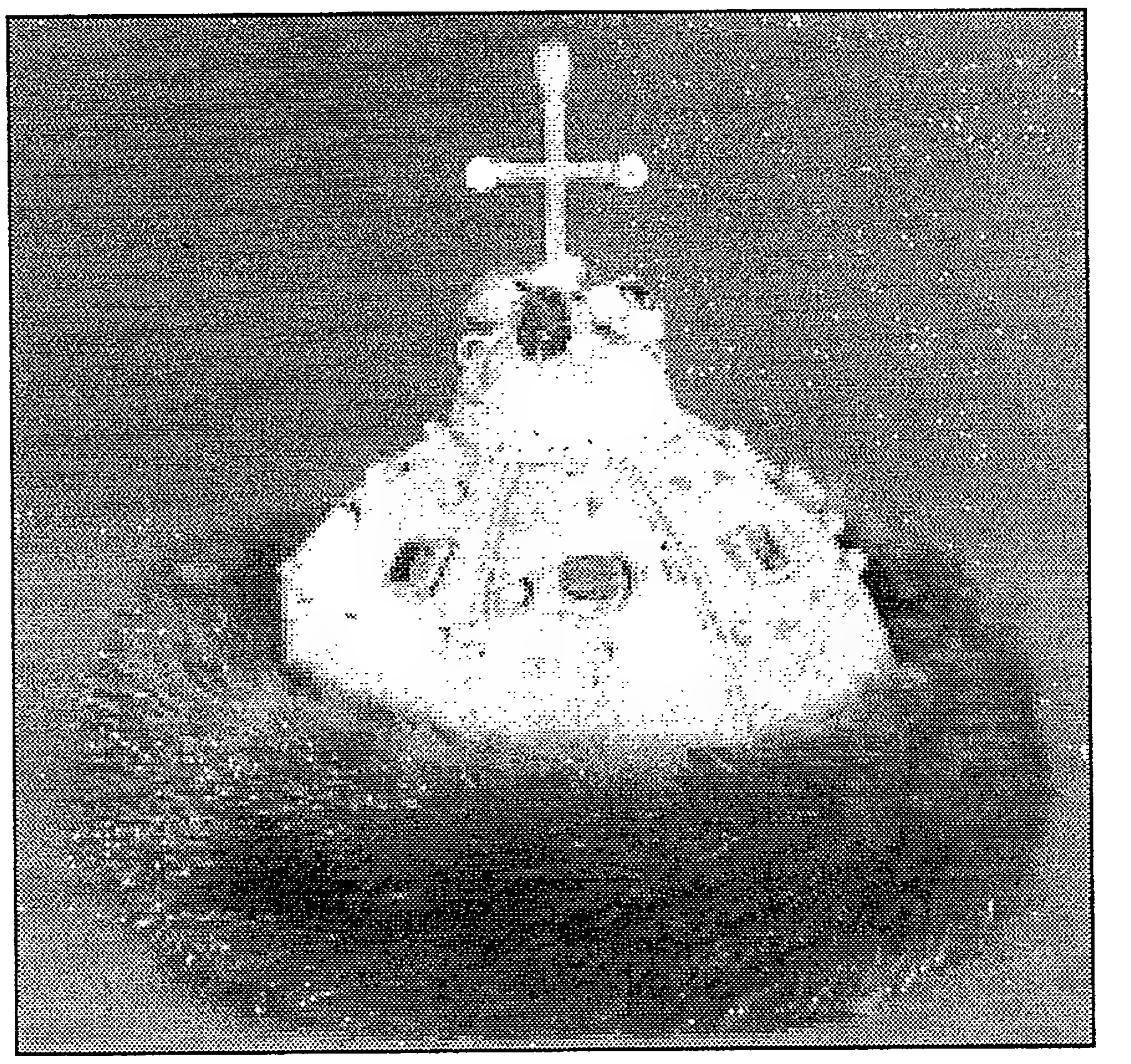

Шапка Мономаха — символ володаря великокняжого київського престолу

— нехай це буде й незнайомець — зняти головний убір, віддаючи цим шану небіжчикові.

Вислів «ударити шапкою в землю» означав суворий виклик, суперечку чи прокляття. «Обмінятися шапками» символізувало полагодити стосунки чи вступити у дружні взаємини.

Навіть за теплої погоди, особливо в жнива, одягали солом'яні брилі. Брилі виготовляли зі стебел жита чи пшениці, а в Карпатах — з вовни. Гуцули прикрашали свої кресані вовняними китицями, бісером, стрічками, заклепками, кольоровими шнурочками, навіть пір'ям глухаря чи павича. Усі ці елементи були не лише прикрасою, а здебільшого виконували оберегову функцію. Парубки, особливо на Купала, затикали в капелюхи пучечки полину, тої чи зубок часнику, щоб убезпечитися від злої сили.

Чоловічі головні убори пов'язували з добробутом. Аби курчата добре вилуплювалися, господині несли яйця під квочку у чоловічій шапці. Побутує чимало легенд, пов'язаних із шапкою-невидимкою, яка начебто допомагає її власникові проникнути в найпотаємніші місця або відшукати скарб, якщо її перекинути через блукаючий вогник.

Жінка мала право єдиний раз одягти чоловічу шапку. Це дозволялося робити напередодні Свят-вечора для того, щоб обійти в ній своє господарство та обкурити ладаном стайню, тік та інші господарські будівлі. Цей магічний акт мав сприяти добробуту родини, а його виконавиці дозволяв протягом року ходити простоволосою (випадок унікальний, оскільки за будь-яких інших обставин жінкам заборонялося користуватися чоловічими головними уборами — «а то чоловіки перестануть любити»). Вірили і в таке: якщо напнеш на голову дві шапки, «то будеш три роки дурний».

(Див. НЕВИДИМКА, БЛУКАЮЧІ ВОГНИКИ).

Літ.: П.Чубинский, «Труды...», т. IV, с.189; «Мудрість віків», кн. 1, с.117. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.363-370. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.831. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.61, 86, 169, 172. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.60-62, 98. В.Скуратівський, «Русалії», с.486-488. О.Потапенко, «Шапка», с.141. А.Гура, «Символика животных...», с.16, 101, 110, 126 та ін.

ШЕРСТЬ — давній магічний символ. Із шерстю пов'язані вузлові моменти життєвого циклу, особливо весільні (благословіння на кожусі з овечої шерсті, сидіння на ньому молодих, зустріч весільного поїзда батьками нареченого, одягненими у вивернуті кожухи, і т. ін.). Загальна семантика цього символу досить відома (багатство, родючість тощо): «Як шуба мохната, так щоб і ви, дітки, були щасливі і багаті»; «Щоб жених був багатий, як кожух волохатий». Але в деяких контекстах вона може суттєво змінюватися. Наприклад, у казках і замовляннях шерсть пов'язана з поширеним у магічній традиції мотивом вкладення одного предмета в інший: «На морі, на окіяні, на острові Буяні лежить біл-горючий камінь. На біл-горючому камені лежить з чорну бороду руно, біля руна борзий вовк, у борзого вовка сірий заєць, у сірого зайця сіра качка, у сірої качки чемерині яйця, у чемеренім яйці — чемерина смерть»; «На морі, на окіяні, на острові Буяні стоїть дуб, під тим дубом ракитовий кущ, під тим кущем лежить біл камінь, на тому камені лежить рунце, під тим рунцем лежить змія скорпія». З шерстю ворожили, вкладаючи її на ніч у горщик. Ворожіння вважалося вдалим, коли шерсть до ранку набереться вологи, тобто набуде нової якості.

(Див. КОЖУХ, РЯДЖЕННЯ).

Літ.: А.Байбурин, «Жилище в обрядах и представлениях...», с.42-43, 66. Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.67, 78, 81, 100, 236. А.Гура, «Символика животных...», с.40, 51, 82, 84, 87 та ін.

ШКАРАЛУПА. Яєчній шкаралупі, особливо з пасхальних яєць, приписували магічні властивості. Щоб гусінь не поїдала капусту, клали разом із розсадою шкаралупу пасхальних яєць. На Зелені святки настромлювали шкаралупу на прутики і затикали в капусту. Щоб позбутися мишей і щурів, розкидали шкаралупу пасхальних яєць по кутках дому. На Полтавщині у шкаралупу грецького горіха садовили павука і вішали той горіх на шию хворому на пропасницю. Щоб убезпечити гусенят від шкоди, їх обкурювали шкаралупою від першого гусячого яйця.

(Див. ПИСАНКА).

Літ.: Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.96, 185. А.Гура, «Символика животных...», с.267, 317, 375, 376, 407, 427, 429, 508, 677.

ШЛЮБ — клятвенна обітниця, присяга; шлюбувати — присягати. Слова *слюб, слюбити, слюбовати* часто трапляються в українських грамотах XIV ст. Мотив шлюбу небесних світил добре відомий у казках, замовляннях тощо. У колядках родина незмінно співвідносилася з Сонцем (господинею), Місяцем (господарем) і зірками (дітьми).

— Взійди, ясний місяцю, з-за чорної хмари,
Забирайся, Марися, забирайся з нами.

— Як же я маю з вами ся забирати, —
Маю я батенька. як ясного місяченька,
Жаль же мені його від'їхати.
— Взійди, ясний місяченьку, з-за чорної хмари,
Забирайся, Марися, забирайся з нами.
— Як же я маю з вами ся забирати, —
Маю я матінку, як ясну зореньку,
Жаль же мені її від'їхати.
— Взійди, ясний місяченьку, з-за чорної хмари,
Забирайся, Марися, забирайся з нами.
— Як же я маю з вами ся забирати, —
Маю я три братеньки, як три місяченьки,
Жаль же мені їх від'їхати.
— Взійди, ясний місяченьку, з-за чорної хмари,
Забирайся, Марися, забирайся з нами.
— Як же я маю з вами ся забирати, —
Маю я три сестроньки, як три зороньки,
Жаль же мені їх від'їхати.

У давнину під шлюбом розуміли обряд зближення юнака і дівчини аж до часу проведення обрядодійства, пов'язаного з весіллям. Після так званого умикання-парування молодих при воді або в лісі до весілля вони мали право бути розлученими певний період. Цей шлюб «на спробу» колись широко практикувався, так само як і обряд «комори». Кожний шлюб уважався священним. Обсипання зерном чи окроплення молодих водою — то символічне заклинання, щоб молоді народжували, як земля, для якої сім'я-дощ — основа. Шлюб — це була присяга молодих на досмертну вірність та любов. Найсприятливішим часом для шлюбів був весняно-літній, коли розвивається природа, а заразом і почуття людини. Апогеєм було свято Купала, день літнього сонцестояння. Заключним обрядом цих молодіжних весняно-літніх забав було весілля.

Громада ставилася негативно до «незаконних» шлюбів — тих, зокрема, що укладалися без додержання шлюбного ритуалу та весільної обрядовості. В українців Карпат, де в XVI—XVII ст. норми звичаєвого права були особливо консервативними, поширеною формою покарання «незаконних» шлюбів був грошовий штраф, який називався *биковим*. При сплаті цього податку можна було жити разом, однак лише доти, доки народжувалася дитина; тоді співжителі мусили одружитися.

У своїй «Історії» Геродот так пише про сарматів: «Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають не одружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм».

З літературних джерел: «Коли любиш так, як кажеш, то веди до шлюбу. — Ой рад би я шлюб узяти, та не велить мати»; «Ліпше мені в сей Дунай топать, ніж з гидким, поганим до шлюбойку стать»; «Візьми сі тую, котру вірно любиш, що перед богом і людьми шлюбиш».

(Див. УМИКАННЯ, ВЕСІЛЛЯ, КОМОРА, КУПАЛО, СОНЦЕСТОЯННЯ, ПРИСЯГА, ДІВЧИНА-ВОЯЧКА, САРМАТИ).

Літ.: Золотослов №13-18, 20-21, 77-78, 394, 499-500. Геродот, IV, 117. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.504. Культура і побут населення України, с.188. Н.Сумцов, «Символика славянских обрядов», с.6-157. Т.Рильський, «До вивчення українського народного світогляду», с.102-119. М.Грушевський, «Історія України-Руси», т.І, с.339. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.262, 275. Хв.Вовк, «Студії...», с.219-227. Б.Рыбаков, «Язычество Древней Руси», с.733, 734. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт...», с.14-15. Ю.Писаренко, «Велес-Волос...», с.112. А.Зернова, «Материалы по сельскохозяйственной магии...», с.24. М.Рабинович, «О земледелии...», с.131-132. А.Гура, «Символика животных...», с.42, 52, 54, 73, 79 та ін.; «Брак», с.64-66.

ШЛЮБНА НІЧ — один з основних обрядів весілля, фізичне скріплення шлюбу. На Поліссі таку ніч називають *молодою ніччю*. Ночівка подружжя відбувається після вінчання у домі жениха, рідше — у родичів чи старшої свахи. Перед шлюбною ніччю спальню обкурювали, кропили святою водою, прикрашали квітами, зеленню, ставили у ній весільний коровай. Готували постіль головним чином жінки. Її стелили на підлозі, на нових дошках, на соломі або сіні, на житніх снопах, підстилали кожух, клали під голову мішок із зерном. Також підкладали різні предмети: вінок молодої, поліна (стільки, скільки хочуть дітей), товкач, шкаралупи яєць, чоловічу шапку або жіночу туфлю, щоб мали сина чи дочку; для міцності сім'ї — ярмо, хомут, віжки; для взаємної любові — краплю меду, розмарин, траву любчик і т. д. Ведучи молодих на шлюбне ложе, їх підганяли батогом, попереду мели віником, стріляли з рушниці тощо.

Особливо поширеним був обряд роззування жениха нареченою, про що згадується ще у «Повісті врем'яних літ». Наречена скидала з жениха взуття часто лише з правої ноги, за що отримувала гроші, покладені у чобіт. В інший чобіт іноді клали батіг. На Волині жених роздягав наречену, у білорусів молода іноді спала в усьому весільному вбранні. Як, правило, біля дверей спальні чергував дружко. На Галичині весільні гості стукали у двері, не даючи молодим заснути.

Будили молодих ті ж самі, хто відводив у спальню. На Галичині жених вибігав першим, щоби принести воду нареченій. Подекуди молодих вели до колодязя, джерела чи річки. Важливим дійством є перевірка дівочості нареченої (огляд постелі, сорочки, покарання за «нечесність» і т. ін.). Після шлюбної ночі б'ють посуд на знак втрати нареченою невинності, вітають молодих та влаштовують спеціальну трапезу.

(Див. ШЛЮБ, КОМОРА, ВЕСІЛЛЯ, ФАЛІЧНІ КУЛЬТИ).

Літ.: А.Гура, «Брачная ночь», с.257-261.

ШОЛУДИВИЙ БУНЯКА. Вікова боротьба зі Степом, що була нервом народного життя протягом століть, відбилася у багатьох переказах і казках. Змій, Кощій і подібні фантастичні істоти пізніше втілилися в образі Шолудивого Буняки. В одних варіантах — це велетень космічних розмірів: могили і вали — то сліди «Бунякового воїнства», що пройшло весь світ. В інших — це кістяк-людожер, що живе у старих валах і городищах, або гном із такими довгими віями, що їх два хлопи мусять підіймати вилами: він добивається руки царівни і гониться за нею по всій землі.

Одним із перших звернув увагу на сюжети про Шолудивого Буняку Іоаникій Галятовський. У легенді

з Карпат розповідається, як воєвода Роман піднявся на боротьбу з татарами, на чолі котрих стояв Буняка. Розгромивши більшу частину ворожого війська, Роман переслідував рештки до річки Тисмениці, де й знищив. На місці перемоги він побудував монастир, який «называеться Погоня для того же там Роман воєвода погнал и разогнав татаров». І.Галятовський підкреслив давність народної легенди, тому що її «паоведають люде старыи, духовныи и свецкыи от дедов и прадедов своих чували».

В іншій версії цієї ж легенди, записаній 1837 р. на Львівщині, розповідається, як Буняка нападав на тамтешні околиці. Але один князь (імені не вказано) переміг його. «Самому Бунякові відрубано голову, котра котилась й бігла так з місця битви, що ледве догнали її за містечком Тисменицею. Тому й місце названо Погонею».

Я.Головацький підкреслював, що з ім'ям цього героя пов'язані у народній традиції майже кожне городище чи замок на шляхах Прикарпаття та Карпат. Інші дослідники зазначають, що фольклорна пам'ять зберегла цей персонаж не тільки на Галичині, а й на Волині, Поділлі, Центральній Україні. Хоча вони і вказували на фантастичність у змалюванні Буняки, та все ж перевагу віддавали історичній основі, ідентифікуючи його з половецьким ханом Боняком.

(Див. ЗМІЄВІ ВАЛИ, ВІЙ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. І, с.237. Легенди та перекази, с.102, 178. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. І, с.324. І.Франко, «Вій, Шолудивий Буняка...», кн. 1, с.50-55. П.Кузьмичевский (М.Драгоманов), «Шолудивый Буняка...». М.Драгоманов, «К рассказам о Шелудивом Буняке», с.302; «Малорусские народные предания и рассказы», с.225. І.Галятовський, «Небо новоє», с.333. Р.Корчів, «Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці», с.247. К.Невірова, «Мотив української демонольогії...», с.34. В.Скуратівський, «Русалії», с.190-192. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.10, 122. D.Wagilewicz, «Szeludywy Buniak», с.185, 192-194.

ШТАНИ. Вважалося, якщо мати починала шити штани своєму синові вперше, то годилося зробити це в один присяд — «щоб потім хлопцеві було легко знайти наречену»; якщо цього не дотримуватися, то парубок бабникуватиме. Очкури, пояси та череси, за допомогою яких тримаються штани, були не тільки прикрасою, вони відігравали оберегову функцію. Їх виготовляли з певних матеріалів, оздоблювали відповідними кольорами, що мало убезпечити від злої сили.

Коли сіяли коноплі, насіння діставали із так званих *замашних* штанів, які несли на плечах. Після сівби ці штани вивішували у коморі високо на гачку, аби конопель у засіку було з верхом.

(Див. СИМВОЛІКА КОЛЬОРІВ).

Літ.: П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.117. В.Скуратівський, «Русалії», с.466. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.65. Г.Маслова, «Народная одежда...», с.116. А.Гура, «Символика животных...», с.217, 279, 648, 649.

ШУЛІКУНИ — сезонні демони, пов'язані з водою і вогнем. З'являються, за народними віруваннями, з води 2 січня і йдуть назад під воду на Водохрещу. У цей час бігають по вулицях із розпеченим жаром на залізних пательнях або з залізним розпеченим гаком у руках, яким можуть людину «закрючити і спалити», або їздять на ступах або «окалених» печах. Ростом вони з кулачок, інколи трішки більші, можуть мати кінські ноги і гостроверху голову, з рота в них палає вогонь. На Святках товчуться на перехрестях доріг або біля ополонок, зустрічаються також у лісі, дратують п'яних, кружляють з ними і пхають у багно, інколи можуть заманити до річки і втопити. Шулікуни не люблять лінивих прядильниць, можуть залізти в хату і викрасти з неї всі запаси. За повір'ям, шулікунами стають прокляті або загублені матерями діти. Живуть у пустках, звідки вигнати їх дуже важко. Їхніми родичами вважаються кикимори.

(Див. ВОДОХРЕЩА, СВЯТКИ, ПЕРЕХРЕСТЯ, МАРА — Кикимора).

Літ.: Н.Толстой, «Шуликуны», с.626; «Заметки по славянской демонологии».

ШУМ-ШУМЛЯЧИЙ. С.Килимник пише: «Шум-Шумлячий у часах первісної культури наших пращурів далеких визначало назву й поняття лісу. Слово ліс з'явилось далеко пізніше. Людина любила красу «Шуму-Шумлячого», вважала його в цілому за певну надприродну істоту. В якому саме образі наші пращури уявляли «Шум-Шумлячого» — сказати трудно, у нас про це поняття збереглось у фольклорі не так багато. Знаємо лише те, що в «Шумлячому» (властиво перша назва лісу була визначена прикметником Шумлячий, а вже пізніше утворився іменник Шум; подібно як і вовк в ті часи визначився словом «Терзаючий», а пізніше — «Сірий», а ще пізніше прийшло слово «Вовк»)».

У стародавні часи крони дерев уважалися житлом богів. У священних лісах відбувалися богослужіння, здійснювали обряди, приносили жертви богам, щоб задобрити їх і забезпечити прихильність до себе. Відтоді й до сьогодні в народі зберігся культ дерев. Володаря лісу уявляли великим та привітним, багатим та загадковим. С.Килимник зазначає також, що «*ліс-шум* був разом й таємничим, був і небезпечним: поруч добрих духів там були й грізні (погукання сов1в, скрипіння дерева, лісовий шум-гомін) — усе це й тішило первісну людину, й лякало... Ці сили й допомагали людині, і страшили, а інколи й «пожирали» її... Вночі лихі сили кричали на всі голоси, завивали... *Шумлячий* був населений і звірями-хижаками, які чигали на життя людини... У *шумлячому* жили духи-душі, *лада*, — опікуни *роду* і *родини*, жили й неприкаяні душі. В далеку давнину предки хоронили своїх покійників також у шумлячому... Крики пугутькалів та сов — «Пу-гу, поховав» і т. д. і до останніх часів були лячні і неприємні для людини... Ось чому людина навесні так шанувала *шумлячий-ліс*; усі «весі» (села) ходили туди священними процесіями умилостивляти та зачаклувати *шум*, співали йому хвальних пісень; провадили магічні дії-гри; там же на Купала знаходили люди «вогненну квітку людського щастя...»

Ліс вважався хранителем обрядової таїни, а тому під загрозою суворого покарання жерці забороняли вхід до нього непосвяченим, особливо під час ритуальних діянь. Не дозволялося навіть близько

підходити до лісу, звідки долинали таємничі звуки — голос лісового духа. Для розбудження Шуму-Лісу предки вживали магічні дії та слова, зокрема таким обрядодійством була містерія закликання весни. Найбільш популярними веснянками-гаївками були «Кривий танець», «Кострубонько», «Вербова дощечка», «А ми просо сіяли», «Царенко», «Жучок», «Шум» та ін. Вірили, що пробуджується Шум-Ліс від зимової сплячки ранньою весною, коли чарівниця Леля починає благословляти небо, а юнки по всіх усюдах співають зеленосвятських закличних пісень:

... Ішли дівчата Шума заплітати,
Ой, дівки, парубки, Шума заплітати.
А у нашого Шума — зеленая шуба,
Ой, дівки, парубки, Шума заплітати.

Свято Шума відзначали 25 березня в день пробудження Матері-Землі. «Як симпоти весни, що уже прийшла і розбудила природу, годиться зазначити образи «зеленого шуму» і розливу води, — констатує М.Грушевський. — Перша тема, на жаль, звісна тільки в незначних останках, і не знати, чи вдасться знайти по ній щось більше. Ми можемо тільки інтуїтивно в цих виразах відчувати багатство цього мотиву розбудженого космічного руху, шуму зеленої весни:

Ой нумо, нумо,
В зеленого шума —
А в нашого Шума
Зеленая шуба.
А Шум ходить по діброві...»

Збереглися веснянки-гаївки, у яких ліс, крім назви *Зелений Шум*, має ще й такі: *Діброва, Барвінок, Гай.* У веснянках *Шумиха* — жіноча пара Шума. М.Грушевський зауважує: «Очевидно, колись на сміх подочіплювані до заспіву цього хороводу, вони [жартівливі, пародійні рими] потім витіснили з уживання первісний текст, коли хоровод зійшов на просту забаву». Прикладом може бути така веснянка:

А Шум ходить по діброві,
А Шумиха риби ловить.
Що вловила, то пропила,
Дочці шуби не справила.
Почкай, дочко, до суботи,
Буде шуба і чоботи.
Субота минає, а чобіт немає.

Шум-Ліс зачаровували також писанками. Писанка «Жучок-Шум» чаклувала скорий прихід весни з її гомінким, сповненим життя різноголоссям. Таку писанку малювали на жовтому, зеленому або червоному тлі із цяточками, що нагадують чи то сонячне проміння, чи то ніжки жучків, чи то гілочки дерев.

(Див. СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ВЕСНЯНКИ, ЧУЙ-ЛІС, КРИВИЙ ТАНЕЦЬ, КОСТРУБ, ХОРОВОД).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.518. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.41. Я.Головацький, «Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія», с.74. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. I, с.202. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.30. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. II, с.185-186, 221-228; кн. 2, т.III, с.182; т. IV, с.384. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.308. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.837. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян на природу», т.1, с.72. С.Мацюцький, «Неприворотне зілля», с.16. А.Гура, «Символика животных...», с.114, 128, 151, 188 та ін.

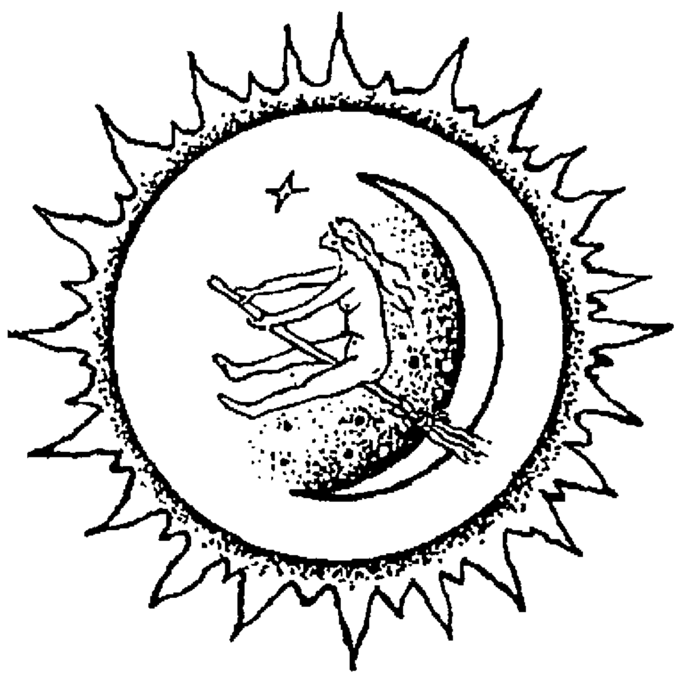

Щ

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР — свято місячної зоряної ночі, з якої зродився золотопромінний світ. Ніч з 31 грудня на 1 січня — народження Місяця, вірного побратима Сонця. У цей святий вечір щедрівками величають благодійство ночі, яка дає змогу господарю відпочити та набратися життя. Люди прощаються з богом Колядою, а його молодому Сонцю бажають безхмарних голубих висот. Ось чому цей вечір не лише святий, а й щедрий. На столі має бути багато смачних страв. Бо на цей вечір повсюди в домівки люди запрошують на вечерю бога врожаю Спаса та бога достатку Велеса, а також добрих духів Лада, бо з завтрашнім димом від снопа-Дідуха всі вони полетять у небо, а відтіля знову на ниви, щоб охороняти їх, сприяти урожаю та приплоду.

Наддніпрянська Україна і Гуцульщина святкують Щедрий вечір як значне свято різдвяного циклу з добре розвиненою обрядовістю. Галицьке Поділля не святкує, бо Щедрий вечір у галичан — напередодні Водохрещі, тоді як на Наддніпрянщині це «голодна кутя», Богоявленне надвечір'я.

Господиня, лише «мине з полудня», починає готуватися до «щедрої вечері». У неї все чистенько побілено, підведена піч, приготовлено чисту білизну для всієї родини, напекла вона вже книшів, калачів, книшиків і паляниць. Сьогодні буде справді щедра вечеря — різноманітна й смачна. Здебільшого готують м'ясне та мучне: печеню, ковбаси, млинці, вареники тощо. Млинці мають бути обов'язково: щоб сонечко землю припікало, як вогонь млинці, і щоб навесні й улітку все так росло, як тісто на дріжджах. На Щедрий вечір батько ховається від дітей за пирогами і книшами — символом щедрості, багатства. «А де наш тато?» — питають діти. «А хіба ви мене не бачите? — відповідає батько із-за купи пирогів. «Ні, не бачимо, тату!» — «Дай, Боже, щоб і на той рік ви так мене не бачили!», тобто «щоб у достатках і спокої інших свят дочекати». Діти цього вечора ходять попід вікнами сусідів і щедрують, за що їм дають гроші або щось їстівне. При цьому хлопці маскуються — хто ведмедем, хто бабою, хто як придумає. Обов'язково хтось має бути переодягнений жінкою — «Меланкою». *Щедрик* — це щедрівник або й сам Щедрий вечір.

Проти цього обряду завзято виступав український проповідник Іван Вишенський: «Щедрий вечір» з міст і сіл у болото заженіть, нехай із дияволом сидить, а не ганьбить християн».

(Див. НОВИЙ РІК, КНИШІ, МЕЛАНКА, КОЛЯДА, ЩЕДРІВКИ, СВЯТИЙ ВЕЧІР, СПАС, ВЕЛЕС, ЛАДО, ДІДУХ, ВОДОХРЕЩА, ГОЛОДНА КУТЯ).

Літ.: Записки о Южной Руси, т. І, с.196. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.140. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн.2, с.58. К.Сосєнко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір». О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.135-148. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. І, с.114-128. І.Вишенський, «Твори», с.56. А.Афанасьєв, «Поэтические воззрения славян...», т.3, с.363-364. И.Сахаров, «Сказания...», с.327. В.Давидюк, «Первісна міфологія українського фольклору», с.208.

ЩЕДРІВКИ — величальні пісні на святі Щедрого вечора, святі народження Місяця і зоряної ночі. Щедрівки, як і колядки, — величання Господа-Творця, що послав людині таємницю життя. У цих ритуальних піснях говориться про те, що конче має сповнитися, бо в них закодована народна магія заклять. Напередодні Нового року щедрий бог Спас сходить на землю, до господаря, до його хати та обійстя разом з добрими та щедрими духами померлих дідів-прадідів. Щедрівки — це ті магічні слова, якими чаклують, прихиляють щедрого бога Спаса дати в новому році добрий урожай. Наведемо одну із стародавніх щедрівок-побажань добрим господарям:

Налетіла ластівочка,
Сіла собі край віконця.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
Та й зачала щебетати,
Господаря викликати.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
— Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
Чи всі вівці покотились,
Чи ягнятка народились?
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
А ягнички-клаповушки
Скачуть собі кругом грушки.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
А баранці-круторіжки
Скачуть собі край доріжки.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
— Господарю, вийди з дому,
Подивися на обору.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
В тебе коні воронії,
На них сідла золотії.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
Твої хлопці, як соколи,
До весілля вже готові.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.
Твої дочки-паняночки
Хоч і завтра під віночки.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.

(Див. КОЛЯДКИ, ЩЕДРИЙ ВЕЧІР, СПАС, НОВИЙ РІК).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінчснка, т. IV, с.523. Колядки та щсдрівки. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.62-68, 101-120.

Ю

ЮДА — один із дванадцяти апостолів, який зрадив Христа. В народній традиції уявлення про Юду базуються на апокрифічних легендах про його життя до зустрічі з Христом, про його смерть. З іменем апостола-зрадника пов'язані легенди про кровозмішувача, убивцю свого батька і чоловіка своєї матері. Це варіант класичної легенди про Едипа.

Отож причина злочину Юди захована у його минулому. Коли народився Юда, його матері приснився сон, що через її сина помре Ісус Христос. Тоді Юді «прибили пичатку» на праве стегно, закрили в скриню й кинули на воду. Довго вона плавала по морю, та раз, купаючись, побачив її один пан. Дивиться — а там хлопчик. Узяв він його додому, в якому той і виріс. Але юнак став невдовзі розбійником. Одного разу Юда вкрав із чужого саду яблука, а господаря вбив. На суді йому присудили взяти за жінку дружину вбитого. Незабаром виявилося, що це його мати, котра впізнала сина за «пичаткою» на стегні. Тоді вони обоє пішли до Ісуса Христа на сповідь. Мати повернулася додому, а Юда став за апостола і через три роки зрадив Спасителя. В іншому варіанті господарем саду є його батько, якого він вбиває.

Здійснивши зраду, Юда вирішує у смерті випередити Христа. Він кінчає життя самогубством, але помирає лише після воскресіння Христа. Народні перекази «урізноманітнюють» текст Нового Завіту: Юда повісився, був придавлений деревом, випустив із себе нутрощі, розбився при падінні, тіло Юди розклалося від невідомої хвороби. Згідно з найбільш поширеною версією, Юда повісився на осиці або на бузині; за іншим повір'ям, на березі, і вона від страху побіліла. Кров Юди потрапила на вільху, тому це дерево має червоний колір. Після смерті Юди з його тіла виріс табак (цибуля, часник). Юда сходить у пекло під особливий нагляд сатани як найбільший грішник. З Юдою пов'язане уявлення про те, що після його смерті серед людей з'явилися вішальники, утопленики і самогубці.

Юда має стосунок до персонажів народної демонології. В Україні та Польщі юдою іноді називають чорта. У болгар і македонців юди — злі демони, які шкодять людям і вночі душать дітей. Уявлення про Юду також пов'язане із «чорними днями»: у лужичан і поляків таким днем вважається 1 квітня — в цей день народився Юда.

(Див. ХРИСТОС, САТАНА, ПЕКЛО, САМОГУБЦІ, ДЕРЕВА — Осина. Бузина. Вільха)

Літ.: Галицько-руські народні легенди, т.13, с.120-121, 236-237. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.237. С.Соловьев, «К легендам об Иудс-прсдателе». М.Грушевський, «Історія української літератури», т.IV, кн.2, с.185-188. Б.Успенский, «Филологичсскис разыскания...», с.127. В.Сокіл, «Народні легенди та перскази українців Карпат», с.76-77. О.Белова, «Иуда», с.216-218. А.Гура, «Символика животных...», с.303, 600, 686.

ЮРІЙ ЗМІЄБОРЕЦЬ (Юрай-Рай, Ирій, Єгор, Георгій Побідоносець, Юрій Побідник, Єгорій Хоробрий) — персонаж давньої міфології та фольклору, пізніше християнський святий, день якого відзначається 23 квітня / 6 травня. Характерно, що культ громовержця Перуна більш сильним виявився на півдні Русі, ближче до центру державності, що і спричинило більшу популярність в Україні св. Георгія, на якого частково перенесено риси Перуна, порівняно зі св. Миколою, надзвичайно популярним на півночі східнослов'янського світу. За повір'ям, у день Юрія уся природа наповнюється плодючою силою. Тому, за звичаєм, цього дня качалися по зелених сходах жита, беручи приклад з корів і коней, аби окропитися цілющою

Й. Пінзель. Статуя св. Юра на фасаді собору Святого Юра у Львові. 1759—1761. Модель

Юрій Змієборець з житієм. Львів, XVI ст.

Юріївою росою й набратися життєдайних сил. Цього дня також поминали померлих родичів і особливо вояків. Вважалося, що св. Юрій впливає на зміни Місяця. Він начебто має завісу, котру то опускає, то піднімає, від того Місяця стає більше або менше. У цей день вшановували змій, які вперше виповзають зі своїх гнізд після зимового сну.

Юріїв день був великим святом у народі. Воно завершувало цілу низку аграрно-магічних обрядів, пов'язаних із заклинанням родючості природи. Зустріч весни, перша оранка під ярові, посів ярових, перший вигін худоби — ось комплекс весняних обрядів, пов'язаних з іменами богині Всесвіту Лади та її доньки Лелі. У деяких місцевостях у день св. Юрія листям і квітами заквітчували молодого юнака. В одній руці він тримав запалений факел, у другій — пиріг. У супроводі дівчат, які виконували обрядові пісні, виходили на хлібні поля. Там запалювали хмиз, розкладений колом, а посередині клали пиріг.

В Україні і Литві вовків називали або «хортами святого Юрія», або «Юрієвими собаками». Вовки їдять тільки те, що вкаже їм св. Юрій. Одного чоловіка чарівники перетворили у вовка, і він був вовком цілий рік. Та ось він угледів св. Юрія, який їхав на білому коні. Наблизившись до перевертня, св. Юрій зупинився і свиснув. Одразу ж на його свист вибіг з лісу вовк, якому св. Юрій сказав: «Візьми цього свого товариша й покеруй ним, тому що він ще недосвідчений і не може сам собі роздобути їжі». «Що у вовка в зубах, те Єгорій дав», — говорить народне прислів'я. Св. Юрій призначає в поживу не тільки тварин, а й людей: так народ пояснює випадки їх розтерзання вовками.

У предків існували численні повір'я про зміїв, що літають, скачуть на Сонце і Місяць (затемнення світил), поїдають зорі на небі, пожирають людей, випивають воду з рік та ін. Подібні мотиви знаходимо і у грецьких міфах про Аполлона, першим подвигом якого було вбивство змія. О.Партицький приєднується до думки А.Фамінцина, що св. Юрія з давніх давен слов'яни вшановували десь на рівні бога світла Білобога, а св. Георгій як переможець дракона є якоюсь мірою Геркулесом із християнським забарвленням. Хоча інші дослідники мають дані, що язичницький Юрій також убивав списом «гадів і гадинь і сливнів». У народних казках святий Юрій — герой-воїн. Саме з казок і легенд він потрапив до розряду християнських святих. У мистецтво України образ Юрія-воїна прийшов із Візантії. У домонгольський період (XI—XII ст.) ікона св. Юрія належала до великокняжого середовища.

У перших віках нашої ери острів Хортиця називали островом св. Георгія. На теренах Запоріжжя були широко відомі: некрополь скіфських царів — Геррос, безмежжя дніпровської плавні — Гілея, а пізніше — сповнене незагнузданої сили й звитяги Дике Поле і, звичайно, козацька республіка Запорізька Січ. Вона вперше заснувалася тут, у Хортицьких урочищах. А до того Хортиця всі століття була пантеоном язичницької віри, знаменитим своїми дубами-велетнями. Одним із таких гігантів був священний Хортицький дуб. Оракули і віщуни спілкувалися під ним з Хорсом, Дажбогом, Перуном. Сюди доходили і далекі віщування Дельфійської піфії, котрі прибували сюди з грецькими трієрами, навантаженими граціозними амфорами з оливою і вином. На думку греків, цей священний дуб ріс на острові св. Георгія завжди.

(Див. УРАЙ-РАЙ, ЛАДА, ЛЕЛЯ, СВЯЩЕННИЙ ГАЙ, ОРАКУЛ, ВІЩУНИ, ЯЗИЧНИК, ПЕРШИЙ ВИГІН ХУДОБИ, ДЕРЕВА — Дуб).

Літ.: Колядки та щедрівки, с.257, 270. М.Грушевський, «Історія української літератури», т. IV, кн. 2, с.198. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.176. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.43-45, 69-70. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. II, с.58-95. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. III, с.305-311. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.38-39. Г.Булашев, «Український народ...», с.334-339. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.845-846. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, 358-365, 392; т.2, с.91, 131-132, 205-206, 263-264, 275, 300-301, 342; т.3, с.243-244, 389. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 1, с.114-121. А.Голан, «Миф и символ», с.232. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.134, 431, 514. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.290. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.49. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...» Б.Успенский, «Филологические разыскания...», с.44-47, 65, 73, 107, 230, 235. В.Скуратівський, «Дідух», с.245-248. С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.19-26, 31, 207. А.Сокульський, «Життя — то коло», с.38-40. О.Найден, «Первісні образи святих воїнів...», с.186-200. Г.Вагнер, «От символа к реальности...», с.202. Т.Агапкина, «Юрьев день», с.396. Г.Шаповалова, «Егоровский цикл...» Н.Толстой, «Георгий Победоносец», с.131-133. А.Гура, «Символика животных...», с.68, 70-72, 131, 132 та ін.

ЮХИМІВ ДЕНЬ — 28 жовтня. Цього дня Юхим холодом коріння трав і дерев сковує, комах укриває, сон навіває. 2 лютого — Юхим-зимовий. Опівдні сміється Сонце — на ранню весну, а якщо завірюха — вся Масниця буде заметільною.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.17, 104.

Я

ЯБЛУКО — символ Дерева життя, безсмертя. Означає плодючість, любов, радість, мудрість, але разом із тим облуду і смерть. Запропонувати яблуко — значить освідчитися в коханні. Цвіт яблуні прикрашав убрання молодої. Одне з найбільших свят в Україні — Яблучний, або Великий, Спас. Саме з цвітінням яблуні та дозріванням її плодів предки пов'язували своє родинне життя.

Давня богиня Жива уявлялася з немовлям на голові та яблуком у руці. Існувало повір'я про молодильні яблука, що дарували людині молодість, здоров'я, безсмертя. У казках голова корови або бика перетворюється на чудову яблуню: «Прийшла дідова дочка, гляне — аж там росте яблунька, та ще й яка! Золоті на ній листочки. Вона любується на ту яблуньку, а пташки співають: солов'ї, зозулі, райські птахи — та так і вкрили яблуньку». З камінчика, який знаходить дідова дочка в нутрощах вола, виростає яблунька з золотими і срібними плодами. З вуст в уста передавали в Україні легенду про те, що великому князю Ярославу Мудрому дорогу до перемог вказувало золоте яблуко, подароване батьком — князем Володимиром Святославовичем.

У християнстві яблуко вважається плодом спокуси Адама і Єви. Коли Бог сотворив чоловіка і вдихнув у нього Дух Божий, то повідав йому так: «Зроблю тебе господарем тому всьому сотворінню, котре сотворив, дам цілий рай і всі звірі, і всі скоти... І так оддав Бог Адамові рай. А ті дерева Пан-Біг засадив всі в раю. Те дерево, котре Сатана не хотів дати, то було серед самого раю посаджене, дерево яблукове. То як Бог оддав рай Адамові, то йому повів так: «Ото, Адаме, маєш цілий рай, ти йому газдою і шафарем. Вільно тобі все в нім їсти і заживати, тільки з того одного дерева тобі заказую, бо в тім дереві єсть смерть і гріх». У раю Єва спокусила першочоловіка, зірвавши для себе й Адама плід із забороненого дерева. Вона встигла проковтнути свій шматок, а він — ні, через те в нього з'явилася «гуля» в горлі. З тих пір у гортані в усіх чоловіків «Адамове яблуко». Подібний сюжет відомий і в білоруській фольклорній традиції.

А ось інша легенда. Біблійний Лот, покаявшись перед Авраамом, дістав від нього покуту — посадити головешки від райського дерева і поливати їх, здалека носячи воду, поки не проросте. З тих головешок виросла прекрасна яблуня, на котрій мав бути розіп'ятий Христос. У деяких варіантах цієї легенди всі яблука обсипаються відразу на знак, що гріхи грішника замолені; у деяких кілька яблук залишається як осудження особливо тяжких гріхів.

Словник Б.Грінченка: «Було личко, як яблучко, стало — як ожина»; «Яка щеп, така яблуня»; «Не клин — яблунина, золотая верховина».

(Див. ДЕРЕВО ЖИТТЯ, РАЙ, САТАНА, ЖИВА, АДАМ, ДЕРЕВА — Яблуня).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.534. Галицько-руські народні легенди, т. XII, с.6; т. XIII, с.223-224. Легенды і паданні, с.48. М.Грушевський, «Історі української літератури», т. IV, кн. 2, с.98, 188. Хр.Ящуржинский, «О превращениях...», с.570. В.Шухевич, «Гуцульщина», т. V, с.5. С.Килимник, «Український рік...», кн.1, т. I, с.38. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.65; т.2, 160-163, 190, 215, 221. В.Сокіл, «Народні легенди та перекази українців Карпат», с.37. М.Артеменко, «Ходімте в сад», с.10. А.Гура, «Символика животных...», с.22, 51, 83, 178 та ін. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.394.

ЯВ — символ земного життя людини; повітряний простір із Сонцем, стовбур Дерева життя. Світ видимий, явний, дійсний, предметний. Одна з трьох основ Золотого Трисуття людського буття. Ознаменовує

вічну, живу й світлу триєдність разом зі світом Нав і світом Прав.

«Велесова книга»: «І богу Світовиду славу проголошуємо — се бог Прави і Яви...»; «Сварог, що створив світло, — це бог світла і бог Прави, Яви і Нави, се маємо їх во істину».

(Див. НАВ, ПРАВ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ, ТРІЙЦЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с. 535. Велесова книга, д. 1, 11а, 15а, 17в, 26.

ЯВДОХИ — перший день весни (1 / 14 березня). Цього дня прокидається від зимової сплячки невеличкий гризун бабак, виходить на світ і свище три рази. Свиснувши, він знову ховається в свою нірку, лягає на другий бік і буде спати аж до Благовіщення. У цей день повертаються з вирію ластівки і на своїх крилах приносять звідти весну. Городники «під Явдоху» сіяли розсаду капусти, вірячи, що вона вже не буде боятися морозів. Якщо розтає сніг і стоять калюжі, то пасічники вірили, що вони матимуть так багато меду, як води. Господарі за напрямком вітру тоді гадали, який буде майбутній урожай. Якщо була хуртовина, то казали: «Явдоха хвостом крутить — буде пізня весна!» У цей день перед сходом Сонця дівки-чарівниці заклинали ворогів, «щоб на дорозі не стояли та мене — хрещеную, нарожденную рабу Божу — добрим словом поминали!» На Явдохи жінки замовляли пироги, які мали відгородити їх від людських пересудів, лихого ока, від семи бід. Під порогом клали чари. На порозі стояти не можна — застоїш добробут, що йде в хату. Через поріг нічого не передавали. Над порогом чіпляли серп — щоб не увійшла нечиста сила. Злу істоту — *кумашницю* — від порога одмовляли: «Котись катанням, доле погана, розлучниця. Котись, не тягнись, біля порога не крутись, за ганок не чіпляйся, за ворота не тримайся». А садівники в цей день зрізували сухе верховіття плодових дерев, щоб дерева краще родили і щоб на них нечисть не заводилась.

Свято Явдохи (Явдохи-Плющихи) тривало три дні, й за погодою цих днів послідовно визначали, які будуть весна, літо й осінь. Тоді заносили до хати талу воду і вмивали нею діток — на здоров'я, силу. Відмивали болячки з хворих. Кропили стіни — щоб ті дихали. Поливали квіти. Давали води курям, щоб добре неслися, худобі — щоб гарно доїлась. Розкачували тісто, примовляючи: «По білому, по чистому, по ядомому, від землі узятому, зорями крученому, залюбленою котись білкою...» Ворожили на діток, на себе. Виліплюючи з тіста жайворонків, голубів та інших птахів, казали: «Кулики, жайворонки, летіть в одонки». Печиво роздавали дітям, щоб пили водицю, як птиця, щоб хвороб не знали й росли, як з води, як з роси. Діти відносили печиво в ліс, сад чи поле, вибігали на пагорби, закликали весну: «Пташок викликаю з теплого краю. Летіть, соловейки, на нашу земельку, спішіть, ластівоньки, пасти корівоньки, летіть, сизокрилі, — ви всі нам милі...»

17 серпня — *Явдоха-Сіногнійка.* Кажуть, що цього дня дощ неодмінно сліпий. На цю Явдоху зривали огірки, ошпарювали кип'ятком з кропивою діжки для соління, провітрювали в сонячні дні і лише тоді солили. Явдоха ще раз нагадувала, що залишені в землі цибуля та часник можуть вимокнути. Треба було зібрати й малину, бо за негоди вона втрачає смак.

Явдоха, або Явдоня (буквально: земна, життєславна, доброславна), має й прадавнє ім'я — *Яра* (осонцена земля) як земна пара небесному Ярилові. Згадку про богиню Яру знаходимо в повісті Тараса Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «Перед лицом мартовского солнца сконфузился и почернел белый снег. Ручьи весело зашевелились в горах и побежали к своему Днепру-Белогруду сказать о приближении праздника Богини Яры...»

(Див. ПЛЮЩИХА, БЛАГОВІЩЕННЯ, ВЕСНА, ЯРИЛО, ЗАКЛИКАННЯ ВЕСНИ, СЛІПИЙ ДОЩ, ПОРІГ, ПТАХИ — Ластівка).

Літ.: О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.229-235. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. ІІІ, с.324, 335. Т.Шевченко, «Твори...», т. 4, с.381. М.Міщенко, «Народний календар», с.34, 74. В.Скуратівський, «Дідух», с.67-69; «Русалії», с.54. О.Шокало, «Великдень світотворення...», с.293.

ЯЗИЧНИК. Язичництво — це величезний комплекс первісних вірувань, поглядів і обрядів, витворених протягом багатьох століть. Його специфікою, як зазначав академік Б.Рибаков, є своєрідний характер еволюції: нове не витісняє старого, а нашаровується на нього, додається до старого. Як показують дослідження, у системі релігійних вірувань пізнішого часу обов'язково присутні в тому чи іншому вигляді уявлення попередніх епох. Етнічний характер слов'янського язичництва проявляється, зокрема, в тому, що глибинними коренями воно входить у релігійні уявлення далеких індоєвропейських етнічних предків слов'ян. Це дає змогу проводити обережні аналогії з релігіями і міфологіями всіх індоєвропейських народів. При цьому, незважаючи на те, що у давніх українців була дуже сильно розвинута віра в багатьох богів та духів, вони заразом мали свій шлях до пізнання найголовнішого Бога — батька всіх цих богів.

Язичник — людина, у якій живе дух предків. Слово *поганин* (від paganus — сільський, мужицький), тобто язичник, запровадили чужоземці-греки. Язичник був споріднений із природою, духами, культом предків, їхніми віруваннями, обрядами й традиціями. Наприклад,

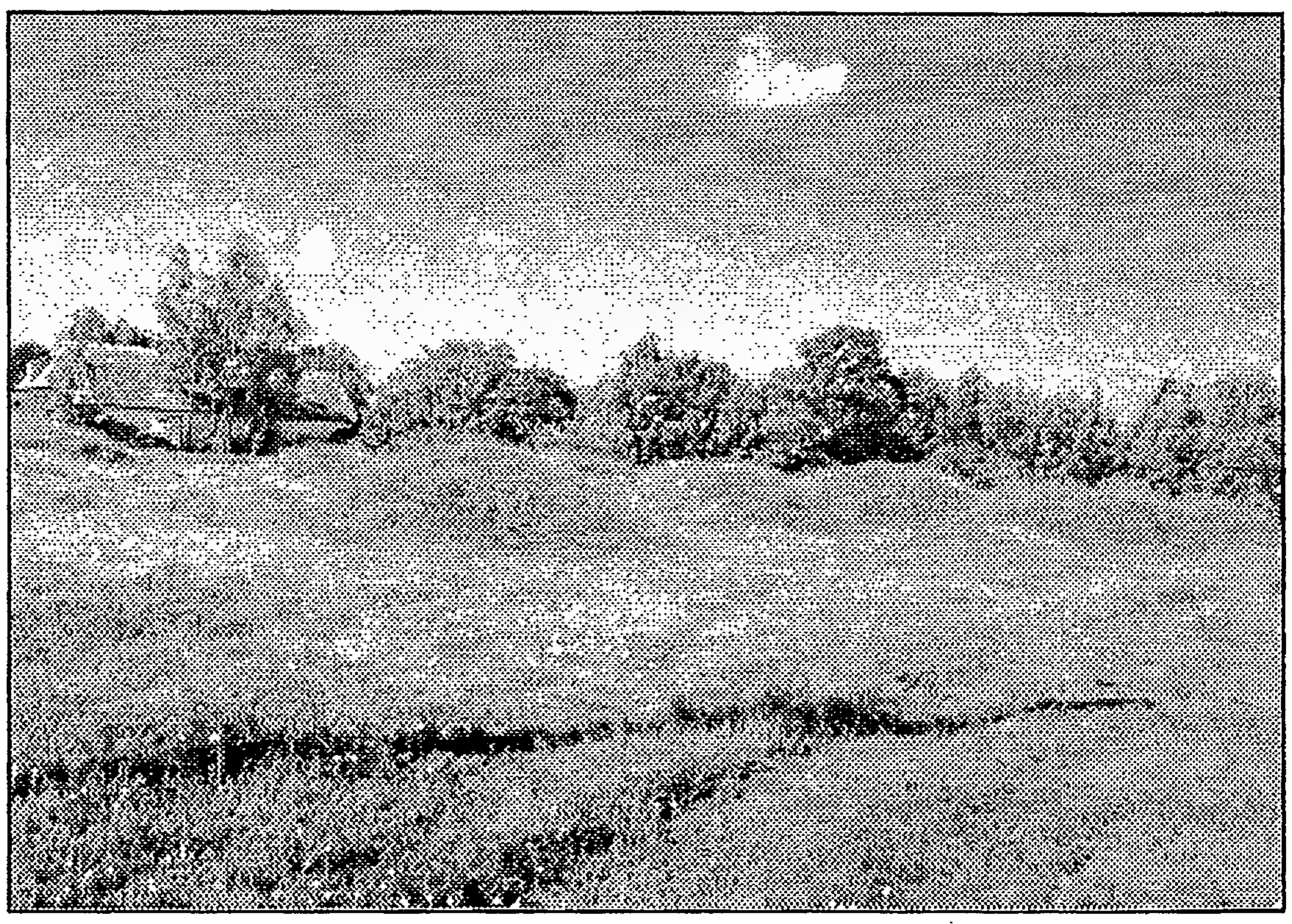

Язичницькі кургани.
Село Липове, Чернігівщина. XI—XII ст.

перед очима смерті він звертався до землі як до живої суті: «Земля, мати святая, я йду в твої обійми! Зроди з крові моєї життя для внуків моїх, земле!»

«Велесова книга»: «Наші отці одні хомути носили і ніяк не звалися інакше, як язичники».

Літ.: Велесова книга, д. 6г. Релігієзнавчий словник, с.387. Історія української культури, с.769. Н.Костомаров, «Славянская мифология». Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.1084. Л.Нидерле, «Славянские древности», с.523. И.Срезневский, «Святилища и обряды языческого богослужения...» Н.Гальковский, «Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси». Е.Аничков, «Язычество и Древняя Русь». М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.390-412. В.Шаян, «Віра Предків Наших». Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.3-30; «Язычество древней Руси», с.753. М.Брайчевський, «Мистецтво стародавніх східних слов'ян», с.112-132. Р.Орлов, «Язычество в княжеской идеологии Руси», с.101-114. Я.Боровский, «Язычество древнего Киева»; «Світогляд давніх киян», с.4, 32-38, 112-115. В.Шинкарук, М.Попович, «Міфічні уявлення...», с.46-47.

ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ. У стародавній казці «Яйце-райце» розповідається, що давним-давно, коли жайворонок був царем, а царицею миша, посіяли вони поле. Жайворонок у казці — цар небесної сфери, а миша — володарка землі. Небо і земля — нероздільні, як яйце, разом вони творять світ. Вважалося, що Сонце теж виникло з яйця, тому воно в казці золоте. З яйця вийшов рід людський, а іноді з нього народжується герой-деміург (напівбог), в українській казці це богатир. Коли між небом і землею виникла війна, у дар від небесних володарів перший чоловік отримує Яйце-райце, з якого мав народитися світ, сповнений багатства і гармонії. Через необережність чоловік порушує першу заповідь володарів неба. Він мав розбити Яйце-райце вдома, у своїй господі, попередньо обгородивши її. Але ненароком розбиває його далеко від дому, і той всілякий скот, який посунув з яйця, він був уже не в силі загнати назад. Почався хаос. І тут з'являється Змій, володар земних знань. Він допоміг організувати хаос, але за плату. І цією платою стало те, що постало вдома без чоловіка, — його син, його майбутнє. Так і в житті за своє необережне поводження з крихким і вразливим земним раєм людство розплачується продажем душі змію-спокуснику, ставлячи під загрозу майбутнє наступних поколінь.

Яйце як цілість замикає в собі або добро, або зло. Яйце перебуває в царстві Змія, який уособлює підземне царство та первозданне хаотичне начало. Душа Кощія Безсмертного — в яйці. Це сила зла. Кощій не вмирає, доки герой не розіб'є яйця. Але в казках є й чиста душа, захована в яйці. Це душа царівни, котра «засміється — так квіти вродяться».

Яйце широко використовували в народних гаданнях, випускаючи у склянку з теплою водою яєчний білок. *Фігура у вигляді храму* для дівчини означала весілля, старій жінці — смерть; *корабель з вітрилами* — одруженій жінці швидке повернення чоловіка; дівчині — вийде заміж на чужій стороні, хлопцеві — далекі мандри. Якщо білок раптом опускався на дно склянки, то погана прикмета: смерть, пожежа, самотність тощо.

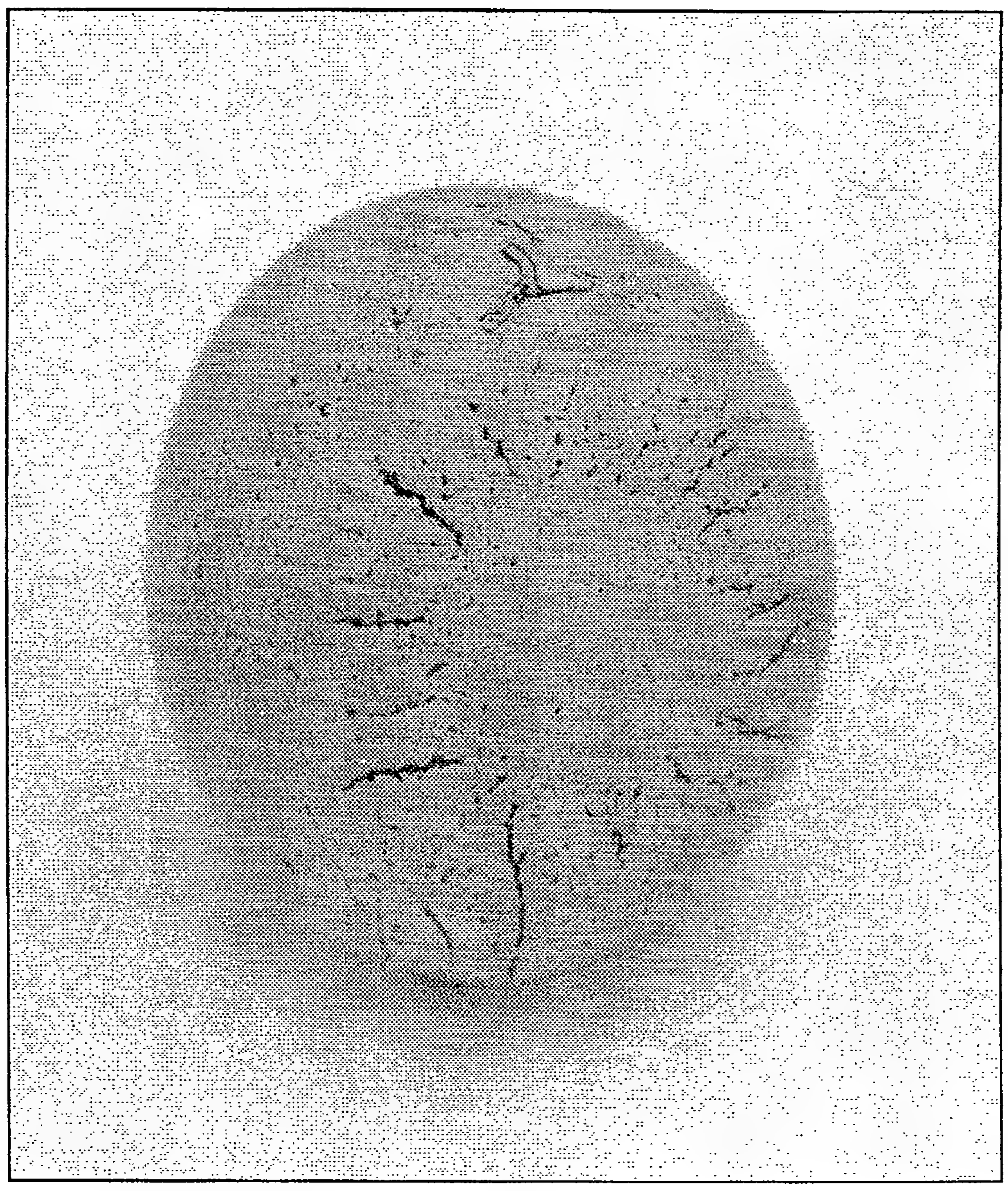

Нерукотворний малюнок: Сонечко на яйці.
Фото Л. Латті

Яйце, як крашане, так і біле, посідає центральне місце у весняній обрядовості і виступає головним символом Великоднього свята: виїзд на першу оранку відбувався з «хлібом, сіллю, з білим яйцем»; яйце розбивали об голову коня або вола, якими орали; яйце і хрести-коржики були обов'язковими в обрядах при посіві. Нерідко яйця закопували в землю, качали по полю, засіяному житом. Яйця клали біля воріт у хліві, щоб худоба переступала через них; з яйцями обходили худобу, їх дарували пастухам тощо.

(Див. СОКІЛ-РОД, ОРАНТА, ЖАР-ПТИЦЯ, ДЕМІУРГИ, ХАОС, КОЩІЙ БЕЗСМЕРТНИЙ, ПИСАНКА, КРАШАНКА, ВИКАЧУВАННЯ ЯЙЦЕМ, ГАДАННЯ, ПЕРША БОРОЗНА, КУРГАН-ОСТРІВ, ДЕРЕВО ЖИТТЯ).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.4. З живого джерела, с.100-107. Записки о Южной Руси, т. II, с.31-32. Мифологический словарь, с.672. К.Сосенко, «Різдво-Коляда і Щедрий Вечір», с.284. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.272-273. И.Сахаров, «Сказания...», с.119. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.185, 246. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.517-518. А.Голан, «Миф и символ», с.33-34, 44. Б.Михайлов, «Петроглифы Каменной Могилы», с.70, 74, 93. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт...», с.13-14. О.Боряк, «Ткацтво в обрядах...», с.66. О.Шокало, «Річне обрядове коло», с.40. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.83. В.Соколова, «Весенне-летние календарные обряды...», с.112, 113, 145-148, 158, 159. В.Иванов, В.Топоров, «Исследования...», с.217-243. А.Гура, «Символика животных...», с.57, 68, 73, 76, 79 та ін.

ЯКОВА ДЕНЬ — 6 квітня. Увечері перед хатами запалювали багаття. Прославляли світло, проганяли пітьму. 22 жовтня — «Яків білу крупу на землю посилає, день карнає». Славили Якова і 13 травня.

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.40, 47, 103.

ЯРЕМІВ ДЕНЬ. 14 травня — Ярема Запрягальник. «Єремій, Єремій, про посіви розумій». По ранній росі йшли сіяти пізні культури. В дорогу не вирушали, не вмившись заговореною водою. 19 липня на пожертву Яремі розкидали соковиту траву *мокрець* за окраїною, обходили село довкруг, ніби замикаючи цим землю, щоб він леліяв урожай у полі, на городі й у саду.

Літ.: М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.48. М.Міщенко, «Народний календар», с.47, 68.

ЯРИЛИНЕ СВЯТО розпочиналося навесні. Дев'ять священних днів присвячували предки зустрічі бога Ярила. Такі гуляння називалися *Семикове поле, Ярилине поле, Ярилина діброва.* Це було свято сонця Ярила, сонця Бика, Тільця, Тура — символу чоловічої снаги та пристрасті. У жертву богові приносили молодого бика. Чоловіки мірялися на силу, спритність та влучність у стрільбі з лука. Тоді ж поминали померлих родичів. Особливо відзначалося це свято у дні Купала, коли палка пристрасть сонця Ярила досягала семиярилівських висот.

На основі етнографічних матеріалів І. Снегирьов реконструював одне з таких свят, яке відбулося 1763 року: «На міський майдан збиралися з усіх окраїн. Це був своєрідний ярмарок. До цього великого свята люди особливо готувалися. На місці *позорища* вибирали миром чоловіка, якого обв'язували всякими квітами, стрічками і навішували дзвіночки. На голову надівали високий ковпак... в руки давали позвонки. У такому вбранні під іменем Ярила ходив він, витанцьовуючи, майданом у супроводі жінок і чоловіків. Це свято супроводжувалося іграми, танцями, ласощами і п'янством, особливо кулачними боями. *Празник цей називали ігрищем...* Люди чекали на нього як найбільше свято в році, а тому вбиралися у найкращу одіж».

Одна з околиць Нижнього Новгорода колись мала назву «Ярило», саме там на Семик улаштовували найурочистіші ігрища «на горі». З допомогою знайденого археологами календаря IV ст. до н.е. Б. Рибаков зробив висновок, що свято Ярила в XIX ст. відзначалося завжди в один і той же день — 4 червня (на календарі зображене деревцем). З 4 по 30 червня відбувалися різні молодіжні забави та ігрища, а насамкінець улаштовувались веселі проводи Ярила, бо тоді Ярило повертає Сонце на зиму, а сам втрачає свою «припікаючу» силу. Образу Ярили надавали фалічних рис. Це особливо виявлялося в обряді похоронів цього божества. У народі ім'я *Ярило* має таке ж значення, що й *припікало*, тобто мужчина у зрілому віці і в добрім здоров'ї. На Ярилині свята дозволялися привселюдні поцілунки та обійми; матері охоче відпускали своїх дочок погуляти на таких ігрищах. Кохання здавна ототожнювалося з горінням, але, як говориться у приказці, «Любов — не пожежа, загориться — не погасиш».

(Див. КОСТРУБ, СЕМИК, ЯРИЛО, ТУРИЦЯ, ІГРИЩА, КУПАЛО, ТВАРИННИЙ СВІТ — Бик, Тур).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.541-543. Велесова книга, д. 4г, 38а. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с.21, 87. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.242. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.38. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с.26. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. I, с.288-291. С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.369-371. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.51, 221. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.222-225; т.3, с.354-356. И.Сахаров, «Сказания...», с.358-361. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.31-35. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.80. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.377, 420, 524; «Язычество древней Руси», с.682. В.Скуратівський, «Русалії», с.50-54. В.Иванов, В.Топоров, «Ярила», с.650. Н.Матвеева, «Солнцеворот...», с.125-126.

ЯРИЛО (Яр, Ярун, Яровит, Яр-Хмель, Яр-Тур, Ярило-Тур, Ладо) — бог війни та любові; міфологічний і ритуальний персонаж, пов'язаний з ідеєю родючості, в першу чергу весняної. Ярило — бог-Сонце весняного рівнодення, бог молодого кохання та парування; бог любовних пристрастей, розквіту природи та дітонародження.

Ярило приходить ранньої весняної пори. Його зустрічали веснянками:

> Подай, Ярило, ключі і замки
> Одімкнути красну весну,
> Красну весну, тепле літечко,
> Тепле літечко, спіле житечко!

І вночі і вдень Яр-Хмель, завжди в білій полотняній одежі, на білому коні, ноги босі, з вінком весняних польових квітів, а в руках — серп та жмут дозрілого колосся, роз'їжджає по полях, лісах, садках... Куди не зайде, там жито копою, куди не зирне — там враз колос зацвіте. А як гляне на дівчину — серце коханням спалахує, на хлопця — кров у жилах закипає.

На честь Ярила святкували початок посівів (у кінці квітня), для чого збиралися по селах дівчата, вибравши з-поміж себе найгарнішу, одягали її так, як уявляли собі бога Ярила, і садовили на білого коня. Кругом неї довгою «плетеницею» вихилявся хоровод; на всіх, хто брав участь в ігрищі, мали бути вінки із свіжих квітів. Якщо тепло й сонячно, обряд проводили у чистому полі — на засіяних нивах, за участю літніх людей. Хоровод виконував пісню, у якій славились діяння стародавнього бога, як він ходить по світу, вирощує жито на нивах і дарує людям чародуючість.

За деякими переказами, бог Ярило тримав у правиці мертву чоловічу голову — нагадування про те, що кожного чекає смерть, а тому треба жити *яро.* Коли палка пристрасть сонця Ярила після купальських днів, сягнувши своїх семиярилівських висот, йде на спад, люди з почестями проводжали свого бога до наступної весни. У таку пору предки зображали Ярила старим дідом або солом'яною лялькою. Веселі похорони Ярила — то не сум, бо смерті нема, адже після зими прийде знову сонце-Яр.

Корінь «яр» поєднує в собі: світло й тепло; юні, стрімкі, до нестями збуджені почуття; любовні пристрасті й родючість: поняття, нерозривні з уявленнями весни та її грозових явищ. У карпатських горців *ярь* — світла й тепла пора року. Галицька приповідка: «Ярь — наш батько і мати, хто не посіє —

ЯРИЛО

не буде збирати». Ярий воск — чистий, білий («горить свіча воску ярого»); ярі бджоли — молоді весняні рої. Яропаводок — стрімка річкова вода навесні; яр — бистрина річки і розмивина від весняних вод; яро — сильно, швидко; яровий — швидкий, нетерплявий, готовий до діла; ярий — сердитий, запальний, сильний; роз'ярений — страшно роздражнений, неприборканий. Яровати — обробляти поля під весняні посіви; яровина — весняні посіви хлібів; яровище — поле, засіяне яровими хлібами. Ярість — гнів і хіть; ярун — хтивий; поярий — пристрасний до чогось («він пояр до вина, до жінок»). Корінь «яр» значиться у стародавніх іменах Яремко, Ярець, Ярогнів, Яромир, Яролюб, Ярополк та ін.

У «Велесовій книзі» про бога Яра знаходимо: «А і то всякий день звертаємо погляд свій на богів, які є світ, його ж звемо Перун, Дажбо, Хорс, Яр та іншими іменами»; «Володарі наші єдино є Хорс і Перун, Яр, Купало, Лад і Дажбо»; «І ті свята: перше — Коляда, а друге — Яр і Красна гора»; «І Ярбогу, який править весняним цвітінням і русаліями, водяними, і лісовиками, і домовими».

Словник Б.Грінченка: «Там дівчина з чорними очима яру пшеницю поле»; «Ти те зернятко посади, виросте з його верба яра»; «Ярий дуб — весняний дуб»; «Чорт ярої баби»; «Подай, синку, райські ключі, яре пекло одомкнути»; «Ішла дівка яриною, — ярина леліє»; «Та наорали, та насіяли пшениці-яриці»; «Дві зіроньки яріли алмазом уночі».

(Див. ЯРИЛИНЕ СВЯТО, КУПАЛО, КОСТРУБ).

Літ.: Золотослов № 172, 173. Велесова книга, д. 4г, 8, 37а, 38а. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.541-543. М.Костомаров, «Слов'янська міфологія», с.242-243; «Историческое значение...», с.40. Я.Головацький, «Виклади давньоруських легенд, або міфологія», с. 21, 87. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.80-81. І.Нечуй-Левицький, «Світогляд українського народу», с.38, 41. О.Партицький, «Давня історія Галичини», с. 25-29. О.Воропай, «Звичаї нашого народу», т. І, с.288-291. П.Ефименко, «О Ярыле...» С.Килимник, «Український рік...», кн.2, т. IV, с.369-371. А.Фаминцын, «Божества древних славян», с.51, 221. М.Чмихов, «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя», с.293. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.851-852. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.70, 171, 219, 222-225, 339; т.2, с.70; т.3, с.348, 354-356. И.Сахаров, «Сказания...», с.358-361. И.Снегирев, «Русские простонародные праздники...», ч. 2, с.31-35. М.Забылин, «Русский народ. Его обычаи, обряды...», с.80. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.377, 420, 524. А.Голан, «Миф и символ», с.113, 232. Б.Небесьо, «Іконографічні методи...», с.34-38. О.Курочкін, «Українські новорічні обряди...», с.70-71. Е.Кагаров, «Религия древних славян», с.16. Н.Брегадзе, «К изучению народных календарных праздников», с.206-208. В.Иванов, В.Топоров, «Славянские языковые...», с.130; «Исследования...», с.181, 187; «Ярила», с.650.

ЯРИНИ ДЕНЬ (Орини) — 1 жовтня. Журавлиний лет. Замовляли «гниляві вітри»: «Не ламайте, не хитайте, вітри гниляві, ні кісток, ні тіла хрещеному, нарожденному, молитвенному (ім'я), а западайте в щілини земні, де світла білого не видно. Проганяю Божим хрестом вітри насильницькі в урочища глибокі від рожденного раба Божого...»

Літ.: М.Міщенко, «Народний календар», с.100.

ЯРМО, як і золотий плуг із сокирою та чашею, було скинуто скіфам богами з неба. У давнину було оберегом, а також відігравало значну роль у весільному обряді. У кінофільмі за повістю М.Коцюбинського «Тіні забутих предків» показано молодих з ярмом на шиї за весільним столом. Ярмо символізує терпіння, тяжку працю, жертвоприношення, землеробство, родючість. Колись ярмо вносили в хату разом із плугом у ніч перед Різдвом, бо вірили, що тієї ночі худоба розмовляє людською мовою. В українських та білоруських колядках і волочебних піснях, як і в російських билинах, відомі яскраві описи золотих або золотогривих волів, золотих і срібних плугів, ярем, рал тощо, за допомогою яких здійснюється святково-ритуальна оранка весняної землі:

...Волики твої, все полові,
Яремця твої, все букові,
Ой сохи твої, та й золотії...

(Див. СКІФИ, ПЛУГ).

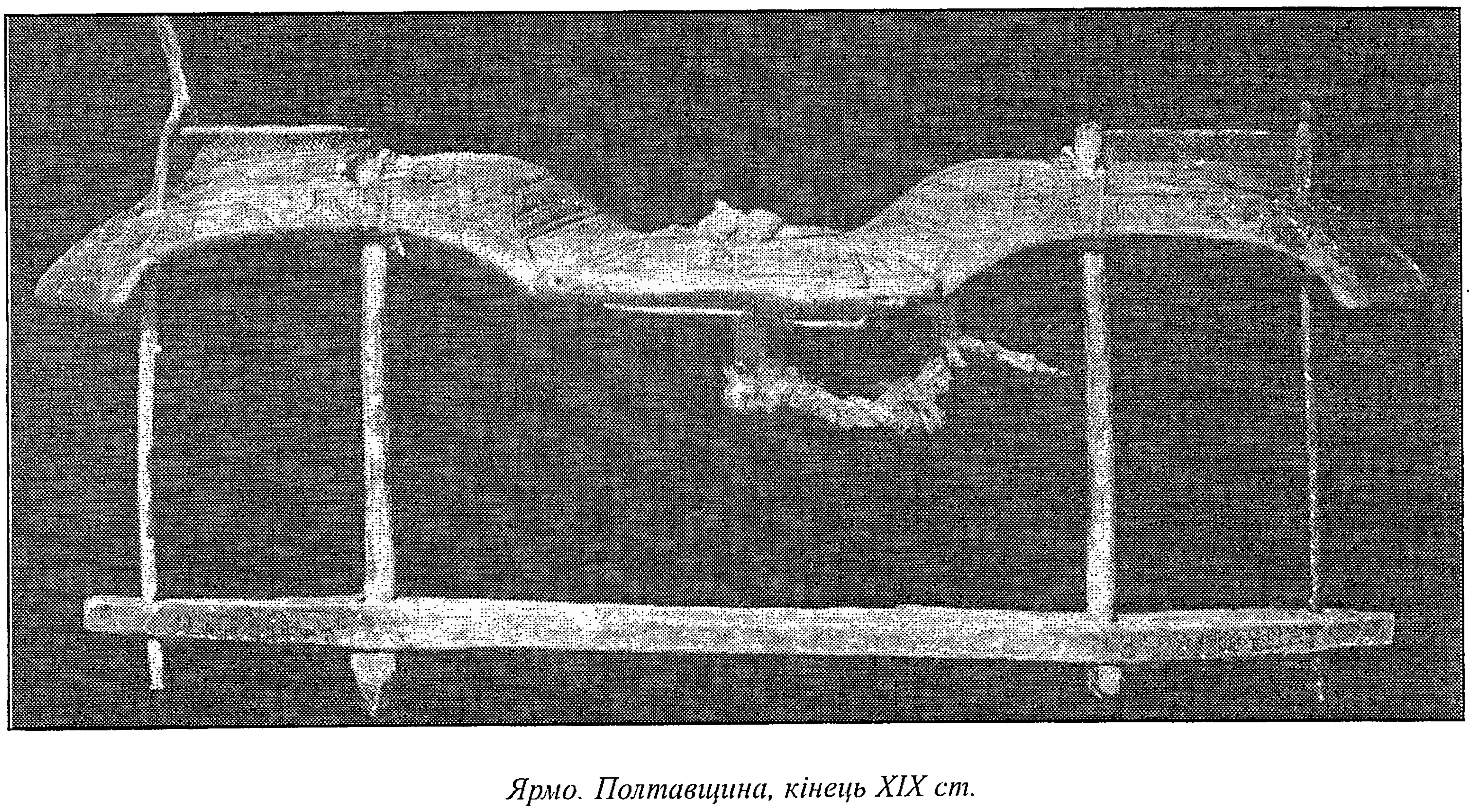

Ярмо. Полтавщина, кінець XIX ст.

Літ.: Геродот IV, 5. Золотослов № 190-191. М.Москаленко, «Фольклорний алфавіт давньоруського космосу», с.17-18. С.Пушик, «Дараби пливуть у легенду», с.32. А.Гура, «Символика животных...», с.233, 343, 429, 468, 558. Дж.Купер, «Энциклопедия символов», с.397.

ЯРЧУК — надзвичайно дужий пес із «вовчим зубом», який має здатність бачити і проганяти злих духів. Такого собаку не легко виховати, тому що відьми до досягнення ярчуками річного віку, коли вони входять у повну силу, всіляко намагаються їх звести. Пес-ярчук походить аж із дев'ятого покоління. В деяких місцевостях будь-якого першонародженого собаку вважали ярчуком; у Луцькому повіті казали так: якщо перше цуценя-сука приведе перше цуценя-самку, а ця в свою чергу приведе першого цуценя-самця, то це й буде ярчук. Рана від укусу ярчука дуже небезпечна, її важко загоїти. Такого пса бояться не тільки відьми, а й сам диявол. Ярчук не допускає відьом доїти корів; може загризти не тільки вовка, а й ведмедя, не кажучи вже про гадюку.

(Див. ТВАРИННИЙ СВІТ — Собака. Вовк).

Літ.: СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.543. П.Чубинський, «Мудрість віків», кн. 1, с.60. Г.Булашев, «Український народ...», с.329. П.Иванов, «Народные рассказы о ведьмах и упырях», с.450-453. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.1, с.377. Митроп. Іларіон, «Дохристиянські вірування...», с.187.

ЯЩІР — уособлення «нижнього світу» з його підземним і підводним простором. У стародавніх переказах виступає разом із золотоносним вужем або гадюкою. За народними віруваннями, його рідко можна побачити, переважно на Здвиження (14/27 вересня), коли гаддя перед сплячкою востаннє повзає. Тоді треба розстелити перед ним червону хустину чи бодай крайку. На обіцянки ящера, котрий слізно почне прохати, аби забрали полотнину, за що пропонує всякі найдорожчі коштовності, не треба зважати, бо він їх ніколи не виконає. Переповзаючи через червону полотнину, вуж-ящір не може її бачити, а тому змушений зняти з себе золоту корону або перстень. Дівчина, заволодівши такою прикрасою, набуває здатності передбачати майбутнє і приворожувати до себе найкращих парубків. Тому-то навесні молодь влаштовувала весняні хороводи «Царівна», «Царенко», «Король» і «Ящір». В них Ящір

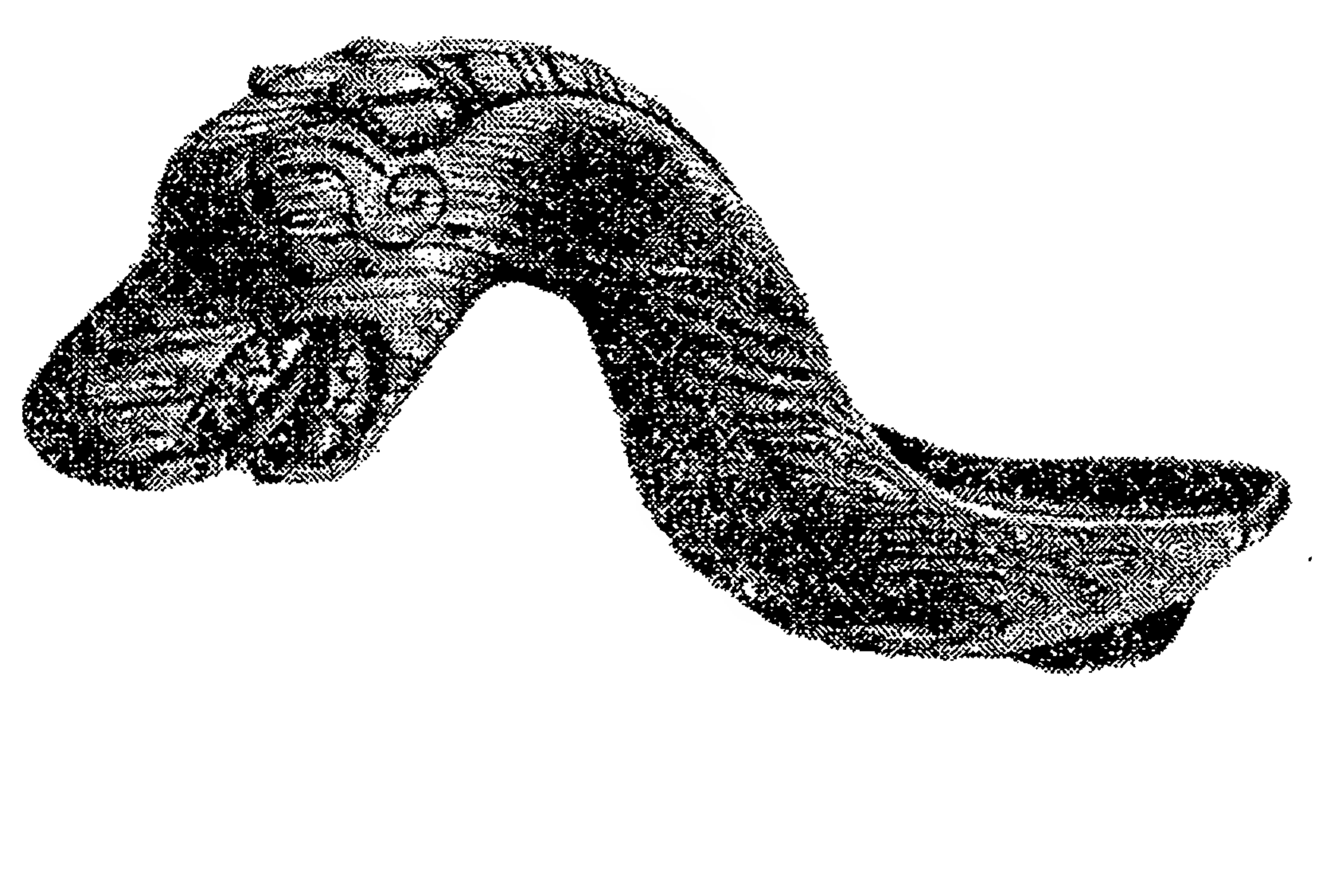

Голова ящера на ручці ковша. X—XI ст.

виступає як далекий предок, який тримає скарб. Стати власником золотої корони може та дівчина, котра змусить Ящера переповзти через червону полотнину, що є найвищим бажанням юнки.

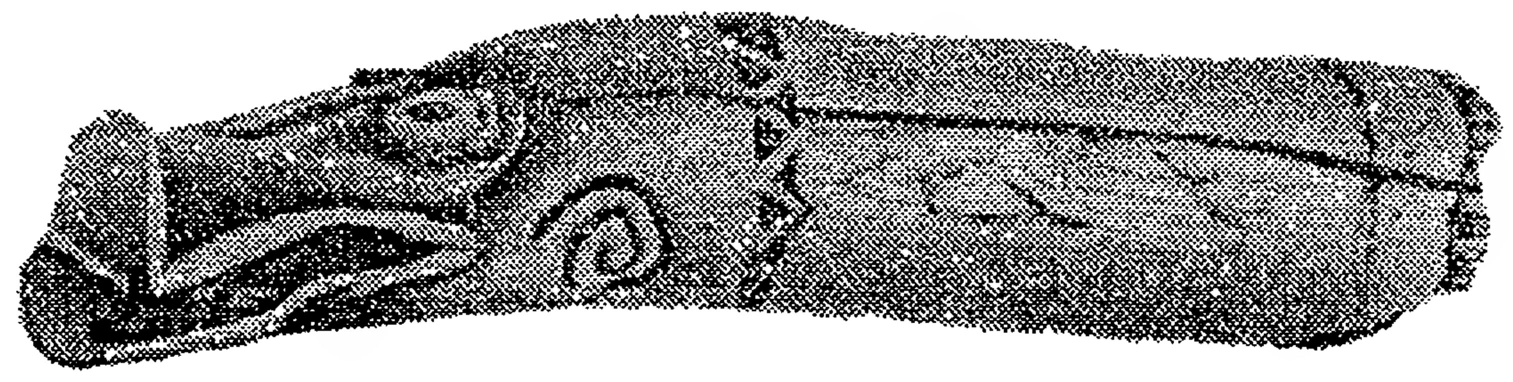

Фрагмент конструкції будинку. X—XI ст.

Про Ящера, який сидить на золотому стільці, є згадка у давніх народних піснях. Під час гри йому пропонується красна дівонька, із ліпших найліпша. У білоруському фольклорі розповідається:

Сидить, сидить Ящір на золотім кріслі,
Гей нам, гей!
На липовім денці, у рутянім вінці.
Бери собі панну, бери яку хочеш,
Бери, яку хочеш, бери, яку любиш,
Чи ту, що в панчішках, а чи в черевичках,
Чи за русу косу, чи за білу ручку.
А Ящір збрехав, дівоньку не взяв,
Ні ту, що в панчішках, ані в черевичках,
Ні за русу косу, ні за білу ручку.
Сидить Ящір у куточку, держить в руці
по віночку.

Можливо, тут прихований давній звичай приносити в жертву володарю водно-підземного світу дракону-ящеру молоду дівчину. В іншій пісні розповідається про людей, які поклонялися зміїщу і несли йому щодня людину:

Були вони невірнії,
Вони Богу не вірили,
А вірили у цмочище,
В безумнеє у зміїще,
Зміїщу вони оброку несли,
На день оброку — по чоловіку,
Та й прийшла пора самого царя,
Мовив слово цар: — Сам я не піду,
Сам я не піду, жону не пошлю,
А пошлю слугу, красну дівоньку...

Для населення Наддніпрянщини культ змія-ящера як господаря первісних вод та підземелля був відомий ще в VI — VII ст. На бронзовій фібулі-застібці, знайденій археологами у с. Григорівка, зображено ящера з чотирма лапами-виступами, а дужка, що з'єднує обидва щитки, може розглядатися як його хвіст. Ящір тримає на собі землю, на яку з усіх боків падає живильне сонячне сяйво (солярні знаки). Зображення ящера трапляється і на деяких кістяних виробах із Києва. Таким є руків'я нагайки (X ст.). На виробі відтворено своєрідну картину світу — земля і підземний світ злиті воєдино. Земля являє собою засіяне поле (ромби з крапкою всередині), на

яке падає сонячне проміння та дощові потоки. Ящір тут уособлює дощ.

Визначити хронологічну глибину безперечно архаїчного культу ящера дуже важко. Питання про цей культ, наскільки відомо, не порушувалося у літературі. Дослідникам удалося виявити лише момент кінцевого забуття стародавнього змісту: на грані XIX і XX ст. Ящір давніх хороводів замінився Яшею (Яжею), про що довідуємося з дитячих ігор, коли хлопчика саджали посеред хороводного кругу і він повинен був вибирати собі дівчинку-жертву.

(Див. ЗДВИЖЕННЯ, ЗМІЙ, ТВАРИННИЙ СВІТ — Вуж, Гадюка. Дивовижні тварини та птахи — Дракон).

Літ.: Золотослов № 154-155. СУМ за ред. Б.Грінченка, т. IV, с.547. М.Максимович, «Дні та місяці українського селянина», с.162. Г.Дьяченко, «Полный церковно-славянский словарь», с.854. А.Афанасьев, «Поэтические воззрения славян...», т.2, с.145. Б.Рыбаков, «Язычество древних славян», с.40, 404, 423; «Язычество древней Руси», с.152-155, 202, 206-208, 264-265, 278. Я.Боровський, «Світогляд давніх киян», с.105-107. В.Скуратівський, «Русалії», с.107-108. П.Бессонов, «Белорусские песни», с.81-82.

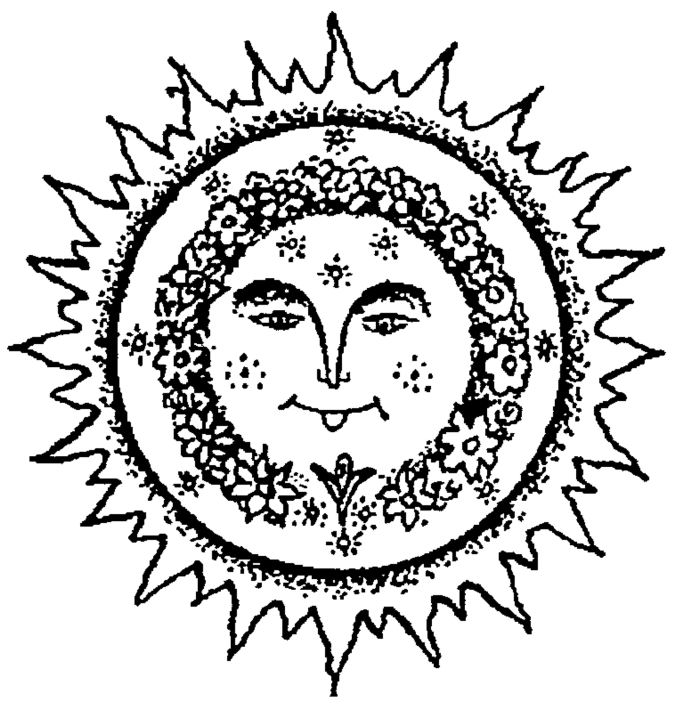

К О Л О С В А Р О Ж Е
Зодіакальний календар давніх українців
(за Галиною Лозко)

1-3 березня	Початок закличок весни
1 березня	Весняний Новий рік. Свято Весни, або Воскресіння
9 березня	Вшанування Матері-Землі. Сорочини, пташині свята
Березень Неділя перед Великоднем*	Вшанування Прадерева Життя. Освячення верби
13–20 березня	Весняний Ярилин тиждень
Березень Четвер перед Великоднем*	Навський Великдень. Чистий четвер. Вшанування померлих
Березень*	Великдень Дажбожий. Перша неділя після Місяця уповні, що настала після весняного рівнодення. Відкриваються Небесні ворота
Березень*	Перше велике свято бога Трояна (день весняного рівнодення)
25 березня	Благовіщення. Пробудження Матері-Землі від зимового сну. Свято Шума. Зустріч Лелі, Ярила та Марени
26 березня	Благовісник — Перун весняний. Прокидаються Грім та Блискавиця
11 квітня	Весняне свято Водяника
15 квітня	Свято Арея
17 квітня	Освячення пасік та моління про бджолині рої, винос вуликів
22 квітня	Свято Великої Матері Лади
23 квітня	Ярило. Лельник. Свято Лади і Лелі. Свято Урая-Рая. Вшанування Орія
23 квітня — 23 травня	Свято Лада
Кінець квітня — початок травня	Вшанування Велеса. Перший вигін худоби на пасовища
Сьомий тиждень після Великодня*	Русалії. Русальний тиждень. З четверга починаються Зелені свята
1 травня	День богині Майї, свято квітів
2 травня	Солов'їний Великдень. Свято Живи
П'ятниця на Русальному тижні	Весняне свято Мокоші
50-й день після Великодня*	Клечальна неділя
10 травня	Зільник Зилота
15 червня	Видів день. Літнє свято Світовида
Червень*	Друге велике свято бога Трояна. Сонцескрес. Свято Купала і Марени (Соботка). День літнього сонцестояння
21 червня	Свято Симаргла-Семиярила
20 червня — 3 липня	Літні Ярильські святки
29 червня	Свято Водяника, рибальське свято
1 липня	Літній Сварог, ковальське свято
3 липня	Завершення Ярильських святок. Похорон Ярила
14 липня	Літній Стрибог
20-27 липня 20 липня 22 липня 27 липня	Перунів тиждень Літній Перун Літня Перуниця. Свято Блискавиці Паликопа. Вшанування Чура
27-29 липня*	Липневий Молодик. Літнє свято Місяця
1-16 серпня 1 серпня 6 серпня 16 серпня	Спасівка Перший Спас Другий Спас Третій Спас

16 серпня	Свято Лісовика
1 вересня	Посвіт. Ушанування богині Слави. Свято Свічки
4 вересня	Урочисті проводи бога Перуна до наступної весни
8—9 вересня	Рожаниці. Свято Діванни. Початок Бабиного літа
14 вересня	Свято Вирію. Здвиження. Проводи птахів
20 вересня	Вшанування бога вітрів Стрибога
24 вересня	Свято Домовика
Вересень*	Велике свято Світовида. Друге велике свято врожаю (день осіннього рівнодення)
27 вересня	Осіння Пасіка, свято пасічників
1 жовтня	Осіннє свято Матері-Землі. Мати Слава (Покрова)
Субота перед 26 жовтня*	Осіннє свято Місяця-Молодика
П'ятниця, найближча до 28 жовтня*	Друге вшанування богині Мокоші
1 листопада	Свято Сварога. День Плуга, ковальське свято
8 листопада	Миха, мисливське свято
14 листопада	Корочун
24 листопада	Свято Долі
30 листопада	Калета
6 грудня	Свято Велеса (Діда Мороза)
Грудень*	Третє велике свято бога Трояна (день зимового сонцестояння)
22 грудня	Святий вечір. Коляда. Різдво молодого Божича-Сонця. Вшанування Сварога. Вшанування Дідуха та Велеса
23 грудня	Свято Рода
Грудень. 6-й день після Різдва*	Народження Місяця. Щедрий вечір
Січень. 12-й день після Різдва. Ніч*	Свято богині Дани (Водокрес)
2 лютого	Громниця-Перуниця (Стрітення)
21 лютого	Свято весняного Стрибога
24 лютого	Лелечини. З цього дня починаються двотижневі пташині свята
Тиждень перед Колодієм*	Велесів тиждень
Тиждень приблизно за місяць до Великодня*	Колодій (Масляна)

* Свята, які щороку змінюють свою дату.

ПЕРВОВІЧНЕ КОРІННЯ СВІТОВОГО ДЕРЕВА ЖИТТЯ

(Замість післямови)

Пізнай свій народ і себе в ньому.

Григорій Сковорода

У духовній скарбниці українського народу одне з чільних місць належить міфорелігійному світоглядові. Ця тема до недавнього часу залишалася поза увагою науковців. Сучасний аналіз «вищої» міфології — пантеону слов'янських божеств — та міфології «нижчої» (демонології) розпочався лише від середини 60-х років XX ст., коли формувалася «міфологічна» концепція, тобто дослідження вірувань та повір'їв зводилися до єдиної системи міфорелігійних уявлень. На той час для вивчення міфологічних джерел уже було створене Міжнародне товариство, діяла фінська школа, а в 1973 р. питанням демонології була присвячена міжнародна нарада у Фрайбурзі.

Накопичені українцями протягом віків духовні багатства та попередні набутки вчених на цій ниві потребують певного узагальнення. Визначний фольклорист і етнограф В.Гнатюк ще у 1924 р. слушно зауважував стосовно цієї прогалини: «Я вже давно хотів видати «Українську мітольогію» (популярну для широких кругів), бо вважаю її дуже цінним остатком нашої старої культури. І коли Ви переглянете слов'янську мітольогію — чи Махала, чи Нідерлього (що написані найкритичніше), побачите, що найбільша частина матеріалу, на якім вони опираються, наша — українська. Тим часом самі українці ні не знають сього, ні не цінять (тому, що не знають)».

Величезний пласт робіт, які віддзеркалюють міфорелігійний світогляд українського народу, і сьогодні залишаються раритетами. Рукописні матеріали української етнографічної літератури розпорошені по різних архівах. Протягом тривалого часу вони були важкодоступними навіть фахівцям. Це стосується, зокрема, праць І.Франка, М.Маркевича, П.Іванова, В.Милорадовича, В.Гнатюка та інших відомих дослідників. «Ніхто з читачів не стане, мабуть, заперечувати, що ця зустріч з давньоукраїнськими богами та демонологічними образами («чистою» та «нечистою» силою) є для нас і цікавою, і корисною: наш погляд у минуле, ніби з допомогою історичного телескопу, сягнув у ту глибінь часу, яка була і є малодоступною, сповненою таємниць та загадок. І ми збагачуємося духовно, єднаємося душами з далекими поколіннями наших предків», — робить висновок краєзнавець Г.Дем'янчук. Навіть незначна прогалина етнокультурної інформації призводить до збідніння духовності народу. Письменник В.Шевчук наголошує: «Це сітка, яка плететься не однією людиною, а всіма колишніми і сутніми представниками людського роду. Історія ж культури нашого народу визначається передусім тим, що ми нізвідкіля не прийшли, на своїй землі ми були завжди. Це означає, що в етносі своєму зберігаємо поряд із рисами надбання, позиченими, глибочезну архаїчність, яка, попри всі струси та зміни, усі суспільні та історичні катаклізми, певною мірою залишається незмінною. Ми не садимо свого мисленного дерева заново в нову землю, але весь час прищеплювали нові цивілізаційні пагони до старого. Не завжди те дерево цвіло, часом і присихало. Однією з потужних гілок того духовного дерева нашого є й українська, у віках творена міфологія. Було б помилкою вважати, що вона творилася та функціонувала тільки в дохристиянські часи, отже, росла, живилася і плодоносила у всечассі, дійшовши у формі народних звичаїв, обрядів та уявлень про природу та світ аж дотепер». Дослідник полісько-волинського краю В.Давидюк зазначає: «Дерево життя не може бути вічно зеленим і плодоносити, якщо в нього підірвана коренева система. І не випадково сьогодні всі народи приділяють таку увагу своєму корінню».

1998 року в Литві відбувся Світовий конгрес етнічних релігій, на якому ухвалено декларацію, де говориться: «Кожна країна і кожен народ мають свої власні локальні релігії (національну віру, світогляд, міфологію, фольклор і т. ін.), які відображають їхнє

світобачення, історичний розвиток і виробляють Божественне ставлення до Природи свого краю та Закони праведного життя... Висловлюємо загальну нашу позицію у світі, що грунтується на нашому спільному історичному досвіді: адже нашим етнічним чи язичницьким релігіям у минулому завдано значних втрат, страждань і знищення їх світовими релігіями, які вважають себе єдиними претендентами на істину... Ми віримо, що світанок нової ери, індивідуальної та інтелектуальної свободи й всебічного обміну думками дасть нам можливість почати нове відродження наших власних духовних коренів, щоб повернути втрачену спадщину».

Справді, дуже шкода, що в історії цієї багатющої спадщини більше сумних сторінок. Це стосується і нас, українців. Осягнути велич нашого етнічного духу можна лише за умови пізнання міфорелігійної свідомості, яка поєднує минуле, нинішнє й майбутнє життя народу. Донедавна міфорелігійний світогляд традиційної (дохристиянської) віри слов'ян здебільшого вивчався досить однобічно і в основному ототожнювався з народною демонологією, походження якої виводили із середньовічних уявлень. Безперечно, демонологія виявилася найживучішою, окремі її елементи, зокрема це стосується повір'їв та вірувань, у народі зберігаються й дотепер. Проте у зв'язку з двовір'ям як формою існування відмінних релігійних систем деякі поняття і нині не є чіткими. Прикладом може бути *біс*. У полемічній літературі це назва духів, які були колись ангелами, але не зберегли своїх чеснот і зрадили Бога. Тому їх стали ототожнювати з «нечистою силою». Разом із тим, за дослідженнями деяких учених, у давніх українців Біс був одним із божеств; пізніше так стали називати служителя язичницького культу, якому доручено запалювати священний вогонь на жертовнику. І такі випадки непоодинокі. Отже, без вивчення найдавніших міфорелігійних уявлень предків реконструкція значної частини первісних міфів неможлива.

Основними чинниками постання усіх світових релігій є анімізм, тотемізм та магія. Вірування давніх українців мають у собі всі ці ознаки. Зокрема це стосується календарних звичаїв, обрядів, повір'їв, казок, легенд, замовлянь, загадок. Історико-фольклорний та етнографічний матеріал, праці відомих учених, дослідників, інші джерела не лише України, а й Польщі, Білорусі, Росії, Болгарії, Німеччини, Індії, Греції, прибалтійських країн підводять до висновку, що українська міфологія не тільки одна з найдавніших у Європі, а й у світі. Доказом може бути хоча б те, що ця багатюща духовна скарбниця (окрім міфології, це й способи будівництва святилищ, творіння скульптур, винайдення меандрового орнаменту та багато іншого) виникла за чотири, п'ять, а можливо й більше тисячоліть до античного світу. Ми захоплюємось античною міфологією, недооцінюючи, а більшою мірою не знаючи, що своєю земною і людяною міфопоетичною красою міфологія наших предків набагато перевищує панський вишук античної творчості. У греків один лише титан (навіть не бог!) Прометей іде до людей та приносить їм вогонь, за що був жорстоко покараний мешканцями Олімпу. Перед нами ще не оцінений скарб. На жаль, не все в ньому сьогодні можна з'ясувати.

В античній міфології пантеон богів та героїв досить чіткий. У давній Україні не було подібної визначеності: те, що тільки-но починалося в Києві, було вже завершене в Афінах та Римі. І шкода, що рання візантійська віра зруйнувала той розквіт, заборонивши предкам їхніх богів, народні звичаї та обряди, численні свята, стародавні колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні. Нова ідеологія запроваджувалася далеко не методами переконання. За словами Нестора, князь Володимир видав наказ: «Якщо не прийде хто завтра на річку — хай то багатий, чи бідний, чи нужденний, чи раб, — буде мені ворогом».

Первинна міфологія упродовж століть була незатребуваною. Церковна влада послідовно викорінювала давні традиції, насаджуючи на народні обряди, звичаї, пісні свої канони і вірування. Найбільшого гоніння зазнало стародавнє духовенство — волхви. Судячи з історичних джерел, вони не раз виступали проти церковної влади. Після прийняття християнства жерці-волхви подалися в ліси. Разом з ними пішли й ті, хто не хотів залишити віри предків. Волхви володіли вражаючими знаннями з астрології, медицини, географії, будівничої справи. Вони вміли гадати по Сонцю, Місяцю і зорях, птахах, тваринах тощо, створили вчення про Всевидюче Око — пришельця з далеких світів — і пояснили, хто творець Всесвіту, Неба і Землі. Стародавні мудреці є авторами книг «Острологія», «Звездочот», «Громовик», «Колядник», «Волховник», «Травник» та багатьох подібних, які не дійшли до нас. «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.) та «Велесова

книга» (IX ст.) — то найдавніші писемні пам'ятки. У «Велесовій книзі» подаються відомості про походження слов'ян, їхніх богів і героїв. А ось думка О.Потебні: «Адже коли б не заховалось «Слово о полку Ігоревім», можливо, хтось би вивів з того, ніби в слов'ян не було народної поезії». Іван Огієнко (у церковному сані митрополит Іларіон) ніби доповнює: «Світогляд автора був чисто анімістичний — уся природа в «Слові» жива, горю людини тут співчувають і квітка, і дерева, і птахи, і людина тут говорить з природою, як з живою істотою».

Поступово волхви розчинилися в народі, ставши знахарями, ворожбитами, чаклунами і таким чином зберігаючи знання і досвід попередніх поколінь. Послідовниками стародавніх жерців можна вважати, зокрема, верховод колядників. Не минаючи жодної хати, парубоцька коляда, славлячи божество зимового Сонця, яке народжується, збираючи дари для спільної жертви Сонцю, бажає кожному дому достатку, багатства й урожаю. Фрагменти такого ритуалу ще й тепер можна бачити в багатьох поселеннях України. Нині на Коляду, тобто на Різдво Сонця, коли потрібно приносити жертву світилу, її приносить кожен за себе або старійшина в родині, який виконує роль жерця. Отож можемо констатувати, що за тисячоліття язичницька обрядовість поступово перемістилася в родинне середовище.

Боротьба з дохристиянськими віруваннями тривала століттями. Так, у 1628 р. московська влада видала указ, щоб «календы б и овсеня и плуги не кликали». Проти традиційної обрядовості в кінці XVI ст. особливо завзято виступав відомий проповідник Іван Вишенський. У посланні до князя Острозького він вимагав: «Коляди з міст та сіл ученням виженіть... «Щедрий вечір» з міст і сіл у болото заженіть, нехай із дияволом сидить... Волочільне по великодні з міст та сіл виволікши, утопіте... Купала на Хрестителя утопіте і огненне скакання відкиньте». Таким чином виникло двовір'я — співіснування язичницького і християнського релігійних світоглядів. У листі до етнографа-аматора П.Іванова М.Сумцов писав: «...Збираючи народні перекази, я маю на увазі прояснити для себе і для інших спрямування народного мислення і показати, що народні марновірства та забобони є неминучий результат дії на народ керівних класів суспільства, що народне двовір'я є просто віра, котру ми самі наполегливо навіюємо йому і всіляко підтримуємо в ньому... Правда, і тепер для людини, знайомої з Четьї-Мінеями Дмитра Ростовського, обернення чортів у людей і навпаки не має нічого дивного, проте чи багато читали Четьї-Мінеї? Між тим, у житіях святих є багато такого, що ми відносимо до народних забобонів і народної неосвіченості. Було б цікаво, коли б хтось із учених зробив зіставлення так званих народних забобонів з подібними фактами з життєписів святих. Я переконаний, що вийшло б щось повчальне для багатьох, хто звинувачує народ у марновірствах, — можливо, винних довелося б шукати не в селянському середовищі».

Подібно до свята Коляди, яке стало Різдвом Христовим, і на інші народні свята було накладено церковні: Великдень — Паска; Ярило — св. Юрій; Зелені свята — Трійця; Купало — Івана Хрестителя; свято Перуна — пророка Іллі; свято Рожаниць — Різдва Пресвятої Богородиці; свято Калети — Андрія Первозваного; свято Місяця — св. Василя; свято богині Дани — Йордань. Наприкінці XIX ст. Микола Лисенко з болем писав про обрядово-календарний цикл пісень, «вимираючих на наших очах через поліцію, попів і свою старшину». Визначні українські учені О.Потебня, Ф.Колесса, В.Гнатюк, М.Драгоманов, І.Франко намагалися всіляко підносити авторитет народної пісенної творчості, сміливо ставали на її захист.

Надзвичайно грунтовними дослідженнями спільних сюжетних мотивів різних фольклорних традицій є розвідки М.Драгоманова — «Замітки про слов'янські релігійні та етичні легенди» (1907), В.Гнатюка — «Українська народна словесність» (1916), Ф.Колесси — «Українська усна словесність» (1938), І.Франка — «В справі збирання народних легенд» (1899) та ін. На жаль, навіть у цих працях, на нашу думку, обмаль автентичного матеріалу, а зафіксовано багато нашарованого впродовж віків.

Настала пора об'єктивніше підійти до розуміння духовного світу давніх українців, починаючи з тих чистих першоджерел, які були основою розвитку всієї великої сім'ї індоєвропейських народів. Це має стати важливим кроком пізнання не тільки історії України, а й історії всього людства.

Працюючи над книгою «Українська міфологія», автор у силу своїх можливостей намагався знайти своїм «персонажам» належне обгрунтування. Бо, власне, в кожному з них — пам'ять поколінь, незнищенна спадщина минулого, без якої не матимемо

майбутнього. Перший задум був такий: не лише пером, а й пензлем розповісти про пантеон богів давніх слов'ян, земних і небесних, добрих і ворожих, зокрема про Сварога, Перуна, Дажбога, Білобога, Купала, Ладу, Ярила, Чорнобога й інших, та ще про величезну кількість демонологічних образів, які становлять неабиякий інтерес. Для цього використано значний історико-фольклорний та етнографічний матеріал з багатьох куточків України. В основному завдячую титанічній праці визначних фольклористів, етнографів, істориків XIX — початку XX ст.

Першим дослідником у цій царині вважається професор Київського університету Микола Костомаров, котрий надрукував у 1847 р. курс своїх лекцій «Славянская мифология». Першопрохідцями у цьому ж напрямі були І.Нечуй-Левицький, М.Грушевський, Г.Булашев, О.Потебня. Перші фольклористичні дослідження на західноукраїнських землях належать членам гуртка «Руська трійця» М.Шашкевичу, І.Вагилевичу, Я.Головацькому. Ними була розроблена програма «йти між народ, досліджувати на місці, збирати з його власних уст пісні, котрих народ зберігає в пам'яті тисячі, записувати його приказки і прислів'я, його оповідання і перекази...» Особливо цінними для розуміння міфорелігійного світогляду слов'ян є фольклорознавчі праці О.Потебні «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) та «О купальских огнях и сродных с ними представлениях» (1867). Важливою є етнографічно-фольклористична розвідка І.Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу», що протягом 1876 р. друкувалася у львівському журналі «Правда». Ця праця була першою, у якій подано системний огляд слов'янської міфології. Після неї з'явилися дослідження Г.Булашева — «Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях» (1908); Є.Анічкова — «Язычество и древняя Русь» (1914); Н.Гальковського — «Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси» (1913); М.Грушевського — «Історія України-Руси», т. І (окремі розділи), «Історія української літератури», т. І (окремі розділи). Величезний матеріал з народної демонології зібрав і впорядкував професор Харківського університету М.Сумцов.

Для вивчення фольклорних записів наприкінці XIX ст. у Львові була створена Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. У 1894 р. став виходити літературно-науковий і громадсько-політичний журнал «Житє і слово». У рубриці «З уст народу» значне місце відводилося фольклорно-етнографічним матеріалам, зокрема про міфорелігійний світогляд слов'ян: про Бога й святих, створення світу, неба, землі, людей тощо. Вісім тематичних циклів, розроблених за програмою «В справі збирання народних легенд» та надрукованих у 1899 р. за підписами І.Франка і В.Гнатюка, склали «Галицько-руські народні легенди» у двох томах, куди ввійшло 412 народних творів, переважно зібраних у Карпатах. Ця праця і сьогодні вважається неперевершеною у слов'янській фольклористиці. Трохи пізніше, у 20-х роках XX ст., М.Грушевський наголошував, що увага фольклористів насамперед має бути звернута на Polісько-Підляський та Карпатський регіони, бо вони «найбільше консервовані в народній традиції і найменше захоплені змінами життя в останнім століттю».

Крім зазначених досліджень, особливо важливими для автора виявилися семитомні «Труды» П.Чубинського (1872—1879), тритомні «Етнографічні матеріали» Б.Грінченка (1895—1899), праці М.Маркевича, В.Милорадовича, Т.Рильського, П.Єфименка, Д.Щербаківського, В.Дашкевича, Хр. Ящуржинського, М.Максимовича, В.Гнатюка, Я.Новицького, П.Куліша, І.Франка, О.Партицького, О. Воропая, С.Килимника. Широкий етнографічний матеріал подає відомий дослідник Гуцульщини В.Шухевич (1899—1908), уклавши збірку легенд та переказів цього краю. Багато цінного почерпнуто зі «Словника української мови» за редакцією Б.Грінченка (1907—1909).

Для з'ясування міфорелігійного світогляду українців автору стали в пригоді праці сучасників: М.Чмихова, Б.Рибакова, В.Барана, Я.Боровського, Б.Мозолевського, Б.Михайлова, В.Давидюка, В.Сокола, В.Скуратівського, О.Курочкіна, О.Боряк, Б.Успенського, А.Байбурина, О.Гури, Г.Маслової та ін. Важливе значення відіграли праці І.Снегирьова, І.Сахарова, С.Азбелєва, Е.Мелетинського, В.Проппа, В.Гусєва, В.Анікіна, Е.Тайлора, К.Мошинського, Л.Нідерле та ін. Використано також капітальні дослідження відомого англійського вченого Дж.Фрезера «Золотая ветвь» (1986) та «Фольклор в Ветхом Завете» (1984), фундаментальну тритомну працю О.Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу» (1865—1869). І на сьогодні не втратили

своєї значущості праці І.Сахарова — «Сказания русского народа о семейной жизни своих предков» (1836—1849); І.Снегирьова — «Русские простонародные праздники и суеверные обряды» (1837—1839); О.Терещенка — «Быт русского народа» (1848); Д.Зеленіна — «Очерки русской мифологии» (1916), «Обрядовое празднество совершеннолетия девицы у русских» (1911), «Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов» (1937). Дослідженню переказів про лісовика, водяника, русалок, домовика, чорта присвячена праця Є.Померанцевої «Мифологические персонажи в русском фольклоре» (1975). Цікавою працею є «Религиозные верования восточных славян конца XIX — начала XX веков» (1957) С.Токарєва.

Серед інших — фундаментальні видання «Мифы народов мира» та «Мифологический словарь», у яких подано значний матеріал із зарубіжної, а також слов'янської міфології. На жаль, їхні автори не спромоглися помітити визначних пам'яток українського народу. Адже ще М.Костомаров у «Слов'янській міфології» зазначав: «К сожалению, рассмотреть вполне религиозность русского народа, как она является в народных песнях, здесь не могу, потому что не имею ничего в этом роде из великорусской поэзии, а потому решаюсь ограничиться одною малорусскою». Так само помилялися автори багатотомного словника Брокгауза—Ефрона, коли писали: «Лель — имя сочиненного польскими мифологами славянского языческого бога, будто бы поминаемого в свадебных песнях...» і далі: «существование бога Лель основано исключительно на припеве свадебных и других народных песен — и современные ученые вычеркнули Леля из числа языческих богов».

Досить вагомим у цьому напрямі є фундаментальне дослідження «Славянская мифология: Энциклопедический словарь», підготовлене співробітниками Інституту слов'янознавства і балканістики Російської академії наук. Праця орієнтована переважно на східнослов'янську (українську, російську, білоруську) традицію; західно- і південнослов'янські матеріали наводяться лише побіжно.

На підставі досліджень можна зробити висновок: як міфорелігійний світогляд, так і окремі елементи традиційної народної культури спостерігаються в усіх без винятку етнічних групах українців. Це простежується з найвіддаленіших часів, ще задовго до запровадження християнства, коли предки поклонялися язичницьким богам. То був період утворення і становлення могутньої східнослов'янської держави. Найбільший духовний розквіт давніх українців припадає на добу так званої «сонячної віри», яка стала основою трипільської культури (V—III тис. до н. е.). Цей сакральний міфокосмогонічний час має ще назву «золотого віку». То була пора великої цивілізованої культури, духовного самоутвердження, загального порядку. Про це довідуємося знову-таки з усної народної творчості: колядок, щедрівок, гаївок, легенд, переказів тощо, які передають дух нації, секрет її незламності, моральні й естетичні ідеали. Видатний український учений Ксенофонт Сосенко в передмові до книги «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора» пише: «Хоч нині велика частина українського народу, особливо нове покоління, що виросло на повоєнних руїнах, не здає собі справи з провідних думок цих свят, але інтуїційно відчуває повагу і святість давніх традицій, і все-таки увесь нарід держиться досі старосвіцьких святочних звичаїв і поведінок. Сю інтуїційну свідомість чогось величного і святого, переказаного предками, а зв'язаного зі старосвіцькими обрядами, піддержують злучені з святочним часом пісні, — як ось: колядки, щедрівки, гаївки і т. д. І у них то найбільше міститься народних традицій як релігійних, так і господарських і суспільних, поданих у мітичній формі». Далі Сосенко зауважує: «Називаю сам отсю працю спробою, тому що на заложену тему і в сім напрямі дослідів — не було зроблено для української етнології майже нічого... Моя праця мусить бути й тому спробою, що етнографічний матеріал про староукраїнську культуру є надзвичайно багатий — і є неможливою річчю використати його вповні; бо при його розгляді виринає незвичайне багатство давніх культурних проблем. Вони є зв'язані з заложеною темою, але годі їх акумулювати в одних рамцях студії».

Справді, в напрямку відтворення більш-менш узагальнюючої картини слов'янських міфологічних персонажів не було зроблено чогось помітного, а сама тема практично є невичерпною. Для розуміння духовної культури наших предків чекають на своє глибше дослідження також міфологічні персонажі, про яких читач може довідатися лише з народної творчості. Прикладом може бути бог лісу і лісового шуму, якого автор на

основі відповідних джерел називає *Шум-Шумлячий*. Про нього дізнаємося з зеленосвятських закличних пісень, його свято відзначалося 25 березня в день пробудження Матері-Землі. Або *Колодій*, якого автор та деякі інші дослідники вважають богом шлюбу, примирення та взаєморозуміння. Колодій — божество, яке допомагає людині навесні повернути втрачене здоров'я, бо саме тоді людина відчуває загальну втому. Ще не так давно люди запрошували Колодія до себе на гостини, а жіноцтво справляло своєрідне обрядодійство — «колодку» — символ продовження роду, а також частки Світового дерева. І такі випадки непоодинокі, через те наше дослідження не може претендувати на повноту.

Усе на довкіллі було для наших предків одухотворене і сповнене сил. Майже всі природні явища були персоніфіковані. Творилися боги неба, землі, вогню, води, вітру, лісу, поля... Усе на довкіллі мало своє людське обличчя: небо, засіяне зірками; дощ запліднює землю, а земля у свою чергу народжує трави і квіти; у струмків — свій голос... Світло і темрява, тепло і холод, день і ніч, народження і смерть. З найвіддаленіших часів це не лише початок і кінець, а безконечна боротьба богів: Білобога — бога білого дня — і Чорнобога — злого демона ночі. Чи міг орій-хлібороб не молитися до Сонця, коли в ранішню пору виходив у поле з плугом? А чи коли в небі грім та блискавиця? Безперечно так, бо то ж Перун — бог, який наводить жах на темні сили мороку.

Праведне Сонце, ясний Місяченько та Дрібен дощик — то сам Господь Бог навесні. Велика честь для господаря, що такі поважні гості приходять на Святу вечерю, незважаючи на те, що він — така маленька піщинка у безмежному Всесвіті. Народження богинею Всесвіту премудрою Ладою за дванадцять космічних ночей вогненної трійці: Сонця, Місяця та Зорі — то диво щедрої душі далеких прародителів.

І.Нечуй-Левицький писав: «Всі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи, котра обгортувала їхнє життя з усіх усюдів... Небо здавалось давнім українцям то полем, то морем, то просто кленовим листком, на котрому написані сонце, місяць і зорі; хмари здавалися лісами, дібровами, скелями, ватагою чи турмою овець, товаром; зорі здавались густими копами на полі або листям на воді; сонце соколом, блискавка терном або терновим вогнем... В українській міфології ми бачимо давні форми сімейного побуту: між колядчаними божествами найясніше й найчастіше виступають: батько-господар, мати-господиня, дочка-панна, син — красний панич. Видно, що український народ любив творити собі богів у найлюбішій формі сім'ї багатого господаря-хлібороба... Християнство перенесло ще один елемент в давню українську міфологію, надавши міфічним богам колорит християнський, замінивши давніх богів на Христа, св. Петра, св. Миколу й Богородицю і змішавши докупи події християнської святої історії і факти міфологічні... Ми не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів, до тих величезних, страшних, головатих та рогатих богатирів зі страшними антинатуральними інстинктами, які любить німецька і великоруська міфологія».

Малодослідженим також залишається уявлення наших предків про язичницького Бога, який існує під різними іменами. Їхня політеїстичність була своєрідною.

Предки-сонцепоклонники своїм, незапозиченим шляхом ішли до розуміння єдиного Бога, творця Всесвіту, землі і неба, духів, які населяють довкілля, його так і називали — Бог. Цей корінь знаходимо в іменах великої кількості богів: Білобог, Чорнобог, Стрибог, Дажбог та ін. Бог — назва і божества, і долі, і щастя, яке воно може дати людині. Візантійський історик IV ст. Прокопій Кесарійський писав: «Слов'яни вірують в єдиного бога, творця перунів, єдиного володаря всього світу...» Німецький автор XII ст., Гельмгольд розповідає подібне про західних слов'ян: «Є багато родів ідолопоклонства у слов'ян. Одні своїх божків містять у будованих святилищах; інші божки замешкують ліси або гаї. Деяких зображують з двома, трьома і навіть більше головами. Та, незважаючи на багатьох і різновидих божків, котрим святять поля і ліси, слов'яни не заперечують одного бога в небі, що панує над іншими богами, а сам лиш займається небесними справами. Інші боги зродилися з крові його, і вони тим досконаліші, чим ближчі родом і кров'ю до того найвищого бога богів». Відомий російський славіст О.Гільфердінг ще в XIX ст. слушно зауважував: «Жоден поганський народ у Європі не підходив так близько до однобожжя, як слов'яни; то свідчить про глибину і ясність їх народної мислі. У міфології грецькій, римській, германській земля становила осередок

і головну частину світу, а небо залежало від неї; слов'яни ясно уявляли собі всю марність земного світу в порівнянні з небесною безконечністю, а се вказує на більшу силу мислі і на чистоту морального почуття...»

Безумовно, головною потребою давніх українців були їхні вірування. Усе твориться від верховного Бога, у кожнім явищі — його життєтворящий дух. Пригадаймо такі свята, як Коляда, Великдень, Зелені свята, Купала та інші впродовж року — то суцільна система, єдиний поетичний організм цілого народу, у якому людина тісно пов'язана з природою. Найдавніший ритуальний календар (II—V ст.) знайдено у селі Мізин, що на Чернігівщині. Річне обрядове коло предки називали Сварожим, що становить основу прадавньої аграрної магії.

Вогонь, за народними віруваннями, — найвеличніший дар Сонця-Неба, принесений людям сином могутнього бога Сварога — Сварожичем. Культ священного вогню відомий з V тис. до н. е. Вогонь-Сварожич шанувався насамперед як бог жертовного вогню, що возносить жертву до богів. Живим, чистим, святим, новим, цар-вогнем — так називали вогонь предки-сонцелюби.

Сварог — бог вогню, батько усіх богів, владика світу. За міфорелігійними уявленнями протоукраїнців, з початку творення Всесвіту богинею Ладою Сварог викував за 12 космічних ночей ясне-красне коло-Сонце, Місяць, вечірню і ранню Зорю та ще зірки. Свято Сварога — це Різдво світу (25 грудня). Бог Сварог постає в образі зоряного неба. 12 сузір'їв Зодіаку — це 12 титанів Сварога. Сини Сварога звуться Сварожичами. В Іпатіївському літописі (XVст.) читаємо: «Цар Сонце, син Сварогів, себто Дажбог».

Творцем Всесвіту, першобогом, Богом над богами, зачинателем усього живого, творцем та володарем вирію, за стародавніми міфами, вважався бог Род. Культ Рода виник не пізніше II тис. до н. е., продовжував існувати і в Київській Русі. Глава роду людського, за уявленнями предків, мав чотири обличчя, звернені в усі сторони світу, щоб усюди був лад. Земля-Мати — то дружина Рода, якій Бог надає життєдайної сили. Свята (Світла) вечеря, на думку науковців, святкується ще з часів трипільської культури. Свято могутнього Рода приходить до людей із віку в вік уже не одне тисячоліття у дні породин бога Сонця, у перший день Різдва. У Святий вечір весь український люд зустрічає свого Бога найвеличнішою жертвою, первістком плодів земних — хлібом-короваєм. То велика вдячність богу Роду та ще більше зобов'язання перед ним.

Автор «Слова святого Григорія» (XII ст.) простежує історію виникнення слов'янського культу Рода і рожаниць: «Почали греки ставити трапезу Роду і рожаницям, також римляни, навіть і до словен дійшло. Це ж словени почали трапезу ставити Роду і рожаницям, раніше їхнього бога Перуна, а ще раніше клали треби упирям і берегиням. По святому ж хрещенню відкинули Перуна, а до Христа Бога припали; але й нині по українах їхніх моляться проклятому богу їхньому Перуну, Хорсу і Мокоші, і Вилам; але це творять таємно, цього не можуть позбутися з часів язичництва, навіть досі проклятого того ставлення до другої трапези [з плодів та вина] Роду і рожаницям на принаду вірним християнам і на хулу святому хрещенню та на гнів Божий. По святому хрещенню попи встановили рожаничні трапези прикладати до Різдва Богородиці...»

Свято Рода і рожаниць відзначали у тріаді свят Спаса — покровителя урожаю. Поклоніння Великій Матері-родоначальниці було поширене вже у верхньому палеоліті (близько 10 тис. років тому): зображення її було знайдене експедицією В.Даниленка в 1974 р. На ньому чітко вирізняється вишита сорочка Матері Богів. Її візерунок — спіралево-хвилястий орнамент. Його часто знаходимо на керамічному посуді часів трипільської культури, його і сьогодні можна бачити на українських писанках. Цей візерунок в античному мистецтві виник на дві тисячі років пізніше і відомий у світі як «грецький меандр».

Серед знахідок трипільської доби — унікальні жіночі статуетки з дитиною на руках. Відома й значна кількість глиняних фігурок «чародійок» з розписною чарою і «черпаком». Академік Б.Рибаков робить припущення, що через ці образи перших чарівниць люди зверталися до Великої Матері, молили богиню, щоб дарувала вологу для майбутнього врожаю.

Потворниця, потвора... Так у стародавні часи називали жінок, здатних передбачати майбутнє, вміючих чаклувати: закликати весну, забезпечувати ріст чарівного зела, викликати дощ, одним словом, «творити чудеса». Такі чарівки-чарівниці були досить високоосвіченими. Потворницю, як і відьму, вважали «мудрою жінкою». Відьма, відюга

— ці слова походять від «відати», тобто знати все. В українських легендах така чарівниця завжди постає цілком земною красунею. Сьогодні нам важко збагнути магію рослин, квітів, кольорів, чисел — усе те багатство, яким колись повсякденно користувалася жінка-чарівниця-мати. Щоправда, після запровадження християнства цей образ набув негативного «потворницького» забарвлення. Відгомоном глибокої язичницької старовини є, зокрема, пряслице, знайдене в Києві 1885 р. На ньому чіткий напис — «Потворин пряслень». За висновками науковців, очевидно, так називали жінку-волхвиню. З тим далеким часом пов'язана велика кількість оповідок та легенд, зокрема про добування чарівницями цвіту папороті, таїна якого через не одне тисячоліття тримається того первісного кореня наших батьків-дідів, перед яким ми мусимо і нині схилитися.

Образ Богині-Матері з піднесеними вгору руками живе і досі у народній творчості. Його мозаїчне зображення, аналогу якого не має світова культура, уособлює найпрекраснішу богиню предків — Всеєдину Матір Землі. Втілений він на куполі святої Софії у Києві. Оранта-Берегиня — правічний образ українського народу, в якому — щира та добра душа наших батьків-матерів.

Колядки та щедрівки належать до найдавніших народних жанрів. Колядки — величальні пісні на честь створення світу та його вирішальних сил — Сонця, Місяця, зірок, води. Символ Світового Дерева життя, яке породило матір Всесвіту богиню Ладу, а водночас небо, землю і весь світ, є найархаїчнішим. То справді національний духовний набуток українського народу. За народними віруваннями, первовічне дерево складене з Золотого Трисуття життя, що є нині символом України; воно також ознаменовує вічну, живу і світлу триєдність бога Сонця. Зокрема, зображення Світового Дерева життя можна бачити на кераміці трипільської культури, як і свастику, що була у предків символом вогню і світла.

Винятково цікавими пам'ятками глибокої старовини є колядки про заснування світу павуком. «Ця ідея, мало поширена в колядках, належить до принагідних, але грунтовних в українськім світогляді та є, мабуть, старшою ідеєю на Україні, ніж інші, про почин світа, призабутою — як давніший спомин», — наголошує К.Сосенко.

Щедрівки — величальні пісні на святі Щедрого вечора, святі народження Місяця і зоряної ночі. У колядках найстародавнішої доби розповідається про створення світу. В них молодий Божич-Сонце порівнюється з золотом як найвищим земним виміром краси. Колядники у це велике свято ходять від хати до хати, славлячи господарів-трудівників, бажаючи їм урожаю і багатства в новому Колі Сварожому на щастя і добро богам і людям. Господар у них порівнюється з Місяцем, а жінка — з красним Сонцем. У колядках відчувається відгомін матріархату, це ж можна сказати й про веснянки, які за традицією були здобутком дівчат, адже хлопці не сміли навіть приспівувати. Саме веснянками юнки поспішали повідомити богів про готовність до подружнього життя, щоби богиня Лада помітила їх, допомогла знайти судженого, а бог Сварог викував шлюбну обручку. Магія свята Коляди була спрямована на заклинання врожаю. Це свято було пов'язане з культом Сонця. Йому приносили жертви, пережитками яких є обряд водіння кози. Та найбільшою жертвою Сонцю вважався хліб-коровай. За уявленнями, Сонце в це свято зродилося з золотого яйця, а на Великдень воскресло. Ось чому писанки на Великдень найбільше фарбують у червоний колір та розписують при «живому вогні», бо то найвищі чари від злих духів. Сонцю наші пращури вклонялися з давніх давен, не даремно арабський письменник X ст. Аль-Масуді називав їх сонцепоклонниками. В апокрифі XII ст. «Ходіння Богородиці по муках» серед інших богів згадується бог Сонце. Дружина князя Ігоря Ярославна у «Слові о полку Ігоревім» звертається до Сонця як до божества. Красному Сонцю присвячувались основні обрядові свята — Коляди, Великдень, Проводи, Купала.

Спираючись на фольклорні джерела, дослідники вбачають у Коляді язичницьке божество. Коляда — бог, який розпочинає Сварожий рік, велике Коло Всеєдиного Ладу. У «Велесовій книзі» неодноразово повторюється: «Славимо Дажбога, і буде він наш по крові тіла заступник од Коляди до Коляди». Це свято згадує Стоглав (1551 р.), а також Густинський літопис (XVII ст.). Є свідчення, що кумир-образ Коляди стояв у Києві, де його шанували як бога миру. Та чомусь Нестор Літописець серед язичницьких богів східних слов'ян не називає ні Коляди, ні Купала, як і замовчує гостинність і пошанівок

слов'ян до батьків, про що пише О.Партицький у «Давній історії Галичини»: «Один лиш Нестор Літописець, характеризуючи наших предків з погляду християнської релігії, не хоче визнати за ними тих прикмет, якими славилися слов'яни в інших народів. Тільки поляни, земляки Нестора, представлені людьми правими, все інше не знайшло пощади в нього».

До недавнього часу історію Галичини, як і історію всієї України, вчені в основному починали від хрещення Русі. «Якою була доля нашого народу перед прийняттям християнства, — пише далі О.Партицький, — якою була вона на цілі сотні і тисяч літ перед Рюриком, з дотеперішніх історій довідатися не можна. А однак стародавні ті часи незмірно для нас важливі і повчальні; через них можна простежити первісні підстави нашого родинного, суспільного і державного життя, як і поступовий розвій того життя на природних, питомих основах. В давній нашій історії подибуються величні картини, що подивом наповняли весь світ старовинний і голосну славу придбали нашому народові. Чей же не годиться так світлі чини наших предків укривати, немов з умислу, перед очима потомства».

Продовжуючи мову про одне з найбільших свят у році — Коляду, слід припустити, що колядковий приспів «Ой дай, Боже!» мав первісне язичницьке озвучення — «Ой Даждьбоже!» Дажбог — бог світла і Сонця, син могутнього Сварога. Дажбог — дослівно «бог, який дає багатство». «Чим далі в старовину, — писав О.Потебня, — тим звичніше й міцніше віра в здатність слова однією своєю появою творити те, що ним означено. На такій вірі грунтуються всі поздоровлення і прокляття». У пізніші часи культ Дажбога знайшов свою інтерпретацію в культі Ісуса Христа, а в піснях-колядках Богиню—Матір Сонця заступила Діва Марія.

Своє літочислення протоукраїнці розпочинали від березня. Усі народні обрядодійства пов'язувалися з зустріччю весняного Нового року, що має відображення в образній системі різдвяних святкувань з колядниками та щедрувальниками. У природі існує зимове сонцестояння та літнє, весняне рівнодення та осіннє. Це й породило богів рівнодення і сонцестояння. Зимове сонцестояння знаменує свято Коляди, літнє — Купала. Сонцем весняного рівнодення був бог Ярило, осіннього — Світовид. У першу неділю весняного рівнодення святкували Великдень. Великдень вважається найбільшим днем у році, бо саме тоді воскресає бог життя — Сонце, а весь світ після затяжної зими возносить хвалу воскресінню, народженню любові, добра, надій, радості життя. Справжньою поезією про Великий день звучать рядки видатного українського народознавця С.Килимника, автора фундаментальної праці «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні»: «Радіє все весні: радіє звір у лісі, птиця у повітрі, риба у воді, людина в мріях-надіях — усе радіє весні! Хто ж натхненник цієї радості, хто посилає благодійне тепло? — Сонце! Ось чому Сонце-Сварог і стало в далекі доісторичні часи первісної культури Дажбогом!»

Величально-магічні замовляння у весняну пору лунали по всіх куточках України. Міфопоетична душа предка особливо відчутна у таких молитвах: «Добрий день тобі, сонечко яснеє! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори і долини і високії могили, — освіти мене, рабу Божу, перед усім миром: перед панами, перед попами, перед царями, перед усім миром — добротою,. красотою, любощами й милощами. Яке ти ясне, величаве, прекрасне, щоб і я така була ясна, велична, прекрасна перед усім миром».

Якщо зимове сонцестояння символізує народження сили Сонця, бо в цю пору в сузір'ї Кози відкривається «брама богів», то літнє сонцестояння предки прозвали «воротами людей» або, інакше, «воротами пекла». Владикою їх вважався бог Семиярило (літописний Симаргл). Саме тоді бог Купало відзначає шлюб бога вогню з богинею води. Це свято, як і Коляда, від стародавніх часів відоме по всій Європі, тільки під різними назвами. У Густинському літописі (1670 р.) Купало вважається богом земної родючості: «Купало... був богом достатку, як у греків Церера, йому божевільні задля добробуту подяку приносили перед жнивами. Цьому Купалу, бісові, ще й досі подекуди божевільні складають шану, починаючи з червня 23 дня, увечері напередодні різдва Іоана Предтечі, навіть до жнив і далі, таким чином і звечора збирається простолюд обох статей, плетуть собі вінки з духмяних трав або з коріння і, підперезавшись перевеслом, розпалюють вогонь, інколи ж ставлять зелену гілку і, взявшись за руки, бігають навколо вогню,

співають пісень, примовляючи Купалом; потім через той вогонь скачуть, тому бісові віддячуючи себе». У письмових пам'ятках XVII ст. також згадується Купало у значенні купання, тому що з цього часу починався сезон купання в річках. З купальською ніччю пов'язана величезна кількість народних вірувань.

Воду, як і вогонь, наші предки обожнювали. Земна вода поєднана з небесною — це символ морального і духовного очищення. Дана, Діванна, Діванія, Девонія, Діва — так називали дарівницю небесної вологи, богиню земної води. Разом з вогнем і світлом Сонця Дажбога прийшла вона до людей на Водохрещу в часи народження Всесвіту (12-й день після Різдва). Я.Головацький писав: «Найважливішим із імен жіночо-водяної істоти у слов'ян була Дівонія, Діванна та Дана. Корінь цих слів схований у найменуваннях слов'янських рік: Дон, Дніпро, Дністер, Двіна, Дунай. І в народних піснях не без причини приспівують: Дана, Дана! Як вода, початок речей, вічно прекрасна, вічно свіжа, вона була дівою і разом дружиною Сонця». Не випадково цей культ перейшов до християнської релігії — посвячену на Водохрещу джерелицю й дотепер використовують у багатьох обрядових дійствах. Культ богині Дани відомий з IV тис. до н. е. й до XX ст. вшановувався в ритуальних обрядах, пов'язаних з водою. Щоб дощ падав з неба і не було посухи, у жертву водам приносили найвеличніший дар Матері-Землі — хліб.

Одним з найбільших свят у слов'ян був Перунів тиждень, коли бога наймогутніших сил неба і землі, блискавки і грому Перуна вшановували аж трьома основними святами. 20 липня молилися біля старезних дубів. Тоді громовержцю приносили в жертву вепра, бика та червоного півня. Освячували воду «перуновими топірцями». Ці камінчики, пробиті блискавкою, називають ще «громовими стрілами», а вода, перелита крізь утворену блискавкою дірочку, вважається освяченою і має цілющу силу. У цей день дівчата сплітали вінки з дубового листя і накладали їх на чоловіків для міцності і здоров'я. 22 липня справляли свято Перуниці-Блискавиці (Летениці). Про Перуницю мовиться у «Велесовій книзі»: «А загиблому на полі бою Перуниця дає воду живу попити, і, попивши її, йде [той] до неба на коні білому». 27 липня вшановували Паликопу. Паликопа (Палій) — вартовий святкових днів (у християн св. Пантелеймон). Бог Перун — великий будитель душі орійця, заразом громовержець — воїн-руйнівник, визволитель і сіяч. Після перемоги над темними силами він проливається на землю життєдайним дощем.

У «Слові, реченому христолюбцем» (XI ст.) знаходимо, що слов'яни «вірують в Перуна, і в Хорса, і в Сима, і в Регла, і в Мокошу... вважають їх богинями, і так кладуть їм треби і короваї їм молять». З усіх Сварожичів Перун — найпопулярніше божество серед слов'янських племен. Не даремно він очолив пантеон Володимира. Митрополит Іларіон зазначає: «В момент хрещення Русі саме культ Перуна зазнав найбільше переслідувань. Його статуя була кинута у Дніпро. Але його назва, однак, із мови не зникла, збереглась як загальне слово із значенням: грім».

У «Повісті врем'яних літ» під 907 р. при укладенні грецько-руського договору повідомляється: «Отож цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межи собою. Цілувавши самі хреста, Ольга і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир». Грізному богу приносили клятви, і хто таку засторогу порушить, на того чекала страшна кара, про що довідуємося з договору Святослава з греками під 971 р.: «Якщо ж ми не додержимо чого із сього і сказаного раніш, то я і зі мною і підо мною хай будемо прокляті богом, у якого віруємо, — в Перуна, і в Волоса, бога скоту, — хай будемо ми золоті, як ото золото се». Під 980 р. читаємо: «І став Володимир княжити у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його була срібна, а вус — золотий...» За Густинським літописом (XVII ст.), він у руках тримав коштовний камінь, перед ним горів завжди вогонь, і коли з недогляду жерців трапилося б тому вогню погаснути, людину ту карали на смерть «яко ворога Богу своєму». Про Перуна згадується в одній з купальських пісень, записаних на Івано-Франківщині:

Гей, Ладо! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочекати, Ладе Купала.
Гей Купала!

Слід згадати і про богиню Мокошу. Автор «Повісті врем'яних літ» поряд з іншими Володимировими богами, що стояли на Київській горі, називає і Мокошу: Образ Мокоші входить майже в усі повчання проти язичництва XI—XIV ст. Майже скрізь вона поряд з вилами-русалками. У «Слові святого Григорія» Мокоша згадується перед Дивом і Перуном, що також свідчить про головне місце, яке займала ця богиня в уявленні предків. Мокоша — богиня милосердя, жіночої працелюбності та майстерності, а також богиня родючості та животворчої жіночої снаги. Символами богині є прядка і веретено. Прядка — найпоказовіший предмет народного побуту, в якому через орнаменти-заклинання розкривається вся сутність давніх космогонічних уявлень.

Більш грунтовного вивчення потребує й язичницьке богослужіння, оскільки традиційно-побутова релігійність наших пращурів була цілком автохтонною. Беззаперечним є той факт, що рештки мурованих стін язичницьких святилищ були використані князем Володимиром для спорудження християнських храмів. Залишки грандіозного капища, яке вміщувало велику кількість богомольців, розкопав відомий археолог і учений В.Хвойка в 1908 р. У давній Україні святилища стояли у Священних гаях, де шуміли столітні дуби, височіли кумири-боги предків, перед жертовником яких завжди горів вічний вогонь. Там через Ворота Слави юнаків посвячували у воїни, там приносили клятви рідним богам, там, біля могил праотців, вирішувалися доленосні для всього народу питання. Храми присвячувалися найвищим небесним божествам: Сварогу, Дажбогу, Хорсу, Перуну, Мокоші, Світовиду. Харківський професор Ф.Шміт у книзі «Мистецтво старої Руси-України» (1908 р.) робить сміливий висновок: «Український стиль є ніщо інше, як старовинний стиль, форми якого відходять ще в глибину дохристиянських часів». Цей стиль цілком сформовано виглядає у XVII ст., як це видно в численних варіантах, які повторюються по всій Україні від Карпат до Слобожанщини. На верхівці храмів сяяв прадавній хрест із чотирма рівнобічними променями і колом-Сонцем посередині.

Опрацювавши чималу бібліографію з історії, етнографії, релігієзнавства, фольклористики, автор дійшов висновку про можливість певної реконструкції міфологічної системи протоукраїнців.

Ця книга — своєрідна ілюстрована енциклопедія народних вірувань. У ній читач знайде пояснення найрізноманітніших термінів, пов'язаних зі звичаями та обрядами далеких пращурів, їхнім світоглядом та світосприйняттям, з неї довідається про дивовижний, надзвичайно яскравий поетично-міфологічний світ праукраїнця, у якому все на довкіллі мало свою душу. На переконання автора, це доповнює кожен міфічний персонаж чи об'єкт, промовисто говорячи про повне ототожнення людини з навколишнім середовищем. Отож зібрані воєдино всі ці безсмертні набутки наших предків — то найвеличніший скарб, то наше минуле, сьогодення і майбутнє — Світове Дерево життя, у вітах якого переливається всіма барвами багата і щедра душа Орійця—Русича—Українця.

Автор висловлює щиру вдячність працівникам державних бібліотек, музеїв, архівів, які допомагали в пошуках необхідних матеріалів, а також усім, хто ознайомився з текстом у рукописі й висловив свої зауваження та побажання, зокрема: Зореславі, Валерію Шевчуку, Анатолію Колодному, Володимиру Павлюку, Григорію Дем'янчуку, Надії Супрун, Руслану Постоловському, Любові Черусі, Віктору Давидюку, Олені Синякевич, Станіславу Костецькому, Ларисі Кітовій, Віктору Ковальчуку, Володимиру Морозу, Віктору Катишеву, Ігорю Нікішину, Віктору Луцю, Анатолію Похилюку, Володимиру Захаруку, Анатолію Мізерному, Миколі Колодяжному, Леоніду Латті.

Особлива подяка Ігорю Пасічнику — ректору Національного університету «Острозька академія», у стінах якої проект цієї праці був належно оцінений, а також Голові Рівненської обласної адміністрації Миколі Сороці та Голові Рівненської міської ради Віктору Чайці за підтримку при підготовці проекту.

Для мене висока честь, що одним із перших тримав проект майбутнього видання Президент України Леонід Данилович Кучма. Я вдячний йому за небайдужість до долі моєї праці, за тверде і відповідальне слово про доцільність її видання. З легкої руки Президента України і на підставі його розпорядження книга видається під патронатом держави — у Національній програмі випуску соціально значущих видань.

ВИДАТНІ ЕТНОГРАФИ ТА ФОЛЬКЛОРИСТИ XIX — початку XX ст.

АФАНАСЬЄВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (1826—1871) — історик, літературознавець, фольклорист, автор праці «Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов» (1865—1869), яка грунтується на на концепціях міфологічної школи. Капітальна тритомна праця О.Афанасьєва подає досить багато найрізнішого матеріалу, який не втрачає своєї вартості й сьогодні, хоч його філософські визначення та лінгвістичні викладки дещо застарілі. Том І. Зміст: «Происхождение мифа, метод и средства его изучения. Свет и тьма. Небо и земля, Стихия света. Солнце и богиня весенних грез. Гроза, ветры и радуга. Живая вода и вещее слово. Ярыло. Илья-громовик и Огненная Мария. Баснословные сказания о птицах. Облако. Баснословные сказания о зверях. Небесные стада. Собака, волк и свинья». Том II. Зміст: «Огонь, Вода, додаток: Жертвоприношения у славян. Дерево жизни и лесные духи. Облачные скалы и Перунов цвет. Предания о сотворении мира и человека. Змей. Облачные жены и девы. Души усопших. Девы судьбы. Род и Рожаницы. Ведуны, ведьмы, упыри и оборотни. Процессы о колдунах и ведьмах. Народные праздники». Видав збірники: «Русские народные сказки» (1855—1864), «Народные русские легенды» (1859), «Русские заветные сказки» (1872).

БУСЛАЄВ ФЕДІР ІВАНОВИЧ (1818—1897) — філолог і мистецтвознавець, академік Петербурзької Академії наук із 1860 р., в 1847—1881 рр. — професор Московського університету. Автор досліджень з мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, міфології й фольклористики. Один із представників міфологічної школи. Автор праць з народних вірувань та демонології: «Исторические очерки русской народной словесности и искусства» (1901); «Славянские сказки»; «Мои досуги» (1886) та ін. Вчені вважають, що висновки Ф.Буслаєва в його книзі «Русская народная поэзия» (1861) відносно народного світогляду менш виважені, наприклад, порівняно з відповідними працями О.Потебні.

ВОВК (Волков) ФЕДІР (1847—1918) — антрополог, етнограф, археолог. Закінчив Київський університет, учень В.Антоновича. Професор географії та антропології. Вивчав етнографічні матеріли в різних країнах Європи. Лауреат премії Godard Російської АН. Автор понад 200 наукових праць різними мовами. З української антропології: «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. І. Гуцули» (1908), «Украинцы в антропологическом отношении» (1906), «Антропологические особенности украинского народа» (1916), «Студії з української етнографії та антропології» (1928). Ф.Вовк дійшов висновку, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. Етнографічні праці: «Исследование ярмарок в этнографическом и экономическом отношениях» (1874), «Основные черты южнорусской орнаментики» (1878) та ін. Особливе значення має праця «Этнографические особенности украинского народа» (1916), в якій автор уперше різнобічно охопив увесь український побут, висвітливши різні його ділянки, і дійшов висновку, що український народ з етнографічного боку являє цілість, відокремлену від інших народів. Археологічні розвідки дали йому підставу твердити, що українська територія була здавна заселена й мала розвинуту культуру.

ВОРОПАЙ ОЛЕКСА (1913—1968) — фольклорист, етнограф. Закінчив в Одесі Агрономічну академію із званням ученого агронома. Доктор слов'янської етнології. В Українському вільному університеті в Мюнхені захистив дисертацію на звання доктора природничих наук. В Авсбурзі під псевдонімом Олекса Степовий О.Воропай видрукував праці: «Вогні в церкві (Українські народні легенди, записані в Україні 1942—43 рр.)», «Українські народні танці», «Ясир», «Звичаї нашого народу», «Звичаї». Переїхавши до Англії у 1952—55 рр., видав «Українські народні приповідки» й «Українські народні загадки». На сторінках лондонського журналу «Визвольний шлях» надрукував статті «Етнографія — наука про націю», «Цілюще зілля» та ін. Головна праця Олекси Воропая — двотомник «Звичаї нашого народу», що вперше побачила світ у Мюнхені 1958 р. (І том) і 1966 р. (II том). Матеріали до неї він почав збирати ще в Україні від 1937 р. Вся праця розподілена за порами року: І-ша частина — «Зима», II-га — «Весна», III-тя — «Весна», IV-та — «Осінь». По суті, праця Олекси Воропая є своєрідним доповненням та продовженням незакінченого річного календаря «Дні й місяці українського селянина» (1856) Михайла Максимовича. Пісня за піснею, прикмета за прикметою, один за одним різні види робіт простежив Олекса Воропай увесь побут селянина.

ГІЛЬФЕРДІНГ ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ (1831—1872) — вчений-славіст. Дисертація на ступінь магістра — «Об отношении языка славянского к другим родственным». Найвідоміші праці — «Краткий очерк истории славянских народов в IX и X в.» та «История балтийских славян». Працюючи над дослідженнями санскритської мови, написав статтю «О сродстве языка славянского с санскритом». В останні роки життя працював над «Историей славян» перші розділи якої з'явилися у «Віснику Європи» (праця незакінчена).

ГНАТЮК ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1871—1926) — фольклорист, етнограф, громадсько-політичний діяч. Закінчив філологічний факультет

Львівського університету. На запрошення М.Грушевського стає секретарем Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яке той очолював. Згодом працює секретарем новоутвореної Етнографічної комісії товариства (голова комісії — І.Франко, заступник голови — Ф.Вовк). У 1913 р. — голова Етнографічної комісії. Одночасно працює редактором «Літературно-наукового вісника», в якому публікує близько 50 своїх праць, понад 600 рецензій, оглядів, заміток. Член Російської Академії наук у Петербурзі та Чехословацького етнографічного товариства у Празі. Один із перших академіків Української Академії наук. В.Гнатюк — найвизначніший для свого часу дослідник української народної культури, а в цілому ряді питань і досі неперевершений авторитет. Протягом трьох десятиріч він фактично визначав напрям розвитку фольклористики й етнографії на Західній Україні. Саме він вивів ці галузі з стадії аматорства і поставив їх на міцний грунт, показавши таким чином належне місце українського фольклору в загальносвітовому контексті. Фольклорно-етнографічний матеріал, пов'язаний із міфологічними уявленнями українців Карпат (русинів Закарпаття, галичан, бойків та гуцулів), у подальшому стає основою його фундаментальних праць. 1904 р. вчений започаткував багатотомне видання збірників текстів народних демонологічних оповідань та переказів. Перший том цих текстів («Знадоби до галицько-руської демонології») і другий («Знадоби до української демонології») побачили світ на сторінках «Етнографічного вісника». Якщо перший том обмежується матеріалами, зібраними на Галичині, то другий містить також матеріали із Східної України (збірки М.Дикарєва, П.Тарасевського, Д.Щербаківського). В період між виходом у світ першого та другого томів (1908) Гнатюк видав збірку А.Онищука «Матеріали до гуцульської демонології». Трьома роками раніше він переклав з російської та видав працю В.Антоновича «Чари на Україні». Звіт народних демонологічних оповідань та переказів, зібраних та підготовлених до друку В.Гнатюком, складається з кількох томів і містить понад 1500 текстів.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ (1814—1888) — історик, поет, фольклорист, професор української мови та літератури Львівського університету. Збираючи народні пісні, студентом обійшов майже всю Галичину, Буковину, Закарпаття. Перші наукові фіксації фольклорної прози на західноукраїнських землях належать до 30—50-х років XIX ст. й належать гуртку «Руська трійця», членом якого, крім Головацького, були Маркіян Шашкевич та Іван Вагилевич. Вони є і упорядниками альманаху «Русалка Дністровая». Членами цього гуртка була розроблена народознавча програма, яка вимагала «йти між народ, досліджувати на місці, збирати з його власних уст пісні, котрих народ зберігає в пам'яті тисячі, записувати його приказки і прислів'я, його оповідання і перекази...» В обширне коло інтересів просвітителів входило фіксування «казок межи народом», легенд і переказів «о велетах... бойках, лемках, гуцулах, дулібах (крайняки), ятвягах, волохах, yграх», а також про «назвища сіл, присілків, городищів, окружних урочищ, рік, потоків, озер, гір, горбів, полонин» і т. д. Аналіз зібраних матеріалів, що збереглись в архівах, показує, що вони стосуються в основному демонології. «Очерк старославянского баснословия или мифологии» Я.Головацький видав у Львові 1860 р. на основі багатющого фактичного матеріалу, зібраного під час численних експедицій та почерпнутого з наукових досліджень на цю тему («Славянская мифология» Костомарова; «Начертания славянской мифологии» Касторського; «Исследования о языческом богослужении древних славян» Срезневського; «Сказания русского народа» Сахарова, творів Шафарика, Коллара, Ганки та Гердера, надзвичайно популярного на той час серед слов'янських учених). Книга Я.Головацького розповідає про дивовижний міфорелігійний світ давніх слов'ян і є важливим матеріалом для всіх, кого цікавить наша етнокультура. Основні праці з етнографії: «Очерк мітології» (1860), «О литературно-умственном движении русинов» (1865), «Карпатская Русь» (1875), «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878).

ГРІНЧЕНКО БОРИС (1863—1910) — письменник, публіцист, фольклорист, мовознавець, громадський і політичний діяч; до того ж визначний етнограф, якому належать, зокрема, велика, добре опрацьована збірка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (1895—99), збірник «Из уст народа» (1900), а також перший бібліографічний покажчик «Литература украинского фольклора 1777—1900 гг..» (1907). Етнографічні зацікавлення привели Грінченка до праці над збиранням матеріалів до словника. Ці матеріали ввійшли в зредагований ним у 1902—09 рр. 4-томний «Словник української мови» (68 000 слів), укладений поза тим з матеріалу, збирати який почав П.Куліш 1861 р., а продовжувала київська «Громада», потім редакція «Киевской Старины». Матеріал словника охоплює етнографічні записи й літературні твори 1798—1870 рр., зрідка пізніші, він майже весь документований, так що словник Грінченка й досі є найповнішим і одним із найкращих у нашій лексикології.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ (1866—1934) — історик, письменник, організатор науки, політичний діяч, публіцист, академік АН СРСР та УРСР. Закінчив Історико-філологічний факультет Київського університету. Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича. З 1897 р. — голова Наукового товариства ім. Шевченка. Спільно з І. Франком заснував «Літературно-науковий вісник». Один із організаторів Української видавничої спілки і Товариства прихильників української науки, літератури і штуки. Голова Української Центральної Ради (1917). У 1918 р. обраний Президентом Української Народної Республіки. Автор 10-томної «Історії України-Руси» і 5-томної «Історії української літератури».

Перші томи «Історії України-Руси» мають не лише історіографічну цінність, а й зберігають своє наукове значення щодо вирішення проблеми етногенезису слов'ян. Критичний підхід до літописів, інших джерел дав можливість М. Грушевському відкинути норманську теорію походження Русі. Держава, на

думку вченого, виникла у слов'ян на власному історичному грунті (водночас історик не заперечує «служебного значіння» варязького елемента «в процесі будови сеї держави»).

Для дослідження українського фольклору значну цінність являє перший том «Історії української літератури». Вчений доводить, що праосновою української словесності є фольклор, який перед тим не вважався літературою. Неабиякий інтерес викликає дослідження легенд про створення світу. Мотиви фольклорних традицій, у яких віддзеркалена тема дуалістичного творення світу, М.Грушевський розкриває у четвертому томі на основі західноукраїнських легенд. Ще в 20-х роках XX ст. вчений наголошував, що в майбутньому слід звернути увагу на те, як ці сюжети лягають на національний грунт.

ДАШКЕВИЧ ВСЕВОЛОД ЯКОВИЧ (1907—?) — етнограф, співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР. Закінчив Харківський інститут народної освіти. Знавець багатьох мов. Одна з перших наукових розвідок з етнографії — «До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу (З поля вивчення народного світогляду)». Фольклорно-етнографічні студії лягли в основу кандидатської дисертації Дашкевича «До питання про фольклор в художній творчості Гоголя», яка отримала високу оцінку відомого фольклориста В.Проппа. Авторський доробок ученого налічує понад 100 друкованих праць з етнографії, фольклористики та діалектології, а також численні (понад 50) статті в газетах та журналах. Основні роботи: «Досвід реставрації половецького епосу», «Псевдосхідні сюжети у світовому фольклорі», «Огляд української етнографії» (перший досвід систематичного курсу української етнографії, в якому ряд тем розроблено вперше); «Народна медицина на Україні» (велика робота, яка базується на зібраних автором матеріалах під час багаторічних польових досліджень, і понині лишається унікальною); «Історія науки у Давній Русі» (перша спроба за допомогою новітніх фольклорно-етнографічних матеріалів реставрувати давні народні знання); «З взаємостосунків давньої писемності до фольклору»; «Історія української етнографії» та ін. Не можна пройти повз такі праці вченого, як «Бібліографічний покажчик літератури з української етнографії», «Історія етнографії населення неслов'янського походження, що живе на Україні», «Огляд української етнографії й антропології», «З джерел до етнографії Західної України», «Порадник етнографа», «Українська народна ветеринарія», «Народні знання слов'ян», «Східне слов'янство як одне з вогнищ світової культури» та багато інших.

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1841—1895) — вчений, славіст світового рівня, історик, фольклорист, філософ, публіцист, літературознавець, громадський діяч, засновник вільної української друкарні у Женеві. Закінчив Київський університет. Професор Софійського університету. Свою наукову діяльність Драгоманов розпочав працею про античну історію, але згодом цілком перейшов до вивчення історії слов'ян, зокрема етнографії та фольклористики. Як літературний критик і етнограф, Драгоманов був найвизначнішим в Україні представником історико-порівняльної методи і дав цінні дослідження усної словесності. Головні праці в цій ділянці: «Исторические песни малорусского народа» (1874—75), разом з В.Антоновичем, «Малорусские народныя предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу 18—19 ст.» (1883—85), «Розвідки М.Драгоманова про українську народну словесність і письменство» (1889—1907). Драгоманов використовував фольклорний матеріал як джерело дослідження історії громадських ідей на Україні, що й відбилося на його політичному світогляді. Як учений, Драгоманов переконливо довів етнічну гомогенність українського народу на всіх землях його поселення. Багато етнографічних праць Драгоманова опубліковано за рубежем.

ЄФИМЕНКО ПЕТРО САВИЧ (1835—1908) — історик, етнограф, фольклорист. Навчався в Харківському та Московському університетах. За участь у революційному русі з 1862 р. відбував заслання у Пермській та Архангельській губерніях, де збирав етнографічні матеріали. Лише за шість років (1865—1871) Єфименко надрукував в «Архангельских губернских ведомостях» 115 статей з історії, етнографії, звичаєвого права, економічного побуту місцевого населення. Московським Товариством любителів природознавства, антропології та етнографії видано два великих томи зібраних Єфименком «Материалов по этнографии русского населения Архангельской губернии». У 1870-х роках повернувся на Україну. Вченому належить низка праць з української історії, етнографії та літератури: «Звідки взялися запорожці», «До питання про українське народництво», «Український літературний літопис», «З історії народних забобонів», «Упирі. З історії народних вірувань» та ін.

ЗЕЛЕНІН ДМИТРО КОСТЯНТИНОВИЧ (1878—1954) — етнограф, фольклорист і діалектолог, член Російського географічного товариства, член-кореспондент АН СРСР з 1925 р. Зі студентських років (він закінчив історико-філологічний факультет Юр'євського (Тартуського) університету) збирав матеріал для вивчення мови і фольклору у Вятській, Уфимській, Оренбурзькій, Пермській, Костромській, Московській, Рязанській, Псковській губерніях та інших місцях. Основні праці з питань етнографії східних слов'ян: «Російське (східнослов'янське) народознавство», «Спасова борода» — східнослов'янський хліборобський обряд жниварський», «Про історичну спільність культури російського і українського народів», «Нариси російської міфології», «Східнослов'янська етнографія» та ін.

ІВАНОВ ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ (1837—1931) — етнограф-аматор, невтомний ентузіаст збирання та збереження старожитностей духовної та матеріальної культури населення його рідної Слобожанщини.

Діяльність Іванова на терені краєзнавства почалася 1870 р., коли його обрали членом Товариства дослідників природи при Харківському університеті. Перша етнографічна розвідка Іванова «Вірша на Рождество Христово» була надрукована в «Киевской Старине» (1882, № 11). Через три роки з'явилася добірка етнографічних записів «Знахарство, шептанье и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии». Розвідки Іванова, крім регіональної специфіки, визначалися ще й винятковістю сюжетів. Зокрема це стосується добору матеріалу щодо персонажів «нечистої сили»: вовкулаків («Кое-что о вовкулаках и по поводу их»; «Вовкулаки»), відьом, упирів, домовиків, водяників та русалок («Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках») тощо. У сукупності ці статті є найрідкіснішою збіркою українського демонологічного фольклору. У 1907 р. Харківське історико-філологічне товариство здійснило публікацію книги П.В.Іванова «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии». Збірка казок Куп'янського повіту (246 казок та 157 варіантів до них) за браком коштів не була видана. Стаття П.Іванова «Народные рассказы о Доле» та її персонажі — Доля, Недоля, Лихо, Біда, Злидні — викликали значний інтерес дослідників; з'явилася література, присвячена цій проблемі (наприклад: *Потебня А.А.* «О доле и сродных с нею существах»; *Веселовский А.Н.* «Разыскания в области русского духовного стиха», «Несколько новых данных к народным представлениям о Доле»; *Боровиковский А.* «Женская доля по малороссийским песням. Очерк из малороссийской поэзии»; *Сумцов Н.Ф.* «Дополнение к статьям о Доле и Недоле»; *Довнар-Запольский М.* «Женская доля в песнях пинчуков»; *Васильев М.К.* «Антропоморфические представления в верованиях украинского народа» тощо). Багаті зібрання етнографа вчасно не були передані на державне утримання. Відомо лише, що друга частина рукописного збірника «От колыбели до могилы» — «Сказки» — зберігалася в архіві Інституту етнографії АН СРСР.

КИЛИМНИК СТЕПАН ІВАНОВИЧ (1890—1963) — видатний дослідник української етнографії та етнології, педагог, публіцист, професор. Жив у Канаді. У своєму помешканні в Торонто С.Килимник мав цінну наукову бібліотеку в кілька тисяч томів та багатющий архів з української етнографії та історії. Це справжня наукова інституція, з якої за 13—15 років вийшло близько 150 публікацій. «Український рік у народних звичаях в народному освітленні» у п'яти томах (Вінніпег — 1955, 1957, 1959; Торонто — 1962, 1963) — унікальна енциклопедична праця вченого, що дає можливість заглянути в далекі віки і тим самим реалізувати знамените «Пізнай самого себе», відчути себе нацією, що з правіків належить до могутньої і прекрасної у своїх барвах європейської цивілізації. На жаль, шостий том праці не видано. Сьогодні унікальний архів С.Килимника розпорошений по приватних етнографічних колекціях, архівах, окремих експозиціях у країнах близького і далекого зарубіжжя.

КОЛЕССА ФІЛАРЕТ МИХАЙЛОВИЧ (1871—1947) — фольклорист, музикознавець, композитор, літературознавець, основоположник українського етнографічного музикознавства, академік АН УРСР. Професор Львівського державного університету ім. І.Франка. З 1940 р. — керівник Львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР і директор Львівського державного етнографічного музею. Активно підтримав Франкову концепцію розмежування народної прози (християнсько-релігійна та історична). Праці з народних вірувань, про походження і розвиток української народної творчості: «Людові вірування на Підгір'ю в с.Ходовичах Стийського повіту» (1896), «Про генезу українських народних дум» (1921), «Українська народна словесність: (Загальний огляд і вибір текстів)» (1938), «Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії» (1970). Автор хорових творів «Вулиця» (1896), «Обжинки» (1898), «Гагілки» (1900) та ін.

КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1817—1885) — історик, письменник, публіцист. Професор Київського, пізніше Петербурзького університетів. Збірник вибраних праць М.Костомарова, що названий за його відомою монографією «Слов'янська міфологія» (надрукованою 1847 р.), містить найважливіші дослідження з фольклористики, літературознавства, а також окремі публіцистичні виступи, що мають безпосередній стосунок до історії української культури. Головним у «Слов'янській міфології» є доведення (через цілу систему зіставлень з історією Давнього Сходу, античною, давньоіндійською, іранською й скандинавською міфологією, індентифікацію різних міфологічних персонажів — Перуна, Сварога, Радегоста, Свентовита та ін. як посередників між небом і землею) думки про те, що єдиною верховною силою у слов'ян у різних іпостасях було божество, яке уособлювало світло і сонце (день) якому протистоїть Чорнобог (ніч) — носій зла, ворог світлоносного начала, життя, добра. «Таким чином, — пише М.Костомаров, — ми бачимо тут узагальнюючу сонячну силу: смерть і воскресіння у світі фізичнім знаменує річний цикл — літо і зиму, а у світі природнім — персоніфікація божества на землі, благочинність, страждання і перемога. Ця ідея виявилась як у втіленнях Вішну, Озиріса, Діоніса, Бальдура, так і в нашому язичницькому божестві з різними назвами, але з одним і тим самим значенням».

М.Костомаров опублікував низку етнографічних студій («Об историчесокм значении южнорусского народного песенного творчества», «История козачества в южнорусских народных песнях» та ін.) і був редактором трьох томів «Трудов» етнографічно-статистичної експедиції П.Чубинського на Правобережну Україну. Частину етнографічних праць Костомарова перевидав окремою збіркою М.Грушевський: «Етнографічні писання М.Костомарова» (1930).

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1819—1897) — письменник, перекладач, фольклорист, етнограф. Учився в Київському університеті. Під впливом М.Максимовича зацікавився українською

етнографією та історією; як співробітник Київської археографічної комісії подорожував по Правобережній Україні, знайомлячись з її історико-документальними пам'ятками. Свого часу Куліш планував 12-томну енциклопедію української етнографії та фольклористики, але зумів видати лише два томи науково-літературного збірника «Записки о Южной Руси» (1856—1857). Цей твір став свідченням про високу духовність, історичну пам'ять і культурний рівень українського народу, який зберіг себе в умовах бездержавності і рабства. Саме тому він довгий час не перевидавався (до 1994 р.).

Прагнучи перетворити Україну з «нації етнографічної» на «націю політичну», Куліш був глибоко переконаний, що вивести українство з того сумного стану, в якому воно перебувало, можна тільки шляхом творення великих національних культурних цінностей. На відміну від сучасників, які вели родовід українства від Козаччини, Куліш починає його від Київської держави. Він прагнув, щоб українська література увібрала в себе елементи старої літературної мови й розвивалася «на предківській основі», «на послугу мислі всечоловічій». Ідеї Куліша далеко випереджали його добу, а стиль їх висловлювання — глибоко пристрасний, тужливий — дещо ізолював письменника від сучасників.

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1804—1873) — історик-славіст, філолог, вчений-енциклопедист, природознавець, поет. Закінчив Московський університет. Перший ректор Київського університету з 1834 р., член-кореспондент Петербурзької АН. Збірки українських народних пісень та дум «Малороські пісні» (1827); «Українські народні пісні» (1834); «Сбірник українських пісень» (1849), упорядковані Максимовичем, поклали початок українській фольклористиці. На дві перші з них посилався М.Костомаров у своїй праці «Об историческом значении русской народной поэзии». Діяльність Максимовича високо оцінювали Т.Шевченко, з яким він мав тісні творчі й особисті контакти, І.Франко, М.Драгоманов, О.Герцен. У 1856 р. в журналі «Русская Беседа» М.Максимович видав чверть річного календаря — «Дні і місяці українського селянина», що увійшла згодом до другого тому його «Зібрання творів». Як писав П.Попов, це «критично перевірене й граціозно викладене зведення величезного матеріалу з українського народного календаря, свого роду енциклопедія побуту». До 60 сторінок тексту в 1947 р. Попов додав ще 30, що лишались у рукописі. Справу Максимовича і Попова продовжив Олекса Воропай.

Праці «Дні і місяці українського селянина» та «Книжка Наума — про великий Божий світ» близько 20 разів перевидавалися за життя автора, а потім були викуплені у нього Міністерством народної освіти як підручник. Фольклорні видання Максимовича мали значний резонанс серед інших слов'янських народів (зокрема росіян, поляків і чехів), а також в Англії та Америці. Як літературознавець, Максимович вивчав «Слово о полку Ігоревім», яке переклав українською мовою; був автором праць «История древней русской словесности» (1839), про козацькі літописи, зокрема Граб'янки, тощо.

МАРКЕВИЧ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (1804—1860) — історик, етнограф, письменник, композитор. Автор праць «Украинские мелодии» та «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян». Це лише частина величезного наукового і літературного доробку Маркевича. Оцінка його наукових пошуків і досі залишається неповною. Сумна доля його «Словаря Российского государства». Після звернення до Миколи І «Словарь» так і не був опублікований. Не побачила світ і більшість праць Маркевича, а ті, що вийшли раніше, нерідко піддавалися суворій критиці, зокрема М.Костомарова, П.Куліша, М.Грушевського. Упереджене ставлення до спадщини Маркевича було характерне і для радянської історіографії, котра відносила Маркевича до «дворянсько-націоналістичних» дослідників.

Через яскраву виражену в праці «Украинские народные напевы» ідею співчуття національно-визвольній боротьбі українського народу вона з великим трудом була лише частково надрукована у «Петербургских ведомостях», пізніше (без підпису автора) в альманасі «Рада», а потім (за підписом Андрій Маркевич) у додатку до «Записок о Южной Руси».

Під впливом «Історії Русів» (тоді ще не опублікованої) Маркевич написав головний свій твір — «Историю Малороссии» (1838, надрукована у 5 т. у Москві, 1842—43). У цій праці Маркевич по суті вперше спростовує імперські погляди на історію окремих народів, відстоюючи право українців на самовизначення. Про свій задум створити узагальнюючу працю про духовне життя народу Маркевич писав ще у 30-ті роки до В.Жуковського: «Ми з народними обрядами й повір'ями проживемо життям малоросійським з усіма примхами, забобонами, повір'ями, звичаями, іграми, що прийшли до нас від предків наших».

Одночасно з аналізом пісенної творчості українців Маркевич збирає великий етнографічно-статистичний матеріал в архівах, судах, медичних і статистичних установах Київської, Полтавської, Чернігівської губерній. На його основі він підготував окремі нариси побуту українського народу: українського вертепу, народного весілля, традиційної їжі, ласощів, напоїв, календарних обрядів, повір'їв. Усе це, за задумом Маркевича, мало увійти до великого збірника «Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени». Проте цей намір не був здійснений. Цікавий щоденник Маркевича зберігається в Пушкінському Домі у Санкт-Петербурзі, рукописна збірка документів з історії Гетьманщини знаходиться в Москві. На сьогодні багато матеріалів ученого втрачено.

МИЛОРАДОВИЧ ВАСИЛЬ ПЕТРОВИЧ (1846—1911) — фольклорист, етнограф, дослідник народного побуту населення Полтавщини. В 1869 р. після закінчення Харківського університету отримав ступінь кандидата юридичних наук. Великий вплив на молодого юриста справили «Записки о Южной Руси» та «Чорна рада» П.Куліша. Після закінчення служби Полтавщина, а точніше Лубенщина, стала об'єктом дослідження Милорадовича. Перша його публікація з'явилася у

«Киевской Старине». Це були «Свадебные песни в Лубенском уезде Полтавской губернии» — 269 пісень з докладною «паспортизацією» та коротким описом весільної обрядовості. Були й інші розвідки, зокрема «Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии». Свої спостереження та міркування автор намагався зіставляти із відповідними висновками Г.Спенсера, Е.Тейлора, О.Веселовського, М.Костомарова, П. Куліша, І.Срезневського, М.Сумцова, Ф.Вовка, Б.Грінченка, В.Даля, П.Чубинського та ін. Серед дослідницьких робіт етнографа — розробка питань народної демонології як важливого ланцюга архаїчної слов'янської культури: «Заметки о малорусской демонологии», «Украинская ведьма», «Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице», «Украинские тайные знания и чары» та ін.

Активність Милорадовича у галузі збирацької роботи була відзначена Російським географічним товариством. У 1899 р. він був нагороджений срібною медаллю за збірку 246 казок та оповідань, яка, однак, побачила світ лише у 1912 р. У 1908 р. фундаментальну працю Милорадовича «Житье-бытье лубенского крестьянина» разом з іншими було висунуто на здобуття премії ім. М.Гоголя Російської Академії наук. Деякі його збірки («Вечерничные и любовные песни Лубенского уезда Полтавской губернии» та ін.) були заборонені цензурою. Праці визначного етнографа розпорошені по різних періодичних виданнях.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН СЕМЕНОВИЧ (1838—1918) — письменник, критик, фольклорист, етнограф, перекладач. Був почесним членом товариства «Просвіта» у Львові. В унікальній своїй праці «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» (1876) у доступній науково-популярній формі письменник викладає свій досвід осягнення світогляду рідної нації, співвідношення в ньому народних традицій, віри, науки, філософії, історії.

У розвідках автора постають зримі образи героїв української міфології: бога Господаря, богині Сонця, богині Зорі, богині Хмари, богині Весни, Купайла, Коляди, русалок, мавок, полісунів, польовиків, домовиків, чортів, відьом, вовкулаків, Долі і Злиднів, а також самі легенди про створення світу, Світове дерево-дуб, створення людей.

Нечуй-Левицький був першим, хто подав системний огляд української міфології. Після нього з'явилася ще низка робіт, які поглибили окремі аспекти цієї проблеми на матеріалі як української, так і всієї східнослов'янської міфології (*Булашев Г.* «Украинский народ в своих легендах и религиозных воззрениях и верованиях», 1908; *Аничков Е.* «Язычество и древняя Русь», 1914; *Гальковский Н.* «Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси», 1913; *Грушевський М.* «Історія України-Руси» т. І, «Історія української літератури» т.І; *Килимник С.* «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні», 1957—64; *Митрополит Іларіон.* «Дохристиянські вірування українського народу», 1965). У цих працях дано досить повну картину української міфології, вірувань і звичаїв українського народу впродовж віків починаючи з дохристиянської доби.

Про залежність праць І.Нечуя-Левицького від О.Афанасьєва говорити не доводиться: автор добре знав досягнення міфологічної школи в європейській і російській фольклористиці. У нього не було ніякого сумніву в тому, що український народ належить до індоєвропейської сім'ї і основа його міфології та ж сама, що й в інших арійських народів.

НОВИЦЬКИЙ ЯКІВ ПАВЛОВИЧ (1847—1925) — фольклорист, етнограф, педагог. Зібрав великий фольклорний, етнографічний та краєзнавчий матеріал на Катеринославщині, який частково увійшов до збірника М.Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы». Основні праці: «С берегов Днепра», «Народная память о Запорожье», «Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине», «Духовный мир в представлении малорусского народа», збірники замовлянь, молитов, легенд, рецептів народної медицини.

ОГІЄНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (1882—1972, митрополит Іларіон) — мовознавець, фольклорист, письменник, політичний діяч, ієрарх Української Автокефальної Православної Церкви. Закінчив філологічний факультет Київського університету. За часів УНР — міністр віросповідань, за часів Директорії — міністр освіти. Засновник, ректор і професор Кам'янець-Подільського університету. З 1940 р. — єпископ Холмщини, з 1951 р. — першоієрарх УПЦ в Канаді. У 30-х роках видавав журнал «Рідна мова» (Львів). Написав підручник з української мови, переклав українською мовою Біблію. Автор багатьох літературних та наукових праць: «Українська культура» (1918), «Українська церква» (1942), «Слово про Ігорів похід» (1949), «Етимологічно-семантичний словник української мови» (1979—1994) та ін. У книзі «Дохристиянські вірування українського народу» (1965, Вінніпег) описано головних дохристиянських богів, демонологію, богослужіння, відунство і повір'я, життя людини в обрядах і повір'ях, стародавні народні свята та ін.

ПАРТИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН (1840—1895) — історик-славіст, педагог, публіцист, громадський та політичний діяч. У 1863 р. разом зі священиком Д.Танягкевичем зорганізував у Львові таємну громаду «Молода Україна», на взір київської «Громади». Значну роль відіграв у діяльності товариства «Просвіта», яке було засновано у Львові 1868 р. заходами народовців. У 1870—1880 рр. «Просвіта» відігравала провідну роль у громадському та політичному житті краю. Філії товариства діяли в багатьох містечках і селах Галичини. «Просвіта» видавала твори українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети «Читальня» та «Письмо з Просвіти», літературно-наукові альманахи, щорічник «Народний календар». «Старинна історія Галичини (від VII віку перед Христом до 110 по Христу)» видана вперше 1894 р. у Львові. Для О.Партицького міф, легенда, переказ — це не фольклор, а джерела історії, тому він так ретельно прочитує кожну міфологему, віднаходячи і в топонімах, і в етнонімах, і в іменах богів необхідну інформацію з

історії давньої України. Знання вченого не обмежувалися міфологією, астральними культами, побутом і звичаями, він досконало знав історію українців та народів, суміжних із землями наших пращурів.

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ (1835—1891) — мовознавець, літературознавець, фольклорист, один з основоположників психологічного дослідження словесності. Один з найвідоміших представників так званої міфологічної школи, до якої входили О.Афанасьєв, Ф.Буслаєв, О.Міллер. Особливо цінними для розуміння міфопоетичного світогляду давніх українців є його праці «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) та «О купальских огнях и сродных с ними представлениях» (1867).

РИЛЬСЬКИЙ ТАДЕЙ РОЗЕСЛАВОВИЧ (1841—1902) — просвітитель, громадський та культурний діяч, батько видатного поета Максима Рильського. Навчався в Київському університеті. У першій своїй публікації — «С правого берега Днепра» (журнал «Основа», 1861, № 2) Т.Рильський, виступаючи під псевдонімом Т.Чорний, так окреслив її мету: «принести пользу изучающим общественное и этнографическое положение Южного края». Наступна його розвідка — «Несколько слов о двориках правого берега Днепра». У подальшому Рильський активно співпрацює в організації української ліберальної інтелігенції «Стара Громада», до якої увійшов відомий вчений і громадський діяч В.Антонович. У роботі «Громади» активну участь брав і М.Драгоманов. У 80-х роках Рильський друкує в «Киевской Старине» свої наукові розвідки про український побут, звичаєве право, економічні стосунки, народні звичаї, світоглядні народні уявлення тощо. Громадську та наукову працю Т.Рильського високо оцінював Іван Франко. Наукова розвідка Рильського «К изучению украинского мировоззрения» містить багатий фольклорний матеріал, професійно зібраний автором.

САХАРОВ ІВАН ПЕТРОВИЧ (1807—1863) — етнограф, фольклорист, археолог. Зібрав і видав «Песни русского народа» в 3-х томах (1838—1839), «Русские народные сказки» (1841), «Сказания русского народа о семейной жизни своих предков» у 3-х частинах (1836—1837). «Сказания русского народа» — свого роду енциклопедія народознавства, куди увійшли народні ігри, загадки, прислів'я, народний календар свят і обрядів, прикмети і звичаї, докладно розписані по днях і місяцях. Цар Микола І нагородив Сахарова орденом Станіслава 3-го ступеня, діамантовим перснем і грошовою премією.

СНЕГИРЬОВ ІВАН МИХАЙЛОВИЧ (1793—1868) — етнограф, збирач і дослідник фольклору, один із перших знавців «русской» міфології. Праця «Русские простонародные праздники и суеверные обряды» вийшла у Москві протягом 1831—1834 pp.

СОСЕНКО КСЕНОФОНТ (1861—1941) — етнограф, фольклорист. Був священиком у різних селах Галичини. Автор праць: «Про містику» (1922), «Праджерело українського релігійного світогляду» (1923), «Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора» та ін. Остання видана вперше у Львові 1928 року — «на честь усім, що потрудилися для української етнографії і зберегли великі цінності української давньої культури. З особливою присвятою Володимирові Гнатюку». Ця фундаментальна праця реконструює напівзруйновані шари духовного життя минулих епох. Книга К.Сосенка висвітлює прадавні й вічно сущі думи-ідеали українського народу в повнім їх новорічнім строї. Методом порівняльного аналізу К.Сосенко зіставляє дохристиянські культурно-релігійні традиції з проявами буття інших старовинних народів, виявляє подібності та розходження, розкриває астральний культ наших предків, космологічні уявлення, пов'язані, зокрема, із новорічними святкуваннями. Особлива увага приділена колядкам і щедрівкам, що так багаті на етнографічні та міфологічні дані. Задуми автора були набагато ширші. К.Сосенко не встиг видати праці про Великодній весняний цикл і про Купальський літній.

СРЕЗНЕВСЬКИЙ ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ (1812—1880) — філолог-славіст, письменник, фольклорист, палеограф. Цікавився слов'янською етнографією. По селах Харківщини, Полтавщини та Катеринославщини записував українські пісні та звичаї, що їх з власними додатками опублікував у «Запорожской Старине» (1833—1838). Головні праці з народних вірувань: «Славянская мифология, или о богослужении русском в язычестве» (1837), «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834), «Исследования о языческом богослужении древних славян» (1847) та ін. Після смерті вченого його дочка Ольга впорядкувала і видала цінну лексикографічну працю «Материалы до словаря древнерусского языка по письменным памятникам» у 3-х томах (третє видання — 1958 р.).

СУМЦОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (1854—1922) — фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН, академік АН УРСР. Професор Харківського університету. З етнографічних праць відомі такі: «Хлеб в обрядах и песнях» (1885), «Этнографические заметки» (1889), «Культурные переживания» (1889), «Писанки» (1891), «Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах» (1899) та ін. Зібрав і упорядкував величезний матеріал з демонології: «Колдуны, ведьмы и упыри» (1891), «Дополнения к статьям о Доле и Недоле» (1892), «Личные обереги от сглаза» (1896), «Песни и сказки о живом мертвеце» (1894), «Пожелания и проклятия преимущественно малорусские» (1896) та ін. У своїх працях користувався порівняльними методами вивчення, а також «теорією запозичення». Як і інші вчені, зокрема О.Потебня, І.Франко, Я.Новицький, В.Гнатюк, О.Дей, при розгляді поетичної природи міфологічних персонажів зробив спробу їх кваліфікації.

ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ (1856—1916) — письменник, учений, громадський діяч, що зробив непересічний внесок у різноманітні галузі української культури.

Ще у дванадцятирічному віці Франко почав записувати народні пісні. На його світогляд мав великий вплив М.Драгоманов. Друкуватися почав з гімназичних років у львівському журналі «Друг». На сторінках цього журналу ним започаткована рубрика «Из уст народа», в якій вийшла низка етнографічних розвідок, зокрема «Діти в українських піснях та повірках».

Восени 1883 р. з почину І.Франка при студентському Академічному братстві у Львові було засновано етнографічно-статистичний гурток, що поставив собі метою систематичне збирання етнографічних матеріалів і, зокрема, виготовлення «по можливості нової етнографічної бібліографії». Наступного року в журналі «Зоря» І.Франко публікує розвідку «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних», де робить висновок про те, що ці витвори народного світогляду є «міжнародним добром», випливом анімістичних поглядів на природу, а коріння їх сягає міфології різних народів. В тому значенні він був піонером на галицькому грунті, та йдучи рука об руку з М.Грушевським і Хв.Вовком, надав напрям виданням Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, в тому напрямі пішли й кращі студії з ділянки української етнографії та фольклористики.

З 1885 по 1897 р. І.Франко видає літературно-науковий журнал «Житє і слово», в якому належне місце відводить українському фольклору, етнографічним та релігієзнавчим розвідкам. Наукові інтереси І.Франка обіймали широкий спектр української народної словесності: пісні, оповідання, приповідки, казки, анекдоти, забобони тощо.

ЧУБИНСЬКИЙ ПАВЛО ПЛАТОНОВИЧ (1839—1884) — історик, фольклорист, етнограф, поет, дійсний член Вільного економічного (1866) і Російського географічного (1867) товариств. У 1861 р. закінчив Петербурзький університет. В 1869—1870 рр. здійснив три подорожі у складі наукової етнографічно-народознавчої експедиції. За два роки Чубинським було підготовлене до друку фундаментальне семитомне видання «Праць етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», кілька збірників та статей. За цей час було записано близько 4 тис. обрядових пісень, 300 казок, вибрано сотні ухвал з книг волосних судів, зроблено численні записи говірок, поміток про характер занять та побут народу. Вчені зазначали, що експедиція, очолювана Чубинським, була найвизначнішим явищем в історії тодішньої етнографії.

Перший том «Праць» з передмовою П.Чубинського містить народні вірування. Тут же подано прислів'я, загадки та інші тексти, пов'язані з віруваннями; другий том — «Українські народні казки» — увібрав 148 фантастичних і 145 побутових записів, до того часу невідомих літературі; третій том містить 587 пісень та обрядів, пов'язаних з тією чи іншою порою року. Народний календар П.Чубинського своїм науковим рівнем значно перевершив усі подібні збірки, які були впорядковані на той час. У четвертому томі зібрано родинні звичаї та важливі події в особистому житті людини (хрестини, весілля, похорон), а також колискові, дитячі пісні та ігри, прикмети, засоби традиційного лікування, забобони. П'ятий том містить українські народні пісні, згруповані у чотирьох розділах: про кохання, сімейні, побутові та жартівливі. Шостий том присвячений звичаєвому праву українців; сьомий том складається з двох книг, в яких зроблено досить вдалу спробу охарактеризувати не лише українців, а й інші народи, що заселяли територію України: поляків, євреїв, німців, чехів, греків, циган.

ШУХЕВИЧ ВОЛОДИМИР ОСИПОВИЧ (1849—1915) — етнограф, професор, автор п'ятитомного етнографічного дослідження «Гуцульщина» (1899—1908). Один із томів складає збірка легенд та переказів цього краю. Праця дає досить чітке уявлення про оповідну традицію названої етнографічної групи українського народу. Чимало Шухевич узяв і з Гнатюкового збірника. П'ятикнижжя «Гуцульщина», вважають дослідники, — неповторний подвиг в науці однієї людини, аналогу якому немає. І.Франко нерідко звертався до наукового авторитету, професіональної компетенції В.Шухевича. Він називає вченого найкращим знавцем гуцулів, хоча закидає йому, що обрав «майже виключно описовий» метод. У Фонді НТШ у Львові зберігся «Малий словарець уживаних слів гуцульських, зібраних в Жаб'ю» В.Шухевича. По суті це великий альбом, у якому рукою автора зроблено численні замальовки типів людей, гуцульського одягу, життя тощо. Є тут цікавий пісенний зразок — «Колядка гуцулска», записана 1896 р. в Жаб'ю. У 1907 р. у Львові скликано «Руську комісію для збирання руських пісень в Галичині та в Буковині», головою комітету якої став В.Шухевич. Учений залишив помітний слід і на ниві освітянській. Ще у 1881 р. він уклав і видав читанку для «малих і старих» під назвою «Веснянка», до якої увійшло кілька казок та народних оповідань. В.Шухевич був одним із керівників цілого ряду товариств: «Руського товариства педагогічного», «Руської бесіди», «Бояна», «Музичного товариства ім. М.Лисенка». У 1901 р. був обраний членом австрійського товариства народознавців, а в 1903 р. — членом етнографічного товариства Чехословаччини.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ (1877—1927) — археолог, етнограф, мистецтвознавець. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1910 р. очолив історико-побутовий відділ та відділ народного мистецтва Київського художньо-промислового та наукового музею (тепер — Український музей образотворчого мистецтва та Національний історичний музей України). Чимала колекція пам'яток старовинного українського народного мистецтва поповнилася за активної участі Щербаківського. Тільки в 1906 р. на Полтавщині він зібрав 230 килимів та інших зразків декоративно-ужиткового мистецтва. Об'їхавши чимало країн Європи, він привіз цінні експонати, що стали основою фондів музеїв України. Вчений змалював і зафотографував історичні реліквії в Галичині, Карпатах, на Буковині. За цими матеріалами він написав спеціальне дослідження — «Буковинські і галицькі

церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці». Його публікації (а їх понад 60) у різних часописах («Киевская Старина», «Археологическая летопись», «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца», «Україна», «Життя й революція», «Українське мистецтво» та ін.) вражають широтою інтересів. У 1921 р. завдяки клопотанням Щербаківського було видано «Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства», а у 1925 р. — «Записки Етнографічного товариства». Розвідка Щербаківського «Сторінка з української демонології (Вірування про холеру)» помітно вирізняться з решти його наукових робіт, які мали переважно мистецтвознавчий характер.

ЯЩУРЖИНСЬКИЙ ХРИСАНФ ПЕТРОВИЧ (1852—?) — етнограф, археолог, педагог. Учився у Київському та Варшавському університетах на слов'яно-російському відділенні історико-філологічного факультету. Одна з перших фольклорно-етнографічних розвідок Ящуржинського з'явилась у 1880 р. в журналі «Русский филологический весник» — Лирические малорусские песни по преимуществу свадебные сравнительно с великорусскими». Автор докладно спиняється на символіці весільних обрядів і пісень, виводячи міфічні уявлення народу з доби анімізму. У журналі «Киевская Старина» у 80—90-ті роки Ящуржинський друкує етнографічні матеріали з проблем української народності, обрядової поезії та вірувань: «Колядки», «Колядки религиозно-апокрифического содержания», «Культ хлеба в малорусских колядках» та ін. Вчений підкреслює відгомін старовинного культу хліба і хліборобства у різдвяних і новорічних обрядах (кутя, ворожіння про урожай, посипання зерном), у колядкових мотивах (про оранку, сівбу, жнива), в участі святих у господарських роботах і колядкових побажаннях. У розвідці «Весенние хороводы, игры и песни» він розкриває символіку птахів в українській народній поезії, головним чином у веснянках. Витоки ритуалу освячення квітів учений вбачає у передхристиянському обряді жертвоприношення («Народный праздник св. мучеников Маккавеев»). Цікавими є праці «Гадания накануне Андрея Первозванного», «Малорусские причитания над умершим», «Останки языческих обрядов, сохранившихся в малорусских погребениях», «Поверья и обрядности родин и крестин», «Народные песни про мужей-пьяниц». На особливу увагу заслуговує розвідка Ящуржинського «О превращениях в малорусских сказках» — про залишки міфологічного світогляду українців. Автор вважає казкові метаморфози залишками міфологічного ставлення наших предків до навколишньої природи. Сліди метаморфоз він добачає також в уособленнях, персоніфікаціях, що у великій кількості дає нам українська народна казка.

БІБЛІОГРАФІЯ

Абаев В.И. Образ Вия в повести Гоголя // Русский фольклор. III. — М-Л., 1958.

Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. — М.-Л., 1994. — Т.1.

Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Древний мир. Академику В.В. Струве. — М., 1962.

Абаев В.И. Геродотовские Skythai Georgoi // Вопросы языкознания. — 1981. — №2.

Абрамов Ив. Поверья, приметы и заговоры жителей Новоград-Волынского и Заславского уездов // Живая старина. — 1913. — Вып. 3-4. — С. 378-383.

Аверинцев С.С. Вода; Волхвы та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Агапкина Т.А. Гость; Илья // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Агапкина Т.А., Кабакова Г.И. Вознесение // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Агапкина Т.А., Усачева В.В. Бузина // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Агапкина Т.А. Апрель; Великий пост; Весна; Дерево культовое та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Агапкина Т.А., Валенцова М.М. Голый // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Агапкина Т.А., Терновская О.А. Брод // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Агапкина Т.А., Усачева В.В. Боярышник; Виноград // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Агапкина Т.А., Виноградова Л.Н. Колесо // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.

Агапкина Т.А., Топорков А.Л.. Смотреть // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Агапкина Т.А., Топорков А.Л. Воробьиная (рябиновая) ночь в языке и поверьях восточных славян // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1989. — С.230-253.

Агбунов М. Путешествие в загадочную Скифию. — М., 1989.

Азбелев С.Н. Отражение действительности в преданиях, легендах, сказаниях. — Минск, 1974.

Азбелев С.Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности: С точки зрения разграничения жанров // Славянский фольклор и историческая действительность: Сб. статей. — М., 1965. — С.5-25.

Алексеев М.Н. «Прения Земли и Моря» в древнерусской письменности // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. — М., 1963.

Аничков В.Е. Весенняя обрядовая поэзия на Западе и у славян. От обряда к песне. — СПб., 1903. — Ч. I. — Т. I.

Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь // Записки Историко-филологического факультета имп. Ун-та. — СПб., 1914. — Вып. 117. — 386 с.

Антична география. — М., 1953.

Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993. — 320 с.

Антологія української поезії в шести томах: Твори поетів XI-XVIII ст. — К.: Дніпро, 1984. — Т.1. — 456 с.

Антонович В.Б. Колдовство. Процессы. Исследования. — СПб., 1877.

Анучин Д. Сани, ладья и кони, как принадлежности похоронного обряда // Древности. — М., 1890. — Т. 14.

Арнаудов М. Очерци по българския фолклор. — София, 1969. — Т. 2.

Арнаудов М. Студии върху българските обреди и легенди. — София, 1971. — Т. 1.

Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Л., 1961. — Вып. 2.

Артеменко Н,. Латанська Л. Ходімте в сад: Цікаві оповідання про садівництво. — К.: Молодь, 1991. — 304 с.

Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1977. — 449 с.

Артюх Л.Ф. Народний календар села Товстеньке // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 2. — С.75-77.

Артюх Л.Ф. Українська кухня // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С. 79-108.

Археологія Української РСР: В 3 т. — К.: Наук. думка. — Т. I-II. — 1971; Т.III. — 1975.

Архів Інституту народознавства НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 353. — 150 арк. (*Сокіл В.* Матеріали з бойківсько-лемківського пограниччя. 1987 р.); Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 354. — 75 арк. (*Сокіл В.* Записи топонімічних легенд та переказів українців Карпат. 1980—1989 рр.); Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 373. — 65 арк. (*Сокіл В.* Експедиційні матеріали, зібрані на Гуцульщині. 1988—1990 рр.); Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 376. — 103 арк. (*Сокіл В.* Експедиційні матеріали із Західної Бойківщини та Лемківщини. 1991 р.).

Архипов А.А. Об одном древнем названии Киева // История языка в древнейший период. — М., 1984. — С.224-240.

Асєєв Ю.С. Мистецтво Криму V—XIV століть; Архітектура Київської Русі X — початку XII століття; Архітектура Середнього Придніпров'я та галицько-волинських земель у XII—XIII століттях // Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — Т.1. — С.91-112, 135-224.

Астахова М. Былины Севера. — М.; Л., 1938.

Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. — М.: Современный писатель, 1995. — Т. 1. — 416 с.; Т. 2. — 400 с.; Т. 3. — 416 с.

Афанасьев А.Н. Народные русские сказки. — М.: Худож. л-ра, 1957. — Т.1. — 515 с.; Т. 2. — 510 с.; Т. 3. — 572 с.

Афанасьева Н.Е., Плотникова А.А. Воздух; Гроб // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Байбурин А.К. «Строительная» жертва и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян // Проблемы славянской этнографии. — Л., 1979.

Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1983. — 191 с.

Байбурин А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Этнические стереотипы поведения. — Л.: Наука, 1986. — С. 7-21.

Байбурин А.К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л.: Наука, 1989. — С. 63-88.

Байбурин А.К. Пояс (к семиотике вещей) // Из культурного наследия народов Восточной Европы. — СПб., 1992.

Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. — СПб.: Наука, 1993.

Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета: Этнографические очерки. — Л., 1990.

Базилевич В. Історичне минуле Києва // Київ. Провідник (за ред. Ф. Ернста). — К., 1930.

Бакай Н. Городничий и св. Пятница (К истории народных суеверий) // Киев. старина. — 1885. — № 12. — С. 744-747.

Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських

цехових ремісників. — К.: Наук. думка, 1993. — 118 с.

Баньковська С. До генези форм надбанних хрестів українських церков XVI — першої половини XVII століть // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 122-141.

Бараг Л.Г. «Асілкі» белорусских сказок и преданий: К вопросу о формировании восточнославянского эпоса // Русский фольклор. — М.; Л., 1963. — Т. 8: Народная поэзия славян. — С. 29—40.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — 336.

Барбон М. Знайдено могилу Солов'я-«розбійника» // Незборима нація. — 1998. — № 23-24.

Барроу Т. Санскрит (Пер. с англ. Н. Лариной; Ред. и комент. Т.Я.Елизаренковой). — М.: Прогресс, 1976. — 411 с.

Басилов В. Н. Ташмат-Бола // Советская этнография. — 1975. — № 5.

Басилов В. Дивана // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.

Бауер В. Энциклопедия символов. — М., 1995.

Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. — К.: Наук. думка, 1971. — 199 с.

Белецкий П.А. Георгий Иванович Нарбут. — Искусство, Ленинградское отделение, 1985. — 240 с.

Белкин А.А. Русские скоморохи. — М.: Наука, 1975. — 192 с.

Белова Е.Ю. Сучасні свята і обряди на Житомирщині // Народна творчість та етнографія, 1976. — №2.

Белова О.В. Бесы; Вий; Грибы // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Белова О.В. Великан; Див; Дикие люди; Еврей та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Белоус И.М. Маланка. Народный обход в навечерие св.Василия и Нового Года. — Коломыя, 1900.

Беляшевский Н. Сани в похоронном обряде // Киев. старина. — 1893. — № 6. — С. 143-148.

Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь в представлении народа // Киев. старина, 1896. — № 9. — С. 229-261; Осина в верованиях и в понятии народа на Волыни // Киев. старина, 1898. — Т.61 (июль-август). — С. 6-9.

Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX — нач. XX в.: Половозрастной аспект традиционной культуры. — Л.: Наука, 1988. — 275 с.

Бессмертная О.Ю. Рябинин А.Л. Предки // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Бессонов П. Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. — М., 1871.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.

Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С.17-39.

Бичко А.К. Світоглядні уявлення в епічних джерелах // Історія філософії на Україні. — К., 1987. — Т.1.

Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового заповіту / Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. — К., 1992. — 1256 с.

Білан М.С., Стельмащук Г.Г. Український стрій. — Львів, Фенікс, 2000. — 328 с.: іл.

Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966.

Білодід О., Киркевич В. З історії «Велесової книги» // Дніпро, 1990. — № 4. — С.83-86.

Богдан С. Світ поліської дитини: лінгвістичні раритети // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк: Вежа, 1997. — С.193-199.

Богданов В.В. Народная космография. Как устроены земля и небо по представлениях крестьян Смоленской губернии // Землеведение, 1895. — Кн. 1. — Т. 2.

Богданович А.Е. Пережитки древнего миросозерцания у белорусов: Этнографический очерк. — Гродно, 1895. — 180 с.

Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в XI—XVII вв. — М., 1960.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — М.: Наука, 1988. — 303 с.

Болсуновский К.В. Символ Змия в трипольской культуре. — К., 1905.

Болсуновский К.В. Жертовник Гермеса-Световида: Мифол. исслед., — К., 1909.

Болсуновский К.В. Памятники славянской мифологии: Перунов дуб. — К., 1914. — Вып. 2.

Болсуновский К.В. Писанки как предмет языческого культа. — К., 1909.

Болтарович З. Народне лікування українців Карпат кінця XIX — початку XX ст. — К., 1980.

Болтарович З. З народної медицини українців // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 2.

Болтарович З. Українська народна медицина. — К.: Абрис, 1994. — 320 с.

Болтенко М.Ф. Herodoteanea // МАПП. — 1962. — Вып. 4.

Бондаренко Г. Від хлопчика до мужа... // Хроніка-2000. — Вип. 1—2 (3—4). — К.: Довіра,'1993. — С.244-248.

Бондаренко Г. Купина неопалима // Хроніка-2000. — Вип. 2. — К.: Довіра, 1992. — С.136-139.

Бондарь Н.Н. Поселения среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1983.

Боньковська С. Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.). — К.: Наук. думка, 1991. — 110 с.

Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн / Переклад з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. — К.: Наук. думка, 1990. — 253 с.

Борківський В. Се ми слов'яни, бо славимо богів // Українська культура. — 1992.

Боровський Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наук. думка, 1982. — 104 с.

Боровский Я.Е. О названии Великой богини славян // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 84-92.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — К.: Наук. думка, 1992. — 176 с.

Боряк О.О., Герасимчук О.В. Веретено та пряслиця у слов'янській міфологічній традиції // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 1. — С.30-36.

Боряк О. Міфологічні персонажі — охоронці правил поведінки людей // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 3.

Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX — поч. XX ст.). — К.: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 1997. — 204 с.

Брагинская Н.В. Небо // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев. — К.: Наук. думка, 1964.

Брайчевский М.Ю. Движение волхвов в Северо-Восточной Руси в XI в. // Генезис и развитие феодализма в России. — Л., 1985.

Брайчевський М.Ю. Пожодження Русі. — К.: Наук. думка, 1968. — 224 с.

Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. — К.: Наук. думка, 1989. — 296 с.

Брайчевский М.Ю. Мистецтво народів південноукраїнських степів та Криму за середньовіччя. Мистецтво народів південноукраїнських степів III—XIII століть; Мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та спохи Київської Русі. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — Т.1. — С.80-91, 112-134.

Братко-Кутинський О.А. Нащадки святої трійці. Генеза української державної символіки. — К.: Міжнародне т-во «Білий птах», 1992. — 85 с.
Брегадзе Н.А. К изучению народных календарных праздников // Етнографски и фолклористични изследования. — София, 1979.
Брем А. Жизнь животных: В 3 т. — М.: ТЕРРА, 1992. — Т. I. — 524 с.; Т. II. — 352 с.
Будзан Л.Ф. Українські народні скрині // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1975.
Будовская Е.Э. Банник; *Будовская Е.Э., Морозов И.А.* Баня // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К.: Довіра, 1992. — 414 с.
Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. — СПб., 1861. — Т. I-II.
Буслаев Ф.И. Мои досуги. — М., 1886. — Т. I-II.
Буслаев Ф.И. Изображение Страшного суда по русским подлинникам // Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 133-155.
Бучма О. Друїди // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Бучма О. Релігія стародавніх спільнот // Історія релігії в Україні: у 10 т. — К.: Укр. Центр духовн. культури, 1996. — ТІ. — С.63-54.
Бушина Т. Декоративно-прикладне мистецтво Радянської Буковини. Наук.-попул. нарис. — К.: Мистецтво, 1986. — 126 с.
Бушкевич С.П. Корова // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Бушкевич С.П. Босой // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Былины. — М.: Советский писатель, 1951. — 320 с.
Бычков А. Жива // Мифы и магия индоевропейцев. — К.: София, 2000. — Выпуск №9. — С.66-70.
Вагнер Г. От символа к реальности. Развитие поэтического образа в русском искусстве 14-15 вв. — М., 1980.
Валенцова М.М. Мусор // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Валенцова М.М. Карачун // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Валенцова М.М. Мед // Словяноведенение. М.: Наука, 1998. — С. 68. — № 2.
Валенцова М.М., «Кобыла», Колокольчик, Кольцо // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.
Валенцова М.М., Виноградова Л.Н. Ряженье, Кожух, Колодец // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999 — Т.2.
Вархол Н. Жінка-демон в народному повір'ї українців Східної Словаччини // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1982. — Т. 10. — С. 275-309.
Вархол Н. Крутильники // Українська культура. — 1996. — № 5.
Василенко В. Празднование понедельника в Малороссии // Киев. старина. — 1887. — № 1. — С. 180-182.
Василенко В.М. Русская народная резьба и роспись по дереву XVIII—XX вв. — М., 1960.
Василенко Г. Велика Скіфія. — К.: Т-во «Знання» України, 1991. — 47 с. (Сер. 8; Новини науки, техніки, виробництва; № 3).
Васильев Б.А. Медвежий праздник // Советская этнография. — 1948. — № 4.
Васильев М.А. Забытые страницы изучения древнерусского язычества в XIX веке // Словяноведенение. М.: Наука, 2000. — С. 75-81. — № 2.
Васильев М.К. Малорусские похоронные обряды и поверья // Киев. старина. — 1890. — № 8. — С. 317-323.
Васильев М.К. Антропоморфические представления в верованиях украинского народа // Этногр. обозрение. — 1890. — № 1. — С. 87-100; 1892. — № 4. — С. 157-169.
Васильев М.К. Украинские легенды и верования, связанные с именами некоторых святых // Этногр. обозрение. — 1895. — № 4. — С. 126-128.
Васильевский В.Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе // Труды. — Т. 3.
Вбрання. Українське народне мистецтво. — К., 1962.
Велесова книга: Легенди. Міти. Думи / упорядкування, ритмічний переклад, підготовка перекладного й автентичного текстів, стаття, довідкові матеріали Б.І.Яценка. За редакцією В.А.Довгича. — К., Велесич, 7502 (1994). — Кн. 1—4. — 316 с.
Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М.: Наука, 1978. — 239 с.
Велика історія України: У 2-х томах / Передм. д-ра І.П.Крип'якевича. — К.: Глобус, 1993. — Т. І — 352 с.; Т. II — 400 с.
Верхратський І. Про «Маланку» // Правда. — Львів, 1876. — Ч.2. — С.69—72.
Веселовский А.Н. Разыскания в области духовного стиха. XIII. Судьба-доля в народных представлениях славян. — СПб., 1890. — Т.46.
Веселовский А.Н. Славянские сказания о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольефе и Мерлине // Собр. соч. — Пг., 1921. — Т. 8. — 416 с.
Веселовский А.Н. Роль стрелы в обрядах и ее символическое значение, в кн.: Записки Восточного отделения Русского археологического общества. — Пг., 1921. — Т. 25.
Весілля (Збірник). У 2-х кн. / Упорядкування текстів, приміт. М.М.Шубравської. Голова ред. колегії О.І.Дей. — К.: Наук. думка, 1970. — Кн.1 — 455 с.; Кн.2 — 479 с.
Вестник древней истории. — 1949. — № 3.
Ви, зорі-зоряниці... Українська народна магічна поезія (замовляння). — К., 1991.
Вилинбахов В.Б. Волх и Рюрих — патронимы новгородских преданий и легенд // Русский фольклор. — Л., 1970.
Винокур І. Історія та культура черняхівських племен. — К., 1972.
Виноградов Н. Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч., вып. 1. — Живая старина, 1907, вып. І. Вып.2, 1909, вып.І. Вып. 3, 1909, вып. IV.
Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования. — М.: Наука, 1982. — 256 с.
Виноградова Л.Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне / Отв. ред. Н.И.Толстой. — М.: Наука, 1986. — С. 88-135.
Виноградова Л.Н. Фольклор как источник для реконструкции древней славянской духовной культуры // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1989.
Виноградова Л.Н. Русалии на Балканах и у восточных славян: Есть ли элементы сходства? // Балканские чтения — 2:Симпозиум по структуре текста. — М., 1992. — С.59-64.
Виноградова Л.Н. Ритуалы типа «вождение ряженого» // Philologia Slavica: К 70-летию академика Н.И.Толстого. — М., 1993.
Виноградова Л.Н. Вода; Гадание; Оборотничество та ін. // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Виноградова Л.Н., Толстая С.М. Ведьма; Ворота; Деды // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Виноградова Л.Н., Усачева В.В. Береза // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Виноградова Л.Н. Венок погребальный; Вода; Колядование // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти

томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Виноградова Л.Н., Гура. А.В. Бессонница // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Виноградова Л.Н., Толстая С.М. Ведьма; Венок; Дверь; Деды та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Виноградова Л.Н., Плотникова А.А. Водить; Крещение (богоявление) // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Виноградова Л.Н., Усачева В.В. Береза; Жатва; Зелень // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Винокур И.С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестровья // Тез. доп. Подільської історико-краєзнавчої конф. — Хмельницький, 1965.

Винокур И.С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1967. — № 139.

Винокур И.С., Хотюн Г.Н. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. — 1964. — № 4.

Вишенський І. Твори. — К.: Дніпро, 1986. — 248 с.

Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. — Ф. 14—3. — Од. зб. 6. — 128 арк. (Прислів'я, загадки, перекази, обряди. Зап. Л. Дем'ян); Ф. 14—3. — Од. зб. 930. — 30 арк. (Легенди, перекази, бувальщини та народна топоніміка Бойківщини. Зап. Г.Дем'ян); Ф. 14—3. — Од. зб. 945. — 32 арк. (Зап. В.Федининшинець); Ф. 14—3. — Од. зб. 1034. — 110 арк. (Ономатологічні легенди і перекази бойків і гуцулів. Зап. у 1965—1983 рр. Г.Дем'ян); Ф. 14—5. — Од. зб. 446а. — 350 арк. (Бойківщина, — Т. 2. Зап. 1979 р. Г.Дем'ян); Ф. 14—5. — Од. зб. 466 д. — 320 арк. (Бойківщина, — Т. 6. Зап. 1979 р. Г.Дем'ян); Ф. 29—2. — Од. зб. 24. — 386 арк. (Гнатюк В. Нарис української міфології); Ф. 28—3. — Од. зб. 177. — 90 арк. (Археологічні та етнографічні записи. Історичні перекази. Зап. 1904 р. Б.Заклинський на Станіславщині); Ф. 29—3. — Од. зб. 87. — 16 арк. (Казки і демонологія. Зап. 1913 р. Б.Заклинський. Зібрав Волошинський на Станіславщині у 1897—1911 рр.); Ф. 29—3. — Од. зб. 263. — 10 арк. (Розповіді, оповідання, історично-етнографічні матеріали. Зап. 1908 р. Д.Бойчук на Станіславщині); Ф. 29—3. — Од. зб. 406. — 14 арк. (Казки, розповіді, перекази. Зап. А.Онищук на Станіславщині).

Владимирская Н.Г. Материалы к описанию полесских народных представлений, связанных с ткачеством. Снование // Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исслед. — М.: Наука, 1983. — С. 225-246.

Власов В.Г. Русский народный календарь // Сов. этнография. — 1985. — № 4. — С. 22-26.

Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.

Возняк М. Народний календар із Овруччини 50-х років XIX століття у записі Михайла Піотровського // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 303-350.

Волицька І.В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX — поч. XX ст. — К., 1992.

Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг., 1916. — Т. 2. — 688 с.

Волошинский Я. Киевские курганы // Изв. об-ва любителей естествознания, археологии и этнографии. Тр. антропол. отд., 1876. — Т. 20. — Кн. 2. — Вып. 1. — С. 16-20.

Воронин Н.Н. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. — Ярославль, 1960. — Вип. IV.

Воропай О. Звичаї нашого народу (Етногр. нарис). — К.: Оберіг, 1991. — Т. І. — 455 с.; Т. ІІ. — 447 с.

Восточнославянское и общее языкознание. — М., 1978.

Вражиновски Т. Македонските предания за места. — Скопје, 1979. — 71 с.

Всеволжская Е. Очерки крестьянского быта Самарского уезда // Этногр. обозрение. — 1895. — № 1.

Высоцкий Н.Ф. Очерки нашей народной медицины // Записки Московского археологического института. — М., 1911. — Т. 11.

Высоцкий С.А. Золотые ворота в Киеве. — К.: Наук. думка, 1982. — С.128.

Вязьмітіна М.Г. Золота Балка. — К., 1962.

Гаврилюк Н.О. Татуіровка, Менгір // Словник-довідник археології. — К., 1996.

Гадания, употребляемые в Малороссии накануне дня св. Андрея // Полтав. губ. ведомости. — 1846. — № 3. — С. 30.

Гаївки / Зібрав та упоряд. М.В.Мишанич. — Львів: Гердан, 1991. — 96 с.

Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских. — М., 1961.

Галько Игн. Народный звычай и обряды з околиц над Збручем, описаны... — Львів, 1892. — Ч. 2. — 57 с.

Галанопулос А., Бекон Е. Атлантида: за легендою істина. — Лондон. 1970.

Галицько-руські народні легенди у 13 томах. — Т. 1 / Зібрав В.Гнатюк // Етногр. зб. — Львів, 1902. — Т. 12, XI, 215 с. — Т. 13, IV, 287 с.

Галушко М. Релікти водного транспорту поліщуків Київщини // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 190-199.

Галятовський І. Небо новое // Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга; Відп. ред. В.В.Німчук. — К., 1985. — С.242-343.

Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. — Харьков, 1916. — Т. І-ІІ.

Гельмгольд. Славянская хроника (Пер. Л.В.Разумовского). — М., 1963.

Генрих Агриппа. Оккультная философия. — М.: Золотой век, 1993. — 115 с.

Георгиев В. Тритe фази на славянс ката митология. — София, 1970.

Геродот. Історія в дев'яти книгах. — К.: Наук. думка, 1993. — 756 с.

Героїко-фантастичні казки. — К.: Дніпро, 1984. — 366 с.

Гильфердинг А. История балтийских славян. — СПб., 1874.

Гіппіус В. Коваль Кузьма Дем'ян у фольклорі // Етногр. вісник. — К., 1929.

Глазкова Н., Ланда В. Вселенские тайны пирамид и Атлантиды. — Донецк, 1997.

Глазова В. Чи повернуться русалки? // Соняшник. — 1991. — № 7—8.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології // Етногр. зб. — Львів, 1903. — Т. XV. — С. І-ІІ, І — 266.

Гнатюк В. Гаївки. Матеріали до української етнології. — Львів, 1909. — Т. 12.

Гнатюк В. Знадоби до української демонології. — Львів, 1912. — Т. ІІ. — Вип. 2.

Гнатюк В. Похоронні звичаї и обряди // Етногр. зб. — Львів, 1912. — Т.XXXI — XXXII. — С. 131-424.

Гнатюк В. Колядки і щедрівки. — Т.І-ІІ // Етногр. зб. — Львів, 1914. — Т.XXVI — XV.

Гнатюк В. Як повстав світ: Народні легенди з історії природи й людського побуту. — Львів, 1926, VIII.

Гнатюк В.М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С.383-406.

Гнатюк В.М. Казки Закарпаття / Упоряд., підготовка текстів, вступ. стаття, приміт. та словник Хланти І.В. — Ужгород: Карпати, 2001. — 282 с.

Гоберман Д. Искусство гуцулов. — М.: Сов. художник, 1980. — 51 с.

Гоголь М. Материалы и исследования (под редакцией В.В.Гиппиуса). Заметки по фольклору. — М—Л.: Изд-во АН СССР, 1936. — С.13-21.

Гоголь М. Вій. — К.: Дніпро, 1989. — 168 с.

Голан А. Миф и символ. — 2-е изд. — М.: РУССЛИТ, 1994. — 375 с.: ил.

Головацкий Я.Ф. Очерки старославянского баснословия или мифологии. — Львов, 1860.

Головацкий Я.Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — М., 1878. — Ч. I-III. (ч.I. Думы и думки; ч.II. Обрядные песни; ч. III. Разночтения и дополнения — отд. 1. Думы и думки; отд. 2. Обрядные песни); Русинське весілля // Основа. — 1862. — № 4.

Головацький Я.Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. — К.: Довіра, 1991. — 94 с.

Голубець М. Мистецтво // Історія української культури (видання І.Тиктора). — К., 1993. — X зшиток.

Голубинский Е.Е. История русской церкви: В 2 т. — М., 1901. — Т. 1. — 966 с.

Гомер. Іліада. Пер. із старогрец. Борис Тен. — К.: Дніпро, 1978. — 431 с.

Гомер. Одіссея. Пер. із старогрец. і склав примітки та словник Борис Тен. — К.: Дніпро, 1968. — 462 с.

Гончаров В.К. Райковецьке городище. — К.: Вид-во АН УРСР, 1950. — 217 с.

Гончаров В.К. Художні ремесла // Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 1. — С. 357-392.

Горленко В. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киев. старина. — 1887. — № 5/6. — С. 451-486.

Городцов В.А. Этнографические заметки. Обычаи при погребении во время эпидемий // Этногр. обозрение. — 1897. — № 3.

Горський В.С. Уявлення про Бога і Всесвіт; Мудрість, знання і одкровення // Історія філософії на Україні. — К., 1987. — Т.1.

Гошко Ю.Г. Населення українців Карпат XV—XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут. — К.Наук. думка, 1976. — 205 с.

Гошко Ю.Г., Могитич І.Р. Народна архітектура Українських Карпат XV—XVIII ст. — К., 1987.

Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. — М., 1974.

Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов. — М., 1960.

Григорій Наш. Історія українського народу. — К.: Богдана, 1993. — 248 с.

Гринцер П.А. «Махабхарата» и «Рамаяна». — М.: Худ. лит., 1970. — 95 с.

Гринцер П.А. Амрита, Яма // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Чернигов, 1895. — Вып. 1. — 308 с.; 1896. — Вып. 2. — 390 с.; 1999. — Вып. 3. — 765 с.

Гринченко Б.Д. Из уст народа. — К., 1907.

Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. — Чернигов, 1901.

Грищенко О. Україна моїх блакитних днів // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 2. — С.67-71.

Гребінь І. Житло в духовному світі селянина // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С. 27-32.

Грушевська К. З примітивного господарства: кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1927. — Вип. 1/3. — С. 9-44.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1991. — Т. І. — 649 с.

Грушевський М. Історія української літератури. — Київ; Львів, 1923. — Т. 1; К., 1925. — Т. IV.

Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / З друкарні наук. т-ва ім. Шевченка. — К.: Освіта, 1992. — 192 с.

Грушевський М. Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993. — Т. I-IV.

Гудима Ю. Підлиська гора у народних традиціях і віруваннях Волинсько-Подільського пограниччя рубежу I—II тис. н.е. і тепер // Народознавчі зошити. — Львів, 1999. — № 4. — С. 528-530.

Гунчик І. Народні молитви та замовляння у фольклористичних дослідженнях О.О.Потебні // Фольклористичні зошити. — Луцьк, Вежа, 1996. — С. 48-54.

Гура Е.В. Символика зайца в славянском обрядовом и песенном фольклоре; Ласка (Mustela nivalis) в славянских народных представлениях // Славянский и балканский фольклор: Генезис, архаика, традиции. — М.: Наука, 1978; 1981; 1984.

Гура А.В. Барвинок; Борона та ін. // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Гура А.В. Брачная ночь; Венок свадебный; Венчание; Воробей; Животные та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Гура А.В., Кабакова Г.И. Вродство // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Гура А.В., Лаврентьева Л.С. Блины // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Гура А.В., Левкиевская Е.Е. Волколак // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Гура А.В., Плотникова А.А.. Калач // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.

Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования). — М., Индрик, 1997 — 912 с.

Гуревич Ф.А. Збручский идол // Материалы и исслед. по археологии СССР. — М.; Л., 1941. — Вып. 6. — С. 279-287.

Гусев В.Е. Вождение «Стрелы» («сулы») в восточном Полесье // Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. — М.: Наука, 1986. — С.63—76.

Гусева Н.Р. Индуизм. — М., 1977.

Гусейнов Г. Кадуцей // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.

Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — Т. 2.

Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / під ред. Ю.Г.Гошка. — К., 1987.

Давидюк В. Українська міфологічна легенда. — Львів, Світ, 1992. — 175 с.

Давидюк В. Чи казка справді небилиця? — Луцьк, Надстир'я, 1993. — 30 с.

Давидюк В. Золота скриня. — Луцьк, Вежа, 1996. — 123 с.

Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк, Вежа, 1997. — 296 с.

Давидюк В. Вуж у народних віруваннях та культурогенезі Полісся // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк, Вежа, 1997. — С.111-123.

Давидюк З. Весільний сирний обряд Західного Полісся на археологічному тлі // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк, Вежа, 1997. — С.239-247.

Даль В. О повериях, суевериях, и предрассудках русского народа. — СПб.-М., 1880.

Даль В. О повериях, суевериях, и предрассудках русского народа. Материалы по русской демонологии. — СПб.: Литера, 1996. — 478 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М.: ГИС, 1955. — Т. І. — 700 с.; 1956. Т. II. — 779 с.

Дандис А. Від стичних до смічних одиниць у структурному дослідженні казок // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 270-284.

Данилевич В. Археологічна минувщина Київщини. — К.: Державне видавництво України, 1925.

Даниленко В.М. Кам'яна могила. — К.: Наук. думка, 1986.

Данилюк А. Українська хата. — К.: Наук. думка, 1991. — 112 с.

Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. — Вып. 1; Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записанные в Литинском уезде, с приложением памятников устной словесности. — Каменец-Подольск: Изд. Подольськ. губ. стат. к-та, 1869. — 56 с.

Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Сов. археология. — 1960. — № 4. — С. 56-57.

Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // Сов. археология. — 1961. — № 4. — С. 91-101.

Даркевич В.П. Церковь и языческие игрища // Атеист. чтения. — 1989. — № 19. — С. 84-85.

Дашкевич В.Я. Славянорусский Троянъ и римский Троянъ. — К., 1908.

Дашкевич В.Я. До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 527-539.

Девичьи гадания. — Житомир, Олеся, 1991. — 32 с.

Дей О. І. Величальні пісні українського народу // Колядки та щедрівки. — К.: Наук. думка, 1965. — С. 9-40.

Дей О.І. Легенди та перекази // Легенди та перекази / Упоряд. та приміт. А.Л.Іоаніді; Вступ. ст. О.І.Дея. — К., 1985. — С.7-36.

Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник / За загальною редакцією академіка Академії вищої школи України Я.П.Запаска. — Львів: Афіша, 2000. — Т.1. — 364 с. — 316 іл.; Т.2. — 400 с. — 279 іл.

Демиденко Е. Значение и функции общефольклорного образа камня // Русский фольклор. — Т. XXI.

Демидович П.П. Из области верований и сказаний белорусов // Этногр. обозрение. — 1896. — № 1. — С. 91-120.

Демич В. Легенды и поверья в русской народной медицине. — М., 1899.

Демич В. О змее в русской народной медицине // Живая старина. — 1912. — Т. 23.

Денисюк І. Амазонки на Поліссі. — Луцьк, Надстир'я, 1993. — 28 с.

Державин Н.С. Происхождение русского народа. — М., 1946.

Десницкая А.В. К вопросу о балканизмах в лексике восточнославянских языков, в кн.: Славянское языкознание. — М., 1978.

Динцес Л.А. Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства // Сов. этнография. 1947. — № 2. — С. 67-94.

Дмитренко М. Дивоквіти народу // Повір'я. — К.: Знання, 1992. — 48 с.

Дмитренко М. Вишиванка // Словник символів. — К., 1997.

Дневник народных праздников Харьковской губернии // Харьк. сб. — Харьков, 1887. — Вып. 1. — С. 72-80.

Добровольский В.Н. Обряды и поверья, относящиеся к домашним и полевым работам крестьян Смоленской губернии. — Смоленск, 1908. — 35 с.

Добровольский В.Н. Смоленский этнографический сборник. — М., 1903. — Ч. 4. (Записки Русского географического общества по отделению этнографии. — Т. 27). — 716 с.

Добровольский В.Н. Суеверия относительно волков // Этногр. обозрение. — 1901. — № 4. — С. 135-136.

Довбня Л. Сіть; Стіл; Тінь // Словник символів. — К., 1997.

Довгич В. Де початки початків? // Храм найдавніших письмен — К.: Індо-Європа; Такі справи, 7509 (2001). — №1.

Довнар-Запольский М.В. Белорусы: Исследования и статьи. — К., 1909.

Доманицький В. Народний календар у Ровенськім повіті, Волинської губернії // Етногр. комісія НТШ. — Львів, 1912. — С. 62-89.

Домотенко Ю.К. Преславне містечко Трипілля на Київщині. — К.: Друкарня ТОВ «Задруга», 1999. — 130 с.

Драган М.Д. Українська декоративна різьба. — К.: Наук. думка, 1970. — 204 с.

Драгоманов М. Малороссийские народные предания и рассказы. — К., 1876. — XXVI + 434 с.

[*Драгоманов М.*] К рассказам о Шелудивом Буняке // Киев. старина. — 1891. — Т. 8. — С. 299-304. — Підп.: Р.Л.Н.

Драгоманов М. Замітки про слов'янські релігійні та етичні легенди // Драгоманов М. Розвідки про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1907. — Т. 4. — С. 197-399.

Дражева Р.Д. Обряды, связанные с охраной здоровья в празднике летнего солнцестояния у восточных и южных славян // Советская этнография. — 1973. — № 6.

Древний Новгород: Прикладное искусство и археология / Составители альбома Б.А.Колчин, В.Л.Янин, С.В.Ямщиков. — М.: Искусство, 1985. — 168 с.

Дяченко В. Унікальна пам'ятка стародавнього мистецтва // Народна творчість та етнографія. — 1962. — №4.

Дьяченко Григорий. Полный церковно-славянский словарь (репринтное воспроизведение издания 1900 г.). — М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. — 1128 с.

Евсюков В.В. Мифы о Вселенной. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1988. — 176 с.

Елеонская Е.Н. Представление «того света» в русской народной сказке // Этногр. обозрение. — М., 1913. — № 3-4.

Елеонская Е.Н. Сельскохозяйственная магия. — М., 1929.

Елеонская Е.Н. Сказка, заговор и колдовство в России: Сб. трудов. — М.: Индрик, 1994. — 272 с.

Елизаренкова Т.Я. «Ригведа» — великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I-IV. — М.: Наука, 1989.

Елизаренкова Т.Я. Еще раз о ведийском боге Варуне //Труды по востоковедению, 1. — Тарту, 1968.

Еремина В.И. Проблемы поэтики у А.Н.Веселовского // Русский фольклор. — Т.XIX: Вопросы теории фольклора. — Л., 1979.

Ермолова А. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и предметах. Народное погодоведение. — СПб., 1905. — Т.4.

Ерофеева Н.Н. Лук; Ладья // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Етимологічний словник української мови. — К., 1982. 1985. 1989. — Т. I-III.

Етнография на България. — София, 1985. — Т.III.

Етнографічний збірник. — Львів, 1904.

Етнографічні матеріали, зібрані В.Кравченком на Волині та суміжних губерніях. — Житомир, 1911.

Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Т. I / Зібрав В. Гнатюк // Етногр. зб. — Львів, 1897. — Т. III. XX, 236 с.

Етнографічні матеріали з Угорської Руси. — Т. II / Зібрав В.Гнатюк // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. IV. VIII, 254 с.

Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: Матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. — Рівне, 2001. — Вип.1. — 111 с.

Ефименко Д. Программа для собирания сведений о народных суевериях и повериях в Южной России // Подол. епарх. ведомости. — 1867. — № 14. — С. 169-181; 1869. — № 18. — С. 283-293; 1884. — № 22. — С. 452-459; № 24. — С. 504-510; № 25. — С. 530-535; № 26. — С. 556-563; № 27. — С. 585-592.

Ефименко Д. Сборник малороссийских заклинаний. — М., 1874. — 70 с.

Ефименко Д. К статье «Суд над ведьмами» // Киев. старина. — 1883. — № 12. — С. 697-700.

Ефименко П.С. О Ярилe, языческом божестве русских славян. — СПб., 1869.

Ефименко П.С. Упыри (Из истории народных верований) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С.498-504.

Єрьоміна О.Ю. Дафна // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В.В.Иванова. — Харьков: Изд-е Харьк. стат. ком., 1898. — Т. 1. — 1012 с.
Жиров Н.Ф. Атлантида. — М., 1964.
Житє і слово. 1894. — Т. І. — С. 144-146; — Т. II. — С. 179-188, 349-361; 1895. — Т. III. — С. 51-54, 217-220, 226-236, 372-375; — Т. IV. — С. 95-101, 187-190, 346-353.
Журавлев А.Ф. Охранительные обряды, связанные с падежем скота, и их географическое распространение // Славянский и балканский фольклор: Генезис, архаика, традиции. — М.: Наука, 1978. — С. 71-94.
Журавлев А.Ф. Мотив завязывания узла в продуцирующей магии (некоторые восточнославянские параллели к полесским скотоводческим обрядам) // Полесье и этногенез славян: Предварит. материалы и тез. конф. — М.: Наука, 1983. — С. 109-110.
Журавлев А.Ф. Доля // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.
Забашта Р., Пошивайло О. «Священні» дуби // Пам'ятки України, 1987. — № 1. — С. 36—37.
Забашта Р. Хрестограми з мустьєрського часу (До проблеми смислової і формальної аналізи) // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 142-149.
Забылин М. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. — М., 1990.
Завітій Б. Ходіння з конем в селі Кримно на Західному Поліссі // Народознавчі зошити. — Львів, 2000. — № 1. — С. 74-84.
Завойко Е.К. Верования, обряды и обычаи Владимирской губернии // Этногр. обозрение, 1914, 3-4.
Загадки / Упоряд., вступ. стаття та примітки І.П.Березовського. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 512 с.
Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. — К.: ВУАН, 1929. — 180 с.
Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К.: Наук. думка, 1989.
Залізняк Л. Образ воїна-звіра // Пам'ятки України, 1991. — №5. — С.40-43.
Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К.: Абрис, 1994.
Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — 599 с.
Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш (Репринтное издание). — К.: Днипро, 1994. — Т. 1—2. — 719 с.
Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о галльской войне. — М., 1991.
Заянчковський І. Пам'ятники тваринам. — К.: Рад. школа, 1983. — 160 с.
Здоровега Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К.: Наук. думка, 1974. — 159 с.
Зеленин Д.К. Народный обычай «греть» покойников // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Х., 1909. — Т.18. — С.256-271.
Зеленин Д.К. Обрядовое празднество совершеннолетия девицы у русских // Живая старина. — СПб., 1911.
Зеленин Д.К. «Обыденные» полотенца и «обыденные» храмы (Русские народные обычаи) // Живая старина, 1911. — Вып.1. — С. 1-20.
Зеленин Д.К. Очерки русской мифологии. Вып. 1: Умершие неестественной смертью и русалки. — Пг., 1916.
Зеленин Д.К. К вопросу о русалках: Культ покойников, умерших неестественной смертью // Живая старина, 1912. — Вып.3-4.
Зеленин Д.К. Русские народные обряды со старой обувью // Живая старина, 1913. — Вып.1-2.
Зеленин Д.К. Магические функции примитивных орудий // Изв. АН СССР. Отд-е обществ. наук. — 1931. — Серия VII. — №6. — С. 713-754.
Зеленин Д.К. Магическая функция слов и словесных произведений // Академику Н.Я.Марру: Сб. ст. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. — С. 507-516.
Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах индоевропейских народов // Труды Института антропологии, археологии, этнографии. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — T.XV. — Вып.2 /этнографическая серия, 5/. — 80 с.
Зеленин Д.К. Древнерусский языческий культ «заложных» покойников // Проблемы славянской этнографии. — Л., 1979.
Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М.: Наука, 1991. — 507 с.
Зеленина Э.И., Седакова И.А. Бабин день // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Зелинский Ф.Ю. О заговорах / Из истории развития заговора и главные его формальные черты // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Х., 1897.
Зернова А.Б. Материалы по сельскохозяйственной магии в Дмитровском крае // Советская этнография. — Л., 1932. — № 3. — С.15-52.
З живого джерела. — К.: Рад. школа, 1990. — 512 с.
Златковская Т.Д. Rusalia — русалии: О происхождении восточнославянских русалий // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. — М., 1978. — С.210-226.
Злоцкий Ф.А. Из суеверий и обычаев русских особенно комитета Угочанского // Свет. — 1870. — № 26.
Знадоби до української демонології. — Т. I / Зібрав В.Гнатюк // Етногр. зб. — Львів, 1904. — Т. 15. — II, 272 с.
Знадоби до української демонології. — Т. 2. Вип. 1, 2 / Зібрав В.Гнатюк // Етногр. зб. — Львів, 1912. — Т. 33. — XII, 237 с.
Знаки (155 стародавніх українських вишивок). — К.: Бібліотечка журналу «Соняшник», 1992. — 72 с.
Золота вежа: Українські народні казки, притчі, перекази, загадки та приповідки / Упор. С.Пушик — Ужгород, 1983.
Золотарев А.М. Пережитки тотемизма у народов Сибири. — Л., 1934.
Золотослав. Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд. передм. та пер. М.Москаленка. — К.: Дніпро, 1988. — 295 с.
Зоряна вода (Таємниці поліських знахарів). — Луцьк, Надстир'я, 1993. — 24 с.
Зубарь В.М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. — К.: Наук. думка, 1988. — 208 с.
Зубарь В.М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С.61-83.
Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят (Записи у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 33-60.
З української старовини: Альбом / Текст Д.І. Яворницького; Мал. М.С. Самокиша, С.І. Васильківського; Пер. з рос. та упоряд. Ю.О.Іванченко. — К.: Мистецтво, 1991. — 316 с.: іл.
Ивакин Г.Ю. Священный дуб языческих славян // Сов. этнография. — 1979. — № 2.
Ивакин Г.Ю. Священный дуб Перуна // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981.
Иван Билибин: Альбом / Авт.-составит. С.В.Голлынец. — Л.: Аврора, 1988. — 228 с.
Иваница А. Домашний быт малоросса // Этногр. сб. — 1853. — Вып. 1. — С. 337-371.
Иванов В.В. К этимологии балтийского и славянского названия бога грома // Вопросы славянского языкознания. — М., 1958. — Вып. 3.

Иванов В.В. Змей; Вино та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Иванов В.В. Ритуальное сожжение конского черепа и колеса в Полесье и его индоевропейские параллели // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1989. — С.79-60.
Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы (древний период). — М., 1965.
Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. — М.: Наука, 1974. — 342 с.
Иванов В.В. Топоров В.Н. Мифологические названия как источник для реконструкции этногенеза и древнейшей истории славян // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев: Методология и историография: Сб. статей. — М., 1976. — С. 109-128.
Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. — М., Издательство восточной литературы, 1996.
Иванов В.В., Топоров В.Н. К вопросу о происхождении этнонима «валахи» // Этническая история древних романцев: Древность и средние века. — М., 1979.
Иванов В.В., Топоров В.Н. О древнеславянских этнонимах / Основные проблемы и перспективы/ // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сборник научных трудов. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 11-45.
Иванов В.В., Топоров В.Н. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа // Балто-славянские исследования. 1982. — М.: Наука, 1983. — С. 175-197.
Иванов В.В., Топоров В.Н. Алатырь; Баба Яга; Денница // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Иванов В.В., Топоров В.Н. Баба-яга; Бадняк; Банник; Берегини та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Иванов И. Знахарство, шептания и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии // Старина. — Т.13.
Иванов П.В. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. — Харьков, 1889. — 881 с.
Иванов П. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики и миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьк. сб. — Харьков, 1889. — Вып. 3. — С. 35-66.
Иванов П. Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках. — Харьков, 1893.
Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этногр. обозрение. — 1897. — № 1.
Иванов П.В. Дни недели (К малорусской этнографии). — Харьков, 1905. — 16 с.
Иванов П. Народные рассказы о Доле. Народые рассказы о ведьмах и упырях. Кое-что о вовкулаках и по поводу их // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С.342-374; С.430-497; С.505-511.
Иванчук А. Воины-псы. Мужские союзы и скифское вторжение в Переднюю Азию // Советская Энцикл. — №5. — 1988.
Из народных расказов о велетнях // Киев. старина. — 1885. — № 9. — С. 186-187.
Иордан. О происхождении и деянии гетов. — М., 1960.
Івакін Г. Оповіді про стародавній Київ. — К.: Рад. школа, 1982. — 112 с.
Іванків Є. Україна під могутнім покровом своєї небесної Захисниці (Про осінній цикл українських Богородичних свят) // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5-6. — С. 86-92.
Іванова Т. Гоголівський Вій: походження і авторська фантазія // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С.278-282.
Іван Сколоздра: Живопис на склі: Альбом / Авт.-упоряд. В.П.Откович. — К.: Мистецтво, 1990. — 120 с.: іл.
Ільїнський Г. Що таке Овсень? // Збірник Історично-філологічного відділу Української АН, 1927. — № 51.
Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. — К.: Дніпро, 1989. — 671 с.
Індо-Європа: Етноосфера. Історіософія. Культура. Книга 1: Атлантида — Україна. — К.: Транспорт України, 1992. — 128с.
Ісаков В. Космогонічні символи в зовнішньому оздобленні традиційного житла Старовижівщини // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк, Вежа, 1997. — С. 81-86.
Історія релігії в Україні: У 10 т. Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / За ред. Б.Лобовика. — К.: Укр. Центр духовн. культури, 1996. — Т. 1. — 384 с.
Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — Т.1. — 457 с.
Історія української культури в п'яти томах: Історія культури давнього населення України. — К.: Наукова думка, 2001. — Т.1. — 1136 с.; іл.
Історія філософії на Україні (в 3-х т.). — К.: Наукова думка, 1987. — Т.1. — 400 с.
Кабакова Г.И. Воздвижение // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Кабакова Г.И. Воздвижение; Волчьи дни; Грудь; Коляда // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.
Кабакова Г.И., Седакова И.А. Герман // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Кабакова Г.И., Толстая С.М. Август // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Кагаров Е.Г. Заметки по русской мифологии // Изв. отд.-ния русского языка и словесности АН. — 1918. — Т. 23. — № 1. — С. 113-124.
Казки одного села. Запис текстів, післямова та примітки П.В.Лінтура. Упоряд. Ю.Д.Туряниці. Ужгород: Карпати, 1979. — 368 с.
Казки про тварин. — К., 1979.
Калевала: [Карело-фин. эпос / Записал Э. Леннрот]. — М.: Худож. л-ра, 1977. — 574 с. — (Б-ка всемирной лит.; т. 12).
Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы, конец XIX — начало XX вв.: Зимние праздники; Весенние праздники; Лет.-осен. праздники / Редкол.: С.А.Токарев (отв. ред.). — М.: Наука, 1973; 1977. — 357 с.; 1978. — 295с.
Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. — М.: Наука, 1983. — 222 с.
Калинова сопілка: Антологія української народної творчості: Казки, легенди, перекази, оповідання / Упоряд., передм., прим. О.Ю.Бріциної, Г.В.Довженок, С.В.Мишанича. — К.: Веселка, 1989. — 615 с.
Калинский И.П. Церковно-народный месяцеслов на Руси. — В кн.: Зап. Русск. географ. о-ва. — СПб., 1877. — Т.VII.
Камінський В. Свято Купала на Волинському Поліссі // Етногр. вісник. — К., 1927. — Кн. 5.
Кара-Васильєва Т. Писанка — культурний символ України // Міжнародний з'їзд писанкарів. — К., 1992.
Карамзин Н.М. История государства Российского. Изд. 4-е (А.Смирдина). — СПб., 1833. — Т. 1. — 267, 154 с.
Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. — К., 1950.
Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. 1; 1961 — Т. 2.
Кордуба К. Матеріали етнографічної комісії. Писанки на Галицькій Волині. — Львів, 1899.
Корпусова В. До проблеми генези писанок // Міжнародний з'їзд писанкарів. — К., 1992.
Касіян В.І., Турченко Ю.Я. Українська дожовтнева графіка.

— К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1961. — 192 с. + іл.
Катернога М. Брами в народному зодчестві // Народна творчість та етнографія. — 1995. — № 1. — С. 50-55.
Катрій Ю. Свято Покрови Пресвятої Богородиці; Свято на честь святого Архістратига Михаїла // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 5-6. — С. 54-57; 1999. — № 5-6. — С. 79-82.
Каустов А. Причинки до вивчення чарівництва в Україні: історично-правовий та культурологічний аспекти // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 251-270.
Кацарова Райна Д. Кукери в село Вресово (Айтоско) и в село Аспарухово (Провадийско) // Изследования в чест на акад.Михаил Арнаудов. Юбилеен сборник. — София, 1970.
Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. — К., 1979.
Киевский синопсис. — К., 1863.
Келтуяла В.А. Курс истории русской литературы: Пособие для самообразования. Кн.1. — Спб., 1906. — Ч.1.
Керлот Х. Словарь символов. — М., 1994.
Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — Факс. вид. — К.: Обереги, 1994. — Кн. I, т. 1: (Зимовий цикл); т. 2: (Весняний цикл). — 400 с.; Кн. II, т. 3 (Весняний цикл); т. 4: (Літній цикл). — 528 с.
Кириченко О. Український віночок // Соняшник. — 1991. — № 4.
Киричук М. Волинь — земля українська. Т. 1. — Луцьк: Надстир'я, 1995. — 392 с.
Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX — XIII вв. — М.—Л.: Наука, 1966. — 107 с. — Таблицы I—XXXV.
Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // Археология СССР. — Л., 1973.
Кирчів Р.Ф. Фольклор // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1983. — С. 248-265.
Кирчів Р.Ф. Усна поетична творчість // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1987. — С. 319-343.
Кирчів Р.Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». — К., 1990. — 340 с.
Китова С.А. Водіння куста на Поліссі // Народна творчість та етнографія. — 1972. — № 3.
Китова С.А. Фольклорні паралелі до вишивки Середнього Подніпров'я // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 1.
Китова С.А. Птахи у фольклорі та вишивці Середнього Подніпров'я. — Черкаси: Сіяч, 1992. — 64 с.
Кифишин А.Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тысячелетий до н.э. — К.: Аратта, 2001. — Т.1. — 846 с.
Кімакович І. Сміхова культура: проблеми дослідження української традиції // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 1. — С.48-53.
Клейн И. Донец и Стикс // Культурное наследие Древней Руси. — М., 1976. — С.64-69.
Клейн Л.С. Памяти языческого бога Рода // Язычество восточных славян. — Л., 1990.
Кленович Себастіан. Ф. Роксоланія // Всесвіт. — 1987. — №5. — С. 134-139.
Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. — К., 1990. — 142 с.
Климов В. Монастир; Монастирі в Україні; Чернецтво // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Климчук Ф., Шепелевич В. «Дунай» в традиционном фольклоре двух деревень Надъясердя // Этногенез белорусов. — Минск, 1973. — С. 211-214.
Клочко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я // Археологія, 1990. — № 1.
Кобилюх В. До питомих джерел // Український світ. — 1998. — № 1-3.
Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях і забобонах. — Харків; Київ: Державидав України, 1929. — 112 с.
Ковальчук В. Ой, дай, Боже, за рік Куста діждати. — Рівне, 1995. — 56 с.
Ковальчук О. Українське народознавство. — К.: Освіта, 1992. — 176 с.
Ковпаненко Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наук. думка, 1967.
Кожуховська Л. Вдова; Діжа; Кожух та ін. // Словник символів. — К., 1997.
Козак Д.Н., Боровский Я.Е. Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 84-101.
Козирєва Н. Гіганти // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Козловська В. Сторінки з обсягу культів: Священний дуб слов'ян-поган // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Наук. зб. — 1928. — Вип. 1. — С. 95—104.
Козловський І. Нірвана; Брахма // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Приднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. — К.: Наук. думка, 1993.
Колесса Ф. Українська усна словесність: (Загальний огляд і вибір текстів). — Львів, 1938. — 645 с.
Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю в с. Ходоровичах Стрийського повіту // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. V. — С. 76-98.
Колесса Ф. Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії // Колесса Ф. Фольклористичні праці. — К., 1970. — С.109-163.
Колодний А. Астральні культи; Ладовірство; Солярний культ; Ікона // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Колчин А. Верования крестьян Тульской губернии // Этногр. обозрение. — 1899.
Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево. — САИ Е 1-55. — М., 1971.
Коляди // Правда. — 1868. — Ч. 7. — С. 81-82; Ч. 13. — С. 147.
Колядки і щедрівки. — Т. 1 / Зібрав В.Гнатюк // Етногр. зб. — Львів, 1914. — Т. 35. XXIV, 270 с.
Колядки та щедрівки / Упорядник О.І.Дей. Редактор М.Т.Рильський. — К.: Наук. думка, 1965. — 804 с.
Колядки та щедрівки // Календарно-обрядові пісні. — К., 1987.
Комарович В.Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // Труды отдела древнерусской литературы. — М.-Л., 1960. — Т.XVI.
Конвай В. Трудова діяльність // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С. 201-204.
Кондратов А. Этруски — загадка номер один. — М.: Знание, 1977. — 95 с.
Кондратович О.П. Калиновий квіт Полісся. — Луцьк., 1994.
Кондратюк А.І. З вишневого саду. — К.: Молодь, 1991. — 192 с.
Кондратюк А.І. На горі сосна золоторясна: Оповіді про дерева. — К.: Дніпро, 1995. — 164 с.
Корнеев А. Материалы и заметки по литературной истории Физиолога. — СПб., 1890.
Короткі відомості про свята Православної Церкви / Укр. Православна Церква — Київський Патріархат — К.: Б.И., 1993. — 112 с.
Константинов Н.А. Скифо-сарматские знаки на памятниках Причерноморья // Крым. — 1951. — № 7.
Косміна Т.В., Васіна З.О. Українське весільне вбрання: Етнографічні реконструкції. (Комплект листівок). — К.: Мистецтво, 1989.
Косміна Т.В. Поселення, житло, забудова // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С. 8-26.
Космос древньої України. Трипілля — Троянь: Мітологія. Філософія. Етногенез / Упор., вступ. стаття, прим. В. Довгича. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992.

Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. — 1872. — № XI. — С.5-54.

Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Собр. соч. : В. 21 т. — СПб., 1905. — Т. 21. Кн. 8. — С. 427-1081.

Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 5-114.

Костомаров Н. Славянская мифология // Там само. — С. 203-240.

Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. — К.: Либідь, 1990. — 736 с.

Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). — К.: Либідь, 1991. — 40 с.

Костомаров М. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — 384 с.

Котляревський А.А. О погребальных обычаях языческих славян. — М., 1868.

Котляревський І. Енеїда. — К.: Рад. школа, 1989. — 283 с.

Кочергина В. Санскритско-русский словарь. — М., 1996.

Кравців Б. Мітологія Української землі // Історія української культури (видання І.Тиктора). — К.: Обереги, 1993. — І зшиток. — 80 с.

Кравченко В.Г. Звичаї в селі Забридді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнограф. матеріали. — Житомир, 1920. — 158 с.

Крайнов Д.А. Волосово-Даниловский могильник фатьяновской культуры // Советская археология. — 1964. — № 1.

Крайнов Д.А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура II тыс. до н. э. — М.: Наука, 1972.

Крачковский И.Ф. Быт западно-русского селянина // Чтения в императ. о-ве истории и древностей рос. — 1873. — Кн. 4. — С. 1-212.

Кримський А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектного // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 3.

Криничная Н.А. Русская народная историческая проза: Вопр. генезиса и структуры. — Л., 1987. — 227 с.

Криничная Н.А. Персонажи преданий: Становление и эволюция образа. — Л., 1988. — 191 с.

Крип'якевич І. Побут // Історія української культури (видання І.Тиктора). — К.: Обереги, 1993. — С. 1-48. — І зшиток.

Крип'якевич І. Історія України. — Львів, Світ, 1990.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1977.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Причорноморья. — К.: Наук. думка, 1984.

Кузьменко О. Боги, люди, звірі // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С.174-186.

Кузьмина В.Д. Рыцарский роман на Руси: Бова. — М., 1964.

Кузьмичев И. Лада, или повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда русская красота есть: (Эстетика Киев. Руси). — М.: Молодая гвардия, 1990. — 301 с.

Кузьмичевский П. (Драгоманов М.) Шолудивый Буняка в украинских сказаниях // Киев. старина. — 1887. — Т. 18. — С. 673-713; — Т. 19. — С. 233-276.

Кулаковский П.А. Праздник «Слава» у сербов // Рус. вест., 1883. — Т. 167. — № 9. — С. 329-356.

Куликов С. Нить времен: Малая энцикл. календаря с заметками на полях газет. — М.: Наука, 1991. — 287 с.

Культура і побут населення України. — К.: Либідь, 1993.— 288 с.

Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта. — М.: Радуга, 1982. — 399 с.

Кун Н. Легенды и мифы древней Греции. — М.: Просвещение, 1975. — 464 с.

Купер Дж. Энцикл. символов. — М.: Золотой век, 1995. — 402 с.

Курочкін О. Буковинська новорічна «Перебєрія» // Народна творчість та етнографія. — К., 1992. — № 3.

Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. — К.: Наук. думка, 1978. — 190 с.

Курочкін А.В. Растительная символика календарной обрядности украинцев // Обряды и обрядный фольклор. — М., 1982.

Курочкін О. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка». — Опішне, 1995. — 392 с.

Кутельмах К.М. Календарна обрядовість // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1987. — С. 286-302.

Кучинский Е.М. Обычаи и поверья в некоторых местностях Рогачевского уезда // Могилев. губ. ведомости. — 1868. — № 22. — С. 150-151.

Лазуко А.К. Васнецов. — Л.: Художник РСФСР, 1990. — 208 с.: ил.

Лапин В.В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // НА ИА АН УССР. — 1978. — Ф. 24.

Лашкул З.В. К.О. Трутовський. — К.: Наукова думка. — 232 с.

Лисевич И.С. Древние мифы глазами человека космической эры. — С.Э. — 1976. — №2. — С.140-149.

Литвин В.М., Смолій В.А., Шпаковатий М.І. Ілюстрована історія України. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2001. — 352 с.: іл.

Лихачев Д.С., Панченко А.М., Понырко Н.В. Смех в Древней Руси. — Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1984. — 295 с.

Літопис Руський: за Іпатіївським списком / переклад з давньорус. Л.Є.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с.

Левинтон Г.А. Карлики // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Леви-Строс К. Структура мифа // Вопросы философии. — 1970. — № 6.

Леви-Строс К. Структурная антропология. — М.: Наука, 1983. — 535 с.

Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. — Львів, 1877.

Левицький О. Єзуїтська преподобиця // Дерево пам'яті. — Т.І. — К., 1990. — С. 460-493.

Левкиевская Е.Е. Кикимора // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Левкиевская Е.Е. Белун; Вихрь; Водоворот; Горб; Демонология народная та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Левкиевская Е. Музыкант // Славяноведение. М.: Наука, 2001. — С. 64-65. — № 6.

Левкиевская Е.Е., Плотникова А.А. Двоедушники // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.

Левкиевская Е.Е., Толстая С.М. Камень // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.

Левкиевская Е.Е., Усачева В.В. Водяной // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; Дом // Там само. — 1999. — Т.2.

Легенди Карпат / Упоряд., заг. ред. та підг. текстів Г.І.Ігнатовича; Післяслово П.В.Лінтуга. — Ужгород, 1968. — 304 с.

Легенди нашого краю / Ред.-упор. П.М.Скунць. — Ужгород, 1972. — 216 с.

Легенди та перекази / Упоряд. та приміт. А. А. Іоаніді; Вступ. ст. О.І.Дея. — К.: Наук. думка, 1985. — 399 с.

Легенди і паданні / Склад. М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. — Минск, 1983. — 543 с.

Леже Л. Славянская мифология. — Воронеж, 1908.

Леманн А. Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней. Пер. с нем., — М., 1900.

Лепкій Д. Дещо про вовкулаків // Зоря. — 1885. — № 20.

Лепкій Д. Народні повірки про вітер // Зоря. — 1882.—№ 23.

Лепкій Д. Хованець, або бог-домовик // Зоря. — 1883.—№ 7.

Лепкій Д. Чорт; Домашнє житє нашого люду в деяких его верованиях; Обряды хрещения малых детей на Руси та деяки верования і забобони людови; Лицари та розбійники

в деяких людових казках та вєрованиях // Зоря. — 1887. — № 3, 6-8, 18, 19, 20.
Лепкій Д. Як-то дівчата приворожують жснихов; З вєрованя нашого люду: перелесник, манія, мара; Про народні забобони, уроки, перестрах, блуд або ман, обійник // Зоря. — 1884. — № 1, 5, 13-15, 23.
Леся Українка. Купала на Волині // Твори у п'яти томах. — К.: Художня література, 1954. — T.IV. — С.450-464.
Леся Українка. Твори. — К.: Художня література, 1966.
Леся Українка. Первісні арійці // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С. 101-104.
Лефтерова О. Амазонки; Арес і т. д. // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Лобовик Б. Вили; Демони; Дух і т. д. // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Логвин Г.Н. Гравюри українських стародруків XVI-XVIII ст. — К.: Дніпро, 1990. — 408 с.
Лозко Г. Віщуни; Вогнепоклонство; Волхви та ін. // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Лозко Г. Українське народознавство. — К.: Зодіак-ЕКО, 1995. — 368 с.
Лозко Г. Санскрит і Українська Віра. Берегиня: «Богиня чи Русалка?» // Сварог. — 1997. — № 6.
Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. — М.: Политиздат, 1991. — 524 с.
Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М.: Госучпедгиз, 1957.
Лосев А.Ф. Арес; Гиперборей; Демон та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Лужницький Г. Словник чудотворних ікон України // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5-6; 1999 — № 5-6.
Луньо Є. Риндзівки // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 3. — С. 47-53.
Лупій Т. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу // Народна творчість та етнографія. — 2000. — № 5-6. — С. 104-109.
Людові вірування на Підгір'ю / В с. Ходовичах Стрийського повіту списав Ф. Колесса // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 76-98.
Ляскоронский В.Г. Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения; Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рек Пела и Ворсклы. — Труды XIII археолог. съезда. — М., 1907. — Т. I.
Ляшенко О.Г. Писанки // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1987. — С. 417-422.
Львовский А. Пятница в жизни русского народа. — Живописная Россия, 1902. — Т. II.
Майков Л. Великорусские заклинания. — СПб., 1869.
Макаревич М.Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен (Зап. Одесск. арх. о-ва). — Одесса, 1960. — I (34).
Макаров М. Древние и новые божбы, клятвы и присяги Русские // Труды и летописи Общества Истории и Древностей Российских, учрежденного при Имп. Моск. ун-те. — М., 1828. — Ч.IV. — Кн.1. — С. 184-218.
Макарчук С. Етнографія України. — Львів, 1994.
Макашина Т.С. Ильин день и Илья-пророк в народных представлениях и фольклоре восточных славян // Обряды и обрядовый фольклор. — М., 1982.
Максименко М.Т. Словник етнографічних термінів // З.Болтарович. Українська народна медицина. — К.: Абрис, 1994. — С. 309-317.
Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. — СПб.: ТОО «ПОЛИСЕТ», 1994. — 448 с.
Максимович М.А. Дни и месяцы украинского селянина. Собр. соч.: В 3 т. — К., 1877. — Т. II. — С.463-524.
Максимович М. Дні та місяці українського селянина. — К., Обереги, 2002. — 189 с.
Малєєв Ю.М. Язичницьке капище на березі Роставиці // Вісн. Київ. ун-ту, 1975. — № 17. Сер. історія. — С. 76-80.
Малинка А.Н. Сборник материалов по малорусскому фольклору (Черниговская, Волынская, Полтавская и некоторые другие губернии). — Чернигов, 1902. — 388 с.
Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. — Л., 1989. — С.94-104.
Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова. — К., 1876. — XXV. 434 с.
Мандибура М.Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX — 30-х років XX ст. — К.: Наук. думка, 1978. — 189 с.
Манжура И.К. К легендам о летающих змеях // Этногр. обозрение. — 1892. — № 2/3. — С. 254.
Манько В. Українська народна писанка. — Львів. Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 2002. — 48 с.
Маринов Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. — СбНУ. София, 1914. — Кн. XXVIII.
Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — 52-169.
Маркович П. Українські писанки Східної Словаччини. Музей української культури у Свиднику. — Пряшів, 1972.
Марр Н.Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киеве на Руси. Избранные работы. — М.-Л., 1935. — Т. 5.
Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки как исторический источник // Советская этнография — 1975. — №3.
Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки. — М.: Наука, 1978. — 207 с.
Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в. — М.: Наука, 1984. — 216 с.
Матвеева Н. Солнцеворот: праздники, обычаи, предания. — К.: Украинский центр духовной культуры, 1995. — 240 с.
Матеріали до гуцульської демонології / Зап. у Зелениці Антін Онищук // Матеріали до української етнології. — Львів, 1909. — Т. 11. — С. 1-139.
Матеріали наукової експедиції на Полісся в 1980 р. // Архів ЛВ ІМФЕ, ф. 1, оп. 2, од. зб. 280, зош. — № 1. — С. 17.
Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы: Проблемы культуры. — М., 1989.
Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. — М.—Л., 1956.
Мах Г.С. Адоніс; Нарцис // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Махновець Л. Є. Про автора «Слово о полку Ігоревім». — К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989. — 268 с.: іл.
Мачинский Д.А. «Дунай» русского фольклора на фоне восточно-славянской истории и мифологии // Русский Север. — Л., 1981. — С.110-171.
Мацюцький С.П. Неприворотне зілля. — К.: Знання, 1985. — 32 с.
Мезенцова Г.Г. Скульптура // Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — Т.1. — С.224-246.
Мейлах М.Б. Меч // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Мелетинский Е.М. О генезисе и путях дифференциации эпических жанров // Русский фольклор. — М.; Л., 1960.
Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. — М., 1958.
Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. — М.: Наука, 1976. — 407 с.
Мелетинский Е.М. Браги; Герой та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Мендей М. Славянские народные верования о воде как границе между миром живых и миром мертвых // Славяноведенение. М.: Наука, 2000. — С. 89-97. — № 1.
Мещанинов И.И. Змей и собака на вещевых памятниках архаического Кавказа; Каменные статуи рыб — вишапы на Кавказе и в Северной Монголии. «Записки Коллегии

востоковедов при Азиатском музее Российской АН», 1925. — Т. 1.
Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.-Л.: Изд-во АН СССР. Ленингр. отд-е, 1958.
Микитенко О. Нові видання, присвячені слов'янським голосінням // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 3. — С. 84-86.
Миллер В. Взгляд на Слово о полку Игореве. — М., 1877.
Миллер В.Ф. Очерки арийской мифологии в связи с древнейшей культурой. Асвины-диоскуры. — М.,1876.—Т.1.
Миллер В.Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. — М., 1892.
Миллер В.Ф. Очерки русской народной словесности. — М., 1897—1924. — Т. 1-3.
Милорадович В. Рождественские святки в северной части Лубенского уезда // Полтавские губернские ведомости. — 1893. — №43.
Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда // Сб. Харьк. ист.-филол. о-ва. — Харьков, 1897. — № 10. — С. 4-28.
Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии // Киев. старина. — 1899.
Милорадович В.П. Житье-бытье лубенского крестьянина // Киев. старина. — 1902. — № 6.
Милорадович В. Малорусские народные поверья и рассказы о Пятнице // Киев. старина. — 1902. — № 5.
Милорадович В. Украинские тайные знания и чары (Этнограф. очерк). — Харьков, 1909. — 12 с.
Милорадович В.П. Казки і оповідання. — Полтава, 1913.
Милорадович В.П. Житье-бытье лубенского крестьянина. Заметки о малорусской демонологии. Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 170-341; С.375-382.
Милорадович В.П. Українська відьма. — К.: Веселка, 1993. — 72 с.
Милорадович В.П. Народная медицина в Лубенском уезде // Українські чари — К., Либідь, 1994. — С.24-31.
Минько Л.И. Народная медицина Белоруссии. — Минск, 1969.
Минько Л.И. Знахарство. — Минск, 1971.
Миро Продум. Нація золотих комірців. — Тернопіль: Мандрівець, 1994. — 159 с.
Мистецтво Київської Русі: Альбом / Авт.-упор. Ю.С.Асеєв. — К.: Мистецтво, 1989.
Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. — К.: Обереги, 1992. — 424 с.
Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири / Сост. В.П.Зиновьев. — Новосибирск: Наука, 1987. — 400 с.
Мифологический словарь / М.Н.Ботвинник, М.А.Коган, М.Б.Рабинович, Б.П.Селецкий. Изд. 3-е, доп. — М.: Просвещение, 1965. — 300 с.
Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. / Глав. ред. С.А.Токарев. — М.: Рос. энцикл., 1997. — Т. 1. — 671 с.; 1982. — Т. 2. — 719 с.
Михайлов Б. Камінна скульптура з гроту Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї // Археологія. — 1993. — №1.
Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы (семантика, хронология, интерпретация). — Запорожье: Дикое Поле, 1999. — 240 с.
Михайлов Б. Підземний «Ермітаж» України // Храм найдавніших письмен — К.: Індо-Європа; Такі справи, 7509 (2001). — №1.
Михайлова О. Горгона // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Мишанич О. Всеобіймаюче око України (післямова) // І.Нечуй-Левицький. Світогляд українського народу. — К.: Обереги, 1992. — С. 82-86.
Мицик В. Зелене Вір'я // Українська культура. — 1993. — № 3-4. — С. 32-33.
Мицик В. Красне свято Калити // Народна творчість та етнографія. — К., 1992. — № 2.
Міллер М. Поганські боги в Україні. Нові дні. — Торонто, 1957. — Ч. 87.
Міщенко М. Народний календар. — К.: Веселка, 1995. — 126 с.
Мовознавство, 1991. — № 4.
Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // Советская археология. — 1961. — № 2.
Мовша Т.Г. Святилища трипольской культуры // Советская археология. — 1971. — № 1.
Мовша Т.Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1991.
Мозолевський Б.М. Скіфський степ. — К.: Наук. думка, 1983. — 200 с.
Мойсієнко В. Про дохристиянські божества і символічно-магічні кліше в поліських замовляннях та способах лікування // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 2.
Мойсієнко В. М. Народна медицина поліщуків // Берегиня. — 1995. — № 1-2.
Мойсієнко В. Вірування та перекази про уроки на Поліссі // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк, Вежа, 1997. — С.155-163.
Моргунов Н.С., Моргунова-Рудницкая Н.Д. В.М. Васнецов. — М.: Искусство, 1962. — 460 с.: ил.
Морозов И.А., Толстой Н.И. Ад // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Москаленко М. Фольклорний алфавіт давньоруського космосу // Золотослав. — К.: Дніпро, 1988. — С. 5-46.
Моця А.П. Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь. — К., 1980. — С. 144-154.
Моця А.П. Некоторые сведения о распространении християнства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С.114-133.
Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. — К.: Глобус, 1996. — 222 с.
Музей етнографії та художнього промислу інституту народознавства НАН України. — Львів, 1996.
Мушинка М. «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» (Нове про історію дослідження і місце найдавнішого запису відомої української народної пісні) // Народна творчість та етнографія. — 1999. — № 5-6. — С. 3-16.
Мэнли П.Холл. Энциклопедическое изложение масонской, герменевтической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии. — СПб., 1994.
Мялль Л.Э. Нирвана // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1982.
Назаревский А.А. Вий в повести Гоголя и Касьян в народных поверьях о 29 февраля // Вопросы русской литературы. — Львов, 1969. — Вып. 2. — С. 42.
Найден О.С. Первісні образи святих воїнів у фольклорній дихотомії «світло—темрява» // Українська художня культура. — К.: Либідь, 1996. — С. 186-189.
Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. — К.: Просвіта, 2000. — 280 с.
На ріках вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. — К.: Дніпро, 1991. — 398 с.
Народні балади Закарпаття. — Ужгород, 1959.
Народні пісні з-над Дністра в записах Євгенії Ярошинської. — К., 1972. — 324 с.
Народ про Довбуша: Зб. фольклорних творів / Упор., вступ. ст. і прим. В.І.Тищенка. — К., 1965. — 304 с.
Народ про Кобилицю: Зб. фольклорних творів / Упор., вступ. ст. і прим. В.І.Тищенка. — К., 1968. — 180 с.
Народные поверья о св. мученице Параскеве, нареченной Пятницей // Екатерин. епарх. ведомости. — 1884. — № 19. — С. 360-369.
Народные русские легенды / Собр. А. Н. Афанасьевым. — М., 1859. — XXXII, 203 с.

Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках. — Харьков, 1893.

Народный быт Волынского Полесья // Волын. губ. ведомости. — 1859. — № 15. — С. 60-61; № 16. — С. 64-66; № 17. — С. 68-70; № 17. — С. 72-73; № 19. — С. 76-78; № 20. — С. 82-83; № 37. — С. 167-168.

Народы мира: Ист.-этногр. справ. — М.: Сов. энцикл., 1988. — 624 с.

Небесьо Б. Іконографічні методи запису в етнографії // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 3.

Невелева С.Л. Мифология древнеиндийского эпоса. — М., 1975.

Невірова К. Мотив української демонології в «Вечорах» та «Миргороді» Гоголя. — К., 1909.

Невская Л.Г. Погребальный обряд в Полесье (структура и терминология) // Балто-славянские этноязыковые контакты. — М.: Наука, 1980. — С. 245-255.

Невская Л.Г. Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде // Структура текста. — М.: Наука, 1980. — С. 228-239.

Невский Н.А. Представление о радуге, как о небесном змее // С.Ф.Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882—1932. Сб. ст., — Л., 1934.

Неклюдов С.Ю. Оборотничество // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Немировский А.И., Харсекин А.И. Этруски. — Воронеж, 1969.

Немировский А.И. Этруски: от мифа к истории. — М.: Наука, 1983. — 261 с.

Немировский А.И. Этрусская мифология // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.

Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. — К.: Обереги, 1992. — 88 с.

Нидерле Л. Славянские древности. — М.: Алетейа, 2000. — 590 с.

Никифоровский Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах, собранные в Витебской Белоруссии. — Витебск, 1897. — 307 с.

Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. — М.: Наука, 1991. — 124 с.

Николаева Т.А. Украинская народная одежда: Среднее Поднепровье. — К.: Наук. думка, 1987. — 246 с.

Никольский Н.М. Дохристианские верования и культы днепровских славян. — М., 1929.

Никольский Н. Происхождение и история белорусской свадебной обрядовости. — Минск, 1956.

Никорак О. Традиційне українське ліжникарство // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 164-175.

Нисский Григорий. Творения. — М., 1861. — Ч.1.

Ніколаєва Т.О., Васіна З.О. Традиційне вбрання Київщини XVIII—XIX ст. (Комплект листівок). — К.: Мистецтво, 1993.

Ніколаєва Т.О. Різновиди традиційного одягу // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С.110-132.

Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. — К.: Либідь, 1996. — 176 с.

Німчук В.В. До історії й етимології давньоруського рябиная ночь // Л.А.Булаховский и современное языкознание. — К., 1987. — С.236-246.

Новикова М. Коментар // Замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — С. 199-306.

Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки. — Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1974. — 255 с.

Новицкий Я. Духовный мир в представлении малорусского народа // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1912. — Вып. 8. — С. 161-184.

Новицкий Я.П. Малорусские народные предания и рассказы. — Александровск, 1907.

Новицкий Я.П. Запорожские и гайдамацкие клады: Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873—1906 гг. — Александровск, 1908.

Новицкий Я. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине. — Екатеринослав. 1913.

Носова Г.А. Язычество в православии. — М., 1975.

Нурутдінов Ф. Доля і заклик давньої поеми // Хроніка-2000. Вип. 1. — К.: Довіра, 1992. — С.67-74.

Обряды и верования древнего населения Украины (Сборник научных трудов). — К.: Наук. думка, 1990. — 136 с.

Олійник В.І. Антропоморфні стели з села Мишків на Тернопільщині // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 96-100.

Олійник Ю. До поеми Шамсі Башту // Хроніка-2000. Вип. 1. — К.: Довіра, 1992. — С.75-79.

Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII-III вв. до н.э. — М., 1994. — 185 с.

Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці Надвірнянського повіту, 1907-1908 // Матеріали до української етнології. — Львів, 1909. — Т. 11. — Ч.2. — С. 1-139.

Онищук А. Народний календар у Зелениці Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1912. — Т.XV. — С. 1-61.

Ополовников А.В. Русский Север. — М.: Стройиздат, 1977. — 256 с.

Орел Л.Г. Полесский серпанок // Декоратив. искусство. — 1979. — № 9. — С. 43.

Орел Л.О. Украинские свадебные скрыни // Декоративное искусство. — 1980. — №15.

Оріон Я. Бог і релігія. — Гамільтон, 1984.

Орлов Р.С. Язычество в княжеской идеологии Руси // Обряды и верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С.101-113.

Ответ на вопрос о пятницах // Полтав. епарх. ведомости. — 1898. — № 19. — С. 716.

Очерк некоторых верований и обрядов простонародья в юго-западном крае // Подол. епарх. ведомости. — 1868. — № 8. — С. 245-254; № 9. — С. 273-280.

Ошуркевич О. Звичаї водіння Куста на Волинському Поліссі // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк, Вежа, 1997. — С.103-110.

Павленко Ю.В. Поховальний ритуал і проблеми дослідження макроетнічних спільностей // Поховальний обряд давнього населення України. — К.: НМК ВО, 1991.

Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К.: Фенікс, 1994.

Павленко Ю.В. Історичний розвиток слов'янського пантеону // Старожитності Русі-України. — К.: Київська академія євробізнесу, 1994.

Павленко Ю.В. Праславяне и арии: Древнейшая история индоевропейских племен. — К.: Феникс, 2000.

Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України. — К.: Либідь, 2000. — 328 с.

Павлова М.Р., Толстой Н.И. Веретено // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.

Павловский Е.М. Паразитологические мотивы в художественной литературе и народной мудрости. — Л., 1940.

Павсаний. Описание Эллады, или Путешествие по Греции во II веке по Р-Х. — СПб., 1887—1889.

Паїк В. Корінь безсмертної України. — Львів: Червона калина, 1995. — 238 с.

Пам'ятки мови та письменства давньої України / *Абрамович Д.* Т.4. Києво-Печерський патерик (вступ. текст, примітки). — К., 1930.

Памятники древнерусской церковноучительной литературы. — СПб., 1897. — Вып. III.

Памятники литературы Древней Руси: XII век. — М.: Худож. л-ра, 1980. — 704 с.

Панькевич І. Великодні ігри й пісні Закарпаття // Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. 21/22. — С. 255-276.

Парандовський Я. Міфологія. — К.: Молодь, 1977. — 232 с.

Партицький О. Давня історія Галичини // Хроніка—2000. — К.: Довіра, 1993. — С.14-48.

Пархоменко В.А. К вопросу о «норманском завоевании» и происхождении Руси // Историк-марксист. — 1938. — № 4.

Пархоменко Т.П. Використання воску в народному знахарстві // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Рівне, 2001. — Вип.1. — С.27-39.

Пассек Т.С. Трипільська культура. — К.: Вид. АН УРСР, 1941.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений. — М.: Изд. АН СССР, 1949. (Материалы по археологии СССР, вып. 10).

Пастернак Я. Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту // Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. 21/22. — С. 321-352.

Перетц В. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии. — СПб., 1906.

Песни, собранные П.П.Рыбниковым. — М., 1910.

Петров В.П. Український фольклор (на правах рукопису). — Мюнхен, 1946.

Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К.: Наук. думка, 1972. — 214 с.

Петров В. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Етногр. вісник. — 1930. — Кн. 9. — С. 197-238.

Петров В. Мітологема «сонця» в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл // Етногр. вісник. — К., 1930. — Кн. 4.

Петрухин В.Я. Волхвы; Жертва; Кузнец та ін. // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.

Петрухин В.Я. Богородица; Болото; Восток—запад // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Петрухин В.Я. Додола; Древо Жизни; Дунай // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.

Петрушевич А.С. Общерусский дневник церковных, народных, семейных праздников и хозяйственных занятий, примет и гаданий // Временник Ин-та Ставропиг. с месяцесловом на год простый 1866. — Львов, 1865. — С. 5-104.

Петрушевич А.С. Корочун-Крак. Филолого-историческое рассуждение. — Львов, 1876.

Петрушевич А.С. О каменном истукане Хорса-Даждьбога, открытом в русле реки Збруча в 1848 году // Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русскою Матицею. — Львов, 1885. Вып. II / III. — с. 111.

Петрушко Г. На магістралях світової цивілізації // Дзвін. — 1998. — № 4. — С. 106-114.

Пилипчук Р. Дослідник українського вертепу Євген Марковський // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 1-3.

Писана керниця: Топонімічні легенди та перекази українців Карпат / Зібрав та впор. В.Сокіл. — Львів, 1994. — 206 с.

Писання Осипа Юрія Федьковича. — Львів, 1902. — Т. 1.

Писаренко Ю. Волос-Велес в язичницькому світогляді Давньої Русі. — К.: Манускрипт, 1997. — 238 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К.: Наук. думка, 1993.

Піліпенко М.Ф., Стэльмах Дз.У. «Каза» // Этнографія Беларусі. Энцыклапедыя. — Мінск: Беларуская савецкая энцыклопедыя імя Петруся Броукі, 1989. — С. 230-231.

Плисецкий М. Взаимосвязи русского и украинского эпоса. — М., 1963; Його ж. Героико-эпический стиль в восточнославянских колядках // Обряды и обрядовый фольклор. — М., 1982. — С. 179-212.

Плотникова А.А. Ветер; Воск; Душа та ін. // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Плотникова А.А., Усачева В.В. Горох //. Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.

Плотникова А.А. Бесплодие; Выгон скота; Додола та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.

Плотникова А.А. Пастух // Славяноведение. М.: Наука, 2001. — С. 66-68. — № 6.

Плохинский М. Цыгане старой Малороссии (по архивным документам) // Этногр. обозрение. — М., 1890. — Кн.7.

Плужникова С.Н. Образ осилков в белорусских преданиях и сказках // Советская этнография. — 1960. — № 4. — С. 80-89.

Плужникова С. Былевое наследие белорусского сказочного эпоса, «Известия АН СССР. Серия литературы и языка». 1965. — Т. 24. — Вып. 6.

Повір'я (Упорядник М.Дмитренко). — К.: Знання, 1992. — 48 с.

Повесть временных лет (Подготовка текста Д.С.Лихачева; перевод Д.С.Лихачева и Б.А.Романова). — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — Ч.1.

Полесский этнолингвистический сборник: Материалы и исследования. — М., 1983.

Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. — К.: Либідь, 1992. — Т. I. — 592 с.

Померанцева Э.В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. — М., 1975.

Померанцева Э.В. Межэтническая общность поверий и быличек о полуднице // Славянский и балканский фольклор. Генезис. Архаика. Традиции. — М.: Наука, 1978.

Пономарьов А.П. Сімейні звичаї та обряди // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С.168-181.

Попов Г. Русская народно-бытовая медицина: По материалам Этнографического бюро кн. В. И. Тенишева. — СПб., 1903.

Попович М.В. Мировоззрение древних славян. — К.: Наук. думка, 1985. — 165 с.

Поріцька О. Ритуальний знак води // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 4. — С. 63-67.

Потанин Г.Н. Отголоски сказки об Еруслане // Этногр. обозрение. — 1900. — №. 4. — С. 1-34.

Потапенко О. Богородиця; Вікно; Ворота та ін. // Словник символів. — К., 1997.

Потапенко О., Кузьменко В. Шкільний словник з українознавства. — К.: Укр. письменник, 1995. — 290 с.

Потапов Л.П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев // Советская этнография. — 1934. — № 3.

Потебня А.А. Малорусская народная песня по списку XVI века. — Х., 1860.

Потебня А.А. Заметки этимологические и о народной поэзии, гл. 15. Слъпород, Slepy Mazur, Сучичь // К истории звуков русского языка, гл. 3 — Этимологические и другие заметки. — Варшава, 1881.

Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. — М., 1865. — 310, VII с.

Потебня А.А. О купальских огнях и сродных с ними представлениях // Древности: Археологический вестник. — М., 1968.

Потебня А.А. О доле и сродных с нею существах. — М., 1867.

Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. — Варшава, 1887. — Т. 1—2: Колядки и щедровки. — 809 с.

Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связях некоторых представлений в языке. О купальских огнях. О доле и сродных с нею существах. — Изд-е 2-е. — Харьков, 1914. — 224 с.

Потебня А.А. Переправа через воду как представление брака // Слово и миф. — М., 1989. — С.553-566.

Потебня А.А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — 622 с.

Потебня А.А. О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1989. — С. 254-270.

Похлебкин В. Международная символика и эмблематика. — М.: Междунар. отношения, 1989. — 300 с.
Православный церковный календарь на 1975 г.
Представление белорусов о нечистой силе // Этногр. обозрение. — 1890.
Прибега Л.В. Народное зодчество Украины. — К.: Будівельник, 1987. — 104 с.
Природа Ровенской области. — Издательское объединение «Вища школа» при Львовском университете, 1976. — 153 с.
Приймач М. Хрести Закарпаття // Пам'ятки України. — 2001. — № 1-2. — С.40-46.
Прищепа Б.А. Західнослов'янські елементи у культурі населення Волині IX—XIII ст. // Слов'янський вісник. — Рівне, 1998. — С. 108-111.
Пріцак О. Походження Русі // Хроніка 2000. — К.: Довіра, 1992. — Вип.2. — С.12-34.
Проблеми успадкування зимових звичаїв та обрядів: Матеріали Міжнародних наукових конференцій Слов'янського фольклорного фестивалю «Коляда». — Рівне, 1995—1997.
Про говір галицьких лемків / Написав І. Верхратський // Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1902. — Т. 5.
Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950.
Пропп В.Я. К вопросу о происхождении волшебной сказки (Волшебное дерево на могиле) // Сов. этнография. — 1934. — № 1—2.
Пропп В.Я. Русская сказка. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. — 335 с.
Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. — 365 с.
Пропп В.Я. Русский героический эпос. — М.: Гослитиздат (Ленингр. отд.), 1958. — 603 с.
Пропп В.Я. Легенда // Русское народное поэтическое творчество. — М.; Л., 1955. — Т. 2, кн. 1. — С. 378—386.
Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. — Л., 1963.
Пропп В.Я. Илья Муромец. — М.-Л., 1958; Добрыня Никитич и Алеша Попович. — М., 1974.
Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. — М., 1976.
Пропп В.Я. Ритуальный смех в фольклоре (По поводу сказки о Несмеяне) // Фольклор и действительность: Избранные статьи. — М., 1976. — 325 с.
Пустовалов С. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1993. — № 1.
Пустовалов С.Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбної спільності // Археологія. — 1993. — № 3.
Пустовалов С.Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье: Запорож. обл. краевед. музей. 1995. — Вып. V.
Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. — М.; Л., 1938.
Пухальська Н. Паріс // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Пушик С. Перо золотого птаха. — Ужгород: Карпати, 1978.
Пушик С. Дараби пливуть у легенду. — К.: Радянський письменник, 1990. — 336 с.
Пушик С. Чугайстер: міфічний персонаж української народної поезії Карпат // Народна творчість та етнографія. — 1994. — № 2—3.
Пчилка О. Украинские колядки (текст волынский) // Киев. старина. — Т.80. — Кн.1. — №10.
Рабинович М.Г. О земледелии в русском феодальном городе // Древняя Русь и славяне. — М.: Наука, 1978. — С. 129-132.
Рабинович Е.Г. Богиня-мать // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1989. — С.122-148.
Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX — початку XX століть // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том. CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 79-106.
Раевский Д.С. Скифский мифологический сюжет в искусстве и идеологии царства Атея // Советская археология. — 1970. — № 3.
Раевский Д.С. Скифо-сарматская мифология // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Раевский Д. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977.
Ратич А.А. Раскопки кургана «Могила Святослава» // Археологические открытия 1971 года. — М., 1972. — С. 333.
Ревуненкова В.В. Актуальные проблемы шаманизма // Советская этнография. — 1981. — № 1.
Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 392 с.
Рене Менар. Мифы в искусстве старом и новом. — М.: Молодая гвардия, 1992. — 284 с.
Рерих Ю. Тибетско-русско-английско-санскритский словарь: В 10 томах.. — М.: Наука, 1990.
Рибаков Б.А. Київські колти і віли-русалки // Славяно-руські старожитності. — К., 1969.
Ригведа. Мадалы I-IV / Издание подготовила Т.Я.Елизаренкова. — М.: Наука, 1989. — 767 с.
Риженко С. Деміург // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Рикман Э.А. Сарматы и племена черняховской культуры // Очерки истории Молдавии. — Кишенев, 1971.
Рильський Т. До вивчення українського народного світогляду // Хроніка-2000. Вип. 5 (7). — К.: Довіра, 1993. — С.102-120.
Робинсон А.Н. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве»: Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. — М., 1978. — С.7-58.
Рогович А.С. Опыт словаря народных названий (растений) Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них / / Зап. Юго-Запад. отд. Рус. геогр. о-ва. — Киев, 1874. — 1, 56 с.
Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1907. — Т.2.
Романець П. Писанка і прадавні джерела українського народного мистецтва // Міжнародний з'їзд писанкарів. — К., 1992.
Романів О. Гуцульські та покутські різьблені свічники-трійці XIX — першої половини XX століть // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 150-163.
Роменець В.А. Філософські ідеї в період становлення української народності // Історія філософії на Україні. — К., 1987. — Т.1.
Ростовцев М.И. Новая книга о Белом острове // ИАК. — 1918. — Вып. 65.
Ростовцев М.И. Символы царской власти // Советская археология. — 1979. — №4.
Рубан В. Внутрішня суть відання орійської віри українського обряду // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С. 255-262.
Рубинштейн Р.И. Ра // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1953.
Рукописні фонди ІМФЕ УРСР, ф. 2—5, од. зб. 384, а. 17; ф. 1—7, од. зб. 713, а. 123.
Русанова И.П. Языческое святилище на р. Гнилопять под Житомиром // Культура Древней Руси. — М., 1966. — С. 233-237.
Русанова И.П., Тимощук Б.А. Збручское святилище // Сов. археология. — 1988. — № 4. — С. 90—99.
Русское декоративное искусство в трех томах: От древнейшего периода до XVIII. — М.: Издательство академии художеств СССР, 1962. — Т.1. — 504 с.
Русяева А.С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и

верования древнего населения Украины. — К.: Наук. думка, 1990. — С.40-60.
Рухадзе Д. Борисфен // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.
Рыбаков Б.А. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал. — 1943. — №11/12.
Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 792 с.
Рыбаков Б.А. Древние элементы в русском народном творчестве // Советская этнография. — 1948. — № 1.
Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — М., 1949.
Рыбаков Б.А. Древние русы // Советская археология. — 1953. — Т. 17.
Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян // Советская археология. — 1962. — № 4.
Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 361 с.
Рыбаков Б.А. Славянский весенний праздник // Новое в археологии. — М., 1965.
Рыбаков Б.А. Русалии и бог Симаргл-Переплут // Сов. археология. — 1967. — № 2. — С. 91-110.
Рыбаков Б.А. Святовит-Род // Liber Josepho Kostrewski octogenario a veneratoribus dicatus. — Warszawa, 1968.
Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — М., 1970. — 128 с.
Рыбаков Б.А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопросы истории. — М., 1974. — № 1. — С. 3-30.
Рыбаков Б.А. Макрокосм в микрокосме народного искусства // Декоративное искусство. — 1975. — № 1.
Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. — 1980. — № 5.
Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Киевской Руси. Часть 1 // История СССР, 1981. — № 1.
Рыбаков Б. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981. — 608 с.
Рыбаков Б. Язычество древней Руси. — М.: Наука, 1987. — 783 с.
Рыльский Т.Р. К изучению украинского народного мировоззрения // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 25-51.
Рябинин Е.А. Зооморфные украшения Древней Руси X—XIV вв. — Л.: Наука, 1981.
Рязановский Ф.А. Демонология в древнерусской литературе. — М., 1915.
Сабатовский А. Святая мученица Параскева-Пятница и народные о ней поверья // Подол. епарх. ведомости. — 1885. — № 23. — С. 487-498.
Савіна І. Рама // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. — К.: Наук. думка, 1982. — 96 с.
Санникова О.В. Богинки // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Сапіга В. Радуниця, Радониця, Радовниця, Радунець // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Сарма-Соколовський М. На храмовому святі (У Покровській церкві Петра Калнишевського в Полтаві) // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 5-6. — С. 58-60.
Сахаров В. Эсхатологические сочинения в древнерусской письменности и влияние их на народные духовные стихи. — Тула, 1879. — 249 с.
Сахаров И. Сказания русского народа. — М.: Худож. л-ра, 1990. — 398 с.
Сборник для исторической типографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.
Свадьба в селе Курозванах // Труды Общества исследования Волыни. — Житомир, 1910. — Т. 1.
Сварог. — 1995—1997. — № 1-6.
Свенціцький Іларіон. Різдво Христове в поході віків (Історія літературної теми й форми). — Львів, 1933.
Свєшніков І.К. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській області // Археологія. — 1973. — № 1. — С. 63-69.
Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля та Волині в кінці III — на початку II тис. до нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974.
Свєшніков І.К. Звенигород (Краєзнавчий нарис). — Львів, Каменяр, 1987. — 48 с.
Свидницький А. Великдень у подолян. — К., 1958.
Свидницький А. Фольклорно-етнографічні нариси. — К., 1958.
Седакова И.А. Дед; Караконджул // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.
Седакова И.А., Толстая С.М. Загадки // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1999. — Т.2.
Седакова О.А. Полесское «брод» (агония) и связанные с ним обрядовые представления // Полесье и этногенез славян. Предварительные материалы и тезисы конф. — М., 1983. — С.78-81.
Седакова О.А. Метафорическая лексика погребального обряда: Материалы к словарю // Славянское и балканское языкознание. Материалы к словарю. — М.: Наука, 1983. — С. 204-220.
Седов В.В. Древнерусское святилище в Перыни // Крат. сообщ. Ин-та материальной культуры. — 1953. — Вып. 50. — С. 92-103.
Седов В.В. Новые данные о языческом святилище Перуна // Там само. — 1954. — Вып. 53. — С. 283-292.
Седов В.В. К вопросу о жертвоприношениях в Древнем Новгороде // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. — 1957. — Вып.68.
Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М.: Наука, 1979. — 156 с.
Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М.: Наука, 1982.
Седов Л.А. Рождение // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Селівачов М.Р. Домінантні мотиви української народної орнаментики (кінець XIX — XX ст.) // Народна творчість та етнографія. — 1990. — № 2. — С. 68-76.
Сементовский А. Заметки о народных праздниках Киевской губернии // Киев. губ. вед. 1851. Часть неофиц., №22. — С.171-173.
Семенюк Л. Традиційні форми побутування народної балади на Західному Поліссі // Полісся: етнікос, традиції, культура. — Луцьк, Вежа, 1997. — С.228-238.
Семиліточка. Українські народні казки у записах та публікаціях письменників XIX — поч. XX ст. — К.: Веселка, 1990. — 319 с.
Семчинський С. Про походження українського Дана, молдавського та румунського Дойна // Мовознавство. — 1969. — № 5.
Серебряная И.Б. К истории слова черт в русском языке // Славяноведение. М.: Наука, 1998. — С. 65-73. — № 2.
Сержпутовский А. Очерки Белоруссии. Добывание огня // Живая старина. — 1909. — Кн.69.
Сержпутоускі А. Прымхі і забобоны беларусау паляшукоу // Беларуская этнаграфія у досьледах і матар'ялах. — Менск, 1930. — Кн. 12. — 276 с.
Сибільов М.В. Стародавня посудина з «письменами» // Археологія. — 1952. — Т. 6.
Симонович Е.О. Черняхівські племена Подніпров'я (Культура та етнос) // Археологія. — 1973. — Вип. 10.
Симонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // Советская археология. — 1963. — № 1.
Сироткін В. Сімейний та громадський побут // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С.139-164.
Симон Симонід (Шимонович). Чари // Антологія української поезії в шести томах: Твори поетів XI-XVIII ст. — К.: Дніпро, 1984. — Т.1. — С.98-100.

Січинський В. Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — 256 с.
Сказание о построении града Ярославля // Ю.Г.Писаренко. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. — К.: Манускрипт, 1997. — С.235-238.
Скорик М. З джерел писанкового орнаменту: Питання генезису рослинних мотивів // Наша культура (Варшава). — 1980. — № 3. — С. 11-12; — № 4. — С. 4-7.
Скорина Л. Оргія; Фортуна і т. д. // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. — К.: Наук. думка, 1989. — 304 с.
Скрипник Г.А. Народні знання // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С.205-214.
Скрипник Г.А., Курочкін О.В. Народні вірування, демонологія, космогонія // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С.216-226.
Скуратівський В. Місяцслік. Український народний календар. — К.: Мистецтво, 1993. — 207 с.
Скуратівський В. Дідух: Свята українського народу. — К.: Освіта, 1995. — 272 с.
Скуратівський В. Русалії. — К.: Довіра, 1996. — 734 с.
Славін Л.М. Скіфо-сарматське та античне мистецтво Північного Причорномор'я // Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — Т. 1. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — С.41-80.
Славянская мифология: Энциклопедический словарь (Институт славяноведения и балканистики Российской Академии наук). — М.: Эллис Лак, 1995.
Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И.Тостого. — Т. 1: А-Г. — М.: Междунар. отношения, 1995. — 584 с.; Т.2: Д-К. — М.: Междунар. отношения, 1999. — 704 с. (Институт славяноведения и балканистики РАН).
Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы. (Ответств. ред. Н. И. Толстой). — М.: Наука, 1989. — 272 с.
Славянское языкознание. — М., 1978.
Слащев В.В. Параскева Пятница; Привидения; Самоубийца // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Словник-довідник з археології. — К.: Наук. думка, 1996. — 430 с.
Словник української мови (За редакцією Б.Д.Грінченка). — К.: Вид. АН УРСР, 1958-1959 (репринтне видання 1907—1909). — Т. І. — 494 с.; Т. ІІ. — 576 с.; Т. ІІІ. — 508 с.; Т. IV. — 564 с.
Словник символів. — К., 1997.
Слово о полку Игореве. — К.: Наук. думка, 1967. — 524 с.
Слободянюк М.В. Міфологічні образи Весни в піснях і обрядах східних слов'ян. Від. рук. Ін-ту фольклору, етнографії та мистецтвознавства ім. М.Т.Рильського НАН України, Ф. 14. — № 16.
Смирнов Ю.И. Этика Полесья // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1981.
Смирнов С. «Бабы богомерзкие». — М., 1909.
Смоленский этнографический сборник / Сост. В.Н.Добровольский. — СПб., 1891. — Т. 1. XXVII. — 716 с.
Снегирев И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. — М., 1837—1839. — Т. I-IV.
Снегирев И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. — М.: Сов. Россия, 1990. — Ч. 1. — 156 с.
Соболев А.Н. Загробный мир по древнерусским представлениям. — Сергиев Посад, 1913. — 206 с.
Соболевский А. Материалы и исследования в области славянской мифологии и археологии // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — СПб., 1910. — Т. 88. — С. 266.
Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат. — К.: Наук. думка, 1995 — 160 с.
Соколов Ю.М. Русский фольклор. — М., 1941.
Соколова В. Предания о кладах и их связь с поверьями // Фольклор и этнография. — Л., 1970.
Соколова В.К. Русские исторические предания. — М.: Наука, 1970. — 288 с.
Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX — нач. XX в., — М.: Наука, 1979. — 287 с.
Сокольников Н. Болезни и рождение человека в селе Маркове на Анадыре // Этногр. обозрение. — 1911. — №3-4.
Сокульський А. Життя — то коло // Український світ. — 1998. — № 1—3. — С. 38-40.
Соловьев С.В. К легенде об Иуде-предателе. — Х., 1895.
Соловьев С.М. История России. — М., 1959. — Кн. 1.
Сонникова О.В., Усачева В.В. Богинка // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Международ. отношения, 1995. — Т.1.
Сосенко К. Праджерело українського релігійного світогляду. — Львів, 1923.
Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора. — Львів, 1928.
Сосенко К. Про містику гаїлок. — Львів, 1922.
Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. — К.: Український письменник, 1994. — 286 с.
Софронова Л.А. Вертеп // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Срезневский И.И. Об обожании солнца у древних славян // Журн. м-ва Нар. Просвещения. — 1846. — Ч. 51. Отд. 11. — С. 36-64.
Срезневский И.И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян. — Харьков, 1846.
Срезневский И.И. Исследование о языческом богослужении древних славян // Финск. вестник, 1847. — Т. 21. — № 9.
Срезневский И.И. Славянская мифология, или о богослужении русском в язычестве // Укр. вестник, Харьков, 1817. — Ч. 6. — № 4.
Срезневский И.И. Збручский истукан Краковского музея // Записки Имп. археологического общества. — СПб., 1853. — T.V. — С.163-183 (Приложения 184-196). — Табл. №1.
Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 1958. — Т. 3.
Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В. 3 т. Репринт. изд. — М.: Книга, 1989. — Т. 1. — Ч.1. — 806 с.; Т. 2. — Ч.1. — 852 с.; Т.3. — Ч.1. — 910 с.
Старицький М. Як зустрічали кияни Новий рік у минулі віки // Дерево пам'яті: Книга укр. історичного оповідання. — Вип.2. — К.: Веселка, 1992. — С. 5-12.
Стаценко Н. Рослини й тварини в народній уяві // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — К.: Либідь, 1993. — С.227-237.
Стеблин-Каменский М.И. Миф. — Л.: Наука, 1976. — 104 с.
Степовик Д. Іван Щирський: Поетичний образ в українській бароккової гравюрі. — К.: Мистецтво, 1988. — 159 с.: іл.
Степовик Д.В. Історія української ікони X—XX століть. — К.: Либідь, 1996. — 440 с.: іл.
Степовик Д.В. Київська Біблія XVII століття. Дослідження нездійсненного проекту митрополита Петра Могили. — К.: Українське Біблійне Товариство, 2001. — 240 с.: іл.
Стишова Н. Свято Покрови в народних уявленнях українців // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 5-6. — С. 60-66.
Столяр А.Д. «Натуральное творчество» неандертальцев как основа генезиса искусства // Первобытное искусство. — Новосибирск, 1971.
Стрипский Я. Где документы старшей истории Подкарпатской Руси? О межевых названиях. — Ужгород, 1924. — 20 с.
Судник Т.М., Цивьян Т.В. К реконструкции одного мифологического текста в балто-балканской перспективе // Структура текста. — М.: Наука, 1930. — С. 240-285.

Сусверное почитание 12-ти пятниц // Чернигов. епарх. изв. — 1900. — № 4. — С. 142-154.
Сумцов Н.Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских. — Х., 1881; Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. — М., 1988.
Сумцов Н.Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы. — К., 1885.
Сумцов Н.Ф. Хлеб в обрядах и песнях. — Х., 1885.
Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки. — Киев: Тип. А.Давиденко, 1886. — 24 с.
Сумцов Н.Ф. Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен. — К., 1888. — 161 с.
Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. — К., 1890. — 480 с.
Сумцов Н.Ф. Колдуны, ведьмы и упыри. — Х., 1891.
Сумцов Н.Ф. Мышь в народной словесности; Заяц в народной словесности // Этногр. обозрение. — 1891. — №1, №3.
Сумцов Н.Ф. Из сказаний о пчелах // Этногр. обозрение. — М., 1893. Кн. 17. — С. 176-182.
Сумцов Н.Ф. Писанки // Киев. старина. — 1891. — № 5. — С. 185—203.
Сумцов Н.Ф. Тур в народной словесности // Там само. — 1887. — № 1. — С. 65-90.
Сумцов Н.Ф. Песни и сказки о живом мертвеце. — К., 1894.
Сумцов Н.Ф. Личные обереги от сглаза. — Х., 1896.
Сумцов Н.Ф. Пожелания и проклятия (преимущественно малорусские). — Х., 1896.
Сумцов М. Старі зразки української народної словесності. — Х., 1910.
Тавлай Г. Беларусское купалье. — Минск, 1986.
Таємнича сила слова: Заговори, замовляння, заклинання (Упор. Г.Бондаренко). — К., 1992.
Таинственные явления человеческой психики (Авторы-составители А.В.Тымченко, В.Б.Шапарь). — Харьков, 1997.
Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Пер. с англ. Д.А.Коропчевского; Предисл. и примеч. А.И.Першина. — М., 1989. — 573 с.
Таранушенко С. Житло на Слобожанщині // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Том CCXXX: Праці Секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1995. — С. 33-78.
Татищев В.Н. История Российская. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. — Т. 2.
Тахо-Годи А. Киклопы // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Тверский сборник // Полное собрание русских летописей. — М., 1965. — Т.15.
Творун С. Стінянські «колачі» (За матеріалами фольклорно-етнографічної експедиції в село Стіна Томашпільського району Вінницької області // Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 4. — С. 109-115.
Телегін Д.Я. Мистецтво періоду неоліту та епохи міді-бронзи // Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — Т.1. — С.30-41.
Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1985.
Телєгін Д.Я. Вартові тисячоліть. Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох. — К.: Наук. думка, 1991.
Телєгін Д.Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4; 1993. — № 1.
Телєгін Д.Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двінського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. — 1996. — № 1.
Терещенко А. Быт русского народа. — СПб., 1848. Ч. I—VII.
Терновская О.А. Словесные формулы в урожайной обрядности восточных славян // Фольклор и этнография. — Л., 1974.
Терновская О.А. Бабочка в народной демонологии славян: «душа-предок» и «демон» // Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран юго-восточной Европы. — М., 1989. — С.151-160.
Терновская О.А. Бабье лето; Белить; Блоха; Божья коровка та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Терновская О.А., Толстая С.М. Агония // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Терновская О.А., Толстой Н.И. Баба; Братчина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Тершаковець М. Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь // Ювіл. зб. — К., 1928. — Т. 2.
Тимофеева Н.К. Религиозно-мифологическая картина мира этрусков. — Новосибирск: Наука, 1980.
Тимощук Б.О. Зустріч з легендою. — Ужгород, 1974. — 126 с.
Титова Е.Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1990.
Тихоницкая Н.Н. «Спорина» в жатвенных обрядах и песнях, преимущественно белорусских // Язык и литература. — Л., 1932. — Вып. 8.
Тихоницкая Н.Н. Русская народная игра «Просо сеяли» // Советская этнография. — 1938. — № 1.
Тишкевич Р.К. Зелені святки на Волинському Поліссі // Велика Волинь: Минуле і сучасне. Тези регіональної наукової конференції. — Рівне, 1991.
Ткачук Т.М. Личины в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1991.
Товстуха Є. Українська народна медицина. — К.: Рось, 1994. — 350 с.
Товстуха Є. Кришталева чара... Сто алкогольних напоїв, реконструйованих автором за лікарською технологією, та ще багато чого давнього, дивного, таємничого і корисного. — К.: Сільські вісті, 1994. — 188 с.
Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX — нач. XX века. — М.—Л., 1957. — 164 с.
Токарев С.А. О религии как социальном явлении // Советская этнография. — 1979. — № 3.
Токарев С.А. История изучения календарных обычаев и поверий // Календарные обычаи и обряды в странах Европы. — М., 1983. — 222 с.
Токарев С.А. Ранние формы религии. — М.: Политиздат, 1990. — 622 с.
Токарев С.А. Боги; Дьявол; Духи та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Токарев С.А., Филимонова Т.Д. Обряды и обычаи связанные с растительностью // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. — М., 1983.
Толочко П. П., Боровський Я. Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира. Археологія Києва. — К., 1979.
Толочко П.П. Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1982. — 206 с.
Толочко П.П. та ін. Давня історія України. Навчальний посібник: У 2 кн. — К.: Либідь, 1996. — Кн.1. — 240 с.; Кн.2. — 224 с.
Толстая С.М. Полесский народный календарь. Материалы к этнодиалектному словарю (А—Г) // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте. — М.: Наука, 1984. — С. 178-200.
Толстая С. Вариативность формальной структуры обряда (Купала и Марена) // Ученые записки Тартусского государственного ун-та. Вып. 576. Типология культуры и взаимное воздействие культур. Труды по знаковым системам. — Тарту, 1982. — С. 77-78.
Толстая С.М. Беременность; Благовещение; Вила; Гребень // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Толстая С.М. Анна; Беременность; Борона; Два; Деготь та ін. //

Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.
Толстая С.М. Молоко // Славяноведение. М.: Наука, 1998. — С. 68-71. — № 2.
Толстой Н.И. Фрагменты славянского язычества: архаический ритуал-диалог // Славянский и балканский фольклор: Этногенетическая общность и типологические параллели. — М.: Наука, 1984. — С. 5-72.
Толстой Н.И. Глаза и зрение покойников в славянских народных представлениях // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд: Тез. докл. — М.: Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1985. — С. 51-71.
Толстой Н.И. Богородица; Болото; Восток—запад; Сеть; Шуликуны // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Толстой Н.И., Усачева В.В. Верба; Волосы // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Толстой Н.И. Амулет; Верх-низ; Вино; Висельник // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Толстой Н.И., Толстая С.М. Благовещение // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Толстой Н.И., Толстая С.М. Заметки по славянскому язычеству. 1. Вызывание дождя в Полесье // Поэтика русского фольлора: Русский фольклор. — Л.: Наука, 1981. — Т. 21. — С. 87-98; 2. Вызывание дождя в Полесье // Славянский и балканский фольклор; Генезис. Архаика. Традиции. — М.: Наука, 1978. — С. 95-130; 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье // Обряды и обрядовый фольклор. — М.: Наука, 1982. — С. 49-83; 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах // Славянский и балканский фольклор: Обряд. Текст. — М.: Наука, 1981. — С. 44-120.
Толстой Н.И., Толстая С.М. Овинник; Планетники; Полевой; Шуликуны // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.
Толстов С. Древний Хорезм: Опыт историко-этнографического исследования. — М., 1848.
Толстой И.И. Черноморская легенда о Геракле и змееногой деве // Статьи о фольклоре. — М.—Л., 1966.
Топорков А.Л. Почему «решетом свету наношено»?; Откуда у Бабы Яги ступа? // Русская речь. — 1985. — № 1; 1989. — №4.
Топорков А.Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX — начала XX в.— М., 1990. — Вып.2.
Топорков А.Л. «Перепекание» детей в ритуалах и сказках восточных славян // Фольклор и этнографическая действительность. — СПб., 1992.
Топорков А.Л. Воробьиная ночь; Горшок; Дежа та ін. // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Топорков А.Л. Горшок // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1.
Топоров В.И. Еще раз о Велесе-Волосе в контексте «основного» мифа // Балтославянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане: Тезисы докладов Второй балтославянской конференции. Москва, 29 нояб. — 2 дек. 1983 г. — М., 1983. — С. 50—66.
Топоров В.И. Божья коровка; Брахман; Варуна; Гора та ін. // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Топоров В. «Світове дерево» — універсальний образ міфопоетичної свідомості // Всесвіт. — 1977. — № 6. — С. 176-193.
Топоров В.Н. Русский Святогор: свое и чужое (К проблеме культурно-языковых контактов) // Славянское и балканское языкознание. — М., 1983.
Топоров В.Н. Заметки о похоронной обрядности // Балтославянские исследования — 1985. — М., 1987.
Топоров В.Н. Из славянской языческой терминологии: индоевропейские истоки и тенденции развития // Этимология. 1986-1987. — М., 1989.
Топоров В.Н. Об иранском элементе в русской духовной культуре // Славянский и балканский фольклор. — М.: Наука, 1989. — С.23-60.
Тревер К.В. Собака-птица: Сэнмурв и Паскудж // Изв. Академии материальной культуры 1933. Вып. 100. — С. 293 и сл.; *Она же.* Сэнмурв-Паскудж, собака-птица. — Л., 1937.
Три великих сказания Индии. — М.: Наука, 1978. — 576 с.
Трипуз В. Гіперборсї; Лабіринт // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 252 с.
Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. — М.: Наука, 1968.
Трубачев О.Н. «Старая Скифия» Геродота и славяне. Лингвистический аспект // Вопросы языкознания. — 1979. — №. 4.
Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — М.: Наука, 1991.
Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. — М., 1999.
Труды общества исследователей Волыни. — СПб., 1911.
Трусевич Игнат. Поверья и предрассудки // Киевлянин. — 1865. — № 111.
Тульцева Л.А. Символика воробья в обрядах и обрядовом фольклоре (В связи с вопросом о культе птиц в аграрном календаре) // Обряды и обрядовый фольклор. — М., 1982 — С.163-179.
Тутковский П.А. Озеро Свитязь и народные предания о нем // Киев. старина. — 1901.
Тутковський П. Нариси природи України. — К., 1920.
Українець А. Народний одяг мешканців Рокитнівського району // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: Матеріали комплексних наукових експедицій Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. — Рівне, 2001. — Вип.1. — С.10-26.
Українська вишивка: Альбом / Авт. тексту та упоряд. Т.Кара-Васильєва. — К.: Мистецтво, 1993. — 264 с.: іл.
Українська графіка XI — початку XX ст.: Альбом / Авт.-упоряд. Л.О. В'юник. — К.: Мистецтво, 1994. — 328 с.: іл.
Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. — К.: Либідь, 1993. — 256 с.; іл.
Українське мистецтво. Випуск І. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. Улаштував В. Щербаківський. — Львів-Київ, 1913. — I-XX. + 62 с.
Українські замовляння. — К.: Дніпро, 1993. — 309 с.
Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1957. — 544 с.
Українські приказки, прислів'я і таке інше / Збірники О.В.Марковича та ін. (Уклав М.Номис). — К.: Либідь, 1993. — 765 с.
Україно, нене моя! — К.: Веселка, 1993. — 328 с.
Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — 640 с.
Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990.
Українські народні казки. — К., 1992.
Українські народні казки. — Львів, Каменяр, 1978. — 224 с.
Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К., 1958.
Українські народні пісні в записах З.Доленги-Ходаковського. — К., 1974. — 782 с.
Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1955.
Українські перекази / Зібр. М.Возняк (репринтне видання 1944 р.). — К.: Абрис, 1993. — 120 с.
Українські чари / Упорядник О.М.Таланчук. — К., Либідь, 1994. — 96 с.
Українське народне малярство XIII-XX століть: Світ очима нар. митців: Альбом / Авт.-упор.: В.І.Свєнціцька,

В.П.Откович. — К.: Мистецтво, 1991. — 304 с.: іл.
Украина и Молдавия (справочник-путеводитель). — М., 1982.
Уманський О. Український космос у люстрі трипільського орнаменту // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С. 212-222.
Уманьщина. — Умань, 1928.
Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. — К.: Либідь, 2002. — 328 с.; іл.
Уран-Кехалми К. Некоторые фольклорные данные о роли лука и стрелы в свадебных обрядах, и сб.: Исследования по восточной филологии. — М., 1974.
Усачева В.В. Бешенство; Венок жатвенный; Гречиха; Григорий; Желтуха та ін. // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — М.: Междунар. отношения, 1995. — Т.1; 1999. — Т.2.
Усачев В.В. Мак // Славяноведение. М.: Наука, 2001. — С. 60-63. — № 2.
Успенский Б.А. Культ Николы на Руси в историко-культурном освещении // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1978. — В. 10.
Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей /Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского/. — М.: Изд-во Мос. ун-та, 1982. — 248 с.
Фаминцын А.С. Божества древних славян. — СПб., 1995. — 364 с.
Фаминцын А.С. Скоморохи на Руси. — СПб., 1995. — 536 с.
Фаминцын А. Древнеарийские и древнесемитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культах славян // Этногр. обозрение. — 1895. — № 3.
Фаминцын А.С. Богиня весны и смерти в песнях и обрядах славян // Вестник Европы. — 1895. — Июнь; Июль.
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. — М.: Прогресс, 1967. — Т. 2. — 671 с.
Федас Й.Ю. Український народний вертеп (У дослідженнях XIX—XX ст.). — К.,1987.
Филипович Л. Велесова книга; Жрецтво // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. — К.: Мистецтво, 1997. — 224 с.: іл.
Франко І.Я. Причинки до історії руської літератури XVIII віку: 1. Дрогобицький збірник рукописних апокрифічних оповідань // Зоря. — 1886. — № 9. — С. 155—156.
Франко І. Галицько-руські народні приповідки. — Т.1. — Вип.2 // Етногр. зб. — Львів, 1905. — Т.16.
Франко И.Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 512-526.
Франко І.Я. Людові вірування на Підгір'ю. Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. IV; Т. V. — С. 160-218.
Франко І. Вій, Шолудивий Буняка і Юда Іскаріотський // Львів, Україна, 1907. — Кн. 1. — С. 50-55.
Франко І. Зібрання творів у 50 томах. — К., 1981. — Т.29; 1983. — Т.38; 1984. — Т.42
Францов Ю.П. Змеиный остров в древнеегипетской сказке // Известия АН СССР. Отд-е гуманитарных наук. — 1929. — № 10.
Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете. 2-е изд. — М., 1985. — 511 с.
Фрезер Дж. Золотая ветвь. — М.: Политиздат, 1980.
Фурдуй Р. Скільки тисячоліть тризубу // Космос давньої України. — К., 1992. — С. 240-249.
Хазанов А. Золото скифов. — М.: Советский художник, 1975. — 144 с.
Хазанов А.М. Скифское жречество // Советская этнография. — 1927. — № 1,2; 1928. — № 1,2.
Халиков А.Х. Древняя история Среднего Поволжья. — М., 1969.
Харківський музей: Альбом. — К.: Мистецтво, 1983. — 158 с.: іл.
Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // Зап. русского археологического общества. — 1901. — Т. 12. — Вып. 1/2.
Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). — К., 1913.
Хвойка В. До питання про слов'ян // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С. 57-65.
Хвольсон Д. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, славянах и русских. — СПб., 1869.
Ходили опришки: Збірник / Передм., упоряд., приміт. та словник І.М.Сенька. — Ужгород: Карпати, 1983. — 384 с.
Хенниг Р. Неведомые земли. — М., 1961. — Т. І.
Хоппал М. Босоркань // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Храм найдавніших письмен / Головний редактор спецвипуску В.Довгич. — К.: Індо-Європа; Такі справи, 7509 (2001). — №1.
Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови // Українська душа. — К., 1992.
Худяков И.А. Великорусские сказки. Издание подготовили В.Г.Базанов и О.Б.Алексеева. — М.-Л.: Наука, 1964. — 301 с.
Цивьян Т.В. К мифологической интерпретации восточнороманского колядного «плугушор» // Славянский и балканский фольклор: Этногенетическая общность и типологические параллели. — М.: Наука, 1984.
Цодикович В.К. Семантика иконографии «Страшного Суда» в русском искусстве 15-16 веков. — Ульяновск: Ульяновское областное газетное издательство, 1995. — 300 с.
Чарівна квітка: Укр. нар. казки з-над Дністра / Запис, упоряд., приміт. та слов. М.А.Зінчука. — Ужгород: Карпати, 1986. — 301 с.
Чебанюк О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // Народна творчість та етнографія. — 1997. — № 4.
Чекан О. Семантичні аспекти поліського «гукання» // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 4. — С. 31-37.
Чепурко Б. Триєдиний світ культури // Українська культура. — 1990-1991.
Червинский А. К вопросу о суеверном почитании народом пятницы // Зам. сб. Чернигов. губ. — 1900. — № 4. — С. 95-104; № 9. — С. 125.
Червоний Г.В. Українське словотворення від Трипілля до Іудеї. — Рівне, 1995. — 64 с.
Черепанова О.А. Мифологическая лексика Русского Севера. — Л., 1983.
Черкашина Л. Українська «культура серця» в образах і символах національного фольклору // Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 3. — С. 48-53.
Чернецов А. Индрик-зверь; Китеж // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. — М.: Эллис Лак, 1995.
Чернишова Т., Яковенко Н. Афродіта // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Чертков А. Пелазго-фракийские племена, населявшие Италию // Велесова книга. — К., Велесич, 7502 (1994).
Чичеров В.И. Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XIX вв. (Очерки по истории народных верований). — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 236 с.
Чмыхов Н.А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины. — К., 1977.
Чмихов М.О. Зодіакальний принцип датування в археології // Вісник Київського ун-ту. Історичні науки. — К., 1978.
Чмыхов Н.А. Довженко Н.Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С.130-140.
Чмыхов Н.А. Опыт реконструкции смысла погребального обряда древнего населения Украины // Духовная культура населения Украины: Тез. докл. — К., 1989.
Чмыхов Н. Истоки язычества Руси. — К.: Либідь, 1990. — 383 с.
Чмихов М. Вісім тисячоліть археологічної космології в Україні // Космос Древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С. 66-100.

Чмихов М. Кургани як явище давньої культури. — К.: НМК ВО, 1993.
Чмихов М.О. Давня культура. — К.: Либідь, 1994.
Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992.
Чмихов М.О. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя. — К.: Либідь, 2001. — 432 с.
Чубинський П.П. Малороссы Юго-западного края // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1872. — Т. ІІ. — Вып. 2.
Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. геогр. о-вом. Юго-Западный отдел. — СПб., 1872. — Т. 1. — 167 с.; 1878. — Т. 2. — 688 с.; 1872. — Т. 3. — 486 с.; 1877. — Т. 4. — 713 с.
Чубинський П. Ангели на сходах Неба. — К.: Глобус, 1992. — 16 с.
Чубинський П. Мудрість віків (Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. — К.: Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 224 с.; Кн. 2. — 224 с.
Чулков М.Д. Краткий мифологический лексикон. — СПб., 1767.
Чумарна М. Мандрівка в українську казку. — Львів, Каменяр, 1994. — 80 с.
Шамсі Башту. Легенда про доньку Шана // Хроніка-2000. Вип. 1. — К.: Довіра, 1992. — С.53-79.
Шаповалова Г.Г. Севернорусская легенда об олене // Фольклор и этнография русского Севера. — Л., 1973.
Шаповалова Г.Г. Егорьевский цикл весенних календарных обрядов у славянских народов и связанный с ним фольклор // Фольклор и этнография. — Л., 1974.
Шапошник В. Розрита могила // Сварог. — 1997. — № 6.
Шафонский А. Черниговского наместтничества топографическое описание. — К., 1851. — 687 с.
Шахматов А.А. Повесть временных лет. — Пг., 1916.
Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия. — Л.: Наука, Ленингр. отд-е, 1971. — 240 с.
Шаян В. Великий Бог; Аналіза «Влес Книги»; Сварог, Небо, Найвище світло та ін. // В.Шаян. Віра Предків Наших. — Гамільтон, Канада, 1987. — Т. 1.
Шевченко В. Символіка весільного гільця // Народна творчість та етнографія. — 1996. — № 5-6.
Шевченко Т. Твори в п'яти томах. — К.: Дніпро, 1979.
Шевчук В. Мисленне дерево. — К.: Молодь, 1989. — 360 с.
Шевчук В. Біс плоті. — К.: Твім інтер, 1999. — 360 с.
Шейковский К. Быт подолян. — К., 1860. — Т. 1, вып. 2. — 74 с.
Шейн П.В. Матриалы для изучения быта и языка русского населения северно-западного края. — СПб., 1902. — Т. 3. — 535 с.
Шелухин С. Назва України // Хроніка-2000. Вип. 2. — К.: Довіра, 1992. — С.50-63.
Шеппинг Д. Мифы славянского язычества. — М., 1849.
Шилов Ю. Пути Ариев. — К.: Полиграфкнига, 1996. — 426 с.
Шилов Ю. Брама Безсмертя. — К.: Український світ, 1994. — 384 с.
Шилов Ю. Прародина ариев. — К., 1995.
Шилов Ю. Доскитські цивілізації Подніпров'я // Космос древньої України. — К.: Індо-Європа; Європейський телеграф, 1992. — С.109-124.
Шилов Ю.О., Мітченко В.С. Арійський календар (Настінний календар на 1998 рік). — К.: Вежа, 1997.
Шинкарук В.І., Попович М.В. Міфічні уявлення східнослов'янських племен // Історія філософії на Україні. — К., 1987. — Т.1.
Шкунаев С. Шабаш // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.
Шовкопляс Г.М. Давньоруські писанки // Археологія. — 1980. — Вип. 35. — С. 92-98.
Шовкопляс І.Г. Мистецтво палеоліту. Історія українського мистецтва в шести томах: Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. — К.: Академія наук УРСР, 1966. — Т.1. — С.23-30.
Шокало О. Річне обрядове коло // Український Світ. — 1992. — № 1-6.
Шокало О. Свято весни — Великдень; Свято літа — Маковія та ін. // Українознавство (посібник). — К., 1994.
Шпилевский П. Исследования о вовкулаках: На основании белорусских поверий. 1852.
Штаерман Е.М. Гений; Карна // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.
Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. — Львів, 1904; Ч. 5. — Львів, 1908.
Шухевич В. Гуцульщина. — Т. 1 // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. 2. — V, 144; *Шухевич В.* Гуцульщина. — Т. 4 // Там само. — 1905. — Т. 7. — 272 с.; *Шухевич В.* Гуцульщина. — Т. 5 // Там само. — 1908. — Т. 8. — 300 с.
Шюре Э. Великие посвященные. — Калуга, 1914. — Репринт. — М., 1990.
Щедрін В. Оракул, Чудо // Релігієзнавчий словник. — К.: Четверта хвиля, 1996.
Щедровицкий Д.В. Чистилище // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Щербак І. Давній український обряд поховання тих, хто помер у «невижитому віці» // Народна творчість та етнографія. — 1998. — № 5-6. — С. 109-113.
Щербаківський В. Лопушанський «Святовид» // Зап. Наукового товариства ім. Шевченка. — 1910. — Т. 98.
Щербаківський В. Основні елементи орнаментації українських писанок та їхнє походження // Праці відділу українознавства. — Київ; Оттава, 1990. — Т. 7. — С. 3-29.
Щербаківській Д.М. Сторінка з української демонології (Вірування про холеру) // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 540-554.
Щербаков В. Асгард и ваны // Дорогами тысячелетий. — М., 1989.
Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона (86 томів). — СПб., 1892.
Элиаде Мирча. Космос и история. — М.: Прогресс, 1987. — 311 с.
Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. — М., 1987.
Юдин А.В. Имена персонифицированных лихорадок в восточнославянских заговорах: проблема вариативности // Славяноведение. М.: Наука, 1998. — С. 53-64. — № 3.
Юсим М. Василиск; Ведьмы // Мифы народов мира: Энцикл.: В 2 т. — М.: Рос. энцикл., 1997.
Яворский М.В. Срібна пряжка. — Ужгород, Калуга, 1981.
Яковенко Е.В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби // Археологія. — 1973. — № 1. — С. 39-43.
Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий» // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — К., 1992. — Т. 1. — С. 47-91.
Яковенко Н. Янус; Артеміда; Деметра // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Яніш В. Оракул // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Яніш В., Скорина Л. Діоніс // Антична література. Довідник. — К.: Либідь, 1993.
Ярославський О. Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині. — К.: Політвидав України, 1977. — 260 с.
Ярхо В.Н. Троян; Троянская война // Мифологический словарь. — М.: Просвещение, 1965.
Ястребов В.Н. Из народных уст. Про святую Пятницу // Этногр. обозрение. — 1895. — № 2. — С. 146-150.
Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александровском уездах Харьковской губернии. — Одеса, 1894.
Яцимирский Б.М.«Маланка» как вид святочного обрядового ряжениия // Этногр. обозрение. — 1914. — № 1-2.
Яцурржинский Х.П. О превращениях в малорусских сказках // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1991. — С. 554-574.

Яценко М.Т. На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. — К.: Наук. думка, 1977. — 280 с.

Яценко М.Т. Костомаров — фольклорист і літературознавець // М.Костомаров. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994. — С. 5-43.

Baity E. Americans before Columbus. — New York, 1951.

Bukowska J. Pisanki Polskie X—XIII wieku // Polska sztuka Ludowa. — 1958. — Vol. 7. — № 1. — S. 45-49.

Baronte G. Twilight in India. — New York, 1949.

Fedorowski M. Lud bialoruski na Rusi Litewskiej: Materialy do etnografii slowianskiej. — Krakow, 1835.

Hensel W. Polska przed tysacem lat. — Wroclaw; Warszawa, — 1960.

Honko Kauri. Geisterglaube in Ingermanland // FFC. — 1965.

Grimm J. Deutsche Mythologie. — 1848.

Ilkewicz H. Starozytnosci krajowe // Rozmaitosci. — 1835. — N 41. — S. 3327. Підп.: Miroslaw z Hodorenki.

Kolberg O. Pokucie. — T.I. — Cz.I // Dziela wszystkie. — Wroclaw-Poznan, 1962. — T.29. — XIV.

Miklosich F. Die Rusalien. — 1864.

Melichercik A. Slovensky folklor: Chrestomatia. — Bratislava, 1959.

Moszynski K. Kultura ludowa slowian. Krakow, 1934. Cz. 2: Kultura duchowna. — Warszawa, 1967.

Nowosielski A. Lud ukrainski. — Wikno 1857.

Pietkiewich Cz. Kowalstwo. Polesie Rzeczyckie. Materialy etnoqraficzne. — Krakow, 1881.

Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie / Zebral L. Siemienski. — Poznan, 1845.

Scnaider J. Wsrod mar // Lud. — Lwow, 1902. — T. 8.

Talko-Hryncewicz J. Zanysy Lacznictwa Ludowego na Rusi Poludniowej. — Krakow.

Turczunski J. W Karpatach ponad gorna Lomnika // Kurjer Lwowski: Dod. literacki do «Kurjera Lwowskiego», 1888. — N 22.

Wagilewicz D.J. Szeludywy Buniak: Z podan ludu // Там само, 1844. — T. 11.

Wahylewyc I. O upiorah a widmach.

Wojzizki. Polnische Volksagen und Marchen. 1893.

Wolf Beitrage zur deutsche Mythologie. 1852.

Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. — Krakow, 1889. — T. III.

Войтович Валерій Миколайович

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

Художнє оформлення і редагування
Олексія Григора

Технічний редактор
Людмила Швець

Коректори:
Алла Бараз, Алла Бородавко,
Людмила Іванова, Олександра Улеско

Комп'ютерна верстка та макет
Валерія Войтовича

В оформленні оправи використано
фото *Віктора Луця*
(з приватної колекції І. Стецюка)

Підп.до друку 12. 12. 02. Формат 60x84/8.
Папір офсет. № 1. Гарн. Таймс. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 77, 19. Ум. фарбовідб. 78, 11. Обл.- вид. арк. 111, 62.
Вид. № 4101. Зам. № 3-69.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32
Свідоцтво про державну реєстрацію № 404 від 06. 04. 01
АТ «Книга», 04655 МСП, Київ-53, вул. Артема, 25

Войтович Валерій
В 65 Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.; іл.
ISBN 966-06-0273-1.

Книга є спробою осмислення надзвичайно багатого та яскравого світу української дохристиянської міфології — народних уявлень, звичаїв та обрядів, вірувань і повір'їв тощо. Це своєрідний погляд на духовну культуру предків, їхній світогляд, світосприйняття та ментальність.

Текст супроводжується авторськими ілюстраціями, відомостями про визначних етнографів минулого та грунтовною бібліографією.

Для широкого кола читачів, які прагнуть свідомого розуміння коренів історії та культури свого народу.

ББК 82. 3 (4УКР) я 2

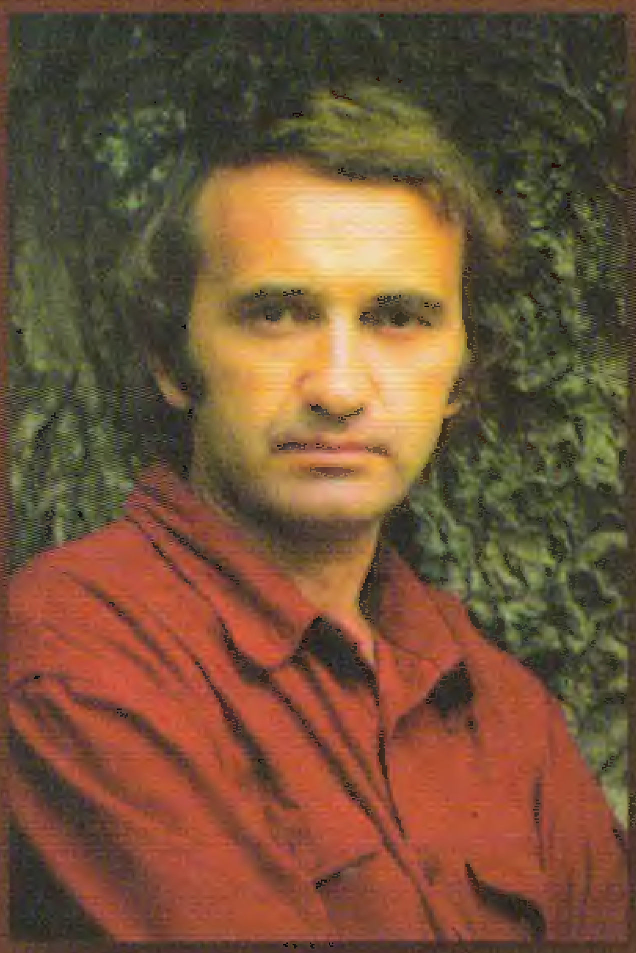

З материнського порогу я небайдужий до древніх валів мальовничого Степаня над Горинню річкою. Той потяг до минувшини не згас, не загубився у стінах технічного вузу, де вчився і здобував фах. Заховавши далеко в шухляду диплом інженера-механіка, став творити своє світобачення. Там, де притаїлася таїна, особливо працювала уява. Відчув потяг до грецької міфології, і мовою мого самовираження став рисунок. Сотні малюнків... І, раптом, книга Ярослава Боровського «Мифологический мир древних киевлян» — як просвітлення, як грім серед ясного неба. У нас, українців, є своя міфологія! І давніша за грецьку! Став малювати Перуна, Сварога, Дажбога, Мокошу... Відтоді збігло вже понад двадцять років. Я породив свій світ! Прости, Господи, навіть деяким богам дав життя! І тепер вони не лише у моїй уяві, а й живуть серед людей. Тим світом я захоплений і нині. Це не означає, що претендую на істину. Однак те, що створив, ніхто не відбере. Бо то світ мій і моїх предків. У ньому їхня святість і моє щире натхнення. Завдячую їхній вищій силі! Хоча не скрізь і не завжди розумію неспокій своєї думки, не в усьому встигаю за нею. Але і заперечити не можу! Бо ось воно уже на полотні! Саме так творилася і ця книжка. Я ніби та берегинька-крин, що на обкладинці моєї книжки. Як та брунька, що наперекір злим силам розвивається навесні, творить життя, радіє світові. Щоб своїми листочками, квіточками зачарувати спраглу людину, надихнути на поезію, картину... Яка краса! Серед тисячі думок живу. Вони не відпускають від себе, мучать. Вони скрізь, де я існую. Та найбільше їх у майстерні. Що стала келією. Але не затворником став. Творю для особистості! Яка зрозуміла б моє твориво і так само, а, можливо, і більше, була б нагороджена зоряного неба одержимістю. Повірите, від тих перших витоків мріялося сто-двісті сторінок книжки. Не думалось, що маємо таке багатство! І це лише краплина у тому неосяжному просторі, який залишили нам предки для осмислення і життя.

Валерій Войтович

ВОЙТОВИЧ Валерій Миколайович — літератор, художник. Народився у 1952 р. в селищі Серники на Рівненщині. У 1974 р. закінчив Рівненський інститут інженерів водного господарства. З 1989 р. — на творчій роботі. З 1999 р. читає спецкурс «Давньоукраїнська міфологія» у Рівненському гуманітарному університеті та Національному університеті «Острозька академія». Автор книг «Український гороскоп», «Молитва до Дажбога» (1995), «Сокіл-Род. Легенди та міфи стародавніх українців» (1997).